कालिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरः कतिपयैर्दिनैः स्वःसरितंगंगांप्राप्यद्यतप्राप्तः ३६ इतितृतीयस्कंधे [illegible] चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेभगवल्लीलांक्षत्त्राप्रष्टोमहामुनिः प्रोवा चमहदादीनांसर्गंतेभ्यईशकृतिम् १ उक्तश्चतुर्भिरध्यायैः क्षत्तुर्मैत्रेयसंगमः यदादस्तत्तयोस्तंवा[illegible]येनाथनिगद्यते २ द्युनद्याःगंगायाः द्वारि हरिद्वारेआसीनंनतुकर्मव्यग्रंतत्र हेतुः अगाधः अपरिच्छिन्नोबोधोयस्येतिमैत्रेयस्यसौशील्यमार्जवादिगुणाश्चकरुणादयस्ते[illegible] [illegible]तःपाठांत[illegible] सौशील्यादिभिरभितृप्तंसंतुष्टंमैत्रेयम् १ प्रश्नानेवाह सुखा येतिपंचदशभिः तैःकर्मभिः सुखंवाऽन्यस्यदुःखस्योपशमंवेत्यर्थः अथवान्यद्वानविंदेत किंतादि[illegible]क्षायांतस्य[illegible] [illegible]शः उपारमंवेति ततस्तैः कर्मभिः भूयः पुनःपुनर्दुःखमेवविंदेत अतएवंविधेसंसारेनोस्माकंयत्सुष्ठुकर्तुंयोग्यंतत्सर्वज्ञोभगवान्वदेत् निरूपयितु २ देवात्प्राचीनकर्मणोनिमित्तभूतात्कृष्णात्विमुखस्यअतः अधर्मशीलस्यअतःएवदुःखितस्य जनस्यानुग्रहायभव्यानिमंगलानिभूतानिचरंतिभवंतः परोपकारस्वभावाएवेत्यर्थः ३ तत्तस्मात्हेसाधुवर्यशंसुखरूपंवर्त्मनः आदिशकथययेनवर्त्मनासंराधितोहृदिस्थितः

कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः प्रापद्यतस्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसं वादेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छसौ शील्यगुणाभितृप्तः १ विदुरउवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवाऽन्यदुपारमंवा विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्व देन्नः २ जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य अनुग्रहायेहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य तत्साधुवर्यादिशवर्त्मशन्नः संराधितोभगवान्येनपुंसाम् हृदिस्थितोयच्छतिभक्तिपूतेज्ञानंसतत्त्वाधिगमंपुराणम् ४ करोतिकर्माणिकृतावतारोयान्यात्मतंत्रोभगवांस्त्र्य धीशः यथाससर्जाग्रइदंनिरीहःसंस्थाप्यवृत्तिंजगतोविधत्ते ५ यथापुनःस्वेखइदंनिवेश्यशेतेगुहायांसनिवृत्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वरएकएतदनुप्र विष्टोबहुधायथासीत् ६ क्रीडन्विधत्तेद्विजगोसुराणांक्षेमायकर्माण्यवतारभेदैः मनोनतृप्यत्यपिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ७ यैस्त त्त्वभेदैरधिलोकनाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान् अचीकॢपद्यत्रहिसर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतःप्रतीतः ८ येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानां चभिदांव्यधत्त नारायणोविश्वसृगात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रवर्य ९ सतत्त्वाधिगमः आत्मापरोक्ष्यंतत्साधितंपुराणमनादिवेदप्रमाणकं ४ करोतिकर्माणीत्यादीनां वर्णयेतिपंचमश्लोकेक्रियासंबंधः यथायेनप्रकारेणकृतावतारःसन् त्र्यधीशःत्रिगुणमायानियंताअतःस्वतन्त्रएवयानिकर्माणिकरोति कर्माण्येवविशेषतःपृच्छतियथेत्यादिनानिरीहःनि ष्क्रियःनिस्पृहोवा संस्थाप्यसम्यक्स्थितंकृत्वावृत्तिंजीविकाम् ५ स्वेस्वीये खेहृदयाकाशेनिवेश्यस्थापयित्वा निवृत्तावृत्तयोयस्यगुहायांयोगमायायां बहुधाब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवता रभेदैः क्रीडयन् यानियथाकर्माणिविधत्ते पुनर्विशेषंपृच्छतिमनइति सुश्लोकाःपुण्यकीर्तयस्तेषांमौलिरिवाधिक्येनोपरिविराजमानस्तस्येत्यर्थः ७ अ धिलोकनाथः लोकनाथाधिपतिः अलोकान्लोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अचीकॢपत्कल्पयामासयत्रयेषु सर्वाणियानिसत्त्वानितेषांनिकायास्तेषांभेदः अधिकृतः तत्तत्क र्माधिकारी आश्रितइति ८ उतअपिचयेनप्रकारेण जीवानामात्मास्वभावः तत्कृतंकर्मतत्कृतंरूपंतत्कृताअभिधाः तासांभेदंकृतवान् विश्वस्रष्टास्वयमात्मयोनिः स्वतः सिद्धः ९ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

ननु महाभारते त्वया सर्वं श्रुतमेव तत्राह परे त्रैवर्णिकाः अवरे शूद्रादयः तेषां व्रतानि धर्माः मे मया अभीक्ष्णं पुनःपुनः तेषां श्रवणेन अतृप्नुम तृप्ताः स्म तेषां तुच्छसुखावहत्वात् यस्तु तत्र कृष्णकथामृतौघः सूचितस्तस्माऽहते तत्र त्वलंबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० तत्र हेतुः कइति तीर्थपदः कृष्णस्य अभिधानात् कथाऽमृतात् सत्रेषु समाजेषु सूरिभिर्नारदादिभिः ११ महाभारतस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णो वेदव्यासो भगवद्गुणान्मोक्षधर्मे नारायणीयाख्याने वक्तुमिच्छुः सन् अर्थकामादिवर्णनं तु हरिकथायां मतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां मतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्द्वारभूतैर्नुनिश्चितं हरेः कथायां गृहीतानि ता तदुक्तमितिहाससमुच्चये कामिनो वर्णयन् कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् नरः किंफलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् लोकचित्तावतारार्थं वर्णयित्वाऽप्यतेनतो इतिहासैः पवित्रार्थैः पुनरत्रैव निंदितो अन्यथा घोरसंसारबंधहेतू जनस्य तौ वर्णयेत्स कथं विद्वान्महाकारुणिको मुनिरिति १२ श्रीहरिकथामतिप्रवेशस्य फलमाह सा कथा मतिर्वा अन्यत्र ग्राम्यसुखे ततः किमत आह हरेरिति १३ एवंभूतायां कथायां येन रमंते तान् शोच्यति शो

परावरेषां भगवन्व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् १० कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायाम् १२ सा श्रद्दधानस्य विवर्द्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु धत्ते १३ तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् १४ तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः १५ स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम् १६ श्रीशुक उवाच स एवं भगवान् पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहु मानयन् १७ मैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान् साध्वनुगृह्णता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९ मांडव्यशापाद्भगवान् प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २० भवान् भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च यस्य ज्ञानोपदेशाय माऽऽदिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवांतार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः २२

च्यायेतेषामपि शोच्यांश्च तत्राविदो भारततात्पर्यानभिज्ञान् शोच्यान् येऽपि ज्ञात्वा हरेः कथायां विमुखास्तान् तेषामपि शोच्यानिति योज्यम् अनिमिषः कालो येषामायुः क्षिपति अत्रैव हेतुः वृथैव वाग्गतिस्मृतयो वाग्देहमनोव्यापारा येषां १४ तत्तस्माद्धे कौषारव अस्य विश्वस्याशिवाय कथासु सारभूतां हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तय यथा पुष्पेभ्यो मधु मधुप उद्धरति तद्वदुद्धृत्य १५ विशेषतः श्रीकृष्णकथा कथनीयेत्याशयेनाह स इति यो विश्वसर्गाद्यर्थं पूर्वं गृहीतशक्तिः स एव पुरुषेषु कृतावतारः सन् पुरुषानतिक्रम्य वर्तमानानि यानि चकार तानि विस्तराद्वद १६ पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः १७ बहुमानमेवाह साध्विति पंचभिः अधोक्षज एवात्मा मनो यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं च प्रसंगाद्वितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं न भवति कुतः बादरायणवीर्यजे १९ ननु तर्हि कथं शूद्रत्वं कथं च लोकानुग्राहकत्वं तत्राह मांडव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सेवत्वेन स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां यम एव त्वं जातोऽसि २० किंच भवानिति कुतः यस्य तत्वज्ञानोपदेशाय मामादिष्टवान् चकारात्स्वयमपि स्मृत्यैवोपदिष्टवानिति २१ विश्वस्थित्यादयः अर्था विषया यासां ताः २२

तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं ततः पूर्वावस्थामाह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् आत्मनां जीवानां आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यत् द्रष्टृदृश्यात्मकं किंचिदा
सीत् कारणात्मना सत्वेपि पृथक् प्रतीत्यभावादित्याह अनानामत्युपलक्षणः नानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यत इति तथा यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमर्थः यः सृष्टो नानामतिभिरु
पलक्ष्यते स तदा एक एवासीदिति कुत आत्मेच्छा मायातस्या अनुगतो लये सति यद्वा आत्मन एकाकित्वेन अवस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः २३ तत्र प्रथमं मायोद्भवप्रकारमाह द्वाभ्यां
सर्वद्रष्टा सन् दृश्यं नापश्यत् यतः स एकराट् एक एव तदा प्रकाशते तदात्मानमसंतमिव मेने दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् तदाह सुप्ताः मायाद्याः शक्तयो यस्य सः न त्वसंतमेव मेने यतः अ
सुप्ता दृक् चिच्छक्तिर्यस्येति २४ सा वै द्रष्टृदृश्यानुसंधानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा यद्वा सत् दृश्यमसत् अदृश्यमात्मस्वरूपं च तयोरात्मा यस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात्
२५ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां क्षोभितगुणायां अधोक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चिदाभासमाधत्त वीर्यवान् चिच्छक्तियुक्तः २६ कालप्रेरिता
दव्यक्तान्मायातः तत्त्वपदं परित्यज्य महतो लक्षणम् अतः पुल्लिंगनिर्देशो विज्ञानात्मेति सत्वप्रधानत्वात्स्वदेहस्थं विश्वं सुच्छून्यबीजगतमंकुरादिरूपं वृक्षमिव व्यंजन् व्यंजयन् प्रका

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः २३ स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् मेने संतमिवात्मा-
नं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः २५ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्याम
धोक्षजः पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् २६ ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः २७
सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया २८ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत कार्यकारणकर्त्रा
त्मा भूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत ३० वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं य
तः तैजसानींद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमात्मनः ३१ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः नभसोऽनुसृतं स्पर्शं
विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ३२ अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ३३ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वन्प
रवीक्षितम् आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् महीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ३५

शयन् यतोऽसौ तमोनुदतीति तमोनुदः तदुक्तं सात्वततंत्रे विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्य
त इति २७ अहंकारोत्पत्तिमाह सार्द्धाभ्यां सोऽपीति अंशश्चिदाभासो निमित्तं गुणा उपादानं कालः क्षोभकः तदात्मा तदधीनः भगवान्सर्वाध्यक्षस्य दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत्
रूपांतरमनयत् अहंकारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्तृ अधिदैवं तेषामात्मा आश्रयः अत्र हेतुः भूतेंद्रियमनोमयः तद्विकारवान् मन इति देवानामुपलक्षणं २९ एत
देवविभागतः प्रपंचयति वैकारिक इत्यादिना वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्यभूता इत्यर्थः यतः येभ्यः इंद्रियाधिष्ठातृभ्यः अर्थाभिव्यंजनं
शब्दादिप्रकाशो भवति ३० तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानेंद्रियाणां ज्ञानमयानां सात्विकत्वशंका माभूदित्येवकारः तामसो भूतसूक्ष्मस्य शब्दस्यादिः कारणम् यतः शब्दात् खमाकाशो
भवति आत्मनो लिंगं स्वगुणशब्दरूपेण प्रकाशकं हृदयाकाशतया वा यद्वा लिंगं शरीरमाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ३१ नभसः स्वस्मात् अनुसृतमुद्भूतं स्पर्शं विकुर्वन् रूपांतरं नय
न् अनिलं वायुमेवं सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यम् ३२ नभसा सहितः स्वयं चोरुबलान्वितः ततो ज्योतिस्तेजः लोचनं प्रकाशकम् ३३ ३४ ३५

छ ५

हेभव्य विदुर पाठांतरेभाव्यं कार्यंयद्यदवरमवरं कार्यंतेषां कार्याणांपरैः कारणैरनुसंसर्गात् यथासंख्यं यथाक्रमसुत्तरोत्तरमाधिकान्गुणान् विदुः तथाहिनभसः शब्दएवगुणः अन्या न्वयाभावात् वायोस्तुस्पर्शः आकाशान्वयात्शब्दश्च एवंतेजसस्तौचरूपंच अंभसस्तानिरसश्च मह्याः सर्वे ३६ देवामहदाद्यभिमानिनः विष्णोः कलाअंशाः काललिंगाविकृतिः मायालिंगाविक्षेपः अंशलिंगंचेतना तानिविद्यंतेयेषु अतः समस्तेननानात्वात् परस्परासंबंधात् स्वक्रियायांब्रह्मांडरचनायामनीशाः अशक्ताः संतोविभुंपरमेश्वरंप्रोचुः ३७ मिथ स्याधिष्ण्यावोदेवानमिलंतः परस्परम् विश्वकर्मण्यनीशानानिर्विण्णाहरिमीडिरे प्रपन्नानांतापोपशमे आतपत्रंछत्रं तत्रहेतुः यस्यपादारविंदस्य मूलंतलंकेत आश्रयोयेषांते सं सारदुःखंबहिर्दूरतउत्क्षिपंतिपरित्यजंति यथापांथाः स्वगृहंप्राप्यमार्गश्रममिव ३८ श्रमंविनिवेदयंत आहुः हेधातः पितर्यद्यस्मात्भवेसंसारे आत्मन् आत्मनिसंबोधनंवा शर्म सुखंकृते यदितिपाठेयत्पादभजनंविनाशर्मनलभंते ननुज्ञानादज्ञानकृतस्तापोनिवर्ततेकिंमदंघ्रिच्छायाश्रयणेन तत्राहुः सविद्यांतदाश्रयणमेवविद्याप्रापकमित्यर्थः ३९ अज्ञा तस्याश्रयणायोगात्तज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गंति अन्वेषयंति य त्तीर्थपदस्तवपदंवयंप्रपन्नाः कैर्मार्गंतिच्छंदःसुपर्णैः वेदपक्षिभिस्तैवेवमुखपद्मंनीडंयेषां यथापक्षिणोनीडादुद्गता

भूतानांनभआदीनांयद्यद्भव्यावरावरम् तेषांपरानुसंसर्गाद्यथासंख्यंगुणान्विदुः ३६ एतेदेवाः कलाविष्णोः कालमायांशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रि यानीशाः प्रोचुः प्रांजलयोविभुम् ३७ देवाऊचुः नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रम् यन्मूलकेतायतयोंजसोरुसंसारदुःखंबहि रुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म आत्मल्लभंते भगवंस्तवांघ्रिच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ३९ मार्गंतियत्तेमुखप द्मनीडैश्छंदःसुपर्णैरृषयोविविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदंतीर्थपदः प्रपन्नाः ४० यच्छ्रद्धयाश्रुतवत्याचभक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेवधाय ज्ञा नेनवैराग्यबलेनधीरावजेमतत्तेंघ्रिसरोजपीठम् ४१ विश्वस्यजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारस्यपदांबुजंते व्रजेमसर्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयच्छत्य भयंस्वपुंसाम् ४२ यत्सानुबंधेसतिदेहगेहेममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् पुंसांसुदूरंवसतोपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् ४३ तान्वाअस हृत्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसः परेश अथोनपश्यंत्युरुगायनूनंयेतेपदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४४ पानेनतेदेवकथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्यावि शदाशयाये वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथांजसान्वीयुरकुंठधिष्ण्यम् ४५ सुतस्ततः परिभ्रम्यपुनस्तत्रैवविशंतितथावेदा अपित्वत्तउद्गतास्त्वय्येवपर्यवस्यंति अ

तोवेदानाभित्यत्वत्पदंमृगयंतइति विविक्तेअसंगेमनसिकिंच अघमर्षमघनाशकमुदमुदकंयस्यांसासरितांतासुवरायाः गंगायाः पदमुद्गमस्थानं अतोगंगामनुसेवमाना अपितदुद्गमंस्था नंत्वत्पदंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ४० ननुविषयाकृष्टचित्तानांकुतस्तदन्वेषणंतत्राहुः यत्श्रद्धयाहृदये अवधाय ध्यात्वा वैराग्यंबलंयस्यतेनज्ञानेनधीराभवंति सरागचित्तेध्यानमेवकुतः श्रद्ध याश्रवणपूर्विकयाभक्त्याचसंमृज्यमानेसंशोध्यमाने ४१ भक्तानुग्रहंस्मरंत आहुः विश्वस्येति ४२ अंतर्यामितयानित्यंसन्निहितेअनर्थकंव्रजनमित्याशंक्याहुः यादिति सानुबंधेसो पकरणे असतितुच्छेपुर्यांस्वदेहेएववसतोपियत्सुदूरंदुष्प्रापं ४३ ननुयदिहृदिस्थस्यापिपदाब्जंकेषांचित्सुदूरंतर्हिअन्येषामपितथैवस्यात् अविशेषादित्याशंक्याहुः तानिति असद्वृत्ति भिर्बहिर्मुखैः अक्षिभिरिंद्रियैः पराहृतंदूरमपहृतमंतस्थंमनोयेषांते अथोअतएवतेनूनंनान्नपश्यंति वैप्रसिद्धं कुतः पुनस्तेषांतत्संगःस्यात् कान् तेतवपदन्यासोगमनंतस्यविलासोविभ्रमः तस्यलक्ष्मीः शोभातस्याः येत्वल्लीलाकथादिभिः शोभमानास्तान्लक्ष्म्यानित्यर्थः पथइतिलक्ष्म्यान् इतिचपाठेत्वत्पदन्यासविलासोलक्ष्यो येषांतान् पथस्त्वन्मार्गभूतान्सतः मार्गान् वाश्रवणादी न्नपश्यंतीत्यर्थः यद्वा यएवंभूताभागवताः तेतानुन्मत्तान्नूनंनपश्यंतीत्यन्वयः सत्संगाभावेन हरिकथाश्रवणाभावाद्धृदिस्थितमपितेषांसुदूरमितिभावः ४४ एतदेवस्फुटयंतिपानेनेतिद्वाभ्या म् वैराग्येसारोबलंयस्यबोधस्यतंलब्ध्वाअन्वीयुःप्राप्नुयुः अकुंठधिष्ण्यंवैकुंठलोकम् ४५ ८

आत्मनिसमाधिर्मनःस्थैर्यं सएवयोगउपायः तस्यबलेन ज्ञानयोगतः श्रमेणमोक्षः सत्संगतः त्वत्कथाश्रवणादिनात्वनायासेनैव अहंममताविष्टानांतुनकथंचिदितिभावः ४६ तदेवंस्त
त्वाप्रार्थयंतेचतुर्भिः तत्तस्मात् हेआद्य तेत्वदीयावयंयस्माल्लोकानांसिसृक्षयात्वयाऽनुसृष्टाः क्रमेणउत्पादिताःत्रिभिरात्मभिः सत्त्वादिस्वभावैरतएवाविरुद्धस्वभावत्वाद्वियुक्ताःसंतः यदर्थं
सृष्टाः तत्त्वविहारतंत्रंत्वत्क्रीडोपकरणंब्रह्मांडंतेतुभ्यंप्रतिहर्तवे प्रतिहर्तुंसमर्पयितुंनशक्नुमः अतस्त्वंनःस्वचक्षुः परिदेहीतित्रयाणांश्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ४७ असामर्थ्यमेवप्रपंचयि
तुंकार्यस्यातिवैचित्र्यमाहुः भोअजकालेतत्तदवसरे बलिंभोगंयावत्साकल्येनतेतुभ्यंहरामसमर्पयाम यथायेनप्रकारेणअन्नमदामभक्षयामेत्यनेनान्नमात्रंचास्माकमैश्वर्येणतुभोगस्त्वदै
वेत्युक्तम् उभयेषांतवचास्माकंचयत्रास्थितत्वाइमेजीवाः अनूहाः अप्रत्यूहाःनिर्विघ्नाःयद्वा अनूहाः अवितर्क्याःनिःसंशयाइत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताएनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्र
तिष्ठिताअन्नमदामेति ४८ अवश्यंचत्वयाऽस्माकमेषांचकार्योपाधीनांजीवानांवृत्तिः परिकल्पनीया जनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकंसान्वयानांसकार्याणां यद्वाअन्वेतीत्यन्वयः कारणं
तत्सहितानांत्वमेवाद्यःकारणं अत्रहेतवः कूटस्थः अविक्रियः पुरुषः अधिष्ठाता पुराणः पुरातनः एतदुपपादयंति त्वामिति हेदेव अजएवत्वंगुणानांसत्त्वादीनांकर्मणांजन्मादीनांचयोनिं

तथाऽपरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठां त्वामेवधीराःपुरुषंविशंति तेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते ४६ तत्तेवयंलोकसिसृक्षयाद्यत्वया
ऽनुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवेते ४७ यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र यथोभयेषां
तइमेहिलोकाबलिंहरंतोन्नमदंत्यनूहाः ४८ त्वंनःपुराणामसिसान्वयानांकूटस्थआद्यःपुरुषःपुराणः त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायांकवि
मादधेऽजः ४९ ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थेबभूविमात्मन्करवामकिंते त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहिशक्त्यादेवक्रियार्थेयदनुग्रहाणाम् ५० इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ५ ऋषिरुवाच इतितासांस्वशक्तीनांसतीनामसमेत्यसः प्रसुप्तलोकतंत्राणांनिशाम्य
गतिमीश्वरः १ कालसंज्ञांतदादेवींबिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्त्वानांगणंयुगपदाविशत् २ सोऽनुप्रविष्टोभगवांश्चेष्टारूपेणतंग
णम् भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्मप्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मादैवेनत्रयोविंशतिकोगणः प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ४ परेणवि
शतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृग्गणः चुक्षोभान्योन्यमासाद्ययस्मिँल्लोकाश्चराचराः ५

कारणभूतायांशक्त्यांमायायां प्रथमंरेत आदधेनिहितवानसीत्यर्थः कीदृ-
शंकविंसर्वज्ञंमहत्तत्त्वरूपं ४९ तथाहेआत्मन् देवसत्प्रमुखामहदादयोवयंयदर्थंबभूविम तत्किंतेकार्यंकरवाम सृष्टिमितिचेत्तत्राहुः तर्हिनोऽस्माकंत्वंस्वचक्षुःस्वीयंज्ञानंश
क्तयासहपरिदेहि प्रयच्छ यस्मात्त्वत्तएवानुग्रहोयेषांतेयदनुग्रहास्तेषामस्माकंक्रियार्थः इयानेवएतावाननुग्रहोयेषामित्येकंवापदं त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेववयंसृष्टौक्षमाना
न्यथेत्यर्थः ५० इतितृतीयेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेतेरीश्वराविष्टैःसृष्टिर्माहाविराट्तनोः अधिदेवादिभेदंचतत्रैवभगवत्कृतम् १ स्वशक्तीनामहदादीनामसमेत्य
अमिलित्वासतीनांस्थितानांप्रसुप्तंलोकतंत्रंविश्वरचनायासाम् यद्वा प्रसुप्तजीवोपकरणानांगानिस्थितिंदृष्ट्वाआविशदित्यनन्तरेणान्वयः १ कालेनसंज्ञा उद्बोधोयस्याः कलयतिक्षोभय
तिस्वकार्याणीतिवा कालसंज्ञाप्रकृतिः तांशक्तिंप्रकृत्यासहप्रवेशात् त्रयोविंशतितत्त्वानामित्यकृत्स्नमंतर्यामितयाप्राविशत् २ चेष्टारूपेणक्रियाशक्त्या कर्मतेषांक्रियांजीवानामदृष्टंवा
३ प्रबुद्धकर्मक्रियाशक्तिर्यस्य सत्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेणप्रेरितः मात्राभिः अंशैः आधिपुरुषंविराड्देहं ४ जननमेवाह परेणईश्वरेणाविश्वसृजांतत्त्वानांगणः मात्रयाचुक्षोभ परि
णतः नसर्वात्मनायस्मिन्लोकाःस्थिताः ५

सपुरुषोयोऽधिपुरुषइत्युक्तः आंडकोशेब्रह्मांडमध्ये सर्वैःसत्वैरनुशयीभिर्जीवैःसहितः ६ गर्भः कार्यरूपोविराट् देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्तयाएकधा हृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेण कर्मशक्तिःक्रियाशक्तिः तयादशधाप्राणरूपेण प्राणादयः पंचनागःकूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजयःइत्येतेपंचैवं वृत्तिभेदेनदशविधः प्राणः आत्मशक्तिभोक्तृशक्तिस्तया अध्यात्मादिभेदेनत्रिधात्मानंविभक्तंकृतवान् ७ एवंविभागसामर्थ्यायतस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्वानांप्राणिनामात्माव्यष्टीनांतदंशत्वात् अंशोजीवः अवतारस्तोक्ति. तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण ८ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मनींद्रियाणितत्सहितः विराडितिसर्वत्र ९ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितं यावद्वलितेजहरामेत्यादि स्वेनतेजसाचिच्छत्त्या अतएव एवंकरिष्यामीत्यालोचितवान् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः विवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय १० मेमत्तः शृणु ११ आयत

हिरण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् आंडकोशउवासाप्सुसर्वसत्वोपबृंहितः ६ सवैविश्वसृजांगर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमान् विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधात्रिधा ७ एषह्यशेषसत्वानामात्मांशःपरमात्मनः आद्योवतारोयत्रासौभूतग्रामोविभाव्यते ८ साध्यात्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९ स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेनतेजसैषांविवृत्तये १० अथतस्याभितप्तस्य कतिचायतनानिह निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११ तस्याग्निरास्यान्निर्भिन्नोलोकपालोविशत्पदम् वाचास्वांशेनवक्तव्यंययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोविशद्धरेः जिह्वयांशेनचरसंययासौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम् घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालोविशद्विभोः चक्षुषांशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १५ निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोनिलोविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यते १६ कर्णावस्यविनिर्भिन्नौधिष्ण्यंस्वंविविशुर्दिशः श्रोत्रेणांशेनशब्दस्यसिद्धिंयेनप्रपद्यते १७ त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनरोमभिःकंडूंयैरसौप्रतिपद्यते १८ मेढ्रंतस्यविनिर्भिन्नंस्वधिष्ण्यंकउपाविशत् रेतसांशेनयेनासावानंदंप्रतिपद्यते १९ गुदंपुंसोविनिर्भिन्नंमित्रोलोकेशआविशत् पायुनांशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते २० हस्तावस्यविनिर्भिन्नाविंद्रःस्वःपतिराविशत् वार्तयांशेनपुरुषोययावृत्तिंप्रपद्यते २१ पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत् गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपद्यते २२ हृदयंचास्यनिर्भिन्नंचंद्रमाधिष्ण्यमाविशत् मनसांशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते २३ आत्मानंचास्यनिर्भिन्नमभिमानोविशत्पदम् कर्मणांशेनयेनासौकर्तव्यंप्रतिपद्यते २४ सत्वंचास्यविनिर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविशत् चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते २५

नान्येवाह तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिः आस्यंनिर्भिन्नं पृथक्जातं पदंस्वस्थानं स्वांशेनस्वशक्त्यावाचासमहाविशत् असौजीवः वक्तव्यंप्रतिपद्यतेशब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्रयन्निर्भिन्नंतदधिष्ठानमग्न्यादिप्रथमांतमधिदैवं वागादींद्रियंतृतीयांतमध्यात्मंप्रतिपत्तव्यमाधिभूतं १२ हरेःविराजः १३ १४ त्वष्टाआदित्यः १५ प्राणेनेतिप्राणवद्देहव्यापिनात्वगिंद्रियेणेत्यर्थः १६ शब्दसिद्धिंज्ञानं १७ त्वचंचर्म ओषधीःओषधयः त्वगिंद्रियस्यैवस्थानभेदेनविषयद्वयंकंडूःस्पर्शश्च तत्रचायंनामभेदोदेवताभेदश्चेतिद्वितियस्कंधएवव्याख्यातम् १८ कःप्रजापतिः १९ २० स्वःपतिःस्वर्गस्यपतिः वार्तयाक्रयविक्रयादिशक्त्यावृत्तिंजीविकां २१ २२ विक्रियांसंकल्पादिरूपां २३ आत्मानमहंकारं अभिमन्यतेअनेनेत्यभिमानोरुद्रः कर्मणा अहंसत्याकर्तव्यमितिक्रियां २४ सचामितिबुद्धिचित्तयोरभेदेननिर्देशः महानितिब्रह्मा चित्तेनचेतनया २५

त्रिलोकोत्पत्तिमाह शीर्ष्णइति त्रयः परिणामाः २६ एतदेवप्रपंचयतिद्वाभ्याम् आत्यंतिकेनऊर्जितेन पणव्यवहारेपणंतेयागादिनाव्यवहरंतीति पणायेमनुष्याः तानननुये तदुपाक
रणभूताः येगवादयस्तेऽपिधरांप्रपेदिरे २७ तृतीयंतमः तदीयेनतामसेनउभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंव्योम अंतरिक्षंतदेवभगवतोनाभिः तामाश्रिताः रुद्रपार्षदाःरुद्रस्यपार्षदानां-
भूतादीनांगणाः २८ अवर्ततप्रवृत्तं ब्रह्मवेदः यस्तउन्मुखत्वात् मुखोद्भवत्वात् वर्णानांमुख्यः मुखमिवप्रथमः गुरुश्चाभूत् सोऽपिमुखतोवर्ततेत्यनुषंगः अध्यापनादिनाब्राह्मण
स्यवेदोवृत्तिः तयावृत्त्यासहब्राह्मणोमुखतोजातइत्यर्थः एवमुत्तरत्रवर्णत्रयेपिज्ञातव्यम् २९ क्षत्रंपालनरूपावृत्तिः तत्क्षत्रमनुव्रतः अनुसृतःक्षत्रियोपिबाहुभ्योवर्ततइत्यर्थः त
द्व्रतत्वमेवाहयइति पौरुषःपुरुषस्यविष्णोरंशः कंटकाश्चोरादयस्तेभ्यः यत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात्त्रायतेरक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्यवृत्तिकरीः जीविकाहेतवःतस्य
विभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवः ऊरुजः वार्ताजीविकांयः स्ववृत्त्यासंपादितवान् ३१ तस्यांनिमित्तभूतायांयस्यवृत्त्याहरिः स्वयमेवतुष्यते ३२ यद्यस्माज्जाताः गुरुत्वाज्जनकत्वात्स्व-

शीर्ष्णोऽस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत गुणानांवृत्तयोयेषुप्रतीयंतेसुरादयः २६ आत्यंतिकेनसत्वेनादिवंदेवाःप्रपेदिरे धरांरजःस्वभावेनपण-
येयेचतानन्नु २७ तार्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमाश्रिताः उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदांगणाः २८ मुखतोवर्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह यस्तू
न्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योऽभूद्ब्राह्मणोगुरुः २९ बाहुभ्योवर्ततक्षत्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषःकंटकक्षतात् ३० विशोवर्ततनस्योर्वो-
र्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवोवार्तांनृणांयःसमवर्तयत् ३१ पद्भ्यांभगवतोजज्ञेशुश्रूषाधर्मसिद्धये तस्यांजातःपुराशूद्रोयद्वृत्त्यातुष्यतेहरिः ३२
एतेवर्णाःस्वधर्मेणयजंतिस्वगुरुंहरिम् श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताःसहवृत्तिभिः ३३ एतत्क्षत्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः कःश्रद्दध्यादुपाकर्तुंयोग
मायाबलोदयम् ३४ अथापिकीर्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतम् कीर्तिंहरेःस्वांसत्कर्तुंगिरमन्याभिधासतीम् ३५ एकांतलाभंवचसोनुपुंसांसुश्लोकमौ
लेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथासुधायामुपसंप्रयोगम् ३६ आत्मनोवसितोवत्समहिमानंकविनादिना संवत्सरसहस्रांतेधियायोगवि
पक्कया ३७ अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे ३८ यतोप्राप्यनिवर्तंतेवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमे
देवास्तस्मैभगवतेनमः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ७ ७ ७

त्तिभिर्दत्वाचहरेराराधनंतेषांपरोधर्मइत्यर्थः ३३ भोक्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भगवतोयोगमायाबलेनोज्जृंभितमेतद्विराड्रूपमुपाकर्तुंसाक
ल्येननिरूपयितुं कःश्रद्दध्यात् इच्छेत् इच्छाऽप्यशक्यानिरूपणंतुदूरतइत्यर्थः ३४ अंगविदुर अथापिहरेः कीर्तिंकीर्तयामियथाश्रुतंगुरुमुखात् तदपिनसर्वात्मनाकिंतुयथाम
तिस्वमत्यनुसारेण अन्याभिधाहरिव्यतिरिक्तार्थाभिधानंतयाऽसतींमलिनांस्वीयांवाचंसत्कर्तुंपवित्रीकर्तुं ३५ अज्ञात्वाऽपियथामतिकीर्तनेश्रवणेवाआवश्यकंकैवल्यमित्याह एकां
ततोलाभंमनुनिश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्यउपाकृतायांनिरूपितायाम् उपसंप्रयोगंसंनिधापर्पणम् ३६ नत्वतीवज्ञानेनिर्बंधःकर्तव्यः ब्रह्मणापिदुर्ज्ञेयत्वादित्याह आत्मनोहरेर्महिमायो
गाविपक्कयाऽपिसंवत्सरसहस्रांतेऽपिआदिकविनाब्रह्मणाऽपिकिमवसितः किंज्ञातः इतिकाकूक्त्याएतावानितिनज्ञातएवेत्यर्थः ३७ यद्यस्मात्स्वयमपि आत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमा
यागतिमेतावदितिनवेद अनंतत्वात् ३७ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंनमस्करोति यतइति यस्यज्ञानायप्रवृत्तावाचोपिमनसासहतमप्राप्यैवन्यवर्तंत दुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मनसी अहं
महंकारस्याधिष्ठातारुद्रोऽपिइमे इंद्रियाधिष्ठातारोदेवाः अन्येच ३९ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ ७ ७ ७

सप्तमेसंशयच्छेदप्रतिनंदमुनेर्वचः पुनः क्षत्राकृतानानाप्रश्नाः सम्यगुदीरिताः १ अथतेभगवल्लीलायोगमायोप बृंहिताइत्यादिनामायागुणेः लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिक
रोतीत्येवं ब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनारूपया प्रीणयन्निवेति अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्यक्रियानिर्गुणस्यचगुणाः कथं लीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावंपरिहरति नवक्तावि
रोधमितिभावः २ अर्भकवल्लीलाऽपिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यमयति प्रवर्तयतीतिउद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति अन्यतस्तुवस्त्वंतरेण बालांतरप्रवर्तनेन
वातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वरस्यतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामः अन्यतःसदानिवृत्तस्यच असंगाद्वितीयस्यकथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ यच्चोक्तम् स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापि
तमधोक्षजइत्यादिना अविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिकरोतीति तदप्याक्षेप्तुमनुवदति अस्राक्षीदिति गुणमयीआत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्पादिकाया
मायातयासृष्टवान् नदुक्तंप्रथमे ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनीति सं
स्थापयतिपालयति प्रत्यभिधास्यति प्रातिलोम्येननिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रातिलोम्येनात्मनिअभितोधारयिष्यति ४ एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वेयदेतन्नतुतत्संभवतीत्याह
देशतइति योसौदेशादिभिरविलुप्तावबोधआत्माजीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सकथमजया अविद्यायायुज्येत तत्रदेशतोदीपप्रभायाइवलोपोनास्तिसर्वगतत्वात् नकालतोविद्युदिवनि

श्रीसुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभग-
वतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः स्वतस्तृप्तस्यचक
थंनिवृत्तस्यसदान्यतः ३ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया तयासंस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोसाववस्थातःस्व
तोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मा सयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेकएवैषः सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्यदुर्भगत्वंवा क्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एत
स्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीसुकउवाच सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः
प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९ य
दर्थेनविनामुष्यपुंसआत्मविपर्ययः प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोऽ
नात्मनोगुणः ११

त्यत्वात् नावस्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् नस्वतःस्वप्नवत् सत्यत्वात् नान्यतः घटादिवत् अद्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्यबोधोनलुप्यते सकथमजयायुज्ये
त अजाचात्राविद्यैवनमायातस्या अवबोधेन विरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मरूपत्वादेवजीवस्यसंसारोऽपिनविद्यतइति आक्षिपति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितोभोक्तापिवस्तुतोभगवानेवचि
द्रूपत्वेनेतद्व्यतिरेकाभावात् एवंचसति अमुष्यजीवस्यदुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशोवाकुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथाईश्वरस्यापितत्प्रसंगःस्यादितिभावः
६ अज्ञानमेवसंकटंदुर्गंतस्मिन् तत्तमानसंकश्मलंमोहंपराणुद अपाकुरु ७ चोदितःआक्षिप्तःस्मयन्निव प्रौढिमाविष्कुर्वन्निववस्तुतस्तुगतस्मयः ८ भगवतोचिंत्यशक्तेरस्मि
स्य सेयंमाया नयेन तर्केणविरुध्यत इतियत् तर्काविरोधमेवानुवदति विमुक्तस्येवपुंसोऽविद्ययाबंधनंकार्पण्यंचेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेनशिरश्छेदादिनाविनाऽ
पि उपद्रष्टुःस्वप्नसाक्षिणः ममेदंशिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलंस्वप्नेएवप्रतीयतेतद्वत् १० तर्हीश्वरस्यापिकिंनप्रतीयेततत्राह यथाजलेप्रतिबिंबितस्यैवचंद्रमसोजलोपाधि
कृतःकंपादिधर्मोदृश्यते नत्वाकाशेस्थितस्य तथाअनात्मनोदेहादेर्धर्मः असन्नपितदभिमानिनोद्रष्टुरात्मनोजीवस्यैव नत्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ ५ ५ ५

॥ इतिभागवतमाहात्म्यंसमाप्तम् ॥

सप्तमेसंशयच्छेदप्रतिमैत्रेयमुनेर्वचः पुनःक्षत्त्राकृतानानाप्रश्नाःसम्यगुदीरिताः १ अथतेभगवल्लीलायोगमायोप॰ बृंहिताइत्यादिनामायागुणैः लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिक
रोतीत्येवं ब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनारूपयाप्रीणयन्निवेति अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्यक्रियानिर्गुणस्यचगुणाःकथं लीलयेत्युक्तिःप्रयोजनाभावंपरिहरति नवक्तुर्वि
रोधमितिभावः २ अर्भकवल्लीलाऽपिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यमयति प्रवर्तयतीतिउद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्तिअन्यतस्तुवस्त्वंतरेण बालांतरप्रवर्तनेन
वातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वरस्यतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामः अन्यतःसदानिवृत्तस्यच असंगाद्द्वितीयस्यकथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ यच्चोक्तम् स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापि
तमधोक्षजइत्यादिना अविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिकरोतीति तदप्याक्षेप्तुमनुवदति अस्राक्षीदिति गुणमयीआत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहात्यादिकाया
मायातयासृष्टवान् तदुक्तंप्रथमे यथासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनीति सं
स्थापयतिपालयति प्रत्यभिधास्यति प्रातिलोम्येननिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रातिलोम्येनात्मनिअभितोधारयिष्यति ४ एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वेघटेतनतुतत्संभवतीत्याह
देशतइति योसौदेशादिभिरविलुप्तावबोधआत्माजीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सकथमजया अविद्ययायुज्येततत्रदेशतोदीपप्रभायाइवलोपोनास्तिसर्वगतत्वात् नकालतोविद्युदिवनि

श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभग-
वतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः स्वतस्तृप्तस्यचक
थंनिवृत्तस्यसदान्यतः ३ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया तयासंस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोसाववस्थातःस्व
तोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेकएवैषःसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एत
स्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेज्ञानसंकटे तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीशुकउवाच सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः
प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९ य
दर्थेनविनामुष्यपुंसआत्मविपर्ययः प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोऽ
नात्मनोगुणः ११

त्वात् नावस्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् नस्वतःस्वप्नवत् सत्यत्वात् नान्यतः घटादिवत् अद्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्य बोधोनलुप्यतेसकथमजयायुज्ये
त अजाचात्राविद्यैवनमायातस्याअवबोधेन विरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मरूपत्वादेवजीवस्यसंसारोऽपिनविद्यतइति आक्षिपतिसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितोभोक्तापिवस्तुतोभगवानेवचि
द्रूपत्वेनतद्व्यतिरेकाभावात् एवंचसति अमुष्यजीवस्यदुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशोवाकुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथाईश्वरस्यापितत्प्रसंगःस्यादितिभावः
६ अज्ञानमेवसंकटंदुर्गंतस्मिन्तन्मानसंकश्मलंमोहंपराणुद अपाकुरु ७ चोदितः आक्षिप्तः स्मयन्निव प्रौढिमाविष्कुर्वन्निववस्तुतस्तुगतस्मयः ८ भगवतोचिंत्यशक्तेरीश्व
रस्य सेयंमाया नयेन तर्केणविरुध्यतइतियत् तर्काविरोधमेवानुवदति विमुक्तस्यैवपुंसोऽविद्ययाबंधनंकार्पण्यंचेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेनशिरश्छेदादिनाविनाऽ
पि उपद्रष्टुःस्वप्नसाक्षिणः ममेदंशिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलंस्वप्नएवप्रतीयतेतद्वत् १० तर्हीश्वरस्यापिकिंनप्रतीयेततत्राह यथाजलेप्रतिबिंबितस्यैवचंद्रमसोजलोपाधि
कृतःकंपादिधर्मोदृश्यते नत्वाकाशेस्थितस्य तथाअनात्मनोदेहादेर्धर्मः असन्नपितदभिमानिनोद्रष्टुरात्मनोजीवस्यैवनत्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ ५ ५ ५

दा ७७ तत्रायये षोडशवार्षिकः सदा व्यासात्मजो ज्ञानमहाब्धिचंद्रमाः कथावसाने निजलाभपूर्णः प्रेम्णा पठन्भागवतं शनैः शनैः ७८ दृष्ट्वा सदस्याः परमोरुतेजसं सद्यः समुत्था
य ददुर्महासनम् प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयत्सुखं स्थितोवदत्संशृणुतामलां गिरम् ७९ श्रीसुकउवाच निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् पिब
त भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ८० धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् श्रीमद्भागवते महामु
निकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ८१ श्रीमद्भागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनं यस्मिन्पारमहंस्यमेवममलं ज्ञानं परं गीयते यत्र
ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्प्रपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ८२ स्वर्गे सत्ये च कैलासे वैकुंठे नास्त्ययं रसः अतः पिबत सद्भाग्या मा मा मुंचत कर्
हिंचित् ८३ सूतउवाच एवं ब्रुवाणे सति बादरायणे मध्ये सभायां हरिराविरासीत् प्रह्लादबल्युद्धवफाल्गुनादिभिर्वृतः सुरर्षिस्तमपूजयच्चतान् ८४ दृष्ट्वा प्रसन्नं म
हदासने हरिं ते चक्रिरे कीर्तनमग्रतस्तदा भवो भवान्या कमलासनस्तत्रागमत्कीर्तनदर्शनाय ८५ प्रह्लादस्तालधारी तरलगतितया चोद्धवः कांस्यधारी वीणाधारी सुरर्षिः
स्वरकुशलतया रागकर्ताऽर्जुनोऽभूत् इंद्रोवादीन्मृदंगं जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमारा यत्राग्रे भाववक्ता रसविरचनया व्यासपुत्रो बभूव ८६ ननर्त मध्ये त्रिकमेव तत्र भक्त्या
दिकानां नटवत्सुतेजसाम् अलौकिकं कीर्तनमेतदीक्ष्य हरिः प्रसन्नोऽपि वचोऽब्रवीत्तत् ८७ मत्तो वरं भागवता वृणुध्वं प्रीतः कथाकीर्तनतोऽस्मि सांप्रतम् श्रुत्वेति तद्वाक्यम
ति प्रसन्नाः प्रेमार्द्रचित्ता हरिमूचिरे ते ८८ नगाहगाथासु च सर्वभक्तैरेभिस्त्वया भाव्यमिति प्रयत्नात् मनोरथोऽयं परिपूरणीयस्तथेति चोक्त्वांतरधीयताच्युतः ८९ ततोऽन
मच्चरणेषु नारदस्तथा शुकादीनपि तापसांश्च अथ प्रहृष्टाः परिनष्टमोहाः सर्वे ययुः पीतकथामृतास्ते ९० भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा शास्त्रेऽस्वकीयेऽपि तदा शुकेन अतो
हरिर्भागवतस्य सेवनाच्चित्तं समायाति हि वैष्णवानाम् ९१ दारिद्र्यदुःखज्वरदाहितानां मायापिशाचीपरिमर्दितानाम् संसारसिंधौ परिपातितानां क्षेमाय वै भागवतं
प्रगर्जति ९२ शौनकउवाच शुकेनोक्तं कदा राज्ञे गोकर्णेन कदा पुनः सुरर्षये कदा ब्राह्मे छिंधि मे संशयं त्विमम् ९३ सूतउवाच आकृष्णनिर्गमा
त्रिंशद्वर्षाधिके गते कलौ नवमीतो नभस्ये च कथारंभं शुकोऽकरोत् ९४ परीक्षिच्छ्रवणांते च कलौ वर्षशतद्वये शुद्धे शुचौ नवम्यां च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ९५ तस्मादपि कलौ
प्राप्ते त्रिंशद्वर्षगते सति ऊचुरूर्जे सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः ९६ इत्येतत्ते समाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी ९७ कृष्णप्रियं
सकलकल्मषनाशनं च मुक्त्येकहेतुमिह भक्तिविलासकारि संतः कथानकमिदं पिबतादरेण लोके हितार्थपरिशीलनसेवया किम् ९८ स्वपुरुषमपि वीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले परिहर भगवत्कथासु मत्तान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानां ९९ असारे संसारे विषयविषसंगाकुलधियः क्षणार्द्धं क्षेमार्थं पिबत शुकगाथातु-
लसुधाम् किमर्थं व्यर्थं भो व्रजत कुपथे कुत्सितपथे परीक्षित्साक्षी यच्छ्रवणगतमुक्त्युक्तिकथने १०० रसप्रवाहसंस्थेन श्रीशुकेनेरिता कथा कंठे संबध्यते येन स वैकुंठप्र
भुर्भवेत् १०१ इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धांतसिद्धं सपदि निगदितं ते शास्त्रपुंजं विलोक्य जगति शुककथातो निर्मलं नास्ति किंचित् पिब परसुखहेतोर्द्वादशस्कंधसारम्
१०२ एनां यो नियततया शृणोति भक्त्या यश्चैनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्रे तौ सम्यग्विधिकरणात्फलं लभेते याथार्थ्यान्न हि भुवने किमप्यसाध्यम् १०३ इ
ति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखंडे श्रीभागवतमाहात्म्ये श्रवणविधिकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु

मुंबईंत रामवाडीच्या नाक्यावर ज्ञानसागर छापखान्यांत छापिलें शके १७८६ मार्गशीर्षशुद्ध ५

याभिःपूजांतेतंचसंस्तवेत् ३२ शुकरूपप्रबोधज्ञसर्वशास्त्रविशारद एतत्कथाप्रकाशेनमदज्ञानंविनाशय ३३ तदग्रेनियमःपश्चात्कर्तव्यःश्रेयसेमुदा सप्तरात्रंयथाशक्त्या
धारणीयःसएवहि ३४ वरणंपंचविप्राणांकथाभंगनिवृत्तये कर्तव्यंतैर्हरिर्जाप्योद्वादशाक्षरविद्यया ३५ ब्राह्मणान्वैष्णवांश्चान्यान्तथाकीर्तनकारिणः नत्वासंपूज्यदत्ताज्ञःस्व
यमासनमाविशेत् ३६ लोकवित्तधनागारपुत्रचिंतांव्युदस्यच कथाचित्तःशुद्धमतिःसलभेत्फलमुत्तमम् ३७ आसूर्योदयमारभ्यसार्द्धत्रिप्रहरांतकम् वाचनीयाकथासम्य
ग्धीरकंठंसुधीमता ३८ कथाविरामःकर्तव्योमध्याह्नेघटिकाद्वयम् तत्कथामनुकार्यंवैकीर्तनंवैष्णवैस्तदा ३९ मलमूत्रजयार्थंहिलघ्वाहारःसुखावहः हविष्यान्नेनकर्त-
व्योह्येकवारंकथार्थिना ४० उपोष्यसप्तरात्रंवैशक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा घृतपानंपयःपानंकृत्वावैशृणुयात्सुखम् ४१ फलाहारेणवाश्राव्यमेकभक्तेनवापुनः सुखसाध्यंभवेद्यत्तत्क
र्तव्यंश्रवणायतत् ४२ भोजनंतुवरंमन्येकथाश्रवणकारकम् नोपवासोवरःप्रोक्तःकथाविघ्नकरोयदि ४३ सप्ताहव्रतिनांपुंसांनियमान्शृणुनारद विष्णुदीक्षाविहीनानां-
नाधिकारःकथाश्रवे ४४ ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिःपत्रावल्यांचभोजनम् कथासमाप्तौभुक्तिंचकुर्यान्नित्यंकथाव्रती ४५ द्विदलंमधुतैलंचगरिष्ठान्नंतथैवच भावदुष्टंपर्युषितंजह्या
न्नित्यंकथाव्रती ४६ कामंक्रोधंमदंमानंमत्सरंलोभमेवच दंभंमोहंतथाद्वेषंदूरयेच्चकथाव्रती ४७ वेदवैष्णवविप्राणांगुरुगोव्रतिनांतथा स्त्रीराजमहतांनिंदांवर्जयेद्यःक
थाव्रती ४८ रजस्वलांत्यजम्लेच्छपतितव्रातकैस्तथा द्विजद्विड्वेदबाह्यैश्चनवदेद्यःकथाव्रती ४९ सत्यंशौचंदयामौनमार्जवंविनयंतथा उदारमानसंतद्वदेवंकुर्यात्कथा
व्रती ५० दरिद्रश्चक्षयीरोगीनिर्भाग्यःपापकर्मवान् अनपत्योमोक्षकामःशृणुयाच्चकथामिमाम् ५१ अपुष्पाकाकवंध्याचवंध्यायाचमृतार्भका स्रवद्गर्भाचयानारीतया-
श्राव्यःप्रयत्नतः ५२ एतेनविधिनाश्रावेतदक्षय्यतरंभवेत् अत्युत्तमाकथादिव्याकोटियज्ञफलप्रदा ५३ एवंकृत्वाव्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् जन्माष्टमीव्रतमिवकर्तव्यंफ
लकांक्षिभिः ५४ अकिंचनेषुभक्तेषुप्रायोनोद्यापनाग्रहः श्रवणेनैवपूतास्तेनिष्कामावैष्णवायतः ५५ एवंनगाहयज्ञेस्मिन्समाप्तेश्रोतृभिस्तदा पुस्तकस्यचवक्तुश्चपू
जाकार्यातिभक्तितः ५६ प्रसादतुलसीमालाःश्रोतृभ्यश्चाथदीयताम् मृदंगतालललितंकर्तव्यंकीर्तनंततः ५७ जयशब्दोनमःशब्दःशंखशब्दश्चकारयेत् विप्रेभ्योया-
चकेभ्यश्चवित्तमन्नंचदीयताम् ५८ विरक्तश्चेद्भवेच्छ्रोतागीतावाच्यापरेहनि गृहस्थश्चेत्तदाहोमःकर्तव्यःकर्मशांतये ५९ प्रतिश्लोकंचजुहुयाद्विधिनादशमस्यच पायसंम
धुसर्पिश्चतिलान्नादिकसंयुतम् ६० अथवाहवनंकुर्याद्गायत्र्यासुसमाहितः तन्मयत्वात्पुराणस्यपरमस्यचतत्त्वतः ६१ होमाशक्तोबुधोहौम्यंदद्यात्तत्फलसिद्धये नाना
छिद्रनिरोधार्थंन्यूनताधिकतास्ययोः ६२ दोषयोःप्रशमार्थंचपठेन्नामसहस्रकम् तेनस्यात्सफलंसर्वंनास्त्यस्मादधिकंयतः ६३ द्वादशब्राह्मणान्पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसैः
दद्यात्सुवर्णधेनुंचव्रतपूर्णत्वहेतवे ६४ शक्तौपलत्रयमितंस्वर्णसिंहंविधायच तत्रास्यपुस्तकंस्थाप्यंलिखितंललिताक्षरम् ६५ संपूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारैःसदक्षिणम् वस्त्र
भूषणगंधाद्यैःपूजिताययतात्मने ६६ आचार्यायसुधीर्दत्त्वामुक्तःस्याद्भवबंधनैः एवंकृतेविधानेनसर्वपापनिवारणे ६७ फलदंस्यात्पुराणंतुश्रीमद्भागवतंशुभम् धर्मार्थ
काममोक्षाणांसाधनंस्यान्नसंशयः ६८ कुमाराऊचुः इतितेकथितंसर्वंकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि श्रीमद्भागवतेनैवभुक्तिमुक्तीकरेस्थिते ६९ सूतउवाच
इत्युक्त्वातेमहात्मानःप्रोचुर्भागवतींकथाम् सर्वपापहरांपुण्यांभुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ७० शृण्वतांसर्वभूतानांसप्ताहंनियतात्मनाम् यथाविधिततोदेवंतुष्टुवुःपुरुषोत्तमम् ७१
तदंतेज्ञानवैराग्यभक्तीनांपुष्टतापरा तारुण्यंपरमंचाभूत्सर्वभूतमनोहरं ७२ नारदश्चकृतार्थोभूत्सिद्धेस्वीयेमनोरथे पुलकीकृतसर्वांगःपरमानंदसंभृतः ७३ एवंकथांसमाकर्ण्य
नारदोभगवत्प्रियः प्रेमगद्गदयावाचातानुवाचकृतांजलिः ७४ नारदउवाच धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिभवद्भिःकरुणापरैः अद्यमेभगवान्लब्धःसर्वपापहरोहरिः ७५
श्रवणंसर्वधर्मेभ्योवरंमन्येतपोधनाः वैकुंठस्थोयतःकृष्णःश्रवणाद्यस्यलभ्यते ७६ सूतउवाच एवंब्रुवतिवैतत्रनारदेवैष्णवोत्तमे परिभ्रमन्समायातःशुकोयोगेश्वरस्त

कुर्वद्धरिकीर्तनाः॥ श्रावणेमासिगोकर्णःकथामूचेतथापुनः ७८ सप्तरात्रवतींभूयः श्रवणंतैःकृतंपुनः कथासमाप्तौयज्जातंश्रूयतांतच्चनारद ७९ विमानैःसहभक्तैश्चहरिरा
विर्बभूवह जयशब्दानमःशब्दास्तत्रासन्बहवस्तदा ८० पांचजन्यध्वनिंचक्रेहर्षात्तत्रस्वयंहरिः गोकर्णंतुसमालिंग्याकरोत्स्वसदृशंहरिः ८१ श्रोतॄनन्यान्घनश्यामा
न्पीतकौशेयवाससः॥ किरीटिनःकुंडलिनस्तथाचक्रेहरिःक्षणात् ८२ तद्ग्रामेयेस्थिताजीवा आश्वचांडालजातयः विमानेस्थापितास्तेपिगोकर्णकृपयातदा ८३ प्रेषिता
हरिलोकेतेयत्रगच्छंतियोगिनः गोकर्णेनसगोपालोगोलोकंगोपवल्लभम् कथाश्रवणतःप्रीतोनिर्ययौभक्तवत्सलः ८४ अयोध्यावासिनःपूर्वंयथारामेणसंगताः तथाकृष्णे
नतेनीतागोलोकंयोगिदुर्लभं ८५ यत्रसूर्यस्यसोमस्यसिद्धानांनगतिःसदा तंलोकंहिगतास्तेतुश्रीमद्भागवतश्रवात्॥ ८६ ब्रूमोद्यतेकिंफलवृंदमुज्ज्वलंसप्ताहयज्ञेनकथासुसंचि
तम् कर्णेनगोकर्णकथाक्षरोयैःपीतश्चतेगर्भगतानभूयः ८७ वातांबुपर्णाशनदेहशोषणैस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसंचितैः योगैश्चसंयांतिनतांगतिंवैसप्ताहगाथाश्रवणेनयांति ८८
इतिहासमिमंपुण्यंशांडिल्योपिमुनीश्वरः पठतेचित्रकूटस्थोब्रह्मानंदपरिप्लुतः ८९ आख्यानमेतत्परमंपवित्रंश्रुतंसकृद्वैविदहेदघौघम् श्राद्धेप्रयुक्तंपितृतृप्तिमावहेन्नित्यंसु
पाठादपुनर्भवंच ९० इ॰प॰उ॰श्रीभा॰मा॰गोकर्णोपवर्णनंनामपंचमोध्यायः ५ कुमाराऊचुः अथतेसंप्रवक्ष्यामःसप्ताहश्रवणेविधिम् सहायैर्वसुभिश्चैवप्रायः
साध्योविधिःस्मृतः १ दैवज्ञंतंसमाहूयमुहूर्तंपृच्छ्ययत्नतः विवाहेयादृशंवित्तंतादृशंपरिकल्पयेत् २ नभस्यआश्विनोर्जौचमार्गशीर्षःशुचिर्नभः एतेमासाःकथारंभेश्रोतॄणांमो
क्षसूचकाः ३ मासानांविग्रहेयानितानित्याज्यानिसर्वथा सहायाश्चेतरेचात्रकर्तव्याःसोद्यमाश्रये ४ देशेदेशेतथासेयंवार्ताप्रेष्याप्रयत्नतः भविष्यतिकथाचात्रआगंतव्यंकु
टुंबिभिः ५ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्तनाः स्त्रियःशूद्रादयोयेचतेषांबोधोयतोभवेत् ६ देशेदेशेविरक्तायेवैष्णवाःकीर्तनोत्सुकाः तेष्वेवपत्रंप्रेष्यंचतल्लेखनमितीरितम्
७ सतांसमाजोभवितासप्तरात्रंसुदुर्लभः अपूर्वरससरूपैवकथाचात्रभविष्यति ८ श्रीभागवतपीयूषपानायरसलंपटाः भवंतश्चतथाशीघ्रमायातप्रेमतत्पराः ९ नावकाशः
कदाचिच्चेद्दिनमात्रंतथापितु सर्वथागमनंकार्यंक्षणोत्रैवसुदुर्लभः १० एवमाकारणंतेषांकर्तव्यंविनयेनच आगंतुकानांसर्वेषांवासस्थानानिकल्पयेत् ११ तीर्थेवापिवनेवा
पिगृहेवाश्रवणंमतम् विशालावसुधायत्रकर्तव्यंतत्कथास्थलम् १२ शोधनंमार्जनंभूमेर्लेपनंधातुमंडनम् गृहोपस्करमुद्धृत्यगृहकोणेनिवेशयेत्॥ १३ अर्वाक्पंचाहतोय
त्नादास्तर्णानिप्रमेलयेत् कर्तव्योमंडपःप्रोच्चैःकदलीखंडमंडितः १४ फलपुष्पदलैर्विष्वग्वितानेनविराजितः चतुर्दिक्षुध्वजारोपोबहुसंपद्विराजितः १५ ऊर्ध्वंसप्तैवलोकाश्च
कल्पनीयाःसविस्तरम् तेषुविप्राविरक्ताश्चस्थापनीयाःप्रबोध्यच १६ पूर्वंतेषामासनानिकर्तव्यानियथोत्तरम् वक्तुश्चापितदादिव्यमासनंपरिकल्पयेत् १७ उदङ्मुखोभवेद्वक्ता
श्रोतावैप्राङ्मुखस्तदा प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्वक्ताश्रोताचोदङ्मुखस्तदा १८ अथवापूर्वदिग्ज्ञेयापूज्यपूजकमध्यतः श्रोतॄणामागमेप्रोक्तादेशकालादिकोविदैः १९ विरक्तोवैष्णवोविप्रो
वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् दृष्टांतकुशलोधीरोवक्ताकार्योतिनिस्पृहः २० अनेकधर्मविभ्रांताःस्त्रैणाःपाखंडवादिनः शुकशास्त्रकथोच्चारेत्याज्यास्तेयदिपंडिताः २१ वक्तुःपार्श्वेसहा
यार्थमन्यःस्थाप्यस्तथाविधः पंडितःसंशयच्छेत्तालोकबोधनतत्परः २२ वक्त्राक्षौरंप्रकर्तव्यंदिनादर्वाग्व्रताप्तये अरुणोदयेसौनिर्वर्त्यशौचंस्नानंसमाचरेत् २३ नित्यंसंक्षेपतःकृत्वा
संध्याद्यंसंप्रयत्नतः कथाविघ्नविघातायगणनाथंप्रपूजयेत् २४ पितॄन्संतर्प्यशुद्ध्यर्थंप्रायश्चित्तंसमाचरेत् मंडलंचप्रकर्तव्यंतत्रस्थाप्योहरिस्तथा २५ कृष्णमुद्दिश्यमंत्रेणचरेत्पूजा
विधिक्रमात् प्रदक्षिणानमस्कारान्पूजांतेस्तुतिमाचरेत् २६ संसारसागरेमग्नंदीनंमांकरुणानिधे कर्ममोहगृहीतांगंमामुद्धरभवार्णवात् २७ श्रीमद्भागवतस्यापिततःपूजाप्रय
त्नतः कर्तव्याविधिनाप्रीत्याधूपदीपसमन्विता २८ ततस्तुश्रीफलंधृत्वानमस्कारंसमाचरेत् स्तुतिःप्रसन्नचित्तेनकर्तव्याकेवलंतदा २९ श्रीमद्भागवताख्योयंप्रत्यक्षःकृष्णएवहि
स्वीकृतोसिमयानाथमुक्त्यर्थंभवसागरे ३० मनोरथोमदीयोयंसफलःसर्वथात्वया निर्विघ्नेनैवकर्तव्योदासोहंतवकेशव ३१ एवंदीनवचःप्रोक्त्वावक्तारंचाथपूजयेत् संभूष्यवस्त्रभू

नैवपश्यांतिपश्यंतःशास्त्रसंचयान्॥३८॥ततःसर्वैःसूर्यवाक्यंतन्मुक्त्यैस्थापितंपरम्॥गोकर्णस्तंभनंचक्रेसूर्यवेगस्यवैतदा॥३९॥तुभ्यंनमोजगत्साक्षिन्ब्रूहि
मे मुक्तिहेतुकम्॥४०॥तच्छ्रुत्वादूरतःसूर्यःस्फुटमित्यभ्यभाषत श्रीमद्भागवतान्मुक्तिःसप्ताहेवाचनंकुरु॥४१॥इतिसूर्यवचःसर्वैर्धर्मरूपंतुविश्रुतम्॥स
र्वेब्रुवन्प्रयत्नेनकर्तव्यंसुकरंत्विदम्॥४२॥गोकर्णोनिश्चयंकृत्वावाचनार्थंप्रवर्तितः॥तत्रसंश्रवणार्थायदेशग्रामाज्जनाययुः॥४३॥पंग्वंधवृद्धमंदाश्चतेपिपा
पक्षयायवै॥समाजस्तुमहान्जातोदेवविस्मयकारकः॥४४॥यदैवासनमास्थायगोकर्णोकथयत्कथाम्॥सप्रेतोपितदायातःस्थानंपश्यन्नितस्ततः॥४५॥
सप्तग्रंथियुतंतत्रापश्यद्वंशंसमुच्छ्रितम्॥तन्मूलच्छिद्रमाविश्यश्रवणार्थंस्थितोह्यसौ॥४६॥वातरूपीस्थितिंकर्तुमशक्तोवंशमाविशत् वैष्णवंब्राह्मणंमुख्य
श्रोतारंपरिकल्प्यसः॥४७॥प्रथमस्कंधतःस्पष्टंव्याख्यानंधेनुजोकरोत्॥दिनांतेरक्षितागाथातदाचित्रंबभूवह॥४८॥वंशैकग्रंथिभेदोभूत्सशब्दंपश्यतां
सतां॥द्वितीयेह्नितथासायंद्वितीयग्रंथिभेदनम्॥४९॥तृतीयेह्नितथासायंतृतीयग्रंथिभेदनम्॥एवंसप्तदिनैर्वंशसप्तग्रंथिविभेदनम्॥५०॥कृत्वापिद्वादश
स्कंधश्रवणात्प्रेततांजहौ॥दिव्यरूपधरोजातोतुलसीदाममंडितः॥५१॥पीतवासाघनश्यामोमुकुटीकुंडलान्वितः॥ननामभ्रातरंसद्योगोकर्णमितिचाब्रवी
त्॥५२॥त्वयाहंमोचितोबंधोकृपयाप्रेतकश्मलात्॥धन्याभागवतीवार्ताप्रेतपीडाविनाशिनी॥५३॥सप्ताहोपितथाधन्यःकृष्णलोकफलप्रदः॥कंपंतेसर्वपापा
निसप्ताहश्रवणेस्थिते॥५४॥अस्माकंप्रलयंसद्यःकथाचेयंकरिष्यति॥आर्द्रंशुष्कंलघुस्थूलंवाङ्मनःकर्मभिःकृतम्॥५५॥श्रवणंविदहेत्पापंपावकःसमिधोयथा
॥अस्मिन्वैभारतेवर्षेसूरिभिर्देवसंसदि॥५६॥अकथाश्राविणांपुंसांनिष्फलंजन्मकीर्तितम्॥किंमोहतोरक्षितेनसुपुष्टेनबलीयसा॥५७॥अध्रुवेणशरीरेणशुक
शास्त्रकथांविना॥अस्थिस्तंभंस्नायुबद्धंमांसशोणितलेपितम्॥५८॥चर्मावनद्धंदुर्गंधंपात्रंमूत्रपुरीषयोः॥जराशोकविपाकार्तंरोगमंदिरमातुरम्॥५९॥दुःपू
रंदुर्धरंदुष्टंसदोषंक्षणभंगुरम्॥कृमिविड्भस्मसंज्ञांतंशरीरमितिवर्णितम्॥६०॥अस्थिरेणास्थिरंकर्मकुतोयंसाधयेन्नहि॥यत्प्रातःसंस्कृतंचान्नंसायंतच्चवि
नश्यति॥६१॥तदीयरससंपुष्टेकायेकानामनित्यता॥सप्ताहश्रवणाल्लोकेप्राप्यतेनिकटेहरिः॥६२॥अतोदोषनिवृत्त्यर्थमेतदेवहिसाधनम्॥बुद्बुदाइवतो
येषुमशकाइवजंतुषु॥ जायंतेमरणायैवकथाश्रवणवर्जिताः॥६३॥जडस्यशुष्कवंशस्ययत्रग्रंथिविभेदनम्॥चित्रंकिमुतदाचित्तग्रंथिभेदःकथाश्रवा
त्॥६४॥भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणिसप्ताहश्रवणेकृते॥६५॥संसारकर्दमालेपप्रक्षालनपटीयसि॥कथातीर्थेस्थितेचि
त्तेमुक्तिरेवबुधैःस्मृता॥६६॥एवंब्रुवतिवैतस्मिन्विमानमगमत्तदा॥वैकुंठवासिभिर्युक्तंप्रस्फुरद्दीप्तिमंडलम्॥६७॥सर्वेषांपश्यतांभेजेविमानंधुंधुली
सुतः॥विमानेवैष्णवान्वीक्ष्यगोकर्णोवाक्यमब्रवीत्॥६८॥ ॥गोकर्णउवाच॥ ॥अत्रैवबहवःसंतिश्रोतारोममनिर्मलाः॥आनीतानिविमानानि
नतेषांयुगपत्कुतः॥६९॥श्रवणंसमभागेनसर्वेषामिहदृश्यते॥फलभेदःकुतोजातःप्रब्रुवंतुहरिप्रियाः॥७०॥ ॥श्रीहरिदासाऊचुः॥ ॥श्रवणस्यविभे
देनफलभेदोत्रसंस्थितः॥श्रवणंतुकृतंसर्वैर्नतथामननंकृतम्॥७१॥फलभेदस्ततोजातोभजनादपिमानद॥सप्तरात्रमुपोष्यैवप्रेतेनश्रवणंकृतं ७२
मननादितथातेनस्थिरचित्तेकृतंभृशम्॥अदृढंचहतंज्ञानंप्रमादेनहतंश्रुतम्॥७३॥संदिग्धोहिहतोमंत्रोव्यग्रचित्तोहतोजपः॥अवैष्णवोहतोदेशोहत-
ंश्राद्धमपात्रकम्॥७४॥हतमश्रोत्रियेदानमनाचारंहतंकुलम्॥विश्वासोगुरुवाक्येषुस्वस्मिन्दीनत्वभावना॥मनोदोषजयश्चैवकथायांनिश्चलामतिः॥
एवमादिकृतंचेत्स्यात्तदावैश्रवणेफलम्॥७६॥पुनःश्रवांतेसर्वेषांवैकुंठेवसतिर्ध्रुवम्॥गोकर्णतवगोविंदोगोलोकंदास्यतिस्वयम्॥७७॥एवमुक्त्वाययुःसर्वेवै-

स्वपुष्टाव्यभिचारकारिणः सत्साहयज्ञेन कलौ पुनंतिते ॥१३॥ कायेनवाचामनसापिपातकंनित्यंप्रकुर्वंतिशठाहठेनये ॥ परस्वपुष्टामलिनादुराशयाः सत्साह
यज्ञेनकलौपुनंतिते ॥१४॥ अत्रतेकीर्तयिष्यामि इतिहासंपुरातनम् ॥ यस्यश्रवणमात्रेणपापहानिःप्रजायते ॥१५॥ तुंगभद्रातटेपूर्वमभूत्पत्तनमु
त्तमम् ॥ यत्रवर्णाःस्वधर्मेणसत्यसत्कर्मतत्पराः ॥१६॥ आत्मदेवःपुरेतस्मिन्सर्ववेदविशारदः ॥ श्रौतस्मार्तेषुनिष्णातोद्वितीयइवभास्करः ॥१७॥
भिक्षुकोवित्तवाँल्लोकेतत्प्रियाधुंधुलीस्मृता ॥ स्ववाक्यस्थापिकानित्यंसुंदरीसुकुलोद्भवा ॥१८॥ लोकवार्तारताक्रूराप्रायशोबहुजल्पिका ॥ शूराच
गृहकृत्येषुकृपणाकलहप्रिया ॥१९॥ एवंनिवसतोःप्रेम्णादंपत्योरनपत्ययोः ॥ अर्थाःकामास्तयोरासन्नसुखायगृहादिकम् ॥२०॥ पश्चाद्धर्माःसमार
ब्धास्ताभ्यांसंतानहेतवे ॥ गोभूहिरण्यवासांसिदीनेभ्योयच्छतःसदा ॥२१॥ धनार्धंधर्ममार्गेणताभ्यांनीतंतथापिच ॥ नपुत्रोनापिवापुत्रीततस्त्विंता
तुरोभृशम् ॥२२॥ एकदासद्विजोदुःखाद्गृहंत्यक्त्वावनंगतः ॥ मध्याह्नेतृषितोजातस्तडागंसमुपेयिवान् ॥२३॥ पीत्वाजलंनिषण्णस्तुप्रजादुःखेनक
र्षितः ॥ मुहूर्तादपितत्रैवसंन्यासीकश्चिदागतः ॥२४॥ दृष्ट्वापीतजलंतंतुविप्रोयातस्तदंतिकम् ॥ नत्वाचपादयोस्तस्यनिःश्वसन्संस्थितःपुरः ॥२५॥
यतिरुवाच ॥ ॥ कथंरोदिषिविप्रत्वंकातेचिंताबलीयसी ॥ वदत्वंसत्वरंमह्यंस्वस्यदुःखस्यकारणम् ॥२६॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ ॥ किंब्रवीमि
यतेदुःखंपूर्वपापेनसंचितम् ॥ मदीयाःपूर्वजास्तोयंकवोष्णमुपभुंजते ॥२७॥ मद्दत्तंनैवगृह्णंतिप्रीत्यादेवाद्विजातयः ॥ प्रजादुःखेनशून्योऽहंप्राणां
स्त्यक्तुमिहागतः ॥२८॥ धिग्जीवितंप्रजाहीनंधिग्गृहंचप्रजांविना ॥ धिग्धनंचानपत्यस्यधिक्कुलंसंततिंविना ॥२९॥ पाल्यतेयामयाधेनुःसावंध्यास
र्वथाभवेत् ॥ योमयारोपितोवृक्षःसोऽपिवंध्यत्वमाश्रयेत् ॥३०॥ यत्फलंमद्गृहायातंशीघ्रंतच्चापिशुष्यति ॥ निर्भाग्यस्यानपत्यस्यकिमतोजीवितेनमे ॥
३१॥ इत्युक्त्वासरुरोदोच्चैस्तत्पार्श्वेदुःखपीडितः ॥ तदातस्ययतेश्चित्तेकरुणाभूद्गरीयसी ॥३२॥ तद्भालाक्षरमालांचवाचयामासयोगवान् ॥ सर्वं
ज्ञात्वायतिःपश्चाद्विप्रमूचेसविस्तरम् ॥३३॥ ॥ यतिरुवाच ॥ ॥ मुंचाज्ञानंप्रजारूपंबलिष्ठाकर्मणोगतिः ॥ विवेकंतुसमासाद्यत्यजसंसा
रवासनाम् ॥३४॥ शृणुविप्रमयातेऽद्यप्रारब्धंतुविलोकितम् ॥ सप्तजन्मावधितवपुत्रोनैवचनैवच ॥३५॥ संततेःसगरोदुःखमवापांगःपुरातथा ॥ रेमुं
चाद्यकुटुंबाशांसंन्यासःसर्वथासुखम् ॥३६॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ ॥ विवेकेनभवेत्किंमेपुत्रंदेहिबलादपि ॥ नोचेत्त्यजाम्यहंप्राणांस्त्वदग्रे
शोकमूर्छितः ॥३७॥ पुत्रादिसुखहीनोऽयंसंन्यासःशुष्कएवहि ॥ गृहस्थःसरसोलोकेपुत्रपौत्रसमागतः ॥३८॥ इतिविप्राग्रहंदृष्ट्वाप्राब्रवीत्सतपोध
नः ॥ चित्रकेतुर्गतःकष्टंविधिलेखविमार्जनात् ॥३९॥ नयास्यसिसुखंपुत्राद्यथादेवहतोद्यमः ॥ अतोहठेनयुक्तोऽसिह्यर्थिनंकिंवदाम्यहम् ॥४०॥
तस्याग्रहंसमालोक्यफलमेकंसदत्तवान् ॥ इदंभक्षयपत्न्यात्वंततःपुत्रोभविष्यति ॥४१॥ सत्यंशौचंदयादानमेकभक्तंतुभोजनम् ॥ वर्षावधिस्त्रिया
कार्यंतेनपुत्रोऽतिनिर्मलः ॥४२॥ एवमुक्त्वाययौयोगीविप्रस्तुगृहमागतः ॥ पत्न्याःपाणौफलंदत्त्वास्वयंयातस्तुकुत्रचित् ॥४३॥ तरुणीकुटिलात
स्यसख्यग्रेचरुरोदह ॥ अहोचिंताममोत्पन्नाफलंचाहंनभक्षये ॥४४॥ फलभक्षेणगर्भःस्याद्गर्भेणोदरवृद्धिता ॥ स्वल्पभक्ष्यंततोऽशक्तिर्गृहकार्यं
कथंभवेत् ॥४५॥ दैवाद्धाटीव्रजेद्ग्रामेपलायेद्गर्भिणीकथम् ॥ शुकवन्निवसेद्गर्भस्तदामेमरणंभवेत् ॥४६॥ तिर्यक्चेदागतोगर्भस्तदामेमरणंभवेत् ॥
॥ प्रसूतौदारुणंदुःखंसुकुमारीकथंसहे ॥४७॥ मंदायांमयिसर्वस्वंननंदासंहरेत्तदा ॥ सत्यशौचादिनियमोदुराराध्यःसदृश्यते ॥४८॥ लालनेपालनेदुः

दयां कृत्वा भक्तवत्सल माव्रज ॥ भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥ त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्थास्यंति भूतले ॥ निर्गुणोपासने कष्ट-
मतः किंचिद्विचारय ॥ ५९ ॥ इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिंतयद्धरिः ॥ भक्तावलंबनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥ स्वकीयं यद्भवेत्तेजस्तच्च भाग-
वतेऽदधात् ॥ तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥ तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ॥ सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनी
॥ ६२ ॥ सप्ताहश्रवणं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ॥ साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६३ ॥ दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च
॥ कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६४ ॥ अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ॥ कथं त्याज्या भवेत्पुंभिः सप्ताहोऽतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥
सूत उवाच ॥ ॥ एवं नगाहश्रवणोरुधर्मे प्रकाश्यमाने ऋषिभिः सभायाम् ॥ आश्चर्यमेकं समभूत्तदानीं तदुच्यते संशृणु शौनक त्वम् ॥ ६६ ॥ भ-
क्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाविरासीत् ॥ श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदंती ॥ ६७ ॥ तां चागतां भागवतार्थ-
भूषां सुचारुवेषां ददृशुः सदस्याः ॥ कथं प्रविष्टा कथमागतेयं मध्ये मुनीनामिति तर्कयंतः ॥ ६८ ॥ ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निःपतिताऽधु-
नेयम् ॥ एवं गिरः सा ससुता निशम्य सनत्कुमारान्निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥ ॥ भक्तिरुवाच ॥ ॥ भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रनष्टाऽपि क-
थारसेन ॥ क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवंतु ब्राह्मीं इदं तां गिरमूचिरे ते ॥ ७० ॥ भक्तेषु गोविंदसरूपधर्त्री प्रेमैककर्त्री भवरोगहर्त्री ॥ सा त्वं च तिष्ठ स्वसुधैर्यसं-
श्रया निरंतरं वैष्णवमानसानि ॥ ७१ ॥ ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके ॥ एवं तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदास-
चित्ते ॥ ७२ ॥ सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥ हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतो विहाय प्रविशति हृदि तेषां भक्ति-
सूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥ ब्रूमोऽद्य ते किमधिकं महिमानमेव ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥ यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता श्रोताऽपि कृष्णसम-
तामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥ ॥ इति श्रीप॰ उ॰ श्रीभा॰ मा॰ भक्तिकष्टनिवर्तनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ वैष्ण-
वचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ॥ निजलोकं परित्यज्य भगवान् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥ वनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ॥ कांचीकलापरुचिरोल्लसन्मु-
कुटकुंडलः ॥ २ ॥ त्रिभंगललितश्चारुकौस्तुभेन विराजितः ॥ कोटिमन्मथलावण्यो हरिचंदनचर्चितः ॥ ३ ॥ परमानंदचिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ॥ आवि-
वेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥ वैकुंठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादयः ॥ तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः ॥ ५ ॥ तदा जयजयारावो रस-
पुष्टिरलौकिकी ॥ चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शंखरवोऽप्यभूत् ॥ ६ ॥ तत्सभासंस्थितानां च देहगेहात्मविस्मृतिः ॥ दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यम-
ब्रवीत् ॥ ७ ॥ अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥ मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र सर्वेऽपि निष्पापतमा भवंति ॥ ८ ॥ अतो नृलो-
के ननु नास्ति किंचिच्चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ॥ अघौघविध्वंसकरं तथैव कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥ के के विशुध्यंति वदंतु मह्यं सप्ताहय-
ज्ञेन कथामयेन ॥ कृपालुभिर्लोकहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः ॥ १० ॥ ॥ कुमारा ऊचुः ॥ ॥ ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा सदा दु-
राचाररता विमार्गगाः ॥ क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ ११ ॥ सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकास्तृष्णाकुलाश्चाश्रम-
धर्मवर्जिताः ॥ ये दांभिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ १२ ॥ पंचोग्रपापाश्छलछद्मकारिणः क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥ ब्रह्म-

स्वपुष्टाव्यभिचारकारिणः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥१३॥ कायेन वाचा मनसापि पातकं नित्यं प्रकुर्वंति शठा हठेन ये ॥ परस्वपुष्टा मलिना दुराशयाः सप्ताह
यज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥१४॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥१५॥ तुंगभद्रातटे पूर्वमभूत्पत्तनमु
त्तमम् ॥ यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यसत्कर्मतत्पराः ॥१६॥ आत्मदेवः पुरे तस्मिन्सर्ववेदविशारदः ॥ श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः ॥१७॥
भिक्षुको वित्तवाँल्लोके तत्प्रिया धुंधुली स्मृता ॥ स्ववाक्यस्थापिका नित्यं सुंदरी सुकुलोद्भवा ॥१८॥ लोकवार्तारता क्रूरा प्रायशो बहुजल्पिका ॥ शूरा च
गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥१९॥ एवं निवसतोः प्रेम्णा दंपत्योरनपत्ययोः ॥ अर्थाः कामास्तयोरासन्न सुखाय गृहादिकम् ॥२०॥ पश्चाद्धर्माः समार
ब्धास्ताभ्यां संतानहेतवे ॥ गोभूहिरण्यवासांसि दीनेभ्यो यच्छतः सदा ॥२१॥ धनार्धं धर्ममार्गेण ताभ्यां नीतं तथापि च ॥ न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिंता
तुरो भृशम् ॥२२॥ एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ मध्याह्ने तृषितो जातस्तडागं समुपेयिवान् ॥२३॥ पीत्वा जलं निषण्णस्तु प्रजादुःखेन क
र्शितः ॥ मुहूर्तादपि तत्रैव संन्यासी कश्चिदागतः ॥२४॥ दृष्ट्वा पीतजलं तं तु विप्रो यातस्तदंतिकम् ॥ नत्वा च पादयोस्तस्य निश्वसन्संस्थितः पुरः ॥२५॥
यतिरुवाच ॥ ॥ कथं रोदिषि विप्र त्वं का ते चिंता बलीयसी ॥ वद त्वं सत्वरं मह्यं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥२६॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ किं ब्रवीमि
ऋषे दुःखं पूर्वपापेन संचितम् ॥ मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोष्णमुपभुंजते ॥२७॥ मद्दत्तं नैव गृण्हंति प्रीत्या देवा द्विजातयः ॥ प्रजादुःखेन शून्योहं प्राणां
स्त्यक्तुमिहागतः ॥२८॥ धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहं च प्रजां विना ॥ धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं संततिं विना ॥२९॥ पाल्यते या मया धेनुः सा च वंध्या स
र्वथा भवेत् ॥ यो मया रोपितो वृक्षः सोपि वंध्यत्वमाश्रयेत् ॥३०॥ यत्फलं मद्गृहायातं शीघ्रं तच्चापि शुष्यति ॥ निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमतो जीवितेन मे ॥
३१॥ इत्युक्त्वा स रुरोदोच्चैस्तत्पार्श्वे दुःखपीडितः ॥ तदा तस्य यतेश्चित्ते करुणाभूद्गरीयसी ॥३२॥ तद्भालाक्षरमालां च वाचयामास योगवान् ॥ सर्वं
ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम् ॥३३॥ ॥ यतिरुवाच ॥ ॥ मुंचाज्ञानं प्रजारूपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः ॥ विवेकं तु समासाद्य त्यज संसा
रवासनाम् ॥३४॥ शृणु विप्र मया तेद्य प्रारब्धं तु विलोकितम् ॥ सप्तजन्मावधि तव पुत्रो नैव च नैव च ॥३५॥ संततेः सगरो दुःखमवापांगः पुरा तथा ॥ रे मुं
चाद्य कुटुंबाशां संन्यासे सर्वथा सुखम् ॥३६॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ विवेकेन भवेत्किं मे पुत्रं देहि बलादपि ॥ नो चेत्त्यजाम्यहं प्राणांस्त्वदग्रे
शोकमूर्छितः ॥३७॥ पुत्रादिसुखहीनोयं संन्यासः शुष्क एव हि ॥ गृहस्थः सरसो लोके पुत्रपौत्रसमागतः ॥३८॥ इति विप्राग्रहं दृष्ट्वा प्राब्रवीत्स तपोध
नः ॥ चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलेखविमार्जनात् ॥३९॥ न यास्यसि सुखं पुत्राद्यथा दैवहतोद्यमः ॥ अतो हठेन युक्तोसि ह्यर्थिनं किं वदाम्यहम् ॥४०॥
तस्याग्रहं समालोक्य फलमेकं स दत्तवान् ॥ इदं भक्षय पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥४१॥ सत्यं शौचं दया दानमेकभक्तं तु भोजनम् ॥ वर्षावधि स्त्रिया
कार्यं तेन पुत्रोतिनिर्मलः ॥४२॥ एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः ॥ पत्न्याः पाणौ फलं दत्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥४३॥ तरुणी कुटिला त
स्य सख्यग्रे च रुरोद ह ॥ अहो चिंता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ॥४४॥ फलभक्ष्येण गर्भः स्याद्गर्भेणोदरवृद्धिता ॥ स्वल्पभक्ष्यं ततोशक्तिर्गृहकार्यं
कथं भवेत् ॥४५॥ दैवाद्धाटी व्रजेद्ग्रामे पलायेद्गर्भिणी कथम् ॥ शुकवन्निवसेद्गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ॥४६॥ तिर्यक्चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ॥
॥ प्रसूतौ दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥४७॥ मंदायां मयि सर्वस्वं ननंदा संहरेत्तदा ॥ सत्यशौचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते ॥४८॥ लालने पालने दुः

दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ॥ भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥ त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्थास्यंति भूतले ॥ निर्गुणोपासने कष्टमतः किंचिद्विचारय ॥ ५९ ॥ इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिंतयद्धरिः ॥ भक्तावलंबनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥ स्वकीयं यद्भवेत्तेजस्तच्च भागवतेऽदधात् ॥ तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥ तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ॥ सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनी ॥ ६२ ॥ सप्ताहश्रवणं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ॥ साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६३ ॥ दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ॥ कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६४ ॥ अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ॥ कथं त्याज्या भवेत्पुंभिः सप्ताहोऽतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं नगाहश्रवणोरुधर्मे प्रकाश्यमाने ऋषिभिः सभायाम् ॥ आश्चर्यमेकं समभूत्तदानीं तदुच्यते संशृणु शौनक त्वम् ॥ ६६ ॥ भक्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाविरासीत् ॥ श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदंती ॥ ६७ ॥ तां चागतां भागवतार्थभूषां सुचारुवेषां ददृशुः सदस्याः ॥ कथं प्रविष्टा कथमागतेयं मध्ये मुनीनामिति तर्कयंतः ॥ ६८ ॥ ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निःपतिताधुनेयम् ॥ एवं गिरः सा ससुता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥ भक्तिरुवाच ॥ भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रनष्टापि कथारसेन ॥ क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवंतु ब्राह्म्या इदं तां गिरमूचिरे ते ॥ ७० ॥ भक्तेषु गोविंदसरूपधात्री प्रेमैककर्त्री भवरोगहंत्री ॥ सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंश्रया निरंतरं वैष्णवमानसानि ॥ ७१ ॥ ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके ॥ एवं तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदासचित्ते ॥ ७२ ॥ सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥ हरिरपि निजलोकं सर्वथातो विहाय प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥ ब्रूमो ध्यते किमधिकं महिमानमेवं ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥ यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता श्रोतापि कृष्णसमतामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥ इति श्रीप॰ उ॰ श्रीभा॰ मा॰ भक्तिकष्टनिवर्तनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ अथ वैष्णवचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ॥ निजलोकं परित्यज्य भगवान्भक्तवत्सलः ॥ १ ॥ वनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ॥ कांचीकलापरुचिरोल्लसन्मुकुटकुंडलः ॥ २ ॥ त्रिभंगललितश्चारुकौस्तुभेन विराजितः ॥ कोटिमन्मथलावण्यो हरिचंदनचर्चितः ॥ ३ ॥ परमानंदचिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ॥ आविवेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥ वैकुंठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादयः ॥ तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः ॥ ५ ॥ तदा जयजयारावो रसपुष्टिरलौकिकी ॥ चूर्णप्रसूनवर्षश्च मुहुः शंखरवोऽप्यभूत् ॥ ६ ॥ तत्सभासंस्थितानां च देहगेहात्मविस्मृतिः ॥ दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥ मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र सर्वेऽपि निःपापतमा भवंति ॥ ८ ॥ अतो नृलोके ननु नास्ति किंचिच्चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ॥ अघौघविध्वंसकरं तथैव कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥ के के विशुध्यंति वदंतु मह्यं सप्ताहयज्ञेन कथामयेन ॥ कृपालुभिर्लोकहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः ॥ १० ॥ कुमारा ऊचुः ॥ ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा सदा दुराचाररता विमार्गगाः ॥ क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ ११ ॥ सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकास्तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मवर्जिताः ॥ ये दांभिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ १२ ॥ पंचोग्रपापाश्छलछद्मकारिणः क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥ ब्रह्म

स्वपुष्टाव्यभिचारकारिणः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते॥१३॥ कायेन वाचा मनसापि पातकं नित्यं प्रकुर्वंति शठा हठेन ये॥ परस्वपुष्टा मलिना दुराशयाः सप्ताह
यज्ञेन कलौ पुनंति ते॥१४॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम्॥ यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते॥१५॥ तुंगभद्रातटे पूर्वमभूत्पत्तनमु
त्तमम्॥ यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यसत्कर्मतत्पराः॥१६॥ आत्मदेवः पुरे तस्मिन् सर्ववेदविशारदः॥ श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः॥१७॥
भिक्षुको वित्तवान् लोके तत्प्रिया धुंधुली स्मृता॥ स्ववाक्यस्थापिका नित्यं सुंदरी सुकुलोद्भवा॥१८॥ लोकवार्तारता क्रूरा प्रायशो बहुजल्पिका॥ शूरा च
गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया॥१९॥ एवं निवसतोः प्रेम्णा दंपत्योरनपत्ययोः॥ अर्थाः कामास्तयोरासन्न सुखाय गृहादिकम्॥२०॥ पश्चाद्धर्माः समार-
ब्धास्ताभ्यां संतानहेतवे॥ गोभूहिरण्यवासांसि दीनेभ्यो यच्छतः सदा॥२१॥ धनार्धं धर्ममार्गेण ताभ्यां नीतं तथाऽपि च॥ न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिंता
तुरो भृशम्॥२२॥ एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा वनं गतः॥ मध्याह्ने तृषितो जातस्तडागं समुपेयिवान्॥२३॥ पीत्वा जलं निषण्णस्तु प्रजादुःखेन क
र्शितः॥ मुहूर्तादपि तत्रैव संन्यासी कश्चिदागतः॥२४॥ दृष्ट्वा पीतजलं तं तु विप्रो यातस्तदंतिकम्॥ नत्वा च पादयोस्तस्य निश्वसन् संस्थितः पुरः॥२५॥
यतिरुवाच॥ ॥कथं रोदिषि विप्र त्वं का ते चिंता बलीयसी॥ वद त्वं सत्वरं मह्यं स्वस्य दुःखस्य कारणम्॥२६॥ ॥ब्राह्मण उवाच॥ ॥किं ब्रवीमि
ऋषे दुःखं पूर्वपापेन संचितम्॥ मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोष्णमुपभुंजते॥२७॥ मद्दत्तं नैव गृह्णंति प्रीत्या देवा द्विजातयः॥ प्रजादुःखेन शून्योऽहं प्राणां-
स्त्यक्तुमिहागतः॥२८॥ धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहं च प्रजां विना॥ धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं संततिं विना॥२९॥ पाल्यते या मया धेनुः सा वंध्या स
र्वथा भवेत्॥ यो मया रोपितो वृक्षः सोऽपि वंध्यत्वमाश्रयेत्॥३०॥ यत्फलं मद्गृहायातं शीघ्रं तच्च विशुष्यति॥ निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमितो जीवितेन मे॥
३१॥ इत्युक्त्वा स रुरोदोच्चैस्तत्पार्श्वे दुःखपीडितः॥ तदा तस्य यतेश्चित्ते करुणाभूद्गरीयसी॥३२॥ तद्भालाक्षरमालां च वाचयामास योगवान्॥ सर्वं
ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम्॥३३॥ ॥यतिरुवाच॥ ॥मुंचाज्ञानं प्रजारूपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः॥ विवेकं तु समासाद्य त्यज संसा
रवासनाम्॥३४॥ शृणु विप्र मया तेऽद्य प्रारब्धं तु विलोकितम्॥ सप्तजन्मावधि तव पुत्रो नैव च नैव च॥३५॥ संततेः सगरो दुःखमवापांगः पुरा तथा॥ रे मु
ञ्चाद्य कुटुंबाशां संन्यासे सर्वथा सुखम्॥३६॥ ॥ब्राह्मण उवाच॥ ॥विवेकेन भवेत्किं मे पुत्रं देहि बलादपि॥ नो चेत्त्यजाम्यहं प्राणांस्त्वदग्रे
शोकमूर्च्छितः॥३७॥ पुत्रादिसुखहीनोऽयं संन्यासः शुष्क एव हि॥ गृहस्थः सरसो लोके पुत्रपौत्रसमागतः॥३८॥ इति विप्राग्रहं दृष्ट्वा प्राब्रवीत्स तपोध
नः॥ चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलेखविमार्जनात्॥३९॥ न यास्यसि सुखं पुत्राद्यथा दैवहतोद्यमः॥ अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्थिनं किं वदाम्यहम्॥४०॥
तस्याग्रहं समालोक्य फलमेकं स दत्तवान्॥ इदं भक्षय पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति॥४१ सत्यं शौचं दया दानमेकभक्तं तु भोजनम्॥ वर्षावधि स्त्रिया
कार्यं तेन पुत्रोऽतिनिर्मलः॥४२॥ एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः॥ पत्न्याः पाणौ फलं दत्त्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित्॥४३॥ तरुणी कुटिला त-
स्य सख्यग्रे च रुरोद ह॥ अहो चिंता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये॥४४॥ फलभक्ष्येण गर्भः स्याद्गर्भेणोदरवृद्धिता॥ स्वल्पभक्ष्यं ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं
कथं भवेत्॥४५॥ दैवाद्धाटी व्रजेद्ग्रामे पलायेद्गर्भिणी कथम्॥ शुकवन्निवसेद्गर्भस्तदा मे मरणं भवेत्॥४६॥ तिर्यक्चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत्॥
प्रसूतौ दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे॥४७॥ मंदायां मयि सर्वस्वं ननंदा संहरेत्तदा॥ सत्यशौचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते॥४८॥ लालने पालने दुः

शुश्रूषंतीप्रबोधंतीरुदतीचतयोः पुरः ॥ ३८ ॥ दशदिक्षुनिरीक्षंतीरक्षितारंनिजंपुनः ॥ वीज्यमानाशतस्त्रीभिर्बोध्यमानामुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वादूरागतः सोऽहंकौ-
तुकेनवदंतिकम् ॥ मांदृष्ट्वाचोत्थिताबालाविह्वलाचाऽब्रवीद्वचः ॥ ४० ॥ बालोवाच भोभोसाधोक्षणंतिष्ठमच्चितामपिनाशय ॥ दर्शनंतवलोकस्यसर्वथा-
घहरंपरम् ॥ ४१ ॥ बहुधातववाक्येनदुःखशांतिर्भविष्यति ॥ यदाभाग्यंभवेद्भूरिभवतोदर्शनंतदा ॥ ४२ ॥ नारदउवाच कासित्वंकाविमौचेमानार्यः काः प-
द्मलोचनाः ॥ वददेविसविस्तारंस्वस्यदुःखस्यकारणम् ॥ ४३ ॥ बालोवाच अहंभक्तिरितिख्याताइमौमेतनयौमतौ ॥ ज्ञानवैराग्यनामानौकालयोगेनज-
र्जरौ ॥ ४४ ॥ गंगाद्याः सरितश्चेमामत्सेवार्थंसमागताः ॥ तथाऽपिनचमेश्रेयः सेवितायाः सुरैरपि ॥ ४५ ॥ इदानींशृणुमद्वार्तांसचित्तस्त्वंतपोधन ॥ वार्तामेवित-
ताऽप्यस्तितांश्रुत्वासुखमावह ॥ ४६ ॥ उत्पन्नाद्राविडेसाऽहंवृद्धिंकर्णाटकेगता ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रेगुर्जरेजीर्णतांगता ॥ ४७ ॥ तत्रघोरकलेर्योगात्पाखंडैः
खंडितांगका ॥ दुर्बलाऽहंचिरंजातापुत्राभ्यांसहमंदताम् ॥ ४८ ॥ वृंदावनंपुनःप्राप्यनवीनेवसुरूपिणी ॥ जाताऽहंयुवतीसम्यक्प्रेष्ठरूपातुसांप्रतम् ॥ ४९ ॥
इमौतुशायितावत्रसुतौमेक्लिश्यतःश्रमात् ॥ इदंस्थानंपरित्यज्यविदेशंगम्यतेमया ॥ ५० ॥ जरठत्वंसमायातौतेनदुःखेनदुःखिता ॥ साहंतुतरुणीकस्मात्सुतौ
वृद्धाविमौकुतः ॥ ५१ ॥ त्रयाणांसहचारित्वाद्वैपरीत्यंकुतः स्थितम् ॥ घटतेजरठामातातरुणौतनयाविति ॥ ५२ ॥ अतः शोचामिचात्मानंविस्मयाविष्टमान-
सा ॥ वदयोगनिधेधीमन्कारणंचात्रकिंभवेत् ॥ ५३ ॥ नारदउवाच ज्ञानेनात्मनिपश्यामिसर्वमेतत्तवाऽनघे ॥ नविषादस्त्वयाकार्योहरिःशंतेकरि-
ष्यति ॥ ५४ ॥ सूतउवाच क्षणमात्रेणतज्ज्ञात्वावाक्यमूचेमुनीश्वरः ॥ नारदउवाच शृणुष्वावहिताबालेयुगोऽयंदारुणः कलिः ॥ ५५ ॥ तेनलुप्तः स-
दाचारोयोगमार्गस्तपांसिच ॥ जनाअघासुरायंतेशाठ्यदुःकर्मकारिणः ॥ ५६ ॥ इहसंतोविषीदंतिप्रहृष्यंतिह्यसाधवः ॥ धत्तेधैर्यंतुयोधीमान्सधीरः पंडितोऽथ-
वा ॥ ५७ ॥ अस्पृश्यानवलोक्येयंशेषभारकरीधरा ॥ वर्षेवर्षेक्रमाज्जातामंगलंनापिदृश्यते ॥ ५८ ॥ नत्वामपिसुतैः साकंकोऽपिपश्यतिसांप्रतम् ॥ उपेक्षितानुरागा-
न्धैर्जर्जरत्वेनसंस्थिता ॥ ५९ ॥ वृंदावनस्यसंयोगात्पुनस्त्वंतरुणीनवा ॥ धन्यंवृंदावनंतेनभक्तिर्नृत्यतियत्रच ॥ ६० ॥ अत्रमौग्राहकाभावान्नजरामपिमुंचतः ॥ किं-
चिदात्मसुखेनेहप्रसुप्तिर्मन्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥ श्रीभक्तिरुवाच कथंपरीक्षितराज्ञास्थापितोह्यशुचिः कलिः ॥ प्रवृत्तेतुकलौसर्वसारः कुत्रगतोमहान् ॥ ६२ ॥
करुणापरेणहरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ॥ इमंमेसंशयंछिंधित्वद्वाचासुखिताऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥ नारदउवाच यदिपृष्टस्त्वयाबालेप्रेमतः श्रवणंकुरु ॥ स-
र्वंवक्ष्यामितेभद्रेकश्मलंतेगमिष्यति ॥ ६४ ॥ यदामुकुंदोभगवान्क्ष्मांत्यक्त्वास्वपदंगतः ॥ तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥ दृष्टोदिग्विजयेराज्ञादीन-
वच्छरणंगतः ॥ नमयामारणीयोऽयंसारंगइवसारभुक् ॥ ६६ ॥ यत्फलंनास्तितपसानयोगेनसमाधिना ॥ तत्फलंलभतेसम्यक्कलौकेशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥ एका-
कारंकलिंदृष्ट्वासारवत्सारनीरसम् ॥ विष्णुरातः स्थापितवान्कलिजानांसुखायच ॥ ६८ ॥ कुकर्माचरणात्सारः सर्वतोनिर्गतोऽधुना ॥ पदार्थाः संस्थिताभूमौ
बीजहीनास्तुषायथा ॥ ६९ ॥ विप्रैर्भागवतीवार्तागेहेगेहेजनेजने ॥ कारिताकणलोभेनकथासारस्ततोगतः ॥ ७० ॥ अत्युग्रभूरिकर्माणोनास्तिकारौरवाजनाः ॥
तेऽपितिष्ठंतितीर्थेषुतीर्थसारस्ततोगतः ॥ ७१ ॥ कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ॥ तेऽपितिष्ठंतितपसितपःसारस्ततोगतः ॥ ७२ ॥ मनसश्चाजया-
ल्लोभाद्दंभात्पाखंडसंश्रयात् ॥ शास्त्रानभ्यसनाच्चैवध्यानयोगफलंगतम् ॥ ७३ ॥ पंडितास्तुकलत्रेणरमंतेमहिषाइव ॥ पुत्रस्योत्पादनेदक्षाअदक्षामुक्तिसाधने
॥ ७४ ॥ नहिवैष्णवताकुत्रसंप्रदायपुरःसरा ॥ एवंप्रलयतांप्राप्तोवस्तुसारः स्थलेस्थले ॥ ७५ ॥ अयंतुयुगधर्मोहिवर्ततेकस्यदूषणम् ॥ अतस्तुपुंडरीकाक्षः सेह-

तेनिकटेस्थितः ॥ ७६ ॥ सूतउवाच इति तद्वचनंश्रुत्वाविस्मयंपरमंगता ॥ भक्तिरूचेवचोभूयः श्रूयतांतच्चशौनक ॥ ७७ ॥ भक्तिरुवाच कःपरेस्त्वं
धन्योसिमद्भाग्येनसमागतः ॥ साधूनांदर्शनंलोकेसर्वसिद्धिकरंपरम् ॥ ७८ ॥ जयतिजयतिमायायस्यकायाधवस्तेवचनरचनमेकंकेवलंचाकलय्य ॥ ध्रुवपदमपि
यातोयत्कृपातोध्रुवोऽयंसकलकुशलपात्रंब्रह्मपुत्रंनतोऽस्मि ॥ ७९ ॥ इतिश्रीपद्मपुराणउत्तरखंडेश्रीमद्भागवतमाहात्म्येभक्तिनारदसमागमोनामप्रथमोऽ
ध्यायः ॥ १ ॥ श्री श्री नारदउवाच वृथाखेदायसेबालेअहोचिंतातुराकथम् ॥ श्रीकृष्णचरणांभोजंस्मरदुःखंगमिष्यति ॥ १ ॥ द्रौपदीचपरित्रा-
तायेनकौरवकश्मलात् ॥ पालितागोपसुंदर्यःसकृष्णःक्वापिनोगतः ॥ २ ॥ त्वंतुभक्तिःप्रियातस्यसततंप्राणतोऽधिका ॥ त्वयाहूतस्तुभगवान्यातिनीचगृहेष्वपि ॥
३ ॥ सत्यादित्रियुगेबोधवैराग्यौमुक्तिसाधकौ ॥ कलौतुकेवलंभक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥ ४ ॥ इतिनिश्चित्यचिद्रूपःसद्रूपांत्वांससर्जह ॥ परमानंदचिन्मूर्तिःसुंद
रींकृष्णवल्लभाम् ॥ ५ ॥ बध्वांजलिंत्वयापृष्टंकिंकरोमीतिचैकदा ॥ त्वांतदाज्ञापयत्कृष्णोमद्भक्तान्पोषयेतिच ॥ अंगीकृतंत्वयातद्वैप्रसन्नोऽभूद्धरिस्तदा ॥ मुक्तिं
दासींददौतुभ्यंज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७ ॥ पोषणंस्वेनरूपेणवैकुंठेत्वंकरोषिच ॥ भूमौभक्तविपोषायछायारूपंत्वयाकृतं ॥ ८ ॥ मुक्तिंज्ञानंविरक्तिंचसहकृत्वागता
भुवि ॥ कृतादिद्वापरस्यांतंमहानंदेनसंस्थिता ॥ ९ ॥ कलौमुक्तिःक्षयंप्राप्तापाखंडामयपीडिता ॥ त्वदाज्ञयागताशीघ्रंवैकुंठंपुनरेवसा ॥ १० ॥ स्मृतात्वयापिचात्र
वसामुक्तिर्यातियातिच ॥ पुत्रीकृत्यत्वयेमौचपार्श्वेस्वस्यैवरक्षितौ ॥ ११ ॥ उपेक्षातःकलौमंदौवृद्धौजातौसुतौतव ॥ तथापिचिंतांमुंचत्वमुपायंचिंतयाम्यहम्
॥ १२ ॥ कलिनासदृशःकोपियुगोनास्तिवरानने ॥ तस्मिंस्त्वांस्थापयिष्यामिगेहेगेहेजनेजने ॥ १३ ॥ अन्यधर्मांस्तिरस्कृत्यपुरस्कृत्यमहोत्सवान् ॥ तदानाऽ
हंहरेर्दासोलोकेत्वंनप्रवर्तये ॥ १४ ॥ त्वदन्विताश्चयेजीवाभविष्यंतिकलाविह ॥ पापिनोपिगमिष्यंतिनिर्भयाःकृष्णमंदिरम् ॥ १५ ॥ येषांचित्तेवसेद्भक्तिः
सर्वदाप्रेमरूपिणी ॥ नतेपश्यंतिकीनाशंस्वप्नेप्यमलमूर्तयः ॥ १६ ॥ नप्रेतोनपिशाचोवाराक्षसोवासुरोपिवा ॥ भक्तियुक्तमनस्कानांस्पर्शनेनप्रभुर्भवेत्
नतपोभिर्नवेदैश्चनज्ञानेनापिकर्मणा ॥ हरिर्हिसाध्यतेभक्त्याप्रमाणंतत्रगोपिकाः ॥ १८ ॥ नृणांजन्मसहस्रेणभक्तौप्रीतिर्हिजायते ॥ कलौभक्तिःकलौभ
क्तिःभक्त्याकृष्णःपुरःस्थितः ॥ १९ ॥ भक्तिद्रोहकरायेचतेसीदंतिजगत्त्रये ॥ दुर्वासादुःखमापन्नःपुराभक्तविनिंदकः ॥ २० ॥ अलंव्रतैरलंतीर्थैरलंयोगै
रलंमखैः ॥ अलंज्ञानकथालापैर्भक्तिरेकैवमुक्तिदा ॥ २१ सूतउवाच इतिनारदनिर्णीतंस्वमाहात्म्यंनिशम्यसा ॥ सर्वांगपुष्टिसंयुक्तानारदंवाक्यम-
ब्रवीत् ॥ २२ ॥ श्रीभक्तिरुवाच अहोनारदधन्योऽसिप्रीतिस्तेमयिनिश्चला ॥ नकदाचिद्विमुंचामिचित्तेस्थास्यामिसर्वदा ॥ २३ ॥ कृपालुनात्वयासाधो
मद्बाधाध्वंसिताक्षणात् ॥ पुत्रयोश्चेतनानास्तिततोबोधयबोधय ॥ २४ ॥ सूतउवाच तस्यावचःसमाकर्ण्यकारुण्यंनारदोगतः ॥ तयोर्बोधनमारेभे-
कराग्रेणविमर्दयन् ॥ २५ ॥ मुखंसंयोज्यकर्णांतेशब्दमुच्चैःसमुच्चरन् ॥ ज्ञानप्रबुध्यतांशीघ्रंरेवैराग्यप्रबुध्यताम् ॥ २६ ॥ वेदवेदांतघोषैश्चगीतापाठैर्मुहु
र्मुहुः ॥ बोध्यमानौतदातेनकथंचिच्चोत्थितौबलात् ॥ २७ ॥ नेत्रैरनवलोकंतौजृंभंतौसालसावुभौ ॥ बकवत्पलितौप्रायःशुष्ककाष्ठसमांगकौ ॥ २८ ॥ क्षु
त्क्षामौतौनिरीक्ष्यैवपुनःस्वापपरायणौ ॥ ऋषिश्चिंतापरोजातःकिंविधेयंमयेतिच ॥ २९ ॥ अहोनिद्राकथंयातिवृद्धत्वंचमहत्तरम् ॥ चिंतयन्नितिगोविंदंस्म
रयामासभार्गव ॥ ३० ॥ व्योमवाणीतदैवाभून्माऋषेखिद्यतामिति ॥ उद्यमःसफलस्तेतुभविष्यतिनसंशयः ॥ एतदर्थंतुसत्कर्मसुरर्षेत्वंसमाचर ॥ तत्तेक-
र्माभिधास्यंतिसाधवःसाधुभूषणाः ॥ ३२ ॥ सत्कर्मणिकृतेतस्मिन्सनिद्रावृद्धताऽनयोः ॥ गमिष्यतिक्षणाद्भक्तिःसर्वतःप्रसरिष्यति ॥ ३३ ॥ इत्याकाशवचः

स्पर्शं न तस्यैवैरपि विश्रुतम्॥ नारदो विस्मयं लेभे नेदं ज्ञातमिति ब्रुवन्॥३४॥ ॥नारद उवाच॥ ॥अनयाकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपित
म्॥ किंवा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः॥३५॥ क्व भविष्यंति संतस्ते कथं दास्यंति साधनम्॥ मयात्र किं प्रकर्तव्यं यदुक्तं व्योमभाषया॥३६॥
सूत उवाच॥ ॥तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः॥ तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गे मुनीश्वरान्॥३७॥ वृत्तांतः श्रूयते सर्वैः किंचि
न्निश्चित्य नोच्यते॥ असाध्यं केचन प्रोचुर्दुर्ज्ञेयमिति चापरे॥३८॥ मूकीभूतास्तथान्ये तु कियंतस्तु पलायिताः॥ हाहाकारो महानासीत्त्रिलोकी वि
स्मयावहः॥३९॥ वेदवेदांतघोषैश्च गीतापाठैर्विबोधितम्॥ भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्त्रिकं यदा॥४०॥ उपायो नापरोस्तीति कर्णे कर्णे जपन्
जनाः॥ योगिना नारदेनापि स्वयं न ज्ञायते तु यत्॥४१॥ तत्कथं शक्यते वक्तुमितरैरिह मानुषैः॥ एवमृषिगणैः पृष्टैर्निर्णीयोक्तं दुरासदम्॥४२
॥ ततश्चिंतातुरः सोथ बदरीवनमागतः॥ तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चयः॥४३॥ तावद्ददर्श पुरतः सनकादीन्मुनीश्वरान्॥ कोटिसूर्यसमा
भासानुवाच मुनिसत्तमः॥४४॥ ॥नारद उवाच॥ ॥इदानीं भूरिभाग्येन भवद्भिः संगमः स्थितः॥ कुमारा वदताशीघ्रं कृपां कृत्वा ममोप
रि॥४५॥ भवंतो योगिनः सर्वे बुद्धिमंतो बहुश्रुताः॥ पंचहायनसंयुक्ताः पूर्वेषामपि पूर्वजाः॥४६॥ सदा वैकुंठनिलया हरिकीर्तनतत्पराः॥ लीला
मृतरसोन्मत्ताः कथामात्रैकजीविनः॥४७॥ हरिः शरणमेवं हि नित्यं येषां मुखे वचः॥ अतः कालसमादिष्टा जरा युष्मान्न बाधते॥४८॥ येषां भ्रू
भंगमात्रेण द्वारपालौ हरेः पुरा॥ भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपातः परं गतौ॥४९॥ अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह॥ अनुग्रहस्तु कर्तव्यो म-
यि दीने दयापरैः॥५०॥ अशरीरगिरोक्तं यत्तत्किं साधनमुच्यताम्॥ अनुष्ठेयं कथं तावत्प्रब्रुवंतु सविस्तरम्॥५१॥ भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्प
द्यते कथम्॥ स्थापनं सर्ववर्णेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः॥५२॥ ॥कुमारा ऊचुः॥ ॥मा चिंतां कुरु देवर्षे हर्षं चित्ते समावह॥ उपायः सुखसा
ध्योत्र वर्तते पूर्व एव हि॥५३॥ अहो नारद धन्योसि विरक्तानां शिरोमणिः॥ सदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीर्योगभास्करः॥५४॥ त्वयि चित्रं न मंत
व्यं भक्त्यर्थमनुवर्तिनि॥ घटते कृष्णदासस्य भक्तेः स्थापनता सदा॥५५॥ ऋषिभिर्बहवो लोके पंथानः प्रकटीकृताः॥ श्रमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः स्व
र्गफलप्रदाः॥५६॥ वैकुंठसाधकः पंथाः स तु गोप्यो हि वर्तते॥ तस्योपदेष्टा पुरुषः प्रायो भाग्येन लभ्यते॥५७॥ सत्कर्म तव निर्दिष्टं व्योमवाचा तु यत्पुरा
॥ तदुच्यते शृणुष्वाद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः॥५८॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ते तु कर्मविसूचकाः॥५९॥
सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः॥ श्रीमद्भागवतालापः स तु गीतः शुकादिभिः॥६०॥ भक्तिज्ञानविरागाणां तद्घोषेण बलं महत्॥ व्रजिष्य
ति द्वयोः कष्टं सुखं भक्तिर्भविष्यति॥६१॥ प्रलयं हि गमिष्यंति श्रीमद्भागवतध्वनेः॥ कलिदोषा इमे सर्वे सिंहशब्दाद्वृका इव॥६२॥ ज्ञानवैराग्यसंयु
क्ता भक्तिः प्रेमरसावहा॥ प्रतिगेहं प्रतिजनं ततः क्रीडां करिष्यति॥६३॥ ॥नारद उवाच॥ ॥वेदवेदांतघोषैश्च गीतापाठैः प्रबो-
धितम्॥ भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्त्रिकं तु यत्॥६४॥ श्रीमद्भागवतालापात्तत्कथं बोधमेष्यति॥ तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदे पदे॥
६५॥ छिंदंतु संशयं ह्येनं भवंतोमोघदर्शनाः॥ विलंबो नात्र कर्तव्यः शरणागतवत्सलाः॥६६॥ ॥कुमारा ऊचुः॥ ॥वेदोपनिषदां सारा-
ज्जाता भागवती कथा॥ अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलोन्नतिः॥६७॥ आमूलाग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वाद्यते यथा॥ स भूय संपृथग्भूतः फले विश्वम

नोहरः॥६८॥यथादुग्धेस्थितंसर्पिर्नस्वादायोपकल्पते॥ पृथग्भूतंहितद्दिव्यंदेवानांरसवर्द्धनम्॥६९॥ इक्षूणामपिमध्यांतंशर्कराव्याप्यतिष्ठति॥पृथ-
ग्भूताचसामिष्टातथाभागवतीकथा॥७०॥इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम्॥ भक्तिज्ञानविरागाणांस्थापनायप्रकाशितम्॥७१॥ वेदांतवेदसु-
स्नातेगीताया अपिकर्तरि॥परितापवतिव्यासेमुह्यत्यज्ञानसागरे॥७२॥तदात्वयापुराप्रोक्तंचतुःश्लोकसमन्वितम्॥ तदीयश्रवणात्सद्योनिर्बाधो-
बादरायणः॥७३॥तत्रतेविस्मयःकेनयतःप्रश्नकरोभवान्॥ श्रीमद्भागवतंश्राव्यंशोकदुःखविनाशनम्॥७४॥ ॥नारदउवाच॥ ॥यद्दर्श-
नंचविनिहंत्यशुभानिसद्यःश्रेयस्तनोतिभवदुःखदवार्दितानाम्॥ निःशेषशास्त्रसुखगीतकथैकपानाःप्रेमप्रकाशकृतयेशरणंगतोऽस्मि॥७५॥भा-
ग्योदयेनबहुजन्मसमार्जितेनसत्संगमंचलभतेपुरुषोयदावै॥ अज्ञानहेतुकृतमोहमहांधकारनाशंविधायहितदोदयतेविवेकः॥७६॥ ॥इति
श्रीपद्मपुराणेउत्तरखंडेश्रीभागवतमाहात्म्येकुमारनारदसंवादोनामद्वितीयोऽध्यायः२॥ ॥नारदउवाच॥ ॥ज्ञानयज्ञंकरिष्या-
मिशुकशास्त्रकथोज्ज्वलम्॥ भक्तिज्ञानविरागाणांस्थापनार्थंप्रयत्नतः॥१॥कुत्रकार्योमयायज्ञःस्थलंतद्वाच्यतामिह॥ महिमाशुकशास्त्रस्यवक्तव्यो
वेदपारगैः॥२॥कियद्भिर्दिवसैःश्राव्याश्रीमद्भागवतीकथा॥ कोविधिस्तत्रकर्तव्योममेदंवदतामितः॥३॥ ॥कुमाराऊचुः॥ ॥शृणुनारदव-
क्ष्यामोविनम्रायविवेकिने॥ गंगाद्वारसमीपेतुतटमानंदनामकम्॥४॥नानाऋषिगणैर्जुष्टंदेवसिद्धनिषेवितम्॥ नानातरुलताकीर्णंनवकोमलवा-
लुकम्॥५॥रम्यमेकांतदेशस्थंहेमपद्मसुशोभितम्॥ यत्समीपस्थजीवानांवैरंचेतसिनस्थितम्॥६॥ ज्ञानयज्ञस्त्वयातत्रकर्तव्योह्यप्रयत्नतः॥अ-
पूर्वरसरूपाचकथातत्रभविष्यति॥७॥पुरस्थंनिर्मलंचैवजराजीर्णकलेवरम्॥ तद्द्वयंचपुरस्कृत्यभक्तिस्तत्रागमिष्यति॥८॥यत्रभागवतीवार्ता
तत्रभक्त्यादिकंव्रजेत्॥कथाशब्दंसमाकर्ण्यतत्त्रिकंतरुणायते॥९॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवमुक्त्वाकुमारास्तेनारदेनसमंततः गंगातटंस-
माजग्मुःकथापानायसत्वराः॥१०॥यदायातास्तटंतेतुतदाकोलाहलोऽप्यभूत्॥ भूर्लोकेदेवलोकेचब्रह्मलोकेतथैवच॥११॥श्रीभागवतपीयूषपाना-
यरसलंपटाः॥धावंतोऽप्याययुःसर्वेप्रथमंयेचवैष्णवाः॥१२॥ भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्चगौतमोमेधातिथिर्देवलदेवरातौ रामस्तथागाधिसुतश्चशाक-
लोमृकंडपुत्रोऽत्रिजपिप्पलादाः॥१३॥ योगेश्वरोव्यासपराशरौचच्छायाशुकोजाजलिजन्हुमुख्याः॥ सर्वेऽप्यमीमुनिगणाःसहपुत्रशिष्याःस्वस्त्रीभि-
राययुरतिप्रणयेनयुक्ताः॥१४॥वेदांतानिचवेदाश्चमंत्रास्तंत्राःसमूर्तयः॥ दशसप्तपुराणानिषट्शास्त्राणितदाययुः॥१५॥गंगाद्याःसरितस्तत्रपु-
ष्करादिसरांसिच क्षेत्राणिचदिशःसर्वादंडकादिवनानिच॥१६॥नगादयोययुस्तत्रदेवगंधर्वकिन्नराः॥गुरुत्वात्तत्रनायातान्भृगुःसंबोध्यचान-
यत्॥१७॥दीक्षितान्नारदेनाथदत्तमासनमुत्तमम्॥कुमारावंदिताःसर्वैर्निषेदुःकृष्णतत्पराः॥१८॥वैष्णवाश्चविरक्ताश्चन्यासिनोब्रह्मचारिणः
मुख्यभागेस्थितास्तेचतदग्रेनारदःस्थितः॥१९॥एकभागेऋषिगणास्तदन्यत्रदिवौकसः॥वेदोपनिषदोऽन्यत्रतीर्थान्यत्रस्त्रियोऽन्यतः॥२०॥जय-
शब्दोनमःशब्दःशंखशब्दस्तथैवच॥ चूर्णलाजाप्रसूनानांनिःक्षेपःसुमहानभूत्॥२१॥विमानानिसमारुह्यकियंतोदेवनायकाः॥कल्पवृक्षप्र-
सूनानांसर्वास्तत्रसमाकिरन्॥२२॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवंतेष्वेकचित्तेषुश्रीमद्भागवतस्यच॥ माहात्म्यमूचिरेस्पष्टंनारदायमहा-
त्मने॥२३॥ ॥कुमाराऊचुः॥ ॥अथतेसंप्रवक्ष्यामोमहिमाशुकशास्त्रजः॥यस्यश्रवणमात्रेणमुक्तिःकरतलेस्थिता॥२४॥सदासेव्यासे-

दासेव्या श्रीमद्भागवतीकथा ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत ॥ २५॥ ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कंधसंमितः॥ परीक्षिच्छुकसंवा
दः शृणु भागवतं च तत्॥ २६॥ तावत्संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमतेऽज्ञानतः पुमान्॥ यावत्कर्णगता नास्ति शुकशास्त्रकथाक्षणं २७ किं श्रुतैर्बहुभिः शास्त्रैः
पुराणैश्च भ्रमावहैः॥ एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति॥ २८॥ कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे॥ तद्गृहं तीर्थरूपं हि वसतां पापनाश
नम्॥ २९॥ अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च॥ शुकशास्त्रकथायाश्च कलां नार्हंति षोडशीम्॥ ३०॥ तावत्पापानि देहेऽस्मिन्निवसंति तपो
धनाः॥ यावन्न श्रूयते सम्यक् श्रीमद्भागवतं नरैः॥ ३१॥ न गंगा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम्॥ शुकशास्त्रकथायाश्च फलेन समतां नयेत्॥
॥ ३२॥ श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम्॥ पठस्व स्वमुखेनैव यदीच्छसि परां गतिम्॥ ३३॥ वेदादिर्वेदमाता च पौरुषं सूक्तमेव च॥ त्र
यी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च॥ ३४॥ द्वादशात्मा प्रयागश्च कालः संवत्सरात्मकः॥ ब्राह्मणाश्चाग्निहोत्रं च सुरभिर्द्वादशी तथा॥ ३५॥ तुलसी
च वसंतश्च पुरुषोत्तम एव च॥ एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते॥ ३६॥ यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिशम्॥ जन्मकोटिकृतं पापं न
श्यते नात्र संशयः॥ ३७॥ श्लोकार्धं श्लोकपादं वा पठेद्भागवतं च यः॥ नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः॥ ३८॥ उक्तं भागवतं नित्यं कृतं
च हरिचिंतनम्॥ तुलसीपोषणं चैव धेनूनां सेवनं समम्॥ ३९॥ अंतकाले तु येनैव श्रूयते शुकशास्त्रवाक्॥ प्रीत्या तस्यैव वैकुंठं गोविंदोऽपि प्रय
च्छति॥ ४०॥ हेमसिंहयुतं चैतद्वैष्णवाय ददाति च॥ कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमान् लभते ध्रुवम्॥ ४१॥ आजन्ममात्रमपि येन शठेन किंचित्
चित्तं विधाय शुकशास्त्रकथा न पीता॥ चांडालवच्च खरवद्बत तेन नीतं मिथ्या स्वजन्म जननी निजदुःखभाजा॥ ४२॥ जीवंछवो निगदितः स
तु पापकर्मा येन श्रुतं शुककथावचनं न किंचित्॥ धिक् तं नरं पशुसमं भुवि भाररूपमेवं वदंति दिवि देवसरोजमुख्याः॥ ४३॥ दुर्लभैव कथा लो
के श्रीमद्भागवतोद्भवा॥ कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते॥ ४४॥ तेन योगनिधे धीमन् श्रोतव्या सा प्रयत्नतः॥ दिनानां नियमो नास्ति सर्व
दा श्रवणं मतम्॥ ४५॥ सत्येन ब्रह्मचर्येण सर्वदा श्रवणं मतम्॥ अशक्यत्वात्कलौ बोध्यो विशेषोऽत्र शुकाज्ञया॥ ४६॥ मनोवृत्तिजयश्चैव नियम
माचरणं तथा॥ दीक्षां कर्तुमशक्यत्वात्सप्ताहश्रवणं मतम्॥ ४७॥ श्रद्धातः श्रवणे नित्यं माघे तावद्धि यत्फलम्॥ तत्फलं शुकदेवेन सप्ताहश्रव
णे कृतम्॥ ४८॥ मनसश्चाजयाद्रोगात्पुंसां चैवायुषः क्षयात्॥ कलेर्दोषबहुत्वाच्च सप्ताहश्रवणं मतम्॥ ४९॥ यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन
समाधिना॥ अनायासेन तत्सर्वं सप्ताहश्रवणे लभेत्॥ ५०॥ यज्ञाद्गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गर्जति व्रतात्॥ तपसो गर्जति प्रोच्चैस्तीर्थान्नित्यं हि
गर्जति॥ ५१॥ योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति॥ किं ब्रूमो गर्जनं तस्य रे रे गर्जति गर्जति॥ ५२॥ ॥शौनक उवाच॥ ॥सौ
श्चर्यमेतत्कथितं कथानकं ज्ञानादिधर्मान् विगणय्य सांप्रतम्॥ निःश्रेयसे भागवतं पुराणं जातं कुतो योगविदादिसूचकम्॥ ५३॥ ॥
सूत उवाच॥ ॥ यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदं गंतुमुद्यतः॥ एकादशं परिश्रुत्याप्युद्धवो वाक्यमब्रवीत्॥ ५४॥ ॥उद्धव उवाच॥ ॥
त्वं तु यास्यसि गोविंद भक्तकार्यं विधाय च॥ मच्चित्ते महती चिंता तां श्रुत्वा सुखमावह॥ ५५॥ आगतोऽयं कलिर्घोरो भविष्यंति पुनः खलाः॥ तत्सं
गेनैव संतोऽपि गमिष्यंत्युग्रतां यदा॥ ५६॥ तदा भारवती भूमिर्गोरूपेयं कमाश्रयेत्॥ अन्यो न दृश्यते त्राता त्वत्तः कमललोचन॥ ५७॥ अतः सत्सु

दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ॥ भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥ त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्थास्यंति भूतले ॥ निर्गुणोपासने कष्ट-
मतः किंचिद्विचारय ॥ ५९ ॥ इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिंतयद्धरिः ॥ भक्तावलंबनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥ स्वकीयं यद्भवेत्तेज स्तच्च भाग-
वतेदधात् ॥ तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥ तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ॥ सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनी
॥ ६२ ॥ सप्ताहश्रवणं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ॥ साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६३ ॥ दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च
॥ कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६४ ॥ अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ॥ कथं त्याज्या भवेत्पुंभिः सप्ताहोऽतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥
सूतउवाच ॥ ॥ एवं नगाहश्रवणोरुधर्मे प्रकाश्यमाने ऋषिभिः सभायाम् ॥ आश्चर्यमेकं समभूत्तदानीं तदुच्यते संशृणु शौनक त्वम् ॥ ६६ ॥ भ-
क्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाविरासीत् ॥ श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदंती ॥ ६७ ॥ तां चागतां भागवतार्थ-
भूषां सुचारुवेषां ददृशुः सदस्याः ॥ कथं प्रविष्टा कथमागतेयं मध्ये मुनीनामिति तर्कयंतः ॥ ६८ ॥ ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निःपतिताधु-
नेयम् ॥ एवं गिरः सा ससुता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥ ॥भक्तिरुवाच॥ ॥ भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रनष्टाऽपि कृ-
यारसेन ॥ क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवंतु ब्राह्मा इदं तां गिरमूचिरे ते ॥ ७० ॥ भक्तेषु गोविंदसरूपधर्त्री प्रेमैककर्त्री भवरोगहर्त्री ॥ सा त्वं च तिष्ठ स्वसुधैर्यसं-
श्रया निरंतरं वैष्णवमानसानि ॥ ७१ ॥ ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके ॥ एवं तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदास-
चित्ते ॥ ७२ ॥ सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥ हरिरपि निजलोकं सर्वथातो विहाय प्रविशति हृदि येषां भक्ति-
सूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥ ब्रूमोऽद्य ते किमधिकं महिमानमेवं ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥ यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता श्रोतापि कृष्णसम-
तामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥ ॥इति श्रीप०उ० श्रीभा०मा० भक्तिकष्टनिवर्तनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥सूतउवाच॥ ॥अथ वैष्ण-
वचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ॥ निजलोकं परित्यज्य भगवान्भक्तवत्सलः ॥ १ ॥ वनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ॥ कांचीकलापरुचिरो लसन्मु-
कुटकुंडलः ॥ २ ॥ त्रिभंगललितश्चारुकौस्तुभेन विराजितः ॥ कोटिमन्मथलावण्यो हरिचंदनचर्चितः ॥ ३ ॥ परमानंदचिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ॥ आवि-
वेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥ वैकुंठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादयः ॥ तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः ॥ ५ ॥ तदा जय जयारावो रस-
पुष्टिरलौकिकी ॥ चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शंखरवोऽप्यभूत् ॥ ६ ॥ तत्सभासंस्थितानां च देहगेहात्मविस्मृतिः ॥ दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यम-
ब्रवीत् ॥ ७ ॥ अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥ मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र सर्वेऽपि निष्पापतमा भवंति ॥ ८ ॥ अतो नृलो-
के ननु नास्ति किंचिच्चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ॥ अघौघविध्वंसकरं तथैव कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥ के के विशुध्यंति वदंतु मह्यं सप्ताहय-
ज्ञेन कथामयेन ॥ कृपालुभिर्लोकहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः ॥ १० ॥ ॥कुमारा ऊचुः॥ ॥ ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा सदा दु-
राचाररता विमार्गगाः ॥ क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ ११ ॥ सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकास्तृष्णाकुलाश्चाश्रम-
धर्मवर्जिताः ॥ ये दांभिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ १२ ॥ पंचोग्रपापाश्छलछद्मकारिणः क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥ ब्रह्म-

अपरिच्छेदमेवोपपादयति नचेदिति जगदाश्रयभूतं तव तद्वपुः जलस्थमित्येवं यदि सत् सत्यं स्यात्तर्हि तदेव कमलनालमार्गेणांतः प्रविश्य संवत्सरशतं विचिन्वताऽपि मया हे भगवन्नाविं
त्सेऽश्वर्यं न तत्किमिति नोपदर्शि न दृष्टम् तदैव तपःकरणानंतरं सपद्येव सकृद्दृष्टम् अतो मायैव अतस्त्वमूर्तेर्देशविशेषपरिच्छेदः सत्यो न भवतीत्यर्थः १५ अपि च यदि जलादिप्रपंचः स
त्यः स्यात्तर्हि तेन तव परिच्छेदो भवेत् स तु मायाविलसितइति त्वयैव दर्शितमित्याह श्लोकत्रयेण हे मायाधमन मायोपशमन अत्रैवावतारे बहिःस्फुटस्यापि जठरमध्ये जनन्याः प्रदर्शनेन १६
न तु बहिः स तएव अंतर्जठरे प्रतिबिंबोऽस्ति कुतः सर्वथा मायात्वं तत्राह यस्येति यस्य तव कुक्षौ सर्वमिदं यथा भाति तत्सर्वमिहापि बहिरपि तथैव भाति किंच सात्मं त्वत्सहितं तदिदं सर्वं मायया
विना किं घटते अयं भावः त्वयि प्रतिबिंबभ्रमेत् बाह्यादिलोमतया प्रतीयेत न तु तदस्ति न च चादर्शस्थानीयस्य त्वयि प्रतीतिर्न स्यात् अतः सर्वथा मिथ्यात्वमेवेति १७ अपि च न केवलं जनन्याः ममा
पि नयैव दर्शितमित्याह अद्यैवेति त्वदृते त्वां विना अस्य विश्वस्य मायात्वं त्वया ममैव च तदद्यैव किं न दर्शितं किंतु दर्शितमेव तथाहि एकोऽसीत्यादि तत्ततो मया सहाखिलैः वत्सादिभिः उपासि
ताः तावंतश्चतुर्भुजा असि जगंति ब्रह्मांडानीति भागनुक्तमपि द्रष्टमिति ज्ञातव्यम् १८ ननु ब्रह्मन्नूनं त्वमयादर्शितम् शुद्धमेव चैतन्यं कथं प्रपंचवन्मायेत्युच्यते सत्यं किंतु अद्वितीयेत्व-

नत्र्येज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि १५ अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपंचस्य
बहिःस्फुटस्य कृत्स्नस्य चांतर्जठरे जनन्याः मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते १६ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया
विना १७ अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि तावंतोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयो
पासितास्तावंत्येव जगंत्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते १८ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायाम् सृष्टाविवाहं जगतो वि
धान इव त्वमेषोऽन्त इव त्रिनेत्रः १९ सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्स्वपि तेऽजनस्य जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय
२० को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् क्व वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम् २१ तस्मा
दिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति २२

यिमानात्त्वं गुणावतारे मत्स्याद्यवतारे च स्वकार्यवशेन स्वतंत्रमायानिबंधनमित्याह श्लोकद्वयेन अजानतामिति त्वत्पदवीं तव स्वरूपमजानताम् अनात्मनि प्रपंचे तोऽस्थितः आ
त्मैव त्वं आत्मनैव स्वातंत्र्येण मायां वितत्य भासि कथं जगतः सृष्टौ अहमिव ब्रह्मेव विधाने पालने च एष त्वमिव अंते त्रिनेत्र इवेति १९ सुरेषु उपेंद्रः ऋषिषु परशुरामः नृषु अपि रामः २०
ननु तर्हि तव कथं कुत्सितेषु मत्स्यादिषु जन्म कथं वा वामनाद्यवतारे याञ्चादिकार्पण्यं कथं वाऽस्मिन्नेव कदाचिद्भयपलायनादि अत आह को वेत्तीति अन्वर्थैः संबोधनैर्दुर्ज्ञेयत्वमेवा
ह भूमन्नित्यादिभिः भवत ऊतीर्लीलाः त्रिलोक्यां को वेत्ति क्व वा कथं वा कदा वा कति वेति अचिंत्यं तव योगमायावैभवमिति भावः २१ ननु भवत्त्ववतारादीनामचिंत्यो महिमा प्रपंचस्य
त्वसत्त्वे कथं सत्त्वप्रतीतिरिति आशंकां सपरिकरमुपसंहरन् परिहरति तस्मादिति अस्तधिषणं निरस्तप्रतिभासं त्वय्येव उद्यत् उद्भवत् अपि यत् अस्य यत् सदिवेत्युपलक्षणमेतत्
नित्यमिव सुखमिव चेतनमिव अधिष्ठानभूतस्य तव गुणैः तथा तथा भातीत्यर्थः २

दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ॥ भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥ त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्थास्यंति भूतले ॥ निर्गुणोपासने कष्ट
मतः किंचिद्विचारय ॥ ५९ ॥ इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिंतयद्धरिः ॥ भक्तावलंबनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥ स्वकीयं यद्भवेत्तेजस्तच्च भाग-
वतेऽदधात् ॥ तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥ तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ॥ सेवनात्श्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनी
॥ ६२ ॥ सप्ताहश्रवणं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ॥ साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६३ ॥ दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च
॥ कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६४ ॥ अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ॥ कथं त्याज्या भवेत्पुंभिः सप्ताहोऽतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥
सूत उवाच ॥ ॥ एवं नगाहश्रवणोरुधर्मे प्रकाश्यमाने ऋषिभिः सभायाम् ॥ आश्चर्यमेकं समभूत्तदानीं तदुच्यते संशृणु शौनक त्वम् ॥ ६६ ॥ भ
क्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाविरासीत् ॥ श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदंती ॥ ६७ ॥ तां चागतां भागवतार्थ-
भूषां सुचारुवेषां ददृशुः सदस्याः ॥ कथं प्रविष्टा कथमागतेयं मध्ये मुनीनामिति तर्कयंतः ॥ ६८ ॥ ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निःपतिताधु
नेयम् ॥ एवं गिरः सा ससुता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥ ॥ भक्तिरुवाच ॥ ॥ भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रनष्टापि कृ
पारसेन ॥ क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवंतु ब्राह्म्या इदं तां गिरमूचिरे ते ॥ ७० ॥ भक्तेषु गोविंदस्वरूपधर्त्री प्रेमैककर्त्री भवरोगहर्त्री ॥ सा त्वं च तिष्ठ स्वसुधैर्यसं
श्रया निरंतरं वैष्णवमानसानि ॥ ७१ ॥ ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके ॥ एवं तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदास-
चित्ते ॥ ७२ ॥ सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥ हरिरपि निजलोकं सर्वथातो विहाय प्रविशति हृदि तेषां भक्ति
सूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥ ब्रूमोऽद्य ते किमधिकं महिमानमेवं ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥ यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता श्रोतापि कृष्णसम-
तामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥ ॥ इति श्रीप॰ उ॰ श्रीभा॰ मा॰ भक्तिकष्टनिवर्तनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ वैष्ण
वचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ॥ निजलोकं परित्यज्य भगवान्भक्तवत्सलः ॥ १ ॥ वनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ॥ कांचीकलापरुचिरोल्लसन्मु
कुटकुंडलः ॥ २ ॥ त्रिभंगललितश्चारुकौस्तुभेन विराजितः ॥ कोटिमन्मथलावण्यो हरिचंदनचर्चितः ॥ ३ ॥ परमानंदचिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ॥ आवि
वेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥ वैकुंठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादयः ॥ तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः ॥ ५ ॥ तदा जयजयारावो रस
पुष्टिरलौकिकी ॥ चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शंखरवोऽप्यभूत् ॥ ६ ॥ तत्सभासंस्थितानां च देहगेहात्मविस्मृतिः ॥ दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यम
ब्रवीत् ॥ ७ ॥ अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥ मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र सर्वेऽपि निष्पापतमा भवंति ॥ ८ ॥ अतो नृलो
के ननु नास्ति किंचिच्चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ॥ अघौघविध्वंसकरं तथैव कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥ के के विशुध्यंति वदंतु मह्यं सप्ताहय
ज्ञेन कथामयेन ॥ कृपालुभिर्लोकहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः ॥ १० ॥ ॥ कुमारा ऊचुः ॥ ॥ ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा सदा दु-
राचाररता विमार्गगाः ॥ क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ ११ ॥ सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकास्तृष्णाकुलाश्चाश्रम
धर्मवर्जिताः ॥ ये दांभिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनंति ते ॥ १२ ॥ पंचोग्रपापाश्छलछद्मकारिणः क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥ ब्रह्म

जनानामाजीव्यैर्द्रुमैराकीर्णं समाप्रियं संततानि आसमंतात्प्रियाणि यस्मिन् तत् ५९ तदाह यत्रेति नैसर्गदुर्वैराः स्वाभाविकानति कार्यवैरवंतोऽपि नराः सिंहादयश्च मित्राणीव यत्र स
हैवासन् अजितस्यावासेन द्रुताः पलायिताः रुट्तर्षादयः क्रोधलोभादयो यस्मात्तथाभूतं वृंदावनमपश्यदिति ६० तत्र च परमेष्ठी ब्रह्मा एवं पुरा पूर्ववद्देवं ब्रह्म अनष्ट अपश्यत् क
थंभूतं पशुपवंशशिशुत्वनाट्यमुदहत् नाट्यमित्यत्र हेतुः अद्वयमित्यादि अद्वयं च वत्सान् विचिन्वत् एकं च सर्वान् अगाधबोधं चाविचिन्वत् अनंतं च परितो विचिन्वत् परं चाशिसुत
मुदहत् ब्रह्म च सपाणिकवलमिति नाट्यमेवोदहद्बिभ्रदित्यर्थः ६१ निजधोरणतः स्ववाहनात्त्वरेण वेगेनावतीर्य दंडवन्नत्वा चतुर्णां मुकुटानामग्रैः अंघ्रियुग्मस्पृष्ट्वा मुदश्रुसुजलैरानंदाश्रुरूपैः
सुजलैरभिषेकमकरोदिति ६२ चिरस्य चिरं पादयोः पतन्नास्ते ६३ सवेपथुः सकंपः अत एव गद्गदया अनुकरणमेतत् इलया वाचा ऐलत अस्तौत् ६४ इति दशमटीकायां त्रयोदशो
ध्यायः १३ चतुर्दशे द्भुतं दृष्ट्वा पूर्वागतुकनिश्चयम् अनीशः कर्तुमस्तोषीत् कृष्णं ब्रह्मा विमोहितः १ स्वकृतापराधेन भियासकंपतया भगवन्माहिमानमनवगाहमानो यथादृष्टस्व
रूपमेव कीर्तयन्नाह नौमीति हे ईड्य स्तुत्य ते तुभ्यं नौमि हितीयार्थे चतुर्थी अथवा नौमि तु स्तावकस्तस्य भगवतः कर्मत्वे ज्ञाते प्रयोजनापेक्षायामेवंभूतो भगवानेव प्रयोजनमिति नाद

सपद्येवाभितः पश्यन् दिशोऽपश्यत्पुरःस्थितम् वृंदावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियम् ५९ यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन्नृमृगादयः मित्राणीवाजिता
वासद्रुतरुट्तर्षकादिकम् ६० तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनंतमगाधबोधम् वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपा
णिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ६१ दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदंडमिवाभिपात्य स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसुज
लैरकृताभिषेकम् ६२ उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ६३ शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने
मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः कृतांजलिः प्रश्रयवान्समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ६४ इति श्रीभागवते महापुराणे द० त्रयोदशोऽध्यायः
१३ ब्रह्मोवाच नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदंबराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांग
जाय १ अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि नेशे महित्ववसितुं मनसांतरेण साक्षात्तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः २

र्थे चतुर्थी यद्वा तुभ्यं त्वामेव प्रसादयितुं त्वामेव स्तौमीत्यर्थः अभ्रवद्वपुर्यस्य तस्मै तुभ्यं तडिद्वदंबरं यस्य तस्मै गुंजानामवतंसौ कर्णभूषणे परिपारितः पिच्छं च बर्हापीडं तैर्लसन्मु
खं यस्य तस्मै वन्याः स्रजो यस्य तस्मै कवलादिभिर्लक्ष्मभिः श्रीः शोभा यस्य तस्मै मृदू पादौ यस्य तस्मै पशुपस्यांगजाय १ ननु नौमीति प्रतिज्ञाय किं स्वरूपानुवादमात्रं क्रियते अत आ
ह अस्यापीति भो देव अस्यापि सकलभक्तेन प्रकाशितस्यापि तव वपुषोऽवतारस्य माहिमहिमानमवसितुं ज्ञातुं कोऽपि कः ब्रह्मा अहमपि नेशे न शक्नोमि यद्वा कश्चिदपि नेशो न समर्थः
आसीत् सकलभक्तत्वाया विशेषणद्वयं मदनुग्रहस्य ममानुग्रहाय यस्मात्तन्मदनुग्रहं तस्य किंच स्वेच्छामयस्य स्वीयानां भक्तानां यथायथेच्छा तथा तथा भवतः तर्हि किमिति ज्ञातुं न शक्यते
अत आह न तु भूतमयस्य अचिंत्यशुद्धसत्त्वात्मकस्य यदा स्यैवं तदा कथं पुनः साक्षात्तव केवलस्यात्मसुखानुभूतेरेव स्वसुखानुभवमात्रस्यावतारिणो गुणातीतस्य माहिमानं आंतरेण
निरुद्धेनापि मनसा को वा ज्ञातुं समर्थो भवेत् अथवा भूतमयस्य उक्तलक्षणस्यापि विराड्रूपस्य तत्त्वन्नियम्यस्य वपुषः महिमानमेवावसितुं कोऽपि नेशो तदा साक्षात्तवैवासाधारण
स्य नियम्यानियंतृभेदरहितस्य उक्तलक्षणस्यास्य महिमानमवसितुं कोऽपि नेश इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः २

तर्हि अज्ञाः कथं संसारं तरेयुरत आह ज्ञानइति हे अजित उद् पास्य ईषदप्यकृत्वा सद्भिर्मुखरितां स्वत एव नित्यं प्रकटितां भवदीयवार्ताम् स्वस्वस्थान एवास्थिताः तत्सान्निध्यमात्रेणस्व तएव श्रुतिगतां श्रवणं प्राप्तां तनुवाङ्मनोभिर्नमंतः सत्कुर्वंतो ये जीवंति केवलं यद्यपिनान्यत्कुर्वंति तैः प्रायशस्त्रिलोक्यामन्यैरजितोऽपि त्वं जितः प्राप्तोसीतिकिंज्ञानश्रमेणेत्यर्थः ३ भक्तिंविना ज्ञानं तु नैव सिध्येदित्याह श्रेयःस्रुतिमिति श्रेयसामभ्युदयापवर्गलक्षणानांस्रुतिः स्रवणं यस्याः सरस इव निर्झराणां तां ते तव भक्तिमुदस्य त्यक्त्वा श्रेयः स्रुतिमिति पाठे श्रेय स्मार्गभूतामिति ते यां क्लेशलः क्लेशएवावशिष्यते अयंभावः यथा अल्पप्रमाणं धान्यं परित्यज्य अंतःक णाहीनान् स्थूलधान्याभासान् तुषानेवावघ्नंति तेषां न किंचित् फलम् एवंभक्तिं तुच्छीकृत्य ये केवलबोधाय प्रयतंते तेषामपीति ४ भक्त्यैव ज्ञानं नान्यथेत्यत्र सदाचारं प्रमाणयति पुरेति हे भूमन् इहलोके पूर्वं योगिनोऽपि सतः योगैर्ज्ञानमप्राप्य पश्चात्त्वदर्पितेहाः त्वय्य- र्पिता लौकिक्यपीहा चेष्टा यैस्ते निजकर्मलब्धया त्वदर्पितैर्निजैः कर्मभिर्लब्धया त्वयि आर्पिता ईहा निजानि कर्माणि च तैर्लब्धया इत्येकं पदं वा कथोपनीतया कथया स्वसमीपं प्रापितया भक्त्यै वा वबुध्य आत्मानं ज्ञात्वा अंजः सुखेनैव ते परां गतिं प्राप्ताः ५ एवं तावत्सगुणनिर्गुणयोरुभयोरपि ज्ञानं दुर्घटमिति त्वत्कथाश्रवणादिनैव त्वत्प्राप्तिर्नान्यथेत्युक्तम् इदानीं यद्यप्युभयोरविशे षेण दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् तथाऽपि गुणातीतस्य ज्ञानं कथंचिद्भवेत् न तु सगुणस्य तव आचिंत्यानंत त्वादिति श्लोकद्वयेन स्तौति तथाऽपीति हे भूमन् अपरिच्छिन्न अगुणस्य ते महिमा अमलैरंतरा

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमंत एव जीवंति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम् ३ श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यंति ये केवलबोधलब्धये तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ४ पुरेह भूमन्बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं पराम् ५ तथाऽपि भूमन्महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलांतरात्मभिः अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ६ गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ७

त्मभिः प्रत्याहृतेंद्रियैः विबोद्धुं बोधगोचरीभवितुमर्हति योग्यो भवति अथवा विबोद्धुं ज्ञातुमर्हति अर्ह्यते शक्यत इत्यर्थः यद्वा महिमेति महिमानं कश्चिद्बोद्धुमर्हतीत्यर्थः कथं स्वानुभवात् आत्माकारांतःकरणसाक्षात्कारात् नन्वंतःकरणमपि सविकारमेव विषयीकरोतीति कथमात्माकारतातस्येत्यत आह अविक्रियादिति अविक्रिया विशेषाकारः तद्राहितात् विशेषपरित्याग एवात्माकारतेत्यर्थः नन्वंतःकरणसाक्षात्कारविषयत्वेऽनात्मत्वप्रसंगः स्यादत आह अरूपतइति रूपं विष यः अविषयात् हानितिविषयत्वमेवात्मनो न फलविषयत्वमतो नायं दोष इति भावः कथं तर्हि स्फूर्तिः अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेनैव न त्वन्यथा इदं तदिति विषयत्वेनेत्यर्थः बुद्धितत् स्थचिदाभासौ ह्यावेतौ व्याप्नुतो घटम् तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेदिति आत्मनि तु ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभासस्तत्र युज्यते अथवा भासर्व नोऽनंतरं गाम्भीर्यमिति अगुणस्य ते महिमा महिमानममलैरंतर्दृष्टिभिरिंद्रियैरपि यथा यादृक् वस्तुतस्तेन रूपेण विबोद्धुं किमर्हति नार्हत्येवेत्यर्थः कथं तर्हि अर्हति तदाह स्वानुभवादित्यादिना उक्तार्थ मेवैतत् ६ गुणात्मनः गुणानामात्मनः गुणाधिष्ठातुस्ते तव पुनर्गुणान्विमातुमेतावंत इति गणयितुमपि क ईशिरे समर्था बभूवुः दूरतस्तद्विशेषवार्ता कथंभूतस्य तव अस्य विश्वस्य हिताय पालनाय बहुगुणाविष्कारेणावतीर्णस्य ननु कालेन निपुणैः किमशक्यमत आह कालेनेति वाशब्दो वितर्के सुकल्पैरतिनिपुणैर्बहुजन्मना कालेन भूपरमाणवो विमिता विशेषेण गणिता भवेयुः तथा खे मिहिका हिमकणा अपि तथा द्युभासः दिविनक्षत्रादिकिरणपरमाणवोऽपि ७ ५ ५ ५ ५ ५

तस्माद्भक्तिरेव संगन्छतइत्याह तत्तेऽनुकंपामिति सुसमीक्षमाणः तवकृपा कदा भविष्यतीति बहुमन्यमानः स्वार्जितं च कर्मफलं अनासक्तः सन् भुंजान एव नातीव तप आदिना क्लिश्यन्नेवं योजीवेत्स मुक्तौ दायभाग्भवति भक्तस्य जीवनव्यतिरेकेण दायभाक्त्वाविवसुक्तौनान्यदुपयुज्यत इतिभावः ८ तदेवं स्तुत्वा भगवंतं क्षमापयितुं स्वापराधं निवेदयति पश्येति हेईश मेनार्यं दौर्जन्यं पश्य यदहं मायिनामपि मायिनि निर्मोहकेत्वय्यपि स्वमायां प्रसार्य आत्मैश्वर्यमीक्षितुमैच्छं अभिलषितवान् अहो एवंकर्तुं त्वय्यहं कियान् नूनं किंचित् यथाऽग्नेरुल्मुकाज्वाला अग्नेर्नाकिंचित्तद्वदिति ९ रजोभुवः रजसोजातस्य अतः अजानतः अत एवाजावलेपांधतमोंऽधचक्षुषः अजो जगत्कर्ताऽहमिति मदेन गाढतमोरूपेणांधीभूतेनेत्रेयस्य अतस्त्वत्तः पृथगीशमानिनः अन्यत्र प्रभुत्वेनवर्तमानोऽपि मयि नाथे सति नाथवान् मद्भृत्य एव अत एषोऽनुकंप्य इति मत्वा क्षमस्वेत्यर्थः १० ननु ब्रह्मांडविग्रहस्त्वमपि ईश्वर एवेति चेत्तत्राह क्वाहमिति तमः प्रकृतिः महान् महत्तत्त्वं अहमहंकारः खमाकाशः चरोवायुः अग्निः वार्जलं भूश्च प्रकृत्यादिपृथिव्यंतैरेतैः संवेष्टितोयोंऽडघटः स एव तस्मिन् वा स्वमानेन सप्तवितस्तिः कायोयस्य सोऽहं क्व तवेमहित्वं कथंभूतस्य ईदृग्विधान्यविगणितानि अंडानि त एव परमाणवः तेषां चर्या परिभ्रमणं तदर्थं वाताध्वानो गवाक्षा इव रोमविवराणि यस्य तस्य तव अतोऽतितुच्छत्वात्त्वयाऽनुकंप्योऽहमिति ११ अपि च गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणं मातुः किमपराधाय भवति लोके अस्ति नास्तिव्यपदेशाभ्यां भावाभावशब्दाभ्यां स्थूलसू-

तत्तेऽनुकंपां सुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकम्। हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ८ पश्येश मेऽनार्यमनंत आद्ये परा-
त्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि। मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ९ अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः।
अजावलेपांधतमोऽन्धचक्षुष एषोऽनुकंप्यो मयि नाथवानिति १० क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः। क्वेदृग्विधाविगणि-
तांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ११ उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे। किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कु-
क्षेः कियदप्यनंतः १२ जगत्त्रयांतोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात्। विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ् न वै मृषा किं त्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि १३ नारायणस्त्वं
न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशाखिललोकसाक्षी। नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया १४

क्ष्मकार्यकारणशब्दैर्वा भूषितमभिहितं एतेषां शब्दानां कुक्षिस्थं अपिहितं स्थितमिति वा सर्वं वस्त्वित्यर्थः हे अधोक्षज तव कुक्षेः अनंतः बहिः कियदपि किंचिन्मात्रमपि किमस्ति न किंचिदस्तीत्यर्थः अतः सर्वस्य तव कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वान्मातृवदपराधः सोढव्य इति भावः १२ किंच विशेषतोऽपि त्वत्तो मम जन्म प्रसिद्धमित्याह जगत्त्रयेत्यादि जगत्त्रयस्यांते प्रलये उदधीनां संप्लवः संश्लेषः तस्मिन्नुदे उदके नारायणस्योदरे नाभिः तस्य नालान्निर्गतो निर्गत इतिया वाक् सा तावन्मृषा न भवति वै निश्चितम् तथापि तु हे ईश्वर त्वत्तः अहं किं न विनिर्गतः नोत्पन्नोऽस्मि अपि तु त्वत्त एवोत्पन्न इत्यर्थः १३ तर्हि नारायणस्य पुत्रस्त्वं ममाकिमायातं तत्राह नारायणस्त्वमिति नहीति काक्वा त्वमेव नारायण इत्यापादयति कुतोऽहं नारायण इति चेत्तत्राह सर्वदेहिनामात्मासीति एवमपि किं नारायणो न भवसि नारं जीवसमूहः अयनमाश्रयो यस्य स तथेति नित्यमेव सर्वदेहिनामात्मा नारायण इति भावः हे अधीश त्वं नारायणो न हीति पुनः काकुः अधीशः प्रवर्तकः स्वतन्त्र नारस्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्स तथेति पुनस्त्वमेवासावित्ति किंच त्वमखिललोकसाक्षी अखिलं लोकं साक्षात्पश्यसि अतो नारमयसे जानासीति त्वमेव नारायण इत्यर्थः नन्वेवं नारायणपदव्युत्पत्तौ भवेदेवं तत्त्वन्यथा प्रसिद्धमित्याशंक्याह नारायणोऽङ्गमिति नराद्भूतानि यानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति च ननु मन्मूर्तेरपरिच्छिन्नायाः कथं जलाश्रयत्वमत आह तच्चापि सत्यं नेति १४

अपरिच्छेदमेवोपपादयति तच्चेदिति जगदाश्रयभूतं तव तद्वपुः जलस्थमित्येवं यदि सत्सत्यं स्यात्तर्हि तदेव कमलनालमार्गेणांतः प्रविश्य संवत्सरशतं विचिन्वता अपि मया हे भगवन्नानिं त्वैश्वर्यं तत्र किमिति नोव्यदर्शि न दृष्टम् तदेव तपः करणानंतरं सपद्येव सकृद्दृष्टम् अतो मायैव अंतस्त्वमूर्तेर्देशविशेषपरिच्छेदः सत्येन भवतीत्यर्थः १५ अपिच यदि जलादिप्रपंचः स त्यः स्यात्तर्हि तेन तव परिच्छेदो भवेत् सतु मायाविलसितइति त्वयैव दर्शितमित्याह श्लोकत्रयेण हेमायाधमन मायोपशमन अत्रैवावतारे बहिःस्फुटस्यापि जठरमध्ये जनन्याः प्रदर्शनेन १६ नतु बहिः स एव अंतर्जठरे प्रतिबिंबोऽस्तु कुतः सर्वथा मायात्वं तत्राह यस्येति यस्य तव कुक्षौ सर्वमिदं यथा भाति तत्सर्वमिहापि बहिरपि तथैव भाति किंच सात्मं त्वत्सहितं तदिदं सर्वं मायया विना किं घटते अयं भावः त्वयि प्रतिबिंबः भवेत् बाल्यादिलोमतया प्रतीयेत नतु तदस्ति तव चादर्शस्थानीयस्य त्वयि प्रतीतिर्न स्यात् अतः सर्वथा मिथ्यात्वमेवेति १७ अपिच न केवलं जनन्याः मम पि न त्वयैव दर्शितमित्याह अद्यैवेति त्वद्दृते त्वां विना अस्य विश्वस्य मायात्वं त्वया मम एवं च तदद्यैव किं न दर्शितं किंतु दर्शितमेव तथाहि एकोऽसीत्यादि तत्र ततो मया सह अखिलैस्तत्त्वादिभिः उपासि ताः तावंतश्चतुर्भुजा आसि जगंति ब्रह्मांडानीति प्रागनुक्तमपि द्रष्टमिति ज्ञातव्यम् १८ ननु ब्रह्मन्नूनं तव मया दर्शितम् शुद्धमेव चैतन्यं कथं प्रपंचवन्मायेत्युच्यते सत्यं किंतु अद्वितीयेत्व-

तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि १५ अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपंचस्य बहिः स्फुटस्य कृत्स्नस्य चांतर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते १६ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना १७ अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि तावंतोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयो पासितास्तावंत्येव जगंत्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते १८ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायाम् सृष्टाविवाहं जगतो वि धान इव त्वमेषोंऽत इव त्रिनेत्रः १९ सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादःस्वपि तेऽजनस्य जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय २० को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् क्व वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन्क्रीडसि योगमायाम् २१ तस्मा दिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति २२

विभानात्वं गुणावतारमत्स्याद्यवतारे विवकार्यवशेन स्वतंत्रमायानिबंधनमित्याह श्लोकद्वयेन अजानतामिति त्वत्पदवीं तव स्वरूपमजानताम् अनात्मनि प्रकृतौ स्थितः आ त्मैव त्वं आत्मनैव स्वातंत्र्येण मायां वितत्य भासि कथं जगतः स्रष्टा ब्रह्मेव ब्रह्मेव विधाने पालने च एष त्वमिव अंते त्रिनेत्र इवेति १९ सुरेषु उपेंद्रः ऋषिषु परशुरामः नृषु श्रीरामः २० ननु तस्मात्तव कथं कुत्सितेषु मत्स्यादिषु जन्म कथं वा वामनाद्यवतारे याञ्चादिकार्पण्यं कथं वाऽस्मिन्नेव कदाचिद्भयपलायनादि अत आह को वेत्तीति अन्वयैः संबोधनैर्दुर्ज्ञेयत्वमेवा ह भूमन्नित्यादिभिः भवत ऊतीर्लीलाः त्रिलोक्यां को वेत्ति क्व वा कथं वा कदा वा कति वेति अचिंत्यं तव योगमायावैभवमिति भावः २१ ननु भवतु वनाराणामचिंत्यो महिमा प्रपंचस्य त्वसत्त्वे कथं सत्त्वप्रतीतिरितीमामाशंकां सपरिकरमुपसंहरन्परिहरति तस्मादिति अस्तधिषणं निरस्तप्रतिभासं त्वय्येव उद्यत् उद्भवत् अपि यन्नश्वरत् सदिवेत्क्षणलक्षणमेतत् नित्यमिव सुखमिव चेतनमिव अधिष्ठानभूतस्य तव गुणैः तथा तथा भातीत्यर्थः २

४ भोजनविधानाय पुलिनं स्तौति अहोइति स्वीयानां केलीनां संपदो विद्यंते यस्मिन् तत् मृदुला अच्छा वालुका यस्मिन् तत् किंच स्फुटाद्विकसत्सरः सरोजबाहुल्येनोपचारतः सर एव
विकसदित्यर्थः तस्य गंधः तेन हृताः आकृष्टाः अलयः पत्रिणश्च ये तेषां के उदके ध्वनयस्तेषां प्रतिध्वानाः तैर्लसंतो द्रुमास्तैराकुलं व्याप्तम् ५ दिवारूढं वेलातीतेत्यर्थः ६ आरुध्य
संरुध्य शाद्वले हरिततृणदेशे ७ तदा ते विरेजुः कृष्णस्य विष्वक् परितः पुरुराजिमंडलैर्बहुभिः पंक्तिमंडलैः सहनैरंतर्येणोपविष्टाः श्रीकृष्णाभिमुखान्याननानि येषां ते फुल्लदृशः
विकसितनयनाः कमलकर्णिकायाः परितः पत्राणि यथेति ८ पुष्पैस्तद्दलैः अन्यैश्च पत्रैः कृतानि भाजनानि यैस्ते ९ रुचिं स्वादविशेषम् अभ्यवजह्रुः बुभुजिरे सहेश्वराः श्रीकृष्णसहि
ताः १० यज्ञभुगपि तेषु बुभुजे बालानामिव केलिर्यस्य सः तदाह उदरवस्त्रयोर्मध्ये वेणुं बिभ्रत् दधदिति सर्वत्र संबध्यते वाम इति कक्षपाण्योर्विशेषणम् मसृणं स्निग्धं दध्योदनकवलं

तथाऽघवदनान्मृत्योरक्षित्वा वत्सपालकान् सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ४ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालु
कम् स्फुटत्सरोगंधहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ५ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरंतु श
नैस्तृणम् ६ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ७ कृष्णस्य विष्वक्पुरुराजिमंडलैरभ्यान-
नाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथाम्भोरुहकर्णिकायाः ८ केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरंकुरैः फलैः शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भि
श्च बुभुजुः कृतभाजनाः ९ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः १० बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रे च
कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ११ भारतैवं वत्स
पेषु भुंजानेष्वच्युतात्मसु वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः १२ तान्दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयम् मित्राण्याशान्मा विरमते
हानेष्ये वत्सकानहम् १३ इत्युक्त्वाद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ १४ अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतो मा
यार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् नीत्वान्यत्र कुरूद्वहांतरदधात्खेवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः प
रं विस्मयम् १५ ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः १६ क्वाप्यदृष्ट्वांतर्विपिने वत्सान्पालांश्च विश्ववित्
सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह १७ ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः १८

तदुचितानि बिल्वादिफला
नि अंगुलीसंधिषु कर्णिकेव सर्वाभिमुखो मध्ये तिष्ठन् स्वस्य परित उपविष्टान् सुहृदः स्वैर्नर्मभिः परिहासवाक्यैः स्वर्गे लोके स्वर्गवासिनि जने मिषति आश्चर्येण पश्यति सति लो
केजनानां मध्ये बुभुजे ११ १२ भीभयं भयहेतुभ्यो भयमस्य अपास्य यद्वा अस्य विश्वस्य भियोऽपि भयं यः श्रीकृष्णः आशात् भोजनात् अस्मिन्पादे अक्षराधिक्यमार्षं १३ अद्रिषु तद्दरीषु कुं
जेषु लतादिपिहितोदरविवरेषु गह्वरेषु संकटस्थानेषु १४ अंभोजन्मनः पद्माज्जनिर्यस्य सः ब्रह्मा तदंतरे तस्मिन्नवसरे गतः आगतः तच्छिद्रं प्राप्तो वा मंजु मनोहरं अन्यदपि महित्वं माहिमानं
द्रष्टुं तस्य वत्सानितः स्थानात् वत्सपांश्चान्यत्र नीत्वा स्वयं तिरोबभूव प्रभवतः श्रीकृष्णस्य १५ उभावपि वत्सान्वत्सपांश्च विचिकाय अन्वीक्षितवान् १६ विधिकृतं ब्रह्मणा कृतम् १७ उभयायि
तं वत्सवत्पालरूपेण वर्तमानमित्यर्थः अयं भावः यदि तूष्णीमासे तर्हि तन्मातॄणां विषादः स्यात् यदि च तानेवानयिष्यामि तर्हि ब्रह्मणो मोहो न स्यादिति तदुभयप्रीतये तथा चक्रे इति १८

तदेवदर्शयति यावदिति वत्सपानांवत्सकानांचाल्पकंवपुः प्रमाणमनतिक्रम्य एवमुपर्यपियोज्यम् यद्वा यावद्वत्सपादिवपुस्तावत्सर्वस्वरूपोजः कृष्णोबभावित्यर्थः उत्तरत्राप्येवं सर्वंवि
ष्णुमयंजगत् इतिप्रसिद्धायागीः तस्याअंगवत्सागीरिवार्थस्वरूपेणप्रत्यक्षायथातथाबभूवेत्यर्थः १९ एवंसर्वात्मा सन्व्रजंप्राविशत् कथंस्वयमात्मैवप्रयोजकआत्मस्वरूपान्गोवत्सानि
तिकर्मापिस्वयमेवेत्यक्रमम् आत्मरूपैर्वत्सपैःप्रतिवार्य प्रयोज्यकर्ताऽपिस्वयमेवात्मविहारैः क्रीडन्नितिक्रियाऽपिकारकाण्यपिस्वयमेवेत्यर्थः २० तत्तदात्मातत्तद्गोपबालरूपोऽभवत् तत
स्तत्तत्सद्मप्रविष्टः २१ गोपिकामोहमाह तन्मातरइति तन्मातरोवेणुरवेणात्वरयाउत्थिताः सत्यः सुतान्मत्वापरंब्रह्मैवदोर्भिरुद्धृत्यउत्थाप्य स्नेहेनस्नुतंस्तन्यपयः सुधासवंपयएवसुधा वत्स
दुआसवश्चमादकंपाययामासुरित्यर्थः २२ एवंयामयमेनचततत्कालक्रीडानियमेनसायंगतः प्राप्तःस्वाचरितैः स्वस्याचरितैःशोभनैराचरितैर्वामातॄः प्रहर्षयन्ततस्ताभिरुन्मर्दनादि
भिरुपलालितइति २३ गवांमोहनमाह गावइति परिहूताआहूताश्चतेसंगताश्चतान् २४ एतावत्तुवैषम्यंकृष्णस्यापिदुर्निवारमासीदित्याह गोगोपीनामिति गवांगोपीनांचास्मिन्कृ
ष्णेमातृता उपलालनादिरूपा पुरोवदेवासीत् किंतुस्नेहर्धिकांविना स्नेहाधिक्यंतुइदानींविशेषइत्यर्थः आसुगोगोपीषु हरेस्तोकताचबालभावनाऽपिपूर्ववदेवासीत् किंतुमायया-

यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकंयावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांबरम् यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयोयावद्विहारादिकं
सर्वंविष्णुमयंगिरोऽगवदजःसर्वस्वरूपोबभौ १९ स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः क्रीडन्नात्मविहारैश्चसर्वात्माप्राविशद्व्रजम् २० त
त्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वातत्तद्गोष्ठेनिवेश्यसः तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्मप्रविष्टवान् २१ तन्मातरोवेणुरवत्वरोत्थिताउदुत्थ्यदोर्भिःपरिरभ्यनिर्भरम्
स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवंमत्वापरंब्रह्मसुतानपाययन् २२ ततोनृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः संलालितःस्वाचरितैः
प्रहर्षयन्सायंगतोयामयमेनमाधवः २३ गावस्ततोगोष्ठमुपेत्यसत्वरंहुंकारघोषैःपरिहूतसंगतान् स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहंत्यः
स्रवदौधसंपयः २४ गोगोपीनांमातृताऽस्मिन्सर्वास्नेहर्धिकांविना पुरोवदास्वपिहरेस्तोकतामाययाविना २५ व्रजौकसांस्वतोकेषुस्नेहवल्ल्याब्द
मन्वहम् शनैर्निःसीमववृधेयथाकृष्णेत्वपूर्ववत् २६ इत्थमात्मात्मनात्मानंवत्सपालमिषेणसः पालयन्वत्सपोवर्षंचिक्रीडेवनगोष्ठयोः २७ एकदाचा-
रयन्वत्सान्सरामोवनमाविशत् पंचषासुत्रियामासुहायनापूरणीष्वजः २८ ततोविदूराच्चरतोगावोवत्सानुपव्रजम् गोवर्द्धनाद्रिशिरसिचरंत्योददृ
शुस्तृणम् २९ दृष्ट्वाथतत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मासगोव्रजोत्यात्मपदुर्गमार्गः द्विपात्ककुद्ग्रीवउदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्रुपयाजवेन ३०

विनाममेयंमाता
हमस्याःपुत्रइतिमोहंविनेत्यर्थः २५ स्नेहर्धिमेवदर्शयति व्रजौकसामिति यथाकृष्णेयशोदानंदनेस्वपुत्रेभ्योऽपिस्नेहाधिक्यंपूर्वमासीत् इदानींस्वतोकेष्वपितथैववर्द्धतेत्यर्थः आब्दंयाव
त्संवत्सरंनिःसीमयथाभवति २६ एवमात्माश्रीकृष्णःवत्सपोभूत्वातत्रापिवत्सानांपालानांचमिषेणात्मानमात्मनापालयन्क्रीडितवानित्यर्थः २७ एतावत्पर्यंतंरामस्यापिमोहएवासी-
त् संवत्सरांतेतुकथंचिज्ज्ञातवानितिदर्शयन्नाह एकदेति पंचषासुपंचसुवाषट्सुवारात्रिषुहायनापूरणीषुपूरकतयाऽवशिष्टास्वित्यर्थः २८ ततोदूरतरएवगोवर्धनशिखरेचरंत्योगा-
वोव्रजसमीपेचरतोवत्सान्ददृशुः २९ तदैवसगोव्रजःगवांकलापःयतस्तत्स्नेहवशःतेषांवत्सानांस्नेहेनाकृष्टः अतएवनस्मृतआत्मायेनसः जवेनउपव्रजमगात् कथंभूतःअत्यात्मपदुर्ग
मार्गः अतिक्रांतआत्मपान्गोपालान्यःसोत्यात्मपः तथादुर्गोदुर्गमोमार्गोयस्यसः सचसच तथायुक्तःद्व्यांपद्भ्यांधावन्द्विपादिवप्रतीयमानः ककुदि आकुंचितग्रीवायस्यसः उदास्यपुच्छः
उन्नमितान्यास्यानिपुच्छानिचयेनसः आस्रुपयाः सर्वतःस्रवंतिपयांसियस्यसः आस्नुपयाइत्यपिपाठेसएवार्थः गोव्रजइत्यनेनवृषभादयोप्यगुरित्युक्तम् ३० ६ ६

तत्रविशेषतोधेनूनांचेष्टितमाह समेत्येतिगोवर्धनस्याधःवत्सवत्यःपुनःप्रसूताअपि ३१ रामेणदृष्टंवत्सेषुगवांस्नेहातिशयमुक्त्वागोपानामपिदर्शयितुमाह गोपाइति तासांगवांरोध
नेयआयासःतस्यमौघ्येनमोघत्वेनलज्जयासहोरुमन्युना दुर्गमार्गजनितक्लेशेनचाभ्येत्यगोवत्सैःसहकृतान्ददृशुः ३२ ततश्चतेषामीक्षणेनोद्गतोयःप्रेमरसस्तस्मिन्नाप्लुताःनिमग्नाः
आशयायेषांते लज्जामन्युकृच्छ्रैस्तानपिताडयितुमागताःसंतोपगतमन्यवःप्रत्युतजातोऽनुरागोयेषांते मूर्द्धनि घ्राणैरवघ्राणैःपरमांमुदमवापुः ३३ कृच्छ्रात्ततोऽपगताःनिवृत्ताःतेषां
सुतानामनुस्मृत्योद्गच्छंतिअश्रूणियेषांते ३४ प्रेमर्द्धेःऔत्कंठ्यमतिशयंमुक्तस्तनेष्वपत्येषुवीक्ष्यहेतुंअजानन्अचिंतयत् ३५ चिंतामेवाह किमेतदितिद्वाभ्यां वासुदेवेयथापुराप्रेमतथा
स्वतोकेष्वपिव्रजस्यप्रेमवर्द्धतेकिमेतदद्भुतमिति किंचसात्मनःमत्सहितस्यव्रजस्य ममतेषुप्रेमकारणंकिमितिभावः ३६ केयंमायादेवानांवानराणांवाअसुराणांवाकुतोवाकस्मात्प्रयुक्ता
तत्रान्यमायानसंभवति यतोममापिमोहोवर्तते अतःप्रायशोमत्स्वामिनःश्रीकृष्णस्यैवमायेयम स्त्वितिसंभावयति ३७ सवयसान्सखीनपिवयुनेनज्ञानमयेनचक्षुषा वैकुंठंश्रीकृष्ण
मेवापश्यत् ३८ एवंकृष्णरूपान्सामान्यतोज्ञात्वाकृष्णंदृष्ट्वाकृष्णापदेशेनविशेषतोज्ञातवानित्याह नैतइति अयमर्थःपाल्यमानास्तावद्वत्साऋषीणामंशाःपालाश्चदेवानामंशाइतितावदहं

समेत्यगावोधोवत्सान्वत्सवत्योऽप्यपाययन् गिलंत्यइवचांगानिलिहंत्यःस्वौधसंपयः ३१ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना दुर्गाध्वकृच्छ्र
तोऽभ्येत्यगोवत्सैर्ददृशुःसुतान् ३२ तदीक्षणप्रेमरसाप्लुताशयाजातानुरागागतमन्यवोऽर्भकान् उदुह्यदोर्भिःपरिरभ्यमूर्धनि घ्राणैरवापुःपरमांमुदंते
३३ ततःप्रवयसोगोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ३४ व्रजस्यरामःप्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणंमुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्य
हेतुविदचिंतयत् ३५ किमेतदद्भुतमिववासुदेवेऽखिलात्मनि व्रजस्यसात्मनस्तोकेष्वपूर्वंप्रेमवर्द्धते ३६ केयंवाकुतआयातादैवीवानार्युतासुरी प्रा
योमायास्तुमेभर्तुर्नान्यामेपिविमोहिनी ३७ इतिसंचिंत्यदाशार्होवत्सान्सवयसानपि सर्वानाचष्टवैकुंठचक्षुषावयुनेनसः ३८ नैतेसुरेशाऋष
योनचैतेत्वमेवभासीशभिदाश्रयेऽपि सर्वंपृथक्त्वंनिगमात्कथंवदेत्युक्तेनवृत्तंप्रभुणाबलोऽवैत् ३९ तावदेत्यात्मभूरात्ममानेनत्रुट्यनेहसा पुरो
वदब्दंक्रीडंतंददृशेसकलंहरिम् ४० यावंतोगोकुलेबालाःसवत्साःसर्वएवहि मायाशयेशयानामेनाद्यापिपुनरुत्थिताः ४१ इतएतेऽत्रकुतस्त्यामन्
न्मायामोहितेतरे तावंतएवतत्राब्दंक्रीडंतोविष्णुनासमम् ४२ एवमेतेषुभेदेषुचिरंध्यात्वासआत्मभूः सत्याःकेकतरेनेतिज्ञातुंनेष्टेकथंचन ४३
एवंसंमोहयन्विष्णुंविमोहंविश्वमोहनम् स्वयैवमाययाजोपिस्वयमेवविमोहितः ४४ तम्यांतमोवन्नैहारंखद्योतार्चिरिवाहनि महतीतरमायैश्यंनि
हंत्यात्मनियुंजतः ४५

वेद्मि इदानींतुनतथा किंतु अस्मिन्नपिदाश्रयेऽपित्वमेवभासि अतस्त्वंसर्वंपृथक्कविविच्यकथंवृत्तमितिवदेत्युक्तेनप्रभुणावक्ष्यानिगमसंक्षेपत
एवोक्तंवृत्तंबलोऽवैत्विदितवानित्यर्थः ३९ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाह तावदिति वर्षेजाते आत्मनोमानेनत्रुट्यनेहसात्रुटिमात्रेणकालेनसकलंसानुचरंहरिंददर्श ४० दृष्ट्वाच-
व्यतर्कयदित्याह यावंतइतिद्वाभ्याम् मेमायाशयेमायातल्पे ४१ मन्मायामोहितेभ्यइतरेकुतस्त्याः ४२ इतिवितर्कयन्नमुह्यदित्याह एवमितिद्वाभ्याम् एवमेतेषुभेदेषुचिरंध्यात्वा
सआत्मभूरितिपाठः ४३ ४४ ननुमायाश्रयस्यतस्यकुतोमोहइत्यत आह तम्यामिति महामायिनिभगवतिअन्यमायायाआवरणविक्षेपकत्वाभावेदृष्टांतद्वयमाह तम्यांतमिस्रायां
रात्र्यांनैहारंहिमकणप्रभवंतमइव तद्धितार्थोपसर्जनस्यापितमसोनैहारमितिविशेषणंछांदसं तत्तमोयथापृथगावरणंनकरोति किंतु तत्रैवलीयते यथाचखद्योतार्चिरहनिपृथक्
प्रकाशंनकरोति एवंमहतिपुरुषेयुंजतःपुंसःइतरानीचामायातथातत्रनकिंचित्करोति किंतु आत्मनिस्वस्मिन्नेवऐश्वर्यसामर्थ्यंनिहंतीति ४५

अन्यदप्याश्चर्यमाह तावदिति वत्सपालाः वत्साः पालाश्च सर्वे यष्टिविषाणादयश्च ४६ ४७ श्रीवत्स प्रभायुक्तान्यंगदानि दोष्षु येषां रत्नमयानि कंबुवन्निधाराणि कंकणानि पाणिषु ये-षां ते च ते च ४८ तथा भूरि बहु जन्मार्जितं पुण्यं तद्युक्तैर्जनैरर्पितैः ४९ चंद्रिकाविशदस्मितयुक्तैः सहारुणगुणेन च वर्तमानाये ऽपांगा स्तैर्वीक्षितैः स्वकार्थानां स्वभक्तमनोरथानां रजः सत्वाभ्यां स्रष्टृपालका इव व्यदृश्यंत सत्ववद्विशदस्मितेन पालका इव रजोवदरुणगुणेन च स्रष्टार इव तादृक्कटाक्षै र्योतमाना इत्यर्थः ५० आत्मा ब्रह्मा तदादिस्तंबपर्यंतैरनेकार्हैरनेका-र्हणैः ५१ अजाद्याभिर्मायाविद्यादिभिर्विभूतिभिः शक्तिभिः महदादिभिरिति महत्सूत्रयोरपृथक्त्वविवक्षया चतुर्विंशतितत्त्वैर्जगत्कारणैः ५२ कालादिभिश्च तत्सहकारिभिः तत्र स्व भावः परिणामहेतुः संस्कारउद्बोधकः स्वमहिध्वस्तमहिभिः भगवन्महिम्ना तिरस्कृतस्वातंत्र्यैः उक्तैः सर्वैरणिमाद्यैः ५३ सर्वेषां मूर्तिमत्त्वेऽपि विशेषमाह सत्यज्ञानरूपाश्च अनंताश्च आनंदरूपाश्च तत्रापि न देकमात्रा विजातीयसंभेदरहिताः तत्रापि चैकरसाः सदेकरूपा मूर्तियो येषां ते यद्वा सत्यज्ञानादिमात्रैकरसं यद्ब्रह्म तदेव मूर्तयो येषामिति अतएवोपनि-षत् आत्मज्ञानं सैव दृक् चक्षुर्येषां तेषामपि हि निश्चितं अस्पृष्ट भूरिमाहात्म्याः नस्पृष्टं स्पर्शयोग्यं भूरिमाहात्म्यं येषां ते तथाभूताः संतो व्यदृश्यंतेति ५४ एवं सकृत् एकदेव ददर्श प

तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् । व्यदृश्यंत घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ४६ चतुर्भुजाः शंखचक्रगदाराजीवपाणयः किरीटिनः कुं-डलिनो हारिणो वनमालिनः ४७ श्रीवत्सांगददोरत्नकंबुकंकणपाणयः नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्रांगुलीयकैः ४८ अंघ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदा-मभिः कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ४९ चंद्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापांगवीक्षितैः स्वकार्थानामिव रजःसत्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ५० आत्मादिस्तं-बपर्यंतैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः ५१ अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः चतुर्विंशतिभिस्तत्वैः परीता महदादिभिः कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ५३ सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः अस्पृ-ष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ५४ एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ५५ ततोऽतिकुतुको-द्वृत्यस्तिमितैकादशेंद्रियः तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यंतीव पुत्तिका ५६ इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्म-कमितौ अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽजाजवनिकाम् ५७ ततोऽर्वाक्प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ५८

रब्रह्मणो विशेषणम् यस्येति ५५ अतिकुतुकेनाश्चर्येण उद्वृत्य दृशः परावृत्य हंसपृष्ठे निपत्येति वा कुतुकशब्दे तृतीयाया-श्छांदसो लुक् यद्वा उद्वृत्स्व इति च्छेदः अतिकुतुकेन उद्वृत्सः विलोच्यः विपर्यस्तः सन्निति यावत् पाठांतरे तु अतिकुतुकेनोद्वृत्तः क्षुभितः तेषां धाम्ना तेजसा स्तब्धसर्वेंद्रियो ब्रह्मा तूष्णीं नि-श्चलोऽभूत् अत्र दृष्टांतः पूर्देवी व्रजाधिष्ठात्री का चिद्देवता तस्या अंतिसमीपे पुत्तिका चतुर्मुखीकृतकप्रतिमेव ५६ एवं मोहमग्नमजमुज्जहारेत्याह इतीति इरेशे इरा सरस्वती तस्या ई-शे ब्रह्मणि किमिदमिति मुह्यति सति पश्चात्तु द्रष्टुमप्यनीशे सति परमोऽजः श्रीकृष्णः सपदि अजाजवनिकां मायारूपां तिरस्करणीम् यया अद्भुतं दर्शितं तां च छाद तिरोधत्त अपसारितवा-नित्यर्थः अथवा अयं लोकाभिमानी ममैश्वर्यं द्रष्टुमयोग्य इति तस्योपरि मायां प्रसारितवानिति कमुह्यति सति अतर्क्ये तर्कागोचरे निजः असाधारणो महिमा यस्य तस्मिन्निति मोहे हेतु-रुक्तः दर्शनायोग्यत्वाय त्रीणि विशेषणानि स्वप्रमितिके स्वप्रमितिः स्वप्रकाशं च तत्कमुखं च यस्मिन् अतएव अजातः प्रकृतेः परत्र परस्मिन् अतन्निरसनमुखेन ब्रह्मकैः श्रुतिशिरोभिर्मिति-र्ज्ञानं यस्मिन् तस्मिन् स्वरूपे ५७ अर्वाक् बहिः प्रतिलब्धान्यक्षीणि येन सः परेतवत् मृतो यदि कथंचित् पुनरुत्तिष्ठति तथा दृष्टीः नेत्राणि ५८ ७ ७ ७

२०

अहिदेहेस्थितंशुद्धंसत्त्वमयंज्योतिर्निर्गत्यखेऽवस्थितम् तस्मिन् ईशेविवेश ३३ स्वकृतः स्वकार्यकृतः श्रीकृष्णस्यार्हणमकृत पूजामकुर्वन् सुगाः सुष्ठुगायंतीतिगंधर्वादयः ३४ किं
चतेषांयान्यद्भुतस्तोत्रादीनितेषांनैकोत्सवायेमंगलस्वनास्तान् स्वधाम्नः अंतिकसमीपेश्रुत्वा अजोब्रह्मा अचिरादागतः ईशस्यश्रीकृष्णस्यमहिमानंदृष्ट्वाविस्मयंप्रापेति ३५ बहुतिथम्
बहुकालं आक्रीडगव्हरंक्रीडार्थमहाबिलम् ३६ अन्यच्चातिचित्रंवृत्तमित्याह एतदिति कौमारंपंचमाब्दांतंपौगंडंदशमावधि कैशोरमापंचदशायौवनंतुततः परम् हरेःकौमारजं
पंचमाब्दकृतंकर्मतदेवदृष्ट्वापौगंडकेषष्ठेब्देबाला अद्यैतद्वृत्तमित्यूचुः किंतत्कर्ममृत्योः सकाशादात्मनामहेश्चमोक्षणं आत्मनांप्रसिद्धा न्मृत्योः अहेरुक्तसंसारलक्षणात् अघासुर-
स्यज्योतिषःश्रीकृष्णेप्रवेशमपितदादृष्टंकथितवंतइत्यर्थः ३७ नैतद्विचित्रमिति किंतदित्यपेक्षायामाह अघोऽपीति आत्मसाम्यं स्वसमानरूपताम् ३८ यस्यांगमूर्तिस्तस्यप्रतिमा

पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतंमहज्ज्योतिःस्वधाम्नाज्वलयद्दिशोदश प्रतीक्ष्यखेऽवस्थितमीशनिर्गमंविवेशतस्मिन्मिषतांदिवौकसाम् ३३ ततोतिहृष्टाः
स्वकृतोकृतार्हणंपुष्पैःसुराअप्सरसश्चनर्तनैः गीतैःसुगावाद्यधराश्चवाद्यकैस्तवैश्चविप्राजयनिःस्वनैर्गणाः ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजया
दिनैकोत्सवमंगलस्वनान् श्रुत्वास्वधाम्नोऽन्त्यजआगतोऽचिराद्दृष्ट्वामहीशस्यजगामविस्मयम् ३५ राजन्नाजगरंचर्मशुष्कंवृंदावनेऽद्भुतम् व्र
जौकसांबहुतिथंबभूवाक्रीडगव्हरम् ३६ एतत्कौमारजंकर्महरेरात्माहिमोक्षणम् मृत्योःपौगंडकेबालादृष्ट्वोचुर्विस्मिताव्रजे ३७ नैतद्विचित्रम्
मनुजार्भमायिनः परावराणांपरमस्यवेधसः अघोऽपियत्स्पर्शनधौतपातकःप्रापात्मसाम्यंत्वसतांसुदुर्लभम् ३८ सकृद्यदंगप्रतिमांतराहितामनो
मयीभागवतींददौगतिम् सएवनित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोऽन्तर्गतोहिकिंपुनः ३९ सूतउवाच इत्थंद्विजायादवदेवदत्तः
श्रुत्वास्वरातुश्चरितंविचित्रम् पप्रच्छभूयोऽपितदेवपुण्यंवैयासकिंयन्निगृहीतचेताः ४० राजोवाच ब्रह्मन्कालांतरकृतंतत्कालीनं
कथंभवेत् यत्कौमारेहरिकृतंजगुःपौगंडकेऽर्भकाः ४१ तद्ब्रूहिमेमहायोगिन्परंकौतूहलंगुरो नूनमेतद्धरेरेवमायाभवतिनान्यथा ४२ वयंधन्य
तमालोकेगुरोऽपिक्षत्रबंधवः यत्पिबामोमुहुस्त्वत्तःपुण्यंकृष्णकथामृतम् ४३ सूतउवाच इत्थंस्मपृष्टःसतुबादरायणिस्तत्स्मारिता
नंतहृताखिलेंद्रियः कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिःशनैःप्रत्याहतंभागवतोत्तमोत्तम ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्वादशोऽध्या
यः १२ श्रीशुकउवाच साधुपृष्टंमहाभागत्वयाभागवतोत्तम यन्नूतनयसीशस्यशृण्वन्नपिकथांमुहुः १ सतामयंसारभृतांनिस
र्गोयदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि प्रतिक्षणंनव्यवदच्युतस्ययत्स्त्रियाविटानामिवसाधुवार्ता २ शृणुष्वावहितोराजन्नपिगुह्यंवदामिते ब्रूयुः-
स्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ३

प्रतिमाकृतिःतत्रापिकेवलंमनोमयी सापिबलादंतराहितासतीभागवतींगतिंददौप्रह्लादादिभ्यः सएवसाक्षात्स्वयमंतर्गतः किंपुनः
नित्याचासावात्मसुखानुभूतिश्चतयाऽभितोव्युदस्तामायायेनसः ३९ येनश्रवणेननिगृहीतंवशीकृतंचेतोयस्यसः ४० कालांतरेकौमारेकृतंपौगंडकेकथंज्ञात्वोचुरित्यर्थः ४१ ४२ ४३
तेनयःस्मारितोनंतःतेनहृतानिअखिलेंद्रियाणियस्यसः तथाभूतोऽपिकथंचिल्लब्धबहिर्दृष्टिः हेभागवतोत्तमोत्तम हेशौनक ४४ इतिदशमेटी० द्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेहृ
रद्ब्रह्मावत्सान्बालांश्चमायया तदातत्सर्वरूपोऽब्दं कृष्णःपूर्ववदाचरत् १ नूतनयसि नव्यवत्करोषि १ तथाहिसारभृतांसारग्राहिणामयंनिसर्गःस्वभावःकोसौअच्युतस्यवार्ताप्रतिक्ष
णंसाधुनव्यवद्भवतीतियत्सः विटानांस्त्रैणानांस्त्रियाःकामिन्यावार्ताइव कथंभूतानामपिसताम् याअच्युतवार्तैव अर्थोयेषांतानिवाणीश्रुतिचेतांसियेषांतथाभूतानामपि २ ३

अप रपादाभ्यां सलांगूलं यथाभवतितथागृहीत्वा ४२ ४३ सर्वेषांलोकानामेकोमुख्योपालको प्रातराशः प्रातर्भोज्यं अन्नंतत्सहितो ४४ अभ्याशंसमीपं ४५ ४६ ४७ रामआ-
दिर्येषां तेनतुरामः ४८ ४९ तुंडयोः चञ्च्वोः वीरणवदग्रंथितृणविशेषवत् ५० सर्माडिरेतुष्टुवुः आनकैः शंखैश्च संस्तवैः सह ५१ स्वस्थानमागतं प्राणमिवकृष्णंप्रणीयएकीकृत्य
५२ अतिप्रियेण प्रीत्या आहृताः सादराः प्रेत्यागतमिवलोकांतरादागतमिव तृषिताम्यतृप्तानि अमृतंपिबंतीवईक्षणानियेषांते ५३ अहोबतेत्यादिश्लोकत्रयस्यइतिनंदादयइत्य-
नेनान्वयः अपिएवमपितेषामेवानिष्टमासीत् यतस्तैः पूर्वमन्येषांभयंकृतम् ५४ अयघोरदर्शनाअपिनाभिभवंतिनधर्षयंति ५५ गर्गोयदाह तस्मान्नंदात्मजोयंतेनारायणस-

गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां सहलांगूलमच्युतः भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्गतजीवितम् सकपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपातह ४२ तंवीक्ष्यवि-
स्मिताबालाः शशंसुः साधुसाध्विति देवाश्च परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः ४३ तौवत्सपालकौभूत्वा सर्वलोकैकपालकौ सप्रातराशौगोवत्सां-
श्चारयंतौविचेरतुः ४४ स्वंस्वंवत्सकुलंसर्वे पाययिष्यंत एकदा गत्वाजलाशयाभ्याशं पाययित्वापपुर्जलम् ४५ तेतत्रददृशुर्बालामहासत्वमवस्थि-
तम् तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नंगिरेःशृंगमिवच्युतम् ४६ सवैबकोनाममहानसुरोबकरूपधृक् आगत्यसहसाकृष्णंतीक्ष्णतुंडोऽग्रसद्बली ४७ कृष्णंम-
हाबकग्रस्तंदृष्ट्वारामादयोऽर्भकाः बभूवुरिंद्रियाणीवविनाप्राणंविचेतसः ४८ तंतालुमूलंप्रदहंतमग्निवद्गोपालसूनुंपितरंजगद्गुरोः चच्छर्दसद्यो-
ऽतिरुषाक्षतंबकस्तुंडेनहंतुंपुनरभ्यपद्यत ४९ तमापतंतंसनिगृह्यतुंडयोर्दोर्भ्यांबकंकंससखंसतांपतिः पश्यत्सुबालेषुददारलीलयामुदाव-
हो वीरणवद्दिवौकसाम् ५० तदाबकारिंसुरलोकवासिनः समाकिरन्नंदनमल्लिकादिभिः समीडिरेचानकशंखसंस्तवैस्तद्वीक्ष्यगोपालसुताविसि-
स्मिरे ५१ मुक्तंबकास्यादुपलभ्यबालकारामादयःप्राणमिवेंद्रियोगणः स्थानागतंतंपरिरभ्यनिर्वृताः प्रणीयवत्सान्व्रजमेत्यतज्जगुः ५२ श्रुत्वा
तद्विस्मितागोपागोप्यश्चातिप्रियादृताः प्रेत्यागतमिवोत्सुक्यादैक्षंततृषितेक्षणाः ५३ अहोबतास्यबालस्यबहवोमृत्यवोऽभवन् अप्यासीद्विप्रि-
यंतेषांकृतंपूर्वंयतोभयम् ५४ अथाप्यभिभवंत्येनंनैवतेघोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्यनश्यंत्यग्नौपतंगवत् ५५ अहोब्रह्मविदांवाचोनास-
त्याःसंतिकर्हिचित् गर्गोयदाहभगवानन्वभावितथैवतत् ५६ इतिनंदादयोगोपाः कृष्णरामकथांमुदा कुर्वंतोरममाणाश्चनाविंदन्भववेदना-
म् ५७ एवंविहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे निलायनैःसेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेवत्सबक-
वधोनामैकादशोऽध्यायः ११ श्रीशुकउवाच क्वचिद्वनाशायमनोदधद्व्रजात्प्रातःसमुत्थायवयस्यवत्सपान् प्रबोधयन्शृंगरवेणचारु-
णाविनिर्गतोवत्सपुरःसरोहरिः १ तेनैवसाकंपृथुकाःसहस्रशः स्निग्धाःसुशिग्वेत्रविषाणवेणवः स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसंख्ययान्वितान्वत्सान्पु-
रस्कृत्यविनिर्ययुर्मुदा २

मोगुणैरित्यादि वत्सयूथगतंहत्वावत्सदंभासुरंहरिः मुनियूथगतंचाहन्नग्रण्यंदंभिनांबकं ५६ ५७ ५८ इतिदशमेटी० एकादशोऽध्यायः ११ द्वाद-
शेतुमहासर्पवपुर्धरमघासुरम् वत्सपालगिलंकुद्धोगलेहन्निनिवर्ण्यते १ महाबकगलक्रीडाकेवलस्यनकौतुकं इतीवाघासुरमुखेससरवःप्राविशद्धरिः २ क्वचित्कदाचि द्वनाशायव-
नएवप्रथमंभोजनंकर्तुं १ तेनैवशृंगरवेणश्रीकृष्णेनचसहपृथुकाःबालाःस्निग्धाःस्नेहयुक्ताःशिकृशिक्यंरम्याःशिग्वेत्रादयोयेषांते सहस्राधिकसंख्यायुक्तान्वत्सान् २

१६ १७ १८ १९ रंतुं वृंदावनं गंतुं मतः कृष्णो नयत्रिनाः स्वतंत्रा इव नंदाद्या मंत्रमेतममंत्रयन् व्रजकार्यं गोकुलस्य हितकृत्यम् २० २१ २२ २३ विपदं वीनां पक्षिणां स्थानम् वियन्नभः विगतप्रतिष्ठं वा २४ अन्यतमो वा कश्चिद्बालः अच्युतेनैव रक्षणमासीत् २५ अरिष्टः अनर्थः इतस्थानात् २६ पशव्यं पशुभ्यो हितम् नवानि काननान्यवांतराणि विद्यंते यस्मिन्ततत् २७ २८ एकधियः विप्रतिपत्तिरहिताः व्रजान् शकटव्यूहान् रूढाः शकटादिष्वारोपिताः परिच्छदा येस्ते २९ यत्ताः कृतप्रयत्नाः ३० ३१ नूत्नैः कुचगतैः कुंकुमैः कांति

क्रीडंतं सा सुतं बालैरतिवेलं सहाग्रजम् यशोदाऽजोहवीत्कृष्णं पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी १६ कृष्ण कृष्णारविंदाक्ष तात एहि स्तनं पिब अलं विहारैः क्षुत्क्षांतः क्रीडाश्रांतोसि पुत्रक १७ हे रामागच्छ ताताशु सानुजः कुलनंदन प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान्भोक्तुमर्हति १८ प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान्यात बालकाः १९ श्रीशुक उवाच गोपवृद्धा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने नंदादयः समागम्य व्रजकार्यममंत्रयन् २० तत्रोपनंदनामाह गोपो ज्ञानवयोधिकः देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः २१ उत्थातव्यमितोस्माभिर्गोकुलस्याहितैषिभिः आयांत्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः २२ मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालकोह्यसौ हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् २३ चक्रवातेन नीतोयं दैत्येन विपदं वियत् शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः २४ यन्न म्रियेत द्रुमयोरंतरं प्राप्य बालकः असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् २५ यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः २६ वनं वृंदावनं नाम पशव्यं नवकाननम् गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् २७ तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युंक्त माचिरम् गोधनान्यग्रतो यांतु भवतां यदि रोचते २८ तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधुसाध्विति वादिनः व्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः २९ वृद्धान्बालान्स्त्रियो राजन्सर्वोपकरणानि च अनःस्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ३० गोधनानि पुरस्कृत्य शृंगाण्यापूर्य सर्वतः तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरोहिताः ३१ गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुंकुमकांतयः कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठ्यः सुवाससः ३२ तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ३३ वृंदावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचंद्रवत् ३४ वृंदावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ३५ एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छंतौ बालचेष्टितैः कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ३६ अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ३७ क्वचिद्वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ३८ वृषायमाणौ नर्दंतौ युयुधाते परस्परम् अनुकृत्य रुतैर्जंतूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ३९ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ४० तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ४१

यासां ताः नूत्नेषु कुचेषु यत्कुंकुमं तेन कांतिर्यासामिति वा ३२ ३३ व्रजावासं गोकुलवसतिस्थानम् ३४ ३५ स्वकालेन तद्योग्यकालेन ३६ कौमारलीलां निरूपयति अविदूर इत्यादिना ३७ क्षेपणैः बिल्वामलकादिभिः किंकिणीयुक्तैः पादैः क्षिपतः ताडयतः वत्सपाला एव द्विन्नाः कंबलादिविहिताः वृषरूपमनुकुर्वंति तैः सह ३८ स्वयमपि नर्दयंत वृषायमाणौ नर्दंतौ तदनुकारिशब्दान् कुर्वंतौ युयुधाते इत्यर्थः रुतैः शब्दैः जंतून् हंसमयूरादीन् ३९ ४० मुग्ध इव अजानन्निव आसदत् समीपमागमत् ४१

अन्वंचमाना एवंकृष्णमनुगच्छंती बृहत्योश्चलंत्योःश्रोण्योर्भारेणाक्रांतासत्यागतिर्यस्याःसा विस्रंसितात्केशबंधात् च्युतैः प्रसूनैरनुगतिरनुगमनंयस्याःसा यद्वाजवेनकंपितात्केश-
बंधात्पुरः पतितानिप्रसूनानि अनुपश्चाद्गतिर्यस्याःसा परामृशत् धृतवती १० अंजन्मषिणीअंजंतीसर्वतःप्रसरंतीमषीययोस्ते आक्षिणी स्वपाणिनाकर्षंतंसमर्दयंतं भिषयंती-
हस्तश्छांदसः भीषयंतीभयमुत्पादयंतीअवागुरत् अभर्त्सयत् ११ इयेषऐच्छत् अतद्वीर्यकोविदातत्प्रभावानभिज्ञा १२ अकोविदत्वमाह नचांतरिति पंचभिः बंधनंहिबहिःपरिहृतेन
दाम्नाअंतराहृतस्यभवति तथाचपूर्वापरविभागवतोवस्तुनः पूर्वतोदामधृत्वापरितः परिवेष्टनेनभवति नत्वेतदस्तीत्याह नचांतरिति किंचव्यापकेन व्याप्यस्यबंधोभवति तच्चविप
रीतमित्याह पूर्वापरमिति किंच तद्व्यतिरिक्तस्यचाभावान्नबंधइत्याह जगच्चयइति १३ तंमर्त्यलिंगमधोक्षजमात्मजंमत्वा बबंधेति १४ द्व्यंगुलोनं द्वाभ्यामंगुलाभ्यामूनं अपूर्णम् १५

अन्वंचमानाजननीबृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रांतगतिःसुमध्यमा जवेनविस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनाऽनुगतिःपरामृशत् १० कृतागसंतंप्ररुदंतम
क्षिणीकर्षंतमंजन्मषिणीस्वपाणिना उद्वीक्ष्यमाणंभयविह्वलेक्षणंहस्तेगृहीत्वाभिषयंत्यवागुरत् ११ त्यक्त्वायष्टिंसुतंभीतंविज्ञायार्भकवत्सला
इयेषकिलतंबद्धुंदाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा १२ नचांतर्नबहिर्यस्यनपूर्वंनापिचापरम् पूर्वापरंबहिश्चांतर्जगतोयोजगच्चयः १३ तंमत्वात्मजमव्यक्तं
मर्त्यलिंगमधोक्षजम् गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्राकृतंयथा १४ तद्दामबध्यमानस्यस्वार्भकस्यकृतागसः द्व्यंगुलोनमभूत्तेनसंदधेन्यच्चगोपि
का १५ यदासीत्तदपिन्यूनंतेनान्यदपिसंदधे तदपिद्व्यंगुलंन्यूनंयद्यदादत्तबंधनम् १६ एवंस्वगेहदामानियशोदासंदधत्यपि गोपीनांसु
स्मयंतीनांस्मयंतीविस्मिताऽभवत् १७ स्वमातुःस्विन्नगात्रायाविस्रस्तकबरस्रजः दृष्ट्वापरिश्रमंकृष्णःकृपयासीत्स्वबंधने १८ एवंसंदर्शि
ताह्यंगहरिणाभृत्यवश्यता स्ववशेनापिकृष्णेनयस्येदंसेश्वरंवशे १९ नेमंविरिंच्योनभवोनश्रीरप्यंगसंश्रया प्रसादंलेभिरेगोपीयत्तत्प्रापवि
मुक्तिदात् २० नायंसुखापोभगवान्देहिनांगोपिकासुतः ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह २१ कृष्णस्तुगृहकृत्येषुव्यग्रायांमातरि
प्रभुः अद्राक्षीदर्जुनौपूर्वंगुह्यकौधनदात्मजौ २२ पुरानारदशापेनवृक्षतांप्रापितौमदात् नलकूबरमणिग्रीवावितिख्यातौश्रियान्वितौ २३
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगोपीप्रसादोनामनवमोऽध्यायः ९ राजोवाच कथ्यतांभगवन्नेतत्तयोःशापस्यकारणम् य
त्तद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेस्तमः १ श्रीशुकउवाच रुद्रस्यानुचरौभूत्वासुदृप्तौधनदात्मजौ कैलासोपवनेरम्येमंदाकिन्यांमदोत्क
टौ २ वारुणींमदिरांपीत्वामदाघूर्णितलोचनौ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुःपुष्पितेवने ३ अंतःप्रविश्यगंगायामंभोजवनराजिनि चिक्रीडतु
र्युवतिभिर्गजाविवकरेणुभिः ४

१६ स्मितंकुर्वंतीनांमध्येस्वयमपिहसंतीविस्मयमाप १७ १८ नन्वेवंस्वातंत्र्यभंगइत्याह एवंसंदर्शितेति सेश्वरमिदंविश्वंयस्य
वशेयदधीनमित्यर्थः १९ भगवत्प्रसादमन्योपिभक्तोलभते इदंत्वतिचित्रमितिसरोमांचितमाह नेममिति विरिंच्यः पुत्रोऽपिभवःस्वात्माऽपिश्रीर्जायाऽपि २० फलितमाह ना
यमिति देहिनांदेहाभिमानिनांतापसादीनांज्ञानिनांनिवृत्ताभिमानानामपीति २१ भक्तैर्बद्धस्याप्यन्यमोचकत्वमाह कृष्णस्त्विति २२ २३ इतिदशमस्कंधेटीकायांनवमोऽ
ध्यायः ९ दशमेपातयद्भिंगन्नंतरायमलार्जुनौ तत्रत्याभ्यांचदेवाभ्यांकृष्णस्तुतइतीर्यते १ यद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेर्भागवतोत्तमस्यापितमः क्रोधः तदेतत्कथ्यतामिति
१ २ ३ गंगायामंतर्मध्ये कथंभूते अंभोजानांवनानितेषांराजयः ताःविद्यंतेयस्मिन्तस्मिन् ४ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अप रपादाभ्यांसलांगूलंयथाभवतितथागृहीत्वा ४२ ४३ सर्वेषांलोकानामेकोमुख्योपालकोप्रातराशःप्रातर्भोज्यं अन्नंतत्सहितो ४४ अभ्याशंसमीपं ४५ ४६ ४७ रामआदियेषांतेननुरामः ४८ ४९ तुंडयोःचञ्चोःवीरणवदप्रयत्नेनतृणविशेषवत् ५० सर्माडिरेतुष्टुवुः आनकैःशंखैश्चसंस्तवैःसह ५१ स्वस्थानमागतंप्राणमिवकृष्णंप्रणीयएकीकृत्य ५२ अतिप्रियेण प्रीत्याआदृताःसादराःप्रेत्यागतमिवलोकांतरादागतमिव तृषितान्यत्पृक्ष्माणिअमृतंपिबंतीवईक्षणानियेषांते ५३ अहोबतेत्यादिश्लोकत्रयस्यइतिनंदादयइत्यनेनान्वयः अपिएवमपितेषामेवानिश्मासीत् यतस्तैःपूर्वमन्येषांभयंकृतम् ५४ अथघोरदर्शनाअपिनाभिभवंतिनधर्षयंति ५५ गर्गोयदाह तस्मान्नंदात्मजोयंतेनारायणस-

गृहीत्वाऽपरपादाभ्यांसहलांगूलमच्युतः भ्रामयित्वाकपित्थाग्रेप्राहिणोद्गतजीवितम् सकपित्थैर्महाकायःपात्यमानैःपपातह ४२ तंवीक्ष्यविस्मितावालाःशशंसुःसाधुसाध्विति देवाश्चपरिसंतुष्टाबभूवुःपुष्पवर्षिणः ४३ तौवत्सपालकौभूत्वासर्वलोकैकपालकौ सप्रातराशौगोवत्सांश्चारयंतौविचेरतुः ४४ स्वंस्वंवत्सकुलंसर्वेपाययिष्यंतएकदा गत्वाजलाशयाभ्याशंपाययित्वापपुर्जलम् ४५ तेतत्रददृशुर्बालामहासत्वमवस्थितम् तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नंगिरेःशृंगमिवच्युतम् ४६ सवैबकोनाममहानसुरोबकरूपधृक् आगत्यसहसाकृष्णंतीक्ष्णतुंडोऽग्रसद्बली ४७ कृष्णंमहाबकग्रस्तंदृष्ट्वारामादयोर्भकाः बभूवुरिंद्रियाणीवविनाप्राणंविचेतसः ४८ तंतालुमूलंप्रदहंतमग्निवद्गोपालसूनुंपितरंजगद्गुरोः चच्छर्दसद्योऽतिरुषाऽक्षतंबकस्तुंडेनहंतुंपुनरभ्यपद्यत ४९ तमापतंतंसनिगृह्यतुंडयोर्दोर्भ्यांबकंकंससखंसतांपतिः पश्यत्सुबालेषुददारलीलयामुदावहोवीरणवद्दिवौकसाम् ५० तदाबकारिंसुरलोकवासिनःसमाकिरन्नंदनमल्लिकादिभिः सर्माडिरेचानकशंखसंस्तवैस्तद्वीक्ष्यगोपालसुताविसिस्मिरे ५१ मुक्तंबकास्यादुपलभ्यबालकारामादयःप्राणमिवेंद्रियोगणः स्थानागतंतंपरिरभ्यनिर्वृताःप्रणीयवत्सान्व्रजमेत्यतज्जगुः ५२ श्रुत्वातद्विस्मितागोपागोप्यश्चातिप्रियादृताः प्रेत्यागतमिवोत्सुक्यादैक्षंततृषितेक्षणाः ५३ अहोबतास्यबालस्यबहवोमृत्यवोऽभवन् अप्यासीद्विप्रियंतेषांकृतंपूर्वंयतोभयम् ५४ अथाप्यभिभवंत्येनंनैवतेघोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्यनश्यंत्यग्नौपतंगवत् ५५ अहोब्रह्मविदांवाचोनासत्याःसंतिकर्हिचित् गर्गोयदाहभगवानन्वभावितथैवतत् ५६ इतिनंदादयोगोपाःकृष्णरामकथांमुदा कुर्वंतोरममाणाश्चनाविंदन्भववेदनाम् ५७ एवंविहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे निलायनैःसेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेवत्सबकवधोनामैकादशोऽध्यायः ११ श्रीशुकउवाच क्वचिद्वनाशायमनोदधद्व्रजात्प्रातःसमुत्थायवयस्यवत्सपान् प्रबोधयन्शृंगरवेणचारुणाविनिर्गतोवत्सपुरःसरोहरिः १ तेनैवसाकंपृथुकाःसहस्रशःस्निग्धाःसुशिग्वेत्रविषाणवेणवः स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसंख्ययाऽन्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्यविनिर्ययुर्मुदा २

मोगुणैरित्यादि वत्सयूथगतंहत्वावत्सदंभासुरंहरिः मुनियूथगतंचाहन्नग्रण्यंदंभिनांबकं ५६ ५७ ५८ इतिदशमेटी०एकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेतुमहासर्पवपुर्धरमघासुरम् वत्सपालगिलंकृष्णोगलहन्निनितिवर्ण्यते १ महाबकगलक्रीडाकेवलस्यनकौतुकं इतीवाघासुरमुखेससरकःप्राविशद्धरिः २ क्वचित्कदाचिद्वनाशायवनएवप्रथमंभोजनंकर्तुं १ तेनैवशृंगरवेणश्रीकृष्णेनचसहपृथुकाःबालाःस्निग्धाःस्नेहयुक्ताःशिक्शिक्यंरम्याःशिग्वेत्रादयोयेषांते सहस्राधिकसंख्यायुक्तान्वत्सान् २

अपश्यन् दृष्ट्वा च क्षीबाणो मन्तोऽसमबुध्यत ५ कुत इत्यत आह तं दृष्ट्वेति ६ अनुग्रहार्थाय अनुग्रहश्च मदनाशः अर्थश्च श्रीकृष्णदर्शनं तदर्थमिदं वक्ष्यमाणं न त्वन्य इत्यादि ७ जोष्या-
न् प्रियान् विषयान् जुषतः सेवमानस्य पुंसः श्रीमदादन्य आभिजात्यादिः सत्कुलविद्यादिजनितो मदः अन्यो वा रजोगुणः रजःकार्यः हास्यहर्षादिरूपो न हि तथा बुद्धिभ्रंशः बुद्धिभ्रंश-
यतीति तथा किंतु श्रीमद एवेति तदाह यत्रेत्यादिचतुर्भिः यत्र श्रीमदे ८ इमं नश्वरं देहम् अजरामृत्यु अजरश्च अमृत्युश्च यथा तथा मन्यमानैः ९ नरदेव भूदेव संज्ञितमपि श्वा-
दिभिर्भक्षितं विट्संज्ञितं दग्धं भस्मसंज्ञितमन्यदा कृमिसंज्ञितं तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् द्रोग्धा यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति स किं स्वार्थं वेद नैव वेदेत्यर्थः १० इदानीं देहे अहंभावो-
पि न यत्नत इत्याह देह इति निषेक्तुः पितुः मातुः पितुर्वा मातामहस्य पुत्रिकाकरणे ११ अव्यक्तप्रभवाप्ययमव्यक्तात्प्रभवस्तस्मिन्नेवाप्ययो यस्य तमात्मसात्कृत्वा आत्मेति मत्वा अस-

यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ५ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशंकिताः वासांसि पर्यधुः
शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ६ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदान्धौ सुरात्मजौ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ७ नारद उवाच न ह्य-
न्यो जुषतो जोष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवः ८ हन्यन्ते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः मन्यमानैरिमं
देहमजरामृत्यु नश्वरम् ९ देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः १० देहः किमन्नदातुः स्वं निषे-
क्तुर्मातुरेव च मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ११ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तूनृतेऽसतः
१२ असतः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमांजनम् आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते १३ यथा कंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति तां व्यथाम् जीवसा-
म्यं गतो लिंगैर्न तथाऽविद्धकंटकः १४ दरिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह कृच्छ्रं यदृच्छयाऽऽप्नोति तद्धि तस्य परं तपः १५ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य
दरिद्रस्यान्नकांक्षिणः इंद्रियाण्यनुशुष्यंति हिंसाऽपि विनिवर्तते १६ दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुध्य-
ति १७ साधूनां समचित्तानां मुकुंदचरणैषिणाम् उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभैरसद्भिरसदाश्रयैः १८ तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदांधयोः तमोमदं
हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः १९ यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ २० अतोऽर्हतः स्थावरतां
स्यातां नैवं यथा पुनः स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् २१ वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभ-
क्ती भविष्यतः २२ श्रीशुक उवाच एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ २३

तो भूदादृते १२ एवं श्रीमद-
विचेष्टितं उत्कालत्वं तत्प्रतीकारं निश्चिनोति असत इति परं श्रेष्ठं दारिद्र्यमेव केवलमिति कुत इत्यत आह आत्मौपम्येनेति ततो न द्रुह्यतीति भावः १३ सदृष्टांतमाह यथेति सुखम्लान्यादि-
लिंगैः सर्वेषां जीवानां सुखदुःखे सम इति ज्ञानवानित्यर्थः १४ किंच दारिद्र्यं मोक्षमपि साधयतीत्याह दरिद्र इति श्लोकचतुष्टयेन निरहंस्तंभो निर्गतः अहंकाररूपः स्तंभो यस्मात्सः १५ १६ यु-
ज्यन्ते संगच्छन्ते तर्षं तृष्णाम् १७ ननु साधूनामपि धनिकः प्रियः स्यान्न दरिद्र इति तत्राह साधूनामिति धनेन स्तंभो गर्वो येषां तैः १८ तमोमदं अज्ञानकृतं मदम् १९ तमःप्लुतौ तमो-
व्याप्तौ २० शपति अतोऽर्हत इति अनुगृह्णाति स्यातां नैवमित्यादिना मत्प्रसादेन स्मृतिः स्यात् २१ स्वर्लोकतां देवत्वं पुनर्लब्ध्वा मदनुग्रहाल्लब्धभक्ती भविष्यत इति २२ २३

प्रस्तुतमाह ऋषेरिति २४ किमितिसत्यंकर्तव्यंतत्राह देवर्षिरिति यद्यतः तत्ततः २५ यमयोर्यमलयोः सहजातयोःआत्मनः कृष्णस्यतन्मध्यप्रवेशमात्रेण २६ अनुअंचतीत्यन्वक् तं
त्रहेतुः दामोदरेणेतिउत्कलितःउत्पाटितः आघ्रिबंधोमूलबंधोययोस्तौ परमस्यश्रीकृष्णस्याविक्रमितंविक्रमस्तेनातिवेपःकंपोययोस्तौ स्कंधप्रवालविटपाययोस्तौ २७ ककुभःप्रतिसर्वतः
स्फुरंतावित्यर्थः यद्वा दिशःप्रकाशयंताविति कुजयोर्वृक्षयोःस्थितोऽग्निर्यथामूर्तिमानुपैति तथोपेत्यविरजसौनिर्मदौनिरहंकारिणौनष्टगर्वावितियावत् २८ गोपालंमांयुवांदेवौकिमि
तिप्रणतावितिचेत्तत्राहतुः हेकृष्णकृष्णमहायोगिन् अचिंत्यप्रभावस्त्वंनबालः किंतुपरःपुरुषःयतःआद्यःकारणभूतः तत्रापिननिमित्तमात्रम् किंतुउपादानमपित्वमेवेत्याशयेनतु
ष्टुवतुः व्यक्ताव्यक्तमिति स्थूलसूक्ष्ममिदंरूपंतेतवब्राह्मणाःब्रह्मविदोविदुरिति २९ नियंतापित्वमेवेत्यूचतुः त्वमेकइति देहः असवःप्राणाःआत्माअहंकारःइंद्रियाणिच तेषामीश्व
रः नन्वस्यकालोनिमित्तंप्रकृतिरुपादानंप्रकृतेर्जातोमहान्विश्वात्मतयापरिणमते पुरुषःकर्तानियंताचकिमत्राहमत आहतुः त्वमेवकालइत्यादिनासार्द्धेन यतोभगवानीश्वरोवि

ऋषेर्भागवतमुख्यस्यसत्यंकर्तुंवचोहरिः जगामशनकैस्तत्रयत्रास्तांयमलार्जुनौ २४ देवर्षिर्मेप्रियतमोयदिमौधनदात्मजौ तत्तथासाधयिष्या
मियद्गीतंतन्महात्मना २५ इत्यंतरेणार्जुनयोःकृष्णस्तुयमयोर्ययौ आत्मनिर्वेशमात्रेणतिर्यग्गतमुलूखलम् २६ बालेननिष्कर्षयतान्वगुलूखलं
तद्दामोदरेणतरसोत्कलिताघ्रिबंधौ निष्पेततुःपरमविक्रमितातिवेपस्कंधप्रवालविटपौकृतचंडशब्दौ २७ तत्रश्रियापरमयाककुभःस्फुरंतौसि
द्धावुपेत्यकुजयोरिवजातवेदाः कृष्णंप्रणम्यशिरसाऽखिललोकनाथंबद्धांजलीविरजसाविदमूचतुःस्म २८ कृष्णकृष्णमहायोगिंस्त्वमाद्यःपुरुषःपरः
व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वंरूपंतेब्राह्मणाविदुः २९ त्वमेकःसर्वभूतानांदेहास्वात्मेंद्रियेश्वरः त्वमेवकालोभगवान्विष्णुरव्ययईश्वरः ३० त्वंमहान्प्रकृतिःसाक्षाद्र
जःसत्वतमोमयी त्वमेवपुरुषोऽध्यक्षःसर्वक्षेत्रविकारवित् ३१ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्योविकारैःप्राकृतैर्गुणैः कोन्विहार्हतिविज्ञातुंप्राक्सिद्धंगुणसंवृतः ३२
तस्मैतुभ्यंभगवतेवासुदेवायवेधसे आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्नेब्रह्मणेनमः ३३ यस्यावताराज्ञायंतेशरीरेष्वशरीरिणः तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहि
ष्वसंगतैः ३४ सभवान्सर्वलोकस्यभवायविभवायच अवतीर्णोंऽशभागेनसांप्रतंपतिराशिषाम् ३५ नमःपरमकल्याणनमःपरममंगल वासुदेवा
यशांताययदूनांपतयेनमः ३६ अनुजानीहिनौभूमंस्तवानुचरकिंकरौ दर्शनंनौभगवतऋषेरासीदनुग्रहात् ३७ वाणीगुणानुकथनेश्रवणौकथा
यांहस्तौचकर्मसुमनस्तवपादयोर्नः स्मृत्यांशिरस्तवनिवासजगत्प्रणामेदृष्टिःसतांदर्शनेऽस्तुभवत्तनूनाम् ३८

ष्णुस्त्वमतःकालोनामतवलीला ३० प्र
कृतिःशक्तिःपुरुषोंऽशःमहान्कार्यम् अतस्त्वमेवसर्वमित्यर्थः ३१ नन्वहमेवचेत्सर्वंतर्हिघटादिज्ञानेमज्ज्ञानं किंनभवति भवतीतिचेत्सर्वोऽपिब्रह्मावित्स्यादत आहतुः गृह्यमाणैरि
ति दृश्यत्वेन वर्तमानैर्बुद्ध्यहंकारेंद्रियादिभिः द्रष्टात्वंनगृह्यसइतिभावः ननुतर्हिजीवोजानातुनैवेत्याहतुः कोन्विहेति जीवाद्युत्पत्तेःप्रागेवस्वप्रकाशतयासिद्धंत्वांकोवाजानाति गु
णसंवृतः देहाद्यावृतः ३२ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंप्रणमतः तस्मैतुभ्यमिति आत्मनःस्वस्मात् द्योतःप्रकाशोयेषांतैः गुणैश्छन्नोमहिमायस्य अभ्रैरिवरवेःतस्मै ३३ अहोहमीश्वरइतिकु
तोज्ञानंतत्राहतुः यस्येति ३४ भवायोद्भवाय विभवाय विगतोभवोयस्मिन्तस्मै कैवल्यायेत्यर्थः ३५ ३६ नौआवामनुचरःकुबेरोनारदोवा तस्यकिंकरौ भगवतस्तवदर्शनम् ३७ न
नगतयोरावयोः पूर्वस्वभावोमाभूत् किंतुवाणीगुणानुकथनइत्यादि नः अस्मदोर्द्वयोश्चेतिद्विवचनस्थानेबहुवचनम् अस्मत्संगिनांसर्वेषामपीतिबहुवचनंवा तवनिवासभूतंयत्
जगत्तस्यप्रणामे त्वन्निवासभूतमितिबहुमानेनजगतःप्रणामेशिरोस्त्वित्यर्थः भवत्तनूनांभवतोमूर्तीनां ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

संकीर्तितः संस्कृतः ३९ वाग्भिर्नह्यन्योजुषतोजोष्यानित्यादिभिः श्रीविभ्रंशरूपो नुग्रहः कृतइति ४० युक्तमेवैतदित्याह साधूनांस्वधर्मवर्तिनां समाचित्तानामात्मविदांसुतरांमत्कृ-
तात्मनामभ्यर्पितचित्तानांतेषांकृपातिरेकात्सुतरामित्यक्रमम् सवितुर्दर्शनादक्ष्णोर्यथाबंधोनभवेत्तद्वत् ४१ प्राधान्यादेकस्यसंबोधनम् हेनलकूबर युवांततस्मात्सादनस्वनिकेतंमत्प
रमोसंतोगच्छतं युवयोरपेक्षितोमयिप्रेमाजातएव अभवः नभवोयस्मिन्सः ४२ बद्धोलूखलंबद्धमुलूखलंयस्मिन्नतम् ४३ इति दशमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १०
एकादशेसमागत्यवृंदावनमथार्भकैः वत्सान्पालयतानेनहतौवत्सबकासुरौ १ निर्घातोवज्रपातइतिभयेनशंकिताः १ तल्लक्ष्यंप्रत्यक्षतःपुरतोदृश्यमपिपतनकारणमविज्ञायब-

श्रीशुकउवाच इत्थंसंकीर्तितस्ताभ्यांभगवान्गोकुलेश्वरः दाम्नाचोलूखलेबद्धःप्रहसन्नाहगुह्यकौ ३९ श्रीभगवानुवाच ज्ञातंममपुरैवै
तदृषिणाकरुणात्मना यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनुग्रहःकृतः ४० साधूनांसमचित्तानांसुतरांमत्कृतात्मनाम् दर्शनान्नोभवेद्बंधःपुंसोऽक्ष्णोःस
वितुर्यथा ४१ तद्गच्छतंमत्परमौनलकूबरसादनम् संजातोमयिभावोवामीप्सितःपरमोऽभवः ४२ श्रीशुकउवाच इत्युक्तौतौपरिक्रम्यप्र
णम्यचपुनःपुनः बद्धोलूखलमामंत्र्यजग्मतुर्दिशमुत्तराम् ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेनारदशापोनामदशमोऽध्यायः १०
श्रीशुकउवाच गोपानंदादयःश्रुत्वाद्रुमयोःपततोरवम् तत्राजग्मुःकुरुश्रेष्ठनिर्घातभयशंकिताः १ भूम्यांनिपतितौतत्रददृशुर्यमलार्जुनौ ब
भ्रमुस्तदविज्ञायलक्ष्यंपतनकारणम् २ उलूखलंविकर्षंतंदाम्नाबद्धंचबालकम् कस्येदंकुतआश्चर्यमुत्पातइतिकातराः ३ बालाऊचुरनेनेतिति
र्यग्गतमुलूखलम् विकर्षतामध्यगेनपुरुषावप्यचक्ष्महि ४ नतेतदुक्तंजगृहुर्नघटेतेतितस्यतत् बालस्योत्पाटनंतर्वोः केचित्संदिग्धचेतसः ५ उ
लूखलंविकर्षंतंदाम्नाबद्धंस्वमात्मजम् विलोक्यनंदःप्रहसद्वदनोविमुमोचह ६ गोपीभिःस्तोभितोऽनृत्यद्भगवान्बालवत्क्वचित् उद्गायतिक्व
चिन्मुग्धस्तद्वशोदारुयंत्रवत् ७ बिभर्तिक्वचिदाज्ञप्तःपीठकोन्मानपादुकम् बाहुक्षेपंचकुरुतेस्वानांचप्रीतिमावहन् ८ दर्शयंस्तद्विदांलोक
आत्मनोभृत्यवश्यताम् व्रजस्योवाहवैहर्षंभगवान्बालचेष्टितैः ९ क्रीणीहिभोःफलानीतिश्रुत्वासत्वरमच्युतः फलार्थीधान्यमादायययौसर्वफ
लप्रदः १० फलविक्रयिणीतस्यच्युतधान्यकरद्वयम् फलैरपूरयद्रत्नैःफलभांडमपूरिच ११ सरित्तीरगतंकृष्णंभग्नार्जुनमथाह्वयत् जन्मदर्शम
तौक्रीडासंगेनपुत्रकौ यशोदाप्रेषयामासरोहिणींपुत्रवत्सलाम् १४ इत्थंयशोदातमशेषशेखरंमत्वासुतंस्नेहनिबद्धधीर्नृप हस्तेगृहीत्वासहरा
ममच्युतंनीत्वास्ववाटंकृतवत्यथोदयम् १५

भ्रमुः २ लक्ष्यंकारणंदर्शयति उलूखलमिति भ्रमकारणमाह कस्येदंराक्षसादेःकर्मकुतोवाकारणात् अहोआ
श्चर्यमुत्पातइतिकातराःभीताःसंतोबभ्रमुरित्यर्थः ३ मध्यगेनवृक्षयोर्मध्यगतेननकेवलमेतावत् वृक्षाभ्यांनिर्गतौदिव्यौपुरुषावप्यचक्ष्महि दृष्टवंतोवयमिति ४ केवलंता-
र्किकानजगृहुरेव अन्येतुसंदेहयुक्ताचित्ताबभूवुरिति ५ भगवन्मायाविमोहितस्यनंदस्याचरितमाह उलूखलमिति ६ ज्ञास्यंतेमामितिशंकमानोऽतीवबाल्यमनुकारोति-
स्म तदाहगोपीभिरिति स्तोभितः करतालादिनाप्रोत्साहितः ७ इदमानयेत्याज्ञप्तः आनेतुमसमर्थइवबिभर्तिकेवलंपीठादि बाहुक्षेपंकरचालनंच तद्विदांचेतिचकारान्वयः
८ तदैश्वर्यविदंतियेतेषां एवंव्रजस्यहर्षमुवाहेति ९ १० ११ १२ १३ १४ अशेषादेवाब्रह्मादयः तेषांशेखरंमुकुटमणिम् १५

१६ १७ १८ १९ रंतुंवृंदावनंगंतुमेतः कृष्णेनयंत्रिताः स्वतंत्राइवनंदाद्याःमंत्रमेतममंत्रयन् व्रजकार्यंगोकुलस्यहितकृत्यम् २० २१ २२ २३ विपदंवीनांपक्षिणांस्थानम् विय
न्नभः विगतप्रतिबंधा २४ अन्यतमोवाकश्चिद्बालः अच्युतेनैवरक्षणमासीत् २५ अरिष्टः अनर्थः इतःस्थानात् २६ पशव्यंपशुभ्योहितम् नवानिकाननान्यवांतराणिविद्यंते
यस्मिन्तत् २७ २८ एकधियःविप्रतिपत्तिरहिताः व्रजान् शकटव्यूहान् रूढाः शकटादिष्वारोपिताःपरिच्छदायेस्ते २९ यत्ताः कृतप्रयत्नाः ३० ३१ नूत्नैःकुचगतैःकुंकुमैः कांति

क्रीडंतंसाकंतंबालैरतिवेलंसहाग्रजम् यशोदाऽजोहवीत्कृष्णंपुत्रस्नेहस्नुतस्तनी १६ कृष्णकृष्णारविंदाक्षतातएहिस्तनंपिब अलंविहारैः
क्षुत्क्षांतः क्रीडाश्रांतोसिपुत्रक १७ हेरामागच्छताताशुसानुजःकुलनंदन प्रातरेवकृताहारस्तद्भवान्भोक्तुमर्हति १८ प्रतीक्षते त्वांदाशार्ह
भोक्ष्यमाणोव्रजाधिपः एह्यावयोःप्रियंधेहिस्वगृहान्यातबालकाः १९ श्रीशुकउवाच गोपवृद्धामहोत्पातानतुभूयबृहद्वने नंदादयः
समागम्यव्रजकार्यममंत्रयन् २० तत्रोपनंदनामाहगोपोज्ञानवयोधिकः देशकालार्थतत्त्वज्ञःप्रियकृद्रामकृष्णयोः २१ उत्थातव्यमितोस्माभिर्गो
कुलस्याहितैषिभिः आयांत्यत्रमहोत्पाताबालानांनाशहेतवः २२मुक्तःकथंचिद्राक्षस्याबालघ्न्याबालकोह्यसौ हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरिनाप
तत् २३ चक्रवातेननीतोयंदैत्येनविपदंवियत् शिलायांपतितस्तत्रपरित्रातःसुरेश्वरैः २४ यन्नम्रियेतद्रुमयोरंतरंप्राप्यबालकः असावन्यत
मोवापितदप्यच्युतरक्षणम् २५ यावदौत्पातिकोऽरिष्टोव्रजंनाभिभवेदितः तावद्बालानुपादाययास्यामोऽन्यत्रसानुगाः २६ वनंवृंदावनंनाम
पशव्यंनवकाननम् गोपगोपीगवांसेव्यंपुण्याद्रितृणवीरुधम् २७ तत्तत्राद्यैवयास्यामःशकटान्युंक्तमाचिरम् गोधनान्यग्रतोयांतुभवतां
यदिरोचते २८ तच्छ्रुत्वैकधियोगोपाःसाधुसाध्वितिवादिनः व्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्यययूरूढपरिच्छदाः २९ वृद्धान्बालान्स्त्रियोराजन्
सर्वोपकरणानिच अनःस्वारोप्यगोपालायत्ताआत्तशरासनाः ३० गोधनानिपुरस्कृत्यशृंगाण्यापूर्यसर्वतः तूर्यघोषेणमहतायय़ुःसहपुरोहि
ताः ३१ गोप्योरूढरथानूत्नकुचकुंकुमकांतयः कृष्णलीलाजगुःप्रीतानिष्ककंठ्यःसुवाससः ३२ तथायशोदारोहिण्यावेकंशकटमास्थिते रेजतुः
कृष्णरामाभ्यांतत्कथाश्रवणोत्सुके ३३ वृंदावनंसंप्रविश्यसर्वकालसुखावहम् तत्रचक्रुर्व्रजावासंशकटैरर्धचंद्रवत् ३४ वृंदावनंगोवर्द्ध
नंयमुनापुलिनानिच वीक्ष्यासीदुत्तमाप्रीतीराममाधवयोर्नृप ३५ एवंव्रजौकसांप्रीतिंयच्छंतौबालचेष्टितैः कलवाक्यैःस्वकालेनवत्सपालौ
बभूवतुः ३६ अविदूरेव्रजभुवःसहगोपालदारकैः चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ३७ क्वचिद्वादयतोवेणुंक्षेपणैःक्षिपतःक्वचि
त् क्वचित्पादैःकिंकिणीभिःक्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ३८ वृषायमाणौनर्दंतौयुयुधातेपरस्परम् अनुकृत्यरुतैर्जंतूंश्चेरतुःप्राकृतौयथा ३९ कदा
चिद्यमुनातीरेवत्सांश्चारयतोःस्वकैः वयस्यैःकृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्यआगमत् ४० तंवत्सरूपिणंवीक्ष्यवत्सयूथगतंहरिः दर्शयन्बलदेवायशनै
र्मुग्धइवासदत् ४१

यासांताः नूत्नेषुकुचेषुयत्कुंकुमंतेनकांतिर्यासामितिवा ३२ ३३ व्रजावासं गोकुलवसतिस्थानम् ३४ ३५ स्वकालेनतद्योग्यकालेन ३६ कौमारली
लानिरूपयति अविदूरइत्यादिना ३७ क्षेपणैःबिल्वामलकादिभिः किंकिणीयुक्तैःपादैःक्षिपतः ताडयतः वत्सपालाएवद्वित्राः कंबलादिपिहिताः वृषरूपमनुकुर्वंतितैःसह ३८ स्वय
मपितयैववृषायमाणौनर्दंतौतदनुकारिशब्दान्कुर्वंतौयुयुधातेइत्यर्थः रुतैःशब्दैः जंतून्हंसमयूरादीन् ३९ ४० मुग्धइवअजानान्निवआसदत् समीपमागमत् ४१

षोडशेऽर्थार्जुनसुतैर्जमदग्नौहतेसुहुः रामात्क्षत्रवधःप्रोक्तोविश्वामित्रस्यचान्वयः १ १ २ किंचिदीषत् चित्ररथेगंधर्वराजेस्पृहायस्याःसाकिंचिन्नसस्मारेतिवा ३ कल
शं पुरोधाय अग्रेनिधाय ४ व्यभिचारमानसंज्ञात्वा ५ आज्ञातिलंघिनोभ्रातॄणांमातुश्चवधेसंचोदितःसन् मुनेर्यःसमाधिस्तपश्चतयोःप्रभावज्ञः यदिनहन्यांतर्हिमामपि
शप्तुंसमर्थः यदितुहन्यांतर्हिमयिसंतुष्टःसन् तानपिजीवयितुंसमर्थइतिजानन्नित्यर्थः ६ ७ नन्वतिनिंदितंतत्कथंकृतवान्तत्राह पितुर्विद्वानिति ८ पूर्वोक्तएवाभिप्रायःसर्व
क्षत्रियवधेकारणंवक्तुमाह येऽर्जुनस्यसुताइत्यादिना ९ १० भगवतिआवेशिताधीर्येनतं ११ १२ १३ १४ दुःखादीनांवेगेनविमोहिताः १५ १६ ब्रह्मघ्नैर्विहताश्रीर्यस्यास्ताम् हेराजन्

श्रीशुकउवाच पित्रोपशिक्षितोरामस्तथेतिकुरुनंदन संवत्सरंतीर्थयात्रांचरित्वाश्रममाव्रजत् १ कदाचिद्रेणुकायातागंगायांपद्ममालिनम्
गंधर्वराजंक्रीडंतमप्सरोभिरपश्यत २ विलोकयंतीक्रीडंतमुदकार्थंनदींगता होमवेलांनसस्मारकिंचिच्चित्ररथस्पृहा ३ कालात्ययंतंविलोक्यमुनेःशा
पविशंकिता आगत्यकलशंतस्थौपुरोधायकृतांजलिः ४ व्यभिचारंमुनिर्ज्ञात्वापत्न्याःप्रकुपितोऽब्रवीत् घ्नतैनांपुत्रकाःपापामित्युक्तास्तेनचक्रिरे
५ रामःसंचोदितःपित्राभ्रातॄन्मात्रासहावधीत् प्रभावज्ञोमुनेःसम्यक्समाधेस्तपसश्चसः ६ वरेणच्छंदयामासप्रीतःसत्यवतीसुतः वव्रेहतानां
रामोऽपिजीवितंचास्मृतिंवधे ७ उत्तस्थुस्तेकुशलिनोनिद्रापायइवांजसा पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यंरामश्चक्रेसुहृद्वधम् ८ येऽर्जुनस्यसुताराजन्स्मरं
तःस्वपितुर्वधम् रामवीर्यपराभूतालेभिरेशर्मनक्वचित् ९ एकदाश्रमतोरामेसभ्रातरिवनंगते वैरंसिसाधयिषवोलब्धच्छिद्राउपागमन् १० दृष्ट्वाग्
न्यगार आसीनमावेशितधियंमुनिम् भगवत्युत्तमश्लोकेजघ्नुस्तेपापनिश्चयाः ११ याच्यमानाःकृपणयाराममात्रातिदारुणाः प्रसह्यशिरउत्कृत्यनि
न्युस्तेक्षत्रबंधवः १२ रेणुकादुःखशोकार्तानिघ्नंत्यात्मानमात्मना रामरामेतितातेतिविचुक्रोशोच्चकैःसती १३ तदुपश्रुत्यदूरस्थाहारामेत्यार्तवत्स्व
नम् त्वरयाश्रममासाद्यददृशुःपितरंहतम् १४ तेदुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहिताः हातातसाधोधर्मिष्ठत्यक्त्वास्मान्स्वर्गतोभवान् १५ विलप्यै
वंपितुर्देहंनिधायभ्रातृषुस्वयम् प्रगृह्यपरशुंरामःक्षत्रांतायमनोदधे १६ गत्वामाहिष्मतींरामोब्रह्मघ्नविहतश्रियम् तेषांसशीर्षभीराजन्मध्येचक्रे
महागिरिम् १७ तद्रक्तेननदींघोरामब्रह्मण्यभयावहाम् हेतुंकृत्वापितृवधंक्षत्रेमंगलकारिणि १८ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवींकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः
समंतपंचकेचक्रेशोणितोदान्ह्रदान्नव १९ पितुःकायेनसंधायशिरआदायबर्हिषि सर्वदेवमयंदेवमात्मानमयजन्मखैः २० ददौप्राचींदिशं
होत्रेब्रह्मणेदक्षिणांदिशम् अध्वर्यवेप्रतीचींवैउद्गात्रेउत्तरांदिशम् २१ अन्येभ्योऽवांतरदिशःकश्यपायचमध्यमाम् आर्यावर्तमुपद्रष्ट्रेसदस्येभ्य
स्ततःपरम् २२ ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः सरस्वत्यांब्रह्मनद्यांरेजेव्यभ्रइवांशुमान् २३ स्वदेहंजमदग्निस्तुलब्ध्वासंज्ञानलक्ष
णम् ऋषीणांमंडलेसोऽभूत्सप्तमोरामपूजितः २४

सरामस्तेषांशीर्षभिःमाहिष्मत्यांमध्येमहांतंगिरिंचक्रे १७ तेषांरक्तेन अब्रह्मण्यानांभयावहांघोरांन
दींचक्रे तथापिसर्वक्षत्रियवधेकिंकारणंतदाह हेतुंकृत्वेतिसार्धेन अमंगलकारिणि अन्यायवर्तिनिसति १८ त्रिःसप्तकृत्वोरेणुकयादुःखावेशादुरस्ताडनंकृतंततो
रामस्तावत्कृत्वःक्षत्रमुत्सादितवानितिप्रसिद्धिः १९ २० २१ २२ २३ संज्ञानंस्मृतिः तदेवलक्षणंचिन्हंयस्यतंस्वदेहंलब्ध्वासऋषीणांमंडलेसप्तमऋषिरभू
त् २४ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः

बृहत् ब्रह्मवेदं वेदप्रवर्तकेषु समार्पयिष्यतीत्यर्थः २५ २६ भुवोभारमहन् भारमेवाह नृपानिति २७ तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रकृतमाह गाधेरिति म
हातेजा विश्वामित्रः २८ तेसर्वेऽपि लिंगसमवायन्यायेन प्राणभृत उपदधातीतिवत् मधुच्छंदस एवोच्यंत इत्यादि तथाच श्रुतिः तस्यह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पंचाशदे
व ज्यायांसो मधुच्छंदसः पंचाशत्कनीयांस इत्यादि तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्याजीगर्तस्य देवरातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां
देवरातप्रवरत्वमुक्तम् प्रवरश्चतस्मिन्नेव वंशे अवांतरभेदः नतु वंशांतरम् तथाच स्मृतिः एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वंगिरोगणादिति
२९ तत्कुतो भृगुवंशभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्य तदुपपादयन्नाह पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति पूर्वमजीगर्तकृतत्वेन मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय
विक्रीतत्वात् तस्य कृपयास्वसुतानाह ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामिति ३० एतदेवस्य श्यितुं विशिनष्टि यइति द्वाभ्यां मुमुचे अमुच्यत ३१ भार्गवोऽपि गाधिसुगाधेर्वंशजेषु देवरातइ
तिख्यातः ३२ ततस्तस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं नमेनिरे मध्यमस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वानांगीकृतवंतः मुनिः विश्वामित्रः ३३ पंचाशताकनिष्ठैः साकं समध्यमो मधुच्छंदा उवाच नोऽस्माकं यत्

जामदग्न्योऽपि भगवान्रामः कमललोचनः आगामिन्यंतरे राजन्वर्तयिष्यति वै बृहत् २५ आस्तेऽद्यापि महेंद्राद्रौ न्यस्तदंडः प्रशांतधीः उपगीयमा
नचरितः सिद्धगंधर्वचारणैः २६ एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः अवतीर्य परं भारं भुवोहन्बहुशो नृपान् २७ गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध
इव पावकः तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् २८ विश्वामित्रस्य चैवासन्पुत्रा एकशतं नृप मध्यमस्तु मधुच्छंदा मधुच्छंदस एव ते २९
पुत्रं कृत्वा शुनःशेपं देवरातं च भार्गवम् आजीगर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यताम् ३० यो वै हरिश्चंद्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः स्तुत्वा देवान्प्रजेशा
दीन्मुमुचे पाशबंधनात् ३१ यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः देवरात इति ख्यातः शुनःशेपः स भार्गवः ३२ ये मधुच्छंदसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे
नतत् अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ३३ स होवाच मधुच्छंदाः सार्द्धं पंचाशता ततः यन्नो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ३४ ज्ये
ष्ठं मंत्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वंचो वयं स्म हि विश्वामित्रः सुतानाह वीरवंतो भविष्यथ ये मानं मेऽनुगृण्हंतो वीरवंतमकर्त माम् ३५ एष वः कुशिका वीरो दे
वरातस्तमन्वित अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ३६ एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधं प्रवरांतरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितं ३७
इति श्रीभा॰ न॰ षोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुक उवाच यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन्सुताः नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजीरंभश्च वीर्यवान् १

ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता संजानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ३५ एवमुक्त्वा मंत्रदृशं कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्यादि मंत्राणां द्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः तदाह वयं सर्वे
त्वामन्वंचस्स्मा हि अनुगंतारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह वीरवंतः पुत्रवंतो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृण्हंतः अनुवर्तमानाः संतः मां वीरवंतं पुत्रवं
तमकर्त कृतवंत इत्यर्थः ३५ हे कुशिका एष देवरातः वो युष्मदीयः कौशिक एव यतः वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वित अनुगच्छत अन्ये चाष्टकादयः तस्य सुता आसन् ३६ उपसंहरति एवमिति एके
शापात् एके अनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृतः इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरांतरमापन्नं प्राप्तं हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत् प्रकल्पितं ३७ इति नवमे टीका
यां षोडशोऽध्यायः १६ अथोऽस्मिन्सप्तदशे तैलज्येष्ठपुत्रस्य पंचसु सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् १ इदं श्रीकृष्णावतार प्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैलादिक्रमेण प्रक्रांतमिति य
स्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽनिवितत्वात् दंते निरूप्यते अतः पुरूरवसः पुत्राणां पंचानां कनिष्ठानां वंशानुक्त्वेदानीं प्रथमस्य वंशमाह यइति एवं नहुषययातियदुप्रभृति ष्वपि द्रष्टव्यम् १

सत्रस्थः सत्रवृद्धस्य २ ३ दीर्घतमसः पिता ४ स्मृतमात्र एवार्तिं रोगदुःखं नाशयतीति तथा ५ ततः प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् द्युमतः सकाशादलर्कादयः ६ ७ अलर्कात् संततिः ८ स-
त्यकेतोर्धृष्टकेतुः तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् भार्गभूमिः ९ काशयः काशेर्वंश्याः काशेः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयं यातीति तथा १० ततः अनेनसः शु-
हो जज्ञे ११ कृतकृत्यः सः यतः आत्मवान् ज्ञानी अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानित्यर्थः १२ १३ १४ तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिना अभिचारविधानेन अग्नौ हूयमाने सति १५ सिंह-
वलोकनेनाह क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिः प्रतेः संजयः १६ १७ १८ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशेय-

अनेनाद्य इति राजेंद्र शृणु क्षत्रवृधोन्वयम् क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः २ काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् शुनकः शौनको
यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ३ काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता धन्वंतरिर्दैर्घतम आयुर्वेदप्रवर्तकः ४ यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाश-
नः तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ५ दिवोदासो द्युमांस्तस्मात् प्रतर्दन इति स्मृतः स एव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः तथा कुवलयाश्व इति प्रोक्तो-
लर्कादयस्ततः ६ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च नालर्कादपरो राजन् मेदिनीं बुभुजे युवा ७ अलर्कात्संततिस्तस्मात् सुनीथोऽथ निकेतनः धर्मके-
तुः सुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजायत ८ धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात् सुकुमारः क्षितीश्वरः वीतिहोत्रस्य भर्गोतो भार्गभूमिरभून्नृपः ९ इतीमे काशयो भूपाः क्षत्र-
वृद्धान्वयायिनः रभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्ततः १० तस्य क्षेत्रं ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः शुद्धस्ततः शुचिस्तस्माच्चित्रकृद्धर्मसारथिः ११ ततः
शांतरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् रजेः पंचशतान्यासन् पुत्राणाममितौजसाम् १२ देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वेंद्रायाददाद्दिवम् इंद्रस्तस्मै पुनर्दत्वा
गृहीत्वा चरणौ रजेः १३ आत्मानमर्पयामास प्रह्रादाद्यरिशंकितः पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः १४ त्रिविष्टपं महेंद्राय यज्ञभागान् समाददुः
गुरुणा हूयमानेग्नौ बलभित्तनयान् रजेः १५ अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात् संजयस्तत्सुतो जयः १६ ततः कृतः
कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः सहदेवस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः १७ संकृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च ना-
हुषात् १८ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे चंद्रवंशानुवर्णने सप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुक उवाच यतिर्ययातिः संयातिरा य-
तिर्वियतिः कृतिः षडिमे नहुषस्यासन्निंद्रियाणीव देहिनाम् १ राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते २
पितरि भ्रंशिते स्थानादिंद्राण्या धर्षणाद्द्विजैः प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ३ चतसृष्वादिशद्दिक्षु भ्रातॄन् भ्राता यवीयसः कृतदारो जुगो-
प उर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ४ राजोवाच ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः क्षत्रबंधुश्च नाहुषः राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ५
श्रीशुक उवाच एकदा दानवेंद्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ६

शुकनीयानग्रहीज्जराम् १ १ तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहत्वं वेत्तीति तथा तत्र हेतुः यत्रेति २ स्थानात् स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ३ यवीयसो भ्रातॄनादिशत् काव्य-
स्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् ४ ५ नात्र प्रतिलोमतादोषः ईश्वरघटनादिति दर्शयन् कथामाह एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यंतेन गुरोः शुक्रस्य
देवयान्या पुत्र्या च व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ६ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

यातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते यस्य पंच सुपुत्रे

७ ७ ७ ७ ७

कलगीता कलयोयेषुतानिनलिनीपुलिनानियस्मिन्पुरोद्याने अबलाशर्मिष्ठा ७ सिंचतीःसिंचंत्यः ८ ९ अजानतीस्वीयंमत्वागुरुपुत्र्यावासः समव्ययत् पर्यधात् १० असां
प्रतमन्याय्यं ११ अन्याय्यमेवब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेनव्यनक्ति येरितित्रिभिः येब्राह्मणाः परस्यपुंसोमुखंमुखादुत्पन्नत्वेनतद्भिदात्वेनश्रेष्ठाइत्यर्थः ज्योतिर्ब्रह्म पंथावेदमार्गः
१२ १३ तदेवंब्राह्मणमात्रमेवतावत्पूज्यं तत्रापिवयंभृगवः अस्याश्चपितानःशिष्यः एवंसत्यप्यस्माभिर्धार्यंवासइयमसतीधृतवती १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० निषिद्धो
यत्प्रातिलोम्यसंबंधइतिचेत्तत्राह एषइति २१ ब्राह्मणमेवत्वंवृणीहि किमनेनाग्रहेणेतिचेत्तत्राह नब्राह्मणइति बृहस्पतेःसुतःकचः शुक्रात्मृतसंजीवनींविद्यामध्यगात् तदा

देवयान्यापुरोद्यानेपुष्पितद्रुमसंकुले व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ७ ताजलाशयमासाद्यकन्याःकमललोचनाः तीरेन्यस्यदुकूलानि
विजह्रुःसिंचतीर्मिथः ८ वीक्ष्यव्रजंतंगिरिशंसहदेव्यावृषस्थितम् सहसोत्तीर्यवासांसिपर्यधुर्व्रीडिताःस्त्रियः ९ शर्मिष्ठाऽजानतीवासोगुरुपुत्र्याःसम-
व्ययत् स्वीयंमत्वाप्रकुपितादेवयानीदमब्रवीत् १० अहोनिरीक्ष्यतामस्यादास्याःकर्मह्यसांप्रतम् अस्मद्धार्यंधृतवतीशुनीवहविरध्वरे ११ यैरिदंतपसा
सृष्टंमुखंपुंसःपरस्यये धार्यतेयैरिहज्योतिःशिवःपंथाःप्रदर्शितः १२ यान्वंदंत्युपतिष्ठंतेलोकनाथाःसुरेश्वराः भगवानपिविश्वात्मापावनःश्रीनि-
केतनः १३ वयंतत्रापिभृगवःशिष्योऽस्यानःपितासुरः अस्मद्धार्यंधृतवतीशूद्रोवेदमिवासती १४ एवंशपंतींशर्मिष्ठागुरुपुत्रीमभाषत रुषाश्वसंत्यु-
रंगीवधर्षितादष्टदच्छदा १५ आत्मवृत्तमविज्ञायकत्थसेबहुभिक्षुकि किंनप्रतीक्षसेऽस्माकंगृहान्बलिभुजोयथा १६ एवंविधैःसुपरुषैःक्षिप्त्वा
चार्यसुतांसतीम् शर्मिष्ठाप्राक्षिपत्कूपेवासआदायमन्युना १७ तस्यांगतायांस्वगृहंययातिर्मृगयांचरन् प्राप्तोयदृच्छयाकूपेजलार्थीतांददर्शह
१८ दत्वास्वमुत्तरंवासस्तस्यैराजाविवाससे गृहीत्वापाणिनापाणिमुज्जहारदयापरः १९ तंवीरमाहौशनसीप्रेमनिर्भरयागिरा राजंस्त्वयागृहीतो
मेपाणिःपरपुरंजय २० हस्तग्राहोऽपरोमाभूद्गृहीतायास्त्वयाहिमे एषईशकृतोवीरसंबंधोनौनपौरुषः २१ यदिदंकूपलग्नायाभवतोदर्शनंमम न
ब्राह्मणोमेभविताहस्तग्राहोमहाभुज कचस्यबार्हस्पत्यस्यशापाद्यमशपंपुरा २२ ययातिरनभिप्रेतंदैवोपहृतमात्मनः मनस्तुतद्गतंबुध्वाप्रतिजग्राह
तद्वचः २३ गतेराजनिसावीरेतत्रस्मरुदतीपितुः न्यवेदयत्ततःसर्वमुक्तंशर्मिष्ठयाकृतं २४ दुर्मनाभगवान्काव्यःपौरोहित्यंविगर्हयन् स्तुवन्वृत्तिंच
कापोतींदुहित्रासययौपुरात् २५ वृषपर्वातमाज्ञायप्रत्यनीकविवक्षितम् गुरुंप्रसादयन्मूर्ध्नापादयोःपतितःपथि २६ क्षणार्धमन्युर्भगवान्शिष्यं
व्याचष्टभार्गवः कामोऽस्याःक्रियतांराजन्नैनांत्यक्तुमिहोत्सहे २७ तथेत्यवस्थितेप्राहदेवयानीमनोगतम् पित्रादत्तायतोयास्येसानुगायातु
मामनु २८ स्वानांतत्संकटंवीक्ष्यतदर्थस्यचगौरवम् देवयानींपर्यचरत्स्त्रीसहस्रेणदासवत् २९

चदेवयानीतंपतिंचकमे सचगुरुपुत्रीममपूज्येति नतामुद्-
वहत् ततःप्रकुपितासती तवेयंविद्यानिष्फलाभवत्वितिशशाप सचतवब्राह्मणःपतिर्नभवेदितितांशशाप तदेतदाह यमहमशपं तस्यशापात् २२ अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपिदैवे-
नोपहृतंप्रापितंबुध्वातद्गतंतस्यांसकामंस्वमनश्चबुध्वा नह्यधर्मेमदीयंमनःप्रविशेदिति तस्यावचःप्रतिजग्राह अंगीकृतवान् २३ शर्मिष्ठासंबंधोयदिदैववशाद्वा भवादितिदर्शि-
यन्नाह गतेराजनीतिनवाक्ये उक्तंभिक्षुकीत्यादिकृतंकूपेप्रक्षेपादि २४ कापोतींउंछवृत्तिं २५ प्रत्यनीकादेवास्तेविवक्षितंजयंप्रापणीयाइत्याभिप्रेतंयस्यतथाभूतं ज्ञात्वाप्रत्यनीका
नांविवक्षितमितिवा २६ २७ सानुगासखीसहिताशर्मिष्ठामामनुयात्विति २८ तत्तस्मान्निर्गतात् शुक्रात्संकटंवीक्ष्य तत्तस्मादवस्थितादर्थस्यप्रयोजनस्यगौरवंचवीक्ष्य २९

तल्पेमाधाः नोपगच्छेरित्यर्थः ३० ३१ अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थनात् तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रस्य वचश्च स्मरन् दिष्टं दैवप्रापितमेव तत्संगमभ्यपद्यत न तु कामत
इत्यर्थः ३२ ३३ आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् ३४ उपमंत्रयन् प्रसादयन् ३५ विरूतं रूपं करोतीति तथा ३६ ते दुहितरि कामेरघाप्य तृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति वा
शुक्र आह तर्हि योऽभिधास्यति अभितो धारयिष्यति तस्य वयसा कामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जराव्यत्ययं यातु व्यत्ययं नीयतामिति यद्वा व्यत्यस्येति च्छेदः तां जरां व्यत्यस्य संगम
येत्यर्थः ३७ इति लब्धं व्यवस्थानं जरायाव्यवस्थितिर्येन सः ३८ ३९ ४० यतो न धर्मज्ञाः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ४१ त्वं जरां किं ग्रहीष्यसीत्यपृच्छत् प्रत्याख्यानं मा कृथा

नाहुषाय सुतां दत्वा सह शर्मिष्ठयोशनाः तमाह राजन् शर्मिष्ठामाधास्तल्पे न कर्हिचित् ३० विलोक्यौशनसीं राजन् शर्मिष्ठा सुप्रजां क्वचित् तमे
व वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ३१ राजपुत्र्यार्थितोऽपत्ये धर्मं चावेक्ष्य धर्मवित् स्मरन् शुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ३२ यदुं च तुर्वसुं
चैव देवयानी व्यजायत द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ३३ गर्भसंभवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्च्छि
ता ३४ प्रियामनुगतः कामी वचोभिरुपमंत्रयन् न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ३५ शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृत पूरुष त्वां जरा विशतां मंद
विरूपकरणी नृणाम् ३६ ययातिरुवाच अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् दुहितरि स्म ते व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योऽभिधास्यति ३७ इति लब्धव्य
वस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत यदो तात प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ३८ मातामहकृतां वत्स न तृप्तो विषयेष्वहम् वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ३९
यदुरुवाच नोत्सहे जरसा स्थातुमंतरा प्राप्तया तव अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पूरुषः ४० तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत प्रत्याच
ख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ४१ अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् न त्वमग्रजवद्वत्स मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ४२ पूरुरुवाच को नु लोके
मनुष्येंद्र पितुरात्मकृतः पुमान् प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विंदते परम् ४३ उत्तमश्चिंतितं कुर्यात् प्रोक्तकारी तु मध्यमः अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरि
तं पितुः ४४ इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः सोऽपि तद्वयसा कामान् यथावज्जुजुषे नृप ४५ सप्तद्वीपपतिः सम्यक् पितृवत्पालयन् प्रजाः यथो
पजोषं विषयान् जुजुषेऽव्याहतेंद्रियः ४६ देवयान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ४७ अयजद्यज्ञपुरुषं क्र
तुभिर्भूरिदक्षिणैः सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ४८ यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः ४९
तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम् ५० एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनःसुखम् विदधानोऽपि नातृ
प्यत् सार्वभौमः कदिंद्रियैः ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ७ ७

इत्याह न त्वमिति ४२ आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु क्षमः तथापि पितुर्यच्चिंतितं तन्न कुर्यात् स उत्तमः यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः यस्त्वश्रद्धया कुर्यात् सोऽधमः अक
र्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ४३ ४४ जुजुषे सेवितवान् ४५ यथोपजोषं यथाप्रीति जुजुषे ४६ ४७ ४८ नानेव भाति यावदिंद्रियप्रवृत्तिः तदुपरमे न भाति स्वप्नमाया-
द्यासाद्दृष्टांतो मनोरथ एवेत्यर्थः ४९ ५० मनःसुखं कामभोगं कदिंद्रियैः कुत्सितैः पराङ्मुखैरिंद्रियैः ५१ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे टीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ७

ऊनविंशेययातिः स्वं चेष्टितं नन्वजोपमम् देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो मुक्तिमाप्तवान् १ भुक्तभोगामजां हास्यन्नजवइत्तमात्मनः विडंबयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान्
२ कामानाचरन्नुपभुंजानः गाथामितिहासं १ मादृशेन मत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् मादृशस्याचरितं यस्यामिति वा यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मादृशस्याचरितं वनोस्थि
ता धीराः शोचंति तस्य गाथां शृणु २ आत्मानमनुलक्ष्याह बस्तइति प्रियामनुलक्ष्याह अजामिति वने संसारे प्रियां विषयं ३ रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थानि
र्गमाय मार्गं विधत्त ४ बव्ह्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कांतं प्रतिकामिनीः कामवत्यः ५ पीवानं पुष्टं श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलं रतिसमर्थमित्यर्थः मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं याभे
कोविदमभिज्ञं मत एव मेषेणावबुध्यत नान्वबुध्यत ६ ७ स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणाह ८ इडविडाकारं बस्तजाति शब्दम् संधितुं प्रसादयितुं ९ वृषणमच्छिनत् जरयासं

श्रीशुकउवाच सइत्थमाचरन्कामान्स्त्रैणोपन्हवमात्मनः बुध्वाप्रियायैनिर्विण्णोगाथामेतामगायत १ शृणुभार्गव्यमूंगाथांमद्विधाचरितां
भुवि धीरायस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवासिनः २ बस्तएकोवनेकश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ददर्शकूपेपतितांस्वकर्मवशगामजाम् ३ तस्याउद्ध
रणोपायंबस्तःकामीविचिंतयन् व्यधत्ततीर्थमुद्धृत्यविषाणाग्रेणरोधसी ४ सोत्तीर्यकूपात्सुश्रोणीतमेवचकमेकिल तयावृतंसमुद्वीक्ष्यबव्ह्योजाः
कांतकामिनीः ५ पीवानंश्मश्रुलंप्रेष्ठंमीढ्वांसंयाभकोविदम् सएकोऽजवृषस्तासांबह्वीनांरतिवर्द्धनः रेमेकामग्रहग्रस्तआत्मानंनावबुध्यत ६
तमेवप्रेष्ठतमयारममाणमजान्यया विलोक्यकूपसंविग्नानामृष्यद्बस्तकर्मतत् ७ तंदुर्हृदंसुहृद्रूपंकामिनंक्षणसौहृदम् इंद्रियाराममुत्सृज्यस्वा
मिनंदुःखिताययौ ८ सोऽपिचानुगतःस्त्रैणः कृपणस्तांप्रसादितुम् कुर्वन्निडविडाकारंनाशक्नोत्पथिसंधितुम् ९ तस्यास्तत्रद्विजःकश्चिदजास्वा
म्यच्छिनद्रुषा लंबंतंवृषणंभूयःसंदधेऽर्थाययोगवित् १० संबद्धवृषणःसोपिह्यजयाकूपलब्धया कालंबहुतिथंभद्रेकामैर्नाद्यापितुष्यति ११ त
थाहंकृपणःसुभ्रुभवत्याःप्रेमयंत्रितः आत्मानंनाभिजानामिमोहितस्तवमायया १२ यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः नदुह्यंतिमनःप्रीतिं
पुंसःकामहतस्यते १३ नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते १४ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेष्वमंगलम्
समदृष्टेस्तदापुंसःसर्वाःसुखमयादिशः १५ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्जीर्यतोयानजीर्यते तांतृष्णांदुःखनिवहांशर्मकामोद्रुतंत्यजेत् १६ मात्रास्वस्रा
दुहित्रावानाविविक्तासनोभवेत् बलवानिंद्रियग्रामोविद्वांसमपकर्षति १७ पूर्णंवर्षसहस्रंमेविषयान्सेवतोऽसकृत् तथाऽपिचानुसवनंतृष्णाते
षूपजायते १८ तस्मादेतामहंत्यक्त्वाब्रह्मण्याधायमानसम् निर्द्वंद्वोनिरहंकारश्चरिष्यामिमृगैःसह १९ दृष्टंश्रुतमसद्बुद्ध्वानानुध्यायेन्नसंविशेत्
संसृतिंचात्मनाशंचतत्रविद्वान्सआत्मदृक् २० इत्युक्त्वानाहुषोजायांतदीयंपूरवेवयः दत्वास्वांजरसंतस्मादाददेविगतस्पृहः २१

भोगासमर्थमकरोत्
अर्थायस्वपुत्र्याःकामोपभोगाय योगाविदुपायज्ञः जराव्यत्ययेनरतिशक्तिंददावित्यर्थः १० कूपलब्धयासह कामैःसेव्यमानैर्नतुष्यति ११ १२ ननुतर्हिपुनरपिबहवोविषयाःसे
व्यंतां ततोमनसिप्रीतिःकामोपशांत्यामोहोनिवर्ततेतिचेत्तत्राह यदितिद्वाभ्याम् नदुह्यंतिनपूरयंति १३ हविषाघृतेनकृष्णवर्त्माऽग्निरिव १४ तर्हिकदाकेनोपायेनवा मनसःसं-
पूर्णाप्रीतिःस्यात् यथाकामोपशमःस्यादित्यतआह यदेतिषड्भिः अमंगलंभावंरागद्वेषादिवैषम्यं १५ दुःखानिनितरांवहतीतितथातां १६ स्त्रीसान्निधानंतुसर्वथात्याज्यमित्याह मात्रे
ति अविविक्तंसंकीर्णमासनंयस्यसः कर्षति आकर्षति १७ १८ १९ ननुतृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथंब्रह्मणिमनसआधानंस्यात् तत्राह दृष्टमिति योनानुध्यायेत् नसंविशेत् नचोप
भुंजीत तत्रदृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौसआत्मदृग्भवति २० २१

२२ तस्य पूरोर्वंशे स्थापयित्वा २३ विषयेषु शब्दादिषु आसेवितं षड्वर्गं षडिंद्रियरूपं मुमुचे तत्याज यद्वा विषयेषु आसेवितं सेवां कारितं षण्णामिंद्रियाणां वर्गं समुमुचे उपेक्षते
त्यर्थः २४ विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं लिंगं येन प्रतीतः प्रख्यातः २५ प्रस्तोभमेवाह परिहासमिवेति यद्वा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने २६ २७ २८ कथं समावेश्य
न ददाह नमइति नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः शुको वा नमस्करोति २९ इति नवमस्कंधे टीकायां एकोनविंशोऽध्यायः १९ विशेषित प्रसादात् राजासनमहो
न्नतः पूरोर्वंशे हि दोष्यंते भरतस्यैर्यतेयशः १ १ २ तत्कृतः अहंयातेः कृतः ३ धर्मेयुश्च सत्येयुश्च व्रतेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ४ वनेयुश्चावमः स्मृतः एवं दशैते ऋतेयु प्रमु

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुम् प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनुमीश्वरम् २२ भूमंडलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् अभिषिच्याग्र
जांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ २३ आसेवितं वर्षपूगान् षड्वर्गं विषयेषु सः क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः २४ स तत्र निर्मुक्तसमस्तसंग आत्मा
नुभूत्या विधुतत्रिलिंगः परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः २५ श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्या-
त्परिहासमिवेरितम् २६ या सन्निवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् विज्ञायेश्वरतंत्राणां मायाविरचितं प्रभोः २७ सर्वत्र संगमुत्सृज्य स्वप्नौपम्ये
न भार्गवी कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिंगमात्मनः २८ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे सर्वभूताधिवासाय शांताय बृहते नमः २९ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीशुक उवाच पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोसि भारत यत्र राजर्षयो वं
श्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे १ जनमेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः प्रवीरोऽथ नमस्युर्वै तस्माच्चारुपदोऽभवत् २ तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्मा
द्बहुगवस्ततः संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुकः जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ४
दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः घृताच्यामिंद्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ५ ऋतेयो रंतिभारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप सुमतिर्ध्रुवोऽप्र
तिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ६ तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः पुत्रोऽभूत्सुमते रेभ्यो दुष्यंतस्तत्सुतो मतः ७ दुष्यंतो मृगयां यातः
कण्वाश्रमपदं गतः तत्रासीनां स्वप्रभया मंडयंतीं रमामिव विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ८ बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः
तद्दर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरिश्रमः ९ पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा का त्वं कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयंगमे १० किंवा चिकीर्षितं
त्वत्र भवत्या निर्जने वने व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे नहि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ११ शकुंतलोवाच विश्वामि
त्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर किं करवाम ते १२

वशवर्तित्वे दृष्टांतः जगदात्मनः जगत आत्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्येंद्रियाणीव ५ ६ ७ दुष्यंतस्य शकुंतलायां भरतः पुत्रोऽभवदिति कथाद्वारेणाह दुष्यंतो मृगयामि- रवास्तस्य रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसि पुत्रा जाताः अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे
ति पंचदशभिः तामाश्रमं मंडयंतीं स्त्रियं विलोक्य मुमुहे अमुह्यत ८ तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव संनिवृत्तः परिश्रमो यस्य ९ १० पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते अ
तो मच्चेतसः त्वयि रमणादेवाहं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ११ विश्वामित्रस्यात्मजाऽहं मेनकायां जाता तया च स्वर्गं गच्छंत्याऽहं त्यक्ता अतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः १२

ऊनविंशेययातिःस्वचेष्टितंनन्वजोपमम् देवयानींसमाश्राव्यविरक्तोमुक्तिमाप्तवान् १ भुक्तभोगामजांहास्यन्नजवद्वृत्तमात्मनः विडंबयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान्
२ कामानाचरन्नुपभुंजानः गाथामितिहासं १ मद्विधेनमत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् मद्विधस्याचरितंयस्यामितिवा यस्यग्रामनिवासिनः कामिनोमद्विधस्याचरितंवनेस्थि
ताधीराः शोचंतितस्यगाथांशृणु २ आत्मानमनुलक्ष्याह बस्तइति प्रियामनुलक्ष्याह अजामिति वनेसंसारे प्रियांविषयं ३ रोधसितटे विषाणाग्रेणमृदादिकमुद्धृत्यतीर्थंनि
र्गमायमार्गंविधत्त ४ बह्व्यइति शार्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कांतंप्रतिकामिन्यः कामवत्यः ५ पीवानंपुष्टं श्मश्रुलंश्मश्रुबहुलं रतिसमर्थमित्यर्थः मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं याभ
कोविदमभिज्ञमतएवप्रेष्ठेनावबुध्यतनान्वबुध्यत ६ ७ स्वामिनमितिशुक्राभिप्रायेणाह ८ इडविडाकारंबस्तजातिशब्दम् संधितुंप्रसादयितुं ९ वृषणमच्छिनत् जरयास्वं

श्रीशुकउवाच सदृशमाचरन्कामान्स्त्रैणोपह्नवमात्मनः बुद्ध्वाप्रियायैनिर्विण्णोगाथामेतामगायत १ शृणुभार्गव्यमूंगाथांमद्विधाचरितां
भुवि धीरायस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवासिनः २ बस्तएकोवनेकश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ददर्शकूपेपतितांस्वकर्मवशगामजाम् ३ तस्याउद्
धरणोपायंबस्तःकामीविचिंतयन् व्यधत्ततीर्थमुद्धृत्यविषाणाग्रेणरोधसी ४ सोत्तीर्यकूपात्सुश्रोणीतमेवचकमेकिल तयावृतंसमुद्वीक्ष्यबह्व्योजाः
कांतकामिनीः ५ पीवानंश्मश्रुलंप्रेष्ठंमीढ्वांसंयाभकोविदम् सएकोऽजवृषस्तासांबह्वीनांरतिवर्द्धनः रेमेकामग्रहग्रस्तआत्मानंनावबुध्यत ६
तमेवप्रेष्ठतमयारममाणमजान्यया विलोक्यकूपसंलग्नानामृष्यद्बस्तकर्मतत् ७ तंदुर्हृदंसुहृद्रूपंकामिनंक्षणसौहृदम् इंद्रियाराममुत्सृज्यस्वा
मिनंदुःखिताययौ ८ सोऽपिचानुगतःस्त्रैणःकृपणस्तांप्रसादितुम् कुर्वन्निडविडाकारंनाशक्नोत्पथिसंधितुम् ९ तस्यास्तत्रद्विजःकश्चिदजास्वा
म्यच्छिनद्रुषा लंबंतंवृषणंभूयःसंदधेर्थाययोगवित् १० संबद्धवृषणःसोपिह्यजयाकूपलब्धया कालंबहुतिथंभद्रेकामैर्नाद्यापितुष्यति ११ त
थाहंकृपणःसुभ्रुभवत्याःप्रेमयंत्रितः आत्मानंनाभिजानामिमोहितस्तवमायया १२ यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः नदुह्यंतिमनःप्रीतिं
पुंसःकामहतस्यते १३ नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते १४ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेष्वमंगलम्
समदृष्टेस्तदापुंसःसर्वाःसुखमयादिशः १५ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्जीर्यतोयानजीर्यते तांतृष्णांदुःखनिवहांशर्मकामोद्रुतंत्यजेत् १६ मात्रास्वस्रा
दुहित्रावानाविविक्तासनोभवेत् बलवानिंद्रियग्रामोविद्वांसमपकर्षति १७ पूर्णवर्षसहस्रंमेविषयान्सेवतोऽसकृत् तथापिचानुसवनंतृष्णाते
षूपजायते १८ तस्मादेतामहंत्यक्त्वाब्रह्मण्याधायमानसम् निर्द्वंद्वोनिरहंकारश्चरिष्यामिमृगैःसह १९ दृष्टंश्रुतमसद्बुद्ध्वानानुध्यायेन्नसंविशेत्
संसृतिंचात्मनाशंचतत्रविद्वान्सआत्मदृक् २० इत्युक्त्वानाहुषोजायांतदीयंपूरवेवयः दत्त्वास्वांजरसंतस्मादाददेविगतस्पृहः २१

भोगासमर्थमकरोत्

अर्थायस्वपुत्र्याःकामोपभोगाय योगवित् उपायज्ञः जराव्यत्ययेनरतिशक्तिंददावित्यर्थः १० कूपलब्धयासह कामैःसेव्यमानैर्नतुष्यति ११ १२ ननुतर्हिपुनरपिबहवोविषयाःसे
व्यंतां ततोमनसिप्रीतेकामोपशांत्यामोहोनिवर्तेतेतिचेत्तत्राह यदितिद्वाभ्याम् नदुह्यंतिनपूरयंति १३ हविषाघृतेनकृष्णवर्त्माऽग्निरिव १४ तर्हिकदाकेनोपायेनवा मनसःसं-
पूर्णाप्रीतिःस्यात्ययाकामोपशमःस्यादित्यतआह यदेतिषड्भिः अमंगलंभावंरागद्वेषादिवैषम्यं १५ दुःखानिनितरांवहतीतितथातां १६ स्त्रीसान्निधानंतुसर्वथात्याज्यमित्याह मात्रे
ति अविविक्तंसंकीर्णमासनंयस्यसः कर्षति आकर्षति १७ १८ १९ ननुतृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथंब्रह्मणिमनसआधानंस्यात् तत्राह दृष्टमिति योनानुध्यायेत् नसंविशेत् नचोप
भुंजीत तत्रदृष्टश्रुतयोरननुध्यानादौस आत्मदृक्भवति २० २१

२२ तस्यपूरोर्वंशेस्थापयित्वा २३ विषयेषुशब्दादिषु आसेवितंषड्वर्गंषाडिंद्रियरूपं मुमुचेनत्याज यद्वाविषयेषुआसेवितंसेवांकारितं षण्णामिंद्रियाणांवर्गंमुमुचेउपेक्षते
त्यर्थः २४ विधुतंनिरस्तंत्रिगुणात्मकंलिंगंयेन प्रतीतः प्रख्यातः २५ प्रस्तोभमेवाह परिहासमिवेति यद्वा प्रस्तोभंनिवृत्तिमार्गेप्रोत्साहनंमेने २६ २७ २८ कथंसमावेश्य
तदाह नमइति नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः शुकोवानमस्करोति २९ इतिनवमस्कंधेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेपितृप्रसादात्सराजासनमहो
न्नतः पूरोर्वंशोहिदोष्यंतेर्भरतस्येर्यतेयशः १ १ २ तत्सुतः अहंयातेःसुतः ३ धर्मेयुश्चसत्येयुश्चव्रतेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ वनेयुश्चावमः स्मृतः एवंदशैतेऋतेयुप्रमु

दिशिदक्षिणपूर्वस्यांद्रुह्युंदक्षिणतोयदुम् प्रतीच्यांतुर्वसुंचक्रउदीच्यामनुमीश्वरम् २२ भूमंडलस्यसर्वस्यपूरुमर्हत्तमंविशाम् अभिषिच्याग्र
जांस्तस्यवशेस्थाप्यवनंययौ २३ आसेवितंवर्षपूगान्षड्वर्गंविषयेषुसः क्षणेनमुमुचेनीडंजातपक्षइवद्विजः २४ सतत्रनिर्मुक्तसमस्तसंगआत्मा
नुभूत्याविधुतत्रिलिंगः परेमलेब्रह्मणिवासुदेवेलेभेगतिंभागवतीप्रतीतः २५ श्रुत्वागाथांदेवयानीमेनेप्रस्तोभमात्मनः स्त्रीपुंसोःस्नेहवैक्लव्या-
त्परिहासमिवेरितम् २६ यासान्निवासंसुहृदांप्रपायामिवगच्छताम् विज्ञायेश्वरतंत्राणांमायाविरचितंप्रभोः २७ सर्वत्रसंगमुत्सृज्यस्वप्नौपम्ये
नभार्गवी कृष्णेमनःसमावेश्यव्यधुनोल्लिंगमात्मनः २८ नमस्तुभ्यंभगवतेवासुदेवायवेधसे सर्वभूताधिवासायशांतायबृहतेनमः २९ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीसुकउवाच पूरोर्वंशंप्रवक्ष्यामियत्रजातोसिभारत यत्रराजर्षयोवं
श्याब्रह्मवंश्याश्चजज्ञिरे १ जन्मेजयोह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः प्रवीरोथनमस्युर्वैतस्माच्चारुपदोऽभवत् २ तस्यसुद्युरभूत्पुत्रस्तस्मा
द्बहुगवस्ततः संयातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतःस्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्यकुक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुकः जलेयुःसंततेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४
दशैतेप्सरसःपुत्रावनेयुश्चावमःस्मृतः घृताच्यामिंद्रियाणीवमुख्यस्यजगदात्मनः ५ ऋतेयोरंतिभारोभूत्त्रयस्तस्यात्मजानृप सुमतिर्ध्रुवोऽप्र
तिरथः कण्वोप्रतिरथात्मजः ६ तस्यमेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्याद्विजातयः पुत्रोभूत्सुमतेरेभ्योदुष्यंतस्तत्सुतोमतः ७ दुष्यंतोमृगयांयातः
कण्वाश्रमपदंगतः तत्रासीनांस्वप्रभयामंडयंतीरमामिव विलोक्यसद्योमुमुहेदेवमायामिवस्त्रियम् ८ बभाषेतांवरारोहांभटैःकतिपयैर्वृतः
तद्दर्शनप्रमुदितःसंनिवृत्तपरिश्रमः ९ पप्रच्छकामसंतप्तःप्रहसन्श्लक्ष्णयागिरा कात्वंकमलपत्राक्षिकस्यासिहृदयंगमे १० किंवाचिकीर्षितं
त्वत्रभवत्यानिर्जनेवने व्यक्तंराजन्यतनयांवेद्म्यहंत्वांसुमध्यमे नहिचेतःपौरवाणामधर्मेरमतेक्वचित् ११ शकुंतलोवाच विश्वामि
त्रात्मजैवाहंत्यक्तामेनकयावने वेदैतद्भगवान्कण्वोवीरकिंकरवामते १२

रवास्तस्यरौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसिपुत्राजाताः अप्सरसइतिषष्ठीसप्तम्यर्थे
वशवर्तित्वेदृष्टांतः जगदात्मनः जगत आत्मभूतस्यमुख्यस्यप्राणस्येंद्रियाणीव ५ ६ ७ दुष्यंतस्यशकुंतलायांभरतः पुत्रोभवदितिकथाद्वारेणाह दुष्यंतोमृगयामि-
तिपंचदशभिः तामाश्रमंमंडयंतींस्त्रियंविलोक्य मुमुहेअमुह्यत् ८ तस्यादर्शनेनप्रमुदितोऽतएव सन्निवृत्तःपरिश्रमोयस्य ९ १० पौरवाणांचेतोनह्यधर्मेरमते अ
तोमच्चेतसः त्वयिरमणादेवाहंत्वांराजन्यतनयांवेद्मि ११ विश्वामित्रस्यात्मजाऽहंमेनकायांजाता तयाचस्वर्गंगच्छंत्याऽहंत्यक्ता अतोराजकन्यैवाहमित्यर्थः १२

ऊनविंशेययातिःस्वंचेष्टितंनन्वजोपमम् देवयानींसमाश्राव्यविरक्तोमुक्तिमाप्तवान् १ भुक्तभोगामजांहास्यन्नजवद्वृत्तमात्मनः विडंबयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान्
२ कामानाचरन्नुपभुंजानः गाथामितिहासं १ मद्विधेनमत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् मद्विधस्याचरितंयस्यामितिवा यस्यग्रामनिवासिनः कामिनोमद्विधस्याचरितंवनेस्थि
ताधीराः शोचंतितस्यगाथांशृणु २ आत्मानमनुलक्ष्याह बस्तइति प्रियामनुलक्ष्याह अजामिति वनेसंसारे प्रियंविषयं ३ रोधसितटे विषाणाग्रेणमृदादिकमुद्धृत्यतीर्थंनि
र्गमायमार्गंविधत्त ४ बस्तइति शर्मिष्ठाप्रसुखाः कामयामासुः कांतंपतिकामिनीः कामवत्यः ५ पीवानंपुष्टं श्मश्रुलंश्मश्रुबहुलं रतिसमर्थमित्यर्थः मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं याभे
कोविदमभिज्ञमतएवप्रेष्ठंनावबुध्यतनान्वबुध्यत ६ ७ स्वामिनमितिशुक्राभिप्रायेणाह ८ इडविडाकारंबस्तजातिशब्दम् संधितुंप्रसादयितुं ९ वृषणमच्छिनत् जरयास्व

श्रीशुकउवाच   सइत्थमाचरन्कामान्स्त्रैणोपन्हवमात्मनः बुध्वाप्रियायोनिर्विण्णोगाथामेतामगायत १ शृणुभार्गव्यमूंगाथांमद्विधाचरितां
भुवि धीरायस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवासिनः २ बस्तएकोवनेकश्चित्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ददर्शकूपपतितांस्वकर्मवशगामजाम् ३ तस्याउद्ध
रणोपायंबस्तःकामीविचिंतयन् व्यधत्ततीर्थमुद्धृत्यविषाणाग्रेणरोधसी ४ सोत्तीर्यकूपात्सुश्रोणीतमेववव्रकमोकिल तयावृत्तंसमुद्वीक्ष्यबह्व्योजाः
कांतकामिनीः ५ पीवानंश्मश्रुलंप्रेष्ठंमीढ्वांसंयाभकोविदम् सएकोऽजवृषस्तासांबह्वीनांरतिवर्द्धनः रेमेकामग्रहग्रस्तआत्मानंनावबुध्यत ६
तमेवप्रेष्ठतमयारममाणमजान्यया विलोक्यकूपसंलग्नानामृष्यद्वस्तकर्मतत् ७ तंदुर्हृदंसुहृद्रूपंकामिनंक्षणसौहृदम् इंद्रियाराममुत्सृज्यस्वा
मिनंदुःखितायया ८ सोऽपिचानुगतःस्त्रैणःकृपणस्तांप्रसादितुम् कुर्वन्निडविडाकारंनाशक्नोत्पथिसंधितुम् ९ तस्यास्तत्रद्विजःकश्चिदजास्वा
म्यच्छिनद्रुषा लंबंतंवृषणंभूयःसंदधेर्थाययोगवित् १० संबद्धवृषणःसोपिह्यजयाकूपलब्धया कालंबहुतिथंभद्रेकामैर्नाद्यापितुष्यति ११ त
थाहंकृपणःसुभ्रुभवत्याःप्रेमयंत्रितः आत्मानंनाभिजानामिमोहितस्तवमायया १२ यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः नदुह्यंतिमनःप्रीतिं
पुंसःकामहतस्यते १३ नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते १४ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेष्वमंगलम्
समदृष्टेस्तदापुंसःसर्वाःसुखमयादिशः १५ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्जीर्यतोयानजीर्यते तांतृष्णांदुःखनिवहांशर्मकामोद्रुतंत्यजेत् १६ मात्रास्वस्रा
दुहित्रावानाविविक्तासनोभवेत् बलवानिंद्रियग्रामोविद्वांसमपकर्षति १७ पूर्णंवर्षसहस्रंमेविषयान्सेवतोऽसकृत् तथापिचानुसवनंतृष्णातेषू
पजायते १८ तस्मादेतामहंत्यक्त्वाब्रह्मण्याधायमानसम् निर्द्वंद्वोनिरहंकारश्चरिष्यामिमृगैःसह १९ दृष्टंश्रुतमसद्बुध्वानानुध्यायेन्नसंविशेत्
संसृतिंचात्मनाशंचतत्रविद्वान्सआत्मदृक् २० इत्युक्त्वानाहुषोजायांतदीयंपूरवेवयः दत्वास्वांजरसंतस्मादाददेविगतस्पृहः २१

भोगासमर्थमकरोत्
अर्थायस्वपुत्र्याःकामोपभोगाय योगविदुपायज्ञः जराव्यत्ययेनरतिशक्तिंददावित्यर्थः १० कूपलब्धयासह कामैःसेव्यमानैर्नतुष्यति ११ १२ ननुतर्हिपुनरपिबहवोविषयाःसे
व्यंतां ततोमनसिप्रीतेकामोपशांत्यामोहोनिवर्ततेतिचेत्तत्राह यदितिद्वाभ्याम् नदुह्यंतिनपूरयंति १३ हविषाघृतेनकृष्णवर्त्माऽग्निरिव १४ तर्हिकदाकेनोपायेनवा मनसःसं
पूर्णाप्रीतिःस्यात् यथाकामोपशमःस्यादित्यतआह यदेतिषड्भिः अमंगलंभावंरागद्वेषादिवैषम्यं १५ दुःखानिनितरांवहतीतितथाताम् १६ स्त्रीसान्निधानंतुसर्वथात्याज्यमित्याहमात्रे
ति अविविक्तंसंकीर्णमासनंयस्यसः कर्षति आकर्षति १७ १८ १९ ननुतृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथंब्रह्मणिमनसआधानंस्यात् तत्राह दृष्टमिति योनानुध्यायेत् नसंविशेत् नचोप
भुंजीत तत्रदृष्टश्रुतयोरननुध्यानादोसआत्मदृग्भवति २० २१

२२ तस्यपूरोर्वंशेस्थापयित्वा २३ विषयेषुशब्दादिषु आसेवितंषड्वर्गंषडिंद्रियरूपं मुमुचेतत्याज यद्वाविषयेषु आसेवितंसेवांकारितंषण्णामिंद्रियाणांवर्गंमुमुचेउपेक्षते त्यर्थः २४ विधुतंनिरस्तंत्रिगुणात्मकंलिंगंयेन प्रतीतःप्रख्यातः २५ प्रस्तोभमेवाह परिहासमिवेति यद्वा प्रस्तोभंनिवृत्तिमार्गेप्रोत्साहनंमेने २६ २७ २८ कथंसमावेश्य तदाह नमइति नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः शुकोवानमस्करोति २९ इतिनवमस्कंधेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेपितृप्रसादाप्तराजासनमहो न्नतेः पूरोर्वंशेहिदौष्यंतेर्भरतस्येर्यतेयशः १ १ २ तत्कृतः अहंयातेःकृतः ३ धर्मयुश्चसत्येयुश्चव्रतेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ वनेयुश्चावमः स्मृतः एवंदशेतेऋतेयुप्रमु

दिशिदक्षिणपूर्वस्यांद्रुह्युंदक्षिणतोयदुम् प्रतीच्यांतुर्वसुंचक्रउदीच्यामनुमीश्वरम् २२ भूमंडलस्यसर्वस्यपूरुमर्हत्तमंविशाम् अभिषिच्याग्र जांस्तस्यवशेस्थाप्यवनंययौ २३ आसेवितंवर्षपूगान्षड्वर्गंविषयेषुसः क्षणेनमुमुचेनीडंजातपक्षइवद्विजः २४ सतत्रनिर्मुक्तसमस्तसंगआत्मा नुभूत्याविधुतत्रिलिंगः परेमलेब्रह्मणिवासुदेवेलेभेगतिंभागवतीप्रतीतः २५ श्रुत्वागाथांदेवयानीमेनेप्रस्तोभमात्मनः स्त्रीपुंसोःस्नेहवैक्लव्या त्परिहासमिवेरितम् २६ सासन्निवासंसुहृदांप्रपायामिवगच्छताम् विज्ञायेश्वरतंत्राणांमायाविरचितंप्रभोः २७ सर्वत्रसंगमुत्सृज्यस्वप्नौपम्ये नभार्गवी कृष्णेमनःसमावेश्यव्यधुनोल्लिंगमात्मनः २८ नमस्तुभ्यंभगवतेवासुदेवायवेधसे सर्वभूताधिवासायशांतायबृहतेनमः २९ इ तिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीशुकउवाच पूरोर्वंशंप्रवक्ष्यामियत्रजातोसिभारत यत्रराजर्षयोवं श्याब्रह्मवंश्याश्चजज्ञिरे १ जनमेजयोह्यभूत्पूरोःप्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः प्रवीरोथनमस्युर्वैतस्माच्चारुपदोऽभवत् २ तस्यसुद्युरभूत्पुत्रस्तस्मा द्बहुगवस्ततः संयातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतःस्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्यकक्षेयुःस्थंडिलेयुः कृतेयुकः जलेयुःसंततेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ दशैतेप्सरसःपुत्रावनेयुश्चावमःस्मृतः घृताच्यामिंद्रियाणीवमुख्यस्यजगदात्मनः ५ ऋतेयोरंतिभारोभूत्त्रयस्तस्यात्मजानृप सुमतिर्ध्रुवोऽप्र तिरथःकण्वोप्रतिरथात्मजः ६ तस्यमेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्याद्विजातयः पुत्रोभूत्सुमतेरेभ्योदुष्यंतस्तत्सुतोमतः ७ दुष्यंतोमृगयांयातः कण्वाश्रमपदंगतः तत्रासीनांस्वप्रभयामंडयंतींरमामिव विलोक्यसद्योमुमुहेदेवमायामिवस्त्रियम् ८ बभाषेतांवरारोहांभटैःकतिपयैर्वृतः तद्दर्शनप्रमुदितःसन्निवृत्तपरिश्रमः ९ पप्रच्छकामसंतप्तःप्रहसन्श्लक्ष्णयागिरा कात्वंकमलपत्राक्षिकस्यासिहृदयंगमे १० किंवाचिकीर्षितं त्वत्रभवत्यानिर्जनेवने व्यक्तंराजन्यतनयांवेद्म्यहंत्वांसुमध्यमे नहिचेतःपौरवाणामधर्मेरमतेक्वचित् ११ शकुंतलोवाच विश्वामि त्रात्मजैवाहंत्यक्तामेनकयावने वेदैतद्भगवान्कण्वोवीरकिंकरवामते १२

रवास्तस्यरौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसिपुत्राजाताः अप्सरसइतिषष्ठीसप्तम्यर्थे वशवर्तित्वेदृष्टांतः जगदात्मनः जगतआत्मभूतस्यमुख्यस्यप्राणस्येंद्रियाणीव ५ ६ ७ दुष्यंतस्यशकुंतलायांभरतःपुत्रोभवदितिकथाद्वारेणाह दुष्यंतोमृगयामि तिपंचदशभिः तामाश्रमंमंडयंतींस्त्रियंविलोक्य मुमुहेअमुह्यत् ८ तस्यादर्शनेनप्रमुदितोऽतएव सन्निवृत्तः परिश्रमोयस्य ९ १० पौरवाणांचेतोनह्यधर्मेरमते अ तोमच्चेतसः त्वयिरमणादेवाहंत्वांराजन्यतनयांवेद्मि ११ विश्वामित्रस्यात्मजाऽहंमेनकायांजाता तयाचस्वर्गंगच्छंत्याऽत्रत्यक्ता अतोराजकन्यैवाहमित्यर्थः १२

१३ किंकरवामेत्यादिवाक्यात् तदभिप्रायंज्ञात्वाह उपपन्नमिति १४ गांधर्वविधिनामिथः समयपूर्वकेण १५ १६ १७ दुरत्ययंविक्रांतंविक्रमणंयस्य १८ १९ भस्त्राचर्मपात्रंतद्वत् माताआधारपात्रं पितुरेवतुपुत्रः तत्रहेतुः येनेति आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः भरस्वपुषाण अनेनभरतनामनिरुक्तम् २० किंचरेतोधाः रेतःसेक्ता वंशकृत् पुत्रोयमक्षयात्पितरंनयति तारयति तथाचश्रुतिः पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेति पाठांतरेमातापित्रोः पुत्रंप्रतिविवादे यमक्षयात् धर्मनिर्णेतुर्यमस्यसभायाः सकाशात् रेतोधाः रेतःसेक्तापितेव धर्मेणविजित्यपुत्रंनयतिनतुमातेत्यर्थः ततश्चभार्यापुत्रौत्वंस्वीकृतवानितिज्ञेयम् २१ चक्रवर्तीबभूवेतिशेषः तस्यमहिमागीयते तदप्येतेश्लोकाअभिगीताइत्यादिबह्वृचश्रुत्या हरेरंशभुवः अंशाज्जातस्य २२ तत्रलिंगमाह चक्रमिति २३ गंगायामनुलोमम् पंचपंचाशतावाजिभिरीजे पुरोधायपुरोहितंकृत्वा यमुनायामनुचयमुनायाश्चानुलोमम् २४ अष्टाधिकसप्ततिमेध्यान् अश्वान्बबंध किंकुर्वन् वसुधनंप्रकर्षेणददत्

आस्यतांह्यरविंदाक्षगृह्यतामर्हणंचनः भुज्यतांसंतिनीवाराउष्यतांयदिरोचते १३ दुष्यंतउवाच उपपन्नमिदंसुभ्रुजातायाःकुशिकान्वये स्वयंहिवृणुतेराज्ञांकन्यकाःसदृशंवरम् १४ ओमित्युक्तेयथाधर्ममुपयेमेशकुंतलाम् गांधर्वविधिनाराजादेशकालविभागवित् १५ अमोघवीर्योराजर्षिर्महिष्यांवीर्यमादधे श्वोभूतेस्वपुरंयातःकालेनासूतसासुतम् १६ कण्वःकुमारस्यवनेचक्रेसमुदिताःक्रियाः बध्वामृगेंद्रांस्तरसाक्रीडतिस्मस्मबालकः १७ तंदुरत्ययविक्रांतमादायप्रमदोत्तमा हरेरंशांशसंभूतंभर्तुरंतिकमागमत् १८ यदानजगृहेराजाभार्यापुत्रावनिंदितौ शृण्वतांसर्वभूतानांखेवागाहाशरीरिणी १९ माताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसः भरस्वपुत्रंदुष्यंतमावमंस्थाःशकुंतलाम् २० रेतोधाःपुत्रोनयतिनरदेवयमक्षयात् त्वंचास्यधातागर्भस्यसत्यमाहशकुंतला २१ पितर्युपरतेसोऽपिचक्रवर्तीमहायशाः महिमागीयतेतस्यहरेरंशभुवोभुवि २२ चक्रंदक्षिणहस्तेस्यपद्मकोशोऽस्यपादयोः ईजेमहाभिषेकेणसोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः २३ पंचपंचाशतामेध्यैर्गंगायामनुवाजिभिः मामतेयंपुरोधाययमुनायामनुप्रभुः २४ अष्टसप्ततिमेध्याश्वान्बबंधप्रददद्वसु भरतस्यहिदौष्यंतेरग्निःसाचीगुणेचितः सहस्रंबद्वशोयस्मिन्ब्राह्मणागाविभेजिरे २५ त्रयस्त्रिंशच्छतंह्यश्वान्बध्वाविस्मापयन्नृपान् दौष्यंतिरत्यगान्मायांदेवानांगुरुमाययौ २६ मृगान्शुक्लदतःकृष्णान्हिरण्येनपरीवृतान् अदात्कर्मणिमष्णारेनियुतानिचतुर्दश २७ भरतस्यमहत्कर्मनपूर्वेनापरेनृपाः नैवापुर्नैवप्राप्स्यंतिबाहुभ्यांत्रिदिवंयथा २८ किरातहूणान्यवनानंध्रान्कंकान्खशाञ्छकान् अब्रह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेच्छान्दिग्विजयेऽखिलान् २९

साचीगुणेप्रकृष्टगुणवतिदेशेऽग्निश्चितोऽभूत् यस्मिन्नग्निचयनेदेशेवासहस्रंब्राह्मणाः भरतेनभूरिदानेनदत्ताः गाःबद्वशः प्रत्येकंबद्वंविभेजिरे विभज्यजगृहुः चतुरशीत्यधिकैःत्रयोदशसहस्रैरेकंबद्वंभवति तथाहि हिरण्येनपरीवृतान्कृष्णान्शुक्लदतोमृगान् मष्णारेभरतोददा-च्छतंबद्वानिसप्तचेतिश्रुत्युक्तानिसप्ताधिकशतंबद्वानिश्चासुकेनोत्तरश्लोकेचतुर्दशलक्षत्वेनसंगृहीतानि अदात्कर्मणिमष्णारेनियुतानिचतुर्दशेति एवंचतुर्दशलक्षाणांसप्ताधिकशतंभागोबद्वमित्युक्तं इयंचबद्वसंख्याश्लोकेनसंगृह्यते चतुर्दशानांलक्षाणांसप्ताधिकशतांशकः बद्वंचतुरशीत्यग्रसहस्राणित्रयोदश २५ देवानामपिमायांवैभवमत्यगात् अत्यशेत यतःगुरुंपूज्यंहरिमाययौप्राप्तः तदंशभवत्वात् मायवत्तरइतिपाठेहरस्वश्रुत्यनुसारेण मायावतांश्रेष्ठःहरिरेवासावित्यर्थः २६ मृगान्श्रेष्ठगजान् भद्रमंद्रमृगादयोगजजातिभेदाः मष्णारेइत्यस्यश्रुतिपदस्यव्याख्यानंकर्मणीति कस्मिंश्चित्कर्मविशेषेकेचित्तुमष्णारेतीर्थइतिव्याचक्षते
२७ २८ २९

पुरादेवान्जित्वायेऽसुरारसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे तेः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियोरसातलंनीताःसतीः पुनराहरत् आनिन्ये प्राणिभिरन्येर्मनुष्यादिभिः सहनीताइति-
वा पणिभिरिति पाठेपणयोऽसुरास्तैर्नीताःसतीः यद्वा पणयोदूतास्तैर्दूतान्प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ३० त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् चक्रंसेनाआज्ञावा ३१ तस्यैवे
राग्येणमोक्षप्रकारमाह सइति मृषेतिविचार्येत्तिशेषः ३२ नानुरूपाः मत्सदृशानभवंतीति भर्त्राईरितेसति व्यभिचारशंकयाऽस्मांस्त्यक्ष्यतीतिभयात्पुत्रान्जघ्नुः पुनःपुत्राणांदर्शने
वैसादृश्यानुसंधानेनत्यजेत् नान्यथेत्याशयेनहतवत्यः ३३ वितथेव्यर्थेसतितदर्थंपुत्रार्थंमरुत्सोमेनयागेनयजतस्तस्य प्रसन्नाःसंतोमरुतोभरद्वाजंनामपुत्रमुपाददुः समर्पयामा
सुः ३४ मरुतांभरद्वाजागमप्रकारंप्रदर्शयन्नाह अंतर्वत्न्यामितिचतुर्भिः अंतर्वत्न्यांगर्भिण्यांभ्रातुरुतथ्यस्यपत्न्यांममतायांचौर्येणमैथुनायकदाचित्प्रवृत्तोबृहस्पतिः तदाद्वितीयग
र्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकंगर्भस्थेनवारितः ततःक्रुद्धोबृहस्पतिरंधोभवेतितंगर्भंशप्त्वाबलाद्वीर्यंन्यषिंचत् ततोबृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थोदीर्घतमाअंधोबभूव तेनचतद्वीर्यंपार्ष्णि
प्रहारेणयोनेर्बहिः निःसारितंभूमौपतितंसद्यएवकुमारोऽभवत् ३५ तंचपरवीर्यजंभर्तुस्त्यागात् विशंकितांसतींत्यक्तुकामांममतांप्रतिसुराः एनंबृहस्पतेर्ममतायाश्चविवादरूपंश्लो
कंजगुः किमर्थंजगुः अतआह तस्यनामनिरुच्यतेयेनतत् तन्नामनिर्वचनेनैवभर्तुस्त्यागशंकामपाकर्तुमित्यर्थः ३६ तत्रपुत्रंत्यक्तुकामांतांममतांबृहस्पतिराह हेमूढेइमंपुत्रंभरपुषाण

जित्वापुराऽसुरादेवान्येरसौकांसिभेजिरे देवस्त्रियोरसांनीताःप्राणिभिःपुनराहरत् ३० सर्वकामान्दुदुहतुःप्रजानांतस्यरोदसी समास्त्रिणवसाहस्रीर्दिक्षुचक्रमवर्तयत् ३१ ससम्राड्लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियम् चक्रंचास्खलितंप्राणान्मृषेत्युपरराम ह ३२ तस्यासन्नृपवैदर्भ्यःपत्न्यस्तिस्रःसुसम्मताः जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपाइतीरिते ३३ तस्यैवंवितथेवंशेतदर्थंयजतःसुतम् मरुत्सोमेनमरुतोभरद्वाजमुपाददुः ३४ अंतर्वत्न्यांभ्रातृपत्न्यांमैथुनायबृहस्पतिः प्रवृत्तोवारितोगर्भंशप्त्वावीर्यमवासृजत् ३५ तंत्यक्तुकामांममतांभर्तृत्यागविशंकिताम् नामनिर्वचनंतस्यश्लोकमेनंसुराजगुः ३६ मूढेभरद्वाजमिमंभरद्वाजंबृहस्पते यातौयदुक्त्वापितरौभरद्वाजस्ततस्त्वयम् ३७ चोद्यमानासुरैरेवंमत्वावितथमात्मजम् व्यसृजन्मरुतोबिभ्रन्दत्तोयंवितथेऽन्वये ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेविंशोऽध्यायः २० श्रीशुकउवाच वितथस्यसुतोमन्युर्बृहत्क्षत्रोजयस्ततः महावीर्योनरोगर्गःसंकृतिस्तुनरात्मजः १ गुरुश्चरंतिदेवश्चसंकृतेःपांडुनंदन रंतिदेवस्यहियशइहामुत्रचगीयते २

भर्तुर्बिभेमीतिचेत्तत्राह द्वाजमेकस्यक्षेत्रे अन्यस्यबीजादित्येवंद्वाभ्यांजातमतस्तस्याप्ययंपुत्रइति नतस्माद्भयशंकेत्यर्थः एवमुक्तासतीतंप्रत्याह हेबृहस्पतेत्वमिमंभरयतः
द्वाजंद्वाभ्यामावाभ्या मन्यायतोजातम् अतोनाहमेकाकिनीभरामीत्यर्थः यद्यस्मादेवमुक्त्वापितरौममताबृहस्पतीविवदमानौपुत्रंपरित्यज्ययातौ ततोहेतोरयं
भरद्वाजइति पाठांतरेयस्यत्यागदुःखात्पितरौयातावित्यर्थः ३७ वितथंव्यभिचारसंभवात् तमात्मजंवितथंनिरर्थकंमत्वाममताव्यसृजत् तत्याज पाठांतरे आदिजंप्र
थमजंभर्तुर्वीर्याज्जातमेवमुख्यमात्मजंमत्वा बृहस्पतेर्जातंतत्याजेत्यर्थः एवंतयात्यक्तंमरुतोऽबिभ्रन् अबिभरुः तदेवंमरुद्भिःप्राप्तोयंभरतस्यान्वयेवितथेसतिदत्तः ३८
इतिनवमस्कंधेटीकायांविंशोऽध्यायः २० एकविंशेतुदौष्यंतेःसुतस्यान्वयउच्यते रंतिदेवाजमीढादेर्यत्रकीर्तिःप्रतन्यते १ भरतस्यान्वयेवितथेसतिदत्तत्वाद्वित-
थसंज्ञोभरद्वाजः सचब्राह्मणोऽपिभरतस्यदत्तः पुत्रोजातइतितद्वंशोनुक्रम्यते वितथस्यसुतोमन्युः तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पंचपुत्राबभूवुः १ २ ४ ५

वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियद्यं प्राप्नुवत् वित्तं भोग्यं यस्य तदेवाह बुभुक्षतोऽपि सतो लब्धं लब्धं ददतः तत्प्रपंचयति निष्किं-
चनस्येत्यादिसार्द्धैः पंचदशभिः ३ अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः घृतादित्रयाणां द्वंद्वैक्यं तोयं च ४ ५ ६ अथान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् विभक्तस्य कुटुंबार्थमन्नादिकं विभक्तव-
तः ७ सगणाय श्वयूथसहिताय ८ ९ उच्छेषमुर्वरितमेकमेव तर्पयतीति १० ११ परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तुमाशास्ते नेति अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि
मोक्षमपि चाहं न कामये तर्हि किं कामयसे तदाह अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखं तन्नद्धो कृरूपेणांतः स्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये येन तद्दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वे
अदुःखा भवंति १२ ननु दुःखं किमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह क्षुत्तृडिति कृपणस्य जंतोर्जीवनहेतोः जलस्यार्पणात् मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः

वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः । निष्किंचनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ३ व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल । घृतपायससंयावं तो-
यं प्रातरुपस्थितम् ४ कृच्छ्रप्राप्तकुटुंबस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथुः । अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ५ तस्मै संव्यभजत्सोऽन्नमादृत्य
श्रद्धयान्वितः । हरिं सर्वत्र संपश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ६ अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते । विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ७
याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः । राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ८ स आदृत्यावशिष्टं यद्बहुमानपुरस्कृतम् । तच्च दत्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः
श्वपतये विभुः ९ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् । पास्यतः पुल्कसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे १० तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ।
कृपया भृशसंतप्त इदमाहामृतं वचः ११ न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामष्टर्धियुक्तामपुनर्भवं वा । आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामंतःस्थितो येन भवंत्यदुः-
खाः १२ क्षुत्तृट्श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः । सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे १३ एवं प्रभाष्य पानीयं
म्रियमाणः पिपासया । पुल्कसायाददाद्धीरो निसर्गकरुणो नृपः १४ तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् । आत्मानं दर्शयांचक्रुर्माया विष्णुविनि-
र्मिताः १५ स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः । वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम् १६ ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः । मायागुणम-
यी राजन्स्वप्नवत्प्रत्यलीयत १७ तत्प्रसंगानुभावेन रंतिदेवानुवर्तिनः । भगवन्योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः १८ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्रा-
द्ब्रह्म ह्यवर्तत । दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः १९ पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः । बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरम्
२० अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः । अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः २१ अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः । बृहत्कायस्ततस्त-
स्य पुत्र आसीज्जयद्रथः २२ तत्सुतो विशदस्तस्य सेनाजित्समजायत । रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः २३

१३ इत्येवं संभाष्य १४ त्रिभुवनाधी-
शाः ब्रह्मादयः मायाः तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः संत इत्यर्थः १५ परं केवलं वासुदेवे भक्त्या नमश्चक्रे न तु तान् किमपि याचितवान् १६ अनन्यराध-
सः ईश्वरातिरिक्तफलांतरानपेक्षस्य प्रत्यलीयत आत्मन्येव लीना बभूव १७ १८ मन्युसुतस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह गर्गादिति महावीर्यस्य वंशमाह दुरितक्षयः
तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः १९ कथंभूताः ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गतास्ते मन्युपुत्राणां पंचानां ज्येष्ठस्य वंशमाह बृहत्क्षत्रस्येति य-
त्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः २० अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः २१ अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् २२ २३ ध ध ध

पारस्यतनयोनीपः नीपस्यपुत्रशतम् २४ सएवकृत्व्यांकृत्वीसंज्ञायांशुककन्यायांब्रह्मदत्तंजनयामास तदुक्तंहरिवंशादिषु पराशरकुलोत्पन्नःशुकोनाममहायशाः व्यासा दरण्यांसंभूतोविधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् सतस्यांपितृकन्यायांवीरिण्यांजनयिष्यति कृष्णंगौरंप्रभुंशंभुंतथाभूरिश्रुतंजयम् कन्यांकीर्तिमतींषष्ठींयोगिनींयोगमातरम् ब्रह्मदत्त स्यजननींमहिषीमणुहस्यचेति यद्यपिशुकउत्पत्त्यैवविमुक्तसंगोनिर्गतः तथापिविरहातुरंव्यासमनुयांतंदृष्ट्वाच्छायाशुकंनिर्मायगतवान् तदभिप्रायेणैवगार्हस्थ्यादिव्यवहारइ त्यविरोधः सब्रह्मदत्तोयोगीगाविवाचिसरस्वत्यां २५ सएवयोगतंत्रंचकार बार्हदीषवाः बृहदिषोर्वंश्याइमेदीर्घलमार्षं २६ कृपार्श्वकृतत्कृपार्श्वस्यपिता २७ प्राच्यसाम्नांषट्संहिता

रुचिराश्वसुतःपारः पृथुसेनस्तदात्मजः पारस्यतनयोनीपस्तस्यपुत्रशतंत्वभूत् २४ सकृत्व्यांशुककन्यायांब्रह्मदत्तमजीजनत् सयोगीगाविभार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् २५ जैगीषव्योपदेशेनयोगतंत्रंचकारह उदक्स्वनस्ततस्तस्मात्भल्लादोबार्हदीषवाः २६ यवीनरोद्विमीढस्यकृतिमांस्तत्सुतःस्मृतः नाम्नासत्यधृतिर्यस्यदृढनेमिःसुपार्श्वकृत् २७ सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्यपुत्रःसन्नतिमांस्ततः कृतीहिरण्यनाभाद्योयोगंप्राप्यजगौस्मषट् २८ संहिताःप्राच्यसाम्नांवैनीपोह्युग्रायुधस्ततः तस्यक्षेम्यःसुवीरोथसुवीरस्यरिपुंजयः २९ ततोबहुरथोनामपुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् नलिन्यामजमीढस्यनीलःशांतिःसुतस्ततः ३० शांतेःसुशांतिस्तत्पुत्रःपुरुजोर्कस्ततोऽभवत् भर्म्याश्वस्तनयस्तस्यपंचासन्मुद्गलादयः ३१ यवीनरोबृहदिषुःकांपिल्यःसंजयःसुताः भर्म्याश्वः प्राहपुत्रामेपंचानांरक्षणायहि ३२ विषयाणामलमिमेइतिपंचालसंज्ञिताः मुद्गलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तंगोत्रंमौद्गल्यसंज्ञितम् ३३ मिथुनंमुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासःपुमानभूत् अहल्याकन्यकायस्यांशतानंदस्तुगौतमात् ३४ तस्यसत्यधृतिःपुत्रोधनुर्वेदविशारदः शरद्वांस्तत्सुतोयस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ३५ शरस्तंबेऽपतद्रेतोमिथुनंतदभूच्छुभम् तद्दृष्ट्वाकृपयागृण्हाच्छंतनुर्मृगयांचरन् कृपःकुमारःकन्याचद्रोणपत्न्यभवत्कृपी ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेएकविंशोऽध्यायः २१ श्रीशुकउवाच मित्रेयुश्चदिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतोनृप सुदासःसहदेवोथसोमकोजंतुजन्मकृत् १ तस्यपुत्रशतंतेषांयवीयान्पृषतःसुतः द्रुपदाद्द्रौपदीतस्यधृष्टद्युम्नादयःसुताः २ धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याःपंचालकाइमे योजमीढसुतोह्यन्यऋक्षःसंवरणस्ततः ३ तपत्यांसूर्यकन्यायांकुरुक्षेत्रपतिःकुरुः परिक्षित्सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्चकुरोःसुताः ४ सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्यवनोऽथततःकृती वसुस्तस्योपरिचरोबृहद्रथमुखास्ततः ५ कुशांबमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्चचेदिपाः बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्यतत्सुतः ६

जैगीषव्यभज्याध्यापितवान् २८ २९ अजमीढस्यवंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणाबभूवुः बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेतिवंशद्वयमुक्तम् तस्यैववंशांतरमाह नलिन्यामितियावत्समाप्ति ३० ३१ मुद्गलःएकः यवीनरादयश्चत्वारइत्येवंपंच ३२ ३३ भार्म्यात्भर्म्याश्वपुत्रात् मिथुनंचाभूत तदेवाह दिवोदासःपुमान् अहल्याचकन्यकेति ३४ ३५ ३६ इतिनवमस्कंधेटीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः २१ द्वाविंशेतुदिवोदासवंशमुक्त्वाऽथवर्णिताः ऋक्षवंशेजरासंधपार्थदुर्योधनादयः १ १ तस्यसोमकस्यपुत्राणांशतंबभूव तेषांजंतुर्ज्येष्ठः यवीयान्पृषतः २ अजमीढस्यैववंशांतरमाह यइतिर्तः संवरणात्कुरुः ३ ४ तस्यसुधनिनः उपरिचरोवसुः तस्यवसोः बृहद्रथोमुखमादिर्येषाम् ५ तानेवाह कुशांबेति तत्सुतः पुष्पवान्जज्ञे तस्यापत्यंसत्याहितइतियोज्यम् ६

७ जरयाराक्षस्या ८ यत् यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परिक्षिदनपत्यः जान्हवः जन्होःपुत्रः ९ अतोराधिकाद युतोभूदित्यर्थः १० ११ तस्यप्रतीपस्यदेवापिशंतनुबाल्हि
काः १२ प्राक्पूर्वजन्मनि महाभिषइतिसंज्ञायस्यसः १३ यदादेवोनववर्षतदा शंतनुस्तत्र कारणंब्राह्मणान् पप्रच्छ १४ ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुते यो
ग्रजेस्थितेपरिवेत्तासविज्ञेयः परिवित्तिस्तुपूर्वजइतिस्मृतेः योऽग्रभुक् भुवमग्रतोभुनक्ति अयंत्वादृशोऽपिपरिवेत्तैवभवति अतस्तद्दोषपरिहारायराज्यमग्रजायदेहि
ततोदृष्टिर्भाविष्यतीत्येवमुक्तः १५ शंतनुर्वनंगत्वाज्येष्ठं छंदयामासराज्ञः प्रजापालनादिः परोधर्मः अतस्त्वंराज्यंस्वीकुर्विति प्रार्थितवान् ततः पूर्वमेवतस्यमंत्रिणा अश्म

जज्ञे सत्याहितोपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतोजन्हुः अन्यस्यां चापिभार्यायां शकले द्वेबृहद्रथात् ७ तेमात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसंधिते जीवजी
वेति क्रीडंत्या सरासंधोऽभवत्सुतः ८ ततश्च सहदेवोऽभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः परिक्षिदनपत्योभूत्सुरथोनामजान्हवः ९ ततोविदूरथस्तस्मा
त्सार्वभौमस्ततोऽभवत् जयसेनस्तत्तनयोराधिकोऽतोऽयुतोह्यभूत् १० ततश्चक्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्यच ऋष्यस्तस्यदिलीपोभू
त्प्रतीपस्तस्यचात्मजः ११ देवापिःशंतनुस्तस्यबाल्हीकइतिचात्मजाः पितृराज्यंपरित्यज्यदेवापिस्तुवनंगतः १२ अभवच्छंतनूराजाप्राङ्महा
भिषसंज्ञितः यंयंकराभ्यांस्पृशतिजीर्णंयौवनमेतिसः १३ शांतिमाप्नोतिचैवाग्र्याकर्मणातेनशंतनुः समाद्वादशतद्राज्येनववर्षयदाविभुः १४
शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रभुक् राज्यंदेह्यग्रजायाशुपुरराष्ट्रविवृद्धये १५ एवमुक्तोद्विजैर्ज्येष्ठंछंदयामाससोऽब्रवीत् तन्मंत्रिप्रहितै
र्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितोगिरा १६ वेदवादातिवादान्वैतदादेवोववर्षह देवापिर्योगमास्थायकलापग्राममाश्रितः १७ सोमवंशेकलौनष्टेकृतादौ
स्थापयिष्यति बाल्हीकात्सोमदत्तोभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः १८ शलश्चशंतनोरासीद्गंगायांभीष्मआत्मवान् सर्वधर्मविदांश्रेष्ठोमहाभागव
तःकविः १९ वीरयूथाग्रणीर्येनरामोऽपियुधितोषितः शंतनोर्दासकन्यायांजज्ञेचित्रांगदःसुतः २० विचित्रवीर्यश्चावरजोनाम्नाचित्रांगदोह
तः यस्यांपराशरात्साक्षादवतीर्णोहरेःकला २१ वेदगुप्तोमुनिःकृष्णोयतोऽहमिदमध्यगाम् हित्वास्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः
२२ मह्यंपुत्रायशांतायपरंगुह्यमिदंजगौ विचित्रवीर्योऽथोवाहकाशिराजसुतेबलात् २३ स्वयंवरादुपानीतेअंबिकांबालिकेउभे तयो
रासक्तहृदयोगृहीतोयक्ष्मणामृतः २४ क्षेत्रेऽप्रजस्यवैभ्रातुर्मात्रोक्तोबादरायणः धृतराष्ट्रंचपांडुंचविदुरंचाप्यजीजनत् २५

रायसंज्ञेन देवापिंपाखंडीकृत्यराज्यानर्हंकर्तुंयेप्रहिताःविप्राः तैःपाखंडमताश्रययागिरा वेदात्भ्रंशितःसन् १६ वेदवादस्यातिवादान्निंदावचनानिसोऽब्रवीत् ततस्त
स्यपातित्येनराज्यानर्हत्वेजातेशंतनोर्दोषाभावात् देवोववर्षेत्यर्थः १७ ततःसोमदत्तात् भूरिःभूरिश्रवाः शलश्चेतित्रयः १८ १९ रामोजामदग्न्यः दासकन्यामिति उपरिच
रस्यवसोर्वीर्येणमत्स्यगर्भादुत्पन्नादासैः कैवर्तैःपालिताअतोदासकन्येतिप्रसिद्धायांसत्यवत्यां २० नाम्नातत्समाननाम्नाचित्रांगदेनगंधर्वेणयुद्धेहतः यस्यांसत्यवत्यांशं
तनुपरिग्रहात्पूर्वमेव २१ वेदागुप्तःयेन यतोऽहंजातः इदंभागवतंचाध्यगामधिगतवानस्मि २२ २३ स्वयंवरात् भीष्मेणबलादुपानीते २४ मात्रासत्यवत्याउक्तइतिनिषेधाभाव
माह अपतिरपत्यलिप्सुर्देवरात्गुरुप्रयुक्ताहृतुमतीयादित्यादिवचनात् २५

दुःशलानामकन्याचजज्ञे २६ अरण्येमृगशापात् मैथुनेनरुद्धस्यप्रतिबद्धस्य २७ नासत्यदस्राभ्यामश्विनीकुमाराभ्याम् पंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्यः पंचाभवन् २८ २९ न-
यापरेभार्यांतरेषु ३० कालीचान्याभीमस्यभार्या तस्यांभीमसेनात्सर्वगतोनामपुत्रोऽभवदित्यर्थः ३१ उलूप्यांनागकन्यायांमणिपूरपतेः सुतायांपुत्रिकाधर्मेणदत्तायांबभ्रु
वाहनमसूत अतस्तत्सुतः सन्नपितुः पुत्रिकासुतः मातामहसुतइत्यर्थः ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ तुरंगंहयंपुरोहितंकृत्वा ३७ भविष्यानाह तस्यपुत्रइतियावत्समाप्ति या

गांधार्यांधृतराष्ट्रस्यजज्ञेपुत्रशतंनृप तत्रदुर्योधनोज्येष्ठोदुःशलाचापिकन्यका २६ शापान्मैथुनरुद्धस्यपांडोःकुंत्यांमहारथाः जाताधर्मा-
निलेंद्रेभ्योयुधिष्ठिरमुखास्त्रयः २७ नकुलःसहदेवश्चमाद्र्यांनासत्यदस्रयोः द्रौपद्यांपंचपंचभ्यःपुत्रास्तेपितरोऽभवन् २८ युधिष्ठिरात्प्रतिविं
ध्यःश्रुतसेनोवृकोदरात् अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तुशतानीकस्तुनाकुलिः २९ सहदेवसुतोराजन्श्रुतकर्मातथापरे युधिष्ठिरात्तुपौरव्यांदेवको
ऽथघटोत्कचः ३० भीमसेनाद्धिडिंबायांकाल्यांसर्वगतस्ततः सहदेवात्सुहोत्रंतुविजयासूतपार्वती ३१ करेणुमत्यांनकुलोनिरमित्रंतथाऽ
र्जुनः इरावंतमुलूप्यांवैसुतायांबभ्रुवाहनम् मणिपूरपतेःसोऽपितत्पुत्रःपुत्रिकासुतः ३२ तवतातःसुभद्रायामभिमन्युरजायत स
र्वातिरथजिद्वीरउत्तरायांततोभवान् ३३ परिक्षीणेषुकुरुषुद्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा त्वंचकृष्णानुभावेनसजीवोमोचितोंऽतकात् ३४ तवे
मेतनयास्तातजनमेजयपूर्वकाः श्रुतसेनोभीमसेनउग्रसेनश्चवीर्यवान् ३५ जनमेजयस्त्वांविदित्वातक्षकान्निधनंगतम् सर्पान्वैसर्पयज्ञा
ग्नौसहोष्यतिरुषान्वितः ३६ कावषेयंपुरोधायतुरंतुरगमेधयाट् समंतात्पृथिवींसर्वांजित्वायक्ष्यतिचाध्वरैः ३७ तस्यपुत्रःशतानीको
याज्ञवल्क्यात्त्रयींपठन् अस्त्रज्ञानंक्रियाज्ञानंशौनकात्परमेष्यति ३८ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः असीमकृष्णस्तस्यापि
नेमिचक्रस्तुतत्सुतः ३९ गजाह्वयेहृतेनद्याकौशांब्यांसाधुवत्स्यति उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथःसुतः ४० तस्माच्चवृष्टिमांस्तस्य
सुषेणोऽथमहीपतिः सुनीथस्तस्यभवितानृचक्षुर्यत्सुखीनलः ४१ परिप्लवःसुतस्तस्मान्मेधावीसुनयात्मजः नृपंजयस्ततोदूर्वस्तिमिस्तस्मा
ज्जनिष्यति तिमेर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकःसुदासजः ४२ शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यंबहीनरः दंडपाणिर्निमिस्तस्यक्षेमकोभवितानृपः
४३ ब्रह्मक्षत्रस्यवैप्रोक्तोवंशोदेवर्षिसत्कृतः क्षेमकंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यतिवैकलौ ४४ अथमागधराजानोभवितारोवदामिते भवितास
हदेवस्यमार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ४५ ततोयुतायुस्तस्यापिनिरमित्रोऽथतत्सुतः सुनक्षत्रःसुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथकर्मजित् ४६ ततःसुतं
जयाद्विप्रःशुचिस्तस्यभविष्यति क्षेमोऽथसुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रःशमस्ततः ४७

ज्ञवल्क्यात्क्रियाज्ञानंपरंचात्मानंशौनकात्प्राप्स्यति अस्त्रज्ञानंचकृपाचा
र्यादितिद्रष्टव्यम् याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्यकृपादस्त्राण्यवाप्यांतेवैष्णवोक्तेः कचित्तुअस्त्रज्ञानंकृपादित्येवपाठः ३८ ३९ ४० यद्यस्मात्सुखीनलःपुत्रः ४१ तस्मात्पारि
प्लवान् सुनयः तस्यात्मजोमेधावीत्यर्थः तस्मात्सुदासः ततः शतानीकइत्यर्थः ४२ ४३ ४४ बृहद्रथस्यजरासंधः तस्यसहदेवस्तस्यमार्जारिः यस्मान्मार्जारेःश्रुतश्रवाः
४५ ४६ ४७

सहस्रसंवत्सरमेते भाव्याः भूपालाः ततः परं भाव्यान् द्वादशस्कंधे वक्ष्यति ४८ इतिनवमस्कंधेटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशे त्वनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्चा
न्वयः क्रमात् यदोश्च वंशोऽनुक्रांतो यावज्ज्यामघसंभवः १ तदेवं ययातेः पुत्राणां पंचमस्य पूरोर्वंशोऽनुक्रांतः इदानींचतुर्थस्य वंशमनुक्रामति अनोरिति कर्णस्य जगती

क्षेमात्सेनोथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः सुनीथः सत्याजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुंजयः बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ४८ इ-
तिश्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ श्रीसुकउवाच अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः सभानरा
त्कालनरः सृंजयस्तत्सुतस्ततः १ जनमजयस्तस्य पुत्रो महाशालो महामनाः उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ शिबिर्वनः शमिर्दक्षश्च
त्वारोशीनरात्मजाः २ वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकय आत्मजाः शिबेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ३ ततो हेमोथ सुतपा बलिः सुतप-
सोऽभवत् अंगवंगकलिंगाद्याः सुह्मपुंड्राध्रसंज्ञिताः ४ जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् षडिमान् प्राच्यकांश्च ते
५ खनपानोंऽगतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजः ६ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा शांतां स्वकन्यां
प्रायच्छदृष्यशृंग उवाह ताम् ७ देववर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिंगनार्हणैः ८ सतु राज्ञोनपत्यस्य
निरूप्येष्टिं मरुत्वतः प्रजामदाद्दशरथो येन लेभेऽप्रजः प्रजाः ९ चतुरंगो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सु-
ताः १० आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः विजयस्तस्य संभूत्यां ततो धृतिरजायत ११ ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माऽधिरथस्ततः योसौ
गंगातटे क्रीडन् मंजूषांतर्गतं शिशुम् १२ कुंत्यापविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतम् वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपतेः १३ द्रुह्योश्च तन-
यो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः आरब्धस्तस्य गांधारस्तस्य धर्मः सुतो धृतः १४ धृतस्य दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम् म्लेच्छाधिपतयोऽभू
वन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः १५ तुर्वसोश्च सुतो वन्हिर्वन्हेर्भर्गोऽथ भानुमान् त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करंधम उदारधीः १६ मरुतस्तत्सुतो
ऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् दुष्यंतः सपुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः १७ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं
नृणाम् १८ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिः १९ यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रु-
ताः चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः २० महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुंतेः पिता ततः २१ सोऽ
हंजिरभवत्कुंतेर्महिष्मान् भद्रसेनकः दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनकात्मजाः २२ अर्जुनः कृतवी-
र्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः २३

पंतारित्यंतेन १ तस्य जनमेजयस्य महाशीलः महामनाः चत्वार उशीनरात्मजाः संधि
रार्थः २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ सदुष्यंतः स्ववंशं पौरववंशम् १७ १८ १९ प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः २० २१ कुंतेः सोहंजिः सो
हंजेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः तस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ कृतवीर्यस्य जनकः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः २२ २३ ७ ७

२४ अनष्टमविनाशंवित्तंयेनतथाविधंस्मरणंयस्यसः अक्षय्यंषड्वस्तुषडिंद्रियविषयंबुभुजे २५ २६ और्वस्यतेजसासगरेणोपसंहृतमित्यर्थः २७ तेषांतालजंघपुत्राणां-
ज्येष्ठः तस्यमधोः पुत्रशतंवृष्णिर्ज्येष्ठोयस्मिन् यतोमधोर्वृष्णेर्यदोश्चहेतोरिदंकुलं २८ २९ ३० चतुर्दशमहारत्नानितत्तज्जातिश्रेष्ठानियस्यसः तानिचमार्कंडेयपुराणेव
र्णितानि गजवाजिरथस्त्रीषुनिधिमाल्यांबरद्रुमाः शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानिचतुर्दशेति दशानांपत्नीसहस्राणांभार्यासुतस्यप्रत्येकंलक्षंलक्षमित्येवंतासुपुत्राणांदशल
क्षसहस्राणिजनयामास पृथुश्रवाः पृथुयशाइत्यादयः षट्प्रधानाःश्रेष्ठायेषांतेषांमध्येयेचआत्मजाआसन् तान्शृणु तानेवाह पुरुजिदिति ३१ ३२ ३३ भार्याभयादेवैकभा

ननूनंकार्तवीर्यस्यगतिंयास्यंतिपार्थिवाः यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः २४ पंचाशीतिसहस्राणिह्यव्याहतबलःसमाः अनष्टवि
त्तस्मरणोबुभुजेक्षय्यषड्वसु २५ तस्यपुत्रसहस्रेषुपंचैवोर्वरितामृधे जयध्वजःशूरसेनोवृषभोमधुरूर्जितः २६ जयध्वजात्तालजंघस्त
स्यपुत्रशतंत्वभूत् क्षत्रंयत्तालजंघाख्यमौर्वतेजोपसंहृतम् २७ तेषांज्येष्ठोवीतिहोत्रोवृष्णिःपुत्रोमधोःस्मृतः तस्यपुत्रशतंत्वासीद्वृष्णि-
ज्येष्ठंयतःकुलम् २८ माधवावृष्णयोराजन्यादवाश्चेतिसंज्ञिताः यदुपुत्रस्यचक्रोष्टोःपुत्रोवृजिनवांस्ततः २९ श्वाहिस्ततोरुशेकुर्वै तस्यचि
त्ररथस्ततः शशबिंदुर्महायोगीमहाभोगोमहानभूत् ३० चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः तस्यपत्नीसहस्राणांदशानांसुमहायशाः
३१ दशलक्षसहस्राणिपुत्राणांतास्वजीजनत् तेषांतुषट्प्रधानानांपृथुश्रवसआत्मजः ३२ धर्मोनामोशनास्तस्यहयमेधशतस्ययाट्
तत्सुतोरुचकस्तस्यपंचासन्नात्मजाःशृणु पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्यामघसंज्ञिताः ३३ ज्यामघस्त्वप्रजोप्यन्यांभार्यांशैव्यापतिर्भयात्
नाविंदच्छत्रुभवनाद्भोज्यांकन्यामहारषीत् ३४ रथस्थांतांनिरीक्ष्याहशैव्यापतिममर्षिता केयंकुहककमत्स्थानंरथमारोपितेतिवै ३५ स्नु
षातवेत्यभिहितेस्मयंतीपतिमब्रवीत् अहंवंध्यासपत्नीचस्नुषामेयुज्यतेकथम् ३६ जनयिष्यसियंराज्ञितस्येयमुपपज्यते अन्वमोदंततद्विश्वे
देवाःपितरएवच ३७ शैव्यागर्भमधात्कालेकुमारंसुषुवेशुभम् सविदर्भइतिप्रोक्तउपयेमेस्नुषांसतीम् ३८ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेनवमस्कंधेयदुवंशानुवर्णनेत्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीशुकउवाच तस्यांविदर्भोजनयत्पुत्रौनाम्नाकुशक्रथौ तृतीयंरोमपा-
दंचविदर्भकुलनंदनम् १ रोमपादसुतोबभ्रुर्बभ्रोःकृतिरजायत उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयोनृप २

र्यस्यवंध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्यतत्
द्रूपमेवपुत्रप्रदमभवदितिदर्शयन्नाह ज्यामघस्त्विति ३४ ३५ यदिमेसपत्नीस्यात्तर्हिस्नुषेयंयुज्येतापि नत्वेतदस्तीत्याह असपत्नीचेति ३६ अतिभयव्याकुलआहजन-
यिष्यसीति भार्याभयप्रकंपमानस्विन्नसर्वांगस्यराज्ञः प्राणसंकटमालोक्यानुकंपितास्तेनपूर्वंबहुकालमाराधिताश्चविश्वेदेवाः पितरश्चतथेत्यन्वमोदंत ३७ ततश्चदे
वताप्रसादेनजनयिष्यसीतिप्रतिवचनमुहूर्तगुणेनचनिवृत्तरजस्काऽपिशैव्यागर्भमधात् तस्यचमहिमापराशरादिभिरुक्तः यथोक्तम् भार्यावश्यास्तुयेकेचित् भविष्यं
त्यथवामृताः तेषांतुज्यामघः श्रेष्ठःशैव्यापतिरभून्नृपइति ३८ इतिनवमेटीकायांत्रयोविंशोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेविदर्भस्यपुत्रत्रयसमुद्भवाः वंशानानासुखाःप्रोक्ता
रामकृष्णाद्ववावधि १ चैद्यादयोदमघोषादयः २

३ ततोदशरथाच्छकुनिः पुराणांतरादेवमादिविशेषोद्रष्टव्यः ४ ततः कुरुवशादनुः ५ अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ६ महाभोजश्चेत्येवंसप्त मारिषहेआर्य ७ ८ ९ ततस्तदु पदेशेनयेपंचषष्ठ्यादिसंख्याः पुरुषास्ते अमृतत्वंमोक्षंप्राप्ताः १० ११ तस्ययुधाजितः शिनिरनमित्रश्च १२ तस्यसत्यकः १३ सत्यकस्यपुत्रोयुयुधानः तस्यजयस्तस्यकु णिः ततः कुणेर्युगंधरः अनमित्रस्यैवापरः वृष्णिर्नामपुत्रः १४ अक्रूरः प्रमुखोयेषामित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः १५ अतोऽक्रूरातिरिक्तान्द्वादशदर्शयति आसं

क्रथस्यकुंतिःपुत्रोऽभूद्वृष्णिस्तस्याथनिर्वृतिः ततोदशार्होनाम्नाऽभूत्तस्यव्योमःसुतस्ततः ३ जीमूतोविकृतिस्तस्ययस्यभीमरथःसुतः ततोन वरथःपुत्रोजातोदशरथस्ततः ४ करंभिःशकुनेःपुत्रोदेवरातस्तदात्मजः देवक्षत्रस्ततस्तस्यमधुःकुरुवशादनुः ५ पुरुहोत्रस्त्वनोःपुत्रस्तस्या युःसात्वतस्ततः भजमानोभजिर्दिव्योवृष्णिर्देवावृधोंऽधकः ६ सात्वतस्यसुताःसप्तमहाभोजश्चमारिष भजमानस्यनिम्लोचिःकिंकि णोवृष्णिरेवच ७ एकस्यामात्मजाःपत्न्यामन्यस्यांचत्रयःसुताः शताजिच्चसहस्राजिदयुताजिदितिप्रभो ८ बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोःश्लो कौपठंत्यमू यथैवशृणुमोदूरात्संपश्यामस्तथांऽतिकात् ९ बभ्रुःश्रेष्ठोमनुष्याणांदेवैर्देवावृधःसमः पुरुषाःपंचषष्टिश्चषट्सहस्राणिचाष्टच १० येऽमृतत्वमनुप्राप्ताबभ्रोर्देवावृधादपि महाभोजोऽपिधर्मात्माभोजाआसंस्तदन्वये ११ वृष्णेःसुमित्रःपुत्रोऽभूद्युधाजिच्चपरंतप शिनि स्तस्यानमित्रश्चनिम्नोऽभूदनमित्रतः १२ सत्राजितःप्रसेनश्चनिम्नस्याप्यासतुःसुतौ अनमित्रसुतोयोऽन्यःशिनिस्तस्याथसत्यकः १३ युयु धानःसात्यकिर्वैजयस्तस्यकुणिस्ततः युगंधरोऽनमित्रस्यवृष्णिःपुत्रोऽपरस्ततः १४ श्वफल्कश्चित्ररथश्चगांदिन्यांचश्वफल्कतः अक्रूरप्र मुखाआसन्पुत्राद्वादशविश्रुताः १५ आसंगःसारमेयश्चमृदुरोमृदुविद्गिरिः धर्मवृद्धःसुकर्माचक्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः १६ शत्रुघ्नोगंधमाद श्चप्रतिबाहुश्चद्वादश तेषांस्वसासुचीराख्याद्वावक्रूरसुतावपि १७ देववानुपदेवश्चतथाचित्ररथात्मजाः पृथुविदूरथाद्याश्चबहवोवृष्णि नंदनाः १८ कुकुरोभजमानश्चशुचिःकंबलबर्हिषः कुकुरस्यसुतोवन्हिर्विलोमातनयस्ततः १९ कपोतरोमातस्यानुःसखायस्यचतुंबुरुः अंधकाद्दुंदुभिस्तस्मादरियोतःपुनर्वसुः २० तस्याहुकश्चाहुकीचकन्याचैवाहुकात्मजौ देवकश्चोग्रसेनश्चचत्वारोदेवकात्मजाः २१ देववा नुपदेवश्चसुदेवोदेववर्द्धनः तेषांस्वसारःसप्तासन्धृतदेवादयोनृप २२ शांतिदेवोपदेवाश्रीदेवादेवरक्षिता सहदेवादेवकीचवसुदे वउवाहताः २३ कंसःसुनामान्यग्रोधःकंकःशंकुःसुहूस्तथा राष्ट्रपालोऽथसृष्टिश्चतुष्टिमानौग्रसेनयः २४

गइति १६ १७ पृथुरेकः विदूरथाद्या अन्येच बहवः विपृथुधामाद्याइतिपाठे आद्यशब्देनविदूरथोऽप्युक्तः ततश्चशूरोविदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः १८ कुकुरादयश्चत्वारोंऽधकस्यसु ताइतिज्ञेयम् तथाचपराशरः कुकुरोभजमानश्चशुचिः कंबलबर्हिषः तथाअंधकस्यपुत्राइति १९ अनोरंधकः अंधकात्दुंदुभिरित्यपितद्वचनादवज्ञेयम् २० २१ धृतदेवाआदिर्यासांशांतिदेवादीनांषण्णाम् २२ ताःसप्तऔग्रसेनयःउग्रसेनस्यसुताः २३ २४ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५

वसुदेवस्ययेअनुजादेवभागादयस्तेषांस्त्रियोभार्याः अंधकसुतानांचतुर्णांप्रथमस्यकुकुरस्यवंशउक्तः २५ द्वितीयस्यभजमानस्यवंशमाह शूरोविदूरथादिति भज
मानाच्चविदूरथः पुत्रोऽभूत् विदूरथाच्चशूरइति पराशरादिवचनात् सद्वा पृथुर्विदूरथाषाभ्वेतिपूर्वोक्तचित्ररथात्मजात् विदूरथात् २६ देवमीढस्ययः शूरोनामपुत्रः
तस्य देवमीढोहृदीकस्यैववसुतः यथाहपराशरः तस्यापिकृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्राबभूवुः देवमीढस्यशूरः तस्यापिमारिषानामपत्न्यभवत् २७ तस्यांचासौ
दशपुत्रानजनयत् वसुदेवपूर्वानिति २८ आनकाश्चनेदुः २९ हरेःप्रादुर्भावस्यस्थानं ३० पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुंतेरिति पंचभिः ३१

कंसाकंसवतीकंकाशूरभूराष्ट्रपालिका उग्रसेनदुहितरोवसुदेवानुजस्त्रियः २५ शूरोविदूरथादासीद्भजमानःसुतस्ततः शिनिस्तस्मा
त्स्वयंभोजोहृदीकस्तत्सुतामतः २६ देवबाहुःशतधनुःकृतवर्मेतितत्सुताः देवमीढस्यशूरस्यमारिषानामपत्न्यभूत् २७ तस्यांसजनया
मासदशपुत्रानकल्मषान् वसुदेवंदेवभागंदेवश्रवसमानकम् २८ सृंजयश्यामकंकंकशमीकंवत्सकंवृकम् देवदुंदुभयोनेदुरानकाय
स्यजन्मनि २९ वसुदेवंहरेःस्थानंवदंत्यानकदुंदुभिम् पृथाचश्रुतदेवाचश्रुतकीर्तिःश्रुतश्रवाः ३० राजाधिदेवीचैतेषांभगिन्यःपंचकन्य-
काः कुंतेःसख्युःपिताशूरोह्यपुत्रस्यपृथामदात् ३१ सापदुर्वाससोविद्यांदेवहूतीप्रतोषितात् तस्यावीर्यपरीक्षार्थमाजुहावरविंशुचिम् ३२
तदैवोपागतंदेवंवीक्ष्यविस्मयमानसा प्रत्ययार्थंप्रयुक्तामेयाहिदेवक्षमस्वमे ३३ अमोघंदर्शनंदेवि आधत्सेत्वयिचात्मजम् योनिर्यथानदु
ष्येतकर्ताहंतेसुमध्यमे ३४ इतितस्यांसआधायगर्भंसूर्योदिवंगतः सद्यःकुमारःसंजज्ञेद्वितीयइवभास्करः ३५ तंसात्यजन्नदीतोयेकृच्छ्रा
ल्लोकस्यबिभ्यती प्रपितामहस्तामुवाहपांडुर्वैसत्यविक्रमः ३६ श्रुतदेवांतुकारूषोवृद्धशर्मासमग्रहीत् यस्यामभूद्दंतवक्त्रऋषिशप्तोदि
तेःसुतः ३७ कैकेयोधृष्टकेतुश्चश्रुतकीर्तिमविंदत संतर्दनादयस्तस्यांपंचासन्कैकयाःसुताः ३८ राजाधिदेव्यामावंत्यौजयसेनोऽजनि ष्ट
दमघोषश्चेदिराजःश्रुतश्रवसमग्रहीत् ३९ शिशुपालःसुतस्तस्याःकथितस्तस्यसंभवः देवभागस्यकंसायांचित्रकेतुबृहद्बलौ ४० कं
सावत्यांदेवश्रवसःसुवीरइषुमांस्तथा कंकायामानकाज्जातःसत्यजित्पुरुजित्तथा ४१ सृंजयाराष्ट्रपाल्यांचवृषदुर्मर्षणादिकान् ह
रिकेशहिरण्याक्षौशूरभूम्यांचश्यामकः ४२ मिश्रकेश्यामप्सरसिवृकादीन्वत्सकस्तथा तक्षपुष्करशालादीन्दुर्वाक्ष्यांवृकआदध ४३ सु
मित्रार्जुनपालादीन्शमीकात्तुसुदामिनी कंकश्चकर्णिकायांवैऋतधामजयावपि ४४

कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससंपृथापरिचर्यादिनातोषया
मास ततश्चसातस्माद्देवहूतींदेवाह्वानहेतुंविद्यामवापतदाह सापेति ३२ देवमुपागतंवीक्ष्यसाप्राह प्रत्ययार्थंपरीक्षार्थंमयाविद्याप्रयुक्ता नतुत्वयाकिंचित्कार्यमित्यभिसंधि
ना अतोयाहीत्येवमुक्तोरविरुवाच ३३ अमोघंदेवदर्शनमिति कन्याऽहमितिचेत्तत्राह यथायोनिर्नदुष्येत तथाऽहंकर्ता करिष्यामि ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ आवं
त्यौविंदानुविंदौ ३९ तदेवंवसुदेवस्यभगिनीनांपतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणांनवानांपत्नीः पुत्रांश्चाह देवभागस्येतिनवभिः श्लोकार्द्धैः ४० ४१ ४२ ४३ ४४

वसुदेवस्यपत्नीः पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकादशभिः ४५ ४६ ४७ कौशल्याभद्रा ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ अष्टमस्तुस्वयमेवासीत् नतुकर्मादिनाहेतुनाताभ्यांजनि तोवा यतोसौहरिः ५५ तदेवोपपादयति यदेतित्रिभिः ५६ ईशस्यमायानियंतुः परस्य असंगस्य द्रष्टुः साक्षिणः आत्मनः सर्वगस्यनह्येवंभूतस्यमायाविनोदंविना जन्म नः कर्मणोवाहेतुः संभवतीत्यर्थः ५७ किंच यस्यमायाचेष्टितंपुंसोजीवस्यानुग्रहः नस्यजीवानुग्राहकस्य कुतः कर्मादि पारतंत्र्येणजन्मादिसंभवः अनुग्रहमेवाह हियस्मा नदेवस्थित्यादयं इष्यते प्रलयेलीनोपाधेर्जीवस्य धर्माद्यसंभवादुपाधिसृष्ट्यादिनाधर्मादिसंपादनेनानुग्रहः तथाआत्मलाभायमोक्षाय चेष्यते तत्रहेतुः तेनैवस्मर्यमाणेन

पौरवीरोहिणीभद्रामदिरारोचनाइला देवकीप्रमुखाआसन्पत्न्य आनकदुंदुभेः ४५ बलंगदंसारणंचदुर्मदंविपुलंध्रुवम् वसुदेवस्तुरो हिण्यांकृतादीनुदपादयत ४६ सुभद्रोभद्रवाहश्चदुर्मदोभद्रएवच पौरव्यास्तनयाह्येतेभूताद्याद्वादशाभवन् ४७ नंदोपनंदकृतक शूराद्यामदिरात्मजाः कौशल्याकेशिनंत्वेकमसूतकुलनंदनम् ४८ रोचनायामतोजाता हस्तहेमांगदादयः इलायामुरुवल्कादीन्यदु मुख्यानजीजनत् ४९ विपृष्ठोधृतदेवायामेकआनकदुंदुभेः शांतिदेवात्मजाराजन्श्रमप्रतिश्रुतादयः ५० राजानःकल्पवर्षाद्याउपदे वसुतादश वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तुषट्सुताः ५१ देवरक्षितयालब्धानवचात्रगदादयः वसुदेवःसुतानष्टावादधेसहदेवया ५२ पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मोवसूनिव वसुदेवस्तुदेवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ५३ कीर्तिमंतंसुषेणंचभद्रसेनमुदारधीः ऋजुंसम र्दनंभद्रंसंकर्षणमहीश्वरम् ५४ अष्टमस्तुतयोरासीत्स्वयमेवहरिःकिल सुभद्राचमहाभागातवराजन्पितामही ५५ यदायदेहधर्मस्य क्षयोवृद्धिश्चपाप्मनः तदातुभगवानीशआत्मानंसृजतेहरिः ५६ नह्यस्यजन्मनोहेतुः कर्मणोवामहीपते आत्ममायांविनेशस्यपरस्य द्रष्टुरात्मनः ५७ यन्मायाचेष्टितंपुंसःस्थित्युत्पत्त्यप्ययायहि अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभायचेष्यते ५८ अक्षौहिणीनांपतिभिरसु रैर्नृपलांछनैः भुवआक्रम्यमाणाया अभारायकृतोद्यमः ५९ कर्माण्यपरिमेयाणिमनसाऽपिसुरेश्वरैः सहसंकर्षणश्चक्रेभगवान् मधुसूदनः ६० कलौजनिष्यमाणानांदुःखशोकतमोनुदम् अनुग्रहायभक्तानांसुपुण्यंव्यतनोद्यशः ६१ यस्मिन्सत्कर्णपीयूषेयश स्तीर्थवरेसकृत् श्रोत्रांजलिरुपस्पृश्यधुनुतेकर्मवासनाम् ६२

नस्यास्थित्यादेर्निवृत्तेः ५८ तस्यचेष्टितंभूमेरनुग्रहइत्याह अक्षौहिणीनामितिद्वाभ्याम् अभारायभारपरिहाराय ५९ सुरेश्वरैरपिमनसापिअपरिमेयाणि अचिन्त्या णिसंकर्षणसहितश्चक्रे ६० संकल्पमात्रेणभूभारहरणसमर्थस्यापिकर्मकरणंयशोविस्तारद्वाराभक्तानुग्रहार्थमित्याह कलावितिद्वाभ्याम् दुःखशोकतमांसिनुद तीतितथातद्यशोव्यतनोत् ६१ यस्मिन्सतांकर्णपीयूषे यशोरूपेतीर्थवरेश्रोत्रमेवांजलिः पानसाधनंयस्य सपुरुषः सकृदपिउपस्पृश्य आचमनमात्रंकृत्वा तत्सौंदर्याकृ ष्टचित्तः कर्मवासनांधुनुते ६२

नदेवाह द्वाभ्याम् भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितंयस्य सर्वैरंगैरम्यया मूर्त्याच ६३ ६४ तत्प्रदर्शनार्थंमुखशोभामाह यस्याननंदृशिभिर्नेत्रैः पिबंत्योनार्योनराश्चनत
तृपुः नतृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कुपिताश्चबभूवुः कथंभूतमाननम् मकरकुंडलाभ्यांचारूकर्णौ भ्राजंतौकपोलौच तैः स्मभगं सवि
लासोहासोयस्मिन् नित्यमुत्सवोयस्मिन् ६५ श्रीकृष्णस्यचरितंसमासतोवर्णयति जातइति द्वाभ्याम् जातोनिजेनरूपेणपश्चात्पुरुषोमनुष्याकारःसन् व्रजंगतः व्रज

भोजवृष्ण्यंधकमधुशूरसेनदशार्हकैः श्लाघनीयेहितःशश्वत्कुरुसृंजयपांडुभिः ६३ स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया नृलो
कंरमयामासमूर्त्यासर्वांगरम्यया ६४ यस्याननंमकरकुंडलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगंसविलासहासम् नित्योत्सवंनततृपुर्दृशिभिः
पिबंत्योनार्योनराश्चमुदिताःकुपितानिमेश्च ६५ जातोगतःपितृगृहाद्व्रजमेधितार्थोहत्वारिपून्सुतशतानिकृतोरुदारः उत्पाद्यतेषुपुरुषःक्र
तुभिःसमीजे आत्मानमात्मनिगमंप्रथयन्जनेषु ६६ पृथ्व्याःसवैगुरुभरंक्षपयन्कुरूणामंतःसमुत्थकलिनायुधिभूपचम्वः दृष्ट्याविधू
यविजयेजयमुद्विघोष्यप्रोच्योद्धवायचपरंसमगात्स्वधाम ६७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायामष्टादशसाह
स्र्यांनवमस्कंधेश्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तनेयदुवंशानुकीर्तनंनामचतुर्विंशोऽध्यायः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु

वासिनामेधिता अर्थायेन तेषुदारेषुसुतानांशतान्युत्पाद्य आत्मानिगमंस्वकीयंवेदमार्गम् ६६ अंतःसमुत्थेनकलिनानिमित्तेनगुरुभारंक्षपयन् दृष्ट्यैवभूपचमू
र्विधूय विजयेजयमर्जुनेनाजितमित्येवमुद्घोषंकृत्वा परंतत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधामसम्यक्स्वेनैवरूपेणाजगामेति ६७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेश्री-
धरस्वामिविरचितायांश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांनवमस्कंधेचतुर्विंशोऽध्यायः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ५ ५ ५ ५

इतिश्रीमद्भागवतनवमस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवतदशमस्कंधपूर्वार्धप्रारभ्यते.

भा॰द॰पू॰टी॰
१

अ॰ १

श्रीगणेशायनमः विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामतत् १ दशमेदशमंलक्ष्यमाश्रिताश्रयविग्रहम् क्रीडद्यदुकुलांभोधौपरानंदमु
दीर्यते २ दशमेकृष्णसत्कीर्तिवितानायानुवर्ण्यते धर्मग्लानिनिमित्तस्तन्निरोधोदुष्टभूभुजाम् ३ प्राकृतादिश्चतुर्धायोनिरोधःसतुवर्णितः नत्वत्रसंगतःसृष्टिसंहारादिनिरूप-
णः ४ कृतानवतिरध्यायादशमेकृष्णकीर्तये आदौचतुर्भिरध्यायैर्ब्रह्मप्रार्थनयावनेः भारंहर्तुंहरेर्जन्मसप्रसंगंनिरूप्यते ५ गोकुलेमथुरायांचद्वारवत्यांततःक्रमात् कृष्णली
लात्रिधाप्रोक्तातत्तद्देशस्त्वनेकधा ६ सपंचत्रिंशताध्यायैरिहवृंदावनादिषु गोकुलेवसतोलीलावर्ण्यतेसुरदुष्करा ७ एकेनयमुनावारिण्यक्रूरेणकृतास्तुतिः एकादशभिराख्यातालीं
लामधुवनेकृता ८ शेषैर्द्वारवतीलीलातन्निर्माणादिवर्ण्यते एवंनवतिरध्यायादशमेविशदार्थकाः ९ तत्रतुप्रथमेकंसःस्वमृत्युंदेवकीसुतात् श्रुत्वाषण्णांवधंतस्याःषड्गर्भानितिव
र्ण्यते १० कृष्णावतारचरितश्रवणामृतनिर्वृतः उक्तानुवादेनौत्सुक्याद्राजापृच्छतितत्पुनः ११ कथितोवंशविस्तारइति १ अंशेनेतिप्रतीत्यभिप्रायेणोक्तम् २ ननूक्तानि जातोग
तःपितृगृहाद्व्रजमेधितार्थइत्यादिनासत्यम् पुनर्विस्तरेणवदेत्याह अवतीर्येति ३ अत्रलोकेत्रिविधाजनाःमुक्तामुमुक्षवोविषयिणश्च तेषांमध्येअत्रनकस्याप्यलंप्रत्ययइत्याह नि

नमोभगवतेवासुदेवाय राजोवाच कथितोवंशविस्तारोभवतासोमसूर्ययोः राज्ञांचोभयवंश्यानांचरितंपरमाद्भुतम् १ यदोश्चधर्मशी-
लस्यनितरांमुनिसत्तम तत्रांशेनावतीर्णस्यविष्णोर्वीर्याणिशंसनः २ अवतीर्ययदोर्वंशेभगवान्भूतभावनः कृतवान्यानिविश्वात्मातानिनोवदविस्तरा
त् ३ निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येतविनापशुघ्नात् ४ पितामहामेसमरेऽमरंजयै-
र्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः दुरत्ययंकौरवसैन्यसागरंकृत्वातरन्वत्सपदंस्मयत्प्लवाः ५ द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदंमदंगंसंतानबीजंकुरुपांडवानाम् जुगो-
पकुक्षिंगतआत्तचक्रोमातुश्चमेयःशरणंगतायाः ६ वीर्याणितस्याखिलदेहभाजामंतर्बहिःपूरुषकालरूपैः प्रयच्छतोमृत्युमुतामृतंचमायामनुष्यस्यवद
स्वविद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयःप्रोक्तोरामःसंकर्षणस्त्वया देवक्यागर्भसंबंधःकुतोदेहांतरंविना ८ कस्मान्मुकुंदोभगवान्पितुर्गेहाद्व्रजंगतः क्ववासंज्ञा
तिभिःसार्द्धंकृतवान्सात्वतांपतिः ९

वृत्ततर्षैरिति गततृष्णैर्मुक्तैरित्यर्थः मुमुक्षूणामयमेवोपायइत्याह भवौषधादिति विषयिणांपरमोविषयोऽयमेवेत्याह श्रोत्रमनोभिरा-
मादिति अपगतासुकृपयस्मात्तमात्मानंहंतीतिपशुघ्नस्तस्मात् पशुघातिनइतिवा ४ किंचास्मत्कुलदेवतंकृष्णोऽतस्तत्कथैवनित्यंश्रोतव्येत्याशयेनाह पितामहाइति अमरान्जयंति
यैस्तैः देवव्रतोभीष्मः तदादयोरतिरथास्तिमिंगिलतुल्यैर्दुरत्ययंवत्सपदमिवात्यल्पंकृत्वानुच्छीकृत्यातरन्नस्मत् यःश्रीकृष्णएवप्लवोयेषांते तस्यवीर्याणिवदस्वेतितृतीयश्लोकगतेनान्वयः
५ नकेवलंपांडवानेवारक्षत् इदंममशरीरमपितयोरक्षितवानित्याह द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिति द्रौणेरश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्रेणदग्धमिदंमच्छरीरंच कुरूणांपांडवानांचसंतानस्यनिदानं मममातुः
कुक्षौप्रविष्टोऽहंतत्रचक्रायोजुगोपेति ६ अखिलदेहभाजांसर्वप्राणिनामंतश्चबहिश्चपुरुषरूपेणकालरूपेणच अंशाभिप्रायेणबहुवचनं मृत्युंसंसारं उतअपिअमृतमपिप्रयच्छतोवीर्या
णिवदस्वब्रूहि अयंभावःअंतर्यामिरूपेणांतर्दृष्टीनांमुक्तिंबहिर्दृष्टीनांचकालरूपेणमृत्युंददातियतःअतोंतर्दृष्ट्यातद्वीर्याण्येवश्रोतव्यानीति ७ ननुबलंगदंसारणंचदुर्मदंविपुलंध्रुवं वसुदेवस्तुरोहिण्यां
कृतादीनुदपादयदितिरोहिण्यास्तनयोरामःप्रोक्तः वसुदेवस्तुदेवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् कीर्तिमंतंसुषेणंचभद्रसेनमुदारधीः मृदुंसंतर्दनंभद्रंसंकर्षणमहीश्वरम् अष्टमस्तुतयोरासी
त्स्वयमेवहरिःकिलेति पुनर्देवक्यागर्भसंबंधस्तस्यैवोक्तःसकुतोघटतइत्याक्षेपः ८ कस्मादिति भगवतःकंसभयशंकायाअसंभवादित्यर्थः ९ ५ ५ ५

१

मातुर्भ्रातरंकंसंतस्माद्धन्तुमर्हम् अद्धासाक्षात्कस्मादवधीत् १० ११ १२ ननुक्षुत्तृड्भ्यांपीडितस्यनवक्तुःश्रवणावकाशस्तत्राह नैषेति त्यक्तोदकस्यापिममजीवनंहरिकथामृतपानानि
मित्तं नतुपरमेसधएवजीवितंनस्यादित्यर्थः १३ एतंसाधुवादंसमीचीनंप्रश्नं भागवतप्रधानोभागवतेषुश्रेष्ठः १४ व्यवसिताकृतानिश्चया यत्यतोबुद्धेः १५ १६ तच्चतावत्प्रथमंभग
वदवतारकारणमाह भूमिरित्यादिनवभिःश्लोकैः दृप्तनृपव्याजायेदैत्यास्तेषामनीकशतानामयुतैर्योभूरिभारस्तेनाक्रांता १७ विभोरंतिकेउपस्थितासती १८ १९ २० पौरुषींपुरुष

व्रजेवसन्किमकरोन्मधुपुर्यांचकेशवः भ्रातरंचावधीत्कंसंमातुरद्धातदर्हणम् १० देहंमानुषमाश्रित्यकतिवर्षाणिवृष्णिभिः यदुपुर्यांसहावात्सीत्पत्न्यः
कत्यभवन्प्रभोः ११ एतदन्यच्चसर्वंमेमुनेकृष्णविचेष्टितम् वक्तुमर्हसिसर्वज्ञश्रद्दधानायविस्तृतम् १२ नैषातिदुःसहाक्षुन्मांत्यक्तोदमपिबाधते पि
बंतंत्वन्मुखांभोजच्युतंहरिकथामृतम् १३ सूतउवाच एतंनिशम्यभृगुनंदनसाधुवादंवैयासकिःसभगवानथविष्णुरातम् प्रत्यर्च्यकृष्णचरि
तंकलिकल्मषघ्नंव्याहर्तुमारभतभागवतप्रधानः १४ श्रीशुकउवाच सम्यग्व्यवसिताबुद्धिस्तवराजर्षिसत्तम वासुदेवकथायांतेयज्जातानैष्ठि
कीमतिः १५ वासुदेवकथाप्रश्नःपुरुषांस्त्रीन्पुनातिहि वक्तारंपृच्छकंश्रोतॄंस्तत्पादसलिलंयथा १६ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः आक्रांताभू
रिभारेणब्रह्माणंशरणंययौ १७ गौर्भूत्वाऽश्रुमुखीखिन्नाक्रंदतीकरुणंविभोः उपस्थितांऽतिकेतस्मैव्यसनंस्वमवोचत १८ ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्त
यासह जगामसत्रिनयनस्तीरंक्षीरपयोनिधेः १९ तत्रगत्वाजगन्नाथंदेवदेवंवृषाकपिम् पुरुषंपुरुषसूक्तेनोपतस्थेसमाहितः २० गिरंसमाधौगग
नेसमीरितांनिशम्यवेधास्त्रिदशानुवाचह गांपौरुषींमेशृणुतामराःपुनर्विधीयतामाशुतथैवमाचिरं २१ पुरैवपुंसाऽवधृतोधराज्वरोभवद्भिरंशैर्यदुषूप
जन्यताम् सयावदुर्व्याभरमीश्वरेश्वरःस्वकालशक्त्याक्षपयंश्चरेद्भुवि २२ वसुदेवगृहेसाक्षाद्भगवान्पुरुषःपरः जनिष्यतेतत्प्रियार्थंसंभवंतुसुर
स्त्रियः २३ वासुदेवकलानंतःसहस्रवदनःस्वराट् अग्रतोभवितादेवोहरेःप्रियचिकीर्षया २४ विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत् आदिष्टा
प्रभुणांशेनकार्यार्थेसंभविष्यति २५ श्रीशुकउवाच इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः आश्वास्यचमहींगीर्भिःस्वधामपरमंययौ
२६ शूरसेनोयदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीम् माथुराञ्छूरसेनांश्चविषयान्बुभुजेपुरा २७ राजधानीततःसाभूत्सर्वयादवभूभुजाम् मथुराभगवान्यत्र
नित्यंसन्निहितोहरिः २८ तस्यांतुकर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवःकृतोद्वहः देवक्यासूर्ययासार्द्धंप्रयाणेरथमारुहत् २९ उग्रसेनसुतःकंसःस्वसुःप्रियचिकी
र्षया रश्मीन्हयानांजग्राहरौक्मैरथशतैर्वृतः ३० चतुःशतंपारिबर्हंगजानांहेममालिनाम् अश्वानामयुतंसार्द्धंरथानांचत्रिषट्शतम् ३१ दासी
नांसुकुमारीणांद्वेशतेसमलंकृते दुहित्रेदेवकःप्रादाद्यानेदुहितृवत्सलः ३२ शंखतूर्यमृदंगाश्चनेदुर्दुंदुभयःसमम् प्रयाणप्रक्रमेतावद्वरवध्वोःसु
मंगलम् ३३

स्वभगवतइयंपौरुषीतांगांवाचं मेमत्तः आशुशृणुत माचिरमविलंबितंतथैवविधीयतांचेति २१ विज्ञापनात्पुरैवपुंसाईश्वरेणज्वरस्तापःअवधृतोऽवधारितः
२२ २३ २४ देवकीगर्भसंकर्षणयशोदामोहनादिकार्यार्थंयशोदायांसंभविष्यति २५ २६ भोजेंद्रबंधनागारे अवतारायप्रस्तावकथामाह शूरसेनइत्यादिनायावदध्यायसमाप्ति
मथुरामावसन्मथुरायांवसन् विषयान्देशान् २७ २८ सूर्ययानवोढयाप्रयाणेप्रयाणार्थम् २९ रश्मीन्प्रगृहान् ३० पारिबर्हमुपस्करम् ३१ ३२ ३३ ५ ५

आभाष्येरेकंसेतिसंबोध्यहंता हनिष्यति ३४ कुलपांसनः कुलदूषणः आरब्धः उद्यक्तः कचेकेशबंधे ३५ नृशंसंक्रूरम् महाभागइतिअयंभावः स्वजन्मनिहर्षेणदेवैरानकदुंदुभिघो षणाद्भाविभगवदवतारेणशक्यप्रतीकारतासंभवतीतिसांत्वयन् स्वत्वात्कृपाविषयत्वेनोपपाशिभिश्वसाममार्गेणसंबोधयन् किंचसामभेदाभ्यांसंबोधयन्नुतत्रसामपूर्वविधम् भेदो द्विविधः नदुक्तंसंबंधलाभोपकृतिर्स्तु भेदोगुणकीर्तनम् सामपंचविधंभेदोद्दशहृष्टभयंवचः तत्रश्लाघनीयगुणइतिगुणकीर्तनंभागिनीमिति संबंधकथनपुत्रिकोपमत्वभेदंवक्ष्यति हन्यादितिस्त्रीवधनिहत्यायशोलाभंदर्शयति उद्वाहपर्वणीतिसंतानस्यौपकारंदर्शयति ३६ ३७ मरणभयेनहन्मीतिचेत्तथापिमरणस्यापरिहरणीयत्वाद्देहांतरस्यावश्यंभावित्वात्त हन्यादितिस्त्रीवधनिहत्यायशोलाभं... चापिचभोगप्रेमास्पदत्वादीनामविशेषात्तद्वयेनपापाचरणमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह मृत्युर्जन्मवतामित्यादि देहेनसहेतिविधात्राललाटेलिखितत्वादितिनथाऽपिकालविलंबार्थंह न्मीतिचेत्तत्राह अद्यवेति अवश्यंभाविनिमरणेविलंबमात्रायनपापाचरणंयुक्तमितिभावः ३८ किंच अस्मिन्देहेगतेयदिदेहांतरंनस्यात्तदायुज्येतपापेनापितत्पालनंनतु नदस्तीत्याह देहेपंचत्वमापन्नइतिआपन्ने आपन्नप्रायेकर्मवशादयत्नतएवप्रथमंदेहांतरंप्राप्यपश्चात्पूर्ववपुस्त्यजति ३९ अत्रदृष्टांतःव्रजन्निति एकेनाग्रतोनिहितेनपदा

पथिप्रग्रहिणंकंसमाभाष्याहाशरीरवाक् अस्यास्त्वामष्टमोगर्भोहंतायांवहसेबुध ३४ इत्युक्तःसखलःपापोभोजानांकुलपांसनः भागिनींहं तुमारब्धःखड्गपाणिःकचेऽग्रहीत् ३५ तंजुगुप्सितकर्माणंनृशंसंनिरपत्रपम् वसुदेवोमहाभागउवाचपरिसांत्वयन् ३६ वसुदेवउवाच श्लाघनीयगुणःशूरैर्भवान्भोजयशस्करः सकथंभगिनींहन्यात्स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ३७ मृत्युर्जन्मवतांवीरदेहेनसहजायते अद्यवाब्दशतांते वामृत्युर्वैप्राणिनांध्रुवः ३८ देहेपंचत्वमापन्नेदेहीकर्मानुगोऽवशः देहांतरमनुप्राप्यप्राक्तनंत्यजतेवपुः ३९ व्रजंस्तिष्ठन्पदैकेनयथैवैकेनगच्छति यथातृणजलौकैवंदेहीकर्मगतिंगतः ४० स्वप्नेयथापश्यतिदेहमीदृशंमनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः दृष्टश्रुताभ्यांमनसानुचिंतयन्प्रपद्यते तत्किमपिह्यपस्मृतिः ४१ यतोयतोधावतिदैवचोदितंमनोविकारात्मकमापपंचसु गुणेषुमायारचितेषुदेह्यसौप्रपद्यमानःसहतेनजायते

तिष्ठन्भुवमवष्टभ्यदेहोविभ्रत् पश्चादन्येनपूर्वप्रदेशादुत्थाप्यपुरोनिहितेनगच्छतितद्वत् अत्रचस्वीकारपरित्यागौनात्यंतभिन्नविषयाविति स्पष्टदृष्टांतांतरमाह यथातृण जलौकेति साहि यथातृणांतरमवष्टभ्यपूर्वंतृणंत्यजति एवंकर्मपथेवर्तमानोऽन्योजीवोऽपि ४० देहविषयावेवस्वीकारपरित्यागौदर्शयितुंदृष्टांतांतरमाह स्वप्नइति दृष्टं राजादिदर्शनंश्रुतमिंद्रादिश्रवणम् ताभ्यामाहितसंस्कारेणमनसानदेवानुचिंतयन् ईदृशंजाग्रद्दृष्टश्रुतसदृशंदेहंराजादिरूपंकिमपिअनिरुक्तंपश्यतियः क्षणांतरेचतदे वाहमितिप्रपद्यतेऽन्यत्ततश्वजाग्रद्देहादपगतस्मृतिर्भवतिपुरुषोयथेति जाग्रत्येवदर्शयितुंदृष्टांतांतरमाहमनोरथेनेति अत्रापिदृष्टश्रुताभ्यामित्यादिसर्वंयोज्यम् तथाचवक्ष्य ति जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः स्वप्नंमनोरथंचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसावित्यादि तद्व त्रापिकर्मवशाद्देहांतरंप्राप्यप्राक्तनंत्यजतीति ४१ ननुविचित्रदेहहेतूनांकर्मणांकृतत्वाद्देहविशेषप्राप्तौकिंकारणमतआह यतोयतइति देहस्यपंचत्वसमयेपंचसुगुणेषु भूतेषुमायार चितेषुमाययानानादेहरूपेणरचितेषुदैवेनफलाभिमुखेनकर्मणाचोदितंनानाविकारात्मकंमनोयंयंदेहंदेवतिर्यगादिरूपंप्रतिधावति धावच्चसत्तंयंयमापअभिनिवेशेनप्राप्तं तत्रत त्रासौदेहीजायते ननुमनसःकर्तृत्वात्तदेवजायतांनत्वकर्तात्मेत्यतआह प्रपद्यमानइति तदेवाहमितिमन्यमानस्तेनसहजायतइति ४२ ५ ५ ५

ननु सत्यं भविष्यत्येव किमपि देहमात्रे तथाप्यस्याति प्रियस्य राजदेहस्य रक्षणायाकृत्यमपि क्रियत इति चेत्तत्राह ज्योतिरिति अदश्चंद्रादि ज्योतिः उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु घटादिषु यद्वा उदकेषु पार्थिवेषु तैलघृतादिषु च प्रतिबिंबेन स्थितं समीरस्य वायोर्वेगमनुगतं कंपादियुक्तं प्रतीयते यथा एवं स्वाविद्यारचितेषु गुणेषु देहेषु असौ रागेणानुगतः प्रविश्य मुह्यति अभिनिवेशं प्राप्नोति अयं भावः आत्मनस्तावद्देहाद्यध्यासाज्जन्मोक्तं सहतेन जायत इति ततश्चान्योन्यधर्माध्यासाद्यथा देहादिधर्माः कार्श्यादय आत्मनि प्रतीयंते एवमात्मधर्माः प्रेमास्पदत्वादयोपि देहादिष्विति राजसूकरदेहयोर्विशेषाभावाद्यथा मृत्युप्रतीकार इति ४३ एवमुक्तं सामोपायमुपसंहरन् भेदमाह तस्मादिति परत इति अभिद्रुह्यमाणात्तत्संबंधिनश्च यमादपि इहामुत्र च भयमिति भेदो दर्शितः ४४ पुनः सामैवाह एषेति पुत्तिको पमा दारुमयीव अचेतनप्राया ४५ बोध्यमानः उपदिश्यमानः स्वयं दारुणः पुनः पुरुषादान् दैत्याननुव्रतोनुसृत इति ४६ आनकदुंदुभिरिति पदं महाभाग इत्यत्रोक्ताभिप्रायं प्रतिव्योढुं प्रतिकर्तुं वंचयितुमित्यर्थः इदं वक्ष्यमाणमपत्यार्पणम् अन्वपद्यत ज्ञातवान् ४७ ननु स्वलोऽयमेतन्नमन्येत इत्याशंक्य स्वयमेव विचारयति मृत्युरिति ४८ तस्मादुपेक्षादोषपरिहारायैवं करिष्यामीत्याह प्रदायेति मृत्य

ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते एवं समायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ४३ तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ४४ एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्तिकोपमा हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ४५ श्रीशुक उवाच एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ४६ निर्बंधं तस्य तं ज्ञात्वा विचिंत्यानकदुंदुभिः प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ४७ मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ४८ प्रदाय मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ४९ विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ५० अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति एवं हि जंतोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ५१ एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरम् ५२ प्रसन्नवदनांभोजो नृशंसं निरपत्रपम् मनसा दूयमानेन विहसन्निदमब्रवीत् ५३ वसुदेव उ० न ह्यस्यास्ते भयं सौम्य यद्वै साहाशरीरवाक् पुत्रान्समर्पयिष्येस्या यतस्ते भयमुत्थितं ५४

वै कंसाय नन्विदमपि नैवन्याय्यमित्याशंक्याह सुता इति अस्यां यदि मे सुता जायेरन् तदा यद्यावित् इव तु जीवितं तु तावद् इवे दैवत्तदंतराय द्वयमेव म्रियेत तदा न किंचिदस्याय्यम् ४९ यदि न सुता भविष्यंति न चायं म्रियेत तदाप्यस्मत्पुत्रादेवास्य मरणमिति विपर्ययो वा किं न स्यात् ननु प्रोदस्य कंसस्य तव बालकात्कथं मृत्युः स्यात्तत्राह गतिरिति धातुः अस्यास्त्वष्टमो गर्भो हंतेत्युक्तवतः अत इदानीमपत्यार्पणप्रतिज्ञैव मंत्रः तथा सति उपस्थितो मृत्युरयं तावान्निवर्तेत निवृत्तः पुनः कालांतरे आपतेच्चेत्तदा नापराधो ममेत्यर्थः अथवास्य मत्पुत्रादुपस्थितो मृत्युरस्यावधायो निवर्तेत स पुनरनेन सन्मंत्रेण भवेदेवेति यद्वा गतिर्धातुर्दुरत्यया इत्येतस्य प्रपंचः उपस्थित इति ५० प्राणिनामदृष्टं च दुर्वितर्क्यमिति सदृष्टांतमाह अग्नेरिति वने वृक्षान् प्रदहन्न्निः सन्निहितानपि वृक्षान् परित्यज्य कदाचित् दूरस्थानपि दहति ग्रामे गृहान्वा न ह्यस्य प्राण्यदृष्टव्यतिरेकेण किंचिन्नियामकमस्ति यथा एवं जंतोर्जन्ममरणयोरपि हेतुर्दुर्विभाव्यः अनित्यः ५१ यावदात्मनिदर्शनं स्वप्रज्ञावधि विचार्य ५२ तस्य विश्वासाय विकसितमुखांभोजो विहसन्नब्रवीत् ५३ यत्त्वया अशरीरिणी वागाहत याहि निश्चितं अस्याः सकाशात्ते भयं नास्ति यतः ये-
भ्यः पुत्रेभ्यस्तेभयमुत्थितं [illegible] भवेयुरित्युक्तं तानस्याः पुत्रान् समर्पयिष्ये ५४

निवृत्ते निवृत्तः तद्वाक्यसार उपपत्तिः तद्वित् ५५ प्रसूतिकालेप्राप्तेसर्वः सर्वात्माभगवानेव देवतायस्याःसातथा सर्वदेवतामयीतिवा भगवदाश्रयत्वात् ५६ ५७ मृत्यवेपुत्रंकं
यसमर्पितवानित्यपेक्षायामाह किंदुःसहमिति साधूनांसत्यसंधानाम् पुत्रलालनस्पृहापेक्षाकथंत्यक्तेत्यतआह विदुषामिति भगवानेवतत्त्वेनान्यदितिजानतामित्यर्थः ननु
स्वयंनीतेसतिकंसोबालंनहन्यादितिमत्वानीतवान् इतिकिंनस्यादितिनेत्याह किमकार्यमिति ननुदेवकीकथंपुत्रंतत्याजेत्यतआह दुस्त्यजमिति चित्तेधृतआत्माहरिर्यैस्ते
षाम् ५८ ५९ ६० ६१ कंसस्यशांतिर्देवकार्यानुगुणानभवतीतिनारदस्यप्रत्यवस्थानंतदाह नंदाद्याइत्यादित्रयेण ६२ उभयोर्वसुदेवनंदकुलयोः ६३ वधोद्यमंदेवकृतमि

श्रीशुकउवाच स्वसुर्वधान्निववृतेकंसस्तद्वाक्यसारवित् वसुदेवोपितंप्रीतःप्रशस्यप्राविशद्गृहम् ५५ अथकालउपावृत्तेदेवकीसर्वदेव
ता पुत्रान्प्रसुषुवेचाष्टौकन्यांचैवानुवत्सरम् ५६ कीर्तिमंतंप्रथमजंकंसायानकदुंदुभिः अर्पयामाससकृच्छ्रेणसोऽनृतादतिविह्वलः ५७ किंदुःस
हंनुसाधूनांविदुषांकिमपेक्षितम् किमकार्यंकदर्याणांदुस्त्यजंकिंधृतात्मनाम् ५८ दृष्ट्वासमत्वंतच्छौरेः सत्येचैवव्यवस्थितिम् कंसस्तुष्टमनारा
जन्प्रहसन्निदमब्रवीत् ५९ प्रतियातुकुमारोयंनह्यस्मादस्तिमेभयम् अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मेविहितःकिल ६० तथेतिसुतमादाययया
वानकदुंदुभिः नाभ्यनंदततद्वाक्यमसतोविजितात्मनः ६१ नंदाद्यायेव्रजेगोपायाश्चामीषांचयोषितः वृष्णयोवसुदेवाद्यादेवक्याद्यायदुस्त्रियः ६२
सर्वेवैदेवताप्रायाउभयोरपिभारत ज्ञातयोबंधुसुहृदोयेचकंसमनुव्रताः ६३ एतत्कंसायभगवान्शशंसाभ्येत्यनारदः भूमेर्भारायमाणानांदै-
त्यानांचवधोद्यमम् ६४ ऋषेर्विनिर्गमेकंसोयदून्मत्वासुरानिति देवक्यागर्भसंभूतंविष्णुंचस्ववधंप्रति ६५ देवकींवसुदेवंचनिगृह्यनिगडैर्गृ
हे जातंजातमहन्पुत्रंतयोरजनशंकया ६६ मातरंपितरंभ्रातॄन्सर्वांश्चसुहृदस्तथा घ्नंतिह्यसुतृपोलुब्धाराजानःप्रायशोभुवि ६७ आत्मान
मिहसंजातंजानन्प्राग्विष्णुनाहतम् महासुरंकालनेमिंयदुभिःसव्यरुध्यत ६८ उग्रसेनंचपितरंयदुभोजांधकाधिपम् स्वयंनिगृह्यबुभुजेशूर
सेनान्महाबलः ६९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेश्रीकृष्णावतारोपक्रमेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच प्र
लंबबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः १ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः यदूनांकदनंचक्रेबली
मागधसंश्रयः २ तेपीडिताविविशुःकुरुपांचालकेकयान् शाल्वान्विदर्भान्निषधान्विदेहान्कोसलानपि ३ एकेतमनुरुंधानाज्ञातयःपर्युपा
सत हतेषुषट्सुबालेषुदेवक्याऔग्रसेनिना ४ सप्तमोवैष्णवंधामयमनंतंप्रचक्षते गर्भोबभूवदेवक्याहर्षशोकविवर्द्धनः ५ भगवानपिवि
श्वात्माविदित्वाकंसजंभयम् यदूनांनिजनाथानांयोगमायांसमादिशत् ६

ति शेषः ६४ ६५ निगडैः शृंखलैः अजनोविष्णुस्तच्छंकया ६६ ६७ ६८ ६९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ ॥
द्वितीयेकंसघातायदेवक्यागर्भगोहरिः ब्रह्मादिभिःस्तुतःसाचसांत्वितेतिनिरूप्यते १ यदुभिःसव्यरुध्यतेत्युक्तंतमेवविरोधंप्रपंचयति त्वरयादेवकीगर्भस्यान्यत्र
संचारेणभगवतःप्रवेशंवक्तुमाह प्रलंबेत्यादिसार्द्धश्लोकत्रयेण महाशनोऽघासुरः १ २ ३ अनुरुंधाना अनुवर्तमानाः ४ धामकलातदेवसंसमोगर्भोबभूव किंतद्धा
मेत्यतआह यमनंतमिति हर्षशोकविवर्द्धनः आनंदरूपस्यावतीर्णत्वाद्धर्षः पूर्वगर्भसाधारणदृष्ट्याशोकइति ५ ६ श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥ ॥

ननुसागोकुलेकिमित्यास्तेऽतआह अन्याश्चेति नकेवलंसैवआन्यापीति विवरेषुअलक्ष्यस्थानेषु ७ जठरेसंतं ननुगर्भआकृष्यमाणः कथंजीवेदित्यतआह मामकंधामेति
तत्ततः ८ किमर्थमेवंकार्यमित्यतआह अथेति अनंतरमेवेत्यर्थः अंशभागेनेति अंशैः शक्तिभिर्भजते आधितिष्ठति सर्वान्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानित्यंशभागः तेनपरिपूर्णे
नरूपेणेत्यर्थः यद्वा अंशैर्ज्ञानैश्वर्यबलादिभिर्भाजयतियोजयतिस्वीयानिति तथातेनेति यद्वा अंशेनपुरुषरूपेणमायायाभागो भजनंयस्यतेन यद्वा अंशेनमाययागुणावतारादिरूपो
भागोभेदायस्यतेन यद्वा अंशाएवमत्स्यकूर्मादिरूपाभजनीयाः नतुसाक्षात्स्वरूपंयस्यतेन यद्वा अंशैर्ज्ञानबलादिभिर्भजनमनुवर्तनंभक्तेषुयस्यतेन सर्वथापरिपूर्णेनरू
पेणेतिविवक्षितम् कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्युक्तत्वादिति तांप्रोत्साहयति त्वंयशोदायामितिसार्द्धचतुष्टयेन ९ सर्वान्पुत्रादीन्कामयंते येतेषांवरामीश्वरीश्रेष्ठांनियंत्रीं अ
र्चकानांसर्वान्कामवरान्प्रददातियाताम् १० ११ १२ त्वद्विक्रमेणचतस्यव्यपदेशाभविष्यंतीत्याह गर्भसंकर्षणादित्यादिना रामेतिचसंबोधनंकरिष्यंति त्वयासंकृष्टे
नतेनलोकस्यरमणात् रत्युत्पादनात् १३ तथेति पुनरपिओमित्यादरेणप्रतिगृह्य गांपृथ्वीम् १४ विस्रंसितः विभ्रष्टः विस्रस्तइत्यर्थः इतिविचुक्रुशुः नतुनष्टइतिरित्यर्थः

गच्छदेविव्रजंभद्रेगोपगोभिरलंकृतम् रोहिणीवसुदेवस्यभार्यास्तेनंदगोकुले अन्याश्चकंससंविग्नाविवरेषुवसंतिहि ७ देवक्याजठरे
गर्भंशेषाख्यंधाममामकम् तत्संनिकृष्यरोहिण्याउदरेसन्निवेशय ८ अथाहमंशभागेनदेवक्याःपुत्रतांशुभे प्राप्स्यामित्वंयशोदायांनंद
पत्न्यांभविष्यसि ९ अर्चिष्यंतिमनुष्यास्त्वांसर्वकामवरेश्वरीम् धूपोपहारबलिभिःसर्वकामवरप्रदाम् १० नामधेयानिकुर्वंतिस्थानानि
चनराभुवि दुर्गेतिभद्रकालीतिविजयावैष्णवीतिच ११ कुमुदाचंडिकाकृष्णामाधवीकन्यकेतिच मायानारायणीशानीशारदेत्यंबिकेतिच १२
गर्भसंकर्षणात्तंवैप्राहुःसंकर्षणंभुवि रामेतिलोकरमणाद्बलंबलवदुच्छ्रयात् १३ संदिष्टैवंभगवतातथेत्योमितितद्वचः प्रतिगृह्यपरिक्रम्यगां
गतातत्तथाकरोत् १४ गर्भेप्रणीतेदेवक्यारोहिणींयोगनिद्रया अहोविस्रंसितोगर्भइतिपौराविचुक्रुशुः १५ भगवानपिविश्वात्माभक्तानाम
भयंकरः आविवेशांशभागेनमनआनकदुंदुभेः १६ सबिभ्रत्पौरुषंधामभ्राजमानोयथारविः दुरासदोऽतिदुर्धर्षोभूतानांसंबभूवह १७ त
तोजगन्मंगलमच्युतांशंसमाहितंशूरसुतेनदेवी दधारसर्वात्मकमात्मभूतंकाष्ठायथाऽऽनंदकरंमनस्तः १८ सादेवकीसर्वजगन्निवासनिवास
भूतानितरांनरेजे भोजेंद्रगेहेऽग्निशिखेवरुद्धासरस्वतीज्ञानखलेयथासती १९ तांवीक्ष्यकंसःप्रभयाऽजितांतरांविरोचयंतींभवनंशुचि
स्मिताम् आहैषमेप्राणहरोहरिर्गुहांध्रुवंश्रितोयन्नपुरेयमीदृशी २०

१६ मनआविवेशमनस्याविर्बभूव जीवानामिवनधातु
संबंधइत्यर्थः १६ धामश्रीमूर्तिं १७ जगन्मंगलंजगतोमूर्तिमन्मंगलं अच्युतांशं अच्युताश्च्युतिरहिताअंशाऐश्वर्यादयोयस्यतम् यद्वाअच्युतस्यअंशइवांशः भक्तानामनुग्रहार्थं
परिच्छिन्नवपुरित्यर्थः सम्यग्भूतमेवाहितंवैधदीक्षयाअर्पितं देवीद्योतमानाशुद्धसत्वेत्यर्थः सर्वात्मकंसर्वस्यात्मानम् अतएवात्मभूतंस्वस्मिन्नादावेववसंतं मनस्तःमनसैवदधार
धारणयाधृतवती अत्रानुरूपंदृष्टांतमाह यथाकाष्ठाप्राचीदिक् आनंदकरंचंद्रमिति १८ सर्वजगन्निवासस्य श्रीहरेर्निवासभूतासत्यपिनितरांसर्वजनाल्हादकतयानरेजे किंतुस्व
यमेवानंदमन्वभवत यतः कंसस्यगृहेरुद्धाग्निर्नदृश्यते घटादिषुरुद्धाग्निशिखादीपकलिकाइव तथासतीशोभमानासरस्वती ज्ञानखलेज्ञानवंचकेरुद्धायथाऽन्येषामनुपकारिणीनरा
जतेतद्वत् १९ प्रभयाभवनंविरोचयंतीं अजितः अंतराकुक्षिमध्येयस्यास्ताम् एषःविरोचमानः ध्रुवंहरिरेव यद्यस्मात् ईदृशीइयंपुरापूर्वंनासीत् २०

ननुसंतिसामादयउपायाः नेतिस्वयमेवाह अयमर्थतंत्रोदेवकार्यप्रधानः विक्रमंनाविहंतिमद्वधेपराक्रमंकरिष्यत्येवेत्यर्थः यद्वा तर्हिइदानीमेवेयंहन्यतामितिविचिंत्याह अर्थं
तंत्रोऽपिपुमान्स्वविक्रमंनविहंतिननाशयति स्त्रीवधेतन्नाशःस्यादितिभावः तदेवाह स्त्रियाइति गुरुमत्यागुर्विण्याः २१ किंच सएवजीवन्नपिमृतःस्यात् नृशंसितेनक्रौर्य
कार्येणवर्तेत तंजीवंतमेवमनुजाः शपंतिदुर्वाक्यैरधिक्कुर्वंति सचदेहेमृतेतनुमानिनः पापिनोनरकंगच्छंति अथवाशापप्रकारमेवाह तनुमानिनोऽस्यदेहेमृतेऽयंध्रुवमंधंतमो
गमिष्यतीति २२ २३ संविशन् शयानः २४ रम्याभिर्गीर्भिः वृषणंकामवर्षिणमेडयन् तुष्टुवुः २५ प्रतिश्रुतंसत्यंव्रतमितिदृष्टाः संतःसत्यत्वेनैवप्रथमंस्तुवंतिसत्यव्रतमिति स
त्यंव्रतंसंकल्पोयस्य तं सत्यंपरंश्रेष्ठंप्राप्तिसाधनंयस्मिंस्तम् त्रिसत्यंत्रिष्वपिकालेषुसृष्टेः पूर्वंप्रलयानंतरंचस्थितिसमयेचसत्यमव्यभिचारेणवर्तमानं तदेवाहुः सत्यस्ययोनि
मिति सच्छब्देनपृथिव्यप्तेजांसित्यच्छब्देनवायुराकाशोएवंसच्चत्यच्चसत्यंभूतपंचकंतत्सत्यमित्याचक्षतइतिश्रुतेः तस्ययोनिंकारणमनेनपूर्वंवर्तमानतोक्ता तयासत्येत-
स्मिन्नेवनिहितमंतर्यामितयास्थितम् अनेनास्थितिसमयेऽपिसत्यत्वमुक्तम् तथासत्यस्यसत्यंतस्यैवसत्यस्यसत्यंपारमार्थिकंतन्नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् अनेनप्रलयेऽप्यव
स्थितत्वेनसत्यत्वंदर्शितं एवंत्रिसत्यत्वमुपपादितम् तथाऋतसत्यनेत्रम् ऋतंचसूनृतावाणीसत्यंचसमदर्शनम् तथाभगवताव्याख्यास्यमानत्वात् सत्यंचसमदर्शनं ऋतंच-

व्रियमृतास्मिन्करणीयमाशुमेयदर्थतंत्रोनविहंतिविक्रमम् स्त्रियाःस्वसुर्गुरुमत्याोवधोऽयंयशःश्रियंहत्यनुकालमायुः २१ सएवजीवन्खलु
संपरेतोवर्ततयोऽत्यंतनृशंसितेन देहेमृतेतंमनुजाःशपंतिगंतातमोऽधंतनुमानिनोध्रुवम् २२ इतिघोरतमाद्भावात्संनिवृत्तःस्वयंप्रभुः आस्ते
प्रतीक्षंस्तज्जन्महरेर्वैरानुबंधकृत् २३ आसीनःसंविशंस्तिष्ठन्भुंजानःपर्यटन्महीम् चिंतयानोहृषीकेशमपश्यत्तन्मयंजगत् २४ ब्रह्माभवश्च
तत्रैत्यमुनिभिर्नारदादिभिः देवैःसानुचरैःसाकंगीर्भिर्वृषणमैडयन् २५ सत्यव्रतंसत्यपरंत्रिसत्यंसत्यस्ययोनिंनिहितंचसत्ये सत्यस्यसत्यमृ
तसत्यनेत्रंसत्यात्मकंत्वां शरणंप्रपन्नाः २६ एकायनोऽसौद्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसःपंचविधःषडात्मा सप्तत्वगष्टविटपोनवाक्षोदशच्छदीद्वि
खगोह्यादिवृक्षः २७ त्वमेकएवास्यसतःप्रसूतिस्त्वंसन्निधानंत्वमनुग्रहश्च त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यंतिनानानविपश्चितोये २८

सूनृतावाणीकवि-
भिः परिकीर्तितेति तयोर्नेत्रंनयनंसाधनं नेतारंप्रवर्तकमितियावत् एवंसर्वप्रकारेणसत्यात्मकंत्वां भगवन्वयंशरणंप्रपन्नाः प्राप्ताइति २६ ननुभवंतोऽपिलोकेश्वरामत्तुल्याएवाकि
मितिमांशरणंप्रपद्यंते नैवंवाच्यंत्वमेवैकःसर्वेश्वरःसर्वस्रष्ट्यादिकारणत्वात् वयंत्वदेकशरणा एवलोकादिरूपंद्वैतंचसर्वंत्वद्व्यतिरेकेणनास्तीतिवक्तुंद्वैतप्रपंचंवृक्षरूपकेणनिरूप
यति एकायनइति असौप्रपंचआदिवृक्षः वृश्च्यतइतिवृक्षः समष्टिव्यष्टिदेहरूपः कथंभूतः एकायनः एकाप्रकृतिरयनमाश्रयोयस्यसः द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसः त्रयोगुणामूलानि
यस्यसः चत्वारसःधर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारोरसायस्यसः पंचइंद्रियाणिविधाज्ञानप्रकारायस्यसः षडूर्मयःजायतेअस्तिवर्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेनश्यतइतिषट्कोशावाआत्मा
नःस्वभावायस्यसः सप्तधातवःत्वचोयस्यपंचभूतानिमनोबुद्ध्यहंकाराश्चेत्यष्टौविटपाःशाखाविस्तारायस्यसः नवद्वाराणिअक्षाःछिद्राणियस्यसः दशप्राणाःछदाःपत्राणिविद्यंतेयस्य
सदशच्छदीदशप्राणापानव्यानसमानोदाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयइतिद्वौजीवेश्वरौखगौयस्मिन्सद्विखगः २७ एवंरूपस्यसंसारवृक्षस्यसतःकार्यस्यत्वमेकएवप्रसूतिःप्रक
र्षेणसूतिर्जन्मयस्मात्सत्वंकारणमित्यर्थः त्वमेवसन्निधानंसम्यक्निधीयतेऽस्मिन्नितिलयस्थानं त्वमेवानुग्रहश्च अनुगृण्हातीतिपालकः ननुब्रह्मविष्णुरुद्राएवंभूताःप्रसिद्धाःकथम
हमितिचेत्तत्राहुः त्वन्माययेति संवृतंपिहितंचेतोज्ञानंयेषांतेत्वामेवनानापश्यंति येतुविपश्चितःविद्वांसःतेतथानपश्यंति २८

ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं वर्णयथेति चेत्तत्राहुः बिभर्षीति अवबोधैकस्वरूप आत्मा त्वमेव रूपाणि मूर्तीर्बिभर्षि धत्से न तु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः क्षेमाय पालनाय सतां धर्मवर्तिनां सुखकराणि खलानां अभद्राणि नाशकानि २९ न केवलमेतावद्भक्तानां मोक्षार्थमपीत्याहुः त्वयीति त्वयि समाधिना आवेशितचेतसा निमित्तेन त्वत्पादपोतेनाश्रितेन एके मुख्या विवेकिनः महद्भिः कृतेन सेव्यतया संपादितेन यद्वा इदमपि मायामयमित्यनादरं परित्यज्य इदमेव महत्सर्वोत्कृष्टमिति मनसि कृतेन बहुमतेनेत्यर्थः भवाब्धिं तुच्छीकुर्वंति अनायासे नैव भजनानुनिष्पादिनी तेषां मुक्तिरित्यर्थः ३० ननु तेन पोतेन पूर्वे चेत्पारंगताः तर्हीदानींतनानां का गतिः तत्राहुः स्वयमिति अयमर्थः हे द्युमन् स्वप्रकाश त्वत्पादपोतसामीप्यमात्रे णा भवांबुधौ वत्सपदमात्रे जाते अतस्तान्निरपेक्षं स्वयमेवान्येषां भीममिं दुस्तरमपि भवार्णवं संसुत्तीर्य भवत्पदांभोरुहरूपां नावमत्रैव निधाय भक्तिमार्गसंप्रदायं प्रवर्त्येत्यर्थः पारं याताः त त्किं यतो दभ्रसौहृदाः सर्वभूतेष्वतिप्रीतियुक्ताः अतस्तेऽन्येषां तरणाय निधायेति कथं मत्पादपोतेन तीर्णा अत उक्तम् भवान् सदनुग्रहः सतो भक्ताननुगृण्हातीति ३१ ननु विवेकिनां किं भद्रजनेन मुक्ता एव हि ते तत्राहुः येन्य इति विमुक्तमानिनः विमुक्ता वयमिति मन्यमानाः त्वयि अस्तो निरस्तः त एवासन्न्यो भावः तस्मात् भक्तेरभावादित्यर्थः न विशुद्धा बुद्धिर्येषां ते तथा यद्वा त्वयि अस्तभावाः इति च्छेदः अस्तमतयः वादेषु च विशुद्धबुद्धयः कृच्छ्रेण बहुजन्मतपसा परं पदं मोक्षसान्निहितं सत्कुलतपः श्रुतादि ततः पतंति विघ्नैरभिभूयते न आदृ-

बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य सत्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् २९ त्वय्यंबुजाक्षाखिल-
सत्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वंति गोवत्सपदं भवाब्धिं ३० स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममद
भ्रसौहृदाः भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ३१ येन्येऽरविंदाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः आ
रुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधोऽनादृतयुष्मदंघ्रयः ३२ तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यंति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः त्वयाभिगुप्ता विचरंति नि
र्भया विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो ३३ सत्वं विशुद्धं श्रयते भवान्स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः
समीहते ३४ सत्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ३५

तौ युष्मदंघ्रयो येस्ते अधः अर्वाक्तिर्यक्योनौ ३२ त्वदीयास्तु न कदाचिदपि पतंतीत्याहुः तथानेति विनायका विघ्नहेतवः तेषामनीकानि सैन्यानि पांति ये तेषां मूर्द्धसु विचरंति विघ्नान् जयंतीत्यर्थः ३३ सतां सुखावहानि रूपाणि धारयसीत्युक्तं बिभर्षि रूपाणीति तत्केन प्रकारेण सुखावहत्वं इत्यपेक्षायामाहुः सत्वं विशुद्धमिति सत्वं वपुः श्रयत इत्यन्वयः श्रे यउपायनं कर्मफलदातृ कथं येन वपुषा जनस्तवार्हणं पूजामीहते करोति कैः वेदाश्च क्रियायोगाश्च तपश्च समाधिश्च तैश्चतुराश्रमधर्मैरित्यर्थः वपुषोऽनाश्रयणेऽर्हणासंभवान्न कर्म फलसिद्धिः स्यादिति ३४ त्वय्यंबुजाक्षेत्यादिना श्लोकत्रयेण भगवद्भक्तानामेव मोक्षो नान्येषामित्युक्तं तत्र कर्मफलं भक्तिं विना माभूत् मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात्किं भक्त्येति सानुशयान्प्रत्याहुः सत्वं न चेदिति हे धातः इदं सत्वं निजं तव वपुर्न भवेच्चेत्तर्हि विज्ञानं विशि ष्टमपरोक्षं ज्ञानं न भवेदित्यनुषंगः कथंभूतं अज्ञानभिदापमार्जनं अज्ञानं च तत्कृता भि दा च तयोरपमार्जनं निवर्तकं यद्वा अज्ञानं भिनत्तीति अज्ञानभिद्ज्ञानं मार्जनं नाशमापप्रासमेवेति ननु जडानां बुद्ध्यादीनां यतः प्रकाशः तद्ब्रह्मेति ज्ञानं भवेदेवेति चेन्न गुणप्रकाशैः गु णावच्छिन्नैः प्रकाशैर्भवान् सर्वसाक्षी परिपूर्णः केवलमनुमीयते कल्प्यते न तु साक्षात्क्रियत इत्यर्थः अनुमानप्रकारमाहुः प्रकाशते यस्य च येन वा गुण इति यस्य संबंधी अयं बुद्ध्यादिगुणः प्रकाशते यो गुणसाक्षीत्येवं येन वा बुद्ध्यारूढेन प्रमात्रा बुद्ध्याधिष्ठात्रा बाह्यो गुणः प्रकाशते इत्यनुमीयत इत्यर्थः शुद्धसत्ववपुषि त्वयि सेव्यमाने तु तदाकारेंतःकरणे तत्प्रसादेन साक्षात्का
रो भवेदिति भावः ३५

एवंतावदुक्तानामभ्युदयापवर्गार्थरूपाणिविभवीत्कृतान्यपिभजनीयानिकेवलंनतुज्ञातुंशक्यंतेअनंतत्वादतर्क्यत्वाच्च मनोवचसोरगोचरत्वादित्याहुः ननामरूपेइति गुणाःजन्मा
निकर्माणिचतैर्निरूपितव्येनिरूपणार्हेनभवतः कुतः अनुमेयंवर्त्ममार्गोयस्यतवेति तत्रापिहेतुः तस्यसाक्षिणइति नहिसाक्षिणः सत्वंमनोवचोगोचरमित्यर्थः हेदेव बहुधाद्योतमा
नअथापिक्रियायामुपासनादिलक्षणायांत्वांप्रतियंत्युपासकाः साक्षात्पश्यंतीतिहिप्रसिद्धम् ३६ तस्माद्भक्त्यैवमोक्षइत्युपसंहरंतिशृण्वन्निति अन्यानपिसंस्मारयन् क्रियासुदेवार्च
नादिकर्मसु ३७ विशेषतः श्रीकृष्णावतारमभिनंदंतिदिष्ट्येति दिष्ट्याभद्रम् तवपदः पादभूतायाः ईश्वरस्यतवजन्ममात्रेणापनीतएव किंचत्वत्पदकैः कोमलैःपदैःसुशोभनैःवज्रां
कुशादिशुभलक्षणैः गांपृथ्वींद्यांस्वर्गंचतवत्वयाऽनुकंपिताम् ३८ तवजन्मनाभारोऽपनीतइत्युक्तंत्याममापिकिंजीववत्संसारउक्तःनहिनहीत्याहुःनेति बतहेईशअसंसारिणस्तेज
न्मनः कारणंक्रीडांविनानतर्कयामः किंच हेअभयाश्रयनभयंसंसारंआश्रयतइतितथात्तत्संबोधनंहेनित्यमुक्तेत्यर्थः तवजन्मकारणंनास्तीतिकिंवक्तव्यं यतोजीवात्मन्यपिभवाद्
यः त्वयिविषयेयाआविद्यातयाकृताः नपरमार्थतःसंतीति ३९ प्रकृतंप्रार्थयंतेमत्स्याश्वेति नोऽस्मांस्त्रिभुवनंचअन्यदायथापासितथाऽधुनापिपाहीति वंदनंतेइतिवदंतःसर्वेशिरो

ननामरूपेगुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्येतवतस्यसाक्षिणः मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनोदेवक्रियायांप्रतियंत्यथापिहि ३६ शृण्वन्गृणन्संस्मर
यंश्चचिंतयन्नामानिरूपाणिचमंगलानिते क्रियासुयस्त्वच्चरणारविंदयोराविष्टचेतानभवायकल्पते ३७ दिष्ट्याहरेऽस्याभवतःपदोभुवोभारो
ऽपनीतस्तवजन्मनेशितुः दिष्ट्यांकितांत्वत्पदकैःसुशोभनैर्द्रक्ष्यामगांद्यांचतवानुकंपिताम् ३८ नतेभवस्येशभवस्यकारणंविनाविनोदंबततर्क-
यामहे भवोनिरोधःस्थितिरप्यविद्ययाकृतायतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ३९ मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषुकृतावतारः
त्वंपासिनस्त्रिभुवनंचयथाऽधुनेशभारंभुवोहरयदूत्तमवंदनंते ४० दिष्ट्यांबतेकुक्षिगतःपरःपुमानंशेनसाक्षाद्भगवान्भवायनः माभूद्भयंभोज
पतेमुमूर्षोर्गोप्तायदूनांभवितातवात्मजः ४१ श्रीसुकउवाच इत्यभिष्टूयपुरुषंयद्रूपमनिदंयथा ब्रह्मेशानौपुरोधायदेवाःप्रतिययुर्दि-
वम् ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगर्भगतविष्णोर्ब्रह्मादिकृतस्तुतिर्नामद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीसुकउवाच अथ
सर्वगुणोपेतःकालःपरमशोभनः यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षंशांतर्क्षग्रहतारकम् १ दिशःप्रसेदुर्गगनंनिर्मलोडुगणोदयम् महीमंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्र
जाकरा २ नद्यःप्रसन्नसलिलाह्रदाजलरुहश्रियः द्विजालिकुलसन्नादस्तवकावनराजयः ३ ववौवायुःसुखस्पर्शःपुण्यगंधवहःशुचिः अग्नयश्च
द्विजातीनांशांतास्तत्रसमिंधत ४

भिः प्रणमंति ४० देवकीमत्याहुःदिष्ट्येति नोऽस्माकंभवायउद्भवायसाक्षात्परःपुमांस्तेकुक्षिंगतः अतोभयंमाभूदिति अन्येषामपिकु-
क्षिंहृदयंगतोहरिर्भवतितेषांभयंनभवतीतिकुतस्तव ४१ यस्यरूपमनिदंसर्वप्रत्यक्भूतम् यथायथावत् अस्मान्वंचयित्वाएताविहस्थास्यतेइतिमन्यमानाब्रह्मेशानौपुरोधायपुर
तःकृत्वाययुरिति ४२ इतिदशमस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेनिजरूपेणसंभूतस्तुहरिःस्वयं पितृभ्यांसंस्तुतोनीतःपित्राप्रीतेनगोकुलं १ अथेतिमंगलार्थं यर्हि
सर्वगुणोपेतःकालोबभूव तदादेवक्यांविष्णुराविरासीदित्यष्टमश्लोकगतेनान्वयः परमशोभनत्वमेवाह यर्हीत्यादिना अजनान्नारायणाज्जन्मयस्यप्रजापतेस्तस्यऋक्षंरोहिणीनक्ष
त्रंकथंभूतम् शांतानिऋक्षाण्यश्विन्यादीनिग्रहाश्चतारकाश्चयस्मिन् तत् यर्हीतिसर्वत्रानुषज्जते १ निर्मलानामुडुगणानामुदयोयस्मिन् तत्तथा मंगलभूयिष्ठाः पुरादयोयस्यां-
सा २ जलरुहैःश्रीःशोभायेषांते द्विजालिकुलानांसन्नादोयेषुतेस्तवकायासुताः ३ समिंधत आडागमोऽत्रद्रष्टव्यः समैधंतेति सम्यग्दीप्ताबभूवुरित्यर्थः ४ ५ ६

अक्रूरद्रुह्यांकंसादिव्यतिरिक्तानां सर्वप्राणिनां देवानां चेति स्वर्गेतु विशेषमाह जायमानइति अजनेजायमाने ५ तदा आसन्नः प्रसवोयस्मिन् तस्मिन् समये ६ ७ तमसाउद्भूते घन
तमसिनिशीथे यथायथावत् ऐश्वरेणैवरूपेण ८ तमद्भुतंबालकंवसुदेवऐक्षतेतिद्वितीयश्लोकेनान्वयः अद्भुतत्वेहेतुगर्भाणिविशेषणानि अंबुजेक्षणमित्यादीनि श्रीवत्सलक्ष्मं
श्रीवत्सलक्ष्माणम् गलेनशोभतइतिगलशोभीसकौस्तुभोयस्मिन् ९ परिष्वक्तसहस्रकुंतलम् किरीटकुंडलादीनां त्विषास्फुरदपरिमितकेशमित्यर्थः १० विस्मयेनोत्फुल्लेविशि-
ष्टेलोचनेयस्यसः गवामयुतमस्पृशत् मनसादत्तवान् कंसनिगृहीतस्यदानासंभवात् स्पृष्टोहेतुः कृष्णावतारेतिमुदा आप्लुतोव्याप्तः स्नातइतिवा ११ कृतधीः शुद्धबुद्धिः १२ व
सुदेवः प्रथमंपुत्रबुद्ध्यापश्यन् तांपरित्यज्याह अहोविदितोसीति कथंविदितोऽस्मि भवान्प्रकृतेः परः पुरुषइति ननुकिमाश्चर्यंपुरुषस्यप्रकृतेरन्यत्वादेवेति अतआह साक्षादिति

मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुह्याम् जायमानेऽजनेतस्मिन्नेदुर्दुंदुभयोदिवि ५ जगुः किन्नरगंधर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः विद्याधर्य-
श्चननृतुरप्सरोभिः समंतदा ६ मुमुचुर्मुनयोदेवाः सुमनांसिमुदान्विताः मंदंमंदंजलधराजगर्जुरनुसागरम् ७ निशीथेतमउद्भूतेजायमाने
जनार्दने देवक्यांदेवरूपिण्यांविष्णुः सर्वगुहाशयः आविरासीद्यथाप्राच्यांदिशींदुरिवपुष्कलः ८ तमद्भुतंबालकमंबुजेक्षणंचतुर्भुजंशंख
गदायुदायुधम् श्रीवत्सलक्ष्मंगलशोभिकौस्तुभं पीतांबरंसांद्रपयोदसौभगम् ९ महार्हवैदूर्यकिरीटकुंडलत्विषापरिष्वक्तसहस्रकुंतलम्
उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरोचमानंवसुदेवऐक्षत १० सविस्मयोत्फुल्लविलोचनोहरिंसुतंविलोक्यानकदुंदुभिस्तदा कृष्णावतारोत्सव
संभ्रमोऽस्पृशन्मुदाद्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतोगवाम् ११ अथैनमस्तौदवधार्यपूरुषंपरंनतांगः कृतधीः कृतांजलिः स्वरोचिषाभारतसूतिकागृहं
विरोचयंतंगतभीस्तत्प्रभाववित् १२ वसुदेवउवाच विदितोऽसिभवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबु
द्धिदृक् १३ सएवस्वप्रकृत्येदंसृष्ट्वाग्रेत्रिगुणात्मकम् तदनुत्वंह्यप्रविष्टः प्रविष्टइवभाव्यसे १४ यथेमेऽविकृताभावास्तथातेविकृतैः स-
ह नानावीर्याः पृथग्भूताविराजंजनयंतिहि १५ सन्निपत्यसमुत्पाद्यदृश्यंतेऽनुगताइव प्रागेवविद्यमानत्वान्नतेषामिहसंभवः १६

प्रत्यक्षतइत्यर्थः नन्वक्षिसन्निकृष्टंप्रत्यक्षतउपलभ्यते किंचित्रमित्यत आह केवलेति केवलश्चासावनुभवश्च आनंदश्चतदेवस्वरूपंयस्यसः किंच सर्वबुद्धिदृक्साक्षी
नहिएवंभूतोदृश्योभवतीत्यर्थः १३ ननुदेवकीजठरेप्रविष्टस्यकिमियमतिस्तुतिः क्रियते अतआह सएवेति सएवउक्तस्वरूपएवत्वंनदेवकीजठरेप्रविष्टइत्यर्थः ननुविश्वं
सृष्ट्वातदनुप्रविष्टस्यकिमेतद्वद्युअतआह स्वप्रकृत्येति स्वमाययासृष्ट्वातदनुत्वमप्रविष्टएवेति ननुतर्हिकथंश्रुत्योच्यते तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदिति अतआह प्रविष्टइवे
ति भाव्यसेनिरूप्यसे प्रत्यक्षतोवासद्रूपेणवाप्रविष्टइवलक्ष्यसे १४ अत्रदृष्टांतः यथेति इमेऽविकृताभावामहदादयोयथातथेति दृष्टांतंविवृणोति तेविकृतैरिति तेविकृतैःषो
डशविकारैः सहसन्निपत्यविराजंजनयंति सन्निपतनेहेतुः यतः पृथग्भूताः संतोनानावीर्याविशिष्टकार्यसमर्थानभवंति १५ अतःसन्निपत्येति एवंसमुत्पाद्यअनुगताः
प्रविष्टाइवदृश्यंते नपुनःप्रविष्टाः कुतः उत्पत्तेः प्रागेवकारणतयाविद्यमानत्वान्नतेषामिहसृष्टेकार्येपश्चात्संभवः प्रवेशइति १६ ५ ५ ५

दार्ष्टांतिके अतिदिशति एवंभवानिति ननुयद्यहमप्रच्छन्नस्वरूपएवकारणतयाकार्येषुवर्ते तर्हितेष्विंद्रियैर्गृह्यमाणेषुममग्रहणंकिंनास्तितत्राह बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरिति बुद्ध्यारू पादिज्ञानेनानुमेयंलक्षणंस्वरूपंयेषांतैर्गुणैः इंद्रियैःग्राह्यैर्गुणैः सहसन्नपिवर्तमानोऽपितद्गुणाग्रहः तैर्गुणैः सहनगृह्यसे अयंभावः नहिग्राह्यैः सहभावमात्रंग्रहणेकारणम् किंतुइं द्रियाणांशक्तिः साचकार्यैकसमधिगम्यायथाकार्यमेवकल्प्यते अतोयथाचक्षुषारूपग्रहणेरसादिग्रहणंनास्ति तथैवविषयग्रहणेत्वद्ग्रहणमपीति अविषयत्वेनचग्रहणानर्हत्व मुक्तमेव सर्वबुद्धिदृक् इत्यत्र एवंतावत्प्रागेवविद्यमानत्वात्प्रवेशोनास्तीत्युक्तम् किंचपरिच्छिन्नस्यनीडेपस्यादेरिवप्रवेशोभवेत् नवत्तुअनावृतत्वादपरिच्छिन्नत्वेनबहिरंत र्भेदोनास्ति कुतः प्रवेशइत्याह अनावृतत्वादिति अनावृतत्वेहेतूनाह सर्वस्येति नहिसर्वरूपस्यान्यदावरकमस्ति सर्वात्मनः नह्येकेनावृतोऽन्यस्यात्माभवेत् आत्मवस्तुनइति आ त्मनोवस्तुनश्चेति हेतुद्वयम् अतसातत्यगमनइत्यस्मात् अततिव्याप्नोतीत्यात्मा नहिव्यापकस्यावरणंघटते तथावस्तुनःपरमार्थवस्तुनः आवरणंनघटतइत्यर्थः तस्मात्तवांतर्यामि तयाप्रवेशोनस्तुरव्योम्नि कुतस्तरांगर्भप्रवेशः अतःकेवलानुभवानंदरूपएवत्वंविदितोसीत्याश्चर्यममभाग्यमित्यर्थः १७ नन्वेतद्धेतुचतुष्टयंप्रपंचस्यावस्तुत्वेघटेततत्तुनसंभवतिस

एवंभवान्बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैःसन्नपितद्गुणाग्रहः अनावृतत्वाद्बहिरंतरंनतेसर्वस्यसर्वात्मनआत्मवस्तुनः १७ यआत्मनोदृश्यगु णेषुसन्निति व्यवस्यतेस्वव्यतिरेकतोऽबुधः विनानुवादंनचतन्मनीषितंसम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् १८ त्वत्तोऽस्यजन्मस्थितिसंयमान्वि भोवदंत्यनीहादगुणादविक्रियात् त्वयीश्वरेब्रह्मणिनोविरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यतेगुणैः १९ सत्वंत्रिलोकस्थितयेस्वमाययाबिभर्षिशु क्लंखलुवर्णमात्मनः सर्गायरक्तंरजसोपबृंहितंकृष्णंचवर्णंतमसाजनात्यये २० त्वमस्यलोकस्यविभोरिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसिममाखिले श्वर राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमानानिहनिष्यसेचमूः २१ अयंत्वसभ्यस्तवजन्मनोगृहेश्रुत्वाग्रजांस्तेन्यवधीत्सुरेश्वर सतेऽवतारं पुरुषैःसमर्पितंश्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः २२ श्रीशुकउवाच अथैनमात्मजंवीक्ष्यमहापुरुषलक्षणम् देवकीतमुपाधावत्कंसाद्भीता शुचिस्मिता २३

त्वत्वेनप्रतीतेरित्याशंक्याह यइति आत्मनोदृश्येषुगुणेषुदेहादिषु स्वव्यतिरेकतः आत्मव्यतिरेकेण पृथक्सन्नयंदेहादिरितिव्यवस्यते निश्चिनोति यः पुमान्सोऽबुधःअविद्वान् व्यतिरेकदर्शनात् किंच मनीषितंविचारितंसत् देहादिसर्वंयतः विनाऽनुवादं वाचारंभणमात्रंविनानसम्यग्भवति अतोवस्तुत्वेनत्यक्तंबाधितमेवव स्तुबुद्ध्याउपाददत्स्वीकुर्वन्नबुधइत्यर्थः १८ एवंपरमेश्वरदृश्यस्यतद्व्यतिरेकेणासत्त्वमुक्तम् परमेश्वरोपादानत्वादपितद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह त्वत्तोस्येति नचैवंसत्यपिविका रित्वमित्याह अनीहादिति अगुणत्वादनीहत्त्वंततोविकारित्वमित्यर्थः नन्वनीहत्वेकथंकर्तृत्वंकर्तृत्वेवाकुतोऽविकारित्वंतत्राह त्वयीश्वरइति ब्रह्मत्वादविकारित्वमीश्वरत्वात्कर्तृत्व मिति नन्वेतदपिविरुद्धमेवनेत्याह त्वदाश्रयत्वादिति गुणैःकुर्वद्भिः त्वयिसृष्ट्यादिकर्तृत्वमुपचर्यतेगुणाश्रयत्वात् यथाभृत्यकृत्यंराजनीति १९ एवंभूतस्यैवतवयथाविश्वस्थि तिसर्गप्रलयार्थंत्रिवर्णागुणावताराएवमयंभूभारापनयनार्थमितिज्ञातमित्याह सत्वमितिश्लोकद्वयेन २० रिरक्षिषुःरक्षितुमिच्छुरवतीर्णोऽसिकृष्णेनवर्णेन अतःसाधूनांरक्षणा र्थंराजन्यसंज्ञायेऽसुरकोटियूथपास्तैर्निर्व्यूह्यमानाइतस्ततश्चाल्यमानाश्चमूः सेनानिहनिष्यसे संहरिष्यसि २१ किंतुतथाप्यप्रमत्तेनत्वयाभाव्यमित्याह अयंत्विति असभ्यः खलः समर्पितंकथितं अभिसरति आगमिष्यति २२ उपाधावत् अस्तौत् २३

त्वयिभयशंके वतावन्नास्तीति श्लोकचतुष्टयेनाह देवकीकिंचिद्विज्ञापयितुं रूपमिति यत्तत्किमपिरूपंवस्तु प्राहुर्वेदाःकिंतद्वस्तुतदाह अव्यक्तम् अत्रहेतुः आद्यंकारणं किं परमाणवः न ब्रह्मबृहत् किंप्रधानम् न ज्योतिःचेतनम् किंवैशेषिकाणामिवज्ञानगुणम् ननिर्गुणम् किंमीमांसकानामिवज्ञानपरिणामि न निर्विकारम् किंपुष्करशाक्षादीनामिव शाक्तिविक्षेपपरिणामि न सत्तामात्रम् तर्हिकिंसामान्यम् ननिर्विशेषम् तर्हिकिंकारणत्वात्सक्रियम् न निरीहम् सान्निधिमात्रेणकारणम् एवंभूतंकिमपिकार्यकल्प्ययद्वस्तु सएवसाक्षात्त्वंविष्णुरिति अपरोक्षमित्याह अध्यात्मदीपइति बुद्ध्यादिकरणसंघातप्रकाशकइत्यर्थः अथवाअव्यक्तंनकेनापिप्रकारेणव्यज्यतइत्यव्यक्तम् कथम् उत्पत्त्यानाव न्नव्यज्यतइत्याह आद्यंसर्वस्यकार्यस्यआद्यम् अनादीत्यर्थः तथाब्रह्मज्योतिर्निर्गुणंनिर्विकारमितिचतुर्भिःपदैर्देशेनप्रकाशेनचगुणेनचाविकारेणचव्यक्तिंनिराकरोति तथासत्तामात्रमितिविशेषेणानिर्विशेषमितिसामान्येननिरीहमितिक्रियायाचव्यक्तिंनिराकरोति अन्यत्समानम् एवंभूतस्यतवनभयशंकेतिभावः २४ किंचमहाप्रलयेऽप्यवशिष्यमाणस्यकुतोभयमित्याह नष्टेलोकेइति चराचरेलोकेमहाभूतेषुलीने तेषुप्यादिभूतंभूतसूक्ष्मंप्रविष्टेषुतस्मिन्नपिव्यक्तेऽव्यक्तंप्रधानंप्राप्ते अशेषात्मकेप्रधानेसंज्ञाप्रज्ञा

देवक्युवाच रूपंयत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यंब्रह्मज्योतिर्निर्गुणंनिर्विकारम् सत्तामात्रंनिर्विशेषंनिरीहंसत्वंसाक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः २४ नष्टेलोकेद्विपरार्धावसानेमहाभूतेष्वादिभूतंगतेषु व्यक्तेऽव्यक्तंकालवेगेनयातेभवानेकःशिष्यतेशेषसंज्ञः २५ योऽयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तबन्धोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वम् निमेषादिर्वत्सरान्तोमहीयांस्तंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्ये २६ मर्त्योमृत्युव्यालभीतःपलायन्लोकान्सर्वान्निर्भयंनाध्यगच्छत् त्वत्पादाब्जंप्राप्ययदृच्छयाऽद्यस्वस्थःशेतेमृत्युरस्मादपैति २७ सत्वंघोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहित्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि रूपंचेदंपौरुषंध्यानधिष्ण्यंमाप्रत्यक्षंमांसदृशांकृषीष्ठाः २८ जन्मतेमय्यसौपापोमाविद्यान्मधुसूदन समुद्विजेभवद्धेतोःकंसादहमधीरधीः २९ उपसंहरविश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम् शंखचक्रगदापद्मश्रियाजुष्टंचतुर्भुजं ३० विश्वंयदेतत्स्वतनौनिशान्तेयथावकाशंपुरुषःपरोभवान् बिभर्तिसोऽयंममगर्भगोऽभूदहोनृलोकस्यविडम्बनंहितत् ३१ श्रीभगवानुवाच त्वमेवपूर्वसर्गेऽभूःपृश्निःस्वायम्भुवेसति तदाऽयंसुतपानामप्रजापतिरकल्मषः ३२ युवांवैब्रह्मणादिष्टौप्रजासर्गेयदाततः सन्नियम्येन्द्रियग्रामंतेपाथेपरमंतपः ३३ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु सहमानौश्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ३४ शीर्णपर्णानिलाहाराबुपशान्तेनचेतसा मत्तःकामानभीप्सन्तौमदाराधनमीहतुः ३५

यस्य एवंमयिलीनमिदमास्तिपश्चाद्देवसुद्बोधनीयमितिसोशेषसंज्ञः शेषसंज्ञइतिवा २५ किंच एवंप्रलयहेतुर्योऽयंकालःएनं हेअव्यक्तबंधोप्रकृतिप्रवर्तकस्तस्यप्रलयावधिभूतस्यतेतवचेष्टांलीलां चेष्टतेविपरिवर्तते पुनःपुनःवत्सरान्तस्तामहीयान्द्विपरार्द्धरूपः यस्यचेष्टामाहुः तंत्वांत्वांक्षेमधाम अभयस्थानंप्रपद्ये शरणंव्रजामि २६ क्षेमधामत्वमेवाह मर्त्यइति लोकान्प्रतियदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन हेआद्य २७ प्रस्तुतंविज्ञापयति सत्वमिति भृत्यानांविश्वासंहंतीतिभृत्यवित्रासहा भृत्याविदितिवाच्छेदः पौरुषंऐश्वरंध्यानाधिष्ण्यंध्यानास्पदंमांसदृशांमांसचक्षुषांप्रत्यक्षंमाकृथाः २८ भवतएवहेतोर्निमित्तात्कंसात्समुद्विजे बिभेमि यतोधीरचित्ता २९ ३० किमित्युपसंहर्तव्यमेवंभूतेनमयापुत्रेणतवमहतीश्लाघास्यादितितत्राह विश्वमिति निशांतेप्रलयावसाने यथावकाशमसंकोचतः असंभावितत्वादुपहास्यंतेवस्यादित्यर्थः ३१ चतुर्भुजेनरूपेणाविर्भावेकारणंतावदाह त्वमेवेत्यादिचतुर्दशभिः पूर्वसर्गेप्रथमजन्मनि अभूःआसीः पृश्निर्नामस्वायंभुवेमन्वंतरेतदाअयंवसुदेवः ३२ तेपाथे तपःकृतवंतौ ३३ ३४ ३५

तेनसकृद्दूरेणचवारंवारमाविर्भावेकारणमुक्तम् का तप्यतोराचरतोः दुर्युर्गतानि मदात्मनोः मच्चित्तयोः ३६ अमुनावपुषा ३७ प्रादुरासंप्रादुर्भूतोऽस्मि वरदराइवरदेषुश्रेष्ठइत्यर्थः तेनसकृद्दूरेणचवारंवारमाविर्भावेकारणमुक्तम् का मस्यादित्सयादातुमिच्छया मादृशःमयासदृशः ३८ मेमत्तोऽपियुवामपवर्गनवव्राथेनवृतवंतो ३९ वरंदत्वामयिगते ४० ४१ अदित्यांकश्यपाद्वामनः आसेतियत्तदपि तद्रूपयो र्युवयोरहमेवपुनरासमित्यर्थः ४२ ४३ माकृप्रथमंतावदेतद्रूपंमेजन्मेतिस्मरणायज्ञानायदर्शितम् मद्भवंमद्विषयम् अनंतरंत्वदिच्छयाबालोऽपिभविष्यामीतिभावः ४४ ननुत्वयिप्र सन्नेऽपिकथमावयोःपुनःपुनर्जन्मेत्यतः परंनभविष्यतीत्याह युवामिति ४५ ४६ ४७ यदिकंसाद्बिभेषितर्हिमांगोकुलंनय यशोदायाश्चतांकन्यांमन्मायामानयेतिप्रथममेवभगवता

एवंवांतप्यतोस्तीव्रंतपःपरमदुष्करम् दिव्यवर्षसहस्राणिद्वादशेयुर्मदात्मनोः ३६ तदावांपरितुष्टोहममुनावपुषाऽनघे तपसाश्रद्धयानित्यंभ क्त्याचहृदिभावितः ३७ प्रादुरासंवरदराड्युवयोःकामदित्सया व्रियतांवरइत्युक्तेमादृशोवांवृतःसुतः ३८ अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्योचदं पती नवव्राथेऽपवर्गंमेमोहितौदेवमायया ३९ गतेमयियुवांलब्ध्वावरंमत्सदृशंसुतम् ग्राम्यान्भोगानभुंजाथांयुवांप्राप्तमनोरथौ ४० अदृष्ट्वा न्यतमंलोकेशीलौदार्यगुणैःसमम् अहंसुतोवामभवंपृश्निगर्भइतिश्रुतः ४१ तयोर्वांपुनरेवाहमदित्यामासकश्यपात् उपेंद्रइतिविख्यातोवामन त्वाच्चवामनः ४२ तृतीयेऽस्मिन्भवेहंवैतेनैववपुषाथवाम् जातोभूयस्तयोरेवसत्यंमेव्याहृतंसति ४३ एतद्वांदर्शितंरूपंप्राग्जन्मस्मरणायमे नान्यथामद्भवंज्ञानंमर्त्यलिंगेननजायते ४४ युवांमांपुत्रभावेनब्रह्मभावेनचासकृत् चिंतयंतौकृतस्नेहौयास्येथेमद्गतिंपराम् ४५ यदिकंसा द्बिभेषित्वंतर्हिमांगोकुलंनय मन्मायामानयाशुत्वंयशोदागर्भसंभवाम् ४६ श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वाऽसीद्धरिस्तूष्णींभगवाना त्ममायया पित्रोःसंपश्यतोःसद्योबभूवप्राकृतःशिशुः ४७ ततश्चशौरिर्भगवत्प्रचोदितःसुतंसमादायससूतिकागृहात् यदाबहिर्गंतुमियेष तर्ह्यजायायोगमायाऽजनिनंदजायया ४८ तयाहृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषुद्वाःस्थेषुपौरेष्वपिशायितेष्वथ द्वारस्तुसर्वाःपिहिताडुरत्ययाबृहत् कपाटायसकीलशृंखलैः ४९ ताःकृष्णवाहेवसुदेवआगतेस्वयंव्यवर्यंतयथातमोरवेः ववर्षपर्जन्यउपांशुगर्जितःशेषोऽन्वगाद्वारिनिवार यन्फणैः ५० मघोनिवर्षत्यसकृद्यमानुजागंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला भयानकावर्तशताकुलानदीमार्गंददौसिंधुरिवश्रियःपतेः ५१ नंदव्रजंशौरिरुपेत्यतत्रतान्गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्यनिद्रया सुतंयशोदाशयनेनिधायतत्सुतामुपादायपुनर्गृहानगात् ५२ देवक्याःशयने न्यस्यवसुदेवोऽथदारिकाम् प्रतिमुच्यपदोर्लोहमास्तेपूर्ववदावृतः ५३ यशोदानंदपत्नीचजातंपरमबुध्यत नतल्लिंगंपरिश्रांतानिद्रया पगतस्मृतिः ५४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेकृष्णजन्मनितृतीयोऽध्यायः ३

प्रचोदितोवसुदेवोयदागंतुमैच्छत् तदेवअजाऽपियायो गमायासानंदजाययानिमित्तमात्रभूतयाअजनिजाता ४८ हृताःप्रत्ययार्थाःसर्वावृत्तयोयेषां अथवा हृताःप्रत्ययाःअन्याश्चसर्वावृत्तयोयेषांजाग्रतामपि तथाभूतेषुद्वारपालेषु सत्सु बृहत्सुकपाटेषुलोहकीलकयुक्तशृंखलैः बृहद्भिःकपाटादिभिःदुरत्ययाइतिवा ४९ स्वयमेवव्यवर्यंत विवृताइत्यर्थः व्यवर्यंतेतिवक्तव्येगुणश्छांदसः रवेर्निमित्तात् ५ गंभीरोय स्तोयौघः तस्यजवेनयेऊर्मयस्तैःफेनिलाफेनव्याप्ता भयानकेरावर्तशतैर्व्याप्ताऽपि श्रियःपतेःसीतापतेः ५१ निद्रयाअजया ५२ प्रतिमुच्यबध्वापदोःपादयोःलोहंनिगडमास्तेस्म ५३ जातंकिंचिदितिकेवलंअबुध्यत नतुतल्लिंगंपुत्रःकन्यावेति योगनिद्रयाचमोहितेति ५४ इतिदशमस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थेचंडिकावाक्यमाकर्ण्यातिभयाकुलः दुर्मंत्रिभिर्हितंमेनेकंसोबालादिहिंसनम् १ १ ततअष्टमंजन्म २ कालोमृत्युः ३ ४ ५ अंगहेभ्रातः ६ दीनदीनवत्दीनादपि
दीनवत् भवतुतथा पुत्रस्याप्यत्रनीतत्वात्साचयोगमायेतिज्ञातत्वात् याचितोऽपिआचिच्छिदेहस्तात् आकृष्यजग्राह ७ अपोथयत् बलेनचिक्षेप ८ सद्यएवदेवीभूत्वा ९
१० ११ कृपणानिति अन्यान्शिशून्हनिष्यतीतिज्ञात्वावारयति पाठांतरेमामांकृपणांत्वयाऽहिंसीः हिंसितवानसीति १२ बहुनामानिकेतेषुवाराणस्यादिस्थानेषु १३ प
रमविस्मितः कथंदेवीवागनृताजातेति १४ भ्रामहेभगिनीभर्तः पुरुषादोराक्षसोयथास्वापत्यमेवहिनस्तितद्वत् १५ १६ १७ हेमहाभागौस्वकृतंभुजः स्वारब्धकर्मभोक्तॄन्
स्वात्मजान्माशोचतम् किंच जंतवःप्राणिनःसदानासते किंतुअल्पकालमेव तदाऽपिएकत्रनासतेकिंतुवियुज्यंते यतोदेवाधीनाः १८ सदानासतइत्यनेनयदुक्तंजन्ममरणा

श्रीशुकउवाच बहिरंतःपुरद्वारःसर्वाःपूर्ववदावृताः ततोबालध्वनिंश्रुत्वागृहपालाःसमुत्थिताः १ तेतुतूर्णमुपव्रज्यदेवक्यागर्भजन्मतत्
आचख्युर्भोजराजाययदुद्विग्नःप्रतीक्षते २ सतल्पात्तूर्णमुत्थायकालोयमितिविह्वलः सूतीगृहमगात्तूर्णंप्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः ३ तमाह-
भ्रातरंदेवीकृपणाकरुणंसती स्नुषेयंतवकल्याणस्त्रियंमाहंतुमर्हसि ४ बहवोहिंसिताभ्रातःशिशवःपावकोपमाः त्वयादैवनिसृष्टेनपुत्रिकै-
काप्रदीयताम् ५ नन्वहंतेह्यवरजादीनाहतसुताप्रभो दातुमर्हसिमंदायाअंगेमांचरमांप्रजाम् ६ श्रीशुकउवाच उपगुह्यात्मजामेवं
रुदत्यादीनदीनवत् याचितस्तांविनिर्भर्त्स्यहस्तादाचिच्छिदेखलः ७ तांगृहीत्वाचरणयोर्जातमात्रांस्वसुःसुताम् अपोथयच्छिलापृष्ठेस्वा-
र्थोन्मूलितसौहृदः ८ सातद्धस्तात्समुत्पत्यसद्योदेव्यंबरंगता अदृश्यतानुजाविष्णोःसायुधाष्टमहाभुजा ९ दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभरणभू-
षिता धनुःशूलेषुचर्मासिशंखचक्रगदाधरा १० सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः उपाहृतोरुबलिभिःस्तूयमानेदमब्रवीत् ११ किंमया
हतयामंदजातःखलुतवांतकृत् यत्रक्ववापूर्वशत्रुर्माहिंसीःकृपणान्वृथा १२ इतिप्रभाष्यतंदेवीमायाभगवतीभुवि बहुनामनिकेतेषुबहुना
माबभूवह १३ तयाभिहितमाकर्ण्यकंसःपरमविस्मितः देवकींवसुदेवंचविमुच्यप्रश्रितोऽब्रवीत् १४ अहोभगिन्यहोभामयावांबतपाप्म
ना पुरुषादइवापत्यंबहवोहिंसिताःसुताः १५ सत्वहंत्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः कांल्लोकान्वैगमिष्यामिब्रह्महेवमृतःश्वसन् १६
दैवमप्यनृतंवक्तिनमर्त्याएवकेवलम् यद्विश्रंभादहंपापःस्वसुर्निहतवान्शिशून् १७ माशोचतंमहाभागावात्मजान्स्वकृतंभुजः जंतवो
नसदैकत्रदैवाधीनाःसहासते १८ भुविभौमानिभूतानियथायांत्यपयांतिच नायमात्मातथैतेषुविपर्येतियथैवभूः १९ यथानेवंविदोभेदो
यतआत्मविपर्ययः देहयोगवियोगौचसंसृतिर्ननिवर्तते २०

दि तदपिदेहानामेवनात्मनइत्याह भुवीति भूतानिदेहाएवभवंतिनभवंतिचेत्यर्थः यथाभुविभौमा
नियतघटादीनितद्वत् एतेषुभूतेषुजन्मादिभिर्विक्रियमाणेषु अयमपरोक्षतयाप्रत्यभिज्ञायमानोनविपर्येति विपर्ययंनप्राप्नोति एकरूपएववर्ततइत्यर्थः भौमेषुविक्रियमाणेषुयथा
भूस्तथेति एवंविचार्यमाणेसतिनशोकाद्यवकाशः १९ अज्ञानतस्तन्ननिवर्ततइत्याह यथेतियथायथावत् अनेवंविदः एवमजानतः आत्मविपर्ययः देहात्मबुद्धिर्भवति यतोवि
विपर्ययाद्भेदोभवति देहाहंकारेणहिआत्मनिपरिच्छिन्नेसतिइदंकारास्पदंभिन्नंभवति यतोभेदात्पुत्रादिदेहैर्योगोवियोगश्च ततःसंसृतिःसुखदुःखेइतियावदज्ञानंननिवर्ततइत्यर्थः

एवमुक्तप्रकारेणनैतेतवतनयाः अहंतुतावन्नघातितवान् तथाऽपिअज्ञानदृष्ट्यास्वतनयान्मयाव्यापादितानपिमानुशोचेतिसांत्वयति तस्मादिति अज्ञानाश्रयमेवकर्मवादमाह य तइति २१ कथंतर्हिब्राह्मणादिहंतुः तद्वधस्यचप्रायश्चित्तश्रवणम् अज्ञानमूलमेवेत्याह यावदिति अस्वदृक् देहाभिमानी तावत्तदभिमानीतस्यदेहस्यहननमात्मनि अभिमन्यमा नइत्यर्थः २२ श्यालः कंसः स्वस्त्रोरितिस्वसृशब्देनद्विवचनानुपपत्त्यामिथुनगणनद्वारामिथुनीलक्षणायास्वसृतत्पत्योरभिधानंलिंगसमवायेनप्राणभृतउपदधातीतिवद्देवकीवसुदे वयोः प्रत्येकंपादमग्रहीदित्यर्थः श्यालशब्देनवाकथंचिद्वसुदेवाभिधानम् २३ आत्मसौहृदंप्रियवादादिनादर्शयन् २४ २५ २६ स्वपरभेददर्शनेकिंभवतितदाह शोकहर्षेति भावैरे

तस्माद्भद्रेस्वतनयान्मयाव्यापादितानपि माऽनुशोचयतःसर्वःस्वकृतंविंदतेऽवशः २१ यावद्धतोऽस्मिहंताऽस्मीत्यात्मानंमन्यतेऽस्वदृक् तावत्तदभि मान्यज्ञोबाध्यबाधकतामियात् २२ क्षमध्वंममदौरात्म्यंसाधवोदीनवत्सलाः इत्युक्त्वाश्रुमुखःपादौश्यालःस्वस्त्रोरथाऽग्रहीत् २३ मोचयामास निगडाद्विश्रब्धःकन्यकागिरा देवकींवसुदेवंचदर्शयन्नात्मसौहृदम् २४ भ्रातुःसमनुतप्तस्यक्षांतरोषाचदेवकी व्यसृजद्वसुदेवश्चप्रहस्यतमु वाचह २५ एवमेतन्महाभागयथावदसिदेहिनां अज्ञानप्रभवाहंधीःस्वपरेतिभिदायतः २६ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः मिथोघ्नंत नपश्यंतिभावैर्भावंपृथग्दृशः २७ श्रीशुकउवाच कंसएवंप्रसन्नाभ्यांविशुद्धंप्रतिभाषितः देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहम् २८ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायांकंसआहूयमंत्रिणः तेभ्यआचष्टतत्सर्वंयदुक्तंयोगनिद्रया २९ आकर्ण्यभर्तुर्गदितंतमूचुर्देवशत्रवः देवान्प्रतिकृता मर्षादैतेयानातिकोविदाः ३० एवंचेत्तर्हिभोजेंद्रपुरग्रामव्रजादिषु अनिर्दशान्निर्दशांश्चहनिष्यामोऽद्यवैशिशून् ३१ किमुद्यमैःकरिष्यंतिदे वाःसमरभीरवः नित्यमुद्विग्नमनसोज्याघोषैर्धनुषस्तव ३२ अस्यतस्तेशरव्रातैर्हन्यमानाःसमंततः जिजीविषवउत्सृज्यपलायनपरायणः ३३ केचित्प्रांजलयोदीनान्यस्तशस्त्रादिवौकसः मुक्तकच्छशिखाःकेचिद्भीताःस्मइतिवादिनः ३४ नत्वंविस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् हंस्य न्यासक्तविमुखान्भग्नचापानयुध्यतः ३५ किंक्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः रहोजुषाकिंहरिणाशंभुनावावनौकसा ३६ किमिंद्रेणाल्पवीर्ये णब्रह्मणावातपस्यता तथापिदेवाःसापत्न्यान्नोपेक्ष्याइतिमन्महे ततस्तन्मूलखननेनियुंक्ष्वास्माननुव्रतान् ३७ यथाऽमयोंऽगेसमुपेक्षितोनृभिर्नश क्यतेरूढपदश्चिकित्सितुम् यथेंद्रियग्रामउपेक्षितस्तथारिपुर्महान्बद्धबलोनचाल्यते ३८ मूलंहिविष्णुर्देवानांयत्रधर्मःसनातनः तस्यचब्र ह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाःसदक्षिणाः ३९ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः तपस्विनोयज्ञशीलान्गाश्चहन्मोहविर्दुघाः ४० विप्रागावश्च वेदाश्चतपःसत्यंदमःशमः श्रद्धादयातितिक्षाचक्रतवश्चहरेस्तनूः ४१

वनिमित्तभूतैर्मिथोभावान्घ्नंतं भावमीश्वरंपृथग्दृशः तेनपश्यंति किंतु अहमेवहंता-हतश्चेतिमन्यंतइत्यर्थः २७ विशुद्धंयथाभवति २८ २९ नातिकोविदाः दृष्टमात्रमतयः ३० नानिर्गतानिदशदिनानियेषांतान् अन्यांश्च ३१ ३२ अस्यतःबाणान्क्षिपतः सतःउ त्सृज्यरणंत्यक्त्वा ३३ ३४ अन्यासक्तान् विमुखांश्चेति नहंसिनहिनास्ति ३५ क्षेमेनिर्भयदेशे शूरैःसंयुगादन्यत्राविकत्थनंप्रौढिवादोयेषांतैः ननुहरेर्बिभेमिशंभोश्चेतिचेत्त त्राह रहोजुषेति सर्वस्याभ्यंतःप्रविष्टेनक्वचिदपिबहिरदृष्टेनेत्यर्थः पुरुषप्रकृतिरहितमिलावृतवनमोकोयस्यतेनशंभुनावा ३६ यद्यप्युद्यमैर्देवानकिंचिदपिकर्तुंसमर्थास्त थापिनोपेक्ष्याइतिरनुसर्तव्येत्याहुः तथापीति ३७ रूढपदःबद्धमूलः ३८ देवानांमूलंविष्णुः सचयत्रधर्मस्तत्रास्तेधर्मस्यमूलंवेदादयइति ३९ ४० ४१ ८

किंच विप्रादयो हरेरेवतनवो यस्मात्तस्मादयमेवोपायइत्याहुः अयमिति ४२ ४३ ४४ आरात्समीपमागतोमृत्युर्येषांते ४५ सतांविद्वेषोनमृत्युमात्रहेतुः किंतुबह्वनर्थकारीत्याह आयुः श्रियमिति ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेजातकंनंदःसूनोःकृत्वामहोत्सवम् गत्वाथमथुरांप्रापवसुदेवागमोत्सवम् १ महामनाउदारचित्तः १ २ नियुतेद्वेलक्षे सप्ततिलपर्वतांश्चप्रादात् कथंभूतान् रत्नौघैः रत्नसमूहैः शातकौंभांबरैः स्वर्णरससंतिरंबरैश्चावृतान् ३ द्रव्याणांगोहिरण्यादीनाम् अनेकेषांचिद्दानेरेवशुद्धिर्यथातथाऽन्नदानादि युक्तजातकर्मादिसंस्कारैरेवगर्भाणांशुद्धिरितिदर्शयितुं प्रतिनियतानिशोधकानि दृष्टांतेनोदाहरति कालेनेति कालेनभूम्यादि स्नानेन देहादि शौचेनमेध्यालिप्तादि संस्कारैर्गर्भादि तपसाइंद्रियादि इज्ययाब्राह्मणादि दानेद्रव्याणि संतुष्ट्यामनः आत्माआत्मविद्ययाइति ४ सौमंगल्यगिरः स्वस्तिवाचकाविप्रादयोवभ्रु

साहिसर्वस्वराध्यक्षोऽसुरारिर्गुहाशयः तन्मूलादेवताःसर्वाःसेश्वराःसचतुर्मुखाः अयंवैतद्वधोपायोयदृषीणांविहिंसनम् ४२ श्रीशुक उवाच एवंदुर्मन्त्रिभिःकंसःसहसमंत्र्यदुर्मतिः ब्रह्महिंसांहितंमेनेकालपाशावृतोऽसुरः ४३ संदिश्यसाधुलोकस्यकदनेकदनप्रियान् कामरूपधरान्दिक्षुदानवान्गृहमाविशत् ४४ तेवैरजःप्रकृतयस्तमसामूढचेतसः सतांविद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ४५ आयुःश्रियंयशोधर्मंलोकानाशिषएवच हंतिश्रेयांसिसर्वाणिपुंसोमहदतिक्रमः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुक उवाच नंदस्त्वात्मजउत्पन्नेजाताल्हादोमहामनाः आहूयविप्रान्वेदज्ञान्स्नातःशुचिरलंकृतः १ वाचयित्वास्वस्त्ययनंजातकर्मात्मजस्यवै कारयामासविधिवत्पितृदेवार्चनंतथा २ धेनूनांनियुतेप्रादाद्विप्रेभ्यःसमलंकृते तिलाद्रीन्सप्तरत्नौघशातकौंभांबरावृतान् ३ कालेनस्नानशौचाभ्यांसंस्कारैस्तपसेज्यया शुध्यंतिदानैःसंतुष्ट्याद्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ४ सौमंगल्यगिरोविप्राःसूतमागधवंदिनः गायकाश्चजगुर्नेदुर्भेर्योदुंदुभयोमुहुः ५ व्रजःसंमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ६ गावोवृषावत्सतराहरिद्रातैलरूषिताः विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः ७ महार्हवस्त्राभरणकंचुकोष्णीषभूषिताः गोपाःसमाययूराजन्नानोपायनपाणयः ८ गोप्यश्चाकर्ण्यमुदितायशोदायाःसुतोद्भवम् आत्मानंभूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः ९ नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंकजभूतयः बलिभिस्त्वरितंजग्मुःपृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः १० गोप्यःसुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यश्चित्रांबराःपथिशिखाच्युतमाल्यवर्षाः नंदालयंसवलयाव्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः ११ ताआशिषःप्रयुंजानाश्चिरंपाहीतिबालके हरिद्राचूर्णतैलाद्भिःसिंचंत्योजनमुज्जगुः १२

गुः तत्र सूताःपौराणिकाःप्रोक्तामागधावंशशंसकाः वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाःप्रस्तावसदृशोक्तयः ५ संमृष्टानिसंसिक्तानिचद्वाराणिअजिराणिअंगणानिगृहांतराणिगृहमध्यानिचयस्मिन्सतथा चित्रध्वजेषुपताकानांस्रजश्चैलपल्लवतोरणानिचतैर्भूषितः ६ हरिद्रातैलरूषिताःलिप्ताः विचित्रधातवश्चबर्हस्रजश्चवस्त्राणिचकांचनमालाश्चअलंकारतयाविद्यंतेयेषांते तथाभूताःगवादयोबभूवुरित्यर्थः ७ आकल्पाःअलंकाराः ९ नवकुंकुमकिंजल्कैर्मुखपंकजेषुभूतिः श्रीर्यासांताः १० सुमृष्टानिउज्ज्वलितानिमणिमयानिकुंडलानियासां निष्कानिपदकानिकंठेषुयासांताश्च शिखाभ्यश्च्युतानिमाल्यवर्षाणियासांताः नंदालयंव्रजतीःव्रजंत्यः पथिविरेजुःसवलयाःकंकणभूषिताः व्यालोलैःकुंडलादिभिःशोभायासांताः ११ जनंसिंचंत्यःअजनमुज्जगुरितिवा १२

१३ १४ तेभ्यः प्रादात् १५ यथोचितमन्यानपिअ पूजयत् १६ १७ हरेर्निवासेनये आत्मनिगुणाः सर्वप्रियत्वादयस्तैरमायाः आक्रीडंविहारस्थानं १८ वार्षिक्यंप्रतिवर्षदे
यम् १९ भ्रातरंसखायम् तदवमोचनंतस्यवसतिस्थानंशकटोत्तारभूमिम् २० २१ २२ २३ पुनर्भवःपुनर्जातइव तत्रहेतुर्गर्भविशेषणंसंसारचक्रेवर्तमानइति २४ दुर्लभत्व
मेवाह नैकत्रेति प्रियस्यभ्रात्रोसंवासस्त्वप्रियसंवासः हेप्रियेतिवा स्रोतसओघेननीयमानानां प्लुवंतीतिप्लुवाः तृणकाष्ठादयस्तेषांयथाएकत्रास्थितिर्नास्तितद्वत् २५ कच्चिदितिप
शव्यादिरूपेतस्मिन्वनेनिर्दोषगोपयोरस्त्यादिप्रभूतगोपिकास्तन्यादिनापुत्रक्षेमविवक्षयाएच्छति प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरित्यक्तत्वात् २६ भवद्भ्यामुपलालितःस नूकच्चिद्वर्त

अवादयंतविचित्राणिवादित्राणिमहोत्सवे कृष्णेविश्वेश्वरेनंतेनंदस्यव्रजमागते १३ गोपाःपरस्परंहृष्टादधिक्षीरघृतांबुभिः आसिंचंतोविलिं
पंतोनवनीतैश्चचिक्षिपुः १४ नंदोमहामनास्तेभ्योवासोलंकारगोधनम् सूतमागधवंदिभ्योयेन्येविद्योपजीविनः १५ तैस्तैःकामैरदीनात्माय
थोचितमपूजयत् विष्णोराराधनार्थायस्वपुत्रस्योदयायच १६ रोहिणीचमहाभागानंदगोपाभिनंदिता व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कंठाभरणभूषिता
१७ तत आरभ्यनंदस्यव्रजःसर्वसमृद्धिमान् हरेर्निवासात्मगुणैरमाक्रीडमभून्नृप १८गोपान्गोकुलरक्षायांनिरूप्यमथुरांगतः नंदःकंसस्यवार्षि
क्यंकरंदातुंकुरूद्वह १९ वसुदेवउपश्रुत्यभ्रातरंनंदमागतम् ज्ञात्वादत्तकरंराज्ञेययौतदवमोचनम् २० तंदृष्ट्वासहसोत्थायदेहःप्राणमिवागतम्
प्रीतःप्रियतमंदोर्भ्यांसस्वजेप्रेमविह्वलः २१ पूजितःसुखमासीनःपृष्ट्वानामयमादृतः प्रसक्तधीःस्वात्मजयोरिदमाहविशांपते २२ दिष्ट्याभ्रातः
प्रवयसइदानीमप्रजस्यते प्रजाशायानिवृत्तस्यप्रजायत्समपद्यत २३ दिष्ट्यासंसारचक्रेस्मिन्वर्तमानःपुनर्भवः उपलब्धोभवानद्यदुर्लभंप्रियद
र्शनम् २४ नैकत्रप्रियसंवासःसुहृदांचित्रकर्मणाम् ओघेनव्यूह्यमानानांप्लवानांस्रोतसोयथा २५ कच्चित्पशव्यंनिरुजंभूर्यंबुतृणवीरुधम् बृ
हद्वनंतदधुनायत्रास्सेत्वंसुहृद्वृतः २६ भ्रातर्ममसुतःकच्चिन्मात्रासहभवद्व्रजे तातंभवंतंमन्वानोभवद्भ्यामुपलालितः २७ पुंसःस्त्रिवर्गोवि
हितःसुहृदोह्यनुभावितः नतेषुक्लिश्यमानेषुत्रिवर्गोर्थायकल्पते २८ नंदउवाच अहोतेदेवकीपुत्राःकंसेनबहवोहताः एकावशिष्टावर
जाकन्यासापिदिवंगता २९ नूनंह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमोजनः अदृष्टमात्मनस्तत्त्वंयोवेदनसमुह्यति ३० वसुदेवउवाच क
रोवैवार्षिकोदत्तोराज्ञेदृष्टावयंचवः नेहस्थेयंबहुतिथंसंत्युत्पाताश्चगोकुले ३१ श्रीशुकउवाच इतिनंदादयोगोपाःप्रोक्तास्तेशौरि
णाययुः अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्यगोकुलम् ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेवसुदेवसंगमोनामपंचमोऽध्यायः ५

तइतिशेषः २७ पुत्रादर्शनक्लेशानाह पुंसइति सुहृदोबंधून्प्रत्यनुभावितःसंपादितोयःत्रिवर्गः सहिपुंसोविहितःयुक्तः शास्त्रेणवाप्रोक्तः नस्वमात्रपर्यवसितः अतस्तेषुक्लि
श्यमानेषुसुखायनभवतीत्यर्थः २८ नंदोवसुदेवंसांत्वयन्नाह अहोइति २९ अदृष्टेएवनिष्ठासमाप्तिर्यस्यसः यदेवपुत्रादिसुखप्रदमदृष्टंहीयते तदेवतेपुत्रादयोनभवंतीत्य
र्थः अदृष्टपरमः तथाअदृष्टमेवपरमंयस्यसः यद्यपिपुत्रादयोवियुक्तास्तथापितानदृष्टमेवपुनःसंगमयतीत्यर्थः एवमदृष्टमात्मनस्तत्त्वमव्यभिचारिकारणंसुखदुःखयोर्योवेद
सनमुह्यति तस्मादिदानींत्वयानदुःखंभावनीयं मृतानामपिवियुक्तानामपिचकालांतरेदर्शनयोगयोःसंभवात् अस्मदादिभिरपिकालांतरेतद्वियोगेसत्यपीतिनंदस्यदैवीवागेषाभाविसूचि
का ३० तांबुध्वावसुदेवोदुःखंत्यक्त्वानंदमाह करोवैइतिवःयुष्माभिः ३१ ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ ७ ७

षष्ठेसख्युर्गिरानंदोव्रजंगच्छन्मृतांपथि दृष्ट्वातुराक्षसींतस्यामुत्कंश्रुत्वायविस्मितः १ १ २ कृष्णाविषयेशंकमानंराजानंप्रति अविषयेप्रवृत्तासैवमरिष्यतीतिसूचयन्नाह नयत्रे
तियत्रश्रीकृष्णस्यश्रवणादीनिनसंति तत्रैवतासांशक्तिःसाक्षात्तस्मिन्नेवसातिकाशंकेतिभावः ३ योषित्वावेषतोवरांनारीमिव आत्मानंविधाय ननुनिर्लज्जानिर्विशंकाचसती
कथंपरसद्मनिप्रविष्टाअतआह कामचारिणीति नहिकामचारिणीषिदंचित्रमित्यर्थः ४ तांवनितांपतिंद्रष्टुमागतामतिरूपवतींश्रियमिवगोप्योऽमंसतेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः
श्रीसाम्यार्थानिविशेषणानि केशबंधव्यतिषक्तमल्लिकां धम्मिल्लसंसक्तमल्लिकाकुसुमाम् बृहतानितंबेनस्तनाभ्यांचउभयत आक्रांतमिवकृच्छ्रंकृशंमध्यमुदरंयस्याःताम् सुवाससं
शोभनेरमणीयेवाससीयस्याःताम् कंपितयोःकर्णभूषणयोस्त्विषा उल्लसद्भिःकुंतलैर्मंडितमाननंयस्याःताम् ५ वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैः वाल्गुरम्यंस्मितंयेषुतेतथाभूताअ-
पांगविसर्गायेषुतैः वीक्षितैर्व्रजौकसांमनोहरंतीम् अतोगोपाद्दतमनस्त्वेनतांननिवारितवंतइत्युक्तंगोप्यश्चश्रियमितिमत्वातूष्णीमासन् अतःकेनाप्यनिवारितासती प्रविवेशेतिभा

श्रीशुकउवाच नंदःपथिवचःशौरेर्नमृषेतिविचिंतयन् हरिंजगामशरणमुत्पातागमशंकितः १ कंसेनप्रहिताघोरापूतनाबालघाति
नी शिशूंश्चचारनिघ्नंतीपुरग्रामव्रजादिषु २ नयत्रश्रवणादीनिरक्षोघ्नानिस्वकर्मसु कुर्वंतिसात्वतांभर्तुर्यातुधान्यश्चतत्रहि ३ साखेचर्ये
कदोपेत्यपूतनानंदगोकुलम् योषित्वामाययात्मानंप्राविशत्कामचारिणी ४ तांकेशबंधव्यतिषक्तमल्लिकांबृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमाम्
सुवाससंकंपितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुंतलमंडिताननाम् ५ वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनोहरंतींवनितांव्रजौकसाम् अमंसतांभोजक
रेणरूपिणींगोप्यःश्रियंद्रष्टुमिवागतांपतिम् ६ बालग्रहस्तत्रविचिन्वतीशिशून्यदृच्छयानंदगृहेसदंतकम् बालंप्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसंदद
र्शतल्पेऽग्निमिवाहितंभसि ७ विबुध्यतांबालकमारिकाग्रहंचराचरात्मासनिमीलितेक्षणः अनंतमारोपयदंकमंतकंयथोरगंसुप्तमबुद्धिरज्जु-
धीः ८ तांतीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितांवीक्ष्यांतराकोशपरिच्छदासिवत् वरस्त्रियंतत्प्रभयाचधर्षितेनिरीक्षमाणेजननीह्यतिष्ठताम् ९ तस्मिन्
स्तनंदुर्जरवीर्यमुल्बणंघोरांकमादायशिशोर्ददावथ गाढंकराभ्यांभगवान्प्रपीड्यतत्प्राणैःसमंरोषसमन्वितोऽपिबत् १० सामुंचमुंचालमितिप्र
भाषिणीनिष्पीड्यमानाखिलजीवमर्मणि विवृत्यनेत्रेचरणौभुजौमुहुःप्रस्विन्नगात्राक्षिपतीरुरोदह ११ तस्याःस्वनेनातिगभीररंहसासाद्रिर्मही
द्यौश्चचचालसग्रहा रसादिशश्चप्रतिनेदिरेजनाःपेतुःक्षितौवज्रनिपातशंकया १२

वः ६ बालग्रहःपूतना असदंतकंबालंददर्श असतामंतकंदृष्ट्वाकथं
नबिभेतितत्राह प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं बालनाट्येनप्रतिच्छन्नंतिरोहितंनिजमुरुतेजोयेनतम् कमिव भासिभस्मन्याहितमग्निमिवेति ७ चराचरात्मत्वादेवतांविबुध्य
निमीलितेक्षणआस स्वयमनंतंदुष्टानामंतकंबालंमत्वासाअंकमारोपयत् यथोरगंसुप्तमबुद्धिश्चासौरज्जुधीश्चसः अज्ञानतोरज्जुबुद्ध्यागृण्हातितद्वत् ८ ननुयशोदारोहि-
ण्योस्तांकथंनन्यवारयेतांतत्राह तामिति वामंवल्गुजनन्याइवचेष्टितंयस्यास्तांवरस्त्रियंचसहसैवअंतरागृहमध्येवीक्ष्य अंतस्तैक्ष्ण्यंबहिर्मार्दवंचदृष्टांतः कोशपरिच्छदासिवत्
मृदुचित्रचर्ममयःकोशपरिच्छदः आवरणंयस्य असेःखड्गस्यतद्वत् तत्प्रभयाचधर्षिते अभिभूते अहमस्यजननीयंवेतिमोहितेचसत्यौजननीजनन्यौनिरीक्षमाणेएवकेवलम
तिष्ठताम् नतुनिवारितवत्यौ ९ तस्मिन्स्थाने दुर्जरंवीर्यंविषंयस्मिन् तंस्तनंश्रीकृष्णायअंकमादायतस्मैशिशवेददौ अथअनंतरमेवप्रपीड्यकेवलम् विषमपथ्यमितिमत्वेवत
स्याःप्राणैःसहापिबत् १० चरणौभुजौचमुहुर्मुहुःक्षिपती प्रस्विन्नानिस्वेदयुक्तानिगात्राणियस्याःसा ११ रसाःरसातलानिच १२ छ छ छ

व्यादायसुरवंविहत्य निजरूपमास्थिता मरणसमयेकपटमयुक्तमिति भावः वृत्रोवज्राहतइव १३ पतन्नपितस्यादेहः षट्क्रोशमध्यवर्तिनोद्रुमान् चूर्णीचकार १४ ईषामात्रो-
ग्रदंष्ट्रास्यं ईषालांगलदंडः तत्प्रमाणाउग्रादंष्ट्रायस्मिन् तत्तथाभूतमास्यंयस्मिन् तत्तस्याःकलेवरम् वीक्ष्यगोपागोप्यश्चसंतत्रसुः संत्रासहेतुत्वेनपुनरष्टभिः पदैर्विशिनष्टि गिरि
कंदरवत् नासिकेयस्मिंस्तत् गिरेश्च्युतोस्थूलोपलोतावित्रस्तनौयस्मिन्तत् रौद्रंघोरम् प्रकीर्णाअरुणामूर्द्धजायस्मिन्तत् १५ अंधकूपाविव गंभीरेअक्षिणीयस्मिन्तत् पुलि-
नवत् आरोहौजघनेताभ्यांभीषणम् बद्धःसेतवइवभुजोऊरूअंघ्रीचयस्मिन्तत् शून्यतोयन्हृदइवउदरंयस्मिन्तदिति १६ पूर्वमेवतस्याःशब्देनभीताःपुनर्दर्शनेनातितत्रसुरि-
त्याह पूर्वंत्विति तस्यानिःस्वनितंशब्दः तेननिर्भिन्नानिहृत्कर्णमस्तकानियेषांते १७ १८ १९ द्वादशांगेषुललाटादिषुकेशवादिद्वादशनामभिः २० अनाचांताएवप्रथममतिसंभ्रमेणे-

निशाचरीत्थंव्यथितस्तनाव्यसुर्व्यादायकेशांश्चरणौभुजावपि प्रसार्यगोष्ठेनिजरूपमास्थितावज्राहतोवृत्रइवापतन्नृप १३ पतमानोपितद्देह-
स्त्रिगव्यूत्यंतरद्रुमान् चूर्णयामासराजेंद्र महदासीत्तदद्भुतम् १४ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यंगिरिकंदरनासिकम् गंडशैलस्तनंरौद्रंप्रकीर्णारुणमूर्द्धज-
म् १५ अंधकूपगभीराक्षंपुलिनारोहभीषणम् बद्धसेतुभुजोर्वंघ्रिशून्यतोयन्हृदोदरम् १६ संतत्रसुःस्मतद्वीक्ष्यगोपागोप्यःकलेवरम् पूर्वंतुतन्निः-
स्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः १७ बालंचतस्याउरसिक्रीडंतमकुतोभयम् गोप्यस्तूर्णंसमभ्येत्यजगृहुर्जातसंभ्रमाः १८ यशोदारोहिणीभ्यांताः
समंबालस्यसर्वतः रक्षांविदधिरेसम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः १९ गोमूत्रेणस्नापयित्वापुनर्गोरजसाऽर्भकम् रक्षांचक्रुश्चशकृताद्वादशांगेषुना-
मभिः २० गोप्यःसंस्पृष्टसलिलाअंगेषुकरयोःपृथक् न्यस्यात्मन्यथबालस्यबीजन्यासमकुर्वत २१ अव्यादजोंघ्रिमणिमांस्तवजान्वथोरूयज्ञोऽ-
च्युतः कटितटंजठरंहयास्यः हृत्केशवस्त्वदुरईशइनस्तुकंठंविष्णुर्भुजंमुखमुरुक्रमईश्वरःकम् २२ चक्र्यग्रतःसहगदोहरिरस्तुपश्चात्त्वत्पार्श्व-
योर्धनुरसीमधुहाऽजनश्च कोणेषुशंखउरुगायउपर्युपेंद्रस्तार्क्ष्यःक्षितौहलधरःपुरुषःसमंतात् २३ इंद्रियाणिहृषीकेशःप्राणान्नारायणोऽवतु
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तंमनोयोगेश्वरोवतु २४ पृश्निगर्भश्चतेबुद्धिमात्मानंभगवान्परः क्रीडंतंपातुगोविंदःशयानंपातुमाधवः २५ व्रजंतमव्या-
द्वैकुंठआसीनंत्वांश्रियःपतिः भुंजानंयज्ञभुक्पातुसर्वग्रहभयंकरः २६ डाकिन्योयातुधान्यश्चकूष्मांडायेऽर्भकग्रहाः भूतप्रेतपिशाचाश्चयक्ष-
रक्षोविनायकाः २७ कोटरारेवतीज्येष्ठापूतनामातृकादयः उन्मादायेह्यपस्मारादेहप्राणेंद्रियद्रुहः २८ स्वप्नदृष्टामहोत्पाताद्वृद्धबालग्रहाश्चये
सर्वेनश्यंतुतेविष्णोर्नामग्रहणभीरवः २९ इतिप्रणयबद्धाभिर्गोपीभिःकृतरक्षणम् पाययित्वास्तनंमातासंन्यवेशयदात्मजम् ३० तावन्नंदा-
दयोगोपामथुरायाव्रजंगताः विलोक्यपूतनादेहंबभूवुरतिविस्मिताः ३१

वंरक्षांकृत्वाकिंचिल्लब्धश्वासाः पुनस्तात्पर्येणबीजन्यासमकुर्वतेत्याह गोप्य
इति संस्पृष्टसलिलाः आचांताः आत्मनिप्रथमंमंगेषुकरयोश्चपृथक् अजाद्येकादशबीजानांमध्येकरमुद्धेत्रीणि करयोःसंधिषुचत्वारिचत्वारितथाअंघ्र्यादावेकैकं स्मिन्नंगेअजा-
द्येकैकंबीजंन्यस्यबालस्याप्यंगेषुतथैवाकुर्वत २१ अंघ्रिंअंघ्रीजानुजानुनीभुजंभुजौकंशिरः २२ तथादिक्षुरक्षामकुर्वन्नित्याह चक्र्यग्रतइति चक्रसहितोहरिस्तवाग्रतोऽस्तु
सहगदोगदासहितोहरिस्तवपश्चादस्तु त्वत्पार्श्वयोर्धनुर्धरोमधुहाअसिधरोऽजनश्चैतावास्तां शंखधरउरुगायश्चतुष्कोणेषुक्षितौअधस्तात् २३ एवंबहीरक्षांकृत्वा अंतरंगाम
कुर्वन्नित्याह इंद्रियाणीति २४ आत्मानं अहंकारं २५ २६ २७ २८ २९ संन्यवेशयत् शाययामास ३० ३१ ध ध ध ध

विस्मयमेवाह नूनमिति बतविस्मये सांप्रतं सकृषिस्तपःप्रभाववान् योगेशोज्ञानीवासम्यगास यतःसएवदृष्टइति ३२ ३३ विस्मयांतरमाह दह्यमानस्येति कृष्णेननिर्भुक्तः
अतएवसपद्याहतःपाप्मायस्य ३४ प्रसंगात्कैमुत्यन्यायेन भक्तिवैभवमाह पूतनेति ३५ श्रद्धया आस्तिक्येन भक्त्याप्रेम्णा रक्ताःस्निग्धाः तन्मानरइति वत्साहरणलीलाभिप्राये
णबहुवचनं गोगोपिकास्तदामातरोभवन्निति ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ एतदार्भकमर्भकचरितम् किंतत् पूतनामोक्षमिति ४४ अत्तुंदैत्यकुलानिशिः पूतनायाः
शिशुच्छलात् स्तन्यापोशनतः प्राणैःप्राणाहुतिमकल्पयत् १ इतिदशमस्कंधेटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ उत्क्षिपन्शकटंव्योम्नितृणावर्तमधःक्षिपन् दर्शयन्विश्वमा-
स्ये च कृष्णःक्रीडतिसप्तमे १ कृष्णार्भकसुधासिंधुसंप्लवानंदनिर्भरः भूयस्तदेवसंप्रष्टुं राजाऽन्यदभिनंदति २ येनयेनेति येनयेनमत्स्याद्यवतारेणयानियानिकर्माणिकरो-

नूनंबतर्षिःसंजातोयोगेशोवासमाससः सएवदृष्टोह्युत्पातोयदाहानकदुंदुभिः ३२ कलेवरंपरशुभिश्छित्त्वातत्तेव्रजौकसः दूरेक्षिप्त्वा
ऽवयवशोन्यदहनकाष्ठवेष्टितम् ३३ दह्यमानस्यदेहस्य धूमश्चागरुसौरभः उत्थितःकृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ३४ पूतनालोकबाल
घ्नीराक्षसीरुधिराशना जिघांसयापिहरयेस्तनंदत्वाऽपसद्गतिम् ३५ किंपुनःश्रद्धयाभक्त्याकृष्णायपरमात्मने यच्छन्प्रियतमंकिंनुरक्ता-
स्तन्मातरोयथा ३६ पद्भ्यांभक्तहृदिस्थाभ्यांवंद्याभ्यांलोकवंदितैः अंगंयस्याःसमाक्रम्यभगवानपिबत्स्तनम् ३७ यातुधान्यपिसास्वर्गमवापज
ननीगतिम् कृष्णभुक्तस्तनक्षीराःकिमुगावोनुमातरः ३८ पयांसियासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलम् भगवान्देवकीपुत्रःकैवल्याद्यखिलप्रदः
३९ तासामविरतंकृष्णेकुर्वतीनांसुतेक्षणम् नपुनःकल्पतेराजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ४० कटधूमस्यसौरभ्यमवघ्रायव्रजौकसः किमिदंकुतए
वेतिवदंतोव्रजमाययुः ४१ तेतत्रवर्णितंगोपैःपूतनागमनादिकम् श्रुत्वातन्निधनंस्वस्तिशिशोश्चासन्सुविस्मिताः ४२ नंदःस्वपुत्रमादायप्रेत्या
गतमुदारधीः मूर्ध्न्युपाघ्रायपरमांमुदंलेभेकुरूद्वह ४३ यएतत्पूतनामोक्षंकृष्णस्यार्भकमद्भुतम् शृणुयाच्छ्रद्धयामर्त्योगोविंदेलभतेरतिम्
४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ राजोवाच येनयेनावतारेणभगवान्हरिरीश्वरः करोतिकर्णर-
म्याणिमनोज्ञानिचनःप्रभो १ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णासत्त्वंचशुद्ध्यत्यचिरेणपुंसः भक्तिर्हरौतत्पुरुषेचसख्यंतदेवहारंवदमन्यसेचे
त् २ अथान्यदपिकृष्णस्यतोकाचरितमद्भुतम् मानुषंलोकमासाद्यतज्जातिमनुरुंधतः ३ श्रीशुकउवाच कदाचिदौत्थानिककौतु
काप्लवेजन्मर्क्षयोगेसमवेतयोषिताम् वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकारसूनोरभिषेचनंसती ४ नंदस्यपत्नीकृतमज्जनादिकंविप्रैःकृतस्वस्त्य
यनंसुपूजितैः अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिःसंजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ५

ति तानिनःकर्णसुखावहानिमनःप्रीतिकराणिचभवंत्येव १ तथापितच्छृण्वतः
पुंसःपुरुषमात्रस्य अरतिर्मनोग्लानिः तन्मूलभूताविविधातृष्णाच अपगच्छति तयासत्त्वशुद्धिर्हरिभक्तिर्हरिदासससख्यानिचभवंति तदेवहारंहरेश्चरितंमनोहरंवावद अनुग्रहंय
दिकरोषीति २ अत्यौत्सुक्येनपुनर्विशिनष्टि अथेति अनुरुंधतः अनुकुर्वतः ३ उत्थानंशिशोरंगपरिवर्तनं तत्रकरणीयेकौतुकाप्लवेउत्सवाभिषेके तथातस्मिन्नेवदिनेजन्मर्क्षस्यापियो
गेऽग्निहोत्सवे समवेतयोषितांमिलितपुरंध्रीणांमध्येवादित्रादिभिः शोभितमभिषेचनंसतीयशोदाचकार ४ अन्नादिभिःसुपूजितैर्विप्रैः कृतमंगलंसंजातनिद्रेअक्षिणीयस्यतं
अशीशयत् शायितवती शकटस्याधस्तात्स्वैरं ५

उदक्षिपत् ऊर्ध्वंचालितवान् ६ तदधःशयानस्यशिशोरल्पकश्चासौप्रवालवन्मृदुश्चयोंघ्रिस्तेनहतमनःशकटंव्यवर्तत विपरीतमपतत् कथंविध्वस्तानिनानारसवंतिकुप्यभाजनानि स्वर्णजरतातिरिक्तकांस्यादिमयानियथाभवतितथा चक्रेचअक्षश्चचक्राक्षाः व्यत्यस्ताः चक्राक्षाःयस्मिन् विभिन्नः कूबरोयुगंधरोयस्यतत्तत्तथयथाभवतितथाव्यवर्ततइति ७ अद्भुतदर्शनेन आकुलाबभूवुः तदेवाह कथमिति विपर्ययात् विपरीतमपतादिति ८ ९ नश्रद्दधिरे विश्वासंनजग्मुः उत अपिबालस्यैतन्नसंभवति एतेचबालाः किंजानंतीति १० रक्षोघ्नैःसूक्तैःहुत्वा ११ भगवत्प्रभावानभिज्ञविप्रचेष्टितंविडंबयन्नाह पूर्ववदित्यादिना बलिभिःशक्तैः यद्वा अष्टदिक्षुबलिभिःसहितंसपरिकरं यथापूर्वंस्थापितम् विप्राःदध्यादिभिःअर्चयामासुः हुत्वाग्रहादिहोमंविधाय १२ असूयागुणेषुदोषाविष्करणम् ईर्ष्या अक्षांतिस्तैरसूयादिभिर्विवर्जितास्तेषामाशिषःकृतास्तैःप्रयुक्ताः १३ इतिएवमभिप्रेत्य

औत्थानिकौत्सुक्यमनामनस्विनीसमागतान्पूजयतीव्रजौकसः नैवाश्रृणोद्वैरुदितंसुतस्यसारुदन्स्तनार्थीचरणावुदक्षिपत् ६ अधःशयानस्य शिशोरनोल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतंव्यवर्तत विध्वस्तनानारसकुप्यभाजनंव्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरम् ७ दृष्ट्वायशोदाप्रमुखाव्रजस्त्रियऔत्थानिकेकर्मणियाःसमागताः नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाःकथंस्वयंवैशकटंविपर्ययात् इतिब्रुवंतोऽतिविवादमोहिताजनाःसमंतात्परिवव्रुरार्तवत् ८ ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपीश्चबालकाः रुदतानेनपादेनाक्षिप्तमेतन्नसंशयः ९ नतेश्रद्दधिरेगोपाबालभाषितमित्युत अप्रमेयंबलंतस्य बालकस्यनतेविदुः १० रुदंतंसुतमादाययशोदाग्रहशंकिता कृतस्वस्त्ययनंविप्रैःसूक्तैःस्तनमपाययत् ११ पूर्ववत्स्थापितंगोपैर्बलिभिःसपरिच्छदम् विप्राहुत्वार्चयांचक्रुर्दध्यक्षतकुशांबुभिः १२ येऽसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः नतेषांसत्यशीलानामाशिषोविफलाःकृताः १३ इतिबालकमादायसामर्ग्यजुरुपाकृतैः जलैःपवित्रौषधिभिरभिषिच्यद्विजोत्तमाः १४ वाचयित्वास्वस्त्ययनंनंदगोपःसमाहितः हुत्वाचाग्निंद्विजातिभ्यःप्रादादन्नंमहागुणं १५ गावःसर्वगुणोपेतावासःस्रग्रुक्ममालिनीः आत्मजाभ्युदयार्थायप्रादात्तेचान्वयुंजत १६ विप्रामंत्रविदोयुक्तास्तैर्याःप्रोक्तास्तथाशिषः तानिष्फलाभविष्यंतिनकदाचिदपिस्फुटम् १७ एकदारोहमारूढंलालयंतीसुतंसती गरिमाणंशिशोर्वोढुंनसेहेगिरिकूटवत् १८ भूमौनिधायतंगोपीविस्मिताभारपीडिता महापुरुषमादध्यौजगतामासकर्मसु १९ दैत्योनाम्नातृणावर्तःकंसभृत्यःप्रणोदितः चक्रवातस्वरूपेणजहारासीनमर्भकम् २० गोकुलंसर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषिरेणुभिः ईरयन्सुमहाघोरशब्देनप्रदिशोदिशः २१ मुहूर्तमभवद्गोष्ठंरजसातमसावृतम् सुतंयशोदानापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवतीयतः २२ नापश्यत्कश्चनात्मानंपरंचापिविमोहितः तृणावर्तनिसृष्टाभिःशर्कराभिरुपद्रुतः २३ इतिखरपवनचक्रपांसुवर्षेसुतपदवीमबलाऽविलक्ष्यमाता अतिकरुणमनुस्मरंत्यशोचद्भुविपतितामृतवत्सकायथागौः २४

सामर्ग्यजुर्भिः उपाकृतैःसंस्कृतैः पवित्राओषधयोयेषुजलेषुतैःकृत्वा द्विजोत्तमैःकर्तृभिरभिषिच्य अभिषेकंकारयित्वा १४ हुत्वाहावयित्वा १५ गावःगाश्चप्रादात् अन्वयुंजत आशिषोयुयुजुः १६ तास्तथैवबभूवुरित्यर्थः १७ उक्षिप्यमृदुपादेनशकटंव्योम्निलीलया तृणावर्तंपदापीड्यभुव्यपातयदर्भकःआरोहमुत्संगम् तृणावर्तात्स्वमृत्युपरिहारायकृष्णोनैवात्मनउत्संगादुत्तारायसुतंभारमजानती १८ उत्पातशंकयामहापुरुषमादध्यौ श्रीकृष्णोदरवर्तिनांजगतांभारेणपीडिताविस्मितासती यद्वा जगतांमध्येकर्मसु आसबभूव नतुजगदुदरंतंवेदेत्यर्थः १९ २० ईरयन्निनादयन्नित्यर्थः २१ यतःयत्रन्यस्तवतीतस्मिन्स्थानेनापश्यत् २२ २३ खरपवनचक्रात्पांसुवर्षेसति २४

उपारतःपांसुवर्षस्यवेगोयस्मिन् तथाभूतेपवनेसति तत्रतस्याःरुदितमनुनिशम्यगोप्योरुरुदुः २५ वात्याचक्रवातःतद्रूपधरःकृष्णंहरन् शांतरयःकथंचिन्नभोगतःततःप
रंगंतुंनाशक्नोदित्यर्थः २६ गुरुमत्तयाऽतिगौरवेण तंतथाअश्मानमश्मवंतं पर्वतप्रायंमन्यमानस्तेनैवात्मनोगलेगृहीतत्वात्तंत्यक्तुमिच्छन्नपिनाशक्नोदित्यर्थः २७ २८ २९ त
स्योरसिलंबमानंकृष्णमादायमात्रेप्रतिहृत्यसमर्प्यविस्मितास्त्वबभूवुरिति विहायसागगनमार्गेणपुरुषादेननीतंतथाऽपिमृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ३० पुनः लब्धाशिषःमोदंप्रा-
पुरिति ३१ परस्परंहर्षकथामाहुः अहोबतेति निरृतिंगमितोमृत्युंप्रापितः कोत्रविस्मयोयुज्यतएवैतदितितेष्वेवकेचिदाहुः हिंस्रइति ३२ नःअस्माभिःचीर्णंकृतम् पूर्तंवा

रुदितमनुनिशम्यतत्रगोप्योभृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः रुरुदुरनुपलभ्यनंदसूनुंपवनउपारत पांसुवर्षवेगे २५ तृणावर्तःशांतरयोवा
त्यारूपधरोहरन् कृष्णंनभोगतोगंतुंनाशक्नोद्भूरिभारभृत् २६ तमश्मानंमन्यमानआत्मनोगुरुमत्तया गलेगृहीतउत्स्रष्टुंनाशक्नोदद्भुतार्भक
म् २७ गलग्रहणनिश्चेष्टोदैत्योनिर्गतलोचनः अव्यक्तरावोन्यपतत्सहबालोव्यसुर्व्रजे २८ तमंतरिक्षात्पतितंशिलायांविशीर्णसर्वावयवंकरा
लम् पुरंयथारुद्रशरेणविद्धंस्त्रियोरुदत्योददृशुःसमेताः २९ प्रादायमात्रेप्रतिहृत्यविस्मिताःकृष्णंचतस्योरसिलंबमानम् तंस्वस्तिमंतंपुरुषा
दनीतंविहायसामृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ३० गोप्यश्चगोपाःकिलनंदमुख्यालब्ध्वाशिषःप्रापुरतीवमोदम् ३१ अहोबतात्यद्भुतमेषरक्षसाबालोनिवृ-
त्तिंगमितोऽभ्यगात्पुनः हिंस्रःस्वपापेनविहिंसितःखलःसाधुःसमत्वेनभयाद्विमुच्यते ३२ किंनस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनंपूर्तेष्टदत्तमुतभूतसौहृ
दम् यत्संपरेतःपुनरेवबालकोदिष्ट्यास्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः ३३ दृष्ट्वाद्भुतानिबहुशोनंदगोपोबृहद्वने वसुदेववचोभूयोमानयामासविस्मितः
३४ एकदाऽर्भकमादायस्वांकमारोप्यभामिनी प्रस्नुतंपाययामासस्तनंस्नेहपरिप्लुता ३५ पीतप्रायस्यजननीसातस्यरुचिरस्मितम् मुखंला
लयतीराजन्जृंभतोददृशेइदम् ३६ खंरोदसीज्योतिरनीकमाशाःसूर्येंदुवह्निश्वसनांबुधींश्च द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानिभूतानियानिस्थिर
जंगमानि ३७ सावीक्ष्यविश्वंसहसाराजन्संजातवेपथुः संमील्यमृगशावाक्षीनेत्रेआसीत्सुविस्मिता ३८ इतिश्रीभा०म०दशमस्कंधेतृ
णावर्तमोक्षोनामसप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुकउवाच गर्गःपुरोहितोराजन्यदूनांसुमहातपाः व्रजंजगामनंदस्यवसुदेवप्रचोदितः १
तंदृष्ट्वापरमप्रीतःप्रत्युत्थायकृतांजलिः आनर्चाधोक्षजधियाप्रणिपातपुरःसरम् २ सूपविष्टंकृतातिथ्यंगिरासूनृतयामुनिम् नंदयित्वाऽब्र
वीद्ब्रह्मन्पूर्णस्यकरवामकिम् ३ महद्विचलनंनृणांगृहिणांदीनचेतसाम् निःश्रेयसायभगवन्कल्पतेनान्यथाक्वचित् ४

पीकूपादिनिर्माणम् इष्टंपंच
यज्ञाग्निहोत्रादि दत्तंदानम् यत् यस्मात्तपआदेः प्रणयन् हर्षयन् ३३ ३४ ३५ तृणावर्तागमेदृष्टेगौरवाशंकिनींप्रसूम् बोधयन्दर्शयामासजृंभमाणोसुरवेजगत् पीतप्रायस्यपी
तप्रायस्तनोयेनतस्य ३६ नगान्गिरीन्तद्दुहितॄर्नदीः ३७ ३८ इतिदशमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेनामकर्मास्यबालक्रीडाकुतूहले मृद्भक्षणादियोगेचविश्वरूपं
निरूप्यते १ विश्वरूपादिवालस्यनिशम्याशंकिनःपितुः नामकृद्गर्गवाक्येननिजंतत्त्वमसूसुचत् २ १ २ ३ पूर्णश्चेत्कथंधनिनांगृहमागतस्तत्राह महद्विचलनमिति महतांस्वाश्रमा
दन्यत्रविचलनंनस्वार्थंकिंतुगृहिणांमंगलाय ननुतर्हितएवमहद्दर्शनार्थंकिमितिनागच्छंति तत्राह दीनचेतसांकृपणानां क्षणमपिगृहंत्यक्तुमशक्नुवतामित्यर्थः ४ ५ ६

त्वया बालयोर्नामकरणादि करणीयमिति वक्तुं तस्य ज्ञानातिशयमाह ज्योतिषामयनमिति यदतींद्रियज्ञानसाधनं ज्योतिषामयनं तत्प्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः तत्साक्षाद्भ
वता प्रणीतम् येनान्योपि पुमान् परावरं परं कारणं पूर्वजन्मकृतं कर्म अवरं कार्यं तस्मिन् जन्मनि भाविफलं तद्वेद उक्तं च जातके यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः प्रा
प्तिं व्यंजयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इवेति ५ विवक्षितमाह त्वंहीति दैवज्ञो मंत्रादिवित्त्वमतो नामकरणादिसंस्कारान् कर्तुमर्हसीत्यर्थः नन्वेतद्गुरुणा करणीयमिति चेत्तत्राह
नृणामिति ६ अतस्त्वयाहि नंदप्रतिगुप्तमेतत्कार्यमित्यभिप्रायेण प्रत्याचक्षाण इवाह यदूनामिति भवतु तथापि त्वमत्रागत इति कोविद्यादिति चेदत आह ख्यातश्चेति ततः किम
त आह सुतमिति कंसो मन्यते मन्येत कल्पयेदित्यर्थः ७ ननु यदुकुमार इति कथं विज्ञानातु तत्र वसुदेवस्य सुतस्तत्रापि देवक्यां जात इति कुतो जानीयात्तत्राह कंसः पापमति-
रित्यादि ८ किं मया हतया मंदेत्यादि देवकीकन्यावचः श्रुत्वा देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हतीति नित्यं संचिंतयन् सामान्येन क्वचिदस्तीति ज्ञात्वा युवयोश्च सख्यं संचिंतयन्

ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतींद्रियम् प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरम् ५ त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि बालयोर
नयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ६ गर्ग उवाच यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ७ कं
सः पापमतिः सख्यं तव चानकदुंदुभेः देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ८ इति संचिंतयन् श्रुत्वा देवक्या दारिकावचः अपि हंतागताशंक-
स्तर्हि तन्नोऽनयो भवेत् ९ नंद उवाच अलक्षितोऽस्मिन्रहसि मामकैरपि गोव्रजे कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् १० श्रीशुक
उवाच एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ११ गर्ग उ॰ अयं हि रोहिणीपुत्रो रमयन्सुहृदो गुणैः आ
ख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः यदूनामपृथग्भावात्संकर्षणमुशंत्युत १२ आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः शुक्लो रक्तस्त
था पीत इदानीं कृष्णतां गतः १३ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १४ बहूनि संति नामानि रूपा-
णि च सुतस्य ते गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः १५ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ १६
पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः १७ य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः नारयो
ऽभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः १८ तस्मान्नंदात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः श्रिया कीर्त्यानुभावेन गोपायस्व समाहितः १९

त्वद्गृहे भवेदिति संभाव्य मत्संस्कारलिंगेन च आगताशंकः आगता शंका यस्य सः अपि यदि हंता हनिष्यति तर्हि तत्तदा नो महान् अनयः स्यादिति ९ द्विजातिसंस्कारं द्विजातीना
मवश्यकर्तव्यं संस्कारमात्रं केवलं स्वस्तिवाचनपूर्वकं कुर्विति १० ११ यदूनामपृथग्भावात्कुतश्चिद्धेतोर्विप्रतिपद्यमानानां यदूनामपृथक्भावात् भावो भावनं तस्मात् अ
न्योन्यशिक्षया सर्वैकमत्यकरणादित्यर्थः सम्यक् कर्षति एकीकरोतीति संकर्षणमप्युशंति मन्यंते वक्ष्यंतीत्यर्थः गर्भसंकर्षणं तु न प्रकाशयति १२ अस्य तव पुत्रस्य अतः कृष्णा
इति एकं नाम भविष्यति १३ प्रागयमिति सामान्योक्त्या ऋषिरयं जन्मांतरगतं नाम कथयतीति नंदो मन्यते स्म अत एव वासुदेव इति संप्रचक्षत इति १४ गुणानुरूपाणि ईश्वरः
सर्वज्ञ इत्यादीनि कर्मानुरूपाणि गोपतिर्गोवर्द्धनोद्धरण इत्यादीनि तानि सर्वाण्यहमपि नो वेद जना अपि न विदुरिति १५ जातकर्मफलमाह एष इति आधास्यत् आधास्य
ति अनेन रक्ष्यमाणाः समेधिताश्च दस्यून्विजिग्युरिति १६ १७ १८ १९ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इतिचात्मानं प्रतिसमादिश्य आत्मानंकृष्णांवा आशिषामाशीर्भिः २० बालक्रीडाचमत्कारैः कृष्णोरामेणसंयुतः परमानंदमाधत्त व्रजेनंदयशोदयोः पूर्णत्वमेवदर्शयन्नाह कालेनेति २१ अनुकृष्य पुनःपुनराकृष्यसरीसृपंतोअतिशयेनचलंतौ कथं घोषाःकटिपादभूषणकिंकिण्यस्तेषांप्रघोषेणरुचिरंयथातथा तेषांनादेनहृष्टमनोययोस्तौ लोकंइतस्ततोगच्छंतंजनमुपसृत्यत्रिचतुराणिपदानिअनुगम्यमुग्धवत्प्रभीतवन्मात्रोरंतिसमीपेउपेयतुः उपजग्मतुः २२ तदाचतन्मातरौदोर्भ्यामुपगुह्य प्रमोदंयतुः कथंभूते घृणयाकृपयास्नुवंस्तौपयः पूरपयोधरेसतौ पंकेनांगरागेणचरुचिरौ कथंभूतंमुखंनिरीक्ष्य मुग्धंमंदस्मितंयस्मिन् अल्पादशनाश्चयस्मिन्तत्चतच्च २३ यर्हिअंगनानांदर्शनीयाकुमारलीलाययोः तथाभूतौजातौ तदांतर्व्रजेव्रजस्यमध्येतदबलाव्रजांगनास्तौप्रेक्षंत्यः प्रेक्षमाणाः विस्मृतगृहकृत्याः हसंत्योजहृषुः हृष्टाबभूवुः कथंभूतौ ताभ्यांप्रगृहीतानिपुच्छानियेषांतैर्वत्सैः इतस्ततोऽनुकृष्यमाणौ २४ अतिचपलौतौशृंग्यादिभ्योनिषेद्धुंगृहोचितानिकर्माणिचकर्तुंयत्रयदा तज्जनन्योनशेकाते तदाऽलंमनसोःनवस्थामापतुरितिगृहसौख्यस्यपराकाष्ठादर्शिता २५ २६ २७ २८ कृष्णचापलचौर्याणि-

इत्यात्मानंसमादिश्यगर्गेचस्वगृहंगते नंदःप्रमुदितोमेनेआत्मानंपूर्णमाशिषाम् २० कालेनव्रजताऽल्पेनगोकुलेरामकेशवौ जानुभ्यांसहपाणिभ्यांरिंगमाणौविजह्रतुः २१ तावंघ्रियुग्ममनुकृष्यसरीसृपंतौ घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेषु तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकंमुग्धप्रभीतवदुपेयतुरंतिमात्रोः २२ तन्मातरौनिजसुतौघृणयास्नुवंत्यौपंकांगरागरुचिरावुपगुह्यदोर्भ्याम् दत्वास्तनंप्रपिबतोःस्ममुखंनिरीक्ष्यमुग्धस्मिताल्पदशनंययतुःप्रमोदम् २३ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावंतर्व्रजेतदबलाःप्रगृहीतपुच्छैः वत्सैरितस्ततउभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षंत्यउज्झितगृहाजहृषुर्हसंत्यः २४ शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकंटकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौस्वसुतौनिषेद्धुम् गृह्याणिकर्तुमपियत्रनतज्जनन्योशेकातआपतुरलंमनसोऽनवस्थाम् २५ कालेनाल्पेनराजर्षेरामःकृष्णश्चगोकुले अघृष्टजानुभिःपद्भिर्विचक्रमतुरंजसा २६ ततस्तुभगवान्कृष्णोवयस्यैर्व्रजबालकैः सहरामोव्रजस्त्रीणांचिक्रीडेजनयन्मुदम् २७ कृष्णस्यगोप्योरुचिरंवीक्ष्यकौमारचापलम् शृण्वत्याःकिलतन्मातुरितिहोचुःसमागताः २८ वत्सान्मुंचन्क्वचिदसमयेक्रोशसंजातहासःस्तेयंस्वाद्वत्त्यथदधिपयःकल्पितैःस्तेययोगैः मर्कान्भोक्ष्यन्विभजतिसचेन्नात्तिभांडंभिनत्ति द्रव्यालाभेसगृहकुपितोयात्युपक्रोश्यतोकान् २९ हस्ताग्राह्येरचयतिविधिंपीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रंह्यंतर्निहितवयुनःशिक्यभांडेषुतद्वित् ध्वांतागारेधृतमणिगणंस्वांगमर्थप्रदीपंकालेगोप्योयर्हिगृहकृत्येषुसुव्यग्रचित्ताः ३० एवंधार्ष्ट्यान्युशतिकुरुतेमेहनादीनिवास्तौस्तेयोपायैर्विरचितकृतिःसुप्रतीकोयथास्ते इत्थंस्त्रीभिःसभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्थाप्रहसितमुखीनह्युपालब्धुमैच्छत् ३१

सहैवाखिलसख्यतः प्रजल्पंत्यः समागत्यगोप्योगोप्येमुदंददुः असमयेअदोहकाले क्रोशेसंजातहासःस्तेयंचौर्यार्जितंनतुदत्तं तत्रापिस्वादुनेतरत्दधिपयश्चअत्ति किंच सोऽस्यमर्कान्मर्कटान्प्रातिविभज्यददाति तेषामध्येयदिलेनकोपिनात्तिचेत्तर्हिभांडंभिनत्ति क्वचिद्द्रव्यस्यालाभेसतिसःगृहायधस्यामीतिकुपितोयाति यद्वा सगृहाग्रहिणस्तेभ्यःकुपितः तेषांतोकान्कार्यकादिबुस्त्रमानुपक्रोश्यरोदयित्वायातीति २९ कल्पितैस्तेययोगैरित्युक्तंतत्प्रपंचयति हस्ताग्राह्यइति तुंगशिक्यस्थभांडेषुअंतर्निहितेदध्यादौवयुनंज्ञानंयस्यसः छिद्रंरचयतितद्वित् छिद्ररचनादिवित् ध्वांतयुक्तेगृहेस्वांगमेवार्थप्रदीपंरचयति विशेषतोधृतमणिगणं यर्हियस्मिन्काले ३० रेरेचोरइत्याक्षिप्तःसन्उशतिजल्पतित्वमेवचोरः अहंगृहस्वामीत्यादीनिधार्ष्ट्यानिप्रागल्भ्यानि अथवा उशतिहेकमनीयेयशोदे यद्वाउशतिवास्तौस्वर्चितेगृहेमेहनादीनिपुरीषोत्सर्गादीनिकुरुते एवंस्तेयोपायैःविरचिताकृतिःकर्मयेनसः त्वत्समीपेसुप्रतीकःसाधुरिवास्ते सभयेनयनेयस्मिन् तच्चतत्श्रीयुक्तमुखंच तदालोकिनीभिः व्याख्यातार्था प्रख्यापितकर्मफलाउपालब्धुमाक्षेप्तुंनैच्छत् ३१

लार

कदाचित् अपराधांतरेउपालभत तदातुमहदाश्चर्यमभूदितिकथयन्नाह एकदेति ३२ उपालभ्यनिर्भर्त्स्य भयेनसंभ्रांतप्रेक्षणेचपलनिरीक्षणे अक्षिणीयस्यतम् ३३ अदांतात्म
न् चपलगात्र रहःएकांते ३४ नाहंभक्षितवानिति नहिबाल्यांकिंचिन्मयाभक्ष्यते मकुक्षावादावेवसर्वमस्तीति भावः समक्षंप्रत्यक्षं ३५ व्यादेहि मुखंप्रसारयेति व्यादत्तप्रसारितवान्
३६ तत्रतास्मिन्मुखेविश्वंददृशेददर्श तत्प्रपंचयति जगत्जंगमंस्थास्नुस्थावरम् खमंतरिक्षलोकं साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलंपर्वतद्वीपसमुद्रसहितंभूगोलंभूर्लोकं वायुःप्रवहःअग्नि
र्वैद्युतः इंदुश्चतारकाश्चतत्सहितम् ३७ ज्योतिश्चक्रंस्वर्लोकं वैकारिकाणिदेवाः मनइतिवैकारिकशब्देनगृहीतमपिदेववैलक्षण्यात्पुनरुक्तम् इंद्रियाणिच तैजसानि मात्रास्तामसाः
शब्दादयः ३८ एवमेतद्विचित्रंविश्वंसहएकदेववीक्ष्य विचित्रतामाह जीवश्चगुणक्षोभकः कालश्चपरिणामहेतुः स्वभावश्चजन्महेतुः कर्मचतत्संस्कारः आशयश्चएतैर्लिंगानांचराचर
शरीराणांभेदोयस्मिन्तत् तत्रव्रजंचसहात्मानंस्वसहितंक्वचिद्वीक्ष्य सूनोस्तनोअल्पेविदारितेआस्येशंकामवाप ३९ तामेवाह किंस्वप्नइति परितोविलोक्याह नायंस्वप्नःतर्हिकिं

एकदाक्रीडमानास्तेरामाद्यागोपदारकाः कृष्णोमृदंभक्षितवानितिमात्रेन्यवेदयन् ३२ सागृहीत्वाकरेकृष्णमुपालभ्यहितैषिणी यशोदाभयसंभ्रां
तप्रेक्षणाक्षमभाषत ३३ कस्मान्मृदमदांतात्मन् भवान् भक्षितवान्रहः वदंतितावकाह्येतेकुमारास्तेऽग्रजोप्ययम् ३४ नाहंभक्षितवानंब सर्वेमि
थ्याभिशंसिनः यदिसत्यगिरस्तर्हिसमक्षंपश्यमेमुखम् ३५ यद्येवंतर्हिव्यादेहीत्युक्तःसभगवान्हरिः व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यःक्रीडामनुजबाल
कः ३६ सातत्रददृशेविश्वंजगत्स्थास्नुचखंदिशः साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलंसवाय्वग्नींदुतारकम् ३७ ज्योतिश्चक्रंजलंतेजोनभस्वान्वियदेवच वैका
रिकाणींद्रियाणिमनोमात्रागुणास्त्रयः ३८ एतद्विचित्रंसहजीवकालस्वभावकर्माशयलिंगभेदम् सूनोस्तनौवीक्ष्यविदारितास्येव्रजंसहात्मानम
वापशंकाम् ३९ किंस्वप्नएतदुतदेवमायाकिंवामदीयोबतबुद्धिमोहः अथोअमुष्यैवममार्भकस्ययःकश्चनौत्पत्तिकआत्मयोगः ४० अथोयथावन्न
वितर्कगोचरंचेतोमनःकर्मवचोभिरंजसा यदाश्रयंयेनयतःप्रतीयतेसुदुर्विभाव्यंप्रणतास्मितत्पदम् ४१ अहंममासौपतिरेषमेसुतोव्रजेश्वर-
स्याखिलवित्तपासती गोप्यश्चगोपाःसहगोधनाश्चमेयन्माययेत्थंकुमतिःसमेगतिः ४२ इत्थंविदिततत्त्वायांगोपिकायांसईश्वरः वैष्णवींव्यतनो
न्मायांपुत्रस्नेहमयींविभुः ४३ सद्योनष्टस्मृतिर्गोपीसारोप्यारोहमात्मजम् प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासयथापुरा ४४ त्रय्याचोपनिषद्भिश्चसां-
ख्ययोगैश्चसात्वतैः उपगीयमानमाहात्म्यंहरिंसामन्यतात्मजम् ४५

देवस्यहरेर्माया तथाचेदन्येकिंनपश्यंति तर्हिकिंवामदीयएवकाश्चिद्बुद्धिमोहः विपर्यासः द
र्पणेमुखवत् एवंतर्हिअयंकृष्णोऽपिकथमंतःप्रतीयते अंतर्बहिश्चैकरूपेणचकथंजगत्प्रतीयते तथासतिबिंबप्रतिबिंबयोरिवपरस्परंवैपरीत्येनप्रतीतिःस्यादित्याशंक्यान्यथावितर्कय
ति अथोइति अथवाममामुष्यार्भकस्यापिसतोयःकश्चनाचिंत्यआत्मयोगःस्वीयमैश्वर्यंऔत्पत्तिकःस्वाभाविकः ४० चरमंपक्षमाश्रित्यायमीश्वरइतिनिश्चित्याह अथोइति चेत
श्चित्तंचित्तादिभिर्नवितर्कगोचरंजगद्यदाश्रयंयदधिष्ठानंयेनकरणाधिष्ठात्रा यतोबुद्धिवृत्त्याभिव्यक्तात् नन्विदमवितर्क्यंभवतुतत्पदंकीदृक् अतआह सुदुर्विभाव्यमिति इदमत्यंत-
मचिंत्यमित्यर्थः ४१ एवंप्रपंचप्रतीत्योन्नीतंतत्त्वंपुनर्जीवसंसृतिहेतुमायाश्रयत्वेनोन्नयंत्याह अहमिति यशोदानामाहमसौममपतिः अमुष्यव्रजेश्वरस्याखिलवित्तपाऽधिष्ठात्री अहं
सतीजाया एषकृष्णोमेसुतः गोप्यादयश्चमदीयाइतीत्थंकुमतिर्यन्माययासएवमेशरणमिति ४२ वैष्णवींस्वीयां ४३ प्रवृद्धेनस्नेहेनकलिलंव्याप्तंहृदयंयस्याःसा पुरेवासआसीत्
४४ मायाबलोद्रेकमाह त्रय्येति त्रय्याकर्मकांडरूपयाइंद्रादिरूपेण उपनिषद्भिर्ब्रह्मेति सांख्यैःपुरुषइति योगैःपरमात्मेति सात्वतैर्भगवानितिउपगीयमानंमाहात्म्यंयस्यतम् ४५

अतिविस्मयेन एच्छति नंदइतिमहोदयंमहानुदयउद्भवोयस्यतत् ४६ ययोः प्रसन्नोवतीर्णस्तौपितरावपियंनान्वविंदेतां नभाप्नुताम् कृष्णस्योदारंमहत् अर्भकेहितंबाललीलां यच्चकवयोगायंति तद्योविंदत् सकिंश्रेयोकरोदिति ४७ ब्रह्मणआदेशान्गोपालादिलक्षणान् ४८.४९ सएवेहद्रोणोजज्ञे सचनंदइतिख्यातः साचधरायशोदाऽभवत् ५० गोपगोपीनामपिवस्तुस्वभावादस्त्येवभक्तिः तयोःपुनर्निंतरामिति ५१ स्वलीलयापुत्रभावानुकारिण्या ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ नवमेपयउत्सिक्तेमत्वागोप्यथतत्कृतम् विलोक्यभांडभंगादि कृष्णंदाम्नाबबंधतम् १ तनूदराश्रितंविश्वंदृष्ट्वाविस्मितचेतसः बंधनद्व्यंगुलापूर्त्यापूर्णतामन्वद

राजोवाच नंदःकिमकरोद्ब्रह्मन् श्रेयएवंमहोदयम् यशोदाचमहाभागापपौयस्याःस्तनंहरिः ४६ पितरौनान्वविंदेतांकृष्णोदारार्भकेहितम् गायंत्यद्यापिकवयोयल्लोकशमलापहम् ४७ श्रीसुकउवाच द्रोणोवसूनांप्रवरोधरयासहभार्यया करिष्यमाणआदेशान्ब्रह्मणस्तमुवाचह ४८ जातयोर्नौमहादेवेभुविविश्वेश्वरेहरौ भक्तिःस्यात्परमालोकेययांऽजोदुर्गतिंतरेत् ४९ अस्त्वित्युक्तःसभगवान्व्रजेद्रोणोमहायशाः जज्ञेनंदइतिख्यातोयशोदासाधराऽभवत् ५० ततोभक्तिर्भगवतिपुत्रीभूतेजनार्दने दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषुभारत ५१ कृष्णोब्रह्मणआदेशंसत्यंकर्तुंव्रजेविभुः सहरामोवसंश्चक्रेतेषांप्रीतिंस्वलीलया ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेविश्वरूपदर्शनेऽष्टमोऽध्यायः ८ श्रीसुकउवाच एकदागृहदासीषुयशोदानंदगेहिनी कर्मांतरनियुक्तासुनिर्ममंथस्वयंदधि १ यानियानीहगीतानितद्बालचरितानिच दधिनिर्मंथनेकालेस्मरंतीतान्यगायत २ क्षौमंवासःपृथुकटितटेबिभ्रतीसूत्रनद्धंपुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगंजातकंपंचसुभ्रूः रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौकुंडलेचस्विन्नंवक्त्रंकबरविगलन्मालतीनिर्ममंथ ३ तांस्तन्यकामआसाद्यमथ्नंतींजननींहरिः गृहीत्वादधिमंथानंन्यषेधत्प्रीतिमावहन् ४ तमंकमारूढमपाययत्स्तनंस्नेहस्नुतंसस्मितमीक्षतीमुखम् अतृप्तमुत्सृज्यजवेनसायया वुत्सिच्यमानेपयसित्वधिश्रिते ५ संजातकोपःस्फुरितारुणाधरंसंदश्यदद्भिर्दधिमंथभाजनम् भित्वामृषाश्रुर्दृषदश्मनारहोजघासहैयंगवमंतरंगतः ६ उत्तार्यगोपीसुश्रृतंपयःपुनःप्रविश्यसंदृश्यचदध्यमत्रकम् भग्नंविलोक्यस्वसुतस्यकर्मतज्जहासतंचापिनतत्रपश्यती ७ उलूखलांघ्रेरुपरिव्यवस्थितंमर्कायकामंददतंशिचिस्थितम् हैयंगवंचौर्यविशंकितेक्षणंनिरीक्ष्यपश्चात्सुतमागमच्छनैः ८ तामात्तयष्टिंप्रसमीक्ष्यसत्वरस्ततोऽवरुह्यापससारभीतवत् गोप्यन्वधावन्नयमापयोगिनांक्षमंप्रवेष्टुंतपसेरितंमनः ९

शयत् २ स्वयंदधिनिर्ममंथ १ तदातागायतेतिचकारान्वयः २ सूत्रनद्धंकांचीबद्धं रज्ज्वोराकर्षणश्रमोययोस्तयोर्भुजयोश्चलंतौकंकणौच कबराद्विगलंत्योमालत्योयस्माःसा ३ ४ अधिश्रितेचुल्लीमारोपितेउत्सिच्यमानेअतितापेनोद्रिच्यमाने ५ दृषदश्मनाशिलापुत्रेण अंतरंगृहमध्यंगतःरहःएकांतेनवनीतमभक्षयत् ६ सुश्रितंसुतप्तं दधिमंथनस्थानंप्रविश्यभिन्नंसंदृश्य दृष्ट्वा ७ उलूखलांघ्रेःपरिवर्तितस्यउलूखलस्योपरि शिचिशिक्ये चौर्येणाविशंकितंचंचलमीक्षणंयस्यतंसुतं ८ तपसाएकाग्र्येणईरितंतदाकारतांनीतमतएवक्षमंयोग्यंप्रवेष्टुं योगिनांमनोऽपियंनापतम् अथवाअन्वधावत्केवलंनत्वापयतोयोगिनांमनोपियंप्रवेष्टुंनक्षममिति ९

अन्वंचमाना एवंकृष्यामनुगच्छंती वृहत्योश्चलंत्योःश्रोण्योर्भारेणाक्रांतास्त्वथागतिर्यस्याःसा विस्रंसितात्केशबंधात् च्युतैः प्रसूनैरनुगतिरनुगमनंयस्याःसा यद्वाजवेनकंपितात्केश-बंधात्तुरः पतितानि प्रसूनानि अनुपश्चाद्गतिर्यस्याःसा परामृशत् धृतवती १० अंजन्माषिणी अंजंतीसर्वतः प्रसरंतीमषीययोस्ते आक्षिणी स्वपाणिनाकर्षतंसंमर्दयंतं भिषयंती-हस्तस्थछांदसः भीषयंतीभयमुत्पादयंती अवागुरत् अभर्त्सयत् ११ इयेषऐच्छत् अतद्वीर्यकोविदातत्प्रभावानभिज्ञा १२ अकोविदत्वमाह नचांतरितिपंचभिः बंधनंहिबहिः परिवृतेन दाम्ना अंतरा वृतस्यभवति तथाचपूर्वापरविभागवतोवस्तुनः पूर्वतोदामधृत्वापरितः परिवेष्टनेनभवति नत्वेतदस्तीत्याह नचांतरिति किंचव्यापकेन व्याप्यस्यबंधोभवति तच्चविपरीतमित्याह पूर्वापरमिति किंच तद्व्यतिरिक्तस्यचाभावान्नबंधइत्याह जगच्चयइति १३ तंमर्त्यलिंगमधोक्षजमात्मजंमत्वा वबंधेति १४ द्व्यंगुलोनंद्वाभ्यामंगुलाभ्यामूनं अपूर्णम् १५

अन्वंचमानाजननीबृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रांतगतिःसुमध्यमा जवेनविस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनाऽनुगतिःपरामृशत् १० कृतागसंतंप्ररुदंतमक्षिणीकर्षंतमंजन्मषिणीस्वपाणिना उद्वीक्ष्यमाणंभयविह्वलेक्षणंहस्तेगृहीत्वाभिषयंत्यवागुरत् ११ त्यक्त्वायष्टिंसुतंभीतंविज्ञायार्भकवत्सला इयेषकिलतंबद्धुंदाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा १२ नचांतर्नबहिर्यस्यनपूर्वंनापिचापरम् पूर्वापरंबहिश्चांतर्जगतोयोजगच्चयः १३ तंमत्वात्मजमव्यक्तंमर्त्यलिंगमधोक्षजम् गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्राकृतंयथा १४ तद्दामबध्यमानस्यस्वार्भकस्यकृतागसः द्व्यंगुलोनमभूत्तेनसंदधेऽन्यच्चगोपिका १५ यदासीत्तदपिन्यूनंतेनान्यदपिसंदधे तदपिद्व्यंगुलंन्यूनंयद्यदादत्तबंधनम् १६ एवंस्वगेहदामानियशोदासंदधत्यपि गोपीनांसुस्मयंतीनांस्मयंतीविस्मिताऽभवत् १७ स्वमातुःस्विन्नगात्रायाविस्रस्तकबरस्रजः दृष्ट्वापरिश्रमंकृष्णःकृपयासीत्स्वबंधने १८ एवंसंदर्शिताह्यंगहरिणाभृत्यवश्यता स्ववशेनापिकृष्णेनयस्येदंसेश्वरंवशे १९ नेमंविरिंच्योनभवोनश्रीरप्यंगसंश्रया प्रसादंलेभिरेगोपीयत्तत्प्रापविमुक्तिदात् २० नायंसुखापोभगवान्देहिनांगोपिकासुतः ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह २१ कृष्णस्तुगृहकृत्येषुव्यग्रायांमातरिप्रभुः अद्राक्षीदर्जुनौपूर्वंगुह्यकौधनदात्मजौ २२ पुरानारदशापेनवृक्षतांप्रापितौमदात् नलकूबरमणिग्रीवावितिख्यातौश्रियान्वितौ २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगोपीप्रसादोनामनवमोऽध्यायः ९ राजोवाच कथ्यतांभगवन्नेतत्तयोःशापस्यकारणम् यत्तद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेस्तमः १ श्रीशुकउवाच रुद्रस्यानुचरौभूत्वासुदृप्तौधनदात्मजौ कैलासोपवनेरम्येमंदाकिन्यांमदोत्कटौ २ वारुणींमदिरांपीत्वामदाघूर्णितलोचनौ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुःपुष्पितेवने ३ अंतःप्रविश्यगंगायामंभोजवनराजिनि चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविवकरेणुभिः ४

१६ स्मितंकुर्वतीनांमध्येस्वयमपिहसंतीविस्मयमाप १७ १८ नचैवंस्वातंत्र्यभंगइत्याह एवंसंदर्शितेति सेश्वरमिदंविश्वंयस्यवशेयदधीनमित्यर्थः १९ भगवत्प्रसादमन्येपिभक्तालभंते इदंत्वातिचित्रमितिसरोमांचितमाह नेममिति विरिंच्यःपुत्रोऽपिभवःस्वात्माऽपिश्रीर्जायाऽपि २० फलितमाह नायमिति देहिनांदेहाभिमानिनांतापसादीनांज्ञानिनांनिवृत्ताभिमानानामपीति २१ भक्तैर्बद्धस्याप्यन्यमोचकत्वमाह कृष्णस्त्विति २२ २३ इतिदशमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेपातयद्डिंभ्नंतरायमलार्जुनौ तत्रत्याभ्यांचदेवाभ्यांकृष्णस्तुतइतीर्यते १ यद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेर्भागवतोत्तमस्यापितमःक्रोधः तदेतत्कथ्यतामिति १ २ ३ गंगायामंतर्मध्ये कथंभूते अंभोजानांवनानितेषांराजयः ताःविद्यंतेयस्मिन्तस्मिन् ४ ५ ५ ५ ५ ५ ५

त्वमेवतुसत्यइत्याह एकस्त्वंसत्यः कुतः आत्माद्दश्यमसत्यंदृष्टंनचात्मादृश्यः अतः सत्यः किंच यद्विकारवत्तदसत्यं नचत्वयिजन्मादयोविकाराः संतीत्याह आद्यःकारणम् अतोन
जन्म आद्यत्वेहेतुः पुराणः पुरापि नवःकार्यात्पूर्वमपिवर्तमानइत्यर्थः अत्रहेतुः पुरुषइति तथाचश्रुतिः पूर्वमेवाह मिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति जन्मानंतरास्तित्वलक्षणं
विकारंवारयतिनित्यइति सनातनइत्यर्थः पूर्णः अजस्रसुखः अक्षरःअमृतइतिचतुर्भिः पदैःक्रमेणवृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशान्वारयति पूर्णत्वेहेतुः अनंतः अद्वयइतिच देशकाल
परिच्छेदरहितः वस्तुपरिच्छेदरहितोऽपि अमृतत्वोपपादनाय चतुर्विधक्रियाफलत्वंवारयति स्वयंज्योतिर्निरंजनःउपाधितोमुक्तइतिपदत्रयेण अयंभावः तत्रोत्पत्तिराद्यइत्यनेनैवावि
राकृताप्राप्तिरपिक्रिययाज्ञानेनवाभवेत् क्रिययाप्राप्तिरात्मपदेनैवनिराकृताज्ञानतः प्राप्तिंवारयति स्वयंज्योतिरिति विकृतिरपितुषापाकरणेनावघातेनव्रीहीणामिवउपाध्यपाकरणेनभवे
त् तत्तुअसंगत्वान्नसंभवतीत्याह मुक्तउपाधितइति संस्कारोऽपिकिमप्यतिशयाधानेनमलापाकरणेनवा तत्रातिशयाधानंपूर्णत्वेनैवनिराकृतं मलापाकरणंनिवारयति निरंजनइतिनिर्मल
इत्यर्थः २३ तस्मादेवंभूतज्ञानान्मुच्यंतइत्याह एवंविधमिति त्वांयेविचक्षते सम्यक्पश्यंति कथंआत्मात्मतया आत्माप्रत्यक् तस्यस्वरूपेणनचेतत्पुत्रादिविवेगोपामित्याह सकलात्मनामपि
स्वात्मानं केनगुरुरेवार्कस्तस्माल्लब्धाउपनिषत्ज्ञानंतदेवसूक्ष्मचक्षुः तेनभवएवानृतांबुधिः तंतरंतीव २४ तत्रचज्ञानेनतरंतीतितच्चतरंतीवेतितत्रात्मात्मतयाज्ञानेनेत्यर्थत्रयंप्रतिज्ञातंक्रमेणो

एकस्त्वमात्मापुरुषःपुराणःसत्यःस्वयंज्योतिरनंतआद्यः नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखोनिरंजनःपूर्णोऽद्वयोमुक्तउपाधितोऽमृतः २३ एवंविधंत्वांसकलात्मनाम
पिस्वात्मानमात्मात्मतयाविचक्षते गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषायेतेतरंतीवभवानृतांबुधिम् २४ आत्मानमेवात्मतयाविजानतांतेनैवजातंनिखिलंप्रपं-
चितम् ज्ञानेनभूयोऽपिचतत्प्रलीयतेरज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौयथा २५ अज्ञानसंज्ञौभवबंधमोक्षौद्वौनामनान्यौस्तऋतज्ञभावात् अजस्रचित्यात्मनि
केवलेपरेविचार्यमाणेतरणाविवाहनी २६ त्वामात्मानंपरंमत्वापरमात्मानमेवच आत्मापुनर्बहिर्मृग्यअहोऽज्ञजनताऽज्ञता २७ अंतर्भवेऽनंतभवंतमेवह्य
तत्त्यजंतोमृगयंतिसंतः असंतमप्यंत्यहिमंतरेणसंतंगुणंतंकिमुयंतिसंतः २८

पपाद्यते तत्रात्मानमेवात्मतयेत्यनेनश्लोकेनज्ञानेनतरंतीत्युपपाद्यते अज्ञानसंज्ञावित्य
नेनतरंतीवेत्येतत् त्वामित्यादिश्लोकद्वयेनतु आत्मात्मतयेत्येतदुपपाद्यते ननुज्ञानेनकथंभवंतरंतीतितस्याज्ञानमूलत्वादित्याह आत्मानमेवेति तेनैवअज्ञानेनैवप्रपंचितं प्रपंचः रज्ज्वाम
हेर्भोगभवाभवाविवसर्पशरीरस्याध्यासापवादौयथेति २५ ननुज्ञानेनतरंत्येवकिमिदमुच्यतेतरंतीवेतितत्राह अज्ञानसंज्ञाविति अज्ञानेनसंज्ञायतयोः तौभवबंधमोक्षौभवेनबंधस्तन्मो
क्षश्च तौद्वौनामप्रसिद्धौऋतज्ञभावात् ऋतस्यासौऽज्ञश्चतस्यभावः तस्मादन्यौनस्तः ननुकथंमहानपलापः क्रियते परमार्थविचारादित्याह अजस्रेति अखंडानुभवरूपेपरेशुद्धेआत्मनि अ-
ज्ञानंनचबंधः अतएवनज्ञानंनचमोक्षः तरणौसूर्येरात्र्यहनीइवेति २६ ननुपरमार्थज्ञानादज्ञानकृतोबंधोनिवर्ततां आत्मात्मतयैवज्ञानादितिकोऽयमाग्रहइत्याशंक्याह यदध्यासादात्म-
नः पररूपास्फूर्तिस्तदपवादेनतत्रैवज्ञानंयुक्तमित्यसमर्थविस्मयेनाक्रोशन्निवाह त्वामिति त्वामात्मानंपरं देहादिंमत्वा आत्मनिदेहादिमध्यस्यतयापरंदेहादिमात्मानंमत्वादेहादावात्मानमध्य
स्यअन्नष्टआत्माबहिर्मृग्यइतिचित्रंनहिगृहेनष्टंवनेमृग्यतइत्यर्थः २७ विवेकिनस्तुप्रत्यक्स्वरूपेएवपरमात्मानंविचिन्वंतीत्याह अंतर्भवइति भवतीतिभवः चिज्जडात्मकंशरीरंतन्मध्य-
एवत्वांमृगयंति अतज्जडंत्यजंतः अपवदंतः ननुसतोज्ञानेनालंकिमसतोऽपवादेनेत्याशंक्याध्यस्तापवादंविनाऽधिष्ठानतत्त्वंनज्ञायतइति सतांव्यवहारेणाह असंतमिति अंतिसमीपेअसंत
मपिअहिमंतरेणतन्निषेधंविनेत्यर्थः संतंगुणंरज्जुंसंतः किमुयंतिजानंति अंतिसंतमपिगुणमितिवानजानंतीत्यर्थः तस्मादात्मतयैवज्ञानान्मुक्तिरितिभावः २८ ७ ७

नन्वेवंज्ञानैकसाध्येमोक्षेकिमितिभक्तिरूढौघितात आह अथापीति यद्यपिहस्तप्राप्यमिवज्ञानमुक्तंतथापिहेदेव तवपादांबुजद्वयमध्येएकदेशस्यापियः प्रसादलेशोऽपितेनानुगृहीत एवभगवतस्तवमाहिम्नस्तत्वंजानाति हेभगवन् तेमाहिम्नस्तत्वमितिवाएकोऽपिकश्चिदपिचिरमपिविचिन्वन्नपि अतदंशापवादेनाविचारयन्नपीत्यर्थः २९ तत्तस्माद्भूरिभागः महद्भा ग्यं अत्रभवेब्रह्मजन्मनितिरश्चामपिमध्येयज्जन्मतस्मिन्वा येनभाग्येन भवदीयानांजनानामेकोऽपियःकश्चिदपिभूत्वानिषेवे अत्यर्थंसेवेयइति ३० देवादिजन्मनोऽपियत्रकुत्र चित्तद्भक्तिमज्जन्मैवश्रेष्ठमित्योत्सुक्येनसप्तभिः श्लोकैरभिनंदति अहोतिधन्याइत्यादिभिः व्रजगोरमण्यः व्रजस्थागावोरमण्योगोप्यश्चतेत्व यावत्सतरात्मजात्मनावत्सानामात्म जानांचरूपेणयस्यतववतृप्तयेसर्वेऽपियज्ञा अद्यापिनशक्ताः तेनतथाप्रातिक्षणंतृप्यतायासांस्तन्यममृतरूपंपीतमिति ३१ ३२ किंच एतेषांभाग्यस्यतावन्महिमाआस्तां कस्तंवक्तुंशक्नो ति शर्वादयः शर्वोऽहंकाराधिष्ठाता आदिर्येषांचंद्रादीनामेकादशानांतेतथावयंच वयमित्यात्मानमेवबहुमन्यमानआह एवंबुद्ध्यहंकारमनश्चक्षुराद्यधिष्ठातारस्त्रयोदशदेवाएवतावन् बत अहोभूरिभागाः यस्मादेतेषांहृषीकाणींद्रियाण्येवचषकाणियानपात्राणितैस्तेचतुर्दशस्याचित्ताधिष्ठातुः अंघ्रीएवउदजेवारिजेतयोर्मधुमकरंदः तदेवामृतंस्वादुआसवंमादकंपिबा

अथापितेदेवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतएवहि जानातितत्त्वंभगवन्महिम्नोनचान्यएकोऽपिचिरंविचिन्वन् २९ तदस्तुमेनाथसभूरिभागो भवेऽत्रवान्यत्रतुवातिरश्चाम् येनाहमेकोऽपिभवज्जनानांभूत्वानिषेवतवपादपल्लवम् ३० अहोतिधन्याव्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतंपीतमतीवतेमुदा यासांविभोवत्सतरात्मजात्मनायत्तृप्तयेऽद्यापिनचालमध्वराः ३१ अहोभाग्यमहोभाग्यंनंदगोपव्रजौकसाम् यन्मित्रंपरमानंदपूर्णंब्रह्मसनातनम् ३२ एषांतुभाग्यमहिमाऽच्युततावदास्तामेकादशैवहिवयंबतभूरिभागाः एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोऽङ्घ्र्युदजमध्वमृतासवंते ३३ तद्भूरिभाग्यमिहजन्मकिमप्यटव्यांयद्गोकुलेऽपिकतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकम् यज्जीवितंतुनिखिलंभगवान्मुकुंदस्त्वद्यापियत्पदरजःश्रुतिमृग्यमेव ३४ एषांघोषनिवासिनामुतभवान्किंदेवरातेतिनश्चेतोविश्वफलात्फलंत्वदपरंकुत्राप्ययन्मुह्यति सद्वेषादिवपूतनाऽपिसकुलात्वामेवदेवापितायद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ३५

मः एतदुक्तंभवतियदाप्रत्येकमिंद्रियाभिमा निनोवयंकीर्तिसौंदर्यसौगंध्याद्येकदेशसेविनोऽपिकृतार्थाः तदासर्वैरिंद्रियैः सर्वसेविनामेतेषांकिंवर्ण्यतेभाग्यमिति ३३ अतोमयाप्रार्थितंतदस्तुमेनाथसभूरिभागइतियत् त देतदेवेत्याह तद्भूरिभाग्यमिति किंतत् इहमनुष्यलोकेयत्किमपिजन्मतत्रापिगोकुलेयत् अहोसत्यलोकंविहायात्रजन्मनिजातेकोलाभः अतआह अपिकतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेक मिति गोकुलवासिनांमध्ये अपिकतमस्ययस्यकस्याप्यंघ्रिरजसाभिषेकोयस्मिन्तत् ननुकुतोगोकुलवासिनएवधन्यास्तत्राह यदिति येषांजीवितंनिखिलंभगवान्मुकुंदः मुकुं दपरमेवजीवनमित्यर्थः दुर्लभतामाह अद्यापीति श्रुतिमृग्यंवेदैरपिमृग्यतएवनतुदृश्यत इत्यर्थः ३४ अपिचकिंवर्ण्यतेकृतार्थत्वमेतेषांयेषांभक्त्याभवानपिऋणीवास्ते ननुकिं दातुमसमर्थोऽहंयेनऋणीस्यामतआह उतअपिभवानपिएषांकुत्रापिकिंविश्वफलात्सर्वफलात्मकत्वात्त्वत्तः परंफलंरातादास्यतीतिनश्चेतः अयत्सर्वत्रगच्छत्विचारयत्मुह्यति न नुमामेवदत्वा अनृणः स्यामितिचेत् नहिनाहि सद्वेषादिवसतांभक्तानांयोवेषस्तदनुकरणमात्रेणपापिष्ठापूतनाऽपित्वामेवापिता प्रापिता तर्हितत्संबंधिनामपिदास्यामीतिचे त्तत्राह सकुलेति बकाघासुरसहिता एषामपितावदेवचेत् अपर्याप्तमित्याह यदिति येषांधामादयः त्वत्कृतेत्वदर्थमेवेत्यर्थः ३५ ७ ७ ७

ननुवीतरागादिदोषाणांसंन्यासिनामपिनमत्तः परंकिंचिदस्तिकथमेषामपर्याप्तमित्यतआह तावदिति हेकृष्णरागादयस्तावदेवस्तेनाश्चौराभवंति तथातावद्गृहमपिकारागृहं बंधनागारम् मोहोऽपितावदेवांघ्रिनिगडः पादशृंखला यावत्तेत्वदीयाजनानभवंति त्वदीयानांतुरागादयोऽपित्वन्निष्ठामोचकाएवेतिनयतिप्योविशेषः भजनत्वधिकमितिभाव ३६ नन्वतएवअहमेषांपुत्रादिरूपेणवर्तेइतिचेत्तत्राह प्रपंचमिति प्रपन्नायाजनताजनसमूहस्तस्याआनंदानांसंदोहंसमूहंप्रथयितुमिति नहिकपटपुत्रत्वादिनाताहकृष्णकेतानृण्यंसंपद्यतइत्यर्थः ३७ तदेवमादितआरभ्याचिंत्यानंतगुणत्वेनस्वयंदुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् केचित्तुजानीमइतिस्थितास्तान्प्रत्युपहसन्निवाह जानंतइति नतुमेमनआदीनांतववैभवंविषयइति ३८ जगदीशत्वाद्यभिमानंपरित्यज्याह अनुजानीहीति हेकृष्णमामनुजानीहि सत्यलोकंगंतुंअनुज्ञांदेहि स्वमहिमानमस्मदादीनांचज्ञानबलादिसर्वंत्वमेववेत्सि यतः सर्वदृक् जगतांनाथस्तत्त्वमेवेत्यैतावत्ज्ञानम् अतोममतास्पदंजगत् एतत्शरीरंचतवार्पितम् ३९ तदेवंकिंकरंप्रस्थापयेति अत्यादरेणनमस्करोति श्रीकृष्णेति वृष्णिकुलपद्मस्यप्रीतिदातृत्वेनहेसूर्योपम क्ष्माच अवनिः निर्जरादेवाश्चद्विजाश्चपशवश्चतएवउदधयस्तेषांवृद्धिकारित्वेनहेचंद्रोपम उद्धर्मःपाखंडधर्मस्तदेवशार्वरंतमः तद्धरतीतितथा अनेनद्वयोपम हेक्षि

तावद्रागादयस्स्तेनास्तावत्कारागृहंगृहम् तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडोयावत्कृष्णनतेजनाः ३६ प्रपंचंनिष्प्रपंचोऽपिविडंबयसिभूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहंप्रथितुंप्रभो ३७ जानंतएवजानंतुकिंबहूक्त्यानमेप्रभो मनसोवपुषोवाचोवैभवंतवगोचरः ३८ अनुजानीहिमांकृष्णसर्वंत्वंवेत्सिसर्वदृक् त्वमेवजगतांनाथोजगदेतत्तवार्पितम् ३९ श्रीकृष्णवृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् उद्धर्मशार्वरहरक्षितिराक्षसध्रुगाकल्पमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ४० श्रीशुकउवाच इत्यभिष्टूयभूमानंत्रिःपरिक्रम्यपादयोः नत्वाभीष्टंजगद्धातास्वधामप्रत्यपद्यत ४१ ततोऽनुज्ञाप्यभगवान्स्वभुवंप्रागवस्थितान् वत्सान्पुलिनमानिन्येयथापूर्वसखिस्वकम् ४२ एकस्मिन्नपियातेऽब्देप्राणेशंचांतरात्मनः कृष्णमायाहताराजन्क्षणार्धंमेनिरेऽर्भकाः ४३ किंकिंनविस्मरंतीहमायामोहितचेतसः यन्मोहितंजगत्सर्वमभीक्ष्णंविस्मृतात्मकम् ४४ ऊचुश्चसुहृदःकृष्णंस्वागतंतेतिरंहसा नैकोऽप्यभोजिकवलएहीतःसाधुभुज्यतां ४५ ततोहसन्हृषीकेशोऽभ्यवहृत्यसहार्भकैः दर्शयन्चर्माजगरंन्यवर्ततवनाद्व्रजम् ४६ बर्हप्रसूननवधातुविचित्रितांगःप्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिःप्रविवेशगोष्ठम् ४७

तिराक्ष सध्रुक् क्षितौराक्षसाः कंसादयः उद्यन्नेवतेभ्योद्रुह्यतीतिपुनःसूर्योपम सूर्याद्युपमापिन्यूनेतिमत्वाह आर्कमर्कमभिव्याप्यसर्वेषामर्हन्पूज्यभगवन् आकल्पंकल्पपर्यंतंतेतुभ्यंनमइति ४० मसखिवत्सकमोक्षणकौतुकद्रुतविलंबितपुत्रसुदद्भुतम् निखिलरूपमतोदधदच्युतोऽवतुसवःकलयन्व्रजमंगलं १ पादयोर्नत्वा अभीष्टंसर्वतःपूजितमभिप्रेतंवा ४१ अनुज्ञाप्य अनुज्ञांप्रदाप्य एक्षेत्यर्थः स्वयंभुवंब्रह्माणं यथापूर्वंसखायोयस्मिन्तत्स्वकंपुलिनम् ४२ नन्वेतावंतंकालंकथंतत्रैवोपविष्टाः कथंचक्षुत्पिपासादिविस्मरणमतआह एकस्मिन्निति श्लोकद्वयेन अब्देपियातेप्राणेशंकृष्णमंतरांचविनाऽपिप्रियविरहेक्षणोऽपिवर्षादधिकोभवतितथाऽपिमायाहताः क्षणार्द्धंमेनिरे ४३ यत्ययामाययामोहितंजगदभीक्ष्णंपुनःपुनःविस्मृतात्मकम् विस्मृतःआत्मैवयेनतत्तथा ४४ अतएवमूचुश्चतत्वयाऽतिवेगेनस्वागतंसम्यगागतम् एकोऽपिग्रासस्त्वांविनाऽस्माभिर्नाभोजिनभुक्तः इतएहिसाधुअविक्षेपेणभुज्यतामिति ४५ अभ्यवहृत्य भुक्त्वा ४६ प्रोद्दामोवेण्वादित्तस्वरैरुत्सवस्तेनाढ्यःसंपन्नः गृणन्उपलालनैराह्वयन् गोपीदृशामुत्सवरूपादृशिर्दर्शनंयस्यसः ४७

यशोदानंदसूनुनेति बहूनामुक्तिः सहैव दर्शिता यद्वा केचिदाहुः यशोदासूनुना अपरेनंदसूनुनेति यद्वा यशोदां नंदयतीति यशोदानंदः सचासौसूनुश्चेति तथा तेनास्मात् महाव्याला
द्वयं चाविताः रक्षिताः ४८ व्रजौकसांस्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याऽब्दमन्वहम् शनैर्निःसीमवद्ववृधे यथाकृष्णेत्वपूर्ववदित्यादिना स्वतोकेभ्योऽपि परपुत्रे कृष्णे प्रेमाधिक्यमुक्तम् तत्र पृच्छति
ब्रह्मन्निति ४९ श्रीकृष्णस्य साक्षादात्मत्वात्तस्मिन्नात्मीयेभ्यः प्रेमाधिक्यं युज्यत इति वक्तुं प्रथमं तावदात्मनः स्वतः प्रेष्ठत्वम् अन्येषां तु तदुपाधिकमिति दर्शयति पंचभिः सर्वेषामपी
ति ५० कुतः तथादर्शनादित्याह तदिति तस्मादेव कारणात् स्वस्वकात्मनि अहंकारास्पदेऽपि देहे आत्माध्यासतारतम्येन प्रेमतारतम्यं दृश्यमानं तन्निबंधनमेवेति दर्शयितुं मूढामूढभे
देन विशेषमाह देहात्मवादिनामिति द्वाभ्याम् तं देहमनु भवंति ये पुत्रादयस्ते तु न तथा प्रियतमा इत्यर्थः ५१ ५२ यद्यस्माज्जीर्यत्यपि आसन्नमरणेऽपि जीविताशा भवति अयं भावः न जी
विष्यतीति निश्चितेऽपि देहे यत्प्रेमास्पदत्वं तदात्मगतमेव संगच्छत इति अथवा यद्यस्मिन् देहे जीर्यत्यपि जीविताशा आविवेकदशायामासीत् साऽपि विवेकिनो यदा ममताभाक् भवति
तदा आत्मवत्प्रियो न भवति अतः तत्र नातीवास्थेति ५३ तदर्थमेव सकलं प्रियमित्यर्थः ५४ प्रस्तुतमाह कृष्णमेनमिति ५५ न केवलमात्मनामात्मा अपि तु जडानामपीत्याह वस्तुत इति

अघानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनुना हतो विता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ४८ राजोवाच ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत्
योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ४९ श्रीशुक उवाच सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि
५० तद्राजेंद्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् न तथा ममतालंबि पुत्रवित्तगृहादिषु ५१ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम यथा देहः प्रि
यतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ५२ देहोऽपि ममताभाक् चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ५३ तस्मात्प्रियतमः
स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ५४ कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभा
ति मायया ५५ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किंचन ५६ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः
तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ५७ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः भवांबुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद्विपदां
न तेषाम् ५८ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया यत्कौमारे हरिकृतं पौगंडे परिकीर्तितम् ५९ एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाद्वलजे
मनं च व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ६०

सर्वजगत्कारणमिति कृष्णं जानतां पुंसां स्थावरं जंगमं च सर्वं भगवद्रूपं भग
वानेव स्वरूपं यस्य तत् नान्यत् ५६ कुत इति तदाह सर्वेषामिति भावार्थः परमार्थः भवति भवत् परिणामं प्राप्नुवत् कारणं तस्मिन् तस्यापि भवतः कारणस्यापि भगवान् कृष्ण
एव कारणम् अतः किमतत् श्रीकृष्णव्यतिरिक्तम् वस्तु रूप्यताम् तस्माच्छ्रीकृष्णस्यैव परमार्थत्वात् तदेकशरणानामयत्नसिद्धो मोक्ष इति ५७ प्रकरणार्थमुपसंहरति समाश्रि
ता इति पुण्यं यशो यस्य स पुण्ययशाः सचासौ मुरारिश्च तस्य पदपल्लव एव प्लवः तं ये सम्यगाश्रिताः महत्पदं महतां पदमाश्रयम् यद्वा महच्च तत्पदं चेति तथा तेषां भवांबुधिर्वत्सपदमा
त्रं भवति किंच परं पदं श्रीवैकुंठाख्यं पदं स्थानं भवति विपदां यत्पदं विषयः तत्पुनः कदाचिदपि तेषां न भवति न ततः पुनरावर्तत इत्यर्थः ५८ ५९ सुहृद्भिश्चरितं मुष्णंतोऽन्योऽन्य
शिक्यादीनित्यादिना उक्तम् अघार्दनं च शाद्वलजेमनं भोजनं च व्यक्तेतरत् व्यक्तात् जडप्रपंचादितरत् शुद्धसत्वात्मकं वत्सवत्सपालरूपम् यद्वा व्यक्तेतरः चिद्विलासस्तं रूप्यत
इति रूपम् अजस्य उरुर्महान् अभिष्टवस्तवस्तं ब्रह्मकृतां स्तुतिम् एतत् शृण्वन् गृणन् गायन् नरः सर्वपुरुषार्थान् प्राप्नोति ६०

६१ इतिश्रीपरमानंदनृसिंहपदषट्पदः व्याकरोच्छ्रीधरस्वामीयथामातिविधिस्तुतिम् १ इतिदशमस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ततःपंचदशेधेनुपालनंधेनुकार्दनम् का
लियस्त्वइतोगोपरक्षणंचनिरूप्यते १ अह्विवच्च प्रवेशेन वृथारविन्नान्सर्वानितः कृष्णःप्रावेशयत्पक्कफलंतालालिकाननम् २ पशुपालसंमतौपशुपालनेसंमतौ पशुपालानांवासंम-
तौईषद्योवलातिरेकमनुक्तनवंतोइत्यर्थः अतीवचक्रतुः सर्वतःप्रसर्पणेन १ स्वयशोगृणाद्भिर्गोपैर्वृतःतद्वनंप्राविशत् २ तद्वनंनिरीक्ष्यरंतुंमनोदधे कथंभूतम् मंजुघोषायेऽलिमृगाद्विजाः
भ्रमरमृगपक्षिणः तैराकुलंव्याप्तम् महन्मनःस्वच्छपयःसरस्वतामहतांमनसातुल्यंस्वच्छंपयोयस्मिन् तत्सरआश्रयत्वेन अस्तियस्यतेनवातेनेतिशैत्यमुक्तम् शतपत्रगंधिनेति परिमलव
त्त्वमुक्तंवनमितिमांद्यंसूचितम् ३ अरुणपल्लवश्रियासहस्पृशंत्यःशिखाःशाखाग्राणियेषांतान् ४ तरुजन्मयेनतमसाकृतंतस्यतमसःपापस्यअपहत्यैनाशाय अथवायेनत्व-

एवंविहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे निलायनैःसेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेब्रह्मस्तुतिर्नामच
तुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुकउवाच ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजे बभूवतुस्तौपशुपालसंमतौ गाश्चारयंतौसखिभिःसमंपदैर्वृंदावनंपुण्य
मतीवचक्रतुः १ तन्माधवोवेणुमुदीरयन्वृतोगोपैर्गृणद्भिःस्वयशोबलान्वितः पशून्पुरस्कृत्यपशव्यमाविशद्विहर्तुकामःकुसुमाकरंवनम् २ त
न्मंजुघोषालिमृगद्विजाकुलंमहन्मनःस्वच्छपयःसरस्वता वातेनजुष्टंशतपत्रगंधिनानिरीक्ष्यरंतुंभगवान्मनोदधे ३ सतत्रतत्रारुणपल्लवश्रियाफल
प्रसूनोरुभरेणपादयोः स्पृशच्छिखान्वीक्ष्यवनस्पतीन्मुदास्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ४ श्रीभगवानुवाच अहोअमीदेववरामरार्चि
तंपादांबुजंतेसुमनःफलार्हणम् नमंत्युपादायशिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यैतरुजन्मयत्कृतम् ५ एतेऽलिनस्तवयशोऽखिललोकतीर्थंगायंतआदि-
पुरुषानुपदंभजंते प्रायोअमीमुनिगणाभवदीयमुख्यागूढंवनेऽपिनजहत्यनघात्मदैवम् ६ नृत्यंत्यमीशिखिनईड्यमुदाहरिण्यःकुर्वंतिगोप्यइवतेप्रिय
मीक्षणेन सूक्तैश्चकोकिलगणागृहमागतायधन्यावनौकसइयान्हिसतांनिसर्गः ७ धन्येयमद्यधरणीतृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशोद्रुमलताःकरजाभिमृ
ष्टाः नद्योद्रयःखगमृगाःसदयावलोकैर्गोप्योंतरेणभुजयोरपियत्स्पृहाश्रीः ८ श्रीशुकउवाच एवंवृंदावनंश्रीमत्कृष्णःप्रीतमनाःपशून् रे
मेसंचारयन्नद्रेःसरिद्रोधस्सुसानुगः ९ क्वचिद्गायतिगायत्सुमदांधालिष्वनुव्रतैः उपगीयमानचरितःस्रग्वीसंकर्षणान्वितः १० क्वचिच्चकलहंसानामनु
कूजंतिकूजितम् अभिनृत्यतिनृत्यंतंबर्हिणंहासयन्क्वचित् ११ मेघगंभीरयावाचानामभिर्दूरगान्पशून् क्वचिदाह्वयतिप्रीत्यागोगोपालमनोज्ञया १२

याईश्वरेणसर्वोपकारकंतरुजन्मकृतंतंत्वांनमंतीति एवंश्लाघ्येऽपिजन्मनियदज्ञानरूपंतमोऽस्तितस्यापहत्यै ५ हेअनघवनेगूढमपित्वांनत्यजंति त्वयिमनुष्यवेषेणनिगू
ढेसतिमुनयोऽप्यलिवेषेणनिगूढास्त्वांभजंतीत्यर्थः ६ इयान्हिसतांनिसर्गइतियदस्तिस्वस्मिन्तद्गृहमागतायमहतेमहत्पुरुषायसमर्पयंतीति ७ तृणवीरुधश्चतवपादौ
स्पृशंतीतितथा करजाभिमृष्टाःनखैःस्पृष्टाःसदयैरवलोकनैः श्रीरपियस्मैस्पृहयति केवलंतेनभुजयोरंतरेणवक्षसागोप्योधन्याइति ८ एवंश्रीमत्वृंदावनंप्रतिप्रीतःसन्
अद्रेःसमीपवर्तिसरित्तटेषुपशून्संचारयन्सानुगःगोपैःसहवर्तमानःप्रीतमनारेमे ९ तामेवरतिमाह क्वचिदित्यादिदशभिः १० बर्हिणंनृत्यंतमनुअभिनृत्यतिबर्हि
णमभिमुखोनृत्यतीतिवा सखीन्हासयन् ११ १२ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५

चकोरादीननुकरोतीति कदाचिच्च सत्त्वानां मध्ये व्याघ्रसिंहयोः ताभ्यां भीतवद्द्रवति सत्त्वेषु पलायमानेषु पलायत इत्यर्थः तयोः सत्त्वानां बलोद्रेकाणां भीतवद्द्रवतीति वा १३ आर्य
मग्रजं विश्रमयति विगतश्रमं करोति १४ मिथो नृत्यादीन् कुर्वतो गोपान् प्रशशंसतुः १५ १६ व्यजनैः पल्लवादिनिर्मितैः १७ १८ ईशचेष्टित इति निगूढस्वभावत्वेऽपि अंतरांतरा
ईशस्यैव चेष्टितानि दृश्यंते यस्मिन् सः १९ २० ईशचेष्टितत्वमेव दर्शयितुमाह श्रीदामेति स्तोककृष्णः कश्चित् तालालिसंकुलं तालपंक्तिभिर्व्याप्तम् २१ २२ २३ २४ विषूचीनः

चकोरान् क्रौंचचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः अनुरोति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः १३ क्वचित्क्रीडापरिश्रांतं गोपोत्संगोपबर्हणम् स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः १४ नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः गृहीतहस्तौ गोपालान् हसंतौ प्रशशंसतुः १५ क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपबर्हणः १६ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् १७ अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः गायंति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः १८ एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडंबयन् रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः १९ श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् २० राम राम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण इतोऽविदूरे सुमहद्वनं तालालिसंकुलम् २१ फलानि तत्र भूरीणि पतितानि पतंति च संति किंत्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना २२ सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः २३ तस्मात्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन् न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितम् २४ विद्यंतेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च एष वै सुरभिर्गंधो विषूचीनोऽवगृह्यते २५ प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गंधलोभितचेतसाम् वांछाऽस्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते २६ एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू २७ बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् संपरिकंपयन् फलानि पातयामास मतंगज इवौजसा २८ फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः अभ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकंपयन् २९ समेत्य तरसा प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली निहत्योरसि काशब्दं मुंचन् पर्यसरत्खलः ३० पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक् स्थितः चरणावपरौ राजन् बलाय प्राक्षिपद्रुषा ३१ स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ३२ तेनाहतो महातालो वेपमानो महाशिराः पार्श्वस्थं कंपयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ३३ बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः तालाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ३४ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तंतुष्वंग यथा पटः ३५ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा हतबांधवाः ३६ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तृणराजसु ३७

सर्वतः प्रसृतः २५ २६ २७ २८ सनगं सवृक्षम् २९
प्रत्यग्द्वाभ्यां पश्चिमाभ्यां द्वाभ्याम् काशब्दमिति गर्दभजातिशब्दानुकरणम् पर्यसरत्परितोऽधावदित्यर्थः ३० उपक्रोष्टा गर्दभः पराक् प्रतिमुखः अपरौ पश्चिमौ बलाय बलं हंतुम् ३१ तृणराजः तालः ३२ ३३ उत्सृष्टेन खरदेहेन हतैराहताश्चकंपिरे अकंपंत ३४ यस्मिन्निदं विश्वमोतमूर्ध्वतंतुषु पट इव ग्रथितम्
प्रोतं तिर्यक्तंतुषु पटवदेव संग्रथितं सर्वतोऽनुस्यूतं वर्तत इत्यर्थः ३५ ३६ ३७ श्रीकृष्णाय नमः ५ ५ ५ ५

घनैर्नभस्तलमिवभूः रराज तत्र फलप्रकरसंकीर्णेति दैत्यदेहैः फलतालाग्रैश्च संकीर्णाइत्यरुणश्वेतनीलघनसादृश्यसंपादनम् ३८ ३९ आदन् अभक्षयन् ४०
४१ गोरजोभिः छुरितेषुकुंतलेषुबद्धंबर्हंवन्यानिप्रसूनानिचयस्यरुचिरमीक्षणंचारुहासश्चयस्यतंचतंच दिदृक्षितदृशः दिदृक्षितादर्शनोत्कंठायुक्ताहशोयासांताः
४२ मुकुंदस्यमुखपद्मगतंसारघमधुआन्हियोविरहस्तस्माज्जातंतापम् सचतासांसत्कृतिंपूजाम् कांसत्कृतिंकथंवाकृतांतामाह सव्रीडेति सव्रीडेनसलज्जेनहासे
नविनयोयथाभवतितथा यदेतत् किंतत् अपांगमोक्षंकटाक्षदर्शनम् तथातांसत्कृतिंप्राप्येति ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० संप्रतिसद्यएवइताप्राप्ता-

फलप्रकरसंकीर्णादैत्यदेहैर्गतासुभिः रराजभूःसतालाग्रैर्घनैरिवनभस्तलम् ३८ तयोस्तत्सुमहत्कर्मनिशम्याविबुधादयः मुमुचुःपुष्पव-
र्षाणिचक्रुर्वाद्यानितुष्टुवुः ३९ अथतालफलान्यादन्मनुष्यागतसाध्वसाः तृणंचपशवश्चेरुहतधेनुककानने ४० कृष्णःकमलपत्राक्षःपु-
ण्यश्रवणकीर्तनः स्तूयमानोनुगैर्गोपैःसाग्रजोव्रजमाव्रजत् ४१ तंगोरजश्छुरितकुंतलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम् वेणुं
क्वणंतमनुगैरनुगीतकीर्तिंगोप्योदिदृक्षितदृशोभ्यगमन्समेताः ४२ पीत्वामुकुंदमुखसारघमक्षिभृंगैस्तापंजहुर्विरहजंव्रजयोषितोऽन्हि
तत्सत्कृतिंसमधिगम्यविवेशगोष्ठंसव्रीडहासविनयंयदपांगमोक्षम् ४३ तयोर्यशोदारोहिण्योपुत्रयोःपुत्रवत्सले यथाकामंयथाकालंव्यध
त्तांपरमाशिषः ४४ गताध्वानश्रमौतत्रमज्जनोन्मर्दनादिभिः नीवींवसित्वारुचिरांदिव्यस्रग्गंधमंडितौ ४५ जनन्युपहृतंप्राश्यस्वाद्वन्नमु
पलालितौ संविश्यवरशय्यायांसुखंसुषुपतुर्व्रजे ४६ एवंसभगवान्कृष्णोवृंदावनचरःक्वचित् ययौराममृतेराजन्कालिंदींसखिभिर्वृतः
४७ अथगावश्चगोपाश्चनिदाघातपपीडिताः दुष्टंजलंपपुस्तस्यास्तृषातीविषदूषितम् ४८ विषांभस्तदुपस्पृश्यदैवोपहतचेतसः निपेतुर्व्य
सवःसर्वेसलिलांतेकुरूद्वह ४९ वीक्ष्यतान्वैतथाभूतान्कृष्णोयोगेश्वरेश्वरः ईक्षयामृतवर्षिण्यास्वनाथान्समजीवयत् ५० तेसंप्रतीतस्मृ
तयःसमुत्थायजलांतिकात् आसन्सुविस्मिताःसर्वेवीक्षमाणाःपरस्परम् ५१ अन्वमंसततद्राजन्गोविंदानुग्रहेक्षितम् पीत्वाविषंपरेतस्य
पुनरुत्थानमात्मनः ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेधेनुकवधोनामपंचदशोऽध्यायः १५ श्रीशुकउवाच वि
लोक्यदूषितांकृष्णांकृष्णःकृष्णाहिनाविभुः तस्याविशुद्धिमन्विच्छन्सर्पंतमुदवासयत् १ राजोवाच कथमंतर्जलेगाधेन्य
गृण्हाद्भगवानहिम् सवैबहुयुगावासंयथासीद्विप्रकथ्यताम् २ ब्रह्मन्भगवतस्तस्यभूम्नःस्वच्छंदवर्तिनः गोपालोदारचरितंकस्तृ
प्येतामृतंजुषन् ३

स्मृतिर्यैस्तेसंप्रतीतस्मृतयः यद्वा सम्यक्प्रतीताप्रतिप्राप्तास्मृतिर्यैस्तेतथाइति ५१ ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कं
धेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ षोडशेकालियस्योक्तोनिग्रहोयमुनाह्रदे तत्पत्नीभिःस्तुतेनाथकृष्णेनानुग्रहःकृतः १ हतारासभदेतयानुजग्धातालफला-
न्यलम् प्रीतोनृत्यत्फणारंगेकालियस्यकलानिधिः २ उदवासयत् निःसारितवान् १ बहूनियुगानिआवासोयस्यतमहिम् सवैआहिः अजलचरोऽपितस्मिन्नंतर्जलेयथा-
येनप्रकारेणासीत् अथवा बहूनियुगानिआवासोयथाभवतिनियातेनप्रकारेणसवैतत्रासीदितिकथ्यतामिति २ गोपालेनयदुदारमाचरितंतदेवामृतमतः कथ्यतामिति ३

श्रप्यमाणं पच्यमानं पयो यस्य सः अत उपरि गच्छंतः खगा यस्मिन् पतंति ४ किंच विप्रुष्मता अंबुकणयुक्तेन विषोदतरंगस्पर्शिमारुतेन स्पृष्टा यस्य तीरगा म्रियंते स ह्रद आसीदि-
ति ५ तं कालियं चंडो वेगो यस्य तत् दृष्टं विषमेव वीर्यं यस्य तं कदंबमिति भाविना श्रीकृष्णस्य चरणस्पर्शभाग्येन स एक एव तत्तीरे न शुष्कः अथवा अमृतमाहरता गरुत्मता आक्रांतत्वादिति
ति ५ ... ६ तदा सर्पस्य ह्रदः पुरुषश्रेष्ठस्य पतनभारेण संक्षोभितानां सुरगाणां विषेण ऊर्न्नतो अंबु
बुराशीनां तरम् आस्फोट्य बाहुं करतलेनाहत्य गाढा दृढा बद्धा रशना कटिबंधनवस्त्रं येन सः ६ तदा सर्पस्य ह्रदः पुरुषश्रेष्ठस्य पतनभारेण संक्षोभितानां सुरगाणां विषेण ऊर्न्नतो अंबु-
राशिर्यस्य सः विषेण कषायाः कृता भयंकरा ऊर्मयो यस्य सः पर्यक् परितः धनुः शतं प्लुतः प्रसृतः नैतावचित्रमित्याह अनंतबलस्येति ७ ह्रदे विहरतः भुजदंडाहतोदकघोषं श्रुत्वा

कालिंद्यां कालियस्यासीत् ह्रदः कश्चिद्विषाग्निना श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतंत्युपरिगाः खगाः ४ विप्रुष्मता विषोदोर्मिमा-
रुतेनाभिमर्शिताः म्रियंते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंगमाः ५ तं चंडवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः कृष्णः कदंबमधिरु-
ह्य ततोऽतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ६ सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः पर्यक् प्लुतो विषकषायविभी-
षणोर्मिर्धावन् धनुःशतमनंतबलस्य किं तत् ७ तस्य ह्रदे विहरतो भुजदंडघूर्णवार्घोषमंगवरवारणविक्रमस्य आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरी-
क्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ८ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यम् क्रीडंतमप्रतिभयं कमलोदरांघ्रिं संद-
श्य मर्मसु रुषा भुजया चच्छाद ९ तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोक-
भयमूढधियो निपेतुः १० गावो वृषा वत्सतर्यः क्रंदमानाः सुदुःखिताः कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदत्य इव तस्थिरे ११ अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्य-
तिदारुणाः उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः १२ तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नंदपुरोगमाः विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् १३
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः १४ आबालवृद्धवनिताः सर्वे ऽंग पशुवृत्तयः निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृ-
ष्णदर्शनलालसाः १५ तांस्तथा कातरान्वीक्ष्य भगवान्माधवो बलः प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः १६ तेऽन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचि-
तया पदैः भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् १७ ते तत्र तत्राब्जयवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः मार्गे गवामन्यपदांतरांतरे
निरीक्षमाणा ययुरंग सत्वराः १८ अंतर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयांते गोपांश्च मूढधिषणान् परितः पशूंश्च संक्रं-
दतः परमकश्मलमापुरार्ताः १९

तः स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य तदसहमानः सर्पः समसरत् समाजगाम ८ प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च घनवदुज्ज्वलश्च तं श्रीव-
त्सपीतवसनं श्रीवत्सेन संयुक्तं सुचलत्पीतं वस्त्रं यस्य तम् भुजया भोगेन चच्छाद अवेष्टयत् ९ स प्रियो येषां ते तत्प्रियाः ते च ते सखायश्च इति १० ११ भुवि भूकंपादयः दि-
वि उल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादयः आसन्नभयं शंसितुं शीलं येषां ते १२ तानालक्ष्य गोकुलान्निर्जग्मुरिति तृतीयेनान्वयः भयोद्विग्नाः भयहेतुभ्यो भीताः भये
न कंपमाना इति वा १३ न तं विदंतीति अतद्विदः १४ पशुवृत्तयः अतिवत्सलाः १५ कातरान् भीतान् १६ भगवंतं लक्षयंतीति यानि पदानि तैः पदैः सूचितया पदव्या मार्गेण
१७ पदैर्मार्गज्ञानप्रकारमाह तइति विश्पतेः श्रीकृष्णस्य अन्येषां पदानामंतरांतरे मध्ये मध्ये तत्तदपोहेन गवां श्रुतीनां मार्गे सत्वराः अप्रमत्ताः योगिनस्तदुपाध्यपवादेन य-
था परतत्त्वं मृगयंते तद्वदिति भावः १८ ततश्च सर्पशरीरवेष्टितकृष्णं दूरान्निरीक्ष्य गोपांश्च पशूंश्च तथा निरीक्ष्यार्ताः परमकश्मलं परं मोहं प्रापुः १९ ध ध

प्रियेणश्रीकृष्णेनव्यतिरहितंविरहितंत्रैलोक्यंशून्यंददृशुः २० २१ २२ अनन्यगतिमात्मानमित्थंनिरीक्ष्यातएवात्महेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितमाज्ञायउरगबंधादुदतिष्ठदि
त्यन्वयः २३ तस्यप्रथ्यमानेनवपुषाव्यथितात्मशरीरोभुजंगः कुंडलीमुन्मुच्यतंत्यक्त्वाकुपितः फणामुन्नमय्यश्वसन् केवलमीक्षमाणस्तस्थौ कथंभूतः श्वसनरंध्रेषुनासाविवरे
षुविषंयस्यसतथा अंबरीषोभंडकपाकभाजनंतद्वत्संतप्तानिस्तब्धानिईक्षणानियस्यसतथा उल्मुकानिमुखेषुयस्यसचसच २४ हरिश्चक्रीडंस्तमनुसर्पपरिससार परितोब-
भ्राम अतिकरालाविषाग्निमुक्ताहार्ष्टियस्यतं जिह्वयाद्विशिखयेतिप्रतिमुखं २५ एवंपरिभ्रमेणोपहृतमोजोयस्यतम् तस्यमूर्द्धस्थैरत्ननिकरास्तेषांस्पर्शेनाताम्रंरूपंयत्पादांबु
जंयस्यसः ननुकथंचंचलेषुशिरस्सुननर्ततत्राह अखिलकलानामादिगुरुः २६ उपसेदुःप्राप्ताः २७ शतैकशीर्ष्णः शतमेकानिमुख्यानिशीर्षाणियस्यतस्य क्षीणासुर्बोऽपिपु

गोप्योऽनुरक्तमनसोभगवत्यनंतेतत्सौहृदस्मितविलोकगिरःस्मरंत्यः ग्रस्तेऽहिनाप्रियतमेभृशदुःखतप्ताः शून्यंप्रियव्यतिहृतंददृशुस्त्रिलोकम् २०
ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टांतुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवंत्यः तास्ताःप्रियव्रजकथाःकथयंत्यआसन्कृष्णाननेऽर्पितदृशोमृतकप्रतीताः २१ कृ
ष्णप्राणान्निर्विशतोनंदादीन्वीक्ष्यतंह्रदम् प्रत्यषेधत्सभगवान्रामः कृष्णानुभाववित् २२ इत्थंस्वगोकुलमनन्यगतिंनिरीक्ष्यसस्त्रीकुमारमतिदुःखि
तमात्महेतोः आज्ञायमर्त्यपदवीमनुवर्तमानःस्थित्वामुहूर्तमुदतिष्ठदुरगबंधात् २३ तत्प्रथ्यमानवपुषाव्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्यकुपितःस्वफ
णान्भुजंगः तस्थौश्वसञ्छ्वसनरंध्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखोहरिमीक्षमाणः २४ तंजिह्वयाद्विशिखयापरिलेलिहानंद्वेसृक्किणीह्यतिकराल
विषाग्निदृष्टिम् क्रीडन्नमुंपरिससारयथाखगेंद्रोबभ्रामसोऽप्यवसरंप्रसमीक्षमाणः २५ एवंपरिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्यतत्पृथुशिरस्स्वधिरू
ढआद्यः तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादांबुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त २६ तंनर्तुमुद्यतमवेक्ष्यतदातदीयगंधर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः प्री
त्यामृदंगपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिःसहसोपसेदुः २७ यद्यच्छिरोननमतेऽगशतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्दखलदंडधरोऽङ्घ्रिपातैः क्षीणा
युषोभ्रमतउल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तोवमन्परमकश्मलमापनागः २८ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतःशिरस्सुयद्यत्समुन्नमतिनिःश्वसतोरुषोच्चैः
नृत्यन्पदानुनमयन्दमयांबभूवपुष्पैःप्रपूजितइवेहपुमान्पुराणः २९ तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रोरक्तंमुखैरुरुवमन्नृपभग्नगात्रः स्मृ
त्वाचराचरगुरुंपुरुषंपुराणंनारायणंतमरणंमनसाजगाम ३० कृष्णस्यगर्भजगतोऽतिभरावसन्नपार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम् दृष्ट्वा
हिमाद्यमुपसेदुरमुष्यपत्न्य आर्ताःश्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः ३१ तास्तंसुविग्नमनसोऽथपुरस्कृतार्भाःकायान्निधायभुविभूतपतिंप्रणेमुः सा
ध्व्यःकृतांजलिपुटाःशमलस्यभर्तुर्मोक्षेप्सवःशरणदंशरणंप्रपन्नाः ३२

नम्रमतः यद्यच्छिरोननमतेस्तब्धतानजहाति नृत्यच्छलेनांघ्रिपातैस्तत्तन्ममर्दतदाचा
स्यतोमुखेभ्योनस्तोनासाविवरेभ्यश्चासृग्वमन् २८ पुनरपिरुषाउच्चैर्निःश्वसतायत्समुन्नमतितत्तत्पदाघातेनानुनमयन् इहअस्मिन्नवसरेहृष्टैर्गंधर्वादिभिः शेषासनःपुराणपुरुषइव
यशोदानंदनःपुष्पैःप्रपूजितः यद्वा तदागंधर्वादिभिः पुष्पैःप्रपूजितोगोपैःपुराणःपुमानिव दृष्टइति यद्वा पुष्पैःप्रपूजितइवप्रसन्नःसन्दमयांबभूवाहितंकृतवानित्यर्थः २९ अरणंशरणं ३०
गर्भेजगंतियस्यतस्यातिभारेणावसन्नमाक्रांतं पार्ष्णिःपादपृष्ठं आद्यंश्रीकृष्णं श्लथंतोविस्रंसमानावसनादयो-यासांताः ३१ ताःशरणंप्रपन्नाःसत्यः तंप्रणेमुःसुविग्नमनसः अतिवि
ह्वलचित्ताः भुवीतितस्मिन्स्थाने जलाधस्ताद्वातीरेवा शमलस्यपापात्मनोऽपिभर्तुर्मोक्षेप्सवः भर्तुःयत् शमलंतस्यवा भूतपतिंप्राणिमात्रस्यपातिम् शरणदमाश्रयप्रदम् ३२

प्रथमं तावत्कुपितं भगवंतं दंडानुमोदनेनोपशमयंत्यः स्तुवंति न्याय्योहीति तत्र दंडानुमोदनं षड्भिर्दशभिश्चहरेः स्तुतिः प्रार्थनं पंचभिः श्लोकैस्ततः पन्नगयोषिताम् नचनिग्रहानु
ग्रहलक्षणं वैषम्यं तवास्तीत्याहुः धत्सेदममिति अनुशंसन् आलोचयन् ३३ निग्रहोप्यनुग्रहायेत्युक्तम् इदानीमनुग्रह एवायंननिग्रह इत्याहुः अनुग्रहइति नः अस्माकं यस्माद
मुष्यसर्पत्वं दृश्यते अतस्तन्मूलपापनिवर्तकोदंडो नुग्रह एवक्रोधत्वेनप्रतीयमानोऽपीत्यर्थः ३४ महांश्चायमनुग्रह इतितस्यपूर्वपुण्यमभिनंदंति तपइति स्वयंमानरहितेन अन्ये
ष्योमानदेनच सर्वजीवयतीतिसर्वजीवः ३५ नतपआदिनिमित्त एष भाग्योदयः किंतु आचिंत्यं तवकृपावैभवमित्याहुः श्लोकत्रयेण कस्यानुभावइति तपआदिनाब्रह्मादयोऽपियस्याः
श्रियः प्रसादमिच्छंति साश्रीर्ललना उत्तमास्त्री यस्यत्वदंघ्रिस्पर्शाधिकारस्यवांछयातप आचरत् अस्यसर्पस्यसकिंकृतवानितिकोवेत्तीत्यर्थः ३६ यत्तवपादरजः प्रपन्नाः प्राप्ताः पारमे
श्व्याद्यपितुच्छंमन्यंते ३७ अहोतदेव अयत्नत एव प्राप अन्यैः श्र्यादिभिरपिकथंभूतंपादरजः यदिच्छतः सेव्यंमेभवत्विति प्रार्थयमानस्येवसमक्षः प्रत्यक्ष एवविभवः अपेक्षितासं
पद्भवति ३८ नमस्कुर्म्यं भगवते आचिंत्यैश्वर्यादिगुणाय तदुपपादनाय दशभिः श्लोकैर्विशेषणानि पुरुषायपूर्षु अंतर्यामिरूपेणवर्तमानाय महात्मने एवमपिनाति परिछिन्नाय

नागपत्न्यऊचुः न्याय्योहिदंडः कृतकिल्बिषेऽस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय रिपोः सुतानामपितुल्यदृष्टेर्धत्सेदमं फलमेवानुशंसन् ३३ अनु
ग्रहोयं भवताकृतोहिनो दंडोसतां तेखलुकल्मषापहः यद्दंदशूकत्वममुष्यदेहिनः क्रोधोऽपितेऽनुग्रह एवसंमतः ३४ तपः सुतप्तंकिमनेनपूर्वंनिरस्त
मानेनचमानदेन धर्मोथवासर्वजनानुकंपया यतोभवांस्तुष्यति सर्वजीवः ३५ कस्यानुभावोऽस्यनदेवविद्महेतवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वां
छयाश्रीर्ललनाचरत्तपोविहायकामान्सुचिरंधृतव्रता ३६ ननाकपृष्ठंनचसार्वभौमंनपारमेष्ठ्यंनरसाधिपत्यम् नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवावांछ
तियत्पादरजः प्रपन्नाः ३७ तदेषनाथापदुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणोयदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः
३८ नमस्तुभ्यंभगवते पुरुषायमहात्मने भूतावासायभूतायपरायपरमात्मने ३९ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेनंतशक्तये अगुणायाविका
रायनमस्तेप्राकृतायच ४० कालायकालनाभायकालावयवसाक्षिणे विश्वायतदुपद्रष्ट्रेतत्कर्त्रेविश्वहेतवे ४१ भूतमात्रेंद्रियप्राणमनोबुध्याश
यात्मने त्रिगुणेनाभिमानेनगूढस्वात्मानुभूतये ४२

कुतः भूतावासाय आकाशाद्याश्रयाय एतदपिकुतः भूतायपूर्वमपिसते कुतः परायकारणाय किंच परमात्म
नेकारणातीताय ३९ कारणत्वंकारणातीतत्वंच समर्थयितुमाहुः ज्ञानविज्ञाननिधये ज्ञानंज्ञप्तिः विज्ञानं चिच्छक्तिः उभयोः निधये ताभ्यांपूर्णाय कथंतयात्वमतउक्तम् ब्रह्मणे
नंतशक्तये कथंभूतायब्रह्मणे अगुणाय अविकाराय कथंभूताय अनंतशक्तये प्राकृताय प्रकृतिप्रवर्तकाय अप्राकृतायइतिवा अप्राकृतायानंतशक्तियुक्ताय अयमर्थः अगु
णत्वादविकारं ब्रह्मज्ञप्तिमात्रत्वात् कारणातीतं प्रकृतिप्रवर्तकोऽनंतशक्तिर्विज्ञाननिधित्वादीश्वरः कारणम् तदुभयात्मनेनमइति ४० अनंतशक्तित्वात् कालशक्त्याविश्व
स्रष्टृत्वादिरूपेणानमस्यंति कालायकालस्वरूपाय कालनाभाय कालशक्त्याश्रयाय काष्ठावयवानांसृष्ट्यादिसमयानांसाक्षिणे ततश्चविश्वायविश्वरूपाय तर्हिकिंजडोऽहं
नहि तदुपद्रष्ट्रे नचद्रष्टृमात्राय किंतु तत्कर्त्रे नचकर्तृमात्राय विश्वहेतवे सर्वकारकरूपाय ४१ तदेवाहुः भूतमात्रेंद्रियप्राणमनोबुध्याशयात्मने आशयश्चित्तम् भूतादिरू
पाय अतः सर्वकारकरूपायेति अहंकारात्मतयानमस्यंति त्रिगुणेनेति एवंसृष्टकार्येयस्त्रिगुणोऽभिमानस्तेनगूढास्वांशभूतानामात्मनांजीवानामनुभूतिर्येनतस्मै ४२

त्वंत्वहंकारानावृतइतिस्तुवंति नमोनंतायाहंकारापरिच्छेदात् अतः सूक्ष्मायादृश्यत्वात् अतएवकूटस्थायउपाधिकृतविकाराभावात् अतएवविपश्चितेसर्वज्ञाय एवंवस्तुतः स्तुत्वाऽचिं त्यमायात्वेनस्तुवंति नानावादानुरोधाय अस्तिनास्तिसर्वज्ञः किंचिज्ज्ञः बद्धः मुक्तएकः अनेकइत्यादिनानावादाननुरुणद्धि मायया अनुवर्ततेयस्तस्मै किंच वाच्यवाचकशक्तये अभि धानाभिधेयशक्तिभेदादपिनानात्वेनप्रतीयमानायेत्यर्थः ४३ अनावृतत्वमेवहेत्वंतरेणापिसूचयंतस्तस्तुवंति नमः प्रमाणमूलायचक्षुरादीनांचक्षुरादिरूपाय अतएव कवयेस्वयंतान्नि रपेक्षज्ञानाय कुतः शास्त्रयोनयेवेदात्मकनिःश्वासाय किंच प्रवृत्तायनिवृत्तायनिगमायनमोनमः ४४ किंच अनावृतैश्वर्यत्वादेवचतुर्मूर्तिरूपेणसर्वोपास्यत्वेननमंति नमः कृष्णायेति स्त्राकेन रामाय संकर्षणाय वसुदेवसुतायच वसुदेवशब्दितं शुद्धंसत्वंतत्रप्रकाशमानायवासुदेवायेत्यर्थः सात्वतामुपासकानांपतयेसालोक्यादिनापालकाय एवंचतुर्मूर्तयेकृष्णा यतुभ्यंनमइति ४५ कथंचतुर्मूर्तिरितितदाहुः नमोगुणप्रदीपायेति गुणाः अंतःकरणानितानिप्रदीपयति —— प्रकाशयतीतितथा तस्मैचित्ताद्यधिष्ठातृत्वेनचतुर्मूर्तिरित्यर्थः नपुन स्ताऽपिएकस्यैवकथंचतुष्ट्वमतआहुः गुणात्मच्छादनाय तैरेवगुणैरुपासकानांफलवैचित्र्यायात्मानमाच्छादनानात्वेनप्रकाशमानायेत्यर्थः ननुतर्हिकथंप्रतीतिरतउक्तं गुणवृत्त्युपल क्ष्यायचित्तादीनांचेतनाध्यवसायादिवृत्तिभिरुपलक्ष्याय उपलक्षणमेवाहुः गुणद्रष्ट्रेतत्साक्षिणेकथंचिदुपलक्ष्यएव नज्ञेयइत्याहुः स्वसंविदेअगोचरायेत्यर्थः ४६ अगोचरत्वमुपल-

नमोनंताय सूक्ष्मायकूटस्थायविपश्चिते नानावादानुरोधायवाच्यवाचकशक्तये ४३ नमः प्रमाणमूलायकवयेशास्त्रयोनये प्रवृत्तायनिवृत्तायनि गमायनमोनमः ४४ नमः कृष्णायरामायवसुदेवसुतायच प्रद्युम्नायानिरुद्धायसात्वतांपतयेनमः ४५ नमोगुणप्रदीपायगुणात्मच्छादनायच गु णवृत्त्युपलक्ष्यायगुणद्रष्ट्रेस्वसंविदे ४६ अव्याकृतविहारायसर्वव्याकृतसिद्धये हृषीकेशनमस्तेस्तुमुनयेमौनशीलिने ४७ परावरगतिज्ञायसर्वा- ध्यक्षायतेनमः अविश्वायचविश्वायतद्द्रष्ट्रेऽस्यचहेतवे ४८ त्वंह्यस्यजन्मस्थितिसंयमान्प्रभोगुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् तत्तत्स्वभावान्प्रति बोधयन्सतः समीक्षयाऽमोघविहारईहसे ४९ तस्यैवतेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यांशांताअशांताउतमूढयोनयः शांताः प्रियास्तेह्यधुनाऽवितुंसतांस्थातु श्चतेधर्मपरीप्सयेहतः ५० अनुगृह्णीष्वभगवन्प्राणांस्त्यजतिपन्नगः स्त्रीणांनः साधुशोच्यानांपतिः प्राणः प्रदीयतां ५१

क्ष्यत्वंचदर्शयंत्योनमंति अव्याकृतविहाराय अतर्क्यमहिम्नइत्यर्थः सर्वव्याकृतसिद्धयेसर्वकार्योत्पत्तिप्रकाशहेतुत्वेनोपलक्षणयोग्यायेत्यर्थः उपलक्षणांतरमाहुः हेहृषीकेशकरणप्रवर्तककिंविषयलिप्सयानमुनयेआत्मारामाय किं साधनवशेनवा नहिमौनशीलिनेमौनमात्मारामतातत्स्वभावाय ४७ कुतः परावरगतिज्ञाय स्थूलसूक्ष्माणांगतिज्ञत्वेननक्वापिसज्जमानायेत्यर्थः अपिचसर्वाध्यक्षायसर्वस्याधिष्ठात्रेकुत पतत् अविश्वायनविश्वंयस्मिन्तन्निषेधावधये विश्वायचतद्विवर्ताधिष्ठानायेत्यर्थः किंच तद्द्रष्ट्रेअध्यासापवादसाक्षिणे अपिचअस्यविश्वाध्यासस्यतदपवादस्यविद्याविद्याभ्यांहेतवे यद्वा अविश्वायविश्वतैजसाद्यवस्थारहिताय विश्वायच माययास्वांशैस्तत्तदवस्थाय तद्द्रष्ट्रे तासामवस्थानांभावाभावसाक्षिणे अं[illegible]समानं तस्मात्सर्वगतिज्ञत्वसर्वाधिष्ठातृत्वात्मा रामत्वादिभिर्निरतिशयैश्वर्यायतुभ्यंनमइति विशेषणैरसंकीर्णैः पंचपचाशतास्तुतः अहिस्त्रीभिः प्रसन्नोवस्तासामिव भवेद्धरिः ४८ एवंतावद्दंडानुमोदनेननमस्कारैश्चभगवंतंप्र- साद्यइदानींत्वदधीनानांप्राणिनांकोपराधइत्याशयवत्यः प्रार्थयंते त्वंहीति अस्यलोकस्यजन्मादित्वमेवअकृत अकरोः ततश्चतांस्तान्संस्काररूपेणसतः स्वभावान्घोरत्वादीन्प्रतिबोध यन्नीहसेक्रीडसि यद्वा अस्यजन्मादींस्त्वमीहसइत्यन्वयः कथंभूतः अकृता अनादिर्याकालशक्तिस्तांधारयतीतितया अन्यत्समानम् ४९ अतस्तस्यतवैवामूस्तनवस्तन्यंतइतितनवः क्री डोपस्कराः तथाऽपितवाधुनाशांताः प्रियाः कुतः सतांधर्मपरिपालनेच्छयाईहतः प्रवर्तमानस्यातस्तानवितुंस्थातुः स्थितस्य ५० ५१

७ ७ ७

एवंतवाप्रियाचरणाद्यपराधस्तर्हिसोढव्यइति ५२ युष्मदनुग्रहे ऽन्येषांमृत्करेवेतिचेत्तन्नेत्याहुः विधेहीति त्वदाज्ञयाप्राणिनोनाप्नोमोतिभावः ५३ ५४ ५५ यदसद्ग्रहइति य
तः स्वभावोसद्ग्रहरूपः यद्वायतः स्वभावादसतिदेहादौयोग्रहः सदुस्त्यजइति ५६ गुणैर्विविधतयाऽसृज्यत इतिगुणविसर्जनं तत्रापिनानास्वभावादयोयस्यतत् ५७ जात्याजन्मनैवउ
रुमन्युर्येषांतेवयंकथंत्यजामः ५८ हियस्मात्तत्रतन्मायात्यागेभवानेवकारणमिति अनुग्रहंविधेहि ममाज्ञयारक्षांदतीतिईश्वरत्वान्निग्रहंवाविधेहीति ५९ ६० यतोगोभिर्नृभिश्चनदीभुज्य
तामिति ६१ नयुष्मत्तोभयमाप्नुयात् तस्मयुष्माभिर्भयंनोत्पादनीयमित्याज्ञा इतोपिलयानिर्गंतव्यमित्याह योऽस्मानितित्वयिस्थितेतन्नसंभवतीतिभावः ६२ नचतवगरुडभयमर्वे

अपराधः सकृद्भर्त्रासोढव्यः स्वप्रजाकृतः क्षंतुमर्हसिशांतात्मन्मूढस्यत्वामजानतः ५२ विधेहितेकिंकरीणामनुष्ठेयंतवाज्ञया यच्छ्रद्धयाऽनुति
ष्ठन्वैमुच्यतेसर्वतोभयात् ५३ श्रीशुकउवाच इत्थंसनागपत्नीभिर्भगवान्समभिष्टुतः मूर्च्छितंभग्नशिरसंविससर्जांघ्रिकुट्टनैः ५४ प्र
तिलब्धेंद्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिम् कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः कृष्णंप्राहकृतांजलिः ५५ वयंखलाःसहोत्पत्त्यातामसादीर्घमन्यवः स्वभावो
दुस्त्यजोनाथलोकानांयदसद्ग्रहः ५६ त्वयासृष्टमिदंविश्वंधातर्गुणविसर्जनम् नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ५७ वयंचतत्रभगव
न्सर्पाजात्युरुमन्यवः कथंत्यजामस्त्वन्मायांदुस्त्यजांमोहिताःस्वयम् ५८ भवान्हिकारणंतत्रसर्वज्ञोजगदीश्वरः अनुग्रहंनिग्रहंवामन्यसेतद्वि
धेहिनः ५९ श्रीशुकउवाच इत्याकर्ण्यवचःप्राहभगवान्कार्यमानुषः नात्रस्थेयंत्वयासर्पसमुद्रंयाहिमाचिरम् ६० स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्योगोनृ
भिर्भुज्यतांनदी यएतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यंमदनुशासनम् ६१ कीर्तयन्नुभयोःसंध्योर्नयुष्मद्भयमाप्नुयात् योऽस्मिन्स्नात्वामदाक्रीडेदेवादींस्तर्पयेज्जलैः
६२ उपोष्यमांस्मरन्नर्चेत्सर्वपापैःप्रमुच्यते द्वीपंरमणकंहित्वाह्रदमेतमुपाश्रितः यद्भयात्ससुपर्णस्त्वांनाद्यान्मत्पादलांछितम् ६३ ऋषिरुवाच
एवमुक्तोभगवताकृष्णेनाद्भुतकर्मणा तंपूजयामाससमुदानागपत्न्यश्चसादरम् ६४ दिव्यांबरस्रग्मणिभिः परार्ध्यैरपिभूषणैः दिव्यगंधानुलेपै
श्चमहत्योत्पलमालया ६५ पूजयित्वाजगन्नाथंप्रसाद्यगरुडध्वजम् ततःप्रीतोभ्यनुज्ञातःपरिक्रम्याभिवाद्यतम् ६६ सकलत्रसुहृत्पुत्रोद्वीपमब्धे
र्जगामह तदैवसामृतजलायमुनानिर्विषाभवत् अनुग्रहाद्भगवतःक्रीडामानुषरूपिणः ६७ इतिश्रीभा॰ कालियनिर्यापणंनामषोडशोऽध्यायः
१६ राजोवाच नागालयंरमणकंकस्मात्तत्याजकालियः कृतंकिंवासुपर्णस्यतेनैकेनासमंजसम् १ श्रीशुकउवाच उपहार्यैःसर्पज
नैर्मासिमासीहयोबलिः वानस्पत्योमहाबाहोनागानांप्राक्निरूपितः २ स्वंस्वंभागंप्रयच्छंतिनागाःपर्वणिपर्वणि गोपीथायात्मनःसर्वेसुपर्णा
यमहात्मने ३ विषवीर्यमदाविष्टःकाद्रवेयस्तुकालियः कदर्थीकृत्यगरुडंस्वयंतंबुभुजेबलिम् ४

दित्याह द्वीपमिति ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ इ
तिश्रीभागवतेदशमस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ नागंसदशेनागालयंतंनिरयापयत् बंधून्स्वदुःखतःश्रांतान्कृतांस्तत्रदवादपात् १ असमंजसमप्रियम् १ उ
पहार्यैः प्रस्येःसर्पजनैः सर्पायत्तैर्जनैः वानस्पत्यः वनस्पतेर्मूलेदेयः नागानांतद्बाधापरिहाराययोबलिर्निरूपितःउपकल्पितः २ तेचनागाःस्वंस्वंभागंजनैर्दत्तंसुपर्णायप्रयच्छंति
ततोभीताःगोपीथायरक्षणाय ३ विषवीर्याभ्यांयोमदः तेनाविष्टःकाद्रवेयः कद्रुपुत्रोगरुडंकदर्थीकृत्य अविगणय्ययद्वाउपहार्यैःसुपर्णभक्ष्यैःसर्पाएवजनास्तैर्नागानांसंबंधीयस्मिन्ने
कैकोनागोदीयते तथाभूतोयोबलिः सुपर्णायनिरूपितः तत्रस्वंस्वंभागंसर्वेनागाःप्रयच्छंति कालियस्तुनप्रयच्छति किंत्वन्यैर्दत्तमपितंबलिंस्वयमेवबुभुजे ४ ५ ६

५ विषमेवायुधं यस्य सः प्रत्यभ्ययात् योद्धुं प्रतिजगाम उच्छ्रितनैकमस्तकः उन्नामितानेकफणः ददायुधः दंतायुधः करालजिह्वश्चासावुच्छ्वसितोग्रलोचनश्च उच्छ्वसितानि उज्जृंभितानि उग्राणि लोचनानि यस्य सः ६ तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः मधुसूदनस्यासनं यस्मिन्सः ७ तस्य गरुडस्य अगम्यम् अगाधतया दुरासदं ८ तदगम्यत्वे कारणमाह तत्रेति निवारितोऽपि ९ १० ११ लेलिहः सर्पः अतस्तत्रावात्सीत् १२ जांबूनदस्वर्णं तेनालंकृतम् १३ असवः इंद्रियाणि प्रमोदनिभृतात्मानः आनंदपूर्णमनसः १४ लब्धेहाः लब्धचेष्टाः १५ नगाः

तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन्भगवान्भगवत्प्रियः विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ५ तमापतंतं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्ददायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ६ तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान्प्रचंडवेगो मधुसूदनासनः पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ७ सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ह्रदं विवेश कालिंद्यास्तदगम्यं दुरासदम् ८ तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ९ मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् १० अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ११ तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः १२ कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रांतं दिव्यस्रग्गंधवाससम् महामणिगणाकीर्णं जांबूनदपरिष्कृतम् १३ उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे १४ यशोदा रोहिणी नंदो गोप्यो गोपाश्च कौरव कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसन्लब्धमनोरथाः १५ रामश्चाच्युतमालिंग्य जहासास्यानुभाववित् नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् १६ नंदं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः १७ देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे नंदः प्रीतमना राजन्गाः सुवर्णं तदादिशत् १८ यशोदापि महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती परिष्वज्यांकमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः १९ तां रात्रिं तत्र राजेंद्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्शिताः ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिंद्या उपकूलतः २० तदा शुचिवनोद्भूतो दवाग्निः सर्वतो व्रजम् सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे २१ तत उत्थाय संभ्रांता दह्यमाना व्रजौकसः कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरं २२ कृष्ण कृष्ण महाभाग हे रामामितविक्रम एष घोरतमो वह्निस्तावकान्ग्रसते हि नः २३ सुदुस्तरान्नः स्वान्पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो न शक्नुमस्त्वच्चरणं संत्यक्तुमकुतोभयम् २४ इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः तमग्निमपिबत्तीव्रमनंतोऽनंतशक्तिधृक् २५ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कालियदमनो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुक उवाच अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमंडितम् १

वृक्षा अपि पूर्वं शुष्काः संतः सद्य एव विरूढा इत्यर्थः १६ ते विप्रा ऊचुः १७ १८ नष्टलब्धप्रजा नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा यया सा १९ श्रमेण च कर्शिताः उपकूलतः कूलप्रांते २० २१ २२ २३ कालाग्नेः मृत्युरूपादग्नेः न मृत्योर्बिभीमः किंतु त्वच्चरणवियोगादित्याहुः न शक्नुम इति २४ २५ विमोहनाद्विदंडेन ततः स्वं शरणागतान् गोपानपाद नंतोऽसावनंतवनवह्नितः १ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७
अष्टादशे तु तत्रैव वसंतगुणलक्षिते अघातयद्बलेनालं प्रलंबं लीलया हरिः १ कृतानृत्यं फणाग्रेषु कालियस्य सकौतुकम् बलं प्रलंबतुंगांसमारोहयदरातिहा २ १

गोपालच्छद्ममायया गोपालनमेव छद्मयस्यांतयामायया २ ३ वसंतसाम्यमाह चतुर्भिः यत्रग्रीष्मेपिनिर्झराणांनिर्ह्रादेनघोषेणानिवृत्तस्वनाः छन्नध्वनयोझिल्लिकाः कठोरध्वनि सूक्ष्मकीटायस्मिन् तथाभूतंवृंदावनंभवतिकिंच शश्वत्तेषांनिर्झराणांशीकरैरंबुकणैर्ऋजीषाः स्निग्धायेद्रुमास्तेषांमंडलेमंडितं ४ यत्रग्रीष्मेवनेचानिदाघोग्रीष्मस्तेनततक्लीनवन्यौकोभ्यांचभवतियोदवस्तापः अतिशाद्वलेअतिहरिततृणाकीर्णे यद्वा अतिक्रांतशाद्वलेपिस्थाने ५ ननुशाद्वलमेवकुतस्त्यंतत्राह अगाधेति अगाधानितोयानियासांतासांह्रदिनीनांतटस्पर्शिभिरूर्मिभिः पुलिनैःसहद्रववत्पुरीषपंकोयस्यास्तस्याभुवः रसंशाद्वलितंशाद्वलरूपतांचविषवदुल्बणाअपिसूर्यरश्मयोनगृण्हते नहरंति ६ तद्वनमावि

व्रजेविक्रीडितोरेवंगोपालच्छद्ममायया ग्रीष्मोनामर्तुरभवन्नातिप्रेयान्शरीरिणाम् २ सचवृंदावनगुणैर्वसंतइवलक्षितः यत्रास्तेभगवान्साक्षाद्रामेणसहकेशवः ३ यत्रनिर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममंडलमंडितम् ४ सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुनाकल्हारकंजोत्पलरेणुहारिणा नविद्यतेयत्रवनौकसांदवोनिदाघवन्ह्यर्कभवोतिशाद्वले ५ अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याःपुलिनैःसमंततः नयत्रचंडांशुकराविषोल्बणाभुवोरसंशाद्वलितंचगृण्हते ६ वनंकुसुमितंश्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् गायन्मयूरभ्रमरंकूजत्कोकिलसारसम् ७ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णोभगवान्बलसंयुतः वेणुंविरणयन्गोपैर्गोधनैःसंवृतोविशत् ८ प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः रामकृष्णादयोगोपाननृतुर्युयुधुर्जगुः ९ कृष्णस्यनृत्यतःकेचिज्जगुःकेचिदवादयन् वेणुपाणितलैःशृंगैःप्रशशंसुरथापरे १० गोपजातिप्रतिच्छन्नादेवागोपालरूपिणः ईडिरेकृष्णरामौचनटाइवनटंनृप ११ भ्रामणैर्लंघनैःक्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः चिक्रीडतुर्नियुद्धेनकाकपक्षधरौक्वचित् १२ क्वचिन्नृत्यत्सुचान्येषुगायकौवादकौस्वयम् शशंसतुर्महाराजसाधुसाध्वितिवादिनौ १३ क्वचिद्बिल्वैःक्वचित्कुंभैःक्वचामलकमुष्टिभिः अस्पृश्यनेत्रबंधाद्यैःक्वचिन्मृगखगेहया १४ क्वचिच्चदर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः कदाचित्स्पंदोलिकयाकर्हिचिन्नृपचेष्टया १५ एवंतौलोकसिद्धाभिःक्रीडाभिश्चेरतुर्वने नद्यद्रिद्रोणिकुंजेषुकाननेषुसरस्सुच १६ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वनेरामकृष्णयोः गोपरूपीप्रलंबोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया १७ तंविद्वानपिदाशार्होभगवान्सर्वदर्शनः अन्वमोदततत्सख्यंवधंतस्यविचिंतयन् १८ तत्रोपहूयगोपालान्कृष्णःप्राहविहारवित् हेगोपाविहरिष्यामोद्वंद्वीभूययथायथं १९ तत्रचक्रुःपरिवृढौगोपारामजनार्दनौ कृष्णसंघट्टिनःकेचिदासन्रामस्यचापरे २० आचेरुर्विविधाःक्रीडावाह्यवाहकलक्षणाः यत्रारोहंतिजेतारोवहंतिचपराजिताः २१ वहंतोवाह्यमानाश्चचारयंतश्चगोधनम् भांडीरकंवटंनामजग्मुःकृष्णपुरोगमाः २२ रामसंघट्टिनोयर्हिश्रीदामवृषभादयः क्रीडायांजयिनस्तांस्तानूहुःकृष्णादयोनृप २३ उवाहकृष्णोभगवान्श्रीदामानंपराजितः वृषभंभद्रसेनस्तुप्रलंबोरोहिणीसुतं २४

गादित्यत्तरेणान्वयः नदंतःचित्राःमृगाद्विजाश्चयस्मिन् गायंतोमयूराभ्रमराश्चयस्मिन् कूजंतःकोकिलाःसारसाश्चयस्मिन्ततअविशत् ७ ८ ९ १० ११ काकपक्षाःचूडाकरणात्प्राक्तनकेशाः भ्रामणादिप्रकारैर्नियुद्धेनबाहुयुद्धेनचिक्रीडतुः १२ १३ कुंभैःकुंभप्रमाणफलैः अस्पृश्यत्वंनेत्रबंधश्चतदाद्यैर्मृगाणांखगानांचचेष्टया १४ दर्दुरप्लावैःमंडूकप्लुतिभिः स्पंदोलिकयादोलालंबनेन नृपाणामिवलीलया १५ नद्यःअद्रिद्रोणयःकुंजानिचएतेषु १६ चारयतोःसतोःतद्वनेतस्मिन्वनेतयोर्जिहीर्षया १७ १८ यथायथंवयोबलाद्यनुरूपंद्वंद्वीभूय १९ परिवृढौनायकौतत्रकेचनकृष्णसंघट्टिनःकृष्णपक्षीयाः २० २१ वाह्यमानाःपृष्ठेनोह्यमानाः २२ २३ २४ ५ ५ ५

कृष्णाद्दूरेविवेचनाय अवरुह्यतेस्मिन्नित्यवरोहणंमर्यादाततःपरंदूरमगात् २५ धरणिधरेंद्रवद्गौरवंयस्यतं निजमास्फुरंवपुरास्थितः पुरटपरिच्छदः स्वर्णालंकारः ताडिद्युमान्वि
द्युद्दामिमान् इत्यलंकारोपमा उडुपतिवाडिति रामोपमा उडुपतिंवहतीत्युडुपतिवाट् यदिययोचितस्थानेषुस्थिताविद्युतोभवंति उपरिचउडुपतिस्तदासौऽम्बुदोयथाभातितद्वद्भा
तीत्यर्थः २६ अलमातिवेगेन प्रदीप्तेदृशौयस्मिन्वपुषितत् भ्रुकुटितटसंलग्नाउग्रादंष्ट्रायस्मिन्तत् प्रदीप्तदृक्भ्रुकुटितटंयस्मिन्उग्रादंष्ट्रायस्मिन्तच्चज्वलंत्यैवतिवा ज्वलंत्यः शिखाः
केशायस्मिन्तत् २७ आगतस्मृतिरभयइवआत्मनः सार्थंगोपसमूहंविहायहरंतं रिपुमहनत् यद्वा विहायसाआकाशमार्गेणात्मनः प्राप्तमर्थमिवहरंतमिति वज्ररंहसा वज्रवे

अविषह्यंमन्यमानः कृष्णंदानवपुंगवः वहन्द्रुततरंप्रागादवरोहणतःपरम् २५ तमुद्वहन्धरणिधरेंद्रगौरवंमहासुरोविगतरयोनिजंवपुः सआ-
स्थितःपुरटपरिच्छदोबभौतडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवांबुदः २६ निरीक्ष्यतद्वपुरलमंबरेचरत्प्रदीप्तदृग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ज्वलच्छिखंकटककि
रीटकुंडलत्विषाद्भुतंहलधरईषदत्रसत् २७ अथागतस्मृतिरभयोरिपुंबलोविहायसार्थमिवहरंतमात्मनः रुषाहनच्छिरसिदृढेनमुष्टिनासुराधि
पोगिरिमिववज्ररंहसा २८ सआहतःसपदिविशीर्णमस्तकोमुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः महारवंव्यसुरपतत्समीरयन्गिरिर्यथामघवतआयु-
धाहतः २९ दृष्ट्वाप्रलंबंनिहतंबलेनबलशालिना गोपाःसुविस्मिताआसन्साधुसाध्वितिवादिनः ३० आशिषोभिगृणंतस्तंप्रशशंसुस्तदर्हणम्
प्रेत्यागतमिवालिंग्यप्रेमविह्वलचेतसः ३१ पापेप्रलंबेनिहतेदेवाःपरमनिर्वृताः अभ्यवर्षन्बलंमाल्यैःशशंसुःसाधुसाध्विति ३२ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेदशमस्कंधेप्रलंबवधोनामाष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुकउवाच क्रीडासक्तेषुगोपेषुतद्गावोदूरचारिणीः स्वैरंचरंत्योविवि
शुस्तृणलोभेनगह्वरम् १ अजागावोमहिष्यश्चनिर्विशंत्योवनाद्वनम् ईषीकाटवींनिर्विविशुःक्रंदंत्योदावतर्षिताः २ तेऽपश्यंतःपशून्गोपाःकृष्णरामा
दयस्तदा जातानुतापानविदुर्विचिन्वंतोगवांगतिम् ३ तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवाम् मार्गमन्वगमन्सर्वेनष्टाजीव्याविचेतसः ४ मुं
जाटव्यांभ्रष्टमार्गंक्रंदमानंस्वगोधनम् संप्राप्यतृषिताःश्रांतास्ततस्तेसंन्यवर्तयन् ५ ताआहूताभगवतामेघगंभीरयागिरा स्वनाम्नांनिनदंश्रुत्वा
प्रतिनेदुःप्रहर्षिताः ६ ततःसमंताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छयाऽभूत्क्षयकृद्वनौकसाम् समीरितःसारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानःस्थिरजंगमान्महा
न् ७ तमापतंतंपरितोदवाग्निंगोपाश्चगावःप्रसमीक्ष्यभीताः ऊचुश्चकृष्णंसबलंप्रपन्नायथाहरिंमृत्युभयार्दिताजनाः ८ कृष्णकृष्णमहावीर्यहेरा
मामितविक्रम दावाग्निनादह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ९ नूनंत्वद्बांधवाःकृष्णनचार्हंत्यवसीदितुम् वयंहिसर्वधर्मज्ञत्वन्नाथास्त्वत्पराय-
णाः १०

गेनमुष्टिना २८ अपस्मृतःगतस्मृतिः महारवंसमीरयन् २९ ३० तदर्हणंप्रशंसार्हम् ३१ ३२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेटीकायामष्टादशोऽध्यायः
१८ ऊनविंशेनिविष्टेषुगोपगोकुलमच्युतः मुंजारण्यमरण्याग्नेररक्षत्तन्निपानतः १ दूरचारिणीः दूरचारिण्यः १ वनाद्वनांतरंनिर्विशंत्योदावेनतर्षिताः तृषिताः क्रंदंत्यः इषी
काटवीं अत्युच्छ्रितघनतृणविशेषारण्यंनिर्विविशुः २ कृष्णरामावादीयेषांते नतुतौ ३ तासांगवांखुरैः दद्भिश्चाच्छिन्नैस्तृणैः गोष्पदैरंकितैश्चभूप्रदेशैस्तृणैर्वागवांमार्गमन्वगमन्न
ष्टाजीव्या गतजीविकासाधनाः ४ मुंजाटव्यपिसैवइषीकाटवी ५ ६ गोपानांनाशहेतुर्वनवह्निः सर्वतः प्रादुरभूत् सारथिनावायुना ७ ८ ९ १०

११ कृष्णावगकूरप्रवेशकृतदृङ्भ्रमादिजनितात् १२ क्षणेनैव भांडीरंमापिताः ततः अक्षीण्युन्मील्यविस्मिताः १३ १४ १५ १६ श्रीदामादिस्वगोपानांस्वांगमारुह्यदृह्यतताम् स्वैश्व
र्यमाविरकरोद्दवाग्निनिपानतः १ इतिदशमस्कंधेटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेप्रावृट्शरच्छोभावर्णनेनवनोचिताः प्रावृट्क्रीडानिरूप्यंतेगोपरामसु
जोहरः १ हेयादेयोपमानेनप्रावृड्शरद्दतुश्रियोः वर्णनंत्वद्भुतैश्वर्यकृष्णलीलाविवक्षया २ १ २ तत्रप्रावृड्वर्णनंततआदिद्वाविंशत्यासर्वेषांप्राणिनांसमुद्भवउत्पत्तिर्तोजी
वनतश्चयस्यांसाप्रावृड्विद्योतमानाः परिधयः परिवेषादिशोवायस्यांसाविस्फूर्जितंसंक्षुभितंनभस्तलंयस्यांसा ३ सांद्रैर्निबिडैर्नीलांबुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नंसगुणंगु
णैराच्छन्नंजीवास्यंविद्युद्गर्जितांबुदानांसत्त्वरजस्तमोभिरुपमा ४ पर्जन्यःसूर्यःस्वगोभिः रश्मिभिःकालेयथोचितसमये अत्रराजोपमाकरादानतः समये पुनर्दानतश्चसूचिता

श्रीशुकउवाच वचोनिशम्यकृपणंबंधूनांभगवान्हरिः निमीलयतमाभैष्टलोचनानीत्यभाषत ११ तथेतिमीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्ब
णम् पीत्वामुखेनतान्कृच्छ्राद्योगाधीशोव्यमोचयत् १२ ततश्चतेऽक्षीण्युन्मील्यपुनर्भांडीरमापिताः निशम्यविस्मिताआसन्नात्मानंगाश्चमोचिताः
१३ कृष्णस्ययोगवीर्यंतद्योगमायानुभावितम् दावाग्नेरात्मनःक्षेमंवीक्ष्यतेमेनिरेऽमरम् १४ गाःसन्निवर्त्यसायान्हेसहरामोजनार्दनः वेणुंविरण
यन्गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः १५ गोपीनांपरमानंदआसीद्गोविंददर्शने क्षणंयुगशतमिवयासांयेनविनाऽभवत् १६ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेदशमस्कंधेदावाग्निपानंनामएकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीशुकउवाच तयोस्तदद्भुतंकर्मदावाग्नेर्मोक्षमात्मनः गोपाःस्त्रीभ्यः
समाचख्युः प्रलंबवधमेवच १ गोपवृद्धाश्चगोप्यश्चतदुपाकर्ण्यविस्मिताः मेनिरेदेवप्रवरौकृष्णरामौव्रजंगतौ २ ततःप्रावर्ततप्रावृट्सर्वस
त्त्वसमुद्भवा विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ३ सांद्रनीलांबुदैर्व्योमसविद्युत्स्तनयित्नुभिः अस्पष्टज्योतिराच्छन्नंब्रह्मेवसगुणंबभौ
४ अष्टौमासान्निपीतंयद्भूम्याश्चोदमयंवसु स्वगोभिर्मोक्तुमारेभेपर्जन्यःकालआगते ५ तडिद्वंतोमहामेघाश्चंडश्वसनवेपिताः प्रीणनंजी
वनंह्यस्यमुमुचुःकरुणाइव ६ तपःकृशादेवमीढाआसीद्वर्षीयसीमही यथैवकाम्यतपसस्तनुःसंप्राप्यतत्फलम् ७ निशामुखेषुखद्योतास्तम
साभांतिनग्रहाः यथापापेनपाखंडानहिवेदाःकलौयुगे ८ श्रुत्वापर्जन्यनिनदंमंडूकाव्यसृजन्गिरः तूष्णींशयानाःप्राग्यद्वद्ब्राह्मणानियमात्यये
९ आसन्नुत्पथवाहिन्यःक्षुद्रनद्योऽनुशुष्यतीः पुंसोयथाऽस्वतंत्रस्यदेहद्रविणसंपदः १० हरिताहरिभिःशष्पैरिंद्रगोपैश्चलोहिता उच्छिलीं
ध्रकृतच्छायानृणांश्रीरिवभूरभूत् ११ क्षेत्राणिसस्यसंपद्भिःकर्षकाणांमुदंददुः धनिनामुपतापंचदैवाधीनमजानताम् १२

५ अस्यविश्वस्यप्रीणनमाप्यायनकरंजीवनमुदकंमुमुचुः कृपालवोयथातप्तंजनंनिरीक्ष्यानुकंपमानाः तदाप्यायनायस्वजीवनमपित्यजंति तद्वन्महांतोमेघास्तडि-
त्वंतोविश्वंतप्तंनिरीक्ष्यवायुभिर्वेपिताजीवनंमुमुचुरिति ६ तपसाग्रीष्मेणकृशादेवमीढापर्जन्यसिक्तावर्षीयसीउच्छूनापुष्टा काम्यंतपोयस्यतस्यतनुः कामान्संप्राप्ययथे
ति ७ ८ नित्यकर्मावसाने आचार्यनिनदंश्रुत्वातच्छिष्याः यथाधीयंतेतद्वदिति ९ अनुशुष्यतीः अनुशुष्यंत्यः अस्वतंत्रस्यइंद्रियपरतंत्रस्यस्वतंत्रस्यनिरंकुशस्येतिवा
१० हरिभिर्नीलैःशष्पैः बालतृणैःनीलवर्णा क्वचित्इंद्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहितातत्रतत्रउच्छिलीध्रैः छत्राकारैरुद्भिदैः कृतच्छायानृणांराज्ञांश्रीःसेनासंपदिव ११ क्षे
त्राणीति तदाहिदृष्टेरविच्छेदेलसंतःप्रियंग्वादयोमुदंददतिविच्छेदेसुष्यंतोऽनुतापंचेति १२ ५ ५ ५ ५ ५

अविभ्रन् अविभरुः यथाहरिनिषेवयेतिहरिसेवायांप्रवृत्ताहिसय एवसर्वेकचिरामवंतितस्याः परमधर्मत्वात् परमस्फरत्वात् चतद्वदिति १३ कामान्कंकामवासनायुक्तमितिश्वसनो
र्मिसाम्यं गुणैर्विषयैर्युज्यत इतिसरित्संगातिसाम्यम् १४ अधोक्षजएव चेतोयेषांते १५ असंस्कृताअक्षुण्णाः नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यम् कालेनचाहता इतितृणाच्छादनसा
म्यम् १६ यथाकामिन्यः पुंश्चल्यः १७ निर्गुणंज्याराहितमपिगुणिनिगर्जितशब्दवति अभात् अशोभत गुणव्यतिकरात्मकेव्यक्तेप्रपंचे अगुणवान्निर्गुणः पुरुषोययेति १८ स्वभासा
भासितया अहंमत्योनिस्वचैतन्येनैवप्रकाशितेनाहंकारेणच्छन्नोजीवोयथा यद्वा अहंविद्वान्दाताचेत्याशूर इतिस्वप्रतीत्यैवारोपितयाइति १९ मेघागमेनोत्सवोयेषामतोहृष्टाः २०
नानात्ममूर्तयः अनेकरूपदेहाः २१ अशांतानिपंककंटकादियुक्तानिरोधांसितटानियेषांतेषपिन्यूषुः नितरामवसन् सारसाः चक्रवाकाः अशांतानियोराणि अनुपरतानिवाकृत्यानि

जलस्थलौकसः सर्वेनववारिनिषेवया अबिभ्रद्रुचिरंरूपंयथाहरिनिषेवया १३ सरिद्भिः संगतःसिंधुश्चुक्षुभेश्वसनोर्मिमान् अपक्वयोगिनश्चित्तं
कामाक्तंगुणयुग्यथा १४ गिरयोवर्षधाराभिर्हन्यमानानविव्यथुः अभिभूयमानाव्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः १५ मार्गाबभूवुःसंदिग्धास्तृणैश्छन्ना
ह्यसंस्कृताः नाभ्यस्यमानाःश्रुतयोद्विजैःकालहताइव १६ लोकबंधुषुमेघेषुविद्युतश्चलसौहृदाः स्थैर्यंनचक्रुःकामिन्यःपुरुषेषुगुणिष्विव १७ धनुर्वि
यतिमाहेंद्रंनिर्गुणंचगुणिन्यभात् व्यक्तेगुणव्यतिकरेऽगुणवान्पुरुषोयथा १८ नरराजोडुपश्छन्नःस्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः अहंमत्याभासितयास्वभा
सापुरुषोयथा १९ मेघागमोत्सवाहृष्टाःप्रत्यनंदन्शिखंडिनः गृहेषुतप्तानिर्विण्णायथाऽच्युतजनागमे २० पीत्वाऽपःपादपाःपद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः
प्राक्क्षामास्तपसाश्रांतायथाकामानुसेवया २१ सरस्स्वशांतरोधस्सून्यूषुरंगापिसारसाः गृहेष्वशांतकृत्येषुग्राम्याइवदुराशयाः २२ जलौघैर्निरभिद्यं
तसेतवोवर्षतीश्वरे पाखंडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाःकलौयथा २३ व्यमुंचन्वायुभिर्नुन्नाभूतेभ्योऽथामृतंघनाः यथाशिषोविश्पतयःकालेकालेद्विजेरि
ताः २४ एवंवनंतद्वर्षिष्ठंपक्वखर्जूरजंबुमत् गोगोपालैर्वृतोरंतुंसबलःप्राविशद्धरिः २५ धेनवोमंदगामिन्यऊधोभारेणभूयसा ययुर्भगवताहूता
द्रुतंप्रीत्यास्नुतस्तनीः २६ वनौकसःप्रमुदितावनराजीर्मधुच्युतः जलधारागिरेर्नादानासन्नाददृशेगुहाः २७ क्वचिद्वनस्पतिक्रोडेगुहायांचाभिवर्ष
ति निर्विश्यभगवान्रेमेकंदमूलफलाशनः २८ दध्योदनंसमानीतंशिलायांसलिलांतिके संभोजनीयैर्बुभुजेगोपैःसंकर्षणान्वितः २९ शाद्वलोपरिसं
विश्यचर्वतोमीलितेक्षणान् तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्चस्वोधोभरश्रमाः ३० प्रावृट्श्रियंचतांवीक्ष्यसर्वभूतमुदावहाम् भगवान्पूजयांचक्रेआ
त्मशक्त्युपबृंहिताम् ३१ एवंनिवसतोस्तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे शरत्समभवद्व्यभ्रास्वच्छांब्वपरुषानिला ३२ शरदानीरजोत्पत्त्यानीराणिप्रकृतिं
ययुः भ्रष्टानामिवचेतांसिपुनर्योगनिषेवया ३३

येषुतेष्वपिगृहेषु २२ ईश्वरेइंद्रे २३ नुन्नाः प्रेरिताः आशिषः कामान् विश्पतयोराजानः वणिजांपतयोवा द्विजेरि
ताःपुरोहितैरुक्ताः २४ प्रावृषिकृतांक्रीडांवर्णयति एवंवनमितिसप्तभिः वर्षिष्ठंसमृद्धम् २५ २६ वनौकसःपुलिंदाः प्रमुदिताः भगवान्ददृशे तथावनराजीः मधुच्युतः मधुस्रवाःद
दृशे गिरेः सकाशाज्जलधाराश्चतासांनादान् आसन्नानिकटवर्तिनीर्गुहाश्च यद्वा वनौकसः प्रमुदिताआसन् तथावनराजीः वनराजयः वनपरंपराः मधुच्युतआसन् गिरेर्जलधाराआ
सन् तानेवंभूतान्ददृशे सर्वतोददर्श तथाभगवान्धाराणांनादान्गुहाश्चेति २७ २८ २९ ३० ३१ शरदंवर्णयति एवंनिवसतोरित्यष्टादशभिः विगतानिअभ्राणियस्यांसास्व
च्छानिअंबूनियस्यांसा अपरुषः शांतोनिलोयस्यांसाचसाच ३२ नीरजानामुत्पत्तिर्ययातयाशरदाकृत्वा नीरजानामुत्पत्त्यावा ३३ ध ध ध

व्योम्नोऽब्दमिति व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरदहरत् आश्रमिणां चतुर्णां कृष्णे जाता भक्तिर्यथाऽशुभमसत्त्वं हरति तथाहि ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थोदकाहरणकष्टं यथा भक्तिर्हरति तथा पूर्णस्य तेनानुपयोगात् गुरुभिरपि कृतार्थस्य तस्यानियोगात् एवं व्योम्नोऽब्दं शरज्जहार यथा च गृहिणोऽपत्यादिसांकर्यं भक्तिर्हरति विविक्तवासरुच्युत्पत्तेः तथा भूतानां शाबल्यं सांकर्यं शरत् वर्षासु हि प्राणिभिर्यासंकुलानि वसंति यथा च वनस्थस्य मलधारणक्लेशं भक्तिर्हरति एवं भुवः पंकं शरत् यथा च यतीनां कामादिवासनामलं श्री कृष्णभक्तिर्हरति एवमपां मलं शरदिति ३४ त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणा यैस्ते ३५ गिरय इति अयं भावः नह्यपाध्यायाः कर्मविद्या मिव ज्ञानिनो ज्ञानामृतं सर्वतो वितरंति अपितु कृपया क्वचिदेव एवं गिरयः शिवं निर्मलं तोयं क्वचिन्मुमुचुः क्वचिन्न न पुनः प्रावृषीव सर्वत इति ३६ गाधे क्षुद्रे जले चरंतीति तथा ते मीनादयः अविंदन् लेभिरे ३७ ३८ शनैः शनैरिति तत्र ममतामिव पंकमहंतामिव आमतामपक्वतां जहुरिति ३९ आत्मन्युपरते त्यक्तक्रियो मुनिरिवानिश्चलांबुः स एव व्युपरतागमः निवृत्तवेदघोषइव तूष्णीमभूदिति ४० केदारेभ्यो बद्धशा-

व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पंकमपां मलम् शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाऽशुभम् ३४ सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः यथा त्यक्तैषणाः शांता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ३५ गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ३६ नैवाविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुंबिनः ३७ गाधवारिचरास्तापमविंदन् शरदर्कजम् यथा दरिद्रः कृपणः कुटुंब्यविजितेंद्रियः ३८ शनैः शनैर्जहुः पंकं स्थलान्यामं च वीरुधः यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ३९ निश्चलांबुरभूत्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे आत्मन्युपरते सम्यङ्मुनिर्व्युपरतागमः ४० केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् कर्षका दृढसेतुभिः यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१ शरदर्कांशुजांस्तापान् भूतानामुडुपोऽहरत् देहाभिमानजं बोधो मुकुंदो व्रजयोषिताम् ४२ खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ४३ अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ४४ आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ४५ गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ४६ उदहृष्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्विना नृप ४७ पुरग्रामेष्वाग्रयणैरिंद्रियैश्च महोत्सवैः बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ४८ वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिंडान्काल आगते ४९ इति श्रीभा॰द॰ शरद्वर्णनं नाम विंशतितमोऽध्यायः २०

लिक्षेत्रेभ्यो दृढैः सेतुभिरपोऽग्रगृह्णन् ततः परं ह्रस्वभावात् प्राणैरिंद्रियैस्तन्निरोधेन इंद्रियप्रत्याहारेण ४१ देहाभिमानजं बोधइव व्रजयोषितां मुकुंदइव चेत्यर्थः ४२ शरदा विमलातारका यस्मिन्तत् शब्दब्रह्मणो वेदस्यार्थान्पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णीतान्दर्शयतीति तथा तद्वत् ४३ ४४ समः अन्यूनाधिकः शीतश्चोष्णश्च तं न तु गोप्यः कृष्णापहृतचेतस्त्वेन तासां संतापो दुःसह इति यद्वा नकार उपमार्थः तदा कृष्णाहृतचेतस इति चेतसा कृष्णमाश्लिष्य यथेत्यर्थः ४५ पुष्पिण्यः गर्भिण्यः अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिः अनिच्छंत्योऽपि बलादनुगम्यमानाः ईश्वराराधनार्थाः क्रियाः बलात्फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा यथेति ४६ कुसु कुमुद् कुत्सितामुत् यस्येति दस्युसाम्यं ४७ आग्रयणे नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैर्यागैरिंद्रियैरिंद्रियार्थैर्लौकिकैश्च महोत्सवैः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां दर्शनादिमहोत्सवाभ्यां ४८ वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च द्वाभ्यां वर्षरुद्धाः संतो निर्गम्यार्थान्वाणिज्यस्वाच्छंद्यदिग्विजयविद्यादीन्प्रपेदिरे प्रापयंत यथा मंत्रयोगादिसिद्धाः आयुषा रुद्धाः काले आगते स्वपिंडान्योगादिप्राप्यान् देवादिदेहानिति ४९ इति दशमस्कंधे टीकायां विंशतितमोऽध्यायः २०

एकविंशेशरद्रम्यवृंदावनगतेहरौ तद्वेणुस्वनमाकर्ण्यगोपीभिर्गीतमीर्यते १ इत्थमेवंभूतंवनम् तदेवाह शरदास्वच्छानिजलानियस्मिन्तत् वायुनावातमनुगतंव्याप्तमि-
त्यर्थः १ ततश्चकुसुमितवनराजिषु शुष्मिणोमत्ताः भृंगाः द्विजाः खगाश्चतेषांकुलानितैर्घुष्टाः सरांसिसरितः महीध्राश्चयस्मिन् तद्वनंकृष्णोऽवगाह्यप्रविश्य वेणुमवादय-
त् २ तत्कृष्णवेणुगीतंस्मरस्योदयोयस्मात्तदाश्रुत्यश्रुत्वापरोक्षंयथाभवतितथा ३ व्रजेस्थितत्वात् विक्षिप्तमनसः व्याकुलचित्ताः ४ यादृशंकृष्णस्मरणंतासां मनसः
क्षोभकंजातम् तदाह बर्हापीडमिति नटवत्वरंवपुर्बिभ्रत् वृंदावनंप्राविशत् कथंभूतंवनम् स्वपदैरंकितैः रमणंरतिजनकम् गोपवृंदैः गीतकीर्तिः तथाबर्हमयमापी-
डंशिरोभूषणं बिभ्रत् बर्हमापीडोयस्मिन्निति वपुषोविशेषणंवा वेणुवादनमुत्प्रेक्षते रंध्रान्वेणोरिति अतोनूनमधरसुधयैवपूर्णाद्वेणोरुच्चलंतीगतिवत् प्रसर्पितुमर्हं-
तीतिभावः ५ अभिरेभिरेवर्णयंत्यः पदेपदेपरमानंदमूर्तिंकृष्णंपरिरब्धवत्यः ६ अनुवर्णनमेवाह अक्षण्वतामितित्रयोदशभिः अक्षण्वतांचक्षुष्मतांतावदिदमेव-

श्रीशुकउवाच इत्थंशरत्स्वच्छजलंपद्माकरसुगंधिना न्यविशद्वायुनावातंसगोगोपालकोऽच्युतः १ कुसुमितवनराजिशुष्मि-
भृंगद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रम् मधुपतिरवगाह्यचारयन्गाःसहपशुपालबलश्चुकूजवेणुम् २ तद्व्रजस्त्रियआश्रुत्यवेणुगीतंस्मरो-
दयम् काश्चित्परोक्षंकृष्णस्यस्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ३ तद्वर्णयितुमारब्धाःस्मरंत्यःकृष्णचेष्टितम् नाशकन्स्मरवेगेनविक्षिप्तमनसो
नृप ४ बर्हापीडंनटवरवपुःकर्णयोःकर्णिकारंबिभ्रद्वासःकनककपिशंवैजयंतींचमालाम् रंध्रान्वेणोरधरसुधयापूरयन्गोपवृंदैर्वृं-
दारण्यंस्वपदरमणंप्राविशद्गीतकीर्तिः ५ इतिवेणुरवंराजन्सर्वभूतमनोहरम् श्रुत्वाव्रजस्त्रियःसर्वावर्णयंत्योऽभिरेभिरे ६ गोप्य
ऊचुः अक्षण्वतांफलमिदंनपरंविदामःसख्यःपशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः वक्त्रंव्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टंयैर्वानिपीतमनुरक्तकटाक्षमो-
क्षम् ७ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ मध्येविरेजतुरलंपशुपालगोष्ठ्यांरंगेयथानटवरौक्वचगायमानौ ८
गोप्यःकिमाचरदयंकुशलंस्मवेणुर्दामोदराधरसुधामपिगोपिकानाम् भुंक्तेस्वयंयदवशिष्टरसंह्रदिन्योहृष्यत्त्वचोऽश्रुमुमुचुस्तरवोयथार्याः
९

फलंप्रियदर्शनंपरमन्यन्नविदामः नविद्मइत्यर्थः तच्चफलंसखिभिः सहपशूनुवनंप्रवेशयतोरामकृष्णयोर्वक्त्रंयैर्निपीतंतैरेवजुष्टंसेवितंनान्यैरित्यर्थः कथंभूतंवक्त्रम् अ-
नुवेणुंवेणुमनुवर्तमानंतंवादयत् तथा अनुरक्तकटाक्षमोक्षंस्निग्धकटाक्षविसर्गं अथवायैर्निपीतंतयोर्वक्त्रंतैर्जुष्टमिदमेवाक्षण्वतामक्ष्णोःफलमिति ७ अन्याआहुः
चूतेति चूतप्रवालादीनांचित्राभिर्मालाभिः अनुरक्तेईषदंतरांतरतः संयुक्तेपरिधानेनीलपीतांबरेताभ्यांविचित्रोवेषोययोस्तौ क्वचकदाचित् पशुपालगोष्ठ्यांगोपालसभा-
यांमध्ये अलमत्यर्थंविरेजतुः अहोगोपानांपुण्यमितिभावः ८ अन्याऊचुः हेगोप्यः अयंवेणुः किंस्मपुण्यमाचरत् कृतवान् कथंयद्यस्मात् गोपिकानामेवभोग्यांसती-
मपिदामोदराधरसुधांस्वयंस्वातंत्र्येणयथेष्टंभुंक्ते कथं अवशिष्टरसंकेवलमवशिष्टंरसमात्रंयथाभवति यतोयासांह्रदिनीनांपयसापुष्टःतामातृतुल्याह्रदिन्यः हृष्यत्त्वचःविक-
सितकमलवनमिषेणरोमांचितास्संते येषांवंशेजातःतेतरवोमधुधारामिषेणआनंदाश्रुमुमुचुः यथाआर्याःकुलवृद्धाःस्ववंशेभगवत्सेवकंदृष्ट्वाहृष्यत्त्वचोऽश्रुमुंचंतितद्वदिति ९

काश्चिदाहुः हेसखि वृंदावनंभुवः कीर्तिं स्वर्गादपि विशेषेण वितनोति कथंभूतम् यद्देवकीसुतपदांबुजाभ्यांलब्धालक्ष्मीः शोभासंपद्येनतत् किंच गोविंदस्यवेणुमनु वेणुनिनादंश्रुत्वा ऽनंतरंमंदगर्जितंनीलमेघंतंमत्वामत्तायेमयूरास्तेषांनृत्यंप्रेक्ष्य संघशस्तत्रतत्र अद्रिसानुषु अपरतानिउपरतक्रियाणिअन्यानिसमस्तानिसत्वानियस्मिन्तत् नैतदन्येषुलोकेषुविद्य ते अतोभुवः कीर्तिंवितनोतीत्यर्थः १० अपराआहुः हेसखि मूढमतयः तिर्यगादयोपि एताहरिण्योधन्याः कृतार्थाः यावेणुरणितंवेणुनादमाकर्ण्य नंदनंदनंप्रति प्रणयसहितैरवलोकनैर्वि रचितांपूजांसंमानंदधुः कृतवत्यः किंच कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिताएवदधुः अस्मत्पतयस्तुगोपाः क्षुद्राः समक्षंतन्नसहंत इतिभावः ११ अन्याऊचुः हेगोप्यः आश्चर्यंशृणुत वनिता नामुत्सवोयस्मात्तद्रूपवेषंचयस्यतंकृष्णंनिरीक्ष्यतेनवादितवेणोरसंकीर्णगीतंचश्रुत्वाविमानैर्गच्छंत्योदेव्योदेवानामंकेषुस्थिताअपिस्मरेणनुन्नसाराः परिक्षिप्तधैर्यामुमुहुः मोहे लिंगमाहुः भ्रश्यत्प्रसूनाः कबराश्चूडायासांताः विगतानीव्योयासांताः अत्रसर्वत्रवक्तृभेदान्नातीवसंगतिर्वक्तव्या १२ रक्षणशंकयेवोत्तंभितैरुन्नमितैः कर्णपुटैः पिबंत्यः सत्यः तथा शावाश्चवत्साश्चस्तनपानेप्रहृताः समनंतरमेवगीतंश्रुत्वातदेवपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबंतः स्नुतस्तनपयः कवलाः केवलंस्तनेभ्यः क्षरितक्षीरग्रासाः मुखेषुयेषांतेतस्थुः विस्मृ

वृंदावनंसखिभुवोवितनोतिकीर्तिंयद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि गोविंदवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यंप्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्वम् १०
धन्याः स्ममूढमतयोऽपिहरिण्यएतायानंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषम् आकर्ण्यवेणुरणितंसहकृष्णसाराः पूजांदधुर्विरचितांप्रणयावलोकैः ११
कृष्णंनिरीक्ष्यवनितोत्सवरूपवेषंश्रुत्वाचतत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् देव्योविमानगतयः स्मरनुन्नसाराभ्रश्यत्प्रसूनकबरामुमुहुर्विनीव्यः १२
गावश्चकृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबंत्यः शावाः स्नुतस्तनपयः कवलाःस्मतस्थुर्गोविंदमात्मनिदृशाश्रुकलाः स्पृशंत्यः
१३ प्रायोबतांबविहगामुनयोवनेऽस्मिन्कृष्णेक्षितंतदुदितंकलवेणुगीतम् आरुह्ययेद्रुमभुजान्रुचिरप्रवालान्शृण्वंतिमीलितदृशोविग
तान्यवाचः १४ नद्यस्तदातदुपधार्यमुकुंदगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृण्हंतिपादयुगलंकमलोप
हाराः १५ दृष्ट्वातपेव्रजपशून्सहरामगोपैः संचारयंतमनुवेणुमुदीरयंतम् प्रेमप्रवृद्धउदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात्स्ववपुषाऽंबुदआ
तपत्रम् १६

तक्रियाबभूवुरित्यर्थः तत्रहेतुः गोविंदं दृशामार्गेण आत्मनिमनसिस्पृशंत्य आलिंगंत्यः अतएवअश्रूणांकलालेशाः लोचनयोर्यासांताः गावस्तेन शावाः वत्साः १३ भोअंबमातः अस्मिन्वनेयेविहगाः पक्षिणस्तेप्रायेणमुनयोभवितुमर्हंति कुतः कृष्णेक्षितंकृष्णदर्शनम् पुण्यफलाधिक्यंतरंविनायथाभवतितथारुचिराः प्र वालायेषांतान् द्रुमभुजान्वृक्षाणांशाखा आरुह्यतेनश्रीकृष्णेनउदितंप्रकटितंकलवेणुगीतं केनापिसुखेनानिमीलितदृशस्त्यक्तान्यवाचः संतः येशृण्वंतीति तथाहि मुनयः श्रीकृष्णदर्शनंयथाभवतितथावेदोक्तकर्मफलपरित्यागेन वेदद्रुमशाखारूढाः रुचिरप्रवालस्थानीयानिकर्माण्येवोपाददानाः सुखिनः संतः श्रीकृष्णगानमेवशृण्वंति अतस्तएवैतेभवितुमर्हंतीतिभावः १४ आस्तांचेतनानांकथानद्योऽपिआवर्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेनसूचितेनमनोभवेनकामेनभग्नोवेगोयासांताः आलिंगनेनस्थगितमाच्छा दितंयथाभवतितथाऊर्मयएवभुजाः तैः कमलोपहाराः कमलान्युपहरंत्यः मुरारेः पादयुगुलंगृण्हंतिधारयंति १५ लोकार्तिहरणशीलत्वादिसाम्यात् सख्युः श्रीकृष्णस्यअंबु दस्तदुपरिउदितः पुनः प्रेम्णाप्रवृद्धः सन् कुसुमावलीभिः पुष्पसमूहैः तत्तुल्यैस्तुषारैर्वासहस्ववपुषाच्छत्रंविहितवान् १६ ध ध ध

साहंकारमाहुः पूर्णाः कृतार्थाः पुलिंद्यः शबरांगनाः कथमित्यत आहुः प्रथमं दयितानां स्तनेषु मंडितेन अनुलिप्तेन पुनश्चरतिसमये उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जयोः रागेण आरु ण्येन श्रीः कांतिर्यस्य तेन कुंकुमेन पुनस्तस्य वनस्थलीषु चंक्रमणेन तृणेषु रूषितेन लग्नेन तद्दर्शनेन तथाभूतस्य कुंकुमस्य दर्शनेन स्मरकृता रुक् तापो यासां ताः तेन कुंकुमेन आनने षु कुचेषु च कामतः तेषु लिंपत्यः तदाधिं कामव्यथां जहुः अतस्ताः कृतार्थाः धिगस्मान् यादृश्यः या एवंभूतमप्याधिशमनं न लभंत इति भावः १७ हंतेति हर्षे हे सख्यः अयमद्रिर्गोवर्धनो- ऽबलाः हरिदासेषु श्रेष्ठः कुत इत्यत आहुः यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः तृणादिकमच्छलेन रोमहर्षदर्शनात् किंच यद्यस्मात् मानं तनोति सह गोभिर्गणेन सखिसमू हेन च वर्तमानयोस्तयोः कैः पानीयैः सूयवसैः शोभनतृणैः कंदरैश्च कंदमूलैश्च यथायोचितम् अतोऽयमतिधन्य इत्यर्थः १८ हे सख्यः इदं त्वतिचित्रं गोपैः सह वनेवने गाः संचारयतोः स्ता यो रामकृष्णयोः मधुपदैर्महावेणुनादैः शरीरिषु ये गतिमंतस्तेषां स्पंदनं स्थावरधर्मः तरूणां पुलकः जंगमधर्म इति निर्युज्यंते गावः आभिरिति निर्योगाः पादबंधनरज्जवः अधृष्यग-

पूर्णाः पुलिंद्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेन दयितास्तनमंडितेन । तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिंपत्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् १७ हंतायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः । मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत्पानीयसूयवसकंदरकंदमूलैः १८ गागो पकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः । अस्पंदनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् १९ एवं विधा भगवतो या वृंदावनचारिणः वर्णयंत्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः २० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकविंशतितमो ऽध्यायः २१ श्रीशुक उवाच हेमंते प्रथमे मासि नंदव्रजकुमारिकाः चेरुर्हविष्यं भुंजानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् १ आप्लुत्यांभसि कालिं द्या जलांते चोदितेऽरुणे कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम् २ गंधैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतं डुलैः ३ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ४ इति मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ५ भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नंदसुतः पतिः उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ६ कृष्णमुच्चैर्जगुर्यांत्यः का लिंद्यां स्नातुमन्वहम् नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ७ वासांसि कृष्णं गायंत्यो विजह्रुः सलिले मुदा भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगे श्वरेश्वरः ८ वयस्यैरावृतस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः ९ हसद्भिः प्रहसन् बालैः परिहासमुवाच ह अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम् १० सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्शिताः न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ११

वांकर्षणार्थाः पाशाश्च तैः कृतं लक्षणं चिन्हं ययोः शिरसि निर्योगवेष्टनेन स्कंधस्थपाशेन च गोपपरिदृष्टश्रिया विराजमानयोरित्यर्थः १९ गोपीनां कामतः कृष्णो निःसीमप्रे मसंगमः कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादमहोदयः २० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे टीकायामेकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशे गोपकन्यानां वस्त्राह रणलीलया वरं दत्वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते १ प्रथमे मासि मार्गशीर्षे १ २ ३ महामायेत्यादिसंबोधनैस्त्वत्तो न किंचिदशक्यमिति सूचयंत्यः प्रत्येकं प्रार्थयंते ४ ५ कृष्णचेतस्त्वमाह भूयान्नंदसुतः पतिरिति आनर्चुरिति व्रतस्य पूर्वांगमाह उषसीति गोत्रैर्नामभिः अन्योन्याबद्धबाहवः परस्परं गृहीतपाणयः ६ ७ योगेश्वराणामीश्वर इति प्रत्येकं तादृक्मनोरथपूरणसामर्थ्यं दर्शयति ८ तासां कर्मणः सिद्धये फलदानायेति नीपं कदंबं ९ बालैः सह हे अबलाः १० नो नर्म न परिहासः यस्माद्यूयं परिश्रांताः ११

भा॰द॰पू॰टी॰
३३

एकैकशो वा आगत्य स्वीकुरुत सहैव वा न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः क्ष्वेलितमुत परिहासः प्रेमपरिप्लुताः प्रेमरसनिमग्नाः १२ १३ तत्र मुग्धा ऊचुः अंग भोः कृष्ण अनयमन्याय्यं मा कृथाः १४ प्रौढा ऊचुः नो चेद्राज्ञे नंदाय कं साय वा ब्रुवामहे हे कृष्णेति वा १५ १६ प्रोत्तेरुः निर्गताः १७ आहताः ईषदक्षतयोनी वीक्ष्य १८ धृतव्रताः सत्यो विवस्त्राः अपो व्यगाहत अप्सु स्नाता इति यत् तदेतत् उ एव देवहेलनमपराध एवेत्यर्थः व्रतवैगुण्यभीतानां प्रायश्चित्तमिवाह अस्यांहसः पापस्य निवृत्तये मूर्ध्नि अंजलिं बध्वा अधोनमः प्रणामं कृत्वेति १९ इति दोषत्वेन अच्युतेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्तिकामाः तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्य अन्येषामशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं फलभूतं तमेव नेमुः स एवावद्यमृक् पापमार्जकः २० २१ दृढमत्यर्थं प्रलब्धा वंचिताः यूयं विवस्त्रा इत्यादिना त्रपया लज्जया हापितास्त्याजिताः अत्रागत्य स्ववासांसि इत्याग्रहेण प्रस्तोभिताः उप

एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः १२ व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योऽन्यं जातहासा न निर्ययुः एवं ब्रुवति गोविंदे नर्मणाक्षिप्तचेतसः आकंठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् १३ मानयं भोः कृथास्त्वां तु नंदगोपसुतं प्रियम् जानीमोऽग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः १४ श्यामसुंदर ते दास्यः करवाम तवोदितम् देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे १५ श्रीभगवानुवाच भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छंतु शुचिस्मिताः १६ ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् १८ यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनम् बध्वांजलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः कृत्वा नमोऽधोवसनं प्रगृह्यताम् १९ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः २० तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः २१ दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन्प्रियसंगनिर्वृताः २२ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंगमसज्जिताः गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः २३ तासां विज्ञाय भगवान् स्वपादस्पर्शकाम्यया धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः २४ संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनम् मयाऽनुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति २५ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते २६ याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः २७

हसिताः सत्यं ब्रवाणि नो नर्मेत्यादिना क्रीडनवत्कारिताश्च बध्वांऽजलिमित्यादि प्रायश्चित्तच्छलेन ताः नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् २२ प्रेष्ठसंगमेन सज्जिता वशीकृता अतो गृहीतचित्ताः सत्यो नो चेलुः गृहीतचित्तत्वमाह तस्मिन् कृष्णे लज्जायितेक्षणा लज्जाविलसितमीक्षणं यासां ता इत्यर्थः २३ दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति अबलाः प्रति २४ भोः साध्व्यः भवतीनां मदर्चनमेव संकल्पो मनोरथः स च लज्जया युष्माभिरकथितोऽपि मया विदितः सम्यग् अनुमोदितः अतः सत्यो भवितुमर्हति अर्हतीति संभावनोक्त्या आत्यंतिको न भविष्यतीति सूचितम् २५ तत्कुत इत्यत आह नमयीति कामाय पुनः कामभोगाय विषयमहिम्ना कामस्यापि शांतिहेतुत्वादिति भावः कामाप्ररोहे दृष्टांतः भर्जिता दग्धा क्वथिता पक्वा धाना यवादिबीजाय अंकुरोद्गमाय न प्रायः इति स्वेच्छया पुनःप्ररोहमपि सूचयति ध्रुवादीनां तथादर्शनात् २६ सिद्धाः पूर्णमनोरथाः तदाह इमा आगामिनीः रात्रीः मया रंस्यथेति आर्या कात्यायिनी सतीः सत्यः २७

२८ २९ ३० ३१ भक्त्यानुकंप्यकन्यास्तास्ताद्दिवर्जितयज्वनाम् पत्न्यनुग्रहतस्तेषामहन्कर्ममहामदम् १ विप्रभार्यानुग्रहाययज्ञवाटंगच्छन् विप्राणांकाठिन्यमभिप्रेत्यतेभ्योऽ
पिद्रुमाः श्रेष्ठाइतितानभिनंदतिचतुर्भिः पश्यतेति हे स्तोककृष्णादयोगोपाः एतान् द्रुमान् पश्यत परार्थमेव एकांतेनजीविनंयेषांतान् तदाह वातवर्षादीन् स्वयंसहंतःसहमाना
अस्माकंवारयंति ३२ सृजनस्यकृपालोरर्थिनइव ३३ निर्यासोघनरसः तोक्माः पल्लवाद्यंकुराः ३४ ३५ इत्यभिनंदन् प्रवालादिसमूहैर्नतशाखानांतरूणांमध्येनयमुनांप्राप्तः
३६ ३७ कुमारिकाभ्यः पूर्वमेवतन्नर्माकुलतयाअगृहीतभोज्यानामेवनिर्गमात् क्षुधार्ताइत्युक्तम् ३८ इतिदशमस्कंधेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेत

श्रीशुकउवाच इत्यादिष्टाभगवतालब्धकामाःकुमारिकाः ध्यायंत्यस्तत्पदांभोजंकृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजम् २८ अथगोपैःपरिवृतोभगवान्देवकी
सुतः वृंदावनाद्गतोदूरंचारयन्गाःसहाग्रजः २९ निदाघार्कातपेतिग्मेच्छायाभिःस्वाभिरात्मनः आतपत्रायितान्वीक्ष्यद्रुमानाहव्रजौकसः ३० हेस्तो
ककृष्णाहेअंशोश्रीदामन्सुबलार्जुन विशालर्षभतेजस्विन्देवप्रस्थवरूथप ३१ पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकांतजीविनः वातवर्षातपहिमान्स
हंतोवारयंतिनः ३२ अहोएषांवरंजन्मसर्वप्राण्युपजीवनम् सुजनस्येवयेषांवैविमुखायांतिनार्थिनः ३३ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदा
रुभिः गंधनिर्यासभस्मास्थितोक्मैःकामान्वितन्वते ३४ एतावज्जन्मसाफल्यंदेहिनामिहदेहिषु प्राणैरर्थैर्धियावाचाश्रेयएवाचरेत्सदा ३५ इतिप्र
वालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः तरूणांनम्रशाखानांमध्येनयमुनांगतः ३६ तत्रगाःपाययित्वापःसुमृष्टाःशीतलाःशिवाः ततोनृपस्वयंगोपाःका
मंस्वादुपपुर्जलम् ३७ तस्याउपवनेकामंचारयंतःपशून्नृप कृष्णरामावुपागम्यक्षुधार्ताइदमब्रुवन् ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद
शमस्कंधेद्वाविंशोऽध्यायः २२ गोपाऊचुः रामराममहावीर्यकृष्णदुष्टनिबर्हण एषावैबाधतेक्षुन्नस्तच्छांतिंकर्तुमर्हथः १ श्रीशु
कउवाच इतिविज्ञापितोगोपैर्भगवान्देवकीसुतः भक्तायाविप्रभार्यायाःप्रसीदन्निदमब्रवीत् २ प्रयातदेवयजनंब्राह्मणाब्रह्मवादिनः स
त्रमांगिरसन्नामह्यासतेस्वर्गकाम्यया ३ तत्रगत्वौदनंगोपायाचतास्मद्विसर्जिताः कीर्तयंतोभगवतआर्यस्यममचाभिधाम् ४ इत्यादिष्टाभग
वतागत्वायाचंततेतथा कृतांजलिपुटाविप्रान्दंडवत्पतिताभुवि ५ हेभूमिदेवाःशृणुतकृष्णस्यादेशकारिणः प्राप्ताञ्जानीतभद्रंवोगोपान्
नोरामचोदितान् ६ गाश्चारयंतावविदूरओदनंरामाच्युतौवोलषतोबुभुक्षितौ तयोर्द्विजाओदनमर्थिनोर्यदिश्रद्धाचवोयच्छतधर्मवित्तमाः ७
दीक्षायाःपशुसंस्थायाःसौत्रामण्याश्चसत्तमाः अन्यत्रदीक्षितस्यापिनान्नमश्नन्हिदुष्यति ८ इतितेभगवद्याच्ञांशृण्वंतोऽपिनशुश्रुवुः क्षु
द्राशाभूरिकर्माणोबालिशावृद्धमानिनः ९

तोगोपैरन्नयाच्ञाऽपदेशतः तत्पत्न्यनुग्रहात्कृष्णोदीक्षितानन्वतापयत् १ १ भक्तायाइत्येकवचनं सद्यःसायुज्याभिप्राये
ण २ ३ अस्मद्विसर्जिताः आवाभ्यांप्रहिताःसंतोयाचध्वं युष्माकंकातत्रलज्जा ननुतथाप्यपात्रत्वादस्माकंकिमितिदास्यंतीतिचेत्तत्राह कीर्तयंतइति ४ ५ ६ अविदूरेवर्तमानौ
संतौवोयदन्नंतल्लषतः अभिलषतः इच्छतः वः ओदनंश्रद्धाच यद्यस्तितर्हियच्छतेति ७ दीक्षितावयमभोज्यान्नाइतिवदिष्यंतीतिस्वयमेवाशंक्याहुः दीक्षायाः आरभ्याग्नीषो
मीयपश्वालंभनात्पूर्वंदोषः नततोन्यत्र तथासौत्रामण्याश्चाप्यन्यत्र अन्यदा ८ क्षुद्रेस्वर्गादावाशामात्रंयेषां भूरीणिक्लेशाधिकानिकर्माणियेषां अतोज्ञाअप्यज्ञानवृद्धाइतिमानवंतः ९

नतुकर्मक्रममस्तु लंघ्यादेशकाले अन्यार्थमन्नमन्यस्मैकथंदेयंतत्राह देशइति पृथक्करू पुरोडाशादिद्रव्यं तंत्रंप्रयोगः धर्मोपूर्वम् १० मनुष्योयामिति दृष्ट्यामर्त्यात्मानोब्राह्मणावयं-
महानइतिमन्यमानाः ११ १२ लौकिकींगतिम् नहिकार्यार्थिनोनिर्विद्यंते कोवायाचकोनपराभूयतइत्यादिलोकस्थितिंदर्शयन् १३ केवलंदेहेनगृहेवसंति धियात्वमय्येवोषि-
ताः यत्तोमयिस्निग्धाः अतोदास्यंतीति १४ १५ ईषिताः प्रेषिताः १६ सकृष्णोगोपालैःसह १७ तत्कथाक्षिप्तमनस्त्वात्तद्दर्शनोत्सुकाः अतएवतमुपागतंश्रुत्वा जातसंभ्रमाब-
भूवुः १८ भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदैश्चतुर्विधम् बहुगुणंसंस्कारविशेषैर्बहवोगुणारससौरभ्यादयोयस्मिन्तत् भाजनैः अमत्रैःपत्यादिभिर्वार्यमाणा अपिप्रियंश्रीकृष्णमभि-
सस्रुः अभिजग्मुः अप्रतिबंधेदृष्टांतः समुद्रंनिम्नगानद्यइवेति १९ अत्रहेतुः भगवतीति दीर्घंबहुकालंश्रुतेन श्रवणेन धृतआशयोयाभिस्ताः २० तयागताःसत्योददृशुः २१
हिरण्यवत्परिधिः परिधानंयस्यतंपीतांबरमित्यर्थः वनमाल्यैर्बर्हैर्धातुभिः प्रवालैश्चनटवद्वेषोयस्यतं अनुव्रतस्यसरव्युः अंसेविन्यस्तोनिहितोहस्तोयेनतम् इतरेणहस्तेनली-

देशः कालः पृथक्द्रव्यंमंत्रतंत्रर्त्विजोऽग्नयः देवतायजमानश्चक्रतुर्धर्मश्चयन्मयः १० तंब्रह्मपरमंसाक्षाद्भगवंतमधोक्षजम् मनुष्यदृष्ट्यादु-
ष्प्रज्ञामर्त्यात्मानोनमेनिरे ११ नतेयदोमितिप्रोचुर्ननेतिचपरंतप गोपानिराशाःप्रत्येत्यतथोचुःकृष्णरामयोः १२ तदुपाकर्ण्यभगवान्प्रहस्य-
जगदीश्वरः व्याजहारपुनर्गोपान्दर्शयन्लौकिकींगतिम् १३ मांज्ञापयतपत्नीभ्यःससंकर्षणमागतम् दास्यंतिकाममन्नंवःस्निग्धामय्युषिताधिया
१४ गत्वाऽथपत्नीशालायांदृष्ट्वासीनाःस्वलंकृताः नत्वाद्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिताइदमब्रुवन् १५ नमोवोविप्रपत्नीभ्योनिबोधतवचांसिनः इतो
विदूरेचरताकृष्णेनेहेषितावयम् १६ गाश्चारयन्सगोपालैःसरामोदूरमागतः बुभुक्षितस्यतस्यान्नंसानुगस्यप्रदीयताम् १७ श्रुत्वाच्युतमुपा-
यांतंनित्यंतद्दर्शनोत्सुकाः तत्कथाक्षिप्तमनसाबभूवुर्जातसंभ्रमाः १८ चतुर्विधंबहुगुणमन्नमादायभाजनैः अभिसस्रुःप्रियंसर्वाःसमुद्रमिव-
निम्नगाः १९ निषिध्यमानाःपतिभिर्भ्रातृभिर्बंधुभिःसुतैः भगवत्युत्तमश्लोकेदीर्घश्रुतधृताशयाः २० यमुनोपवनेशोकनवपल्लवमंडिते वि-
चरंतंवृतंगोपैःसाग्रजंददृशुःस्त्रियः २१ श्यामंहिरण्यपरिधिंवनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेणधुनानमब्ज-
कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् २२ प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरंध्रैः अंतःप्रवेश्यसुचिरंपरिरभ्य
तापंप्राज्ञंयथाभिमतयोविजहुर्नरेंद्र २३ तास्तथात्यक्तसर्वाशाःप्राप्ताआत्मदिदृक्षया विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टाप्राहप्रहसिताननः २४ स्वागतंवो
महाभागाआस्यतांकरवामकिम् यन्नोदिदृक्षयाप्राप्ताउपपन्नमिदंहिवः २५

लया अब्जंधुनानंभ्रामयंतं कर्णयोरुत्पलेयस्य अलकाः कपोलयोर्यस्यमुखा-
ब्जेहासोयस्यतंचतंचतंच २२ इत्तेरापिलयेनसामरस्यमाह प्रायइति बहुशःश्रुतायेप्रियतमस्य उदयाः उत्कर्षास्तएवकर्णपूराः कर्णौपूरयंतिकृतार्थौकुर्वंतीति तथातैः
कर्णाभरणैरितिवा यस्मिन्कृष्णेनिमग्नमनसः आविष्टचेतसस्तंलोचनद्वारैरंतः प्रवेश्यसुचिरमुपगुह्य तापंजहुः अभिमतयोऽहंत्वत्वयःप्राज्ञंसुषुप्तिसाक्षिणंपरिर-
भ्यतस्मिन्लयंप्राप्ययथेति २३ अखिलदृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी तास्तथाप्राप्ताविज्ञायापितथेत्यत्रद्विरुणोति त्यक्तसर्वाशाः त्यक्ताः सर्वाआशायाभिस्ताः केवलमात्मनः
स्वस्यैवदिदृक्षयेति २४ हेमहाभागाः वःस्वागतंसुभमागमनं तदेवाह यद्यस्मात्प्रतिबंधतिरस्कारेण अस्माकंदिदृक्षयाप्राप्ताइति इदंवःउपपन्नंसंपन्नंयुक्तमितिवा २५

युक्तत्वमाह नन्विति आत्मप्रिये आत्मा च प्रियश्च तस्मिन्मयि कुशलाः विवेकिनः अतएव स्वस्यात्मनोऽर्थं पुरुषार्थं पश्यंति ये ते यथाय यावद्भक्तिं कुर्वंति यथात्वमाह अद्धा-साक्षात् अन्नहेतुः अहेतुकी अव्यवहितां फलाभिसंधिरहिताम् अतएवाव्यवहितां निरंतराम् २६ आत्मनः सर्वतः प्रेष्ठत्वमुपपादयति प्राणेति स्वज्ञातयः आत्मा देहः एते सर्वे यत्संपर्कात् यस्याध्यासेन उपकरणत्वेन वा २७ तत्तस्मात्कृतार्था यूयं देवयजनं यज्ञवाटम् यातगच्छत ननु कृतार्थाः किमिति यास्याम इति चेदत आह पतय इति पारयिष्यं ति समापयिष्यंति पतीनामनुग्रहायेत्यर्थः २८ नृशंसं परुषम् निगमं प्रतिज्ञां न मे भक्तः प्रणश्यतीति वेदवा न स पुनरावर्तत इति पदावसृष्टमवज्ञया पि दत्तम् बद्धुमा नेन केशैर्निवोढुं दासीभवितुम् २९ किंच नगृण्हंति नोऽस्मान् हे अरिंदम कामलोभपापादिदमन भवतः प्रपदयोः पादाग्रयोः पतितदेहानामन्यास्वर्गादिगतिरपि न भवे

नन्वद्धा मयि कुर्वंति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा २६ प्राणबुद्धिमनः स्वात्मदारापत्यधनादयः यत्संपर्कात्प्रि या आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः २७ तद्यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः स्वसत्रं पारयिष्यंति युष्माभिर्गृहमेधिनः २८ पत्न्यऊचुः मै वं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलंघ्य समस्तबंधून् २९ गृण्हंति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबंधुसुहृदः कुत एव चान्ये तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिंदम तद्विधेहि ३० श्रीभगवानुवाच पतयो नाभ्यसूयेरन्पितृभ्रातृसुतादयः लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ३१ न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यंगसंगो नृणामि ह तन्मनो मयि युंजाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ३२ श्रीसुकउवाच इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ३३ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथाश्रुतम् हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनम् ३४ भगवानपि गोविंदस्तेनैवान्नेन गोपकान् चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ३५ एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् रेमे गोगोपगोपीनां रमयन्रूपवाक्कृतैः ३६ अ थानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन्कृतागसः यद्विश्वेश्वरयोर्याञ्चामहन्म नृविडंबयोः ३७ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् आत्मा नं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ३८ धिग्जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम् धिक्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ३९ नूनं भ गवतो माया योगिनामपि मोहिनी यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ४० अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ दुरंतभावं योऽविध्यन्मृत्यु पाशान्गृहाभिधान् ४१ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ४२

माभूत् तत्तस्माद्दास्यमेव विधेहि इ ति ३० मया उपेता अनुज्ञाताः प्रत्यक्षं देवान्प्रदर्शयाह देवा अपीति ३१ तथाऽपि त्वां त्यक्तुं न शक्नुम इति चेत्तत्राह नेति प्रीतये सुखाय अनुरागाय स्नेहवृद्धये अंगसंगः अंगाभ्यां संगः ३२ अनसूयवः अदोषदृश्यः ३३ देहमिति तदीयं देहं तत्र विहाय चैतन्येन भगवंतं प्राप्तेत्यर्थः ३४ ३५ अनुशीलयन् अनुकुर्वन् गोगोपगोपीनामिति कर्मणि षष्ठी रूपवाक् कृतैः रूपेण वाचा कृतैश्चारित्रैश्च रमयन्तान् रमयितुं रेम इत्यर्थः ३६ अनुस्मृतिप्रकारमाह नरानुकरणवतोर्विश्वेश्वरयोर्याञ्चा यत् अहन्म हतवंतः तत्कृतागसो वयमिति स्तुत्य स्मृत्येत्यर्थः ३७ तदा च भार्या गुरून् विमानयंतो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं व्यानिंदन्नित्याह दृष्ट्वेति अलौकिकीं लोकातीतां ३८ त्रिवृत् शौक्रं सावित्रं दैक्ष्यमिति त्रिगुणितं जन्म व्रतं ब्रह्मचर्यं क्रियाः कर्माणि दाक्ष्यं च क्रियादाक्ष्यमिति एकं वा पदं धिगिति अधिक्षेपे ये वयं त्वधोक्षजे विमुखास्तेषां जन्मादि तत्सर्वं धिगिति व्यगर्हयन्नित्यर्थः ३९ ४० यो विध्यत् आछिनत् तं दुरंतं भावं भक्तिं पश्यतेति ४१ द्विजाति संस्कारः उपनयनं क्रियाः संध्योपासनादयः ४२

४३ ४४ ४५ आत्मदोषापवर्गेणचांचल्यगर्वादित्यागेन ४६ ४७ इतिअभृण्म एवंसर्वत्रश्रुतवंतोवयंहि तथाऽपीति ४८ ४९ ५० ५१ नचाचलन् तयोर्दर्शनायनजग्मुः ५२ इतिदशमस्कंधेटीकायांत्रयोविंशोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेमहेंद्रस्यमखंव्यावर्त्यहेतुभिः कृष्णःप्रवर्तयामाससगोवर्द्धनमखोत्सवम् १ सूरकराणांक्रियागर्वंनि रस्यसःकरेषुच मघवन्मदभंगायतन्मखंसमवारयत् २ ब्राह्मणाःकंसाद्भीताः स्वाश्रमस्थाएवभगवंतमभजन् भगवानपितत्रैववनिवसन्इंद्रयागकृतोद्यमान्गोपानप श्यदितिसंबंधः १ २ इथासंभ्रमोनभवति मखायामिति एवंचेत्किमत्रफलंकादेवताकेनाधिकारिणाकेनवासाधनेनसाध्यते ३ एतद्ब्रूहिमहान्कामोममश्रवणेवर्तते यद्वा नवमहान्कामोदृश्यतइति तूष्णींस्थितंप्रत्याह नोतिसर्वात्मनांसर्वत्रात्मदर्शीनां ४ अतएवनविद्यतेस्वःपरइतिदार्ष्टियेषामिति स्वपरदृष्ट्यभावादेवतत्तद्भेदादमित्रादयो

अथापिह्युत्तमश्लोकेकृष्णेयोगेश्वरेश्वरे भक्तिर्दृढानचास्माकंसंस्कारादिमतामपि ४३ ननुस्वार्थविमूढानांप्रमत्तानांगृहेहया अहोनः स्मारयामासगोपवाक्यैःसतांगतिः ४४ अन्यथापूर्णकामस्यकैवल्याद्याशिषांपतेः ईशितव्यैःकिमस्माभिरीशस्यैतद्विडंबनम् ४५ हित्वाऽन्या न्भजतेयंश्रीःपादस्पर्शाशयासकृत् आत्मदोषापवर्गेणयद्याञ्चाजनमोहिनी ४६ देशःकालःपृथग्द्रव्यंमंत्रतंत्रर्त्विजोऽग्नयः देवतायजमानश्चक्रतु र्धर्मश्चयन्मयः ४७ सएषभगवान्साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः जातोयदुष्वित्यशृण्मह्यपिमूढानविद्महे ४८ अहोवयंधन्यतमायेषांनस्तादृ शीःस्त्रियः भक्त्यायासांमतिर्जाताअस्माकंनिश्चलाहरौ ४९ नमस्तुभ्यंभगवतेकृष्णायाकुंठमेधसे यन्मायामोहितधियोभ्रमामःकर्मवर्त्मसु ५० सवैनआद्यःपुरुषःस्वमायामोहितात्मनाम् अविज्ञातानुभावानांक्षंतुमर्हत्यतिक्रमम् ५१ इतिस्वाघमनुस्मृत्यकृष्णेतेकृतहेलनाः दिदृक्षवोऽप्य च्युतयोःकंसाद्भीतानचाचलन् ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेयज्ञपत्न्युद्धरणंनामत्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीभगवानुवा च भगवानपितत्रैवबलदेवेनसंयुतः अपश्यन्निवसन्गोपानिंद्रयागकृतोद्यमान् १ तदभिज्ञोऽपिभगवान्सर्वात्मासर्वदर्शनः प्रश्र यावनतोऽपृच्छन्वृद्धान्नंदपुरोगमान् २ कथ्यतांमेपितःकोऽयंसंभ्रमोवउपागतः किंफलंकस्यचोद्देशःकेनवासाध्यतेमखः ३ एतद्ब्रूहिम हान्कामोमह्यंशुश्रूषवेपितः नहिगोप्यंहिसाधूनांकृत्यंसर्वात्मनामिह ४ अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् उदासीनोरिवद्व र्ज्यआत्मवत्सुहृदुच्यते ५ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाचकर्माणिजनोयमनुतिष्ठति विदुषःकर्मसिद्धिःस्यात्तथानाविदुषोभवेत् ६ तत्रतावत्क्रिया योगोभवतांकिंविचारितः अथवालौकिकस्तन्मेपृच्छतःसाधुभण्यताम् ७ नंदउवाच पर्जन्योभगवानिंद्रोमेघास्तस्यात्म मूर्तयः तेऽभिवर्षंतिभूतानांप्राणनंजीवनंपयः ८ तंतातवयमन्येचवार्मुचांपतिमीश्वरम् द्रव्यैस्तद्रेतसासिद्धैर्यजंतेक्रतुभिर्नराः ९

ऽपियेषांनसंतीत्याह अमित्रेतिनामित्रमुदास्तउदासीनोविद्विट्द्वेष्यंवातेषांकृत्यंसर्वंकर्मनगोपनीयंकिंचिदस्तीत्यर्थः सत्यपिभेददर्शनेउदासीनः शत्रुवद्वर्ज्यः आत्मतुल्यता सुहृत्स्वंत्वेषुनवर्जनीयइत्याह उदासीनइति ५ किंच सुहृद्भिःसहविचार्यज्ञात्वैवकर्मकर्तव्यं नतुगतानुगतिकमात्रेणेत्याह ज्ञात्वेति अज्ञात्वाचतत्रविदुषोयथावत्कर्मफ लंस्यात्तथानाविदुषः ६ भवतामयंक्रियायोगःशास्त्रतोपिकिंविचारितः प्रवृत्तोलौकिकआचार प्राप्तोवेतिसाधुसोपपत्तिकंभण्यतांकथ्यतामिति ७ आचारप्राप्तएवेति सहेतुकमाह पर्जन्यइति आत्ममूर्तयः प्रियमूर्तयः ८ ततःकिमित्यतआह तमिति तमिंद्रंवार्मुचांमेघानांपतिंस्वामिनंईश्वरंनियंतारं तद्रेतसातद्दृष्टिपयसा ९

उपजीवंति उपजीविकांकल्पयंति धर्मार्थकामसिद्धये ननुकृष्यादिभिर्जीवंतिकिमिंद्रेणतत्राह पुंसामिति फलभावनः फलसाधकः पर्जन्यंविनाकृष्यादिवैफल्यादित्यर्थः १० ११ इंद्रायमन्युंजनयन्निति कोपजननद्वारागर्वपर्वतादिंद्रं अवतारयितुंदेवतानिराकरणं नत्वयमेवाभिप्रायइत्यर्थः १२ प्रथमंतावत्कर्मवादेनदेवान्निराकरोति कर्मणेति १३ ननुजडात्कर्मणः केवलात्कथंफलसिद्धिः स्यादितिचेत् अहोअशीलितमीमांसानांस्वमतिविलसितश्रद्धाकर्मणां फलकारणत्वेवचनतोवगतेकिंततोऽनुपपन्नं नाम केचित्पुनरतिसाहसभीताः कर्मतंत्रपरमीश्वरंमन्यंते तन्मतमनूद्यनिराकरोति अस्तिचेदिति स्वयंकर्मभिरलिप्तोऽन्येषांजीवानांकर्मणांफलरूपीफलदाताकर्तारंभजते तत्तत्कर्मफलदानेन १४ अतः कर्मणएवफलसिद्धेस्तत्पारतंत्र्येण अजागलस्तनतुल्यत्वात् नदेवतयाकृत्यमित्याह किमिंद्रेणेति ननुकर्मणोपिप्रवृत्तिरंतर्याम्यपेक्षैवकथं सर्वथादेवतायाअनुपयोगइत्याशंक्याह स्वभावविहितमिति स्वभावेनप्राक्तनसंस्कारेणैवविहितं यत्कर्मतदन्यथाकर्तुमनीशेन १५ एवंविष्णोति स्वभावतंत्रइति प्रवृत्तेः

तच्छेषेणोपजीवंतित्रिवर्गफलहेतवे पुंसांपुरुषकाराणांपर्जन्यः फलभावनः १० यएवंविसृजेद्धर्मंपारंपर्यागतंनरः कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्सवैनाप्नोतिशोभनम् ११ श्रीशुकउवाच वचोनिशम्यनंदस्यतथान्येषांव्रजौकसाम् इंद्रायमन्युंजनयन्पितरंप्राहकेशवः १२ श्रीभगवानुवाच कर्मणाजायतेजंतुःकर्मणैवविलीयते सुखंदुःखंभयंक्षेमंकर्मणैवाभिपद्यते १३ अस्तिचेदीश्वरःकश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् कर्तारंभजतेसोऽपिनह्यकर्तुःप्रभुर्हिसः १४ किमिंद्रेणेहभूतानांस्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् अनीशेनान्यथाकर्तुंस्वभावविहितंनृणाम् १५ स्वभावतंत्रोहिजनःस्वभावमनुवर्तते स्वभावस्थमिदंसर्वंसदेवासुरमानुषम् १६ देहानुच्चावचाञ्जंतुःप्राप्योत्सृजतिकर्मणा शत्रुर्मित्रमुदासीनःकर्मैवगुरुरीश्वरः १७ तस्मात्संपूजयेत्कर्मस्वभावस्थःस्वकर्मकृत् अंजसायेनवर्तेततदेवास्यहिदैवतम् १८ आजीव्यैकतरंभावंयस्त्वन्यमुपजीवति नतस्माद्विंदतेक्षेमंजारंनार्यसतीयथा १९ वर्तेतब्रह्मणाविप्रोराजन्योरक्षयाभुवः वैश्यस्तुवार्तयाजीवेच्छूद्रस्तुद्विजसेवया २० कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदंतुर्यमुच्यते वार्ताचतुर्विधातत्रवयंगोवृत्तयोनिशम् २१ सत्त्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः रजसोत्पद्यतेविश्वमन्योन्यंविविधंजगत् २२ रजसाचोदितामेघावर्षंत्यंबूनिसर्वतः प्रजास्तैरेवसिद्ध्यंतिमहेंद्रःकिंकरिष्यति २३ ननःपुरोजनपदानग्रामानगृहावयम् नित्यंवनौकसस्तातवनशैलनिवासिनः २४

संस्काराधीनत्वात्किमंतर्यामिणेत्यर्थः १६ तस्मात्स्वभावतोनिष्पन्नस्यकर्मणएवसर्वकारणत्वात् कर्मैवपूज्यमित्याह देहानितिसार्धेन १७ संपूजयेत्संमानयेत् ननुदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकत्वात्कर्मणः कथंदेवतांविनासिद्धिरित्याशंक्यकर्मांगमात्रंदेवतेतिपक्षमुपसंहरन्निव हेतुवादमाश्रित्यान्यामेवशैलगवादिरूपांदेवतांसमर्थयते अंजसेति १८ हेतुबलेनैवविपक्षेदोषमाह आजीव्येति उपजीवतिसेवते १९ स्ववृत्तिंवक्तुंदृष्टांतत्वेनवर्णानांवृत्तिभेदमाह वर्तेतेति ब्रह्मणावेदाध्ययनादिना २० वैश्यवृत्तेश्चातुर्विध्यमाह कृषीति कृषिवाणिज्यासहितागोरक्षा एवंत्रयम् कुसीदंवृद्धिजीवनंचतुर्थं २१ ननुगवामपिवृत्तिर्महेंद्राधीनैवेत्याशंक्यनिरीश्वरसांख्यमताश्रयेणनिराकरोति सत्त्वमिति श्लोकद्वयेन अन्योन्यंस्त्रीपुरुषयोगेन २२ सर्वतइति समुद्रशिलोषरादिष्वपिवृष्टिदर्शनान्नप्रेक्षावत्पूर्वकत्वंवृष्टेरितिभावः तैरेवमेघैरेवसिध्यंतिजीवंति २३ तथापियोगक्षेमार्थंदेवतापेक्षेतिचेदत आह ननःपुरइति पुरःपत्तनानिजनपदादेशाः अस्माकंयोगक्षेमहेतुर्वनशैलादयएवेतिभावः २४ ७२ ७२

ब्राह्मणानपिसंगृण्हन्निगमयति तस्मादिति स्वयमुत्प्रेक्षितयागप्रयोगकल्पनामाह यइंद्रयागसंभाराइति सार्द्धपंचभिः संभाराः साधनानि २५ सूपंमोद्गंपायसंकेव- लपयसिपक्वम् संयावादयोगोधूमादिविक्रियाः क्रमश्चसूपपायसयोः श्रुत्यादोहस्यार्थतोऽन्येषांपाठतः २६ यागशोभार्थंश्रद्धोत्पादनार्थंचाह हूयंतामिति धेनुदक्षिणाः धेनुसहिताः दक्षिणाः वः युष्माभिः २७ यवसंतृणं २८ २९ सर्वान्दृशिरःकंपेनानुमोदयन्नाह गोब्राह्मणाद्रिणामिति मह्यंमम ३० ३१ तद्द्रव्येणतेनमहेंद्रमखद्रव्येण गिरि द्विजान् प्रतियथायथंबलीनुपहृत्यदत्वा आदृताःसादराः ३२ ३३ अनडुत्क्ताानिउत्तमानडुद्भिर्युक्तानिसाद्विजाशिषः द्विजाशीर्भिःसहिताः ३४ गोपविश्रंभणंगोपानांवि श्वासजनकंरूपंगतः प्रासःसन्बलिमुपहारमादत् अभक्षयत् ३५ तस्मैआत्मने आत्मनास्वयंव्रजजनैःसहनमश्चक्रे अहोइतिसार्द्धश्लोकंपठन् ३६ कामरूपीसर्पा-

तस्माद्गवांब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतांमखः यइंद्रयागसंभारास्तैरयंसाध्यतांमखः २५ पच्यंतांविविधाःपाकाःसूपांताःपायसादयः संया वापूपशष्कुल्यःसर्वदोहश्चगृह्यताम् २६ हूयंतामग्नयःसम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः अन्नंबहुविधंतेभ्योदेयंवोधेनुदक्षिणाः २७ अन्येभ्य श्चाश्वचांडालपतितेभ्योयथाऽर्हतः यवसंचगवांदत्वागिरयेदीयतांबलिः २८ स्वलंकृताभुक्तवंतःस्वनुलिप्ताःसुवाससः प्रदक्षिणांचकु रुतगोविप्रानलपर्वतान् २९ एतन्ममर्मतंतातक्रियतांयदिरोचते अयंगोब्राह्मणाद्रीणांमह्यंचदयितोमखः ३० श्रीशुकउवाच का लात्मनाभगवताशक्रदर्पजिघांसता प्रोक्तंनिशम्यनंदाद्याःसाध्वगृण्हततद्वचः ३१ तथाचव्यदधुःसर्वंयथाहमधुसूदनः वाचयित्वास्व स्त्ययनंतद्द्रव्येणगिरिद्विजान् ३२ उपहृत्यबलीन्सर्वानादृतायवसंगवाम् गोधनानिपुरस्कृत्यगिरिंचक्रुःप्रदक्षिणम् ३३ अनांस्यनडुद्यु क्तानितेचारुह्यस्वलंकृताः गोप्यश्चकृष्णवीर्याणिगायंत्यःसद्विजाशिषः ३४ कृष्णस्त्वन्यतमंरूपंगोपविश्रंभणंगतः शैलोऽस्मीतिब्रुवन्भूरिब लिमादद्बृहद्वपुः ३५ तस्मैनमोव्रजजनैःसचक्रेआत्मनात्मने अहोपश्यतशैलोसौरूपीनोऽनुग्रहंव्यधात् ३६ एषोवजानतोमर्त्यान्कामरूपी वनौकसः हंतिह्यस्मैनमस्यामःशर्मणेआत्मनोगवाम् ३७ इत्यद्रिगोद्विजमखंवासुदेवप्रणोदिताः यथाविधायतेगोपाःसहकृष्णाव्रजंययुः ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ श्रीशुकउवाच इंद्रस्तदात्मनःपूजांविज्ञाय- विहतांनृप गोपेभ्यःकृष्णनाथेभ्योनंदादिभ्यश्चुकोपसः १ गणंसांवर्तकंनाममेघानांचांतकारिणाम् इंद्रःप्राचोदयत्क्रुद्धोवाक्यंचाहेशमा न्युत २ अहोश्रीमदमाहात्म्यंगोपानांकाननौकसाम् कृष्णंमर्त्यमुपाश्रित्ययेचक्रुर्देवहेलनम् ३

दिरूपः अस्मैअद्रये शर्मणेक्षेमाय ३७

कर्मैवालंप्राक्स्वभावोगुणोवाकर्मागंवातद्वशोवामहेशः वार्त्ताकर्त्रीदेवतेतीयमुक्तादेवक्षोभेषण्मतीनत्वभीष्टा ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशम- स्कंधेटीकायांचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ पंचविंशेरुषाशक्रेव्रजनाशायवर्षति उद्धृत्यागिरिमासाराद्रक्षद्गोकुलंप्रभुः १ कृष्णोनाथोयेषांतेभ्यः १ क्रुद्धःसन्निंद्रःसांवर्तकंनामसंवर्तः प्रलयःतत्कर्तारंमेघानांप्रसिद्धंगणं प्राचोदयत्प्रेषयामास ननुकृष्णनाथानांघातेकथंप्रवृत्तइत्याशंक्यात्मसंभावनयानिरस्तविवे कत्वादित्याशयेनाह वाक्यंचाहेत्यादिपंचभिः ईशमानी अहमेवेश्वरइतिगर्ववान् २ देवहेलनंदेवस्यममावज्ञाम् ३ ५ ५ ६

अदृढैः असमर्थैः कर्ममयैः क्रियानिर्वर्त्यैः अतएवनामनौनिभैः नाममात्रेण या नौः शितिव्यवह्रियते तत्सदृशैः आन्वीक्षिकीमात्मानुस्मृतिरूपाम् ४ तथावाचालं बहुभाषिणं बालिशं शिशुं पंडितमानिनं पंडितंमन्यमतः स्तब्धमविनीतमितिनिंदायांयोजिताऽपींद्रस्य भारती कृष्णं स्तौति तथाहि वाचालं शास्त्रयोनिं बालिशमेवमपि शिशुवन्निरभिमानिनम् स्तब्धमन्यस्य वंद्यस्याभावादनम्रम् अज्ञं नास्ति ज्ञेयस्मात्सर्वज्ञमित्यर्थः पंडितमानिनं पंडितैर्विद्वद्भिर्बहुमाननीयं कृष्णं सदानंदरूपं परंब्रह्म मर्त्यं तथाऽपि भक्तवात्सल्येन मनुष्यतयाप्रतीयमानमिति ५ अवलिप्तानां मत्तानां आध्मापितात्मनां बृंहितदेहानाम् धुनुत अपनयत श्रीमदेन यस्तंभो गर्वस्तम् ६ बिभ्यतस्तान्प्रत्याह अहं चेति अनुव्रजे अनु अनंतरमेवागमिष्यामि मरुद्गणैर्देवगणैः सह ७ मघवताइंद्रेणा निर्मुक्तबंधनं येषां ते प्रलयाभिप्रायेण बद्धा आसन् तदानिर्मुक्तबंधनाः संतः आसारैर्धारासंपातैः पीडयामासुः ८ स्तनयित्नुभिरशनिभिः स्तनंतः गर्जंतः मरुद्गणैः आवहप्रवाहादिवायुसमूहैः नुन्नाः प्रेरिताः जलशर्कराजलोपलान् ९ स्थूणावत्स्थूलाः अभ्रेषु मुंचत्सु सत्सु नतोन्नतं नतं निम्नमुन्नतं

यथादृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नामनौनिभैः विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षंति भवार्णवम् ४ वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनम् कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ५ एषां श्रियाऽवलिप्तानां कृष्णेनाध्मापितात्मनाम् धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयम् ६ अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठजिघांसया ७ ऋषिरुवाच इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः नंदगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ८ विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनंतः स्तनयित्नुभिः तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ९ स्थूणास्थूला वर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतम् १० अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविंदं शरणं ययुः ११ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः १२ कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल १३ शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेंद्रकृतं हरिः १४ अपर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् स्वयागे निहतेऽस्माभिरिंद्रो नाशाय वर्षति १५ तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः १६ नहि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः मत्तोऽसतां मानभंगः प्रशमायोपकल्पते १७ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः १८ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्द्धनाचलम् दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः १९ अथाह भगवान्गोपान्हेंऽबतात व्रजौकसः यथोपजोषं विशत गिरिगर्तं सगोधनाः २०

तद्विपरीतं यथाभवति तथा भूर्नादृश्यत १० जातवेपनाः जातकंपाः ११ तत्र पश्चनायानं विशिनष्टि शिरइति १२ गोपगोपीनां प्रार्थनामाह कृष्णकृष्णेति त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं गवां कुलं वंशं अस्मांश्च देवादिंद्रात्त्रातुं रक्षितुमर्हसि १३ विज्ञापनात्पूर्वमेव कुपितेनेंद्रेण कृतं तद्दुर्षं मेने १४ कथं मेने तदाह अपर्त्विति अपगत ऋतुर्यस्य तद्वर्षमतिशयितो वातो यस्मिन् तत् अतिवातम् शिलामयं शिलाप्रचुरम् १५ तत्र प्रतिज्ञापूर्वं गोवर्धनोद्धरणमाह तत्रेति तत्र प्रतिविधिं प्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि तेन च मौढ्यात् लोकेशमानिनां श्रीमदलक्षणं तमो हरिष्यामि बहुवचनं तु वरुणादीनभिप्रेति १६ ननु देवाः सात्त्विकास्तद्भक्ताश्च कुतस्तेषां तमस्तत्राह नहीति सद्भावः सत्त्वं सद्भक्तिर्वा तद्युक्तानां सुराणामीशा वयमिति विस्मयो गर्वो यस्मान्न घटते अतोऽसंतस्ते किंच तेषां मानभंगोऽनुग्रह एवेत्याह मत्त इति १७ गोपाये रक्षिष्यामि किंच सोऽयं मे मया व्रतो नियमः संकल्पो वा आहितः धृत इत्यर्थः १८ कृत्वा उत्कृत्य छत्राकं शिलींध्रम् १९ यथोपजोषं यथासुखम् २० ध ध ध ध

२१ सव्रजाः शकटमंडलसहिताः सोपजीविनः भृत्यपुरोहितादिसहिताः २२ पदात् स्थानात् २३ २४ २५ व्युदप्रायाः विगतोदकप्रायाः स्वल्पजलाइत्यर्थः २६ शकटोदोपस्करणं शकटेरूढमुपकरणंयथाभवतितथा २७ २८ निभृताः पूर्णाः यथोचितंपरिरंभणादिभिः समीयुः उपजग्मुः सदाशिषः श्रेष्ठानाशीर्वादान् २९ ३० ३१ ३२ ततोगोवर्द्धनस्थानात् अस्यश्रीकृष्णस्यतथाविधानिगोवर्द्धनोद्धरणादिरूपाणिकृतानिगायंत्यःईयुः ययुः कथंभूताः एवंप्रेम्णाहृदिस्पृशंतीतिहृदिस्पृशस्ताः यद्वाकथंभूतस्यप्रेष्ठत्वेनतासांहृदिस्पृशतीतिहृदिस्पृकृतस्य ३३ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेटीकायांपंचविंशोऽध्यायः २५ षाड्विंशेविस्मितान्गोपान्कृष्णस्याद्भुतकर्मभिः नंदोगर्गोक्तिमाश्रा

नत्रासइहवःकार्योमद्धस्ताद्रिनिपातने वातवर्षभयेनालंतत्त्राणंविहितंहिवः २१ तथानिर्विविशुर्गर्तंकृष्णाश्वासितमानसाः यथावकाशंसधनाःसव्रजाःसोपजीविनः २२ क्षुत्तृड्व्यथांसुखापेक्षांहित्वातैर्व्रजवासिभिः वीक्ष्यमाणोदधावद्रिंसप्ताहंनाचलत्पदात् २३ कृष्णयोगानुभावंतंनिशम्येंद्रोऽतिविस्मितः निस्तंभोभ्रष्टसंकल्पःस्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४ खंव्यभ्रमुदितादित्यंवातवर्षंचदारुणम् निशाम्योपरतंगोपान्गोवर्द्धनधरोऽब्रवीत् २५ निर्यातत्यजतत्रासंगोपाःसस्त्रीधनार्भकाः उपारतंवातवर्षंव्युदप्रायाश्चनिम्नगाः २६ ततस्तेनिर्ययुर्गोपाःस्वंस्वमादायगोधनम् शकटोढोपकरणंस्त्रीबालस्थविराःशनैः २७ भगवानपितंशैलंस्वस्थानेपूर्ववत्प्रभुः पश्यतांसर्वभूतानांस्थापयामासलीलया २८ तंप्रेमवेगान्निभृताव्रजौकसोयथासमीयुःपरिरंभणादिभिः गोप्यश्चसस्नेहमपूजयन्मुदादध्यक्षताद्भिर्युयुजुःसदाशिषः २९ यशोदारोहिणीनंदोरामश्चबलिनांवरः कृष्णमालिंग्ययुयुजुराशिषःस्नेहकातराः ३० दिविदेवगणाःसाध्याःसिद्धगंधर्वचारणाः तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाःपुष्पवर्षाणिपार्थिव ३१ शंखदुंदुभयोनेदुर्दिविदेवप्रणोदिताः जगुर्गंधर्वपतयस्तुंबुरुप्रमुखान्नृप ३२ ततोऽनुरक्तैःपशुपैःपरिश्रितोराजन्स्वगोष्ठंसबलोव्रजन्हरिः तथाविधान्यस्यकृतानिगोपिकागायंत्यईयुर्मुदिताहृदिस्पृशः ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपंचविंशोऽध्यायः २५ श्रीशुक उवाच एवंविधानिकर्माणिगोपाःकृष्णस्यवीक्ष्यते अतद्वीर्यविदःप्रोचुःसमभ्येत्यसुविस्मिताः १ बालकस्ययदेतानिकर्माण्यत्यद्भुतानिवै कथमर्हत्यसौजन्मग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् २ यःसप्तहायनोबालःकरेणैकेनलीलया कथंबिभ्रद्गिरिवरंपुष्करंगजराडिव ३ तोकेनामीलिताक्षेणपूतनायामहौजसः पीतःस्तनःसहप्राणैःकालेनेववयस्तनोः ४ हिन्वतोऽधःशयानस्यमास्यस्यचरणावुदक् अनोऽपतद्विपर्यस्तंरुदतःप्रपदाहतम् ५ एकहायनआसीनोह्रियमाणोविहायसा दैत्येनयस्तृणावर्तमहन्कंठग्रहातुरम् ६ क्वचिद्धैयंगवस्तैन्येमात्राबद्धउलूखले गच्छन्नर्जुनयोर्मध्येबाहुभ्यांतावपातयत् ७ वनेसंचारयन्वत्सान्सरामोबालकैर्वृतः हंतुकामंबकंदोर्भ्यांमुखतोऽरिमपाटयत् ८ व्यतंदेष्वयमवर्णयत् १ समभ्येत्यनंदमभिगम्य १ यदुक्तंतदाह बालकस्येति यद्यस्मादद्भुतानिकर्माणि तस्मात्ग्राम्येषुगोपालेषुकथंजन्मअर्हति आत्मजुगुप्सितमात्मानर्हम् २ अद्भुतानिकर्माण्याहुः यःसप्तहायनइति कथंबिभ्रत्स्थितइति पुष्करंपद्मंगजराट्महागजइव ३ महौजसःमहाबलायाः तनोर्वयःआयुःयौवनंवा कालेनयथापीयतेतद्वत् ४ कथमित्यनुवर्तते अनसःअधःशयानस्यमास्यस्यमासास्त्रयःपरिच्छेदकायस्य उदक्ऊर्ध्वंचरणौहिन्वतःचालयतःप्रपदेनपदाग्रेणहतंविपर्यस्तमनःकथमपतत् ५ यःकृष्णःदैत्येनह्रियमाणःसन्तंतृणावर्तंदैत्यंकथमहन्नित्यर्थः ६ हैयंगवस्तैन्येनवनीतचौर्ये बाहुभ्यांगच्छन्नरिंगन्नित्यर्थः ७ मुखतोहंतुकामोयस्यतंबकवेषमरिं बाहुभ्यांमुखतःकथमपाटयत् ८ ५ ५

९ १० ११ आशीविषतमः अतिक्रूरविषश्चासावहींद्रश्चतम् १२ औत्पत्तिकः स्वाभाविकः कथमितिकिंसर्वेषामात्माऽयंस्यादितिशंका १३ उक्तमपिअतिविस्मयेनवदंतिकंसप्रहाय नइति १४ प्राक्श्रुतमेवगर्गाचार्यवाक्यंतच्चरितपरिशीलनेननिरस्तासंभावनस्यनंदस्यकृष्णतत्त्वावबोधकंजातं सइदानींतेनैववाक्येनगोपाननुपादिशति श्रूयतामिति १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ तस्मात्तस्यकर्मसुकोविस्मयोनास्तीतिनंदस्योक्तिः २२ इत्यद्धासाक्षात्मांप्रतिसमादिश्यगर्गेचस्वगृहंगतेसति तदानींतथामन्यमानोऽपिइदानींकृष्णंनारायणस्यांशंमन्ये अत्रहेतुः अक्लिष्टकारिणमिति २३ २४ गोवर्द्धनोद्धरणंसपरिकरमनुस्मरन्प्रकटितैश्वर्यस्यश्रीकृष्णस्यप्रीतिंप्रार्थयते देवइति यज्ञविप्लवेनयारुट् तयादेवेइंद्रेवर्षतिस

वत्सेषुवत्सरूपेणप्रविशंतंजिघांसया हत्वान्यपातयत्तेनकपित्थानिचलीलया ९ हत्वारासभंदैतेयंतद्बंधूंश्चबलान्वितः चक्रेतालवनंक्षेमंपरिपक्वफलान्वितम् १० प्रलंबंघातयित्वोग्रंबलेनबलशालिना अमोचयद्व्रजपशून्गोपांश्चारण्यवह्नितः ११ आशीविषतमाहींद्रंदमित्वाविमदंह्रदात् प्रसह्योद्वास्ययमुनांचक्रेसोऽनिर्विषोदकाम् १२ दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन्सर्वेषांनोव्रजौकसाम् नंदतेतनयेऽस्मासुतस्याप्यौत्पत्तिकोभिःयः १३ क्वसप्तहायनोबालःक्वमहाद्रिविधारणम् ततोनोजायतेशंकाव्रजनाथतवात्मजे १४ नंदउवाच श्रूयतांमेवचोगोपाव्येतुशंकाचवोऽर्भके एनंकुमारमुद्दिश्यगर्गोमेयदुवाचह १५ वर्णास्त्रयःकिलास्यासन्गृह्णतोऽनुयुगंतनूः शुक्लोरक्तस्तथापीतइदानींकृष्णतांगतः १६ प्रागयंवसुदेवस्यक्वचिज्जातस्तवात्मजः वासुदेवइतिश्रीमानभिज्ञाःसंप्रचक्षते १७ बहूनिसंतिनामानिरूपाणिचसुतस्यते गुणकर्मानुरूपाणितान्यहंवेदनोजनाः १८ एषवःश्रेयआधास्यद्गोपगोकुलनंदनः अनेनसर्वदुर्गाणियूयमंजस्तरिष्यथ १९ पुरानेनव्रजपतेसाधवोदस्युपीडिताः अराजकेरक्ष्यमाणाजिग्युर्दस्यून्समेधिताः २० यएतस्मिन्महाभागाःप्रीतिंकुर्वंतिमानवाः नारयोभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः २१ तस्मान्नंदात्मजोयंतेनारायणसमोगुणैः श्रियाकीर्त्याऽनुभावेनतत्कर्मसुनविस्मयः २२ इत्यद्धामांसमादिश्यगर्गेचस्वगृहंगते मन्येनारायणस्यांशंकृष्णमक्लिष्टकारिणम् २३ इतिनंदवचःश्रुत्वागर्गगीतंव्रजौकसः दृष्टश्रुतानुभावास्तेकृष्णस्यामिततेजसः मुदितानंदमानर्चुःकृष्णंचगतविस्मयाः २४ देवेवर्षतियज्ञविप्लवरुषावज्राश्मपर्षानिलैः सीदत्पालपशुस्त्रिआत्मशरणंदृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन् उत्पाट्यैककरेणशैलमबलोलीलोच्छिलींध्रंयथाबिभ्रद्गोष्ठमपान्महेंद्रमदभित्प्रीयान्नइंद्रोगवाम् २५ इतिश्रीभा० दशमस्कंधेषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीशुकउवाच गोवर्द्धनेधृतेशैलेआसाराद्रक्षितेव्रजे गोलोकादाव्रजत्कृष्णंसुरभिःशक्रएवच १

ति वर्षाश्मपरुषानिलैः अशनि जलशर्करातीव्रवायुभिः सीदंत्यालपशुस्त्रिआत्मशरणं सीदंतःपालाःपशवःस्त्रियश्चयस्मिन् तत्तथा आत्मास्वयंशरणंयस्यतद्गोष्ठंदृष्ट्वा अनुकंपीउत्स्मयन्हसन्प्रौढिमाविष्कुर्वन्शैलमुत्पाट्य अबलोबालोलीलार्थमुच्छिलींध्रंयथातथाएकेनकरेणबिभ्रत्दधत्गोष्ठमपात् पालितवान् एवंमहेंद्रमदभित् गवामिंद्रइत्युत्तराध्यायार्थंचस्मरति सएवंभूतः श्रीकृष्णोनःप्रीयात् प्रीयतामिति षड्विंशेदशमेव्यक्तःषड्विंशोदशमोहरिः व्यनक्तुपंचविंशंमांचतुर्विंशतितःपृथक् २५ इतिदशमटीकायांषड्विंशोऽध्यायः २६ सप्तविंशेतदालब्धकृष्णस्यप्रभवंपरम् वर्ण्यतेसुरभींद्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः १ गोवर्द्धनेधृतेशैलइतिशक्रस्यभयेनागमनेहेतुः आसाराद्रक्षितेव्रजइतिसुरभेर्हर्षेणागमनम् १ ७

तमेवंद्र आगत्य किं कृतवांस्तदाह विविक्त उपसंगम्येत्यादिना अथाहमसुरभिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन विविक्ते एकांते पादयोः पस्पर्श नमश्चकार २ अस्य कृष्णस्य श्रुतश्चासावनुभाव-
श्च श्रुतानुभावः दृष्टः श्रुतानुभावो येन स इंद्रः नष्टस्त्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य सः ३ तन्मममापराधं क्षमस्वेति वक्तुं तव तावदपराधो नास्त्येव त्वया अनुग्रह एव कृत इत्याह चतुर्भिः वि-
शुद्धसत्वमिति धाम स्वरूपं शांतमेकरूपमतश्च तपोमयं प्रचुरज्ञानं सर्वज्ञमित्यर्थः कुतः ध्वस्तरजस्तमस्कं ध्वस्ते आविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन् अत एवायमस्मदादिषु दृश्यमानः
मायाकार्यरूपः गुणसंप्रवाहः गुणैः संप्रोह्यत इति तथा संसार इत्यर्थः सः ते तव न विद्यते यतः अग्रहणेनाज्ञानेनानुबध्यत इति तथा सः सर्वज्ञस्य तेनास्तीत्यर्थः अज्ञानसंबंधो वा ४ यदा
अज्ञानतत्कृतदेहसंबंधौ न स्तः तदा तत्कृतानां लोभादीनां का वार्तेत्याह कुतो न्विति तत्कृता देहसंबंधकृताः तद्धेतवः पुनरन्यस्य देहस्य हेतवः ननु ज्ञानिनामपि ते दृश्यंते अत आह अबु-
धलिंगभावा अज्ञानिनां गमकाः यावद्रागादिमत्वं तावदज्ञानित्वमेव न सिद्धमित्यर्थः लोभाद्यभावेऽपि मन्मानभंगो दंडार्थमित्याह तथापीति ५ ननु त्वद्दंडे च मम गोपपुत्रस्य का श-
क्तिः किंवा कारणं को वा दंडो मया कृत इत्यत आह पितेति त्वं पिता जगतां जनकः गुरुरुपदेष्टा अधीशः नियंता इति दंडधारणे हेतुत्रयम् कालत्वात्समर्थः तस्मादुपात्तदंडो हितायक-

विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा २ दृष्टश्रुतानुभावोस्य कृष्णस्यामिततेजसः नष्टत्रिलोकेशमद
इदमाह कृतांजलिः ३ इंद्र उवाच विशुद्धसत्वं तव धाम शांतं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो न विद्यते
तेऽग्रहणानुबंधः ४ कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिंगभावाः तथापि दंडं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ५ पिता
गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंडः हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ६ ये मद्विधाज्ञा जगदीशमा-
निनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् हित्वार्यमार्गं प्रभजंत्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ७ स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्ते-
ऽविदुषः प्रभावम् क्षंतुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽसती ८ तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनाम् चमू-
पतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनाम् ९ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः १० स्वच्छंदोपा-
त्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ११ मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायासारवायुभिः चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्यु-
ना १२

ल्याणाय स्वेच्छातनुभिर्लीलावतारैः समीहसे तव समीहा लीलैव जगदीशमानिनामस्माकं मानविधूननमित्यर्थः ६ कथमेतदित्यत आह य इति मद्विधाश्च ते अज्ञाश्च
ते अतो जगदीशमानिनः काले भयकालेऽपि यया धुनैवाति दृष्टो त्वामभयं भयमगणयंतं वीक्ष्य आशु तन्मदं जगदीशा इति मदं हित्वा विगतगर्वाः संतः आर्यमार्गं त्वद्भक्तिलक्षणं भजं-
ति अतस्तव ईहैव खलानामनुशासनं दंड इत्यर्थः ७ एवं भगवत्स्वरूपमभिप्रायं चानुवर्ण्य क्षमापयति सत्वमिति एवंभूता असती मतिर्मे पुनर्मा भूदिति प्रार्थनांतरं ८ महानयमपरा-
धः कथं क्षंतव्य इति चेदत आह तवेति स्वयंभराणां पुनश्च उरुभारजन्मनां बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्तेषामभवाय नाशाय युष्मच्चरणसेविनां तु भवाय अतो मम त्वत्सेवकत्वाद्क्षंता पराधि-
नोऽपि क्षंतव्यमिति भावः ९ क्षमापयन्नमस्करोति नम इति तुभ्यं भगवते कृष्णाय नमः पुरुषाय सर्वांतर्यामिणे महात्मने अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छिन्नाय कुतः वासुदेवाय सर्वनिवासा-
य सात्वतां यादवानां पतये १० नहि किं मर्त्यो यादवः न स्वच्छंदोपात्तदेहाय स्वेषां भक्तानां छंदेन इच्छया स्वीकृतदेहाय तत्रापि विशुद्धं ज्ञानमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै मायया सर्वस्मै सर्वरूपाय कुतः
सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतात्मने नम इति ११ कृतागस इत्यनेनोक्तमपराधं निवेदयति मयेदमिति आसारवायुभिः गोष्ठनाशाय मयेदमकृत्यं चेष्टितं कृतम् १२

तथाऽपिभोईशात्वयाऽनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहंदर्शयति ध्वस्तस्तंभइतिहयोद्यमइतिच १३ १४ इंद्रेणस्वाभिप्रायेनिवेदिते भगवानापितथैवाह मयेति इंद्रश्रियादेवराज्येन १५ १६
नःयुष्माभिः बहुवचनंवरुणाद्यभिप्रायेण क्वगंतव्यंस्वर्गेपितवैवेश्वरत्वादितिचेत्तत्राह क्रियतामिति मदनुशासनेनयथापूर्वंतत्रस्थीयतामित्यर्थः युक्तैरप्रमत्तैःस्तंभवर्जितैःनिरहं
कारैः १७ स्वसंतानैः गोभिःसहउपामंत्र्यकृष्णकृष्णेत्यादिसंबोध्य १८ इंद्रेणहताअपिभवतासनाथावयंकृताः रक्षिताइत्यर्थः १९ त्वंनःपरमंदैवंदैवतंदेवता अतः हेजगत्प
तेगोविप्रदेवानांयेऽन्येचसाधवः तेषांभवाय अभ्युदयाय अद्यत्वमेवइंद्रोभव २० ननुभवतामिंद्रोऽस्तीतिचेदतआह इंद्रमिति अलंपुरंदरस्येंद्रतयाइत्यर्थः ननुदेवएवइंद्रोभव
तिकथमहंभवेयमितिचेदतआह अवतीर्णोऽसीति २१ सुरभिः आत्मनः पयसाभ्यषिंचत् इंद्रश्चाकाशगंगायाजलैरभ्यषिंचत् २२ देवमातृभिरित्यादिभिर्देवैर्मातृभिश्चेतिवा

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मिध्वस्तस्तंभोहतोद्यमः ईश्वरंगुरुमात्मानंत्वामहंशरणंगतः १३ श्रीशुकउवाच एवंसंकीर्तितःकृष्णोमघोनाभग-
वानमुम् मेघगंभीरयावाचाप्रहसन्निदमब्रवीत् १४ श्रीभगवानुवाच मयातेऽकारिमघवन्मखभंगोऽनुगृह्णता मदनुस्मृतयेनि
त्यंमत्तस्येंद्रश्रियाभृशम् १५ मामैश्वर्यश्रीमदांधोदंडपाणिंनपश्यति तंभ्रंशयामिसंपद्भ्योयस्यचेच्छाम्यनुग्रहम् १६ गम्यतांशक्रभद्रंवःक्रिय
तांमेऽनुशासनम् स्थीयतांस्वाधिकारेषुयुक्तैर्वःस्तंभवर्जितैः १७ अथाहसुरभिःकृष्णमभिवाद्यमनस्विनी स्वसंतानैरुपामंत्र्यगोपरूपिणमी
श्वरम् १८ सुरभिरुवाच कृष्णकृष्णमहायोगिन्विश्वात्मन्विश्वसंभव भवतालोकनाथेनसनाथावयमच्युत १९ त्वंनःपरमकंदैवंत्वं
नइंद्रोजगत्पते भवायभवगोविप्रदेवानांयेचसाधवः २० इंद्रंनस्त्वाभिषेक्ष्यामोब्रह्मणानोदितावयम् अवतीर्णोऽसिविश्वात्मन्भूमेर्भारापनुत्त
ये २१ श्रीशुकउवाच एवंकृष्णमुपामंत्र्यसुरभिःपयसात्मनः जलैराकाशगंगायाऐरावतकरोद्धृतैः २२ इंद्रःसुरर्षिभिःसाकंनोदितोदेव
मातृभिः अभ्यषिंचतदाशार्हंगोविंदइतिचाभ्यधात् २३ तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयोगंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः जगुर्यशोलोकमलापहंहरे
ःसुरांगनाःसंननृतुर्मुदान्विताः २४ तंतुष्टुवुर्देवनिकायकेतवोह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः लोकाःपरांनिर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयोगावस्तदा
गामनयन्पयोद्रुताम् २५ नानारसौघाःसरितोवृक्षाआसन्मधुस्रवाः अकृष्टपच्यौषधयोगिरयोबिभ्रदुन्मणीन् २६ कृष्णेऽभिषिक्तएतानि
सत्त्वानिकुरुनंदन निर्वैराण्यभवंस्तातक्रूराण्यपिनिसर्गतः २७ इतिगोगोकुलपतिंगोविंदमभिषिच्यसः अनुज्ञातोययौशक्रोवृतोदेवादिभि
र्दिवम् २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेइंद्रस्तुतिर्नामसप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीशुकउवाच एकादश्यांनि
राहारःसमभ्यर्च्यजनार्दनम् स्नातुंनंदस्तुकालिंद्याद्वादश्यांजलमाविशत् १

गाःपशून् गांस्वर्गंवा इंद्रत्वेनविंदतीति कृत्वागोविंदइत्यभ्यधात् नाम
कृतवानित्यर्थः २३ २४ देवनिकायेषुकेतवइवदर्शनीयाः मुख्याइत्यर्थः गावःगांपृथ्वीम् पयोभिर्द्रुतामार्द्रामनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः २५ नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः
अकृष्टपच्याः कर्षणंविनैवपक्वाः ओषधयोव्रीह्यादयआसन् यद्वा अकृष्टपच्याओषधयोयेषुतेगिरयःउन्मणीन्गर्भगतान्मणीन् उत्उद्धृतान्बहिःप्रकटान् अबिभ्रत् अबि
भ्रुः २६ २७ २८ अहमिंद्रोहिदेवानांत्वंगवामिंद्रतांगतः गोविंदइतिलोकेत्वांगास्यंति भुविमानवाः १ इतिदशमस्कंधेटीकायांसप्तविंशोऽध्यायः २७ अष्टा-
विंशेततोनंदानयनंवरुणालयात् वैकुंठदर्शनंचाथगोपानामनुवर्ण्यते १ गोवर्द्धनंसमुद्धृत्यवशेकृत्वासुरेश्वरम् नंदानयनतःकृष्णोवरुणंचवशेऽनयत् २ १

कलामात्मायांद्वादश्यां पारणादराभिनिवेशेनासुरींवेलाम विज्ञायारुणोदयात्पूर्वमेवशास्त्रबलेननिशिउदकंप्रविष्टंतदनभिज्ञोवरुणस्यभृत्योऽनयदिति तथाचशास्त्रम् कलाद्वादशी
दर्शाद्वादशीनिशायादूर्ध्वमेवहि आमध्याह्नात् क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शंभुशासनादित्यादि वक्ष्यातिचवरुणः अजानतामामकेनेति भगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः २ स्वानांभगवद्धर्मपरा
णामभयदः माभैष्टेत्यभयंददत् ३ सपर्ययाअर्हणेन ४ अद्यइदानींमेमयादेहोनिभृतः धृतः यदात्वद्दर्शनंजातंतदेवदेहसाफल्यंप्राप्तमित्यर्थः यद्वा निभृतः पूर्णमनोरथइत्यर्थः किंच
अद्यैवार्थोऽधिगतः सर्वरत्नाकरपतिनाऽपितः पूर्वंनचविधोऽर्थः प्राप्तइत्यर्थः किंचसंसारोऽपिनिवृत्त एवेत्याशयेनाह त्वत्पादभाजइति अध्वनः पारंमोक्षं ५ भगवतेनिरतिशयैश्वर्याय
ब्रह्मणेपूर्णाय परमात्मनेसर्वजीवनियंत्रे तत्रहेतुः नयत्रेति लोकसृष्टिंविकल्पयति यामायासायत्रनश्रूयते अविद्यमानेवतिष्ठतीत्यर्थः ६ अजानतामूढइत्येनत्वत्पित्राहरणंयत्कृतंतन्न
दिति ७ नंदंविमुच्यसमर्पयातिगोविंदेति ८ ९ अतींद्रियमदृष्टपूर्वंलोकपालस्यमहोदयमैश्वर्यं १० औत्सुक्ययुक्ताधीर्येषांते अपिकिंस्वगतिंस्वस्थानंसूक्ष्मांब्रह्माख्यांच उपाधास्यत् उ
पाधास्यति नः अस्मान्प्रापयिष्यतीतिसंकल्पितवंतइत्यर्थः ११ इत्येवंभूतंस्वानांतेषांसंकल्पं अखिलदृक्सर्वज्ञःस्वयमेवविज्ञाय तेषांसंकल्पसिद्धयेकृपयेनद्वक्ष्यमाणमचिंतयत् १२ अ

तंगृहीत्वाऽनयद्भृत्योवरुणस्यासुरोऽतिकम् अविज्ञायासुरींवेलांप्रविष्टमुदकंनिशि २ चुक्रुशुस्तमपश्यंतः कृष्णरामेतिगोपकाः भगवांस्तदुपश्रुत्यपि-
तरंवरुणाहृतम् तदंतिकंगतोराजन्स्वानामभयदोविभुः ३ प्राप्तंवीक्ष्यहृषीकेशंलोकपालःसपर्यया महत्यापूजयित्वाहतद्दर्शनमहोत्सवः ४ व
रुणउवाच अद्यमेनिभृतोदेह अद्यार्थोऽधिगतःप्रभो त्वत्पादभाजोभगवन्नवापुःपारमध्वनः ५ नमस्तुभ्यंभगवतेब्रह्मणेपरमात्मने नय
त्रश्रूयतेमायालोकसृष्टिविकल्पना ६ अजानतामामकेनमूढेनाकार्यवेदिना आनीतोऽयंतवपितातद्भवान्क्षंतुमर्हति ७ ममाप्यनुग्रहंकृष्णकर्तु-
मर्हस्यशेषदृक् गोविंदनीयतामेषपितातेपितृवत्सल ८ श्रीशुकउवाच एवंप्रसादितःकृष्णोभगवानीश्वरेश्वरः आदायागात्स्वपितरंबंधूनां
चावहन्मुदं ९ नंदस्त्वतींद्रियंदृष्ट्वालोकपालमहोदयम् कृष्णेचसन्नतिंतेषांज्ञातिभ्योविस्मितोऽब्रवीत् १० तेचौत्सुक्यधियोराजन्मत्वागोपास्तमी
श्वरम् अपिनःस्वगतिंसूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ११ इतिस्वानांसभगवान्विज्ञायाखिलदृक्स्वयम् संकल्पसिद्धयेतेषांकृपयैतदचिंतयत् १२ ज
नोवैलोकएतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः उच्चावचासुगतिषुनवेदस्वांगतिंभ्रमन् १३ इतिसंचिंत्यभगवान्महाकारुणिकोहरिः दर्शयामासलोकंस्वं-
गोपानांतमसःपरम् १४ सत्यंज्ञानमनंतंयद्ब्रह्मज्योतिःसनातनम् यद्धिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताः १५ तेतुब्रह्मह्रदंनीतामग्नाःकृष्णेनचो
द्धृताः ददृशुर्ब्रह्मणोलोकंयत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा १६

विद्यादेहाद्यहंबुद्धिस्ततःकामस्ततःकर्म तैरुच्चावचासुदेवतिर्यगादिषुभ्रमन्स्वीयांगतिंनवेद १३ स्वंब्रह्मस्वरूपंलोकं
वैकुंठाख्यंतमसःप्रकृतेःपरं १४ देहादिपिहितानांदर्शनमशक्यमितिप्रथमंदेहादिव्यतिरिक्तंब्रह्मस्वरूपंदर्शयामास तदाह सत्यमिति सत्यमबाध्यंज्ञानमजडमनंतमपरिच्छिन्नंज्योतिः
स्वप्रकाशंसनातनंशाश्वत्सिद्धं ब्रह्मगुणापायेगुणापोहेज्ञानिनोयत्पश्यंतितद्रूपयैवदर्शयामास १५ एवंब्रह्मह्रदंब्रह्मैवह्रद्वल्लदः तत्रनिमग्नस्यविशेषविज्ञानाभावात् तंब्रह्महृदंतेतु
नीताः प्रापितास्तस्मिन्मग्नाश्चतुशब्दोक्तं विशेषमाह पुनःकृष्णेनउद्धृताः समाधेरिवोत्थापिताः संतः ब्रह्मणस्तस्यैवलोकंवैकुंठाख्यंददृशुरिति ननुब्रह्मनिमग्नानांपुनर्लोकदर्शनमघ
टितमेवेत्याशंक्याह यत्रेति यत्रयस्मिन्कृष्णनिमित्तेसति पूर्वमक्रूरोऽध्यगात् दृष्टवान् शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः नह्यतर्क्यैश्वर्ये भगवतिकिंचिदपि असंभावितमितिभा
वः अथवाअक्रूरोयत्रदृष्टवान् तस्ययमुनाह्रदस्यब्रह्मह्रदइतिनाम तंह्रदंनीताःसंतोब्रह्मणोलोकंददृशुः पुनश्चकृष्णेनोद्धृताः पूर्ववत्तंदृष्ट्वाविस्मिताबभूवुः व्यवहितान्वयोप्रसिद्धक
ल्पनाचसोढव्येति १६ ७

१७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ ऊनत्रिंशेतुरासार्थमुक्तिमत्कृतयोहरेः गोपीभीरासंसंरंभेतस्यचांतर्द्धिकौतुकम् १ ब्रह्मा
दिजयसंरूढदर्पकंदर्पदर्पहा जयतिश्रीपतिर्गोपीरासमंडलमंडनः २ ननुविपरीतमिदंपरदाराविनोदेनकंदर्पविजेतृत्वप्रतीतिःमैवं योगमायामुपाश्रितः आत्मारामोऽप्यरीर
मत् साक्षान्मन्मथमन्मथः आत्मन्यवरुद्धसौरतइत्यादिषुस्वातंत्र्याभिधानात् तस्माद्रासक्रीडाविडंबनंकामविजयख्यापनायेत्येवतत्त्वम् किंच शृंगारकथापदेशेनविशेषतो
निवृत्तिपरेयंपंचाध्यायीतिव्यक्तीकरिष्यामः ताराश्रीः यातावलाव्रजंसिद्धामयेमारंस्यथक्षपाइतिप्रतिश्रुताइत्यर्थः १ तदातस्मिन्नेवक्षणेतन्नीतयेउडुराजश्चंद्रउदगात्उ
दितः किंकुर्वन् दीर्घकालेनदर्शनंयस्यसः प्रियः स्वप्रियायाः मुखमरुणेनकुंकुमेन यथाविलिंपतितथाप्राच्याः ककुभोदिशः मुखंशंतमैः सुखतमैः करैरश्मिभिः अरुणेनउद
यरागेणविलिंपन्नरुणीकुर्वन्नित्यर्थः सप्रसिद्धः उडुराजः चर्षणीनांजनानांशुचः तापग्लानीः मृजन् अपनयन् २ कुमुत्कुमुदंविकसनीयंविद्यतेयस्यतंकुमुद्वंतम् नरवंडंमंडलं

नेदाद्यस्तत्र हृष्टापरमानंदनिर्वृताः कृष्णांचतत्र छंदोभिःस्तूयमानंसुविस्मिताः १७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधे अष्टा-
विंशतितमोऽध्यायः २८ श्रीशुकउवाच भगवानपिताराश्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्यरंतुंमनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः १
तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखंप्राच्याविलिंपन्नरुणेनशंतमैः सचर्षणीनामुदगाच्छुचोमृजन्प्रियःप्रियायाइवदीर्घदर्शनः २ दृष्टाकुमुद्वंतमखंं
डमंडलंरमाननाभंनवकुंकुमारुणम् वनंचतत्कोमलगोभिरंजितंजगौकलंवामदृशांमनोहरम् ३ निशम्यगीतंतदनंगवर्द्धनंव्रजस्त्रियः
कृष्णगृहीतमानसाः आजग्मुरन्योऽन्यमलक्षितोद्यमाः सयत्रकांतोजवलोलकुंडलाः ४ दुहंत्योऽभिययुःकाश्चिद्दोहंहित्वासमुत्सुकाः
पयोऽधिश्रित्यसंयावमनुद्वास्यापराययुः ५ परिवेषयंत्यस्तद्धित्वापाययंत्यःशिशून्पयः शुश्रूषंत्यःपतीन्काश्चिदश्नंत्योऽपास्यभोज
नम् ६ लिंपंत्यःप्रमृजंत्योऽन्याअंजंत्यःकाश्चलोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाःकाश्चित्कृष्णांतिकंययुः ७ तावार्यमाणाःपतिभिःपितृभि-
र्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानोनन्यवर्ततमोहिताः ८ अंतर्गृहगताःकाश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः कृष्णंतद्भावनायुक्तादध्युर्मीलित-
लोचनाः ९

यस्यतंरमायाआननस्यआभाइवआभायस्यतम् नवकुंकुममिवअरुणमेवंविधंचंद्रंदृष्ट्वातथाचवनंतस्यकोमलैर्गोभिःरंजितंदृष्ट्वाकलंमधुरंजगौ
अगायत् कथंवामदृशां वामाः मनोहराः दृशोयासांतासांमनोहरंयथा ३ अनापत्यार्थमन्योऽन्यमलक्षितःनज्ञापितःउद्यमोयाभिस्ताः सकांतोयत्रतत्रगीतध्वनिमार्गेणाजग्मुः
जवेनवेगेन लोलानिचंचलानिकुंडलानियासांताः ४ श्रीकृष्णसूचकशब्दश्रवणेनतत्प्रवणचित्तानांतत्क्षणमेवत्रैवर्गिककर्मनिवृत्तिंद्योतयंत्य इवार्थाद्वासितंकर्मविहायय
युः तदाहदुहंत्यइति पयः स्थालीस्थंचुल्ल्यामधिश्रित्यैतत्क्वाथमप्रतीक्षमाणाःकाश्चिद्ययुः संयावंगोधूमकणान्नंपक्वमनुद्वास्यअनुत्तार्य ५ ६ अन्याःप्रमृजंत्यः अंगोद्वर्तनादि
कुर्वंत्यः काश्चकाश्चित् कृष्णतुष्ट्यर्थंकर्मतदासक्तमनसामन्ययाकृतमपिफलत्येवेतिद्योतयन्नाह व्यत्यस्तेति स्थानतः स्वरूपतश्चोर्ध्वाधोधारणेनविपर्ययंप्राप्तानिवस्त्राभर
णानियासांताः ७ नचकृष्णाकृष्टमनसांविघ्नाःप्रभवंतीत्याह तावार्यमाणाइति ८ नलब्धोनिर्गमोयाभिस्ताः प्रागपितद्भावनायुक्ताः तदातितरांदध्युरित्यर्थः ९ ७ ७

किंचतदानीमेवतंपरमात्मानंकृष्णंध्यानतःप्राप्ताःसत्यःगुणमयंदेहंजहुरित्याह श्लोकद्वयेन दुःसहेति ननुकथंजहुःपरमात्मेतिज्ञानाभावादित्याशंक्याह जारबुद्ध्यापीति नं
हिनवस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते अन्यथामत्वाऽपिपीतामृतवदितिभावः ननुतदपिप्रारब्धकर्मबंधनेसतिकथंजहुस्तत्राह सद्यःप्रक्षीणबंधनाइति ननुकथंभोगमंतरेणप्रारब्धंकर्मक्षी
णंभोगेनैवसद्यः क्षीणमित्याह दुःसहेतिदुःसहोयःप्रेष्ठविरहस्तेनतीव्रतापस्तेनधुतानिगतानिअशुभानियासांतदप्राप्तिपरमदुःखभोगेनपापंक्षीणमित्यर्थः तयाध्यानेनप्राप्ता-
अच्युतस्यआश्लेषेणयानिर्वृतिःपरमसुखभोगःतयाक्षीणंमंगलंपुण्यबंधनंयासांताः अतोध्यानेनपरमात्मप्राप्तेस्तत्कालकृतसुखदुःखाभ्यांनिःशेषकर्मक्षयाद्गुणमयंदेहंजहुरिति
१० ११ ननुयथापतिपुत्रादीनांवस्तुतोब्रह्मत्वेऽपिनतद्भजनान्मोक्षस्तथाबुद्ध्यभावात् एवंकृष्णेऽपिब्रह्मबुद्ध्यभावेनतत्संगतिःकथंमोक्षहेतुरितिशंकते कृष्णंविदुरिति परं
केवलंकांतंकमनीयंविदुःनब्रह्म १२ परिहरतिउक्तमितिअयंभावःजीवेषावृतंब्रह्मत्वंकृष्णस्यतुहृषीकेशत्वादनावृतमतोनतत्रबुद्ध्यपेक्षेति १३ ननुदेहीकथमनावृतस्यादत-

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः १० तमेवपरमात्मानंजारबुद्ध्याऽपिसंगताः जहुर्गुणमयंदेहंस
द्यःप्रक्षीणबंधनाः ११ राजोवाच कृष्णंविदुःपरंकांतंनतुब्रह्मतयामुने गुणप्रवाहोपरमस्तासांगुणधियांकथम् १२ श्रीशुकउवा
च उक्तंपुरस्तादेतत्तेचैद्यःसिद्धिंयथागतः द्विषन्नपिहृषीकेशंकिमुताधोक्षजप्रियाः १३ नृणांनिःश्रेयसार्थायव्यक्तिर्भगवतोनृप अव्ययस्या
प्रमेयस्यनिर्गुणस्यगुणात्मनः १४ कामंक्रोधंभयंस्नेहमैक्यंसौहृदमेवच नित्यंहरौविदधतोयांतितन्मयतांहिते १५ नचैवंविस्मयःकार्योभवताभ
गवत्यजे योगेश्वरेश्वरेकृष्णेयतएतद्विमुच्यते १६ ताद्दृष्ट्वांतिकमायाताभगवान्व्रजयोषितः अवदद्वदतांश्रेष्ठोवाचःपेशैर्विमोहयन् १७ श्री
भगवानुवाच स्वागतंवोमहाभागाःप्रियंकिंकरवाणिवः व्रजस्यानामयंकच्चिद्ब्रूतागमनकारणम् १८ रजन्येषाघोररूपाघोरसत्त्वनिषेविता
प्रतियातव्रजंनेहस्थेयंस्त्रीभिःसुमध्यमाः १९ मातरःपितरःपुत्राभ्रातरःपतयश्चवः विचिन्वंतिह्यपश्यंतोमाकृढ्वंबंधुसाध्वसम् २० दृष्टंवनंकुसु
मितंराकेशकररंजितम् यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् २१ तद्यातमाचिरंगोष्ठंशुश्रूषध्वंपतीन्सतीः क्रंदंतिवत्साबालाश्चतान्पाययतदु
ह्यत २२ अथवामदभिस्नेहाद्भवत्योयंत्रिताशयाः आगताह्युपपन्नंवःप्रीयंतेमयिजंतवः २३ भर्तुःशुश्रूषणंस्त्रीणांपरोधर्मोह्यमायया तद्बंधूनांचक
ल्याण्यःप्रजानांचानुपोषणम् २४ दुःशीलोदुर्भगोवृद्धोजडोरोग्यधनोऽपिवा पतिःस्त्रीभिर्नहातव्योलोकेप्सुभिरपातकी २५ अस्वर्ग्यमयशस्यंचफल्गु
कृच्छ्रंभयावहम् जुगुप्सितंचसर्वत्रऔपपत्यंकुलस्त्रियाः २६

आह नृणामिति गुणात्मनःगुणनियंतुर्भगवतएवंरूपाअभिव्यक्तिःअतोनदोहिंसादृश्यमत्रवक्तुंयुज्यतइति
भावः १४ अतोयथाकथंचित्तदासक्तिर्मुक्तिकारणमित्याह काममिति ऐक्यंसंबंधंसौहृदंभक्तिं १५ नचभगवतोऽयमतिभारइत्याह नचैवमिति यतःश्रीकृष्णादेतत्स्थावरादिकमपिविमुच्य
ते १६ वक्तव्यमाह ताद्दृष्ट्वेति वाचःपेशैर्वाग्विलासैः १७ सर्वाःससंभ्रममागताविलोक्यसभयमिवाह व्रजस्येति १८ लज्जयामंदहसितमालक्ष्याह रजन्येषेति १९ किंचमातरइति विचिन्वं
ति मार्गयंते बंधूनांसाध्वसंकृच्छ्रंमाकृढ्वंमाकुरुतेत्यर्थः २० ईषत्प्रणयकोपेनान्यतोविलोकयंतीःप्रत्याह दृष्टमिति राकेशस्यपूर्णचंद्रस्यकरैरंजितम् यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्यलीलाम-
दगतिस्तयाएजंतःकंपमानास्तरूणांपल्लवास्तैःशोभितं २१ सतीहेसत्यः २२ संरंभकंपितदृष्टीःप्रत्याह अथवेति यंत्रिताशयाःवशीकृतचित्ताःउपपन्नंयुक्तम् प्रीयंतेप्रीताभ
वंति २३ दृष्टादृष्टभयप्रदर्शनेनानिवर्तयति भर्तुरित्यादिश्लोकत्रयेण २४ २५ फल्गुतुच्छम् कृच्छ्रंदुःसंपादकम् औपपत्यंजारसौख्यम् २६ ७ ७

किंच श्रवणादिति २७ २८ चिंताप्राप्तानांस्थितिमाह कृत्वेति मुचः शोकादुद्भवेन श्वसनेन शुष्यंतो बिंबफलसदृशा अधरा येषु मुखेषु तान्यवअवांचिकृत्वा तथा ऽशुष्येनमहीं लिखंत्यः तयागृहीतकज्जलैरश्रुभिः कुचकुंकुमानि क्षालयंत्यः तूष्णींस्थिताः यतः उरुदुःखभरोभारो यासांताः २९ किंच प्रेष्ठमिति किंचित्संरंभेण कोपावेशेन गद्गदागिरोयासांताअब्रुवतस्य संरंभेकारणं प्रेष्ठमित्यादि प्रियतरमिव प्रतिभाषमाणं प्रत्याचक्षाणं ३० नृशंसंक्रूरं दुरवग्रह हे स्वच्छंद तवपादमूलं भक्ताः सेवितवतीः अस्मान्भजस्वमात्यजेति ३१ अपिच यदुक्तम् यत्पत्यपत्येत्यादि त्वयाधर्मविदेति सोपहासमेवमेतदुपदेशानांपदे विषयेत्वय्येवास्तु उपदेशपदत्वेहेतुः ईशइतिविविदिषावाक्येन सर्वोपदेशानामीशपरत्वावगमादितिभावः ईशत्वेहेतुः आत्माकिलभवानिति भोग्यस्यहिसर्वस्य भोक्ताआत्मैवेशइति अतः प्रेष्ठोबंधुश्च भवानेवेति सर्वबंधुषु करणीयं त्वय्येवास्त्वित्यर्थः अथवाधर्मोपदेशानांपदे स्थाने धर्मोपदेष्टरित्वयिसति अस्माकंच धर्मजिज्ञासमानाकंसतीषु त्वयाधर्मविदायदुक्तमेवमेतदस्तु नतुत्वंधर्मोपदेष्टाकिंतु भवानात्मेति अथवा यदुक्तमेतदुपदेशपदेतद्गोचरेपुरुषेअस्तुनाम त्वयितुईशेस्वामिनि एवंकाङ्क्षानेवमित्यर्थः यस्त्वनुभृतां त्वमात्माफलरूपइति यद्वा यदुक्तंपत्यादिशुश्रूषणं धर्मइतिएवमेतत्त्वय्येवास्तु कुतः उपदेशपदेशुश्रूषणीय-

श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयिभावोनुकीर्तनात् नतथासान्निकर्षेण प्रतियाततत्तोगृहान् २७ श्रीशुकउवाच इतिविप्रियमाकर्ण्यगोप्योगोविंदभाषितम् विषण्णाभग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् २८ कृत्वामुखान्यवशुचः श्वसनेनशुष्यद्बिंबाधराणिचरणेनभुवंलिखंत्यः अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुंकुमानितस्थुर्मृजंत्यउरुदुःखभराः स्मतूष्णीम् २९ प्रेष्ठंप्रियतरमिवप्रतिभाषमाणंकृष्णंतदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः नेत्रेविमृज्यरुदितोपहतेस्मकिंचित्संरंभगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ३० गोप्यऊचुः मैवंविभोऽर्हतिभवान्गदितुंनृशंसंसंत्यज्यसर्वविषयांस्तवपादमूलम् भक्ताभजस्वदुरवग्रहमात्यजास्मान्देवोयथादिपुरुषोभजतेमुमुक्षून् ३१ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंगस्त्रीणांस्वधर्मइतिधर्मविदात्वयोक्तम् अस्त्वेवमेतदुपदेशपदेत्वयीशेप्रेष्ठोभवांस्तनुभृतांकिलबंधुरात्मा ३२ कुर्वंतिहित्वयिरतिंकुशलाःस्वआत्मन्नित्यप्रियेपतिसुतादिभिरार्तिदैःकिम् तन्नःप्रसीदपरमेश्वरमास्मछिंद्याआशांभृतांत्वयिचिरादरविंदनेत्र ३३ चित्तंसुखेनभवतापहृतंगृहेषुयन्निर्विशत्युतकरावपिगृह्यकृत्ये पादौपदंनचलतस्तवपादमूलाद्यामःकथंव्रजमथोकरवामकिंवा ३४ सिंचांगनस्त्वदधरामृतपूरकेणहासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् नोचेद्वयंविरहजाग्न्युपयुक्तदेहाध्यानेनयामपदयोःपदवींसखेते ३५ यर्ह्यंबुजाक्षतवपादतलंरमायादत्तक्षणंक्वचिदरण्यजनप्रियस्य अस्प्राक्ष्मतत्प्रभृतिनान्यसमक्षमंगस्थातुंत्वयाभिरमिताबतपारयामः ३६

तेनोपदिश्यमानानांपत्यादीनांपदे अधिष्ठाने कुतः ईशे नहीश्वरमधिष्ठानंविनाकोपिपातिपुत्रादिर्नामेति अन्यत्समानं अलमतिविस्तरेण ३२ एतत्सदाचारेण दृढयंत्यः प्रार्थयंते कुर्वंतीति शास्त्रनिपुणाः तथाचशास्त्रं किंप्रजयाकरिष्यामोयेषान्नोऽयमात्मालोकइति ३३ किंच प्रतियातेति यदुक्तंतदशक्यंत्वय्येवचित्तादीनामपहृतत्वादित्याहुः चित्तमिति यदस्माकंचित्तमेतावंतंकालंसुखेनगृहेषुनिर्विशति तत्त्वयाऽपहृतं करावपियौगृहकृत्येनिर्विशतः तावपित्वयाऽपहृतावित्याहुः पादौपदमपिनचलतः त्वयैवापहृत्वात्मनात्वयेतिवा ३४ अतः अंगहेकृष्ण नः अस्माकंत्वदधरामृतपूरकेण तन्नैवहाससहितेनावलोकेनकलगीतेनच जातोयोहृच्छयाग्निः कामाग्निस्तंसिंच नोचेदयंतावदेकोऽग्निस्त्वद्विरहाज्जनिष्यतेयोऽग्निस्तेनच उपयुक्तदेहाः दग्धशरीराः योगिनइवतेपदवींमतिंकंध्यानेनयाम प्राप्नुयाम ३५ ननुस्वपतीनेवोपगच्छततएवाग्निंसिंचेयुरितिचेत्तत्राहुः यर्हीति रमायालक्ष्म्याः दत्तक्षणंदत्तोत्सवंदत्तावसरंवा तदपिक्वचिदेवनसर्वदा अरण्यजनाः प्रियायस्यतस्यतव अरण्यजनप्रियत्वादरण्येक्वचित् यर्हिअस्प्राक्ष्मस्पृष्टवत्योवयंतत्रचत्वयाभिरमिताः आनंदिताः सत्यः तदारभ्यान्यसमक्षंस्थातुमपिनपारयामः तुच्छास्तेनरोचंतइत्यर्थः ३६

त्स्मादसौभाग्यंत्वानिचित्रमित्याहुः श्रीरिति वक्षसि असापत्न्यंस्थानंलब्ध्वाऽपितुलस्यासपत्न्यासहतवपादांबुजरजःकामयतेस्म भृत्यैःसर्वैर्जुष्टमितिसौभाग्यातिरेकोक्तिः यस्याःस्व-
वीक्षणकृतेश्रीरात्मानंविलोकयतुइत्येतदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांतपोभिःप्रयासःस्यात्तद्रजः तद्वद्वयमपिप्रपन्नाइति ३७ हेवृजिनार्दनदुःखहतः त्वदुपासनेत्वद्भजनएवआशायासांतावयं
वसतीर्गृहान्विसृज्यहित्वायोगिनइवप्राप्ताः तवस्कंदरस्मितविलसितनिरीक्षणेनयः तीव्रःकामः तेनतप्तचित्तानां हेपुरुषरत्नदास्यंदेहि ३८ ननुगृहस्वाम्यंविहायदास्यंकिमितिप्रार्थ्यते
अतआहुः वीक्ष्येति अलकावृतमुखंकंशांतरेरावृतंमुखम् तथाकुंडलयोः श्रीर्ययोस्तेगंडस्थलेयस्मिन् अधरेसुधायस्मिन् नचतवतवमुखंवीक्ष्यदत्ताभयंभुजदंडयुग्मंवक्षश्चश्रिया
एकमेवरमणंरतिजनकंवीक्ष्यदास्यएवभवामेति ३९ ननुजुगुप्सितमौपपत्यमित्युक्तंतत्राहुः कास्त्रीति अंगहेकृष्ण कलानिपदानियस्मिन्तत् आयतंदीर्घंमूर्छितंस्वरालापभेदस्तेनपा

श्रीर्यत्पदांबुजरजश्चकमेतुलस्यालब्ध्वाऽपिवक्षसिपदंकिलभृत्यजुष्टम् यस्याःस्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद्वयंचतवपादरजःप्रपन्नाः ३७ त
न्नःप्रसीदवृजिनार्दनतेऽङ्घ्रिमूलंप्राप्ताविसृज्यवसतीस्त्वदुपासनाशाः त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनांपुरुषभूषणदेहिदास्यम् ३८ वीक्ष्या
लकावृतमुखंतवकुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधंहसितावलोकम् दत्ताभयंचभुजदंडयुगंविलोक्यवक्षःश्रियैकरमणंचभवामदास्यः ३९ कास्त्र्यंगतेकलप
दायतवेणुगीतसंमोहितार्यचरितान्नचलेत्त्रिलोक्याम् त्रैलोक्यसौभगमिदंचनिरीक्ष्यरूपंयद्गोद्विजद्रुममृगाःपुलकान्यबिभ्रन् ४० व्यक्तंभवान्व्रजभया
तिहरोऽभिजातोदेवोयथादिपुरुषःसुरलोकगोप्ता तन्नोनिधेहिकरपंकजमार्तबंधोतप्तस्तनेषुचशिरःसुचकिंकरीणाम् ४१ श्रीशुकउवाच इ
तिविक्लवितंतासांश्रुत्वायोगेश्वरेश्वरः प्रहस्यसदयंगोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ४२ ताभिःसमेताभिरुदारचेष्टितःप्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः उदा
रहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांकइवोडुभिर्वृतः ४३ उपगीयमानउद्गायन्वनिताशतयूथपः मालांबिभ्रद्वैजयंतींव्यचरन्मंडयन्वनम् ४४ नद्याः
पुलिनमाविश्यगोपीभिर्हिमवालुकम् रेमेतत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ४५ बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिंरमयांचकार ४६ एवंभगवतःकृष्णाल्लब्धमानामहात्मनः आत्मानंमेनिरेस्त्रीणांमानि
न्योऽभ्यधिकंभुवि ४७ तासांतत्सौभगमदंवीक्ष्यमानंचकेशवः प्रशमायप्रसादायतत्रैवांतरधीयत ४८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्
कंधेभगवतोबालचरित्रवर्णनंनामएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ श्रीशुकउवाच अंतर्हितेभगवतिसहसैवव्रजांगनाः अतप्यंस्तमचक्षा
णाःकरिण्यइवयूथपम् १

इतरेकलपदामृतमयंवेणुगीतंतेनसंमोहिताकावास्त्री आर्यचरितान्निजधर्मान्नचलेत् यन्मोहिताःपुरुषाअपिचालिताः किंचत्रैलोक्यसौ-
भगमिति यत्यतः अबिभ्रत् आबिभरुः त्वद्द्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापितावन्निजधर्मत्यागोयुक्तः किंपुनस्त्वदनुभवेनेतिभावः ४० व्यक्तंनिश्चितम् ४१ विक्लवितंपारवश्य
प्रलपितम् गोपीररीरमत् रमयामास ४२ प्रियस्येक्षणेनउत्फुल्लानिमुखानियासांताभिः उदारहासश्चद्विजाश्चतेषुकुंदकुसुमवत्दीधितिर्यस्यसः एणांकश्चंद्रः ४३ ४४ ४५ बा
हुप्रसारश्चपरिरंभश्चकरादीनामालभनंस्पर्शश्चनर्मपरिहासश्चनखाग्रपातश्चतैः क्ष्वेल्याक्रीडया अवलोकैश्चहसितैश्च कामंतासामुद्दीपयन्ताः रमयामास ४६ महात्मनो
विमुक्तचित्तात् ४७ तत्सौभगमदमस्वाधीनतां मानंगर्वं केशवः कश्चईशश्चतौवशयतइतितथासः अंतर्धानंगतः ४८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेटीकायामेकोनत्रिंशो
ऽध्यायः २९ त्रिंशेविरहसंतप्तगोपीभिःकृष्णमार्गणम् उन्मत्तवन्नियतंभ्रमंतीभिर्वनेवने १ अचक्षाणाः अपश्यंत्यः १ ५ ५ ५

गत्या च अनुरागस्मिताभ्यां विभ्रमेक्षिताभिः सविलासनिरीक्षणानि तैश्च मनोरमा आलापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमा अन्ये च विलासास्तैः रमापतेर्गत्यादिभिरेतैराक्षिप्तानि आकृष्टानि चित्तानि यासां ताः अत एवास्मिन्नेव आत्मा यासां ताः तस्य विविधाश्चेष्टा जगृहुः तदनुकरणेनाक्रीडन् २ अपि च गतिस्मितेति प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा आविष्टा मूर्तयो यासां ताः अतः कृष्णविहारविभ्रमाः कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडाविलासा यासां ताः अहमेव कृष्ण इति परस्परं निवेदितवत्यः ३ किंच गायन्त्य इति वनाद्वनांतरं गच्छंत्यो विचिक्युरमृगयन् उन्मत्ततुल्यत्वमाह वनस्पतीन् पप्रच्छुः भूतेषु अंतरं मध्ये संतं पुरुषं बहिश्च संतमिति ४ तत्प्रपंचयति नवभिः तत्र महत्त्वादेते पश्येयुरित्याशयाः अश्वत्थादीन् पृच्छंति दृष्ट इति प्रेमहासविलसितैरवलोकनैरस्माकं मनो हृत्वा चोर इव गतो वो युष्माभिः किं दृष्ट इति ५ महांतः स्वपुष्पैः बहूपकारिणश्चेति कुरुबकादीन् पृच्छंति कच्चिदिति हे कुरुबकादयः दर्पहरं स्मितं यस्य सः इतो गतः कच्चिदिति ६ अलिकुलैः सह त्वालां बिभ्रत्तवातिप्रियस्त्वया किं दृष्ट इति ७ गुणातिरेकेऽपि नम्रत्वादिमाः पश्येयुरिति पृच्छंति मालतीति मल्लिके जाति यूथिके वः युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् किं यात इति अत्र मालतीजात्योरवांतरविशेषो द्रष्टव्यः ८ फलादिभिः सर्वप्राणिनां संतर्पकाः एते पश्ये-

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः २ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ३ गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् पप्रच्छुराकाशवदंतरं बहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वनस्पतीन् ४ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः नंदसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ५ कच्चित्कुरुबकाशोकनागपुन्नागचंपकाः रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ६ कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ७ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ८ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ९ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन १० अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः कुलपतेरिह वाति गंधः ११ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनंदति चरन्प्रणयावलोकैः १२

युरिति पृच्छंति चूतेति चूताम्रयोरवांतरजातिभेदः कदंबनीपयोश्च हे चूतादयः येऽन्ये च परार्थभवकाः परार्थमेव भवो जन्म येषां ते यमुनोपकूलाः तस्याः कूले समीपे वर्तमानाः तीर्थवासिन इत्यर्थः ते भवंतः रहितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं कृष्णस्य मार्गं शंसंतु कथयंतु ९ हे क्षितिक्षिते त्वया किं तपः कृतं यात्वं केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवा केशवांघ्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः सा कुतः अंगरुहैः उत्पुलकिता रोमांचिता विभासि शोभसे तत्र विशेषं पृच्छंति अपि किमयमुत्सवः अंघ्रिसंभवः अधुनातनैकदेशांघ्रिस्पर्शसंभूतः यद्वा नैतावत् किंतु उरुक्रमविक्रमात्पूर्वमेव त्रिविक्रमस्य पदा सर्वाक्रमणात् आहो अथवा नैतावदेव अपि तु ततोऽपि पूर्वं वराहस्य वपुषः परिरंभणेनेति अतस्त्वया नूनं दृष्टस्तं दर्शयेति १० हरिण्याः दृष्टिप्रत्यासत्त्या कृष्णादर्शनं संभाव्याहुः अपीति हे सखि एणपत्नि अपि किं उपगतः समीपे गतः गात्रैः सुंदरैः सुखवान्ह्लादिभिः प्रियया सहेति यदुक्तं तत् द्योतकं कांतायाः अंगतः कृत कुचकुंकुमेन रंजितायाः कुंदकुसुमस्रजो गंधः कुलपतेः श्रीकृष्णस्य वाति आगच्छति ११ फलभारेण नतान् कृष्णं दृष्ट्वा प्रणता इति मत्वा प्रियया सह तस्य गतिविलासं संभावयंत्यः पृच्छंति बाहुमिति तुलसिकाया अलिकुलैरतस्तदामोदमदांधैरन्वीयमानः गम्यमानः इह चरन्निति १२

काश्चिदाहुः हेसख्यइमालताः कृष्णेनसंगतानूनमतइमाः एच्छत ननुस्वपतिसंगतोतत्संगतिर्दुर्घटानवनस्पतेः पत्युर्बाहुनाश्लिष्टाअपि अहोभाग्यंनूनंतन्नखैः स्पृष्टाः यतः उत्पुल
कानिबिभ्रतिनहिस्वपतिसंगतावीदृक्पुलकसंभवइतिभावः १३ उन्मत्तवत् पप्रच्छुरित्येतत् प्रपंचितम् इदानींरमापतेः ताःस्ताश्चेष्टाजगृहुः तदात्मिकाइति यदुक्तंतत्प्रपंचयति इतीति
उन्मत्तवचोगोप्यः उन्मत्तवचसश्चतागोप्यश्च कृष्णान्वेषणेनकातराअतिविह्वला अनुचक्रुः अनुकृतवत्यः १४ कस्याश्चिदित्यादिभिश्चतुर्भिरनुकरणंप्रपंच्यते ततश्चतुर्भिस्तन्मय-
त्वंपुनरेकेनानुकरणमितिविवेकः पूतनायंत्याः पूतनावदाचरंत्याः कृष्णवदाचरंतीस्तनमपिबत् तोकायित्वातोकवदात्मानंकृत्वा १५ दैत्यायित्वादैत्यवदात्मानंकृत्वाएका कृष्णार्भ
भावनांकृष्णस्यार्भबाल्यंभावयतियातामन्याजहार १६ १७ दूरगाद्दूरेवर्तमानागाः यद्वत् यथाकृष्णस्तथाह्वयंतंकृष्णमनुवर्ततीमनुवर्तमानां अनुकुर्वतीमितिवापाठः १८ १९ य

एच्छतेमालतावाहूनप्याश्लिष्टावनस्पतेः नूनंतत्करजस्पृष्टाबिभ्रत्युत्पुलकान्यहो १३ इत्युन्मत्तवचोगोप्यःकृष्णान्वेषणकातराः लीलाभगवत
स्तास्ताह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः १४ कस्याश्चित्पूतनायंत्याःकृष्णायंत्यपिबत्स्तनम् तोकायित्वारुदत्यन्यापदाहन्शकटायतीम् १५ दैत्यायित्वाजहारा
न्यामेकाकृष्णार्भभावनाम् रिंगयामासकाप्यंघ्रीकर्षंतीघोषनिस्वनैः १६ कृष्णरामायितेद्वेतुगोपायंत्यश्चकाश्चन वत्सायतींहंतिचान्यातत्रैकातुबका
यतीम् १७ आहूयदूरगायद्वत्कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् वेणुंक्वणंतींक्रीडंतीमन्याःशंसंतिसाध्विति १८ कस्यांचित्स्वभुजंन्यस्यचलंत्याहापरानुकृ
ष्णोहंपश्यतगतिंललितामितितन्मनाः १९ माभैष्टवातवर्षाभ्यांतत्त्राणंविहितंमया इत्युक्त्वैकेनहस्तेनयतंत्युन्निदधेंऽबरम् २० आरुह्यैकापदा-
क्रम्यशिरस्याहापरांनृप दुष्टाहेगच्छजातोऽहंखलानांननुदंडधृक् २१ तत्रैकोवाचहेगोपादावाग्निंपश्यतोल्बणम् चक्षूंष्याश्वपिदध्वंवोविधास्ये
क्षेममंजसा २२ बद्धान्ययास्रजाकाचित्तन्वीतत्रउलूखले भीतासुदृक्पिधायास्यंभेजेभीतिविडंबनम् २३ एवंकृष्णंपृच्छमानावृंदावनलतास्तरू
न् व्यचक्षतवनोद्देशेपदानिपरमात्मनः २४ पदानिव्यक्तमेतानिनंदसूनोर्महात्मनः लक्ष्यंतेहिध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः २५ तैस्तैःपदैस्त-
त्पदवीमन्विच्छंत्योऽग्रतोबलाः वध्वाःपदैःसुपृक्तानिविलोक्यार्ताःसमब्रुवन् २६ कस्याःपदानिचैतानियातायानंदसूनुना अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाःकरे
णोःकरिणायथा २७ अनयाराधितोनूनंभगवान्हरिरीश्वरः यन्नोविहाययगोविंदःप्रीतोयामनयद्रहः २८ धन्याअहोअमीआल्योगोविंदांघ्र्यब्ज
रेणवः यान्ब्रह्मेशोरमादेवीदधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये २९ तस्याअमूनिनःक्षोभंकुर्वंत्युच्चैःपदानियत् यैकाऽपहृत्यगोपीनांरहोभुंक्तेऽच्युताधरम् ३०
नलक्ष्यंतेपदान्यत्रतस्यानूनंतृणांकुरैः खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्येप्रेयसींप्रियः ३१

तंतीप्रयत्नंकुर्वंती अंबरमुत्तरीयंवस्त्रमुन्निदधेऊर्ध्वं-
धृतवती २० २१ अपिदध्वंनिमीलयत २२ सुदृक् सुनयनमास्यंपिधायसुदृक्वरासीतिवा भीतिविडंबनंभयानुकरणम् २३ एवंपुनरपिवृंदावनेलतास्तरूं-
श्चकृष्णंपृच्छंत्योवनोद्देशेवनप्रदेशेव्यचक्षत अपश्यन् २४ २५ सुपृक्तानिसंमिश्राणि २६ तेन अंसेन्यस्तः प्रकोष्ठोयस्याःकरेणोः हस्तिन्याः २७ रहः एकांतस्थानम्
२८ हेआल्यः सख्यः अहोधन्या अतिपुण्यागोविंदांघ्र्यब्जरेणवः तत्रहेतुः यानिति अस्माभिरप्येतद्रेणवभिषेकेणतयैवकृष्णः प्राप्तुंशक्यतइतिभावः २९ अन्याआहुः त
स्याइति गोपीनांसर्वस्वम् अयंभावः भवेदेवंयादितस्याः पदानिसंपृक्तानिनभवेयुः तानितुनोदुःखंकुर्वंतीति ३० तदसंपृक्तान् केवलंकृष्णपादरेणून्नेवन्निचिन्वंत्यः तान्
दृष्ट्वापुनरत्यंतंसमतप्यन् तदाह श्लोकत्रयेण नलक्ष्यंतइति खिद्यतीसुजातेसुकुमारेअंघ्रितलेयस्यास्तामुन्निन्येस्कंधमारोपितवान् ३१ ॥ ॥

प्रपदाभ्यामाक्रमणंक्षोणीमर्दनंययोः अतएवासकलेपदेपश्यतेति ३२ तस्याःकृष्णजान्वंतउपविशायाः चिन्हंदृष्ट्वाहुः केशप्रसाधनमिति कांतामधिकृत्यतानिप्रसूनानिचूडयताचूडाः
नुकारेणवभ्रताध्रुवमुपविष्टं ३३ रेमेइत्यादिशुकोक्तिः आत्मरतः स्वतस्तुष्टः आत्मारामः स्वक्रीडः अखंडितःस्त्रीविभ्रमैरनाकृष्टोऽपि तथाचेत्किमितिरेमे अतआह कामिनामिति ३४
३५ स्त्रीणांदुरात्मतामाह साचेतिद्वाभ्याम् कामोयानमागमनसाधनंयासांतागोपीः हित्वामांभजतइति हेतोरात्मानंवरिष्ठंमेनेइति ३६ ३७ कामिनांदैन्यंदर्शयति एवमुक्तइतिअखंडितत्व
माह ततश्चेति तस्यांस्कंधारोहोद्यतायामंतर्हितइत्यर्थः ३८ अनुतापमाह हानाथेति ३९ आन्विच्छंत्योमृगयमाणाः अविदूरतःसमीपे ४० ४१ ततस्तयाऽपिसहिताः कृष्णान्वेषणायवन
मविशन् ततोहरेरन्वेषणान्निवृत्ताः ४२ एवंतमप्राप्ताअपिस्वयंहान्नैवस्मृतवत्यः तदात्मिकाः सएवात्मायासांताः तन्मय्यइत्यर्थः ४३ किंतुपूर्वंयत्रश्रीकृष्णेनसंगतिरासीत्तदेवकालिंद्याःपुलि
नमागत्यकृष्णंभावयंति ध्यायंतीतितनयाताः कृष्णस्यागमनंकांक्षितंयासांताः मिलिताःसत्यः कृष्णमेवजगुरिति ४४ इतिदशमेटीकायांत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० एकत्रिंशेनिराशास्ताः

अत्रप्रसूनावचयःप्रियार्थेप्रेयसाकृतः प्रपदाक्रमणेएतेपश्यतासकलेपदे ३२ केशप्रसाधनंत्वत्रकामिन्याःकामिनाकृतम् तानिचूडयताकांतामुपवि
ष्टमिहध्रुवम् ३३ रेमेतयाचात्मरतआत्मारामोऽप्यखंडितः कामिनांदर्शयन्दैन्यंस्त्रीणांचैवदुरात्मताम् ३४ इत्येवंदर्शयंत्यस्ताश्चेरुर्गोप्योविचेतसः
यांगोपीमनयत्कृष्णोविहायान्याःस्त्रियोवने ३५ साचमेनेतदात्मानंवरिष्ठंसर्वयोषिताम् हित्वागोपीःकामयानामामसौभजतेप्रियः ३६ ततोगत्वा
वनोद्देशंदृप्ताकेशवमब्रवीत् नपारयेऽहंचलितुंनयमांयत्रतेमनः ३७ एवमुक्तःप्रियामाहस्कंधमारुह्यतामिति ततश्चांतर्दधेकृष्णःसावधूरन्वतप्यत ३८
हानाथरमणप्रेष्ठक्वासिक्वासिमहाभुज दास्यास्तेकृपणायामेसखेदर्शयसन्निधिम् ३९ श्रीशुकउवाच अन्विच्छंत्योभगवतोमार्गंगोप्यो
विदूरतः ददृशुःप्रियविश्लेषमोहितांदुःखितांसखीम् ४० तयाकथितमाकर्ण्यमानप्राप्तिंचमाधवात् अवमानंचदौरात्म्याद्विस्मयंपरमंययुः ४१ त
तोविशन्वनंचंद्रज्योत्स्नायावद्विभाव्यते तमःप्रविष्टमालक्ष्यततोनिववृतुःस्त्रियः ४२ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेवगायं-
त्योनात्मागाराणिसस्मरुः ४३ पुनःपुलिनमागत्यकालिंद्याःकृष्णभावनाः समवेताजगुःकृष्णंतदागमनकांक्षिताः ४४ इतिश्रीभा०द०रासक्री
डायांत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० गोप्यऊचुः जयतितेऽधिकंजन्मनाव्रजःश्रयतइंदिराशश्वदत्रहि दयितदृश्यतांदिक्षुतावकास्त्वयिधृतासव
स्त्वांविचिन्वते १ शरदुदाशयेसाधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषादृशा सुरतनाथतेऽसुल्कदासिकावरदनिघ्नतोनेहकिंवधः २

पुनःपुलिनमागताः कृष्णमे
वानुगायंत्यः प्रार्थयंतेतदागमम् १ जयतीति हेदयिततेजन्मनाव्रजः अधिकंयथाभवतितथाजयति उत्कर्षेणवर्तते यस्मात् त्वमत्रजातस्तस्मादिंदिरालक्ष्मीः अत्रहिश्रयते व्रज-
मलंकृत्यवर्तते एवंव्रजेसर्वस्मिन्मोदमाने अत्रतावकास्त्वदीयागोपीजनास्त्वयिस्वदर्थमेवकथंचित्धृताअसवोयैस्तेत्वांविचिन्वते अतस्त्वयादृश्यतांप्रत्यक्षीभूयतामिति यद्वा अ
स्माभिर्भवान्दृश्यताम् यद्वा एवंत्वयादृश्यतामेतेविचिन्वंतइति १ अत्रस्वतंत्राणांबहूनांवक्तृत्वादपराहुरितिसर्वश्लोकेष्ववतारणा अथापिसंगतिरुच्यते तत्राविचिन्वंतुमम
किमितिचेत्तत्राहुः शरदिति शरदुदाशयेशरत्कालीनेसरसिसाधुजातंसम्यक्जातंयत्सरसिजंविकसितंपद्मं तस्यउदरंगर्भंयाश्रीस्तांमुष्णातिहरतीति तयातयादृशानेत्रेण हेसु
रतनाथ संभोगपतेवरद अभीष्टप्रद असुल्कदासिका अमूल्यदासीः निघ्नतोमारयतस्तेतवत्वयाक्रियमाणइहलोकेऽयंवधोनभवतिकिं शस्त्रेणैववधोवधःकिंदृशावधोनभव-
ति किंतुभवत्येव अतस्त्वदर्शनःप्रदत्तप्राणप्रत्यर्पणायत्वयादृश्यतामिति यथासंभवंसर्वत्रवाक्यशेषः २

किंच बहुभ्यो मृत्युभ्यः कृपयारक्षित्वा किमितीदानीं दृशामन्मथं प्रेष्य घातयसीत्याहुः विषेति हे ऋषभ श्रेष्ठ विषमयाज्जलाद्यो व्ययोनाशस्तस्मात्तथा व्यालराक्षसात् अघासुरात् वर्षा न् मारुतात् वैद्युतानलात् अशनिपातात् वृषोरिष्टः तस्मान्मयात्मजात् व्योमात् विश्वतः अन्यस्मादपि सर्वतो भयाच्च कालियदमनादिनारक्षिताः किमिदानीमुपेक्षस इति भावः ३ अ पि च विश्वपालनाया वतीर्णस्य तव भक्तोपेक्षात्यंतमनुचितेत्याशयेनाहुः नखल्विति हे सखे भवान् खलु निश्चितं यशोदासुतो न भवति किंतु सर्वप्राणिनां बुद्धिसाक्षी ननु स किं दृश्यो भ वति तत्राहुः विखनसा ब्रह्मणा विश्वपालनाय प्रार्थितः सन् सात्वतां कुले उदेयिवान् उदितइति ४ तस्मात्त्वद्भक्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टयं संपादयेत्याहुः विरचिताभयमित्या दिचतुर्भिः हे वृष्णिधुर्य संसृतेर्भयात्ते चरणमीयुषां शरणं प्राप्तानां प्राणिनां विरचितं दत्तमभयं येन तत्तथा हे कांत कामदं वरदं तथा श्रियः करं गृह्णातीति तथा तत् भवत्करसरोरुहम् नः शिरसि धेहि ५ हे व्रजजनार्तिहन् हे वीर निजजनानां यः स्मयो गर्वस्तस्य ध्वंसनं नाशकं स्मितं यस्य तथाभूत हे सखे भवत्किंकरीर्नः अस्मान् भज आश्रय स्मेतिनिश्चितम् प्रथमं ता वज्जलरुहाननं चारु योषितां नो दर्शय ६ अविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापकर्शनं पापहंतृ तृणाचरान् पशून्यदनुगच्छति कृपयेतितथा सौभाग्येन श्रियो निकेतनम् वीर्यातिरे-

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषमयात्मजाद्विश्वतोभयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ३ नखलु गोपिकानंदनो भवा नखिलदेहिनामंतरात्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सखउदेयिवान्सात्वतां कुले ४ विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भ यात् करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ५ व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंक रीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ६ प्रणतदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् फणिफणार्पितं ते पदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृंधि हृच्छयम् ७ मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ८ तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः ९ प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यान मंगलम् रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयंति हि १०

केण फणिनः फणास्वर्पितं ते पदांबुजं नः कुचेषु कृणु कुरु किमर्थम् हृच्छयं कामं कृंधि छिंधि ७ हे पुष्करेक्षण तवैव मधुरया गिरा वल्गूनि वाक्यानि यस्यां तया बुधानां मनोज्ञया हृद्यया गंभीरयेत्यर्थः मुह्यतीः इमाः नो विधिकरीः किंकरीः अधरसीधुना आप्यायस्व संजीवयेति ८ किंच अस्माकं त्वद्विरहे प्राणसमेच मरणं किंतु त्वत्कथामृतं पाययद्भिः कृतार्थैरिति निर्वाचितमित्याहुः तवेति कथैवामृतं अत्र हेतुः तप्तजीवनं प्रसिद्धामृताद्उत्कर्षमाहुः कविभिः ब्रह्मविद्भिर् पीडितं स्तुतं देवभोग्यं त्वमृतं तैस्तुच्छीकृतं किंच कल्मषापहं काम कर्मनिरसनं तत्त्वमृतं न तद्भूतम् किंच श्रवणमंगलं श्रवणमात्रेण मंगलप्रदम् तत्त्वनुष्ठानापेक्षं किंच श्रीम त्सुशांतं तत्तु मादकम् एवंभूतं त्वत्कथामृतमाततं यथा भवति तथा ये भुवि गृणंति निरूपयंति ते जना भूरिदाः बहुदातारः जीवितं ददतीत्यर्थः यद्वा एवंभूतं त्वत्कथामृतं ये भुवि गृणं ति ते भूरिदाः पूर्वजन्मसु बहु दत्तवंतः सुकृतिन इत्यर्थः एतदुक्तं भवति ये केवलं कथामृतं गृणंति ते पि तावदति धन्याः किं पुनः ये त्वां पश्यंति अतः प्रार्थयामहे त्वया दृश्यतामिति ९ ननु मत्कथाश्रवणेनैव निर्वृता भवत्यः तत्किं मद्दर्शनेन त्वद्विलाससंक्षुभितचित्ता वयं तत्रापि शांतिं न विंदाम इत्याहुः प्रहसितमिति हे प्रिय कुहक कपट संविदः संकेतनर्माणि १०

किंच त्वयि वयमिति प्रेमार्द्रचित्ताः त्वं पुनरस्मासु केनहेतुनाकपटमाचरसीत्याहुः श्लोकद्वयेन चलसीति हे नाथ हे कांत यत् यदा व्रजाच्चलसि पशून् चारयन् तदा तत् नलिनसुंदरं कोमलं ते पदं शिलैः कणिशैः तृणैरंकुरैश्च सीदति क्लिश्येदिति नो मनः कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोति एवंभूतास्त्वद्दुःखशंकितचित्ता वयम् ११ त्वं तु दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुंतलैरावृतं घनरजस्वलं गोरजश्छुरितं वनरुहाननं नमालिमालाकुलपरागच्छुरितपद्मतुल्यमाननं बिभ्रत् तच्च मुहुर्मुहुर्दर्शयन्नो मनसि केवलं स्मरं यच्छसि अर्पयसि नतु संगं ददासीति कपट इति भावः १२ अतोऽधुना कपटं विहाय एवं कुर्विति प्रार्थयंति श्लोकद्वयेन प्रणतकामदमिति हे आधिहन् हे रमण पद्मजेनार्चितं आपदि ध्येयं ध्यानमात्रेणापन्निवर्तकम् शंतमं च सेवासमयेऽपि सुखतमं ते चरणपंकजं कामतापशांतये नः स्तनेषु अर्पयेति १३ अपिच हे वीर ते अधरामृतं नो वितर देहि स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुंबितमिति नादामृतवासितमिति भावः इतररागविस्मारणं नृणामितरेषु सार्वभौमादिसुखेषु रागमिच्छां विस्मारयतीति विलापयतीति तथा तत् १४ किंच क्षणमपि त्वददर्शने दुःखं दर्शने च सुखं दृष्ट्वा सर्वसंगपरित्यागेन यतय इव वयं त्वामुपागताः त्वं तु कथमस्मान् त्यक्तुमुत्सहसे इति सकरु

चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुंदरं नाथ ते पदम् शिलतृणांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांत गच्छति ११ दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि १२ प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडनं ध्येयमापदि चरणपंकजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् १३ सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुंबितम् इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् १४ अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् कुटिलकुंतलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् १५ पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि १६ रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः १७ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलम् त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् १८

पामूचुः अटतीति द्वयेन यद्

दा भवान् काननं वृंदावनं प्रति अटति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवति एवमदर्शने दुःखमुक्तम् पुनश्च कथंचिद्दिनांते तव श्रीमन्मुखमुदीक्षमाणानां तेषां दृशां पक्ष्मकृत् ब्रह्मा जडो मंद एव निमेषमात्रमपि अंतरमसह्यमिति दर्शने सुखमुक्तं १५ तस्मात् हे अच्युत पतीन् सुतान् अन्वयान् तत्संबंधिनः भ्रातॄन् बांधवांश्चातिविलंघ्य तव समीपमागताः वयं कथंभूतस्य गतिविदः अस्मदागमनं जानतः गीतगतिर्वा जानतः गतिविदो वयं वा तवोद्गीतेनोच्चैर्गीतेन मोहिताः हे कितव शठ एवंभूता योषितः निशि स्वयमागतास्त्वामृते कस्त्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः १६ अतस्त्वया त्यक्तानामस्माकं प्राक्तनत्वद्दर्शननिदानहृद्रोगस्य त्वत्संगत्यैव चिकित्सां कुर्वित्याशयेनाहुः द्वयेन रहसीति श्रियो धाम ते बृहद्विशालमुरश्च वीक्ष्य अतिस्पृहा भवति तया च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति १७ तव च व्यक्तिरभिव्यक्तिर्व्रजवनौकसां सर्वेषामविशेषेण वृजिनहंत्री दुःखनिरसनीति विश्वमंगलं सर्वमंगलरूपा च अतस्त्वत्स्पृहारूढमनसां नः मनाक् ईषत् किमपि त्यज मुंच कार्पण्यमकुर्वन्देहीत्यर्थः किं तत् स्वजनहृद्रोगाणां यदाति गोप्यं निषूदनं निवर्तकमौषधं तत्त्वमेव वेत्सीति गूढाभिप्रायम् १८

आतिप्रेमधर्षिताः रुदंत्य आहुः यदिति हे प्रिय यत्ते तव सुकुमारं पदांबुजं कठिनेषु कुचेषु संमर्दनशंकिताः शनैर्दधीमहि धारयेम वयम् त्वं तु तेनाटवीमटसि नयसीति पाठे पशून्वा को-
चिद्यां वा आत्मानमेव वा नयसि प्रापयसि तत् ततः तत्पदांबुजं वा कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किंस्वित्किं न व्यथते कथं तु नाम न व्यथेतेति भवानेवायुर्जीवनं यासां तासां नो-
धीर्भ्रमति मुह्यतीति १९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ३१ द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरिः तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सांत्वयामास-
मानयत् १ स्वप्रेमामृतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः सदयं नंदयन्नु गोपीरुद्भूतो नंदनंदनः २ इति गोप्य इति इति एवंप्रभृति चित्रधा अनेकधा सुस्वरमुच्चैः कृष्णदर्शनेलालसा इति
स्पृहायासां ताः १ साक्षान्मन्मथमन्मथः जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनस्युद्भूतः कामः साक्षात्तस्यापि मोहक इत्यर्थः २ तन्वः करचरणादयः ३ ४ अंजलिना संहतहस्तद्वयेन ५
भ्रुकुटीं भ्रुवमाबध्य कुटिलीकृत्य प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा दष्टाधरोष्ठा कटाः कटाक्षास्तैर्य आक्षेपाः परिभवास्तैस्ताडयंतीवैक्षत ६ अनिमिषंतीभ्यामनि-

यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९
इति श्रीभाग॰ दशमस्कंधे गोपीकृत कृष्णस्तुतिर्नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ श्रीशुक उवाच इति गोप्यः प्रगायंत्यः प्रलपंत्यश्च चित्रधा रु-
रुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः १ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखांबुजः पीतांबरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः २ तं विलोक्यागतं
प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ३ काचित्कराबुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चंदन-
भूषितम् ४ काचिदंजलिनागृण्हात्तन्वी तांबूलचर्वितम् एका तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ५ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला घ्नं-
तीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ६ अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखांबुजम् आपीतमपि नातृप्यत्संतस्तच्चरणं यथा ७ तं काचिन्नेत्ररं-
ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ८ सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य
यथा जनाः ९ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा १० ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य पु-
लिनं विभुः विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यनिलषट्पदम् ११ शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवम् कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम्
१२ तद्दर्शनाल्हादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३ मीलंतीभ्यामापीतमपि स-

म्यक् दृष्टमपि पुनःपुनः जुषाणा नातृप्यत् ७ हृदिकृत्य हृदयं नीत्वा इत्यर्थः ८ प्राज्ञमीश्वरं प्राप्य यथा मुमुक्षवो जनाः यद्वा प्राज्ञं सौषुप्तं प्राप्य यथा विश्वतैजसावस्था जीवाः ९ पुरुषः प-
रमात्मा शक्तिभिः सत्वादिभिर्यथा यद्वा उपासकः पुरुषो ज्ञानबलवीर्यादिभिः यद्वा पुरुषोऽनुशायी प्रकृत्याद्युपाधिभिर्वृतो यथाधिकं विरोचते तद्वत् १० विकसत्कुंदमंदारैः सुरभिः
यो ऽनिलः तस्मात् षट्पदा यस्मिन् तत् ११ शरच्चंद्रांशूनां संदोहैः समूहैर्ध्वस्तं दोषातमः रात्रिगतं तमो यस्मिन् तत् अतः शिवं सुखकरं हस्ततरूपैस्तरलैस्तरंगैराचिता आस्तृता-
कोमला वालुका यस्मिन् एवंभूतं पुलिनं ताः समादाय निर्विश्य ताभिर्वृतोऽधिकं व्यरोचतेति पूर्वेणान्वयः १२ ताश्च मनोरथानामंतं ययुः पूर्णकामा बभूवुः श्रुतयो यथेति अय-
मर्थः यथा कर्मकांडे श्रुतयः परमेश्वरमपश्यंत्यस्तत्कामानुबंधैरपूर्णा इव भवंति ज्ञानकांडे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा तदाल्हादपूर्णाः कामानुबंधं जहति तद्वदिति आप्तकामा अपि प्रेम्णात
मभजन्नित्याह स्वैरिति अचीक्लृपन् रचयामासुः आत्मबंधवे अंतर्यामिणे १३

गोपीसभागतस्ताभिः संमानितः सन् चकास शुशुभे त्रैलोक्ये यालक्ष्मीः शोभातस्याः एकमेव पदं स्थानं तद्वपुर्दधत् दर्शयन् १४ सहासलीलेक्षणेनविभ्रमो विलासोयस्यांतयाभ्रु
वा उपलक्षितः संस्पर्शेन संमर्दनेन १५ तत्रभगवतोऽकृतज्ञतां तद्वचनेनैवापादयितुकामाः गूढाभिप्रायालोकवृत्तांतमिवपृच्छंति भजतइति भजतः प्रीणयतः अनुअनंतरं केचित्त
द्भजनानुसारेणभजंति केचिदेतद्विपर्ययंयथाभवतितथा तद्भजनानपेक्षमभजतोपि भजंति अन्येतुनोभयानिति १६ विदिताभिप्रायउत्तरमाह मिथइति हेसख्यः उपकारप्र
त्युपकारतयायेमिथोभजंति तेअन्यंनभजंति किंतुआत्मानमेव कुतः हियस्मात् स्वार्थएवैकांतः उद्यमोयेषांते तत्रचनसौहृदं अतोनसुखंनचधर्मोदृष्टोद्देशात् गोमहिष्यादिष्व
जनवदित्यर्थः १७ येत्वभजतोभजंतितेद्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च तत्रतुयथाक्रमं धर्मकामौभवतइत्याह भजंत्यभजतइति १८ तृतीयप्रश्नोत्तरं भजतोऽपीति अयमर्थः तेतु
चतुर्विधाः एके आत्मारामाः अपरागदृशः केचिदाप्तकामाः प्रियदर्शनेऽपिपूर्णकामत्वेनभोगेच्छारहिताः अन्येकृतघ्नामूढाः अन्येतुगुरुद्रुहः अतिकठिनाः सपितायस्तपोषकइति
न्यायादुपकर्तागुरुतुल्यस्तस्मैद्रुह्यंतिइतितथाते १९ अत्रचरमकोटिगतमात्मानंमत्वा आक्षिसंकोचैः परस्परंगूढस्मितसुखीस्ताः दृष्ट्वा आह नाहंत्वितिहेसख्यः अहंतेषांमध्ये-

तत्रोपविष्टोभगवान् सईश्वरोयोगेश्वरांतर्हृदिकल्पितासनः चकासगोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदंवपुर्दधत् १४ सभाजयि-
त्वातमनंगदीपनंसहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्यईषत्कुपिताबभाषिरे १५ गोप्यऊचुः भज
तोऽनुभजंत्येकएकएतद्विपर्ययम् नोभयांश्चभजंत्येकएतन्नोब्रूहिसाधुभोः १६ श्रीभगवानुवाच मिथोभजंतियेसख्यः स्वार्थैकांतोद्य
माहिते नतत्रसौहृदंधर्मः स्वार्थार्थंतद्धिनान्यथा १७ भजंत्यभजतोयेवैकरुणाः पितरोयथा धर्मोनिरपवादोऽत्रसौहृदंचसुमध्यमाः १८
भजतोऽपिनवैकेचित् भजंत्यभजतः कुतः आत्मारामाह्याप्तकामा अकृतज्ञागुरुद्रुहः १९ नाहंतुसख्योभजतोऽपिजंतून् भजाम्यमीषामनुवृ
त्तिवृत्तये यथाऽधनोलब्धधनेविनष्टेतच्चिंतयाऽन्यन्निभृतोनवेद २० एवंमदर्थोज्झितलोकवेदस्वानांहिवोमय्यनुवृत्तयेऽबलाः मयापरोक्षं
भजतातिरोहितंमाऽसूयितुंमार्हथतत्प्रियंप्रियाः २१ नपारयेऽहंनिरवद्यसंयुजांस्वसाधुकृत्यंविबुधायुषापिवः यामाभजन्दुर्जरगेहशृं
खलाः संवृश्च्यतद्वःप्रतियातुसाधुना २२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

नकोऽपि किंतुपरमकारुणिकः परमसुहृच्च कथं अमीषांभजतामनुवृत्तिवृत्तयेनिरंतरध्यानप्रवृत्त्यर्थंतान् नभजामि एतत्सदृष्टांतमाह यथेति तस्यधनस्यैवचिंतया
निभृतः पूर्णोव्याप्तइतियावत् अन्यत् क्षुत्पिपासाद्यपिनवेद २० एवंमदर्थोज्झितलोकवेदस्वानाम् मदर्थेउज्झितः लोकः युक्तायुक्ताप्रतीक्षणात् वेदश्च धर्माधर्माप्रती
क्षणात् स्वाज्ञातयश्च स्नेहत्यागात् याभिस्तासांवोयुष्माकंपरोक्षमदर्शनंयथाभवतितथाभजता युष्मत्प्रेमालापान् शृण्वतैवतिरोहितमंतर्धानेनास्थितम् तत्तस्मात् हे-
अबलाः हेप्रियाः मामामसूयितुंदोषारोपेणद्रष्टुंयूयंमाऽर्हथ नयोग्याःस्थ २१ आस्तामिदं परमार्थंतुशृणुतेत्याह नेति निरवद्या संयुक्संयोगोयासांतासांवः विबुधा
नामायुषाऽपि चिरकालेनाऽपि स्वीयंसाधुकृत्यंप्रत्युपकारंकर्तुं नपारयेन शक्नोमि कथंभूतानां याभवंत्योदुर्जराः अजरायागेहशृंखलास्ताः संवृश्च्यनिःशेषंछित्वा मामाम
भजन् तासाम् मच्चित्तंतुबहुषुप्रेमयुक्तं नयाऽनैवमेकानिष्ठं तस्माद्वोयुष्माकमेवसाधुनासाधुकृत्येन तद्युष्मत्साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतंभवतु युष्मत्सौशील्येनैवममानृ-
ण्यम् नतुमत्कृतप्रत्युपकारेणेत्यर्थः २२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

मयात्रिंशेततोगोपीमंडलीमध्यगोहरिः प्रियास्तास्समयामासन्हृदिनीवनकेलिभिः १ तत्तदाअंगहेराजन् यद्वा तस्य भगवतोंऽगेनवपुषाकरचरणाद्यवयवैर्वा उपचिताः समृद्धाः आशिषः यासांताः १ रासक्रीडारासोनाम बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषः तांक्रीडाम् अन्योऽन्यमाबद्धाः संग्रथिताबाहवोयैस्तैः सह २ तत्साहित्यमभिनयेन दर्शयति रासोत्सवइत्यक्षरचतुष्टयाधिकेन सार्द्धेन तासांमंडलरूपेणावस्थितानांद्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनतेनैवकंठेगृहीतानामुपभयत आलिंगितानां कथंभूतेनयंसर्वाःस्त्रियः स्वनिकटमामेवाश्लिष्टवानितिमन्येरन् तेन एतदर्थंद्वयोर्द्वयोर्मध्येप्रविष्टेनेत्यर्थः नन्वेकस्यकथंतथाप्रवेशः सर्वसन्निहितत्वेवाकुतः स्वैकनिकटत्वाभिमानस्तासामित्यतउक्तंयोगेश्वरेणेति अचिंत्यशक्तिनेत्यर्थः ३ तावत्तत्क्षणमेव औत्सुक्यव्याप्तमनसांसस्त्रीकाणांदेवानांविमानशतैःसंकुलंसंकीर्णंनभोबभूव ४ तत्तस्य भगवतःश्रीकृष्णस्यअमलंनिर्मलंयशः जगुरिति ५ सप्रियाणांकृष्णसहितानांतुमुलःसंकीर्णः ६ महामरकतोनीलमणिरिवहैमानांमणीनांमध्येमध्येताभिः स्वर्णवर्णाभिराश्लिष्टाभिः सुशुभे गोपी

श्रीशुकउ० इत्थंभगवतोगोप्यःश्रुत्वावाचःसुपेशलाः जहुर्विरहजंतापंतदंगोपचिताशिषः १ तत्रारभतगोविंदोरासक्रीडामनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितःप्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः २ रासोत्सवःसंप्रवृत्तोगोपीमंडलमंडितः योगेश्वरेणकृष्णेनतासांमध्येद्वयोर्द्वयोः प्रविष्टेनगृहीतानांकंठेस्वनिकटंस्त्रियः ३ यंमन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलं दिवौकसांसदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ४ ततोदुंदुभयोनेदुर्निपेतुःपुष्पवृष्टयः जगुर्गंधर्वपतयःसस्त्रीकास्तद्यशोमलम् ५ वलयानांनूपुराणांकिंकिणीनांचयोषिताम् सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलोरासमंडले ६ तत्रातिशुशुभेताभिर्भगवान्देवकीसुतः मध्येमणीनांहैमानांमहामरकतोयथा ७ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिःसस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैःकुंडलैर्गंडलोलैः स्विद्यन्मुख्यःकबररशनाग्रंथयःकृष्णवध्वोगायंत्यस्तंतडितइवतामेघचक्रेविरेजुः ८ उच्चैर्जगुर्नृत्यमानारक्तकंठ्योरतिप्रियाः कृष्णाभिमर्शमुदितायद्गीतेनेदमावृतम् ९ काचित्समंमुकुंदेनस्वरजातीरमिश्रिताः उन्निन्येपूजितातेनप्रीयतासाधुसाध्विति तदेवध्रुवमुन्निन्ये तस्यैमानंचबह्वदात् १० काचिद्रासपरिश्रांतापार्श्वस्थस्यगदाभृतः जग्राहबाहुनास्कंधंश्लथद्वलयमल्लिका ११ तत्रैकांऽसगतंबाहुंकृष्णस्योत्पलसौरभम् चंदनालिप्तमाघ्रायहृष्टरोमाचुचुंबह १२ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितम् गंडंगंडेसंदधत्याअदात्तांबूलचर्वितम् १३

इत्याभिप्रायेणशाबिनैवमध्यपदात्तात्मिमेकवचनम् ७ सयथाताभिःसुशुभेतथाताअपितेनविरेजुरित्याह पादन्यासैरिति भुजविधुतिभिः करचालनैर्भज्यमानैश्चलद्भिःकुचैश्चपटैश्चगंडलोलैःगंडेषुचंचलैः स्विद्यन्मुख्यःस्विद्यतिस्वेदमुद्गिरतिमुखानियासांताः कबरेषुरशनासुचग्रंथयोदृढायासाम् यद्वातेषुतासुचअग्रंथयः शिथिलग्रंथयइत्यर्थः तत्रघनतामूर्तिःकृष्णोमेघचक्रमिव तास्तुबहुविधास्तडितइवस्वेदस्तुषारइवगीतंगर्जितमिवेतियथासंभवमूह्यम् ८ नृत्यमानाः नृत्यंत्यः रक्तकंठ्यः नानारागैरनुरंजितकंठ्यः कृष्णस्याभिमर्शेनसंस्पर्शेनमुदिताःइदंविश्वं ९ मुकुंदेनसहस्वरजातीः षड्जादिस्वरालापगतीः अमिश्रिताःकृष्णोन्नीताभिरसंकीर्णाः प्रीयमाणेनसंमानिताःतज्ज्ञात्वापनमेवध्रुवंध्रुवाख्यंतालविशेषंकृत्वा उन्निन्येउन्नीतवती १० एवंनृत्यगीतादिनाश्रीकृष्णसंमानितानांतासामतिप्रीतिविलसितंवृत्तमाह काचिदिति श्लथंतिवलयानिमल्लिकाश्चयस्याःसा ११ उत्पलस्यसौरभमिवसौरभंयस्यतंबाहुम् १२ नाट्येननृत्येनविक्षिप्तयोश्चंचलयोःकुंडलयोस्त्विषेणात्विषामंडितंगंडंकपोलं तथाभूतेस्वगंडेसंदधत्याःसंयोजयंत्याः

कूजतीनूपुरे मेखलाच यस्याः सा १४ एवमन्या अपि गोप्यो यथा यथं नानाविभ्रमैर्विजह्रुरित्याह गोप्य इति १५ तत्र वादकेषु गायकेषु च सख्ष्वीकेषु गंधर्वकिन्नरादिषु रसावेशेन मु
ख्यसुनृत्यत्सकृत्ताभ्यामेव वाद्यादिसंपत्तिं दर्शयन् रासंसंभ्रममाह कर्णोत्पलेति कर्णोत्पलैश्च अलकविटंकैः अलकालंकृतैः कपोलैश्च घर्मैश्च वक्त्रेषु श्रीः शोभा यासां ताः घोषाः किंकि
ण्यः वलयनूपुरघोषैर्वाद्यैः वादित्रैः स्वकेशेभ्यः स्रस्ताः स्रजो यासां ताः एतेन तालगतिसंतुष्टाः केशाः सशिरःकंपं पादेषु पुष्पवृष्टिमिवाकुर्वन्नित्युत्प्रेक्षितम् भगवता सह ननृतुः
कृष्णमेवं गायकायस्यां रासं सभायाम् १६ यथा गोप्यो नानाविभ्रमैः भगवता सह विजह्रुः एवं भगवानपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेम इत्याह एवमिति तद्विलासानभिभूतस्ये
वस्तोर्दृष्टांतः यथाऽर्भक इति स्वप्रतिबिंबैर्विभ्रमः क्रीडायस्य स इव अनेनेन दर्शितं स्वीयमेव सर्वकलाकौशलं सौगंध्यलावण्यमाधुर्यादि च तासु संचार्य ताभिः सह रेमे यथाऽर्भकः स्व
प्रतिबिंबैरिति १७ तास्तु भगवद्विलासैराकुला बभूवुरित्याह तदंगेति तस्यांगसंगेन प्रहृष्टासु तृप्तीतिस्तयाकुलानि अवशानींद्रियाणि यासां ताः वि स्रस्तबंधान् केशादीन् अंजसाप्र

नृत्यंती गायती काऽपि कूजन्नूपुरमेखला पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्जं श्रांताधात्स्तनयोः शिवम् १४ गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभम् गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायंत्यस्तं विजह्रिरे १५ कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् १६ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः १७ तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह १८ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभवत् १९ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया २० तासामतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणिना २१ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः २२ ताभिर्युतः श्रममपोहितुमंगसंगघृष्टस्रजः स कुचकुंकुमरंजितायाः गंधर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रांतो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः २३ सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽंग वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः २४

निवोढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं न स
मर्था बभूवुः विस्रस्ता माला आभरणानि च यासां ताः १८ न केवलं ता एवाकुलेंद्रियाः किंतु देव्योऽपीत्याह कृष्णविक्रीडितमिति किंच शशांकश्चेति अनेनैतत्सूचितं शशांकेनवि
स्मितेन गतोऽपि स्तृतायां ततः प्राकृताः सर्वेऽपि ग्रहाः तत्र तत्रैव तस्थुः ततश्चातिदीर्घासु रात्रिषु यथासुखं विजह्रुरिति १९ किंच कृत्वेति अयम् भावः कात्यायनि महामाये महा
योगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नम इति प्रत्येकं ताभिः प्रार्थनात् भगवतापि याताबलाव्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपा इति तथैव प्रतिश्रुतत्वात् तावंतमात्मानं कृत्वा रेमे इति
यावतीः यावत्यः २० कृपातिशयमाह तासामिति २१ ततो निर्वृत्तानां गोपीनां चरितमाह गोप्य इति स्फुरतां स्वर्णकुंडलानां कुंतलानां च त्विषा गंडेषु या श्रीः तया सुधितेनामृतायितेन हा
ससहितेन निरीक्षणेन च ऋषभस्य पत्युः कृष्णस्य मानं दधत्यः पूजां कुर्वत्यः तत्कर्माणि जगुः तस्य कररुहैः नखैः स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः २२ अथ जलकेलिमाह ताभिरिति तासामंगसंगे
न घृष्टा संमर्दिता या स्रक् तस्यां अत एव तासां कुचकुंकुमेन रंजितायाः संबंधिभिर्गंधर्वपालिभिः गंधर्वपाः गंधर्वपतय इव गायंतः ये अलयस्तैरनुद्रुतः अनुगतः सः कृष्णः वाः उदकमाविशत् भि
न्नसेतुः विदारितवप्रः स्वयं चातिक्रांतलोकवेदमर्यादः २३ स्वरतिः आत्मारामोऽपि अत्र गोपीमंडले अंभसि वा २४

स्थलजलक्रीडेदर्शितेि वनक्रीडांदर्शयति ततश्चेति यमुनायाउपवनेजलस्थलप्रसूनानांगंधोयस्मिन् तेनानिलेनजुष्टानिदिशांतटानि अंतायस्मिन् यद्वा दिशश्चतटंस्थलंचयस्मिन्नुप-
वने भ्रंगाणांप्रमदानांचगणैरावृतः २५ रासक्रीडांनिगमयतिएवमिति सकृष्णः सत्यसंकल्पः अनुरागिस्त्रीकदंबस्थः एवंसर्वानिशाःसेवितवान् शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शरदिभवाःका
व्येषुकथ्यमानायेरसास्तेषामाश्रयभूतानिशाः यद्वा निशाइतिद्वितीयाः स्त्रीसंयोगेश्रृंगाररसाश्रयाः शरदिप्रसिद्धाःकाव्येषुयाःकथास्ताःसिषेवइति एवमप्यात्मन्येवावरुद्धःसौरतःचरम
धातुर्नतुस्खलितोयस्येतिकामजयोक्तिः २६ २७ प्रतीपंप्रतिकूलमधर्ममित्यर्थः आचरत्कृतवान् नचेदमधर्मामात्रंकलंजभक्षणादिवत् किंतुमहासाहसमित्याह परदाराभिमर्शन
मिति २८ आप्तकामस्यनायमधर्मइतिचेत् यद्येवंकामाभावान्निंदितंकेनाभिप्रायेणकृतवानितिपृच्छति आप्तकामइति २९ परमेश्वरेकैमुतिकन्यायेनपरिहर्तुंसामान्यतोमहतां-
वृत्तमाह धर्मव्यतिक्रमइति साहसंचदृष्टं प्रजापतींद्रसोमविश्वामित्रादीनांतच्चतेषांतेजस्विनांदोषायनभवतीति ३० तर्हियद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायेनान्योऽपिकुर्यादित्याशंक्या

ततश्चकृष्णोपवनेजलस्थलप्रसूनगंधानिलजुष्टदिक्तटे चचारभृंगप्रमदागणावृतोयथामदच्युद्द्विरदःकरेणुभिः २५ एवंशशांकांशुविराजितानि
शाःससत्यकामोऽनुरताबलागणः सिषेवआत्मन्यवरुद्धसौरतःसर्वाःशरत्काव्यकथारसाश्रयाः २६ राजोवाच संस्थापनायधर्मस्यप्र
शमायेतरस्यच अवतीर्णोहिभगवानंशेनजगदीश्वरः २७ सकथंधर्मसेतूनांवक्ताकर्ताऽभिरक्षिता प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनम् २८
आप्तकामोयदुपतिःकृतवान्वैजुगुप्सितम् किमभिप्रायएतन्नःसंशयंछिंधिसुव्रत २९ श्रीशुकउवाच धर्मव्यतिक्रमोदृष्टईश्वराणांचसा
हसम् तेजीयसांनदोषायवन्हेःसर्वभुजोयथा ३० नैतत्समाचरेज्जातुमनसाऽपिह्यनीश्वरः विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोऽब्धिजंविषम् ३१ ई
श्वराणांवचःसत्यंतथैवाचरितंक्वचित् तेषांयत्स्ववचोयुक्तंबुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ३२ कुशलाचरितेनैषामिहस्वार्थोनविद्यते विपर्ययेणवाऽनर्थो
निरहंकारिणांप्रभो ३३ किमुताखिलसत्वानांतिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ईशितुश्चेशितव्यानांकुशलाकुशलान्वयः ३४ यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः स्वैरंचरंतिमुनयोऽपिननह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषःकुतएवबंधः ३५ गोपीनांतत्पतीनांचसर्वेषामेवदे
हिनाम् योऽन्तश्चरतिसोऽध्यक्षःक्रीडनेनेहदेहभाक् ३६ अनुग्रहायभूतानांमानुषंदेहमास्थितः भजतेतादृशीःक्रीडायाःश्रुत्वातत्परोभवेत् ३७

ह नैतदिति अनीश्वरोदेहादिपरतंत्रः यथारुद्रव्यतिरिक्तोविषमाचरन्भक्षयन् ३१ कथंतर्हिसदाचारस्यप्रामाण्यमतआह ईश्वराणामिति तेषांवचःसत्यमतस्तदुक्तमाच
रेदेव आचरितंक्वचित्सत्यमतःस्ववचोयुक्तं तेषांवचसायदुक्तमविरुद्धंतत्तदेवाचरेत् ३२ ननुतर्हितेऽपिकिमेवंसाहसमाचरंतितत्राह कुशलेति प्रारब्धकर्मक्षपणमात्रमेवते
षांकृत्यंनान्यदित्यर्थः प्रस्तुतमाह किमुतेति कुशलाकुशलान्वयोनविद्यतइतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ३४ एतदेवस्फुटीकरोति यस्यपादपंकजपरागस्यनिषेवणेनतृप्ताः य
द्वा यस्यपादपंकजपरागेनिषेवायेषांते तथातेचतेतृप्ताश्चेतिभक्ताइत्यर्थः तथाज्ञानिनश्चनह्यमानाःबंधनमप्राप्नुवंतः परदारत्वंगोपीनामंगीकृत्यपरिहृतम् ३५ इदा-
नींभगवतःसर्वांतर्यामिणः परदारसेवानामनकाचिदित्याह गोपीनामिति योंतश्चरति अध्यक्षोबुद्ध्यादिसाक्षीसएवक्रीडनेनदेहभाक् नत्वस्मदादितुल्यः येनदोषःस्या
दिति ३६ नन्वेवंचेदाप्तकामस्यनिंदितेकुतःप्रवृत्तिरित्यतआह अनुग्रहायेति श्रृंगाररसाकृष्टचेतसोऽतिबाहिर्मुखानपिस्वपरान्कर्तुमितिभावः ३७ ७ ७

नन्वन्येऽपिभिन्नाचाराः स्वचेष्टितमेवमेवेतिवदंतितत्राह नासूयन्निति एवंभूतेश्वर्याभावेतथाकुर्वंतः पापाज्ञेयाइतिभावः ३८ ब्रह्मरात्रेब्राह्मेमुहूर्तेउपावृत्तेप्राप्ते ३९ भगवतः कामविजयरूपरासक्रीडाश्रवणादेः कामविजयमेवफलमाह विक्रीडितमिति अचिरेणधीरः सन् हृद्रोगंकामं आशु अपाहिनोतिपरित्यजतीति ४० सेयंश्रीपरमानंदसेवि श्रीधरनिर्मिता श्रीभागवतभावार्थदीपिकादशमाश्रया १ इतिदशमस्कंधेटीकायांत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ चतुस्त्रिंशेऽहिनाग्रस्तंनंदंहरिरमूमुचत् विद्याध्रंचांगिरःशापाच्छंखचूडंतथाऽवधीत् १ रासापदेशतः कामंकिंकरीकृत्यकामतः अनुगृण्हन्वशीनित्येतथाविद्याधराधिपम् २ नदेवंकामानुग्रहमुक्त्वाकामजयंप्रतिपाद्यतथैवविद्याधरजयंप्रतिपादयितुंतत्प्रसंगंदर्शयति एकदेति १ २ गावः गाः मधुमधुरम् मध्वन्नंमधुनासहितमन्नं ३ जलमात्रंप्राश्योपोषिताःतां

नासूयन् खलु कृष्णायमोहितास्तस्यमायया मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दारान्व्रजौकसः ३८ ब्रह्मरात्रउपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः अनिच्छंत्योययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ३९ विक्रीडितंव्रजवधूभिरिदंचविष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथवर्णयेद्यः भक्तिं परांभगवति प्रतिलभ्यकामंहृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेणधीरः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेरासक्रीडावर्णनंनामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ श्रीशुकउवाच एकदादेवयात्रायांगोपालाजातकौतुकाः अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेऽम्बिकावनम् १ तत्रस्नात्वासरस्वत्यांदेवंपशुपतिंविभुम् आनर्चुरर्हणैर्भक्त्यादेवींचनृपतेऽम्बिकाम् २ गावोहिरण्यंवासांसिमधुमध्वन्नमादृताः ब्राह्मणेभ्योददुःसर्वेदेवोनः प्रीयतामिति ३ ऊषुःसरस्वतीतीरेजलंप्राश्यधृतव्रताः रजनींतांमहाभागानंदसुनंदकादयः ४ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिनेऽतिबुभुक्षितः यदृच्छयागतोनंदंशयानमुरगोऽग्रसीत् ५ सचुक्रोशाहिनाग्रस्तः कृष्णकृष्णमहानयम् सर्पोमांग्रसतेतातप्रपन्नंपरिमोचय ६ तस्यचाक्रंदितंश्रुत्वागोपालाः सहसोत्थिताः ग्रस्तंचदृष्ट्वाविभ्रांताः सर्पंविव्यधुरुल्मुकैः ७ अलातैर्दह्यमानोऽपिनामुंचत्तमुरंगमः तमस्पृशत्पदाभ्येत्यभगवान्सात्वतांपतिः ८ सवैभगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः भेजेसर्पवपुर्हित्वारूपंविद्याधरार्चितम् ९ तमपृच्छद्धृषीकेशः प्रणतंसमुपस्थितम् दीप्यमानेनवपुषापुरुषंहेममालिनम् १० कोभवान्परयालक्ष्म्यारोचतेऽद्भुतदर्शनः कथंजुगुप्सितामेतांगतिंवाप्रापितोऽवशः ११ सर्पउवाच अहंविद्याधरः कश्चित्सुदर्शनइतिश्रुतः श्रियास्वरूपसंपत्त्याविमानेनाचरन्दिशः १२ ऋषीन्विरूपानांगिरसः प्राहसंरूपदर्पितः तैरिमांप्रापितोयोनिंप्रलब्धैः स्वेनपाप्मना १३ शापोमेऽनुग्रहायैवकृतस्तैः करुणात्मभिः यदहंलोकगुरुणापदास्पृष्टोहताशुभः १४ तंत्वाहंभवभीतानांप्रपन्नानांभयापहम् आपृच्छेशापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन् १५ प्रपन्नोऽस्मिमहायोगिन्महापुरुषसत्पते अनुजानीहिमांदेवसर्वलोकेश्वरेश्वर १६

निशांतत्रऊषुःन्यवसन् ४ महानहिरजगरः उरगः उरसागच्छन्नित्यलक्षितत्वमुक्तम् अग्रसीत्जग्रास ५ ६ विव्यधुः ताडयामासुः उल्मुकैर्ज्वलत्काष्ठैः ७ अलातैस्तैरेवोल्मुकैः हन्यमानोऽपितंनंदंयदानामुंचत्तदाभगवान्पदातमस्पृशत् ८ भगवतश्चरणस्पर्शमात्रेणैवहताशुभः विद्याधरैरर्चितंपूजितम् ९ गोपेष्वात्मनऐश्वर्यंप्रकाशयितुमविद्वानिवतमपृच्छत् दीप्यमानेनवपुषासमवस्थितम् १० यःपरयाशोभयाप्रकाशतेसभवान्कइति ११ १२ प्राहसंउपहसितवानस्मिप्रलब्धैरुपहसितैःमदीयेनैवपापेननिमित्तेन १३ यत्यतः शापात् १४ आपृच्छेस्वंलोकंगंतुमनुज्ञांयाचे हे अमीवहन् दुःखनाशन १५ १६

१७ १८ १९ अहिदेहं निहत्यैवं प्राप्तुमर्हं तं सकृद्दर्शनम् तद्वदुन्मादिनं कृष्णः शंखचूडमताडयत् १ तत्प्रसंगमाह कदाचिदिति २० विरजोंऽबरौ विति विरजसी निर्मले अंबरे य-
योस्तौ २१ किंच निशाप्रवेशं सत्कुर्वंतौ उदित उडुपस्तारकाश्च यस्मिन् तत् मल्लिकागंधेन मत्ता अलयो यस्मिन् तत् २२ अनिबद्धत्वादन्यैर्युगपत्कल्पयितुमशक्यमपि तौ स्व-
रमंडलमूर्च्छितं युगपत्कल्पयंतौ मनःश्रवणयोर्मंगलं यथा भवति तथा जगतुः अगायतामिति २३ मूर्च्छितास्तद्गीतलीनचित्ताः स्रंसत् भ्रश्यत् दुकूलं यस्मात्तमात्मानं देहम् स्र-
स्ताः केशेभ्यः स्रजो यस्य तं च ततो नाविदन् २४ २५ निरीक्षतोः निरीक्ष्यमाणयोः तौ नाथौ यस्य तम् प्रमदाजनं कालयामास २६ दस्युना व्याघ्रेण २७ मा भैष्टभयं न प्राप्नुते त्य-

ब्रह्मदंडाद्विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च १७ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते इत्यनु-
ज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवंद्य च सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नंदश्च मोचितः १८ निशम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः
समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं नृपाययुस्तत्कथयंत आदृताः १९ कदाचिदथ गोविंदो रामश्चाद्भुतविक्रमः विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्रजयोषिताम्
२० उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः स्वलंकृतानुलिप्तांगौ स्रग्विणौ विरजोंऽबरौ २१ निशामुखं मानयंतावुदितोडुपतारकम् मल्लि-
कागंधमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना २२ जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमंगलम् तौ कल्पयंतौ युगपत्स्वरमंडलमूर्च्छितम् २३ गोप्यस्तद्गीतमा-
कर्ण्य मूर्च्छिता नाविदन्नृप स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः २४ एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् शंखचूड इति ख्यातो धनदा-
नुचरोऽभ्यगात् २५ तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनम् क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः २६ क्रोशंतं कृष्ण रामेति विलोक्य स्व-
परिग्रहम् यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावताम् २७ मा भैष्टेत्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमम्
२८ स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया २९ तमन्वधावद्गोविंदो यत्र यत्र स धावति जिही-
र्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन् स्त्रियो बलः ३० अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः जहार मुष्टिनैवांग सहचूडामणिं विभुः ३१ शंखचूडं निह-
त्यैवं मणिमादाय भास्वरम् अग्रजायाददात्प्रीत्या पश्यंतीनां च योषिताम् ३२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे शंखचूडवधो नाम
चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३४ श्रीशुक उवाच गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः कृष्णलीलाः प्रगायंत्यो निन्युर्दुःखेन वा-
सरान् १ गोप्य ऊचुः वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुम् कोमलांगुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मु-
कुंदः २

भयवाचौ २८ २९ ३० शिरसा सह चूडामणिं जहारेत्यर्थः ३१ ३२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः
३४ पंचत्रिंशे वनं याते कृष्णे गोकुलयोषितः युग्मश्लोकानुगीतेन निन्युर्दुःखेन वासरान् १ एवं रात्रिषु कृष्णेन स्वैरमभिरमितानां दिवा तद्विरहितानामनुगीते-
न दिनानि नीतानीत्याह गोप्य इति दुःखेन कृच्छ्रेण १ वामबाहुकृत वामकपोल इत्यादीनि द्वादश युगुलानि हे गोप्यः वामे बाहौ तन्मूले कृतः अर्पितः वामकपोलो येन
सः वल्गिते नर्तिते भ्रुवौ येन सः वल्गितभ्रुः मुकुंदः अधरे अर्पितं वेणुं कोमलाभिरंगुलिभिराश्रिता मार्गाः सप्तस्वराच्छिद्राणि यस्य तं यत्र यदा ईरयति वादयति २

तदाव्योमयानानांसिद्धानांवनिताः सिद्धैः स्वपतिभिः सहवर्तमानाअपि तद्वेण्वीरितमुपधार्याकर्ण्यप्रथमंविस्मिताः ततः काममार्गणेभ्यः समर्पितानिचित्तानियाभिस्ता
स्तत्परवशाइत्यर्थः सलज्जाः सत्यः कश्मलंमोहंययुः अत्रलिंगं अपस्मृताविस्मृताः नीव्योयाभिरिति अतएवंभूतस्यकृष्णस्यविरहंकथंसहामइतिसर्वत्रवाक्यशेषः
३ हंतहेअबलाः इदंचित्रंशृणुत हारहासः हारवद्विशदोहासोयस्यसः यद्वा वेणुवादनअधोवदनेनहसतः हारेषुस्फुरन् हासोयस्य सः यद्वा हारवद्वक्षसि शोभमा
नोहासोयस्यसः यद्वा हाराणांहासइवातिविशदास्फूर्तिर्यस्मिन्नुरसीति उरसिस्थिराविद्युदिवलक्ष्मीर्यस्यसः यर्हियदाकूजितवेणुर्नादितवेणुर्भवति ४ तदाव्रजे
वृषामृगाः गावश्चवेणुवाद्येनहृतानिचेतांसियेषांते आरात्दूरादेवदंतैर्दष्टाः कवलाग्रासायैस्ते धृताउत्तंभिताः कर्णायैस्ते निद्रिताइवलिखितचित्रमिवचासन् अविदुषांति
रश्चामिदमतिचित्रमित्यर्थः ५ किंच अचेतनाअपिसरितस्तदतीवचित्रमित्याहुः हेआलिसखि बर्हिणोमयूरस्तस्यस्तबकाः मयूरपिच्छाः धातवोगैरिकादयश्च पलाशानि
पल्लवाश्चतैर्बद्धश्चासौमल्लानांपरिबर्हः परिकरस्तंविडंबयति अनुकरोतीतितथासमुकुंदः गोपैःसह वेणुनेतिउपरितनमत्रापिज्ञातव्यम् यत्रयदागाः सम्यगाह्वयति ६

व्योमयानवनिताः सहसिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्यसलज्जाः काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलंययुरपस्मृतनीव्यः ३ हंतचित्रमबलाःशृ
णुतेदंहारहासउरसिस्थिरविद्युत् नंदसूनुरयमार्तजनानांनर्मदोयर्हिकूजितवेणुः ४ वृंदशोव्रजवृषामृगगावोवेणुवाद्यहृतचेतसआ
रात् दंतदष्टकवलाधृतकर्णानिद्रितालिखितचित्रमिवासन् ५ बर्हिणस्तबकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिबर्हविडंबः कर्हिचित्सबलआलिस
गोपैर्गाःसमाह्वयतियत्रमुकुंदः ६ तर्हिभग्नगतयःसरितोवैतत्पदांबुजरजोऽनिलनीतम् स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजास्ति
मितापः ७ अनुचरैःसमनुवर्णितवीर्यआदिपूरुषइवाचलभूतिः वनचरोगिरितटेषुचरंतीर्वेणुनाह्वयतिगाःसयदाहि ८ वनलतास्त
रवआत्मनिविष्णुंव्यंजयंत्यइवपुष्पफलाढ्याः प्रणतभारविटपामधुधाराः प्रेमहृष्टतनवःससृजुःस्म ९ दर्शनीयतिलकोवनमाला
दिव्यगंधतुलसीमधुमत्तैः अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन्यर्हिसंधितवेणुः १० सरसिसारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतसएत्य
हरिमुपासततेयतचित्ताहंतमीलितदृशोधृतमौनाः ११

तर्हितदातद्ध्वनिश्रवणात् आनिलेनानीतं तस्यपदांबुजरजः स्पृहयंत्यइवभग्नगतयः सरितः यैर्निश्चितं
पयमिवताअपि अबहुपुण्याः यतोनप्राप्नुवंति केवलंप्रेम्णावेपिताः भुजाः तरंगाः यासांताः स्तिमितानिश्चलाआपोयासांताः गोप्योऽपिलोचनयोस्तिमितजलाभवंतीति ७
स्थावरेष्वप्यतिचित्रंदृश्यतइत्याहुः अनुचरैरपि देवादिभिर्वा मुग्धानांवाक्यमादिपुरुषइवेति अचलभूतिर्निश्चलश्रीः वेणुनातत्तन्नाम्नागानेन ८ तदाप्रणतामारे
णविटपाः शाखायासांतावनगतालताः स्वस्मिन् विष्णुंप्रकाशमानंसूचयंत्यइव मधुधारावव्रृषुः स्मेतिविस्मये तरवश्चतथा तत्सतीनामपितथैवानंददृष्टातिभावः एतानि
विष्णुभक्तिलक्षणानि ९ किंच सरसिकमलवनेषु विहरतांपक्षिणामप्याकर्षणंतद्भीतंकिंपुनरन्येषामित्याहुः दर्शनीयतिलकइति दर्शनीयस्तिलकोयस्यदर्शनीयानां
सुंदराणांमध्येमुख्यइतिवा वनमालास्रयादिव्यगंधातुलसी तस्याःमधुना मत्तैः अलिकुलैः अलघुउच्चैरभीष्टमनुकूलं गीतमाद्रियन् आदरेणगृण्हन् यर्हिअधरेसं
धितवेणुर्भवति १० तर्हियेसरसिसारसहंसाः अन्येचविहंगास्ते चारुणागीतेनहृतचेतसएत्य ततआगत्यहरिमुपासत अभजत तत्समीपेउपाविविशुर्वा हंतेतिविषादे ११

मेघोऽपिहरिंसेवत इत्याहुः सहबलइति भोव्रजदेव्योगोप्यः सबलः सरामः कृष्णः स्रग्भिर्निर्मितावतंसाभ्यांकर्णभूषणाभ्यांविलासोयस्य यद्वामुक्ताफलस्रगा-
पीडेनाविलासोयस्येति क्षितिभृतः सानुषुगिरेस्तटेषुवर्तमानः स्वयंजातहर्षः विश्वंहर्षयन् यदावेणुरवेणउपरंभति निनादयति नादेनपूरयतीत्यर्थः १२ तदामेघःमह-
तः कृष्णस्यातिक्रमणेशंकितंचेतोयस्यसः नपुरतोयातिनचोच्चैर्गर्जति किंतुतत्रैवास्थितःसन् वेणुरवमनुमंदंमंदंगर्जति किंच सुहृदंविश्वार्तिहरणादिसाम्यात्सुहृ
त्कृष्णंसुमनोभिरभ्यवर्षत् अदृश्यैर्देवैः क्रियमाणंकुसुमवर्षंमेघेकल्पयित्वोक्तम् तुषारोवाकुसुमतयाकल्पितः सएववादेवतारूपोऽभ्यवर्षदिति प्रतपादातपात्त्रायतइति
प्रतपत्रंछत्रंतच्छाययाकुर्वन्निति १३ अपिचमहदेतदाश्चर्यमित्याहुः विविधेति हेसतियशोदेतवसुतः नानागोपक्रीडासुविदग्धोनिपुणोवेणुवाद्येविषये निजैर्वाशिक्षायास्ता
नाः स्वोत्प्रेक्षितानतत्त्वन्यतःश्रुताइत्यर्थः स्वरजातीर्निषादऋषभादिस्वरालापभेदान् अनयत् उन्नीतवान् १४ तत् ताःस्वरजातीः सवनशः मंद्रमध्यमतारभेदेन यतोगीतध्वनि
सागताः ततश्चानताकंधराचित्तंचयेषांते उपधार्यसमाकर्ण्य कवयः कोविदा अपिनाभिश्चितंतत्त्वंतद्भेदोयैस्तेकश्मलंमोहंययुरिति १५ अस्माकंतुमोहंकिंब्रूमइत्याहुः निजपदा

सहबलःस्रगवतंसविलासः सानुषुक्षितिभृतोव्रजदेव्यः हर्षयन्यर्हिवेणुरवेणजातहर्षउपरंभातिविश्वम् १२ महदतिक्रमणशंकितचेतामंदमं
दमनुगर्जतिमेघः सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिश्छाययाचाविदधत्प्रतपत्रम् १३ विविधगोपचरणेषुविदग्धोवेणुवाद्यउरुधानिजशिक्षाः तवसु
तःसतियदाऽधरबिंबेदत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः १४ सवनशस्तदुपधार्यसुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः कवयआनतकंधरचित्ताः कश्म
लंययुरनिश्चिततत्त्वाः १५ निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः व्रजभुवःशमयन्खुरतोदंवर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः १६ व्रज
तितेनवयंसविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः कुजगतिंगमितानविदामःकश्मलेनकबरंवसनंवा १७ मणिधरःक्वचिदागणयन्गामालयादयित
गंधतुलस्याः प्रणयिनोनुचरस्यकदांसेप्रक्षिपन्भुजमगायतयत्र १८ क्वणितवेणुरववंचितचित्ताःकृष्णमन्वसतकृष्णगृहिण्यः गुणगणार्णमनुग
त्यहरिण्योगोपिकाइवविमुक्तगृहाशाः १९ कुंददामकृतकौतुकवेषोगोपगोधनवृतोयमुनायां नंदसूनुरनघेतववत्सोनर्मदःप्रणयिनांविजहार २०

ब्जदलैरिति ध्वजादीनिविचित्राणिललामानिचिन्हानियेषांतैः निजानिपदान्येवाब्जदलानितैर्व्रजभुवः खुरतोदंखुराक्रमणव्यथांशमयन् वर्ष्मणादेहेनधुर्योगजः तद्वद्गतिर्यस्यस
कृष्णोवादितवेणुःसन् १६ यद्व्रजतितेनानिमित्तेनसविलासवीक्षणेनार्पितोमनोभववेगोयासांतावयं कुजाःवृक्षास्तेषांगतिंगमिताःसत्यः मोहेननाविदामः कबरंवावसनंवेति १७
किंच मणिधरःमणीन्ग्रथितान्गोगणनार्थंधरतीतिमणिधरः क्वचिद्देशेएतैर्मणिभिर्गाः आसमंतादगणयन् तथादयितगंधायातुलस्यास्तस्याः माल्यासहवर्तमानः प्रणयिनःप्रियस्यानु
चरस्यांसेभुजंप्रक्षिपन् यत्रयदाकदाचित् अगायत १८ तदाक्वणितवेणुरवेणवंचितानि अपहृतानिचित्तानियासांताः कृष्णाहरिणस्यगृहिण्योभार्याः गुणगणार्णंगुणगणास-
मुद्रंकृष्णमनुगत्यप्राप्य ताःकृष्णमेवान्वसत अन्वासत नन्ववर्तंतइत्यर्थः कुतोयतोविमुक्तागृहाशायाभिस्तागोपिकाइवता अपित्वेवमेवान्वासतेति १९ तदेवंवृंदावनप्रदेशेषुक्री
डित्वासायान्हेगोधनानिपरावर्त्ययमुनायांक्रीडतस्तस्यसौभाग्यमनुवर्णयंति कुंदेति कुंददामकृतकौतुकवेषइतिगोपीनांस्तुत्सवाय कुंददामभिःकृतःकौतुकेनउत्सवेनवेषोलंकारोयेे
नसः हेअनघेयशोदे तववत्सःपुत्रः नंदसूनुःकृष्णः यद्वा सैहैववत्स्यः कथयंत्यःकाश्चित्तववत्सइतिकाश्चिन्नंदसूनुरितिचाहुः नर्मदःहर्षदःसन्यदाविजहार क्रीडतिस्म २०

तदामलयजस्पर्शेनमलयजस्यचंदनस्येवसुरभिः शीतश्चयः संस्पर्शस्तेनतंकृष्णंमानयन् अनुकूलंयथातथाउपवाति वीजयति यद्वा मलयजोदाक्षिणोवायुः यद्वा मलयजस्य कृष्णेन
स्वांगेऽनुलिप्तस्यस्पर्शेनमानयन्नितिइति किंच वंदिनइवस्तावकाःसंतःगंधर्वादिगणाः वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः परिवव्रुः परितउपासत २१ आयांतमालोक्यहृष्यंत्यःपरस्परमूचुः व
त्सलइति व्रजस्यगवांच यद्वा व्रजेनिबद्धानांगवामनुकंप्यानामस्माकमित्यर्थः वत्सलः हितकृत् कुतःयत् यस्मात् अगध्रः अगंधरतीतिगोवर्द्धनोद्धरणः बहुशोरक्षणस्योपलक्ष
णमेनतत्पदंब्रह्मादिभिः सेव्यपदीति वंद्यमानचरणः सायंशीघ्रमागंतुंनददतीत्यर्थः उपोह्यएकीकृत्यगीतयुक्तोवेणुर्यस्यसः २२ श्रमयुक्तयाऽपिकांत्यानेत्राणांहर्षमुन्नय
न् उच्चैःश्रापयन् खुररजोभिः छुरितास्त्र्यामाःस्रजोयस्य सुहृदामस्माकमाशिषःमनोरथस्यदित्सयादातुमिच्छयादेवक्याजठरेभवतीतितथासएवोडुराजश्चंद्रः निर्द्दीतिहेतु
तेनसएषएतीति २३ अतिसंभ्रमेणकाश्चित्समीपमायांतंकथयंति ईषन्मदेनविघूर्णितेविह्वलितेलोचनेयस्यसः बदरपांडुवदनः ईषत्पक्वबदरवत्पांडुरंवदनंयस्यसः
अत्रहेतुः कनककुंडलयोर्लक्ष्म्याकांत्यामृदूकोमलोगंडौयस्मिंस्तद्वदनंमंडयन्निति कोमलगंडस्थलंवाशोभयन्निति २४ यदुपतिरितिदेवकीजठरभूरितिच प्रागयंवसुदेवस्यक्व-

मंदवायुरनुवात्यनुःकूलंमानयन्मलयजस्पर्शेन वंदिनस्तमुपदेवगणायेवाद्यगीतबलिभिःपरिवव्रुः २१ वत्सलोव्रजगवांयदगध्रोवंद्यमानच
रणःपथिवृद्धैः कृत्स्नगोधनमुपोह्यदिनांतेगीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः २२ उत्सवंश्रमरुचाऽपिदृशीनामुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक् दित्सयैति
सुहृदाशिषएषदेवकीजठरभूरुडुराजः २३ मदविघूर्णितलोचनईषन्मानदःस्वसुहृदांवनमाली बदरपांडुवदनोमृदुगंडंमंडयन्कनककुंड-
ललक्ष्म्या २४ यदुपतिर्द्विरदराजविहारोयामिनीपतिरिवैषदिनांते मुदितवक्त्रउपयातिदुरंतंमोचयन्व्रजगवांदिनतापम् २५ श्रीशुकउ
वाच एवंव्रजस्त्रियोराजन्कृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेऽहःसुतच्चित्तास्तन्मनस्कामहोदयाः २६ इतिश्रीभा० दशमस्कंधेवृंदावनक्रीडागो
पिकागीतंनामपंचत्रिंशोऽध्यायः ३५ श्रीशुकउवाच अथतर्ह्यागतोगोष्ठमरिष्टोवृषभासुरः महीमहाककुत्कायःकंपयन्खुरविक्ष-
ताम् १ रंभमाणःखरतरंपदाचविलिखन्महीम् उद्यम्यपुच्छंवप्राणिविषाणाग्रेणचोद्धरन् २ किंचित्किंचित्शकृन्मुंचन्मूत्रयन्स्तब्धलोचनः
यस्यनिर्ह्रादितेनांगनिष्ठुरेणगवांनृणाम् ३

चित्ज्ञातस्तवात्मजइत्यादि गर्गवाक्यप्रसिद्ध्योक्तम् यद्वा सखउदेयिवान्सात्वतांकुलइतिवज्ज्ञात्वाकाश्चिद्वदंतीति गजेंद्रलीलः गजें
द्रगतिरितिवा चंद्रइवप्रसन्नवक्त्रः व्रजगवामस्माकमनंतंदिनतापंचशमयन्उपयाति एषसमीपमायातीति २५ एवंविरहदुःखेनापिनुअहोकृष्णलीलाएवगायंत्यः त
स्मिन्नार्पितंचेतनाजीवितंयासांताः तस्मिन्नेवमनःसंकल्परूपंयासांताः अतोमहानुदयउत्सवोयासांताःअहःस्वपिरामिरे २६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटी
कायांपंचत्रिंशोऽध्यायः ३५ षट्त्रिंशेतुहतेरिष्टेनारदोक्त्याबलाच्युतौ वसुदेवसुतौज्ञात्वाकंसोऽक्रूरंसमादिशत् १ गोपीरासांतरायांतंशंखचूडंनिहत्यसः अहन्
गोपीमहानंदासहंदुष्टमरिष्टकम् २ एवंदेवगंधर्वादिगीतवाद्यकुसुमवर्षादिभिः कृष्णंप्राप्तंदृष्ट्वा व्रजस्यपरमोत्सवेवर्तमानेतद्विरुद्धायांतराधिकारार्थमयशब्दः तर्हीति
दाद्दृषभाकृतिरसुरस्तत्रयाति सार्द्धत्रयेण महांतौककुत्कायौयस्य खुरैर्विदारितांमहींकंपयन् १ रंभमाणः वृषभजातिशब्दंकुर्वन् विलिखन्विदारयन् उद्यम्यऊर्ध्वं
कृत्वा वप्राणितटानिउत्क्षिपन् २ किंचित्किंचित्शकृन्मध्येमध्येईषत्ईषत् पुरीषंमुंचन् तथामूत्रयन्मूत्रमुत्सृजन् स्तब्धलोचनः अनिमिषलोचनः ३

यस्यध्वनिनागवांनारीणांच तत्रआचतुर्थाद्द्वेत्वाभावः पातःपंचमषष्ठयोः अतऊर्ध्वंप्रसूतिः स्यादितिविभागः ककुदिगलएष्ठशृंगे ४ ५ कृष्णकृष्णारक्षोति ६ ७एवंवदन् आस्फो
त्यकरतलेनबाहुमाहत्यतेनतलशब्देनकोपयन् ८ भुजाभोगं भुजाभुजःसएवभोगःसर्पदेहःतं सर्पदेहाकारंभुजमित्यर्थः स्वयमच्युतः अन्यान्दुष्टान्हरतीतिइतिहरिः
उ यतनाऊर्ध्वंगच्छतापुच्छेनभ्रमंतोमेघायस्मिन् ९ अग्रेन्यस्तेविषाणाग्रेयेनसः स्तब्धेअसृक्तुल्येलोचनेयस्यसः कटाक्षिप्यकटाक्षेणातिर्यक्निरीक्ष्य १० प्रत्यपोवाह प्र
तिलोमंव्यनुदत् ११ अपविद्धः अपाक्षिप्तः आपतत् आद्रवत् स्विन्नानिस्वेदयुक्तानिसर्वांगाणियस्यसः क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेनव्याप्तः १२ कृत्वाविषाणमुत्पाट्यतेनैवजघा
नसचापतत् १३ मूत्रंचशकृच्चमूत्रशकृत् एकवद्भावः तदुभयंसमुत्सृजन्नित्यर्थः पदांश्चक्षिपन्इतस्ततश्चालयन् अनवस्थितेक्षणः प्रचलितनेत्रः कृच्छ्रंकष्टंजगाम अ

पतंत्यकालतोगर्भाःस्रवंतिस्मभयेनवै निर्विशंतिघनायस्यककुद्यचलशंकया ४ ततीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्यगोप्योगोपाश्चतत्रसुः पशवोदुद्रुवु
र्भीताराजन्संत्यज्यगोकुलम् ५ कृष्णकृष्णेतितेसर्वेगोविंदंशरणंययुः भगवानपितद्वीक्ष्यगोकुलंभयविद्रुतम् ६ माभैष्टेतिगिराश्वास्यवृ
षासुरमुपाह्वयत् गोपालैःपशुभिर्मंदत्रासितैःकिमसत्तम ७ बलदर्पहाहंदुष्टानांत्वद्विधानांदुरात्मनां इत्यास्फोट्याच्युतोऽरिष्टंतलशब्देनकोपयन् ८ सख्युरं
सेभुजाभोगंप्रसार्यावस्थितोहरिः सोप्येवंकोपितोऽरिष्टःखुरेणावनिमुल्लिखन् उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघःक्रुद्धःकृष्णमुपाद्रवत् ९ अग्रन्यस्तविषाणाग्रःस्तब्धासृक्लोचनोऽ
च्युतम् कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिंद्रमुक्तोऽशनिर्यथा १० गृहीत्वाशृंगयोस्तंचअष्टादशपदानिसः प्रत्यपोवाहभगवान्गजंप्रतिगजोयथा ११ सोपवि
द्धोभगवतापुनरुत्थायसत्वरः आपतत्स्विन्नसर्वांगोनिःश्वसन्क्रोधमूर्च्छितः १२ तमापतंतंसनिगृह्यशृंगयोःपदासमाक्रम्यनिपात्यभूतले निं
पीडयामासयथाऽऽर्द्रमंबरंकृत्वाविषाणेनजघानसोऽपतत् १३ असृग्वमन्मूत्रशकृत्समुत्सृजन्क्षिपंश्चपादाननवस्थितेक्षणः जगामकृच्छ्रं
निर्ऋतेरथक्षयंपुष्पैःकिरंतोहरिमीडिरेसुराः १४ एवंककुद्मिनंहत्वास्तूयमानःस्वजातिभिः विवेशगोष्ठंसबलोगोपीनांनयनोत्सवः १५ अ
रिष्टेनिहतेदैत्येकृष्णेनाद्भुतकर्मणा कंसायाथाहभगवान्नारदोदेवदर्शनः १६ यशोदायाःसुतांकन्यांदेवक्याःकृष्णमेवच रामंचरोहिणीपुत्रंव
सुदेवेनबिभ्यता १७ न्यस्तौस्वमित्रेनंदेवैयाभ्यांतेपुरुषाहताः निशम्यतद्भोजपतिःकोपात्प्रचलितेंद्रियः १८ निशातमसिमादत्तवसुदेवजिघांस
या निवारितोनारदेनतत्सुतौमृत्युमात्मनः १९ ज्ञात्वालोहमयैःपाशैर्बबंधसहभार्यया प्रतियातेतुदेवर्षौकंसआभाष्यकेशिनम् २० प्रेष
यामासहन्येतांभवतारामकेशवौ ततोमुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् २१ अमात्यान्हस्तिपांश्चैवसमाहूयाहभोजराट् भोभो
निशाम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टिकाः २२

थानिर्ऋतेर्मृत्योःक्षयंनिवासंजगाम कृच्छ्रंयथाभवतितथामृतइतिवा १४ नयनोत्सवः नयनानांमूर्तिमानुत्सवः
१५ कामंव्रजेवसंतंतंकृष्णंतेनतुविस्मृतम् नारदःस्मारयामासकंसंदूतगिरैवतु तदाह अरिष्टइति देवदर्शनः देवर्षिः यद्वा एवंकथिते एवंभविष्यतीति साक्षाद्देवदेव
वत्दर्शनंज्ञानंयस्यसः १६ आप्तेनैवनारदेनोक्तमाह यशोदायाइति देवक्याअष्टमगर्भत्वेनप्रसिद्धांकन्यांयशोदायाःसुतामाह यशोदायाःसुतत्वेन प्रसिद्धंकृष्णंदेव
क्याःसुतमाह रोहिणीपुत्रंरामंचदेवक्याःसप्तमंसुतमाह यद्वा नंदसुतत्वेनप्रसिद्धंरामंचवसुदेवभार्यायाः रोहिण्याःपुत्रमाह तौचवसुदेवसुतौचेत्कथंव्रजंगतौतत्राह
वसुदेवेनेति १७ १८ निवारितइति हतेवसुदेवेतौपलायेताम् अतोमावध्यतामितिमंत्रंवदतानारदेननिवारितइति १९ २० २१ २२ छ छ

मह्यंममानिदर्शितः विधात्रानारदेनवा २३ व्रजंगंतुमुद्यतोताबाह भवद्भ्यामिति मंचाउत्तुंगस्तंभादिरचितस्थानानि २४ २५ अहितौशत्रू मीढुषेवरदाय २६ अर्थतंत्र-
ज्ञः अर्थसिद्धांतमेवजानातीति २७ हेदानपते अक्रूर मैत्रंमित्रकृत्यंत्वयाक्रियताम् त्वत्तोन्य आदृतः सादरोहिततमश्चनविद्यतइति २८ २९ ३० तौमेमृत्यूनितरांसमृ
द्धः वैकुंठसंश्रयैर्विष्णुसंश्रयैर्देवैः ३१ किंततस्तत्राह घातयिष्यइति कालकल्पेन मृत्युतुल्येन वैद्युतोपमैः अशनितुल्यैः ३२ ३३ ३४ नष्टकंटकानष्टशत्रुः ननु
कतिपयाः सुहृद्वधेन नष्टकंटकाकथंस्यादिति तत्राहजरासंधइति ३५ ३६ यदुपुरश्रियंद्रष्टुंचेति ३७ तत्रस्वमनीषितंविचारितंसम्यक् स्वावद्यंमरणंतन्मार्जनं

नंदव्रजेकिलासातेसुतावानकदुंदुभेः रामकृष्णौततोमह्यंमृत्युःकिलनिदर्शितः २३ भवद्भ्यामिहसंप्राप्तौहन्येतांमल्ललीलया मंचाः
क्रियंतांविविधामल्लरंगपरिश्रिताः २४ पौराजानपदाःसर्वेपश्यंतुस्वैरसंयुगम् महामात्रत्वयाभद्ररंगद्वार्युपनीयताम् २५ द्विपःकुवलया
पीडोजहितेनममाहितौ आरभ्यतांधनुर्यागश्चतुर्दश्यांयथाविधि विशसंतुपशून्मेध्यान्भूतराजायमीढुषे २६ इत्याज्ञाप्यार्थतंत्रज्ञ आहू
ययदुपुंगवम् गृहीत्वापाणिनापाणिंततोक्रूरमुवाचह २७ भोभोदानपतेमह्यंक्रियतांमैत्रमादृतः नान्यस्त्वत्तोहिततमोविद्यतेभोजवृष्णि
षु २८ अतस्त्वामाश्रितःसौम्यकार्यगौरवसाधनम् यथेंद्रोविष्णुमाश्रित्यस्वार्थमध्यगमाद्विभुः २९ गच्छनंदव्रजंतत्रसुतावानकदुंदुभेः आसा
तेताविहानेनरथेनानयमाचिरम् ३० निसृष्टःकिलमेमृत्युर्देवैर्वैकुंठसंश्रयैः तावानयसमंगोपैर्नंदाद्यैःसाभ्युपायनैः ३१ घातयिष्यइहानी
तौकालकल्पेनहस्तिना यदिमुक्तौततोमल्लैर्घातयेवैद्युतोपमैः ३२ तयोर्निहतयोस्तप्तान्वसुदेवपुरोगमान् तद्बंधून्निहनिष्यामिवृष्णि
भोजदशार्हकान् ३३ उग्रसेनंचपितरंस्थविरंराज्यकामुकम् तद्भ्रातरंदेवकंचयेचान्येविद्विषोमम ३४ ततश्चैषामहीमित्रभवित्रीनष्ट
कंटका जरासंधोममगुरुर्द्विविदोदयितःसखा ३५ शंबरोनरकोबाणोमय्येवकृतसौहृदाः तैरहंसुरपक्षीयान्हत्वाभोक्ष्येमहींनृपान् ३६
एतज्ज्ञात्वानयक्षिप्रंरामकृष्णाविहार्भकौ धनुर्मखनिरीक्षार्थंद्रष्टुंयदुपुरश्रियम् ३७ अक्रूरउवाच राजन्मनीषितंसम्यक्कृतवस्वाव
द्यमार्जनम् सिद्ध्यसिद्ध्योःसमंकुर्याद्दैवंहिफलसाधनं ३८ मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनोदैवहतानपि युज्यतेहर्षशोकाभ्यांतथाप्याज्ञांकरो-
मिते ३९ एवमादिश्यचाक्रूरंमंत्रिणश्चविसृज्यसः प्रविवेशगृहंकंसस्तथाक्रूरःस्वमालयम् ४० इतिश्रीभागवते०द०अक्रूरसंप्रेष
णंनामषट्त्रिंशोऽध्यायः ३६ श्रीशुकउवाच केशीतुकंसप्रहितःखुरैर्महींमहाहयोनिर्जरयन्मनोजवः सटावधूताभ्रविमानसंकु
लंकुर्वन्नभोहेषितभीषिताखिलः १

तथाप्येतावानभिनिवेशोनकार्यइति भाविष्यत्सूचयन्नाह सिद्ध्यसिद्ध्योरिति ३८ पुरुषकारस्यसव्यभिचारतामाह मनो
रथानिति ३९ ४० इतिदशमस्कंधेटीकायांषट्त्रिंशोऽध्यायः ३६ सप्तत्रिंशेहतेकेशिन्यच्युतोभाविकर्मभिः नारदेनस्तुतः क्रीडन्व्योमासुरमथावधीत् १ हयवेषासु
रंयद्वत्केशिनंहयवेषिणं कंसप्राणसखंहत्वाकंसंव्यसुमिवाकरोत् २ केशीत्विति प्रथमश्लोकेनयएवंभूतः केशीत्यनूद्य तंभगवानुपाह्वयत्इतिद्वितीयेनान्वयःमहा
हयः सन्महींनिर्जरयन् श्लथयन्विदारयन्नित्यर्थः सटाभिःकेसरैः अवधूतानिइतस्ततःक्षिप्तानिअभ्राणिविमानानिचतैःसंकीर्णंनभःकुर्वन् हेषितैः अश्वजातिशब्दैर्भी-
षितमखिलंविश्वंयेनसः १

१ तद्धेषितैस्तैरतिनिष्ठुरैर्हेषितैर्वालैः पुच्छलोमभिर्विघूर्णिताः परिभ्रामिताः अंबुदायेनतम् आजौसंग्रामार्थं आत्मानंकृष्णम् अग्रणीः पुरतोनिर्गतः सन्नुपाह्वयन् स्वस
मीपमाजुहाव सचकेशीतान्निशम्यमृगेंद्रवन्नादमकरोत् ३ ततः केशितंकृष्णंदृष्ट्वा मुखेनखंपिबन्निवमुखंविवृत्याभिमुखः सन्नभिजगाम किंच अत्यमर्षणः अतिकुपितः
अत्यंतमसहमानोवा प्रत्यक् पद्भ्यांजघान दुरासदः अन्यैरभिभवितुमशक्यः दुरत्ययः उद्यतः सन् दुरतिक्रमः अत्रहेतुः चंडजवः चंडः तीव्रः जवोवेगः धावनंयस्य ४ तद्धननं
वंचयित्वा तंचहननायप्रसारितयोः पादयोः हस्ताभ्यांगृहीत्वापरिविध्यभ्रामयित्वा व्यवस्थितः तथैवास्थितोबभूव ५ व्यादायमुखंप्रसार्यवेगेनहरिंप्रत्याद्रवत् सोऽपिहरिः स्मयन्
उत्तरंसव्यंभुजं निर्भयत्वेदृष्टांतः यथोरगंबिलइति ६ ततः किंतदाह दंताइति चर्वणायभगवद्भुजंस्पृशंतीति तथाते व्यादानेनयेदंताः विवृताः अयोलोहंस्पृशंतीति-
स्पृशः यद्वा तप्तमयः अतितप्तंलोहादि स्पृशंतोयथेति आमयः जलोदरम् ७ लंडंपुरीषमुत्सृजन् ८ कर्कटिकाफलंहिपक्वं सदत्यंतंविदीर्णंभवतितद्वद्विदीर्णात्तस्य

विशालनेत्रोविकटास्यकोटरोबृहद्गलोनीलमहाघनोपमः दुराशयः कंसहितंचिकीर्षुर्व्रजंसनंदस्यजगामकंपयन् २ तंत्रासयंतंभगवा
न्स्वगोकुलंतद्धेषितैर्वालविघूर्णिताबुदम् आत्मानमाजौमृगयंतमग्रणीरुपाह्वयत्सव्यनदन्मृगेंद्रवत् ३ सतंनिशम्याभिमुखोमुखेन
खंपिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः जघानपद्भ्यामरविंदलोचनंदुरासदश्चंडजवोदुरत्ययः ४ तद्वंचयित्वातमधोक्षजोरुषा प्रगृह्यदोर्भ्यांपरि
विध्यपादयोः सावज्ञमुत्सृज्यधनुः शतांतरे यथोरगंतार्क्ष्यसुतोव्यवस्थितः ५ सलब्धसंज्ञः पुनरुत्थितोरुषाव्यादायकेशीतरसाऽपतद्धरिम्
सोऽप्यस्यवक्त्रेभुजमुत्तरंस्मयन्प्रवेशयामासयथोरगंबिले ६ दंतानिपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्तेकेशिनस्तप्तमयःस्पृशोयथा बाहुश्चतद्देहग
तोमहात्मनोयथामयःसंववृधेउपेक्षितः ७ समेधमानेनसकृष्णबाहुनानिरुद्धवायुश्चरणांश्चविक्षिपन् प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः
पपातलंडंव्यसृजन्क्षितौव्यसुः ८ तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद्व्यसोरपाकृष्यभुजंमहाभुजः अविस्मितोऽयत्नहतारिरुत्स्मयैः प्र
सूनवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः ९ देवर्षिरुपसंगम्यभागवतप्रवरोनृप कृष्णमक्लिष्टकर्माणंरहस्येतदभाषत १० कृष्णकृष्णाप्रमेयात्म
न्योगेशजगदीश्वर वासुदेवाखिलावाससात्वतांप्रवरप्रभो ११ त्वमात्मासर्वभूतानामेकोज्योतिरिवैधसाम् गूढोगुहाशयःसाक्षीमहा
पुरुषईश्वरः १२

देहात्विगतप्राणात् अविस्मितः गर्वरहितः अयत्नेनहतोऽरिर्येनसः ९ कंसायकृष्णमादिश्यतद्रहस्यादियेमुनेः कंसघातादिकृष्ण-
स्यकार्यमावेदयन्मुनिः तदाह देवर्षिरित्यादिना नचायंसूचकः किंतुसर्वसुहृदित्याह भागवतप्रवरइति १० अस्मद्रहस्यंवैरिणिकंसेसूचितवानितिमाशंकीरित्याह कृष्णकृष्णेत्या
दिना अयंभावः त्वमीश्वरोभूभारदैत्यसंहारायावतीर्णोऽसि अतस्तदनुरूपाचरणेनविश्वंपरिपालयेति तत्रत्वयितावत्भयशंकैवनास्तीत्याह अप्रमेयात्मन् अपरिच्छिन्नरूपयो
गेश अचिंत्यप्रभाव जगदीश्वरविश्वनियंतः वासुदेवसर्वभूतेषुवर्तमान अखिलावाससर्वस्याश्रय संप्रतिसात्वतांप्रवरश्रेष्ठप्रभोसर्वशक्ते ११ कथमेवंरूपोऽहमितिचेदत आह त्व
मात्मेति नहित्वंजीववत्परिच्छिन्नः किंतुसर्वभूतानामंतरएकोऽनुस्यूतआत्मा अंतरनुस्यूतत्वेदृष्टांतः एधसांकाष्ठानामंतर्ज्योतिरग्निरिवेति भूतेषुस्थितोऽपितैर्नदृश्यसइत्याह गूढइति
अत्रहेतवः गुहाशयः बुद्धेरभ्यंतरः किंचसाक्षी नहिसाक्षीदृश्यतइत्यर्थः अपिचमहापुरुषः अतः परिच्छिन्नमतिभिर्नज्ञायसइत्यर्थः तर्हिसर्वांतरत्वेकिंप्रमाणमत आह ईश्वरइति नही
श्वरंविनापरतंत्राणांजीवानांप्रवृत्तिर्घटतइत्यर्थः १२

अहमीश्वरः अन्यत्सर्वमीशितव्यमित्येतदेव कुतइत्यत आह आत्मनेति साधनांतरनिरपेक्षएवात्माश्रयः स्वतंत्रः माययाशक्त्याभवान्गुणान्ससृजे सृष्टवान् तैः सृष्टैर्गुणैरिदं विश्वंसृजसि अत्सि संहरसि अवसिपालयसि ननुसृष्ट्यादिक्रिया षट्कारकसाध्येवहष्टेत्याह सत्यसंकल्पइति नहिसंकल्पैकसाध्येबहिःसाधनापेक्षेतिभावः अतस्त्वमीश्वरइत्युपसंहारः १३ प्रस्तुतमाह सत्वमिति भूधरभूतानां भुवंधरंतीतिभूधराराजानस्तद्रूपाणां १४ १५ परश्वोहनीति अद्यैवाक्रूरएष्यतिश्वोमधुरांगंतासि परश्वश्चाणूरादींश्चत्वानिहतान् द्रक्ष्यामीतिसिद्धवन्निर्देशोविज्ञापनप्रकारविशेषः १६ तस्यानुतदनंतरंशंखवादीनां शंखः पंचजनः वधंद्रक्ष्यामीति शेषः भाविनिर्देशमात्रमेतत् नत्वानंतर्यंविवक्षितं १७ १८ भार्ययाजांबवत्यासह स्वधामतः महाकालपुरात् १९ २० द्वारकामावसन् द्वारकायांवसन् कर्ताकरिष्यति २१ अमुष्यविश्वस्य भूभारस्यवा २२ एवंविज्ञाप्य कृताभिनंदनं

आत्मनात्माश्रयः पूर्वंमाययाससृजेगुणान् तैरिदंसत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः १३ सत्वंभूधरभूतानांदैत्यप्रमथरक्षसाम् अवतीर्णोविनाशायसेतूनांरक्षणायच १४ दिष्ट्यातेनिहतोदैत्योलीलयाऽयंहयाकृतिः यस्यहेषितसंत्रस्तास्त्यजंत्यनिमिषादिवम् १५ चाणूरंमुष्टिकंचैवमल्लानन्यांश्चहस्तिनम् कंसंचनिहतंद्रक्ष्येपरश्वोहनितेविभो १६ तस्यानुशंखयवनमुराणांनरकस्यच पारिजातापहरणमिंद्रस्यचपराजयम् १७ उद्वाहंवीरकन्यानांवीर्यशुल्कादिलक्षणम् नृगस्यमोक्षणंशापात्द्वारकायांजगत्पते १८ स्यमंतकस्यचमणेरादानंसहभार्यया मृतपुत्रप्रदानंचब्राह्मणस्यस्वधामतः १९ पौंड्रकस्यवधंपश्चात्काशिपुर्याश्चदीपनम् दंतवक्रस्यनिधनंचैद्यस्यचमहाक्रतौ २० यानिचान्यानिवीर्याणि द्वारकामावसन्भवान् कर्ताद्रक्ष्याम्यहंतानिगेयानिकविभिर्भुवि २१ अथतेकालरूपस्यक्षपयिष्णोरमुष्यवै अक्षौहिणीनांनिधनंद्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः २२ विशुद्धविज्ञानघनंस्वसंस्थयासमाप्तसर्वार्थममोघवांछितम् स्वतेजसानित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहंभगवंतमीमहि २३ त्वामीश्वरंस्वाश्रयमात्ममाययाविनिर्मिताशेषविशेषकल्पनम् क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहंनतोस्मिधुर्यंयदुवृष्णिसात्वताम् २४ श्रीशुकउवाच एवंयदुपतिंकृष्णंभागवतप्रवरोमुनिः प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातोययौतद्दर्शनोत्सवः २५ भगवानपिगोविंदोहत्वाकेशिनमाहवे पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः २६ एकदातेपशून्पालांश्चारयंतोद्रिसानुषु चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः २७ तत्रासन्कतिचिच्चोराः पालाश्चकतिचिन्नृप मेषायिताश्चतत्रैकेविजह्रुरकुतोभयाः २८ मयपुत्रोमहामायोव्योमोगोपालवेषधृक् मेषायितानपोवाहप्रायश्चोरायितोबहून् २९

भगवंतंनमस्यतिद्वयेन विशुद्धविज्ञानघनमिति केवलंज्ञानैकमूर्तिम् अतएवस्वसंस्थयास्वरूपसम्यक्स्थित्यैवपरमानंदस्वरूपयासम्यगाप्ताः सर्वेर्था: येनतम् आप्तकामतोक्त्वा सत्यसंकल्पतामाह अमोघवांछितमिति ननुवांछाचेदस्तितर्हिदुर्निवारासंसृतिः अतआह स्वतेजसेति चिच्छक्त्यानित्यनिवृत्तोमायाकार्यरूपोगुणप्रवाहोयस्मात्तं अतोभगवंतंनिरतिशयैश्वर्यमीमहि शरणंव्रजेमेति २३ ननुत्रिकालज्ञस्त्वंकथंमत्प्रपंचंनजानासि जानासिचेत्कथमगुणप्रवाहंब्रवीषितत्राह त्वामिति ईश्वरमन्यस्यवशयितारंस्वाश्रयमन्यस्य अवशं अतः आत्ममायया आत्माधीनयामायया विनिर्मिता अशेषविशेषामहदाद्याः यादवादिरूपावाकल्पनायेनतंधुर्यंश्रेष्ठंनतोऽस्मीति २४ २५ २६ ननुनारदेनव्योमवधोनदृष्टस्तत्कथंव्योमवधप्रसक्तिरितितत्रोच्यते प्रातरेवकेशिवधानंतरंनारदेनोक्तमंगीकृत्यपुनस्तत्रैवपशून्पालयताव्योमोहतः यद्वाव्योमवधः पूर्वमेववृत्तोऽपि वेषधारिवधप्रसंगाद्त्रोच्यतइतिद्रष्टव्यं केचित्तुनःशंखचूडवधात्पूर्वमेवपठंतिच तमाह एकदेति २७ २८ मेषायितान् मेषवदाचरितान् स्वयंचोरवदाचरितः सन्नपोवाह अपहृत्यनिनाय २९

पिदधेच्छादितवान् ३० शरणदः आश्रयप्रदः हरिःसिंहइव ३१ ३२ पशुमारंपशुमारो यथाभवतितथा अनिश्वासमित्यर्थः ३३ भुविगोपैःस्तूयमानउपरि वैमानिकैः देवैरिति ३४
इतिदशमेटीकायांसप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ अष्टत्रिंशेयथाध्यायन्नक्रूरोगोकुलंगतः तथैवरामकृष्णाभ्यांगृहंनीत्वासत्कृतः १ प्रातःकेशिवधेवृत्ते द्वादश्यांनिर्गतेमुनौ ततोव्योम
हतेऽक्रूरःसायंगोकुलमागमत् २ तदेवंनारदेनकंसवधादिकार्येविज्ञापिते श्रीकृष्णोमथुरांगंतुमुद्यतोवर्तते तदाक्रूरोऽपिगोकुलमागमत् इत्याह अक्रूरोऽपीति अपिसंभावनायां १ २
अर्हतेयोग्याय ३ स्वस्यकृष्णास्यदर्शनेऽसंभवमाशंक्यपुनःसंभावयति ममेतादिति द्वयेन विषयात्मनोविषयाविष्टचित्तस्य शूद्राज्जन्मयस्यतस्यब्रह्मकीर्तनंवेदोच्चारणंयथेति ४
यद्वामैवंकिंतु अधमस्यनीचस्यापिममस्यादेव कुतइत्यत आह ह्रियमाणःकालनद्येति अयंभावः यथानद्याह्रियमाणानां तृणादीनांमध्येकश्चित्कदाचित्तरतिकूलंप्राप्नोति तथाकर्म
वशेनकालेनह्रियमाणानांजनानांजीवानामपिमध्येकश्चित्तरेदितिसंभवतीति ५ अतोनयाप्रवृत्त्यैवममामंगलंध्रुवंनष्टमेवज्ञायते भवोजन्मचसफलंजातमिति यद्यतःनमस्क-

गिरिदर्यांविनिक्षिप्यनीतंनीतंमहासुरः शिलयापिदधेद्वारंचतुःपंचावशेषिताः ३० तस्यतत्कर्मविज्ञाय कृष्णःशरणदःसताम् गोपान्नयंतंजग्राह
वृकंहरिरिवौजसा ३१ सनिजंरूपमास्थाय गिरींद्रसदृशंबली इच्छन्विमोक्तुमात्मानंनाशक्नोद्ग्रहणातुरः ३२ तंनिगृह्याच्युतोदोर्भ्यांपातयि
त्वामहीतले पश्यतांदिविदेवानांपशुमारममारयत् ३३ गुहापिधानंनिर्भिद्यगोपान्निःसार्यकृच्छ्रतः स्तूयमानःसुरैर्गोपैःप्रविवेशस्वगोकुलम्
३४ इतिश्रीभा॰ दशमस्कंधे व्योमासुरवधोनामसप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ श्रीशुकउवाच अक्रूरोऽपिचतांरात्रिंमधुपुर्यांमहामतिः उषित्वा
रथमास्थायप्रययौनंदगोकुलम् १ गच्छन्पथिमहाभागोभगवत्यंबुजेक्षणे भक्तिंपरामुपगतएवमेतदचिंतयत् २ किंमयाचरितंभद्रंकिंतप्तंपर
मंतपः किंवाथाप्यर्हतेदत्तंयद्द्रक्ष्याम्यद्यकेशवम् ३ ममैतद्दुर्लभंमन्यउत्तमश्लोकदर्शनम् विषयात्मनोयथाब्रह्मकीर्तनंशूद्रजन्मनः ४ मैवंम
माधमस्यापिस्यादेवाच्युतदर्शनम् ह्रियमाणःकालनद्याक्वचित्तरतिकश्चन ५ ममाद्यामंगलंनष्टंफलवांश्चैवमेभवः यन्नमस्येभगवतोयोगि
ध्येयांघ्रिपंकजम् ६ कंसोबताद्याकृतमेऽत्यनुग्रहं द्रक्ष्येंऽघ्रिपद्मंप्रहितोऽमुनाहरेः कृतावतारस्यदुरत्ययंतमःपूर्वेऽतरन्यन्नखमंडलत्विषा ७
यदर्चितंब्रह्मभवादिभिःसुरैःश्रियाचदेव्यामुनिभिःससात्वतैः गोचारणायानुचरैश्चरद्वने यद्गोपिकानांकुचकुंकुमांकितम् ८ द्रक्ष्यामिनूनंसुक
पोलनासिकंस्मितावलोकारुणकंजलोचनम् मुखंमुकुंदस्यगुडालकावृतं प्रदक्षिणंमेप्रचरंतिवैमृगाः ९ अप्यद्यविष्णोर्मनुजत्वमीयुषोभाराव
तारायभुवोनिजेच्छया लावण्यधाम्नोभवितोपलंभनंमह्यंननस्यात्फलमंजसादृशः १० रिष्यामि ६ अमंगलनाशेसूचकांतरमाह कंसइति बतेत्याश्च
र्ये अतिखलः कंसोऽपिमे मात्यंतमनुग्रहंकृतवान् यतोऽमुनाकंसेन प्रहितोहरेः अंघ्रिपद्मंद्रक्ष्येद्रक्ष्यामीति पूर्वेअंबरीषादयः तमःसंसारमतरन्तीर्णाः ७ अंघ्रिपद्मंविभावयति
यदिति ब्रह्मादिभिरर्चितमितिपरमैश्वर्यमाह श्रियाचेतिसौभाग्यातिशयं मुनिभिः भक्तसहितैरितिपरमपुरुषार्थत्वम् गोचारणायेतिकृपालुत्वम् यद्गोपिकानामितिप्रेममात्र
सुलभत्वम् ८ मनोरथांतरंकरोति द्रक्ष्यामीति शोभमानौकपोलौनासिकाचयस्मिन्तत् स्मितसहितःअवलोकोयस्मिन् अरुणेकंजवल्लोचनेयस्मिन् तच्चतन्मुखंगुडालकावृतंव
क्रकेशावृतं तदानीमेवशुभसूचकंदृष्ट्वा आतिदृष्यन्नाह प्रदक्षिणमिति ९ पुनरप्यन्याच्चिंतयति अप्यद्येति ईयुषःप्राप्तवतः लावण्यस्यधामआश्रयःतस्यविष्णोः यद्वा विष्णोर्ला
वण्ययुक्तंपदामवपुस्तस्यउपलंभनंदर्शनंभविता भविष्यति अपियद्येवंस्यात्तर्हिमह्यंममदृशोलोचनस्यफलंनस्यादितिन अपितुस्यादेवेत्यर्थः १० ५ ५

यईक्षितेत्यादिचतुर्भिः कुलकम् तत्रैवंशंकानन्चस्मदादिवदेवभोक्तृत्वकर्तृत्वादिधर्मैस्तत्रतत्रप्रतीयमानस्यकथंविष्णुत्वमितीमांशंकांश्लोकत्रयेणापाकुर्वंश्चतुर्थेनतमहंद्रक्ष्यामीति मनोरथंकरोति तथाहि यईक्षितेति असत्सतोः कार्यकारणयोः ईक्षिताऽपिईक्षणमात्रेणकर्ताऽपि अहंरहितः अहंकारहीनः तथाअपास्ततमोभिदाभ्रमः तमः स्वाज्ञानंततः अज्ञानात् भिदाभेदः ततोभ्रमः अभिनिवेशादिः अपास्ताअपाकृतास्तमआदयोयस्मिन्सः कुतएतत्तत्राह स्वतेजसाचिच्छक्त्यानित्यस्वरूपसाक्षात्कारेणतथाऽपिस्वमाययास्वाधीनयामायया तदीक्षयातस्यैवईक्षयाप्राणाक्षधीभिः सहितैः आत्मन् आत्मनिस्वस्मिन्नेवरचितैः जीवैः सदनेषुवृंदावनतरुषुगोपीगृहेषुचलीलयाकर्माणिकुर्वन्सक्तवदभीयते आभिमुख्येन प्रतीयते ११ ननुसर्वथाहंकारादिरहितस्यात्मारामस्यलीलाऽपिकुतइत्याशंक्यपरानुग्रहार्थत्याशयेनाह यस्येति अखिलानि अखिलस्यवाअमीवानिपापानिघ्नंतीत्यखिलामीवहानितैः तथासुमंगलैः शोभनानिमंगलानियेभ्यस्तैः गुणाः करुणादयः कर्माणिजन्मानिचतैर्विमिश्रायुक्तावाचः जगत्प्राणंतिजीवयंति शुंभंतिशोभयंति पुनंतिपवित्रयंति व्यतिरेकमाह याइति तैर्विरक्ताःरहितास्ताः सुस्वलंकृता अपिवस्त्राद्यलंकृतशववच्छोभमानाः मताः संमताः १२ स्वयंरचितान्सेतून्वर्णाश्रमधर्मान् पालयतामभरव-

यईक्षिताहंरहितोऽप्यसत्सतोः स्वतेजसाऽपास्ततमोभिदाभ्रमः स्वमाययात्मन्रचितैस्तदीक्षया प्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ११ यस्याखिलामीवहभिः सुमंगलैर्वाचोविमिश्रागुणकर्मजन्मभिः प्राणंतिशुंभंतिपुनंतिवैजगद्यास्तद्विरक्ताःशवशोभनामताः १२ सचावतीर्णः किलसात्वतान्वयेस्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत् यशोवितन्वन्व्रजआस्तईश्वरोगायंतिदेवायदशेषमंगलम् १३ तंत्वद्यनूनंमहतांगतिंगुरुंत्रैलोक्यकांतंदृशिमन्महोत्सवम् रूपंदधानंश्रियईप्सितास्पदंद्रक्ष्येममासन्नुषसः सुदर्शनाः १४ अथावरूढः सपदीशयोरथात्प्रधानपुंसोश्चरणंस्वलब्धयेधियाधृतंयोगिभिरप्यहंध्रुवंनमस्यआभ्यांचसखीन्वनौकसः १५ अप्यंघ्रिमूलेपतितस्यमेविभुः शिरस्यधास्यन्निजहस्तपंकजम् दत्ताभयंकालभुजंगरंहसाप्रोद्वेजितानांशरणैषिणांनृणाम् १६ समर्हणंयत्रनिधायकौशिकस्तथाबलिश्चापजगत्त्रयेंद्रताम् यद्वाविहारेव्रजयोषितांश्रमंस्पर्शेनसौगंधिकगंध्यपानुदत् १७ नमय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः कंसस्यदूतः प्रहितोऽपिविश्वदृक् योऽतर्बहिश्चेतसएतदीहितंक्षेत्रज्ञईक्षत्यमलेनचक्षुषा १८

र्याणांसुखकर्तासन्नवतीर्णः यद्यशः १३ त्रैलोक्येएकमेवकांतंदृशिदृष्टिः तद्वतांमहानुत्सवोयस्मात् यद्वा महानुत्सवएव अतएवश्रियईप्सितमास्पदम् एवंभूतंरूपंश्रीमूर्तिंदधानंतमीश्वरंद्रक्ष्यामीति अत्रलिंगंउषसः प्रभातसमयाः सुदर्शनाः सुभदर्शनाः सुखंप्रभातारजन्यः शुभसूचकाबभूवुरित्यर्थः १४ किंच अथदर्शनानंतरंसपदितत्क्षणमेवरथादवतीर्णः सन्प्रधानपुरुषयोः रामकृष्णयोश्चरणंयोगिभिरपिआत्मलाभायकेवलंधियैवधृतंसाक्षादहंनमस्यामि आभ्यांसह अनयोः सखीन्गोपांश्चनमस्यामीति १५ किंच अपीति अधास्यत् धास्यति तद्विभावयति दत्ताभयमितिसार्द्धेन १६ बलिनातावत्पदत्रयपरिमितभूदानसमयेतस्यहस्तेउदकंनिहितं कौशिकइंद्रस्तेनापिकदाचित्किंचिन्निहितमितिज्ञातव्यं मुमुक्षूणांसंसारभयनिवर्तकं सकामानामभ्युदयप्रदंचेत्युक्तम् अनुरक्तानांपरमंसुखदंचेत्याह यद्वा वाशब्दोवितर्के विहारेरासक्रीडायांसौगंधिकस्यगंधइवगंधोयस्यतत्सौगंधिकगंधि १७ एवंपरमानुग्रहंसंभाव्यपुनरप्यसंभवमाशंक्यपरिहरति नमयीति यद्यप्यहंकंसेनप्रहितः अतस्तस्यदूतः तथाऽपिमयि अरेरयमितिबुद्धिंनउपैष्यतिनकरिष्यतीत्यर्थः यतोविश्वदृक्सर्वज्ञः अतोममचेतसोऽतस्चबहिश्चयदीहितंचेष्टितमेतत् यः क्षेत्रज्ञः अंतर्यामीनित्यज्ञानेनेक्षते अयंभावः चेतसोबहिरेवकंसमनुवर्त्ते अंतस्तुकृष्णमेवतदेतदसौहृदिस्थितोजानातीति यद्वा एतस्यजगतः ईहितमिति १८ ७

अपियादिअंघ्रिमूलेचरणोपांते अवहितंसंयतंकृपाऽमृतेन आर्द्रया दृशामामीक्षिताद्रक्ष्यति तर्हिससपद्येवविनष्टाखिलकल्मषः परांमुदंवोढाप्राप्स्यामीति १९ अथमांपरि रप्स्यते आलिंगिष्यति यदातदैवमेआत्मादेहः तीर्थीक्रियते आतिपावित्रीकरिष्यते उच्छ्वसितिश्लयोभविष्यति भतोदेहात् २० ततश्चोस्तातेति तदाजन्मभृतः सफलजन्मानः अन्यथातज्जन्मैवनभवतीत्याह महीयसेति महीयसाश्रीकृष्णेनयेनादृतः अमुष्यतस्यजंतोस्तज्जन्माधिक् २१ ननुसुहृदादिषुपरिष्वंगसंभ्रमादयोजीवधर्माः कथमीश्वरेसंग च्छंतेऽतआह नतस्येति दयितः प्रियस्तद्विपरीतोऽप्रियः सुहृत्तमोहिततमः तद्विपरीतोद्वेष्यः एतत्सर्वव्यतिरिक्त उपेक्ष्यइति दयितादयोनसंतीतिसत्यम् तथापिभक्तान्भजते त त्रयथायेभक्तास्तांस्तथाभजते येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमिति भगवद्वचनात् अविषमत्वेऽपिभक्तेष्वएवफलंददातीत्यत्रदृष्टांतः यद्वत्सुरद्रुमइति २२ योमयांजलिं करिष्यतेतास्मिन्नेवांजलौगृहीतंमाम् आस्रानिसमस्तानि अर्थादिसत्कृतानियेनतंमाम् २३ सतुमार्गमपिनवेदतथाऽपिरथेनप्राप्तइति २४ अखिलैर्लोकपालैः किरीटेषुजुष्टा

अप्यंघ्रिमूलेऽवहितंकृतांजलिंमामीक्षितासस्मितमार्द्रयादृशा सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषोवोढामुदंवीतविशंकऊर्जितम् १९ सुहृत्तमंज्ञातिमनन्यदैवतंदोर्भ्यांबृहद्भ्यांपरिरप्स्यतेऽथमाम् आत्माहितीर्थीक्रियतेतदैवमेबंधश्चकर्मात्मकउच्छ्वसित्यतः २० लब्ध्वांगसंगंप्रणतंकृतांजलिंमांवक्ष्यतेऽक्रूरततेत्युरुश्रवाः तदावयंजन्मभृतोमहीयसानैवादृतोयोधिगमुष्यजन्मतत् २१ नतस्यकश्चिद्दयितःसुहृत्तमोनचाप्रियोद्वेष्यउपेक्ष्यएववा तथाऽपिभक्तान्भजतेयथातथासुरद्रुमोयद्वदुपाश्रितोऽर्थदः २२ किंचाग्रजोमाऽवनतंयदूत्तमःस्मयन्परिष्वज्यगृहीतमंजलौ गृहंप्रवेश्याप्तसमस्तसत्कृतंसंप्रक्ष्यतेकंससकृतंस्वबंधुषु २३ श्रीशुकउवाच इतिसंचिंतयन्कृष्णंश्वफल्कतनयोऽध्वनि रथेनगोकुलंप्राप्तःसूर्यश्चास्तगिरिंनृप २४ पदानितस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ददर्शगोष्ठेक्षितिकौतुकानिविलक्षितान्यब्जयवांकुशाद्यैः २५ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाऽश्रुकलाकुलेक्षणः रथादवस्कंद्यसतेष्वचेष्टतप्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहोइति २६ देहंभृतामियानर्थोहित्वादंभंभियंशुचम् संदेशाद्योहरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिः २७ ददर्शकृष्णंरामंचव्रजेगोदोहनंगतौ पीतनीलांबरधरौशरदंबुरुहेक्षणौ २८ किशोरौश्यामलश्वेतौश्रीनिकेतौबृहद्भुजौ सुमुखौसुंदरवरौबालद्विरदविक्रमौ २९ ध्वजवज्रांकुशांभोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजम् शोभयंतौमहात्मानौसानुक्रोशस्मितेक्षणौ ३० उदाररुचिरक्रीडौस्रग्विणौवनमालिनौ पुण्यगंधानुलिप्तांगौस्नातौविरजवाससौ ३१ प्रधानपुरुषावाद्यौजगद्धेतूजगत्पती अवतीर्णौजगत्यर्थेस्वांशेनबलकेशवौ ३२

अमलाः पादरेणवोयस्यतस्य क्षितिकौतुकानि क्षितेरलंकाररूपाणि २५ तद्दर्शनेनय आह्लादस्तेनाविवृद्धः संभ्रमोयस्यसः प्रेम्णाऊर्ध्वानिरोमाणियस्यसः अश्रूणांकलाभिर्लेशैः आकुलेईक्षणेयस्यसः अवस्कंद्य अवप्लुत्यतेषुपदेषुसोऽक्रूरः अचेष्टतव्यलुठत् अहोइतिदुर्लभतांभावयन् २६ ननुकिमर्थमेवंव्यलुठत् नास्तिप्रेमसंभ्रमेफलोद्देशइत्याह देहंभृतामिति देहभाजामेतावानेवपुरुषार्थः कंसस्यसंदेशादारभ्यहरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिर्योयमक्रूरस्यवर्णितइति संदेशआद्योयस्यार्थस्य सयावानक्रूरस्यजातइतिवा २७ ततः कृष्णंरामंचददर्श गावः दुह्यंतेऽस्मिन्निति गोदोहनंतत्स्थानंगतौप्राप्तौ २८ २९ अनुक्रोशोनुकंपातद्विलसितस्मितयुक्तमीक्षणययोस्तौ ३० उदाररुचिराक्रीडाययोस्तौ स्रग्विणौरत्नस्रग्भिरलंकृतौ ३१ प्रधानभूतौपुरुषौप्रकृतिपुरुषात्मकौवा कुतःआद्यौतदपिकुतः जगद्धेतूजगत्कारणौ अतएवजगत्पती विपरीतौवाच तुर्णां पदानांहेतुहेतुमद्भावः जगत्यर्थेपृथिव्याभारापनयनायस्वांशेनमूर्तिभेदेनबलकेशवौसंतौ ३२

स्वप्रभयाविगततिमिरादिशः कुर्वाणौ कनकाचितौ स्ववर्णव्याप्ताविति सालंकारयोः शैलसादृश्यार्थमुक्तम् ३३ ३४ भगवद्दर्शनाल्हादेनयद्बाष्पंतेनपर्याकुलेईक्षणेयस्यसः पु
लकैराचितंव्याप्तमंगंयस्यसः स्वाख्यानेअक्रूरोऽहंनमस्करोमीतिकथनेनाशक्नोत् ३५ अभिप्रेत्याक्रूरोऽयमेतदर्थमागतइतिज्ञात्वाकंसहननसामर्थ्यंद्योतयन्निवरथांगेन-
चक्रेणांकितोयः पाणिस्तेनाभ्युपाकृष्यतमालिंगितवान् ३६ पाणीअंजलिरूपेणासंहतावेवगृहीत्वा ३७ मधुपर्कएवार्हणंतस्मिन्नायदुचितमर्हणमाहरत् आनीयसमार्पि
तवानित्यर्थः ३८ ३९ ४० सत्कृतंसंमानितम् निरनुग्रहेक्रूरे कथंकेनप्रकारेणस्थजीवथेत्यर्थः सौनः पशुघातीसएवपालकोयेषा मावीनांमेषाणांतइवतत्तुल्याइत्यर्थः ४१
निरनुग्रहतामाह योवधीदिति तोकान् तोकानि असकृत् असून्नेवतर्पयतियः अतःखलः तस्यकंसस्यप्रजानां हे अक्रूरयेषांजीवनमात्रमपिदुर्लभंतेषांवः किंनुकुशलंवि

दिशोवितिमिराराजन्कुर्वाणौप्रभयास्वया यथामारकतःशैलोरौप्यश्चकनकाचितौ ३३ रथात्तूर्णमवप्लुत्यसोऽक्रूरःस्नेहविह्वलः पपात
चरणोपांते दंडवद्रामकृष्णयोः ३४ भगवद्दर्शनाल्हादबाष्पपर्याकुलेक्षणः पुलकाचितांगऔत्कंठ्यात्स्वाख्यानेनाशकन्नृप ३५ भगवांस्तम
भिप्रेत्यरथांगांकितपाणिना परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतःप्रणतवत्सलः ३६ संकर्षणश्चप्रणतमुपगुह्यमहामनाः गृहीत्वापाणिनापाणी अनय
त्सानुजोगृहम् ३७ पृष्ट्वाथस्वागतंतस्मैनिवेद्यचवरासनम् प्रक्षाल्यविधिवत्पादौमधुपर्कार्हणमाहरत् ३८ निवेद्यगांचातिथयेसंवाह्यश्रांत
मादृतः अन्नंबहुगुणंमेध्यंश्रद्धयोपाहरद्विभुः ३९ तस्मैभुक्तवतेप्रीत्यारामःपरमधर्मवित् मुखवासैर्गंधमाल्यैःपरांप्रीतिंव्यधात्पुनः ४० प
प्रच्छसत्कृतंनंदःकथंस्थनिरनुग्रहे कंसेजीवतिदाशार्हसौनपालाइवावयः ४१ योवधीत्स्वस्वसृतोकान्क्रोशंत्याअसुतृप्खलः किंनु
स्वित्तत्प्रजानांवःकुशलंविमृशामहे ४२ इत्थंसूनृतयावाचानंदेनसुसभाजितः अक्रूरःपरिपृष्टेनजहावध्वपरिश्रमम् ४३ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेअक्रूरागमनंनाम अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ३८ श्रीशुकउवाच सुखोपविष्टःपर्यंकेरामकृष्णो
रुमानितः लेभेमनोरथान्सर्वान्पथियान्सचकारह १ किमलभ्यंभगवतिप्रसन्नेश्रीनिकेतने तथापितत्परराजन्नहिवांछंतिकिंच
न २ सायंतनाशनंकृत्वाभगवान्देवकीसुतः सुहृत्सुवृत्तंकंसस्यपप्रच्छान्यच्चिकीर्षितम् ३ श्रीभगवानुवाच तातसौम्याग
तःकच्चित्स्वागतंभद्रमस्तुवः अपिस्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनामयम् ४ किंनुनःकुशलंपृच्छेएधमानेकुलामये कंसेमातुलनाम्न्यंगस्वानां
नस्तत्प्रजासुच ५ अहोअस्मदभूद्भूरिपित्रोर्वृजिनमार्ययोः यद्धेतोःपुत्रमरणंयद्धेतोर्बंधनंतयोः ६

चारयामेति ४३ मधुरयावाचाइत्थंसत्कृतः तथैववा
चापरिपृष्टेनतेनमेन अध्वपरिश्रमंसंसारश्रमं ४३ इतिदशमेटीकायांअष्टात्रिंशोऽध्यायः ३८ नवत्रिंशेपुरींगच्छत्यच्युतेगोपिकोक्तयः अक्रूरेणाथकालिंद्यांविष्णुलोक
स्यदर्शनं १ भक्तानांमनोरथाःसत्याभवंतीतिद्योतयन्नाह सुखोपविष्टइति रामकृष्णाभ्यांसुरु अधिकंमानितः १ २ ३ हेतात हेसौम्य स्वागतंयथातथाआगतःस्वज्ञातिबंधूनांस्वे
सुहृदः ज्ञातयःसपिंडाःबंधवःअसपिंडाःसंबंधिनःतेषामपिकिमनमीवमपायमदुःखमितियावत् अना मयमारोग्यं ४ एवंप्रश्नोपिममनातिसंगतइत्याह किंन्विति अंगहेअ
क्रूर पृच्छेपृच्छामि नःअस्माकंकुलस्यामयेरोगेनोमातुलइति नामयस्यतस्मिन् नःस्वानांज्ञातीनां तस्यप्रजासुच ५ अस्मत् अस्मन्निमित्तं वृजिनंदुःखं आर्ययोःनिरपराधयोः
यद्धेतोर्यः अहमेवहेतुःतस्मात् ६ ७२

हेसौम्यस्वानांवोदर्शनमद्यममसंजातंतत्दिष्ट्याभद्रम् ७ माधवःमधोर्वंशजः ८ यः धनुर्मखच्छद्मासंदेशोयस्य यदर्थंचाणूरादिभिर्घातनार्थम् अस्यकंसस्यस्वजन्मकृष्याज
न्मआनकदुंदुभेः सकाशात् ९ विजज्ञतुः विशेषेणज्ञापयामासतुः १० सोऽपिनंदोगोपान्समादिशत् तदेवदर्शयति गृह्यतामित्यादिना गोरसः क्षीरादिः उपायनानिउत्तमवस्तू
नि ११ रसान्घृतादीन् शब्दच्छलेनेदंसूचयति अचिकित्स्यस्यरोगस्यचिकित्सार्थं रसान्दास्यामइति सम्राजरसाऽधिकृतेन आघोषयत् सर्वतोघोषितवान् १२ ताः कृष्णैक
जीवनाः गोप्यः तत्तदा अक्रूरमागतमुपश्रुत्येति १३ व्यथालिंगान्याह पंचभिः काश्चिदिति तेनश्रवणेन कृतोयोहृत्तापस्तेनयः श्वासस्तेनम्लानामुखश्रीर्यासांताः बभूवुरिति दुकू
लानिवलयानिच केशग्रंथयश्चस्रंसंतोदुकूलादयोयासांतथाभूताः काश्चनबभूवुरिति १४ तस्यश्रीकृष्णस्यानुध्यानेननिवृत्ताअशेषाश्चक्षुरादिवृत्तयोयासांताः इमंलोकंदेह
मपिनजानंतिस्ममुक्ताइवेति १५ अपराः स्त्रियः शौरेः गिरः स्मरंत्यः संमुमुहुः कथंभूताः अनुरागेणयत्स्मितंतेनईरिताः हृदिस्पृशंतीतिहृदिस्पृशः मनोज्ञाः चित्राणिपदानियासुताः

दिष्ट्याद्यदर्शनंस्वानांमह्यंवःसौम्यकांक्षितम् संजातंवर्ण्यतांतातानतवागमनकारणम् ७ श्रीशुकउवाच पृष्टोभगवतासर्वंवर्णयामास
माधवः वैरानुबंधंयदुषुवसुदेववधोद्यमम् ८ यत्संदेशोयदर्थंवादूतःसंप्रेषितःस्वयम् यदुक्तंनारदेनास्यस्वजन्मानकदुंदुभेः ९ श्रुत्वाक्रूरवचः
कृष्णोबलश्चपरवीरहा प्रहस्यनंदंपितरंराज्ञादिष्टंविजज्ञतुः १० गोपान्समादिशत्सोऽपिगृह्यतांसर्वगोरसः उपायनानिगृण्हीध्वंयुज्यंतांशकटा
निच ११ यास्यामःश्वोमधुपुरींदास्यामोनृपतेरसान् द्रक्ष्यामःसुमहत्पर्वयांतिजानपदाःकिल एवमाघोषयत्क्षत्त्रानंदगोपःस्वगोकुले १२ गोप्य
स्तास्तदुपश्रुत्यबभूवुर्व्यथिताभृशम् रामकृष्णौपुरींनेतुमक्रूरंव्रजमागतम् १३ काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः स्रंसद्दुकूलव
लयकेशग्रंथ्यश्चकाश्चन १४ अन्याश्चतदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः नाभ्यजानन्निमंलोकमात्मलोकंगताइव १५ स्मरंत्यश्चापराःशौरेरनु
रागस्मितेरिताः हृदिस्पृशश्चित्रपदागिरःसंमुमुहुःस्त्रियः १६ गतिंसुललितांचेष्टांस्निग्धहासावलोकनम् शोकापहानिनर्माणिप्रोद्दा
मचरितानिच १७ चिंतयंत्योमुकुंदस्यलीलाविरहकातराः समेताःसंघशःप्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः १८ गोप्यऊचुः अहोवि
धातस्तवनक्वचिद्दयासंयोज्यमैत्र्याप्रणयेनदेहिनः तांश्चाकृतार्थान्वियुनंक्ष्यपार्थकंविचेष्टितंतेऽर्भकचेष्टितंयथा १९ यस्त्वंप्रदर्श्यासितकुं
तलावृतंमुकुंदवक्त्रंसुकपोलमुन्नसम् शोकापनोदस्मितलेशसुंदरंकरोषिपारोक्ष्यमसाधुतेकृतम् २० क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्ययास्मनश्च
क्षुर्हिदत्तंहरसेबतांज्ञवत् येनैकदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवंत्वदीयमद्राक्ष्मवयंमधुद्विषः २१ १६ १७ विरहेणकातराविह्वलाः अच्युतेआशयश्चित्तंया-
सांताः १८ कृष्णसंगतिंविधाय वियद्दयतीतिविधातारंप्रत्येकमाक्रोशंत्य आहुः अहोइति मैत्र्याहिताचरणेन प्रणयेन स्नेहेनच अकृतार्थान् अप्राप्तभोगानपितान्वियु
नंक्षि वियोजयसितस्मान्नतवदयाबालिशोऽपित्वमित्याहुः अपार्थकमिति १९ विगर्हितंतवेदंकर्मेत्याहुः यस्त्वमिति शोकमपनुदतीतिशोकापनोदः सचासौस्मितलेशश्चगू
ढहासः तेनसुंदरंमुकुंदस्यवक्त्रंसकृत्प्रदर्श्यपुनस्तस्यपारोक्ष्यमदृश्यतांकरोषि अतस्तवकृतंकर्म असाधुर्निंद्यमित्यर्थः २० किंच दत्तापहारित्वेनातिक्रूरस्त्वमित्याहुः क्रूरस्त्व
मिति नन्वक्रूरोहमतिनाहमितिचेदत्राहुः अक्रूरसमाख्ययेति नह्येवंकर्तुमन्यःप्रभवति अतोनामांतरेणस्मध्रुवंत्वमेवागतोऽसि कृष्णंहरामिनयुष्मच्चक्षुरितिचेन्नयेनत्वद्दत्तेनचक्षुषा
मधुद्विषः एकदेशेनेत्रवक्त्रादौत्वदीयंसमग्रसृष्टिनैपुण्यमद्राक्ष्मदृष्टवत्योवयं तच्चक्षुः अयंभावः ममसर्वरहस्यमाभिर्ज्ञातमिति अमर्षेणेवकृष्णंवियोजयन्नस्मानंधीकरोषीतिच २१

विधातारं विहाय परस्परमूचुः नन्दसूनुरिति बतेति खेदे क्षणभंगं अस्थिरं सौहृदं यस्य सः गृहादीन्विहाय अद्धा साक्षात् तस्यैव दास्यमुपागताः स्वकृतातुराः तत्कृतेनैव स्मिता-
दिना परवशा अपि नः अस्मान्न समीक्षते नवं नवं प्रियं यस्य सः अत एनं निवारयाम इति भावः २२ सेर्ष्यमूचुः सुखं प्रभातेति व्रजस्पतेः श्रीकृष्णास्यमुखं पास्यंति आदरेण द्र-
क्ष्यंति कथंभूतम् अपांगेन नेत्रप्रांतेन उत्कलितमुज्जृंभितं स्मितमेवासवो रसो यस्मिन् तत् यद्वा अपांगोत्कलितास्मिते नासवरूपं यन्मुखं ततस्तत्पानं सुखमेव संभावयंति
२३ ननु द्वित्राणि दिनानि तथा भवतु नाम तथाऽप्यस्मत्स्नेहाकृष्टः पित्रादिभिश्च परावर्तितः आगमिष्यतीत्याशंक्याहुः हे अबलाः तासां मधुवन्मंजुभिर्भाषितैर्वशीकृतचित्त
स्तथा तासां सलज्जास्मितैर्विभ्रमैर्भ्रमन् परवान्पित्रादिपरतंत्रोऽपि यद्वा व्रजे परे अन्ये बंधवः संति यस्य तथा मनस्वी धीरोऽपि ग्राम्याः अविदग्धा नः कथं प्रतियास्यते प्रत्येष्य-
ते न कथंचिदित्यर्थः २४ किंच अस्य दुत्सवभाजोऽन्य एवाद्य भविष्यंतीत्याहुः अद्येति तत्र पुरे दाशार्हादीनां दृशः दृष्टेर्महानुत्सवो भविष्यते भविष्याति ये देवकीसुतं द्रक्ष्यंति
तथा ये चाध्वनि गच्छंतं द्रक्ष्यंति तेषामपि दृशो भविष्यतीति यद्वा दृश इति द्वितीया तेषां दृशो नेत्राणि महोत्सवो भविष्यते प्राप्स्यति प्रास्यर्यस्य भवतेरात्मनेप दत्वात् २५ अ

नन्दसूनुः क्षणभंगसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा बत विहाय गेहान्स्वजनान्सुतान्पतींस्तद्दास्यमद्धोपगतान्नवप्रियः २२ सु
खं प्रभाता रजनीयमाशिषः सत्या बभूवुः पुरयोषितां ध्रुवम् याः संप्रविष्टस्य मुखं व्रजस्पतेः पास्यंत्यपांगोत्कलितस्मितासवम् २३
तासां मुकुंदो मधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान्मनस्व्यपि कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् २४
अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजांधकवृष्णिसात्वताम् महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्रक्ष्यंति ये चाध्वनि देवकीसुतम् २५ मै
तद्विधस्याकरुणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीव दारुणः योऽसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात्प्रियं नेष्यति पारमध्वनः २६ अनार्द्रधीरेष स
मास्थितो रथं तमन्वमी च त्वरयंति दुर्मदाः गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते २७ निवारयामः समुपेत्य माधवं किं
नोऽकरिष्यन्कुलवृद्धबांधवाः मुकुंदसंगान्निमिषार्द्धदुस्त्यजाद्दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् २८ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमंत्रलीलाऽव
लोकपरिरंभणरासगोष्ठ्याम् नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरंतम् २९

क्रूरं शपंत्य आहुः मैतद्विधस्येति एषा विधा विधानं
कर्म यस्य अत एवानिष्टरूपस्य अक्रूर इति शोभनं नाम मा भूत् तत्र हेतुः अतीव दारुण इत्यादि प्रियात् प्राणादपि प्रियतरं कृष्णमध्वनः पारमस्मद्दृग्गोचरत्वादतिदूरं देशं नेष्यति २६ अ
हो धिगस्मज्जीवितमित्याहुः अनार्द्रधीरिति अनार्द्रा कठिना धीर्यस्य सः तावदेव कृष्णो रथमधिरूढः अस्या विनयमालक्ष्य स्थविरैश्चोपेक्षितं तेन न निवारितवंत इत्यर्थः किंच दैवं चेति
अयं भावः यदि दैवमस्माकमनुकूलं भवेत्तर्हि विघ्नैः कश्चिदेषां मध्ये प्रतिहन्येत अकस्मात् वज्रपातो भवेत् अन्यद्वा किंचिदनिष्टं स्यात् न तु तात्किंचिदस्तीति २७ परस्परं संमंत्र्य साहस
मधिरुह्याहुः निवारयाम इति अकरिष्यन् करिष्यंति निमिषार्द्धदुस्त्यजात् मुकुंदसंगात् विध्वंसितानि वियोजितानि अत एव दीनानि चेतांसि यासामेवंभूतानामस्माकं न
मृत्योरपि भयमित्यर्थः २८ इतोऽपि कारणादवश्यं साहसमेवावलंबनीयमित्याहुः हे गोप्यः यस्य ललितं स्मितं च वल्गुमंत्रश्च लीलाऽवलोकश्च परिरंभणं चानुरागेयो तानिय-
स्यां रासगोष्ठ्यां रासक्रीडासभायां नः अस्माभिः क्षणदा रात्रयः क्षणमिव नीताः तमसुं कृष्णं विना दुरंतं तमः विरहदुःखं कथं नु अतितरेम न कथंचिदित्यर्थः २९ छ

किंच आस्तांतावत्तमोऽतितरणं जीवनमेवकथंस्यादित्याहुः यइति अन्हः क्षयेदिनावसाने खुररजोभिः छुरिताधूसराअलकाः स्रजश्चयस्यसः व्रजंविशन् स्मितेनयत् कटाक्षनिरीक्षणंतेन नाश्चित्तंक्षिणोति हरति अमुंकृष्णंविनाकथंभवेमजीवेम ३० कृष्णोविषक्तानिमानसानियासां स्रस्वरसुच्चैः ३१ क्रूरमक्रूरतः श्रुत्वाकंसंकंसनिषूदनः गोपीमनोरथारामः सरामः स्वपुरंययौ स्त्रीणामिति ताअनादृत्यकृतमैत्रादिकः मैत्रंमित्रेदेवतंसंध्योपासनं तदादिकर्मकृतंयेनसः ३२ अन्वसज्जंत अन्वगच्छन् ३३ अनुरंजिताः पराहृत्यनिरीक्षणादिभिः किंचिदानंदिताः प्रत्यादेशंमत्याख्यानं ३४ तप्यतीः संतप्यमानाः आयास्येशीघ्रमागमिष्यामीतिदूतवाक्यैः ३५ कृष्णमनुप्रस्थापिताः आत्मानश्चित्तानियाभिस्ताः लेख्यमयपुत्तिकाइवनिश्चलाः ३६ ३७ ३८ वृक्षाणांखंडंसमूहमुपव्रज्य ३९ शत्रुभ्यः शंकितःसन् रथोपरिनिवेश्य ४० ब्रह्मवेदंजपन् केमोबा-

योन्हः क्षयेव्रजमनंतसखःपरीतोगोपैर्विशन् खुररजश्छुरितालकस्रक् वेणुंक्वणन् स्मितकटाक्षनिरीक्षणेनाचित्तंक्षिणोत्यमुमृतेनुकथंभवेम ३० श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणाविरहातुराभृशंव्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः विसृज्यलज्जारुरुदुःस्मसुस्वरंगोविंददामोदरमाधवेति ३१ स्त्रीणामेवंरुदतीनामुदितेसवितर्यथ अक्रूरश्चोदयामासकृतमैत्रादिकोरथम् ३२ गोपास्तमन्वसज्जंतनंदाद्याःशकटैस्ततः आदायोपायनंभूरिकुंभान्गोरससंभृतान् ३३ गोप्यश्चदयितंकृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः प्रत्यादेशंभगवतःकांक्षंत्यश्चावतस्थिरे ३४ तास्तथातप्यतीर्वीक्ष्यस्वप्रस्थानेयदूत्तमः सांत्वयामाससप्रेमैरायास्यइतिदौत्यकैः ३५ यावदालक्ष्यतेकेतुर्यावद्रेणूरथस्यच अनुप्रस्थापितात्मानोलेख्यानीवोपलक्षिताः ३६ तानिराशानिववृतुर्गोविंदविनिवर्तने विशोकाअहनीनिन्युर्गायंत्यःप्रियचेष्टितम् ३७ भगवानपिसंप्राप्तोरामाक्रूरयुतोनृप रथेनवायुवेगेन कालिंदीमघनाशिनीम् ३८ तत्रोपस्पृश्यपानीयंपीत्वामृष्टंमणिप्रभम् वृक्षखंडमुपव्रज्यसरामोरथमाविशत् ३९ अक्रूरस्तावुपामंत्र्यनिवेश्यचरथोपरि कालिंद्याह्रदमागत्यस्नानंविधिवदाचरत् ४० निमज्ज्यतस्मिन्सलिलेजपन्ब्रह्मसनातनम् तावेवददृशेक्रूरोरामकृष्णौसमन्वितौ ४१ तौरथस्थौकथमिहसुतावानकदुंदुभेः तर्हिस्वित्स्यंदनेनस्तइत्युन्मज्ज्यव्यचष्टसः ४२ तत्रापिचयथापूर्वमासीनौपुनरेवसः न्यमज्जद्दर्शनंयन्मेमृषाकिंसलिलेतयोः ४३ भूयस्तत्रापिसोद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरम् सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्नतकंधरैः ४४ सहस्रशिरसंदेवंसहस्रफणमौलिनम् नीलांबरंबिसश्वेतंशृंगैःश्वेतमिवस्थितम् ४५ तस्योत्संगेघनश्यामंपीतकौशेयवाससम् पुरुषंचतुर्भुजंशांतंपद्मपत्रारुणेक्षणम् ४६ प्रसन्नचारुवदनंचारुहासनिरीक्षणम् सुभ्रून्नसंचारुकर्णंसुकपोलारुणाधरम् ४७ प्रलंबपीवरभुजंतुंगांसोरस्स्थलश्रियम् कंबुकंठंनिम्ननाभिंवलिमत्पल्लवोदरम् ४८ बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितम् चारुजानुयुगंचारुजंघायुगलसंयुतम् ४९

लोकुत्तोमल्लाविर्तिशंकितचेतसे अक्रूरायजलेरूपमत्याश्चर्यंव्यदर्शयत् ४१ ४२ ४३ सिद्धादिभिःस्तूयमानम् ४४ सहस्रंशिरांसियस्यतं सहस्रफणेषुमौलयोयस्यसंतीतितथातं नीलेअंबरेयस्यतं बिसवत्कमलनालवत् श्वेतं शृंगैःशिखरैः श्वेतंकैलासमिवास्थितं ४५ तस्योत्संगेकुंडलीकृतदेहार्द्धे विलोक्यत्येकादशेनश्लोकेनान्वयः ४६ शोभनेसुभ्रुवौयस्यउन्नतानासिकायस्यतंचतंच शोभनौकपोलौयस्य अरुणोअधरोयस्यतंचतंच ४७ तुंगौअंसौयस्यउरस्थलेश्रीर्यस्यतंचतंच वलिमत् पल्लवोदरंवलयःतिर्यक्निम्नारेखायस्यसंतितद्वलिमत् तच्चतत्पल्लववत् अश्वत्थदलसदृशसुदरंयस्यतं ४८ कटितटंचश्रोणिश्चकरभसदृशमूरुद्वयंच बृहच्चतत् कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयंचतेनान्वितं यद्वा बृहद्भ्यांकटितटश्रोणिभ्यांकरभोरुद्वयेनचान्वितम् ४९

तुंगौईषदुन्नतौगुल्फौ अरुणनखचाताम्रतेषांदीधितिभिः तथानवाः कोमलाअंगुल्यः अंगुष्ठौच तान्येवदलानि तैश्चविलसच्छोभमानंपादपंकजंयस्यतम् ५० महार्हामणिव्राता येषुतैःकिरीटादिभिः ५१ ५२ पृथक्पृथक् भावोभिप्रायोयेषांतैःस्तत्रपार्षदैः स्वामीतिस्तूयमानं सनकादिभिर्ब्रह्मेति ब्रह्माद्यैर्महेश्वरइति मरीच्यादिभिर्द्विजोत्तमैः परःप्रजाप- तिरिति ५३ वस्तुरूपरिचरः प्रह्लादनारदवसवः प्रमुखामुख्यायेषांतैः परंदैवतमितिचश्रेष्ठैर्वचोभिः पृथग्भावैर्वचोभिरितिवा ५४ विद्याविद्येजीवानांमुक्तिसंसृतिहेतूमायात योः कारणंशक्तिर्ह्लादिनीसंविज्ञानमाभिरन्याभिश्चनिषेवितं ५५ विलोक्यसुभृशंप्रीतः अस्मत्कृष्णोऽसावेवंभूतः परमेश्वरइतिज्ञात्वेति ५६ ५७ इतिदशमेटीकायामे- कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९ चत्वारिंशेततोऽक्रूरःकृष्णंमत्वेश्वरेश्वरम् प्रणम्यभक्त्यातुष्टावसगुणागुणभेदतः १ श्रीकृष्णंप्रणमतिनतोऽस्मीति हेकृष्णत्वात्वांनतोऽस्मित्वम- स्मत्पितृव्यः कुतोमांबालंनतोऽसीतत्राह आद्यंपुरुषमव्ययंचानादिनिधनमित्यर्थः कुतएतत् अखिलहेतूनांहेतुं सत्तुनारायणः नाहमितिचेत्तत्राह नारायणंत्वां किंनारायणइति

तुंगगुल्फारुणनखव्रातदीधितिभिर्वृतम् नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजम् ५० सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकांगदैः कटिसूत्रब्रह्म सूत्रहारनूपुरकुंडलैः ५१ भ्राजमानपद्मकरंशंखचक्रगदाधरम् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनम् ५२ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्ष दैःसनकादिभिः सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्चद्विजोत्तमैः ५३ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः स्तूयमानंपृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ५४ श्रियापुष्ट्यागिराकांत्याकीर्त्यातुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्ययाशक्त्यामाययाचनिषेवितम् ५५ विलोक्यसुभृशंप्रीतोभक्त्यापरमयायुतः हृ ष्यत्तनूरुहोभावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ५६ गिरागद्गदयाऽस्तौषीत्सत्त्वमालंब्यसात्वतः प्रणम्यमूर्ध्नाऽवहितःकृतांजलिपुटःशनैः ५७ इति श्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेऽक्रूरप्रतियानेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९ अक्रूरउवाच नतोऽस्म्यहंत्वाखिलहेतुहेतुंनाराय णंपुरुषमाद्यमव्ययम् यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यतएषलोकः १ भूस्तोयमग्निःपवनःखमादिर्महानजादिर्मनइंद्रियाणि सर्वेंद्रियार्थाविबुधाश्चसर्वे येहेतवस्तेजगतोंऽगभूताः २ नैतेस्वरूपंविदुरात्मनस्तेह्यजादयोऽनात्मतयागृहीताः अजोनुबद्धः सगुणैर- जायागुणात्परंवेदनतेस्वरूपम् ३ त्वांयोगिनोयजंत्यद्धामहापुरुषमीश्वरम् साध्यात्मंसाधिभूतंचसाधिदैवंचसाधवः ४

मांस्तौषि कात्रस्तुतिः सत्यमेवेत्याह यन्नाभिजातादिति यतोब्रह्मणः १ अखिलहेतुहेतुत्वंप्रपंचयति भूरिति खस्यादिरहंकारः अजामाया तस्याआदिःपुरुषः एतेयेज गतोहेतवस्तेसर्वेतव अंगभूताः अंगात्श्रीमूर्तेर्भूताः उपसर्जनभूतावा २ नन्वतिस्तुतिः कथंक्रियते अहमेवान्यतउत्पन्नस्तत्परतंत्रश्चेत्याशंक्य तवैषामाया त्वत्पारमा- र्थ्यंतुनकोऽपिवेदेत्याह नैतइति एतेअज आदिर्येषांते आत्मनस्तेस्वरूपंनविदुः अनात्मतयाजडत्वेनकारणेन जडत्वेहेतुः गृहीताः प्रत्यक्षादिभिर्दृष्टाः नह्यजडोदृग्गोचरइति भावः ननुजडामांमाजानंतु जीवस्तुज्ञास्यतीत्यतआह अजइति सअजोब्रह्माऽपि अजायागुणैरनुबद्धः आवृतः गुणातीतंतवस्वरूपंनवेद अन्यःकुतोज्ञास्यतीति यद्वा महत्त्वादयः आत्मनः स्वरूपंतवस्वरूपंचनविदुः जडत्वादेवजीवस्तुतान् आत्मानंचवेत्ति नपुनस्त्वत्स्वरूपमिति यथोक्तंहंसगुह्ये देहोऽसवोऽक्षामनवो भूतमात्रानात्मानमन्यंच- विदुःपरंयत् सर्वंपुमान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडइति ३ ननुयदिकोऽपिनजानंतिकथंतर्हिसंसारनिवृत्तिर्जीवानामित्याशंक्य साक्षादगोचरत्वेऽपियेनकेनापिमार्गेण- भजतांत्वंगम्योसीत्याह त्वांयोगिनइति हैरण्यगर्भादयोऽध्यात्माधिभूताधिदैवसाक्षिणंमहापुरुषंतदंतर्यामीश्वरंनियंतारंचयजंति ४ ५ ५ ५

तदेवं सांख्ययोगौ एकीकृत्योक्तौ त्रयीमार्गं कर्मज्ञानभेदेन दर्शयति त्वय्या चेति श्लोकद्वयेन वैतानिकाः कर्मयोगिनः त्वां वै त्वामेव यजंते ननु तेइंद्रवरुणवाय्वादीन्यजंते नतु मामि ति अत आह नानाव ब्रह्मत्वादीनि रूपाणि येषां ते ये अमरास्तेषामाख्यया नाम्ना त्वामेव यजंत इति अयं भावः ऐंद्रवारुणादिसूक्तैरिंद्रादयः सर्वैश्वर्येण प्रकाश्यंते नच सर्वेश्वरा बहवः संभवंति अतो नामभेदेन त्वामेव यजंत इति तथाच श्रुतिः स प्रथमः सप्रकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रावरुणोऽग्निः स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् तस्मा इंद्राय हविराजुहोतीति ५ ज्ञानयज्ञेन समाधिना ६ सांख्ययोगत्रयीमार्गा उक्ताः वैष्णवशैवमार्गौ वाह द्वयेन अन्ये चेति संस्कृतात्मानः वैष्णवशैवदीक्षयादीक्षिताः संतः ते त्वयाभिहितेन पंचरात्रविधिना त्वन्मयाः त्वन्मयत्वेनात्मानं चिंतयंतः त्वदेकप्रधाना इति वा वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदेन बहुमूर्तिं नारायणरूपेणैकमूर्तिं च त्वामेव यजंति ७ बह्वाचार्यविभेदेनेति नानाभेदपाशुपतादिमार्गेण ८ येऽपि रुद्रदेवताभक्तास्तेऽपि त्वामेव यजंतीत्याह सर्व एवेति हे सर्वदेवमय नन्वेते परस्परदेवताऽधिक्षेपकलहव्याकुलचित्ताः कथमेकमेव यजंतीत्युच्यते तत्राह यद्यप्यन्यधिय इति बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेद इत्यर्थः ९ तस्मात्सर्वे मार्गास्त्वय्येव पर्यवस्यंतीति सदृष्टांतमाह यथेति अद्रेः सकाशात् सर्वतः प्रभवंति या नद्यः ताः पुनः पर्जन्येनापूरि-

त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः यजंते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ५ एके त्वाखिलकर्माणि संन्यस्योपशमं गताः ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजंति ज्ञानविग्रहम् ६ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते यजंति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकम् ७ त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् बह्वाचार्यविभेदेन भगवन्समुपासते ८ सर्व एव यजंति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ९ यथाऽद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो विशंति सर्वतः सिंधुं तद्वत्त्वां गतयोंऽततः १० सत्त्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ११ तुभ्यं नमस्तेऽस्त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे गुणप्रवाहोऽयमविद्यया कृतः प्रवर्तते देवनृतिर्यगात्मसु १२ अग्निर्मुखं तेऽवनिरंघ्रिरीक्षणं सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः द्यौः कं सुरेंद्रास्तव बाहवोऽर्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितम् १३ रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेऽद्रयः निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते १४

ताः बहुस्रोतसः सत्यः सर्वतः सिंधुमेवाविशंति यथा तद्वदेता गतयो मार्गा अंततस्त्वामेव विशंतीति १० अत्र हेतुमाह सत्त्वमिति भवतः शक्तिर्या प्रकृतिस्तस्याः सत्त्वादयो गुणाः अतः प्राकृताः प्रकृतिकार्योपाधयो ब्रह्मपर्यंताः स्थावरादयो जीवाः स्वोपाधिद्वारा तेषु गुणेषु प्रोताः प्रविष्टाः ते च प्रकृतौ सा च त्वयीति अतः क्रमेणोपाधिलयात्सर्वेऽपि त्वामेवाविशंतीति यद्वा भवतः प्रकृतेर्गुणेषु प्रोताः ब्रह्मादयो भवद्व्यतिरिक्ता न संति अतस्त्वमेव सर्वदेवमय इति ११ ननु भवतः प्रकृतेरिति वदन् ममापि प्रकृतिसंबंधं ब्रवीषि तत्र च तेषां मम च को विशेषः स्यादित्याशंक्य विशेषमाह तुभ्यमिति अविषक्तदृष्टये अलिप्तबुद्धये कुतः सर्वात्मने स्वव्यतिरिक्ताभावादविषक्तदृष्टित्वमित्यर्थः किंच सर्वधियां साक्षिणे सर्वबुद्धिसाक्षित्वान्न क्वापि बुद्धिलेप इत्यर्थः इतरे तु संसरंतीत्याह गुणप्रवाह इति देवनृतिर्यंचः आत्मानो येषां तेषु देवादिशरीराभिमानिषित्यर्थः अविद्याकृतोऽयं गुणप्रवाहः प्रवर्तते अतो महान्विशेष इत्यर्थः १२ सर्वात्मन इत्यनेनोक्तं सगुणं स्तौति अग्निर्मुखमिति द्वाभ्याम् अग्न्यादीनन्त्र्येश्वरावयवता-विधीयते योऽयमग्निः स तु तव मुखमित्यादिवचनव्यक्त्या ईक्षणं चक्षुः श्रुतिः श्रवणेंद्रियम् कं मूर्द्धा प्राणश्च बलं च तत् १३ अद्रयः परस्य तेऽस्थिनखानि १४ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

नकेवलमेतावत्किंतुसर्वोप्ययंप्रपंचस्त्वदवयवभूतएवेतिवदन्नेवंसत्यपिप्रपंचस्यषड् जन्मादयोविकारास्त्वयिनप्रसज्यंतेतस्यत्वयिकल्पितत्वादित्याह त्वयीति अव्ययात्म
निपुरुषेपूर्णेलोकादयः संजिहते प्रचलंति हे अव्ययात्मन् इतिवा कथंभूतेत्वयि मनोमयेमनः प्रधानेमनोवृत्तिव्यंग्येदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यात्मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतेः
जलेयथाजलौकसः सूक्ष्मप्राण्यउदराशयः यथाचउदुंबरांतः केसरेषुमशकाः परस्परवार्तानभिज्ञाएवमनंतानिब्रह्मांडानित्वयिसंचरंतीत्यर्थः १५ तस्मादेवंभूतंतवस्वरूपंदुरव
गाहमितित्वदवतारकथाश्रुतमेवसंतःसेवंतइत्याह यानियानीति आमृष्टापरिमार्जिताशुक्येषांते १६ अतःस्वयमप्यवतारान्नमस्यति नमइति हयशीर्ष्णेहयग्रीवाय मधुकैटभ
योर्मृत्यवेहंत्रे १७ अकूपारायकूर्माय क्षित्युद्धारोविहारोयस्यतस्मै १८ १९ भृगूणांपतयेपरशुरामाय २० संकर्षणंरामं चतुर्व्यूहरूपेणप्रणमतिनमस्तेवासुदेवायेति २१ २२
एवंस्तुत्वाबंधमोक्षंप्रार्थयितुमाह भगवन्निति असतिदेहादौग्राहः आग्रहोयस्यसः असन्ग्राहोग्रहोयस्येतिवा २३ नकेवलमयंलोकः अहमपितथैवेत्याह अहंचेति २४ मूढत्वमेव

त्वय्यव्ययात्मन्पुरुषेप्रकल्पितालोकाःसपालाबहुजीवसंकुलाः यथाजलेसंजिहतेजलौकसोऽप्युदुंबरेवामशकामनोमये १५ यानियानीहरूपा
णिक्रीडनार्थंबिभर्षिहि तैरामृष्टशुचोलोकामुदागायंतितेयशः १६ नमःकारणमत्स्यायप्रलयाब्धिचरायच हयशीर्ष्णेनमस्तुभ्यंमधुकैटभमृत्य
वे १७ अकूपारायबृहतेनमोमंदरधारिणे क्षित्युद्धारविहारायनमःसूकरमूर्तये १८ नमस्तेऽद्भुतसिंहायसाधुलोकभयापह वामनायनमस्तु
भ्यंक्रांतत्रिभुवनायच १९ नमोभृगूणांपतयेदृप्तक्षत्रवनच्छिदे नमस्तेरघुवर्यायरावणांतकरायच २० नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणायच
प्रद्युम्नायानिरुद्धायसात्वतांपतयेनमः २१ नमोबुद्धायशुद्धायदैत्यदानवमोहिने म्लेच्छप्रायक्षत्रहंत्रेनमस्तेकल्किरूपिणे २२ भगवन्जीवलो
कोयंमोहितस्तवमायया अहंममेत्यसद्ग्राहोभ्राम्यतेकर्मवर्त्मसु २३ अहंचात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु भ्रमामिस्वप्नकल्पेषुमूढःसत्यधि
याविभो २४ अनित्यानात्मदुःखेषुविपर्ययमतिर्ह्यहम् द्वंद्वारामस्तमोविष्टोनजानेत्वात्मनःप्रियम् २५ यथाबुधोजलंहित्वाप्रतिच्छन्नंतदुद्भवैः
अभ्येतिमृगतृष्णांवैतद्वत्त्वाहंपराङ्मुखः २६ नोत्सहेऽहंकृपणधीःकामकर्महतंमनः रोद्धुंप्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः २७ सोऽहंतवां
घ्र्युपगतोऽस्म्यसतांदुरापंतच्चाप्यहंभवदनुग्रहईशमन्ये पुंसोभवेद्यर्हिसंसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभसदुपासनयामतिःस्यात् २८

प्रकटयति विपर्ययमतिरिति
अनित्येकर्मफलेनित्यमिति अनात्मनिदेहे आत्मेतिदुःखरूपेगृहादौसुखमतिर्विपरीतमतिरित्यर्थः द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषुआरमतेक्रीडतीतितथासः ननुदुःखेकुतोरतिस्तत्राह तमोविष्टः
तमसाव्याप्तः आत्मनः प्रियंप्रेमास्पदंत्वांनजानइत्यर्थः २५ सदृष्टांतमाह यथेति तस्माज्जलादुद्भवानितृणानितैस्तथामायाच्छन्नंत्वात्वामहंहित्वापराङ्मुखोदेहाभिमुखोवर्त
इति २६ नन्वेवंजानतः कुतोविषयाभिमुखतातत्राह नोत्सहइति कृपणावासनायुक्ताधीर्यस्यसः अतएवकामकर्मभ्यांहतंक्षोभितमिंद्रियैश्चबलिभिः विषयसंमुखैरितस्त
त आकृष्यमाणंमनोरोद्धुंनियमयितुं नशक्नोमीति २७ तदेवमस्वतंत्रोयः सोऽहंतवांघ्रिमुपगतः शरणंप्राप्तः नन्विंद्रियपरतंत्रस्यैतदपिकुतः तत्राह तच्चापीति हेईश अंत
र्यामिन् त्वदंघ्र्युपगमनंचासतांदुरापं अतोभवतोऽनुग्रहएवेत्यहंमन्ये अनुग्रहेसतीतिवा ननुसतांसेवयाइदंभवतीतिकिमदनुग्रहेणेत्यतआह पुंसइति जीवस्यसंसारस्या
पवर्गःसमाप्तिर्यदात्वत्कृपयाभवेत्तंभावनास्पदंभवति हेअब्जनाभ तदासदुपासनासंपद्यते तयैवत्वयिमतिर्भवेत् त्वत्कृपांविनानसत्सेवानसुतरांत्वन्मतिः नतमांमुक्तिरित्यर्थः २८

पादयोः पतन् प्रार्थयते नमइतिद्वयेन विज्ञानमेवमात्रामूर्तिर्यस्यतस्मै अतएवसर्वप्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय किंच पुरुषस्य येईशाः सुखदुःखादि प्रापकाः कालकर्मस्वभा
वादयस्तेषांप्रधानाय नियंत्रे कुतः ब्रह्मणेपरिपूर्णाय किंच अनंतशक्तये अनंताः शक्तयोयस्य यद्वा अनंतामायाख्या शक्तिर्यस्यतस्मै अथवा प्रधानं प्रकृतिः पुरुषस्तत्प्रवर्तकः
ईशः कालः एतत्त्रितयात्मने ब्रह्मणे वक्ष्यतिच भगवान् प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतोऽभिव्यंजकः कालोब्रह्म तत्त्रितयंत्वहमिति २९ सर्वप्रत्ययहेतुत्वमाभिव्यंजयन्
स्तौति नमस्तइति वासुदेवायाधिष्ठात्रे सर्वभूतक्षयायक्षयः आश्रयः अहंकारश्च प्राणिनामाश्रयः ततश्चाहंकाराधिष्ठात्रेसंकर्षणायेत्यर्थः हृषीकेशेति बुद्धिमनसोराधिष्ठात्रोः प्र
द्युम्नानिरुद्धयोरेकीकृत्यग्रहणम् शरणागतंमांपाहीतिप्रार्थना ३० इतिदशमेटीकायांचत्वारिंशोऽध्यायः ४० एकचत्वारिंशकेहत्वारजकंप्रविशन्पुरीम् ततोवरानदात्तु

नमोविज्ञानमात्रायसर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानायब्रह्मणेनंतशक्तये २९ नमस्तेवासुदेवायसर्वभूतक्षयायच हृषीकेशनमस्तुभ्यंप्रपन्नंपा
हिमांप्रभो ३० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेअक्रूरस्तुतिर्नामचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४० श्रीशुकउवाच स्तुवत
स्तस्यभगवान्दर्शयित्वाजलेवपुः भूयःसमाहरत्कृष्णोनटोनाट्यमिवात्मनः १ सोऽपिचांतर्हितंवीक्ष्यजलादुन्मज्ज्यसत्वरः कृत्वाचावश्य
कंसर्वंविस्मितोरथमागमत् २ तमपृच्छद्धृषीकेशःकिंतेदृष्टमिवाद्भुतम् भूमौवियतितोयेवातथात्वांलक्षयामहे ३ अक्रूरउवाच अ
द्भुतानीहयावंतिभूमौवियतिवाजले त्वयिविश्वात्मकेतानिकिंमेदृष्टंविपश्यतः ४ यत्राद्भुतानिसर्वाणिभूमौवियतिवाजले तंत्वाऽनुपश्यतो
ब्रह्मन्किंमेदृष्टमिवाद्भुतम् ५ इत्युक्त्वाचोदयामासस्यंदनंगांदिनीसुतः मथुरामनयद्रामंकृष्णंचैवदिनात्यये ६ मार्गेग्रामजनाराजंस्तत्र
तत्रोपसंगताः वसुदेवसुतौवीक्ष्यप्रीतादृष्टिंनचाददुः ७ तावद्व्रजौकसस्तत्रनंदगोपादयोऽग्रतः पुरोपवनमासाद्यप्रतीक्षंतोऽवतस्थिरे ८ ता
न्समेत्याहभगवानक्रूरंजगदीश्वरः गृहीत्वापाणिनापाणिंप्रश्रितंप्रहसन्निव ९ भवान्प्रविशतामग्रेसहयानःपुरींगृहम् वयंत्विहावमुच्याथततो
द्रक्ष्यामहेपुरीम् १० अक्रूरउवाच नाहंभवद्भ्यांरहितःप्रवेक्ष्येमथुरांप्रभो त्यक्तुंनार्हसिमांनाथभक्तंतेभक्तवत्सल ११ आगच्छयाम
गेहान्नःसनाथान्कुर्वधोक्षज सहाग्रजःसगोपालैःसुहृद्भिश्चसुहृत्तमः १२ पुनीहिपादरजसागृहान्नोगृहमेधिनाम् यच्छौचेनानुतृप्यं
तिपितरःसाग्नयःसुराः १३ अवनिज्यांघ्रियुगलमासीत्श्लोक्योबलिर्महान् ऐश्वर्यमतुलंलेभेगतिंचैकांतिनांतुया १४ आपस्तेंऽघ्र्यवनेज
न्यस्त्रींल्लोकान्शुचयोऽपुनन् शिरसाधत्तयाःशर्वःस्वर्याताःसगरात्मजाः १५ ष्टःसुदाम्नोवायकस्यच १ सशंकमक्रूरमनः प्रबोध्यस्वधामसंदर्शनसत्कृ
पातः स्वराजधानींमथुरामपश्यदलंकृतानंतमहोत्सवाढ्याम् २ १ २ ३ भूमौवियतिजलेवायावंति अद्भुतानितानित्वय्येवसंति तंचत्वांपश्यतोमेकिमद्भुतमदृष्टम् अपितुस
र्वंदृष्टमित्यर्थः ४ ननुमत्प्राप्तेः पूर्वमेवत्वंविस्मितमुखोलक्षितोऽसि अतोभूमौवियतिजलेवाकिमप्यद्भुतंदृष्टमेवेति चेदतआह यत्राद्भुतानीति यत्रत्वयिसर्वाण्यद्भुतानिसंतितंत्वा
मिहपश्यतोमेअन्यत्रभूम्यादौकिमद्भुतंदृष्टंत्वांविनानतत्रकिंचिदद्भुतमित्यर्थः ब्रह्मन्हेपरमेश्वरेत्यर्थः ब्रह्मेतिचापाठः ५ गांदिनीसुतोऽक्रूरः ६ दृष्टिंनाददुः पश्यंतएवास्थिताइत्यर्थः ७
रामकृष्णागमनंप्रतीक्षमाणाःस्थिताइत्यर्थः ८ प्रश्रितंविनीतं ९ स्वगृहंचप्रविशतां अवमुच्यउत्तार्यविश्राम्येत्यर्थः १० ११ साग्रजःसहगोपालैरित्यर्थः १२ यच्छौचेनयस्यपादर
जसः क्षालनोदकेनगृहांगणस्थितेन १३ श्लोक्यःपुण्यकीर्त्यर्हः एकांतभक्तानांयागतिस्तांचलेभे १४ अपुनन् पवित्रितवत्यः याभिरद्भिःस्वःस्वर्गंप्रापाः १५

प्रार्थयमानोनमस्करोति देवदेवेति अतःपरमन्यत्श्रेयोनास्तीतिमत्वाबहुधासंबोधयति १६ आदोतावद्यदुचक्रायद्रुह्यतीतियदुचक्रध्रुक् तंकंसंहत्वा सुहृदांप्रियंवितरिष्ये दास्यामि १७ रामकृष्णावानीतावितिस्वकृतंकर्मवेद्यसमर्प्येति १८ गोपैःपरिवारितः प्राविशत् १९ श्रीकृष्णादृष्टांपुरीमनुवर्णयतिचतुर्भिः ददर्शतामिति स्फाटिकानि तुंगानिगोपुराणिगृहद्वाराणिचयस्यांताम् बृहंतिहेममयानिकपाटानितोरणानिचयस्यांतां ताम्रंच आरः आरकूटश्चतन्मयाः कोष्ठाधान्यागाराश्वशालादयोयस्यांताम् परिखाः परितःखातगर्तास्ताभिः दुरासदांदुर्गमाम् उद्यानानिदूरस्थानिवनानिरम्याणिउपवनानिचानिकटानितैरुपशोभिताम् २० सौवर्णाःशृंगाटकाश्चतुष्पथाः हर्म्याणिधनिनांगृहाणिचनिष्कुटाः गृहोद्यानानि आरामाश्चतैः श्रेणीनामेकरूपशिल्पोपजीविनांसभाभिः उपवेशस्थानैरन्यैश्चभवनैः गेहैरुपस्कृतामलंकृताम् अमलाःस्फाटिकाःहरितःमरकताः वैदूर्यादिरत्नैर्जुष्टेषुवलभ्यादिषुआविष्टैः उपविष्टैःपारावतैर्बर्हिभिश्चनादिताम् तत्रवलभ्यः गृहपुरोभागेषुवक्रदारुच्छादनानि वेदयः वलभीनामधोदेशेविरचिताः अवष्टंभवेदिकाः

देवदेवजगन्नाथपुण्यश्रवणकीर्तन यदूत्तमोत्तमश्लोकनारायणनमोस्तुते १६ श्रीभगवानुवाच आयास्येभवतोगेहमहमार्यसमन्वितः यदुचक्रद्रुहंहत्वावितरिष्येसुहृत्प्रियम् १७ एवमुक्तोभगवतासोऽक्रूरोविमनाइव पुरींप्रविष्टःकंसायकर्मावेद्यगृहंययौ १८ अथापराह्णेभगवान्कृष्णःसंकर्षणान्वितः मथुरांप्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुःपरिवारितः १९ ददर्शतांस्फाटिकतुंगगोपुरद्वारांबृहद्धेमकपाटतोरणाम् ताम्रारकोष्ठांपरिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशोभिताम् २० सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिष्कुटैःश्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृताम् वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषुवेदिषु २१ जुष्टेषुजालामुखरंध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिनादिताम् संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरांप्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलाम् २२ आपूर्णकुंभैर्दधिचंदनोक्षितैःप्रसूनदीपावलिभिःसपल्लवैः सवृंदरंभाक्रमुकैःसकेतुभिःस्वलंकृतद्वारगृहांसपट्टिकैः २३ तांसंप्रविष्टौवसुदेवनंदनौवृतौवयस्यैर्नरदेववर्त्मना द्रष्टुंसमीयुस्त्वरिताःपुरस्त्रियोहर्म्याणिचैवारुरुहुर्नृपोत्सुकाः २४ काश्चिद्विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणाविस्मृत्यचैकंयुगलेष्वथापराः कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरानांक्त्वाद्वितीयंत्वपराश्चलोचनम् २५ अश्नंत्यएकास्तदपास्यभोजनंअभ्यज्यमानाअकृतोपमज्जनाः स्वपंत्यउत्थायनिशम्यनिःस्वनंप्रपाययंत्योऽर्भमपोह्यमातरः २६

२१ जालामुखरंध्राणिगवाक्षच्छिद्राणिकुट्टिमानिमणिबद्धाभूमयःतेष्विति रथ्याराजमार्गाः आपणाः पण्यवीथयः मार्गाअन्येचचत्वराणिअंगणानिसंसिक्तानिरथ्यादीनियस्यांताम् प्रकीर्णामाल्यादयोयस्यांताम् २२ तथास्वलंकृतानिद्वाराणियेषांतेगृहायस्यांताम् कैः आपूर्णैःकुंभैर्दध्नाचंदनेनचउक्षितैःसिक्तैःप्रसूनानांदीपानांचावलयोयेषुतैः वृंदैःफलगुच्छैः उपलक्षितारंभाः क्रमुकाश्चतत्सहितैःसकेतुभिःकेतवोध्वजास्तत्सहितैः पट्टिकावितस्तिविस्तारपट्टवस्त्राणितत्सहितैः तत्रेयंरीतिःद्वारेषूभयतस्तंडुलानामुपरिकुंभास्तत्परितः प्रसूनावलयःकंठेपट्टिकामुखेचूतादिपल्लवाः तदुपरिपात्रांतरेदीपावलयस्तत्संनिधौरंभाः क्रमुकाःकेतवस्तोरणानिचेति २३ नरदेवानांवर्त्मनाराजमार्गेणयातांपुरींसंप्रविष्टौइतिद्वितीयांतम् २४ औत्सुक्यमेवाहद्वयेन काश्चिदिति विपर्यक्विपरीतंधृतानिवस्त्राणिभूषणानिचयाभिस्ताः युगलेषुधार्येषुकुंडलकंकणादिषुएकंविस्मृत्यसमीयुः कृतमेकमेवपत्रंययोस्तेश्रवणेयासां एकमेवनूपुरंचरणाभरणंयासांताश्चताश्चनांक्त्वा अनंक्त्वाएकस्मिन्नेवलोचनेअंजनंनिधायेत्यर्थः २५ तद्भोजनंत्यक्त्वा अभ्यज्यमानाःसखीभिः क्रियमाणतैलाभ्यंगाः अकृतस्नानाः अर्भंबालकं अपोह्यनिरस्य २६

प्रगल्भायाः लीलास्ताभिर्हसितानिनिरीक्षणानिचतैः श्रियंरमयतीतिश्रीरमणः तेनात्मनावपुषातासांदृशामुत्सवंददत्मनांसिजहार २७ मुहुःश्रुत्वातद्गतचेतसः संघस्तं
दृष्ट्वातस्यप्रेक्षणंचोत्स्मितंचतदेवसुधातयाउक्षणंसेचनंतेनलब्धोमानोयाभिस्ताः दृशाउद्घाटितेननेत्रद्वारेणात्मनिमनसिलब्धंप्राप्तंपरिष्वज्यतद्भावाभिजनितमनंतमाधिं
मानसींव्यथांजहुः हेअरिंदमनिर्जितकामेतिसंबोधनंशृंगाररसेनिमग्नोमाभूरिति २८ सौमनस्यैः शोभनगंधकुसुमसमूहैः शोभनमनोभावैर्वा २९ ३० पौराःपुरस्त्रियः ३१
रजकोवस्त्रनिर्णेजकः सएववस्त्राणांरंगमपिकुर्वन्रंगकारः ३२ ३३ रुषितःकुपितः ३४ हेउद्वृत्ताः गिरौवनेचरथयेनित्यंतेयूयंपरिधत्तेतिसंभावनायांलोट् अभीप्सथप्रार्थय

मनांसितासामरविंदलोचनः प्रगल्भलीलाहसितावलोकैः जहारमत्तद्विरदेंद्रविक्रमो दृशांददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवम् २७ दृष्ट्वामुहुःश्रुत-
मनुद्रुतचेतसस्तंतत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः आनंदमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धंहृष्यत्त्वचोजहुरनंतमरिंदमाधिम् २८ प्रासादशि
खरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदाबलकेशवौ २९ दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गंधैरभ्युपायनैः तावानर्चुः प्रमुदितास्त
त्रतत्रद्विजातयः ३० ऊचुःपौरा अहोगोप्यस्तपः किमचरन्महत् याह्येतावनुपश्यंतिनरलोकमहोत्सवौ ३१ रजकंकंचिदायांतंरंगकारंगदाग्रजः
दृष्ट्वायाचतवासांसिधौतान्यत्युत्तमानिच ३२ देह्यावयोःसमुचितान्यंगवासांसिचार्हतोः भविष्यतिपरंश्रेयोदातुस्तेनात्रसंशयः ३३ सयाचि
तोभगवतापरिपूर्णेनसर्वतः साक्षेपंरुषितः प्राह भृत्योराज्ञः सुदुर्मदः ३४ ईदृशान्येववासांसिनित्यंगिरिवनेचराः परिधत्तकिमुद्वृत्ताराजद्रव्याण्य
भीप्सथ ३५ याताशुबालिशामैवंप्रार्थ्यंयदिजिजीविषा बध्नंतिघ्नंतिलुंपंतिदृप्तंराजकुलानिवै ३६ एवंविकत्थमानस्यकुपितोदेवकीसुतः र
जकस्यकराग्रेणशिरःकायादपातयत् ३७ तस्यानुजीविनःसर्वेवासःकोशान्विसृज्यवै दुद्रुवुःसर्वतोमार्गंवासांसिजगृहेऽच्युतः ३८ वसित्वात्म
प्रियेवस्त्रेकृष्णःसंकर्षणस्तथा शेषाण्यादत्तगोपेभ्योविसृज्यभुविकानिचित् ३९ ततस्तुवायकःप्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् विचित्रवर्णैश्चैलेयै
राकल्पैरनुरूपतः ४० नानालक्षणवेषाभ्यांकृष्णरामौविरेजतुः स्वलंकृतौबालगजौपर्वणीवसितेतरौ ४१ तस्यप्रसन्नोभगवान्प्रादात्सा-
रूप्यमात्मनः श्रियंचपरमांलोकेबलैश्वर्यस्मृतींद्रियम् ४२ ततःसुदाम्नोभवनंमालाकारस्यजग्मतुः तौदृष्ट्वाससमुत्थायननामशिरसाभुवि
४३ तयोरासनमानीयपाद्यंचार्घ्यार्हणादिभिः पूजांसानुगयोश्चक्रेस्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४४ प्राहनःसार्थकंजन्मपावितंचकुलंप्रभो पितृ
देवर्षयोमह्यंतुष्टाह्यागमनेनवाम् ४५ भवंतौकिलविश्वस्यजगतःकारणंपरम् अवतीर्णाविहांशेनक्षेमायचभवायच ४६ नहिवांवि-
षमादृष्टिःसुहृदोर्जगदात्मनोः समयोःसर्वभूतेषुभजंतंभजतोरपि ४७ तावाज्ञापयतांभृत्यंकिमहंकरवाणिवाम् पुंसोऽत्यनुग्रहोह्ये
षभवद्भिर्यन्नियुज्यते ४८

ध्वम् ३५ राजकुलानिराजकीयाः लुंपंति निःस्वंकुर्वंति ३६ ३७ वासःकोशान्वस्त्रपुटकान् ३८ ३९ वायकःतंतुवायविशे
षः वेषमलंकारम् चैलेयैर्वस्त्रमयैराकल्पैर्भूषणैः ४० पर्वणिउत्सवे ४१ इहलोकेपरमांश्रियंचबलंचऐश्वर्यंचस्मृतिंचइंद्रियंचतत्पाटवंचप्रादात् ४२ ४३ ४४
४५ क्षेमाय अभयाय भवायउद्भवाय ४६ रजकवधेनवायकानुग्रहेणच युवयोर्विषमदृष्टितया अनीश्वरतानाशंकनीयेत्याह नहिवामिति अत्रहेतुः समयोरिति
अत्रापिहेतुद्वयम् सुहृदोरिति जगदात्मनोरितिच ४७ ४८ ध ध ध ध ध ध ध

इत्यभिप्रेत्यइत्येवंविज्ञापितवान् अभिप्रेत्य तन्मतंज्ञात्वा ४९ ५० ५१ अन्वयवर्द्धिनींवंशेवृद्धिमतीमित्यर्थः अप्रार्थितंश्रीप्रभृतिकंचदत्वाततोनिर्जगामेति ५२ स्वैरंचरन्मधुपुरेरजकं
निहत्यकृष्णः प्रदायचवरानथवायकाय मालाकृतेसमनुकंप्यचकारकुब्जामृज्वींधनुश्चसहसानमयन्बभंज १ इतिदशमेटीकायांएकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ द्विचत्वारिंशके
कुब्जोन्नमनंधनुषोभिदा वधस्तद्रक्षिणांकंसारिष्टंरंगोत्सवादिच १ अंगविलेपार्थंचंदनादयः गृहीतान्यंगविलेपानांभाजनानियया ताम् रसप्रदःसुखप्रदः १ हेअंगने हेवरोरु
इतिसोपहासंसंबोध्यपृच्छति त्वंकाएतदनुलेपनंकस्यवाउहइतिनिपातोभ्रूविक्षेपयुक्तोवितर्के अस्मभ्यंतुएवसद्यः फलत्येवेत्याह नचिरादिति २ त्रि॰ ग्रीवोरःकट्योर्वक्राइतित्रिव
क्रेतिनामयस्याः सा अनुलेपसाधनक्रियायांकंसस्यबहुमतादास्यस्मि ३ रूपंचअंगसौष्ठवंचपेशलंच सौकुमार्यंमाधुर्यंचरसिकताचहसितंच आलापश्चवीक्षितंच तैर्धर्षितात्मामो

इत्यभिप्रेत्यराजेंद्रसुदामाप्रीतमानसः शस्तैःसुगंधैःकुसुमैर्मालांविरचितांददौ ४९ ताभिःस्वलंकृतौप्रीतौकृष्णरामौसहानुगौ प्रणतायप्रपन्नायददतुर्वरदौवरान् ५० सोऽपिवव्रेऽचलांभक्तिंतस्मिन्नेवाखिलात्मनि तद्भक्तेषुचसौहार्दंभूतेषुचदयांपराम् ५१ इतितस्मैवरंदत्वाश्रियंचान्वयवर्द्धिनीम् बलमायुर्यशःकांतिंनिर्जगामसहाग्रजः ५२ इतिश्रीभा॰द॰पुरप्रवेशोनामएकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ श्रीशुकउवाच अथव्रजन्राजपथेनमाधवःस्त्रियंगृहीतांगविलेपभाजनाम् विलोक्यकुब्जांयुवतींवराननांपप्रच्छयांतिंप्रहसन्रसप्रदः १ कात्वंवरोर्वेतदुहानुलेपनंकस्यांगनेवाकथयस्वसाधुनः देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमंश्रेयस्ततस्तेनचिराद्भविष्यति २ सैरंध्र्युवाच दास्यस्म्यहंसुंदरकंससंमतात्रिवक्रनामाह्यनुलेपकर्मणि मद्भावितंभोजपतेरतिप्रियंविनायुवांकोऽन्यतमस्तदर्हति ३ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः धर्षितात्माददौसांद्रमुभयोरनुलेपनम् ४ ततस्तावंगरागेणस्ववर्णेतरशोभिना संप्राप्तपरभागेणशुशुभातेऽनुरंजितौ ५ प्रसन्नोभगवान्कुब्जांत्रिवक्रांरुचिराननाम् ऋज्वींकर्तुंमनश्चक्रेदर्शयन्दर्शनेफलम् ६ पद्भ्यामाक्रम्यप्रपदेद्व्यंगुल्युत्तानपाणिना प्रगृह्यचिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ७ सातदर्जुसमानांगीबृहच्छ्रोणिपयोधरा मुकुंदस्पर्शनात्सद्योबभूवप्रमदोत्तमा ८ ततोरूपगुणौदार्यसंपन्नाप्राहकेशवम् उत्तरीयांतमाकृष्यस्मयंतीजातहृच्छया ९ एहिवीरगृहंयामोनत्वांत्यक्तुमिहोत्सहे त्वयोन्मथितचित्तायाःप्रसीदपुरुषर्षभ १० एवंस्त्रियायाच्यमानःकृष्णोरामस्यपश्यतः मुखंवीक्ष्यानुगोपानांप्रहसंस्तामुवाचह ११ एष्यामितेगृहंसुभ्रूःपुंसामाधिविकर्शनं साधितार्थोगृहाणांनःपांथानांत्वंपरायणम् १२ विसृज्यमाध्व्यावाण्यातांव्रजन्मार्गेवणिक्पथैः नानोपायनतांबूलस्रग्गंधैःसाग्रजोऽर्चितः १३ तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानंनाविदन्स्त्रियः विस्रस्तवासःकबरवलयालेख्यमूर्तयः १४ ततःपौरान्पृच्छमानोधनुषःस्थानमच्युतः तस्मिन्प्रविष्टोददृशेधनुरैंद्रमिवाद्भुतम् १५ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितंपरमर्द्धिमत् वार्यमाणोनृभिःकृष्णःप्रसह्यधनुराददे १६

हितचित्तासांद्रंघनं ४ स्ववर्णेतरशोभिना रामकृष्णयोर्वर्णाभ्यामितरःपीतादिवर्णस्तेनशोभितुंशीलंयस्यतेन संप्राप्तपरभागेणसंप्राप्तः परोनाभेरुपरितनोभागोयेनसः संप्राप्तः परभागःशोभातिशयोयेनेतिवातेनानुरंजितौ ५ स्वदर्शनेनसद्यःफलंदर्शयन् ६ तस्याःप्रपदेपादाग्रद्वयंपद्भ्यामापीड्यद्वेअंगुल्यावुत्तानेउन्नतेयस्मिन्पाणौतेनचुबुकेमुखस्याधोभागेधृत्वा अध्यात्मदेहमुन्नमयामास ७ तदैवऋजुसमानमंगंयस्याःबृहत्यौश्रोणीपयोधरौचयस्याःसा मुकुंदस्पर्शनादितिसुखंकारणं ८ ९ १० ११ आधिविकर्शनंमनःपीडाशमनं कंसवधेनस्वयंसाधितःअर्थःसुहृद्दांप्रयोजनंयेनसः अगृहाणामकृतदाराणांपांथानांप्रवासिनांपरमयनमाश्रयस्त्वं १२ मधुरयागिरातांप्रस्थाप्यव्रजन्वणिक्पथैःवणिग्भिरर्चितः १३ लेख्याश्चित्रन्यस्ताइवमूर्तयोयासांताः १४ धनुर्मखशालांपृच्छन् १५ प्रसह्यबलात् १६

निमिषेणातिशीघ्रं मदकरिमिनहस्ती १७ १८ गृह्णीताबध्यतामितिवदंतोजिघृक्षवः आवृतवंतः १९ नकेवलंकुदंडौकिंतुभग्नस्यधनुषः शकलेगृहीत्वाजघ्नतुश्चेति २० परतः प्रातर्गंतव्यामि
तिशालासुरवादेवपुनःनिष्क्रम्य २१ तेजःप्रभावं प्रागल्भ्यंधृष्टताम् २२ शकटंशकटावमोचनस्थानम् २३ मुकुंदस्यविगमेव्रजान्निर्गमनसमयेयाआशिषः आशासत ऋरवंप्रभातारजनी-
यम् अद्यप्रभृतनदशोभाविष्यतइत्या दियदुक्तवत्यः ताःकृताः सत्याः बभूवुः पुरुषभूषणस्यश्रीकृष्णास्यगात्रस्यदेहस्यलक्ष्मींशोभाम् कथंभूतस्यगात्रस्यनुअहोइतरान्ब्रह्मादीन्हि
त्वायदयनमाश्रयंश्रीःकामयामास यांगात्रलक्ष्मीमितिवा २४ अवनिक्तंक्षालितमंघ्रियुगुलंययोस्तौ क्षीरमिश्रमन्नंभुक्त्वाऋरवंन्यवसताम् २५ परंकेवलंगोविंदरामयोर्विक्रीडितंतत्
नतुपराक्रमः कश्चित् २६ उभयथास्वप्नजागरितभेदेनप्रत्येकंमृत्योर्दौत्यकराणिच तथाचमंत्रः इत्यादुकूलश्चापमन्नाहिरण्याक्षो अयोमुखः रक्षसांदूत आगतइत्यादिः तथायदेतद्दूता

करेणवामेनसलीलमुद्धृतंसज्यंचकृत्वानिमिषेणपश्यताम् नृणांविकृष्यप्रबभंजमध्यतोयथेक्षुदंडंमदकर्युरुक्रमः १७ धनुषोभज्यमानस्यशब्दःखंरोद
सीदिशः पूरयामासयंश्रुत्वाकंसस्त्रासमुपागमत् १८ तद्रक्षिणःसानुचराःकुपिताआततायिनः गृहीतुकामाआवव्रुर्गृह्यतांबध्यतामिति १९ अथतान्दु
रभिप्रायान्विलोक्यबलकेशवौ क्रुद्धौधन्वनआदायशकलेतांश्चजघ्नतुः २० बलंचकंसप्रहितंहत्वाशालामुखात्ततः निष्क्रम्यचेरतुर्हृष्टौनिरीक्ष्यपुरसंपदः
२१ तयोस्तदद्भुतंवीर्यंनिशाम्यपुरवासिनः तेजःप्रागल्भ्यरूपंचमेनिरेविबुधोत्तमौ २२ तयोर्विचरतोःस्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् कृष्णरामौवृतौगोपैः
पुराच्छकटमीयतुः २३ गोप्योमुकुंदविगमेविरहातुराया आशासताशिषऋतामधुपुर्यभूवन् संपश्यतांपुरुषभूषणगात्रलक्ष्मींहित्वेतरान्नुभजतश्चकमे
ऽयनंश्रीः २४ अवनिक्ताङ्घ्रियुगलौभुक्त्वाक्षीरोपसेचनम् ऊषतुस्तांसुखंरात्रिंज्ञात्वाकंसचिकीर्षितम् २५ कंसस्तुधनुषोभंगंरक्षिणांस्वबलस्यच वधंनिश
म्यगोविंदरामविक्रीडितंपरम् २६ दीर्घप्रजागरोभीतोदुर्निमित्तानिदुर्मतिः बहून्याचष्टोभयथामृत्योर्दौत्यकराणिच २७ अदर्शनंस्वशिरसःप्रतिरूपेचस
त्यपि असत्यपिद्वितीयेचद्वैरूप्यंज्योतिषांतथा २८ छिद्रप्रतीतिश्छायायांप्राणघोषानुपश्रुतिः स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषुस्वपदानामदर्शनम् २९ स्वप्नेप्रेतपरिष्व
ङ्गः खरयानंविषादनम् यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तोदिगंबरः ३० अन्यानिचेत्थंभूतानिस्वप्नजागरितानिच पश्यन्मरणसंत्रस्तोनिद्रांलेभेनचिंतया ३१
व्युष्टायांनिशिकौरव्यसूर्येचाद्भ्यःसमुत्थिते कारयामासवैकंसोमल्लक्रीडामहोत्सवम् ३२ आनर्चुःपुरुषारंगंतूर्यभेर्यश्चजघ्निरे मंचाश्चालंकृताःस्रग्भिःप
ताकाचैलतोरणैः ३३ तेषुपौराजानपदाब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः यथोपजोषंविविशूराजानश्चकृतासनाः ३४ कंसःपरिवृतोमात्यैराजमंचउपाविशत् मंडलम
ंचमध्यस्थोहृदयेनविदूयता ३५ वाद्यमानेषुतूर्येषुमल्लतालोत्तरेषुच मल्लाःस्वलंकृताःदृप्ताःसोपाध्यायाःसमागताः ३६ चाणूरोमुष्टिकःकूटःशलस्तोशलएवच
तआसेदुरुपस्थानंवल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ३७

न्यन्वाविश्यदेवींवाचंवदसीत्यादिश्च २७ तानिदर्शयतिश्लोकद्वयेन जलादौप्रतिरूपेदृश्यमानेऽपिस्वशिरसस्तत्रादर्शनं असत्यपि
द्वितीयेचक्षुषोंऽतर्गतेअंगुल्यादोज्योतिषांचंद्रादीनांद्वित्वम् २८ छायायांप्रतिबिंबेछिद्रप्रतीतिः पिहितकर्णपुटस्ययोंऽतःश्रूयमाणो ध्वनिःसप्राणघोषस्तस्याश्रवणं वृक्षेषुस्वर्णवर्णप्रतीतिः रजः
कर्दमादिषुस्वपदानामदर्शनं एतानिजागरितानिदुर्निमित्तानि २९ स्वप्नमान्याहस्वप्नइति प्रेतैःमृतैः परिष्वंगः खरमारुह्ययानम् विषभक्षणम् नलदमाली जपाकुसुममाली यायादितियत्
तदप्येकंदुर्निमित्तमिति ३० ३१ कष्टेनकथंचित्प्रभातायांपुनःसूर्येचाद्भ्यःसमुत्थितइति तथाचश्रुतिः यउदकान्महतोऽर्णवान्विभ्राजमानः सलिलस्यमध्यात् समामृषभोलोहिताक्षःसूर्यो
विपश्चिन्मनसापुनात्विति ३२ ३३ यथोपजोषंयथासुखम् ३४ ३५ मल्लतालउत्तरउपरिउच्चैःश्रूयतेयेषुतेषुतूर्येषु उपाध्यायाः मल्लाचार्याः ३६ उपस्थानंमल्लरंगम् ३७

समाहूताः समाहूताः निवेदितान्युपायनानियैस्ते ३८ इतिदशमेटीकायांद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ त्रिचत्वारिंशकेहत्वागजेंद्रंशमरूष्णयोः रंगप्रवेशसौभाग्यंचाणूरेणचभाषणं १
पूर्वेद्युरेवकृतशौचंशुद्धत्वंनिरपराधत्वंयाभ्यांतौ एतदुक्तंभवति धनुर्भंगादिना आवाभ्यांनिजैश्वर्यंसूचितेऽपिपितरौनमुंचति आवांचपुनर्जिघांसति अतोस्यमातुलस्याऽपिवधेनावयोर्दोष
इत्येवंकृतापराधपरिहाराविति मल्लानांदुंदुभीनांचनिर्घोषंमल्लतालदुंदुभिनिर्घोषंवा १ अंबष्ठोहस्तिपस्तेनचोदितम् २ परिकरंयुद्धोचितपरिधानंकृत्वा समुत्सुत्यनिबध्य ३ ४ अंतकोमृ
त्युः कालस्ताभ्यांमिमितं यमस्तान्नियंता तैरुपमायस्यतं ५ विगलितोविच्युतः मुष्टिनानिहत्यालीयत अदृश्योबभूव ६ अनक्षाणः अपश्यन् घ्राणमवघ्राणंतेनदृष्टिर्दर्शनंयस्यसः लोचनागोचरमपि
द्विपशवोघ्राणेनजानंतीतिप्रसिद्धम् परामृशन्दृतवान् पुष्करेणशुंडाग्रेण सः कृष्णः प्रसह्यबलेन ७ धनुषः धनुषांपंचविंशतिर्यावत् तावंतंदेशंविचकर्ष आकृष्यनीतवान् कंकइवविचकर्षयथा
नागसर्पंगरुडंतमानंगजंसुपर्णवत्स्वयमिति आविरासीद्यथाप्राच्यांदिशींदुरिवपुष्कलइतिवत् ८ सपर्यावर्तमानेनेति पुच्छग्राहिणंश्रीकृष्णंग्रहीतुं यदिदक्षिणतःपरिवर्ततेगजस्तर्हिसव्यतोभ्रा

नंदगोपादयोगोपाभोजराजसमाहुताः निवेदितोपायनास्तेएकस्मिन्मंचआविशत् ३८ इतिश्रीभा०द०मल्लरंगोपवर्णनंनामद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२
श्रीशुकउवाच अथकृष्णश्चरामश्चकृतशौचौपरंतप मल्लदुंदुभिनिर्घोषंश्रुत्वाद्रष्टुमुपेयतुः १ रंगद्वारंसमासाद्यतस्मिन्नागमवस्थितम् अपश्यत्कुव
लयापीडंकृष्णोंऽबष्ठप्रचोदितम् २ बध्वापरिकरंशौरिःसमुह्यकुटिलालकान् उवाचहस्तिपंवाचामेघनादगभीरया ३ अंबष्ठांबष्ठमार्गंनोदेह्यपक्रम
माचिरम् नोचेत्सकुंजरंत्वाद्यनयामियमसादनम् ४ एवंनिर्भर्त्सितोंऽबष्ठःकुपितःकोपितंगजम् चोदयामासकृष्णायकालांतकयमोपमम् ५ करींद्रस्त
मभिद्रुत्यकरेणतरसाऽग्रहीत् कराद्विगलितःसोमुंनिहत्यांघ्रिष्वलीयत ६ संक्रुद्धस्तमचक्षाणोघ्राणदृष्टिःसकेशवम् परामृशत्पुष्करेणसप्रसह्यविनिर्गतः
७ पुच्छेप्रगृह्यातिबलंधनुषःपंचविंशतिम् विचकर्षयथानागंसुपर्णइवलीलया ८ सपर्यावर्तमानेनसव्यदक्षिणतोऽच्युतः बभ्रामभ्राम्यमाणेन
गोवत्सेनेवबालकः ९ ततोभिमुखमभ्येत्यपाणिनाहत्यवारणम् प्राद्रवन्पातयामासस्पृश्यमानःपदेपदे १० सधावन्क्रीडयाभूमौपतित्वासहसोत्थि
तः तंमत्वापतितंक्रुद्धोदंताभ्यांसोहनत्क्षितिम् ११ स्वविक्रमेप्रतिहतेकुंजरेंद्रोऽत्यमर्षितः चोद्यमानोमहामात्रैःकृष्णमभ्यद्रवद्रुषा १२ तमापतंतमा
साद्यभगवान्मधुसूदनः निगृह्यपाणिनाहस्तेपातयामासभूतले १३ पतितस्यपदाक्रम्यमृगेंद्रइवलीलया दंतमुत्पाट्यतेनेभंहस्तिपांश्चाहनद्धरिः
१४ मृतकंद्विपमुत्सृज्यदंतपाणिःसमाविशत् अंसन्यस्तविषाणोसृङ्मदबिंदुभिरंकितः १५ विरूढस्वेदकणिकावदनांबुरुहोबभौ वृतोगोपैःकतिप
यैर्बलदेवजनार्दनौ रंगंविविशतूराजन्गजदंतवरायुधौ १६ मल्लानामशनिर्नृणांनरवरःस्त्रीणांस्मरोमूर्तिमान्गोपानांस्वजनोऽसतांक्षितिभुजांशास्तास्व
पित्रोःशिशुः मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषांतत्त्वंपरंयोगिनां वृष्णीनांपरदेवतेतिविदितोरंगंगतःसाग्रजः १७ भ्रमतियदासव्यतःपरिवर्ततेतदादक्षिणतोभ्रामयंस्ते

नसहबभ्राम गोवत्सेनभ्राम्यमाणेनबालकःसएवकृष्णोयथाऽन्योबालकइवेति ९ वारणंगजं प्राद्रवन्प्रकर्षेणसमंततोधावन् पातयामासयथापतत्तिनथातंवंचयन्प्राद्रवदित्यर्थः १० किं
चसधावन्निति अहनत् अहन् ११ १२ १३ १४ रंगंसमाविशत् तदावीरश्रियाबभौ कथंभूतः अंसेन्यस्तंविषाणंगजदंतोयेनसः असृजोरक्तस्यमदस्यबिंदुभिःपरितोंऽकितः १५ विरूढाउद्गताःस्वे
दकणिकास्ताभिरुपलक्षितंवदनांबुरुहंयस्यसः नकेवलंसएकःसमाविशत् किंतुवृतोगोपैरिति १६ तत्रशृंगारादिसर्वरससदृशमूर्तिर्भगवांस्तत्तदभिप्रायानुसारेणबभौ नसाकल्येनसर्वेषामि
त्याह मल्लानामितिमल्लादीनामज्ञानांद्रष्टृणामशन्यादिरूपेणदशधाविदितःसन्साग्रजोरंगंगतइत्यन्वयः मल्लादिषभिव्यक्ताःरसाःक्रमेणश्लोकेननिबध्यंते रौद्रोऽद्भुतश्चशृंगारोहास्यंवीरोदया
तथाभयानकश्चबीभत्सःशांतःसप्रेमभक्तिकः अविदुषांविराट्विकलःअपर्याप्तोराजतइतितथा अनेनबीभत्सरसउक्तः विकलत्वंचक्वचन्सारसर्वांगाविस्यादिनावक्ष्यते १७

उद्विग्नेभीतोबभूव १८ यथानटाविति निर्भयत्वंदर्शितं १९ प्रहर्षवेगेनउत्कलितानिउज्जृंभितानिईक्षणानिआननानिचयेषां तयोराननंपपुः परंनतृप्ताःनिराकांक्षानबभूवुरित्यर्थः
२० नचैवाह पिबंतइवेति श्लिष्यंतः परिष्वंगंकुर्वंतइवलक्षिताइत्यर्थः २१ यथादृष्टंधनुर्भंगादि यथाश्रुतंगोवर्द्धनोद्धरणादि तत्तदनतिक्रम्यतदनुरूपमित्यर्थः प्रत्यक्षंचतयोरू
पंजगदंतादियुक्तम् गुणाःशौर्यादयः माधुर्यंहासितालापादि प्रागल्भ्यंधार्ष्ट्यंतैःस्मारिताइवस्मरणंप्रापिताइवस्वविस्मितानांवाक्यान्याह अष्टाभिरेताविल्यादिभिः २३कलेति सर्वत्रा
न्वयः २४ गुह्यकःशंखचूडः अन्येचाघासुरादयः २५ २६ २७ आश्रममभिक्ष्ममयुक्तमुखं अश्रमंस्फुरवमितिवा यद्वा अश्रमंयथाभवतितथातरंतिस्मेति २८ अनेनपरिरक्षितो

हतंकुवलयापीडं दृष्ट्वातावपिदुर्जयौ कंसोमनस्व्यपितदाभृशमुद्विविजेनृप १८ तौरेजतुरंगगतौमहाभुजौविचित्रवेषाभरणस्रगंबरौ यथानटावु
त्तमवेषधारिणौमनःक्षिपंतौप्रभयानिरीक्षताम् १९ निरीक्ष्यतावुत्तमपूरुषौजनामंचस्थितानागरराष्ट्रकानृपाः प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः
पपुर्नतृप्तानयनैस्तदाननम् २० पिबंतइवचक्षुर्भ्यांलिहंतइवजिह्वया जिघ्रंतइवनासाभ्यांश्लिष्यंतइवबाहुभिः २१ ऊचुःपरस्परंतेवैयथादृष्टंय
थाश्रुतम् तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिताइव २२ एतौभगवतःसाक्षाद्धरेर्नारायणस्यहि अवतीर्णाविहांशेनवसुदेवस्यवेश्मनि २३ एषवैकि
लदेवक्यांजातोनीतश्चगोकुलम् कालमेतंवसन्गूढोववृधेनंदवेश्मनि २४ पूतनानेननीतांतंचक्रवातश्चदानवः अर्जुनौगुह्यकःकेशीधेनुकोऽन्येच
तद्विधाः २५ गावःसपालाएतेनदावाग्नेःपरिमोचिताः कालियोदमितःसर्पइंद्रश्चविमदःकृतः २६ सप्ताहमेकहस्तेनधृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना वर्षवाताशनि
भ्यश्चपरित्रातंचगोकुलम् २७ गोप्योऽस्यनित्यमुदितहसितप्रेक्षणंमुखं पश्यंत्योविविधांस्तापांस्तरंतिस्माश्रमंमुदा २८ वदंत्यनेनवंशोऽयंयदोःसु
बहुविश्रुतः श्रियंयशोमहत्त्वंचलप्स्यतेपरिरक्षितः २९ अयंचास्याग्रजःश्रीमान्रामःकमललोचनः प्रलंबोनिहतोयेनवत्सकोयेबकादयः ३० जनेष्वेवं
ब्रुवाणेषुतूर्येषुनिनदत्सुच कृष्णरामौसमाभाष्यचाणूरोवाक्यमब्रवीत् ३१ हेनंदसूनोहेरामभवंतौवीरसंमतौ नियुद्धकुशलौश्रुत्वाराज्ञाहूतौदिदृक्ष
णा ३२ प्रियंराज्ञःप्रकुर्वत्यःश्रेयोविंदंतिवैप्रजाः मनसाकर्मणावाचाविपरीतमतोन्यथा ३३ नित्यप्रमुदितागोपावत्सपालायथास्फुटम् वनेषुमल्लयुद्धे
नक्रीडंतश्चारयंतिगाः ३४ तस्माद्राज्ञःप्रियंयूयंवयंचकरवामहे भूतानिनःप्रसीदंतिसर्वभूतमयोनृपः ३५ तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णोदेशकालोचितंवचः
नियुद्धमात्मनोभीष्टंमन्यमानोभिनंद्यच ३६ प्रजाभोजपतेरस्यवयंचापिवनेचराः करवामप्रियंनित्यंतन्नःपरमनुग्रहः ३७ बालावयंतुल्यबलैःक्रीडिष्या
मोयथोचितम् भवेन्नियुद्धंमाधर्मःस्पृशेन्मल्लसभासदः ३८ चाणूरउवाच नबालोनकिशोरस्त्वंबलश्चबलिनांवरः लीलयेभोहतोयेनसह
स्रद्विपसत्वभृत् ३९ तस्माद्भवद्भ्यांबलिभिर्योद्धव्यंनानयोत्रवै मयिविक्रमवार्ष्णेयबलेनसहमुष्टिकः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशम
स्कंधेकुवलयापीडवधोनामत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३ ॥ ७ ॥

यदोर्वंशःस्फुबहुविश्रुतःसन्श्र्यादिलप्स्यतइतिवदंतीति २९ धेनुकबकवत्सासुरेषुविपर्ययो
क्तिर्जनवादेषुनिश्चयात् ३० जनेष्वेवंब्रुवाणेषुतदसहमानश्चाणूरोऽब्रवीदिति ३१ ३२ ३३ ३४ हेकृष्णप्रियंकरवामेति राज्ञिप्रीतेभूतानिचप्रसीदेयुः ३५ ३६ ३७ यथोचितंनियु
द्धंबाहुयुद्धंभवेत् मल्लसभासदः मल्लसभाऽधिकृतान्जनान्अधर्मोमास्पृशेन्नस्पृशेदित्यर्थः हेमल्लेतिवा ३८ सहस्रद्विपानांसत्वंबलंबिभर्तीतितथा ३९ बलिभिःमादृशैःसह अ
नयोर्मःविक्रमपराक्रमंकुरु मुष्टिकोविक्रमतादित्यनुषंगः ४० इतिदशमस्कंधेटीकायांत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादिमर्दनम् कंसयोषित्समाश्वासस्ताभ्यांपित्रोश्चदर्शनम् १ चर्वितः निश्चित एवसंकल्पोयस्यसः १ २ बाहुमध्यात्कनिष्ठांगुलिव्यतिरेकेणकृतमुष्टिर्हस्तोरत्निः ३ परिभ्रामणं हस्तादिषुगृहीत्वापरितश्चालनंविक्षेपोनोदनं परिरंभोबाहुभ्यांनिष्पीडनम् अवपातनमधःक्षेपः उत्सर्पणमुत्सृज्यपुरतोगमनम् अपसर्पणंपृष्ठतोगमनम् एतैःप्रसरुंधतौ प्रत्याहृतवंतौ ४ उत्थापनंजानुनीपादौचपिंडीकृत्यपतितस्योच्चाटनम् उन्नयनंहस्ताभ्यामुद्धृत्यनयनम् चालनंकंठादिलग्नस्यनिःसारणम् स्थापनंपादादिपिंडीकरणम् एवंपरस्परमात्मनोदेहस्यापचक्रतुः अपकारंकृतवंतौ ५ तद्युद्धंबलाबलवत् एकतोबलमन्यतोऽबलम् तद्युद्धंविषममित्यूचुरित्यर्थः यद्वा तद्बलाबलवतोर्युद्धंद्रक्ष्यामहानयमधर्मइत्यूचुरित्यन्वयः ६ तदेवदर्शयंति महानिति बालयोर्बलवतोश्चयुद्धंराजानेत्यश्येत्स्वयंवारणीयः एतेराज्ञःपश्यतः स्वयमन्विच्छंति अनुमन्यंतइतिमहानधर्मइत्यर्थः ७ बलाबलवद्युद्धतांप्रपंचयंतिपंचभिः क्वेति वज्रसाराणिवज्रवत्कठिनानिसर्वाण्यंगानिययोस्तौ ८ समाजस्यसभायाः ९ अपराऊचुः नसभामिति अब्रुवन्ज्ञात्वाऽपितूष्णींतिष्ठन् विब्रुवन्विपरीतंब्रुवन् अज्ञःनजानामीतिब्रुवन्अ

श्रीशुकउवाच एवंचर्चितसंकल्पोभगवान्मधुसूदनः आससादाथचाणूरंमुष्टिकंरोहिणीसुतः १ हस्ताभ्यांहस्तयोर्बध्वापद्भ्यामेवचपादयोः विचकर्षतुरन्योऽन्यंप्रसह्यविजिगीषया २ अरत्नीद्वेअरत्नीभ्यांजानुभ्यांचैवजानुनी शिरःशीर्ष्णोरसोरस्तावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ३ परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः उत्सर्पणापसर्पणैश्चअन्योऽन्यंप्रत्यरुंधताम् ४ उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैःस्थापनैरपि परस्परंजिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ५ तद्बलाबलवद्युद्धंसमेताःसर्वयोषितः ऊचुःपरस्परंराजन्सानुकंपावरूथशः ६ महानयंबताधर्मएषांराजसभासदाम् येबलाबलवद्युद्धंराज्ञोन्विच्छंतिपश्यतः ७ क्ववज्रसारसर्वांगौमल्लौशैलेंद्रसन्निभौ क्वचातिसुकुमारांगौकिशोरौनाप्तयौवनौ ८ धर्मव्यतिक्रमोह्यस्यसमाजस्यध्रुवंभवेत् यत्राधर्मःसमुत्तिष्ठेन्नस्थेयंतत्रकर्हिचित् ९ नसभांप्रविशेत्प्राज्ञःसभ्यदोषाननुस्मरन् अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञोनरःकिल्बिषमश्नुते १० वल्गतःशत्रुमभितःकृष्णस्यवदनांबुजम् वीक्ष्यतांश्रमवार्युप्तंपद्मकोशमिवांबुभिः ११ किंनपश्यतरामस्यमुखमाताम्रलोचनम् मुष्टिकंप्रतिसामर्षंहाससंरंभशोभितम् १२ पुण्याबतव्रजभुवोयदयंनृलिंगगूढःपुराणपुरुषोवनचित्रमाल्यः गाःपालयन्सहबलःक्वणयंश्चवेणुंविक्रीडयाऽञ्चतिगिरित्ररमार्चितांघ्रिः १३ गोप्यस्तपःकिमचरन्यदमुष्यरूपंलावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् दृग्भिःपिबंत्यनुसवाभिनवंदुरापमेकांतधामयशसःश्रियऐश्वरस्य १४ यादोहनेऽवहननेमथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ गायंतिचैनमनुरक्तधियोऽश्रुकंठ्योधन्याव्रजस्त्रियउरुक्रमचित्तयानाः १५

नःप्राज्ञोनसभांप्रविशेदिति १० वल्गतःशत्रुमभितइति शत्रोःसर्वतोधावतःकृष्णस्यश्रमवारिणाउप्तंव्याप्तंमुखांबुजंदृश्यतां ११ अन्याऊचुःकिंनपश्यतइति सामर्षसक्रोधंहासेनसंरंभआवेशस्तेनशोभितम् १२ अन्याऊचुःपुण्याबतेति नृलिंगेनमनुष्यदेहेनगूढःवनस्थानिचित्राणिमाल्यानियस्यसः गिरित्रःशिवःरमाचताभ्यामर्चितावंघ्रीयस्यसः अयंभावः धिगिमांसभांयस्यामयंपराभूयतेतास्तुव्रजभुवोधन्याः यत्रतासु अयंकृष्णोविविधक्रीडयाऽञ्चतिगच्छतीति अहोकष्टमल्पपुण्यावयंयतोऽस्माभिरनवसरेदृष्टोयम् १३ गोप्यस्तुबहुपुण्याइत्याहुस्त्रिभिः गोप्यइति अमुष्यश्रीकृष्णस्यरूपंमंगलाचण्यनसारंश्रेष्ठं किंच असमोर्ध्वंनविद्यतेसममूर्ध्वमधिकंचयस्यतत् तदपिनअन्येनआभरणादिनासिद्धम् किंतुस्वतएवऐश्वरस्यऐश्वर्यस्यचएकांतधाम अव्यभिचारिस्थानम् पाठांतरे अमुष्यईश्वरस्येत्यन्वयः एवंभूतंनित्यंनवीनंरूपंयानेत्रैःपश्यंतीति १४ किंच यादोहनादिषुएनंगायंतिताव्रजस्त्रियोधन्याः प्रेंखेंखनंदोलांदोलनम् उक्षणंसेचनम् कथंभूताः उरुक्रमेचित्तमुरुक्रमचित्तम् तेनैवयानंसर्वविषयप्राप्तिर्यासांताः पाठांतरेउरुक्रमंचिंतयंत्यइत्यर्थः कुतः अनुरक्तधियः तत्रलिंगमश्रुकंठ्यः १५ ८४ ८४

प्रातरितियाअबलाअस्यवेणुंनिशम्यगृहान्तूर्णंनिर्गम्यपथिसस्मितमुखंपश्यंति ताभूरिपुण्याइति १६ एवंसभयंब्रुवाणासुस्त्रीषुतासांभयानिवृत्तये कृष्णःशत्रुंहंतुंमनश्चक्रे १७ सभयाःस्त्रीणांगिरःश्रुत्वा पुत्रयोःस्नेहेनयाशुक्तया आतुरौचिद्दलौपुत्रयोर्बलमजानंतौपितरावनुतापंप्राप्तावितिति १८ १९ तदाभगवतोगात्राणामरत्निजान्वादीनांनिपातैःप्रहारैः वज्रस्यनिष्पेषः तीव्रप्रतापः तद्वन्निष्ठुरैः भज्यमानांगः श्लथद्गात्रइत्यर्थः २० श्येनस्येववेगोयस्यसः चाणूरः अबाधत अताडयत् २१ २२ भूपृष्ठेभुवउपरि पोथयामास आस्फालय-

प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्चसायंगोभिःसमंक्वणयतोऽस्यनिशम्यवेणुम् । निर्गम्यतूर्णमबलाःपथिभूरिपुण्याःपश्यंतिसस्मितमुखंसदयावलोकम् १६ एवंप्रभाषमाणासुस्त्रीषुयोगेश्वरोहरिः शत्रुंहंतुंमनश्चक्रेभगवान्भरतर्षभ १७ सभयाःस्त्रीगिरःश्रुत्वापुत्रस्नेहशुचातुरौ पितरावन्वतप्येतांपुत्रयोरबुधौबलम् १८ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ युयुधातेयथान्योन्यंतथैवबलमुष्टिकौ १९ भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः चाणूरोभज्यमानांगोमुहुर्ग्लानिमवापह २० सश्येनवेगउत्पत्यमुष्टीकृत्यकरावुभौ भगवंतंवासुदेवंक्रुद्धोवक्षस्यबाधत २१ नाचलत्तत्प्रहारेणमालाहतइवद्विपः बाह्वोर्निगृह्यचाणूरंबहुशोभ्रामयन्हरिः २२ भूपृष्ठेपोथयामासतरसाक्षीणजीवितम् विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिंद्रध्वजइवापतत् २३ तथैवमुष्टिकःपूर्वंस्वमुष्ट्याभिहतेनवै बलभद्रेणबलिनातलेनाभिहतोभृशम् २४ प्रवेपितःसरुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः व्यसुःपपातोर्व्युपस्थेवाताहतइवांघ्रिपः २५ ततःकूटमनुप्राप्तंरामःप्रहरतांवरः अवधील्लीलयाराजन्सावज्ञंवाममुष्टिना २६ तर्ह्येवहिशलःकृष्णपदापहतशीर्षकः द्विधाविदीर्णस्तोशलकउभावपिनिपेततुः २७ चाणूरेमुष्टिकेकूटेशलेतोशलकेहते शेषाःप्रदुद्रुवुर्मल्लाःसर्वेप्राणपरीप्सवः २८ गोपान्वयस्यानाकृष्यतैःसंसृज्यविजह्रतुः वाद्यमानेषुतूर्येषुवल्गंतौरुतनूपुरौ २९ जनाःप्रजहृषुःसर्वेकर्मणारामकृष्णयोः ऋतेकंसंविप्रमुख्याःसाधवःसाधुसाध्विति ३० हतेषुमल्लवर्येषुविद्रुतेषुचभोजराट् न्यवारयत्स्वतूर्याणिवाक्यंचेदमुवाचह ३१ निःसारयतदुर्वृत्तौवसुदेवात्मजौपुरात् धनंहरतगोपानांनंदंबध्नीतदुर्मतिम् ३२ वसुदेवस्तुदुर्मेधाहन्यतामाश्वसत्तमः उग्रसेनःपिताचापिसानुगःपरपक्षगः ३३ एवंविकत्थमानेवैकंसेप्रकुपितोऽव्ययः लघिम्नोत्पत्यतरसामंचमुत्तुंगमारुहत् ३४ तमाविशंतमालोक्यमृत्युमात्मनआसनात् मनस्वीसहसोत्थायजगृहेसोऽसिचर्मणी ३५ तंखड्गपाणिंविचरंतमाशुश्येनंयथादक्षिणसव्यमंबरे समग्रहीद्दुर्विषहोग्रतेजायथोरगंतार्क्ष्यसुतःप्रसह्य ३६ प्रगृह्यकेशेषुचलत्किरीटंनिपात्यरंगोपरितुंगमंचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभःपपातविश्वाश्रयआत्मतंत्रः ३७ तंसंपरेतंविचकर्षभूमौहरिर्यथेभंजगतोविपश्यतः हाहेतिशब्दःसुमहांस्तदाभूदुदीरितःसर्वजनैर्नरेंद्र ३८ सनित्यदोद्विग्नधियातमीश्वरंपिबन्वदन्वाविचरन्स्वपन्श्वसन् ददर्शचक्रायुधमग्रतोयतस्तदेवरूपंदुरवापमाप ३९ तस्यानुजाभ्रातरोऽष्टौकंकन्यग्रोधकादयः अभ्यधावन्नभिक्रुद्धाभ्रातुर्निर्वेशकारिणः ४०

त्इंद्रध्वजोवज्रं यद्वा इंद्रध्वजोगौडेषुप्रसिद्धः कस्मिंश्चिदुत्सवेमहान्स्तंभोध्वजपताकाद्यलंकृतःपुरुषाकृतिःउच्छ्रीयतेसयथापतातिनइदपतदिति २३ २४ अर्दितःपीडितः उर्व्युपस्थेभूतले २५ २६ २७ २८ वल्गंतौनृत्यादिकुर्वंतौ २९ साधुसाध्वितिवदंतः ३० ३१ ३२ ३३ अव्ययःअश्रमः लघिम्नालाघवेन ३४ ३५ दुर्विषहमविषह्यमुग्रंतेजो यस्यसःश्रीकृष्णः ३६ गरिष्ठत्वायविश्वाश्रयत्वमुक्तम् तत्रहेतुः अब्जनाभःकुतः तस्योपर्येवपपात यतःआत्मतंत्रःस्वतंत्रः ३७ ३८ ३९ निर्वेशोनिष्कृतिरानृण्यमित्यर्थः तत्कारिणःसंतः तेअभ्यधावन् ४०

तथा नाहक् अतिरभसो वेगो येषां तान् संयत्तान् उद्युक्तान् ४१ ४२ ४३ शोचंत्यो विलापं चक्रुः शुचः अश्रूणि ४४ धर्मज्ञ इत्यादीनि विलापे प्रेमसंबोधनानि ते त्वदीया वयम् ४५ त्वया पत्या विरहिता पुरी इयं न शोभन इति स्वद्रष्ट्राभिधानं ४६ अनागसामिति तु परमार्थाभिधानम् ४७ एषः कृष्णः प्रभवं तस्मादिति प्रभवः अपियं यस्मिन्निति अप्ययः स च स च तदवध्यानम् वज्ञानं कर्तुं शीलं यस्य सः ४८ ४९ आरू स्वयं दर्पत्यस्या ५० पुत्रभ्रांतिं विहाय जगदीश्वरावितिज्ञात्वा शंकितौ न सस्वजाते न आलिंगितवंतौ किंतु वंदांज लीनस्थतुरित्यर्थः प्रसङ्ग्य हत्वा हस्तींद्रं मल्लेंद्रान्मल्ललीलया बीभत्स चरितं कंसं सबीभत्सममारयत् ५१ इति दशमे टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४ पंचचत्वारिंशके पितृनंदादिसांत्वनं उग्रसेनाभिषेकश्च गुरोर्वासात्पुरागमः १ उपलब्धार्थौ विदित्वेति अयमर्थः उपसमपि आवयोः पुत्रबुद्ध्या सांसारिकपरमसुखभोगात्पूर्वमेव लब्धार्थौ आवामीश्वराविति लब्धः प्राप्तः परमज्ञानरूपोऽर्थो याभ्यां तौ नयाभूतौ ज्ञात्वा मयि प्रसन्नेसाति अनयोर्ज्ञानं नाम किं दुर्लभं स्यात् दुर्लभं तु मयि पुत्रतया प्रेम अत इदानीमेव तज्ज्ञानं मा भूदिति निजां स्वाधीनां मायां तयोः प्रसारितवानिति १ तदेव दर्श

तथाः तिरभसांस्तांस्तु संयत्तान् रोहिणीसुतः अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ४१ नेदुर्दुंदुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः पुष्पैः किरंतस्तं प्रीत्या शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ४२ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः तत्राभीयुर्विनिघ्नंत्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ४३ शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिंग्य शोचतीः विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजंत्यो मुहुः शुचः ४४ हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ४५ त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ४६ अनागसां त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणम् तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक्को लभेत शम् ४७ सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ४८ श्रीशुक उवाच राजयोषित आश्वास्य भगवांल्लोकभावनः यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ४९ मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बंधनात् कृष्णरामौ ववंदाते शिरसास्पृश्य पादयोः ५० देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ५१ इति श्रीभा० द० कंसवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४ श्रीशुक उवाच पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् १ उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंबतातेति सादरम् २ नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठितयोरपि बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् ३ न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदंतिके यां बालाः पितृगेहस्था विंदंते लालिता मुदम् ४ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयंति हि ६

यति उवाचेत्यादिभिरभिष्टक्षिः प्रीणयन् सादरं ब्रुवन् २ अस्मत्तः अस्मान्निमित्तं नित्यमुत्कंठितयोरपि युवयोः पुत्राभ्यामावाभ्यां कृत्वा बाल्यपौगंडकैशोरास्तत्तदवस्थाऽनुभव सुखानीत्यर्थः नाभवन्निति अस्मत्तः पुत्राभ्यामिति सामानाधिकरण्यं वा ३ किंच आवामेव दैवहीनौ विस्माह न लब्ध इति पितृगेहस्था बाला यां मुदं विंदंते सा च न लब्धेति ४ एवं तावत् श्लोकद्वयेन युवयोरावयोश्च कामहानिर्जाता इत्युक्तम् आवयोः पुनर्युष्मत्परिचर्यालोपेन धर्महानिरपि जातेत्याह सर्वार्थसंभव इति सर्वेषां धर्माद्यर्थानां संभवो यस्मिन् स देहो यतः याभ्यां जनितः पोषितश्च तयोः पित्रोर्निर्वेशं निष्कृतिमानृण्यं मर्त्यः शतसंवत्सरमात्रेणायुषा न प्राप्नोति ५ तन्मध्ये पितुर्यः पुत्रः कल्पः समर्थः सन्नपि पित्रोर्वृत्तिं जीविकां न संपादयेत् तं प्रेत्य लोकांतरे यमदूताः स्वस्यैव मांसं खादयंतीति ६

किंचमात्रादिशुश्रूषामकुर्वन्नविफलजीवितश्चभवतीत्याह मातरमिति अबिभ्रत् अपुष्णन्श्वसन्नपिमृततुल्यएवेति ७ तत्तस्मान्नौ आवयोः मोघंव्यर्थमनर्चतोःअपूजयतोः ८ दुर्हृदाकंसेनकृत्वा ९ १० ११ आश्वास्यसांत्वयित्वा १२ त्वमेवाज्ञापयेतिमावदेत्याह ययातिशापादिति तत्तुयावदत्त्वेऽपिमदाज्ञयानदोषइतिभावः १३ ममतादृशीशक्तिर्नास्तीतिचेत्तत्राह मयीति मत्प्रसादेनसर्वंभाविष्यतीत्यर्थः १४ स्वान्ज्ञातीन्संबंधांश्चदिग्भ्यआनाय्येति १५ १६ सिद्धाः पूर्णाः कृष्णरामाभ्यांगतोनिवृत्तोज्वरस्तापोयेषांते १७ सदयस्मितंवीक्षणंयस्मिन्तत् १८ प्रवयसोवृद्धाअपिअतिशयितंबलमोजश्चयेषांते १९ २० भृशमात्मनोः प्याधिक्येनपोषितौ नचाश्चर्यमेतदित्याह पित्रोरिति आत्मनोदेहादप्यात्मजेष्वप्याधिकाहि

मातरंपितरंवृद्धंभार्यांसाध्वींसुतंशिशुम् गुरुंविप्रंप्रपन्नंचकल्योऽबिभ्रत्श्वसन्मृतः ७ तन्नावकल्पयोःकंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः मोघमेतेव्यतिक्रांतादिवसावामनर्चतोः ८ तत्क्षंतुमर्हथस्तातमातर्नौपरतंत्रयोः अकुर्वतोर्वांशुश्रूषांक्लिष्टयोर्दुर्हृदाभृशम् ९ श्रीशुकउवाच इतिमायामनुष्यस्यहरेर्विश्वात्मनोगिरा मोहितावंकमारोप्यपरिष्वज्यापतुर्मुदम् १० सिंचंतावश्रुधाराभिःस्नेहपाशेनचावृतौ नकिंचिदूचतूराजन्बाष्पकंठौविमोहितौ ११ एवमाश्वास्यपितरौभगवान्देवकीसुतः मातामहंतूग्रसेनंयदूनामकरोन्नृपम् १२ आहचास्मान्महाराजप्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यंनृपासने १३ मयिभृत्यउपासीनेभवतोविबुधादयः बलिंहरंत्यवनताःकिमुतान्येनराधिपाः १४ सर्वान्स्वान्ज्ञातिसंबंधान्दिग्भ्यःकंसभयाकुलान् यदुवृष्ण्यंधकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् १५ सभाजितान्समाश्वास्यविदेशावासकर्शितान् न्यवासयत्स्वगेहेषुवित्तैःसंतर्प्यविश्वकृत् १६ कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्तालब्धमनोरथाः गृहेषुरेमिरेसिद्धाःकृष्णरामगतज्वराः १७ वीक्षंतोऽहरहःप्रीतामुकुंदवदनांबुजम् नित्यंप्रमुदितंश्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् १८ तत्रप्रवयसोऽप्यासन्युवानोतिबलौजसः पिबंतोऽक्षैर्मुकुंदस्यमुखांबुजसुधांमुहुः १९ अथनंदंसमासाद्यभगवान्देवकीसुतः संकर्षणश्चराजेंद्रपरिष्वज्येदमूचतुः २० पितर्युवाभ्यांस्निग्धाभ्यांपोषितौलालितौभृशं पित्रोरभ्यधिकाप्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपिहि २१ सपितासाचजननीयौपुष्णीतांस्वपुत्रवत् शिशून्बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैःपोषरक्षणे २२ यातयूयंव्रजंतातवयंचस्नेहदुःखितान् ज्ञातीन्वोद्रष्टुमेष्यामोविधायसुहृदांसुखम् २३ एवंसांत्वय्यभगवान्नंदंसव्रजमच्युतः वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामाससादरम् २४ इत्युक्तस्तौपरिष्वज्यनंदःप्रणयविह्वलः पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रेसहगोपैर्व्रजंययौ २५ अथशूरसुतोराजन्पुत्रयोःसमकारयत् पुरोधसाब्राह्मणैश्चयथावद्द्विजसंस्कृतिम् २६ तेभ्योदाद्दक्षिणागावोरुक्ममाल्यःस्वलंकृताः स्वलंकृतेभ्यःसंपूज्यसवत्साःक्षौममालिनीः २७ याःकृष्णरामजन्मर्क्षेमनोदत्तामहामतिः ताश्चाददादनुस्मृत्यकंसेनाधर्मतोहृताः २८ ततश्चलब्धसंस्कारौद्विजत्वंप्राप्यसुव्रतौ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रंव्रतमास्थितौ २९ प्रभवौसर्वविद्यानांसर्वज्ञौजगदीश्वरौ नान्यसिद्धामलज्ञानंगूहमानौनरेहितैः ३० अथोगुरुकुलेवासमिच्छंतावुपजग्मतुः काश्यंसांदीपनिंनामह्यवंतिपुरवासिनम् ३१ प्रीतिरिति २१ देवकीवसुदेवयोः

पुत्रौयुवांनास्मत्पुत्रावित्यपिनवाच्यमित्याह सपितेति २२ २३ सव्रजंव्रजवासिभिःसहितं कुप्यानिस्वर्णरजतादिव्यतिरिक्तकांस्यपात्रादीनितत्प्रभृतिभिः २४ २५ पुरोधसागर्गाचार्येणद्विजसंस्कृतिमुपनयनं २६ गावोगाःरुक्मस्यमालाविद्यंतेयासांताः क्षौमवस्त्रमालावतीः २७ याःपूर्वंमनोदत्ताःआसन्ताएवाददात् ननुताःकंसेनापहृताःसत्यम् राजगोष्ठादाच्छिद्यदत्ताइत्याह कंसेनाधर्मतइति २८ गायत्रंव्रतंब्रह्मचर्यम् २९ प्रकर्षेणाभवंत्याभ्यामितिप्रभवौ अतएवसर्वज्ञौस्वतःसिद्धममलंज्ञानंप्रच्छादयंतौनरचेष्टितैः ३० ३१

यथायथावत् उपसाद्यप्राप्यगुरोर्वृत्तिमन्यान्ग्राहयंतौशिक्षयंतौ गुरुमुपेतौउपगतौ सेवितवंतावित्यर्थः ३२ शुद्धोभावोयाभिस्ताभिरनुवृत्तिभिः सांगोपनिषदः अंगानिषडंगानि शिक्षादीनितेरुपनिषद्भिश्चसहितान् ३३ सरहस्यंमंत्रदेवताज्ञानसहितम् धर्मान्मन्वादि धर्मशास्त्राणि न्यायपथान्मीमांसादीन् आन्वीक्षिकींतर्कविद्यांषड्विधांसंधिर्विग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयइति एवंषड्विधांराजनीतिम् ३४ सकृन्निगदमात्रेण एकवारं गुरोरुच्चारणमात्रेण ३५ तावतीः चतुष्षष्टिकलाः ताश्चशैवतंत्रोक्तानिलिख्यंतयथा गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यं ४ आलेख्यं ५ विशेषकच्छेद्यं ६ तंडुलकुसुमबलिप्रकाराः ७ पुष्पास्तरणं ८ दशनवसनांगरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यं १२ उदकघातः १३ चित्रयोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शेखरापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभंगाः १८ स्रगंधयुक्तिः १९ भूषणयोजनं २० ऐंद्रजालं २१ कौतुमारयोगाः २२ हस्तलाघवं २३ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनं २५ सूचीकर्म २६ सूत्रक्रिडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनं ३१ नाटकाख्यायिकादर्शनं ३२ काव्यसमस्यापूरणं ३३ पट्टिकावेत्रबाणविकल्पाः ३४ तर्ककर्माणि ३५ तक्षणं ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९

यथोपसाद्यतौदांतौगुरोर्वृत्तिमनिंदिताम् ग्राहयंतावुपेतौस्म भक्त्यादेवमिवादृतौ ३२ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः प्रोवाचवेदानखिलान्सांगोपनिषदोगुरुः ३३ सरहस्यंधनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा तथाचान्वीक्षिकींविद्यांराजनीतिंचषड्विधाम् ३४ सर्वंनरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ सकृन्निगदमात्रेणतौसंजगृहतुर्नृप ३५ अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्यासंयत्तौतावतीःकलाः गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप ३६ द्विजस्तयोस्तंमहिमानमद्भुतंसंलक्ष्यराजन्नतिमानुषींमतिम् संमंत्र्यपत्न्यासमहार्णवेमृतं बालंप्रभासेवरयांबभूवह ३७ तथेत्यथारुह्यम हारथौरथंप्रभासमासाद्यदुरंतविक्रमौ वेलामुपव्रज्यनिषीदतुःक्षणंसिंधुर्विदित्वाऽर्हणमाहरत्तयोः ३८ तमाहभगवानाशुगुरुपुत्रः प्रदीयताम् योसाविहत्वयाग्रस्तोबालकोमहतोर्मिणा ३९ समुद्रउवाच नैवाहार्षमहंदेवदैत्यःपंचजनोमहान् अंतर्जलचरः कृष्णाशंखरूपधरोऽसुरः ४० आस्तेतेनाहृतोनूनंतच्छ्रुत्वासत्वरंप्रभुः जलमाविश्यतंहत्वानापश्यदुदरेऽर्भकम् ४१ तदंगप्रभवंशंखमादायरथमागमत् ततः संयमनींनामयमस्यदयितांपुरीम् ४२ गत्वाजनार्दनः शंखं प्रदध्मौसहलायुधः शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्यप्रजासंयमनोयमः ४३ तयोः सपर्यामहतींचक्रेभक्त्युपबृंहिताम् उवाचावनतः कृष्णंसर्वभूताशयालयम् ४४ लीलामनुष्यहेविष्णोयुवयोःकरवामकिम् श्रीभगवानुवाच गुरुपुत्रमिहानीतंनिजकर्मनिबंधनम् आनयस्वमहाराजमच्छासनपुरस्कृतः ४५ तथेतितेनोपानीतंगुरुपुत्रंयदूत्तमौ दत्वास्वगुरवेभूयोवृणीष्वेतितमूचतुः ४६

मणिरागज्ञानं ४० आकरज्ञानं ४१ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३ शुकसारिकाप्रलापनं ४४ उत्सादनं ४५ केशमार्जनकौशलं ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनं ४७ म्लेच्छितकतर्कविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानं ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानं ५० यंत्रमातृकाधारणमातृका ५१ संवाच्यं ५२ मानसीकाव्यक्रिया ५३ अभिधानकोशः ५४ छंदोज्ञानं ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालक्रीडनकानि ६१ वैनायिकानां ६२ वैजयिकानां ६३ वैतालिकानांचविद्यानांज्ञानं ६४ इतिचतुःषष्टिकलाः छंदयामासतुः उपलोभितवंतौ ३६ प्रभासेक्षेत्रेमहार्णवेमृतंबालं वरयामास ३७ ईश्वराविति विदित्वासमुद्रस्तयोरर्हणमाजहार ३८ ३९ पंचजनस्त्वसुरोऽहार्षीत् सचमहान्महासाध्यइत्यर्थः ४० ४१ ४२ ४३ सपर्यांपूजां सर्वेषांभूतानामाशयाः अंतःकरणानि तान्यालयोनिवासोयस्यतं ४४ निजकर्मएवनिबंधनंयस्य तथाभूतमापिमदाज्ञापुरस्कारेणानयतः तेनदोषइत्यर्थः ४५ ४६

वत्सेति प्राधान्येनैकस्यसंबोधनं गुरोर्निष्क्रयः गुरुदक्षिणायुष्माद्विधयोर्गुरोर्ममकामानांमध्येकोऽनुकामोऽवशिष्यतेनकोऽपीति ४७ हेवीरौस्वगृहंगच्छतं वांयुवयोः अयातयामानि अगत साराणि ४८ अनिलवद्रंहोवेगोयस्यतेन पर्जन्योमेघस्तद्वन्निनदोयस्यतेन ४९ नष्टमदृष्टंतत्पुनर्लब्धंधनंयाभिस्ताइवेति ५० इतिदशमस्कंधेटीकायांपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ४५ षट्चत्वारिंशकेप्रोषमुद्धवंप्रेष्यतद्गिरा यशोदानंदयोश्चक्रे कृष्णःशोकापनोदनं १ कामचाराद्विजातिःसन् परित्यज्यातिसंयतः गुरोर्ज्ञानमनुप्राप्यसरवागोर्यरुपादिशत् २ गोपानांसांत्वनमातिरहस्यंतन्मात्रिसाध्यमितितदर्थमुद्धवंविशिनष्टि वृष्णीनामिति बुद्धिसत्तमःबुद्ध्यातिश्रेष्ठः १ २ ३ गोपीनांविशेषतः संदेशेकारणमाह ताइति मय्येवसंकल्पात्मकंमनोयासांताः अहमेवप्राणोयासांताः मदर्थेत्यक्तादैहिकाः पतिपुत्रादयोयाभिस्ताः ततःकिमतआह येत्यक्तलोकधर्माइति मन्निमित्तं त्यक्तोलोकधर्मौइहामुत्रफलरवेतत्साधनानिचयैस्तान् बिभर्मिसंवर्द्धयामिफलरवयामीत्यर्थः ४ तासांवियोगाधिंदर्शयति इत्येनमयिताइति ५ विहरेणऔत्कंठ्यंतेनविह्वलाः परवशाः गोकुलान्निर्गमनसमयेशीघ्रमागमिष्यामीतियःप्रत्यागमनसंदेशस्तैः मेमदीयावल्लव्योगोप्यःमदा

सम्यक्संपादितोवत्सभवद्भ्यांगुरुनिष्क्रयः कोनुयुष्माद्विधगुरोःकामोनामावशिष्यते ४७ गच्छतंस्वगृहंवीरौकीर्तिर्वामस्तुपाविनी छंदांस्ययातयामानि भवंत्विहपरत्रच ४८ गुरुणैवमनुज्ञातौरथेनानिलरंहसा आयातौस्वपुरंतातपर्जन्यनिनदेनवै ४९ समनंदन्प्रजाःसर्वादृष्ट्वारामजनार्दनौ अपश्यत्योबह्वहानिनष्टलब्धधनाइव ५० इतिश्रीभा॰ पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ४५ श्रीशुकउवाच वृष्णीनांप्रवरोमंत्रीकृष्णस्यदयितःसखा शिष्योबृहस्पतेःसाक्षादुद्धवोबुद्धिसत्तमः १ तमाहभगवान्प्रेष्ठंभक्तमेकांतिनंक्वचित् गृहीत्वापाणिनापाणिंप्रपन्नार्तिहरोहरिः २ गच्छोद्धवव्रजंसौम्य पित्रोर्नौप्रीतिमावह गोपीनामद्वियोगाधिंमत्संदेशैर्विमोचय ३ तामन्मनस्कामत्प्राणामदर्थेत्यक्तदैहिकाः येत्यक्तलोकधर्माश्चमदर्थेतान्बिभर्म्यहं ४ मयिताःप्रेयसांप्रेष्ठेदूरस्थेगोकुलस्त्रियः स्मरंत्योंगविमुह्यंतिविरहौत्कंठ्यविह्वलाः ५ धारयंत्यतिकृच्छ्रेणप्रायःप्राणान्कथंचन प्रत्यागमनसंदेशैर्बल्लव्योमेमदात्मिकाः ६ श्रीशुकउवाच इत्युक्तउद्धवोराजन्संदेशंभर्तुरादृतः आदायरथमारुह्यप्रययौनंदगोकुलम् ७ प्राप्तोनंदव्रजंश्रीमान्निम्लोचति विभावसौ छन्नयानःप्रविशतांपशूनांखुररेणुभिः ८ वासितार्थेऽभियुध्यद्भिर्नादितंशुष्मिभिर्वृषैः धावंतीभिश्चवास्राभिरूधोभारैःस्ववत्सकान् ९ इतस्ततोविलंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितंसितैः गोदोहशब्दाभिरवंवेणूनांनिःस्वनेनच १० गायंतीभिश्चकर्माणिशुभानिबलकृष्णयोः स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्चसुविराजितम् ११ अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः धूपदीपैश्चमाल्यैश्चगोपावासैर्मनोरमम् १२ सर्वतःपुष्पितवनंद्विजालिकुलनादितम् हंसकारंडवाकीर्णैःपद्मषंडैश्चमंडितम् १३ तमागतंसमागम्यकृष्णस्यानुचरंप्रियम् नंदःप्रीतःपरिष्वज्यवासुदेवधियार्चयत् १४ भोजितंपरमान्नेनसंविष्टंकशिपौसुखं गतश्रमंपर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः १५

त्मिकाइति तासामात्मायादिस्वदेहस्यात्तर्हिविरहतापेन दग्धेत्वेवमयिवर्तमानत्वात् कथंचिज्जीवंतीतिभावः ६ संदेशंभवतीनांवियोगोमेनहिसर्वात्मनाक्वचिदित्यादिकं ७ निम्लोचति अस्तंगच्छतिसति छन्नयानंयस्येति तदागोपीभिरज्ञातत्वेननंदसंगंलब्धवानितिसूचयति ८ वृषंवर्णयतिपंचभिः वासितार्थइत्यादिना वासिताःपुष्पवंत्योगावस्तन्निमित्तमभितोयुध्यद्भिः शुष्मिभिर्मत्तैर्वृषैर्नादितम् वास्राभिर्धेनुभिः स्ववत्सकान्प्रति ९ विलंघद्भिःउत्पतद्भिः गोदोहशब्दैःसह अभितोरवाः मुंचमामुंचनयआनयदेहिगृहाणेत्यादयोयस्मिंस्तम् वेणूनांनिःस्वनेनचमंडितम् १० गायंतीभिर्गोपीभिर्गोपैश्चसुविराजितम् ११ अग्न्यार्चनान्वितैः गोपगृहैर्धूपादिभिश्चमनोरमम् १२ खंडसमूहः १३ आर्चयत्पूजयामास १४ कशिपौशय्यायांसंविष्टम् १५ छ छ छ छ

१६ साधूनामिति कर्मणि षष्ठी १७ गावो गाः गिरिं गोवर्द्धनं १८ अप्यायास्यति आगमिष्यति किम् १९ श्रीकृष्णोपकारस्मरणादिभिरनुपमानंदेनाभिभूयमान आह दावाग्नेरित्यादिना
वातात् वर्षाच्चेति वृषात्सर्पाच्चेति अन्येभ्यश्च दुरतिक्रमेभ्यो मृत्युभ्यः श्रीकृष्णेन रक्षिताः स्म २० किंच स्मरतामिति लीलया अपांगेन निरीक्षितम् अंग हे उद्धव २१ न केवलं शिथिला
एव किंतु शनैरुपरमंतीत्याह सरिच्छैलेति सरितश्च शैलाश्च वनोद्देशाश्च तान् आक्रीडान् क्रीडास्थानानि २२ सुराणामर्थाय महत् गंभीरम् गर्गस्य वचनं यथा २३ न केवलं तद्वचनानुसा
रेणैव व्यवहारसंवादादपीत्याह कंसमिति २४ इभराड्यष्टिमिव तालत्रयप्रमाणं धनुर्बभंज २५ २६ २७ २८ २९ ३० अखिलगुरुत्वमेव जनकत्वेन नियंतृत्वेन चाह एतावितिरामोमु-
कुंदश्चैतौ विश्वस्य बीजयोनी निमित्तोपादाने ननु पुरुषप्रधानयोर्बीजयोनित्वं प्रसिद्धमत आह पुरुषः प्रधानमिति पुरुषोंशः प्रधानं शक्तिः अतः प्रधानपुरुषावप्येतावेवेत्यर्थः एकं जनकत्व

कच्चिदंग महाभाग सखा नः शूरनंदनः आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः १६ दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना साधूनां धर्मशीलानां
यदूनां द्वेष्टि यः सदा १७ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् गोपान् व्रजं चात्मनाथं गावो वृंदावनं गिरिम् १८ अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान्
सकृदीक्षितुम् तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सस्मितेक्षणं १९ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना २० स्मरतां
कृष्णवीर्याणि लीलापांगनिरीक्षितम् हसितं भाषितं चांग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः २१ सरिच्छैलवनोद्देशान् मुकुंदपदभूषितान् आक्रीडानीक्षमा
णानां मनो याति तदात्मताम् २२ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा २३ कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा
अवधिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः २४ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् बभंजैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिम् २५ प्रलंबो धेनुकोरिष्टस्तृणा
वर्तो बकादयः दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया २६ श्रीशुक उवाच इति संस्मृत्य संस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः अत्युत्कंठोऽभवत्तूष्णीं
प्रेमप्रसरविह्वलः २७ यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च शृण्वत्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा २८ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नंदयशोदयोः
वीक्ष्यानुरागं परमं नंदमाहोद्धवो मुदा २९ उद्धव उवाच युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ३०
एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुंदः पुरुषः प्रधानम् अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ३१ यस्मिन् जनः प्राणवियोगकाले
क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ३२ तस्मिन् भवंतावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ भा
वं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वाऽवशिष्टं युवयोः सुकृत्यम् ३३ आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः
३४ हत्वा कंसं रंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ३५

मुक्तम् किंच अन्वीय भूतेषु अनुप्रविश्य भूतानां च तदुपाहित-
स्याविलक्षणस्य नानाभेदस्य ज्ञानस्य जीवस्य च ईशाते ईश्वरौ नियंतारौ भवतः कुतः पुराणौ अनादी अनादित्वात् कारणत्वं ततश्च नियंतृत्वमित्यर्थः ३१ ननु स्त्र्यादि कर्मावेशान्म
नुष्यादि जन्मदर्शनाच्च तस्यान्येभ्यः को विशेष इत्याशंक्याह यस्मिन्निति द्वाभ्याम् कर्माशयं कर्मवासनां निर्हृत्य त्यक्त्वा ब्रह्ममयः स्वरूपज्ञानवान् अर्कवर्णः शुद्धसत्वमूर्तिः सन् परां ग-
तिं तत्पदं याति ३२ अखिलस्यात्मा च हेतुश्च तस्मिन् कारणेन मनुष्याकृतौ महात्मन् महात्मनि परिपूर्णे भवंतौ भक्तिं कुरुतः अतः कृतकृत्यावित्यर्थः ३३ प्रकृतमाह आगमिष्य-
तीति पित्रोर्युवयोः यातपूर्वं व्रजं तात वयं च स्नेह दुःखितान् ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखमिति यदाह कृष्णस्तत्सत्यं करिष्यतीति ३४ ३५ ५ ५

कालविलंबनमसहमानौ प्रत्याह मारिवद्यतमिति हेमहाभागौ अंतिके इदानीमेवसमीपेवा कुतइत्यत आह अंतर्हृदीति तर्हिसर्वैः किमितिनदृश्यतेतत्राह ज्योतिरिवैधसीतित-
द्वयामथनंविनानदृश्यते तथाभक्तिंविनाकृष्णोपीतिभावः ३६ अहोआस्तामेतत्तस्याविहागमनंस्वस्यातिप्रियान् पित्रादीन्विहाय संगच्छतइतिमन्येतत्राह नह्यस्येति अ
स्याप्रियादयोनहिसंति तत्रहेतूअमानिनः समानस्येतिच ३७ ३८ सोऽपिजन्मकर्मादिरहितोऽपिक्रीडाप्रयोजनः सन्साधूनांपरिपालनाय सदसन्मिश्रयोनिषुसात्त्विकराजस
तामसयोनिषु यद्वा देवादिमत्स्यादिनृसिंहादियोनिषुकल्पते आविर्भवतीत्यर्थः ३९ ननुजन्मकर्मादिरहितस्यकुतएतदित्यत आह सत्त्वमितिक्रीडामतीतोऽपिक्रीडन्तयाऽपिम
यागुणैः घटतइत्यर्थः ४० अत्राविद्योपाधेर्जीवस्यकर्तृत्वंदृष्टांतीकुर्वन् तस्याविद्ययैवकर्तृत्वमितिसदृष्टांतमाह यथेति भ्रमरिकापरिभ्रमणंतयोपलक्षितयादृष्ट्याभूरपिभ्राम्य-
तीतियथाप्रतीयते एवंचित्तेकर्तरिसतितत्रविक्षिप्तेचित्तेऽहंधिया आत्माध्यासेनआत्माकर्तास्मृतोयथातद्वदिति ४१ किंच युवयोरेवनायमात्मजः किंतुसर्वेषामपि तत्रापिना

मारिवद्यतंमहाभागौद्रक्ष्यथःकृष्णमंतिके अंतर्हृदिसभूतानामास्तेज्योतिरिवैधसि ३६ नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियोवास्त्यमानिनः नोत्तमो
नाधमोवाऽपिसमानस्यासमोऽपिवा ३७ नमातानपितातस्यनभार्यानसुतादयः नात्मीयोनपरश्चापिनदेहोजन्मएवच ३८ नचास्यकर्मवालोकेसद
सन्मिश्रयोनिषु क्रीडार्थःसोऽपिसाधूनांपरित्राणायकल्पते ३९ सत्त्वंरजस्तमइतिभजतेनिर्गुणोगुणान् क्रीडन्नतीतोऽत्रगुणैःसृजत्यवतिहंत्यजः
४० यथाभ्रमरिकादृष्ट्याभ्राम्यतीवमहीयते चित्तेकर्तरितत्रात्माकर्तेवाहंधियास्मृतः ४१ युवयोरेवनैवायमात्मजोभगवान्हरिः सर्वेषामात्मजोह्या
त्मापितामातासईश्वरः ४२ दृष्टंश्रुतंभूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकंच विनाऽच्युताद्वस्तुतरांनवाच्यंसएवसर्वंपरमार्थभूतः ४३ एवंनि-
शासाब्रुवतोर्व्यतीतानंदस्यकृष्णानुचरस्यराजन् गोप्यःसमुत्थायनिरूप्यदीपान्वास्तून्समभ्यर्च्यदधीन्यमंथन् ४४ तादीपदीप्तैर्मणिभिर्वि
रेजूरज्जूर्विकर्षद्भुजकंकणस्रजः चलन्नितंबस्तनहारकुंडलत्विषत्कपोलारुणकुंकुमाननाः ४५ उद्गायतीनामरविंदलोचनंव्रजांगनानांदिवमस्पृ
शद्ध्वनिः दध्नश्चनिर्मंथनशब्दमिश्रितोनिरस्यतेयेनदिशाममंगलम् ४६ भगवत्युदितेसूर्येव्रजद्वारिव्रजौकसः दृष्ट्वारथंशातकौंभंकस्यायमिति-
चाब्रुवन् ४७ अक्रूरआगतःकिंवायःकंसस्यार्थसाधकः येननीतोमधुपुरींकृष्णःकमललोचनः ४८ किंसाधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुःप्रीतस्यनिष्कृ-
तिम् इतिस्त्रीणांवदंतीनामुद्धवोऽगात्कृताह्निकः ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेनंदशोकापनयनंनामषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६

त्मजएवकिंतुशत्रुमित्रादिरूपोऽपीति सर्वात्मत्वनिरूपणेनमोहनिवृत्तयेसंबंधमनैकांतिकंकरोति युवयोरेवेतिद्वाभ्याम् ४२ अच्युताद्विनानितरांतत्त्वतोवाच्यंनिर्वचनार्हंवस्तु
नास्तीति ४३ दीपान्निरूप्यप्रज्वाल्य वास्तून्देहल्यादीन् ४४ मणिभिः कांच्यादिषुस्थितैः रज्जूर्विकर्षतांभुजेषुकंकणानांस्रजोयासांताः चलंतोनितंबाःस्तनाहाराश्चयासांताः
कुंडलेत्विष्यंतःस्फुरंतः कपोलायासांताः अरुणानिकुंकुमानियेषुतानिआननानियासांताः एवंताश्चताश्च ४५ ४६ ४७ तदाव्रजौकसोगोप्यःसक्रोधमाहुः अक्रूरइति अर्थसाधि-
तवान्इत्यर्थसाधकःतदाहुः येननीतइति ४८ कंसंघातयित्वा पुनःकिमर्थमागतइत्याशंक्यस्वयमेवकारणंसंभावयंति किमिति तदासाधितेनकार्येणप्रीतस्यतुष्टस्यभर्तुःपाठां
तरेप्रेतस्यमृतस्यकंसस्यनिष्कृतिमौर्ध्वदैहिकमस्माभिः कृत्वासाधयिष्यतीकिं अस्मन्मांसैःपिंडान्कृत्वादास्यतीत्यर्थः इतिएवंवदंतीनांस्त्रीणांततस्तस्मिन्नवसरेकृताह्निकः कृत-
स्नानादिनियमःउद्धवआगतइति ४९ इतिदशमस्कंधेटीकायांषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६ ७

सप्तचत्वारिंशकेथकृष्णादेशेनगोपिकाः बोधयित्वोद्धवस्तत्समनुज्ञाप्यागमत्पुरीम् १ १ अपीच्यंसुंदरंदर्शनंयस्यसः अच्युतस्येववेषोभूषणानिचयस्यसः कोऽयंकुतोवाकस्यचेतिवं
दंतस्तंपरिवव्रुः २ ३ पार्षदंसेवकम् ४ पित्रोःप्रियचिकीर्षयेत्यत्रहेतुःस्नेहानुबंधइति ५ अन्यथागो व्रजेतस्येत्यत्रहेतुः अन्येष्विति अर्थकृताकार्यनिमित्ता विडंबनमनुकरणमात्र
म् नतुनालिकीमैत्रीपुंभिरिरिति दृष्टांतः ६ अस्येवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचः निःस्वमित्यादिना दत्तादक्षिणायेनतंयाज्यम् ७ पक्षिणःविगतफलंवृक्षम् रतामनुरक्तामतृप्तामित्यर्थः ८ त्य
क्तलौकिकाः त्यक्तलोकव्यवहाराः ९ प्रियस्यकर्माणिगायंत्यः तथातस्यबाल्यकैशोरयोर्यानिकर्माणितानिसंस्मृत्यसंस्मृत्य गतह्रियःसत्योरुदंत्यश्वतम एच्छन्निति पूर्वक्रिययैवसंबं-
धः १० प्रियेणश्रीकृष्णेनमांप्रसादयितुंप्रस्थापितोयंदूतइतिकल्पयित्वाऽब्रवीत् यद्वा तस्मिन्नप्युद्धवेप्रियप्रस्थापितंदूतमितिदूतदृष्टिंकृत्वा मधुकरापदेशेनउद्धवमेवाब्रवीदित्य
र्थः ११ हेमधुपकितवस्यधूर्तस्यबंधोनोऽस्माकंअंघ्रिंमास्पृश मामानमस्कारेणप्रार्थयस्वेत्यर्थः तत्रकिमित्यपेक्षायांकृष्णवर्णस्यतस्य श्मश्रूणांलोहितत्वेकारणमुत्प्रेक्षमाणाऽऽह स

श्रीशुकउवाच तंवीक्ष्यकृष्णानुचरंव्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुंनवकंजलोचनम् पीतांबरंपुष्करमालिनंलसन्मुखारविंदंपरिमृष्टकुंडलम् १
शुचिस्मिताःकोऽयमपीच्यदर्शनः कुतश्चकस्याच्युतवेषभूषणः इतिस्मसर्वाःपरिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयम् २ तंप्रश्रयेणाव-
नताःसुसत्कृतंसव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासनेविज्ञायसंदेशहरंरमापतेः ३ जानीमस्त्वांयदुपतेःपार्षदंसमुपागतम् भ
र्त्रेहप्रेषितःपित्रोर्भवान्प्रियचिकीर्षया ४ अन्यथागोव्रजेतस्यस्मरणीयंनचक्ष्महे स्नेहानुबंधोबंधूनांमुनेरपिसुदुस्त्यजः ५ अन्येष्वर्थकृतामैत्रीयाव
दर्थविडंबनम् पुंभिःस्त्रीषुकृतायद्वत्सुमनस्स्विवषट्पदैः ६ निःस्वंत्यजंतिगणिकाअकल्पंनृपतिंप्रजाः अधीतविद्याआचार्यमृत्विजोदत्तदक्षि
णम् ७ खगावीतफलंवृक्षंभुक्त्वाचातिथयोगृहम् दग्धंमृगास्तथारण्यंजारोभुक्त्वारतांस्त्रियम् ८ इतिगोप्योहिगोविंदेगतवाक्कायमानसाः
कृष्णदूतेव्रजंयातेउद्धवेत्यक्तलौकिकाः ९ गायंत्यःप्रियकर्माणिरुदंत्यश्चगतह्रियः तस्यसंस्मृत्यसंस्मृत्ययानिकैशोरबाल्ययोः १० काचिन्मधुकरं
दृष्ट्वाध्यायंतीकृष्णसंगमम् प्रियप्रस्थापितंदूतंकल्पयित्वेदमब्रवीत् ११ गोप्युवाच मधुपकितवबंधोमास्पृशांघ्रिंसपत्न्याःकुचविलुलि
तमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः वहतुमधुपतिस्तन्मानिनीनांप्रसादंयदुसदसिविडंब्यंयस्यदूतस्त्वमीदृक् १२ सकृदधरसुधांस्वांमोहिनींपाययित्वासुम
नसइवसद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक् परिचरतिकथंतत्पादपद्मंतुपद्माह्यपिबतहृतचेताउत्तमश्लोकजल्पैः १३ किमिहबहुषडंघ्रेगायसित्वंयदूनामधिप
तिमगृहाणामग्रतोनःपुराणम् विजयसखसखीनांगीयतांतत्प्रसंगःक्षपितकुचरुजस्तेकल्पयंतीष्टमिष्टाः १४

पत्न्याःकुचाभ्यांविलुलितासंमर्दितायाकृष्णस्यवनमा
लाअतएवतस्याः कुंकुमंयेषुतैःश्मश्रुभिः उपलक्षितःकिंतुतासामेवमानिनीनांप्रसादंमधुपतिर्वहतु किमस्मत्प्रसादेनतस्य यदुसदसिविडंब्यमुपहासास्पदंकुतःयस्यदूतस्त्वमीदृक्ईदृ
शः १२ ननुकिमित्येवंतमवजानीथ किंवस्तेनापकृतमतआह सकृदिति भवादृक्त्वादृशःदुर्मनाःसुमनसःकुसुमानियथात्यजतितद्वत् अहोबतअविज्ञस्यतस्यपादपद्मंश्रीःकथंसेव
ते विदितंमयेत्याह अपीति बतेतिखेदे उत्तमश्लोकस्यजल्पैर्मिथ्याकथाभिःप्रलापैःप्रायोहृतचेताः वयंतुनलक्ष्मीवत् अविचक्षणाइतिभावः १३ झंकारान्बहुधाकुर्वंतमस्मत्प्रसादलाभा
यकृष्णंगायतीतिमत्वाह किमिहेति पुराणंपुरातनंबहुशोऽनुभूतं विजयसखस्यश्रीकृष्णस्य सांप्रतंयाःसख्यःतासामग्रतः तत्प्रसंगोगीयतां इष्टाःकृष्णस्यप्रियाःतेनपूजिताइतिवा
तेनालिंगितेनक्षपिताकुचरुक्यासांताःतवेष्टमपेक्षितंदास्यंतीति १४

ऽसमातमैवंवोचत्त्वामनुस्मृत्यानंगाविद्धा वयंत्वांप्रसादयितुंमामादिष्टवानित्यत आह दिवीति दिविभुविरसातलेचयाः स्त्रियःस्युस्ताः कानामदुरापा नकाश्चन तादित्यव्ययंतस्यैत्यर्थः कपटे
नरुचिरेणहासेनभ्रूविजृंभोयस्यतस्य हेकपटइतिवा किंच यस्यचरणरजः श्रीःसेवतेतत्रवयंकाः अपिच यद्यप्येवंतथाऽपिकृपणपक्षेकृपणानुकंपिनिपुंसि उत्तमश्लोकशब्दोभवतीनिति
याकथनीयंत्वयेतिभावः १५ पादमूलेप्रविशंतंक्षमापयिष्यंतमिवमत्वाऽहशिरसिन्यस्तपादंविसृज तथाप्यमुंचंतमाह वेद्मीति मुकुंदादभ्यस्ततः शिक्षितेत्यर्थः दौत्यैर्दूतकर्मभिश्चाटु
कारैः प्रियोक्तिरचनाभिः अनुनयविदुषः प्रार्थनाचतुरस्यतेतवसर्वमहंवेद्मि मुकुंदव त्वमप्याविश्वसनीयइतिभावः ननुतेनकिमपराद्धंतत्राह स्वकृतइति स्वकृते कृष्णकृतेतदर्थमेव
विसृष्टअपत्यपत्यन्यलोकाः अपत्यानिपतयश्चेतिहलोकाअन्यलोकाधर्मसाध्याश्चयाभिस्ताः नः अकृतचेताः असंयतचित्ताः योव्यसृजत् अस्मिन्किंनुसंधातव्यामिति १६ किंच कृष्णस्य
पूर्वाणिकर्माण्यनुसंदधानाबिभेम्यहमस्मादित्याह मृगयुरिवेति मृगयुर्लुब्धकइववयः कपींद्रंवालिनंविव्यधे अविध्यत् लुब्धधर्माक्रौर्यवान् अलुब्धधर्मेतिवा लुब्धकोहितन्मांसमत्तुका-
मोविध्यति अयंतुनतथा अतोऽहयाकठिनइत्यर्थः नयास्त्रियंशूर्पनखां स्त्रीजितः सीतापरतंत्रः कामएवयानंप्राप्तिसाधनंयस्यास्तांविरूपांछिन्नकर्णनासिकामकरोत् दाशरथिरूपेण
तथाबलिमपितद्दत्तंबलिमत्वा भक्षयित्वाध्वांक्षवत् काकवत् अवेष्टयत् बबंध वामनरूपेणबलिमत्त्वाधोक्षिपत् विष्टपादिति पाठेबलिंपूजांगृहीत्वाविष्टपात्स्वर्गात् अधोक्षिपदित्यर्थः

दिविभुविचरसायांकाःस्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्ययाःस्युः चरणरजउपास्तेयस्यभूतिर्वयंका अपिचकृपणपक्षेह्युत्तमश्लोकश
ब्दः १५ विसृजशिरसिपादंवेद्म्यहंचाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्यदौत्यैर्मुकुंदात् स्वकृतइहविसृष्टापत्यपत्यन्यलोकाव्यसृजदकृतचेताः किंनुसंधेयमस्मिन्
१६ मृगयुरिवकपींद्रंविव्यधेलुब्धधर्मास्त्रियमकृतविरूपांस्त्रीजितःकामयानां बलिमपिबलिमत्त्वावेष्टयत्ध्वांक्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः
१७ यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्माविनष्टाः सपदिगृहकुटुंबंदीनमुत्सृज्यदीनाबहवइहविहंगाभिक्षुचर्यांचरंति १८ वयमृतमिव
जिह्मव्याहृतंश्रद्दधानाःकुलिकरुतमिवाज्ञाःकृष्णवध्वोहरिण्यः ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुजउपमंत्रिन्भण्यतामन्यवार्ता १९ प्रियसखपुनरा
गाःप्रेयसाप्रेषितःकिंवरयकिमनुरुंधेमाननीयोऽसिमेंऽग नयसिकथमिहास्मान्दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वंसततमुरसिसौम्यश्रीर्वधूःसाकमास्ते २०

तत्तस्मादसितस्यकृष्णस्य
सख्यैरलं एवंचेत्किमितितांनित्यंगायथतत्राह दुस्त्यजस्तस्यकथारूपार्थइति १७ अपिचजानीमएवंतत्कथाऽपित्रिवर्गलतामूलोन्मूलनीति तथाऽपिनत्यक्तुंशक्नुमः किंकुर्मइत्याह यदनुचरि-
तेति यस्यानुचरितंलीलातदेवकर्णपीयूषंतस्यविप्रुट्कणिकातस्याः सकृददनंसेवनंतेनविधूतानिरस्ताद्वंद्वधर्मारागादयोयेषांते अतएवाविनष्टाः असत्तुल्याः दीनंदुःखितंगृहकुटुंबंविहायदी
नाभोगहीनाविहंगाअपिभिक्षुचर्यांप्राणवृत्तिमात्रंचरंति अतस्त्यक्तुंयाऽपित्यक्तुंनशक्नुमइतिनिंदापरत्वेऽयंतावत् श्रौतोऽर्थः दुस्त्यजत्वेऽपिपारमार्थिकोऽयमर्थः विधूतद्वंद्वधर्माइत्यतःसमासः पू
र्ववत् ततस्तेचतेअविनष्टाश्चेतिसमासः इतरेपुनर्द्वंद्वधर्मायोविनष्टा एवसपदितत्क्षणमेवदीनंतुच्छंगृहसहितंकुटुंबंविहायदीनाइवअकिंचनाः धीराइतिवापाठः बहवोविहंगाहंसाइवसारासारविवेक
चतुराः भिक्षुचर्यांपारमहंस्यंचरंति तस्मादेवंपरमपुरुषार्थरूपत्वात् दुस्त्यजएवतत्कथार्थइति १८ ननुकिमेवंब्रूषेपूर्ववत्त्वयैवसाकंरहसिकिमेवंनावोचदित्यतआह वयमिति हेउपमंत्रिन्दूत आस्तामियं
वार्तायतःकुलिकस्यमृगयोःरुतंगीतमज्ञागयावास्तवंसत्यमितिश्रद्दधानाः कृष्णस्यहरिणस्यवध्वः भार्याहरिण्यः शरैःक्षताःसत्योरुजोददृशुः एवंजिह्मस्यकुटिलस्यतस्यव्याहृतमृतमिवश्रद्दधानाः स्पृहयंत्योव
यमसकृत् एतद्दृशिम किंतत् तस्यनखैःस्पर्शस्तेनतीव्रःस्मरःतेनरुजःपीडाः तस्मादन्यावार्ताभण्यतांकथ्यतामिति १९ पराहत्यगत्वापुनरागतंमत्वाह प्रियसखेति हेप्रियस्यसख प्रेयसाकृष्णेनपुनःप्रेषितः
किंत्वमागतोऽसि अंगहेदूतमेमाननीयः पूज्योऽसि अतोभवान्किमनुरुंधेप्राप्तुमिच्छतीत्यर्थः तत्ववरयवृणीष्वसंमानितंमत्वाह नयसीति इहसतीः अस्मान्दुस्त्यजंद्वंद्वंमिथुनीभावोयस्यतस्यपार्श्वंसमीपंक
थंनयसिनेष्यसितयाहिहेसौम्य श्रीर्नामवधूः साकंसहैवसततमास्ते तत्रापिउरसिवक्षस्येव २०

तेनसंमंत्रितासतीब्रूते अपिबतेति बतहर्षे हेसौम्य गुरुकुलादागत्यआर्यपुत्रः कृष्णः अधुनाकिंमधुपुर्यांवर्त्तते कदाचिदपिनोऽस्माकंवार्त्ताः किंब्रूते अगरुवत् स्रगंधंभुजंनोमूर्ध्निकदानुधा-
स्यतीति २१ श्रीकृष्णादर्शनोत्कंठकगोपीः प्रियस्यसंदेशैः सांत्वयन् प्रथमंतावदिदमभाषत २२ तदाह षड्भिः अहोइति स्मनूनंयूयंपूर्णार्थाः कृतार्थाः २३ श्रेयोभिः श्रेयःसाधनैः २४ अ
नुत्तमा अतिश्रेष्ठा २५ अवृणीत वृतवत्यः २६ सर्वात्मभावः एकांतभक्तिः अधिकृतः प्राप्तः भगवत्प्रेमसुखप्रदर्शनेनममैवमहाननुग्रहः कृतइति २७ भर्तुः कृष्णस्यरहस्करः रहस्यका-
यकर्ता २८ भवतीनांमेमया सहवियोगोनास्ति कुतःसर्वात्मनासर्वस्योपादानकारणेन अतएवसर्वेषुमनआदिकार्येषु अहमनुगतत्वेनस्थित इति सदृष्टांतमाह यथेति भूतेषुचराचरे-
षुमहाभूतानिवाय्वग्निः वायुसहितोग्निः वायुश्चाग्निश्चेत्यर्थः २९ तथाहंचेतिमनआदीनिकार्याणिगुणाः कारणंतेषामाश्रयत्वेनानुगतइत्यर्थः ननुकारणत्वेचसर्वानुगतत्वेच कार्यकारणभेदः स्याद्
तआह आत्मन्येवेति ननुनित्यसिद्धस्यकुतः स्रष्ट्यादिरूपता अतआह भूतेंद्रियगुणात्मना बुद्धींद्रियगुणाश्रय इतिवापाठः तद्रूपेणआश्रयइति ३० तदेवाह आत्ममायानुभावेनेति ३१ नन्वा

अपिबतमधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरतिसपितृगेहान्सौम्यबंधूंश्चगोपान् क्वचिदपिसकथानःकिंकरीणांगृणीते भुजमगरुसुगंधंमूर्ध्न्यधास्यत्कदा
नु २१ श्रीशुकउवाच अथोद्धवोनिशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः सांत्वयन्प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत २२ उद्धवउवाच अहो
यूयंस्मपूर्णार्थाभवत्योलोकपूजिताः वासुदेवेभगवतियासामित्यर्पितंमनः २३ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृ
ष्णेभक्तिर्हिसाध्यते २४ भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा भक्तिःप्रवर्तितादिष्ट्यामुनीनामपिदुर्लभा २५ दिष्ट्यापुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भव
नानिच हित्वाऽवृणीतयूयंयत्कृष्णाख्यंपुरुषंपरम् २६ सर्वात्मभावोऽधिकृतोभवतीनामधोक्षजे विरहेणमहाभागामहान्मेऽनुग्रहःकृतः २७ श्रूय
तांप्रियसंदेशोभवतीनांसुखावहः यमादायागतोभद्राअहंभर्तूरहस्करः २८ श्रीभगवानुवाच भवतीनांवियोगोमेनहिसर्वात्मनाक्वचित्
यथाभूतानिभूतेषुखंवाय्वग्निर्जलंमही २९ तथाहंचमनःप्राणभूतेंद्रियगुणात्मना आत्मन्येवात्मनात्मानंसृजेहन्म्यनुपालये ३० आत्ममायानुभा
वेनभूतेंद्रियगुणात्मना ३१ आत्माज्ञानमयःशुद्धोव्यतिरिक्तोगुणान्वयः सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते ३२ येनेंद्रियार्थान्ध्यायेतमृ
षास्वप्नवदुत्थितः तन्निरुंध्यादिंद्रियाणिविनिद्रःप्रत्यपद्यत ३३ एतदंतःसमाम्नायोयोगःसांख्यंमनीषिणाम् त्यागस्तपोदमःसत्यंसमुद्रांताइ
वापगाः ३४ यत्त्वहंभवतीनांवैदूरेवर्तेप्रियोदृशाम् मनसःसान्निकर्षार्थंमदनुध्यानकाम्यया ३५

त्मनोभूतादिरूपत्वेतद्दोषप्रसंगःस्यात्तत्राह आत्मेति आ
त्मातुशुद्धः कुतः अगुणान्वयः नगुणेष्वन्वेतीतिइतितथा तत्कुतः व्यतिरिक्तः तदपिकुतः ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपः नन्वहंप्रत्ययेस्वसंवेद्यमेवात्मनोनानावस्थावत्त्वमिति कुतःशुद्धतेतितत्रा-
ह सुषुप्तीति मायाकार्यमनोवृत्तिभिर्विश्वतैजसप्राज्ञरूपेणप्रतीयते नस्वतइत्यर्थः ३२ कुतःमनोनिरोधेतदभावादितिव्यतिरेकंदर्शयितुंमनोनिरोधंविधत्तेयेनेति उत्थितःपुमान्
यथामिथ्याभूतमेवस्वप्नंध्यायति एवंबाधितानपिइंद्रियार्थान् शब्दादीन् येनमनसाध्यायेतचिंतयेत् ध्यायंश्चयेनेंद्रियाणिप्रत्यपद्यतप्राप तन्मनःविनिद्रः अनलसःसन्निरुं-
ध्यात् नियच्छेदिति ३३ तावताचकृतार्थोभवतीत्याह एतदंतइति एषमनोनिरोधः अंतःसमाप्तिःफलंयस्यसःसमाम्नायोवेदःसतत्रपर्यवस्यतीत्यर्थः योगोऽष्टांगः सांख्यमा-
त्मानात्मविवेकः त्यागःसंन्यासः तपःस्वधर्मः दमइंद्रियदमनम् मार्गभेदेऽप्येकत्रपर्यवसानेदृष्टांतः समुद्रांताआपगानद्यइवेति ३४ ननुकिमन्यानिवास्मानात्मविद्ययाप्रलोभयसि
वयंतुसर्वकंदर्पसकलगुणगणालंकृतेनत्वयाविरहंनैवसहामइतिचेदत आहयत्त्वहमिति दृशांदूरेयद्वर्ते तत्मदनुध्यानार्थंतच्चध्यानंमनसःसान्निकर्षार्थमिति ३५

एतदुपपादयति त्रयेण यथा दूरचर इति ३६ ३७ उपेक्ष्येयेति माधुर्यमात्रमिति चेदत आह या इति हे कल्याण्यः स्वभर्तृभिः प्रतिबद्धाः याः वने क्रीडता मया सह अलब्धक्रीडास्ताः तदैव मामापुः प्राक् ३८ तस्य संदेशेन आगता स्मृतिर्यासां ताः प्रथमार्थे द्वितीया ३९ यदूनामहितः शत्रुः अघकृत् दुःखदः दिष्ट्येत्यानंदे ओक्षे प्राप्तैर्हितैर्वा सह ४० अन्या ऊचुः कच्चिदिति नो अस्माकं करणीयां प्रीतिं कच्चित्पुरयोषितां करोति स्निग्धं च तत्सव्रीडहासेन उदारमीक्षणं तेनार्चितः ताभिरस्माभिर्वा ४१ अन्या ऊचुः कथमिति तासां वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ४२ पुनरन्या ऊचुः किमनया चिंतयाऽस्मान्नू क्वचित् प्रस्तुते प्रस्तावे स्मरति किं ग्राम्या अविदग्धाः ४३ अन्या ऊचुः ता इति कुमुदैः कुंदैः शशांकेन च रम्ये वृंदावने क्वणंति चरणनूपुराणि यस्यां तस्यां रासगोष्ठ्यामस्माभिः प्रियाभिरीडिता मनोज्ञाः कथा यस्य सः तदा यासु क्षपासु रेमे ताः कदाचित् किंनु स्मरति वा न वेति ४४ स्वनिमित्तेन शोकेन तप्ताः नः अस्मान् गात्रैः करस्पर्शादिभिः संजीवयन् किंनु इह एष्यतीति ४५

यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे ३६ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ३७ या मया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन् व्रज आस्थिताः अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिंतया ३८ श्रीसुक उवाच एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ३९ गोप्य ऊचुः दिष्ट्याहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽघकृत् दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ४० कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषिताम् प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ४१ कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च वरयोषिताम् नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ४२ अपि स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित् गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ४३ ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्ये रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ४४ अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा संजीवयन्नु नो गात्रैर्यथेंद्रो वनमंबुदैः ४५ कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः नरेंद्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ४६ किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ४७ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिंगला तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ४८ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ४९ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ५० पुनः पुनः स्मारयंति नंदगोपसुतं बत श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५१ गत्या ललितयोदारहाससलीलावलोकनैः माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ५२ हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन मग्नमुद्धर गोविंद गोकुलं वृजिनार्णवे ५३ श्रीसुक उवाच ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः उद्धवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ५४ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदन् शुचः कृष्णलीलाकथां गायन् रमयामास गोकुलम् ५५

अन्या ऊचुः कस्मादिति अनन्यगतित्वेन पूर्वमत्रावसत् संप्रति महदैश्वर्यं प्राप्तः कस्मादिहागमिष्यतीति ४६ अन्यास्तु परमार्थमूचुः किमस्माभिरिति वनचरीभिरस्माभिरन्याभिर्वा राजकन्याभिर्महात्मनो धीरस्य किंच श्रीपतेः तदपि आस्तां स्वत एवाप्तकामस्यात एव कृतात्मनः पूर्णस्य किं कोऽर्थः क्रियेत न कश्चिदिति ४७ यतो घटमानाया कृष्णस्य संगतिः सैवास्मान् व्याकुलयति अतो नैराश्यमेव परमं सुखं तच्चातिदुष्करमित्याहुः परं सौख्यमिति स्वैरिणी कामचारिणी ४८ संविदमेकांतवार्ताम् ४९ किंच तद्विस्मृतौ न तावत् दुःखमस्ति साऽपि नास्माकं भवतीत्याहुः सरिच्छैलेति त्रिभिः आचरिताः सेविताः ५० ५१ हे उद्धव कथं विस्मरामेति ५२ ५३ श्रीकृष्णमधोक्षजं ज्ञात्वा तं च स्वात्मानं ज्ञात्वा ५४ विनुदन् अपनयन् ५५ ७ ७

५६ सरिद्वनगिरिदर्यादिषु प्रत्येकं श्रीकृष्णलीलासंभ्रमादिभिः संस्मारयन् रेमे ५७ कृष्णावेशेनात्मनो मनसो विक्लवं वैक्लव्यं ताः गोपीर्नमस्यन् नमस्करिष्यन् ५८ उत्तमस्यात्म-
नो गोपस्त्रीनमस्कृतिरन्याय्यान भवतीति दर्शयितुं तासां महत्त्वं पंचभिर्जगौ उवाच एताइति एताः परं केवलं तनुभृतः सफलजन्मानः रूढभावाः परमप्रेमवत्यः यदिति यं रूढं भावं भ
वभियो मुमुक्षवो मुनयो मुक्ता अपि वांछंति वयं च भक्ता अपि अतोऽनंतस्य कथासु रसो रागो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिर्विप्रसंबंधिभिः शौक्रसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभिः किं कोऽतिशयः यत्र त
त्रजातः स एव सर्वोत्तम इत्यर्थः यद्वा अनंतकथासु रसो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिश्चतुर्मुखजन्मभिरपि किमित्यर्थः ५९ किंच ईश्वरप्रसादो महत्त्वे कारणं तस्य च न जातिराचारो ज्ञानं वा
कारणं किंतु केवलं भजनमेवेत्याह क्वेमा इति साक्षाद्भजतः पुंसोऽनु अहो उपयुक्तः सेवितः अगदराजः अमृतं यथेति ६० अत्यंतापूर्वं च्यायं गोपीषु भगवतः प्रसाद इत्याह नायमिति अंगेवक्ष

यावंत्यहानि नंदस्य व्रजे वात्सीत्स उद्धवः व्रजोकसां क्षणप्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्तया ५६ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् कृष्णं संस्मारय
न्रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ५७ दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवम् उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ५८ एताः परं तनुभृतो भुवि गोप
वध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः वांछंति यद्भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनंतकथारसस्य ५९ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदु-
ष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ६० नायं श्रियोऽङ्ग उ नितांतरतेः प्रसा
दः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोऽन्याः रासोत्सवेऽस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम् ६१ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ६२ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्त-
कामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ६३ वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभी
क्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ६४ श्रीशुक उवाच अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्य-
न्नारुरुहे रथम् ६५ तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः नंदादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६६ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः वा
चोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६७ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया मंगलाचरितैर्दानैर्मतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ६८ एवं सभाजि
तो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ६९ कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम् वसुदेवाय रामा
य राज्ञे चोपायनान्यदात् ७० इति श्रीभा० द० उद्धवप्रतियाने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ ॐ ॐ ॐ ॐ

श्रिउअ

हो नितांतरतेः एकांतरतिमत्याः श्रियोऽपि नायं प्रसादोऽनुग्रहोऽस्ति नलिनस्येव गंधो रुक् कांतिश्च यासां तासां स्वर्गांगनानां अप्सरसामपि नास्ति अन्याः पुनर्दूरतो निरस्ताः
रासोत्सवे कृष्णभुजदंडाभ्यां गृहीत आलिंगितः कंठस्तेन लब्धा आशिषो याभिः तासां गोपीनां य उदगात् आविर्बभूव ६१ किंच आस्तां तावद्गोपीनां भाग्यं ममत्वेतावत्प्रार्थ्यमि-
त्याह आसामिति गोपीनां चरणरेणुभाजां गुल्मादीनां मध्ये यत्किमप्यहं स्यामित्याशंसा कथंभूतानां या इत्यादि आर्याणां मार्गं धर्मं च हित्वा ६२ पुनस्ता एव विशिनष्टि या वा इति योगे
श्वरैरप्यात्मन्येवार्चितं स्तनेषु न्यस्तं परिरभ्य तापं जहुरिति ६३ एवं महत्त्वं प्रतिपाद्य नमस्करोति वंद इति ६४ अनुज्ञाप्य अनुज्ञां याचित्वा आमंत्र्य दृष्ट्वा ६५ ६६ नः अस्माकं मनसो वृत्तयः
कृष्णपादांबुजाश्रयाः स्युः अभिधायिनीः अभिधायिन्यः ६७ ६८ ६९ कृष्णादिभ्यो भक्त्युद्रेकमाह उपायनानि चादादिति ७० इति दशमे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७

एतदुपपादयति त्रयेण यथादूरचरइति ३६ ३७ उपेत्ययेति माधुर्यमात्रमिति चेदतआह याइति हेकल्याण्यः स्वभर्तृभिः प्रतिबद्धाः याः वने क्रीडतामया सह अलब्धक्रीडास्ताः तदैवमामापुः प्राक् ३८ तस्यसंदेशेनआगतास्मृतिर्यासांताः प्रथमार्थेद्वितीया ३९ यदूनामहितः शत्रुः अघकृत् दुःखदः दिष्ट्यातानंदेओक्षेप्रोषेहितैर्वासह ४० अन्याऊचुः कच्चिदिति नोऽस्माकंकरणीयांप्रीतिंकच्चित्पुरयोषितांकरोति स्निग्धंचतत्सव्रीडहासेनोदारमीक्षणंतेनार्चितः ताभिरस्माभिर्वा ४१ अन्याऊचुः कथमिति तासांवाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ४२ पुनरन्याऊचुः किमनयाचिंतयास्मानृकाचित् प्रकृतप्रस्तावे स्मरतीतिकिं ग्राम्याअविदग्धाः ४३ अन्याऊचुः ताःकिमिति कुमुदैःकुंदैः शशांकेनचरम्येवृंदावने क्वणंतिचरणनूपुराणियस्यांतस्यांरासगोष्ठ्यामस्माभिः प्रियाभिरीडितामनोज्ञाःकथायस्यसः तदायास्तानिशास्तारेमे ताःकदाचित्किंनुस्मरतिवानवेति ४४ स्वनिमित्तेनशोकेनतप्ताःनः अस्मान् गात्रैःकरस्पर्शादिभिः संजीवयन् किंनुइहैष्यतीति ४५

यथादूरचरेप्रेष्ठेमनआविश्यवर्तते स्त्रीणांचनतथाचेतःसन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे ३६ मय्यावेश्यमनःकृत्स्नंविमुक्ताशेषवृत्तियत् अनुस्मरंत्योमांनित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ३७ यामयाक्रीडतारात्र्यांवनेऽस्मिन्व्रजआस्थिताः अलब्धरासाःकल्याण्योमापुर्मद्वीर्यचिंतया ३८ श्रीशुकउवाच एवंप्रियतमादिष्टमाकर्ण्यव्रजयोषितः ताऊचुरुद्धवंप्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ३९ गोप्यऊचुः दिष्ट्याहितोहतःकंसोयदूनांसानुगोऽघकृत् दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैःकुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ४० कच्चिद्गदाग्रजःसौम्यकरोतिपुरयोषिताम् प्रीतिंनःस्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ४१ कथंरतिविशेषज्ञःप्रियश्चवरयोषिताम् नानुबध्येततद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ४२ अपिस्मरतिनःसाधोगोविंदःप्रस्तुतेक्वचित् गोष्ठीमध्येपुरस्त्रीणांग्राम्याःस्वैरकथांतरे ४३ ताःकिंनिशाःस्मरतियासुतदाप्रियाभिर्वृंदावनेकुमुदकुंदशशांकरम्ये रेमेक्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथःकदाचित् ४४ अप्येष्यतीहदाशार्हस्तप्ताःस्वकृतयाशुचा संजीवयन्नुनोगात्रैर्यथेंद्रोवनमंबुदैः ४५ कस्मात्कृष्णइहायातिप्राप्तराज्योहताहितः नरेंद्रकन्याउद्वाह्यप्रीतःसर्वसुहृद्वृतः ४६ किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वामहात्मनः श्रीपतेराप्तकामस्यक्रियेतार्थःकृतात्मनः ४७ परंसौख्यंहिनैराश्यंस्वैरिण्यप्याहपिंगला तज्जानतीनांनःकृष्णेतथाप्याशादुरत्यया ४८ कउत्सहेतसंत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् अनिच्छतोऽपियस्यश्रीरंगान्नच्यवतेक्वचित् ४९ सरिच्छैलवनोद्देशागावोवेणुरवाइमे संकर्षणसहायेनकृष्णेनाचरिताःप्रभो ५० पुनःपुनःस्मारयंतिनंदगोपसुतंबत श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुंनैवशक्नुमः ५१ गत्याललितयोदारहासलीलावलोकनैः माध्व्यागिराहृतधियःकथंतंविस्मरामहे ५२ हेनाथहेरमानाथव्रजनाथार्तिनाशन मग्नमुद्धरगोविंदगोकुलंवृजिनार्णवे ५३ श्रीशुकउवाच ततस्ताःकृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः उद्धवंपूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ५४ उवासकतिचिन्मासान्गोपीनांविनुदन्शुचः कृष्णलीलाकथांगायन्रमयामासगोकुलम् ५५

अन्याऊचुः कस्मादिति अनन्यगतित्वेन पूर्वमत्रावसत् संप्रतिमहदैश्वर्यंप्राप्तः कस्मादिहागमिष्यतीति ४६ अन्यास्तुपरमार्थमूचुः किमस्माभिरिति वनचरीभिरस्माभिरन्याभिर्वाराजकन्याभिर्महात्मनोधीरस्य किंचश्रीपतेः तदपिआस्तां स्वतएवाप्तकामस्यातएवकृतात्मनः पूर्णस्यकिंकोऽप्यर्थः क्रियेतनकश्चिदिति ४७ यतोघटमानायाःकृष्णस्यसंगतिःसेवास्मान् व्याकुलयति अतोनैराश्यमेवपरमंसुखं तच्चातिदुष्करमित्याहुः परंसौख्यमिति स्वैरिणीकामचारिणी ४८ संविदमेकांतवार्ताम् ४९ किंच तद्विस्मृतौनतावत्दुःखमस्ति साऽपिनास्माकंभवतीत्याहुः सरिच्छैलेतित्रिभिः आचरिताःसेविताः ५० ५१ हेउद्धवकथंविस्मरामेति ५२ ५३ श्रीकृष्णमधोक्षजंज्ञात्वातंचस्वात्मानंज्ञात्वा ५४ विनुदन्अपनयन् ५५ ७ ७

५६ सरिद्वनगिरिदर्यादिषु प्रत्येकं श्रीकृष्णलीलासंभ्रमादिभिः संस्मारयन् रेमे ५७ कृष्णावेशेनात्मनो मनसो विक्लवं वैक्लव्यं ताः गोपीर्नमस्यन् नमस्करिष्यन् ५८ उत्तमस्यात्म-
नो गोपस्त्रीनमस्कृतिरन्याय्या न भवतीति दर्शयितुं तासां महत्त्वं पंचभिर्जगौ उवाच एता इति एताः परं केवलं तनुभृतः सफलजन्मानः रूढभावाः परमप्रेमवत्यः यदिति यं रूढभावं भ
वभियो मुमुक्षवो मुनयो मुक्ता अपि वांछंति वयं च भक्ता अपि अतोऽनंतस्य कथासु रसो रागो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिर्विप्रसंबंधिभिः शौक्रसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभिः किं कोऽतिशयः यत्र त
त्र जातः स एव सर्वोत्तम इत्यर्थः यद्वा अनंतकथासु रसो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिश्चतुर्मुखजन्मभिरपि किमित्यर्थः ५९ किंच ईश्वरप्रसादो महत्त्वे कारणं तस्य च न जातिराचारो ज्ञानं वा
कारणं किंतु केवलं भजनमेवेत्याह क्वेमा इति साक्षाद्भजतः पुंसोऽनु अहो उपयुक्तः सेवितः अगदराजः अमृतं यथेति ६० अत्यंतापूर्वश्चायं गोपीषु भगवतः प्रसाद इत्याह नायमिति अंगे वक्ष

यावंत्यहानि नंदस्य व्रजेवात्सीत्स उद्धवः व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्य वार्तया ५६ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् कृष्णं संस्मारय
न्रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ५७ दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवम् उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ५८ एताः परं तनुभृतो भुवि गोप
वध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः वांछंति यद्भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनंतकथारसस्य ५९ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदु-
ष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ६० नायं श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसा
दः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोऽन्याः रासोत्सवेऽस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम् ६१ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ६२ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्त-
कामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ६३ वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभी
क्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ६४ श्रीशुक उवाच अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्य-
न्नारुरुहे रथम् ६५ तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः नंदादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६६ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः वा
चोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६७ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया मंगलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ६८ एवं सभाजि
तो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ६९ कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम् वसुदेवाय रामा
य राज्ञे चोपायनान्यदात् ७० इति श्रीभा० द० उद्धवप्रतियाने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ छ छ छ छ

श्रिउअ

ह्रो नितांतरतेः एकांतरतिमत्याः श्रियोपि नायं प्रसादोऽनुग्रहोऽस्ति नलिनस्येव गंधो रुक्कांतिश्च यासां तासां स्वर्गांगनानां अप्सरसामपि नास्ति अन्याः पुनर्दूरतो निरस्ताः
रासोत्सवे कृष्णभुजदंडाभ्यां गृहीत आलिंगितः कंठस्तेन लब्धा आशिषो याभिः तासां गोपीनां य उदगात् आविर्बभूव ६१ किंच आस्तां तावद्गोपीनां भाग्यं ममत्वेतावत्प्रार्थ्यमि-
त्याह आसामिति गोपीनां चरणरेणुभाजां गुल्मादीनां मध्ये यत्किमप्यहं स्यामित्याशंसा कथंभूतानां या इत्यादि आर्याणां मार्गं धर्मं च हित्वा ६२ पुनस्ता एव विशिनष्टि या वा इति योगे
श्वरैरप्यात्मन्येवार्चितं स्तनेषु न्यस्तं परिरभ्य तापं जहुरिति ६३ एवं महत्त्वं प्रतिपाद्य नमस्करोति वंद इति ६४ अनुज्ञाप्य अनुज्ञां याचित्वा आमंत्र्य दृष्ट्वा ६५ ६६ नः अस्माकं मनसो वृत्तयः
कृष्णपादांबुजाश्रयाः स्युः अभिधायिनीः अभिधायिन्यः ६७ ६८ ६९ कृष्णादिभ्यो भक्त्युद्रेकमाह उपायनानि चादादिति ७० इति दशमे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७

अष्टचत्वारिंशकेऽथ कृष्णः कुब्जामरीरमत् अक्रूरस्य गृहं गत्वा तं गजाह्वयमादिशत् १ सैरंध्रीकाममापूर्य पूरयित्वा मनोरथान् अक्रूरस्य ततः कृष्णस्तेन पार्थानसांत्वयत् २ १ महार्हैरनर्घ्यैरुपस्करैर्गृहोपस्करणैरन्वितं कामोपायैस्तदुद्दीपकैः कुरतबंधादिलेख्यैरुपबृंहितम् २ यथायथोचितम् ३ ४ प्रसाधितो योग्यतामापादित आत्मा देहो यया सा सव्री-डं यल्लीलया उद्धतं स्मितं तद्युक्तेषु विभ्रमेषु वक्रैरीक्षितैरुपलक्षिता ५ अनुलेपार्पणादन्यत्तस्याः पुण्यं नास्तीति दर्शयितुं पुण्यलेशया इत्युक्तं न तु पुण्यस्याल्पत्वविवक्षया ६ कुचा-दीनां रुजो मृजंतीति जिघ्रंतीति वा चरणम् ७ काममेव प्राकृतदृष्ट्या अयाचत न च मोक्षमिव सा तान्निष्ठेति दुर्भगेत्युक्तं कृतार्थत्वं तु तस्या न संदेहः ८ ९ काम एव वरस्तं दत्वा मानयित्वा चा-

श्रीशुक उवाच — अथ विज्ञाय भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः सैरंध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन् गृहं ययौ १ महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहि-तम् मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनादिभिः धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गंधैरपि मंडितम् २ गृहं तमायांतमवेक्ष्य सासनात्सद्यः समुत्थाय हि जातसं-भ्रमा यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ३ तथोद्धवः साधुतयाभिपूजितो न्यषीददुर्व्यामभिमृश्य चासनं कृष्णोऽपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ४ सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गंधतांबूलसुधासवादिभिः प्रसाधितात्मोपससार माध-वं सव्रीडलीलास्मितविभ्रमेक्षितैः ५ आहूय कांतां नवसंगमह्रिया विशंकितां कंकणभूषिते करे प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेऽनुलेपार्पण-पुण्यलेशया ६ सानंगतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनंतचरणेन रुजो मृजंती दोर्भ्यां स्तनांतरगतं परिरभ्य कांतमानंदमूर्तिमजहादतिदीर्घ-तापम् ७ सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्रापमीश्वरम् अंगरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ८ आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं संगं तेंऽबुरुहेक्षण ९ तस्यै कामवरं दत्वा मानयित्वा च मानदः सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितः १० दुराराध्यं समाराध्य वि-ष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् यो वृणीते मनोग्राह्यमसत्त्वात्कुमनीष्यसौ ११ अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः किंचिच्चिकीर्षयन् प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया १२ स तान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबांधवान् प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिनंद्य च १३ ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवादितः पूजयामास वि-धिवत्कृतासनपरिग्रहान् १४ पादावनेजनीरापो धारयञ्छिरसा नृप अर्हणेनांबरैर्दिव्यैर्गंधस्रग्भूषणोत्तमैः १५ अर्चित्वा शिरसानम्य पादावंकग-तौ मृजन् प्रश्रयावनतोऽक्रूरः कृष्णरामावभाषत १६ दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलम् भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छ्राद्दुरंताच्च समेधितं १७ युवां प्रधा-नपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ भवद्भ्यां न विना किंचित्परमस्ति न चापरम् १८ आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतप्रत्यक्षगो-चरम् १९

लंकारादिदानैः १० मनोग्राह्यविषयसुखं असत्त्वात् तुच्छत्वात् ११ किंचिच्चिकीर्षयन् हस्तिनपुरप्रस्थापनं कारयितुमिच्छन्नित्यर्थः अक्रूरप्रियकाम्यया च १२ आराद्दू-रादेव १३ १४ आ अप इति छेदः अप आ सर्वतो धारयन्नित्यन्वयः १५ १६ वां युवयोरिदं कुलमुद्धृतं समेधितं च १७ वामिदं कुलमित्यादि व्यवहारदृष्ट्योक्तं परमार्थमाह युवामिति जगन्मयौ युवां कुतः जगद्धेतू तदपि कुतः प्रधानपुरुषौ तदात्मकौ अतो भवद्भ्यां विना परं कारणमपरं कार्यं च नास्तीति १८ ननु प्रत्यक्षादिसिद्धं कथं नास्तीत्युच्यते अत आह आत्मसृष्टमिति हे ब्रह्मन् परमेश्वर ब्रह्मेति वा पाठः स्व आदिस्वशक्तिभिः आत्मनैव सृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य कारणत्वादननुप्रविष्टोऽप्यनुप्रविश्येवास्थितः श्रुतप्रत्यक्षगोचरं यथा भवति तथा बहुधा भवानेव प्र-तीयते १९

एकस्यैव बहुधा प्रतीतिं सदृष्टांतमाह यथाहीति योनिषु स्वस्यैव रूपांतरेणाभिव्यक्तिस्थानेषु चराचरेषु यथा महीप्रमुखाणि कारणान्येव नाना भांति आत्मयोनिषु स्वकारणेषु भूतभौतिकेषु जीवोऽपि नरमृगादिशरीरेषु बालयुवाद्यवस्थाकृततया तथा प्रतीयत इति तदवच्छेदार्थमात्मतंत्रग्रहणं २० ननु सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन च मम किं जीववद्बंध उक्तः नहि नहीत्याह सृजसीति तद्गुणकर्मभिर्वा तैर्गुणैः कर्मभिर्वेत्यर्थः यतः क्वच कदाचिदपि बंधहेतुरविद्या त्वयि नैवास्ति कुत इत्यत आह ज्ञानात्मन इति मायाया आश्रयानावरकत्वादिति भावः २१ किंच आस्तां तावद्बंधशंका यतो वि

------ ज्ञोपाधेर्जीवात्मनोऽपि न वस्तुतो बंधोऽस्तीत्याह देहाद्युपाधेरिति भवो जन्म तन्मूला भिदा च साक्षात्स्वरूपतो न स्यादिति ननु मम बंधाभावं वदता त्वया किं मोक्षोऽंगीक्रियते ओमिति चेन्नहि बंधाभावे मोक्षासंभवादापन्नो बंधोऽपीत्याशंक्याह अत इति यतो नाविद्या अतो न बंधो मोक्षश्च एवमुभौ न स्यातामित्यर्थः ननु उलूखले मां बद्धं स्तुतवान् यमुनाह्रदे मुक्तं दृष्टवानसि अतः कथमुभयं नास्त्यत आह निकाम इति स्वाभिप्रायानुरूपस्त्वयि नोऽस्माकमविवेक एव परमेवंभूत इति यद्वा नो विवेक एव तवोभौ स्यातामिति २२ ननु तर्हि मम अवताराः तच्चरित्रा

यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनिषु भांति नाना एवं भवान्केवल आत्मयोनिष्वात्मात्मतंत्रो बहुधा विभाति २० सृजस्यथो लुंपसि पासि विश्वं रजस्तमः सत्वगुणैः स्वशक्तिभिः न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते क्वच बंधहेतुः २१ देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न साक्षान्न भिदात्मनः स्यात् अतो न बंधस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकामस्त्वयि नोऽविवेकः २२ त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः बाध्येत पाखंडपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्वगुणं बिभर्ति २३ स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांशराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् २४ अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः २५ कः पंडितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य २६ दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः छिंध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायाम् २७ इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरिः अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बंधुश्च नित्यदा वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा हि वः २९ भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ३० न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ३१ णि च मुक्तिरूज

तवदविद्याकल्पितान्येव किं नहि नहि इयं तु तव लीलेत्याह द्वयेन त्वयोदित इति २३ सुरेतरांशा ये राजानस्तेषामक्षौहिणीशतानां वधेन भूमेर्भारमपनेतुं स्वांशेन रामेण सहावतीर्णोऽसि २४ अत एवंभूतस्य तवागमनेन कृतार्थोऽस्मीत्याह त्रयेण अद्येति हे ईश अद्य नो वसतयो गृहाः तत्पावनादपि बहुपुण्याः कुतः या वसतीस्त्वं साक्षात्प्रविष्टः कथंभूतः यस्य तव पादसलिलमेव गंगा त्रिजगत्पुनाति यश्च त्वं पंचयज्ञदेवतामूर्तिः स त्वं जगद्गुरुरिति २५ स्वमनोरथः परिपूरित इति तुष्यन्नाह कः पंडित इति ऋतगिरः सत्यवाचः त्वत्तोऽपरं शरणं कः समीयात् गच्छेत् यतो भवान् भजतः सर्वान् अभितकामांश्च ददाति आत्मानमपीति २६ नोऽविवेकिनां तत्रापीह गृह एव २७ २८ वो युष्माकं प्रजाः पुत्रा हि वयमिति २९ ननु नृभिर्देवाः सेव्या इति प्रसिद्धं तत्राह देवा इति स्वार्थाः स्वकार्यसाधनपराः साधवस्तु केवलं परानुग्रहपराः परमार्थतस्तु साधव एव देवा इति त एव सेव्या इत्यर्थः ३० तर्हि मृच्छिलादिमयाः किं देवादयो नैवेत्यत आह नहीति अम्मयानि तीर्थानि मृन्मयाः शिलामयाश्च देवा न भवंतीति न अपितु भवंत्येव तथाऽपि साधूनां तेषां च महदंतरमित्याह ते पुनंतीति ३१

किंचिच्चिकीर्षयन् प्रागादितियदुक्तं तत्कार्यमादिशति सइति नःसुहृदांमध्ये भवान्श्रेष्ठः अतःपांडवानांश्रेयश्चिकीर्षयागजाह्वयंगच्छस्वगच्छेति यद्वा स्वेतिपृथक्पदंहे स्व आत्मीयेत्यर्थः ३२ राज्ञाधृतराष्ट्रेणवसंतेनिवसंति शुश्रुमश्रुतवंतोवयम् ३३ दुष्टायेस्वपुत्रादुर्योधनादयस्तद्वशेनगच्छतीतितथा यतःअंधदृक्अंधनेत्रः धृतराष्ट्रः ३४ ३५ ३६ इतिदशमेटीकायां अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८ ऊनपंचाशत्तमेतुगत्वाक्रूरोगजाह्वयम् राज्ञःस्वभ्रातृपुत्रेषु बुध्वावैषम्यमागमत् १ पौरवेंद्राणांयशोभिस्तत्कृतदेवब्राह्मणायतनादिभिरंकितम् १ बाल्हीकपुत्रःसोमदत्तः भारद्वाजोद्रोणः गौतमःकृपः २ अव्ययंकुशलं ३ दुष्प्रजस्य असत्पुत्रस्य अल्पसारस्यमंदधृतेः खलानांकर्णादीनांछंदमिच्छामनुवर्तितुंशीलमस्येतितथातस्य ४ तेजःप्रभावः ओजःशस्त्रादिनैपुण्यं वीर्यशौर्यं नसहद्भिःअसहमानैश्चिकीर्षितमितउपरिकर्तुमिष्टम् ५ गरस्यविष

सभवान्सुहृदांवैनःश्रेयान्श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थंपांडवानांगच्छस्वत्वंगजाह्वयम् ३२ पितर्युपरतेबालाःसहमात्रासुदुःखिताः आनीताःस्वपुरंराज्ञावसंतइतिशुश्रुम ३३ तेषुराजांबिकापुत्रोभ्रातृपुत्रेषुदीनधीः समोनवर्ततेनूनंदुष्पुत्रवशगोऽधदृक् ३४ गच्छजानीहितद्वृत्तमधुनासाध्वसाधुवा विज्ञायतद्विधास्यामोयथाशंसुहृदांभवेत् ३५ इत्यक्रूरंसमादिश्यभगवान्हरिरीश्वरः संकर्षणोद्धवाभ्यांवैततःस्वभवनंययौ ३६ इतिश्रीभा० अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८ श्रीसुकउवाच सगत्वाहास्तिनपुरंपौरवेंद्रयशोंकितम् ददर्शतत्रांबिकेयंसभीष्मंविदुरंपृथाम् १ सहपुत्रंचबाल्हीकंभारद्वाजंसगौतमम् कर्णंसुयोधनंद्रौणिंपांडवान्सुहृदापरान् २ यथावदुपसंगम्यबंधुभिर्गांदिनीसुतः संपृष्टस्तैःसुहृद्वार्तांस्वयंचापृच्छदव्ययम् ३ उवासकतिचिन्मासान्राज्ञोवृत्तविवित्सया दुष्प्रजस्याल्पसारस्यखलछंदानुवर्तिनः ४ तेजओजोबलंवीर्यंप्रश्रयादींश्चसद्गुणान् प्रजानुरागंपार्थेषुनसहद्भिश्चिकीर्षितम् ५ कृतंचधार्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलम् आचख्यौसर्वमेवास्मैपृथाविदुरएवच ६ पृथातुभ्रातरंप्राप्तमक्रूरमुपसृत्यतम् उवाचजन्मनिलयंस्मरंत्यश्रुकलेक्षणा ७ अपिस्मरंतिनःसौम्यपितरौभ्रातरश्चमेभगिन्यौभ्रातृपुत्राश्चजामयःसख्यएवच ८ भ्रात्रेयोभगवान्कृष्णःशरण्योभक्तवत्सलः पैतृष्वस्रेयान्स्मरतिरामश्चांबुरुहेक्षणः ९ सपत्नमध्येशोचंतींवृकाणांहरिणीमिव सांत्वयिष्यतिमांवाक्यैःपितृहीनांश्चबालकान् १० कृष्णकृष्णमहायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन प्रपन्नांपाहिगोविंदशिशुभिश्चावसीदतीम् ११ नान्यत्तवपदांभोजात्पश्यामिशरणंनृणाम् बिभ्यतांमृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् १२ नमःकृष्णायशुद्धायब्रह्मणेपरमात्मने योगेश्वराययोगायत्वामहंशरणंगता १३ श्रीसुकउवाच इत्यनुस्मृत्यस्वजनंकृष्णंचजगदीश्वरम् प्रारुदद्दुःखिताराजन्भवतांप्रपितामही १४ समदुःखसुखोक्रूरो विदुरश्चमहायशाः सांत्वयामासतुःकुंतींतत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५

स्यदानादिअपेशलमन्याय्यं तेजओजइत्यादिसर्वंकथयामास ६ तत्कथनात्पूर्वतरं पृथायाः वृत्तमाह पृथात्विति अश्रूणांकलाःलेशाःययोस्तेईक्षणेयस्याःसा ७ अपिकिंजामयःकुलस्त्रियः ८ पैतृष्वस्रेयान्मत्पुत्रान् ९ शोचंतींमांवाक्यैःसांत्वयिष्यतिकिम् १० हेमहायोगिन्महान्योगउपायोमायाख्योऽस्यास्तीति हेविश्वात्मन्सर्वांतर्यामिन् हेविश्वभावनविश्वपालक प्रपन्नांशरणागताम् अवसीदतींक्लिश्यंतीम् ११ आपवर्गिकात्मोक्षप्रदात् १२ शुद्धायधर्मात्मने ब्रह्मणेअपरिच्छिन्नायपरमात्मनेजीवसखाय योगेश्वराय अणिमादियुक्ताय योगायज्ञानात्मने १३ प्रपितामही प्रपितामहःपांडुस्तस्यभार्यारुरोद १४ पृथयासहसमंदुःखंसुखंचयस्यसः तस्याःपुत्राणामुत्पत्तिहेतुभिर्जनकैर्धर्मानिलेंद्रादिभिस्तत्कथनैरित्यर्थः १५

बंधुभिः रामकृष्णादिभिः सौहृदेन उदितमुक्तं यत्तत्तदवददिति १६ भ्रातर्युपरत इति पांडोः पुत्रेषु सत्स्वराजासनं त्वमास्थित इति कटाक्षः १७ भवतु तथाऽप्येवं वर्तमानः श्रेयोवाप्स्य सीत्याह धर्मेणेति १८ तमो नरकमिह च महद्दुःखमिति भावः १९ नन्वात्मजानात्मजादिषु कथं समत्वं स्यात्तत्राह नेह चेति अत्यंतं नित्यं संवासः सम्यक् स्थितिः २० तत्र तावदुत्पत्तिमरणयोः सुखदुःखयोश्च केनापि साहित्यं नास्तीत्याह एक इति २१ किंच यदा च सह संवसं तत्तदाऽपि क्लेशोपार्जितवित्तापहारितया पुत्रा नाम शत्रव एव ज्ञेया इत्याह अधर्मेति संभोजनीयाः पोष्याः पुत्रादय इति व्यपदेशेः अल्पमेधसो मूढस्य वित्तं हरंति जलौकसो मत्स्यस्य जीवनभूतानि जलानि यथा तत्पुत्रा हरंति तद्वदिति २२ किंच याने वं पुष्णाति ते धनमादाय मृताजीवंतोऽपि वा तं परित्यजंतीत्याह पुष्णातीति स्वबुध्या स्वीया इत्यभिमानेन रायो र्थाः अकृतार्थमप्राप्तभोगम् २३ स पुनः पापैकपाथेयो नरकं विशतीत्याह स्वयमिति असिद्धा-

यास्यन् राजा नृमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् अवदत्सुहृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितम् १६ अक्रूर उवाच भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्द्धन भ्रातर्युपरते पांडावधुनासनमास्थितः १७ धर्मेण पालयन्नुर्वी प्रजाः शीलेन रंजयन् वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि १८ अन्यथा त्वाचरन् लोके गर्हितो यास्यसे तमः तस्मात्समत्वे वर्तस्व पांडवेष्वात्मजेषु च १९ नेह चात्यंतसंवासः कर्हिचित्केनचित्सह राजन् स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः २० एकः प्रसूयते जंतुरेक एव प्रलीयते एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् २१ अधर्मोपचितं वित्तं हरंत्यन्येऽल्पमेधसः संभोजनीयापदेशैर्जलानि वजलौकसः २२ पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुध्या तमपंडितम् तेऽकृतार्थं प्रहिण्वंति प्राणा रायः सुतादयः २३ स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्मविमुखस्तमः २४ तस्माल्लोकमिमं राजन् स्वप्नमायामनोरथम् वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानं समः शांतो भव प्रभो २५ धृतराष्ट्र उवाच यथा वदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान् तथाऽनया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम् २६ तथापि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामनी यथा २७ ईश्वरस्य विधिं कोऽनुविधुनोत्यन्यथा पुमान् भूमेर्भारावताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले २८ यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः तस्मै नमो दुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्रगतये परमेश्वराय २९ श्रीशुक उवाच इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ३० शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितं पांडवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां दशमस्कंधे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ४९ श्रीकृष्णार्पणमस्तु पूर्वार्द्धं समाप्तिमगमत्

र्थः पूर्णमनोरथः २४ स्वप्नश्च माया च मनोरथश्च तत्तेन तुल्यम् आयम्य नियम्य शांतः सन् समो भवेति १५ हे दानपते अक्रूर न तृप्यामि अलमिति न मन्ये २६ सूनृता प्रिया वाक् चले अस्थिरे हृदि न स्थीयते न तिष्ठतीत्यर्थः सुदामा पर्वतः तत्र भवा विद्युदिव तस्मिन् स्फटिकशिलामये सह सेवातिसुरितावियद्यथा लीयते तद्वदित्यर्थः यद्वा सुदामा माला तत्स्या इयं सौदामनी मालाकारेत्यर्थः २७ नन्वेवं जानतोऽपि कथमयं मोह इति निर्वेदत आह ईश्वरस्येति विधिं विधानं मायामिति यावत् २८ अतस्तस्मै नमस्यति य इति दुर्विमर्शपथया अवितर्क्यमार्गया गुणान् कर्माणि तत्फलानि च विभजते विविच्य ददाति दुरवबोधो यो विहारस्तस्य क्रीडा स एव तंत्रं प्रधानं सुखं च कारणं यस्य संसारचक्रस्य अत एव तस्य गतिर्यस्मात्तस्मै नम इति २९ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ३० ३१ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां दशमस्कंधटीकायामेकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवतदशमस्कंधपूर्वार्धःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवतदशमस्कंधोत्तरार्धप्रारंभः
कालयवन

श्रीगणेशायनमः ॥ ततः पंचाशत्तमे तु जरासंधभयादिव कारयित्वांबुधौ दुर्गं तन्निनाय निजं जनम् १ कपटात्कदनैरेव हत्वा दैत्यान यत्नतः अजयच्च जरासंधं धर्मेणैव तु धार्मिकम् २ अस्ति प्राप्तिश्चेति कंसस्य महिष्यौ ईयतुः जग्मतुः १ २ कंसेशाकः क्रोधश्चामर्षः ताभ्यां युतः ३ न्यरुणत् रुरोध ४ तस्य बलं सैन्यमुद्वेलं उल्लंघितमर्यादं सागरमिव तेन तस्य बलेन संरुद्धम् ५ किं बलमेव हन्मि उत मागधं मागधं वा हत्वा बलं गृह्णामि यद्वा समागधं सर्वं हन्मीति चिंतयामास ननु प्रथमं कथं जेष्यामीत्येवं चिंतयितुं युक्तं तत्राह कारणमानुष इति भूभारावतारकारणेन मानुषः न तु तत्त्वतः इति ६ एवं त्रिधा विचिंत्य प्रथमं पक्षं निर्धारितवान् तदाह त्रिभिः हनिष्यामीति ७ बलोद्यमं कर्ता करिष्यतीति ८ ननु तत एव हंतव्यस्तत्राह एतदर्थ इति एतच्छब्दार्थं स्पष्टयति भूभारहरणायेति ९ अयमेतदर्थोऽवतार इत्युपलक्षणमित्याह अन्योऽपीति प्रभवतः उद्भवतः १० ससूतौ सारथिसहितौ परिच्छदः परिकरो ध्वजकवचादिस्तत्सहितौ ११ १२ त्वमेव अ

श्रीशुक उवाच ॥ अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ॥ मृते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥ १ ॥ पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते ॥ वेदयांचक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥ स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ॥ अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥ ३ ॥ अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चापि संवृतः ॥ यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत्सर्वतो दिशम् ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ॥ स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥ चिंतयामास भगवान्हरिः कारणमानुषः ॥ तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम् ॥ मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥ अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुंजरैः ॥ मागधस्तु न हंतव्यो भूयः कर्ता बलोद्यमम् ॥ ८ ॥ एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ॥ संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥ ९ ॥ अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः संभ्रियते मया ॥ विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥ १० ॥ एवं ध्यायति गोविंद आकाशात्सूर्यवर्चसौ ॥ रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥ ११ ॥ आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ॥ दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः संकर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो ॥ एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥ यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनात्स्वान्समुद्धर ॥ एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश शर्मकृत् ॥ १३ ॥ त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु ॥ एवं संमन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पुरात् ॥ १५ ॥ निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसा वृतौ ॥ शंखं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥ १६ ॥ ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ॥ तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम ॥ १७ ॥ न त्वया योद्धुमिच्छामि बालेनैकेन लज्जया ॥ गुप्तेन हि त्वया मंद न योत्स्ये याहि बंधुहन् ॥ १८ ॥ तव राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ॥ हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ न वै शूरा विकत्थंते दर्शयंत्येव पौरुषम् ॥ न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौघेन बलीयसावृणोत् ॥ ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥

वन्तु रक्षको नाथो विद्यते येषां ते त्वावंतः तेषाम् १३ १४ दंशितौ बद्धकवचौ १५ स्वायुधाढ्यौ शोभनायुधसंपन्नौ १६ पुरुषाधम यस्मादिति वास्तवोऽर्थः हे पुरुषोत्तमेति १७ गुप्तेन सर्वांतरत्वाद्दर्शनानर्हेण हे मंद बध्नातीति बंधुः रविद्या तां हंतीति तथा हे अविद्यानिरसनेति १८ याहि प्राप्नुहि अच्छेद्यदेहोऽसाविति स्वयमेव मत्वा परितोषात्पक्षांतरमाह यद्वा मां जहीति १९ यथाश्रुतार्थग्रहणेन भगवत उत्तरम् न वै शूरा इति विकत्थंते श्लाघंते २० माधवौ मधुवंशभवौ महता सैन्यसमूहेनावृतवान् वायुरभ्रैः सूर्यम् रेणुभिश्चाग्निं यथा तथा दर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम् २१

२२ परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो मेघाः तेषां शिलीमुखा बाणाः तेषामुत्कल्वणं वर्षं तेन पीडितम् व्यस्फूर्जयत् उज्जृंभितवान् २३ तदाह गृण्हान्नोति निषंगादिषुधेः शरान् गृह्णन् अथनानुगुणे संदधत् गुणमारूढ्य निशितबाणसमूहान्मुमुचन् निघ्नन् प्रहरन् पत्तिः पदातिः निरंतरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणम् ज्वलत्काष्ठभ्रमणे यथा चक्रवद्भवति नद्वत् व्यस्फूर्जयदिति २४ हता अश्वाः ध्वजाः सूताः नायकारथिनश्चयेषु ते २५ संछिद्यमानाद्द्विपदाद्भवा वाजिनश्च तेषामंगेभ्यः प्रसूता असृगापगाः रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्तिताः इति तृतीयेनान्वयः प्रसिद्धनदीरूपकमाह भुजाएव अहयो याः कृताः पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा याः कृताः द्विपाएव द्वीपा अंतर्वर्तिनितटानि हया एव ग्रहा ग्राहास्तैश्चाकुलाः व्याप्ताः २६ करा उरव श्च मीना याः कृताः नराणां केशा एव शैवलं याः कृताः धनूंष्येव तरंगा आयुधान्येव गुल्मास्तैश्च तैश्च संकुलाः अच्छूरिकाश्चर्माणि चक्राणि वातान्येवावर्ताः तैर्भयानकाः महामणीनां प्रवेकाः उ

रू पर्णताल ध्वजाचिन्हितो रथावलक्षयंत्यो हरिरामयोर्मृधे स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्दिताः २२ हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्वणवर्षपीडितम् स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् २३ गृण्हन्निषंगादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुंचन्शितबाणपूगान् निघ्नन्रथान्कुंजरवाजिपत्तीन्निरंतरं यद्वदलातचक्रम् २४ निर्भिन्नकुंभाः करिणो निपेतुरनेकशोऽश्वाः शरवृक्णकंधराः रथाहताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकंधराः २५ संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः भुजाहयः पूरुषशीर्षकच्छपाहतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः २६ करोरुमीनानरकेशशैवला धनुस्तरंगायुधगुल्मसंकुलाः अच्छूरिकावर्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः २७ प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् विनिघ्नतारीन्मुसलेन दुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा २८ बलं तदंगार्णवदुर्गभैरवं दुरंतपारं मगधेंद्रपालितम् क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् २९ स्थित्युद्भवांतं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनंतगुणः स्वलीलया न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ३० जग्राह विरथं रामो जरासंधं महाबलम् हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ३१ बध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः वारयामास गोविंदस्तेन कार्यचिकीर्षया ३२ स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ३३ वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि स्वकर्मबंधप्राप्तोयं यदुभिस्ते पराभवः ३४ हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा उपेक्षितो भगवता मगधान्दुर्मना ययौ ३५

र्मा आभरणानिच यथायथमश्मानः शर्कराश्च याः कृताः २७ भीरूणां भयावहाः मनस्विनां धीराणां हर्षकर्यः २८ संकर्षणेनापि तद्बलं क्षयं प्रणीतम् अंगहे राजन् अर्णववत् दुर्गं दुर्गमं भैरवं भयंकरं च यतो दुरंतपारम् अतोऽत्र तलं पारमवधिः दुःशब्दो निषेधे विक्रमेणागाधं देशतश्च निरवधिकमित्यर्थः किंच मगधेंद्रेण च पालितं बलम् यदेवंभूतं रामकृष्णयोः कर्मोक्तं तत्परं केवलं तयोर्विक्रीडितं न तु पराक्रमः २९ न चैतदाश्चर्यमित्याह स्थित्युद्भवांतमिति तर्हि किमित्याश्चर्यमिव वर्णितं तत्राह तथाऽपीति मर्त्याननुविधत्ते अनुकरोतीति मर्त्यानुविधस्तस्य ३० किंच जग्राहेति हतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा असव एव यस्य तं च तं च ३१ हताबहुशः अरातयो येन तथाभूतमपि जरासंधं बध्यमानं वारयामासेति ३२ ३३ पवित्रार्थानि धर्मोपदेशपराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः नयनैर्नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तत्र लौकिकन्यायमाहुः स कर्मेति यदुभिः अल्पकैः कृतात्तेस्तदतः पराभवः केवलं कर्मबंधेन प्राप्तः अतस्त्वया न लज्जितव्यमिति ३४ बार्हद्रथो जरासंधः ३५

मुकुंदोऽपियथावित्यनुषंगः नष्टंतंबलंयस्यसः नस्यैवाम्भृत इत्यास्तनप्रतिसंधानादितिभावः निस्तीर्णः अनायासेनैवतीर्णोऽखिलार्णवोयेन साधुसाधुइत्यनुमोदितश्च ३६ प्रत्युद्य
नैर्माथुरावासिभिर्जनैः अभिसंगम्यमिलित्वा ३७ तदाप्रभोःपुरंप्रविशतिसतिशंखवाद्यानेदुः ३८ कथंभूतांपुरंतदाह सिक्तमार्गामिति ब्रह्मघोषेणवेदघोषेणनिर्घुष्टांनिनादिताम्
कौतुकेनउत्सवेन आसर्वतोबद्धानितोरणानियस्यांतां ३९ निचयिमानः विकीर्यमाणः प्रविवेशेतिविपरिणताऽनुषंगः ४० आयोधनंरणभूमिस्तत्रस्थंवित्तंवीराणांभूषणम् ४१ ताव
तीतिच्छेदः तावतिपराजयेवर्तमानेऽपिअक्षौहिण्यैवबलंयस्यसः सप्तदशकृत्वःसप्तदशवारान् युयुधे ४२ अक्षिण्वन् क्षयंनिन्युः ४३ अष्टादशमे अष्टादशेसंग्रामेप्राप्येतन्मध्ये
कस्मात्कालयवनःप्राप्तः ४४ आत्मसंमितान् स्वतुल्यान् ४५ द्वाजिनंदुःखमुभयतः यवनात्जरासंधाच्च ४६ तदाह द्वयेन निरुंधन्निरुणद्धि ४७ अस्यअनेन ४८ ४९ समुद्रम

मुकुंदोऽप्यक्षतबलोनिस्तीर्णाखिलार्णवः विकीर्यमाणःकुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ३६ माथुरैरुपसंगम्यविज्वरैर्मुदितात्मभिः उपगीयमानविजयः
सूतमागधवंदिभिः ३७ शंखदुंदुभयोनेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः वीणावेणुमृदंगानिपुरंप्रविशतिप्रभौ ३८ सिक्तमार्गांहृष्टजनांपताकाभिरलंकृता
म् निर्घुष्टांब्रह्मघोषेणकौतुकाबद्धतोरणाम् ३९ निचीयमानोनारीभिर्माल्यदध्यक्षतांकुरैः निरीक्ष्यमाणःसस्नेहंप्रीत्युत्कलितलोचनैः ४० आयोध
नगतंवित्तमनंतंवीरभूषणम् यदुराजायतत्सर्वमाहृतंप्राविशत्प्रभुः ४१ एवंसप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः युयुधेमागधोराजायदुभिःकृष्णपालि
तैः ४२ अक्षिण्वंस्तद्बलंसर्वंवृष्णयःकृष्णतेजसा हतेषुस्वेष्वनीकेषुत्यक्तोयादरिभिर्नृपः ४३ अष्टादशमसंग्रामआगामिनितदंतरा नारदप्रेषितोवीरो
यवनःप्रत्यदृश्यत ४४ रुरोधमथुरामेत्यतिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः नृलोकेचाप्रतिद्वंद्वोवृष्णीन्श्रुत्वात्मसंमितान् ४५ तंदृष्ट्वाचिंतयत्कृष्णःसंकर्षणस
हायवान् अहोयदूनांवृजिनंप्राप्तंह्युभयतोमहत् ४६ यवनोऽयंनिरुंधेस्मानद्यतावन्महाबलः मागधोऽप्यद्यवाश्वोवापरश्वोवागमिष्यति ४७ आव
योर्युध्यतोरस्ययद्यागंताजरासुतः बंधून्वधिष्यत्यथवानेष्यतेस्वपुरंबली ४८ तस्माद्द्यविधास्यामोदुर्गंद्विपददुर्गमम् तत्रज्ञातीन्समाधाययवनंघा
तयामहे ४९ इतिसंमंत्र्यभगवान्दुर्गंद्वादशयोजनम् अंतःसमुद्रेनगरंकृत्स्नाऽद्भुतमचीकरत् ५० दृश्यतेयत्रहित्वाष्ट्रंविज्ञानंशिल्पनैपुणम् रथ्याच
त्वरवीथीभिर्यथावास्तुविनिर्मितम् ५१ सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितं हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिःस्फाटिकाट्टालगोपुरैः ५२ राजतारकूटैःकोष्ठै
र्हैमकुंभैरलंकृतैः रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ५३ वास्तोष्पतीनांचगृहैर्वल्लभीभिश्चनिर्मितम् चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णंयदुदेवगृहोल्लसत् ५४

ध्येदुर्गंतन्मध्येनगरं कृत्स्नाद्भुतंसर्वाश्चर्यमयं अचीकरत्कारयामास ५० त्वष्टाविश्वकर्मातदीयंशिल्पनैपुणंचक्रियाकौशलम् तदाहसार्द्धैस्त्रिभिः रथ्येति रथ्याराजमार्गाःपुरतःवीथ्यः
उपमार्गाःपश्चिमतः उभयतोऽपिचत्वराण्यंगणानितन्मध्येकोष्ठास्ततोऽप्यंतःसुवर्णभवनानितदुपरिस्फाटिकाट्टालिकास्तदुपरिहेमकुंभाइतिबहुभूमिकंयथावास्तु वास्तुगृहादिनिर्मा
णस्थानंतदनतिक्रम्यविनिर्मितं ५१ सुराणांद्रुमलताश्चयेषुतान्युद्यानानिविचित्रोपवनानिचतैरन्वितं हेममयानिशृंगाणियेषुतैः दिविस्पृग्भिः अत्युच्चैः स्फाटिकाअट्टालाउपरिभू
मिकागोपुराणिचद्वाराणितैर्निर्मितमित्युत्तरेणान्वयः ५२ राजतारकूटैः रजतंचआरकूटंचपीतलोहंताभ्यांनिर्मितैः कोष्ठैः अश्वशालान्नशालादिभिः कथंभूतैर्हेमकुंभैः अलंकृतैः तथा
रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः महामरकतमयानिस्थलानियेषुतैर्गृहैश्च ५३ किंचनगरद्वारादौवास्तोष्पतीनांदेवानांचगृहैर्वल्लभीभिश्चंद्रशालिकाभिश्चनिर्मितं यदुदेवगृ
हैराजगृहैरुल्लसत् शोभमानम् ५४

पारिजातंच प्राहिणोत्प्रस्थापयामासेति शुकपरीक्षित्संवादात्पूर्वभावित्वाद्भूतनिर्देशः मर्त्यधर्मैः क्षुत्पिपासादिषड्भिरूर्मिभिः ५५ निधिपतिः कुबेरः अष्टौकोशान्निधीन् पद्मश्चैवमहापद्मोमत्स्य
कूर्मोनीलोदकः नीलोमुकुंदः शंखश्चनिधयोऽष्टौप्रकीर्तिताइतिप्रसिद्धान् निजोदयान्निजविभूतीः ५६ अन्येचसिद्धादयोभगवतास्वाधिकारसिद्धये यद्यदाधिपत्यंतत्तमासीत्तत्सर्वंप्र
त्यर्पयामासुरिति ५७ यथाकालयवनोनवेत्तिनचासौजनः तथायोगप्रभावेननीत्वात्वमत्रास्थित्वाप्रजाःपालयअहंपलायिष्यइति समनुमंत्रितः कृतानुमंत्रइत्यर्थः ५८ इति
दशमस्कंधेटीकायांपंचाशत्तमोऽध्यायः ५० एकपंचाशत्तमेहन्मुचुकुंददृशाहरिः यवनंमुचुकुंदेनकृतःसन्नन्वकंपत १ यवनेंद्रकृतात्कालयवनाद्यदुभीषणात् हरिर्हरोगिरः-
स्वैरंपालनायापलायत २ यदागार्ग्यःश्यालेनषंढइत्युक्तस्तदायादवैरुपहासितेक्रुद्धोऽसौश्रीमहेशंप्रसाद्ययदुभीषणंपुत्रंवरंलब्धवान् ततश्चयवनेंद्रेणापुत्रेणस्वक्षेत्रेपुत्रोत्पाद

सुधर्मांपारिजातंचमहेंद्रःप्राहिणोद्धरेः यत्रचावस्थितोमर्त्योमर्त्यधर्मैर्नयुज्यते ५५ श्यामैककर्णान्वरुणोहयांश्शुक्लान्मनोजवान् अष्टौनिधिपतिः
कोशान्लोकपालोनिजोदयान् ५६ यद्यद्भगवतादत्तमाधिपत्यंस्वसिद्धये सर्वंप्रत्यर्पयामासुर्हरौभूमिगतेनृप ५७ तत्रयोगप्रभावेननीत्वासर्वज
नंहरिः प्रजापालेनरामेणकृष्णःसमनुमंत्रितः निर्जगामपुरद्वारात्पद्ममालीनिरायुधः ५८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेदुर्गनिवेशनं
नामपंचाशत्तमोऽध्यायः ५० श्रीशुकउवाच तंविलोक्यविनिष्क्रांतमुज्जिहानमिवोडुपम् दर्शनीयतमंश्यामंपीतकौशेयवाससम् १
श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् पृथुदीर्घचतुर्बाहुंनवकंजारुणेक्षणम् २ नित्यप्रमुदितंश्रीमत्सुकपोलंशुचिस्मितम् मुखारविंदंबिभ्रा-
णंस्फुरन्मकरकुंडलम् ३ वासुदेवोह्ययमितिपुमान्श्रीवत्सलांछनः चतुर्भुजोरविंदाक्षोवनमाल्यतिसुंदरः ४ लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्योभवितुमर्
हति निरायुधश्चलन्पद्भ्यांयोत्स्येऽनेननिरायुधः ५ इतिनिश्चित्ययवनःप्राद्रवंतंपराङ्मुखम् अन्वधावज्जिघृक्षुस्तंदुरापमपियोगिनाम् ६ हस्तप्रा
प्तमिवात्मानंहरिणासपदेपदे नीतोदर्शयतादूरंयवनेशोऽद्रिकंदरम् ७ पलायनंयदुकुलेजातस्यतवनोचितम् इतिक्षिपन्ननुगतोनैनंप्रापाहता
शुभः ८ एवंक्षिप्तोऽपिभगवान्प्राविशद्गिरिकंदरम् सोपिप्रविष्टस्तत्रान्यंशयानंददृशेनरम् ९ नन्वसौदूरमानीयशेतेमामिहसाधुवत् इतिमत्वाच्यु
तंमूढस्तंपदासमताडयत १० सउत्थायचिरंसुप्तःशनैरुन्मील्यलोचने दिशोविलोकयन्पार्श्वेतमद्राक्षीदवस्थितम् ११ सतावत्तस्यरुष्टस्यदृष्टिपातेन
भारत देहजेनाग्निनादग्धोभस्मसादभवत्क्षणात् १२ राजोवाच कोनामसपुमान्ब्रह्मन्कस्यकिंवीर्यएवच कस्माद्गुहांगतःशिश्येकिंतेजो
यवनार्दनः १३ श्रीशुकउवाच सइक्ष्वाकुकुलेजातोमांधातृतनयोमहान् मुचुकुंदइतिख्यातोब्रह्मण्यःसत्यसंगरः १४ सयाचितःसुर
गणैरिंद्राद्यैरात्मरक्षणे असुरेभ्यःपरित्रस्तैस्तद्रक्षांसोऽकरोच्चिरम् १५

नायप्रार्थितोगार्ग्यःकालयवनमजीजनदितिपुराणप्रसिद्धं पुरद्वारात्तान्निष्क्रांतं उज्जि
हानमुद्यंतम् १ २ नित्यप्रमुदितमित्यादिमुखारविंदविशेषणम् ३ ४ नारदोक्तैरेतैर्लक्षणैरयंपुमान्वासुदेवएवनान्योभवितुमर्हति अयंचनिरायुधः अतोऽनेनपद्भ्या-
मेवचलन्निरायुधोऽहंयोत्स्यामीतिनिश्चित्यतंपराङ्मुखंप्राद्रवंतमन्वधावदित्यन्वयः ५ ६ आत्मानंहस्तप्राप्तमिवदर्शयतादूरंनीतइत्यन्वयः ७ अहताशुभःअक्षीणकर्मा ८ ९ तं
शयानमच्युतंमत्वाअताडयदिति १० ११ तस्यक्रुद्धस्यदृष्टिपातेनसंदीप्तोयःस्वदेहजोऽग्निस्तेन १२ यवनमर्दयतिहिनस्तीतितथासकस्यवंश्यः किंवीर्यःकीदृक्प्रभाववा-
न् किंतेजःकस्यवीर्यंपुत्रइत्यर्थः शिश्येअशयिष्ट १३ सत्यःसंगरोयुद्धंप्रतिज्ञावायस्यसः १४ १५

गुहंकार्तिकेयं स्वःपालं स्वर्गपालकंसेनान्यम् १६ उझ्झितास्त्यक्तागताइत्यर्थः १७ किंच कृताइति तुल्यकालीयाः त्वत्समानकालीनाः कालिताः विचालिताः १८ मत्प्रजाः कोऽन्यःका लयादिनिवेदनआहुः कालइति कालयतेइतस्ततश्चालयति १९ तस्यकैवल्यस्य २० २१ गुहायांप्रविष्टः शेतेस्म २२ २३ २४ २५ २६ २७ धर्षितः अभिभूतः दुर्धर्षमप्रधृष्य म् २८ विपिने अरण्येतत्रापिगिरेःगह्वरेदुःप्रवेशस्थानेतत्रापि उरुकंटके पद्मपलाशसदृशाभ्यांपद्भ्यांविचरसीति २९ तेजः मूर्तिःप्रभावोदीप्तिर्वा ३० सर्वत्रापरितोषादाह मन्यइति

लब्ध्वागुहंतेस्वःपालंमुचुकुंदमथाब्रुवन् राजन्विरमतांकृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् १६ नरलोकेपरित्यज्यराज्यंनिहतकंटकम् अस्मान्पालयतो वीरकामास्ते सर्वउझ्झिताः १७ सुतामहिष्योभवतोज्ञातयोऽमात्यमंत्रिणः प्रजाश्चतुल्यकालीयानाधुनासंतिकालिताः १८ कालोबलीयान्बलिनांभग वानीश्वरोऽव्ययः प्रजाःकालयतेक्रीडन्पशुपालोयथापशून् १९ वरंवृणीष्वभद्रंतेऋतेकैवल्यमद्यनः एकएवेश्वरस्तस्यभगवान्विष्णुरव्ययः २० एवमुक्तः सवैदेवानभिवंद्यमहायशाः निद्रामेववृतोवव्रेसराजाश्रमकर्शितः २१ यःकश्चिन्ममनिद्रायाभंगंकुर्यात्सुरोत्तमाः सहिभस्मीभवेदाशुतथो क्तम्वैसुरैस्तदा अशयिष्टगुहाविष्टोनिद्रयादेवदत्तया २२ स्वापयातेयवनेतुमध्येबोधयत्त्वामचेतनः सत्वयादृष्टमात्रस्तुभस्मीभवतुतत्क्षणात् २३ यवनेभस्मसान्नीतेभगवान्सात्वतर्षभः आत्मानंदर्शयामासमुचुकुंदायधीमते २४ तमालोक्यघनश्यामंपीतकौशेयवाससम् श्रीवत्सवक्षसंभ्रा जत्कौस्तुभेनविराजितम् २५ चतुर्भुजंरोचमानंवैजयंत्याचमालया चारुप्रसन्नवदनंस्फुरन्मकरकुंडलम् २६ प्रेक्षणीयंनृलोकस्यसानुरागस्मितेक्ष णम् अपीच्यवयसंमत्तमृगेंद्रोदारविक्रमम् २७ पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसातस्यधर्षितः शंकितःशनकैराजादुर्धर्षमिवतेजसा २८ मुचुकुंदउ वाच कोभवानिहसंप्राप्तोविपिनेगिरिगह्वरे पद्भ्यांपद्मपलाशाभ्यांविचरस्युरुकंटके २९ किंस्वित्तेजस्विनांतेजोभगवान्वाविभावसुः सूर्यःसो मोमहेंद्रोवालोकपालोपरोऽपिवा ३० मन्येत्वांदेवदेवानांत्रयाणांपुरुषर्षभम् यद्बाधसेगुहाध्वांतंप्रदीपःप्रभयायथा ३१ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव स्वजन्मकर्मगोत्रंवाकथ्यतांयदिरोचते ३२ वयंतुपुरुषव्याघ्रऐक्ष्वाकाःक्षत्रबंधवः मुचुकुंदइतिप्रोक्तोयौवनाश्वात्मजःप्रभो ३३ चिरप्रजा गरश्रांतोनिद्रयापहतेंद्रियः शयेऽस्मिन्विजनेकामंकेनाप्युत्थापितोऽधुना ३४ सोऽपिभस्मीकृतोनूनमात्मीयेनैवपाप्मना अनंतरंभवान्श्रीमांल्ल क्षितोऽमित्रशातनः ३५ तेजसातेऽविषह्येणभूरिद्रष्टुंनशक्नुमः हतोजसोमहाभागमाननीयोऽसिदेहिनाम् ३६ एवंसंभाषितोराज्ञाभगवान्भूत भावनः प्रत्याहप्रहसन्वाण्यामेघनादगभीरया ३७ श्रीभगवानुवाच जन्मकर्माभिधानानिसंतिमेऽगसहस्रशः नशक्यंतेऽनुसंख्यातुम नंतत्वान्मयाऽपिहि ३८ क्वचिद्रजांसिविममेपार्थिवान्युरुजन्मभिः गुणकर्माभिधानानिनमेजन्मानिकर्हिचित् ३९ कालत्रयोपपन्नानिजन्मकर्मा णिमेनृप अनुक्रमंतोनैवांतंगच्छंतिपरमर्षयः ४० तथाप्यद्यतनान्यंगशृणुष्वगदतोमम विज्ञापितोविरिंच्येनपुराऽहंधर्मगुप्तये भूमेर्भारायमाणा नामसुराणांक्षयायच ४१

पुरुषर्षभंश्रीविष्णुम् गुहाध्वांतमंतस्तमः ३१ ३२ वयंत्विति वंशाभिप्रायेणबहुवचनम् तेषहंमुचुकुंदइतिप्रोक्तइतियुवनाश्वोमांधातुः पि नाअतोमांधातायौवनाश्वः ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ क्वचित्कदाचित्कश्चित् यद्यपिरजांस्यपिविममेगणितवान् तथापिजन्मानिकर्माणिनविमिमीते ३९ ४० ४१

४२ नेतिग्मचक्षुषानिमित्तेनमयैवदग्धः ४३ ४४ अपूर्णोऽहमितिशोचितुम् यद्वा अन्यैर्दत्तेषुवरेषुक्षीयमाणेषुयथाशोचति नैवंमांप्रपन्नःमद्दत्तवराणामक्षय्यत्वादितिभावः ४५ अष्टाविंशतितमेयुगेभगवानवतरिष्यतीति वृद्धगर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यर्थः ४६ त्वद्भक्तिरेवकेवलंदुर्लभा कामास्तुतुच्छानवरणयोग्याइत्याशयेनाभक्तानांसंसारमष्टभिः प्रपंचयन्स्तौति विमोहितइति हेईशयोषित्पुरुषश्चेतिद्विविधोऽप्ययंजनः त्वदीययामाययाविमोहितोऽतोनर्थदृक् अनर्थेसंसारेदृक्दृष्टिर्यस्यासौ यद्वा अर्थंपरमार्थस्वरूपंत्वांन पश्यतीतितथा अतस्त्वांनभजतिकिंतुपरस्परंवंचितःसन् सुखेच्छयादुःखानामेवप्रभावोयेषुतेषुगृहेष्वेवसज्जतइति ४७ किंच कामसुखंतुसूकरादिष्वपिसंभवति भगवद्भजनंतुनमानुषजन्मव्यतिरेकेणेतिमानुषत्वंप्राप्यत्वामभजन्नतिमूढइत्याहलब्ध्वेति अत्रकर्मभूमौदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपिदुःप्रापं अव्यंगमविकलांगम् किंच असतिविषय-सुखेमतिर्यस्यसः गृहमेवांधकूपस्तस्मिन्निपतितः यथापशुस्तृणलुब्धोअंधकूपेपततीति ४८ नकेवलमस्यजनस्येयंगतिःकिंतुममापितथैवेत्याह ममैषइति मर्त्येशरीरे आत्म

अवतीर्णोयदुकुलेगृहआनकदुंदुभेः वदंतिवासुदेवेतिवसुदेवसुतंहिमाम् ४२ कालनेमिर्हतःकंसःप्रलंबाद्याश्चसद्द्विषः अयंचयवनोदग्धोराजंस्तेतिग्मचक्षुषा ४३ सोऽहंतवानुग्रहार्थंगुहामेतामुपागतः प्रार्थितःप्रचुरंपूर्वंत्वयाहंभक्तवत्सलः ४४ वरान्वृणीष्वराजर्षेसर्वान्कामान्ददामिते मांप्रपन्नोजनःकश्चिन्नभूयोऽर्हतिशोचितुम् ४५ श्रीशुकउवाच इत्युक्तस्तंप्रणम्याहमुचुकुंदोमुदान्वितः ज्ञात्वानारायणंदेवंगर्गवाक्यमनुस्मरन् ४६ मुचुकुंदउवाच विमोहितोऽयंजनईशमाययात्वदीययात्वांनभजत्यनर्थदृक् सुखायदुःखप्रभवेषुसज्जतेगृहेषुयोषित्पुरुषश्चवंचितः ४७ लब्ध्वाजनोदुर्लभमत्रमानुषंकथंचिदव्यंगमयत्नतोऽनघ पादारविंदंनभजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपेपतितोयथापशुः ४८ ममैषकालोऽजितनिष्फलोगतोराज्यश्रियोन्नद्धमदस्यभूपतेः मर्त्यात्मबुद्धेःसुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्यदुरंतचिंतया ४९ कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसंनिभेनिरूढमानोनरदेवइत्यहम् वृतोरथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गांपर्यटंस्त्वाऽगणयन्सुदुर्मदः ५० प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसम् त्वमप्रमत्तःसहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः ५१ पुरारथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतंगजैर्वानरदेवसंज्ञितः सएवकालेनदुरत्ययेनतेकलेवरोविट्कृमिभस्मसंज्ञितः ५२ निर्जित्यदिक्चक्रमभूतविग्रहोवरासनस्थःसमराजवंदितः गृहेषुमैथुन्यसुखेषुयोषितांक्रीडामृगःपूरुषईश नीयते ५३

बुद्धिर्यस्यतस्यममअतएवसुतादिषुआसज्जमानस्य ४९ उन्नद्धमदत्वंप्रपंचयतिकलेवरइति घटकुड्यादिसदृशेदृश्येअनात्मनियतएवंसुदुर्मदोऽभवमतो ममैषकालोनिष्फलोगतइति ५० त्वामगणयंस्त्वमाक्रमसीत्याह प्रमत्तमिति प्रमत्तमनवहितंत्वामंतकमाविगणय्यदेहादिष्वासक्तमितियावत् कुतःप्रमत्तं इतिकृत्यचिंतयाएवमेवकरणीयमितिमनोरथपरंपरया मनोरथेभ्योऽपिविषयेषुलालसमुत्सुकं प्राप्तेऽपिपुनःप्रवृद्धोलोभस्तृष्णायस्यतं अंतकस्त्वमभिपद्यसेअभिभवसीत्यर्थः क्षुधासृक्किणीले-लिहानोऽहिराखुंमूषकमिवेति ५१ किंच कालात्मनात्वयाऽभिपन्नोदेहएवंभवतीत्याह पुरेति श्वसृगालादिभिर्भक्षितोविट्संज्ञितः तैरभक्षितःकृमिसंज्ञितः दग्धोभस्मसंज्ञितोभवतीतिबुध्या विचार्येवंभूतेशरीरेममतांकुर्वन्तोजनाहरिंनाराधयंतितेआत्मनिशत्रुभूताःज्ञेयाःसततंयतःयोनेःसहस्राणिबहूनिगत्वादुःखेनलब्ध्वापिचमानुषत्वंसुखावहंयेनभजंतिविष्णुंते वैमनुष्यात्मनि शत्रुभूताइति ५२ किंच अंतकप्राप्तेःप्रागपिदिग्विजयिनोराज्ञोऽपिपारतंत्र्यदुःखंतदवस्थमेवेत्याहनिर्जित्येति अभूतविग्रहःअविद्यमानसंग्रामःपूर्वंयेसमानाराजानस्तैराजभिर्वंदितोऽपि मिथुनीभावःसुखमेवपरंयेषुतेषुयोषितांगृहेषुक्रीडामृगइवइतस्ततोनीयते ५३

किंच अतितृष्णाकुलस्य नभोगक्षयः कश्चिदस्तीत्याह करोतीति तपसि अधःशयन ब्रह्मचर्यादौ स्नानिष्ठितः पुनश्चस्वराडिंद्रः स्यामिति यद्वा जन्मांतरेष्वेवमेव चक्रवर्तीस्यामिति ५४ तदेवम्
उक्तैः श्लोकैरीशबहिर्मुखानां संसारप्रपंच भक्त्या तन्निवृत्तिक्रममाह भवापवर्गइति भोअच्युत भ्रमतः संसरतोजनस्य यदात्वदनुग्रहेण भवस्यबंधस्य अपवर्गः अंतोभवेत् प्राप्तका
लः स्यात्तदा सतांसंगमोभवेत् यदाचसत्संगमोभवेत् तदासर्वसंगनिवृत्त्या कार्यकारणनियंतरित्वयि भक्तिर्भवति ततोमुच्यत इत्यर्थः ५५ ममतुसत्संगमात्पूर्वमेवयोराज्यादिसंगविच्छे
दोजातः सोऽयंत्वयामहाननुग्रहः कृतइत्याह मन्यइति तेत्वयासाधुभिर्विवेकिभिस्तपसे वनंप्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयंत्यक्तुमलभमानैः प्रार्थ्यतइति ५६ तदेवंविषयसेवामार्गेभगवत्से
वामार्गेनविविच्यवरान्वृणीष्वेतियदुक्तंतत्रोत्तरमाह नकामयइति अकिंचनानिवृत्ताभिमानाः आर्योविवेकी ५७ रजस्तमःसत्वगुणैरनुबध्यंतइतितथाताः ऐश्वर्यादिशत्रुमरणादिध
र्मादिरूपः विसृज्यपरंपुरुषमीश्वरंज्ञप्तिमात्रंज्ञानघनं कुतः निरंजनं तत्कुतः निर्गुणं तदपिकुतः अद्वयं अतएवअक्षरंत्वांशरणंव्रजामीति ५८ भुंक्ष्वतावत्भोगान्कैवल्यंतुकरस्थमेवे-

करोति कर्माणितपस्सुनिष्ठितोनिवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् पुनश्चभूयेयमहंस्वराडितिप्रवृद्धतर्षोनसुखायकल्पते ५४ भवापवर्गोभ्रमतोयदा
भवेज्जनस्यतर्ह्यच्युतसत्समागमः सत्संगमोयर्हितदैवसद्गतौपरावरेशेत्वयिजायतेमतिः ५५ मन्येममानुग्रहईशतेकृतोराज्यानुबंधापगमोयदृच्छ-
या यः प्रार्थ्यतेसाधुभिरेकचर्ययावनंविविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ५६ नकामयेन्यंतवपादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरंविभो आराध्यकस्त्वांह्यपवर्गदंह
रेवृणीतआर्योवरमात्मबंधनम् ५७ तस्माद्विसृज्याशिषईशसर्वतोरजस्तमःसत्वगुणानुबंधनाः निरंजनंनिर्गुणमद्वयंपरंत्वांज्ञप्तिमात्रंपुरुषंव्रजाम्य
हम् ५८ चिरमिहवृजिनार्तस्तप्यमानोनुतापैरवितृषषडमित्रोऽलब्धशांतिः कथंचित् शरणदसमुपेतस्त्वत्पदाब्जंपरात्मन्नभयमृतमशोकंपाहिमा
पन्नमीश ५९ श्रीभगवानुवाच सार्वभौममहाराजमतिस्तेविमलोर्जिता वरैःप्रलोभितस्यापिनकामैर्विहतायतः ६० प्रलोभितोवरैर्य
त्त्वमप्रमादायविद्धितत् नधीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यतेक्वचित् ६१ युंजानानामभक्तानांप्राणायामादिभिर्मनः अक्षीणवासनंराजन्दृश्यते
पुनरुत्थितम् ६२ विचरस्वमहींकामंमय्यावेशितमानसः अस्त्वेवंनित्यदातुभ्यंभक्तिर्मय्यनपायिनी ६३ क्षात्रधर्मस्थितोजंतून्न्यवधीर्मृगयादिभिः
समाहितस्तत्तपसाजह्यघंमदुपाश्रितः ६४ जन्मन्यनंतरेराजन्सर्वभूतसुहृत्तमः भूत्वाद्विजवरस्त्वंवैमामुपैष्यसिकेवलम् ६५ इतिश्री-
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेमुचुकुंदस्तुतिर्नामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ५१ श्रीशुकउवाच इत्थंसोऽनुगृहीतोऽगकृष्णेनेक्ष्वाकुनंद
नः तंपरिक्रम्यसंनम्यनिश्चक्रामगुहामुखात् १ संवीक्ष्यक्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् मत्वाकलियुगंप्राप्तंजगामदिशमुत्तराम् २

निपुनर्वरैः प्रलोभयंतंश्रीकृष्णंपादोपग्रहणेनप्रार्थयते चिरमिति वृजिनैःकर्मफलैः आर्तःपुनस्तद्वासनाभिस्तप्यमानस्तथापिअवितृषषडमित्रः तृडेवतृषातृष्णा नविगततृ-
षाःषडमित्राःशत्रवःइंद्रियलक्षणायस्यसः अतएवालब्धशांतिः कथंचिद्दैववशेनलब्धशांतिरितिवा शरणंस्वज्ञानंतद्ददातीतितथाहेशरणद समुपेतःप्राप्तोऽहम् अशोकत्वेहे
तुः अभयंतत्रापिहेतुः ऋतंसत्यं आपन्नमापदाव्याप्तंपाहीति ५९ ६० अप्रमादायप्रमादायनभवति एवंकुतइत्यतआह नधीरिति एकांतभक्तानांधीराशीर्भिःप्राप्ताभिरपिनाभिद्यते न
सज्जतइत्यर्थः ६१ व्यतिरेकमाह युंजानानामिति उत्थितंविषयाभिमुखम् ६२ तुभ्यंतव ६३ युक्त्याभासेनभीषयंस्तपसिलोकसंग्रहंप्रवर्तयति क्षात्रधर्मेति ६४ ६५ इति
दशमेटीकायामेकपंचाशत्तमोऽध्यायः ५१ द्विपंचाशत्तमेधावन्भयादिवगतःपुरीम् अन्वमोदतसंदेशंरुक्मिण्याद्विजवर्णितम् ११ क्षुल्लकान् अल्पप्रमाणान् २

तपसिश्रद्धायुतः ३ तत्रचबदर्याश्रमम् ४ निर्येनयन्मार्गेचलतिस्म ५ ६ रभसंवेगोद्रेकम् ७ भीरुभीतवत् भीरोरपिभीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः चेलतुः पलायेतांबहुयो
जनंदेशम् ८ अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्तांतन्नवेत्तीतितथा ९ तुंगमेकादशयोजनोन्नतम् प्रकर्षेणवर्षत्यस्मिन्नितिप्रवर्षणइत्याख्यायस्यतम् तदाह भगवानिति भगवानिं
द्रः १० तत्रापिचिन्वन्नापितयोःपदंनिलयस्थानमनधिगम्य ११ ततोगिरेःदशैकंचयोजनानि तावदुत्तुंगात् मागधसंरोधदेशमतिक्रम्यपरतोऽधोनिपेततुः १२ १३ १४ श्रीकृष्णस्य

तपःश्रद्धायुतोधीरोनिःसंगोमुक्तसंशयः समाधायमनःकृष्णेप्राविशद्गंधमादनम् ३ बदर्याश्रममासाद्यनरनारायणालयम् सर्वद्वंद्वसहःशांतस्तप
साराधयद्धरिम् ४ भगवान्पुनराव्रज्यपुरींयवनवेष्टिताम् हत्वाम्लेच्छबलंनिन्येतदीयंद्वारकांधनम् ५ नीयमानेधनेगोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः
आजगामजरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः ६ विलोक्यवेगरभसंरिपुसैन्यस्यमाधवौ मनुष्यचेष्टामापन्नौराजन्दुद्रुवतुर्द्रुतम् ७ विहायवित्तंप्रचुर
मभीतौभीरुभीतवत् पद्भ्यांपद्मपलाशाभ्यांचेलतुर्बहुयोजनम् ८ पलायमानौतौदृष्ट्वामागधःप्रहसन्बली अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित्
९ प्रद्रुत्यदूरंसंश्रांतौतुंगमारुहतांगिरिम् प्रवर्षणाख्यंभगवान्नित्यदायत्रवर्षति १० गिरौनिलीनावाज्ञायनाधिगम्यपदंनृप ददाहगिरिमेधोभिः
समंतादग्निमुत्सृजन् ११ ततउत्पत्यतरसादह्यमानतटादुभौ दशैकयोजनोत्तुंगान्निपेततुरधोभुवि १२ अलक्ष्यमाणौरिपुणासानुगेनयदू
त्तमौ स्वपुरंपुनरायातौसमुद्रपरिखांनृप १३ सोऽपिदग्धावितिमृषामन्वानोबलकेशवौ बलमाकृष्यसुमहन्मगधान्मागधोययौ १४ आनर्ताधिप
तिःश्रीमान्रैवतोरैवतींसुताम् ब्रह्मणाचोदितःप्रादाद्बलायेतिपुरोदितम् १५ भगवानपिगोविंदउपयेमेकुरूद्वह वैदर्भींभीष्मकसुतांश्रियोमा
त्रांस्वयंवरे १६ प्रमथ्यतरसाराज्ञःशाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् पश्यतांसर्वलोकानांतार्क्ष्यपुत्रःसुधामिव १७ राजोवाच भगवान्भीष्मक
सुतांरुक्मिणींरुचिराननाम् राक्षसेनविधानेनउपयेमइतिश्रुतम् १८ भगवन्श्रोतुमिच्छामःकृष्णस्यामिततेजसः यथामागधशाल्वादीन्जि
त्वाकन्यामुपाहरत् १९ ब्रह्मन्कृष्णकथाःपुण्यामाध्वीर्लोकमलापहाः कोऽनुतृप्येतशृण्वानःश्रुतज्ञोनित्यनूतनाः २० श्रीशुकउवाच राजासी
द्भीष्मकोनामविदर्भाधिपतिर्महान् तस्यपंचाभवन्पुत्राःकन्यैकाचवरानना २१ रुक्म्यग्रजोरुक्मरथोरुक्मबाहुरनंतरः रुक्मकेशोरुक्ममालीरुक्मि
ण्येषांस्वसासती २२ सोपश्रुत्यमुकुंदस्यरूपवीर्यगुणश्रियः गृहागतैर्गीयमानास्तंमेनेसदृशंपतिम् २३ तांबुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम्
कृष्णश्चसदृशींभार्यांसमुद्वोढुंमनोदधे २४ बंधूनामिच्छतांदातुंकृष्णायभगिनींनृप ततोनिवार्यकृष्णद्विड्रुक्मीचैद्यममन्यत २५ तदवेत्यासिता
पांगीवैदर्भीदुर्मनाभृशं विचिंत्याप्तंद्विजंकंचित्कृष्णायप्राहिणोद्द्रुतम् २६

विवाहान्निरूपयितुंबलदेवविवाहंनवमस्कंधोक्तमनुस्मारयति आनर्तेति १५ मात्रांकलाम् १६
गरुडोयथादेवान् प्रमथ्यसुधामहरत् तथेति १७ राक्षसोयुद्धहरणादितिस्मृतेः राज्ञः प्रमथ्येतिचत्वदुक्त्या राक्षसेनविधानेनोपयेमेपरिणीतवानितिश्रुतम् पूर्वमेववासामान्यतएव
श्रुतं १८ विशेषंतुश्रोतुमिच्छामः १९ श्रवणौत्सुक्यमाविष्करोति ब्रह्मन्निति पुण्याः महाफलाः माध्वीःश्रुतिसुखाः लोकस्यमलापहाश्च शृण्वानःशृण्वन्नित्यर्थः श्रुतज्ञःश्रुतसारवित् नि
त्यनूतनाः प्रतिक्षणमाश्चर्यवत्प्रतीयमानाः २० २१ २२ २३ २४ चैद्यममन्यत तस्यावरमित्यर्थः २५ अवेत्यज्ञात्वा असितापांगीसुनीलकटाक्षा कृष्णायकृष्णमानेतुंप्रेषयामास २६

प्रतीहारैर्द्वारपालैः २७ आत्मानं श्रीकृष्णं २८ अभिमृशन् शनैः संमर्दयन् २९ ३० स धर्मोऽस्य ब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धा भवति यद्वा स ब्राह्मणोऽस्य विश्वस्याखिलकामधुक् इति ३१ लोकानाप्नोति लोकाल्लोकांतरं पर्यटति नैकत्र निर्वृतस्तिष्ठतीत्यर्थः नाप्नोतीति पाठे सुरेश्वरोऽपि भूत्वा लोकान्न प्राप्नोति मोत्कृतम लोकान् प्राप्तोऽप्यप्राप्त इव क्लिश्यतीत्यर्थः शेते सुखमास्ते इत्यर्थः तदेवाह सर्वेष्वंगेषु वाक्पाण्यादिषु विज्वरस्तापरहितः ३२ स्वलाभः स्वत एव प्राप्तो लाभः आत्मलाभो वा तेन संतुष्टान् पूर्णान् साधून् स्वधर्मनिष्ठान् ३३ यस्य राज्ञो विषये देशे ३४ यतः स्थानात् यदिच्छया यत्कार्येच्छया दुर्गं समुद्रम् ३५ संपृष्टः संप्रश्नः प्रष्टव्योऽर्थो यस्य सः परमेष्ठिना परमेश्वरेण बंधूनामनभिप्रेतं रुक्मिण्याश्चेष्टितमित्यादि सर्वं ३६ रुक्मिण्यास्स्वयमेकांते लिखितां दत्तपत्रिकाम् मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेम चिह्नामदर्शयत् ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया वाचयति श्रुत्वेति अयमर्थः हे अच्युत हे भुवनसुंदरेति औत्सुक्यं द्योतयति क्व ते महिमा क्व चाहं रूपकुलशीलादिष्वयुक्तापि तथाऽपि अपगतात्रपा यस्मात् तन्मे चित्तम् त्वयि आविशति आसज्जते तत्कुतस्तत्राह शृण्वतां कर्णविवरैरंतः प्रविश्य अंग-

द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं कांचनासने २७ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः २८ तं भुक्तवंतं विश्रांतमुपगम्य सतां गतिः पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत २९ कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ३० संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ३१ असंतुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः अकिंचनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वांगविज्वरः ३२ विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् निरहंकारिणः शांतान्नमस्ये शिरसाऽसकृत् ३३ कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि प्रजाः सुखं वसंति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ३४ यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किं कार्यं करवाम ते ३५ एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ३६ रुक्मिण्युवाच श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ३७ का त्वा मुकुंद महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ३८ तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ३९ पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ४०

तापं अंगेति पृथक्संबोधनं वा हरतस्तव गुणान् श्रुत्वा तथा दृशिमतां चक्षुष्मतां दृशामखिलार्थलाभात्मकं रूपं च श्रुत्वेति ३७ अहो कुलकन्यानामिदमतिधार्ष्ट्यमिति मा शंकीत्याह कात्वेति हे मुकुंद नृसिंह नरश्रेष्ठ का नाम कन्या कुलवती तथा महती सुगुणोदारा तथा धीरा धृतिमती त्वां पतिं न वृणीत मय्येव केयं दोषशंकेति भावः कथंभूतं गुणशीलादिभिरात्मनेव तुल्यं निरुपममित्यर्थः द्रविणं द्रव्यसंपत् धाम प्रभावः तथा नरलोकस्य मनसामभिरामोऽभिरमणं यस्मात्तम् किंच काले विवाहावसरे ३८ हे विभो तस्मान्मे मया भवान् खलु पतिर्वृतः आत्मा च भवतोऽर्पितः अतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि विपक्षे बाधकं द्योतयन्नाह मा वीरभागमिति वीरस्य तव भागमाराच्छीघ्रमेत्यागत्य चैद्यो माभिमर्शतु मा स्पृशतु मृगपतेर्बलिं गोमायुवत् गोमायुः शृगाल इवेति ३९ अनेकजन्मकृतैः सुकृतैरिदमेव भूयादिति प्रार्थयते पूर्तेति पूर्तं कूपादि इष्टमग्निहोत्रादि दत्तं हिरण्यादि नियमस्तीर्थाटनादिः व्रतं कृच्छ्रादि ४० श्रीकृष्णायनमः

चैद्यायबंधुभिरर्पितायांत्वयिकिमधुनाकरणीयमित्यपेक्षायामाह श्वोभाविनिइतिहे अजितश्वोभाविनिउद्वहनेविवाहे प्रथमंगुप्तः अलक्षितएवागत्यपश्चात्पृतनापतिभिः परि
वृतःसन् चैद्यादिबलंनिर्मथ्यप्रसह्यबलात् वीर्यप्रभावदर्शनमेवशुल्कंवैवाहिकंदेयंयस्यास्तांमाम् अनेनराक्षसविधिनोद्वहेतिउपदेशरहस्यं ४१ ननुभवतुशिशुपालादिबलप्रमथ
नं अंतःपुरमध्यगतायास्तवहरणेत्वद्बंधुवधोऽपिप्रसज्जेतेत्यतआह अंतःपुरेति पुराद्बहिर्वर्तमानांगिरिजामंबिकाम् अंबिकागृहादेवममहरणंकरामितिभावः ४२ ननुकिमनेन
नानर्थकारिणानिर्बंधेनचैद्योपितावत् प्रख्यातगुणकर्मायोग्यएववरइति तत्राह यस्येति हे अंबुजाक्षयस्यभवतोंऽघ्रिपंकजरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमसोऽपहत्यैउमापतिरिवमहांतो
वांछंति तस्यभवतः प्रसादंयर्ह्यहंनलभेयनप्राप्नुयांतर्हिव्रतैरुपवासादिभिः कृशान् असून्प्राणान् जह्यांत्यजेयम् ततःकिमित्यतआह शतजन्मभिरिति एवमेववारंवारंजह्यांयावच्छ
तजन्मभिरपितवप्रसादःस्यादिति ४३ अत्रयत्कर्तुंकरणीयंतद्विमृश्यक्रियतांतच्चानंतरमेवक्रियतामिति ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ५२

श्वोभाविनित्वमजितोद्वहनेविदर्भान्गुप्तःसमेत्यपृतनापतिभिःपरीतः। निर्मथ्यचैद्यमगधेंद्रबलंप्रसह्यमांराक्षसेनविधिनोद्वहवीर्यशुल्काम् ४१
अंतःपुरांतरचरीमनिहत्यबंधूंस्त्वामुद्वहेकथमितिप्रवदाम्युपायम्। पूर्वेद्युरस्तिमहतीकुलदेवयात्रायस्यांबहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ४२ यस्यां
घ्रिपंकजरजःस्नपनंमहांतोवांछंत्युमापतिरिवात्मतमोऽपहत्यै। यर्ह्यंबुजाक्षनलभेयभवत्प्रसादंजह्यामसून्व्रतकृशान्शतजन्मभिःस्यात् ४३ श्री
ब्राह्मणउवाच। इत्येतेगुह्यसंदेशायदुदेवमयाहृताः। विमृश्यकर्तुंयच्चात्रक्रियतांतदनंतरम् ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेरुक्मि
ण्युद्वाहेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ५२ श्रीशुकउवाच। वैदर्भ्याःसतुसंदेशंनिशम्ययदुनंदनः। प्रगृह्यपाणिनापाणिंप्रहसन्निदमब्रवीत् १ श्री
भगवानुवाच। तथाहमपितच्चित्तोनिद्रांचनलभेनिशि। वेदाहंरुक्मिणाद्वेषान्ममोद्वाहोनिवारितः २ तामानयिष्यउन्मथ्यराजन्यापसदान्मृधे
मत्परामनवद्यांगीमेधसोऽग्निशिखामिव ३ श्रीशुकउवाच। उद्वाहर्क्षंचविज्ञायरुक्मिण्यामधुसूदनः। रथःसंयुज्यतामाशुदारुकेत्याहसा
रथिम् ४ सचाश्वैःशैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः। युक्तंरथमुपानीयतस्थौप्रांजलिरग्रतः ५ आरुह्यस्यंदनंशौरिर्द्विजमारोप्यतूर्णगैः। आनर्तादेकरा
त्रेणाविदर्भानगमद्धयैः ६ राजासकुंडिनपतिःपुत्रस्नेहवशंगतः। शिशुपालायस्वांकन्यांदास्यन्कर्माण्यकारयत् ७ पुरंसंमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतु
ष्पथम्। चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैःसमलंकृतम् ८ स्रग्गंधमाल्याभरणैर्विरजोऽम्बरभूषितैः। जुष्टंस्त्रीपुरुषैःश्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ९ पितॄन्दे
वान्समभ्यर्च्यविप्रांश्चविधिवन्नृप। भोजयित्वायथान्यायंवाचयामासमंगलम् १०

त्रिपंचाशत्तमेगत्वाविदर्भानद्भुतोहितः। रुक्मिणीमहरत्कृष्णोमिषतांद्विषतांबला
त् १ १ निद्रायाअलाभेकारणांतरंवेदेति तयाअकथितमप्यहंजानामीति २ आनयिष्येआनेष्यामिराजन्यापसदान्राजसुहीनान् उन्मथ्यानयनेदृष्टांतःएधसइति ३ उद्वाहर्क्षमिति
परश्वोरात्रौविवाहनक्षत्रमितिविज्ञाय तस्यांरात्र्यांप्रस्थायप्रातर्विदर्भदेशान्अगमत्श्वोभाविनित्वमजितोद्वहनेविदर्भान्गुप्तःसमेत्येतिरुक्मिणीसंदेशात् ४ शैब्यइत्यादीनिचत्वारिअ
श्वनामानि ५ ६ पुत्रस्यरुक्मिणःस्नेहेनतद्वशमनुगच्छतीतितया अनेनशिशुपालेऽनभिरुचिंद्योतयति कर्माणिपुरालंकारपितृदेवार्चनादीनि ७ तान्येवाहपुरमित्यादिचतुर्भिःसंसृष्टाःसं
सिक्ताश्चमार्गादयोयस्मिंस्तत् चित्राध्वजेषुपताकास्ताभिःसमलंकृतमकारयत् ८ स्रग्गंधमाल्याभरणैरित्यत्रमत्वर्थोद्रष्टव्यः यद्वा स्रग्गंधमाल्यानिआबिभ्रतीतितथातैः तथाविरजोऽम्ब
रैः भूषितैश्चस्त्रीपुरुषैर्जुष्टंतथाश्रीमद्भिर्गृहैश्चजुष्टंतथाश्रीमद्भिर्गृहैश्चजुष्टं ९ यथान्यायमन्यांश्चकन्याप्रतिमंगलंवाचयामास
१०

कृतंकौतुकेनविवाहसूत्रेणमंगलंयस्यास्ताम् अहतंनवीनं भूषणोत्तमैर्भूषिताम् ११ वध्वास्तस्याः कन्यायाः अथर्ववित् अथर्वणमंत्रवित् १२ १३ अभ्युदयेउचितम् १४ ततस्तुरंगसै-
न्यैः परीतः परिवृतः कुंडिनंभीष्मकस्यपुरंययौ मदंच्यवंतेइतिमदच्युतस्तैः स्यंदनैः रथैः हेमरचितामालाविद्यतेयेषुतैः १५ कल्पितंनिर्मितंयदन्यानिवेशनंतस्मिन् १६ १७ यदिश्रीकृष्णो
हरेदितिशंकिताः कन्यांसाधयितुमित्यर्थः १८ १९ २० २१ सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येनरुक्मिण्यचिंतयदित्याह भीष्मकन्येति प्रत्यापत्तिंप्रत्यागमनं २२ त्रियामारात्रिस्तावन्मात्रेणांतरि-
तः अल्पराधसः मंदभाग्यायाः २३ जुगुप्सितंधार्ष्ट्यादि अप्रीतिशंकायां नायाति हि कृतोद्यमइति अयमर्थः आदौकृतोद्यमत्वात्तंनप्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरेचकिंचिन्मयिजुगुप्सितंम
त्वाप्रत्याचष्टे अतःसोऽपिद्विजोनूनंनायातीति २४ यद्वातत्तोनिर्गतोपिश्रीकृष्णोमद्दैववैमुख्यात् क्वचित्प्रतिबद्धोभवेदित्याह दुर्भगायाइति २५ कालज्ञानाधुनापिगोविंदागमनका

स्नातांतांसुदतींकन्यांकृतकौतुकमंगलाम् अहतांशुकयुग्मेनभूषितांभूषणोत्तमैः ११ चक्रुःसामर्ग्यजुर्मंत्रैर्वध्वारक्षांद्विजोत्तमाः पुरोहितोऽथर्वविद्वै
जुहावग्रहशांतये १२ हिरण्यरूप्यवासांसितिलांश्चगुडमिश्रितान् प्रादाद्धेनूश्चविप्रेभ्योराजाविधिविदांवरः १३ एवंचेदिपतीराजादमघोषःसुताय
वै कारयामासमंत्रज्ञैःसर्वमभ्युदयोचितम् १४ मदच्युद्भिर्गजानीकैःस्यंदनैर्हेममालिभिः पत्यश्वसंकुलैःसैन्यैःपरीतःकुंडिनंययौ १५ तंवैविदर्भाधिपतिः
समभ्येत्याभिपूज्यच निवेशयामासमुदाकल्पितान्यनिवेशने १६ तत्रशाल्वोजरासंधोदंतवक्त्रोविदूरथः आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाःपौंड्रकाद्याःसहस्रशः
कृष्णरामद्विषोयत्ताःकन्यांचैद्यायसाधितुम् यद्यागत्यहरेत्कृष्णोरामाद्यैर्यदुभिर्वृतः १८ योत्स्यामःसंहतास्तेनइतिनिश्चितमानसाः आजग्मुर्भूभुजः
सर्वेसमग्रबलवाहनाः १९ श्रुत्वैतद्भगवान्रामोविपक्षीयनृपोद्यमम् कृष्णंचैकंगतंहर्तुंकन्यांकलहशंकितः २० बलेनमहतासार्द्धंभ्रातृस्नेहपरिप्लुतः
त्वरितःकुंडिनंप्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः २१ भीष्मकन्यावरारोहाकांक्षंत्यागमनंहरेः प्रत्यापत्तिमपश्यंतीद्विजस्याचिंतयत्तदा २२ अहोत्रियामांतरित
उद्वाहोमेऽल्पराधसः नागच्छत्यरविंदाक्षोनाहंवेद्म्यत्रकारणम् २३ सोऽपिनावर्ततेद्यापिमत्संदेशहरोद्विजः अपिमय्यनवद्यात्मादृष्ट्वाकिंचिज्जुगुप्सितं
मत्पाणिग्रहणेनूनंनायातिहिकृतोद्यमः २४ दुर्भगायानमेधातानानुकूलोमहेश्वरः देवीवाविमुखागौरीरुद्राणीगिरिजासती २५ एवंचिंतयतीबाला
गोविंदहृतमानसा न्यमीलयतिकालज्ञानेत्रेचाश्रुकलाकुले २६ एवंवध्वाःप्रतीक्षंत्यागोविंदागमनंनृप वामऊरुर्भुजोनेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः २७
अथकृष्णविनिर्दिष्टःसएवद्विजसत्तमः अंतःपुरचरींदेवींराजपुत्रींददर्शह २८ सातंप्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिंसती आलक्ष्यलक्षणाभिज्ञासम
पृच्छच्छुचिस्मिता २९ तस्याआवेदयत्प्राप्तंशशंसयदुनंदनम् उक्तंचसत्यवचनमात्मोपनयनंप्रति ३०

लइतिमन्वाना किंचिदाश्वस्ताचित्तासतीचिंताक्लांतेलोचनेनिमीलितवतीत्यर्थः २६ प्रियभाषिणः प्रियसूचकाः २७ पुरोपवनंप्राप्तेनश्रीकृष्णेनविनिर्दिष्टः प्राप्तंमांकथयेत्यादिष्टः
२८ नव्यग्रा आत्मनोदेहस्यगतिर्यस्यतम् लक्षणाभिज्ञाद्दूतस्यलक्षणंतत्तत्कार्यसूचकमभिजानातीतितथा २९ तस्यैप्राप्तंयदुनंदनंआवेदितवान् तच्चशशंस आत्मोपनयनंप्र
ति आत्मनःस्वयंश्रीकृष्णस्यानयनंप्रति तेनद्विजेनसत्यवचनंप्रोक्तमिति आत्मनःप्राणेश्वरस्येतिवा यद्वा आत्मनस्तस्याउपनयनंप्रतिश्रीकृष्णेनयदुक्तंसत्यवचनंतामानयिष्यइ
त्यादितच्चशशंसअवर्णयदित्यर्थः ३० श्रीगोपीजनवल्लभायनमः

नेत्र्यीकृष्णं अस्मिन्कार्येसर्वस्वार्पणमपि अपर्याप्तमितिनिदुचिनंप्रियमपश्यंतीनदाकेवलंननाम पश्चाद्बहुददावित्यर्थः यद्वामांश्रियंयेनमातितेनावत्सर्वसंपदामास्पदंभवंति किंपुनर्मायिप्रण
तायामितितनोधिकमन्यात्प्रियमपश्यंतीननामेति ३१ ३२ ३३ महामतिरित्यनेनश्रीकृष्णोवाढंकन्यासुद्वोढुमेवागतः स्यादिति वरोचितेनविधिना समपूजयदितिसूचितम् ३४ यथाय
थावत् समेतानांराज्ञांमध्येवीर्याद्यनतिक्रम्यतंतंसमार्हितवानित्यर्थः ३५ श्रीकृष्णोभाविकर्मसूचकंजनानुरागंदर्शयाति कृष्णमागतमितित्रिभिः ३६ अस्यैवरुक्मिण्येयवार्हत्येव असावे
वभैष्म्याएवसमुचितएवेतिषडवधारणानितत्रैकस्मिन् व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थं नापरेतिनचवाक्यभेददोषः अनूद्यविधेयभेदेनविभिन्नानामेववाक्यानांसहप्रयोगाद्गृहंसंमा-
र्जीत्यादिवदिति ३७ अयमेवानुग्रहइतिनिर्दिशंतिगृण्हात्विति ३८ प्रेम्णः कलालेशः तेनबद्धावदंतिस्मसंपूर्णप्रेमतेषांहृद्येवाऽवर्ततइत्यर्थः ३९ तस्याआगमनंविशिनष्टिद्वयेनपद्भ्या-

तमागतंसमाज्ञायवैदर्भीहृष्टमानसा नपश्यंतीब्राह्मणायप्रियमन्यन्ननामसा ३१ प्राप्तौश्रुत्वास्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ अभ्ययात्तूर्यघोषे
णरामकृष्णौसमर्हणैः ३२ मधुपर्कमुपानीयवासांसिविरजांसिच उपायनान्यभीष्टानिविधिवत्समपूजयत् ३३ तयोर्निवेशनंश्रीमदुपकल्प्य
महामतिः ससैन्ययोःसानुगयोरातिथ्यंविदधेयथा ३४ एवंराज्ञांसमेतानांयथावीर्यंयथावयः यथाबलंयथावित्तंसर्वैःकामैःसमर्हयत् ३५ कृष्णमा
गतमाकर्ण्यविदर्भपुरवासिनः आगत्यनेत्रांजलिभिः पपुस्तन्मुखपंकजम् ३६ अस्यैवभार्याभवितुंरुक्मिण्यर्हतिनापरा असावप्यनवद्यात्माभैष्म्याः
समुचितःपतिः ३७ किंचित्सुचरितंयन्नस्तेनतुष्टस्त्रिलोककृत् अनुगृण्हातुगृण्हातुवैदर्भ्याःपाणिमच्युतः ३८ एवंप्रेमकलाबद्धावदंतिस्मपुरौकसः क
न्याचांतःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्तांबिकालयम् ३९ पद्भ्यांविनिर्ययौद्रष्टुंभवान्याःपादपल्लवम् साचानुध्यायतीसम्यङ्मुकुंदचरणांबुजम् ४० यतवाङ्मातृभिः
सार्द्धंसखीभिःपरिवारिता गुप्ताराजभटैःशूरैःसन्नद्धैरुद्यतायुधैः मृदंगशंखपणवास्तूर्यभेर्यश्चजघ्निरे ४१ नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याःसहस्रशः
स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यःस्वलंकृताः ४२ गायंतश्चस्तुवंतश्चगायकावाद्यवादकाः परिवार्यवधूंजग्मुःसूतमागधवंदिनः ४३ आसाद्यदेवीसद
नंधौतपादकरांबुजा उपस्पृश्यशुचिःशांताप्रविवेशांबिकांऽतिकम् ४४ तांवैप्रवयसोबालांविधिज्ञाविप्रयोषितः भवानींवंदयांचक्रुर्भवपत्नींभ
वान्विताम् ४५ नमस्येत्वांबिकेऽभीक्ष्णंस्वसंतानयुतांशिवाम् भूयात्पतिर्मेभगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ४६ अद्भिर्गंधाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्मा
ल्यभूषणैः नानोपहारबलिभिःप्रदीपावलिभिःपृथक् ४७ विप्रस्त्रियःपतिमतीस्तथातैःसमपूजयन् लवणापूपतांबूलकंठसूत्रफलेक्षुभिः ४८
तस्यैस्त्रियस्ताःप्रददुःशेषांयुयुजुराशिषः ताभ्योदेव्यैनमश्चक्रेशेषांचजगृहेवधूः ४९ मुनिव्रतमथत्यक्त्वानिश्चक्रामांबिकागृहात् प्रगृह्यपाणि
नाभृत्यांरत्नमुद्रोपशोभिना ५० तांदेवमायामिवधीरमोहिनींसुमध्यमांकुंडलमंडिताननाम् श्यामांनितंबार्पितरत्नमेखलांव्यंजत्स्तनींकुंतल
शंकितेक्षणाम् ५१

मिति ४० अपिचमृदंगेत्यादि जघ्निरे आहताः वादिताइत्यर्थः ४१ वारमुख्याः गणिकोत्तमाः ४२ ४३ उपस्पृश्य आचम्य ४४ प्रवयसोवृद्धाः भवान्वितामिति भवस्योपसर्जनत्वं-
स्त्रीकर्मोचितमुक्तं ४५ नमस्यइतिरुक्मिण्यास्तद्देवदृष्टोऽयंमंत्रः स्वसंतानयुतांगणेशादिसहितां आत्मारामोसौकथंत्वत्पतिर्भवेदितिचेदतआह तदनुमोदतामिति भवतीश्रीकृष्णएववा
४६ वासः स्रग्गंधादिभिरंबिकांसमपूजयत् ४७ तथाविप्रस्त्रियोऽपितैर्द्रव्यैर्लवणादिभिश्चसमपूजयन्निति ४८ शेषांनिर्माल्यं ४९ मुनिव्रतंमौनादि भृत्यांसखीम् ५० तांविलोक्यवीरा
मुमुहुरितितृतीयेनान्वयः श्यामामजातरजस्कां कुंतलेभ्यः शंकितेइवचपलेईक्षणेयस्यास्ताम् ५१

द्विजाएवकुंदानांकुड्मलानिमुकुलानि बिंबफलवत् योधरस्तस्य द्युतिभिः शोणायमानानियस्यास्तां कलाशोभातद्यस्कंनूपुरंसिंजच्चतत्क लानूपुरंचतस्य धामदीप्तिः तेनशोभितुंशी लमस्यतेनपदाचलंतीं ५२ ५३ नकेवलंमुमुहुःपेतुश्चेत्याह यामिति यात्राभिषेणहरयेस्वलावण्यंसमर्पयंतींयांवीक्ष्यक्षितौपेतुः सातानूह्रियाऐक्षत तदेवाच्युतंचददर्शेत्यक्तरणा-न्वयः ५४ चलत्पद्मकोशतुल्योचरणौचालयंती ५५ सुपर्णलक्षणंगरुडध्वजंहरिःसिंहः ५६ असहमानानांतेषामाक्रोशमाह अहोधिगस्मान् यतोऽस्माकंयशोगोपैर्हृतमिति ५७ इतिदशमस्कंधेटीकायांत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ५३ चतुःपंचाशत्तमेतुजित्वाराज्ञोऽरिपक्षगान् रुक्मिणंचविरूप्याथभैष्म्याःपाणिंपुरेग्रहीत् १ इतीति अहोधिग-

शुचिस्मितांबिंबफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुंदकुड्मलाम् पदाचलंतींकलहंसगामिनींसिंजत्कलानूपुरधामशोभिना ५२ विलोक्यवीरामुमुहुःसमागतायशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ५३ यांवीक्ष्यतेनृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलोकहृतचेतसउज्झितास्त्राः पेतुःक्षितौगजरथाश्वगताविमूढायात्राच्छलेनहरयेऽर्पयतींस्वशोभाम् ५४ सैवंशनैश्चलयतींचलपद्मकोशौप्राप्तिंतदाभगवतःप्रसमीक्षमाणा उत्सार्यवामकरजैरलकानपांगैःप्राप्तान्ह्रियैक्षतनृपान्ददृशेऽच्युतंसा ५५ तांराजकन्यांरथमारुरुक्षतींजहारकृष्णोद्विषतांसमीक्षताम् रथंसमारोप्यसुपर्णलक्षणंराजन्यचक्रंपरिभूयमाधवः ततोययौरामपुरोगमैःशनैःसृगालमध्यादिवभागहृद्धरिः ५६ तंमानिनःस्वाभिभवंयशःक्षयंपरेजरासंधवशानसेहिरे अहोधिगस्मान्यशआत्तधन्विनांगोपैर्हृतंकेसरिणांमृगैरिव ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेरुक्मिणीहरणंनामत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ५३ श्रीशुकउवाच इतिसर्वेसुसंरब्धावाहानारुह्यदंशिताः स्वैःस्वैर्बलैःपरिक्रांताअन्वीयुर्धृतकार्मुकाः १ तानापततआलोक्ययादवानीकयूथपाः तस्थुस्तत्संमुखाराजन्विस्फूर्ज्यस्वधनूंषिते २ अश्वपृष्ठेगजस्कंधेरथोपस्थेचकोविदाः मुमुचुःशरवर्षाणिमेघाअद्रिष्वपोयथा ३ पत्युर्बलंशरासारैश्छन्नंवीक्ष्यसुमध्यमा सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रंभयविह्वललोचना ४ प्रहस्यभगवानाहमास्मभैर्वामलोचने विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैःशात्रवंबलम् ५ तेषांतद्विक्रमंवीरागदसंकर्षणादयः अमृष्यमाणानाराचैर्जघ्नुर्हयगजान्रथान् ६ पेतुःशिरांसिरथिनामश्विनांगजिनांभुवि सकुंडलकिरीटानिसोष्णीषाणिचकोटिशः ७ हस्ताःसासिगदेष्वासाःकरभाऊरवोंऽघ्रयः अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसिच ८ हन्यमानबलानीकावृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः राजानोविमुखाजग्मुर्जरासंधपुरःसराः ९ शिशुपालंसमभ्येत्यहृतदारमिवातुरम् नष्टत्विषंगतोत्साहंशुष्यद्वदनमब्रुवन् १० भोभोःपुरुषशार्दूलदौर्मनस्यमिदंत्यज नप्रियाप्रिययोराजन्निष्ठादेहिषुदृश्यते ११ यथादारुमयीयोषिन्नृत्यतेकुहकेच्छया एवमीश्वरतंत्रोयमीहतेसुखदुःखयोः १२ शौरेःसप्तदशाहंवैसंयुगानिपराजितः त्रयोविंशतिभिःसैन्यैर्जिग्येएकमहंपरम् १३ स्वानिस्वेवंवदंतःसुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः दंशिताःकृतसन्नाहाःपरिक्रांताः

परिवृताः अन्वीयुःअन्वधावन् १ विस्फूर्ज्यटंकारयित्वा २ परेषांशराणांबाहुल्येयादवानामचलत्वेदृष्टांतः मेघाइति ३ ऐक्षत् ऐक्षत ४ मास्मभैःमाभयंकुरुहेवामलोचनेवराक्षितावकैः त्वदीयैःकृत्वा ५ सचासौविक्रमश्चतम् ६ उष्णीषाणिशिरोऽवतंसवस्त्राणितत्सहितानिशिरांसि ७ करभाःप्रकोष्ठाःविस्तृतकराःउरुविशेषणंवा ८ ९ अप्राप्तदारमेवतम् हृतदारमिवातुरम् १० निष्ठास्थैर्यम् ११ कुहकोनर्तयितातस्येच्छया दुःखेऽपीहमानत्वेनपारवश्यंव्यक्तंदर्शितम् १२ अत्रचाहमेवदृष्टांतइत्याह जरासंधःशौरेरिति-कृष्णात्सकाशात् परंसंयुगंपरंकेवलमंतिमंवाजिग्येजितवानहम् १३ ५ ५ ५ ५ ५ ५

देवमदृष्टंतद्युक्तेन १४ फल्गुतंत्रैःस्वल्पसैन्यैः १५ प्रदक्षिणःअनुकूलःस्यात् १६ १७ १८ १९ २० २१ गोपालस्यवेदपालकस्येतिवास्तवोर्थः तथाकुदुर्मतेरशिति शोभनाऽनुग्रहवतीदृष्टेषपिमतिर्यस्यतस्येति २२ २३ यदूनांकुलपांसनकुलदूषण वस्तुतस्तुयदूनांकुलस्यपते हेअंसनस्वयंचरिपुहननचतुरअंससमायातइत्यस्माद्धातोःकर्तरिल्युट्प्रत्ययोनंद्यादिविहितः २४ ध्वांक्षःकाकःसयथाहविर्मुष्णातितद्वत् वस्तुतस्तुअध्वांक्षवदितिच्छेदःसहंसवदित्यर्थः हेमंदस्थिरेत्यर्थः २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२

तथाप्यहंनशोचामिनप्रहृष्यामिकर्हिचित् कालेनदैवयुक्तेनजानन्विद्रावितंजगत् १४ अधुनापिवयंसर्वेवीरयूथपयूथपाः पराजिताःफल्गुतंत्रैर्यदुभिःकृष्णपालितैः १५ रिपवोजिग्युरधुनाकालआत्मानुसारिणि तदावयंविजेष्यामोयदाकालःप्रदक्षिणः १६ एवंप्रबोधितोमित्रैश्चैद्योगात्सानुगःपुरम् हतशेषाःपुनस्तेऽपिययुःस्वंस्वंपुरंनृपाः १७ रुक्मीतुराक्षसोद्वाहंकृष्णद्विडसहन्स्वसुः पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्यावृतोबली १८ रुक्म्यमर्षीसुसंरब्धःशृण्वतांसर्वभूभुजाम् प्रतिजज्ञेमहाबाहुर्दंशितःसशरासनः १९ अहत्वासमरेकृष्णमप्रत्यूह्यचरुक्मिणीम् कुंडिनंनप्रवेक्ष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमिवः २० इत्युक्त्वारथमारुह्यसारथिंप्राहसत्वरः नोदयाश्वान्यतःकृष्णस्तस्यमेसंयुगंभवेत् २१ अद्याहंनिशितैर्बाणैर्गोपालस्यसुदुर्मतेः नेष्येवीर्यमदंयेनस्वसामेप्रसभंहृता २२ विकत्थमानःकुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् रथेनैकेनगोविंदंतिष्ठतिष्ठेत्यथाह्वयत् २३ धनुर्विकृष्यसुदृढंजघ्नेकृष्णंत्रिभिःशरैः आहचात्रक्षणंतिष्ठयदूनांकुलपांसन २४ कुत्रयासिस्वसारंमेमुषित्वाध्वांक्षवद्धविः हरिष्येऽद्यमदंमंदमायिनःकूटयोधिनः २५ यावन्नमेहतोबाणैःशयीथामुंचदारिकाम् स्मयन्कृष्णोधनुश्छित्वाषड्भिर्विव्याधरुक्मिणम् २६ अष्टभिश्चतुरोवाहान्द्वाभ्यांसूतंध्वजंत्रिभिः सचान्यद्धनुरादायकृष्णंविव्याधपंचभिः २७ तैस्ताडितःशरौघैस्तुचिच्छेदधनुरच्युतः पुनरन्यदुपादत्ततदप्यच्छिनदव्ययः २८ परिघंपट्टिशंशूलंचर्मासीशक्तितोमरौ यद्यदायुधमादत्ततत्सर्वंसोऽच्छिनद्धरिः २९ ततोरथादवप्लुत्यखड्गपाणिर्जिघांसया कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धःपतंगइवपावकम् ३० तस्यचापततःखड्गंतिलशश्चर्मचेषुभिः छित्वासिमाददेतिग्मंरुक्मिणंहंतुमुद्यतः ३१ दृष्ट्वाभ्रातृवधोद्योगंरुक्मिणीभयविह्वला पतित्वापादयोर्भर्तुरुवाचकरुणंसती ३२ योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेवजगत्पते हंतुंनार्हसिकल्याणभ्रातरंममहाभुज ३३ श्रीशुकउवाच तयापरित्राससविकंपितांगयाशुचावशुष्यन्मुखरुद्धकंठया कातर्यविस्रंसितहेममालयागृहीतपादःकरुणोन्यवर्तत ३४ चैलेनबद्ध्वातमसाधुकारिणंसश्मश्रुकेशंप्रवपन्व्यरूपयत् तावन्ममर्दुःपरसैन्यमद्भुतंयदुप्रवीरानलिनींयथागजाः ३५ कृष्णांतिकमुपव्रज्यददृशुस्तत्ररुक्मिणम् तथाभूतंहतप्रायंदृष्ट्वासंकर्षणोविभुः विमुच्यबद्धंकरुणोभगवान्कृष्णमब्रवीत् ३६ असाध्विदंत्वयाकृष्णकृतमस्मज्जुगुप्सितम् वपनंश्मश्रुकेशानांवैरूप्यंसुहृदोवधः ३७

३३ परित्रासेनविकंपितानिअंगानियस्यास्तया शुचाशोकेनावशुष्यन्मुखंयस्याः रुद्धःकंठोयस्याःसाच साचतथाकातर्येणवैक्लव्येनविस्रंसिताहेममयीमालायस्यास्तयागृहीतोपादोयस्यसः ३४ सश्मश्रुकेशंकेशसहितानिस्थानेस्थाने अवशिष्टानिश्मश्रूणिकेशाश्चयथाभवंतितथातेनैवासिनाप्रवपन्मुंडयन्व्यरूपयत् विरूपमकरोत् ३५ तथाभूतंहतप्रायमित्यन्तरवाक्येऽप्यनुषंगः ३६ ३७

रुक्मिणींसांत्वयतिमैवास्मानिति ३८ पुनःकृष्णमाक्षिपति बंधुरिति ३९ पुनर्देवींप्रत्याह क्षत्रियाणामिति येनधर्मेणभ्राताऽपिभ्रातरंहन्यात् ततस्तस्माद्घोरतरः अतिदा
रुणःधर्मश्चअतः कोऽस्माकमपराधइतिभावः ४० पुनःश्रीकृष्णंप्रत्याह राज्यस्येति तथाऽप्यस्माकमेतदनुचितमितिभावः ४१ पुनर्देवींप्रत्याह नवेयमिति सर्वभूतेषुदुर्हृदा
महितानांभ्रातॄणामज्ञवद्यद्भद्रंमन्यसेइच्छसि इयंतवविषमाअसमीचीनाबुद्धिः कुतः यतस्तदेवसुहृदामभद्रमिति यद्वासर्वभूतेषुदुर्हृदामपिस्वसुहृदांभद्रमेवदंडरूपंमुंडनमभ
द्रंयन्मन्यसेतवेयंविषमाबुद्धिरिति अथवासर्वभूतेषुमध्येदुर्हृदांशिशुपालादीनामभद्रंसुहृदांभद्रंचयन्मन्यसेतवेयंविषमाबुद्धिः समानंभवति अज्ञवत् अज्ञानामिव ४२ कुतइत्यत
आह आत्ममोहइति ४३ परमार्थमाह एकएवेति परःशुद्धः ज्योतिश्चंद्रादिर्यथोदकेषु नभोयथाघटादिष्विति ४४ कुतस्तर्हिनचंद्रादिवदात्मानमेकंशुद्धंप्रतीमः तत्राह देहइति
द्रव्यमधिभूतंप्राणाइंद्रियाण्यध्यात्मंगुणशब्देनाधिदैवतान्वितयात्मकः देहोपाधिनाऽशुद्धोनप्रतीयतइत्यर्थः ४५ ननुदेहसंबंधेनाऽपिसंसारेसतिशुद्धत्वंगतमेवतत्राह नात्मनइतिहि
सति अन्येन अधिभूतादिना आत्मनःसंयोगवियोगौनस्तः कुतः असतः असत्वादन्यस्येत्यर्थः कुतोसत्त्वंतत्राह तद्धेतुत्वादिति तस्यान्यस्यभूतेंद्रियादेःप्रसिद्धेः प्रकाशस्यतद्धेतुत्वा

मैवास्मान्साध्व्यसूयेथाभ्रातुर्वैरूप्यचिंतया सुखदुःखदोनचान्योऽस्तियतःस्वकृतभुक्पुमान् ३८ बंधुर्वधार्हदोषोऽपिनबंधोर्वधमर्हति त्याज्यःस्वेनैवदो
षेणहतःकिंहन्यतेपुनः ३९ क्षत्रियाणामयंधर्मःप्रजापतिविनिर्मितः भ्रातापिभ्रातरंहन्याद्येनघोरतमस्ततः ४० राज्यस्यभूमेर्वित्तस्यस्त्रियोमानस्य
तेजसः मानिनोऽन्यस्यवाहेतोःश्रीमदांधाःक्षिपंतिहि ४१ तवेयंविषमाबुद्धिःसर्वभूतेषुदुर्हृदाम् यन्मन्यसेसदाभद्रंसुहृदांभद्रमज्ञवत् ४२ आत्म
मोहोनृणामेषकल्प्यतेदेवमायया सुहृद्दुर्हृदुदासीनइतिदेहात्ममानिनाम् ४३ एकएवपरोह्यात्मासर्वेषामपिदेहिनाम् नानेवगृह्यतेमूढैर्यथाज्यो
तिर्यथानभः ४४ देहआद्यंतवानेषद्रव्यप्राणगुणात्मकः आत्मन्यविद्ययाकॢप्तःसंसारयतिदेहिनम् ४५ नात्मनोऽन्येनसंयोगोवियोगश्चासतःसति
तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यांयथारवेः ४६ जन्मादयस्तुदेहस्यविक्रियानात्मनःक्वचित् कलानामिवनैवेंदोर्मृतिर्ह्यस्यकुहूरिव ४७ यथाशयानआ
त्मानंविषयान्फलमेवच अनुभुंक्तेऽप्यसत्यर्थेतथाप्नोत्यबुधोभवम् ४८ तस्मादज्ञानजंशोकमात्मशोषविमोहनम् तत्त्वज्ञानेननिर्हृत्यस्वस्थाभ
वशुचिस्मिते ४९ श्रीशुकउवाच एवंभगवतातन्वीरामेणप्रतिबोधिता वैमनस्यंपरित्यज्यमनोबुद्ध्यासमादधे ५० प्राणावशेषउत्सृष्टो
द्विड्भिर्हतबलप्रभः स्मरन्विरूपकरणंवितथात्ममनोरथः ५१

दात्महेतुत्वात् ननुदेवैरधिष्ठितेभ्यइंद्रियेभ्योभूतानांप्रतीतिःप्रसिद्धाभूतप्रतीत्याचतत्प्रसिद्धिर्नात्मनइ-
त्यतआह दृग्रूपाभ्यांयथारवेः यथाप्रकाश्यप्रकाशकत्वेनवर्तमानयोरपिचक्षूरूपयोःरवेःसकाशात्प्रसिद्धिः द्वयोरपितैजसत्वात्तदभेदश्चतथाभूतेंद्रियादीनांपरस्परंसिद्धानामपिचैतन्या
धीनएवप्रकाशःतत्कार्यत्वाच्चतद्व्यतिरेकेणासत्वंचेत्यर्थः तथाचद्वादशेवक्ष्यति दीपश्चक्षुश्चरूपंचज्योतिषोनपृथग्भवेत् एवंधीःखानिमात्राश्चनस्युरन्यतमादृतादिति यद्वारवेःप्रसिद्धाभ्या
मेवदृग्रूपाभ्यांपरस्परंप्रसिद्धिर्यथाभवतितद्वदिति ४६ देहसंबंधाभावादेवनात्मनोजन्मादयोऽपीतिवक्तुंजन्मादीनांदेहधर्मत्वमाह जन्मादयस्त्विति कथंतर्हिजातोऽहंबालोऽहंवृद्धोऽहमिति-
आत्मनिजन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनाएवेतिसदृष्टांतमाह कलानामिवेति इंदोःकलानामेवजन्मादयोनैवेंदोःयथातद्वत् यथाचकलानाशादेवकुहूरमावास्याइंदुक्षयउच्यते तद्वदस्यआत्म
नोदेहनाशादेवमृतिव्यवहारइत्यर्थः ४७ नन्वात्मनोदेहादिसंबंधाभावेकथंभोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशंक्यस्वप्नदृष्टांतेनसमर्थयति यथाशयानइति आत्मानंभोक्तारंविषयान्भोग्यान्
फलंभोगं असत्यप्यर्थेअनुभुंक्तेतथाऽबुधःसंसारंप्राप्नोतीति ४८ आत्मानंशोषयतिविमोहयतिचेतितथातंनिर्हृत्यअपाकृत्य ४९ समादधेसमाहितमकरोत् ५० रुक्मिणस्त्वेवंश्रुतवतोना
ज्ञानंनिवृत्तमितिदर्शयन्नाह प्राणावशेषइति ५१

अहत्वा अज्ञात्वा अदुर्मतिमितिचसत्योर्थः अप्रत्यूह्य अनाहृत्य अप्रतिबुध्येतितुसत्यम् यवीयसींस्वसारं यत्राचिरूपितस्तत्रैवावसत् तत्रभोजकटंनामपुरमभवत् ५२ ५३ ५४ वरयोः वरवध्वोः पारिबर्हंदेयमुपस्करम् ५५ उत्तभितैरिंद्रकेतुभिर्ध्वजविशेषैः उपक्लृप्तानिमंगलानि लाजांकुरपुष्पप्रकरादीनितैः ५६ आहूताःप्रेष्ठाः भूभुजःतेषांगजैः परामृष्टा उच्छ्रिताः रंभाश्चपूगाश्चतैरुपशोभिता यद्वा तैरेवगजैः परामृष्टाःसंस्पृष्टाःरंभाश्चपूगाश्चतैरुपशोभिता ५७ संभ्रमादोत्सुक्यात्परिधावतांबंधूनांमध्येमिथःसमेत्यमुमुदंप्रापुः ५८ ५९ ६० इतिदशमेटीकायांचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ५४ पंचपंचाशत्तमेतुप्रद्युम्नोऽजनिकृष्णात्ः शंबरेणहृतःसोऽथहत्वातंकांतयागमत् १ प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैः शंबराहरणादिना कुटुंबिनासपत्या

अहत्वादुर्मतिंकृष्णमप्रत्यूह्ययवीयसीम् कुंडिनंनप्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वातत्रावसद्रुषा ५२ भगवान्भीष्मकसुतामेवंनिर्जित्यभूमिपान् पुरमानीयविधिवदुपयेमेकुरूद्वह ५३ तदामहोत्सवोनृणांयदुपुर्यांगृहेगृहे अभूदनन्यभावानांकृष्णेयदुपतौनृप ५४ नरानार्यश्चमुदिताःप्रमृष्टमणिकुंडलाः पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ५५ सावृष्णिपुर्युत्तभितेंद्रकेतुभिर्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः बभौप्रतिद्वार्युपक्लृप्तमंगलैरापूर्णकुंभागुरुधूपदीपकैः ५६ सिक्तमार्गामदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् गजैर्द्वाःसुपरामृष्टरंभापूगोपशोभिता ५७ कुरुसृंजयकैकेयविदर्भयदुकुंतयः मिथोमुमुदिरेतस्मिन्संभ्रमात्परिधावताम् ५८ रुक्मिण्याहरणंश्रुत्वागीयमानंततस्ततः राजानोराजकन्याश्चबभूवुर्भृशविस्मिताः ५९ द्वारकायामभूद्राजन्महामोदःपुरौकसाम् रुक्मिण्यारमयोपेतंदृष्ट्वाकृष्णंश्रियःपतिम् ६० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेरुक्मिण्युद्वाहोत्सवेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ५४ श्रीशुकउवाच कामस्तुवासुदेवांशोदग्धःप्राग्रुद्रमन्युना देहोपपत्तयेभूयस्तमेवप्रत्यपद्यत १ सएवजातोवैदर्भ्यांकृष्णवीर्यसमुद्भवः प्रद्युम्नइतिविख्यातःसर्वतोनवमःपितुः २ तंशंबरःकामरूपीहृत्वातोकमनिर्दशम् सविदित्वात्मनःशत्रुंप्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ३ तंनिर्जगारबलवान्मीनःसोऽप्यपरैःसह वृतोजालेनमहतागृहीतोमत्स्यजीविभिः ४ तंशंबरायकैवर्ताउपाजह्रुरुपायनम् सूदामहानसंनीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतम् ५ दृष्ट्वातदुदरेबालंमायावत्यैन्यवेदयन् नारदोऽकथयत्सर्वंतस्याःशंकितचेतसः बालस्यतत्त्वमुत्पत्तिंमत्स्योदरनिवेशनम् ६ साचकामस्यवैपत्नीरतिर्नामयशस्विनी पत्युर्निर्दग्धदेहस्यदेहोत्पत्तिंप्रतीक्षती ७ निरूपिताशंबरेणसासूपौदनसाधने कामदेवंशिशुंबुद्ध्वाचक्रेस्नेहंतदार्भके ८ नातिदीर्घेणकालेनसकार्ष्णीरूढयौवनः जनयामासनारीणांवीक्षतीनांचविभ्रमम् ९ सातंपतिंपद्मदलायतेक्षणंप्रलंबबाहुंनरलोकसुंदरम् सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षतीप्रीत्योपतस्थेरतिरंगसौरतैः १० तामाहभगवान्कार्ष्णिर्मातस्तेमतिरन्यथा मातृभावमतिक्रम्यवर्तसेकामिनीयथा ११

दिसुखदुःखमसूसूचत् २ जांबवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेवप्रद्युम्नजन्मततोविवाहाः ततःशंबरागारात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनं अतःपुत्रकथनप्रस्तावेऽपिप्रद्युम्नस्यजातमात्रस्यशंबरेणहरणंनिरूप्यते प्रत्यागमनंतुउत्तरकालीनमपिकथापर्यवसानायात्रोक्तमिति वासुदेवाधिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वासुदेवांशःसृष्टिहेतुत्वाच्चदेहोपपत्तयेदेहप्राप्तये १ अनवमः अन्यूनः २ सःप्रसिद्धःकामशत्रुःशंबरस्तमात्मनःशत्रुंविदित्वाहृत्वासमुद्रेप्रास्यप्रक्षिप्यगृहमगादिति ३ निर्जगारगिलितवान् ४ स्वधितिनाशस्त्रिकया अवद्यन् अवाद्यन् खंडितवंतः ५ तत्त्वंकामोऽयंतवभर्तेतिउत्पत्तिंश्रीकृष्णाद्रुक्मिण्यामुत्पन्नइति ६ यशस्विनीपतिव्रताभर्तृदेहप्राप्तिंप्रतीक्षमाणा ७ तंशिशुंकामदेवंबुध्वाविज्ञाय ८ विभ्रमंसंमोहम् ९ अंगहेराजन् सौरतैर्भावैः उपतस्थे अभजत् १० ११

अधिकृता पत्नीत्यत्र हेतुः रतिरहं भवान् कामइति १२ १३ दुर्जयत्वे हेतुः मायाशतमिदमिति कथं तर्हि हंतव्यस्तत्राह मायाभिरिति १४ नचात्र विलंबः कार्यइत्याह परिशोचतीति
तोदितीत्यर्थः १५ १६ १७ १८ वज्रस्य निष्पेषे निर्घाते यथा निष्ठुरस्तीव्रो नादो भवति तथाभूतं नादं व्यनदत् सामान्यविशेष्यतया व्याप्यव्यापकत्वम् ओदनं पाकं पचतीतिवत् अति
निष्ठुरं नादमकरोदित्यर्थः १९ २० वैहायसः आकाशे स्थितः २१ सत्वात्मिकां सत्वगुणमयीं प्रायुंक्तेत्युत्तरस्यानुषंगः २२ ताः मायाः व्यधमयत् व्यनाशयत् २३ ताम्राणि श्मश्रूणि यस्मि

रतिरुवाच भवान्नारायणसुतः शंबरेणाहृतो गृहात् अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो १२ एष त्वाऽनिर्दशं सिंधावक्षिपच्छंबरोऽसुरः मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादिह प्राप्तो भवान्प्रभो १३ तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः १४ परिशोचति ते माता कुररीव गतप्रजा पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा १५ प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने मायावतीं महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् १६ स च शंबरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्संजनयन्कलिम् १७ सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदाहत इवोरगः निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः १८ गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् १९ तामापतंतीं भगवान्प्रद्युम्नो गदया गदाम् अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप २० स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः २१ बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः सत्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् २२ ततो गौह्यकगांधर्वपैशाचोरगराक्षसीः प्रायुंक्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः २३ निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुंडलम् शंबरस्य शिरः कायात्ताम्रश्मश्र्वोजसाहरत् आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः भार्ययांबरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा अंतःपुरवरं राजन्ललनाशतसंकुलम् विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः २६ तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् प्रलंबबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् २७ स्वलंकृतमुखांभोजं नीलवक्रालकालिभिः कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह २८ अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः २९ अथ तत्रासितापांगी वैदर्भी वल्गुभाषिणी अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ३० को न्वयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ३१ मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ३२ कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः आकृत्यावयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ३३ स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ३४ एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः देवक्यानकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ३५ विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः नारदोऽकथयत्सर्वं शंबराहरणादिकम् ३६ तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णांतःपुरयोषितः अभ्यनंदन्बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवागतम् ३७

न्नतत् ओजसा तेजसा बलेनेति वा २४ २५ वि
द्युता सह बलाहको मेघइव २६ २७ नीलाश्च वक्राश्च ये अलकास्त एवालयस्तैः ह्रीता लज्जिताः २८ श्रीकृष्णो न भवतीत्यवधार्य सस्त्रीरत्नं श्रेष्ठा रतिस्तत्सहितम् २९ ३० स्व
सुतं स्मरंती आह कोन्वयमिति नरवैदूर्यः पुरुषश्रेष्ठः ३१ एतेन तुल्यं वयोरूपं च यस्य स भवेदिति ३२ तस्य स्वपुत्रत्वं संभावयंत्याह कथंत्विति ३३ तदेवाधिकं संभावयति स
एवेति ३४ देवक्यानकदुंदुभ्यां देवक्यानकदुंदुभिभ्यामित्यर्थः ३५ ३६ ३७

३८ ३९ अतिसौंदर्येणप्रद्युम्नंवर्णयति यमिति पिताश्रीकृष्णः तत्सरूपेनतत्सदृशेप्रद्युम्नेनिजआत्मीयईशः भर्तेतिभावो भावनायासांतास्तन्मातरः कृष्णपत्न्योऽपिरहसिनिरूढ भावाःसत्योयमभजन्निति यदानरवलुचित्रं कथंसति स्मरेस्मर्यमाणत्वेनैवक्षोभकेकामेअक्षिविषयेसति किंचरमास्पदंश्रीकृष्णास्तस्यबिंबंश्रीमूर्तिस्तस्यबिंबेपुत्रेतदाकिंनुव-क्तव्यमन्यनार्योभेजुरिति ४० इतिदशमेटीकायांपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ५५ षट्पंचाशत्तमेमिथ्याऽभियोगेमणिमाहरत् कन्यांजांबवतःप्रापकृष्णःसत्राजितः स्ततः १ पुत्रादिकामसौख्यस्यानिशामुक्ताऽतिचंचलाम् अर्थस्यानर्थतामाहस्यमंतहरणादिना २ सत्यभामाजांबवत्योःविवाहप्रस्तावायस्यमंतकाख्यानमाह सत्राजितइत्य कारोनःकृनिश्चनकारोतोऽप्यन्वयानुसारेणद्रष्टव्यः कृतापराधस्तच्छांतयेस्वयमेवोद्यमंकृत्वामणिनासहप्रादादिति १ २ भक्तस्यसत्राजितःसूर्यःस्वाम्यपिसखेवासीदित्यर्थः सन्

देवकीवसुदेवश्चकृष्णरामौतथाऽस्त्रियः दंपतीतौपरिष्वज्यरुक्मिणीचययुर्मुदम् ३८ नष्टंप्रद्युम्नमायातमाकर्ण्यद्वारकौकसः अहोमृतइवायातोबालोदिष्ट्येतिहाब्रुवन् ३९ यंवैमुहुःपितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरोयदभजन्रहरूढभावाः चित्रंनतत्खलुरमास्पदबिंबबिंबेकामेस्मरेऽक्षिविषयेकिमुतान्यनार्यः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ५५ श्रीशुकउवाच सत्राजितः स्वतनयांकृष्णायकृतकिल्बिषः स्यमंतकेनमणिनास्वयमुद्यम्यदत्तवान् १ राजोवाच सत्राजितःकिमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्यकिल्बिषम् स्यमंतकःकुतस्तस्यकस्माद्दत्तासुताहरेः २ श्रीशुकउवाच आसीत्सत्राजितःसूर्योभक्तस्यपरमःसखा प्रीतस्तस्मैमणिंप्रादात्सूर्यस्तुष्टःस्यमंतकम् ३ सतंबिभ्रन्मणिंकंठेभ्राजमानोयथारविः प्रविष्टोद्वारकांराजंस्तेजसानोपलक्षितः ४ तंविलोक्यजनादूरात्तेजसामुष्टदृष्टयः दीव्यतेक्षैर्भगवतेशशंसुःसूर्यशंकिताः ५ नारायणनमस्तेस्तुशंखचक्रगदाधर दामोदरारविंदाक्षगोविंदयदुनंदन ६ एषआयातिसविताखांदिदृक्षुर्जगत्पते मुष्णन्गभस्तिचक्रेणनृणांचक्षूंषितिग्ममुः ७ नन्वन्विच्छंतितेमार्गंत्रिलोक्यांविबुधर्षभाः ज्ञात्वाद्यगूढंयदुषुद्रष्टुंत्वांयात्यजःप्रभो ८ श्रीशुकउवाच निशम्यबालवचनंप्रहस्यांबुजलोचनः प्राहनासौरविर्देवःसत्राजिन्मणिनाज्वलन् ९ सत्राजित्स्वगृहंश्रीमत्कृतकौतुकमंगलम् प्रविश्यदेवसदनेमणिंविप्रैर्न्यवेशयत् १० दिनेदिनेस्वर्णभारानष्टौससृजतिप्रभो दुर्भिक्षमार्यरिष्टानिसर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ११ नसंतिमायिनस्तत्रयत्रास्तेऽभ्यर्चितोमणिः सयाचितोमणिंक्वापियदुराजायशौरिणा नैवार्थकामुकःप्रादाद्याच्ञाभंगमतर्कयत् १२

तुष्टस्तस्मैस्यमंतकंनाममणिंप्रादात् प्रीतःस्निग्धः ३ नोपलक्षितःसत्राजितोऽसावित्यविज्ञातः ४ दीव्यतेक्रीडते सूर्योयमितिशंकिताःसंतःकथयामासुरिति ५ सूर्यंनमस्कारार्थमागतंकल्पयित्वोद्रिक्तभक्तीनांसंबोधनानिनारायणेत्यादीनि ६ गभस्तिचक्रेणरश्मिजालेनमुष्णन्प्रतिघ्नन् तिग्मास्तीक्ष्णागावोरश्मयोयस्यसः ७ नन्वेदमघटमानमित्याहुः नन्विति अन्विच्छंतिमृगयंते अजःसूर्यः ८ बालानामज्ञानांवचनं ज्वलन् विद्योतमानः ९ कृतानिकौतुकेनोत्सवेनमंगलानियस्मिन्तत् विप्रैःकृत्वा १० भारप्रमाणंच चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुंजैकंगुंजान्पंचपणंपणान् अष्टौधरणमष्टौचकर्षंतांश्चतुरःपलं तुलांपलशतंप्राहुर्भारःस्याद्विंशतिस्तुलाइति मारिर्नाम अकालमृत्युः अरिष्टमशुभं अशुभाःदुःखहेतवः ११ क्वापिकदाचित् अनेनभगवत्यसमर्प्यस्वयमग्रभोजिनःसर्वानिष्टनिवर्तकमपिअनिष्टहेतुरेवभवतीतिसूचितम् १२

नदेवदर्शयितुमाह तमेकदेति प्रतिमुच्यबध्वाप्रसेनःसत्राजिद्भ्राता १३ आच्छिद्यआकृष्यगृहीत्वा १४ १५ अजपन् उपांशुअवोचन् १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ क्रव्यार्थेआमिषार्थे २३ अष्टाविंशाहम् अष्टाविंशतिश्चदिनानियस्मिंस्तदष्टाविंशाहम् विंशतिशब्देतिलोप आर्षः वज्रस्यनिष्पेषोनिर्घातस्तद्वत्परुषैर्निष्ठुरैः २४ श्रीकृष्णस्यमुष्टीनांविनिष्पातैः आघातैः विनिष्पिष्टानिश्लथानिअंगानामुरूणिबंधनानिसंधिस्थानानियस्यसः २५ लोकेकोऽवायंमत्तोबलीयानितिविस्मितःसन्विमृश्याह जानेइति सर्वभूतानांयःप्राणः तत्रयदोजः सहोबलंचइंद्रियहृदयदेहबलादितत्सर्वंत्वमित्यहंजाने कथंतथात्वमतआह विष्णुमित्यादि २६ पुराणत्वेहेतुः त्वंहीति स्रष्टानिमित्तंयच्चसत् उपादानं अतः

तमेकदामणिंकंठेप्रतिमुच्यमहाप्रभम् प्रसेनोहयमारुह्यमृगयांव्यचरद्वने १३ प्रसेनंसहयंहत्वामणिमाच्छिद्यकेसरी गिरिंविशन्जांबवता निहतोमणिमिच्छता १४ सोऽपिचक्रेकुमारस्यमणिंक्रीडनकंबिले अपश्यन्भ्रातरंभ्रातासत्राजित्पर्यतप्यत १५ प्रायःकृष्णेननिहतोमणिग्रीवोवनंगतः भ्राताममेतितच्छ्रुत्वाकर्णेकर्णेऽजपन्जनाः १६ भगवांस्तदुपश्रुत्यदुर्यशोलिप्तमात्मनि मार्ष्टुंप्रसेनपदवीमन्वपद्यतनागरैः १७ हतंप्रसेनमश्वंचवीक्ष्यकेसरिणावने तंचाद्रिपृष्ठेनिहतमृक्षेणददृशुर्जनाः १८ ऋक्षराजबिलंभीममंधेनतमसावृतम् एकोविवेशभगवानवस्थाप्यबहिःप्रजाः १९ तत्रदृष्ट्वामणिश्रेष्ठंबालक्रीडनकंकृतम् हर्तुंकृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकांतिके २० तमपूर्वंनरंदृष्ट्वाधात्रीचुक्रोशभीतवत् तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धोजांबवान्बलिनांवरः २१ सवैभगवतातेनयुयुधेस्वामिनात्मनः पुरुषंप्राकृतंमत्वाकुपितोनानुभाववित् २२ द्वंद्वयुद्धंसुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिःक्रव्यार्थेश्येनयोरिव २३ आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषपरुषैराविश्रममहर्निशम् २४ कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः क्षीणसत्वःस्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः २५ जानेत्वांसर्वभूतानांप्राणओजःसहोबलम् विष्णुंपुराणपुरुषंप्रभविष्णुमधीश्वरम् २६ त्वंहिविश्वसृजांस्रष्टासृज्यानामपियच्चसत् कालःकलयतामीशःपरआत्मातथात्मनाम् २७ यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिंगिलोऽब्धिः सेतुःकृतःस्वयशउज्ज्वलिताचलंकारक्षःशिरांसिभुविपेतुरिषुक्षतानि २८ इतिविज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः व्याजहारमहाराजभगवान्देवकीसुतः २९ अभिमृश्यारविंदाक्षःपाणिनाशंकरेणतम् कृपयापरयाभक्तंप्रेमगंभीरयागिरा ३० मणिहेतोरिहप्राप्तावयमृक्षपतेबिलम् मिथ्याभिशापंप्रमृजन्नात्मनोमणिनाऽमुना ३१ इत्युक्तःस्वांदुहितरंकन्यांजांबवतींमुदा अर्हणार्थंसमणिनाकृष्णायोपजहारह ३२ अदृष्ट्वानिर्गमंशौरेःप्रविष्टस्यबिलंजनाः प्रतीक्ष्यद्वादशाहानिदुःखिताःस्वपुरंययुः ३३ निशम्यदेवकीदेवीरुक्मिण्यानकदुंदुभिः सुहृदोज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ३४

पुराणम् प्रभविष्णुत्वेहेतुः कालइति अधीश्वरत्वमप्यतएवेत्याह ईशःपरइति नचतदवस्थइत्याह आत्मनामात्मेति २७ यतएवंभूतः अतोममेष्टदेवंरघुनाथएवत्वमित्याह यस्येति ईषदुत्कलितउद्दीपितोयोरोषस्तेनकटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभितानक्रायाहास्तिमिंगिलामहामत्स्याश्चयस्मिन् सोऽब्धिर्वर्त्ममार्गमादिशत् दत्तवान् तथापितस्मिन् येनत्वयास्वयशएवसेतुःकृतःउज्ज्वलिताचदग्धायस्येषुभिः क्षतानिच्छिन्नानिरक्षसोदशग्रीवस्यशिरांसि भुविपेतुः सएवत्वमितिजाने २८ इतिविज्ञापितंविज्ञानंयेनतं विज्ञानशब्दःकरणसाधनः कार्यसाधनेवा ऋक्षराजंप्रतिउक्तवान् २९ ३० वयंत्विहबहवोबिलद्वारंप्राप्तास्तत्रमिथ्याभिशापममुनामणिनाप्रमृजन्प्रमार्ष्टुं महमंतर्बिलमिहप्राप्तइत्यर्थः ३१ समणिनासमर्पयामास ३२ ३३ ३४

श्रीकृष्णप्राप्तये चंद्रभागांनाम दुर्गामभजन् ३५ सच कृष्णस्तेषां प्रादुर्बभूव आसव इति पाठे असवइंद्रियाणि तेषां प्रेष्ठ इत्यर्थः कदा देव्या उपस्थानात् तद्यानान् प्रति आदिष्टा सद्
त्तायाआशीः कृष्णं द्रक्ष्यथेति तयासहेव ३६ यदि लोके जनाः कथंचिन्मृतं बंधुं पुनरागतमुपलभंते तद्वदुपलभ्य सर्वेजातमहोत्सवा आसन्निति ३७ ३८ पाप्मना अपराधेनानुतप्य
मानः ३९ अघंदोषम् आत्मनोरजः मलमपराधमिति ४० किंकृत्वा कस्मिन्कृते इत्यर्थः साधु भद्रम् अदीर्घदर्शनमविचारकम् मांक्षुद्रं कृपणं मूढं मंदमिति ४१ एवंध्यायन्नुपायं नि
श्चिनोति दास्य इति स्त्रीरत्नं दुहितरं तावद्दास्यामि तदनंतरं पारिबर्हत्वेन रत्नमर्पयीति ४२ ४३ बहुभिः कृतवर्मादिभिः ४४ मणिं न प्रतीच्छामः नस्त्विकुर्मः देवः सूर्यः तद्भक्तस्योतिक
टाक्षः फलभागिन इति तवापुत्रत्वात्त्वदीयं धनमस्माकमेवेति गूढोभिप्रायः ४५ इति दशमस्कंधे टीकायां षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५६ सप्तपंचाशत्तमे तु पुनः शतधनोर्व

सत्राजितं शपंतस्ते दुःखिता द्वारकौकसः उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ३५ तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषा स च प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः
सदारो हर्षयन्हरिः ३६ उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् सह पत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ३७ सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ
प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ३८ स चाति व्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ३९ सोऽनुध्या
यंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथं ४० किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविण-
लोलुपम् ४१ दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च उपायोयं समीचीनस्तस्य शांतिर्न चान्यथा ४२ एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् म
णिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ४३ तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ४४ भगवानाह न मणिं
प्रतीच्छामो वयं नृप तवास्तां देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५६ श्री
शुक उवाच विज्ञातार्थोऽपि गोविंदो दग्धानाकर्ण्य पांडवान् कुंतीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् १ भीष्मं कृपं सविदुरं गांधारीं द्रोणमेव च
तुल्यदुःखौ च संगम्य हा कष्टमिति होचतुः २ लब्ध्वैतदंतरं राजन् शतधन्वानमूचतुः अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ३ योऽस्मभ्यं संप्रतिश्रु
त्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ४ एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः शयानमवधील्लोभात्स पापः
क्षीणजीवितः ५ स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रंदतीनामनाथवत् हत्वा पशून्सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ६ सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचार्पि
ता व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ७ तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयम् कृष्णाय विदितार्थाय तप्ताचख्यौ पितुर्वधम् ८ तदाक-
र्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः ९

धे प्रासंस्मदुर्यशोमार्ष्टिं कृष्णोऽक्रूराद्धृतान्मणेः १ अक्रूरसुररीकृत्य मणेः पात्रम
थाच्युतः उपामंत्र्य तमेकांते सरामो ग्राहजाह्वयम् २ सत्राजितः श्रीकृष्णाज्ञाभंगफलं व्यक्तीकर्तुमाह विज्ञातार्थोऽपीति पांडवा बिलद्वारेण जतुगृहान्निर्गता इत्येवं विज्ञातोऽर्थो येन
सः कुंतीं च दग्धामाकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितसंव्यवहारार्थं १ अन्येषां तद्वाह दुःखाभावात् भीष्मादीन्संगम्येत्युक्तम् २ ३ ननु जीवन्सत्राजित् कथं मणिं दास्यतीति तत्रोचतुः
योऽस्मभ्यमिति भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मान्नान्वियात् नानुगच्छेत् म्रियतामित्यर्थः ४ ५ एवं भिन्नमतिरिति अत एव असत्तमः नीचः जग्मिवान् जगाम ६ ७ ८ ९ ७

भा॰द॰उ॰ ५७
११

१० ११ हेलनंप्रतिकूलं वृजिनमपराधं १२ अपीतोमृतः सप्तदशसंख्याकान् संयुगान् १३ १४ नौरामकृष्णावेकमेवतत्त्वमित्यभिप्रेत्याह यइदमिति अजयामायायामोहिताः जयोतिसाधिरार्थः १५ १६ १७ अतर्यामिकृष्णानियुक्तस्त्वस्मिन्नक्रूरेमणिंन्यस्ययेयो अपलायत १८ गुरुःश्वसुरः तद्रुहंतारम् १९ शतयोजनमात्रगामित्वात्ततः परंगंतुमशक्तस्तत्रप तितः तंहयंविसृज्य २० व्यचिनोन्मृगयामास अक्रूरेमणिरस्तीतिसर्वज्ञतयाविदितार्थोऽपिरामवंचनायतथाकृतवानितिभावः २१ २२ अन्वेषअन्विच्छ २३ सर्वज्ञस्यैवंविचेष्टितं मद्वंचनायेतिमत्वायूढमन्युराह अहमिति २४ कतिचित्समाःसंवत्सरान् २५ प्रासंगिकमाह ततइति २६ सत्यभामामप्यवंचयदितिसूचयन्नाह केशवइति २७ बंधोःसत्राजि तः सांपरायिकाःपारलौकिकाः २८ व्यूषतुःद्वारकायाःसकाशात् क्वापिपलायितौ प्रयोजकोमणिहरणेशतधन्वनः प्रवर्तकौतत्राक्रूरः कृष्णानुमतेनैवगतः कृतवर्मातुभक्तपक्षपात

आगत्यभगवांस्तस्मात्सभार्यःसाग्रजःपुरम् शतधन्वानमारेभेहंतुंहर्तुंमणिंततः १० सोऽपिकृष्णोद्यमंज्ञात्वाभीतःप्राणपरीप्सया साहाय्येकृतवर्माणमयाचतसचाब्रवीत् ११ नाहमीश्वरयोःकुर्यांहेलनंरामकृष्णयोः कोनुक्षेमायकल्पेततयोर्वृजिनमाचरन् १२ कंसःसहानुगोपीतोयद्द्वेषात्त्याजितःश्रिया जरासंधःसप्तदशसंयुगान्विरथोगतः १३ प्रत्याख्यातःसचाक्रूरंपार्ष्णिग्राहमयाचत सोऽप्याहकोविरुध्येतविद्वानीश्वरयोर्बलम् १४ यइदंलीलयाविश्वंसृजत्यवतिहंतिच चेष्टांविश्वसृजोयस्यनविदुर्मोहिताजया १५ यःसप्तहायनःशैलमुत्पाट्यैकेनपाणिना दधारलीलयाबालउच्छिलींध्रमिवार्भकः १६ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायाद्भुतकर्मणे अनंतायादिभूतायकूटस्थायात्मनेनमः १७ प्रत्याख्यातःसतेनापिशतधन्वामहामणिम् तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्यशतयोजनगंययौ १८ गरुडध्वजमारुह्यरथंरामजनार्दनौ अन्वयातांमहावेगैरश्वैराजन्गुरुद्रुहम् १९ मिथिलायामुपवने विसृज्यपतितंहयम् पद्भ्यामधावत्संत्रस्तःकृष्णोप्यन्वद्रवद्रुषा २० पदातेर्भगवांस्तस्यपदातिस्तिग्मनेमिना चक्रेणशिरउत्कृत्यवाससोर्व्यचिनोन्मणिम् २१ अलब्धमणिरागत्यकृष्णआहाग्रजांतिकम् वृथाहतःशतधनुर्मणिस्तत्रनविद्यते २२ ततआहबलोनूनंसमणिःशतधन्वना कस्मिंश्चित्पुरुषेन्यस्तस्तमन्वेषपुरंव्रज २३ अहंविदेहमिच्छामिद्रष्टुंप्रियतमंमम इत्युक्त्वामिथिलांराजन्विवेशयदुनंदनः २४ तंदृष्ट्वासहसोत्थायमैथिलःप्रीतमानसः अर्हयामासविधिवदर्हणीयंसमर्हणैः उवासतस्यांकतिचिन्मिथिलायांसमाविभुः २५ ततःशिक्षद्गदांकालेधार्तराष्ट्रःसुयोधनः मानितःप्रीतियुक्तेनजनकेनमहात्मना २६ केशवोद्वारकामेत्यनिधनंशतधन्वनः अप्राप्तिंचमणेःप्राहप्रियायाःप्रियकृद्विभुः २७ ततःसकारयामासक्रियाबंधोर्हतस्यवै साकंसुहृद्भिर्भगवान्यायाःस्युःसांपरायिकाः २८ अक्रूरःकृतवर्माचश्रुत्वाशतधनोर्वधम् व्यूषतुर्भयवित्रस्तौद्वारकायाःप्रयोजकौ २९ अक्रूरेप्रोषितेरिष्टान्यासन्वैद्वारकौकसाम् शारीरामानसास्तापामुहुर्दैविकभौतिकाः ३० इत्यंगोपदिशंत्येकेविस्मृत्यप्रागुदाहृतम् मुनिवासनिवासेकिंघटेतारिष्टदर्शनम् ३१

प्राकट्यभयादिवोपेक्षितइतिगम्यते कथमन्यथासर्वज्ञेश्वरवंचनंतयोःसंभवतीति २९ तदेवंवाराणस्यांदानपतिसमाख्ययामणि हस्ते अक्रूरेरुक्मवेदिकैर्महाध्वरैर्यजमानेनिवसतिपुनःश्रीकृष्णेनैवप्रस्थापितोऽक्रूरइतिकर्णाकर्णजपतिजनेसत्यभामारामादीनामप्यविश्वासे जनसंग्रहायाक्रूरंसमाहूयसाक्षेपं श्रीकृष्णःप्राह इदंचभगवन्मतंसंगोप्यकेचनऋषयोऽन्यत्कारणमक्रूरानयनेवर्णयंतितद्यथाश्रुतंदूषयितुमनुवदति अक्रूरेप्रोषितइति ३० दूषयतिइतीति अंगहेराजन् श्री कृष्णमाहात्म्यंविस्मृत्यैतितदेवाह मुनिवासनिवासइति मुनीनांवासोयस्मिन्सः श्रीकृष्णस्तस्यनिवासेसति अक्रूरापगममात्रेणारिष्टदर्शनंकिंघटेत तदिच्छांविनानघटेतेत्य र्थः ३१

११

पुनस्तन्मतमेवाह वर्णयन्ति देवइति काशिषुदेशेषुदेवेमघवति अवर्षतिसति ३२ ३३ इत्येवंभूतमक्रूरमहिमप्रतिपादनपरंवृद्धानांवाक्यंश्रुत्वासत्यमेवंतथाप्येतावदेवकारणंनभव
तिकिंतुमणेरप्यपगमइतिमत्वेत्येतदंतंपरमतं ३४ विज्ञातमखिलंयेनसचासौ अतएवचित्तज्ञश्च अयंभावः महाभागवतस्यास्यमयादत्तेऽपिमणावपेक्षानास्त्येव यस्मादाहूतोमणि
नासहैवागतइतिज्ञात्वेति ३५ ३६ ततःकिमतआह सत्राजितइति अपःपिंडांश्चनिनीयदत्वा ऋणंचविमुच्यापाकृत्य शेषितमवशिष्टंदायंदुहितुःसत्यभामायाःकृतागृण्हीयुरितिशा
स्त्रम् तथाचस्मरंति पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा तत्सुतागोत्रजाबंधुशिष्यसब्रह्मचारिणइति ३७ अग्रजोऽपिनप्रत्येतिनविश्वसतीति ३८ नास्तीतिनवक्तव्यं यतःअ
व्युच्छिन्नाः संततामखावर्ततइति ३९ आलब्धउक्तःइदिस्पष्टइतिवा ४० रजः मिथ्याभिशापंसंसृज्य अन्यैर्दुर्धरइत्यादिमिषेणप्रीत्याभूयस्तस्मैप्रत्यर्पितवानिति ४१ दुष्कीर्तिंतन्मूलंदु

देवेवर्षतिकाशीशः श्वफल्कायागतायवै स्वसुतांगांदिनींप्रादात्ततोऽवर्षत्स्मकाशिषु ३२ तत्सुतस्तत्प्रभावोसावक्रूरोयत्रयत्रह देवोऽभिवर्षतेतत्रनो
पतापानमारिकाः ३३ इतिवृद्धवचःश्रुत्वानैतावदिहकारणम् इतिमत्वासमानाय्य प्राहाक्रूरंजनार्दनः ३४ पूजयित्वाऽभिभाष्यैनंकथयित्वाप्रियाःक
थाः विज्ञाताखिलचित्तज्ञःस्मयमानउवाचह ३५ ननुदानपतेन्यस्तस्त्वय्यास्तेशतधन्वना स्यमंतकोमणिःश्रीमान्विदितःपूर्वमेवनः ३६ सत्राजितोनप
त्यत्वाद्गृण्हीयुर्दुहितुःसुताः दायंनिनीयापःपिंडान्विमुच्यर्णंचशेषितम् ३७ तथापिदुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तांसुव्रतेमणिः किंतुमामग्रजःसम्यङ्नप्रत्ये
तिमणिंप्रति ३८ दर्शयस्वमहाभागबंधूनांशांतिमावह अव्युच्छिन्नामखास्तेऽद्य वर्तंतेरुक्मवेदयः ३९ एवंसामभिरालब्धः श्वफल्कतनयोमणिम्
आदायवाससाच्छन्नंददौसूर्यसमप्रभम् ४० स्यमंतकंदर्शयित्वाज्ञातिभ्योरजआत्मनः विमृज्यमणिनाभूयस्तस्मैप्रत्यर्पयत्प्रभुः ४१ यस्त्वेतद्भगवत
ईश्वरस्यविष्णोर्वीर्याढ्यंवृजिनहरंसुमंगलंच आख्यानंपठतिशृणोत्यनुस्मरेद्वादुष्कीर्तिंदुरितमपोह्ययातिशांतिम् ४२ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेदशमस्कंधेस्यमंतकोपाख्यानेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ५७ श्रीशुकउवाच एकदापांडवान्द्रष्टुंप्रतीतान्पुरुषोत्तमः इंद्रप्रस्थंगतः
श्रीमान्युयुधानादिभिर्वृतः १ दृष्ट्वातमागतंपार्थामुकुंदमखिलेश्वरम् उत्तस्थुर्युगपद्वीराःप्राणामुख्यमिवागतम् २ परिष्वज्याच्युतंवीराअंगसंग
हतैनसः सानुरागस्मितंवक्त्रंवीक्ष्यतस्यमुदंययुः ३ युधिष्ठिरस्यभीमस्यकृत्वापादाभिवंदनम् फाल्गुनंपरिरभ्याथयमाभ्यांचाभिवंदितः ४ परमास
नआसीनंकृष्णाकृष्णमनिंदिता नवोढाव्रीडिताकिंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदत ५ तथैवसात्यकिःपार्थैःपूजितश्चाभिवंदितः निषसादासनेन्येचपूजिताःपर्यु
पासिताः ६ पृथांसमागत्यकृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाऽभिरंभितः आपृष्टवांस्तांकुशलंसहस्नुषांपितृष्वसारंपरिपृष्टबांधवः ७

रितंचेति ४२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेटीकायांसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ५७ अष्टपंचाशत्तमेतुकृष्णःपंचकन्यायहीत् कालिंदीमित्रविंदांचसत्यांभद्रांचलक्ष्मणा
म् १ कालिंदींनिजलाभायतपःपरमुपेयुषीम् परिणेष्यन्प्रियावासमिंद्रप्रस्थमथागमत् २ प्रतीतान्नष्टानपिलाक्षागारेद्रुपदगृहेपुनःसर्वैर्दृष्टान् युयुधानःसात्यकिः १ प्राणा
इंद्रियाणिमुख्यंपंचवृत्तिंप्राणमिव २ ३ ज्येष्ठयोःप्रणामंकृत्वासमेनालिंगितःकनिष्ठाभ्यामभिवंदितोबभूव ४ कृष्णाद्रौपदीबहुभार्यासत्यपिनिंदारहिता पार्थैर्नवमचिरमूढा
परिणीता ५ ६ अनिहार्देनस्नेहेनआर्द्रेसजलेदृशौयस्यास्तयापरिष्वक्तः तयापरिपृष्टाबांधवायस्यसः ७ ५ ५ ५ ५ ५ ५

प्रेम्णावैक्लव्यंतेनरुद्धःकंठोयस्याः क्लेशापाये आत्मनिदर्शनंयस्यतं भजनांक्लेशापाये आत्मानंदर्शयतीतिवा ८ ज्ञातीन्बंधूंस्मनः अस्मान्यदाम्बाता अक्रूरः प्रेषितः ९ ज्ञातीनितिवच नात्माममोहंचस्यंतीस्तीति नतेऽस्तीति तत्रहेतुः विश्वस्येति सुहृच्चआत्माचतस्यहंसिनाशयासि १० कुमेधसांविषयासक्तचित्तानांदृष्टोऽसि ११ सुखमवसदितिशेषः सुखमभ्य-र्थितइतिवाक्रियासमाप्तिः १२ कालिंदीदर्शनप्रसंगमाह एकदेति अक्षयाः सायकाययोस्तौतूणौइषुधी १३ १४ १५ राज्ञेयुधिष्ठिराय मेध्यान्कर्माहान् बीभत्सुरर्जुनः १६ १७ सख्या श्रीकृष्णेन १८ १९ २० अयंमांकामयेदित्याशंकायामाह नान्यमिति २१ २२ आदावेवतद्विद्वान् २३ प्रसंगात्तत्कालीनंचरित्रांतरमाह यदैवेति पार्थैर्यैदेवसंदिष्टोविज्ञापितः श्रीकृष्णा

तमाहप्रेमवैक्लव्यरुद्धकंठाश्रुलोचना स्मरंतीतान्बहून्क्लेशान्क्लेशापायात्मदर्शनम् ८ नदेवकुशलंनोभूत्सनाथास्तेकृतावयम् ज्ञा-तीन्नः स्मरताकृष्ण भ्रातामेप्रेषितस्त्वया ९ नतेऽस्तिस्वपरभ्रांतिर्विश्वस्यसुहृदात्मनः तथाऽपिस्मरतांशश्वत्क्लेशान्हंसिहृदिस्थितः १०

युधिष्ठिरउवाच

किंनआचरितंश्रेयोनवेदाहमधीश्वर योगेश्वराणांदुर्दर्शोयन्नोदृष्टःकुमेधसाम् ११ इति वैवार्षिकान्मासान्राज्ञासोऽभ्यर्थितःसुखम् जनयन्नयनानंदमिंद्रप्रस्थौकसांविभुः १२ एकदारथमारुह्यविजयोवानरध्वजम् गां-डीवंधनुरादायतूणौचाक्षयसायकौ १३ साकंकृष्णेनसन्नद्धोविहर्तुंगहनंवनम् बहुव्यालमृगाकीर्णंप्राविशत्परवीरहा १४ तत्राविध्यच्छ-रैर्व्याघ्रान्सूकरान्महिषान्रुरून् शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणान्शशशल्लकान् १५ तान्निन्युःकिंकराराज्ञेमेध्यान्पर्वण्युपागते तृट्परीतःपरि-श्रांतोबीभत्सुर्यमुनामगात् १६ तत्रोपस्पृश्यविशदंपीत्वावारिमहारथौ कृष्णौददृशतुःकन्यांचरंतींचारुदर्शनाम् १७ तामासाद्यवरारोहांसुद्वि-जांरुचिराननां पप्रच्छप्रेषितःसख्याफाल्गुनःप्रमदोत्तमाम् १८ कात्वंकस्यासिसुश्रोणिकुतोसिकिंचिकीर्षसि मन्येत्वांपतिमिच्छंतींसर्वंकथय शोभने १९

कालिंद्युवाच

अहंदेवस्यसवितुर्दुहितापतिमिच्छती विष्णुंवरेण्यंवरदंतपःपरममास्थिता २० नान्यंपतिंवृणेवीरतमृतेश्री निकेतनम् तुष्यतांमेसभगवान्मुकुंदोऽनाथसंश्रयः २१ कालिंदीतिसमाख्यातावसामियमुनाजले निर्मितेभवनेपित्रायावदच्युतदर्शनम् २२ तथाऽवदद्गुडाकेशोवासुदेवायसोऽपिताम् रथमारोप्यतद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् २३ यदैवकृष्णःसंदिष्टःपार्थानांपरमाद्भुतम् कारयामासनगरं विचित्रंविश्वकर्मणा २४ भगवांस्तत्रनिवसन्स्वानांप्रियचिकीर्षया अग्नयेखांडवंदातुमर्जुनस्यासससारथिः २५ सोऽग्निस्तुष्टोधनुरदाद्धयान्श्वे-तान्रथंनृप अर्जुनायाक्षयौतूणौवर्मचाभेद्यमस्त्रिभिः २६ मयश्चमोचितोवन्हेःसभांसख्यउपाहरत् यस्मिन्दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशिभ्रमः २७ सतेनसमनुज्ञातःसुहृद्भिश्चानुमोदितः आययौद्वारकांभूयःसात्यकिप्रमुखैर्वृतः २८ अथोपयेमेकालिंदींसुपुण्यर्त्वृक्षऊर्जिते वितन्वन्परमा-नंदंस्वानांपरममंगलम् २९ विंदानुविंदावावंत्यौदुर्योधनवशानुगौ स्वयंवरेस्वभगिनींकृष्णेसक्तांन्यषेधताम् ३०

सदैवतेषांविश्वकर्मणादेवशिल्पिना-नगरंकारयामास २४ किंच भगवान्निरतिशयैश्वर्यगुणवानपि अर्जुनस्यधनुरादिलाभायसारथिरास खांडवंनामेंद्रस्यवनम् २५ अक्षयौअक्षयसायकौ २६ खांडवदाह-कवन्हेः सख्येअर्जुनाय यस्मिन्निति सामान्यतोनिर्देशः जलस्थलयोर्दृशौभ्रमः यद्वा जलेस्थलवत्दृक्दृष्टिर्यस्मिन्तत् जलस्थलदृक् तस्मिन्भ्रम आसीदिति २७ २८ सुपु-ण्यऋतुः ऋक्षंचयस्मिन् २९ पंचमंमित्रविंदाविवाहमाह विंदानुविंदाविति द्वाभ्यां आवंत्यौ अवंत्याराजानौ ३०

३१ षष्ठमाह नग्नजिदिति कौसल्यः अयोध्यापतिः तस्यसत्यानामकन्याऽभवत् आसीत् देवीकांतिमतीनाम्नाजितीतिपितृनाम्नाप्रसिद्धेत्यर्थः ३२ वीरस्यगंधमपिनसहंतइतित
यातान्खलान्दुर्वृत्तान् ३३ वृषान्जयतियः तेनलभ्याम् ३४ प्रतिनंदितः तंप्रतिनंदितवान् श्रीकृष्णेनचासप्रतिनंदितः ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ हेनरेंद्र राजन्यबंधोः क्षत्रियस्यशु
ल्कदाः द्रव्यादिप्रदाः ४० गुणानामेकमेवधामस्थानंतथाभूतस्यपस्यतवांगे ४१ ४२ दुर्दांताः अशिक्षिताः दुरवग्रहाः अपरायत्ताः कुतः तदाह एतैरितिभग्नाः भंगंप्राप्ताः ४३ एतान्

राजाधिदेव्यास्तनयांमित्रविंदांपितृष्वसुः प्रसह्यहृतवान्कृष्णोराजन्राज्ञांप्रपश्यताम् ३१ नग्नजिन्नामकौसल्यआसीद्राजाऽतिधार्मिकः तस्यस
त्याभवत्कन्यादेवीनाम्नाजितीनृप ३२ नतांशेकुर्नृपावोढुमजित्वासप्तगोवृषान् तीक्ष्णशृंगान्सुदुर्धर्षान्वीरगंधासहान्खलान् ३३ तांश्रुत्वावृषजिल्ल
भ्यांभगवान्सात्वतांपतिः जगामकौसल्यपुरंसैन्येनमहतावृतः ३४ सकोसलपतिःप्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः अर्हणेनापिगुरुणाऽपूजयत्प्रतिनं
दितः ३५ वरांविलोक्याभिमतंसमागतंनरेंद्रकन्याचकमेरमापतिम् भूयादयंमेपतिराशिषोऽमलाः करोतुसत्यायदिमेधृतोव्रतैः ३६ यत्पादपंकजर
जः शिरसाबिभर्तिश्रीरब्जजःसगिरिशःसहलोकपालैः लीलातनूःस्वकृतसेतुपरीप्सयेशः कालेदधत्सभगवान्ममकेनतुष्येत् ३७ अर्चितंपुनरित्या
हनारायणजगत्पते आत्मानंदेनपूर्णस्यकरवाणिकिमल्पकः ३८ श्रीशुकउवाच तमाहभगवान्हृष्टःकृतासनपरिग्रहः मेघगंभीरयावाचा
सस्मितंकुरुनंदन ३९ श्रीभगवानुवाच नरेंद्रयाच्ञाकविभिर्विगर्हिताराजन्यबंधोर्निजधर्मवर्तिनः तथाऽपियाचेतवसौहृदेच्छयाकन्यां
त्वदीयांनहिशुल्कदावयम् ४० राजोवाच कोऽन्यस्तेऽभ्यधिकोनाथकन्यावरइहेप्सितः गुणैकधाम्नोयस्यांगेश्रीर्वसत्यनपायिनी ४१ किंम
स्माभिः कृतःपूर्वंसमयःसात्वतर्षभ पुंसांवीर्यपरीक्षार्थंकन्यावरपरीप्सया ४२ सप्तैतेगोवृषावीरदुर्दांतादुरवग्रहाः एतैर्भग्नाःसुबहवोभिन्नगात्रान्नृ
पात्मजाः ४३ यदीमेनिगृहीताःस्युस्त्वयैवयदुनंदन वरोभवानभिमतोदुहितुर्मेश्रियःपते एवंसमयमाकर्ण्यबध्वापरिकरंप्रभुः आत्मानंसप्तधाकृ
त्वान्यगृह्णाल्लीलयैवतान् ४५ बध्वातान्दामभिःशौरिर्हतदर्पान्हतौजसः व्यकर्षल्लीलयाबद्धान्बालोदारुमयान्यथा ४६ ततःप्रीतःसुतांराजाददौ
कृष्णायविस्मितः तांप्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशींप्रभुः ४७ राजपत्न्यश्चदुहितुःकृष्णंलब्ध्वाप्रियंपतिं लेभिरेपरमानंदंजातश्चपरमोत्सवः ४८
शंखभेर्यानकानेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः नरानार्यःप्रमुदिताःसुवासःस्रगलंकृताः ४९ दशधेनुसहस्राणिपारिबर्हमदाद्विभुः युवतीनांत्रिसाहस्रंनि
ष्कग्रीवसुवाससाम् ५० नवनागसहस्राणिनागाच्छतगुणान्रथान् रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ५१ दंपतीरथमारोप्यमहत्यासेन-
यावृतौ स्नेहप्रक्लिन्नहृदयोयापयामासकोसलः ५२ श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपानयंतंपथिकन्यकाम् भग्नवीर्याःसुदुर्मर्षायदुभिर्गोवृषैःपुरा ५३

योनिगृह्णाति तस्यकन्येतिसमयः कृतः यदीमेगोवृषाःनिगृहीताःदमिताःमथिताइतियावत् ४४ सप्तधाकृत्वेतिबह्वीनांयोषितांसंपूर्णएवाहंसंभोगयोग्यःस्यामितिसत्यांप्रत्यसा
पत्न्यदर्शनार्थमात्मनः सप्तधाकरणम् ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ निष्कग्रीवाश्चताःसुवाससश्चतासांयुवतीनांचदासीनांत्रिसाहस्रमदादिति ५० नागान्नागेभ्यः शतगुणान्नवल
क्षाणि रथान्रथेभ्यः शतगुणान्नवकोटीः अश्वात् अश्वेभ्यः शतगुणान्नवपद्मानि ५१ ५२ यदुभिर्गोवृषैश्चभग्नवीर्या अपिसुदुर्मर्षाः असहनशीलाःरुरुधुः ५३

अस्यतःक्षिपतः प्रयुंजानानिति यावत् ५४ ५५ सप्तमंविवाहमाह श्रुतकीर्तेरिति श्रुतकीर्तिर्नामयापितृष्वसा तस्याःसुतांभद्रांनामकेकेयींतद्देशजाम् अष्टमंविवाहमा-हसुतांचेति एकएवसःश्रीकृष्णोलक्ष्मणांजहार ५७ तस्यानिरोधोंतःपुरंतस्मात् ५८ भैष्मजांबवतीभामासत्याभद्राचलक्ष्मणा कालिंदीमित्रविंदाचेत्यष्टौपट्टमहास्त्रियः १ इतिदशमस्कंधेटीकायांअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८ ऊनषष्टितमेभौमंहत्वातेनाहृताहरिः कन्याःसहस्रशःप्रापपारिजातंदिवोऽहरत् १ परिणीयततस्ता भिस्तन्मनोरथपूरणैः आत्मारामोऽप्यसौरेमेतद्वद्गृहस्थवत् २ येनतास्त्रियोविरुद्धाःसभौमः चकारायेनकारणेनहतः तदाचक्ष्वेति १ इंद्रेणभौमविचेष्टितंज्ञापितःस न् प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनगरंययावित्यन्वयः किंभूतेनहृतंछत्रंयस्यतेनलोकपालप्रधानत्वादिंद्रस्यवरुणच्छत्रहरणेऽपिमानभंगइतितयोक्तम् हृतेकुंडलेयस्याःसाअदि

तानस्यतःशरव्रातान्बंधुप्रियकृदर्जुनः गांडीवीकालयामासर्सिंहःक्षुद्रमृगानिव ५४ पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्यसत्यया रेमेयदूनामृष भोभगवान्देवकीसुतः ५५ श्रुतकीर्तेःसुतांभद्रामुपयेमेपितृष्वसुः कैकेयींभ्रातृभिर्दत्तांकृष्णःसंतर्दनादिभिः ५६ सुतांचमद्राधिपतेर्लक्ष्म-णांलक्षणैर्युताम् स्वयंवरेजहारैकःससुपर्णःसुधामिव ५७ अन्याश्चैवंविधाभार्याःकृष्णस्यासन्सहस्रशः भौमंहत्वातन्निरोधादाहृताश्चा रुदर्शनाः ५८ इतिश्रीभा॰द॰अष्टमहिष्युद्वाहोनामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८ राजोवाच यथाहतोभगवताभौमोयेनचताःस्त्रि यः निरुद्धाएतदाचक्ष्वविक्रमंशार्ङ्गधन्वनः १ श्रीशुकउवाच इंद्रेणहृतछत्रेणहृतकुंडलबंधुना हृतामराद्रिस्थानेनज्ञापितोभौमचेष्टि तम् सभार्योगरुडारूढःप्राग्ज्योतिषपुरंययौ २ गिरिदुर्गैःशस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैःसर्वतआवृतम् ३ गदया निर्बिभेदाद्रीन्शस्त्रदुर्गाणिसायकैः चक्रेणाग्निंजलंवायुंमुरपाशांस्तथाऽसिना ४ शंखनादेनयंत्राणिहृदयानिमनस्विनाम् प्राकारंगदयागु र्व्यानिर्बिभेदगदाधरः ५ पांचजन्यध्वनिंश्रुत्वायुगांताशनिभीषणम् मुरःशयानउत्तस्थौदैत्यःपंचशिराजलात् ६ त्रिशूलमुद्यम्यसुदुर्निरीक्षणो युगांतसूर्यानलरोचिरुल्बणः ग्रसंस्त्रिलोकीमिवपंचभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतंयथोरगः ७ आविध्यशूलंतरसागरुत्मते निरस्यवक्त्रैर्व्यनद-त्सपंचभिः सरोदसीसर्वदिशोंऽबरंमहानापूरयन्नंडकटाहमावृणोत् ८ तदापतद्वैत्रिशिखंगरुत्मतेहरिःशराभ्यामभिनत्त्रिधोजसा मुखेषुतं चापिशरैरताडयत्तस्मैगदांसोऽपिरुषाव्यमुंचत ९ तामापततींगदयागदांमृधेगदाग्रजोनिर्बिभिदेसहस्रधा उद्यम्यबाहूनभिधावतोऽजितःशि रांसिचक्रेणजहारलीलया १० व्यसुःपपातांभसिकृत्तशीर्षोनिकृत्तशृंगोद्रिरिवेंद्रतेजसा तस्यात्मजाःसप्तपितुर्वधातुराःप्रतिक्रियामर्षजुषःसमुद्य ताः ११

निर्बंधुर्मातायस्यतेनहृतंममराद्रेःस्थानंमणिपर्वतलक्षणंयस्यतेनसत्यभामायागृहेभगवंतमिंद्रआगत्यविज्ञापितवान् तदातस्याःकौतुकायतयाभार्ययासहययावितिवा तदनुज्ञयैवतत्पुत्रंहनिष्यामीतिइतिह्यसौकंभूम्यैवरंदत्तंसत्यंकर्तुंसत्यभामायाभूम्यंशत्वात्तयासहययौ यद्वा नारदानीतपारिजातैककुसुमेरुक्मिण्यैदत्तेसतिकु पितांसत्यभामांसांत्वयन्नातुभ्यंपारिजातमेवदास्यामीतिश्रीकृष्णेनप्रतिश्रुतमितिहरिवंशेप्रसिद्धं तदर्थंतांनीतवानिति २ गरुडेनयानेकारणंगिरिदुर्गैरित्यादितेरूपलक्षितंज लाग्न्यनिलैश्चसर्वतोवर्तमानैर्दुर्गमं ३ ४ ५ युगांताशनेर्ध्वनिवद्भीषणं परिखायाजलात् ६ ७ आविध्यआतोल्यसमहान्नादइत्यन्वयः ८ तस्मैश्रीकृष्णायगदांव्यमुंचतव्यक्षिपत् ९ १० इंद्रतेजसावज्रेण प्रतिक्रिययाहेतुभूतयाअमर्षजुषः ११

पीठंपीठनामानम् ननिरगन्निरगमन् १२ कृत्तानिशीर्षादीनियेषांतान् १३ १४ शतघ्नींशक्तिविशेषम् १५ विचित्रावाजाः पत्राणियेषांतैर्बाणैर्निकृत्ताः बाहवःऊरवः शिरोध्राः कंधराः विग्रहाः देहाश्चयस्मिन्तत् तर्ह्येव तंयदाविव्यधुः तस्मिन्नेवक्षणे १६ अत्याश्चर्यंकुरूद्वहेतिसंबोधनम् तथाहितैर्यानिप्रयुक्तानिशस्त्रास्त्राणि तत्प्राप्तेः पूर्वमेवतत्सर्वंसैन्यंहत्वापश्चात्तानिशस्त्राण्यस्त्राणिचचिच्छेद तत्राप्येकैकंशस्त्रमस्त्रंचत्रिभिस्त्रिभिः शरैरित्याश्चर्यं १७ किंचगरुत्मतेति १८ १९ यतः ययाशक्त्यावज्रःप्रतिहतः असौगरुडस्तेनाकंपत २० गरुडेवितथोद्यमःसन् शूलंत्रिशूलं आददेधृतवान् २१ २२ प्रतप्तेजांबूनदेयानिरत्नानितैः भास्वरे मेर्वंशभूतंमंदरशिखरंमहामणिंचार्पयदिति २३ २४ ऐश्वर्यंज्ञात्वाभूमिः स्तौति नमस्तइति परमात्मन् देवाद्यंतर्यामिन् २५ येनमंत्रेण कुंत्याः प्रसन्नः पूर्वमासीत्तेन मंत्रेणनमस्यति नमइति पंकजंनाभौ यस्यतस्मैजगत्कारणायेत्यर्थः अतएवसत्कीर्ति

नाम्नोंतरिक्षःश्रवणोविभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्चसप्तमः पीठंपुरस्कृत्यचमूपतिंमृधेभौमप्रयुक्तानिरगन्धृतायुधाः १२ प्रायुंजतासाद्यशरानसीन्गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजितेरुषोल्बणाः तच्छस्त्रकूटंभगवान्स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्तह १३ तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयंनिकृत्तशीर्षोरुभुजांघ्रिवर्मणः स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथानिरस्तान्नरकोधरासुतः १४ निरीक्ष्यदुर्मर्षणआस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् दृष्ट्वासभार्यंगरुडोपरिस्थितंसूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनंयथा कृष्णंसतस्मैव्यसृजच्छतघ्नींयोधाश्चसर्वेयुगपच्चविव्यधुः १५ तद्भौमसैन्यंभगवान्गदाग्रजोविचित्रवाजैर्निशितैःशिलीमुखैः निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहंचकारतर्ह्येवहताश्वकुंजरं १६ यानियोधैःप्रयुक्तानिशस्त्रास्त्राणिकुरूद्वह हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः १७ उह्यमानःसुपर्णेनपक्षाभ्यांनिघ्नतागजान् गरुत्मताहन्यमानास्तुंडपक्षनखैर्गजाः १८ पुरमेवाविशन्नार्तानरकोयुध्ययुध्यत दृष्ट्वाविद्रावितंसैन्यंगरुडेनार्दितंस्वकम् १९ तंभौमःप्राहरच्छक्त्यावज्रःप्रतिहतोयतः नाकंपततयाविद्धोमालाहतइवद्विपः २० शूलंभौमोच्युतंहंतुमाददेवितथोद्यमः तद्विसर्गात्पूर्वमेवनरकस्यशिरोहरिः अपाहरद्गजस्थस्यचक्रेणक्षुरनेमिना २१ सकुंडलंचारुकिरीटभूषणंबभौपृथिव्यांपतितंसमुज्ज्वलत् हाहेतिसाध्वित्यृषयःसुरेश्वरामाल्यैर्मुकुंदंविकिरंतईडिरे २२ ततश्चभूःकृष्णमुपेत्यकुंडलेप्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे सवैजयंत्यावनमालयार्पयत्प्राचेतसंछत्रमथोमहामणिम् २३ अस्तौषीदथविश्वेशंदेवीदेववरार्चितम् प्रांजलिःप्रणताराजन्भक्तिप्रवणयाधिया २४ भूमिरुवाच नमस्तेदेवदेवेशशंखचक्रगदाधर भक्तेच्छोपात्तरूपायपरमात्मन्नमोस्तुते २५ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये २६ नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायविष्णवे पुरुषायादिबीजायपूर्णबोधायतेनमः २७ अजायजनयित्रेऽस्यब्रह्मणेऽनंतशक्तये परावरात्मन्भूतात्मन्परमात्मन्नमोऽस्तुते २८

मयीपंकजमालाविद्यतेयस्यतस्मै एवंभूतंध्यायतांपंकजवत्प्रसन्नेतापोपशमनेनेत्रेयस्यतस्मै पंकजवत्प्रसेव्यौपंकजांकितौवाअंघ्रीयस्यतस्मैनमइति २६ किंचभगवतेनिरतिशयैश्वर्यायवासुदेवायसर्वभूताश्रयायातएवविष्णवेव्यापिने नहिसर्वभूताश्रयत्वंपरिच्छिन्नस्यसंभवतीतिकुतः सर्वाश्रयत्वंतत्राह पुरुषायसर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेवसते पूर्वमेवाहमिहासमितितत्पुरुषस्यपुरुषत्वमितिश्रुतेः एतदपिकुतः आदिबीजाय आदेर्जगत्कारणस्यापिकारणाय एवमपिनमृदादिवज्जाड्यमित्याह पूर्णबोधायेति २७ नन्वेवमपिस्वकारणात्पूर्वंसत्वंनस्यादतआह अजायेति स्वयमजाय अस्यचजगतः जनयित्रेउभयत्रापिक्रमेणहेतुद्वयंब्रह्मणेबृहतेअनंतशक्तयइतिचबृहत्त्वादजत्वमनंतशक्तित्वात्तज्जनयितृत्वमित्यर्थः ननुपित्रादयःपुत्रादीनांजनकास्तेषांचतत्पूर्वंतेषांचभूतानितेषांचस्वकर्मद्वारेणजीवः किमत्राहंतत्राह परावरात्मन्नित्यादिपित्राद्यात्मकत्वात्त्वमेवजनकइत्यर्थः २८

नतुगुणाविक्षोत्पत्त्यादिहेतवः तेचप्रधानस्यैवतस्यचपुरुषः क्षोभकः तत्रचकालोनिमित्तमितिप्रसिद्धम् किमत्राहंतत्राह त्वंवाइतितमसोधारणेऽप्यसंवृतएवस्थानाय पालनायज
गतः सृष्ट्याद्यर्थमुत्कटंरज आदित्वमेवबिभर्षिसृजसीत्यर्थः कालप्रधानपुरुषाश्चत्वद्व्यतिरिक्तानसंतित्वंतुपरः सर्वव्यतिरिक्तः अतस्त्वमेवजनयितेत्यर्थः २९ कार्यकारणप्रपंचस्य
तदव्यतिरेकंतस्यचसर्वव्यतिरेकमुपपादयति अहमितिअहंभूमिःमात्राणीतिदेवामनइंद्रियाणीतिचात्रिविधाहंकारकार्याणिकर्ताहंकारः ३० एवंस्तुत्वाप्रार्थयतेतस्येति हेप्रपन्ना
र्तिहर तस्यनरकस्य अयंभगदत्तोनामभीतः अतएवमयातवपादपंकजमुपसादितः ३१ अभयंदत्वा ३२ शताधिकामित्यपिज्ञातव्यम् यथाहश्रीपराशरः कन्यापुरेसक
न्यानांषोडशातुलविक्रमः शताधिकानिददृशेसहस्राणिमहामतइति राजभ्यइत्युपलक्षणंसिद्धादीनामपि तथाचतेनैवोक्तम् देवसिद्धासुरादीनां नृपाणांचजनार्दन हृत्वाहिसोसु

त्वंवैसिसृक्षूरजउत्कटंप्रभोतमोनिरोधायबिभर्ष्यसंवृतः स्थानायसत्वंजगतोजगत्पतेकालःप्रधानंपुरुषोभवान्परः २९ अहंपयोज्योतिरथानिलो
नभोमात्राणिदेवामनइंद्रियाणि कर्तामहानित्यखिलंचराचरंत्वय्यद्वितीयेभगवन्नयंभ्रमः ३० तस्यात्मजोऽयंतवपादपंकजंभीतःप्रपन्नार्तिह
रोपसादितः तत्पालयैनंकुरुहस्तपंकजंशिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ३१ श्रीशुकउवाच इतिभूम्यार्थितोवाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्र
या दत्वाभयंभौमगृहंप्राविशत्सकलर्द्धिमत् ३२ तत्रराजन्यकन्यानांषट्सहस्राधिकायुतम् भौमाहृतानांविक्रम्यराजभ्योददृशेहरिः ३३ तंप्रविष्टं
स्त्रियोवीक्ष्यनरवीरंविमोहिताः मनसावव्रिरेऽभीष्टंपतिंदैवोपसादितम् ३४ भूयात्पतिरयंमह्यंधातातदनुमोदताम् इतिसर्वाःपृथक्कृष्णेभावे
नहृदयंदधुः ३५ ताःप्राहिणोद्द्वारवतींसुमृष्टविरजोऽम्बराः नरयानैर्महाकोशान्रथाश्वान्द्रविणंमहत् ३६ ऐरावतकुलेभांश्चचतुर्दंतांस्तरस्विनः पां
डुरांश्चचतुःषष्टिंप्रेषयामासकेशवः ३७ गत्वासुरेंद्रभवनंदत्वादित्यैचकुंडले पूजितस्त्रिदशेंद्रेणसहेंद्राण्याचसप्रियः ३८ चोदितोभार्ययोत्पाट्य
पारिजातंगरुत्मति आरोप्यसेंद्रान्विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ३९ स्थापितःसत्यभामायागृहोद्यानोपशोभनः अन्वगुर्भ्रमराःस्वर्गात्तद्गंधासवलंप
टाः ४० ययाचआनम्यकिरीटकोटिभिःपादौस्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् सिद्धार्थएतेनविगृह्यतेमहानहोसुराणांचतमोधिगाढ्यताम् ४१ अथोमुहूर्त
एकस्मिन्नानागारेषुताःस्त्रियः यथोपयेमेभगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ४२ गृहेषुतासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः रेमेरमाभिर्नि
जकामसंप्लुतोयथेतरोगार्हकमेधिकांश्चरन् ४३ इत्थंरमापतिमवाप्यपतिंस्त्रियस्ताब्रह्मादयोपिनविदुःपदवींयदीयाम् भेजुर्मुदाऽविरतमेधितया
ऽनुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ४४

रःकन्यारुरोधनिजमंदिरइति ३३ ३४ ३५ प्राहिणोत्प्रस्थापयामास सुमृष्टाः कमनीयाश्चताविरजोंऽबराश्चताः
नरयानैःशिबिकादिभिः अपिचमहाकोशानिति ३६ ३७ सप्रियःसत्यभामासहितः ३८ ३९ गृहोद्यानंनिष्कुटंतदुपशोभयतियः ४० सेंद्रान्विबुधान्निर्जित्येतींद्रकृष्णयोःसंग्रा
मउक्तः तत्रननुकथंप्रसाधितस्वमनोरथेनश्रीकृष्णेनमहेंद्रस्यसंग्रामइत्याह ययाचइति अच्युतमर्थसाधनमितिच कर्मद्वयंयाचतिधातोः विगृह्यतेविग्रहंकरोति महानपितमःक्रो
धः आढ्यतांधनिकतांधिगिति ४१ यथायथावत् अनेनदेवक्यादिबंधुजनसमागमोऽपिप्रतिगृहंयोगपद्येनसूचितः अव्ययःसर्वत्रापिसंपूर्णएव ४२ अहोभाग्यंनारीणामित्या
हअभिः गृहेष्विति अतर्क्याणिकर्माणिकरोतितथासः निरस्तंसाम्यमतिशयश्चयैरन्येषांतेषुगृहेषु अनपायीअवस्थितः रमाभिः लक्ष्म्यांशभूताभिःनिजकामसंप्लुतः स्वानंदप
रिपूर्णः गार्हकमेधिकान्गृहस्थधर्मान् ४३ अनुरागहाससहितमवलोकंचतत्पूर्वकंनवसंगमंचतत्कृतंजल्पंचतस्मिन् लज्जांचभेजुः ४४ ५ ५ ५

विश्रमणं पादसंवाहनं केशप्रसारः केशप्रसाधनं दासीनांशतानि विद्यंते यासां तथाभूता अपि स्वयं विभोर्दास्यं विदधुः ४५ इतिदशमेटीकायां एकोनषष्टितमोऽध्यायः ५९ अथष
ष्टितमे कृष्णः परिहासेन रुक्मिणीम् कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तामसांत्वयत् १ रामारामजनानंदमहोदयविडंबनैः रुक्मिण्या प्रेमकलहच्छद्मनैश्वर्यमीर्यते २ स्वतल्पस्थं स्वपर्यंकस्थ
म् १ वक्ष्यमाणं रुक्मिण्याः श्रीकृष्णे परमं प्रेम संभावयितुं तस्योक्तमेव तत्त्वमनुस्मारयति यस्त्विति २ आदौ तावत्त्रिभिः श्लोकैर्मंदिरमनुवर्णयति तस्मिन्निति तच्छब्देनातिप्रसिद्ध
माह भ्राजंतिमुक्तादामानि तेषां विलंबाः संति यस्मिन् तेन वितानेन विराजिते तृतीयांतानां विराजितपदेनान्वयः ३ स्रुगंधितया द्विरेफकुलैर्नादिते प्रविशद्भिश्चंद्ररश्मिभिः ४ नि
र्गच्छद्भिरगुरुसंभवैर्धूपैश्चातिमनोहरत्वं दर्शितं ५ पयसः क्षीरस्य फेन इव मृदुनि पर्यंकस्थे काशिपूत्तमे हंसतूलिकायामुपतस्थे असेवत ६ तदेवाभिनयति वालव्यजनमिति ७ उपा

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ४५ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पारिजातहरणनरकवधो नाम एकोनषष्टितमोऽध्यायः ५९ श्रीशुक उवाच कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्प
स्थं जगद्गुरुम् पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः १ यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः २ तस्मिन्नंत
र्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ३ मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते जालरंध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चंद्रमसोम
लैः ४ पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना धूपैरगुरुजै राजन् जालरंध्रविनिर्गतैः ५ पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यंके कशिपूत्तमे उपतस्थे सुखासीनं
जगतामीश्वरं पतिम् ६ वालव्यजनमादाय रत्नदंडं सखीकरात् तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ७ सोपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेऽ
गुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासा नितंबधृतया च परार्ध्यकांच्या ८ तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृ
ततनोरनुरूपरूपा प्रीतः स्मयन्नलककुंडलनिष्ककंठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ९ श्रीभगवानुवाच राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपा
लविभूतिभिः महानुभावैः श्रीमद्भीरूपौदार्यबलोर्जितैः १० तान्प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान्
११ राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् १२ अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् आस्थिताः
पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदंति योषितः १३

सुतमच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे क्वणयती मणिमयौ नूपुरौ कूजयंती तथा अंगुलीयवलयव्यजनान्यग्रहस्ते हस्ताग्रे
यस्याः सा वस्त्रांतेन गूढौ स्थगितौ कुचौ तयोः कुंकुमं तेन शोणो हारस्तस्य भासा तथा नितंबे धृतया परार्ध्या अमूल्या कांच्या तया रेजे ८ तां निरीक्ष्य प्रीतः सन् स्मयमानो हरिराबभाषे क
थंभूताम् या लीलया धृततनोरस्तस्य अनुरूपरूपा अनुरूपं रूपं यस्यास्ताम् यथोक्तं श्रीपराशरेण देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुमिति
किंचालकैः कुंडलाभ्यां निष्केण पदकेन चालंकृतकंठेन चतुर्दिक्षु शोभितेवक्त्रे उल्लसंती स्मितसुधा यस्यास्ताम् ९ सर्वगुणयुक्तायाअपि तव बुद्धिर्मंदेत्याशयेनाह राजपुत्रीत्याद्येकादशभिः हे रा
जपुत्रि लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्यं येषां तैः तथा महानुभावैः महाप्रभावैः श्रीमद्भिः आढ्यै रूपादिभिरूर्जितैश्च पूर्वमीप्सितासि १० तान्हित्वा नोऽस्मान् असमानान् कस्माद्वृषे वृतवती
त्वं ११ किंच प्रायशः राजभ्यो जरासंधादिभ्यो बिभ्यतः भयं प्राप्नुवतः त्यक्तनृपासनान् १२ अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञाताचाराणाम् अलोकपथमस्त्रीपारतंत्र्यं पदवीं मार्गं आस्थिताः अनुसृताः १३

किंच निष्किंचनाइति १४ आत्मसमं परस्परमनुरूपं जन्मैश्वर्याभ्यां सहिता आकृतिः रूपं जातिर्वा समा भवः आयतिः १५ नदीर्घा समीक्षा विचारो यस्याः तया १६ अथइदानीमपि १७ नहिकिमित्यानीताहमिति चेत्तत्राह चैद्यशाल्वजरासंधेति ममभांद्विषंति १८ स्मयस्तुत्तयेवर्गापनयनाय १९ स्त्रीणामतिदुःसहमौदासीन्यमकामत्वं चाह उदासीनाइति गेहयोर्देहगेहयोरुदासीनाअतएवज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्रदीपादिः तद्वत्साक्षिमात्रतयाक्रियारहिता अस्महेवर्तामहइति २० अविश्लेषाद्धेतोः आत्मानमेव वल्लभामित्येवार्थेइवशब्दः २१ २२ चिंतालक्षणमाह पदेति नखैररुणाश्रीः कांतिर्यस्य तेन सुजातेन सुकोमलेन पदा २३ सुदुःखं अप्रियश्रवणात् भयम् त्यागशंकया शोकः अनुतापः तैर्विनष्टाबुद्धिर्यस्याः तस्याः श्लथंति

निष्किंचनावयंशश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुमध्यमे १४ ययोरात्मसमंवित्तंजन्मैश्वर्याकृतिर्भवः तयोर्विवाहो मैत्रीचनोत्तमाधमयोः क्वचित् १५ वैदर्भ्येतदविज्ञायत्वयादीर्घसमीक्षया वृतावयंगुणैर्हीनाभिक्षुभिः श्लाघितामुधा १६ अथात्मनोनुरूपंवैभजस्व क्षत्रियर्षभम् येनत्वमाशिषः सत्याइहामुत्रचलप्स्यसे १७ चैद्यशाल्वजरासंधदंतवक्त्रादयोनृपाः ममद्विषंतिवामोरुरुक्मीचापितवाग्रजः १८ तेषां वीर्यमदांधानांदृप्तानांस्मयनुत्तये आनीतासिमयाभद्रेतेजोपहरतासताम् १९ उदासीनावयंनूनंनस्त्र्यपत्यार्थकामुकाः आत्मलब्ध्यास्महेपूर्णागेहयोर्ज्योतिरक्रियाः २० श्रीशुकउवाच एतावदुक्त्वाभगवानात्मानंवल्लभामिव मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्नउपारमत् २१ इतित्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्यदेव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् आश्रुत्यभीताहृदिजातवेपथुश्चिंतांदुरंतांरुदतीजगामह २२ पदासुजातेननखारुणश्रीयाभुवं लिखंत्यश्रुभिरंजनासितैः आसिंचतीकुंकुमरूषितौस्तनौतस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् २३ तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतोव्यजनंपपात देहश्चविक्लवधियः सहसैवमुह्यन्रंभेववायुविहताप्रविकीर्यकेशान् २४ तद्दृष्ट्वाभगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनम् हास्यप्रौढिमजानंत्याः करुणः सोऽन्वकंपत २५ पर्यंकादवरुह्याशुतामुत्थाप्यचतुर्भुजः केशान्समुह्यतद्वक्त्रंप्रामृजत्पद्मपाणिना २६ प्रमृज्याश्रुकलेनेत्रेस्तनौ चोपहतौशुचा आश्लिष्यबाहुनाराजन्ननन्यविषयांसतीम् २७ सांत्वयामाससांत्वज्ञः कृपयाकृपणांप्रभुः हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हांसतांगतिः २८ श्रीभगवानुवाच मामावैदर्भ्यसूयेथाजानेत्वांमत्परायणाम् त्वद्वचः श्रोतुकामेनक्ष्वेल्याचरितमंगने २९ मुखंचप्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुम् कटाक्षेपारुणापांगंसुंदरभ्रुकुटीतटम् ३० अयंहिपरमोलाभोगृहेषुगृहमेधिनाम् यन्नर्मैरीयतेयामः प्रिययाभीरुभामिनि ३१ श्रीशुकउवाच सैवंभगवताराजन्वैदर्भीपरिसांत्विता ज्ञात्वातत्परिहासोक्तिंप्रियत्यागभयंजहौ ३२ बभाषऋषभंपुंसांवीक्षंतीभगवन्मुखम् सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेनभारत ३३

पतंति वलयानियस्माद्धस्तात् देहश्चपपात विक्लवा अवशाधीर्यस्यास्तस्याः २४ हास्यस्यप्रौढिं गांभीर्यम् २५ चतुर्भुजइति उत्थापनाश्लेषणवक्त्रपरिमार्जनाद्यर्थमाविष्कृतचतुर्भुजइत्यर्थः समुह्यनिरुह्य २६ अश्रुकले अश्रुभिः शोभिते शुचाशोकाश्रुभिः २७ सांत्वयामास अनुनीतवान् २८ मामांत्वद्वचः किंनुवदिष्यसीति श्रोतुकामेन श्रोतुमिच्छता क्ष्वेल्यानर्मणाएवमाचरितमुक्तम् नतत्त्वतः हेअंगनेहेसुंदरि २९ प्रेमसंरंभेणप्रणयकोपेन स्फुरितः कंपितोधरोयस्मिन्तत् कटशब्देनकटाक्षास्तैरापेक्षैररुणावपांगौयस्मिन्तत् अतएवसुंदरंकुटिलंभ्रुकुटीतटंयस्मिन्तत् ३० ननुकलहेकिंकौतुकंसुखंवा अत आह अयंहीति नर्मैः नर्मभिः हास्यवचनैः यामः कालः ३१ ३२ भगवतस्तस्यऐश्वर्ययुक्तंमुखंसव्रीडहासेनरुचिरेणस्निग्धेनापांगेनवीक्षमाणा ३३ ५ ५ ५

असमत्वंभयंदुर्गाश्रयणंप्रबलैः कलिः अराजत्वमविज्ञाता लौकिकेहाः वसादनम् निष्किंचनत्वंतत्प्रीतिराढ्यानादरणयिता अनौचित्यंनिर्गुणत्वंवृथाश्लाघाचभिक्षुभिः औदा
सिन्यमकामत्वंस्वदोषान्षोडशासतः अज्ञत्वादीर्यदर्शितैर्मम्याराज्ञांबहूनगुणान् कृष्णनर्मोदितान्मै ष्मीन्यषेधत्तद्गुणस्तवैः भगवतास्वस्मिन्दोषपराणीत्रयाणिवचनानितानिसर्वो-
त्कर्षपरतयाव्याचक्षाणाप्रतिभाषतेतत्रयदुक्तंकस्मान्नोवदृषेसमानिति तत्रासाम्यंसत्यमेवेत्याह नन्वेवमिति हेअरविंदलोचन त्र्यधीशः त्रयाणांब्रह्मादीनामप्यधीशोनियंता-
त्वंकक्वाहंगुणप्रकृतिः त्रिगुणस्वभावाप्राकृतागुणमयीप्रकृतिर्वा ननुत्वमेवाधीश्वरीश्रीः सर्वैरुपास्यत्वादितिचेदतआह अज्ञैः सकामैः गृहीतोपादोयस्याःसा ३४ यदुक्तंराजभ्योबि-
भ्यतःसमुद्रंशरणंगतानितितत्राह सत्यमिति हेउरुक्रमेतिभयाभावंदर्शयति गुणाः शब्दादयएवराजंतइतिराजानस्तेभ्योभयादिवेति अंतःहृदयेसमुद्रेतद्दगाधेविषया
कारैरपरिच्छिन्नइत्यर्थः शेतेनिश्चलतयाप्रकाशते उपलंभनमात्रः चैतन्यघनः आत्माभवानितिबलवद्भिः कृतद्वेषानितियदुक्तंतदपिसत्यमित्याह नित्यमिति कदिंद्रियगणैः कुत्सितैर्ब-
हिर्मुखैरिंद्रियगणैः ह्रस्वभिप्रायेणबहुवचनं कुत्सितइंद्रियगणोयेषामितिवा तैस्त्वंनित्यंकृतविग्रहः तेषुतवाप्रतीतेः यदुक्तंत्यक्तनृपासनानितितदपियुक्तमेवेत्याह त्वत्सेवकैरिति नृ

रुक्मिण्युवाच नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाह यद्वैभवान्भगवतोसदृशीविभूम्नः क्वस्वेमहिम्न्यभिरतोभगवांस्त्र्यधीशः क्वाहंगुणप्रकृ
तिरज्ञगृहीतपादा ३४ सत्यंभयादिवगुणेभ्यउरुक्रमांतः शेतेसमुद्रउपलंभनमात्रआत्मा नित्यंकदिंद्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वंत्वत्सेवकैर्नृपपदंविधु-
तंतमोंधम् ३५ त्वत्पादपद्ममकरंदजुषांमुनीनांवर्त्मास्फुटंनृपशुभिर्ननुदुर्विभाव्यम् यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्यभूमंस्तवेहितमथोअनुयेभवंत
म् ३६ निष्किंचनोननुभवान्नयतोस्तिकिंचिद्यस्मैबलिंबलिभुजोपिहरंत्यजाद्याः नत्वाविदंत्यसुतृपोंतकमाढ्यतांधाः प्रेष्ठोभवान्बलिभुजामपितेपितु
भ्यम् ३७ त्वंवैसमस्तपुरुषार्थमयः फलात्मायद्वांछयासुमतयोविसृजंतिकृत्स्नं तेषांविभोसमुचितोभवतःसमाजःपुंसःस्त्रियाश्चरतयोःसुखदुःखिनोर्न ३८

पाणांपदमासनमंधंगाढंतमएवनतु अविवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवकैरेवनतत्यक्तं किंपुनर्वक्तव्यंत्वयात्यक्तमिति ३५ अस्पष्टवर्त्मनांपुंसाम
लोकपथमीयुषामितियदुक्तंतदपितथैवेत्याह त्वत्पादेति नृपशुभिर्नराकारैःपशुभिः किंपुनर्वक्तव्यंनववर्त्मास्फुटमिति किंचयस्माद्येभवंतमनुवर्ततेतेषामपीहितमलौकिकमिव अ
थो अतःकिंपुनर्वक्तव्यंतवेश्वरस्य हितमलौकिकमित्यर्थः आस्थिताःपदवींसुभ्रूःप्रायःसीदंतियोषितइत्यस्यपरिहारंवक्ष्यति यद्वांछयेतिपंचमश्लोके ३६ निष्किंचनावयंशश्वन्निष्किंचनज-
नप्रियाः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुमध्यमेइत्येतश्लोकोक्तंदोषत्रयंपरिहरति निष्किंचनइति दरिद्रतालक्षणंनिष्किंचनत्वंतुतवनघटतइत्याह यस्माद्इति अन्यतोबलिभुजः पू
ज्या अपिब्रह्मादयोयस्मैभगवतेबलिंहरंति तस्यसर्वेश्वरस्यभवतोदरिद्रतानघटतइत्यर्थः निष्किंचनजनप्रियाइत्यत्रतत्स्वरूपेणबहुव्रीहिणावानिंदास्यादितिस्वयमप्युभयथास्तौति प्रे
ष्ठोभवानिति बलिभुजांब्रह्मादीनांलोकेश्वराणांत्वंप्रेष्ठः तेपितुभ्यंतवेति तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतीतितस्योत्तरं नत्वाविदंतीति आढ्यतयांधाः त्वात्वामंतकंनविदंति अतस्ते-
असुतृपः असूनेवतर्पयंतिनत्वांभजंतीत्यर्थः ३७ बलिभुजामपिभवान्प्रेष्ठइत्यत्रहेतुंवदंतीययोरेवसमंवित्तमित्यनेनोक्तमनौचित्यंपरिहरति त्वंवाइति फलात्मापरमानंदरूपःए
तस्यवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः समाजःसेव्यसेवकलक्षणसंबंधः नतुपुंसःस्त्रियाश्चमिथोरतयोः अतएवतत्कृतसुखदुःखिनोः तदाकुलयोरित्यर्थः ३८

भिरुक्तभिः श्लाघितासुधेत्यस्य परिहारः त्वमिति भिक्षुपदव्याख्यानम् न्यस्तदंडैर्मुनिभिरिति मुधेत्यस्य परिहारः आत्मेति यदर्थं सर्वप्रियंतस्य जगतामात्मनस्तव वरणं न वृथेत्यर्थः किंच आत्मदइति वेदश्चैतदविज्ञायत्वयादीर्घसमीक्षयेति स्वभिन्नुक्तदोषद्वयं परिहरति इतीति इतिज्ञात्वैवमेमयावृतोऽसीति अज्ञानपरिहारः हित्वेत्यदीर्घसमीक्षापरिहारः भवतोभुवः सकाशादुदीरितोयः कालस्तस्य वेगस्तेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि विहाय कुतोऽन्ये वराका इत्यर्थः ३९ स्वाज्ञानं परिहृत्य पुरुषांतरगुणवर्णनप्रदीप्तकोपसंरंभेणात्मन्येवाज्ञानमापादयति जाड्यमिति सिंहोयथापशून् विद्राव्य स्वबलिं हरति तथाशार्ङ्गधनुर्निनादेनैव जरासंधादीन् विद्राव्य मां स्वभागभूतं यस्त्वं हृतवानसि तस्य तव राजभ्यो भयादुदधिं प्रपन्नइतिपद्वचो भाषणं तज्जाड्यं मांद्यं नघटतइत्यर्थः ४० यच्चान्यदस्पष्टवर्त्मनामित्यादिना अर्थात्त्वां भजंतः सीदंतीत्यवसादनं श्रमावहत्वमुक्तम् तदपि मंदमेवेत्याह यद्वांछयेति यस्य तव भजनवांछया नृपोत्तमाः अंगोवेनस्य पिता वैन्यः पृथुः जायंतो भरतः नाहुषो ययातिः गयश्चादिर्येषां ते य एते तव पदवीं मार्गमाश्रितास्ते किं सीदंति न सीदंत्येव अपितु त्वत्संप्रसादइत्यर्थः एवंकोपावेशेनावसादनस्य परिहारादस्पष्टवर्त्मनामित्येतदानंतर्यं विहाय अत्रोत्कर्षः ४१ यच्चोक्तमथात्मनोऽनुरूपमितितत्राह कान्यमितिश्लोकद्वयेन गु

त्वं न्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि हित्वा भवद्भ्रुवउदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ३९ जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु भूपान्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् सिंहोयथास्वबलिमीश पशून् स्वभागं तेभ्योभयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ४० यद्वांछया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्यजायंतनाहुषगयादय ऐक्यपत्यम् राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमंबुजाक्ष सीदंति तेऽनुपदवीं त इहास्थिताः किम् ४१ कान्यं श्रयेत तव पादसरोजगंधमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्गम् लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२ तं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् स्यान्मे तवांघ्रिररणं सृतिभिर्भ्रमंत्या यो वै भजंतमुपयात्यनृतापवर्गः ४३ तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वविडालभृत्याः यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयायाद्युष्मत्कथामृडविरिंचसभासु गीता ४४ त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमंतर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् जीवच्छवं भजति कांतमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरंदमजिघ्रती स्त्री ४५

णानामालयस्य तव पादसरोजगंधं जनतायाअपवर्गमोक्षरूपं लक्ष्म्या आलयं तत्सेव्यं सद्भिर्मुखरितं वर्णितमाघ्राय तमविगणय्य मर्त्या मरणधर्मिकासदा उरुभयं यस्य तमन्यं कास्त्री श्रयेत सेवेत अर्थविविक्ता दृष्टिर्यस्याः सा गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इतियदुक्तं तदपास्तम् ४२ अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह तं त्वेति किंच प्रार्थयतेस्यादिति अरणं शरणम् सृतिभिर्देवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः पाठांतरे त्वर्थवादबहुलकर्मश्रवणैरित्यर्थः कथंभूतस्य तव यस्त्वमनृतस्य संसारस्य अपवर्गो नाशो यस्मात्सः भजंतमुपयाति आत्मसात्करोति तस्य तवांघ्रिरिति भीतस्य हि शरणमेवानुरूपं भजनयोग्यमतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ४३ येचोक्ताराज्ञां बहवोगुणाराजपुत्र्यीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिरित्यादिना तत्र सेर्ष्यसशापं सांगुलिभंगं चाह द्वाभ्याम् तस्याः स्युरिति खरा इव केवलं भारवाहाः गावो बलीवर्दा इव नित्यं व्यापारक्लिष्टाः श्वान इवावमताः बिडाला इव कृपणाः हिंस्राश्च भृत्या इव किंकराः नृपास्तस्या दुर्भगायाः पतयः स्युः यस्याः कर्णपथं त्वत्कथा न प्राप्नुयादिति ४४ तथाहि ते पदाब्जमकरंदमजिघ्रती सती यास्त्री विमूढा सा कांतो यमिति मतिर्यस्याः सा कांतमतिः जीवच्छवं भजति त्वगादिभिर्बहिः पिनद्धं छन्नमंतर्मांसादिमयमिति ४५ श्रीकृष्णायनमः ७ ७ ७ ७

यदुक्तमुदासीनावयमित्यादिना तत्राह अस्त्विति यद्यपि त्वं निरपेक्षः तथाऽपि मम ते चरणानुरागोऽस्तु मयि च मय्यपि न अतिरिक्ता अतिशयवती दृष्टिर्यस्य तस्य ते आत्मन् आत्मन्येव र
तस्य तर्हि त्वत्तो न कोऽपि लाभः त्वच्चरणानुराग एव महान् लाभः किंच यर्हि अस्य विश्वस्य स्रष्टुः उपात्तरजसोऽतिमात्राऽऽत्मकं ध्यायेन सः तथाभूतः सन्मामीक्षसे उपचारार्थे हृहर्षे तदेव नः पर
मानुकंपा अत्यनुग्रह इति ४६ तदेवं सर्वं तदुक्तं प्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्ता मंत्रमुपदिशंती आह द्वाभ्याम् नैवेति अथात्मनोनुरूपमित्यादि तेवचः अलीकं मिथ्येति नैव मन्ये यतो लोके
कन्यायाएव क्वाचिद्द्विर्भवति यथा काशिराजकन्यानामंबाऽंबालिकाऽंबिकानां तिसृणां मध्ये अंबायाः कन्याया एव शाल्वे रतिर्जाता तद्वत् मम रतिस्तु त्वय्येव पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः
४७ व्यूढायाः परिणीतायाः अर्पाति उभयस्मादिह परलोकद्वयात्स्युतः भ्रष्ट इति ४८ प्रलंभिता उपहसिता अन्वात्थ अन्वाख्यातवती ४९ मयि एकांतभक्तायास्ते कामाः संत्येव अका
मायकामनिवृत्तये मोक्षपर्यवसायिन इत्यर्थः ५० अनुवादेन वरान् दत्वा तामभिनंदति उपलब्धमिति यद्यस्मान्मयि वर्तमाना धीः नापकर्षिता नान्यविषया जाता ५१ एकांतभक्तिमभि

अस्त्वंबुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमाऽनुकंपा ४६ नै
वालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन अंबाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित् ४७ व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवं नवम् बुधोऽसतीं न बिभृ
यात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ४८ श्रीभगवानुवाच साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलंभिता मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ४९ यान्
यान्कामयसे कामान्मय्यकामाय भामिनि संति ह्येकांतभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ५० उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे यद्वाक्यैश्चाल्यमा
नाया न धीर्मय्यपकर्षिता ५१ ये मां भजंति दांपत्ये तपसा व्रतचर्यया कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ५२ मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसंपदं वांछं
ति ये संपद एव तत्पतिम् ते मंदभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसंगमः ५३ दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोच
नी खलैः सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुंभरायाः निकृतिं जुषः स्त्रियाः ५४ न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले
प्राप्तान्नृपान्न विगणय्य रहोहरो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ५५ भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम्
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ५६

नंद्यतामेव दृढीकर्तुं सकामान् भक्तान्निंदति येमामिति दांपत्ये दंपत्युपभोगसु
खार्थं ५२ मायामोहितत्वमेवोपपादयति मां प्राप्येति अपवर्गेण सह संपदो यस्मिंस्तं मां प्राप्य प्रसाद्य ये केवलं संपद एव विषयान् वांछंति न तु मां तत्पतिं तासां संपदामपि यो ह
मेव पतिः तम् तथा ये विषया निरयेऽपि अतिनिकृष्टयोनावपि स्युः तान् किंच तेषां पुंसां मात्रात्मकत्वाद्विषयात्मकत्वान्निरयः सुसंगमः शोभनसंगमः एवं स्यादतो मंदभाग्या एव ते
इत्यर्थः ५३ तस्माद्गृहेश्वरि त्वया मयि भवमोचनी निष्कामाऽनुवृत्तिः कृता एतद्दिष्ट्या भद्रम् कथंभूता खलैः सुदुष्करा दुराशिषो दुरभिप्रायायाः अत एव असुंभरायाः प्राणतर्पणपरा
याः निकृतिं जुषो वंचनपरायाः स्त्रियाः सुतरामसावनुवृत्तिर्दुष्करेति ५४ किंच संति निष्कामाः प्रेम्णैव मय्यनुवर्तमाना वध्वः किंतु त्वया सदृशीं कापि न पश्यामीति तस्या भक्तिं बहुमा
नेनाभिनंदति न त्वादृशीमिति त्रिभिः उपश्रुताः सत्यः कथा यस्य मे ५५ प्रोद्वाहपर्वणि अनिरुद्धविवाहे अक्षगोष्ठ्यां द्यूतसभायां तस्य भ्रातुर्वधं तस्मिन् काले कालांतरे तदनुस्म
रणतः पुनः पुनः समुत्थं दुःखं मत्तो वियोगभीत्या असहः सोढवत्यसि अनेनैवानिरुद्धविवाहानंतर्यमस्य ज्ञातव्यम् ५६ ५ ५ ७

अपिनदूतइति आत्मलभनेमत्प्राप्त्यर्थं मयिचिरायति श्वोभाविनि विवाहे आगंतव्यमितिकृतेसमयेकथंचिदप्राप्तवतिसति एतद्विश्वंशून्यंम त्वाइदमनन्ययोग्यं अंगंजिहासे-
त्यक्तुमिच्छामित्यक्ष्यामीत्येवंदूतः प्रस्थापितः तथाप्युक्तंत्वया यर्ह्यंबुजाक्षनलभेयभ वत्प्रसादंजह्यामसून्व्रतकृशान् शतजन्मभिःस्यादिति यद्वा अजिहासइतिच्छेदः त्यक्तुमै
च्छइत्यर्थः तच्चकर्मत्वय्येवतिष्ठेत् नतत्पानिकर्तुंशक्यमित्यर्थः किंतुकेवलंत्वांप्रतिनंदयामोहर्षयामइति ५७ सौरतसंलापैः सुरतनर्मगोष्ठीभिः ५८ ५९ इतिदशमेटीका
यांषष्टितमोऽध्यायः ६० एकषष्टितमेशौरेःपुत्रपौत्रादिसंततिः अनिरुद्धविवाहेचरुक्मिणोरामतोवधः १ अष्टाधिकशतद्व्यष्टसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् कोटिशःपुत्रपौत्रादीन्
हरिर्दीरेरयोजयत् २ तदेतदनुक्रमाह एकैकशइति कृष्णस्यअबलाभार्याः सर्वायाआत्मनिसंपत् तयापितुःसकाशादनवमान् अन्यूनान् १ प्रेष्ठंन्यमंसत अच्युतस्यप्रियतमंप्रत्ये
कंस्वंस्वंमेनिरेनतस्यतत्त्वमात्मारामत्वंविदंतिनाः २ आत्मारामत्वंव्यनक्तिद्वयेन चार्वेति चार्वब्जकोशवत्वदनंच आयतानिबाहुनेत्राणिच सप्रेम्णाहासरसेनवीक्षितानिच व

दूतस्त्वयात्मलभनेसुविविक्तमंत्रः प्रस्थापितोमयिचिरायतिशून्यमेतत् मत्वाजिहासइदमंगमनन्ययोग्यंतिष्ठेततत्त्वयिवयंप्रतिनंदयामः ५७
श्रीशुकउवाच एवंसौरतसंलापैर्भगवान्जगदीश्वरः स्वरतोरमयारेमेनरलोकंविडंबयन् ५८ तथान्यासामपिविभुर्गृहेषुगृहवानिव
आस्थितोगृहमेधीयान्धर्माल्लोकगुरुर्हरिः ५९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेकृष्णरुक्मिणीसंवादोनामषष्टितमोऽध्यायः ६०
श्रीशुकउवाच एकैकशस्ताःकृष्णस्यपुत्रान्दशदशाबलाः अजीजनन्ननवमान्पितुःसर्वात्मसंपदा १ गृहादनपगंवीक्ष्यराजपुत्र्योऽच्युतं-
स्थितम् प्रेष्ठंन्यमंसतस्वंस्वंनतत्तत्त्वविदःस्त्रियः २ चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः संमोहिताभगवतोनम-
नोविजेतुंस्वैर्विभ्रमैःसमशकन्वनिताविभूम्नः ३ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तुषोडशसहस्रम
नंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नशेकुः ४ इत्थंरमापतिमवाप्यपतिंस्त्रियस्ताब्रह्मादयोऽपिनविदुःपदवींयदीयाम् भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽ
नुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यम् ५ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दा
सीशता अपिविभोर्विदधुःस्मदास्यम् ६ तासांयादशपुत्राणांकृष्णस्त्रीणांपुरोदिताः अष्टौमहिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामिते ७ चारुदेष्णःसु
देष्णश्चचारुदेहश्चवीर्यवान् सुचारुश्चारुगुप्तश्चभद्रचारुस्तथाऽपरः ८ चारुचंद्रोविचारुश्चचारुश्चदशमोहरेः प्रद्युम्नप्रमुखाजातारुक्मिण्यां
नावमाःपितुः ९

ल्गुजल्पाश्चभगवतः एतैःसंमोहिताःवनिताःस्वैस्वैरनेकैर्विभ्रमैः तस्यश्रीकृष्णस्यमनोविजेतुंहर्तुंनसमशकन् नशक्तावभूवुःविभूम्नःपरिपूर्ण-
स्य ३ तासांविभ्रमान् वर्णयन्नेतद्विवृणोति स्मायेति स्मायोगूढहसितंतद्युक्तः अवलोकलवः कटाक्षस्तेनदर्शितःसूचितोभावोऽभिप्रायः तेनहारिमनोहरणशीलंयत्भ्रूमं
डलंतेनप्रहिताः प्रस्थापितायेसौरतामंत्राः तेषुशौंडैःप्रगल्भैः अनंगस्यबाणैः शरैरन्यैश्चकरणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैः यस्येंद्रियंमनोविमथितुंक्षोभयितुंषोडशसहस्रमपिपत्न्योन
शेकुरिति ४ अनुरागेणहासोऽवलोकश्च नवसंगमेलालसंऔत्सुक्यंचतेआद्यायस्यविभ्रमकदंबस्यतंभेजुः अनुरागहासावलोकनवसंगमलालसात् यंभेजुरितिवा नस्यम-
नोविजेतुंनशेकुरितिच ५ किंतुप्रत्युद्गमादिभिः विभोस्तस्यदास्यंनित्यंविदधुरिति प्रौढभावेऽपिनवसंगमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येनचतयाप्रतीतैः तेषामेवश्लोकानांप्रस्ता
वांतरेपुनःपुनरावृत्तिःसौंदर्यात् ६ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रकृतमाह तासामिति दशदशपुत्रायासांतासांमध्येअष्टौमहिष्योयाःप्रागुक्तास्तत्पुत्रानिति ७ ८ ९ छ छ

१० ११ १२ श्रीमानितिवसोः कुंतेर्वाविशेषणम् १३ भद्रोनामएकलः एकः सोमकः अवरः कनीयान् एतेकालिंद्याःसुताइति १४ माद्र्याः लक्ष्मणायाः १५ सुधिश्चदशमः एतेमित्रविं दात्मजाः १६ संग्रामजित्प्रमुखाः सत्यकांताः भद्रायाः सुताःशैब्यानामापिसैवरोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणार्थं १७ १८ एतेषामिति अन्येषामपिश्रीकृष्णपुत्राणांश- तसंख्यस्त्रीषुपुत्राः पौत्राश्चकोटिशोबभूवुः तत्रहेतुत्वेनश्रीकृष्णपत्नीनांबाहुल्यमनुस्मारयति मातरःकृष्णजातानामितिचशब्देनाधिकाश्चेत्युक्तम् १९ यःकृष्णंहंतुंरंध्रंप्रतीक्ष तेसकथंप्रादादिति वैवाहिकंविवाहनिमित्तं २० रुक्मिणोऽभिप्रायंकथंजानीमइतिचेदतआह अनागतमिति अतींद्रियमस्मदादींद्रियागोचरम् विप्रकृष्टंदूरस्थं व्यवहितंकुड्या

भानुःसुभानुःस्वर्भानुःप्रभानुर्भानुमांस्तथा चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाऽष्टमः १० श्रीभानुःप्रतिभानुश्चसत्यभामात्मजादश सांबःसुमि त्रःपुरुजिच्छतजिच्चसहस्रजित् ११ विजयश्चित्रकेतुश्चवसुमान्द्रविडःक्रतुः जांबवत्याःसुताह्येतेसांबाद्याःपितृसंमताः १२ वीरश्चंद्रोऽश्वसेन श्चित्रगुर्वेगवान्वृषः आमःशंकुर्वसुःश्रीमान्कुंतिर्नाग्नजितेःसुताः १३ श्रुतःकविर्वृषोवीरःसुबाहुर्भद्रएकलः शांतिर्दर्शःपूर्णमासःकालिं द्याःसोमकोऽवरः १४ प्रघोषोगात्रवान्सिंहोबलःप्रबलऊर्ध्वगः माद्र्याःपुत्रामहाशक्तिःसहओजोऽपराजितः १५ वृकोहर्षोऽनिलोगृध्रोवर्धनोन्ना द एवच महाशःपावनोवह्निर्मित्रविंदात्मजाःक्षुधिः १६ संग्रामजिद्बृहत्सेनःशूरःप्रहरणोऽरिजित् जयःसुभद्रोभद्रायावामआयुश्चसत्यकः १७ दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्यारोहिण्यास्तनयाहरेः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यांमहाबलः १८ पुत्र्यांतुरुक्मिणोराजन्नाम्नाभोजकटेपुरे एतेषांपुत्र पौत्राश्चबभूवुःकोटिशोनृप मातरःकृष्णजातानांसहस्राणिचषोडश १९ राजोवाच कथंरुक्म्यरिपुत्रायप्रादाद्दुहितरंयुधि कृष्णेनप रिभूतस्तंहंतुंरंध्रंप्रतीक्षते एतदाख्याहिमेविद्वन्द्विषोर्वैवाहिकंमिथः २० अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियम् विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक् पश्यंतियोगिनः २१ श्रीशुकउवाच वृतःस्वयंवरेसाक्षादनंगोऽंगयुतस्तया राज्ञःसमेतान्निर्जित्यजहारैकरथोयुधि यद्यप्यनुस्मरन्वैरंरु क्मीकृष्णावमानितः व्यतरद्भागिनेयायसुतांकुर्वन्स्वसुःप्रियम् २३ रुक्मिण्यास्तनयांराजन्कृतवर्मसुतोबली उपयेमेविशालाक्षींकन्यांचारुम तींकिल २४ दौहित्रायानिरुद्धायपौत्रींरुक्म्यददाद्धरेः रोचनांबद्धवैरोऽपिस्वसुःप्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मंतद्यौनंस्नेहपाशानुबंधनः २५ तस्मि न्नभ्युदयेराजन्रुक्मिणीरामकेशवौ पुरंभोजकटंजग्मुःसांबप्रद्युम्नकादयः २६ तस्मिन्निवृत्तउद्वाहेकालिंगप्रमुखान्नृपाः दृप्तास्तेरुक्मिणंप्रो चुर्बलमक्षैर्विनिर्जय २७ अनक्षज्ञोह्ययंराजन्नपितद्व्यसनंमहत् इत्युक्तोबलमाहूयतेनाक्षैरुक्म्यदीव्यत २८ शतंसहस्रमयुतंरामस्तत्राददेपणं तंतुरुक्म्यजयत्तत्रकालिंगःप्राहसद्बलम् दंतान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः २९ ततोलक्षंरुक्म्यगृह्णाद्ग्लहंतत्राजयद्बलः जितवानहमित्या हरुक्मीकैतवमाश्रितः ३०

द्यंतरितम् २१ तत्रोत्तरम् स्वयंवरेरुक्मवत्यावृतःसन् राज्ञोनिर्जित्यजहारेति २२ यद्यपिश्रीकृष्णावमानितः तयाऽपिवैरमनुस्म रन्नपिव्यतरत्प्रादात् अन्वमोदतेत्यर्थः २३ सर्वासामपिएकैकाकन्या तत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थंज्येष्ठकन्याविवाहमाह रुक्मिण्याइति २४ यौनंविवाहः तद्यौनमधर्मं जान न्निति द्विषदन्नंनभोक्तव्यंद्विषंतंनैवभोजयेदितिलोकविरोधात् अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्ममप्याचरेन्नत्विितिनिषेधाच्चेत्यर्थः २५ २६ लोकविरुद्धाचरणफलंवक्तुमाह तस्मि न्निति २७ अदीव्यत क्रीडितवान् २८ २९ निष्काणांलक्षं ग्लहंपणंकृतवान् कैतवंकपटम् ३०

५ ५ ५ ५ ५

न्यर्बुदं दशकोटीः ग्लहं क्षपितो रामः आददे ३१ छलमाश्रितो रुक्मी मया जितमित्याह ३२ ३३ ३४ ३५ नृम्णसंसदि मंगलसभायां ३६ ३७ ३८ ३९ सूर्यं यानवोढ्या सिद्धा अ
खिलाः अर्था अभ्युदयशत्रुवधादयो येषां ते ४०   इति दशमस्कंधे टीकायामेकषष्टितमोऽध्यायः ६१   द्विषष्टितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनम् कन्यायां रममाणस्य बाणे

मन्युना क्षुभितः श्रीमान्समुद्र इव पर्वणि जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ३१ तं चापि जितवान्रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः रुक्मी जितं मया
त्रेमे वदंतु प्राश्निका इति ३२ तदाब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ३३ तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः
संकर्षणं परिहसन्बभाषे कालनोदितः ३४ नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः अक्षैर्दीव्यंति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ३५ रुक्मिणैवमधि
क्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्णसंसदि ३६ कलिंगराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे दंतानपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्वि
जैः ३७ अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ३८ निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा रु
क्मिणीबलयो राजन्स्नेहभंगभयाद्धरिः ३९ ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् रामादयो भोजकदाशार्हाः सिद्धाखिला
र्था मधुसूदनाश्रयाः ४०   इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अनिरुद्धविवाहे रुक्मिवधो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ६१   राजोवाच
बाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः तत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशंकरयोर्महत् एतत्सर्वं महायोगिन्समाख्यातुं त्वमर्हसि १   श्रीशुक उवाच   बा
णः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः येन वामनरूपाय हरयेऽदायि मेदिनी २ तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा मान्यो वदान्यो धीमांश्च स
त्यसंधो दृढव्रतः ३ शोणिताख्ये पुरे रम्ये स राज्यमकरोत्पुरा तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव तेऽमराः सहस्रबाहुर्वाद्येन तांडवेऽतोषयन्मृडम् ४ भग
वान्सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः वरेण च्छंदयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ५ स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशं
स्तत्पदांबुजम् ६ नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामरांघ्रिपम् ७ दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत्
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ८ कंडूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन्भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ९ तच्छ्रुत्वा
भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते १० इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप प्रतीक्षन्गिरिशादेशं स्ववीर्य
नशनं कुधीः ११ तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् कन्यालभत कांतेन प्रागदृष्टश्रुतेन च १२ सा तत्र तमपश्यंती क्वासि कांतेति वादिनी
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् १३ बाणस्य मंत्री कुंभांडश्चित्रलेखा च तत्सुता सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता १४ कं त्वं मृ
गयसे सुभ्रूः कीदृशस्ते मनोरथः हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये १५   ऊषोवाच   दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः पीतवासा
बृहद्बाहुर्योषितां हृदयंगमः १६

नबहुवाहुना १ अनिरुद्धो द्वहेल्यस्मिन्बाणयादवसंयुगे श्रीकृष्णः श्रीहरं जित्वा बाणबाहूनयाच्छिनत् २ १ २ ३ ४ पुराधिपं पुरः
पालकम् ५ ६ कामान्पूरयतीति कामपूरः स चासावमरांघ्रिपः कल्पतरुः तं त्वाम् ७ ८ हे आद्य निभृतैर्भरितैर्दोर्भिरद्रींश्चूर्णयन् अयागमच्छम् ९ १० स्ववीर्यस्य नशनं नाशनं केतुभंगं
प्रतीक्षमाणः ११ श्रीमहेशादिष्टसंग्रामस्य प्रसंगमाह तस्योषेति प्राद्युम्निनाऽनिरुद्धेन तत्रापि स्वप्ने १२ तं कांतमपश्यंती साउत्तस्थौ १३ ततः किं वृत्तं तदाह बाणस्येति १४ हस्तग्राहं भ
र्तारम् १५ १६

१७ १८ त्वयादृष्टएषांमध्येकोवाभवेदितिदेवादीन्यथावत् पटेअलिखत् १९ प्रद्युम्नंलिखितंवीक्ष्यश्वशुरोयमितिलज्जिता २० २१ २२ शोणितपुरंनीत्वा २३ पुंभिः दुष्प्रेक्षे प्रेक्षितुमशक्ये २४ तत्रपरार्ध्यैरमूल्यैर्वासःस्रगादिभिः शुश्रूषणपूर्वकमर्चितःसन् २५ तयापहृतेंद्रियोऽहर्गणान्दिनसमूहान्नबुबुधे २६ आप्रीतामतिहृष्टाम् दुरवच्छदैः च्छाद यितुमशक्यैः २७ विचेष्टितंविरुद्धाचरणम् २८ अनपायिभिः अपायः अपसर्पणंप्रमादोवा तद्रहितैः पाठांतरेदुष्टप्रेष्याःसखीयस्याःतस्याः पुंभिर्दूषणंकृतावेतिनजानीमइत्यर्थः २९ ३० कामस्यात्मनोदेहाज्जातं ३१ अभिनृणमयासर्वमंगलयातस्याअंगसंगेनस्तनकुंकुमंयस्यांस्रजि तांबाह्वोर्मध्येवक्षसिदधानं मधुमल्लिकाः वसंतभवामल्लिकाः तदाश्रितां

तमहंमृगयेकांतंपाययित्वाऽधरंमधु क्वापियातःस्पृहयतींक्षिप्त्वामांवृजिनार्णवे १७ चित्रलेखोवाच व्यसनंतेऽपकर्षामित्रिलोक्यांयदिभाव्य ते तमानेष्येनरयस्तेमनोहर्तातमादिश १८ इत्युक्त्वादेवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्चयथालिखत् १९ मनुजे षुचसावृष्णीन्शूरमानकदुंदुभिम् व्यलिखद्रामकृष्णौचप्रद्युम्नंवीक्ष्यलज्जिता २० अनिरुद्धंविलिखितंवीक्ष्योषावाङ्मुखीह्रिया सोऽसावसाविति प्राहस्मयमानामहीपते २१ चित्रलेखातमाज्ञायपौत्रंकृष्णस्ययोगिनी ययौविहायसाराजन्द्वारकांकृष्णपालिताम् २२ तत्रसुप्तंसुपर्यंकेप्राद्यु म्निंयोगमास्थिता गृहीत्वाशोणितपुरंसख्यैप्रियमदर्शयत् २३ साचतंसुंदरवरंविलोक्यमुदिताननना दुष्प्रेक्ष्येस्वगृहेपुंभीरेमेप्राद्युम्निनासमम् २४ परार्ध्यवासःस्रग्गंधधूपदीपासनादिभिः पानभोजनभक्ष्यैश्चवाक्यैःशुश्रूषयार्चितः २५ गूढःकन्यापुरेशश्वत्प्रवृद्धस्नेहयातया नाहर्गणान्सबुबु धेऊषयापहृतेंद्रियः २६ तांतथायदुवीरेणभुज्यमानांहतव्रताम् हेतुभिर्लक्षयांचक्रुराप्रीतांदुरवच्छदैः २७ भटाआवेदयांचक्रूराजंस्तेदुहितुर्वयं म विचेष्टितंलक्षयामःकन्यायाःकुलदूषणम् २८ अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्चगृहेप्रभो कन्यायादूषणंपुंभिर्दुष्प्रेक्ष्यायानविद्महे २९ ततः प्रव्यथितोबाणोदुहितुःश्रुतदूषणः त्वरितःकन्यकागारंप्राप्तोद्राक्षीद्यदूद्वहम् ३० कामात्मजंतंभुवनैकसुंदरंश्यामंपिशंगांबरमंबुजेक्षणम् बृ हद्भुजंकुंडलकुंतलत्विषास्मितावलोकेनचमंडिताननम् ३१ दीव्यंतमक्षैःप्रिययाभिनृम्णयातदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजम् बाह्वोर्दधानंम धुमल्लिकाश्रितांतस्याग्रआसीनमवेक्ष्यविस्मितः ३२ सतंप्रविष्टंवृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्यमाधवः उद्यम्यमौर्वंपरिघंव्यवस्थितोयथां तकोदंडधरोजिघांसया ३३ जिघृक्षयातान्परितःप्रसर्पतःशुनोयथासूकरयूथपोऽहनत् तेहन्यमानाभवनाद्विनिर्गतानिर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ३४ तंनागपाशैर्बलिनंदनोबलीघ्नंतंस्वसैन्यंकुपितोबबंधह ऊषाभृशंशोकविषादविह्वलाबद्धंनिशम्याश्रुकलाक्ष्यरोदिषीत् ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधे अनिरुद्धबंधोनामद्विषष्टितमोऽध्यायः ६२ श्रीशुकउवाच अपश्यतांचानिरुद्धंतद्बं धूनांचभारत चत्वारोवार्षिकामासाव्यतीयुरनुशोचताम् १

तस्याग्रइत्यार्षःसंधिः तस्याअग्रइत्यर्थः ३३ आततायिभिरुद्यतशस्त्रैः मा[illegible]वोनिरुद्धः मौर्वंमुरुलोहवि शेषसन्निर्मितम् ३३ ३४ शोकविषादाभ्यांविह्वलाअवशा अश्रूणांकलाबिंदवोययोस्ते अक्षीणियस्याःसा ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ६२ त्रिषुकषष्टितमेचाथबाणयादवसंगरे रुक्तिर्ज्वरेणरुद्रेणबाणबाहुभिदोहरेः १ १ ५ ५ ५ ५

कर्मेत्युद्धादिकम् २ रामकृष्णानुवर्तिनइति तौपुरतोनिर्गताविल्यर्थः ३ सर्वतोदिशामित्यस्योत्तरेणान्वयः ४ भज्यमानानिपुरोद्यानादीनि द्वंद्वैकवद्भावः अट्टालाःप्राकाराद्युपरितनान्युन्नतस्थानानि अभिनिर्ययौबाणः ५ स्कंदः स्कंधः तत्सहितैः प्रमथगणैः रामकृष्णाभ्यांयुयुधे ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ प्रत्यस्त्राण्येवाह ब्रह्मास्त्रस्येति नैजंनारायणास्त्रं १३ १४ शिखिनामयूरेणवाहनेन १५ तयोरनीकानि हतोनाथोयेषांतानि १६ १७ १८ १९ २० अनिरीक्षमाणास्तिर्यङ्मुखोबभूवेति २१ ज्वरस्त्रिपादभ्यधावदिति २२ श्रीनारायणः शीतज्वरमसृजत् माहेश्वरः समाक्रंदन्युयुधे २३ २४ आत्मानंपरमशक्तिमंतंमन्यमानः श्रीकृष्णंतापयितुं प्रवृत्तः स्वयमेवतप्तःसन् तंपरमेश्वरंज्ञात्वास्तौ-

नारदात्तदुपाकर्ण्यवार्तांबद्धस्यकर्मच प्रययुः शोणितपुरंवृष्णयः कृष्णदेवताः १ प्रद्युम्नोयुयुधानश्चगदःसांबोऽथसारणः नंदोपनंदभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ३ अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताःसर्वतोदिशम् रुरुधुर्बाणनगरंसमंतात्सात्वतर्षभाः ४ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् प्रेक्षमाणोरुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ५ बाणार्थेभगवान्रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः आरुह्यनंदिवृषभंयुयुधेरामकृष्णयोः ६ आसीत्सुतुमुलंयुद्धमद्भुतंरोमहर्षणम् कृष्णशंकरयोराजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ७ कुंभांडकूपकर्णाभ्यांबलेनसहसंयुगः सांबस्यबाणपुत्रेणबाणेनसहसात्यकेः ८ ब्रह्मादयःसुराधीशामुनयःसिद्धचारणाः गंधर्वाप्सरसोयक्षाविमानैर्द्रष्टुमागमन् ९ शंकरानुचरान्शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् १० प्रेतमातृपिशाचांश्चकूष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् द्रावयामासतीक्ष्णाग्रैःशरैःशार्ङ्गधनुश्च्युतैः ११ पृथग्विधानिप्रायुंक्तपिनाक्यस्त्राणिशार्ङ्गिणे प्रत्यस्त्रैःशमयामासशार्ङ्गपाणिरविस्मितः १२ ब्रह्मास्त्रस्यचब्रह्मास्त्रंवायव्यस्यचपार्वतम् आग्नेयस्यचपार्जन्यंनैजंपाशुपतस्यच १३ मोहयित्वातुगिरिशंजृंभणास्त्रेणजृंभितम् बाणस्यपृतनांशौरिर्जघानासिगदेषुभिः १४ स्कंदःप्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानःसमंततः असृग्विमुंचन्गात्रेभ्यःशिखिनाऽपाक्रमद्रणात् १५ कुंभांडःकूपकर्णश्चपेततुर्मुसलार्दितौ दुद्रुवुस्तदनीकानिहतनाथानिसर्वतः १६ विशीर्यमाणंस्वबलंदृष्ट्वाबाणोऽत्यमर्षणः कृष्णमभ्यद्रवत्संख्येरथीहित्वैवसात्यकिम् १७ धनूंष्याकृष्ययुगपद्बाणःपंचशतानिवै एकैकस्मिन्शरौद्वौद्वौसंदधेरणदुर्मदः १८ तानिचिच्छेदभगवान्धनूंषियुगपद्धरिः सारथिंरथमश्वांश्चहत्वाशंखमपूरयत् १९ तन्माताकोटरानामनग्नामुक्तशिरोरुहा पुरोवतस्थेकृष्णस्यपुत्रप्राणरिरक्षया २० ततस्तिर्यङ्मुखोनग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः बाणश्चतावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम् २१ विद्राविते भूतगणेज्वरस्तुत्रिशिरास्त्रिपात् अभ्यधावतदाशार्हंदहन्निवदिशोदश २२ अथनारायणोदेवस्तंदृष्ट्वाव्यसृजज्ज्वरम् माहेश्वरोवैष्णवश्चयुयुधातेज्वरावुभौ २३ माहेश्वरःसमाक्रंदन्वैष्णवेनबलार्दितः अलब्ध्वाऽभयमन्यत्रभीतोमाहेश्वरोज्वरः शरणार्थीहृषीकेशंतुष्टावप्रयतांजलिः २४ ज्वरउवाच नमामित्वानंतशक्तिंपरेशंसर्वात्मानंकेवलंज्ञप्तिमात्रम् विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुंयत्तद्ब्रह्मब्रह्मलिंगंप्रशांतम् २५

त्वन्नमस्करोति नमामीति त्वात्वामनंतशक्तिंनमामिकुतः परेषांब्रह्मादीनामीशम् तत्रहेतुः सर्वात्मानंसर्वस्यात्मानंचेतयितारम् तत्कुतःकेवलंशुद्धम् ज्ञप्तिमात्रंचैतन्यघनं तदेवंसर्वचेतयितृत्वेनपरमेश्वरत्वमुक्तम् किंचविश्वस्यस्थ्यादिहेतुत्वादपीत्याह विश्वोत्पत्तीति नन्वेवंभूतंब्रह्मप्रसिद्धं नाहमितितत्राह यत्तद्ब्रह्मेति यद्ब्रह्मतदेवत्वमित्यर्थः किंतद्ब्रह्मेत्यतआह ब्रह्मलिंगं ब्रह्मणावेदेनलिंग्यते योत्यतइति तत्कुतः प्रशांतं सर्वविक्रियाराहित्यान्नसाक्षाद्वाच्यमिति भावः २५ ५ ५ ५

किंच यावत्सविशेषंवस्तुतावद्वयंप्रभवामः त्वयितुसर्वविशेषातीतेनकस्यापिप्रभुत्वं किंतुत्वमेवसर्वप्रभुरिति ज्ञप्तिमात्रत्वंविवृण्वन्स्तौति कालइति कालः क्षोभकः कर्मनिमित्तं तदे
वफलाभिमुखमभिव्यक्तंदैवं स्वभावः तत्संस्कारः जीवस्तद्वान् द्रव्यंभूतसूक्ष्माणि क्षेत्रंशरीरं प्राणःसूत्रं आत्माअहंकारः विकारएकादशेंद्रियाणिमहाभूतानिचेतिषोडशकः त
त्संघातोलिंगदेहएतस्यचबीजरोहस्तत्प्रवाहः रोहोंऽकुरः देहाद्बीजरूपंकर्मततोंऽकुररूपोदेहः ततःपुनरेवमितिप्रवाहः एषात्वन्मायातस्यानिषेधः अपोहोयस्मिन् तंत्वांनिषेधावधि
भूतंप्रपद्येभजइति २६ ननुदेवकीतनस्यमेकथमेवंभूतत्वंतत्राह नानाभावैरिति सर्वोपाधिविनिर्मुक्तएवत्वंयथालीलयास्वीकृतैर्मत्स्याद्यवतारैः देवान्बिभर्षि पालयसि तद
र्थंलोकसेतून्वर्णाश्रमधर्मान् तदर्थंतदनुष्ठातॄन्साधूंन्तदंगत्वेनउन्मार्गान्दैत्यादीन् हंसिसंहरसि एवमेतदपितवजन्मभूमेर्भारहरणायलीलावतारोऽयंनकस्यापित्वंतनयइत्य
र्थः २७ अतोज्ञानतस्त्वदभिभवेप्रवृत्तंमांतप्तंरक्षेत्याशयेनाह तप्तोहमिति तेतेजसात्वत्सृष्टेनज्वरेणशांतोग्रेणशीतज्वरेण परसंतापकस्ययुक्तएवतापइतिचेदतआह तावदिति
सेवायांप्रवृत्तानामनुचितइतिभावः २८ हेत्रिशिरः व्येतु अपयातु मदाज्ञापालकःसन्सुखंविचर कासावाज्ञातामाह यइति नौआवयोः इमंसंवादंयःस्मरेत्तस्यत्वत् त्वत्तः नभ
यंभवेत् त्वयाभयंनो

कालोदैवंकर्मजीवस्वभावोद्रव्यंक्षेत्रंप्राणआत्माविकारः तत्संघातोबीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषातन्निषेधंप्रपद्ये २६ नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नै
र्देवान्साधून्लोकसेतून्बिभर्षि हंस्युन्मार्गान्हिंसयावर्तमानान्जन्मैतत्तेभारहारायभूमेः २७ तप्तोऽहंतेतेजसादुःसहेनशांतोग्रेणात्युल्बणे
नज्वरेण तावत्तापोदेहिनांतेऽंघ्रिमूलंनोसेवेरन्यावदाशानुबद्धाः २८ श्रीभगवानुवाच त्रिशिरस्तेप्रसन्नोऽस्मिव्येतुतेमज्ज्वराद्भयम्
योनौस्मरतिसंवादंतस्यत्वन्नभवेद्भयम् २९ इत्युक्तोऽच्युतमानम्यगतोमाहेश्वरोज्वरः बाणस्तुरथमारूढःप्रागाद्योत्स्यन्जनार्दनम् ३० ततो
बाहुसहस्रेणनानायुधधरोऽसुरः मुमोचपरमक्रुद्धोबाणांश्चक्रायुधेनृप ३१ तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेणक्षुरनेमिना चिच्छेदभगवान्बा
हून्शाखाइववनस्पतेः ३२ बाहुषुच्छिद्यमानेषुबाणस्यभगवान्भवः भक्तानुकंप्युपव्रज्यचक्रायुधमभाषत ३३ श्रीरुद्रउवाच त्वंहिब्रह्म
परंज्योतिर्गूढंब्रह्मणिवाङ्मये यंपश्यंत्यमलात्मानआकाशमिवकेवलम् ३४ नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमंबुरेतोद्यौःशीर्षमाशाःश्रुतिरंघ्रिरुर्वी चंद्रोमनो
यस्यदृगर्कआत्माअहंसमुद्रोजठरंभुजेंद्रः ३५ रोमाणियस्यौषधयोंऽबुवाहाःकेशाविरिंचोधिषणाविसर्गः प्रजापतिर्हृदयंयस्यधर्मःसवैभवान्पुरु
षोलोककल्पः ३६ तवावतारोयमकुंठधामन्धर्मस्यगुप्त्यैजगतोभवाय वयंचसर्वेभवतानुभाविताविभावयामोभुवनानिसप्त ३७

त्पादनीयमित्यर्थः २९ ३० ३१ ३२ ३३ भक्तरक्षणार्थंश्रीरुद्रोभगवंतंस्तौति त्वंहीति अयमर्थः त्वामज्ञात्वा अयंयुध्यतइतिनाचित्रं यतस्त्वंवाङ्मयेब्रह्मण्यपिगूढंब्रह्मअभिधाविष
यत्वात् कुतःपरंज्योतिःज्योतिषामपिप्रकाशकत्वादविषयइत्यर्थः कथंतर्हिप्रतीतिरतआह यमिति अमलात्मनांस्वतःप्रकाशसइत्यर्थः ३४आस्तांतावन्निर्गुणस्यतवज्ञानंलीलयाऽधि
ष्ठितस्त्वयायोविराड्विग्रहः सोऽपिनज्ञायतेउदुंबरफलांतर्वर्तिमशकैरिवोदुंबरफलमित्याशयेनविराड्रूपेणस्तौतिद्वाभ्याम् नाभिरिति यस्यनभआदयोनाभ्याद्यवयवाःसभवान्लो
ककल्पः पुरुषइत्युत्तरेणान्वयः नभोयस्यनाभिः अग्निर्मुखं अंबुरेतः द्यौःशीर्षं आशादिशः श्रुतिःश्रवणेंद्रियं उर्वीअंघ्रिः चंद्रोमनः अर्कोदृक् अहंश्रीशिवः आत्माअहंकारःसमुद्रोजठरं
इंद्रःभुजाबाहुः इंद्रादयोलोकपालाबाहवइत्यर्थः ३५ ओषधयोरोमाणि यच्छब्दावृत्तिःस्पष्टतार्था अंबुवाहाःकेशाः विरिंचोधिषणाबुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गोमेढ्रं धर्मोहृदयं लोकैःकल्प्यते
अवकल्प्यतइतिलोककल्पः ३६ ननुतत्त्वतःप्रादेशिकशरीरस्यकथंनभोनाभित्वादीत्यतआह तवेतिहेअकुंठधामन् अप्रच्युतस्वरूप भवायाभ्युदयाय नकेवलमेतावत् किंतुअस्मदनु
ग्रहार्थमपीत्याह वयंचेतिसर्वेलोकपालाः त्वयापालिताःसप्तापिभुवनानिपालयामइति ३७

ननुयदिविभावयितारोयूयंविभाव्यानिचभुवनानिसंति तर्हिकथमुक्तंत्वंहिब्रह्मेतिनहिब्रह्मत्वेममसजातीयविजातीयभेदःसंभवतीत्यत आहत्वमिति एकःसजातीयभेदरहितः कुतः
आद्यःपुरुषःपुरुषाणामवस्थात्रयवतामाद्यः प्रकृतिभूतपुरुषः कुतःतुरीयः शब्दइत्यर्थः तदापिकुतः स्वदृक्स्वप्रकाशज्ञानरूपः शुद्धादेवत्वत्तउपाधियोगात्जीवाजायंते यथाग्नेः क्षुद्रा
विस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वएव आत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुतेः अतःसजातीयरहितः किंच अद्वितीयः विजातीयरहितोऽपिकुतः हेतुःसर्वस्यतथास्वयंहेतुरहितश्चेति कथंत
र्हिप्रतिशरीरंजीवभेदःप्रतीयतेतत्राह प्रतीयसइति सर्वगुणप्रसिद्ध्यैसर्वविषयप्रकाशनाय ३८ तर्हिकिमहमेवंसंसारीत्युच्यते नहिनहीतिसदृष्टांतमाह यथैवेति हेभूमन् स्वयाच्छाय
यामेघलक्षणयापरदृश्यापिहितः छादितोऽपिसूर्यः छायांमेघंचरूपाणिचमेघांतरितान् घटादीनपिसंचकास्तिप्रकाशयति एवंगुणेनाहंकारेणस्वकार्येणजीवावरकेणतदृश्यापिहि
तोऽपिगुणान्सत्वादीनुपाधीन्गुणिनश्चउपहितान्जीवानपिचकास्ति आत्मप्रदीपःस्वप्रकाशः अतःसर्वसाक्षिणस्तवनसंसार इत्यर्थः ३९ किंचमायाश्रयस्यान्यान्मोहयतस्तवकुतःसं

त्वमेवआद्यःपुरुषोद्वितीयस्तुर्यःस्वदृग्घेतुरहेतुरीशः प्रतीयसेथापियथाविकारंस्वमाययासर्वगुणप्रसिद्ध्यै ३८ यथैवसूर्यःपिहितःस्वछाययाछायांच
रूपाणिचसंचकास्ति एवंगुणेनापिहितोगुणांस्त्वमात्मप्रदीपोगुणिनश्चभूमन् ३९ यन्मायामोहितधियःपुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जंतिनिमज्जंतिप्रस
क्तावृजिनार्णवे ४० देवदत्तमिमंलब्ध्वानृलोकमजितेंद्रियः योनाद्रियेतत्वत्पादौसशोच्योह्यात्मवंचकः ४१ यस्त्वांविसृजतेमर्त्यआत्मानंप्रियमीश्वरं
विपर्ययेंद्रियार्थार्थंविषमत्यमृतंत्यजन् ४२ अहंब्रह्माथविबुधामुनयश्चामलाशयाः सर्वात्मनाप्रपन्नास्त्वामात्मानंप्रेष्ठमीश्वरम् ४३ तंत्वाजगत्स्थि
त्युदयांतहेतुंसमंप्रशांतंसुहृदात्मदैवम् अनन्यमेकंजगदात्मकेतंभवापवर्गायभजामदेवम् ४४ अयंममेष्टोदयितोनुवर्तीमयाभयंदत्तमनुष्यदेव
संपाद्यतांतद्भवतःप्रसादोयथाहितेदैत्यपतौप्रसादः ४५ श्रीभगवानुवाच यदात्थभगवंस्त्वन्नःकरवामप्रियंतव भवतोयद्व्यवसितंतन्मे
साध्वनुमोदितम् ४६ अवध्योयंममाप्येषवैरोचनिसुतोसुरः प्रह्रादायवरोदत्तोनवध्योमेतवान्वयः ४७ दर्पोपशमनायास्यप्रवृक्णाबाहवोमया सू
दितंचबलंभूरियच्चभारायितंभुवः ४८ चत्वारोस्यभुजाःशिष्टाभविष्यंत्यजरामराः पार्षदमुख्योभवतोनकुतश्चिद्भयोसुरः ४९ इतिलब्ध्वाऽभयंकृ
ष्णंप्रणम्यशिरसाऽसुरः प्राद्युम्निंरथमारोप्यसवध्वासमुपानयत् ५० अक्षौहिण्यापरिवृतंसुवासःसमलंकृतम् सपत्नीकंपुरस्कृत्ययौरुद्रानुमो
दितः ५१ स्वराजधानींसमलंकृतांध्वजैःसतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् विवेशशंखानकदुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतःपौरसुहृद्द्विजातिभिः ५२ स्तुतिरित्या

शयेनाह यन्माययेति पुत्रादिषुप्रसक्ताः वृजिनार्णवेदुःखसागरे उन्मज्जंति देवादियोनिषुनिमज्जंतिस्थावरादिषु तदुक्तंवायवीये विपर्ययश्चभवतिब्रह्मत्वस्थावरत्वयोरिति ४० एवंजीवे
श्वरव्यवस्थांनिरूप्यइदानीमभजंतंनिंदतिद्वाभ्यां देवेति देवेनत्वयाकर्माध्यक्षेणदत्तंनृदेहमिमंलब्ध्वाऽपीति ४१ शोच्यत्वहेतुःयस्त्वामिति विपर्ययाःविपरीताःअनात्मप्रियानीश्वरोयेइंद्रिया
र्थाःपुत्रादयस्तदर्थं ४२ अहमन्येचसुद्धमनसस्त्वामेवभक्ताइत्याह अहमिति ४३ भगवतोभजनीयत्वेहेतूनुवदंस्तद्भक्तिंप्रार्थयते तंत्वेति समत्वेहेतुः प्रशांतमिति सुसेव्यत्वमाह सुहृदात्मदै
वंसुहृद्बुद्धिप्रवर्तकत्वात् आत्मानंचसर्वात्मकत्वात् एवंभूतंदेवमीश्वरंत्वां नचान्योभजनीयोऽस्तीत्याह अनन्यमेकंसमानासमानजातीयरहितं तत्कुतः जगतामात्मनांचकेतमधिष्ठानम् ४४
स्वयंभक्तिमाशास्यस्वभक्तस्याभीष्टमाशास्ते अयमिति दैत्यपतौप्रह्रादे ४५ ४६ वैरोचनिर्बलिःमद्भक्तस्तत्सुतत्वादवध्यस्तावत् किंचप्रह्रादायेति अन्वयोवंशःतर्हिकिमित्येवंकृतंतत्राह
दर्पोपशमनायेति ४८ अनुगृण्हाति चत्वारइति ४९ सहवध्वाऊषया ५० रुद्रानुमोदितइति तदभिप्रेतस्यैवबाणभुजभंगस्यकृतत्वात् ५१ पौरादिभिरभ्युद्यतः अभिमुखमागत्यसत्कृतः ५२

५३ इतिदशमस्कंधेटीकायांत्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३ चतुःषष्टितमेकृष्णोनृगंशापादमोचयत् ब्रह्मस्वहारिदोषोक्त्याराज्ञोदक्षानशिक्षयत् १ विभूतिभाग्यभोगादिमदो-
न्नद्धमनोरथान् अन्वशासद्यदून्कृष्णोनृगोद्धारप्रसंगतः २ १ पिपासिताः तृषिताजलंविचिन्वंतः सत्वंजीवम् २ तंचकृकलासंवीक्ष्य ३ चर्मजैः चर्ममयैः पाशैः तांतवैस्तंतुमयैश्च
४ ५ संतप्तचामीकरंस्फुवर्णं तद्वद्वर्णोयस्यसः अद्भुताअलंकारांबरस्रजोयस्यसः स्वर्गदिवोबभूवेति ६ ७ यत्यदिक्षमंयोग्यम् ८ ९ यदितेकर्णमस्पृशमिति असंदेहसंदेहव
चनंयद्विदाः प्रमाणस्फारितिवत् कर्णपर्यंन्तूनंप्राप्तः स्यामित्यर्थः १० किंचकिंचिति सर्वेषांभूतानामात्मनोबुद्धेः साक्षिणस्ते अविदितंकिंनुनकिंचित् ११ १२ १३ कृतव्रतेभ्यः अदं-

यएवंकृष्णविजयंशंकरेणचसंयुगम् संस्मरेत्प्रातरुत्थायनतस्यस्यात्पराजयः ५३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेत्रिषष्टितमोऽ
ध्यायः ६३ श्रीशुकउवाच एकदोपवनंराजन्जग्मुर्यदुकुमारकाः विहर्तुंसांबप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः १ क्रीडित्वासुचिरंतत्रविचिन्वंतः पि
पासिताः जलंनिरुदकेकूपेददृशुः सत्वमद्भुतम् २ कृकलासंगिरिनिभंवीक्ष्यविस्मितमानसाः तस्यचोद्धरणेयत्नंचक्रुस्ते कृपयान्विताः ३ चर्मजै
स्तांतवैः पाशैर्बद्ध्वापतितमर्भकाः नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ४ तत्रागत्यारविंदाक्षोभगवान्विश्वभावनः वीक्ष्योज्जहारवामेनतंक
रेणसलीलया ५ सउत्तमश्लोककराभिमृष्टोविहायसद्यः कृकलासरूपम् संतप्तचामीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक् ६ पप्रच्छविद्वान
पितन्निदानंजनेषुविख्यापयितुंमुकुंदः कस्त्वंमहाभागवरेण्यरूपोदेवोत्तमंत्वांगणयामिनूनम् ७ दशामिमांवाकतमेनकर्मणासंप्रापितोऽस्यतद-
र्हः सुभद्र आत्मानमाख्याहिविवित्सतांनोयन्मन्यसेनः क्षममत्रवक्तुम् ८ श्रीशुकउवाच इतिस्मराजासंपृष्टः कृष्णेनानंतमूर्तिना माध
वंप्रणिपत्याहकिरीटेनार्कवर्चसा ९ नृगउवाच नृगोनाममनरेंद्रोहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो दानिष्वाख्यायमानेषु यदितेकर्णमस्पृशम् १० किं
नुतेविदितंनाथसर्वभूतात्मसाक्षिणः कालेनाव्याहतदृशोवक्ष्येथापितवाज्ञया ११ यावंत्यः सिकताभूमेर्यावंत्योदिवितारकाः यावंत्योवर्षधाराश्चता
वतीरददंस्मगाः १२ पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिलाहेमशृंगीः न्यायार्जितारूप्यखुराः सवत्सादुकूलमालाभरणाददावहम् १३
स्वलंकृतेभ्योगुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुंबेभ्यऋतव्रतेभ्यः तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादांयुवभ्योद्विजपुंगवेभ्यः १४ गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः
कन्याः सदासीस्तिलरूप्यशय्याः वासांसिरत्नानिपरिच्छदान्रथानिष्टंचयज्ञैश्चरितंचपूर्तम् १५ कस्यचिद्द्विजमुख्यस्यभ्रष्टागौर्ममगोधने संपृ
क्ताविदुषासाचमयादत्ताद्विजातये १६ तांनीयमानांतत्स्वामीदृष्ट्वोवाचममेतितम् ममेतिप्रतिग्राह्याहनृगोमेदत्तवानिति १७ विप्रौविवदमानौ
मामूचतुःस्वार्थसाधकौ भवान्दाताऽपहर्तेतितच्छ्रुत्वामेऽभवद्भ्रमः १८ अनुनीतावुभौविप्रौधर्मकृच्छ्रगतेनवै गवांलक्षंप्रकृष्टानांदास्याम्येषाप्र
दीयताम् १९ भवंतावनुगृह्णीतांकिंकरस्याविजानतः समुद्धरतमांकृच्छ्रात्पतंतंनिरयेऽशुचौ २० माचारेभ्यः तपसाश्रुताः प्रख्यातास्तेब्रह्माणि व

दान्याः अल्पदाराः अध्यापनशीलाश्चतेसंतश्चतेभ्यः १४ पूर्तंवापीकूपादिचरितम् १५ एवंवर्तमानस्यममसंकटंकिंचिदापन्नंशृण्वित्याह कस्यचिदिति द्विजमुख्यस्यप्र
तिग्रहनिवृत्तस्य संपृक्तामिलिता अविदुषाब्राह्मणस्येयमित्यजानता १६ १७ प्रतिग्राहिणात्वंदातेतिस्वामिनोक्तमपहर्तेति अभवद्भ्रमः व्याकुलोऽभवमित्यर्थः १८ तदा
उभावपिप्रत्येकमनुनीतौप्रार्थितौ कथंतदाह गवामितिसार्द्धेन १९ २० श्रीकृष्णायनमः

अपरः प्रतिग्राही दुराग्रहोपलक्षितं तयोक्तमन्यदपि गवामयुतं यदितदपीमां विहाय नेच्छामीत्युक्त्वा गांत्यक्त्वायया वित्यर्थः २१ एतस्मिन्नंतरइति इतः पूर्वं पापाभावान्नेतुमसमर्थइ तिभावः २२ उताहोइत्येकंपदम् अथवा पूर्वं शुभमिति नांतमिति यमस्य स्वस्य वा वाक्यम् पश्येपश्यामि २३ हेदेवयम पूर्वमशुभंभुंजइति मयोक्ते सयमः पतेतिप्राह २४ २५ दुर्घटेन श्रीकृष्णदर्शनेन विस्मितः सन्नात्मनोभाग्यमभिनंदति सत्वमिति हेविभो सत्वंमम अक्षिपथः लोचनगोचरः सन् कथंसाक्षात्वत्यक्षोऽसीत्यर्थः किमत्राश्चर्यं तदाह प रः आत्मा अतएव योगेश्वरैरपि श्रुतिदृशा उपनिषच्चक्षुषा अमले हृदि विभाव्यश्चिंत्यः अतोअधोक्षजः अक्षजमैंद्रियकंज्ञानंतत् अधः अर्वागेवयस्मात्सः यस्येह भवापवर्गो भवेत्तस्य भवाननुदृश्यःस्यात् उरुव्यसनेनकृकलासभवदुःखेनांधबुद्धेरतः ममैतच्चित्रमित्यर्थः २६ उद्रिक्तभक्तिर्बहुधासंबोधयन्नाह देवदेवेति २७ अनुज्ञापयति अनुजा नीहीति देवलोकंयासितः वर्तमानस्यात्मनोमनसः सान्निधिं प्रार्थयते यत्रक्वापीति त्वत्पदमास्पदं विषयोयस्यतथाभूतं भूयादिति २८ यास्यन्नमस्यति नमइति सर्वभा

नाहंप्रतीच्छेवैराजन्नित्युक्त्वास्वाम्यपाक्रमत् नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरोऽग्रयौ २१ एतस्मिन्नंतरे याम्यैर्दूतैर्नीतोयमक्षयम् यमेनपृष्टस्त त्राहंदेवदेवजगत्पते २२ पूर्वंत्वमशुभंभुंक्षे उताहोनृपतेशुभम् नांतंदानस्यधर्मस्यपश्येलोकस्यभास्वतः २३ पूर्वंदेवाशुभंभुंजइतिप्राहपते तिसः तावदद्राक्षमात्मानंकृकलासंपतन्प्रभो २४ ब्रह्मण्यस्यवदान्यस्यतवदासस्यकेशव स्मृतिर्नाद्यापिविध्वस्ताभवत्संदर्शनार्थिनः सत्वंकथं ममविभोऽक्षिपथःपरात्मायोगेश्वरैः श्रुतिदृशाऽमलहृद्विभाव्यः साक्षादधोक्षजउरुव्यसनांधबुद्धेःस्यान्मेऽनुदृश्यइहयस्यभवाऽपवर्गः २६ देवदेव जगन्नाथगोविंदपुरुषोत्तम नारायणहृषीकेशपुण्यश्लोकाच्युताव्यय २७ अनुजानीहिमांकृष्णयांतंदेवगतिंप्रभो यत्रक्वापिसतश्चेतोभूयान्मे त्वत्पदास्पदम् २८ नमस्तेसर्वभावायब्रह्मणेऽनंतशक्तये कृष्णायवासुदेवाययोगानांपतयेनमः २९ इत्युक्त्वातंपरिक्रम्यपादौस्पृष्ट्वास्वमौलिना अनुज्ञातोविमानाग्र्यमारुहत्पश्यतांनृणाम् ३० कृष्णःपरिजनंप्राहभगवान्देवकीसुतः ब्रह्मण्यदेवोधर्मात्माराजन्यानुशिक्षयन् ३१ दुर्जरं बतब्रह्मस्वंभुक्तमग्नेर्मनागपि तेजीयसोऽपिकिमुतराज्ञामीश्वरमानिनाम् ३२ नाहंहालाहलंमन्येविषंयस्यप्रतिक्रिया ब्रह्मस्वंहिविषंप्रोक्तंना स्यप्रतिविधिर्भुवि ३३ हिनस्तिविषमत्तारंवह्निरद्भिःप्रशाम्यति कुलंसमूलंदहतिब्रह्मस्वारणिपावकः ३४ ब्रह्मस्वंदुरनुज्ञातंभुक्तंहंतित्रि पूरुषम् प्रसह्यतुबलाद्भुक्तंदशपूर्वान्दशापरान् ३५ राजानोराजलक्ष्म्याऽन्धानात्मपातंविचक्षते निरयंयेऽभिमन्यंतेब्रह्मस्वंसाधुबालिशाः ३६

वाय सर्वस्यभावोजन्मयेनतस्मैब्रह्मणे कर्तृत्वेऽप्यविकारायकुतः अनंतशक्तये अनंतामायाख्याशक्तिर्यस्यतस्मै वासुदेवायसर्वभूताश्रयायेत्युपादानत्वमुक्तं श्रीकृष्णा यसदानंदरूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तम् कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतइतिस्मृतेः किंचयोगानामिष्टापूर्तादिकर्मणांपतये फलदात्रे अयंभावः एवंभूतंत्वांविहायगंतुमनिच्छुरपिगमिष्यामित्वद्दत्तकर्मफलभोगायेति २९ ३० ३१ मनागीषदपिभुक्तंसत् अग्नेः अग्निसदृशस्यतेजीयसः अतितेज स्विनोऽपिदुर्जरम् ३२ ३३ किंच विषादपिघोरमित्याहहिनस्तीति संसर्गेणमारकत्वादग्नितुल्यतास्यात् तदपिनेत्याह वह्निरिति अपिचसमूलमिति वह्निर्मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पापपावकस्तुकुलंतदपिसमूलमिति ३४ दुरनुज्ञातंयथावदननुज्ञातंत्रिपुरुषंकुलं स्वयंपुत्रंपौत्रंच प्रसह्यहठात् बलात् राजाद्याश्रयात् ३५ राजाद्याश्रय तः येब्रह्मस्वमभिमन्यंतेइच्छंति तेनिरयमेवाभिमन्यंते अतोबालिशाः अज्ञाः आत्मपातंनविचक्षतइति ३६

अपिचगृण्हंतीति ३७ ३८ ३९ गृत्वा अभिकांक्ष्य ४० ४१ प्रणमेनमामि ४२ नकेवलमर्थवादविभीषिकेयंकिंतुप्रत्यक्षमित्याह ब्राह्मणार्थइति ४३ ४४ इति श्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायांचतुःषष्टितमोऽध्यायः ६४ पंचषष्टितमेरामश्चक्रेगोकुलमागतः रममाणस्तुगोपीभिःकालिंद्याःकर्षणंमदात् १ रामस्यचरितंचित्रंकालिंद्याकर्षणादियत् पौंड्रकांतादिकृष्णस्यपृथगुक्तमतःपरम् २ १ आशीर्भिरभिनंदितोबभूव २ तदाहचिरमिति ३ गोपवृद्धांश्चविधिवदभिवंद्ययथाविधैरभिवंदितोबभूवेत्यर्थः अपिचयथावयइति ४ तेसर्वेस्वेषुयादवेषुतंराममनामयमारोग्यंपप्रच्छुः ५ तेचतेनपृष्टाइति कृष्णेकृष्णप्राप्त्यर्थंसंन्यस्ता-

गृण्हंतियावतःपांसून्कंदतामश्रुबिंदवः विप्राणांहृतवृत्तीनांवदान्यानांकुटुंबिनाम् ३७ राजानोराजकुल्याश्चतावतोब्दान्निरंकुशाः कुंभीपाके षुपच्यंतेब्रह्मदायापहारिणः ३८ स्वदत्तांपरदत्तांवाब्रह्मवृत्तिंहरेच्चयः षष्टिवर्षसहस्राणिविष्ठायांजायतेकृमिः ३९ नमेब्रह्मधनंभूयाद्यद्गृद्ध्वाऽल्पायुषोनृपाः पराजिताश्च्युताराज्याद्भवंत्युद्वेजिनोहयः ४० विप्रंकृतागसमपिनैवद्रुह्यतमामकाः घ्नंतंबहुशपंतंवानमस्कुरुतनित्यशः ४१ यथाहंप्रणमेविप्राननुकालंसमाहितः तथानमतयूयंचयोऽन्यथामेसदंडभाक् ४२ ब्राह्मणार्थोह्यपहृतोहर्तारंपातयत्यधः अजानंतमपि ह्येनंनृगंब्राह्मणगौरिव ४३ एवंविश्राव्यभगवान्मुकुंदोद्वारकौकसः पावनःसर्वलोकानांविवेशनिजमंदिरं ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेनृगोपाख्यानंनामचतुःषष्टितमोऽध्यायः ६४ श्रीशुकउवाच बलभद्रःकुरुश्रेष्ठभगवान्रथमास्थितः सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठःप्रययौनंदगोकुलम् १ परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेवच रामोऽभिवाद्यपितरावाशीर्भिरभिनंदितः २ चिरंनःपाहिदाशार्हसानुजोजगदीश्वरः इत्यारोप्यांकमालिंग्यनेत्रैःसिषिचतुर्जलैः ३ गोपवृद्धांश्चविधिवद्यविष्ठैरभिवंदितः यथावयोयथासख्यंयथासंबंधमात्मनः ४ समुपेत्याथगोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः विश्रांतंसुखमासीनंपप्रच्छुःपर्युपागताः ५ पृष्टाश्चानामयंस्वेषुप्रेमगद्गदयागिरा कृष्णेकमलपत्राक्षेसंन्यस्ताखिलराधसः ६ कच्चिन्नोबांधवाराम्सर्वेकुशलमासते कच्चित्स्मरथनोरामयूयंदारसुतान्विताः ७ दिष्ट्याकंसोहतःपापोदिष्ट्यामुक्ताःसुहृज्जनाः निहत्यनिर्जित्यरिपून्दिष्ट्यादुर्गंसमाश्रिताः ८ गोप्याहसंत्यःपप्रच्छूरामसंदर्शनादृताः कच्चिदास्तेसुखंकृष्णःपुरस्त्रीजनवल्लभः ९ कच्चित्स्मरतिवाबंधून्पितरंमातरंचसः अप्यसौमातरंद्रष्टुंसकृदप्यागमिष्यति अपिवास्मरतेऽस्माकमनुसेवांमहाभुजः १० मातरंपितरंभ्रातॄन्पतीन्पुत्रान्स्वसॄरपि यदर्थेजहिमदाशार्हदुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ११ तानःसद्यःपरित्यज्यगतःसांच्छिन्नसौहृदः कथंनुतादृशंस्त्रीभिर्नश्रद्धीयेतभाषितम् १२ कथंनुगृण्हंत्यनवस्थितात्मनोवचःकृतघ्नस्यबुधाःपुरस्त्रियः गृण्हंतिवैचित्रकथस्यसुंदरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः १३

खिलराधसः त्यक्तसर्वविषयाः ६ ७ ८ रामस्यसंदर्शनेनआदृताःसादराः ९ १० ११ तर्हितद्गमनेयुष्माभिःप्रतिबंधःकिंनकृतःतद्वाक्यविश्वासादितिचेत् ननुविश्वासःकिमितिकृतःतत्राहुःकथंन्विति वक्तुबहुत्वान्नानाविधानिवाक्यानि १२ तत्रान्याऊचुःकथंनुगृण्हंतीति अन्याऊचुःगृण्हंतिवाइति चित्रकथस्यचित्रकथाकथनकोविदस्य किंचसुंदरस्मितंयस्मिन् तेनावलोकनेनउच्छ्वसितःक्षुभितोयःस्मरस्तेनातुराः १३ छ छ छ

अन्याऊचुः किंनइति कालस्तावत् तस्यचास्माकंचयात्येव किंतुतस्यसुखेनअस्माकंतुदुःखेनेत्येतावानेवविशेषइतिध्वनितम् १४ १५ नानाविधेष्वनुनयेषुकोविदः १६ मधुंचैत्रं
माधवंवैशाखम् गोपीनांरतिमिति श्रीकृष्णक्रीडासमयेऽनुत्पन्नानामतिबालानामन्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धिः १७ पूर्णचंद्रस्यकलाभिर्मरीचिभिरामृष्टेउज्ज्वले कौमुदीगं
धवायुनाकुमुदिनीनांगंधवातेनसेविते यद्वा कौमुदीशब्देनतद्विकासितानिकुमुदानिलक्ष्यंते कुमुदगंधवातेनेत्यर्थः १८ वारुणीसुधयासहोत्पन्नामदिरा १९ २० क्षीबोमत्तः २१ स्वे
दएवप्रालेयंहिमंतेनभूषितम् २२ मत्तोयमित्यनादृत्यानागतामापगांनदीम् २३ आहुताआहूतायद्यस्मान्नागच्छसितस्मान्नेष्येगमयिष्यामि २४ चकिताकंपिता २५ एकांशे

किंन स्तत्कृथ यागोप्यः कथाःकथयतापराः यात्यस्माभिर्विनाकालोयादितस्यतथैवनः १४ इतिप्रहसितंशौरेर्जल्पितंचारुवीक्षितम् गतिंप्रेमप
रिष्वंगंस्मरंत्योरुरुदुःस्त्रियः १५ संकर्षणस्ताःकृष्णस्यसंदेशैर्हृदयंगमैः सांत्वयामास भगवान्नानाऽनुनयकोविदः १६ द्वौमासौतत्रचावात्सीन्म
धुंमाधवमेवच रामःक्षपासुभगवान्गोपीनांरतिमावहन् १७ पूर्णचंद्रकलामृष्टेकौमुदीगंधवायुना यमुनोपवनेरेमेसेवितेस्त्रीगणैर्वृतः १८
वरुणप्रेषितादेवीवारुणीवृक्षकोटरात् पतंतीतद्वनंसर्वंस्वगंधेनाध्यवासयत् १९ तंगंधंमधुधारायावायुनोपहृतंबलः आघ्रायोपगतस्तत्रललना
भिःसमंपपौ २० उपगीयमानचरितोवनिताभिर्हलायुधः वनेषुव्यचरत्क्षीबोमदविह्वललोचनः २१ स्रग्व्येककुंडलोमत्तोवैजयंत्याचमालया बिभ्रत्स्मितमुखांभो
जंस्वेदप्रालेयभूषितं २२ सआजुहावयमुनांजलक्रीडार्थमीश्वरः निजंवाक्यमनादृत्यमत्तइत्यापगांबलः अनागतांहलाग्रेणकुपितोविचकर्षह २३ पापेत्वंमाम
वज्ञाययन्नायासिमयाहुता नेष्येत्वांलांगलाग्रेणशतधाकामचारिणीम् २४ एवंनिर्भर्त्सिताभीतायमुनायदुनंदनं उवाचचकितावाचंपतितापादयोर्नृप २५ रा
मराममहाबाहोनजानेतवविक्रमम् यस्यैकांशेनविधृताजगतीजगतःपते २६ परंभावंभगवतोभगवन्मामजानतीम् मोक्तुमर्हसिविश्वात्मन्प्रप
न्नांभक्तवत्सल २७ ततोव्यमुंचद्यमुनांयाचितोभगवान्बलः विजगाहजलंस्त्रीभिःकरेणुभिरिवेभराट् २८ कामंविहृत्यसलिलादुत्तीर्णायासितां
बरे भूषणानिमहार्हाणिददौकांतिःशुभांस्रजम् वसित्वावाससीनीलेमालामामुच्यकांचनीम् रेजेस्वलंकृतोलिप्तोमाहेंद्रइववारणः ३० अद्या
पिदृश्यतेराजन्यमुनाकृष्टवर्त्मना बलस्यानंतवीर्यस्यवीर्यंसूचयतीवहि ३१ एवंसर्वानिशायाताएकेवरमतोव्रजे रामस्याक्षिप्तचित्तस्यमाधु
र्यैर्व्रजयोषिताम् ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेबलदेवविजयेयमुनाकर्षणंनामपंचषष्टितमोऽध्यायः ६५ श्रीशुकउवा
च नंदव्रजंगतेरामेकरूषाधिपतिर्नृप वासुदेवोहमित्यज्ञोदूतंकृष्णायप्राहिणोत् १ त्वंवासुदेवोभगवानवतीर्णोजगत्पतिः इतिप्रस्तोभि
तोबालैर्मेनआत्मानमच्युतम् २ दूतंचप्राहिणोन्मंदःकृष्णायाव्यक्तवर्त्मने द्वारकायांयथाबालोनृपोबालकृतोबुधः ३

नशेषाख्येन २६ २७ विजगाहअवगा
हनंकृतवान् २८ उत्तीर्णायनिर्गतायअसितांबरादीनिकांतिर्ददौ कांतिर्लक्ष्मीः यथोक्तंवैष्णवे वरुणप्रहिताचास्मैमालामम्लानपंकजां समुद्राभेतथावस्त्रेनीलेलक्ष्मीरयच्छते
ति हरिवंशेचबलंप्रतिलक्ष्मीवाक्यं जातरूपमयंचैकंकुंडलंवज्रभूषणं आदिपद्मंचपद्माख्यंदिव्यंश्रवणभूषणम् देवेमांप्रतिगृह्णीष्वपौराणींभूषणाक्रियामित्यादि २९ वासि
त्वापरिधाय आमुच्यकंठेनिधायचंदनादिभिरालिप्तः ३० ३१ एकेवएकेवानिशायथातथामाधुर्यैःविलासैः ३२ इतिदशमेटीकायांपंचषष्टितमोऽध्यायः ६५ षट्षष्टि
तमेकाशींगत्वाहन्पौंड्रकंहरिः तन्मित्रंचततोहत्वांसुदक्षिणवधादिकम् ११ प्रस्तोभितःप्रोत्साहितःस्तुत्या बालैरज्ञैः २ बालकृतोनृपःबालैर्नृपत्वेनक्रीडायांपरिकल्पितः
३

४ ५ ६ ७ हे मूढ उत्स्रक्ष्ये त्वयि प्रक्षेप्स्यामि यैः सह त्वमेवं विकत्थसे तेषु अपि अयमर्थः यद्वा यैः कृत्रिमैः सुदर्शनादिभिस्त्वमेवं श्लाघसे तान्युत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामीत्यर्थः ८ मां शरणमेहीत्यस्योत्तरम् मुखमिति वटाः कंकादिवत् पक्षिविशेषाः तत्र तदा शुनां शरणमाश्रयो भवितासि ९ काशीमिति पौंड्रकस्यापि तदा मित्रपुरेऽवस्थानात् १० ११ पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः १२ १३ गरुडः कृत्रिमो ध्वजे यस्य तम् अमूल्यो अनर्घ्यो मौलिराभरणं च यस्य तम् १४ १५ १६ गजस्यंदनादिचतुरंगबलमर्दितवान् पृथक् प्रजाः चतुर्विधं

दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसंदेशमब्रवीत् ४ वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः भूतानामनुकंपार्थं त्वं तु मिथ्याऽभिधां त्यज ५ यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवम् ६ श्रीशुक उवाच कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौंड्रकस्याल्पमेधसः उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ७ उवाच दूतं भगवान्परिहासकथामनु उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे मुखं तदपिधायाज्ञ कंकगृध्रवटैर्वृतः शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ९ इति दूतस्तमाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह १० पौंड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतम् ११ तस्य काशीपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृप अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौंड्रकं हरिः १२ शंखार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् १३ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुंडलम् १४ दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितम् यथा नटं रंगगतं विजहास भृशं हरिः १५ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् १६ कृष्णस्तु तत्पौंड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यंदनवाजिपत्तिमत् गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगांते हुतभुक्पृथक्प्रजाः १७ आयोधनं तद्रथवाजिकुंजरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखंडितैः बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् १८ अथाह पौंड्रकं शौरिर्भो भो पौंड्रक यद्भवान् दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते १९ त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाज्ञ मृषा धृतम् व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् २० इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौंड्रकम् शिरोऽवृश्चद्रथांगेन वज्रेणेंद्रो यथा गिरेः २१ तथा काशीपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः २२ एवं मत्सरिणं हत्वा पौंड्रकं ससखं हरिः द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः २३ स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबंधनः बिभ्राणश्च हरे राजन्स्वरूपं तन्मयोऽभवत् २४ शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुंडलम् किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशिशिरे जनाः २५ राज्ञः काशीपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबांधवाः पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन् २६ सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः निहत्य पितृहंतारं यास्याम्यपचितिं पितुः २७ इत्यात्मनाऽभिसंधाय सोपाध्यायो महेश्वरम् सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना २८

भूतग्रामं यथा युगांताग्निरिति १७ आयोधनं रणस्थानं अरिणा चक्रेण चितमाकीर्णम् आक्रीडनमिव कल्पांते रुद्रस्य क्रीडास्थानमिव १८ १९ २० गिरेः शृंगं यथेति २१ २२ २३ २४ प्रथमं किमिदमिति पश्चाद्वक्त्रमिति विभाव्य कस्य वेति संशयिरे संशयं कृतवंत इति २५ २६ संस्थाविधिमुत्तरक्रियाम् अपचितिं निष्कृतिम् २७ आत्मना अभिसंधाय बुद्ध्या व्यवस्य सुदक्षिणः अस्य दारः २८ श्रीकृष्णाय नमः

वरमदात् वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः २९ ऋत्विजमृत्विजमिवस्वनियोगकारिणं यज्ञस्यदेवमृत्विजामितिश्रुतेः ३० अब्रह्मण्ये प्रयोजितइति दुष्टेप्रयोजितोविपरीतोभवि
ष्यतीतिसूचितम् अभिचरन् अभिचारंकुर्वन् व्रतीगृहीतनियमः ३१ तप्तताम्रमिवशिखाश्मश्रूणिच यस्यसः अंगारोद्गारीणि लोचनानि यस्यसः ३२ दंष्ट्राभिश्चउग्रैः
भ्रुकुटीदंडैश्चकठोरंक्रूरमास्यंयस्यसः त्रिशिखंत्रिशूलं ३३ दिशःप्रदहन् ३४ ३५ त्राहित्राहीत्याहुरितिशेषः ३६ अहमवितास्मिरक्षिष्यामीति ३७ ३८ रोदसीचप्रका
शयदितिशेषः यद्वा स्वतेजसारवादीन्प्रतिजाज्वल्यमानमत्यर्थंप्रकाशमानमित्यर्थः आर्दयत् अपीडयत् ३९ आदितोग्निर्यत्कृतवान्तदाह कृत्यानलइति सहार्त्विग्भिः जनैश्चवर्तमानं

प्रीतोविमुक्तोभगवांस्तस्मैवरमदाद्भवः पितृहंतृवधोपायंसवव्रेवरमीप्सितम् २९ दक्षिणाग्निंपरिचरब्राह्मणैःसममृत्विजम् अभिचारविधा
नेनसचाग्निःप्रमथैर्वृतः ३० साधयिष्यतिसंकल्पमब्रह्मण्यप्रयोजितः इत्यादिष्टस्तथाचक्रे कृष्णायाभिचरन्व्रती ३१ ततोऽग्निरुत्थितःकुंडान्मू
र्तिमानतिभीषणः तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरंगारोद्गारिलोचनः ३२ दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदंडकठोरास्यःस्वजिह्वया आलिहन्सृक्किणीनग्नोविधुन्वंस्त्रि
शिखंज्वलत् ३३ पद्भ्यांतालप्रमाणाभ्यांकंपयन्नवनीतलम् सोऽभ्यधावद्वृतोभूतैर्द्वारकांप्रदहन्दिशः ३४ तमाभिचारदहनमायांतंद्वारकौक
सः विलोक्यतत्रसुःसर्वेवनदाहेमृगायथा ३५ अक्षैःसभायांक्रीडंतंभगवंतंभयातुराः त्राहित्राहित्रिलोकेशवह्नेःप्रदहतःपुरम् ३६ श्रुत्वातज्ज
नवैक्लव्यंदृष्ट्वास्वानांचसाध्वसम् शरण्यःसंप्रहस्याहमाभैष्टेत्यवितास्म्यहम् ३७ सर्वस्यांतर्बहिःसाक्षीकृत्यांमाहेश्वरींविभुः विज्ञायतद्विघा
तार्थंपार्श्वस्थंचक्रमादिशत् ३८ तत्सूर्यकोटिप्रतिमंसुदर्शनंजाज्वल्यमानंप्रलयानलप्रभम् स्वतेजसाखंककुभोथरोदसीचक्रंमुकुंदास्त्रमथा
ग्निमार्दयत् ३९ कृत्यानलःप्रतिहतःसरथांगपाणेरस्त्रौजसासनृपभग्नमुखोनिवृत्तः वाराणसींपरिसमेत्यसुदक्षिणंतंसर्त्विक्जनंसमदहत्स्व
कृतोभिचारः ४० चक्रंचविष्णोस्तदनुप्रविष्टंवाराणसींसाट्टसभालयापणाम् सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलांसकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम् ४१
दग्ध्वावाराणसींसर्वांविष्णोश्चक्रंसुदर्शनम् भूयःपार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ४२ यएनंश्रावयेन्मर्त्यउत्तमश्लोकविक्रमम् समाहि
तोवाशृणुयात्सर्वपापैःप्रमुच्यते ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपौंड्रकादिवधोनामषट्षष्टितमोऽध्यायः ६६ राजोवा
च भूयोहंश्रोतुमिच्छामिरामस्याद्भुतकर्मणः अनंतस्याप्रमेयस्ययदन्यत्कृतवान्प्रभुः १ श्रीशुकउवाच नरकस्यसखाकश्चिद्द्वि
विदोनामवानरः सुग्रीवसचिवःसोऽथभ्रातामैंदस्यवीर्यवान् २ सख्युःसोऽपचितिंकुर्वन्वानरोराष्ट्रविप्लवम् पुरग्रामाकरान्घोषानदह
द्वह्निमुत्सृजन् ३ क्वचित्सशैलानुत्पाट्यतैर्देशान्समचूर्णयत् आनर्तान्सुतरामेवयत्रास्तेमित्रहाहरिः ४

अभिचर्यतेमार्यतेऽनेनेत्यभिचारः कृ-
त्यानलः ४० अट्टादिसहितां अट्टामंचाः ४१ ४२ ४३ इतिदशमेटीकायांषट्षष्टितमोऽध्यायः ६६ सप्तषष्टितमेरामोगिरौरैवतकेमदात् स्वैरंयुवतिभिःक्रीडन्नव
धीद्द्विविदंखलं १ कालिंदीविदारणानंतरंरामचरितद्विविदवधादिसंगतमप्यनुक्त्वातत्पूर्वंमाविलंबेनपौंड्रकवधादिनिरूप्येदानींतदेवप्रस्तौति भूयोहमित्यादिना रामच
रितश्रवणेच्छायामद्भुतकर्मत्वंहेतुः तत्रचानंतत्वंतत्राप्यप्रमेयत्वमिति १ नरकस्यसखेतिहरिणावैरेकारणं सुग्रीवसचिवइति तस्यमंत्रबलंमैंदस्यभ्रातेतिरामायणेतिप्रसिद्ध
तेनवीर्याधिक्यमुक्तमिति २ सख्युर्नरकस्यापचितिमानृण्यं राष्ट्रस्यविप्लवोनाशोयथाभवतितथापुरादीनदहदिति ३ किंचक्वचिदितिकदाचित्सद्विविदःमित्रहासारिवहंता ४

तस्यसमुद्रस्यजलं बाहुभ्यामुत्क्षिप्यवेलायाःकूलेवर्तमानान् देशान् प्लावयामासेति ५आश्रमस्थान् वनस्पतीन् भंक्त्वा आहवनीयाद्यग्निषु मूत्रादिकृतवान् ६ अप्यधात्-
पिदधे पेशस्कारी भ्रमरः ७ ८ ९ प्रभिन्नंमत्तं १० ११ जात्यास्वभावेनैवचापलंयासांताः १२ हेलयामास अवजज्ञे निरीक्षतोनिरीक्षमाणस्यतमनादृत्येत्यर्थः १३ १४ आ
स्फालयन् योषितांवासांस्याकृष्यपाटितवान् विप्रचक्रेएवमपकृतवान् १५ १६ शालंवृक्षं १७ सुनंदनमुशलेनाहनत् अहन्नित्यर्थः तंवानरं १८ मस्तिष्कंमस्तकावयववि

कृचित्समुद्रमध्यस्थोदोर्भ्यामुत्क्षिप्यतज्जलम् देशान्नागायुतप्राणोवेलाकूलानमज्जयत् ५ आश्रमानृषिमुख्यानांकृत्वाभग्नवनस्पतीन्
अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिकान्खलः ६ पुरुषान्योषितोदृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासुसः निक्षिप्यचाप्यधाच्छैलैःपेशस्कारीवकीटकम् ७ ए
वंदेशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्चकुलस्त्रियः श्रुत्वासुललितंगीतंगिरिंरैवतकंययौ ८ तत्रापश्यद्यदुपतिंरामंपुष्करमालिनम् सुदर्शनीयसर्वांगंल
लनायूथमध्यगम् गायंतंवारुणींपीत्वामदविह्वललोचनम् विभ्राजमानंवपुषाप्रभिन्नमिववारणम् १० दुष्टःशाखामृगःशाखामारूढः
कंपयन्द्रुमान् चक्रेकिलकिलाशब्दमात्मानंसंप्रदर्शयन् ११ तस्यधार्ष्ट्यंकपेर्वीक्ष्यतरुण्योजातिचापलाः हास्यप्रियाविजहसुर्बलदेवपरिग्र
हाः १२ ताहेलयामासकपिर्भ्रूक्षेपैःसंमुखादिभिः दर्शयन्स्वगुदंतासांरामस्यचनिरीक्षतः १३ तंग्राव्णाप्राहरत्क्रुद्धोबलःप्रहरतांवरः सवंचयि
त्वाग्रावाणंमदिराकलशंकपिः १४ गृहीत्वाहेलयामासधूर्तस्तंकोपयन्हसन् निर्भिद्यकलशंधृष्टोवासांस्यास्फालयद्बलम् कदर्थीकृत्यबलवा
न्विप्रचक्रेमदोद्धतः १५ तंतस्याविनयंदृष्ट्वादेशांश्चतदुपद्रुतान् क्रुद्धोमुशलमादत्तहलंचारिजिघांसया १६ द्विविदोऽपिमहावीर्यःशालमुद्य
म्यपाणिना अभ्येत्यतरसातेनबलंमूर्धन्यताडयत् १७ तंतुसंकर्षणोमूर्ध्निपतंतमचलोयथा प्रतिजग्राहबलवान्सुनंदेनाहनच्चतम् १८ मु
शलाहतमस्तिष्कोविरेजेरक्तधारया गिरिर्यथागैरिकयाप्रहारंनानुचिंतयन् १९ पुनरन्यंसमुत्क्षिप्यकृत्वानिष्पत्रमोजसा तेनाहनत्सुसंक्रु
द्धस्तंबलःशतधाऽच्छिनत् २० ततोन्येनरुषाजघ्नेतंचापिशतधाऽच्छिनत् एवंयुध्यन्भगवताभग्नेभग्नेपुनःपुनः २१ आकृष्यसर्वतोवृक्षा
न्निर्वृक्षमकरोद्वनम् ततोऽमुंचच्छिलावर्षंबलस्योपर्यमर्षितः तत्सर्वंचूर्णयामासलीलयामुशलायुधः २२ सबाहूतालसंकाशौमुष्टीकृत्यकपीश्व
रः आसाद्यरोहिणीपुत्रंताभ्यांवक्षस्यरूरुजत् २३ यादवेंद्रोऽपितंदोर्भ्यांत्यक्त्वामुशललांगले जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धःसोऽपतद्रुधिरंवमन् २४
चकंपेतेनपततासटंकःसवनस्पतिः पर्वतःकुरुशार्दूलवायुनानौरिवांभसि २५ जयशब्दोनमःशब्दःसाधुसाध्वितिचांबरे सुरसिद्धमुनींद्राणा
मासीत्कुसुमवर्षिणाम् २६ एवंनिहत्यद्विविदंजगद्व्यतिकरावहम् संस्तूयमानोभगवान्जनैःस्वपुरमाविशत् २७ इतिश्रीभा०द०द्वि
विदवधोनामसप्तषष्टितमोऽध्यायः ६७ श्रीशुकउवाच दुर्योधनसुतांराजन्लक्ष्मणांसमितिंजयः स्वयंवरस्थामहरत्सांबोजांबवतीसुतः १

शेषः गैरिकयालोहितधातुना नानुचिंतयन् अगणयन् १९ २० २१ २२ अरूरुजत् ताडयामास २३ यादवेंद्रःसंकर्षणः क्रुद्धःसन् जत्रौकंठबाहुमूले २४ टंकाःसतोयाविव
राणितत्सहितः २५ २६ जगतोव्यतिकरं नाशमावहतीतितथातं २७ इतिद०टी०सप्तषष्टितमः ६७ अष्टषष्टितमेसांबनिरुद्धेकौरवैर्युधि तद्विमोक्षायरामेणगजाह्वयवि
कर्षणम् १ रामचरित्रांतरंनिरूपयितुमाह दुर्योधनसुतामितिसमितिंजयःसंग्रामजित् १

२ नोऽस्माकंमहीं अस्माभिर्दत्तां नतेभूपतयइतिभावः ३ यांतियास्यंतिप्राणाइंद्रियाणिवसुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ४ कुरुवृद्धोभीष्मस्तेनानुमोदिताः तत्सहिताः वडेतेइत्यर्थः ५ ६ कर्णोऽग्रणीर्येषांते ७ नअमृष्यत् असहत् अचिंत्यस्यभगवतोऽर्भोऽर्भकः अचिंत्यश्चासावर्भश्चेतिवा ८ ९ तत्प्रपंचयति चतुर्भिश्चतुरइत्यत्रवीप्साऽनुसंधेया तत्कर्मतेसंमानितवंतः १० ११ स्वस्यदुर्योधनस्यकन्यांचनीत्वेतिशेषः १२ १३ यतः कलिंनैच्छत् अतःसांत्वयित्वाजगामेति १४ १५ धृतराष्ट्रंप्रतिबुभुत्सयेति अ

कौरवाःकुपिताऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः कदर्थीकृत्यनःकन्यामकामामहरद्बलात् २ बध्नीतेमंदुर्विनीतंकिंकरिष्यंतिवृष्णयः येऽस्मत्प्रसादोपचितांदत्तांनोभुंजतेमहीम् ३ निगृहीतंसुतंश्रुत्वायद्येष्यंतीहवृष्णयः भग्नदर्पाःशमंयांतिप्राणाइवसुसंयताः ४ इतिकर्णःशलोभूरिर्यज्ञकेतुःसुयोधनः सांबमारेभिरेयोद्धुंकुरुवृद्धानुमोदिताः ५ दृष्ट्वानुधावतःसांबोधार्तराष्ट्रान्महारथः प्रगृह्यरुचिरंचापंतस्थौसिंहइवैकलः ६ तंतेजिघृक्षवःक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणः आसाद्यधन्विनोबाणैःकर्णाग्रण्यःसमाकिरन् ७ सोऽपविद्धःकुरुश्रेष्ठकुरुभिर्यदुनंदनः नामृष्यत्तदचिंत्यार्भःसिंहःक्षुद्रमृगैरिव ८ विस्फूर्ज्यरुचिरंचापंसर्वान्विव्याधसायकैः कर्णादीन्षड्रथान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ९ चतुर्भिश्चतुरोवाहानेकैकेनचसारथीन् रथिनश्चमहेष्वासांस्तस्यतत्तेऽभ्यपूजयन् १० तंतुतेविरथंचक्रुश्चत्वारश्चतुरोहयान् एकस्तुसारथिंजघ्नेचिच्छेदान्यःशरासनम् ११ तंबध्वाविरथीकृत्यकृच्छ्रेणकुरवोयुधि कुमारंस्वस्यकन्यांचस्वपुरंजयिनोऽविशन् १२ तच्छ्रुत्वानारदोक्तेनराजन्संजातमन्यवः कुरून्प्रत्युद्यमंचक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः १३ सांत्वयित्वातुतान्रामःसन्नद्धान्वृष्णिपुंगवान् नैच्छत्कुरूणांवृष्णीनांकलिंकलिमलापहः १४ जगामहास्तिनपुरंरथेनादित्यवर्चसा ब्राह्मणैःकुलवृद्धैश्चवृतश्चंद्रइवग्रहैः १५ गत्वागजाह्वयंरामोबाह्योपवनमास्थितः उद्धवंप्रेषयामासधृतराष्ट्रंबुभुत्सया १६ सोऽभिवंद्यांबिकापुत्रंभीष्मंद्रोणंचबाह्लिकम् दुर्योधनंचविधिवद्राममागतमब्रवीत् १७ तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्यप्राप्तंरामंसुहृत्तमम् तमर्चयित्वाभिययुःसर्वेमंगलपाणयः १८ तंसंगम्ययथान्यायंगामर्घ्यंचन्यवेदयन् तेषांयेतत्प्रभावज्ञाःप्रणेमुःशिरसाबलम् १९ बंधून्कुशलिनःश्रुत्वापृष्ट्वाशिवमनामयम् परस्परमथोरामोबभाषेऽविक्लवंवचः २० उग्रसेनःक्षितीशेशोयद्वआज्ञापयत्प्रभुः तदव्यग्रधियःश्रुत्वाकुरुध्वमविलंबितम् २१ यद्यूयंबहवस्त्वेकंजित्वाऽधर्मेणधार्मिकम् अबध्नीताथतन्मृष्येबंधूनामैक्यकाम्यया २२ वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमंवचः कुरवोबलदेवस्यनिशम्योचुःप्रकोपिताः २३ अहोमहच्चित्रमिदंकालगत्यादुरत्यया आरुरुक्षत्युपानद्वैशिरोमुकुटसेवितम् २४ एतेयौनेनसंबद्धाःसहशय्यासनाशनाः वृष्णयस्तुल्यतांनीताअस्मद्दत्तनृपासनाः २५ चामरव्यजनेशंखमातपत्रंचपांडुरम् किरीटमासनंशय्यांभुंजंत्यस्मदुपेक्षया २६

भिप्रायजिज्ञासयेत्यर्थः १६ विधिवदभिवंद्य १७ तमुद्धवमर्चयित्वासत्कृत्य मंगलपाणयः उपायनहस्ताः १८ दृष्ट्वाअपिप्रणेमुः १९ २० २१ यद्यूयमित्युग्रसेनवाक्यम् मृष्येसहे अथाश्रुतमानीयसमर्पयतेतिशेषः २२ वीर्यंप्रभावः शौर्यमुत्साहःबलंसत्वं नैरुन्नद्धमुच्छृंखलम् कथमात्मनःशक्तेःसममनुरूपम् २३ उपानत्पादरक्षाशिरआरोढुमिच्छतीतिहीनाअस्मानाज्ञापयंतीत्यर्थः २४ अस्यैवप्रपंचः एतइतिचतुर्भिः यौनेनसंबंधेनविवाहेन २५ किंचचामरव्यजनेइति भुंजंतिउपभुंजतइत्यर्थः अस्मदुपेक्षयाअस्माकमनाग्रहेण २६

अन्नमिति अतः परंतानि अपहरिष्यामइत्यर्थः २७ अवरुंधीतस्वीकुर्यादुरणःमेषः २८ जन्मनाबंधुभिश्चोपलक्षितयाश्रियाउन्नद्धउत्कटोमदोयेषांते दुर्वाच्यंपरुषंवाक्यम्
असभ्याःदुर्जनाः २९ ३० नानाधनाभिजनादिमदेरुन्नद्धाः तेषांदंडएवप्रशमः प्रकर्षेणशमयतीतितया यथालगुडःदंडः ३१ ३२ दुर्भाषान् अवाच्यशब्दान् ३३ दुर्भाषणमनु
स्मरनिषादिः नोग्रसेनइति विभुःआज्ञापयितुंसमर्थः ३४ अहोकष्टंश्रीकृष्णमप्यधिक्षिपंतीतिकुपितआह कथमित्यादिभिस्त्रिभिः ३५ ३६ मोल्यकृत्तमैः मौलियुक्तैरुत्तमां
गैः उत्तमैर्मौलिभिरितिवाउपासितानितीर्थानियैर्योगिभिः तेषामपितीर्थं यद्वा उपासितंसर्वैःसेवितंतीर्थंगंगातस्याःतीर्थतीर्थत्वनिमित्तं किंचब्रह्माभवःश्रीश्चाहमपिउद्व

अलंयदूनांनरदेवलांछनैर्दातुःप्रतीपैःफणिनामिवामृतम् येऽस्मत्प्रसादोपचिताहियादवाआज्ञापयंत्यद्यगतत्रपाबत २७ कथमिंद्रोऽपि
कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः अदत्तमवरुंधीतसिंहग्रस्तमिवारणः २८ श्रीशुकउवाच जन्मबंधुश्रियोन्नद्धमदास्तेभरतर्षभ आ
श्राव्यरामंदुर्वाच्यमसभ्याःपुरमाविशन् २९ दृष्ट्वाकुरूणांदौःशील्यंश्रुत्वावाच्यानिचाच्युतः अवोचत्कोपसंरब्धोदुष्प्रेक्ष्यःप्रहसन्मुहुः ३० नूनंना
नामदोन्नद्धाःशांतिंनेच्छंत्यसाधवः तेषांहिप्रशमोदंडःपशूनांलगुडोयथा ३१ अहोयदून्सुसंरब्धान्कृष्णंचकुपितंशनैः सांत्वयित्वाहमेते-
षांशममिच्छन्निहागतः ३२ तइमेमंदमतयःकलहाभिरताःखलाः तंमामवज्ञायमुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन् ३३ नोग्रसेनःकिलविभुर्भो
जवृष्ण्यंधकेश्वरः शक्रादयोलोकपालायस्यादेशानुवर्तिनः ३४ सुधर्माक्रम्यतेयेनपारिजातोऽमराघ्रिपः आनीयभुज्यतेसोऽसौनाकिलाध्यासू
नार्हणः ३५ यस्यपादयुगंसाक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी सनार्हतिकिलश्रीशोनरदेवपरिच्छदान् ३६ यस्यांघ्रिपंकजरजोऽखिललोकपालै
र्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ब्रह्माभवोहमपियस्यकलाःकलायाःश्रीश्चोद्वहेमचिरमस्यनृपासनंक्व ३७ भुंजतेकुरुभिर्दत्तंभूखंडं
वृष्णयःकिल उपानहःकिलवयंस्वयंतुकुरवःशिरः ३८ अहोऐश्वर्यमत्तानांमत्तानामिवमानिनाम् असंबद्धागिरोरूक्षाःकःसहेतानुशासि
ता ३९ अद्यनिष्कौरवींपृथ्वींकरिष्यामीत्यमर्षितः गृहीत्वाहलमुत्तस्थौदहन्निवजगत्त्रयम् ४० लांगलाग्रेणनगरमुद्विदार्यगजाह्वयम् वि
चकर्षसगंगायांप्रहरिष्यन्नमर्षितः ४१ जलयानमिवाघूर्णंगंगायांनगरंपतत् आकृष्यमाणमालोक्यकौरवाजातसंभ्रमाः ४२ तमेवशरणं
जग्मुःसकुटुंबाजिजीविषवः सलक्ष्मणंपुरस्कृत्यसांबंप्रांजलयःप्रभुम् ४३ रामरामाखिलाधारप्रभावंनविदामते मूढानांनःकुबुद्धीनांक्षं
तुमर्हस्यतिक्रमम् ४४ स्थित्युत्पत्त्यप्ययानांत्वमेकोहेतुर्निराश्रयः लोकान्क्रीडनकानीशक्रीडतस्तेवदंतिहि ४५ त्वमेवमूर्ध्नीदमनंतलीलया
भूमंडलंबिभर्षिसहस्रमूर्धन् अंतेचयःस्वात्मनिरुद्धविश्वःशेषेद्वितीयःपरिशिष्यमाणः ४६ कोपस्तेखिलशिक्षार्थंनद्वेषान्नचमत्सरात् बिभ्र
तोभगवन्सत्वंस्थितिपालनतत्परः ४७ नमस्तेसर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराव्यय विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुत्वांवयंशरणंगताः ४८

कलायाअंशस्यकलाअंशाः ३७ मत्तानामिवमद्यादिनारूक्षाःपरुषाः अनुशासितास्वयंदंडधरःसन् ३९ ४० लांगलाग्रेणदक्षिणतःप्राकारमूलेनिखातेनउद्विदार्यउत्पाट्य हेमकथंभूतावयं यस्य
४१ ४२ जिजीविषवइत्यक्षराधिक्यंसोढव्यम् ४३ मूढानांप्रभावानभिज्ञानांअतिक्रममपराधं ४४ ४५ शेषेशयनंकरोषिशेषपर्यंकेपरिशिष्यमाणोयःसचत्वमेवेति
वा ४६ अस्मासुकोपश्चेत्तवानुचितएवेत्याहुः कोपस्तइतिस्थितिपालनेतत्परःतात्पर्यवान्कोपःपाठांतरेसंबोधनम् ४७ विश्वकर्मकृत्स्नंयस्यसत्वमितिसंबोधनम् ४८

वेपमानमयनंपुरंयेषांतैः ४९ तुरंगमांश्चद्वादशायुतानि ५० ५१ सुहृद्भिःकौरवैः ५२ मध्येसभायांसभामध्ये ५३ ५४ इतिदशमस्कंधेटीकायामष्टषष्टितमोऽध्या-
यः ६८ एकोनसप्ततितमेगार्हस्थ्यंप्रतिमंदिरम् कृष्णस्यनारदोदृष्ट्वाविस्मितोऽगात्ततःस्तुवन् १ १ दिदृक्षामभिनयेनाह चित्रमिति द्व्यष्टसहस्रंस्त्रियःउदावह-
त् परिणीतवान् २ तांद्वारवतीमनुवर्णयति पुष्पितेतिसार्धत्रयेण पुष्पितेषूपवनेषु आरामेषुउद्यानेषुचद्विजानामलीनांचकुलानितैर्नादिताम् ३ छुरितेषुव्याप्तेषु
४ महामरकतैःप्रख्यायंते प्रकाशंतइतितथातैः स्वर्णरत्नमयाःपरिच्छदाःपरिकरायेषुतैः ५ पतंत्यःप्रचलंत्यःपताकायेषुतैर्ध्वजैर्वारितः आतपोयस्यांताम् ६ तस्यांद्वा

श्रीशुकउवाच एवंप्रपन्नैःसंविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः प्रसादितःसुप्रसन्नोमाभैष्टेत्यभयंददौ ४९ दुर्योधनःपारिबर्हंकुंजरान्षष्टिहायना-
न् ददौचद्वादशशतान्ययुतानितुरंगमान् ५० रथानांषट्सहस्राणिरौक्माणांसूर्यवर्चसाम् दासीनांनिष्ककंठीनांसहस्रंदुहितृवत्सलः ५१ प्र-
तिगृह्यतुतत्सर्वंभगवान्सात्वतर्षभः ससुतःसस्नुषःप्रायात्सुहृद्भिरभिनंदितः ५२ ततःप्रविष्टःस्वपुरंहलायुधःसमेत्यबंधूननुरक्तचेतसः शशं-
ससर्वंयदुपुंगवानांमध्येसभायांकुरुषुस्वचेष्टितम् ५३ अद्यापिचपुरंह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् समुन्नतंदक्षिणतोगंगायामनुदृश्यते ५४ इ-
तिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेहास्तिनपुरकर्षणसंकर्षणविजयोनामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ६८ श्रीशुकउवाच नरकंनिहतंश्रुत्वा
तथोद्वाहंचयोषिताम् कृष्णेनैकेनबह्वीनांतद्दिदृक्षुःस्मनारदः १ चित्रंबतैतदेकेनवपुषायुगपत्पृथक् गृहेषुद्व्यष्टसाहस्रंस्त्रियएकउदावहत् २
इत्युत्सुकोद्वारवतींदेवर्षिर्द्रष्टुमागमत् पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ३ उत्फुल्लेंदीवरांभोजकल्हारकुमुदोत्पलैः छुरितेषुसरस्सू-
च्चैःकूजितांहंससारसैः ४ प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टांस्फाटिकराजतैः महामरकतप्रख्यैःस्वर्णरत्नपरिच्छदैः ५ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः
शालासभाभीरुचिरांसुरालयैः संसिक्तमार्गांगणवीथिदेहलींपतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ६ तस्यामंतःपुरंश्रीमदर्चितंसर्वधिष्ण्यपैः ह-
रेःस्वकौशलंयत्रत्वष्ट्राकार्त्स्न्येनदर्शितम् ७ तत्रषोडशभिःसद्मसहस्रैःसमलंकृतम् विवेशैकतमंशौरेःपत्नीनांभवनंमहत् ८ विष्टब्धंविद्रु-
मस्तंभैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः इंद्रनीलमयैःकुड्यैर्जगत्याचाहतत्विषा ९ वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रामुक्तादामविलंबिभिः दांतैरासनपर्यंकैर्मण्युत्तम-
परिष्कृतैः १० दासीभिर्निष्ककंठीभिःसुवासोभिरलंकृतम् पुंभिःसकंचुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुंडलैः ११ रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्त-
ध्वांतंविचित्रवलभीषुशिखंडिनोऽंग नृत्यंतियत्रविहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यांतमीक्ष्यघनबुद्धयउन्नदंतः १२ तस्मिन्समानगुणरूपवयःसु-
वेषदासीसहस्रयुतयाऽनुसवंगृहिण्या विप्रोददर्शचमरव्यजनेनरुक्मदंडेनसात्वतपतिंपरिवीजयंत्या १३

रकायांसर्वैर्धिष्ण्यपैःलोकपालैरर्चित-
म् ७ षोडशभिःसद्मसहस्रैःसमलंकृतम् हरेरंतःपुरंविवेश तत्रचतस्यशौरेःपत्नीनांभवनेषुएकतमंविवेशेत्यन्वयः यत्रचकौशलंत्वष्ट्रादर्शितमित्यंतःपुरभवनयोर्वि-
शेषणम् ८ तदनुवर्णयतिचतुर्भिः विष्टब्धमिति विद्रुमस्तंभैर्विष्टब्धंधृतं वैदूर्यमयानिफलकोत्तमानिस्तंभाश्रवणानिछादनानितैः इंद्रनीलमयैःकुड्यादिभिश्चोपलक्षि-
तम् जगत्याभूमिकयाचइंद्रनीलमय्या नहतात्विट्यस्याःतया ९ मुक्तादाम्नांविलंबाःविविधानिलंबनानिविद्यंतेयेषुतैः मण्युत्तमैःपरिष्कृतैर्भूषितैः १० ११ ईक्ष्यसमीक्ष्य
घनोमेघोऽयमितिबुद्धिर्येषांते १२ अनुसवंसर्वकालं आत्मनासमानानिगुणरूपवयांसिसुवेषोलंकारश्चयस्यतेनदासीसहस्रेण युतयागृहिण्यासह १३ ७ ७

श्रियः रुक्मिण्याः पर्यंकतः अवीविशत् उपवेशयामास १४ आबिभ्रत् अबिभ्रः दधारेत्यर्थः बिभ्रदितिशत्रंतंवा तदासंपूज्याभिभाष्यचप्राहेत्यनेरेणान्वयः कथंभूतः यस्यचर णशौचंगंगाअशेषतीर्थंसः अतएवजगद्गुरुतरोऽपिसतांधर्मभृतांपतित्वादेवमकरोदित्यर्थः सतांपतित्वेहेतुः ब्रह्मण्यदेवइति यत्गुणकृतंनामतस्यैवयनोयुक्तंसमंजसमतस्त द्धर्मप्रवर्तनायैवमाचरणामित्यर्थः १५ अभिभाष्यादिष्ट्याऽद्यत्वदागमनमित्यादिप्रियमुक्त्वा १६ भगवतास्वस्य अर्हणमनर्हंमन्यमानस्तत्संभावयन्नाह नैवेति सर्वमित्रत्वादेव मर्हणंनतुममगौरवात् तर्हिकथंकंसादिष्वमैत्रीतत्राह खलानांदमश्चनैवाद्भुतमिति कुतः जगतःस्थितिर्धारणं रक्षणंपालनंताभ्यांसहतस्यनिःश्रेयसाय तवायंस्वेच्छावतारइति

तंसन्निरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितःश्रीपर्यंकतःसकलधर्मभृतांवरिष्ठः आनम्यपादयुगलंशिरसाकिरीटजुष्टेनसांजलिरवीविशदासनेस्वे १४ त स्यावनिज्यचरणौतदपःस्वमूर्ध्नाबिभ्रज्जगद्गुरुतरोपिसतांपतिर्हि ब्रह्मण्यदेवइतियद्गुणनामयुक्तंतस्यैवयच्चरणशौचमशेषतीर्थम् १५ संपूज्य देवऋषिवर्यमृषिःपुराणोनारायणोनरसखोविधिनोदितेन वाण्याभिभाष्यमितयामृतमिष्टयातंप्राहप्रभोभगवतेकरवामहेकिम् १६ नारदउ वाच नैवाद्भुतंतवविभोऽखिललोकनाथमैत्रीजनेषुसकलेषुदमःखलानाम् निःश्रेयसायहिजगत्स्थितिरक्षणाभ्यांस्वैरावतारउरगायविदाम स्सुष्ठु १७ दृष्टंतवांघ्रियुगुलंजनतापवर्गंब्रह्मादिभिर्हृदिविचिंत्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावलंबंध्यायंश्चराम्यनुगृहाणयथास्मृतिःस्यात् १८ ततोऽन्यदाविशद्गेहंकृष्णपत्न्याःसनारदः योगेश्वरेश्वरस्यांगयोगमायाविवित्सया १९ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापिप्रिययाचोद्धवेनच पूजितःपरया भक्त्याप्रत्युत्थानासनादिभिः २० पृष्टश्चाविदुषेवासौकदायातोभवानिति क्रियतेकिंनुपूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः २१ अथापिब्रूहिनोब्रह्मन्जन्मै तच्छोभनंकुरु सतुविस्मितउत्थायतूष्णीमन्यदगाद्गृहम् २२ तत्राप्यचष्टगोविंदंलालयंतंसुतान्शिशून् ततोऽन्यस्मिन्गृहेपश्यन्मज्जनायकृ तोद्यमम् २३ जुह्वंतंचवितानाग्नीन्यजंतंपंचभिर्मखैः भोजयंतंद्विजान्क्वापिभुंजानमवशेषितम् २४ क्वापिसंध्यामुपासीनंजपंतंब्रह्मवाग्यतम् ए कत्रचासिचर्मभ्यांचरंतमसिवर्त्मसु २५ अश्वैर्गजैरथैःक्वापिविचरंतंगदाग्रजम् क्वचिच्छयानंपर्यंकेस्तूयमानंचबंदिभिः २६ मंत्रयंतंचकस्मिंश्चि न्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः जलक्रीडारतंक्वापिवारमुख्याऽबलावृतम् २७ कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्योददतंगाःस्वलंकृताः इतिहासपुराणानिशृण्वंतंमंग लानिच २८ हसंतंहास्यकथयाकदाचित्प्रिययागृहे क्वापिधर्मंसेवमानमर्थकामौचकुत्रचित् २९ ध्यायंतमेकमासीनंपुरुषंप्रकृतेःपरम् शुश्रूषंतंगु रून्क्वापिकामैर्भोगैःसपर्यया ३० कुर्वंतंविग्रहंकैश्चित्संधिंचान्यत्रकेशवम् कुत्रापिसहरामेणचिंतयंतंसतांशिवम् ३१ पुत्राणांदुहितॄणांचकाले विध्युपयापनम् दारैर्वरैस्तत्सदृशैःकल्पयंतंविभूतिभिः ३२ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानांमहोत्सवान् वीक्ष्ययोगेश्वरेशस्ययेषांलोकाविसि स्मिरे ३३

वयस्त्सुष्ठुसम्यग्विद्मः अतःखलदमःसाधुसंमाननंचयुक्तमितिभावः १७ यदुक्तंप्रभोकिंकरवामेति तत्राह दृष्टमिति भक्तजनतायाअपवर्गरूपं किंच अतिदु र्लभतयाब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरपिहृदिविचिंत्यं किंचसंसारकूपपतितानामुत्तरणायावलंब माश्रयम् एवंभूतंतवांघ्रियुगुलंमयादृष्टं अतः कृतकृत्योऽस्मि तथात्वत्स्मृतिर्य थास्यात्तथाऽनुगृहाण ततस्त्वध्यायन्नेवनित्यंचरामीति १८ १९ अक्षैर्दीव्यंतमित्यादौदर्शितिज्ञातव्यं २० २१ २२ २३ वितानाग्नीनाहवनीयादीन् अग्निहोत्रेणपंचभिर्मखैः महा यज्ञैर्यजंतं २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ कालेतत्तत्समयेविधिनाउपयापनंप्रापणंविवाहमित्यर्थः कल्पयंतंघटयंतं विभूतिभिर्विभवैः ३२ प्रस्थापनंदुहितृजामात्रादीनांस्वगृहात्तद्गृ हंप्रतिनयनं उपानयनंतत्तद्गृहात्पुनरानयनं तैर्महोत्सवान् कल्पयंतं योगेश्वरेशस्यतेषामपत्यानांमहोत्सवान्वीक्ष्यलोकाः सर्वेविसिस्मिरेविस्मयंचक्रुः तयाभूतान्कल्पयंत ३३

३४ ३५ अव्यक्तलिंगंवेषांतरेणच्छन्नम् ३६ ३७ हेयोगेश्वर आत्मन् आत्मनिमनसि तवस्वरूपेवानिर्भाताः प्रतीतास्तवयोगमायाः केवलंविदामविद्मः नतुत्वत्परमार्थ-
मितिभावः ३८ त्वन्मानुष्यनाट्येनमुह्यामि अतोमांप्रस्थापयेत्याह अनुजानीहीति ३९ त्वत्तस्माल्लोकंशिक्षयन्निमंधर्ममास्थितः नतुतत्त्वतः हेपुत्रमाखिद मोहंमा प्राप्नुहि
इति ४० इत्येवमनुगृहीतस्तमेकमेवसंतंददर्शेति ४१ मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वाजातकौतुकोमुनिर्विस्मितोऽभूदिति ४२ श्रद्धितः श्रद्धयायुक्तः आत्मायस्यतेन ४३ नारददृष्टंश्रीहरेः
र्लीलांनिगमयति एवमिति अखिलस्यभवायउद्भवाय गृहीताःशक्तयोनानामूर्तयोयेनसः सव्रीडंचतत्सोल्लंठंचतेननिरीक्षणं हासश्च ताभ्यांजुष्टः ४४ अनन्यविषयाणि
असाधारणानि अपवर्गमार्गेमोक्षप्रदे ४५ इतिदशमस्कंधेटीकायाएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ ततस्तुसप्ततितमेकृष्णस्याह्निककर्माणि दूतनारदयोःकार्येका

यजंतंसकलान्देवान्क्वापिक्रतुभिरूर्जितैः पूर्तयंतंक्वचिद्धर्मंकूपाराममठादिभिः ३४ चरंतंमृगयां क्वापिहयमारुह्यसैंधवम् घ्नंतंततःपशून्
मेध्यान्परीतंयदुपुंगवैः ३५ अव्यक्तलिंगप्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु क्वचिच्चरंतंयोगेशंतत्तद्भावबुभुत्सया ३६ अथोवाचहृषीकेशंनारदःप्रहसन्नि
व योगमायोदयंवीक्ष्यमानुषीमीयुषोगतिम् ३७ विदामयोगमायास्तेदुर्दर्शा अपिमायिनाम् योगेश्वरात्मन्निर्भाताभवत्पादनिषेवया ३८ अ
नुजानीहिमांदेवलोकांस्तेयशसाप्लुतान् पर्यटामितवोद्गायन्लीलाभुवनपावनीम् ३९ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मन्धर्मस्यवक्ताहंकर्तातद
नुमोदिता तच्छिक्षयंल्लोकमिममास्थितःपुत्रमाखिदः ४० श्रीशुकउवाच इत्याचरंतंसद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनाम् तमेवसर्वगेहेषु
संतमेकंददर्शह ४१ कृष्णस्यानंतवीर्यस्ययोगमायामहोदयम् मुहुर्दृष्ट्वाऋषिरभूद्विस्मितोजातकौतुकः ४२ इत्यर्थकामधर्मेषुकृष्णेनश्रद्धिता
त्मना सम्यक्सभाजितःप्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ४३ एवंमनुष्यपदवीमनुवर्तमानोनारायणोऽखिलभवायगृहीतशक्तिः रेमेंऽगषोडशसहस्रव
रांगनानांसव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ४४ यानीहविश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुःकर्माण्यनन्यविषयाणिहरिश्चकार यस्त्वंगगायतिशृणोत्य
नुमोदतेवाभक्तिर्भवेद्भगवतिह्यपवर्गमार्गे ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ श्रीशुकउवाच
अथोषस्युपवृत्तायांकुक्कुटान्कूजतोऽशपन् गृहीतकंठ्यःपतिभिर्माधव्योविरहातुराः १ वयांस्यरूरुवन्कृष्णंबोधयंतीवबंदिनः गायत्स्वलि
ष्वनिद्राणिमंदारवनवायुभिः २ मुहूर्तंतंतुवैदर्भीनामृष्यदतिशोभनम् परिरंभणविश्लेषात्प्रियबाह्वंतरंगता ३ ब्राह्मेमुहूर्तउत्थायवार्युप
स्पृश्यमाधवः दध्यौप्रसन्नकरणआत्मानंतमसःपरम् ४ एकंस्वयंज्योतिरनन्यमव्ययंस्वसंस्थयानित्यनिरस्तकल्मषम् ब्रह्माख्यमस्योद्भ
वनाशहेतुभिःस्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ५ र्यमंत्रविचारणम् १ जगन्मंगलचारित्रमाह्निकंजगदीशितुः नारदेनक्वचित्किंचित्दृष्टमाहयथाक्रमम् २
अथेति अर्थधर्मकामेषुश्रीकृष्णेनश्रद्धितात्मनेतिप्रस्तुतस्यश्रीकृष्णस्याह्निकस्याधिकारेऽथशब्दःउपवृत्तायामासन्नायां पतिभिःश्रीकृष्णैः माधव्योमाधवस्यभार्याः १ बंदि
नइवश्रीकृष्णंबोधयंतिसंति वयांसिपक्षिणोऽरूरुवन् अतिशयेनाकूजन् मंदारवनवायुभिर्गायत्स्वलिष्वनिद्राणिनिद्रारहितानिवयांसि २ वैदर्भीत्युपलक्षणं परिरंभणविश्ले
षात्तंपर्यालोच्य ३ ४ एकमखंडं तत्रहेतुः अनन्यंनिरुपाधिं अतएवअव्ययंनित्यं स्वयंज्योतिस्त्वेहेतुःनित्यनिरस्तंनित्यनिवृत्तंकल्मषमविद्यायस्मात्तंउपलक्षणमाह अस्येति
अस्यविश्वस्यलक्षितभावश्चासौनिर्वृतिश्च भावस्सत्ता निर्वृतिरानंदः तथाहिगुणक्षोभात् पूर्वंसत्तामात्रंयःसदेवसोम्येदमग्रआसीत्इत्यादिश्रुतेः सएवानंदश्च विज्ञानमानंद-
मित्यादिश्रुतेः तंसदानंदमित्यर्थः ५ ५

आप्लुतः स्नातः संध्यायाउपगम उपासनमादिर्यथाभवतितथा क्रियाकलापंचकारकाण्वस्यादुदयात्पूर्वमेवहुतानलः ब्रह्मगायत्रींजजाप ६ कलाः अंशान् ऋषीन्पितॄंश्चतर्पयित्वा
७ गृष्टीनांप्रथमप्रसूतानां ८ बद्वमिति हिरण्येनपरीवृतान्कृष्णान्सुकुदतोमृगान् मष्णारेभरतोददाच्छतंबद्वानिसप्तचेति श्रुतःकानि सप्तोत्तरशतंबद्वान्येकीकृत्यपुराणे
चतुर्दशलक्षत्वेनगणितानि यथोक्तंभरतमेवाधिकृत्यनवमस्कंधे मृगान्शुक्लदतः कृष्णान्सुवर्णेनपरिष्कृतान् अदात्कर्मणिमष्णारेनियुतानिचतुर्दशेतिनतत्श्चैयंबद्वसं-
ख्याश्लोकेनसंगृह्यते चतुर्दशानांलक्षाणांसमाधिकशतांशकः बद्वंचतुरशीत्यग्रसहस्राणित्रयोदशेति दिनेदिनेचप्रतिगृहंचेति ९ आत्मसंभूतीः स्वविभूतीः मं
गलानिकपिलादीनि १० नरलोकस्यविभूषणरूपमात्मानं स्वीयैः पीतांबरकौस्तुभादिभिः ११ कामानभिलषितानर्थान् १२ विप्रादीन्स्रगादिभिः संविभज्यतेभ्यस्ता

अथाप्लुतोंऽभस्यमलेयथाविधिक्रियाकलापंपरिधायवाससी चकारसंध्योपगमादिसत्तमोहुतानलोब्रह्मजजापवाग्यतः ६ उपस्थायार्कमुद्यंतं
तर्पयित्वात्मनःकलाः देवानृषीन्पितॄन्वृद्धान्विप्रानभ्यर्च्यचात्मवान् ७ धेनूनांरुक्मशृंगीणांसाध्वीनांमौक्तिकस्रजाम् पयस्विनीनांगृ
ष्टीनांसवत्सानांसुवाससाम् ८ ददौरूप्यखुराग्राणांक्षौमाजिनतिलैःसह अलंकृतेभ्योविप्रेभ्योबद्वंबद्वंदिनेदिने ९ गोविप्रदेवतावृद्धगुरून्भू
तानिसर्वशः नमस्कृत्यात्मसंभूतीर्मंगलानिसमस्पृशत् १० आत्मानंभूषयामासनरलोकविभूषणम् वासोभिर्भूषणैःस्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः
११ अवेक्ष्याज्यंतथादर्शंगोवृषद्विजदेवताः कामांश्चसर्ववर्णानांपौरांतःपुरचारिणाम् प्रदाप्यप्रकृतीःकामैःप्रतोष्यप्रत्यनंदत १२ संविभज्याग्रतो
विप्रान्स्रक्तांबूलानुलेपनैः सुहृदःप्रकृतीर्दारानुपायुंक्ततःस्वयम् १३ तावत्सूतउपानीयस्यंदनंपरमाद्भुतम् सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तंप्रणम्यावस्थि
तोऽग्रतः १४ गृहीत्वापाणिनापाणीसारथेस्तमथारुहत् सात्यक्युद्धवसंयुक्तःपूर्वाद्रिमिवभास्करः १५ ईक्षितोंऽतःपुरस्त्रीणांसव्रीडप्रेमवीक्षितैः कृच्छ्राद्वि
सृष्टोनिरगाज्जातहासोहरन्मनः १६ सुधर्माख्यांसभांसर्वैर्वृष्णिभिःपरिवारितः प्राविशद्यन्निविष्टानांनसंत्यंगषडूर्मयः १७ तत्रोपविष्टःपरमा
सनेविभुर्बभौस्वभासाककुभोऽवभासयन् वृतोनृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमोयथोडुराजोदिवितारकागणैः १८ तत्रोपमंत्रिणोराजन्नानाहास्यरसै
र्विभुम् उपतस्थुर्नटाचार्यानर्तक्यस्तांडवैःपृथक् १९ मृदंगवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्चसूतमागधवंदिनः २० तत्राहु
र्ब्राह्मणाःकेचिदासीनाब्रह्मवादिनः पूर्वेषांपुण्ययशसांराज्ञांचाकथयन्कथाः २१ तत्रैकःपुरुषोराजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः विज्ञापितोभगवतेप्र
तीहारैःप्रवेशितः २२ सनमस्कृत्यकृष्णायपरेशायकृतांजलिः राज्ञामावेदयद्दुःखंजरासंधनिरोधजम् २३ येचदिग्विजयेतस्यसंनतिंनययु
र्नृपाः प्रसह्यरुद्धास्तेनासन्नयुतेद्वेगिरिव्रजे २४ कृष्णकृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभंजन वयंत्वांशरणंयामोभवभीताःपृथग्धियः २५

निदत्वेत्यर्थः उपायुंक्तभोगार्थमग्रहीत् १३ १४ पाणिकृतेंजलोगृहीत्वा १५ सव्रीडप्रेमवीक्षितैः कृच्छ्राद्विसृष्टोनिरगादिति १६ एवंसर्वगृहेभ्यः पृथक्पृथङ्निर्गत्य
अनंतरमेकएवसन् सुधर्मांप्राविशत् यन्निविष्टानांयत्रप्रविष्टानां १७ नृसिंहैः नृषुश्रेष्ठैः १८ उपमंत्रिणः परिहासकाः पृथक्पृथक्स्वस्वसमुदायैः १९ मृदंगादयः प्रसिद्धाः
दरः शंखःसूतादयस्तुष्टुवुः २० ब्राह्मणाः ब्रह्मवेदमाहुर्मंत्रान्व्याचक्षतेत्यर्थः वादिनः वादनचतुराः २१ २२ २३ गिरिव्रजेतत्संज्ञकेदुर्गेरुद्धाआसन् तेषांचदुःखमावेदयदित्य
न्वयः २४ कृष्णकृष्णेतिषड्भिश्लोकैराज्ञांविज्ञप्तिः तत्रप्रथमेनशरणाश्रयणम् त्रिभिर्भयानुवादः द्वाभ्यांप्रार्थनमिति पृथग्धियः पृथग्दर्शिनः २५

पृथक्दर्शिनोलोकस्य भवभयंविवृण्वतोनमंति लोकइति विकर्मनिषिद्धंकाम्यंचतस्मिन्नितरांरतः स्वेकुशलेधर्मे भवतोऽर्चनेत्वयाउदिते पंचरात्रेसामान्यतश्चगीतासु यः
त्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति प्रमत्तोऽनवहितोयावदयंलोकः तावदेवास्यलोकस्ययःसद्योजीविताशांछिनत्ति तस्मै
तुभ्यमनिमिषायकालात्मनेनमइति २६ सेयंलोकस्यगतिः वयंतुत्वद्भक्ताः अतोऽस्माकंकुतएतद्दुःखमापन्नमित्याश्चर्येणाहुः लोकइति भोईश जगतः इनःईश्वरः त्वयिसद्रक्षणा
र्थमवतीर्णेऽपिचेदस्माकंदुःखंस्यात् तर्हिकिमन्यः कश्चिज्जरासंधादिस्त्वदाज्ञामपिलंघयति किंचत्वयारक्ष्यमाणोऽपिजनः स्वकर्मजंदुःखंप्राप्नोत्येवेतिनाविघ्नः नचैतद्दुभय
मपियुक्तमितिभावः २७ किंदुःखंतदाहुः स्वप्नायितमिति स्वप्नवज्ज्ञातंनृपसुखंनृपोचितंसुखं यतः परतंत्रंविषयसाध्यं किंचसंप्रतिशश्वद्भयंयस्मिन् तेनमृतकतुल्येनश
रीरेणधुरंपुत्रदारादिचिंतांकेवलंवहामः अहोकष्टंनःयेवयमितः पूर्वमेवनिष्कामाःसंतः त्वांनाश्रिताइत्याहुः हित्वेति त्वत् त्वत्तः यदनीहैः निष्कामैर्लभ्यमात्मनिस्वतः सिद्धंसु

लोकोविकर्मनिरतः कुशलेप्रमत्तः कर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै २६
लोकेभवान्जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणायखलनिग्रहणायचान्यः कश्चित्त्वदीयमतियातिनिदेशमीशकिंवाजनःस्वकृतमृच्छतितन्नविद्मः २७ स्वप्नायितंनृपसुखंपरतंत्रमीशशश्वद्भयेनमृतकेनधुरंवहामः हित्वातदात्मनिसुखंत्वदनीहलभ्यंक्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तवमाययेह
२८ तन्नोभवान्प्रणतशोकहरांघ्रियुग्मोबद्धान्वियुंक्ष्वमगधाह्वयकर्मपाशात् योभूभुजोऽयुतमतंगजवीर्यमेकोबिभ्रद्रुरोधभवनेमृगराडिवावीः
२९ योवैत्वयाद्विनवकृत्वउदात्तचक्रभग्नोमृधेखलुभवंतमनंतवीर्यम् जित्वानृलोकेनिरतंसकृदूढदर्पोयुष्मत्प्रजारुजतिनोऽजिततद्विधेहि ३०
दूतउवाच इतिमागधसंरुद्धाभवद्दर्शनकांक्षिणः प्रपन्नाःपादमूलंतेदीनानांशंविधीयताम् ३१ श्रीशुकउवाच राजदूतेब्रुवत्येवंदेवर्षिःपरमद्युतिः बिभ्रत्पिंगजटाभारंप्रादुरासीद्यथारविः ३२ तंदृष्ट्वाभगवान्कृष्णःसर्वलोकमहेश्वरः ववंदउत्थितःशीर्ष्णाससभ्यःसानुगोमुदा ३३ सभाजयित्वाविधिवत्कृतासनपरिग्रहम् बभाषेसूनृतैर्वाक्यैःश्रद्धयातर्पयन्मुनिम् ३४ अपिस्विदद्यलोकानांत्रयाणामकुतोभयम् ननुभूयान्भगवतोलोकान्पर्यटतोगुणः ३५ नहितेऽविदितंकिंचिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु अथपृच्छामहेयुष्मान्पांडवानांचिकीर्षितम् ३६
श्रीनारदउवाच दृष्टामयातेबहुशोदुरत्ययामायाविभोविश्वसृजश्चमायिनः भूतेषुभूमंश्चरतःस्वशक्तिभिर्वन्हेरिवच्छन्नरुचोनमेऽद्भुतम् ३७

सुखंनहित्वाक्लिश्यामहइति २८ त्वन्मायाकृतंकर्मबंधंत्वमेवनिवर्तयेतिप्रार्थयंतेतन्नइति वियुंक्ष्वमोचय मगधोजरासंधः तत्संज्ञकात् कर्मपाशात् भवाद्भिरेवा
विक्रम्यततोनिर्गम्यतामितिचेदतआहुः यइति एकएवायुतमतंगजानांवीर्यंबिभ्रत्सन् स्वभवनेभूभुजोऽस्मान्रुरोधसिंहोमेषीरिव २९ किंचयुष्मदीयावयमित्यस्मानधिकं
बाधतइत्याहुः योवाइति हेउदात्तचक्रउद्यतसुदर्शन योवैद्विनवकृत्वः अष्टादशवारान् त्वयासहमृधेवर्तमानेतत्रसप्तदशकृत्वः त्वयाखलुभग्नः पराजितः पश्चादनंतवीर्यम
पिनृलोकेनिरतंनरशरीरविनोदंभवंतंसकृज्जित्वाऊढदर्पः प्राप्तगर्वः युष्मत्प्रजानःरुजतिपीडयति तत्तत्रयद्युक्तंतद्विधेहीत्यर्थः ३० दूतआहइतीति ३१ ३२ ३३ ३४ भूया
न्महान्गुणोलाभोऽयमस्माकंसर्वलोकवृत्तांतज्ञानमिति ३५ ईश्वरःकर्तायेषांतेषु ३६ एवमविदुषेवसर्वज्ञेनजरासंधवधार्थमेवपांडवचिकीर्षितंपृष्टोनारदोमाययेमितिज्ञात्वा
ह दृष्टाइतित्रिभिः विश्वसृजश्चब्रह्मणोऽपिमायिनोमोहकस्यतेस्वशक्तिभिर्विद्यादिभिः भूतेष्वंतर्यामितयाचरतोवर्तमानस्य यद्यहंभूतेषुवर्ते तर्हिभूतानिमांकिंनपश्यंति तत्राह
वन्हेरिवच्छन्नरुचइति स्वशक्तिभिरेवच्छन्नारुक्प्रकाशोयस्यतस्य अतस्तवेदंप्रश्नादिनमेऽद्भुतम् ३७

इदंजगत्कथंभूतम् असदेवयत्त्वमाययाविद्यमानात्मतयाऽवभासते तज्जगत्सृजतः किंतुकेवलंतुभ्यंनमनमेवशक्यमित्याह तस्मैनमइति कुतःस्वेनरूपेणसर्वतोविल- क्षणात्मने आचिंत्यायेत्यर्थः ३८ नन्वेवंभूतस्यकिंमायाचेष्टितैरित्यत आह जीवस्येति अविद्यातमसाद्यतत्वेन अनर्थप्रापकात् शरीरात्संसरतः तेनैवतमसातस्माच्छरीरात् वि मोक्षोपायमजानतः प्राज्वालयत् प्रदीपितवान् तंत्वात्वाम् यशःश्रवणादिभिर्जीवस्यमोक्षार्थमित्यर्थः ३९ आश्रावयेश्रावयिष्यामि नरलोकविडंबनंब्रह्मंस्त्वां ब्रह्मन्नितिपाठेऽपि हेब्रह्मन् नरलोकानुकारिणंत्वांश्रावयिष्यामीति ४० ४१ नचात्रैवानुमोदनंकार्यंकिंतुतत्रागंतव्यमित्याशयेनाह तस्मिन्निति ४२ तत्रागतास्चसर्वेत्वद्दर्शनादिनापूताभविष्यं तीत्याह श्रवणादिति अंतेवसायिनः श्वपचाअपि ब्रह्ममयस्यब्रह्मघनमूर्तेः ईक्षाच अभिमर्शः स्पर्शनंच तोविद्येतेयेषांते ४३ केमुत्यमतिशयेनाह यस्येति हेभुवनानां मंगलरूपदिविपाताले भूमौच प्रथितंयस्ययशोविश्वंपुनाति कथंप्रथितंदिग्वितानंदिग्भवनानांवितानवदलंकरणं तथाचरणांबुचप्रथितंपुनाति कथंतत्प्रथितंदिविमंदाकिनीतिअधश्चभोगवतीतिइ

तवोदितंकोऽर्हति साधुवेदितुंस्वमाययेदंसृजतोनियच्छतः यद्विद्यमानात्मतयाऽवभासयतेतस्मैनमस्तेस्वविलक्षणात्मने ३८ जीवस्य यःसंसरतोविमोक्षणंनजानतोनर्थवहाच्छरीरतः लीलावतारैःस्वयशःप्रदीपकंप्राज्वालयत्त्वातमहंप्रपद्ये ३९ अथाप्याश्रावयेब्रह्मन्नरलोक विडंबनम् राज्ञःपैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्यचचिकीर्षितम् ४० यक्ष्यतित्वांमखेंद्रेणराजसूयेनपांडवः पारमेष्ठ्यकामोनृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ४१ तस्मिन्देवक्रतुवरे भवंतंवैसुरादयः दिदृक्षवःसमेष्यंतिराजानश्चयशस्विनः ४२ श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयंतेंऽतेवसायिनः तवब्रह्ममयस्येशकि मुतेक्षाऽभिमर्शिनः ४३ यस्यामलंदिवियशःप्रथितंरसायां भूमौचतेभुवनमंगलदिग्वितानम् मंदाकिनीतिदिविभोगवतीतिचाधोगंगेतिचेह चरणांबुपुनातिविश्वं ४४ श्रीशुकउवाच तत्रतेष्वात्मपक्षेष्वगृणत्सुविजिगीषया वाचःपेशैःस्मयन्भृत्यमुद्धवंप्राहकेशवः ४५ श्री भगवानुवाच त्वंहिनःपरमंचक्षुःसुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् तथात्रब्रूह्यनुष्ठेयंश्रद्दध्मःकरवामतत् ४६ इत्युपामंत्रितोभर्त्रासर्वज्ञेनापिमुग्धव त् निदेशंशिरसाधाय्यउद्धवःप्रत्यभाषत ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेभगवद्यानेसप्ततितमोऽध्यायः ७० श्रीशुकउवाच इत्युदीरितमाकर्ण्यदेवर्षेरुद्धवोब्रवीत् सभ्यानांमतमाज्ञायकृष्णस्यचमहामतिः १ उद्धवउवाच यदुक्तमृषिणादेवसाचिव्यंयक्ष्यतस्त्वया कार्यंपैतृष्वस्रेयस्यरक्षाचशरणैषिणाम् २ यष्टव्यंराजसूयेनदिक्चक्रजयिनाविभो अतोजरासुतजयउभयार्थोमतोमम ३ अस्माकंचमहान् र्थोह्येतेनैवभविष्यति यशश्चतवगोविंदराज्ञोबद्धान्विमुंचतः ४ सवैदुर्विषहोराजानागायुतसमोबले बलिनामपिचान्येषांभीमंसमबलंविना ५

हचभुवोगंगेति तस्यतवागमनात्सर्वमंगलंपवित्रंचभविष्यतीतिभावः ४४ तत्रैवंनारदोक्तेतेषुवर्तमानेष्वात्मीयपक्षेषुयादवेषुजरासंधस्यजिगीषयाअगृणत्सुअमन्यमानेषुवाचःपेशैःपेशलवाग्भिरि त्यर्थः ४५ चक्षुःस्नेहेतुःमंत्रार्थानांमंत्रसाध्यानांतत्त्वविदितिपरिपाकविदिति ४६ ४७ इ०द०टी० सप्ततितमः ७० अथैकसप्ततितमउद्धवस्यतुमंत्रतः इंद्रप्रस्थंगतेकृष्णेपार्थानांपरमोत्सवः १ राजसूय मिषंकृत्वाभीमदुर्योधनादिषु कलिमुत्पाद्यतद्द्वाराभूभारमहरत्प्रभुः २ देवर्षेर्मतंराजसूयगमनं सभ्यानांमतंराजरक्षाकृष्णस्यतूभयं १ यक्ष्यतः यागंकरिष्यतः पैतृष्वस्रेयस्यापि त्वयसुःपुत्रस्यसाचिव्यंसाहाय्यंतच्चकार्यं तथाशरणार्थिनांराज्ञांरक्षाचकार्या २ तत्रप्रथमंराजसूयार्थंगंतव्यं ततोराजरक्षाकर्तव्येत्याह यष्टव्यमितित्रिभिः अतःदिग्विजयहेतोःउभयार्थः राजसूयार्थःशरणागतरक्षार्थश्च ३ ४ अतएवकतयासद्यएवजरासंधंहंतुमिच्छतोयादवानालक्ष्याह सवाइति अन्येषांततोबलिनामपियद्यपिसमबलएवभीमस्तथाऽपितंविना भीमा देवतस्यमृत्युर्विहितइतिभावः ५

ननु स्वबलसाम्येऽपि सेनाबलं तस्याधिकमिति चेत्तत्राह द्वैरथ इति द्वंद्वयुद्धे शतेनाक्षौहिणीभिर्युक्तो मागधो मानजेतव्य इत्यर्थः नन्वसौ स्वसैन्यमेव युद्धाय नियुंजीत कुतस्तेन
द्वैरथमिति तत्राह ब्रह्मण्य इति न प्रत्याख्याति न निराकरोति ६ भिक्षेत द्वंद्वयुद्धं यान्वताम् तथापि समबलत्वात् साम्यमेव स्यादत आह तव सान्निध्याविति ७ ननु अकिंचित्कुर्व-
तो मम सान्निधानात् किं स्यादत आह निमित्तमिति अयमर्थः यथा तवारूपस्य कालात्मनो विश्वसर्गे निमित्तं केवलं हिरण्यगर्भः तथा शर्वश्च तन्निरोधे तथाऽत्र त्वमेव सान्निधिमात्रे-
ण हंता भीमो निमित्तमात्रमिति ८ अतोऽनेनोपायेन त्वयाऽसौ शीघ्रं हंतव्य इत्याशयेनाह गायंतीति जरासंधधृतानां राज्ञां देव्यः पत्न्यः ते विशदं कर्म स्वगृहेषु बालकलालनादौ गाय-
ति किं तत्कर्म स्वशत्रोः जरासंधस्य वधमात्मनां पतीनां विमोक्षणं च वत्समारादीः करुणार्णवः श्रीकृष्ण एवं करिष्यतीति अत्र दृष्टांतः गोप्यश्चेत्यादयः यथा गोप्यः शंखचूडवधं स्वमोक्षं
च गायंति अवतारांतरगतं कुंजरपतेर्नक्रात् जनकात्मजायाश्च रावणात् पित्रोश्च कंसगृहात् मोक्षम् अत एवंभूतानां नासां कृपया त्वया तथैव कर्तव्यमिति भावः ९ किंच जरासंध

द्वैरथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः । ब्रह्मण्योऽभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ६ ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः । हनिष्यति न संदे-
हो द्वैरथे तव सान्निधौ ७ निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ८ गायंति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो रा-
ज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च । गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ९ जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्प्य-
ते प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः १० श्रीशुक उवाच इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युतम् । देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च
प्रत्यपूजयन् ११ अथादिशत्प्रयाणाय भगवान्देवकीसुतः । भृत्यान्दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून्विभुः १२ निर्गमय्यावरोधान्स्वान्ससुतान्
सपरिच्छदान् । संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् । सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजम् १३ ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृ-
त आत्मसेनया । मृदंगभेर्यानकशंखगोमुखैः प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् १४ नृवाजिकांचनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता
ययुः । वरांबराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः १५ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनः करेणुभिः परिजनवारयोषितः । स्वलं-
कृताः कटकुटिकंबलांबराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः १६ बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः । दिवांशुभिस्तुमुल-
रवं बभौ रवेर्यथाऽर्णवः क्षुभिततिमिंगिलोर्मिभिः १७

वध इति भूर्यर्थायेति ततः शिशुपालवधादयोऽपि सुखसाध्या भविष्यंतीति भावः एतच्च सर्वं भविष्यत्येवे-
ति संभावयन्नाह प्राय इति पच्यत इति पाकः कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन जरासंधादीनां पापविपाकेनेति पाठांतरे तस्य जरासंधस्य पापविपाकेनेति ते-
नायं क्रतुस्तवाभिप्रेतः तत्र गते त्वयि सर्वं भविष्यतीत्यर्थः १० अच्युतमुपपन्नत्वाद्दृढं यदुवृद्धा इति वदन्नानिरुद्धादयस्तथा नापूजयन्निति सूचितम् ११ अनुज्ञाप्य अनु-
ज्ञां प्रार्थ्य गुरून्वसुदेवादीन् १२ अवरोधान् स्वान् दारान् निर्गमय्य प्रयाणं कारयित्वा १३ भटाः पदातयः सादिनः अश्वारोहाः रथादिनायकैः करालयातीव्रया आत्मसेन-
या परिवृतो निराक्रमत् निरगात् कुतः सकाशात् मृदंगादिभिर्वाद्यैः प्रघोषेण घोषिताः ककुभः १४ नृवाजीति नृवाजिभिः नरयानैः अश्वैश्च कांचनशिबिकाभिश्च अच्युतं
पतिमनु ययुः सुव्रताः पतिव्रताः वराण्यंबरादीनि यासां ताः १५ नरोष्ट्रादिभिर्यानैः अश्वतरी गर्दभ्यामश्वाज्जाता अनः शकटं करेणुर्गजी परिजनयोषितो वारयोषितश्च कटकुट-
यः उशीरादितृणनिर्मितगृहाः कंबलांबरादयश्चोपस्कराः कुड्यादिरूपा यासां ताः अधियुज्य बलीवर्दादिषु तानुपस्करान् दृढं सन्नह्य १६ रवेरंशुभिश्च तत्तुमुलं दिवा बभौ कथंभूतं तु-
मुलरवमाकुलस्वनम् क्षुभितास्तिमिंगिलैः ऊर्मिभिश्च १७

मुनिर्नारदो विहायसा आययावितिशेषः १८ माभैष्टेति बहुत्वं राजाभिप्रायेण १९ प्रत्येक्षन् प्रत्यैक्षंत यत् यस्मात् मुमुक्षवः २० आनर्तादयो मार्गस्थदेशाः तान् तीर्त्वा अतिक्रम्य वि
नशनं कुरुक्षेत्रं अतीयाय अतिक्रम्य ययौ २१ शक्रप्रस्थं इंद्रप्रस्थं २२ २३ प्राणा इंद्रियाणि प्राणं मुख्यप्राणमिव २४ सस्वजे परिरेभे २५ रमाया आमलं निर्दोषमालयम् विस्मृ
तो लोकव्यवहारो येन सः २६ २७ अर्जुनेन समंतात् परिषक्त एव केवलम् पादौ नमस्कुर्वन्नर्जुनः कृष्णेन भुजाभ्याम् धृत इति भावः यमाभ्यां त्वभिवादितश्चेति २८ २९ ३० ३१

अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो मुकुंदसंदर्शननिर्वृतेंद्रियः १८ राजदूतमुवाचे
दं भगवान्प्रीणयन्गिरा माभैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् १९ इत्युक्ताः प्रस्थिता दूता यथावदवदन्नृपान् तेऽपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्यन्मु
मुक्षवः २० आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् २१ ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुंदोऽथ सरस्वतीम् पंचालानथ म
त्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् २२ तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः २३ गीतवादित्रघोषेण ब्रह्म
घोषेण भूयसा अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवादृतः २४ दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पांडवः चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनः पुनः
२५ दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुंदगात्रं नृपतिर्हताशुभः लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः २६ तं मातुलेयं परिर
भ्य निर्वृतो भीमः स्मयन्प्रेमजवाकुलेंद्रियः यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतम् २७ अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवा
दितः ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथार्हतः २८ मानितो मानयामास कुरुसृंजयकेकयान् सूतमागधगंधर्वान्बंदिनश्चोपमंत्रिणः २९ मृदं
गशंखपटहवीणापणवगोमुखैः ब्राह्मणाश्चारविंदाक्षं तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः ३० एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः संस्तूयमानो भगवान्
विवेशालंकृतं पुरम् ३१ संसिक्तवर्त्म करिणां मदगंधतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुंभैः मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गंधैर्नृभिर्युव
तिभिश्च विराजमानम् ३२ उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्म जालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकं मूर्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः
कुरुराजधाम ३३ प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबंधाः सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म
नरेंद्रमार्गे ३४ तस्मिन्सुसंकुल इभाश्वरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुरु
त्स्मयवीक्षितेन ३५ ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुंदपत्नीस्तारा यथोडुपसहाः किमकारि याभिः यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलावलोककल
यात्सवमातनोति ३६ तत्र तत्रोपसंगम्य पौरा मंगलपाणयः चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतेनसः ३७ अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्ल
लोचनैः ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमंदिरम् ३८

चित्रध्वजादिभिर्विराजमानम् ३२ प्रतिसद्म उद्दीप्तैः दीपैर्बलिभिः पुष्पादिप्रकरैश्च जुष्टं जालेभ्यो गवाक्षे-
भ्यो निर्गतैः धूपैः रुचिरम् विलसंत्यः पताका यस्मिन् तत् मूर्धन्याः मूर्ध्नि भवा हेमकलशा येषां तैः रजतमयानि रूप्यमयानि उरूणि स्थूलानि शृंगाणि कलशाधनस्तनभूमिका-
येषां तैर्भवनैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ३३ नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य पात्रं विषयं किं पुनर्नारीणामित्यर्थः ३४ सुष्ठु स्वागतं तत्प्रश्नादिकं प्रियमुत्स्म
यवीक्षितेनैव विदधुः ३५ उडुपसहाः चंद्रसहचरा इत्यर्थः अमूभिः किं पुण्यमकारि ३६ श्रेण्यः एकशिल्पोपजीविनां संघास्तेषु मुख्याश्च ३७ अभ्युपेतः अभिगमनेन सत्कृतः ३८

सस्नुषाद्रौपदीसहिता ३९ इत्थंप्रकारविशेषंप्रमोदेनोपहतोऽभिभूतः ४० गुरुस्त्रीणांच कृष्णायाद्रौपद्याभगिन्यासुभद्रया ४१ आनर्च आर्चितवती ४२ अन्याश्चयाः कृष्णपत्न्यो
स्त्वागताः ताअपि ४३ प्रत्यहंनवंनवंयथाभवतितथासुखंनिवासयामास ४४ कथंभूतं यःप्रेम्णानित्यंफाल्गुनेनसंयुतः अतएवतस्यसहायेनसता येनखांडवेनवन्हिंतर्पयित्वा
तत्रसमयंमोचयित्वामयंप्रयुज्य युधिष्ठिरायदिव्यासभाकृता तंजनार्दनं अनेनराज्ञःकृष्णोपकारानुस्मरणं दिव्यत्वात्सभायायथामनोरथंसर्वावकाशसंपादनंचदर्शितम् ४५
४६ इतिदशमस्कंधेटीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ७१ ततोद्विसप्ततितमेराज्ञाकार्याभिवेदिते दुर्जयंमागधंबुध्वाभीमेनाघातयद्धरिः १ आस्थितः आसनमितिशे-
षः १ शृण्वतामेवेति यत्प्रसन्नःकृष्णःकरोति नतदन्यःकश्चिदपिकर्तुंसमर्थइतिनिश्चित्य सर्वानेवताननादृत्यकृष्णमुवाचेत्यर्थः आभाष्यभोभोकृष्णभक्तवत्सलेत्येवंसंबोध्य २
विभूतीः अंशान् ३ एवंचक्रवर्तिनांमनोरथः कथंत्वयाक्रियतइतिचेदतआह त्वत्पादुकेइतिपरियेचरंतीतियच्छब्दव्यवधानमार्षम् येपरिचरंतिदेहेन ध्यायंतिमनसा अभद्रस्य

प्रीतात्मोत्थायपर्यंकात्सस्नुषापरिषस्वजे ३९ गोविंदंगृहमानीयदेवदेवेशमादृतः पूजायांनाविदत्कृत्यंप्र
मोदोपहतोनृपः ४० पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणांकृष्णश्चक्रेभिवादनम् स्वयंचकृष्णयाराजन्भगिन्याचाभिवंदितः ४१ श्वश्र्वासंचोदिताकृष्णाकृष्णपत्नीश्च
सर्वशः आनर्चरुक्मिणींसत्यांभद्रांजांबवतींतथा ४२ कालिंदींमित्रविंदांचशैब्यांनाग्नजितींसतीम् अन्याश्चाभ्यागतायास्तुवासःस्रग्मंडनादिभिः
४३ सुखंनिवासयामासधर्मराजोजनार्दनम् ससैन्यंसानुगामात्यंसभार्यंचनवंनवम् ४४ तर्पयित्वाखांडवेनवन्हिंफाल्गुनसंयुतः मोचयित्वामयंयेन
राज्ञेदिव्यासभाकृता ४५ उवाससकतिचिन्मासान्राज्ञःप्रियचिकीर्षया विहरन्रथमारुह्यफाल्गुनेनभटैर्वृतः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद
शमस्कंधेएकसप्ततितमोऽध्यायः ७१ श्रीशुकउवाच एकदातुसभामध्यआस्थितोमुनिभिर्वृतः ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्चयुधिष्ठिरः
१ आचार्यैःकुलवृद्धैश्चज्ञातिसंबंधिबांधवैः शृण्वतामेवचैतेषामाभाष्येदमुवाचह २ युधिष्ठिरउवाच क्रतुराजेनगोविंदराजसूयेनपावनीः
यक्ष्येविभूतीर्भवतस्तत्संपादयनःप्रभो ३ त्वत्पादुकेअविरतंपरियेचरंति ध्यायंत्यभद्रनशनेशुचयोगृणंति विंदंतितेकमलनाभभवापवर्गमाशास
तेयदितआशिषईशनान्ये ४ तद्देवदेवभवतश्चरणारविंदसेवानुभावमिहपश्यतुलोकएषः येत्वांभजंतिनभजंत्युतवोभयेषांनिष्ठांप्रदर्शयविभो
कुरुसृंजयानाम् ५ नब्रह्मणःस्वपरभेदमतिस्तवस्यात्सर्वात्मनःसमदृशःस्वसुखानुभूतेः संसेवतांसुरतरोरिवतेप्रसादःसेवानुरूपमुदयोनविप
र्ययोऽत्र ६ श्रीभगवानुवाच सम्यग्व्यवसितंराजन्भवताशत्रुकर्शन कल्याणीयेनतेकीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ७

नशनेनाशके गृणंतिवाचा तेभवस्यापवर्गंमोक्षंविंदंति यदिआशासतेतर्हि आशिषोऽपितएवविंदंति नान्येचक्रवर्तिनोऽपि ४ भगवतोभक्तपक्षपातमाविष्कारयन्नाह
तद्देवदेवेति तत्तस्मात्पश्यतुसाक्षात् एवंनिश्चितेऽपियेकर्मादिप्रधानाः केचित्कुरुसृंजयाः भगवद्भक्तिंनबहुमन्यंतेतेषांमोहनिवृत्तये येत्वांभजंति यदिवानभजंतितेषामुभये
षांनिष्ठांस्थितिंप्रदर्शय ५ ननुरागादिरहितेमयिकथमिदंवैषम्यंस्यात्तत्राहनेतिस्वःपरइतिभेदमतिस्तवनस्यात्देवकुतः ब्रह्मणःनिरुपाधेःकिंचसर्वस्यात्मनः अतःसमदृशःकिंचस्वसु
खानुभूतेः अतोरागाद्यभावादितिभावः तथाऽपिसंसेवमानानामेवत्वत्प्रसादोनान्येषां तत्रापिसेवानुरूपमुदयःफलंनत्वत्रविपर्ययोऽन्यथाभावः यथाकल्पद्रुमस्यरागादिराहित्येऽपिसेव
केष्वेवफलजनकत्वंनान्येषु ६ सत्यंमद्भक्तानामेवकैवल्यादिनान्येषामित्यनुमोदमानआह सम्यगिति शत्रुकर्शनेतिसंबोधयन् सर्वराजविजयशक्तिंसंचारयति अनुभविष्यति सर्वलोक
व्याप्ताभविष्यतीत्यर्थः ७ ७

८ किमत्रमयाऽन्येनवासंपादनीयं नवतुक्रतुरेवराजसूय इत्याह विजित्येति जगतींसर्वां पृथ्वीम् संभारान्यज्ञोपस्करान् संभृत्यसंपाद्य आहरस्व अनुतिष्ठेत्यर्थः ९ ननुनृप
तिविजयादिकथंशक्यंस्यादत आह एतइति किंच आत्मवताजितेंद्रियेणतेत्वयाहंचाजितोऽस्मिवशीकृतोस्मि अकृतात्मभिः अजितेंद्रियैः १० आस्तांतावदेवंभूतस्यतवपरैरभिभ
वशंका अकिंचनमपिमत्परंकोऽपिनाभिभवितुंप्रभवतीत्याह नकश्चिदिति तेजसाप्रभावेन विभूतिभिः सैन्यादिसामग्रीभिः ११ अयुंक्तनियुक्तवान् विष्णोस्तेजसा उपबृंहितान्
संवर्द्धितान् तेजोपबृंहितान् इतिसंधिरार्षः १२ नकुलादीनांमत्स्यादिभिः सहायैर्यथासंख्येनसंबंधः सहदेवंसृंजयैः सह भीमंमद्रैः नकुलंकेकयैः सव्यसाचिनंमद्रकैरिति १३ कथं
भूतायसमयस्यतेयागंकरिष्यते १४ आद्योहरिः श्रीकृष्णः १५ ब्रह्मलिंगधराः ब्राह्मणलिंगधारिणः यतः यत्रबृहद्रथसुतोजरासंधः १६ गृहेषुवर्तमानंसमयाचेरन् सम्यक्अयाचंतेत्य
र्थः १७ १८ नाम्विदंकामयामहइतिविशेषोनिर्दिश्यताम् अन्ययायस्यपुत्रादेर्वियोगोदुःसहःसकथंदेयः नथाराजमंडनंकिरीटाद्यदेयंयत्ततत्भिक्षुभ्यःकथंदेयं नथातिरस्करलाभ

ऋषीणांपितृदेवानांसुहृदामपिनःप्रभो सर्वेषामपिभूतानामीप्सितःक्रतुराडियम् ८ विजित्यनृपतीन्सर्वान्कृत्वाचजगतींवशे संभृत्यसर्वसं
भारानाहरस्वमहाक्रतुम् ९ एतेतेभ्रातरोराजन्लोकपालांशसंभवाः जितोस्म्यात्मवताऽतेऽहंदुर्जयोयोऽकृतात्मभिः १० नकश्चिन्मत्परंलोकेतेज-
सायशसाश्रिया विभूतिभिर्वाऽभिभवेद्देवोऽपिकिमुपार्थिवः ११ श्रीशुकउवाच निशम्यभगवद्गीतंप्रीतःफुल्लमुखांबुजः भ्रातॄन्दिग्विज
येऽयुंक्तविष्णुतेजोपबृंहितान् १२ सहदेवंदक्षिणस्यामादिशत्सहसृंजयैः दिशिप्रतीच्यांनकुलमुदीच्यांसव्यसाचिनम् प्राच्यांवृकोदरंमत्स्यैःकेक
यैःसहमद्रकैः १३ तेविजित्यनृपान्वीराआजह्रुर्दिग्भ्यओजसा अजातशत्रवेभूरिद्रविणंनृपयक्ष्यते १४ श्रुत्वाजितंजरासंधंनृपतेर्ध्यायतोहरिः
आहोपायंतमेवाद्यउद्धवोयमुवाचह १५ भीमसेनोऽर्जुनःकृष्णोब्रह्मलिंगधरास्त्रयः जग्मुर्गिरिव्रजंतातबृहद्रथसुतोयतः १६ तेगत्वातिथ्यवेला
यांगृहेषुगृहमेधिनम् ब्रह्मण्यंसमयाचेरन्राजन्याब्रह्मलिंगिनः १७ राजन्विद्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनोदूरमागतान् तन्नःप्रयच्छभद्रंतेयद्वयंकाम
यामहे १८ किंदुर्मर्षंतितिक्षूणांकिमकार्यमसाधुभिः किंनदेयंवदान्यानांकःपरःसमदर्शिनाम् १९ योनित्यनशरीरेणसतांगेयंयशोध्रुवम् नाचिनो
तिस्वयंकल्पःसवाच्यःशोच्यएवसः २० हरिश्चंद्रोरंतिदेवउंछवृत्तिःशिबिर्बलिः व्याधःकपोतोबहवोह्यध्रुवेणध्रुवंगताः २१ श्रीशुकउवाच
स्वरैराकृतिभिस्तांस्तुप्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि राजन्यबंधून्विज्ञायदृष्टपूर्वानचिंतयत् २२

रणादिपुत्रादियोग्यंकथं
परस्मैदेयमितिचेदतआहुः किंदुर्मर्षमित्यादि अथदृष्टांतत्वेनार्थांतरमाहुः किमकार्यमिति यथासाधूनामकार्यंनास्ति तथातितिक्षूणांदुमर्षंदुःसहंनास्ति वदान्यानामत्यदा
राणामदेयंनास्ति समदर्शिनांपरश्चनास्ति अतःकिंविशेषनिर्देशेनेत्यर्थः १९ किंच अर्थिनेध्रुवेणमुद्गलादिवत् प्राणाअपिनवंचनीयाइत्याशयेनाहुःयोनित्येनेतिनाचिनोतिन
संपादयति सवाच्यःसनिंद्यः २० विश्वामित्रार्थानृण्यायहरिश्चंद्रोभार्यात्मजादिसर्वंविक्रीयस्वयंचांडालतांप्राप्तोप्यनिर्विण्णःसहायोध्यावासिभिर्जनैःस्वर्गंगतः रंतिदेवःसकु
टुंबोऽष्टचत्वारिंशदहान्यलब्धोदकोऽपिकथंचिल्लब्धान्नोदकाद्यर्थिभ्योदत्वाब्रह्मलोकंगतः उंछवृत्तिर्मुद्गलः षण्मासंसीदत्कुटुंबोऽपिआतिथ्यदानेनब्रह्मलोकंगतः शिबिःशरणा
गतकपोतरक्षणायस्वमांसंश्येनायदत्वादिवंगतः बलिःसर्वस्वंब्राह्मणवेषधारिणेहरयेदत्वातमेवात्मसाच्चकार कपोतश्चातिथयेव्याधायकपोत्यासहआत्ममांसंदत्वाविमानेन
दिवंगतः व्याधस्तयोःसत्त्वंवीक्ष्यस्वयमतिनिर्विण्णोमहाप्रस्थानेवनाग्निदग्धदेहोनिकल्मषोदिवमारुरोह एवमन्येचबहवोध्रुवेणशरीरेणध्रुवंगताइति २१ ज्याहतैःज्याघात-
किणांकितैःभुजैःदृष्टपूर्वान्द्रौपदीस्वयंवरादिषु २२

२३ इंद्रस्यश्रियंजिहीर्षताविप्रव्याजेनविष्णुनाभ्रंशितस्यापिबलेर्नुअहोनेतिपाठेश्रूयतेकिं अपितुश्रूयत इति २४ तंश्लाघतेविष्णवइति शुक्रेणवार्यमाणोऽपि अत
एवविष्णुरितिजानन्नपि २५ पतमानेनपतताक्षत्रबंधुनादेहेन ब्राह्मणार्थायविपुलंयशोनेहतानेहमानेन असंपादयताकोन्वर्थः नकोपीत्यर्थः २६ एवंनिश्चित्याह हेविप्रा
इतिराजन्यतामेवप्रपंचयति असाविति २९ ३० यतोमाद्भियाससमुद्रंशरणंगतः ३१ वयसाप्यतुल्यः नातिसत्वोनातिबलश्चनचदेहेनमयासमः अतोऽर्जुनोयोद्धानभवेत्
भीमस्तुभवेत् यतोममतुल्यबलः ३२ प्रादायदत्वेत्यर्थः ३३ समेखलेयुद्धांगणे ३४ मंडलानिगदायुद्धगतिभेदान् सव्यंदक्षिणंचयथाभवतितथारंगिणोःरंगगतयोः नट

राजन्यबंधवोह्येते ब्रह्मलिंगानिबिभ्रति ददामिभिक्षितंतेभ्य आत्मानमपिदुस्त्यजम् २३ बलेर्नुश्रूयतेकीर्तिर्विततादिक्ष्वकल्मषा ऐश्वर्याद्भ्रं-
शितस्यापिविप्रव्याजेनविष्णुना २४ श्रियंजिहीर्षतेंद्रस्यविष्णवेद्विजरूपिणे जानन्नपिमहींप्रादाद्वार्यमाणोऽपिदैत्यराट् २५ जीवताब्राह्मणा
र्थायकोन्वर्थः क्षत्रबंधुना देहेनपतमानेननेहताविपुलंयशः २६ इत्युदारमतिःप्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् हेविप्राव्रियतांकामोददाम्यात्मशिरोऽ
पिवः २७ श्रीभगवानुवाच युद्धंनोदेहिराजेंद्र द्वंद्वशोयदिमन्यसे युद्धार्थिनोवयंप्राप्ताराजन्यानान्नकांक्षिणः २८ असौवृकोदरःपार्थस्तस्य
भ्राताऽर्जुनोह्ययम् अनयोर्मातुलेयंमांकृष्णंजानीहितेरिपुम् २९ एवमावेदितोराजाजहासोच्चैःस्ममागधः आहचामर्षितोमंदायुद्धंतर्हिददामिवः ३०
नत्वयाभीरुणायोत्स्येयुधिविक्लवचेतसा मथुरांस्वपुरींत्यक्त्वासमुद्रंशरणंगतः ३१ अयंतुवयसातुल्योनातिसत्वोनमेसमः अर्जुनोनभवेद्योद्धाभी-
मस्तुल्यबलोमम ३२ इत्युक्त्वाभीमसेनायप्रादायमहतींगदाम् द्वितीयांस्वयमादायनिर्जगामपुराद्बहिः ३३ ततःसमेखलेवीरौसंयुक्तावितरेतरौ
जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यांगदाभ्यांरणदुर्मदौ ३४ मंडलानिविचित्राणिसव्यंदक्षिणमेवच चरतोःशुशुभेयुद्धंनटयोरिवरंगिणोः ३५ ततश्चटचटाशब्दो
वज्रनिष्पेषसन्निभः गदयोःक्षिप्तयोराजन्दंतयोरिवदंतिनोः ३६ तेवैगदेभुजजवेननिपात्यमाने अन्योऽन्यतोऽसकटिपादकरोरुजत्रून् चूर्णीब
भूवतुरुपेत्ययथार्कशाखेसंयुध्यतोर्द्विरदयोरिवदीप्तमन्व्योः ३७ इत्थंतयोःप्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौक्रुद्धौस्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम् शब्दस्तयोःप्र
हरतोरिभयोरिवासीन्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ३८ तयोरेवंप्रहरतोःसमशिक्षाबलौजसोः निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ३९ एवं
तयोर्महाराजयुध्यतोःसप्तविंशतिः दिनानिनिरगंस्तत्रसुहृद्वन्निशितिष्ठतोः ४० एकदामातुलेयंवैप्राहराजन्वृकोदरः नशक्तोहंजरासंधंनिर्जेतुंयु
धिमाधव ४१ शत्रोर्जन्ममृतीविद्वान्जीवितंचजराकृतम् पार्थमाप्याययन्स्वेनतेजसाचिंतयद्धरिः ४२ संचिंत्यारिवधोपायंभीमस्यामोघदर्शनः
दर्शयामासविटपंपाटयन्निवसंज्ञया ४३ तद्विज्ञायमहासत्वोभीमःप्रहरतांवरः गृहीत्वापादयोःशत्रुंपातयामासभूतले ४४

योरिवेतिनिर्भयत्वेनोपमा ३५ चटचटेतिगदयोःपरस्पराघातशब्दानुकरणं वज्रस्यानिष्पेषःपातः तत्सदृशः युध्यतोर्दंतिनोर्दंताघातशब्दइवसुशुभे ३६ अंसकव्या
दीनुपेत्यदीप्तोमन्युर्ययोः तयोर्द्विरदयोर्गजयोरर्कशाखाभ्यांसंयुध्यतोःस्तेयथाचूर्णीभवतस्तद्वत् ३७ अपिष्टांचूर्णीचक्रतुः ३८ शिक्षाअभ्यासःबलंसत्वमोजःप्रभावः
समानितानिययोस्तयोः ३९ ४० ४१ जन्मशकलरूपं मृतिःपुनःशकलीभावः तोविद्वान् जानन्जरानामराक्षसी तत्कृतम् आचिंतयत् कथमसौशकलीभवेदिति ४२ विटपं
शाखाम् करेणविटपंगृहीत्वाहरिः भीमस्ययथाऽहंविटपंपाटयामितथात्वमेनंविपाटयेतिसंज्ञयासंकेतेन अरिवधोपायंदर्शयामासेत्यर्थः ४३ ४४

४५ एकैकः पादादिर्ययोस्ते शकले ४६ ४७ दुर्वृत्तत्वादसौहतः ननुराज्याभिलाषेणेतिदर्शयन्नाह सहदेवमिति ४८ इतिदशमस्कंधेटीकायांद्विसप्ततितमोऽध्यायः
७२ ततस्त्रिसप्ततितमेमोचयित्वानृपान्हरिः राजार्हभोगैःस्वान्देशान्प्रस्थाप्यपुनरागमत् १ अत्रकृष्णजरासंधवधात्तद्बद्धभूपतीन् विमोक्ष्यकृपयाकृष्णोनिजरूपमदर्शयत् २ येनिर्जिताजरासंधेनानिरुद्धाश्चगिरिद्रोण्यांतेततोनिर्गताः संतोघनश्यामंददृशुरित्युत्तरेणान्वयः १ क्षुधाक्षामाः कृशाः संरोधेनपरिकर्शिताः क्लेशिताः २ ३
४ भ्राजत् भ्राजमानोवरमणिः कौस्तुभोयया साग्रीवायस्यतम् निवीतंकंठलंबितयाव्याप्तम् पिबंतइवेत्यादीनांहरेः पादयोः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः ५ रंभंतः परिरंभमाणाइव ६ कृष्णदर्शनाह्लादेनध्वस्तः संरोधनक्लमोयेषांते ७ संरोधात् रक्षितानस्मान् घोरायाः संसृतेरपिपाहि मोचय ८ ननुभवंतोजरासंधासूयाविष्टाइहामुत्रभोगासक्ता

एकंपादंपदाक्रम्यदोर्भ्यामन्यंप्रगृह्यसः गुदतः पाटयामासशाखामिवमहागजः ४५ एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णेशकलेददृशुः प्रजाः ४६ हाहाकारोमहानासीन्निहतेमगधेश्वरे पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्यजयाच्युतौ ४७ सहदेवंतत्तनयंभगवान्भूतभावनः अभ्यषिंचदमेयात्मामगधानांपतिंप्रभुः मोचयामासराजन्यान्संरुद्धामागधेनये ४८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेजरासंधवधोनामद्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२ श्रीशुकउवाच अयुतेद्वेशतान्यष्टौलीलयायुधिनिर्जिताः तेनिर्गतागिरिद्रोण्यांमलिनामलवाससः १ क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ददृशुस्तेघनश्यामंपीतकौशेयवाससम् २ श्रीवत्सांकंचतुर्बाहुंपद्मगर्भारुणेक्षणम् चारुप्रसन्नवदनंस्फुरन्मकरकुंडलम् ३ पद्महस्तंगदाशंखरथांगैरुपलक्षितम् किरीटहारकटककटिसूत्रांगदांचितम् ४ भ्राजद्वरमणिग्रीवंनिवीतंवनमालया पिबंतइवचक्षुर्भ्यांलिहंतइवजिह्वया ५ जिघ्रंतइवनासाभ्यांरंभंतइवबाहुभिः प्रणेमुर्हतपाप्मानोमूर्धभिःपादयोर्हरेः ६ कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः प्रशशंसुर्हृषीकेशंगीर्भिःप्रांजलयोनृपाः ७ राजानऊचुः नमस्तेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराव्यय प्रपन्नान्पाहिनःकृष्णनिर्विण्णान्घोरसंसृतेः ८ नैनंनाथानुसूयामोमागधंमधुसूदन अनुग्रहोयद्भवतोराज्ञांराज्यच्युतिर्विभो ९ राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धोनश्रेयोविंदतेनृपः त्वन्मायामोहितोनित्यामन्यतेसंपदोऽचलाः १० मृगतृष्णांयथाबालामन्यतउदकाशयम् एवंवैकारिकींमायामयुक्तावस्तुचक्षते ११ वयंपुराश्रीमदनष्टदृष्टयोजिगीषयास्याइतरेतरस्पृधः घ्नंतःप्रजाःस्वाअतिनिर्घृणाःप्रभोमृत्युंपुरस्त्वाविगणय्यदुर्मदाः १२ तएवकृष्णाद्यगभीररंहसादुरंतवीर्येणविचालिताःश्रियः कालेनतन्वाभवतोनुकंपयाविनष्टदर्पाश्चरणौस्मरामते १३

भ्रकथंसंसृतेर्मोचनी

याइत्याशंक्य संप्रतिनवयंतथाभूताइत्याहुः नैनमित्यष्टभिः हेनाथवयमेनंनानुसूयामः अद्यतुदोषदृष्ट्यानपश्यामः कुतइत्यतआहुः अनुग्रहइतियद्यस्मात् ९ एतदेवव्यतिरेकेणोपपादयंति राज्येश्वर्येति राज्यैश्वर्याभ्यांमदस्तेनोन्नद्धउच्छृंखलोनित्याअचलाश्चसंपदोमन्यते यद्वा अनित्याः सत्यः अचलाः शाश्वतीर्मन्यते १० किंच अवस्तुसद्वस्तुतयापश्यंतीत्याहुः मृगतृष्णामिति वैकारिकींसुखादिविकारापन्नां अयुक्ताअविवेकिनः ११ राज्यस्ययोगवियोगयोरनर्थार्थावहत्वमस्मास्वेवदृष्टमित्याहुः वयमितिद्वाभ्यां श्रीमदेननष्टादृष्टिर्येषांते अस्याः पृथिव्याः इतरेतरस्पृधः परस्परंस्पर्द्धमानाः पुरः पुरतः त्वांमृत्युमविगणय्य पुरोयेदुर्मदावयं १२ हेकृष्णतएववयमद्यविनष्टदर्पास्तेचरणौस्मरामः स्मर्तुमाशास्महे कथंभूताः भवतस्तन्वामूर्त्याकालेनाश्रियोविचालिताः विभ्रंशिताः अतोराज्यच्युतिर्भवदनुग्रहएवेत्यर्थः १३ ७

अतएव अथो अनंतरंमृगतृष्णिसदृशंराज्यंशश्वत्पततापतिक्षणंक्षयिमाणेन तथारुजांरोगाणां भुवाजन्मक्षेत्रेणदेहेन उपासितव्यंसेव्यंनस्पृहयामहे प्रेत्यपरलोकेचक्रियाफ
लंस्वर्गादिभोगमुपासितव्यंनस्पृहयामहे कथंभूतं कर्णयोःरोचनंरुचिजनकमात्रम् तत्रगतस्यस्पर्धाद्यनपगमेनसुखाभावादित्यर्थः १४ यद्येवंभूतायूयंनहिममचरणोस्मरत
ततोनायासेनमुक्तिर्भविष्यतीतिकिंमदपेक्षयेतिचेदतआहुः तन्नइति तच्चरणस्मृतिरपित्वत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः १५ १६ श्लक्ष्णयामंजुलया १७ यथाभवद्भिराशंसितंवादंनि
श्चितं वोमयिभक्तिर्जायतेजायतामित्यर्थः १८ हेभूपाः मद्भजनमेवकर्तव्यमितिभवद्भिर्व्यवसितंसंकल्पितंदिष्ट्याभद्रं भवद्भिरुक्तंचसत्यमेवेत्याह भवंतइति श्रियाऐश्वर्येचतां
स्यांमदस्तेनोन्माहमुद्धंधनंस्वैराचारमित्यर्थः पश्येपश्यामि १९ तदेवाह हैहयइति हैहयःकार्तवीर्यश्चक्रवर्तीनरेश्वरः पितुःकामधेनुहरणात्परशुरामेणसपुत्रोहतः नहुषोदेवं

अथोनराज्यंमृगतृष्णिरूपितंदेहेनशश्वत्पततारुजांसुवा उपासितव्यंस्पृहयामहेविभोक्रियाफलंप्रेत्यचकर्णरोचनम् १४ तंनःसमादिशोपायंयेन
तेचरणाब्जयोः स्मृतिर्यथानविरमेदपिसंसरतामिह १५ कृष्णायवासुदेवायहरयेपरमात्मने प्रणतक्लेशनाशायगोविंदायनमोनमः १६ श्रीशु
कउवाच संस्तूयमानोभगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः तानाहकरुणास्तातशरण्यःश्लक्ष्णयागिरा १७ श्रीभगवानुवाच अद्यप्रभृतिवोभूपाम
य्यात्मन्यखिलेश्वरे सुदृढाजायतेभक्तिर्बाढमाशंसितंतथा १८ दिष्ट्याव्यवसितंभूपाभवंतऋतभाषिणः श्रियैश्वर्यमदोन्नाहंपश्यउन्मादकंनृणाम्
१९ हैहयोनहुषोवेनोरावणोनरकोपरे श्रीमदाद्भ्रंशिताःस्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः २० भवंतएतद्विज्ञायदेहाद्युत्पाद्यमंतवत् मांयजंतोऽध्वरैर्युक्ताःप्र-
जाधर्मेणरक्षथ २१ संतन्वंतःप्रजातंतून्सुखंदुःखंभवाभवौ प्राप्तंप्राप्तंचसेवंतोमच्चित्ताविचरिष्यथ २२ उदासीनाश्चदेहादावात्मारामाधृतव्रताः म
य्यावेश्यमनःसम्यङ्मामंतेब्रह्मयास्यथ २३ श्रीशुकउवाच इत्यादिश्यनृपान्कृष्णोभगवान्भुवनेश्वरः तेषांन्ययुंक्तपुरुषान्स्त्रियोमज्ज
नकर्मणि २४ सपर्यांकारयामाससहदेवेनभारत नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैःस्रग्विलेपनैः २५ भोजयित्वावरान्नेनसुस्नातान्समलंकृतान् भोगैश्च
विविधैर्युक्तांस्तांबूलाद्यैर्नृपोचितैः २६ तेपूजितामुकुंदेनराजानोमृष्टकुंडलाः विरेजुर्मोचिताःक्लेशात्प्रावृडंतेयथाग्रहाः २७ रथान्सदश्वानारोप्यमणि
कांचनभूषितान् प्रीणय्यसूनृतैर्वाक्यैःस्वदेशान्प्रत्ययापयत् २८ तएवंमोचिताःकृच्छ्रात्कृष्णेनसुमहात्मना ययुस्तमेवध्यायंतःकृतानिचजगत्पतेः
२९ जगदुःप्रकृतिभ्यस्तेमहापुरुषचेष्टितम् यथान्वशासद्भगवांस्तथाचक्रुरतंद्रिताः ३० जरासंधंघातयित्वाभीमसेनेनकेशवः पार्थाभ्यांसंयुतःप्रायात्
सहदेवेनपूजितः ३१ गत्वातेखांडवप्रस्थंशंखान्दध्मुर्जितारयः हर्षयंतःस्वसुहृदांदुर्हृदांचासुखावहाः ३२ तच्छ्रुत्वाप्रीतमनसइंद्रप्रस्थनिवासिनः
मेनिरेमागधंशांतंराजाचाप्तमनोरथः ३३ अभिवंद्याथराजानंभीमार्जुनजनार्दनाः सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मनायदनुष्ठितम् ३४

दूतांप्राप्तःउन्मत्तःश
चीसंगायब्राह्मणान्शिबिकांवाहयन् तैरेवततोभ्रंशितोऽजगरत्वमवाप वेनोप्युन्मत्तोब्राह्मणान् अधिक्षिपंस्तैरेवहुंकृतैर्हतः रावणोराक्षसेश्वरःसीतामभिलषन्राघवेणहतः नरको
दैत्यः स्वर्गादितिकुंडलाद्याहरणान्मयैवहतः अपरेऽपिश्रीमदात्स्थानाद्भ्रंशिताः २० यदुत्पाद्यंदेहादितदंतवत् एवंविज्ञायमुक्ता अप्रमत्तारक्षथरक्षतेत्यर्थः २१ प्रजातंतून्पुत्रादिसंततीः
प्राप्तंप्राप्तंसमत्वेनसेवमानाः २२ मांब्रह्मयास्यथ २३ स्त्रियश्चतेषांमज्जनकर्मणि अभ्यंगस्नानादौन्ययुंक्त २४ २५ सुस्नातान्सम्यगलंकृतान् भोगैश्चयुक्तान्वरेणान्नेनभोजयित्वापुन
स्तेषांसपर्यांसहदेवेनकारयामास २६ ग्रहाश्चंद्रादयोयथा २७ प्रीणय्यनंदयित्वा २८ २९ जगदुःऊचुः ३० ३१ खांडवप्रस्थमिंद्रप्रस्थं दुर्हृदांदुर्योधनादीनां ३२ शांतंमृतं आप्तमनोरथोबभूव ३३
३४

३५ इतिदशमस्कंधेटीकायांत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ७३ चतुर्युक्सप्ततितमेराजसूयक्रियाद्विजैः अग्रपूजाप्रसंगेनचैद्यघातादिवर्ण्यते १ राजसूयमुखेहत्वाजरा
संधंतदंतरे चैद्यंतदंतेकुर्वंतंबीजंकलिमिवावपत् २ कृष्णस्यचानुभावमितिचकारात् तस्यस्वाज्ञाऽनुविधायित्वंचालक्ष्येत्यर्थः १ तदाह यैस्फरिति यैत्रैलोक्यस्यापिगुरवः
सुः सनकादयः सर्वेचलोकाः लोकपालाश्च तेशिरसैवतवानुशासनंवहंति दुर्लभलब्ध्वेति भाग्येनैतल्लब्धमिति बहुमानेनेत्यर्थः २ सभवान्परमेश्वरोऽस्माकमनुशासनंधत्ते त
दत्यंताविडंबनंअननुरूपमनुकरणंस्वतेजोहानिप्रसंगादित्यर्थः ३ अथवातवपरिपूर्णस्याज्ञापनाज्ञाधारणाभ्यांनतेजसोहानिवृद्धी अतःकृपयासर्वसंगच्छतइत्याह नह्ये
कस्याद्वितीयस्येति समानासमानरहितस्यब्रह्मणस्तवोभयमाया परमात्मनइति सर्वजीवनियंतुस्तवनियम्यत्वंस्फुतरांनवास्तवं अतःपरानुग्रहार्थैरेतैः कर्मभिस्तवतेजोनव

निशम्यधर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितम् आनंदाश्रुकलांमुंचन्प्रेम्णानोवाचाकिंचन ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेत्रिसप्त
तितमोऽध्यायः ७३ श्रीशुकउवाच एवंयुधिष्ठिरोराजाजरासंधवधंविभोः कृष्णस्यचानुभावंतंश्रुत्वाप्रीतस्तमब्रवीत् १ युधि
ष्ठिरउवाच येस्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वलोकमहेश्वराः वहंतिदुर्लभंलब्ध्वाशिरसैवानुशासनम् २ सभवानरविंदाक्षोदीनानामीशमानि
नाम् धत्तेऽनुशासनंभूमंस्तदत्यंतविडंबनम् ३ नह्येकस्याद्वितीयस्यब्रह्मणःपरमात्मनः कर्मभिर्वर्द्धतेतेजोह्रसतेचयथारवेः ४ नवैतेऽजि
तभक्तानांममाहमितिमाधव त्वंतवेतिचनानाधीःपशूनामिववैकृता ५ श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वायाज्ञिये कालेवव्रेयुक्तान्सकृ
त्विजः कृष्णानुमोदितःपार्थोब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ६ द्वैपायनोभरद्वाजःसुमंतुर्गौतमोऽसितः वसिष्ठश्च्यवनःकण्वोमैत्रेयःकवषस्त्रितः ७
विश्वामित्रोवामदेवःसुमतिर्जैमिनिःक्रतुः पैलःपराशरोगर्गोवैशंपायनएवच ८ अथर्वाकश्यपोधौम्योरामोभार्गवआसुरिः वीतिहोत्रोमधु
च्छंदावीरसेनोऽकृतव्रणः ९ उपहूतास्तथाचान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः धृतराष्ट्रःसहसुतोविदुरश्चमहामतिः १० ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्रा
यज्ञदिदृक्षवः तत्रेयुःसर्वराजानोराज्ञांप्रकृतयोनृप ११ ततस्तेदेवयजनंब्राह्मणाःस्वर्णलांगलैः कृष्ट्वातत्रयथाम्नायंदीक्षयांचक्रिरेनृपम् १२
हैमाःकिलोपकरणावरुणस्ययथापुरा इंद्रादयोलोकपालाविरिंचभवसंयुताः १३ सगणाःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः मुनयोयक्षरक्षांसि
खगाकिंनरचारणाः १४ राजानश्चसमाहूताराजपत्न्यश्चसर्वशः राजसूयंसमीयुःस्मराज्ञःपांडुसुतस्यवै १५ मेनिरेकृष्णभक्तस्यसूपपन्नमवि
स्मिताः अयाजयन्महाराजंयाजकादेववर्चसः राजसूयेनविधिवत्प्राचेतसमिवामराः १६ र्धतेनच ह्रसति रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः

तथाचश्रुतिः नकर्मणावर्धतेनोकनीयानिति ४ नन्वेवमप्यहंपरमेश्वरः ममेदंनीचंकर्मायोग्यमितिमनसिकथंनभवेदतआह नवैतइति हेअजित तवभक्तानामेवताव
दियंनानाधीर्भेदमतिर्नास्ति यथापशूनामज्ञानांवैकृता शरीरविषया तवतुनास्तीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ५ याज्ञियेयज्ञोचिते वसंतादिकाले युक्तान् अभियुक्तान्
सयुधिष्ठिरः ऋत्विजोहोत्रप्रमुखान्वव्रे वृतवान् ६ तानाह द्वैपायनइतित्रिभिः ७ ८ अकृतव्रणांतानेतानृत्विगुपद्रष्ट्रादिभेदेनवव्रे ९ अन्येचोपहूतायज्ञदिदृक्षवस्तत्रेयुरित्यन्वयः
१० ११ देवयजनंयज्ञभूमिं कृष्ट्वाकर्षणादिभिःसंशोध्य दीक्षयांचक्रिरेदीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् १२ उपकरणाउपस्कराः वरुणस्यराजसूयेयथाआसन्नितिशेषः किंचइंद्रादयोदेवगः
णाः १३ १४ येचराजादयःसमाहूतास्तत्रसमीयुस्म १५ तेसर्वेकृष्णभक्तस्यपांडुसुतस्यराज्ञःयुधिष्ठिरस्य राजसूयमविस्मिताःसंतःसूपपन्नंसुसंपन्नंमेनिरेइत्यन्वयः याजकाऋत्विजः

सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने १७ अग्र्यार्हणमग्रपूजा तस्यार्हं योग्यं अनेकत्वात् योग्यानां बहुत्वेनैकस्यानिश्चयात् १८ १९ सांख्यं ज्ञानं योग उपासना २० ननु सांख्यं केवलपरम्
योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेकपरत्वं तत्राह एक एवाद्वितीयोऽसौ अतः सांख्यस्यैतत्परत्वमुक्तं विशेषणभूतस्य सर्वप्रपंचस्य तन्मयत्वात्सविशेषणविषयस्य योगस्यापि युक्तमद्वि-
तीयपरत्वमित्याह एतदात्म्यमिति एषः श्रीकृष्णः आत्मा यस्य तत् एतदात्म तस्य भाव ऐतदात्म्यं भावितव्ये च भावनिर्देशः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतेः अत्र हेतुः आत्मनेति हे सभ्याः
आत्माश्रयः अन्यानिरपेक्षः स्वयमज इदं जगत्सृजति अवति हंति चेति २१ किंच विविधानीति यस्यावेक्षया अनुग्रहेण विविधानि नानाप्रकाराणि कर्माणि तपोयोगादीनि जनयन्कु-
र्वन् यत् यस्मात् अयं सर्वोऽपि जनः धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते साधयति कर्माणि तत्फलानि च यदधीनानीत्यर्थः २२ २३ ननु आत्मना क्रियमाणमर्हणमात्मनः कथं स्यात्तत्राह सर्व-

सौत्येऽहन्यवनीपालो याजकान्सदसस्पतीन् अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः १७ सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशंतः सभासदः नाध्यगच्छ-
न्ननेकत्वात्सहदेवस्तदाब्रवीत् १८ अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान्सात्वतांपतिः एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः १९ यदात्मकमिदं विश्वं क्रत-
वश्च यदात्मकाः अग्निराहुतयो मंत्राः सांख्यं योगश्च यत्परः २० एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हंत्यजः
२१ विविधानीह कर्माणि जनयन्यदवेक्षया ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् २२ तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणं एवं चेत्सर्वभूतानामात्म-
नश्चार्हणं भवेत् २३ सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने देयं शांताय पूर्णाय दत्तस्यानंत्यमिच्छता २४ इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित्
तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः २५ श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् समर्हयत् हृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः २६ तत्पादाववनि-
ज्यापः शिरसा लोकपावनीः सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुंबो वहन्मुदा २७ वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः अर्हयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवे-
क्षितुम् २८ इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्रांजलयो जनाः नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः २९ इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णन-
जातमन्युः उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ३० ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवा-
क्यैर्विभिद्यते ३१ यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मामन्ध्वं बालभाषितम् सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोऽर्हणे ३२ तपोविद्याव्रतधरान्ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् प-
रमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठान्लोकपालैश्च पूजितान् ३३ सदसस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ३४ वर्णाश्रमकुलापेतः
सर्वधर्मबहिष्कृतः स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ३५

भूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिने निरस्तभेदमतये २४ श्रीकृष्णानुभाववित् सहदेव इत्युक्त्वा तू-
ष्णीमभूत् २५ द्विजेरितं साधु साध्विति घोषं श्रुत्वा हार्दमभिप्रायं २६ २७ २८ २९ ३० ३१ हे सदसस्पतयः सर्वे बालस्य भाषितं मामन्यध्वं मा जानीत मा गृह्णीत किंतु
यत् यतः कृष्णोऽर्हणे अग्रपूजायां संमतः तत् ३२ ३३ अस्यैव वास्तवोऽर्थः पूर्ववदुन्नेयः गोपाल इति वेदपृथिव्यादिपालक इत्यर्थः कुत्सितं वेदविपरीतं लपंतीति कुलपाः पाखंडा-
स्तान् अंसते समाघातयतीति तथा सः अकाकः कं च अकं च काके सुखदुःखे ते न विद्येते यस्य सः अकाकः प्राप्तकाम इत्यर्थः स यथा आप्तकामो देवयोग्यं केवलं पुरोडाशमात्रं नार्हति अपि
तु सर्वस्वमपि तथाऽयं श्रीकृष्णोऽपि ब्रह्मर्षियोग्यं सपर्यामात्रं कथमर्हति किं त्वात्मसमर्पणमप्यर्हतीत्यर्थः ३४ वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतो ब्रह्मत्वात् अनामगोत्रमिति श्रुतेः अत एवान-
धिकारित्वात् सर्वैः धर्मैः बहिष्कृतः स्वैरवर्ती परमेश्वरत्वात् अत एव निर्गुणः तम आदिरहितः एवंभूतो जीवानां योग्यं तुच्छं सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ३५ ७ ७

अपिचकथंवर्णनीयोमादृशैरेषांयदूनांमहिमायस्मादेषांकुलंययातिनाशप्तमपिकिंसद्भिः बहिष्कृतमपितुशिरसाधृतम् किंच अस्मदादिकुलवत्किंवृथापानरतमपित्वतिनियताचा रमित्यर्थः अहोयदूनामेवतावदीदृशंमाहात्म्यं यदुकुलश्रेष्ठस्यययातेःशापोनप्राभूदित्यादि अयंतुसाक्षादीश्वरः अतःसपर्यामात्रंकथमर्हतीत्यर्थः ३६ किंचयेराजानोदुष्टानुच्चा टयंति तदर्थंकीकटादिदेशानप्याश्रयंति एतेतुब्रह्मर्षिसेवितानेवदेशानाश्रित्याब्रह्मवर्चसंसमुद्रंदुर्गमपिहित्वा ह्रापयित्वेत्यर्थः बाधंतेतत्तयायाः दस्यवः प्रजास्ताश्च अयमर्थः वेदतदर्था भियोगोब्रह्मवर्चसंतद्विरुद्धमब्रह्मवर्चससमुद्रं मुद्रात्रलिंगं तत्सहितंसमुद्रं वेदविरुद्धलिंगधारणंपाखंडमित्यर्थः तल्लिंगंत्याजयित्वाबाधंतेदंडयंति कथंभूतंदुर्गंधर्मवत्प्रतीतेर धर्मतयादुर्ज्ञेयमित्यर्थः तयादस्यवः दस्यूनपिप्रजावेषेणवर्तमानान्दंडयंति अतोयदुभ्योऽन्यः कोनामधार्मिकोऽस्तीति पारुष्यंतुउक्तार्थमेव ३७ शिवाफेरुःतस्यारुतंश्रुत्वायथा

ययातिनैषांहिकुलंशप्तंसद्भिर्बहिष्कृतम् वृथापानरतंशश्वत्सपर्यांकथमर्हति ३६ ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेब्रह्मवर्चसम् समुद्रंदुर्गमाश्रित्य बाधंतेदस्यवःप्रजाः ३७ एवमादीन्यभद्राणिबभाषेनष्टमंगलः नोवाचकिंचिद्भगवान्यथासिंहःशिवारुतम् ३८ भगवन्निंदनंश्रुत्वादुःसहंतत्सभासदः कर्णौपिधायनिर्जग्मुःशपंतश्चेदिपंरुषा ३९ निंदांभगवतःशृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा ततोनापैतियःसोऽपियात्यधःसुकृताच्च्युतः ४० ततःपांडुसुताःक्रुद्धामत्स्यकैकयसृंजयाः उदायुधाःसमुत्तस्थुःशिशुपालजिघांसवः ४१ ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतोजगृहेखड्गचर्मणी भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञःसदसिभारत ४२ तावदुत्थायभगवान्स्वान्निवार्यस्वयंरुषा शिरःक्षुरांतचक्रेणजहारापततोरिपोः ४३ शब्दःकोलाहलोऽप्यासीच्छिशुपालेहतेमहान् तस्यानुयायिनोभूपादुद्रुवुर्जीवितैषिणः ४४ चैद्यदेहोत्थितंज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् पश्यतांसर्वभूतानामुल्केवभुविखाच्च्युता ४५ जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धयाधिया ध्यायंस्तन्मयतांयातोभावोहिभवकारणम् ४६ ऋत्विग्भ्यःससदस्येभ्योदक्षिणांविपुलामदात् सर्वान्संपूज्यविधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट् ४७ साधयित्वाक्रतुंराज्ञःकृष्णोयोगेश्वरेश्वरः उवासकतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ४८ ततोनुज्ञाप्यराजानमनिच्छंतमपीश्वरः ययौसभार्यःसामात्यःस्वपुरंदेवकीसुतः ४९ वर्णितंतदुपाख्यानंमयातेबहुविस्तरम् वैकुंठवासिनोर्जन्मविप्रशापात्पुनःपुनः ५० राजसूयावभृथ्येनस्नातोराजायुधिष्ठिरः ब्रह्मक्षत्रसभामध्येशुशुभेसुरराडिव ५१ राज्ञासभाजिताःसर्वेसुरमानवखेचराः कृष्णंक्रतुंचशंसंतःस्वधामानिययुर्मुदा ५२ दुर्योधनमृतेपापंकलिंकुरुकुलामयम् योनसेहेश्रियंस्फीतांदृष्ट्वापांडुसुतस्यताम् ५३ यइदंकीर्तयेद्विष्णोःकर्मचैद्यवधादिकम् राजमोक्षंवितानंचसर्वपापैःप्रमुच्यते ५४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेशिशुपालवधोनामचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ७४

सिंहोनकिंचित्ब्रूतेनहंत् ३८ ३९ ४० ४१ ४२ तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एषमत्पार्षदोमत्तुल्यबलःसर्वानेतान्हन्यात् अतोमयैवशीघ्रंहंतव्यइतितत्क्षणमे वोत्थायापिशिरोजहारेति ४३ ४४ ४५ नन्वेवंनिंदकस्यकथंवासुदेवेप्रवेशः तत्राहजन्मत्रयेति जन्मत्रये अनुगुणितमनुवर्णितंयद्वैरंतेनसंरब्धयाआविष्टया तन्मयतां तत्स्वरूपतांयातःपुनःपार्षदोबभूवेत्यर्थः अत्रहेतुः भावोहीति भावोभावनाअनुध्यानंभवस्य ध्येयाकारजन्मनःकारणम् पेशस्कारिध्यानेन कीटादेस्तथादृष्टत्वादित्यर्थः ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ सुरामानवाःखेचराःप्रमथाश्च ५२ पापंधर्मद्विषम् अत्रहेतुःकलिंकलहेशम् अतएवकुलस्यामयम् व्याधिवन्नाशकम् ५३ वितानंयज्ञंच ५४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांटीकायांचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ७४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

पंचयुक्सप्ततितमे यज्ञावभृथसंभ्रमः सुयोधनस्य चाक्षांत्या मानभंगो दाशिक्ष्मात् १ दुर्योधनस्यैकस्यैव दुःखे कारणं प्रष्टुमुक्तमनुवदति अजातशत्रोरिति १ इति श्रुतं त्वन्मुखा देवेत्यर्थः २ दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेन यागमहोत्सवमेव पुनः सिंहावलोकनेन निरूपयति पितामहस्येत्यादिना एकदांतःपुरे तस्येत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन प्रेमबंधनाः प्रेमयंत्रिताः ३ पूजायां संमानने द्रव्यसाधने नानावस्तुसंपादने ४ गुरुशुश्रूषणे चंदनालेपनादौ ५ ६ निरूपिता नियुक्ताः संतो नानाकर्मसु प्रवर्तंते स्म ७ ऋत्विजश्च सदस्याश्च सभासदः नहुविदश्च तेषु स्विष्टेषु सम्यक्पूजितेषु सूनृतं प्रियवाक् समर्हणमलंकारादि दक्षिणाश्च प्रसिद्धास्ताभिः द्युनद्यां गंगायां ८ ९ १० चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिभेंद्रैः स्यंदनैः

राजोवाच — अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयं सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः १ दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् २ ऋषिरुवाच — पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः बांधवाः परिचर्यायां तस्यासन्प्रेमबंधनाः ३ भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ४ गुरुशुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ५ युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः बाल्हीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ६ निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा प्रवर्तंते स्म राजेंद्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ७ ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्याम् ८ मृदंगशंखपणवधुंधुर्यानकगोमुखाः वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ९ नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् १० चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेंद्रस्यंदनार्वभिः स्वलंकृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः यदुसृंजयकांबोजकुरुकेकयकोसलाः कंपयंतो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः १२ सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः १३ स्वलंकृता नरा नार्यो गंधस्रग्भूषणांबरैः विलिंपंत्योऽभिषिंचंत्यो विजह्रुर्विविधै रसैः १४ तैलगोरसगंधोदहरिद्रासांद्रकुंकुमैः पुंभिर्लिप्ताः प्रलिंपंत्यो विजह्रुर्वारयोषितः १५ गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः १६ ता देवरानुत सखीन्सिसिचुर्दृतीभिः क्लिन्नांबरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः औत्सुक्यमुक्तकबराच्च्यवमानमाल्याः क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः १७ स सम्राड्रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव १८ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः आचांतं स्नापयांचक्रुर्गंगायां सह कृष्णया १९ देवदुंदुभयो नेदुर्नरदुंदुभिभिः समम् मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः २० सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् २१

अर्वभिरश्वैर्भटैश्च एवं चतुरंगैः सैन्यैर्निर्ययुः ११ यजमानो युधिष्ठिरः पुरःसरो येषां ते १२ सदस्या ऋत्विजोऽन्ये च द्विजश्रेष्ठाः निर्ययुः १३ किंच गंधादिभिः स्वलंकृताः नरा नार्यश्च मिथो विजह्रुः १४ रसानेवाह तैलेति किंच सांद्रकुंकुमादिभिः पुंभिर्लिप्तास्तान् प्रलिंपंत्यो वारयोषितश्च विजह्रुः १५ नृभिर्गुप्ताः रथादियानैर्नृदेव्यो राजपत्न्यो निरगमन् निरगुः एतदुपलब्धुं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत् मातुलेयैः सखिभिश्च परि-नःसिच्यमानाः सव्रीडेन हास्येन विकसंति वदनानि यासां ताः १६ देवरान् पतिभ्रातॄन् उत सखीन् सखीनपि दृतीभिः उदकनोदनचर्मयंत्रैः सेचनपात्रैश्च मलधियां कामिनां १७ क्रियाभिः अंगक्रियाभिः क्रतुराट् इस शरीरो राजसूय इव १८ पत्नीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसंबंधि आवभृथ्यं च तैश्चरित्वा तान् अनुष्ठायेत्यर्थः १९ २० २१ ५ ५

अहतेनूतने आनर्च अर्चितवान् २२ २३ स्मराणामिवरुक् कांतिर्येषां मणिकुंडलैः सहिताः स्रगुष्णीषादयो येषां ते कुंडलयुगेनालकवृंदेन च जुष्टा वक्त्रश्रीर्यासां ताः २४ २५ २६ २७ २८ २९ गतज्वरः निश्चिंत आसीत् ३० अच्युते आत्मा यस्य तस्य ३१ नरेंद्रादीनां लक्ष्मीर्लक्ष्म्यः विभूतयः विश्वसृजा मयेन उपक्लृप्ता विरचिताः ताभिः सह कुरुराट् दुर्योधनोतप्यत् ३२ महिषीसहस्रमिति बहुत्वोपलक्षणं क्वणद्भिरंघ्रिभिः शोभा यस्य मध्ये स्मचारुः स्मचारुमध्यमित्यर्थः कुचकुंकुमैः शोणाहारा यस्य तत् श्रीमंति मुखानि यस्य तत् चलैः कुंडलैः कुंतलैश्च आढ्यं संपन्नमशोभतेति शेषः ३३ क्वापि कदाचित् स विरेजइति शेषः स्वस्य च कृष्णा हिताहितज्ञापकेन ३४ ३५ मानी साहंकारः किरीटं च माला च विद्येते यस्य सः न्यविशत् वि

अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः। ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणांबरैः २२ बंधुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः। अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः २३ सर्वे जनाः स्मररुचो मणिकुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घ्यहाराः। नार्यश्च कुंडलयुगालकवृंदजुष्टवक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः २४ अथर्त्विजो महाशीलाः सदस्या ब्रह्मवादिनः। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये समागताः २५ देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः। पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप २६ हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम्। नैवातृप्यन् प्रशंसंतः पिबन्मर्त्योऽमृतं यथा २७ ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबंधिबांधवान्। प्रेम्णा निवारयामास कृष्णं च त्यागकातरः २८ भगवानपि तत्राग न्यवात्सीत्तत्प्रियंकरः। प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च साम्बादींश्च कुशस्थलीम् २९ इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम्। सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतज्वरः ३० एकदांतःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम्। अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ३१ यस्मिन्नरेंद्रदितिजेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नाना विभांति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः। ताभिः पतीन्द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ३२ यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदंघ्रिशोभम्। मध्ये सुचारु कुचकुंकुमशोणहारं श्रीमन्मुखं प्रचलकुंडलकुंतलाढ्यम् ३३ सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट्। वृतोऽनुजैर्बंधुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ३४ आसीनः कांचने साक्षादासने मघवानिव। पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च बंदिभिः ३५ तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप। किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन्रुषा ३६ स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रांतं जलं मत्वा स्थले पतत्। जले च स्थलवद्भ्रांत्या मयमायाविमोहितः ३७ जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे। निवार्यमाणा अप्यंग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ३८ स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम्। हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत्। बभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा ३९ एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया। सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ४० इति श्रीभागवते द० दुर्योधनमानभंगो नाम पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५

वेशाक्षिपन् हास्यादीन् अधिक्षिपन् ३६ तत्र स्थले वस्त्रांतमभ्यगृण्हात् आकुंचितवान् कुतः तस्मिन् स्थले एव भ्रांत्या जलं मत्वा जले च अपतत् कुतः स्थलवद्भ्रांत्या ३७ ३८ भुवो भरं भाराजिहीर्षुरिति अद्य संपादितेन कलहबीजेन कुरूणां संहारं करिष्यामीति मत्वेति किंच यस्य दृशा दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमति स्म भ्रांतिं प्राप मयमाया तु निमित्तमात्रम् सः भूभारहरणं बीजं दुर्योधनस्य भ्रमं भीमादिहास्यं न च तस्य पराभवं विधाय तूष्णीमासीदित्यर्थः ३९ ४० इति श्रीभा० द० टीकायां पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५

ततः षट्सप्ततितमे वृष्णिशाल्वमहामृधे द्युमद्गदाप्रहारेण रणात्प्रद्युम्ननिर्गमः १ संपाद्य धर्मराजस्य राजसूयमहोदयम् निहत्य सौभराजादीनयोपारमदच्युतः २

१ २ ३ प्रत्यहंसकृत् पांसुमुष्टिमेकां ग्रसन् भक्षयन् ४ संवत्सरांतइति आशुतोषोऽपिभगवानुमापतिः श्रीकृष्णविद्विषिशाल्वेवरस्यवैफल्यंमन्यमानोनशीघ्रंप्रादुरभूत् न
स्यातिनिर्बंधमालक्ष्यसंवत्सरांतेचवरेणच्छंदयामास इच्छांकारितवान्वरंवृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ५ ६ तथेतिप्रतिज्ञायगिरिशेनादिष्टः अयस्मयंलोहमयंपुरंसौभसंज्ञंनिर्माय
दित्वाप्रादात् ७ तमसोंधकारस्यधामआश्रयं अन्यैर्दुरासदंदुष्प्रापं ८ ९ प्रासादागृहाःअट्टालास्तदुपरिगृहाः तोलिकास्तत्पर्यंतकुड्यानितान्विहारान् क्रीडास्थानानिचसबभंज किंच

श्रीशुकउवाच अथान्यदपिकृष्णस्यशृणुकर्माद्भुतंनृप क्रीडानरशरीरस्ययथासौभपतिर्हतः १ शिशुपालसखःशाल्वोरुक्मिण्युद्वाहआगतः
यदुभिर्निर्जितःसंख्येजरासंधादयस्तथा २ शाल्वःप्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतांसर्वभूभुजाम् अयादवींक्ष्मांकरिष्येपौरुषंममपश्यत ३ इतिमूढःप्रति
ज्ञायदेवंपशुपतिंप्रभुम् आराधयामासनृपपांसुमुष्टिंसकृद्ग्रसन् ४ संवत्सरांतेभगवानाशुतोषउमापतिः वरेणच्छंदयामासशाल्वंशरणमागतं
५ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसाम् अभेद्यंकामगंवव्रेसयानंवृष्णिभीषणम् ६ तथेतिगिरिशादिष्टोमयःपरपुरंजयः पुरंनिर्मायशाल्वायप्रा
दात्सौभमयस्मयम् ७ सलब्ध्वाकामगंयानंतमोधामदुरासदम् ययौद्वारवतींशाल्वोवैरंवृष्णिकृतंस्मरन् ८ निरुध्यसेनयाशाल्वोमहत्याभरतर्ष
भ पुरींबभंजोपवनान्युद्यानानिचसर्वशः ९ सगोपुराणिद्वाराणिप्रासादाट्टालतोलिकाः विहारान्सविमानाग्र्यान्निपेतुःशस्त्रवृष्टयः १० शिलाद्रु
माश्चाशनयःसर्पाआसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातोभूद्रजसाच्छादितादिशः ११ इत्यर्द्यमानासौभेनकृष्णस्यनगरीभृशम् नाभ्यपद्यतशंराजंस्त्रिपु
रेणयथामही १२ प्रद्युम्नोभगवान्वीक्ष्यबाध्यमानानिजाःप्रजाः माभैष्टेत्यभ्यधाद्वीरोरथारूढोमहायशाः १३ सात्यकिश्चारुदेष्णश्चसांबोक्रूरःसहा
नुजः हार्दिक्योभानुविंदश्चगदश्चशुकसारणौ १४ अपरेचमहेष्वासारथयूथपयूथपाः निर्ययुर्दंशितागुप्तारथेभाश्वपदातिभिः १५ ततःप्रववृतेयु
द्धंशाल्वानांयदुभिःसह यथासुराणांविबुधैस्तुमुलंलोमहर्षणम् १६ ताश्चसौभपतेर्मायादिव्यास्त्रैरुक्मिणीसुतः क्षणेननाशयामासनैशंतमइ
वोष्णगुः १७ विव्याधपंचविंशत्यास्वर्णपुंखैरयोमुखैः शाल्वस्यध्वजिनीपालंशरैःसन्नतपर्वभिः १८ शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्यसैनिकान् द
शभिर्दशभिर्नेतॄन्वाहनानित्रिभिस्त्रिभिः १९ तदद्भुतंमहत्कर्मप्रद्युम्नस्यमहात्मनः दृष्ट्वातंपूजयामासुःसर्वेस्वपरसैनिकाः २० बहुरूपैकरूपंतद्दृश्य
तेनचदृश्यते मायामयंमयकृतंदुर्विभाव्यंपरैरभूत् २१ क्वचिद्भूमौक्वचिद्व्योम्निगिरिमूर्ध्निजलेक्वचित् अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभंतद्दुरवस्थितम् २२
यत्रयत्रोपलक्ष्येतससौभःसहसैनिकः शाल्वस्ततस्ततोमुंचञ्छरान्सात्वतयूथपाः २३

विमानाग्र्यान्तस्माच्छस्त्रवृष्ट्यादयःपेतुः १० आसारशर्कराः धारासं
पातवज्जलोपलाः ११ शंसुखंनाभ्यपद्यत १२ १३ १४ १५ तुमुलंव्याकुलम् लोमहर्षणंरोद्रम् १६ नैशंनिशिभवंतमः उष्णगुःसूर्यइव १७ किंच विव्याधेति स्वर्णमयानिपुं
खानि पृष्ठप्रांतायेषांतैः अयोलोहंतन्मयानिमुखान्यग्राणियेषांतैः ध्वजिनीपालंसेनान्यम् सन्नतानिनिम्नानिपर्वाणिग्रंथयोयेषांतैः १८ सैनिकान्भटान् नेतॄन् सारथीन्
१९ स्वपरसेनयोर्वर्तमानाः सर्वेपूजयामासुः संमानितवंतः २० कदाचित् बहुरूपंकदाचिदेकरूपंक्वचिद्दृश्यते क्वचिन्नदृश्यते एवंदुर्विभाव्यंदुर्वितर्क्यमभूत् २१ किंच क्वचि
दिति एवंतत् दुरवस्थितमनवस्थितंचाभूत् २२ २३ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः

अग्निवद्दाहकः अर्कवद्युगपत्सर्वतः संस्पर्शो येषांतैः आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रेणमारकत्वात् दुरासदैः दुःसहैः पीड्यमानंपुरमनीकानिचयस्यसः परैर्यदुभिरीरितैःमुक्तैः २४ मृशार्दिता अपिस्वंस्वंरणंस्वांस्वांस्वसुद्धभूमिं २५ मौर्व्याकार्ष्णायसमय्या व्याहत्यप्रहृत्य २६ अपोवाह अन्यतोनिनाय २७ २८ मत्तमत्तोविनाक्लीबंचिन्नंयस्यतेनत्वयासूतेन २९ पितरोरामकृष्णावभिसंगम्यतत्पार्श्वंगत्वाताभ्यांएवं स्वयोग्यंकिंनुवक्ष्यामीति ३० भ्रातृजामयोभ्रातृभार्याः व्यक्तंनिश्चितंमत्क्लैब्यंकथयिष्यंति नत्कथनमनुकरोति कथंकथमिति ३१ विभोहेसमर्थएतत् अपसर्पणम् धर्ममाह सूतइति ३२ अपोवाहितः अपनीतः उपसृष्टः उपसर्गंपीडांप्राप्तइतिकृत्वा यतः परेणशत्रुणागदयाहतः सन्मूर्च्छितोनिः

शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः पीड्यमानपुरानीकःशाल्वोमुह्यत्परेरितैः २४ शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीराभृशार्दिताः नतत्यजूरणंस्वं स्वंलोकद्वयजिगीषवः २५ शाल्वामात्योद्युमान्नामप्रद्युम्नंप्राक्प्रपीडितः आसाद्यगदयामौर्व्याव्याहत्यव्यनदद्बली २६ प्रद्युम्नंगदयाशीर्णवक्षस्थलमरिंदमम् अपोवाहरणात्सूतोधर्मविद्दारुकात्मजः २७ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनकार्ष्णिःसारथिमब्रवीत् अहोअसाध्विदंसूतयद्रणान्मेऽपसर्पणम् २८ नयदूनांकुलेजातःश्रूयतेरणविच्युतः विनामत्क्लीबचित्तेनसूतेनप्राप्तकिल्बिषात् २९ किंनुवक्ष्येऽभिसंगम्यपितरौरामकेशवौ युद्धात्सम्यगपक्रांतः पृष्टस्तत्रात्मनःक्षमम् ३० व्यक्तंमेकथयिष्यंतिहसंत्योभ्रातृजामयः क्लैब्यंकथंकथंवीरतवान्यैःकथ्यतांमृधे ३१ सारथिरुवाच धर्मंविजानतायुष्मन्कृतमेतन्मयाविभो सूतःकृच्छ्रगतंरक्षेद्रथिनंसारथिंरथी ३२ एतद्विदित्वातुभवान्मयापोवाहितोरणात् उपसृष्टःपरेणेति मूर्च्छितोगदयाहतः ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६ श्रीशुकउवाच सउपस्पृश्य सलिलंदंशितोधृतकार्मुकः नयमांद्युमतःपार्श्वंवीरस्येत्याहसारथिम् १ विधमंतंस्वसैन्यानिद्युमंतंरुक्मिणीसुतः प्रतिहत्यप्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिःस्मयन् २ चतुर्भिश्चतुरोवाहान्सूतमेकेनचाहनत् द्वाभ्यांधनुश्चकेतुंचशरेणान्येनवैशिरः ३ गदसात्यकिसांबाद्याजघ्नुःसौभपतेर्बलम् पेतुःसमुद्रेसौभेयाःसर्वेसंछिन्नकंधराः ४ एवंयदूनांशाल्वानांनिघ्नतामितरेतरम् युद्धंत्रिणवरात्रंतदभूत्तुमुलमुल्बणम् ५ इंद्रप्रस्थंगतःकृष्णआहूतोधर्मसूनुना राजसूयेऽथनिर्वृत्तेशिशुपालेचसंस्थिते ६ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्यमुनींश्चससुतांपृथाम् निमित्तान्यतिघोराणिपश्यन्द्वारवतींययौ ७ आहचाहमिहायातआर्यमिश्राभिसंगतः राजन्याश्चैद्यपक्षीयानूनंहन्युःपुरीमम ८ वीक्ष्यतत्कदनंस्वानांनिरूप्यपुररक्षणम् सौभंचशाल्वराजंचदारुकंप्राहकेशवः ९ रथंप्रापयमेसूतशाल्वस्यांतिकमाशुवै संभ्रमस्तेनकर्तव्योमायावीसौभराडयम् १० इत्युक्तश्चोदयामासरथमास्थायदारुकः विशंतंददृशुःसर्वेस्वेपरेचारुणानुजम् ११

संज्ञानंगतोभवानिति ३३ इतिदशमेटीकायांषट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६ सप्तसप्ततितमेनानामायाविचक्षणः कृष्णेनागत्यशाल्वस्तुहतः सौभंचचूर्णितम् १ दंशितःसन्नद्धः १ विधमंतंक्षपयंतं प्रतिहत्यप्रतिरुध्य. २ अष्टानांविनियोगमाह चतुर्भिरिति ३ सौभेयाः सौभस्थाः ४ नवानांरात्रीणांसमाहारोनवरात्रं त्रयाणांनवरात्राणांसमाहारस्त्रिणवरात्रं सप्तविंशतिमहोरात्रानित्यर्थः तुमुलमाकुलं उल्बणंघोरं ५ परमतमुपन्यस्यति इंद्रप्रस्थंगतइत्यादिना ६ ७ आहचेतिस्वगतमेवपथिचिंताविजृंभितभाषणं आर्यमिश्राभिसंगतोबलभद्रसहितः ८ दुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्तएवाचिंतयन् द्वारकामागत्यस्वानांकदनंवीक्ष्यसौभंचशाल्वराजंचवीक्ष्यरामंपुररक्षणंप्रतिनिरूप्यानियुज्यदारुकंप्राहेत्यन्वयः ९ तेजसा १० आस्थायसम्यगधिष्ठाय अरुणानुजंध्वजेवर्तमानंगरुडम् ११ ६५

हतप्रायस्यबलस्यसैन्यस्येश्वरः १२ १३ तंचशाल्वंशरसंदोहैः शरजालैः खंसूर्यइवरश्मिभिरितिस्फूर्तीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशोपमा सौभस्य अचिंत्यवेगबाहुल्यादिभिः शरा
णांरश्मिसादृश्यम् अयत्नेनैवरश्मिवत् शरजालप्रसारणात् सूर्यतुल्यः श्रीकृष्णइति १४ दोर्बाहुम् १५ १६ सख्युः शिशुपालस्य ईक्षतामस्माकंप्रमत्तः अनवहितः व्यापादितः निह
तः १७ अपराजितोहमितिपरैरजितइतिमानिनंमानवंतम् अपुनरावृत्तिंमृत्युम् तिष्ठेःस्यास्यसि १८ १९ २० २१ २२ घृणीदयावान् २३ २४ २५ जानिताजनयिता ईशश्चेत् शक्त
श्चेत् २६ २७ स्वबोधः स्वतःसिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहतः प्रकृतोमनुष्यस्वभावेउपप्लुतः निमग्नः आस्तेअतिष्ठत् ततस्तत्सर्वमासुरींमायामबुध्यत् मायेयमितिज्ञातवान् २८

शाल्वस्तुकृष्णमालोक्यहतप्रायबलेश्वरः प्राहरत्कृष्णसूतायशक्तिंभीमरवांमृधे १२ तामापतंतींनभसिमहोल्कामिवरंहसा भासयंतींदिशः शौ
रिःसायकैःशतधाच्छिनत् तंचषोडशभिर्विद्ध्वाबाणैःसौभंचखेभ्रमत् अविध्यच्छरसंदोहैःखंसूर्यइवरश्मिभिः १४ शाल्वःशौरेस्तुदोःसव्यंसशा
र्ङ्गंशार्ङ्गधन्वनः बिभेदन्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् १५ हाहाकारोमहानासीद्भूतानांतत्रपश्यताम् विनद्यसौभराडुच्चैरिदमाहजनार्दनम् १६ य
त्त्वयामूढनःसख्युर्भ्रातुर्भार्याहृतेक्षताम् प्रमत्तःससभामध्येत्वयाव्यापादितःसखा १७ तंत्वाद्यनिशितैर्बाणैरपराजितमानिनम् नयाम्यपुनरावृ
त्तिंयदितिष्ठेर्ममाग्रतः १८ श्रीभगवानुवाच वृथात्वंकत्थसेमंदनपश्यस्यांतिकेंतकम् पौरुषंदर्शयंतिस्मशूरानबहुभाषिणः १९ इत्युक्त्वाभग
वान्शाल्वंगदयाभीमवेगया तताडजत्रौसंरब्धःसचकंपेवमन्नसृक् २० गदायांसन्निवृत्तायांशाल्वस्त्वंतरधीयत ततोमुहूर्तआगत्यपुरुषःशिर
साच्युतम् देवक्याप्रहितोस्मीतिनत्वाप्राहवचोरुदन् २१ कृष्णकृष्णमहाबाहोपितातेपितृवत्सल बध्वापनीतःशाल्वेनसौनिकेनयथापशुः २२
निशम्यविप्रियंकृष्णोमानुषींप्रकृतिंगतः विमनस्कोघृणीस्नेहाद्बभाषेप्राकृतोयथा २३ कथंराममसंभ्रांतंजित्वाऽजेयंसुरासुरैः शाल्वेनाल्पीयसा
नीतःपितामेबलवान्विधिः २४ इतिब्रुवाणेगोविंदेसौभराट्प्रत्युपस्थितः वसुदेवमिवानीयकृष्णंचेदमुवाचसः २५ एषतेजनितातातोयदर्थमिहजी
वसि वधिष्येवीक्षतस्तेमुमीशश्चेत्पाहिबालिश २६ एवंनिर्भर्त्स्यमायावीखड्गेनानकदुंदुभेः उत्कृत्यशिरआदायखस्थंसौभंसमाविशत् २७ ततो
मुहूर्तंप्रकृतावुपप्लुतःस्वबोधआस्तेस्वजनानुषंगतः महानुभावस्तदबुध्यदासुरींमायांसशाल्वप्रसृतांमयोदिताम् २८ नतत्रदूतंनपितुःकलेवरंप्रबु
द्धआजौसमपश्यदच्युतः स्वाप्नंयथाचांबरचारिणंरिपुंसौभस्थमालोक्यनिहंतुमुद्यतः २९ एवंवदंतिराजर्षेऋषयःकेचनान्विताः यत्स्ववाचोविरु
ध्येतनूनंतेनस्मरंत्युत ३० क्वशोकमोहौस्नेहोवाभयंवायेज्ञसंभवाः क्वचाखंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितः ३१ यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्ययाहि
न्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् लभंतआत्मानमनंतमैश्वरंकुतोनुमोहःपरमस्यसद्गतेः ३२ स्वाप्नंस्वप्नप्रपंचंयथा २९ एवंपरमतमुपन्यस्तंनिराकरोति एवमिति

केचकेचन नान्विताःअनान्विताः पूर्वापरानुसंधानरहिताः तदाह यत्स्ववाचइति तन्नानुस्मरंतीत्यर्थः अयमभिप्रायः नतावद्राजसूयार्थंरामेणसहगतःश्रीकृष्णः संकर्षणमनु
ज्ञाप्यैतिपूर्वमुक्तत्वात् ३० असंभावितंचेत्याह क्वशोकमोहाविति भयंवादुर्निमित्तदर्शनकृतं नूनंहन्युःपुरींममेतियदुक्तं यच्चहस्तात्शार्ङ्गंन्यपतदिति उक्तंतद्द्वयंवाक्वेति अज्ञे
षुसंभवोयेषांते अखंडितानिविज्ञानज्ञानैश्वर्याणियस्यसः तत्रविज्ञानंस्वरूपविषयं ज्ञानंबाह्यविषयं ३१ किंच यस्यपादसेवयाऊर्जितापुष्कलाया आत्मविद्यातयाअनादिस्वा
साविद्यात्मविपर्ययग्रहश्च अहंकृशःसुखीःदुःखीत्यादिलक्षणः तंहिन्वंतिनाशयंतिसंतः ऐश्वर्यंपदंचतस्मसतांगतेःकुतोनुमोहइति अतोनैतद्वचनंसत्यमित्यर्थः ३२

किंतर्हि सत्यंतदाह तंशरून्यपूगैरिति वर्मकवचं रुरोजबभंज ३३ ३४ लयार्कसन्निभम् प्रलयकालीनसूर्यसदृशं ३५ ३६ देवगणेरीरिताः वादिताः किंचसखीनामिति ३७ इ

तिदशमस्कंधेटीकायांसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७ ततोऽष्टसप्ततितमेदंतवक्त्रविदूरथौ हत्वाहरिःपुरेरेमेरामःसूतंततोवधीत् १ सखीनामपचितिंकुर्वन्नित्यक्तंतदेवाह शिशुपा

लस्येति पारोक्ष्यसौहृदंपरोक्षेकरणीयंसल्लकृत्यं १ २ प्रत्यधात् प्रतिरुरोध ३ मुकुंदंप्राहदुर्मदइत्यादेराधिक्षेपपरतास्फुटैव परमार्थस्तु दुर्मदःगतमदः प्राहमुकुंदंतृतीयेजन्मनि

मुक्तिदानार्थमागतं जन्मत्रयेऽन्विष्यमाणोऽद्यब्रह्मशापावसानेभवान्ममस्वामीदृष्टिपथंगतः प्राप्तः एतद्दिष्ट्यादिष्ट्याभद्रंभद्रम् अतिहर्षेवीप्सा ४ किंच हेकृष्णत्वमस्माकंमातु

लेयोबंधुः एवमपिमित्रध्रुङ्मित्राणिघातितवान्मांचाजिघांससि तस्मादस्माकंत्वत्तोमृत्युः सनकाद्यनुग्रहप्राप्तोन्नूनंदुर्वारः अतस्त्वामेतावन्मात्रमहंयाचे किंतदाह अमंदसर्वस्व

तंशल्यपूगैः प्रहरंतमोजसाशाल्वंशरैःशौरिरमोघविक्रमः विध्वाऽच्छिनद्वर्मधनुःशिरोमणिंसौभंचशत्रोर्गदयारुरोजह ३३ तत्कृष्णहस्तेरित

याविचूर्णितंपपाततोयेगदयासहस्रधा विसृज्यतद्भूतलमास्थितोगदामुद्यम्यशाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ३४ आधावतःसगदंतस्यबाहुंभ

ल्लेनछित्वाऽथरथांगमद्भुतम् वधायशाल्वस्यलयार्कसन्निभंबिभ्रद्बभौसार्कइवोदयाचलः ३५ जहारतेनैवशिरःसकुंडलंकिरीटयुक्तंपुरुमा

यिनोहरिः वज्रेणवृत्रस्ययथापुरंदरोबभूवहाहेतिवचस्तदानृणाम् ३६ तस्मिन्निपतितेपापेसौभेचगदयाहते नेदुर्दुंदुभयोराजन्दिविदेव

गणेरिताः सखीनामपचितिंकुर्वन्दंतवक्त्रोरुषाऽभ्ययात् ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेसौभवधोनामसप्तसप्ततितमोऽ

ध्यायः ७७ श्रीशुकउवाच शिशुपालस्यशाल्वस्यपौंड्रकस्यापिदुर्मतिः परलोकगतानांचकुर्वन्पारोक्ष्यसौहृदम् १ एकःपदा

तिःसंक्रुद्धोगदापाणिःप्रकंपयन् पद्भ्यामिमांमहाराजमहासत्वोव्यदृश्यत २ तंतथायांतमालोक्यगदामादायसत्वरः अवप्लुत्यरथात्कृष्णःसिंधुं

वेलेवप्रत्यधात् ३ गदामुद्यम्यकारूषोमुकुंदंप्राहदुर्मदः दिष्ट्यादिष्ट्याभवानद्यममदृष्टिपथंगतः ४ त्वंमातुलेयोनःकृष्णमित्रध्रुङ्मांजिघांस

सि अतस्त्वांगदयामंदहनिष्येवज्रकल्पया ५ तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञमित्राणांमित्रवत्सलः बंधुरूपमरिंहत्वाव्याधिंदेहचरंयथा ६ एवंरूक्षैस्तु

दन्वाक्यैःकृष्णंतोत्रैरिवद्विपम् गदयाताडयन्मूर्ध्निसिंहवद्व्यनदच्चसः ७ गदयाभिहतोऽप्याजौनचचालयदूद्वहः कृष्णोपितमहन्गुर्व्याकौमो

दक्यास्तनांतरे ८ गदानिर्भिन्नहृदयउद्वमन्रुधिरंमुखात् प्रसार्यकेशबाह्वंघ्रीन्धरण्यांन्यपतद्व्यसुः ९ ततःसूक्ष्मतरंज्योतिःकृष्णमाविशदद्भु

तम् पश्यतांसर्वभूतानांयथाचैद्यवधेनृप १० विदूरथस्तुतद्भ्राताभ्रातृशोकपरिप्लुतः आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ११ तस्यचाप

ततःकृष्णश्चक्रेणक्षुरनेमिना शिरोजहारराजेंद्रसकिरीटंसकुंडलम् १२ एवंसौभंचशाल्वंचदंतवक्त्रंसहानुजम् हत्वादुर्विषहानन्यैरीडितः

सुरमानवैः १३

हननसमर्थक्षात्रधर्मेणसेवितुंगदयात्वांहनिष्येप्रहरिष्यामि तामेकवारंसहस्वेति ननुवज्रतुल्यांत्वद्गदांकोवासहेततत्रेवमित्याह अवज्रकल्पयाउत्पल

मालावदतिकोमलयेत्यर्थः ५ नन्वेवंहननेकस्तवपुरुषार्थस्तत्राह तर्हीति अज्ञनविद्यतेज्ञोयस्मात् हेसर्वज्ञेत्यर्थः परमार्थतःस्वामिनं एतद्देहसंबंधेनबंधुरूपमरिंब्रह्मशापेनश

त्रुत्वेनमतीतंत्वांहत्वा मित्राणामानृण्यमुपैमिउपैष्यामि विशेषेण आधीयतेमनसिचिंत्यतइतिव्याधिः देहेअंतर्यामितयाचरतीतितथातमीश्वरंहत्वा क्षात्रधर्मेणाराध्य हं

तेर्गत्यर्थस्यज्ञानार्थत्वात् ज्ञात्वेतिवा तेनयथापित्रादीनामानृण्यमुपयंति तद्वदिति ६ रूक्षैरित्यादिप्रतीत्यभिप्रायेण तोत्रैरंकुशादिभिः ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ ६९

१४ १५ एवंश्रीकृष्णोमहाबलानपिलीलयाजयत्येवेति कृत्वासकदाचित् जरासंधादिभिः निर्जितइति पशुदृष्टीनामीयते नित्यजयेहेतवः योगेश्वरः भगवान्जगदीश्व
रइति १६ विदूरथांतमामभ्यपूतनादिदनोःकुलम् कृष्णस्तूपारमन्वारादामोः हनुसूतबल्वलो तत्प्रसंगमाहश्रुत्वेति १७ प्रतिस्रोतंप्रतिलोमंसंस्कृरवमित्यर्थः १८ कृदर्शनं
तीर्थं चक्रंचक्रतीर्थं १९ यमुनामनुयानितीर्थानिगंगामनुचयानितानिसर्वाणिगत्वा नैमिषमरण्यंजगाम २० अभिप्रेत्यश्रीरामइतिज्ञात्वा २१ महर्षेर्व्यासस्य २२ सूतंप्र
तिलोमजं ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातं नकृतंप्रह्वणंअंजलिश्चयेनतं अध्यासिनंचतान् तेभ्योप्युच्चैरासीनमित्यर्थः २३ २४ अजानन्नध्यास्तइतिचेत् नैवमित्याह ऋषेरिति
२५ ननुबहुज्ञः कथमेवंकुर्यात्तत्राह अदांतस्येति गुणाययथोचितानुष्ठानाय २६ विप्रानध्यास्तामन्यद्वाकिंचित्करोतुकिंतवेतिचेत्तत्राह एतदर्थमिति धर्मध्वजिनउत्तमलिंग

मुनिभिःसिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः अप्सरोभिःपितृगणैर्यक्षैःकिन्नरचारणैः १४ उपगीयमानविजयःकुसुमैरभिवर्षितः वृतश्चवृष्णिप्रवरैर्वि
वेशालंकृतांपुरीम् १५ एवंयोगेश्वरःकृष्णोभगवान्जगदीश्वरः ईयतेपशुदृष्टीनांनिर्जितोजयतीतिसः १६ श्रुत्वायुद्धोद्यमंरामःकुरूणांसहपांड
वैः तीर्थाभिषेकव्याजेनमध्यस्थःप्रययौकिल १७ स्नात्वाप्रभासेसंतर्प्यदेवर्षिपितृमानवान् सरस्वतींप्रतिस्रोतंययौब्राह्मणसंवृतः १८ पृथूदकबिंदु
सरस्त्रितकूपंसुदर्शनम् विशालंब्रह्मतीर्थंचचक्रंप्राचींसरस्वतीम् १९ यमुनामनुयान्येवगंगामनुचभारत जगामनैमिषंयत्रऋषयःसत्रमासते
२० तमागतमभिप्रेत्यमुनयोदीर्घसत्रिणः अभिनंद्ययथान्यायंप्रणम्योत्थायचार्चयन् २१ सोऽर्चितःसपरीवारःकृतासनपरिग्रहः रोमहर्षणमासीनं
महर्षेःशिष्यमैक्षत २२ अप्रत्युत्थायिनंसूतमकृतप्रह्वणांजलिम् अध्यासीनंचतान्विप्रांश्चुकोपाद्वीक्ष्यमाधवः २३ कस्मादसाविमान्विप्रानध्या
स्तेप्रतिलोमजः धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हतिदुर्मतिः २४ ऋषेर्भगवतोभूत्वाशिष्योधीत्यबहूनिच सेतिहासपुराणानिधर्मशास्त्राणिसर्वशः २५
अदांतस्याविनीतस्यवृथापंडितमानिनः नगुणायभवंतिस्मनटस्येवाजितात्मनः २६ एतदर्थोहिलोकेस्मिन्नवतारोमयाकृतः वध्यामेधर्मध्वजि
नस्तेहिपातकिनोऽधिकाः २७ एतावदुक्त्वाभगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि भावित्वात्तंकुशाग्रेणकरस्थेनाहनत्प्रभुः २८ हाहेतिवादिनःसर्वेमुन
यःखिन्नमानसाः ऊचुःसंकर्षणंदेवमधर्मस्तेकृतःप्रभो २९ अस्यब्रह्मासनंदत्तमस्माभिर्यदुनंदन आयुश्चात्माक्लमंतावद्यावत्सत्रंसमाप्यते ३०
नतेवाचरितस्त्वयाब्रह्मवधोयया ३० योगेश्वरस्यभवतोनाम्नायोपिनियामकः यद्येतद्ब्रह्महत्यायाःपावनंलोकपावन चरिष्यतिभवान्लोक
संग्रहोनन्यचोदितः ३१ श्रीभगवानुवाच करिष्येवधनिर्वेशंलोकानुग्रहकाम्यया नियमःप्रथमेकल्पेयावान्सतुविधीयताम् ३२
दीर्घमायुर्बतैतस्यसत्वमिंद्रियमेवच आशासितंयत्तद्ब्रूतसाधयेयोगमायया ३३

धारिणः २७ भावित्वादिति नहिभावितव्यंकेनापिपरिहर्तुंशक्यतइत्यर्थः
अहनतअहन् २८ तेत्वया २९ अधार्मिकप्रतिलोमजवधः कोयमधर्मइतिचेत्तत्राहुः अस्येति पुराणप्रवचनाय आत्मनः शरीरस्यनास्तिक्लमोयस्मिन्तत् तदायुश्चदत्त
मिति ३० ब्रह्मवधेपिकिंममेश्वरस्येतिचेत्सत्यमेवतथापिप्रायश्चित्तंकर्तव्यमित्याशयेनाहुः योगेश्वरस्येतिसार्द्धेन आम्नायोब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादिलक्षणः तथाप्येतस्या
ब्रह्महत्यायाःपावनंप्रायश्चित्तं हेलोकपावन अनन्यचोदितःस्वयमेवभवान्यदिकरिष्यति तर्हिलोकसंग्रहोभविष्यतिनान्यथेति ३१ वधस्यनिर्वेशंप्रायश्चित्तं प्रथमेक
ल्पेमुख्यकल्पेविधीयतामुपदिश्यताम् ३२ किंच बतहेमुनयः एतस्यदीर्घमायुः सत्वंबलमिंद्रियंतत्पाटवंच अन्यच्चयद्भवद्भिराशासितमपेक्षितंतद्ब्रूतसर्वम् ३३

अस्मादीनांयथासत्यनाभवेत् अस्माकंचवचःसत्यंयथाभवेत्तथाविधीयतामित्यर्थः ३४ तथासंपादयन्नाह आत्मावाइति अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे आत्मावैपुत्र
नामासिसजीवशरदःशतमित्यादिवेदानुशासनंवेदवचनं तस्मादस्यरोमहर्षणस्यपुत्रउग्रश्रवाः भवतांपुराणप्रवक्ताभवेत् सचायुरादिमांश्चभवेत् अतःसाक्षाद्जीवनाद-
स्त्रस्यमृत्योश्चसत्यतापुत्ररूपेणचायुरादिसिद्धेर्युष्मद्वचनस्यापिसत्यतास्यादितिभावः ३५ प्रथमंतावदपेक्षितंकथयततदहंकरिष्यामीत्याह किंवःकामइति किंविषयोवःका
मोवर्ततेनइत्यतिअथानंतरं ब्रह्मदंडंगृहीत्वा अपचितिंनिष्कृतिमजानतोमे हेबुधाःयथावच्चिंत्यतामपचितिरिति ३६ प्रथमंतावदपेक्षितंकर्तव्यंकथयंति इल्वलस्येतिद्वाभ्याम्
३७ ३८ प्रायश्चित्तमाहुः ततश्चेति परीत्यप्रदक्षिणीकृत्य कृतसमाधानादिगुणविशेषादेकाब्दमात्रमुक्तमित्यविरोधः कृतसमाहितः कामक्रोधादिरहितः चरित्वाकृच्छ्राणि ३९

ऋषयऊचुः अस्त्रस्यतववीर्यस्यमृत्योरस्माकमेवच यथाभवेद्वचःसत्यंतथाराामविधीयताम् ३४ श्रीभगवानुवाच आत्मावै
पुत्रउत्पन्नइतिवेदानुशासनम् तस्मादस्यभवेद्वक्ताआयुरिंद्रियसत्त्ववान् ३५ किंवःकामोमुनिश्रेष्ठाब्रूताहंकरवाण्यथ अजानतस्त्वपचितिंय
थामाचिंत्यतांबुधाः ३६ ऋषयऊचुः इल्वलस्यसुतोघोरोबल्वलोनामदानवः सदूषयतिनःसत्रमेत्यपर्वणिपर्वणि ३७ तंपापंजहिदाशा
र्हतन्नःसुश्रूषणंपरम् पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ३८ ततश्चभारतंवर्षंपरीत्यसुसमाहितः चरित्वाद्वादशमासांस्तीर्थस्नायीविशु-
ध्यसे ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेबलदेवचरित्रेबल्वलवधोनामाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८ श्रीशुकउवाच ततःप
र्वण्युपावृत्तेप्रचंडःपांसुवर्षणः भीमोवायुरभूद्राजन्पूयगंधस्तुसर्वशः १ ततोमेध्यमयंवर्षंबल्वलेनविनिर्मितम् अभवद्यज्ञशालायांसोऽन्वदृश्यत
शूलधृक् २ तंविलोक्यबृहत्कायंभिन्नांजनचयोपमम् तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंदंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ३ सस्मारमुसलंरामःपरसैन्यविदारणम् हलं
चदैत्यदमनंतेतूर्णमुपतस्थतुः ४ तमाकृष्यहलाग्रेणबल्वलंगगनेचरम् मुसलेनाहनत्क्रुद्धोमूर्ध्निब्रह्मद्रुहंबलः ५ सोऽपतद्भुविनिर्भिन्नललाटोऽ
सृक्समुत्सृजन् मुंचन्नार्तस्वरंशैलोयथावज्रहतोऽरुणः ६ संस्तुत्यमुनयोरामंप्रयुज्यावितथाशिषः अभ्यषिंचन्महाभागावृत्रघ्नंविबुधायथा
७ वैजयंतींददुर्मालांश्रीधामाम्लानपंकजाम् रामायवाससीदिव्येदिव्यान्याभरणानिच ८ अथतैरभ्यनुज्ञातःकौशिकीमेत्यब्राह्मणैः स्नात्वास
रोवरमगाद्यतःसरयुरास्रवत् ९ अनुस्रोतेनसरयूंप्रयागमुपगम्यसः स्नात्वासंतर्प्यदेवादीन्जगामपुलहाश्रमम् १० गोमतींगंडकींस्नात्वाविपाशां
शोणआप्लुतः गयांगत्वापितॄनिष्ट्वागंगासागरसंगमे ११ उपस्पृश्यमहेंद्राद्रौरामंदृष्ट्वाभिवाद्यच सप्तगोदावरींवेणांपंपांभीमरथींततः १२ स्कंदंदृ-
ष्ट्वाययौरामःश्रीशैलंगिरिशालयम् द्रविडेषुमहापुण्यंदृष्ट्वाद्रिंवेंकटंप्रभुः १३ कामकोष्णींपुरींकांचींकावेरींचसरिद्वराम् श्रीरंगाख्यंमहापुण्यंयत्रस
न्निहितोहरिः १४

इतिदशमेटीकायामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८ ऊनाशीतितमेरामोबल्वलंद्विजतुष्टये निहत्यतीर्थस्नानाद्यैःसूतहत्यापमानुदत् १ उपावृत्ते
प्राप्ते १ २ भिन्नोविदीर्णोऽजनचयः उपमायस्य तमतिकृष्णमित्यर्थः तप्तताम्रवत् शिखाश्मश्रूणिचयस्यतम् दंष्ट्राभिरुग्रंभ्रुकुटीयुतंमुखंयस्यतम् ३ ४ ५ अरुणोरुधिरेण
युतः शैलोधातुभिर्येषेनि ६ ७ श्रियोधामानि अम्लानानिपंकजानियस्यांताम् ८ किंतत्सरःयतइतिआस्रवत्उदगात् ९ अनुस्रोतेन अनुलोमतःपुलहाश्रमम् हरिक्षे
त्रं १० गोमत्यांगंडक्यांविपाशायांचस्नात्वा शोणेच आप्लुतः इष्ट्वासंपूज्य ११ १२ श्रीशैलंश्रीपर्वतं १३ कांचींपुरीम् १४ ५ ५ ५ ५

१५ १६ दक्षिणमर्णवम् १७ फाल्गुनमनंतपुरम् पंचाप्सरसंसरः अस्पर्शत् अस्पृशत् १८ केरलादीन्देशान् १९ द्वीपमयनंयस्यास्ताम् २० २१ २२ विनशनंकुरुक्षेत्रम् २३ विवक्षुः वक्तुमिच्छुः किंवदिष्यतीतिभियातूष्णीमासन्निति २४ २५ २६ अन्यःपराजयोवा रणःसंग्रामः २७ अर्थवद्वाक्यम् २८ दिष्टंप्राचीनंकर्म समुपागतः संगतः २९ क्रतवंगयज्ञमूर्ति ३० आत्मनिअधिष्ठानेविश्वगंसर्वानुस्यूतं येनेवविदुःपश्यंति तद्विशुद्धंविज्ञानंव्यतरत् अदात् ३१ ३२ ३३ ३४ इतिदशमस्कंधेटीकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः ७९

ऋषभाद्रिंहरेः क्षेत्रंदक्षिणांमथुरांतथा सामुद्रंसेतुमगमन्महापातकनाशनम् १५ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्योहलायुधः कृतमालांताम्रपर्णीं मलयंचकुलाचलम् १६ तत्रागस्त्यंसमासीनंनमस्कृत्याभिवाद्यच योजितस्तेनचाशीर्भिरनुज्ञातोगतोऽर्णवम् दक्षिणंतत्रकन्याख्यांदुर्गांदेवींददर्श सः १७ ततःफाल्गुनमासाद्यपंचाप्सरसमुत्तमम् विष्णुःसान्निहितोयत्रस्नात्वाऽस्पर्शद्गवायुतम् १८ ततोऽभिव्रज्यभगवान्केरलांस्तुत्रिगर्तकान् गोकर्णाख्यंशिवक्षेत्रंसान्निध्यंयत्रधूर्जटेः १९ आर्यांद्वैपायनींदृष्ट्वाशूर्पारकमगाद्बलः तापींपयोष्णींनिर्विंध्यामुपस्पृश्याथदंडकम् २० प्रविश्यरेवामगमद्यत्रमाहिष्मतीपुरी मनुतीर्थमुपस्पृश्यप्रभासंपुनरागमत् २१ श्रुत्वाद्विजैःकथ्यमानंकुरुपांडवसंयुगे सर्वराजन्यनिधनंभारंमेनेहृतंभुवः २२ सभीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यांयुध्यतोर्मृधे वारयिष्यन्विनशनंजगामयदुनंदनः २३ युधिष्ठिरस्तुतंदृष्ट्वायमौकृष्णार्जुनावपि अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किंविवक्षुरिहागतः २४ गदापाणीउभौदृष्ट्वासंरब्धौविजयैषिणौ मंडलानिविचित्राणिचरंताविदमब्रवीत् २५ युवांतुल्यबलौवीरौहेराजन्हेवृकोदर एकंप्राणाधिकंमन्येउतैकंशिक्षयाधिकम् २६ तस्मादेकतरस्येहयुवयोःसमवीर्ययोः नलक्ष्यतेजयोऽन्योवाविरमत्वफलोरणः २७ नतद्वाक्यंजगृहतुर्बद्धवैरौनृपार्थवत् अनुस्मरंतावन्योन्यंदुरुक्तंदुष्कृतानिच २८ दिष्टंतदनुमन्वानोरामोद्वारवतींययौ उग्रसेनादिभिःप्रीतैर्ज्ञातिभिःसमुपागतः २९ तंपुनर्नैमिषंप्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा क्रत्वंगंक्रतुभिःसर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ३० तेभ्योविशुद्धंविज्ञानंभगवान्व्यतरद्विभुः येनैवात्मन्यदोविश्वमात्मानंविश्वगंविदुः ३१ स्वपत्न्याऽवभृथस्नातोज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः रेजेस्वज्योत्स्नयेवेंदुःसुवासाःसुष्ठ्वलंकृतः ३२ ईदृग्विधान्यसंख्यानिबलस्यबलशालिनः अनंतस्याप्रमेयस्यमायामर्त्यस्यसंतिहि ३३ योनुस्मरेतरामस्यकर्माण्यद्भुतकर्मणः सायंप्रातरनंतस्यविष्णोःसदयितोभवेत् ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेएकोनाशीतितमोऽध्यायः ७९ राजोवाच भगवन्यानिचान्यानिमुकुंदस्यमहात्मनः वीर्याण्यनंतवीर्यस्यश्रोतुमिच्छामिहेप्रभो १ कोनुश्रुत्वासकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः विरमेतविशेषज्ञोविषण्णःकाममार्गणैः २ सावाग्ययातस्यगुणान्गृणातिकरौचतत्कर्मकरौमनश्च स्मरेद्वसंतंस्थिरजंगमेषुशृणोतितत्पुण्यकथाःसकर्णः ३

अथाशीतितमेकृष्णःश्रीदामानंगृहागतम् संपूज्यापृच्छदर्थेप्सुःगुरुवासकथांमुदा १ सुरारिमारकोहरिःपुराचकारशंसताम् अतःपरंविनैवतन्निजोपकारमाचरत् २ रामचरितानिश्रुत्वापुनर्मुकुंदवीर्याणिपृच्छति हेभगवन्श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः १ उत्तमश्लोकस्यश्रीकृष्णस्य सत्याःमनोहराः विषयवैतृष्ण्यजनिकाः कथाःविशेषज्ञःसारवित् विषण्णःविषादंप्राप्तः २ कथाश्रवणस्तुवन् दृष्टांततयाऽन्यार्थानाह सावागिति तावेवकरौयौतत्कर्मकरौ तदेवमनः यत्स्थिरजंगमेषुवसंतंस्मरेत् यस्तस्यपुण्याःकथाः शृणोति सएवकर्णः ३ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५

उभयलिंगंस्थिरंजंगमंचतस्मैवलिंगमितिमताआनंमेत्तदेवशिरः तदेवतस्यलिंगंमूर्तिमित्सेवयत्पश्यतितदेवचक्षुः तान्येवांगानि यानिविष्णोः पादोदकंभजंतीति ४ ५ ६ त
थाविधाकुचेलाजीर्णवस्त्रा किंचक्षुत्क्षामार्याकिंचित्संपन्नमन्नंतस्मैपरिविष्य स्वयंक्षुधाजर्णा ७ पतिव्रतासतीम्लायतासुष्यतावदनेनसीदमानाभर्तुर्भोगसंपादनाशक्त्याऽव
सीदंतीवेपमानाभयेनकंपमानाअभिगम्यपतिंप्राहेति ८ ९ १० भोजवृष्ण्यंधकेश्वरइति तत्स्वीकारमात्रेणसर्वंतेदास्यंतीतिभावः ११ नात्यभीष्टान्परिपाकविरसत्वात् १२ अ

शिरस्तत्तस्योभयलिंगमानमेत्तदेवयत्पश्यतितद्धिचक्षुः अंगानिविष्णोरथतज्जनानांपादोदकंयानिभजंतिनित्यम् ४ सूतउवाच विष्णु
रातेनसंपृष्टोभगवान्बादरायणिः वासुदेवेभगवतिनिमग्नहृदयोऽब्रवीत् ५ श्रीशुकउवाच कृष्णस्यासीत्सखाकश्चिद्ब्राह्मणोब्रह्म
वित्तमः विरक्तइंद्रियार्थेषुप्रशांतात्माजितेंद्रियः ६ यदृच्छयोपपन्नेनवर्तमानोगृहाश्रमी तस्यभार्याकुचेलस्यक्षुत्क्षामाचतथाविधा ७ पतिव्र
तापतिंप्राहम्लायतावदनेनसा दरिद्रासीदमानासावेपमानाऽभिगम्यच ८ ननुब्रह्मन्भगवतःसखासाक्षाच्छ्रियःपतिः ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्च
भगवान्सात्वतर्षभः ९ तमुपैहिमहाभागसाधूनांचपरायणम् दास्यतिद्रविणंभूरिसीदतेतेकुटुंबिने १० आस्तेऽधुनाद्वारवत्यांभोजवृष्ण्यंधकेश्वरः
स्मरतःपादकमलमात्मानमपियच्छति ११ किंन्वर्थकामान्भजतोनात्यभीष्टान्जगद्गुरुः सएवंभार्ययाविप्रोबहुशःप्रार्थितोमृदु अयंहिपरमो
लाभउत्तमश्लोकदर्शनम् १२ इतिसंचिंत्यमनसागमनायमतिंदधे अप्यस्त्युपायनंकिंचिद्गृहेकल्याणिदीयताम् १३ याचित्वाचतुरोमुष्टीन्वि
प्रान्पृथुकतंडुलान् चैलखंडेनतान्बध्वाभर्त्रेप्रादादुपायनम् १४ सतानादायविप्राग्र्यःप्रययौद्वारकांकिल कृष्णसंदर्शनंमह्यंकथंस्यादितिचिं
तयन् १५ त्रीणिगुल्मान्यतीयायतिस्रःकक्षाश्चसद्विजः विप्रोऽगम्यांधकवृष्णीनांगृहेष्वच्युतधर्मिणाम् १६ गृहंद्व्यष्टसहस्राणांमहिषीणांहरेर्द्विजः
विवेशैकतमंश्रीमत्ब्रह्मानंदंगतोयथा १७ तंविलोक्याच्युतोदूरात्प्रियापर्यंकमास्थितः सहसोत्थायचाभ्येत्यदोर्भ्यांपर्यग्रहीन्मुदा १८ सख्युःप्रि
यस्यविप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः प्रीतोव्यमुंचदब्बिंदून्नेत्राभ्यांपुष्करेक्षणः १९ अथोपवेश्यपर्यंकेस्वयंसख्युःसमर्हणम् उपहृत्यावनिज्यास्यपा
दौपादावनेजनीः २० अग्रहीच्छिरसाराजन्भगवान्लोकपावनः व्यलिंपद्दिव्यगंधेनचंदनागुरुकुंकुमैः २१ धूपैःसुरभिभिर्मित्रंप्रदीपावलिभिर्मुदा
अर्चित्वावेद्यतांबूलंगांचस्वागतमब्रवीत् २२ कुचेलंमलिनंक्षामंद्विजंधमनिसंततम् देवीपर्यचरच्चैव्याचामरव्यजनेनवै २३ अंतःपुरजनोदृ
ष्ट्वाकृष्णेनामलकीर्तिना विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतंसभाजितम् २४ किमनेनकृतंपुण्यमवधूतेनभिक्षुणा श्रियाहीनेनलोकेस्मिन्ग
र्हितेनाधमेनच २५ योसौत्रिलोकगुरुणाश्रीनिवासेनसंभृतः पर्यंकस्थांश्रियंहित्वापरिष्वक्तोऽग्रजोयथा २६,

प्यस्तिकिमस्तीतिप्रश्नः १३ १४ मह्यंमम १५ गुल्मानिरक्षार्थसैन्यस्थानानि कक्षाःप्रतोलीः अतीयाय अतिक्रम्यजगामसद्विजःद्विजैःसहितः ततश्च अगम्यादुर्गमा
येंधकावृष्णयश्चतेषांगृहेषु १६ तयाहरेर्द्व्यष्टसहस्राणांमहिषीणांचयेगृहास्तेषुमध्येश्रीमत् एकतमंगृहंविवेश तदाचसद्विजोब्रह्मानंदंगतोययातथावभूवेतिशे
षः १७ पर्यग्रहीत्पर्यरंभत १८ अब्बिंदून्आनंदाश्रूणि १९ समर्हणमुपायनमुपहृत्यसमर्प्य पादावनेजनीरपः २० २१ २२ धमनिभिःशिराभिःसंततंव्याप्तम् २३
अवधूतंमलिनम् २४ विस्मयमाह किमनेनेतिद्वाभ्याम् २५ संभृतःसंमानितः २६ ६१ ६१ ६१ ६१ ६१

सतोः वसतोः गृह्य गृहीत्वा २७ भार्या ऊढापरिणीता नवेति गृहस्थलिंगदर्शनात् भोगादर्शनाच्च संशयादिव प्रश्नः २८ अप्रतिषेधादुद्वाहमनुमतंमत्वाह प्रायइति तर्हि तेपि संनूनमकामविहतंकामैर्विहतंनभवतीति मेविदितं तथाहि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयसे हे विद्वन्निति विदुषस्तवैतद्युक्तमिति भावः २९ कामहतत्वाभावे किंगृहधर्मक्लेशे नेत्याशंक्याह केचिदिति दैवीः ईश्वरमायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजंतः कामैरनाकृष्टचेतसामपिकरणे दृष्टांतः यथाहमिति लोकसंग्रहंलोकस्यसंग्रहोग्रहणंयथाभवतितथाऽहमीश्वरोऽपिकर्माणियथाकरोमितद्वत् ३० नोआवयोः यतोगुरोः विज्ञेयं परमात्मतत्त्वम् तमसः संसारस्य ३१ तत्रात्मज्ञानप्रदस्यगुरोरत्यंतंपूज्यत्वंवक्तुं पुरुषस्य त्रीन्गुरूनाह सवाइति इहसंसारेयत्रसंभवोजन्ममात्रंसपितातावदाद्यः प्रथमोगुरुः पूज्यः कर्मविद्याप्रदंगुरुमाह द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणांयत्रसंभवः उपनीयवेदाध्यापकइत्यर्थः साद्वितीयोगुरुः यथाहमीश्वरस्तथाप्रथमादपिपूज्यइत्यर्थः ब्रह्मविद्याप्रदंगुरुमाह आश्रमिणांसर्वेषामपिज्ञानदोयःसतुसाक्षादहमेवेति ३२ अतोज्ञानप्रदंगुरुरूपंमामाश्रित्य येसंसारंतरंतितेबुद्धिमंतइत्याह नन्विति हेब्रह्मन् तेननुवर्णाश्रमवतांमध्येअर्थकोविदाः इहमनुष्यजन्मनितत्रापिवर्णाश्रमत्वेसतियेमयागुरुणागुरुरूपेणवक्त्रावाचाउपदेशमात्रेणांजः सुखेनैवभवार्णवं

कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वागुरुकुलेसतोः आत्मनोर्ललिताराजन्करौगृह्यपरस्परम् २७ श्रीभगवानुवाच अपिब्रह्मन्गुरुकुलात्भवताल्लब्धदक्षिणात् समावृत्तेनधर्मज्ञभार्योढासदृशीनवा २८ प्रायोगृहेषुतेचित्तमकामविहतंतथा नैवातिप्रीयसेविद्वन्धनेषुविदितंहिमे २९ केचित्कुर्वंतिकर्माणिकामैरहतचेतसः त्यजंतः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहंलोकसंग्रहम् ३० कच्चिद्गुरुकुलेवासंब्रह्मन्स्मरसिनौयतः द्विजोविज्ञायविज्ञेयंतमसः पारमश्नुते ३१ सवैसत्कर्मणांसाक्षाद्द्विजातेरिहसंभवः आद्योंगयत्राश्रमिणांयथाहंज्ञानदोगुरुः ३२ नन्वर्थकोविदाब्रह्मन्वर्णाश्रमवतामिह येमयागुरुणावाचातरंत्यंजोभवार्णवम् ३३ नाहमिज्याप्रजातिभ्यांतपसोपशमेनच तुष्येयंसर्वभूतात्मागुरुशुश्रूषयायथा ३४ अपिनः स्मर्यतेब्रह्मन्वृत्तंनिवसतांगुरौ गुरुदारैश्चोदितानामिंधनानयनेक्वचित् ३५ प्रविष्टानांमहारण्यमपर्तौसुमहद्द्विज वातवर्षमभूत्तीव्रंनिष्ठुराःस्तनयित्नवः ३६ सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्तमसाचावृतादिशः निम्नंकूलंजलमयंनप्राज्ञायतकिंचन ३७ वयंभृशंतत्रमहानिलांबुभिर्निहन्यमानामुहुरंबुसंप्लवे दिशोविदंतोथपरस्परंवनेगृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ३८ एतद्विदित्वाउदितेरवौसांदीपनिर्गुरुः अन्वेषमाणोनः शिष्यानाचार्योपश्यदातुरान् ३९ अहोहेपुत्रकायूयमस्मदर्थेतिदुःखिताः आत्माववैप्राणिनांप्रेष्ठस्तमनादृत्यमत्पराः ४० एतदेवहिसच्छिष्यैः कर्तव्यंगुरुनिष्कृतम् यद्वैविशुद्धभावेनसर्वार्थात्मार्पणंगुरौ ४१ तुष्टोहंभोद्विजश्रेष्ठाः सत्याः संतुमनोरथाः छंदांस्ययातयामानिभवंत्विहपरत्रच ४२

रंतीति ज्ञानप्रदाद्गुरोरधिकः सेव्योनास्तीत्यर्थः ३३ अतएवतद्भजनादधिकोधर्मश्चनास्तीत्याह नाहमिति इज्यागृहस्थधर्मः प्रजापतिः प्रकृष्टंजन्मउपनयनं तेनब्रह्मचारिधर्मउपलक्ष्यतेताभ्यां तथातपसावनस्थधर्मेणउपशमेनयतिधर्मेणवाअहंपरमेश्वरः तथानतुष्येयं यथासर्वभूतात्मापिगुरुशुश्रूषयेति ३४ किंचअस्माकंगुरुशुश्रूषणंकिमपिदैवादेवसंपन्नंतत्किंत्वयास्मर्यतइतिपृच्छति अपिनइति गुरौनिवसतामस्माकंयत्किमपिवृत्तंतत्क्वचित्कदाचित् ३५ अपर्तौ अपगतेऋतौ अकालइत्यर्थः वातश्चवर्षंचतयोः समाहारः स्तनयित्नवोगर्जितानिचाभवन् ३६ निम्नंकूलंनतमुन्नतंचस्थानं ३७ अंबूनांसंप्लवः व्यामिश्रणंयस्मिन्नेकोदकेतस्मिन्वनइत्यर्थः परिबभ्रिम भ्रमणेइतिधातोरूपं परिपरितः बभ्रिम इडागमश्छांदसः आतुरान् धृतवंतइत्यर्थः ३८ ३९ उवाचकृपयाश्लोकत्रयीयथावयंकृतार्थाइत्याह अहोइति आत्मादेहः ४० गुरोर्निष्कृतंप्रत्युपकारः सर्वेअर्थायस्मात्सआत्मादेहः तस्यार्पणंविनियोगः ४१ अयातयामानि यातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतत् गतसारंभवति तद्वदन्यदपिगतसारंगौण्यावृत्त्यायातयाममित्युच्यते अगतसाराणि छंदांसिमत्तोधीयमानानिभवंत्वित्यर्थः ४२

इत्थंविधानिएवंप्रकाराणि अनेकानिवृत्तानिकिंलयावत्स्मर्यंत इतिशेषः फलितमुपसंहरतिगुरोरिति ४३ अस्माभिः किमनिर्वृत्तमसंपन्नंयेषामस्माकं भवतासहवासोऽभूत् ४४ भवतस्तु सर्वमेतद्विडंबनमात्रमित्याह यस्येति छंदोमयंवेदाख्यंब्रह्म तयाश्रेयसामावपनंतदुद्भवस्थानं देहोमूर्तिर्यस्यतस्यतव ४५ इतिदशमस्कंधेटीकायामशीतितमोऽध्यायः ८० एकाशीतितमेसख्युर्जग्ध्वापृथुकतंडुलान् श्रियंनिर्मितवानिंद्रदुर्लभांतुतदाश्रमे १ संकथयन् सख्यगोष्ठीः कुर्वन् सर्वभूतानांमनसोऽभिज्ञः मदर्थपृथुकानानीयदातुंलज्जित इतिजानन्नित्यर्थः १ प्रहसन् क्ष्वेलींकुर्वन् २ लज्जयालकथयतस्तामपनुदन्नाह अण्वपीतिद्वाभ्यां ३ ४ ५ सर्वभूतानामात्मदृक् अंतःकरणसाक्षी ६ अमर्त्यानांदेवानामपिदुर्ल

इत्थंविधान्यनेकानिवसतांगुरुवेश्मसु गुरोरनुग्रहेणैवपुमान्पूर्णःप्रशांतये ४३ ब्राह्मणउवाच किमस्माभिरनिर्वृत्तंदेवदेवजगद्गुरो भवतासत्यकामेनयेषांवासोगुरावभूत् ४४ यस्यछंदोमयंब्रह्मदेहआवपनंविभो श्रेयसांतस्यगुरुषुवासोत्यंतविडंबनम् ४५ इति श्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेअशीतितमोऽध्यायः ८० श्रीशुकउवाच सइत्थंद्विजमुख्येनसहसंकथयन्हरिः सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमानउवाचतम् १ ब्रह्मण्योब्राह्मणंकृष्णोभगवान्प्रहसन्प्रियम् प्रेम्णानिरीक्षणेनैवप्रेक्षन्खलुसतांगतिः २ श्रीभगवानुवाच किमुपायनमानीतंब्रह्मन्मेभवतागृहात् अण्वप्युपाहृतंभक्तैःप्रेम्णाभूर्येवमेभवेत् भूर्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषायकल्पते ३ पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ४ इत्युक्तोऽपिद्विजस्तस्मैव्रीडितःपतयेश्रियः पृथुकप्रसृतिंराजन्नप्रायच्छदवाङ्मुखः ५ सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्यागमनकारणम् विज्ञायाचिंतयन्नायंश्रीकामोमाभजत्पुरा ६ पत्न्याःपतिव्रतायास्तुसखाप्रियचिकीर्षया प्राप्तोमामस्यदास्यामिसंपदोमर्त्यदुर्लभाः ७ इत्थंविचिंत्यवसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः स्वयंजहारकिमिदमितिपृथुकतंडुलान् ८ नन्वेतदुपनीतंमेपरमप्रीणनंसखे तर्पयंत्यंगमांविश्वमेतेपृथुकतंडुलाः ९ इतिमुष्टिंसकृज्जग्ध्वाद्वितीयांजग्धुमाददे तावच्छ्रीर्जगृहेहस्तंतत्परापरमेष्ठिनः १० एतावतालंविश्वात्मन्सर्वसंपत्समृद्धये अस्मिंल्लोकेऽथवामुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ११ ब्राह्मणस्तांतुरजनीमुषित्वाच्युतमंदिरे भुक्त्वापीत्वासुखंमेनेआत्मानंस्वर्गतंयथा १२ श्वोभूतेविश्वभावेनस्वसुखेनाभिवंदितः जगामस्वालयंतातपथ्यनुव्रज्यनंदितः १३ सचालब्ध्वाधनंकृष्णान्नतुयाचितवान्स्वयम् स्वगृहान्व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः १४ अहोब्रह्मण्यदेवस्यदृष्टाब्रह्मण्यतामया यद्दरिद्रतमोलक्ष्मीमाश्लिष्टोबिभ्रतोरसि १५ क्वाहंदरिद्रःपापीयान्क्वकृष्णःश्रीनिकेतनः ब्रह्मबंधुरितिस्माहंबाहुभ्यांपरिरंभितः १६ निवासितःप्रियाजुष्टेपर्यंकेभ्रातरोयथा महिष्यावीजितःश्रांतोवालव्यजनहस्तया १७

भाः ७ अतिजीर्णत्वाद्वसनस्यतन्मध्येचीरेणबद्धान् ८ अंगहेसखेमांविश्वंविश्वात्मानंमां ९ इतिवदन्नेकांमुष्टिंजग्ध्वा तत्परेति अयंभावः एतावतापुंसइहामुत्र चमत्कृताक्षाविलासभूतानांसर्वसंपदांसमृद्धयेअलं अतःपरंद्वितीयमुष्टयदनेनमामात्मेतदधीनांकुर्विति १० त्वत्तोषस्यकारणंनत्वत्तोषस्यकारणंयथाभवेत् तथासर्वसंपत्समृद्धयेयांभक्तस्यसमृद्धिंदृष्ट्वात्वंतुष्येरित्यर्थः ११ स्वर्गतंस्वर्गवासिनं १२ श्वोभूतेउदितेरवौविश्वंभावयतीतिविश्वभावनः तेनेति पुरतोभाविनमिंद्रदुर्लभंविभवंसूचयति स्वसुखेनस्वानंदपूर्णेनेति दानेदीनतांदर्शयति नंदितोविनयोक्तिभिः १३ व्रीडितःस्वचित्तकार्पण्येनलज्जितः महतःश्रीकृष्णस्यदर्शनेननिर्वृतःसुखंप्राप्तः १४ निर्वृतिमेवाह अहोइतिचतुर्भिः यद्यतःलक्ष्मीमुरसिबिभ्रताआश्लिष्टोहम् १५ पापीयान्नीचः १६ १७

पूजितश्चंदनलेपनादिभिः १८ एवंसंपूज्यापिधनस्यादानेकारणंकल्पयति स्वर्गापवर्गयोरितिद्वाभ्याम् १९ स्वर्गादीनांयद्यपितस्यचरणार्चनमेवकारणंतथाऽपिकारुणिकत्वा-
दल्पमपिधनंमह्यंनाददात् २० इत्येवंचिंतयन्निजगृहस्यांतिकंतत्प्रांतं तस्यविशेषणंसूर्येति २१ विचित्रोपवनादिभिर्वृतम् कथंभूतैः कूजद्द्विजकुलैः पक्षिस
मूहैः आकुलैर्व्याप्तैः तथाप्रोत्फुल्लानिकुमुदादीनियेषुतानिवारीणियेषुतानितथाभूतैः २२ किंचजुष्टमिति हरिणीनामिवाक्षीणियासांताभिः नदैश्वर्यंदृष्ट्वावितर्कितवान् तदाह किमिदमिति प्रथमंतेजःपुंजंदृष्ट्वाकिमिदमितिपश्चाद्विमानानिदृष्ट्वाकस्यचेति स्थानंस्वीयमितिज्ञात्वा कथंतदिदंस्थानमिति एवंरूपमभूदिति २३ अमरप्रभाः तत्तुल्यकांतयः प्रत्य
गृह्णन् उपायनादिभिरादृतवंतः २४ उद्भूतोहर्षोयस्याःसा अतिसंभ्रमआदरोयस्याःसा आलयात् कमलवनात् रूपधारिणीश्रीरिवस्वर्गस्यतत्रभगवताआनीतत्वात् स्वर्गिणामिवतयोरूपंचबभूवेति
भावः २५ बुध्या अयमेववंद्य इतिनिश्चयेनमनसासंकल्पेन २६ २७ २८ यत्रमंदिरेपयःफेननिभाः शय्याआस्तरणानीत्यादिसंपदः तत्रसर्वसंपदांसमृद्धीर्विलोक्यतर्कयामासेति

शुश्रूषयापरमयापादसंवाहनादिभिः पूजितोदेवदेवेनविप्रदेवेनदेववत् १८ स्वर्गापवर्गयोःपुंसांरसायांभुविसंपदाम् सर्वासामपिसिद्धीनां मूलंतच्चरणार्चनम् १९ अधनोऽयंधनंप्राप्यमाद्यन्नुच्चैर्नमांस्मरेत् इतिकारुणिकोनूनंधनमेऽभूरिनाददात् २० इतितच्चिंतयन्नंतःप्राप्तोनिजगृहांतिकम् सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैःसर्वतोवृतम् २१ विचित्रोपवनोद्यानैःकूजद्द्विजकुलाकुलैः प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकल्हारोत्पलवारिभिः २२ जुष्टंस्वलंकृतैःपुंभिःस्त्रीभिश्चहरिणाक्षिभिः किमिदंकस्यवास्थानंकथंतदिदमित्यभूत् २३ एवंमीमांसमानंतंनरानार्योऽमरप्रभाः प्रत्यगृह्णन्महाभागंगीतवाद्येनभूयसा २४ पतिमागतमाकर्ण्यपत्न्युद्धर्षातिसंभ्रमा निश्चक्रामगृहात्तूर्णंरूपिणीश्रीरिवालयात् २५ पतिव्रतापतिंदृष्ट्वाप्रेमोत्कंठाश्रुलोचना मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्यामनसापरिषस्वजे २६ पत्नींवीक्ष्यविस्फुरंतींदेवींवैमानिकीमिव दासीनांनिष्ककंठीनांमध्येभांतींसविस्मितः २७ प्रीतःस्वयंतयायुक्तःप्रविष्टोनिजमंदिरम् मणिस्तंभशतोपेतंमहेंद्रभवनंयथा २८ पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः पर्यंकाहेमदंडानिचामरव्यजनानिच २९ आसनानिचहैमानिमृदूपस्तरणानिच मुक्तादामविलंबीनिवितानानिद्युमंतिच ३० स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नदीपान्भ्राजमानांल्ललनारत्नसंयुतान् ३१ विलोक्यब्राह्मणस्तत्रसमृद्धीःसर्वसंपदां तर्कयामासनिर्व्यग्रःस्वसमृद्धिमहैतुकीं ३२ नूनंबतैतन्ममदुर्भगस्यशश्वद्दरिद्रस्यसमृद्धिहेतुः महाविभूतेरवलोकतोऽन्योनैवोपपद्येतयदूत्तमस्य ३३ नन्वब्रुवाणोदिशतेसमक्षंयाचिष्णवेभूर्यपिभूरिभोजः पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणोदाशार्हकाणामृषभःसखामे ३४

चतुर्येनान्वयः यत्रचदांताः गजदंतमयाःपर्यंकाः २९ यत्र आसनानिचमृदून्युपस्तरणा
नितूलादिमयानियेषुतानि यत्रमुक्तादामविलंबवंतिद्युमंतिचावितानानि ३० ३१ सब्राह्मणःनिर्व्यग्रःसंस्थिरःसन् अहैतुकींआकस्मिकींस्वस्यसमृद्धिंतर्कयामास कुतएषासमृ
द्धिरागतेति ३२ निश्चिनोति नूनमिति एतन्ममेति एषचासावहंचतस्य समृद्धित्वेहेतुः महाविभूतेर्यदूत्तमस्याव लोकतोऽन्योनैवोपपद्येत ३३ ननुसचेदवलोकनमात्रेणमह्यंदैश्वर्यं
दत्तवान् तर्हिदंतुभ्यंमयादत्तमितिकिंनावोचदत आह नन्विति ननुमेसखासमक्षमब्रुवाणएवयाचिष्णवेयाचकायभूरिबह्वपिदिशतेददाति अत्रहेतुः भूरिभोजःस्वयंतद्देयंपर्जन्य
वदीक्षमाणइति अयमर्थः स्वयंतावद्भूरिभोजःबहुभोजः आप्तकामत्वात् लक्ष्मीपतित्वाच्च अतोयथापारावारपरिपूरकोऽतिवदान्यःपर्जन्यःकदाचिद्बह्वपिवर्षमल्पमेवमन्यमानोलज्ज
येवसमक्षमवर्षन्रात्रौनिद्राणेकर्षके तत्क्षेत्रमाप्लावयति एवंश्रीकृष्णोऽपिस्वभोगापेक्षयातद्देयमिंद्रादिपदमपिअतितुच्छंमन्वानःतस्यचभजनंबहुमन्यमानःसमक्षमब्रुवाणएवददातीति

३४

तदेवाह किंचिदिति उरुवद्बह्वपि स्वदत्तं यः किंचित्करोति अल्पं मन्यते सुहृत्कृतं फल्गु अतितुच्छमपि भूरिकारी बहु मन्यत इत्यर्थः अतएव मया उपनीतां प्रीतियुतः स्वयमेव प्रतिगृ-
हीतवान् ३५ श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वा तद्भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम सख्यं हिताशंसनं च मैत्री उपकारकत्वं च दास्यं सेवकत्वं तेषां समाहारैकवचनं तस्य तत्संबंधिनो मे
मम स्यान्न तु विभूतिः किंच महानुभावेन तेनैव विषज्जतो विशेषेण संगं प्राप्नुवतस्तद्भक्तेषु महत्प्रसंगः स्यादिति ३६ ननु भक्तेः फलं संपदं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसे अत आह
भक्तायेति संपदः कोशादीन् राज्यमैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादीन्न समर्द्धयति न ददाति अपि तु दृढां भक्तिमेव कुतः अदीर्घबोधाय अविवेकिने मम तु भक्त्यभावादेवं जातमतस्त-
द्भक्तिरेवस्यादिति भावः ३७ त्यस्यन् शनैः शनैः त्यागमभ्यस्यन् जायया सह बुभुजे ३८ श्रीकृष्णस्यैवं ब्रह्मण्यता नातिचित्रमित्याह तस्येति ३९ अन्यैरजितमपि स्वभृत्यैः परा

किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी मयोपनीतां पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ३५ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् महानुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ३६ भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्द्धय
त्यजः अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ३७ इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोतीव जनार्दने विषयान् जायया त्यक्ष्यन् बुभु
जे नातिलंपटः ३८ तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ३९ एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैर-
जितं पराजितम् तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबंधनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ४० एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः लब्धभावो भगवति कर्म
बंधाद्विमुच्यते ४१ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकाशीतितमोऽध्यायः ८१ श्रीशुक उवाच अथैकदा द्वारवत्यां वसतो
रामकृष्णयोः सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा १ तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः स्यमंतपंचकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया २
निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान् ३ ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा लो
कस्य ग्राहयन्नीशो यथान्योऽघापनुत्तये ४ महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन् भारतीः प्रजाः वृष्णयश्च तथाक्रूरवसुदेवाहुकादयः ५ ययुर्भारत तत्
क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः गदप्रद्युम्नसांबाद्याः सुचंद्रशुकसारणैः आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ६ ते रथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्च तर
लप्लवैः गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ७ व्यरोचंत महातेजाः पथि कांचनमालिनः दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरा इव ८

जितं दृष्ट्वा तस्य ध्यानं तस्य वेगः तेनोद्ग्रथितमात्मबंधनमहंकारो यस्य सः गतिमित्याविष्टलिंगं धामविशेषणं सतां ब्रह्मविदां प्राप्यमित्यर्थः ४० एतत् पृथुकोपाख्यानं श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्य
तां विशेषतः श्रुत्वेति ४१ इति द०टी० एकाशीतितमः ८१ द्व्यशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्रं रविग्रहे वृष्णीन्दृष्ट्वा मुदा भूपास्ते कुः कृष्णकथा मिथः १ श्रीदामसुहृदे कृष्णः प्रकल्प्यैवं द्रुपदं मु
वि नंदादिसुहृदानंदी कुरुक्षेत्रं जगाम सः २ कल्पक्षये यथा सर्वग्रास इत्यर्थः १ ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानमादावेव ज्ञात्वा स्यमंतपंचकं कुरुक्षेत्रं २ अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेन परसुरा
मस्याघापनुत्तिस्थानत्वेन च क्षेत्रस्य पापनिरासकत्वमाह निःक्षत्रियामिति द्वाभ्यां ३ अन्योविद्वान्यथा ४ आगन् आजग्मुः भारतीः भारतस्य ५ सुचंद्रशुकसारणैः सह अनिरुद्धो द्वारकायां र
क्षायामास्ते तथा कृतवर्मा च यूथपतिः सेनानीः ६ देवधिष्ण्याभैर्विमानसंकाशैः तरलाः तरंगास्तद्वत् प्लवो गतिर्येषां तैः विद्याधरद्युभिर्विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां तैः ७ महातेजाः महाते
जसः दिव्या अत्युत्तमाः स्रग्वस्त्रसन्नाहा येषाम् ८

९ पुनः अन्येद्युः आप्लुत्य यद्वा तस्मिन्नेवाह्नि भुक्तिस्नानं कृत्वा १० स्निग्धा शीतला छाया येषामंघ्रिपानां तेषामंघ्रिमूलेषु ११ १२ १३ प्रोत्फुल्लैः हृद्वक्त्रसरोरुहैः श्रीः शोभा येषां ते १४ अतिसौहृदेन यत्स्मितं तेन अमला अपांगाद्दृशो दृष्टयो यासां ताः मिथः परस्परं संवीक्ष्य दोर्भिरभिरेभिरे आलिंगनं कृतवत्यः १५ १६ संकथया मिथः सप्रेमगोष्ठ्या १७ तामेव वसुदेवपृथ- योः संकथामाह आर्येत्यादिचतुर्भिः अकृताशिषम् अपूर्णमनोरथम् १८ यस्य दैवमदक्षिणमननुकूलं तं स्वजनमपि संतं सुहृदादयो नानुस्मरंति अतो मम दैवं प्रतिकूलं युष्माक कोपराध इति भावः १९ २० ईशवशत्वमेवाह कंसप्रतापिता इति हे स्वसः एतर्ह्येव संप्रत्येव २१ २२ २३ २४ २५ युधिष्ठिरं येऽनुव्रतास्ते राजसूये जितत्वात् २६ २७ जन्मभाजः नृ

तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ९ रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ददुः स्वन्नं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति १० स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रिपांघ्रिषु ११ तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबंधिनो नृपान् मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृंजयान् १२ कांबोजकैकयान्मद्रान्कुंतीनानर्तकेरलान् अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृप नंदादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरम् १३ अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् १४ स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोऽभिरेभिरे स्तनैः स्तनान्कुंकुमपंकरूषितान्निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः १५ ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवादिताः स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः १६ पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि भ्रातृपत्नीर्मुकुंदं च जहौ संकथया शुचः १७ कुंत्युवाच आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः १८ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि नानुस्मरंति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् १९ वसुदेव उवाच अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान् ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा २० कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशः एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः २१ श्रीशुक उवाच वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः आसन्नच्युतसंदर्शपरमानंदनिर्वृताः २२ भीष्मो द्रोणोंऽबिकापुत्रो गांधारी ससुता तथा सदाराः पांडवाः कुंती संजयो विदुरः कृपः २३ कुंतिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् २४ दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाल्हिकादयः २५ राजानो ये च राजेंद्र युधिष्ठिरमनुव्रताः श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः २६ अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् २७ अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् २८ यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् भूः कालभर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् २९

णां मध्ये सफलजन्मानः २८ किंच न केवलं तस्य दर्शनमेव अपि त्वत्यंतदुर्लभं बहु युष्माकं स्वतः संपन्नमित्याहुः यद्विश्रुतिरिति द्वाभ्याम् यदिति पृथक्पदम् यस्येत्यर्थः विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुता वेदैः स्तुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यद्विश्रुतिः श्रुतिरस्मा विमलमिति पाठे श्रुतिः श्रवणमस्मा विपापमिति यस्य पादावनेजनपयो गंगा च यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्वं पुनाति किंच कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधाऽपि भूर्यस्य अंघ्रिपद्मस्पर्शेनोत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलान्नर्थानभितो वर्षति २९ ५ ५ ५ ५ ५

दर्शनंनस्पर्शनंनचअनुपथः अनुगतिश्च प्रजल्पोगोष्ठीनशय्याशयनंनचआसनंन अशनंभोजनंनचयोनबंधः विवाहसंबंधः सपिंडबंधः दौहिकसंबंधः तेनसहवर्तमानः श्रीकृष्णेनसह
दर्शनाद्युपलक्षितः सयोनः सपिंडबंधोयेषांवोऽस्तिकिंच येषांवोगृहेविष्णुः स्वयमास आविरभूत् निरयवर्त्मनिप्रवृत्तिमार्गेवर्तमानानांस्वर्गापवर्गाभ्यांविरमयतिवितृष्णान्करो
तीतितथासः तेयूयंजन्मभाजइति यद्वातादितिसामान्यनिर्देशः सइत्यर्थः सविष्णुःस्वयंयेषांवानिरयवर्त्मनिसंसारकारणेगृहेवर्तमानानामपि बक्ष्यतेसंबक्ष्यतेइतिसंबंधः द
र्शनादिभिःसंबद्धःसन् स्वर्गापवर्गविरमआस परमसुखप्रदोबभूवेत्यर्थः ३० अनस्यार्थैरिति तत्रैववासचिकीर्षयाशकटेषुस्थापितैरर्थैःसहागतइत्यर्थः ३१ ३२ वसुदेवस्तंपरि
ष्वज्यप्रेमविह्वलोबभूवेतिशेषः ३३ ३४ तोसुतोपरिरभ्यनंदोयशोदाचाविरहशोकान् विजहतुः तत्यजतुः यद्वाशुचः अश्रूणिविजहतुः मुमुचतुरित्यर्थः ३५
व्रजेश्वरींयशोदाम् ३६ निवृत्तांनिवृत्तिकारणेसत्यपि अनुवर्तमानां ऐंद्रमैश्वर्यंप्राप्याप्यपियस्याः प्रतिक्रियाकर्तुंनशक्यतइत्यर्थः ३७ तत्कृतांमैत्रीमाहतुः एतावदिति

नदर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः येषांगृहेनिरयवर्त्मनिवर्ततांवः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमासविष्णुः ३० श्रीशुकउवाच नंदस्तत्रयदून्प्राप्तान्ज्ञात्वाकृष्णपुरोगमान् तत्रागमद्वृतोगोपैरनस्यार्थैर्दिदृक्षया ३१ तंदृष्ट्वावृष्णयोहृष्टास्तन्वःप्राणमिवोत्थिताः परिषस्वजिरेगाढंचिरदर्शनकातराः ३२ वसुदेवःपरिष्वज्यसंप्रीतःप्रेमविह्वलः स्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासंचगोकुले ३३ कृष्णरामौपरिष्वज्य पितरावभिवाद्यच नकिंचनोचतुःप्रेम्णासाश्रुकंठौकुरूद्वह ३४ तावात्मासनमारोप्यबाहुभ्यांपरिरभ्यच यशोदाचमहाभागासुतौविजहतुःशुचः ३५ रोहिणीदेवकीचाथपरिष्वज्यव्रजेश्वरीम् स्मरंत्यौतत्कृतांमैत्रींबाष्पकंठ्यौसमूचतुः ३६ कावित्स्मरेतवांमैत्रीमनिवृत्तांव्रजेश्वरि अवाप्याप्यैंद्रमैश्वर्यंयस्यानेहप्रतिक्रिया ३७ एतावदृष्टपितरौयुवयोःस्मपित्रोः संप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि प्राप्योषतुर्भवतिपक्ष्मह्ययद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्रचभयौनसतांपरस्वः ३८ श्रीशुकउवाच गोप्यश्चकृष्णमुपलभ्यचिरादभीष्टंयत्प्रेक्षणेदृशिषुपक्ष्मकृतंशपंति दृग्भिर्हृदिकृतमलंपरिरभ्यसर्वास्तद्भावमापुरपिनित्ययुजांदुरापम् ३९ भगवांस्तास्तथाभूताविविक्तउपसंगतः आश्लिष्यानामयंपृष्ट्वाप्रहसन्निदमब्रवीत् ४० अपिस्मरथनःसख्यःस्वानामर्थचिकीर्षया गतांश्चिरायितान्शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ४१ अप्यवध्यायथास्मान्स्विदकृतज्ञाविशंकया नूनंभूतानिभगवान्युनक्तिवियुनक्तिच ४२ वायुर्यथाघनानीकंतृणंतूलंरजांसिच संयोज्याक्षिपतेभूयस्तथाभूतानिभूतकृत् ४३

नदृष्टौपितरौयाभ्यांतौ वसुतस्तु अजन्मत्वादेवादृष्टपितरौ हेभवति युवयोःपित्रोः न्यस्तावेतौसंप्रीणनादीनिप्राप्य अकुत्रचभयौक्वचिदपिभयरहितौनोभूत्वाऊषतुः वासंचक्र
तुः कथंभूतयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोःरक्षकंपक्ष्मयद्वत् तथारक्षकयोः युक्तंयुवयोरेतत् यतःसतांसत्पुरुषाणांपरःस्वः इतिनास्तिवैषम्यं ३८ अभीष्टत्वेलिंगं यत्प्रेक्षणेदृशिषुनेत्रेषुव्यवधायकंपक्ष्मकृतंविधातारंशपंति दृग्भिर्नेत्रद्वारैर्हृदिकृतंहृदयेप्रवेशितंपरिरभ्यतद्भावंतदात्मतांप्रापुः अपिनित्ययुजामारूढयोगिनामपिसमाधिनि
ष्ठानामितियावत् दुरापं दुष्प्रापं ३९ ४० चिरायितान्विलंबितान् अत्रहेतुः शत्रूणांपक्षस्यक्षपणेचेतोयेषांतान् ४१ अपिस्वित् अस्मानवध्यायथ अवजानीथ अकृतज्ञाएत
इत्याविशंकयाईषच्छंकया नशंकामात्रंनिश्चितमेवैतत् परित्यज्यगतत्वादित्यत आह नूनमिति ४२ एतत्सदृष्टांतमाह वायुरिति आक्षिपते पृथक्करोतीत्यर्थः ४३

अपिच अतिभद्रमिदंयदुतभवतीनांमाद्वियोगेनमत्प्रेमातिशयोजातइत्याह मयीति मयिभक्तिमात्रमेवतावदमृतत्वायकल्पतइति यदुतभवतीनांमत्स्नेहआसीत् तद्दिष्ट्या अतिभद्रम् कुतः मदापनः मत्प्रापणइति ४४ कीदृशस्त्वम् यंवयंस्नेहेन प्राप्स्यामइत्यपेक्षायामात्मस्वरूपमाह अहंहीति हे अंगनाः भौतिकादीनांशरावसैंधवादीनां यथाकाशादीनिपंच भूतान्याद्यंतादिरूपाणि एवंसर्वभूतानांजरायुजादीनामहम् अतोव्यापकंमांभवत्यः प्राप्ताएवेति ४५ ननुचतुर्विधभूतग्रामाणांतद्वोक्ता आत्मैवाद्यंतादिरूपः तस्मिंश्चसर्वव्यापके सर्वभूतानिवर्ततइतिकुतस्त्वत्प्राप्तिरस्माकमित्यतआह एवंहीति अयमर्थः शरावादीनांयथाभौतिकानांमहाभूतान्याद्यंतादिरूपाणिएवमेवैतानिचतुर्विधानिभूतान्यपिभौतिकत्वाविशेषात्स्वकारणेषुभूतेष्वेववर्तंते नतुभोक्तर्यात्मनि आत्मातुतेषुभूतेषु आत्मनाभोक्तृरूपेणततोव्याप्तः नकारणत्वेन अथैतदुभयंभूतभौतिकरूपंभोग्यंचभोक्तारंचात्मानं मय्यक्षरेपरिपूर्णेआभातंपश्यतेति ४६ अध्यात्मशिक्षयास्वरूपोपदेशेन शिक्षिताबोधिताः तस्यानुस्मरणेनध्वस्तोजीवकोशोलिंगंयासांताः तमेवाध्यगन्प्रापुः ४७ एवंप्राप्तमोक्षाः पिकृष्णःपुनर्गृहव्यासंगेनमाऽपयात्विति तच्चरणस्मरणंप्रार्थयामासुरित्याह आहुश्चेति हेनलिननाभतेपदारविंदंगेहंजुषांगृहसेविनीनामपिनोमनसिसदाउदियात् आविर्भवे

मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पते दिष्ट्यायदासीन्मत्स्नेहोभवतीनांमदापनः ४४ अहंहिसर्वभूतानामादिरंतोंऽतरंबहिः भौतिकानांयथाखंवार्भूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ४५ एवंह्येतानिभूतानिभूतेष्वात्मात्मनाततः उभयंमय्यथपरेपश्यताभातमक्षरे ४६ श्रीशुकउवाच अध्यात्मशिक्षयागोप्यएवंकृष्णेनशिक्षिताः तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ४७ आहुश्चतेनलिननाभपदारविंदंयोगेश्वरैर्हृदिविचिंत्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावलंबंगेहंजुषामपिमनस्युदियात्सदानः ४८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेवृष्णिगोपसंगमोनामद्व्यशीतितमोऽध्यायः ८२ श्रीशुकउवाच तथानुगृह्यभगवान्गोपीनांसगुरुर्गतिः युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्चसुहृदोव्ययम् १ तएवंलोकनाथेनपरिपृष्टाःसुसत्कृताः प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः २ कुतोऽशिवंत्वच्चरणांबुजासवंमहन्मनस्तोमुखनिःसृतंक्वचित् पिबंतियेकर्णपुटैरलंप्रभोदेहंभृतांदेहकृदस्मृतिच्छिदम् ३ हित्वात्मधामविधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुंठबोधम् कालोपसृष्टनिगमावनआत्तयोगमायाकृतिंपरमहंसगतिंनताःस्म ४ ऋषिरुवाच इत्युत्तमश्लोकशिखामणिंजनेष्वभिष्टुवत्स्वंधककौरवस्त्रियः समेत्यगोविंदकथामिथोगृणंत्यस्त्रिलोकगीताःशृणुवर्णयामिते ५

त् ४८ इतिदशमस्कंधेटी॰ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ८२ त्र्यशीतितमएवंचस्त्रीणांकृष्णाकथोत्सवे द्रौपद्येकृष्णभार्याभिरुक्ताःस्वस्वकरग्रहाः १ अव्ययंकुशलम् १ तत्पादेक्षयाहतमंहोयेषांते २ महतांमनस्तःसकाशात् मुखद्वारतोनिःसृतंक्वचित्कदाचित् देहभृतांदेहधारिणांदेहकृच्चासौ अस्मृतिश्च अविद्यातांछिनत्तीतितथातम् देहकृदीश्वरस्तद्विषयाज्ञानाच्छिदंवा ३ हित्वेतिपदद्वयंत्वात्वाम् हिएवत्वामेवनताःस्मेत्यर्थः कथंभूतम् आत्मधाम्नास्वरूपप्रकाशेनविधुतानिरस्ता आत्मकृताः बुद्धिनिमित्तास्तिस्रोवस्थायस्मिन्तम् अतएवानंदसंप्लवंसर्वानंदकदंबरूपम् अखंडंचअपरिच्छिन्नम् यतः नकुंठःकुंठितःबोधःचिच्छक्तिर्यस्यतम् नन्वेवंरूपताश्रीकृष्णास्यकुतः अस्मदादिवप्रतीतेरतआहुः कालोपसृष्टेति कालेनउपसृष्टाविप्लुताश्चतेनिगमाश्चतेषामवनेरक्षार्थमात्ताउपात्तायोगमायया आकृतिर्निराकारमूर्तिर्येनतम् परमहंसानांगतिंत्वाम् अतस्त्वमेवंरूपत्वादस्माकंचत्वन्मायया एतत्सर्ववैपरीत्यात् त्वामेवनताःस्मेति यद्वा त्वामितिप्रकरणात्ज्ञातव्यम् त्वांनताःस्म किंकृत्वा हित्वा किम् आत्मधाम आत्माशरीरंधामगृहंचतच्चतच्च देहदैहिकसंगंपरित्यज्येत्यर्थः समानमन्यत् ४ त्रिलोकेषुगीताः ५ ५ ६

कोसले हे सत्ये शैब्ये हे मित्रविंदे रोहिणीनामकाचित्सप्तमहिषीतुल्या ६ हे अन्याः श्रीकृष्णस्य पत्न्यः ७ मामामर्पयितुं संपादयितुं राजसु जरासंधादिषु उद्यतकार्मुकेषु सत्सु अजेयाये-
भटास्तेषां शेखरितामुकुटवत्कृता अंघ्रिरेणवो येन तेषां मूर्ध्नि पदं दधदित्यर्थः तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो ममार्चनायास्तु ८ सनाभेर्भ्रातुर्वधेन सिंह कृतेन तत्प्रसंगध्यस्यतेन मेतनतेन नाते
न लिप्तमभिशापं दुर्यशः अपमार्ष्टुं परिहर्तुमृक्षराजं जित्वा रत्नं स्यमंतकमुपाजहार आनीतवान् अथानंतरं मत्पित्रे रत्नमदात् तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे श्रीकृष्णाय मा
मदिशत ददौ दत्ता मक्रूरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ९ देहकृत् पिता अमुं श्रीकृष्णं निजनाथं स्वामिनं देवमभ्यर्चिरं सीतापतिं प्राज्ञाय अविज्ञाय त्रिनवहानि त्रिनवाहानि कृस्वच्छंदो
ऽनुरोधेन सप्तविंशतिदिनान्यमुनाऽसुध्यत् परीक्षितः संजातपरीक्षायस्य सपरीक्षितः तं साक्षात्सीतापतिरेवासावितिज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरत् अर्हणतयासम
र्पितवान् अहोतार्हित्वमातिश्रेष्ठासिनेत्याह अमुष्याहं दासीति १० सख्या अर्जुनेन तस्य गृहमार्जनी गृहसंमार्जनकर्त्री ११ भूनां यूथगतं स्वबलिं हृद्विपारिः सिंह इवेति मेऽस्मात्कृश्चाप

द्रौपद्युवाच हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जांबवति कौसले हे सत्यभामे कालिंदि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ६ हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्वयं उ
पयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ७ रुक्मिण्युवाच चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरितांघ्रिरेणुः निन्ये मृगेंद्र इव
भागमजाविवृथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ८ सत्यभामोवाच यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाज-
हार जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन भीतः पिताऽदिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ९ जांबवत्युवाच प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदैवं सीताप
तिं त्रिनवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी १० कालिंद्युवाच तपश्चरंतीमाज्ञा
य स्वपादस्पर्शनाशया सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं योऽहं तद्गृहमार्जनी ११ मित्रविंदोवाच यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपान्निन्ये श्वयूथग
मिवात्मबलिं द्विपारिः भ्रातृंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौकस्तस्यास्तु मेऽनुभवमंघ्र्यवनेजनत्वम् १२ सत्योवाच सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुती
क्ष्णशृंगान्पित्रा कृतान्क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय तान्वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य क्रीडन्बबंध ह यथा शिशवोऽजतोकान् १३ य इत्थं वीर्यशुल्कां मां
दासीभिश्चतुरंगिणीम् पथि निर्जित्य राजन्यान्निन्ये तद्दास्यमस्तु मे १४ भद्रोवाच पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् कृष्णे कृष्णाय
तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः १५ अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः १६ लक्ष्मणोवाच
ममापि राज्ञ्यच्युतजन्मकर्म श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह चित्तं मुकुंदे किल पद्महस्तया वृतः सुसंमृश्य विहाय लोकपान् १७

कुरुतः अपकारं कुर्वतोवि
जित्य श्रियोकः लक्ष्मीनिवासः तस्यांघ्र्यवनेजनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वमनुभवं प्रतिजन्म मेऽस्तु १२ सप्त उक्ष्णः वृषभान् बलं च वीर्यं च तीक्ष्णशृंगाणि च अतिशायितानि
येषां तान् मे पित्रा कृतान् संपादितान् बलीयसे मां दातुं क्षितिपानां वीर्यस्य बलपरीक्षणाय तानतिप्रसिद्धान् वीराणां दुर्मदं घ्नंति ये तान् तरसा शीघ्रमेव निगृह्य दमयित्वा क्रीड
न्ननायासेनैव बबंध अजतोकान् अजापत्यानि १३ वीर्यमेव शुल्कं देयं यस्यास्तां मां दासीभिः सह चतुरंगिणीं गजाश्वादिसेनायुक्तां पुरं निन्ये १४ हे कृष्णे हे द्रौपदि तस्मिन्नेवाचिंतंय-
स्यास्तां मां अक्षौहिण्या सेनया सह सखीजनैश्च सह १५ येन पादसंस्पर्शेन आत्मनो मे तत् कैवल्याख्यं श्रेयो भवेत्सः यद्वा येन कारणेन आत्मनो जीवस्य तत् श्रेयः स एव पुरुषार्थ इति १६
राज्ञि हे द्रौपदि यथा मित्रविंदायास्तथैव ममापि चित्तं मुकुंदविषयमासीत् सुसंमृश्य सु विचार्य पद्महस्तया श्रिया वृतः किल अतोऽपि मम चित्तं श्रीमुकुंदे आसीदिति हृद्गतिहर्षे १७

तत्रश्रीकृष्णप्राप्तावुपायमचीकरत् कारयामास १८ यथाराज्ञितवस्त्वयंवरेपार्थस्येप्सया आप्तुमिच्छयाकृतः तथामत्स्यंकारितवान् पाठांतरेपार्थस्येप्सुणाऽपाकृतः तर्हिदमपिअ र्जुनएवकिन्नाक्षिप्यत्तत्राह अयंत्विति समत्स्योबहिरेवाच्छन्नः नांतः अतःस्तंभलग्नयोर्ध्वदस्यासंलक्ष्यते अयंतुनतथा किंतुस्तंभमूलेनिहितकलशजलेकेवलंदृश्यते अतोदृष्टिरध स्तात् उपरिचलक्ष्यमिति श्रीकृष्णव्यतिरेकेणनकस्यापिभेद्यइतिभावः १९ २० मत्स्यंवेद्धुं पर्षदिसंसदि मद्भिर्यः मय्येवधीर्येषामिति अन्याचिन्तानवेद्धुंशक्ताइतिभावः २१ तदेना ह आदायेति अमुनाचापेन २२ नाविंदन्नतदवस्थितिमितिमागधादीनांक्रियाशक्तिरेवं नतुलक्ष्याभिज्ञतेत्यर्थः २३ यत्तोयत्नवान् असृजत्मुमोच सबाणोमत्स्यंनाच्छिन त् परंकेवलंपस्पर्शं ज्ञानवानप्यर्जुनोबलेनापूर्णइत्यर्थः २४ २५ अभिजिति सर्वार्थसाधकेमुहूर्ते २६ २७ भगवत्प्राप्तिहर्षनिर्भरेणात्मानमेवानुवर्णयंत्याहद्वाभ्यां तद्रंगमिति तत्तदा कलोकलस्वनौनूपुरौययोस्ताभ्यांपद्भ्यांरंगंप्राविशं कनकेनोज्ज्वलांरत्नमालाम् निवीपिप्रावृत्त्यपरिधायच नीविविबंधनेचकौशिकाग्र्येउत्तमकौशेयवस्त्रे सव्रीडोहासोय

ज्ञात्वाममसंतंसाधिपितादुहितृवत्सलः बृहत्सेनइतिख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् १८ यथास्वयंवरेराज्ञिमत्स्यःपार्थेप्सयाकृतः अयंतुबहिराच्छ न्नोदृश्यतेसजलेपरम् १९ श्रुत्वैतत्सर्वतोभूपा आययुर्मत्पितुःपुरम् सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाःसोपाध्यायाःसहस्रशः २० पित्रासंपूजिताःसर्वेयथावीर्यं यथावयः आददुःसशरंचापंवेद्धुंपर्षदिमद्धियः २१ आदायव्यसृजन्केचित्सज्यंकर्तुमनीश्वराः आकोष्ठंज्यांसमुत्कृष्यपेतुरेकेऽमुनाहताः २२ सज्यंकृ त्वापरेवीरामागधांबष्ठचेदिपाः भीमोदुर्योधनःकर्णोनाविंदन्तदवस्थितिम् २३ मत्स्याभासंजलेवीक्ष्यज्ञात्वाचतदवस्थितिम् पार्थोयत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत्पस्पृशेपरम् २४ राजन्येषुनिवृत्तेषुभग्नमानेषुमानिषु भगवान्धनुरादायसज्जंकृत्वाऽथलीलया २५ तस्मिन्संधायविशिखंमत्स्यंवीक्ष्य सकृज्जले छित्त्वेषुणापातयत्तंसूर्येचाभिजितिस्थिते २६ दिविदुंदुभयोनेदुर्जयशब्दयुताभुवि देवाश्चकुसुमासारान्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः २७ त द्रंगमाविशमहंकलनूपुराभ्यांपद्भ्यांप्रगृह्यकनकोज्ज्वलरत्नमालाम् नूत्नेनिवीयपरिधायचकौशिकाग्र्येसव्रीडहासवदनाकवरीधृतस्रक् २८ उन्नी यवक्त्रमुरुकुंतलकुंडलत्विड्गंडस्थलंशिशिरहासकटाक्षमोक्षैः राज्ञोनिरीक्ष्यपरितःशनकैर्मुरारेरंसेऽनुरक्तहृदयानिदधेस्वमालाम् २९ तावन्मृदं गपटहाःशंखभेर्यानकादयः निनेदुर्नटनर्तक्योननृतुर्गायकाजगुः ३० एवंवृतेभगवतिमयेशेनृपयूथपाः नसेहिरेयाज्ञसेनिस्पर्धंतोहृच्छयातुराः ३१ मांतावद्रथमारोप्यहयरत्नचतुष्टयम् शार्ङ्गमुद्यम्यसन्नद्धस्तस्थावाजौचतुर्भुजः ३२ दारुकश्चोदयामासकांचनोपस्करंरथम् मिषतांभूभुजांरा ज्ञिमृगाणांमृगराडिव ३३ तेऽन्वसज्जंतराजन्यानिषेद्धुंपथिकेचन संयत्ताउद्धृतेष्वासाग्रामसिंहायथाहरिम् ३४ तेशार्ङ्गच्युतबाणौघैःकृत्तबाह्वंघ्रि कंधराः निपेतुःप्रधनेकेचिदेकेसंत्यज्यदुद्रुवुः ३५

स्मिन् तद्वदनंयस्याःसाकबर्यांधृताःस्रजोययासा २८ उरवःकुंतलायस्मिन् कुंतलयोस्त्विषोययोस्तेगंडस्थलेय स्मिन् तच्चतच्च शिशिरःसंतापहारोहासोयेषुतैःकटाक्षमोक्षैःअपांगमोक्षणविलासैःअनुरक्तंहृदयंयस्याःसाहं २९ ३० याज्ञसेनिहेद्रौपदि ईशेश्रीकृष्णेमयावृतेसतिस्पर्धंतःस्प र्धमानाःनन्वेवंपरमैश्वर्यदृष्ट्वतांकुतःस्पर्द्धावसरस्तत्राह हृच्छयातुराइति हृच्छयेनकामेनातुराःविवशाःकामविजृंभितास्पर्द्धेतिभावः ३१ हयरत्नानांचतुष्टयंयस्मिन्तंरथं द्वाभ्यां मामालिंग्य द्वाभ्यांधनुर्बाणौगृहीत्वाचतुर्भुजस्तस्थौ ३२ मृगाणांमिषतांमृगराडिवनदाहहरिर्जगामेति शेषोज्ञातव्यः दारुकस्येववामृगराजोपमा ३३ अन्वसज्जंत पृष्ठतःसक्तावभूवुः निषेद्धुंप्रतिबंधकर्तुंकेचनपुरतोगत्वापथिसंयत्तावभूवुरित्यर्थः उद्धृतेष्वासाऊर्ध्वकृतचापाः ग्रामसिंहाःश्वानः हरिंसिंहंयथेति ३४ ३५ ध ध

रविंछादयंति तैरविच्छदाः ध्वजेषु पटा यस्यां चित्राणि तोरणानि यस्यां सा नवसा च तां कुशस्थलीं पुरीं यदुपतिः समाविशत् स्वकेतनं मंडलमस्ताचलं वा ३६ महार्हवासः प्रभृतिभिः
सुहृदादीन् पूजयामास ३७ दास्यादिभिः सह आयुधानि पूर्णस्य पूर्णायापि ददौ ३८ इमा अष्टौ वयं सर्वसंगनिवृत्त्या तपसा स्वधर्मेण अद्धा साक्षात्तस्य गृहदासिका बभूविम ३९
क्षितिजयं दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्या नः अस्मान् तं नरकं हत्वा ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृतेर्विमोक्षो यस्मात्तत्पदांबुजमनुस्मरतीः नः परिणिनाय उदवहत् आप्तकामोऽपि यः ४० नवय
मिति साम्राज्यादि न कामयामहे किंतु एतस्य श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं कामयामह इति ननु तस्य गृहिण्यो यूयं सर्वसंपद्राजः किमेवं कामयध्वमत आहुः हे साध्वि साम्राज्यं सार्वभौ
मपदं स्वाराज्यं मैंद्रपदं भौज्यं तदुभयभोगभाक्त्वम् विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आनंत्यं मोक्षं हरेः पदं तत्सालो

ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्कृतां समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ३६ पिता मे पूज
यामास सुहृत्संबंधिबांधवान् महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ३७ दासीभिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य
भक्तितः ३८ आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः सर्वसंगनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम ३९ महिष्य ऊचुः भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रु
द्धा ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरंतीः पादांबुजं परिणिनाय य आप्तकामः ४० न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौ-
ज्यमप्युत वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनंत्यं वा हरेः पदम् ४१ कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ४२ व्रजस्त्रियो
यद्वांछंति पुलिंद्यस्तृणवीरुधः गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ८३
श्रीशुक उवाच श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्म्युर
लमश्रुकलाकुलाक्ष्यः १ इति संभाष्यमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामादिदृक्षया २ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसि
तः विश्वामित्रः शतानंदो भरद्वाजोथ गोतमः ३ रामः सशिष्यो भगवान् वसिष्ठो गालवो भृगुः पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कंडेयो बृहस्पतिः ४ द्वितस्त्रि
तश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथांगिराः अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ५ तान् दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमु
र्विश्ववंदितान् ६ तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ७ उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगु
प्तनुः सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ८ श्रीभगवानुवाच अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलं देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरद
र्शनम् ९

क्यादि न तु कामयामह इति यद्वा बह्वृचब्राह्मणोक्तक्रमेण प्रागादिदिक्चतुष्टयाधिपत्यानि साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यानि व्यारव्येयानि ४१ तत्किं तत्पादरज एव
काम्यते अत आहुः श्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यमिति ब्रह्मादिसेव्यया लक्ष्म्यापि सेवितत्वादिति भावः ४२ ननु तर्हि अतिदुर्लभत्वात् किं तद्वांछया अत आहुः व्रजस्त्रिय इति यद्यया गा
वः गाः महात्मनोऽपि गाश्चारयतः पादस्पर्शं च गोपाय यथा वांछंति तद्वत् तत्पराणां सुलभ इति भावः ४३ इति दशमे टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ८३ चतुर्भिरधिकाशीतितमे
मुनिसमागमे वसुदेवमखोत्साहबंधुप्रस्थापनादिकं १ सुबलपुत्री गांधारी माधवी सुभद्रा क्षितिपानां राज्ञां पत्न्यः स्वगोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यः विसिस्म्युः विस्मयं चक्रुः १ २
३ ४ ५ ६ आनर्चुः अर्चितवंतः ७ धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य स धर्मगुप्तनुः यतानियता वाग्यस्य तस्य सदसः ८ जन्मभृतः सफलजन्मानः तत्फलं जन्मफलं किं तत् यद्योगेश्वरदर्शनम् ९

किंच युष्माकं दर्शनमेव तावद्देवानामपि दुष्प्रापं अस्माकं तु स्पर्शनादिकमपि कथं नु घटितमिति विस्मयेनाह किमिति स्वल्पतपसां तीर्थस्नानादिमात्रे तपोबुद्धिर्येषां तथा चार्चायां प्रतिमा
यां देव इति चक्षुर्दृष्टिर्येषां तेषां योगेश्वरदर्शनादिकमिदं किमसंभावितमित्यर्थः १० एतत्प्रपंचयति नह्यम्मयानीति त्रिभिः ११ वाङ्मनसयोरप्युपासना विषयत्वं यो वा चंद्रमास्तत्रूपा
त्मेमनो ब्रह्म स्तत्रूपात्म इति श्रुतेः अघं हरंति तन्मूलमज्ञानं न हरंति अत्र हेतुः भेदकृतः भेदकर्तारः यद्वा भेदबुद्धिं कुर्वतः पुंसः विपश्चितो निरस्तभेदाः ते तु मुहूर्तमात्र सेवयैवाघं घ्नंती
ति १२ अतः साधून् विहायान्यत्रात्मादिबुद्ध्यासज्जमानो ऽतिमंद इत्याह आत्मबुद्धिरहमिति बुद्धिः त्रयो धातवो वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतयो यस्य तस्मिन् कुणपे शरीरे स्वधीः स्वी
या इति बुद्धिः भौमे भूविकारे इज्यधीः देवताबुद्धिः यत् यस्य तीर्थबुद्धिः तीर्थमिति बुद्धिः अभिज्ञेषु तत्त्ववित्सु यस्य ता बुद्धयो न संति स एव गोषु खरः दारुणः अत्यविवेकी यद्वा गवां
तृणादिभारवाहः खरो गर्दभ इति १३ दुरन्वयमननुरूपम् भ्रमंती अनवस्थिता बुद्धिर्येषां ते १४ ईशितव्यतामनीश्वराणां कर्माधिकारितां जनसंग्रहमात्रमेतत् इत्यूचुः स्मयं
तः हसंतः १५ अनन्वयं विरुद्धं तत आहुर्द्वाभ्यां यन्माययेति तत्त्वविदुत्तमा अपि वयं कासौ मायायया विमोहिता इति तामाहुः यदिति यद्यस्मात् ईहया नरचेष्टितेन गूढः सन् ईशि

किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषां दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् १० नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते पुनंत्युरुकालेन
दर्शनादेव साधवः ११ नाग्निर्न सूर्यो न च चंद्रतारका न भूर्जलं खं श्वसनो ऽथ वाङ्मनः उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं विपश्चितो घ्नंति मुहूर्तसेवया १२ यस्या
त्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः १३ श्रीशुक उवाच नि
शम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुंठमेधसः वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन् भ्रमद्धियः १४ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयंत
स्तं जगद्गुरुम् १५ यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् १६ अनी
ह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनम् १७ अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभ
र्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् १८ ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तम
व्यक्तं च ततः परम् १९ तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् २० अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो
दृशः त्वया संगम्य सद्गत्या यदंतः श्रेयसां परः २१

तव्यायति अनीश्वरवदाचरति भवान् नन्वहमीश्वरश्चेत् किमित्येवमाचरेयं तत्राहुः अहो इति भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रमत
र्क्यं १६ भगवत्त्वमेवाहुः अनीह इति अनीहः अक्रिय एव आत्मना स्वस्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्र दृष्टांतः भौमैरिति भौमैर्घटादिविकारैरुपलक्षिता वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि
ति श्रुतेः ननु कथमहं जगत्स्रष्टादिकस्तावत्सदेवपुत्रत्वादिति तत्राहुः अहो इति विभूम्नः परिपूर्णस्य तव इदं जन्मादिचरितं विडंबनं अनुकरणमात्रं न तु तत्त्वमिति १७ जनसंग्रहमाहुः अथापीति त्रिभिः
सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं रूपं बिभर्षि स्वलीलया आचारेण वेदपथं च बिभर्षि १८ अत एव ब्राह्मणेषु बहुमानमपि करोषीति सहेतुकमाहुः ब्रह्मेति ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयमंतरंगं रू
पम् कुत इत्यत आहुः यत्रेति यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततः परं सन्मात्रं ब्रह्म च तप आदिभिरुपलब्धं तद्ब्रह्म इति १९ तस्मादिदं हृदयत्वाद्धेदप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शा
स्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं सभाजयसि संपूजयसि तत्तस्मादेव कारणात् त्वं ब्रह्मण्यानामग्रणीर्मुख्यः तत्प्रवर्तकः सन् कर्माचरसीत्यर्थः २० तस्मा
दीश्वरस्य तवेदं जनसंग्रहमात्रं वयं तु तव संगत्या कृतार्था इत्याहुः अद्येति षड्भिः सतां गत्या त्वया संगम्य संगं प्राप्य यत् यस्मात्त्वं श्रेयसां परो ऽवधिः २१ ५ ५

२२ एकस्मिन्नेवस्थाने आरामोयेषांतेपि कालंसृष्ट्यादिकारणं ईश्वरंनियंतारं २३ एतत्सदृष्टांतमाहुः यथेति शयानःस्वप्नान् पश्यन्गुणतत्त्वदृक्स्वप्नविषयेषुतत्त्वदृष्टिः नाममात्र
मिंद्रियेणमनसा आभातंसिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानंवेद तद्रहितंदेवदत्तादिरूपमात्मानंनवेद्यथा २४ एवंत्वात्मानंनाममात्रेषुस्वप्नादितुल्य विषयेषु इंद्रियैर्याईहाप्रवृत्तिःसैव
मायातयाविभ्रमाच्चित्तोनवेद स्मृतेर्विवेकस्यउपप्लवात्नाशात् २५ अथोघस्यमर्षनाशंकरोतियद्गंगाख्यंतीर्थंतस्यास्पदमाश्रयंतेंऽघ्रिंस्तविपक्कयोगेरपिहृदिकृतंकेवलं ननु
दृष्टं तस्यतेंऽघ्रिंदद्दशिमदृष्टवंतोवयं बहुभिःपुण्यैः अतःस्मान्भक्तानतुगृहाणभक्तान्कृत्वाऽनुग्रहंकुर्वित्यर्थः ननुकिंमत्त्यायथापूर्वंतपएवतप्यतामितिनेत्याहुःउत्सिक्ताउ
द्रिक्तायाभक्तिस्तयाउपहतआशयलक्षणोजीवकोशोयेषांतएवंपूर्वंभगवद्गतिमापुः नान्यइति २६ २७ उपसंगृह्यचरणौपाणिभ्यांधृत्वा बभाषेइदमितिसंधिरार्षः २८ सर्वेदेवायेषुते
भ्यः यावतीर्वैदेवतास्ताःसर्वावेदविदि ब्राह्मणेवसंतिइतिश्रुतेः येनकर्मणायथाकृतेनवा कर्मणांनिर्हारोनिरासोभवतितदुच्यतां २९ श्रीकृष्णंहित्वाअस्मान्पृच्छतिइतिवि

नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायाकुंठमेधसे स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्नेपरमात्मने २२ नयंविदंत्यमीभूपाएकारामाश्चवृष्णयः मायाजवनिकाच्छन्नमा
त्मानंकालमीश्वरम् २३ यथाशयानःपुरुषआत्मानंगुणतत्त्वदृक् नाममात्रेंद्रियाभातंनवेदरहितंपरम् २४ एवंत्वानाममात्रेषुविषयेष्विंद्रिये
हया माययाविभ्रमच्चित्तोनवेदस्मृत्युपप्लवात् २५ तस्याद्यतेदद्दशिमांघ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदंहृदि कृतंस्तविपक्वयोगैः उत्सिक्तभक्त्युपहता
शयजीवकोशाआपुर्भवद्गतिमथोऽनुगृहाणभक्तान् २६ श्रीशुकउवाच इत्यनुज्ञाप्यदाशार्हधृतराष्ट्रंयुधिष्ठिरम् राजर्षेस्वाश्रमान्गं
तुंमुनयोदधिरेमनः २७ तद्वीक्ष्यतानुपव्रज्यवसुदेवोमहायशाः प्रणम्यचोपसंगृह्यबभाषेदंसुयंत्रितः २८ वसुदेवउवाच नमोवःसर्वदेवे
भ्यऋषयःश्रोतुमर्हथ कर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यान्नस्तदुच्यताम् २९ नारदउवाच नातिचित्रमिदंविप्रावसुदेवोबुभुत्सया कृष्णं
मत्वाऽर्भकंयन्नःपृच्छतिश्रेयआत्मनः ३० सन्निकर्षोऽत्रमर्त्यानामनादरणकारणम् गांगंहित्वायथान्यांभस्तत्रत्योयातिशुद्धये ३१ यस्यानुभू
तिःकालेनलयोत्पत्त्यादिनास्यवै स्वतोन्यस्माच्चगुणतोनकुतश्चनरिष्यति ३२ तंक्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयं प्रा
णादिभिःस्वविभवैरुपगूढमन्योमन्येतसूर्यमिवमेघहिमोपरागैः ३३ अथोचुर्मुनयोराजन्नाभाष्यानकदुंदुभिम् सर्वेषांशृण्वतांराज्ञांतथैवाच्युतरा
मयोः ३४ कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः यच्छ्रद्धयायजेद्विष्णुंसर्वयज्ञेश्वरंमखैः ३५ चित्तस्योपशमोयंवैकविभिःशास्त्रचक्षुषा दर्शितःसुग
मोयोगोधर्मश्चात्ममुदावहः ३६

स्मितान्प्रत्याहनानीति बुभुत्सयाबोद्धुमिच्छया ३० तत्रत्यःगंगातीरवासी ३१ श्रीकृष्णोऽर्भकत्वमानोऽविद्याविजृंभितत्याह यस्येतिद्वाभ्यां
अनुभूतिर्ज्ञानंकुतश्चिदपिनरिष्यति ननश्यति नदेवाह कालेनकर्कटिकाफलवत् अस्याविश्वस्यलयोत्पत्त्यादिनाऽपिस्वतश्चविद्युदादिवत् अन्यस्माच्चमुद्गरादेर्घटादिवत् गुणतोरू
पाद्यंतरोत्पत्तेःपूर्वरूपादिनादेहादिवत् ३२ तमेवकुतश्चिदप्यव्याहतानुभवमतएवईश्वरं किंच अद्वितीयंकृष्णंअन्यःप्राकृतः उपगूढमाच्छन्नंमनुष्यंमन्यतकैःक्लेशकर्मादिभिः तत्र
क्लेशारागादयस्तत्पूर्वकाणिकर्माणिचतत्परिपाकेसुखदुःखेचसत्त्वादीनांगुणानांपुनःप्रवाहस्तैः प्राणादिभिश्चस्वैर्विभावैःस्वकार्यैः अत्रदृष्टांतःमेघहिमोपरागैःअभ्रतुषारराहुभिः
स्वाविभवैःसूर्यमिवेति ३३ ३४ ३५ चित्तस्योपशमःउपशमहेतुःयोगोमोक्षोपायश्च शनैरात्मसुदमावहतीतितथासुगमःप्रहृत्याश्रयत्वात्स्वधर्मश्च आवश्यकःअन्यथाविहिताकरणे
नमालिन्यप्रसंगात् ३६

ननु न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिना त्यागस्यैव विहितत्वात्कथं कर्म मोक्षोपाय इत्याशंक्य आदावेव त्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाहुः अयमिति सार्द्धचतु र्भिः स्वस्त्ययनः स्वस्ति क्षेमं ईयते ऽनेनेति तथा श्रद्धया निष्कामतया शुक्लेन शुद्धेन आप्तेन वित्तेन पुरुषः ईश्वरः इज्येतेति यत् एष पंथाः ३७ स्वस्त्ययनमाहुः वित्तैषणामिति वित्तफलभूतैर्य ज्ञैर्दानैश्च वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत् गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृजेत् तदनु भवेनैव तदौत्सुक्यनिवृत्तेः देहे मृते आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां कालेन क्षयानुसंधानेन वि सृजेत् देव हे वसुदेव यद्वा देवकालेन देवानामपि मृत्युना मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः ३८ अत्राचारं प्रमाणयति ग्राम इति किंच ऋणैरिति तथा च श्रुतिः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋ णवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यादि तान्यनिस्तीर्य तेषामृणान्यनपाकृत्य तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मो-

अयं स्वस्त्ययनः पंथा द्विजातेर्गृहमेधिनः यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ३७ वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् आत्मलोकैषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ३८ ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितॄणां प्रभो यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन्प तेत् ३९ त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निरृणोऽशरणो भव ४० वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् जगतामीश्व रं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ४१ श्रीशुक उवाच इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ४२ त ए नमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकम् तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ४३ तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः स्नाताः सुवाससो राजन्राजा नः सुष्ठ्वलंकृताः ४४ तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककंठ्यः सुवाससः दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ४५ नेदुर्मृदंगपटहशंखभेर्यानकादयः ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः जगुः सुकंठ्यो गंधर्व्यः संगीतं सहभर्तृकाः ४६ तमभ्यषिंचन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः पत्नीभिरष्टादशभिः सो मराजमिवोडुभिः ४७ ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुंडलैः स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ४८ तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ४९ तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैः स्वैर्बंधुभिरन्वितौ रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ५० ईजेऽनु यज्ञं विधि ना अग्निहोत्रादिलक्षणैः प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ५१ अथर्त्विग्भ्योऽददात्काले यथाम्नातं स दक्षिणाः स्वलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो गोभू कन्या महाधनाः ५२ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः ५३ स्नातोऽलंकारवासांसि वंदिभ्योऽदात्तथा- स्त्रियः ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेन पूजयत् ५४ बंधून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेण भूयसा विदर्भकोसलकुरून्काशिकेकयसृंजयान् ५५ सदस्यर्त्विक्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान् श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसंतः प्रययुः क्रतुम् ५६

क्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः इति ३९ निरृणः निर्मुक्तऋणः अशरणो भव गृहात्प्रव्रज ४० किंच अविशुद्धचित्तानामयं क्रमः त्वं तु कृतार्थ एवेत्याहुः वसुदेवेति भवान्नूनं निश्चितं परमया प्रेमलक्षणया भक्त्या हरिं प्रार्चः अर्चितवान् यत् यस्माद्वां युवयोः ४१ ४२ ४३ ४४ आलिप्ताः कुंकुमादिभिः वस्तुपाणयः गृहीतार्हणहस्ताः ४५ ४६ अक्तं नेत्रयोरंजनेन अभ्यक्तं सर्वांगेषु नवनीतेन ४७ ताभिः पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विरेजे ४८ ४९ जीवेशौ सर्व जीवानामीशौ ५० अनुयज्ञं प्रतियज्ञमाम्नात सर्वांगाः प्राकृताः ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः तेषु चोदनालिंगादिभिरतिदेशप्राप्तांगाः वैकृताः सौरसत्रादयस्तैः सर्वैः द्रव्यं पुरोडाशादि ज्ञानं मंत्रः क्रियाकर्म तेषामीश्वरं ५१ ५२ सस्नुः स्नानं चक्रुः ५३ आश्वभ्यः श्वनोऽभिव्याप्य अन्नेन पूजयत् अपूजयत् ५४ बंध्वादिचारणांतान् पारिबर्हेण प्रीतिदानेन चापूजयत् ते च सर्वे प्रययुः ५५ ५६

प्रयाणे केषांचिद्विशेषमाह धृतराष्ट्र इति द्वाभ्याम् अनुजो विदुरः पार्था युधिष्ठिरभीमार्जुनाः यमौ नकुलसहदेवौ ५७ सौहृदेन क्लिन्नानि चेतांसि येषां ते ५८ ५९ मनोरथो यज्ञविषयः तमेव महार्णवम् ६० शूराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापीत्यर्थः ६१ तत्कुतस्तत्राह अस्मास्विति कृताऽज्ञेषु कृतमुपकारमजानत्सु सत्तमैर्भवद्भिरप्रतिकल्पा अनुपमा मैत्री यमर्पिता अफलाऽपि प्रत्युपकारशून्याऽपि कर्हिचित् यद्यस्मान्न निवर्तेत तस्मादीश्वरकृतः पाशोऽयं भवतामिति गम्यत इत्यर्थः ६२ अफलत्वमेवाह प्रागिति हे भ्रातः अकल्पात् असामर्थ्यात् वः कुशलं प्रियं नहि आचराम न कृतवंतो वयं श्रीमदेनांधा अक्षीणि येषां ते ६३ राज्यश्रीर्माभूत् छांदसोऽडागमः ६४ ६५ अद्यश्व इति प्रातर्निर्गमेऽद्यैवापराण्हे गम्यतामिति अपराण्हे

धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ नारदो भगवान्व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवाः ५७ बंधून्परिष्वज्य यदून्सौहृदाक्लिन्नचेतसः ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ५८ नंदस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयार्चितः कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः ५९ वसुदेवोऽजसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् सुहृद्वृतः प्रीतमना नंदमाह करे स्पृशन् ६० वसुदेव उवाच भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनाम् ६१ अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ६२ प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचरामहि अधुना श्रीमदांधाक्षा न पश्यामः पुरः सतः ६३ मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद स्वजनानुत बंधून्वा न पश्यति ययांधदृक् ६४ श्रीशुक उवाच एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुंदुभिः रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ६५ नंदस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंदरामयोः अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ६६ ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबांधवः परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ६७ वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ६८ नंदो गोपाश्च गोप्यश्च गोविंदचरणांबुजे मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ६९ बंधुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ७० जनेभ्यः कथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम् यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकम् ७१ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे तीर्थयात्रानुवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ८४ श्रीबादरायणिरुवाच अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदनौ वसुदेवोऽभिनंद्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ १ मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् तद्वीर्यैर्जातविश्रंभः परिभाष्याभ्यभाषत २ कृष्ण कृष्ण महायोगिन्संकर्षण सनातन जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ३

निर्गमे श्वो गम्यतामिति पुनः पुनरेवं मानितः ६६ ६७ यापितः महासैन्येन प्रस्थापितः ६८ ६९ ७० यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं सुहृत्संदर्शनादिकं चेति ७१ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ८४ पंचाशीतितमे रामकृष्णौ संप्रार्थितौ सुतौ पित्रे ज्ञानमथो मात्रे मृतान्पुत्रानयच्छताम् १ नंदयित्वा कुरुक्षेत्रयात्रायां सुहृदो बहून् तत्त्वज्ञानं ततः पित्रोरादिशन्मृतसूनुभिः २ १ धामप्रभावस्तत्सूचकम् जातविश्रंभः उत्पन्नविश्वासः परिभाष्य संबोध्य २ अस्य विश्वस्य यत्साक्षात् स्वरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषौ नाम परौ तयोरपि कारणत्वेनेश्वरौ च साक्षाद्वां युवामिति जाने ३

नान्विदंविश्वमनेकैः कारकैर्जायमानं कुतःप्रधानपुरुषात्मकं कुतस्तरामावयोस्तत्कारणत्वेनेश्वरत्वंतत्राह यत्रेति यत्राधिकरणे येनकर्त्राकरणेनच यतउपादानात् यस्यसंबंधेनषष्ठ्यर्थस्याकारकत्वेऽपिनिमित्ततोक्ता यस्मैसंप्रदानाय यद्यादितिप्रयोज्यकर्तृकर्मकारकेदर्शिते ननुतयोर्नास्तिभेदः यथोक्तम् करोतिक्रियमाणेननकश्चित्कर्मणाविना भवत्यर्थस्यकर्ताचकरोतेः कर्मजायते तथा करोत्यर्थस्ययः कर्ताभवितुःसप्रयोजकः भावितातमपेक्ष्याथप्रयोज्यत्वंप्रपद्यतइतिचसत्यम् तथाप्यवस्थाभेदेन भेदोविवक्षितः दृश्यतेचावस्थाभेदः तंडुलानोदनंपचाति मृदंघटंकरोतीति तदेवंसप्तविभक्त्यर्थादर्शिताः यथेतियदेतिचक्रियाविशेषणभूतानांअन्येषांचाव्ययानामर्थाः स्यादितिक्रियापदार्थोपलक्षणम् एवंसर्वप्रपंचमनूद्यतत्कारणस्यभगवद्रूपतांविधत्ते इदंसाक्षादिति प्रधानंभोग्यं पुरुषोभोक्ता तयोरीश्वरोभगवांस्त्वमेवसाक्षादिति तयोरैक्यमभिप्रेत्यैकवचनम् ४ किंच धारणपोषकर्ताऽपित्वमेवेत्याह एतदिति हेआत्मन् प्राणः क्रियाशक्तिः जीवोज्ञानशक्तिश्चसन् त्वमेवबिभर्षि ५ ननुप्राणादीनांविचित्रशक्तीनांकारणत्वावगमात् कथंपरमेश्वरस्यैवकारणत्वेनसर्वात्मकत्वमुच्यतइत्याशंक्यप्राणादिशक्त्योऽपितस्यैवेत्याह प्राणादीनामिति प्राणःसूत्रं तदादीनांविश्वसृजांविश्वकारणानां याःशक्तयस्ताः परस्यपरमकारणस्येश्वरस्यैवकुतः पारतंत्र्यात् यथावेधशक्तिर्नबाणस्य अपितुपुरुषस्यतद्वदित्यर्थः ननुभगवतः प्राणादिवर्गस्यचस्वातंत्र्यमेवकिंनस्यात् अतआह वैसादृश्याद्द्वयोरिति चेतनाचेतनत्वेनाविसदृशत्वात्किंपुनर्बहूनांतस्मादेकेन सर्वज्ञेनसर्वशक्तिनाऽधिष्ठितानामेवविशिष्टकार्यारंभकत्वंयुक्तंनस्वतंत्राणामिति तथाचोक्तम् यदैतेसंहताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतन

यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयद्यद्यथायदा स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ४ एतन्नानाविधंविश्वमात्मसृष्टमधोक्षज आत्मनानुप्रविश्यात्मन्प्राणोजीवोबिभर्ष्यजः ५ प्राणादीनांविश्वसृजांशक्तयोयाःपरस्यताः पारतंत्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैवचेष्टताम् ६ कांतिस्तेजःप्रभासत्ताचंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् यत्स्थैर्यंभूभृतांभूमेर्वृत्तिर्गंधोऽर्थतोभवान् ७ तर्पणंप्राणनमपांदेवत्वंताश्चतद्रसः ओजःसहोबलंचेष्टागतिर्वायोस्तवेश्वर ८ दिशांत्वमवकाशोऽसिदिशःखंस्फोटआश्रयः नादोवर्णस्त्वमोंकारआकृतीनांपृथक्कृतिः ९ इंद्रियंत्विंद्रियाणांत्वंदेवाश्चतदनुग्रहः अवबोधोभवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिःसती १० भूतानामसिभूतादिरिंद्रियाणांचतैजसः वैकारिकोविकल्पानांप्रधानमनुशायिनाम् ११

निर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम तदासंहत्यचान्योऽन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादायचोभयंससृजुर्ह्यदइति तथानानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुःप्रांजलयोविभुमित्यादि ननुप्राणादीनांक्रियाकारित्वंशक्त्यभावेकुतःस्यादतआह चेष्टैवचेष्टतामिति चेष्टमानानामेषांचेष्टैवनतुशक्तिः यथावायोःशक्त्यातृणादीनांचलनं यथापुरुषस्यशक्त्याशराणांवेगइति ६ पारतंत्र्यमेवप्रपंचयति कांतिरिति पंचभिः चंद्रस्यकांतिः अग्नेस्तेजः अर्कस्यप्रभा ऋक्षविद्युतांसत्तास्फुरणमात्रेणसत्त्वं अर्थतोवस्तुतोभवान् तथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति स्मृतिश्चयदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति भूमेर्वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेनवर्तनं गंधश्चभवान् तवैवशक्तिरित्यर्थः ७ किंचहेदेव अपांतर्पणंतृप्तिजनकत्वंजीवनहेतुत्वंताआपश्च तासांरसश्चत्वमेवकिंच वायोरोजः सहआदितवैवशक्तिः ८ दिशामुपाधिकृताकाशप्रदेशानामवकाशःदिशश्चत्वं खंसामान्याकाशःतदाश्रयःस्फोटश्चशब्दतन्मात्रंपरावस्थावागित्यर्थः नादःपश्यंती ओंकारःमध्यमा वर्णश्च आकृतीनांपदार्थानांपृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं यस्मात्तत्पदंवर्णपदाद्यात्मिकावैखरीचत्वमित्यर्थः ९ इंद्रियाणामिंद्रियंविषयप्रकाशनशक्तिःदेवाश्चेंद्रियाधिष्ठातारः तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्चत्वं अवबोधोऽध्यवसायशक्तिः अनुस्मृतिःप्रतिसंधानशक्तिः १० भूतानांकारणंभूतादिस्तामसोऽहंकारस्त्वमसि इंद्रियाणांकारणंतैजसोराजसोऽहंकारस्त्वं विविधमधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेनविकल्प्यंतइतिविकल्पादेवास्तेषांकारणंवैकारिकःसात्विकोऽहंकारश्चत्वं अनुशायिनांजीवानांसंसारकारणंप्रधानंत्वम् ११ ७

अपिचन श्वरेषुनाशशीलेषु इहैतेषु भावेषु यदनश्वरमवशिष्यमाणंरूपंतत्त्वमसि द्रव्यविकारेषुमृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुंडलादिषुनश्वरेषुचद्रव्यमात्रंमृत्सुवर्णादिमात्रमनश्वरंयथातद्वत् १२
नन्वात्रिगुणात्मककार्यरूपोऽपित्वमित्यस्मत्वात्कथमनश्वरत्वंतत्राह सत्त्वमिति तद्वृत्तयः तत्परिणामाश्चमहदादयः अद्धासाक्षात्त्वयिपरेब्रह्मणिकल्पिताः १३ तस्मान्नसंतीति नन्वसतांक
थंप्रतीतिरितत आह यर्हीति यदाविकल्पितास्तदैवप्रतीतिमात्रेणत्वयिसंति त्वंचामीषुतदैवकारणतयाअनुगतः अन्यदातु अव्यावहारिकोविकल्पकस्त्वमेवाशिष्यसइत्यर्थः १४ एवंरूपत्व
दज्ञाननिबंधनश्चसंसारइत्याह गुणप्रवाहइति सूक्ष्मांनिष्प्रपंचांगतिमबुधाः अविद्वांसः अबुद्धेतिवापाठः अतः अबोधेनदेहाभिमानेनकृतैः कर्मभिः संसरंतीति १५ एवंतयोस्तत्त्वंनिरू-
प्यतदप्राप्त्याशोचति यदृच्छयेति नृतांमनुष्यतांसुकल्पांपटुतरेंद्रियां १६ अहोकिमितिप्रमत्तोऽसित्वयावह्वाभिः पाशैर्निबद्धत्वादित्याह असावहमिति देहे अस्यदेहस्यान्वयादिषुपुत्रादि
षुचममैवेतद्इति १७ अहोत्वत्पुत्रयोरावयोः किमिदमारोप्यते अतआह युवामिति भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णौतथाहानिश्चितमास्मकथयासि १८ तत्तस्मादरणंशरणमापन्नानांसंसृ
तिभयमपहंतीतितथानत् ननुत्वमतिस्मरसीत्वयाकिंनिर्विद्यसे अतआह एतावतेति इंद्रियलालसेन इंद्रियार्थतृष्णायायेनेंद्रियलालसेनमर्त्येशरीरेआत्मदृक् आत्मबुद्धिरहंत्वयिचपरे

नश्वरेष्विहभावेषुतदसित्वमनश्वरम् यथाद्रव्यविकारेषुद्रव्यमात्रंनिरूपितम् १२ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणास्तद्वृत्तयश्चयाः त्वय्यद्धाब्रह्मणिपरेकल्पि
तायोगमायया १३ तस्मान्नसंत्यमीभावायर्हित्वयिविकल्पिताः त्वंचामीषुविकारेषुह्यन्यदाव्यावहारिकः १४ गुणप्रवाहएतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः
गतिंसूक्ष्मामबोधेनसंसरंतीहकर्मभिः १५ यदृच्छयानृतांप्राप्यसुकल्पामिहदुर्लभाम् स्वार्थेप्रमत्तस्यवयोगतंत्वन्माययेश्वर १६ असावहंममैवैतेदेहेचा
स्यान्वयादिषु स्नेहपाशैर्निबध्नातिभवान्सर्वमिदंजगत् १७ युवांननःसुतौसाक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ भूभारक्षत्रक्षपणअवतीर्णौतथात्थह १८ तत्ते
गतोऽस्म्यरणमद्यपदारविंदमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबंधो एतावताऽलमलमिंद्रियलालसेनमर्त्यात्मदृक्त्वयिपरेयदपत्यबुद्धिः १९ सूतिगृहेननुज
गाद्भवानजोनौसंजज्ञइत्यनुयुगंनिजधर्मगुप्त्यै नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासिकोवेदभूम्नउरुगायविभूतिमायाम् २० श्रीशुकउवाच आ
कर्ण्येत्थंपितुर्वाक्यंभगवान्सात्वतर्षभः प्रत्याहप्रश्रयानम्रःप्रहसन्श्लक्ष्णयागिरा २१ श्रीभगवानुवाच वचोवःसमवेतार्थंतातैतदुपमन्महे
यन्नःपुत्रान्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृतः २२ अहंयूयमसावार्यइमेचद्वारकौकसः सर्वेप्येवंयदुश्रेष्ठविमृश्याःसचराचरम् २३ आत्माह्येकःस्वयंज्यो-
तिर्नित्योऽन्योनिर्गुणोगुणैः आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषुभूतेषुबहुधेयते २४ खंवायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषुयथाशयम् आविस्तिरोल्पभूर्येकोनानात्वंयात्यसाव
पि २५

परमेश्वरे अपत्यबुद्धिरस्मि तेनालमलंपर्याप्तमिति १९ ननुकुतएतत् अहंपरमेश्वरइतितत्राह सूतिगृहेइति नौआवयोः अनुयुगंप्रतियुगं यदासुतपाः पृश्निरितियुग्मं यदा
कश्यपादितिश्चेतियुग्मं अधुनावसुदेवोदेवकीतियुग्मं एवंहिप्रतियुग्ममजएवाहंसंजज्ञेअवतीर्णइतिभवान्ननुजगाद ननुअन्योऽसौचतुर्भुजोदेवइतितत्राह नानातनूरिति गग
नवदसंगएवत्वं भूम्नः सर्वगतस्यविभूतिरूपांमायांकोवेदेति २० २१ उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्यविषयीकृत्य तत्त्वग्रामस्तत्त्वसमूहः उदाहृतः सम्यक्निरूपितः २२ इमामे
वदृष्टिंसर्वत्रविधत्स्वेत्याह अहमिति एवंविमृश्याः ब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयाः किंचसचराचरंजगदपि २३ ननुविकारवतांकुतोब्रह्मत्वमितिचेन्न ब्रह्मणएवोपाधिधर्मैर्बहुधाप्रतीतिरिति
सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां आत्माहीति यथा खादिभूतानितत्कृतेषुघटादिष्वाविस्तिरोभावादियांति एवमसावात्माऽपिआत्मसृष्टैर्गुणैःकृत्वा तत्कृतेषुदेहेषुबहुधाईयतेपुनश्चयथाशयं-
यथोपाधिआविर्भावतिरोभावादिरूपेणप्रतीयतेनवस्तुतः कुतः एकोबहुधास्वयंज्योतिर्दृश्यत्वेनानित्योनित्यत्वेन अन्योऽनन्यत्वेन निर्गुणःसगुणत्वेनेत्यादिबहुधात्वंप्रपंचनीयं २४ २५

२६ ऋविस्मितासतीसमाभ्राव्यसंबोध्य २७ २८ २९ भूमेर्भारायमाणानांराज्ञामर्थेतेषांनिधनार्थंमेमयिकिलावतीर्णौ ३० हेआद्यस्यांशः पुरुषस्तस्यांशोमायातस्याअंशागुणाः तेषांभा
गेनपरमाणुमात्रलेशेनविश्वोत्पत्त्यादयोभवंति तंत्वात्वांगतिंशरणंगतास्मि ३१ आनिन्यथुः आनीतवंतौपितृस्थानात् यमसदनात् ३२ ३३ ३४ दैत्यराड्बलिः कथंभूतोविश्वस्या
त्मभूतंदेवं सान्वयः सपरिवारः ३५ सवृंदः सपरिजनः कथंभूतोपादाववनिज्ययदंबु ययोरवनेजनोदकमाब्रह्मब्रह्माणमभिव्याप्य जगत्पुनत्पवित्रयत् वर्ततेतौ ३६ ३७ इंद्र
सेनोबलिः प्रेमविभिन्नयाप्रेमार्द्रयाधिया बिभ्रत् धारयन् ३८ अनंतायशेषाय बृहतेफणैकदेशेविश्वधारणाइहतस्मै कृष्णायचवेधसेजगद्विधात्रेसांख्ययोगवितानायेत्यादिपदद्व
यमैक्यविवक्षया ३९ योगेश्वराणामपिदुर्दर्शौयुवामस्माभिर्दृष्टावित्येतन्नातिचित्रमित्याह दर्शनमिति दुष्प्रापमपियुष्मत्कृपयाकेषांचिद्दुर्लभंफलभमपिभवति तदाह रजस्तमः

श्रीशुकउवाच एवंभगवताराजन्वसुदेवउदाहृतः श्रुत्वाविनष्टनानाधीस्तूष्णींप्रीतमनाअभूत् २६ अथतत्रकुरुश्रेष्ठदेवकीसर्वदेवता श्रुत्वानीतंगु
रोः पुत्रमात्मजाभ्यांसाविस्मिता २७ कृष्णरामौसमाश्राव्यपुत्रान्कंसविहिंसितान् स्मरंतीकृपणंप्राहवैक्लव्यादश्रुलोचना २८ देवक्युवाच रा
मरामाप्रमेयात्मन्कृष्णयोगेश्वरेश्वर वेदाहंवांविश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ २९ कालविध्वस्तसत्वानांराज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् भूमेर्भारायमाणाना
मवतीर्णौकिलाद्यमे ३० यस्यांशांशांशभागेनविश्वोत्पत्तिलयोदयाः भवंतिकिलविश्वात्मंस्तंत्वाद्याहंगतिंगता ३१ चिरान्मृतसुतादानेगुरुणाकालचो
दितौ आनिन्यथुःपितृस्थानाद्गुरवेगुरुदक्षिणाम् ३२ तथामेकुरुतंकामंयुवांयोगेश्वरेश्वरौ भोजराजहतान्पुत्रान्कामयेद्रष्टुमाहृतान् ३३ ऋषिरुवा॰
एवंसंचोदितोमात्रारामः कृष्णश्चभारत सुतलंसंविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ३४ तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्यदैत्यराड्विश्वात्मदैवंसुतरांतथात्मनः
तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थायननामसान्वयः ३५ तयोः समानीयवरासनंमुदानिविष्टयोस्तत्रमहात्मनोस्तयोः दधारपादाववनिज्यतज्जलंसवृंद
आब्रह्मपुनद्यदंबुह ३६ समर्हयामाससतौविभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः तांबूलदीपामृतभक्षणादिभिःस्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेनच ३७ सइंद्रसेनोभ
गवत्पदांबुजंबिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नयाधिया उवाचहानंदजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमानृपगद्गदाक्षरम् ३८ बलिरुवाच नमोऽनंतायबृहतेनमः कृष्णा
यवेधसे सांख्ययोगवितानायब्रह्मणेपरमात्मने ३९ दर्शनंवांहिभूतानांदुष्प्रापंचाप्यदुर्लभम् रजस्तमःस्वभावानांयन्नःप्राप्तोयदृच्छया ४० दैत्यदानवगंध
र्वाःसिद्धविद्याध्रचारणाः यक्षरक्षःपिशाचाश्चभूतप्रमथनायकाः ४१ विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धात्वयिशास्त्रशरीरिणि नित्यंनिबद्धवैरास्तेवयंचान्येचतादृशाः ४२
केचनोद्बद्धवैरेणभक्त्याकेचनकामतः नतथासत्त्वसंरब्धाःसन्निकृष्टाःसुरादयः ४३ इदमित्थमितिप्रायस्तवयोगेश्वरेश्वर नविदंत्यपियोगेशायोगमायांकुतोवयं
४४ तन्नःप्रसीदनिरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविंदधिषणान्यगृहांधकूपात् निष्क्रम्यविश्वशरणांघ्र्युपलब्धवृत्तिःशांतोयथैकउतसर्वसखैश्चरामि ४५ स्वभावानामिति

नोदर्शनंप्राप्तौ ४० अहोविद्विषोवयंसात्विकभक्तेभ्योऽपिसभाग्याइत्याह दैत्येत्यादित्रिभिः ४१ ४२ उद्बद्धवैरेणयाभक्तिस्तया केचनेतिचैद्यादयः कामतोभक्त्यागोप्यादयोयथासन्निकृष्टा
स्त्वदात्मतांप्राप्ताः तथाचसत्वसंरब्धाः सत्त्वाविष्टाअपिसुरादयोनसन्निकृष्टाइति ४३ ननुसात्विकेभ्योऽपिराजसादयः सन्निकृष्टाइतिचित्रंतदाह इदमित्थमिति इदमितिस्वरूपतः इत्थमिति
विशेषतश्च ४४ नदेवंयद्यपिवैरभावेनत्वत्प्राप्तिर्भवेत् तथापिमांसात्विकंकुर्विंतिप्रार्थयते तत्तथानःप्रसीद यथानिरपेक्षैरात्मकामैरपिविमृग्यंयुष्मत्पादारविंदंतदेवधिषणमाश्रयः तस्मा
दन्यद्गृहंतदेवांधकूपस्तस्मान्निष्क्रम्यनिर्गत्य विश्वस्यशरणंरक्षितारोवृक्षास्तेषामंघ्रिमूलेषुस्तनए वगलितैः फलादिभिरुपलब्धाप्राप्ता वृत्तिर्जीविकायेनसोऽहं शांतः सन् एकएवचरामि उ
तअथवासर्वेषांसखायोमहांतःतैःसहयथाचरामीति ४५ ७

कथमल्पपुण्यानामेवंभावः संभवतीति चेत् तर्हि यथैतद्भवेत् तथाऽस्माननुशिक्षयेत्याह शाधीति हे प्रभो ईशितव्याः सर्वे जीवास्तेषामीशायत्तत्वानुशासनमातिष्ठन् आश्रयन् चोदनाया-
विधिनिषेधलक्षणायाः सकाशाद्विमुच्यते न त्वलु त्वद्भक्तो विधिकिंकरः स्यादिति भावः ४६ तदुक्तं सर्वमनुमोद्य स्वागमनकारणं सप्रपंचं कथयति आसन्निति पंचभिः ऊर्णायां भार्यायां प्र-
थमेंऽतरे स्वायंभुवमन्वंतरे ते देवाः सुतां वाचं यभितुं यद्भुं मैथुनेन रमयितुमुद्यतमुद्युक्तं कं प्रजापतिं जहसुः उपहसितवंतः ४७ तेनावद्यकर्मणा पापेन आसुरीं योनिमगन्नगमन् अधुनातत्क्ष-
णमेव हिरण्यकशिपोर्जाता इत्यर्थः ४८ ते च योगमायया ततो नीताः संतो देवक्या उदरे जाताः हे राजन् वले ते च कंसेन विहिंसिताः सा तानात्मजान्मत्वा शोचति ते चेमे तवांतिके ऽध्यासते ४९
लोकं देवलोकं ५० स्मरोद्गीथः स्मरसहितः उद्गीथः सद्गतिं मोक्षं स्मरस्यैव पूर्वकीर्तिमानिति नाम अतः कीर्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः समर्पयामासेत्युक्तम् ५१ अयच्छतामर्पया

शाध्यस्मानीशितव्येशान्निष्पापान्कुरु नः प्रभो पुमान्यच्छ्रद्धयातिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ४६ श्रीभगवानुवाच आसन्मरीचेः षट्पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेऽन्तरे देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ४७ तेनासुरीमगन्योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ४८ देवक्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः सा तान्शोचत्यात्मजान्स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ४९ इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ५० स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ५१ इत्युक्त्वा तान्समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ५२ तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ५३ अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुता मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ५४ पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ५५ ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसाम् ५६ तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ५७ एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ५८ सूत उवाच य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ५९ इति श्रीभा० मृताग्रजानयनं नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ८५ राजोवाच ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही १ श्रीशुक उवाच अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः २

मासतुः ५२ ५३ ५४ अमृतत्वे हेतुः गदाभृतः पीतशेषमिति नारायणांगसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं देवा वयमित्यात्मदर्शनं यैस्ते ५५ धाम देवलोकं ५६ मृतानामागमनं
निर्गमनं च श्रीकृष्णस्य मायामेने तेनैव मत्स्यादिरूपेण रचितां ५७ अमृतं कीर्तिर्यस्य तस्य व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं पूजार्थं जगतामघं भिनत्तीति तथा तत् अलं निःशेषं यथा भवति तथा नस-
कृष्णादिवादिनि तदेवं मोक्षहेतुत्वं पापक्षयहेतुत्वं चोक्तं तद्भक्तानां तु सत्कर्णपूरं परमसुखावहं कर्णाभरणमिति स्वयं सुखरूपतामाह किंच भगवति कृतमावेशितं चित्तं येन सतया भूतस्तस्य
क्षेमधाम कालादिभयरहितं लोकं यातीति ५९ इति दि० टी० पंचाशीतितमः ८५ षडशीतितमे दं मात्सुभद्रामर्जुनोऽहरत् गत्वा च मिथिलां कृष्णो नृपविप्रावनंदयत् १ पित्रोः स्वज्ञानमादिश्य
कृष्णसुभद्राफाल्गुनायन जगाम मिथिलां कृष्णः स्वभक्तप्रियकृत्तमः २ देवक्या मृतपुत्रलाभवदर्जुनस्य सुभद्रालाभोऽपि रामप्रातिकूल्यात् दुर्घट इति मन्यमानः प्रसंगात्पृच्छति ब्रह्मन्निति १ कथ-
मशृणोत् दुर्योधनायेति अपरे वसुदेवादयो न दास्यंतीति २

तल्लिप्सुः तस्यां मातुलेय्यां लिप्सुः रामं वंचयितुं संपूज्य तान्त्रिदंडवेषं विधाय गत इत्याह सयतिरिति ३ स्वार्थसाधकः कन्यां प्रेप्सुः ४ तमातिथ्येन निमंत्र्य गृहमानीय बलेन यच्छ्रद्धयोपाहृतं परिवेषितं तद्भैक्ष्यं किलार्जुनो बुभुजे इत्यन्वयः ५ भावेन रत्यभिप्रायेण क्षुभितं मनो दधे ६ व्रीडितापांगी सव्रीडकटाक्षी तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यया सा ७ अंतरं हर्तुमवसरं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः कामेन भ्रमाच्चित्तं यस्य सः शं रामादिसन्मानानिमित्तं सुखं ८ ९ आसमंताद्रुंधतः आवरणं कुर्वतः १० ११ पारिबर्हाणि वरवध्वोः प्रीतिदेयानि १२ १३ अ

दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदंडी द्वारकामगात् ३ तत्रैव वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ४ एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमंत्र्य तम् श्रद्धयोपाहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ५ सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ६ साऽपि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम् हसंती व्रीडितापांगी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ७ तां परं समनुध्यायन्नंतरं प्रेप्सुरर्जुनः न लेभे शं भ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ८ महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम् जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ९ रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुंधतो भटान् विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव १० तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ११ प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः १२ श्रीशुक उवाच कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शांतः कविरलंपटः १३ स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी अनीहयागताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः १४ यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत न अधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः १५ तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ १६ तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाहृतं रथम् आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः १७ नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः १८ तत्र तत्र तमायांतं पौरा जानपदा नृप उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् १९ आनर्तधन्वकुरुजांगलकंकमत्स्यपांचालकुंतिमधुकेकयकोसलार्णाः अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः २० तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् शृण्वन्दिगंतधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् २१ तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः २२ दृष्ट्वा त उत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः कैर्धृतांजलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् २३ स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम् मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः २४ न्यमंत्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहतांजली २५ ॥ ॥ ॥ ॥

नीहया अनुद्यमेनैवागतं यदाहार्यं भोज्यं तेन निर्वर्तिता निजाः क्रिया येन सः १४ यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यमुपनमति तं प्रत्यागच्छति १५ मिथिलस्य जनकस्य वंश्यो मैथिलः १६ प्रभुरेवस्वयं विदेहान् देशान् प्रययौ १७ कृष्णो व्यासः रामो भार्गवः अहं शुकः एवमादिभिः सह १८ १९ आनर्तादयो र्णांताः तद्देशवर्तिनो नरा नार्यः उदारहासं स्निग्धमीक्षणं यस्मिन् तत् दृशिभिर्नेत्रैः २० स्ववीक्षणेनैव विनष्टा तमिस्रा दृग्येषां तेभ्यः क्षेममभयमर्थदृशं तत्त्वज्ञानं च २१ अभीयुः प्रत्युज्जग्मुः २२ प्रीत्या उत्फुल्लानि आननानि आशयाः अंतःकरणानि च येषां ते कैः शिरोभिः २३ २४ २५ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ ॥

तदभिप्रेत्य अंगीकृत्य नत्तदा उभाभ्यामपिताभ्यांमद्गृहादन्यस्यगेहं यातीति अलक्षितः आविदितः यद्वा उभाभ्यांरूपाभ्यांतदलक्षितःताभ्यामलक्षितइति २६ २७ उद्धर्षमुद्गतहर्षं
हृदयंयस्य अस्रैराविलेक्लिन्नेईक्षणेयस्यसः सएवसच २८ ईश्वरान् ईश्वरंतत्तुल्यांश्चेत्यर्थः २९ प्रीणन् प्रीणयन् संस्पृशन् संमर्दयन् ३० आत्माचेतयिता साक्षीप्रकाशकःस्वदृक्
स्वप्रकाश अथअतःकारणात् ३१ अनंतोबंधुरपि श्रीर्भार्याऽपिअजःपुत्रोऽपि ३२ ३३ तच्छांत्यै संसारोपशमाय ३४ ३५ गृहान् गृहेष्वित्यर्थः ३६ ३७ धुन्वन् परिभ्रामयन् ३८ अ
वनिजे अवनिनिजेप्रक्षालितवान् ३९ ४० फलैरामलकादिभिः अर्हणेनउशीरैः तृणविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैरमृतवत्स्वादुभिरंबुभिः सुरभ्यामृदाकस्तूरीप्रमुखया सपर्यया

भगवांस्तदभिप्रेत्यद्वयोः प्रियचिकीर्षया उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यांतदलक्षितः २६ श्रोतुमप्यसतांदूराज्जनकःस्वगृहागतान् आनीतेष्वासनाग्र्येषु
सुखासीनान्महामनाः २७ प्रवृद्धभक्त्याउद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः नत्वातदंघ्रीन्प्रक्षाल्यतदपोलोकपावनीः २८ सकुटुंबोवहन्मूर्ध्नापूजायांचक्र
ईश्वरान् गंधमाल्यांबराकल्पधूपदीपार्घ्यगोवृषैः २९ वाचामधुरयाप्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् पादावंकगतौविष्णोःसंस्पृशन्शनकैर्मुदा ३० रा
जोवाच भवान्हिसर्वभूतानामात्मासाक्षीस्वदृग्विभो अथनस्त्वत्पदांभोजंस्मरतांदर्शनंगतः ३१ स्ववचस्तदृतंकर्तुमस्मद्दृग्गोचरोभवान् यदात्थै
कांतभक्तान्मेनानंतःश्रीरजः प्रियः ३२ कोनुत्वच्चरणांभोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् निष्किंचनानांशांतानांमुनीनांयस्त्वमात्मदः ३३ योवतीर्ययदोर्वं-
शेनृणांसंसरतामिह यशोवितेनेतच्छांत्यैत्रैलोक्यवृजिनापहम् ३४ नमस्तुभ्यंभगवतेकृष्णायाकुंठमेधसे नारायणायऋषयेसुशांतंतपईयुषे
३५ दिनानिकतिचिद्भूमन्गृहान्नोनिवसद्विजैः समेतःपादरजसापुनीहीदंनिमेःकुलम् ३६ इत्युपामंत्रितोराज्ञाभगवाँल्लोकभावनः उवाससुकुर्व
न्कल्याणंमिथिलानरयोषिताम् ३७ श्रुतदेवोच्युतंप्राप्तंस्वगृहान्जनकोयथा नत्वामुनीन्सुसंहृष्टोधुन्वन्वासोननर्तह ३८ तृणपीठबृसीष्वे
तानानीतेषूपवेश्यसः स्वागतेनाभिनंद्यांघ्रीन्सभार्योवनिजेमुदा ३९ तदंभसामहाभागआत्मानंसगृहान्वयम् स्नापयांचक्रउद्धर्षोलब्धसर्व
मनोरथः ४० फलार्हणोशीरशिवामृतांभसामृदासुरभ्यातुलसीकुशांबुजैः आराधयामाससयथोपपन्नयासपर्ययासत्त्वविवर्धनांधसा ४१ सतर्क
यामासकुतोममान्वभूद्गृहांधकूपपतितस्यसंगमः यःसर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिःकृष्णेनचास्यात्मनिकेतभूसुरैः ४२ सूपविष्टान्कृतातिथ्या-
न्श्रुतदेवउपस्थितः सभार्यस्वजनापत्यउवाचांघ्र्यभिमर्शनः ४३ श्रुतदेवउवाच नाद्यनोदर्शनंप्राप्तःपरंपरमपूरुषः यर्हीदंशक्तिभिःसृ
ष्ट्वाप्रविष्टोह्यात्मसत्तया ४४ यथाशयानःपुरुषोमनसैवात्ममायया सृष्ट्वालोकंपरंस्वाप्नमनुविश्यावभासते ४५

पूजया यथोपपन्नया अनायासेनसंपन्नया भूतानुपद्रवलब्धत्वात् सत्त्वविवर्धनंयदंधः अन्नंतेनच ४१ अस्यश्रीकृष्णस्यात्मामूर्तिस्तस्य निकेतैः स्थानविशेषैः भू
सुरैश्च सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णादिभिः यःसंगमः सममभूत्कुतोभूदिति अनुइतिविस्मये यद्वा आइतिवितर्केनुइतिविस्मये ४२ उपस्थितःसमीपउपविष्टः भार्याःभ
र्तव्याः स्वजना अपत्यानिचतैःसहितः श्रीकृष्णस्यांघ्रिमभिमृशतिसंमर्दयतीति अंघ्र्यभिमर्शनः ४३ यर्हीदंप्रविष्टः तदैवदर्शनंप्राप्तइतिसएवसन्मात्रोभासतनीभूतस्त्व
मित्यर्थः यद्वानः अस्मान् अद्यैवप्राप्तइतिनकिंतुतदैवप्राप्तः यर्हीदंविश्वंस्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिः सृष्ट्वास्वसत्तयाऽनुविष्टस्त्वंतद्दर्शनंतुपरंकेवलमद्यैवप्राप्तम् ४४ माया
सृष्टिप्रवेशयोरविद्यासृष्टिप्रवेशौदृष्टांततयाह यथेति आत्ममायया स्वाविद्यया यद्वा आत्मनस्तवमाययेति ४५

किंच शृण्वतामिति नित्यंश्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनामपिहृद्येवत्वंभासि ममतुलोचनगोचरस्त्वमहोभाग्यमितिभावः ४६ ननुसर्वेषांहृदिस्थितःकथंकेषांचिदेवहृदि भासि मेघैःसूर्यवत् जीवोपाधिभिरावृतत्वादितियद्युच्यते तर्हिनकस्यापिमायेत्यतआह हृदिस्थोपीति कर्मभिर्विक्षिप्तंचेतोयेषांतेषामात्मशक्तिभिरहंकारादिभिरग्राह्यःव्यवहितोपि उपेतगुणःप्राप्तश्रवणकीर्तनादिसंस्कारआत्मा अंतःकरणंयेषांतेषामंतिसमपि अव्यवहितस्त्वमित्यर्थः ४७ एतदेवप्रपंचयन्नमस्यतिनमोस्त्विति तेतुभ्यंनमोस्तु अध्यात्मविदांनिवृत्तदेहाद्यहंकाराणांपरमात्मनेपरमात्मत्वेनप्रकाशमानाय मोक्षप्रदायेत्यर्थः अनात्मनेदेहाद्यभिमानिनेजीवाय परत्वेनाप्रकाशमानत्वात् स्वात्मनः सकाशाद्विभक्तःसमर्पितोमृत्युःसंसारोयेनतस्मै कुतएतत्तत्राह सकारणंमहदादिकार्यमकारणंप्रकृतिः तदुभयलिंगमुपाधिं नियम्यतयाईयुषेप्राप्तवते अतःउभयनियंतुःस्वस्मात्सकाशात्तदुभयवश्यायजीवायाविभक्तमृत्यवइत्यर्थः नियंतृनियम्यत्वेकारणंवदन्नाह स्वमाययासंवृतेति अतोभुतैश्वर्यत्वान्नियंत्रेतुभ्यंनमः किंचरुद्धदृष्टये मायावित्वादेव अन्येषांरुद्धाआवृताहृदृष्टिर्येनतस्मै यद्वा स्वमाययास्वस्यासंवृताअन्येषांरुद्धादृष्टिर्येनतस्मैइत्येकंपदं ४८ सएवंभूतःपरमेश्वरस्त्वंनोस्मान्स्वभृत्यान्शाधि अ-

शृण्वतांगदतांशश्वदर्चतांत्वाऽभिवंदताम् नृणांसंवदतामंतर्हृदिभास्यमलात्मनाम् ४६ हृदिस्थोप्यतिदूरस्थःकर्मविक्षिप्तचेतसाम् आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यंत्युपेतगुणात्मनाम् ४७ नमोस्तुतेऽध्यात्मविदांपरात्मनेअनात्मनेस्वात्मविभक्तमृत्यवे सकारणाकारणलिंगमीयुषेस्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये सत्वंशाधिस्वभृत्यान्नःकिंदेवकरवामहे एतदंतोनृणांक्लेशोयद्भवानक्षगोचरः ४९ श्रीशुकउवाच तदुक्तमित्युपाकर्ण्यभगवान्प्रणतार्तिहा गृहीत्वापाणिनापाणिंप्रहसंस्तमुवाचह ५० श्रीभगवानुवाच ब्रह्मंस्तेनुग्रहार्थायसंप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् संचरंतिमयालोकान्पुनंतःपादरेणुभिः ५१ देवाःक्षेत्राणितीर्थानिदर्शनस्पर्शनार्चनैः शनैःपुनंतिकालेनतदप्यर्हत्तमेक्षया ५२ ब्राह्मणोजन्मनाश्रेयान्सर्वेषांप्राणिनामिह तपसाविद्ययातुष्ट्याकिमुमत्कलयायुतः ५३ नब्राह्मणान्मेदयितंरूपमेतच्चतुर्भुजं सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोह्यहम् ५४ दुष्प्रज्ञाअविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः गुरुंमांविप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ५५ चराचरमिदंविश्वंभावायेचास्यहेतवः मद्रूपाणीतिचेतस्याधत्तेविप्रोमदीक्षया ५६ तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय एवंचेदर्चितोऽस्म्यद्धानान्यथाभूरिभूतिभिः ५७ श्रीशुकउवाच सइत्थंप्रभुणादिष्टःसहकृष्णान्द्विजोत्तमान् आराध्यैकात्मभावेनमैथिलश्चाप्सद्गतिम् ५८ एवंस्वभक्तयोराजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् उषित्वादिश्यसन्मार्गंपुनर्द्वारवतींमगात् ५९ इतिश्रीभा॰ द॰ श्रुतदेवानुग्रहोनामषडशीतितमोध्यायः ८६

नुशिक्षय ४९ ५० स्वस्मिन्नादरमत्यधिकंब्राह्मणेषुमंदमिवालक्ष्यलोकसंग्रहपरोभगवान्मत्तोऽपिब्राह्मणेषुश्रद्धातिरेकंकुर्वित्येवंतमनुशास्तिब्रह्मन्नितिसप्तभिःमयाहृदिस्थितेन ५१ देवादिभ्योऽपिब्राह्मणःश्रेष्ठइत्याह देवाइति तेशनैःपुनंति एतेतुसद्यः किंचदेवादीनियत्पुनंतितदप्यर्हत्तमानामीक्षया ५२ममकलापरिकलनमुपास्तिस्तयायुतः ५३ किंच ब्राह्मणाराधनमेवममप्रेष्ठमित्याह नेति हेतुमाह सर्ववेदमयोविप्रइति प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयस्यवेदमयोविप्रोवेदमयादस्माद्रूपात्प्रेष्ठइत्यर्थः ५४ असूयवोदोषदृष्टयः अर्चादौइज्यदृष्टयःपूज्यबुद्धयः ५५ अस्यविश्वस्यहेतवःमहदादयःमदीक्षयाममेवसर्वत्रेक्षया ५६ ५७ ५८ सतांवेदानांत्रिकांडविषयाणांनिष्ठांत्रिप्रकारमादिश्य ५९ इतिद॰टी॰षडशीतितमः ८६ सप्ताशीतितमेनारायणनारदवादतः वेदैरुक्तात्रिगुणालंबानिर्गुणावधिवर्ण्यते १ वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे २ संप्रदायविशुद्ध्यर्थंस्वीयनिर्बंधयंत्रितः श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यांकरिष्यामियथामति ३ श्रीमद्भागवतंपूर्वैःसारतःसान्निवेशितं मयातुतदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपजीव्यते ४ ५ ५

पूर्वाध्यायांते   एवंस्वभक्तयोराजन् भगवान्भक्तभक्तिमान् उषित्वादिश्यसन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगात् इत्यत्रसन्मार्गःसतांस्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानांवेदानां-
मार्गोब्रह्मपरत्वमुपादिश्य भगवानगादित्युक्तम् तत्रवेदानांब्रह्मपरत्वमघटमानंमन्वानः पृच्छति ब्रह्मन्निति तत्रतावन्मुख्यालक्षणागौणीचेतिगुणभेदेनात्रिधाशब्दप्रवृत्तिःमुख्या
अपिरूढियोगभेदेनाद्विधारूढिश्चस्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्देशार्हेवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनप्रवर्तते यथाडित्थः गौः शुक्लइति लक्षणाचतेनैवसंकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनि यथा
गंगायांघोषइति गौणीचाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेतत्सदृशे यथासिंहोदेवदत्तइति यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणता-
ति योगवृत्तिस्तु एतास्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन यथापंकजमौपगवःपाचकइत्यादि तत्रतावत् ब्रह्मणिरूढिवृत्तिर्नसंभवतीत्याह साक्षात् कथं
चरंतीति तत्रहेतुःअनिर्देश्ये अनिर्देश्यत्वेऽपिहेतुंवदन्गुणवृत्तिंनिराकरोति निर्गुणेगुणवृत्तयइति गुणेवर्तमाना अपिनिर्गुणेकथंचरंतीत्यर्थः निर्गुणत्वेचहेतुंवदन्लक्षणायोगंचनिराक-
रोति सदसतःपरइति कार्यकारणाभ्यांपरस्मिन्नसंगेकेनचिदपिसंबंधाभावान्नलक्षणायोगवृत्तीसंभवतइत्यर्थः एवंपदार्थत्वायोगादपदार्थस्यचवाक्यार्थत्वायोगान्नश्रुतिगोचर
त्वंब्रह्मणइत्यभिप्रायः १ उत्तरमाह बुद्धींद्रियेति बुद्ध्यादीनुपाधीन्जनानामनुशायिनांजीवानांमात्राद्यर्थंप्रभुरीश्वरोऽसृजत्मीयंतइतिमात्राविषयाः तदर्थंभवार्थं भवोजन्मलक्ष-
णंकर्मतत्प्राप्तिकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मनेलोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अकल्पनायकल्पनानिवृत्तयेमुक्तयइत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेणपदच
तुष्टयस्यार्थः जनानामितिवदन् जीवार्थमीश्वरस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिरितिदर्शयति प्रभुरिति ईश्वरस्योपाधिवश्यताभावेननित्यमुक्ततांदर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेवगुणैरनाभिमृ

परीक्षिदुवाच   ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेगुणवृत्तयः कथंचरंतिश्रुतयःसाक्षात्सदसतःपरे १ श्रीशुकउवाच   बुद्धींद्रियमनःप्रा-
णान्जनानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थंचभवार्थंचआत्मनःकल्पनायच २ सैषाह्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृता श्रद्धयाधारयेद्यस्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः ३

नंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंसर्वेश्वरंसर्वनियंतारंसर्वोपास्यंसर्वकर्मफलप्रदातारंसमस्तकल्याणगुणनिलयंसच्चिदानंदंभगवंतंश्रुतयःप्रतिपादयंति यःसर्वज्ञःसर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः
सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरः सोकामयतबहुस्यां सऐक्षततत्तेजोऽसृजत सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतांतावत्संसारिणोजीवस्यतन्निवृत्तये
तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानिबोधयंति तत्रचतत्त्वंपदयोःसामानाधिकरण्यंप्रतीयते तच्चप्रकारांतरेणाघटमानंब्रह्मणिपर्यवसानंगमयति तथाहि नतावदैंद्रंदध्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्था-
भिधानेनसामानाधिकरण्यं यथोक्तम् आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणामिति कुतः भिन्नार्थत्वात् नचाजहत्स्वार्थयानिरूढलक्षण
याविशेषणविशेष्यभावेननीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तम् स्वबुद्ध्यारज्यतेयेनविशेष्यंतद्विशेषणमित्यादि कुतःविरुद्धार्थत्वेनतदयोगात् नचजहत्स्वार्थत्वेनसंबंधिलक्षणयाकुक्षमित
दुग्धागंगेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वात् अतोजहदजहत्स्वार्थलक्षणयासोऽयंदेवदत्तइतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थ्येनसामानाधिकरण्येननिर्गुणेपर्यवसानं अस्थूला
दिवाक्यानांतुसाक्षादुपाधिनिषेधेनतत्पदार्थशोधनउपयोगान्निर्गुणएवपर्यवसानं तथाचात्रैवोपक्रमेस्वसृष्टमिदमापय्येत्यादिनाविशिष्टमालंबनंवक्ष्यति अंतेचश्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निर-
सनेनभवन्निधनाइत्युपसंहरिष्यति उपासनादिवाक्यानांतुन्यायप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलंबनेनज्ञानसाधनाविधानेनतत्परत्वमित्येषादिक् २ अत्रचानादिशिष्टपरंपरागतत्वात्संदेहोऽस्तुक-
इत्याह सैषेति सैषायथोक्तालंबनाब्राह्मी ब्रह्मपराश्रद्धयाआदरेणवैतंडिकतर्कानभिनिवेशेनयःश्रवणादिनाधारयेत् सअकिंचनःनिरस्तदेहाद्युपाधिःसन्परंपदंप्राप्नुयादिति ३

एतदेवसर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमितिहासमवतारयति अत्रेति नारायणान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांतां गाथामितिहासं ४ ५ ६ ७ ८ ब्रह्मसत्रमिति यथायज मानाएवसमानात्क्रत्विगादिरूपेणयत्रकर्मकुर्वंतितत्कर्मसत्रंप्रसिद्धं तथायत्रसमानाएववक्तृश्रोतृभावेनब्रह्ममीमांसंतेतत्ब्रह्मसत्रं ९ अहोतर्हिमयाकथंतन्नज्ञातमित्यत आह श्वेत द्वीपमिति नदीश्वरंतत्रस्थंमामेवानिरुद्धमूर्तिम् १० ननुसर्वज्ञास्तेकस्तत्रवक्ताप्रश्नवानत्राह तुल्यश्रुतेति श्रुतादिभिरविशेषाः अरिमित्रोदासीनहीनत्वेननिरूपमकरुणाः अतःसर्वेप्रवच नयोग्याअपिकौतुकेनैकंप्रवक्तारंकृत्वाऽन्येपप्रच्छुरित्यर्थः ११ स्वसृष्टमिति स्वयंनिर्मितमिदंविश्वंप्रलयसमये आपीयसंहृत्य शयानंयोगेननिद्राणमिववर्तमानं तदंतेप्रलयांतेतल्लिं गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरंसृष्टिसमयेप्रथमनिश्वासभूताःश्रुतयः प्रबोधयामासुः १२ सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाःकीर्तयोयेषुतैःपराक्रमैः १३ जयजयेति भोअजित जयजय उत्कर्षमाविष्कुरु आदरेवीप्सा केनव्यापारेण अगजगदोकसाम् अगानिस्थावराणिजगंतिजंगमानि ओकांसिशरीराणियेषांजीवानांतेषामजामविद्यांजहिनाशय किमितिगुणव नीहंतव्येत्यत आह दोषगृभीतगुणाम् दोषायानंदाद्यावरणायगृहीतागुणाययातां हुम्रहोर्भश्छंदसीति भकारः इयंहिस्वैरिणीवपरप्रतारणायगुणान्गृण्हाति अतोहंतव्येति नर्हि

अत्रतेवर्णयिष्यामिगाथांनारायणान्विताम् नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ४ एकदानारदोलोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः सनातनमृषिंद्रष्टुंययौनारायणाश्रमम् ५ योवैभारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमायस्वस्तयेनृणाम् धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिःकलापग्रामवासिभिः परीतंप्रणतोऽपृच्छदिदमेवकुरूद्वह ७ तस्मैह्यवोचद्भगवानृषीणांशृण्वतामिदम् योब्रह्मवादःपूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम् ८ श्रीभगवानुवाच स्वायंभुवब्रह्मसत्रंजनलोकेऽभवत्पुरा तत्रस्थानांमानसानांमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ९ श्वेतद्वीपंगतवतित्वयिद्रष्टुंतदीश्वरम् ब्रह्मवादःसुसंवृत्तःश्रुतयोयत्रशेरते तत्रहायमभूत्प्रश्नस्त्वंमांयमनुपृच्छसि १० तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः अपिचक्रुःप्रवचनमेकंशुश्रूषवोऽपरे ११ सनंदनउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः तदंतेबोधयांचक्रुस्तल्लिंगैःश्रुतयःपरम् १२ यथाशयानंसम्राजंवंदिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेऽभ्येत्यसुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १३ श्रुतयऊचुः जयजयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणांत्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकतेक्वचिदजयात्मनाचचरतोऽनुचरेन्निगमः १४

मय्यपिदोषमावहेदितिममापितत्काशक्तिःस्यादत आह त्वमिति यद्यस्मात्त्वमात्मनास्वरूपेणैवसमवरुद्धसमस्तभगःसंप्राप्तसमस्तैश्वर्योसि वशीकृततस्यायत्वादितिभा वः ननुस्वयमेवतेज्ञानवैराग्यादिनाकिंनहन्युरित्यत आह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषांत्वमेवांतर्यामी सर्वशक्त्युद्बोधकः अतोनतेज्ञानादौस्वतंत्राइतिभावः अहमकुंठज्ञानैश्वर्या दिगुणोजीवानांकर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्रकिंप्रमाणमितिचेत् अहमेवप्रमाणमित्याह निगमःवेदः ननुएवंभूतेमयिकथंश्रुतीनांप्रवृत्तिस्तत्राह क्वचिदितिक दाचित्सृष्ट्यादिसमये अजयामाययाचरतःक्रीडतः नित्यंचालुप्तभगतयासत्यज्ञानानंतानंदैकरसेनात्मनाचचरतोवर्तमानस्यनिगमोऽनुचरेत् प्रतिपादयेत्कर्मणिषष्ठ्यौ यतोवाइ मानिभूतानिजायंते योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैतंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये यआत्मनितिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयःसर्वज्ञःसर्व विदित्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतंप्रतिपादयतीत्यर्थः १४ जयजयाजितजह्यगजंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणां नाहिभवंतमृतेप्रभवंत्यमीनिगमगतिगुणार्णवतात्तव १

ननुकथंमामेवंप्रतिपादयंति यतइंद्रोयातोऽवसितस्यराजेत्यादिभिः इंद्रःयातोजंगमस्य अवसितस्य स्थावरस्यचराजेतिप्रतिपाद्यते तथाग्निर्मूर्धादिवइत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंतेत
त्राह बृहदुपलब्धमेतादिति अयमर्थः एतदुपलब्धमिंद्रादिसर्वंबृहत् ब्रह्मत्वमित्येवावयंतिजानंति कथंबृहतएवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेनकुतः यतोबृहतः सर्वस्योदयास्तमयौउत्पत्तिलयौसर्वो
पादानत्वात् तर्हिकिंविकारित्वंबृहतः नअविकृतत्वात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाशब्दउपमार्थः यथाघटादेर्विकृतेर्मृदिउदयास्तमयौतद्वत् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवस
त्यं सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रतिपादनादित्यर्थः अतःकारणादृषयोमंत्रास्तद्द्रष्टारोवात्वय्येवमनोवचनाचरितंदधुः मनसाआचरितंतात्पर्यंवचनाचरितमभिधानंचधृतवंतः नपृथग्विकारे
ष्वित्यर्थः अत्रनिदर्शनं कथमयथेति नृणांभूचराणांयत्रकुत्रापिदत्तानिक्षिप्तानिपदानिभुविकथमयथाभवंति अदत्तानिभवंति अतोयथामृत्पाषाणेष्टकादिषुदत्तानिपदानिभुवंनव्यभिचरंति त
थामत्किमपिविकारजातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंप्रतिपादयंतीत्यर्थः १५ द्रुहिणवह्निरवींद्रमुखामरराजगदिदंनभवेत्पृथगुत्थितं बहुमुखैरपिमंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतोविनिगद्य
से २ त्वमेवसर्वनिगमगोचरइतिमतांप्रवृत्त्याद्रढयति इतितवेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिकृत्वाभोस्त्र्यधिपतेत्रिगुणमायाप्रवर्तक सूरयोविवेकिनस्तवअखिललोकमलक्षपणकथा
मृताब्धिं सकलजनवृजिनानिरसनहेतुं कीर्तिसुधासिंधुमवगाह्यनिषेव्यतपांसितपंतीतितपांसिपापानिदुःखानिवाजहुस्त्यक्तवंतः त्वदीयकथामात्रेणयदापापत्यागः तदाकिमुवक्तव्यंयेपुनः स्वधा
मविधुताशयकालगुणाः स्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेनैवविधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अंतःकरणधर्मारागादयः कालगुणाजरादयश्चयैस्तेतथा हेपरम तवाजस्रसुखानुभवमखंडानंदानुभवंपदंस्वरूपंभ
जंतिसर्वंतेतथाभूताःदुःखानित्यजंतीति तद्यथा पुष्करपलाशमापोनश्लिष्यंतेएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतेनकर्मणालिप्यतेपापकेनतत्कृतदुष्कृतेविधुनुते एवंहवावनतपतिकिमहं

बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायतउदयास्तमयौविकृतेर्मृदिवाविकृतात् अतऋषयोदधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमयथाभवंतिभुविदत्तपदानिनृणां
१५ इतितवसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्यतपांसिजहुः किमुतपुनःस्वधामविधुताशयकालगुणाः परमभजंतियेपदमजस्रसुखानु
भवं १६ दृतयइवश्वसंत्यसुभृतोयदितेऽनुविधामहदहमादयोंडमसृजन्यदनुग्रहतः पुरुषविधोऽन्वयोत्रचरमोन्नमयादिषुयःसदसतःपरंत्वमथयदेष्ववशेषमृतम् १७

साधुनाकरवंकिमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः १६ सकलदेवगणैरितिसद्गुणास्तत्त्वामितिसर्वमनीषिजनारताः त्वयिसक्तभद्रगुणश्रवणादिभिस्तवपदस्मरणेनगतक्लमाः ३ असूर्यानामतेलोकाअंधेनतम
सावृताःतांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः तथानचेदवेदीन्महतीविनष्टिः येतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवोपयंतीत्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदंति दृतयइवेति असु
भृतोनरायदिते अनुविधाअनुविधतीत्यनुविधाअनुवर्तिनोभक्ताइतियावत् तर्हिश्वसंतिजीवंतिसफलजीवनाभवंतिइतरथादृतयइवभस्त्राइवश्वासाइत्यर्थः नन्वभक्तानामपिकामादिफलमस्त्येव न
कार्यकारणानुग्राहकत्वेनजीवनहेतोस्तवाभजनेकृतघ्नानांतदपिनासिद्ध्येदित्याशयेनाह महदहमादयइति महानहंकारश्च आदिर्येषांते यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेनलब्धसामर्थ्याःसंतः अंडंदेहं समष्टि
व्यष्टिरूपंसृष्टवंतः तत्रचपंचापिकोशा अन्नमयादीनाविश्यतत्तदाकारःसन् यश्चेतयतेसत्वंतदाह पुरुषविधइति पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेवविधाआकारोयस्यसतथा ननुचिदेकरसस्यकथंतत्तदाकारताअत
आह अन्वयोनेति अत्रएष्वन्नमयादिष्वन्वेतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवंतर्हिसत्यत्वमसंगत्वंचकथंतत्राह चरमोन्नमयादिष्वयइति अन्नमयादिष्वयइति अन्नमयादिषुउपाविश्यमानेषुयश्च
रमोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छत्वेनोक्तःसत्वमितिसंबंधः ननुतथाप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वव्याहतिरेवतत्राह सदसतः परंत्वमथयदेष्ववशेषमृतमिति सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेःपरंव्यतिरिक्तं
तत्साक्षिभूतंअवशेषमवशिष्यतइत्यवशेषमबाध्यं अथअतएवऋतंसत्यं तर्हिकिमर्थंतेष्वन्वयउक्तः शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थं तथाहिसवाएषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेवशिर इत्यादिनास्थूल
सूक्ष्मक्रमेणपंचकोशाननुप्रदिश्यतस्यपुरुषविधतामन्वयपुरुषविधइतिपुनःपुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्य ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यनवद्यं १७ नरवपुःप्रतिपद्ययदित्व-
यिश्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिःनरहरेनभजंतिनृणामिदंहृतिवदुच्छ्वसितंविफलंततः ४

एवंतावत्सर्वा त्मकेपरमेश्वरेसर्वश्रुतिसमन्वयेनसद्भजनीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिंदयाचतदेव दृढीकृत्येदानीमनवगाह्यमाहिमानिप्रथमंतावदुपाध्यालंबनमुपासनमुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्षाउ पासते हृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवैताइतऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयतइत्याद्याःश्रुतयोविदधतीत्याह उदरमुपासतइति ऋषिवर्त्मसु ऋषीणांसंप्रदायमार्गेषु येकूर्पदृशस्तेउदरालंबनंमणिपूरक स्थंब्रह्मोपासते ध्यायंति शार्कराक्षाइतिश्रुतिपदस्यप्रतिपदंकूर्पदृशइति कूर्पशर्करारजोविद्यतेदृक्षु अक्षिषुयेषांतेतथा रज्ज्वापिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टयइतियावत् उदरस्यहृदयापेक्षयास्थूलत्वात् यद्वा कूर्पंसूक्ष्मंसूक्ष्मदृशइत्यर्थः तदाहृदयस्थंसूक्ष्ममेवालक्ष्यतत्प्रवेशायप्रथमसुदरमुपासतइतिभावः आरुणयस्तुसाक्षाद्धृदयस्थंदहरंसूक्ष्ममेवोपासते हृदयविशेषणं परिसरपद्धतिमिति परितःसरंतिप्र सर्पंतीति परिसरानाड्यः तासांपद्धतिंमार्गंप्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्यफलमाह ततइति ततोहृदयात् भोअनंततवधामउपलब्धिस्थानंसुषुम्नाख्यंपरमंश्रेष्ठंज्योतिर्मयंशिरः मूर्धानंप्रतिउदगा न् उदसर्पन् मूलाधारादारभ्यहृदयमध्यात् ब्रह्मरंध्रंप्रतिउद्गतामित्यर्थः कथंभूतंधाम यत्समेत्यप्राप्यपुनरिहकृतांतमुखेमृत्युमुखेसंसारेनपतंति तथाचश्रुतिः शतंचैकाहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धा नमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतीति १८ उदरादिषुयःपुंसांचिंतितोमुनिवर्त्मभिः हंतिमृत्युभयंदेवोहृद्गतंतमुपास्महे ५ नन्वीश्वरस्यापितर्हिजीववदुद रादिसंबंधेतदनुप्रविष्टस्यचतारतम्येसतिकेनविशेषेणोपास्यत्वमितीमामाशंकांपरिहरंत्यः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुण श्चेत्याद्याःश्रुतयःस्तुवंतीत्याह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयंकृतासुउच्चनीचमध्यमासुयोनिषुअभिव्यक्तिस्थानेषुकार्येषुदेहादिषुहेतुतयाउपादानतयाप्रागेवविद्यमानत्वेनमुख्यप्रवेशासंभवा द्विशन्निववर्तमानस्तारतम्यतोन्यूनाधिकभावेनचकास्सि अवभाससे स्वकृतायोनीरनुकरोतीतिस्वकृतानुकृतिः अनलवत् अग्निर्यथास्वतस्तारतम्यहीनोऽपिकाष्ठानुसारेणतथातथाप्रकाशतेतद्वत्

उदरमुपासतेयऋषिवर्त्मसुकूर्पदृशःपरिसरपद्धतिंहृदयमारुणयोदहरं ततउदगादनंततवधामशिरःपरमंपुनरिहयत्समेत्यनपतंतिकृतांतमुखे १८ स्वकृ
तविचित्रयोनिषुविशन्निवहेतुतयातरतमतश्चकास्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः अथवितथास्वमूष्ववितथंतवधामसमंविरजधियोऽन्वियंत्यभिविपण्यवएकरसं
१९ स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणंतवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतं इतिनृगतिंविविच्यकवयोनिगमावपनंभवतउपासतेंऽघ्रिमभवंभुविविश्वसिताः २०

अथअतोवितथासुमिथ्याभूतास्वमूषुयोनिषुअवितथंसत्यं यतःसममविशेषमतःसत्यंतवधामस्वरूपंविरजधियोनिर्मलमतयः अन्वयंतिजानंति नुइतिपृथक्पदंवाअत्रहेतुःअभिविपण्यव इति अभितोविगतपणव्यवहाराः पणाव्यवहारइत्यस्यरूपंपण्युरीति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिताइत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसंसन्मात्रं अतस्तत्रोपाधिकृततारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्य स्योपास्यत्वमितिभावः १९ स्वनिर्मितेषुकार्येषुतारतम्यविवर्जितम् सर्वानुस्यूतसन्मात्रंभगवंतंभजामहे ६ अपिचकुतोन्वियमाशंकास्यात् भगवतोदेहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंगइति यतोविद्या कामकर्मभिःसंसरतोजीवस्यापिभगवद्भावलक्षणयाबोधयंत्यस्तंदोषंनिषेधयंति सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकःतत्त्वमसीत्याद्याःश्रुतयः ननुतत्त्वमर्थस्यात्मनःस्तुतिरीत्येश्वरत्वेनक्रियते न तुतस्येश्वरत्वंबोध्यते नेतद्युज्यते यतस्तत्र यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइत्याद्याःश्रुतयः कृतावतारस्यभगवतश्चरणभजनमुपायंवदंतीत्याह स्वकृत पुरेष्विति स्वकर्मोपार्जितेषुपुरेषुदेहेषुअमीषुनरादिषुभोक्तृत्वेनवर्तमानंपुरुषमखिलशक्तिधृतःसर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्यतवांशकृतंवदंति अंशइवांशःकृतइवकृतःत्वद्रूपंवदंतीत्य र्थः ननुकार्यकारणसंवृतस्यकुतएवंभूतत्वंतत्राह अवहिरंतरसंवरणमिति बहिःकार्यमंतरंकारणं वस्तुतस्तदावरणशून्यं तयोरसत्त्वादित्यर्थः एवंनृगतिंनुर्जीवस्यगतिं तत्त्वंविविच्यविशोध्यकवयःअ न्यथेदंनप्राप्यतइतिजानंतःनिगमावपनंनिगमोक्तकर्मणामावपनमासमंतादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनंक्षेत्रंसर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पितानिकर्माणिभुक्तिफलंफलंतितंभवतोंऽघ्रिमभवंभवनि वर्तकंविश्वसिताःकृतविश्वासाःउपासते अर्चनवंदनादिभिःसेवंते भुवीतिमर्त्यलोकेइदमेवोचितमितिदर्शयंति २० त्वदंशस्यममेशानत्वन्मायाकृतबंधनम् त्वदंघ्रिसेवामादिश्यपरानंदनिवर्तय ७

भक्तिरल्पसाधनामितिवचनमनुचितमिवमन्वानोभक्तिंगुरूकरोति दुरवगमेति भोईश्वर दुरवगमं दुर्बोधंयदात्मतत्त्वंतस्यनिगमायज्ञापनायतवात्ततनोराविष्कृतमूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरि
वर्तपरिश्रमणाः चरितमेवमहामृताब्धिः तस्मिन्परिवर्तोऽवगाहः तेनपरिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणंश्रमः गतश्रमाइत्यर्थः अपवर्गमपिकेचिन्नपरिलषंतिनेच्छंति कुतोन्यदिंद्रपदादिके
चिदिति एवंभूताभक्तिरसिकाविरलाइतिदर्शयति नकेवलमन्यन्नेच्छंति किंतुतेनैवसुखरवेनपूर्णाः संतः पूर्वसिद्धंगृहादिसुखमप्युपेक्षंतइत्याह तवचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाइ
ति तवचरणसरोजेहंसाइवरममाणायेभक्तास्तेषांकुलं तेनसंगस्तेनविसृष्टागृहायैस्तेतथा अनेनश्रवणकीर्तनेदर्शितेश्रुतिश्चमुक्तेरप्याधिक्यंभक्तेर्दर्शयति यथाह यंसर्वेदेवानमंतिमुमु
क्षवोब्रह्मवादिनश्चेतिव्याख्यानंचसर्वज्ञोभाष्यकृदादिः मुक्ताअपिलीलयाविग्रहंकृत्वाभजंतइति २१ त्वत्कथामृतपाथोधौविहरंतोमहामुदः कुर्वंतिकृतिनः केचिच्चतुर्वर्गंतृणोपमम् ८ आ
राममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चन नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीत्याद्याः श्रुतयोऽनुक्रोशंत्योजगदात्मनीश्वरेरतिमुप
दिशंतीत्याह त्वदनुपथमिति त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवौपयिकमिदंकुलायंकोपृथिव्यांलीयतइतिकुलायंशरीरं आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्माचसुहृच्चप्रियश्चतद्वत् चरतिस्वाधीनतयावर्ततइत्य

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरिलषंतिकेचिदपवर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुलसंगवि
सृष्टगृहाः २१ त्वदनुपथंकुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरतितथोन्मुखेत्वयिहितेप्रियआत्मनिच नवततरमंत्यहोअसदुपासनयात्महनोयदनुश-
याभ्रमंत्युरुभयेकुशरीरभृतः २२ निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजोहृदियन्मुनयउपासतेतदरयोपिययुःस्मरणात् स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंड
विषक्तधियोवयमपितेसमाःसमदृशोंघ्रिसरोजसुधाः २३

र्थः तथाऽपित्वयिउन्मखेहितेप्रियेआत्मनिच अप्यर्थेचकारः एवंभूतेसुसेव्येऽपित्वयिबतअहोक-
ष्टंनरमंतिनसख्यादिनाभजंति असदुपासनयादेहाद्युपलालनेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयोवासनायेषांते कुशरीरभृतः संतःउ-
रुभयेसंसारे भ्रमंतिपरिवर्तंते अतआत्महनइतिभावः २२ त्वय्यात्मनिजगन्नाथेमन्मनोरमतामिह कदाममेदृशंजन्ममानुषंसंभविष्यति ९ इदानीमात्मावारेद्रष्टव्यः
श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्याद्याः श्रुतयोध्यानमंगलत्वेनोपदिशंतीत्याह निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजइति मरुत्प्राणः मनश्चअक्षाणींद्रियाणिच निभृतानि-
संयमितानियैस्तेचते दृढंयोगंयुंजंतितेदृढयोगयुजस्तेतथाभूतामुनयोहृदियत्तत्त्वमुपासतेतदेवारयोपितवस्मरणाद्ययुः प्रापुःस्त्रियोऽपिकामतः उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः अहीं-
द्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्यासांताःपरिच्छिन्नदृष्टयः समदृशः सममपरिच्छिन्नंत्वांपश्यंत्योवयंश्रुत्यभिमानिन्योदेवताअपितेसमाएवतुल्याविषयतयाअंघ्रिसरोजसुधाः अंघ्रिसरोजंसुधा
यासांताः अयंभावः इत्थंभूतस्तवस्मरणानुभावः येयोगिनस्त्वांहृद्यालंबनमुपासते याश्चवयंत्वांसमंपश्यामः याश्चस्त्रियः कामतः परिच्छिन्नंध्यायंति येचद्वेषेण सर्वानपितांस्त्वामेवप्रा-
पयतीति २३ चरणस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभम् यथाकथंचिन्नृहरेममभूयादहर्निशम् १० ५ ५ ५ ५ ५

यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिः अर्वाग्देवाअस्याविसर्जनेनाथाकोवेदयतआबभूव अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवाआप्नुवन्पूर्वमर्श
न् तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधातीत्याद्याः श्रुतयोभगवत्तत्त्वंदुर्ज्ञेयंवदंत्योभान्तिमेवोररीकृत्सरूकवंतीत्याह कइहनुवदेति बतअहोभगवन् इहजगति अग्रसरंपूर्वसिद्धं
त्वाम् अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान्कोनुपुमान्वेदजानाति ईश्वरस्यपूर्वसिद्धावन्यस्यचार्वाचीनत्वेप्रमाणंवदन् ज्ञानकारणाभावमाह यतउदगादिति यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्माउत्प
न्नः यंब्रह्माणमनुउभये आध्यात्मिकाधिदैविकादेवगणाउत्पन्नाः ततोप्यर्वाचीनाः सर्वंयदातुभवान् सर्वमवरूध्यउपसंहृत्यशयीत तर्हितदाअनुशायिनांजीवानांसाधनंनास्ति यतस्तदानसत्स्थू
लमाकाशादि नचासत्सूक्ष्मंमहदादि नचउभयंसदसद्भ्यामारब्धंशरीरं नचकालजवः तन्निमित्तभूतंकालवैषम्यम् एवंसतितत्रतदानाकिमपिइंद्रियप्राणाद्यपि नचज्ञापकंशास्त्रमपिअयमभि
प्रायः अर्वाक्दृष्टिगतानांदेहाद्युपाधिकृतांतराणांकालवशेनचमलिनसत्त्वानां नतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूवइत्याद्याः यदातुप्रलयसमयेन
बद्धंतरमस्ति तदापिसाधनाभावात् नभगवज्ज्ञानसामर्थ्यं अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभाक्तिरेवसरूकरोति २४ काहंबुध्यादिसंरुद्धः क्वचभूमन्महस्तव दीनबंधोदयासिंधोभक्तिंमेन्
हरादिश ११ इतोऽपिज्ञानंनसरूशकं उपदिशतामपिभ्रमबाहुल्यादित्याहुः जनिमसतइति असतोजगतोजानिमुत्पत्तिंयेवैशेषिकादयोवदंति असतएवब्रह्मत्वस्योत्पत्तिंयेचपातंजलादयः सतए
वैकविंशतिप्रकारस्यदुःखस्यनाशंमोक्षंवदंतियेनैयायिकाः उतअपियेचसांख्यादयः आत्मनिभिदांभेदंच येमीमांसका विपणं कर्मफलव्यवहारमृतंसत्यंस्मरंति वदंति तेसर्वे आरूपितैः आरोपितैर्भ्रमै
र्विपादिशंति नतत्त्वदृष्ट्या सदेवसौम्येदमग्रआसीत्ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति अनीशयाशोचतिमुह्यमानः अविद्यायामंतरेवर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्यमानः जघन्यमानाअपियंतिमूढाः अंधेनैवनीय-

कइहनुवेदबतावरजन्मलयोऽग्रसरंयतउदगादृषिर्यमनुदेवगणाउभये तर्हिनसन्नचासदुभयंनचकालजवः किमपिनतत्रशास्त्रमवकृष्यशयीतयदा २४ जनिमसतः
सतोमृतिमुतात्मनियेचभिदांविपणमृतंस्मरंत्युपदिशंतितआरुपितैः त्रिगुणमयःपुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयिनततः परत्रसभवेदवबोधरसे २५ सदिवमन
स्त्रिवृत्त्वयिविभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहिविकृतिंत्यजंतिकनकस्यतदात्मतयास्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् २६

मानायथांधाः एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिविरोधात् किंच वस्तुतः पुरुषस्यात्रिगुणमयत्वेसर्वमिदंसंगच्छेतनतुतदस्तीः
त्याह त्रिगुणमयः पुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयीति त्रिगुणमयः पुमानित्यनेनहेतुनायाभिदाउपलक्षणमेतत् भिदादिसायस्मात्त्वयिविषयेअबोधकृतात्वद्विषयाज्ञानविजृंभितानर्हिकिमज्ञानमस्ति
वस्तुतः पुंसिनैवेत्याह ततः अबोधात्परत्रपरेअसंगेऽवबोधरसे ज्ञानघनेसअबोधोनभवन्नसंभवतीत्यर्थः २५ मिथ्यातर्ककर्कशेरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंत्वज्ज्ञानवर्त्मास्फुटं श्री
मन्माधववामनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपतेगोविंदेतिमुदावदन्मधुपतेमुक्तः कदास्यामहं १२ ननुयद्यसन्नोत्पद्यतेयदिचत्रिगुणमयः पुरुषोनभवतितर्हीदंप्रपंचजातंपुरुषश्चपृथक्नास्तीत्युक्तंस्यात् कथंतर्हि
तयोः सत्त्वेनप्रतीतिरितआह सदिवमनइति मनः मनोमात्रविलसितमिदंत्रिवृत्त्रिगुणात्मकंप्रपंचजातमसदेव सदिवविभाति कथमितिचेत्तत्राह त्वयीति त्वय्यधिष्ठानेआधिष्ठानसत्तयासद्व्यवतीयतइत्यर्थः
नकेवलमिदंकारास्पदं किंतुआमनुजात् मनुजः पुरुषः अभिविधावाकारः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापिपृथक्सत्त्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथाचश्रुतिः असतोधिमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृ
जत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेति नन्वात्मविदामपिविश्वंसदेवस्फुरति अतः कथमसत्स्यादतआह सदभिमृशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदंभोक्तृभोग्यात्मकंविश्वमा-
त्मतयैवसदभिमृशंति सदितिजानंति आत्मकार्यत्वान्नपृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानकंयत्कार्यंभवति तत्तेनैवरूपेणप्रतीयतेउपादीयतेचेति लोकाचारेणदर्शयति नहिविकृतिमिति कनकस्यविकृतिंकुंडला
दिकंकनकार्थिनोनत्यजंति अत्रहेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदंविश्वमनुप्रविष्टंचपुरुषरूपमात्मतयैवावसितंनिश्चितं २६ यत्सत्त्वतः सदाभातिजगदेतदसत्स्वतः सदाभासम
सत्यस्मिन्भगवंतंभजामतम् १३

ननुसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म नेहनानास्तिकिंचन मृत्योःसमृत्युमाप्नोति यइहनानेवपश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्यभगवतः प्रतिपादनात् तज्ज्ञानंमुक्तिकरमेवेति कृतंभक्त्या अतआह तवपरियेच
रंतीति तवेतिकर्मणिषष्ठी त्वांयेपरिचरंति छंदसिव्यवहिताश्चेति यच्छब्देनव्यवधानमदोषः केनरूपेण अखिलसत्वनिकेततया अखिलानिसत्वानिनिकेतोयस्यसतथा तस्यभावस्तत्तयात
यासर्वभूतावासतयेत्यर्थः उतएवअविगणय्यतिरस्कृत्य तएवनिर्ऋतेर्मृत्योःशिरःमूर्धानं पदापादेन आक्रमंति मृत्योर्मूर्ध्निपदंदधतितेतरंतिमुच्यंतइत्यर्थः येपुनर्विमुखाः अभक्तास्ता
न्गिरावाचापशूनिवविबुधान्विदुषोऽपिपरिवयसेबध्नासिकुतः त्वयिकृतसौहृदाः त्वयिकृतंसौहृदंप्रेमयैस्ते खलुनिश्चितंपुनंतिपवित्रयंति आत्मानमन्यानपीतिशेषः नेतरे तथाच
श्रुतिः तस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानि त स्येदंवाचातंत्यानामभिर्दामभिः सर्वंसितमिति अयमभिप्रायः सत्यमेवंभूतमात्मानंश्रुतयःप्रतिपादयंति तत्रचयद्यपिवस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमे-
वज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषुपरोक्षमिवभवतीतिनापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थं भगवत्परिचर्ययातुसम्यगमलचित्तानांतत्प्रसादेन
लब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नतएवकरकलितोमोक्षइतितथाचश्रुतयः देहांतेदेवःपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टेयमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादयः २७ तपंतुतापैःप्रपतं
तुपर्वतादटंतुतीर्थानिपठंतुचागमान् यजंतुयागैर्विवदंतुवादैर्हरिंविनानैवमृतिंतरंति १४ ननुयद्यखिलसत्वनिकेतत्वेनभगवतःसेव्यत्वमुच्यते तर्हितत्करणसंबंधात् कर्तृत्वभोक्तृत्वे

तवपरियेचरंत्यखिलसत्वनिकेततयातउतपदाक्रमंत्यविगणय्यशिरोनिर्ऋतेः परिवयसेपशूनिवगिराविबुधानपितांस्त्वयिकृतसौहृदाःखलुपुनं
तिनयेविमुखाः २७ त्वमकरणःस्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयाऽनिमिषाः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवविश्वसृजोवि
दधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः २८

प्रसज्येयाताम् नवस्तुतस्तथात्वमितिचेत्तर्हिजीवानामपितत्तुल्यत्वमिति केनविशेषेणपुनःसेव्यसेवकत्वमितीमामाशं
कांपरिहरंत्यः अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसश्रृणोत्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंपुराणमित्याद्याः श्रुतयःस्तुवंतीत्याह त्वमकरणइति करणसंबंध
रहितएवअखिलकारकशक्तिधरः अखिलानांप्राणिनांयानिकारकाणिकरणानि इंद्रियाणितेषांशक्तीर्धारयतिप्रवर्तयतीतितथा कुतःस्वराट् यतःस्वेनैवराजतेदीप्यते नहिस्वतःसिद्ध
ज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः अतःतवबलिमुद्वहंति पूजांकुर्वंतीति अजया अविद्ययासहितास्तयावृताइत्यर्थः अनिमिषादेवाइंद्रादयः तत्पूज्याविश्वसृजोब्रह्मादयोऽपियथासम्भी
काएवकिंकराःस्वामिनंसेवंते तथाविद्यायुक्तादेवादयस्त्वामितिलोकोक्तिःसमदंतिच मनुष्यैर्दत्तंहव्यकव्यादिलक्षणंबलिंभक्षयंति अत्रदृष्टांतःवर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथा
वर्षभुजःखंडमंडलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्य स्वप्रजादत्तबलिभुजोबलिमुद्वहंतितद्ददति कथंबलिंवहंतितदाह विदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताइति त्वत्तो
भीताःसंतोयस्मिन्कर्मणिनियुक्तास्तेतत्कुर्वंतीति त्वदाज्ञापालनमेवबल्युद्वहनमित्यर्थः तथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंच
मइति २८ अनिंद्रियोऽपियोदेवःसर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञःसर्वकर्ताचसर्वसेव्यंनमामितम् १५ ५ ५ ५ ५ ५

तदेवंकरणप्रवर्तकमीश्वरंकरणपरतंत्रानराभजंतीत्युक्तम् नकेवलमियदेवकारणम् ततउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादितिवदंति यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानि सर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीत्याद्याः श्रुतयइत्याह स्थिरचरज्जातयइति हेविमुक्तानित्यमुक्त यदितवअजयामाययाविहरः विहारः क्रीडाभव तितदास्थिरचरजातयः स्थिराश्चचराश्चजातयः जात्यालिंगितादेहायेषांतेजीवाः स्युः भवेयुः कथंभूतस्य ततः अज्ञातः परस्यदूरेवर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथंविहारः उदीक्षयाईक्षण लेशेन ननुमयिलीनानांजीवानांकथंजन्मस्यात्तत्राह उत्थनिमित्तयुजइति ईक्षेयेवउत्थितानि आविर्भूतानिनिमित्तानिकर्माणितद्युक्तानिलिंगशरीराणिवातैर्युज्यंतइतितथा ननु किंनिमित्तोऽशानेनमादृच्छयैवभवंतु न त्वयिवैषम्याभावात् विषमसृष्टेरयोगादित्याह परमस्येति तवपरमस्यउत्तमस्यपरमकारुणिकस्याद्वियतइवाकाशसदृशस्यसमस्येत्यर्थः कश्चि दपरः स्वीयः परोस्त्वीयश्चनभवेत् नसंभवतीत्यर्थः असद्वाइदमग्रआसीत् ततोवैसदजायतेत्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिवप्रतीयतेतदर्थंपुनर्विशिनष्टि शून्यतुलांदधतः शून्यसाम्यं भजतः तदेवदर्शयितुंपुनर्विशिनष्टि अपदस्येति नपद्यतइत्यपदः तस्यवाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः २९ त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जातान्संसरतःखिन्नान्नृ हरेपाहिनःपितः १६ एवंतावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाजाताः संसरंतोभजंतीत्युक्तम् तत्रयद्येकाऽविद्यातदाजीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौसर्व

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततः नहिपरमस्यकश्चिदपरोनपरश्चभवेद्वियतइवापदस्यतववृशून्यतुलांदधतः २९ अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा अजनिचयन्मयंतदविमुच्यनियंतृभवेत्सममनुजानतांयदमतंमतदुष्टतया ३०

र्वमुक्तिप्रसंगः अथनानाविद्यास्तर्हितस्यैवांशांतरेणसंसारानपगमादनिर्मोक्ष इत्यादितर्कबलेनवस्तुतएवनानात्मानः तत्रचतेषामणुत्वेदेहव्यापिचैतन्यंनस्यात् देहपरिमाणत्वेचमध्यमपरिमाणानांसावयवत्वेनानित्यत्वंस्यात् अतः सर्वगताः नित्याश्चेतिकेचनमन्यंते तत्रनतावदुक्त दोषप्रसंगः अविद्याभेदेनतच्छक्तिभेदेनवाबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्यतुनकेनाप्यंशेनसंसारशंकेत्युक्तमेवप्रसिद्धंचात्मैक्यंसर्वश्रुतिषु किंच इमंपक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपिनसहतइत्याह अपरिमिताइति वस्तुतएवानंताः ध्रुवास्तेनैवरूपेणनित्याः सर्वगताश्चतनुभृतोजीवायादिस्युः तर्हितेषांसमत्वात् शास्यतानयटतइतिकृत्वा हेध्रुवनियमो नियमनंत्वयानस्यात् इतरथातुघटेत कथंयन्मयमुपाधितोयद्विकारप्रायं यज्जीवाख्यमजनिजातंतत् तस्यस्वविकारस्यानियंतृनियामकंभवेत् अविमुच्य कारणतयाअपरित्यज्य किंतत् सममनुस्यूतम् ननुकिंयत्तच्छब्दैः ज्ञायतेचेदुच्यतामिदंतदिति अतआह अनुजानतांयदमतमितिजानीमइतिवदतांयदमतमविज्ञातप्रायम् अविषयत्वात् तथाच श्रुतिः यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानताम् अवचनेनैवप्रोवाच सहतूष्णींबभूवेत्यादि किंच मतस्यज्ञातस्यदुष्टतयादोषश्रवणात् तथाच श्रुतिः यदिमन्यसेसुवेदेतिदहरमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूपंयदस्यत्वंयदस्यदेवेष्वित्यादि तस्माद्यत्तच्छब्दावद्योत्यमतर्क्यंकिमपिसर्वानुस्यूतत्वेनसमंनियंतृभवेदित्यर्थः ३०

अंतर्यतासर्वलोकस्यगीतः श्रुत्यायुक्त्याचैवमेवावसेयः यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमंतंतंचेतसैवावलंबे १७ ५ ५ ५ ५ ५

ननुयदिचपरमात्मनोजीवाजायंतइतिनियंतृनियम्यभावउच्यते तथासतिजीवानामनित्यत्वप्रसंगेन प्रतिदिनंकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगःस्यात् किंचतदामोक्षोनामजीवस्यस्वरूपहानिरेवस्या
त् नचैतद्युक्तं स्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्यमोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैवजीवानांजन्मउच्यते नस्वतःअघटनादित्याह नघटतइति तत्रकिंप्रकृतेर्जीव
रूपेणोद्भवःस्यात् पुरुषस्यवाउभयोर्वाआद्येजीवानांजडत्वापत्तिःद्वितीयेपुरुषस्यविकारित्वप्रसंगः अतएवनतृतीयइत्याशयेनोक्तम् प्रकृतिपूरुषयोरुद्भवोनघटतइति श्रुत्याजलप्रतिपा
दनादपीत्याह अजयोरिति तथाचश्रुतिःअजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःजनयंतींसरूपां अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यइतिउभययुजातुभवंतिउभ
यंचतद्युज्यतइतिउभयघडक् संबद्धंपरस्पराध्यस्तामितियावत् तेनअसुभृतःप्राणाद्युपाधयोजीवाजायंतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथाकेवलेनजलेनानिलेनवाजलबुद्बुदानभवंतिकिंतु
मिलिताभ्यांतद्वत् तत्रयथाऽनिलोनिमित्तंजलमुपादानं एवमत्रापिप्रकृतिर्निमित्तंपुरुषउपादानंतस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशःसंभूतः सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतियथाऽग्नेःक्षुद्राविः
स्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएवात्मानोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषुचेतनाचेतनप्रपंचस्यपरमात्मोपादानत्वश्रवणात् नचविकारित्वंप
रिणामानंगीकारात् केचित्तुपुनः परिणाममंगीकृत्यआत्मनोविकाराभियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छंति सर्वथातावत्प्रकृतिपुरुषेभ्याउद्भवतीतिसिद्धं तदेकमेवाद्वितीयंब्रह्मअजामेकाम
विनाशीवाऽरेऽयमात्मेत्यादिश्रुतिबलात् उत्पत्तिश्रवणाच्चजीवानामौपाधिकमेवजन्मनस्वतइत्युक्तं उपाधिलयेनपरमात्मनिपुनर्लयश्रवणादपिनवास्तवंजन्मेत्याह त्वयितइति त्वयिकारणात्म
नितइमेजीवाः ततइति यतोनवास्तवंजन्मतस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिःसहनिलिल्युःलीनाबभूवुः तत्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते यथामधुनिसकलकु

नघटतउद्भवःप्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत् त्वयितइमेततोविविधनामगुणैःपरमेसरितइवार्णवेमधुनिलिल्युर
शेषरसाः ३१ नृषुतवमाययाभ्रममर्मीष्ववगत्यभृशंत्वयिसुधियोऽभवेदधतिभावमनुप्रभवं कथमनुवर्ततांभवभयंतवयद्भ्रुकुटिःसृजतिमुहुस्त्रिणेमि
रभवच्छरणेषुभयम् ३२

सुमरसाविशेषतोनुपलक्ष्यमाणाअपिसामान्येनोपलक्ष्यंते एवंस्वापादौविशेषमात्रलयात् कारणस्याविद्यमानत्वात्सामान्यतोवर्तते मुक्तौतुकारण-
स्यापिलयात् त्वयिपरमेनिरुपाधौसरितइवार्णवेलीयंतइतिविवेकः तथाचश्रुतयः यथासोम्यमधुकृतोमधुनिस्तिष्ठंतिनानात्ययानांवृक्षाणांरसान् समवहारमेकतांरसंगमयंति तेयथानतत्र
विवेकंलभंते अमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्म्यमुष्याहंवृक्षस्यरसोऽस्मीत्येवमेवखलुसोम्येमाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइति यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहायतथा
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमित्याद्याः ३१ यस्मिन्नुद्यद्विलयमपियद्भातिविश्वंलयादौजीवोपेतंगुरुकरुणयाकेवलात्मावबोधे अत्यंतांतंव्रजतिसहसासिंधुवत्सिंधुम-
ध्येमध्येचित्तंत्रिभुवनगुरुंभावयेतंनृसिंहम् १८ नन्वेवंतावत्परमेश्वराज्जीवाजायंतेतदृशेनचकर्माणिकुर्वंतिपुनस्तत्रलीयंतइतिसंसारचक्रेपरिभ्रमणमुक्तम् इदानींतन्निवृत्तये परीत्य
भूतानिपरीत्यलोकान्परीत्यसर्वाःप्रदेशोदिशश्च उपस्थायप्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंनिवेशेत्याद्याभगवदनुवृत्तिंविदधतीत्याह नृषुतवमाययेति नृषुजीवेषुअमीषुतवमाययाभ्रममु
क्तलक्षणमवगत्यज्ञात्वा सुधियःभृशंत्वयिअभवेभवनिवर्तके भावंस्वभावमनुवृत्तिंदधतिकुर्वंति कीदृशंभ्रमम् अनुप्रभवं अन्वनुप्रभवोयस्मिन् तंभ्रमम् ततःकिमतआह कथमिति अनु
वर्ततामनुवर्तमानानांत्वामेवशरणंभजतांभवभयंसंसारभयंकथंभवेत् नकथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मात्तवभ्रुकुटिः भ्रूभंगरूपात्रिणेमिःतिस्रोनेमयइवावच्छेदाःशीतोष्णवर्षाकाला
यस्यसंवत्सरात्मकस्यकालस्यसः अभवच्छरणेषु नभवान्शरणंरक्षितायेषांतेष्वेव भयंजन्ममरणादिलक्षणंसृजतिकरोति अतएवंभूतंसंसारमाकलय्य तन्निवृत्तयेसुधियस्त्वयिभावंद
धतीति ३२ संसारचक्रक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तम् कथंचिदापन्नमिहप्रपन्नंत्वमुद्धरस्वामिन्नृहरेनृलोकम् १९ ५ ५ ६ ५

स्वभयवतिभावोमनोनियमेसतिभवतिसोपिगुरूपसदनादितिगुरूपसदनंविदधाति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान्पुरुषोवेदनैषातर्के
णमतिरपनेयाप्रोक्तान्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याः श्रुतयइत्याह विजितहृषीकवायुभिरिति विजितानिहृषीकाणींद्रियाणिवायुश्चप्राणोयैस्तैरपि अदांतमनस्तुरगम् अदांतमदमि
तंमनएवतुरगः दुर्दमत्वसाम्यात् तंयेयंतुनियंतुंयतंतिप्रयतंते अतिलोलमतिचंचलं गुरोश्चरणंसमवहायअनाश्रित्यतेउपायेषुखिद्यंतेक्लिश्यंतीत्यपायाखिदः संतोव्यसनशतान्विताव
हुव्यसनाकुलाइहसंसारसमुद्रेसंतीतिशेषाः दुःखमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअज अकृतकर्णधराअस्वीकृतनाविकावणिजोययातद्वत् गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौतुस्वतएवमनोनि
श्चलंभवतिनान्ययेतिभावः ३३ यदापरानंदगुरोभवत्पदंपदंमनोमेभगवँल्लभेत तदानिरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेयसौख्यंभवतःकृपातः २० परीत्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्म
णोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतःकृतेन तथा यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुत इत्याद्यावैराग्यमंगंविदधतीत्याहस्वजनसुतेति आत्मादेहः धाम
गृहं असवःप्राणाः स्वजनादिभिःकिं सर्वरसेसर्वेरसाःसुखानिविद्यंतेयस्मिन् तस्मिन्त्वयिपरमानंदे एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः श्रयतःत्वांसेवमानस्यपुंसः
आत्मनिसतिनृणांतुच्छैरेतैःकिंकउपयोगः इतिसत् सत्यंपरमार्थसुखमजानतामतएवमिथुनतःस्त्रियामिथुनीभूयरतयेमायासुखाय चरतांप्रवर्तमानानां कर्मणिषष्ठ्यो अजानतः

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगंयइहयतंतियंतुमतिलोलमुपायखिदः व्यसनशतान्विताःसमवहायगुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यकृत
कर्णधराजलधौ ३३ स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयिसतिकिंनृणांश्रयतआत्मनिसर्वरसे इतिसदजानतांमिथुनतोरतयेचरतां
सुखयतिकोन्विहस्वविहतेस्वनिरस्तभगे ३४ भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदास्तउतभवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः दधतिसकृन्मन
स्त्वयिय आत्मनिनित्यसुखेनपुनरुपासतपुरुषसारहरावसथान् ३५

चरतःपुरुषान् कोनुअर्थःसुखयति आनंदयति नकोऽपीत्यर्थः इहसंसारे कथंभूते स्वविहते
स्वतएवनश्वरे स्वनिरस्तभगेस्वतएवगतसारे पाठांतरेतुकोन्वित्यस्यैतद्विशेषणद्वयं अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ३४ भजतोहिभवान्साक्षात्परमानंदचिद्घनः आत्मैव
किमतःकृत्यंतुच्छदारसुतादिभिः २१ एवंगुरूपदेशेनतत्त्वमवगम्यसारासारविवेकेनचसर्वतोनिर्विद्य तदेवमहत्संगेनोपपत्तिभिःसम्यगवधारयितुंतीर्थसदनानि मुनयःपर्यटंती
ति श्रोतव्योमंतव्य इत्यादिश्रुत्यर्थमाह भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनानीतितेउक्तलक्षणाःऋषयोविमदाः निरहंकाराः यतोभवत्पदांबुजहृदः भवतःपदांबुजंहृदियेषांते अतःस्वयमेव
अघभिदंघ्रिजलंयेषांते उतअपि तथाविधाअपिपुरूणिबहूनिपुण्यानितीर्थानिसदनानिचक्षेत्राणितान्येवोपासतेसेवंतेप्रायस्तत्रैवमहत्संगोभवतीति अथवापुरुअधिकंभगव
द्भजनलक्षणंपुण्यंयेषांतानिचतानितीर्थानिच गुरवःमहांतइत्यर्थः तेषांसदनानि आश्रमान् यथाहामरसिंहः निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टेजलेगुराविति नपुनः पुरुषसारहरावसथा
न् उपासतेपुरुषाणांसारंविवेकस्थैर्यधैर्यक्षांतिप्रमुखंहरंतीतितथा तेचतेआवसथागृहास्तान् नचतेषांगृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्यतआह दधतिसकृन्मनस्त्वयिय आत्मनिनि
त्यसुखइति सकृदपित्वयियेमनोदधतीतितेऽपिगृहाद्यासक्तानभवंतिकिंपुनरेवंभूताइत्यर्थः ३५ मुंचन्नंगतदंगसंगमनिशंत्वामेवसंचिंतयन्संतःसंतियतोयतोगतमदास्ताना
श्रमानावसन् नित्यंतन्मुखपंकजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृतस्रोतःसंप्लवसंप्लुतोनरहरेनस्यामहंदेहभृत् २२ ५ ५ ५ ५ ५

न च्चाम्नायस्याक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानांतद्भूतानांक्रियार्थेनसमन्वयइतितत्रतत्रजैमिनिनावेदस्याक्रियापरत्वाभिधानादुपनिषदामापितदेवयुक्तम् यथोक्तंतंत्रवार्तिककृता एतेनकृत्व-
र्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदांनैराकांक्ष्यंव्याख्यातमिति न एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्म अचक्षुःश्रोत्रमित्येवंताद्दृग्विपरीतात्मप्रतिपादनात् नह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्यकर्मा-
गत्वंयुज्यते अननुमतंचैतद्वार्तिककृतः कथं सर्वत्रैवहिविज्ञानंसंस्कारत्वेनगम्यते परांगंचात्माविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामितितेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेवमननाय मुनयःपर्यटंतीत्यु-
क्तम् तत्रतावद्वैतस्यसत्यत्वेभवेदप्येवंतदेवतुनसंभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यांमनेननतत्त्वावधारणप्रकारमाह सतइदमुत्थितंसदितिचेदिति इदंविश्वंधर्मिसदितिसाध्योधर्मः सतउत्पन्न-
त्वाद्धेतुः यद्यतउत्पन्नंतत्तदात्मकमेवदृष्टम् यथाकनकादुत्पन्नंकुंडलादितदात्मकंतद्वदिति तत्रयदिसदभेदःसाध्यते तदाअपादानत्वनिर्देशेनैवभेदप्रतीतेर्विरुद्धोहेतुरित्याह ननु
तर्कहतमिति ननुनाभेदंसाधयामः किंतुतदुत्पन्नत्वेनकुंडलादिवद्भेदंप्रतिषेधयामः तत्रअभेदएवस्यादित्याशंक्यानैकांतिकत्वेनदूषयति व्यभिचरतिक्वचेति पितृपुत्रादिषुमुद्गरघट-
प्रध्वंसादिषुचतथादर्शनादितिभावः ननुतदुत्पन्नत्वंनामतदुपादानत्वं नतुतन्निमित्तत्वमतोनानैकांतिकत्वमित्याशंक्यदूषयति क्वचमृषेति गुणोपादानस्यापिफणिनोनगुणत्वंकिंतु
मिथ्यात्वं अन्यथाकुंडलादिवदबाधप्रसंगात् अतःपुनरपिअनैकांतिकत्वमेवेतिभावः ननुनतत्रकेवलंगुणमात्रंफणिनउपादानम् किंतु अविद्यायुक्तम् तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं
फणिनोमिथ्यात्वमित्याशंक्य तत्तुल्यमत्रापीतिदूषयति नतयोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्याविद्यायुक्तस्यैवसतउपादानत्वं एवंभूतस्यचनवस्तुसत्त्वम् अतःसदुपादानत्वमसिद्ध-

सतइदमुत्थितंसदितिचेन्ननुतर्कहतंव्यभिचरतिक्वचक्वचमृषानतथोभययुक् व्यवहृतयेविकल्पइषितोंऽधपरंपरयाभ्रमयतिभारतीतउरु
वृत्तिभिरुक्थजडान् ३६

भितिनवस्तुसत्त्वंप्रपंचस्येति ननुमाभूदनेनहेतुनाप्रपंचस्यसत्त्वं हेत्वंतरेणतुसाधयामः तथाहिसदिदमर्थक्रियाकारित्वात् नयदेवंनतदेवं
यथाशुक्तिरजतमितितत्राह व्यवहृतयेविकल्पइषितइति व्यवहारायअर्थक्रियार्थंविकल्पोभ्रमइषितइष्टएव कूटकार्षापणादिनाऽपिक्वचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्रसतोऽन्यत्रा-
रोपोभ्रमः प्रसिद्धः अत्यंतासत्त्वेकथंप्रपंचोभ्रमःस्यात् सत्त्वेवानाद्वैतसिद्धिः उक्तंचभट्टैः अध्यस्यतेखपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्यतवानवेति नेत्याह अंधप-
रंपरयेति अंधपरंपरयायोविकल्पइत्यन्वयः अयंभावः संस्कारजन्योभ्रमः संस्कारसिद्धयेपूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते नवस्तुसत्त्वम् प्रतीतौसत्यांवस्तुसत्त्वाभावेनब्रह्मव्यतिरेकादर्शना-
त् अतोनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तरआरोपोभाविष्यति अंधपरंपरान्यायेनव्यवहारःसेत्स्यतीत्यप्रयोजकोहेतुरिति नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपा-
मसोमममृताअभूमेत्यादिभिः कर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वंनघटतेनहिनित्यंचवस्तुअसद्भवति तस्मादद्वैतप्रतिपादितत्वाद्वैतंसदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हेभगवन् तेभा-
रती वेदलक्षणाउरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थजडान् कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन् भ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहिवेदःकर्मफलंनित्यमभिप्रैति किंतुलक्षणा-
याप्राशस्त्यमात्रं विध्येकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतिन्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतःक-
र्मजडानामिदंभ्रममात्रमिति एतेनैवतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः इत्यादीनामप्यन्यपरत्वंदर्शितंभवति ३६ तद्भूतंभवतःसतोऽपिभुवनंसन्नैवसर्पस्रजः
कुर्वन्कार्यमपीहकूटकनकंवेदोपिनैवंपुरः अद्वैतंतवसत्परंतुपरमानंदंपदंतन्मुदावंदेसुंदरमिंदिरानुतहरेमामुंचमामानतं २३ ७ ७ ७

तदेवंप्रपंचस्यसत्त्वेसाधकंनास्तीत्युक्तं इदानीम सत्त्वेसृष्टिप्रलयश्रुतयोयतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्याद्यास्तन्मूलंचानुमानंप्रमाणमित्याह नयदिदमिति यद्यस्मादिदंविश्वमग्रेसृष्टेःपूर्वंनआसन्नआसी
त्सदेवसोम्येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादिश्रुतेः नचनिधनात्प्रलयात्अनुअनंतरंभविष्यद्भविष्यति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतःकारणात्अंतरामध्येपिएक
रसेकेवलेत्वयिमृषामिथ्यारूपमेवविभातीतिमितंनिश्चितं यतएवमतःश्रुत्याद्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातीनांद्रव्यमात्राणांमृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पाभेदाघटकुंडलादयःतेषांपंथानो
मार्गाःप्रकारास्तैरुपमीयतेसदृशतयानिरूप्यते यथातत्रकार्यकारणांनामधेयमात्रताकारणंमृदाद्येवतुसत्यं तथाऽत्राप्याकाशादीनांनाममात्रताब्रह्मैवसत्यं तथाचश्रुतिःयथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वं
मृन्मयंविज्ञातंभवति वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं यथाएकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात् यथाएकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसमित्यादितस्मादस्यसत्त्वेप्रमाणाभावाद
सत्त्वेप्रमाणस्यविद्यमानत्वात् वितथमनोविलासमृतंसत्यमितियेअवयंतिजानंतितेअबुधाःअज्ञाइत्यर्थः अत्रैवंप्रयोगःविवादाध्यासितंनसत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्चशुक्तिरज
तादिवत् इत्यन्वयेदृष्टांतःआत्मवन्नेतिव्यतिरेकेदृष्टांतः ३७ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतकनकपरमार्थतः महदहंकृतिखमुखसुरवनयानरहरेनपरंपरमार्थतः २४ ननुयदिप्रपंचोनामनास्त्येव तदा
सत्ताप्रेमनचैतन्यस्यसंबंधगंधोऽपिनहिकिमपराद्वजीवेन यतोयंसंसरति किंवाबहुपुण्यमीश्वरस्ययतोनित्यमुक्तःकिंविषयंचतदाकर्मकांडमित्यपेक्षायांजीवेश्वरविशेषं द्वासुपर्णासयुजासखायास
मानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्याद्यावदंतीत्याह सयदजयेति सतुजीवःयद्यस्मात् अजयामायया अजामविद्यामनुशयीत
आलिंगेत् ततोगुणांश्चदेहेंद्रियादीननुजुषन्सेवमानआत्मतयाअध्यासन्तदनुतदनंतरंसरूपतांतद्धर्मयोगंचजुषन् अपेतभगःपिहितानंदादिगुणःसन् मृत्युंसंसारंभजतिप्राप्नोति तद्विषयमेवचकर्मकांड

नयदिदमग्रआसननभविष्यदतोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे अतउपमीयतेद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ३७ सयद
जयात्वजामनुशयीतगुणांश्चजुषन्भजतिसरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः त्वमुतजहासितामहिरिवत्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ३८ यदिनसमुद्ध
रंतियतयोहृदिकामजटादुरधिगमोऽसतांहृदिगतोऽस्मृतकंठमणिः असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखंभगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ३९

मितिभावःत्वमुततुजहासि
तामजांमायां ननुसाम्यमेवास्तिकथंत्यागस्तत्राह अहिरिवत्वचामिति अयंभावःयथाभुजंगःस्वगतमपिकंचुकंगुणबुद्ध्यानाभिमन्यते तथात्वमजां नहिनिरंतराल्हादिसंवित्कामधेनुस्वंदपतेरजयाकृत्यमि
तिनानुपेक्षसइति कुतएतत्तदाह आत्तभगःनित्यप्राप्तैश्वर्यःमहसिपरमैश्वर्येअष्टगुणितेअणिमाद्यष्टविभूतिमतिमहीयसेविराजसेकथंभूतःअपरिमेयभगःअपरिमितैश्वर्यः नह्यन्येषामिवदेशकालादिपरि
च्छिन्नंतवाष्टगुणितमैश्वर्यं अपितुपरिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः ३८ नत्संतीतवविक्षणांगणगताकालस्वभावादिभिर्भावान्सत्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंतिबहून् मामाक्रम्यपदाशिरस्यतिभरंसं
मर्दयंत्यातुरंमायातेशरणंगतोऽस्मिनृहरेत्वामेवनांवारय २५ एवंतावदुक्तसाधनकदंबेनयेभगवंतंभजंतितेमुच्यंतइति इतरेसंसरंतीत्युक्तं इदानींयेबहिःसंगंपरित्यज्य भगवन्मार्गेप्रवृत्ताअपिकथंचिदंतर्वर्तिनाशि
तकामान्नमुंचंति तेनभगवंतंप्राप्नुवंतिनचेहसुखंलभंते केवलंकुयोनीरेवप्राप्नुवंतीतितानुशोचन् कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकर्मभिर्जायतेतत्रतत्रेत्यादिश्रुत्यर्थमाह यदिनसमुद्धरंतीति हेभगवन्येय
तयोहृदिस्थिताःकामजटाःकामस्यमूलानिवासनाःयदिनसमुद्धरंतिनोत्पाटयंति तेषामसतांभवान्हृदिगतोऽपिदुरधिगमःदुष्प्रापःकथं अस्मृतकंठमणिःविस्मृतोयःकंठमणिः तत्तुल्यःसयथाकंठेवर्तमानोऽप्य
स्मृतत्वादप्राप्तइवभवति तद्वदिति नकेवलमेतावत् किंतु असुतृपयोगिनामिंद्रियतर्पणपराणांयोगच्छद्मनामुभयतोऽप्यसुखमिहामुत्रचदुःखमेवतदाह अनपगतांतकात् अनिवृत्तात् मृत्योःलोकाराधनधना
र्जनादिक्लेशात् भोगवैभवयाकल्प्यभयाच्चेहतावद्दुःखं भगवत्ईश्वरादपिदुःखंकथंभूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढंपदंस्वरूपंयस्यतस्मात् त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विषयत्वेनप्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबंधनत्वद्दंडरूपनर
कप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः ३९ दंभन्यासमिषेणवंचितजनंभोगैकचिंतातुरंसंमुह्यंतमहर्निशंविरचितोद्योगक्लमैराकुलं आज्ञालंघिनमज्ञमज्ञजनतासंमाननासन्मदंदीनानाथदयानिधानपरमानंदप्र
भोपाहिमाम् २६

ननुयतेर्नकिमपिकृत्यमस्तिप्रारब्धमेवसुखदोपभोगेनापक्षिप्यते अतःकिमितिवृथाशप्यते उभयतोप्यसुखमिति श्रूयतेच एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्द्धतेनोकनीयानित्यादितत्रा
ह त्वदवगमीति हेसगुणषड्गुणैश्वर्ययुक्त त्वदवगमीत्वज्ज्ञानवान् भवदुत्थशुभाशुभयोः भवतः कर्मफलदातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोराविर्भूतयोःशुभाशुभयोःप्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोःफ
लभूतानुगुणविगुणान्वयात् सुखदुःखसंबंधान् नवेत्तिनानुसंधत्ते तर्हितदानींचदेहभृतांदेहाभिमानिनांप्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणानवेत्ति विगतदेहाभिमानत-
याकार्याकार्यबोधाभावान्ननियुज्यतइत्यर्थः युक्तंचैतत् यतःकारणान्मनुजैरन्वहंश्रवणभृतः अनुदिनंश्रवणेन चेतसिधृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिः अपवर्गरूपागतिर्भवसि कथंश्रवणभृ
तः अनुयुगंप्रतियुगंयागीतपरंपरा उपदेशसंततिः तयासत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तंभवति येतावत्तत्त्वज्ञानिनः नतेषांकर्माधिकारशंकापि येचानवरतंत्वत्कथाश्रवणादिनि
ष्ठानेषामप्यासन्नभवत्पदानांविधिनिषेधबाधः इतरेषांतुयोगच्छन्नेंद्रियलालसानामुभयतोऽप्यसुखमिति ४० अवगमंतवमेदिशमाधवस्फुरतियन्नसुखासुखसंगमः श्रवणवर्ण
नभावमथापिवानाहिभवामियथाविधिकिंकरः २७ त्वदवगमीनवेत्तिसुखदुःखे नचविधिनिषेधावित्युक्तं तत्रनन्तुकथमवगंतुंशक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वात् इत्येवमाशंक्यसत्य
मेवमनवगाह्यमहिम्नोवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैवज्ञानमितिदर्शयन् यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंभवच्चभविष्यच्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमप

त्वदवगमीनवेत्तिभवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः अनुयुगमन्वहंसगुणगीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्म
नुजैः ४० द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरांऽडनिचयाननुसावरणाः खइववरजांसिवांतिवयसासहयच्छ्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्नि
रसनेनभवन्निधनाः ४१ श्रीभगवानुवाच इत्यशेषब्रह्मणःपुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् सनंदनमथानर्चुः सिद्धाज्ञात्वात्मनोगतिम्
४२ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः समुद्धृतःपूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ४३

रिमितमहिमानमाह द्युपतयएवेति हेभगवन् तेअंतंद्युपत-
यः स्वर्गादिलोकपतयोब्रह्मादयोनययुः नप्रापुः नतुकुतः यदंतवद्वस्तुतत्किमपित्वंनभवसि आस्तांद्युपतयोनययुरिति यद्यस्मात्त्वमपि आत्मनोंतंनयासि कुतस्तर्हिसर्वज्ञतासर्वश-
क्तितावा अतआह अनंततया अंताभावेन नहिशशविषाणाज्ञानंसार्वज्ञ्यंतदप्राप्तिर्वाशक्तिवैभवंवाविहंति अनंतत्वमेवाह यदंतरेति यस्यतवअंतरामध्येननु अहोसावरणाः उत्त
रोत्तरंदशगुणसप्तावरणयुक्ता अंडनिचयाब्रह्मांडसमूहाः वांतिपरिभ्रमंति वयसाकालचक्रेणरवेरजांसीवसहएकदैव नतुपर्यायेण हियस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयिफलंति तात्प
र्यवृत्त्यापर्यवस्यंति नतुसाक्षाद्वदंति अयमेतावानिति सगुणस्यगुणानंत्यात् निर्गुणस्यचागोचरत्वात् कथंतर्हिपदार्थेतात्पर्यमिति तत्राविधिमुखवाक्यभवेदयंनियमः पदार्थ
स्यैववाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखेतुनायंनियमइत्याह अतन्निरसनेनेति अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादपि अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अ-
स्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेणलक्षणयाचतत्त्वमसीत्यादयः पर्यवस्यंति नचवाच्यंनिषेधेः शून्यमेवज्ञाप्यतइति यतोभवन्निधनाः भवतित्वयि निधनंसमाप्तिर्यासांतास्तथा नहि
निरवधिनिषेधःसंभवति अतोऽवधिभूतेत्वयिफलंतीत्यर्थः ४१ द्युपतयोविदुरंतमनंततेनच भवान्नगिरःश्रुतिमौलयः त्वयिफलंतियतोनमइत्यतोजयजयेतिभजे
तवतत्पदम् २८ ४२ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसइति सर्वश्रुतिपुराणरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ४३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैवदायमिव अयत्नप्राप्यमप्तिसेवतइतितथा ब्रह्मपुत्रोतिवा ४४ पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थंमनसिधारयन् वीरव्रतःनैष्ठिकः ४५ नमइति श्रीकृष्णावतारतया
नारायणंनमस्यति उक्तंहि एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमिति ४६ साक्षात्पितुरितियोनिव्यवधानंविनाजनकस्य अग्निमथनावसरेकथंचिदरणेोरेतःपतितंसमं
थ्व्यासस्तदेवततउत्पन्नःशुकइतिहिवदंति ४७ ४८ ४९ समस्तवेदस्तुकृत्यर्थसंगृह्यानुस्मारयाति योऽस्योत्प्रेक्षकइतियः अस्यविश्वस्यउत्प्रेक्षकः एवमनुशायिनांसमस्तपुरुषार्थसि
द्धयेसृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणीयमित्यालोचकइत्यर्थः अनेननिमित्तत्वमुक्तम् एवमालोच्यअस्यादिमध्यानिधने आदिर्जन्ममध्यःपालनंनिधनमंतः एतेषुकर्मसुयोवर्तते अनेनो-
पादानत्वमुक्तं ननुप्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वेप्रसिद्धेसत्यम् तयोरपितत एवोद्भूतत्वान्मूलकारणंसएवेत्याह योव्यक्तजीवेश्वरइति प्रवेशनियमनेदर्शयातियइति पूर्वोक्त
प्रकारेणेदंसृष्ट्वा यदर्थमेतत्सृष्टंतेनऋषिणासृष्टेकार्येअहमितिदर्शनात् ऋषिर्जीवःतेनसहानुप्रविष्टःपुरःशरीराणितस्यभोगायतनानिचक्रेताःपुरःशास्तितस्यभोगंददत्पारि-
पाल्यते उपासकस्यचकैवल्यरूपोभवतीत्याह यंसंपद्येति यंसंपद्यप्राप्यानुशायी अन्वनुदंडवत्स्रणामेश्वरणमूलेशेतेइतितथासजीवःअजांकार्यकारणरूपामविद्यांत्यजाति ननु

त्वंचैतद्ब्रह्मदायाद्श्रद्धयात्मानुशासनम् धारयंश्चरगांकामंकामानांभर्जनंनृणाम् ४४ श्रीशुकउवाच एवंसऋषिणादिष्टंगृहीत्वाश्रद्धयात्म
वान् पूर्णःश्रुतधरोराजन्नाहवीरव्रतोमुनिः ४५ नारदउवाच नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायामलकीर्तये योधत्तेसर्वभूतानामभवायोशतीःकलाः
४६ इत्याद्यमृषिमानम्यतच्छिष्यांश्चमहात्मनः ततोऽगादाश्रमंसाक्षात्पितुर्द्वैपायनस्यमे ४७ सभाजितोभगवताकृतासनपरिग्रहः तस्मैतद्वर्णयामा
सनारायणमुखाच्छ्रुतम् ४८ इत्येतद्वर्णितंराजन्यन्नःप्रश्नःकृतस्त्वया यथाब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेपिश्रुतिश्चरेत् ४९ योऽस्योत्प्रेक्षकआदिमध्यनिधने
योव्यक्तजीवेश्वरोयःसृष्ट्वेदमनुप्रविश्यऋषिणाचक्रेपुरःशास्तिताः यंसंपद्यजहात्यजामनुशयीसुप्तःकुलायंयथातंकैवल्यनिरस्तयोनिमभयंध्यायेदजस्रं
हरिम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेनारदनारायणसंवादेवेदस्तुतिर्नामसप्ताशीतितमोऽध्यायः ८७ राजोवाच देवासुरम-
नुष्येषुयेभजंत्यशिवंशिवम् प्रायस्तेधनिनोभोजानतुलक्ष्म्याःपतिंहरिम् १ एतद्वेदितुमिच्छामःसंदेहोत्रमहान्हिनः विरुद्धशीलयोःप्रभ्वोर्विरुद्धाभज
तांगतिः २ श्रीशुकउवाच शिवःशक्तियुतःशश्वत्त्रिलिंगोगुणसंवृतः वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा ३ ततोविकाराअभवन्षोड
शामीषुकिंचन उपाधावन्विभूतीनांसर्वासामश्नुतेगतिम् ४

ब्रह्मसंपन्नस्यापिजीवस्यतत्संबंधोदृश्यतेअतआह सुप्तःकुलायंयथेति अयंभावः यथासु
प्तंशरीरवंतमन्येपश्यंतिसतुनात्मानंतथापश्यति एवंजीवन्मुक्तमप्यन्येदेहवंतंपश्यंतिसतुनाकिंचित्पश्यतीति तंहरिमजस्रमनवरतंध्यायेत् किमित्यतआह अभयंनभयंयस्मा-
द्भयनिवर्तकमित्यर्थः कुतएतत् कैवल्यनिरस्तयोनिम् कैवल्येनअप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्तातिरस्कृतायोनिःमूलकारणम् मायायेनतम् सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितप-
दांबुजम् भोगयोगप्रदंवंदेमाधवंकर्मिनम्रयोः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायांसप्ताशीतितमोऽध्यायः ८७ अष्टाशीतितमेविष्णुभक्तःकैवल्यमश्नु
ते ततोऽन्यदेवभक्तस्तुविभूतिमितिवर्ण्यते १ हरिर्भजतांभक्तिद इत्युक्तं अभयंध्यायेदजस्रंहरिमिति शंकतेदेवासुरेति अशिवमवधीरितभोगम् भोजाःभोगिनः लक्ष्म्याःपतिंसर्व-
भोगयुक्तम् १ २ अन्योन्योपमर्देनतमसत्त्वोविधाश्चत्रिलिंगःत्रिलिंगत्वमाह वैकारिकइति अहमहंकारइति ३ विकारामनइंद्रियभूतरूपाःषोडशइति इंद्रियदेवानामभेदविव-
क्षया किंचनयत्किंचिद्विकारोपाधिकंभजन् उपास्यनुरूपाणांविभूतीनांस्वरूपंप्राप्नोतीति ४ ५ ५ ५ ५ ५

उपद्रष्टासाक्षीसन्नयतः सर्वदृक् सर्वंपश्यति अतःप्रकृतेःपरइति अत्रेदंतत्त्वम् वस्तुनोगुणसंबंधेरूपद्वयमिहेष्यते तद्धर्मायोगयोगाभ्यांबिंबवत्प्रतिबिंबवत् गुणाःसत्वादयःशांतघोरमूढाः स्वभावतः विष्णुब्रह्मशिवानांचगुणयंतृस्वरूपिणां नाभिभेदोभवेद्भेदोगुणधर्मैरिहांशतः सत्वस्यशांत्यानोजातुविष्णोर्विक्षेपमूढते रजस्तमोगुणाभ्यांतुभवेतांब्रह्मरुद्रयोः गुणोपमर्दतोभूयस्तदंशानांचभिन्नता अतःसमग्रसत्वस्याविष्णोर्मोक्षकरीमतिः अंशतोभूतिहेतुश्चतथानंदमयीस्वतः अंशतस्तारतम्येनब्रह्मरुद्रादिसेविनां विभूतयोभवंत्येवशनैर्मोक्षोऽप्यनंशतः इदमेवाभिप्रेत्यतत्रतत्रोच्यते श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युरिति तथासत्वंयस्यप्रियामूर्तिरिति तथासत्वंतत्तीर्थसाधनमिति तथात्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवै-भिदामिति तथानतेमय्यच्युतेऽजेचभिदामण्वपिचक्षतेइत्यादि एवंचसतिनर्किंचिदसमंजसंतत्तद्भक्तानांतुकलहोद्रोहमात्रमिति ५ ६ ७ यस्याहमनुगृह्णामीति अयमर्थः योविषयान्परिजिहीर्षुरपिकथंचित्विद्यमानेषुविषयेषुसज्जतेक्लिश्यतिच तस्यविषयापहारएवानुग्रहइति यथाश्रुतत्वेनध्रुवादीनामैश्वर्यविरोधात् अथवाप्रथमंविभूतीःकामानुरूपा

हरिर्हिनिर्गुणःसाक्षात्पुरुषःप्रकृतेःपरः ससर्वदृगुपद्रष्टातंभजन्निर्गुणोभवेत् ५ निवृत्तेष्वश्वमेधेषुराजायुष्मात्पितामहः शृण्वन्भगवतोधर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ६ सआहभगवांस्तस्मैप्रीतःशुश्रूषवेप्रभुः नृणांनिःश्रेयसार्थाययोवतीर्णोयदोःकुले ७ श्रीभगवानुवाच यस्याहमनुगृह्णामिहरिष्येतद्धनंशनैः ततोधनंत्यजंत्यस्यस्वजनादुःखदुःखितम् ८ सयदावितथोद्योगोनिर्विण्णःस्याद्धनेहया मत्परैःकृतमैत्रस्यकरिष्येमदनुग्रहम् ९ तद्ब्रह्मपरमंसूक्ष्मंचिन्मात्रंसदनंतकम् अतोमांसुदुराराध्यंहित्वाऽन्यान्भजतेजनः १० ततस्तआशुतोषेभ्योलब्धराज्यश्रियोद्धताः मत्ताःप्रमत्तावरदान्विस्मरंत्यवजानते ११ श्रीशुकउवाच शापप्रसादयोरीशाब्रह्मविष्णुशिवादयः सद्यःशापप्रसादोंऽगशिवोब्रह्मानचाच्युतः १२ अत्रचोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् वृकासुरायगिरिशोवरंदत्वापसंकटम् १३ वृकोनामासुरःपुत्रःशकुनेःपथिनारदम् दृष्ट्वाशुतोषंपप्रच्छदेवेषुत्रिषुदुर्मतिः १४ सआहदेवंगिरिशमुपाधावाशुसिद्ध्यसि योल्पाभ्यांगुणदोषाभ्यामाशुतुष्यतिकुप्यति १५ दशास्यबाणयोस्तुष्टःस्तुवतोर्बंदिनोरिव ऐश्वर्यमतुलंदत्वाततआपससंकटम् १६ इत्यादिष्टस्तमसुरउपाधावत्स्वगात्रतः केदारआत्मक्रव्येणजुह्वानोग्निमुखंहरम् १७ देवोपलब्धिमप्राप्यनिर्वेदात्सप्तमेहनि शिरोऽवृश्चत्स्वधितिनातत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् १८ तदामहाकारुणिकःसधूर्जटिर्यथावयंचाग्निरिवोत्थितोऽनलात् निगृह्यदोर्भ्यांभुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूयउपस्कृताकृतिः १९ तमाहचांगालमलंवृणीष्वमेयथाऽभिकामंवितरामितेवरम् प्रीयेयतोयेननृणांप्रपद्यतामहोत्वयात्माभृशमर्द्यतेवृथा २० देवंसवव्रेपापीयान्वरंभूतभयावहम् यस्ययस्यकरंशीर्ष्णिधास्येसम्रियतामिति २१

दत्वाशनैर्विषयभोगावसानेतस्यनिर्वेदमुत्पाद्यहरिष्यामिपरमानुग्रहंकर्तुमितितदुक्तंभगवता नमय्यावेशितधियांकामःकामायकल्पतइति दुःखदुःखितमिति दुःखादनुपुनर्दुःखितमिवप्रतीयमानमित्यर्थः ८ सपुनर्बंधूनामाग्रहेणधनेहयाप्रवृत्तोऽपिमदनुग्रहेणयदानिष्फलोद्यमोनिर्विण्णःस्यात् तदामदनुग्रहमितिममासाधारणमनुग्रहमिति तमेवाह तद्ब्रह्मेति ९ जनःपश्चादपिमोक्षमरोचयन् अत्यासक्तोजनइत्यर्थः १० ११ एतदेवेतिहासेनस्फुटयितुमाह शापप्रसादयोरिति ब्रह्माचेत्यन्वयः १२ १३ शकुनेःपुत्रः १४ १५ ससंकटमापकैलासोत्पाटनंपुरपालनंच १६ स्वगात्रतउपाधावत् कथम् आत्मक्रव्येणस्वमांसेनजुह्वानइति १७ अहन्यवृश्चत् छेत्तुमुद्यतः १८ मूर्तिमानग्निरिवदेदीप्यमानः वयमधुनातनाः यथाकिंचिद्दुःखेनमर्तुकामंवारयामस्तद्वदिति सचउपस्कृताकृतिःपरिपूर्णदेहोऽभवत् न्यवारयत् १९ एवमाहच तोयेनापिभजतांप्रीतःस्याम् सत्वयातुदेहोवृथापीड्यतइति २० २१

दातुमनर्हमपिदत्तवान् सर्पायक्षीरमिव २२ २३ उपसृष्टः अनुगतः सन् उदगात् अधावत् उदक् उत्तरतः २४ वैकुंठम्श्वेतद्वीपं २४ २५ तंवृकासुरम् तथाव्यसनं तादृग्व्यसनंयस्यतम्
वृजिनार्दनःदुःखहंता दूरत एव दृष्ट्वामेखलादिभिरुपलक्षितः प्रत्यादियात् संमुखमागतः २७ २८ व्यक्तंनिश्चितम् किंकिमर्थं आत्मादेहः सर्वपुरुषार्थत्वेहेतुः अतोमापीडयेति
२९ प्रायशः पुंभिर्धृतैर्भगवान् स्वार्थान्समीहते साधयितुमिच्छति अथवाजनः पुंभिःसहायैः स्वकार्याणिसाधयति अतोनःकथ्यतामिति ३० ३१ पैशाच्यं पिशाचानामिवहानि
म् ३२ ३३ यद्यथावक्ता वदिष्यति ३४ चित्रैः श्लामकैः सुपेशलैः आतिरम्यैः भिन्नधीः भ्रंशितमतिः ३५ ३६ ३७ ३८ किमुवक्तव्यंविश्वेशेत्वयिकृतागस्कः कृतापराधइति ३९

तच्छ्रुत्वाभगवान्रुद्रोदुर्मनाइवभारत ओमितिप्रहसंस्तस्मैददेहेरमृतंयथा २२ इत्युक्तःसोऽसुरोनूनंगौरीहरणलालसः सतद्वरपरीक्षार्थंशं
भोर्मूर्ध्निकिलासुरः २३ स्वहस्तंधातुमारेभेसोबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावन्सवेपथुः यावदंतंदिवोभूमेःकाष्ठानामुद
गादुदक् २४ अजानंतःप्रतिविधिंतूष्णीमासन्सुरेश्वराः ततोवैकुंठमगमद्भास्वरंतमसःपरम् २५ यत्रनारायणःसाक्षान्न्यासिनांपरमागतिः शांता
नांन्यस्तदंडानांयतोनावर्ततेगतः २६ तंतथाव्यसनंदृष्ट्वाभगवान्वृजिनार्दनः दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वाबटुकोयोगमायया २७ मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेज
साऽग्निरिवज्वलन् अभिवादयामासचतंकुशपाणिर्विनीतवत् २८ श्रीभगवानुवाच शाकुनेयभवान्व्यक्तंश्रांतःकिंदूरमागतः क्षणंविश्र
म्यतांपुंसआत्मायंसर्वकामधुक् २९ यदिनःश्रवणायालंयुष्मद्व्यवसितंविभो भण्यतांप्रायशःपुंभिर्धृतैःस्वार्थान्समीहते ३० श्रीशुकउवाच
एवंभगवतापृष्टोवचसामृतवर्षिणा गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मैयथापूर्वमनुष्ठितम् ३१ श्रीभगवानुवाच एवंचेत्तर्हितद्वाक्यंनवयंश्रद्दधीम
हि योदक्षशापात्पैशाच्यंप्राप्तःप्रेतपिशाचराट् ३२ यदिवस्तत्रविश्रंभोदानवेंद्रजगद्गुरौ तर्ह्यंगाशुस्वशिरसिहस्तंन्यस्यप्रतीयताम् यद्यसत्यंवचः
शंभोःकथंचिद्दानवर्षभ तदैनंजह्यसद्वाचंनयद्वक्तानृतंपुनः ३४ इत्थंभगवतश्चित्रैर्वचोभिःससुपेशलैः भिन्नधीर्विस्मृतःशीर्ष्णिस्वहस्तंकुमतिर्व्य
धात् ३५ अथापतद्भिन्नशिरावज्राहतइवक्षणात् जयशब्दोनमःशब्दःसाधुशब्दोऽभवद्दिवि ३६ मुमुचुःपुष्पवर्षाणिहतेपापेवृकासुरे देवर्षिपितृ
गंधर्वामोचितःसंकटाच्छिवः ३७ मुक्तंगिरिशमभ्याहभगवान्पुरुषोत्तमः अहोदेवमहादेवपापोयंस्वेनपाप्मना ३८ हतःकोनुमहत्स्वीशजंतुर्वै
कृतकिल्बिषः क्षेमीस्यात्किमुविश्वेशेकृतागस्कोजगद्गुरौ ३९ यएवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः परस्यसाक्षात्परमात्मनोहरेः गिरित्रमोक्षंकथयेच्छृणो
तिवाविमुच्यतेसंसृतिभिस्तथाऽरिभिः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेरुद्रमोक्षणंनामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८ श्रीशुक
उवाच सरस्वत्यास्तटेराजन्नृषयःसत्रमासत वितर्कःसमभूत्तेषांत्रिष्वधीशेषुकोमहान् १ तस्यजिज्ञासयातेवैभृगुंब्रह्मसुतंनृप तज्ज्ञप्त्यैप्रेष
यामासुःसोऽभ्यगाद्ब्रह्मणःसभाम् २ नतस्मैप्रह्वणंस्तोत्रंचक्रेसत्त्वपरीक्षया तस्मैचुक्रोधभगवान्प्रज्वलन्स्वेनतेजसा ३

अव्याकृतशक्त्युदन्वतः वाङ्मनसागोचरशक्तिसमुद्रस्य गिरित्रमोक्षंशिवमोचनरूपंचरितं संसृतिभिः नानायोनिसंचारैः ४० भक्तसंकटमालोक्यकृपापूर्णहृदंबुजः गि
रित्रंचित्रवाक्यात्तुमोक्षयामासकेशवः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेटीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८ नवाशीतितमेदेवःकोमहानितिसंश
ये परीक्ष्यविष्णोरुत्कर्षंमुनिभ्योऽवर्णयद्भृगुः १ इतिहासांतरमाह सरस्वत्याइति १ २ ३ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५

स्वन्योन्या स्वस्येवरूपांतरेणाभिव्यक्तिस्थानेनस्वकार्येणेत्यर्थः तेनयथाकश्चिद्वह्निंशमयति तयास्वकार्येणपुत्रेणनिमित्तेनक्रोधंशमयामासइत्यर्थः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० तीर्थकारिणा तीर्थत्वनिमित्तेन ११ १२ तस्यमंद्रयागंभीरयागिरा निर्वृतः तूष्णींबभूवेतिशेषः १३ १४ विस्मिताअपराधातिरेकेऽपिनिर्विकारित्वेन भूयांसंश्रद्दधुः महत्तमं निश्चिनवंतः यतः यस्मिन् १५ वैराग्यंचचतुर्विधमितिपाठेतच्चातुर्विध्यमेवंद्रष्टव्यम् विषयांस्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपिसंमानेच्छात्यागआद्यंवैराग्यं विषयाणांमध्येलवणादिव्यतिरेकेणापिद्वितीयं तथाहृत्त्वावपिमनसिरागशैथिल्येनबाह्येंद्रियैरेवविषयसेवनंतृतीयं तत्राप्यौदासिन्यंचतुर्थंयथाहुः वैराग्यमाद्यंयतमानसंज्ञंकाचिद्विरागोव्यतिरेकसंज्ञः एकेंद्रिया

सआत्मन्युत्थितंमन्युमात्मजायात्मनाप्रभुः अशीशमद्यथावह्निंस्वयोन्यावारिणात्मनः ४ ततःकैलासमगमत्सतंदेवोमहेश्वरः परिरब्धुंसमारेभउत्थायभ्रातरंमुदा ५ नैच्छत्त्वमस्युत्पथगइतिदेवश्चुकोपह शूलमुद्यम्यतंहंतुमारेभेतिग्मलोचनः ६ पतित्वापादयोर्देवीसांत्वयामासतंगिरा अथाजगामवैकुंठंयत्रदेवोजनार्दनः ७ शयानंश्रियउत्संगेपदावक्षस्यताडयत् ततउत्थायभगवान्सहलक्ष्म्यासतांगतिः ८ स्वतल्पादवरुह्याथननामशिरसामुनिम् आहतेस्वागतंब्रह्मन्निषीदात्रासनेक्षणम् अजानतामागतान्वःक्षंतुमर्हथनःप्रभो ९ अतीवकोमलौतातचरणौतेमहामुने इत्युक्त्वाविप्रचरणौमर्दयन्स्वेनपाणिना १० पुनीहिसहलोकंमांलोकपालांश्चमद्गतान् पादोदकेनभवतस्तीर्थानांतीर्थकारिणा ११ अद्याहंभगवँल्लक्ष्म्याआसमेकांतभाजनम् वत्स्यत्युरसिमेभूतिर्भवत्पादहतांहसः १२ श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणेवैकुंठेभृगुस्तन्मंद्रयागिरा निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णींभक्त्युत्कंठोऽश्रुलोचनः १३ पुनश्चसत्रमाव्रज्यमुनीनांब्रह्मवादिनाम् स्वानुभूतमशेषेणराजन्भृगुरवर्णयत् १४ तन्निशम्याथमुनयोविस्मितामुक्तसंशयाः भूयांसंश्रद्दधुर्विष्णुंयतःशांतिर्यतोऽभयम् १५ धर्मःसाक्षाद्यतोज्ञानंवैराग्यंचतदन्वितम् ऐश्वर्यंचाष्टधायस्माद्यशश्चात्ममलापहम् १६ मुनीनांन्यस्तदंडानांशांतानांसमचेतसाम् अकिंचनानांसाधूनांयमाहुःपरमांगतिम् १७ सत्त्वंयस्यप्रियामूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः भजंत्यनाशिषःशांतायंवानिपुणबुद्धयः १८ त्रिविधाकृतयस्तस्यराक्षसाअसुराःसुराः गुणिन्यामाययासृष्टाःसत्त्वंतत्तीर्थसाधनम् १९ श्रीशुकउवाच एवंसारस्वताविप्रानृणांसंशयनुत्तये पुरुषस्यपदांभोजसेवयातद्गतिंगताः २० सूतउवाच इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंधपीयूषंभवभयभित्परस्यपुंसः सुश्लोक्यंश्रवणपुटैःपिबत्यभीक्ष्णंपांथोऽध्वभ्रमणपरिश्रमंजहाति २१ श्रीशुकउवाच एकदाद्वारवत्यांतुविप्रपत्न्याःकुमारकः जातमात्रोभुवंस्पृष्ट्वाममारकिलभारत २२ विप्रोगृहीत्वामृतकंराजद्वार्युपधायसः इदंप्रोवाचविलपन्नातुरोदीनमानसः २३ ब्रह्मद्विषःशठधियोलुब्धस्यविषयात्मनः क्षत्रबंधोःकर्मदोषात्पंचत्वंमेगतोऽर्भकः २४ हिंसाविहारंनृपतिंदुःशीलमजितेंद्रियम् प्रजाभजंत्यःसीदंतिदरिद्रानित्यदुःखिताः २५ एवंद्वितीयंविप्रर्षिस्तृतीयंत्वेवमेवच विसृज्यसनृपद्वारितांगाथांसमगायत २६

स्यंदादिरागसोक्ष्यंतस्याप्यभावस्तत्त्वशद्धितात्स्यमिति १६ १७ १८ तस्यभगवतएवयद्यपित्रिविधाआकृतयः तत्रतासुसत्त्वमेवतीर्थसाधनंपुरुषार्थहेतुः १९ इत्थंनिश्चित्यसरस्वतीतीरवासिनोविप्राहरिसेवयामुक्तिंप्रापुरिति २० व्यासनंदनस्यमुखपंकजात् उद्गतंगंधयुक्तंपीयूषतुल्यंहरेः प्रशस्तंयशोयःसंसारीसेवते समुक्तोभवतीति २१ सचोक्तलक्षणोभगवान्कृष्णएवेतिदर्शयितुमाख्यानांतरमाह एकदेति २२ २३ २४ २५ ब्रह्मद्विषइत्यादिकांतांगाथांवाक्यंमयिनकश्चिद्दोषः अतोराजदोषेणैवमत्पुत्राम्रियंतइतिवारंवारंचुक्रोशेत्यर्थः २६

२७ ब्रह्मन्किंस्विदिति किमर्थं त्वयारोदिषि यतस्त्वन्निवासे धनुर्धरमात्रोऽपि राजन्यबंधुरपि नास्ति ब्रह्मण्यस्य तु का वार्ता एते तु सत्रे याग इव ब्राह्मणा मिलिता भवितुमर्हतीत्यर्थः २८ तदेवाह धनदारात्मजाः पृक्तायत्र इति धनादिभिर्वियुक्ताः संतः यत्र येषु जीवत्सु राजन्येषु शोचंति ते जीवंति केवलं जीविकां संपादयंति २९ हतकल्मष इति अग्निप्रवेशेन ब्राह्मणादिविलापश्रवण-पातकात् पूतो भवेयमित्यर्थः अहतकल्मष इति वा ३० ३१ नश्रद्दध्महे न संप्रतीमः ३२ ३३ ३४ एवं प्रौढिवादैर्विश्रंभितः विश्वासं प्रापितः निशामयन् शृण्वन् ३५ ३६ ब्राह्मणो

परेतेनवमेबाले ब्राह्मणं समुपाषत २७ किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः राजन्यबंधुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमासते २८ धनदारात्मजापृक्तायत्र शोचंति ब्राह्मणाः ते वै राजन्यवेषेण नटाजीवत्यसंभराः २९ अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ३० ब्राह्मण उवाच संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवंति यत् ३१ तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम् ३२ अर्जुन उवाच नाहं संकर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव च अहं वा अर्जुनो नाम गांडीवं यस्य वै धनुः ३३ मावमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यंबकतोषणम् मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभो ३४ एवं विश्रंभितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ३५ प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ३६ स उपस्पृश्य शुच्यंभो नमस्कृत्य महेश्वरम् दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सज्यं गांडीवमाददे ३७ न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपंजरम् ३८ ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ३९ तदाह विप्रो विजयं विनिंदन्कृष्णसान्निधौ मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम् ४० न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ४१ धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ४२ एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः ययौ संयमनीमाशु यत्रास्ते भगवान्यमः ४३ विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐंद्रीमगात्पुरीम् आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ४४ ततोऽलब्ध्वा द्विजसुतमनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ४५ दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञात्मानमात्मना ये ते नः कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयिष्यति ४६ इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ४७ सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्तसप्तगिरीनथ लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ४८ तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ४९ तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ५० तमः सुघोरं गहनं कृतं महद्विदारयद्भूरितरेण रोचिषा मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ५१

प्रेक्षकत्वेन कृष्णावज्ञया महेश्वरं नमस्कृत्य ३७ न्यरुणत् आवृतवान् तदेवाह तिर्यगूर्ध्वमिति ३८ अदर्शनमापेदे देहोऽपि नावशिष्ट इत्यर्थः ३९ ४० यस्य प्रजाः तन् तत्र ४१ ४२ ४३ ४४ प्रत्युक्तः वारितः उपपत्तिभिः प्रतिषेधं कुर्वता ४५ मावज्ञमाः अवजानीहि ये निंदंति त एव मनुष्याः कीर्तिं स्थापयिष्यंति निश्चलां करिष्यंति एतेनेति पाठांतरं तु च्छंदोभंगभयादागंतुकमिति ४६ ४७ सप्तसप्त संख्या गिरयो येषु द्वीपेषु तान् ४८ ४९ ५० सुनमिति प्रकृतिपरिणामरूपं नालोकाभावमात्रम् ५१ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

चक्रानुपथेनचक्रमनुगतेनद्वारेण तत्तमःपरं   तस्मात्तमसःपरंदूरेवर्तमानम् परंश्रेष्ठंभागवतंज्योतिःसमश्नुवानंव्याप्नुवत् प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षोनेत्रेन्यमीलयादीति ५२ ए
जंतःउच्चलंतःबृहंतःमहांतःऊर्मयोभूषणंयस्यतत् तत्रसलिलेभवनंमहाकालपुरं द्युमत्तमं द्युतिमत्तमंश्रेष्ठम् ५३ सहस्रंमूर्ध्निभवाःफणास्तास्तुमणयःतेषांद्युतिभिः द्विसहस्र
नेत्रैरूर्जितम् स्फटिकगिरिसंकाशांशितिकंठजिह्वम् कंठाश्चजिह्वाश्चकंठजिह्वाः शितयःनीलाःकंठजिह्वायस्यतम् ५४ तद्भोगसुखासनम् तस्यअनंतस्यभोगोदेहःसुख

द्वारेणचक्रानुपथेनतत्तमःपरंपरंज्योतिरनंतपारम् समश्नुवानंप्रसमीक्ष्यफाल्गुनःप्रताडिताक्षोपिदधेऽक्षिणीउभे ५२ ततःप्रविष्टःसलिलंनभ
स्वताबलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणम् तत्राद्भुतंवैभवनंद्युमत्तमंभ्राजन्मणिस्तंभसहस्रशोभितम् ५३ तस्मिन्महाभीममनंतमद्भुतंसहस्रमूर्धन्य-
फणामणिद्युभिः विभ्राजमानंद्विगुणोल्बणेक्षणंसिताचलाभंशितिकंठजिह्वम् ५४ ददर्शतद्भोगसुखासनंविभुंमहानुभावंपुरुषोत्तमोत्तमम्
सांद्रांबुदाभंसुपिशंगवाससंप्रसन्नवक्त्रंरुचिरायतेक्षणम् ५५ महामणिव्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुंतलम् प्रलंबचार्वष्टभुजंसः
कौस्तुभंश्रीवत्सलक्ष्म्यावनमालयावृतम् ५६ सुनंदनंदप्रमुखैःस्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः पुष्ट्याश्रियाकीर्त्यजयाऽखिलर्धिभि-
र्निषेव्यमाणंपरमेष्ठिनांपतिम् ५७ ववंदआत्मानमनंतमच्युतोजिष्णुश्चतद्दर्शनजातसाध्वसः तावाहभूमापरमेष्ठिनांप्रभुर्बद्धांजलीसस्मित
मूर्जयागिरा ५८ द्विजात्मजामेयुवयोर्दिदृक्षुणामयोपनीताभुविधर्मगुप्तये कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेहभूयस्त्वरयेतमंतिमे ५९ पूर्णका
मावपियुवांनरनारायणावृषी धर्ममाचरतांस्थित्यैऋषभौलोकसंग्रहम् ६० इत्यादिष्टौभगवतातौकृष्णौपरमेष्ठिना ओमित्यानम्यभूमानमादाय
द्विजदारकान् ६१ न्यवर्ततांस्वकंधामसंप्रहृष्टौयथागतम् विप्रायददतुःपुत्रान्यथारूपंयथावयः ६२ निशम्यवैष्णवंधामपार्थःपरमविस्मितः य
त्किंचित्पौरुषंपुंसांमेनेकृष्णानुकंपितम् ६३ इतीदृशान्यनेकानिवीर्याणीहप्रदर्शयन् बुभुजेविषयान्ग्राम्यानीजेचात्यूर्जितंमखैः ६४ प्रव
वर्षाखिलान्कामान्प्रजासुब्राह्मणादिषु यथाकालंयथैवेंद्रोभगवान्श्रैष्ठ्यमास्थितः ६५ हत्वानृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वार्जुनादिभिः अंजसा
वर्तयामासधर्मंधर्मसुतादिभिः ६६   इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्विजकुमारानयनंनामनवाशीतितमोऽध्यायः ८९   श्रीशु
कउवाच   सुखंस्वपुर्यांनिवसन्द्वारकायांश्रियःपतिः सर्वसंपत्समृद्धायांजुष्टायांवृष्णिपुंगवैः १ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः
कंदुकादिभिर्हर्म्येषुक्रीडंतीभिस्तडिद्द्युभिः २

सुखमासनंयस्यतं ५५ महांतोमणिव्रातायेषुतेषांकिरीटकुंडलानांप्रभा तयापरिक्षिप्ताःसर्वतःस्फुरंतःसहस्रमपरिमि-
ताःकुंतलायस्यतम् ५६ कीर्त्यजयाकीर्तिसहितयाअजयाअखिलर्धिभिरणिमादिविभूतिभिः मूर्तिधराभिः ५७ ऊर्जयाऊर्जितयागिरा ५८ हेकलावतीर्णावितिसंबोधनम् शी
घ्रंमेअंतिसकाशमितमागच्छतम् ५९ आचरतामाचरतं इदंभारतयुद्धात्पूर्वमेवकृतमपिश्रैष्ठ्यकथनप्रस्तावेनात्रोक्तम् ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ इतिदशमेटीकायामेकोन
नवतितमोऽध्यायः ८९   चरमेतुपुनःप्रोक्ताकृष्णलीलासमासतः यदुवंशप्रसूतानामानंत्यंचसकारणम् १ श्रीकृष्णविभूतिंसमासेनदर्शयति सुखंस्वपुर्यामिति सर्वसंपदादिविशि
ष्टायाम् १ २

३ ४ श्रियः पतिः षोडशसहस्रपत्नीनामेकवल्लभः सन् तासांगेहेषुरेमेइत्यन्वयः ५ गेहाविशेषणंप्रोत्फुल्लेत्यादिश्लोकेन नद्यान्हृदिनीषुच अंभोविगाह्यविजहार महानुदयोवैभवंयस्यसः योषितांकुचकुंकुमैर्लिप्तांगः यतस्ताभिःपरिरब्धः ६ ७ सूतमागधवंदिभिश्चोपगीयमानः ८ ९ ताःक्लिन्नवस्त्राः अतएवविवृतोरुकुचप्रदेशाः उद्धृतानिविस्रस्तानिबृहत्कबरेभ्यःप्रसूनानियासांताः जातेनस्मरेणयउत्सवः तेनलसंतिवदनानियासांताः १० तासांस्तनेभ्योविषाञ्जितंकुंकुम स्रग्यस्य क्रीडायाअभिषंगेण अभिनिवेशेन धुतःकंपितः कुंतलवृंदबंधोयस्यसः ११ १२ १३ मुकुंदैकधियः समाहिताइवक्षणमागिरः सत्यःपुनस्तमेवेशांचिंतयंत्योजडंयथाभवतितथा यानिवाक्यानिऊचुस्तानिमेमत्तोगदतः

नित्यंसंकुलमार्गायांमदच्युद्भिर्मतंगजैः स्वलंकृतैर्भटैरश्वैरथैश्चकनकोज्ज्वलैः ३ उद्यानोपवनाढ्यायांपुष्पितद्रुमराजिषु निर्विशद्भृंगविहगैर्नादितायांसमंततः ४ रेमेषोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः तावद्विचित्ररूपोसौतद्गेहेषुमहर्धिषु ५ प्रोत्फुल्लोत्पलकल्हारकुमुदांभोजरेणुभिः वासितामलतोयेषुकूजद्द्विजकुलेषुच ६ विजहारविगाह्यांभोन्हृदिनीषुमहोदयः कुचकुंकुमलिप्तांगःपरिरब्धश्चयोषिताम् ७ उपगीयमानोगंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् वादयद्भिर्मुदावीणांसूतमागधवंदिभिः ८ सिच्यमानोच्युतस्ताभिर्हसंतीभिःस्मरेचकैः प्रतिसिंचन्विचिक्रीडेयक्षीभिर्यक्षराडिव ९ ताःक्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाःसिंचत्यउद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः कांतस्मरेचकाजिहीरषयोपगुह्यजातस्मरोत्सवलसद्वदनाविरेजुः १० स तुव्यासक्तुतत्स्तनविषाञ्जितकुंकुमस्रक्क्रीडाभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः सिंचन्मुहुर्युवतिभिःप्रतिषिच्यमानोरेमेकरेणुभिरिवेभपतिःपरीतः ११ नटानांनर्तकीनांचगीतवाद्योपजीविनाम् क्रीडालंकारवासांसिकृष्णोदात्तस्यचस्त्रियः १२ कृष्णस्यैवंविहरतोगत्यालापेक्षितस्मितैः नर्मक्ष्वेलिपरिष्वंगैःस्त्रीणांकिलहृताधियः १३ ऊचुर्मुकुंदैकधियोगिरउन्मत्तवज्जडम् चिंतयंत्योरविंदाक्षंतानिमेगदतःशृणु १४ महिष्यऊचुः कुररिविलपसित्वंवीतनिद्रानशेषेस्वपितिजगतिरात्र्यामीश्वरोगुप्तबोधः वयमिवसखिकच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेतानलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन १५ नेत्रेनिमीलयसिनक्तमदृष्टबंधुस्त्वंरोरवीषिकरुणंबतचक्रवाकि दास्यंगतावयमिवाच्युतपादजुष्टांकिंवास्रजंस्पृहयसेकबरेणवोढुम् १६ भोभोःसदानिष्टनसेउदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः किंवामुकुंदापहृतात्मलांछनःप्राप्तांदशांत्वंचगतोदुरत्ययाम् १७ त्वंयक्ष्मणाबलवतासिगृहीतइंदोक्षीणस्तमोननिजदीधितिभिःक्षिणोषि कच्चिन्मुकुंदगदितानियथावयंत्वंविस्मृत्यभोस्थगितगीरुपलक्ष्यसेनः १८

मेगदतःशृण्वित्यर्थः १४ ईश्वरः श्रीकृष्णःस्वपिति त्वंतुनिद्राभंगंकुर्वतीविलपसिनशेषेनस्वपिषि तदनुचितमित्यर्थः अथवानापराधस्तवापीत्याशयेनाहुः नलिननयनस्यभगवतोहासेनसहितमुदारंयल्लीलेक्षितंतेनकच्चिद्गाढनिर्विद्धचेतास्त्वमिति १५ नक्तंरात्रावदृष्टबंधुःसतीरोरवीषि किंवानेतावत् अपितुवयमिवस्पृहयसे १६ अलब्धनिद्रः सदानिष्टनसेक्रोशसि किंवाअस्माभिःप्राप्तांदशांत्वमपिगतोऽसि अहोकष्टंयथावयंसंभोगेनमुकुंदापहृतकुचकुंकुमादिलांछनाः तथात्वमपियतोपहृतश्रीकौस्तुभादिलांछनोलक्ष्यसे १७ मुकुंदगदितानिरहस्यानिविस्मृत्य तदेकचिंतयाकाचित् तमोनत्वंक्षिणोषि वयमिवस्थगितगीःस्तब्धवाक् हेइंदोनस्त्वंतथैवोपलक्ष्यसे १८ ५ ५ ५ ५

अप्रियाचरणं विनास्मरोदीरणेन व्यथाजननं मलयानिल तवानुचितमित्यर्थः १९ मेघेति आर्तपार्तिहरणादिसाम्यात् यादवेंद्रस्य नूनं दयितः सखासि अतोऽस्माकं वास्तं ध्यायति
आर्तेलिंगान्याहुः अत्कलंकंठ इत्यादि अहो किमिति त्वया तेन सख्यं कृतं यतो दुःखदस्तत्प्रसंग इति २० हे कोकिल प्रियरावस्य प्रियंवदस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव पदानि शब्दान् त्वं भा-
षसे मृतान् संजीवयतीति तथा तया नया कोमलया गिरा वलितकंठ रमणप्रियकंठ मे कथय किं तव प्रियं करवाणीति २१ हे क्षितिधर त्वं न वदसि न चलसि अतो नूनं महांतमर्थं चिंतयसे
बत तर्हि अपि किं यथा स्तनैर्विधर्तुं वयं कामयामहे तथा त्वं स्तनतुल्यैः शृंगैर्वोढुं कामयसे ओमिति चेत्तर्हि तवापि अस्मदवस्था भविष्यतीति भावः २२ भोः सिंधुपत्न्यः नद्यः संप्रति ग्रीष्मे सिं
धुर्मेघद्वारा अमृतदृष्ट्या युष्मान्नानंदयति बत अहो कष्टम् अतः शुष्यंतो ह्रदा यासां ताः अपगतकमलशोभाः कृशाश्च वयं यथा प्रियतमस्य भर्तुः मधुपतेः स्मप्रसिद्धं २३ तदेवदे-

किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् गोविंदापांगनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् १९ मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेंद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव
भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः अत्युत्कंठः शवलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसंगः २० प्रियरावपदानि भाषसे मृ
तसंजीविकयानया गिरा करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वलितकंठ कोकिल २१ न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिंतयसे महांतमर्थम् अ
पि बत वसुदेवनंदनांघ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् २२ शुष्यद्ध्रदाः करशिता बत सिंधुपत्न्यः संप्रत्यपास्तकमलश्रिय इष्टभर्तुः यद्वद्वयं यदुपतेः प्र
णयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म २३ हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यंग शौरेः कथां दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा
किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियाम् २४ इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे क्रिय
माणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् २५ श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः उरुगायोरुगीतो वा पश्यंतीनां कुतः पुनः २६ याः संपर्यचरन्प्रेम्णा
पादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः २७ एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम्
२८ आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् आसन्षोडशसाहस्रं महिष्यश्च शताधिकम् २९

वादागतं हंसं दूतं कल्पयित्वाहुः हंसेति नः अस्मान् प्रति
पुरा रहसि उक्तम् किं वा चलसौहृदः स्मरति स्मृत्वैव मां प्रस्थापितवानिति चेदत आहुः हे क्षौद्रक्षुद्रस्य दूत कस्मात्तं वयं भजामः कामार्थमाह्वयति युष्मदाज्ञेति चेदत आहुः अ-
हो नाहितमालापय आकारय ओमिति गच्छंतमिव तं पुनराहुः यास्मानुवंचयित्वा एकाकिनी सेवते तां श्रियमृते तमेवालापय सा तदेकनिष्ठा कथं परिहर्तुं शक्यत इति चेदत आहुः स्त्रि
यां जातावेकवचनम् अस्माकं स्त्रीषु मध्ये किं सैवैकनिष्ठा न तु वयमित्यर्थः पाठांतरे तु क्षौद्रं मधु तद्वन्मधुरालापमात्रं यस्य तम् अकामदमरतिप्रदं श्रियमृते वयं कस्माद्भजामः किं तु अना-
दृतापि सैवी पुनः पुनः सेवनं भजतु यतोऽस्मादृश्यो मानिन्यः स्त्रियः एकनिष्ठाः एकेनैव सत्संमानासिद्धौ निष्ठायासामिति २४ २५ तासां कृष्णे एवं भूतो भावो नातिचित्रमित्याह श्रुतमात्रोऽपी
ति उरुभिर्गायैर्गीतैः उरुधा गीतो वा यैः कैश्चिदपि गीतैः कथाभिः कथंचिदपि गीतो वेत्यर्थः २६ २७ पदं स्थानम् २८ २९ ध ध ध

यारुक्मिणीप्रमुखा अष्टावुदाहृताः प्राक् ३० एवमष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रमहिषीणांपुत्राः लक्षमेकमशीत्युत्तरैकषष्टिसहस्राणिचभवंति ३१ ३२ अनिरुद्धश्चेति अतः पु-
त्राणांमध्येसप्तदशैवमहारथाज्ञेयाः अथवा अनिरुद्धनामापिकश्चित्पुत्रएवेति ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० सहस्राणामपरिमितानांकुमाराणामित्यन्वयः ४१ यदाप्रत्ये
कंबहून् अध्यापयतामाचार्याणामियंसंख्यातदपिश्रुतमात्रं नतुसम्यक्ज्ञायते तदाकुमाराणामेवंसंख्यानंकर्तुंनशक्यते कुतःपुनः सर्वयादवानामिति ४२ तेचोत्पन्नाइति प्रत्ये
कंबहुभीरूपैरितिज्ञेयम् ४३ एवमेवयदुकुलेऽपिदेवाइति तथाचोक्तम् सहस्रशःसमुद्भूतादेवायदुकुलेपृथगिति ४४ ४५ ४६ तस्मात् कृष्णकीर्तेः सर्वतीर्थोत्तमत्वं कृष्णस्यच
सर्वदेवोत्तमत्वंनाचित्रमित्याह तीर्थंचक्रइति इतः पूर्वं स्वःसरिदेवसर्वतोधिकंतीर्थमित्यासीत् इदानींतुयदुषुयदजनिजातं तीर्थंश्रीकृष्णकीर्तिरूपंएतत् स्वःसरिद्रूपंपादशौचंतीः

तासांस्त्रीरत्नभूतानामष्टौयाःप्रागुदाहृताः रुक्मिणीप्रमुखाराजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ३० एकैकस्यांदशदश कृष्णोजीजनदात्मजान् यावत्यआत्मनो
भार्याअमोघगतिरीश्वरः ३१ तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादशमहारथाः आसन्नुदारयशसस्तेषांनामानिमेशृणु ३२ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चदीप्तिमान्भानुरे
वच सांबोमधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोरुणः ३३ पुष्करोवेदबाहुश्चश्रुतदेवःसुनंदनः चित्रबाहुर्विरूपश्चकविर्न्यग्रोधएवच ३४ एतेषामपिराजेंद्रतनु-
जानांमधुद्विषः प्रद्युम्नआसीत्प्रथमःपितृवद्रुक्मिणीसुतः ३५ सरुक्मिणोदुहितरमुपयेमेमहारथः तस्मात्सुतोनिरुद्धोभून्नागायुतबलान्वितः ३६ स
चापिरुक्मिणःपौत्रींदौहित्रोजगृहेततः वज्रस्तस्याभवद्यस्तुमौसलादवशेषितः ३७ प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्यचात्मजः सुबाहोःशांतसेनोऽभूच्छ
तसेनस्तुतत्सुतः ३८ नह्येतस्मिन्कुलेजाताअधनाअबहुप्रजाः अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्चअब्रह्मण्याश्चजज्ञिरे ३९ यदुवंशप्रसूतानांपुंसांविख्यातकर्म
णाम् संख्यानशक्यतेकर्तुमपिवर्षायुतैर्नृप ४० तिस्रःकोट्यःसहस्राणामष्टाशीतिशतानिच आसन्यदुकुलाचार्याःकुमाराणामितिश्रुतम् ४१ संख्या
नंयादवानांकःकरिष्यतिमहात्मनाम् यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्तेसआहुकः ४२ देवासुराहवहतादैतेयायेसुदारुणाः तेचोत्पन्नामनुष्येषुप्रजादृप्ता
बबाधिरे ४३ तन्निग्रहायहरिणाप्रोक्तादेवायदोःकुले अवतीर्णाःकुलशतंतेषामेकाधिकंनृप ४४ तेषांप्रमाणंभगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः येचानुव
र्तिनस्तस्यववृधुःसर्वयादवाः ४५ शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानादिकर्मसु नविदुःसंतमात्मानंवृष्णयःकृष्णचेतसः ४६ तीर्थंचक्रेनृपोनंयदज-
निपदुषुस्वःसरित्पादशौचंविद्विट्स्निग्धाःस्वरूपंययुरजितपराश्रीर्यदर्थेन्ययत्नः यन्नामामंगलघ्नंश्रुतमथगदितयत्कृतोगोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्नचि
त्रंक्षितिभरहरणंकालचक्रायुधस्य ४७

र्थमूनमल्पंचक्रे स्वयमेवसर्वतीर्थपरिविरा जतइत्यर्थः श्रीकृष्णस्यविद्विषःस्निग्धाश्चतत्सारूप्यंययुरित्यपिनातिचित्रं तस्यपर
मकारुणिकत्वात् तथेदंचनाचित्रं किंतत् अजितपरा अजितोकेश्चिदप्यप्राप्तापरा सर्वतःपरिपूर्णा श्रीःकृष्णस्यैवनान्यस्येति तदेवाह यदर्थेअन्येषांब्रह्मादीनांयत्नइति नत्वनिरपेक्षं
तमेवलक्ष्मीःश्रयतइतिचित्रमेवेतिचेत् नहिपरममंगलनामधेयत्वात्तस्येत्याह यन्नामेति तदपिनार्थस्मरणापेक्षमित्याह श्रुतमथगदितमिति सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह यत्कृतो
गोत्रधर्मइति गोत्रेषुतत्तदृषिवंशेषुधर्मोयत्कृतः येनप्रवर्तितः तस्यक्षितिभरहरणंनैवचित्रमित्याह कृष्णस्यैतदिति कालचक्रायुधस्येति सर्वसंहारककालमूर्तेर्विशेषतोदुरंतप्रभा
वचक्रायुधस्याकियदेतदित्यर्थः ४७

यतएवंभूतः श्रीकृष्णस्ततः सएवसर्वोत्तमइत्याह जयतीति जनानांजीवानांयोनिवासः आश्रयस्तेषुवानिवसति अंतर्यामितया तथासकृष्णोजयति देवक्यांजन्मेतिवादमात्रंय
स्यसः वस्तुतः अजन्मा यदुवराः पर्षत्सभासेवकरूपायस्य इच्छामात्रेणनिरसनसमर्थोपिक्रीडार्थं दोर्भिरधर्ममस्यन्नक्षिपन् स्थिरचरवृजिनघ्नः अधिकारिविशेषानपेक्षमेववृं
दावनगततरुतृणलतादीनांसंसारदुःखहंता तथाविलासवैदग्ध्यानपेक्षंव्रजवनितानांपुरवनितानांच स्मितेनशोभनहास्ययुतेनश्रीमतामुखेनैवकामदेवंवर्धयन् काम
श्चासौदीव्यतिविजिगीषातिसंसारमितिदेवस्तम् भोगद्वारामोक्षप्रदमित्यर्थः ४८ तत्तत्कार्यविशेषैः स्वीकृतमत्स्यकूर्मादिनानामूर्तेः विशेषतोयदूत्तमस्यसतः परस्यतदनुरू

जयतिजननिवासोदेवकीजन्मवादोयदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेनव्रजपुरवनितानांवर्धयन्कामदे
वम् ४८ इत्थंपरस्यनिजवर्त्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि कर्माणिकर्मकषणानियदूत्तमस्यश्रूयादमुष्यपदयोरनुवृत्तिमिच्छन्
४९ मर्त्यस्तयानुसमवेधितयामुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयैति तद्धामदुस्तरकृतांतजवापवर्गंग्रामाद्वनंक्षितिभुजोऽपिययुर्यदर्थाः
५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांश्रीकृष्णचरितानुवर्णनंनामनवतितमोऽध्यायः
९० श्रीकृष्णार्पणमस्तु समाप्तोऽयंदशमस्कंधः श्रीरामजयरामजयजयराम छ छ छ छ

पानुकारीणि कर्मकषणानिकर्माणिचरितानिश्रूयात् शृणुयादित्यर्थः ४९ अनुवृत्तेः फलमाह मर्त्यइति श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनयुक्तयाचिंतयासंवर्धितयाऽनुवृ
त्यातया तान्निश्चलेनतस्यधामलोकमेति लोकत्वेपिकालानाकलितत्वमित्याह दुस्तरेति दुर्लभपुरुषार्थतामाह ग्रामादिति ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशम
स्कंधे अष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांश्रीधरस्वामिविरचितायांश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांनवतितमोऽध्यायः ९० श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु

॥ इतिश्रीमद्भागवतदशमस्कंधोत्तरार्धः समाप्तः

अथश्रीमद्भागवतएकादशस्कंधःप्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णायनमः ॐनमःश्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय विजयंतेपरानंदकृष्णपादरजःस्रजः या
धृतामूर्भिजायंतेमहेंद्रादिमहस्रजः १ उक्तैकत्रिंशताऽध्यायैर्मुक्तिरेकादशेततः जायंतेयेतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः २ नारदोवसुदेवायसमासेनन्यवर्णयत् भगवानुद्धवा
याथविस्तरेणोपपत्तिभिः ३ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेयदुवंशस्यसंक्षयः उपक्षिप्तोविरागायमौसलस्यापदेशतः ४ प्रवृत्तितःपरानंदकृष्णक्रीडानुवर्णिता तन्निवृत्यापरानंदपदारो-
होऽनुवर्ण्यते ५ एवंतावद्दशमस्कंधेभूभारावतारणायनिजविभूतिविभूषितयदुवंशस्य यदुवंशावतारितसकलसुरांशस्यभगवतःश्रीकृष्णस्यतदुचितप्रवृत्तिविडंबनेनतच्छ्र-
वणादिपराणांपरेषामानंदकारणंक्रीडानिरूपिता अथेदानीमपरिमितयोगमायावैभवस्यभक्तानामात्मतत्वोपदेशपूर्वकंक्रीडार्थंभूतलेअवतारितानांचाधिकारिणांसुरांशानांमौ
सलापदेशेनतत्तदधिकारपदप्रापणपूर्वकंचब्रह्माद्यनुग्रहायनिजपदारोहोनिरूप्यते तत्रकुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्यवसुदेवस्यकर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यान्नरूदुच्यतामित्येवं
कर्मयोगंपृष्टवतोनारदादिभिःकर्मयोगोनिरूपितः कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः यच्छ्रद्धयाऽऽप्तवित्तेनशुक्लेनेज्येतपूरुषइत्यादिना तेनचविशुद्धसत्वस्यश्रीकृष्णारामौप
रमेश्वरत्वेनज्ञातवतःषडुगर्भानयनाध्यायेश्रीकृष्णोनात्मतत्त्वमुपदिष्टम् वचोवःसमवेतार्थंतातैतदुपमन्महे यन्नःपुत्रान्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृतइत्यादिना तच्चविषयभोगासक्तिशा
येनतिरोहितमासीत् तदेवेदानींनारदमुखेनप्रथमंपंचाध्याय्यानिरूप्यते तत्रप्रथमेऽध्यायेवैराग्योत्पादनाययदुकुलस्यब्रह्मशापापदेशेनात्युन्नतविषयसुखानामप्यनित्यताप्रति

श्रीबादरायणिरुवाच कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः भुवोऽवतारयद्भारंजविष्ठंजनयत्कलिम् १ येकोपिताःसुबहुपांडुसुताःस
पत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् कृत्वानिमित्तमितरेतरतःसमेतान्हत्वानृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २ भूभारराजपृतनायदुभिर्निर
स्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः मन्येऽवनेर्नन्वगतोऽप्यगतंहिभारंयद्यादवंकुलमहोह्यविषह्यमास्ते ३

पाद्यते ततश्चतुर्भिर्निमिजायंतेयसंवादेन
सपरिकरंपरमतत्त्वनिरूपणम् ततःषष्ठेभगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः ततस्त्रयोविंशत्याउद्धवंप्रतिभगवत्तत्त्वनिरूपणं ततोद्वाभ्यांमौसलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशताऽध्यायैरेकादशस्कंध-
प्रवृत्तिः तस्यचयथामतिव्याख्यानमारभ्यते तत्रमौसलप्रसंगार्थंपूर्वस्कंधार्थमनुवदतिश्लोकद्वयेन कृत्वेति अवतारयत् अवातारयदित्यडागमोद्रष्टव्यः जविष्ठं वेगवत्तरमतिशी
घ्रंहिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः कलिंकलहम् १ एतद्विवृणोतियेकोपिताइति सपत्नैर्दुर्योधनादिभिःकोपिताःकोपंकारिताः सुबहुयथाभवतितथाबहुवारानित्यर्थः तदेवाह
दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिरिति दुर्द्यूतंकपटद्यूतं हेलनमवज्ञा कचग्रहणंदुःशासनेनद्रौपद्याःकेशाकर्षणम् एतानिआदिर्येषांगरदानजतुगृहदाहादीनांतैःकृत्वायेकोपिता
स्तान्पांडुसुतान्निमित्तंकृत्वा इतरेतरतःउभयोःपक्षयोःसमेतान्मिलितान्नृपान्हत्वाक्षितेर्भारंनिरहरत्जहार यद्वायेकोपिताःयैश्चकोपिताःतानितरेतरतःपरस्परंनिमि
त्तंकृत्वेत्यन्वयः येतावत्प्रकटदैत्याःपूतनादयःतान्स्वयमेवहतवान् येतुदैत्याःबांधवच्छद्मनास्थितास्तान्परस्परंनिमित्तंविधायहत्वाभूभारमपाकृतवानित्यर्थः २ अपिच
भूभारेत्यादि अन्याश्चभुवोभारभूताराजन्यपृतनाराज्ञांपृतनाःसेनाःराजानस्तेषांपृतनाश्चेतिवा स्वबाहुभिर्गुप्तैःपरिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादिच्छलेननिरस्यहत्वा बाहुभिरि-
तिबहुवचनंचस्तनश्चतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वेवंकृष्णश्चिकीर्षतीतिज्ञात्वाकथंतस्मैयादवानद्रुह्यंतिस्म तत्राह अप्रमेयःप्रमातुमशक्यः चिंतामाहमन्यइति नन्वितिवितर्केअव
नेर्भूभारोयद्यपिलोकप्रतीत्यागतः तथाप्यहमगतमेवमन्येहिनिश्चितं यत्यस्मात् अविषह्यंसोढुमशक्यंयादवंकुलमित्यनेनैवस्ववंशत्वात् स्वयंहननमनुचितमितिसूचितं ३

तर्हि इदमप्यन्यैर्यास्यतां तत्राह नैवेति अन्यतः देवादिभ्योऽपि यादवकुलस्य परिभवस्तिरस्कारो न भवेत् कुतः मत्संश्रयस्य मां संश्रयत इति मत्संश्रयं कुलं तस्य किंच नित्यं विभवोन्नहनस्य विभवैर्गजतुरगादिभिरुन्नद्धं प्रबलस्य यद्वा तर्हि इदं किमिति संहर्तव्यं तत्राह विभवोन्नहनस्येति तस्मादेवं करिष्यामीत्याह अंतः कलिमिति शांतिमुपशमम् उपैमि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा उपैष्यामि तदनंतरं धाम स्वं वैकुंठाख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ४ व्यवसितः कृतनिश्चयः संजह्रे उपसंहृतवान् ५ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वं लोकं जगामेत्याह श्लोकद्वयेन स्वमूर्त्येति लोकानां लावण्यनिर्मुक्तिस्त्यागो यया यामपेक्ष्य लोकेषु लावण्यं नास्तीत्यर्थः यद्वा लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिर्दानम् यतः यत्संपर्केण लोका लावण्यवंतो भवंतीत्यर्थः तया स्वमूर्त्या नृणां लोचनमाच्छिद्य ततोऽन्यस्यावलोकने लोचनस्याप्रवृत्तेः तथा स्वगीर्भिस्ता गिरः स्मरतां चित्तं चाच्छिद्य तथा पदैस्तत्र तत्रांकितैस्तानि पदानीक्षतामीक्षमाणाना मन्यतो गमनादिकाः क्रियाश्चाच्छिद्य तदानींतनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठाः कृत्वेत्यर्थः ६ किंच इत उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्याम् शोभनाः श्लोकाः सुश्लोकाः कवीनां यस्यां तां स्वकीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या अंजसा सुखेनैव तु निश्चितं तमः तरिष्यंतीत्यभिप्रेत्य ईश्वरः स्वं पदं स्थानमगादिति ७ अब्रह्मण्येभ्योऽदातृभ्यो वाऽसेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यंति दृष्णयस्तु न तथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंच कोपे जातेऽपि कृष्णचेतसां कथमभूत् कथं प्रादुरभूदित्यर्थः ८ अतः स्पष्टस्य निमित्तस्याभावान्निमित्तं

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् अंतः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तंबस्य वह्निमिव शांतिमुपैमि धाम ४ एवं व्यवसितो राजन्सत्यसंकल्प ईश्वरः शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं विभुः ५ स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ६ आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यंजसा नु कौ तमोऽनया तरिष्यंतीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ७ राजोवाच ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ८ यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ९ श्रीशुक उवाच विभ्रद्वपुः सकलसुंदरसन्निवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तकामः आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेषः १० कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो विसृष्टाः ११

तत्र पृच्छति यन्निमित्त इति एकात्मनामेकचित्तानां कथं भेदः कलहः ९ ईश्वरेच्छैवात्र निमित्तमिति परिहरति विभ्रदिति सकलानां सुंदरवस्तूनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिंस्तत् वपुर्बिभ्रत् तर्हि किमिति सौंदर्यादिविषयपरः न सुमंगलं कर्माचरन् तर्हि किं कयापि कामनया न आप्तकामः तर्हि किमिति कर्माचरति धाम द्वारवत्याख्यं गृहमास्थाय रममाणः गृहे रममाणान् कर्म ग्राहयितुमित्यर्थः ननु किमाप्तकामस्य रत्या कर्मभिर्वा तत्राह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदा कीर्तिर्यस्य सः कीर्तिवितानार्थमित्यर्थः एवं परमैश्वर्येण वर्तमान एव कुलं संहर्तुमैच्छत तत्र कस्य हेतोः स्थितः कृत्यो भूभारहरणे शेषो यस्य सः १० ईश्वरेच्छयोत्थितं ब्रह्मशापनिमित्तं वक्तुमाह कर्माणीति कर्मार्थमाहूताः कर्माणि कृत्वा विसृष्टा मुनयः पिंडारकं समगमन्नित्यन्वयः विसृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तामुदारकीर्तितां विवृण्वन् कर्माणि विशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादित्रिभिः पदैः कानिचिद श्वमेधादिकर्माणि पुण्यमेव जनयंति पुत्रोपलालनादीनि तु तत्काले सुखमेव कुर्वंति प्रायश्चित्तादीनि तु पापमेव हरंति एतानि तु सर्वतो सुखानीत्याह पुण्यनिवहानि कीर्तनादिना पुण्यानि निवहंति प्रापयंतीति तथा सुमंगलानि अतिसुखात्मकानि गायतो जगतः कलिमलापहराणि कृत्वा मुनिप्रस्थापने हेतुः कालात्मना संहारकरूपेण यदुदेवगेहे वसुदेवगेहे निवसता स्वकुलं संजिहीर्षतेत्यर्थः पिंडारकं ततो नातिदूरं तीर्थविशेषम् ११ ७

१२ उपसंगृह्य पादग्रहणं कृत्वा १३ प्रश्नप्रकारमाह तेवेषपित्वेतिद्वयेन हे अमोघदर्शनाः विप्राः एषा अंतर्वत्नी गर्भिणी १४ वो युष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जती लज्जमाना असन्मुखे नपृच्छति प्रसोष्यंती आसन्नप्रसवा किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तद्ब्रूत १५ प्रलब्धा वंचिताः १६ तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयम् १७ मंदभाग्यैरस्माभिः किमेतत्कृतम् नः अस्मान् किंवदिष्यंतीति विह्वलिताः संतो मुसलमादाय गेहान्ययुः १८ राज्ञे उग्रसेनाय न तु श्रीकृष्णाय १९ २० आहुकः उग्रसेनः सोऽपि श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यत् प्रक्षिप्त वान् अस्य मुसलस्य चूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितं लोहं च प्रास्यत् २१ तरलैः तरंगैः २२ अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे २३ ज्ञाताः सर्वेऽर्था येन सः ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन् अ न्यथाकर्तुं नैच्छत् किंत्वन्वमोदत यतः कालरूपी २४ इत्येकादशे टीकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥ ७ ॥ ५ ॥ द्वितीये निमिजायंतसंवादेनाह नारदः धर्मान्भागवतान्प्र-

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदनाः उपसंगृह्य पप्र च्छुरविनीता विनीतवत् १३ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतम् एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रब्रूताऽमो घदर्शनाः प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनम् १६ त च्छ्रुत्वा तेऽतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरम् सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयम् १७ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यंति नो जनाः इति विह्वलिता गेहा नादाय मुसलं ययुः १८ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वयादवसन्निधौ १९ श्रुत्वाऽमोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम् २१ कश्चिन्म त्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे तस्योदरग तं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति श्रीभागवते महापु राणे एकादशस्कंधे विप्रशापो नाम प्रथमोऽध्यायः १ ॥ ७ ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह अवात्सीन्ना रदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १ को नु राजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजम् न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतम् अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेव उवाच भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोक वर्त्मनाम् ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनाम् ५

न्याय वसुदेवाय पृच्छते १ अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकत्र वासः संभवतीत्याशंक्याह गोविंदभुजगुप्तायामिति न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः कृष्णोपासने लालसा औत्कंठ्यं य स्य सः १ यद्भजने मुक्तानामपीदृशमौत्कंठ्यं तं को नाम न भजेदित्याह को न्विति इंद्रियवानिति इंद्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थः सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य सः २ ३ यथा पित्रोर्यात्रा आगमनमपत्यानां स्वस्तये मंगलाय यथा च उत्तमश्लोकस्य वर्त्म भूतानां महतां यात्रा कृपणानां स्वस्तये तथा भगवद्रूपस्य भगवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्व स्त्यय इति ४ दैवैरपि महतां सुपमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानां चरितमतिवृष्ट्यादिना भूतानां दुःखायापि भवति त्वादृशां त्वया सदृशानां अच्युत आत्मा येषां तेषां ५

किंच करवंकुर्वंतोपिदेवा भजनानुसारेणकुर्वंति नतथासाधवइत्याह भजंतीति छायेवयथापुरुषोयावत्करोतितावदेव तस्यछायापि तथाकर्मसचिवाः कर्मसहायाः ६ नदेवंयद्यपिभगवतआगमनमा
त्रेणैववयंकृतार्थास्तथापिपृच्छामः तवेति तवयेधर्मैःप्रसन्नोभगवान्तानित्यर्थः ७ ननुत्वत्तोपिकिमन्योभगवत्प्रसादपात्रमस्तितत्राह अहंकिलेति भुविप्रजार्थीः पूजयंपुत्रलाभेप्रयोजनःस
न्पूजितवान् किलेति सूतीगृहेभगवदुक्तमनुस्मरति ८ यतोयथामुच्येमहि तथानोऽस्मान्शाधिशिक्षय विचित्राणिव्यसनानियस्मिन् संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतः सर्वतोभयंयस्मिन्
तस्मात् भवद्भिःहेतुभूतैः अंजसाअनायासेन अद्धासाक्षात् ९ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रकृतैःहरिः संस्मारितइत्यर्थः १० प्रीतिमाविष्करोति सम्यगितित्रिभिः एच्छसेएच्छसिविश्वभाव
नान् सर्वशोधकान् ११ आदृतः आस्तिक्येनगृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्कृतः सद्धर्मोभागवतोधर्मः देवहेवसुदेवेत्यर्थः यद्वादेवेभ्योविश्वस्मैचद्रुह्यंतियेतानपि १२ किंचत्वया

भजंतियेयथादेवान्देवाअपितथैवतान् छायेवकर्मसचिवाः साधवोदीनवत्सलाः ६ ब्रह्मंस्तथापिपृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव यान्
श्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्वतोभयात् ७ अहंकिलपुराऽनंतंप्रजार्थोभुविमुक्तिदम् अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ८ यथाविचि
त्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् मुच्येमह्यंजसैवाद्धातथानःशाधिसुव्रत ९ श्रीशुकउवाच राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता
प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः १० नारदउवाच सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्व
भावनान् ११ श्रुतोऽनुपठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोपिहि १२ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः
स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः १४ प्रियव्रतोना
मसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिरृषभस्तत्सुतःस्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्णंसुतशतं
तस्यासीद्वेदपारगम् १६ तेषांवैभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतम् १७ सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्त
पसाहरिं उपासीनस्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंततः कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः १९ न
वाभवन्महाभागामुनयोह्यर्थशंसिनः श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हविरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथद्रु
मिलश्चमसःकरभाजनः २१ तएतेभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकम् आत्मनोव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीम् २२ अव्याहतेष्टगतयःसुरसि
द्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिंनरनागलोकान् मुक्ताश्चरंतिमुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामम् २३

महानुपकारःकृतइत्याह त्वयेति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः १३
अत्रापिभगवद्धर्मनिर्णयेपि विदेहस्यजनकस्य १४ आर्षभाणामुत्पत्तिंसान्वयांविविच्यकथयति प्रियव्रतइतिसप्तभिः १५ मोक्षधर्मविवक्षयामोक्षधर्माणांप्रवर्तनेच्छ
या अवतीर्णंवासुदेवांशमाहुः तस्यचवेदपारगंसुतशतमासीत् १६ तेषामृषभसुतानांमध्येनवयोगीश्वराणांचरितंवक्तुमितरेषांचरितंततोविविच्याह तेषामिति एत
द्अजनाभनामवर्षयस्यनाम्नाभारतमित्यद्भुतंविख्यातमासीत् एतेनतस्यधर्मोतिरेकोनिरूपितः १७ इमांपृथ्वीम् गृहान्निर्गतःहरिमुपासीनःसेवमानःसन् १८ नवसु
ताः नवद्वीपपतयः नवानांब्रह्मावर्तोदिक्ष्वखंडानांपतयः अस्यभारतस्यवर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणाअभूवन् १९ अर्थशंसिनः परमार्थनिरूप
काः श्रमणाः श्रमवंतः आत्माभ्यासकृतश्रमाइत्यर्थः वातरशनाः दिगंबराः आत्मविद्यायांविशारदाःनिष्णाताः २० २१ तेषांपारमहंस्यचरितमाह एतइतिद्वाभ्यां भगवद्रूपं
विश्वंपश्यंतः सदसदात्मकंस्थूलसूक्ष्मरूपंतच्चस्वाव्यतिरेकेणपश्यंतः २२ अव्याहताअप्रतिहताइष्टाअभिप्रेतागतिर्येषांतेमुक्ताअनासक्ताः २३

महात्मनोनिमेः वितायमानमनुष्ठीयमानं अजनाभेभारतवर्षे २४ यजमानोनिमिः अग्नयः आहवनीयादयः विप्राऋत्विगादयः २५ अभिप्रेत्यज्ञात्वा २६ स्वरुचैवरोच-
मानान्तत्वाभरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान् सनत्कुमारादिसदृशान् २७ परमप्रीत्यातद्दर्शनमभिनंदति द्वाभ्याम् मन्यइति ननुभगवतः पार्षदानां कथमत्रोपलब्धि-
स्तत्राह विष्णोरिति विष्णुभक्तालोकपावनार्थं सर्वत्रपर्यटंतीत्यर्थः २८ मयादुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभमिति बहवोदेहाभवंतियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभं-
गुरोऽपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुंठः प्रियोयेषांवैकुंठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनम् २९ हेअनघाः निरवद्याः भवतोयुष्मान् आत्यंतिकंक्षेमंपृच्छा-
मः यतःक्षणार्धकालभवोऽपिसत्संगः शेवधिर्निधिः निधिलाभेयथानंदोभवति तथाऽत्रपरमानंदइत्यर्थः ३० तदर्थंचभागवतान्धर्मान् ब्रूत यदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्र-
वणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूतान् यैर्धर्मैः प्रपन्नायभक्ताय अजोहरिः आत्मानमपिदास्यतितान् ३१ सहसदस्यैः ऋत्विग्भिश्चवर्तमानम् तेऽपिभगवद्धर्मश्रवणप-

तएकदानिमेःसत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः २४ तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप यजमा-
नोऽग्नयोविप्राः सर्वएवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् प्रीतःसंपूजयांचक्रे आसनस्थान्यथार्हतः २६ तान्रोच-
मानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नव पप्रच्छपरमप्रीतःप्रश्रयावनतोनृपः २७ विदेहउवाच मन्ये भगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः
विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि २८ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनम् २९ अतआत्यंति-
कंक्षेमंपृच्छामोभवतोऽनघाः संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोपिसत्संगःशेवधिर्नृणाम् ३० धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमम् यैःप्रसन्नः
प्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारदउवाच एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्यासस‌दस्यर्त्विजंनृप
म् ३२ कविरुवाच मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यम् उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्ततेभीः ३३
येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्यात्मलब्धये अजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन्नप्रमाद्येतकर्हिचित् धा-
वन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह ३५

रावभूवुरित्यर्थः भगवद्धर्मतद्भक्तमायातत्तरणानिच ब्रह्मकर्मावतारेहाभक्तप्राप्ययुगक्रमात् ज्ञातुंक्रमेणक्र-
तवान्नवप्रश्नान्निमिर्नव एकैकस्योत्तरंमोचुः कविमुख्यामुनीश्वराः ३२ प्रथममात्यंतिकंक्षेमंकथयति मन्यइति नकुतश्चिद्भयंयस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् अत्रसंसारे असदा-
त्मभावात् असदितिदेहादावात्मभावात्ततःनित्यंसर्वदाउद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मनासर्वथानिःशेषंयत्रपादांबुजोपासनेभीर्निवर्ततेतत् ३३ भागवतधर्मलक्षणमाह येवैइति
मन्वादिमुखेनवर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वाऽतिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैवभगवताऽविदुषामपिपुंसामंजःसुखेनैवात्मलब्धये येवैउपायाःप्रोक्ताः तान्भागवतान्धर्मान्विद्धि
३४ अंजःपदेनोक्तंसुकरत्वंविवृणोति यानिति यानास्थायआश्रित्ययोगादिष्विवनप्रमाद्येतविघ्नैर्नविहन्येत किंच निमील्यनेत्रेधावन्नपिइहएषुभागवतधर्मेषुनस्खलेत्
निमीलनंनामाज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृतीउभेनेत्रेविप्राणांपरिकीर्तिते एकेनविकलःकाणोद्वाभ्यामंधःप्रकीर्तितइति अज्ञात्वाऽपीत्यर्थः यथापदन्यासस्थानमनतिक्रम्यशी-
घ्रंपरतःपदन्यासेनगतिर्धावनंतद्वत्रापि किंचित् किंचिदतिक्रम्यातिक्रम्यातिशीघ्रमनुष्ठानंधावनंतया ऽनुतिष्ठन्नपिनस्खलेत् नप्रत्यवायीस्यात्तथानपतेत् फलान्नभ्र-
श्येत् ब्राह्मणादीनामुक्तानपिधर्मान्कश्चिदकुर्वाणोभागवतान् धर्मान्श्रवणकीर्तनादीन्कुर्वाणस्तत्फलंप्राप्नुयादित्यर्थः ३५ ५

ननुकेते भागवताधर्माः ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेन अहंकारेणवा अनुसृतोयः स्वभावस्तस्मात् अयमर्थः नकेवलं विधितः कृतमेवेतिनियमः स्वभावा-
नुसारिलौकिकमपीति तथाच भगवद्गीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति यद्वा ननुकायादीनामेवकर्मनात्मन इत्याशंक्या-
ह अध्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यद्यत्करोतीत्यर्थः तत्सकलंपरस्मैपरमेश्वरायनारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिसकलमपिकर्मभागवतोधर्मोभवतीतिभावः
३६ ननुकिमेवंपरमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्यज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्मायया भवेत् अतोबुधोबुद्धिमान्तमेवाभजेत् ननुभयंदेहाद्यभि-
निवेशतोभवति सचदेहाहंकारतः सतुस्वरूपास्मरणात् किमत्रतस्यमायाकरोति अत आह ईशादपेतस्येति ईशविमुखस्य तन्मायया ऽस्मृतिः भगवतः स्वरूपास्फूर्तिस्ततो-
विपर्ययोदेहोऽस्मीतिततोद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहि प्रसिद्धंलौकिकीष्वपिमायासु उक्तंच भगवता दैवीह्येषागुणमयीममभायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यंतेमा-
यामेतांतरंतितइति एकयाअव्यभिचारिण्याभक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवताईश्वरः आत्माप्रेष्ठश्चयस्य तथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ३७ ननुविषयविक्षिप्त-
चित्तस्यकुतोऽव्यभिचारिणीभक्तिःसंभवति कुतस्तरामभयम् तत्रनतावद्विषयोनामवास्तवोस्ति किंतुमनोविलासमात्रम् अतोमनोनियमनेनभजनादभयंस्यादि-

कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावानुसृतस्वभावात् करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वितीयाभिनिवे-
शतः स्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः तन्माययातोबुधआभजेत्तं भक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धिया-
स्वप्नमनोरथौयथा तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततः स्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके
गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ३९ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मा-
दवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ४० खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्त्वानिदिशोद्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः ४१
भक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनुघासम् ४२

त्याह अविद्यमानोपीति द्वयः द्वैतप्रपंचः ध्यातुःपुंसःधियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यर्थः तत्तस्मात् कर्माणिसंकल्पयतिविकल्पयतिच यन्मनस्तन्निरुंध्यात् नियच्छेत्
ततश्चैकयाभक्त्याभजनादभयंस्यादित्यर्थः ३८ एतदत्यंताशक्यमित्याशंक्य सुगमंमार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानि तान्येवजन्मानिकर्माणिच अर्थोयेषांतानि एतान्यपि-
साकल्येनज्ञातुमशक्यानीत्याशंक्याह यानिलोकेप्रसिद्धानितानिशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः ३९ एवंभजतःसंप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतांग-
तिमाह एवमिति एवंव्रतंवृत्तंयस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागः प्रेमयस्यसः अतएवद्रुतचित्तः श्लथहृदयः कदाचिद्भक्तपराजितंभगवंतंआकलय्योच्चै-
र्हसति एतावंतंकालमुपेक्षितोस्मीतिरोदिति अत्यौत्सुक्यात्रौतिक्रोशति अतिहर्षेणगायति जितंजितमितिनृत्यति किंदांभिकवत्परान्प्रतिप्रकाशयितुम् न उ-
न्मादवत् ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्यः विवशः ४० किंच खमिति सत्त्वानिभूतानि आकाशादियत्किंचिद्भूतमात्रंहरेःशरीरमितिमत्वाप्रणमेत् संभावनायांलिङ् ४१
नन्वियमारूढयोगानामपिबहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभागतिः कथंनामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेवजन्मनिभवेदित्याशंक्यसदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्यहरिंभजतःपुंसःभक्तिः
प्रेमलक्षणा परेशानुभवः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तथानिर्वृत्तस्यततोऽन्यत्रगृहादिषुविरक्तिरित्येषत्रिकः एककालः भजनसमकालएवस्यात् यथाऽश्नतोभुंजानस्यतुष्टिः

स्तवं पुष्टिरुदरभरणं क्षुन्निवृत्तिश्च प्रतिग्रासं स्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपि यथा स्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन् भजने किंचित्प्रेमादित्रिके जायमाने ऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुग्रासभोजिन इव परमतुष्ट्यादि ४२ ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति ४३ भागवतस्य भवंतीत्युक्ते तस्य लक्षणं पृच्छति अथेति यद्धर्मः य-स्मिन् धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथाचरति वर्तते ब्रूते वा यैश्च लिंगैर्भगवतः प्रियो भवति ४४ यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु-ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्यधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा आततत्वात् प्रमातृत्वाच्चात्मा हि परमो हरिरिति तंत्रोक्तेः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु मशकादिष्वपि नियंतृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येत् न तु तस्य तारतम्यं तथात्मनि हरावेव भूतानि च पश्येत् कथंभूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेण पुनर्जडमलिनभूताश्र-यत्वेन जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युतिं पश्येत् सर्वत्र परिपूर्णं भगवत्तत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थः ४५ प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च ताः ईश्वरादिषु चतुर्षु यः करोति स मध्यमो भागवतः एवंभूतस्य भेदस्य दर्शनात् ४६ अर्चायां प्रतिमायां पूजामीहते करोति न तद्भक्तेषु अन्येषु च स इतरां न करोति स प्राकृतः प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमो भवि-

इत्यच्युतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवंति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शांतिमुपैति साक्षात् ४३ राजोवाच अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् यथाचरति यद्ब्रूते यैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ४५ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ४६ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ४७ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ४८ देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ५० न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ५१ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ५३

ष्यतीत्यर्थः ४७ पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वात् उत्तमभागवतस्यैव लक्षणान्याह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवाविष्टचेता न गृण्हाति तावदिंद्रियैरर्थान् गृहीत्वा पीत्वापि शब्दार्थः इदं विश्वम् ४८ किंच देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्या ऽविमुह्यमानः स भागवतप्रधानः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ प्राणस्य क्षुत्पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणां कृच्छ्रं श्रमः स्तैः ४९ कामश्च कर्माणि च बीजानि च वासनास्तेषां वासुदेव एव एको निलय आश्रयो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति यथाचरतीत्येतस्योत्तरमुक्तं ५० यैर्लिंगैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह न यस्येति जन्म सत्कुले कर्म तप आदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहे अहंकाररहितैः सत्कुले कर्मादिलिंगैः हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ५१ वित्तेषु स्वीयपरकीयमिति आत्मनि स्वः पर इति ५२ किंच त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्द्धमपि निमिषार्धमपि भगवत्पदारविंदभजनाद्यो न चलति स वैष्णवाग्र्यः ननु लवार्धमात्र भजनोपरमे च तावांल्लाभो भवेत् तत्कुतो न चलेत्तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत्पदतोऽन्यत्सारं नास्तीत्येवंरूपा ऽकुंठा अनपगता स्मृतिर्यस्य सः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारं नास्तीति कुतः अत आह अजिते हरावेव आत्मा येषां तथाभूतैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् किंतु केवलं विमृग्यात् तदपेक्षया सर्वस्य तुच्छत्वं स्मरन् यो न चलतीत्यर्थः ५३

अपिचविषयाभिसंधिनानलनंकामेनातिसंतापेसतिभवेत् सतुभगवत्सेवानिष्ठानांनसंभवतीत्याह भगवतइति उरुक्रमोत्वनौअंघ्रीच नयोःशाखाःअंगुलयः तास्तनखानिचनान्येव मणयस्तेषांचंद्रिकाशीतलादीप्तिस्तयानिरस्तःकामादितापोयस्मिन्तस्मिन् उपसीदतांभजतांहृदिकथंपुनःसतापःप्रभवति चंद्रेउदितेसतिअर्कस्यतापइव नयस्यस्वःपरइत्यादिना श्लोकत्रयेणयाहशाइत्यस्योत्तरमुक्तंवेदितव्यं यद्भूतेइत्यस्यचहरिनामानीतिज्ञातव्यम् ५४ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेवस्वयंसाक्षाद्यस्यहृदयंनविसृजति नमुंच ति कथंभूतः अवशेनाप्यभिहितमात्रोऽपिअघौघनाशयतियःसःनार्किंनविसृजति यतःप्रणयरशनयाधृतःहृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मंयस्यसः भागवतप्रधानउक्तोभवति ५५ इत्येका दशेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ ५ ५ मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये तृतीयेवृत्तरंदत्तमार्षभैर्मुनिभिःपृथक् १ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्निस्युक्तमतोमायांपृच्छति परस्ये ति हेभगवंतः १ ननूक्तलक्षणेभागवतोभूत्वाकृतार्थस्त्वाः किंबहुप्रश्नैरत आह नानुतृप्यइति संसारतापैर्नितरांतप्तोऽहं यस्यतापस्यभेषजंहरिकथामृतरूपंयुष्मद्वचोजुषमाणोना नुतृप्यामि २ मायायाःस्वरूपतोनिरूपणासंभवात् सृष्ट्यादिकार्यद्वारेणनिरूपयितुमाह एभिरिति आद्यःपुरुषः ययाशक्त्याभूतानामात्माकारणभूतः एभिःसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानिभू

भगवत्तउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवोदितेऽर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसा क्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः प्रणयरशनयाधृतांघ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ इतिश्रीभागवतेम० एकादशस्कंधेनारदवसुदे वसंवादेद्वितीयोऽध्यायः २ ५ ५ राजोवाच परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीम् मायांवेदितुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः १ नानुतृप्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथाऽमृतम् संसारतापनिस्तप्तोमर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ अंतरिक्षउवाच एभिर्भूतानिभूतात्मामहाभूतैर्महाभुज स सर्जोच्चावचान्याद्यःस्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवंसृष्टानिभूतानिप्रविष्टःपंचधातुभिः एकधादशधात्मानंविभजन्जुषतेगुणान् ४ गुणैर्गुणान्सभुंजा- नआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहसज्जते ५ कर्माणिकर्मभिःकुर्वन्सनिमित्तानिदेहभृत् तत्तत्कर्मफलंगृण्हन्भ्रमतीहसुखेत रम् ६ इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाःपुमान् आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लवआसन्नेव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकम् अनादिनिध नःकालोऽव्यक्तायापकर्षति ८ शतवर्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणाभुवि तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९

तानिससर्ज एषामायाभगवतइ तिचरमश्लोकपादस्यप्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थंससर्जस्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वंमिमीते प्रमिमीतेउपास्तेयःसः स्वमातातस्यात्मनोजीवस्यप्रकृष्टायैसिद्धये यद्वा स्वांशभूतानांजीवानांमात्राप्र सिद्धयेविषयभोगाय आत्मप्रसिद्धयेमोक्षायचेत्यर्थः तदुक्तंवेदस्तुतौ बुद्धीद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थंचभवार्थंच आत्मनेकल्पनायचेति ३ एवंजीवोपकारार्थंपंचधा तुभिर्महाभूतैः सृष्टानिभूतानि अंतर्यामिरूपेणप्रविष्टः एकधामनसा दशधाबाह्येंद्रियरूपेण आत्मानंविभजन्गुणान् तत्तद्विषयान् जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानंप्रति गुणान् विभजन् जुषतेप्रीयतइत्यर्थः ४ सचजीवआत्मनाअंतर्यामिणाप्रद्योतितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान्भुंजानइदंसृष्टंशरीरमात्मानंमन्यमानइहशरीरादौसज्जते ५ कर्म भिःकर्मेंद्रियैस्सनिमित्तानिसवासनानिकर्माणिकुर्वन् तत्तत्पूर्वकर्मफलंचगृण्हन् अयंदेहभृत्भ्रमतीहसंसारे नतुमुच्यते कथंभूतंकर्मफलं सुखेनतरंदुःखात्मकं ६ कियंतंकालंभ्रम तीतदाह इत्थमिति बहून्यभद्राणिवहंतीतितथा ताः सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणे ७ एवंमायामयींसृष्टिमुक्त्वाप्रलयंदर्शयितुमारभते धातूनांमहाभूतानामुपप्लवेनाशहेतावासन्नेव्य क्तंकार्यं द्रव्यंस्थूलंगुणःसूक्ष्मंतदात्मकं अव्यक्ताय अव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षति ८ नाशहेतुमाह शतवर्षेति तस्मिन्कालेउपचितश्चासौउष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेनकालेनोपचितमुष्णत्वं यस्यसः ९

ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालः विष्वक् सर्वतः १० सांवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिः नतु बिंदुभिः हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ११ ततउपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति ननु ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति स्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामिति न्यायाच्च वैराजशब्दाभिधेयस्य च ब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्ष एव संगच्छते नान्येषामिव कारणमात्रप्रवेशः सत्यम् अश्वमेधादिना सत्यलोकं गतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वेन ब्रह्मणोपि प्रकृतौ लयः पुनरुत्पत्तिश्चेति मोक्षदौर्लभ्यसूचनायैव मुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तं ब्रह्मैव तत्प्रवेशेन च मोक्ष एवोक्त इति द्रष्टव्यम् १२ एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यंतानां प्रातिलोम्येन लयमाह वायुनेति वायोर्हि गंधरसहारित्वं प्रसिद्धं सांवर्तकेन वायुना हृतगंधा अत एव गंधस्य व्यावर्त्तकस्य गतत्वात्सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयत इत्यर्थः तथा हृतरसं तेन वायुना एवं हृतो रसो यस्य तत् १३ तमसश्च रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धं सांवर्तकेन तमसा अवकाशेन आकाशेन स्वकारणेन १४ कालात्मना शब्दस्य हि कालत एव नाशः प्रसिद्धः तद्रूपेणात्मना ईश्वरेण आत्मनि तामसाहंकारे इंद्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहंकारं मनो वैकारिकैर्देवैः सह सात्विकाहंकारम् एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहमहंकारः आत्मनि म

पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्द्धते वायुनेरितः १० सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ११ ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिंधन इवानलः १२ वायुना हृतगंधा भूः सलिलत्वाय कल्पते सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते हृतस्पर्शोवकाशेन वायुर्नभसि लीयते १४ कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप प्रविशंति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि १५ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १६ राजोवाच यथैनामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः तरंत्यंजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् १७ शुक उवाच कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् १८ नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः १९ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मंडलवर्तिनाम् २० तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २१

हृतिसत्त्वप्रकृतावितिद्रष्टव्यं १५ त्रिवर्णा त्रिगुणा मायाश्रवणभीतं राजानं तन्निवृत्त्युपायश्रवणे छंदयति किं भूय इति १६ एवमनुकंपितस्तन्निवृत्त्युपायमेव पृच्छति यथैनामिति यद्यपि तन्मायया ऽतो बुध आभजेत्तमिति भक्तिस्तत्तारकत्वेनोक्तैव तथापि किं भक्तिरेव अन्योपि वा तत्रोपायोऽस्तीति निज्ञातुं पुनः प्रश्नः अकृतात्मभिः अवशीकृतांतःकरणैः स्थूलधियः स्थूले शरीरे अहंधीर्येषां ते १७ भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्य उपाय इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव ससाधनां निरूपयति तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरूपसत्तिमाह चतुर्भिः कर्माणीति दुःखहत्यै दुःखप्रतीकाराय पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यं मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय प्रवर्तमानानाम् १८ कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह नित्यार्तिदेनेति आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण चलैः अनित्यैः अपायिभिश्च १९ एवं लोकं परमिति कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरम् तथा च श्रुतिः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति किंच वर्तमानसमयेऽपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्येन अतिशयेन ध्वंसेन च वर्तमानम् अतस्तुल्ये स्पर्द्धा अतिशये असूया ध्वंसालोचने भयादिकं वापरिहार्यमित्यर्थः यथा खंडमंडलपतीनां मिथः स्पर्द्धादि तद्वत् २० उत्तमं श्रेयो ज्ञातुमिच्छुः शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञं अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् परे च ब्रह्मणि अपरोक्षानुभवेन निष्णातम् अन्यथा बोधसंचारायोगात् परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति २१

गुरुरेवात्मादैवतंचयस्यसः अनुवृत्त्यासेवया यैर्धर्मैः वशकृत आत्मा आत्मप्रदश्चोपासकानाम् यथाबलिप्रभृतीनाम् २२ यथोचितमिति हीनेषुदयांसमेषुमैत्रीमुत्तमेषुप्रश्रयंचशिक्षेदित्यर्थः
२३ शौचंबाह्यंमृज्जलादिभिः आभ्यंतरंचादंभमानादिशिक्षेत् तपः स्वधर्माचरणम् तितिक्षांक्षमाम् मौनंवृथावाचामनुच्चारणम् स्वाध्यायमधिकारानुरूपंवेदपाठादिकम् आर्जवंस्वच्छ
ताम् ब्रह्मचर्यं यस्ययादृशमुचितमृतुकालेस्वदारनियमादि अहिंसांभूतेष्वद्रोहम् द्वंद्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः हर्षविषादराहित्यम् २४ आत्मेश्वरान्वीक्षांसच्चिद्रूपेणात्मेक्षां
नियंतृरूपेणेश्वरान्वीक्षाम् कैवल्यमेकांतशीलत्वं अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विविक्तचीरवसनम् विजनपतितानांवस्त्रखंडानांशुद्धानांवावल्कलानांवापरिधानम् २५ भागव
तेभगवत्प्रतिपादके अन्यत्रशास्त्रादौवा अनिंदाताम् मनसः प्राणायामैः वाचोमौनेनकर्मणोऽनीहयादंडम् सत्यंयथार्थभाषणम् शमदमौ अंतःकरणबाह्येंद्रियनिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्मरू
पाणांश्रवणादि तदर्थेहस्वुद्दर्शनसर्वकर्मविशेषतश्चयजनादियत् तत्तदर्थेशिक्षेत् २७ इष्टंदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः वृत्तंसदाचारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालक्ष्यपरस्मै

तत्रभागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमाययानुवृत्त्यायैस्तुष्येदात्मात्मदोहरिः २२ सर्वतोमनसोऽसंगमादौसंगंचसाधुषु दयांमैत्रींप्रश्रयंचभूतेष्व-
द्धायथोचितम् २३ शौचंतपस्तितिक्षांचमौनंस्वाध्यायमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसांचसमत्वंद्वंद्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षांकैवल्यमनिकेतताम् २४
विविक्तचीरवसनंसंतोषंयेनकेनचित् २५ श्रद्धांभागवतेशास्त्रेऽनिंदामन्यत्रचापिहि मनोवाक्कर्मदंडंचसत्यंशमदमावपि २६ श्रवणंकीर्तनंध्यानंहरेर-
द्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितम् २७ इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चात्मनःप्रियम् दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदितम् २८
एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदम् परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु २९ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्ति
र्मिथआत्मनः ३० स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिम् भक्त्यासंजातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुम् ३१ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनं
दंतिवदंत्यलौकिकाः नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ३२ इतिभागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया नारायणपरो-
मायामंजस्तरतिदुस्तराम् ३३ राजोवाच नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः निष्ठामर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ३४ पिप्पलायनउ
वाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३५ निवेदनंतत्सेवकतयासम

र्पणंयत् तच्छिक्षेत् २८ कृष्णएवात्मानाथश्चयेषां कृष्णश्चात्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवा तेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेचयापरिचर्यांतां विशेषतोनृषु तत्रापिसाधुषु स्वधर्मशीलेषुततोपिमह
त्सुश्रीभागवतेषु २९ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशःतस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् यद्वायशःप्रति तत्रसंस्पर्धादिपरित्यागेनमिथोयारतिःरमणंयाचतुष्टिःसुखं याचनिवृत्तिःसमस्तदुः
खनिवृत्तिःतांचशिक्षेत् ३० एवंवर्तमानानांपरमानंदप्राप्तिमाह स्मरंतइतिद्वयेन भक्त्यासाधनभक्त्यासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्या ३१ अजंहरिमनुशीलयंति तल्लीलामभिनयंति एवंपरम
सुखप्राप्यनिर्वृताःतूष्णींभवंति ३२ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नयाभक्त्या ३३ नारायणपरोमायांतरतीत्युक्तेपृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठांस्वरूपं अयंभावः ब्रह्मैवतन्ना
रायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते तदुक्तम् वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यतइति तथानारायणंभगवंतंतदिदंविश्वमाहितम् गृही
तमायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतइत्यादिषु तत्रकिमेभिःशब्दैर्निर्विशेषंतदेववस्तूच्यते अस्तिवाकोपिविशेषांशइतिअत्रोत्तरंस्थित्युद्भवेतिअयमर्थःअस्यविश्वस्यस्थित्युद्भवप्रलया
नांहेतुःस्वयंचअहेतुःहेतुरहितःसनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसत् अनुवर्तमानं यत् वक्ष्यतिचतुरीयंत्रिषुसंततमिति बहिश्चसमाध्यादौयत्सत्तद्ब्रह्मेतिपरमेवतत्त्व
मवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसियेनजीवितानिसंतिचरंतिप्रवर्तंते तत्परमात्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वंजानीहि ३५

अवेहीत्यनेनविषयत्वंप्राप्तंनिषेधयति नैतदिति एतत्परंतत्वंमनोनविशतिनविषयीकरोति वागुत वागपि चक्षुश्चआत्माबुद्धिश्चप्राणाश्च क्रियाशक्त्यानप्राप्नोति अन्यानिचेंद्रियाणि यथानलं
स्वाःस्वांशभूताःअर्चिषोविस्फुलिंगादयोनप्रकाशयंति नदहंतिच यथाजडाःक्रमेणआदिवृत्तिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यच तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्यनतत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्यप्राणमुतचक्षु
षश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नंमनसो येमनोविदुरिति तथायतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतेः नन्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेः शब्दगोचरत्वंप्रतीयतेतत्राह शब्दोपीति
शब्दोपि आत्ममूलमात्मनिप्रमाणंसत् अर्थोक्तमर्थादुक्तंयथाभवतितथा आह नसाक्षात् कुतः बोधकनिषेधतयास्वस्यैवबोधकनिषेधरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह यद्वाचा
ऽनभ्युदितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनमनुतेन चक्षुषापश्यतिकश्चनेनमित्यादिश्रुतेः ननुतर्हिनैवाहश्रुतिःकिमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह यदृतइति अथातआ
देशोनेतिनेति अस्थूलमनण्वितयतोवाचोनिवर्तंते यद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्ययत्अवधिभूतंब्रह्मकृतेविनासिद्धिर्नास्ति सर्वस्यनिषेधस्यसावधित्वात् ३६ ननुतर्हिप्रमाणाविषयत्वान्ना
स्तिब्रह्मेतिप्रसज्येत अतआह सत्त्वमिति सत्स्थूलंकार्यं असत्सूक्ष्मंकारणम् तत्सर्वंब्रह्मैवभाति कुतः यत्यस्मात् तयोःसदसतोःपरंकारणम् ननुकथमेकंबहुविधस्यकारणंतत्राह सत्त्वमि

नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्चिषःस्वाः शब्दोऽपिबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थो
क्तमाहयदृतेंननिषेधसिद्धिः ३६ सत्त्वंरजस्तमइतित्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंतिजीवम् ज्ञानक्रियार्थफल
रूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ३७ नात्माजजाननमरिष्यतिनैधतेऽसौनक्षीयतेसवनविद्व्य
भिचारिणांहि सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनविकल्पितंसत् ३८

ति अनेकशक्तिमत् उरुर्महतीमायालक्षणाशक्तिर्यस्यतदितिवा बहुधाभानमेवदर्शयति आदौयदेकंब्रह्मतदेवसत्त्वंरजस्तमइतित्रिवृत् प्रधानंप्रवदंति ततःक्रियाशक्त्यासूत्रंज्ञानशक्त्या
महानितितदेवप्रवदंति ततःअहमितिजीवंजीवोपाधिमहंकारंच तदेवप्रवदंति ततश्चज्ञानक्रियार्थफलरूपतयाज्ञानशब्देनदेवताः क्रियाःइंद्रियाणि अर्थाविषयाः फलंतत्प्रकाशःसुखा-
दिवा तद्रूपतयाब्रह्मैवभाति नहिसर्वस्वरूपेणस्वतोभासमानस्यब्रह्मणःस्वसिद्धौप्रमाणापेक्षेतिभावः ३७ ननुसर्वात्मकंचेद्ब्रह्मतर्हिसर्वस्यकार्यस्यजन्मादिविकारवत्वाद्ब्रह्मणोपितत्प्रसंगः
स्यादतआह नात्मेति आत्माब्रह्मनजजाननजातः जन्माभावादेवतदनंतरास्तितालक्षणोऽपिविकारोनास्ति नैधतेनवर्द्धते वृद्ध्यभावादेवविपरिणामोपिनिरस्तः कुतः हियस्मात्
व्यभिचारिणामागमापायिनांबालयुवादिदेहानांसवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा नत्ववस्थावतांद्रष्टा तदवस्थोभवतीत्यर्थः ननुनिरवस्थःकोसावात्मा अतआह उपलब्धिमा-
त्रमिति नन्वापातंतर्हिक्षणिकत्वंनेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्रदेशेशश्वत्सर्वदा अनपायि अनुवर्तमानम् ननुनीलज्ञानंजातंपीतज्ञानंनष्टमितिप्रतीतेर्ज्ञानस्यानपायित्वम-
तआह इंद्रियबलेनेति सदेवज्ञानमिंद्रियबलेनविविधंकल्पितं नीलाद्याकारवृत्तयएवजायंतेनश्यंतिचनज्ञानमितिभावः व्यभिचारिष्वव्यभिचारेदृष्टांतःप्राणोयथेति ३८

दृष्टांतंविवृण्वन् इंद्रियादिलयेननिर्विकारात्मोपलब्धिंदर्शयति अंडेष्विति पेशिषुजरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु उपधावति अनुवर्तते एवंदृष्टांतेनिर्विकारत्वंप्रदर्श्य-
दार्ष्टांतिकेऽपिदर्शयति कथंतर्ह्यात्मासविकारइवप्रतीयते यद्यदाजागरेइंद्रियगणः यदाचस्वप्नेतत्संस्कारवानहंकारः यदातुप्रसुप्तंतदातस्मिन्प्रसुप्तेइंद्रियगणेसन्नेलीने अहमि
अहंकारेचसन्ने कूटस्थोनिर्विकारएवात्मा कुतः आशयमृतेलिंगशरीरमुपाधिंविनाविकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः नन्वहंकारपर्यंतस्यसर्वस्यलयेशून्यमेवावशिष्यतेतत्कथंतदाकूट-
स्थआत्माअतआह तदनुस्मृतिर्नः तस्याविशेषज्ञानशून्यस्यसुखरूपस्यात्मनःसुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकंभवति एतावंतंकालंसुखमहंसुप्तः नकिंचिदवेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणा
दस्त्येवसुषुप्तौआत्मानुभवः विषयसंबंधाभावात्तुनस्पष्टइतिभावः तथाचश्रुतिः यद्वैतन्नपश्यति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यंनपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेइति ३९ ननुयदिसुषुप्तौकूटस्थात्मा
नुभवोभवेत् कथंपुनरपिसंसारःस्यात् अविद्यातत्संस्काराणांविद्यमानत्वादितिचेत्कदातर्हितन्निवर्तकोऽनुभवोभवेत् अतआह यर्हीति वित्तैषणादिविहायकेवलमब्जनाभस्यैवचरणेच्छ
यायाउरुभक्तिस्तयायदामानुचेतसोमलानिविधमेत् नाशयेत् चेतस्स्वाकर्तृत्वगतानिमलानितयाभक्त्याक्षालयेत् तदातस्मिन्विशुद्धेचेतसिसतिसाक्षादव्यवधानेनआत्मतत्त्वमुपलभ्यते अम
लयोर्दृशोःसतोःयथापूर्वमेवसिद्धःसवितृप्रकाशइति ४० भक्तेःकर्मयोगाधीनत्वात्तंपृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यंकर्मनिवृत्तिसाध्यंज्ञानम् ४१ प्रश्नोत्तरमाह एवमिति प्रश्नंप्रष्टव्यमर्थम्

अंडेषुपेशिषुतरुष्वविनिश्चितेषुप्राणोहिजीवमुपधावतितत्रतत्र सन्नेयदिंद्रियगणेऽहमिचप्रसुप्तेकूटस्थआशयमृतेतदनुस्मृतिर्नः ३९ यर्ह्यब्जना-
भचरणैषणयोरुभक्त्याचेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथाऽमलदृशोःसवितृप्रकाशः ४० रा-
जोवाच कर्मयोगंवदतनःपुरुषोयेनसंस्कृतः विधूयेहाशुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपरम् ४१ एवंप्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छंपितुरंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः
पुत्रास्तत्रकारणमुच्यताम् ४२ आविर्होत्रउवाच कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ४३ प
रोक्षवादोवेदोऽयंबालानामनुशासनम् कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथा ४४ नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोजितेंद्रियः विकर्मणाह्यधर्मे-
णमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ४५

पितुःइक्ष्वाकोःब्रह्मणःपुत्राःसनकादयःसर्वज्ञाअपिनाब्रुवन् ४२ गहनत्वद्योतनायप्रथमंद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्मविहितंअ
कर्मतद्विपरीतंनिषिद्धम् विकर्मविगतंकर्मविहिताकरणम् एतत्त्रयंवेदवादःवेदैकगम्यम् नलौकिकम् ईश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वात् अपौरुषेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्येहिवक्तुरभिप्राय
तोऽर्थज्ञानंशक्यम् अपौरुषेयेतुकेवलंवाक्यपौर्वापर्येणैवतात्पर्यावधारणम् तच्चदुष्करमितितत्रकर्मादौविद्वांसोऽपिमुह्यंति किमुतान्ये अतस्तवतदाबालत्वान्नैवाब्रुवन्निति ४३ दुर्ज्ञेयं-
वेदतात्पर्यमाह परोक्षवादइति यत्रान्यथास्थितोऽर्थःसंगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यतेसपरोक्षवादः तथाचश्रुतिः तंवाएतंचतुर्होतारंसंतं चतुर्होतेत्याचक्षतेपरोक्षेण परोक्षप्रियाइवहिदेवा
इति परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षायेति ननुस्वर्गाद्यर्थंकर्माणिविधत्ते नकर्ममोक्षार्थंतत्राह बालानामनुशासनंयथाभवतितथा अत्रदृष्टांतः अगदमौषधंयथापिताबालमगदंपाययन् खंड
लड्डुकादिभिःप्रलोभयन्पाययतिददातिचतानि नैतावताऽगदपानस्यतल्लाभःप्रयोजनमपित्वारोग्यम् तथावेदोऽप्यवांतरफलैःप्रलोभयन् कर्ममोक्षायैवकर्माणिविधत्ते ४४ ननुकर्म-
मोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हिप्रथममेवकर्मत्यज्यतामतआह नाचरेदिति अजितेंद्रियत्वादज्ञःस्वयंयदिनाचरेत्तर्हिविकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरंमृत्युमेवप्राप्नोति तथा-
चश्रुतिः मृत्वापुनर्मृत्युमापद्यंते अर्द्यमानाःस्वकर्मभिरिति ४५

तस्माद्वेदोक्तमेवकुर्वाणोनतुनिषिद्धम् ननुकर्मणिक्रियमाणेतस्मिन्नासक्तिस्तत्फलंचस्यात् नतुनैष्कर्म्यरूपासिद्धिरतआह निःसंगअनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितं नतुफलोद्देशेन ननुफल स्यश्रुतत्वात्कर्मणिकृतेफलंभवेदेवनरोचनार्थेति कर्मणिरुच्युत्पादनार्थं अगदपानेखंडलड्डुकादिवत् ततश्चकर्माभिरुच्यावेदार्थंसम्यग्विचारयति तदान्वयोवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्मा ल्लोकात् प्रैतिसकृपणइत्यनात्मज्ञस्यैवकृपणतां तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतीति ब्रह्मचर्येणतपसाश्रद्धयायज्ञेनानाशकेनेति यज्ञादीनांज्ञानशेषतांचावधार्य निष्कामेषुकर्मसु प्रवर्तते ततश्चस्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिःकामितस्यैवस्वर्गादेःफलत्वेनावगमादकामितोऽसौनभवतीतिनैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीतिभावः ४६ वैदिकंकर्मयोगमुक्त्वातांत्रिकमाह यआश्व ति परात्मनः परस्यैवसतआत्मनोजीवस्य हृदयग्रंथिमहंकारबंधंनिर्हर्तुमिच्छुःसन् तंत्रोक्तेनचविधिना प्रकारेणभजेत् तंत्रमागमः चकाराद्वैदिकेनसहसमुच्चयमाह ४७ तमेवविधि- माह लब्ध्वानुग्रहइत्यादिना तेनाचार्येणसंदर्शितआगमःअर्चनप्रकारोयस्यसः ४८ मूर्तेःसंमुखमासीनआदिशब्देनभूतशुद्ध्यादिभिःपिंडंदेहंविशोध्यसंन्यासैःसाङ्गन्यासैःकृतरक्षा येनसः ४९ आदावेवद्रव्याणिपुष्पादीनिजंत्वादिशोधनेन क्षितिंसंमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिंगंमूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्ययोग्यानिकृत्वा ५० पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य स

वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोर्पितमीश्वरे नैष्कर्म्यांलभतेसिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुतिः ४६ यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेन चकेशवम् ४७ लब्ध्वानुग्रहआचार्यात्तेनसंदर्शितागमः महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४८ शुचिःसंमुखमासीनःप्राणसंयमनादिभिः पिंडं विशोध्यसंन्यासकृतरक्षोर्चयेद्धरिम् ४९ अर्चादौहृदयेचापियथालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोक्ष्यचासनम् ५० पाद्यादीनुपक ल्प्याथसन्निधाप्यसमाहितः हृदादिभिःकृतन्यासोमूलमंत्रेणचार्चयेत् ५१ सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नान- वासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिम् ५३ आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसंपूजयेद्ध रेः शेषामाधायशिरसिस्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतम् ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यतेहिसः ५५ इतिश्री भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ ॥ ॥ राजोवाच यानियानीहकर्माणियैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः चक्रेकरोतिक र्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १ द्रुमिलउवाच योवाअनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्यन्सतुबालबुद्धिः रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्ति धाम्नः २

न्निधाप्यहृदिसंपूजितंश्रीमूर्तौध्यात्वाहृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैःमूलमंत्रेणचदेवेकृतन्यासोमूलमंत्रेणार्चयेत् ५१ अंगानिहृदयादीनि उपां गानिकृदर्शनादीनितत्सहितां सपार्षदांसपरिवाराम् कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह पाद्येति आदिशब्देनमधुपर्कंनाचमनंच ५२ अक्षतास्तिलकालंकारे नतुपूजायां नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुंनकेत क्यामहेश्वरमितिनिषेधात् उपहारोनैवेद्यम् ५३ शेषांनिर्माल्यं स्वधाम्निस्वस्थाने देवंहृदिमूर्तिंकरंडकेउद्वास्यस्थापयित्वापूजाविधिंसमापयेदितिशेषः ५४ तांत्रिकंकर्मयोगमुप- संहरति एवमिति ५५ इत्येका॰टी॰ तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ ॥ चतुर्थेत्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् जयंतीनंदनोनाम्नाद्रुमिलोनवसत्तमः १ मूर्त्याभिमतयात्मनइत्यने नात्मनःप्रियमवतारंपूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितम् तथास्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिमित्युक्तेगुणकर्मज्ञानंचापेक्षितमतःपृच्छति यानियानीति कर्ताकरिष्यति १ त्वयापृष्टानिकालत्र- यसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणिकथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तुकानिचित्कथयिष्यामीत्याह योवाइत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छतियःसतुबालानामिवबुद्धिर्यस्यसमंदम तिः कालेनमहताकोऽपिमहामतिःरजांसिगणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नःसर्वशक्त्याश्रयस्यभगवतोगुणांस्तुनैवगणयेत् तथाचश्रुतिःविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेर- जांसीत्यादि २

सत्त्वादौपुरुषावतारमाह भूतैरिति यदास्वसृष्टैर्भूतैर्विराजंब्रह्मांडंपुरंनिर्माय तस्मिन्लीलयाप्रविष्टोनतुभोक्तृत्वेन प्रभूतपुण्यस्यजीवस्यतत्रभोक्तृत्वात् ३ अस्यगुणकर्माण्याहद्वयेन य
स्कायइति यस्याधिष्ठेयःकायःएषः कायइतिसप्तमीवा तनुभृतांसमष्टिव्यष्टिजीवानांज्ञानकर्मेंद्रियाणि यस्यस्वतः स्वरूपभूतात्मत्वात्तनुभृतांज्ञानं यस्यस्वतःसिद्धंज्ञानमितिवा यस्यश्व
सनतःप्राणाद्बलंदेहशक्तिःओजःइंद्रियशक्तिःईहाक्रियायश्चसत्त्वादिभिर्विश्वस्यस्थितिलयोद्भवेआदिकर्ता ४ आदिकर्तेत्यनेनतत्पूर्वकंकर्त्रंतरमपिसूचितम् तद्दर्शयितुंगुणावतारद्वारा
चराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह आदाविति यस्येत्यनुषंगः यस्यरजसास्यजगतःसर्गकार्येशतधृतिर्ब्रह्माभूत् स्थितौचविष्णुर्यस्यसत्त्वेनेतिशेषः क्रतुपतिस्तत्फलदाताद्विजातीनांतद्धर्माणांच
सेतुःपालकइत्यर्थः यस्यतमसाअस्याप्ययायरुद्रोऽभूत् इत्येतैर्ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्रजासुउद्भवादयोयतोभवंति सआद्यःपुरुषइत्यन्वयः ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यभार्यां
यांदक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायां नारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनाजनिष्टजातः तच्चरितमाह नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपंलक्ष्यतेयेन तत्कर्मकर्मनिर्हाररूपंवा उवाचनारदादिभ्यः स्वयंचचारनयोऽ
पापिकर्मांचरन्नास्ते ऋषिवर्यैर्निषेवितोंऽघ्रीयस्यसः ६ भगवदवतारत्वद्योतकंपरमोपशमंदर्शयितुमितिहासमाह इंद्रइतिदशभिः धामस्थानंतपसागृहीतुमिच्छतीतिविशंक्यत
पोनाशायकामंसपरिवारंप्रेषयामास सकामः बदरीभिरुपाख्यायतेयः तंतस्याश्रममप्सरोगणादिभिःसहगत्वास्त्रीणांप्रेक्षणान्येवइषवोबाणास्तैः नतस्यमहिमाहिमानंजानातीत्यत

भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशो
यस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ज्ञानंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्त्वादिभिःस्थितिलयोद्भवआदिकर्त्ता ४ आदावभूच्छतधृतीरजसास्य-
सर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः रुद्रोऽप्ययायतमसापुरुषःसआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमू-
र्त्यांनारायणोनरऋषिप्रवरःप्रशांतः नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारकर्मयोऽद्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इंद्रोविशंक्यममधामजिघृक्ष
तीतिकामंन्ययुंक्तसगणंसबदर्युपाख्यम् गत्वाऽप्सरोगणवसंतसुमंदवातैःस्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममा
दिदेवंप्राहप्रहस्यगतविस्मयएजमानान् माभैष्टभोमदनमारुतदेववध्वोगृण्हीतनोबलिमशून्यमिमंकुरुध्वम् ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवाः
सव्रीडनम्रशिरसःसघृणंतमूचुः नैतद्विभोत्वयिपरेऽविकृतेविचित्रंस्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंऽतरायाःस्वौ
कोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतःस्वभागान्धत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि १०

न्महिज्ञः ७ अक्रममपराधं अहोअहंधीरइति

विस्मयोगर्वः तद्रहितः एजमानान् शापभियाकंपमानान् भोविभोसमर्थ हेदेववध्वःमाभैष्ट बलिमातिथ्यम् तान्प्रार्थते इममस्माकमाश्रमंआतिथ्याभावेशून्यप्रायःस्यादित्यर्थः
८ हेनरदेव अभयदेश्रीनारायणे इत्थंब्रुवतिसति देवाःकामादयः सव्रीडानिनम्राणिशिरांसियेषांते लज्जाभरेणैवावनतशिरसइत्यर्थः सघृणंयथाभवतितथाकृपांजनयंतइत्य
र्थःकृपायुक्तंतमितिवा मायातःपरे अतोविकृते स्वारामाश्चतेधीराश्चतेषांनिकरैरानतंपादपद्मंयस्यतस्मिन् त्वयिएतत् अक्षोभानुकंपादिनविचित्रम् ९ अस्माकंचापराधाचरणंस्व
भावत्वान्नचित्रमित्याहुः त्वामिति त्वांसेवतांसेवमानानांसुरैरिंद्रादिभिःकृताअंतरायाविघ्नाभवंति कस्मादित्यतआहुः स्वौकइति स्वस्थानंस्वर्गमतिक्रम्यपरमंतवस्थानंव्रजतां-
नान्यस्यत्वामसेवमानस्यकृतः बर्हिषियज्ञेस्वभागान्पुरोडाशादीन्बलीन्करान् कृषिकइवराज्ञेइंद्रादिभ्योददतःप्रयच्छतः तर्हिकिंमद्भक्तोविघ्नैर्भ्रश्यतिनेत्याहुः धत्तइतियदीति-
निश्चयेयतस्त्वंसुरवरसुराधीश्वरोऽवितारक्षकः अतोसौविघ्नानांमूर्ध्निपदमंघ्रिंधत्तेकुतःपुनस्त्वयिविघ्नशंकेतिभावः १० ७

तद्भक्तानां तु केवलं तपश्चरतां दुर्योगतिः अस्माकं वा वशं यांति क्रोधस्य वा नत्वास्मद्दृशाः कामोपभोगमपि तावदनुभवंति क्रोधस्य वशाः पुनरतिमंदा इत्याहुः क्षुत्तृडिति क्षुच्च-
तृट् च त्रिकालगुणाश्च शीतोष्णवर्षाणि च मारुतश्च प्राणो बाह्योवा जैह्व्याः जिह्वाभोगाश्च शैश्न्याः गुह्योपभोगाश्च एतानस्मान् अपारजलधिरूपाननितीर्य विलंघ्य गोष्पदे मज्जं-
ति कुतः यतः क्रोधस्य विफलस्य वशं यांति गच्छंति किंच जले मज्जंतो यथा विवशाः संतो मस्तकारोपितं भारमुत्सृजंति तथा हि एवं न मोक्षायन च भोगाय शापादिना दुश्चरं तप उत्सृजंति
११ स्त्रियः योगनिर्मिताः स्त्रीः शुश्रूषां कुर्वतीः स्वर्चिताः सुष्ठु अलंकृताः तेषां स्वलावण्यादिदर्पोपशमाय दर्शयामास १२ रूपिणी मूर्तिमती श्रीरिव ताः स्त्रीर्दृष्ट्वा तासां तु रूपसौ-
दार्येण महत्त्वेन हृताश्रीः कांतिर्येषां १३ हंगध्वं वृणीध्वम् कवयं वराकाः कवेमा इति चेत्तत्राह सवर्णां समानरूपां नैकाप्यस्मदनुरूपेति चेत् माभवत्तु तथापि स्वर्गस्य भूषणरूपां
१४ स्मरबंदिनः देवभृत्याः १५ इंद्राय इंद्रं प्रति नारायणबलमूचुः शक्रः त्रासं त्रासं प्राप्तः विस्मितश्च तत्र विस्मित आसेति वा १६ अन्यान्यप्यवतारांस्तच्चरितानि चाह हंसस्व

क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्यानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् क्रोधस्य यांति विफलस्य वशं पदे गोर्मज्जंति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृ-
जंति ११ इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः १२ ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणी गं-
धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः १३ तानाह देवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निव आसामेकतमां वृंगध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् १४ ओमित्यादेशमा-
दाय नत्वा तं सुरबंदिनः उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः १५ इंद्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास वि-
स्मितः १६ हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो
हयास्ये १७ गुप्ता अप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरतांभसः क्ष्माम् कौर्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजम-
मुंचदार्त्तम् १८ संस्तुन्वतोऽब्धिपतितांश्रमणानृषींश्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेंद्रमभया-
य सतां नृसिंहे १९ देवासुरे युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वांतरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याञ्चाच्छलेन समदाददितेः सु-
तेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः सोऽब्धिं बबंध दशवक्त्रमहन्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमल-
घ्नकीर्त्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनि-
ष्यदंते २२

रूपी लिदत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नः पिता ऋषभश्च विष्णुरेव कलयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् तेन विष्णुना हयास्ये हयग्रीवावतारे मधुभिदा
सता श्रुतयः आहृताः १७ इला पृथ्वी औषधयश्च गुप्ताः क्रौडे च वाराहावतारे ग्राहात् गजेंद्रममुंचत् मोचयामास एवमादौ यत्रावतारनाम नास्ति तत्र विष्णुः शिवाय जगतां क-
लयावतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम् १८ संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान् ऋषीन्वालखिल्यान् कश्यपार्थे समिदाहरणे गोष्पदे निमग्नानिंद्रेणोपहसितांस्तस्मादापदोऽमोचयत् तमसि ब्रह्म-
हत्यायां प्रविष्टमोचयामास असुरगृहेपि हितानि रुद्धा या देवस्त्रियस्ताश्चामुंचदनेकावतारैः १९ अंतरेषु सर्वमन्वंतरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानि अदधात् अपालयत् इमां क्ष्माम्
समदात् ददौ २० हैहयानां कुलस्याप्ययाय भार्गवरूपोऽग्निः स रामो दाशरथिः सन् सलंकं लंकायां स्थितं सजयति वर्तमानकालीनोऽवतार इत्यर्थः २१ भाविनं रामकृष्णावतार-
माह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् दैत्यान् विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यत् निहनिष्यति २२ ५ ५ ९

२३ इत्येकादशेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ५ ॥ पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोयुगेयुगे पूजाविधिरितिप्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते १ त्वांसेवतांसुरकृताबहवोऽतराया
इत्यनेनश्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निपदंदत्वापरांगतिंयांति अभक्तानांतुविघ्नाभवंतिइत्युक्तेतर्हितेषांकागतिर्भवतिइतिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः अविजितात्मनाम्
तएवाशांतकामानांकानिष्ठाकिंप्राप्यमित्यर्थः १ स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोऽनादरात्गुरुद्रोहेणदुर्गतिंयांतीतिवक्तुंभगवतःसकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैःसत्वे
नविप्रःसत्वरजोभ्यांक्षत्रियःरजस्तमोभ्यांवैश्यःतमसाशूद्रइति २ एषांमध्येयेऽज्ञात्वातंनभजंतियेनज्ञात्वाऽप्यवजानंति आत्मनःप्रभवोजन्मयस्मात्तम् तदभजनेकृतघ्नतामप्याह ईश्वरं
मिति स्थानाद्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ३ तत्रयेऽज्ञास्तेभवद्विधानामनुग्राह्याइत्याह दूरइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांते अतएवदूरेच अच्युतकीर्तनंयेषांतेदूरेअच्युतकीर्तनाश्चेति-
वा ४ ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्याइत्याशयेनाह विप्रइति श्रौतेनउपनयनाख्येन उपलक्षणमेतत् अध्ययनादिनाऽपिहरेःपदांतिकं तद्भजनोत्तमाधिकारं
प्राप्ताअपिमुह्यंति कर्मफलेषुसज्जंते कुतः आम्नायेषुयेवादाअर्थवादाःतैर्मोहकतयाविद्धंतेयेषांते तदुक्तंगीतासु यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताःपा

एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः भूरीणिभूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इतिश्रीभाग०म०एकाद०चतुर्थोऽध्यायः४ ॥ ५ ॥
राजोवाच भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांतकामानांकानिष्ठाविजितात्मनाम् १ चमसउवाच मुखबाहूरुपादेभ्यः
पुरुषस्याश्रमैःसह चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् नभजंत्यवजानंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतं-
त्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्तनाः स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशाम् ४ विप्रोराजन्यवैश्यौवाहरेःप्राप्ताःपदांतिकम् श्रौ
तेनजन्मनाऽथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः वदंतिचाटुकान्मूढायया माध्व्यागिरोत्सुकाः ६ रज
साघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ७ वदंतितेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यपरेषुचा-
शिषः यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंवृत्त्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ८ श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा जातस्मयेनांध
धियःसहेश्वरान्सतोऽवमन्यंतिहरिप्रियान्खलाः ९ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरम् वेदोपगीतंनचशृण्वतेबुधामनोर
थानांप्रवदंतिवार्तया १० धनान्यदक्षीतिवादिनइत्यादिना ५ भक्तिमार्गदार्ढ्यायतेषांमोहंप्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिना अकोविदायथाबंधकंनभवतितथाकर्तुमज्ञाःनचाऽ
भिज्ञान्पृच्छंति यतःस्तब्धाःअनम्राःस्तब्धत्वेहेतुः यतःमूर्खाअपिपंडितावयमितिमानवंतःअतःअपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति यत्रनोष्णंन
शीतंस्यात् नग्लानिर्नाप्यरातयइत्यादिकयायथामाध्व्यो गिरोत्सुकाःसंतोमूढास्तयाचाटुकान् अप्सरोभिःसहविहरिष्यामइत्यादिप्रियान्शब्दान्वदंति ६ किंचतेषांकर्माभिनिवेशात्का
मक्रोधदंभमदयोवर्धंतइत्याहत्रयेण रजसेति घोरःअभिचारादिःसंकल्पोयेषांते अहिवन्मन्युर्येषांते ७ कामुकत्वंप्रपंचयति वदंतीति उपासिताःस्त्रियोयैः नतुद्वन्द्वाःतेमैथुन्यंमैथुन-
परमेवपरंनत्वातिथ्यादियेषुगृहेषुतेषुआशिषोवदंति इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनमित्याकाराः दांभिकत्वंप्रपंचयति यजंतीति अ
सृष्टान्नविधानदक्षिणं नसृष्टानसंपादितान्नविधानदक्षिणायथातथायजंति तदाचवृत्त्यैजीविकार्थंपरंकेवलंपशून्घ्नंति अतद्विदःहिंसादोषानभिज्ञाः ८ मानितांप्रपंचयति श्रियेति
ति श्रियाधनादिसंपदा विभूत्याऐश्वर्येण श्रियादिनाजातोयःस्मयोगर्वस्तेनअंधाधियोयेषांते ईश्वरसहितान्सतःअवमन्यंते ९ किंच एवंवर्तमानास्तेवेदतत्वार्थंस्फुटमपिनजानंती
त्याह सर्वेष्विति केनरूपेणावस्थितंतदाह आत्मानमीश्वरम् आत्मतयाईश्वरतयाचावस्थितम् एवमप्यसंगतामाह यथाखं पुरुषार्थतामाह अभीष्टं स्फुरत्वमाह वेदोपगीतंचेति

तस्तुतः यतो मनोरथानां व्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणां वात्सल्यात् प्रवदंति निवृत्तिपरं संतं वेदं प्रवृत्तिपरं वर्णयंतीत्यर्थः १० ननु व्यवायादीनामपि ऋतौ भार्यामुपेयात् हुतशेषं भक्षयेदित्यादिना वि
हितत्वात् किमेवं निंद्यते अत आह लोक इति व्यवायः स्त्रीसंगः नित्याः रागत एव नित्यं प्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति ननु ऋतावुपेयादित्यादिना विधिर्दर्शि
तः सत्यं तत्त्वपूर्वविधिः रागतः प्राप्तत्वात् किंतु नियमविधिरूपेण रागिणामभ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति तेषु व्यवायादिषु कैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषयस्य
व्यवायः कार्यः यज्ञ एवामिषसेवा सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति श्रुतेः तत्रैव मद्यसेवेति नियमः क्रियते ननु च नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्न निंदा युक्ता अत आह आसु निवृत्तीति अ
यं भावः नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतो निवृत्तिः परिसंख्यैव आसु व्यवायामिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टा कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्यु   च्यते न तावत् परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृ
त्तिरुच्यते तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् अतः क्वचित्प्राप्तस्य तोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारान्यनिवृत्तिः फलतो भवति तद्यथा इमामगृ
भ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र रशनालिंगतो गर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वयप्राप्त्यतो मंत्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते यथोक्तं तंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतो मं
त्रस्य निश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तो न विशेषः पुनः श्रुतेरिति क्वचित्तु रागतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति यथा पंच
पंचनखा भक्ष्या इति तथा रागतो नित्यवत् प्राप्तस्य व्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्यैवेति ननु यद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति घो

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ११ धनं च धर्मैकफलं यतो वै
ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशांति गृहेषु युंजंति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यंति दुरंतवीर्यं १२ यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा ए
वं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मं १३ ये त्वनेवंविदोऽसंतः स्तब्धाः सदभिमानिनः पशून्द्रुह्यंति विस्रब्धाः प्रेत्य खादंति ते च तान् १४
द्विषंतः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं मृतके सानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतंत्यधः १५ ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढतां त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातय
ंति ते १६

रायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इत्यादिदोषश्रवणं न स्यात् नैष दोषः मनसि कामे सत्यपि तस्यामरुच्या द्वेषादिना वा तामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्व
मनवद्यं ११ तदेवं व्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्टमात्मानं न शृण्वंतीत्युक्तम् इदानीं धनस्यापि धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य दृष्टोपभोगार्थैर्विनियोगान्नात्मज्ञानगंधोऽपी
त्याह धनं चेति धर्म एवैकं फलं यस्य तत् कुतः यतः यस्माद्धर्मात् सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं दृढं परोक्षज्ञानं भवति कथंभूतं अनुप्रशांति अनु अनंतरमेव प्रकृष्टा शांतिः
निर्वाणलक्षणा यस्मात्तत् एवंभूतं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युंजंति १२ किंच व्यवस्थयाऽपि व्यवायाद्यभ्यनुज्ञानं न यथेष्टमपि त्वन्यथैवेत्याह यदिति यद्यस्मात् सुरायाः घ्राणभक्षः अ
वघ्राणं स एव विहितः न पानं तथा पशोरप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेन यत्पशुहननं तदालभनं वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिश्रुतेः न तु हिंसा यावे-
दविहिता हिंसा न सा हिंसेति कीर्त्यते इति वचनात् भक्षणोद्देशेन तु क्रियमाणं हननं लौकिकवद्धिंसैव अत्राप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा अतो न यथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्य
र्थः व्यवायोऽपि प्रजयानिमित्तभूतया न तु रत्यै अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति १३ एवं भगवत्पराङ्मुखानां बहुदोषतां प्रपंच्य तन्निष्ठां प्रपंचयति ये त्विति पंचभिः
अनेवंविदः न एवं धर्मं विदंति ये ते विस्रब्धाः निःशंकाः अनेन मनोरथो भविष्यतीति विश्वस्ता वा तदानींतनपोषणेन वा तैः पशुभिर्विश्वस्ताः ते च पशवः प्रेत्य अमुत्र तान्खादयंति
मांसभक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहं एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदंति मनीषिण इति वचनात् १४ अभिचारादिना द्विषंतः मृतके देहे सानुबंधे पुत्रादिसहिते १५ अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकं-
पितास्तरंति तत्त्वज्ञास्तु स्वतः ये तु नात्यंतमज्ञाः न च तत्त्वज्ञास्तेऽंतरालवर्तिनः पतंतीत्याह य इति कैवल्यं तत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः अत्र हेतुः त्रिवर्गप्रधानाः अक्षणिकाः उपशांतिक्षणर
हिता देहादिस्थैर्यबुद्धयो वा स्वयमेवात्मानं घातयंति १६

तदाह एतइति आत्महनः आत्मापन्हवकर्तारः अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिः असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति १७ याःगृ
हापत्यसुहृच्छ्रियस्ताः हित्वा १८ तदेवंभगवद्भक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेतत्रविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णः कीदृक्वर्णवान् कीदृशः कीदृगाकारः केनवानाम्नाके
नवाविधिना १९ एषुकृतादिकालेषु नानाप्रकारावर्णाभिधाकारायस्यसः नानैवविधिना विविधेनैवमार्गेण २० तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना कृष्णाजि
नादीन्बिभ्रदिति ब्रह्मचारिवेषोदर्शितः २१ तपसाध्यानेन २२ २३ त्रिगुणादीक्षांगभूतामेखलायस्यसः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेशः २४ त्रय्याविद्ययावेदत्रयोक्तक
र्मभिः २५ पृश्निगर्भः पृश्निः सुतपसःप्रजापतेःपत्नी तस्याःपुत्रः वृषाकपिःस्मृतःसन् वर्षतिकामान् आकंपयतिक्लेशानितितथाजयत्येवसर्वदाजयंतः २६ श्यामःअतसी-
पुष्पसंकाशः निजानिचक्रादीन्यायुधानियस्यसः श्रीवत्सोनामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्तः सआदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनांतैः अंकैः अंकितैः चिन्हैः

एतआत्महनोशांता अज्ञानेज्ञानमानिनः सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोरथाः १७ हित्वात्मायासरचितागृहापत्यसुहृच्छ्रियः तमोवि
शंत्यनिच्छंतोवासुदेवपराङ्मुखाः १८ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णःकीदृशोनृभिः नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदि
होच्यतां १९ करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बा-
हुर्जटिलोवल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराःसुहृदःसमाः यजंतितपसादेवंशमेन-
चदमेनच २२ हंसःसुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमलः ईश्वरःपुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्तवर्णोऽसौचतुर्बाहुस्त्रिमेख
लः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिं यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः २५ वि
ष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते २६ द्वापरेभगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः श्रीवत्सादिभिरं
कैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणं यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणा
यच प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ३० इतिद्वापरउर्वी
शस्तुवंतिजगदीश्वरं नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ३१ कृष्णवर्णंत्विषाकृष्णंसांगोपांगास्त्रपार्षदं यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः
३२ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यं भृत्यार्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३३

लक्षणैःवा-
त्स्यैःकौस्तुभादिभिः २७ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तं वेदतंत्राभ्यांवैदिकेनागमिकेनच मार्गेण यजंतिपूजयंति परमीश्वरंज्ञातुमिच्छवः २८ नामान्याह नमस्तेइति २९
३० नानातंत्रविधानेनेति कलौतंत्रमार्गस्य प्राधान्यंदर्शयति ३१ सुस्पष्टंव्यावर्तयति त्विषाकांत्याऽकृष्णमिंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् यद्वा त्विषाकृष्णंकृष्णावतारम् अनेन
कलौकृष्णावतारस्यप्राधान्यंदर्शयति अंगानिहृदयादीनिउपांगानिकौस्तुभादीनि अस्त्राणिसुदर्शनादीनि पार्षदाःसुनंदादयः तत्सहितं यज्ञैःअर्चनैः संकीर्तनंनामोच्चा
रणं स्तुतिश्चतत्प्रधानैः सुमेधसोविवेकिनः ३२ स्तुतिमाह ध्येयमिति हेप्रणतपालहेमहापुरुष तेचरणारविंदंवंदे कथंभूतं ध्येयंध्यातुंयोग्यम् सदेतिसर्वत्रसंबध्यते
ध्येयत्वेहेतवःइंद्रियकुटुंबादिभिःयःपरिभवस्तिरस्कारः तंहंतीतितथातम् किंच अभीष्टदोहंमनोरथपूरकम् किंच तीर्थास्पदंगंगाद्याश्रयत्वेनपरमपावनम् शिवविरिंचि

ध्यांतुतंस्कृतंमहत्तमम् ननुतौरुतार्थविवेकिमर्यैताभ्यांतुतंतत्राह शरण्यमाश्रययोग्यंसुखात्मकमित्यर्थः नहिब्रह्मादिस्तुतंप्राकृतस्यकथंगोचरंस्यात् नभृत्यार्तिहन् य स्यकस्यापिभृत्यमात्रस्यार्तिहंत नकेवलमागंतुकार्तिमात्रंहंति किंतु भवाब्धिपोतंसंसारार्णवतारकंच ३३ इदानींस्वयमामकामत्वान्नैरपेक्ष्यंभक्तार्थं चसापेक्षतांदर्शयनश्रीरा मचंद्रंस्तौति त्यक्त्वेति अन्वयः सुदुस्त्यजायासुरैरप्सितराज्यलक्ष्मीस्तांत्यक्त्वा यदितिपद्इत्यर्थः यःअरण्यमगात् किंराज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठःकुतःआर्यस्यगुरोःदशरथ स्यवचसा किंच एवंराज्यंत्यक्त्वा अपिभक्तवात्सल्येनदयि तयासीतयाईप्सितंमायामृगंस्वर्णाकारंयो ऽन्वधावत्तस्यभगवतश्चरणारविंदंवंदे हेधर्मिष्ठेतिसंबोधनंवा तथाप्य विवक्षितत्वादार्यपदेनसंधिर्नभवति तथायदगादितिचरणारविंदमेवोच्यते यत्तु मायामृगमन्वधावत् तत्तेचरणारविंदंवंदइत्यन्वयः अन्यत्समानम् ३४ युगानुरूपाभ्यां नाम रूपाभ्याम् ३५ एतेषुचतुर्युगेषु कलिरेवश्रेष्ठइत्याह कलिमिति गुणज्ञाःकलेर्गुणंजानंतियेते ननुदोषाणांबहुत्वात् कथंसभाजयंतितत्राह सारभागिनः गुणांशग्राहिणः

त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम् मायामृगंदयितयेप्सितमन्वधावद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३४ ए वंयुगानुरूपाभ्यांभगवान्युगवर्तिभिः मनुजैरिज्यतेराजन्श्रेयसामीश्वरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः यत्रसंकीर्तनेनैव सर्वस्वार्थोऽभिलभ्यते ३६ नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ३७ कृतादिषुप्रजाराजन्क लाविच्छंतिसंभवम् कलौखलुभविष्यंतिनारायणपरायणाः ३८ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरिशः ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापय- स्विनी ३९ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर प्रायोभक्ताभविष्यंतिवासुदेवेमलाशयाः ४० देव र्षिभूताप्तनृणांपितॄणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिहृत्यकर्तम् ४१ स्वपादमूलंभजतःप्रियस्यत्यक्ता न्यभावस्यहरिःपरेशः विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसंनिविष्टः ४२ नारदउवाच धर्मान्भागवतानित्थंश्रुत्वाथमि थिलेश्वरः जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ४३ ततोंऽतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांग तिम् ४४ त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतान्श्रुतान् आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेपरम् ४५

कोऽसौगुणस्तमाह यत्रेति तदुक्त म् ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोतितदाप्नोतिकलौसंकीर्त्यकेशवमिति ३६ तस्मात्कलौ अतःअस्मात्संकीर्तनात्परमोलाभोनास्ति यतःसं कीर्तनात् ३७ किंच कृतादिष्विति ३८ ३९ अमलाशयाःसंतःप्रायःप्रायशोभगवतिभक्ताभविष्यंति ४० भक्तस्यविधिनिषेधनिवृत्तेःकृतकृत्यतामाह देवर्षी ति आप्ताःपोष्याःकुटुंबिनः इतरेदेवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषांयथासक्तःऋणी अतएवतेषांकिंकरः तदर्थंनित्यंपंचयज्ञादिकर्ता तथाचस्मृतिः हीनजातिंपरि क्षीणमृणार्थंकर्मकारयेदिति अयंतुनतथा कोऽसौयःसर्वभावेनश्रीमुकुंदंशरणंगतःकर्तंकृत्यंपरिहृत्य परित्यज्य यद्वाकर्तंभेदंपरिहृत्यकृतीछेदनेइत्यस्मात् वासु देवःसर्वमितिबुद्ध्येत्यर्थः ४१ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वानिषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलमिति त्यक्तःअन्यस्मिन्देहादौदेवतांतरेवाभावोयेन अतए वतस्यविकर्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति यच्चकथंचित्प्रमादादिनाउत्पतितंभवेत्तदपिहरिर्धुनोति ननुयमस्तन्नमन्येततत्राह परेशः ननुश्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेइतिभगवद्वचनात्तदा ज्ञाभंगंकथंसहेततत्राह प्रियस्य ननुनायंपापक्षयार्थंभजतेतत्राह हृदिसन्निविष्टः नहिवस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षतइत्यर्थः ४२ जायंतेयाञ्जयंत्याःपुत्रान् ४३ उपातिष्ठन् अनु तिष्ठन् ४४ निःसंगोभूत्वा ४५ ७

शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवांतु संगत एव कर्तारौ इत्याह युवयोरिति वां युवयोः ४६ नच सर्वकर्मार्पणादिभागवतधर्मैरन्येषामिव युवयोः सत्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैव भागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह दर्शनेति कृष्णे पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतो र्वाम् तस्य दर्शनादिभिरात्मा पावितः शोधितः ४७ एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति वैरेणेति यं शयनासना दौ वैरेणापि ध्यायंतः तस्य गतिविलासादौ आकृतधियः तत्तदाकाराधीर्येषां ते तत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां तत्साम्यं भवतीति ४८ ननु पुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हि सर्वे मुच्येरन् तत्राह मापत्यबुद्धिमिति अपत्यमिति बुद्धिं माकृथाः अज्ञाग मश्छांदसः ४९ ननु कथमीश्वरो मानुषः स्यात् कथं वा तस्य विश्वसृष्ट्यादिकर्तुः पूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिति निरूप्यते तत्राह भूभाररूपा असुरा एव राजन्यास्तेषां हंतवे तान्हंतुं सतां निर्वृत्यै मोक्षाय ५० ५१ इह अस्मिन्नेव देहे शमलं मोहं विधूय ब्रह्मत्वाय कल्पते ५२ इत्येकादशे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ ५ ५ षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्वागतुं विज्ञापितं हरिं उद्धवः प्रार्थयामास स्वधामनयमामिति १ अतः परमति विस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं तत्र प्रस्तावमाह अथेति

युवयोः खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत् पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ४६ दर्शनालिंगनालापैः शयनासनभोजनैः आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रशाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किं ४८ मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सतां अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ५० श्रीशुक० एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मितः देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५१ इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः सविधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ५२ इति श्री०भ०भा०एका०पंचमोऽध्यायः ५ ५ ५ श्रीशुक उ० अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः १ इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ऋभवोंगिरसो रुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः २ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिंनराः ३ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ४ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं ५ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतो यदूत्तमं गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ६ देवा ऊचुः नताः स्म ते नाथ पदारविंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः यच्चिंत्यतेंऽतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं मायया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ८

आत्मजैः सनकादिभिः अभ्यगात् द्वारकामिति चतुर्थेनान्वयः १ २ ३ ननु ते षामुपेंद्रादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां कोऽयमतिदिदृक्षा अत आह वपुषेति येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकेषु यशो वितेने तदतिसुंदरं वपुर्दिदृक्षवः ४ व्यचक्षत अपश्यन् ५ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैश्चित्राणि शृंगारबंधप्रायाणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिर्गीर्भिः ६ बुद्धींद्रियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुना दंडवत्प्रणिपातेन नता वयं नमस्कुर्वंतः स्मेति विस्मये यथाहुः दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरित इति स्मशब्दोक्तविस्मयाय विशेषणम् कर्ममयात् उरुपाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि यत्केवलमंतर्हृदि चिंत्यते न तु दृश्यते तदद्य नताः अहो भाग्यमित्यर्थः ७ ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात् कुतो मत्पदारविंदचिंतनं कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आस्तामिदानींतनमिदमत्यल्पं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजसि पालयसि संहरसि च तदप्यात्मन्येव न पृथक् दुर्विभाव्यं मनसाप्यवितर्क्यम् तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु नियंतृत्वेन स्थितः अत एवैतैः कर्मभिः भवान्नाज्यते न लिप्यते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादिरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहिते अनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यात्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चिंत्यत इति भावः ८

ननु आत्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आहुः शुद्धिरिति हे ईड्य हे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्याउपासना विद्यादिभिः तथा शुद्धिर्न भवति सत्त्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन सं भृतया परिपुष्टया अभिवृद्धया सच्छ्रद्धया यथास्यात्परमपावनस्य यशसो वितानायत्तवकर्माचरणमिति भावः ९ तदेवं त्वद्यशःश्रद्धैव शुद्धिहेतुः अस्मामिरुक्तत्वाङ्घ्रिर्दृष्टः अतस्त्वाङ्घ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः तद्दाहकः स्यात् कथंभूतः यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिः मुमुक्षुभिः प्रेमार्द्रहृदा उह्यमानश्चिंत्यमानः यश्चसा त्वतैर्भक्तैः समविभूतये समानैश्वर्याय वासुदेवादिव्यूहेऽर्चितः तेषु च केश्चिदात्मवद्भिः धीरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वैकुंठप्राप्तये सवनशस्त्रिकालमर्चितः १० किंच प्रय- तपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यश्चिंत्यते ननु यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात्तत्तद्देवताश्चिंत्यंते अत- आहुः त्रय्या निरुक्तेन विधिना इंद्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चिंत्यत इत्यर्थः उत किंच अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तव मायाया अणिमादिस्तां जिज्ञासुभिः स्तनत्कार्यैर्यश्चिंत्यते परमभागवतैस्तु मुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः सत्त्वाङ्घ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वेणान्वयः ११ एतेषां च मुनिसात्वतादीनां षण्णां सेवकानां मध्ये परमभागवतेषु उत्कृष्या अपि तव प्रीतिरधिकेति संस्कुर्वंति पर्युष्टयेति इडभावश्छांदसः अहं यत्र वसामि तत्रैव वक्षसि पर्युषितापीयं वसतीति प्रतिपत्निवत् सपत्नी

शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः । सत्त्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्तवाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः । यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय १० यश्चिंत्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा । अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ११ पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं संस्पर्धिनी भगवती प्रतिपत्निवच्छ्रीः । यः सुप्रणीतममुयार्हणमाददन्नो भूयात्सदाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः । स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन्पादः पुनातु भगवन् भजतामघं नः १३

यत् श्रीः संस्पर्धमाना भवति तथापि स्पर्धमानां श्रियमनादृत्य यो भवान्पर्युषितयापि अमुया वनमाल- याभक्तैरर्पितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्ठु संपादितं यथा भवति तथाऽर्हणं पूजामाददत् स्वीकृतवान् सुप्रणीतमिति अर्हणविशेषणं वा तस्य तवाङ्घ्रिर्नोऽशुभाशयधूमके- तुर्भूयात् यद्वा योऽङ्घ्रिरमुयासुप्रणीतमर्हणमाददत् स नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अथवैवं संबंधः एतेभ्यो ध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योऽपि त्वद्यशसि प्रवृद्धसच्छ्र- द्धावंत एव कृतार्था भगवतो यशःप्रियत्वादित्याहुः पर्युष्टया वशाकांतावित्यस्मात् परितः सर्वांगे उष्टया कांतया शोभितया वनमालया वक्षसि एकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्प- र्धमाना भवति तथाप्याम्नायमधुव्रतैर्बहुधा वर्णितया कीर्तिमय्या वैजयंत्या वनमालयैव यो भवान्सुप्रणीतमर्हणमाददादित्यादि पूर्ववत् १२ त्वच्चरणस्य भक्तपक्षपातः प्र- सिद्ध एवेति स्तुवंतः प्रार्थयंते केतुरिति बलिबंधने त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतः तव पादः केतुः अत्युच्छ्रितो विजयध्वज इव तत्संपादयंति त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतंती त्रिषु लोकेषु वा पतंती गंगा पताका यस्य तथा असुरदेवचम्वोः तत्सेनयोः क्रमेण भयाभयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेषु असुरेषु इ- तराय इतरस्मै अधोगमनाय एवं केतुरूपस्ते पादः स भजतां नः अघं पुनातु शोधयतु अघादिति पाठे भजतां नः इति कर्मणि षष्ठी अघाद्भजतोऽस्मान् पुनात्विति तथा च श्रुतिः चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नो लोके सुधितां दधात्विति १३

ननु युद्धे देवासुरादयः परस्परं जयंति जीयंते च किमहं तत्रेत्यत आहुः नसीति मिथुः मिथः अर्द्यमानाः युद्धादिभिः पीड्यमानाः ब्रह्मादयोऽपि यस्य तव वशे भवंति ननु जयेप
राजये वा स्वतंत्राः केइव नासिनासिकायामोताः नासिकामावित्थ्य बद्धाः गावो बलीवर्दा इव कुतः कालस्य कलयितुः प्रवर्तकस्य तदेव कुतः प्रकृतिपूरुषयोरपि परस्य त-
स्य ते पुरुषोत्तमस्य पादः नः शंतनोतु १४ प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयंतः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः अस्येति अस्य जगतः उदयादीनां हेतुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जी
वः पुरुषः महान् महत्तत्त्वं तेषां कालनियंतारं त्वामाहुः अक्षरात्परतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्साकाष्ठा सा परा गतिरित्याद्याः श्रुतयः किं
च अयं संवत्सरात्मकः कालस्त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सोऽपि त्वमेव अतस्त्वमुत्तमः पुरुषइति तथा च गीतासु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अ
तोऽस्मिल्लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति १५ त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्केन प्रकारेण तदाहुः त्वत्तइति त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य
यया मायया सह महांतं धत्ते कमिव अरयविम्बस्य गर्भमिव सोऽयं महान् तयैव मायया ऽनुगतः सन् आत्मनः सकाशादांडकोशं ससर्ज तयाऽनुगतइति पाठेपि यया मायया

नस्योत गावइव यस्य वशे भवंति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शंनस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य १४
अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीररयउत्तम पूरुषस्त्वं
१५ त्वत्तः पुमान्समधिगम्य यया ऽस्य वीर्यं धत्ते महांतमिव गर्भममोघवीर्यः सोयं तया ऽनुगत आत्मन आंडकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतम्
१६ तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रियया पनीतान् अर्थाञ्जुषन्नपि हृषीकपते नलिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि
बिभ्यति स्म १७ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारि भ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं
करणैर्नविभ्व्यः १८ विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतुम् आनुश्रवं श्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थ
द्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिं अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यांबरमा-
श्रितः २० ब्रह्मोवाच भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितम् २१ धर्मश्च स्थापितः
सत्सु सत्यसंधेषु वै त्वया कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा २२

त्वयाऽधिष्ठितः सन्निति १६ नन्वेवं भूतमीश्वरत्वं मम कुतोऽवगतं तदाहुः
नदिति तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य च भवानधीशः यद्यस्मान्मायया उत्था उज्जृंभिता या गुणविक्रिया इंद्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान् विषयान् जुषन् जु
षमाणोपि हे हृषीकपते न लिप्तस्त्वम् येत्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादपि अविद्यमानात्त्यक्ताद्वा विषयजोषणात् बिभ्यति वासनामात्रेण बध्यंतइत्यर्थः १७
१७ अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितो ऽवलोकः तस्य लवः कटाक्षः तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायः तेन मनो
हारि यत् भ्रूमंडलं तेन प्रहिता ये सौरतमंत्राः तैः शौंडैः प्रगल्भैः अनंगबाणैः कामस्य बाणैः संमोहनैः करणैः कामकलादिभिः षोडशसहस्रं पत्न्यः यस्येंद्रियं मनः वि
मथितुं क्षोभयितुं न विभ्व्यो न समर्थाः स भवान्न लिप्त इति पूर्वेणान्वयः १८ तस्मात्तव अमृतरूपाया कथा तदेव उदकं वहंतीति तथा कीर्तिनद्यः तथा पादावनेजसरि
तो गंगाद्याश्च त्रिलोक्याः शमलानि हंतुं विभ्व्यः केन प्रकारेण अनुश्रवं गुरोरुच्चारणं अनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेंद्रियैः अंघ्रिजं चां
गसंगैः एवं शुचिषदः स्वाश्रमधर्मस्थिमास्तव तीर्थद्वयमुपस्पृशंति सेवंतइति १९ विबुधैः सह २० २१ विक्षिप्ता विस्तारिता २२

उद्दामानि हृत्तानि विक्रमाये षु तानि कर्माणि २३ २४ २५ २६ २७ २८ वीर्यशौर्ययुक्तया श्रिया २९ उद्वेलेन लंघितमर्यादेन ३० वैकुंठं यास्यन् तव भवनं यास्यामि ३१ ३२ ३३ ३४ प्रभासं यास्याम इति वदतोऽयमभिप्रायः एते देवांशाः स्वाधिकारानेवार्हंति न तु सद्योमोक्षम् द्वारवत्यां मृतास्तु च्येरन् तस्मादभ्युदयफलं प्रभासे नेष्यामीति ३५ दक्षशापात् यक्ष्मणा गृहीतोडुराट् चंद्रो यत्र स्नानमात्रं कृत्वा किल्बिषात् तस्मात्तद्रोगदुःखात् सद्योविमुक्तः सन् भूयः कलाभिः भेजे ३६ उशिजः कमनीयान् अंधसा अन्नेन ३७ उत्ते

अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमम् कर्माण्युद्दाममृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः २३ यानि ते चरितानीश मनुष्याः साधवः कलौ शृण्वंतः कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यंजसा तमः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशाधिकं प्रभो २५ नाधुना तेऽखिलाधार देव-कार्यावशेषितम् कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदम् २६ ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे सलोकाल्लोकपालान्नः पाहि वैकुंठकिंकरान् २७ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः २८ तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रि-योद्धतम् लोकं जिघृक्षद्रुद्धं मे वेलयेव महार्णवः २९ यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलं गंतास्म्यनेन लोकोयमुद्वेलेन विनंक्ष्यति ३० इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंते तवानघ ३१ श्रीशुक उवाच इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तम् सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ३२ अथ तस्यां महोत्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितान् विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान् ३३ श्रीभगवानुवाच एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठंतीह सर्वतः शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ३४ न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीवि-षुभिरार्यकाः प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव मा चिरम् ३५ यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयम् ३६ वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन्सुरान् भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवतांधसा ३७ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महांति वै वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवम् ३८ श्रीशुक उवाच एवं भगवतादिष्टा यादवाः कुलनंदन गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान्समयूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवो राजञ्छ्रुत्वा भगवतोदितम् दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ४० विविक्त उपसंगम्य जगता-मीश्वरेश्वरम् प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांजलिस्तमभाषत ४१ उद्धव उवाच देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलं नूनं लो-कं संत्यक्ष्यते भवान् विप्रशापं समर्थोपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ४२ नाहं तवांघ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ४३ तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममंगलम् कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु कथं त्वां प्रि-यमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ४५ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोऽलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ४६ वातरशना य ऋ-षयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथिनः ब्रह्माख्यं धाम ते यांति शांताः संन्यासिनोऽमलाः ४७

ति यथा सुक्षेत्रे बीजमुप्तं बहुफलं भवति तथा दानं सत्पात्रे इति द्योतयति ३८ ३९ ४० ४१ लोकं मर्त्यलोकं न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् ४२ ४३ ४४ शय्यादिषु त्वां भक्ता नित्यं सेवितवंतो वयं कथं त्यजेम ४५ त्यक्तुमशक्नुवन्प्रार्थयते न मायाभयादित्याह त्वयेति चर्चिता अलंकृताः हि निश्चितं जयेम ४६ संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादिक्लेशैः कथंचित्तरंति वयं त्वनायासेनैव तरिष्याम इत्याह वातरशना इति ऊर्ध्वमंथिनः ऊर्ध्वरेतसः ४७ ९

तावकैर्भक्तैः सह त्वद्वार्तया दुस्तरं तमः संसारम् ४८ क्ष्वेली परिहासः द्वंद्वैकत्वम् ४९ एकांतिनामित्यादि स्वाभिप्रायवचने हेतुः ५० इत्येकादशस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमे तूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्ध्यै हरिः स्वयम् अवधूतेतिहासोक्तगुरुषट्कमवर्णयत् १ यदात्थ संहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासं वैकुंठवासं प्रति १ २ त्वं च सर्वत्यागेनात्मनिष्ठो भवेति वक्तुमाह कुलमिति त्रयेण ३ तदैवायं नष्टमंगलो भविष्यति निराकृतः नितरामाक्रांतः ४ न वक्तव्यमेव त्वया ५ ६ ननु गुणदोषाभ्यां विषमे लोके कुतः समदृष्टिः स्यामत आह यदिदमिति मन आदिभिर्गृह्यमाणं मनोमयत्वान्मायेति विद्धि तदपि नास्थिरं किंतु नश्वरं विद्धि ७ मनोमयत्वे हेतुः पुंस इति अयुक्तस्य विक्षिप्तमनसः नानार्थो भेदविषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोषभाक् ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां भेदस्य सत्यतोक्ता तन्न भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेः पुंसः कर्म विहितम् अकर्म तल्लोपः विकर्म निषिद्ध-

वयं त्विह महायोगिन् भ्रमंतः कर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ४८ स्मरंतः कीर्तयंतस्ते कृतानि गदितानि च गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि यन्नृलोकविडंबनम् ४९ श्रीशुक उवाच एवं विज्ञापितो राजन् भगवान्देवकीसुतः एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ५० इति श्रीभा० एका० षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकांक्षिणः १ मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः २ कुलं वै शापनिर्दग्धं नंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् समुद्रः सप्तमेऽह्न्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमंगलः भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः ४ न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ५ त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबंधुषु मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गाम् ६ यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ७ पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् आत्मानुभवतुष्टात्मा नांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः १२ श्रीशुक उवाच इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३

मिति भेदः अविद्यावद्विषय एव वेद इत्यर्थः ८ कथमात्मनि परिच्छिन्ने विततं जगदीक्षणीयं तत्राह आत्मानमिति मयि ब्रह्मणि तद्रूपेणेक्षस्व ९ नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे देवादयो विघ्नान् करिष्यंति तत्राह ज्ञानेति ज्ञानं वेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानं तदर्थानुभवः ताभ्यां सम्यक् युक्तः तत आत्मानुभवेनैव तुष्टचित्तः अतः शरीरिणां देवादीनामात्मभूतः अंतरायैर्न प्रतिहन्यसे अयं भावः यावदनुभवं यथाश्रमं कर्माणि कुर्यादेव तदनंतरं सर्वेषामात्मभूतत्वान्न कोऽपि विघ्नानाचरति तथा च श्रुतिः तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशिरे आत्मा ह्येषां स भवतीति १० न चोत्पन्नज्ञानस्यापि यथेष्टाचरणप्रसंग इत्याह दोषबुद्ध्येति गुणदोषबुद्ध्यातीतोऽपि प्राक्तनसंस्कारात् निषेधान्निवर्तत एव किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं च प्रायशः करोति न गुणबुद्ध्या यथार्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोति कुतश्चिन्निवर्तते तद्वत् ११ एवंभूतस्य न पुनः संसार इत्याह सर्वभूतेति न विपद्येत न पुनः संसरेत् १२ १३

त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनो योग्यं मन्वानः पृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगविदां न्यासो नामातिगोप्यो निक्षेपविशेषः यद्वा योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन् योगे आत्मा प्रकटो भवति यस्य योगस्वरूपेति वा योगस्य संभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिम्ना केवलं त्वयोपदिष्टं न तु मदधिकारं पर्यालोच्येति द्योतितं तदाह निःश्रेयसायेति नचारोग्यादिपृथक्सर्वस्वदानादिवद्दर्थस्त्यागः किंतु संन्यासलक्षणः अप्रत्यापत्तिरूपः १४ १५ यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः कुतः ममेति अहमिति च सानुबंधे पुत्रादिसहिते त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे विगाढो निमग्नः अतः तत्तु भवता निगदितं यथाहमंजसा संसाधयामि तथा भृत्यं मामनुशाधि शनैः शिक्षय १६ मया संक्षेपत उक्तं विस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेति चेदत आह सत्यस्येति स्वदृशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनः आत्मनो मां प्रति वक्तारं ते त्वत्तः अन्यं नानुचक्षे न पश्यामि स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानात्त्वत्तोऽन्यमिति वा कुत इत्यत आह सर्व इति बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबुद्धयः १७ केचिद्दुःशीला भवंति केचित्सेविताः फलकाले विनश्यंति केचिदज्ञाः केचिद्रक्षणेऽसमर्थाः केचित्तुस्थानाद्भ्रष्टाः तद्व्यावृत्त्यर्थमनवद्यमित्यादीनि पंच विशेषणानि न अंतः कालतः पारं देशतश्च यस्य तं कालादिभिरकुंठो विकुंठलोको धिष्ण्यं स्थानं यस्य तं उ हे भगवन् ह स्फुटम् निर्वेदहेतुः वृजिनैः दुःखैरभितप्तः ह कारगौरवा

उद्धव उवाच योगेश योगविन्यास योगात्मन्योगसंभव । निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः १४ त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभिः सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः १५ सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबंधे तत्त्वंजसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् १६ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यम् निर्विण्णधीरहमु ह वृजिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः समुद्धरंति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविंदते २० पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः आविस्तरां प्रपश्यंति सर्वशक्त्युपबृंहितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथाऽपदः बह्व्यः संति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया २२ अत्र मां मार्गयंत्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३

भावः हकारो युक्त इव पठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनि कुतो मम तदाह नारायणमिति अनुकंपितामाह नरसखं नरो जीवः नीयते विक्षिप्यते दुःखैरिति नरो जीवः तस्य सखायं भवंतं शरणं प्रपद्ये १८ तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमनवगाहमानं प्रति तान्निरस्य गुरूपदेशं विनाऽपि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्य विचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः १९ तदुपपादयति आत्मनः पश्वादिशरीरेऽप्यात्मैव हिताहितज्ञाने गुरुः २० तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति पुरुषत्वे चेति तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानमिति २१ अतः पुरुषं स्तौति एकेति २२ अनुमानमाह अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमत्ताः अग्राह्यं ग्राह्येभ्योऽहंकारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मामद्धा साक्षान्मृगयंति मार्गणे प्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जडानां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति अनुपपत्तिमुखेन लक्षकैः तथा तैरेव लिंगैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतः ईश्वरं प्रवर्तकं मृगयंते बुद्ध्यादि करणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति तदुक्तं भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैरिति नचैतावता आनुमानिक आत्मा इति मंतव्यं देहादिव्यतिरिक्तत्वपदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् २३

भूयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां असंभावनादिनिवृत्त्यर्थमितिहासमाह अत्रापीति २४ २५ कविः विशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा २६ सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह प्रायइति धर्मादिषु विविदिषायामात्मविचारे च मानवाः समीहंते प्रवर्तंते तत्रापि आयुरादेर्हेतुना कामनयैव २७ त्वं तु न कस्यचित्कर्मणः कर्ता भवसि न किंचिदीहसे इच्छसि न च न्वशक्त्या अज्ञानेन वा अनैपुण्येन वा विरूपत्वेन वा अवाग्मित्वेन वा औदासीन्यं यतस्तत एव नेत्याह कल्पइत्यादिना २८ महानानंदश्च तव कुतइति पृच्छति जनेष्विति २९ स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य अत्र हेतुः केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ३० ३१ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृताः न तूपदेशेन अटामि पर्यटामि ३२ गुरूनाह पृथिवीति ३३ शोभनं रूपं कीटस्य करोतीति सुपेशस्कृत् ३४ मे मया आश्रिताः तदाह एतेभ्यः इतिभिः आत्मनः शिक्षाः शिक्षणीयानर्थान् हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षम् अनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषो ययातिः ३६

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः २४ अवधूतं द्विजं कंचिच्चरंतमकुतोभयम् कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् २५ यदुरुवाच कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् २६ प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः हेतुनैव समीहंते आयुषो यशसः श्रियः २७ त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः न कर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गंगांभस्थ इव द्विपः २९ त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं नृपम् ३१ ब्राह्मणउवाच संति मे गुरवो राजन्बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ३२ पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमा रविः कपोतोऽजगरः सिंधुः पतंगो मधुकृद्गजः ३३ मधुहा हरिणो मीनः पिंगला कुररोऽर्भकः कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ३४ एते मे गुरवो राजन् चतुर्विंशतिराश्रिताः शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ३८ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ३९

क्षितेः क्षमां शिक्षितवानित्याह भूतैरिति आक्रम्यमाणः पीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानां दैववशवर्तित्वं विद्वान् व्रतं नियमं ३७ पर्वतरूपा वृक्षरूपा च या पृथिवी तस्याः शिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदा परार्थाः परोपकारार्थाः सर्वा ईहा यस्य सः परार्थ एव एकांततः संभवो यस्य सः भूभृत्तः पर्वतात् तस्या हि वृक्षतृणनिर्झरप्रसवाः क्रियाः परार्था एव यथा तद्वत् तथा नगशिष्यः वृक्षशिष्यः सन् परात्मतां पराधीनात्मतां वृक्षो यथा परैः खंडयोत्पाट्य वा नयनमप्यनुमन्यते तद्वत् ३८ वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह प्राणवृत्त्येति प्राणो ह्याहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविषयांस्तु नापेक्षते तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणे मनो वैकल्येन ज्ञाननाशः स्यात् अतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायां तु वाक् मनश्च विक्षिप्येत अतो नाधिकं लिप्सेदित्याह ज्ञानमिति ज्ञानं यथा न नश्येत मनोवाग्यया नावकीर्येत न विक्षिप्येत ३९ ५ ५ ५

विषयाननुसेवमानोऽपितेष्वनासक्तिं वाय्वाह्वायोः शिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषु शीतोष्णादिधर्मकेषु नहिवायुर्वनेदहनेवासज्जतेतद्वत् ४० यथावायुर्गंधादि धर्मयोगेन प्रतीयमानोऽपि वस्तुतोनतद्योगी एवंदेहादिधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेन प्रतीयमानोऽप्यात्मा नतद्धर्मवानिति संभावितमिति वायोरेवशिक्षितमित्याह पार्थिवे ष्विति ४१ आकाशाच्छिक्षितं संभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्च देहांतर्गतोपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंगमत एवाव्यवच्छेदं च भावयेत् कुतः स्थिरजंग मेषु समन्वयेन याव्याप्तिस्तयाकिंमणिषु सूत्रस्येवव्याप्तिः नवित तस्य सर्वगतस्य तत्कुतः ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीति श्रुतेः नन्वेतत्सर्वं कथं संभव तितत्राह नभस्त्वं तत्तुल्यत्वं संभावयेत् यथा नभसः सर्वगतस्य नघटादिभिः संगः परिच्छेदो वा एवमात्मनोपि संभवतीति ४२ किंच कूटस्थस्यात्मनो नागमापायि दे हादिसंबंधइत्याह तेजोबन्नमयैः तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैः देहादिभिः पुमान्नस्पृश्यतइति नभोवत्संभवतीति ४३ स्वच्छत्वादि भिर्गुणैः उदकं जगत्पुनातीति तद्गुणमयाशिक्षिताइत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवान् माधुर्यो मधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानम् अपांमित्रमुदकतुल्यः अपादिति पाठे सर्वाघयपापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यम् ४४ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञानातिशयात् विशेष

विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः गुणदोषव्यपेतात्मा नविषज्जेत वायुवत् ४० पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्नयुज्य तेयोगी गंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ४२ तेजोबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः नस्पृश्यते नभस्तद्वत् कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ४३ स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृ णाम् मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ४४ तेजस्वी तपसादीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ४५ क्वचि च्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेयइच्छताम् भुंक्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ४६ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः प्रविष्ट ईयते तत्त त्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याः श्मशानांता भावा देहस्य नात्मनः कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८

तपसा दीप्तः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः स च उ दरभाजनश्च अपरिग्रहः युक्तात्मा मुनिः ४५ अग्नेरेव शिक्षांतरमाह क्वचिदिति यथाग्निः परेच्छयैव हविर्गृण्हाति तथा मुनिरित्याह दातॄणामिति प्रागुत्तराशुभं भूतं भावि च पापं ४६ आत्मनो देहोपाधिकमेवात्मनीचत्वादि नस्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टांतेन संभावितमित्याह स्वमाययास्वाविद्यया सृष्टं सदसल्लक्षणं देवतिर्यगादि रूपं विप्रशूद्रा दिरूपं वा ४७ आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टांतेन संभावित इत्याह विसर्गाद्याइति विसर्गो जन्म श्मशानं नाशः तत्रेयं ज्योतिः शास्त्रप्रक्रिया आप्यमंडलं चंद्रः तेजोम यमंडलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते चक्षुषः आदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा अमावास्या अथ षष्टियादिकाभिः चंद्रो नक्षत्रांतरं गच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशाभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमास्थितस्य आदित्यमंडलस्य पंचदशः पंचदशो भाग आप्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कलेत्युच्यते एवं पंचद शभिस्त्रयोदशाभिर्नक्षत्रैरंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखो चंद्रादित्यौ तिष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंबं भूच्छायालांछितं दृश्यते सा पौर्णिमा तस्या ममावास्या प्रतिबिंबेनसह षोडशकलश्चंद्रः उपचर्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमंडलस्य तथात्मनोपीत्या ह कलानामिवेति ४८

सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहानांक्षणभंगुरतयावैराग्यंशिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगोयस्यतेन आत्मनः संबंधिनांभूतानांदेहा नामित्यर्थः अर्चिषांज्वालानाम्
४९ आदित्याच्छिक्षितमाहद्वयेन गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान्उपादत्तेयथाकालमर्थिन्यागतेसतिविमुंचातिच नतेषुयुज्यते लब्धमितिदत्तमितिवाभिनिवेशंनकरोति गोभिः
रश्मिभिः गाःजलानिगोपतिः सूर्योयथा ५० स्वतोभेदशून्यस्याप्यात्मनोभेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादित्यदृष्टांतेनैवसंभावितमित्याह बुध्यतइति स्वेस्वरूपेऽवस्थितआत्मा
भेदेननबुध्यते अभिव्यनक्तीतिव्यक्तिः उपाधिः व्यक्तिस्थः उपाधौप्रातिबिंबितस्तत्कृत इवउपाधिप्राविष्टइवभेदेनस्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ५१ कपोताच्छिक्षि

कालेनह्योघवेगेनभूतानांप्रभवाप्ययौ नित्यावपिनदृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथार्चिषाम् ४९ गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति नतेषु-
युज्यतेयोगीगोभिर्गाइवगोपातिः ५० बुध्यतेस्वेनभेदेनव्यक्तिस्थइवतद्गतः लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचावस्थितोऽर्कवत् ५१ नातिस्नेहःप्र
संगोवाकर्तव्यःक्वापिकेनचित् कुर्वन्विंदतसंतापंकपोतइवदीनधीः ५२ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवनस्पतौ कपोत्याभार्ययासार्द्धमुवा
सकतिचित्समाः ५३ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ दृष्टिंदृष्ट्यागमंगेनबुद्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडा
शनादिकम् मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वनराजिषु ५५ यंयंवांछतिसाराजस्तर्पयंत्यनुकंपिता तंतंसमनयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रि-
यः ५६ कपोतीप्रथमंगर्भंगृण्हतीकालआगते अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ५७ तेषुकालेव्यजायंतरचितावयवाहरेः शक्ति
भिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५८ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्रवत्सलौ शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ५९ तासांपत
त्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः प्रत्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योऽन्यंविष्णुमायया विमोहितौदीनधियौ
शिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६१ एकदाजग्मतुस्तासामन्नार्थंतौकुटुंबिनौ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वातांल्लुब्धकःकश्चि
द्यदृच्छातोवनेचरः जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ६३ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ गतौपोषणमादायस्वनीडमु-
पजग्मतुः ६४ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ६५ सासकृत्स्नेहगुणितादीन
चित्ताऽजमायया स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकान्प्रियान् भार्यांचात्मसमांदी
नोविललापातिदुःखितः ६७

तमाह नातिस्नेहइति स्नेहःप्रीतिः प्रसंगउपलालनाद्यासक्तिः ५२ दृष्टांतंप्रपंचयति कपोतःकश्चनेति ५३ उभयोर्मिथः स्नेहप्रसं
गोदर्शयति कपोताविति त्रयेण स्नेहेनगुणितंबद्धंहृदयंययोस्तौ ५४ विस्रब्धौनिःशंकौ ५५ साकपोतीतर्पयंती सहासवीक्षितालापादिभिःप्रीणयंती अतएवतेनानुकंपिता
सती यंयंवांछति तंतंकामंसमनयत् संपादयामास राजन्नितिसंबोधनंययातिसूचितम् ५६ ५७ तेषुजलभरितेषंडेषु हरेःस्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यं-
गानि तनूरुहाश्चयेषांते ५८ ५९ पतत्रैः पक्षैः अदीनानांहृष्टानां ६० शिशून्बालान्प्रजाःपुत्रान् ६१ ६२ स्वालयांतिकेचरतः क्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्यप्रसार्य ६३
उत्सुकत्वादेवतत्पोषणार्थंगतौसंतौ पोषणंभक्ष्यम् ६४ ६५ शिचाजालेन ६६ आत्मानुरूपांभार्यांविललाप सुशोच ६७ ५ ७ ७

विलापमाह त्रयेण अहोइति अतृप्तस्य दृष्टसुखेअकृतार्थस्य अदृष्टमसंपादितवतः ६८ ६९ ७० नानाहृतान् पश्यन्नपिशिशुजालेषु ७१ ७२ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति
७३ यद्वासाक्षिलक्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्यत्वतिनिंदितेत्याह यःप्राप्येति ७४ इत्येकादशदशटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यःशिक्षितंहरिः
अवधूतगिराप्राह विवेकायोद्धवंप्रति १ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तद्दर्शयन्धर्मान्आसुर्व्ययोद्दृथाकर्तव्यइत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैंद्रियकंसुखंतत्स्वर्गेनरकेचभवत्येवमयादुः
खंतस्माद्बुधः तन्नेच्छेत् १ शरीरनिर्वाहमात्रंतुयथालब्धेनकर्तव्यमित्याह ग्रासमिति आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियउदासीनः २ यदानापततितदाकिंकर्तव्यंतत्राह शयीते
ति अनुपक्रमःनिरुद्यमः दिष्टभुक्दैवमेवप्रापकमितिधैर्यवान् ३ ननुसमर्थोऽपिशयीतेवाकिं ओमित्याह ओजइति ओजःइंद्रियबलंसहोमनोबलबलंशारीरमेव तद्युक्तमपिदेह
मकर्मकमेवबिभ्रत्शयानएवभवेत् वीतनिद्रःस्वार्थेदत्तदृष्टिश्चभवेत् नपुनरीहेत इंद्रियवानपीतिदर्शनादिव्यापारमपिनिवारयति ४ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति

अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६८ अनुकूलानुरूपाचयस्यमेपतिदेवता शून्येगृहेमांसंत्य
ज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतान्शिग्भि
र्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ७१ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रय
यौगृहम् ७२ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोऽवसीदति ७३ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् गृ
हेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७ ब्राह्मणउवाच सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः १ ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववा यदृच्छयैवापतितं
ग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोऽनुपक्रमः यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्दे
हमकर्मकम् शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः अनंतपारोह्यक्षोभ्यःस्तिमितोदइवार्णवः ५
समृद्धकामोहीनोवानारायणपरोमुनिः नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः प्रलोभितःपतत्यंधे
तमस्यग्नौपतंगवत् ७ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ८

बहिःप्रसन्नश्चासौअंतर्गंभीरश्चदुर्विगाह्यः एवंभूतइतिपरिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारः कालतोदेशत
श्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदःनिश्चलोदकोऽर्णवोयथातद्वदेतैर्गुणैर्भवेदित्यर्थः ५ किंचवर्षासुसरिद्भिःसमृद्धोऽपिसा
गरोयथानोत्सर्पेत ग्रीष्मेताभिर्हीनोऽपिनशुष्येत तथासमृद्धकामस्तद्धीनोवानहृष्येत् नशोचेदित्यर्थः अत्रहेतुःनारायणपरःनतुविषयपरइति ६ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैः
पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तद्वनासक्तोपंचैतेगुरवः तदुक्तम् पतंगमातंगकुरंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंच एकःप्रमादीसकथंनहन्य
तेयःसेवतेपंचभिरेवपंचेति तत्ररूपविलाससमोहितोनश्यतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्याभावैःप्रलोभितः ७ स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपंचयति योषिदिति ८

मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान् गृहस्थान् अहिंसन्नपीडयन् अयंभावः यथा मधुकरो विशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेव पद्मेवसन्नस्तमयसमयेसुकुलिते-
तस्मिन्बध्यते एवंमुनिरपिगुणलोभेनैकमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ९ किंच अणुभ्यश्चेति १० द्विविधोमधुकृत् मधुकृतातिपुष्पादाच्छिद्यगृण्हातीति-
मधुकृद्भ्रमरः मधुकरोति आहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमाक्षिकाच तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्त्वाद्वितीयाच्छिक्षितमाह सायमिदंभोक्ष्यामिश्वइदंभोक्ष्यामीतिभिक्षितम
न्नादिनसंगृण्हीत किंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यद्वाउदरमेवामत्रंपात्रंयस्यसः एकभिक्षायामुदरमात्रग्राहभिवेत् संग्रहीतुमाक्षिकेवनभवति नजीवतीत्यर्थः ११ एतद्विवृ
णोतिपुनः सायंतनमिति १२स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याह पदापीति पादेनापिदारवींदारुमयीमपि गजोहिकरिणींप्रदर्श्यनिखातपिहितगर्तेनिपात्यबध्य
ते १३ किंचनाधिगच्छेदिति नोपगच्छेत् १४ त्यागभोगविहीनोधनसंचयःपरगामीत्यत्र मधुहागुरुरित्याह नदेयमिति तदन्योबलवान्भुंक्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यः मधुहा

स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्ततयावता गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ९ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यः कुशलोनरः सर्वतः
सारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः १० सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृण्हीतभिक्षितम् पाणिपात्रोदरामत्रोमाक्षिकेवनसंग्रही ११ सायंतनं
श्वस्तनंवानसंगृण्हीतभिक्षुकः मक्षिकाइवसंगृण्हन्सहतेनविनश्यति १२ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीवब-
ध्येतकरिण्याअंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा १४ नदेयनोपभो
ग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् भुंक्तेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानांगृहाशिषः मधुहेवाग्रतो-
भुंक्तेयतिर्वैगृहमेधिनाम् १६ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्यवादित्र
गीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषिताम् आसांक्रीडनकोवश्यऋष्यशृंगोमृगीसुतः जिह्वयातिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः मृत्युमृच्छ
त्यसद्बुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः वर्जयित्वातुरसनंतन्निरन्नस्यवर्द्धते २० तावज्जितें
द्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान् नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे २१

माक्षिकाभिः संचितंमधु यथा भुंक्ते तद्वत् ननुकुतस्तद्धनंकथम
न्योज्ञास्यतिहरिष्यतिचेतितत्राह अर्थवित् लिंगैरर्थंतदुपायंचवेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहातरुकोटरादिगतंमधुवेत्तिहरतिच १५ स्वोद्यमंविनाऽपिभोगः संभवती
त्यत्रापिसएवगुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानानामितिवक्तव्येवर्णलोपआर्षः यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभौ तयोरन्नमदत्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरे
दितिगृहिणामावश्यकत्वेनदानविधानात् १६ हरिणाच्छिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतंतुशृणुयादेव मृगयोर्लुब्धकस्य १७ हरिणशब्दादेवहरिणीसुतऋष्यशृं
गोऽपिगुरुर्ज्ञातव्यइत्याह नृत्येति वश्योबभूवेतिशेषः १८ रसासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिक्षितमित्याह जिह्वयेति अतिप्रमाथिन्याअतिक्षोभिकयादुर्जययाऋच्छतिप्रा
प्नोति बडिशैः आमिषलिप्तैर्लोहकंटकैः १९ दुर्जयत्वमुपपादयति इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् अयंभावः यद्याहारस्त्यज्यतेतर्हिअन्येंद्रियजयः केवलंभवति रसनेंद्रियंवर्द्धते यदि
तुभुज्यतेतर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेंद्रियक्षोभःस्यात् अतोरसासक्तिंपरित्यज्यौषधवद्भुंजीतेतिप्राणवृत्त्यैवसंतुष्येदित्यत्रोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोच्यतइतिविशेषः
२० २१

भा० ए० टी०
१६

पिंगलायानैराश्यं शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिना मे मया शिक्षितम् २२ स्वैरिणी कामचारिणी संकेते रतिस्थाने २३ तान्वित्तवतः सधनान् अतएव शु ल्कदान् मूल्यदान् कांतान् रूरताहान् २४ अपिः संभावनायाम् अन्योऽपि मामुपैष्यत्येवं दुराशयेत्युत्तरेणान्वयः २५ द्वार्यवलंबमाना पुनः प्रविशति पुनर्निर्गच्छति एवं कु र्वती निशीथः अर्धरात्रं २६ निर्वेदो लब्धबुद्धिः चिन्तया चिंतेव हेतुर्यस्य सः २७ यथा यथावत् मम मत्तः शृणु ननु किं निर्विण्णा या गीतश्रवणेन तत्राह हि यस्मात् पुरुषस्य आशापाशानां निर्वेदोऽसिर्यथा न यथा छेत्ता तत्र हेतुः नहीति अंगहे राजन् २८ अविजितात्मत्वे हेतुः या अहं बालिशा विवेकशून्या तस्याः कुतः येन कारणेन असतः तुच्छान्नरात् कामं काम ये २९ बालिशत्वं प्रपंचयति संतमिति चतुर्भिः समीपे संतमंतर्यामित्वात् इमम् अपरोक्षम् ईश्वरम् ३० अतिविगर्ह्या अतिनिंद्या या वार्ता जीविका तया कुतः सांकेत्येन या वृत्तिः त या बहुव्रीहिणा स्वविशेषणं वा परितापं प्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटात् अर्थच अर्थतृष्णलुब्धात् अतएव अनुशोच्यात् नरात् यांहं वित्तं रतिं चेच्छती मया वृथात्मा परितापितः केन

पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन २२ सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती अभूत्कालेब हिर्द्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् २३ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेऽर्थकामुका २४ आगतेष्वप यातेषुसासंकेतोपजीविनी अप्यन्योवित्तवान्कोऽपिमामुपैष्यतिभूरिदः २५ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबती निर्गच्छंतीप्रविशतीनि शीथंसमपद्यत २६ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतुःसुखावहः २७ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणु यथामम निर्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति २८

पिंगलोवाच

अहोमेमोहविततिंप श्यताविजितात्मनः याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा २९ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय अकामदंदुःखभया धिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेऽज्ञा ३० अहोमयात्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेन वित्तंरतिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धम् क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णंमदुपैतिकान्या ३२ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः यान्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ३३ सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंशरीरिणाम् तंविक्रीया त्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामायेकामदानराः आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः ३५

वित्तमिच्छतीति तेन नरेण क्रीतेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेन ३१ अहो अधिकं मायाः हमति बीभत्सितं भजामीत्याह यदिति वंशो नाम स्थूणास्कंधनिहितस्तिर्यक्वेणुः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतो निहिता वेणवः अस्थि भिरेव निर्मिता वंशादयो यस्मिन् तत् तत्र पृष्ठे दीर्घमस्थि यत् स वंशः पार्श्वस्थानि वंश्यानि स्थूणा हस्तपादास्थीनि तथा रोमाभिर्नखैश्च पिनद्धं छादितं तथा विक्षरंति नव द्वाराणि यस्मिन् तत् एवंभूतागाररूपं च शरीरमेतत् मत् मत्तोऽन्या का वा कांतबुद्ध्या उपैति सेवते ३२ सत्संगतोऽसत्यामप्यहो मम मोह इत्याह विदेहानामिति याहमसती अच्युतादन्यं कामं भोगमिच्छं- तीसा ३३ एवं निर्विण्णा सती अतः परमेवं करिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानमेव निवेद्य तं विक्रीय विशेषेण क्रीत्वा अनेनैव सह रमे रमालक्ष्मीर्यथा ३४ अन्यस्यासेव्यत्वं दर्शयति कियदिति आद्यंतवंतो ये कामाः विषयाः कामदा नरा वा देवा वा कालकलिताः भार्यायाः कियत्प्रियं कृतवंतः न किंचित् अतो नेहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोपि सेव्योऽस्ती त्यर्थः ३५

एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टाआशायस्यास्तस्यामे ३६ ननुधनाप्राप्त्याक्लिष्टासिकथंविष्णुःप्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्यायाहंस्यांतर्ह्येवंनिर्वेदहे
तवःक्लेशानस्फुरित्यर्थः येनानिर्वेदेन अनुबंधंगृहादिकंनिर्हृत्यपरित्यज्य ३७ अतःतेनश्रीविष्णुना उपकृतंकृतमुपकारंनिर्वेदलक्षणम् ग्राम्येषुनरेषुविषयेषुवासंग
ताः ३८ कथंव्रजासितदाह संतुष्टेति ३९ ननुब्रह्मादीन्हित्वा अमुनैवेतिकोऽयंनियमस्तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहृतविवेकम् ४० तर्हिकिमात्मत्राणोपाधिना
तंभजिष्यासि नतत्रसर्वतोनिर्विद्यभगवद्भजनेप्रवृत्तस्यात्मनएवसमर्थत्वादित्याह आत्मैवेति यदाएवंजगत्पश्येत्ततश्चाप्रमत्तःसन् निखिलात् इहामुत्रचभोगाधिन्नि
र्विद्येत तदाहिआत्मनैवात्मनागोप्तेत्यन्वयः अतःकेवलंप्रेम्णैव भजामीतिभावः ४१ कांतस्यतर्षोऽभिलाषस्ततोजाताम् ४२ फलितमाह आशाहीति ४३ इत्येका

नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा निर्वेदोयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३६ मैवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः येनानुबंधंनि
र्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरम् ३८ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवती विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ३९ संसारकूपपतितंविषयैर्मुषितेक्षणम् ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ४०
आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाखिलात् अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ४१ ब्राह्मणउवाच एवंव्यवसितमतिर्दु
राशांकांततर्षजाम् छित्वोपशममास्थायशय्यामुपाविवेशसा ४२ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखम् यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वा
पपिंगला ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेए०पिंगलोपाख्यानेअष्टमोऽध्यायः ८ ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखाययद्यत्प्रिय
तमंनृणाम् अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ न
मेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तोपरमानंदआप्लुतौ योविमुग्धोजडो
बालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४ क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणानान्गृहमागतान् स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशाली
न्रहसिपार्थिव अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ सातज्जुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडितातत: बभंजेकैकशःशंखान्द्वौद्वौपा
ण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभूद्घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८

दशस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नव

मेकुररादिभ्योदेहतश्चोपाशिक्षितम् श्रुत्वायदुःकृतार्थोऽभूदितिकृष्णेनवर्णितम् १ कुरराच्छिक्षितमाह परिग्रहोहीति यद्यत्प्रियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान् परि
ग्रहोदुःखमितिविद्वान्सन् यस्त्वकिंचनः त्यक्तपरिग्रहः नतुदरिद्रः १ तदाहसामिषमिति २ अर्भकशिक्षामाह नेतिगेहपुत्रिणांतद्वतांयाभवतिचिंता साचमेनास्तिआ-
त्मनैवक्रीडायस्य आत्मनिरतिःप्रीतिर्यस्यसः ३ ननुज्ञसवज्ञयोःकिंसादृश्यं नैश्चिंत्यंपरमसुखमित्याह द्वाविति विमुग्धःअज्ञः जडोनुद्यमः एवंभूतोयोबालःयश्चप्रकृतेःपरमी
श्वरंप्राप्तःतौद्वौ ४ कुमार्याःशिक्षितंचकुमार्याख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान् स्ववरणायागतान्बंधुषुपित्रादिषुक्वापिक्षेत्रादौ ५ शंखाःशंखवलयाःमहद्ध्याभवति
तयास्वनंचक्रुः ६ सामहतीबुद्धिमती तत्स्वयंशाल्यवहननंजुगुप्सितंचदरिद्रताद्योतकं एकैकशःक्रमेणैकमेकंबभंज करादपसारितवती ७ निरभिदत्त्यक्तवती ८ ९

ननुकुमार्याःस्तवच्च कथंसंगतिस्तत्राह लोकानिति ९ वासइतिप्रथमांतपाठे कलहहेतुः वार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः १० चित्तैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरका-
राच्छिक्षितमित्याह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयः तस्यचजयेश्वासाधीनंमनोनिश्चलंभवति नन्वक्षणंनिश्चलंसदपिमनोविषयवासनया यदिविक्षि-
प्यतेतर्हि क्षुधाविवसर्वंशालीयेतवा तदाकितत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमाणमभ्यासयोगेनलक्ष्येध्रियमाणंस्थिरीक्रियमाणम् ११ एकत्रेति कुत्रतदाह यस्मिन्निति यत्लय
विक्षेपात्मकंमनः एतद्यस्मिन्परमानंदरूपेभवति लब्धास्पदंसत् कर्मरेणून्कर्मवासनाः मुंचतितस्मिन् ननुकर्मवासनात्यागोऽपिक्षुधितवल्लुयोर्दुर्वारः नसत्त्वेनेति वृद्धेनउपश-
मात्मकेन रजस्तमसोरभावेविक्षेपलययोरभावान्निर्वाणमवृत्तिकंध्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतः अनिंधनंइंधनंगुणाः तत्कार्यंचतद्रहितं तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्र-
ह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयतइति १२ ततश्चनद्वैतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरस्मृत्याइषौगतात्मातस्यऋजूकरणेदत्तचित्तः सै-
रीयोषैरांतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् १३ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्यापित्यागेकुमारीगुरुः जनसंगत्यागेसर्पः सयथाजनान्चंक्रमानः एकाकीविचरति निय-

अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम लोकाननुचरन्नेताल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासेबहूनांकलहो भवेद्वार्ताद्वयोरपि एकएवचरेत्तस्मात्
कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयुज्याज्जितश्वासोजितासनः वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेत-
च्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् सत्त्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनम् १२ तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरं
वा यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोल्प-
भाषणः १४ गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवः पूर्वसृष्टंस्वमायया
संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमीश्वरः १६ एकएवाद्वितीयोभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु
सत्त्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः १७ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः १८ केवला-
त्मानुभावेनस्वमायांत्रिगुणात्मिकाम् संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम १९

तनिकेतरहितश्चसदाप्रमत्तश्च एकांतवासीचआचारै-
गतिभिः सविशेषोनिर्विशेषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चमितभाषीचतद्वत् मुनिर्वर्ततेत्यर्थः १४ किंचगृहारंभइति अध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्यसुखंयथाभवतितथा-
वर्धते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टांतेनमयासंभावितावितिवक्तुंप्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसार्द्धत्रयेण एकः का-
रकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टमिदंजगत्कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य १६ एकएवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासुसत्त्वादिषुशक्तिष्वपि-
साम्यंनीतासुसतीषु साम्यंगुणसाम्यम् प्रधानं तदुपाधिःपुरुषः तयोरीश्वरः १७ परावराणांपरेब्रह्मादयः अवरेन्येचमुक्ताजीवास्तेषांपरमः प्राप्यआस्ते कुतः कैवल्य
संज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानांसंदोहः समूहः परमानंदइत्यर्थः कुतःनिरुपाधिकः १८ अतः केवलादेव सृष्टिंदर्शयति केवले-
नात्मानुभावेनकालेनसूत्रंक्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वंसृजति जीवसंसारहेतुभूतेसूत्रेसृष्टेऽपितंमामेरितिसंबोधयति अरिंदमअरीन्रागादीन्दमयितुंसमर्थ १९

सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानस्य नामितिस्त्रीलिंगेन परामर्शः त्रिगुण व्यक्तिं गुणत्रयकार्यम् अतएवविश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकम् विश्वमहंकारद्वारेण सृजंतीम् त्रिगुणकार्यस्य
सूत्रसंज्ञायां कारणमाह यस्मिन्निति कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं ग्रथितं वायुर्वैगौतम तत्सूत्रं वायुना वैगौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धा
नीति श्रुतेः येन वाय्वात्मप्राणरूपेण जीवः संसरति २० तदेवं शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टांतमाह यथेति हृदयात् उद्गतां वक्त्रतः वक्त्रेण संतत्य प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा २१ भगवद्ध्यानपराणां त
त्सारूप्यं नाचित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषात् ज्ञातमित्याह यत्रयत्रेति सकलमेकाग्रं २२ कुड्यां प्रवेशितः निरुद्धः भयेन ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं साम्यतामिति पाठे त्वार्षता पूर्वरू
पमसंत्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायः यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहांतरेण सारूप्यं घटत इति २३ स्वदेहादेव शिक्षितमाह स्वात्मेति स्वात्मनो देहाच्छिक्षितम् २४ गुरु
त्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ बिभ्रत्स्म किंच सततं संततमार्त्युदर्कं दुःखमेवोत्तरफलं बिभ्रत् यद्वा सततार्तिरेव उदर्क उत्तरफलं यस्य तत्स
त्त्वनिधनं बिभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यथायथावत् एवमत्युपकारित्वेऽपि देहे नैवास्था कर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यं सृगालादिभक्ष्यमिति विनिश्चितवान् २५ सततार्त्युदर्क
तां प्रपंचयति जायेति द्वाभ्यां यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् पुष्णाति पुरुषः कथंभूतः सकृत् शं यथा भवति तथा वरुद्धानि संचितानि धनानि येन

तामाह त्रिगुणव्यक्तिं सृजंतीं विश्वतोमुखम् यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः २१ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् २२ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवेशितः याति तत्सात्म्यतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४
देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः २५
जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मः २६
जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति २७
सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः २८

सः देहविशेषणं वा स देहः स्वांते स्वस्यायुषोंते अवसीदति नश्यति किंच देहनाशेऽपि न दुःखसमाप्तिरित्याह अस्य पुरुषस्य देहांतरबीजं कर्म सृष्ट्वेति वृक्षस्येव धर्मो यस्य सः २६ किंच जिह्वे
ति अमुं देहं तदभिमानिनं पुरुषं वा एकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति आच्छिनत्ति कर्हि कदाचित् तर्षा पिपासा जलं प्रति शिश्नो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरमन्नमात्रं प्रति श्रव
णं शब्दं प्रति घ्राणो गंधं प्रति चपलदृक् रूपं प्रति क्वचकाचित् स्वस्वविषयं प्रति कर्मशक्तिः अन्यदपि कर्मेंद्रियं लुनंति त्रोटयंति २७ तदेवं देहो गुरुरित्यादित्रिभिर्विरक्तिविवेकहे-
तुत्वमुपपाद्येदानीमस्य देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्नीश्वरनिष्ठां विधत्ते सृष्ट्वेति द्वाभ्याम् पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहं ब्रह्मणोऽवलोकाय आपरोक्ष्याय धिषणा बुद्धिर्यस्मिन् तम्
तदुक्तं तासां मे पौरुषी प्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेत्यादि ईश्वरो ह्यधिकरणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवताः वागादिभिः सह सृष्टवान् ताश्च तं प्रति भोगार्थं शरीरमयाचंत स च ता-
भ्यो गोशरीरमश्वशरीरं पुरुषशरीरं यथाक्रममानीतवान् ततस्ता देवताः सोऽब्रवीद्यथायतनं च स्वरादिस्थानमस्मिन्देहे प्रविशतेति तदाह ताभ्य इत्यादि तथा ताभ्यो गामानयत्ता अ-
ब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति च २८ ५ ५ ९

तस्माद्बहूनां संभवानां जन्मनामंते मानुष्यमनित्यमप्यर्थदं पुरुषार्थप्रापकं दैवाल्लब्ध्वा इदमनुमृत्यु अन्वनुनिरंतरं मृत्युर्वा यस्य तत् यावन्न पतेत्तावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय यतेत विषयस्तु पुनः सर्वतः पश्वादियोनिष्वपि स्यादेव २९ तदेवं हेयोपादेयविवेकं बहुधा निरूप्येदानीं यदुक्तं त्वं तु कल्यः कविर्दक्ष इत्यादि तत्रोत्तरमाह एवमिति एवं बहुभ्यो गुरुभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं ज्ञानमेव आलोकः प्रदीपो यस्य सः संसक्तं तं वा आत्मविशेषणम् आत्मनि स्थित एव महीं विचरामि ३० ननु किं बहुभिर्गुरुभिः नहि श्वेतकेतुभृगुप्रभृतिभिर्बहवो गुरव आश्रितास्तत्राह नह्येकस्मादिति बहुधा सप्रपंचनिष्प्रपंचभेदादिभिः अयं भावः नैते परमार्थोपदेशगुरवः किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकाः तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति ज्ञानप्रदं गुरुमेकमेव वक्ष्यति मदभिज्ञं शांतमुपासीतेति उक्तं च तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तममिति ३१ विप्रो दत्तात्रेयः योगाधिमापुरुभर्यायदुहैहयाद्या इत्युक्तत्वात् यथागतं तथैव यदृच्छया यथाविनित्यर्थः ३२ भगवान् स्वीयं ब्रह्मविच्छुलमिति श्लाघते नः पूर्वेषां पूर्वज इति अत्र संग्रहश्लोकाः कपोतमीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः पतंगः कुररश्चाष्टौ हेयार्थे गुरवो मताः १ मधुकृन्मधुहर्ता च पिंगला च द्वयोरुभयः उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः २ तदवांतरभेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः अध्यायत्रितये चाष्टन्

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् २९ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि विचरामि महीमेतां मुक्तसंगोऽनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ३१ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामंत्र्य गभीरधीः वंदितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ३२ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे नवमोऽध्यायः ९ श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् १ अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययम् २ सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४

वाष्टावीरिताः क्रमात् ३ ३३ इति श्रीभा॰ एका॰ टीकायां नवमोऽध्यायः ९ चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनास्तुवः उद्धवस्यात्मतत्त्वाप्तेस्साधनोक्तिरतः परैः १ दशमे देहसंबंधात्संसृतिर्नात्मनः स्वतः इत्येतद्वर्णयामास मतांतरनिरासतः २ तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानाय आदित आरभ्य साधनान्युपदिशति भगवान् मयेति पंचरात्राद्युक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितः अप्रमत्तः सन् तदविरोधेन वर्णाद्याचारमनुतिष्ठेत् १ कथमकामात्मता संभवति तत्राह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैः विशुद्धचित्तः सन् देहिनां विषयेषु सत्यत्वाभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभाः तेषां फलवैपरीत्यं पश्येत् एवं फलवैपरीत्यादकामः स्यात् २ किंच काम्यविषयाणां मिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलः अर्थशून्यः अनेन प्रयोगः इंद्रियैर्या बाह्या नानाबुद्धिः सा विफला नानात्मकत्वात् ऐंद्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया इति स्मृतिः अतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेत् निवृत्तं नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् आत्मविचारे तु सम्यक् प्रवृत्तो निवृत्तकर्मचोदनामपि नाद्रियेत ४

किंच यमानहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेणसेवेत शौचादीन्क्तानियमान् क्वचिद्यदाशक्तिस्तदा आत्मज्ञानाविरोधेन यमान् द्वादशनियमांश्चैकोनविंशेध्यायेवक्ष्यति किंचयमेष्वप्यादरंप
रित्यज्यगुरुमुपासीतेत्याह मदभिज्ञमिति मदात्मकंमद्रूपं ५ गुरुसेवकस्यधर्मानाह अमानीति दक्षः अनलसः निर्ममः जायादिषुममताशून्यः गुरौतु दृढसौहृदः असत्वरः
अव्यग्रः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञेयानि ६ ननुस्वजायादिषुकथंनिर्ममः स्यात् तत्राह जायेति औदासीन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनोर्थं
प्रयोजनंसर्वत्रसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिंश्चदेहे आत्मनोर्थःस्रग्वादिःसमएव केनविशेषेणतेष्वेवममत्वाभिनिवेशइत्येवमुदासी
नः सन् गुरुंप्रपद्येतेति ७ अहोकोसौदेहादिव्यतिरिक्तआत्मा यस्यैक्यादर्थः सर्वेषुसमः स्यात्तमाह विलक्षणइति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यः यतोविलक्षणः द्वैधांवैलक्षण्यं
दर्शयति ईक्षितास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः तयोरन्यत्वेदृष्टांतः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात्प्रकाश्याच्चदारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदिति ८
अनेनैवदृष्टांतेननित्यत्वानादित्वविमुक्तत्वैकत्वाद योऽपिसिद्ध्यंतीत्याह निरोधेति यथादारुष्वंतः प्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतान्नाशादीन्प्राप्नोति ननुस्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणा-

यमानभीक्ष्णंसेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः असत्वरोर्थ
जिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहा
दात्मेक्षितास्वदृक् यथाऽग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् अंतः प्रविष्टआधत्त एवं
देहगुणान्परः ९ योसौगुणैर्विरचितोदेहोयंपुरुषस्यहि संसारस्तन्निबंधोयंपुंसोविद्याच्छिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं
केवलंपरम् संगम्यनिरसेदेतद्वस्तुबुद्धिंयथाक्रमम् ११ आचार्योरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तरारणिः तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिः सुखा
वहः १२ वैशारदीसातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूताम् गुणांश्चसंदह्ययदात्ममेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः १३

नानित्यत्वादीन् देहात्मत्वरोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवति ततश्चानित्यत्वादीभिरपिवैलक्षण्यादन्यत्वमितिभावः ९ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वंघटते आत्मनस्त्वसंग
त्वात्कथंदेहेनतद्धर्मैर्वासंबंधः संबंधेवाकुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह सोसाविति पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैः योसौसूक्ष्मः अयंचस्थूलोदेहोविरचितः पुंसोजीवस्यायंसंसारः तन्निबं
धनस्तद्ध्यासकृतः हियस्मादेवंतस्मादात्मविद्यातन्निवर्तकेत्याह आत्मनोविद्याविज्ञानंतस्याच्छित् छेत्री आच्छिदितिवापदच्छेदः १० यस्मादेवंतस्माज्जिज्ञासयाविचारेणआत्म-
स्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवास्थितंसम्यक्ज्ञात्वाएतत् एतस्मिन्देहादौवस्तुबुद्धिंस्थूलसूक्ष्मक्रमेणनिरसेत्त्यजेत् ११ गुरोर्लब्धाविद्याअविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुंवि
द्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयति आचार्यइति आद्यः अधरः तत्संधानंतयोर्मध्यमंमथनकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशःविद्यातुसंधिः संधौभवन्नग्निरिव तथाचश्रुतिः आचार्यःपूर्वरूपं
अंतेवास्युत्तररूपं विद्यासंधिः प्रवचनंसंधानमिति १२ अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणः तेनशिष्येणप्राप्तातेनगुरुणोपदिष्टावा अतिविशुद्धाबुद्धिः गुणकार्यरू
पांमायांनिवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वंजीवस्यसंसृतिनिमित्तं तांश्चगुणांश्चदग्ध्वाअसमित् निरिंधनः तस्मात्कार्येणकारणेनविद्ययाचव्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपोभवतीति १३

एवंतावत्स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनित्यएक एवात्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकाः तद्व्यतिरिक्तंसर्वमनित्यंमायामयंच अतः सर्वतोविरक्तः सन्नात्मज्ञानेनमुच्यतइत्युक्तं विलक्षणः
स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवश्रुतिसमन्वयेननिर्णीतेऽप्यर्थेमतांतरविरोधेनसंदेहोमाभूदितितन्मतंनिराकर्तुमुद्भावयति अथमन्यसेएषांजीवात्मनांकर्मकर्तॄणांसुखदुःखयोर्भो-
क्तॄणांचनानात्वमिति एवंहिजैमिनीयामन्यंते अहंप्रत्ययविज्ञेयएवात्माप्रतिशरीरंभिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्चनतुतत्स्वरूपभूतोनिर्विकारएकः परमात्मास्तीति यथाहुः अहंप्रत्यय-
विज्ञेयोज्ञातव्यः सर्वदेवहीति तथावैराग्यंचनसंभवति तथाहिभोगस्थानानामनित्यत्वाद्धिवैराग्यंभवेत् भोगकालस्यवातदुपायकर्मबोधकागमस्यवाभोक्तुरात्मनोवा नत्वेतदस्ती-
त्याह अथनित्यत्वंलोककालागमात्मनांमन्यसइति १४ नचभोग्यानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वावैराग्यंस्यादित्याह सर्वभावानांस्रक्चंदनादीनांसंस्थास्थितिः औत्पत्तिकीप्रवाहरूपे-
णानित्या तथाचवदंति नकदाचिदनीदृशंजगदिति अतस्तत्कर्ताकश्चिदीश्वरोनास्तीतिभावः किंच यथाययथावत् नतुमायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह त
न्नादिति घटपटाद्याकारभेदेनधीर्जायते अतोनित्याभिद्यतेच अयंगूढोभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्मा अपितुज्ञानपरिणामवान् नचाविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः वि
क्रियाज्ञानरूपाऽस्यनमित्यत्वविरोधिनीइति अतोसुखादिविंद्रियादिरहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेनतत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्मद्व्याप्तिरेवश्रेयसीननिवृत्तिरिति १५ तत्रतावदुक्तमंगी

अथैषांकर्मकर्तॄणांभोक्तॄणांसुखदुःखयोः नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४ मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीयथा तत्तदाकृ
तिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः कालावयवतः संतिभावाजन्मादयोऽसकृत् १६ अत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वा
तंत्र्यंचलक्ष्यते भोक्तुश्चदुःखसुखयोः कोन्वर्थोविवशंभजेत् १७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि तथाचदुःखंमूढानांवृथाहंकर-
णंपरम् १८ यदिप्राप्तिंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः तेऽप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थः सुखयत्येनंकामोवामृत्युरंतिके आ
घातंनीयमानस्यवध्यस्येवनतुष्टिदः २० श्रुतंचदृष्टवद्दुष्टंस्पर्द्धासूयात्ययव्ययैः बह्वंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापिनिष्फलम् २१ अंतरायैरवि
हतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छतितच्छृणु २२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः भुंजीतदेववत्तत्रभोगान्
दिव्यान्निजार्जितान् २३

कृत्यवैराग्योपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्यादिनालोकानांलोकपालानामित्यतः प्राक्तनेनग्रंथेन अंगहेउद्ध-
व कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् १६ अत्रापीति स्वातंत्र्यपक्षेदुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवाऽसंभवादित्यर्थः १७ ननुयेसम्यक्कर्मकर्तुंजानंतितेसुखिनएव येतुनजान-
नितएवदुःखिनइतिचेत्तत्राह नेति विदुषामपि काचित्सुखंनाविद्यते तथामूढानामपिदुःखंनविद्यते अतोवयंकर्मकुशलत्वात्सुखिनइति नेषांकेवलंवृथैवाहंकारइत्यर्थः १८
अंगीकृत्याह यदीति तेयोगमुपायंनविदुर्यथासाक्षान्मृत्युर्नप्रभवेत् १९ तथाऽपियावज्जीवंसुखंभविष्यतीतिचेत् नेत्याह कोन्विति यतः अंतिकेवर्तमानोमृत्युर्नतु-
ष्टिदः नतुष्टिंददाति आघातंवधस्थानंप्रति नीयमानस्यवध्यस्यस्रक्चंदनादिसुखंनभवेत् २० एवमस्मिँल्लोकेसुखंनास्तीत्युक्तम् लोकांतरेपितथैवेत्याह श्रुतमिति
श्रुतंस्वर्गादितदपिदुष्टं स्पर्द्धापरसुखासहनम् असूयापरगुणेदोषाविष्करणं अत्ययोनाशः व्ययोपक्षयः तैर्दुष्टं यद्वाव्ययोनाशः अत्ययोन्यस्यातिशयः तंदृष्ट्वातद्भ्रास्या
दुःखमित्यर्थः किंच बहवोंतरायाविगुण्यादिरूपाविघ्नायस्मिन् कामेसुखेतस्यभावस्तत्वंतस्मात् कृषिर्यथाबहुविघ्नातद्वत् बहुसुखत्वेनश्रुतमपिनिष्फलम् २१ विघ्नवैगुण्य
यभावमंगीकृत्यापिनाशदुःखंदुष्परिहरमित्याह अंतरायैरितिपंचभिः निर्जितंसाधितमुपार्जितमित्यर्थः २२ यज्ञैर्देवताइंद्रादिरूपाइष्ट्वा २३ ७ ५

स्वपुण्येरुपचितेसर्वभोगसंपन्नेदेवीनांमध्येविहरन् गंधर्वैरुपगीयते २४ कामगेनइच्छयागच्छताविमानेन किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिनासह स्त्रीभिः सुराक्री-
डेषुनंदनादिषुक्रीडन्नात्मपातंनवेद २५ कालेनचालितःपातितः २६ प्रवृत्तिर्हिद्विविधा विध्यनुसारेण काम्यकर्मणिवातल्लंघनेनाधर्मेवा तत्रकाम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गति
माह यदीति यदिचेत्यन्वयः आजितेंद्रियत्वात्कामात्मा अतःकृपणः अतोलुब्धोभोगतृष्णाकुलः अतःस्त्रैणस्त्रीलंपटः तदर्थंभूतविहिंसकः २७ किंचदुष्टजनप्रलोभितोधनाद्यर्थंपशू
नविधिनाहत्वा उल्बणंदुःखंनरकंयाति तदनुतमःस्थावरतांयाति २८ एवंकर्मसक्तप्रवृत्तस्यनसुखंनचनिवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति २९ तथापिलोकानामनित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्च
लोकपालानांसुखमस्तीतिचेत्तत्राह लोकानामिति द्वौपरार्धौपरमायुर्यस्यतस्यब्रह्मणोऽपि तथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यःभीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचम
इति अतःप्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वाद्दूरतस्त्यागततोनिवृत्तिरेवयुक्तेतितात्पर्यार्थः ३० एतेनैवस्वधर्मेश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावांगीकारःपरित्यक्तः अन्यदपिभ्रोव्यापूर्वमंगीकृतंनिराकरोति
चतुर्भिः तत्रयदुक्तंकर्तृभोक्तृरूपएवात्मेति तन्निराकरोति गुणाइति गुणाइंद्रियाणिकर्माणिसृजंतिन त्वात्मा आत्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयन्कर्माणिकरोतीतिचेन्नेत्याह गुणइति गुणःसत्त्वा

स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिःकामगयानेनकिंकिणीजालमालिना क्रीडन्नवे-
दात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः २५ तावत्प्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतःसंगाद
सतांवाजितेंद्रियः कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्यप्रेतभूतगणान्यजन् नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्यु
ल्बणंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुनः देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९ लोकानांलोकपालानांमद्भयंकल्प-
जीविनाम् ब्रह्मणोपिभयंमत्तोद्विपरार्धपरायुषः ३० गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोऽनुसृजतेगुणान् जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्य
सौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयम्
यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचार्पिताः ३३ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेसति ३४ उ
द्धवउवाच गुणेषुवर्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृतः गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५

दिः गुणान् इंद्रियाणि अनुसृजते प्रवर्तय
ति नत्वात्मा अतः आत्मनःकर्तृत्वंतावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गुणसंयुक्तइंद्रियादिसंयुक्तः कुतइत्यत आह असौतेषु अहंकारवानित्यर्थः
३१ यच्चोक्तमात्मनोनानात्वंतदप्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानांवैषम्यमहंकारादिकार्यरूपं नन्वात्मन एकत्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तंकथंवालोकपालादीनामपितद्भय
मित्युक्तंतत्राह नानात्वमिति ३२ यच्चगूढमभिप्रेतंप्रवृत्तिरेवश्रेयसीतितत्राह यएतदिति एतद्गुणवैषम्यंतत्कृतंभोगंकर्मचेत्यर्थःउपासीरन्सेवेरन् तेलोकादीनामनित्यत्वा
च्छुचाऽर्पिताःप्राप्ताःसंतोमुह्यंति ३३ नकेवलमनित्यतामात्रंकिंतुमायामयत्वमपीत्याह कालइति स्वभावोदेवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्भोगकारणम् गुणव्यतिकरेमाया
क्षोभेसतिमामेवप्राहुः नतुमद्व्यतिरिक्ताःसंति ३४ ततोनिवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीतिसिद्धं एवंतावदेकएवात्मातस्यचगुणकार्यदेहसंबंधकृतःसंसारःआत्मज्ञानाच्चमुक्ति-
रित्युक्तं विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकर्तुं अथैषामित्यादिनात्रपृच्छति गुणेष्विति अयमर्थःगुणेषुअसत्सुमुक्तिःसत्स्ववा आद्येज्ञानसाध
नाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुखादिषुचकथंनबध्येत तथापितेराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतःकथं
बध्यतइति ३५

यदितु सत्वेवतदहंकारेणबध्यतेतान्निहत्याचमुच्यतइतिमतंतर्हिकथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंवर्ततेत्यादि किंभुंजीत कथंभुंजीतेत्यर्थः ३६ एतत् एताद्विषयंप्रश्नं किंच एकएवात्माअनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेअनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यंस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याह नित्यबद्धइति ३७ इत्येकादशेटीकायांदशमोऽध्यायः १० एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचायलक्षणम् साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहारिणेरितम् १ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः इतियदुक्तंतत्किंवस्तुतोविरोधः प्रतीतितोवा नाद्यः बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धोमुक्तइतिद्वाभ्याम् आत्मावद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मद्धीनसत्वादिगुणोपाधितः नतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवत्वास्तवत्वंकिंनस्यात्तत्राह गुणस्यमायामूलत्वाद्बंधनंनास्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यतेतत्राह इतिमेव्याख्येति एवंमत्ततोनिर्णयः अलमतिकुतर्कैरित्यर्थः अथवैवमन्वयः आत्माबद्धोमुक्तइतियाव्याख्याउक्तिःसामेगुणतः मद्गुणपारतंत्र्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणानियंतरिस्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षोवेति अन्यत्समानं १ एवंकारणभूतगुणानांमायामयत्वात् तत्कार्यसंसृतिर्मायेतिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नः आत्मनःबुद्धेरवख्यातिः विवर्तः तद्वत् २ अतोवस्तुतोविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वौपाधिकीघटतइत्याह विद्याविद्येइतितन्येतेमोक्षबंधावाभ्यामितितन्नूशक्तीकुतः मेमायया विनिर्मितेमायाद्

कथंवर्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा ३६ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः १० श्रीभगवानुवाच बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनम् १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहोत्पत्तिश्चमायया स्वप्नोयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी २ विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणाम् मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ३ एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतरः ४ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५

निरूपत्वात् मोक्षबंधकरीत्येकवचनंद्विवचनार्थे ननुतत्कार्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेनस्याताम् नआद्येअनादीअतोयावद्विद्यांप्रवर्तयामि तावद्बंधः यदाविद्यांददामितदामोक्षःस्फुरतीत्यर्थः तथाचस्कंदपुराणे बंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकः कैवल्यदः परंब्रह्मविष्णुरेवसनातनइति ३ तत्रशरीरिणामितिबहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधउक्तइतिभ्रांतिंव्यावर्तयन् बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हिकिमात्माभेदात्तवापिबंधः नहीत्याह अस्यजीवस्यैवेति नन्वात्माभेदेजीवोनामकोन्योऽस्तिपृथक् कथंचबंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थातत्राह ममांशस्येति अयंभावः यथैकस्यापिचंद्रादेर्जलाद्युपाधिनाबिंबप्रतिबिंबरूपोभेदः तथाचजलकृताःकंपादयःप्रतिबिंबस्यैव तथाचप्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेनभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभग्नेतद्गतप्रतिबिंबस्यैवबिंबैक्यंनान्यगतस्य तथाविद्यायांप्रतिबिंबितस्यममदंशस्यजीवस्यैतत्कृतोबंधः तस्यचोपाधितोभेदान्नाव्यवस्थेति तथाचाहुः यथैकस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युते नसर्वेसंप्रयुज्यंतेतथाजीवाःसुखादिभिरिति एतच्चातिरहस्यंस्वबुध्यानिश्चेतव्यमितिसंबोधयति हेमहामते इतरोमोक्षः ४ तदेवंव्यवस्थामुपपाद्यकथंवर्ततेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तत्रवैलक्षण्यंद्विविधं जीवेश्वरयोरेकंजीवानांचैकंतत्रजीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरितिसार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मवतोः एकस्मिन्धर्मिणिशरीरेनियम्यानियंतृत्वेनस्थितयोः ५ ६ ६ ६ ६

सुपर्णौ वृक्षात्पक्षिणाविव देहात्पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् सखायौ अवियोगादैकमत्याच्च यदृच्छया अनिरुक्तया मायया वृश्च्यत इति वृक्षो देहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं-
यो वेद संप्रतीति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदविदिति स्मृतेश्च तस्मिन्कृतं नीडं निकेतनं हृदयरूपं याभ्यां तौ तयोर्मध्ये एको जी-
वः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थः तस्मिन्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः खादति भक्षयति अन्यः ईश्वरः निरन्नः अभोक्तापि निजानंदतृप्तो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयान् अधिकः श्रुतिश्च द्वासुप-
र्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ६ बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतो यो विद्यया युक्स युक्तः स तु नित्यबद्धः अ-
नादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः मायाया अनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ७ इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोपीति दशभिः विद्वान्मुक्तः
संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न भवति तद्गतसुखदुःखाद्यभावात् तद्वत् तथाच बद्धस्तु अदेहस्थोऽपि कुमतिः
अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहगत इति ८ अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह द्वाभ्याम् इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान् स नाहं कुर्यात् अहं गृह्ण-
मीति मतिं न कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागादिशून्यः तदुक्तं गीतासु तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जत इति

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ६ आत्मानमन्यं च स वेद विद्वा-
नपिप्पलादो न तु पिप्पलादः यो विद्यया युक्स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७ देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः अदेहस्थो-
ऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभाव्ये-
न कर्मणा वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते १० एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा ब-
ध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन्गुणान् प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः १२ वैशारद्येक्षयासंगशितया छिन्नसंशयः प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वा-
द्विनिवर्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियाम् वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः १४ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया
अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः १५

९ अबुधस्तु पूर्वकर्माधीनेऽस्मिंश्छरीरे वर्तमानः गुणैरिंद्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्तास्मीत्यहंकारेण
तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इति एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्तेतेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहे वर्तेत
इति उत्तरमुक्तं भवति १० वैलक्षण्यांतरं वदन् किं भुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्म मां बध्नातीत्येवं विरक्तो विद्वान् ११ तथाऽपि अविद्वानिव शयनासनादिषु
न बध्यते कुतः तत्र तत्र विषयेषु गुणान् इंद्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्तमानः न तु स्वयमदन् एतदेव कुतस्तत्राह प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धेन यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न सज्ज-
ते तथा सविता जलप्रतिबिंबितोऽपि यथानिलः सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् १२ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया छिन्नाः संशयाः असंभावनादयो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्रपंचात् १३
कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह यस्य स्युरिति तद्गुणैः देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिः विहरन्मुक्त इत्यर्थः १४ एवं तावद्बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तम्
इदानीं केर्वा ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरतया परैरपि ज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रिभिः हिंस्रैर्दुर्जनैः अन्यैर्वा प्राणिभिः यस्यात्मा देहः पीड्यते यदृच्छया येन केनापि क्वचित्किंचित् अ-
र्च्यते वा स बुधस्तत्र न व्यतिक्रियते नातिविक्रियत इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंटकैर्वितुदति चंदनैर्यश्च लिंपति अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति १५

किंच साध्वसाधुवाकुर्वतोवदतोवाजनान् नस्तुवीतनचानिंदेत योलौकिकव्यवहारेविमुखः समुक्तइत्यर्थः १६ अपिच नकुर्यादिति योदैहिकेऽपिकर्मण्युदासीनः समुक्तः इ
तरोबद्धइत्यर्थः एतान्येवसर्वाणिमुमुक्षोः साधनानिज्ञातव्यानि॰ १७ यस्तुकेवलशब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पांडित्यमात्रश्लाघी नतुतैःसाधनैस्तदर्थनिष्ठोभवेत् तंनिंदति शब्दब्र
ह्मणिनिष्णातः अर्थतः पारंगतोऽपिपरेब्रह्मणिननिष्णायात् ध्यानाद्यभियोगंनकुर्यात् तस्यशास्त्रश्रमः श्रमैकफलः नतुपुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुंचिरप्रसूताम् १८ एतदेवान्या
र्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुह्यतइतिदोहः पयः दोग्धोदोहोनोत्तरत्र दोग्ध्रीस्त्रियस्यास्तामर्थशून्यामसतीभार्यां कामशून्यां देहंपराधीनम् प्रतिक्षणंदुःखहेतुम् असत्प्र
जां हृष्टादृष्टसाधनशून्यंपुत्रं अतीर्थीकृतमागतेपात्रेऽदत्तंवित्तम् दुष्कीर्तिदुरितापादकं अंगहेउद्धव दुःखानंतरंदुःखमेवयस्यसः रक्षतीति १९ मयाहीनांवाचमित्युक्तं
विवृणोति यस्यांवाचिमेजगतः शोधनंचरित्रंनस्यात् किंतत् अस्यविश्वस्यस्थित्यादिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषुईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्मवानस्यात्

नस्तुवीतननिंदेतकुर्वतःसाध्वसाधुवा वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृक्मुनिः १६ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा आत्मारा
मोनयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परेयदि श्रमस्तस्यश्रमफलोह्यधेनुमिवरक्षतः १८ गांदुग्धदोहामसतीं
चभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी १९ यस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधम
स्य लीलावतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः २० एवंजिज्ञासयाऽपोह्यनानात्वभ्रममात्मनि उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्यसर्व
गे २१ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलम् मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर २२ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः गाय
न्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने २४ सत्संगलब्धया
भक्त्यामयिमांसउपासिता सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदम् २५ उद्धवउवाच साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकीदृग्विध
धःप्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता २६ एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्य
ताम् २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषःप्रकृतेःपरः अवतीर्णोसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८

तांनिष्फलांगिरंधीरोधीमान्नधारयेत् २० उ
क्तंज्ञानमार्गमुपसंहरति एवंनिश्चित्याविचारेणात्मनिनानात्वभ्रमंदेहाद्यध्यासंनिरस्य निर्मलंमनोमयिसर्वगेपरिपूर्णेसमर्प्यसंधार्य उपारमेत नशास्त्रपांडित्यमात्रेणे
त्यर्थः २१ यद्यनीशः अशक्तस्तर्हिआस्तामिदं मद्भक्त्यैवकृतार्थोभविष्यसीत्याहमयीति २२ मदर्पणेनकर्मभिर्विशुद्धसत्वस्यांतरंगांभक्तिमाह श्रद्धालुरितिद्वाभ्याम् अभि
नयन् स्वयमनुकुर्वन् २३ आचरन् सेवमानः २४ ततश्चानेनप्रकारेणमयिसत्संगेनलब्धयाभक्त्यासभक्तःमामुपासिताध्याताभवति सचध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं
वेदनिश्चितम् सुखेनैवमेपदम् स्वरूपंप्राप्नोति २५ सत्संगलब्धयाभक्त्येत्युक्तम् तत्रसतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छति साधुरिति साधवः स्वस्वमतिकल्पिताःसंतिबहवः तव
तुकीदृशःसंमतः भक्तिरपि बहुविधालोकेकीदृशीपुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्चनारदादिभिरादृता एतच्चकथ्यताम् २६ इदंचातिगुह्यंत्वयैववक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हेपुरुषा
ध्यक्षेत्यादिनाब्रह्मादिनियंतः २७ अत्रहेतुत्वमिति व्योमवदसंगः यतःप्रकृतेःपरः स्वेषांभक्तानामिच्छयाउपात्तंपृथक्परिमितंवपुर्येनसः २८ ष ष

तत्र त्रिंशल्लक्षणैः साधुं निरूपयति कृपालुरिति पंचभिः कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यं सारः स्थिरं बलं वा यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समः हर्षविषादरहितः यथाशक्ति सर्वेषांउपकारकः २९ कामैर्विषयैरक्षुभितचित्तः दांतः संयतबाह्येंद्रियः मृदुः अकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः आकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लब्धाहारः शांतः नियतांतःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिः मननशीलः ३० अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः एते जिता येन सः अमानी निर्मानाकांक्षी अन्येभ्यो मानदः कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न दृष्टलोभेन कविः सम्यक्ज्ञानी ३१ किंच मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मान् संत्यज्य यो मां भजेत सोऽपि एवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः किं अज्ञानान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषांश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि मद्ध्यानविक्षेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथवा विद्धैकादश्युपवास कृष्णैकादश्यनुपवासादिविधिश्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्मास्तान् संत्यज्येत्यर्थः ३२ किंच यावान्देशका

श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ३४ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ३५ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्रा बलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ३७ ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते ४१

लापरिच्छिन्नः यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानंदादिरूपः तं मां ज्ञात्वाऽपि यद्वाविशेषतः पुनःपुनर्ज्ञात्वा एकांतभावेन ये भजंतीति ३३ साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानि प्रतिमादीनि ३४ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य समर्पणम् ३५ पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तदनुमोदनम् ३६ बलिविधानं पुष्पोपहारादिसमर्पणम् सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ३७ उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः असति चान्यैः संभूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं वनम् आक्रीडं क्रीडास्थानं ३८ संमार्जनं रजसोपाकरणं उपलेपः गोमयादिभिरालेपनम् सेकः तैरवप्रोक्षणं मंडलवर्तनं सर्वतोभद्रादिकरणं मह्यं मम ३९ कृ[illegible]स्यापरिकीर्तनम् स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् एतच्चसाधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा भक्त्या तु ग्राह्यमेव षड्भिर्मासोपवासैः कृतैर्यत्फलं परिकीर्तितम् विष्णोर्[illegible]क्थेन पुण्यं तद्भुंजतां कलौ हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युत इत्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुंज्यात् मदन्यानिवेद्य ४० वर्थः विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरम् पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानंत्याय कल्पते पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने रेतोधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिन इत्यादिवचनेभ्यः ४० ४१ ६

इदानीमेकादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्यइति हेभद्र ४२ अधिष्ठानभेदेनपूजासाधनान्याह सूर्यइतीत्रिभिः त्रय्याविद्यया सूक्तैरुपस्थानादिना अंगहेउद्धव यवसादिनातृणादिना ४३ बंधुसत्कृत्याबंधुवत्संमानेन हृदिखेहृदयाकाशे मुख्यधियाप्राणदृष्ट्या तोयैतोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ४४ स्थंडिलेभुवि मंत्रहृदयैः रहस्यमंत्रन्यासैः ४५ सर्वाधिष्ठाने मुख्यमाह धिष्ण्येष्विति इतिअनेनमंत्रप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु ४६ उक्तायाः भक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिंदृढांभक्तिम् अस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्यमत्स्मृतिः साधुसे व्याभवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञानम् ततश्चदृढभक्तिमतः पुंसः साधुसेवयामज्ज्ञानंभवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गौउक्तौ तत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गः श्रेष्ठइत्याह प्रायेणेति सत्संगेन योभक्तियोगः तेनविनोपायः संसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाह हियस्मात् सतामहंप्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयः अतःसत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ४८ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरसापेक्षाणिसव्यभिचाराणिच सत्संगस्तुस्वतंत्रएवसमर्थः फलाव्यभिचारीचेतिवर्णयितुमाह अथेतिएतद्वक्ष्यमाणंपरमंगुह्यमतःशृण्वित्यर्थः ४९ इत्येकाद

सूर्योग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवःखंमरुज्जलम् भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्वंगयवसादिना ४३ वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ४५ धिष्ण्येष्वित्येषुमद्रूपंशंखचक्रगदांबुजैः युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः लभतेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिःसाधुसेवया ४७ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव नोपायोविद्यतेसध्र्यङ्प्रायणंहिसतामहम् ४८ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुनंदन सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृत्सखा ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकादशोऽध्यायः ११ श्रीभगवानुवाच नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणा १ व्रतानियज्ञश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः यथावरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमाम् २ सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोऽत्यजाः रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेनघ ४ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः ५ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः अव्रतातप्ततपसःसत्संगान्मामुपागताः ७

स्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेसाधुसंगस्यमाहिमावर्णितःपुरा कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्थाचततःपरम् १ नरोधयतिनवशीकरोति योगःआसनप्राणायामादिःसांख्यंतत्त्वानांविवेकः धर्मःसामान्यतोऽहिंसादिः स्वाध्यायोवेदजपः तपः कृच्छ्रादिः त्यागःसंन्यासः इष्टापूर्तमिष्टंचपूर्तंच तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तंकूपारामादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते १ व्रतानिएकादश्यपवासादीनि यज्ञःदेवपूजा छंदांसिरहस्यमंत्राः अवरुंधेवशीकरोति २ यातुधानाराक्षसाः ३ ४ त्वाष्ट्रोवृत्रः कायाधवः प्रह्लादः ५ ऋक्षोजांबवान् गृध्रोजटायुः वणिक्पथःतुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यःदीक्षितनार्यः ६ तेषांसत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतराभावमाह तइति नअधीताः श्रुतिगणायैः तदर्थंच नउपासितामहत्तमायैस्तेतथा किंच अव्रतातप्ततपसः नव्रतानियेषांनतप्तानितपांसियैः तेचतेचतथा सत्संगादिति सद्भिःसंगोनाममय्येवसंगइत्यभिप्रेत्योक्तम् यद्वा स्वसंगस्यापिसत्संगत्वंविवक्ष्यते स्वस्यापिसत्त्वात् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ७ ७ ७ ७ ७

तन्नन्वादीनां भवतु नाम कथंचित्साधनांतरम् गोपीप्रभृतीनां तु नान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेन केवलेनैव भावेन प्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालियाद
यः यद्वा तदानीं तन्नाम्नां सर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावोस्तीति गम्यते तदुक्तं भगवते वै अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनः फलार्हणं नमंत्युपादाय शिखा-
भिरात्मनस्तमोऽपहत्यै तरुजन्म यत्कृतमित्यादि सिद्धाः कृतार्थाः संतः इयुः प्रापुः ८ स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं न प्राप्नुयात् तं मामीयुरिति
पूर्वेणान्वयः अत्र च प्रथमं या गोप्यः पश्चाद्ये वा श्रीकृष्णेन सह संगताः तेषां तत्संगोऽन्येषां सत्संगः तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यं ९ गोपीनां भावं प्रपंचयति रामेणेति च
तुर्भिः श्वफल्किना अक्रूरेण मयि प्रणीते सति मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः कुतः वियोगेन तीव्रो दुःसहः आधिर्यासां ताः अत्र हेतुः मयि विगाढेन अतिदृढेन भावेन प्रेम्णा अनुर
क्तानि संसक्तानि चित्तानि यासां ताः १० तीव्राधित्वं व्यनक्ति तास्ता इति मया सह या एव क्षपाः रात्रयः क्षणार्द्धवन्नीतास्ता एव पुनः मया हीनास्ताः कल्पसमा बभूवुः कथंभू

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ८ यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्या
यसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः । विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृ
शुः सुखाय १० तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण । क्षणार्द्धवत्ताः पुनरंग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ११ ता नाविद
न्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् । यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरू[illegible]२ मत्कामा रमणं जारमस्वरूपवि
दोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगाच्छतसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् । [illegible]निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च
१४ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः १५ उद्धव उवा[illegible] संशयः शृण्वतो वाचं तव
योगेश्वरेश्वर । न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः १६

तास्ताः वाचामगोचरा इत्यर्थः ११ किंच एवं तीव्राधयस्ताः मोहमिषेण समाधिं प्राप्ता इत्याह
तानेति मयि अनुषंगेण आसक्त्या बद्धा धियो याभिस्ताः स्वात्मानं स्वदेहमदः दूरस्थमिदं सान्निहितं च नाविदन् यद्वा स्वपतिपुत्रादि ममतास्पदं आत्मानमहंकारास्पदं दे
हं अदः परलोकं च नाविदन्निति यथा मुनयः समाधौ नामरूपे न विदुः तद्वत् किंतु अब्धितोये नद्य इव मयि प्रविष्टा इत्यन्वयः १२ एवं ता अबलाः केवलं मत्कामाः अस्वरूपविदः स्वरूपं न
तु जानंति तथापि सत्संगात् जारं ब्रह्म जारबुद्ध्या विषयमपि ब्रह्मस्वरूपमेव मां परमं प्रापुरित्यर्थः १३ यस्मादेवंभूतो मद्भजनप्रभावः तस्मात्त्वं चोदनां श्रुतिं प्रतिचोदनां स्मृतिं च यद्वा विधिं
निषेधं च उत्सृज्य मां शरणं याहि १४ मयैव अकुतोभयः स्याः भव १५ पूर्वं तावन्मर्यादितेष्ववहितः स्वधर्मो विद्यादिना कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् इदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते तत्र
किमात्मनः कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मविषयः संशयो न निवर्तते यद्वा कर्मकार्यं त्याज्यं वेत्यात्मस्थः हृदिस्थः संशयो न निवर्तते इति पृच्छति संशय इति येन संशयेन १६ ७

उत्तरं स एष इत्यष्टभिः अयं भावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रपंचात्मनाभाति तत्प्रपंचाध्यासाच्च जीवानामनाद्यविद्ययाकर्तृत्वादितत्तोविधि प्रतिषेधाधिकारः तदानींसत्त्वशु
द्ध्यर्थंकर्माणिकुर्वित्युक्तं सत्त्वेचशुद्धेपुनः कर्मजाड्यपरिहारायभक्तिविशेषपक्कक्रमंदरंपरित्यज्यदृढविश्वासेन भजेत्युक्तम् जातायांतुविद्यायांनकिंचित्कर्तव्यमस्तीति
तत्रतावदीश्वराद्वागादींद्रियद्वाराजीवसंसृतिकारणभूतप्रपंचोद्गममाह सार्द्धैस्त्रिभिः सएषः अपरोक्षः जीवयतीतिजीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वेहेतुः विवरेषु आधारादिच
क्रेषु प्रसूतिरिवप्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्यसः तामेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषणपराख्येननादवता प्राणेनसह गुहामाधारचक्रंप्रविष्टःसन् मनोमयंसूक्ष्मंरूपंपश्यंत्याख्य
मध्यमाख्यंचमणिपूरचक्रेविशुद्धिचक्रेचउपेत्य प्राप्य वक्त्रेमात्राह्रस्वादिः स्वरउदात्तादिः वर्णः आकारादिरित्येवंवैखर्याख्यःस्थविष्ठः अतिस्थूलोनानावेदशाखात्मकोभवति
तथाचश्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंतीइति श्रुतेरर्थः वाक्परिमितानिवाचःपरिमितानि
शास्त्राणितानिचत्वारिपदानिस्थानानिपरापश्यंतीमध्यमावैखरीति तानिचयेब्राह्मणामनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः तेविदुः तेषांमध्येआदौत्रीणिपदानि शरीरेआधारनाभिहृद्येषु
निहितानिनेंगयंतिनजानंति तुरीयंचतुर्थंवैखर्याख्यंमनुष्यावदंति मनुष्याणांवदनेवर्तमानोर्थबोधकःशब्दोभवतीत्यर्थः अभियुक्तःश्लोकश्च यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंती
त्रिषष्टिवर्णानंतःप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते तांपश्यंतींप्रथममुदितांमध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्ये १ श्लोकार्थस्तुतांत्रिविधांभारतींप्रपद्ये यासा

श्रीभगवानुवाच सएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठः १७ यथाऽनलः
खेऽनिलबंधुरूष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगदिःकर्मगतिविसर्गौघ्राणोरसोदृ
क्स्पर्शःश्रुतिश्च संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः १९ अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोवयसासआद्यः विश्लिष्टशक्तिर्ब
हुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २०

मित्रावरुणसदनात् अग्नीषोमस्थानात् उच्चरंतीउद्भवंतीमित्रोऽग्निर्वरुणःसोमः तयोःसदनमावासस्थानंपरमात्मा यतः
श्वासश्चशीतोष्णात्वंतस्मादुच्चरंतीत्रिषष्टिवर्णान् जनयतिवायुसंगजान् प्रकटकरणैःबुद्धिंगतैःप्रत्यक्षरूपैः इंद्रियैःअंतःपश्यति तन्नूच्चारयति सापश्यंत्याख्यातांप्रथममुदितांउत्प
न्नांबुद्धिसंस्थांउच्चारयामीति विचारयुक्तांमध्यमांमुखेस्थितांकरणविशदांस्थानप्रयत्ननिर्मलांवैखरींचप्रपद्ये त्रिषष्टिवर्णानिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन स्वराएकविंशतिः ऌकारप्लुतला
त् संध्यक्षराणामह्रस्वत्वाच्चव्यंजनानित्रयस्त्रिंशत् अनुनासिकाःऊनवमाःपंच विसर्गानुस्वारौअः कः पौचेति १७ अव्यक्तस्यसतःसूक्ष्मंमध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौदृष्टांतःयथेति यथा
ऽग्निःखऊष्माअव्यक्तोष्मरूपः दारुणिअधिकंमथ्यमानः अनिलसहायःसन् अणुःसूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपोभवति पुनःप्रकृष्टोजातोहविषासंवर्द्धते तथैवेयंवाणीममाभिव्यक्तिः १८ उक्तां
वाग्व्यक्तिमुपसंहरन्नितरेंद्रियव्यक्तिमतिदिशति एवंगादिर्गदनंभाषणंमेव्यक्तिरित्युपसंहारः कर्महस्तयोर्व्यक्तिः गतिःपादयोःविसर्गःपायूपस्थयोरिति कर्मेंद्रियाणां घ्राणःअवघ्राणं रसोर
सनं दृग्दर्शनं स्पर्शःस्पर्शनं श्रुतिःश्रवणमिति ज्ञानेंद्रियाणांसंकल्पोमनसःविज्ञानंबुद्धिचित्तयोः अभिमानोहंकारस्य सूत्रंप्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसांविकारोऽधिदेवादिस्त्रिविधःप्रपंचोमे
व्यक्तिरितिपूर्वेणान्वयः १९ तस्मादीश्वरादिव्यक्तिरूपःप्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोस्तीत्याह अयमिति अयंजीवःईश्वरःआदावव्यक्तएकएव वयसाकालेनविश्लिष्टाविभक्तावागादींद्रियरूपाःश
क्तयोयस्य यद्वाविशेषेणश्लिष्टाआलिंगितामायाशक्तिर्येनसः बहुप्रकारइवाभातियःसएवआद्यःत्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनिर्लोकपद्मस्यकारणभूतः एकस्यबहुधाभानेदृष्टांतःयोनिं
क्षेत्रंप्रतिपद्यप्राप्यबीजानियद्वदिति २०

तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदाश्रयमिदं जगन्नततः एवगीतिसदृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्यसः पटोयथातथायस्मिन्निदंविश्वमोतंदीर्घतंतुषुपट इवप्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव एवंभूतंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंविश्वमविद्यया। अन्यथ्यस्तंवृक्षरूपंजीवस्यकर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्ताद्विवेकज्ञानेनकर्मादिसर्वंत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह यएषइतिसार्द्धैस्त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफलेभोगापवर्गौकर्मतत्फलेवा प्रसूतेजनयति २१ वृक्षरूपकंप्रपंचयति द्वेइति द्वेपुण्यपापेअस्यबीजे सत्वशतमूलः शतमपरिमिताः वासनाःमूलानियस्य त्रयोगुणाः नालानिप्रकांडायस्य पंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाः शब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशचएकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडंयस्मिन् त्रीणिवल्कलानि त्वचोवातापित्तश्लेष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसः अर्कप्रविष्टः सूर्यमंडलपर्यंतंव्याप्तः तान्निर्भिद्यगतस्यसंसाराभावात् २२ तत्फलभोक्तृनाह एथ्यंतीतिगृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाः अस्यवृक्षस्येकंफलंदुःखमदंति परिणामतः स्वर्गादेरपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासाः संन्यासिनः एकंफलंसुखमदंति एकंपरमात्मानंमायामयमेवबहुरूपमिज्यैः गुरुभिः कृत्वायोवेदसवेदंवेदतत्त्वार्थंवेद २३ त्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत्यः

यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः यएषसंसारतरुःपुराणः कर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते २१ द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्कंप्रविष्टः २२ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्मायामयंवेदसवेदवेदम् २३ एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तः संपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वादशोऽध्यायः १२ छ

श्रीभगवानुवाच सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि १ सत्त्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः सात्त्विकोपासयासत्त्वंततोधर्मःप्रवर्तते २ धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमा आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ३

सर्वसाधनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारेणस्वतंत्रतावाढ्योज्ञानभक्त्योःजीवोपाधिंत्रिगुणात्मकंलिंगशरीरंविवृश्च्यछित्वा परमात्मानंचसंपद्यप्राप्य अथास्त्रंसाधनंत्यजेति २४ इत्येकादशेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेथसत्त्वस्य वृद्ध्याविद्योदयक्रमः हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् १ विद्याकुठारेणजीवाशयंविवृश्च्यसाधनंत्यजेत्युक्तम् ननुतत्रतमआदिगुणत्रयरतिप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निवृत्त्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयद्यानंदादिवदात्मधर्मागुणाःस्युस्तर्हितत्स्वरूपत्वात्तेषांनिवृत्त्याविद्योत्पत्तिर्नस्यात् नत्वेतदस्तीत्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणाः नत्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्ववृद्ध्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्त्वदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेनसत्त्वेनैवहन्यात् १ ननुगुणत्रयस्यहंतृत्वं नांपरस्परोपमर्दनरूपत्वात् कथंसत्त्ववृद्ध्येतरहत्तयोनियमेनहंतव्यास्तत्राह सत्त्वादिति मद्भक्तिलक्षणोयोधर्मः समद्भक्तिरूपएववा सत्त्वमेवकथंवर्धेततत्राह सात्त्विकानांपदार्थानामुपासयासेवयासत्त्वंवृद्धंभवतीत्यर्थः २ सचधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् कुतः नविद्यते उत्तमोयस्मात्सः सर्वोत्तमः यतःसत्त्ववृद्धिः सत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मिन्कार्यंसः अतएवतत्कार्योधर्मप्रतिबंधोऽपिनास्तीत्याह तस्मिन्नुभयस्मिन् हतेतन्मूलः तेरजस्तमसीरागद्वेषादिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलंयस्यसः ३ छ

सात्त्विकोपासनया सत्त्वं वर्धत इत्युक्तं तानेव सत्त्ववृद्धिहेतून् दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगम इति आगमः शास्त्रं अपः आपः क्वचिदागमोर्थ इति पाठः प्रजा पुत्रः देशः वाराणस्या दिः कालः वसंतादिः कर्म वेदोक्तं जन्म ध्यानं च देवादीनां मंत्रो द्वादशाक्षरादिः संस्कारः जातकर्मादिः एते दश त्रिगुणोत्पत्तिहेतवः ४ एषां सात्त्विकादिनिर्णयमाह एषामेवमध्ये यद्वृद्धाः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते प्रशंसंति तत्सात्त्विकं यच्च निंदंति तत्तामसं यत्तु तैर्वृद्धैरुपेक्षितं न स्तुतं न च निंदितं तद्राजसं स्मृतं ५ सात्त्विकान्येवेति निवृत्तानि शास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपराणि उदकान्यपि तीर्थाप एव न गंधोदकसुराद्याः प्रजाः जनाः निवृत्तान् जनान् न प्रवृत्तान् दुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याद्यूतदेशान् कालं ब्राह्ममुहूर्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीथादीन् कर्म च नित्यं न काम्याभिचारादीनि जन्म च वैष्णवशैवदीक्षालक्षणं न शाक्तक्षुद्रदीक्षारूपं ध्यानं श्रीविष्णोः न कामिनीविद्विषां मंत्रं प्रणवादिकं न काम्यक्षुद्रादीन् संस्कारमात्मनः शोधकं न तु केवलं देहगृहादीनाम् ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते किं तत्र सत्त्ववृद्ध्यादिधर्मेण वा अत आह यावत्स्मृतिः आत्मापारोक्ष्यम् यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहः तावत्पर्यंतं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ६ ननु गुणव्यतिकराज्जातो देहः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वत एवोत्पन्नया विद्यया ऽपोह्य स्वयमप्युपरमेत्तत्राह वेणूनां संघर्षज्जातोऽग्निर्यथा स्वत एवोत्

आगमोपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ध्यानं मंत्रोथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ४ तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते निंदंति तामसं यत्तद्राजसं तदुपेक्षितम् ५ सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविवृद्धये ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनम् ६ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ७ उद्धव उवाच विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदाम् तथापि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ८ श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः १० करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः अतंद्रितो मनो युंजन्दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तोनुयुंजीत मनो मय्यर्पयञ्छनैः अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः १३ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा १४ उद्धव उवाच यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् १५

पन्नाभिज्वालाभिस्तद्वनं सर्वं दग्ध्वा पश्चात्स्वयं शाम्यति एवं देहोपि तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया व्यापारो यस्य सः ७ ननु नियतेंद्रियतया सात्त्विकसेवायामियानस्ति पुरुषार्थः तथाऽपि राजसादीन्विषयान्दुःखमिति जानंतोऽपि कथं सेवंत इति पृच्छति विदंतीति पदं स्थानम् श्वानो यथा पस्त्यमाना अपि स्वगृहं यथा पश्चात्ताड्यमाना अपि खरीमनुधावंतः अजा यथा निर्लज्जाः हंतुमानीता अपि तद्वत् ८ मिथ्याभिनिवेशेन भुंजत इति सहेतुकमाह अहमिति त्रिभिः अप्रमत्तस्य विवेकशून्यस्य देहादावहमिति मिथ्याबुद्धिर्हृदि यथोत्सर्पति ततोऽहंबुद्धेश्च वैकारिकं सत्त्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखात्मकं रजः उत्सर्पति मनो व्याप्नोतीत्यर्थः ९ इदमेवमिदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहो भाव इति गुणाभिध्यानात् दुर्धरः कामः स्यात् १० ततो विषयान्भोक्तुं कर्माणि करोति ११ एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह यदपीति यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्मूढधीश्च तथापि विद्वान् विवेकी पुनर्मनो निरुंधन् न सज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्यापि मनोनिरोधाशक्तो स्वरं तन्निरोधोपायमाह अप्रमत्त इति अनिर्विण्णः अनलसः यथाकालं त्रिषवणं मयि परमानंदरूपे अर्पयन् समादध्यात् १३ विषयैः संग्रथितस्य मनसस्त्वद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूपणाय इतिहासमुपक्षिपति एतावानिति यथा यथावन्मय्यावेश्यत एतावानित्यर्थः १४ मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिज्यायसामनेन रूपेण निरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तं कालं तं देशं तद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १५

मानसाः पुत्राः सूक्ष्मांदुर्ज्ञेयां एकांतिकींगतिंपरांकाष्ठां १६ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषुस्वभावतोरागादिवशाच्चेतः प्रविशति तेच अनुभूताविषयावासनारूपेणचेतसिप्रविशंति
अतितितीर्षोः विषयानतिक्रमितुमिच्छोः १७ एवमिति महान्देवोऽपिस्वयंभूरपिभूतानांस्रष्टाऽपिध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्यबीजंयदज्ञानादयंप्रश्नः तन्नाविंदत् यतः क
र्मविक्षिप्तधीः १८ प्रश्नस्यपारमुत्तरमभिप्रायोवातस्य तितीर्षयाजिज्ञासयाहंसरूपेणेति यथाहंसोनीरंक्षीरंचपृथक्कर्तुंशक्तः एवमहंगुणांश्चेतश्चातिद्योतयितुंहंसरूपेणागतोस्मी
ति १९ २० इत्यहंमुनिभिः पृष्टइतिपृथक्वाक्यम् यदवोचमितिचपृथक् अतोऽस्मच्छब्दाद्यावृत्तिरदोषः तेभ्योयदवोचंतन्मेवचनंनिबोध २१ देहादिविविक्तात्मज्ञानेसतितान्निवृत्त्यरा
गाद्यसंभवात्स्वयमेवविषयचेतसोर्विश्लेषोभवतीतिवक्तुंप्रश्नखंडनमिषेणैवतावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुनइतित्रिभिः किमात्मनोऽयंप्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्यवा यद्यात्मविष
यः तर्हितस्यवस्तुनः परमार्थरूपस्यअनानात्वेसति हेविप्राः वःयुष्माभिःकृतः प्रश्नः ईदृशः बहुषुनिर्धारणरूपः कथंघटेत वक्तुरुत्तरदातुर्वाममकआश्रयः अविशेषे आत्मनिकं
जातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरंवक्ष्यामीत्यर्थः २२ भूतसंघविषयत्वेऽपिअयं वः प्रश्नः वाचारंभः वाङ्मात्रेणारब्धः यतोनर्थकः कुतः भूतेषुदेवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु

श्रीभगवानुवाच पुत्राहिरण्यगर्भस्यमानसाः सनकादयः पप्रच्छुःपितरंसूक्ष्मांयोगस्यैकांतिकींगतिम् १६ सनकादयऊचुः गु
णेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो कथमन्योऽन्यसंत्यागोमुमुक्षोरतितितीर्षोः १७ श्रीभगवानुवाच एवंपृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूत-
भावनः ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः १८ समामचिंतयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउप
व्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ब्रह्माणमग्रतःकृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्वजिज्ञासुभिस्तदा यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धव
निबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्वआत्मनःप्रश्नईदृशः कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वामेकआश्रयः २२ पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुतः
कोभवानितिवःप्रश्नोवाचारंभोह्यनर्थकः २३ मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेऽन्यैरपींद्रियैः अहमेवनमत्तोऽन्यदितिबुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वावि
शतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः २५ गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया गुणाश्चचित्तप्रभवाम-
द्रूपउभयंत्यजेत् २६

अतः समानेषु अभिन्नेषु पुनश्चवस्तुतः परमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यामितिश्रुतेः २३ तत्रपंचा-
त्मकत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेतिपरमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्गृह्यतेतत्तदहमेवेत्यर्थः अंजसातत्त्वविचारेण एते नैवसर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्यु-
नरमुक्तंभवति २४ एवंप्रश्नखंडनमिषेणैवात्मस्वरूपंसामान्यतोनिरूप्य ब्रह्मणोऽपिदुष्परिहरंयत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायः य
दिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतयाविषयैः संग्रथितंचित्तंबुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत् ततः वियोगोनघटेत तस्यतुस्वरूपमहंब्रह्मैवचित्ताध्यासेनतुतत्स्वभावतयावि
षयैः संग्रथितं अतः स्वस्यब्रह्मत्वभावनयाविषयाणांचामिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विद्य भगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हेप्रजाः पुत्रकाः सत्यम् गुणे
षुचेत आविशति गुणाश्चचेतसि एवंगुणाश्चेतश्चोभयंग्रथितंमदात्मनोब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्यदेहः अध्यस्तउपाधिः नतुस्वरूपं २५ तस्मात् अभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणासेक
यात्तत्संस्कारेणगुणेष्वाविशच्चित्तम् तेचपुनर्वासनारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवंतीतितथातेगुणाश्च एवंयदुभयंतन्मद्रूपःसन् त्यजेत् २६ ७ ७

ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थत्वरूपता तत्राह जाग्रत् जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति बुद्धेरेता वृत्तयः ताश्च न स्वाभाविक्यः किंतु सत्त्वाज्जागरणं विद्यात् रजसा स्वप्नमादिशेत् प्र
स्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततमिति वक्ष्यमाणक्रमेण गुणात एव जीवस्त्वविलक्षणः तदवस्थारहित एव विनिश्चितः कुतः तासां साक्षित्वे २७ ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रती
तिस्तत्राह यर्हि यस्मात् सम्यक् सृतिः सरणमनयेति संसृतिर्बुद्धिः तया बंधोयमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयि तुर्ये स्थितः सन् इमं संसृतिबंधं जह्यात् तत्तदा गुणचेतसां गुणानां चे
तसश्चान्योन्यं त्यागो भवति २८ कथं संसृत्या बंधः कथं च तं जह्यात्तदाह अहंकारेण कृतं बंधमात्मनः अर्थविपर्ययमानंदाद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान् जानन् सन् निर्विद्य दुःखमेत
दिति ज्ञात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसाराचिंतां संसारो बुद्धिः तस्मिन् चिंतामभिमानं तत्कृतां भोगचिंतां त्यजेदिति २९ यावदेवं न त्यजेत् तावत्तस्य कर्मज्ञानादि सर्वं व्यर्थमित्याह याव
दिति यथापि जागर्ति कर्मादिषु तथापि स्वपन् स्वप्नान् पश्यन्निव भवति यतोज्ञः असम्यक्दर्शी अज्ञजागरस्य स्वप्नत्वे दृष्टांतः स्वप्न इति ३० ननु कथं वेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मा
दिना नाधीर्निवर्तते तत्राह असत्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद इति

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः २७ यर्हि संसृतिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः मयि तुर्ये
स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २८ अहंकारकृतं बंधमात्मनोर्थविपर्ययम् विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९ या
वन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा
गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३१ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् स्वप्ने सुषुप्त उपसं
हरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३२ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः संछि
द्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिम् ३३ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलात
चक्रम् विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ३४

भावः ३१ युक्तिभिरित्युक्तं ता एव युक्तीराह य इति अर्थान् स्थू
लान् देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिः भुंक्ते कथंभूतान् अनुक्षणधर्मिणः क्षणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान् वासनामयान् भुंक्ते यश्च
सुषुप्ते तान् सर्वानुपसंहरति स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थां सर्वेंद्रियाणि पश्यंति स्वप्नं मनः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथमात्मा तद्द्रष्टा
तत्राह इंद्रियेशः ननु इंद्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञा भिन्नाः न कुतः स्मृत्या प्रतिसंधानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् यः स्वप्नमद्राक्षं यश्च तदनंतरं न किंचिदवेदिषम् स एवेदानीं जाग
र्मीति उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः एतेन बाल्याद्यवस्था स्वपि प्रतिसंधानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यं ३२ ततः किमत आह एवमिति गुणतो या एता मनसस्त्र्यवस्थाः ताः मदविद्य
या मयि कृताः न तत्त्वतः संतीति निश्चितात्मरूपो यैस्ते तथाभूताः यूयम् अखिलसंशयानामाधिं आधीयंतेऽस्मिन्नित्याधिरहंकारः तं संछिद्य हार्दं हृदिस्थितं मां भजत केनाच्छिद्यत तदा
ह अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ३३ अनुमानानि दर्शयति ईक्षेतेति इदं जगत् विभ्रमं मन्येत तत्र हेतवः मनोविजृंभितत्वात् दृष्टत्वा
द्विनाशित्वात् स्वप्नवत् अतिचंचलत्वाच्च अलातचक्रवत् ननु भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमिति निगमनं तस्मात्त्रिधा यो यं गुणपरिणामकृतो विकल्पो भेदः स मायेति
३४

तस्मात्ततो दृश्याद्दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवो भवेत् तन्मैश्वर्यार्थं चानिवृत्ततृष्णास्तूष्णींनिरीहश्च भवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहित इत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथा द्वैतदृष्टिप्रतिनिव
र्तनायोगात् पुनः संसारः स्यादेव तत्राह संदृश्यत इति क्वचिदावश्यकाहारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथाऽप्यवस्तुबुद्ध्या यत्त्यक्तं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किंतु देहपातपर्यंतं स्मृतिः
संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ३५ एतदेवोपपादयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैवस्थितं ततः क्वचिदुपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुतोऽन्य-
त् यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तं देहम् यतः कारणादिनिवा परिकृतं परिहितं वासो गतं स्थितं वा यथा न वेत्ति तद्वत् ३६ ननु च यः परिपाल्यमानोऽपि स भूपतितं च
न्न पश्यति न हि पतेद्देव नेत्याह देहोऽपीति देहो दैववशेन गच्छन् स्वारंभकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यंतं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव सासुः प्राणेंद्रियसहितः ननु तर्हि तस्मिन् कदाचिदा
सज्जेतापि नेत्याह तमिति स्वाप्नं स्वप्नतुल्यं आधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अतएव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथा च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्ये अथ संपत्स्यत इति ३७ उक्तार्थे तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मो

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५
देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ३६
देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७
मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः परायणं
द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ३९ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोऽगुणाः ४० इति मे छि
न्नसंदेहा मुनयः सनकादयः सभाजयित्वा परया भक्त्याऽगृणत संस्तवैः ४१ तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः प्रत्येयाय स्वकं धाम
पश्यतः परमेष्ठिनः ४२ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ उद्धव उवाच वदंति कृष्ण श्रे
यांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता १ भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः निरस्य सर्वतः सं
गं येन त्वय्याविशेन्मनः २

अप्युपदिष्ट इति ज्ञेयं ३८ अतएव यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽप्यात्मसमाधेरित्यनुवादो भविष्यति ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः सत्यमनुष्ठीयमा
नो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परायणं परमयनम् ३९ किंच मामिति कथंभूताः अगुणाः गुणपरिणामरूपा न भवंति किंतु नित्या इत्यर्थः ४० मे मया अगृणत मां तुष्टुवुः ४१
प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ४२ इत्येकादशस्कंधे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतरत् इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोग
श्च सहसाधनैः १ एवं तावद्भगवतो भक्त्या मोक्ष इत्युक्तम् अन्ये चान्यानि साधनानि वदंति तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छति वदंतीति श्रेयांसि श्रेयः साधनानि
किं विकल्पेन प्राधान्यमुताहो किं वा एकस्यैव मुख्यता १ एकमुख्यतापक्षोत्थाने कारणं भवतेति अनपेक्षितः न अपेक्षितमपेक्षा यस्मिन् सः अहैतुकः अयमर्थः भव
ता यो भक्तियोग उक्तः अन्ये च यानि श्रेयः साधनानि वदंति तेषां किं साक्षात्फलसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषाम् उतांगांगित्वम् प्राधान्येऽपि किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्य
फलत्वम् यद्वा कश्चिदस्ति विशेष इति २

तत्रभक्तिरेवमहाफलत्वेनमुख्या अन्यानितुस्वस्वप्रकृत्यनुसारेणपृथक्स्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिःप्राणिभिः प्राधान्येनपरिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीतिविवेक्तुंप्रकृत्यनुसारेण बहु-
धावेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतिसप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्माचित्तंयेनसः ३ भृग्वादयः भृगुश्चमरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुरित्येतेसप्तब्रह्माणःप्रजापतयः तेन्वतेत्र
स्वर्षयश्च ४ ५ किंदेवाः कूर्मस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किंदेवाःमनुष्यावेतिसंदेहास्पदभूताद्वीपांतरमनुष्याः एवंकिन्नराः किंचिन्नराइवमुखतः शरीरतोवा किंपुरुषाःकिंचित्पु
रुषाइववानरादयः प्रकृतयःवासनाः बह्व्यःकुतः रजःसत्त्वतमांसिभुवः जन्मस्थानानियासांताः ६ भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः ७ एव
मित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण अपरेपाखंडमतयः वेदविरुद्धार्थमतयः ८ तत्प्रकृतीनांमायागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः अनेकांतंना
नाविधम् ९ तदेवाह धर्ममितिसार्द्धेन धर्मंकर्ममीमांसकाः यदुक्तम् मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेत्यादि यशः काव्याल-

श्रीभगवानुवाच कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञिता मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यांमदात्मकः ३ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा
ततोभृग्वादयोगृण्हन्सप्तब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादेवदानवगुह्यकाः मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाःकिन्नरा
नागारक्षःकिंपुरुषादयः बह्व्यस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्त्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांमतयस्तथा यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवं
तिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृणाम् पारंपर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ श्रेयोवदंत्य
नेकांतंयथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमम् अन्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनम् केचिद्यज्ञंतपोदानंव्रतानिनि
यमान्यमान् १० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्य
सर्वतः मयात्मनासुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः मयासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः १३
नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम् नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनान्यत् १४ नतथामेप्रियतमआत्म
योनिर्नशंकरः नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६

कारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयतइति कामंवात्स्यायनादयः सत्यंदमंशमंच योगशास्त्रकृतः अन्येइह स्वार्थंवा
दिनोदंडनीतिकृतः वैश्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेवस्वार्थंपुरुषार्थंवदंति अतःसामादयउपायाएवश्रेयःसाधनमितितेषांमतम् तथैवत्यागंभोजनंचलोकायतिकाः यज्ञतपोदानंय-
ज्ञोदेवतानापूजनंतपश्चदानंच १० तेषांतुच्छफलत्वमाह आद्यंतवंतइति एषांलोकाः एतैःसाध्यानिफलानि तमोनिष्ठामोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचा
र्पिताःव्याप्ताः ११ भक्तेर्मुख्यत्वमाह मयीति यावत्समाप्ति हेसभ्य मयापरमानंदरूपेणआत्मनान्यरूपत्वेनस्फुरता १२ किंच अन्येषांततल्लोकादिपरिच्छिन्नंसुखं भक्त
स्यतुपरिपूर्णमित्याह आकिंचनस्येति १३ परिपूर्णतामेवाह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यंपातालादिस्वाम्यम् अपुनर्भवंमोक्षमपि मद्विनामांहित्वा अन्यन्नेच्छति अ-
तएवतस्यप्रेष्ठइत्यर्थः १४ ममापिसएवप्रेष्ठइत्याह नतथेतिद्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरोमत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणःभ्रातापि श्रीर्भार्यापि आत्मामूर्तिरपि यथाभक्तइति वक्तव्ये
तिहर्षेणाह भवानिति १५ पूयेयमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानिपवित्राणिकुर्यामितिभावेनेत्यर्थः १६

किंच मद्भक्तानां सुखमेतावदेवंभूतमिति वा को वक्तुं समर्थः यतस्तत्स्वसंवेद्यं निरुपममित्याह निष्किंचना इति महांतः निरभिमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टचित्ताः निष्किंचनत्वा दीनां यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः एवंभूताः मम मदीयाः यत्सुखं जुषंति सेवंते तत्सुखं त एव विदुः लभंते नान्ये कुतः नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षाः तैरेव लभ्यम् ननु मोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वा एवंभूताः संतो ये मम मामित्यर्थः जुषंते प्रीणंते त एव यन्नैरपेक्ष्यं सुखं तद्विदुर्नान्य इत्यर्थः १७ अपि च आस्तां तावदुत्तमभक्तकथा यतः प्राकृतोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह बाध्यमान इति द्वाभ्यां विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भया समर्थया १८ पाकाद्यर्थं प्रज्वालितोऽग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथा रागादिनाऽपि कथंचिन्मद्विषया सती भक्तिः समस्तपापानीति भगवानपि स्वभक्तिमहिमाश्चर्येण संबोधयति अहो उद्धवेति विस्मयं स्पृशति १९ अत एवंभूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह न साधयतीति द्वाभ्याम् २० श्रद्धया या भक्तिस्तया संभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः २१ भक्त्या भावे अन्यत्साधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्याम् धर्म इति २२ रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्गम्यते भक्त्या विना च कथमाशयः शुध्येदि

निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो जुषंति यत्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम १७ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते १८ यथाऽग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः १९ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि २२ कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना विनानंदाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः २३ वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति २४ यथाऽग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते स्वरूपम् आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् २५ यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् २८ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् क्षेमे विविक्त आसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः २९ न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३०

ति २३ किंच भक्तिः स्वाश्रयं शोधयतीति किं वक्तव्यम् यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति २४ अपि च भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति सदृष्टांतमाह यथेति यथाग्निना ध्मातं तापितमेव हेम सुवर्णमंतर्मलं जहाति न क्षालनादिभिः स्वं निजं रूपं च भजते कर्मानुशयं कर्मवासनां मां भजते मद्रूपतामापद्यते २५ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्यात्मत्वाप्तिरवगम्यते कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते तत्राह यथा यथेति आत्मा चित्तं परिमृज्यते शोध्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणेनाभिधानेन च भक्तेरेवावांतरव्यापारो ज्ञानं न पृथगित्यर्थः २६ किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावत एव भवति न च यत्नांतरमपेक्षत इति सदृष्टांतमाह विषयानिति २७ यस्मादन्यसाधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्धित्वा मय्येव मनः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभावितं मद्भावेन भजनेनैव शोधितं २८ विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्तकाममार्गाः परित्याज्या इत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान् धीरः सन् क्षेमे निर्भये देशे विविक्ते विजने २९ एतदुपपादयति न तथेति अस्य पुंसः यथा तत्संगिसंगतः क्लेशो भवेत् यथा च बंधो योषित्संगतः तथान्यप्रसंगतो न भवेदिति

मांचिंतयेदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति यथेति ध्यानांगप्रश्नः याहशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यस्य तानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानमेव वक्तुमर्हसीति पाठः नन्वा-
यमर्थः मुमुक्षुस्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः कथनाय मे पुनरेतच्च दास्यमेव पुरुषार्थः नतु ध्यानेन कृत्यमस्तीति तदुक्तं त्वयोपभुक्तस्रग्गंधेत्यादि त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुग-
मः ३१ तत्र ध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह समइति चतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचे आसने कंबलादौ समकायः सन् यथासुखमासीन इति नास्ति स्वस्तिकादिनियम इत्युक्तं
नासाग्रनिरीक्षणं चाचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिः स्थिरचित्तः सुसंयत इति योगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्या पूरितं दक्षिणया त्यजेत् तयैवापूरि-
तं वामयैव त्यजेदेवं विपर्ययेण यथोक्तं योगे इडया पूरयेद्वायुं त्यजेत्पिंगलया ततः इति जितेंद्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ३३ प्राणायामो द्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्राभ्यस्ततात्प्रणवगर्भमाह
हृदीति द्वाभ्याम् मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं संततं घंटानादतुल्यमोंकारं हृदि स्थितं प्राणेन उदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशांतपर्यंतं नीत्वा कथं बिसोर्णवत् कमलनालतंतुवत् तत्र मात्रा त्रीति स्वरं पंचदश

उद्धव उवाच ॥ यथा त्वामरविंदाक्ष याहशं वा यदात्मकम् । ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच ॥ समआसन आसी-
नः समकायो यथासुखम् । हस्तावुत्संग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः । विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जिते-
न्द्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत् । प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरम् ३४ एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् । दशकृत्व-
स्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् । ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ३६ कर्णिकायां न्यसेत्सू-
र्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् । वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलम् ३७ समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् । सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलं शु-
चिस्मितम् ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् । हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभू-
षितम् । नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतम् ४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतम् । सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् ४१
सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनो दधत् । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य तन्मनः । बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ४२ तत्सर्व-
व्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ४३

बिंदुं संवेशयेत् अथ पुनरित्यस्य तं च बिंदुशिरस्कं कुर्यादित्यर्थः
यद्वा मूलाधारादारभ्य मूर्धांतपर्यंतं बिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नं संततं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथ पुनस्तत्रोंकारे घंटानादतुल्यस्वरसुदात्तं नादं स्थिरीकुर्यादिति
३४ मासादर्वाक् जितानिलो भवति ३५ एवं ध्यानांगमुक्त्वा याहशमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपीठमाह हृत्पुंडरीकमिति सार्द्धेन अंतस्थं देहांतर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखम् मु-
कुलितं च कदलीपुष्पसंकाशं यदस्ति तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः ३६ न्यसेत् चिंतयेत् सविशेषणम् ध्यानमाह वह्निमध्य इति षड्भिः ध्यानमंगलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ३७ सम-
मनुरूपावयवम् दीर्घाश्चारवः चत्वारो भुजा यस्मिन् तत् सुचारु अतिरम्यम् ३८ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरती मकराकारे कुंडले यस्मिन् तत् श्रीवत्सश्रिया निकेतनं वक्ष-
सि दक्षिणवामतस्ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ३९ ४० द्युमद्भिः किरीटादिभिः आसमंतात् कृतमलंकृतं प्रसादेन शोभनं सुमुखमीक्षणं च यस्मिन् तत् ४१ सुकुमारमतिकोमलम् सविशेष-
णं ध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणीति प्रकर्षेण नयेत् सर्वतः सर्वांगयुक्ते ४२ याहशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा यदात्मकमित्यस्योत्तरं तयोर्ध्याने विशेषणत्यागेन ध्यानम-
य समाधिपर्यंतमाह तदिति त्रिभिः एकत्रांगे अन्यान्यंगानि नानुचिंतयेत् एकत्वेति यदुक्तं तद्दर्शयति सुस्मितमिति ४३ ॥ ॥ ॥

व्योम्नि सर्वकारणरूपे तच्च कारणत्वमपि त्यक्त्वा मदारोहः मयि शुद्धे ब्रह्मण्यारूढः सन् किंचित् ध्यातृध्येयादिभागमपि न चिंतयेत् ४४ मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुतं विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्य फलमाह ध्यानेनेति मनो युंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः आधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः निर्वाणं शांतिं सम्यक् यास्यतीति ४६ इत्येकादशे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ततः पंचदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः श्रीविष्णुपदसंप्राप्त्यंतरायतया मताः १ एवं मनो युंजतः योगिनोऽन्तरा विर्भवंत्यः सिद्धयोऽप्यन्तरायप्राया एव अतस्ताः परित्यज्य परमेश्वरपर एव भवेदिति कथयन्सिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्याभिरचित्तस्य १ सिद्धीति वितर्के कास्वित् किंनामाः कथंस्वित् कीदृश्या वा धारणया च कति प्रश्नांतरे वा शब्दः त्वमेवैतज्ज्ञाता सि नान्य इत्याशयेनाह योगिनामिति २ धारणाश्च अष्टादशेत्यनुषंगः योगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादिक्षुद्रसिद्धीरन्येऽपि जानंतीति भावः अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावत आश्रयो यासां ताः मत्सारूप्यप्राप्तेषु किंचिन्न्यूना भवंतीति भावः गुणहेतवः सत्वोत्कर्षहेतुकाः ३ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेति सार्द्धैः पंचभिः अणिमा महिमा लघिमा च मूर्तेर्देहस्येति-

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् ४४ एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंति सिद्धयः १ उद्धव उवाच कया धारणया कास्वित् कथंवा सिद्धिरच्युत कतिवा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् २ श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ३ अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५ अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ६ स्वच्छंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहता गतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टंभोऽपराजयः ८ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः यया धारणया यास्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ९ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १०

स्थूलः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंध इत्यर्थः श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि सर्वेषु भूविवरादिपिहितेष्वपि प्राकाश्यं भोगदर्शनसामर्थ्यं सिद्धिः शक्तीनां मायातद्दशभूतानां प्रेरणम् तन्निश्चयेमायायाः अन्येषु तद्दशानां प्रेरणमीशिता नाम सिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगो वशिता सिद्धिः यत्कामः यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीति सिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यो निरतिशया इत्यर्थः ५ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यं दूरे श्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धी मनोवेगेन देहस्य गतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वेच्छामृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः आप्रतिहता आसमंतात् गतिर्यस्याः सा आज्ञा चेत्येता दश ७ क्षुद्रसिद्धीश्च पंचाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वं शीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनां स्तंभनं ८ तत्तद्धारणाभिः सह विशेषतो निरूपयति ययेति यावत्समाप्ति ९ भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारं सः तन्मात्रोपासकः मम मदीयमणिमानम् १० ७

ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौमयि यथासंस्थंमहत्तत्त्वाकारम् भूतानांचेति आकाशादिभूतोपाधौचमयिमनोधारयन् तत्तद्भूतमाहिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः ११ वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवः तन्मयेतदुपाधौचित्तंमयिरंजयन् योगीकालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणूपाधिरूपतामितिलघुत्वविवरणं तदुक्तं सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतामिति १२वैकारिकाहंकारोपाधौमयिअखिलमेकाग्रम् आत्मत्वमधिष्ठातृत्वं तत्रहेतुःमन्मनाःमयिमनोधारणप्रभावादेवंभवति नात्रातिविहेतुरनुसंधेयइतिभावः एवंमद्धारणाऽनुभावेनमद्योगबलमाश्रित्यादिषुद्रष्टव्यम् १३ क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वमेवसूत्रंतदुपाधौमयि संमपारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टंप्राकाश्यंविंदते कथंभूतस्य अव्यक्ताज्जन्मयस्यतस्यसूत्रस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः १४ त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंतरि अतएवकालविग्रहेकलयितृरूपेअंतर्यामिणि ईशित्वंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांतदुपाधीनांच चोदनांप्रेरणंनतुविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः १५ तुरीयाख्येविराड्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः ईशस्ययत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरित्येवंलक्षणेऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरणा तद्वतिभगवच्छब्दशब्दिते १६ यत्रपरमानंदरूपेसर्वोऽपिकामस्तदंशभूतोऽवसीयतेसमाप्यतेतम् १७ अतःपर

महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमाणुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन् कालसूक्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः १३ महत्यात्मनियःसूत्रेधारयेन्मयिमानसम् प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे सईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् १५ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मावशितामियात् १६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते १७ श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि धारयञ्छ्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः १८ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना मद्धारणाऽनुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः २२ परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३

गुणहेतुकाःसिद्धीराह शुद्धेसत्त्वात्मके श्वेततांशुद्धरूपताम् १८ आकाशात्माचयःप्राणःसमष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषंनादंचिंतयन् असौऽहंसोजीवः तत्रआकाशेउपलब्धाज्ञातास्सन्तु तत्रस्थाःविचित्राःवाचःशृणोतियद्वा तत्राकाशेउपलब्धा अभिव्यक्तायावाचस्ताःदूरतःशृणोतीति १९ त्वष्टाआदित्यः तस्मिन्नपरिच्छिन्नेचक्षुःसंयोज्यतंचचक्षुषिसंयोज्यतत्रोभयसंयोगेमांध्यायन् विश्वंदूरतःपश्यति २० मनोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहमयिसुसंयोज्यमामद्धारणात्रिःपते तस्याःप्रभावेनयत्रमनोयाति तत्रात्मादेहोयातीत्यर्थः यद्वामनःकर्तृआत्मानंवायुनासहदेहंचमयिसुसंयोज्ययत्रयातितदनुतत्रदेहोयातीति २१ मनःउपादायउपादानकारणंकृत्वा यद्वदेवादिरूपंभवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपंमनसोऽभीष्टरूपंयोगीभवेत् कुतः यतोमद्योगबलं योऽहमचिंत्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयिमनसोयोगधारणात्स्वबलंप्रभावःसएवाश्रयःकारणं २२ यत्रप्रविविक्षतितत्रात्मानंचिंतयेत् ततःपिंडंस्वदेहंहित्वा प्राणःप्राणप्रधानलिंगशरीरोपाधिःवायुभूतःप्रविष्टस्तेनमार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत् भृंगोयथापुष्पात्पुष्पांतरमनायासेनप्रविशतितद्वत् २३

पिंडंहित्वेत्यक्तंतत्प्रकारंकथयन् स्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्यापार्ष्णिनागुदंनिरुध्य प्राणंप्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमूर्धद्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणम् ब्रह्मवाअन्यद्वा अपेक्षितं स्थानंमनसानीत्वा २४ मत्स्थंमन्मूर्तिरूपंमुद्रिक्तसत्वंचिंतयेत् तदासत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः २५ यदावा अकालेपि यथावेतिपाठे यथावायेनकेनापिप्रकारेणबुध्यासंकल्पयेत् तत्तथायथावत्प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा यथासंकल्पयेत् यथावामत्परोमयिविश्वासवान्भवति तथातदनुरूपंसर्वमाप्नोतीत्यर्थः किंकुर्वन् सत्येसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन् २६ मदितिपृथक्पदंममेत्यर्थः ईशितुःसर्वनियंतुःवशितुःस्वतंत्रस्यममभावंस्वभावंप्राप्तः एतागुणहेतवः २७ अतःपरंक्षुद्राःधारणाविदइति त्रिकालज्ञेश्वरधारणासूचिता त्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युश्चसुपदृष्टहितातत्सहिता अनयैवपराचित्ताद्यभिज्ञताऽपिव्याख्याता २८ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्योभगवानित्येवंभूतयोगमयंपं तैर्नाभिभूयेतअत्रहेतुःमद्योगेति यादसामुदकंयथाभिघातकंनभवति तथातस्यवपुषोऽग्न्यादयइत्यर्थः अनयैवाद्वंद्वताऽपिव्याख्याता २९ मद्विभूतीर्ममावतारान् ध्वजादिभिःसह ३०

पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्धसु आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्त्वंविभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रियः २५ यथासंकल्पयेद्बुध्यायदावामत्परःपुमान् मयिसत्येमनोयुंजन्तथातत्समुपाश्नुते २६ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञायथाममम २७ मद्भक्त्याशुद्धसत्त्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगश्रांतचित्तस्ययादसामुदकंयथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः ३० उपासकस्यमामेवंयोगधारणयामुनेः सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेःमद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतायुंजतोयोगमुत्तमम् मयासंपद्यमानस्यकालक्षेपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः योगेनाप्नोतिताःसर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत् ३४ सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुःपतिरहंप्रभुः अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनाम् ३५ अहमात्मांतरोबाह्योनावृतःसर्वदेहिनाम् यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्वयंतथा ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेपंचदशोऽध्यायः १५

उपसंहरति उपासकस्येति एवंपृथक्धारणादिभिः ३१ यद्वा किंनानाधारणाप्रयासेन एकयैवसर्वाःसिद्धयोभवंतीत्याह जितेंद्रियस्येति मद्धारणां नारायणेतुरीयाख्यइत्यत्रोक्ताम् सुदुर्लभास्यात्का नकाचिदित्यर्थः ३२ यद्यप्येवंतथापिनप्रार्थ्याइत्याह अंतरायानिति ३३ तस्मादहेतुकीयमेवधारणाकार्या नान्याःकाम्याइत्याह जन्मेतिजन्मनैवकाश्चित्सिद्धयोभवंति यथादेवानां यथाचयादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनांखेचरत्वादि तदुक्तंपातंजले जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाःसिद्धयइति योगेनमद्धारणामित्युक्तेन योगगतिंमत्सालोक्यादिरूपां ३४ कुतइत्यतआह सर्वासामित्यर्द्धेन प्रभुत्वोपपादनंहेतुःकारणम् पतिःपालयितावेतिकिंच नकेवलंसिद्धीनामेवप्रभुः अपितुमोक्षादीनामपीत्याह अहमिति योगोमोक्षः सांख्यंतत्साधनज्ञानम् धर्मस्यतदुपदेष्टॄणांब्रह्मवादिनांच ३५ कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनांजीवानामात्मा यतः आंतरःअंतर्यामी एषतआत्मांऽतर्याम्यमृतइतिश्रुतेः तर्हिकिमंतर्वर्तित्वात्परिच्छिन्नः नबाह्यश्चव्यापकइत्यर्थः तत्रहेतुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषुचतुर्विधेषुमहाभूतानियथा बहिश्चांतश्चभवंति स्वयमहमपितथेत्यर्थः ३६ इत्येकादशस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ ॥ ॥

षोडशेतुहरेराविर्भावस्थानभूताविभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः १ अंतर्भिन्नेनयस्यानमशक्यमकृतात्मनाम् अतस्तद्योग्यतापत्त्यैविभूत्यादिनिरूपणम् २ एवं
तावत्सप्तदशाध्यायामष्टप्रश्नानिरूपिताः ब्रह्मत्वसंभवेतावत्तसमादिचतुष्टये ३ बंधमुक्त्योस्तन्निर्धारेसद्भक्त्योश्चततःपरे द्वादशेनंतरकर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ ४ हंसे-
तिहासतोयोगानिष्ठायांचत्रयोदशे श्रेयःसाधनानिर्धारेध्यानेचैवचतुर्दशे ५ धारणासिद्धिभेदेचप्रसंगेनानिरंतरे उद्धवप्रश्नतोदत्तमुत्तरंहरिणोचितम् ६ षोडशेभू-
तिविस्तारेद्वयोर्वर्णाश्रमव्रते ज्ञानादिनिर्णयेचातोयमादीनांचनिर्णये ७ योगत्रयाधिकारेतुविंशेनतदनंतरे तत्त्वसंख्याविवादेचपुंप्रकृत्योर्विवेचने ८ जन्ममृत्युप्र
कारेचद्वाविंशेदत्तमुत्तरम् परापराधसहनेचतुर्भिस्तदनंतरैः ९ सप्तविंशेक्रियायोगप्रश्नेतदुपवर्णनम् अष्टाविंशेततःप्रोक्ताज्ञानयोगोपसंहृतिः १० संसारासंभव
प्रश्नेतन्मध्येदत्तमुत्तरम् तदशात्त्यापुनःप्रश्नेभक्तियोगोपसंहृतिः ११ एवंप्रश्नोत्तराण्यत्रक्रमेणैतान्यूनविंशतिः अहमात्मांतरोबाह्योऽनावृतःसर्वदेहिनाम् १२ यथा
भूतानिभूतेषुबहिरंतः स्वयंतथेत्युक्तम् तत्रभूतानियथाकाचित्केनाचिद्गुणविशेषेणोद्रिक्तानिवर्तंते क्वचित्सामान्यरूपेणैवतथात्वमपिक्वक्वयंवर्तसइतिविभूतीःपृष्टुंप्र
यमनतावद्भुक्तमेवसर्वात्मकत्वमनुवदति त्वंब्रह्मेति अपावृतम् निरावरणम् स्वतंत्रंवा अतएवसर्वेषामपित्राणं रक्षणंस्थितिर्जीवनम् त्राणस्थितिसाहितौ अप्ययोद्भवौय-

उद्धवउवाच त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतम् सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः १ उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्म-
भिः उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः २ येषुयेषुचभावेषुभक्त्यात्वांपरमर्षयः उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वदस्वमे ३ गूढश्चरसि
भूतात्माभूतानांभूतभावन नत्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ४ याःकाश्चभूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूते तामह्य
माख्याह्यनुभाविताःस्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहंपृष्टःप्रश्नंप्रश्नविदांवर युयुत्सुनाविनशने सपत्नैरर्जुनेनवै ६ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मंराज्यहेतुकं ततोनिवृत्तोहंताहंहतोयमितिलौकिकः ७ सतदापुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः
अभ्यभाषतमामेवंयथात्वंरणमूर्धनि ८ अहमात्मोद्धवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भवाप्ययः ९ अहंगतिर्गतिमतां
कालःकलयतामहम् गुणानांचाप्यहंसाम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः १० स्मात् सत्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः १ अत्रसदाचारंप्रमाणमाह याथातथ्येन यथार्थत्वेन स-
र्वभूतकारणंत्वाम् ब्राह्मणावेदतात्पर्यविदः २ एवंकारणत्वेनसर्वात्मत्वमनूद्यविभूतीः पृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाःसंतः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह गूढःअस्फुटः भूतानां
प्राणिनांमध्ये अत्रहेतुः भूतानामात्मा अंतर्यामी अत्रापिहेतुः हेभूतभावनेति तेत्वया ४ ताएवसाकल्येनपृच्छति हेमहाविभूते याःकाश्चित्भूम्यादिषुतेविभूतयः रसायांरसात
ले अनुभाविताः त्वयैवकेनचिच्छक्तिविशेषेणसंयोजिताः तीर्थानांपदंचतदांघ्रिपद्मंच ५ नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवायंप्रश्नःसाधीयानिति तावदनुमोदते एवमितित्रिभिः प्र
श्नंप्रष्टव्यं सपत्नैर्योद्धुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ६ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकःप्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेतिलौकिकः प्राकृतमतिःसन् ७ सचयदाततोज्ञातिवधान्निवृत्तःतदामयाप्रतिबोधितः
सन् यथात्वमभिभाषसे एवंसंग्राममुखेमामभ्यभाषत तद्वदेवत्वापिकथयिष्यामीतिभावः ८ ताःविभूतीःकथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाःप्रथमांताद्वितीयांताश्चसर्वा
विभूतयः तास्ताश्चोपासनार्थंकथ्यंते षष्ठीचक्वचिन्निर्धारणसंबंधेचक्वचिद्यथायोग्यंद्रष्टव्या ततश्चामीषांभूतानामात्मेति सुहृदिति ईश्वरइतिचसामान्येनाहंउपास्य इत्यर्थः एवंसर्वत्रतेषांस्थि
त्युद्भवाप्ययःतत्तद्धेतुरित्यर्थः ९ विशेषतोविभूतीराह कलयतांवशीकुर्वतांगुणानांसत्त्वादीनांमध्ये साम्यमव्याकृतम् गुणिनिधर्मिणि औत्पत्तिकःस्वाभाविकोयोगुणः सोऽहम् १०

सूत्रंप्रथमकार्यं महान्महत्तत्वम् सूक्ष्मोपाधित्वात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च जीवस्यसूक्ष्मत्वम् बुद्धेर्गुणेनचैववालाग्रमात्रोऽह्यवरोऽपिदृष्टइतिश्रुतेः ११ वेदानांसंबंधीतेषामध्यापकः पदा-
नित्रिपदागायत्रीत्यर्थः १२ १३ हविर्धानीकामधेनुः १४ १५ नक्षत्रौषधीनांप्रभुंसोमम् यक्षरक्षसांप्रभुम् १६ यादसांप्रभुम् तपतांतापयतांक्रमतांदीप्तिमतांचमध्ये १७ सं
यमतांदंडयतामित्यर्थः १८ शृंगिणांदंष्ट्रिणांचमध्येतेषांप्रभुर्वातुर्यः संन्यासः प्रथमोब्राह्मणः १९ स्रोतसांप्रवाहाणांच सरसांस्थिरोदकाशयानां २० धिष्ण्यानांनिवासस्थाना
नां गहनानांदुर्गमानां २१ ब्रह्मिष्ठानांवेदार्थनिष्ठानां सेनान्यांचमूपतीनाम् अग्रण्यांसन्मार्गप्रवर्तकानां अजः ब्रह्मा २२ शुचीनांशोधकानामपिमार्जनतक्षणघर्षणादी-
नांमध्येवाय्वादिरूपः शोधकोऽहम् २३ योगानांयोगांगानामष्टानांमध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहम् मंत्रोनीतिः कौशलानांविवेकादिनैपुणानांमध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवे-

गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहम् सूक्ष्माणामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ११ हिरण्यगर्भोवेदानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् अक्षराणामका
रोऽस्मिपदानिच्छंदसामहम् १२ इंद्रोहंसर्वदेवानांवसूनामस्मिहव्यवाट् आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहं
राजर्षीणामहंमनुः देवर्षीणांनारदोहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणांकपिलःसुपर्णोहंपतत्रिणाम् प्रजापतीनांदक्षोहंपितॄणामहमर्यमा
१५ मांविद्ध्युद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरम् सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुम् तपतांद्युमतांसू
र्यंमनुष्याणांचभूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणांधातूनामस्मिकांचनम् यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतोऽहंमृगें
द्रःशृंगिदंष्ट्रिणाम् आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोनघ १९ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःसरसामहम् आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मतां
२० धिष्ण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थओषधीनामहंयवः २१ पुरोधसांवसिष्ठोऽहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः स्कंदोहंसर्व
सेनान्यामग्रण्यांभगवानजः २२ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोहंव्रतानामविहिंसनम् वाय्वग्न्यर्कांबुवागात्माशुचीनामप्यहंशुचिः २३ योगानामात्मसंरो
धोमंत्रोस्मिविजिगीषताम् आन्वीक्षिकीकौशलानांविकल्पःख्यातिवादिनाम् २४ स्त्रीणांतुशतरूपाहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः नारायणोमुनीनां
च कुमारोब्रह्मचारिणाम् २५ धर्माणामस्मिसंन्यासःक्षेमाणामबहिर्मतिः गुह्यानांसूनृतंमौनंमिथुनानामजस्त्वहम् २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषा-
मृतूनांमधुमाधवौ मासानांमार्गशीर्षोऽहंनक्षत्राणांतथाऽभिजित् २७ अहंयुगानांचकृतंधीराणांदेवलोऽसितः द्वैपायनोऽस्मिव्यासानांकवीनांका
व्यआत्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहम् किंपूरुषाणांहनुमान्विद्याध्राणांसुदर्शनः २९

कविद्या अख्यात्यन्यथाख्यातिशून्य-
ख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेवंवेतियोदुरंतोविकल्पः सोऽहम् २४ कुमारः सनत्कुमारः २५ संन्यासः भूताभयदानम् क्षेमाणामभयस्थानानांम
ध्ये अबहिर्मतिः अंतर्निष्ठा सूनृतंप्रियवचनं मौनंच नह्यप्रियभाषणेमौनेच पुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्यदेहार्धाभ्यांमिथुनमभूत् सएवसुखंमिथुनं
अर्धोहवाएष आत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः २६ अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतइत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपादः श्रवणप्रथमपादश्च तथा-
चश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइत्यादि २७ कृतंकृतयुगम् देवलः असितश्च व्यासानांवेदविभागकर्तॄणां कवीनांविदुषांकाव्यः शु
क्रः २८ भगवतां उत्पत्तिंप्रलयं चैवभूतानामागतिंगतिम् वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानित्येवंलक्षणानाम् २९ छ छ छ

स्रूपेशसांसमुद्राणां दर्भजातीनांकाशदूर्वादीनां हविष्षुचरुपुरोडाशादिषुघृतेषुवा ३० लक्ष्मीः धनादिसंपत् ३१ बलवतामोजश्चसहश्च सात्वतांभागवतानांभक्त्याकृतंकर्मा हमित्यर्थः तेषामेवनवव्यूहार्चनेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्माणइति यानवमूर्तयस्तासांमध्येवासुदेवाख्या ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुः अप्सरसांपूर्वचित्तिः गंधमात्रमविकृतम् ३३ परमः मधुरः परः परारव्यः शब्दः ३४ अर्जुनःपार्थः भूतानांप्राणिनांप्रतिसंक्रमः प्रलयः ३५ गत्यादयः पंचकर्मेंद्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेंद्रियव्यापाराः तत्रलक्षणंदर्शनम् सर्वेंद्रियाणामिंद्रियंतत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ३६ तदेवंतत्रतत्रनिर्धारणेनतत्रसंबंधेनचविशेषतोविभूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतःस र्वाअपिनिरूपयति पृथ्वीति सार्द्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणिविवक्षितानि अहमहंकारः महान्महत्तत्त्वम् एताःसप्तप्रकृतिविकृतयः विकारः पंचमहाभूतानि एकादशें द्रियाणिचेत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तंप्रकृतिः एवंपंचविंशतितत्त्वानितदुक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषइति किंच रजः सत्त्वंतमइति प्रकृतेर्गुणाश्च परंब्रह्मचतदेवंतत्सर्वमहमेव ३७ किंच एतत्प्रसंख्यानमेतेषांपरिगणनमेतेषांलक्षणतोज्ञानंचतत्फलंतत्त्वनिश्चय

रत्नानांपद्मरागोऽस्मिपद्मकोशःसुपेशसाम् कुशोऽस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविष्ष्वहम् ३० व्यवसायिनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः तिति क्षाऽस्मितितिक्षूणांसत्त्वंसत्त्ववतामहम् ३१ ओजःसहोबलवतांकर्माहंविद्धिसात्वताम् सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरः ३२ विश्वावसुःपूर्व चित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहम् भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोऽहंनभ सःपरः ३४ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं आ स्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वेंद्रियेंद्रियम् ३६ पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् विकारःपुरुषोव्यक्तंरजःसत्त्वंतमःपरम् ३७ अहमेत त्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयः मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना सर्वात्मनाऽपिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३८ संख्यानंपरमाणूनांका लेनक्रियतेमया नतथामेविभूतीनांसृजतोऽंडानिकोटिशः ३९ तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमेंऽश कः ४० एतास्तेकीर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः मनोविकाराएवैतेयथावाचाभिधीयते ४१ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणान्यच्छेंद्रियाणिच आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेऽध्वने ४२ योवैवाङ्मनसीसम्यगसंयच्छन्धियायतिः तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्रवत्याममघटांबुवत् ४३

श्चाहमेव एतदेवसंक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपोद्विविधोयोभावः यश्चगुणिगुणरूपः यश्चक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः ससर्वोपिमयाविनामद्व्यतिरेकेणनास्ति अहमेवसर्वमित्यर्थः ३८ ननुसामान्यतःकिमेवंसंक्षिप्यकथयसि पूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यांविशेषतःसर्वाःकथयेतिचेत्तत्राह संख्यानंपृथिव्यादिपरमाणूनां कालेनमहतातदपिमयैवक्रि यते कृत्वान्यद्वक्तुंशक्यते तथामेविभूतीनांसंख्यानंकर्तुंनशक्यते कुतइत्यतआह सृजतोऽंडानीति यदामयासृज्यमानानांब्रह्मांडानामेवतावत्संख्यानास्ति तदाकुतस्तद्गतानांविभूती नांसंख्येत्यर्थः ३९ तथापिविशेषतएवसर्वाअपिसंक्षेपतःकथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीःसंपत् सौभगंमनोनयनाल्हादकत्वं भगःभाग्यं वीर्यंबलं अंशकःविभूतिः ४० उपसंहरति ए ताइति एतेचविभूतिभेदामायिचित्तावतारायकल्पिताः अतोनात्रातीवाभिनिवेशःकर्तव्यइत्याह मनोविकाराएवनतुपरमार्थाः यथाकिंचित्खपुष्पादिवाङ्मात्रेणाभिधीयतेतत्तुल्याः ४१ तस्माद्रागादीन्नियच्छआत्मानंबुद्धिम् आत्मनासत्त्वसंपन्नयातयैवानियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय ४२ असंयमनेदोषमाह यइति असंयच्छन् नसंयच्छति ४३

परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ४४ इत्येकादशे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशे पृष्टे स्वधर्मे भक्तिलक्षणे हंसोक्तं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः १ कर्माहं वीदि सात्त्वतामित्यत्र भक्त्या कृतं कर्म मोक्षसाधनं माहि भूतिरित्युक्तम् भक्तिसाधनत्वं च कर्मणां मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिना तत्र तत्रोक्तम् न च कर्मानुष्ठातॄणां नियमेन भक्तिर्दृश्यते अतः पृच्छति यस्त्वयेति सप्तभिः पूर्वं कल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकः तत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमहीनानामपि द्विपदां नराणां १ यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण २ ननु संप्रदायादेव ज्ञास्यते किं पुनर्वर्णनेनेत्यत्राह पुरेति परमकं परमं श्रेयोऽकं स्वरूपं प्रश्नं तं यत्त्वं हंसरूपेण धर्मोऽभ्युक्त एव न तु योगमात्रम् जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तवान् ३ प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भविष्यति ४ अत्र हेतुमाह वक्तेति द्वाभ्याम् ते त्वत्तोऽन्यः कलावेदाद्याः ५ ६ तत्तस्मात् नः अस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ७ धर्म्यो धर्मादनपेतः कुतो नैःश्रेयसकरो भक्तिजनकः अतो मे मत्तः तं धर्मं निबोध ८ तत्रादौ मदुपासनालक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् आचार

तस्मान्मनोवचः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ उद्धव उवाच यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि १ यथाऽनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविंदाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि २ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ३ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ४ वक्ता कर्ताविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ५ कर्त्रावित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ६ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ७ श्रीभगवानुवाच धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम् वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे ८ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ९ वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः १० त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ११ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम वक्षःस्थानाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः आसन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १४ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवम् मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५

लक्षणस्तु पश्चात् प्रवृत्तः स चैवमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह आदाविति कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् ते च तदा मामुपासत एव केवलं नान्यत्कुर्वन्तीति वक्तुं कृतयुगनाम निरुक्तिमाह कृतकृत्या इति जात्या जन्मनैव ९ किंच विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह वेद इति धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात् न क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेंद्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तप इति वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायंतीत्यर्थः १० पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात् तस्याः त्रय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ११ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह विप्रेति द्वाभ्याम् आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां ते १२ मम वैराजरूपस्य हृदः वक्षसोऽधस्ताद्ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायम् १३ तेषामधिकारिविशेषणस्वभावानाह वर्णानामिति पंचभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यव्ययं अतोऽयमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मंदाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति १४ तपः आलोचनम् १५

तेजप्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपिज्ञेयाः १६ १७ १८ तद्बाह्यानांस्वभावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा १९ तत्रतावत्सर्वसाधारणंधर्ममाह अहिंसेति वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थम् वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणेवक्ष्यति २० प्रथमंतावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणोधर्मावर्ण्यंते सचाद्विविधः उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च तत्रउपकुर्वाणकस्यधर्मानाह द्वितीयमितिनवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याद्गर्भाधानादिसंस्कारमात्रेण द्वितीयमुपनयनाख्यंजन्मप्राप्याचार्येणाहूतोब्रह्मवेदमधीयीत चकारात्तदर्थंचविचारयेत् २१ किंच मेखलादीन्कुशांश्चदधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमाला कथंभूतः जटिलः अनभ्यंगादिनाजातजटः तथाअधौतदद्वासोऽरक्तपीठः दंताश्चवासश्चदद्वासांसिनधौतानितानि यस्यसः अधौतदद्वासः सचासावरक्तपीठश्च नतुकौतुकादिनारक्तंपीठमासनंयस्यसः २२ जपश्चउच्चारोमूत्रपुरीषोत्सर्गः जपोच्चारं तस्मिन्वाग्यतः मौनीभवेत् २३ रेतोबुद्धिपूर्वंनावकिरेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेवकथंचिदवकीर्णेअवगाह्यस्नात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदींगायत्रींजपेत् २४ संध्येचद्वेयतवाक्जपन्नुपासीत

तेजोबलंधृतिः शौर्यंतितिक्षौदार्यमुद्यमः स्थैर्यंब्रह्मण्यतैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १६ आस्तिक्यंदाननिष्ठाच अदंभोब्रह्मसेवनम् अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणंद्विजगवांदेवानांचाप्यमायया तत्रलब्धेनसंतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतंस्तेयंनास्तिक्यंशुष्कविग्रहः कामःक्रोधश्चतर्षश्चस्वभावोंतेवसायिनाम् १९ अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहाचधर्मोयंसार्ववर्णिकः २० द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतचाहुतः २१ मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् जटिलोधौतदद्वासोरक्तपीठःकुशान्दधत् २२ स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवाग्यतः नच्छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि २३ रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् अवकीर्णेवगाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदींजपेत् २४ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन् २५ आचार्यंमांविजानीयान्नावमन्येतकर्हिचित् नमर्त्यबुद्ध्याऽसूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २६ सायंप्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मैनिवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीतसंयतः २७ शुश्रूषमाणआचार्यंसदोपासीतनीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरेकृतांजलिः २८ एवंवृत्तोगुरुकुलेवसेद्भोगविवर्जितः विद्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितः २९ यद्यसौछंदसांलोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३० अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् अपृथग्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्जवम् तीर्थसेवाजपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ३३

मध्यान्हेसंध्यानिमित्तंमौनंनास्तीतिद्विवचनम् २५.२६ अन्यदपियत्लंप्राप्तंतच्चनिवेदयेत् तेनानुज्ञातंतुसंयतः सन्नुपयुंजीत इत्यर्थः २७ यानशय्यासनस्थानैः यांतंपृष्ठतोयानेननिद्रितमप्रमत्ततयासमीपशयनेन विश्रांतंपादसंवाहनादिभिः समीपासनेनआसीनंकृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षयानातिदूरेवस्थानेनेत्यर्थः २८ एवंभूतंवृत्तंयस्यसः २९ एवमुपकुर्वाणकस्यधर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्यविशेषधर्मानाह यदीतिषड्भिः असौब्रह्मचारीयदिछंदसांलोकंमहर्लोकंततोब्रह्मलोकंचारोक्ष्यन् आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणं यत्रमूर्तिधराःकलाइत्युक्तत्वात् तर्हिबृहद्व्रतःसन् बृहन्नैष्ठिकंव्रतंयस्यसः विन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतिनिर्वृत्यर्थंच ३० ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजंतेजः तद्वान् ३१ तस्यैववनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामितिनिरीक्षणं भावगर्भंक्ष्वेलनंपरिहासः एवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् नपश्येदित्यर्थः ३२ तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणंधर्ममाह शौचमिति द्वाभ्यां ३३ ५ ५

३४ निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः निष्कामश्चेत् दग्धः कर्माशयोंऽतःकरणंयस्य तथाभूतः सन्मद्भक्तोभवति ३५ उपकुर्वाणस्यसमावर्तनक्रममाह अथे
ति अनंतरंद्वितीयाश्रममावेक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थःस्नायात् अभ्यंगादिकंकृत्वासमावर्तेतेत्यर्थः ३६ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावा
ह गृहमिति सकामश्चेद्गृहम् अंतःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् शुद्धांतःकरणः सचाद्द्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथा
अनाश्रमीप्रतिलोमंनचान्यथाचरेदित्यर्थः अमत्परइतिवाच्छेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ३७ विवाहनियमपूर्वकंवर्णधर्मैःसहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थीति
सदृशींसवर्णां अजुगुप्सितांकुलतोलक्षणतश्चानिंदिताम् कामतस्तुयामन्यामुद्वहेत् तांसवर्णामनुतस्याअनंतरम् तत्रापिवर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणद्वेतथैका
यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियविशांभार्याःस्वाःशूद्रजन्मनइतिस्मृतेः ३८ इज्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यकाधर्माः ३९ प्रतिग्रहादित्रयंतुवृत्तिः साचब्राह्मणस्यैव तत्रापिमुख्यांमुख्यतमांचा

सर्वाश्रमप्रयुक्तोयंनियमःकुलनंदन मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३४ एवंबृहद्व्रतधरोब्राह्मणोऽग्निरिवज्वलन् मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्ध-
कर्माशयोमलः ३५ अथानंतरमावेक्षन्यथाजिज्ञासितागमः गुरवेदक्षिणांदत्वास्नायाद्गुर्वनुमोदितः ३६ गृहंवनंवोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः आ
श्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् यवीयसींतुवयसायांसवर्णामनुक्रमात् ३८ इज्याध्ययनदानानिस
र्वेषांचद्विजन्मनाम् प्रतिग्रहोध्यापनंचब्राह्मणस्यैवयाजनम् ३९ प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् अन्याभ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तत
योः ४० ब्राह्मणस्यहिदेहोयंक्षुद्रकामायनेष्यते कृच्छ्रायतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच ४१ शिलोंछवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहांतंविरजंजुषाणः
मय्यर्पितात्मागृहएववातिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिम् ४२ समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणम् तानुद्धरिष्येनचिरादापद्भ्योनौरिवार्णवात्
४३ सर्वाःसमुद्धरेद्राजापितेवव्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ४४ एवंविधोनरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभं
कृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ४५ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् खड्गेनवापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन ४६ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृग
ययापदि चरेद्वाविप्ररूपेणनश्ववृत्त्याकथंचन ४७ शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यःशूद्रःकारुकटक्रियाम् कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा ४८

न्यांचवृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्याजनाध्यापनयोरपिकार्पण्यादिदोषंपश्यन् शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कणिशैः ४० एवंचवृत्तिकार्श्यंब्राह्मणेनसोढव्यमित्याह ब्राह्म
णस्येति ४१ उंछवृत्तिर्नामविपणादिपतितकणोपादानं तांशिलवृत्त्यैकीकृत्य तयातुष्टचित्तस्यमोक्षफलमाह शिलोंछेति महांतमातिथ्यादिलक्षणम् ४२ एवमधनस्यम
हत्फलमुक्त्वा सधनानामप्याह्राभिः समुद्धरंति दारिद्र्यादुत्तारयंति विप्रमित्युपलक्षणंमत्परायणंयंकमपि ४३ राज्ञस्त्ववश्यकमेतदित्याह सर्वाइति ४४ ४५ सर्वे
षामापद्वृत्तीराह सीदन्निति त्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैः नतुसुरालवणाद्यैः तत्राप्यापदाक्रांतश्चेत् खड्गेन क्षत्रियवृत्त्यावा यद्यपिगौतमेनानंतरापापीयसीवृत्तिमातिष्ठेदितिस्म
रन् खड्गधारणंपण्यविक्रयात्श्रेष्ठंमन्यते तथाऽपिहिंसातोवाणिज्यमेवश्रेष्ठेति भगवतोमतम् नतुश्ववृत्त्यानीचसेवया ४६ तत्राप्यापदिमृगयया विप्ररूपेणवा अध्याप
नादिना ४७ कारवःप्रतिलोमजविशेषाः कुरुडादयः तेषांवृत्तिंकटादिक्रियाम् आपदुत्तीर्णस्तुनानुकल्पेनवर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति ४८

तदेवं वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान् पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञः तेन ऋषीन् स्वधाकारेण पितॄन् स्वाहाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादि भिर्मनुष्यानिति ज्ञातव्यम् यथोदयं विभवानुसारतः तेषीश्वरदृष्टिं विधत्ते मद्रूपाणीति ४९ आवश्यकं धर्ममुक्त्वा शक्त्यनुसारं धर्ममाह यदृच्छयाउद्यमं विना उपार्जितेन वा शुक्लेन स्वदृ त्यालब्धेन सुदुःखेनवाधनेन भृत्यान्पोष्यान् ५० गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुंबेष्विति त्रिभिः न प्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् ननु दृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्य कथमप्र मादः विचारेणेत्याह विपश्चिदिति ५१ तत्रापि दृष्टे श्वासक्तेरधिकत्वात्तेषां नश्वरतां प्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्रसंगमः पायानां प्रपायां संगम इव तत्र हेतुः अनु देहं प्रतिदेहमेते वियंति न श्यंति निद्रानुवर्ती स्वप्नो निद्रापायेयथाइति ५२ अतिथिवत् उदासीनः ५३ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रम एवतिष्ठेत् यदि प्रजावान् तर्हि प्रव्रजेद्वा ५४ गृहा- द्यासंगे दोषमाह यस्त्विति त्रिभिः ५५ बंधमेवाभिनयेन दर्शयति अहोइति बाला आत्मजा यस्याः सा आत्मजाश्चमां विना अनाथाः संतः कथं जीविष्यंतीति ५६ गृहेयआ-

वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ४९ यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा धनेनापीडयन्भृ त्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५० कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ५१ पुत्रदाराप्तबंधूनां संगमः पांथसंग मः अनुदेहं वियंत्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ५२ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतः ५३ कर्मभिर्गृहमेधीयै रिष्ट्वा मामेव भक्तिमान् तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् ५४ यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्य ते ५५ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः ५६ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् अतृप्त स्ताननुध्यायन्मृतोऽधं विशते तमः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीभगवानुवाच वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा वन एव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमायुषः १ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णा जिनानि च २ केशरोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयाद्दतः न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मे तप्येत पंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड् जले आकंठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वं समश्नीयात्कालपक्वमथापि वा उलूखलाश्मकुट्टो वा दंतोलूखल एव वा ५ स्वयं संचिनुया त्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्र मी ७

शयोवासना तेन आसर्वतः क्षिप्तं हृदयं यस्य सः अंधं तमः अतितामसीं योनिम् ५७ इत्येकादशे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशे वदद्धर्मं वन स्थयतिगोचरम् अधिकारविशेषेणाविशेषं चापि तद्गतम् १ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयं भागं पंचसप्ततिवर्षपर्यंतं ततः परं क्षीणेंद्रियस्य षड्विरा गेऽपि संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः १ वसीत परिदधीत २ दतः दंतान् न धावेत् न शोधयेत् त्रिकालमप्सु मज्जेत मुशलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी ३ तप्येत पंचाग्नीन् सूर्येण सह चतुर्दिशमग्नीन्निधाय आत्मानं तापयेदित्यर्थः आसारषाड् आसारं धारासंपातं सहत इति तथा अभ्रावकाशं नाम व्रतं चरेत् जले आकंठमग्नः उदक वासं नाम व्रतं चरेत् ४ उलूखलेन वाऽश्मना वा कुट्टयति कंडयतीति तथा दंता एवोलूखलं यस्य स तथा ५ संचिनुयात् आहरेत् अन्यदा कालांतरे आहृतं कालांतरेण नाददी त लब्धेन वेन वेदः न्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेदिति नारदोक्तेः ६ कालचोदितान् आग्रयणादीन् ७ ७ ७ ७ ७

किंच अग्निहोत्रमिति मुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ८ अस्य निष्कामस्य फलमाह एवमिति धमनीभिः शिराभिः संततः व्याप्तः यावज्जीवं कृतेन तपसा शुष्कमांस इत्यर्थः ऋषिलोकात्
महर्लोकादिक्रमेण अयंभावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वारा नैव तावन्मुच्येत प्रतिबंधकबाहुल्ये त्वनेन क्रमेण मुच्यत इति ९ तं सकामं निंदति यस्त्विति निःश्रेयसं मोक्षफलं अ
ल्पीयसे आविरिंच्यादल्पाल्प एव तस्मै १० एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः तृतीयभागावसाने तु मंदविरागोपि संन्यासाधिकारः यदि तु ततोऽर्वागेव स्वधर्माशक्तो भवेत् तदापि स
म्यगविरक्तः विरक्तो वा तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति जातवेपथुः कंपो देहे यस्य सः ११ विरक्तं प्रत्याह यदेति १२ तत्रादौ कृत्यमाह इष्ट्वेति यथोपदेशं श्राद्धाष्टकपूर्वकं प्राजाप
त्येष्ट्या मामिष्ट्वा स्वप्राणे आत्मनि १३ संन्यासे विघ्ना भवंति तानवगणय्य संन्यसेदेवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाभिप्रायेण कुर्वीत तमाह अयमिति परं परं ब्रह्म १४ एवं प्रव्रजित
स्य धर्मानाह बिभृयाच्चेदिति परं कौपीनादन्यद्वासो यदि धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः त्यक्तं प्रैषोच्चारात्पूर्वमेव अतोन्यत्किंचिदपि नावि

अग्निहोत्रंचदर्शश्चपूर्णमासश्चपूर्ववत् चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ८ एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः मांतपोमयमारा
ध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ९ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णंतपोनिःश्रेयसंमहत् कामायाल्पीयसेयुंज्याद्बालिशःकोऽपरस्ततः १० यदासौनियमेऽ
कल्पोजरयाजातवेपथुः आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोऽग्निंसमाविशेत् ११ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निः
प्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्वासर्वस्वमृत्विजे अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः विघ्नान्
कुर्वन्त्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परम् १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरम् त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५ दृष्टिपूतंन्यसे
त्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामादंडावाग्देहचेतसाम् नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणु
भिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्तागारानसंकॢप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८ बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवा
ग्यतः विभज्यपावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् १९ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः आत्मक्रीडआत्मरतआत्मवान्समदर्शनः
२० विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया बंध-
इंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२ तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् २३

भृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणम् १५ मनःपूतं मनसा सम्यग्विचार्य यच्छुद्धं तदाचरेत् १६ मौनं वाचो दंडः अनीहा काम्यकर्मत्यागः देहस्य प्राणायामः
चेतसः एते अंतरंगा यो दंडा यस्य न संति अंग हे उद्धव अंगेषु एतैर्वेणुभिरिति वा १७ चतुर्ष्विति ब्राह्मणेष्वेव वृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वासंभवे चा विगर्ह्यान् अभिशस्तपतितान्
असंकॢप्तान् अत्रायं लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टान् १८ बहिर्ग्रामात् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणं निरस्तं याचितभि
तिपाठे माधुकरेणायाचितमन्नं चेत् तर्हि विभज्य भुंजीत न तु याचितादिभैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरं तु नैवेद्यं मेध्यं नान्येषु विद्यते नैवेद्यं क्षिपेदप्सु त्रितयं भौतिकं बहिरिति
स्मृतेः यद्वा तदानीं केनापि याचितं चेत्तन्मध्ये तस्मै किंचिद्विभज्य दद्यादित्यर्थः १९ किंच एकश्चरेदिति आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः आत्मन्येव चरतस्तुष्टः आत्मवान् धीरः २०
विविक्तं विजनं क्षेमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मयि भावेन विमल आशयो यस्य सः २१ बंधं मोक्षं च केन बंधः केन वा मोक्ष इति तावाह बंध इति २२ २३ ७ ७

पुराणिहट्टादिमंति ग्रामास्तद्रहिताः व्रजाः गोष्ठानि तान् सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् २४ यतः शिलवृत्त्याप्राप्तेन तदीयेनांधसा अन्नेन शुद्धसत्वः सन्निवृत्तमोहः संसिध्यति मु च्यते २५ ननुमिष्टान्नंविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतद्दिति एतत् दृश्यमानंमिष्टान्नादिवस्तुतयानपश्येत् यतोविनश्यति अतइहामुत्रचलोके असक्तचित्तःसन् चिकीर्षितात् तदर्थकृत्यात् विरमेत् ननुतथाऽपियावद्विनाशं सुखहेतुत्वात् तच्चिंतावतःकुतोविरागःस्यात्तत्राह यदेतदिति एतज्जगत् ममतास्पदंमनोवाक्प्राणैः संहतंसहि तमहंकारास्पदंशरीरंचसर्वंतज्जन्यंसुखंच आत्मनिमायामात्रमितितर्केणस्वप्नादिदृष्टांतेनत्यक्त्वास्वस्थः आत्मनिष्ठःसन् तत्नस्मरेत्नचिंतयेत् २७ एवंबहूदकादिधर्मानु क्त्वापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठइतिसार्द्धैर्दशभिः बहिर्विरक्तोमुमुक्षुःसन् ज्ञाननिष्ठोवा मोक्षेऽप्यनपेक्षोमद्भक्तोवा सलिंगान् त्रिदंडादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्मान्त्यक्त्वा तदासक्तिंत्यक्त्वायथोचितंधर्मंचरेदित्यर्थः नपुनस्त्यक्त्वा तत्त्यागएवविवक्षितः पुनर्धर्मविधानात् अक्रियस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगो चरः विधिकिंकरोनस्यादिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदित्यादिना २८ कथंचरेत्तदाह बुधःविवेकवानपि बालकवत् मानावमानाविवेकशून्यःकु

पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णंभैक्ष्यमाचरेत् संसिध्यत्याश्व संमोहः शुद्धसत्वःशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृश्यमानंविनश्यति असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजगन्म नोवाक्प्राणसंहतम् सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्त्वानतत्स्मरेत् २७ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवा मद्भक्तोवाऽनपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेद विधिगोचरः २८ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतोनस्यान्नपाखंडीनहैतुकः शु ष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ३० नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन देहमुद्दिश्यपशुव द्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३१ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वात्मन्यवस्थितः यथेंदुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३२ अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेऽ शनंक्वचित् लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितम् ३३ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणम् तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३४ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् तथावासस्तथाशय्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ३५ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् अन्यांश्च नियमान्ज्ञानीयथाहंलीलयेश्वरः ३६ नहितस्यविकल्पाख्यायाचमद्वीक्षयाहता आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमया ३७

शलःनिपुणोऽपिजडवत् फलानुसंधानाभावेन विद्वानपि पंडितोऽपि उन्मत्तवत् लोकरंजनाभावेन नैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्यामनियताचारमिव २९ वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्या नादिनिष्ठः पाखंडी श्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादेनिष्प्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादस्तस्मिन् ३० अतिवादान्दुरुक्तानि ३१ आत्मदृष्ट्यातावद् वैरकारणंनास्तीत्युक्तम् एकएवेति देहदृष्ट्याऽपिनास्तीत्याह भूतानिचदेहा अपिकारणरूपेणैकात्मकानि ३२ दैवतंत्रितंदैवाधीनयतः ३३ अलंतर्हिभिक्षाप्रयत्नेनापितत्राह आ हारमात्रार्थंसमीहेतैव यतःतस्यप्राणधारणंयुक्तंसम्यक् कथं तेनप्राणधारणेनतत्त्वंविचार्यते किंतेनापितदाह तद्विज्ञायेति ३४ तर्हिकिंमिष्टान्नादिकमग्राह्यमेवकिंनेत्युक्तमित्याह य दृच्छयेति ३५ यथाहमीश्वरोलीलयाचरामि तथाज्ञानीज्ञाननिष्ठः अनासक्तःकुर्यात् नतुविधिकिंकरत्वेनतस्यज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ३६ कुतोविधिकिंकरत्वाभावस्तस्यतत्राह नहि तस्यविकल्पाख्याभेदप्रतीतिः नन्वस्तिसासत्यम् याचास्तिसाऽपिमद्वीक्षयाज्ञानेनहता ननुनहतापुनर्दृश्यमानत्वात्तत्राह आदेहांतात् क्वचित्कदाचित्बाधितैवख्यातिर्भवति ३७

तदेवंविरक्तस्यपरोक्षज्ञानवतःसंन्यासंतद्धर्मांश्चोक्त्वा केवलवैराग्यवंतंविविदिषुंप्रत्याह दुःखोदर्केष्विति नाजिज्ञासितोमद्धर्मोमत्प्राप्तिसाधनंयेनसः ३८ मामेवमदृष्ट्यैवगुरुंपरि
चरेत् ततःपरमेकश्चरेदित्यादिधर्मैर्वर्तेतइतिभावः ३९ अनधिकारिणःसंन्यासंनिंदतिद्वाभ्याम् यस्त्विति प्रचंडोत्यासक्तः इंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्यसः ४० सुरान्यष्टव्यान्देवान्
आत्मानंचस्वात्मानमात्मस्थंमांचनिन्हुते प्रतारयति निन्हवफलमाह अस्मादिति ४१ चतुर्णांप्रधानधर्मानाह भिक्षोरिति ४२ अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति
ब्रह्मचर्यमिति शौचंरागादिराहित्यंच तस्यब्रह्मचर्यप्रकारमाह ऋतौगंतुरिति ४३ एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह इतिमामिति दृढांमद्भक्तिंविंदते ४४ ततःकिमत आह
भक्त्येति महेश्वरत्वेहेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययंसर्वस्योत्पत्त्यप्ययौयस्मात् अतएवतत्कारणंमामांब्रह्मरूपंवैकुंठनिवासिनं यद्वा ब्रह्मणोवेदस्य कारणंमामुपयाति सामीप्येनप्राप्नोति
४५ ततश्चासौमुक्तएवेत्याह इतिएवंभूतेनस्वधर्मेणनिर्णिक्तंशुद्धंसत्त्वंयस्यसः अतएवनिर्ज्ञातामद्गतिरैश्वर्यंयेन ४६ उक्तमर्थंसंक्षिप्याह यएषआचारलक्षणःपितृलोकप्राप्तिफ
लः सएवमद्भक्तियुतः मदर्पणेनकृतः ४७ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतच्चतेभिहितंयथाभक्तोभूत्वामांपरंसंप्राप्नुयादिति ४८ इत्येकादशेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ज्ञा

दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् आजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ३८ तावत्परिचरेद्भक्तःश्रद्धावाननसूयकः यावद्ब्रह्मवि-
जानीयान्मामेवगुरुमादृतः ३९ यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४० सुरानात्मानमात्मस्थंनिन्हु
तेमांचधर्महा अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्चविहीयते ४१ भिक्षोर्धर्मःशमोहिंसातपईज्यावनौकसः गृहिणोभूतरक्षेज्याद्विजस्याचार्यसेवन
म् ४२ ब्रह्मचर्यंतपःशौचंसंतोषोभूतसौहृदम् गृहस्थस्याप्यृतौगंतुःसर्वेषांमदुपासनम् ४३ इतिमांयःस्वधर्मेणभजन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभू
तेषुमद्भावोमद्भक्तिंविंदतेऽचिरात् ४४ भक्त्योद्धवानपायिन्यासर्वलोकमहेश्वरम् सर्वोत्पत्त्यप्ययंब्रह्मकारणंमोपयातिसः इतिस्वधर्मनिर्णिक्त
सत्त्वोनिर्ज्ञातमद्गतिः ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनचिरात्समुपैतिमाम् ४६ वर्णाश्रमवतांधर्मएषआचारलक्षणः सएवमद्भक्तियुतोनिःश्रेयसकरःपरः ४७
एतत्तेऽभिहितंसाधोभवान्पृच्छतियच्चमाम् यथास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परम् ४८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेए० अष्टादशोऽध्या
यः १८ श्रीभगवानुवाच योविद्याश्रुतसंपन्नआत्मवान्नानुमानिकः मायामात्रमिदंज्ञात्वाज्ञानंचमयिसंन्यसेत् १ ज्ञानिनस्त्वहमेवे
ष्टःस्वार्थोहेतुश्चसंमतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्चनान्योर्थोमदृतेप्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाःपदंश्रेष्ठंविदुर्मम ज्ञानीप्रियतमोतोमेज्ञानेनासौबि
भर्तिमाम् ३ तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतराणिच नालंकुर्वंतितांसिद्धिंयाज्ञानकलयाकृता ४

नादेर्निर्णयःपूर्वंकृतोह्याश्रमधर्मतः अत्रोनविंशतितमे-
ज्ञानादेस्त्यागउच्यते १ तदेवंतर्कतोबाधितोऽपिदेहादिप्रपंचोयावदपरोक्षानुभवेनदिङ्मोहादिरिवनच्छिद्यते तावज्ज्ञानाभ्यासस्ततोमुक्तिरित्युक्तम् आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततःसं
पद्यतेमयेत्यादिना यस्यत्वपरोक्षानुभवेनप्रपंचोलीनप्रायस्तस्यनकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह यइति विद्याअनुभवः तत्पर्यंतेनश्रुतेनसंपन्नः अतएवात्मवान् साक्षात्कृततत्त्वः नानुमानिकः के
वलपरोक्षज्ञानवान्नभवति अनकाप्तदेशिकश्रुत्यनुकूलतर्कतोनिर्णीतार्थइत्यर्थः सएतद्दृश्यं तन्निवृत्तिसाधनंचमयि मायामात्रमितिज्ञात्वा ज्ञानंचतत्साधनंसंन्यसेत् अयमेवविद्वत्संन्या
सोनाम १ अत्रहेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेवतस्येष्टःअपेक्षितःस्वार्थःफलंहेतुःतत्साधनंच संमतःस्वर्गोभ्युदयश्चअपवर्गःसंसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्यनप्राप्यंकृत्यंवाकिंचिदस्ती
त्यर्थः २ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तंज्ञानिनमभिनंदति ज्ञानीति यतोसौज्ञानेनमांधारयति ३ तस्यज्ञानंस्तौति तपइति अलमत्यर्थम् ज्ञानस्यकलयालेशेन ४

ज्ञानेनसहितंतत्फलंतंयथाभवतितथाज्ञात्वा तत्संपन्नःसन्मामेवभज अन्यत्सर्वंत्यजेत्यर्थः ५ तस्यप्रत्ययार्थंपूर्वेषांवृत्तमाह ज्ञानेति मामेवसंसिद्धिंप्राप्ताः ६ तदेवज्ञानंसंक्षेपतउपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिःविकारः देहादिःसः माया नतुपरमार्थः यत्यस्मात् अंतरामध्यएवापतति रज्जौसर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादावंतेनास्ति अतःयत् यदाअस्यविकारस्यामीजन्मादयःस्युः तदातस्यतत्वाधिष्ठानभूतस्यकिं नकिंचिदित्यर्थः ननुतस्यापिवस्तुतोनसंति तस्यासत्त्वादित्याह आद्यंतयोरिति असतःसर्पादेः आद्यंतयोर्यदस्तिरज्वादितदेवमध्येपि नतुसर्पादितद्वदयंविकारोनास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्तितन्मध्येऽप्यस्त्येव नतस्यजन्मादयःसंति अतस्त्वंनिर्विकारंब्रह्मेति ७ ज्ञानादेर्विशेषंजिज्ञासुःपृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत्ज्ञानंविपुलंयथाभवतितथाकथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यम् ८ महद्भिर्मृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्रयेणेति तापत्रयेण आध्यात्मादिना अभिहतस्यअतःसंतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रंतस्मात् नकेवलमातपात्त्रातुः किंतु अमृतमप्यभितोवर्षतियत्तस्मात् ९ आतिरूपानुत्यादयन्नाह दष्टमिति अस्मिन्बिलेसंसारकूपेपतितम् तत्रचकालाहिनादष्टमप्यपि क्षुद्रसुखेषुएवउरुस्तर्षस्तृष्णायस्यतम् दह्यमानः कथंसमुद्धरणीयइतिचेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैरासिंचेति १० तद्विश्वासार्थंविदुषां

तस्माज्ज्ञानेनसहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नोभजमांभक्तिभावतः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञपतिंमांवैसंसिद्धिंमुनयोगमन् ६ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यत् जन्मादयोस्ययदमीतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्तितदेवमध्ये ७ उद्धवउवाच ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणं आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्विमृग्यम् ८ तापत्रयेणाभिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश पश्यामिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९ दष्टंजनंसंपतितंबिलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्षम् समुद्धरैनंकृपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभाव १० श्रीभगवानुवाच इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरम् अजातशत्रुःपप्रच्छसर्वेषांनोऽनुशृण्वताम् ११ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः श्रुत्वाधर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १२ तानहंतेऽभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १३ नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञानंममनिश्चितं १४ एतदेवहिविज्ञानंनतथैकेनयेनयत् स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनाम् १५

सभायांनिर्णीतमहंवक्ष्यामीत्याशयेनाहइत्थमिति ११ १२ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान्तत्सहितानित्यर्थः १३ तत्रज्ञानंकथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्राणि एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानित्रयोगुणाः एतान्भावानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकार्येषु अनुगतानियेनज्ञानेनेक्षेत अथएषुअपिभावेषुएकंपरमात्मतत्त्वमनुगतंयेनेक्षेत कार्यकारणात्मकंजगत् परमकारणात्मकमेवेत्तत् नतुततः पृथगितियेनपश्यतितज्ज्ञानमित्यर्थः १४ विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्द्धेन यत्यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान्भावान् पूर्वमैक्षततान् तथापूर्ववन्नेक्षेत किंतुतदेकंपरमकारणंब्रह्मैव तदाएतदेवविज्ञानमुच्यते एतदुक्तंभवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षभ्रमस्यदिङ्मोहादिविवनिवृत्त्यभावात् तदात्मकंजगत् पश्यंस्तथात्मनःपृथक्सदितिमन्यते अपरोक्षज्ञानेतुबाधितमेवजीवन्मुक्तः संस्कारशेषंपश्यति अतः परोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येतइति एकेनसर्वकार्याणामनुगतिंकार्याणांपृथक्सत्त्वंचोपपादयतिसार्द्धेन तत्रयदिनकदाचिदनीदृशंजगदित्यादिमतेनेतेषांभावानामुत्पत्त्यादयोनस्युः तर्हिकारणस्यैकस्याभावादेकात्मतामिथ्यात्वंचनस्यात् अतस्तेषामुत्पत्त्यादीन्साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मनांसावयवानामित्यर्थः विमताभावाउत्पत्त्यादिमंतःसावयवत्वात् घटादिवदितिपश्येत् १५ ७ ७

ततआदौउत्पत्तौअंतेपरिणामांतरापत्तौचकारणत्वेन मध्येचाश्रयत्वेन सृज्यास्सृज्यंकार्यात्कार्यांतरंप्रतियदन्वियात् अनुगच्छेत् तत्प्रातिसंक्रामेतेषांप्रलयेचयदवशिष्येततदेवसदि
तिपश्येदित्यर्थः १६ वैराग्यमाह श्रुतिरिति द्वाभ्यां श्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादि प्रत्यक्षंपटादिकार्यंतत्वादि व्यतिरेकेणनदृश्यते चैतन्यव्यतिरेकेणचनकिंचिदृश्यतइति
ऐतिह्यंमहाजनप्रसिद्धिः अनुमानं विमतंमिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतादिवदित्यादि एवंप्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् एतैर्बाधितत्वात् सएवंसर्वानुगतंसत्यमात्मत
त्त्वंपश्यन् विकल्पस्यचमिथ्यात्वात्तन्नोविरज्यतेविरक्तोभवतीत्यर्थः १७ ननुवेदोक्तस्वर्गादिसुखाशयानविरज्येतेत्याह कर्मणामिति आविरिंच्यात् ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्टम
पिसुखममंगलंदुःखरूपंनश्वरंपश्येत् १८ भक्तियोगंसकारणमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्तएवतथापि तस्मिन्प्रीतिंप्राप्नुवतेतुभ्यंपुनश्चकथयिष्यामि १९ श्रद्धाश्रवणादरः शा
श्वदितिसर्वत्रानुषज्यते मदनुकीर्तनंश्रवणानंतरंमत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः २० २१ अंगचेष्टालौकिकीक्रिया वचसालौकिकेनापिमद्गुणानामीरणंकथनं २२ मदर्थंमद्भजनार्थं

आदावंतेचमध्येच सृज्यात्सृज्यंयदन्वियात् पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेवसत् १६ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानंचतुष्टयम् प्रमाणे
ष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणांपरिणामित्वादाविरिंच्यादमंगलं विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् १८ भक्तियोगःपुरैवोक्तः
प्रीयमाणायतेऽनघ पुनश्चकथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरम् १९ श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनम् परिनिष्ठाचपूजायांस्तुतिभिःस्तवनंम
म २० आदरः परिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनम् मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणम् मय्यर्पणंचम
नसःसर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः २३ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् म
यिसंजायतेभक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्त्वोपबृंहितम् धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते २५ यदर्पितंतद्
विकल्पेइंद्रियैःपरिधावति रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् २६ धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनम् गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचा
णिमादयः २७ उद्धवउवाच यमःकतिविधःप्रोक्तोनियमोवाऽरिकर्शन कःशमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो २८ किंदानंकिंतपः
शौर्यंकिंसत्यमृतमुच्यते कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा २९ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमन्भगोलाभश्चकेशव काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिं
सुखंदुःखमेवच ३० कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः कःस्वर्गोनरकःकस्वित्कोबंधुरुतकिंगृहम् ३१ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकः
कईश्वरः एतान्प्रश्नान्ममब्रूहिविपरीतांश्चसत्पते ३२

तद्विरोधिनोर्थस्यपरित्यागः भोगस्यतत्साधनस्यचंदनादेः सुखस्यपुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकंयत्कर्मत
दपिमदर्थंकृतंभक्तेःकारणमित्यर्थः २३ भक्तिःप्रेमलक्षणासंजायते अस्यभक्तस्यअन्यःकोर्थःसाधनरूपःसाध्यरूपोवाऽवशिष्यते सर्वोऽपिस्वतएवभवतीत्यर्थः २४ तदेवाह
किंबहुनाचित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोःकारणमित्याह यदात्मनीति द्वाभ्यां यदाआत्मनिमयिईश्वरेचित्तमर्पितंतदापुमान्धर्मादीन्प्राप्नोत्येव २५ एतदेवव्यतिरेकेणाह यद
र्पितं यत्तुयदातच्चित्तंविकल्पेदेहगृहादावर्पितंसत्परिधावति तदाधिकंरजस्वलमसन्निष्ठंचभवति ततश्चविपर्ययमधर्मादिकंविद्धि २६ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मोम
द्भक्तिकृत ततएवप्रोक्तः प्रकृष्टउक्तः शास्त्रेषु २७ धर्मादीनांमहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यानात्तत्प्रायमादीनपिसंख्यातःस्वरूपतोवाकिंचिद्विलक्षण्यंस्यादितिएवंसंभावनयाताद्विशेष
जिज्ञासुःपृच्छति यमइतिपंचभिः २८ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकिं २९ परेति विद्यादीनांविशेषणं श्रीर्मंडनं ३० ३१ प्रश्नान्एतानर्थान् विपरीतान् अशमादीन् ३२ ७९

यमान्नियमांनाह अहिंसेतित्रिभिः अस्तेयंमनसाऽपिपरस्वाग्रहणम् आस्तिक्यंधर्मेविश्वासः ३३ शौचंबाह्यमाभ्यंतरंचेतिद्वयं अतोद्वादशनियमाः श्रद्धाधर्मादरः ३४ उभयोःश्लोकयोर्यस्मृताः तेयमानियमाश्च यद्वाउभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमामुख्याः सकामस्यनियमामुख्याः स्मृताइत्यर्थः अत्रहेतुमाह हियस्मात् उपासिताः सेविताः संतः पुंसांप्रवृत्तानांनिवृत्तानांचयथाकामंकामानुसारेणभोगंमोक्षंचदुहंतीति ३५ मुमुक्षोरुपादेयान् शमादीन् हेयांश्चदुःखादीन् महाजनप्रसिद्धेभ्योविलक्षणानाह शमइत्यादिनायावत्समाप्ति एतेनैवतद्विपरीता अशमादयोऽप्यूह्नेयाः शमोमन्निष्ठताबुद्धेः नतुशांतिमात्रं दमः इंद्रियसंयमः नचौरादिदमनम् तितिक्षाविहितदुःखस्यसमर्षः सहनंनभारादेः जिह्वोपस्थयोर्जयोवेगधारणंधृतिः नतुअनुद्वेगमात्रम् ३६ दंडोभूतद्रोहः तस्यत्यागोदानम् नधनार्पणम् कामत्यागः भोगोपेक्षातपः नकृच्छ्रादि स्वभावोवासनातस्यजयः प्रतिबंधः शौर्यं नविक्रांतिः समंब्रह्मतस्यदर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यम् नयथार्थभाषणमात्रम् ३७ अन्यच्चऋतंसूनृतासत्याप्रियाचवाक् एवंचऋतसत्ययोःस्फुटएवाविवेकः क्रमप्राप्तंत्यागंव्याख्यातुमादौततोऽर्थभेदेनशौचंव्याचष्टे तस्यापिमलत्यागरूपत्वेनत्यागाभेदप्रतीतेः कर्मसुअसंगमः अनासक्तिःशौचं त्यागस्तुसंन्यासइतितयोर्भेदइत्यर्थः ३८ नृणामिष्टं

श्रीभगवानुवाच अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोन्हीरसंचयः आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयम् ३३ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनम् तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनम् ३४ एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि ३५ शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृतिः ३६ दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्तपःस्मृतम् स्वभावविजयःशौर्यंसत्यंचसमदर्शनम् ऋतंचसूनृतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता कर्मस्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते ३८ धर्मइष्टंधनंनृणांयज्ञोऽहंभगवत्तमः दक्षिणाज्ञानसंदेशःप्राणायामःपरंबलम् ३९ भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साहीरकर्मसु ४० श्रीर्गुणानैरपेक्ष्याद्याःसुखंदुःखसुखात्ययः दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ४१ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपःस्वर्गःसत्त्वगुणोदयः ४२ नरकस्तमउन्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते ४३

धनंधर्मः नपुत्रादिसाधारणं भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेवयज्ञः मद्बुद्ध्यायज्ञोऽनुष्ठेयः नक्रियाबुद्ध्येत्यर्थः यज्ञार्थंदानंदक्षिणासाचज्ञानोपदेशः नहिरण्यादिदानं तेनहियज्ञरूपोविष्णुःप्राप्यते दुर्दमदमनबलम् तच्चमनोदमनरूपत्वात्प्राणायामइति ३९ लाभंव्याचिख्यासुः प्रथमंभगंततोभेदेनव्याचष्टे लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थः उत्तमोलाभस्तुमद्भक्तिः नपुत्रादिः विद्याचात्मनिप्रतीतस्यभेदस्यबाधः नज्ञानमात्रम् अकर्मसुजुगुप्साहेयत्वदर्शनम् ह्रीःनलज्जामात्रम् ४० गुणाएवश्रीर्मंडनम् नकिरीटादिः दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अननुसंधानं सुखंनभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनाग्निदाहादि बंधंमोक्षंद्वयंचयोवेत्तिसपंडितः नाविद्वन्मात्रं ४१ अहंबुद्धिरिक्तपलक्षणं देहगेहादिष्वहंममेत्यभिमानवान् मूर्खइत्यर्थः मन्निगमः मांनितरांगमयति प्रापयति योनिवृत्तिमार्गः सतुपंथाः सन्मार्गः नकंटकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गःसउत्पथः कुमार्गः नतुचोराद्याकुलः सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेकःस्वर्गः नेंद्रादिलोकः ४२ तमसउन्नाह उद्रेकः सनरकः नतामिस्रादिः गुरुरेवबंधुः नभ्रात्रादिः सचाहमेव यथाहंजगद्गुरुःएक एवपरोबंधुर्विषमेसमुपस्थितेगुरुः सकलधर्मात्मायत्राकिंचनगोहरिरिति ससाधनभोगायतनंगृहंतच्चमानुष्यंमानुषरूपंशरीरमेवनहर्म्यादि गुणैः संपन्नआढ्यउच्यतेनधनी ४३

असंतु श्रेयः सदरिद्रः नानिःस्वः योजितेंद्रियः सकृपणः शोच्यः नदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः स ईशः स्वतंत्रः नराजादिः गुणसंगः गुणेषु संगो यस्य सः विपर्ययः अनीशः एतच्च शमादिविपर्ययोपलक्षणार्थम् ४४ उपसंहरति एतइति साधुमोक्षोपयोगितया एतच्च सर्वं गुणदोषयोर्विवेकायो द्धवेन पृष्टमिति तयोः संक्षेपतो लक्षणमाह किंबहुनावर्णितेन गुणदोषयोः लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनं दोषः गुणस्तु तदुभयदर्शनविवर्जितस्वभावः इति ४५ इत्येकादशटी० एकोनविंशः १९ विशेयोगत्रयं प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकम् गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः १ गुणदोषदृशिर्दोषगुणस्तूभयवर्जित इत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेति पंचभिः विधिश्च प्रतिषेधश्च ईश्वरस्य तव निगम आज्ञारूपो वेदः सच विधेयानां प्रतिषेध्यानां च कर्मणां गुणदोषं पुण्यपापफलरूपमेवेक्षते उत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां वर्णानामाश्रमाणां विकल्पं भेदं च गुणदोषरूपमेवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजं च गुणदोषं च तथैवावेक्षते प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाताः मूर्धावसिक्तांबष्ठादयः तेषां च असत्त्वं तत्त्वाविज्ञयाः प्रतिलोमानुलोमजा इति गुणदोषौ द्रव्यादीन् कर्मार्हता ऽ नर्हताभ्यां स्वर्गं नरकं च तत्फलतया गुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्याये प्रपंचयिष्यते १ २ तथाऽपि प्रसक्तं किमायातमत आह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोष इति निराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण तां विना निषेधाविधिलक्षणं तव वचः कः

दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेंद्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ४४ एत उद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ४५ इति श्रीभागवते ए० भगवदुद्धवसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः १९ उद्धव उवाच विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते अवेक्षतेऽरविंदाक्ष गुणदोषं च कर्मणाम् १ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गं नरकमेव च २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव निःश्रेयसं कथं नॄणां निषेधाविधिलक्षणं ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ५ श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नॄणां श्रेयोविधित्सया ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ६ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ७

थम् तच्च वचो ंतरेण नॄणां निःश्रेयसं कथं स्यात् तत्रापि श्रोतव्यो मंतव्य इति साधनविधेः नानुध्यायेद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदित्यादिनिषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण निषेधाविधिलक्षणं तव वचो विनेति सामानाधिकरण्यमेवास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण निषेधाविधिलक्षणमपि वचः कथं नु तत्त्वमस्यादिवाक्यवत् निःश्रेयसपरं स्यात् सर्वस्य वेदस्य तत्परत्वांगीकारादित्यर्थः ३ ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा मनुष्येभ्यः कथयिष्यंतीति नेत्याह पित्रादीनां सर्वेषां त्वद्वाक्यरूपो वेद एव तु श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमापकं क्व अनुपलब्धेऽर्थे मोक्षे स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमित्यत्रापि तदेवं गुणदोषदृष्ट्या भावे निःश्रेयसं न घटते ४ किंच शास्त्रेणैव विहिता भेददृष्टिस्तामिन्नवविषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदित्याह तेनिगमात् तदाज्ञारूपाद्वेदादेव न हि स्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेन निवर्तेत ह स्फुटं भ्रमो भवति तन्निवर्तयेति शेषः ५ विषयाभेदेप्यधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रयमाह योगा इति योगा उपायाः ब्रह्मकर्मदेवताकांडैः प्रोक्ताः कर्म च निष्कामं श्रेयो विधित्सया मोक्षसाधनेच्छया अन्य उपायो नास्तीति काम्यकर्मादिकं व्यावर्तयति तथा चोत्तराध्याये स्फुटीकरिष्यति य एतानित्यादिना ६ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामिति द्वाभ्यां इह एषां मध्ये कर्मस्वनिर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलेषु विरक्तानामत एव साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिशून्यानां अतः कामिनां तत्फलेषु अविरक्तानामित्यर्थः ७

यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनांविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्यायेवक्ष्यातिनिष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तुयथाशक्ति सच्चज्ञानभक्तियोगाधि-
कारात्प्रागेव तदधिकृततयो कृतस्वल्पः तासांसिद्धीनांतुनाकिंचिदिति ८ सावधिकर्मयोगमाह तावदिति नवभिः कर्माणिनित्यनैमित्तिकानि यावतायावत् ९ कर्मयोगिनोज्ञानभक्ति
भूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थइति अनाशीःकामः अफलकामः अन्यत् निषिद्धम् नरकयानंहिद्वेधैव विहितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वात् निषिद्धवर्जनाच्च
नरकंयाति अफलकामत्वाच्चस्वर्गमपीत्यर्थः १० किंतु अस्मिल्लोके आस्मिन्नेवदेहे अनघः निषिद्धत्यागी अतःशुचिः निवृत्तरागादिमलः यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतां-
द्योतयति ११ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौति स्वर्गिणोपीति निरयिणइति दृष्टांतत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्त्योः तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरं १२ अतोनरःस्व
र्गतिंनकांक्षेत नारकीमिति दृष्टांतः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणिनकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपिमनुष्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत यतोदेहावेशात् देहासक्त्यास्वार्थेप्रमाद्यति अ
वधानशून्योभवति १३ अपितु एतद्देहंसाधकमितिविद्वान् तत्रार्थसिद्धिदमपिमर्त्यंज्ञात्वा अप्रमत्तःअनलसःसन् मृत्योःपूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् १४ अप्रमत्तोमुक्तसंगःस-

यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् नानिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसिद्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथा
श्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १० अस्मिंल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थो
ऽनघःशुचिः ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ११ स्वर्गिणोप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम्
१२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः अप्रमत्तइदं
ज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिम् खगःस्वकेतमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबु
द्ध्वायुर्भयवेपथुः मुक्तसंगःपरंबुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६ नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारम् मयानुकूलेननभस्वतेरितं
पुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा १७ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः १८ धार्यमाणंमनोयर्हि-
भ्राम्यदाश्वनवस्थितम् अतंद्रितोनुरोधेनमार्गेणात्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः सत्त्वसंपन्नयाबुद्ध्यामनआत्म
वशंनयेत् २०

क्षेमंप्राप्नोतीत्यत्रदृष्टांतः छिद्यमानमिति यमैः यमवन्निर्दयैः पुरुषैः कृतंनीडंयस्मिन् तंस्वकेतंस्वस्याश्रयम् अलंपटः अनासक्तः १५ दार्ष्टांतिकमाह अ
होरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुध्वा भयेनवेपथुः कंपोयस्यसः १६ एवमप्रयतमानंप्रमत्तंनिंदति नृदेहंप्लवंनावंप्राप्येत्यध्याहारः योभवाब्धिंनतरेत्सआत्महातत्रहेतवः आद्यंस
र्वफलानांमूलं एतदुपार्जितकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किंचसुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपिप्राप्तुमशक्यं तथाऽपितुसुलभम् यदृच्छयालब्धत्वात् तंचसुकल्पंपटुतरं किंचगुरुःसं
श्रितमात्रएवकर्णधारोनेतायस्यतम् मयाचस्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेनप्रेरितम् १७ एवंतावदविरक्तस्यवैराग्यद्वाराज्ञानभक्तिसाधकंकर्मयोगमुक्त्वेदानींसम्यक्विरक्तस्यज्ञा
नयोगंतस्यचज्ञानप्राप्तेःपूर्वंकिंचित्कृत्यंवर्जनीयंचाह सार्द्धैर्नवभिः यदात्विति आरंभेषुकर्मसुनिर्विण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नः तत्फलेषुविरक्तश्च तदासंयतेंद्रियःसन् आत्मनोऽभ्या
सेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्याअचलंयथाभवतितथामनोधारयेत् १८ तत्रप्रथममेवात्यंतधारणासंभवात् तत्स्वभावानुसारेणवशीकरणमाह यर्हिआशुभ्राम्यत्यपरिभ्रमदनव
स्थितंभवति तदाअनुरोधेन किंचिदपेक्षापूरणद्वारेण १९ ननुतर्हियथापूर्वमेवस्यात्तत्राह मनोगतिंतुनविसृजेत् नोपेक्षेत किंतु अप्रमत्तःसन्लक्षयेदित्यर्थः २० छ छ

अनुरोधमार्गसदृष्टांतंस्तौति एषः अनुवृत्तिमार्गेणमनसः संग्रहः परमोयोगः तत्साधनत्वात् उपचारेणस्तुतिः यथाअदांतस्यदमनीयस्य अर्वतः अश्वस्यहृदयज्ञत्वम् स्वाभि
प्रायेणगतिमान्विच्छन् अपेक्षमाणः अश्वधारकः प्रथमंकिंचित्तद्गतिमनुवर्तते तदाचरश्मिनातंधृत्वैवगच्छतिनतूपेक्षते तद्वदित्यर्थः २१ एवमीषद्वशीकृतस्यमनसोऽत्यंतनैश्च
ल्योपायानाह सांख्येनेतित्रिभिः सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेणभवम् प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययंच अन्वनुध्यायेत्
प्रसीदतीतिनिश्चलंभवति २२ ततश्चागमापायित्वेबाधितत्वदर्शनात्तदविवेकापन्नसंसारेनिर्विण्णस्य अतोविरक्तस्यततश्चउक्तवेदिनःगुरूपदिष्टार्थालोचकस्य ततोगुरूप
दिष्टस्यैवाचिंतितस्य पुनःपुनरनुचिंतयादौरात्म्यं देहाद्यभिमानंत्यजति २३ किंच यमादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्यापदार्थद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्य
पक्षस्यस्वातंत्र्यंदर्शयति एतैरुपायैर्योग्यंपरमात्मानंमनःस्मरेत् नान्यैः अतोन्यन्नकुर्यादित्यर्थः २४ ननुपापापत्तौप्रायश्चित्तंकार्यमेवतत्राह यदीति योगेनज्ञानाभ्यासेनैव ए-
तन्नभक्तस्यापिनामकीर्तनाद्युपलक्षणार्थंनान्यत्कृच्छ्रादि २५ ननुनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिकंत्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्रचतन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादिप्रायश्चि

एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्यैवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावनु-
ध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३ यमादिभिर्योगप
थैरान्वीक्षिक्याचविद्यया ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम् योगेनैवदहेदंहोनान्य
त्तत्रकदाचन २५ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः कर्मणांजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः गुणदोषविधानेनसंगानांत्याजने-
च्छया २६ जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः २७ ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धालुर्दृढ
निश्चयः जुषमाणश्चतान्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २८ प्रोक्तेनभक्तियोगेनभजतोमाऽसकृन्मुनेः कामाहृदय्यानश्यंतिसर्वेमयि
हृदिस्थिते २९ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेखिलात्मनि ३०

मंगुणइतिविधिप्रतिषेधाभ्यामुक्त्वा
प्रायश्चित्तंविनायोगेनैवकथंपापंदहेत्तत्राह स्वेस्वइतिसार्द्धेन सएवगुणःनेतरः तदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेनगुणदोषविधानेनकर्मणांनियमः संकोचः
कृतः कुतइत्यत आह जात्याउत्पत्त्यैवाशुद्धानांसचप्रासानांसंगानांत्याजनेच्छयाअयंभावः पुरुषस्याशुद्धिनामनप्रवृत्तेरन्यास्तिस्वाभाविकप्रवृत्त्यैवतस्यमलिनत्वात् नचसह
सासर्वतोनिवृत्तिः कर्तुंशक्यते अतइदंनकर्तव्यमिदमेवकर्तव्यमित्येवंस्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेणनिवृत्तिरवक्रियते यथाचनप्रवृत्तिपरोवेदस्तथोत्तराध्यायेवक्ष्यामः उत्पत्त्यैवाहि
कामादित्यादिना अतोयोगिनःस्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्नप्रायश्चित्तादिविधिगोचरतेति २६ भक्त्यधिकारिणोभक्तियोगमाह जातश्रद्धइतित्रिभिः मत्कथासुजातश्रद्धः अतएवा
न्येषुकर्मसुउद्विग्नः नतुतत्फलेष्वपिविरक्तः तदाहवेदेति यद्यपिवेदतथाऽपितत्परित्यागेअनीश्वरःअशक्तः २७ एवंभूतोयःश्रद्धालुःसन् भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढनिश्चयःसन् ततःतदनं
तरंमांप्रीत्याभजेत विषयांस्तुसेवमानोऽपितेषुप्रीतिंनकुर्यादित्याह गर्हयन्निति २८ कथंभजेतकिंवाततोभवतीतितदाह प्रोक्तेनेतिद्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनमित्या
दिनातत्रतत्रोक्तेनमामसकृन्नित्यंभजतः हृदय्याः हृद्गताः कामानश्यंति २९ हृदयमेवग्रंथिरहंकारःतत्पूर्वकाश्चसर्वसंशयाःअसंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानि
३०

तदेवंव्यवस्थयाऽधिकारत्रयमुक्तम् तत्रचभक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्यचतत्सापेक्षत्वात् भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरति तस्मादितित्रिभिः मदात्मनः मयिआत्माचित्तंयस्यतस्यश्रेयः श्रे यःसाधनं ३१ तत्रहेतुःयत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपितीर्थयात्रादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्भाव्यंसत्त्वसुख्यादितत्सर्वं अंजसाअनायासेनैव ३२ स्वर्गमपवर्गमिद्धामवैकुंठंलभतएव वांछा तुनास्तीत्युक्तम् यदिवांछतीति ३३ तत्रहेतुमाह नार्किचिदिति धीराः धर्मितः यतोममएकांतिनः मय्येवप्रीतियुक्ताः अतोमयादत्तमपिनगृण्हंति किंवक्तव्यंनवांछंतीत्यर्थः अपुन र्भवमात्यंतिकमपिकैवल्यम् ३४ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरमुत्कृष्टमनल्पकम् महत्निःश्रेयसंफलंतत्साधनंचप्राहुः मेभक्तिः निराशिषः प्रार्थनाशून्यस्यनिरपेक्षस्य प्रार्थनाका रणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वा मेनिरपेक्षस्ययाभक्तिः सानिराशिषोभवेदित्यर्थः ३५ अनेनप्रकारेणासिद्धानां नगुणदोषाइतिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमयीति गुणदो षौविहितप्रतिषिद्धरूपौ वायेषांतेगुणाः पुण्यपापादयः साधूनांनिरस्तरागादीनामतः समचित्तानामतएव बुद्धेः परमीश्वरंप्राप्तानाम् ३६ काम्यकर्मनिष्ठानिंदिष्यन्नितान्मुक्तिमार्गानु पसंहरति एवमिति मेपथःमत्प्राप्त्युपायान् येअनुतिष्ठंतितेक्षेमंकालमायादिरहितंममलोकंविंदंति यत्परंब्रह्मतत्त्वविदुः ३७ इतिएकादशेटीकायांविंशतितमोऽध्यायः

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् योगेनदानधर्मेणश्रे योभिरितरैरपि ३२ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेऽञ्जसा स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवाञ्छति ३३ नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांति नोमम वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३४ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ नमय्ये कांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषां ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्र ह्मपरमंविदुः ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः २० श्रीभगवानुवाच यएतान्मत्पथोहि त्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान् क्षुद्रान्कामांश्चलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयो रेषनिश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु द्रव्यस्यविचिकित्सार्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३

२० जयतिस्वपरानंदः परानंदनृकेसरीयत्कृपालवलेशेन श्रीधरःसत्कृतिःकृती १ ईक्षितामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम् मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः २ एकविंशेक्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणाम् कामिनांद्रव्यदेशादिगुण दोषाःप्रपंचिताः ३ तदेवंगुणदोषव्यवस्थार्थंयोगत्रयमुक्तम् तत्रज्ञानभक्तिसिद्धानांनकिंचिद्गुणदोषौ साधकानांतुप्रथमतोनिवृत्तिकर्मनिष्ठानांयथाशक्तिनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्व शोधकत्वाद्गुणःतदकरणंनिषिद्धकरणंचतन्मलीमसकरणत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वाच्चप्रायश्चित्तंगुणः विशुद्धसत्त्वानांतुज्ञाननिष्ठानांज्ञानाभ्यासएवासिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानांपु नःश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवगुणः तद्विरुद्धंसर्वमुभयेषांदोषइत्युक्तम् इदानींयेतुनसिद्धानापिसाधकाः किंतुकेवलकाम्यकर्मप्रधानाः तेषांसकलगुणदोषान्प्रपंचयिष्यन्नादौतानतिबहि र्मुखान्निंदति यएतानिति मत्पथःमदुक्तमार्गान्क्षुद्रान्तुच्छान् चलैः अस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिरिंद्रियैर्वाजुषंतःसेवमानाभवंति तेसंसरंतिनिखिलगुणदोषभाक्त्वेननानायोनीःप्राप्नु वंतीत्यर्थः १ ननुतैरेवकर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेतिकुतोवैषम्यं नह्यग्निनाकोचित्तप्यंतेकोचिन्नेतिसंभवतितत्राह स्वेस्वइति आधिकारभेदेनकल्पितौगुणदोषौनवस्तुनिष्ठावितिभा वः २ तदाह शुद्ध्यशुद्धीइति विचिकित्सार्थंयोग्यमयोग्यंवेतिसंदेहद्वारास्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्रशुद्ध्यशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वगुणदोषौतान्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वेशुभा शुभौतन्निमित्तावर्थानर्थौ ३

तत्रशुद्ध्यशुद्धीधर्मार्थं शुद्धेनधर्मः अशुद्धेनाधर्मइतिगुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपिराजादीनांव्यवहारदर्शनाद्धपादेयंनान्यदितिशुभाशुभौ यात्रार्थंदोषत्वेःप्यापत्काशरीरनि-
र्वाहमात्रोपादानेननपापम् अधिकोपादानेतुपापमिति मयामन्वादिरूपेण धर्मरूपांधुरंभारंकर्मजडानामित्यर्थः ४ शुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयिष्यन् वेदोक्तत्वेनतदभिनिवेशोमाभूदि
ति समानेष्वपिवस्तुषितिंयदुक्तंतत्प्रपंचयति भूमीतितिस्रभिः भूतानांप्राणिनां धारयंतीतिधातवःकारणानि शारीराःशरीरारंभकाः देहतःसाम्यमुक्तं जीवतोव्याह आत्म-
संयुताइति ५ धातुषुदेहेषुनामरूपाणिवर्णाश्रमादीनि कल्पनायाःप्रयोजनमाह एतेषांप्राणिनांस्वार्थसिद्धयेप्रवृत्तिनियमद्वाराधर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ६ नकेवलंदे
हेष्वेव अपितुदेहकालादिभावानमपि आदिशब्देनानुपादेयानांफलनिमित्ताधिकारिणांग्रहणं वस्तूनामुपादेयानांव्रीह्यादीनामपि ममभया नियमार्थंसंकोचार्थमित्य
र्थः ७ एवंगुणदोषविषयंपरिशोध्य तयोःशुद्ध्यशुद्धिमूलत्वाच्छुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयति अकृष्णसार इत्यष्टभिः देशानांमध्येकृष्णहरिणराहितोऽशुचिः तत्रापिअब्रह्मण्यःब्रा
ह्मणभक्तिशून्यः अत्यंतमशुचिः कृष्णसारोऽपिकृष्णेनमृगेणसारःश्रेष्ठोयःसोऽपि असौवीरःकीकटः सुवीराः सत्पुरुषाः तद्वान्सौवीरः कीकटोऽप्यशुचिः तदुक्तम् स
वैपुण्यतमोदेशः सत्पात्रंयत्रलभ्यतइति तद्वर्जितोयःकीकटः अंगवंगकालिंगादिः असंस्कृतःसंमार्जनादिशून्यः म्लेच्छबहुलोवा ईरिणमूषरम् एकवद्भावः तत् अशुचि

धर्मार्थंव्यवहारार्थंयात्रार्थमितिचानघ दर्शितोयंमयाचारोधर्ममुद्वहतांधुरम् ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः आब्रह्मस्था
वरादीनांशारीराआत्मसंयुताः ५ वेदेननामरूपाणिविषमाणिसमेष्वपि धातुषूद्धवकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानांव
स्तूनांममसत्तम गुणदोषौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणाम् ७ अकृष्णसारोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासं
स्कृतेरिणम् ८ कर्मण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतएववा यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोऽकर्मकःस्मृतः ९ द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेन
च संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वाल्पतयाऽथवा १० शक्त्याशक्त्याथवाबुद्ध्यासमृद्ध्याचयदात्मने अघंकुर्वंतिहियथादेशावस्थाऽनुसारतः ११

तदन्यःशुचिरित्यर्थादुक्तंभवति ८ कालस्यशुद्ध्यशुद्धीदर्शयति कर्मण्यइति द्रव्यतःद्रव्यसंपत्त्यास्वतोवापूर्वाण्हादिर्यःकर्मण्यः कर्मार्हःसकालस्तस्मिन्कर्मणिगुणवान्
यतः यस्मिन्द्रव्यालाभेनवाराष्ट्रविप्लवादिनावा कर्मनिवर्तते यश्चसूतकादौदशाहादिलक्षणोऽकर्मकः कर्मानर्हः स्मृतः सकालोदोषः अशुद्धइत्यर्थः ९ वस्तुशब्दोपात्तानांद्र
व्याणांशुद्ध्यशुद्धीदर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येणतोयादिनाशुद्धिःमूत्रादिनाऽशुद्धिःवचनेनशुद्धमशुद्धंवेतिसंदेहेशुद्धमित्येवंरूपेणब्राह्मणवचनेनशुद्धिः विपरीतेनअशुद्धिः संस्कारेणप्रो
क्षणादिनापुष्पादेःशुद्धिः अवघ्राणादिनात्वशुद्धिः कालेनदशाहादिनानवोदकादेःशुद्धिः कालेमेघोदकंग्राह्यंवर्ज्यंतुत्र्यहमेवहि अकालेदशरात्रंस्यात्ततःशुद्धिर्विधीयते पर्युषि
तान्नादेःअशुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानांतडागाद्युदकानांमहत्त्वाल्पत्वाभ्यांशुद्ध्यशुद्धी १० शक्त्याशक्त्यासूर्योपरागादिसूतकान्नादेःशक्तान्प्रतिअशुद्धिः अशक्तान्प्रतिशु
द्धिः बुद्ध्यापुत्रजन्मादौदशाहाद्बहिर्ज्ञानेनशुद्धिः अंतर्ज्ञानेनाशुद्धिः समृद्ध्याजीर्णमलवद्वस्त्रादेःसमृद्धंप्रत्यशुद्धिः दरिद्रंप्रतिशुद्धिः तत्रापिविशेषमाह यदीति एतच्चद्रव्यवच
नादयोद्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मनेयदघंकुर्वंति तद्देशावस्थाऽनुसारतएव यथायथावत् कुर्वंतिनसर्वतः तथाहिनिर्भयएवदेशेकुर्वंतिनतुचौराद्याकुलेतथारोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्य
वस्थायामेवकुर्वंतिनबाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथाचस्मृतिः देशकालंतथात्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनं उपपत्तिमवस्थांचज्ञात्वाशौचंप्रकल्पयेत्इति ११ ७ ७

द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्यशुद्धिरित्युक्तम् तत्रवचनादिशुद्धिरेकरूपैव द्रव्यतस्तुशुद्धिर्बहुरूपेतितांप्रपंचयति धान्येति दारुलौकिकंयज्ञचमसादिच धान्यानांवायुना दारूणांयज्ञपात्रादीनांग्रहच
मसानांचतोयाद्युष्णोदकैः अस्थिनांगजदंतानांकालेन तंतूनांतोयेन रसाःस्तैलघृतादयः तैजसाःसुवर्णादयः तेषांअग्निनाशुद्धिः पार्थिवानांचरथ्याकर्दमघटेष्टकादीनांयथार्थंकालादि
भिःशुद्धिः तत्रापिकांस्यजायुपघाततारतम्येनदेशकालावस्थाद्यनुसारेणैव एतैरन्यैश्चयुतायुतैर्मिलितैःकेवलैश्च कालस्यपुनर्ग्रहणंयुतत्वप्रदर्शनार्थम् १२ अस्पृश्यस्पर्शेशुद्धिमु
क्तालेपविषयेप्याह यत्पीठपात्रवस्त्रादि येनतक्षणक्षाराम्लोदकादिनागंधंलेपंचव्यपोहातित्यजति स्वगतंचमलत्यक्त्वाप्रकृतिंस्वमेवरूपंभजते तस्यतत्शौचंशोधकं यावताचतक्षणादि
नाव्यपोहातितावत्प्रमाणंस्वरूपतआवृत्तितोवातत्कर्तव्यमिष्यते १३ एवंतावत्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानींकर्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्थाकौमारादिः वीर्यशक्तिः संस्कारःउपनयनादिः कर्मसं
ध्योपासनदीक्षादिलक्षणं आत्मनःसाहंकारस्यकर्तुःएतैःस्नानादिभिर्यथायथंतत्कार्यानुसारिणीशुद्धिः इयंचशुद्धिर्नव्यवहारार्थाकिंतुविहितकर्मार्थेत्याह शुद्धइति द्विजइत्युपलक्षणंशूद्रादेर
पि १४ मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमुखात्यथावत्सांगोपांगाविनियोगसहितंपरिज्ञानंमंत्रस्यशुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणंकर्मणःशुद्धिः धर्माद्यर्थंशुद्धयंशुद्धीःप्रपंचतःप्रदर्श्योपसंहरति ध
र्मइति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिःषड्भिःशुद्धैर्धर्मःसंपद्यते एतेषांयोविपर्ययःसोधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः १५ अयंचगुणदोषविभागोनवास्तवइत्याह क्वचिदिति आपदिप्रतिग्रहोगुणोऽप्य-

धान्यदार्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणाम् कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगंधलेपंव्यपोहति भजतेप्रकृतिंतस्य
तच्छौचंतावदिष्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः मत्स्मृत्याचात्मनःशौचंशुद्धःकर्माचरेद्द्विजः १४ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पण
म् धर्मःसंपद्यतेषड्भिरधर्मस्तुविपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोपिदोषःस्याद्दोषोपिविधिनागुणः गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते १६ समानकर्माचरणं
पतितानांनपातकम् औत्पत्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः १७ यतोयतोनिवर्तेतविमुच्येततततस्ततः एषधर्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः १८
विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत् संगात्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहःक्रोधस्तमस्तमनुवर्तते तमसाग्रस्यतेपुंसश्चे
तनाव्यापिनीद्रुतम् २० तयाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते ततोऽस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्यच २१ विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरम्
वृक्षजीविकयाजीवन्व्यर्थंभस्त्रेवयःश्वसन् २२ नापदिनिषिद्धत्वाद्दोषःपरधर्मश्चपरस्यगुणोपिअस्यदोषःदोषोपिकुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्नदोषः अपितुविधिबलेनगुणः
एवंयोयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थेनियमःगुणदोषार्थवायोनियमःनियामकंशास्त्रं सतयोर्भेदमेवबाधते १६ दोषस्यक्वचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयति समानस्यतस्यैवकर्मण
सुरापानादेराचरणंपतितानांपतनहेतुरपिजात्याकर्मणावापतितानां पुनःपातकमधिकारभ्रंशकंनभवति पूर्वमेवपतितत्वात् अतोत्रदोषस्यापिदोषतानास्तीत्यर्थः तथासंगोऽपि
योयतेर्दोषःसगृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वस्वीकृतोनदोषः अपितुगुणः ऋतौभार्यामुपेयादित्यादिविधानात् उभयत्रदृष्टांतः पूर्वमेवाधःशयानोयथानपततीति १७ अतोगुणदोषनियम
विधिनांप्रवृत्तिसंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतोयतइति १८ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतांवेदस्यनिराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतांदर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिःसंगःआ
सक्तिः तत्रतेषुविषयेषुयेनप्रतिहन्यतेकामः तेनसहकामादेवकलिःकलहोभवति १९ दुर्विषहःतीव्रःतमःसंमोहः तंक्रोधंचेतनाकार्याकार्यस्मृतिःद्रुतंशीघ्रं २० हेसाधोतयाकार्याकार्य
स्मृत्यारहितोजंतुःशून्यायकल्पते असत्तुल्योभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशःपुरुषार्थहानिःमूर्छितस्यमृततुल्यस्य २१ तत्तुल्यत्वंप्रपंचयति विषयेति व्यर्थंवृक्षजीविकयेवयोजीवन्
वर्ततेसमूर्छिततुल्यः अतएवयोभस्त्रेवश्वसन्वर्ततेसमृततुल्यः अतःस्वार्थनाशइत्यर्थः २२ ध ध ध ध ध

ननुप्रवृत्तस्यस्वर्गादिफलश्रवणात्कुतःस्वार्थविभ्रंशस्तत्राह फलश्रुतिरिति इयंफलश्रुतिःनश्रेयःपरमपुरुषार्थपरानभवतीत्यर्थः किंतुबहिर्मुखानांनृणांमोक्षविवक्षया अवांतर-
फलैः कर्मसुरुच्युत्पादनमात्रं यथाभैषज्येऔषधेरोचनंरुच्युत्पादनं तथाहि पिबनिंबंप्रदास्यामिखलुतेखंडलड्डुकान् पित्रैवमुक्तःपिबतिनफलंतावदेवतु तथामातृवाक्यंच
शिखांतेवर्द्धतेवत्सगुडूचींश्रद्धयापिबेतिनफलंतावदेवतु किंतुआरोग्यम् २३ ननुकर्मकांडेमोक्षस्यनामापिनश्रूयतेउक्तं तएवंव्याख्यायतेयथाश्रुतस्याघटनादित्याह उत्पत्त्येतिद्वाभ्यां
उत्पत्त्यास्वभावतएवकामेषुपश्वादिषुप्राणेषु आयुरिंद्रियबलवीर्यादिषुस्वजनेषुपुत्रादिषु अनर्थहेतुषुपरिपाकतोदुःखहेतुषु २४ अतस्तान्स्वार्थपरमसुखमविदुषः अतोन-
तान्प्रवृत्तिभूतान् वेदोयद्बोधयिष्यतितदेवश्रेयइति विश्वसितानित्यर्थः तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनिकामवर्त्मनि देवादियोनिषुभ्राम्यतः ततःपुनः तमः वृक्षादियोनिंविशतः पशु
कामइति आयुरिंद्रियादिकामइतिच पुत्रादिकामइतिच कथंपुनस्तेष्वेवकामेषुस्वयंबुधोवेदोयुंज्यात्प्रवर्तयेत् तथासत्यनाप्तःस्यादितिभावः २५ कथंतर्हिकर्ममीमांसकाः फलपरतांवदंतितत्राह
एवमिति व्यवसितंवेदस्याभिप्राय कुत्सितामवांतरफलप्ररोचनायारमणीयापरमफलश्रुतिंवदंति कुतः तेकुबुद्धयःतदाह हियस्माद्वेदज्ञाः व्यासादयस्तथानवदंतीति २६ कुबु
द्धितांप्रपंचयति कामिनइत्यष्टभिः कामित्वात्कृपणाः ततोलुब्धाः तृष्णाकुलाः अतःपुष्पेषु अवांतरफलेषुपरमफलबुद्धयः अतएवअग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेनलुप्त

फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरम् श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनम् २३ उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच आसक्तमनसो
मर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः २५ एवंव्यवसितंकेचिदवि
ज्ञायकुबुद्धयः फलश्रुतिंकुसुमितांनवेदज्ञावदंतिहि २६ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषुफलबुद्धयः अग्निमुग्धाधूमतांताःस्वलोकंनविद
न्ति २७ नतेमामंगजानंतिहृदिस्थंयइदंयतः उक्थशस्त्राह्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः २८ तेमेमतमविज्ञायपरोक्षंविषयात्मकाः हिंसायां
यदिरागःस्याद्यज्ञएवनचोदना २९ हिंसाविहाराह्यालब्धैःपशुभिःस्वसुखेच्छया यजंतेदेवतायज्ञैःपितृभूतपतीन्खलाः ३० स्वप्नोपममसुंलोक
मसंतंश्रवणप्रियम् आशिषोहृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ३१ विवेकाः ततश्चधूमतांताः धूमताधूममार्गोऽतेयेषांते स्वलोकमात्मतत्त्वं तथाचश्रुतिः क
श्चिद्वाअस्माल्लोकात्प्रेत्यआत्मानंवेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वंलोकंनप्रतिजानाति अग्निमुग्धोहैवधूमतांतइति २७ कोसौस्वलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानंमांस्वलोकं ननु
हृदिस्थमहंकारास्पदंजानंत्येव सत्यम् परमात्मानंतुनजानंतीत्याह यइदंयद्व्यतिरिक्तंजगन्नास्ति कुतः यतइदंजगज्जातंतंकुतोनजानंति हियस्मात् उक्थंकर्मैवशस्त्रंशंसनंकथनी
येपशुहिंसासाधनंवायेषांते अतःकेवलमसुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारंतमः तेनव्याप्तानिचक्षूंषियेषांते यथासन्निहितमपिनजानंतितद्वत् तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाज
जानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति २८ वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह तेपरोक्षमस्फुटंमेमतमविज्ञाय देवादीन्यजंत
इत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायामांसभक्षणार्थंतत्फलार्थंचयदिरागःस्यात्तर्हि यज्ञएवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येयंनहिस्यात्सर्वभूतानि अग्नीषोमीयंपशुमालभतेइति
नत्वावश्यकत्वेनचोदनेत्येवंरूपं यद्यपिनित्यनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबंधोनास्ति तथापिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः सामान्यतःपितृलोककामनाऽस्त्येवअंतःकरणशुद्धिका
मनाचेतिभावः तदुक्तं नाकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्यतेचेहकर्हिचित् यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमिति २९ अज्ञत्वादेवाहिंसयाविहारःक्रीडायेषांते ३० किंचतेऽतिमंदबुद्ध
यइत्याह स्वप्नोपममिति असुंपरलोकं आशिषश्चास्मिंल्लोकेसंकल्प्यननुनिश्चित्यविघ्नबाहुल्यात्त्यजंति कर्मसुविनियोजयंति यथाकश्चिद्वणिक्दुस्तरसमुद्रादिलंघनेनबहुधना
र्जनेच्छयासिद्धंधनंत्यजन्नुभयभ्रष्टोभवतितद्वदित्यर्थः ३१

अतोरजःसत्त्वतमोनिष्ठास्तेरजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपानिंद्रादीनेवोपासते नतुमांगुणातीतम् यद्यपिइंद्रादीनामपिमदंशत्वान्मदुपासनमेवतत् तथापियथावन्नोपासते भेददर्शि
त्वादित्यर्थः ३२ इष्ट्वादिसंकल्पेस्फुटंतमेवसंकल्पंदर्शयतिइष्ट्वेति तस्यभोगस्यअंते महाशालामहागृहस्थाः ३३ ततःकिमतआह एवमिति अतोमत्स्वरूपलाभाभावान्नित्यंसंसारिणो
भवंतीतिभावः ३४ तदेवंदेवानाप्रशांतिपरत्वंनिराकृत्यप्रकृतानिष्ठत्निपरत्वमेवोपसंहरति वेदाइति कर्मब्रह्मदेवताकांडविषयाइमेवेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मानसंसारीत्येतत्पराः
तत्परत्वाप्रतीतौच फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरं श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनमित्युक्तमेवकारणमनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयोमंत्राःतद्द्रष्टारोवा तत्किमितियतः
परोक्षमेवममचप्रियम् अयंभावः शुद्धांतःकरणैरेवावबोद्धव्यंनान्यैरनाधिकारिभिः वृथाकर्मत्यागेनभ्रंशप्रसंगादिति ३५ ननुवेदज्ञाअपिजैमिन्यादयःकिमितितथावेदस्यब्रह्मपर
त्वंनवर्णयंतिमांविनातत्त्वतोवेदंतदर्थंवानकोऽपिवेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेतियावत्समाप्ति स्वरूपतोर्थतश्चदुर्ज्ञेयं तत्त्वसूक्ष्मंस्थूलंचेतिद्विविधं तत्रसूक्ष्मंतावत्स्वरूपतोऽपिदुर्ज्ञेयमि-
त्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमंप्राणमयंप्रारब्धंततोमनोमयंपश्यंत्याख्यम् ततइंद्रियमयंमध्यमाख्यं तस्यवाग्व्यंजकत्वेनवागिंद्रियप्रधानत्वात् किंच अनंतपारंसमष्टिप्राणादिमय
त्वान्निर्विशेषस्यच तस्यकालतोदेशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह गंभीरंनिगूढार्थम् अतोदुर्विगाह्यम् मतिप्रवेशानर्हम् तथाचश्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि-

रजःसत्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः उपासतेइंद्रमुख्यान्देवादीन्नतथैवमाम् ३२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ३३ एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम् मानिनांचातिस्तब्धानामद्वार्तापिनरोचते ३४ वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे परोक्षवादाऋषयःपरोक्षंममचप्रियम् ३५ शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम् अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणानंतशक्तिना भूतेषुघोषरूपेणबिसेषूर्णेवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात् आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८ छंदोमयोऽमृतमयःसहस्रपदवीप्रभुः ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३९

विदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति अयमर्थःवाचःशब्दब्रह्मणःपरिमितानिगणितानिपद्यतेज्ञायतेपरंतत्त्वमेभिरितिपदानिरूपा-
णिचत्वारिचत्वार्यपियेमनीषिणोंतर्दृष्टयःतएवविदुःनान्ये यतःगुहायांदेहमध्येत्रीणिनिहितानिनेंगयंतिस्वरूपेनप्रकाशयंति अतःकेवलंवाचःतुरीयंचतुर्थंभागंवैखरीरूपंमनु-
ष्यावदंतितदपिवदंत्येवनतत्त्वतोजानंति ३६ तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसूक्ष्मंतत्त्वरूपंदर्शयति मयेतिमयांऽतर्यामिणापरेणोपबृंहितमधिष्ठितम् अंतस्थत्वेप्यपरिच्छेदमाह भूम्नेति अधिष्ठा
तृत्वेप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति आविकृतस्यापिनियंतृत्वंघटयति अनंतशक्तिनाइति भूतेषुसर्वप्राणिषुघोषरूपेणनादरूपेणलक्ष्यतेमनीषिभिः अंतःसूक्ष्मत्वेनदर्शनेदृष्टांतः बि
सेषुऊर्णातंतुरिवेति ३७ ततोवैखर्याख्यायासहस्रावाचउत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः हृदयात्साकाशात्मुखात्द्वारात् उद्वमतेबहिःप्रकटयति दार्ष्टांतिकेयोजयति आ
काशादिति प्राणःतदुपाधिःहिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान् तेनरूपेण ३८ छंदोमयोवेदमूर्तिःस्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेननिमित्ततामेवदर्श
यति स्पर्शादीन्वर्णान्रूपयतिसंकल्पयतीतिस्पर्शरूपितेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणम् हृदयाकाशाद्बृहतींवेदलक्षणांवाणींसृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्या
नायविशेषणानि सहस्रपदवींबहुमार्गां अनेकपुरुषार्थसाधनवर्त्मां तदेवाह ओंकारात्उरःकंठादिसंगेनव्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओंकारश्चात्रव्यक्ततःसूक्ष्मोऽभिप्रेतः न
त्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्पर्शाःकादिपंचवर्गाः स्वराअकारादयः षोडशउष्माणःशषसहाः अंतस्थायरलवाःतैरुपलक्षिताम् ३९ ५ ७

एवंविचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तरं चत्वारि चत्वार्यक्षराणि उत्तराणि अधिकानि येषां तैः छंदोभिरुपलक्षितां एवमनंतपारां सृजति स्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ४० तेषु कतिचिच्छंदांसि दर्शयति गायत्रीति तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिगादिच्छंदांसि अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् एवं सर्वाणि चतुरुत्तराणि छंदांसि अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामिति पूर्वेणान्वयः अतोऽष्टहृत्यपि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेया इत्युक्तं ४१ अर्थतोपि दुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडे विधिवाक्यैः किं विधत्ते देवताकांडे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयति ज्ञानकांडे किमनूद्य विकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्या हृदयं तात्पर्यं मत्तोऽन्यः कश्चिदपि न वेद ४२ ननु तर्हि त्वं मत्प्रति कथय ओमिति कथयति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यच्चाकाशादिप्रपंचजातं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते निराक्रियते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं संक्षेपतः कथयति एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थः तमेवाह शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूद्य नेह नानास्ति किंचनेति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति अयंभावः यथाङ्कुरे योरसः स एव तद्विस्तारभूत नानाकांडशाखास्वपि तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकांडशाखानामपि संगच्छते नान्य इति नित्यमुक्तः स्वतः सर्ववेदकृत् सर्ववेदवित् स्वपरज्ञानदानाय स्तवं वंदे गुरुमीश्वरम् ४३ इत्येकादशे टी० एकविंशः २१ द्वाविंशे तत्त्वसं

विचित्रभाषाविततां छंदोभिश्चतुरक्षरैः अनंतपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयं ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ४२ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ४३ इ० भा० ए० एकविंशोऽध्यायः २१ उद्धव उवाच कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे २ केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया गायन्ति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवाच युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ४ नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ५ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति ६

ख्यानामविरोधाभिधोच्यते पुंप्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादिच १ तदेवं वेदादीनां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य मोक्षपरत्वं निर्णीतं सति च मोक्षपरत्वेऽपि तदवांतरविवादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यासु विवदंति तत्रापि बाह्यार्थसदसत्त्वे आत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छति कतीति ऋषिभिः आगमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु कानि कतिसंख्याकानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकं बहुधा संख्यानं प्रपंचयति नवेति त्रिभिः त्वं तावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तानि च वयं शुश्रुमः श्रुतवंतः १ २ एतावत्त्वं नाम एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य च गायंति आयुष्मन्निति संमूर्ते ३ विवक्षाभेदेन सर्वं युक्तमेव मायया चार्किं नाम न युक्तमित्याह युक्तय इति यथा ब्राह्मणा भाषते तन्न युक्तं न च वस्तुतः यस्मात्सन्ति सर्वत्रांतर्भूतानि सर्वाणि तत्त्वानि किंच मायामिति असत्वेऽपि मायाश्रयत्वात् घटत एवेत्यर्थः उद्गृह्य स्वीकृत्य नहि मरीचिजलपरिमाणादिविवादे किंचिद घटितमिव भवति ४ ननु यदि सर्वमपि युक्तं तर्हि कुतो विवादः यदि च मायेवालंबनं तर्हि कुतो हेतुं प्रति विवाद इत्यत्राह नैतदेवमिति हेतुं प्रति विवदमानानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणताः सत्वाद्या एव हेतुरित्यर्थः ५ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासां व्यतिकरात्क्षोभाद्वदतां पदं विषयो विकल्पो भेद आसीदिति तत्तः करणवृत्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति एतेषां वाक्यानां आलंबनभूतः सः विकल्पः शमदमयोर्द्वंद्वैक्यं तस्मिन्प्राप्ते विकल्पोऽप्येति लीयते तं चाविकल्पनाशमनु वादः शाम्यतीति ६

संतिसर्वत्रइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति परस्परेतिद्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्ननुप्रवेशाद्वक्तुर्यथाविवक्षितंतथापूर्वंकारणमपरंकार्यं कार्यकारणभावेनप्रसंख्यानंभवति यद्वापूर्वा अल्पसंख्या ऽपराधिकसंख्यातयोर्भावः पौर्वापर्यं तेनप्रसंख्यानंगणनमिति ७ अनुप्रवेशंदर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्वस्मिन्कारणभूतेतत्त्वे कार्यतत्त्वानिसूक्ष्मरूपेणप्रविष्टानीतिमृदिघट-वत् अपरस्मिन्कार्यतत्त्वेकारणतत्त्वान्यनुगतत्वेनप्रविष्टानिघटेमृद्वत् ८ अविरोधमुपसंहरति अतोमीषांतत्त्वानांपौर्वापर्यतःकारणकार्यत्वप्रसंख्यानंचन्यूनाधिकमभीप्सतांवादिनां मध्ये यथाविवक्षयायद्वक्तृयुक्त्यसुरवंप्रवर्तते तत्सर्वंविविक्तंनिश्चितंवयंगृण्हीमः उक्तन्यायेनसर्वत्रयुक्तेःसंभवात् ९ ननुकार्यकारणतत्त्वानांपृथक्त्वापृथक्त्वविवक्षयाभवतुनामसं-ख्याभेदःजीवेश्वरयोस्तुकथंभेदाभेदाविवक्षयाषड्विंशतिपंचविंशतिपक्षौप्रवृत्तौअतआह अनादीति स्वतोनसंभवति अन्यतस्तुसंभवात् स्वतःसर्वज्ञः परमेश्वरोन्योभवितव्यइतिषड्विंशतिपक्षाभिप्रायइत्यर्थः १० कथंतर्हिपंचविंशतिपक्षस्तत्राह पुरुषेतिवैलक्षण्यंविसदृशत्वंनास्ति द्वयोरपिचिद्रूपत्वादतस्तयोरत्यंतमन्यत्वकल्पनाअपार्थाव्यर्थाएवंपंचविंशति पक्षःप्रवृत्तइत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्यपृथक्त्वात्पक्षद्वयमपिनघटते अतआह ज्ञानंचेति सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ११ ननुज्ञानंजविधर्मः कथंप्रकृतेर्गुणः

परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानांपुरुषर्षभ पौर्वापर्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वा तत्त्वेतत्त्वानिसर्वशः ८ पौर्वापर्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सतां यथाविविक्तंयद्वक्त्रंगृण्हीमोयुक्तिसंभवात् ९ अनाद्यविद्यायुक्तस्यपुरुष-स्यात्मवेदनम् स्वतोनसंभवादन्यस्तत्त्वज्ञोज्ञानदोभवेत् १० पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतिर्गुणसाम्यंवैप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः सत्त्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः सत्त्वंज्ञानंरजःकर्मतमोज्ञानमिहोच्यते गुणव्यतिकरःकालःस्व भावःसूत्रमेवच १२ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमहंकारोनभोनिलः ज्योतिरापःक्षितिरितितत्त्वान्युक्तानिमेनव १४ श्रोत्रंत्वग्दर्शनंघ्राणोजिह्वेतिज्ञा नशक्तयः वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिःकर्माण्यंगोभयंमनः १५

स्यादतआह प्रकृतिरिति गुणसाम्यंहिप्रकृतिरतस्ताद्विशेषरूपागुणास्तस्याएव नत्वात्मनोजी वस्याकर्तृत्वात्तस्यस्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वानुपपत्तेः १२ अतःसत्त्वंसत्त्वमयंज्ञानंप्रकृतेर्गुणइतिपूर्वेणैवान्वयः ननुतर्ह्येवंत्वंकर्मोज्ञानंचतत्त्वांतरंस्यात् न रजः कर्मरजसोवृत्तिः अज्ञानंचतमसः अतःकर्माज्ञानयोःरजस्तमोद्वाराप्रकृतावेवांतर्भावइतिभावः तथापिकालस्वभावयोस्तत्त्वांतरतास्यात् न गुणव्यतिकरइति गुणानां-व्यतिकरोयस्मात् सईश्वरएवकालोनामस्वभावोनाम सूत्रंमहत्तत्त्वमेवतस्यसर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवंज्ञानादीनांयथाययमंतर्भावान्नपक्षद्वयेपितत्त्ववृद्धिरितत्रपक्षांतरेष्वपिज्ञे-यम् पक्षांतरमुद्भावयति केतेगुणाःकिंप्रयोजनाःकिंस्वरूपाः एतत्सर्वंदर्शयन् अर्थान्नवैकादशपंचत्रीन् स्वमततत्त्वप्रतिपादनश्लोके त्रीनितिपदंव्याचष्टे सत्त्वंरजस्तमइतिमतांतरेका लःसूत्रंपुरुषइति स्वमते तुगुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदोविवक्षितःअतोगुणास्त्रीणितत्त्वानि अपराणिपंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि १३ तत्रनवदर्शयति पुरुषइतिसार्द्धद्वाभ्यां व्यक्तंमहत्तत्त्वं नभआदीनिपंचतन्मात्राणि मेमया १४ एकादशदर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनंचक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि पंचवागादिपाय्वंतानिद्वेद्वेव्ये-नोक्तानिचत्वारि अंघ्रिश्च इतिकर्माणिकर्मेंद्रियाणिपंच उभयात्मकंमनःउभयेंद्रियसाधारणमित्यर्थः अंगहेउद्धव एवमेतान्येकादश १५ ५ ५

पंचदर्शयति शब्दइति शब्दादीनिविषयतयापरिणतानिपंचभूतानि ननुगत्यादिभिस्तत्वाधिक्यंपक्षत्रयेऽपिस्यान्नेत्याह गतीति गतिश्चउक्तिश्चउत्सर्गोचशिल्पंचतानिकर्मायतना नांकर्मेंद्रियाणांसिद्धयः फलानि न तत्त्वांतराणीत्यर्थः १६ तदेवंमतत्रयेपितत्वसंख्याभेदंनिरूप्ययद्विवक्षयागायंतीतियत्पृष्टंतत्र अन्यत्तात्पर्यंदर्शयति सर्गादाविति कार्याणिषोड शविकाराः कारणानिमहदादीनिसप्तत्द्रूपिणीसतीप्रकृतिरस्यविश्वस्यसर्गादौगुणैःसत्त्वाद्यवस्थांधत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्तु अव्यक्तोऽपरिणामीनिमित्तभूतःकेवलमीक्षते अतःपरिणामिन्याःप्रकृतेःपुरुषोभिन्नइति १७ तत्त्वैरारब्धकार्यस्यतदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादयइति व्यक्तादयोमहदादयः प्रकृतेरुत्पन्नायेधातवस्तेविकुर्वाणाःपुरुषेक्षणेनल ब्धवीर्याःसंहताअंडंसृजंति प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः १८ एवंस्वमतमुपसंहृत्यमतांतरेष्वपिसामान्यतोनिरूपितां घटनांविशेषतःसतात्पर्यांदर्शयति सप्तैवेति ज्ञानंजानातीति द्रष्टाजीवः उभयोर्दृष्टदृश्ययोराधारः आत्माचेतिसप्त तत्रप्रकृतीनांकारणत्वेनखादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः देहेंद्रियासवःसर्वकार्याणिजायंते १९ षडिति मतेऽपिभौतिकस्यभूतांतर्भावंजीवस्यचपरमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्तइति सचपरःपुमान्तैरात्मसंभूतैःपंचभूतैर्युतःइदंदेहादिकंसृष्ट्वातत्स्वयंसमुपाविशत् पूर्वस्मिन्कारणपंचभूता

शब्दःस्पर्शोरसोगंधोरूपंचेत्यर्थजातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः १६ सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपु रुषोव्यक्तईक्षते १७ व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयः ज्ञा नमात्मोभयाधारस्ततोदेहेंद्रियासवः १९ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान् तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंसमुपाविशत् २० चत्वार्येवेतितत्रापि तेजआपोन्नमात्मनः जातानिभैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु २१ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच पंचपंचैकमनसाआत्मासप्तदशःस्मृतः २२ त द्वत्षोडशसंख्यानेआत्मैवमनउच्यते भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश २३ एकादशत्वआत्मासौमहाभूतेंद्रियाणिच अष्टौप्रकृतयश्चैवपुरुषश्च नवेत्यथ २४ इतिनानाप्रसंख्यानंतत्त्वानामृषिभिःकृतम् सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम् २५ उद्धवउवाच प्रकृतिःपुरुषश्चो भौयद्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः २६ प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि एवंमेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदि छे त्तुमर्हसिसर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः २७

सप्तैवेतिकेंद्रियादीनामंतर्भावउक्तःपूर्वेत्त्यत्राज्ञातव्यः २० चत्वारिपक्षेतेजःआपःअन्नंपृथ्वी आत्मनोजातानि आत्मनासहचत्वारितत्त्वा नि अंतर्भावार्थमाह तैरिति तैरस्तत्वैरिदंजगज्जातंअवयविनःकार्यस्य २१ भूतानिचमात्राणिचइंद्रियाणिचपंचपंचएकेनमनसासह आत्मासप्तदशः २२ आत्मैवसंकल्पयन् मनउच्यतेत्रयो दशपक्षेभूतानितन्मात्रैरेकीकृतानिपंचैवइंद्रियाणितत्प्रकाशकानिपंचैव मनश्चैकमिंद्रियाधिष्ठाताआत्माचद्विविधः एवंत्रयोदश २३ एकादशपक्षेपंचभूतानिपंचेंद्रियाणि जीवमनसो श्चांतर्भावेनैतान्येवएकादश नवपक्षेअष्टौप्रकृतयःपुरुषश्च प्राणःजिह्वात्वक्चक्षुःश्रोत्रंमनोहस्तत्वगितिविकाराणामंतर्भावः २४ उपसंहरति इतीति एभिःप्रकारैःतत्त्वानांगणनंऋषिभिः कृतं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः ननुएतेषांकतमःपक्षोत्याज्यइतिचेत्तत्राह सर्वमिति २५ ननुगुणसाम्यंप्रकृतिःतस्याःसत्त्वादयोगुणाःनात्मनइति तयोर्भेदाप्रतीतेःकथंज्ञातुंशक्यत इतिउद्धवःपृच्छतिप्रकृतिरिति आत्मनाजडाजडस्वभावेनविलक्षणौअन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः २६ अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह प्रकृताविति प्रकृतौतत्कार्येदेहे प्रकृतिश्चात्मनितेनविनातस्याअप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रतीतेर्नदेहात्मनोर्भेदोलक्ष्यतइत्यर्थः इदिवर्तमानंसंशयंनयेनयुक्त्यानैपुण्यंप्रावीण्यंयेषांतैः २७ ५ ५

अहंसील्लक्षंतत्राह त्वमिति हियस्मात्त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव अत्रज्ञानं प्रमोषः भ्रंशश्च ते शक्तितः मायातः ननु स्वप्रकाशस्यात्मनः कथं प्रमोषः ज्ञानदाने तत्प्रमोषे वा ममाकिं प्रयोजनं तत्
त्राह त्वमेवेति २८ विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षप्रकाशाभ्यां चात्यंतभेदं वक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेति हे पुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेण परिणामि सा प्रकृतिः यद्प
रिणामि स पुरुष इति विकल्पोऽत्यंतभेद एव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य विकारित्वं तावद्दर्शयति एष इति द्वाभ्यां एषसर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः वि
कारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः २९ नानात्वमाह ममेति विकल्पभेदं तद्बुद्धीश्च अनेकत्वं प्रपंचयति वैकारिकः अनेन विकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत् त्रिधा त्रैवि
ध्यमाह अध्यात्ममिति एकं रूपं ३० तानि रूपाणि दर्शयति दृक् अध्यात्मम् रूपमधिभूतं अत्ररंध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टमार्कं वपुः अंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्परमिति च
क्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्यथानुपपत्त्या चक्षुः तत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता ततश्च चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेतत्त्रयं परस्परं सिध्यति अत्ररंध्र इति विशेषणव्याव
र्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितया यस्तु खे आकाशे अर्को वर्तते मंडलात्मा स तु स्वतः सिध्यति चक्षुर्विषयत्वेऽपि प्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेण स्वत इत्युक्तम् इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावं
न भेदमाह यद्यस्मात् आत्मा एषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमतः एकरूपोऽभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोऽभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतःसिद्धप्रकाशेनाखिलानां सिद्धानां

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः २८ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः
पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः २९ ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेक
मथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ३० दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः
एवं त्वगादि श्रवणादि चक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ३१ योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतु-
र्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात्
३३

परस्परप्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतः चित्प्रकाशविषयत्वादत एवस्य प्रकाशत्वं सिद्धम् चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिंद्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथा चक्षुरेवं त्व
गाद्यपीत्यर्थः त्वक् स्पर्शो वायुरिति श्रवणं शब्दो दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति नासा गंधोऽश्विनाविति चित्तेन युक्तम् अंतःकरणांतरमपि तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति मनो
मंतव्यं चंद्र इति बुद्धिर्बोद्धव्यं ब्रह्मेति अहंकारोऽहंकर्तव्यं रुद्र इत्येवं त्रिविधमित्यर्थः ३१ ननु पुनरपि वैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तु कुतः स्यात् अ
हंकारनिवृत्त्यात्तु कुतः त्रिविधविकल्पानिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभं करोतीति तथा ततः परमेश्वरात् कालनिमित्तात् प्रधानं मूलमुपादानं यस्य
तस्मान्महतः प्रसूतो विकारः स त्रिवृत् त्रिविधः मोहमयस्य विकल्पस्य हेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह वैकारिक इति ३२ स कुतो निवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याशयेनाह
आत्मापरिज्ञानमय इति ननु कथं मोहमयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा कैश्चित्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह विवाद इति अयं भिदा अर्थनिष्ठो विवादोऽपि आत्मापरिज्ञानमय इति अन्वयः
यद्वा विवादः सर्वोऽपि भिदार्थनिष्ठ एव न तु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परयुक्तिभिरेव भेदस्य निराकृतत्वान्मोहमयत्वं सिद्धमिति ननु यद्यहंकारो विकल्पश्च नास्ति अलं-
तर्हि तन्निवृत्तिप्रयासेन तत्राह व्यर्थोऽपि अर्थरहितोऽपि स्वरूपभूतान्मत्तो बहिर्मुखानां नैवोपरमेत् प्रत्युत तत्कृतैः कर्मभिरुच्चनीचदेहेषु ते संसरंतीति ३३ ७

तत्र पृच्छति त्वत्त इति व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहांतरगमनम् अकर्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः ३४ एतद्विद्वांसो न संति हि यस्मान्मायया वंचिता मोहिताः ३५ लिंगशरीराध्यासेन सर्वं घटत इत्युत्तरमाह मन इति प्रधानत्वेन पंचभिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरं प्रतियाति ततोऽन्य एवात्मा तन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ३६ ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरसंयोगश्च कथं भवतीति चेत् स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान्वेदोक्तान्वा विषयाननुध्यायन् अथानंतरं ध्यायमानेषु उद्यत् आविर्भवत् पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनंतरं तस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं नश्यति ३७ ततः किं मृत आह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंताभिनिवेशेनात्मानं पूर्वदेहं पुनर्न स्मरेत इति यत् तस्यैव यातनादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेर्देवादिदेहाभिनिवेशेन वा हर्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहात्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनो जंतोर्जीवस्य मृत्युरुच्यते न तु देहवत् नाशः ३८ जन्म तु विषयस्य देहस्य आत्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्राहुः न तु देहवदुत्पत्तिः न च पुत्रादिदेहवत् प्रीत्यतिशयमात्रेण किंतु सर्वभावेनाभेदेनाभिमानमात्रेण उत्पत्तिमरणे दृष्टांतद्वयं यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेत्यर्थः ३९ दृष्टांतौ विवृणोति स्वप्नमिति तत्र वर्तमाने स्वप्नादौ

उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णंति विसृजंति च ३४ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभाव्यमनात्मभिः न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतम् लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोऽनुविषयान् दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः जंतोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८ जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ३९ स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ४० इंद्रियायनसृष्ट्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ४१ नित्यदा ह्यंग भूतानि भवंति न भवंति च कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ४२ यथार्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ४३

पूर्वं चेति अपूर्वमिवेति वान्वयः पूर्वं सिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्य जातमिव पश्यतीत्यर्थः ४० उपसंहरति इंद्रियाणामयनं मनः तस्य देहांतराभिनिवेशेन या सृष्टिरुत्पत्तिस्तया वस्तुनि आत्मनि तदभिमानेनेदं त्रैविध्यमुत्तममध्यमनीचत्वमसदेव भातीत्यन्वयः एवंभूत आत्मा बाह्याभ्यंतरभेदहेतुश्च भवति बाह्यविषयान् आंतरान् सुखादींश्च पश्यतीत्यर्थः यथा जनो जीवः स्वप्ने बहून् असतो जनान् देहान् कुर्वन् पश्यन् बहुरूपो भाति तद्वत् यद्वा इदं त्रैविध्यमध्यात्मादिरूपं भाति असज्जनकृत् दुष्टपुत्रोत्पादकः जनः पिता स्वयं समोऽपि पुत्राभिमानतस्तदरिमित्रादिषु यथा भेदहेतुर्भवति नित्यदा तद्वदिति अन्यत्समानं ४१ तदेवं लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्यू निरूप्य सूक्ष्मावप्येतौ वैराग्याय निरूपयति नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि उत्पद्यंते नश्यंति च कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतं भवनमभवं वा अविवेकिभिर्न लक्ष्यते ४२ ततो जन्ममरणयोरज्ञानकारणमेतद्वत् सत्त्वमेव तयोः कुत इत्याशंक्यानुमानेन साधयति यथेति अर्चिषां परिणामादिभिः स्रोतसां गत्यादिभिः फलानां रूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देन तेजोबलकामकौशलादीनामुपादानम् विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वात् दीपज्वालादिवदित्यनुमानं ४३ ७

कथंतर्हिप्रत्यभिज्ञातद्रूदेव सादृश्यावलंबिनीत्याह सोयमिति सादृश्यादार्चिषामेवयथा सोऽयंदीपइति प्रत्यभिज्ञा यथाचस्रोतसांप्रवाहजलानामेवतदिदंजलमिति तथासोयंपुमानि
तिधीर्गिर्मृषानृणांवहूनांशरीरिणां स्वाव्ययधर्मायुर्येषामविवेकिनांतेषांभवति ४४ ननुकथंदेहाध्यासवतःपुंसः कर्मजन्ममरणानिसंतिनान्यस्येतिव्यवस्थानहिघटते घटस्य
पुरुषभेदेनसत्त्वमसत्त्वंचेतिन अज्ञस्यापिवस्तुतः तदभावादित्याह मास्वस्येनैवात्मनःकर्मणाबीजभूतेनसोऽपिपुमान्जायतेम्रियतेवा किंतु अयंभ्रांत्याजन्मापिजायतइव अम
रोपिम्रियतइव यथामहाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्यांतमवस्थितोपि दारुयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतितद्वत् ४५ सिद्धवत्कृत्योक्ताववयोवस्थाः प्रपंचयति निषेकोजठरप्रवेशःग
र्भस्तन्मध्येवृद्धिः बाल्यादिशिशुत्वं आपंचमाब्दात्कौमारं आषोडशाद्वर्षात्ततोयौवनमापंचाशत् ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ४६ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीत्युपपादितमर्थमुपसंहर
ति एताइति हिस्फुटं अन्यस्यदेहस्यतनूः अवस्थाःगुणसंगात्स्वकृत्याविवेकात् काश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः क्वचित्कथंचिज्जहाति अवस्थावतःदेहस्यद्रष्टानासाववस्थावानितिविवे
कज्ञानेन ४७ ननुतदानींमूर्छितत्वेनजन्ममरणवान् देहोनदृश्यतेतत्राह आत्मनइति पितृदेहस्योर्ध्वदैहिकंकुर्वतोऽप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्यचजातकर्मणिजन्मदर्शनादात्मनः

सोऽयंदीपोऽर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलम् सोऽयंपुमानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषाम् ४४ मास्वस्यकर्मबीजेनजायतेसोऽप्ययंपुमान्
म्रियतेवामरोभ्रांत्यायथाग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनम् वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोर
थमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहातिच ४७ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वय
लक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् ४९ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान् तत्त्वेनस्प
र्शसंमूढःसंसारंप्रतिपद्यते ५० सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितोयातिकर्मभिः ५१ नृत्यतोगायतःपश्य
न्यथैवानुकरोतितान् एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोप्यनुकार्यते ५२ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्रम
तीवभूः ५३ यथामनोरथधियोविषयानुभवामृषा स्वप्नदृष्टाश्चदाशार्हतथासंसारआत्मनः ५४ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतो
विषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ५५ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमम् ५६ स्वस्यदेहस्यापिभवा

प्ययावनुमेयौ एवंचदृश्यत्वेसति भवाप्ययवतांवस्तूनांदेहानामभिज्ञोद्रष्टाद्वयलक्षणः भवाप्ययधर्मकोनभवति ४८ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति तरोरिति तरुशब्देनउद्भिज्जमात्रस्योप
लक्षणं किंतुफलपाकांतस्यव्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वा तरोर्योंतःपरिणामोविपाकः बीजाज्जन्मविपाकात्संयमंनाशंचविद्वान् ४९ अविवेकिनःसंसारंप्रपंचयति प्रकृतेरितिपंचभिः सत्त्वेनत
त्त्वतोविविच्यतत्त्वमदृष्ट्वास्पर्शेषुविषयेषुसंमूढइतिवा ५० गुणभेदेनात्रिविधंतत्रापिचतारतम्येनैकैकत्रद्विविधंसंसारमाह सत्त्वेति ५१ ननुअकर्तुरात्मनःकुतःकर्मभिर्भ्रमणंतत्राह
नृत्यतोगायतोजनान् पश्यन्ननुकरोति तद्गतस्वरतालादिगतिंश्रृंगारकरुणादिरसंचमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः एवमनुकार्यतेगुणैर्बलादित्यर्थः अनेनदृष्टांतेनदृश्यधर्मोद्रष्टरिस्फुरतीति
दर्शितं ५२उपाधिधर्मोभ्रमोपहितत्वभासंतेइत्यत्रदृष्टांतमाह यथांभसेति तटस्थास्तरवोधावंतइवेतिदृश्यंते जलेप्रतिबिंबितावाचंचलाइवेति विषयग्राहकेणमनसापरिकल्पिताएवतेषु
त्वावयवादयोगुणानवस्तुतः संतिअतोमनोनिबंधनएवसंसारइत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणाग्राह्येऽवभासंतइत्यत्रदृष्टांतमाह चक्षुषेति ५३ भोगस्यापिमिथ्यात्वेदृष्टांतद्वयमाह यथेति यथाएताः
प्रसिद्धामनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्चधियोयथामृषाएवमात्मनोविषयानुभवःसंसारोमृषा ५४ ननुयदिमृषातर्हिकिंतन्निवृत्तिश्रमेण अतआह अर्थेहीति अस्यात्मनः ५५ अतोभोगोद्यमोन
कर्तव्यइत्याह तस्मादिति ५६

दुःखप्रतीकारोद्यममपि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठेनैव भाव्यमित्याह क्षिप्तइति द्वाभ्यां क्षिप्तः आक्षिप्तः कुत्सइतिवा प्रलब्धउपहासितः ५७ निष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितः मूत्रेणा द्रींकृतः प्रकंपितः परमेश्वरानिष्ठातः प्रच्यावितोऽपि कृच्छ्रगतः कृच्छ्रं प्राप्तोऽपि ५८ एवंत्वदुक्तं यथावदनुबुध्येयं तथानः अस्मान्प्रतिवद ५९ त्वद्धर्मनिरतान्कृते विदुषामपि अ सोढुं कृतमतिक्रमम् परापधर्षं दुःसहं मन्यइत्यन्वयः प्रकृतिः स्वभावः निरस्यसर्वसंदेहमेकीकृत्यकृदर्शनम् प्रकाशितरहस्यं तं भजस्वगुरुमम्बिरम् ६० इत्येकादशटीकायां द्वा विंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेतिरस्कारसहनोपायईर्यते भिक्षुगीतप्रकारेणमनसः संयमोधिया १ दुर्जनोपद्रवोन्नंदुःसहोहिमहीयसाम् अतश्चतुर्भिरध्यायैः सहनोपा यवर्णनम् २ तत्रतावदस्मिन्नध्याये भिक्षुगीतयामनोविजयः उत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकः तदुत्तरस्मिन्गुणत्रयीविजयः ततः परस्मिन्नैलगीतयाविषयसंगत्यागेन सत्संगइति क्रमेणोपायाभगवतावर्ण्यते आशंसितः प्रार्थितः भृत्यस्यवचः सत्कुर्वन्संभृत्संप्रति आबभाषे १ तत्रतावदंगीकुर्वन्तद्वचः संपूजयति द्वाभ्याम् हेबार्हस्पत्यबृहस्पतेः शिष्य अत्रलोके

क्षिप्तोवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ताडितः सन्निबद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ५७ निष्ठितोमूत्रितोवाज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः श्रेयस्का मः कृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत ५८ उद्धवउवाच यथैवमनुबुध्येयं वदनोवदतांवर कृदुःसहमिमंमन्येआत्मन्यसदतिक्रमम् ५९ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ऋतेत्वद्धर्मनिरताञ्छांतांस्ते चरणालयान् ६० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेए कादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः २२ बादरायणिरुवाच सएवमाशंसितउद्धवेन भागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसवैनात्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः दुरुक्तैर्भिन्नमा त्मानंयः समाधातुमीश्वरः २ नतथातप्यतेविद्धः पुमान्बाणैःसुमर्मगैः यथातुदंतिमर्मस्थाह्यसतांपरुषेषवः ३ कथयंतिमहत्पुण्यमितिहास मिहोद्धव तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः स्मरताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणाम् ५ अ वंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया वार्तावृत्तिःकदर्यस्तुकामीलुब्धोतिकोपनः ६ ज्ञातयोतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणापिनार्चिताः शून्याव सथआत्मापिकालेकामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यंतेपुत्रबांधवाः दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियम् ८ तस्यैवंयक्षवित्त स्यच्युतस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद अर्थोप्यगच्छन्निधनंबह्वायासपरिश्र मः १०

ससाधुर्नास्ति योदुर्जनोक्तैर्भिन्नंक्षुभितंमनः शमयितुमीश्वरःस्यात् २ कुतइत्यतआह नेति यथामर्मस्थाः मर्मस्वेवानित्यंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवः तुदंतिव्यथयं ति तथाइतरेबाणानतुदंति अतस्तैस्तथानतप्यतइत्यर्थः ३ तथापिमयावक्ष्यमाणेरुपायैः सर्वं सोढुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौति महद्यथाभवति तथापुण्यमितिहासंगा थांकथयंति ४ ५ सभिक्षुः पूर्वंधनाढ्यः कृच्छ्रार्जितस्यधनस्यनाशेन संतप्यमानोनिर्विण्णःसन् प्रव्रज्यभिक्षामटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रकृतोपयोगिनींगाथामगायतइतिवक्तुं तस्यचरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषुमालवेषु वार्त्ताकृषिवाणिज्यादिरूपावृत्तिर्यस्य कदर्यश्चकदर्यस्तुस्मृतोवृक्षः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयन् देवतातिथिभृत्यांश्च सकदर्यइतिस्मृतइति ६ तस्यज्ञातयोबांधवाः अतिथयोध्वनीनाश्चतेनमानार्चिताइत्यर्थः शून्यावसथेधर्महीनेगृहेदेहेवा ७ ८ यक्षाणांवित्तमिवकेवलंरक्षणीयंवित्तंयस्य पंचभा गिनः पंचयज्ञदेवताः ९ तेषामवध्यानमनादरः तेनविस्रस्तोविशीर्णःपुण्यस्यस्कंधः अर्थलाभमात्रहेतुरंशोयस्य बह्वायासैःकृष्यादिभिः केवलश्रमोयस्मिन्सः १० ८

दैवतः गृहदाहादिना कालतः निखातधान्यादिना नृणांपार्थिवानांच द्रुद्रुस्यैतस्मात् ११ १२ नष्टरायः नष्टोराअर्थोयस्य तस्यतपस्विनः संतप्तस्य १३ मेमयाआत्मादेहः वृथाव्यर्थमात्मानुतापंप्र
पंचयति नधर्मायेत्यादिना यस्यईदृशोऽर्थायासः तेनमया १४ नरकायसत्यप्यर्थेधर्माननुष्ठानात् १५ श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् १६ सिद्धेप्यर्थेतस्यउत्कर्षेसंवर्धनेनाशोपभोगयोर्द्वंद्वेक्यम्
नाशेउपभोगेनेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासः ततस्त्रासः चिंताचनाशेभ्रमइति १७ किंच अर्थप्राप्त्यर्थास्तेयादयः षट्प्राप्तेर्थेस्मयादयोव्यसनैः सहनव व्यसनानिस्त्रीद्यूतमद्यविषयाः
णि १८ १९ भेदवैरस्पर्द्धाः प्रपंचयतिद्वाभ्यां विद्यंतेस्नेहंत्यजंति कथंभूताः एकास्निग्धाः एकेएकप्राणाः तेचतेआस्निग्धाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतः काकिणिनापुंस्त्वमोर्षम् विंशा
तिवराटिकाकाकिणीतया २० संरब्धाः क्षाभिताः स्पृधाः स्पर्द्धमानाः २१ इहतावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्थाएवतेषामित्याह लब्ध्वेतित्रिभिः मानुष्यंजन्मतत्रापिद्वि

ज्ञातयोजगृहुः किंचित् किंचिद्दस्यवउद्धव दैवतः कालतः किंचित् ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामाविवर्जितः उपेक्षितश्चस्व
जनैश्चिंतामापदुरत्ययाम् १२ तस्यैवंध्यायतोदीर्घंनष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदः सुमहानभूत् १३ सचाहेदमिदंकष्टंवृथा
त्मामेऽनुतापितः नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः १४ प्रायेणार्थाः कदर्याणांनसुखायकदाचन इहचात्मोपतापायमृतस्यनरकायच १५
यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः लोभः स्वल्पोपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् १६ अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये ना
शोपभोगआयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम् १७ स्तेयंहिंसाऽनृतंदंभः कामः क्रोधः स्मयोमदः भेदोवैरमविश्वासः संस्पर्धाव्यसनानिच १८ ए
तेपंचदशानर्थाह्यर्थमूलामतानृणाम् तस्मादनर्थमर्थाख्यंश्रेयोर्थीदूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराः पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकि
णिनासद्यः सर्वेऽरयः कृताः २० अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमानु
ष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् द्रविणेकोनुषज्जेतमर्त्योनर्थस्य
धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयोबल
म् कुशलायेनसिध्यंतिजरठः किंनुसाधये २५ कस्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् कस्यचिन्माययानूनंलोकोयंसुविमोहितः
२६ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः २७ नूनंमेभगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयोहरिः येननीतोद
शामेतांनिर्वेदश्चात्मनः प्लवः २८

जाग्र्यतां ब्राह्मण्यम् स्वार्थंघ्नंति आत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति २२ अमरप्रार्थ्यतांदर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकंदेहम् अनु
षज्जेत आसक्तिंकुर्यात् २३ ऋषयोमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानिइतरेज्ञातयः सगोत्राः बांधवाविवाहादिनासंबद्धाः तान् अन्यांश्चभागिनः भागार्हा
न् आत्मानंचासंविभज्य अन्नादिभिरसंतर्प्य २४ एवंविमृज्यअनुतप्यमानआह व्यर्थयार्थेहयाप्रमत्तस्यममवित्तादिगतमितिशेषः येनावित्तादिनाकुशलाविवे-
किनः सिध्यंतिमुच्यंतेजरठोवृद्धः २५ अन्यमपिस्वसदृशंशोचति कस्मादेवमनर्थेविद्वानपिसंक्लिश्यतइति कारणंसंभावयति कस्यचिदिति २६ ननुनायंमोहितः
क्लिश्यति किंतुधनादिभिर्भोगादिविधित्सया अतआह किंधनैरिति उतपुनरपि २७ इदानींसंपन्नाविवेकः संहृष्यन्नाह नूनमिति त्रिभिः येनप्रीतेनात्मनः प्लवरू
पोनिर्वेदश्चभवति सहरिर्मेनूनंप्रीतइति २८ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्ययाऽलं यंनेष्यामि यदि स्यात्कालावशेषः तर्ह्यात्मन्येव सिद्धः तुष्टः सन् अखिलेस्वार्थे धर्मादिसाधने ऽप्रमत्तः सन् अनुमोदेरन् अनुग्रहं तु ननु दे
वैरनुमोदितोऽपि जरठः स्वल्पेन कालेन किं साधयिष्यसि तत्राह मुहूर्तेनेति ३० अभिप्रेत्य निश्चित्य आवंत्यः अवंतिदेशभवः हृदयग्रंथीन् अहंकारममकारान् ३१ असंगः
आसक्तिशून्यः अलक्षितः श्रैष्ठ्यमद्योतयन् ३२ प्रवयसं वृद्धं अवधूतं मलिनं पर्यभवन् अवमेनिरे हे भद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ३३ परिभवानेव दर्शयति केचि-
दिति सप्तभिः भो भगवन् गृहाणेति दर्शितानि संति प्रदाय पुनश्चाददुः ३४ अन्ने मूत्रयंति मूर्धनि च ष्ठीवंति फूत्कारेण श्लेष्माणं प्रक्षिपंति ३५ ३६ क्षिपंति निंदंति नि
दानमेवाह एष धर्मध्वजः त्रिदंडलिंगोपजीवी शठो लोकवंचकः ३७ तदेवाह क्षीणवित्त इति महासारः अतिबली ३८ दुर्वातयंति तदुपरि अधोवायुं मुंचंति ३९ बं

सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि २९ तत्र मामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मु
हूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयत् ३० श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावंत्यो द्विजसत्तमः उन्मुच्य हृदयग्रंथीन् शांतो
भिक्षुरभून्मुनिः ३१ स चचार महीमेतां संयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थं नगरग्रामानसङ्गोऽलक्षितोऽविशत् ३२ तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमस
ज्जनाः दृष्ट्वा पर्यभवन्भद्र बह्वीभिः परिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमंडलुम् पीठं चैके ऽक्षसूत्रं च कंथां चीराणि केचन प्र
दाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः ३४ अन्नं च भैक्ष्यसंपन्नं भुंजानस्य सरित्तटे मूत्रयंति च पापिष्ठाः ष्ठीवंत्यस्य च मूर्धनि ३५ यतवाचं वाच
यंति ताडयंति न वक्ति चेत् तर्जयंत्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः ३६ बध्नंति रज्ज्वा तं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति क्षिपंत्येकेऽवजानंत एष ध
र्मध्वजः शठः ३७ क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः अहो एष महासारो धृतिमान्गिरिराडिव ३८ मौनेन साधयत्यर्थं बकवद्दृढनिश्च
यः इत्येके विहसंत्येनमेके दुर्वातयंति च ३९ तं वै बध्नंति रुरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ४० भोक्तव्यमात्म
नो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ४१ द्विज उवाच नायं ज
नो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः मनः परं कारणमामनंति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ४२ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्मा
णि विलक्षणानि शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ४३

धुः अंबरखंडैः निरुरुधुः कारागृहादिषु द्विजं शुकसारिकादि यथा भौति
कं दुर्जनादिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तम् दैविकं शीतोष्णादिप्रभवं ४० दिष्टं दैवप्राप्तं धर्मात्पातयद्भिः परिभूतोऽपि सात्त्विकीं धृतिमास्थाय स्वधर्म एवास्थितः इमां व
क्ष्यमाणां गाथामगायत सात्त्विकी धृतिश्च तदुक्तं भगवता धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकीति स्मृतेः ४१ तामेवाष्ट-
दशश्लोकीं गाथामाह नायमिति न चात्मा नापि ग्रहादयः मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदंति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादिश्रुतयः ४२ परिवर्तमानप्रकारमाह
मन इत्यादि गुणानुगुणवृत्तीः सृजति ततश्च तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृतयः देवतिर्यङ्नरादयः तज्जातयः

तर्हि मनस एव संसारः स्यान्नात्मन इत्याशंक्याह अनीह इति अयमर्थः अविद्ययाध्यासेनेयमात्मनः संसृतिर्नतु स्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्य सा नास्ति किंतु तद्वतो जीवस्यैवेति
तदेवाह मनसा समीहमानेन सह नियंतृत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहः तत्क्रियासंगरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः यतो मत्सखः मम जीवस्य सखा नियंता अतः उ-
तद्वृत्तेः विचष्टे अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः असौ पुनरहं जीवः स्वलिंगं स्वस्मिन्नात्मनि लिंगयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य मनसो गुणैः
कर्मभिः संगतः गुणसंगाद्वा कामान्जुषन्निबद्ध इति ४४ अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्यात्तं विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्याम् स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकः सद्व्रतान्येकादश्युप
वासादीनि अन्यानि च यावंति कर्माणि एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहलक्षणः अंतो निष्ठा फलं येषां ते तथा ननु ज्ञानांगत्वं तेषां प्रसिद्धं तत्राह मनसः समाधिर्निग्रह एव परो योगः ज्ञानम्
४५ अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमस्ति वदेत्यपरमस्त्युपदेशः किमपरं प्रयोजनं स्यात् नकिंचिदित्यर्थः ४६ नन्वितरेंद्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह मनोवशा इति दे
वाः इंद्रियाणि तदधिष्ठातारो वा भीष्मः योगिनामपि भयंकरो मनोलक्षणो देवः कुतः सहसो बलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान् अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात् स एव देवदेवः सर्वेंद्रियजेता

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान्जुषन्निबद्धो गुणसंगतोसौ ४४ दानं स्वधर्मो निय-
मो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्व्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः
किं वद तस्य कृत्यम् असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४६ मनो वशेन्ये ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति भीष्मो
हि देवः सहसः सहीयान्युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४७ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुंतुदं तन्न विजित्य केचित् कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदा
सीनरिपून्विमूढाः ४८ देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरंतपारे तमसि भ्रमंति ४९
जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् जिह्वां क्वचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ५० दुःखस्य हेतुर्यदि
देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित्क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ५१

भवितानान्यः तथा च श्रुतिः मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति ४७ अतोऽसह्या रागादयो वेगा यस्य तम् अत एवारुंतुदम् अरुर्मर्म तत्तुदति व्यथयतीत्यरुंतुदस्तं तन्नोतिच्छेदः तन्नावि-
जित्वाऽजित्वा तत् ततः ये केचिन्मर्त्यैः कैश्चिदसद्विग्रहं कुर्वंति तत्र चानु कुलादीन् अन्यान् मित्रादीन् कुर्वंति ते मूढा इत्यर्थः ४८ ततश्चानेन प्रकारेण संसारे भ्रमंतीत्याह देहमिति म
नोमात्रपरिकल्पितमिमं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं च ममेति स्वीकृत्य तमसि संसारे ४९ तदेवं मनस एव दुःखकारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां षण्णामकारणत्वं प्रपंचयति ज
नस्त्विति षड्भिः अत्र च अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं न किंचित् सुखदुःखकर्मत्वं तत्कर्तृत्वं चेत्यर्थः कुत इत्यत आह हि निश्चितं भौमयोर्विकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्मनः अमूर्तस्याक्रिय-
स्य च हननादिषु कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः तथाऽपि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति चेत् एवमपि परमात्मनः उभयत्राप्येकत्वान्न कोपविषयोऽस्तीति स्वदृष्टांतेन दर्शयति जिह्वामिति ५० यदि
देवता अस्तु नाम तत्रापि पक्षे आत्मनः किं यतो विकारयोः विक्रियमाणयोर्देवयोस्तत् हस्तेन मुखेऽभिहते तेन वा हस्ते दष्टे तदभिमानिनोर्वह्नींद्रयोरेव तत् न तु अविक्रियस्यानहंकार-
स्य चात्मनः देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदान्न कोपविषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टांतमाह यत् यदा अंगं देवताऽधिष्ठानं हस्तमुखादि अत एव पूर्वत्र देवताऽनधिष्ठानरूपभूतविकारदंतोदाहरणं ५१

आत्मनःसुखदुःखाद्याकारपरिणामःअतःसएवयदिहेतुःस्यात्तत्रतस्मिन्पक्षेअन्यतः किंनाकिंचिदन्यतोभवति यस्मैकुप्येदित्यर्थः यतोनिजएवस्वभावः नन्वात्मनः तथापरिणामोऽन्य-
निमित्तोभवति अतोस्तिकोपविषयइतिचेत्तत्राह नहीति आत्मव्यतिरिक्तंनास्त्येवयदिस्यादस्तीतिप्रतीयेत तर्हितन्मृषाएवातः कस्माद्धेतोः कुध्येतयतोनास्तिनिमित्तंनचसुखंदुःखं
चेत्यर्थः ५२ ग्रहपक्षेऽप्यजस्यात्मनः किंयतोजन्यतइतिजनोदेहस्तस्यैवजन्मलग्नापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्थास्तेसुखदुःखयोर्निमित्तंभवति किंच अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्यग्रह
स्यैवपादार्धादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडांवदंतिदैवज्ञाः ननुग्रहकोणादिषुस्थितस्यतद्दृष्टगोचरस्यग्रहगतैवतुपीडानतत्संगोत्पन्ने देहेतस्याभिमानाद्भवति अतःपुरुषस्ततोग्रहाद्देहाच्चान्यः
कस्मैकुध्येत ५३ कर्महेतुश्चेदस्त्वित्यभ्युपगमः कर्मैवनास्तिकुतस्तस्यहेतुत्वमितितदाह हियस्मात्कर्मएकस्यजडाजडत्वेसतिस्यात् जडत्वादिकारित्वापपत्तेः अजडत्वाच्चहिता
नुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात् आचिज्जडोदेहः अतस्तस्यप्रवृत्तिर्नसंभवति पुरुषस्तु सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतःकस्मैकुध्येत यतःसुखदुःखयोर्मूलभूतंकर्मैवनास्तीति ५४
तत्रपक्षेकालपक्षेऽपितदात्मकएवब्रह्मांशत्वात्स्वांशस्यस्वतःपीडानास्तीत्यत्रदृष्टांतः नाग्नेर्हेतोस्तदंशस्यज्वालादेस्तापोदाहतोनाशोऽस्तित्वोपाधिभूतकाष्ठादशाहान्नस्यादि

आत्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्रनिजस्वभावः नह्यात्मनोन्यद्यदितन्मृषास्यात्कुध्येतकस्मान्नसुखंनदुःखम् ५२ ग्रहानिमित्तं
सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्यजनस्यतेवै ग्रहैर्ग्रहस्यैववदंतिपीडांकुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोन्यः ५३ कर्मास्तुहेतुः सुखदुःखयोर्वाकिमा
त्मनस्तद्धिजडाजडत्वे देहस्त्वचित्पुरुषोऽयंसुपर्णः कुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलम् ५४ कालस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्म-
कोऽसौ नाग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्कुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वम् ५५ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागः परतःपरस्य यथाहमःसं
सृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः ५६ एतांसमास्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमो
मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ५७ श्रीभगवानुवाच निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् निराकृतोऽसद्भिरपि
स्वधर्मादकंपितोऽमूंमुनिराहगाथाम् ५८ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवःसंसारस्तमसःकृतः ५९ तस्मा
त्सर्वात्मनाताततनिगृहाणमनोधिया मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्रहः ६०

ति दृष्टांतांतरमाह हिमस्यतच्छैत्यंतदंशस्यतुषारकणस्य
नाशनंनस्यादित्यर्थः किंचआस्तामंशकत्वंवस्तुतः परएवायंनचपरस्यद्वंद्वसुखदुःखादिकमस्तीति ५५ तदेवंषडेतेहेतवःप्रसिद्धानिरस्ताः यदिकश्चिद्धेत्वंतरमु-
द्भावयेत् तदापिवस्तुमहिमापेक्षायांनसंभवतीत्याह नकेनचिदिति नन्वपरोक्षःकथमपन्हूयतेतत्राह यथेति संसृतिमविद्यमानामेवरूपयति प्रकाशयतीति
तथातस्य अहमः अहंकारस्ययथास्यात्तुनतथापरतःप्रकृतेःपरस्यात्मनोद्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तोऽसौनवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धोयःसभूतैःकुतानाबिभेति ५६
अतोहमपितथैवपरमात्मनिष्ठयातरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽहमित्यन्वयः नन्वियंनिष्ठैवकथंभवेत्तदाह मुकुंदेति ५७ प्रस्तावेनसहगाथाऽर्थंसंक्षेपतोदर्शयति
द्वाभ्याम् इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विद्यगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटन् असद्भिर्निराकृतोऽपिस्वधर्मादकंपितःसन्मुनिरमूंगाथामगायतेत्यन्वयः ५८ मित्रोदासीनरिपवःसर्वोऽपिसं
सारःतमसः अज्ञानतः आत्मनोमनसोविभ्रममात्रकृतः नतात्त्विकइत्यर्थः ५९ उक्तंद्वंद्वोपायमुपसंहरति तस्मादिति ६० छ छ छ

मनोनिग्रहारूढोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह यइति द्वंद्वैः सुखदुःखादिभिः ६१ भिक्षुगीतामिषं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः मोहं निभान्निवाभाति परमानंदरूपतः
१ इत्येकादशेटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेऽनुसांख्येन मनोमोहो निवार्यते आत्मनः सर्वभावानामागमापायचिंतया १ स्वपदं दृढभक्तानामुद्धवत्वाय संप
[illegible] सांख्यमाह तस्मिते २ अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्यनुसंधानस्य द्वंद्वभ्रमो निवर्तत इति वक्तुं सां
ख्यं प्रस्तौति अथेति पूर्वैः कपिलादिभिर्निश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तं भ्रमं सुखदुःखादिरूपं १ अथोशब्दः कार्त्स्न्ये ज्ञानं द्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थश्च अविकल्पितं विकल्पशून्य
मेकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगेयुगेभ्यः पूर्वं प्रलय इत्यर्थः तथा आदौ यत्कृतयुगं तस्मिंश्चान्यदापि यदा विवेकनिपुणा जना भवंति तदापि [illegible]
स्फूर्तेः २ तद्ब्रह्म वाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायया दृश्यं फलं तत्प्रकाशस्तद्रूपेण वा द्विधाभूत् ३ तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी ४ अभवन्
अभिव्य॰ ।बभूवुः मया परमेश्वरेण पुरुषानुमतेन तव पुरुषस्य कः संबंधः जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात् सृष्टेः पुरुषानुमतत्वम् यद्वा स्वस्यैव प्रतीक्षणरूपायाः पुरुषावस्थातदनुमतेन तद्द्वारे

य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः धारयंश्छ्रावयंश्छृण्वन् द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६१ इति श्रीभा॰ एका॰ भगवदुद्धवसंवादे भि
क्षुगीतानाम त्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् यद्विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद्
वैकल्पिकं भ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे २ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विक
ल्पितम् वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ४ त
मो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ५ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ततो विकुर्वतो जातो हंका
रो यो विमोहनः ६ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि
च तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ८ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९

णेत्यर्थः ५ सूत्रं क्रिया-
शक्तिमान् प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः नन्वयं महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धस्तत्राह स च ज्ञानक्रियागर्भत्वात् सूत्रेण संयुतः न पृथक् एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यत
इत्यर्थः विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ६ यतस्तन्मात्रादीनां कारणं मनःशब्देन देवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वादुभयग्रंथिरूप इति जीवोपाधित्वं दर्शितं यद्य
पि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतेश्च प्रथमं भूतानि जायंते तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समष्ट्यात्मकं लिंगशरीरं पंचीकृते-
भ्यश्च ब्रह्मांडं एतस्मिंश्च वैराजस्तदंतर्यामी लीलाविग्रहः क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोगविग्रहश्चतुराननः ततो यथावसरमन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया तथा
ऽपि विवक्षाभिव्यक्तिपूर्वको हंकारस्ततो भूतेंद्रियादिव्यवहार इत्येतावता महदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते तथा चोक्तं मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथं
चनेति ७ तस्मात्त्रिविधात् त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिं दर्शयति तन्मात्रिकात् शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात् द्वारा अर्थो महाभूतरूपो जज्ञे बभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इंद्रियाणि दश तेज
सात् तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् वैकृतात् सात्विका देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवन्हींद्रोपेंद्रमित्रकाः चंद्रश्चेत्येकादश च शब्दान्मनश्च तेषां प्रकाशस्वभावत्वात् ८ मम वैराजांतर्यामिणः ९

सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थितं तस्मिन् सलिलसंस्थिते अंडे श्रीनारायणरूपो लीलाविग्रहेण समभवं स्थित इत्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्र चात्मभूः चतुराननरूपभोग
विग्रहेण पुनर्वैराज एव तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः १० रजसा युक्तो मदनुग्रहात् तपसा सृजत् भूः अतलादिसहिता भुवः अंतरिक्षलोकः स्वः स्वर्लोकः महर्लोकादेरप्युपलक्षणम् ११ लो
कसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामिति सार्द्धेन ओको निवासः पदं स्थानम् त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेरधः अतलादि १२ एवं व्यवस्थायां कारणमाह सार्द्धेन त्रिलोक्यां पातालादिसहि
तायां १३ योगादितारतम्येन यथोत्तरं महर्लोकादयः मद्गतिर्वैकुंठलोकः तत्र तु मद्गतिव्यतिरेकेण तरा गतयः चंचला इत्याह वैराग्यार्थं मया कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्र
देन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमा गतीः प्राप्नोति पुनर्निमज्जति आस्थावरं नीचा गतीः प्राप्नोति १४ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तत्प्रति
पादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह अणुरिति उभयेन संयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति १५ इदानीं कार्यस्य कारणात्मतां दर्शयति यस्य कार्यस्य आदिः कारणमंतो लयस्थानं च त
स्य मध्यं मध्यावस्थापि स एव वै प्रसिद्धम् मृत्सुवर्णादिषु अत एवाव्यभिचारित्वात्स एव सन्नेतरः अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यसृष्ट्या तत्राह विकार इति तैजसाः कटककुंडलादयः पा

तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थितौ ममनाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् लोकान्सपा-
लान्विश्वात्मा भूर्भुवःस्वरिति त्रिधा ११ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदम् मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परम् अधोऽसुराणां नागानां
भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १२ त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः १३ महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य म
द्गतिः मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति १४ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति सर्वोऽप्युभय
संयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च १५ यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य सन् विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः १६ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरु
तेऽपरम् आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते १७ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् १८
सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावदीक्षणम् १९

र्थिवाः घटशरावादयश्च यथेति १६ नन्वेवं तर्हि स्वकार्यं प्रति महदा
दीनामप्याद्यंतरूपत्वात् सत्यत्वं स्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः अपरमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति यथा पिं
डो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत्स एव सन्निति पूर्वस्यानुषंगः कथं तर्हि मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्यदा यस्य आदिरंतश्च विवक्ष्यते तदा
तत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या परमकारणात्मनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः १७ ननु तथाऽपि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां निमित्तत्वात्कथमद्वितीयता तत्राह प्रकृतिरिति अस्य
सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालस्तत्त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात्पुरुषकालयो
रवस्थारूपत्वात् १८ एवं तावत्कालत्रयेऽपि अव्यभिचारित्वात् ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्त्वा मध्येऽपि तस्यैव सत्त्वमुपपाद्य अंतेऽप्यवधित्वेन सत्त्वं दर्श
यिष्यन् सर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह सर्ग इति महान् बहुलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन किमर्थं प्रवर्तते तदाह गुणेषु देहेषु विविधतया सृज्यत इ-
ति गुणविसर्गो जीवः तदर्थः तद्भोगप्रयोजनः किं पर्यंतं प्रवर्तते यावत् स्थितेरंतः सोऽपि किमवधिस्तत्राह यावदीक्षणं परमेश्वरस्य तावत् १९ ७ ७

प्रलयं निरूपयति विराड्ब्रह्मांडं मयाकालात्मना आसाद्यमानः व्याप्यमानः लोकानामहरहः कल्पाः सृष्टिप्रलयाविविधाः कल्प्यंते यस्मिन् तान्चास्वस्मिन् विकल्पयतीति सतथाभूतोऽपि पंचत्वरूपाय विशेषायाविभागाय कल्पते योग्यो भवति पंचानां भूतानामैक्यरूपस्तेषां पृथग्भावापन्नानश्यतीत्यर्थः २० तत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इति श्रुत्युक्तसृष्टिकृतप्रातिलोम्येन लयमाह अन्न इति मर्त्यशरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्नं शतवर्षायामनावृष्ट्या क्षीणे सति तत्रैव लीयत इत्यन्नं धानासु बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः धाना भूमौ उत्थानप्ररोहं तीत्यर्थः भूमिर्गंधे संवर्तकादित्यशोषिता संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषा भवति २१ अप्सु गंधः शतवार्षिक्या वृष्ट्या प्लाव्यमानोऽप्सु लीयते एवमेवापः ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवंति ततो रसोऽपि तास्मिन् लीयते ज्योतिश्च वायुनाऽभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिन् लीयते २२ वायुश्च कालप्रेरितेनांबरेण ग्रस्तः स्पर्शमात्रः सन् तस्मिन्नंबरं च भूतादिनाऽहंकारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रे तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यंतं लयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यस्याप्याह इंद्रियाणि स्वयोनिषु इति स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात् तासु लय इति वाचोयुक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणे राजसाहंकारे लयोऽभिप्रेतः २३ योनिरित्येकदेश्यगतत्वादेकत्वं विवक्षितं योनयो देवतास्तु मनसि कुतः ईश्वरे

विराण्मयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २० ॥ अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते। धाना भूमौ प्रलीयंते भूमिर्गंधे प्रलीयते ॥ २१ ॥ अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे। लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते ॥ २२ ॥ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चांबरे। अंबरं शब्दतन्मात्र इंद्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २३ ॥ योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे। शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २४ ॥ स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः। तेऽव्यक्ते संप्रलीयंते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २५ ॥ कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे। आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २६ ॥ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः। मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥ २७ ॥ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिभेदनः। प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २८ ॥ इतिश्रीभा॰ए॰ चतुर्विंशोऽध्यायः २४

नियंतरि मनोवशेन्येऽप्यभवं स्मदेवा इत्येक रूत्वान् इंद्रियलयोक्त एवात्राप्यभिप्रायः मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहंकार इत्यर्थः तामसाहंकारकार्याविशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्दो भूतादिं तामसाहंकारमप्येति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधोऽप्यहंकारो महति जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् २४ स च महान्स्वकारणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् गुणवत्तमः तादृग्भावं विहाय गुणमात्ररूपो भवति तेऽव्यक्ते प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छंतीत्यर्थः तदव्यक्तं काले कालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्यये उपरतक्षोभे २५ मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये वा अत एव जीवयतीति जीवस्तस्मिन्महापुरुषे अयंभावः विश्वसृष्टुर्महापुरुषस्योपकरणरूपः कालो हि स्वांशेन सृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठत इति तदुक्तं सप्तमे कालं चरंतं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृदिति दृशमे च योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वं निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्य इति जीव आत्मनि प्रकृतिलीनत्वेन प्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्मा चात्मस्थ एव नान्यत्र लीयते यतः केवलो निरुपाधिः तत्र हेतुः विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेन वेति तथा सः २६ अस्य कथनस्य प्रकृतोपयोगमाह एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदि तिष्ठेत् २७ उपसंहरति एष इति प्रत्यक्षमिव येनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः सांख्यप्रख्यानतस्तस्मै हरये गुरवे नमः २८ इत्येकादशस्कंधे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥ ॥

पंचविंशेऽस्मिन्नैर्गुण्यप्रतिपत्त्यै निरूप्यते । चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा १ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपियावत्प्रयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यात् न तावत् द्वंद्वोपर
मः अतस्तज्जयोपायगुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति सहामिश्रीभूयवर्तमानाः संमिश्राः नसंमिश्राः असंमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत्
तदिदं कथयतो मत्तो —— निबोधेत्यर्थः १ तत्र सत्त्ववृत्तीराह शम इति ईक्षा विवेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं तुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागो व्ययशीलता अस्पृ
हा विषयेषु वैराग्यम् श्रद्धा आस्तिक्यं गुर्वादिषु ह्रीः अनुचिते कर्मणि लज्जा तेषामनवलोकनम् दया दानम् दयदानगतिरक्षणे धातुस्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादि
स्वानिर्वृतिः आत्मरतिः २ रजसो वृत्तीराह कामोऽभिलाषः स्वर्गादि ईहा व्यापारः यज्ञादिः मदो दर्पः तृष्णा लाभेसत्यप्यसंतोषः स्तंभो गर्वः आशीः धनाद्यभिलाषेण देवतादि प्रार्थ
नम् भिदा अहमन्य इति भेदबुद्धिः सुखं विषयभोगः मदोत्साहः मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिः ख्यातिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः सा
त्त्विक एव ३ तमोवृत्तीराह क्रोध इति क्रोध असहिष्णुता लोभो व्ययपराङ्मुखता क्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च विषादार्ती दुःखं दैन्यं च निद्रातंद्रा आशा भी इदं

श्रीभगवानुवाच

गुणानामसम्मिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः
सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः २ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखम् मदोत्साहो यशःप्रीति
र्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ३ क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्लमः कलिः शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशा भीरनुद्यमः ४ सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तम
सश्चानुपूर्वशः वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ५ सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेंद्रिया
सुभिः ६ धर्मे चार्थे च कामे च यदाऽसौ परिनिष्ठितः गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ७ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यर्हि गृहाश्रमे स्वधर्मे
चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ८ पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ९ यदा भजति मां
भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव च १० यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिंसामा
शास्य तामसम् ११

भवतीत्यन्वीक्षा धीर्भयम् अनुद्यमो जाड्यम् ४ अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्या अप्यूह्या इति भावः ५ विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णि
ताः मिश्राणामाह सन्निपात इति त्रिभिः अहंममेति ममतानुषक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहं शांतः कामी क्रोधीत्यादि तथा मम शांतिरस्ति कामः क्रोध इ
त्यादि द्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति अत्र हेतुः मनश्च मात्राणि च इंद्रियाणि च असवश्च तैः मनआदीनां सात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्य
वहारः सन्निपातज इति भावः ६ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदायं त्रिषु निष्ठारूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यं धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतः सन्निपात-
जत्वमुक्तं फलतश्चान्यथात्वमाह श्रद्धारतिधनानि सत्त्वरजस्तमोमयान्यावहतीति तथा ७ धर्मनिष्ठायामेव सन्निपातं दर्शयति प्रवृत्तिलक्षणे काम्ये धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमा
न् यदा गृहाश्रम एवासक्तस्तिष्ठेत अनु पश्चात्स्वधर्मं च नित्यनैमित्तिकं तिष्ठेत्सापि समितिः सन्निपातः हि यस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्मा रजस्तमःसत्त्वमया इत्यर्थः ८ तदेवं मिश्रामि-
श्रगुणवृत्तीः प्रदर्श्येदानीं पुमान्येन यथा भवेदिति यदुक्तं तद्दर्शयति पुरुषमिति त्रिभिः ९ १० हिंसां शत्रुमरणादिकमाशास्य यो यथा भजेत्तं तामसं विद्यात् एतैर्गुणैरेवंभूतो भवतीति तात्पर्यार्थः

ननु तत्वापि गुणवशेन कर्तृत्वाविशेषात् केन विशेषेण तं संयोजीवस्तस्यैव कइतिनियमः यतो मां भजेतेति वारं वारं मुच्यते तत्राह सत्त्वमिति जीवस्येन नमे कुतः येनाश्चित्तजा जीवोपाधौ चित्ते अभिव्यज्यंते अतो यैः स एव बध्यते कीदृशः भूतानां देहरूपाणामन्येषां च मध्ये सज्जमानः अहंत्वं सज्जमानो गुणनियंतृत्वेन स्रष्ट्यादिकर्ताऽपि नित्यमुक्तः अतो महान्विशेष इति भावः यद्वा भूतानां पंचीकृतानां यत्कार्यभूतं चित्तं अन्नमयं हि सोम्य मन इति श्रुतेः तत्प्रभवाः अतो भूतोपहितस्य जीवस्यैवेति अन्यत्समानं १२ तदेवं मिश्रामिश्रगुणकार्याणि प्रद-र्श्य इदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति यदेति सप्तभिः यदेतरौ गुणौ जयेत् अभिभवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शांतं शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रमं सुखधर्म-ज्ञानहेतुत्वात् तदा तैर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च १३ तमः सत्त्वं च कर्मभूतं रजः कर्तृ संगं संगहेतुः भिदा भेदहेतुः बलं प्रशांतिस्वभावं अतः संगहेतुत्वात् यशसा श्रिया युज्येत तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन युज्येत द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः बलहेतुत्वात् कर्मणा युज्येत १४ यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतम् तमः कर्तृ जयेत् मूढं विवेक-भ्रंशकं लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम् अतो मूढत्वाच्छोकमोहाहिंसाभिः लयत्वान्निद्रया जडत्वादुद्यमाभावेन केवलमाशया युज्येतेति द्रष्टव्यम् जनइति पाठे लयात्मक

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते १२ यदेतरौ जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३ यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः संगं भिदा बलम् तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया १४ यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाशया १५ यदा चित्तं प्रसीदेत इंद्रियाणां च निर्वृतिः देहेऽभयं मनोऽसंगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् १६ विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रांतं रज एतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमम् मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसाम् १९ सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततम् २० उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः तमसाधोऽध आ मुख्याद्रजसांतरचारिणः २१ सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यांति नरलोकं रजोलयाः तमोलयास्तु निरयं यांति मामेव निर्गुणाः २२

मेव निद्राशयोर्हेतुः १५ किंच यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं भवेत् निर्वृतिरुपरतिः तत्तदा मत्पदं मदुपलब्धिस्थानं सत्त्वमुद्रिक्तं विद्धि १६ यदा पुनः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंतात् विक्षिप्ता धीर्यस्य सः चेतसां बुद्धींद्रियाणामनिर्वृतिः अनुपरतिः गात्राणि कर्मेंद्रियाणि तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मनो भ्रांतं चंचलमस्थिरं तदा रज उत्कटं निशामय जानीहीति १७ यदा सीदत् तिरोभवत् चेतसो ग्रहणे चिदाकारपरिणामे अक्षमं साक्षिणं विलीयेत मनोऽपि संकल्पात्मकं नष्टं लीनं तमोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति तत्तदा तमः उत्कटमुपधारय विद्धि १८ किंच एधमाने इति इंद्रियाण्येव निघ्नन्ति प्रवृत्तिमोहस्वभावानि देवासुररक्षांसीति ज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानां गुणानामुत्कर्षकार्याणि उक्तानीति ज्ञेयम् १९ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति सत्त्वादिति प्रसंगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयं चतुर्थमवस्थांतरं नाम त्रिषु जागरणादिषु संततमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरी-ति ब्राह्मणा वेदानुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य अंतरचारिणः मनुष्या एव भवंति २१ देहादुत्क्रांतिकाले गुणोत्कर्षफलमाह स-त्त्वे वृद्धे सति प्रलीना मृताः रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते एवं तमोलया इत्यपि निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानाज्जीवंतोऽपि निर्गुणाश्चेन्मामेव यांतीत्यर्थः २२

इदानींगुणोत्कर्षकृतमेवतत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणंमत्प्रीत्युद्देशेनकृतंनिष्फलंकेवलंदासभावेनैवकृतंयान्निजकर्मइत्यादितत्सात्त्विकंफलंसंकल्प्यतेयस्मिन्नुत
त् हिंसाप्रायंहिंसोद्देशेनकृतंहिंसाबहुलंच आदिशब्दात् दंभमात्सर्यादिकृतं २३ इदानींसगुणनिर्गुणभेदेनज्ञानादीनांचातुर्विध्यमाह कैवल्यंदेहादिव्यतिरि
क्तात्मविषयं वैकल्पितंदेहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयंयत्तद्रजःराजसंप्राकृतंबालमूकादिज्ञानतुल्यम् मन्निष्ठंपरमेश्वरविषयं २४ वनंविविक्तत्वात् सात्त्विकोवासः भ
गवन्निकेतनंतुसाक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणंस्थानं २५ कारकःकर्ता असंगीअनासक्तः रागांधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानशून्यः मदपाश्रयः म
देकशरणः साहंनिरहंकारत्वान्निर्गुणः २६ अधर्मेधर्मइतियाश्रद्धा २७ पथ्यंहितम् पूतंशुद्धम् अनायस्तमनायासतःप्राप्तम् आहार्यम् भक्ष्यभोज्यादिइंद्रिया-
णांप्रेष्ठंकट्वम्ललवणादि आर्तिदाशुचिदैन्यकरमशुद्धंच चशब्दान्मन्निवेदितंनिर्गुणमित्यभिप्रेतम् २८ आत्मोत्थंसुखंमदपाश्रयमित्यपित्वंतत्पदार्थविषयत्वेनज्ञान

मदर्पणंनिष्फलंवासात्त्विकंनिजकर्मतत् राजसंफलसंकल्पंहिंसाप्रायादितामसम् २३ कैवल्यंसात्त्विकंज्ञानंरजोवैकल्पिकंचयत्
प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतम् २४ वनंतुसात्त्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते तामसंद्यूतसदनंमन्निकेतंतुनिर्गुणम् २५
सात्त्विकःकारकोसंगीरागांधोराजसःस्मृतः तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः २६ सात्त्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी
तामस्यधर्मेयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा २७ पथ्यंपूतमनायस्तमाहार्यंसात्त्विकंस्मृतम् राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि २८ सात्त्विकं
सुखमात्मोत्थंविषयोत्थंतुराजसम् तामसंमोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयम् २९ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्नि-
ष्ठात्रैगुण्यःसर्वएवहि ३० सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टंश्रुतमनुध्यातंबुद्ध्यावापुरुषर्षभ ३१ एताःसंसृतयःपुंसोगुणकर्म
निबंधनाः येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवेनचित्तजाः भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते ३२ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवं
गुणसंगंविनिर्धूयमांभजंतुविचक्षणाः ३३ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियः रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवयामुनिः सत्त्वंचाभिजयेद्यु-
क्तोनैरपेक्ष्येणशांतधीः ३४

वदेवद्रष्टव्यम् २९ उक्तंसंसारहेतुभूतंत्रैगुण्यमुपसंहरतिद्वाभ्यां द्रव्यंपथ्यपूतादि देशोवनग्रामादिः फलंसात्त्विकंसुखमित्यादिकालः यदाभजेत
मांभक्त्याय दंतरीजयेदित्यादिनायोर्थादुक्तः ज्ञानंकैवल्यंसात्त्विकंज्ञानमित्यादि कर्ममदर्पणमित्यादि कारकःसात्त्विकःकारकोसंगीत्यादि श्रद्धासात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अ
वस्थासत्त्वात्जागरणमित्यादि आकृतिरूपर्युपरिगच्छंतीत्यादिनोक्तादेवत्वादिरूपा निष्ठासत्त्वेप्रलीनाःस्वर्यांतीत्यादिनोक्तःस्वर्गादिः एवंसर्वोप्ययंभावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः
३० नकेवलमेषएवंकिंतुयावंतःपुरुषाव्यक्ताधिष्ठितास्तेसर्वेभावागुणमयाएवतत्प्रपंचःदृष्टमिति ३१ इदानीमुक्तंत्रैगुण्यस्यसंसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्षइत्याह एताइति
सार्द्धेन येननिर्जिताःसपश्चाद्विक्षिप्तेनभक्तियोगेनमन्निष्ठःसन् मद्भावायमोक्षायप्रपद्यतेयोग्योभवति ३२ तस्माद्विवेकिनामिदमेवयुक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः
संभवोयस्मिन् तमिमंनरदेहम् ३३ भजनप्रकारमाह निःसंगइतिसार्द्धेन सत्त्वसंसेवयासात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविशुद्धयेइतिप्रागुक्तयानैरपेक्ष्येणउपशमात्मकेनसत्त्वेनैव ३४

एवंचसतिमांप्राप्नोतीत्याह संपद्यतइति जीवंजीवत्वकारणंलिंगशरीरं मांप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीव इति नबहिर्विषयभोगेन नांतरः तत्स्मरणेन गुणकृतामनुसंस्म
रणप्रथामाजितपुण्यकथाकथनादिभिः धुनुतभक्तिरसेनविवेकिनोनहिपुनः फलभजनुरीदृशम् ३५ इतिश्रीभाग॰ एकाद॰ टीकायांपंचविंशोऽध्यायः २५
षड्विंशेयोगनिष्ठायाविघातोदुष्टसंगतः साधुसंगेनतन्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते १ योगिनोयोगविभ्रंशःसंगतःसंभवेदिति सर्वथातन्निषेधार्थमैलगीतांवितन्यते २ निः
संगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियइत्युक्तम् तत्रविपक्षेअनर्थंकथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारइत्यनर्थः स्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकं परिहरतिसार्द्धा
भ्यां मल्लक्षणं मत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहंलब्ध्वामद्धर्मे भक्तिलक्षणेआस्थितःसन् आत्मस्थमात्मन्येवनियंतृत्वेनास्थितं परमानंदरूपं मात्मानंमामुपैतिसम्यक्प्रा
प्नोति १ ननुचैवंभूतस्यापिविषयसंगोनामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमय्याजीवयोनिः जीवोपाधिस्तयाविमुक्तः गुणेषुवर्तमानोऽपि तैर्नयुज्यते संगंनप्राप्नोति अत्र हेतुः अव
स्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतत्राह अवस्तुत्वेनदृश्यमानेषु २ तथाऽपिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति असतांलक्षणमाह शिश्नोदरतर्पकैलीतिशिश्नोदरतृप

संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहायमाम् जीवोजीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेत् ३५ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः आनंदंपरमात्मा
नमात्मस्थंसमुपैतिमाम् १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः वर्तमानोऽपिनपुमान्युज्यतेवस्तु
भिर्गुणैः २ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित् तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगोऽंधवत् ३ ऐलःसम्राडिमांगाथामगायत बृहच्छ्रवाः
उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ४ त्यक्त्वात्मानंव्रजंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः ५ का
मानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः नवेदयांतीर्नायातीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ६ ऐलउवाच अहोमेमोहविस्तारःकाम
कश्मलचेतसः देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ७ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्योवाभ्युदितोऽमुया मुषितोवर्षपूगानांबता
हानिगतान्युत ८

तेषांक्वचित् कदाचिदपि आस्तांतावद्बहूनांसंगः किंतुतस्यैकस्यापि अनुगः अनुवर्ती अंधमनुगच्छतियोंऽधस्तद्वत् ३ अत्रेति हासमा
ह ऐलः पुरूरवाः सम्राट्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाः कीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहात्प्रथमंमुह्यन् पश्चात् कुरुक्षेत्रेतांसमागम्य गंधर्वदत्तेनाग्निनादेवानिष्ट्वापुनरुर्वशीलो
कंप्राप्य शोकसंयमे शोकोपगमेसति ततोनिर्विण्णः सन्निमांगाथामगायतेति नवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यम् ४ प्राक्तनींमोहावस्थामाह त्यक्त्वेति आत्मानंरा
जानंत्यक्त्वा घोरेतिष्ठेति हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैनु ननौमंत्राअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन्नित्येवंमंत्रैर्विलपन् ५ वै
क्लव्येकारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीः यांतीः अपयांतीः आयांतीः आगामिनीः उर्वश्या आकृष्टचेतनायस्यसः ६ तस्यगंधर्वलोके प्राप्तस्यबहुकालं
उर्वशीसंभोगानंतरम् निर्विण्णस्यगाथामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापः प्रपंच्यते अहोइति यतोमयाइमे अहोरात्ररूपा आयुःखंडानस्मृताः ७ नदेवाह
नाहमिति अभिनिर्मुक्तः मयिरममाणे अस्तंगतः अभ्युदितोवासूर्यइति अमुयाउर्वश्यावंचितः बतखेदे उतापिवर्षपूगानामितिगतान्यहानिनवेदेति ८ ४९

येनसंमोहेनात्मादेहः क्रीडामृगवद्धीनः ९ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्तैवसत्यम् नत्वत्रनदस्तीत्याह सपरिच्छदंराज्यादिरहितमीश्वरंचक्रवर्तिनंतृणामि वत्यक्त्वायांतीमपिअन्वगममनुगतोस्मि १० किंच ममप्रभावाद्यभिमानोव्यर्थैवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोबलम् खरोयथापादताडितोऽपि खरीमनुगच्छतितद्वत् ११ एवंभूतस्यस र्वसाधनंव्यर्थमित्याह किमिति त्यागेनसंन्यासेन विविक्तेन एकांतसेवया मौनेनवाङ्नियमेन १२ अनुतप्तःसन् आत्मानंनिंदतिद्वाभ्याम् स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञातारम् गोखरवत् गौरिवखरइवेति १३ अधरासवंसेवमानस्य आत्मभूर्मनसिजः पुनःपुनरुद्भवत् १४ एवमष्टभिर्निर्वेदोनिरूपितः इदानींतस्यविवेकमाह दशभिः पुंश्चल्येति अ यंभावः कर्मभिर्देवानिष्ठाद्दुःखमेवप्राप्तोस्मि अतःपरमेश्वरमेवभजेयमिति १५ परमेश्वरप्रसादंविनादेवैरुपदिष्टादपिवेदवाक्यात्मोहोननिवर्ततइत्याह बोधितस्यापी ति देव्याउर्वश्यासूक्तवाक्येनयथाऽर्थवचनेन पुरूरवोमामृथामाप्रतप्तोमात्वावृकासोअशिवासउक्षन् नवैस्त्रैणानिसख्यानिसंतिसालावृकाणांहृदयान्येताइत्यनेन १६ पू र्वपुंश्चल्यापहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकाराऽनुस्मृतः इदानीमिमेवायमपराधइत्याह किमेतयेति नोऽस्माकंकामिनामेतयाकिमपकृतंनकिंचिदपि यथारज्जुस्वरूपाविदु

अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः क्रीडामृगश्चक्रवर्तीनरदेवशिखामणिः ९ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम् यांतींस्त्रियंचा न्वगमंनग्नउन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींखरवत्पादताडितः ११ किंविद्ययाकिंतपसाकिं त्यागेनश्रुतेनवा किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम् १२ स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनम् योहमीश्वरतांप्राप्य स्त्रीभिर्गो खरवज्जितः १३ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवम् नतृप्यत्यात्मभूःकामोवह्निराहुतिभिर्यथा १४ पुंश्चल्यापहृतंचित्तंकोन्वन्योमोचितुंप्रभुः आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजम् १५ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येनदुर्मतेः मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः १६ किमेतयानो पकृतंरज्ज्वावासर्पचेतसः रज्जुस्वरूपाविदुषोयोऽहंयदजितेंद्रियः १७ क्वायंमलीमसःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः क्वगुणाःसौमनस्याद्याह्यध्या सोऽविद्ययाकृतः १८ पित्रोःकिंस्वंनुभार्यायाःस्वामिनोऽग्नेःश्वगृध्रयोः किमात्मनःकिंसुहृदामितियोनावसीयते १९ तस्मिन्कलेवरेमेध्येतुच्छनिष्ठेवि षज्जते अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः २० त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरम् २१ अथाऽपि नोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् विषयेंद्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा २२ योरज्जुद्रष्टुःपुंसःतस्यांसर्पकल्पनयाविद्यतोऽपिरज्ज्वाकिमपिनापकृतंत

द्वत् यद्यस्माद्योहमेवंभूतः सएवाजितेंद्रियत्वादपराधीत्यर्थः १७ ननुतथाऽपिसैवसौगंध्यप्रेमादिगुणैःसंमोहमूलमित्याशंक्यतेऽपिस्वमतिपरिकल्पिताएवेत्याह चतुर्भिः क्वाय मिति मलीमसोतिमलिनःसुमनसांकुसुमानामिवगंधसौकुमार्यादिसौमनस्यंशोभनमनोभावोवा १८ ममत्वमपितस्मिन्नूपरिकल्पितमेवेत्याह पित्रोःकिंस्विकायःजनक त्वात् नुवितर्के भार्यायावा भोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येतन्न्यायतुल्यत्वादुक्तम् स्वामिनोवाऽधीनत्वात् अग्नेर्वाअंतेर्ष्यांतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किंवा त्मनःतत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदांवाउपकारित्वात् एवंयोननिश्चीयते १९ तुच्छाकृमिविड्भस्मलक्षणानिष्ठाअंतोयस्य तस्मिन्कायकलेवरेप्रियत्वेनगृहीते विषं गमेवाह अहोइति सुनसंशोभननासिकम् २० अतोगुणारोपेणरममाणामादृशाःकृमितुल्याइत्याह त्वगादिसंहतौतत्संघातेदेहे विण्मूत्रादिसंहतौरमतांकृमीणांवा २१ यद्यप्येवंविभासिताःस्त्रियः अथाऽपिनोपसज्जेत अवलोकनादिनापिसंगंनकुर्यात् अर्थवित्विवेकी अत्रहेतुःविषयेति २२ ध ध ध

ननुक्वचित् निमीलितनयनादेरपिमनः क्षोभोदृश्यते सत्यं सोऽपिपूर्वदर्शनादिकंविनानभवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्पदार्थाद्भावोमनःक्षोभः अतःप्राणानिंद्रियाणिअसंप्रयुं
जतःनियच्छतःस्तिमितंनिश्चलंसत् २३ इंद्रियैःकृत्वा अविस्रब्धःअविश्वसनीयःमादृशामविवेकिनां २४ फलितमाह द्वाभ्याम् एवमिति नृषुदेवेषुचदिप्यतीतिनितथा २५
उक्तिभिर्हितोपदेशैरितिनीर्थदेवादिसंगादपिसत्संगःश्रेयानितिदर्शयति २६ सतांलक्षणमाह संतइति विशेषणाष्टकस्यप्रयथेष्टहेतुहेतुमद्भावः २७ नचतेषुउपदेशापेक्षा अपितुके
वलंतत्संनिधिरेवतारयतीत्याह तेषुइतिसप्तभिः २८ श्रवणादिभिरेवमत्पराःश्रद्दधानाश्चसंतोभक्तिंविंदंति २९ ३० विभावसुमग्निंसेवमानस्यअप्यातिनश्यति तथाकर्मजा
द्यमागामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंचनश्यतीत्यर्थः ३१ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छताम् परमायणमाश्रयः ३२ किंच यथान्नमेवप्राणोजीवनं अहमेवयथाशरणं धर्म
एववयथाप्रेत्यपरलोकेवित्तम् तथा संतएवार्वाक् संसारपातात् बिभ्यतःपुंसः अरणंशरणम् ३३ किंच संतश्चक्षूंषिसगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कःपुनःसम्यगुत्थितोऽपिबहिस्त

अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः २३ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः विदुषांचा
प्यविस्रब्धःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् २४ श्रीभगवानुवाच एवंप्रगायन्नरदेवदेवःसउर्वशीलोकमथोविहाय आत्मानमात्मन्यवगम्य
मांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबुद्धिमान् संतएतस्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः २६ संतोनपेक्षामच्
चित्ताःप्रशांताःसमदर्शिनः निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः २७ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः संभवंतिहिताऩृणांजुषतां
प्रपुनंत्यघम् २८ तायेश्रृण्वंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचादृताः मत्पराःश्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदंतितेमयि २९ भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्य
ते मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३० यथोपश्रयमाणस्यभगवंतंविभावसुम् शीतंभयंतमोऽप्येतिसाधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्यो
न्मज्जतांघोरेभवाब्धौपरमायणम् संतोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जताम् ३२ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहम् धर्मोवित्
तंनृणांप्रेत्यसंतोर्वाग्बिभ्यतोरणम् ३३ संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माऽहमेवच ३४ वैतसेनस्त
तोऽप्येवमुर्वश्यालोकानिस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेऐलगीतंनाम
षड्विंशोऽध्यायः २६ उद्धवउवाच क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ १ ए
तद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणाम् नारदोभगवान्व्यासआचार्योऽंगिरसःसुतः २

दप्येकमेवचक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरति
वैतसेनइति कुधर्मभावेनउमावनंप्रविष्टस्यवीतासेनास्त्रीभावंप्राप्तायस्यतस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यपुत्रोवैतसेनः पुरूरवाःएवमुक्तप्रकारेणउर्वश्यालोकात् स्थानात् अव
लोकनाद्वानिस्पृहः ततोऽपिसत्संगादपिहेतोर्मुक्तसंगःसन् आत्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ३५ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेटीकायांषड्विंशोऽध्यायः २६
सप्तविंशेक्रियायोगःसद्यश्चित्तप्रसादकः सर्वकामाप्तिहेतुश्चसांगःप्रोक्तःसमासतः १ रागाद्याकुलचित्तानांकुतोसंगादिसंभवः इतिकृष्णार्चनंभद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छ
ति २२ क्रियायोगमितिभवदाराधनरूपंयस्मादितिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नःसर्वकारणानांनिमित्तत्वस्यावशिष्टत्वात् ययेति एकस्मिन्नधिष्ठानादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्नः येअधिका
रिणःसात्वताःभक्ताः १ अस्यपुनःविशेषतःप्रश्नेकारणमाहचतुर्भिः एतत्त्वदर्चनंनिःश्रेयसकरंवदंति आंगिरसःसुतोबृहस्पतिः २

निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्यै पार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां ४ विश्वेश्वरा ये तेषामीश्वरः ५ कर्मकांडस्य पूजाविधानस्य नास्त्यंतो ग्रंथतः पारं वानुष्ठानतो यस्य तस्य ६ वैदिक एव मंत्रो वैदिकान्येवांगानि च यस्मिन्पुरुषसूक्तादौ स वैदिकः एवं तांत्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः मखः पूजा ७ यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा विशेषमाह यदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकाले स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनं ८ अर्चायां प्रतिमादौ ९ स्नाने विशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः १० किंच संध्योपासनादीनि कर्माणि चोदितानि साकल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि परित्यजेदित्यर्थः सम्यक् परमेश्वरविषय एव संकल्पो यस्य तथाभूतः सन् कर्मपावनीं कर्मनिर्हारिणीम् ११ अर्चाभेदानाह सार्द्धेन शैला शिलामयी लौही सुवर्णादिमयी लेख्या मृच्चंदनादिमयी हृदिपूजायां मनोमयी १२ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठया कलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति प्रतिमाभेदेन विशेषमाह सार्द्धेन उद्वासो विसर्जनम् १३ अस्थिरायामर्चने विकल्पः शालग्रामे न कुर्यात् सैकत्यां कुर्यादन्यत्र कुर्याद्वानवेति अविलेप्यायां मृन्मयलेख्याव्यतिरिक्तायामन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परिमार्जनमेव १४ इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनः निष्कामभक्तस्य यथालब्धैः यत्र चंदनादि सर्वथा न लभ्यते तत्र हृदि भावेन भावनया यद्वा हृदि चेन्मद्यागः तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १५ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह सार्द्धेन स्नानेति तत्त्वविन्यासः यथास्थानमंगप्रधानदेवतानां तत्तन्मंत्रैः स्थापनं १६ अभ्यर्हणमुपस्थानार्घादि सलिलादिभिस्तर्पणादिना यजनं सर्वसाधारणमाह श्रद्धयेति १७ १८

निःसृतं ते मुखांभोजाद्यदाह भगवानजः । पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ३ एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतम् । श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमोचनम् । भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच । नह्यंतोऽनंतपारस्य कर्मकांडस्य चोद्धव । संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः । त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः । यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्चायां स्थंडिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजः । द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुं माममायया ९ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोऽङ्गशुद्धये । उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे । पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम् ११ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता १२ चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरम् । उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयम् । स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् १४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः । भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि १५ स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव । स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः १६ सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः । श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि १७ भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते । गंधो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः १८

एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः प्रागग्रैः दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः नत्वासीनः सन्नुपश्चा
त्संभारार्थं वारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आसीनः अर्चायां तु स्थिरायां संमुख अर्चाभिमुख उपविष्टः सन् १९ अनंतरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मि
न् कृतन्यासः कृतो मूलमंत्रन्यासो यस्यां तामर्चां मार्जयेत् निर्माल्यापकर्षणादिना शोधयेत् कलशं पूर्णकुंभं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थोदकपात्रमुपसाधयेत् चंदनपुष्पादिभिः
संस्कुर्यात् २० तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानम् पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् २१ तत्र पाद्यादिद्रव्याणि पाद्यं श्यामाकदूर्वा
ब्जविष्णुक्रांतादिरिष्यते गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वा चेति क्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितम् जातीलवंगकंकोलैर्मतमाचमनीयकमिति तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृदया
दिमंत्रैः गायत्र्या च सर्वाण्यभिमंत्रयेत् २२ तदनंतरं पिंडे देहे वाय्वग्निसंशुद्धे इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतप्लावेनामृतमये जाते
तस्मिन्हृत्पद्मस्थां परां श्रेष्ठां जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथंभूतां नादांते सिद्धैर्भाविताम् प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः पंचांशाः तत्र नादांते सिद्धैर्ध्याताम् तथा च श्रुतिः यो वेदा

शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायामथ संमुखः १९ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिनामृजेत् कलशं प्रोक्षणीयं
च यथावदुपसाधयेत् २० तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् २१ पाद्यार्घाचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि
दैशिकः हृदा शीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् २२ पिंडे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभाविताम् २३ तया
त्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत् २४ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् धर्मादिभिश्च नवभिः क
ल्पयित्वासनं मम २५ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २६ सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् मुशलं
कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् २७ नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् २८ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं
गुरून्सुरान् स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे
सति ३०

दौस्वतः प्रोक्तो यो वेदांते प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर इति २३ तयात्मभूतया स्वेनैव भावेनानुचिंतितया अमृतमये पिंडे दीपेन प्रभया गृहमि
व व्याप्ते सति तस्मिन्नेव देहे मानसैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः सन्नर्चादिष्वावाहनस्थापनमुद्रया स्थापयित्वा २४ कथं पूजयेत्तत्राह पाद्येति द्वाभ्याम् धर्मादिभिर्ममासनम् २५ तत्र
पद्मं च कल्पयित्वोभाभ्यां वेदतंत्राभ्यामुभयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्श आचमनमर्हणमर्घ्यम् उभयसिद्धये वेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अयम
र्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि त्रयो गुणाः पट्टिकास्तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया यो
गा प्रह्वी सत्येशानानुग्रहेति नव शक्तयः एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिः शक्तिभिश्चासनं कल्पयित्वेति कर्णिकया केसरैश्च तत्रस्थसूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः २६ आयुधा
दिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्र न्यस्तांगमित्यावरणपूजा सूचिता आसनेनैव शक्त्यावरणमित्युक्तम् ततः सुदर्शनादि मुशलांतान्यायुधानि अष्टदिक्षु कौस्तुभमालाश्रीव
त्सानुरसि २७ नंदादीन्पार्षदानष्टदिक्षु गरुडं पुरतः २८ दुर्गादीनि कोणेषु गुरून्वामतः सुरानिंद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्देवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अ
र्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः २९ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तम् तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति चंदनेति षड्भिः ३०

छ छ छ

मंत्रानाह स्वर्णघर्मानुवाकः सुवर्णघर्मंपरिवेदनंत्वेनमित्यादि महापुरुषविद्यया जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन सुब्रह्मण्यनमस्तेऽस्तुमहापुरुषपूर्वजेति पौरुषंपुरुषसूक्तंस-
हस्रशीर्षेत्यादि राजनादीनिसामानि इंद्रनरोनेमधिताहवंतइत्यस्यामृचिगीतानि आदिशब्देनरोहिणादीनि ३१ वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणंगुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलव-
क्षस्थलादिपुलिखिताःपत्रभंग्यः सद्भक्तःसत्प्रेमसमयथाभवतितथा ३२ यथोचितमलंकुर्वीतेत्युक्तार्थसर्वसाधारणंबाह्यलक्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ३३ नैवेद्येवैभवलक्षणंगुणं-
विधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यःतैलपक्वविशेषाः अपूपाःअपूपानांमंडकादीनांसमूहाः सूपाःव्यंजनानि सतिविभवइतिशेषः ३४ कालभेदेनगुणंविधत्तेअभ्यंगेति अभिषेचनंपंचा-
मृतादिस्नपनम् अन्नाद्यमिति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यंपर्वण्येकादश्यादौअन्वहंप्रत्यहंवाविभवेसति ३५ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपिपूजाप्रकारमाह विधिनास्वगृह्योक्तप्रकारेणमेखल-
लादिभिरुपलक्षितेर्विहितेनिर्मिते तदुक्तं विस्तारोच्छ्रायतस्त्रिस्त्रोमेखलाश्चतुरंगुलाः हस्तमात्राभवेत्कुंडः सयोनिर्वैदिकातथेत्यादि उदितंप्रज्वलितमग्निंपरितःसमूहेत् एकत्रमेलयेत्
३६ दर्भैःपरिस्तीर्यपरितःप्रोक्षयेत् अन्वाधायअन्वाधानसंज्ञकंव्याहृतिभिःसमित्प्रक्षेपादिरूपंकर्मकृत्वा अग्नेरुत्तरतोद्रव्याणिहोमोपयोगीन्यासाद्यनिधाय प्रोक्षण्याप्रोक्षणीपात्रोदके

स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ३१ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः अलंकुर्वीतसप्रेमसद्भ-
क्तोमांयथोचितम् ३२ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽक्षतान् धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयाऽर्चकः ३३ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूप-
मोदकान् संयावदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३४ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् अन्नाद्यंगीतनृत्यादिपर्वणिस्युरुतान्वहम् ३५ वि
धिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितम् ३६ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि प्रोक्षण्यासाद्यद्र
व्याणिप्रोक्ष्याग्नौभावयेतमाम् ३७ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससम् ३८ स्फुरत्किरीटकटक
कटिसूत्रवरांगदम् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनं ३९ ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाभिघृतानिच प्रास्याज्यभागावाघारौदत्वाचाज्य
प्लुतंहविः ४० जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशर्चावदानतः धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ४१ अभ्यर्च्याथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत्
मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकम् ४२ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् मुखवासंसुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ४३ उपगाय-
न्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाःश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभवेत् ४४ नप्रोक्ष्याग्नौमांध्यायेत् ३७ शंखादिभिरुद्भसंतः शोभमानाश्चत्वारोभु-
जायस्यतम् ३८ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्यतम् ३९ हविषाघृतेन अभिघृतानिसंसिक्तानिदारूणिशुष्कसमिधः प्रास्यप्रक्षिप्य आघारौतत्संज्ञकौयागौ एवमाज्यभागौचदत्वातद-
र्थांहुतीर्हुत्वाइत्यर्थः तत्राघारौप्रजापतयेस्वाहेंद्रायस्वाहेतिचोत्तरदक्षिणपरिसंधिमारभ्यअग्निमध्यादापरिध्यंतंघृतक्षरणरूपौअग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेत्येवंहोमरूपौ ४०
मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेणतथाषोडशऋचोयस्मिन् तेनपुरुषसूक्तेनचावदानतः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षेसएवमूलमंत्रः तेनैवप्रत्यृचमवदानतोहोमइतिमंत्रैः
स्वाहांतैर्यथान्यायंपूजाक्रमेणैव अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टकृतंहुत्वा ४१ ततोवह्निस्थंभगवंतमंतर्यामिणमभ्यर्च्यपुष्पधूपादिभिः अथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योनंदादिभ्योऽष्ट
दिक्षुबलिंहरेत् ततःपूजास्थानमागत्यदेवस्याग्रेसमुपविश्ययथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ४२ तत्रउभयत्रभगवतोभोजनसमाप्तिंध्यात्वाआचमनंदत्वाउच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयित्वातद
नुजपात्पश्चात्स्वयंभुंजीत ततःसुरभिमत्सुगंधवत्तांबूलाद्यंमुखवासंदत्वाऽथपुनरप्यर्हयेत् पुष्पांजलिनापूजयेत् ४३ अभिनयन्स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकःवैयग्र्यंपरित्यज्यलं-
ब्धावसरोभवेत् ४४ ७

स्तवस्तोत्राणांभेदंदर्शयति पौराणैः प्राकृतैरपीति ४५ कथंप्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिरइति बाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परंममदक्षिणोत्तरौपादौगृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परंनि-
बद्धाभ्यांकृतापराध इवप्रपन्नमित्यादिविज्ञाप्याचप्रणमेत् ४६ ततः शेषाग्रहणपूर्वकंवैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इतीति अनयैवप्रार्थनयाशेषांनिर्माल्यंमयादत्तांध्यात्वाशिरस्याधा
यद्वत्वायद्युद्वासयेत्तर्हिप्रतिमायांयन्न्यस्तंज्योतिः तत्पुनरपितत्तत्स्वस्थज्योतिष्येवोद्वास्यमुद्वासनीयम् ४७ एतेष्वधिष्ठानेषुकिंसुरव्यतममित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदायत्र-
श्रद्धातदातत्रतत्त्वधिष्ठानेसुरव्यासुरव्यत्वम् कुतः यतः सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माऽहमवस्थितइति ४८ उभयतः इहामुत्रच ४९ समर्थप्रत्याह मदर्चामितित्रिभिः पुष्पोद्यानानिचका-
रयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहं यात्राविशिष्टपर्वणिबहुजनसमागमः उत्सवः वसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन्दत्वा ५० पूजायात्रोत्सवाश्रितान् इत्यस्यविवर
णम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थंसततानुवृत्त्यर्थम् मत्सार्ष्टितामत्समानैश्वर्यम् ५१ प्रतिष्ठादीनांव्यस्तसमस्तानांफलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतांमयासाम्यमित्यर्थः ५२ सकामं-
प्रत्युक्तमहेतुकप्रत्याह मामेवेति अहैतुकः भक्तियोगएवकथंभवतितत्राह भक्तियोगमिति ५३ दातुः फलमुक्तमपहर्तारंनिंदति यइति विड्भुक्विष्ठाभोजीकृमिः ५४ कर्तुर्यत्फलं-

स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि स्तुत्वाप्रसीदभगवन्निितिवंदेततदंडवत् ४५ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परम् प्रपन्नंपाहिमामीशभी
तंमृत्युग्रहार्णवात् ४६ इतिशेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादरम् उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ४७ अर्चादिषुयदायत्रश्रद्धामांतत्रचार्च-
येत् सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माहमवस्थितः ४८ एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदिकतांत्रिकैः अर्चन्नुभयतःसिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सिताम् ४९ मदर्चां
संप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढम् पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५० पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वस्वथान्वहम् क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वाम
त्सार्ष्टितामियात् ५१ प्रतिष्ठयासार्वभौमंदानेनभुवनत्रयम् पूजादिनाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२ मामेवनैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति भ
क्तियोगंसलभतएवंयःपूजयेतमाम् ५३ यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः वृत्तिंसजायतेविड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ५४ कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमो
दितुरेवच कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूयसितत्फलम् ५५ इतिश्रीभाग॰ महा॰ एकादशस्कंधेसप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ ॥ श्रीभगवा-
नुवाच परस्वभावकर्माणिनप्रशंसेन्नगर्हयेत् विश्वमेकात्मकंपश्यन्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परस्वभावकर्माणियःप्रशंसतिनिंदति सआशुभ्र-
श्यतेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः २ तैजसेनिद्रयापन्नेपिंडस्थोनष्टचेतनः मायांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ३ तदेवान्येषामपीत्याह क

र्तुरिति सारथेः सहकारिणोहेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्चप्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणामेतेभागिनः भागार्हाः तत्रापिविशेषमाह भूयसिकर्मणिसारथ्यादौचभूयो
धिकंफलमिति यथःपत्रादिमात्रेणपूजितोयःपरंपदम् प्रागेवदिशतिप्रीतः सकृष्णःशरणंमम ५५ इत्येकादशेटीकायांसप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ ॥ अष्टाविंशेतुयःपूर्वं-
विस्तरेणोपवर्णितः ज्ञानयोगःपुनस्त्वासौसमासात्प्रनिरूप्यते १ इदानीमतिविस्तरेणोक्तंज्ञानयोगंसंक्षेपेणवक्तुमाह परेषांस्वभावान् शांतघोरादीन्कर्माणिच तत्रहेतुः
विश्वमिति १ विपक्षेदोषमाह परेति स्वार्थात्ज्ञाननिष्ठालक्षणात् असतिमिथ्याभूतेऽद्वैतेऽभिनिवेशात् २ भ्रंशमेवदृष्टांततोदर्शयति तैजसेराजसाहंकारकार्ये इंद्रियग
णेनिद्रयाआपन्नेअभिभूतेसति पिंडस्थोजीवः केवलंमनोमात्रेणमायांस्वप्नरूपांप्राप्नोति ततोमनसिलीनेसतिनष्टचेतनःसन् मृत्युंवामृत्युतुल्यांसुषुप्तिंवाप्राप्नोतियथा त
द्वदेवनानार्थदृग्द्वैताभिनिवेशीविक्षेपंलयंचप्राप्नोति यथाप्राज्ञसंपर्कादविश्वस्यभोगक्षयलक्षणोभ्रंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोपिस्वरूपभ्रंशइतिभावः ३ ॥ ॥

द्वैतासत्यतयास्फूर्तिनिंदयोर्निर्विषयत्वं प्रपंचयति सार्धैः षड्भिः किं भद्रमिति अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं वाऽभद्रं कियद्भद्रं कियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेति वागिंद्रियोपलक्षणं
वाचाऽऽदितमुक्तं चक्षुरादिभिश्च यत् दृष्टं तदनृतमिति ४ नन्वेवं सति देहादिभावनामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र सदृष्टांतमाह छाया प्रतिबिंबः प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजता-
दिः एते यथाऽसंतोऽप्यर्थकारिणो भवंति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युर्लयः यावन्नैव लीयंते तावत्पर्यंतमित्यर्थः ५ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव द्वैतं निरूपितम् कथमसत्त्वं स्यात्त-
त्राह आत्मैवेति सार्धद्वाभ्यां त्राति पालयति ६ अन्यस्मात्सृज्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा आध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राह इदमिति ७ ज्ञानविज्ञानयो
र्नैपुण्यं निष्ठाम् सूर्यवत्तमोघ्नत्वा ८ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवत् द्वैतं तदसदिति ज्ञात्वा निःसंगो विचरेत् आद्यंतवत्त्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटादि अनुमानेन सावयव
त्वेन दृश्यं पृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभवेन सर्वं दृश्यमाद्यंतवदसच्चेति ज्ञात्वा निःसंगः तदासक्तिशून्यः ९ ननु यद्यात्मसंविदा सर्वं दृश्यमसदित्युच्यते त
र्ह्यात्मन्यप्रकाशो देहादिद्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात् तथा च संसारे प्रतिभासो न घटेत इति चोदयति अनात्मसदृशोः जडाजडयोः अत्र हेतुः द्रष्टृदृश्ययोर्नाभवत् द्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति भ

किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ४ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोऽप्यर्थकारिणः एवं देहादयो भावाय-
च्छंत्यामृत्युतो भयम् ५ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ६ तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो
निरूपितः निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ७ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् न निंदति न
च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ८ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा आद्यंतवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ९ उद्धव उवाच नैवात्मनो न दे
हस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मसदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्ये
ह संसृतिः ११ श्रीभगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः १२ अर्थे ह्यविद्यमा-
नेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा १३ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४
शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहंकारस्य दृश्यंते जन्म मृत्युश्च नात्मनः १५ देहेंद्रियप्राणमनोऽभिमानो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः सूत्रं महा
नित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः १६

एतत्प्रपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादिपंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुण्यापुण्यज्ञानपरिच्छेदानां असंभवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वं तु यथो
क्तं अचिज्जडः अयं भावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदे नानुपलंभेऽपि दारुप्रकाश्यमेवाग्निश्च प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति ११ सत्यं तथाऽप्युभयोरेवमवि-
वेक एव संसारालंबनमित्याह पंचभिः यावदिति संनिकर्षणं संबंधः नन्वसंगस्य कुतः संबंधः तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानतः संसारस्तत्राह अपार्थोऽ
पि केवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्न तु तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः १२ नन्वसतो देहादेः कुतः संसारस्फूर्तिहेतुत्वमपि तत्राह अर्थे हीति अस्यात्मनः १३ ननु कथं चिज्ज्ञानतो विषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि दुर्वारे
त्यनिर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथा हीति प्रस्वापः स्वप्नः बहूननर्थान् बिभर्ति पुष्णातीति तथा १४ अहंकारलक्षणो देहादिसन्निकर्ष एव संसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति
सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनात् अहं करवाणीतिवच्चैतन्यं करवाणीति प्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च करवादीनां ह्रस्वत्वादिवत् द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः १५ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि त-
स्यैवेति तस्याहंकारावशेषः प्रसज्येत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषामंतर्हितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी मूर्तिर्यस्य सः एवं च सूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेव सूत्रादिश-
ब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वतो धावति अतो नायं दोष इति भावः १६ ७

तदेवमहंकारकृतंबंधमुपपाद्येदानींज्ञानेनतन्निवृत्तौमुक्तिरित्याह अमूलमिति यत्तन्मोमूलशून्यं अज्ञानतस्तुबहुभीरूपैः देवादिशरीरैरूपितंप्रकाशितमैंद्रजालिकतुल्यमितिवा किंतन्न दाह मनइति मनआदीनांद्वंद्वः यद्वा मनआदिषुक्रियतइति कर्मअहंकरणंगुरोरुपासनयानिशितेनतीक्ष्णेनज्ञानखड्गेनछित्वा १७ तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति विवेकोज्ञानं साधनान्याह निगमोवेदः तपःस्वधर्मः प्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यदस्यजगतःमध्येपितदेवकेवलंनतुजगदितिकिं तत्कालःकलयति प्रकाशयतियः तथाहेतुः कारणंचयत्तदेव एतदुक्तंभवति यदस्यविश्वस्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवैतत् नततःपृथगित्येवंनिश्चयकत्वेनिगमादिसाधनैर्जायते योविवेकः तज्ज्ञानमिति १८ ननुनानात्मभेदव्यवहारालंबनस्यापिविश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वंसदृष्टांतमाह यथेति स्वकृतंकटकुंडलादिरूपेणविरचितंयद्धिरण्यंकीदृशं हिरण्मयस्य कुंडादेरुत्पत्तेःपुरस्तात्नाशाच्चपश्चाद्यदस्ति कटककुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारंप्राप्यमाणमपितदेवयथा तद्वदस्यविश्वस्यकारणं तोहमेवनानाव्यवहारालंबनंनतुमत्तःपृथगित्यमिति १९ तदेवंकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्य प्रकाशकात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थम् यकारस्यपृथक्पाठश्छंदोनुरोधेन जाग्रदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनःतदवस्थाकारणरूपंचयद्गुणत्रयम् यच्चकारणकार्यकर्तृकारणमध्यात्मंकार्यमधिभूतंकर्तृअधिदैवं एवंगुणत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवतियेना

अमूलमेनद्बहुरूपरूपितंमनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्वापुनर्गांविचरत्यतृष्णः १७ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १८ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य तदेवमध्येव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् १९ विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् २० नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचतत्तद्व्यपदेशमात्रं भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेमनीषा २१ अविद्यमानोप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रम् २२ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिःपरापवादेनविशारदेन छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः २३

तुगतंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेश्चननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणतुर्यंनामोपलभामहेतत्राह व्यतिरेकतश्चसमाध्यादौयदस्तितदेवसत्यमिति २० एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणःसत्यत्वमुक्त्वा व्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाहनयदिति यद्भूतं कार्यंपुरस्तादुत्पत्तेर्नभवति यच्चपश्चान्नाशाच्चनमध्येचपृथङ्नास्ति किंतुव्यपदेशमात्रम् कुतः यतःपरस्परेणअन्येनभूतंजातंप्रसिद्धंप्रकाशितंचतत् तदेवकारणप्रकाशकं तावन्मात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेःकारणप्रकाशकव्यतिरेकेणकार्यस्यप्रकाश्यस्यचानुपलंभादितिभावः २१ एवंसामान्यतःकार्यप्रकाश्ययोःकारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुत्पाद्य प्रस्तुतेतदुभयविवेकपूर्वकंप्रपंचस्यब्रह्माभेदमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारिकःविकारसमूहःसएवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाश्यश्चेत्यर्थः ब्रह्मतुस्वयंस्वतःसिद्धंनतुकार्यमित्यर्थः ज्योतिश्चप्रकाशकमित्यर्थः अतःकारणात्इंद्रियाणिच अर्थास्तन्मात्राणिच आत्मामनश्चदेवानामप्युपलक्षणम् विकाराःपंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति २२ उपसंहरति एवंनिगमतपःप्रत्यक्षैतिह्यमनुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवेकहेतुभिः तथापरस्यदेहादेरपवादेनात्मनिरासेनच कीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्मविषयं संदेहंछित्वास्वानंदतुष्टःसन् अखिलेभ्यःकामुकेभ्यःइंद्रियादिभ्यउपारमेतनिःसंगोभवेत् २३

परापवादं प्रपंचयति वपुरात्मा न भवति पार्थिवत्वात् घटवत् तथा इंद्रियाणि तदधिष्ठातारो वा देवाः असुः प्राणः धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तमहंकृतिरित्येते आत्मा न भवंति कुतः अन्नमात्रम् अन्नोपष्टंभ्यत्वात् शरीरवत् वायुर्जलंच हुताशस्तेजः खं क्षितिरिति पंच भूतानि अर्थाः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिः नात्मा जडत्वात् घटवदिति यद्वा हि शब्देनानुमानांतराणि सूचितानि तद्यथा इंद्रियाण्यात्मा न भवंति करणत्वात् मनोवत् प्राणत्वात् वायुत्वाद्वा बाह्यवायुवदित्यादि २४ एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नेंद्रियादिकृतगुणदोषसंबंध इत्याह समाहितैरिति मत्सुविविक्तधाम्नः मम सुष्ठु विविक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषा न भवंतीति रविदृष्टांतेनोक्तम् २५ असंगब्रह्मत्वेनावस्थितस्य न केऽपि गुणदोषा इत्याकाशदृष्टांतेनाह यथेति वाय्वादीनां शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतै रागमापायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्न युज्यते यद्वा अहंकारस्य संसृतिहेतुभिरिति २६ मुक्तवदसम्यक्ज्ञानी न यथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्यां तथापीति गुणेषु विषयेषु रजो रागः मनसः कषाय इति दुर्निरासतामाह २७ तदेव दृष्टांतेनोपपादयति यथेति नृणामामयो रोगः असाधु असम्यक् यथा भवति तथा अपक्वकषायकर्म अदग्धाः कषाया रागादयस्तन्मूलानि कर्माणि यस्मिन् तत् अत एव सर्वसंगं

नात्मा वपुः पार्थिवमिंद्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुर्जलं हुताशः मनोन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् २४ समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् २५ यथा नभो वाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम् २६ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषायः २७ यथामयोऽसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् एवं मनोऽपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगम् २८ कुयोगिनो ये विहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युंजंति योगं न तु कर्मतंत्रम् २९ करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र विद्वान्प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठंतमासीनमुत व्रजंतं शयानमुक्षंतमदंतमन्नं स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३१ यदि स्म पश्यत्यसदिंद्रियार्थं नानाऽनुमानेन विरुद्धमन्यत् न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ३२

सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनमसम्यक्ज्ञानिनं विध्यति भ्रंशयति २८ ननु कथंचिद्विषयसंगे यदि योगभ्रंशः स्यात् अलं तर्हि सोपायेन योगमार्गेणेति तत्राह कुयोगिन इति मनुष्यभूतैर्बंधुशिष्यादिरूपैः त्रिदशैरुपसृष्टैः तथा च श्रुतिः यस्मात्तद्देषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति भूयो जन्मांतरे न तु कर्मतंत्रम् कर्मविस्तारम् २९ ननु विदुषामपि सर्वथा कर्म दुष्परिहरमिति पुनः संसारः स्यात् अत आह करोतीति विदुषोऽन्योऽज्ञो जंतुः देह एव भोजनादि कर्म करोति क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा पुष्ट्याद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः केनापि संस्कारादिना चोदितः आनिपातात् मरणपर्यंतं करोति विद्वांस्तु प्रकृतौ स्थितोऽपि कर्मणि न विक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ३० किंच आस्तां तावद्दैहिककर्मभिर्विकारशंका यतो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतं मूत्रयंतं स्वभावमासमन्यदपि दर्शनस्पर्शनादि ईहमानं कुर्वंतमात्मानं देहम् ३१ नन्विंद्रियवतः सर्वथा कथमदर्शनं संभवति तत्राह यदीति यद्यपि असतां बहिर्मुखानामिंद्रियाणामर्थं पश्यति तथापि नानात्वान्मिथ्या स्वप्नवदित्यनुमानेन विरुद्धं बाधितं सदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते स्वप्नादुत्थाय प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्वाप्नं विषयं स्फुरंतमत एव स्वयमेव तिरोभवंतं यथा तद्वत् ३२

तदेवमात्मानाविक्रियत इत्युक्तम् ननु एतदनुपपन्नं बद्धावस्थया त्यज्यमानत्वात् मुक्तावस्थया च गृह्यमाणत्वात् न व्रीहयोऽवघातेन व्रीहिभावं त्यागतः तंडुलीभावेन गृह्यमाणा नाविक्रि-
यंते तत्राह पूर्वमिति बद्धावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च चित्रमज्ञानकार्यं देहेंद्रियादिलक्षणम् आत्मन्यध्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत् तदेव पुनर्ज्ञानेन निवर्तते आत्मा तु नकेनापि
रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते अयं भावः मुक्तेः क्रियाफलत्वे तावदात्मनो विकारः तस्यारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वं बंधमोक्षयोः अतो न विकार इति ३३
एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति न तु पूर्वमेव सत् घटादिषु नर्विं धत्ते करोति समीक्षा आत्मविद्या ३४ आत्मनो निर्विकारतां प्रपंचयति एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यप्रा-
प्तस्यात्मनः प्राप्तिं वारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणां विकृतिं वारयति अज इत्युत्पत्तिं वारयति अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेन संस्कारं महा-
नुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योतिष्ट्वादौ हेतुः सकलानुभूतिरिति एकोऽद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावान्न कोऽपि वि-
कार इति दर्शयति ननु श्रुतिविषयस्य कथं स्वयंज्योतिष्ट्वादि तत्राह वचसां विरामे अगोचरत्वेन निष्पन्नोऽसत्याम् तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति तत्र हेतुः
येनेषिताः प्रेषिताः तथा च श्रुतिः केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदंति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं यन्मनसो मनो

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्तते तत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ३३ यथा हि भानोरुदयो नृचः-
क्षुषां तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते एवं समीक्षा निपुणा सती मिहन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ३४ एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः स-
कलानुभूतिः एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागसवश्चरंति ३५ एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले आत्मनृते स्वमात्मानमवल-
बो न यस्याहि ३६ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितम् व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पंडितमानिनाम् ३७ योगिनोऽपक्वयोगस्य युंजतः काय उ-
त्थितैः उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ३८ योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ३९

महाचोऽहवाचं प्राणस्य प्राणस्स उत चक्षुषश्चक्षुरिति ३५ अद्वितीयत्वमुपपादयितुम् भेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवले भिन्ने आत्मन् आत्मनि विकल्प इति यत् एता-
वान् सर्वोऽप्यात्मनो मनसः संमोहः भ्रमः यतः स्वमात्मानमृते विना अस्य विकल्पस्यावलंबः आश्रयो नास्ति रजतभ्रमस्येव शुक्तिं विना नेह नानास्ति किंचन इंद्रो मायाभिः पुरुरू-
प ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्येवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३६ केचित्तु पुनः प्रत्यक्षादिप्रतीतस्य प्रपंचस्य बाधायोगाद्वेदांतार्थानां च कृतत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वा-
द्द्वैतं सत्यमिति मन्यंते तन्मतमनूद्य दूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यं नामरूपोपलक्षितं पंचवर्णं पंचभूतात्मकं द्वयं द्वैतं यत्तदबाधितमिति पंडितमानिनामन्वयमेव व-
पंडिता इत्यभिमानवतां वेदांतेष्वयमर्थवाद इति प्रतीतिः न तत्त्वविदाम् यतः व्यर्थेनापि विनाप्यर्थेन सा प्रतीतिः तथा हि न तावादृश्येक वाक्यत्वं तेषामस्ति यतोऽर्थवादत्वं स्या-
त् न वा कर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनं कर्मविधिशेषतां भजते न चाबाधितत्वं द्वैतस्य नामरूपात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वाचा-
रंभणादिश्रुतिभिश्च बाधितत्वादिति ३७ तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विघ्नप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः योगं युंजतः काये यद्यंतरे वोत्पन्नैरुपसर्गैरोगाद्युप-
द्रवैरभिहन्यते विधिः प्रतीकारः ३८ योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया संतापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ३९

ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या दंभमानादीन् हन्यात् ४० अन्येतुदेहासिध्यर्थमेवैतत्सर्वंकुर्वंति तद्दूषयति केचित्सुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेवसुकल्पंजरारो गादिरहितंवयसितारुण्येस्थिरंचकृत्वा अहंहपरकायप्रवेशादिसिद्धयेतत्तद्धारणारूपंयोगंयुंजंति नतुज्ञाननिष्ठारूपं ४१ कुशलैःप्राज्ञैः आदरणीयंनभवति यतस्यातिव- दात्मैव स्थायीशरीरंतुफलवन्नश्वरमित्यर्थः ४२ ननु कश्चित्समाध्यंगत्वेनापिप्राणायामादियोगक्रियमाणेजरारोगाद्यभावोदृश्यतेसत्यंतथापिसमाधिमुत्सृज्यनतत्रसज्जेतेत्या ह योगमिति तत्तांदेहसिद्धिंनश्रद्दध्यात् नविश्वसेत् ४३ तदेवंविघ्नप्रतीकारैर्योगंकुर्यादित्युक्तमच्छरणस्यतुनविघ्नशंकापीत्याह योगचर्यामिति विचरन्स्वसुखेअनुभूरनुभू तिर्यस्यसः स्पृहामूलाहिविघ्नाः साचमदपाश्रयस्यनिवर्तते ऽतोंऽतरायैरविहतः स्वानंदपूर्णोभवतीति समाहृत्यस्वयोगंतुसमस्तोपनिषद्रसम् सर्वेभ्यउत्तमांभक्तिंमुकुंदोपुनरू पादिशत् ४४ इत्येकादशटीकायांअष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ ऊनत्रिंशेतुयःपूर्वंविस्तरेणानिरूपितः भक्तियोगस्तमेवाहस्वभक्तायसमासतः १ अतिक्लेशमिवाल क्ष्ययोगसंगैकसंपदि सुखोपायंपुनःकृष्णामुद्धवःपरिपृच्छति २ अनात्मनः अवशीकृतमनसः अंजसाअप्रयासतोयथासिध्येत्तथा यद्वा अंजसासुखबोधंयथातथामेब्रूहि

कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदांश्छनैः ४० केचिद्देहमिमंधीराःसुकल्पंवयसिस्थिरम् विधायविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये ४१ नहितत्कुशलादृत्यंतदायासोह्यपार्थकः अंतवत्त्वाच्छरीरस्यफलस्येववनस्पतेः ४२ योगंनि षेवतोनित्यंकायश्चेत्कल्पतामियात् तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमुत्सृज्यमत्परः ४३ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मदपाश्रयः नांतरायै र्विहन्येतनिस्पृहःस्वसुखानुभूः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः २८

उद्धवउवाच

सुदुस्तरामिमांमन्येयोगचर्यामनात्मनः यथांजसापुमान्सिध्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाच्युत १ प्रायशःपुंडरीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः विषीदंत्यसमा धानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २ अथातआनंददुघंपदांबुजंहंसाःश्रयेरन्नरविंदलोचन सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमीविहतान- मानिनः ३ किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मसात्त्वम् योऽरोचयत्सहमृगैःस्वयमीश्वराणांश्रीमत्किरीटतटपीडितपाद- पीठः ४

१ सुदुष्करतांप्रपंचयति प्रायशइति मनोयुंजतःनिगृण्हंतःवशीकुर्वंतः विषीदंति क्लिश्यंति कुतः असमाधानादनिग्रहात् कथंचिन्मनसोनिग्रहेकर्शिताःश्रांताःसंतः २ य स्मादेवंकेचनविषीदंति अथातः अतएव येहंसाःसारासारविवेकचतुराः तेतुआनंददुघंसमस्तानंदपरिपूरकंतवपादांबुजमेवसुखंयथाभवतितथाऽनुनिश्चितंश्रयेरन्सेवंते अमीतुत्वन्माययाविहताः केचेयोगकर्मभिर्मानिनःसंतोनश्रयंते यद्वा अमीत्वद्भक्ताःत्वन्माययानविहताः अतएवयोगकर्मभिःकृत्वामानिनोनभवंति अन्येतुत्वन्माय- यामोहिताः संतोवयंयोगज्ञावयंकर्मकुशलाइतिकेवलंगर्विताभवंतिनतुमुच्यंतइत्यर्थः ३ त्वद्भक्तास्तुत्वत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीतिनातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यश रणेषुदासेषुतवात्मसात्त्वंतदधीनत्वंयत्तुयथा नंदगोपीबलिप्रभृतिषु एतत्किंचित्रंनाश्चर्यमित्यर्थः यतोयोभवान्श्रीरामरूपेणमृगैर्वानरैःसहसाहित्यंसख्यमितियावत् अ रोचयत् प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणांब्रह्मादीनांयानिश्रीमंतिकिरीटादीनितेषांतटान्यग्राणि तैःपीडितंविलुठितंपादपीठयस्य स्वयंतथाभूतोऽपिसन् ४ छ

अतस्त्वांपरित्यज्य कोनामान्यत्संश्रयेदित्याह तंत्वेति त्वमेवंभूतंत्वांकोनुविसृजेत् नभजेत् कथंभूतः स्वकृतवित् बलिप्रह्लादादिषु त्वयाकृतमनुग्रहंजानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवांत-र्यामितयाकृतमुपकारंविद्वान् तदेवाह अखिलात्मदयितेश्वरम् अखिलस्यजगतः आत्मानं चेतयितारमात्मत्वाद्दयितंश्रेष्ठं सेव्यमीश्वरत्वादवश्यंभजनीयं किंच आश्रितानांसर्वार्थदम् तर्हिकिंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनहि किमपि अनिरुक्तंत्वद्व्यतिरिक्तंस्वर्गादित्वयादत्तमपि कोवाभजेत् सेवेत कथंभूतंतत् यत्केवलंभूत्यैइंद्रियभोगाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतयेभवति यद्वा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपिदेवतांतरंधर्मज्ञानादिसाधनंवा भूत्याऐश्वर्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षायकोवाभजेत् नकोपि ननुतत्साधनंविनाभोग-मोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह किंवेति तदुक्तम् यावेसाधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयः ५ आत्मानमन्यभजनंवार्ताल्वत्कृतोपकारस्यत्व-त्व्यात्मनि वेदनेनैवनिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिंप्रत्युपकारमानृण्यमितियावत् कवयोब्रह्मविदोऽपिनैवप्राप्नुवंति यतः तत्कृतमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदः उपचितप

तंत्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वकृतविद्विसृजेतकोनु कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादरजोजुषांनः ५ नैवोपयंत्यपचितिंकवयस्तवेशब्रह्मायुषापिकृतमृद्धमुदः स्मरंतः योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषास्वगतिंव्यनक्ति ६ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान् यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयम् ८ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणि मदर्थंशनकैः स्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यानाश्रयेतमद्भक्तैः साधुभिःश्रितान् देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच १० पृथक्सत्रेणवामह्यंपर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरपावृतम् ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथाखममलाशयः १२ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः १३

रमानंदाः उपकारमेवाह योभवान्बहिराचार्यवपुषापुरुषरूपेण अंतश्चचैत्यवपुषांतर्यामिरूपेणअशुभंविषयवासनांविधुन्वन्निरस्यन् स्वगतिंनिजंरूपंप्रकटयातितस्यतव ६ ईश्वरत्वेहेतुः जगत्क्रीडनकंक्रीडोपकरणंयस्यसः ननुजगत्स्रष्ट्र्यादिनाब्रह्मेशादयःक्रीडंतितत्राह स्वशक्तिभिः सत्वादिभिः गृहीतंमूर्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रेमसहितंमनोहरंस्मितंयस्यसः सप्रेमयथातथा जगादेतिवा ७ हंतेतिसहर्षसंबोधनं सुमंगलान्सुखरूपान् मृत्युंसंसारं दुर्जयमन्यैरुपायैः ८ धर्मानेवाह कुर्यादिति त्रयोदशभिः मांस्मरन् शनकैरसंरंभतः कुर्यात्तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसंधानात्मकेयेन अतएवमद्धर्मेष्वेवात्ममनसोरतिर्यस्यसः ९ पुण्यदेशलक्षणंमद्भक्तैरिति देवादिषुयेमद्भक्तास्तेषामाचरितानिकर्माणिचाश्रयेत १० सत्रेणसंभूयच ११ अंतरंगांभक्तिमाह मामितित्रिभिः सर्वभूतेष्वात्मनिचात्मानमीश्वरंस्थितंमामेवक्षेत ननुकथमेकस्यसर्वेषुव्याप्तिस्तत्राह बहिरंतरिति बहिरंतः पूर्णमित्यर्थः तत्कुतः अपावृतमनाचरणम् तदपिकुतः यथाखमसंगत्वादित्यर्थः १२ हेमहाद्युते अतिप्राज्ञ इति अनेनप्रकारेणकेवलज्ञानरूपांदृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणिभूतानिमद्भावेनमन्यमानः सभाजयन्पंडितोमतइत्युत्तरेणान्वयः १३

ननुउत्तमाधममध्यमेषेकरूपेणसभाजनमपांडित्यमेवस्यात् पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामेवज्ञानदृष्टिंप्रपंचयति ब्राह्मणइति विषमेष्वपिसमदृक् सममामेवप-
श्यन् वैषम्यमेवचतुर्धादर्शयति ब्राह्मणेपुल्कसेइतिजातितोवैषम्यं पुल्कसोऽन्त्यजजातिविशेषः स्तेनेब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्येब्राह्मणेभ्योदातरिइतिकर्मतः अर्केविस्फु-
लिंगइतिगुणतः अक्रूरेशांतेक्रूरेचेतिस्वभावतः १४ नरेष्वीश्वरदृष्टिंकुर्वतःसद्यःफलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषुस्पर्धादयःस्वस्मिन्नहंकारश्चहिनिश्चितंवियंति
नश्यंति १५ अतोऽन्तर्यामिदृष्ट्यासर्वान्प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानान् हसतःस्वान्सर्वान् तथादैहिकींदृशमहमुत्तमःसतुनीचइतिदृष्टिस्तयादृशाव्रीडालज्जांतां
चविसृज्यश्वचांडालादीनभिव्याप्यप्रणमेत् एवंपंचभिःश्लोकैःउक्तायाःसमदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यांयावदिति १७ तस्यएवंकुर्वतःपुंसःसर्वंब्रह्मात्मकमेवभवति कुतःआ-
त्ममनीषयासर्वत्रेश्वरदृष्ट्याविद्यातया अतःपरितोब्रह्मैवपश्यन् सर्वतःक्रियामात्रादुपरमेत् १८ किमयमेवोपायोऽस्तिवान्योऽपिइत्यपेक्षायांसंतिबहवःसमीचीनस्त्वय-

ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येऽर्केस्फुलिंगके अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः १४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोऽचिरात् स्पर्धासू-
यातिरस्काराःसाहंकाराविर्यंतिहि १५ विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीम् प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरम् १६ यावत्स-
र्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया परिपश्यन्नुपरमेत्स-
र्वतोमुक्तसंशयः १८ अयंहिसर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्मस्योद्ध-
वाण्वपि मयाव्यवसितःसम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः २० योयोमयिपरेधर्मःकल्प्यतेनिष्फलायचेत् तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादेरिवसत्तम
२१ एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतम् २२ एषतेऽभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः स-
मासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविवि-
क्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलम् तस्याहंब्रह्मदा-
यस्यददाम्यात्मानमात्मना २६

मेवेत्याह अयंहीति १९ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्यसमीचीनत्वमेवोपपादयतिद्वाभ्याम् नहीति अंगहेउद्धव अनाशिषो
निष्कामस्यमद्धर्मस्यउपक्रमेसति अण्वपिईषदपिवैगुण्यादिभिर्नाशोनास्त्येव यतोमयैवानिर्गुणत्वादयंधर्मःसम्यग्व्यवसितोनिश्चितःनतुमन्वादिभिस्तेनकथंचित् २०
किंचयोयइति अयमर्थः किंबहुनामद्धर्मस्यनध्वंसइति यतोलौकिकोऽपियोयानिरर्थःव्यर्थःआयासःसोऽपिमयिपरेनिष्फलायचेत् कल्प्यतेनिष्कामतयाऽर्पितश्चेत्तर्हिधर्मएव
वस्यात् निरर्थायासेदृष्टांतः यथाभयशोकादिहेतोःपलायनाक्रंदनादिक्लेशस्तद्वत् २१ अतोमद्भजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनीषायाश्चातुर्यस्यचफलमित्याह एषाइतितामेव-
दर्शयति सत्यममृतंच मामनृतेनासत्येनमर्त्येनविनाशिनामनुष्यदेहेन इहअस्मिन्नेवजन्मनिप्राप्नोतीतियत् सैवबुद्धिर्मनीषाचेति बुद्धिर्विवेकःमनीषाचातुर्यम् २२ महाप्र-
करणार्थमुपसंहरतिद्वाभ्यां एषइति २३ २४ आस्तांतावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सुविविक्तमिति मयासुविविक्तंद-
त्तोत्तरमेतदाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात् सब्रह्मगुह्यंवेदोपरहस्यं २५ सुपुष्कलंयथाभवतितथाब्रह्मदायस्यब्रह्मददातीतितथातस्यज्ञानोपदेष्टुः २६

भा॰ए॰टी॰ ५५

अ॰२९

समधीयीतउच्चैः पठेत् परमंशुचि अन्येषामपिशोधकंपूयेतशुध्येत् २७ २८ सम्यक्ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेन पृच्छति अपीति अपिकिं २९ उपधारितमाकलय्या
ह नैतदिति शठायवंचकाय ३० शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यात्तर्हिब्रूयात् ३१ एतज्ज्ञानेनपुमान्कृतार्थोभवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टांतमाह पीत्वेति पी
यूषंस्वादु ३२ ननुसंतिबहूनिज्ञेयानितत्तत्फलसाधनानिसत्यंभक्तानांभक्तस्यतुसर्वमहमेवातोमदेकशरणोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादौयावान्धर्मादिलक्षणश्चतुर्वि
धोऽर्थस्तावान्सर्वोपितेऽहमेव तत्रज्ञानेमोक्षःकर्मणिविहितेधर्मः कर्मण्येवस्वाभाविकेतुकामः योगेत्वणिमादिसिद्धयः वार्तायांकृष्यादावर्थः दंडनीतावैश्वर्यमिति सि
द्ध्यैश्वर्ययोरपिकामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ३३ कुतइत्यतआह मर्त्यइति यदात्यक्तसमस्तकर्मासन् मेनिवेदितात्माभवति तदासौमेविचिकीर्षितःविशेषेणकर्तुमिष्टो

यएतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचि सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः मयिभक्तिं
परांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसमवधारितम् अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः २९ नैतत्त्वयादांभि-
कायनास्तिकायशठायच अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयताम् ३० एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिः
स्याच्छूद्रयोषिताम् ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ३२ ज्ञानेकर्मणियोगेचवार्तायांदंड
धारणे यावानर्थोनृणांताततावांस्तेहंचतुर्विधः ३३ मर्त्योयदात्यक्तसमस्तकर्मानिवेदितात्माविचिकीर्षितोमे तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानो
मयात्मभूयायचकल्पतेवै ३४ श्रीशुकउवाच सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य बद्धांजलिःप्रीत्युपरुद्ध
कंठोनकिंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावघूर्णंधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः कृतांजलिःप्राहयदुप्रवीरंशीर्ष्णास्पृशंस्त
च्चरणारविंदम् ३६ उद्धवउवाच विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रितोमेतवसन्निधानात् विभावसोःकिंनुसमीपगस्य
शीतंतमोभीःप्रभवंत्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितोमेभवतानुकंपिनाभृत्यायविज्ञानमयःप्रदीपः हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोन्यत्समीयाच्छरणंत्व
दीयम् ३८ वृक्णश्चमेसुदृढःस्नेहपाशोदाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु प्रसारितःसृष्टिविवृद्धयेत्वयास्वमाययाह्यात्मसुबोधहेतिना ३९ नमोस्तुते
महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमाम् यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी ४०

भवति ततश्चामृतत्वंमोक्षंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयाय मदैक्यायमत्समा
नैश्वर्यायेतियावत् कल्पतेयोग्योभवति वैध्रुवं ३४ आदर्शितोयोगमार्गोयस्मैसः ३५ प्रणयेनावघूर्णंक्षुभितंचित्तंधैर्येणाविष्टभ्यबहुमन्यमानः आत्मानंकृतार्थंमन्यमानः
३६ मेमयायआश्रितआसीत् सतवसान्निधानेनैवविद्रावितः प्रभवंतिकिंतुबाधायसमर्थाभवंति अजाद्यब्रह्मणोपिजनक ३७ किंच यद्यपितवसान्निधानादेवगतः
तथाप्यनुकंपिनाभवताविज्ञानमयः प्रदीपश्चप्रत्यर्पितः स्वमाययाऽपहृतः पुनःसमर्पितः अतस्तवकृतज्ञः यस्त्वयाकृतमनुग्रहंजानातिसः कोनामत्वदीयंपादमूलंहित्वान्य-
च्छरणंसमीयात् आश्रयेत् ३८ किंच दाशार्हादिषुत्वया यःस्वमाययास्नेहपाशःप्रसारितः सत्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेणवृक्णःछिन्नः ३९ एवंयद्यपित्वयाबहुकृतंतथाऽप्ये
तावत्प्रार्थयेइत्याह नमोऽस्त्विति अनुशाधिअनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति मुक्तावप्यनपायिनी ४० छ छ छ छ

नदुक्तमोमित्यंगीकृत्य तथाऽपिमयादिष्टेलोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टोनियुक्तः ४१ स्नानादेः पूर्वमेवमत्पादतीर्थोदकभूताया अलकनंदायागंगाया ईक्षया वसानः परिदधानः ४२ द्वंद्वमात्राणांशीतोष्णादिविषयाणाम् सुशीलः आर्जवादिस्वभावः ४३ तेत्वयाविविक्तंसम्यग्विचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिकागतीरतिक्रम्य ४४ हरिमेधसा संसारंहरतिमेधायस्यतेन श्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोऽपिसुखदुःखविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमेनिर्गमनसमये ४५ किंच सुदुस्त्यजः स्नेहोयस्मिन् तेनवियोगात् कातरोभीतः अतएवनपरिहातुमशक्नुवन्नातुरोविक्लवः सन् कृच्छ्रंकष्टंययौप्राप ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निबिभ्रत् अतिनिर्बंधरूपयातदाज्ञयातंपुनःपुनर्नमस्कृत्ययया अत्रच पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुः पादविश्लेषणाक्षमइत्यादितृतीयस्कंधोपक्रमोक्त्यनुसारेण बदरिकाश्रमंगच्छन् भगवतःप्रभासयात्रामुपश्रुत्य शनैः पृष्ठतोगतःसन् उपसंहृतनिजकुलंभगवंतमेकांतेदृष्ट्वातत्कालप्राप्तेनमैत्रेयेणासह पुनः कृपयाभगवतोपदिष्टंतत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातोययाविति द्रष्टव्यम् ४६ विशालांबदरिकाश्रमं

श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धवमयादिष्टोबदर्याख्यंममाश्रमम् तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानोपस्पर्शनैःशुचिः ४१ ईक्षयालकनंदाया विधूताशेषकल्मषः वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणांसुशीलःसंयतेंद्रियः शांतःसमाहितधियाज्ञान विज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोऽनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव अतिव्रज्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसि ततःपरम् ४४ श्रीशुकउवाच सएवमुक्तोहरिमेधसोद्धवःप्रदक्षिणंतंपरिसृत्यपादयोः शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोप्यपक्रमे ४५ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातुमातुरः कृच्छ्रंययौमूर्ध्निभर्तृपादुकेबिभ्रन्नमस्कृत्य ययौपुनःपुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनाततःसमास्थायहरेरगाद्गतिम् ४७ यएतदानंदसमुद्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितम् कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ४८ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजह्रेभृंगवद्वेदसारम् अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९

गतःसन् हरेर्गतिमगात् कथंभूताम् तेनैवजगदेकबंधुनायथोपदिष्टाम् तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूतायचकल्पतेवै अतिव्रज्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततः परमित्येवमुक्तप्रकाराम् ४७ आनंदसमुद्रोभगवद्भक्तिर्मर्मास्तस्मिन् संभृतमेकीकृतम् एतद्यःसच्छ्रद्धया आसेवेईषदपिसेवेतावर्ततेसविमुच्यतेइतिकिंवक्तव्यंतत्संगाज्जगदपिविमुच्यतइत्यर्थः ४८ एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणमति भवभयमिति भवःसंसारः भयंचजरारोगादिनिमित्तंतदुभयनिवृत्तानांप्रवृत्तानांचभृत्यवर्गाणांयथायोग्यमपहंतुंयोऽमृतद्वयमुपजह्रे उद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकम् किंतत् ज्ञानविज्ञानरूपंचतत्सारंश्रेष्ठंच भृंगवत् भृंगोयथापुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरति तथा स्वयंकृतवेदानुसारेणवोदधितश्चैकंतच्चापाययद्यथायथंभृत्यवर्गानपाययत् तंनतोऽस्मीति ४९ येनानुकंपितंविश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः तंवंदेपरमानंदंनंदनंदनरूपिणम् १ इत्येकादशेटीकायांएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९

त्रिंशे तु प्रागुपक्षिप्तमौशलं च्छलतो हरिः स्वधामगंतुमन्विच्छन् संजहार निजं कुलम् १ विरागाय पुरा घोरमुपक्षिप्तं हि मौशलम् कथावसाने तत्रैव विशेषं परिपृच्छति २ ततइतित्रिभिः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे कुले सति अयंभावः भगवति न हि शापः प्रभवति यादवत्वानुकरणाच्च सोऽपि कथंचिन्मान्यः अतः किमकरोदिति तदेतत्कथं त्यजादिति सर्वनेत्राणामिति सर्वेंद्रियोपलक्षणं २ तत्प्रपंचयति प्रत्याकृष्टमिति यस्मिन् रूपे लग्नं नयनं प्रत्याकृष्टं परावर्तयितुमबला न शेकुः यच्च कर्णाविष्टं कर्णरंध्रेण प्रविष्टं यत्सतामात्मनि स्वमंकलिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति न निर्गच्छति यस्य श्रीः शोभा संकीर्त्यमाना कवीनां वाचां रतिमुल्लासविशेषं जनयति तेषां मानं जगज्ज्यं जनयतीति किंनु वक्तव्यम् यच्च विष्णोरूपं जिष्णोरर्जुनस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधि मृतास्तत्साम्यं सारूप्यमीयुः प्रापुः तत्केन रूपेणात्यजदित्यन्वयः ३ दिवि सूर्यपरिवे-

राजोवाच ततो महाभागवते उद्धवे निर्गते वनम् द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान् भूतभावनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुलेयादवर्षभः प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् २ प्रत्याकृष्टं नयनमबला यत्र लग्नं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नम् यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किंनु मानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ३ ऋषिरुवाच दिवि भुव्यंतरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् दृष्ट्वासीनान् सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ४ श्रीभगवानुवाच एते घोरा महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतवः मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुंगवाः ५ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शंखोद्धारं व्रजंत्वितः वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक् सरस्वती ६ तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तु महाभागान् कृतस्वस्त्ययना वयम् गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमम् देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ९ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः १० तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ११ ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रश्यते मतिः १२ महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसाम् कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् १३ युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४

षादीन् भुवि भूकंपादीन् अंतरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वादन्यैर्दुष्प्रतीकारान् ४ यमकेतवो ध्वजा इव मृत्युसूचका इत्यर्थः नोऽस्माभिः ५ प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ६ अभिषिच्य स्नात्वा ७ ब्राह्मणैश्च कृतशांतिकाः संतो गवादिभिः पूजयिष्यामः ८ विधिः प्रकारः मंगलायनं च किंच देवद्विजगवां पूजा भव उद्भवहेतुः देवलोके परम उद्भवो भविष्यतीति भावः ९ मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिनंद्य उत्तीर्य समुद्रम् १० सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र संधिरार्षः भगवतानुकूलैरपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ११ पपुरिति पानं मैरेयकं मदिराविशेषं मधुररसं दिष्टेन दैवेन विभ्रंशिता धियः न ह्यन्यथा तस्मिन् स्थाने तदुचितमिति भावः यद्द्रवैः यस्य द्रवैः रसैः १२ कृष्णमायाविमूढानामिति मुख्यो हेतुः संघर्षः कलहः ततो युयुधुश्च १३ १४

पतंत्य इतस्ततश्च उंत्यः पताका येषु तै रथादिभिर्मिथः समेत्यान्यहनन् न्यघ्नन्नित्यर्थः दद्भिर्दंतैरिव १५ मिथः समेत्य इत्यस्य प्रपंचः प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः गदो श्रीकृष्णभ्राता एकः सु
नश्चापरः तौ सुमित्रासुरथाविति दैर्घ्यमार्षम् अक्रूरथनामा वा कश्चित् १६ मदांधेन मदतमसा बलात्कारिताः १७ दाशार्हादयो नव तत्तद्वंश्याः अर्बुदा माथुराः शूरसेनाश्च तत्त
द्देशीयाः १८ भ्रातृभिश्चेति भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतियोगिवाचित्वात् भ्रातरो मातुलाइत्यादि ज्ञेयम् मित्रैश्च मित्राणि च अहनन् हतवंतः १९ धन्वसु धनुःषु जघ्नुः जगृहुः

पतत्पताकै रथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहनञ्शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने १५ प्रद्युम्न-
सांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः १६ अन्ये च ये वै निश
ठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः अन्योन्यमासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशम् १७ दाशार्हवृष्ण्यंधकभो
जसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः विसर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदम् १८ पुत्रा अयुध्यन् पितृभिर्भ्रातृभिश्च
स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एवमूढाः १९ शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु
शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः २० ता वज्रकल्पा ह्यभवन् परिघा मुष्टिना भृताः जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते २१
प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः हंतुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः २२ अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन एरकामुष्टि
परिघौ चरंतौ जघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् २४ एवं नष्टेषु स
र्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः २५ रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् तत्याज लोकं मानुष्यं सं
योज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्य भगवान् देवकीसुतः निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् २७ बिभ्रच्चतुर्भुजं रू
पं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः २८ श्रीवत्सांकं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम् कौशेयांबरयुग्मेन परि
वीतं सुमंगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुंतलमंडितम् पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलम् ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकि
रीटकटकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम् ३१

२० परिघा लोहदंडाः भृताः धृताः २१ तं च श्रीकृष्णमपि प्रत्यनीकं प्रतिपक्षम् २२
एरकामुष्टिरूपौ परिघावुद्यम्य २३ स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलं क्षयं निन्ये २४ २५ पौरुषं योगं परमपुरुषध्यानलक्षणम् तमेवाह संयोज्येति मानुष्यं-
लोकम् भूर्लोकं मनुष्यरूपतां वा २६ धरोपस्थे भूतले २७ भ्राजिष्णु रूपं बिभ्रदिति २८ तदेवानुवर्णयति श्रीवत्सांकमिति चतुर्भिः २९ सुंदरस्मितं
वक्त्राब्जं यस्मिन् तत् पुंडरीकवदभिरामे सुंदरे अक्षिणी यस्मिन् तत् ३० ३१ श्रीकृष्णाभ्यां नमः

वनमालापरीतान्यंगानि यस्मिन्तत् निजायुधैश्च परीतांगम् पंकजारुणं वामं पादं दक्षिणऊरौ कृत्वा आनंदरूपं बिभ्रदिति पूर्वेणान्वयः ३२ जरानामकश्चित्लु
ब्धकोमृगयुः मृगास्यमिवाकारोयस्यतच्चरणम् ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ब्रह्मशापकृतमेतत् तवनापराधइतिचेदत आह यस्यतवात्मयोगरचितंस्वाधीनमा
ययारचितम् विरिंच्यः अस्यतनयारुद्रादयश्चयेचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारः तेऽपिनविदुस्तस्यते अचिंत्यमायस्यएतत्ब्रह्मशापादि अंजसा असद्गतयः पापयो

वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणम् ३२ मुशलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरा
मृगास्याकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः भीतःपपातशिरसापादयोरसुरद्विषः ३४ अजा
नताकृतमिदंपापेनमधुसूदन क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ ३५ यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनम् वदंतितस्
स्यतेविष्णोमयासाधुकृतंप्रभो ३६ तन्माशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकम् यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसदतिक्रमम् ३७ यस्यात्मयो-
गरचितंनविदुर्विरिंच्योरुद्रादयोस्यतनयाःपतयोगिरांये त्वन्माययापिहितदृष्टयएतदंजःकिंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणीमः ३८
श्रीभगवानुवाच मामैजरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदम् ३९ इत्यादिष्टोभगवताकृ
ष्णेनेच्छाशरीरिणा त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ४० दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्यताम् वायुंतुलसिकामो
दमाघ्रायाभिमुखंययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युभिरायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिम् स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यस-
बाष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे
४३ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ४४ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच
तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ४५ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशाम्
४६ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भिःस्वस्वबंधुभिः मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ४७ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपितरौचनः
अर्जुनेनाविताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ४८ त्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ४९

नयोवयंकिंवृणी
मःकथंवर्णयामः अतस्तदास्तामाशुमांजहीतिभावः ३८ ३९ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायंभावःशुद्धसत्त्वमयींनिजांमूर्तिमंतर्धायतत्प्रतिकृत्येवंविडंबनमात्रमिति एतदेवस्फुटी
करिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याइत्यादिना ४० ४१ तंपतिंतत्रदृष्ट्वा तस्यपादयोर्निपपात ४२ ४३ उदीक्षतःउदीक्ष्यमाणस्यसूतस्यसतः ४४ ४५ निर्याणंयोगमार्गेणम
द्दशामितीच्छाशरीराभिप्रायेण ४६ ४७ आविताःरक्ष्यमाणाः इंद्रप्रस्थंगमिष्यथेतिब्रूहीतिपूर्वेणान्वयः ४८ मन्मायारचनामेतांविज्ञायेति निजमूर्तेरंतर्हितत्वात्वृथाशोकं
माकुर्वित्यर्थः ४९

कुलस्यविनष्टत्वात् दुर्मनाः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांत्रिंशोऽध्यायः ३० एकत्रिंशेस्वकंधामजगामभगवानितः तमेवानुययुःप्री
त्यावसुदेवादयस्ततः १ देवान्यदून्विधायादौभूयोदेवान्विधायच श्रीकृष्णःस्वेच्छयाधामस्वतश्चैवसमाविशत् २ मुनयःसनकादयःप्रजेश्वरामरीच्यादयः १ द्विजाः
गरुडलोकनिवासिनःपक्षिणः मैत्रेयादयोवा २ भगवतोनिर्याणंद्रष्टुकामाः संतः परमोत्सुकास्तत्रागमन् तेषामौत्सुक्यस्तुतंमहोत्सवमाह सार्द्धेन गायंतश्चेति
३. ४ विभूतीः इंद्रादींश्चपद्मनेत्रेन्यमीलयदित्यत्रायंभावः पूर्वंब्रह्मादिभिस्सलोकाल्लोकपालान्नः पाहिवैकुंठकिंकरान् इतिप्रार्थितत्वादिदानींचस्वस्वंलोकंप्रतिनेतु
मागतत्वात् बहुषुचतेषु दाक्षिण्यात्तान्वंचयितुंसमाधिमिवकुर्वन् नेत्रेन्यमीलयदिति ५ योगिनामिवस्वच्छंदमृत्युत्वभ्रममवारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः यो-
गिनोहिस्वच्छंदमृत्यवः स्वांतनुमाग्नेय्यायोगधारणयादग्ध्वालोकांतरंप्रतिविशंति भगवांस्तुनतथा किंतु अदग्ध्वैवस्वतनुसहितएवस्वकंधामवैकुंठाख्यमावि-

एका १

इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदुर्मनाः प्रययौपुरीम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कं
धेयदुकुलसंक्षयोनामत्रिंशोऽध्यायः ३० श्रीशुकउवाच अथतत्रागमद्ब्रह्माभवान्याचसमंभवः महेंद्रप्रमुखादेवामुनयः
सप्रजेश्वराः १ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः २ द्रष्टुकामाभगवतोनिर्याणंपर-
मोत्सुकाः गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच ३ ववृषुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः कुर्वंतःसंकुलंराजन्भक्त्यापरमया
युताः ४ भगवान्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत् ५ लोकाभिरामांस्वतनुंधारणा
ध्यानमंगलम् योगधारणयाऽऽग्नेय्यादग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ६ दिविदुंदुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात् सत्यंधर्मोधृतिर्भूमेःकी-
र्तिःश्रीश्चानुतंययुः ७ देवादयोब्रह्ममुख्यानविशंतंस्वधामनि अविज्ञातगतिंकृष्णंददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामन्यायथाकाशे
यांत्याहित्वाऽभ्रमंडलम् गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्तेतु दृष्ट्वायोगगतिंहरेः विस्मितास्तांप्रशंसंतःस्वं
स्वंलोकंययुस्तदा १०

शत् तत्रहेतुः लोकाभिरामां लोकानामभिरामः आभितोरमणंस्थितिर्यस्यांताम् जगदाश्रयत्वेनजगतोऽपिदाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणा-
याध्यानस्यमंगलंशोभनंविषयमितरथातयोर्निर्विषयत्वंस्यात् दृश्यतेतदुपासकानांतथैवतद्रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेतिभावः इच्छाशरीराभिप्रायेणवा यथाश्रुतमेवास्तु तत्रा
पितुलोकाभिरामामित्यादीनांविशेषणानामानर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्ध्वातिरोधायनिर्गतइत्येवसांप्रतं ६ तदास्वंस्वमेव लोकमागमिष्यतीतिसंभ्रमेणदेवादिकृतःसर्वतोदुंदुभि
नादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्सवोभवदित्याह दिवीति भूमेःसकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ७ तदाश्रीकृष्णेंऽतर्हितेसति कुतोगतइतिवितर्कयंतोपिब्रह्ममुख्यादेवादयः स्वधामनिविशं
तंश्रीकृष्णंनददृशुः तत्रहेतुः अविज्ञातगतिमिति क्वचित्क्वचित् ददृशुश्चततोऽतिविस्मिताबभूवुरित्यर्थः ८ अविज्ञातगतित्वंदृष्टांतेनस्पष्टयति सौदामन्यागतिर्यथामर्त्यैर्नल
क्ष्यते देवैस्तुलक्ष्यते तथाभूमंडलंहित्वागच्छतः श्रीकृष्णस्यगतिः देवैरपिनलक्ष्यतेकिंतुतत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ९ १०

अभिप्रायापरिज्ञानात् प्रथमं परिक्लिश्यंतं तमुद्धवं दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहा आविर्भावतिरोभावरूपा चेष्टा इयं मायया अनुकरणमात्रमवेहि नटो यथा विकृत एव जन्मादीन् विडंबयति तद्वत् आस्तां तावद्यादवादिषु जन्मादिशंका यद्धि सर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवास्त इत्याह सृष्ट्वेति आत्मना स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वांतर्यामित्वेनानुविश्य आत्ममहिना स्वमहिम्ना उपरत आस्ते ११ न पुनरन्यथा मंतव्यं यतोऽस्मिन्नेवावतारे तत्प्रभावो निरतिशयो दृष्ट इत्याह मर्त्येनेति यमेन स्वलोकं प्रतिनीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य अनयत् आनीतवान् शरणदः शरणागतरक्षकः त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं यो रक्षितवान् यश्चांतकानामंतकमपि ईशं श्रीरुद्रं बाणसंग्रामे जितवान् मृगयुं लुब्धकं सदेहं स्वः स्वर्गमनयत् निन्ये असौ स्वावने स्वरक्षणे अनीशः असमर्थः किम् १२ ननु य

राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते संहृत्य चात्ममहिनोपरतः स आस्ते ११ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं जिग्येंऽतकांतकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहम् १२ तथाऽप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् १३ य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् १४ दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वा चरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्च्छिताः १६ तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नंत आननम् १७ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् १८ प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः उपगुह्य पतींस्तात चितामारुरुहुः स्त्रियः १९

दि समर्थः तर्हि किंचित्कालमत्रैव तेनैव वपुषा किं नातिष्ठत्तत्राह तथाऽपीति यद्यपि उक्तप्रकारेण अशेषस्य जगतः चराचरस्य स्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्ष एव कारणं स्वयं यस्मादशेषशक्तिधृक् तथाऽपि यादवत्वात् स्वां निजं वपुरत्र शेषितमवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किंतु स्वमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः मर्त्येन देहेन नाके न किंचित्कार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यां गतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् अन्यथा तेऽपि दिव्यां गतिमनादृत्य योगबलेन देहसिद्धिं विधाय अत्रैव रंतुं यतेरन् तन्मा भूदित्येतदर्थमिति भावः १३ य एतामुक्तप्रकारां पदवीं गतिम् १४ तदेवं भगवता स्वलोकं गच्छता वसुदेवादीनामपि तत्प्राप्त्युपायश्चिंतित आसीदित्याह दारुक इत्यादिना १५ १६ १७ कृष्णरामावपश्यंतः १८ १९

२० सदुक्तिभिः सत्योवितथाउक्तयोयेषुतैः नाहंप्रकाशः सर्वस्ययोगमायासमावृतः मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययमित्यादिभिः २१ नष्टगोत्राणांनष्टसंततीनाम् सांपरायिकंपिंडोदकादि २२ २३ २४ २५ २६ आदित आरभ्य श्रीकृष्णचरित्रकीर्तनस्यफलमाह यएतदितिद्वाभ्याम् २७ शंतमानिपरम

रामपत्न्यश्चतद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः कृष्णपत्न्योविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः २० अर्जुनःप्रेयसःसख्युःकृष्णस्यविरहातुरः आत्मानंसांत्वयामासकृष्णगीतैःसदुक्तिभिः २१ बंधूनांनष्टगोत्राणामर्जुनःसांपरायिकम् हतानांकारयामासयथावदनुपूर्वशः २२ द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोप्लावयत्क्षणात् वर्जयित्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् २३ नित्यंसन्निहितस्तत्रभगवान्मधुसूदनः स्मृत्याशेषाशुभहरंसर्वमंगलमंगलम् २४ स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः इंद्रप्रस्थंसमावेश्यवज्रंतत्राभ्यषेचयत् २५ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः त्वांतुवंशधरंकृत्वाजग्मुःसर्वेमहापथम् २६ यएतद्देवदेवस्यविष्णोःकर्माणिजन्मच कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यःसर्वपापैःप्रमुच्यते २७ इत्थंहरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणिबालचरितानिचशंतमानि अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्मनुष्योभक्तिंपरांपरमहंसगतौलभेत २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु छ छ छ छ

मंगलानिपरमहंसगतौश्रीकृष्णे २८ एवमेकादशस्कंधभावार्थस्यप्रदीपिका स्वाज्ञानध्वांतभीतेनश्रीधरेणप्रकाशिता १ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यामेकादशस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांश्रीभागवतभावार्थदीपिकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ३१ छ श्रीः

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधः समाप्तः

अथश्रीमद्भागवतद्वादशस्कंधः प्रारभ्यते.

श्रीगणेशायनमः जयंतिश्रीपरानंदकृपापांगलसद्दृशः यानित्यमनुवर्ततेसंपदोविगताद्दृशः १ उक्तस्त्रयोदशाध्याये द्वादशोत्वाश्रयः सतः अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चे- श्वरःसतः २ उक्तोलयावधित्वेनप्राकृतात्यंतिकेलये अधिष्ठानतयाचोक्तोमहापुरुषवर्णने ३ तत्रादौषड्भिरध्यायैःशुकःप्राहपरिक्षिते शेषेस्तत्राखिलान्याहसूतःपृष्टोऽथस- न्निधिः ४ साश्रयःश्रवणेकार्योनविलंबोमनीषिणा इत्येतत्कालवैषम्यंचतुर्भिस्तावदुच्यते ५ तत्रतुप्रथमेभाविमागधान्वयभूमिपान् कलिप्रभावतःप्राहसंस्कारादिमलीम- सान् ६ एवंभूतेसोमवंशेमुकुंदस्वैरक्रीडावर्णिताव्यासपुत्रैः वंशोभावीवर्ण्यतेकृष्णभक्तिमुक्त्यासुत्त्येवर्त्मनास्तीतिवक्तुम् ७ तदेवंवैवस्वतमनुवंशेसोमवंशप्रस्तावेनश्रीकृ- ष्णावतारचरितानिसप्रपंचमनुवर्णितानि अथइदानींभाविसोमवंशः कलौविजातीयसंकरादिमलीमसोवैराग्यद्वाराश्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्रतुसोमवंश- शाखास्वचिरकालानुवर्तितयामागधवंशोऽनुक्रम्यते तत्रपूरोर्वंशेउपरिचरोवसुस्तस्यबृहद्रथस्तस्यजरासंधस्तस्यसहदेवपुत्रोऽमार्जारिस्तत्संवनवमस्कंधे तत्रैवसहदेवान्मा- र्जारिस्ततःश्रुतश्रवाइत्यादयोरिपुंजयांताविंशतिर्भाविनोराजानोनिरूपिताः १ तत्रराजापृच्छति इदानींतदुपरितनंवंशंसंकरादिदोषैःप्रपंचयति योऽन्त्यइति रिपुं

श्रीकृष्णायनमः राजोवाच स्वधामानुगतेकृष्णेयदुवंशविभूषणे कस्यवंशोऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्वमेमुने १ श्रीशुक उवाच योऽन्त्यःपुरंजयोनामभविष्योबारहद्रथः तस्यामात्यस्तुशुनकोहत्वास्वामिनमात्मजम् प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकः सुतः २ विशाखयूपस्तत्पुत्रोभवितराजकस्ततः नंदिवर्धनस्तत्पुत्रःपंचप्रद्योतनाइमे ३ अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवींनृपाः शि- शुनागस्ततोभाव्यःकाकवर्णस्तुतत्सुतः क्षेमधर्मातस्यसुतःक्षेत्रज्ञःक्षेमधर्मजः ४ विधिसारःसुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति दर्भकस्तत्सु- तोभाविदर्भकस्याजयःस्मृतः ५ नंदिवर्धनआजेयोमहानंदिःसुतस्ततः शिशुनागादशैवैतेषष्ट्युत्तरशतत्रयम् ६ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकु- रुश्रेष्ठकलौनृपाः महानंदिसुतोराजञ्शूद्रागर्भोद्भवोबली ७ महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृत् ततोनृपाभविष्यंतिशूद्रप्राया- स्त्वधार्मिकाः ८ सएकच्छत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः ९ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमुखाःसु- ताः यइमांभोक्ष्यंतिमहींराजानःस्मशतंसमाः १० नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति तेषामभावेजगतींमौर्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ११ स एवचंद्रगुप्तंवैद्विजोराज्येऽभिषेक्ष्यति तत्सुतोवारिसारस्तुततश्चाशोकवर्धनः १२ सुयशाभवितातस्यसंगतःसुयशसःसुतः शालिशूकस्तत- स्तस्यसोमशर्माभविष्यति १३ शतधन्वाततस्तस्यभवितातद्बृहद्रथः मौर्याह्येतेदशनृपाःसप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकलौ कुरुकुलोद्वह १४ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोथभविष्यति वसुमित्रोभद्रकश्चपुलिंदोभवितासुतः १५

जयएवपुरंजयःस्वामिनंपुरंजयंहत्वास्वपुत्रंप्रद्यो- तसंज्ञंराजानंकरिष्यति यस्यपालकोनामसुतोभविष्यति २ प्रद्योतनाःप्रद्योतसंज्ञाः ३ ४ ५ ६ ७ नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्यायाःसेनायाः धनस्यवापतिर्भविष्यति अतएवमहापद्मइत्यपितस्यनाम ८ एकमेवछत्रंयस्यांतांपृथिवींशासिष्यतिपालयिष्यति क्षत्रोत्सादनेदृष्टांतःभार्गवःपरशुरामइव ९ समाःसंवत्सरान् १० नवनं- दान् नंदंचतत्पुत्रांश्चेत्येवंनवप्रपन्नान्शरणागतान्विश्वस्तान्चिरव्यातान्वा द्विजःकौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यःउद्धरिष्यतिउन्मूलयिष्यति मौर्याःमौर्य- संज्ञाः ११ कथंभोक्ष्यंतितदाह सएवेति चंद्रगुप्तंमौर्यप्रथमम् १२ १३ तेषांप्रथमोदशरथःपराशरादिभिरुक्तोऽप्यनुसंधेयः तेनसहमौर्यादश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरंसप्तत्रिंशदु- त्तरंशतंसमाः १४ १५

१६ बृहद्रथस्यसेनापतिः पुष्यमित्रोनामस्वामिनंहत्वा राज्यंकरिष्यति सचशुंगानांप्रथमः ततोऽग्निमित्रादयोनवेत्येवंशुंगादशवर्षशताधिकंद्वादशाधिकंवर्षशतं १७ कथं काण्वान्याख्यानितदाह शुंगमिति परस्त्रीकामिनंदेवभूतिनामानंशुंगंहत्वा तदमात्योवसुदेवनामाकण्वोराज्यंकरिष्यति १८ काण्वानांचतुर्थःसुशर्मा इमेवसुदेवादयःकाण्वायना वर्षाणांत्रीणिशतानिपंचचत्वारिंशद्वर्षाणिचभूमिंभोक्ष्यंति १९ काण्वानामंतिमंसुशर्माणंहत्वाबलीनामातद्भृत्योगांभोक्ष्यति २० २१ २२ २३ यत्रयेषुबहुसंज्ञेषुअष्टनवमः शिवस्वातिनामाभविता २४ २५ २६ आवभृत्याः अवभृतिर्नगरीतद्राजानः २७ २८ एते आभीरादयोमौनव्यतिरिक्ताः पंचषष्टिनृपाः एकोनशताधिकंवर्षसहस्रंपृथिवींभोक्ष्यंति ततःपूर्वोक्ताएवेकादशमौनाः २९ त्रीण्यब्दशतानिक्षितिंभोक्ष्यंति तैःसंस्थिते तेषुमौनेषुमृतेषु किलिकिलायांपुर्यांनृपतयोभविष्यंतीत्युत्तरेणान्वयः

ततोघोषःसुतस्तस्माद्वज्रमित्रोभविष्यति ततोभागवतस्तस्माद्देवभूतिरितिश्रुतः १६ शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिभूमिंवर्षशताधिकम् ततःकाण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणानृप १७ शुंगंहत्वादेवभूतिंकण्वोऽमात्यस्तुकामिनम् स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवोमहामतिः १८ तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्तस्यनारायणःसुतः काण्वायनाइमेभूमिंचत्वारिंशच्चपंचच शतानित्रीणिभोक्ष्यंतिवर्षाणांचकलौयुगे १९ हत्वाकाण्वंसुशर्माणंतद्भृत्योवृषलोबली गांभोक्ष्यत्यंध्रजातीयःकंचित्कालमसत्तमः २० कृष्णानामाथतद्भ्राताभविताप्थिवीपतिः श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतत्सुतः २१ लंबोदरस्तुतत्पुत्रस्तस्माद्विविकलोनृपः मेघस्वातिश्चविकलादटमानस्तुतस्यच २२ अनिष्टकर्माहालेयस्तलकस्तस्यचात्मजः पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः २३ चकोरोनवमोयत्रशिवस्वातिररिंदम तस्यापिगोमतीपुत्रःपुरीमान्भवितानतः २४ मेदशिराःशिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः विजयस्तत्सुतोभाव्यश्चंद्रविज्ञःसलोमधिः २५ एतेत्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानिच षट्पंचाशच्चपृथिवींभोक्ष्यंतिकुरुनंदन २६ सप्ताभीराआवभृत्यादशगार्दभिनोनृपाः कंकाःषोडशभूपालाभविष्यंतिचलोलुपाः २७ ततोष्टौयवनाभाव्याश्चतुर्दशतुरुष्कसाः भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु २८ एतेभोक्ष्यंतिपृथिवींदशवर्षशतानिच नवाधिकांचनवतिंमौनाएकादशक्षितिम् २९ भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंगत्रीणितैःसंस्थितेततः किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोथवंगिरिः ३० शिशुनंदिश्चतद्भ्रातायशोनंदिःप्रवीरकः इत्येतेवैवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट् ३१ तेषांत्रयोदशसुताभवितारश्चबाल्हिकाः पुष्यमित्रोऽथराजन्योदुर्मित्रोऽस्यतथैवच ३२ एककालाइमेभूपाःसप्तांध्राःसप्तकौशलाः वैदूरपतयोभाव्यानैषधास्ततएवहि ३३ मागधानांतुभविताविश्वस्फूर्जिःपुरंजयः करिष्यत्यपरोवर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ३४ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाःस्थापयिष्यतिदुर्मतिः वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्यपद्मवत्यांसवैपुरि अनुगंगामाप्रयागंगुप्तांभोक्ष्यतिमेदिनीम् ३५

३० अधिकानिचषड्वर्षाणि ३१ तेषांभूतनंदादीनांयथायथंबाल्हिकनामानस्त्रयोदशसुताभविष्यंति अथपुष्यमित्रोनामान्योराजन्यः अस्यचदुर्मित्रोनामपुत्रः ३२ तथा आंध्राः कौशलाः वैदूरपतयः निषधाश्च एतेचतत्तद्देशनामभिःप्रख्यातास्तुल्यकालाः खंडमंडलेषुभूपाः ततएतेभ्योबाल्हिकेभ्यएवभाव्याभविष्यंति ३३ ततश्चमागधानांतुराजाविश्वस्फूर्जिर्नामभविता सचपूर्वोक्तात्पुरंजयात्परः पुरंजयादतिप्रसिद्धःसन् वर्णान्ब्राह्मणादीन् पुलिंदयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरानितिपाठे अन्यान्पुलिंदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः ३४ सचएवंकृत्वा अब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैवर्ण्यप्रचुराःसतीःप्रजाःस्थापयिष्यति पालयिष्यति सचपद्मवत्यांपुरि अनुगंगंगंगाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यंतंगुप्तांपालितांमेदिनींभोक्ष्यति ३५

तदनंतरंच सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः व्रात्याउपनयनरहिताभविष्यंति ३६ अब्रह्मवर्चसः वेदाचारशून्याः ३७ इमेच म्लेच्छप्रायाभूभृतः तुल्यकालाभविष्यंति किंच एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मे अनृतेच परिनिष्ठिताः फल्गुदा अल्पदातारः ३८ उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिबहुलाः ३९ असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजाःभक्षयिष्यंति धनाद्यपहारादिनापीडायिष्यंति ४० किंच तन्नाथाः तेनाथायेषांतेजनपदादेशवर्तिनोमनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामिवशीलमाचारोवादश्चतद्वंतः ४१ इति द्वादशस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेतुकलेर्दोषवृद्धौकल्क्यवतारतः अधर्मिष्ठजनेनष्टेपुनःकृतयुगागमः १ कलिधर्मान्प्रपंचयति ततश्चेत्यादिना १ धर्मन्याययोः व्यवस्थायांबलमेव २ दांपत्येभार्यापतिभावे अभिरुचिरेवहेतुः नकुलगोत्रादिः व्यावहारिकेक्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचतयोःश्रेष्ठरतिकौशलमेवहेतुः नकुलमाचारोवा ३

सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूद्रा अर्बुदमालवाः व्रात्याद्विजाभविष्यंति शूद्रप्रायाजनाधिपाः ३६ सिंधोस्तटंचंद्रभागांकौंतींकाश्मीरमंडलम् भोक्ष्यंति शूद्राव्रात्याद्याम्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ३७ तुल्यकाला इमेराजन्म्लेच्छप्रायाश्चभूभृतः एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ३८ स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्चपरदारधनाहृताः उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ३९ असंस्कृताःक्रियाहीनारजसातमसावृताः प्रजास्तेभक्षयिष्यंति म्लेच्छाराजन्यरूपिणः ४० तन्नाथास्तेजनपदास्तच्छीलाचारवादिनः अन्योन्यतोराजभिश्चक्षयंयास्यंतिपीडिताः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच ततश्चानुदिनंधर्मःसत्यंशौचंक्षमादया कालेनबलिनाराजन्नंक्ष्यत्यायुर्बलंस्मृतिः १ वित्तमेवकलौनृणांजन्माचारगुणोदयः धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि २ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैवव्यावहारिके स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि ३ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योऽन्यापत्तिकारणम् अवृत्त्यान्यायदौर्बल्यंपांडित्येचापलंवचः ४ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभएवतु स्वीकारएवचोद्वाहेस्नानमेवप्रसाधनम् ५ दूरेवार्ययनंतीर्थंलावण्यंकेशधारणम् उदरंभरतास्वार्थःसत्यत्वेधार्ष्ट्यमेवहि ६ दाक्ष्यंकुटुंबभरणंयशोर्थेधर्मसेवनम् एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णेक्षितिमंडले ७ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांयोबलीभविता नृपः प्रजाहिलुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ८ आच्छिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरिकाननम् शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ९ अनावृष्ट्याविनंक्ष्यंतिदुर्भिक्षकरपीडिताः शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतःप्रजाः १० क्षुत्तृड्भ्यांव्याधिभिश्चैवसंतापेनचचिंतया त्रिंशद्विंशतिवर्षाणिपरमायुःकलौनृणाम् ११ क्षीयमाणेषुदेहेषुदेहिनांकलिदोषतः वर्णाश्रमवतांधर्मेनष्टेवेदपथेनृणाम् १२ पाखंडप्रचुरेधर्मेदस्युप्रायेषुराजसु चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषुवैनृषु १३ शूद्रप्रायेषुवर्णेषुछागप्रायासुधेनुषु गृहप्रायेष्वाश्रमेषुयौनप्रायेषुबंधुषु १४

आश्रमाणांख्यातौ ज्ञाने लिंगमेवदंडाजिनादिकंहेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्यापत्तिकारणंच आश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणम् यद्वाबहूदकहंसादीनामन्योऽन्यापत्तौनमस्कारादिव्यवहारेकारणं अवृत्त्यामुद्रार्पणादिदानासामर्थ्येतन्न्यायदौर्बल्यंपराजयः चापलंवचः बहुभाषणम् ४ असाधुत्वेचौर्याद्यभियोगे प्रसाधनमलंकारः ५ दूरेवर्तमानंवार्ययनंजलाशयस्तीर्थंनतुगुर्वादि स्वार्थःपुरुषार्थः ६ ७ ८ आच्छिन्नाअपहृतादाराद्रविणानिचयासांताः अष्टिर्बीजम् ९ १० ११ क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्थंकलौगतप्रायइतिपंचमेनान्वयः क्षीयमाणेषु अल्पप्रायेषु १२ दस्युप्रायेषुचौरतुल्येषु चौर्यानृतवृथाहिंसाद्यानानावृत्तयोयेषांतेषु १३ छागप्रायासुप्रमाणतः क्षीरतश्च अजातुल्यासु १४

स्थास्नुषु रक्षेषु विद्युत्प्रायेषु नाडिद्रुहुलेषु शून्यप्रायेषु धर्मादिरहितेषु सद्मसु गृहेषु १५ जनेषु खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गतप्रायेसमाप्तप्राये १६ एतत्प्रपंचयति चतुर्भिः
चराचरगुरोः ईश्वरस्यैव धर्मत्राणे हेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपादानम् अखिलस्य विश्वस्यात्मनः कारणस्येति एवंभूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मत्राणाय धर्मत्राणप्रयोजनमा
ह कर्मापवृत्तये मोक्षाय १७ शंभलग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुयशसो ब्राह्मणस्य भवने गृहे १८ धर्मत्राणप्रकारमाह अश्वमिति असाधवो दस्यवः तेयेन तमश्वमारु
ह्य असिना दस्यून् कोटिशो निहनिष्यतीत्युत्तरेणान्वयः असाधुदमन इति पाठे कल्कि विशेषणम् १९ तत्प्रपंचः आशुना शीघ्रगामिना तेन हयेन अश्वेन क्षोण्यां पृथिव्यां विचरन्
अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि गुणाश्च सत्यसंकल्पादयः तैरन्वितः नृपलिंगच्छदः राजवेषच्छन्नान् २० ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह अथेति सार्द्धाभ्याम् तेषां पौरजानपदा-
नां मनांसि विशदानि भविष्यंति तत्र हेतुः वासुदेवस्यांगरागेण चंदनादिनाति पुण्यगंधो निलस्तं स्पृशंतीति तथा तेषाम् २१ स्थविष्ठः स्थूलः २२ कृतयुगप्रवृत्तिमाह यदावती-
र्णइति प्रजानां सूतिः प्रसूतिः २३ तदवतारकालोपलक्षणमाह यदाचंद्रेति तिष्यः पुष्यः अयमर्थः चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगः तदा तत्कृतयुगं भविष्यति यद्यपि

अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु १५ इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्मिणि धर्मत्राणाय सत्त्वेन भ
गवानवतरिष्यति १६ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापवृत्तये १७ शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य
महात्मनः भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति १८ अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः १९ वि
चरन्नाशुना क्षोण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः नृपलिंगच्छदो दस्यून्कोटिशो निहनिष्यति २० अथ तेषां भविष्यंति मनांसि विशदानि वै वासुदेवांगरागा
तिपुण्यगंधानिलस्पृशाम् पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु २१ तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्तौ
हृदि स्थिते २२ यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी २३ यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्प
ती एकराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतम् २४ येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यंति च पार्थिवाः ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः २५ आर
भ्य भवतो जन्म यावन्नंदाभिषेचनम् एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरम् २६ सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्य
ते यत्समं निशि २७

च प्रति द्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रासु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः संभवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षि-
तः समेष्यंतीति वचनात् अतो नातिप्रसंगः २४ एवं नवमस्कंधमारभ्यानुक्रांतं वैवस्वतमनोर्वंशद्वयं निगमयति येऽतीता इति उद्देशतः संक्षेपतः २५ कलियुगावांतरविशेषं वक्तु
माह आरभ्येत्यादिना वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षया ऽवांतरसंख्येयं परीक्षिन्नंदयोरंतरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति परीक्षित्समकालं मागधं
मार्जारिमारभ्य रिपुंजयांता विंशतिराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यंतीत्युक्तं नवमस्कंधे ये बार्हद्रथभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरमिति ततः परं पंच प्रद्योतनाः अष्टत्रिंशोत्तरं शतम्
शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यंति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् २६ कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणां त्विति अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारं तारासप्त-
कं सप्तर्षिमंडलम् तत्र किंचिदुन्नतेषाः ग्रस्थानीयो मरीचिः ततः पश्चाद् आनम्रयुगकंधराकारो वसिष्ठः सभार्यः ततः पश्चाद् ईषदुन्नते पामूलस्थानीयोऽगिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रताराच-
तुष्के ईशाने ऽत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः ततउत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्व
योस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः वामदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते २७

तेनतथैवयुक्तान्नृणामब्दशतानितिष्ठंतितेचाद्विजाः त्वदीयेकालेऽधुनामघाःआश्रितावर्तंते २८ यदाविष्णोर्भानुः भातीतिभानुः शुद्धसत्वात्मकोदेहः दिवंवैकुंठंगतः तदा कलियुगमविशत्यद्यस्मिन्युगेजनः पापेरमतइति कलियुगस्यलक्षणम् २९ ननुश्रीकृष्णपृथिव्यांवर्तमानेऽपिसंध्यारूपेणकलिः प्रविष्टएवासीत् सत्यम् तथापितावत्तस्यपराक्रमोनाभवदित्याह यावदिति पराक्रांतुमभिभवितुम् ३० अतोयथोक्तएवकलिप्रवेशकालइत्याह यदादेवर्षयइति द्वादशाब्दशतात्मकः सकलिः तदासंध्यामतिक्रम्यप्रविष्टइत्यर्थः ३१ कलेःप्रवेशकालमुक्त्वातस्यवृद्धिकालमाह यदेति तदाप्रद्योतनात्प्रभृतिवृद्धिंगच्छन्नंदात्प्रभृत्यपिवृद्धिंगमिष्यतीत्यर्थः ३२ ननुयदाकलेर्लिंगमुपलब्धंतदैवप्रविष्टइतियुक्तम् ततःपूर्वमेवप्रवेशस्ततःपरंवृद्धिरित्यत्रकिंप्रमाणंतत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नंप्रविष्टमितिज्ञातम् पुराविदः पूर्वज्ञातारः ३३ कलेरनंतरंकृतयुगप्रवेशमाह दिव्याब्दानामिति चतुर्थेकलौप्रवेशेनाब्दपरिमितेनांशेनापिसहातीतेसतीत्यर्थः कृतयुगप्रवेशचिन्हमाह यदानृणांमनःआत्मप्रकाशकंभविष्यतितदेति ३४ राज

तेनैवऋषयोयुक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतानिच तेत्वदीयेद्विजाःकाल अधुनाचाश्रितामघाः २८ विष्णोर्भगवतोभानुः कृष्णाख्योऽसौदिवंगतः तदाऽविशत्कलिर्लोकंपापेयद्रमतेजनः २९ यावत्सपादपद्माभ्यांस्पृशन्नास्तेरमापतिः तावत्कलिर्वैपृथिवींपराक्रांतुंनचाशकत् ३० यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ३१ यदामघाभ्योयास्यंतिपूर्वाषाढांमहर्षयः तदानंदात्प्रभृत्येषकलिर्वृद्धिंगमिष्यति ३२ यस्मिन्कृष्णोदिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाहनि प्रतिपन्नंकलियुगमितिप्राहुःपुराविदः ३३ दिव्याब्दानांसहस्रांतेचतुर्थेतुपुनःकृतम् भविष्यतियदानृणांमनआत्मप्रकाशकम् ३४ इत्येषमानवोवंशोयथासंख्यायतेभुवि तथाविट्शूद्रविप्राणांतास्ताज्ञेयायुगेयुगे ३५ एतेषांनाममेलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनाम् कथामात्रावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिताभुवि ३६ देवापिःशंतनोर्भ्रातामरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः कलापग्राम आसातेमहायोगबलान्वितौ ३७ ताविहेत्यकलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववत्प्रथयिष्यतः ३८ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगं अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्तते ३९ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदेवास्तथापरे भूमौममत्वंकृत्वांतेहित्वेमांनिधनंगताः ४० कृमिविट्भस्मसंज्ञांतेराजनाम्नोऽपियस्यच भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः ४१ कथंसेयमखंडाभूःपूर्वैर्मेपुरुषैर्धृता मत्पुत्रस्यचपौत्रस्यमत्पूर्वावंशजस्यच ४२ तेजोऽबन्नमयंकायंगृहीत्वाऽत्मतयाबुधाः महींममतयाचोभौहित्वाऽतेऽदर्शनंगताः ४३

वंशोक्तांस्थितिंब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति इत्येषइति यथायाभिरुच्चनीचावस्थाभिस्तास्ता अवस्थाः वंशाइतिवापाठः ३५ एतत्कीर्तनस्यवैराग्योपयोगितामाह एतेषामिति नाममेवलिंगंज्ञापकंयेषांतेषांकथामात्रेणैवावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थितानतुराज्यंपुत्रादयोवा ३६ कलावुत्सन्नानांराजवंशादीनांपुनःप्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिःसोमवंशजः मरुस्तुसूर्यवंशजः कलापग्रामोनामयोगिनामावासःप्रसिद्धः ३७ ३८ इममेवप्रकारंप्रतिचतुर्युगंदर्शयति कृतमिति ३९ एतेषांनामलिंगानामित्यादियदुक्तंतत्प्रपंचयति राजन्नितिपंचभिः ४० ममत्वंकृत्वेत्यनेनसूचितांभूतद्रोहप्रवृत्तिंनिंदति कृमीति राजन्नाम्नः राजेतिनामयस्यतस्यापिदेहस्यांते कृमयोविड्वाभस्मेतिवासंज्ञाभविष्यति तत्कृते तदर्थंयोभूतध्रुक् भूतेभ्योद्रुह्यति सकिंस्वार्थंवेद कुतइत्यपेक्षायांहेतुत्वेनभूतद्रोहंविशिनष्टि यतोभूतद्रोहान्निरयोभवति ४१ ममत्वप्रकारंप्रपंचयति कथमिति सेयमखंडाभूः मेपूर्वजैर्धृतासतीइदानींमत्पूर्वाचसतीमत्पुत्रादेःकथंस्यादित्येवं ४२ उभौमहींकायंच अदर्शनंमृत्युम् ४३

उपसंहरति येयेइति तेसर्वेचकथास्क्रियमाणास्ताः कथामात्राः कालेनकृताः ४४ इतिद्वादशस्कंधटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेभूमिगीतैश्वराजदोषादिवर्ण्यते
कलौचदोषभूयिष्ठेदोषहंत्रीहरेर्नतिः १ देहेऽहंतांभूमौचममतांकुर्वंति अतोबुधाइत्युक्तम् तदेवभूमिगीतैः प्रपंचयति दृष्ट्वेत्यादिना आत्मनिरथेत्यांजयेव्यग्रान् उत्सुकान् हा
सप्रकारमेवाह अहोइति १ येनकामेनफेनोपमेपिंडेदेहेविश्रंभिताविश्वासंनीतायेतेषांनरेंद्राणामेषकामोमोघएवस्यात् २ काममेवदर्शयतिद्वाभ्याम् पूर्वमिति इंद्रियार्थ-
लंपटस्यनराज्यप्राप्तिः स्यादितिप्रथममिंद्रियषड्वर्गंनिर्जित्यराजमंत्रिणोजेष्यामः वशीकरिष्यामः सचिवाअमात्याः करींद्राहस्तिपाः तांश्चजेष्यामः कंटकान्प्रतिपक्षान् अ
स्यअपास्य अथकंटकानितिवापाठः ३ इतिएवंकेचित् आशाबद्धहृदयाः ४ एवंकेचिन्मांपुनर्जित्वाऽप्यतितृष्णया अब्धिंविशंति तदेवमिंद्रियजयेनयेराज्यंसाधयितुमिच्छंति·

येयेभूपतयोराजन् भुंजंतिवसुमोजसा कालेनतेकृताःसर्वेकथामात्राःकथासुच ४४ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुकउवाच दृष्ट्वात्मनिजयेव्यग्रान्नृपान्हसतिभूरियम् अहोमांविजिगीष्यंतिमृत्योःक्रीडनकान्नृपाः १ कामएषनरेंद्राणांमोघःस्याद्विदुषामपि येनफेनोपमेपिंडेयेऽतिविश्रंभितान्नृपाः २ पूर्वंनिर्जित्यषड्वर्गंजेष्यामोराजमंत्रिणः ततःसचिवपौरामकरींद्रानस्यकंटकान् ३ एवंक्रमेणजेष्यामःपृथ्वींसागरमेखलाम् इत्याशाबद्धहृदयानपश्यंत्यंतिकेंऽतकम् ४ समुद्रावरणांजित्वामांविशंत्यब्धिमोजसा कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजयेफलम् ५ यांविसृज्यैवमनवस्तत्सुताश्चकुरूद्वह गतायथागतंयुद्धेतांमांजेष्यंत्यबुद्धयः ६ मत्कृतेपितृपुत्राणांभ्रातृणांचापिविग्रहः जायतेह्यसतांराज्येममताबद्धचेतसाम् ७ ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमूढेतिवादिनः स्पर्द्धमानामिथोघ्नंतिम्रियंतेमत्कृतेनृपाः ८ पृथुःपुरूरवागाधिर्नहुषोभरतोऽर्जुनः मांधातासगरोरामःखट्वांगोधुंधुहारघुः ९ तृणबिंदुर्ययातिश्चशर्यातिःशंतनुर्गयः भगीरथःकुवलयाश्वःककुत्स्थोनैषधोनृगः १० हिरण्यकशिपुर्वृत्रोरावणोलोकरावणः नमुचिःशंबरोभौमोहिरण्याक्षोऽथतारकः ११ अन्येचबहवोदैत्याराजानोयेमहेश्वराः सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोऽजिताः १२ ममतांमय्यवर्तंतकृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः कथावशेषाःकालेनह्यकृतार्थाःकृताविभो १३ कथाइमास्तेकथितामहीयसांवितायलोकेषुयशःपरेयुषाम् विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोवचोविभूतीर्नतुपारमार्थ्यम् १४ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादःसंगीयतेऽभीक्ष्णममंगलघ्नः तमेवनित्यंशृणुयादभीक्ष्णंकृष्णेऽमलांभक्तिमभीप्समानः १५ राजोवाच केनोपायेनभगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाः विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मेब्रूहियथामुने १६

तेऽतिमंदाइत्याह कियदिति ५ अतः अंतकंनपश्यंतीत्युक्तम् तदेवाह यामिति कुरूद्वहेति भूमिगीतंकथयन् शुकः संबोधयति कुलोद्वहेति तुपाठःसुगमः ६ अबुद्धयइत्युक्तंतत्प्रपंचयति मत्कृतइति ७ ८ रामोनामकश्चित् यद्वा लोकदृष्ट्यादाशरथिरेवनिर्दिष्टः ९ १० लोकंरावयतिरोदयतीतिलोकरावणः ११ १२ ममतांकृत्वाये अवर्तंत तेकालेनकथावशेषाःकृताः विभोइतिसंबोधनंकुरूद्वहेतिवत् १३ राजवंशानुकथनस्यतात्पर्यमाह कथाइमाइति विज्ञानंविषयासारताज्ञानं ततोवैराग्यंतयोर्विवक्षया परेयुषांमृतानांवचोविभूतीः वाग्विलासमात्ररूपाः नतुपारमार्थ्यम् परमार्थयुक्तंकथनंनभवतीत्यर्थः १४ कस्तर्हिपुरुषाणामुपादेयः परमार्थस्तमाह यस्त्विति नित्यंप्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं १५ कलिदोषोपचयेसति भक्तेरसंभवंमन्यमानः पृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यंति नाशयिष्यंति यथायथावत्

कलियुगेक: परोधर्मइतिबुभुत्सयापृच्छति युगानीति ब्रूहीत्यनुषंगः आत्यंतिकजिज्ञासयापुनःपृच्छति प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः नचायंवहिर्मुखः प्रश्नइत्या
हकालस्येति १७ तत्रयुगधर्मास्तावदाह कृतइति तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः दानमरागद्वेषतयाअभयदानम् तदेवप्रथमस्कंधेशौचशब्देनोक्तम् विभोः संपूर्णस्यधर्मस्य १८
तदानींतनजनानाह संतुष्टाइति मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः आत्माभ्यासवंतः १९ २० ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः २१ अनृतेनसत्यम् हिंसयादया असंतोषेणतपः
विग्रहेणदानमितियथासंख्ययोज्यम् हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैरित्ययंक्रमोनविवक्षितः धर्मस्यार्द्धंन्हसतिक्षीयते अधर्मस्यलक्षणैश्चिन्हैः पादैरित्यर्थः २२ यशस्विनः कीर्ति
प्रियाः सत्रद्विजोत्तमाः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः २३ कलौधर्मपादानांतुर्यांशश्चतुर्थांशोवशिष्यते २४ शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः २५ युगाना-
मेवंभूतवैषम्यकारणमाह सत्वमितिपंचभिः २६ मनश्चबुद्धिश्चेंद्रियाणिचसत्वेयदाप्रभवंति अतिशयेनवर्तंते २७ यदाकर्मादिषुभक्तिः प्रीतिस्तदारजोराशिप्रधानंत्रे-

युगानियुगधर्मांश्चमानंप्रलयकल्पयोः कालस्येश्वररूपस्यगतिंविष्णोर्महात्मनः १७ श्रीशुकउवाच कृतेप्रवर्ततेधर्मश्चतु
ष्पात्तज्जनैर्धृतः सत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृप १८ संतुष्टाःकरुणामैत्राः शांतादांतास्तितिक्षवः आत्मारामाःसमदृशः प्रायशः
श्रमणाजनाः १९ त्रेतायांधर्मपादानांतुर्यांशोहीयतेशनैः अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः २० तदाक्रियातपोनिष्ठानातिहिंस्रानलं
पटाः त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धावर्णाब्रह्मोत्तरानृप २१ तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धंन्हसतिद्वापरे हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः २२ यशस्वि
नोमहाशालाःस्वाध्यायाध्ययनेरताः आढ्याःकुटुंबिनोहृष्टावर्णाःक्षत्रद्विजोत्तमाः २३ कलौतुधर्महेतूनांतुर्यांशोऽधर्महेतुभिः एधमानैःक्षी
यमाणोह्यंतेसोपिविनंक्ष्यति २४ तस्मिन्लुब्धादुराचारानिर्दयाःशुष्कवैरिणः दुर्भगाभूरितर्षाश्चशूद्रदासोत्तराःप्रजाः २५ सत्वंरजस्तमइति
दृश्यंतेपुरुषेगुणाः कालसंचोदितास्तेवैपरिवर्तंत आत्मनि २६ प्रभवंतियदासत्वेमनोबुद्धींद्रियाणिच तदाकृतयुगंविद्याज्ज्ञानेतपसियद्रु
चिः २७ यदाकर्मसुकाम्येषुभक्तिर्भवतिदेहिनाम् तदात्रेतारजोवृत्तिरितिजानीहिबुद्धिमन् २८ यदालोभस्त्वसंतोषोमानोदंभोऽथमत्सरः
कर्मणांचापिकाम्यानांद्वापरंतद्रजस्तमः २९ यदामायाऽनृतंतंद्रानिद्राहिंसाविषादनम् शोकोमोहोभयंदैन्यंसकलिस्तामसःस्मृतः ३० य
स्मात्क्षुद्रदृशामर्त्याः क्षुद्रभाग्यामहाशनाः कामिनोवित्तहीनाश्चस्वैरिण्यश्चस्त्रियोसतीः ३१ दस्यूत्कृष्टाजनपदावेदाःपाखंडदूषिताः राजा
नश्चप्रजाभक्षाःशिश्नोदरपराद्विजाः ३२ अव्रताबटवोऽशौचाभिक्षवश्चकुटुंबिनः तपस्विनोग्रामवासान्यासिनोत्यर्थलोलुपाः ३३ ह्र
स्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतन्हियः शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ३४

तायुगमितिजानीहि २८ काम्यानांकर्मणांविषयेयदाप्रीति
स्तदारजस्तमःप्रधानंद्वापरंजानीहि २९ विषादनंदुःखम् ३० कलिदोषान्प्रपंचयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः अल्पभाग्याः
महाशनाः बह्वाहाराः वित्तहीनाअपिकामिनश्चस्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीः असत्यः ३१ दस्यवःउत्कृष्टाःप्रचुरायेषुते ३२ अव्रताविहिताचारशून्याः अशौचाः शौचशून्या
श्चबटवोब्रह्मचारिणोभविष्यंति कुटुंबिनश्चगृहस्थाः स्वयंभिक्षाटनपराभविष्यंति नतुभिक्षांदास्यंति तपस्विनोवनस्थावनंहित्वाग्रामवासाभविष्यंति न्यासिनोय-
तयः अतिधनादिलोलुपाभविष्यंति ३३ पुनरपिस्त्रीणांस्वभावमाह न्हस्वकायाइति कटुकभाषिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यंचमायाकपटंमुरुचसाहसंयासांताः ३४

किंच किरीटाः वणिजः पणयिष्यंति क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यंति किंच सर्वेजनाः अनापद्यपिजुगुप्सितांनिंदितांवार्तांवृत्तिंसाधुंमंस्यंते ३५ सर्वोत्तममपिपतिंद्रव्यहीनंभृ-
त्यास्त्यक्ष्यंति पतयश्चविपन्नंरोगादिभिर्व्यापाराक्षमं कौलंकुलपरंपरायातंत्यक्ष्यंति अपयस्विनीदुग्धदोहाः ३६ सौरतंसुरतनिमित्तंसौहृदंयेषांते अतएवननंदारोः त्रभार्याभगिन्यः
श्यालाः भार्याभ्रातरः तैःसंवादोमंत्रालोचनंयेषांते ननंदुरितिवापाठः ३७ ३८ ३९ पिशाचसंदर्शाः पिशाचसदृशाः ४० काकिणिकेविंशतिवराटकमात्रेऽप्यर्थेविषयभूतेविगृ
ह्यवैरंकृत्वा ४१ ४२ महांतमनर्थमाहद्वाभ्याम् कलाविति त्रिलोकनाथैरवनतंनमस्कृतंपादपद्मंयस्यतम् नयक्ष्यंति नपूजयिष्यंति पाखंडैर्विभिन्नमन्यथाकृतंचेतोयेषांते
४३ विवशोगृणन्सन् विमुक्ताःकर्मरूपा अर्गलाः प्रतिबंधाःयस्यसः ४४ तदेवंकलिदोषान्प्रपंच्यप्रस्तुतंतन्निस्तारोपायमाह पुंसामिति षड्भिः द्रव्यदेशात्मभिःसंभवोयेषांतान्

पणयिष्यंतिवैश्यक्षुद्राःकिरीटाःकूटकारिणः अनापद्यपिमंस्यंतेवार्तांसाधुजुगुप्सिताम् ३५ पतिंत्यक्ष्यंतिनिर्द्रव्यंभृत्याअप्यखिलोत्तमम् भृत्यं
विपन्नंपतयःकौलंगाश्चापयस्विनीः ३६ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वासौरतसौहृदाः ननंदृश्यालसंवादादीनाःस्त्रैणाःकलौनराः ३७ शूद्राः
प्रतिगृहीष्यंतितपोवेषोपजीविनः धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनम् ३८ नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरपीडिताः निरन्नेभूत
लेराजन्ननावृष्टिभयातुराः ३९ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः हीनाःपिशाचसंदर्शाभविष्यंतिकलौप्रजाः ४० कलौकाकिणि
केप्यर्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः त्यक्ष्यंतिचप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि ४१ नरक्षिष्यंतिमनुजाःस्थविरौपितरावपि पुत्रान्सर्वार्थकुश-
लान्क्षुद्राःशिश्नोदरंभराः ४२ कलौनराजन्जगतांपरंगुरुंत्रैलोक्यनाथानतपादपंकजम् प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंयक्ष्यंतिपाखंडवि
भिन्नचेतसः ४३ यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान् विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौज
नाः ४४ पुंसांकलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् सर्वान्हरतिचित्तस्थोभगवान्पुरुषोत्तमः ४५ श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चा
दृतोपिवा नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थोजन्मायुताशुभम् ४६ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजम् एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभा
शयम् ४७ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः नात्यंतशुद्धिंलभतेंऽतरात्मायथाहृदिस्थेभगवत्यनंते ४८ तस्मात्सर्वात्म
नाराजन्हृदिस्थंकुरुकेशवम् म्रियमाणोह्यवहितस्ततोयासिपरांगतिम् ४९ म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः आत्मभावंनयत्यं
गसर्वात्मासर्वसंश्रयः ५० कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तसंगःपरंव्रजेत् ५१ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुं
त्रेतायांयजतोमखैः द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ५२ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेद्वादशस्कन्धेतृतीयोऽध्यायः ३

चित्तस्थः चित्तेस्फुरितः ४५ ४६ अयमेवोपायोनान्यइतिसदृष्टांतमाह यथेति धातुजंताम्रादिसंश्लेषजातंहेम्नोदुर्वर्णंमालिन्यंतत्रस्थितोवह्निरेवहरति नतुतोयादि ए
वंयोगिनामपिविष्णुरेवनतुयोगादिकमित्यर्थः ४७ एतदेवविवृणोति विद्येति विद्यादेवतोपासना ४८ ४९ आत्मभावंस्वस्वरूपम् ५० इदानींकलिंस्तौतिद्वाभ्याम् कलेर्दो
षनिधेराजन्निति तत्सर्वंहरिकीर्तनादेवकलौभवति ५१ ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांद्वादशस्कंधेतृती
योऽध्यायः ३ चतुर्थेतुचतुर्थोक्ताःलयानैमित्तिकादयः यत्रसंसारनिस्तारोहरिकीर्त्यैववर्ण्यते १ श्रीकृष्णायनमः छ छ छ

कलिदोषनिवर्तकंहरिनामसंकीर्तनादिकंसएवचकलोपरमोधर्मइतिप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तम् यच्चान्यत्पृष्टं प्रलयकल्पयोर्मानंब्रूहीति तादिदानींतृतीयस्कंधोक्तकालानुवाद
पूर्वकंनिरूपयति कालइति सकालः परमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् इत्यादिनाकालः कथितः चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणा-
निशतानिचेतियुगमानंकथितम् १ तत्रकल्पमानमाह चतुर्युगेति यत्रचतुर्दशमनवः क्रमेणभवंति २ प्रलयस्तुचतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतआत्यंतिकोनित्यश्चेति त
त्रनैमित्तिकंप्रलयंमानसहितमाह तदंतइतिद्वाभ्याम् तावान्चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैवब्राह्मीरात्रिः ३ नैमित्तिकत्वंदर्शयति यत्रयदाविश्वसृक्श्रीनारायणः विश्वमा
त्मसात्कृत्यस्वस्मिन् उपसंहृत्यशेते आत्मभूर्ब्रह्माचतस्मिन्शेते तयोरभेदविवक्षयावाब्रह्मणएवानंतासनत्वमुक्तम् ब्रह्मणोनिद्रानिमित्तीकृत्यप्रवर्तमानोलोकत्रयप्रलयोनै

श्रीशुकउवाच कालस्तेपरमाण्वादिर्द्विपरार्द्धावधिर्नृप कथितोयुगमानंचशृणुकल्पलयावपि १ चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनमु
च्यते सकल्पोयत्रमनवश्चतुर्दशविशांपते २ तदंतेप्रलयस्तावान्ब्राह्मीरात्रिरुदाहृता त्रयोलोकाइमेतत्रकल्पंतेप्रलयायहि ३ एषनै
मित्तिकःप्रोक्तःप्रलयोयत्रविश्वसृक् शेतेनंतासनोविश्वमात्मसात्कृत्यचात्मभूः ४ द्विपरार्द्धेत्वतिक्रांतेब्रह्मणःपरमेष्ठिनः तदाप्रकृतयः
सप्तकल्पंतेप्रलयायवै ५ एषप्राकृतिकोराजन्प्रलयोयत्रलीयते आंडकोशस्तुसंघातोविघातउपसादिते ६ पर्जन्यःशतवर्षाणिभूमौ
राजन्नवर्षति तदानिरन्नेह्यन्योऽन्यंभक्ष्यमाणाःक्षुधार्दिताः क्षयंयास्यंतिशनकैःकालेनोपद्रुताःप्रजाः ७ सामुद्रंदैहिकंभौमंरसंसांव
र्तकोरविः रश्मिभिःपिबतेघोरैःसर्वंनैवविमुंचति ८ ततःसंवर्तकोवन्हिःसंकर्षणमुखोत्थितः दहत्यनिलवेगोत्थःशून्यान्भूविवरान-
थ ९ उपर्यधःसमंताच्चशिखाभिर्वन्हिसूर्ययोः दह्यमानंविभात्यंडंदग्धगोमयपिंडवत् १० ततःप्रचंडपवनोवर्षाणामधिकंशतम् प
रःसंवर्तकोवातिधूम्रंखंरजसावृतम् ११ ततोमेघकुलान्यंगचित्रवर्णान्यनेकशः शतंवर्षाणिवर्षंतिनदंतिरभसस्वनैः ततएकोदकंविश्वं
ब्रह्मांडविवरांतरम् १२ तदाभूमेर्गंधगुणंग्रसंत्यापउदप्लवे ग्रस्तगंधातुपृथिवीप्रलयत्वायकल्पते १३ अपांरसमथोतेजस्ताल्लीयंतेऽ
थनीरसाः ग्रसतेतेजसोरूपंवायुस्तद्रहितंतदा १४ लीयतेचानिलेतेजोवायोःखंग्रसतेगुणम् सवैविशतिखंराजंस्ततश्चनभसोगुणम्
१५ शब्दंग्रसतिभूतादिर्नभस्तमनुलीयते तैजसश्चेंद्रियाण्यंगदेवान्वैकारिकोगुणैः १६ महान्ग्रसत्यहंकारंगुणाःसत्वादयश्चतम् ग्रसतेऽ
व्याकृतंराजन्गुणान्कालेननोदितम् १७

मित्तिकइत्यर्थः ४ प्राकृतिकंप्रलयमाह द्वाभ्याम् द्विपरार्द्धेतुब्रह्मणआयुषिसप्तप्रकृतयः महदहंकारपंचतन्मात्राणि
५ संघातोमहदादिकार्यभूतः प्रकृतीनांतत्कार्यब्रह्मांडस्यचप्रलयात् प्राकृतिकइत्यर्थः विघातेकारणेउपसादितेसति ६ तदेवाह पर्जन्यइत्यादिनाबुद्धींद्रियार्थरूपेणोत्पत्तः
प्राकृतेनग्रंथेन ७ सामुद्रादिकंसर्वंरविःपिबते आकर्षति ८ अनिलवेगोत्थः वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगोवाइतिपाठे अनिलेनवेगोयस्यसः वा रविणारश्मिभिः पीत-
मुदकंचदहतीत्यर्थः अनिलवेगोवेइतितुपाठःसुगमः भूविवरान्पातालादीन्शून्यान् रविणादैहिकरसाकर्षणान्प्राणरहितान् ९ शिखाभिर्ज्वालाभिः १० किंचिदधिकंव
र्षाणांशतं संवर्तकःप्रलयहेतुःपरोवायुर्वाति तदाखंरजसावृतंसद्धूम्रंभवति ११ रभसस्वनैः तीव्रगर्जितैः ब्रह्मांडविवरांतरं ब्रह्मांडविवरमध्यगतंविश्वमेकोदकमेकार्णवोद
कव्याप्तंभवति १२ उदप्लवेउदकेनाप्लावितेसति प्रलयत्वायअभावाय १३ १४ १५ भूतादिस्तामसोऽहंकारः गुणैर्वृत्तिभिःसह १६ अव्याकृतंप्रधानम् १७ छ छ

नस्यतुलयोनास्तीत्याह नतस्येति कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणामः अव्यक्तमस्तित्वविकारशून्यम् नित्यंसर्वदैकरूपम् वृद्धिरहितमित्यर्थः अव्ययमपक्षयशून्यम् सर्वत्रहेतुःकारणमिति १८ किंचवागादिगोचरस्यसाविशेषस्यविकाराभवंति इदंतुनतथेत्याह नयत्रेतिद्वाभ्याम् लोककल्पः लोकरूपः सान्निवेशोर चनाविशेषः १९ स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजागरावस्थायुक्तम् सुषुप्तवत् इंद्रियाभावात् शून्यसादृश्येहेतुः अप्रतर्क्यं नपुनः शून्यमेवेत्याह नदिति २० उपसंहरति लयइति श क्तयः सत्वादयः २१ आत्यंतिकंलयमाह बुद्धींद्रियेतिद्वादशभिः आत्यंतिकलयोमोक्षः सचब्रह्मज्ञानेनसर्वप्रपंचलयात्मकः नप्रपंचस्यात्मवत्सत्यत्वेलयः संभवतीतिज्ञान रूपाद्ब्रह्मणः पृथक्भूतस्यतस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्चेंद्रियाणिचअर्थाश्चत्येवंग्राहककरणग्राह्यरूपेणतेषामाश्रयंज्ञानमेवभाति नपृथक्तत्रहेतुमाह दृश्यत्वाव्यति- रेकाभ्यामिति अतोयदाद्यंतवत्तदवस्तु अत्रेवंप्रयोगः विमतंसन्नभवति दृश्यत्वात् कारणाव्यतिरेकात् आद्यंतवत्त्वाच्चरज्जुसर्पादिवदिति २२ तत्राव्यतिरेकंदृष्टांतेनप्रपं चयति दीपइति दीपचक्षूरूपाणां तेजोविशेषाणांतेजसोयथानव्यतिरेकः तथाधीः कर्त्रीखानिकरणानि मात्राविषयाः ऋताद्ब्रह्मणः पृथक्नस्युः ब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवंकार्य कारणयोरभेदेकार्यासत्त्वेकारणस्याप्यसत्त्वंप्रसज्येततत्राह अन्यतमादिति कार्यादत्यंतव्यतिरेकाद्ब्रह्मणः प्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्तिव्यतिरेकः प्रपंचस्य तुनततोनास्तिव्यतिरेकइत्य

नतस्यकालावयवैः परिणामादयोगुणाः अनाद्यनंतमव्यक्तंनित्यंकारणमव्ययम् १८ नयत्रवाचोनमनोनसत्वंतमोरजोवामहदादयोऽमी नप्राणबुद्धींद्रियदेवतावान्नसन्निवेशः खलुलोककल्पः १९ नस्वप्नजाग्रन्नचतत्सुषुप्तंनखंजलंभूरनिलोऽग्निरर्कः संसुप्तवच्छून्यवद प्रतर्क्यंतन्मूलभूतंपदमामनंति २० लयः प्राकृतिकोह्येषपुरुषाव्यक्तयोर्यदा शक्तयः संप्रलीयंतेविवशाःकालविद्रुताः २१ बुद्धींद्रियार्थरू पेणज्ञानंभातितदाश्रयम् दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तुयत् २२ दीपश्चक्षुश्चरूपंच ज्योतिषोनपृथग्भवेत् एवंधीःखानिमा त्राश्चनस्युरन्यतमादृतात् २३ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिचोच्यते मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि २४ यथाजलधरा- व्योम्निभवंतिनभवंतिच ब्रह्मणीदंतथाविश्वमवयव्युदयाप्ययात् २५ सत्यंह्यवयवःप्रोक्तःसर्वावयविनामिह विनार्थेनप्रतीयेरन्पट स्येवांगतंतवः २६ यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तुयत् २७

र्थः २३ यदातुबुद्धेरसत्त्वंतदात दवस्थानांसुतरामसत्त्वमित्याशयेनाह बुद्धेरिति ननुविश्वतैजसप्राज्ञानामेताअवस्थान बुद्धेरित्याशंक्याह मायामात्रमिति इदंविश्वतैजसप्राज्ञरूपम् २४ आद्यंत वत्त्वादित्यस्यहेतोरसिद्धिमाशंक्यसावयवत्वेनसाधयति यथेति अवयवीति यत्सावयवंतदाद्यंतवत् घटादिवदित्यर्थः अतउदयाप्ययादाद्यंतवत्त्वाद्धिश्वंसन्नभवती त्यर्थः यद्वापृथगेवागमापायित्वाद्विश्वंमिथ्या ब्रह्मतुतदवधित्वात्सत्यमित्यनेनसाध्यते दृष्टांतस्तुपूर्वोक्तएवरज्जुसर्पवादिति यथाजलधराव्योम्नीतिदृष्टांतस्त्वागमापा यितदवधित्वमात्रे नतुमिथ्यात्वे २५ अन्यतमादृतादितिप्रतिज्ञातंकारणस्यसत्यत्वमुपपादयति सत्यमिति अवयवः कारणंप्रोक्तः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिभिः अत्रयुक्तिमपिदर्शयति विनेति अंगहेराजन् हियस्मात् अर्थेनावयविनाविनापृथगेवावयवाः प्रतीयेरन् यथापटस्यावयवाः तंतवः पटात्पृथक्प्रतीयंतेतद्वदि ति २६ ननुकार्याभावेकारणत्वंब्रह्मणः कुतोघटेत सत्यं तदपिनातीवसत्यमित्याह यदितिसामान्यंकारणंविशेषः कार्यंतद्रूपेणान्योऽन्यापाश्रयात् परस्परापेक्षत्वेननिरूपणासहत्वादित्यर्थः अतः कारणत्वमवधित्वंव्यापकत्वमित्यादिकमपियत्परोक्षत्वादाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्तुइत्यर्थः यद्वा तत्रैवहेत्वंतरमेतत् यदुपलभ्येतसभ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वप्नवत् अन्योऽन्यापा श्रयादितीदमपिहेत्वंतरंगुणगुणीतिविशेषणविशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेणपरस्पराधीनसिद्धत्वात्तथाभूतस्वप्नवदितिनिगमनं अतोयदाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्त्वित्यर्थः २७

तदेवमनेकैर्हेतुभिः प्रपंचस्यासत्त्वं प्रसाधितं तत्राशंका ननु प्रपंचस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वं किं न स्यादिति तत्राह विकार इति ख्यायमानः प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपंचः प्रत्यगात्मप्रकाशं विना अणुमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः स्याच्चेत्तर्हि सोऽपि चित्समः स्यात् चिद्रूपेणात्मना समः स्वप्रकाशो भवेत् तथा च संति सोप्यात्मवत्स्यात् एकरूपः स्यादित्यर्थः २८ कुत इत्यत आह नहीति ननु सत्यस्याप्यात्मनो जीवब्रह्मरूपं नानात्वमस्त्येव तत्राह यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्हि अविद्वान् कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः उपाधिकृत इत्याह नानात्वमिति तत्र छिद्रयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिव नितिपरिच्छेदापरिच्छेदे दृष्टांतः ज्योतिषोराकाशजलस्थयोः सूर्ययोरिवेति उपाधिकृतविकारसदसद्भावे वातयोर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेति क्रियाभेदे २९ ब्रह्मण एव प्रपंचव्यवहारालंबनत्वदृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभेदैर्बहुधा कटककुंडलादिरूपेण लौकिकैर्वै- दिकैर्वचोभिर्जनैरहंकारोपहितैः ३० नन्वहंकारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावरणेन भेदव्यवहारहेतुत्वं तस्य स्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वासंभवादावरणे वास्तस्यापि प्रकाशासंभवादि- त्याशंक्य सदृष्टांतमाह यथेति अर्करश्मय एव मेघरूपेण परिणता वर्षंति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिवचना

विकारः ख्यायमानोपि प्रत्यगात्मानमंतरा न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्याच्चेच्चित्सम आत्मवत् २८ नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वान्यदि मन्यते नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव २९ यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ३० यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्तमः एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशक- स्यात्मन आत्मवस्तुनः ३१ घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्म- रेत् ३२ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणात्मबंधनम् छित्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यंतिकमंग संप्लवम् ३३ नित्य- दा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ३४ कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा परिणामिनामव- स्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ३५ अनाद्यंतवतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना अवस्था नैव दृश्यंते वियति ज्योतिषामिव ३६ नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः आत्यंतिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ३७

तु तस्मादर्कप्रभवः अर्केणैव दर्शितः प्रकाशितश्च तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंधको भवति अहमहंकारः ब्रह्मगुणः ब्रह्मकार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्च आत्मनो जीवस्यात्मबंधनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबंधको भवति ३१ अत एवाहंकारनाशे स्वरूप- दर्शनं भवतीति तेनैव दृष्टांतेनाह घन इति आत्मनः उपाधिः जिज्ञासया विचारेण तर्हि तदा अनुस्मरेत् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः ३२ सोऽयमात्यंतिकः प्रलय इत्युपसंहरति यदैव- मिति विवेकहेतिना ज्ञानशस्त्रेण अहंकारमेवात्मबंधनम् अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ३३ नित्यप्रलयमाह नित्यदेति ३४ कुत इत्यत आह कालेति परिणामि- नां नदीप्रवाहप्रदीपज्वालादीनां या उच्चनीचावस्थास्ताः कालरूपस्रोतसो वेगेनाशु ह्रियमाणस्य देहादेर्दृश्यमानाः तद्वदेव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवंति ३५ ननु देहः प्रति- क्षणप्रध्वंसी प्रतिक्षणमवस्थाभेदस्य विद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानम् यदि प्रतिक्षणमवस्था भवंति तर्हि किं न दृश्यंते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशंक्याह अनाद्यंतवता कालेन जायमाना अवस्था नैव लक्ष्यंते आकाशे गच्छतां ज्योतिषां चंद्रादीनां गमनावस्थाविशेषाः यथा नैव लक्ष्यंते तद्वत् अतो यथा तेषां प्रदेशांतरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः क- ल्प्यंते तद्वत् अत्रापि तारुण्यादिदर्शनेन मध्यवर्तिन्योऽवस्थाः कल्प्यंत इति न हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ३६ उपसंहरति नित्य इति ३७ ॥ ॥ ॥

पुराणार्थमुपसंहरति एताइति लीलाविषयाः कथा अजोब्रह्माऽपिकार्त्स्न्येनाभिधातुंनेशः ३८ ननुयदिसाकल्येनाभिधातुंनशक्यंते तर्हिकिंतदभिधानेनतत्राह संसारेति विविधंदुःखमे
वदवोदावानलः तेनार्दितस्यपीडितस्यातउत्तितीर्षोः पुंसः भगवतोयालीलास्तासांकथास्तासांरसः तन्निषेवणमंतरेणान्यःप्लवः तरणसाधनंनभवेत् उपायांतरासंभवात् तत्कथाश्र
वणमेवयथाशक्तिनिषेव्यमित्यर्थः ३९ श्रोतुरादरदार्ढ्यायसंप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामितित्रिभिः ४० सवैबादरायणः प्रीतःसन्मह्यमिमांसंहितांप्राहेतिपूर्वेणान्वयः ४१
असौसूतइति पुरतःस्थितमंगुल्यानिर्दिश्याह नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ४२ इतिद्वादशस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेतुसमासेनपरब्रह्मोपदेशतः
राज्ञस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणम् १ एतत्पुराणंशृण्वन्नभयंप्राप्नोतीत्यभिप्रेत्यपुराणार्थमनुस्मारयति अत्रेति अयंभावः जगतःकर्ताब्रह्मापियस्यप्रसादजःप्रसादो
ऽन्नरजोवृत्तिर्हर्षः ततोजातत्वात्परतंत्रः सर्वसंहर्तारुद्रोऽपियस्यक्रोधसंभवः नतुस्वतंत्रः सविश्वस्यात्मानियंताभगवानत्रानुवर्ण्यते अतएवंभूतंभगवंतंशृण्वतः कुतोऽन्यस्मा
द्भयशंकेति १ त्वंपुनः कृतार्थएवेत्यनुस्मारयति त्वंत्विति पशुबुद्धिमविवेकम् यस्मान्नंक्ष्यसि कुतइत्यत आह नजातइति यथादेहः प्रागभूतएवाद्यजातोनंक्ष्यति नचैवंत्वं

एताःकुरुश्रेष्ठजगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्वधाम्नः लीलाकथास्तेकथिताःसमासतःकार्त्स्न्येननाजोप्यभिधातुमीशः ३८ संसारसिंधुम
तिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य लीलाकथारसनिषेवणमंतरेणपुंसोभवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ३९ पुराणसंहितामे
तामृषिर्नारायणोऽव्ययः नारदायपुराप्राहकृष्णद्वैपायनायसः ४० सवैमह्यंमहाराजभगवान्बादरायणः इमांभागवतींप्रीतःसंहितांवेदसंमिता
म् ४१ एतांवक्ष्यत्यसौसूतऋषिभ्योनैमिषालये दीर्घसत्रेकुरुश्रेष्ठसंपृष्टःशौनकादिभिः ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेच
तुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णंविश्वात्माभगवान्हरिः यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रःक्रोधसमुद्भवः १ त्वंतुराज
न्मरिष्येतिपशुबुद्धिमिमांजहि नजातःप्रागभूतोऽद्यदेहवत्त्वंननंक्ष्यसि २ नभविष्यसिभूत्वात्वंपुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरि
क्तोयथाऽनलः ३ स्वप्नेयथाशिरश्छेदंपंचत्वाद्यात्मनःस्वयम् यस्मात्पश्यतिदेहस्यततआत्माह्यजोऽमरः ४ घटेभिन्नेयथाकाश आकाशःस्या
द्यथापुरा एवंदेहेमृतेजीवोब्रह्मसंपद्यतेपुनः ५ मनःसृजतिवैदेहान्गुणान्कर्माणिचात्मनः तन्मनःसृजतेमायांततोजीवस्यसंसृतिः ६

पूर्वंनाभूः नचाद्यजातोऽसि अतोननंक्ष्यसि २ ननुबीजांकुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेणस्वयमेवभवति यथाहश्रुतिः अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे आत्मावैपुत्रनामासि
सजीवशरदःशतमिति ततःपुनरंकुरात्बीजमिवपौत्रादिरूपेणापिस्वयमेवभवतिपितापुत्रेणपितृमान्योनियोनाविति श्रुतेः अतस्तेषुनश्यत्सुकथंननंक्ष्यामीतिचेत्तत्रा
ह नभविष्यसीति भूत्वापुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवन्नभविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्त्वम् यथाऽनलःकाष्ठात् देहाद्देहोजायतेनात्मेतिभावः ३ जन्मादीनांदेह
धर्मत्वंदृष्टांतेनप्रपंचयति स्वप्नेयथात्मनःशिरश्छेदंस्वयंपश्यति एवंजागरणेऽपि यथायस्माद्देहस्यपंचत्वादिकंपश्यति ततस्तद्देवात्मनइदंक्रममात्रम् वस्तुतस्त्वात्मा
जोऽमरश्चेत्यर्थः तदुक्तम् आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणइत्यादि ४ यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनोजन्मादिसंसारभ्रमः
तस्मादुपाधिनिवृत्तौमुच्यतइतिसदृष्टांतमाह घटइति यथापुराघटोपाधेःपूर्वमिवपुनर्घटेभिन्नेतदंतर्वर्त्याकाशः आकाशएवस्याद्यथा एवंदेहेमृतेतत्त्वज्ञानेनलीनेसति ५
ज्ञानेनलयंभावयितुंमायाकृतमात्मनोदेहाद्युपाधिसंबंधप्रकारमाह मनइति मनआत्मनोदेहादीन्सृजति तच्चमनोमायांसृजति ततोमायाद्युपाधिसमुदायाज्जीवस्यसंसृतिर्नव
स्तुतः ६

एतदेवसदृष्टांतमाह सार्द्धेन स्नेहेति दीपस्यज्योतिषः दीपत्वंज्वालारूपः परिणामः तत्रतैलस्थानीयंकर्म तदधिष्ठानीयंमनः वर्तिस्थानीयोदेहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चेतन्या
ध्यासः दीपस्थानीयः संसार इतिद्योत्यम् देहकृतः देहनिबंधनः यद्वा देहकृतोमनसः नचात्मनः ७ अतोदीपवत्संसारएवनश्यति नत्वात्माज्योतिर्वदित्याह नेति नतुतत्रप्रती
यमानः आत्माकुनइत्यत आह यइति व्यक्ताव्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परः अन्यः अतः स्वयंज्योतिः परत्वंप्रपंचयति आकाशइवेति आधारोदेहादेः प्रपंचस्य ध्रुवोनिर्विकारः ना
स्त्यंत उपमाचयस्यसोऽनंतोपमः ततोविभुः ८ अतस्त्वमेवंचिंतयेत्याह एवमिति आत्मस्थंदेहाद्युपाधिस्थितम् आमृश विचारय अनुमानगर्भिण्याद्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकयु
क्तया ९ एवंचसतितवांतक्षकोनदहेदित्याह चोदितइति तत्रहेतवः मृत्यवइति मत्कहेतवः १० विमर्शप्रकारंदर्शयन्तक्षकादर्शनंदर्शयतिद्वाभ्याम् योऽहंसब्रह्मैव यद्ब्रह्मतदह
मेवेतिसमीक्षन् तत्राहंब्रह्मेति भावनयाजीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनयाचब्रह्मणः पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीतिव्यतिहारोदर्शितः निष्कलेनिरुपाधौ आत्मनिब्रह्म
णि ११ विषयुक्तैराननैर्दशंतंग्रसंतंतक्षकं लेलिहानंसर्पं यद्वालेलिहानंजिह्वाभिरोष्ठप्रांतंसनिष्पेषमास्वादयंतं आत्मनः पृथक् १२ हरेश्चेष्टाम् आत्मात्वंयत्पृष्टवान् तदेत

स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगोयावदीयते ततोदीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः रजःसत्वतमोवृत्त्याजायतेऽथविनश्यति ७ नतत्रात्मास्वयंज्यो
तिर्योव्यक्ताव्यक्तयोः परः आकाशइवचाधारोध्रुवोऽनंतोपमस्ततः ८ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवामृश प्रभो बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्यावासु
देवानुचिंतया ९ चोदितोविप्रवाक्येननत्वांधक्ष्यतितक्षकः मृत्यवोनोपधक्ष्यंतिमृत्यूनांमृत्युमीश्वरम् १० अहंब्रह्मपरंधामब्रह्माहंपरमं
पदम् एवंसमीक्षन्नात्मानमात्मन्याधायनिष्कले ११ दशंतंतक्षकंपादे लेलिहानंविषाननैः नद्रक्ष्यसिशरीरंचविश्वंचपृथगात्मनः १२
एतत्तेकथितंतातयथात्मापृष्टवान्नृप हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभूयः श्रोतुमिच्छसि १३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेब्रह्मो
पलक्षणंनामपंचमोऽध्यायः ५ सूतउवाच एतन्निशम्यमुनिनाऽभिहितंपरीक्षिद्व्यासात्मजेननिखिलात्मदृशासमेन तत्पा
दपद्ममुपसृत्यनतेनमूर्ध्नाबद्धांजलिस्तमिदमाहसविष्णुरातः १ राजोवाच सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मिभवताकरुणात्मना श्रावितो
यच्चमेसाक्षादनादिनिधनोहरिः २ नात्यद्भुतमहंमन्येमहतामच्युतात्मनाम् अज्ञेषुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः ३ पुराणसंहितामेतामश्रौष्म
भवतोवयम् यस्यांखलूत्तमश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते ४ भगवंस्तक्षकादिभ्योमृत्युभ्योनबिभेम्यहम् प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्व
या ५ अनुजानीहिमांब्रह्मन्वाचंयच्छाम्यधोक्षजे मुक्तकामाशयंचेतः प्रवेश्यविसृजाम्यसून् ६ नेकथितं शिष्यस्यकृतार्थतापरीक्षणायपृच्छति किमिति

१३ इतिद्वादशेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेपरीक्षितोमोक्षः सर्पहोमादितत्सुतात् वेदशास्त्रविभागोक्तौत्रिवेदव्यासवर्णनं १ एतत्पुराणंनिशम्यनिखिलात्माहरिस्तंप
श्यति निखिलंचात्मनि पश्यतीतितथातेन अतः समेन नतेन अवनतेनमूर्ध्नातत्पादतलमुपसृत्य नत्वापादौशिरसिनिधायेत्यर्थः १ सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतः अनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रह
मेवाह यद्यस्मात्श्रावितः चशब्दात्प्रापितसाधनंच २ करुणात्मतामभिनंदतिद्वाभ्यां नात्यद्भुतमिति ३ अश्रौष्मश्रुतवंतः भवतः सकाशात् ४ सिद्धोस्मीत्युक्तंतदेवाविष्करोति भ
गवन्निति यतः त्वयादर्शितंब्रह्मप्रविष्टः कथंभूतं अभयं यतोनिर्वाणंकैवल्यरूपम् ५ किंभूयः श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तंतत्रसिद्धोऽहंनकिंचिच्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां
देहीत्याह अनुजानीहीतिवाचमित्युपलक्षणंसर्वेंद्रियाणां वाचंनियम्यकिंकरिष्यसि तदाह मुक्ताः कामाशयाः तद्वासनायेन तच्चेतः अधोक्षजेप्रवेश्य असून्विसृजामि ६

ननुकिंप्राणत्यागेनकिंचित्कालंज्ञाननिष्ठोभवेतिचेत्तत्राह अज्ञानंचेति चकारात्तत्संस्कारश्च तच्चत्वत्कृपयैवेत्याह भवतेति ७ ८ आत्मनाबुद्ध्या आत्मानंमनः आत्मनिप्रत्यक्प्रका
शेसमाधाय परमात्मानंदध्यौ अस्पंदास्कःलीनप्राणः यथातरुःस्थाणुः ९ तमेवविशिनष्टि प्राक्कूले प्रागग्रे बर्हिषिदर्भे १० तदेवंब्रह्मभूतेतस्मिन् तक्षकागमनादिकंपिष्टपेषणमिवा-
भवदितिदर्शयति तक्षकइतित्रिभिः हेविप्राः ११ तंविषचिकित्सयापरीक्षिद्रक्षणेनद्रव्यार्जनायागच्छंतम् तत्रस्थालीढवटवृक्षस्यभस्मीभूतस्यपुनरंकुरादिक्रमेणोत्थापनाद्विषहारि-
णं तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततोनिवर्त्यद्विजरूपेणतिरोहितःसन्नदशत् १२ तच्चपुनरुक्तमिवजानन्नित्याह ब्रह्मभूतस्येति १३ तत्रक्षणंसर्वेषांदुःखंच ततःपरमुत्सवंचाहद्वाभ्या
म् हाहाकारइति १४ १५ प्रासंगिकमाह जनमेजयइत्यादि सर्पाभिचारसत्रेद्विजैःसहवर्तमानः यथावदाजुहाव जुहावेतिवा सर्वसर्पावाहनेकारणमाह संक्रुद्धइति १६ १७ १८

अज्ञानंचनिरस्तंमेज्ञानविज्ञाननिष्ठया भवतादर्शितंक्षेमंपरंभगवतःपदम् ७ सूतउवाच इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्यभगवान्बाद
रायणिः जगामभिक्षुभिःसाकंनरदेवेनपूजितः ८ परीक्षिदपिराजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना समाधायपरंदध्यावस्पंदासुर्यथातरुः ९
प्राक्कूलेबर्हिष्यासीनोगंगाकूलउदङ्मुखः ब्रह्मभूतोमहायोगीनिःसंगश्छिन्नसंशयः १० तक्षकःप्रहितोविप्राःक्रुद्धेनद्विजसूनुना हंतुकामोनृ
पंगच्छन्ददर्शपथिकश्यपम् ११ तंतर्पयित्वाद्रविणैर्निवर्त्यविषहारिणम् द्विजरूपप्रतिच्छन्नःकामरूपोऽदशन्नृपम् १२ ब्रह्मभूतस्यराजर्षेर्दे
होहिगरलाग्निना बभूवभस्मसात्सद्यःपश्यतांसर्वदेहिनाम् १३ हाहाकारोमहानासीद्भुविखेदिक्षुसर्वतः विस्मिताह्यभवन्सर्वेदेवासुरनरा-
दयः १४ देवदुंदुभयोनेदुर्गंधर्वाप्सरसोजगुः ववृषुःपुष्पवर्षाणिविबुधाःसाधुवादिनः १५ जनमेजयःस्वपितरंश्रुत्वातक्षकभक्षितम् तथाजु
हावसंक्रुद्धोनागान्सत्रेसहद्विजैः १६ सर्पसत्रेसमिद्धाग्नौदह्यमानान्महोरगान् दृष्ट्वेंद्रंभयसंविग्नस्तक्षकःशरणंययौ १७ अपश्यंस्तक्षकंत
त्रराजापारीक्षितोद्विजान् उवाचतक्षकःकस्मान्नदह्येतोरगाधमः १८ तंगोपायतिराजेंद्रशक्रःशरणमागतम् तेनसंस्तंभितःसर्पस्तस्मान्नाग्नौ
पतत्यसौ १९ पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहर्त्विजउदारधीः सहेंद्रस्तक्षकोविप्रानाग्नौकिमितिपात्यते २० तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्विप्राःसहेंद्रंतक्षकंमखे तक्ष
काशुपतस्वेहसहेंद्रेणमरुत्वता २१ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैःस्थानादिंद्रःप्रचालितः बभूवसंभ्रांतमतिःसविमानःसतक्षकः २२ तंपतंतंविमानेन
सहतक्षकमंबरात् विलोक्यांगिरसःप्राहराजानंतंबृहस्पतिः २३ नैषत्वयामनुष्येंद्रवधमर्हतिसर्पराट् अनेनपीतममृतमथवा अजरामरः
२४ जीवितंमरणंजंतोर्गतिःस्वेनैवकर्मणा राजंस्ततोऽन्योनान्यस्यप्रदातासुखदुःखयोः २५ सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यःक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप
पंचत्वमृच्छतेजंतुर्भुंक्तआरब्धकर्मतत् २६

कस्मात्तक्षकोनदह्यतेत्युक्ताःसंतोद्विजाऊचुः तमिति तेनइंद्रेण असौसर्पः १९ ऋत्विजःप्रत्याह सहेंद्रःइंद्रसहितःकि
मितिनपात्यते २० तद्राज्ञोवचःश्रुत्वाआजुहुवुः साक्षेपमाह्वानंदर्शयति तक्षकेति इहाग्नौआशुपत मरुत्वतामरुद्गणवताइंद्रेणसह २१ ब्राह्मणैरुक्तैराक्षेपैःपरुषवा-
क्यैःसतक्षकः तक्षकेणसह २२ अंगिरसःपुत्रोबृहस्पतिःप्राह २३ २४ भवतुनामाजरामरः तथापिपितृमारकंधक्ष्यामीतिचेत्तत्राह जीवितमिति गतिः परलोकः अतो
दुर्मरणनिमित्तापितुर्दुर्गतिरनेनकृतेत्यपिनशंकनीयमित्यर्थः २५ कथमन्यःसुखदुःखप्रदातानास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादितिचेत्तत्राह सर्पादिनाजंतुःपंचत्वंमृ
त्युमृच्छति प्राप्नोतीतियत् तदारब्धंकर्मैवभुंक्ते स्वकर्मप्रयुक्ताएवसर्पादयोनस्वतंत्राइतिभावः २६ श्रीकृष्णायनमः ७ ७ ७

संस्थीयेत समाप्यताम् अभिचारकंहिंसाफलम् दिष्टंप्राचीनंकर्म अतःसर्पा दृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययंनापराधइतिभावः २७ वाक्पतिंबृहस्पतिम् २८अनुकथंविदुषामप्येवं संमोहः यतोब्रह्मकोपात्पाशितोमृत्युः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राह सैषेति तस्यामहत्त्वंदर्शयति अलक्षणानलक्ष्यतइत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः कासावितिअ तआह ययाऽस्यविष्णोरेवात्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनः गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिःसह भूतेषुदेहेषु मुह्यंति बाध्यबाधकतांव्रजंतीत्यर्थः ननुश्रमणादिना बाधितयातयाकु- तोमोहःस्यात्तत्राह अबाध्ययाबाधितुमशक्यया २९ कथंतर्हिमायातत्कार्यनिवृत्तिरित्याशंक्य श्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणपूर्वकंतद्भजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरितिशास्त्रार्थमुपसंहरति नय त्रेतिपंचभिः द्वाभ्यांमीति मायाकपटवानयंपुमानित्येवंभूतानांबुद्ध्यावसकृदुल्लिख्यमानाया सेत्यर्थः साआत्मवादेक्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभयानविराजितानप्रकाशिता किंतुभी तेवस्वकार्यंमोहादिकम्कुर्वतीकथंविहर्तत इतिप्रतिपादितेत्यर्थः तदुक्तम् तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि यन्मायया दुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुम् विलज्जमानयायस्यस्था तुमीक्षापथेऽमुया विमोहितविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियइति किंच यद्यस्मिन् तदाश्रयःमायाश्रयोविविधोवादोऽपिनास्ति विशेषविषयत्वाद्विवादानांतस्यविशेषातीतत्वादि

तस्मात्सत्रमिदंराजन्संस्थीयेताभिचारकम् सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टंहिभुज्यते २७ इत्युक्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः सर्प सत्रादुपरतःपूजयामासवाक्पतिम् २८ सैषाविष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणायया मुह्यंत्यस्यैवात्मभूताभूतेषुगुणवृत्तिभिः २९ नयत्रदं भीत्यभयाविराजितामायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः नयद्विवादोविविधस्तदाश्रयोमनश्चसंकल्पविकल्पवृत्तियत् ३० नयत्रसृज्यंसृजतो भयोःपरंश्रेयश्चजीवस्त्रिभिरान्वितस्त्वहम् तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकंनिषिध्यचोर्मीन्विरमेत्स्वयंमुनिः ३१ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्य- न्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यावसितंसमाहितैः ३२ तएतदधिगच्छंतिविष्णोर्यत्परमंपदम् अहंममेति दौर्जन्यंनयेषांदेहगेहजम् ३३ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन नचेमंदेहमाश्रित्यवैरंकुर्वीतकेनचित् ३४ नमोभगवतेतस्मैकृष्णा याकुंठमेधसे यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ३५ शौनकउवाच पैलादिभिर्व्याासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः वेदाश्च कतिधाव्यस्ताएतत्सौम्याभिधेहिनः ३६

तिभावः संकल्पविकल्पावृत्तयोयस्यतन्मनोपियत्रनास्ति संकल्पविकल्पानामपिविशेषविषयत्वात् ३० किंच सृज्यंकर्म सृजताकारकवर्गेणसह उभयोःसृज्यस्रष्ट्रोः परंसाध्यंश्रेयः फलमपि अतस्त्रिभिःसृज्यस्रष्टृफलैरान्वितोजीवश्च अहंकारात्मकोयत्रनास्ति अतएवोत्सादितो निरस्तोबाध्यबाधकोयस्मिन् तदेतत् स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्तस्मिन्मुनिरहंकारादीन्निषिध्यविरमेत् विशेषेणक्रीडेदित्यर्थः ३१ यतस्तद्वैष्णवंपदमामनंतीत्याह परमिति यदेतत्तदेवपरंवैष्णवंपदंस्वरूपमामनंति केअतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्सिसृक्षवः त्यक्तुमिच्छवः यतःअनन्यसौहृदाः नास्तिअन्यस्मिन्सौहृदंयेषांते कुतःदौरात्म्यं देहाद्यहंभावंविसृज्य देहेअहंकाराभावात् अन्यत्रसौहृदंनास्ति अतस्त्यक्तुमिच्छवइत्यर्थः कथंनेतिनेतीत्येवमत्रविद्वदनुभवमपिप्रमाणयति हृदोपगुह्यध्यानादिना ततःस माहितैरवसितंनिश्चितम् यद्वा अवसितमवबद्धमात्मत्वेनागृहीतमित्यर्थः ३२ एवंप्रासावधिकारिणोदर्शयति तएतदिति देहजमहमिति गेहजंममेति ३३ तत्प्राप्त्युः पायमाह अतिवादानिति ३४ शास्त्रसमाप्तौगुरुंप्रणमति नमइति कृष्णायव्यासाय अध्यगामधिगतवानस्मि ३५ इमांसंहितामध्यगामित्युक्तम् तत्रपुराणसंहिता- विभागविशेषतोऽनुमुत्सुर्वेदविभागमपिप्रसंगात्पृथक्पृच्छति पैलादिभिरिति हेसौम्य ३६ ७ ७ ७ ७ ७ ७

तत्रप्रथमंवेदाविर्भावप्रकारमाह समाहितात्मनइत्यष्टभिः ब्रह्मणोहृदय आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यःकर्णपुटपिधाने श्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपिविभाव्यते विनर्क्यते ३७ प्रसंगान्नादो पासकानांमोक्षफलमाह यस्येना दस्योपासनया आत्मनोमलंधूत्वा अपोह्य कथंभूतंमलंतमाह द्रव्यमधिभूतं क्रिया अध्यात्मंकारकमधिदैवं एवंत्रिधाभूता आख्यायस्येतित थातम् ३८ त्रिवृत्त्रिमात्रः कंठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्योंकारस्याक्षरसमाम्नायांतर्भावात् सूक्ष्मतया नविशिनष्टि अव्यक्तः प्रभवोयस्यसः तदेवाह स्वराट्स्वतएवहृदि प्रकाश मानः तमेवकार्येणलक्षयति यत्तदिति नपुंसकत्वंलिंगशब्दविशेषणत्वात् लिंगंगमकम् ३९ कोसौपरमात्मानमाह शृणोतीति इमंस्फोटम् अव्यक्तमोंकारम् ननुजीवएव वतंशृणोतुनेत्याह सुप्तश्रोत्रेकर्णपिधानादिना अशून्येकेपिश्रोत्रेसति जीवस्यकरणाधीनत्वान्नतदाश्रोता तदुपलब्धिस्तुतस्यपरमात्मद्वारिकैवेतिभावः ईश्वरस्त्वनैवंयतःशू न्यदृक् शून्येपींद्रियवर्गेदृक् ज्ञानंयस्य तथाहि सुप्तोयदाशब्दंश्रुत्वाप्रबुध्यते नतदाजीवःश्रोता लीनेंद्रियत्वात् अतोयस्तदाशब्दंश्रुत्वाजीवंप्रबोधयति सयथापरमात्मैवतद्वत् कोऽसावोंकारस्तंविशिनष्टिसार्द्धेन येनवाक्वद्यतीव्यज्यते यस्य चहृदयाकाशे आत्मनः सकाशाद्व्यक्तिः अभिव्यक्तिः ४० किंच स्वधाम्नःस्वस्याश्रयःकारणम् यद्ब्रह्मतस्य किं

सूतउवाच समाहितात्मनोब्रह्मन्ब्रह्मणःपरमेष्ठिनः हृदाकाशादभून्नादोवृत्तिरोधाद्विभाव्यते ३७ यदुपासनयाब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यंधूत्वायांत्यपुनर्भवम् ३८ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकारोयोऽव्यक्तप्रभवःस्वराट् यत्तल्लिंगंभगवतोब्रह्मणःपरमात्मनः ३९ शृणोतियइमंस्फोटंसुप्तश्रोत्रेचशून्यदृक् येनवाग्व्यज्यतेयस्यव्यक्तिराकाशआत्मनः ४० स्वधाम्नोब्रह्मणःसाक्षाद्वाचकःपरमात्मनः स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजंसनातनम् ४१ तस्यह्यासंस्त्रयोवर्णाअकाराद्याभृगूद्वह धार्यंतेयैस्त्रयोभावागुणनामार्थवृत्तयः ४२ ततोऽक्षरसमाम्ना यमसृजद्भगवानजः अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ४३ तेनासौचतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्र विवक्षया ४४ पुत्रानध्यापयत्तांस्तुब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् तेतुधर्मोपदेष्टारःस्वपुत्रेभ्यःसमादिशन् ४५ तेपरंपरयाप्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः चतुर्युगेष्वथव्यस्ताद्वापरादौमहर्षिभिः ४६ क्षीणायुषःक्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्यकालतः वेदान्ब्रह्मर्षयोव्यस्यन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः ४७ अ स्मिन्नप्यंतरेब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये ४८

च परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोपीत्याशयेनाह सइति सर्वमं त्राणामुपनिषद्रहस्यं सूक्ष्मरूपमित्यर्थः तत्रहेतुः वेदानांबीजंकारणं बीजत्वेऽप्यविकारित्वमाह सनातनंसदैकरूपं तस्यब्रह्मरूपत्वात् ४१ इदानींततःसर्वप्रपंचोत्पत्ति प्रकारमाह तस्यहीति त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ताभावाः येरकारोकारमकारैर्धार्यंते तत्कारणत्वात् तानेवाह गुणाःसत्वादयः नामानिऋग्यजुःसामानि अर्थाभूर्भुवःस्वर्लोकाः वृ त्तयोजाग्रदाद्याः ४२ ततस्तेभ्योवर्णेभ्यः अक्षराणांसमाम्नायंसमाहारम् तमेवाह अंतस्थाःयरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वराअकाराद्याः स्पर्शाःकादयः ह्रस्वदीर्घाश्च आदिश ब्दाज्जिह्वामूलीयादयः तएवलक्षणंस्वरूपंयस्यतम् ४३ विभुःचतुर्मुखस्वरूपोभगवान् असृजदितिपूर्वस्यैवानुषंगः चातुर्होत्रविवक्षया चत्वारोहोत्रोपलक्षिताऋत्विजश्च तुर्होतारः तैरनुष्ठेयं होत्राध्वर्यवादिकंकर्मचातुर्होत्रं तद्विवक्षया ४४ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ४५ एवंचतुर्युगेषुप्राप्ताः द्वापरा दौद्वापरमादिर्यस्यतदंत्यांशलक्षणस्यकालस्यतस्मिन् द्वापरांतेवेदविभागप्रसिद्धेः शंतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ताविभक्ताः ४६ तत्रहेतुः क्षीणायुषोजनान् तर्हिपुरु षबुद्धिप्रभवत्वादनादरणीयंस्यादित्याशंक्याहहृदिस्थेति ४७ एवंसामान्यतोवेदविभागक्रममुक्त्वावैवस्वतमन्वंतरेविशेषतोनिरूपयितुमाहअस्मिन्नपीति ४८

अंशोमायातस्यांशः सत्त्वं तस्यकलया अंशेन अवतीर्णः सन् ४९ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति ऋगादिमंत्राणांराशीन् वर्गशः तत्तत्प्रकरणभेदैरुद्धृत्य यथाऽनेकविधमणिराशेः मणिगणाः पद्मरागादयोविविच्योद्भ्रियंते तद्वदुद्धृत्यतैर्मंत्रैश्चतस्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ५० तासांसंहितानांमध्येएकैकाम् ५१ ऋक्समुदायरूपत्वात् बह्वृचाख्याम् नित संप्रश्लेषेणगद्यमानत्वात् निगदाख्यम् ५२ छंदःसुगीयमानत्वाच्छंदोगाख्यांसंहितां ५३ तत्रऋग्वेदशाखाविभागमाह पैलइति स्वसंहितांद्विधाविभज्य इंद्रप्रमितयेबाष्कलायऊचे ५४ सबाष्कलोपिस्वसंहितांचतुर्धाव्यस्य बोध्यादिभ्यःशिष्येभ्यआह हेभार्गव ५५ इंद्रप्रमितिरपिस्वांसंहितांस्वसुतंमांडूकेयमध्यापयामास तस्यमांडूकेयस्याशिष्योदेवमित्रः ५६ तत्सुतःमांडूकेयसुतः शाकल्योवात्स्यादिषुपंचस्वधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ५७ तच्छिष्यःशाकल्यशिष्यः स्वसंहितांत्रेधाविभज्यचतुर्थंवैदिकपदार्थव्याख्यानरूपंनिरुक्तंचकृत्वा बलाकादिभ्यश्चतुर्भ्योददौ ५८ बाष्कलिः पूर्वोक्तस्यबाष्कलस्यपुत्रः प्रतिशाखाभ्यः उद्धृत्य सर्वशाखाभ्यः बालायन्यादयस्तामादधुः आधीतवंतः ५९ ऋक्शाखोपसंहारपूर्वं

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलयाविभुः अवतीर्णोमहाभागवेदंचक्रेचतुर्विधम् ४९ ऋगथर्वयजुःसाम्नांराशीनुद्धृत्यवर्गशः चतस्रःसंहिताश्चक्रेमंत्रैर्मणिगणाइव ५० तासांसचतुरःशिष्यानुपाहूयमहामतिः एकैकांसंहितांब्रह्मन्नेकैकस्मैददौविभुः ५१ पैलायसंहितामाद्यांबह्वृचाख्यामुवाचह वैशंपायनसंज्ञायनिगदाख्यंयजुर्गणम् ५२ साम्नांजैमिनयेप्राहतथाछंदोगसंहिताम् अथर्वांगिरसींनामस्वशिष्यायसुमंतवे ५३ पैलःस्वांसंहितामूचइंद्रप्रमितयेमुनिः बाष्कलायचसोप्याहशिष्येभ्यःसंहितांस्वकाम् ५४ चतुर्धाव्यस्यबोध्याययाज्ञवल्क्यायभार्गव पराशरायाग्निमित्रेइंद्रप्रमितिरात्मवान् ५५ अध्यापयत्संहितांस्वांमांडूकेयमृषिंकविम् तस्यशिष्योदेवमित्रःसौभर्यादिभ्यऊचिवान् ५६ शाकल्यस्तत्सुतःस्वांतुपंचधाव्यस्यसंहिताम् वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ५७ जातूकर्ण्यश्चतच्छिष्यःसनिरुक्तांस्वसंहिताम् बलाकपैजवैतालविरजेभ्योददौमुनिः ५८ बाष्कलिःप्रतिशाखाभ्योवालखिल्याख्यसंहिताम् चक्रेवालायनिर्भज्यःकासारश्चैवतांदधुः ५९ बह्वृचाःसंहिताह्येताएभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः श्रुत्वैतच्छंदसांव्यासंसर्वपापैःप्रमुच्यते ६० वैशंपायनशिष्यावैचरकाध्वर्यवोऽभवन् यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणंस्वगुरोर्व्रतम् ६१ याज्ञवल्क्यश्चतच्छिष्यआहाहोभगवन्कियत् चरितेनाल्पसाराणांचरिष्येऽहंसुदुश्चरम् ६२ इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयाह्यलंत्वया विप्रावमंत्राशिष्येणमदधीतंत्यजाश्विति ६३ देवरातसुतःसोपिछर्दित्वायजुषांगणं ततोगतोऽथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान् ६४ यजूंषितित्तिराभूत्वातल्लोलुपतयाददुः तैत्तिरीयाइतियजुःशाखाआसन्सुपेशलाः ६५ याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मन्छंदांस्यधिगवेषयन् गुरोरविद्यमानानिसूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ६६

तच्छ्रवणफलमाह बह्वृचाइति एतच्छंदसामेतेषांछंदसां ६० यजुर्वेदेतैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्याइत्यादिना चरकनाममनिरुक्तमाह यच्चेरुरिति यद्यस्मात् ब्रह्महत्यारूपमंहः क्षपयतीतितथातत् स्वगुरोरनुष्ठेयंव्रतं तच्चरणाच्चरकाइत्यर्थः ६१ तच्छिष्यः वैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषांचरितेनकियत् सुदुश्चरमहंचरिष्यामीति ६२ विप्राणामवमंता अवज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशुत्यजेति ६३ देवरातसुतोयाज्ञवल्क्यः ६४ छर्दितस्यादानंविप्ररूपेणानुचितमिति तित्तिराः पक्षिविशेषाः भूत्वाआददुः ततश्चतैत्तिरीयाइतिप्रसिद्धाः सुपेशलाः अतिरम्याः बहुवचनमवांतरभेदविवक्षया ६५ काण्वमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह याज्ञवल्क्यइत्यादिना गुरोर्वैशंपायनस्यव्यासेनविभज्यानुक्तत्वादविद्यमानानि अधिकानिगवेषयन्मृगयन्सूपतस्थेसम्यक्तुष्टाव ईश्वरमृगादिवेदानां तथाचश्रुतिः ऋग्भिःपूर्वाह्णेदिविदेवईयतेयजुर्वेदेनातिष्ठतिमध्येअन्हः सामवेदेनास्तमयेमहीयतेवेदैरशून्यस्त्रिभिरेतिसूर्यइति ६६

नमो भगवते तुभ्यमादित्याय यो भगवानेक एवेमां लोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः तदेव दर्शयति अखिलजगतामात्मस्वरूपेणांतर्हृदयेषु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्तमान इति अखिल- जगतामित्यस्य प्रपंचः चतुर्विधेति हृदयांतर्वर्तिलेऽपि जीववत्तेनोपाधिनाऽव्यवधीयमानोऽनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेण चेत्यस्य प्रपंचः क्षणेति क्षणलवादयो येऽवयवास्तैरुपचिताः संवत्सरास्तेषां गणेन प्रत्यब्दमपामादानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताभ्यामनेन गायत्री प्रथमपादोक्तवरेण्यता नु वर्णिता ६७ द्वितीयपादार्थानुवर्णनेन स्तौति यदु हेति हे विबुधर्षभ हे सवितः यदप्यदो भगवतः तव मंडलं तपति तत्समर्थमहीति सम्यग् आभिमुख्येन ध्यायेम पुनस्तस्यैव संबोधनम् प्रत्यहं त्रिषवणं वैदिककर्ममार्गेण स्फुवतां भक्तानां यान्यखिला- नि दुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि दुःखानि तेषां बीजमज्ञानं च तेषामवभर्जनं विनाशकहेतपनेति ६८ तृतीयपादेन स्तौति यद्देहेति यो भगवान् स्थावरजंगमसमूहानां स्वाश्रया- णां जीवानां मन इंद्रियप्राणगणान् अनात्मनो जडान् स्वयमात्मैवांतर्यामी प्रचोदयति प्रवर्तयति ६९ तृतीयपादमेव मंडलस्थपरतया व्याचक्षाणः स्तौति य एवेति य एक एव भगवान्

याज्ञवल्क्य उवाच ओं नमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तंबपर्य- न्तानामंतर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामि- मां लोकयात्रामनुवहति ६७ यदु ह वाव विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदुरि- तवृजिनबीजावभर्जन भगवतः समभिधीमहि तपनमंडलम् ६८ य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मन इंद्रियासुगणाननात्मनः स्व- यमात्मांतर्यामी प्रचोदयति ६९ य एवेमं लोकमतिकरालवदनांधकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणि- क ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ७० परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ७१ अथ ह भगवंस्तव चरणनलिनयुगुलं त्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमयातयामयजूःकाम उपसरामीति ७२

सूत उवाच एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ७३ यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पंच शतैर्विभुः जगृहुर्वाजसंन्यस्ताः काण्व माध्यंदिनादयः ७४ जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्तनयो मुनिः सुत्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ७५ सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ७६ हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ जगृ- हतुश्चान्य आवंत्यो ब्रह्मवित्तमः ७७

अतिकरालवदनो योंऽधकारसंज्ञोऽजगरग्रहः तेन गिलितमत एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं प्रत्यक्प्रवणत्वं तद- वश्रेयस्तस्मिन् प्रवर्तयति किंच यो भगवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ७० आशापालैरिंद्रादिभिः कमलकोशयुक्तैः तत्तुल्यैर्वाऽञ्जलिभिः उपहृतार्हणः दत्तार्घः ७१ यत एवंभूतस्त्वम- थातः हस्फुटं अयातयामानि अन्यैर्यथावदविज्ञातानि यजूंषि तत्कामोऽहमुपसरामि भजामि ७२ एवं स्तुतः प्रसादितश्च ७३ पंचदश शाखा याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् सतैरिति पाठे स एव याज्ञवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहुः अर्थात्तेनं रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनिसंज्ञास्ताः शाखा दृ- ष्टिता ७४ सामशाखाविभागमाह जैमिनेरिति तत्सुतः सुमंतुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ७५ तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः महान् अतिमेधावी सहस्रसंहितारूपं भेदं चक्रे साम्नां संहिताभेदं ततः तदनंतरम् ७६ सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यंजिर्नामैकः तौ जगृहतुः आवंत्यश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जग्राह ७७ ८

पौष्यंज्यावंत्ययोरपि चकाराद्धिरण्यनाभस्यापि पंचशतानि शिष्या आसन् तेनावंतीः शारवा यथायथं जगृहुः तानुदीच्यान्सतः कालतः कांश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षत इत्यर्थः यथैवोक्तं वै
शाखे उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः हिरण्यनाभात्तावंत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः गृहीतास्तेपि चोच्यंते पंडितैः प्राच्यसामगा इति ७८ पुनरष्यैतेषां त्रयाणां क्रमेण
शिष्याणां शिष्यांतरैः शारवाबाहुल्यं दर्शयति लौगाक्षिरिति द्वाभ्याम् ७९ कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषा अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शारवास्ता आवंत्यः स्वशिष्येभ्य
ऊच इति ८० इति द्वादशे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणव्यसनं ततः पुराणलक्षणादीनि फलं भागवत श्रुतेः १ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह
शिष्यं कबंधनामानम् स्वकां स्वकीयां संहितां सोऽपि शिष्यो द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे अथर्ववेदसमुनिः क्रमं तुरमितद्युतिः शिष्यमध्यापयामास कबंधं सोऽपि तं द्विधा कृ
त्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवानिति १ तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य चतुरः शिष्यानध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विभज्य त्रीनिति सार्द्धेनाह शौल्कायनिरिति २ आं

उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पंचशतानि वै पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्च प्राच्यान् प्रचक्षते ७८ लौगाक्षिर्मांगलिः कुल्यः कुशीदः कुक्षिरेव
च पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ७९ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवंत्य आत्मवान्
८० इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे वेदशाखाप्रणयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ६ सूत उवाच अथर्ववित्सुमंतुश्च शि
ष्यमध्यापयत्स्वकाम् संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् १ शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्य
शिष्यानथो शृणु कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जाजलिश्चाप्यथर्ववित् २ बभ्रुः शिष्योऽथांगिरसः सैंधवायन एव च अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्या
द्यास्तथाऽपरे ३ नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ४ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृ
तव्रणः वैशंपायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ५ अधीयंत व्यासशिष्यात्संहितां मत्पितुर्मुखात् एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ६
कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः अधीमहि व्यासशिष्याच्चत्वारो मूलसंहिताः ७ पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् शृणु
ष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ८ सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षांतराणि च वंशो वंश्यानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ९

गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभ्रुः सैंधवायनश्च तदुक्तम् शुनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे द्वितीयां संहितां प्रादात्सैंधवायनसंज्ञिन इति सावर्ण्याद्याः सैंधवायनादीनां शिष्याः
नक्षत्रकल्पः शांतिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तम् नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च चतुर्थः स्यादांगिरसः शांतिकल्पश्च पंचम इति नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्तन्नामभिरुच्यं
ते ४ ५ मत्पितुर्मुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रे रोमहर्षणाय प्रादात् तस्य च मुखादेते त्रय्यारुण्यादयः एकैकां संहितामधीयंत एतेषां षण्णां शिष्यः अ
हम् ताः सर्वाः समधीतवान् ६ रामशिष्योऽकृतव्रण एवं चत्वारो वयम् मूलसंहिता इत्यनेन ततः संहिताबाहुल्यं सूचितम् ७ शुकपरीक्षित्संवादे निरूपितमपि पु
राणलक्षणम् तद्भेदकथनाय दर्शयति पुराणेति ८ अस्य विश्वस्य अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रय इत्यत्रोक्तेः स्थानपोष
णे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते अंतराणि मन्वंतराणि वंशो वंश्यानुचरितमिति ईशानुकथाः संस्था निरोधः अनेनैवात्यंतिकलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देन जीवाश्रयवा
सनाशब्दवाच्या ऊतयो गृहीताः ९ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः ५ ५ ५ ५ ५

दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थैर्युक्तं महापुराणंविदुः केचित्पंचविधं सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणिच वंशानुचरितंचेतिपुराणंपंचलक्षणमिति महत्पुराणमल्पंचेति व्यवस्थयायत्रदशापि लक्षणानिपृथक्निरूप्यंते तन्महापुराणं यत्रत्वन्येषांपंचस्वेवांतर्भावस्यविवक्षा तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः १० सर्गादिलक्षणानिव्याचष्टे अव्याकृतेत्यादिना प्रधानस्य गुणानांक्षोभात् योमहान्तस्मात्त्रिवृदहंकारस्तस्माद्भूतमात्राणांसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचतदर्थानांचस्थूलानांदेवतानांचसंभवः सर्गःकारणसृष्टिःसर्गइत्यर्थःउच्यतइतियथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषंगः ११ विसर्गव्याचष्टे पुरुषेणेश्वरेणानुगृहीतानामेतेषांमहदादीनां पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयंसमाहारः कार्यभूतश्चराचरप्राणिरूपोबीजाद्बीजमिवप्रवाहापन्नोविसर्गउच्यतइत्यर्थः १२ चराणांभूतानांसामान्यतोऽचराणिचकाराच्चराणिच कामात् वृत्तिः तत्रनृणांस्वेनभावेनकामाच्चोदनयाऽपिवायानियताजीविकाकृतासावृत्तिरुच्यतइत्यर्थः १३ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुयेअच्युतावतारास्तेषामीहालीलासाविश्वस्यरक्षोच्यतइत्यर्थः येरवतारैरितिसमासान्निष्कृष्यकथंचित्संबंधः त्रयीद्विषोदैत्याः १४ षड्विधमन्वंतरमुच्यते षड्विधत्वमेवाहमनुरिति मन्वादयः षडेतेवर्गाः स्वस्वाधिकारेणयदाप्रवर्तंतेतन्मन्वंतरमित्यर्थः १५ वंशमाह राज्ञामिति ब्रह्मणःसकाशात्प्रसूतिर्येषांभूभुजांना

दशभिर्लक्षणैर्युक्तंपुराणंतद्विदोविदुः केचित्पंचविधंब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया १० अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः भूतसूक्ष्मेंद्रियार्थानांसंभवःसर्गउच्यते ११ पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः विसर्गोऽयंसमाहारोबीजाद्बीजंचराचरम् १२ वृत्तिर्भूतानिभूतानां चराणामचराणिच कृतास्वेननृणांतत्रकामाच्चोदनयाऽपिवा १३ रक्षाऽच्युतावतारेहाविश्वस्यानुयुगेयुगे तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुहन्यंतेयैस्त्रयीद्विषः १४ मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वरः ऋषयोंऽशावताराश्चहरेःषड्विधमुच्यते १५ राज्ञांब्रह्मप्रसूतानांवंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः वंश्यानुचरितंतेषांवृत्तंवंशधराश्चये १६ नैमित्तिकःप्राकृतिकोनित्यआत्यंतिकोलयः संस्थेतिकविभिःप्रोक्ताचतुर्धास्यस्वभावतः १७ हेतुर्जीवोऽस्यसर्गादेरविद्याकर्मकारकः यंचानुशायिनंप्राहुरव्याकृतमुतापरे १८ व्यतिरेकान्वयोयस्यजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु मायामयेषुतद्ब्रह्मजीववृत्तिष्वपाश्रयः १९ पदार्थेषुयथाद्रव्यंसन्मात्रंरूपनामसु बीजादिपंचतांतासुह्यवस्थासुयुतायुतम् २० विरमेतयदाचित्तंहित्वावृत्तित्रयंस्वयम् योगेनवातदात्मानंवेदेहायानिवर्तते २१ एवंलक्षणलक्ष्याणिपुराणानिपुराविदः मुनयोऽष्टादशप्राहुःक्षुल्लकानिमहांतिच २२

मित्यर्थः तेषामन्वयोवंशः तत्प्रभवावंश्याः तेषांवृत्तंयेचतद्वंशधरास्तेषांचयद्वृत्तंवंश्यानुचरितमुच्यते १६ अस्यविश्वस्य स्वभावतोमायातोनिष्पन्नस्य यश्चामायातश्चतुर्विधोलयइति १७ अस्यजगतः सर्गादेर्हेतुर्निमित्तंजीवः सोत्रहेतुरुच्यतेइत्यर्थः तस्यनिमित्ततामाह अविद्याकर्मकारकःकर्मकर्ताजीवादृष्टप्रयुक्तत्वाद्विश्वसर्गादेःसतुतत्रहेतुरित्यर्थः नन्वनुशयीनिमित्तमितिकेचित् अव्याकृतमित्यपरेतत्राह यमिति चैतन्यप्राधान्येनानुशायिनमुपाधिप्राधान्यविवक्षया अव्याकृतं १८ अपाश्रयमाह व्यतिरेकेति जाग्रदादिष्ववस्थासुजीवत्वयावर्तंत इतिजीववृत्तयोविश्वतैजसप्राज्ञास्तेषुमायामयेषुसाक्षितयाऽन्वयः समाध्यादौचव्यतिरेकोयस्यतद्ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रयउच्यतइत्यर्थः १९ तदेवसदृष्टांतंप्रपंचयति पदार्थेषुघटादिषुद्रव्यंमृदादियथायुतमन्वितमयुतंचबहिरप्यवस्थानात् रूपनामसुचसन्मात्रंसत्तामात्रंयथा एवंबीजंगर्भाधानमादिर्यासांपंचतांतोऽतोयासांतासुदेहावस्थासुतत्त्वस्वपि अधिष्ठानत्वेनयुतमयुतंचयत्तदपाश्रयइति २० एवंदशापिलक्षणानिव्याख्यायवर्णयंति महात्मानइतियदुक्तंतदाह विरमेतेति यदासर्गादीनांमायामयत्वानुसंधानेनवामदेवादेरिवस्वयमेवचित्तंविरमेत इहैवानुष्ठितेनयोगेनवादेवहूत्यादिवत् तदाविक्षेपाभावात् आत्मानंवेद तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहायाःसंसाररूपायानिवर्तत इत्यर्थः पुराणविशेषोपलक्षणादिप्रासंगिकमुक्त्वाप्रकृतमाह एवंविधैर्लक्षणैःलक्ष्याणि २२

२३ त्रिषट् अष्टादश २४ उपसंहरति ब्रह्मन्निति मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्द्धनं श्रोतॄणामिति शेषः २५ इति द्वादशस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्या
यः ७ अष्टमे तु तपश्चर्यां मार्कंडेयस्य मोहकैः कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः १ पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्मार्कंडेयस्य चरितं प्रस्तुतमाह सूतेति त्वमेव च
कुर्यो इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनः स्तान्निवर्तकः १ वक्तव्यमाह आहुरिति उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पांते नैनत्कथं घटत इत्येकः प्रश्नः २ प्रलयाभावाद्व्येतन्न घटत
इत्याह सवा इति यतो भार्गवर्षभः कोपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ३ अन्यदप्यघटितमेवेत्याह एक एवेति तोकं बालकम् ४ कौतूहलमौत्सुक्यम् तं संशयं न केवलं खं महायोगी किं
तु पुराणेष्वपि ज्ञातृभिः संमतः ५ प्रश्नमभिनंदति हे महर्षे अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणेति यत्र प्रश्नविषये ६ तत्र मार्कंडेयस्तपसा भगवंतमाराध्य मायाप्रदर्शनं वव्रे ततस्तेने

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारुडम् नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कांदसंज्ञितम् २३ भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कंडेयं सवामनम् वाराहं मात्स्यं कौ
र्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् २४ ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्द्धनम् २५ इति श्री
भागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ शौनक उवाच सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतां वर तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पार
दर्शनः १ आहुश्चिरायुषमृषिं मृकंडतनयं जनाः यः कल्पांते उर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् २ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभः नै
वाधुनापि भूतानां संप्लवः कोपि जायते ३ एक एवार्णवे भ्राम्यन्ददर्श पुरुषं किल वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ४ एष नः संशयो भूयान्सू
त कौतूहलं यतः तं नश्छिंधि महायोगिन्पुराणेष्वपि संमतः ५ सूत उवाच प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः नारायणकथा
यत्र गीता कलिमलापहा ६ प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कंडेयः पितुः क्रमात् छंदांस्यधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ७ बृहद्व्रतधरः शांतो ज
टिलो वल्कलांबरः बिभ्रत्कमंडलुं दंडमुपवीतं समेखलम् ८ कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमर्द्धये अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययो
र्हरिम् ९ सायंप्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः १० एवं तपःस्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम्
आराधयन्हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ११ ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः १२ इत्थं बृहद्व्र
तधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्तक्लेशांतरात्मना १३ तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः व्यतीयाय महान्कालो मन्वं
तरषडात्मकः १४ एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्किलांतरे तपोविशंकितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनम् १५ गंधर्वाप्सरसः कामं वसंतमलयानि
लौ मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमदौ तदा १६ ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो १७

च भगवन्मायया
सप्तकल्पान्दृष्टवानन्यैरित्यत्तरं वक्तुमादित आरभ्य तस्य चरितमाह प्राप्त इत्यादिना मार्कंडेयो मृत्युं जिग्ये इति पंचमश्लोकेनान्वयः मध्यमग्रंथेन तस्य धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसं
स्कारः उपनयनाख्यो येन सः पितुः सकाशाद्गर्भाधानादिक्रमात् छंदांसि वेदान् ७ बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकः ब्रह्मचारी सन् ८ नियमर्द्धये धर्मवृद्धये अग्न्यादिषु पंचसु हरिमर्चयन्
९ भैक्ष्यं गुर्वर्थमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे नो चेत्सकृत्कदापि उपोषितो भवति १० ११ तेन मृत्युंजयेन १२ ध्वस्ताः क्लेशा रागाद्यो यस्य तेनांतरात्मना प्रत्याहृतमनसा १३ १४
तस्य तपोनिष्ठामितिहासेन वर्णयति एतदित्यादिना अस्मिन्सप्तमे मन्वंतरे तपसा मत्पदं ग्रहीष्यतीति विशंकितः १५ मुनये मुनिं भ्रंशयितुं रजसस्तोकमिति प्रियमपत्यं लोभः
मदश्चतौ १६ १७

तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्ववावितिनृतीयेनान्वयः पुण्यैर्द्रुमैर्लताभिश्चांचितं पूजितं पुण्यद्विजानामृषीणां कुलैराकीर्णं पुण्या अत्यमलाजलाशया यस्मिन् १८ मत्तभ्रमराणां संगीतिं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन् मत्तबर्हिण एव नटास्तेषामाटोपः संभ्रमो यस्मिन् मत्तद्विजानां पक्षिणां कुलैराकुलं व्याप्तं १९ एवंभूतं तदाश्रमपदं प्रविष्टः सन्वायुर्मलयानिलो ववौ प्रससार उत्तंभयन् उद्दीपयन् तत्रवृक्षेषु प्रवेशान्मांद्यं हिमानिर्झरकणानामादानाच्छैत्यम् पुष्पपरिषंगात् सौगंध्यं चोक्तम् २० किंच उद्यश्चंद्रो यस्मिन् तान्निशावक्त्रैरजनिमुखं यस्मिन् सः प्रवालस्तबकानामालयः श्रेणयो येषु तैः गुच्छैर्निविटपैः संश्लिष्यंतीति गोपाद्रुमाः लताश्च तेषां जालैः समूहैराविर्बभूव २१ किंच तदा गीतवादित्रयूथकैः गायकादिसमुदायिभिः गंधर्वैरन्वीयमानः तथास्त्रः स्त्रियो प्सरसः तासां यूथपतिः आत्तं चापमिषुश्च येन सस्मरश्च तत्रादृश्यत २२ दुराधर्षमभिभवितुमशक्यम् २३ २४ शोषणदीपनसं-

तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलतांचितम् पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् १८ मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितम् मत्तबर्हिनटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् १९ वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्झरशीकरान् सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तंभयन्स्मरम् २० उद्यच्चंद्रनिशावक्त्रः प्रवालस्तबकालिभिः गोपद्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः २१ अन्वीयमानो गंधर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः अदृश्यतात्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः २२ हुत्वाग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिंकराः मीलिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमंतमिवानलम् २३ ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः मृदंगवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् २४ संदधेऽस्त्रं स्वधनुषि कामः पंचमुखं तदा मधुर्मनो रजस्तोक इंद्रभृत्या व्यकंपयन् २५ क्रीडंत्याः पुंजिकस्थल्याः कंदुकैः स्तनगौरवात् भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविस्रंसितस्रजः २६ इतस्ततो भ्रमद्दृष्टेश्चलंत्या अनुकंदुकम् वायुर्जहार तद्वासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् २७ विससर्ज तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः सर्वं तत्राभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः २८ त इत्थमपकुर्वंतो मुनेस्तत्तेजसा मुने दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः २९ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोऽपि महामुनिः यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ३० दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान्स्वराट् श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ३१ तस्यैवं युंजतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणो हरिः ३२ तौ शुक्लकृष्णौ नवकंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमंडलुं दंडमृजुं च वैणवम् ३३ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिषा प्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ३४ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेन दंडवत् ३५

मोहनतापनोन्मादनाख्यानि पंचमुखानि यस्य तदस्त्रं संदधे तदेवं मधुर्वसंतः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्थम् अन्ये चेंद्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकंपयन् २५ २६ किंच वायुर्मलयानिलः पुंजिकस्थल्यास्तत्सूक्ष्मं वासो जहार २७ सर्वं तेषां कर्म तत्र तस्मिन्मोघं व्यर्थम् अनीशस्य निर्दैवस्य २८ मुनेरपकुर्वंतः प्रतिकूलमाचरंतः हे मुने २९ अहमः अहंकारस्य भावं विकारम् ३० निस्तेजसम् म्लानवदनम् स्वराडिंद्रः ३१ नरनारायणरूपो हरिः ३२ तावनुवर्णयति द्वाभ्याम् तावित्ति रौरवम् कृष्णाजिनं वल्कलं चांबरं ययोस्तौ पवित्रे पाण्योर्ययोस्तौ त्रिवृत्त्रिगुणं नवतंतुकमिति वा त्रिवृद्धि पवमानमित्यादौ नवके प्रयोगादिति नवतंत्वादिमयम् ३३ वेदं च दर्भमुष्टिम् किंच साक्षात्तप एव तौ तत्र हेतुः तपत्तडिद्वर्णं देदीप्यमानविद्युत्संकाशं यत्पिशंगरोचिस्तेन रूपिणो मूर्तिमंतौ तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाशमानावित्यर्थः प्रांशू उन्नतौ ३४ उच्चैर्महता आदरेण ३५ ७. ७. ७.

तयोःसंदर्शनेनयआनंदस्तेनानिर्वृताउपशांता आत्मेंद्रियाशयादेहेंद्रियमनांसियस्यसः नसेहेनाशक्नोत् ३६ आश्लिषन् आलिंगयन्निव ३७ पादयोरवनिज्य पादौप्रक्षाल्य अर्हणेन अर्घ्येण ३८ पादाभ्यांपादौआनम्य गरिष्ठौपूज्यतमौतौप्रति ३९ अंतर्यामिणस्तस्यैवप्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्कृतावस्वातंत्र्यंपश्यन्नाह किमिति तवत्वांकिमहं वर्णयेकथंस्तौमि यत्येनत्वयैवउदीरितः प्रेरितोऽसुःप्राणःसंस्पंदतेप्रवर्तते तमनुचवागादयःस्पंदंति अत्रहेतुः वैअन्वयव्यतिरेकाभ्यांश्रोत्रस्यश्रोत्रमित्यादिश्रुतिभिश्चतत्प्र सिद्धमित्यर्थः नकेवलंप्राकृतानांतनुभृतांकिंत्वजशर्वयोश्चातः स्वस्यममापितथैव एवंयद्यपिनकस्यापिस्वातंत्र्यं अथापिदारुयंत्रवत्त्वत्प्रवर्तितैरपिवागादिभिर्भजतां पुंसांभाववंधुः आत्मबंधुरसि नतुपित्रादिवत् देहमात्रबंधुः अहोकृपालुतातवेत्यर्थः ४० ननुकथमावांप्राणादिप्रवर्तकौधर्मपुत्रत्वादावयोरितिचेत्तत्राह मूर्तीइति हेभगवन्भ गवतस्तवइमेमूर्तीत्रिलोक्याः क्षेमायपालनायतापविरमायचदुःखनिवृत्त्यैमृत्युजित्यैमोक्षाय ननुत्वंकस्यापिपुत्रइत्यर्थः अत्रदृष्टांतः यथेदंविश्वमवितुमन्यास्तनूर्मत्स्यकूर्मा दिलक्षणाः नानाअनेकप्रकाराबिभर्षितद्वत् नकेवलंपालनादिमात्रंतवकर्मकिंतुसृष्टिलयावपीत्याह सृष्ट्वेति तत्राप्यन्यानिरपेक्षत्वेदृष्टांतः ऊर्णनाभिरिवेति ४१ यस्मादेवंस्म

सतत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेंद्रियाशयः हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षोनसेहेतावुदीक्षितुम् ३६ उत्थायप्रांजलिःप्रह्व औत्सुक्यादाश्लिषन्निव नमोनम इतीशानौबभाषेगद्गदाक्षरः ३७ तयोरासनमादायपादयोरवनिज्यच अर्हणेनानुलेपनधूपमाल्यैरपूजयत् ३८ सुखमासनमासी- नौप्रसादाभिमुखौमुनी पुनरानम्यपादाभ्यांगरिष्ठाविदमब्रवीत् ३९ मार्कंडेयउवाच किंवर्णयेतवविभोयदुदीरितोऽसुःसं स्पंदतेतमनुवाङ्मनइंद्रियाणि स्पंदंतिवैतनुभृतामजशर्वयोश्चस्वस्याप्यथापिभजतामसिभाववंधुः ४० मूर्तीइमेभगवतोभगवंस्त्रिलो- क्याःक्षेमायतापविरमायचमृत्युजित्यै नानाबिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदंसृष्ट्वापुनर्ग्रससिसर्वमिवोर्णनाभिः ४१ तस्यावितुःस्थिरचरेशितु रंघ्रिमूलंयत्स्थंनकर्मगुणकालरजःस्पृशंति यद्वैस्तुवंतिनिनमंतियजंत्यभीक्ष्णंध्यायंतिवेदहृदयामुनयस्तदाप्त्यै ४२ नान्यंतवांघ्र्युपनया दपवर्गमूर्तेःक्षेमंजनस्यपरितोभियईशविद्मः ब्रह्माबिभेत्यलमतोद्विपरार्ध्यधिष्ण्यःकालस्यतेकिमुततत्कृतभौतिकानाम् ४३ तद्वैभ जाम्यृतधियस्तवपादमूलंहित्वेदमात्मच्छदिचात्मगुरोःपरस्य देहाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रंविंदेततेतर्हिसर्वमनीषितार्थम् ४४

तस्मात्तंतस्मात्तवांघ्रिमूलंभजामीत्याह तस्येति तस्यावितुः पालकस्यस्थावरजंगमानामीश्वरस्यांघ्रिमूलंभजामीतितृतीयश्लोकस्यानुषंगः कथंभूतमंघ्रिमूलम् यत्स्थंयत्र स्थितंकर्मगुणकालानांरजोमलम् अन्येचपूर्वोक्तास्तापादयोनस्पृशंति रजइतिवापाठः यतः वेदोहृदयंयेषांतेवेदतात्पर्यविदोमुनयः यदेवस्तुवंतिनितरांनमंतितत् तदा- प्त्यैतत्प्राप्तये एवंस्तवनादिकुर्वंति ४२ यतःअन्यःपुरुषार्थोनास्तीत्याह नान्यमिति अंघ्र्युपनयात्श्रीमच्चरणप्राप्तेः अन्यंक्षेमंनविद्मः परितःसर्वेष्वपिलोकेषुभीर्यस्य तस्यजनस्य तदेवाह द्विपरार्ध्यधिष्ण्यंस्थानंयस्यसः ब्रह्मापितेकालस्यत्वद्भ्रूविजृंभरूपात्कालादलंबिभेति अतःकिमुतवक्तव्यंतेनब्रह्मणाकृतानांभौतिकानांप्राणि- नांभयमिति ४३ यस्मादेवंतत्तस्मात्तवपादमूलंभजामि कथंभूतस्य ऋतधियःसत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्याधीर्यस्ययस्मिन्वा तस्य आत्मगुरोर्जीवस्यनियंतुःअतः कारणात्परस्य किंकृत्वा आत्मच्छदिस्वात्मावरकं अपार्थंचनिष्फलं असच्चतुच्छं अंत्यंचनश्वरं इदंदेहादिहित्वा देहादिभजनंत्यक्त्वा असच्चेत्कथंप्रतीयेततत्राह अभिज्ञमात्रं नह्यत्यंतमसत् किंत्वात्ममात्रं नततःपृथगस्तीत्यर्थः नन्वपवर्गायभवतुमद्भजनं फलांतरार्थंत्वन्यभजनंकार्यमेवतत्राह तर्हीति यदित्वांभजतिपुरुषःतर्हितेत्वत्तएवसर्वमनीषित- मर्थंविंदेतेति ४४

नन्वब्रह्मरुद्रावपिमेमैवमूर्ती अतोमामेवकिमित्यंतमाद्रियसेतत्राह सत्वमिति यदप्ययद्यपितवैवमायया कृताएतालीलारूपैवधृताः तथापियासत्वमयींसैवप्रशांत्यैमोक्षाय नकेवलमस्यप्र
शांत्यभावमात्रमन्यभजने किंतुनिश्चंनभवेदित्याह व्यसनेति ४५ तदेवसदाचारेणदृढयति तस्मादिति हेभगवन् नवभुक्कांततनुंश्रीनारायणाख्याम अथतावकानांचभुक्कांततनुंनरा-
ख्याम् यद्यस्मात्सात्वताः सत्वमेवपुरुषस्येश्वरस्यरूपमुशंतिमन्यंते नतन्यत्रजस्तमश्चेति अत्रहेतुः यतःसत्वात् लोकोवैकुंठाख्यः लोकत्वेसत्यप्यभयंचभोगेसत्यप्यात्मसुखंच
४६ अतस्त्वंप्रणमति तस्मैनमइति हंसायशुद्धाय संयतगिरेनियतवाचे अथचनिगमेश्वरायवेदमार्गप्रवर्तकाय ४७ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तनेहेतुत्वंवदन्स्तौति यमिति कपर्देद्रि
यमार्गैः भ्रमद्धीः विक्षिप्तबुद्धिः पुमान् स्वेंद्रियादिषुनियंतृत्वेनसंतमपियंत्वांनवेद हृत्स्थयेष्वपिविषयेषुबुद्धिविक्षेपेहेतुः तन्मायया नस्यतवैवमायया आवृता आत्मनिधीर्मतिर्यस्य स
उसोपिआद्यएवपूर्वमज्ञानेव अखिलगुरोस्तवत्वत्प्रवर्तितंवेदमुपसाद्यप्राप्यतंत्वांसाक्षाद्वेद ४८ वेदनैवतज्ज्ञानमित्युत्कर्षंपादयन्प्रणमति तस्यतवदर्शनंनिगमेभवति कथंभूतम्

सत्वंरजस्तमइतीशतवात्मबंधोमायामयाःस्थितिलयोदयहेतवोस्य लीलाधृतायदपिसत्वमयीप्रशांत्यैनान्येनृणांव्यसनमोहभियश्चयाभ्याम्
४५ तस्मात्तवेहभगवन्नथतावकानांशुक्कांततनुंस्वदयितांकुशलाभजंति यत्सात्वताःपुरुषरूपमुशंतिसत्वंलोकोयतोऽभयमुतात्मसुखंनचान्यत्
४६ तस्मैनमोभगवतेपुरुषायभूम्नेविश्वायविश्वगुरवेपरदेवताय नारायणायऋषयेचनरोत्तमाय हंसायसंयतगिरेनिगमेश्वराय ४७ यंवै
नवेदवितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीः संतंस्वखेष्वसुषुहृद्यपिदृक्पथेषु तन्माययावृतमतिःसउएवसाक्षादाद्यस्तवेऽखिलगुरोरुपसाद्यवेदम् ४८ यद्द
र्शनंनिगमआत्मरहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोऽजपरायतंतः तंसर्ववादविषयप्रतिरूपशीलंवंदेमहापुरुषमात्मनिगूढबोधम् ४९ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेअष्टमोऽध्यायः ८ सूतउवाच संस्तुतोभगवानित्थंमार्कंडेयेनधीमता नारायणोनरसखः
प्रीतआहभृगूद्वहम् १ श्रीभगवानुवाच भोभोब्रह्मर्षिवर्योऽसिसिद्धआत्मसमाधिना मयिभक्त्याऽनपायिन्यातपःस्वाध्यायसं
यमैः २ वयंतेपरितुष्टाःस्मत्वद्बृहद्व्रतचर्यया वरंप्रतीच्छभद्रंतेवरदेशादभीप्सितम् ३ ऋषिरुवाच जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहरा-
च्युत वरेणैतावताऽलंनोयद्भवान्समदृश्यत ४ गृहीत्वाऽजादयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनम् मनसायोगपक्वेनसभवान्मेऽक्षगोचरः ५ अथा
प्यंबुजपत्राक्षपुण्यश्लोकशिखामणे द्रक्ष्येमायांययालोकःसपालोवेदसद्भिदाम् ६

आत्मनस्तवरहः रहस्यप्रकाशकम् अन्यथादुर्ज्ञेयतामाह अ
जपराब्रह्ममुख्याः कवयोपि सांख्ययोगादिभिर्यतमानाः यत्रत्वयिमुह्यंति कुतइत्यतआह सर्वेषांसांख्यादिवादानांविषयाभेदादयस्तेषांप्रतिरूपंतत्तदनुसारिशीलंस्व-
भावोयस्यतम् कुतः आत्मनादेहादिसंघातेननिगूढोबोधोयस्यतम् एवंभूतंमहापुरुषंत्वांवंदे ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः
८ नवमेभगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनंमुहुः मायाशिशोर्लयाब्धौचमुनेर्निर्वेशानिर्गमौ १ भगवतः परितोषपूर्वकंतदपेक्षितवरदानंकथयितुमाह संस्तुतइत्यादिना १
आत्मसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण २ वयंतेपरितुष्टाः स्मेतिबहुवचनंसर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनंद्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छगृहाण ३ वरेणच्छंदयतालया-
जितमुत्कर्षोदर्शितः ममतुवराकांक्षानास्तीत्याह वरेणेति ४ यस्यतवश्रीमत्पादाब्जदर्शनंमनसाऽपिगृहीत्वाप्राप्य कृतार्था अजादयोभवंति सभवान्मेऽक्षगोचरोजातोऽस्ति
किमतःपरंवरेणेत्यर्थः ५ द्रक्ष्येद्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिःसहितोयंलोकोजनःसद्भिदांसतिवस्तुनिभिदांययेति ६ ७ ७ ७

तथेतिद्रक्ष्यसीति सईश्वरःस्मयन्प्रागात् प्रागितरोक्रियाविशेषणम् ७ तमेवार्थमायादर्शनरूपम् अम्व्यादिमूर्तिषु ८ भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसंप्लुतः प्रेमोद्रेकंप्राप्तः ९ मायादर्शनमाह तस्येत्यादिना १० तंवायुमनुवलाहकामेघा अभवन् आविर्बभूवुः तेचतडिद्भिः सहिताःउच्चैः स्वनंतोगर्जंतः अक्षोरथांगतद्वत्स्थविष्ठाः अभितोवर्षधारामुमुचुः ११ चतुर्दिक्षुवर्तमानाःसमुद्राःसमीरवेगेनोर्मयस्तैर्भूतलंग्रसंतः उग्रानक्रायेषुमहाभयाआवर्तायेषुगंभीरोघोषोयेषुतेचतेच १२ आत्मनासह जरायुजादिचतुर्विधंजगदंतर्बहिश्चोपतापितंवीक्ष्यक्ष्मांचजलाप्लुतांवीक्ष्यमुनिः समत्रसत् भयंप्रापकेनोपतापितम् अद्भिः कथंभूताभिः अतिघ्नाभिः अतिक्रांताघोर्याभिः स्वरैश्चसूर्यरश्मिभिः वायुभिर्वाइतिशेषः शतन्हदाभिश्चविद्युद्भिः दीर्घमार्षंछंदोऽनुसारेण १३ प्रभंजनेन आघूर्णितंवाः उदकंयस्मिन्सः अप्यधाच्छादयामास समंसह

सूतउवाच इतीडितोऽर्चितःकाममृषिणाभगवान्मुने तथेतिसस्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ७ तमेवाचिंतयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएवसः वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ८ ध्यायन्सर्वत्रचहरिंभावद्रव्यैरपूजयत् क्वचित्पूजांविसस्मारप्रेमप्रसरसंप्लुतः ९ तस्यैकदाभृगुश्रेष्ठपुष्पभद्रातटेमुने उपासीनस्यसंध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान् १० तंचंडशब्दंसमुदीरयंतंबलाहकाअन्वभवन्करालाः अक्षस्थविष्ठामुमुचुस्तडिद्भिःस्वनंतउच्चैरभिवर्षधाराः ११ ततोव्यदृश्यंतचतुःसमुद्राःसमंततःक्ष्मातलमाग्रसंतः समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्तगभीरघोषाः १२ अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिःखरैःशतन्हदाभिरुपतापितंजगत् चतुर्विधंवीक्ष्यसहात्मनामुनिर्जलाप्लुतांक्ष्मांविमनाःसमत्रसत् १३ तस्यैवमुद्वीक्षितऊर्मिभीषणः प्रभंजनाघूर्णितवार्महार्णवः आपूर्यमाणोवरषद्भिरंबुदैःक्ष्मामप्यधाद्द्वीपवर्षाद्रिभिःसमम् १४ सक्ष्मांऽतरिक्षंसदिवंसभागणंत्रैलोक्यमासीत्सहदिग्भिराप्लुतम् सएकएवोर्वरितोमहामुनिर्बभ्रामविक्षिप्यजटाजडांधवत् १५ क्षुत्तृट्परीतोमकरैस्तिमिंगिलैरुपद्रुतोवीचिनभस्वताहतः तमस्यपारेपतितोभ्रमन्दिशोनवेदखंगांचपरिश्रमेषितः १६ क्वचिद्गतोमहावर्तेतरलैस्ताडितःक्वचित् यादोभिर्भक्ष्यतेक्वापिस्वयमन्योऽन्यघातिभिः १७ क्वचिच्छोकंक्वचिन्मोहंक्वचिद्दुःखंसुखंभयम् क्वचिन्मृत्युमवाप्नोतिव्याध्यादिभिरुतार्दितः १८ अयुतायुतवर्षाणांसहस्राणिशतानिच व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः १९ सकदाचिद्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याःककुदिद्विजः न्यग्रोधपोतंददृशेफलपल्लवशोभितम् २० प्रागुत्तरस्यांशाखायांतस्यापिददृशेशिशुम् शयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः २१ महामरकतश्यामंश्रीमद्वदनपंकजम् कंबुग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवम् २२ श्वासैजदलकाभातंकंबुश्रीकर्णदाडिमम् विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् २३

१४ सक्ष्मांतरिक्षंभूम्यंतरिक्षस्थप्राणिसहितंसदिवंस्वर्गस्थदेवसहितं भागणाज्योतिर्गणाःतैःसहितं जटाःविक्षिप्यविकीर्य १५ परिश्रमेणइषितःगतः प्राप्तइत्यर्थः इषुसर्पणइत्यस्मात् १६ अन्योन्यघातिभिः तद्भक्षणायपरस्परंयुध्यद्भिः १७ १८ विष्णुमायावृतात्मनइतिसतथाद्रष्टवानित्यर्थः १९ ककुदिउन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतम् कोमलंवटम् २० तस्यईशानदिक्शाखायांशिशुमपि २१ श्रीमद्रम्यंवदनपंकजंयस्यतं कंबुवत्त्रिरेखावृताग्रीवायस्यतम् महोरस्कंविशालवक्षसम् सुनासंशोभननासायस्यतं सुंदरेभ्रुवौयस्यतम् २२ श्वासैरेजंतःकंपमानाःअलकास्तैराभातंशोभितम् कंबुवत् अंतर्वलयेनश्रीर्ययोस्तौकंबुश्रियौ तयोःकर्णयोर्दाडिमेपुष्पेयस्यतम् विद्रुमतुल्याधरभासाईषत्शोणायितंसुधातुल्यंस्मितंयस्यतम् २३

पद्मगर्भवत् आईषत् अरुणौ अपांगौ नेत्रप्रांतौ यस्य तं हृद्यो हासो यस्मिन् तदवलोकनं यस्य तम् श्वासैरेजंतश्चलंत्यो वलयस्तिर्यक्निम्नरेखास्ताभिः संविग्नाचंचलानिम्ना गंभी-
रा नाभिर्यस्मिन् तत् दलवदश्वत्थपत्रसंकाशमुदरं यस्य तं २४ चारवः अंगुलयो ययोस्ताभ्यां पाणिभ्यामुन्नयि आकृष्य धयंतम् २५ हृत्पद्मं च विलोचनांबुजे च प्रोत्फुल्लानि तानि यस्य सः अ
द्भुतभावं अत्याश्चर्यरूपं तेन शंकितः सन्नपि तं प्रष्टुं पुरः प्रससार समीपं गतः २६ अदः इदं जगत् यथा पुरा प्रलयात्पूर्वं न्यस्तं विन्यस्तं दृष्ट्वा चातीव विस्मितः सन् मुह्यन् २७ कृत्स्नशो
दर्शनं प्रपंचयति खमित्यादिना ककुभो दिशः पुराणि आकरांश्च खेटान् कर्षकग्रामान् व्रजान् गोकुलानि आश्रमांश्च वर्णाश्च तेषां वृत्तीश्चेत्यर्थः २८ नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयति
तैर्वा कल्प्यत इति तथा तं कालं च सदिव परमार्थ इवेत्यवभासितं तेनैवेति २९ ३० वटं च तोकं च वटस्थितस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेनापांगनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् ३१ अथ तं

पद्मगर्भारुणापांगं हृद्यहासावलोकनम् श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरम् २४ चार्वंगुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नयिचरणांबुजम् मुखे वा निधा
य विप्रेंद्रो धयंतं वीक्ष्य विस्मितः २५ तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः प्रहृष्टरोमाऽद्भुतभावशंकितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बा
लकम् २६ तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः सोऽन्तःशरीरं मशको यथाविशत् तत्राप्यदो न्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो यथा पुरामुह्यदतीव विस्मितः २७ खं रो
दसी भगणानद्रिसागरान् द्वीपान्सवर्षान्ककुभः सुरासुरान् वनानि देशान्सरितः पुराकरान् खेटान् व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः २८ महांति भूतान्य
थ भौतिकान्यसौ कालं च नानायुगकल्पकल्पनम् यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणं ददर्श विश्वं सदिवावभासितम् २९ हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं
निजाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् विश्वं विपश्यन् श्वसिताच्छिशोर्वै बहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ३० तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं वटं च तत्पर्णपुटे
शयानम् तोकं च तत्प्रेमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपांगनिरीक्षणेन ३१ अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुम
धोक्षजम् ३२ तावत्स भगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः अंतर्दध ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ३३ तमन्वथ वटो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंप्लु
वः तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ३४ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ९ सूत
उवाच स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ १ मार्कंडेय उवाच प्रपन्नोऽस्म्यंघ्रिमूलं ते
प्रपन्नाभयदं हरे यन्मायया पि विबुधा मुह्यंति ज्ञानकाशया २ सूत उवाच तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन् रुद्राण्या भग
वान्रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ३ अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत पश्येमं भगवन्विप्रं निभृतात्मेंद्रियाशयम् ४

बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्य
यादिति द्वयोरन्वयः कथंभूतम् नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितम् ३२ तावत्परिष्वंगलाभात्पूर्वमेव ऋषेस्तस्यांतर्हितो बभूव तदुद्यमवैफल्ये दृष्टांतः अनीशो निर्दैवस्तेन निर्मिता ई
हा क्रीडा यथेति ३३ अंतर्हितं भगवंतमनु वटः सलिलं लोकसंप्लुवश्च तिरोधायि अंतर्हितः स च स्वाश्रम एव यथापूर्वं स्थित इति ३४ इति द्वादशे टीकायां नवमोऽध्या
यः ९ दशमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानदात् तेन साकं मतिप्रीत्या समाभाष्य सभाजयत् १ १ ज्ञानकाशया ज्ञानवत्प्रकाशमानया मायया त्वद्भजनं विद्वांसोऽ
पि ज्ञानिनो वयमित्यहंकारेण यस्य तव मायया विमुह्यंतीत्यर्थः २ श्रीनारायण एव स्वमायादर्शनश्रांतं शिवरूपेण सांत्वयामास तदाह तमेवमित्यादिना निभृतात्मानं समा
हितचित्तम् रुद्राण्या भवान्या ३ निभृतानि निश्चला आत्मेंद्रियाशया देहेंद्रियमनांसि यस्य तम् ४ ५ ५ ५ ५ ५

सिद्धिमिति निश्चलमुदकं झषव्रातश्च यस्मिन्सः संसिद्धिं फलं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु यतो भवान्सिद्धिदः ५ यतो आशिषः अभ्युदयलक्षणाः उनस्नित् अत्र हेतुः भक्तिमिति ६ संवदि
ष्यामः संवादं करिष्यामः ७ सात्वतांसतां गतिस्त्वे हेतुः ईशान इति ८ रुद्राधियोंऽतःकरणवृत्तयो येन सः ९१ न केवलं बहिरेव आत्मन्यपि प्राप्तं शिवं विनिरक्ष्य विस्मितः कथंप्रा
प्तम् सहसा अकस्मादेव हृदि भातम् कथंभूतम् तडिद्वत्पिशंगा जटा धारयतीति तथातम् त्रीण्यक्षीणियस्य ११ शूलादिभिः सहाक्षमालादीन्बिभ्राणं इत्यन्वयः अक्षमा
लादीनां द्वंद्वैक्यम् १२ विस्मयपूर्वकं बहिर्दर्शनमाह किमिदमिति सोमया उमया सहागतं रुद्रं ददर्श १३ ततो ननाम १४ पूर्णकामत्वं व्यनक्ति येन लयाजगन्निर्वृतं भव

नीति १५ निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति नमः शिवाय निर्गुणाय स
त्वाय सत्त्वाधिष्ठाने अतएव मृडयतीति तिन्यातस्मै १६ १७ नोऽस्मत्तः त्रयः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यत्येभ्यः ते वयम् १८ वरदानादिना भवत्सेवैवास्माभिः क्रियते न त्वनुग्र
हः जगद्यत्वा द्रवतामिति ब्राह्मणान्स्तौति ब्राह्मणा इत्यादि ये साधवः सदाचाराः शांता मत्सरादिरहिताः निःसंगाः निष्कामाः १९ न केवलं त एव किंतु अहं चेत्यादि २०
पूज्यतमत्वे हेत्वंतरमाह नेति अण्वपि अणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यंति तत्तस्मात् एवंभूतान्युष्मान् ईमहि भजेम २१ २२ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान् आत्मसमाधा
नं चित्तैकाग्र्यम् तपः आलोचनम् स्वाध्यायः अध्ययनम् संयमो मनसः तैः २३ किंच श्रवणादित्यादि २४

निभृतोदझषव्रातो वातापायेयथाऽर्णवः कुर्वस्यतपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ५ श्रीभगवानुवाच नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्र
ह्मर्षिर्मोक्षमप्युत भक्तिं परां भगवति लब्धवान्पुरुषेऽव्यये ६ अथाऽपि संवदिष्यामो भवान्येतेन साधुना अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमा
गमः ७ सूतउवाच इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान्सात्वतां पतिः ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ८ तयोरागमनं साक्षादी
शयोर्जगदात्मनोः न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ९ भगवांस्तदभिज्ञाय गिरिशो योगमायया आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्व
रः १० आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिंगजटाधरम् त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यंतमिव भास्करम् ११ व्याघ्रचर्मांबरं शूलधनुरिष्वसिचर्मभिः अक्षमा
लाडमरुकं कपालपरशुं सह बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः १२ किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं
सोमयागतम् १३ रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः तस्मै सपर्यां व्यदधात्सगणाय सहोमया १४ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगंधस्रग्धूपदीपकैः
१४ आह त्वात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभो करवाम किमीशान येनेदं निर्वृतं जगत् १५ नमः शिवाय शांताय सत्त्वाय प्रमृडाय च रजोजुषेऽप्यघो
राय नमस्तुभ्यं तमोजुषे १६ सूतउवाच एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत १७ श्री
भगवानुवाच वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विंदतेऽमृतम् १८ ब्राह्मणाः साधवः शांता निःसंगा भूतवत्सलाः
एकांतभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः १९ सलोकालोकपालास्तान्वंदत्यर्चंत्युपासते अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः २० न ते मय्य
च्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि २१ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्झिताः ते पुनंत्युरुकालेन
यूयं दर्शनमात्रतः २२ ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् बिभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः २३ श्रवणाद्दर्शनाद्वापि
महापातकिनोऽपि वः शुध्येरन्नंत्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः २४

अर्भभावात् बाल्यादारभ्य २६ तस्मिन् पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोरविरत स्मरणेनाविगलित अखंडितोयः परमोभक्तियोगस्तस्यानुभावेनाविशोधितांतःकरणेप्रतीतो
योभगवान् तस्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्यतादात्म्यम् अविशेषेणाविशेषाद्देहाद्युपाधिः तद्योहेनप्रापुः २७ २८ उपशमाश्रयेषु सत्सुदशकोटिभिरेकमर्बुदं एतादृशानिवर्षाणामेका
दशार्बुदानिजगतींबुभुजइत्यन्वयः राज्ञोधर्मपालनंविषयभोगप्रभावेप्यव्याहत तत्रानायासेनैवधर्मपालनमाह अव्याहता अखिलाःपुरुषकाराः पौरुषाणियस्मात्तेनसारेणबलेनसंभृ-
तौपूर्णौदोर्दंडौतयोर्युगलंतेनापीडित आकृष्टेमौर्वीगुणस्तस्यस्तनितंटंकारः तेनैवयुद्धंविनाविरमितानिरस्ताधर्मप्रतिपक्षायेन भोगातिशयमाह बार्हिष्मत्याः स्वभार्यायाः अनुदिनमेध
मानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेकइव अतएवविषयासक्त्या आत्मानमनवबुध्यमान इवबुभुजे तत्रप्रमोदः पतिंदृष्ट्वाहर्षः ततःप्रसरणमभ्युत्थानादिलीलाततोयोषिण्यंयोषित्स्वभा

एतेषांकविर्महावीरःसवनइतित्रयआसन् ऊर्ध्वरेतसस्त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्यकृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुह
वाउपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतोवासुदेवस्य भीतानांशरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरम
भक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगते भगवतिसर्वेषांभूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमीयुः २७ अन्यस्याम
पिजायायांत्रयःपुत्राआसन् उत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायनेषुस्वतनयेष्वथजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरि
वत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षोबर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रस
रणयोषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेकइवानवबुध्यमान इवमहामनाबुभुजे २९ यावदवभासयतिसुर-
गिरिमनुपरिक्रमन् भगवानादित्योवसुधातलमर्द्धेनैव प्रतपत्यर्द्धेनावच्छादयतितदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनंदन्स
मजवेनरथेनज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीयइवपतंगः ३० येवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरि-
खातास्तेसप्तसिंधवआसन् यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः तेषांपरिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादु-
त्तरउत्तरोयथासंख्यंद्विगुणमानेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३२ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्तजलधयःसप्तद्वी
पपरिखाइवाभ्यंतरद्वीपसमानाएकैकश्येनयथापूर्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्परितउपकल्पितास्तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्म
जानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनएकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे ३३

वहनं शृंगारानुभावप्रकाशनं ततोव्रीडयाप्रमुषिताः संकोचिताहासावलोकाः ततोरुचिरक्ष्वेल्यादयःपरिहासवाक्यादीनितैः २९ प्रभावातिशयमाह यावदवसुधातलंलोकालो
कपर्यंतमवभासयतिमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः तस्मिन्नर्द्धेनैवोपलक्षितंप्रतपति प्रकाशयति अर्द्धेनचावच्छादयतितमसाआवृणोति तदाद्वितीयःपतंगःसूर्यइवपर्यक्रामत्
नचैतदसंभावितंयतोभगवदुपासनेनोपचितः अतिपुरुषःपुरुषानतिक्रांतःप्रभावोयस्य ३० येवैउहआतिप्रसिद्धास्तस्यरथचक्राग्रकृताःपरिखातागर्ताः यतःयैरेवकृतास्ते ३१ ता
माह तेषांपरिमाणंश्रृण्वितिशेषः पूर्वस्ययद्विस्तारमानंउत्तरस्ततोद्विगुणेनविस्तारमानेनेत्येवंसिंधुभ्योबहिःसमंततः उपक्लृप्ताःरचिताः ३२ यथासिंधुभ्योबहिरेकैकशोद्वीपाःएवंद्वीपाना
मपिबहिःसिंधवइत्याह क्षारोदेति दधिमंडोमथितंदाधिएतेसप्तजलधयः सप्तद्वीपानांपरिखाइवाभ्यंतरेतैःसंवेष्टितायेद्वीपास्तैःसमानाविस्तारतः बहिर्नीतःपृथक् असंकीर्णतया ३३ ७

३४ अहोआश्चर्यंराज्ञःसामर्थ्यमितिपरीक्षिदभिप्रायज्ञोभगवान्बादरायणिराह नैवमिति जिताः षड्गुणाः इंद्रियाणिषड्डूर्मयोवायेस्तेषामेवंविधः पुरुषकारइतिनचित्रंनासंभावितं यतोविदूरविगतः अंत्यजोपियस्यो रुक्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यःस अधुनातत्क्षणमेवबंधंसंसारंतन्वमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः पाठांतरेतत्वंचांडालत्वंजहातिशुद्धोभवतीत्यर्थः ३५ त स्यपराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह सएवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनुपतितोयोगुणविसर्गोराज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेणआत्मनिमनसिनिर्वेदोयस्य ३६ तमाहमया असाध्वनुष्ठितंयद्यतोभिनिवेशितः ततःअलमलंविषयैःविनोदमृगंमर्कटम् ३७ परदेवतायाः हरेःप्रसादेनाधिगतः प्राप्तोयः आत्मप्रत्यवमर्शोविवेकस्तेननारदस्यपदवीं तदुपदिष्टमार्ग मेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वा अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्यइमांपृथ्वीविभज्य भुक्तोभोगोयस्याःतांभार्यां महाविभूतिः साम्राज्यसंपत्तत्सहितांमाहिषींमृतशरीरमिवपरित्यज्य तत्रहेतुः हृ दिनिहितोनिर्वेदोयेन हृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः हृदिगृहीतोनिश्चितोहरिविहारस्तेनानुभावः त्यागसामर्थ्यंयस्य ३८ तस्यमहिमोपनिबंधनश्लोकाः पूर्वसिद्धाःकथ्यंते यथावेदेतदप्येष

दुहितरंचोर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीत्देवयानीनामकाव्यसुता ३४ नैवंविधःपुरुषकारउरुक्रमस्यपुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणा नाम् चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् ३५ सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपति तगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानंमन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ३६ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविष यांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार ३७ परदेवतायाःप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःपुत्रेभ्यइ मांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपद वींपुनरेवानुससार ३८ तस्यहवाएतेश्लोकाः प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम् योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूसंस्था नंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः सीमाचभूतनिर्वृत्त्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ४० भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्मयोगजम् यश्चक्रेनिरयौपम्यंपुरुषानुज नाप्रियः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच एवंपित रिसंप्रवृत्तेतदनुशासनेवर्तमानआग्नीध्रोजंबुद्वीपौकसःप्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणःपर्यगोपायत् १ सचकदाचित्पितृलोककामःसुरवरवनि ताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्वीआराधयांबभूव २ तदुपलभ्यभगवानादिपुरुषःसद सिगायंतींपूर्वचित्तिंनामाप्सरसमभियापयामास ३

श्लोकोभवतीति कोनुकोनामकुर्यात् छायांघ्नन् तमोनिरस्यन् ३९ भूसंस्थानंद्वीपैःकृतं सरिद्गिरिवनादिभिःसी माचयेनकृता भूतानांनिर्वृत्त्येसुखवायअविवादाय ४० भौमंपातालजंदिव्यंस्वर्गजंमानुषंमर्त्यलोकजम् महित्वंवैभवंयोनिरयतुल्यंमेने पुरुषानुजनाविष्णुभक्तास्तएवप्रियायस्येति ४१ इतिपंचमस्कंधेटीकायांप्रथमोध्यायः १ द्वितीयेप्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रंस्त्रैणसंमतम् पत्न्यांहिपूर्वचित्त्यांयोनाभिमुख्यानजीजनत् १ अस्मिन्वंशेप्रसिद्धोऽय माग्नीध्रःस्त्रैणपुंगवः विहस्यन्निवतस्येदंचरितंमुनिरब्रवीत् २ जंबुद्वीपमोकोयासांताःप्रजाःपुत्रवत्पालयामास धर्मावेक्षमाणःधर्ममवेक्षमाणइत्यर्थः १ पितृलोककामःपुत्रकामःसु रवराणांवनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरः तस्यद्रोण्यामाभृतानिसंपादितानिपरिचर्योपकरणानिपुष्पादीनियेन २ तदुपलभ्यज्ञात्वाब्रह्मा अभियापयामास संभोगार्थंप्रस्थापयामास

सा च तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्च निबिडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपाः तेषां निकरास्तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगा मयूरादयस्तेषां मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः उच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा तथोपकूजितानादिता अमला जलाशयास्तेषु कमलानि तेषामाकरमुपवनम् ४ सुललितेगमने ये पदविन्यासास्तैर्गतो विलासो यस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यताय रणरणेति ध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनम् आमीलिते नयने एव नलिनमुकुले तयोः युगुलमीषद्विकचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ५ तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदितिह वक्ष्यमाणान् दश श्लोकानुवाच जाड्यानुकरणं च वैदग्ध्येन तद्दर्शिकारार्थं दिविजानां देवानां मनुजानां च या निमनासिनयनानि च तेषामाल्हाददुघे गत्यादिभिः नृणां मनसि कामस्याविवरं प्रवेशद्वारं विदधतीं गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनययुक्तोऽवलोकश्च सस्वराण्यक्षराणि च अवयवाश्च नेत्रादयस्तैः ६ निजमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु आसवइव मादकं च यत् सहासं भाषणं तस्मिन् आमोदो विश्वासगंधः तेन मदांधा ये मधुकरनिकरास्तैरुपरोधः आवरणं तेन भयात् द्रुतः शीघ्रो यः पदविन्यासः तेन वल्गुस्पंदनं किंचिच्चलनं स्तनकलशयोः कबरभारे रशनायां च यस्यास्ताम् तस्यावलोकनेनाविहृतावसरस्य दत्तावकाशस्य ७ कात्वं शैलेगिरावस्मिन् किं चिकीर्ष

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधानिबिडाविटपिविटपानिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगमामिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४ तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं रणरणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगुलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ५ तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रंतीं दिविजमनुजमनोनयनाल्हाददुघैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरम् ६ निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पंदनस्तनकलशकबरभाररशनां देवीं तदवलोकनेनाविहृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ७ का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायासि काऽपि भगवत्परदेवतायाः विज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोर्थे किं वा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ८ बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ शांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ कस्मै युयुंक्षसि वने विचरन्न विद्मः स्मायनो जडधियां तव विक्रमोस्तु ९ शिष्याइमे भगवतः परितः पठंति गायंति साम सरहस्यमजस्रमीशम् युष्मच्छिखाविलुलिताः सुमनोभिवृष्टीः सर्वं भजंत्यृषिगणाइव वेदशाखाः १० वाचं परं चरणपंजरतित्तिरीणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणवाम तुभ्यम् लब्धा कदंबरुचिरंकविटंकबिंबे यस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते ११

सि मुनिवर्येत्यादि पुंस्त्वेन संबोधनादि जाड्यानुकरणार्थं हे मुनिवर्य नूनं भगवतः परदेवताभूतस्य मायाऽसि भ्रुवावालक्ष्य आह हे सुहृत् हे सखे विज्ये निर्गुणे धनुषी बिभर्षि किमात्मनोऽर्थे तवैवास्त्याः किं कार्यमस्ति किं वा प्रमत्तान् अजितेंद्रियान् मृगतुल्यान् स्मदादीन्मृगयसे तान्वशीकर्तुं धनुषी धारयसीत्यर्थः ८ कटाक्षावालक्ष्याह बाणाविमौ शतपत्रे नेत्रकमले ते एव पत्राणि पिच्छानि ययोः शांतौ विभ्रमेण मंथरौ अपुंखाभ्यां विनापि रुचिरौ पक्ष्मतया कल्पितनेत्राभ्यां परभागस्य पुंखस्थानीयस्याभावात् अतितिग्मौ तीक्ष्णौ दंतौ अग्रभागौ ययोस्तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति न विद्मः अतो मयादेतावद्यार्थ्यया महे तव अयं विक्रमोऽस्माकं क्षेमायास्तु ९ तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह शिष्याइति अजस्रं संततं युष्मच्छिखातो विलुलिता विगलिताः सुमनसाम् अभितो वृष्टीः गलितानि कुसुमानि भजंतीत्यर्थः शुद्धत्वेनोपमा वेदशाखाइवेति १० नूपुरस्वनमाकर्ण्याह वाचमिति तुभ्यं तव चरणगतपंजरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणामंतर्गतरत्नानां केवलं वाचं शृणुमः कथंभूतां अरूपाम् अदृष्टवक्त्रां सुस्वरां अतिप्रकटां च तां च तां च पतिं परिधानं वल्कलं नितंबकांतित्वेन प्रकल्प्याह कदंबकुसुमस्य रुचिर्दीप्तिः अंकविटंकबिंबे च नितंबस्य सुंदरमंडले वल्कलब्ध पाठांतरे अंगेति संबोधनं मेखलामालक्ष्याह यस्यामलातपरिधिर्वर्तते वल्कं नितंबकांतित्वेन प्रकल्प्य वल्कमदृष्ट्वैव पृच्छति क्व च ते वल्कलमिति ११

स्तनावालस्याह शृंगयोः स्तनयोः किंसंभृतं किंपूर्णमस्ति मनोहरं किंचिदस्तीत्येतावत्तुजानामि यतोमध्येः कृशोपिलंकृच्छ्रेणबहसि धारयसि यत्रचमे दृशिर्दृष्टिः श्रितासंलग्नास्ति अन्यः
पंकेद्वयंनयतेज्ञातिभावः स्तनगतंकुंकुममालस्याह पंकोरुणआत्मनस्तवविषाणेईदृक् अत्यपूर्वः कुतइत्यतआह येनपंकेन आश्रमंमंसुरभीकरोषिसुगंधयुक्तंकरोषीति १२ लोकंस्थानंय
त्रंतोजनः उत्साइस्मपूर्वोवयवोबिभर्ति मनसउन्नयनो क्षोभको पाठांतरे इत्थंभूतलक्षणेतृतीयावक्त्रेचवल्गुह्रुतंबिभर्तिकितदाह रसोमधुरालापः रासोविलासस्ताभ्यांसहितासुधा
अधरामृतमादिशब्दात् स्मितनर्मादि १३ कावातवलोके आत्मनोदेहस्य हानिराहारः अंगहेसरवे अदनाचर्वणात् द्रविरितितत्संबंधिगंधोवाति आगच्छाति इतितांबूलाभिप्रायं
अदनाद्वाहिरंगभातीति पाठेममतावक्त्रो जनात् बहिर्भूतेवद्वाति भातीत्यर्थः यतस्त्वंविष्णोः कलासि विष्णुश्चनाम्भाति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति इतिश्रुतेः विष्णोः कलासी
त्यत्रहेतुः तवचकर्णौविष्णोरिवानिमिषान्मकरो अनिमिषौरत्ननेत्रत्वेननिमेषशून्यो उल्लसंतोमकरोतदाकारंकुंडलेययोः नौकिंचतवमुखंसरइ तुसरइव तदेवाह उद्विग्नंचंचलं

किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशिः श्रितामे पंकोरुणःसुरभिरात्मविषाणईदृक् येनाश्रमंसुभगमेसुरभीकरोषि १२ लो
कंप्रदर्शयसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्थमुरसाऽवयवावपूर्वौ अस्माद्विधस्यमनउन्नयनौबिभर्तिवल्गुद्रुतंसरसरासरसुधादिवक्त्रे १३ कावात्मवृ
त्तिरदनाद्धविरंगवातिविष्णोःकलास्यनिमिषान्मकरौचकर्णौ उद्विग्नमीनयुगलंद्विजपंक्तिशोचिरासन्नभृंगनिकरंसरइन्मुखंते १४ योसौत्वयाक
रसरोजहतःपतंगोदिक्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽक्षिणीमे मुक्तंनतेस्मरसिवक्रजटावरूथकष्टोऽनिलोहरतिलंपटएषनीविम् १५ रूपंतपोधनतप
श्चरतांतपोघ्नंह्येतत्तुकेनतपसाभवतोपलब्धम् चर्तुंतपोर्हसिमयासहमित्रमह्यंकिंवाप्रसीदतिसवैभवभावनोमे १६ नत्वांत्यजामिदयितंद्विज
देवदत्तंयस्मिन्मनोदृगपिनोनवियातिलग्नम् मांचारुशृंग्यर्हसिनेतुमनुव्रतंतेचित्तंयतःप्रतिसरंतुशिवाःसचिव्यः १७ श्रीशुकउवाच
इतिललनानुयातिविशारदोग्राम्यवैदग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवधूंविबुधमतिरधिसभाजयामास १८ साचततस्तस्यवीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरू
पवयःश्रियौदार्येणपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालंजंबूद्वीपपतिनाभौमस्वर्गभोगान्बुभुजे १९ तस्यामुहवाआत्मजान्राज
वरआग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रानजनयत् साऽसूत्वाथसुतान्नवानुवत्सरंगृहएवापहा
यपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमुपतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताःपित्राविभक्ताआत्मतुल्यनामानियथाभागंजंबूद्वीप
वर्षाणिबुभुजुः २१

मीनयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाःदंताःतेषांपंक्त्याशोचिः शोभायस्मिन् सरसितुद्विजाराजहंसाः आसन्नोभृंगनिकरइवकेशस्तोमः परिमल
लुब्धभृंगस्तोमोवा यस्मिन् १४ पतंगःकंदुकःभ्रमतःभ्रमवित्तस्यमे अक्षिणीएजयते चंचलतांनयति वक्रकेशसमूहंसुक्तबंधनंनस्मरसि नसंभालयसिकिं कष्टः धूर्तोनीवीं
हरति एतन्नस्मरसिकिम् १५ उपलब्धंप्राप्तं मह्यंमम हेमित्रमयासहतपश्चर्तुमर्हसि किंच सवैभवभावनः संसृतिविस्तारकोब्रह्मामेप्रसीदति त्वांभार्यांकल्पयतइत्यर्थः १६ द्वि
जदेवेनब्रह्मणादत्तं दृक्चमनश्चलग्नंसत् नापयाति हेचारुशृंगि यतस्तेचित्तंतत्रमांलदधानंनेतुमर्हसि साचिव्यस्तवसख्यः पिशिवाअनुकूलाःसत्यः मांप्रतिसरंतु अनुवर्ततां
यद्वा एतावत्पर्यंतंमे याःसचिव्यःसख्यः शिवाः फेरवः ताःप्रतिसरंतुनिर्यातु यद्वा वनवासेसहचर्योहरिण्यः शिवाःप्रतिसरंतु प्रदक्षिणंगच्छंतु १७ ग्राम्येषुवैदग्ध्यंयस्याः
१८ बुद्ध्यादीनांद्वंद्वैक्यम् १९ सूत्वाप्रसूय उपतस्थेअभजत् २० औत्पत्तिकेनैवस्वभावेनसंहननम् दृढांगत्वम् २१ ध ध ध

कामानांभोगे: अधिअधिकंमन्यमान: श्रुतिभि: वेदोक्तै:कर्मभि: अवारुंधप्राप मादयंतेमोदंते २२ इतिएवंभूता:संज्ञायासांता:परिणीतवंत: २३ इतिपंचमस्कंधेटीकायांद्वितीयो
ऽध्याय: २ तृतीयेचरितंनाभे: परमंगलमीर्यते यस्ययज्ञेप्रतीत:सन्पुत्रोभूदृषभोहरि: १ नाभिराग्नीध्रकृत: अपुत्रयामेरुदेव्याभार्ययासह १ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषुकर्मसुक्रियमाणेषुद्र
व्यादय: सम्प्रयेयोगा उपायास्तेषामुपपत्त्यासंपत्त्यादुरधिगमोदुष्प्रापोऽपिभागवतेषुकृपालुतयासुप्रतीक: शोभनावयव: सन्नात्मानमाविश्चकार अपराजितंस्वतंत्रं निजभक्तानां
येऽभिप्रेतार्थास्तेषांविधित्सयागृहीतमाकृष्टंहृदयंचित्तंयस्य हृदयंगमंसुखकरम् यत:मनोनयनान्यानंदयंतियेऽवयवास्तैरभिरामंसुंदरम् २ अथहेत्यादिनिपातवाक्यंवाक्याल
काराय आविष्कृतंभुजानांयुगलद्वयंचतुष्टयंयेन हिरण्मयंतेजोमयं पुरुषेषुविशिष्यतइतितथापुरुषोत्तममित्यर्थ: अर्हणेनार्घ्येणसहोपतस्थु: अभजान्नित्यन्वय: विलसत् श्रीवत्सएव
ललामंचिन्हंयस्य दरवर: शंख: वनरुहंपद्मम् अच्छूरिचक्रम् अमृतमणि:कौस्तुभ: एवमादिभि:उपलक्षितम् ३ स्फुटकिरणायेप्रवरामणय: तन्मयानियानिमुकुटादीन्यंगानांभूष

आग्नीध्रोराजाऽतृप्त: कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्या: सलोकतांश्रुतिभिरवारुंधयत्रपितरोमादयंते २२ संपरेतेपितरिनवभ्रातरो
मेरुदुहितॄर्मेरुदेवींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींलतांरम्यांश्यामांनारींभद्रांदेववीतिमितिसंज्ञानवोदवहन् २३ इतिश्रीभाग०पं० आग्नीध्रवर्णनोना
मद्वितीयोऽध्याय: २ श्रीशुकउवाच नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत १ तस्याहवावश्रद्धया
विशुद्धभावेनयजत: प्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोऽपिभगवान्भागवतवात्सल्यतयासुप्रती
क आत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रेतार्थविधित्सयागृहीतहृदयोहृदयंगमंमनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार २ अथहतमाविष्कृत
भुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसत्श्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाऽच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुप
लक्षितम् ३ स्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमधनमुपलभ्य
सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थु: ४ ऋषयऊचु: अर्हसिमुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनुपथानान्नमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोर्ह
तिपुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशईश्वरस्यपरस्यप्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभिर्रूपनिरूपणं ५ सकलजननिकायवृजिननिर
सनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्यया
किलपरमपरितुष्यसि ७ णानितैर्विभूषितम् बहुमानेदृष्टांत: अधनाइवोत्तमधनम् निधिम् ४ अर्हसीत्यादिनानिगदेनस्तुवंति हे अर्हत्तमपरिपूर्णोऽपित्वमनुप
थानांभृत्यानामस्माकमर्हणंमुहु: स्वयमेवस्वीकर्तुमर्हसि नतुवयंस्तोतुंशक्ताइत्याहु: नमोनमइत्येतदेवास्माकंसद्भिरुपशिक्षितम् त्वद्रूपस्यदुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहु: कोऽर्हतीति
प्रकृतिगुणानांव्यतिकर: प्रपंचस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्य अतएवानीश: प्रकृतिपुरुषयो:परस्य अतएवईश्वरस्य अर्वाक्तनाभिस्त्वामस्पृशंतीभि: प्रपंचांतर्गताभि: नामचरूपंचआकृ
तिश्च आकारस्ताभिस्तवस्वरूपनिरूपणंकर्तुंकोनामपुमानर्हति ५ सत्येतन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहु: सकलजननिकायस्यवृजिनंनिरस्यंतीतितथाशिवतमा: प्रवराश्चयेगु
णगणास्तेषामेकदेशस्तस्यकथनादृतेनाअधिकंनार्हति ६ वाङ्मनसाऽगोचरोऽपित्वंभक्तानांसुखाराध्यएवेत्याहु: हेपरम परिजनैरनुरागेणविरचितायेशबलसंशब्दा: गद्गदाक्ष
रस्तुतय: सलिलंचासिता: किसलयाश्चसुदपल्लवा: शिलेतिपाठेशिलं कुशादिमंजरी एवमादिभि: संभृतयासंपादितया पूजयापरितुष्यसि ७

अथेतिप्रकारांतरे अन्यथातु अनयाइज्ययायागेनापिउरुसारभरया अनेकांगसमृद्ध्याऽपिभवतः समुपाचितमपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः ८ अत्रहेतुः आत्मनःस्वतएव अनु
सवनंसर्वदा अंजसासाक्षात् बोभूयमाना आतिशयेनभवंतोयेऽशेषाः पुरुषार्थास्ते स्वरूपंयस्य परमानंदस्य नचैवंसत्यपियागानर्थक्यमित्याहुः किंत्विति सकामानामस्माकमेवैतदु
पपद्यतेनतवेत्यर्थः ९ स्वोपयोगमेव प्रदर्शयंति तद्यथेति परमेभ्योपिपरमपुरुषप्रकर्षयुक्तयाकरुणया उपकल्पयिष्यन् संपादयिष्यन् चकारात्कामितंच नापचितः अनपचितः अपू
जितएवपूजानपेक्षत्वात् स्वयमेवोपलक्षितः दृष्टोऽसिइतरवत् सापेक्षवत् १० यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसि तथाऽपिहेअर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञे निजपुरुषाणांत्वद्भक्तानामस्मा
कमीक्षणविषयोभवान् यर्हियदाआसीत् तदाह्ययमेववरःसंजातः ११ दर्शनस्यदुर्लभतामाहुः असंगेनवैराग्येणनिशितंयत् ज्ञानंसएवानलस्तेनविधूताअशेषामलायेषां अतोभवत
इवस्वभावोयेषाम् तानेवाह आत्मारामाणामेवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगलायनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्य अतस्तैरनवरतंपरिगुणिता अभ्यस्तागुणगणायस्येतिसंबो

अथानयाऽपिनभवन इज्ययोरुसारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मानएवानुसवनमंजसाऽबोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशि
ष आशासानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हति ९ तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानंचा
पवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः १० अथायमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभो भगवान्निजपुरुषेक्षणविष
य आसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगण परममंगलायनगुणगण
कथनोऽसि १२ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनः स्मरणायज्वरमरणदशायामपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृत
नामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु १३ किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभवंतमुपधावति प्रजा-
यामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणम् १४ कोवाइहतेऽपराजितोऽपराजितयामाययाऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृ
तिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावतवपुनरदभ्रकर्तरिहसमाहूतस्तत्रार्थधियांमंदानांनस्तद्यद्देवहेलनंदेवदेवार्हसिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुम-
विदुषां १६ इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणःसदयमिदमाह १७ श्रीभगवानुवाच अहोब
ताहमृषयोभवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यात्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषा
भवितुमर्हतिममैवाहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् १८

धनम् १२ दर्शनेनैवकृतार्था आपिपरमेकंप्रार्थयंते अथेति स्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः १३ अन्यच्चप्रार्थनीय
मस्तीत्याहुः किंचेति आशिषामैहिकानांस्वर्गापवर्गयोरपीश्वरंत्वामुपधावति प्रजायामेवपुरुषार्थइतिप्रत्ययोयस्य अधनोयथाफलीकरणंतुषकणादिकमाशासानोधनदमुपधावति १४ इ
दंचनातिचित्रमित्याहुः इहसंसारेतेऽपराजितयामायया अनवसितपदव्यालक्षितमार्गया अपराजितःकोवेनकोऽपि अतस्तयाऽनावृतमतिःकः अतएवविषयएवविषंतस्यरयावेगास्ते
नानावृताप्रकृतिर्यस्यसः कः यद्यनुपासितमहच्चरणः अतस्त्वन्माययामोहितस्यैवमाशंसा घटतइत्यर्थः १५ अदभ्रकर्तः हेबहुकार्यकारिन् अल्पीयसेकार्यायत्वंयस्मादिहसमाहूतोऽसितत्र
प्रजायामर्थधीर्येषांमंदानांतेषांनोयद्देवहेलनमवज्ञानंतत् सर्वान्प्रतितवसाम्येनहेतुनाप्रतिवोढुमर्हसि १६ इतिनिगदेनगद्यात्मकस्तोत्रेणवर्षधरोभारतवर्षपतिर्नाभिः तेनाभिवा
दितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितौचरणौयस्य १७ असुलभत्वेहेतुः ममाहमेवाभिरूपःसदृशःकैवल्यात् अद्वितीयत्वात् द्विजेषुदेवाइवब्राह्मणास्तेषांकुलम् १८ ५ ५

आग्नीध्रीयेनाग्नौ १९ पतिंनाभिं २० हेविष्णुदत्ततस्यावरोधायने अंतःपुरेमेरुदेव्यांशुक्लयाशक्त्यासत्त्वमूर्त्यावततार केषांधर्मान् वातरशनानां दिग्वाससाम् पाषंडिव्यावृत्त्यर्थमाह श्र
मणानांतपस्विनां ऋषीणांज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमंथिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् २१   इतिपंचमस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३   चतुर्थादित्रिभिःप्रोक्तमृषभस्येहितंमहत् लोका
र्थयेनसत्कर्मनैष्कर्म्यंचनिदर्शितम् १ चतुर्थेशतपुत्रस्यराज्यंतस्योपवर्ण्यते यस्यराज्येजनःसर्वःसंतोषामृतनिर्वृतः २ अभिव्यज्यमानानिभगवल्लक्षणानिपादतलादिषुवज्रांकु
शादीनियस्य महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः साम्यादिभिः सहवर्द्धमानप्रभावम् प्रकृतयोमात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षंतिस्म १ वर्ष्मणादेहेन तस्यविशेषणद्वयंवरीयसाश्रेष्ठतमेन
वृहता श्लोकाःपद्यानि कवीनांयस्मिन् तेनच ओजस्तेजः वीर्यंप्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वादृषभःश्रेष्ठइतिनामचकार २ तस्यवर्षमंडले ३ अवरुध्यप्राप्य स्वैरमिच्छ

ततआग्नीध्रीयेंऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः १९ इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिमभिधायांतर्दधेभगवान् २० बर्हिषितस्मि
न्नेवविष्णुदत्तभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितोनाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यांधर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानांश्रमणानामृषीणामूर्ध्व
मंथिनांशुक्लयातनुवाऽवततार २१   इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३   श्रीशुकउवाच   अथहतमुत्पत्त्यैवाभि
व्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्मणादेवताश्चावनितलसमवनायातितरां
जगृधुः १ तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणावरीयसावृहच्छ्लोकेनचओजसाबलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतीदंनामचकार २ तस्यहींद्रःस्प
र्द्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत् ३ नाभिस्तुयथाभिलषितं
सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मंभगवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सतातेतिसा
नुरागमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधा
यसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ५ यस्यह
पांडवेयश्लोकावुदाहरंति   कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ६ ब्रह्मण्योन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगल
पूजिताः यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ७ अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभि
रनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानांशतंजनया
मास ८ येषांखलुमहायोगीभरतोज्येष्ठःश्रेष्ठगुणआसीद्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ९

यागृहीतोनरलोकसमानधर्मोमनुष्याकारोयेनतम् अत
एवमाययास्वपुत्रइतिविलसितामतिर्यस्य ४ आपौरप्रकृतिपौरान्प्रकृतींश्चाभिव्याप्य विदितोनुरागोयस्मिन् कथंभूतोनाभिः जनपदः जनाःपौरादयः पदंप्रमाणंयस्यसः आत्म
जंधर्ममर्यादारक्षणार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्संगेनिधायविशालायांबदरिकाश्रमेप्रसन्नंपरानुद्वेजकंनिपुणंचतद्वितेनउपासीनःसेवमानः कालेनतन्महिमानंजीवन्मुक्तिमवा
प ५ नाभेःतत्प्रसिद्धंकर्म अनुतदनंतरंकोनुपुमानाचरेत् नकोपीत्यर्थः ६ मंगलैर्दक्षिणाभिःपूजिताःसंतःओजसामंत्रबलेन ७ अन्येषांग्रहणायप्रदर्शितोगुरुकुलवा
सोयेन अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयविधिंश्रुतिस्मृतिलक्षणंकर्मविधिमभियुंजन् अनुतिष्ठन्जयंत्यांभार्यायामात्मजानांशतंजनयामास ८ ९   छ

तंभरतमनुकुशावर्तादयोनवपुत्राः नवते: प्रधानाज्येष्ठाः १० तदनंतरंकविप्रमुखानव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोःसंवादोयस्मिन् उपरिष्टात् एकादशस्कंधे ११ महाशाली-
नाअतिविनीताः १२ केवलः शुद्धः विपरीतवत् अनीश्वरवत् कर्माणिकुर्वन् नियमयत् नियमितवान् पाठांतरेनितरामयत् कर्मकरणेहेतुः अनुगतमुत्सन्नंधर्मस्वयमाचरणेना-
तद्विदामुपशिक्षयन् कथंधर्मादीनामवरोधेनसंग्रहेण आनंदोभोगः अमृतंमोक्षः १३ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितंतत्तदनुवर्ततेयतः १४ सकलोधर्मोयस्मिंस्तत् ब्राह्मंगुह्यंवेदरहस्यम् यद्य
पिस्वेनैवाविदितंतथापिब्राह्मणान्पृष्ट्वैवकरोतीत्यर्थः १५ द्रव्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्रयोयेवनंयुवैवधर्ममान्विच्छेदितिवचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशाः यथोपदेशंयथाविधि १६
अन्यस्मात्सकाशादात्मनः कश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछति इच्छानुदयेदृष्टांतः आविद्यमानंखपुष्पादिकमिवनचान्यदीयमवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्तरिऋषभदेवेप्रतिक्षणमुल्लसि

तमनुकुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तोमलयःकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृक् विदर्भःकीकटइतिनवनवतिप्रधानाः १० कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धःपिप्पलायनः आ
विर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः इतिभागवतधर्मदर्शनानवमहाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहितंवसुदेवनारदसंवादमुपश
मायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११ यवीयांसएकाशीतिर्जायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणाबभूवुः
१२ भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाच
रणेनोपशिक्षयन्नतद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत् १३ यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनु
वर्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मंब्राह्मंगुह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १५ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धार्त्वि
ग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १६ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमान
मिवात्मनोऽन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १७ सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्त
गतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयतीनामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच १८ इति
श्रीभा॰म॰पंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४ ऋषभउवाच नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्
भुजांये तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्त्वंशुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतम् १ महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगं महांतस्तेसमचित्ताः
प्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवोये २ येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्तिकेषु गृहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके ३

तस्नेहोहेतुःतंविनाऽन्यन्नवांछति १७ अवहितात्मनःसंयतचित्तानपिप्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्निति वक्ष्यमाणमुवाच १८ इतिपंचमेटी॰चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेमोक्ष
धर्मोपदेशेऽपुत्रानुशासनम् उक्तंपारमहंस्यंचतस्यद्वंद्वतितिक्षया १ विड्भुजामपियेसंतितान्कष्टान्दुःखदान्कामान्विषयान्नार्हतेतद्योग्योयंमनुष्यदेहोनभवति दिव्यंसुकृष्टंयेनतप
सायस्मात् शुद्धात्सत्त्वादनंतंब्रह्मसुखंभवति १ मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवामिति तमसः संसारस्यद्वारंयोषितांयेसंगिनस्तेषांसंगम् महतांलक्षणमाह सार्द्धेन महां-
तइति साधवः सदाचाराः २ मयिईशेकृतंसौहृदमेव अर्थःपुरुषार्थोयेषाम् वाशब्देनान्यानिरपेक्षस्यैवास्यलक्षणत्वंदर्शयति देहंबिभर्तीतिदेहंभरा विषयवार्तैवनधर्मविषयायेषुते
षुजनेषुजायादियुक्तेषुगृहेषुचरातिर्मित्रंधनंवा पाठांतरेजायादिप्रदेषु यावदर्थाश्चयावदर्थमेवार्थोयेषामितिमध्यमपदलोपीसमासः देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्याइत्यर्थः ३

कामान्नार्हतीति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति यद्यदाइंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते तदाप्रमत्तः सन् विकर्मपापंनूनंकुरुते यतोविकर्मणः प्राचीनादयंक्लेशदो देहोजातः तस्यै
वपुनः करणंसाधुनमन्ये ४ देहादेर्नश्वरत्वात्कियानयमनर्थइत्याशंक्याह पराभवोदेह्यादिनास्वरूपाभिभवः अज्ञानहृतस्तावद्भवति तत्रहेतुः यावात्क्रियाः स्युः तावदिदंमनोहिकर्म
स्वभावमेवस्यात् येनकर्मात्मकेनमनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवंपूर्ववहृतंकर्मकर्तृभूतं मनःकर्मभूतंवशंप्रयुंक्ते पुनःकर्मानिष्ठंकरोतीति जीवन्मुक्तकर्मव्याप्त्यर्थमाह अविद्ययेति
अविद्ययाआत्मनिउपधीयमाने आच्छाद्यमानेसति एवंमनः कर्तृपुरुषंकर्मवशंप्रयुंक्ते ६ नकेवलंदेहयोगमात्रमनर्थांतरंचेत्याह यदागुणानामिंद्रियाणामीहांचेष्टामयथामि-
थ्याआत्मीयानभवतीतिविपश्चित् विवेकीसन्नपश्यति स्तुपश्यतीतिपाठे अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्रतदासहसागतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिशून्यः सन् अज्ञोमूढः मैथुनसुखप्रधानंगृ
हंप्राप्यतापान्विंदति ७ ननुयथोपयोगंस्त्रियामिथुनीभूयसुखमात्रमनुभवतः कुतस्तापाःस्युस्तत्राह पुंसइति प्रत्येकंतयोरेकैकोहृदयग्रंथिरस्त्येव एनंमिथः स्थूलमन्यंहृदयग्रं

नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिंद्रियप्रीतयआपृणोति नसाधुमन्येयतआत्मनोऽयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः ४ पराभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञास
तआत्मतत्त्वम् यावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवे
नमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६ यदानपश्यत्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित् गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापानासाद्यमैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसःस्त्रि
यामिथुनीभावमेतंतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः अतोगृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोऽयमहंममेति ८ यदामनोहृदयग्रंथिरस्यकर्मानुबद्धोदृढआश्लथे
त तदाजनःसंपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुम् ९ हंसेगुरौमयिभक्त्यानुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच सर्वत्रजंतोर्व्यसनावगत्याजि
ज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेनपुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयो
गेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेनसध्र्यक् सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचाम् १२ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानवि
राजितेन योगेनधृत्युद्यमसत्त्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् १३ कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यक्
व्यपोह्योपरमेतयोगात् १४

थिंदुर्भेदंवदंति कुतइत्यतआह अतः अस्मात् मिथुनीभावात् प्रत्येकंहृदयग्रंथिनातुदेहेंद्रियमात्रेऽहंममेतिमोहः अस्मात्तुगृहादिभिर्विषय
भूतैर्महान्मोहोभवेदित्यर्थः ८ कदातर्हितस्यानिवृत्तिरतआह यदास्यजनस्यकर्मभिरनुबद्धोदृढोमनोरूपोहृदयग्रंथिः शिथिलोभवेत् तदास्मान्मिथुनीभावान्निवर्तते ततश्चहेतुम
हंकारंत्यक्त्वामुक्तः सन्परंपदंयाति ९ हेतुमतिहायेत्युक्तंतत्रपंचविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः हंसेमयिगुरौभक्तिः सेवाअनुवृत्तिस्तत्परता वितृष्णयासर्वत्रलोकांतरेऽपिव्यस
नावगत्यादुःखानुसंधानेन ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्थैः कर्मभिःअहमेवदेवोयेषांतैः संगात् हे पुत्राः देहगेहयोरात्मबुद्धेः अहंममेतिबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनअध्या
त्मशास्त्राभ्यासेन सध्र्यक्सम्यक् इतिसर्वत्रसंबंधः असंप्रमादेनकर्तव्यस्यापरित्यागेन १२ सर्वत्रमद्भावोमद्भावना तत्रविचक्षणेननिपुणेनविज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतेन-
ज्ञानेन योगेनसमाधिना धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन्नहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोहेत् निरस्येत् १३ ततःसाधनादुपरमेदित्याह कर्मा[illegible]यस्मिन्
योगेनउपायेन यद्यपिफलेसिद्धेसाधनोपरमःसिद्धएव तथाऽपियावद्देहपातंतदभ्यासशंकावारणायोक्तम् १४ ५ ५ ५ ५

किंच पुत्रान् पिताशिष्यान्वागुरुः नृपश्चप्रजाः एवमनुशिक्षयेत् ममलोकंयः कामयते यद्वा मदनुग्रह एवार्थोयस्य विमन्युः शिक्षितस्याकरणेऽपिकोपशून्यः अतज्ज्ञान् तत्त्वमाविदु
षः श्रेयोबुद्ध्याकर्मसुमूढान् अन्यथोपदेशेप्रत्यवायमाह मनुजः काम्यकर्मसुपुरुषंयोजयन् गर्तेसंसारकूपेपातयतितं समनुजः कमर्थंपुरुषार्थंलभेत नकमपीत्यर्थः १५ नयोज
येदित्येतदुपपादयति लोकइतित्रिभिः नष्टादृष्टिर्लेहेतुः यइति निकाममतिशयेनकामोयस्य १६ तमीदृशंकुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकस्तंप्रवर्तयेन्नकोऽपि उत्पथेनगच्छंतमंधंयथातेनैव
गच्छेतिकःब्रूयात् १७ ससुपेतः संप्राप्तोमृत्युः संसाराख्योयेनतम् ततोभक्तिमार्गोपदेशेनयोनमोचयेत् सगुर्वादिर्नभवतीत्यर्थः यद्वा यस्तंमोचयितुंनशक्नुयात् अतस्तस्यगुर्वादिर्न
स्यादितिनिषेधः ततश्चपितानस्यादितिपुत्रोत्पत्तावयत्नोनकार्यइत्यर्थः देवंदेवतानस्यादितिपूजानग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपिद्रष्टव्यम् १८ एवंमोक्षधर्मानुपादिश्य भ्रातृशुश्रूषणलक्ष
णंधर्मंस्पर्द्धादिनिवृत्तयेतेषांजन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्याम् इदंमनुष्याकारंशरीरंममदुर्विभाव्यमवितर्क्यमादिच्छाविलसितंनत्वहंप्राकृतोमनुष्यइत्यर्थः मेहृदयंतुसत्त्वं किंतद्ध
दयं यत्रधर्मः तद्विशुद्धंसत्त्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मयाऽधर्मोदूरादेवपृष्ठेकृतः उत्सारितः अतएवमामृषभंश्रेष्ठंप्राहुः भवंतश्चहृदयेनशुद्धसत्त्वमयेनजाताः तस्मान्मत्सरंहित्वा

पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् कंयोजयन्मनुजोर्थंलभेतनिपातय
न्नष्टदृशंहिगर्ते १५ लोकस्स्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टियोऽर्थान्समीहेतनिकामकामः अन्योन्यवैरःसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञो
विपश्चिद्विद्यायामंतरेवर्तमानम् दृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथाऽंधम् १७ गुरुर्नसस्यात्स्वजनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसा
स्यात् दैवनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम् १८ इदंशरीरंममदुर्विभाव्यंसत्त्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआराद्तोहिमा
मृषभंप्राहुरार्याः १९ तस्माद्भवंतोहृदयेनजाताःसर्वेमहीयांसममुंसनाभम् अक्लिष्टबुद्ध्याभरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजानाम् २० भूतेषुवीरुद्भ्य
उदुत्तमायेसरीसृपास्तेषुसबोधनिष्ठाः ततोमनुष्याःप्रमथास्ततोऽपिगंधर्वसिद्धाविबुधानुगाये २१ देवासुरेभ्योमघवत्प्रधानादक्षादयोब्रह्मसुतास्तुते
षाम् भवःपरःसोऽथविरिंचवीर्यःसमत्परोहंद्विजदेवदेवः २२ नब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्यामिविप्राःकिमतःपरंतु यस्मिन्नृभिःप्रहुतंश्रद्धयाऽह
मश्नामिकामंनतथाऽग्निहोत्रे २३ धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रम् शमोदमःसत्यमनुग्रहश्चतपस्तितिक्षाऽनुभवश्चयत्र २४

महत्तमंसनाभंसोदरंभजध्वं ननुत्वत्पुत्रत्वात् त्वांवयंभजेम राजपुत्रत्वात्प्रजाश्चपालयामेतिचेदत आह तदेवमेशुश्रूषणंप्रजानांचपालनं भरतानुवृत्त्यैवसर्वंकृतंस्यादितिभावः २०
इदानींब्राह्मणाश्चसेव्याइत्याशयेनतेषांसर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषुचेतनाचेतनेषु विरोहंतीतिवीरुधः स्थावराः उत्तेभ्यः आतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपियेसरीसृपाः सर्पंतीतिजंग
माः ते उदुत्तमाइतिसर्वत्रानुषंगः तेष्वपिसबोधानिष्ठास्थितिर्येषां पश्वादीनांतेकीटकादिभ्यः ततः तेष्वपिमनुष्याः ततोऽपिप्रमथाः भूतप्रेतादयः ततोपिगंधर्वाः ततःसिद्धाः ततोऽन्येवि
बुधानुगाःकिन्नरादयः २१ तेभ्योऽसुराः देवासुरेभ्यःसोधिरार्थः देवाश्चमघवत्प्रधानाः देवेभ्यइंद्रः श्रेष्ठइत्यर्थः ततोपिब्रह्मसुतादक्षादयः तेषांमध्येभवः परः श्रेष्ठः सभवःविरिंचवीर्यः विरिं
चोवीर्यंशक्तिःकारणंयस्यसाविरिंचवीर्यः अतस्तज्जकत्वाद्विरिंचस्ततः परइत्यर्थः सविरिंचोमत्परः अहंपरोयस्य द्विजदेवाब्राह्मणाएवदेवाःपूज्यायस्यसोहं २२ ब्राह्मणैरन्यद्भूतंनतुल
ये समंनपश्यामि अतोब्राह्मणात्परंतुभूतंकिंपश्यामिनाकिंचित् विप्राइतितत्रत्यानांब्राह्मणानांसंबोधनम् समस्यैवाभावादधिकंकुतस्त्यमित्यर्थः तत्रहेतुमाह सार्द्धाभ्यां यस्मिन् ब्राह्म
णेश्रद्धयाप्रकर्षेणहुतमन्नादिकामंयथेष्टमहमश्नामि २३ मेतनुर्मूर्तिर्वेदाख्यायेनब्राह्मणेनइहलोकेधृता यत्रचब्राह्मणेसत्त्वादयोऽष्टौगुणाःसंति ततः परंकिंपश्यामीत्यन्वयः २४

निस्पृहत्वमाह मत्तोऽपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्ति तेषांमितरेणराज्यादिनाकिमुस्यान्नकिमपि २५ तदेवंब्राह्मणसंमानंविधायेदानींसर्वभूतसंमानं
विधत्ते हेसुताःसर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूतानिमदधिष्ठानतयावोयुष्माभिः संमाननीयानि पदेपदेक्षणेक्षणेविविक्तापूतामत्सरादिरहितादृष्टिर्येषांतैः तदेवममार्हण
म् २६ सर्वकर्मणामीश्वरार्पणंविधत्ते मनोवचोदृशामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणमाराधनमेवसाक्षात्कृतंफलम् येनपरिबर्हणेनविना कालपाशाद्वि
मोक्तुंनईशैत् नसमर्थोभवेत् २७ स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थमनुशास्यमुनीनांपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्यऋषभइत्यपदेशोनामयस्य
भगवान् ब्रह्मावर्तात्स्वदेशात् प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्वरितोऽवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहोयस्य २८ अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमध्येजडादिवद्वर्तमानः तूष्णींबभूव अवधूतस्ये

मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजाम् २५ सर्वाणिमद्धिष्ण्य
तयाभवद्भिश्चराणिभूतानिसुताध्रुवाणि संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे २६ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृ-
तंमेपरिबर्हणंहि विनापुमान्येनमहाविमोहात् कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशेत् २७ श्रीशुकउवाच एवमनुशास्यात्म
जान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावः परमसुहृद्भगवानृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञान
वैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतनयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्यस्वयंभव-
नएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८ जडांधमूकबधिर
पिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटशिबिरव्रजघोषसा
र्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवात
दुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादवि
खंडितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ३०

वेषोयस्य २९ तत्रपुरादिष्वनुपथंमार्गेमार्गेअवनिचरापसदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिः परिभूयमानोऽपितदवि
गणयन्नेवैकचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रामेत्यन्वयः तत्रपुरंपत्तनं ग्रामाहट्टवंतः आकरःखनिः खेटः कृषीवलग्रामः वाटःपुष्पादिवाटिकाशिबिरंसेनायावासस्थानम्
व्रजोगवांस्थानं घोषोगोपानां सार्थोयात्रिकजनसंघातः आश्रमाः ऋषीणाम् तर्जनंभयजननम् ताडनंप्रहारः अवमेहनमुपरिमूत्रणम् ष्ठीवनंफूत्कृत्यश्लेष्मप्रक्षेपः ग्राव्णां
शकृतोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः दुरुक्तंशापः एतैः अगणनेदृष्टांतः मक्षिकाभिरिवेति तत्रहेतुः असतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसन्निवेशेदेहइत्युपलक्षणमाकारोयस्यस
दित्यपदेशमात्रंयस्यतस्मिन्निरभिमानत्वात् केनहेतुना उभयोःसदसतोर्योऽनुभवः तत्स्वरूपेणायत्स्वमहिम्न्यवस्थानंतेन अतएवाखंडितंमनोयस्यसः परिबभ्राम ३०

सच तदाग्रहगृहीतएवादृश्यत तत्रहेतुः पराक्पुरतोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशाः तेषांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमनादृतमतएवमलिनंनिजशरीरंतेन कथं
भूतोऽप्येवमदृश्यत अतिसुकुमाराणिकरचरणोरःस्थलानि तथाविपुलाबाह्वादयः तएवावयवाः तेषांविशिष्टोन्यासः सन्निवेशोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुंदरः स्वभावसिद्धोहासः तेनशो
भमानंसुखंयस्य तथानवनलिनदलवत् आचरतीयेशिशिरतारेतापहारिकनीनिके अरुणे आयतेनयनेताभ्यांरुचिरः तथासदृशाअन्यूनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकर्णकंठनासिकायस्य
तस्यविगूढस्मितंयद्वदनं तस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकाममुद्दीपयन् एवंभूतोऽपितथादृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हियदालोकंजनंयोगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन्बभूवतस्य
प्रतिक्रियाकरणंकर्मचनिंदितमित्याचक्षाणः तदाआजगरंव्रतमास्थितःसन् शयान एवाश्नातिस्मेत्यन्वयः आजगरंव्रतंनामएकत्रैवस्थित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदति पुरी
षमुत्सृजति उच्चारितेपुरीषेचेष्टमानोविलुठन् तेनैवादिग्धाआलिप्ताउद्देशादेहप्रदेशायस्यसः ३२ बीभत्सामिवाशंक्याह तस्येति पुरीषस्यसुरभिणागंधेनसौगंध्यंयस्यसवायुः ३३ एवंगवादि
चर्ययापानादिकरोतिस्म तदेवाह व्रजन्नित्यादिना काकमृगगवामिवान्यदपिचरितंवृत्तिर्यस्य ३४ नानायोगचर्याआचरतीतितथा लोकयात्रापरिहाराययोगिभिरेवंवर्तितव्यमितिप्रदर्शनायतथा

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरु-
चिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरासनमुपदधानः परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेश-
भूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रत
माजगरमास्थितः शयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चारितआदिग्धोद्देशः ३२ तस्यहयःपुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशंदशयोजनंसमं
तात्सुरभिंचकार ३३ एवंगोमृगकाकचर्ययाव्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकगोमृगचरितःपिबतिखादत्यवमेहतिस्म ३४ इतिनानायोगचर्याचरणोभगवान्कैवल्य
पतिर्ऋषभोऽविरतपरममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवआत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णोयोगैश्वर्या
णिवैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसान्नृपहृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इतिश्रीभा॰पं॰ऋषभदेवानुचरितेपंचमोऽध्यायः

५ राजोवाच ननूनंभगवआत्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुमर्हंतियदृच्छयोपगतानि १ ऋषि
रुवाच सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेनमनसोऽद्धाविश्रंभमनवस्थानस्यशठकिरातइवसंगच्छंते २

कृतवान् वस्तुतस्तुभगवान्यतः अविरतः परममहान् उत्तरोत्तरशात
गुणत्वेनोत्कृष्टोयआनंदः तदनुभवस्वरूपः किंचवासुदेवेआत्मनोव्यवधानेनअभेदेन नविद्यते अन्येषामिव अंतरामध्येउदरस्यदेहोपाधेर्भावस्तेनानित्यानिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थः स्वतएवसिद्धैः
समस्तैरर्थैः फलैःपरिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदत् वैहायसंखेचरत्वं मनोजवंमनसइवदेहस्यवेगं दूरग्रहणं दूरदर्शनं हेनृप हृदयेनमनसा ३५ इतिपंचमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५
षष्ठेलीलाभिमानस्यदेहत्यागक्रमाभिधा प्रदहंतंदवाग्निंयः पश्यन्नपिनपश्यति १ योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदत् इत्युक्तंतत्रपृच्छति नेति भगवः हेभगवन् योगेनसमीरितमुद्दीपि
तंयज्ज्ञानं तेनावभर्जितानिदग्धानिकर्मबीजानिरागादीनियैः तेषांयदृच्छयाप्राप्तानियोगैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुंनार्हंति अतःकिमितिनाभ्यनंदादित्यर्थः १ अंगीकृत्यपरिहर
ति सत्यमिति एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्यचंचलस्यमनसोविश्वासंनसंगच्छंते नसम्यक्प्राप्नुवंति शठःकिरातोयथाधृतेष्वपिमृगेषु शठेकिरातेयथामृगाइतिसंबंध्यतांवा पाठांतरेशठो
वंचकः किरातोवणिक्व्यवहर्तरि यथाअस्मिन्वाव्यवहर्ताविश्वासंनयातीत्यर्थः पाक्षिकोदोषोवर्जनीयइत्युपदेष्टुंनाभ्यनंददितिभावः २ ५ ५ ५

यद्विश्रंभात् यस्यविश्वासात् चिराच्चीर्णं बहुकालसंचितं तपः चस्कंद स्कन्नाव ऐश्वरं विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि सौभरिप्रभृतीनां तपः ३ तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो योयोगी तदीयं मनः कामस्य तमनुये ऽरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य मत्कः पुंश्चली जाया जाराणामवकाशं दत्त्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभि र्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ४ अरीन् कथयन्नुपसंहरति कामइति यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः कोनु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ५ प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह अथेति अखि लानां लोकपालानां ललामो मंडनभूतोऽपि उपरताबाधितानुवृत्तिर्यस्मात् स उपरराम देहाभिमानं जहौ विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादिभिर्निविलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् सांपराय विधिं देहत्यागप्रकारं आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह अनर्थांतरभावेन अभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह असंव्यवहितम् ६ मनसा स्वयं त्यक्तेऽप्यभिमाने केनापि संस्कारेण देहः प्रच लति यथा कुलालचक्रं सोयमभिमानाभासः तेन सच्च जीवन्मुक्तानामविद्यावासनया भवतीति ततो विशेषमाह योगमाया — वासनयेति ७ कोंकादीन् देशान् गतः सन् कयापि

तथा चोक्तम् नकुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कंद तप ऐश्वरम् ३ नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनु येऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५ अथैवमखिललोकपालललामो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं-जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य ह वा एवं मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चंक्रममाणः ७ कोंकवेंककुटकान् दक्षिणकर्णाटकान् देशान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ८ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ९ यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवेंककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्तयिष्यते १० येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यंति ११ ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे स्वयमेव प्रपतिष्यंति १२ अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायंति १३

वासनया आस्ये कृत अश्मकवलो येन असंवीतो नग्नः ८ समीरवेगेन विधूतानां कंपितानां वेणूनां संघर्षणेन जात उग्रो दावानलः आलेलिहानः सर्वतो ग्रसन् ९ अवधूतवेषेण ऋषभदेवस्तत्र गत इत्येतस्य सूचकमाह यस्य किलाश्रमातीतमनुचरितं तद्देशवासिभ्य उपाकर्ण्य अर्हन्निति नाम यस्य स राजा स्वयं तत्र उपशिक्ष्य अशिक्षित्वा कुपथं स्वासौ पाषंडं स्वतां निजमनीषया संप्रवर्तयिष्यत इत्यन्वयः तत्र हेतुः कलावित्यादि भवितव्येन प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन १० येन प्रवर्तकेन मनुजेषु अपसदा निकृष्टाः स्वविधिना नियोगो यस्मिन् शौचचारित्रे ताभ्यां हीनाः देवावज्ञारूपाण्यस्नानादीनि कु-व्रतानि गृह्णानाः वेदादीनां विदूषका भविष्यंति ११ तत्फलं चांधंतमः प्राप्स्यंतीत्याह तेचेति अर्वाक्तनया अवेदमूलया निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतप्रवृत्त्या आश्वस्ताः कृतविश्वासाः १२ ननु तर्ह्यनर्थकारी किमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्य कैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् १३

अधिकंपुण्यंयस्मिन् एतद्भारतंवर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानिकर्माणि १४ प्रियव्रतस्यवंशः अवदातः शुद्धः यत्रवंशे यद्यस्मात् अकर्मामोक्षस्तस्यहेतुंधर्मंचचार १५ अपरःकोनुयोगी अस्य ऋषभादिसमभ्यनुगच्छेत् योयोगीयेन ऋषभेणअसत्तयाअवस्तुत्वेनउदस्तानिरस्तायोगमायाः सिद्धीर्वांछति कथंभूताः कृतः प्रयत्नोयासु तदर्थंप्रयत्नंचकरोतीत्यर्थः यद्वा कथंभूताउदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितुमुद्यताअपीत्यर्थः १६ विशुद्धाचरितेयत् ईरितंकथितंतत्समस्तंदुश्चरितमभितोहरतीतितथा परममहामंगलानामयनंच अवहितःसन् अनयोरविश्रोतृश्रावयित्रोरविशेषेणभक्तिःसम्यक् अनुवृत्ताभवतीत्यर्थः १७ भक्तेःपरमपुरुषार्थत्वमाह यस्यांभक्तावेव नतुयोगादिषुअनुसवनमविरतमात्मानंस्नापयंतःस्वयमासादितमप्रार्थितंभगवतास्वयमेवदीयमानमपि अनादरेहेतुः भगवदीयत्वेनैवपरितःसमाप्ताःसम्यक्प्राप्ताः सर्वेपुरुषार्थायैस्ते १८ ननुभगवतोऽतिसुलभत्वदर्शनान्मोक्षस्यचाति

अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४ अहोनुवंशोयशसावदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः कृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुम् १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी योयोगमायाःस्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृतप्रयत्नाः १६ इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगवतऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितंपुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणम् परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाऽनुशृणोत्याश्रावयतिवाऽवहितोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्तते १७ यस्यामेवकवयआत्मानमविरतंविविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैवपरयानिर्वृत्याह्यपवर्गमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्वयमासादितंनोएवाद्रियंतेभगवदीयत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः अस्त्वेवमंगभगवान्भजतांमुकुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णःश्रेयस्यतद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेः लोकस्ययःकरुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै २० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवताऽवनितलपरिपालनायसंचिंतितःतदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामुहवाआत्मजान्कात्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरिवभूतसूक्ष्माणि २ सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमिति अजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति ३ सबहुविन्महीपतिःपितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाःप्रजाःस्वधर्ममनुवर्तमानःपर्यपालयत् ४

दुर्लभत्वादियमतिरिक्तातिरेवेत्याशंक्याह हेराजन् भवतांपांडवानांयदूनांचपतिःपालकःगुरुःउपदेष्टादेवमुपास्यःप्रियःसुहृत् कुलस्यपतिःनियंताकिंबहुना क्वचकदाचित् दौत्यादिषुवःपांडवानांकिंकरोऽपि आज्ञानुवर्ती अस्तुनामैवंतथाऽप्यन्येषांनित्यंभजतामपिमुक्तिंददाति नतुकदाचिदपिसप्रेमभक्तियोगं १९ वर्णितमुपप्रभावतारंनमस्करोति नित्यमनुभूतंयन्निजंरूपंसएवलाभः तेननिवृत्तातृष्णायस्यसः अतद्रचनयादेहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसिविषयेचिरंसुप्ताबुद्धिर्यस्यतस्यजनस्य करुणयानिर्भयमात्मस्वरूपंयआख्यातवान्तस्मैनमः २० इतिपंचमस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ अध्यायानांत्रयेणैवभरताख्यानमीरितम् अष्टभिर्भरताख्यानमतःप्रस्तूयतेस्फुटं १ सप्तमेभरतोराज्येचिरंयज्ञैर्हरिंयजन् आरब्धकर्मनिर्वाणेहरिक्षेत्रेऽभजद्धरिम् २ संचिंतितःसंकल्पेनैवराज्यादौनियुक्तः १ आत्मनोऽनुरूपान् भूतादिरहंकारइव भूतसूक्ष्माणीति संततिवृद्धौदृष्टांतः २ भारतमितिस्वनाम्नाख्यापकत्वेनधर्माद्यतिशयःसूचितः ३ बहुवित्सर्वज्ञः ४

यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपं उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धया ईजे च तानेवाह आहृताः स्वाधिकारेणात्मसात्कृता ये अग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्नि
होत्रादयो हि द्विविधाः सकलांगयुक्ताः प्रकृतयः विकलांगा विकृतय इति तौ हि विधेरपीष्टावानित्यर्थः अनुसवनमिति सवं वा चातुर्होत्रविधिनेत्यंतं वा गद्यं ५ किंच संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु-
नानायोगेषु विरचिता अनुष्ठिता अंगक्रिया येषां तेषु यदपूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानः चिंतयन् स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्यादयस्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादि
ष्वध्यायत् न तु पृथक्त्वेनेत्यन्वयः अपूर्वपक्षद्वयं मीमांसकानां तदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालांतरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वेति तदुक्तम् यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण-
सिध्यति सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वाऽपि फलमेवोपजायत इति तदेवाह क्रियाफलं धर्माख्यमिति च न तु यथागं देववाः कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् तदुक्तम् कर्मभ्यः प्राग-
योग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सा पूर्वमिष्यत इति अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तम् प्रोक्षणाद्य
पूर्वस्येव व्रीह्याद्याश्रयत्वं कुतो वा वासुदेवाश्रयमपूर्वं भावयति उच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यांतर्यामिणः प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वं न तु तत्प्रयोज्ययज

ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधि-
ना ५ संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणामर्थनियामकतया साक्षा-
त्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान् पुरुषाव
यवेष्वभ्यध्यायत् ६ एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमा
लारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ७ एवं वर्षा
युतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्पुलहाश्रमं
प्रवव्राज यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन संनिधाप्यत इच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्च
क्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ९

मानाश्रयं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात् अन्यथा ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेवाह साक्षात्कर्त-
रीति देवताश्रयत्वेऽपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिंगानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां मंत्राणां येऽर्था इंद्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तत्से
व्यप्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवं भावनमेवात्मनैपुण्यं कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य अध्वर्युभिरिति बहुवचनं नानाकर्माभि
प्रायेण ६ एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः क्व अंतर्हृदय एव आकाशः स एव शरीरमभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मिन्ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषरूपस्योपलक्षणमाका
रो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तेन पुरुषरूपेण आत्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अत्यंतातिश
येन एधमानो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ७ एवमनुवृत्तस्य वर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यंतकालेऽवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयो येन सः अधिकृत्य भुज्यमा
नं रिक्थं धनं यथाविभागं विभज्य सकलसंपदां निकेतात् आश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं प्रवव्राज यत्र क्षेत्रे विद्याधरकुंडे वात्सल्यं कर्तृ तेन सन्निहितः क्रियते भक्तानामपेक्षितेन रूपे-
ण सन्निहितो भवतीत्यर्थः ८ आश्रमस्थानानि उभयत उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैर्दृषच्चक्रैः शिलामध्यगतैश्चक्रैः चक्रनदी गंडकी सरितां श्रेष्ठा पवित्रीकरोति ९ छ ५

एकलः एकः आराधनंसमीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः अतएवउपरतोविषयाभिलाषोयस्य उपभृतः संवृद्धः उपशमोयस्य १० प्रवर्द्धमानानुरागस्य भरेणयत् द्रुतंद्रवीभूतंहृद
यं तस्मिन् शैथिल्यमनुग्रमोयस्य आत्मानंदेहेउद्भिद्यमानं रोमपुलककुलंरोमांचवृंदंयस्य ककारः समासांतः औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेणनिरुद्धोऽवलोकोययोः तेनयनेय
स्यसः एवंवर्तमानस्तामपिभगवत्सपर्यांनसस्मारेत्यन्वयः तत्रहेतुः निजरमणस्यस्वप्रीतिदातुर्ये अरुणेचरणारविंदेतयोरनुध्यानेनपरिचितः समृद्धोभक्तियोगः तेनपरिप्लुतः सर्व
तोव्याप्तः परमआल्हादः परमानंदोयस्मिन् गंभीरहृदयह्रदेतस्मिन्नवगाढानिमग्नाधिषणायस्य ११ धृतानिभगवद्व्रतानियेनसभगवंतंसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्व
यः कीदृशः एण्याहरिण्याअजिनंमेणेयंतदेववासस्तेन अनुसवनाभिषेकेणार्द्राः कपिशाश्चयाः कुटिलाजटास्तासांकलापेनच विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकयाऋचाहिरण्मयंध्ये
यः सदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तं उज्जिहानेउद्गच्छतिसति सकारांतपाठेसन्नंतात्पचाद्यच् अर्थस्तुसएव १२ परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धंसत्वात्मकं सवितुर्देवस्यसूर्य

तस्मिन्वावकिलसएकलः पुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिसलयतुलसिकांऽबुभिः कंदमूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभगवत आराधनंविविक्त
उपरतविषयाभिलाषउपभृतोपशमः परांनिर्वृतिमवाप १० तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः
प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचि
तभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाल्हादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपिक्रियमाणांभगवत्सपर्यांनसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेया
जिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानः सूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठ
न्नेतदुहोवाच १२ परोरजः सवितुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजान सुरेतसादः पुनराविश्यचष्टेहंसंगृध्राणंनृषद्रिंगिरामिमः १३ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतचरित्रेभगवत्परिचर्यायांसप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुकउवाच एकदातुमहानद्यांकृताभिषे
कनैयमिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउपविवेशतत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगामतयाप
पीयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूः प्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासु
तरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगततृषाभयात्सहसैवोच्चक्राम २ स्यभर्गः स्वरूपभूतंतेजः जातवेदोधनंकर्मफलंयस्मात्तत्क

र्मफलदमित्यर्थः अत्रहेतुः यत् मनसेवेदंविश्वंजजानससर्ज पुनश्चअदः सृष्टंविश्वमंतर्यामिरूपेणप्रविश्यगृध्राणंकांक्षंतंहंसंजीवंसुरेतसाचिच्छक्त्याविचष्टे पश्यति
पालयतीत्यर्थः नृषुसीदतिउपाधितयातिष्ठतीतिनृषत्बुद्धिः तस्यांरिंगिंरिंगणंगतिंरातीतिनृषद्रिंगिराम् वाच्छंदसीत्यामिपूर्वरूपत्वाभावः तद्भर्गः इमः शरणंव्रजामः१३
इतिपंचमस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेभजतोविष्णुंतस्यकर्मांतरायतः एणरक्षाप्रसक्तस्यजातमेणत्वमीर्यते १ कृपयापिकृतः संगः पतनायैवयोगिनः इतिप्रद
र्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणम् २ नैयमिकंनित्यंनैमित्तिकविधिप्राप्तम् आवश्यकमर्थप्राप्तंमूत्रोत्सर्गादिकृतमभिषेकादिकंयेनब्रह्माक्षरंप्रणवंजपन् उदकांतेनद्यास्तीरेजला
शयाभ्याशंनद्याः समीपे पेपीयमानेअत्यासक्त्यापीयमानेसति तावदेवतत्क्षणमेव अविदूरेणसन्निधौमृगपतेः सिंहस्यउन्नादोमहान्नादउद्भूतः १ प्रकृत्यास्वभावतएवविक्ल
वाव्याकुलासुतरांतुहरिभयस्याभिनिवेशेनव्यग्रंव्याकुलंहृदयंयस्याः पारिप्लवदृष्टिः परिभ्रांतनेत्रा नगतातृषातृड्यस्याः उच्चक्रामनदीमुल्लंघितवती २ ७ ७

अंतर्वत्न्याः गर्भिण्याः उरुभयेन स्थानाद्विचलितो योनेर्निर्गतः सन् स्रोतसि प्रवाहे निपतितः तत्प्रसवो गर्भपातः उत्सर्पणमुल्लंघनं भयं च एतैः खेदेनातुरा पीडिता दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः
पपात अथानंतरं मृता च ३ एणकुणकं हरिणबालकम् अपविद्धं बंधुभिस्त्यक्तमिति एतैः कृपणत्वादिहेतुभिर्या ऽनुकंपा तया अनयत् ४ कृतो निजः स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तृ
णादिना पालनं वृकादिभ्यो रक्षणं लालनं चुंबनादिना प्रीणनं कंडूयनादिना एतैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमा अहिंसादयः तत्सहिता ईश्वरपरिच
र्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ५ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इत्यादिना इतिकृतानुषंग इत्येतत्पर्यंतेन ईश्वररथचरणः
कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विभ्रंशितः मा इति मां च शरणं प्रापितः मामेव मातापित्रादिबुद्ध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान् यूथसंयातिनः अनसूयुना एतान्नि-

तस्या उत्पतंत्या अंतर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचि
द्दर्यां कृष्णसारसती निपपात अथ च ममार ३ तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसा ऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत आदाय
मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ४ तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनि
यमाः सह यमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ५ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचर
णपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद मय्यति
विस्रब्धश्च अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमनशीलाः
कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षंते ७ इति कृतानुषंग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसी
त् ८ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं समाविशति ९ तदाप
थिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहति एवमुत्संग उरसि चाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप १० क्रियायां निव
र्त्यमानायामंतराले ऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्स ते सर्वत इति ११ अन्यदा
भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं महदभिरंभित इति होवा
च १२ अपि बत स वै कृपण एणबालको मृतहरिणीसुतो ऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रंभ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन
इवागमिष्यति किम् १३

मित्रं मम स्वार्थो भ्रश्यतीति दोषदृष्टिमकुर्वता ६ तदेवाह नूनं हीति ७ इति एवं कृतो ऽनुषंगः आसक्तिर्येन मृगजहुना मृगापत्येन सह स्नेहेनानुबद्धं
हृदयं येन ८ स्नेहानुबंधमेव प्रपंचयति कुशकुसुमेत्यादिना स्वधयतीत्यंतेन सालावृकाः श्वानः यदा भयं शंकमानो भवति तदा तेन सह वनं समाविशति ९ अतिशयितः प्रणयभ
रो यस्य तत् हृदयं यस्य सः १० वर्षपतिर्भरतः प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन स्तात् भूयात् ११ अन्यदा अदर्शने सकरुणं यथा भवत्येवमनुशोचन् इति होवाचेत्यन्वयः अतितर्षेण अत्यौत्सुक्येन ह
रिणकुणकविरहेण विह्वले हृदये संतापो यस्य कश्मलं मोहं प्रापितः सन् १२ अपीति संभावनायां बतेत्यनुकंपायां अहो इति खेदे शठकिरातयोरिव वंचनपरा क्रूरा च मतिर्यस्य अकृतसु
कृतस्य निर्भाग्यस्य मम तच्छाठ्यादिकमगणयन् अचिंतयन्नागमिष्यति किम् अपराधाचिंतने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तशुद्ध्या कृतविश्वासः सन् सुजनो नयथागणयति तद्वत् १३

शष्याणि कोमलतृणानि १४ नैकचरो यूथचरः सूकरादिः यद्वा एक एव चरति यः क्रूरस्वभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् १५ सकललोकस्य क्षेमो यस्मात्स उदयो यस्य वेदत्रयी आ
त्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो निम्लोचति अस्तं याति मृगवध्वा न्यासो निक्षेपभूतः १६ हरिण एव राजकुमारः आगत्य मामपि कच्चित्सुखयिष्यतीत्यन्वयः किं कुर्वन् विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैर्नि
जैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानां खेदमपनुदन् १७ संभवति चैतदित्याह क्ष्वेलिकायां क्रीडायां मृषायः समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन एष तु जलबिंदुः तद्वद
परुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति १८ आसादितं हविर्यस्मिन् तस्मिन्बर्हिषि दर्भे दंताकर्षणादिना चापलेन दूषिते सति दूषित्वेति पाठे बर्हिषि विषये दूषणं कृत्वेत्यर्थः मया
अधिक्षिप्तः सन् तत्क्षणमेवोपरतक्रीडो निभृत आस्ते १९ इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत्खुरखातभूभागोपलंभसंभ्रमात् हृदय आह किं वेति अरे अहो अनया क्षित्या किं वा तप आ
चरितं तपस्विन्या सभाग्यया यत् यस्मादियं सा विनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिवतमाश्चाखराश्च खुरा ये तु तेषां पदानां तत्र तत्रांकितानां पंक्तिभिः द्राविणं मृगस्तेन र

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्याणि चरंतं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि १४ अपि च न वृकः सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति १५ निम्लोचति ह
भगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा अद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति १६ अपि स्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विवि
धरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् १७ क्ष्वेलिकायां मां मृषासमाधिनामीलितदृशं प्रेमसंरंभेण चकितचकित आगत्य पृषद
परुषविषाणाग्रेण लुठति १८ आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते १९ किं
वा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्यानया यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुरपदपंक्तिभिर्द्राविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्र
विणपदवीं सूचयंत्यात्मानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति २० अपि स्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं
मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजनवत्सलः परिपाति २१ किं वात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं मामुपसृ
तमृगीतनयं शिशिरशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च २२ एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्ध
कर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यंतर एणकुणक आसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्य-
क्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयत आत्मानमहिरिवा
खुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २३

हितस्य अत एवातुरस्य दुःखितस्य मम द्राविणमार्गं सूचयंती सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमंडनं द्विजानां यज्ञभूमिं करोति यस्मि
न्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान्निबोधतेति स्मृतेः २० तावदुदिते चंद्रे मृगं दृष्ट्वा स्वमृगत्वं संभावयन्नाह अपि स्विदिति २१ चंद्ररश्मिस्पर्शसुखं प्राप्याह किं वेति संभावनायामात्मजविश्ले
षेण ज्वरस्तापः स एव दवदहनः तस्य ज्वालाभिरुपतप्यमानं हृदयरूपं स्थलनलिनी यस्य जलस्थं पद्मं तापं सोढुं क्षममिति स्थलग्रहणं उपसृतो मृगीतनयो येन तं मां चंद्रः स्वधयति शांतिं गमय
ति कैः शिशिरं च तच्छांतं च मय्यनुरागेण गुणितं च आवर्तितं पुनः पुनः स्रवत् यद्वदनसलिलं तदेवामृतमया गभस्तयः तैः लोके हि मंत्रवादिनो वदनसलिलैस्तापं शमयंतीति प्रसिद्धम् उ
पसृत्य मृगीतनय इति पाठे मनोरथांतरमेतत् उपसृत्य मृगीतनयः किं वा मां स्वधयिष्यतीति शेषं समानं २२ मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात् कर्मणश्च विभ्रंशितः प्रारब्धक-
र्मत्वे हेतुः कथमितरथेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात् पूर्वं परित्यक्ता दुस्त्यजा औरसा येन अंतरायेणाविहतं योगारंभणं यस्य आत्मानमविगणयतः आत्मचिंतामकुर्वतः तावदेवातीव्रवे
गः कालो मृत्युसमयश्चापद्यत २३

लोकंदेहंमृगेणसाहितंविसृज्य प्राकृत इवमृगशरीरमवापकथंभूतः कलेवरंमृतमनुनमृतानाविनष्टापूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य २४ आहस्वचित्ते २५ अहोकष्टंधीराणांमार्गाद्भ्रष्टोहं भ्रंशमे
वाह यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगायेन विविक्तंपुण्यारण्यं शरणं यस्य आत्मवतोधीरस्यममनः सर्वेषांभूतानामात्मनिवासुदेवे समावेशितंचानिश्चलंसत् आरात् दूरादेवसुतमा
वगलितं निसृतम् केनसमावेशितम् तस्यानुश्रवणादिष्वभियोगेन अभिनिवेशेन अशून्याःसकलायामायास्मिन् तेनकालेन २६ विगूढोनाविष्कृतोनिर्वेदोयेन शालग्रामोपलक्षितम्
ग्रामम् कालंजरात् यत्रहरिणोजातः तस्मात्पर्वतात् २७ आत्मैवसहचरोयस्य एकाकी प्रतीक्षमाणस्यैव प्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोदकेनक्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्थमित्यर्थः २८
इतिपंचमस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नवमेजडविप्रत्वेतस्यरागाद्यभावतः भद्रकालीपशुत्वेऽपिनिर्विकारत्वमीर्यते १ पितुःप्रासात्मविज्ञानोभरतोमृगतांगतः प्रारब्ध

तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणोमृगएवाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमृगेणकलेवरंमृतमनुनमृतजन्मानुस्मृ
तिरितरवन्मृगशरीरमवाप २४ तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह २५ अहोकष्टंभ्रष्टोऽ
हमात्मवतामनुपथात् यद्विमुक्तसमस्तसंगस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवतआत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवेतदनुश्रवणमननसंकीर्तना
राधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेनसमावेशितसमाहितंकात्स्न्येनमनः तत्तुपुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २६ इत्येवंनिगूढनिर्वेदो
विसृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितंशालग्रामंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्च
भृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ इतिश्रीभा॰पंच॰भर
तचरितेअष्टमोऽध्यायः ८ श्रीसुकउवाच अथकस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयवि
द्याऽनसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्याअंगजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्याभार्यायां १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभाग
वतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वगतमाहुः २ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुण
विवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनःप्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरू
पेणदर्शयामासलोकस्य ३ तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनःशौ-
चाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत् अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेति ४

कर्मवेगेनतदंतेजडविप्रताम् २ आंगिरसगोत्रजानांप्र
वरस्यश्रेष्ठस्यशमादियुक्तस्यत्यागोऽत्रातिथ्यादिष्वोऽन्नदानादि विद्याकर्मविद्या आत्मज्ञानंदेहादिव्यतिरिक्तमोक्षात्मज्ञानम् आनंदोधर्मसंपत्तिजः आत्मनासदृशाःश्रुतादयो
गुणायेषांतेसमानोदरानवपुत्राबभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मं १ उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनतम् शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतइतिस्मृतेः २ तत्रा
पिचान्यसंगादात्मनोभ्रंशमाशंकमानश्चात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन् कर्मबंधविध्वंसनंश्रवणस्मरणंगुणानांविवरणंकथनंचयस्यतद्भगवतश्चरणार
विंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन् प्रतिघातशंकायांहेतुः अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावलिःपरंपरायेनसः ३ पुत्रस्नेहेनुबद्धंमनोयस्य जडस्यगार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्तनां-
तान्संस्कारान्विदधानस्तमुपनीय उपनीतस्यपुनःशौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् तत्रहेतुः अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति ४

सोऽपिचपितुःशिक्षानिर्बंधनिवृत्तये असध्रीचीनमसमीचीनमिवकरोतिस्म उपाकरणवेदव्रतायनंतरंश्रावणादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन्नादौतावत् व्याहृतिभिः सहप्रणवशि
रः साहितांत्रिपदींचैत्रादिचतुरोमासानधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामास तावतापिकालेनस्वरानुपूर्व्यादिशुद्धंव्याहृत्यादितस्यनागतमित्यर्थः आत्मभूतेस्वतनुजे
अनुरागेणावेशितंचित्तंयेन शौचादीनियान्यौपकुर्वाणकस्यसावधिब्रह्मचर्यवतःकर्माणि तेनानभियुक्तानिअनादृतान्यपितंपुत्रंप्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयंका
लेनोपसंहृतः मृतइत्यर्थः अनुशासननिर्बंधेपुनस्तमेवहेतुमाह अनुशिष्टेनभाव्यमित्यसन्नयोग्यआग्रहोयस्य ६ सपत्न्यैसमर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेन सप्तम्यंतपाठेप्ययमेवार्थः
न्यवृत्सत निवर्तितुमैच्छन् निवृत्ताइत्यर्थः ७ यदाभिभाष्यमाणस्तदातदनुरूपाणिभाषते मूल्यमंतरेणबलात् यत्कर्मकार्यतेसाविष्टिः वेतनंमूल्यंविद्यादिभिरुपसादितमन्नम-
भ्यवहरतिपरंभुंक्तेकेवलं नात्विंद्रियप्रीतये ८ अत्रहेतुद्वयमाह नित्यंसदानिवृत्तंनिमित्तंयस्मात् उत्पादकशून्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकशून्यः विशुद्धः केवलोयोनुभवः सएवानंद

सचापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोतिच्छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान् मासा
नधीयानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५ एवंस्वतनुजआत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्य
नभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्यस्वयंतावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउपसंहृतः
६ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंसपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् पितर्युपरतेभ्रातरएन
मतत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपरविद्यायांजडमतिरितिभ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सत ७ सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्म-
त्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिसचकार्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाच्ञयायदृच्छयावोपसादितम
ल्पंबहुमिष्टंकदन्नंवाभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तं ८ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमःसुखदुःखयोर्द्वंद्व
निमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानावृतांगःपीनःसंहननांगःस्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहामणिरि
वानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसःकुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयातज्ज्ञजनावमतोविचचार १० यदातुपरतआहा
रंकर्मवेतनतईहमानःस्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोतिकिंतुनसमंविषमंन्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थाली
पुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति ११

रूपःस्वात्मातस्यलाभः एवंभूतोऽहमस्मीतिज्ञानंतस्याधिगमः प्राप्तिरस्तियस्य द्वंद्वानिसन्मानावमानादीनि तद्धेतुकयोःसुखदुःखयोरकृत
देहाभिमानः तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ अतएवशीतोष्णादिष्वनावृतांगःविचचारेत्यन्वयःकीदृशःपीनःपुष्टः संहननांगः संहन्यंतेनिबिडीभवंतिस्म अंगानि
यस्यकठिनावयवइत्यर्थःस्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनं अनुन्मर्दनंमर्दनाभावः अमज्जनंस्नानाभावः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटंब्रह्मवर्चसंब्राह्मंतेजोयस्ययथामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति
कुत्सितेनपटेनावृताकटिर्यस्य उरुमषिणाअतिमलिनेन तत्त्वतस्तंनजानंतीतियेतैर्जनैरवमतःसन् १० यदातुपरेभ्यःकर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवति तदाकेदारकर्मणिशालि
क्षेत्रेकर्दमविलोडनादौआहारप्रलोभनेननियुक्तःसन्करोति किंतुअत्रकर्दमस्यप्रक्षेपेक्षेत्रंसमंभवेत् इतःउद्धरणेविषमंस्यादित्यादिनवेदभ्रातृभिर्दत्तान्कणादीनप्यमृतवद्भुं
क्ते कणाश्चूर्णतंडुलाःपिण्याकंतैलयंत्रोद्धृततिलकिट्टम् फलीकरणंतुषाःकुल्माषाःकीटदष्टमाषाःस्थालीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नं ११

तस्यरागादिराहित्यमलौल्यंचैवमीरितं अथान्यचरितंप्राहाचित्रंमृत्यावसंभ्रमः वृषलपतिः शूद्रसामंतश्चोरराजः आलभत आलब्धुंप्रवृत्तः १२ दैवाद्बंधनविमुक्तस्यपशोः तमसा
व्याप्तायांनिशितत्रापिनिशीथसमये अर्द्धरात्रावसरे आकस्मिकोदैवनिर्मितःविधिः प्रकारस्तेनवीरासनेन उर्ध्वावस्थानेन १३ अवमृश्यज्ञात्वा १४ पणयः चोराः अहतेननूतनेन उप
रूतमलंकृतम् वैशससंस्थयाहिंसाविधानेनगीतादिघोषेणसह १५ वृषलराजस्यपणिः पुरोहितस्तेनवर्तमानश्चोरः तदपिमंत्रितंभद्रकालीमंत्राभिमंत्रितं १६ धनमदएवरजः
तेनोत्सिक्तंत्यक्तमर्यादंमनोयेषां भगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतुच्छीकृत्ययथेच्छंवर्तमानानांयत्कर्मतदुपलभ्यदेवीउच्चचाट प्रतिमांत्यक्त्वाबहिर्निर्गता कथंभूतमालंभनं
सूनायामपि आपत्कालेऽनुज्ञातायामपिहिंसायामननुज्ञातं भद्रकालीत्यंतंगद्यं १७ अमर्षोपराधासहनम् रोषश्चवपुषोदाहनं तयोरावेशस्तस्यरभसेनवेगेनविलसितउत्तंभितोभ्रूकु

अथकदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्यहदैवमुक्तस्यपशोःपदवींतदनुचराःपरिधावंतोनिशिनिशीथसम
येतमसावृतायामनधिगतपशवःआकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहादिभ्यःसंरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतएनमनव
द्यलक्षणमवमृश्यभर्तृकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाऽभिषिच्याहतवास
साच्छाद्यभूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगप
णवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याःपुरतउपवेशयामासुः १५ अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसि
मतिकरालंनिशितमुपाददे १६ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतां
हिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदःसूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदु
र्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली १७ भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयान
कवदनाहंतुकामेवेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसुहृद्गणेन
निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया १८ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मने
फलति १९ नवाएतद्विष्णुदत्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्त्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणां
साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभागवतपरमहंसानां २० इतिश्री
भा०पं०जडभरतचरितंनामनवमोऽध्यायः ९

दिलक्षणोविटपःशाखा कुटिलादंष्ट्राश्च अरुणानीक्षणानितेषांच आटोपःसंभ्रमस्तेनातिभयानकंवदनंयस्याः इदंतुजगद्धंतुमि
वेतैव महांतमट्टहासंसनादंहासं ततःस्थानादुत्पत्यविवृक्णानिच्छिन्नानिशीर्षाणियेषांगणेनपरिवारेणसहशिरांसिएवकंदुकानितेषांलीलयाचिक्रीडेच १८ ननुकथंदेव्याराधकानामेवंवि
परीतंफलंतत्राह एवमेवेति महत्सु अभिचाररूपोतिक्रमःअपराधः १९ नचसंभावितामिदमेवंयन्मरणेऽप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादितत्राह नवाइति विमुक्तोदेहाद्यात्मभाव
लक्षणःसुदृढोहृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्त्वानांसुहृदःआत्मानश्चयेतेषां नचतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावेऽपिमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताऽभितोरक्ष्यमाणानां केनअनिमिषःकालः सएव
अरिचक्रंतेनवरायुधेन तैस्तैर्भावैश्च अंतर्यामितयाप्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैःनकुतश्चिदपिभयंयास्मिन् भागवतानांभगवदुपासकानां परमहंसानां २० इतिपंचमेटी०नवमोऽध्यायः ९

दशमेसिपताराज्ञाशिबिकांस्वांवहन्मुनिः स्वदुर्वादानुवादेनविज्ञायाशुप्रसादितः १ एवंभूताविकारित्वमज्ञसर्वज्ञयोःसमम् इतिसर्वज्ञतासिद्ध्यैरहूगणकथेरणम् २ रहूगणोनामसिंधुसौवी रदेशयोः राजातत्त्वजिज्ञासुः कपिलाश्रमंयदागच्छतितस्मिन्तदायद्वृत्तंतदाह अथेति इक्षुमत्यानद्यास्तीरेतेषांशिबिकावाहानांकुलस्यनाथेनएषगौरिवखरइवचभारंवोढुंसमर्थइतिधियापूर्वंयके चनाविष्यावलात् गृहीतास्तैःसह प्रसभंबलात् गृहीतःसन् अतदर्होपिसमहानुभावःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चाद्यागतिस्तस्याहेतुभूता याःपुरुषाणांगतिर्नसम्यगाहिताएकरूपानाभूत् २ सोपालंभंसाक्षेपं सामदानभेददंडेषुउपायेषुचतुर्थाच्छंकितचित्ताः ३ भवान्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्तिनःनपारयामःनशक्नुमः ४ कृपणानांवचोनिशम्यसांसर्गिकःसंसर्गनिमित्तःएकस्यापिदोषःसर्वेषामेवभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यरहूगणआहेत्यन्वयःकथंभूतःउपासितावृद्धायेनसोपिस्वभावेनबलात्परवशःकृतःसन्क यभूतंमत्याह नस्पष्टंब्रह्मतेजोयस्मिन् भस्मनाच्छन्नमग्निमिवस्थितं ५ भ्रातरितिसंबोधनमाक्षेपाभिप्रायं व्यक्तंनिश्चितमुरुअधिकंपरिश्रान्तोऽसीत्यादीनिविपरीतार्थानिषड्वाक्या-

श्रीशुकउवाच अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोगोखरवद्धुरंवोढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसमहानुभावः १ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगतिस्तदाविषमगतांशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारःसाध्वतिक्रमत किमितिविषममुह्यतेयानमिति २ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ३ नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाःसाध्वेववहामः अयमधुनैवनियुक्तोऽपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमुहवयंपारयामइति ४ सांसर्गिकोदोषएवनूनमेकस्यापिसर्वेषांसांसर्गिकाणांभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यनिशम्यकृपणवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोऽपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसावृतमतिराह ५ अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तोदीर्घमध्वानमेकएवऊहिवान्सुचिरंनातिपीवानसंहननांगोजरसाचोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसंघट्टिनइति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनिसंस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकांपूर्ववदुवाह ६ अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणःकिमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्यचतेकरोमिचिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायायथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसइति ७ एवंबह्वबद्धमपिभाषमाणंनरदेवाभिमानंरजसातमसाऽनुविद्धेनमदेनतिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राह्मणोब्रह्मभूतःसर्वभूतसुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायामनतिव्युत्पन्नमतिंस्मयमानइवविगतस्मयइदमाह ८

नि ऊहिवान्प्रापितवान् तत्रापिसुचिरं जरसाचद्रुतत्वेनसंघट्टिनःसहचराः बहुधयाभवस्येवंविप्रलब्धोऽपिवञ्चितोऽप्युपह सितोऽपितूष्णींमुवाहेत्यन्वयः तूष्णींभावेहेतुः अविद्ययारचिताद्रव्यादयोयस्मिन्स्वचरमकलेवरे नाध्यारोपितोमिथ्याप्रत्ययोयेनतत्रद्रव्याणिमहाभूतानिगुणाइंद्रियाणिकर्माणिपु ण्यपापानिआशयोऽन्तःकरणं यतःब्रह्मभूतः ६ मामनादृत्यभर्तुःस्वामिनोममशासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सांशास्तिं दंडपाणिर्यमोयथाजनसमूहस्यशास्तिंकरोति यथास्वांप्रकृति मप्रमत्तताम् ७ अबद्धमनन्वितं नरदेवोहमित्यभिमानोयस्यतम् अनुविद्धेनसंगुणितेनातिरस्कृतः अशेषःसंपूर्णोभगवतःप्रियोनिकेतआश्रयोयेनतम् यद्वाशेषाणांभगवत्प्रियाणां- निकेतःसर्वेषांभूतानांसुहृच्च आत्माचयोगेश्वराणांचर्या जडादिवत् आचरणं तस्यांचात्यंतंव्युत्पन्नापरिचितामतिर्यस्यसतंस्मयमानःहसन्निवेतिमुखप्रसत्तिद्योत्यते विगतस्मयःगतगर्वः ८

तत्रवक्रोक्त्यायदुक्तंत्वंनश्रांतः नचदीर्घमध्वानमागतइतितत्रोत्तरमाह त्वयायदुदितमुक्तंश्रमादिनास्तीतितद्व्यक्तंस्फुटंतत्त्वतैव आविप्रलब्धंविप्रलंभोनभवति तदेवाह हेवीर यदिभारो
नामकश्चित्स्यात् सचभर्तुर्वोढुर्देहस्ययदिस्यात् सचमेयदिप्रसक्तःस्यात् तर्हीदानींभाराभावात् विप्रलंभःस्यात् नत्वेतदस्तिभारस्यवोढुश्चानिरूप्यत्वात् ममचतत्संबंधाभावात् तथागंतुर-
धिगम्यंप्राप्यमध्वावासादिस्यात् अध्वेतिपाठेसाक्षात्परमार्थतः तच्चमेयदिस्यादित्यादियोज्यम् यत्त्वयोक्तंनातिपीवेतितत्राह चेतनमुद्दिश्यत्वंपीवेतिप्रवादोविदांविदुषांनभवतिकिंतुमूर्खा
णांयतोयंप्रवादोराशौस्थूलसंघेदेहेएवनत्वात्मनि देहएवपीनोनाहमित्यर्थः ९ एतत्प्रपंचयति स्थौल्यमितिकलिःकलहः अहंकारेणमदश्चदेहेनसहतदभिमानेनजातस्यहिभवंति ममतुनिराभि
मानस्यनसंति यद्वादेहेजातेयोजातस्तस्यैवतानिममतुतत्रनजातस्यनसंति १० यच्चोक्तंजीवन्मृतोऽसीतितत्राह जीवन्मृतत्वंनकेवलंमम किंतुविकृतस्यसर्वस्यपरिणामिनोदृष्टं यद्यस्माद्वि-
कृतंमातिलक्षणमाद्यंतवत् यदुक्तंभर्तृशासनमतिचरसीतितत्राह स्वंचस्वाम्यंचतयोर्भावःसत्ताहेईड्य यत्रपक्षेध्रुवः यदिव्यवस्थितःस्यादित्यर्थः तर्हिविधिर्नियोगःकृत्यंकर्मतयोर्योगोध्रुव
उच्यतेउचितोभवति उचसमवायेइतिधातुः यदितुतवराज्यभ्रंशोममचराज्यंस्यात् तदासर्वमेतद्विपरीतंस्यादित्यर्थः ११ ननुयावद्राजाऽहंतावत्त्वस्वामीभवाम्येवेतिचेत्तत्राह विशेषो

ब्राह्मणउवाच त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेतिराशौनविदांप्रवादः ९ स्थौल्यंकार्श्यंव्याध
यआधयश्चक्षुत्तृड्भयंकलिरिच्छाजराच निद्रारतिर्मन्युरहंमदःशुचोदेहेनजातस्यहिमेनसंति १० जीवन्मृतत्वंनियमेनराजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्यदृष्टं स्व
स्वाम्यभावोध्रुवईड्ययत्रतर्ह्युच्यतेऽसौविधिकृत्ययोगः ११ विशेषबुद्धेर्विवरंमनाक्चपश्यामियन्नव्यवहारतोऽन्यत् कईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यंतथापिराज
न्करवामकिंते १२ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थांगतस्यमेवीरचिकित्सितेन अर्थःकियान्भवताशिक्षितेनस्तब्धप्रमत्तस्यचपिष्टपेषः १३ श्रीशुकउवाच
एतावदनुवादपरिभाषयाप्रत्युदीर्यमुनिवरउपशमशीलउपरतानात्म्यनिमित्तउपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्राजयानमपितथोवाह १४ सचापिपां
डवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायांसम्यक्श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिविमोचनंद्विजवचआश्रुत्यबहुयोगग्रंथसंमतंत्वरयावरुह्यशिर
सापादमूलमुपसृतःक्षमापयन्विगतनृपदेवस्मयउवाच १५ कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानांबिभर्षिसूत्रंकतमोऽवधूतः कस्यासिकुत्रत्यइहापिकस्मात्क्षेमा
यनश्चेदसिनोतशुक्लः १६ नाहंविशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंकेभृशंब्रह्मकुलावमानात् १७

राजन्नित्यादिभेदस्तंबुद्धेर्विवरमवकाशंव्यवहारादन्यन्नपश्यामिमनाकुईषदपि अथापितवायमभिमानश्चेत्तर्हिब्रूहिकिंतेकरवामेति १२ यच्चोक्तंप्रमत्तस्यतेचिकित्सांकरोमियथा
स्वांप्रकृतिंभजिष्यसइतितत्राह उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्यवस्तुतः स्वसंस्थांब्रह्मभावंगतस्यभवताकृतेनचिकित्सितेनदंडेनशिक्षितेनवाकियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात् यदि
पुनरहंनमुक्तः किंतुप्रमत्तः स्तब्धएवतथाऽपिममशिक्षादिकंपिष्टपेषणवद्व्यर्थमित्यर्थः नहिजडस्वभावःशिक्षयापिपटूकर्तुंशक्यतइति १३ अनुवादरूपयापरिभाषयाभाषणेनतंप्र-
त्युत्तरंदत्वाउपरतमनात्म्येदेहात्मत्वेनिमित्तमविद्यायस्य आरब्धफलंकर्मक्षपयन् १४ हेपांडवेयसम्यक्श्रद्धयातत्त्वजिज्ञासायांप्राप्तोधिकारोयेन यथादर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव
गोदोहनेनपशुकामस्याप्रणयोदीतिगुणफलसंबंधेऽप्यधिकारः एवंसात्विकश्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकारइत्यर्थः बहुयोगग्रंथसंमतंद्विजस्यतद्वचःश्रुत्वा विगतोनृपदेवोऽधिराज-
इतिगर्वोयस्य १५ द्विजानांमध्येकतमः यतःसूत्रमुपवीतंबिभर्षि यद्वादत्तात्रेयादीनांमध्येकतमोवधूतः इहापिकस्माद्धेतोःप्राप्तः नोऽस्माकंक्षेमायचेत्प्राप्तः तर्हिशुक्लःकपिलोमुनिर्भ-
वसिकिम् उतेतिवितर्के १६ किंमनयाचिंतयाशिबिकांतावद्वहामीतिचेद्दतआह नाहमिति वित्तपःकुबेरः १७

यस्मादित्थंशंकेतस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि निगूढोऽपिहितोविज्ञानरूपंवीर्यंप्रभावोयेन अपारः अनंतमहिमा तत्रहेतुः नोमनसापिभेत्तुंनक्षमंनशक्यं किंभेत्तुमित्यपेक्षायां यस्मात् अरणंशरणंतत्किमितिप्रष्टुंप्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्या
माह तेवचांसीति यद्वा मनसायुक्ताः सूक्ष्मदृष्टयोऽपिभेत्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः १८ स्वस्यज्ञानार्थितांदर्शयति अहंचेति इहसंसारेयत् तत्रयदुक्तंममश्रमोनास्तीति तत्राह दृष्टइ
ऽवतीर्णंकपिलम् १९ सएवभवान्किंस्विदेवंविचरतिगृहाविष्टः कथंचित्क्षीन पश्येत् २० एवंतत्स्वरूपंपृष्ट्वातदुक्तोत्तराण्याक्षिपति नान्विदंव्यवहारमात्रंनतुसत्यं तदुक्तं
ति आत्मनोमे अनुमन्ये अनुमिमे अनुमानंचैवं भवान् भारवाहनादिनाश्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्तासश्राम्यति यथाहंयुद्धादिकर्ताइति एवंप्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थ
व्यवहारतोऽन्यन्न पश्यामीतितत्राह यथेति व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणकएवदृष्टः यथायथावत् असताघटादिनाउदकानयनादेरभावात् औपाधिकत्वेऽपिसत्यत्वंकिंनस्यादित्याह स्था
क्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथामिथ्याघटादिरिति २१ यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौल्यादयोमेनवस्तुतः संतीति नचात्रकिंचिन्मिथ्याएवंदेहादिभिःसान्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्तासंसृ
त्या अग्निनातापात्तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्यतापः तस्यतापात्तंडुलानांबहिर्भागस्यततस्तद्गर्भस्यचरंधिः पाकः ततःप्राणस्यततोमनस इत्येवंयथायथमूह्यं २२ यदुक्तंस्वस्याम्य
तिः पुरुषस्य भवति असवः प्राणाः आशयोमनः अनुरोधादुपाधिधर्मानुवृत्तेन तथाहिनिदाघादिनादेहेततस्तेइंद्रियाणांतापः

तद्गृहसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः वचांसियोगग्रथितानिसाधोननः क्षमंतेमनसापिभेत्तुं १८ अहंचयोगेश्वरमात्मतत्त्वविदांमुनीनांपरमंगुरुंवै प्रष्टुंप्रवृत्तः किमिहारणंतत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलाऽवतीर्णम् १९ सवैभवाल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगोविचरत्यपिस्वित् योगेश्वराणांगतिमंधबुद्धिः कथंविचक्षीतगृहानुबंधः २० दृष्टःश्रमः कर्मतआत्मनोमेभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथासतोदानयनाद्यभावात्समूलइष्टोव्यवहारमार्गः २१ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् २२ शास्ताभिगोप्तानृपतिः प्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोविजहात्यघौघम् २३ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधोयथातरेसदवध्यानमंहः २४ नविक्रियाविश्वसुहृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवापि महद्विमानात्स्वकृताद्धिमादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः २५ इतिश्रीभा॰पं॰ दशमोऽध्यायः १० ब्राह्मणउवाच अकोविदःकोविदवादवादान्वदस्यथोनातिविदांवरिष्ठः नसूरयोहिव्यवहारमेतंतत्त्वावमर्शेनसहामनंति १

भावोध्रुवइतितत्राह शास्तेति अध्रुवत्वेऽपियदायोनृपतिः सप्रजानांशास्ताअभिगोप्ताच यच्चोक्तंस्कंधादेःशिक्षा पिष्टपेषइतितत्राह योऽच्युतस्यकिंकरः सपिष्टंनापिनष्टिनिष्फलंनकरोति
तत्कृत्याद्यनपगमेऽपिशास्तुरीश्वराज्ञासंपादनेनैवसफलत्वात् तदाह स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनंकुर्वन्यस्मादघौघंनिजहाति २३ यस्मादेवंममत्वदुक्तंविपरीतंप्रतिभाति
तत्तस्मात् नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृताःतिरस्कृताः सत्तमाभवादृशायेन तस्यमेमैत्रीदृशंस्नेहयुक्तांदृष्टिंकृषीष्टकरोतु सतामवज्ञारूपंपापंयथातरिष्यामि २४ ननुममावज्ञाकृत
विकाराभावात्कुतः पापंतत्राह नेति यद्यपितवविक्रियानास्ति विश्वस्यसुहृद्ध्यासौसखाचतस्य अतः सर्वत्रसाम्येनस्वदेहेविगताभिमानस्यतथापिमहतामवमानात् मादृशोविनं-
क्ष्यति अदूरात्क्षिप्रंशूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपिइत्यर्थः २५ इतिपंचमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० एकादशेतुसंस्पष्टोरहूगणमहीभृता उपादिशत्परंज्ञानंसयोगी
तिनिगद्यते १ अकोविदः अविद्वानपित्वं कोविदानांवादाउद्ग्राहणिकास्तत्तुल्यानुवादानेववदसि अथोअतः अत्यंतंविदुषांमध्येश्रेष्ठोनभवसिकुतः हियस्मात् यंस्वामिभृत्यादिलौकि
कव्यवहारंत्वंसत्यमात्थ एवंसूरयस्तत्त्वविचारेणसहनवदंति किंत्वविचारकृतंवदंति अतोनसत्यः १ ५ ५ ५ ५

वैदिकोऽपिकर्मव्यवहारोनसत्यइत्याह तथैवेति उरवोगार्हाग्रहसंबंधिनोमेधायज्ञास्तेषांवितानोविस्तारः तद्विषयास्त्वविद्यास्तऊरु आधिकंविजृंभितेषुविलसितेषुवेदवादेषुतत्त्ववादः तुनिश्चितंनचकास्तिनप्रकाशते तथाचश्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादि शुद्धोहिंसादिशून्यः साधुःरागादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणांपरमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् २ ननुश्रुतवेदांतस्यापिपुंसः कर्मसुप्रवृत्तेः कथमसत्यतातत्राह नेति साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानायवरीयस्योऽपिवेदांतवाचस्तस्यनसम्यगासन्नबभूवुः स्वप्नेयानिरुक्तिस्तयास्वप्नदृष्टांतेनदृश्य त्वादिहेतुनास्वयमेवहेयत्वेनानुमितंयस्यनस्यात् ३ एवंप्रपंचस्यासत्यत्वंतदुक्तांनिराकृत्यसंसारस्यापितदुक्तांसत्यतांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामाह यावदित्यादिनायावत्समा प्ति मनोयावद्रजआदिभिर्गुणैरनुरुद्धंवशीकृतंभवतितावत्तन्मनोनिरंकुशंसत्पुरुषस्यकुशलंधर्ममितरमधर्मंवाआतनोतिकैः चेतोभिः ज्ञानेंद्रियैः आकूतिभिः कर्मेंद्रियैश्च ४ ततश्चधर्माधर्मवासनायुक्तंतदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह सइति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन तन्मनइत्यर्थः वासनायुक्तआत्मोपाधित्वादात्मा अतोविषयैरुपर क्तोऽनुविद्धः अतोगुणप्रवाहः गुणैरितस्ततश्चाल्यमानः अतएवाविकृतः कामादिपरिणामवान् षोडशात्माषोडशकलास्तुभूतेंद्रियरूपास्तन्मुख्यः पृथक्नामभिः सहपृथक्रूप

तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु नवेदवादेषुहितत्त्ववादः प्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः २ नतस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसी रपिवाचःसमासन् स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात् ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसावाऽनुरुद्धम् चेतोभिराकूति भिरातनोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा बिभ्रत्पृथङ्नामभिरूपभेदमंतर्बहिष्ट्वंचपुरैस्तनोति ५ दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति आलिंग्यमायारचितांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटः ६ तावानयंव्यवहारःसदाविःक्षेत्र ज्ञसाक्ष्योभवतिस्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणत्वस्यपरावरस्य ७ गुणानुरक्तंव्यसनायजंतोःक्षेमायनैर्गुण्यमथोमनःस्यात् यथाप्र दीपोघृतवर्तिमश्नन् शिखाःसधूमाभजतिह्यन्यदास्वम् ८ पदंतथागुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनःश्रयतेऽन्यत्रतत्त्वम् एकादशासन्मनसोहिवृत्त यआकूतयःपंचधियोऽभिमानः ९ मात्राणिकर्माणिपुरंचतासांवदंतिहैकादशवीरभूमीः गंधाकृतिःस्पर्शरसश्रवांसिविसर्गरत्यर्त्यभिजल्पाशिल्पाः १०

भेदंदेवतिर्यगादिरूपंबिभ्रत् अंतर्बहिष्ट्वमुत्कृष्टत्वंनिकृष्टत्वंचपुरैस्तैरेवदेहैः हेतुभूतैस्तनोति नामाभिरित्यत्ररेफलोपेदीर्घाभावआर्षः ५ फलंचतदनुरूपंकरोतीत्याह दुःखंसु खंव्यतिरिक्तंचमोहंतीव्रंदुर्निवारंकालप्राप्तंफलंसर्वतोऽभिव्यनक्तिसृजति ननुजडःकथंसृजतितत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगनेकारणमाह माययारचित अंतरात्माजीवोपाधिःउपा धितामाह संसृतिचक्रेकूटयतिच्छलयतीतितथायथाग्रामकूटकइति ६ एवमयंमनोनिबंधनःसंसारोजीवेफलतीत्याह तावानिति आविःप्रकाशमानःसदाक्षेत्रज्ञस्यसाक्ष्यःद्वयोप्र वर्तिस्थूलसूक्ष्मःजाग्रत्स्वप्नस्वरूपःमनसःसंसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षस्यापितदेवकारणमित्याह तस्मादिति अदोमनःलिंगकारणं गुणत्वंगुणाभिमानत्वंतद्राहित्यंतदेवपरमव रंचतस्य ७ कथमेकमेवाविलक्षणयोःकारणमवस्थाभेदादित्याह गुणेतिनैर्गुण्यंनिर्गुणाम् अथोइतिकार्त्स्न्येन दृष्टांतेनस्फुटयति यथेति अन्यदातुघृतक्षयेस्वपदंशुक्लभास्वररूपं महाभूतात्मत्वंवा १८ अन्यत्र अन्यदावृत्तीर्दर्शयति एकादशवृत्तयःआसन् आकूतयःक्रियाकाराःपंचधियश्चज्ञानाकाराःपंच अभिमानश्चेति ९ हेवीर भूमीःविषयान् विषयानेवा ह गंधादयःपंचज्ञानेंद्रियद्वाराधीवृत्तीनांविषयाः आकृतिःरूपं श्रवःशब्दःविसर्गादयःपंचकर्मेंद्रियद्वाराकर्माकारवृत्तीनांविषयाःरतिःसंभोगःअर्तिर्गतिः १०

पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशंपुरम् स्वीक्रियतइतिस्वीकिरणम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्यनज्ञेयतयागंधादिवद्विषयः नापिकार्यतयाविसर्गादिवत् किंतुममेतिभोगायतन-
त्वेनस्वकार्यतयाविषयइति एकेतुविवेकिनामेवपुरंममत्वाभिमानविषयः नतुमूढानामतोमूढदृष्ट्या अहमहंकारं द्वादशंमन्यंतरमाहुः तस्यचपुरमेवशय्यासंज्ञं द्वादशंविषयमाहुः तत्राहं-
जीवोहंकारेणशेतेयतः पुरिशयनात्पुरुषइत्युच्यते तासांवृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह द्रव्याणिविषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयःसंस्कारः कर्मअदृष्टम् कालःक्षोभकः तैर्निमि-
त्तभूतैः प्रथमंशतशः ततः सहस्रशः ततःकोटिशः स्युः नतुमिथःस्युः नचस्वतः किंतुक्षेत्रज्ञतःपरमेश्वरात् तस्यचानंतशक्तित्वात् अनंताःस्युरित्यर्थः यद्वातासांमिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटि-
शोपिवृत्तयस्ताः क्षेत्रज्ञतएवस्युः ततस्तत्सत्तयैवसत्तालंभैस्युर्नतुमिथोनचस्वतइति यद्वा क्षेत्रज्ञोजीवस्तस्मान्नस्युः तस्याविकारित्वात् नमिथः इतरेतराश्रयत्वापत्तेः नस्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः
अतोमिथ्याभूताएव ११ तदेवं श्लोकत्रयेणगुणकर्मानुरुद्धमनोवृत्तीः श्रयतइति यदुक्तंतत्प्रपंचितं अन्यदातत्त्वंश्रयतइतियदुक्तंतदेवतत्त्वमाह क्षेत्रज्ञइति जीवस्यजीवोपाधेः अविशुद्ध-
कर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यतिक्वापिसुषुप्तौतिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञआत्मतत्त्वमित्यर्थः १२ क्षेत्रज्ञोद्विविधः त्वंपदार्थो-
जीवः तत्पदार्थईश्वरश्च तत्राद्योनिरूपितः इदानींतत्त्वाद्यमीश्वरंनिरूपयति क्षेत्रज्ञआत्माव्यापीपुराणोजगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः सचस्वयंज्योतिः नतुज्ञानस्याविषयत्वे-

एकादशंस्वीकरणंममेतिशय्यामहंद्वादशमेकआहुः द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः सहस्रशः शतशःकोटिशश्चक्षेत्रज्ञतोनमिथोन
स्वतःस्युः ११ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचितस्यनित्याः आविर्हिताःक्वापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः १२ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःपु
राणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययात्मन्यवधीयमानः १३ यथानिलःस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेणनिविष्टईशेत् ए
वंपरोभगवान्वासुदेवःक्षेत्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः १४ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदात्मतत्त्वंभ्रमतीहतावत् १५
नयावदेतन्मनआत्मलिंगंसंसारतापावपनंजनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधंममतांविधत्ते १६ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमपेक्षयाऽध्ये
धितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोषम् १७ इतिश्रीभा० पंच० रहूगणसंवादेएकादशोऽध्यायः ११

रहूगणउवाच नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्यम् १

नाश्रयत्वेनवापरोक्षः अ-
जः जन्मादिशून्यः परेषांब्रह्मादीनामपिईशः नारंजीवसमूहः सअयनंयस्यानियंतुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनयामायया आत्मनिजीवे अवधी-
यमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तरिप्रयोगः तन्नियंतृत्वेनवर्तमानइत्यर्थः १३ एतत्सदृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेणप्राणरूपेण ईशेत् नियमयति इदंविश्वं १४ तदेवमात्मनः शुद्ध-
त्वं संसारस्यचमिथ्यात्वंप्रदर्श्येदानींतन्निवृत्तिमाह नतुभृत्देही वयुनोदयेनज्ञानोत्पत्त्यायावन्मायांविधूयात्मतत्त्वंनवेदतावदिह भ्रमति १५ यावच्चाविषयानुरक्तंमनएवानर्थहेतुरिति
नवेदतावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नेति आत्मनोलिंगमुपाधिभूतंमनः संसारतापानामावपनंक्षेत्रंयावन्नवेदतावद्भ्रमतीत्यनुषंगः तापावपनत्वेहेतुः यन्मनः शोकाद्यनुबंधंममतांचवि-
धत्ते १६ ततस्तस्मात् भ्रातृव्यंशत्रुमध्येधितंसंप्रवृद्धं स्वयंव्यलीकंमिथ्याभूतंतथाप्यात्मानंमुष्णातीतितथातं गुरुरेवहरिस्तस्यचरणोपासनमेवास्त्रंयस्य तथाभूतःसन् जहियातय १७
इतिपंचमस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११

द्वादशेपुनराएवंसंदेहेनमहर्षिणा सयोगीसर्वसंदेहानुपानुददितीर्यते १ कारणमीश्वरः तस्यैवलोकसंरक्षणार्थोविग्रहोयस्य स्वरू-
पेण परमानंदप्रकाशेनतुच्छीकृतोविग्रहोयेन हे अवधूतयोगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेनवेषेणनिगूढोनित्यानुभवोयेनतस्मैनमः १

विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यममिनंदति ज्वर एवामयो रोगस्तेनार्तस्य यथा सत्स्वादु अगदमौषधं यथा च निदाघेन दग्धस्य संतप्तस्य हिमांभः शीतलमुदकं गंगोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् कुत्सिते देहे यो मा-
नः अहंकारः स एव आहिः तेनाविशेषेण दष्टा हा दृष्टिर्विवेकलक्षणा यस्य तस्य मे तव वेदं वचः अमृततुल्यमौषधं २ मम संशयविषयमर्थं पश्चाद्वक्ष्यामि अधुना तावत्त्वदुक्तं वचः अध्यात्मयोगेन
ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथा भवति एवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मम ३ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भारवाहनादिक्रिया च तत्फलं च श्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्य
मानं सत् अबाधितमपि व्यवहारमात्रमूलं यद्वा सतः अबाधितव्यवहारस्य मूलं कारणमपि न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय क्षममिति भवान् यदाह अमुष्मिन्नर्थे मम मनो भ्रमति ४ अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः
पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणात् पृथिव्यां चलन् स्कंधभारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः तस्य च जडत्वान्न भारः श्रमश्च किंच
भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति अवयवव्यतिरेकेण श्रमास्पदस्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि अंघ्र्योः अधि उपर्युपरि गुल्फादयः उ
रसः सलोप आर्षः ५ शिबिकायामप्यवयवी नास्तीत्यपि नास्तीत्याह सौवीरराजेत्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरार्षः यस्मिन् भवान्निरूढात्माभिमानः

ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधं मे २ तस्माद्भवंतं मम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चा
दधुना सुबोधम् अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ३ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् न ह्यंज
सा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन् भ्रमते मनो मे ४ ब्राह्मण उवाच अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्यो
रधि गुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेऽधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो राजास्मि
सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७
यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयम् ८ एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम
सन्निधानात्परमाणवो ये अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्व
भावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयम् १० सिंधुषु राजाऽस्मीति दुर्मदेनांधः सन् ६ शोच्यान्विष्ट्या निगृह्णन् निष्कृपो वर्तसे ऽतो मिथ्यैव गोप्ताऽस्मीति श्ला-
घमानो महतां सभासु न शोभसे यतो धृष्टः ७ न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदामः तत्त
दा क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रियया सदित्यनुमेयं निरूप्यताम् तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ८ त
र्हि क्षितेः सत्यता स्यात्तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनमर्थविनैव निरुक्तं यद्वा क्षिति शब्दस्य वृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्व-
कारणभूतेषु निधानात् लयात् अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युस्तत्राह ते मनसा कार्यानुपपत्त्यावादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषां स
मूहेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथ्वीबुद्ध्यालंबनमित्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणम् तथाऽपि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य भगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेन कल्पि-
ताः ९ एवं अन्यदपि कृशत्वादिधर्मकबुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्नाउपलक्षितयाऽजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशं ह्रस्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि अणु बृहत्तोः पृथगुपादानात्
असत्कारणं सत्कार्यं जीवं चेतनमजीवं जडम् १०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

व्यावहारिकसत्यत्वंव्यावर्तयति परमार्थं ज्ञातिज्ञानव्यवच्छेदार्थानिषद्विशेषेणापि विशुद्धम् तत्त्वाविद्यकम् एकंतत्तुनानारूपम् अनंतरंत्वबहिः वा
तर्हिंकिंसत्यंतदाह ज्ञानंसत्यम् व्यावहारिकसत्यत्वंव्यावर्तयति परमार्थं ज्ञातिज्ञानव्यवच्छेदार्थानिषद्विशेषेणापि विशुद्धम् तत्त्वाविद्यकम् एकंतत्तु नानारूपम् अनंतरंत्वबहिः वा
ह्याभ्यंतरशून्यं तत्तुविपरीतं ब्रह्मपरिपूर्णम् तत्तुपरिच्छिन्नं प्रत्यक् तत्तुविषयाकारम् प्रशांतंनिर्विकारम् तदेवस्वरूपज्ञानंसत्यमित्युक्तम् कीदृशंतत् ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेनभगव
च्छब्दःसंज्ञायस्य यद्यज्ञानंवासुदेवंवदंति ११ एतत्प्राप्तिःमहत्सेवांविनानभवतीत्याह हेरहूगण एतज्ज्ञानंतपसापुरुषोनयाति इज्ययावैदिककर्मणा निर्वपणात् अन्नादिसंविभा
गेन गृहाद्वातन्निमित्तपरोपकारेण छंदसावेदाभ्यासेनजलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रयेषुमहत्सु ग्राम्यकथानांविघातोयस्मात् १३ विषयसंग-
त्वंयोगभ्रंशक इतिवदन्नुक्तत्वंनिगूढश्चरसीति प्रश्नस्योत्तरमाह अहमिति द्वाभ्याम् विमुक्तोदृष्टश्रुताभ्यांसंगनिमित्तोबंधोयेन हतोऽर्थः प्रयोजनंयस्य १४ श्रीकृष्णार्चनंप्रभृष्टम्
पुरतीत्याह सोतिजनसंगाद्विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः १५ असंगैर्महद्भिर्यः सत्संगस्तेनजातंज्ञानमेवासिः खड्गस्तेनाच्छिन्नमोहःसन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशायितंश्रेष्ठ
पारंहरिंयाति यद्वा पारमतिक्रमंपाहरिंयाति अतिरातिक्रम्य चेतिकर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया तस्यहरेरीहानांकथनस्मृतिभ्यांलब्धास्मृतिर्येनसः १६ इतिपंचमेटी॰ द्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेवि

ज्ञानंविशुद्धं परमार्थमेकमनंतरंत्वबहिर्ब्रह्मसत्यम् प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दसंज्ञंयद्वासुदेवंकवयोवदंति ११ रहूगणैतत्तपसानयातिनचेज्यया
निर्वपणाद्गृहाद्वा नच्छंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोऽभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघातः निषेव्य
माणोनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे १३ अहंपुराभरतोनामराजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः आराधनंभगवतईहमानोमृगोऽभवंमृगसं
गाद्धतार्थः १४ सामांस्मृतिर्मृगदेहेऽपिवीर कृष्णार्चनप्रभवानोजहाति अथो अहंजनसंगादसंगोविशंकमानोऽविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसं
गसत्संगजातज्ञानासिनेहैवविवृक्णमोहः हरिंतदीहाकथनस्मृतिभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इतिश्रीभा॰ म॰ पं॰ ब्राह्मण
रहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२ ब्राह्मणउवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् सएषसार्थोऽर्थपरःपरिभ्र
मन्भवाटवींयातिनशर्मविंदति १ यस्यामिमेषण्नरदेवदस्यवः सार्थंविलुंपंतिकुनायकंबलात् गोमायवोयत्रहरंतिसार्थिकंप्रमत्तमाविश्ययथो
रणंवृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरेकठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तुगंधर्वपुरंप्रपश्यतिक्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ३

रक्तायदृयातत्त्वनिरूपणं इतिवै
राग्यदार्ढ्यायभवाटव्युपवर्ण्यतेऽध्वनःपारमित्युक्तं तदेवाध्वानंप्रसिद्धमार्गरूपकेणवैराग्यायप्रपंचयति दुरत्ययेदुस्तरे अध्वनिप्रवृत्तिमार्गे रजस्तमःसत्त्वैर्विभक्तानिकर्माणि कार्य
तयापश्यतीतितथा सएषप्रसिद्धःसार्थोजीवसमूहः अर्थपरःस्वार्थःसन् यथावाणिक्सार्थोर्थार्जनायगच्छन्नटवींयातितद्वत् १ अस्याध्यायस्यव्याख्यानरूपउत्तराध्यायोऽस्ति तथा-
पिस्वसंप्रतिपत्तयेकिंचित्किंचिद्व्याख्यायते यस्यांभवाटव्यामिमेइंद्रियनामानः षट्दस्यवः चोराः कुत्सितोनायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्यतंसार्थंविलुंपंति तस्यधर्म्यंधनमुपभोगेनमुष्णं
तीत्यर्थः गोमायवः शृगालतुल्यादारापत्यादयः त्वंमेभर्तापितेत्येवंप्रविश्य प्रमत्तंसार्थिकंसार्थेस्थितंहरंति इतस्ततआकर्षंति उरणंमेषं २ वीरुधोलतास्तृणानिचगुल्मानिचलता
दिजालानिप्रभूतैरेतैर्गह्वरेदुष्प्रवेशे क्षेत्रे कठोरैःस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्चययाकश्चिदुपद्रुतोभवति एवंकामकर्मादिभिर्गह्वरेगृहाश्रमेवर्तमानोदुर्जनैरुपद्रुतोभवती
त्यर्थः गंधर्वपुरवद्घटमानमेवदेहादिकंप्रकर्षेणसत्यमेवेदमितिपश्यति क्वचित्क्वचित् क्वापिक्वापिआशुरयःअतिवेगउल्मुकाकारोग्रहःपिशाचः तत्तुल्यंसुवर्णमुपादेयत्वेनप्रपश्य-
तीत्यर्थः ३

निवासादिष्वात्मस्वभावोयस्याःसाबुद्धिर्यस्यसः ततस्ततोधावतीत्कमयन्नतावानेवार्थः वात्याचक्रवातः तस्यामुत्थितः पांसुस्तेनधूम्रादिशः रजस्वलेरजोव्याप्ते अक्षिणीयस्यसयथाम्भजा
नानि तथावात्येवप्रमयतीयास्त्रीतस्यामुद्धतेरागादिभिः अप्रकाशमानादिक्देवताः कर्मसाक्षीभूतानजानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानांझिल्लीनांभृंगारिकासंज्ञानांकीटविशेषाणांस्वनैः कर्ण
योः शूलोव्यथायस्य उलूकाघूकास्तेषांवाग्भिर्व्यथितोंऽतरात्मामनोयस्य अत्रचपरोक्षमप्रियवक्तारोझिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारोघूकतुल्याः येषांछायापिपापहेतुः तेअपुण्यवृक्षाः त
तुल्यानधार्मिकान्सेवते मरीचितोयानीतिनिष्फलत्वेनविज्ञातानपिविषयान् ५ विंतोयाकृसरित्कृ पतितस्यगात्रभंगात्सयोदुःखंभवति नचोदकलाभः तद्वदिहचपरत्रचदुःखदान्
पाखंडानभियाति आलषतेदायादादिभ्योअन्नादिर्वाञ्छति उभयत्रापिसएवार्थः दावंदावाग्नितुल्यंदुःखदंगृहम् प्राप्य शोकाग्निनातप्तोनिर्विद्यतेविषीदति तत्रचयक्षराक्षसतुल्यैराज-
भिः हृतमसुवत्प्रेष्ठंधनंयस्यसानिर्विद्यते ६ अन्यैश्चशूरैर्हृतंस्वंवित्तंयस्य निर्विषण्णंविषण्णंचेतोयस्यकश्मलंमूर्च्छाम् गंधर्वपुरमिवमनोरथोपगतपितृपुत्रादिसमाजंप्रविष्टःसन् ७ कं
टकादिविद्धांघ्रिरिव विघ्नैरभिभूतः सन्नगतुल्यंमहत्कर्मारोढुंकर्तुमिच्छुर्विमनाइवआस्ते पदेपदे क्षणेक्षणे अभ्यंतरेणवह्निनाजाठरेण ८ अजगराहिनानिद्रारूपेणगिलितोनवेत्ति विपिने

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततोधावतिभोअटव्याम् क्वचिच्चवात्योत्थितपांसुधूम्रादिशोनजानातिरजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलउलू
कवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा अपुण्यवृक्षाञ्श्रयतेक्षुधार्दितोमरीचितोयान्यभिधावतिक्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाःसरितोऽभियातिपरस्परंचालषतेनिरंधः
आसाद्यदावंक्वचिदग्नितप्तोनिर्विद्यतेक्वचयक्षैर्हृतासुः ६ शूरैर्हृतस्वःक्वचनिर्विण्णचेताःशोचन्विमुह्यन्नुपयातिकश्मलम् क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टःप्र
मोदतेनिर्वृतवन्मुहूर्तम् ७ चलन्क्वचित्कंटकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते पदेपदेऽभ्यंतरवह्निनार्दितःकौटुंबिकःक्रुध्यतिवैजनाय ८
क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिनाजनोनावैतिकिंचिद्विपिनेऽपविद्धः दष्टःस्मशेतेक्वचदंदशूकैरंधोंऽधकूपेपतितस्तमिस्रे ९ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसा
न्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितोविमानः तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानोबलाद्विलुंपंत्यथतंततोऽन्ये १० क्वचिच्चशीतातपवातवर्षप्रतिक्रियांकर्तुम
नीशआस्ते क्वचिन्मिथोविपणन्यच्चकिंचिद्विद्वेषमृच्छत्युतवित्तशाठ्यात् ११ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्प
रादप्रतिलब्धकामःपारक्यदृष्टिर्लभतेवमानम् १२ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरानुबंधोविवहन्मिथश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधो
पसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तांस्तान्विपन्नान्सहितंस्तत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः आवर्ततेद्यापिनकश्चिदत्रवीराध्वनःपारमुपैतियोगम् १४

स्त्कः शवइवदंदशूकैरहिभिर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधोलुप्तविवेकः अंधकूपेमोहेपतितः तामिस्रेदुःखेशेतेलीयते ९ क्षुद्ररसान्परयोषादीन् विचिन्वन्गवेषयन् तन्माक्षिकाभिर्यो
षादिस्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितःसन् व्यथितोभवतियदिकथंचित्त्राति क्लेशेनप्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भवति तदाबलादन्येऽपहरंतितान्यदाऽभियुक्तेतदाततोऽप्यन्ये
हरंति १० यत्किंचित् अत्यल्पमपिमिथोव्यवहरन्क्रियादिनागृण्हन् वित्तशाठ्यात्धनवंचनात् ११ शय्यादिहीनः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनंकंबलादि स्थीयतेऽत्रेतिस्थानंगृहं
विहरंत्यनेनेतिविहारोयानादि याचमानोऽपि यदापरस्माद्प्राप्तकामस्तदापरकीयेवस्तुनिदृष्टिरभिलाषोयस्यसोवमानंप्राप्नोति १२ एवमन्योन्यंवित्तव्यतिषंगेणधनविनिमयेनवि
द्धोवैरानुबंधोयस्यतथाविधोपि परस्परंविवहन् विवाहादिसंबंधंकुर्वन् उरुभिःकृच्छ्रैःश्रमैर्वित्तबाधैः उपसर्गैश्चद्वेषादिभिर्विपन्नःमृतप्रायोभवति १३ दुरत्ययत्वमध्वनोदर्शयति
तांस्तान्विपन्नान्मृतान्विहायजातंजातंपरिगृह्यविहरन्यतःप्रस्थितः तंप्रतिनावर्तते हेवीरअध्वनःपारंयोयोगस्तंचनोपैति अत्रसार्थेकश्चिदतिसमर्थोऽपि १४

तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जितादिग्गजेंद्राद्यैः ममेयंभूर्ममेयमितिभुविनिमित्तभूतायांबद्धंवैरंयैः न्यस्तदंडः संन्यासीयाद्विष्णोः पदमभियाति तत्तुनव्रजंति १५ सिंहावलोकनेनपुन
र्भवाटवीमेवानुवर्तयति प्रसज्जति आसक्तिंकरोति कीदृशः लतानांभुजाः शाखास्तद्वत् सुकुमारायेस्त्रीणांभुजाः तदाश्रयः सन् तदाश्रयाअव्यक्तपदा अस्फुटाक्षराः कलभाषिणोयेद्वि
जाःपक्षिणःतत्तुल्येषुस्त्रीसंगमसक्तेषुस्पृहायस्य तादृशोभूत्वा हरिचक्रात्सिंहसमूहः तत्तुल्यात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेः त्रसन् तत्परिहारायकैश्चित्प्रलोभितोबकादिव द्दंचकैःशु
द्रैः क्रूरैश्चपाखंडैः सहसख्यंकरोति तेषुप्रविशति १६ तैर्वंचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलंपुनः प्रविशन् तेषांशीलंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन् अ
प्रियंपश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शूद्रप्रायानुपैति तज्जातिरासेनवानरजातिक्रीडयास्त्रियामिथुनीभूय परस्परमुखवीक्षणेनविस्मृतोजीवितावधिर्येन १७ द्रुमवत्केवलदृष्टार्थे
षुगृहेषु व्यवायदीनः स्मरतेच्छयाकृपणः एवंस्वस्यबद्धंधनंप्राप्तंतस्मिन्विवशः परिहर्तुमशक्तः पाठांतरेतुवनेसंसारेचरान्नित्यर्थः गिरिकंदरवदतिभयानके रोगादिदुःखेपतन् कंदर-

मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः मृधेशयीरन्नतुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोभियाति १५ प्रसज्जतिक्वापिलताभुजाश्र
यस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यंविधत्तेबककंकगृध्रैः १६ तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्शील
मुपैतिवानरान् तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः १७ द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशःस्वबंधने
क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः १८ अतःकथंचित्सविमुक्तआपदःपुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्न
जयानिवेशितोभ्रमञ्जनोद्यापिनवेदकश्चन १९ रहूगणत्वमपिह्यध्वनोस्य संन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः असज्जितात्माहरिसेवयाशितंज्ञा-
नासिमादायतरातिपारम् २० राजोवाच अहोनृजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् नयद्धृषीकेशयशःकृतात्म-
नांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसोभक्तिरधोक्षजेमला मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोऽप
हतोविवेकः २२ नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटुभ्यः येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञां २३ श्री
शुकउवाच इत्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतयआत्मसतत्त्वंविगणयतःपरानुभावःपरमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरु
णमभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणिमिमांविचचार २४

स्थगजतुल्यान्मृत्योःभीतःसन् वल्लीतुल्यंप्राचीनंकर्मावलंब्यावास्थि
तोभवति १८ सार्थंप्रविशति यथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते १९ त्वमपिअध्वनिनिवेशितइत्यनुषंगः अतोस्याध्वनःपारमतितर असज्जितात्माविषयेष्वनभिनिवेशिताचित्तः
सन् हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतम् २० अखिलजन्मसुशोभनंनृजन्मैव नपरंश्रेष्ठंयेस्थोदेवादिजन्मभ्यः तैरपिकिममुष्मिन्स्वर्गेऽपिजन्मभिः किंनाकिंचित् यत् येषुजन्मसुय-
त्रस्वर्गेवा वोमहात्मनांसमागमःप्रचुरोनभवति हृषीकेशस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायैस्तेषां २१ संततमुपासितैःत्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहोयस्य तस्याधोक्षजेनिर्मलाभक्ति-
र्भवतीतिनैवाद्भुतम् यस्यतवमुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रादपिदुस्तर्केणबद्धमूलोपिममअविवेकोनष्टः २२ ब्रह्मविदःकेनरूपेणविचरंतीत्यज्ञानात्सर्वान्नमस्यति नमइति येवट
वोक्रीडारतत्वाद्भद्रयधौरेयाक्रांतान्यपिविधाप्यसर्वेभ्योनमइत्यर्थः स्वदृष्टांतेनराज्ञामहद्वज्ञांसंभाव्याह राज्ञांशिवमस्त्विति २३ उत्तरामातायस्यहेउत्तरामातः विगणयतःनगणा
यतः अवमंतर्यपिपरमकरुणाकरत्वेनसिंधुपतयेआत्मतत्त्वमुपदिश्य निभृताःशांताःकरणानामूर्मयोयस्मिन्सआशयोयस्य २४ ५ ६ ६

स्रुजनात्तस्मात्सम्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येनतथाभूतः सन् तदानीमेवदेहे आत्ममतिंचविससर्ज हेनृप भगवदाश्रितोभरतः तदाश्रितोरहूगणोयः तस्यानुभावः सद्योदेहाहंकार
त्यागः २५ पारोक्ष्येणवणिक्सार्थकरूपकेण आर्याणांविवेकिनांमनीषयैवदस्युस्थानीयानींद्रियाणिगोमायुस्थानीयान्यप त्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्यतुलोकस्यजनस्य
सम्यक् आधिगमोनभवति अयअतः तदेतदेवभवाध्वरूपंसमवेतानुकल्पेन प्रक्ततेनतदनुरूपार्थोपकल्पनेन २६ इतिपंचमेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशे
भवारण्यरूपकव्याकृतिः कृता प्रस्तुतेतस्यगोमायुमशकाद्यर्थकल्पनम् १ यःपरिक्षिताप्रष्टःसः श्रीशुकउवाच सहेतिस्तुतोक्तिः दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितइति यदुक्तंतदेवनिवे
शनप्रकारकथनेनप्रपंचयति यएषप्रासिद्धोजीवलोकः अयंविष्णोर्मायपाअस्रुगमेः ध्वन्यापतितोभवाटवींगतः सन् हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदेयेमधुकराःसेवकास्तेषामनुपदवीं
तैरनुष्ठितंभक्तिमार्गमद्यापिनावरुंधे नसंप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाः स्वकार्यद्वारेणसंसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकु

सौवीरपतिरपिस्रुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितांदेहात्ममतिंविससर्ज एवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५ रा
जोवाच योहवाइह बहुविदामहाभागवतत्वयाऽभिहितः पारोक्ष्येणवचसाजीवलोकभवाध्वासह्यार्यमनीषिकयाकल्पितविषयानांजसा
ऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमअथतदेवैतद्दुरवगमंसमवेतानुकल्पननिर्दिश्यतामिति २६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेत्रयोदशो
ध्यायः १३ सहोवाच यएषदेहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वि
योगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेणतस्मिन् दुर्गाध्ववदस्रुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशवर्तिन्या
माययाजीवलोकोयंयथावणिक्सार्थोर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदाशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिविफलबहुप्रति
योगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधेयस्यामुवाहएतेषडिंद्रियनामानःकर्मणादस्यवएवते १ तद्यथापुरुष
स्यधनंयत्किंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंसाक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोसौधर्मस्तंतु सांपरायउदाहरंति तद्धर्म्यंयनदर्शनस्प
र्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनायथासार्थस्यतथाजितात्मनोविलुंपंति २ अथचयत्रको
टुंबिकादारापत्यादयोनाम्नाकर्मणावृकसृगालाएवअनिच्छतोऽपिकदर्यस्यकुटुंबिनउरणकवत्संरक्ष्यमाणंमिषतोऽपहरंति ३

शलाकुशलविमिश्र
कर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिः संसारः तदनुभवस्यद्वारभूतेन तस्मिन्संसाररूपेदुर्गमार्गवदस्रुगमेऽध्वन्यापतितः यथावणिजां
सार्थःसमूहः अर्थार्जनपरःस्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्य विफलाश्चबहुप्रतियोगाः बहुविघ्नाश्चईहाश्चेष्टायस्यसः तस्यांसंसाराटव्यांयेतापास्तेषामुपशमनीं
नाशनीं यस्यामित्यादिव्याचष्टे यस्यांभवाटव्यां १ दस्युतुल्यंतेषांकर्मदर्शयति तद्यथेति धर्मौपयिकंधर्मकारणं तमेवस्वाभिप्रेतंधर्ममाह साक्षादिति तंतुसांपरायेपरलोकार्थमुदा
हरंति तद्धर्म्यंधर्माहंधनम् दर्शनाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणांवृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतःकरणस्य एतैर्गृहेयोग्राम्यउपभोगः तेनकुनाथस्यकुबुद्धेरजितात्मनोविलुंपंति यथाचोराःकुपा
लकस्यानवहितात्मनःसार्थस्यधनंहरंतितद्वत् २ गोमायवोयत्रेत्येतद्व्याचष्टे अथचेत्यर्थांतरोपन्यासे कर्मणातेवृकाः सृगालाश्च कदर्यस्यातिलुब्धस्य ३ ७ ७

यथाहीति नदग्धानिबीजानियस्मिन् यद्यस्मात् योयमावसथ आश्रमः एषकामानांकरंडः यथाकर्पूरभाजनेकर्पूरक्षयेऽपिपरिमलोनक्षीयते
प्ररूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरंइत्येतद्व्याचष्टे यथाहीति नदग्धानिबीजानियस्मिन् यद्यस्मात् योयमावसथ आश्रमः एषकामानांकरंडः यथाकर्पूरभाजनेकर्पूरक्षयेऽपिपरिमलोनक्षीयते
एवमत्रवासनानामक्षीणत्वान्नकर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ४ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चउपरुध्यमानः पीड्यमानोबाह्यः प्राणोवित्तंयस्यत थाविधोप्यस्मिन्नध्वनिपरिभ्र
मन् अविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधर्वपुरतुल्यमयथार्थंनरलोकंसत्यतयामिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ प्रपश्यतीतिप्रशब्दसूचितमर्थांतरंदर्शयति तत्रचगंधर्वपुरे क्वचिदातपोद
कंमृगतृष्णाजलंतत्तुल्यान्विषयाननुपधावतीति ६ क्वचिदित्यादिचार्धत्रयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चाशेषाणांदोषाणांनिषदनंस्थानंपुरीषविशेषमग्नेर्विष्ठातस्यपुरीषस्येवलो
हितोवर्णोयस्यरजोगुणस्य तेनाभिमितातद्विषयामतिर्यस्यसः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेनकातरःपरवशः उल्मुकसदृशंपिशाचमिवशीतार्तोरात्र्यरण्येऽग्निवज्जाज्वल्यमानं
ततस्ततोधावंतमुल्मुकपिशाचमग्निबुध्याऽनुधावतिनतुतंप्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हितेनभक्षितःसन्म्रियते एवंसुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ७ निवासतोयद्रविणेत्येतद्व्याच-

यथास्मिनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धबीजंक्षेत्रंपुनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवति एवमेवगृहाश्रमः कर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सी
दंतियद्यंकामकरंडएषआवसथः ४ तत्रगतोदंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानोबाह्यः प्राणः क्वचित्परिवर्त
मानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थंनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ क्वचिदातपोदकनिभान्विषया
नुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ६ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनंपुरीषविशेषंतद्वर्णगुणनिर्मितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइ
वोल्मुकपिशाचं ७ अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामितस्ततःपरिधावति ८ क्वचिच्चवात्योपम्यया
प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतइवासाधुमर्यादोरजस्वलाक्षोदिग्देवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ९ क्वचित्सकृदवगतविषयवै
तथ्यः स्वयंपराभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १० क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरो
क्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदादुग्धपूर्वसुकृतस्तदाकारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानव
दुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति १२

टे अथेति निवासादिष्वनेकेष्वात्मनः उपजीव्येषु अभिनिवेशोयस्य ८
क्वचिच्चवात्योत्थितेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति आरोहमंकम् तस्मिन्काले यद्रजः रागस्तेन स्वदृष्ट्यावरकेण रजन्यांरात्रौभूताइव हस्वपाठे रजनीभूतस्तमोमयइवातिविरज-
साच्छन्नमतिः अतएवरजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षुस्थितामर्यादाऽतिक्रमसाक्षिभूतादेवतानजानाति ९ अनुपादेयमेवोपादेयतयागृह्णातीतिप्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लोक
चतुर्थपादंप्रथमंव्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्रमिथ्याविषयेषुलंपटत्वमुक्तम् निवासतोयेत्यत्रतदर्जनप्रयासउक्तः अत्रतुबाधितेष्वपिपुनः प्र
वृत्तिरुच्यतेइत्यपौनरुक्त्यम् स्वयमेवसकृदवगतंविषयाणांवैतथ्यंविफलत्वंयेन पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशेनाविभ्रंशितास्मृतिर्यस्य तयैवविभ्रंशितयास्मृत्यास्मृतिभ्रं
शादेवेत्यर्थः १० अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोरभसउत्साहस्तेनाटोपः संभ्रमोयथाभवत्येवम् रिपूणांराजकुलस्यचनिर्भर्त्सितेन अतिव्य
थितंकर्णमूलंहृदयंचयस्य ११ अपुण्यवृक्षानित्येतद्व्याचष्टे सयदेति दुग्धमुपभुक्तंपूर्वंसुकृतंयेन तदाकारस्करोविषतिंदुः तत्प्रमुखाः येऽपुण्यद्रुमास्तथाविधालताश्च
विषोदपानोऽन्धविषकूपाः तत्तुल्यान्दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यधनान् १२ ५ ५ ५ ५ ५ ५

क्वचिद्धितोयाःसरित इत्येतद्व्याचष्टे एकदाक्वचिदसतांप्रसंगात् निकृतावंचितामतिर्यस्यसः निरुदकनदीगर्तपातेयथासद्यःशिरःस्फुट ति पश्चादपितद्वेदनानुवर्तते एवमिहपरत्रच दुःखदम् १३ परस्परंचालपनेनिरंधइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति अंधः अन्नंनोपनमतिनोपातिष्ठतिपितृपुत्राणांबार्हिः कुशः तद्वतः पितुः पुत्राणांवाकुशादितृणमात्रमपियेषुपश्यति तान्भक्षयति बाधतइत्यर्थः पितृपुत्रबर्हिष्मानितिपाठः सुगमः १४ आसाद्यदावमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिदासाद्येति १५ क्वचयक्षैर्हृतासुरित्येतद्व्याचष्टे क्वचित्कालेनविषमितंप्रतिकूलतां नीतंयद्राजकुलंतदेवरक्षः तेनअपहृताः प्रियतमधनरूपाः असवोयस्य विगतानिजविलक्षणानि हर्षादीनियस्य मृतेर्हृतस्वइत्यप्यनेनैव व्याख्यातं १६ क्वचिच्चगंधर्वपुरं प्रविष्टइत्येतद्व्याचष्टे कदाचिन्मनोरथप्राप्तंपित्राद्यसदेवसदितिमत्वा पूर्वंगंधर्वपुरवद्घटमानदर्शनसुखमिदानींतान्निमित्तसुखवासक्तिरुच्यतइतिभेदः १७ चलन्क्वचिदि त्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेत्याः कर्मचोदनास्तासामतिभरोऽतिविस्तारः सएवगिरिस्तमारुरुक्षन् तदंतंगंतुमिच्छन् १८ पदेपदेऽभ्यंतरवह्निनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चदुःसहेने ति १९ क्वचिन्निगीर्णइत्येतद्व्याचष्टे सएवेति २० दष्टः स्मशेतेइतिव्याचष्टे कदाचिदिति मानोगर्वएवदंष्ट्रापरपीडाकरत्वात् भग्नामानदंष्ट्रायस्य अतएवनलब्धोनिद्रायाः क्षणो

एकदासत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतःस्खलनवदुभयतोऽपिदुःखदंपाखंडमभियाति १३ यदात्तुपरबाधयांधआत्मनेनोपनमतितदाहिपितृपुत्रबर्हिष्मतःपितृ पुत्रान्वाखलुभक्षयति १४ क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्यमानोभृशंनिर्वेदमुपगच्छति १५ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाप हृतप्रियतमधनासुः प्रमृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते १६ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १७ क्वचिद्गृहाश्रमकर्म चोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्करासेत्रंप्रविशन्निवसीदति १८ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारः स्वकुटुंबायक्रु- ध्यति १९ सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोंऽधेतमसिमग्नः शून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्धः २० कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदं दशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोंऽधकूपेंऽधवत्पतति २१ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदापरदारप रद्रव्याण्यवरुंधानोराज्ञास्वामिभिर्वानिहतः पतत्यपारेनिरये २२ अथचतस्मादुभयथाऽपिहिकर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २३ मुक्तस्ततोयदिबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तितस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थितिः २४ क्वचिच्चशीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानांप्रतिनिवारणेऽकल्पोदुरंतचिंतयाविषण्णआस्ते २५ क्वचिन्मिथोव्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्योवाकाकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वाविद्वे षमेतिवित्तशाठ्यात् २६ अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गास्तथासुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासा धिव्याधिजन्मजरामरणादयः २७

ऽपियेन २१ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे कर्हिस्मकाममधुलवानिति यदानिहतोभवतितदासद्यएवनिरयेपतति २२ प्रसंगात्सद् तस्यकर्मणः संसारहेतुत्वंस्फुटयति अथचेतियस्मादेवंतस्मात् अथअनंतरमेव उभयथाइहचपरत्रच अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनंजन्मक्षेत्रंकर्मोदाहरंति २३ तत्रातिकृच्छ्रंप्र तिलभ्यमान इत्येतद्व्याचष्टे मुक्तइति यदिबंधान्मुक्तोभवति तर्हितत्तःसकाशादन्योहरति तस्मादप्यन्यः नतस्मोमोक्तुंलभतइत्यर्थः २४ क्वचिच्चशीतातपेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति शी ताद्योऽनेकाआधिदैविकाद्यायाः दशाः दुःखावस्थास्तासाम् २५ क्वचिन्मिथइत्येतद्व्याचष्टे क्वचिन्मिथोयात्किंचिद्धनंव्यवहरन् काकिणिकामात्रंविंशतिकपर्दकमात्रं ततोऽप्यन्यून वायत्किंचिदपहरन्विद्वेषमेति २६ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमेउरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथासुखदुःखादयश्च २७

व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैरतः परम् दुर्गमोऽपि भवाध्वायं संप्रदायेन तीर्यते १ तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिना सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपकृष्य क्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमा
ययेति प्रस्कन्नमपगतं विवेकज्ञानं यस्य यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभे आकुलं हृदयं यस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातम् तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे तस्या आश्रयेऽवसक्ताः
सक्तलग्नाः सुताः दुहितरश्च कलत्रं च तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृदयं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति २८ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्ये
ति परमाण्वादिः द्विपरार्द्ध अपवर्गोऽन्तः तदेवोपलक्षणं यस्य तस्मात् कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसा बा
ल्यादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्य तृणस्तंब आदीनि भूतानि चक्रतः सकाशाद्वित्रस्तहृदयः सन् पाखंडदेवता आभिमुख्येन धत्त इत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्ता
दित्यर्थः मिषतां प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणि षष्ठ्यः कालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य साकेत्येन मूलप्रमाणशून्येन पाखंडागमेन २९ नैवंचित इत्येतद्व्याचष्टे यदा त्विति

क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहार गृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषिता
वलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति २८ कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्द्धाप
वर्गोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तंबादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भ
गवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखंडदेवताः कंककगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः साकेत्येनाभिधत्ते २९ यदा पाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरुवंचितो ब्र
ह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादि श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्य आराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो य
स्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ३० तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव वि
स्मृतकालावधिः ३१ क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रमयन्यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ३२ एवमध्वन्यवरुंधानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंद
रप्राये ३३ क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरंतविषयविषण्ण आस्ते ३४ क्वचिन्मिथो व्यवहरन्य
त्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ३५ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्त
तस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ३६ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ३७

आत्मनावंचितैः उरु अधिकं
वंचितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि तदरोचयं शूद्रवद्वर्तते निगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्य शुद्ध्यभावात् यस्य शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुंबभरणं च व्यापारो नाग्नि
होत्रादिः ३० तज्जातिरासेनेत्यादि व्याचष्टे तत्रापि निरवरोधः प्रतिबाधरहितः स्वैरेण स्वेच्छया क्रीडन् विस्मृतमृत्युकालः सन् ३१ द्रुमेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदिति व्य
वायक्षणः मिथुनोत्सवो भवति ३२ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे एवमध्वनि स्वरवद्दुःखाद्यवरुंधानो गिरिकंदरप्राये तमसि रोगाद्यापादि पततीति शेषः ३३ क्वचिच्छीतवातेत्यादि पू
र्वस्मादधिकोक्तिः रागाद्यापदि पतितः सन् शीतादिभिः क्लिश्यन्नास्त इत्यर्थः ३४ तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थं यथास्थानमपकृष्य व्याख्याय क्रमस्थमनुवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुव
दति क्वचिन्मिथ इति वित्तशाठ्येन कदाचिद्यत्किंचिद्धनमुपयाति ३५ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्त्विति व्याचष्टे क्वचित्क्षीणधन इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादाने स्वीकारे
निश्चितमतिः सन् ३६ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेनेत्येतद्व्याचष्टे एवं वित्तव्यतिषंगेति अपवहति त्यजति ३७

अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपदं प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्र यं तमितरस्तत्र विसृज्य नह्यमानः वह्यमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ३८ अनावृत्तौ हेतुमाह यदिदमिति ३९ मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे यदपीति ये वै राजर्षयस्तेऽपि नावरुंधते किंतु परं केवलं मृधे शयीरन् प्रसज्जतीत्यादि गिरिकंदर इत्यंतमपकृष्य व्याख्यातं ग्रंथमतिक्रम्य वल्लीं गृहीत्वेत्यादि ग्रंथं व्याचष्टे कर्मवल्लीमिति एवमुपरि स्वर्गतोऽपि नरलोकसार्थमेवोपयाति ४० तदेवं भरतोक्तिं व्याख्याय तच्चरिते संग्रहश्लोकानाह तस्येदं कर्म श्लोकैरुपगायंति आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य अन्यो नृपः अनुवर्त्मनार्हति वर्त्मानुगंतुं न शक्नोति ४१ तत्र हेतुमाह य इति सुहृद्राज्ययोर्द्वंद्वैक्यं यो दुस्त्यजान् दारादीन् विष्ठामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे हेतुः हृदिस्पृशः मनोज्ञान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके लालसा लंपटत्वं यस्य ४२ तदेवं विषयत्यागो नाचित्रमित्याह य एवंभूतोऽसौ नृपः सक्षित्यादीन् नैच्छादिति यत्तदुचितं सदयावलोकां भरतस्य दयाया यथा भवति एवमवलोकाय स्याइति परिजनावलोकः श्रियामुपचर्यते यतः मधुद्विषः सेवायामनुरक्तमनो येषां तेषां महतामभवो मोक्षोऽपि फल्गुः तुच्छ एव ४३ तस्य

एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन्क्रंदन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थः यमध्वनः पारमुपदिशंति ३८ यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुंधते यन्न्यस्तदंडा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छंति ३९ यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः किंतु परं मृधे शयीरन् अस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबंधायां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः कर्मवल्लीमवलंब्य तत आपदः कथंचिन्नरकाद्विमुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ४० तस्येदमुपगायंति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मनः नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ४१ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ४२ यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ४३ यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ४४ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृण्वन्नाख्यास्यत्यभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ४५ इति श्रीभा० पंच० भरतोपाख्याने ब्राह्मणरहूगणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुक उवाच भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखंडिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यंति १

सेवानुरागमेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपाय धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मानुष्ठात्रे योगोऽष्टांगः तस्मै सांख्यं ज्ञानं तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अतएव नारं जीवसमूहः स अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रतिपादिताय हरये नम इति उदारमुच्चैर्यः सम्यगुच्चारितवान् मृगत्वं मृगदेहमपि हास्यन् त्यक्ष्यन् य एवंभूतः तस्य तदुचितमिति वा तस्यानुवर्त्मनार्हतीति वा संबंधः ४४ भरतचरितश्रवणादि फलमाह इदमिति भागवतैः सभाजिताः अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति आत्मन एव सकाशात्सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु कांचिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ४५ इति पंचमे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीरितम् ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यंते वंशजा नृपाः १ ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यं ह स्फातिशोषः यद्वा यं सुमतिमवेदसमाम्नातां देवतां कल्पयिष्यंति बुद्धोऽयं साक्षादवतीर्ण इति मंस्यंत इत्यर्थः १ ध ध

२ तत्तनयः देवताजितः पुत्रः ३ आत्मविद्यां बहुष्य आख्याय व्याख्यानेनैव स्वयं संशुद्धोऽनुसस्मार अपरोक्षतयाऽनुभूतवान् प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयो यज्ञनिपुणाः सूनव आसन्
अजनिषातां जातौ ४ हृदयजः पुत्रः जगतोरिरक्षिषया रक्षितुमिच्छया गृहीतं सत्त्वं येन तस्य विष्णोः कला अंशः सन् ५ महापुरुषत्वमेवाह सवैइति धर्मस्तस्य द्विविधः अभिषिक्तत्वात्
प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोपि भगवति सर्वात्मन्यर्पितः सन् परमार्थलक्षणः तेन परिभाविता संस्कृता अतिशुद्धा मतिर्यस्य अतएवोपरतमनात्मदेहादावहं
भावो यस्मिन् तस्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मण्यात्मानुभवो यस्य तादृशोऽपि निरभिमान एव अवनिमजूगुपत् पालयामास ६ कर्मभिः गयं कः प्रतियाति अनुकरोति न को
पि अत्र हेतुः यज्ञादिरूपां भगवत्कलां गयमृतेऽन्यः कइत्यनुषंगः अभिमानी सर्वतो मानास्य दमनस्वी इति वा समागता संप्राप्ता श्रीर्येन यामीति वा सतां सदसः
सभायाः पतिः सतां सेवकः यद्वा यज्ञादिरूपो भगवत्कलामृते गयं कोन्यः प्रतीयातीत्यन्वयः ७ सतीः सत्यः सत्य आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याः निराशिषोपि यस्य प्र

तस्माद् ऋषिसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् २ अथासूर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठीतस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ३
य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादय स्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्या
मजभूमानौ अजनिषाताम् ४ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुः विभो रत्यां च पृथुषे
णस्तस्मान्नक आकूत्यां जज्ञे नक्तात् द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कला
त्मवत्त्वादि लक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ५ स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेन च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि
सर्वात्मन्यर्पित परमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भजनेज्यादिभक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभाविताति शुद्धमतिरुपरतानात्म्य आ
त्मनि स्वयमुपलभ्यमान ब्रह्मात्मानुभवोपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत् तस्येमां गाथां पांडवेय पुराविद उपगायंति ६ गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभि
र्यज्वाऽभिमानी बहुविद् धर्मगोप्ता समागतश्रीः सदसः पतिः सतां सत्सेवको न्यो भगवत्कलामृते ७ यमभ्यषिंचन्परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षक
न्याः सरिद्भिः यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्य च यस्य कामान्दुदूहुराजह्रुरथो बलिं नृपाः प्रत्यंचिता युधि
धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य ९ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफल
माजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्यात् प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ११

जानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सास्तेन स्नुतमूधो यस्याः पृथिव्याः यच्छब्दानां तं गयं कः प्रतियातीति संबंधः ८ छंदांसि वेदाः तद्विहितकर्माणि च दुदुहुः यु
धि प्रत्यंचिताः वाणैः प्रतिपूजिता नृपाः यस्य बलिमाजह्रुः अर्पयामासुः धर्मेण पालनेन दक्षिणादिभिश्च यदा प्रत्यंचिता विप्राः तदा परेत्य लोकांतरे आशिषां धर्मफलानां ष
ष्ठमंशमाजह्रुः पुण्यषड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्निति स्मृतेः ९ उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरे मघोनि इंद्रे माद्यति मदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धोऽयोचलो भक्ति
योगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाजहार अर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानित्यर्थः १० यस्य भगवतः प्रीणनाद्देवादीनां द्वंद्वैक्यम् तत्सद्यः प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् स विश्वजीवः
सर्वांतर्यामी स्वयं प्रीतिरूप एव बर्हिषि यज्ञे गयस्य हस्फुटं प्रीतिमगात् तृप्तोस्मीति प्रत्यक्षं प्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ११ ५ ५ ५

१२ सुमनासिस्त्रियां १३ कीर्त्या अतिशयेन अलमकरोत् भूषितवान् १४ इतिश्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे टीकायां पंचदशोऽध्यायः १५ पूर्वोक्तद्वीपसिं
ध्वादिमानचिन्हस्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पंचाध्यायी ततः परम् १ षोडशेऽधस्तथाचोर्ध्वं परितः सान्निवेशतः मेरोरग्रस्थितिर्महीकंजकर्णिकाचोपवर्ण्यते २ प्रियव्रतचरित्रो
क्ताक्षुण्णद्वीपादिकल्पना तद्विशेषविजिज्ञासुः कथांते परिपृच्छति ३ उक्तइतिकिंपर्यंतमुक्तः तदाह यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सहचं
द्रमावादृश्यते तावत् १ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्याः भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः २ जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३ यामायागुणाविभूतिः तस्याः काष्ठामंतम् रू

गयाद्वयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट १२ ततउत्कलायां मरीचिः मरीचेर्बिंदुमत्यां बिंदु
मानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुनामाभवत् मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मन्थुप्रमन्थू जज्ञाते मन्थोः सत्यायां भौवनः ततो दूषणायां
त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य शतजित्प्रवरपुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातम् १३ तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं
विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा १४ इतिश्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम
पंचदशोऽध्यायः १५ राजोवाच उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमा वा सह दृश्य
ते १ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिंधव उपक्लृप्ताः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः ए
तदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि २ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्यो
तिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच न वै महाराज भ
गवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसाऽधिगंतुमलं विबुधायुषाऽपि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्ष
णतो व्याख्यास्यामः ४ यो वायं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ५ यस्मिन्न
व वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ६ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्या
मवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ७

पसंनिवेशः लक्षणं चिन्हम् ४ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेषामभ्यंतरकोशः प्रथमो जंबुद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवयोज
नसहस्रमायामो येषाम् आयामो ऽत्र विस्तारः एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः
समुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तयोरपि संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति सन्निवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिला
वृतमिति ६ नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणम् तावान् समुन्नाह उच्छ्रायो यस्य ७ ७ ७ ७ ७

मूलेषोडशयोजनसहस्रंविततः तावताषोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमानेनचवहिर्दृश्यते एवंलक्षयोजनोन्नाहः उत्तरोत्तरेणेलावृतं तस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादयस्त्रयोमर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतोदीर्घाः क्षारोदोदधिर्येषांद्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिकोयोंऽशः तेनदैर्घ्यएवह्रसंति नतुश्चेत्त्वेपृथुत्वेवा यथोक्तंविष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौद्वौमध्येदशहीनास्तथापरइति एतच्चस्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् तयोरपियथावन्मध्यमत्वाभावेनलक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ अयुतयोजनउत्सेधः उच्छ्रायोयेषाम् अयंचोत्सेधोनीलादीनामपिद्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वंचैषामपिद्रष्टव्यम् यथासंख्यंमर्यादागिरयइतिशेषः ९ आनीलनिषधायतौ उत्तरतोनीलपर्यंतंदक्षिणतोनिषधपर्यंतंच द्विधापद्मपृथुःविस्तीर्णौभवतः १० तावेवकेतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानंकुर्वाते ११ नन्वेवंसतिपूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितोमेरुमध्ये ततः पूर्वापरतोगिरिद्वयंवर्षद्वयंच नातः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायांतुतथैवेलावृतवेष्टितोमध्येमेरुः उभयतस्त्रीणित्रीणिवर्षाणिगिरयश्च तत्कथंसर्वतोलक्षप्रमाणत्वंजंबुद्वीपस्य उच्यते मेरोःषोडशसहस्राणिसर्वतःस्थितत्वादि

मूर्द्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसहस्रंतावतांतर्भूम्यांप्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतंनीलः श्वेतः शृंगवानितित्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणांमर्यादागिरयः प्रागायताउभयतःक्षारोदावधयोद्विसहस्रपृथवएकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोदशांशाधिकांशेनदैर्घ्यएवह्रसंति ८ एवंदक्षिणेनेलावृतंनिषधोहेमकूटोहिमालयइतिप्रागायतायथानीलादयअयुतयोजनोत्सेधाहरिवर्षकिंपुरुषभारतानांयथासंख्यम् ९ तथैवेलावृतमपरेणपूर्वेणचमाल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौद्विसहस्रंपप्रथुः १० केतुमालभद्राश्वयोःसीमानंविदधाते ११ मंदरोमेरुमंदरःसुपार्श्वः कुमुदइतिअयुतयोजनविस्तारोन्नाहामेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्लृप्ताः १२ चतुर्ष्वेतेषुचूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतवइवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः १३ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलायदुपस्पर्शिनउपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभाविकानिभरतर्षभधारयंति १४ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्राजकंसर्वतोभद्रमिति १५ येष्वमरपरिवृढाःसहसुरललनाललामयूथपतयउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानःकिलविहरंति १६ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूताशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृतकल्पानिपतंति १७ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति १९

लावृतस्याष्टादश अन्येषांषण्णांचतुःपंचाशत् गिरीणांषण्णांद्वादशेत्येवंदक्षिणोत्तररेखायांतावल्लक्षं पूर्वापररेखायामपि समेरोरिलावृतस्यचतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि शेषाणांद्विषष्टिसहस्राणिपूर्वापरवर्षयोरासमुद्रंदैर्घ्यंद्रष्टव्यानि अतोनविरोधः अयुतयोजनप्रमाणौविस्तारोन्नाहौयेषां विस्तीर्णमूर्ध्नोमेरोरवष्टंभत्वात्पूर्वपश्चिमौगिरीदक्षिणोत्तराविस्तारौदक्षिणोत्तरौचपूर्वापरविस्तारौद्रष्टव्यौसर्वतोदशयोजनसहस्राविस्तारांगिकारेत्विलावृतलोपात्पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयतीत्यादिविरोधःस्यात् १२ अधिसहस्रमेकादशशतानिउन्नाहोयेषांतावत्प्रमाणंविटपविततिर्येषां शतयोजनंपरिणाहोविस्तारोयेषां १३ यदुपस्पर्शिनः यत्सेविनः १४ १५ ललामोभूषणंसुरललनानांभूषणभूताः श्रेष्ठायाःस्त्रियस्तासांयूथस्यपतयः सहसंभूययेषुविहरंति १६ एकादशशतयोजनसमुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्य शिरसः सकाशात् फलप्रमाणमुक्तंवायुपुराणे अरत्निनांशतान्यष्टावेकषष्ट्याधिकानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति १७ अतिमधुरश्चासौसुतः सुरभिश्चसुगंधिश्च नचान्येषांगंधैरधिवासितः बहुलश्चारुणश्चरसः सएवउदमुदकंतेन १८ यदुपजोषणात् यस्यरसस्यसेवनात् १९ ५ ५ ५

अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानां यत्र निपतंति ततश्चारभ्यात्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य वहतीत्यर्थः २० तावत्सर्वतः रोधसोः तटयोः २१ २२ आयामो व्यामः स च व्यामो बाह्वोः सकर योस्त
तयोस्तिर्यगंतरमित्येवं लक्षणः पंचव्यामं परिणाहः स्थौल्यं यासामित्यर्थः केचित्तु पंचव्यामपरिणाहा इत्येव पठंति २३ २४ नीचीना अधोमुखाः २५ २६ २७ चतुर्दिक्षु मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वाऽग्रे
परितः परिधय इव जठरदेवकूटादयः सन्ति इति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रप्रमाणमत्रोक्तं वैष्णवादिपुराणेषु परिमाणादि यत्पुनः अन्यथा वर्णितं तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया द्विसहस्रं पृथू च तुंगौ च
२८ २९ यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपमिंद्रादिवर्णनातिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेन नामानि पुराणांतराज्ज्ञातव्यानि यथोक्तं मेरौ नवपुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती तेजोवती सं
यमनी तथा कृष्णांगना परा भद्रावती गंधवती तथा चान्या महोदया यशोवती च ब्रह्मेंद्रवन्ह्यादीनां यथाक्रममिति ३० इति पंचमे टी० षोडशः १६ ततः सप्तदशे गंगागमनं तच्चतुर्दिशम् इलावृते च रु

एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनाम नदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतंती दक्षिणेना
त्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदयति २० तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भव
ति २१ यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयंति २२ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनि
सृताः पंचायामपरिणाहाः पंच मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति २३ या ह्युपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयो
जनमनुवासयति २४ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा
नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २५ यानुपयुंजानानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्यो
पसर्गादयस्तापविशेषा भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव २६ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहं
सऋषभनागकालंजरनारदादयो विंशति गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगाय
तौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरौ अष्टभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्च
कास्ति कांचनगिरिः २८ मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौंभीं वदंति २९ तामनु परितो लोकपा
लानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ३० इति श्रीभा० पंच० भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुक उ
वाच तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजाव
नेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन
दिवो मूर्द्धन्यवततार १

द्रंगासंकर्षणाभिषेवणम् १ यज्ञलिंगस्य बलेर्यज्ञो लिंगं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतः दक्षिणेन पदा भुवं क्रांत्वा वामपदमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठन
खेन निर्भिन्नमूर्ध्वं सुपरिभागो यस्यांडकटाहस्य तस्य विवरेणांतः प्रविष्टाया बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरणपंकजं तस्यावनेजनेन क्षालनेन अरुणं त
द्गतं कुंकुमं तदेव किंजल्कास्तैरुपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽघमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः तथाप्यमला तन्मलसंगशून्या साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जान्हवी भागीरथी-
त्याद्युपलक्षणांतररहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन्समये भगवत्पदीनामयश्चान्यानामांतराणि जातानि १

को॰ सौ दिवो मूर्द्धानमाह यदीति किं तद्विष्णुपदं तदाह यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्मत्कुलदैवतायाः हरेश्चरणारविंदोदकमिति हेतोः परमादरेणाबिभर्तीत्यन्वयः कथंभूतः सन् प्रतिक्ष
णं वर्द्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढमत्यंतं क्लिद्यमानमंतर्हृदयं यस्य अत एव औत्कंठ्येन विवशमामीलितं यल्लोचनयुगुलं तदेव कुड्मले ताभ्यां विगलितममलं बाष्पं तस्य कलया सह अ-
भिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य २ ततः स सप्तऋषयस्तस्या गंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतो यां जटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येव नातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः तत्र हेतुः भगवति सं
तत भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च यैः कामिव कइव धारयंति प्रत्यक्षं मुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षवो जना इवेति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः संकु
लेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती सप्तऋषिभ्योऽर्वागेव प्रायशः कार्मिणां गातीरीति ततोऽर्वागेव संकुलत्वमुक्तमावार्य आप्लाव्य मेरुमूर्द्धस्थब्रह्मसदने निपतति ४ अभिस्यंदती अभितो गच्छं

यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृ
ढं क्लिद्यमानांतर्हृदय औत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगुलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभ
र्ति २ ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मु
क्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमावार्य ब्रह्मसदने निपत
ति ४ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्यंदंती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति ५ सीतालकनंदा चक्षुर्भद्रेति सीता तु ब्रह्मसदनात्केस
राचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवंती गंधमादनमूर्द्धसु पतित्वांतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवं माल्यवच्छिखरान्निः प
तंती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ७ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय
शृंगवतः शृंगादवस्यंदमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्र
म्य हेमकूटाद्धेमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठयंती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ९ यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः प
दे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे संति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः १० तत्रापि भारतमेव वर्षं
कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्ट वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशंति ११ एषु पुरुषाणामयुतं पुरुषायुर्वर्षाणां देवक
ल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते १२

ती ५ केसराचलानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात् प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृंगेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवंती सीता ६ माल्यवच्छिखरात् केतुमालाभिमुखं निष्पतंती
चक्षुः संज्ञा ७ गिरिशिखरादिति कुमुदशिखरादुच्चलिता नीलशिखरं ततउच्चलिता श्वेतशिखरं तदप्यतिहाय शृंगवतः शृंगादधः स्रवंती ८ अतिरभसतररंहसा प्रस्खलि
ततीव्रतरवेगेन ९ बहुशः बहुविधाः मेर्वादिगिरीणां दुहितरः तत्प्रसूताः १० दिव्यभौमबिलभेदात् त्रिविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि व्यपदिशंति ११ अयुतं पु-
रुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषाम् वज्रवत् दृढं संहननं शरीरं तस्मिन् बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतानि मिथुनानि तेषां व्यवायापवर्गे संभोगावसाने एकवर्षशेषे आ
युषि धृत एको गर्भो यैः तादृशानि कलत्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ तु दुःखबहुलाः १२ ५ ५

यत्रहयेषुहिवर्षेषु देवपतयः स्वैःस्वैः सेवकगणेषुसुरेष्वैः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरंविहरंतीत्यन्वयः केषुस्थानेषुसर्वेषुऋतुषु कुसुमस्तबकादीनांश्रियासमृध्याऽत्यंतं नम्यमानाविट
पास्तदाश्रितालताश्चयेषुतैर्विटपिभिरुपसुंभमानानिशोभमानानिरुचिराणिकाननानियेषुतेष्वाश्रमायतनेषुवर्षगिरिद्रोणीषुच तथाअमलेषुजलाशयेषुविकचानिविका
शीनियानिनवानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदनमुदितैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणांच आकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेनकलिलैः क्षुभितैर्विलासादिभिराकृष्ट
मनोदृष्टिश्चयेषांतेषांते १३ नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहाय सचासौवक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्त्वव्यूहेनस्वमूर्तिसमूहेनसान्निधीयते सान्निहितोभवति १४ अप
रः अर्वाचीनः पश्चान्नवमस्कंधे १५ भवानीनाथास्वामिनीयेषांतैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिंकारणमात्मनिसमाधिर्ध्यानंयस्य तेनरूपे-
णएनद्वक्ष्यमाणंमंत्रादिकमभिगृणन्जपन् १६ सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात् स्वयंतुअव्यक्तायअप्रमेयाय १७ हेभजन्यभजनीय त्वात्वांपरमेश्वरंभजइत्यन्वयः अरणंशर

यत्रहदेवपतयः स्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहाऽर्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानाविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरका
ननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषुविकचाविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्म
धुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासहासलीलाऽवलोकाकृष्टमनोदृष्टयः
स्वैरंविहरंति १३ नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषः पुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाऽद्यापिसंनिधीयते १४ इलावृतेतुभगवा
न्भवएकएव पुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञः यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १५ भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैर
वरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसंनिधाप्यैतदभिगृणन्भवउपाधा
वति १६ श्रीभगवानुवाच ओंनमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायनमइति १७ भजेभजन्यारणपा
दपंकजंभगस्य कृत्स्नस्यपरंपरायणम् भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वाभवभावमीश्वरम् १८ नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्ष
तोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते ईशेयथानोजितमन्युरंहसांकस्तंनमन्येतजिगीषुरात्मनः १९ असदृशोयः प्रतिभातिमाययाक्षीबेवमध्वासवताम्र
लोचनः ननागवध्वोऽर्हणईशिरेह्रियायत्पादयोःस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २०

णंपादपंकजंयस्य कृत्स्नस्य भगस्यऐश्वर्यादिषाड्गुण्यस्यपरमयनमाश्रयम्
भक्तेषुअलमत्यर्थंभावितंप्रकटितंभूतभावनंसरूपंयेन भवापहंसंसारहरम् भक्तेषुइत्यनुषंगः भवंभावयतीतितथातम् अर्थादभक्तेषुइतिद्रष्टव्यम् १८ ईश्वरत्वमुपपा
दयंस्तामसत्वेन प्रसक्तमनादरंवारयति नयस्येतिनिरीक्षमाणस्यापिदृष्टिर्मायागुणेविषयेश्चित्तवृत्तिभिःकरणैश्च अण्वपिईषदपिनाज्यतेनलिप्यते किमर्थंनिरीक्षमाणस्यईशेई
शनायनियमनाय ईशानमीहि संपदादित्वाद्भावेक्विप् अत्रवैधर्म्येदृष्टांतः यथाअजितक्रोधवेगानांनोस्माकंदृष्टिरज्यतेनतथेति अतः आत्मनइंद्रियाणिजिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तंको
नमन्येतनाद्रियेत १९ ननुसुरामधाप्यांमत्तस्यकुतोदृष्टिर्नाज्यतेतत्राह असतीदृष्टिर्यस्यतस्यस्वमाययाक्षीबामत्तइवयोभ्रमयकरः प्रतिभाति मध्वासवाभ्यामाताम्रलोचनइवनागवधूभि
मोहनेनतथाप्रतिभानंयुक्तमित्याह नेतिपादार्चनंयस्यपादयोःस्पर्शनेनधर्षितंमोहितमिंद्रियंमनोयासांताः ह्रियालज्जयाभुजाद्यर्हणेनईशिरे नशेकुः कस्तंनमन्येतेतिपूर्वेणैवान्वयः

अस्याविश्वस्यास्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः अतएवत्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनमनंतंचयमाहुः ऋषयोमंत्राः छंदोनुरोधेन दीर्घपाठेऋकारोदेवमातालक्ष्मीः साचऋषयश्चेत्यर्थः अ
नंतत्वंदर्शयति मूर्द्धसहस्रमेवधामानिस्थानानितेषुक्वचिदेकदेशास्थितं भूमंडलंयेनवेद सिद्धार्थसर्षपमिव तस्मैनमइतिचतुर्थेनान्वयः २१ तत्रजन्महेतुत्वंमहदादिद्वारेणप्रपंचय-
ति यस्याद्गुणाभिमानोमहान्नामविग्रहआसीत् विज्ञानंसत्वंधिष्ण्यमाश्रयोयस्यसः तस्यचित्तरूपत्वेनसत्वप्रधानत्वात् सएवकिलाधिदैवोवासुदेवाभेदविवक्षयाभगवानजोब्रह्मायतस्तं
भवः यस्मात्ब्रह्मणः संभूतः अहंरुद्रः त्रिवृतात्रिगुणेनस्वतेजसास्वविभूतिरूपेणाहंकारेणवैकारिकंदेवतावर्गंतामसंभूतवर्गमैंद्रियमिंद्रियवर्गंचसृजेसृजामि २२ किंचएतेवयंमहदा
दयःसर्वे यस्यानुग्रहादिदंब्रह्मांडंसृजामः कथंभूताः यस्यमहात्मनोवशेस्थिताःसंतः यतः सूत्रेणक्रियाशक्त्यायंत्रिताः प्रोताः शकुंताः पक्षिणइवलौकिकेनरूपेणवयमित्यक्रमम् तान्येवा
ह महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्तावर्गाश्च २३ स्थितिलयहेतुत्वंदर्शयन्प्रणमतियेननिर्मितामेतांमायामेवायंजनोंजसावेदनतु तन्निस्तारणयोगमुपायंकर्हिचिदपिवेदेति स्थि
तिहेतुत्वंदर्शितम् कीदृशींकर्माण्येवपर्वाणिग्रंथयः तानिनयतिप्रापयतीतितथाताम् प्रलयहेतुत्वमाह विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादितिउदयः विलयश्चोदयश्चात्मास्व

यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्द्धसहस्रधामसु २१ यस्याद्यआसीद्गुणवि
ग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल यत्संभवोहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे २२ एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंता
इवसूत्रयंत्रिताः महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वेयदनुग्रहादिदम् २३ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणींमायांजनोयंगुणसर्गमोहितः
नवेदनिस्तारणयोगमंजसातस्मैनमस्तेविलयोदयात्मने २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ ॥छ॥

श्रीशुकउवाच तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयःपुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनुंधर्ममयींहयशीर्षा-
भिधानींपरमेणसमाधिनासन्निधाप्येदमभिगृणंतउपधावंति १ भद्रश्रवसऊचुः ओंनमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति २
अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः ३ वदंतिविश्वंकवयः
स्मनश्वरंपश्यतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः तथापिमुह्यंतितवाजमाययासुविस्मितंकृत्यमजंनतोऽस्मितम् ४ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मते
ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ५

रूपंयस्यतस्मैनमः २४ इतिपंचमेटीकायांसप्तदशः १७

अष्टादशेततोमेरोःपूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषुचोत्तरवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनम् १ भद्रश्रवावर्षपतिः तस्यकुलपतयःसेवकमुख्याश्च १ भद्रश्रवसऊचुरितिप्राणभृतउपदधा
तीतिवद्गुणलक्षणयातद्योगा ह्रणिकुलिंगसमवायन्यायेनबहुवचनं २ अयंजनोमिषन्नपिपश्यन्नपि घ्नंतंहिंसंतंनपश्यतिनालोचयतीतिभगवद्विचेष्टितमेवतच्चातिचित्रं अदर्शने
लिंगम् पुत्रंबालंपितरंवृद्धंमृतंनिर्हृत्यदग्ध्वास्वयंतदुभयधनोर्जिजीविषतिजीवितुमिच्छति पाठांतरेतुच्छंदःसामंजस्यम् किंधर्मार्थंयर्थंन यर्हियतः असत्तुच्छंविषयसुखंसेवितुं
विकर्मपापमेवध्यायन् ३ नश्वरंविद्वान्नपश्यतीतिकिमत्रचित्रंतत्राह नश्वरंवदंतिस्मशास्त्रतःपश्यंतिचसमाधौ हेअज तथापिमाययामुह्यंति एतच्चतवकृत्यंचेष्टितंसुविस्मि
तमातिचित्रमतःशास्त्रादिश्रमंविहाय तंत्वामजंनतोऽस्मि ४ इदमपरंचित्रवत्प्रतीयमानमपित्वयिनचित्रमित्याह विश्वोद्भवादिकर्मअकर्तुरपिअपगताआवृत् आवरणंयस्मात्
तादृशस्यापितेअंगीकृतंवेदेन त्वयितन्नाचित्रं यतःमाययासर्वात्मनिकार्यस्यकारणेसप्रपंचेसृष्टिकर्मयुक्तं वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्तेनिरुपाधावनावृतत्वमकर्तृत्वंचयुक्तम् ५ ॥छ॥

परमेश्वरत्वेनस्तुत्वा भक्तकृतावतारचरितमाह वेदानिति तमसादैत्यरूपेणातिरस्कृतान् अपनीतान् नाचतुरंगश्चनृतुरंगौतद्रूपोविग्रहोयस्यक्षयेप्रलये तदर्थमवितथेहितायसत्य संकल्पाय ६ उत्तरत्रप्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्यगुणानांभाजनः आश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंचयस्य फलसंकल्पेनव्यवधानंमनन्यश्चासावनन्यश्चाव्यभि- चारीयोभक्तियोगस्तेनउपास्तेसेवते ७ तेजसामपितेजसे आविराविः आतिप्रकटोभववीप्सावा कर्माशयान् कर्मवासनाः कर्माश्रयानितिपाठेरागादीन् रंधयनिर्दह भूयिष्ठाः भूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनैरवलस्यापिभवेत् तत्रसाधुपीडांविनानस्यात् अन्योऽन्यममंगलंध्यायतांचभूतानामन्योऽन्यघातंविनानभवेत् इत्याशंक्याह खलः प्रसीदतुक्रौर्यंत्यजतु भूतानि- चमिथः शिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रमुपशमादिकंभजतु नोऽस्माकमपिमातिः अपिशब्दात् भूतानांचमतिः अहैतुकीनिष्कामासती ९ नःसंगः क्वापिमास्यात् यदिकथंचित्स्यात्तर्हि अगारादिषुमास्यात् किंतुभवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगदोषमाह यइति इंद्रियप्रियोगृहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियसंगेगुणमाह येषांभगवत्प्रियाणांसंगात् लब्धंमुकुंदविक्रमम् श्रुतिभिः

वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान् रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः प्रत्याददेवैकवयेऽभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायतइति ६ हरिर्वर्षेचापिभगवा न्नरहरिरूपेणास्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्यतइयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरि तः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ७ ओंनमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भववज्र नखवज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रंधयरंधयतमोग्रस ओंस्वाहाअभयंममभयमात्मनिभूयिष्ठाओंक्ष्रौम् ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलः प्रसीदतांध्याय- तुभूतानिशिवंमिथोधिया मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारात्मजवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगव- त्प्रियेषुनः यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिध्यत्यदूरात्नतथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसम् हरत्यजोऽतःश्रुतिभिर्गतांगजंकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमम् ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः हरावभक्तस्य कुतोमहद्गुणामनोरथेनासतिधावतोबहिः १२ हरिर्हिसाक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितम् हित्वामहांस्तंयदिसज्जते गृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् हित्वागृहंसंसृतिचक्रवालंनृसिंहपादंभज ताकुतोभयमिति १४

श्रवणादिभिः संस्पृशतांसेवमानानांपुंसामंतर्गतोऽजोमानसंमलंहरति कथंभूतंविक्रमम् निजमसाधारणं वीर्यंवैभवंप्रभावातिश योयस्यतीर्थंतुगंगादि मुहुःसंस्पृशतामंगजंमलंकेवलंहरातितान् कोवैनसेवेतेत्यन्वयः ११ मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचनानिष्कामाः मनःशुद्धौहरेभक्तिः भवति ततश्चतत्प्रसादसाति सर्वेदेवाः सर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सहतत्रसम्यगासते नित्यंवसंति गृहाद्यासक्तस्यतुहरिभक्त्यसंभवात्कुतोमहतांगुणाः ज्ञानवैराग्यादयो भवंति असतिविषयसुखेमनोरथेनबहिर्धावतः १२ ननुहरिविमुखस्यगृहाद्यासक्तस्यापिलोकेमहत्त्वंदृश्यते सत्यंदृश्यतेतत्तूपहासास्पदमिति सहेतुकमाह हरिर्हीति यथाझषाणांमीनानामीप्सितंतोयमेवात्मातेनविनाजीवनाभावात् महानातिप्रसिद्धोऽपिगृहेयदिसज्जतेतदादंपतीनांमिथुनानांक्षुद्रादिषापिप्रसिद्धंवयसैवकेवलंयत्म हत्त्वंतदेवतस्यभवति नतुज्ञानादिनामिथुनेषुस्त्रीभ्यःपुंसांमहत्त्वंबालमिथुनेभ्यश्चवृद्धमिथुनानांमहत्त्वंयथेत्यर्थः १३ यस्मादेवंतस्मात् गृहंहित्वाऽकुतोभयंनृसिंहपादंभजतेत्य- स्मरानुपदिशति कीदृशंगृहं रजस्तृष्णारागोऽभिनिवेशः रजआदीनांमूलंकारणमतएवसंसृतीनांजन्ममरणादीनांचक्रवालंमंडलमविच्छेदायस्मात् १४ ७ छ

केतुमालेपिकामदेवस्वरूपेण आस्त इतिशेषः किमर्थमास्ते अतआह लक्ष्म्याइति प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरोवैप्रजापतिरिति श्रुतेः तस्यदुहितरोरात्र्यभिमानिन्योदेवताः पुत्रा
दिवसाभिमानिनोदेवाः तेषांचप्रियाचिकीर्षया पुरुषायुषावर्षशतेनयान्यहोरात्राणितैः परिसंख्यानंगणनायेषांषट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासांतुदुहितॄणांमहापुरुषस्यमहा
स्त्रंचक्रंतस्यतेजसा १५ रमांरमयन्स्त्रीयाणींद्रियाणिरमयते केनसाधनेनरमयन्नुतदाह अतीवसुललितयागत्यायोविलासस्तेनविलसितोरुचिरोहासलेशोमंदस्मितंतत्सहि-
तोःवलोकएवलीलानयाकिंचिदुत्तंभितमुत्तुंगितंसुंदरं यद्भ्रूमंडलंतेनसुभगंवदनारविंदंतस्याश्रिया १६ तद्भर्तृभिः दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता १७ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्वि
लसितोलक्षितआत्मायस्य आकूतीनांक्रियाणांचित्तीनांज्ञानानांचेतसांसंकल्पाध्यवसायादीनांविशेषाणांतत्तद्विषयाणांषोडशकलाअंशाएकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणायस्य छंदोम
यायवेदोक्तकर्मप्राप्यायअन्नमयायअन्नोपष्टंभ्यत्वात् अमृतमयायपरमानंदाविकारत्वात् सर्वमयायसर्वविषयत्वात् सहसेओजसेबलायतद्रूपत्वात् १८ त्वत्कामेनैवत्वत्सेवकत्वा
दहंकृतार्थाऽस्मि अन्यकामनयातुत्वामर्चंत्योनपरिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रियइति स्वतएवहृषीकाणामीश्वरंपतिंसंतंत्वामाराध्ययाः स्त्रियोन्यपतिंप्रार्थयंते पतिकामानांहिकामारा

केतुमालेपिभगवान्कामदेवस्वरूपेणलक्ष्म्याःप्रियाचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांपुत्राणांतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानांयासांग
र्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवःसंवत्सरांतेविनिपतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशाव
लोकलीलयाकिंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते १६ तद्भगवतोमायामयरूपंपरमसमाधियोगेन
रमादेवीसंवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताऽहस्सुचतद्भर्तृभिरुपास्तेइदंचोदाहरति १७ ओंह्रांह्रींह्रूंओंनमोभगवतेहृषीकेशायसर्वगुण
विशेषैर्विलक्षितात्मनेआकूतीनांचित्तीनांचेतसांविशेषाणांचाधिपतयेषोडशकलायच्छंदोमयायान्नमयायामृतमयायसर्वमयायसहसेओजसेबलाय
कांतायकामायनमस्तेउभयत्रभूयात् १८ स्त्रियोव्रतैस्त्वाहृषिकेश्वरंस्वतोह्याराध्यलोकेपतिमाशासतेन्यं तासांनतेवैपरिपांत्यपत्यंप्रियंधनायूंषि
यतोस्वतंत्राः १९ सवैपतिःस्यादकुतोभयःस्वयंसमंततःपातिभयातुरंजनम् सएकएवेतरथामिथोभयंनैवात्मलाभादधिमन्यतेपरम् २० याते
स्यतेपादसरोरुहार्हणंनिकामयेत्साऽखिलकामलंपटा तदेवरासीप्सितमीप्सितोर्चितोयद्भग्नयाच्ञाभगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेजेशसुरासुराद
यस्तप्यंतउग्रंतपऐंद्रियेधियः ऋतेभवत्पादपरायणान्नमांविंदंत्यहंत्वद्धृदयायतोऽजित २२ धनंव्रतेषुप्रसिद्धं तासामपत्यादीनितेपतयोनपातुंशक्ताः

१९ अतस्तेपतयएवनभवंतीत्याह सवाइति सचैवंभूतःपतिः भवानेकएवनान्योयोभवानात्मलाभात्परमन्यदधिकंनमन्यत् इतरथाऽन्याधनिस्तुस्वस्यनस्वतंत्रता स्वतंत्रना
नात्वेचमंडलेश्वराणामिवमिथोभयंस्यादित्यर्थः २० किंच निष्कामभजने प्रार्थिताएवसर्वेकामाःप्राप्यभवंति सकामभजनेतुकामितमात्रमानित्यंचेत्याह यास्त्वितस्यउक्तलक्षण
स्यतवपादसरोरुहस्यार्हणंपूजामेवकामयेत् नफलांतरं साअखिलेषुकामेषुलंपटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितोफलांतरंमाप्तुमपेक्षितःसन्अर्चितश्चे-
त्तर्हि तदेवैकंरासिददासि किंच यद्यतःफलभोगानंतरंभग्नाया ञ्जायाचितोर्थोयस्याःसा प्रतप्यतेदुःखंप्राप्नोति तदेवरासिनतुनित्यम् २१ ननुममार्हणेकुतःसर्वकामप्राप्तिः
त्वमेवकामार्थिभिःसेव्यसे अतआह मत्प्राप्तयेब्रह्मादयस्तपस्तप्यंतेकुर्वंति कथंभूताः ऐंद्रियेसुखेधीर्येषामलब्धकृतमासः तथाऽपिभवत्पादपरायणादृते मांनविंदंति मत्कटाक्षवि
लसितविभूतिंनलभंतइत्यर्थः यतःत्वय्येवहृदयंयस्याःसाऽहंत्वत्परतंत्रत्वात्त्वदनुवर्तिनमेवविलोकयामिनान्यमित्यर्थः २२ [illegible] [illegible] [illegible]

यदिवीरः पुत्रोमेजायेत तर्हितेनैवपुरुषपशुनात्वांयजेयजामीति भाषया तयेत्युक्तवतावरुणेननिमित्तेनास्यरोहितोनामपुत्रोजातः ९ जातेपुत्रेसवरुणोजातःकृतोमाम
नेनयजस्वेत्यब्रवीत् यदापशुर्निर्दशः निर्गतदशादिवसःस्यादित्यत्रसराजाऽब्रवीदित्यनुषंगः १० ११ १२ १३ राजन्हेवरुणराजन्यः पशुः यदासान्नाहिकः कवचसंबद्धार्हः
संग्रामसमर्थः अथतदाशुचिः १४ इत्येवंतंतंकालंवंचयिताराज्ञाउक्तः प्रार्थितोदेवोवरुणः तंतंकालंप्रत्यैक्षतेत्यर्थः १५ चिकीर्षितमात्मनापशुनावरुणयजनम् १६ ततश्च
कुपितेनवरुणेनग्रस्तम् अतएवजातंमहदुदरंयस्यतंपितरंश्रुत्वा १७ समांवर्षं १८ द्वितीयेचवर्षेवृत्रहाअभ्येत्याभ्येत्यतथैवतंप्रत्यषेधन् किंचित्किंचिदाह १९ २० २१
वरुणेनमुक्तमुदरंयस्य महत्कथायस्यसः २२ आत्मवान्जमदग्निरध्वर्युरभूत् अयास्योमुनिः सामगउद्गाताअभूदित्यर्थः २३ उपरिष्टात्विश्वामित्रकृताख्यानप्रसंगे

यदिवीरोमहाराजतेनैवत्वांयजेइति तथेतिवरुणेनास्यपुत्रोजातस्तुरोहितः ९ जातःसुतोह्यनेनांगमांयजस्वेतिसोऽब्रवीत् यदापशुर्निर्दशःस्या
दथमेध्योभवेदिति १० निर्दशेचसआगत्ययजस्वेत्याहसोऽब्रवीत् दंताःपशोर्यज्जायेरन्नथमेध्योभवेदिति ११ जातादंतायजस्वेतिसप्रत्याहायंसो
ऽब्रवीत् यदापतंत्यस्यदंता अथमेध्योभवेदिति १२ पशोर्निपतितादंतायजस्वेत्याहसोऽब्रवीत् यदापशोःपुनर्दंताजायंतेऽथपशुःशुचिः १३ पुन
र्जातायजस्वेतिसप्रत्याहायसोऽब्रवीत् सान्नाहिकोयदाराजन्राजन्योथपशुःशुचिः १४ इतिपुत्रानुरागेणस्नेहयंत्रितचेतसा कालंवंचयतातंतम्
उक्तोदेवस्तमैक्षत १५ रोहितस्तदभिज्ञायपितुःकर्मचिकीर्षितम् प्राणप्रेप्सुर्धनुःपाणिररण्यंप्रत्यपद्यत १६ पितरंवरुणग्रस्तंश्रुत्वाजातमहोदरं
रोहितोग्राममेयायतमिंद्रःप्रत्यषेधत १७ भूमेःपर्यटनंपुण्यंतीर्थक्षेत्रनिषेवणैः रोहितायादिशच्छक्रःसोऽप्यरण्येवसत्समाम् १८ एवंद्वितीयेतृतीये
चतुर्थेपंचमेतथा अभ्येत्याभ्येत्यस्थविरोविप्रोभूत्वाहवृत्रहा १९ षष्ठंसंवत्सरंतत्रचरित्वारोहितःपुरीम् उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमंसुतम् २०
शुनःशेफंपशुंपित्रेप्रदायसमवंदत ततःपुरुषमेधेनहरिश्चंद्रोमहायशाः २१ मुक्तोदरोऽयजद्देवान्वरुणादीन्महत्कथः विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन्होता
चाध्वर्युरात्मवान् २२ जमदग्निरभूद्ब्रह्मावसिष्ठोऽयास्यसामगः तस्मैतुष्टोददाविंद्रः शातकौंभमयंरथम् २३ शुनःशेफस्यमाहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्ष्यते
सत्यसारांधृतिंदृष्ट्वासभार्यस्यचभूपतेः २४ विश्वामित्रोभृशंप्रीतोददावविहतांगतिम् मनःपृथिव्यांतामद्भिस्तेजसापोऽनिलेनतत् २५ खेवायुंधारय
स्तच्चभूतादौतंमहात्मनि तस्मिन्ज्ञानकलांध्यात्वातयाज्ञानंविनिर्दहन् २६ हित्वातांस्वेनभावेननिर्वाणसुखसंविदा अनिर्देश्याप्रतर्क्येणतस्थौविध्वस्त
बंधनः २७ इतिश्रीभा॰न॰हरिश्चंद्रोपाख्यानंनामसप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुकउवाच हरितोरोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता चंपापुरीसुदेवो
तोविजयोयस्यचात्मजः १

न २४ अविहतांगतिंज्ञानं तामेवगतिमाह सार्द्धाभ्यां मनः पृथिव्यांधारयन् ज्ञानकलांध्यात्वा तयाअज्ञानंविनिर्दहन् तांचहित्वामुक्त्वा मुक्तबंधनः
तस्थावित्यन्वयः मनोमूलोहिसंसारः मनश्चान्नमयमन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेः अतोन्नशब्दवाच्यायांपृथिव्यांमनोधारयन् एकीकुर्वन् तांपृथिवीमद्भिरेकीकुर्वन् अपस्तेजसातत्ते
जोनिलेन २५ तंचखंखआकाशेतच्चभूतादावहंकारेतंचभूतादिमहंकारंमहात्मनिमहत्तत्वे तस्मिन्विषयाकारंव्यावर्त्यज्ञानकलांज्ञानांशमात्मत्वेनध्यात्वा तयाध्यानवृत्तिरूपयाआत्म
नस्कमज्ञानंविनिर्दहन् २६ निर्वाणसुखसंविदातांचहित्वामुक्तबंधःसन् अनिर्देश्येनाप्रतर्क्येणस्वेनस्वभावेन स्वस्वरूपेणतस्थौ २७ इतिनवमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अ
अथरोहितस्यान्वयोवंशोयत्राभवन्नृपः सगरःकपिलाक्षेपात्निर्दग्धायस्यसूनवः १ चंपस्तस्मादभूत् येनचंपापुरीनिर्मिता अतःचंपात् सुदेवः १ छ छ

तान्येव व्याचक्षाण आह कृतांत इति समाभिः कृतांतं विश्वमंतयतीति तथा पार्ष्णिग्राहः सहायः १३ इंद्रो यदि मम वाहनं स्यात् तर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निंद्रो लज्ज
यातदनंगीकुर्वन् विष्णोर्वचनात्तस्य वाहनत्वाय महान् वृषो बभूवेत्यर्थः १४ १५ १६ येभिसुस्रुवयुः तान् यमं दर्शयितुं सदेहानेव भल्लैरनयदित्यर्थः १७ तच्च दृष्ट्वा अन्ये दुद्रुवुः स्व
मालयं पातालम् १८ इति एतैः कर्मभिः पुरंजयादिनामभिः आहूतः व्याहृतः पाठांतरे आहूत इत्यर्थः १९ २० शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः कुवलयाश्वक एव धुंधुमार इति ख्यातः
२१ तत्र कारणमाह यइति सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः सन् हतवान् २२ धुंधुमार इति चेति चकारस्यान्वयः २३ २४ अथ तस्मान्निकुंभात् कृशाश्वः २५ भार्याणां शतेन स

कृतांत आसीत्समरो देवानां सह दानवैः पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः १३ वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभो वाहनत्वे वृतस्तस्य ब
भूवेंद्रो महावृषः १४ स संनद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान् स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः १५ तेजसाऽऽप्यायितो विष्णोः पुरु
षस्य परात्मनः प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् १६ तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान्येऽभिययुर्मृधे
१७ तस्येषुपाताभिमुखं युगांताग्निमिवोल्बणम् विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् १८ जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये प्रत्ययच्छ
त्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः १९ पुरंजयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः विश्वरंधिस्ततश्चंद्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः २० शावस्तस्तत्सुतो येन शाव
स्ती निर्ममे पुरी बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः २१ यः प्रियार्थमुतंकस्य धुंधुनामासुरं बली सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः २२ धुंधु
मार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः धुंधोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः २३ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो नि
कुंभस्तत्सुतः स्मृतः २४ बर्हणाश्वो निकुंभस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् युवनाश्वोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः २५ भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृ
पालवः इष्टिं स्म वर्तयांचक्रुरैंद्रीं ते सुसमाहिताः २६ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः दृष्ट्वा शयानान्विप्रांस्तान्पपौ मंत्रजलं स्वयम् २७ उत्थिता-
स्ते निशम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् २८ राज्ञा पीतं विदित्वा वै ईश्वरप्रहितेन ते ईश्वराय नमश्चक्रुरहो दैवबलं बलम्
२९ ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणम् युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ३० कं धास्यति कुमारोऽयं स्तन्ये रोरूयते भृशम् मां धाता वत्स मा रो
दीरितींद्रो देशिनीमदात् ३१ न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ३२ त्रसद्दस्युरितींद्रोऽङ्ग विदधे नाम तस्य वै य
स्मात्त्रसंति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ३३

ह अस्य पुत्रार्थमिंद्रदेवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः स्मेत्याश्चर्ये २६ तदेवाह राजेति षड्भिः तर्षितः तृषितः सन् जलार्थं प्रविष्टः मंत्राभिमंत्रितं
जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ २७ व्युदकं निरुदकं पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् २८ अहो दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किंचिदिति वदंतः ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः २९ ३० अयं-
कं धास्यतीति निपास्यतीति दुःखितैर्विप्रैः उक्ते सति तस्यामिष्यामाराधित इंद्रो मांधाता पाता हे वत्स मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदादित्यर्थः ३१ तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकु
क्षिरपि न ममार किंतु कालांतरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ३२ मांधातुर्महिमानमाह त्रसद्दस्युरिति षड्भिः अंग हे राजन् यस्मान्मांधातुर्दस्यव उद्विग्नाः कंपिताः संतस्त्रसंति अत इंद्रोऽय
स्य त्रसद्दस्युरिति नाम विदधे स मांधाता अवनीमेकः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ३३

पुरूरवस उर्वश्यामायुः प्रमुखाः षट्पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति १४ १५ १६ ननु देवी कुतो मनुष्यस्यान्तिकमुपागच्छेत्तत्राह मित्रावरुणयोः शापान्नर-
लोकता मनुष्यभावमापन्ना सती १७ १८ नौ आवयोरस्त्विति १९ यस्य तवांगान्तरं चक्षुः आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया हस्फुटम् न च्यवते नापयाति यद्यस्मादिति वा २० शा
पावसाने भाषाभंगमिषेणाजिगमिषोस्तस्या भाषाबंधमाह एताविति द्वाभ्याम् उरणकौ मेषौ न्यासो निक्षेपरूपौ रक्षस्व श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो विजातीयत्वं न दोषइ-
तिभावः २१ हे वीर घृतं मे भक्ष्यं स्यात् अमृतं वा आज्यमिति श्रुतेः देवानां चामृताशित्वात् मैथुनादन्यत्र विवासं स्वत्वां नोक्षिष्ये इति प्रतिपेदे अंगीकृतवान् २२ तदेवाह अहो इति २३

तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप बुद्ध्या गभीरया येन पुत्रेणापोडुराण्मुदम् १४ ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः तस्य रूपगुणौदार्यशी
लद्रविणविक्रमान् १५ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता १६ मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकता
निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणम् १७ धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके सतां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः उवाच श्लक्ष्णया वाचा
देवीं हृष्टतनूरुहः १८ राजोवाच स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किम् संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः १९ उर्वश्युवाच क
स्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुंदर यदंगान्तरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया २० एतावुरणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद संरंस्ये भवता साकं श्ला
घ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः २१ घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वान्यत्र मैथुनात् विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः २२ अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोह
नम् को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् २३ तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु २४ रममाणस्तया देव्या
पद्मकिंजल्कगंधया तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान्बहून् २५ अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गंधर्वान्समनोदयत् उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशो
भते २६ त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया २७ निशम्याक्रंदितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः हतास्म्यहं
कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना २८ यद्विश्रम्भादहं नष्टा हृतापत्या च दस्युभिः यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् २९ इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रै
रिव कुंजरः निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ३० तौ विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम्
३१ ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन्विमना इव तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ३२ स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः
पंच प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ३३ अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ३४ सुदेहोऽयं पतत्यत्र
देवि दूरं हृतस्त्वया खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ३५

२४ पद्मकिंजल्कस्य गंध इव गंधो यस्याः तस्याः मुखामोदेन मुषितः प्रलोभि
तः सन् २५ २६ महारात्रे मध्यरात्रे महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोरिति स्मृतेः २७ जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमाह हतास्मीति सार्धेन नपुंसा नपुंसकेन २८ य
था नारी तथा संत्रस्तः शेते २९ ३० विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त यद्वा तन्देवताडितः प्रकाशन्त इत्यर्थः नग्नमैक्षत अतो भाषाभंगान्निर्जगामेति ज्ञेय
म् ३१ ३२ तस्याः सखीश्च पंच वीक्ष्य सूक्तं वचनं शोभनं ह ये जाये त्यादि ३३ तदेवार्थत आह अहो इति द्वाभ्याम् अनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमप्राप्य पाठांतरे मां निर्वृतिम
गमयित्वा मंत्रानुक्त्वेति वा वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ३४ सुदेहो अतिकमनीयोऽयं मम देहः ३५ ५ ५ ५ ५

पुरूरवोमामृथाइत्यादितस्याः सूक्तम् तदर्थमर्थतआह मामृथाइतिचतुर्भिः मामियस्त्वंपुरुषोऽसि अतोधैर्यमाबहेतिभावः इमेवृकाःप्रसिद्धाः इंद्रियाणिवा त्वाइतित्वाम् मास्मभ-
क्षयेयुः इंद्रियवशोमाभवेत्यर्थः ३४ प्रियेनिमित्तेसाहसंयासां ३७ ३८ तंसांत्वयति संवत्सरांतइति ३९ अपराणीतिवचनादंतर्वत्नीमुपालभ्यज्ञात्वा ४० ४१ अनेना-
ग्निनाकर्मकृत्वा तद्वशादुर्वशीमाप्स्यतीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालींददुः सतुतांस्थालीमेवोर्वशीमन्यमानः तयासहितोवनेविचरन् नेयमुर्वशीकिंत्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ४२ ततश्चतां
स्थालींवनेस्थापयित्वागृहान्गत्वा निशिनित्यंतामेवाध्यायतस्तस्यमनसित्रेतायांत्रयीअवर्तत कर्मबोधकंवेदत्रयंप्रादुरभूत् ४३ ततःस्थालीस्थानंगतःसन् शम्यागर्भजातमश्व
त्थंविलक्ष्य अस्मिन्नसावग्निरस्तीतिविशेषेणलक्षयित्वा तेनाश्वत्थेनद्वेअरणीकृत्वाऽग्निंममंथेतिशेषः शमीगर्भादग्निंमंथेतिश्रुतिः ४४ मथनप्रकारमाह अधरारणिमुर्व-
शींध्यायन्नुत्तरारणिमात्मानंध्यायन् उभयोर्मध्येयत्काष्ठंतत्प्रजननंपुत्रंध्यायन् तथाचमंत्रः उर्वश्यस्यायुरसिपुरूरवाइति ४५ तस्यतेनकृतान्निर्मथनाद्विभावसुरग्निर्जातः

उर्वश्युवाच मामृथाःपुरुषोसित्वंमास्मत्वाद्यूर्वृकाइमे क्वापिसख्यंनवैस्त्रीणांवृकाणांहृदयंयथा ३६ स्त्रियोह्यकरुणाःक्रूरादुर्मर्षाःप्रियसाह
साः घ्नंत्यल्पार्थेऽपिविश्रब्धंपतिंभ्रातरमप्युत ३७ विधायालीकविश्रंभमज्ञेषुत्यक्तसौहृदाः नवंनवमभीप्संत्यःपुंश्चल्यःस्वैरवृत्तयः ३८ संवत्सरां
तेहिभवानेकरात्रंमयेश्वर वत्स्यत्यपत्यानिचतेभविष्यंत्यपराणिभोः ३९ अंतर्वत्नीमुपालभ्यदेवींसप्रययौपुरम् पुनस्तत्रगतोऽब्दांतेउर्वशींवीर
मातरम् ४० उपलभ्यमुदायुक्तःसमुवासतयानिशाम् अथैनमुर्वशीप्राहकृपणंविरहातुरम् ४१ गंधर्वानुपधावेमांस्तुभ्यंदास्यंतिमामिति तस्य
संस्तुवतस्तुष्टाअग्निस्थालींददुर्नृप ४२ उर्वशींमन्यमानस्तांसोबुध्यतचरन्वने ४२ स्थालींन्यस्यवनेगत्वागृहानाध्यायतोनिशि त्रेतायांसंप्रवृ
त्तायांमनसित्रय्यवर्तत ४३ स्थालीस्थानंगतोऽश्वत्थंशमीगर्भंविलक्ष्यसः तेनद्वेअरणीकृत्वाउर्वशीलोककाम्यया ४४ उर्वशींमंत्रतोध्यायन्नधरार
णिमुत्तराम् आत्मानमुभयोर्मध्येयत्तत्प्रजननंप्रभुः ४५ तस्यनिर्मंथनाज्जातोजातवेदाविभावसुः त्रय्यासविद्ययाराज्ञापुत्रत्वेकल्पितस्त्रिवृत्
४६ तेनायजतयज्ञेशंभगवंतमधोक्षजम् उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्वदेवमयंहरिम् ४७ एकएवपुरावेदःप्रणवःसर्ववाङ्मयः देवोनारायणोनान्यए
कोऽग्निर्वर्णएवच ४८ पुरूरवसएवासीत्त्रयीत्रेतामुखेनृप अग्निनाप्रजयाराजालोकंगांधर्वमेयिवान् ४९ इतिश्रीभा॰नव॰ऐलोपाख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुकउवाच ऐलस्यचोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजानृप आयुःश्रुतायुःसत्यायुरयोथविजयोजयः १ श्रुतायोर्वसु
मान्पुत्रःसत्यायोश्चश्रुतंजयः रयस्यसुतएकश्चजयस्यतनयोमितः २

कथंभूतः जातवेदोधनंभोग्यंयस्मात् सचत्रय्याविद्ययाविहितेनाधानसंस्कारेणत्रिवृत्
आहवनीयादिरूपःसन् राज्ञापुरूरवसापुत्रत्वेकल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ४६ तदाह तेनेति ४७ नन्वनादिर्वेदत्रयबोधितोब्राह्मणादीनामिंद्राद्यनेकदेवयजनेनस्वर्गप्राप्तिहेतुः
कर्ममार्गः कथंसादिरिववर्ण्यते तत्राह एकएवेतिद्वाभ्याम् पुराकृतयुगे सर्ववाङ्मयःसर्वासांवाचांबीजभूतः प्रणवएकएववेदः देवश्चनारायणएकएव अग्निश्चैकएवलौकिकः व-
र्णश्चैकएवहंसोनाम ४८ वेदत्रयीतुपुरूरवसःसकाशादासीत् एयिवान् प्राप अयंभावः कृतयुगेसत्त्वप्रधानाःप्रायशःसर्वेऽपिध्याननिष्ठाः रजःप्रधानेतुत्रेतायुगेवेदादिविभागेनक-
र्ममार्गःप्रकटोबभूवेत्यर्थः ४९ इतिश्रीभागवतेनवमस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ततःपंचदशेगाधिरैलपुत्रान्वयेजनि यद्दौहित्रसुतोरामःकार्तवीर्यमहन्रुषा
१ १ क्रयहत्वायाल्यादिक्रमेण श्रुतायुःप्रभृतिषण्णांवंशानाह श्रुतायोरित्यादिना एकसंज्ञः अमितः तत्संज्ञः २ ५ ५ ५ ५

जन्होः पूरुः तस्य बलाकः तस्याजकः ३ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदिति उत्तराध्यायांते वक्ष्यति गाधेरभून्महातेजा इत्यादिना ४ तत्र तावत्तदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशसंभवस्य ऋचीकस्य चरित्रं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च परशुरामावतारचरितमाह तस्य सत्यवतीमित्यादिना विसदृशमननुरूपं भार्गवमृचीकं ५ दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषां सर्वस्मि-न्नंगे चंद्रस्येव वर्चो येषाम् न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयम् ६ ७ उभयैः पत्न्यै ब्राह्मैर्मंत्रैः श्वश्र्वै तु क्षात्रैरित्यर्थः ८ यावत्स्नातुं मुनिर्निर्गतः तावद्भार्यायां भर्तृस्नेहात् पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममंत्राभिमंत्रितं स्वचरुं मात्रे अयच्छत् प्रादात् मातुश्चरुं क्षात्रमंत्राभिमंत्रितम् स्वयमदत् आदत् ९ कष्टं जुगुप्सितम् तदेवाह ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति १० एवं माभूदिति प्रसादितो भार्गव आह अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति जमदग्निः पुत्रोभवादित्यर्थः ११ सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् १२ भार्गवऋषेः जमदग्नेः सुताः १३ १४ अनीनशत् नाशयामास तदेवाह रजस्तमोवृतामिति पाठांतरे सुगमम् १५ १६ कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह हैहयानामिति षड्भिः परिकर्मभिः परिचर्याभिः दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य १७ अव्याहतमिंद्रियादिकं च लेभे १८ यत्र यस्मिन् ऐश्वर्येण अणिमादयो गुणाः १९ रेवांभसि नर्मदायाम् २० रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे देवपूजां कुर्वन् प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः सत्याः तस्याः सरितो जलैर्विप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे २१

भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्ततः तस्य जह्नुः सुतो गंगां गंडूषीकृत्य योऽपिबत् जह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ३ ततः कुशः कुशस्यापि कुशांबुर्मूर्तयो वसुः कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत् कुशांबुजः ४ तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ५ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसाम् सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ६ इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणांतिकम् आनीय दत्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ७ स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया श्रपयित्वोभयैर्मंत्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ८ तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती श्रेष्ठं मत्वा तयायच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ९ तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः घोरो दंडधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः १० प्रसादितः सत्यवत्या मैवं भूदिति भार्गवः अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ११ सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् १२ तस्यां वै भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः यवीयान् जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः १३ यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलांतकम् त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् १४ दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशत् रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेंऽहसि १५ राजोवाच किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः १६ श्रीशुक उवाच हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः दत्तं नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः १७ बाहून् दशशतं लेभे दुर्धर्षत्वमरातिषु अव्याहतेंद्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशोबलम् १८ योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः चचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा १९ स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन् रेवांभसि मदोत्कटः वैजयंतीं स्रजं बिभ्रद्रुरोध सरितं भुजैः २० विप्लावितं स्वशिबिरं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः २१

श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

ततश्चकृतकिल्बिषः क्रीडंतमभिभवितुं प्रवृत्तः सन् गृहीतः माहिष्मत्यांस्वपुर्यांकपिरिवसन्निरुद्धश्चपुनश्चावज्ञयायेनमुक्तः २२ इदानींतत्कृतमपराधंदर्शयन्नाह सएकदेत्यादिना ३३
अर्हणमातिथ्यादि हविष्मत्याकामधेन्वा २४ तत् अर्हणंनाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् यतोग्निहोत्र्यांहोमधेनौ साभिलाषः सहैहयः हैहयैः सहवर्तमानः २५ दर्पाद्धेतोः ऋषेर्हविर्धानी
मग्निहोत्रधेनुं हर्तुं नरानचोदयत् प्रेरितवान् २६ तद्घोरात्म्यंहविष्मत्याहरणं क्रोधस्तुक्तो आहिरिवक्षुत्क्रोध २७ सतूणंकार्मुकंचर्म आदाय २८ ऐणेयंचर्मकृष्णाजिनमंबरंय-
स्य २९ ३० प्रहरन्परश्वधायस्यमनश्चअनिलश्चतयोरिवौजोवीर्यंयस्य परेषांचक्रंसैन्यंसूदयतीतितथा छिन्नाभुजाऊरवः कंधराश्चयेषां हताः सूताः वाहनानिचयेषांतेवीरा

गृहीतोलीलयास्त्रीणांसमक्षंकृतकिल्बिषः माहिष्मत्यांसन्निरुद्धोमुक्तोयेनकपिर्यथा २२ सएकदातुमृगयांविचरन्विपिनेवने यदृच्छयाश्रमपदं
जमदग्नेरुपाविशत् २३ तस्मैसनरदेवायमुनिरर्हणमाहरत् ससैन्यामात्यवाहायहविष्मत्यातपोधनः २४ सवीरस्तत्रतद्दृष्ट्वाआत्मैश्वर्यातिशाय
नम् तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यांसाभिलाषःसहैहयः २५ हविर्धानीमृषेर्दर्पात्नरान्हर्तुमचोदयत् तेचमाहिष्मतींनिन्युःसवत्सांक्रंदतींबलात् २६
अथराजनिनिर्यातेरामआश्रमआगतः श्रुत्वातत्तस्यदौरात्म्यंचुक्रोधाहिरिवाहतः २७ घोरमादायपरशुंसतूणंचर्मकार्मुकम् अन्वधावतदुर्धर्षोमृ
गेंद्रइवयूथपम् २८ तमापतंतंभृगुवर्यमोजसाधनुर्धरंबाणपरश्वधायुधम् ऐणेयचर्मांबरमर्कधामभिर्युतंजटाभिर्ददृशेपुरींविशन् २९ अचोद
यद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः अक्षौहिणीःसप्तदशातिभीषणास्ताराम एकोभगवानसूदयत् ३० यतोयतोसौप्रहरत्पर
श्वधोमनोनिलौजाःपरचक्रसूदनः ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकंधरानिपेतुरुर्व्यांहतसूतवाहनाः ३१ दृष्ट्वास्वसैन्यंरुधिरौघकर्दमेरणाजिरेरामकुठा
रसायकैः विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहंनिपातितंहैहयआपतद्रुषा ३२ अथार्जुनःपंचशतेषुबाहुभिर्धनुःषुबाणान्युगपत्ससंदधे रामायरामोऽस्त्र
भृतांसमग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ३३ पुनःस्वहस्तैरचलान्मृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्यवेगादभिधावतोयुधि भुजान्कुठारेणकठोरनेमिनाचि-
च्छेदरामःप्रसभंत्वहेरिव ३४ कृत्तबाहोःशिरस्तस्यगिरेःशृंगमिवाहरत् हतेपितरितत्पुत्राअयुतंदुद्रुवुर्भयात् ३५ अग्निहोत्रीमुपावर्त्यसवत्सांप
रवीरहा समुपेत्याश्रमंपित्रेपरिक्लिष्टांसमर्पयत् ३६ स्वकर्मतत्कृतंरामःपित्रेभ्रातृभ्यएवच वर्णयामासतच्छ्रुत्वाजमदग्निरभाषत ३७ रामरामहा
बाहोभवान्पापमकारषीत् अवधीन्नरदेवंयत्सर्वदेवमयंवृथा ३८ वयंहिब्राह्मणास्तातक्षमयाऽर्हणतांगताः ययालोकगुरुर्देवःपारमेष्ठ्यमगात्पद
म् ३९ क्षमयारोचतेलक्ष्मीर्ब्राह्मीसौरीययाप्रभा क्षमिणामाशुभगवांस्तुष्यतेहरिरीश्वरः ४० राज्ञोमूर्धाऽभिषिक्तस्यवधोब्रह्मवधाद्गुरुः
तीर्थसंसेवयाचांहोजह्यंगाच्युतचेतनः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेपंचदशोऽध्यायः १५

निपेतुः ३१ विवृक्णाः चर्मादयो-
यस्य ३२ पंचशतेषुधनुःषुसोऽर्जुनोरामायसंदधे एकमेवधनुर्यस्यसः पाठांतरे एकएवबंधः सधानंयेषांतैरिषुभिः तानिधनूंषिसमंसहतत्क्षणमेवाच्छिनत् ३३ मृधेसाध-
नभूतानचलानंघ्रिपांश्चाक्षिप्य अभिधावतः तस्यभुजानुच्चिच्छेद अहेः फणाइवेत्यर्थः ३४ ३५ समर्पयत् समार्पयत् ३६ ३७ ३८ अर्हणतांपूज्यताम् ३९ सौरीसूर्य
स्यप्रभेव ४० तीर्थसंसेवया चकाराद्यमनियमैश्च अच्युतेचेतनाचित्तंयस्यसः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५

५ अप्रत्तंकिमदत्तंसर्वंदत्तमित्यर्थः विश्यप्रविश्य ६ न्यस्तदंडैर्मुनिभिः अर्पितौचित्ते न्यस्तावंघ्रीयस्यतस्मैतेष्वर्पितावंघ्रीयेनेतिवा ७ ८ ९ असंविदः अज्ञात् प्राचेतसोवाल्मी
किःतस्याश्रमंप्रापसा १० अंतर्वत्नीगर्भिणीक्रियाः जातकर्माद्याः ११ १२ १३ १४ १५ १६ ईश्वरोऽपिस्वचोरोढुंनाशक्नोत् नचातिचित्रमेतत् स्त्रीपुंसोःप्रसंगः आसक्तिः त्रासमाव
हतीतितथा विभक्तेरलुगार्षः सर्वत्रैवभयावहइतिपाठांतरंसुगमं १७ किमुतेति प्रासंगिकोक्तिः अग्निहोत्रमजुहोत् प्रभुःरामः १८ आत्मज्योतिर्निजंधाम १९ जलधिबंध
नमस्त्रपूगैश्चरक्षसांवधइतीदंकविभिराश्चर्यमिववर्णितमपि यशःस्फीतिर्नभवतितत्रहेतुः अधिकसाम्याभ्यांविमुक्तंधाम प्रभावोयस्यतस्य किंकपयःसहायाः अतःकपीवाद्या

तेतुब्रह्मण्यदेवस्यवात्सल्यंवीक्ष्यसंस्कृतम् प्रीताःक्लिन्नधियस्तस्मैप्रत्यर्प्येदंबभाषिरे ५ अप्रत्तंनस्त्वयाकिंनुभगवन्भुवनेश्वर यन्नोंऽतर्हृदयंवि
श्यतमोहंसिस्वरोचिषा ६ नमोब्रह्मण्यदेवायरामायाकुंठमेधसे उत्तमश्लोकधुर्यायन्यस्तदंडार्पितांघ्रये ७ कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढोरात्र्यामलक्षि
तः चरन्वाचोऽशृणोद्रामोभार्यामुद्दिश्यकस्यचित् ८ नाहंबिभर्मित्वांदुष्टामसतींपरवेश्मगाम् स्त्रैणोहिबिभृयात्सीतांरामोनाहंभजेपुनः ९ इति
लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसंविदः पत्याभीतेनसात्यक्ताप्राप्ताप्राचेतसाश्रमम् १० अंतर्वत्न्यागतेकालेयमौसासुषुवेसुतौ कुशोलवइतिख्यातौतौत
योश्चक्रेक्रियामुनिः ११ अंगदश्चित्रकेतुश्चलक्ष्मणस्यात्मजौस्मृतौ तक्षःपुष्कलइत्यास्तांभरतस्यमहीपते १२ सुबाहुःश्रुतसेनश्चशत्रुघ्नस्यबभूवतुः
गंधर्वान्कोटिशोजघ्नेभरतोविजयेदिशाम् १३ तदीयंधनमानीयसर्वंराज्ञेन्यवेदयत् शत्रुघ्नश्चमधोःपुत्रंलवणंनामराक्षसम् १४ हत्वामधुवनेचक्रेम
थुरांनामवैपुरीम् मुनौनिक्षिप्यतनयौसीताभर्त्राविवासिता १५ ध्यायंतीरामचरणौविवरंप्रविवेशह तच्छ्रुत्वाभगवान्रामोरुंधन्नपिधियाशुचः
१६ स्मरंस्तस्यागुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोढुमीश्वरः स्त्रीपुंप्रसंगएतादृक्सर्वत्रत्रासमावहः १७ अपीश्वराणांकिमुतग्राम्यस्यगृहचेतसः ततऊर्ध्वंब
ह्मचर्यंधारयन्नजुहोत्प्रभुः त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखंडितम् १८ स्मरतांहृदिविन्यस्यविद्धंदंडककंटकैः स्वपादपल्लवंरामआत्मज्योतिरगा
त्ततः १९ नेदंयशोरघुपतेःसुरयाच्ञयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः रक्षोवधोजलधिबंधनमस्त्रपूगैःकिंतस्यशत्रुहननेकपयःसहायाः
२० यस्यामलंनृपसदस्सुयशोऽधुनाऽपिगायंत्यघघ्नमृषयोदिगिभेंद्रपट्टम् तंनाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादांबुजंरघुपतिंशरणंप्रपद्ये २१ यैःसं
स्पृष्टोऽभिदृष्टोवासंविष्टोऽनुगतोऽपिवा कोशलास्तेययुःस्थानंयत्रगच्छंतियोगिनः २२ पुरुषोरामचरितंश्रवणैरुपधारयन् आनृशंस्यपरो रा
जन्कर्मबंधैर्विमुच्यते २३ राजोवाच कथंसभगवान्रामोभ्रातॄन्वास्वयमात्मनः तस्मिन्वातेऽन्ववर्तंत प्रजाःपौराश्चईश्वरे २४

श्रयणंयथालीलामात्रं तथैवेदमपियुक्तंचैतदित्याह सुराणांयाच्ञया आत्तास्वीकृतालीलार्थातनुर्येनतस्य २० एवंविधलीलाप्रयोजनंदर्शयन्प्रणमति यस्ययशः नृपाणांयुधिष्ठि
रादीनांसदस्सु ऋषयोमार्कंडेयादयोगायंति दिगिभेंद्राणांपट्टवदाभरणरूपंतत्पर्यंतंव्याप्तमित्यर्थः नाकपालादेवाः वसुपालावसुधापालाश्चतेषांकिरीटैर्जुष्टंपादांबुजंयस्यतंरघुपतिं प्र
वानरेतत्तस्यरघुपतेर्जुष्टपादांबुजमप्रपद्यइत्यर्थः २१ सरामःसंविष्टःउपवेशितःअनुगतोवार्थैः तेकोशलदेशवासिनः सर्वेऽपियत्रयोगिनोगच्छंतितत्स्थानंययुः २२ आनृशंस्यपरउपशम-
निष्ठःसन्विमुच्यते २३ सरामःस्वयंकथमवर्तत भ्रातॄन्प्रतिवाकथमवर्तत कथंभूतान् आत्मनः आत्मांशभूतान् तस्मिन्वाईश्वरेतेभ्रात्रादयः अनुअनंतरंकथमवर्ततेतिप्रश्नत्रयम् २४

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह अथेति अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञाऽनुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता २५ अथ सिंहासनस्वीकारानंतरं पुरीं वर्णयति त्रिभिः गंधोदकैर्मदबिंदु भिश्च आसिक्ता मार्गा यस्याम् कृतरामत्तामिव समृद्धाम् वाइतिवितर्के पाठांतरे वा सितरां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः २६ २७ २८ पौराणां तस्मिन् वृत्तिमाह तमुपेयुरिति वराहरूपे णात्र यो उद्धृतामिमां रक्षां पाहीति २९ प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमाह ततः प्रजाइति ३० स्वयं कथमवर्ततेति तस्योत्तरमाह अथेति यावत्समाप्ति स्वगृहं प्रविष्टः सन् तस्मिन् रेमइति पंचमेनान्वयः गृहं वर्णयति सार्द्धैस्त्रिभिः अनंताः येऽखिलाः रत्नादीनां कोशाः तैराढ्यम् अनर्घ्याः उरवः परिच्छदा यस्मिन् ३१ विद्रुममया उदुंबरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः स्वच्छैः स्थलैः तृतीयांतानां मंडितमिति तृतीयेनान्वयः ३२ वाससां मणीनां च अंशुकैर्दीप्तिभिः चित्रं चैतन्यं तद्दुल्लासैः उज्ज्वलैः यद्वा चिदिति क्वचित् वैदूर्यस्तंभादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मु-

श्रीशुकउवाच॥ अथादिशाद्दिग्विजये भ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः आत्मानं दर्शयन्स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः २५ आसिक्तमार्गां गंधोदैः करिणां मद सीकरैः स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव २६ प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मंडिताम् २७ पूगैः सवृंतै रंभाभिः पट्टिकाभिः सुवाससम् आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम् २८ तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः आशिषो युयुजुर्देव पाहीमां प्राक्त्वयोद्धृताम् २९ ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः आरुह्य हर्म्याण्यरविंदलोचनमतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ३० अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः अनंताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदम् ३१ विद्रुमोदुंबरद्वारैर्वैदूर्यस्तंभपंक्तिभिः स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत्स्फटिकभित्तिभिः ३२ चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कांतकामोपपत्तिभिः ३३ धूपदीपैः सुरभिभिर्मंडितं पुष्पमंडितैः स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ३४ तस्मिन्स भगवान्रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ३५ बुभुजे च यथाकालं कामान्धर्ममपीडयन् वर्षपूगान्बहून्नॄणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे श्रीरामोपाख्याने एकादशोऽध्यायः ११ श्रीशुकउवाच॥ कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः पुंडरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाऽभवत्ततः १ देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ततो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसंभवः २ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ३ शिष्यः कौशल्य अध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रंथिभेदकम् ४ पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसंधिस्ततोऽभवत् सुदर्शनोऽग्निवर्णश्च शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ५ योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः कलेरंते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ६ तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य संधिस्तस्याप्यमर्षणः महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोऽन्वजायत ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षको भविता पुनः ७

क्ताफलैर्मंडितमित्यर्थः कांताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ३३ भूषणानां भूषणभूतैः ३४ ३५ नृणां मध्ये यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमंघ्रिपल्लवं यस्येति ३६ इति नवमस्कंधे टीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोन्वयः १ कुशस्य रामपुत्रस्य अतिथिः तत्सुतः तस्य सुतः १ अर्कसंभवः अर्कस्यांशात् संभूतः २ ततो विधृतेः हिरण्यनाभः कथंभूतः जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ३ तदाह यतः सकाशात् कौशल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरध्यात्मं योगमध्यगात् महान् उदयः सिद्धयो यस्मिन् तं हृदयग्रंथेर्भेदकं च ४ ५ मरुं विशिनष्टि योऽसाविति पुनर्भावयिता भावयिष्यति ६ ७ ५ ५ ५ ५

पित्राअभिमन्युना ८ ९ १० ११ तत्तस्मादमित्रजित् १२ १३ १४ निश्चावंशस्यस्थितिस्तस्याअंतः तदेवाह इक्ष्वाकूणामिति १५ इतिनवमस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः
१२ इक्ष्वाकोरेवपुत्रस्यनिमेर्वंशस्त्रयोदशे वर्ण्यतेजज्ञिरेयत्रब्रह्मज्ञाजनकादयः १ निमेरोरसःपुत्रोनाभूदितिदर्शयन्कथामाह निमिरित्येकादशभिः सत्रमारभ्यवसिष्ठं
ऋत्विजमवृतवव्रे १ तंशक्रस्यमखंनिर्वर्त्यमांप्रतिपालयप्रतीक्षस्वेतिगृहपतिर्निमिः २ इदंजीवितंचलमस्थिरंविद्वान् ३ इंद्रस्यमखंनिर्वर्त्यागतोगुरुः शिष्यस्यव्यतिक्रम-
मन्यायंवीक्ष्य निमेर्देहः पतत्वित्यशपत् ४ ५उर्वशीदर्शनात्स्कन्नरेतस्ताभ्यांकुंभेनिषिक्तंतस्मात्प्रपितामहोवसिष्ठोजज्ञे तदाह मित्रावरुणयोरिति तथाचश्रुतिःकुंभेरेतःसिषिच

ततोबृहद्बलोयस्तु पित्रातेसमरेहतः एतेहीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ८ बृहद्बलस्यभवितापुत्रोनामबृहद्रणः उरुक्रियस्ततस्त-
स्यवत्सवृद्धोभविष्यति ९ प्रतिव्योमस्ततोभानुर्दिवाकोवाहिनीपतिः सहदेवस्ततोवीरोबृहदश्वोऽथभानुमान् १० प्रतीकाश्वोभानुमतःसुप्रतीको
ऽथतत्सुतः भवितामरुदेवोऽथसुनक्षत्रोऽथपुष्करः ११ तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रःसुतपास्तदमित्रजित् बृहद्राजस्तुतस्यापिबर्हिस्तस्मात्कृतंजयः १२ र
णंजयस्तस्यसुतःसंजयोभविताततः तस्माच्छाक्योऽथशुद्धोदोलांगलस्तत्सुतःस्मृतः १३ ततःप्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रकोभविताततः रणकोभवितातस्मा
त्सुरथस्तनयस्ततः १४ सुमित्रोनामनिष्ठांतएतेबार्हद्बलान्वयाः इक्ष्वाकूणामयंवंशःसुमित्रांतोभविष्यति यतस्तंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यतिवैकलौ
१५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेश्रीरामचरितवर्णनंनामद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुकउवाच निमिरिक्ष्वाकुतनयोवसिष्ठम
वृतर्त्विजम् आरभ्यसत्रंसोऽप्याहशक्रेणप्राग्वृतोऽस्मिभोः १ तंनिर्वर्त्यागमिष्यामितावन्मांप्रतिपालय तूष्णीमासीद्गृहपतिःसोपींद्रस्याकरोन्मखं
२ निमिश्चलमिदंविद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद्यावतागुरुः ३ शिष्यव्यतिक्रमंवीक्ष्यनिर्वर्त्यगुरुरागतः अशपत्पततादे
हो निमेःपंडितमानिनः ४ निमिःप्रतिददौशापंगुरवेऽधर्मवर्तिने तवापिपतताद्देहोलोभाद्धर्ममजानतः ५ इत्युत्ससर्जस्वंदेहंनिमिरध्यात्मकोविदः
मित्रावरुणयोर्जज्ञेउर्वश्यांप्रपितामहः ६ गंधवस्तुषुतद्देहंनिधायमुनिसत्तमाः समाप्तेसत्रयागेथदेवानूचुःसमागतान् ७ राज्ञोजीवतुदेहोऽयंप्रस
न्नाःप्रभवोयदि तथेत्युक्तेनिमिःप्राहमाभून्मेदेहबंधनम् ८ यस्ययोगंनवांछंतिवियोगभयकातराः भजंतिचरणांभोजंमुनयोहरिमेधसः ९ दे
हंनावरुरुत्सेहंदुःखशोकभयावहम् सर्वत्रास्ययतोमृत्युर्मत्स्यानामुदकेयथा १० देवाऊचुः विदेहउष्यतांकामंलोचनेषुशरीरिणाम् उन्मेषण
निमेषाभ्यांलक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ११ अराजकभयंनृणांमन्यमानामहर्षयः देहंममंथुःस्मनिमेःकुमारःसमजायत १२ जन्मनाजनकःसोऽभूद्वै
देहस्तुविदेहजः मिथिलोमथनाज्जातोमिथिलायेननिर्मिता १३ तस्मादुदावसुस्तस्यपुत्रोऽभून्नंदिवर्द्धनः ततःसुकेतुस्तस्यापिदेवरातोमहीपते १४

तुःसमानमिति ६ ७ यदिप्रसन्नाःप्रभवःसमर्थास्तर्हिजीवत्वित्यूचुः ८ यस्यदेहस्ययोगंनवांछंति अपितुमोक्षायैवभजंति ९ १० निमिर्विदेह एवसन्नुष्यतांवसतु का
मंयथेच्छम् एवंसतित्वस्माभिःप्रार्थितंजीवितमस्यभविष्यति नचदेहबंधइतिभावः सचअध्यात्मसंस्थितोलोचनयोःस्थितःसन् उन्मेषणनिमेषाभ्यांतत्प्रवर्तकत्वेनलक्षितो
वर्ततइतिशेषः ११ तदेवंमृतादपिनिमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिंदर्शयति अराजकभयमिति १२ तस्यान्वर्थानित्रीणिनामान्याह जन्मनाअसाधारणेनजनएवजनकः यद्वा स्वदेहद्वारा
जनकत्वात् सनिमिर्जनकोऽभूदित्यर्थः मिथिलायेननिर्मितेत्यनेनच्युत्पत्त्यंतरमर्यादुक्तम् १३ १४ ५ ५ ५ ५ ५

सुधृत्सुधृतिः तस्य पिता १५ १६ १७ १८ १९ २० तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् २१ २२ तस्मात्सुपार्श्वकः २३ अग्निसंभवः अग्नेरंशात्संभूतः २४ यद्यस्मात्सुभाषणः २५ २६ योगेश्वरा याज्ञवल्क्यादयः तेषां प्रसादेन २७ इति नवमस्कंधे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाह समासितः यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यंते पुण्यकीर्तयः १ चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां तारायां सोमजाद्बुधात् जातः पैलः षड्वंश्यामायुर्मुख्यानजीजनत् २ १ ३ दृग्भ्यः आनंदाश्रुभ्यः अतएवामृतमयः किलेत्यात्रेर्ये पाठांतरे दृशः नेत्रात्

तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुधृत्पिता सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः १५ मरोः प्रदीपकस्तस्माज्जातः कृतिरथो यतः देवमीढस्तस्य सुतो-
विश्रुतोऽथ महाधृतिः १६ कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाथ तत्सुतः स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत १७ ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो म-
हीम् सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः १८ कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ १९ कृतध्वजात्के-
शिध्वजः खांडिक्यस्तु मितध्वजात् कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः २० खांडिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः केशिध्वजाद्द्रुतः भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभू-
च्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः २१ शुचिस्तत्तनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततोऽभवत् ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोऽथ पुरुजित्सुतः २२ अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सु-
पार्श्वकः ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिर्मिथिलाधिपः २३ तस्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसंभवः २४ वस्वनंतोऽथ
तत्पुत्रो युयुधो यत्सुभाषणः श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतः सुतः २५ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी
२६ एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि २७ इ० भा० नवमस्कंधे निमिवंशानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

श्रीशुक उवाच अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यंते पुण्यकीर्तयः १ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहा-
त् जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः २ तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ३ सोऽयजद्राज-
सूयेन विजित्य भुवनत्रयम् पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्बलात् ४ यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्र-
हः ५ शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोडुपम् हरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ६ सर्वदेवगणोपेतो महेंद्रो गुरुमन्वयात् सुरासुरविनाशोऽभूत्स-
मरस्तारकामयः ७ निवेदितोऽथांगिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदंतर्वत्नीमवैत्पतिः ८ त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं
परैः नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं सांतानिकः सति ९ तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् स्पृहामांगिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च १० ममायं न त
वेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः पप्रच्छुरृषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ११ कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलज्जया किं न वोचस्यसद्वृत्ते आत्मा-
वद्यं वदाशु मे १२ ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सांत्वयन् सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् १३

वक्ष्यमाणदर्पस्य कारणमाह विप्रेति ३ सोमस्य पु-
त्रो बुध इति द्वारेणाह पत्नीमिति सार्द्धैर्नवभिः ४ तत्कृते तन्निमित्तम् ५ सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह शुक्र इति असुरैः सहितः उडुपमग्रहीत् इत्यर्थः संधिरार्षः गुरोः सु-
तं बृहस्पतिमग्रहीत् अंगिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः ६ ७ निवेदितो विज्ञापितः विश्वकृद्ब्रह्मा अवैत् अबुध्यत ८ बृहस्पतिराह त्यज त्यजेति परैराहितं गर्भम् ग-
र्भं त्यक्ते भस्मीकरिष्यामीति बिभ्यतीं प्रत्याह नाहमिति सांतानिकः संतानार्थी सांतानिके इति पाठे सत्पुत्रे इत्यर्थः ९ १० ११ १२ रहः एकांते १३

अथतस्मात्प्रकृत्यास्वभावेनात्मनिरूढंगुणेषुसंगं विश्वकर्तुर्भावेन हित्वातमेवाहंप्रपद्ये ४७ अन्यभावंदेहाद्यभिमानरूपमज्ञानंहित्वा ४८ स्वभावमेवाह यत्तदिति शून्यवत्क
ल्पितम् वागाद्यविषयत्वात् वासुदेवइतियंगृणंतिब्रह्मणएवभक्तानुग्रहार्थमाविष्कृततनोर्वासुदेवत्वात् ४९ इतिनवमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेप्राहखट्वांग
वंशेश्रीरामसंभवम् तच्चरित्रंचलंकेशहत्यायोत्स्यागमावधि १ खट्वांगाच्चदीर्घबाहुः १ २ ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरिवर्णितंत्वयामुहुः श्रुतम् तथाऽपिसंक्षेपतः कथ्यमानंशृणु
३ ग्रंथकोटिभिराकीर्णमद्भुतंरामविक्रमम् अध्यायइयतोवक्ष्यन्नेकश्लोकेसमस्यति सकोशलेंद्रः श्रीरामः नोऽस्मान् अवतात् पातुकथंभूतः योगुर्वर्थेपितुः सत्यस्यपालनार्थंत्य
क्तराज्यःसन् पद्भ्यांवदति सुकुमाराभ्यांपद्भ्यां तदेवाह प्रियायाः पाणिनापिस्पर्शेनाक्षिसमाययोः ताभ्यांप्रतिवनंव्यचरत् हरींद्रोहनुमान्सुग्रीवोवा अनुजोलक्ष्मणस्ताभ्यांमृजि
ता अपनीतापथरुजामार्गश्रमोयस्य शूर्पणख्यावैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः तयाप्रकोपितेनरावणेनापहारात् प्रियेणकलत्रेणविरहः तेनरुट्तयाआरोपितयोर्भ्रुवोर्विजृं

अथेशमायारचितेषुसंगंगुणेषुगंधर्वपुरोपमेषु रूढंप्रकृत्यात्मनिविश्वकर्तुर्भावेनहित्वातमहंप्रपद्ये ४७ इतिव्यवसितोबुद्ध्यानारायणगृहीत-
या हित्वान्यभावमज्ञानंततःस्वभावमाश्रितः ४८ यत्तद्ब्रह्मपरंसूक्ष्ममशून्यंशून्यकल्पितम् भगवान्वासुदेवेतियंगृणंतिहिसात्वताः ४९
इतिश्रीभा० नवमस्कंधेसूर्यवंशानुवर्णनेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच खट्वांगाद्दीर्घबाहुश्चरघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः अजस्ततोमहाराजस्त
स्माद्दशरथोऽभवत् १ तस्यापिभगवानेषसाक्षाद्ब्रह्ममयोहरिः अंशांशेनचतुर्धागात्पुत्रत्वंप्रार्थितःसुरैः २ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाइतिसंज्ञया
तस्यानुचरितंराजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः श्रुतंहिवर्णितंभूरित्वयासीतापतेर्मुहुः ३ गुर्वर्थेत्यक्तराज्योव्यचरदनुवनंपद्मपद्भ्यांप्रियायाः पाणिस्प
र्शाक्षमाभ्यांमृजितपथरुजोयोहरींद्रानुजाभ्याम् वैरूप्याच्छूर्पणख्याःप्रियविरहरुषारोपितभ्रूविजृंभत्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुःखलदवदहनःकोशलेंद्रो
ऽवतान्नः ४ विश्वामित्राध्वरेयेनमारीचाद्यानिशाचराः पश्यतोलक्ष्मणस्यैवहतानैर्ऋतपुंगवाः ५ योलोकवीरसमितौधनुरैशमुग्रंसीतास्वयंवर
गृहेत्रिशतोपनीतम् आदायबालगजलीलइवेक्षुयष्टिंसज्ज्यीकृतंनृपविकृष्यबभंजमध्ये ६ जित्वानुरूपगुणशीलवयोंगरूपांसीताभिधांश्रिय
मुरस्यभिलब्धमानाम् मार्गेव्रजन्भृगुपतेर्व्यनयत्प्ररूढदर्पंमहीमकृतयस्त्रिरराजबीजाम् ७ यःसत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशंस्त्रैणस्यचापिशि
रसाजगृहेसभार्यः राज्यंश्रियंप्रणयिनःसुहृदोनिवासंत्यक्त्वाययौवनमसूनिवमुक्तसंगः ८ भयेनवत्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् ततस्तद्विज्ञापनेनबद्धःसेतुर्येन ततः
खलारावणादयएवदवोवनंतस्यदहनः ४ संक्षेपतोवर्णितंरामचरितमादितआरभ्यविस्तारेणाह विश्वामित्राध्वरइत्यादिनायावदुत्तराध्यायसमाप्ति पश्यतएवलक्ष्मणस्यतमप्यनपेक्ष्यै
वहताइत्यर्थः यच्छब्दानांसकोशलेंद्रोऽवतादित्यनेनवान्वयः ५ लोकेयेवीरास्तेषांसमितौसमाजे ऐशंत्र्यंबकंधनुरिक्षुयष्टिमिवलीलयैवादायसज्जीकृतमारोपितंविकृष्यमध्येबभंज
हेनृप उग्रंकठिनंगरिष्ठं तदाह वाहकानांत्रिभिःशतैरुपनीतं बालगजस्यलीलेवलीलायस्यसः ६ अनुरूपाणिस्वयोग्यानिगुणशीलादीनियस्यास्तांसीतासंज्ञाम् पूर्वमुरसिअभिल-
ब्धोमानोयथातांश्रियंजित्वा धनुर्भंगमहानादश्रवणक्षुभितस्यभृगुपतेर्दर्पंव्यनयत् अपनीतवान् कथंभूतस्य त्रिःसप्तकृत्वःराजबीजशून्यांमहींयोऽकरोत्तस्य ७ इदानींगुर्वर्थइति
श्लोकंविवृण्वन्नाह यइति कदाचित्कैकेय्याःसुखेनराज्ञात्वदपेक्षितंदास्यामीतिप्रतिश्रुतम् ततः श्रीरामस्ययुवराज्याभिषेकसमयेतयाभरतस्यराज्यंरामस्यचवनेवासःप्रार्थितः तदास
त्यपाशेनपरिवीतस्यपितुर्निदेशमाज्ञांशिरसाजगृहे ततोराज्यादिकंत्यक्त्वासभार्योवनंययौ दुस्त्यजस्यापिसहर्षत्यागेदृष्टांतः मुक्तसंगोयोगीअसून् प्राणानिवेति ८ ६५ ६५

रक्षसोरावणस्यस्वसुः शूर्पणखायाअशुद्धबुद्धेः सीतांजिघृक्षोः कामातुरायाइतिवा रूपंव्यकृतविकारमनयत् तस्याःखरत्रिशिरदूषणमुख्याबंधवोयेषुतांश्चतुर्दशसहस्रंजघानअ
पारणीयमलंघ्यमसह्यंकोदंडपाणौयस्यसः ९ सीतायाःकथाश्रवणेनदीपितोहृच्छयोयस्य तेनसीतांहरिष्यतास्वस्माइतिनस्वस्याश्रमादपकर्षणार्थंसृष्टंमारीचंविलोक्यजघान
कथंभूतम् अद्भुतैणवपु भास्वर्णहरिणदेहेनोपलक्षितम् अतएवप्रलोभेनाश्रमतस्तेनापकृष्टःसन् कंदक्षंयथाउग्रःश्रीरुद्रः १० ततश्चरक्षोधमेनरावणेन असमक्षमपनीतायां
प्रिययावियुक्तोभ्रात्रालक्ष्मणेनसहकृपणवद्वनेचचार किमभिप्रायःसन् इतिअनेनप्रकारेणस्त्रीसंगिनांदुःखोदर्कांगतिंप्रख्यापयन् ११ आत्मार्थेनकृतेनकर्मणारावणेनसहयुद्धे
नहतंकृत्यं शास्त्रीयंदहनादिकंयस्यतंजटायुषंपुत्रइवदग्ध्वाकबंधंस्वग्रहणायप्रसारितबाहुंराक्षसमहन् अथवालिनिहते तैःकपिभिर्दयितायागतिंबुध्वा अजभवाभ्यामर्चितावं
घ्रीयस्यसमनुजोवेलांसमुद्रतीरमगात् १२ तत्रत्रिरात्रमुपवासेनप्रतीक्षितोऽपिसिंधुर्यदानोपस्थितःतदायस्यरोषविभ्रमेणक्रोधलीलया विवृत्तोयःकटाक्षःतस्यपातेनसंक्रांतानक्राम-
करायस्मिन् भयेनगीर्णःग्रस्तःस्तंभितोघोषोयेनसः सिंधुः एतद्वक्ष्यमाणंबभाषे अर्हणंमर्यादिकम् रूपीमूर्तिमान् १३ भाषणमेवाह नत्वामितिद्वाभ्याम् एतावत्पर्यंतंनुनिश्चितम्

रक्षःस्वसुर्व्यकृतरूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याःखरत्रिशिरदूषणमुख्यबंधून् जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदंडपाणिरटमानउवासकृच्छ्रम् ९ सी-
ताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेनसृष्टंविलोक्यनृपतेदशकंधरेण जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाश्रमतोऽपकृष्टोमारीचमाशुविशिखेनयथाकमुग्रः १० रक्षो
धमेनवृकवद्विपिनेऽसमक्षंवैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् भ्रात्रावनेकृपणवत्प्रिययावियुक्तःस्त्रीसंगिनांगतिमितिप्रथयंश्चचार ११ दग्ध्वा
ऽऽत्मकृत्यहतकृत्यमहन्कबंधंसख्यंविधायकपिभिर्दयितागतिंतैः बुध्वाऽथवालिनिहतेप्लवगेंद्रसैन्यैर्वेलामगात्समनुजोऽजभवार्चितांघ्रिः १२ यद्रो
षविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रांतनक्रमकरोभयगीर्णघोषः सिंधुःशिरस्यर्हणंपरिगृह्यरूपीपादारविंदमुपगम्यबभाषएतत् १३ नत्वावयंज
डधियोनुविदामभूमन्कूटस्थमादिपुरुषंजगतामधीशम् यत्सत्त्वतःसुरगणारजसःप्रजेशामन्योश्चभूतपतयःसभवान्गुणेशः १४ कामंप्र
याहिजहिविश्रवसोऽवमेहंत्रैलोक्यरावणमवाप्नुहिवीरपत्नीम् बध्नीहिसेतुमिहतेयशसोवितत्यैगायंतिदिग्विजयिनोयमुपेत्यभूपाः १५ बध्वोद
धौरघुपतिर्विविधाद्रिकूटैःसेतुंकपींद्रकरकंपितभूरुहांगैः सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लंकांविभीषणदृशाविशदग्रदग्धाम् १६ सावान
रेंद्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटंका निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुंभशृंगाटकागजकुलैर्ह्रदिनीवघूर्णा १७

तांनविदामनजानीमइत्यर्थः इदानींतुज्ञातोऽसीत्याह यदितिपृथक्पदंयस्येत्यर्थः यदंशेभ्यःसत्वादिभ्यःसुरगणादयोभवंतिसभवानिति १४ कामंयथेच्छंजलमाक्रम्यप्रयाहि
अयमेहंपुरीषप्रायं त्रैलोक्यंरावयति आक्रंदयतीतितथातंजहि हेवीरयद्यपि तवजलंप्रतिबंधकंनभवतितथाऽपीहसेतुंबध्नीहि तर्हिकिमर्थं तेयशसोविस्ताराय तदेवाह यंसेतुमु
पेत्यदुष्करंकर्मानेन त्वद्यशोगास्यंतिभूपास्तम् १५ तद्वाक्यमभिनंद्ययत्कृतंतदाह बध्वेति विविधैरद्रीणांकूटैःशृंगैःसेतुंबध्वा अग्रेसीतान्वेषणेहनुमतेवदग्धांलंकामाविशत्
कथंभूतैःशृंगैःकपींद्राणांकरैःकंपितानिभूरुहाणामंगानिशाखादीनियेषुतैः विभीषणदृशाबुध्वा कैःसहाविशत् सुग्रीवादयःप्रमुखायेषांतैरनीकैः १६ ततश्चसालंकाघूर्णाप्रच
लिताबभूव कथंभूता वानरेंद्राणांबलैरुद्धाविहारादयोयस्याम् निर्भज्यमानाधिषणादयोयस्यांसा तत्रविहारःक्रीडास्थानम् कोष्ठंधान्यागारादि श्रीःकोशःद्वारंगृहादीनाम् गोपु
रंपुरद्वारम् सदःसभा वलभीप्रासादादिपुरोभागच्छादिनी विटंकःकपोतपालिका धिषणंवेदिकादि शृंगाटकंचतुष्पथम् १७ छ छ छ छ

रक्षःपतीरावणः पुत्रमिंद्रजितंप्रहस्तादींश्चसमहिनोत् प्रायुंक्त १८ असिशूलादिभिर्दुर्गमांतांयातुधानपृतनाम् सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् मरुत्सुतोहनुमान् ऋक्षोजांबवान् १९ तेरघुपतेः अनीकपा अंगदाद्याः सर्वेरावणस्यइभादिभिर्यद्वरूथंसैन्यं तत्रद्वंद्वंयथाभवति तथाऽभिपत्यसंगम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः कान्सीतायाअभिमर्शनहतंमंगलंयस्यसरावणः ईशोयेषांतान् २० स्वबलस्यनष्टिंनाशमेवेक्ष्यरुष्टः क्रुद्धःसन् यानकंपुष्पकंविमानंरथंवा आरुह्यश्रीराममभिससार अथतंस्वःस्यंदनेस्वर्गस्थेइंद्रस्यरथे मातलिनाइंद्रसारथिनोपनीते द्युमतिदीप्तियुक्तेविभ्राजमानमहनत् अहन् २१ हेपुरुषादपुरीषराक्षसपुरीषप्राय यद्यस्मादपहृताश्ववत् श्वायथाअसमक्षंगृहंप्रविश्यकिमपि

रक्षःपतिस्तदवलोक्यनिकुंभकुंभधूम्राक्षदुर्मुखसुरांतनरांतकादीन् पुत्रंप्रहस्तमतिकायविकंपनादीन्सर्वानुगान्समहिनोदथकुंभकर्णं १८
तांयातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगंधमादनीलांगदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् १९
तेऽनीकपारघुपतेरभिपत्यसर्वे द्वंद्वंवरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरंगदाद्याः सीताभिमर्शहतमंगलरावणेशान् २० रक्षःपतिःस्वबलनष्टिमवेक्ष्यरुष्टआरुह्ययानकमथाभिससाररामम् स्वःस्यंदनेद्युमतिमातलिनोपनीतेविभ्राजमानमहनन्निशितैःक्षुरप्रैः २१ रामस्तमाहपुरुषादपुरीषयन्नःकांतासमक्षमसताऽपहृताश्ववत्ते त्यक्तत्रपस्यफलमद्यजुगुप्सितस्ययच्छामिकालइवकर्तुरलंघ्यवीर्यः २२ एवंक्षिपन्धनुषिसंधितमुत्ससर्जबाणंसवज्रमिवतद्धृदयंबिभेद सोऽसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेतिजल्पतिजनेसुकृतीवरिक्तः २३ ततोनिष्क्रम्यलंकायायातुधान्यःसहस्रशः मंदोदर्यासमंतस्मिन्प्ररुदत्यउपाद्रवन् २४ स्वान्स्वान्बंधून्परिष्वज्यलक्ष्मणेषुभिरर्दितान् रुरुदुःसुस्वरंदीनाघ्नंत्यआत्मानमात्मना २५ हाहताःस्मवयंनाथलोकरावणरावण कंयायाच्छरणंलंकात्वद्विहीनापरार्दिता २६ नैवंवेदमहाभागभवान्कामवशंगतः तेजोऽनुभावंसीतायायेननीतोदशामिमाम् २७ कृतैषाविधवालंकावयंचकुलनंदन देहःकृतोऽन्नंगृध्राणामात्मानरकहेतवे २८ श्रीशुकउवाच स्वानांविभीषणश्चक्रेकोसलेंद्रानुमोदितः पितृमेधविधानेनयदुक्तंसांपरायिकम् २९ ततोददर्शभगवानशोकवनिकाश्रमे क्षामांस्वविरहव्याधिंशिंशपामूलमास्थिताम् ३० रामःप्रियतमांभार्यांदीनांवीक्ष्यान्वकंपत आत्मसंदर्शनाह्लादविकसन्मुखपंकजाम् ३१ आरोप्यारुरुहेयानंभ्रातृभ्यांहनुमद्युतः विभीषणायभगवान्दत्वारक्षोगणेशताम् ३२ लंकामायुश्चकल्पांतंययौचीर्णव्रतःपुरीम् अवकीर्यमाणःकुसुमैर्लोकपालार्पितैःपथि ३३ उपगीयमानचरितःशतधृत्यादिभिर्मुदा गोमूत्रयावकंश्रुत्वाभ्रातरंवल्कलांबरम् ३४ महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलंस्थंडिलेशयम् भरतःप्राप्तमाकर्ण्यपौरामात्यपुरोहितैः पादुकेशिरसिन्यस्यरामंप्रत्युद्यतोऽग्रजम् ३५

हरतिनहृत् तस्मात्जुगुप्सितस्यकर्मणः कर्तुस्तेद्यकालइवालंघ्यवीर्योऽहंफलंयच्छामि अधर्मकर्तुः पुंसःकालोयथायच्छतीतिवा २२ रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृतीविमानादिवविमानात्पुण्यकान्न्यपतदितिवा २३ राक्षसस्त्रीणांविलापमाह ततइतिपंचाभिः मंदंस्वल्पमुदरंयस्याः तयारावणभार्ययासह २४ २५ परैरर्दितापीडिता २६ २७ गृध्राणामन्नंभक्ष्यः नरकहेतवे नरकभोगाय २८ सांपरायिकमौर्ध्वदैहिकम् २९ ३० आत्मनःस्वस्यसंदर्शनेनयआल्हादस्तेनविकसन्मुखपंकजंयस्याःताम् ३१ यानंपुष्पकम् भ्रातृभ्यांलक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ३२ आयुश्चदत्वातेनापिसहैवययौ ३३ गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनम् भ्रातरंभरतम् ३४ ३५ ५ ५ ५ ५

स्वशिबिरात् रामंविनाऽयोध्यामप्रविशन् स्वस्ववासंयत्रनिर्मितवान् तस्मात्सकाशात् गीतादिभिर्युक्तोरामंप्रत्युद्ययतः अभिमुखंययौ ब्रह्मघोषेणमहताघोषेणपठद्भिः ३६ स्वर्ण
रसाकाः कक्षाः प्रांतायासांताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारिरथविशेषणानि ३७ पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि ३८ प्रेम्णाप्रक्लिन्नंहृदयमीक्षणेचनेत्रेयस्य ३९ ने
त्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य येईसत्तमाः कुलवृद्धाः ४० तेभ्योऽपिनमनंचक्रे ४१ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह पादुकेइतिसार्द्धैस्त्रिभिः ४२ धनुश्चानिषंगौचतान् ४३ ४४ ४५

नंदिग्रामात्स्वशिबिरातगीतवादित्रनिःस्वनैः ब्रह्मघोषेणचमुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ३६ स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजैरथैः सदश्वैरुक्मस
न्नाहैर्भटैःपुरटवर्मभिः ३७ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैवपदानुगैः पारमेष्ठ्यान्युपादायपण्यान्युच्चावचानिच ३८ पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णाप्रक्लि
न्नहृदयेक्षणः पादुकेन्यस्यपुरतः प्रांजलिर्बाष्पलोचनः ३९ तमाश्लिष्यचिरंदोर्भ्यांस्नापयन्नेत्रजैर्जलैः रामोलक्ष्मणसीताभ्यांविप्रेभ्योयेऽर्हसत्तमाः
४० तेभ्यः स्वयंनमश्चक्रे प्रजाभिश्चनमस्कृतः धुन्वंतउत्तरासंगान्पतिंवीक्ष्यचिरागतम् ४१ उत्तराःकोशलामाल्यैः किरंतोननृतुर्मुदा पादुकेभर
तोगृह्णत्चामरव्यजनोत्तमे ४२ विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रंमरुत्सुतः धनुर्निषंगाञ्छत्रुघ्नः सीतातीर्थकमंडलुम् ४३ अबिभ्रदंगदःखड्गंहैमं
चर्मर्क्षराण्नृप पुष्पकस्थोऽन्वितःस्त्रीभिःस्तूयमानश्चबंदिभिः ४४ विरेजेभगवान्राजन्ग्रहैश्चंद्रइवोदितः भ्रातृभिर्नंदितःसोऽपिसोत्सवांप्राविशत्पुरीम्
४५ प्रविश्यराजभवनंगुरुपत्नीःस्वमातरम् गुरून्वयस्यावरजान्पूजितःप्रत्यपूजयत् ४६ वैदेहीलक्ष्मणश्चैवयथावत्समुपेयतुः पु
त्रान्स्वमातरस्तास्तुप्राणांस्तन्वइवोत्थिताः आरोप्यांकेऽभिषिंचंत्योबाष्पौघैर्विजहुःशुचः ४७ जटानिर्मुच्यविधिवत्कुलवृद्धैःसमंगुरुः अभ्य
षिंचद्यथैवेंद्रंचतुःसिंधुजलादिभिः ४८ एवंकृतशिरःस्नानः सुवासाःस्रग्व्यलंकृतः स्वलंकृतैःसुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्ययाबभौ ४९ अग्रही
दासनंभ्रात्राप्रणिपत्यप्रसादितः प्रजाःस्वधर्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ५० जुगोपपितृवद्रामोमेनिरेपितरंचतम् त्रेतायांवर्तमानायांकालःकृ
तसमोऽभवत् ५१ रामेराजनिधर्मज्ञेसर्वभूतसुखावहे वनानिनद्योगिरयोवर्षाणिद्वीपसिंधवः ५२ सर्वेकामदुघाआसन्प्रजानांभरतर्षभ ना
धिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ५३ मृत्युश्चानिच्छतांनासीद्रामेराजन्यधोक्षजे एकपत्नीव्रतधरोराजर्षिचरितःशुचिः ५४ स्वधर्मंगृह
मेधीयंशिक्षयन्स्वयमाचरन् प्रेम्णानुवृत्त्याशीलेनप्रश्रयावनतासती धियाह्रियाचभाववज्ञाभर्तुःसीताहरन्मनः ५५ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेनवमस्कंधेश्रीरामचरितेदशमोऽध्यायः १० श्रीशुकउवाच भगवानात्मनात्मानंराममउत्तमकल्पकैः सर्वदेवमयंदेवमीजआचार्य
वान्मखैः १ होत्रेऽददाद्दिशंप्राचींब्रह्मणेदक्षिणांप्रभुः अध्वर्यवेप्रतीचींचउदीचींसामगायसः २ आचार्यायददौशेषांयावतीभूस्तदंतरा मन्यमा
नइदंकृत्स्नंब्राह्मणोर्हतिनिस्पृहः ३ इत्ययंतदलंकारवासोभ्यामवशेषितः तथाराज्ञ्यपिवैदेहीसौमंगल्यावशेषिता ४ गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः वयस्यानव

रजांश्च ४६ बाष्पौघैरभिषिंचंत्यः शुचः शोकान्विजहुः शेषंस्पष्टम् ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ इतिनवमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० ततश्चैका
दशेऽयोध्यामावसन्ननुजैःसह यज्ञादिप्रचकारेशोरामस्तदनुवर्ण्यते १ १ २ तदंतरातासांदिशांमध्येयावतीभूः तांब्राह्मणएवार्हतीतिमन्यमानः ३ अयंश्रीरामः तत्तदासौमं
गल्यमाभरणादिकंतावन्मात्रमवशेषितंयस्याः तद्व्यतिरिक्तंहिरण्यादिसर्वंददावित्यर्थः ४ ५ ६ ६ ६ ६ ६

हृताभूद्यस्य २ और्वेणऋषिणा आत्मानंदेहम् प्रजावंतंसगर्भम् ३ गरोविषम् तेनगरेणसहैवजातः ४ ५ गुरुवाक्येनऔर्ववचनेन कांश्चिदहत्वैवविकृतवेषिणश्चक्रे तदेवा-
ह मुंडानितिमुक्तकेशान् अर्द्धमुंडितांश्च ६ ७ और्वेणोपदिष्टोयोगउपायस्तेन ८ यस्यद्वेभार्येसुमतिः केशिनीच तत्रसुमत्याःपुत्राणांप्रभावंमृत्युंचाह सुमत्याइतिषड्भिः ९ १०
एषवाजिहरइतिब्रुवंतोअभिययुः षष्टिसहस्राणिपरिच्छेदकतयासंतियेषाम् उन्मिमेष लोचनोन्मीलनंचकार ११ १२ केचित्तुकपिलस्यकोपाग्निनादग्धाइतिवर्णयंतितान्निराक-
रोति नेतिकुतइत्यत आह सत्त्वधामनिशुद्धसत्त्वमूर्तौ जगतःपवित्रःशुद्धिकरःआत्मायस्यतस्मिन् कथंविभाव्यते संभाव्यते असंभावनायांदृष्टांतः भुवोरजःखेकथंभाव्यतेइति
१३ किंचयस्ययेनईरितामवर्तिना तस्यविपश्चितः सर्वज्ञस्यकथंपृथग्भातिः अरिमित्रादिभेददृष्टिः १४ तदेवंसुमत्याःपुत्रेषुमृतेषु केशिन्याःपौत्रेणाश्वःसमानीतःपितृव्यो

मरुकस्तत्कृतस्तस्मात् वृकस्तस्यापिबाहुकः सोऽरिभिर्हृतभूराजासभार्योवनमाविशत् २ वृद्धंतंपंचतांप्राप्तंमहिष्यनुमरिष्यती और्वेणजानता
त्मानंप्रजावंतंनिवारिता ३ आज्ञायास्यैसपत्नीभिर्गरोदत्तोऽधसासह सहतेनैवसंजातःसगराख्योमहायशाः ४ सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरो-
यत्सुतैःकृतः यस्तालजंघान्यवनान्शकान्हैहयबर्बरान् ५ नावधीद्गुरुवाक्येनचक्रेविकृतवेषिणः मुंडान्श्मश्रुधरान्कांश्चित्मुक्तकेशा
र्धमुंडितान् ६ अनंतर्वाससःकांश्चिदबहिर्वाससोऽपरान् सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ७ और्वोपदिष्टयोगेनहरिमात्मानमीश्वरम् त
स्योत्सृष्टंपशुंयज्ञेजहाराश्वंपुरंदरः ८ सुमत्यास्तनयादृप्ताःपितुरादेशकारिणः हयमन्वेषमाणास्तेसमंतान्न्यखनन्महीम् ९ प्रागुदीच्यांदिशि
हयंददृशुःकपिलांतिके एषवाजिहरश्चौरआस्तेमीलितलोचनः १० हन्यतांहन्यतांपापइतिषष्टिसहस्रिणः उदायुधाअभिययुरुन्मिमेषतदा
मुनिः ११ स्वशरीराग्निनातावन्महेंद्रहृतचेतसः महद्व्यतिक्रमहताभस्मसादभवन्क्षणात् १२ नसाधुवादोमुनिकोपभर्जितान्नृपेंद्रपुत्राइतिस
त्त्वधामनि कथंतमोरोषमयीविभाव्यते जगत्पवित्रात्मनिखेरजोभुवः १३ यस्येरितासांख्यमयीदृढेहनौर्ययामुमुक्षुस्तरतेदुरत्ययम् भवार्णवं
मृत्युपथंविपश्चितः परात्मभूतस्यकथंपृथङ्मतिः १४ योऽसमंजसइत्युक्तःसकेशिन्यानृपात्मजः तस्यपुत्रोंऽशुमान्नामपितामहहितेरतः १५ अ
समंजसआत्मानंदर्शयन्नसमंजसम् जातिस्मरःपुरासंगाद्योगीयोगाद्विचालितः १६ आचरन्गर्हितंलोकेज्ञातीनांकर्मविप्रियम् सरय्वांक्री
डतोबालान्प्रास्यदुद्वेजयन्जनम् १७ एवंवृत्तःपरित्यक्तःपित्रास्नेहमपास्यवै योगैश्वर्येणबालांस्तान्दर्शयित्वाततोययौ १८ अयोध्यावा
सिनःसर्वेबालकान्पुनरागतान् दृष्ट्वाविसिस्मिरेराजन्राजाचाप्यन्वतप्यत १९ अंशुमांश्चोदितोराज्ञातुरगान्वेषणेययौ पितृव्यखातानुपथं
भस्मांतिददृशेहयम् २० तत्रासीनंमुनिंवीक्ष्यकपिलाख्यमधोक्षजम् अस्तौत्समाहितमनाःप्रांजलिःप्रणतोमहान् २१

हरणप्रयत्नः कृतइतिदर्शयितुमाह योऽसमंजसइतिउक्तः केवलमज्ञैः वस्तुतस्तुसमंजसएवसतुकेशिन्याःसुतः क्षेत्रजत्वमिवप्रतीतंवारयति तस्यैवनृपस्यात्मनः देहाज्जा-
तः १५ तस्यकथामाह चतुर्भिः असमंजसःपुरापूर्वजन्मनियोगीसन् संगाद्धेतोः योगाद्विचालितः १६ अतइदानींजातिस्मरःसन् संगपरिहारायजनमुद्वेजयन् लोकेग-
र्हितंज्ञातीनांचविप्रियंकर्माचरन् क्रीडतोबालान् सरय्वांप्रास्यत् प्राक्षिपदितिद्वयोरन्वयः १७ एवंविधंवृत्तंकर्मयस्यसः १८ १९ पितृव्यखातमनुयःपंथाःतंययौ भस्मांति
भस्मसमीपे २० अजानंतोऽवजानंतोऽप्यनुकंप्याक्यंस्त्विति तुष्टावषड्भिरीशानमंशुमानेवमाशयः २१

भूतं आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम् केहेतुभिः समाधियुक्तिभिः समाधिना ऽप्यपरोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्ष
अजनः अजः ब्रह्मा ऽपि त्वां मायापि न पश्यति न च बुध्यते कथंभूतं आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम् केहेतुभिः
मपि सम्यङ् बुध्यते इत्यर्थः अपरे अर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः अर्वाचीनत्वे हेतुः तस्य ब्रह्मणः मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजः कार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्नराणां स
र्गाः तेषु सृष्टाः तत्रापि वयं तमःप्रकाशाः अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः २२ अपरे तर्हि किं पश्यंतीति तदाह येदेहभाजस्ते स्वस्मिन् सम्यक् स्थितमपि त्वां नाविदुः किंतु गुणानेव च विपश्यंति
अथ च न गुणान् अपि तु तम एव पश्यंति यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषां मतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषाम् बुद्धिपरतंत्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान् पश्यंति सुषुप्तौ तम एव केवलं
न तु निर्गुणं त्वां सर्वत्र हेतुः यतुयतः तस्य तव मायया तिवा मोहितं चेतो येषां ते २३ तथाप्यहं विचारेण ज्ञास्यामीति चेत्तत्राह तं त्वामहं विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि क
थंभूतं ज्ञानघनं शुद्धज्ञानमूर्तिं स्वत एव प्रध्वस्तो मायागुणनिमित्तो भेदमोहो येषां तैर्विभाव्यं विचिंत्यम् अयं भावः ज्ञानघनत्वान्न तावत् ज्ञानविषयत्वं विचारविषयत्वे ऽपि
मायागुणैरभिभूतो ऽहं न विचारे समर्थ इति २४ हे प्रशांत तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं नमामीत्यन्वयः पुराणपुरुषत्वे हेतुः मायायाः गुणाः कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि लिंगानि च ब्र

न पश्यति त्वां परमात्मनो ऽजनो न बुध्यते ऽद्यापि समाधियुक्तिभिः कुतो ऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः २२
अंशुमानुवाच
ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान्विपश्यंत्युत वा तमश्च यन्मायया मोहितचेतसस्त्वां विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः २३ तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्र
ध्वस्तमायागुणभेदमोहैः सनंदनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभावयामि २४ प्रशांतमायागुणकर्मलिंगमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ज्ञा
नोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुराणम् २५ त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु भ्रमंति काम लोभेर्ष्यामोहविभ्रांतचेतसः २६
अद्यनः सर्वभूतात्मन् कामकर्मेंद्रियाशयः मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् २७ श्रीशुकउवाच इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान्कपि
लो मुनिः अंशुमंतमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप २८ श्रीभगवानुवाच अश्वो ऽयं नीयतां वत्स पितामहपशुस्तव इमे च पितरो दग्धा गंगां
भो ऽर्हंति नेतरत् २९ तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ३० राज्यमंशुमति न्यस्य निस्पृहो मुक्तबंधनः औ
र्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ३१ इतिश्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सगरोपाख्याने अष्टमो ऽध्यायः ८ श्रीशुकउवाच
अंशुमांश्च तपस्तेपे गंगानयनकाम्यया कालं महांतं नाशक्नोत्ततः कालेन संस्थितः १ दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् भगीरथस्तस्य पुत्र
स्तेपे स सुमहत्तपः २

नादिरूपाणि यस्य तम् प्रशांतत्वे हेतुः सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां पुण्यपापाभ्यां वा विमुक्तम् अतः अनामरूपं तत्तत्कृतनामरूपशून्यं किंतु ज्ञानोपदेशा
य गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्वमूर्तिर्येन तम् यद्वा हे प्रशांतमायेति हे अगुणेति च संबोध्य कर्मभिः सृष्ट्यादि कार्यैर्लिंगानि यस्येति योज्यं यद्वा प्रशांता मायागुणादयो यस्मिन् इत्येकमे
व पदम् २५ त्वन्माययाचितत्त्वन्मायेति द्वाभ्यां कामादिभिर्विभ्रांतानि चेतांसि येषां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमंति २६ हे सर्वभूतात्मन् नः अस्माकं त्वत्कृपयैव घटितात् त्वद्दर्शनाददि
दो ऽपि मोहमयः पाशः छिन्नः कथंभूतः कामादीनामाशयः आश्रयः त्वत्प्रसादेन कृतार्थो ऽस्मीत्यर्थः २७ २८ अश्वं लब्ध्वा ऽपि साकांक्षं प्रत्याह इमे चेति २९ तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ३० ३१
इति नवमस्कंधे टीकायां अष्टमो ऽध्यायः ८ नवमे ऽंशुमतो वंशः खट्वांगावधि वर्ण्यते गंगां भूतलमानिन्ये यस्य पौत्रो भगीरथः १ यथा सगरः पौत्राय राज्यं दत्वा तपस्तेपे तथा
अंशुमांश्च स पुत्राय राज्यं दत्वा महांतं कालं तपस्तेपे इति चकारस्यार्थः नाशक्नोत् गंगामानेतुमिति शेषः संस्थितः मृतः १ कालं मृत्युमेयिवान् प्राप्तः २

तंप्रत्यात्मानंदर्शयामास तेवरदास्मीतिगंगयोक्तःसन् स्वमभिप्रायंपूर्वजोद्धरणंशशंसकथयामास ३ आहगंगाकोऽपिगगनात्पतंत्यामेवेगंधारयिताधारयिष्यति ४ किंच आमृजंति-
क्षालयिष्यंति तत्रोपायोविचिंत्यतां ५ अघंभिनत्तीति अघभित् हरिः आस्तेअतः अघंहरंतिहरिष्यंति ६ आत्माकथंभूतः यस्मिन्निदंविश्वमोतंग्रथितमूर्ध्वतंतुषु शाटीपटइव प्रो
तंचतिर्यक्कृततंतुषुपटइव असौसर्वाधारस्त्वद्वेगंधारयिष्यतीत्यर्थः ७ इत्येवंगंगामुक्त्वा तच्छ्रुत्वेतिपाठेश्रावयित्वेत्यर्थः ८ राज्ञाभिहितंतथेत्यंगीकृत्य हरेःपादेनपूतंजलंयस्याः
९ १० ११ प्रसंगात् गंगामाहात्म्यमाहचतुर्भिः यत् यस्याः जलस्पर्शमात्रेण तत्रकेवलंदेहभस्मभिरेवनसाक्षात् ब्रह्मणिस्वकृतेनदंडेनहताअपि १२ तांश्रद्धयायेसेवंतइति तत्स्वपं

दर्शयामासतंदेवीप्रसन्नावरदास्मिते इत्युक्तःस्वमभिप्रायंशशंसावनतोनृपः ३ कोऽपिधारयितावेगंपतंत्यामेमहीतले अन्यथाभूतलंभित्वानृ
पयास्येरसातलम् ४ किंचाहंनभुवंयास्येनरामय्यामृजंत्यघम् मृजामितदघंकुत्रराजंस्तत्रविचिंत्यताम् ५ भगीरथउवाच साधवो-
न्यासिनःशांताब्रह्मिष्ठालोकपावनाः हरंत्यघंतेंगसंगात्तेष्वास्तेह्यघभिद्धरिः ६ धारयिष्यतितेवेगंरुद्रस्त्वात्माशरीरिणाम् यस्मिन्नोतमिदंप्रोतंवि
श्वंशाटीवतंतुषु ७ इत्युक्त्वासनृपोदेवंतपसाऽतोषयच्छिवम् कालेनाल्पीयसाराजंस्तस्येशःसमतुष्यत ८ तथेतिराज्ञाऽभिहितंसर्वलोकहितःशिवः
दधारावहितोगंगांपादपूतजलांहरेः ९ भगीरथःसराजर्षिर्निन्येभुवनपावनीम् यत्रस्वपितॄणांदेहाभस्मीभूताःस्मशेरते १० रथेनवायुवेगेनप्रयांतमनु
धावतीदेशान्पुनंतीनिर्दग्धानासिंचत्सगरात्मजान् ११ यज्जलस्पर्शमात्रेणब्रह्मदंडहताअपि सगरात्मजादिवंजग्मुःकेवलंदेहभस्मभिः १२
भस्मीभूतांगसंगेनस्वर्याताःसगरात्मजाः किंपुनःश्रद्धयादेवींयेसेवंतेधृतव्रताः १३ नह्येतत्परमाश्चर्यंस्वर्धुन्यायदिहोदितम् अनंतचरणां-
भोजप्रसूतायाभवच्छिदः १४ संनिवेश्यमनोयस्मिन्श्रद्धयामुनयोऽमलाः त्रैगुण्यंदुस्त्यजंहित्वासद्योयातास्तदात्मताम् १५ श्रुतोभगीरथा
ज्जज्ञेतस्यनाभोऽपरोऽभवत् सिंधुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् १६ ऋतुपर्णोनलसखोयोऽश्वविद्यामयान्नलात् दत्वाक्षहृदयंचास्मैसर्व
कामस्तुतत्सुतः १७ ततःसुदासस्तत्पुत्रोदमयंतीपतिर्नृपः आहुर्मित्रसहंयंवैकल्माषांघ्रिमुतक्वचित् वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यःस्वकर्मणा
१८ राजोवाच किंनिमित्तोगुरोःशापःसौदासस्यमहात्मनः एतद्वेदितुमिच्छामःकथ्यतांनरहोयदि १९ श्रीशुकउवाच सौदासो
मृगयांकिंचिच्चरन्रक्षोजघानह मुमोचभ्रातरंसोऽथगतःप्रतिचिकीर्षया २० संचिंतयन्नघंराज्ञःसूदरूपधरोगृहे गुरवेभोक्तुकामायपक्त्वा
निन्येनरामिषम् २१ परिवेक्ष्यमाणंभगवान्विलोक्याभक्ष्यमंजसा राजानमशपत्क्रुद्धोरक्षोह्येवंभविष्यसि २२ रक्षःकृतंतद्विदित्वाचक्रेद्वा
दशवार्षिकम् सोऽप्यपोंऽजलिनादायगुरुंशप्तुंसमुद्यतः २३ वारितोमदयंत्यापोरुशतीःपादयोर्जहौ दिशःखमवनींसर्वंपश्यन्जीवमयंनृपः २४

चयाति भस्मीभूतेनांगेनयः संगस्तेन १३ १४ अनंतस्याविशेषणंसंनिवेश्येति त्रैगुण्यंदेहसंबंधम् १५ १६ नलस्यसखा अयात् प्राप्तः तत्कृतः ऋतुपर्णस्यकृतः १७ त
त्पुत्रः सौदासः १८ नरहः नरहस्यम् १९ मृगयांचरन् कंचिद्राक्षसंजघानतस्यभ्रातरंमुमोच २० सभ्रातापलाय्यगतः अघमनिष्टम् सूदःपाचकः तद्रूपधरःसन् राज्ञोगृ
हेवर्तमानः २१ अभक्ष्यमंजसाविलोक्य एवंनरमांसव्यवहारेण २२ वसिष्ठएवतंशापंद्वादशवार्षिकंचक्रे २३ रुशतीः तीक्ष्णाः अपः स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र तत्रहेतुः
दिशइति एवमनेनमित्रसहत्वमपिदर्शितम् मित्रस्यकलत्रस्यवाचःसहनात् २४ ५ ५ ५ ५ ५ ५

तदेवंराक्षसत्वेकल्माषांघ्रित्वेचकारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्यइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति व्यवायकालइत्यादिनाकर्मणा अप्रजइत्यंतेन वनमोकोनिवासोययोःतौवनौकसौचतौदंपतीच
पृथक्पदत्वेसकारलोपआर्षः २५ अकृतार्थवत् दीनवत् २६ अकृतार्थमसमाप्तरतिम् २७ २८ सर्वभूतानामात्मेतिभावनया आराधयितुमिच्छुः यद्वा सर्वभूतात्मभावेन भूतेषु
स्थितमपिगुणैरंतर्हितंब्रह्मेतिसंबंधः पाठांतरे अंतर्हितः सोयमित्युत्तरेणान्वयः २९ ३० भ्रूणस्यश्रोत्रियस्यगर्भस्यसतइतिवा बभ्रोःगोः सतां मतोभवान् वधंकथंसाधुमन्यतइत्य
र्थः ३१ क्षणमपियेनविनानजीविष्यामि सोऽयंयदिभक्षः क्रियतेतर्हि मृतकंयथामृतप्रायांमांपूर्वंभक्षय ३२ ३३ दिधिषुंगर्भाधानकर्तारं ३४ आधानात् मैथुनात् हेअकृतप्रज्ञ

राक्षसंभावमापन्नः पादेकल्माषतांगतः व्यवायकालेददृशेवनौकोदंपतीद्विजो २५ क्षुधार्तोजगृहेविप्रंतत्पत्न्याहाकृतार्थवत् नभवान्राक्षसःसा
क्षादिक्ष्वाकूणांमहारथः २६ मदयंत्याःपतिर्वीरनाधर्मंकर्तुमर्हसि देहिमेऽपत्यकामायाअकृतार्थंपतिंद्विजम् २७ देहोयंमानुषोराजन्पुरुषस्याखिला
र्थदः तस्मादस्यवधोवीरसर्वार्थवधउच्यते २८ एषहिब्राह्मणोविद्वान्तपःशीलगुणान्वितः आरिराधयिषुर्ब्रह्ममहापुरुषसंज्ञितम् सर्वभूतात्मभा
वेनभूतेष्वंतर्हितंगुणैः २९ सोऽयंब्रह्मर्षिवर्यस्तेराजर्षिप्रवराद्विभो कथमर्हतिधर्मज्ञवधंपितुरिवात्मजः ३० तस्यसाधोरपापस्यभ्रूणस्यब्रह्मवादि
नः कथंवधंयथाबभ्रोर्मन्यतेसंमतोभवान् ३१ यद्ययंक्रियतेभक्षस्तर्हिमांखादपूर्वतः नजीविष्येविनायेनक्षणंचमृतकंयथा ३२ एवंकरुणभाषिण्या
विलपंत्याअनाथवत् व्याघ्रःपशुमिवाखादत्सौदासःशापमोहितः ३३ ब्राह्मणीवीक्ष्यदिधिषुंपुरुषादेनभक्षितम् शोचंत्यात्मानमुर्वीशमशप
त्कुपितासती ३४ यस्मान्मेभक्षितःपापकामार्तायाःपतिस्त्वया तवापिमृत्युराधानादकृतप्रज्ञदर्शितः ३५ एवंमित्रसहंशप्त्वापतिलोकपरायणा
तदस्थीनिसमिद्धेऽग्नौप्रास्यभर्तुर्गतिंगता ३६ विशापोद्वादशाब्दांतेमैथुनायसमुद्यतः विज्ञाप्यब्राह्मणीशापंमहिष्यासनिवारितः ३७ ततऊर्ध्वंसत
त्याजस्त्रीसुखंकर्मणाप्रजः वसिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयंत्यांप्रजामधात् ३८ सावैसप्तसमागर्भमबिभ्रन्नव्यजायत जघ्नेऽश्मनोदरंतस्याःसोऽश्मकस्ते
नकथ्यते ३९ अश्मकान्मूलकोजज्ञेयःस्त्रीभिःपरिरक्षितः नारीकवचइत्युक्तोनिःक्षत्रेमूलकोऽभवत् ४० ततोदशरथस्तस्मात्पुत्रऐडविडस्ततः राजा
विश्वसहोयस्यखट्वांगश्चक्रवर्त्यभूत् ४१ योदेवैरर्थितोदैत्यानवधीद्युधिदुर्जयः मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्यस्वपुरंसंदधेमनः ४२ नमेब्रह्मकुलात्प्राणाःकुलदै
वान्नचात्मजाः नश्रियोनमहीराज्यंनदाराश्चातिवल्लभाः ४३ नबाल्येऽपिमतिर्मह्यमधर्मेरमतेक्वचित् नपश्याम्युत्तमश्लोकादन्यत्किंचनवस्त्वहम्
४४ देवैःकामवरोदत्तोमह्यंत्रिभुवनेश्वरैः नवृणेतमहंकामंभूतभावनभावनः ४५ येविक्षिप्तेंद्रियधियोदेवास्तेस्वहृदिस्थितम् नविंदंतिप्रि
यंशश्वदात्मानंकिमुतापरे ४६

मृत्युर्मयादर्शितः ३५ ३६ ३७ तदेवंकर्मणा अप्रजः ३८ अबिभ्रत् दधारेत्यर्थः नव्यजायतनप्रासूत अतोवसिष्ठएवतस्याउद
रमश्मनाजघान सउत्पन्नः अतोऽश्मकः ३९ स्त्रीभिः संवेष्ट्यपरशुरामात्परिरक्षितः अतोनारीकवचइतिउक्तः निःक्षत्रेसति क्षत्रवंशस्यमूलमभवत् अतोमूलकइतिचोक्तः
४० ४१ प्रसन्नैर्देवैः वरंवृणीष्वेत्युक्तेखट्वांगेनोक्तम् प्रथमंतावन्ममायुः कथ्यतामिति देवैश्चोक्तंमुहूर्तमात्रमिति तज्ज्ञात्वादेवैर्दत्तेनविमानेनशीघ्रंस्वपुरमेत्य मनःपरमेश्व
रेसंदधे ४२ एतदेवस्वस्यसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकंतत्कृतेननिश्चयेनदर्शयति नेतिसप्तभिः कुलदैवात् ब्रह्मकुलात्सकाशात् मेप्राणादयोनातिवल्लभानातिप्रियाः ४३ ४४ म
ह्यंममभूतभावनोहरिः तस्मिन्नेवभावनायस्यसोऽहंतंकामंनवृणे ४५ तत्रहेतुः यइति विक्षिप्तानींद्रियाणिधीश्चयेषांतेदेवा अपि ४६

प्रजापालामनुपुत्राः तं धर्मं पालयंति यावदंतं यावन्मन्वंतरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण येचान्येद्यावापृथिव्यादयो यत्रकर्मणि भोक्तृत्वेनान्विताः तैश्च सह ६ ७ प्र
संगाद्रूपांतरेण पिजगद्यात्राप्रवर्तनमाह ज्ञानमिति द्वाभ्यां सिद्धाः सनकादयः ऋषयो याज्ञवल्क्यादयः योगेशा दत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च योगं च ब्रूते ८ प्रजेशा मरी-
च्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः स्वराट्वपुः राजमूर्तिः सर्वेषाम भावाय भवति पृथग्विधाः गुणाः शीतोष्णादयो यस्य ९ नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिर्जनैः नाना
दर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि नैव दृश्यत इत्यर्थः १० प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतमेवोपसंहरति एतत्कल्पविकल्पस्य अवांतरकल्पस्य ११ इत्यष्टमे टीकायां चतुर्दशोऽध्या
यः १४ बलिं पंचदशे विश्वजिता त्वार्य अयाजयन् ततो सोऽस्वर्गमजयद्द्वयाद्देवानिलिल्यिरे १ अत्रेयं तेन वाध्याय्यावामं वामनचेष्टितम् निग्रह छल तोयत्र बलेर्भूयाननुग्रहः
२ ईश्वरः स्वयं कृपणवत् कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थोऽपि तं कस्माद्बबंध १ २ तत्र तावद्बलेः त्रिलोकीमपहर्तुं याच्ञा दिच्छलनं कृतवानिति वक्तुं ब्राह्मणाराधनेन बलेरकांड एव

पालयंति प्रजापाला यावदंतं विभागशः यज्ञभागभुजो देवा ये च तत्रान्विताश्च तैः ६ इंद्रो भगवता दत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् भुंजानः पाति
लोकांस्त्रीन् कामं लोके प्रवर्षति ७ ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ऋषिरूपधरः कर्म योगं योगेशरूपधृक् ८ सर्गं प्रजेशरूपेण दस्यून्
हन्यात्स्वराड्वपुः कालरूपेण सर्वेषामभावाय पृथग्गुणः ९ स्तूयमानो जनैरेभिर्मायया नामरूपया विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्न च दृश्यते १०
एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् यत्र मन्वंतराण्याहुश्चतुर्दश पुराविदः ११ इति श्रीभा॰ अष्टमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४
राजोवाच बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद्धरिरयाचत भूतेश्वरः कृपणवल्लब्धार्थोऽपि बबंध तम् १ एतद्वेदितुमिच्छामो महत्कौतूहलं हि नः
यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बंधनं चाप्यनागसः २ श्रीशुक उवाच पराजितश्रीरसुभिश्च हापितो हींद्रेण राजन् भृगुभिः स जीवितः सर्वात्म
नातानभजद्भृगून्बलिः शिष्यो महात्मार्थनिवेदनेन ३ तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा अयाजयन्विश्वजिता त्रिणाकं जिगीषमाणं वि-
धिनाऽभिषिच्य महाभिषेकेण महानुभावाः ४ ततो रथः कांचनपट्टनद्धो हयाश्च हर्यश्वतुरंगवर्णाः ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो हुताशनादास हवि
र्भिरिष्टात् ५ धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं तूणावरिक्तौ कवचं च दिव्यम् पितामहस्तस्य ददौ च मालामम्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ६ एवं स वि-
प्रार्जितयोधनार्थस्तैः कल्पितस्वस्त्ययनोऽथ विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्लादमामंत्र्य नमश्चकार ७ अथारुह्य रथं दिव्यं भृगुदत्तं म-
हारथः सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ८ हेमांगदलसद्बाहुः स्फुरन्मकरकुंडलः रराज रथमारूढो धिष्ण्यस्थ इव हव्यवाट् ९ तु
ल्यैश्वर्यबलश्रीभिः स्वयूथैर्दैत्ययूथपैः पिबद्भिरिव खं दृग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव १० स्वर्गविजयक्रममाह पराजितश्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति युद्धे पराजि

ताः श्रीर्येन सः इंद्रेण असुभिश्च त्याजितः सन् भृगून् भृगुगोत्रीयांश्शुक्रादीन् महात्मा उदारचित्तः अर्थानां निवेदनेनार्पणेन ३ त्रिणाकं स्वर्गं जेतुमिच्छंतं विश्वजिन्नाम्ना यागेन अ
याजयन् महाभिषेकेणैंद्रेणब्र ह्मब्राह्मणप्रसिद्धेन ४ हर्यश्वस्य इंद्रस्य ये तुरंगास्तेषामिव वर्णो हरितो येषां ५ पुरटं सुवर्णं तूणौ इषुधी अरिक्तौ अक्षय्यशरौ पितामहः प्रह्लादः
जलजं शंखं ६ विप्रैरर्जितः संपादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य तैरेव कल्पितं स्वस्त्ययनं मंगलवाचनादि यस्य आमंत्र्य पृष्ट्वा ७ अथारुह्य रराजेति द्वयोरन्वयः सुस्रग्धरः शोभन
मालाधरः ८ हेमांगदाभ्यां लसंतौ बाहू यस्य धिष्ण्यस्थः भवने प्रज्वलितः कुंडस्थ आहवनीय इवेति वा ९ तुल्यमैश्वर्यं बलं च श्रीश्च येषां तैर्दैत्ययूथपैः तो यया विति द्वयोरन्वयः परिधीन्
दिशः १०

तदेवंराक्षसत्वेकल्माषांघ्रित्वेचकारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्यइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति व्यवायकालइत्यादिनाकर्मणाअप्रजइत्यंतेन वनमोकोनिवासोययोःतौवनौकसौचतौदंपतीच पृथक्पदत्वेसकारलोपआर्षः २५ अकृतार्थवत् दीनवत् २६ अकृतार्थमसमाप्तरतिम् २७ २८ सर्वभूतानामात्मेतिभावनया आराधयितुमिच्छुः यद्वा सर्वभूतात्मभावेन भूतेषु स्थितमपिगुणैरंतर्हितंब्रह्मेतिसंबंधः पाठांतरे अंतर्हितः सोयमित्युत्तरेणान्वयः २९ ३० भ्रूणस्यश्रोत्रियस्यगर्भस्यसतइतिवा बभ्रोः गो सतां मतोभवान् वधंकथंसाधुमन्यतइत्यर्थः ३१ क्षणमपियेनविनानजीविष्यामि सोऽयंयदिभक्षः क्रियतेतर्हि मृतकंयथामृतप्रायांमांपूर्वंभक्षय ३२ ३३ दिधिषुंगर्भाधानकर्तारं ३४ आधानात् मैथुनात् हेअकृतप्रज्ञ

राक्षसंभावमापन्नः पादेकल्माषतांगतः व्यवायकालेददृशेवनौकोदंपतीद्विजो २५ क्षुधार्तोजगृहेविप्रंतत्पत्न्याहाकृतार्थवत् नभवान्राक्षसःसा
क्षादिक्ष्वाकूणांमहारथः २६ मदयंत्याःपतिर्वीरनाधर्मंकर्तुमर्हसि देहिमेऽपत्यकामायाअकृतार्थंपतिंद्विजम् २७ देहोयंमानुषोराजन्पुरुषस्याखिला
र्थदः तस्मादस्यवधोवीर सर्वार्थवधउच्यते २८ एषहिब्राह्मणोविद्वान्तपःशीलगुणान्वितः आरिराधयिषुर्ब्रह्ममहापुरुषसंज्ञितम् सर्वभूतात्मभा
वेनभूतेष्वंतर्हितंगुणैः २९ सोऽयंब्रह्मर्षिवर्यस्तेराजर्षिप्रवराद्विभो कथमर्हतिधर्मज्ञवधंपितुरिवात्मजः ३० तस्यसाधोरपापस्य भ्रूणस्यब्रह्मवादि
नः कथंवधंयथाबभ्रोर्मन्यतेसम्मतोभवान् ३१ यद्ययंक्रियतेभक्षस्तर्हिमांखादपूर्वतः नजीविष्येविनायेनक्षणंचमृतकंयथा ३२ एवंकरुणभाषिण्या
विलपंत्याअनाथवत् व्याघ्रःपशुमिवाखादत्सौदासःशापमोहितः ३३ ब्राह्मणीवीक्ष्यदिधिषुंपुरुषादेनभक्षितम् शोचंत्यात्मानमुर्वीशमशप
त्कुपितासती ३४ यस्मान्मेभक्षितःपापकामार्तायाःपतिस्त्वया तवापिमृत्युराधानादकृतप्रज्ञदर्शितः ३५ एवंमित्रसहंशप्त्वापतिलोकपरायणा
तदस्थीनिसमिद्धेऽग्नौप्रास्यभर्तुर्गतिंगता ३६ विशापोद्वादशाब्दांतेमैथुनायसमुद्यतः विज्ञाप्यब्राह्मणीशापंमहिष्यासनिवारितः ३७ ततऊर्ध्वंसत
त्याजस्त्रीसुखंकर्मणाप्रजः वसिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयंत्यांप्रजामधात् ३८ सावैसप्तसमागर्भमबिभ्रन्नव्यजायत जघ्नेश्मनोदरंतस्याःसोऽश्मकस्ते
नकथ्यते ३९ अश्मकान्मूलकोजज्ञेयःस्त्रीभिःपरिरक्षितः नारीकवचइत्युक्तोनिःक्षत्रेमूलकोऽभवत् ४० ततोदशरथस्तस्मात्पुत्रऐडविडस्ततः राजा
विश्वसहोयस्यखट्वांगश्चक्रवर्त्यभूत् ४१ योदेवैरर्थितोदैत्यानवधीद्युधिदुर्जयः मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्यस्वपुरंसंदधेमनः ४२ नमेब्रह्मकुलात्प्राणाःकुलदै
वान्नचात्मजाः नश्रियोनमहीराज्यंनदाराश्चातिवल्लभाः ४३ नबाल्येऽपिमतिर्मह्यमधर्मेरमतेक्वचित् नपश्याम्युत्तमश्लोकादन्यत्किंचनवस्त्वहम्
४४ देवैःकामवरोदत्तोमह्यंत्रिभुवनेश्वरैः नवृणेतमहंकामंभूतभावनभावनः ४५ येविक्षिप्तेंद्रियधियोदेवास्तेस्वहृदिस्थितम् नविंदंतिप्रि
यंशश्वदात्मानंकिमुतापरे ४६

मृत्युर्मयादर्शितः ३५ ३६ ३७ तदेवंकर्मणाअप्रजः ३८ अबिभ्रत् दधारेत्यर्थः नव्यजायतनप्रासूत अतोवसिष्ठएवतस्याउदरमश्मनाजघान सउत्पन्नःक्षतोऽश्मकः ३९ स्त्रीभिःसंवेष्ट्यपरशुरामात्परिरक्षितः अतोनारीकवचइतिउक्तः निःक्षत्रेसति क्षत्रवंशस्यमूलमभवत् अतोमूलकइतिचोक्तः ४० ४१ प्रसन्नैर्देवैः वरंवृणीष्वेत्युक्तोखट्वांगेनोक्तम् प्रथमंतावन्ममायुःकथ्यतामिति देवैश्चोक्तंमुहूर्तमात्रमिति तज्ज्ञात्वादेवैर्दत्तेनविमानेनशीघ्रंस्वपुरमेत्य मनःपरमेश्वरेसंदधे ४२ एतदेवस्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकंतत्कृतेनानिश्चयेनदर्शयति नेतिसप्तभिः कुलदैवात् ब्रह्मकुलात्सकाशात् मेप्राणादयोनातिवल्लभाः नातिप्रियाः ४३ ४४ मह्यंममभूतभावनोहरिः तस्मिन्नेवभावनायस्यसोहंतंकामंनवृणे ४५ तत्रहेतुः यइति विक्षिप्तानींद्रियाणिधियश्चयेषांतेदेवाअपि ४६

विचित्राणि पुष्पाणि अरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् लसद्दुकूलेन पर्यस्ते परिवृत्ते नितंबे मेखला यस्याः ताम् १८ उत्पतत्पतत्कंदुकलीलावशेन ये आवर्तनोद्वर्तने नमनो-
न्नमने ताभ्यां कंपितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभारैः प्रतिपदं मध्ये प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं ततस्ततो नयंतीं १९ दिक्षु भ्रमतः कंदुकस्य चापलैश्चांच-
ल्यैः भृशं प्रोद्विग्नतारे आयते लोले चंचले लोचने यस्याः स्वकर्णयोर्विभ्राजिते ये कुंडले ताभ्यामुल्लसंतौ कपोलौ ताभ्यां नीलालकैश्च मंडितमाननं यस्याः २० संनह्यंतीं बिभ्रतीं
जगद्विमोहयंतीम् २१ तां वीक्ष्य देवः श्रीरुद्रः आत्मानमंतिके स्थितामुमां स्वगणांश्च न वेद कथंभूतः इति एवंभूतया कंदुकलीलया या ईषद्व्रीडा तया अस्फुटं स्मितम् तेन सहवि-

ततो ददर्शोपवने वरस्त्रियं विचित्रपुष्पारुणपल्लवद्रुमे विक्रीडतीं कंदुकलीलया लसद्दुकूलपर्यस्तनितंबमेखलाम् १८ आवर्तनोद्वर्तन-
कंपितस्तनप्रकृष्टहारोरुभरैः पदे पदे प्रभज्यमानामिव मध्यतश्चलत्पदप्रवालं नयतीं ततस्ततः १९ दिक्षु भ्रमत्कंदुकचापलैर्भृशं प्रोद्विग्न-
तारायतलोललोचनाम् स्वकर्णविभ्राजितकुंडलोल्लसत्कपोलनीलालकमंडिताननाम् २० श्लथद्दुकूलं कबरीं च विच्युतां सन्नह्यतीं वामकरे-
ण वल्गुना विनिघ्नतीमन्यकरेण कंदुकं विमोहयंतीं जगदात्ममायया २१ तां वीक्ष्य देव इति कंदुकलीलयेषद्व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमु-
ष्टः स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा नात्मानमंतिक उमां स्वगणांश्च वेद २२ तस्याः कराग्रात्स तु कंदुको यदा गतो विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः
वासः ससूत्रं लघु मारुतोऽहरद्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः २३ एवं तां रुचिरापांगीं दर्शनीयां मनोरमाम् दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जंत्यां भवः कि-
ल २४ तयापहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः भवान्या अपि पश्यंत्या गतह्रीस्तत्पदं ययौ २५ सा तमायांतमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् नि-
लीयमाना वृक्षेषु हसंती नान्वतिष्ठत २६ तामन्वगच्छद्भगवान् भवः प्रमुषितेंद्रियः कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः २७ सोऽनुव्रज्यातिवेगे-
न गृहीत्वानिच्छतीं स्त्रियम् केशबंध उपानीय बाहुभ्यां परिषस्वजे २८ सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा इतस्ततः प्रसर्पंती विप्रकीर्ण-
शिरोरुहा २९ आत्मानं मोचयित्वांग सुरर्षभभुजांतरात् प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ३० तस्यासौ पदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतक-
र्मणः प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ३१ तस्यानुधावतो रेतश्चस्कंदामोघरेतसः शुष्मिणो यूथपस्येव वासितामनुधावतः ३२ यत्र यत्रा-
पतन्मह्यां रेतस्तस्य महात्मनः तानि रूप्यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ३३ सरित्सरःसु शैलेषु वनेषूपवनेषु च यत्र क्व चासन्नृषयस्तत्र स-
न्निहितो हरः ३४ स्कन्ने रेतसि सोऽपश्यदात्मानं देवमायया जडीकृतं नृपश्रेष्ठ संन्यवर्तत कश्मलात् ३५ अथावगतमाहात्म्य आत्मनो जगदा-
त्मनः अपरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तदु हाद्भुतम् ३६ तमविक्लवमव्रीडमालक्ष्य मधुसूदनः उवाच परमप्रीतो बिभ्रत्स्वां पौरुषीं तनुम् ३७ श्री-
भगवानुवाच दिष्ट्या त्वं विबुधश्रेष्ठ स्वां निष्ठामात्मना स्थितः यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोऽप्यंग मायया ३८ को नु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वदृते पु-
मान् तांस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ३९

सृष्टो यः कटाक्षः तेन मुष्टो वंचितः अतएव स्त्रियं यत्तु स्त्रियाः प्रेक्षणं तया च प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वलः आत्मा
मनो यस्य तम् २२ कंदुकमनुव्रजंत्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः ससूत्रं कांचीसहितम् २३ विषज्जंत्या कुंचितकटाक्षैरात्मानं निरीक्षमाणायां २४ तत्पदं तस्याः समीपं ययौ अंग हे
राजन् २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ एवं तामनुधावन्हरः सरित्सरःसु शैलादिषु च सन्निहितो बभूव ३४ ३५ तदु ह देवमायया जडीकरणं ३६ ३७ स्वां निष्ठां प्रकृतिम्
३८ ३९

सती ४० ४१ ४२ ४३ ४४ अष्टाध्यायार्थनिगमनंइतीति ४५ एतत्कीर्तनादौफलमाह एतदि
कालेनसृष्ट्यादिनिमित्तेन मयाकालरूपेणभागशोरजआद्यंशेन समेतामदधीनासती ४० ४१ ४२ ४३ ४४ अष्टाध्यायार्थनिगमनंइतीति ४५ एतत्कीर्तनादौफलमाह एतदि
ति ४६ भगवताकृतंभक्तपक्षपातंस्मरन्नमस्करोति असतामविषयं भावोपजनंतेनगम्यमाश्रिप्रपन्नान् शरणागतान् सिंधुमथ्यम् सिंधोर्मथनेनजातममृतंयःआशयत् अभोज
ति ४६ भगवताकृतंभक्तपक्षपातंस्मरन्नमस्करोति असतामविषयं भावोपजनंतेनगम्यमाश्रिप्रपन्नान् शरणागतान् सिंधुमथ्यम् सिंधोर्मथनेनजातममृतंयःआशयत् अभोजः
यत् ४७ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेतुवर्ण्यंतेसप्तमादीन्यनुक्रमात् मन्वंतराणिसर्वाणिषाड्गुण्यानिपृथक्पृथक् १ सप्तमादिमन्वंतराण्याह मनुरि

सेयंगुणमयीमायानत्वामभिभविष्यति मयासमेताकालेनकालरूपेणभागशः ४० श्रीशुकउवाच एवंभगवताराजन्श्रीवत्सांकेनस
त्कृतः आमंत्र्यतंपरिक्रम्यसगणःस्वालयंययौ ४१ आत्मांशभूतांतांमायांभवानींभगवान्भवः शंसतामृषिमुख्यानांप्रीत्याचष्टाथभारत ४२
अपिव्यपश्यस्त्वमजस्यमायांपरस्यपुंसःपरदेवतायाः अहंकलानामृषभोऽपिमुह्येययावशोऽन्येकिमुतास्वतंत्राः ४३ यंमामपृच्छस्त्वमुपेत्ययोगात्समासह
स्रांतउपारतंवै सएषसाक्षात्पुरुषःपुराणोनयत्रकालोविशतेनवेदः ४४ श्रीशुकउवाच इतितेऽभिहितस्तातविक्रमःशार्ङ्गधन्वनः सिंधोर्नि
र्मथनेयेनधृतःपृष्ठेमहाचलः ४५ एतन्मुहुःकीर्तयतोऽनुशृण्वतोनरिष्यतेजातुसमुद्यमःक्वचित् यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनंसमस्तसंसारपरिश्र
मापहम् ४६ असदविषयमंघ्रिंभावगम्यंप्रपन्नानमृतममरवर्यानाशयत्सिंधुमथ्यम् कपटयुवतिवेषोमोहयन्यःसुरारींस्तमहमुपसृतानांकाम
पूरंनतोऽस्मि ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेशंकरमायामोहनंनामद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुकउवाच मनुर्विवस्वतःपु
त्रःश्राद्धदेवइतिश्रुतः सप्तमोवर्तमानोयस्तदपत्यानिमेशृणु १ इक्ष्वाकुर्नभगश्चैवधृष्टःशर्यातिरेवच नरिष्यंतोऽथनाभागःसप्तमोदिष्टउच्यते २
करूषश्चपृषध्रश्चदशमोवसुमान्स्मृतः मनोर्वैवस्वतस्यैतेदशपुत्राःपरंतप ३ आदित्यावसवोरुद्राविश्वेदेवामरुद्गणाः अश्विनावृभवोराजन्निंद्र
स्तेषांपुरंदरः ४ कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्चविश्वामित्रोऽथगौतमः जमदग्निर्भरद्वाजइतिसप्तर्षयःस्मृताः ५ अत्रापिभगवज्जन्मकश्यपाददितेर
भूत् आदित्यानामवरजोविष्णुर्वामनरूपधृक् ६ संक्षेपतोमयोक्तानिसप्तमन्वंतराणिते भविष्याण्यथवक्ष्यामिविष्णोःशक्त्यान्वितानिच ७
विवस्वतश्चद्वेजायेविश्वकर्मसुतेउभे संज्ञाछायाचराजेंद्रयेप्रागभिहितेतव ८ तृतीयांवडवामेकेतासांसंज्ञासुतास्त्रयः यमोयमीश्राद्धदेवश्छा
यायाश्चसुतान्शृणु ९ सावर्णिस्तपतीकन्याभार्यासंवरणस्यया शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौवडवात्मजौ १० अष्टमेंऽतरआयातेसावर्णिर्भ
वितामनुः निर्मोकविरजस्काद्याःसावर्णितनयानृप ११ तत्रदेवाःसुतपसोविरजाअमृतप्रभाः तेषांविरोचनसुतोबलिरिंद्रोभविष्यति १२ द
त्वेमांयाचमानायविष्णवेयःपदत्रयम् राद्धमिंद्रपदंहित्वाततःसिद्धिमवाप्स्यति १३ योऽसौभगवताबद्धःप्रीतेनसुतलेपुनः निवेशितोऽधिकेस्वर्गाद
धुनास्तेस्वराडिव १४

त्यादिनायावदध्यायसमाप्ति १ २ ३ आदित्यादयोदेवाइत्यन्वयः ४ ५ भगवतोजन्मअवतारः तमेवाह आदित्यानांविवस्वानर्यमा पूषे
त्याद्युक्तानांमध्येअवरंजन्मयस्यसः ६ शक्त्याअवतारेणान्वितानि ७ अष्टमंमनुंवक्तुंकथामाह विवस्वतइतित्रिभिः ८ एकेवडवांतृतीयामाहुः ममतुसंज्ञैववडवे
तिमतंतदुक्तंषष्ठेसैववृत्त्वाऽश्वकडवानासत्यौसुषुवेभुवीति यमश्चयमीचयमुनाश्राद्धदेवश्चेतित्रयःसुताः ९ १० सावर्णिपुत्राः ११ १२ पदत्रयंयाचमानायइमांसर्वांम
हींसप्तमेमन्वंतरेदत्वा अष्टमेमन्वंतरेविष्णोःप्रसादेनच राद्धंलब्धमिंद्रपदंहित्वेत्यर्थः १३ १४ ध ध ध ध

रामः परसुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा १५ इदानींतुस्वयोगत आसते १६ १७ १८ अद्भुतः इंद्रः १९ २० २१ हविष्मत्प्रमुखाइत्युक्तानामेवकेषांचिन्नामान्याह हविष्मानि
ति २२ विषूच्यांजातः सन् २३ २४ एकादशमइत्यादिरार्षः २५ २६ २७ २८ तस्यमनोरंतरं साधयिष्यति सत्यसहसः सूनृतायाश्चसुतः सन् २९ ३० ३१ दिवस्पतेः

गालवोदीप्तिमान्रामोद्रोणपुत्रः कृपस्तथा ऋष्यशृंगः पितास्माकंभगवान्बादरायणः १५ इमेसप्तर्षयस्तत्रभविष्यंतिस्वयोगतः इदानीमासतेरा
जन्स्वेस्वेआश्रममंडले १६ देवगुह्यात्सरस्वत्यांसार्वभौमइतिप्रभुः स्थानंपुरंदराद्धृत्वाबलयेदास्यतीश्वरः १७ नवमोदक्षसावर्णिर्मनुर्वरुण
संभवः भूतकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुतानृप १८ पारामरीचिगर्भाद्यादेवाइंद्रोऽद्भुतः स्मृतः द्युतिमत्प्रमुखास्तत्रभविष्यत्यृषयस्ततः १९ आयु
ष्मतोंऽबुधारायामृषभोभगवत्कला भविता येन संराद्धांत्रिलोकींभोक्ष्यतेऽद्भुतः २० दशमोब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतोमहान् तत्सुताभूरिषेणाद्या
हविष्मत्प्रमुखाद्विजाः २१ हविष्मान्सुकृतःसत्योजयोमूर्तिस्तदाद्विजाः सुवासनविरुद्धाद्यादेवाः शंभुःसुरेश्वरः २२ विष्वक्सेनोविषूच्यां
तुशंभोःसख्यंकरिष्यति जातःस्वांशेनभगवान्गृहेविश्वसृजोविभुः २३ मनुर्वैधर्मसावर्णिरेकादशमआत्मवान् अनागतास्तत्सुताश्चसत्यधर्माद
यादश २४ विहंगमाःकामगमानिर्वाणरुचयःसुराः इंद्रश्चवैधृतिस्तेषामृषयश्चारुणादयः २५ आर्यकस्यसुतस्तत्रधर्मसेतुरितिस्मृतः वैधृतायांहरेरं
शस्त्रिलोकींधारयिष्यति २६ भवितारुद्रसावर्णीराजन्द्वादशमोमनुः देववानुपदेवश्चदेवश्रेष्ठादयःसुताः २७ ऋतधामाचतत्रेंद्रोदेवाश्चहरि
तादयः ऋषयश्चतपोमूर्तिस्तपस्व्याग्नीध्रकादयः २८ स्वधामाख्योहरेरंशःसाधयिष्यतितन्मनोः अंतरंसत्यसहसःसूनृतायाःसुतोविभुः २९ मनु
स्त्रयोदशोभाव्योदेवसावर्णिरात्मवान् चित्रसेनविचित्राद्यादेवसावर्णिदेहजाः ३० देवाःसुकर्मसुत्रामसंज्ञाइंद्रोदिवस्पतिः निर्मोकतत्त्वदर्शो
द्याभविष्यंत्यृषयस्तदा ३१ देवहोत्रस्यतनयउपहर्तादिवस्पतेः योगेश्वरोहरेरंशोबृहत्यांसंभविष्यति ३२ मनुर्वाइंद्रसावर्णिश्चतुर्दशमएष्यति उ
रुगंभीरबुद्ध्याद्याइंद्रसावर्णिवीर्यजाः ३३ पवित्राश्चाक्षुषादेवाःशुचिरिंद्रोभविष्यति अग्निर्बाहुःशुचिःशुद्धोमागधाद्यास्तपस्विनः ३४ सत्रायण
स्यतनयोबृहद्भानुस्तदाहरिः वितानायांमहाराजक्रियातंतून्वितायिता ३५ राजंश्चतुर्दशैतानित्रिकालानुगतानिते प्रोक्तान्येभिर्मितःकल्पो
युगसाहस्रपर्ययः ३६ इतिश्री० अष्ट० मन्वंतरानुवर्णनंनामत्रयोदशोऽध्यायः १३ राजोवाच मन्वंतरेषुभगवन्यथामन्वादय
स्त्विमे यस्मिन्कर्मणियेयेनविनियुक्तास्तद्वदस्वमे १ ऋषिरुवाच मनवोमनुपुत्राश्चमुनयश्चमहीपते इंद्राःसुरगणाश्चैवसर्वेपुरुषशास
नाः २ यज्ञादयोयाःकथिताःपौरुष्यस्तनवोनृप मन्वादयोजगद्यात्रांनयंत्याभिःप्रचोदिताः ३ चतुर्युगांतेकालेनग्रस्तान्श्रुतिगणान्यथा तपसा
ऋषयोपश्यन्यतोधर्मःसनातनः ४ ततोधर्मंचतुष्पादंमनवोहरिणोदिताः युक्ताःसंचारयंत्यद्धास्वेस्वेकालेमहींनृप ५ इंद्रस्योपहर्ता संपादकःसंभविष्य

ति ३२ ३३ ३४ क्रियातंतून् कर्मसंततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ३५ युगसाहस्रेणपर्ययः परिवर्तोयस्य युगसहस्रप्रमाणइत्यर्थः ३६ इत्यष्टमेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३
चतुर्दशेतुसर्वेषांमन्वादीनांयथायथम् पृथक्कर्माणिवर्ण्यंतेभगवद्वशवर्तिनाम् १ १ पुरुषेणेश्वरेणयज्ञाद्यवतारैःशास्यंतेनियुज्यंतेइतितथा २ तदेवाह यज्ञादयइति ३ ऋ
ष्यादीनांकर्माण्याह चतुर्युगांतइतिचतुर्भिः यतःयेभ्यः श्रुतिगणेभ्यः ४ उदिताउक्ताः युक्ताः संयताः संतोमहींधर्मंसंचारयंति महीधर्मंप्रवर्तयंतीत्यर्थः ५ ६ ७

प्रजापालामनुपुत्राः तंधर्मंपालयंति यावदंतं मावन्मन्वंतरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण येचान्येद्यावापृथिव्यादयोयत्रकर्मणि भोक्तृत्वेनान्विताः तेश्चसह ६ ७ म संगाद्रूपांतरेणापिजगद्यात्राप्रवर्तनमाह ज्ञानमितिद्वाभ्यां सिद्धाः सनकादयः ऋषयोयाज्ञवल्क्यादयः योगेशादत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपःसन् ज्ञानंकर्मचयोगंचब्रूते ८ प्रजेशामरी-च्यादयस्तद्रूपेणसर्गंकरोतिइतिशेषः स्वराड्वपुः राजमूर्तिः सर्वेषामभावायभवति पृथग्विधाःगुणाः शीतोष्णादयोयस्य ९ नामरूपात्मिकयामाययाविमोहितात्मभिर्जनैः नाना दर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानोनिरूप्यमाणोऽपिनेवदृश्यतइत्यर्थः १० प्रासंगिकंनिरूप्यप्रकृतमेवोपसंहरति एतत्कल्पविकल्पस्य अवांतरकल्पस्य ११ इत्यष्टमेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ बलिंपंचदशेविश्वजितार्चार्यअयाजयन् ततोसौस्वर्गमजयद्भयाद्देवानिलिल्यिरे १ अत्रेर्यतेनवाध्याय्यावामंवामनचेष्टितम् निग्रहच्छलतोयत्रबलेर्भूयाननुग्रहः २ ईश्वरः स्वयंकृपणवत्कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थोऽपिभूत्वाऽपितंकस्माद्बबंध १२ तत्रतावद्बलेः त्रिलोकीमपहर्तुंयाञ्चादिच्छलनंकृतवानितिवक्तुंब्राह्मणाराधनेनबलेरकांडएव

पालयंतिप्रजापालायावदंतंविभागशः यज्ञभागभुजोदेवायेचतत्रान्विताश्चतैः ६ इंद्रोभगवतादत्तांत्रैलोक्यश्रियमूर्जितम् भुंजानःपाति लोकांस्त्रीन्कामंलोकेप्रवर्षति ७ ज्ञानंचानुयुगंब्रूतेहरिःसिद्धस्वरूपधृक् ऋषिरूपधरःकर्मयोगंयोगेशरूपधृक् ८ सर्गंप्रजेशरूपेणदस्यून् हन्यात्स्वराड्वपुः कालरूपेणसर्वेषामभावायपृथग्गुणः ९ स्तूयमानोजनैरेभिर्माययानामरूपया विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्नचदृश्यते १० एतत्कल्पविकल्पस्यप्रमाणंपरिकीर्तितम् यत्रमन्वंतराण्याहुश्चतुर्दशपुराविदः ११ इतिश्रीभा॰ अष्टमस्कंधेचतुर्दशोऽध्यायः १४ राजोवाच बलेःपदत्रयंभूमेःकस्माद्धरिरयाचत भूत्वेश्वरःकृपणवल्लब्धार्थोऽपिबबंधतम् १ एतद्वेदितुमिच्छामोमहत्कौतूहलंहिनः यज्ञेश्वरस्यपूर्णस्यबंधनंचाप्यनागसः २ श्रीशुकउवाच पराजितश्रीरसुभिश्चहापितोहीन्द्रेणराजन्भृगुभिःसजीवितः सर्वात्मनातानभजद्भृगून्बलिः शिष्योमहात्माऽर्थनिवेदनेन ३ तंब्राह्मणाभृगवःप्रीयमाणाअयाजयन्विश्वजितात्रिणाकम् जिगीषमाणंविधिनाऽभिषिच्यमहाभिषेकेणमहानुभावाः ४ ततोरथःकांचनपट्टनद्धोहयाश्चहर्यश्वतुरंगवर्णाः ध्वजश्चसिंहेनविराजमानोहुताशनादासहविर्भिरिष्टात् ५ धनुश्चदिव्यंपुरटोपनद्धंतूणावरिक्तौकवचंचदिव्यम् पितामहस्तस्यददौचमालामम्लानपुष्पांजलजंचशुक्रः ६ एवंसविप्रार्जितयोधनार्थस्तैःकल्पितस्वस्त्ययनोऽथविप्रान् प्रदक्षिणीकृत्यकृतप्रणामःप्रह्लादमामंत्र्यनमश्चकार ७ अथारुह्यरथंदिव्यंभृगुदत्तंमहारथः सुस्रग्धरोऽथसन्नह्यधन्वीखड्गीधृतेषुधिः ८ हेमांगदलसद्बाहुःस्फुरन्मकरकुंडलः रराजरथमारूढोधिष्ण्यस्थइवहव्यवाट् ९ तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिःस्वयूथैर्दैत्ययूथपैः पिबद्भिरिवखंदृग्भिर्दहद्भिःपरिधीनिव १०

स्वर्गविजयक्रममाहपराजितश्रीरित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति युद्धेपराजितश्रीर्येनसः इंद्रेण असुभिश्चत्याजितःसन् भृगून्भृगोर्वंश्यांश्शुक्रादीन् महात्माउदारचित्तः अर्थानांनिवेदनेनार्पणेन ३ त्रिणाकंस्वर्गंजेतुमिच्छंतं विश्वजितायागेन अयाजयन् महाभिषेकेणऐंद्रेणब्रह्म चब्राह्मणप्रसिद्धेन ४ हर्यश्वस्यइंद्रस्य येतुरंगास्तेषामिववर्णोहरितोयेषां ५ पुरटंसुवर्णं तूणौइषुधीअरिक्तौअक्षय्यशरौ पितामहःप्रह्लादः जलजंशंखं ६ विप्रैरर्जितःसंपादितोयोधनार्थोयुद्धपरिकरोयस्य तैरेवकल्पितंस्वस्त्ययनंमंगलवाचनादिर्यस्य आमंत्र्यपृष्ट्वा ७ अथारुह्यरराजेतिद्वयोरन्वयः सुस्रग्धरःशोभनमालाधरः ८ हेमांगदाभ्यांलसंतौबाहूयस्य धिष्ण्यस्थः भवनेप्रज्वलितःकुंडस्थआहवनीयइवेतिवा ९ तुल्यमैश्वर्यंबलंचश्रीश्चयेषांतैर्दैत्ययूथपैर्वृतोययावितिद्वयोरन्वयः परिधीन्दिशः १०

ननुब्रह्मैवचेदहं तर्ह्यसंगोदासीनस्यममचरणांभोजोपासनयाकिंतेषांतत्राह त्वमिति ब्रह्मत्वेपित्वंनात्यंतमुदासीनः किंतुविश्वस्यप्रपंचस्योदयादीनांहेतुः तद्रूपाधीनामा
त्मनांजीवानामीश्वरश्च ततस्तत्फलदाता तर्हिकिंराजादिवत्कयाप्यपेक्षयासेवकेभ्यः फलंददामि नाहिनाहि अनपेक्षएवत्वं तर्हिकिमीश्वरत्वेनतत्राह तेरात्मभिः तत्फलदानार्थ
मपेक्ष्यतइति तदपेक्षः तस्यभावस्तदपेक्षतातयाअनपेक्षत्वमेवदर्शयितुंतदीयंब्रह्मत्त्वंविशिनष्टि पूर्णममृतंचस्वस्वरूपं विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह अविकारंनित्यमानंदमा
त्रंचकुतः विशोकम् तत्कुतः विगुणं किंच अनन्यन्नविद्यते अन्यद्यस्मात् ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपिनिरपेक्षस्त्वमित्यर्थः तर्हिसर्वात्मकत्वेतत्तद्विकारप्रसंगोदुर्वारस्तत्राह अन्य
त्सर्वतोव्यतिरिक्तंचकारणत्वात् नह्येवंभूतस्यसर्वात्मकब्रह्मस्वरूपस्यतवान्यापेक्षास्ति अतः केवलंभक्तानुग्रहार्थमेवतवैश्वर्यंनस्वार्थमित्यर्थः ७ अन्यत्वमनन्यत्वंचैकस्यकुतइ
त्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयति सदसत्कार्यकारणरूपं द्वयमद्वयंचपरमकारणंत्वमेवैकः कृतंकुंडलादिरूपंद्वयमकृतंचकेवलमद्वयंस्वर्णंयथैकमेवतद्वदेवेहत्वयिवस्तुभेदोना
स्ति कथंतर्हिभेदप्रतीतिस्तत्राह अज्ञानतइति कुतः यस्मान्निरुपाधिकस्यैवतवायंगुणैर्व्यतिकरोभेदोनस्वतः ८ अतएवत्वांबहुधावर्णयंतितत्त्वतस्तुकेपिनजानंतीत्याहद्वाभ्यां

त्वंब्रह्मपूर्णममृतंविगुणंविशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् विश्वस्यहेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्चतदपेक्षतयानपेक्षः ७
एकस्त्वमेवसदसद्द्वयमद्वयंचस्वर्णंकृताकृतमिवेहनवस्तुभेदः अज्ञानतस्त्वयिजनैर्विहितोविकल्पोयस्माद्गुणैर्व्यतिकरोनिरुपाधिकस्य ८
त्वांब्रह्मकेचिदवयंत्युतधर्ममेकएकेपरंसदसतोः पुरुषंपरेशम् अन्येवयंतिनवशक्तियुतंपरंत्वांकेचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतंत्रम् ९ ना
हंपरायुरृषयोनमरीचिमुख्याजानंतियद्विरचितंखलुसत्वसर्गाः यन्मायया मुषितचेतसईशदैत्यमर्त्यादयः किमुतशश्वदभद्रवृत्ताः १० स
त्वंसमीहितमदःस्थितिजन्मनाशंभूतेहितंचजगतोभवबंधमोक्षौ वायुर्यथाविशतिखंचचराचराख्यंसर्वंतदात्मकतयावगमोवरुत्से ११
अवतारामयादृष्टारममाणस्यतेगुणैः सोहंतद्द्रष्टुमिच्छामियत्तेयोषिद्वपुर्धृतम् १२ येनसंमोहितादैत्याः पायिताश्चामृतंसुराः तद्दिदृक्षव
आयाताःपरंकौतूहलंहिनः १३ श्रीशुकउवाच एवमभ्यर्थितोविष्णुर्भगवान्शूलपाणिना प्रहस्यभावगंभीरंगिरिशंप्रत्यभाषत १४
श्रीभगवानुवाच कौतूहलायदैत्यानांयोषिद्वेषोमयाकृतः पश्यतासुरकार्याणिगतेपीयूषभाजने १५ तत्तेहंदर्शयिष्यामिदिदृक्षोःसुरसत्तम
कामिनांबहुमंतव्यंसंकल्पप्रभवोदयम् १६ श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणोभगवांस्तत्रैवांतरधीयत सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भवआस्तेसहोमया १७

त्वांब्रह्मवेदांतिनोवयंतिमन्यंते त्वामेवधर्मंमीमांसकामन्यंते प्रकृतिपुरुषयोःपरंपुमांसंसांख्याः विमलोत्कर्षणीज्ञानाक्रियायोगाप्रह्वीसत्याईशानाअनुग्रहाचेत्येवंनव
शक्तियुतंपरंपांचरात्राः महापुरुषंपातंजलाः ९ परायुः ब्रह्मा सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेनसृष्टाअपि येनत्वयाविरचितंविश्वमपिखलुतत्त्वतोनजानंतिकिंपुनस्त्वांहेईश अभद्रं
राजसंतामसंचवृत्तमुत्पत्तिश्चयेषांतेनजानंतीतिकिमुवक्तव्यं १० किंतुत्वंतत्सर्वंजानासीत्याह सत्वंसर्वमवरुत्से व्याप्नोषिजानासिकिंतत्सर्वंसमीहितंस्वकृतमदःस्थितिजन्म
नाशममुष्यजगतोजन्मादिभूतानामीहितंचजगतोभवबंधमोक्षौच व्याप्तौदृष्टांतः चराचराख्यंदेहजातंखंचयथावायुराविशतितथाकथमवरुत्से तदात्मकतयासर्वस्यात्मतयेत्यर्थः
आत्मत्वेहेतुः अवगमः ज्ञानरूपइति ११ एवंस्तुत्वाप्रकृतंविज्ञापयति अवताराइतिद्वाभ्यां १२ १३ १४ सुरकार्याणियोषिद्वेषेणभविष्यंतीतिपश्यता अयंभावः अवश्यंताव
दुन्मत्तान्दैत्यान्वंचयित्वादेवेभ्योऽमृतंदेयं नचैवंवैषम्यंरूपांतरेणकर्तुमुचितम् अतोवंचनमोहनादिसारंकामिनीरूपंमयाधृतमिति १५ तद्रूपंदर्शयिष्यामि संकल्पप्रभवःकामः त
स्योदयोयस्मात् १६ १७

प्रजापालामनुपुत्राः तं धर्मं पालयंति यावदंतं यावन्मन्वंतरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण येचान्येद्यावापृथिव्यादयोयत्रकर्मणि भोक्तृत्वेनान्विताः तैश्चसह ६ ७ म
संगाद्रूपांतरैरपिजगद्यात्राप्रवर्तनमाह ज्ञानमितिद्वाभ्यां सिद्धाः सनकादयः ऋषयोयाज्ञवल्क्यादयः योगेशादत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानंकर्मचयोगंचब्रूते ८ प्रजेशामरी-
च्यादयस्तेनरूपेणसर्गंकरोतिइतिशेषः स्वराड्वपुः राजमूर्तिः सर्वेषामभावायभवति पृथग्विधाः गुणाः शीतोष्णादयोयस्य ९ नामरूपात्मिकयामाययाविमोहितात्मभिर्जनैः नाना
दर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानोनिरूप्यमाणोऽपिनैवदृश्यतइत्यर्थः १० प्रासंगिकंनिरूप्यप्रकृतमेवोपसंहरति एतत्कल्पविकल्पस्य अवांतरकल्पस्य ११ इत्यष्टमेटीकायांचतुर्दशोऽध्या
यः १४ बलिंपंचदशेविश्वजिताचार्यअयाजयन् ततोसौस्वर्गमजयद्भयाद्देवानिलिल्यिरे १ अत्रेर्यतेनवाध्याय्यावामंवामनचेष्टितम् निग्रहच्छलतोयत्रबलेर्भूयाननुग्रहः
२ ईश्वरः स्वयंकृपणवत्कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थोपिसूलाऽपितंकस्माद्बबंध १२ तत्रतावद्बलेः त्रिलोकीमपहर्तुंयाञ्ञादिच्छलनंकृतवानितिवक्तुंब्राह्मणाराधनेनबलेरकांडएव

पालयंतिप्रजापालायावदंतंविभागशः यज्ञभागभुजोदेवायेचतत्रान्विताश्चतैः ६ इंद्रोभगवतादत्तांत्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् भुंजानःपाति
लोकांस्त्रीनुकामंलोकप्रवर्षति ७ ज्ञानंचानुयुगंब्रूतेहरिःसिद्धस्वरूपधृक् ऋषिरूपधरःकर्मयोगंयोगेशरूपधृक् ८ सर्गंप्रजेशरूपेणदस्यून्
हन्यात्स्वराड्वपुः कालरूपेणसर्वेषामभावायपृथग्गुणः ९ स्तूयमानोजनैरेभिर्माययानामरूपया विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्नचदृश्यते १०
एतत्कल्पविकल्पस्यप्रमाणंपरिकीर्तितम् यत्रमन्वंतराण्याहुश्चतुर्दशपुराविदः ११ इतिश्रीभा० अष्टमस्कंधेचतुर्दशोऽध्यायः १४
राजोवाच बलेःपदत्रयंभूमेःकस्माद्धरिरयाचत भूतेश्वरःकृपणवल्लब्धार्थोऽपिबबंधतम् १ एतद्वेदितुमिच्छामोमहत्कौतूहलंहिनः
यज्ञेश्वरस्यपूर्णस्यबंधनंचाप्यनागसः २ श्रीशुकउवाच पराजितश्रीरसुभिश्चहापितोहींद्रेणराजन्भृगुभिःसजीवितः सर्वात्म
नातानभजद्भृगून्बलिःशिष्योमहात्माऽर्थनिवेदनेन ३ तंब्राह्मणाभृगवःप्रीयमाणाअयाजयन्विश्वजितात्रिणाकम् जिगीषमाणंवि-
धिनाऽभिषिच्यमहाभिषेकेणमहानुभावाः ४ ततोरथःकांचनपट्टनद्धोहयाश्चहर्यश्वतुरंगवर्णाः ध्वजश्चसिंहेनविराजमानोहुताशनादासहवि
र्भिरिष्टात् ५ धनुश्चदिव्यंपुरटोपनद्धंतूणावरिक्तौकवचंचदिव्यम् पितामहस्तस्यददौचमालामम्लानपुष्पांजलजंचशुक्रः ६ एवंसवि-
प्रार्जितयोधनार्थस्तैःकल्पितस्वस्त्ययनोऽथविप्रान् प्रदक्षिणीकृत्यकृतप्रणामःप्रह्लादमामंत्र्यनमश्चकार ७ अथारुह्यरथंदिव्यंभृगुदत्तंम-
हारथः सुस्रग्धरोऽथसन्नह्यधन्वीखड्गीधृतेषुधिः ८ हेमांगदलसद्बाहुःस्फुरन्मकरकुंडलः रराजरथमारूढोधिष्ण्यस्थइवहव्यवाट् ९ तु
ल्यैश्वर्यबलश्रीभिःस्वयूथैर्दैत्ययूथपैः पिबद्भिरिवखंदृग्भिर्दहद्भिःपरिधीनिव १० स्वर्गविजयक्रममाहपराजितश्रीरित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति युद्धेपराजि
तात्श्रीर्येनसः इंद्रेण असुभिश्चत्याजितःसन् भृगून्भृगोर्वंश्यांशुक्रादीन् महात्माउदारचित्तः अर्थानांनिवेदनेनार्पणेन ३ त्रिणाकंस्वर्गंजेतुमिच्छंतं विश्वजित्संज्ञयागेन अ
याजयन् महाभिषेकेणऐंद्रेणाभिषिच्यब्राह्मणप्रसिद्धेन ४ हर्यश्वस्यइंद्रस्य येतुरंगास्तेषामिववर्णोहरितोयेषां ५ पुरटंसुवर्णं तूणौइषुधीअरिक्तौअक्षय्यशरौ पितामहःप्रह्लादः
जलजंशंखं ६ विप्रैरर्जितःसंपादितोयोधनार्थोयुद्धपरिकरोयस्य तैरेवकल्पितंस्वस्त्ययनंमंगलवाचनादियस्य आमंत्र्यपृष्ट्वा ७ अथारुह्यरराजेतिद्वयोरन्वयः सुस्रग्धरःशोभन
मालाधरः ८ हेमांगदाभ्यांलसंतौबाहूयस्य धिष्ण्यस्थःभवनेप्रज्वलितःकुंडस्थआहवनीयइवेतिवा ९ तुल्यमैश्वर्यंबलंचश्रीश्चयेषांतैर्दैत्ययूथपैर्वृतोययावितिद्वयोरन्वयः परिधीन्
दिशः १०

६ ७ कुलाचलेमलयाद्रावाश्रमोयस्य ८ तूष्णींरहस्युपासीनंवीक्ष्य ९ शापमेवाह असाधुरित्यादि अकृताअशिक्षिताबुद्धिर्यस्य गजोयथास्तब्धमतिरत्तथैवायम् अतःसएवग
जएवभवत्वितिशेषः १० दिष्टंदैवप्रापितंतदुपधारयन्नालोचयन् ११ कौंजरींयोनिमापन्नः तर्हिपश्चात्कथंस्मृतिर्जातातत्राह हरेरर्चनस्यानुभावेनेति १२ अद्भुतंस्वभवनमगात्
१३ एतत्गजराजमोक्षणंनामकृष्णानुभावस्तवेरितः कथंभूतंतत्राह स्वर्ग्यमित्यादि दुःस्वप्नंनाशयतीतितथा १४ अतःश्रेयस्कामायेएतद्यथावदनुकीर्तयंति १५ अनेनश्रेयोभव

गजेंद्रोभगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबंधनात् प्राप्तोभगवतोरूपंपीतवासाश्चतुर्भुजः ६ सवैपूर्वमभूद्राजापांड्योद्रविडसत्तमः इंद्रद्युम्नइतिख्यातोवि
ष्णुव्रतपरायणः ७ सएकदाराधनकालआत्मवान्गृहीतमौनव्रतईश्वरंहरिम् जटाधरस्तापसआप्लुतोऽच्युतंसमर्चयामासकुलाचलाश्रमः ८ य
दृच्छयातत्रमहायशामुनिःसमागमच्छिष्यगणैःपरिश्रितः तंवीक्ष्यतूष्णीमकृतार्हणादिकंरहस्युपासीनमृषिश्चुकोपह ९ तस्माइमंशापमदादसाधु
रयंदुरात्माकृतबुद्धिरद्य विप्रावमंताविशतांतमोऽधंयथागजःस्तब्धमतिःसएव १० श्रीशुकउवाच एवंशप्त्वागतोगस्त्योभगवान्नृपसानुगः
इंद्रद्युम्नोऽपिराजर्षिर्दिष्टंतदुपधारयन् ११ आपन्नःकौंजरींयोनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम् हर्यर्चनानुभावेनयद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः १२ एवंविमोक्ष्यग
जयूथपमब्जनाभस्तेनापिपार्षदगतिंगमितेनयुक्तः गंधर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतंस्वभवनंगरुडासनोगात् १३ एतन्महाराजतवेरितोमया
कृष्णानुभावोगजराजमोक्षणम् स्वर्ग्ययशस्यंकलिकल्मषापहंदुःस्वप्ननाशंकुरुवर्यशृण्वताम् १४ यथानुकीर्तयंत्येतच्छ्रेयस्कामाद्विजातयः शुचयःप्रा
तरुत्थायदुःस्वप्नाद्युपशांतये १५ इदमाहहरिःप्रीतोगजेंद्रंकुरुसत्तम शृण्वतांसर्वभूतानांसर्वभूतमयोविभुः १६ श्रीभगवानुवाच येमांत्वांच
सरश्चेदंगिरिकंदरकाननम् वेत्रकीचकवेणूनांगुल्मानिसुरपादपान् १७ शृंगाणीमानिधिष्ण्यानिब्रह्मणोमेशिवस्यच क्षीरोदंमेप्रियंधामश्वेतद्वीपंच
भास्वरम् १८ श्रीवत्संकौस्तुभंमालांगदांकौमोदकींमम सुदर्शनंपांचजन्यंसुपर्णंपतगेश्वरम् १९ शेषंचमत्कलांसूक्ष्मांश्रियंदेवींमदाश्रयाम् ब्रह्माणं
नारदमृषिंभवंप्रह्लादमेवच २० मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैःकृतानिमे कर्माण्यनंतपुण्यानिसूर्यंसोमंहुताशनम् २१ प्रणवंसत्यमव्यक्तंगोविप्रान्धर्ममम
व्ययम् दाक्षायणीर्धर्मपत्नीःसोमकश्यपयोरपि २२ गंगांसरस्वतींनंदांकालिंदींसितवारणम् ध्रुवंब्रह्मऋषीन्सप्तपुण्यश्लोकांश्चमानवान् २३ उत्थायप
रात्रांतेप्रयताःसुसमाहिताः स्मरंतिममरूपाणिमुच्यंतेह्येनसोऽखिलात् २४ येमांस्तुवंत्यनेनांगप्रतिबुध्यनिशात्यये तेषांप्राणात्ययेचाहंददामिविम
लांमतिं २५ श्रीशुकउ० इत्यादिश्यहृषीकेशःप्रध्मायजलजोत्तमं हर्षयन्विबुधानीकमारुरोहखगाधिपं २६ इ०अ०गजेंद्रमोक्षणंनामचतुर्थोऽध्यायः ४
श्रीशुकउ० राजन्नुदितमेतत्तेहरेःकर्माघनाशनं गजेंद्रमोक्षणंपुण्यंरैवतंत्वंतरंशृणु १ पंचमोरैवतोनाममनुस्तामससोदरः बलिविंध्यादयस्तस्यसुताअर्जुनपूर्वकाः
२

तीतिकुतोज्ञातंसाक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह इदमाहेत्यादियावत्समाप्ति १६ प्रसंगादन्यस्यापिस्मरणेफलमुच्यते सर्वेषांद्वितीयांतानांस्मरंतीत्यष्टमेनान्वयः १७ १८ १९ २० २१
अव्यक्तंमायां अव्ययंधर्मंभक्तिलक्षणं सोमकश्यपयोरपिपत्नीर्दाक्षायणीः २२ सितवारणमैरावतं २३ सुसमाहिताः एकाग्रचित्ताःममरूपाणिमद्विभूतीः २४ २५ जलजो
त्तमंशंखवरम् प्रध्मायवादयित्वा २६ इतिअष्टमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ अमृताख्यानमष्टाभिरध्यायैरनुवर्ण्यते स्वभक्तपक्षपातेनयत्रयोषायितंप्रभोः
१ पंचमेपंचमंचाथषष्ठंवाकथयन्मनुम् विप्रशापाच्चनिःश्रीकैःसुरैर्दैवहरेःस्तुतिम् २ १ तामसश्चतुर्थोमनुः तस्यसोदरःभ्राता १ ५ ५ ५

३ ४ ५ तस्य वैकुंठस्य संज्ञस्य हरेरनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वाराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाश्च महर्द्धयः क
थिताः तृतीयस्कंधादिषु ६ ७ ८ ९ १० यतो हेतोः अंबुचरात्मना कूर्मरूपेण ११ सुराणां साधिता सुधेत्युक्त्या सुधायाः अपि सूचितम् अतः पृच्छति किंचान्यदिति १२ १३ १४
नो निष्ठेरन्न पुनर्जीवितिस्येत्यर्थः १५ दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छता मिंद्रं दृष्ट्वा स्वकंठस्था मालातस्मै दत्ता तेन च श्रीमदेनानादृत्य ऐरावतस्य कुंभयोर्निक्षिप्ता स च गजो मत्तः पद्भ्यां तां मालां
चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति तदेतदाह यदा दुर्वाससः शापादिति इज्यादयः क्रियाः १६ १७ १८ असुरान् अयथा देवैर्बलिप्र

हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः ३ पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुंठैः सुरसत्तमैः तयोः स्वकलया जज्ञे
विभुरिंद्रः सुरगणा राजन्भूतरयादयः हिरण्यरोमा वे... रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ५ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः
वैकुंठो भगवान्स्वयम् ४ वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः पुरःपुरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ७ इंद्रो मंत्रद्रुमस्तत्र
भौमान्रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ६ षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ९ पयो
देवा आप्यादयो गणाः मुनयस्तत्र वै राजन्हविष्मद्वीरकादयः ८ तत्रापि देवः संभूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः यदर्थं वा
धियेन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा भ्रममाणोऽम्भसि धृतः कूर्मरूपेण मंदरः १० राजोवाच तयासंकथ्यमानेन महिम्नासात्व
यतश्चाद्रिं दधाराम्बुचरात्मना ११ यथामृतं सुरैः प्राप्तं किंचान्यदभवत्ततः एतद्भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतम् १२ अभिनंद्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं
तांपतेः नातितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् १३ सूत उवाच संपृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः यदा दुर्वाससः शापात्स
प्रचक्रमे १४ श्रीशुक उवाच यदा युद्धेऽसुरैर्देवा बाध्यमानाः शितायुधैः गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेरन्स्म भूयशः १५ नाध्यगच्छन्स्वयं मंत्रैर्मंत्रयंतो विनिश्चयम्
द्रालोकास्त्रयो नृप निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः १६ निशाम्यैतत्सुरगणा महेंद्रवरुणादयः लोकानमंगलप्रा
१७ ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्द्धनि सर्वशः सर्वं विज्ञापयांचक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने १८ स विलोक्येंद्रवाय्वादीन्निःसत्वान्विगतप्रभान् अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो मनुष्यति
यानसुरानथ यो विभुः १९ समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परम् उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवान्परः २० नयस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः अथापि सर्ग
र्यक्द्रुमघर्मजातयः यस्यावतारांशकलाविसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययम् २१ स्थितिसंयमार्थं धत्ते रजः सत्त्वतमांसि काले २२ अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम् तस्माद्व्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां स नो
धास्यति शं सुरप्रियः २३ श्रीशुक उवाच इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैररिंदम अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् २४

ण्येन बलपुष्ट्यादियुक्तान् विलोक्येत्यर्थः १९ हरिं शरणं गताः संतो यथापूर्वं सर्वं प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकासितं वदनं यस्य २० मनुष्यादयो जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजाः
यस्यावतारः पुरुषः तस्यांशो ब्रह्मा तस्य कला मरीच्यादयः ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः २१ ननु तर्हि सर्वेषु सोऽसमः स्यात् किं तच्छरणाश्रयेण सत्यम् यद्यप्येवं
तथाऽप्यस्मत्पक्षपाती भविष्यतीत्याशयेनाह नयस्येति द्वाभ्याम् स्थितिपालनस्य क्षणः कालः अतः सुरप्रियः सन् स्वीयानां नः शं सुखं करिष्यति २२ २३ यत्र क्षीराब्धौ
हरेर्वासस्तदेव तमसः परं स्थानम् यद्वा लोकालोकात्परतो यत्तमस्ततः परम् स्थानं जगाम २४ ५ ५ ५ ५ ५

देवीभिः लोके अप्रसिद्धाभिः वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिमकरोत् २५ देववरं त्वां नमामहे देववरं त्वां नमामेति वा वरत्वहेतुः सत्यम् कुतः अविक्रियं तत्कुतः अनंतं आद्यं च अनादिं
आद्यंतवंतो हि रस्यादिविक्रियायुक्ता भवंति किंच गुहाशयं सर्वांतरम् कुतः निष्कलं निरुपाधिकम् तत्कुतः अप्रतर्क्यम् तत्कुतः मनोऽग्रयानं मनसोऽपि जविष्ठं मनः प्राप्स्यस्थाने-
तनः प्रागेव विद्यमानत्वात् तथा च श्रुतिः अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठदिति वचसा अनिरुक्तं अविषयत्वात् यद्वाचानभ्युदितं
येन वागभ्युद्यते इति श्रुतेः मनोवचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यं यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः २६ किंच प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारं आत्मा अहंकारो देहो वान्यस्तद्व्यतिरिक्तं ज्ञे
यमस्तीत्याह अर्थो विषयः इंद्रियाणि तद्ग्राहकाणि तदुभयरूपेणाभासत इति तथातं तथाप्यनिद्रं स्वप्नद्रष्टृवदज्ञानरहितम् कुतः अव्रणम् अदेहम् अत एव अक्षरं खमिव व्या
पिनं च सर्वत्र हेतुः यत्र यस्मिन् गृध्रपक्षो जीवपक्षपातिनौ छायातपौ अविद्या च तन्निवर्तका विद्या च नाक्षितम् त्रियुगेष्वाविर्भवंतं शरणं व्रजाम २७ तदेवमविक्रियत्वादिभिः
सर्वज्ञत्वादिभिश्च सत्यत्वं वरेण्यत्वं चोक्तं संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह अजस्य जीवस्य चक्रम् चक्रवदावर्तमानं देहादि अजया मायया प्रेर्यमाणं यत्पुः अक्षो यस्य
यदधिष्ठानमाहुस्तमृतं सत्यं प्रपद्ये कथंभूतं चक्रम् मनोमयं मनः प्रधानं दशेंद्रियाणि पंच प्राणाश्चेत्येवं पंचदश आरा यस्य आशु शीघ्रगम् त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य विद्यु

तत्राह दृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय वै विभो स्तुतिमब्रूतदेवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेंद्रियः २५ ब्रह्मोवाच अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहाश
यं निष्कलमप्रतर्क्यम् मनोऽग्रयानं वचसाऽनिरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यम् २६ विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेंद्रियाभासमनिद्रमव्रणं
छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं व्रजामहे २७ अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमिय
दक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये २८ य एकवर्णं तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनंतपारम् आसांचकारोपसुपर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः २९ न यस्य कश्चा
तितितर्ति मायां यया जनो मुह्यति वेद नार्थम् तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरंतम् ३० इमे वयं तत्प्रिययैव तन्वा सत्त्वेन सृष्टा बहि
रंतराविः गतिं न सूक्ष्मामृषयश्च विद्महे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ३१ पादौ महीयं स्वकृतैव यस्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः स वै महापूरुष आत्मतं
त्रः प्रसीदतां ब्रह्ममहाविभूतिः ३२ दिव्चलम् अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवावरणानि यस्य २८ सर्वजीवनियंतृत्वादिना च वरिष्ठत्वमाह य इति य उपसुपर्णं जीवसमीपेत
न्नियंतृत्वेन आसांचकार आस्तेस्म द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजात इति श्रुतेः यद्वा भक्तरक्षार्थं गरुडस्योपरि उपविष्ट इत्यर्थः तर्हि देहस्थत्वात् भक्तरक्षणादिक्रि
यावेशात् जीवसाम्यं स्यात्तत्राह एकवर्णं ज्ञानैकस्वरूपम् तमसः प्रकृतेः परम् अलोकमदृश्यम् अव्यक्तं निर्विकल्पं अनंतपारम् कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं ततश्च ब्रह्मैव यः अप्रच्युत
स्वरूपत्वात् न जीवसाम्यम् तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति विशेषश्रवणादित्यर्थः अत एव यं धीराः योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते भजंते तं नमामेत्युत्तरे
णान्वयः २९ मायानियंतृत्वेनापि जीवसाम्यं परिहरन्वरिष्ठत्वमाह यस्य मायां कश्चित् कश्चिदपि नातितितर्ति नातिक्रामति कथंभूतां जनो यया मुह्यति अर्थमात्मस्वरूपं न तु वेद नि
र्जित आत्मा आत्मशक्तिर्माया च तद्गुणाश्च येन तम् ३० अर्थं न वेदेति यदुक्तं तत्प्रपंचयन्नाह इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा सत्त्वेन सृष्टा अपि बहिरंतश्च सत्ता प्रकाशाभ्या
माविः प्रकटमपि सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्मः इतरप्रधानाः रजस्तमोमयाः कुतो विदुः तन्नमामेति पूर्वेणान्वयः ३१ इदानीं वैराजरूपेण स्तुवन् प्रार्थयते पादौ महीति द्वाद
शभिः यत्र मह्यां जरायुजादिभूतसर्गः सा मही यस्य पादौ स नः प्रसीदतु आत्मतंत्रः पादादिमत्त्वेऽपि न परतंत्रः कुतः ब्रह्म अप्रच्युतरूपः तत्कुतः महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः ३२

उदारंवीर्यंशक्तिर्यस्य तदंभोयस्यरेतः सनः प्रसीदतु उदारवीर्यतामाह यतोंऽभसोलोकादयःसिध्यंतिजायंते ३३ यःसोमोदेवानामंधः अन्नं अतएवबलमायुश्चनगानांवृक्षाणाम् प्रक
र्षेणजनयतिवर्द्धयतीतिप्रजनः तंयस्यमनः समामनंति सनःप्रसीदतु ३४ अग्निर्यस्यतुमुखंजातः कथंभूतः जातवेदोधनंयस्मात् क्रियाकांडंतत्प्रतिपाद्यंकर्मतन्निमित्तंजन्मयस्य
अंतःसमुद्रे उदरमध्येस्वधातून् पाकार्हानेवान्नादीन् अनुपचन् प्रसिद्धसमुद्रेऽपिवाडवरूपेणउदकान्येवानुपचन्नग्निः ३५ एषतरणिर्यस्यचक्षुरासीत् कथंभूतः देवयानं अर्चिरा
दिमार्गदेवतात्रयीमयः सैषात्रय्येवविद्यातपतीतिश्रुतेः ब्रह्मणोधिष्ण्यमुपासनास्थानम् यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषइतिश्रुतेः मुक्तेर्द्वारंदेवयानत्वात् अमृतंचपुण्यलोकत्वा
त् मृत्युश्चकालात्मकत्वात् एवंभूतस्तरणिर्यस्यचक्षुः सःप्रसीदतु ३६ एवंभूतोवायुश्चराचराणांसह आदिधर्मवान् प्राणः यंप्राणंवयंबुध्याद्यधिष्ठातारोदेवाः सम्राजंभृत्याइवअ
न्वास्म अनुसृत्यस्थिताः एवंभूतोवायुर्यस्यप्राणादभूत्सः ३७ खानिदेहगतानिच्छिद्राणि प्राणःपंचवृत्तिः इंद्रियाणिच आत्मामनश्च असवोनागकूर्मादयः शरीरंचतेषां केतमाश्रय

अंभस्तुयद्रेतउदारवीर्यंसिध्यंतिजीवंत्युतवर्द्धमानाः लोकायतोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ३३ सोमंमनोयस्यसमामनंतिदिवौ
कसांचबलमंधआयुः ईशोनगानांप्रजनःप्रजानांप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ३४ अग्निर्मुखंयस्यतुजातवेदाजातःक्रियाकांडनिमित्तजन्मा अंतःसमु
द्रेनुपचन्स्वधातून्प्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ३५ यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानंत्रयीमयोब्रह्मणएषधिष्ण्यम् द्वारंचमुक्तेरमृतंचमृत्युःप्रसीदतांनःसम
हाविभूतिः ३६ प्राणादभूद्यस्यचराचराणांप्राणःसहोबलमोजश्चवायुः अन्वास्मसम्राजमिवानुगावयंप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ३७ श्रोत्राद्दिशोयस्यहृ
दश्चखानिप्रजज्ञिरेखंपुरुषस्यनाभ्याः प्राणेंद्रियात्मासुशरीरकेतःप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ३८ बलान्महेंद्रस्त्रिदशाःप्रसादात्मन्योर्गिरीशोधिषणाद्वि
रिंचः खेभ्यश्चछंदांस्यृषयोमेढ्रतःकःप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ३९ श्रीर्वक्षसःपितरश्छाययाऽऽसन्धर्मस्तनादितरःपृष्ठतोऽभूत् द्यौर्यस्यशीर्ष्णोऽप्सरसोवि
हारात्प्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ४० विप्रोमुखंब्रह्मचयस्यगुह्यंराजन्यआसीद्भुजयोर्बलंच ऊर्वोर्विडोजोंऽघ्रिरवेदशूद्रोप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ४१
लोभोऽधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्द्युतिर्नस्तःपशव्यःस्पर्शेनकामः भ्रुवोर्यमःपक्ष्मभवस्तुकालःप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ४२ द्रव्यंवयःकर्मगुणान्विशेषंयद्योग
मायाविहितान्वदंति यद्दुर्विभाव्यंप्रबुधापबाधंप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः ४३ नमोऽस्तुतस्माउपशांतशक्तयेस्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने गुणेषु
मायारचितेषुवृत्तिभिर्नसज्जमानायनभस्वदूतये ४४ सत्वंनोदर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरम् प्रपन्नानांदिदृक्षूणांसस्मितंतेमुखांबुजम्
४५ तैस्तैःस्वेच्छाधृतैरूपैःकालेकालेस्वयंविभो कर्मदुर्विषहंयन्नोभगवांस्तत्करोतिहि ४६

भूतंखं यस्यपुरुषस्यनाभ्याः प्रजज्ञेसः ३८ यस्यबला
न्महेंद्रोजज्ञे छंदांसिऋषयश्चखेभ्यः कःप्रजापतिः ३९ इतरः अधर्मः ४० विट्वैश्यः ओजः नैपुण्यंतस्यवृत्तिः अंघ्रिः अंघ्रिजोइत्यर्थः अवेदशूद्रो अवेदावेदव्यतिरिक्तासुश्रू
षातद्वृत्तिमान्शूद्रश्च पाठांतरंसुगमम् ४१ उपरिउत्तरोष्ठात् नस्तःनासिकातः द्युतिःकांतिः पशव्यःपशूनांहितःकामः स्पर्शेनाभूत् ४२ द्रव्यंभूतानि वयःकालं विशेषंलौकि
कप्रपंचं यद्यस्माद्दुर्विभाव्यम् कुतः प्रबुधापबाधंविद्वद्भिरपोह्यमानम् पाठांतरेप्रबुधानांमायेत्यवबोधोयस्मिन्नित्यर्थः ४३ तदेवंसप्रपंचमुपवर्ण्यनिष्प्रपंचमनुवर्णयन् प्रणा
मति नमोस्त्विति वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः नभस्वान्वायुः तस्येवऊतिः लीलायस्यतस्मै ४४ सस्मितंमुखांबुजंदिदृक्षूणांनोऽस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरंयथाभवत्येवंस्वात्मानंद
र्शय ४५ भक्तेच्छाऽनुवर्तित्वंचतवबहुशोदृष्टमेवेत्याह तैस्तैरिति यन्नोदुर्विषहमशक्यंकर्म तद्भगवान्स्वयमेवकरोतिहि ४६ ६ ६ ६

ननु बहिर्मुखानामिवत्वद्भक्तानामस्माकंत्वय्यर्पितानिपूर्वपुण्यानिविपरीतफलानिभवितुमर्हंतीत्याह क्लेशोभूरियेषु अल्पंसारंफलंयेषु यद्वा विफलान्येवसकामानांकर्माणि तथापि
तंतुननयंति ४७ तत्रवैफल्यमुपपादयति अवमः अल्पोऽपिकर्मकल्पः कर्माभासोपिईश्वरार्पितश्चेद्विफलायासायनकल्पते हियस्मात्सएषईश्वरः पुरुषस्यात्मा अतएवदयितोहित
श्चनह्यात्मनिदयितेहितेचार्पितंनिष्फलंस्यात् ४८ अनंतफलत्वमाह यथाहिमूलावसेचनंस्कंधानांशाखानांचभवति ४९ एवंसत्यपित्वदर्पितकर्मणांत्वद्भक्तानामस्माकंयन्निमित्तमिदंदुः
खमितित्वमेववेत्सीत्याशयेनाह नमइति दुर्वितर्क्याण्यात्मकर्माणिस्वभावचेष्टितानियस्यतस्मै ५० इत्यष्टमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेपुनस्तुतिविष्णावाविर्भूतेसुरैःसह
कृता तन्मंत्रेणासुरैःसाकममृतार्थमहोद्यमः १ सहस्रार्काणामुदयेद्युतिरिवद्युतिर्यस्य १ महसातेजसाप्रतिहतानीक्षणानिचक्षूंषियेषां २ तामाविर्भूतांतनुंविरंचोदृष्ट्वातुष्टावेतिपं-
चमेनान्वयः कंजगर्भवदरुणेईक्षणेयस्याः ३ तप्तहेमवदवदातेनपीतेनलसताकौशेयवाससायुक्तां प्रसन्नानिचारूणिसर्वाण्यंगानियस्याः शोभनंमुखंयस्याः सुंदरेभ्रुवौयस्याः ४ महा

क्लेशभूर्यल्पसाराणिकर्माणिविफलानिच देहिनांविषयार्तानांनतथैवार्पितंत्वयि ४७ नावमःकर्मकल्पोऽपिविफलायेश्वरार्पितः कल्पतेपुरु
षस्यैवसह्यात्मादयितोहितः ४८ यथाहिस्कंधशाखानांतरोर्मूलावसेचनम् एवमाराधनंविष्णोःसर्वेषामात्मनश्चहि ४९ नमस्तुभ्यमनंताय
दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे निर्गुणायगुणेशायसत्वस्थायचसांप्रतम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेअमृतमथनेनामपंचमोऽध्यायः ५
श्रीशुकउवाच एवंस्तुतःसुरगणैर्भगवान्हरिरीश्वरः तेषामाविरभूद्राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः १ तेनैवमहसासर्वेदेवाःप्रतिहते
क्षणाः नापश्यन्खंदिशःक्षोणीमात्मानंचकुतोविभुम् २ विरंचोभगवान्दृष्ट्वासहशर्वेणतांतनुम् स्वच्छांमरकतश्यामांकंजगर्भारुणे
क्षणाम् ३ तप्तहेमावदातेनलसत्कौशेयवाससा प्रसन्नचारुसर्वांगींसुमुखींसुंदरभ्रुवम् ४ महामणिकिरीटेनकेयूराभ्यांचभूषिताम्
कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखांबुजाम् ५ कांचीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् कौस्तुभाभरणांलक्ष्मींबिभ्रतींवनमालिनीम् ६ सु
दर्शनादिभिःस्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताम् तुष्टावदेवप्रवरःसशर्वःपुरुषंपरम् सर्वामरगणैःसाकंसर्वांगैरवनिंगतैः ७ ब्रह्मोवाच
अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणायनिर्वाणसुखार्णवाय अणोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्नेमहानुभावायनमोनमस्ते ८ रूपंतवैतत्पुरुषर्ष
भेज्यंश्रेयोर्थिभिर्वैदिकतांत्रिकेण योगेनधातःसहनस्त्रिलोकान्पश्याम्यमुष्मिन्नुहविश्वमूर्तौ ९ तोमणयोयस्मिन्तेनकिरीटेनकर्णाभरणेकुंड

लेताभ्यांनिर्भातौयौकपोलौताभ्यांश्रीर्मुखांबुजेयस्याः ५ कौस्तुभः आभरणंकंठेयस्याः लक्ष्मींवक्षसिबिभ्रतीम् ६ देवप्रवरोब्रह्मा सर्वांगैरवनिंगतैः साष्टांगप्रणतैः अनाविर्भावेयस्मा
भूताः सूरिदितिब्रुवन् ब्रह्मादिभिर्भाविनित्यत्वविशुद्धेभगवत्तनोः ७ श्रीमूर्तेरयमाविर्भावएव नतस्मादादिवत्जन्मादितवास्तीत्याह नजाताजन्मादयोयस्यकुतः अगुणायअतःनिर्वा
णसुखस्यार्णवाय अपारमोक्षसुखस्वरूपायेत्यर्थः तथाऽपिअणोरप्यणिम्नेअतिसूक्ष्मायदुर्ज्ञेयत्वात् वस्तुतस्तुअपरिगण्यमियत्तातीतंधाममूर्तिर्यस्यतस्मै तच्चैतदसंभावित
म् यतः महानाचिंत्योऽनुभावोयस्यतस्मै ८ तन्मूर्तेःसनातनत्वमपरिमेयत्वंचोपपादयति रूपमिति हेपुरुषर्षभ हेधातः एतत्तवरूपंवैदिकेनतांत्रिकेणचयोगेनोपायेन
श्रेयोर्थिभिःसदाइज्यंपूज्यमतोनेदमिदानीमपूर्वंजातमितिभावः ननुयूयंदेवाःपूज्यत्वेनप्रसिद्धाःसत्यम् सर्वेऽपिअत्रैवांतर्भूताइत्याह उ अहोहस्फुटम् अमुष्मिंस्त्वयि
नोऽस्मांस्त्रीन्लोकांश्चसहपश्यामि तत्रहेतुः विश्वंमूर्तौयस्य अतस्त्वत्तद्रूपंपरिच्छिन्नमपिनभवतीत्यर्थः ९ ५ ६ ६ ६

तथालमस्यजगतः तत्रहेतुः परस्मात् प्रधानादपिपरः १० मृत्तिकादृष्टांतेन परिणामंप्राप्तंवारयति त्व
विश्वमूर्तित्वमेवाह त्वयीति घटस्यमृत्तिकायथाआदिरंतश्चमध्यंच तथालमस्यजगतः शास्त्रज्ञाः ११ एतदेवसदृष्टांतमाह यथाऽग्निंकाष्ठे
मिति स्वमायास्वाधीनया अत एवगुणानांव्यवाये परिणामेऽप्यगुणमेवत्वांयुक्ताः पश्यंति मनीषिणो विवेकिनः विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ११ एतदेवसदृष्टांतमाह यथाऽग्निंकाष्ठे
मथनेन अमृतमाज्यंगोषु दोहनादिना भुवि अन्नंव्रीह्यादिकर्षणादिना अंबुखननेन उद्यमनेपुरुषकारेवाणिज्यादिनाद्याभिर्जीविकांयद्वा अंबुनःउद्यमनेघटीयंत्रादिनोद्धर-
णेयोगैरुपायैर्मनुष्याः अधियंतिप्राप्नुवंति तथाकवयस्त्वांबुद्ध्यागुणेष्वधियंतिवदंतिच १२ हेनाथसरोजनाभ अतिचिरादीप्सितमर्थंयोगैकप्राप्यंत्वांसम्युज्झिहानमाविर्भवंतंप्रत्यक्षतोदृष्ट्वा
ऽवयंनिर्वृतिंगताः दवार्तादावाग्निपीडिताः १३ यद्विधेयंतत्कथयेति चेत्तत्राह हेअंतरात्मन् अशेषसासाक्षिणस्तेबहिः किंवान्यैर्विज्ञाप्यमस्ति यूयमेवकिंचित्कुरुतेतिचेत्तत्राह अहमि

त्वंमाययात्मा-
श्रयायास्वयंदमसीदमसृजदिदंमात्मतंत्रे त्वमादिरंतोजगतोस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरः परस्मात् १०
त्वय्यग्रआसीत्त्वयिमध्यआसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ...पश्यंतियुक्तामनसामनीषिणागुणव्यवायेप्यगुणंविपश्चितः ११ यथाऽग्निमेधस्यमृतंचगोषुभु
व्यन्नमंबूद्यमनेचवृत्तिम् योगैर्मनुष्या अधियंतिहित्वांगुणेषुबुद्ध्याकवयोवदंति १२ तंत्वांवयंनाथसमुज्जिहानंसरोजनाभातिचिरे
प्सितार्थं दृष्ट्वागतानिर्वृतिमद्यसर्वेगजादवार्ताइवगांगमंभः १३ सत्वंविधत्स्वाखिललोकपालावयंयदर्थास्तवपादमूलम् समागता
स्तेबहिरंतरात्मन् किंचान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः १४ अहंगिरित्रश्चसुरादयोयेदक्षादयोग्नेरिवकेतवस्ते किंवाविदामेशपृथग्वि
भातांविधत्स्वशंनोद्विजदेवमंत्रम् १५ श्रीशुकउवाच एवंविरिंच्यादिभिरीडितस्तद्विज्ञायतेषांहृदयंयथैव जगादजीमूतग
भीरयागिराबद्धांजलीन्संवृतसर्वकारकान् १६ एकएवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्येसुरेश्वरः विहर्तुकामस्तानाहसमुद्रोन्मथनादिभिः १७
श्रीभगवानुवाच हंतब्रह्मन्नहोशंभोहेदेवाममभाषितम् शृणुतावहिताःसर्वेश्रेयोवःस्याद्यथासुराः १८ यातदानवदितेयैस्तावत्संधि-
र्विधीयताम् कालेनानुगृहीतैस्तैर्यावद्वोभवआत्मनः १९ अरयोऽपिहिसंधेयाःसतिकार्यार्थगौरवे अहिमूषकवद्देवाअर्थस्यपदवींगतैः २०
अमृतोत्पादनेयत्नःक्रियतामविलंबितम् यस्यपीतस्यवैजंतुर्मृत्युग्रस्तोऽमरोभवेत् २१ क्षिप्त्वाक्षीरोदधौसर्वावीरुत्तृणलतौषधीः मंथानं
मंदरंकृत्वानेत्रंकृत्वातुवासुकिम् २२ सहायेनमयादेवानिर्मंथध्वमतंद्रिताः क्लेशभाजोभविष्यंतिदैत्यायूयंफलग्रहाः २३

ति अग्नेः केतवोविस्फुलिंगाइ
वतेत्वत्तोवयंपृथग्विभाताःसंतःआत्मनः शंश्रेयः किंवाविद्मः अतस्त्वमेवद्विजानांदेवानांचमंत्रंविधत्स्व इदंकुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः १५ हृदयंमंत्रउपदेष्टव्यइत्य
भिप्रेतं यथैवतथैवविज्ञायजगाद संवृतानिनियमितानिसर्वाणिकारकाणींद्रियाणियैस्तान् १६ ईश्वरस्यापितथैवाभिप्रेतमित्याह एकएवेश्वरः समर्थोऽपि १७ हेसुराः
हेदेवाः अन्येचगंधर्वादयः १८ वः आत्मनोयावद्भवोवृद्धिर्भवति १९ अर्थस्यप्रयोजनस्य पदवींसिद्धिंप्राप्तैः पश्चादहिमूषकवत् वध्यघातकभावेनवर्तितव्यमितिशेषः यद्वा
पेटिकायांनिरुद्धोऽहिर्यथानिर्गमद्वारविधानार्थंप्रथमंमूषकेणसंधिंविधत्ते पश्चात्तमेवकदाचित्भक्षयति तथाअर्थमार्गप्रवृत्तैःप्रथमंसंधेयाइत्यर्थः २० ततस्तैःसहयत्नकार्यंतदाह
अमृतोत्पादनइति यस्यअमृतस्यपीतस्यसतःअमरोभवेत् मृत्युग्रस्तोऽपि २१ नेत्रंरज्जुम् २२ अतंद्रिताःसंयत्ताःनिर्मंथध्वमिति ननुतर्हितेऽप्यमृतपानेनामराःस्युस्तत्राह क्लेशभा
जइति २३

बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विनानासिध्यंतीति कृत्वासामादिकमुपदिशति यूयमिति द्वाभ्यां हे सुराः संरंभेण संभ्रमेण सांत्वयासाममार्गेण यथासिध्यंति २४ चक्रु
षुमथनादुत्पन्नेषु २५ २६ सुरास्तु बलिमुपेयुः उपजग्मुः २७ असंयत्तानपि दृष्ट्वा श्लोक्यः कीर्त्यर्हः २८ वैरोचनिंबलिं जितमशेषं त्रैलोक्यं येन तम् २९ तत्सर्वममृतोन्मथनादि ३०
तत्रये अन्ये चासुराधिपाः पौलोमकालेयादयः शंबरादयश्च तेभ्यश्चारोचत ३१ संविदं समयम् ३२ परिघा इव बाहवो येषाम् ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ विसर्जितः प्रस्थापितः

यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छंत्यसुराः सुराः न संरंभेण सिध्यंति सर्वेऽर्थाः सांत्वया यथा २४ न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसंभवात् लोभः कार्यो न वो
जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु २५ श्रीशुक उवाच इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः तेषामंतर्दधे राजन्स्वच्छंदगतिरीश्वरः २६ अथ
तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः २७ दृष्ट्वारीनप्यसंयत्तान्जातक्षोभान्स्वनायकान् न्यषेधद्दैत्यराट्
श्लोक्यः संधिविग्रहकालवित् २८ ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयूथपैः श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् २९ महेंद्रः श्लक्ष्णया वाचा सांत्वयि
त्वा महामतिः अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ३० तद्रोचत दैत्यस्य तत्रान्ये येऽसुराधिपाः शंबरोऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ३१
ततो देवासुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे परंतप ३२ ततस्ते मंदरगिरिमोजसोत्पाट्य दुर्मदाः नदंत उदधिं निन्युः शक्ताः
परिघबाहवः ३३ दूरभारोद्वहश्रांताः शक्रवैरोचनादयः अपारयंतस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ३४ निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान्
चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ३५ तांस्तथा भग्नमनसो भग्नबाहूरुकंधरान् विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ३६ गिरिपातविनि
ष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ३७ गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया आरुह्य प्रययावब्धिं सु
रासुरगणैर्वृतः ३८ अवरोप्य गिरिं स्कंधात्सुपर्णः पततां वरः ययौ जलांत उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ३९ इति श्रीभागवते महापुराणे अ
ष्टमस्कंधे अमृतमथने मंदराचलानयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुक उवाच ते नागराजमामंत्र्य फलभागेन वासुकिम् परिवीय गिरौ
तस्मिन्नेत्रमब्धिं मुदान्विताः १ आरेभिरे सुसंयत्ता अमृतार्थं कुरूद्वह हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् २ तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महा
पुरुषचेष्टितम् न गृण्हीमो वयं पुच्छमहेरंगममंगलम् ३ स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्त
मः ४ स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनंदनाः ५ ममंथुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् मध्यमानेऽर्ण
वे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ६ ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात्पांडुनंदन ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवे
नातिबलीयसा ७ विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरंतवीर्योऽवितथाभिसंधिः कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ८

सुपर्णेन तत्र स्थितेन वासुकेरागमनायोगादिति भावः ३९ इत्यष्टमे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमे मथनोद्भूतविषभीत्याऽखिलैर्जनैः स्तुतः सन्कृपयारुद्रः पपौ विषमितीर्यते १
फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीति आमंत्र्य संमंत्र्य वासुकिं नेत्रं गिरौ परिवीय संवेष्ट्य आब्धिं मथितुमारेभिरे वासुकेर्मुखं तत्र दैत्यान्ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्ताज्जगृहे
ततोऽभवन्मुखं न गृहुः १ २ ३ ४ कृतो धारणे स्थानविभागो यैः ५ ६ दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ७ विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विघ्नं अवितथः सत्योऽभिसंधिः संकल्पो यस्य ८

लक्षयोजनः प्रस्तारः विस्तारोस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन ९ तस्य गिरेः आवर्तनं भ्रमणमङ्गकण्डूयनं मेने १० आसुरेण असुराकारेण दैवेन देवाकारेण रूपेणाविशत् ११ १२ आत्मनि दे
वदैत्यमध्ये गोत्रे दारुकरूपेण नेत्रे अभेद्याबोधरूपेण परेण हरिणा क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन् १३ दृशश्च मुखानि च श्वासाश्च अहीन्द्रस्य साहस्रसमपरिमिताः कठोरा येषु
गादयः तेभ्यो निर्गताः श्वासाग्निधूमाः तैराहतवर्चोऽपगतं येषां ते सरला द्रुमविशेषाः १४ देवांश्च भगवद्वशा घनाः समभ्यवर्षन् समुद्रोर्मिभिः उपगूढा वायवश्च शीतला ववुः वांति स्म कथंभू
तान् तस्याहीन्द्रस्य श्वासशिखाग्निभिः हृता प्रभा येषां धूम्राण्यम्बरादीनि येषां १५ १६ धृतोऽद्रिर्येन स धृताद्रिः भगवान् परमपुरुषः अनन्तरमशोभतेत्यन्वयः कथंभूतः कनक
परिधिः पीतवासा कर्णयोर्विद्योतमाना विद्युत्कुंडललक्षणा यस्य तथा मूर्ध्नि भ्राजन्तो विलुलिताः कचा यस्य स तथा जैत्रैर्जिष्णुभिर्दोर्भिः दन्दशूकं सर्पम् प्रतिगिरिः प्रतिद्वन्द्वी पर्वतः १७ हा

तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः दधार पृष्ठेन स लक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ९ सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य
वेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः बिभ्रत्तदावर्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः १० तथाऽसुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन्
उद्दीपयन्देवगणांश्च विष्णुर्दैवेन नागेन्द्रमबोधरूपतः ११ उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्य आक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरभिष्टुव
द्भिः सुमनोऽभिवृष्टः १२ उपर्यधश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ममन्थुरब्धिं तरसा मदोत्कटा महाद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रम् १३
अहीन्द्रसाहस्रकठोरदृङ्मुखश्वासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः पौलोमकालेयबलील्वलादयो दवाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् १४ देवांश्च तच्छ्वासशि
खाहतप्रभान्धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान् समभ्यवर्षन्भगवद्वशा घना ववुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः १५ मथ्यमानात्तथा सिन्धोर्देवासुरवरूथपैः य
दा सुधा न जायेत निर्ममन्थाजितः स्वयम् १६ मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः जैत्रैर्दोर्भिर्जगदभय
दैर्दन्दशूकं गृहीत्वा मथ्नन्मथ्ना प्रतिगिरिरिवाशोभताथो धृताद्रिः १७ निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महोल्बणं हालहलाह्वमग्रतः संभ्रान्तमीनोन्मकरादि
कच्छपात्तिमिद्विपग्राहतिमिंगिलाकुलात् १८ तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शर
णं सदाशिवम् १९ विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याऽभिमतं मुनीनाम् आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः २० प्रजा
पतय ऊचुः देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् २१ त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः तं
त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुम् २२ गुणमय्या स्वशक्त्याऽस्य सर्गस्थित्यप्ययान्विभो धत्से यदा स्वदृग्भूमन् ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् २३

लहलमित्याख्या नाम यस्य संभ्रान्ता मीना उद्धता मकरादयश्च यस्मिन् तस्मात् तिम्यादिभिराकुलाच्चेति तद्विषमप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा १८ कुतः उग्रो वेगो यस्य
तदेवाह दिशि दिशीति यद्वा उग्रो वेगो रोमांचस्वेदादयो यस्मात् अत एवासह्यं विलोक्य भीताः अन्येन केनाप्यरक्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुः जग्मुः १९ त्रिलोक्या उ-
द्भवाय देव्या सह अद्रौ कैलासे आसीनम् तथापि मुनीनामभिमतं तेषामेवापवर्गाय तपो जुषाणम् २० २१ निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः स्तुवंतस्ते प्रजेशा नाना
मन्यंतानंतयोः २२ नन्वेवंभूतो विष्णुरिति प्रसिद्धं तत्राहुः गुणमय्येति अस्य जगतो यदा सर्गादीन् धत्से तदा हे भूमन् स्वदृक् स्वतः सिद्धज्ञानस्त्वं ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से
२३ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

तत्रहेतुः त्वंब्रह्मेति सदसतोर्भावान् देवतिर्यगादिरूपान् भावयतीतितथा सृज्यंतुत्वद्व्यतिरिक्तंनास्तीत्याहुः आत्मैवत्वंनानाशक्तिभिर्जगद्रूपेणाभातः तस्मादीश्वरः २४ स्वतः
सिद्धज्ञानत्वमुपपादयंतः जगदात्मना आभानप्रकारमाहुः त्वंशब्दस्य वेदस्ययोनिः अतः स्वतःसिद्धज्ञानः त्वंजगदादिर्महत्तत्त्वम् आत्माच अहंकारः कथंभूतः प्राणेंद्रियद्रव्या-
णां कारणभूतागुणायस्य राजसादित्रिविधइत्यर्थः स्वभावादयश्च त्वमेवक्रतुः संकल्पः सत्यमृतंचेतियोधर्मः सत्वं महदादिस्वरूपत्वेहेतुः त्रिवृत्त्रिगुणात्मकंयदक्षरंप्रधानंत्व
यित्वदाश्रयंतदामनंति यद्वा एवंभूतेत्वयित्रिवृदक्षरंप्रणवंप्रकाशकमाहुरित्यर्थः २५ अखिलदेवतात्मा अग्निः सर्वादेवताइतिश्रुतेः सोग्निस्तेमुखं हेलोकभव द्वितीयांतेषु
विदुरित्यस्यसंबंधः २६ परेअवरेचये आत्मानोजीवास्तेषामाश्रयस्त्वमात्माऽहंकारः २७ त्रयीमयात्मन्वेदत्रयमूर्ते २८ पंचोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरू
पामंत्रा येर्मुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मंत्राणांवर्गः तेषामेवमंत्राणांपदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मकामंत्राइत्यर्थः अवस्थितिःउपरतावस्था २९ अधर्मस्योर्मिषुदंभलोभादिषुयैरूर्मि-
भिर्विसर्गः संहारः यद्वा यैः सत्वादिभिर्विविधः सर्गः तानिनेत्रत्रयम् हेदेव छंदोमयः सतवेक्षाईक्षणम् साक्षान्मनुरितिपाठेमनुरितिवेदः तदेवाह छंदोमयइति ३० हेगिरि

त्वंब्रह्मपरमंगुह्यं सदसद्भावभावनः नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्माजगदीश्वरः २४ त्वंशब्दयोनिर्जगदादिरात्माप्राणेंद्रियद्रव्यगुणःस्वभावः
कालःक्रतुःसत्यमृतंचधर्मस्त्वय्यक्षरंयत्त्रिवृदामनंति २५ अग्निर्मुखंतेऽखिलदेवतात्माक्षितिंविदुर्लोकभवांघ्रिपंकजम् कालंगतिंतेऽखिलदेवता
त्मनोदिशश्चकर्णौरसनंजलेशम् २६ नाभिर्नभस्तेश्वसनंनभस्वान्सूर्यश्चचक्षूंषिजलंस्मरेतः परावरात्माश्रयणंतवात्मा सोमोमनोद्यौर्भगवन्शिरस्ते
२७ कुक्षिःसमुद्रागिरयोऽस्थिसंघारोमाणिसर्वौषधिवीरुधस्ते छंदांसिसाक्षात्तवसप्तधातवस्त्रयीमयात्मन्हृदयंसर्वधर्मः २८ मुखानिपंचोपनिषदस्तवे
शस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गः यत्तच्छिवाख्यंपरमार्थतत्त्वंदेवःस्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते २९ छायात्वधर्मोर्मिषुयैर्विसर्गोनेत्रत्रयंसत्वरजस्तमांसि साक्षा
न्मनुःशास्त्रकृतस्तवेक्षाछंदोमयोदेवऋषिःपुराणः ३० नतेगिरित्राखिललोकपालविरिंचवैकुंठसुरेंद्रगम्यम् ज्योतिःपरंयत्ररजस्तमश्चसत्वंनयद्ब्र
ह्मनिरस्तभेदम् ३१ कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहःक्षपयतःस्तुतयेनतत्ते यस्त्वंतकालइदमात्मकृतंस्वनेत्रवह्निस्फुलिंगशिखयाभसितंन
वेद ३२ यत्त्वात्मरामगुरुभिर्हृदिचिंतितांघ्रिद्वंद्वंचरंतमुमयातपसाभितप्तम् कत्थंतउग्रपरुषंनिरतंश्मशानेतेनूनमूतिमविदंस्तवहातलज्जाः ३३ त
त्स्यतेसदसतोःपरतःपरस्यनांजःस्वरूपगमनेप्रभवंतिभूम्नः ब्रह्मादयःकिमुतसंस्तवनेवयंतुतत्सर्गसर्गविषयाअपिशक्तिमात्रम् ३४ अतेपरंज्योतिरखिलानां

लोकपालादीनांगम्यंनभवति कुतः यत्ररजआदिर्नास्ति किंतत् ज्योतिः यन्निरस्तभेदंब्रह्म ३१ कामश्च अध्वरश्च दक्षयज्ञः त्रिपुरादयश्च येअनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्तेतत्कर्मस्तुतयेन
भवति अल्पत्वमेतादित्यर्थः गरभक्षणस्याप्यवश्यंभावित्वेनसिद्धवन्निर्देशः स्तुतयेअलंनभवतीत्यत्रहेतुः यस्त्वंभवान्स्वनेत्रवह्निविस्फुलिंगस्यशिखया इदंजगद्भसितंभस्मसात्जातंनवेदनालो
चयत्यपि ३२ तदेवंनित्यपरानुग्रहव्यग्रंत्वांयेनिंदंतितेऽतिमूर्खाइत्याहुः येतुउमयासहचरंतंतस्यांनिरतंरतंकामिनंकल्पयंतेभलपंतितयाश्मशानेचरंतमुग्रंक्रूरंपरुषंचहिंस्रंकत्थंते कथंभूतं आत्मा
रामाश्चतेगुरवश्चविश्वहितोपदेष्टारस्तेर्हृदिचिंतितमंघ्रिद्वंद्वंयस्य तथाभूतंमायेतपसाऽभितप्तंसमापितंनूनंतवोतिमविदंतितिकाकुः त्वल्लीलांनैवविदुरित्यर्थः अतोहातलज्जाः त्यक्तत्रपाः कथमात्मारा
मैः सेवितचरणयुगलस्यतेकामित्वंसंभवति कथंवातपसा अभितप्तस्यशांतस्योग्रत्वंपरुषत्वंवासंभवतीत्यविचार्यैवप्रलपंतीत्यर्थः ३३ आस्तांतावन्निंदकानांवार्ता महांतोपितवतत्त्वंनजानंतीत्याहुः त
स्मात्तवरूपस्यगमनेज्ञानेब्रह्मादयोपिनसमर्थाः संस्तवनेतुकुतःशक्ताःस्युः तत्रवयंकथंप्रभवामः यतस्तेषांसर्गेअत्यंतार्वाचीनाः तथाऽपियदेतत्तवस्तवनमेतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ३४

नदेवाहुः एतत्परमिति नपरंरूपंतथाऽपिलदर्शनादेवकृतार्थावयमित्याहुः मृडनायहीति ३५ ३६ मत्प्रभावमविचार्याविषपानेप्रवृत्तंमांकथंचिदियंप्रियावारयेदितिशंकयातामनुज्ञापय
न्नाह अहोबतेतिसार्द्धैश्चतुर्भिः वैशसंदुःखं ३७ प्राणपरीप्सूनांप्राणरक्षणेप्सूनांममेमया प्रभोःसमर्थस्यअर्थःकार्यं ३८ किंच बद्धवैरेषुभूतेषु परस्परंजिघांसत्सु ३९ कृपयतःकृपां
कुर्वतःपुंसः ४० मेमत्तःस्वस्तिःशोभनासत्ता सुखेनजीवितमास्त्वित्यर्थः ४१ जग्धुमत्तुम् करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रंकृत्वा ४२ जलकल्मषःजलदोषोविषम् ४३ यस्मात्तंग
लेनीलंचकार ४४ ४५ प्रस्कन्नंगलितं अपरेयेसविषाःतेऽपिजगृहुः अनेनविषस्यतीव्रतोक्ता ४६ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेमथ्यमानेऽब्धौलक्ष्म्या

एतत्परंप्रपश्यामोनपरंतेमहेश्वर मृडनायहिलोकस्यव्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ३५ श्रीशुकउवाच तद्वीक्ष्यव्यसनंतासांकृपयाभृशपीडितः
सर्वभूतसुहृद्देवइदमाहसतींप्रियाम् ३६ शिवउवाच अहोबतभवान्येतत्प्रजानांपश्यवैशसम् क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटादुपस्थि
तम् ३७ आसांप्राणपरीप्सूनांविधेयमभयंहिमे एतावान्हिप्रभोरर्थोयद्दीनपरिपालनम् ३८ प्राणैःस्वैःप्राणिनःपांतिसाधवःक्षणभंगुरैः बद्धवैरेषुभू
तेषुमोहितेष्वात्ममायया ३९ पुंसःकृपयतोभद्रेसर्वात्माप्रीयतेहरिः प्रीतेहरौभगवतिप्रीयेऽहंसचराचरः ४० तस्मादिदंगरंभुंजेप्रजानांस्वस्तिरस्तुमे
एवमामंत्र्यभगवान्भवानींविश्वभावनः ४१ तद्विषंजग्धुमारेभेप्रभावज्ञाऽन्वमोदत ततःकरतलीकृत्यव्यापिहालाहलंविषम् ४२ अभक्षयन्महा
देवःकृपयाभूतभावनः तस्यापिदर्शयामासस्ववीर्यंजलकल्मषः ४३ यच्चकारगलेनीलंतच्चसाधोर्विभूषणम् तप्यंतेलोकतापेनसाधवःप्रायशोजनाः
४४ परमाराधनंतद्धिपुरुषस्याखिलात्मनः ४४ निशम्यकर्मतच्छंभोर्देवदेवस्यमीढुषः प्रजादाक्षायणीब्रह्मावैकुंठश्चशशंसिरे ४५ प्रस्क
न्नंपिबतःपाणेर्यत्किंचिज्जगृहुःस्मतत् वृश्चिकाहिविषौषध्योदंदशूकाश्चयेपरे ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेअमृतमथने
सप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुकउवाच पीतेगरेवृषांकेणप्रीतास्तेऽमरदानवाः ममंथुस्तरसासिंधुंहविर्धानीततोऽभवत् १ तामग्निहोत्री
मृषयोजगृहुर्ब्रह्मवादिनः यज्ञस्यदेवयानस्यमेध्यायहविषेनृप २ ततउच्चैःश्रवानामहयोऽभूच्चंद्रपांडुरः तस्मिन्बलिःस्पृहांचक्रेनेंद्रईश्व
रशिक्षया ३ ततऐरावतोनामवारणेंद्रोविनिर्गतः दंतैश्चतुर्भिःश्वेताद्रेर्हरन्भगवतोमहिम् ४ कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नंपद्मरागोमहोदधेः
तस्मिन्हरिःस्पृहांचक्रेवक्षोऽलंकरणेमणौ ५ ततोऽभवत्पारिजातःसुरलोकविभूषणम् पूरयत्यर्थिनोयोऽर्थैःशश्वद्भुवियथाभवान् ६ त
तश्चाप्सरसोजातानिष्ककंठ्यःसुवाससः रमण्यःस्वर्गिणांवल्गुगतिलीलावलोकनैः ७ ततश्चाविरभूत्साक्षाच्छ्रीरमाभगवत्परा रं
जयंतीदिशःकांत्याविद्युत्सौदामनीयथा ८ तस्यांचक्रुःस्पृहांसर्वेससुरासुरमानवाः रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ९

विष्णौहेतोस्तैः धन्वंतरेर्हतेसोमेमोहिन्युद्भवईर्यते १ हविर्धानीसुरभिः १ देवयानस्यब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्ययज्ञस्यसंबंधिनोहविषे २ ईश्वरनशिक्षयाप्रागेवकृतया
३ भगवतोयःश्वेताद्रिःकैलासस्तस्यमहिमामहिमानम् दंतैःशिखरकल्पैः हरन्चंद्रवत्पांडुरइत्यनुषंगः ४ ५ ६ वल्गुभिर्गत्यादिभिःस्वर्गिणांरमण्यःरतिकर्त्र्यः
७ सुदामापर्वतःतत्रैकस्यांदिशिजातासौदामनी स्फटिकादिमयागिरिशृंगेष्वधिकंस्फुरंतीविद्युदिवकांत्यादिशोरंजयतीश्रीः संपत्साक्षान्मूर्तिधारिणीसतीसैव भग
वत्पररमा आविरभूदित्यर्थः ८ तस्यारूपादिमहिम्नाआक्षिप्तंचेतोयेषाम् ९ छ छ छ छ छ छ

भगवद्वक्षसि स्थितया श्रिया विलोकितानां सुराणां यथापूर्वं संपत्प्राप्तिम् असुराणां च तद्विपर्ययं वक्तुम् अभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह तस्या-
आसनमित्यादिना अथासौ द्वाविंशत्या श्लोकैः प्राक्तनेन ग्रंथेन १० आभिषेचनिकाः अभिषेकोचिताः पंच पवित्राणि पंचगव्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादि पाठांतरे
पिदं द्वेस्येस एवार्थः मधुमासे भवं माध्वि तिवा ११ अभिषेकम् अभिषेकोचितं विधिम् नद्यः नटानां स्त्रियः १२ शंखवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निस्वनो येषां तान् मृदंगादीन् १३ १४
१५ १६ १७ १८ पदमाश्रयम् ध्रुवं नित्यम् अव्यभिचारिणो नित्याः संतो गुणा यस्मिन् तं नान्वविंदत क्वचित्तस्याचिह्नेषस्य सद्भावात् १९ तदेवाह नूनमिति त्रिभिः मन्युनिर्जयो ना-
स्ति दुर्वासःप्रभृतिषु गुरुशुक्रादिषु संगवर्जितं ज्ञानं नास्ति महत्त्वेऽपि ब्रह्मसोमादौ न कामनिर्जयः परतो व्यपाश्रयः परापेक्ष इंद्रादिः स किमीश्वरः २० न भूतसौहृदं परशुरामादिषु न
मुक्तिकारणं त्यागः शिवप्रभृतिषु पुंसः कार्तवीर्यादेर्वीर्यमस्ति अजवेगानिह्नुतं कालवेगेन परिहृतं तत्तु न भवति गुणसंगवर्जितः सनकादिः द्वितीयः मम वरो न हि समाधिर्निष्ठ

तस्या आसनमानिन्ये महेंद्रो महदद्भुतम् मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुंभैर्जलं शुचि १० आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौषधीः गावः पं
चपवित्राणि वसंतो मधुमाधवौ ११ ऋषयः कल्पयांचक्रुरभिषेकं यथाविधि जगुर्भद्राणि गंधर्वा नट्यश्च ननृतुर्जगुः १२ मेघा मृदंगपणव-
मुरजानकगोमुखान् व्यनादयन् शंखवेणुवीणास्तुमुलनिस्वनान् १३ ततोऽभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीम् दिगिभाः पूर्णकलशैः
सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः १४ समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् वरुणः स्रजं वैजयंतीं मधुना मत्तषट्पदाम् १५ भूषणानि विचित्राणि वि
श्वकर्मा प्रजापतिः हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुंडले १६ ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना चचाल वक्त्रं सुक
पोलकुंडलं सव्रीडहासं दधती सुशोभनं १७ स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरंतरं चंदनकुंकुमोक्षितम् ततस्ततो नूपुरवल्गु शिंजितैर्विसर्प
ती हेमलतेव सा बभौ १८ विलोकयंती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम् गंधर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु ना
न्वविंदत १९ नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न संगवर्जितम् कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः २० ध
र्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम् वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः २१ क्वचिच्चिरायुर्न हि शील
मंगलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमंगलः सुमंगलः कश्च न कांक्षते हि माम् २२ एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रय
तयागुणाश्रयम् वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुंदं निरपेक्षमीप्सितम् २३

तत्वात् २१ चिरायुष्यपि मार्कंडेयादौ शीलमंगलं नास्ति इंद्रियदमनशीलत्वात् क्वचित्तद-
प्यस्ति हिरण्यकशिपुप्रभृतौ आयुषः स्थैर्यं न वेद्यं दुर्ज्ञातं भगवद्द्वेषेण कस्मादेव मृत्युसंभवात् यत्र कुत्र च श्रीरुद्रे मार्कंडेयादिवत् इंद्रियदमनाद्यभावात् शीलमंगलं चायुर्निश्चयश्चे-
त्युभयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिद्दोषः तथापि सोऽप्यमंगलः श्मशानवासाद्यमंगलचेष्टितः श्रीमुकुंदलक्षीकृत्याह कश्चेति कश्चित्सुमंगलः निरवद्यश्च स तु मां न हि कांक्षते आत्मा
रामत्वात् २२ एवं विमृश्य समानिरपेक्षमपि मुकुंदमेव वरं वव्रे तत्किमव्यभिचारिभिः सद्भिः धर्मज्ञानादिभिर्गुणैर्निजैकाश्रयतया च नैरपेक्ष्येण वरं सर्वोत्तमं तत्र हेतुः अगुणाश्रयं सत्त्व
निर्गुणातीतं पाठांतरेऽप्ययमेवार्थः अत एव स्वस्य ईप्सितं किं च सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपेक्षितमेतं अयं भावः यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनान्यानिरपेक्षः तथाऽप्याश्रिता अणिमादि
सिद्धयो यथा नोपेक्षते तद्वन्मामपि नोपेक्षेत तावतैव तत्सेवया ऽहं कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरिति तमेव वृतवतीति २३

तस्यांसदेशेकमनीयांनवकंजमालांनिधाय तदनुग्रहंप्रतीक्षमाणातूष्णींतस्यानिकटेतस्थौ कथंभूतांमालां मायंतोयेमधुव्रताः तेषांवरूथस्यगिरा उपघुष्टांनादितां क
तदेवाह तस्यांसदेशेकमनीयांनवकंजमालांनिधाय तदनुग्रहंप्रतीक्षमाणातूष्णीं तस्यानिकटेतस्थौ २४ भगवानपित्रैलोक्याभिवृद्धयेस्ववक्षस्तस्याःस्थानंददावित्याह तस्या
यंभूताश्रीः सव्रीडहासेनाविकसन्नयनेनतेनतस्यउरःस्वधामयातासती वक्षःप्रतीक्षमाणास्तस्यावित्यर्थः २४ भगवानपित्रैलोक्याभिवृद्धयेस्ववक्षस्तस्याःस्थानंददावित्याह तस्या
इति विशिष्टाभूतयोविभवास्तस्याः तथात्रिजगतोजनन्याःश्रियः परमंसकास्थिरमैधयत अवर्द्धयत् २५ २६ तल्लिंगैःविष्णुप्रतिपादकैः अवितथैर्यथार्थैः २७ २८ २९ वारुणीवरु
पार्देवस्यंयदन्नंतन्मयीसुरा ३० ३१ दीर्घौपीवरौदोर्दंडौयस्य कंबुग्रीवः शंखनाभिरिव त्रिरेखासकृत्तायग्रीवायस्य ३२स्निग्धःकुंचितःकेशानामंतोयस्य ३३ ३४ इज्यभाक्यज्ञभागभो

तस्यैनिधायनिकटेतदुरःस्वधामसव्रीडहासविकसन्नयनेनयाता। २४
तस्यांसदेशउशतींनवकंजमालांमाद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम्। तस्यैनिधायनिकटेतदुरःस्वधामसव्रीडहासविकसन्नयनेनयाता। २४ ... साधिपतींस्त्रिलोका
तस्याःश्रियस्त्रिजगतोजगतोजनन्यावक्षोनिवासमकरोत्परमंविभूतेः श्रीःस्वाःप्रजाःसकरुणेननिरीक्षणेन यत्रस्थितैधयतसाधिपतींस्त्रिलोकाः
ननु २५ शंखतूर्यमृदंगानांवादित्राणांपृथुःस्वनः देवानुगानांसस्त्रीणांनृत्यतांगायतामभूत् २६ ब्रह्मरुद्रांगिरोमुख्याःसर्वेविश्वसृजोविभुम् ई
डिरेऽवितथैर्मंत्रैस्तल्लिंगैःपुष्पवर्षिणः २७ श्रियाविलोकितादेवाःसप्रजापतयःप्रजाः शीलादिगुणसंपन्नालेभिरेनिर्वृतिंपराम् २८ निःसत्त्वालो
लुपाराजन्निरुद्योगागतत्रपाः यदाचोपेक्षितालक्ष्म्याबभूवुर्दैत्यदानवाः २९ अथासीद्वारुणीदेवीकन्याकमललोचना असुराजगृहुस्तांवै ह
रेरनुमतेनते ३० अथोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः उदतिष्ठन्महाराजपुरुषःपरमाद्भुतः ३१ दीर्घपीवरदोर्दंडःकंबुग्रीवोरुणेक्षणः श्या
मलस्तरुणःस्रग्वीसर्वाभरणभूषितः ३२ पीतवासामहोरस्कःसुमृष्टमणिकुंडलः स्निग्धकुंचितकेशांतःसुभगःसिंहविक्रमः ३३ अमृताप्
र्णकलशंबिभ्रद्वलयभूषितः सवैभगवतःसाक्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः ३४ धन्वंतरिरितिख्यातआयुर्वेददृगिज्यभाक् तमालोक्यासुराःस
र्वेकलशंचामृताभृतम् ३५ लिप्संतःसर्ववस्तूनिकलशंतरसाहरन् नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन्कलशेऽमृतभाजने ३६ विषण्णमनसोदेवाहरिं
शरणमाययुः इतितद्दैन्यमालोक्यभगवान्भृत्यकामकृत् मारिवद्यतमिथोऽर्थंवःसाधयिष्येस्वमायया ३७ मिथःकलिरभूत्तेषांतदर्थेतर्षचे
तसाम् अहंपूर्वमहंपूर्वंनत्वंनत्वमितिप्रभो ३८ देवाःस्वंभागमर्हंतियेतुल्यायासहेतवः सत्रयागइवैतस्मिन्नेषधर्मःसनातनः ३९ इति
स्वान्प्रत्यषेधन्वैदैतेयाजातमत्सराः दुर्बलाःप्रबलान्राजन्गृहीतकलशान्मुहुः ४० एतस्मिन्नंतरेविष्णुःसर्वोपायविदीश्वरः योषिद्रूपम
निर्देश्यंदधारपरमाद्भुतम् ४१ प्रेक्षणीयोत्पलश्यामंसर्वावयवसुंदरम् समानकर्णाभरणंसुकपोलोन्नसाननम् ४२ नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरम् मुखामोदानुरक्तालिझंकारोद्विग्नलोचनम् ४३

तस्ताभ्यांस्तनभारकृशोदरम् सुखामोदानुरक्तालिझंकारोद्विग्नलोचनम् ४३ सुधाअमृतेन आभृतंपरिपूर्णम् ३५ ३६ मिथःदैत्यानांपरस्परंकलहो
त्पादनेन योगमायया च मोहिन्यावोऽर्थंसाधयिष्यामि अतोमाखिद्यतेत्याहेतिशेषः ३७ तदेवाह मिथइति तर्षःकामःतद्युक्तानिचेतांसियेषाम् इत्येवंसमबलानांकलि
रभूत् ३८ दुर्बलानांत्वाक्रोशप्रकारमाह देवाइतिद्वाभ्याम् येदेवाःतुल्येनायासेनहेतवःसाधकाः तुल्यायासोहेतुश्चधनादिर्येषामितिवा सत्रयागेयथासर्वेषांसम-
फलंतद्वत् तथाचश्रुतिः ऋद्धिकामाःसत्रमासीरन्निति येयजमानास्तेऋत्विजइति ३९ ४० ४१ तद्रूपंवर्णयतिपंचभिः प्रेक्षणीयमुत्पलमिवश्यामम् सर्वेष्ववयवेषुसुंद
रम् समानयोःकर्णयोराभरणेयस्मिन् सुकपोलंचतदुत्तुंगनासिकंच आननंयस्मिन् ४२ नवयौवनानिर्वृत्तयोःस्तनयोर्भारेणचकृशमुदरंयस्मिन् ४३

सुग्रीवायास्मिन् कंठे आभरणं यस्मिन् तत् तच्च शोभनाग्रीवा येन तत् कंठाभरणं यस्मिन्निति वा सुभुजयोरंगदाभ्यां भूषितं ४४ विरजांबरेण संवीतो नितंब एव द्वीपः विशालत्वात् त च्छोभायस्याः तया कांच्या प्रकर्षेण विलसत् वल्गु यथा भवत्येवं चलतो श्वरणयोर्नूपुरे यस्मिन् ४५ सव्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कंपिता या भ्रूः तस्या विलासेन सह यान्यवलोकितानि तैर्दैत्ययूथपानां चेतस्सु मुहुः कामं उद्दीपयन् ४६ इत्यष्टमे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नवमे मोहिते दैत्यै रर्पिते ऽमृतभाजने तद्वंचनेन देवेभ्यो ऽमृतं दत्तं तते यर्यते १ १ अहो रूपं सौंदर्यं धाम कांतिः इति वदंतः का त्वमित्यादि पप्रच्छुः २ मथ्नंतीव क्षोभयंतीव ३ कस्यासीत्यस्योत्तरं सुक्तमस्माभिः यतस्त्वं न केनापि दृष्टा पूर्वेत्याहुः नेति द्वाभ्याम् त्वाममरा

बिभ्रत्स्वकेशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकाम् सुग्रीवकंठाभरणं सुभुजांगदभूषितम् ४४ विरजांबरसंवीतनितंबद्वीपशोभया कांच्याप्रविल- सद्वल्गुचलच्चरणनूपुरम् ४५ सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः दैत्ययूथपचेतस्सु काममुद्दीपयन्मुहुः ४६ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशुक उवाच तेऽन्योन्यतोऽसुराः पात्रं हरंतस्त्यक्तसौहृदाः क्षिपंतो दस्युधर्माण आयांतीं ददृशुः स्त्रियम् १ अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं वयः इति ते तामभिद्रुत्य पप्रच्छुर्जातहृच्छयाः २ का त्वं कंजपलाशाक्षि कुतो वा किं चिकीर्षसि कस्या सि वद वामोरु मथ्नंतीव मनांसि नः ३ न वयं त्वामरैर्दैत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैः नास्पृष्टपूर्वां जानीमो लोकेशैश्च कुतो नृभिः ४ नूनं त्वं विधिना सु भ्रूः प्रेषितासि शरीरिणाम् सर्वेंद्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किम् ५ सा त्वं नः स्पर्द्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि ज्ञातीनां बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ६ वयं कश्यपदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ७ इत्युपामंत्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्व पुर्हरिः प्रहस्य रुचिरापांगैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत् ८ श्रीभगवानुवाच कथं कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि संगताः विश्वासं पंडि तो जातु कामिनीषु न याति हि ९ सालावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम् १० श्रीशु क उवाच इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः जहसुर्भावगंभीरं ददुश्चामृतभाजनम् ११ ततो गृहीत्वामृतभाजनं हरिर्बभा ष ईषत्स्मितशोभया गिरा यद्यभ्युपेतं क्व च साध्वसाधु वा कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् १२ इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्यासुरपुंगवाः अप्रमा णविदस्तस्यास्तत्तथेत्यन्वमंसत १३ अथोपोष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषानलम् दत्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययना द्विजैः १४ यथोपजोषं वासांसि परिधायाहतानि ते कुशेषु प्राविशन् सर्वे प्रागग्रेष्वभिभूषिताः १५ प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः १६

दिभिरस्पृष्टपूर्वां न जानीमः इति न अपि तु जानीम एव ४ आस्तामिदं त्वद्दर्शनं त्वीश्वरेणैव संपादितमित्याहुः नूनमिति सर्वें द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सघृणेन प्रेषिताऽसि किं वा यदृच्छयागतासि नैवं नूनं प्रेषितैवेत्यर्थः ५ ६ भेदो विग्रहो यथा न भवेत्तथा ७ ८ संगताः अनुसृताः ९ हे सुरद्विषः १० भावेन केनाप्यभिप्रायेण गंभीरं यथा भवत्येवं जहसुः ११ ईषत्स्मितेन शोभा यस्याः तया मया कृतं साधु वा असाधु यद्यभ्युपेत अंगीकुरुत तर्हि विभ जे १२ असुरपुंगवाः दैत्यश्रेष्ठाः प्रमाणमियत्तामजानंतः १३ १४ यथोपजोषं यथाप्रीति अहतस्य लक्षणम् अहतं यंत्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंभुवा शस्तं त न्मांगलिके ष्वतावन्मात्रेण सर्वदा प्रागग्रेषु कुशेषु विविशुः १५ धूपैरामोदितायां सुरभीकृतायां शालायाम् १६

अथ तस्यां शालायां हे नरेंद्र सा कलशपाणिराविवेश कथंभूता मणिबंधादाकानिष्ठं करस्य करभो बहिः करभसदृशौ स्फुरत्तावूरू यस्याः सा उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिन् तेन श्रोणीतटेनाथ
शालपाश्रोण्या अलसा मदागतिर्यस्याः पाठांतरे करभसदृशयोरूर्वोः लसद्दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेन अलसगतिश्च मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः १७ तां स्त्रियः सखीं वीक्ष्य दे-
वासुराः संमुमुहुः कथंभूताम् कनकमये कुंडले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्याः सा च ताम् विगलितः स्रस्तः स्तनपट्टिकाया अंतो यस्याः १८ एवं तान्मोहयित्वा यत्कृतवानृतदा-
हात्रिभिः असुराणां सुधादानं सर्पाणां क्षीरदानमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधां तेभ्यो न व्यभजत् अयंभावः दैत्यैर्मदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेवातो मद्भक्तान् देवानेव सुधां पाय-
यिष्यामि किंच तैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तं न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्यो दानं न्याय्यम् अतस्तेभ्यः सुधां न दद्यामिति १९ पंक्तीः पृथक् विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय तासु पंक्तिषु स्वेषु स्वेषु त-
ज्जातीयेषु तांश्च असुरानपि प्रतारणार्थमेवोपवेशयामास २० उपसंचरैः बहुमानप्रियवाक्यादिना ताननतिक्रम्यातिक्रम्य गमनैर्दूरस्थानपि देवान् २१ तया कृतः स्नेहोऽपेषु स्त्रिया स-
हविवादस्य जुगुप्सया २२ कृताः अतिप्रणयः स्नेहो यैः प्रणयापाये न कातराः भीताः एते तावत्कृपणाः पूर्वं किंचित्पिबंतु यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादि बहुमानेन आबद्धाः नियंत्रिताः स-

तस्यां नरेंद्र करभोरुरुशद्दुकूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी साकूजती कनकनूपुरसिंजितेन कुंभस्तनी कलशपाणिरथाविवेश १७ तां श्रीसखीं क-
नककुंडलचारुकर्णनासाकपोलवदनां परदेवताख्याम् संवीक्ष्य संमुमुहुरुत्स्मितवीक्षणेन देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकांताम् १८ असुराणां सुधादा-
नं सर्पाणामिव दुर्नयम् मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः १९ कल्पयित्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः तांश्चोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पंक्तिषु
२० दैत्यान्गृहीतकलशो वंचयन्नुपसंचरैः दूरस्थान्पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् २१ ते पालयंतः समयमसुराः स्वकृतं नृप तूष्णीमासन्कृतस्नेहाः स्त्री-
विवादजुगुप्सया २२ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किंचन विप्रियम् २३ देवलिंगप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि
प्रविष्टः सोममपिबच्चंद्रार्काभ्यां च सूचितः २४ चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः हरिस्तस्य कबंधस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत् २५ शिरस्त्वमरतां
नीतमजो ग्रहमचीकॢपत् यस्तु पर्वणि चंद्रार्कावभिधावति वैरधीः २६ पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवान्लोकभावनः पश्यतामसुरेंद्राणां स्वं रूपं जगृहे ह-
रिः २७ एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फले विकल्पाः तत्रामृतं सुरगणाः फलमंजसापुर्यत्पादपंकजरजःश्रयणान्न दैत्याः २८
यद्युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्त्वात् तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्त्वात्सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत् २९

मयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैः अप्रियं किंचिदपि नोचुः किंतु तूष्णीमासन् २३ देवपंक्तौ चंद्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोमममृतमपिबत् २४ हरिस्तस्य शिरो जहार अप्लावितः असंस्पृष्टः २५
ग्रहः सूर्यादिवत् ग्रहत्वाधिकारिणं २६ २७ हरिभक्तानामेवायमः फलति नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह एवमिति समा देशादयो येषाम् हेतुर्मंदराद्रिः अर्थः समुद्रे क्षिप्तं वीरुदादि विविधः
कल्पः फलदृष्ट्या विज्ञातं केषांचिन्नेति वैचित्र्यं येषां ते फलवैषम्यवंतो बभूवुरित्यर्थः तदेवाह तत्र तेषु यस्य पादपंकजरजःश्रयणात् देवा अमृतं फलमापुः स एव सेव्य इत्यर्थः यत्तदोर्नित्य-
संबंधात् २८ एतदेवोपपादयति यदिति असुः प्राणः वसु धनं प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्यद्युज्यते प्रयुज्यते देहाद्यर्थं यत्क्रियत इत्यर्थः तदसत् व्यर्थं भवति कुतः पृथक्त्वात् भे-
दाश्रयत्वात् शाखानिषेचनवत् तैरेव प्राणादिभिरीश्वरोद्देशेन यत्क्रियते तत्तु सन्महाफलं भवति अपृथक्त्वात् ईश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात् तत्र दृष्टांतः यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्य-
था सर्वस्य स्कंधशाखादेरपि भवतीति यद्वात्मप्रपंचयोः पृथक्त्वं पर्यालोच्य भेददृष्ट्या देहाद्युद्देशेन यत्क्रियते तदसत् अपृथक्त्वं पर्यालोच्य ईश्वरदृष्ट्या तैरेव तेषु वा यत्क्रियते तत्तु सद्भवतीति
शेषं समानम् २९

इतिश्रीभागवतेअष्टमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेमत्सराद्दैत्यैरारब्धेतुमृधे सुरैः दैत्यमायाविषण्णेषुदेवेष्वाविर्बभौहरिः १ तदेवमम्रृतावाप्तिर्नाभक्तानामिति
स्थितम् भक्तमत्सरतःप्राणहानिःपुनरुदीर्यते २ १ २ ३ ४ रणःसंग्रामःउदन्वतःसमुद्रस्यरोधसितीरेबभूव ५ अन्योऽन्यंसमासाद्यनिजघ्नुः ६ ७ ८ ९ १० ११
१२ चित्रध्वजपटादिभिश्चवीराणांमालाभिश्चराजिभिर्देवदानववीराणांध्वजिन्योयादसांमालाभिःसागराविवरेजतुरितित्रयाणामन्वयः यादोभिरितिवा सितेरमलेरातप

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेअमृतमथनेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच इतिदानवदैतेयानाविंदन्नमृतंनृप युक्ताःकर्मणियत्ताश्चवासुदेवपराङ्मुखाः १ साधयित्वाऽमृतंराजन्पाययित्वास्वकान्सुरान् पश्यतांसर्वभूतानांययौगरुडवाहनः २ सपत्नानांपरामृद्धिंदृष्ट्वातेदितिनंदनाः अमृष्यमाणाउत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ३ ततःसुरगणाःसर्वेसुधयापीतयैधिताः प्रतिसंयुयुधुःशस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ४ तत्रदेवासुरोनामरणःपरमदारुणः रोधस्युदन्वतोराजंस्तुमुलोरोमहर्षणः ५ तत्रान्योन्यंसपत्नास्तेसंरब्धमनसोरणे समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ६ शंखतूर्यमृदंगानांभेरीडमरिणांमहान् हस्त्यश्वरथपत्तीनांनदतांनिःस्वनोऽभवत् ७ रथिनोरथिभिस्तत्रपत्तिभिःसहपत्तयः हयाहयैरिभाश्चेभैःसमसज्जंतसंयुगे ८ उष्ट्रैःकेचिदिभैःकेचिदपरेयुयुधुःखरैः केचिद्गौरमृगैरृक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ९ गृध्रैःकंकैर्बकैरन्येश्येनभासैस्तिमिंगिलैः शरभैर्महिषैःखड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः १० शिवाभिराखुभिःकेचित्कृकलासैःशशैर्नरैः बस्तैरेकेकृष्णसारैर्हंसैरन्येचसूकरैः ११ अन्येजलस्थलखगैःसत्त्वैर्विकृतविग्रहैः सेनयोरुभयोराजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः १२ चित्रध्वजपटैराजन्नातपत्रैःसितामलैः महाधनैर्वज्रदंडैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः १३ वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिर्भिर्वर्मभूषणैः स्फुरद्भिर्विशदैःशस्त्रैःसुतरांसूर्यरश्मिभिः १४ देवदानववीराणांध्वजिन्यौपांडुनंदन रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिवसागरौ १५ वैरोचनोबलिःसंख्येसोऽसुराणांचमूपतिः यानंवैहायसंनाम कामगंमयनिर्मितम् १६ सर्वसांग्रामिकोपेतंसर्वाश्चर्यमयंप्रभो अप्रतर्क्यमनिर्देश्यंदृश्यमानमदर्शनम् १७ आस्थितस्तद्विमानाग्र्यंसर्वानीकाधिपैर्वृतः बालव्यजनछत्राग्र्यैरेजेचंद्रइवोदये १८ तस्यासन्सर्वतोयानैर्यूथानांपतयोऽसुराः नमुचिःशंबरोबाणोविप्रचित्तिरयोमुखः १९ द्विमूर्धाकालनाभोऽथप्रहेतिर्हेतिरिल्वलः शकुनिर्भूतसंतापोवज्रदंष्ट्रोविरोचनः २० हयग्रीवःशंकुशिराःकपिलोमेघदुंदुभिः तारकश्चक्रदृक्शुंभोनिशुंभोजंभउत्कलः २१ अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्चमयश्चत्रिपुराधिपः अन्येपौलोमकालेयानिवातकवचादयः २२ अलब्धभागाःसोमस्यकेवलंक्लेशभागिनः सर्वएतेरणमुखेबहुशोनिर्जितामराः २३ सिंहनादान्विमुंचंतःशंखान्दध्मुर्महारवान् दृष्ट्वासपत्नानुत्सिक्तान्बलभित्कुपितोभृशम् २४ ऐरावतंदिक्करिणमारूढःशुशुभेस्वराट् यथास्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्पतिः २५ तस्यासन्सर्वतोदेवानानावाहध्वजायुधाः लोकपालाःसहगणैर्वाय्वग्निवरुणादयः २६

बैश्चवार्हैश्चामरैश्चव्यजनैः १३ वातेनोद्धूतैरुत्तरीयैःउष्णीषैश्चसूर्यरश्मिभिःसुतरांस्फुरद्भिः १४
१५ असुराणांयाचमूःतस्याःपतिःसबलिर्यानमास्थितः १६ १७ उदयेउदयगिरिशिखरेस्थितःचंद्रइवविरेजइतित्रयाणामन्वयः १८ १९ २० २१ २२
२३ २४ स्रवंति प्रस्रवणानियस्मिन्नितिमदधारासादृश्यम् २५ नानावाहनादीनियेषांतेदेवाअसुराश्चमियोयुयुधुः २६ ६५ ६५ ६५

२७ द्वंद्वान्येवाह युयोधेतिसार्धैः अस्यतआस्यत् अयुध्यतेत्यर्थः २८ २९ सूर्योदेवएकएवशतेनबलिसुतैः बाणोज्येष्ठोयेषांतैः ३० निशुंभशुंभाभ्यांदेवी ३१ ३२ ३३ ३४
३५ ३६ आरोहंतीत्यारोहाः तैःसहिताः अन्येचवाहाः पूर्वंतु केवलंगजादयउक्ताः कथंभूतानिकृत्ताबाह्वादयोयेषाम् छिन्नानिध्वजादीनियेषांते ३७ तेषांदेवादीनांपदाघातैरथां-
गैश्वचूर्णितादायोधनात् रणभूमेःउत्थितोरेणुर्दिशः खंद्युमणिंचसूर्यं छादयंस्तदेवखादन्यवर्तत कथंभूतात् असृक्स्रुतिभिः रक्तक्षरणैःपरिप्लुतात् यद्वा परिप्लुवनान्निवर्ततेत्यर्थः

तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य क्षिपंतोमर्मभिर्मिथः आह्वयंतोविशंतोऽग्रेयुयुधुर्द्वंद्वयोधिनः २७ युयोधबलिरिंद्रेणतारकेणगुहोऽस्यत वरुणोहेतिनायुध्य-
न्मित्रोराजन्प्रहेतिना २८ यमस्तुकालनाभेनविश्वकर्मामयेनवै शंबरोयुयुधेत्वष्ट्रासवित्रातुविरोचनः २९ अपराजितेननमुचिरश्विनौवृषपर्वणा
सूर्योबलिसुतैर्देवोबाणज्येष्ठैःशतेनच ३० राहुणाचतथासोमःपुलोम्नायुयुधेऽनिलः निशुंभशुंभयोर्देवीभद्रकालीतरस्विनी ३१ वृषाकपिस्तुजं-
भेनमहिषेणविभावसुः इल्वलःसहवातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिंदम ३२ कामदेवेनदुर्मर्षउत्कलोमातृभिःसह बृहस्पतिश्चोशनसानरकेणशनैश्चरः ३३
मरुतोनिवातकवचैःकालेयैर्वसवोऽमराः विश्वेदेवास्तुपौलोमैरुद्राःक्रोधवशैःसह ३४ तएवमाजावसुराःसुरेंद्राद्वंद्वेनसंहत्यचयुध्यमानाः अन्यो-
ऽन्यमासाद्यनिजघ्नुरोजसाजिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः ३५ भुशुंडिभिश्चक्रगदर्ष्टिपट्टिशैःशक्त्युल्मुकैःप्रासपरश्वधैरपि निस्त्रिंशभल्लैःपरिघैः
समुद्गरैःसभिंडिपालैश्चशिरांसिचिच्छिदुः ३६ गजास्तुरंगाःसरथाःपदातयःसारोहवाहाविविधाविखंडिताः निकृत्तबाहूरुशिरोधरांघ्रयश्छिन्नध्वज-
ष्वासतनुत्रभूषणाः ३७ तेषांपदाघातरथांगचूर्णितादायोधनादुल्बणउत्थितस्तदा रेणुर्दिशःखंद्युमणिंचछादयन्न्यवर्ततासृक्स्रुतिभिःपरिप्लुतात्
३८ शिरोभिरुद्धूतकिरीटकुंडलैःसंरंभदृग्भिःपरिदष्टदच्छदैः महाभुजैःसाभरणैःसहायुधैःसाप्रास्तृताभूःकरभोरुभिर्बभौ ३९ कबंधास्तत्रचोत्पेतुः
पतितस्वशिरोऽक्षिभिः उद्यतायुधदोर्दंडैराधावंतोभटान्मृधे ४० बलिर्महेंद्रंदशभिस्त्रिभिरैरावतंशरैः चतुर्भिश्चतुरोवाहानेकेनारोहमार्च्छ-
यत् ४१ सतानापततःशक्रस्तावद्भिःशीघ्रविक्रमः चिच्छेदनिशितैर्भल्लैरसंप्राप्तान्हसन्निव ४२ तस्यकर्मोत्तमंवीक्ष्यदुर्मर्षःशक्तिमाददे तां
ज्वलंतींमहोल्काभांहस्तस्थामच्छिनद्धरिः ४३ ततःशूलंततःप्रासंततस्तोमरमृष्टयः यद्यच्छस्त्रंसमादद्यात्सर्वंतदच्छिनद्विभुः ४४ ससर्जाथासु-
रींमायामंतर्धानगतोऽसुरः ततःप्रादुरभूच्छैलःसुरानीकोपरिप्रभो ४५ ततोनिपेतुस्तरवोदह्यमानादवाग्निना शिलाःसटंकशिखराश्चूर्णयंत्यो
द्विषद्बलम् ४६ महोरगाःसमुत्पेतुर्दंदशूकाःसवृश्चिकाः सिंहव्याघ्रवराहाश्चमर्दयंतोमहागजान् ४७ यातुधान्यश्चशतशःशूलहस्ताविवाससः
छिंधिभिंधीतिवादिन्यस्तथारक्षोगणाःप्रभो ४८ ततोमहाघनाव्योम्निगंभीरपरुषस्वनाः अंगारान्मुमुचुर्वातैराहतास्तनयित्नवः ४९

त भावेक्तः रक्तधाराणांतत्पर्यंतमुच्छलनादित्यर्थः प्रथमांतपाठेरेणोर्विशेषणम् ३८ शिरोभिर्महाभुजैश्च करभसदृशैरूरुभिश्च सारणभूः प्रकर्षेणआस्तृतासतीबभौ-
कथंभूतैःशिरोभिः उद्धूतानि उत्पातितानिकिरीटानिकुंडलानिचयेभ्यः तैःसंरंभयुक्ताःदृशोयेषुतैः परिदष्टादच्छदाओष्ठायेषुतैः ३९ पतितानियानिस्वाशिरांसितत्र-
स्थैरक्षिभिः तैःपश्यंतइत्यर्थः उद्यतान्यायुधानियैःतैर्दोर्दंडैर्युक्ताः वाहान् ऐरावतपादरक्षकान् आरोहंगजयंतारमार्च्छयत्विव्याध ४१ ४२ दुर्मर्षःअसहनोबलिः ४३
४४ ४५ टंकवत्तीक्ष्णाग्रैःशिखरैःसहिताः ४६ ४७ स्तनयित्नवश्च अंगारान्मुमुचुरित्यनुषंगः ४९ छ छ छ छ

अपाकृ आर्षः अधाक्षीदित्यर्थः ५० उद्धूतैस्तरंगैरावर्तैश्च भीषणः ५१ एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु ५२ यत्र यदा तत्र तदा तैर्ध्यातः सन् ५३ अष्टौ आयुधयुक्ता बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घ्यं किरीटं च कुंडले च उल्लसंति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् ५४ असुराणां कूटकर्म मंत्रादिप्रयोगः तस्माज्जाताः महिना माहिम्ना हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां मोक्षणरूपा किमुत हरेः प्रवेश इत्यर्थः ५५ इभारिवाहः सिंहवाहः आहिनोत् विक्षेप लीलयैव तत् गृहीत्वा अहनत् हे नृप ५६ यस्य चक्रेण कृत्तशिरसोपि तनुः तं तथाभूतमपि आहत्य संयत्य अंडजेंद्रं गरुडमहनत् तदनंतरं गदां मुष्टिं निन्य इत्यर्थः आद्यो हरिः ५७ इत्यष्टमस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः १० एकादशे तु देवेषु दैत्यघातिषु ना

सृष्टे दैत्येन सुमहान्वन्हिः श्वसनसारथिः सांवर्तक इवात्युग्रो विबुधध्वजिनीमधाक् ५० ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत प्रचंडवातैरुद्धूततरंगावर्तभीषणः ५१ एवं दैत्यैर्महामायैरलक्ष्यगतिभीषणैः सृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ५२ न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिंद्रादयो नृप ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भगवान्विश्वभावनः ५३ ततः सुपर्णांसकृतांघ्रिपल्लवः पिशंगवासा नवकंजलोचनः अदृश्यताष्टायुधबाहुरुल्लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुंडलः ५४ तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिना महीयसः स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम् ५५ दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतद्गृहीत्वा तेनाहनन्नृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ५६ माली सुमाल्यतिबलौ युधि पेततुर्यच्चक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तम् आहत्य तिग्मगदयाहनदंडजेंद्रं तावच्छिरोऽच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाद्यः ५७ इति श्रीभा० अष्टमस्कंधे दशमोऽध्यायः १० श्रीशुक उवाच अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः परस्य पुंसः परमानुकंपया जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादयस्तांस्तान्रणे यैरभिसंहताः पुरा १ वैरोचनाय संरब्धो भगवान्पाकशासनः उदयच्छद्यदा वज्रं प्रजा हाहेति चुक्रुशुः २ वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरःस्थितम् मनस्विनं सुसंपन्नं विचरंतं महामृधे ३ नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसि जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनम् ४ आरुरुक्षंति मायाभिरुत्सिसृप्संति ये दिवम् तान्दस्यून्विधुनोम्यज्ञान्पूर्वस्माच्च पदादधः ५ सोऽहं दुर्मायिनस्तेऽद्य वज्रेण शतपर्वणा शिरो हरिष्ये मंदात्मन्घटस्व ज्ञातिभिः सह ६ बलिरुवाच संग्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ७ तदिदं कालरशनं जगत्पश्यंति सूरयः न हृष्यंति न शोचंति तत्र यूयमपंडिताः ८ न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधनम् गिरो वः साधुशोच्यानां गृह्णीमो मर्मताडनाः ९ श्रीशुक उवाच इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वीरमर्दनः आकर्णपूर्णैरहनदाक्षेपैराहतं पुनः १० एवं निराकृतो देवो वैरिणा तथ्यवादिना नामृष्यत्तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ११ प्राहरत्कुलिशं तस्मा अमोघं परमर्दनः सयानोऽन्यपतद्भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः १२

रदः देवानवारयच्छुक्रो मृतान्दैत्यानजीवयत् १ १ उदयच्छत् उन्निन्ये २ ३ निबद्धान्यक्षीणि येषां तान् बालान् जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनं हरति तथा हे मूढ मायेशान् अस्मान् जेतुमिच्छसि ४ मत्प्रभावं शृण्वित्याह आरुरुक्षंति आरोढुमिच्छंति ये च उत्सिसृप्संति उल्लंघयितुमिच्छंति मोक्षमिच्छंतीत्यर्थः अधो विधुनोमि पातयामि ५ ६ ७ कालरशनं कालयंत्रितं अतो न हृष्यंति तत्र एवं विवेके यूयमपंडिताः अनिपुणाः ८ तत्र कीर्तिजयादौ आत्मानं साधनं मन्यमानानां वो गिरो न गृह्णीमः मर्मसु ताडनं याभिस्ताः ९ विभुमिंद्रम् वीरो बलिः १० तोत्रमंकुशः तेनाहत इति ११ सयानः विमानसहितः १२

१३ १४ १५ १६ १७ १८ नमुचिर्बलः पाकश्चेतित्रय आजग्मुः १९ २० त्रयाणां पृथग्विक्रमानाह हरीनितित्रिभिः हर्यश्वस्यइंद्रस्य तावद्भिर्दशभिःशतैः २१ २२ आहत्यइं
द्रंविध्वा २३ प्रावृट्कालीनंसूर्यम् २४ वणिक्पथाः वणिजः भिन्नानौर्येषांतेभिन्ननावइत्यर्थः २५ तुराषाडिंद्रः अश्वादिसहितोविनिर्गतः अग्रणीः सारथिः २६ २७ २८

सखायंपतितंदृष्ट्वाजंभोबलिसखःसुहृत् अभ्ययात्सौहृदंसख्युर्हतस्यापिसमाचरन् १३ ससिंहवाहआसाद्यगदामुद्यम्यरंहसा जत्रावता
डयच्छक्रंगजंचसुमहाबलः १४ गदाप्रहारव्यथितोभृशंविह्वलितोगजः जानुभ्यांधरणींस्पृष्ट्वाकश्मलंपरमंययौ १५ ततोरथोमातलिनाहरिभि
र्दशशतैर्वृतः आनीतोद्विपमुत्सृज्यरथमारुरुहेविभुः १६ तस्यतत्पूजयन्कर्मयन्तुर्दानवसत्तमः शूलेनज्वलतातंतुस्मयमानोऽहनन्मृधे १७
सेहेरुजंसुदुर्मर्षांसत्वमालंब्यमातलिः इंद्रोजंभस्यसंक्रुद्धोवज्रेणापाहरच्छिरः १८ जंभंश्रुत्वाहतंतस्यज्ञातयोनारदादृषेः नमुचिश्चबलःपाक
स्तत्रापेतुस्त्वरान्विताः १९ वचोभिःपरुषैरिंद्रमर्दयंतोऽस्यमर्मसु शरैरवाकिरन्मेघाधाराभिरिवपर्वतम् २० हरीन्दशशतान्याजौहर्यश्व
स्यबलःशरैः तावद्भिरर्दयामासयुगपल्लघुहस्तवान् २१ शताभ्यांमातलिंपाकोरथंसावयवंपृथक् सकृत्संधानमोक्षेणतदद्भुतमभूद्रणे २२ न
मुचिःपंचदशभिःस्वर्णपुंखैर्महेषुभिः आहत्यव्यनदत्संख्येसतोयइवतोयदः २३ सर्वतःशरकूटेनशक्रंसरथसारथिम् छादयामासुरसुराः
प्रावृट्सूर्यमिवांबुदाः २४ अलक्षयंतस्तमतीवविह्वलाविचुक्रुशुर्देवगणाःसहानुगाः अनायकाःशत्रुबलेननिर्जितावणिक्पथाभिन्ननवोयथा
र्णवे २५ ततस्तुराषाडिषुबद्धपंजराद्विनिर्गतःसाश्वरथध्वजाग्रणीः बभौदिशःखंपृथिवींचरोचयन्स्वतेजसासूर्यइवक्षपात्यये २६ निरीक्ष्य
पृतनांदेवःपरैरभ्यर्दितांरणे उदयच्छद्रिपुंहंतुंवज्रंवज्रधरोरुषा २७ सतेनैवाष्टधारेणशिरसीबलपाकयोः ज्ञातीनांपश्यतांराजन्जहारजनय
न्भयम् २८ नमुचिस्तद्वधंदृष्ट्वाशोकामर्षरुषान्वितः जिघांसुरिंद्रंनृपतेचकारपरमोद्यमम् २९ अश्मसारमयंशूलंघंटावद्धेमभूषणम् प्रगृ
ह्याभ्यद्रवत्क्रुद्धोहतोसीतिवितर्जयन् प्राहिणोद्देवराजायनिनदन्मृगराडिव ३० तदापतद्गगनतलेमहाजवंविचिच्छिदेहरिरिषुभिःसहस्र
धा तमाहनन्नृपकुलिशेनकंधरेरुषान्वितस्त्रिदशपतिःशिरोहरन् ३१ नतस्यहित्वचमपिवज्रऊर्जितोबिभेदयःसुरपतिनौजसेरितः त
दद्भुतंपरमतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतोनमुचिशिरोधरत्वचा ३२ तस्मादिंद्रोऽबिभेच्छत्रोर्वज्रःप्रतिहतोयतः किमिदंदैवयोगेनभूतंलोकविमोह
नम् ३३ येनमेपूर्वमद्रीणांपक्षच्छेदःप्रजात्यये कृतोनिविशतांभारैःपतत्रैःपततांभुवि ३४ तपःसारमयंत्वाष्ट्रंवृत्रोयेनविपाटितः अन्येचापि
बलोपेताःसर्वास्त्रैरक्षतत्वचः ३५ सोयंप्रतिहतोवज्रोमयामुक्तोऽसुरेल्पके नाहंतदाददेदंडंब्रह्मतेजोऽप्यकारणम् ३६ इतिशक्रंविषीदंत
माहवागशरीरिणी नायंशुष्कैरथोनार्द्रैर्वधमर्हतिदानवः ३७ मयास्मैयद्वरोदत्तोमृत्युर्नैवार्द्रशुष्कयोः अतोऽन्यश्चिंतनीयस्तेउपायोमघव
न्रिपोः ३८ तांदैवींगिरमाकर्ण्यमघवान्सुसमाहितः ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ३९

शोकामर्षाभ्यांयुक्तयारुषाक्रोधेना
न्वितः इंद्रंहंतुंपरमोद्योगंचकार २९ घंटावत् घंटाभिर्युक्तम् ३० ३१ अतिवीर्यंवृत्रमभिनादिति ३२ ३३ तथापतत्रैःपक्षैः ३४ सारमयंवीर्याधिकंत्वाष्ट्रंतपएववृत्रःस
येनवज्रेणमयाविपाटितः ३५ दंडंलगुडतुल्यम् ब्रह्मतेजः दधीचेः सामर्थ्यं ३६ ३७ आर्द्रशुष्काभ्यांमृत्युर्नैवइति ३८ ३९

उभयात्मकत्वमेवाह नमुचेः फेनेनार्द्रेणफेनेन तथाचश्रुतिः अपांफेनेननमुचेःशिरइंद्रोदवर्तयइति ४० ४१ ४२ ४३ ४४ अनुचरैः अनुगीयमानाइत्यर्थः उपगीयमानैरनु
नुचरैःसहेतिवा ४५ ४६ अविनष्टाअवयवायेषाम् विद्यमानाःशिरोधरायेषांतान् ४७ प्रत्यापन्नानिपुनःप्राप्तानींद्रियाणिस्मृतिश्चयेनसः ४८ इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेअष्टमस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेमोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकम् भवंसंमोहयामासहरिःपुनरसात्वयत् १ अमुष्यन्नसुरावि
ष्णुमायया नतदद्भुतम् इतिवक्तुंमहादेवमोहोयमुपवर्ण्यते २ हरिःसोममपायदितीदंनिशम्यसयत्रास्तेतत्रतद्रूपंद्रष्टुंययाविलक्तरेणान्वयः १ २ सोमयाउमयासह ३

नमुचेःफेनेनार्द्रेणजहारनमुचेःशिरः तंतुष्टुवुर्मुनिगणामाल्यैश्चावाकिरन्विभुम् ४० गंधर्वमुख्यौजगतुर्विश्वावसुपरावसू देव
दुंदुभयोनेदुर्नर्तक्योननृतुर्मुदा ४१ अन्येऽप्येवंप्रतिद्वंद्वान् वाय्वग्निवरुणादयः सूदयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणोयथा ४२ ब्रह्म
णाप्रेषितोदेवान्देवर्षिर्नारदोनृप वारयामासविबुधान्दृष्ट्वादानवसंक्षयम् ४३ नारदउवाच भवद्भिरमृतंप्राप्तंनारायणभु
जाश्रयैः श्रियासमेधिताःसर्वउपारमतविग्रहात् ४४ श्रीशुकउवाच संयम्यमन्युसंरंभंमानयंतोमुनेर्वचः गीयमानाः
अनुचरैर्ययुःसर्वेत्रिविष्टपम् ४५ येवशिष्टारणेतस्मिन्नारदानुमतेनते बलिंविपन्नमादाय अस्तंगिरिमुपागमन् ४६ तत्राविनष्टाव
यवान्विद्यमानशिरोधरान् उशनाजीवयामाससंजीविन्यास्वविद्यया ४७ बलिश्चोशनसास्पृष्टःप्रत्यापन्नेंद्रियस्मृतिः पराजितोऽपि
नाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः ४८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेदेवासुरसंग्रामेएकादशोऽध्यायः ११ श्रीबादरायणिरु
वाच वृषध्वजोनिशम्येदंयोषिद्रूपेणदानवान् मोहयित्वासुरगणान्हरिःसोममपाययत् १ वृषमारुह्यगिरिशःसर्वभूतगणैर्वृतः स
हदेव्याययौद्रष्टुंयत्रास्तेमधुसूदनः २ सभाजितोभगवतासादरंसोमयाभवः सूपविष्टउवाचेदंप्रतिपूज्यस्मयन्हरिम् ३ श्रीमहा
देवउवाच देवदेवजगद्व्यापिन्जगदीशजगन्मय सर्वेषामपिभावानांत्वमात्माहेतुरीश्वरः ४ आद्यंतावस्ययन्मध्यमिदमन्यदहंब
हिः यतोऽव्ययस्यनैतानितत्सत्यंब्रह्मचिद्भवान् ५ तवैवचरणांभोजंश्रेयस्कामानिराशिषः विसृज्योभयतःसंगंमुनयःसमुपासते ६

त्वयिकिंचिन्नचाश्चर्यंवयंत्वाश्चर्यमानसाः इतिवक्ष्यन्महादेवस्तुष्टावहरिमष्टभिः त्वयिमहामायाविनिपरमेश्वरेनहिकिंचिदघटितामिववयंतुपरमकौतूहले
नद्रष्टुमागताइतिबहुधासंबोधयन्स्तौति हेदेवदेवकुतोहंदेवानांदेवइत्यतआह हेजगद्व्यापिन् तत्कुतः हेजगन्मय तर्हिकिंप्रधानम् न हेजगदीशतत्कुतस्तत्राह सर्वे
षामपित्वंहेतुः अतईश्वरः आत्मत्वाच्चनजडप्रधानंत्वमित्यर्थः ४ ननुजगन्मयत्वोक्त्याजगतउत्पत्त्यादिनाऽसत्यत्वेनजाड्येनचममापिर्कितथात्वंब्रूषेनहिनहीत्याह
आद्यंतौमध्यंचजगतोयतोब्रह्मणोभवंति अस्यत्व अव्ययस्यएतानिआद्यंतमध्यानिनसंति यत्त्वब्रह्मइदंकारास्पदं दृश्यमहंकारास्पदं द्रष्टृचबहिर्भोग्यमन्यत्त्वभोक्तृचचिद्रूपंचब्रह्मैवभ
वान् अतोनतवविकारादिशंकाइत्यर्थः ५ तवैवंभूतत्वेमुमुक्षूणामाचारःप्रमाणमित्याह तवैवेति उभयतः इहामुत्रचसंगंत्यक्त्वा ६ ५ ५

भा॰अ॰टी॰ १४

अ॰१२

ननु ब्रह्मैवचेदहं तर्हि संगोदासीनस्य ममचरणांभोजोपासनयाकिंतेषांतत्राह त्वमिति ब्रह्मत्वेपित्वंनात्यंतमुदासीनः किंतु विश्वस्य प्रपंचस्योदयादीनां हेतुः तद्रूपाधीनामा
त्मनां जीवानामीश्वरश्च ततस्तत्फलदाता तर्हिकिं राजादिवत्कया ऽप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलंददामि नाहिनहि अनपेक्षएवत्वं तर्हिकिमीश्वरत्वेनतत्राह तैरात्मभिः तत्फलदानार्थ
मपेक्ष्यतइति तदपेक्षः तस्य भावस्तदपेक्षता तया अनपेक्षत्वमेवदर्शयितुं तदीयं ब्रह्मत्वं विशिनष्टि पूर्णममृतं चसत्स्वरूपं विषयस्त्वं वैलक्षण्यार्थमाह अविकारं नित्यमानंदमा
त्रं चकुतः विशोकम् तत्कुतः विगुणं किंच अनन्य न विद्यते अन्यद्यस्मात् ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि निरपेक्षस्त्वमित्यर्थः तर्हि सर्वात्मकत्वेतत्तद्विकारप्रसंगो दुर्वारस्तत्राह अन्य
त्सर्वतोव्यतिरिक्तं च कारणत्वात् नह्येवंभूतस्त्वात्मकब्रह्मस्वरूपस्यतवान्यापेक्षास्ति अतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेवतवैश्वर्यं नस्वार्थमित्यर्थः ७ अन्यत्वमनन्यत्वं चैकस्य कुतइ
त्याशंक्य दृष्टांतेनोपपादयति सदसत्कार्यकारणरूपं द्वयमद्वयं च परमकारणं त्वमेवैकः कृतं कुंडलादिरूपं द्वयमकृतं च केवलमद्वयं स्वर्णं यथैकमेव तद्वदेवेह त्वयि वस्तुभेदोना
स्ति कथं तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह अज्ञानतइति कुतः यस्मान्निरुपाधिकस्यैव तवायं गुणव्यतिकरो भेदो नस्वतः ८ अतएवत्वां बहुधा वर्णयंति तत्त्वतस्तु केपि न जानंतीत्याह द्वाभ्यां

त्वंब्रह्मपूर्णममृतं विगुणं विशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयानपेक्षः ७
एकस्त्वमेव सदसद्द्वयमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणव्यतिकरो निरुपाधिकस्य ८
त्वांब्रह्मकेचिदवयंत्युतधर्ममेके एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् अन्येऽवयंति नवशक्तियुतं परंत्वां केचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतंत्रम् ९ ना
हं परायुरृषयो न मरीचिमुख्या जानंति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः यन्मायया मुषितचेतस ईश दैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः १० स
त्वं समीहितमदः स्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतो भवबंधमोक्षौ वायुर्यथा विशति खं च चराचराख्यं सर्वं तदात्मकतया ऽवगमो ऽवरुंत्से ११
अवतारा मया दृष्टा रममाणस्य ते गुणैः सो ऽहं तद्द्रष्टुमिच्छामि यत्ते योषिद्वपुर्धृतम् १२ येन संमोहिता दैत्याः पायिताश्चामृतं सुराः तद्दिदृक्षव
आयाताः परं कौतूहलं हि नः १३ श्रीशुक उवाच एवमभ्यर्थितो विष्णुर्भगवान् शूलपाणिना प्रहस्य भावगंभीरं गिरिशं प्रत्यभाषत १४
श्रीभगवानुवाच कौतूहलाय दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने १५ तत्तेऽहं दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम
कामिनां बहु मंतव्यं संकल्पप्रभवोदयम् १६ श्रीशुक उवाच इति ब्रुवाणो भगवांस्तत्रैवांतरधीयत सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया १७

त्वांब्रह्मेति वेदांतिनो ऽवयंति मन्यंते त्वामेव धर्मं मीमांसका मन्यंते प्रकृतिपुरुषयोः परं पुमांसं सांख्याः विमलोत्कर्षणीज्ञानाक्रियायोगा प्रह्वीसत्याईशाना अनुग्रहाचेत्येवं नव
शक्तियुतं परं पांचरात्राः महापुरुषं पातंजलाः ९ परायुः ब्रह्मा सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि येन त्वया विरचितं विश्वमपि खलु तत्त्वतो न जानंति किं पुनस्त्वां हे ईश अभद्रं
राजसं तामसं च वृत्तमुत्पत्तिश्च येषां ते न जानंतीति किमु वक्तव्यं १० किंतु त्वं तत्सर्वं जानासीत्याह स त्वं सर्वमवरुंत्से व्याप्नोषि जानासि किं तत्सर्वं समीहितं स्वकृतमदः स्थितिजन्म
नाशममुष्य जगतो जन्मादि भूतानामीहितं च जगतो भवबंधमोक्षौ च व्याप्तौ दृष्टांतः चराचराख्यं देहजातं खं च यथा वायुराविशति तथा कथमवरुंत्से तदात्मकतया सर्वस्यात्मत्वेनेत्यर्थः
आत्मत्वे हेतुः अवगमः ज्ञानरूप इति ११ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति अवतारा इति द्वाभ्यां १२ १३ १४ सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भाविष्यंतीति पश्यता अयं भावः अवश्यं तावद्
दुर्मत्तान् दैत्यान् वंचयित्वा देवेभ्यो ऽमृतं देयं न चैवं वैषम्यं रूपांतरेण कर्तुमुचितम् अतो वंचन मोहनादि सारं कामिनीरूपं मया धृतमिति १५ तद्रूपं दर्शयिष्यामि संकल्पप्रभवः कामः त
स्योदयो यस्मात् १६ १७

१४

पराधीनतामेवाह लोकाइति सप्तभिः यस्यवशेस्थिताः स्वयंविवशाःसंतः श्वसंतिचेष्टंते द्विजाः पक्षिणः शिचाजालेन कालःकलयतीति भगवानेव इहजयादौकारणम् ८ ओजआदि
रूपंकालंतंहेतुमज्ञाय अविज्ञाय जडंसंतमात्मानंदेहंहेतुंमन्यते ९ १० ननुस्वारंभकप्रधानपुरुषादितंत्राणीतियुक्तंतत्राह पुरुषइति व्यक्तंमहत्तत्त्वमात्माअहंकारः ११ ननुस्वक
र्मद्वाराजीवएवसृष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसकामन्यंते तत्राह एवमविद्वान् अनीशमेवात्मानंईश्वरंस्वतंत्रंमन्यते ननुपित्रादयःस्रष्टारोदृश्यंते व्याघ्रादयस्तुहंतारस्तत्राह भूतैरिति
स्वयमीश्वरः १२ ननुत्वयापराजितस्यममजयादिशंकैवनास्ति किमितिमांबलाद्युद्धेप्रवर्तयसि तत्राह आयुरिति तत्कालेजयादिकालेविपर्ययाः अकीर्त्यादयः १३ यस्मादेवंसर्वमी

लोकाःसपालायस्येमेश्वसंतिविवशावशे द्विजाइवशिचाबद्धाःसकालइहकारणम् ८ ओजःसहोबलंप्राणममृतंमृत्युमेवच तमज्ञायजनोहेतुमा
त्मानंमन्यतेजडम् ९ यथादारुमयीनारीयथापत्रमयोमृगः एवंभूतानिमघवन्नीशतंत्राणिविद्धिभोः १० पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमात्माभूतेंद्रियाशयाः
शक्नुवंत्यस्यसर्गादौनविनायदनुग्रहात् ११ अविद्वानेवमात्मानंमन्यतेऽनीशमीश्वरम् भूतैःसृजतिभूतानिग्रसतेतानितैःस्वयम् १२ आयुःश्रीःकी
र्तिरैश्वर्यमाशिषःपुरुषस्ययाः भवंत्येवहितत्कालेयथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः १३ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि समःस्यात्सुखदुःखाभ्यांमृत्युजी
वितयोस्तथा १४ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः तत्रसाक्षिणमात्मानंयोवेदनसबध्यते १५ पश्यमांनिर्जितंशत्रुवृक्णायुधभुजंमृधे घट-
मानंयथाशक्तितवप्राणजिहीर्षया १६ प्राणग्लहोयंसमरइष्वक्षोवाहनासनः अत्रनज्ञायतेमुष्यजयोमुष्यपराजयः १७ श्रीशुकउवाच इं
द्रोवृत्रवचःश्रुत्वागतालीकमपूजयत् गृहीतवज्रःप्रहसंस्तमाहगतविस्मयः १८ अहोदानवसिद्धोसियस्यतेमतिरीदृशी भक्तःसर्वात्मनात्मानं-
सुहृदंजगदीश्वरम् १९ भवानतार्षीन्मायांवैवैष्णवींजनमोहिनीम् यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः २० खल्विदंमहदाश्चर्यंयद्रजःप्रकृतेस्तव
वासुदेवेभगवतिसत्त्वात्मनिदृढामतिः २१ यस्यभक्तिर्भगवतिहरौनिःश्रेयसेश्वरे विक्रीडतोऽमृतांभोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः २२ श्रीशुकउवाच
इतिब्रुवाणावन्योन्यंधर्मजिज्ञासयानृप युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांपती २३ आविध्यपरिघंवृत्रःकार्ष्णायसमरिंदमः इंद्रायप्राहिणोद्घोरंवा
महस्तेनमारिष २४ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभोपमम् चिच्छेदयुगपद्देवोवज्रेणशतपर्वणा २५ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यांबभौरक्तस्रवोसुरः छिन्नपक्षो
यथागोत्रःखाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः २६ कृत्वाधरांहनुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुम् नभोगंभीरवक्त्रेणलेलिहोल्बणजिह्वया २७ दंष्ट्राभिःकालकल्पाभिर्ग्रस
न्निवजगत्त्रयम् अतिमात्रमहाकायआक्षिपंस्तरसागिरीन् २८ गिरिराट्पादचारीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीम् जग्रासससमासाद्यवज्रिणंसह
वाहनम् २९ महाप्राणोमहावीर्योमहासर्पइवद्विपम् वृत्रग्रस्तंतमालक्ष्यसप्रजापतयःसुराः ३

श्वराधीनंतस्मात्समःस्याद्धर्षविषादहीनोभवेत् १४ समदृष्ट्यावुपा
यमाह सत्त्वमिति हर्षादिभिर्नबध्यते १५ हर्षविषादनिवृत्त्यैतवाहमेवगुरुरित्याह पश्येतिवृक्णमायुधंभुजश्चयस्य १६ अनियतत्वंद्यूतकरूपेणोपसंहरति प्राणएवग्लहःपणोयस्मिन्
इषवएवाक्षाःयस्य वाहनान्येवतस्तत्रश्चाल्यमानानिआसनानिफलकायस्मिन् १७ गतालीकंनिष्कपटं १८ भक्तःसेवितवानसि १९ २० २१ तस्यतवखातकोदकैः गर्तादिजलोपमैः स्व-
र्गादिभिःकिं २२ युद्धानांसंग्रामाणांपतीमुख्यौ २३ हेमारिषश्रेष्ठराजन् २४ २५ उत्कृत्तंमूलंययोस्ताभ्यां रक्तंस्रवतीतितथा गोत्रःपर्वतः २६ कृत्वाधरामित्यादेर्जग्रासेतितृतीयेनान्वयः
नभोवक्त्रंगंभीरेणवक्त्रेणलेलिहःसर्पःतद्वत् उल्बणयाजिह्वया २७ कालकल्पाभिःग्रसन्चालयन् २८ निर्जरयन्चूर्णयन् २९ महाप्राणोमहाबलः महावीर्योमहाप्रभावः ३०

महापुरुषेणकवचरूपेणाश्रीनारायणेनसन्नद्धोदंशितः योगबलेन मायाबलेनच ३१ बलभित् इंद्रः उच्चकर्त चिच्छेद ३२ तस्यकंधरंकंधराम् आशुवेगः अतिवेगवान् ज्योतिषांसूर्या-
दीनाम् अयनेदक्षिणोत्तरगातिरूपेसंवत्सरेयोऽहर्गणः षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकः तावताहर्गणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहत्यायोग्येकाले न्यपातयत् षष्ठी स्वार्थेतद्धितः वृत्रहत्यायां वृत्रहन-
नार्थपरिवर्तमानइत्यर्थः ३३ वार्त्रघ्नलिंगैः वृत्रहंतुः वीर्यप्रकाशकैः वार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाढा यचेत्यादिभिस्तमिंद्रमभिष्टुवानाः अभिष्टुवंतः वार्त्रहत्यायइद्रएतत्सर्वमपश्यदि-
तिश्रुतेः प्रथमेगायत्रीत्रिष्टुभौइंद्रोवृत्रहादेवता वार्त्रहत्यायवृत्रोयेनशवसाबलेनहन्यते तद्वार्त्रहत्यंशवस्तस्मैवार्त्रहत्यायशवसे पृतनाषाढायच पृतनाःसंग्रामाःयेनशवसाअभिभूयं-
तेतत्पृतनासहंबलं तस्मैपृतनासहाय सहतिरभिभवार्थः हेइंद्रत्वामावर्तयामःसदा ३४ अलोकंलोकातीतंभगवंतं ३५ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेतु

द्वाकष्टमितिनिर्विण्णाः मुमुक्षवः समहर्षयः निगीर्णोऽप्यसुरेंद्रेणनममारोदरंगतः महापुरुषसन्नद्धोयोगमायाबलेनच ३१ भित्वावज्रेणतत्कुक्षिंनि-
ष्क्रम्यबलभिद्विभुः उच्चकर्तशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ३२ वज्रस्तुतत्कंधरमाशुवेगः कृंतन्समंतात्परिवर्तमानः न्यपातयत्तावदहर्गणेनयोज्योति-
षामयनेवार्त्रहत्ये ३३ तदाचखेदुंदुभयोविनेदुर्गंधर्वसिद्धाःसमहर्षिसंघाः वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसुमैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्यदेहा-
न्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम पश्यतांसर्वलोकानामलोकंसमपद्यत ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेवृत्रवधोनामद्वादशोऽध्यायः १२
श्रीशुकउवाच वृत्रेहतेत्रयोलोकाविनाशक्रेणभूरिद सपाला ह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानिदैत्यादेवानुगाःस्वयम्
प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २ राजोवाच इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने येनासन्सुखिनोदेवाहरेर्दुःखकुतो-
भवत् ३ श्रीशुकउवाच वृत्रविक्रमसंविग्नाःसर्वेदेवाःसहर्षिभिः तद्वधायार्थयन्निंद्रंनैच्छद्भीतोबृहद्वधात् ४ इंद्रउवाच स्त्रीभू-
जलद्रुमैरेनोविश्वरूपवधोद्भवम् विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यांक्वमार्ज्म्यहम् ५ श्रीशुकउवाच ऋषयस्तदुपाकर्ण्यमहेंद्रमिदमब्रुवन्
याजयिष्यामभद्रंतेहयमेधेनमास्मभैः ६ हयमेधेनपुरुषंपरमात्मानमीश्वरम् इष्ट्वानारायणंदेवंमोक्ष्यसेऽपिजगद्वधात् ७ ब्रह्महापितृहा
गोघ्नोमातृहाचार्यहाऽघवान् श्वादःपुल्कसकोवापिशुद्ध्येरन्यस्यकीर्तनात् ८ तमश्वमेधेनमहामखेनश्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन हत्वाऽपि
सब्रह्मचराचरंत्वंनलिप्यसेकिंखलनिग्रहेण ९ श्रीशुकउवाच एवंसंचोदितोविप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ब्रह्महत्याहतेतस्मिन्ना-
ससादवृषाकपिम् १० तयेंद्रःस्मासहत्तापंनिर्वृतिर्नामुमाविशत् ह्रीमंतंवाच्यतांप्राप्तंसुखयंत्यपिनोगुणाः ११ तांददर्शानुधावंतींचांडाली-
मिवरूपिणीम् जरयावेपमानांगीयक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् १२ विकीर्यपलितान्केशांस्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणीं मीनगंध्यसुगंधेनकुर्वतींमार्गदूषणम् १३

वृत्रस्यब्रह्महत्यामहाभयात् चिरंनशोवितःशक्रोविष्णुनेतिनिरूप्यते ११ अनिर्वृतंशक्रमपृष्ट्वास्वयमेवप्रतिजग्मुः २ ३ अशांतस्यहरेरिंद्रस्यदुःखहेतुंवक्तुंप्रस्तावकथा-
माह वृत्रविक्रमेत्यादिना आर्थयन् प्रार्थयन् बृहद्वधात् ब्राह्मणवधाद्भीतःसन् ४ एनः पापंविभक्तंविभज्यगृहीतम् मार्ज्मि शोधयामि ५ ६ ७ ८ ९ वृषाकपिमिंद्रम् १० तया-
देवादिभिःकारितया स्मेत्यवधारणे इंद्रएवतापमसहत् नान्यः अमुमिंद्रंनिर्वृतिर्नाविशत् ननुधैर्यादिगुणयुक्तस्यकुतोनिर्वृतिस्तत्राह ह्रीमंतंलज्जावंतंवाच्यतां निंद्यतां-
यक्ष्मयत्ताम् क्षयरोगव्याप्ताम् १२ मीनस्येवगंधोयस्यसः मीनगंधिः सचासावसुश्च श्वासवायुस्तस्यगंधेन १३ ध ध ध ध

प्रागुदीचींदिशंगतःसन्तूर्णं मानसंसरः १४ सइंद्रः सहस्रवर्षाणिपुष्करनालस्यतंतूनावसत् कथंभूतः नलब्धोभोगोयेनसः कुतः यत् यस्मात् इह जलेवसतः अग्निदूतश्च स्वयं मग्नेश्चस्वदूतस्यहविर्भागान्नेतुर्जलेप्रवेशासंभवादलब्धभोगइत्यर्थः अलब्धभाग पाठांतरे नलब्धोयज्ञभागोयेनसः १५ त्रिणाकं नअकंदुःखं यस्मिन्निति नाकः पुण्य लोकः तृतीयंनाकंस्वर्गम् ननुमनुष्यस्यकुतःस्वर्गराज्यं तत्राह विद्यादिभिः अनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यंयस्यसः तर्हितस्मिन्सतिकथमिदंस्यपुनःस्वर्गप्राप्तिस्तत्राह सनहुषः संपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्यस्यसः इंद्रपत्न्याशच्यातिरश्चांगतिंसर्पयोनिंनीतःउपायेनप्रापितः एवंह्याख्यायते नहुषःकिलकदाचिदिंद्राणीमुवाच इंद्रस्तावदहमतस्त्वंमांभजेतितया चावेदितइतोगुरुर्बृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिबिकायामारुह्यागतंत्वांभजिष्यामीतिब्रूहि ततोऽसौब्रह्मशापात्पतिष्यतीति तयाचतथोक्तोनहुषोऽगस्त्यादीन्शिबिकांवाहयामास तदाशीघ्रंसर्पसर्पेत्यगस्त्यंपदास्पर्श तेनकुपितेनसर्पोभवेतिशप्तोमहासर्पः अजगरः अभूदिति १६ ततः इंद्रः स्वर्गंगतः प्राप्तः कथंभूतः ब्रह्मगिराब्राह्मणवाक्येनोपहूतःसन् ऋतंभरः सत्यपालकोहरिः तस्यध्यानेननिवारितमघंयेन प्राक् अपितुपापोब्रह्मवधस्तमिंद्रंनाभ्यभूत् तस्याभिभवंनाकरोत् कुतः दिग्देवतयाप्रागुदीच्यांदिशिस्थितयाश्रीरुद्रेण अवितंरक्षितं

नभोगतोदिशःसर्वाःसहस्राक्षोविशांपते प्रागुदीचींदिशंतूर्णंप्रविष्टोनृपमानसम् १४ सआवसत्पुष्करनालतंतूनलब्धभोगोयदिहाग्निदूतः वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोऽतःसचिंतयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् १५ तावत्त्रिणाकंनहुषःशशासविद्यातपोयोगबलानुभावः ससंपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चांगतिमिंद्रपत्न्या १६ ततोगतोब्रह्मगिरोपहूतऋतंभरध्याननिवारिताघः पापस्तुदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्यभूदवितंविष्णुपत्न्या १७ तंचब्रह्मर्षयोऽभ्येत्यहयमेधेनभारत यथावद्दीक्षयांचक्रुःपुरुषाराधनेनह १८ अथेज्यमानेपुरुषेसर्वदेवमयात्मनि अश्वमेधेमहेंद्रेणविततेब्रह्मवादिभिः १९ सवैत्वाष्ट्रवधोभूयानपिपापचयोनृप नीतस्तेनैवशून्यायनीहारइवभानुना २० सवाजिमेधेनयथोदितेनवितायमानेनमरीचिमिश्रैः इष्ट्वाधियज्ञंपुरुषंपुराणमिंद्रोमहानासविधूतपापः २१ इदंमहाख्यानमशेषपाप्मनांप्रक्षालनंतीर्थपदानुकीर्तनम् भक्त्युच्छ्रयंभक्तजनानुवर्णनंमहेंद्रमोक्षंविजयंमरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदंसदाबुधाःशृण्वंत्यथोपर्वणिपर्वणींद्रियम् धन्यंयशस्यंनिखिलाघमोचनंरिपुंजयंस्वस्त्ययनंतथायुषम् २३ इतिश्रीभागवते इंद्रविजयोनामत्रयोदशोऽध्यायः १३ परीक्षिदुवाच रजस्तमःस्वभावस्यब्रह्मन्वृत्रस्यपाप्मनः नारायणेभगवतिकथमासीद्दृढामतिः १ देवानांशुद्धसत्त्वानामृषीणांचामलात्मनाम् भक्तिर्मुकुंदचरणेनप्रायेणोपजायते २ रजोभिःसमसंख्याताःपार्थिवैरिहजंतवः तेषांयेकेचनेहंतेश्रेयोवैमनुजादयः ३

संतम् १७ पुरुषस्यहरेराराधनंयस्मिंस्तेन १८ सर्ववेदमयात्मनीतिपाठः ब्रह्मवादिभिर्विततेऽनुष्ठितेअश्वमेधेमहेंद्रेणेज्यमानेपुरुषेसति १९ तेनैवपुरुषेणैव शून्यायनीतः नाशितइत्यर्थः २० अधिकृतायज्ञायेनतम् २१ पापादिविधातुमाख्यानंस्तौति इदमिति प्रक्षाल्यतेऽनेनेतिप्रक्षालनम् तीर्थपदस्यानुकीर्तनंयस्मिन् भक्तेरुच्छ्रयोयस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनंयस्मिन् महेंद्रस्यमोक्षोयस्मिन् मरुत्वतोविशेषेणजयोयस्मिन् २२ इंद्रियंतत्पाटवकरम् इंद्रसंबंधिनिवा आयुष्यमायुष्यं २३ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशेतुसहसाकृच्छ्रलब्धेसुतेमृते चित्रकेतोरतिस्नेहादतिशोकोनिरूप्यते १ वृत्रस्यज्ञानमत्यादिश्रुत्वापृष्टःपरीक्षिता हेतुमाहचतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः २ रजश्चतमश्चस्वभावोयस्य १ २ भक्तेर्दुर्लभत्वंप्रपंचयतित्रिभिः पार्थिवैरजोभिःपरमाणुभिःसमाःसंख्याताः अनंताइत्यर्थः जंतवोजीवाः तेषांमध्येयेकेचनकतिपयेश्रेयोधर्ममीहंतेकुर्वंति ३ ६ ६ ६ ६

मुच्यते गृहादिसंगाद्विमुच्यते सिध्यति तत्त्वं जानाति ४ ५ ६ नवेंद्रभियाकृष्णंशरणंगत इत्याह यः पौरुषेणेति ७ ८ यथायथावत् शृणु ९ १० भार्यासहस्राणांदशसहस्राणि को टिरित्यर्थः सांतानिकः स्वयंसंतानार्होऽपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि तत्संततिंनलेभे सर्वास्तावंध्याएव दैवयोगेनमिलिताइतिभावः ११ तदेवाह वंध्यापतेरिति १२ १३ १४ उपासीदत् तस्यसमीपमुपविवेश समाहितः संयतः १५ १६ अपिकिं अनामयमारोग्यं स्वस्तिशुभम् प्रकृत्यधीनमेवाहिराज्यमिति सदृष्टांतमाह यथामहदाद्याभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः गुप्तः पुमान् जीवोनित्यंगुप्तोभवति नतुतद्व्यतिरेकेणक्षणमपितिष्ठति तथाराजाऽपिसप्तप्रकृतिभिः स्वाम्यमात्यौजनपदादुर्गंद्रविणसंचयाः दंडोमित्रंचतस्यैताः सप्तप्रकृतयोमताइत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यंगुप्तः सन् १७ आत्मानंप्रकृतिषु अद्धासाक्षान्निधाय तदनुवर्तिनंकृत्वा श्रेयोराज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः स्वामीगुरुः स्वयंवामंत्रसहायोमित्रं कर्म

प्रायोमुमुक्षवस्तेषांकेचनैवद्विजोत्तमाः मुमुक्षूणांसहस्रेषु कश्चिन्मुच्येतसिध्यति ४ मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुने ५ वृत्रस्तुसकथंपापः सर्वलोकोपतापनः इत्थंदृढमतिःकृष्ण आसीत्संग्रामउल्बणे ६ अत्रनःसंशयोभूयान्श्रोतुंकौतूहलंप्रभो यः पौरुषेणसमरेसहस्राक्षमतोषयत् ७ सूतउवाच परीक्षितोऽथसंप्रश्नंभगवान्बादरायणिः निशम्यश्रद्दधानस्यप्रतिनंद्यवचोऽब्रवीत् ८ श्रीशुकउवाच शृणुष्वावहितोराजन्नितिहासमिमंयथा श्रुतंद्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजासार्वभौमः शूरसेनेषुवैनृप चित्रकेतुरितिख्यातोयस्यासीत्कामधुङ्मही १० तस्यभार्यासहस्राणांसहस्राणिदशाभवन् सांतानिकश्चापिनृपोनलेभेतासुसंततिम् ११ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः संपन्नस्यगुणैःसर्वैश्चिंतावंध्यापतेरभूत् १२ नतस्यसंपदःसर्वामहिष्योवामलोचनाः सार्वभौमस्यभूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः १३ तस्यैकदातुभवनमंगिराभगवानृषिः लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तंपूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः १५ महर्षिस्तमुपासीनंप्रश्रयावनतंक्षितौ प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत् १६ अंगिराउवाच अपितेऽनामयंस्वस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः यथाप्रकृतिभिर्गुप्तःपुमान्राजापिसप्तभिः १७ आत्मानंप्रकृतिष्वद्धानिधायश्रेयआप्नुयात् राज्ञातथाप्रकृतयोनरदेवाहिताधयः १८ अपिदाराःप्रजामात्याभृत्याःश्रेण्योऽथमंत्रिणः पौराजानपदाभूपाआत्मजावशवर्तिनः १९ यस्यात्माऽनुवशश्चेत्स्यात्सर्वेतद्वशगाइमे लोकाःसपालायच्छंतिसर्वेबलिमतंद्रिताः २० आत्मनःप्रीयतेनात्मापरतःस्वतएववा लक्षयेलब्धकामंत्वांचिंतयाशबलंमुखम् २१ एवंविकल्पितोराजन्विदुषामुनिनापिसः प्रश्रयावनतोऽभ्याहप्रजाकामस्ततोमुनिम् २२ चित्रकेतुरुवाच भगवन्किंनविदितंतपोज्ञानसमाधिभिः योगिनांध्वस्तपापानांबहिरंतःशरीरिषु २३

सहायोमात्यइतिभेदः प्रकृतीनांचसुखंराजाधीनमेवेत्याह हेनरदेव तथाप्रकृतयोऽपिराज्ञा आहिताधयः निहितनिक्षेपाः धनैःसमृद्धाभवंति पाठांतरे आसमंततोहताधयोनिरस्तमनोदुःखाभवंतीत्यर्थः १८ प्रजाश्चअमात्याश्च श्रेण्यश्चसमयाविशेषेणसंघशोवर्तमानावणिक्प्रभृतयः पौराः पुरवासिनः जानपदास्तत्तद्देशाधिकारिणः १९ तवमनःस्ववशेवानवेत्यर्थात्पृच्छति यस्यात्मामनः अनुवशः अनुवर्ती अधीनः स्यात्तस्यवशगाइमेसर्वेभवंति किंच लोकाश्चतस्यबलिंयच्छंति २० आत्माभवान् आत्मनोनप्रीयतेनतुष्यति तत्किंपरतोवास्वतोवा अलब्धकामंत्वांलक्षये २१ विदुषासर्वज्ञेनापि २२ अलब्धकामत्वंकथयन् पुत्रंयाचतेभगवन्नितिचतुर्भिः २३

२४ अप्रजमपुत्रं क्षुत्तृड्भ्यामन्नपानकाममपरेस्रक्चंदनादयोयथानसुखयंति २५ पूर्वैः पित्रादिभिः सहगतंप्राप्तं तमोनरकंप्रजयायथातरेमतत्तथाविधेहि २६ २७ यज्ञोच्छिष्टंयज्ञशेषं २८ जन्मनाहर्षं मरणेनचशोकंप्रददातीतितथा इत्येवमुक्त्वाययौ २९ ३० शूरसेनानामीशस्यतेजसावीर्येण योगर्भःसववृधे ३१ ३२ जातकंजातकर्म ३३ अर्बुदंदशकोट्यः वेदे तुकोटिरेवार्बुदम् नियुतंचप्रयुतंचार्बुदंचेतिप्रयुतानंतरंनिर्देशात् ३४ धन्यंधनकरम् आयुष्यमायुःकरम् ३५ ३६ मोहस्यसमुद्भवोयस्मिन् प्रजाकामरूपज्व

अथापिपृच्छतोब्रूयांब्रह्मन्नात्मनिचिंतितम् भवतोविदुषश्चापिचोदितस्त्वदनुज्ञया २४ लोकपालैरपिप्रार्थ्याःसाम्राज्यैश्वर्यसंपदः ननंदयंत्यप्रजंमांक्षुत्तृट्काममिवापरे २५ ततःपाहिमहाभागपूर्वैःसहगतंतमः यथातरेमदुस्तारंप्रजयातद्विधेहिनः २६ श्रीशुकउवाच इत्यर्थितःस भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणःसुतः श्रपयित्वाचरुंत्वाष्ट्रंत्वष्टारमयजद्विभुः २७ ज्येष्ठाश्रेष्ठाचयाराज्ञोमहिषीणांचभारत नाम्नाकृतद्युतिस्तस्यैयज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः २८ अथाहनृपतिंराजन्भवितैकस्तवात्मजः हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमितिब्रह्मसुतोययौ २९ सापितत्प्राशनादेवचित्रकेतोरधारयत् गर्भंकृतद्युतिर्देवीकृत्तिकाग्नेरिवात्मजम् ३० तस्याअनुदिनंगर्भःशुक्लपक्षइवोडुपः ववृधेशूरसेनेशतेजसाशनकैर्नृप ३१ अथकालउपावृत्तेकुमारःसमजायत जनयन्शूरसेनानांशृण्वतांपरमांमुदम् ३२ हृष्टोराजाकुमारस्यस्नातःशुचिरलंकृतः वाचयित्वाशिषोविप्रैःकारयामासजातकं ३३ तेभ्योहिरण्यंरजतंवासांस्याभरणानिच ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानिषट् ३४ ववर्षकामानन्येषांपर्जन्यइवदेहिनाम् धन्यंयशस्यमायुष्यंकुमारस्यमहामनाः ३५ कृच्छ्रलब्धेथराजर्षेस्तनयेऽनुदिनंपितुः यथानिःस्वस्यकृच्छ्राप्तेधनेस्नेहोऽन्ववर्द्धत ३६ मातुस्त्वतितरांपुत्रेस्नेहोमोहसमुद्भवः कृतद्युतेःसपत्नीनांप्रजाकामज्वरोऽभवत् ३७ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथादारेप्रजावति नतथाऽन्येषुसंजज्ञेबाललालयतोऽन्वहम् ३८ ताःपर्यतप्यन्नात्मानंगर्हयंत्योऽभ्यसूयया आनपत्येनदुःखेनराज्ञोऽनादरणेनच ३९ धिगप्रजांस्त्रियंपापांपत्युश्चागृहसंमताम् सुप्रजाभिःसपत्नीभिर्दासीमिवतिरस्कृताम् ४० दासीनांकोनुसंतापःस्वामिनःपरिचर्यया अभीक्ष्णंलब्धमानानांदास्यादासीवदुर्भगाः ४१ एवंसंदह्यमानानांसपत्न्याःपुत्रसंपदा राज्ञोऽसंमतवृत्तीनांविद्वेषोबलवानभूत् ४२ विद्वेषनष्टमतयस्त्रियोदारुणचेतसः गरंददुःकुमारायदुर्मर्षानृपतिंप्रति ४३ कृतद्युतिरजानंतीसपत्नीनामघंमहत् सुप्तएवेतिसंचिंत्यनिरीक्ष्यव्यचरद्गृहे ४४ शयानंसुचिरंबालमुपधार्यमनीषिणी पुत्रमानयमेभद्रेइतिधात्रीमचोदयत् ४५ साशयानमुपव्रज्यदृष्ट्वाचोत्तारलोचनम् प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तंहताऽस्मीत्यपतद्भुवि ४६ तस्यास्तदाकर्ण्यभृशातुरंस्वरंघ्नंत्याःकराभ्यामुरउच्चकैरपि प्रविश्यराज्ञीत्वरयात्मजांतिकंददर्शबालंसहसामृतंसुतम् ४७ पपातभूमौपरिवृद्धयाशुचामुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांबरा ४८ ततोनृपांतःपुरवर्तिनोजनानराश्चनार्यश्चनिशम्यरोदनम् आगत्यतुल्यव्यसनाःसुदुःखितास्ताश्चव्यलीकंरुरुदुःकृतागसः ४९

रस्तापः ३७ दारइत्येकवचनमार्षम् ३८ आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन ३९ नगृहेसंमतांनबहुमतां यद्वा गृहिण्येवगृहंनभार्येतिसंमतामित्यर्थः ४० दास्यादासीयथातथावयंदुर्भगाः ४१ नसंमतावृत्तिर्जीवनंयासाम् ४२ विद्वेषेणनष्टामतिर्यासांताः गरंविषम् दुर्मर्षाः असहमानाः ४३ ४४ धात्रींस्तनदायिनीम् ४५ उद्गतेतारके कनीनिके ययोस्तेलोचनेयस्यतम् ४६ ४७ विभ्रष्टाः शिरोरुहाः अंबरंचयस्याःसा ४८ ताश्चसपत्न्योऽपि ४९ ५ ५ ५ ५

अलक्षितः अंतकः मृत्युहेतुर्यस्य तम् अनुगताः भक्तयो मात्यादयो यस्य सोऽनुप्रकृतिः ५० बाष्पकलाभिः अश्रुबिंदुभिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य ५१ उरुशुचाः पितं बहुशोकेन व्याप्तं एकमेव संततिरूपं ५२ विगलंत्यः स्रजो येभ्यस्तान् केशान् ५३ आत्मसृष्टेः प्रतिरूपम् अननुरूपं चेष्टसे तदेवाह नु अहो पर वृद्धे जीवति अपरस्य बालस्य यामृतिस्तत् तदाहि स्वस्वस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सा तितवसृष्टिर्नश्यस्यादित्यर्थः ननु सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति चेत्तत्राह विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिनामति दुःखकारित्वात् ध्रुवः नित्यः परः शत्रुरसि न तु कृपालुरित्यर्थः ५४ ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादिकुर्वतो मम कोपराधस्तत्राह नहीति पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायत इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत्तर्ह्यात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृत्यम् ननु मयाईश्वरेण विना जडैः कर्मभिरिदं कथं सि-

श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितांतकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन्स्खलन्पथि स्नेहानुबंधैधितया शुचा भृशं विमूर्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ५० पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहांबरः दीर्घं श्वसन्बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकंठो न शशाक भाषितुम् ५१ पतिं निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसंततिम् जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा ५२ स्तनद्वयं कुंकुमगंधमंडितं निषिंचती साञ्जनबाष्पबिंदुभिः विकीर्यकेशान्विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ५३ अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे परे नु जीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ५४ नहि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ५५ त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम् अंजस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यद्ध्वांतं न याह्यकरुणेन यमेन दूरम् ५६ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयंति नृपनंदन संविहर्तुम् सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुंक्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ५७ नाहं तनूज ददृशे हतमंगला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जम् किं वा गतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ५८ श्रीशुक उवाच विलपंत्यां मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकंठो रुरोद सः ५९ तयोर्विलपतोः सर्वे दंपत्योस्तदनुव्रताः रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ६० एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ज्ञात्वांगिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ६१ इति श्रीभा॰ ष॰ चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुक उवाच ऊचतुर्मृतकोपांते पतितं मृतकोपमम् शोकाभिभूतं राजानं बोधयंतौ सदुक्तिभिः १ कोऽयं स्यात्तव राजेंद्र भवान्यमनुशोचति त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् २ यथा प्रयांति संयांति स्रोतोवेगेन वालुकाः संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनः ३

ध्येत् भवतु नाम तथापि निजसर्गवृद्धये तेत्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्चसि छिनत्सीत्यादि क्रोशति न ह्येवंविधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ५५ अप्रजदुस्तरम् अप्रजानां दुस्तरं अकरुणेन सह ५६ अशनया क्षुधा ५७ तनूज हे पुत्र नाहं प्रथमं त्वत्तो भाग्यमागतासती तव मुग्धस्मितं वक्त्रं ददृशे न दृष्टवत्यस्मि इदानीमपि गिरो न शृणोमि तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति तथा गतोऽसि ५८ ५९ ६० ६१ इति षष्ठे टी॰ चतुर्दशः १४ ततः पंचदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनं कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनांगिरोयुजा १ मृतकोपांते शवसमीपे १ त्वं चास्य वधूनां कतमः सृष्टौ प्रजारूपायां अयं पुत्रः अहं चास्य पितेति चेत्तत्राह तु पुरेति ये पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् त एव मरणेन वियुक्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा शत्र्वादयो भवंति ते जन्मांतरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवंति अतो नास्त्यनियम इति भावः २ तमेवाभिप्रायं प्रकटयति यथेति स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति वियुज्यंते संयांति संयुज्यंते तथा कालवेगेन देहिनो जीवा अपि ३

तथाप्येतावंतंकालंममपुत्रोनाभूद्वार्धकेजातोमृतइतिदुःखमितिचेत्तत्राहतुः यथाधानासुबीजेषुधानाः बीजांतराणिभवंति कास्कांचित्कदाचिन्नभवंतिनोत्पद्यंतेनश्यंतिच नतुभवंत्येव तिष्ठंत्येवेतिवानियमः एवमेव भूतानिपुत्रादिरूपाणिभूतेषुपित्रादिषु अतोधानानांजन्यजनकत्वेऽपियथापितृपुत्रादिभावोनास्ति एवमत्रापीतिनशोकःकार्यइतिभावः ईशमायाप्रेरितानामेवभवनमभवनं नवक्रूतः ४ तस्यचसर्वसाधारणत्वान्नपुत्रएवशोचनीयइत्याहतुः वयंचेति तुल्यकालावर्तमानकालीनाः जन्मनःप्राक्मृत्योःपश्चाच्चयथानसंति एवमधुनाऽपिनसंति भोराजन् आद्यंतयोरसत्वात्स्वप्नवदित्यर्थः ५ असत्वेकथंप्रतीतिः कथंवाऽहमस्यजनकइत्याद्यभिमानस्तत्राहतुः भूतैरिति ईश्वरेणमाययासृष्टत्वात् प्रतीतिनिमित्तमात्रत्वेनैवभूतान्यमभिमानइतिभावः नन्वीश्वरस्यसृष्ट्यादिभिः साध्यमस्तिचेन्नाहि अपूर्णकामतापत्तिः नास्तिचेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राहतुः अनपेक्षोऽपिबालवल्लीलयाकरोतीति ६ अयंचजन्मादिव्यवहारोदेहानामेवनत्वात्मनइत्याहतुः देहिनः पितुर्देहेनदेहिनःपुत्रस्यदेहोमातुर्देहिनोदेहाद्भिजायते यथाबीजादेवबीजंजायते देहीतुशाश्वतएव अर्थोभूम्यादिर्यथातद्वत् ७ ननुन

यथाधानासुवैधानाभवंतिनभवंतिच एवंभूतेषुभूतानिचोदितानीशमायया ४ वयंचत्वंचयेचेमेतुल्यकालाश्चराचराः जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्राङ्नैवमधुनाऽपिभो ५ भूतैर्भूतानिभूतेशःसृजत्यवतिहंत्यजः आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपिबालवत् ६ देहेनदेहिनोराजन्देहाद्देहोऽभिजायते बीजादेवयथाबीजंदेह्यर्थइवशाश्वतः ७ देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतःपुरा जातिव्यक्तिविभागोऽयंयथावस्तुनिकल्पितः ८ श्रीशुकउवाच एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः प्रमृज्यपाणिनावक्त्रमाधिम्लानमभाषत ९ राजोवाच कौयुवांज्ञानसंपन्नौमहिष्ठौचमहीयसां अवधूतेनवेषेणगूढाविहसमागतौ १० चरंतिह्यवनौकामंब्राह्मणाभगवत्प्रियाः मादृशांग्राम्यबुद्धीनांबोधायोन्मत्तलिंगिनः ११ कुमारोनारदऋभुरंगिरादेवलोऽसितः अपांतरतमोव्यासोमार्कंडेयोऽथगौतमः १२ वसिष्ठोभगवान्रामःकपिलोबादरायणः दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातूकर्ण्यस्तथाऽऽरुणिः १३ रोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिःसपतंजलिः ऋषिर्वेदशिराधौम्योमुनिःपंचशिरास्तथा १४ हिरण्यनाभःकौशल्यःश्रुतदेवऋतध्वजः एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १५ तस्माद्युवांग्राम्यपशोर्ममूढधियःप्रभू अंधेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यताम् १६ अंगिराउवाच अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदोऽस्म्यंगिरानृप एषब्रह्मसुतःसाक्षान्नारदोभगवानृषिः १७ इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरम् १८ अनुग्रहायभवतःप्राप्तावावामिहप्रभो ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हति १९ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृहमागतः ज्ञात्वान्याभिनिवेशंतेपुत्रमेवददावहं २० अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंपदः २१ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराजविभूतयः महीराज्यंबलंकोशोभृत्यामात्यसुहृज्जनाः २२ सर्वेऽपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्तिदाः गंधर्वनगरप्रख्याःस्वप्नमायामनोरथाः २३

श्वरदेहप्रतियोगित्वात् देह्यपिनशाश्वतःस्यात्तत्राहतुः देहदेहिनोरयंपरस्परप्रतियोगिविभागः पुराअनादिरविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिःसामान्यंव्यक्तिर्विशेषः तयोर्विभागोयथावस्तुनिसन्मात्रेकल्पितः परस्परापेक्षसिद्धत्वेनानिरूपणात् तद्वदिति ८ आधिम्लानंवक्त्रम् ९ १० उन्मत्तस्येवलिंगंयेषांते ११ १२ १३ १४ १५ ममप्रभूरक्षकौ बोधेसमर्थौवितिवा अतोयुवाभ्यांज्ञानदीपःप्रबल्यतां १६ १७ महापुरुषगोचरम् हरिभक्तंत्वां १८ १९ तदैवयदापूर्वमागतोऽस्मि २० रायः अर्थाः २१ यदाचलाः अनित्याः किंच महीति २२ हेशूरसेन इमेसर्वेऽपिशोकादिप्रदाः किंच आगमापायित्वेनगंधर्वनगरतुल्याः गंधर्वनगरंहिकस्मादेवकचिदायाति अपयातिचेतिप्रसिद्धं तदेवमनित्यत्वंशोकादिहेतुत्वंचागमापायित्वंचोक्तं मिथ्यात्वमप्याह स्वप्नश्चमायाचमनोरथश्चयथातद्वत् २३ ४

एतेमनोभवाः मनोमात्रविजृंभिताः अत्रहेतुः अर्थेनतात्विकस्वरूपेणविनैवदृश्यमानाः ततकुतः यस्मात्क्षणांतरेनदृश्यंते तात्विकत्वेहिक्षणांतरेबाधोनस्यात् अतोमनोमात्रविजृंभितत्वेनस्व
आदिवन्मिथ्याभूताइत्यर्थः नन्वेतेपुण्यापुण्यकृताइतिमीमांसकाःप्राहुः तत्कुतोमनोभवत्वंतत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिः अर्थान्ध्यायतःपुंसोमनसएवनिमित्तात् कर्माण्यभवन्पाठांतरेक
र्मेप्सितनममभिध्यायतइत्यर्थः कर्मणोऽपिमनोभवत्वात्तत्साध्याअर्थाअपिमनोभवाएवेतिभावः २४ तदेवंममतास्पदानांदुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्रदेहसंबंधोमूलमित्याह अयंहीति हीत्यव
धारणे अयंद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः आधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपोदेहएवदेहिनः देहोऽहमितिमन्यमानस्य देहिनोजीवस्यविविधान् क्लेशान्संतापांश्चकरोतीतितथा २५ स्वच्छेनाव्यग्रेणगातिंत
त्त्वं ध्रुवोयमर्थइतिविश्रंभंविश्वासंप्रणयंवात्यज्य ततश्चउपशममाविश आश्रय २६ अंगिरसोपदिष्टंतत्त्वंपरमेश्वरप्रसादंविनानप्राप्यतइति तत्प्रसादायमंत्रविद्यांनारदउपदिशति एतामि
ति उपनिषदंपरंश्रेयोऽस्यामित्युपनिषत् मंत्रएवोपनिषत् तांप्रतीच्छगृहाण द्रष्टाद्रक्ष्यतिभवान् २७ अतुलंचतदनधिकंचसमानाधिकशून्यं परंमहिमानंप्रापुःउपेतिउपेष्यति २८ इतिष
ष्ठेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ षोडशेनतत्कृतोक्तेवाविशोकीकृत्यतंनृपम् आदिदेशमहाविद्यांनारदःशेषतोषणीम् १ आदौतावत्तत्सुतस्सुखेनैव पितृपुत्रादिसंबंधोमिथ्येतिदर्शयितुंयोगब

दृश्यमानाविनार्थेननदृश्यंतेमनोभवाः कर्मभिर्ध्यायतोनानाकर्माणिमनसोऽभवन् २४ अयंहिदेहिनोदेहोद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनोविविधक्लेशसंताप
कृदुदाहृतः २५ तस्मात्स्वस्थेनमनसाविमृश्यगतिमात्मनः द्वैतेध्रुवार्थविश्रंभंत्यजोपशममाविश २६ नारदउवाच एतांमंत्रोपनिषदंप्रतीच्छप्रयतोम
म यांधारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टासंकर्षणंप्रभुम् २७ यत्पादमूलमुपसृत्यनरेंद्रपूर्वेशर्वादयोभ्रममिमंद्वितयंविसृज्य सद्यस्तदीयमतुलानधिकंमहित्वंप्रापुर्भवा
नपिपरंनचिरादुपैति २८ इतिश्रीभा॰ष॰पंचदशोऽध्यायः १५ श्रीशुकउवाच अथदेवऋषीराजन्संपरेतंनृपात्मजं दर्शयित्वेतिहोवाचज्ञातीना
मनुशोचतां १ नारदउवाच जीवात्मन्पश्यभद्रंतेमातरंपितरंचते सुहृदोबांधवास्तप्तास्त्वच्छुचाभृशम् २ कलेवरंस्वमाविश्यशेषमायुःसुहृद्वृतः
भुंक्ष्वभोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठनृपासनं ३ जीवउवाच कस्मिञ्जन्मन्यमीमह्यंपितरोमातरोऽभवन् कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्यदेवतिर्यङ्नृयोनिषु ४ बंधु
ज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्वएवहिसर्वेषांभवंतिक्रमशोमिथः ५ यथावस्तूनिपण्यानिहेमादीनिततस्ततः पर्यटंतिनरेष्वेवंजीवोयोनिषुकर्तृषु ६
नित्यस्यार्थस्यसंबंधोह्यनित्योदृश्यतेनृषु यावद्यस्यहिसंबंधोममत्वंतावदेवहि ७ एवंयोनिगतोजीवःसनित्योनिरहंकृतः यावद्यत्रोपलभ्येततावत्स्वत्वंहित
स्यतत् ८

तेनतमेवज्ञातीनांदर्शयित्वाजीवात्मन्नित्याद्युवाच १ २ शेषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युनामृतत्वादित्यर्थः तदेवकलेवरंप्रविश्योत्थितोऽजीवउवाच यद्वा अंतरालेप्रेतशरीरे
स्थित्वेतिज्ञेयं ३ ४ मयिमृतेपुत्रद्दष्ट्याशोकश्चेत् शत्रुदृष्ट्याहर्षः किंनक्रियतइत्याशयेनसंबंधस्यानियतत्वमाह बंधवोविवाहादिभिःसंबंधिनः ज्ञातयःसपिंडाः अरयोघातकाः मित्राणिरक्ष
काः मध्यस्थाउभयव्यतिरिक्ताःसाधारणाः विद्विषोद्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ताइतिभेदः ५ कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वेदृष्टांतः यथापण्यानिक्रयविक्रयाद्यहाणि कर्तृषुव्यव
हर्तृषुपरिभ्रमंति एवंजीवोऽपियोनिषुजनकेषुएकस्मिन्नपिजन्मनिसंबंधस्यानियतत्वंसदृष्टांतमाहद्वाभ्याम् नित्यस्यजीवतोऽपिअर्थस्यपश्वादेः अनित्यः अनियतःविक्रयादिनासंबंधनिवृत्तेः
७ एवंयोनिगतः पित्रादिसंबंधंप्राप्तोऽपिसजीवोनित्यः देहजन्मादिनातस्यजन्माद्यभावात् अतएववस्तुतोनिरहंकृतः अहमस्यपुत्रइत्यभिमानशून्यः यत्रपित्रादौसंबंधीनियावदुप
लभ्येत कर्मवशेनवर्तेत तावदेवतस्यपित्रादेः तत्तस्मिन्स्वत्वंनतुविक्रयादुत्तरकालमपि अयंवैवसंबंधः यदुक्तंकलेवरंसमाविश्येति तत्रतस्मिन्कलेवरेममेदानींस्वत्वंनिवृत्तमिति सदृष्टांत
माह नित्यस्यचिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः योनिगतोदेहंप्रविष्टः यत्रदेहेतस्यजीव स्यतत्तस्मिन्देहेस्वत्वं नतुमरणोत्तरकालमपीत्यर्थः शेषंसमानम् ८ ध ध

जीवस्यानित्यत्वंसाधयति एषनित्यः तत्रहेतुः अव्ययः अपक्षयशून्यः तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः तच्चकुतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतोदेहादेराश्रयः नतुदेहादिरूपः यतःस्वदृक् स्वप्र-
काशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्मनः मायायागुणैरात्मानमेवविश्वंबिम्बात्मकंसृजति तदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रुतेः उपादानकारणत्वात्सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्यचकर्तृत्वोब्रह्मत्वा
त् ब्रह्मणएवचिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेनस्रष्टृत्वाज्जीवः सृजतीतिवाचोयुक्तिः यद्वा स्वकर्मद्वारासृष्टिनिमित्तत्वेनस्रष्टृत्वं भोग्यस्यचसर्वभोक्त्राश्रयत्वात्सर्वाश्रयत्वंचोक्तमिति
द्रष्टव्यम् ९ यदुक्तंसुहृत्तइतिसुहृदोबांधवांस्त्वमानितिचनदप्याह नह्यस्येति तत्रहेतुः एकः सुहृदादिसंगरहितः तत्कुतः गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तॄणांमित्रादीनांयाः सर्वा
धियः विभिन्नाबुद्धयः तासांद्रष्टासाक्षी १० यच्चोक्तंभुंक्ष्वभोगानित्यादितत्राप्याह नादत्तइति गुणंसुखम् दोषंदुःखंक्रिया फलंचराज्यादिकं उदासीनत्वेहेतुः परावरदृक्कारणस्य
कार्यस्यचसाक्षी नतुभोक्ता यतः ईश्वरः देहादिपारतंत्र्यशून्यः अतएवंभूतस्यममचयुष्माकंचसंबंधाभावाच्छोकंमाकुरुतेतिवाक्यार्थः ११ १२ १३ द्विजभाषितमंगिरसाप्रो

एषनित्योव्ययःसूक्ष्मएषसर्वाश्रयःस्वदृक् आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानंसृजतेप्रभुः ९ नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोऽपिवा एकःसर्व
धियांद्रष्टाकर्तॄणांगुणदोषयोः १० नादत्तआत्माहिगुणंनदोषंनक्रियाफलम् उदासीनवदासीनःपरावरदृगीश्वरः ११ श्रीशुकउवाच इ
त्युदीर्यगतोजीवोज्ञातयस्तस्यतेतदा विस्मितामुमुचुः शोकंछित्वात्मस्नेहशृंखलाम् १२ निर्हृत्यज्ञातयोदेहंतथाकृत्वोचिताःक्रियाः तत्यजुर्दु
स्त्यजंस्नेहंशोकमोहभयार्तिदम् १३ बालघ्न्योव्रीडितास्तत्रबालहत्याहतप्रभाः बालहत्याव्रतंचेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् यमुनायांमहाराजस्मरं
त्योद्विजभाषितम् १४ सइत्थंप्रतिबुद्धात्माचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः गृहांधकूपान्निष्क्रांतःसरःपंकादिवद्विपः १५ कालिंद्यांविधिवत्स्नात्वाकृत
पुण्यजलक्रियः मौनेनसंयतप्राणोब्रह्मपुत्राववंदत १६ अथतस्मैप्रपन्नायभक्तायप्रयतात्मने भगवान्नारदःप्रीतोविद्यामेतामुवाचह १७
नमस्तुभ्यंभगवतेवासुदेवायधीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच १८ नमोविज्ञानमात्रायपरमानंदमूर्तये आत्मारामायशांता
यनिवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यैवन्यस्तशक्त्यूर्मयेनमः हृषीकेशायमहतेनमस्तेविश्वमूर्तये २० वचस्युपरतेप्राप्ययएकोमनसासह
अनामरूपश्चिन्मात्रःसोऽव्यान्नःसदसत्परः २१ यस्मिन्निदंयतश्चेदंतिष्ठत्यप्येतिजायते मृन्मयेष्विवमृज्जातिस्तस्मैतेब्रह्मणेनमः
२२ यन्नस्पृशंतिनविदुर्मनोबुद्धींद्रियासवः अंतर्बहिश्चविततंव्योमवत्तन्नतोस्म्यहम् २३

न्तं पुत्रादीनांदुःखहेतुत्वंस्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्याविमत्सराः सत्यइतिभावः १४ निबिडपंकतुल्यंगृहंविहाय निष्क्रमणमतिधीरस्यतस्यैवयोग्यंनान्यस्येति दृष्टांतमाह सरसः पंकाद्द्विपागजइव १५ कृताः पुण्यजलक्रि
याः पितृतर्पणाद्यायेन संयतप्राणोनियतेंद्रियः १६ १७ नमोधीमहि ध्यायेम मनसानमस्यामइत्यर्थः १८ निवृत्ताद्वैतदृष्टिर्यस्मात् १९ न्यस्तानिरस्ताः शक्त्यूर्मयः माया
निमित्तारागद्वेषादयोयेन २० मनसासहवचसिअप्राप्योपरतेसतियएकएवप्रकाशते वचसीतिसर्वेंद्रियोपलक्षणम् सोऽस्मान्नव्यात्सदसत्परः कार्यकारणयोः कारणम्
२१ तदेवाह यस्मिन्निति इदंकार्यकारणंतिष्ठति अप्येतिच यतश्चजायते मृन्मयेषुघटादिषुमृज्जातिर्मृन्मात्रमिवसर्वानुस्यूतंयत् तस्मै २२ ननुसर्वानुस्यूतंचेन्मृज्जातिव
त्प्रतीयेत कथंमनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह यद्ब्रह्मव्योमवद्विततमपि असवः प्राणाः क्रियाशक्त्यानस्पृशंति मनआदीनिच ज्ञानशक्त्यानविदुः तद्ब्रह्मनतोऽस्मि २३

तेषांतदज्ञानेहेतुमाह देहेंद्रियादयोमी यदंशाविद्धायच्चैतन्यांशेनाविष्टाःसंतः कर्मसुस्वस्वविषयेषुप्रचरंति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदासुषुप्तिमूर्च्छादौनैवप्रचरंति यथा अप्रतप्तंलोहं
नदहति अतोयथालोहमग्निशक्त्यैवदाहकंसदग्निंविनानदहति एवंब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यांप्रवर्तमानादेहादयस्तन्नस्पृशंति नविदुश्चेतिभावः जीवस्तर्हिद्रष्टृत्वाज्जानातुने-
त्याह स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञंतदेवेतिप्राप्नोति नान्योजीवोनामास्ति नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः यद्वा द्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञंजीवमपितदेवएति जानातिनतुजीवस्तज्ज्ञाना
तीत्यर्थः तदुक्तंहंसगुह्यस्तोत्रे देहोऽसवोऽक्षाइत्यादि २४ सकलायेसात्वतपरिबृढाः तेषांनिकरः समूहस्तस्यकरकमलानांकुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितंचरणारविंदयुगुलंयस्यतस्यसंबो
धनम् परमउत्कृष्ट परमेष्ठिन्सर्वेश्वर २५ पूर्वंसनारदोंऽगिरा आजगामेत्यंगिराः प्रधानोक्तः चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेनतस्यपृथगुक्तत्वात् इहतुनारदोंऽगिरसासाकंयथाचितिनारद-
स्यप्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेनतस्यवैराग्योत्पत्तेः प्रभोहेसमर्थ २६ यथायथावद्धारयामास २७ विद्याधराधिपत्यंचावांतरफलंलेभे अप्रतिहतमस्खलितम् २८ कतिपयैरहोभिः वि
धयाइद्धेनदीप्तेनमनसांगातिर्यस्य २९ मृणालवत्गौरं शितिवाससंनीलांबरं स्फुरंतिकिरीटादीनियस्य कटिचक्रंकटिसूत्रं प्रसन्नानिवक्त्राणियस्य अरुणानिलोचनानियस्यतंचतंच

देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमीयदंशविद्धाःप्रचरंतिकर्मसु नैवान्यदालोहमिवाप्रतप्तंस्थानेषुतद्द्रष्टृपदेशमेति २४ ओंनमोभगवतेमहापुरुषायम
हानुभवायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगुलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते २५ श्रीशुकउ
वाच भक्तायैतांप्रपन्नायविद्यामादिश्यनारदः ययावंगिरसासाकंधामस्वायंभुवंप्रभो २६ चित्रकेतुस्तुविद्यांतांयथानारदभाषिताम् धारयामा
ससप्ताहमब्भक्षःसुसमाहितः २७ ततस्ससप्तरात्रांतेविद्ययाधार्यमाणया विद्याधराधिपत्यंसलेभेऽप्रतिहतंनृप २८ ततःकतिपयाहोभिर्विद्ययेद्ध
मनोगतिः जगामदेवदेवस्यशेषस्यचरणांतिकम् २९ मृणालगौरंशितिवाससंस्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणम् प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनंतंददर्शसिद्धेश्व
रमंडलैःप्रभुम् ३० तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषःस्वच्छामलांतःकरणोऽभ्ययान्मुनिः प्रवृद्धभक्त्याप्रणयाश्रुलोचनःप्रहृष्टरोमाऽनमदादिपूरुषम् ३१ सउत्तम
श्लोकपदाब्जविष्टरंप्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमोनैवाशकत्तंप्रसमीडितुंचिरम् ३२ ततःसमाधायमनोमनीषयाबभाषएतत्प्र
तिलब्धवागसौ नियम्यसर्वेंद्रियबाह्यवर्तनंजगद्गुरुंसात्वतशास्त्रविग्रहं ३३ चित्रकेतुरुवाच अजितजितःसममतिभिर्भवान्जितात्मभिर्भवता वि
जितास्तेऽपिचभजतामकामात्मनांयआत्मदोऽतिकरुणः ३४ तवविभवःखलुभगवन्जगदुदयस्थितिलयादीनि विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्रमृषास्पर्धंतिपृथगभि
मत्या ३५

३० इष्वाचतमादिपुरुषमभ्ययाच्छरणंगतः अनमन्ननाम कथंभूतः तस्यदर्शनेनध्वस्तंसमस्तंकिल्बिषंयस्य स्वच्छममलंचांतःकरणंयस्य प्रणयेनाश्रुयुक्तेलोचनेयस्य प्रहृष्टा
निरोमाणियस्यसः ३१ तंप्रसमीडितुंस्तोतुंचिरंनैवाशकत् नशशाकतत्रहेतुः उत्तमश्लोकस्यपादाब्जयोर्विष्टरमासनं उपमेहयन् अभिषिंचन् प्रेम्णाउपरुद्धः अखिलानांवर्णानांनिर्गमउच्चा
रणंयस्यसः ३२ मनीषयाबुद्ध्या मनःसमाधायैतद्वक्ष्यमाणंबभाषे प्रतिलब्धावाग्येन सात्वतशास्त्रोक्तोविग्रहोयस्यतम् ३३ अन्योऽन्यप्रेमजानंदनिभृतान्स्वामिसेवकान् अभिनंदन्मुदा
ज्ञातिदशाभिः पंचाभिर्विभुम् हेअजित अन्यैरजितोऽपिभवान् साधुभिर्भक्तैर्जितः स्वाधीनएवकृतः यतोभवानतिकरुणः तेऽपिचनिष्कामा अपिभवताविजिताः योभवान् अका
मात्मनामात्मानमेवददाति ३४ ननुभक्तैरेवाजितइतिकथंस्पर्धमानैरपिस्रष्ट्रादिकर्तृभिरन्यैरीश्वरैर्जयसंभवात्तत्राह तवेतिजगतउदयादीनितवैवविभवः विभवनंमाहिमा लीलेतिया
वत् आदिशब्देनप्रवेशनियमनादीनि विश्वसृजस्तुब्रह्मादयोनेश्वराः किंतुतेतवांशोयःपुरुषः तस्यांशाः तत्रएवंस्थितेऽपिपृथक्पृथगीश्वरावयमित्यभिमानेनवृथैवस्पर्धंते ३५

त्वमेवसृष्ट्यादिकर्तेत्येतदुपपादयति परमाणुःसूक्ष्ममूलकारणं परममहदंतिमंकार्यं तयोस्त्वमेवाद्यंतांतरवर्ति आदावंतेच अंतरेमध्येचवर्तितुंशीलंयस्यसः अतएवत्रयविधुरः आद्यंतमध्यशून्योऽक्रमः तेचत्वयासृज्यंतेनतुध्रुवाः कुतइत्यतआह सत्वानांसत्वेनप्रतीतानांकार्याणामादावंतेऽपिअंतरालेऽपिचनदेवध्रुवंकनर्णादिवत् ३६ एवंध्रुवत्वेनकालतःपरिच्छेदोनोक्तोत्यक्तं देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरिति पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् दशगुणमुत्तरोत्तरैरावरणैराधिकैरावृतः यत्रत्वयि अणुकल्पः पततिपरिभ्रमति तत्तस्मादनंतस्त्वं ३७ यस्मादेवंपरमेश्वरस्त्वमेव अन्येदेवास्तवविभूतयः अतस्त्वांविहाय विषयकामनयाऽन्योपासकाअतिमंदाइत्याह विषयेषुतृट्तृष्णायेषांतेनराकाराःपशवः कुतःयाविभूतीरिंद्राद्याउपासतेनतुपरंत्वां ततःकिंतत्राह ते षामिति तदनुउपास्यनाशानंतरंयथाराजकुलमनुराजकुलनाशानंतरंयथातत्सेवकानामाशिषोनश्यंतितद्वत् अयंचपरमोऽवधिःमध्येऽपिनश्यंत्येव ३८ विषयकामेनापिकृतात्वत्सेवामो सफलैवेत्याह कामधियःविषयकामनाअपिहेपरम त्वयिरचिताःकृताश्चेत् नरोहांतिदेहांतरोत्पत्तयेनभवंति करंभबीजानिभर्जितबीजानियथा यतोऽस्यजीवस्यगुणगणादेवद्वंद्वसमूहाभवंति अतःकामेनापिनिर्गुणस्यतवभजनाच्छनैर्नैर्गुण्यंभवतीत्यर्थः ३९ फलकामनयाऽपितदाराधनंयदामोक्षहेतुः तदाकिंवक्तव्यंभगवद्धर्ममाहात्म्यमितिवक्तुंतत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेनभगवंतंस्तौति जितमितियदाभवान् भागवतंधर्ममाह तदाहेभगवन् त्वयाजितंसर्वोत्कर्षेणस्थितम् तत्रहेतुःयेनिष्किंचनाःसनत्कुमारादयोमुनयस्तेयंभगवंतमपवर्गायसेवंतेतेनभवताजितंयंधर्ममिति

परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्तित्रयविधुरः आदावंतेऽपिचसत्वानांयद्ध्रुवंतदेवांतरालेऽपि ३६ क्षित्यादिभिरेषकिलावृतःसप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः यत्रपतत्यणुकल्पःसहांडकोटिकोटिभिस्तदनंतः ३७ विषयतृषोनरपशवोयउपासतेविभूतीर्न परंत्वां तेषामाशिषईशतदनुविनश्यंति यथाराजकुलम् ३८ कामधियस्त्वयिरचितानपरमरोहंतियथाकरंभबीजानि ज्ञानात्मन्यगुणमयेगुणगणतोस्यद्वंद्वजालानि ३९ जितमजिततदाभवतायदाहभागवतंधर्ममनवद्यं निष्किंचनायेमुनयआत्मारामायमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतिचयदन्यत्र विषमधियारचितोयःसह्यविशुद्धःक्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१ कःक्षेमोनिजपरयोःकियानर्थःस्वपरद्रुहाधर्मेण स्वद्रोहात्तवकोपःपरसंपीडयाचतथाऽधर्मः ४२ नव्यभिचरतितवेक्षायथाह्यभिहितोभागवतोधर्मः स्थिरचरसत्वकदंबेष्वपृथग्धियोयमुपासतेत्वार्याः ४३ नहिभगवन्नघटितमिदंत्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकोऽपिविमुच्यतेसंसारात् ४४ अथभगवन्वयमधुनात्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरऋषिणायदुदितंतावकेनकथमन्यथाभवति ४५

वा. ४० अनवद्यतामेवाह विषममतिः यत्रयस्मिन्भागवतेधर्मेनास्ति यदन्यत्रयथान्यस्मिन् काम्येधर्मे ननुसोपिवेदोक्तत्वादनवद्यएवतत्राह विषमधियाशत्रुमरणादिकामनयारचितोयःसह्यविशुद्धःरागद्वेषादिमत्वात् क्षयिष्णुश्चनश्वरफलत्वात् अधर्मबहुलश्चहिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तंशंबरस्वामिभिः उभयमिहचोदनायालक्ष्यतेअर्थोऽनर्थश्चेत्यादि ४१ एतत्प्रपंचयति कःक्षेमःकुशलंनकिंचित् निजपरयोःस्वस्यपरस्यच स्वपरद्रुहास्वस्मैपरस्मैचद्रुह्यतीतिस्वपरध्रुक् तेन यतःस्वद्रोहात् अत्यंतकायक्लेशात् तवकोपःपीडासंभवति तदुक्तंगीतासु कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विध्यासुरनिश्चयानिति तथापरसंपीडयाधर्मः चशब्दात्तवकोपश्च अतस्त्वयारागांधमपिकथंचिद्वेदमार्गेप्रवर्तयितुंकाम्यधर्मोऽभिहितोनत्वादरस्था ४२ भागवतधर्मेणतुद्रोहइत्याह नेति नव्यभिचरतिनपरमार्थंजहाति तवईक्षादृष्टिः अव्यभिचारेहेतुःस्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु समबुद्धयोभागवतायंधर्मंसेवंते ४३ एवंभूतस्यभागवतधर्मप्रवर्तकस्यतवदर्शनात् सर्वपापक्षयोभवतीतिकिंचित्रमित्याह नहीति ४४ अतोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह अथेति अतोहेतोः तवावलोकनेन परिमृष्टानिरस्ताआशयेचित्तेमलायेषांते त्वद्दर्शनंचममनारदोपदेशेन जातमित्याह सुरर्षिणेति ४५

यथा चाहं पूर्वमतिमूढ आसं यथा च नारदेनानुगृहीतोऽस्मि तत्सर्वं सर्वान्तर्यामिणस्तव मया किं प्रकाशनीयमित्याह विदितमिति विशेषेण ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिव न किमपीत्यर्थः सवितुर्यथा खद्यो-
नैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ४६ उक्तलक्षणं भगवन्तं प्रणमति नम इति द्वाभ्यां सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय दुरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजं तत्त्वं यस्य तस्मै केषां कुयो-
गिनां केनापि दा भेददृष्ट्या ४७ श्वसन्ति चेष्टन्ते चेकितानं पश्यन्तमनु चित्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि उच्चकन्ति स्वारूढं पश्यन्ति ४८ ४९ मेऽनुशासनं मद्विषय उपदेशः तेन तया च विद्यया अस्मद्द-
र्शनात्संसिद्धोऽसि ५० तद्बोधदार्ढ्याय स्वयमप्युपदिशति अहमित्यादिना सर्वभूतान्यहमेव भूतानामात्मा भोक्ताऽप्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोऽहं भूत-
भावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च ननु शब्दब्रह्म प्रकाशकं परंब्रह्म कारणं च प्रकाशकं च सत्यं ते उभे ममैव रूपे इत्याह शब्दब्रह्मेति शाश्वती शाश्वत्यौ ५१ अतस्त्वमेवं पश्येत्याह लो-
के भोग्यप्रपञ्चे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं व्याप्तं तदुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं प्रकल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः पश्येदित्य-
ध्याहारो वा ५२ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टान्तेन संभावयन्नाह यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं

विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिल-
योदयेशाय दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ४७ यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति भूमण्डलं स-
र्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ४८ श्रीशुक उवाच संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं
कुरूद्वह ४९ श्रीभगवानुवाच यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् संसिद्धोऽसि तया राजन् विद्यया दर्शनाच्च मे ५० अहं वै सर्वभूतानि भूता-
त्मा भूतभावनः शब्दब्रह्म परंब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ५१ लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम् उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ५२ यथा
सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ५३ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्र-
ष्टारं परं स्मरेत् ५४ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ५५ उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्वेति
व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ५६ यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ततः संसार एतस्य देहाद्देहो मृतेर्मृतिः ५७

गिरिवनादिरूपं देशान्तरस्थमात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्न एवोत्थितः सन् आत्मानमेकदेशस्थं शयनदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभ-
वति ५३ एवं प्रसिद्धान्यपि जागरादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थाभूतानि आत्मनो मायामात्राणि इत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं
स्मरेत् ५४ ननु तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते स्वापे दृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावात्तत्राह येनेति प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन रूपेण तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रिय-
सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मामवेहि तदा स्वापसुखयोरसंवेदने सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतेरसंभवात् ५५ ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत् नह्यन्येन दृष्टम-
न्यः स्मरति तत्राह उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतः अनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्येत यत् एकैकापायेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानं परं ब्रह्म तदेव
न तु भिन्नमित्यर्थः अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिवदवस्थान्तरत्वेऽपि स्वापानन्दयोः स्मरणं घटत इति भावः तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुषङ्गः ५६ विपक्षे दोषमाह यदिति यदि एतन्म-
द्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहो जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृतेरनन्तरं मृतिश्चेति ५७

योन्यंतरेऽपि भोगादिसंपादनं शक्यं ज्ञानार्थत्वं त्वेवयातितव्यमित्याह लब्ध्वेति ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षम् तयोः संभवो यस्यां ताम् ५८ वैराग्यार्थमाह ईहायांप्रवृत्तिमार्गेणनतईहातः अनीहायांनिवृत्तिमार्गेतु अभयंमोक्षोभवतीतिचस्मृत्वाफलसंकल्पाद्विरमेत् पाठांतरेनोभयंपरिक्लेशः फलविपर्ययश्चनास्तीत्येवंस्मृत्वा ५९ एतद्विवृणोति सुखायेतित्रिभिः दुःखस्या निवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिः ६० विज्ञाः उद्यमेप्रवीणावयमित्यभिमानवताम् स्थानत्रयविलक्षणांतुरीयांबुध्वा ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभि रैहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेननेजसाविवेकबलेन ६२ नचातः परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति योगेनैपुण्यंयस्याः साबुद्धिर्येषां परस्यात्मन एकंदर्शनमितियत् एतावानेव ६३ ६४ ६५ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः

लब्ध्वेहमानुर्षीयोनिंज्ञानविज्ञानसंभवाम् आत्मानंयोनबुध्येतनक्वाचिच्छममाप्नुयात् ५८ स्मृत्वेहायांपरिक्लेशंततः फलविपर्ययम् अभयंचाप्यनीहायांसंकल्पाद्विरमेत्कविः ५९ सुखायदुःखमोक्षायकुर्वातेदंपतीक्रियाः ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्यचसुखस्यच ६० एवंविपर्ययंबुध्वानृणां विज्ञाभिमानिनां आत्मनश्चगतिंसूक्ष्मांस्थानत्रयविलक्षणां ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेनतेजसा ज्ञानविज्ञानसंतुष्टोमद्भक्तः पुरुषोभवेत् ६२ एतावानेवमनुजैर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मनाज्ञेयोयत्परात्मैकदर्शनम् ६३ त्वमेतच्छ्रद्धयाराजन्नप्रमत्तोवचोमम ज्ञानविज्ञानसंपन्नोधारयन्नाशुसिध्यसि ६४ श्रीशुकउवाच आश्वास्यभगवानित्थंचित्रकेतुंजगद्गुरुः पश्यतस्तस्यविश्वात्माततश्चांतर्दधेहरिः ६५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुकउवाच यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यैकृत्वादिशेनमः विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचारगगनेचरः १ सलक्षंवर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः स्तूयमानोमहायोगीमुनिभिः सिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणीषुनानासंकल्पसिद्धिषु रेमेविद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ३ एकदासविमानेनविष्णुदत्तेनभास्वता गिरिशंददृशेगच्छन्परीतंसिद्धचारणैः ४ आलिंग्यांकीकृतांदेवींबाहुनासुनिसंसदि उवाचदेव्याः शृण्वंत्याजहासोच्चैस्तदंतिके ५ चित्रकेतुरुवाच एषलोकगुरुः साक्षाद्धर्मवक्ताशरीरिणाम् आस्तेमुख्यः सभायांवैमिथुनीभूयभार्यया ६ जटाधरस्तीव्रतपाब्रह्मवादीसभापतिः अंकीकृत्यस्त्रियंचास्तेगतह्रीः प्राकृतोयथा ७ प्रायशः प्राकृताश्चापिस्त्रियंरहसिबिभ्रति अयंमहाव्रतधरोबिभर्तिसदसिस्त्रियम् ८ भगवानपितच्छ्रुत्वाप्रहस्यागाधधीर्नृप तूष्णींबभूवसदसिसभ्याश्चतदनुव्रताः ९ श्रीशुकउवाच इत्यतद्वीर्यविदुषिब्रुवाणेबह्वशोभनम् रुषाहदेवीधृष्टायनिर्जितात्माभिमानिने १० पार्वत्युवाच अयंकिमधुनालोकेशास्तादंडधरः प्रभुः अस्मद्विधानांदुष्टानांनिर्लज्जानांचविप्रकृत् ११

 ततः सप्तदशेमोघमहर्षिप्राप्यखेचरन् विहस्यगिरिशंशापादुमायाश्चत्रतांगतः १ यतोयस्याम् तस्यैदिशेनमः नमनंकृत्वा १ सचित्रकेतुः विद्याधरस्त्रीभिर्हरिंगापयन् रेमइतिद्वयोरन्वयः अव्याहतबलमिंद्रियपाटवंयस्य २ नानाविधाः संकल्पैनैवसिद्धयोयासुतासु ३ अकस्माद्दृष्टैश्वर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः आसुरींयोनिमापन्नोभवानशापतः सनु तदाह एकदेत्यादिना ४ अंकीकृतासुत्संगेनैकीकृत्यदेवींबाहुनाआलिंग्यस्थितंउवाच जहासच तस्यांतिकेस्थितः सन् ५ धर्मवक्तावदति शरीरिणांमध्येमुख्यश्चभार्ययामिथुनीभूयचास्ते ६ ७ ८ अगाधागंभीराधीर्यस्यसः ९ नतस्यवीर्यप्रभावंविद्वान् अतद्वीर्यविद्वान् तस्मिन् निर्जितात्माभिमानिनेजितेंद्रियोऽहमित्यभिमानवते इति रुषाक्रोधेनाह १० विरुद्धंप्रकर्षेणकरोतीतिविप्रकृत् ११

अतिवर्तिनंशालमतिक्रम्यवर्तमानशीलं येषांनिषेधंतिननिवारयंति १२ एषांब्रह्मादीनामनुध्येयंपदाब्जयुगंमंयस्यतम् मंगलमगलंपरमधर्ममूर्तिम् सूरीन् परिभूय अज्ञान् क्ष-
त्रियजगद्गुरून् यःप्रशास्तितत्तस्मात् १३ ननुहरिभक्तोऽयंनदंडार्हइतिचेत्तत्राह नायंसाधुभिः परिसेवितंवैकुंठस्यपादमूलोपसर्पणमर्हति यतः संभाविता अहमधिकइतिकृताम
तिर्येन अतएवस्तब्धोनम्रः १४ तदेवंस्वयंदंडमर्हंतंनिश्चित्यतंप्राह अतइति हेपुत्रयथाभूयोमहतांकिल्बिषमपराधंनकर्तानकरिष्यतितथायाहीत्यर्थः १५ १६ पूर्वंदिष्टंप्राचीनकर्म
प्रापममेव १७ अयंचसंसारचक्रस्वभावएवनाचित्रमित्याह संसारचक्रइति १८ अतएवात्रममचतवचनकोऽपिदोषइत्याह नैवेति १९ एवंतावत् सुखदुःखादिकमंगीकृत्योक्तमिदा
नींतदपिनास्तीत्याह गुणानांमायामयानांप्रवाहेसंसारे २० ननुमायागुणानांचेदयंप्रवाहस्तर्हितेषांजडत्वाद्बंधमोक्षाद्यनुभवोनस्यात्तत्राह एकःपरमेश्वरोमाययानिमित्तभूः

नवेदधर्मीकलयत्ययोनिर्नब्रह्मपुत्रान्तुनारदाद्याः नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनोनिषेधंत्यतिवर्तिनंहरम् १२ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुंमं
गलमंगलंस्वयम् यःक्षत्रबंधुःपरिभूयसूरीन्प्रशास्तिधृष्टस्तदयंहिदंड्यः १३ नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणम् संभावितमतिःस्तब्धःसाधुभिः
पर्युपासितम् १४ अतःपापीयसींयोनिमासुरींयाहिदुर्मते यथेहभूयोमहतांनकर्तापुत्रकिल्बिषम् १५ श्रीशुकउवाच एवंशप्तश्चित्रके-
तुर्विमानादवरुह्यसः प्रसादयामाससतींमूर्ध्नानम्रेणभारत १६ चित्रकेतुरुवाच प्रतिगृह्णामितेशापमात्मनोंऽजलिनांऽबिके देवैर्मर्त्या-
यंयत्प्रोक्तंपूर्वदिष्टंहितस्यतत् १७ संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा १८ नैवात्मानपरश्चापिक
र्तास्यात्सुखदुःखयोः कर्तारंमन्यतेप्राज्ञआत्मानंपरमेवच १९ गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः कःस्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेववा
२० एकःसृजतिभूतानिभगवानात्ममायया एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कलः २१ नतस्यकश्चिद्दयितःप्रतीपोनज्ञातिबंधुर्नपरोनचस्वः स
मस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखेनरागःकुतएवरोषः २२ तथाऽपितच्छक्तिविसर्गएषांसुखायदुःखायहिताहिताय बंधायमोक्षायचमृत्युजन्मनोःशरीरि
णांसंसृतयेऽवकल्पते २३ अथप्रसादयेनत्वांशापमोक्षायभामिनि यन्मन्यसेअसाधूक्तंममतत्क्षम्यतांसति २४ श्रीशुकउवाच
इतिप्रसाद्यगिरिशौचित्रकेतुररिंदम जगामस्वविमानेनपश्यतोःस्मयतोस्तयोः २५ ततस्तुभगवान्रुद्रोरुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदैत्यसि
द्धानांपार्षदानांचशृण्वताम् २६ श्रीरुद्रउवाच दृष्टवत्यसिसुश्रोणिहरेरद्भुतकर्मणः माहात्म्यंभृत्यभृत्यानांनिस्पृहाणांमहात्मनाम् २७

तथा भूतानिप्राणिनःसृजति निष्कलःस्वयंबंधादिशून्यः २१ नन्वेवंभूतविषमसृष्टेस्तस्यकिंकारणंप्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपिप्रियाद्योनसंति तथाऽपितन्नृत्
कर्मवशात्सर्वंघटतइत्याह नतस्येतिद्वाभ्यां प्रतीतःअप्रियः नज्ञातिर्बंधुश्चेत्यर्थः सर्वत्रसमस्य तत्कुतः निरंजनस्य निःसंगस्य अतएवतन्निमित्तेसुखेरागोनास्तिरागानुब-
धोरोषःकुतःस्यात् २२ यद्यप्येवंतथाऽपितस्यशक्त्यामाययायोविसर्गः पुण्यपापादिलक्षणंकर्म एषांशरीरिणांसुखाद्यर्थमवकल्पतेसमर्थोभवति यथोक्तंगीतासु भूतभा-
वोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितइति २३ अथतस्मात्भामिनिहेकोपनेत्वांकेवलंप्रसादयामि नतुशापमोक्षाय तर्हिकिंप्रसादनेनअतआह ममोक्तमुक्तिंसाधुअपिअसाधु
वन्मन्यसेतत् त्वयाक्षम्यताम् २४ गिरिशोभवानीशंकरौप्रसाद्य स्मयतोःविस्मयंकुर्वतोःसतोः २५ २६ २७ ५ ५ ५ ५

स्वर्गादावेवतुल्योऽर्थः प्रयोजनमितिद्रष्टुंशीलंयेषांतेतथा २८ तत्रतद्दुःखमेवहेतुमाह द्वाभ्याम् देहिनांसुखदुःखमित्यादिद्वंद्वानि ईश्वरस्यलीलयामायया भवंति २९ तेषुचगुण
दोषविकल्पइत्येवंत्यन्वयः इष्टानिष्टभेदइव यःस्फुरतिस आत्मन्यर्थभेदः पुंसःस्वप्नेयथा अविवेकतस्तो भवति स्रजिवत्सर्पमालादिभिर्यथातथैवकृतइत्यर्थः स्रग्वदितिवक्तव्ये
स्रजिवदित्यार्षं पाठांतरेतुसुगमम् ३० अतोभागवतानांनिस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह वासुदेवइति ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यंबलंयेषांतेषां व्यपाश्रयः विशिष्टबुद्ध्या आश्रयणीयोऽ
र्थोनास्ति ३१ अस्यचहरिदासत्वेनतत्त्वभावत्वान्नैतच्चित्रमितिवक्तुंहरेर्माहात्म्यमाह नाहमितिद्वाभ्याम् ईहितमभिप्रायंलीलांवा यदावयंनविद्मस्तदातस्यस्वरूपमंशकां
शका अपिसंतः पृथगीशमानिनोनविदुरेव ३२ अतएवहरिरपिसर्वेषांभूतानांप्रियः ३३ अहंचैवाच्युतस्यप्रियः तस्मान्ममास्मिन् क्रोधोनाभूदितिभावः ३४ ३५ ३६ प्रति

नारायणपराः सर्वेनकुतश्चनबिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः २८ देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया सुखंदुःखंमृतिर्ज-
न्मशापोनुग्रहएवच २९ अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइवात्मनि गुणदोषविकल्पश्चभिदेवस्रजिवत्कृतः ३० वासुदेवेभगवतिभक्तिमुद्वह-
तांनृणाम् ज्ञानवैराग्यवीर्याणांनेहकश्चिद्व्यपाश्रयः ३१ नाहंविरिंच्योनकुमारनारदौनब्रह्मपुत्रामुनयःसुरेशाः विदामयस्येहितमंशकांशका
नतत्स्वरूपंपृथगीशमानिनः ३२ नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोऽपिवा आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः ३३ तस्यचायंमहा
भागश्चित्रकेतुःप्रियोऽनुगः सर्वत्रसमदृक्शांतोह्यहंचैवाच्युतप्रियः ३४ तस्मान्नविस्मयःकार्यःपुरुषेषुमहात्मसु महापुरुषभक्तेषुशांतेषुस
मदर्शिषु ३५ श्रीशुकउवाच इतिश्रुत्वाभगवतःशिवस्योमाऽभिभाषितम् बभूवशांतधीराजन्देवीविगतविस्मया ३६ इतिभाग
वतोदेव्याःप्रतिशप्तुमलंतमः मूर्ध्नासंजगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणम् ३७ जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयोनिमाश्रितः वृत्रइत्यभिविख्या-
तोज्ञानविज्ञानसंयुतः ३८ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि वृत्रस्यासुरजातेश्चकारणंभगवन्मतेः ३९ इतिहासमिमंपुण्यंचित्रके-
तोर्महात्मनः माहात्म्यंविष्णुभक्तानांश्रुत्वाबंधाद्विमुच्यते ४० यएतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावाग्यतःपठेत् इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिपरमां
गतिम् ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुकउवाच पृश्निस्तुपत्नीसवितुःसावित्रीं
व्याहृतींत्रयीम् अग्निहोत्रंपशुंसोमंचातुर्मास्यंमहामखान् १ सिद्धिर्भगस्यभार्यांगमहिमानंविभुंप्रभुम् आशिषंचवरारोहांकन्यांप्रासूतसुव्रता
म् २

शापंदातुमलंतमः समर्थतमोऽपि ३७ ३८ असुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवतिमतेश्च ३९ ४० एतत् एतम् ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
षष्ठस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ आदित्यानांचतुर्थस्यत्वष्टुर्वंशप्रसंगतः प्रोक्तमिंद्रकृतंविश्वरूपवृत्रवधादिकम् १ अदितेःपंचमादीनांपुत्राणामन्वयोक्तिभिः अ
ष्टादशेदितेर्गर्भेशक्रेणमरुतांभिदा २ त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्यसप्रसंगंयथाक्रमम् आदित्यानामथान्येषांवंशानाहमुनीश्वरः ३ दक्षकन्यान्वयानुकथने आदित्याः द्वादशपुत्राः
प्रोक्ताः विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसविताभगः धाताविधातावरुणोमित्रः शक्रउरुक्रमइति तत्रअष्टाध्यायांतमारभ्याविश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानेस्त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्य
इदानींसवितुर्वंशमाह पृश्निस्त्विति सावित्रीमित्यादिषुप्रासूतेत्यस्यानुषंगः पशुंपशुयागम् महामखान्पंचयज्ञान् १ २ ५ ५ ५

धातुर्भार्याकुहूः सायंपुत्रंप्रासूत एवंसिनीवालीदर्शमित्यनुक्रमात् समनंतरोविधाताक्रियायांपुरीष्यानग्नीन् पंचचितान् पुरीष्यासो अग्नयइतिपंचवा एतेश्रयोयाज्ञिनयइतिश्रुते ३ चर्षणीवरुणस्यभार्यासीत् पूर्वंब्रह्मणःपुत्रोभृगुर्यस्यांपुनर्जातः वाल्मीकिर्वरुणस्यैवपुत्रोभवत् एतौवरुणस्यासाधारणौपुत्रौ ४ तयोत्सर्गादयोमित्रस्यासाधारणाः तयोरेवसाधारणौद्वौपुत्रौचाह अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चऋषीमित्रावरुणयोरभवतां यतउभावपिकुंभे रेतःसिषिचतुः सत्रेहजातावैतिनानमोभिः कुंभेरेतःसिषिचतुः समानमितिश्रुतेः द्रुतंस्कन्नम् ५ ६ ७ ८ पश्चात् अष्टमस्कंधे ९ अथेति कश्यपस्यादितेःपुत्राणांद्वादशादित्यानांसंततिमुक्त्वा दितेःपुत्रान्कथयामीत्यर्थः १० हिरण्यकशिपु

धातुःकुहूःसिनीवालीराकाचानुमतिस्तथा सायंदर्शमथप्रातःपूर्णमासमनुक्रमात् अग्नीन्पुरीष्यानाधत्तक्रियायांसमनंतरः ३ चर्षणीवरुणस्यासीद्यस्यांजातोभृगुःपुनः वाल्मीकिश्चमहायोगीवल्मीकादभवत्किल ४ अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चमित्रावरुणयोर्ऋषी रेतःसिषिचतुःकुंभेउर्वश्याःसन्निधौद्रुतम् ५ रेवत्यांमित्रउत्सर्गमरिष्टंपिप्पलंव्यधात् ६ पौलोम्यामिंद्रआधत्तत्रीन्पुत्रानितिनःश्रुतम् जयंतमृषभंतातनृतीयंमीढुषंप्रभुः ७ उरुक्रमस्यदेवस्यमायावामनरूपिणः कीर्तौपत्न्यांबृहत्श्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः ८ तत्कर्मगुणवीर्याणिकश्यपस्यमहात्मनः पश्चाद्वक्ष्यामहेदित्यांयथैवावततारह ९ अथकश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामिते यत्रभागवतःश्रीमान्प्रह्लादोबलिरेवच १० दितेर्द्वावेवदायादौदैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्नामहिरण्याक्षश्चकीर्तितौ ११ हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नामदानवी जंभस्यतनयादत्तासुषुवेचतुरःसुतान् १२ संह्लादंप्रागनुह्लादंह्लादंप्रह्लादमेवच तत्स्वसासिंहिकानामराहुंविप्रचितोऽग्रहीत् १३ शिरोऽहरद्यस्यहरिश्चक्रेणपिबतोऽमृतम् संह्लादस्यकृतिर्भार्याऽसूतपंचजनंततः १४ ह्लादस्यधमनिर्भार्याऽसूतवातापिमिल्वलम् योऽगस्त्यायत्वतिथयेपेचेवातापिमिल्वलम् १५ अनुह्लादस्यसूर्म्यायांबाष्कलोमहिषस्तथा विरोचनस्तुप्राह्लादिर्देव्यास्तस्याभवद्बलिः १६ बाणज्येष्ठंपुत्रशतमशनायांततोभवत् तस्यानुभावःसुश्लोक्यःपश्चादेवाभिधास्यते १७ बाणआराध्यगिरिशंलेभेतद्गणमुख्यताम् यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापिपुरपालकः १८ मरुतश्चदितेःपुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः तआसन्नप्रजाःसर्वेनीताइंद्रेणसात्मताम् १९ राजोवाच कथंतआसुरंभावमपोह्यौत्पत्तिकंगुरो इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यंकिंतत्साधुकृतंहितैः २० इमेश्रद्दधतेब्रह्मन्नृषयोहिमयासह परिज्ञानायभगवंस्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि २१ सूतउवाच तद्विष्णुरातस्यसबादरायणिर्वचोनिशम्यादृतमल्पमर्थवत् सभाजयन्संनिभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वदर्शनः २२

हिरण्याक्षश्चेतिप्रथमंद्वावेव तौचकीर्तितौनौतृतीयस्कंधे ११ १२ विप्रचितोदानवाद्भर्तुःसकाशात् राहुंपुत्रमग्रहीत् १३ ततःसंह्लादादसूत १४ योमेषरूपंवातापिंपेचे तमिल्वलम् यंपचेतंचवातापिंचासूतेत्यन्वयः १५ १६ ततोबलेःसकाशादभवत् तस्यबलेरनुभावःसुश्लोक्यःपुण्यकीर्तिर्हृद्यः अनुभाव्यतेसाद्भिःस्तूयतइत्यनुभावंसुश्लोक्यंयशइतिशेषः १७ तस्यगणेषुमुख्यतांप्राधान्यम् १८ सात्मतांसमानरूपताम् १९ सात्म्यंदेवत्वंप्रापिताः २० २१ आदृतंसादरम् अल्पांमिताक्षरम् अर्थवत्बह्वर्थयुक्तम् सन्नमयनमाश्रयोयस्य हेसत्रायणशौनक २२ ध ध ध ध

पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन २३ भ्रातृहंतारमिंद्रं मारयित्वा सुखिनी स्यामिति चिंतयामास दितिः उल्बणं क्रूरं अक्लिन्नहृदयं कठिनचित्तम् २४ ननु राजा स्वदेहर
क्षणार्थमन्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं तदाह कृमीति ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानंतरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति श्वादिभिर्भक्षित
स्य तु विडिति दग्धस्य भस्मेति संज्ञा आसीत् तत्कृते तस्य देहस्यार्थे यो भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं स्वार्थं वेद न वेदैव तत्र हेतुः यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति २५ इदं देहादिकं ध्रुवं नित्य
माशासानस्य मन्यमानस्य अत उन्नद्धमुच्छृंखलं चेतो यस्य तस्येंद्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो मे येन हेतुना भूयात् भवेत् २६ भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमस

श्रीशुक उवाच हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलंती पर्यचिंतयत् २३ कदा नु भ्रातृहंतारमिंद्रियाराम
मुल्बणम् अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् २४ कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशाभिहितस्य च भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो
यतः २५ आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः मदशोषक इंद्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे २६ इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् शु
श्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च २७ भक्त्या परमया राजन् मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः मनो जग्राह भावज्ञा सस्मितापांगवीक्षणैः २८ एवं स्त्रिया
जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति २९ विलोक्यैकांतभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः स्त्रियं चक्रे स्वदेहा
र्धं यया पुंसां मतिर्हृता ३० एवं शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनंद्य च ३१ कश्यप उवाच व
रं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिंदिते स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ३२ पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् मानसः सर्वभूतानां
वासुदेवः श्रियः पतिः ३३ स एव देवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ३४ तस्मात्पतिव्रता नार्यः
श्रेयस्कामाः सुमध्यमे यजंतेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ३५ सोऽहं त्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः तं ते संपादये काममस
तीनां सुदुर्लभम् ३६ दितिरुवाच वरदो यदि मे ब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणं वृणे अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे घातितौ सुतौ ३७ निश
म्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ३८ अहो अर्थेंद्रियारामो योषिन्मय्येह मायया गृहीतचेताः
कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ३९ कोऽतिक्रमोऽनुवर्तंत्याः स्वभावमिह योषितः धिङ्मां बताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेंद्रियः ४०

कृदाचचार २७ २८ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन् बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तन्नाचित्रम् २९ तत्र हेतुमाह विलोक्येति एकांतभूतानि निःसंगानि मैथुने
न सृष्टिवृद्ध्यर्थं स्वदेहार्धमेव स्त्रियं चक्रे ३० एवं स्त्रिया सुश्रूषितः सन् ३१ इह च कारात्परत्र च अगमः अप्राप्यः ३२ ननु परमेश्वरे सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्र
सिद्धम् तत्राह ३३ ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं दैवतमिति प्रसिद्धम् सत्यम् स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः पूज्यत इत्याह मानस इति सार्द्धे
न देवतालिंगैः मूर्तिभिरुपलक्षितः तान्येवाह नाम इंद्रादि रूपं वज्रहस्तत्वादि ताभ्यां विविधं कल्पितैः ३४ ३५ ३६ इंद्रहणं इंद्रहंतारम् अमृत्युं मृत्युशून्यम्
येन इंद्रेण विष्णुना सहायेन घातितौ ३७ ३८ ३९ स्वभावमनुवर्तमानाया योषितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ४० ५ ५ ५ ५

स्वभावमेवाह द्वाभ्याम् शरत्पद्मस्येवोत्सवो विकाशो यस्मिन् श्रवणे श्रुतीतयोरमृतम् क्षुरधारोपमं चित्तम् ४१ स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनयात्मवत्प्रेष्ठत्वेन प्रतीयमानाना
म् ४२ तन्नेदमुपकल्पते योग्यं भवति अयं भावः वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याः शुद्धचित्तायाः इंद्रं प्रति क्रोधो निवर्तिष्यते पुत्रस्त्वमर्त्यो भविष्यति दीर्घकालत्वेन
व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्ये सतींद्रस्य वधोऽपि न भविष्यतीति ४३ ४४ हे भद्रे अंजः यथावद्यदि धारयिष्यसि तर्हींद्रहा भविष्यति वैगुण्ये तु देवबांधवो भविष्यति वैष्णवत्वा
द्व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येऽपि सा तिसर्वथा वैफल्याभावात् ४५ कार्याण्यावश्यकानि व्रतं यानि न घ्नंति आवश्यकानि न च निषिद्धानि किं त्वप्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि ब्रूहि
४६ तत्रैकत्रिंशन्निषेधानाह नाहिंस्यादिति पंचभिः न शपेन्नाक्रोशेत् यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं तन्न स्पृशेत् ४७ नाप्सु प्रविश्य स्नायात् पूर्वं विधृतां स्रजं पुनर्न धार-

शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम् हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ४१ न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामंजसा स्वाशिषात्मनाम् पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नंत्यर्थे घातयंति च ४२ प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत् वधं नार्हति चेंद्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ४३ इति संचिंत्य भगवान्मारीचः कुरुनंदन उवाच किंचित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ४४

कश्यप उवाच

पुत्रस्ते भविता भद्रे इंद्रहा देवबांधवः संवत्सरं व्रतमिदं यद्यंजो धारयिष्यसि ४५

दितिरुवाच

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ब्रूहि कार्याणि यानि मे यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति यानि तु ४६

कश्यप उवाच

न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् न च्छिंद्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमंगलम् ४७ नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ४८ नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम् भुंजीतोदक्यया दृष्टं पिबेदंजलिनात्वपः ४९ नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्धजा अनर्चितासंयतवाग् असंवीता बहिश्चरेत् ५० नाधौतपादाप्रयता नार्द्रपान्नोदक्शिराः शयीत नापराङ्नान्यैर्न नग्ना न च संध्ययोः ५१ धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रान् श्रियमच्युतम् ५२ स्त्रियो वीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः पतिं चार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ५३ सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतददिप्लुतम् धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ५४ बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चांजो दधार सा ५५ मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्र आज्ञाय मानद शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ५६ नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् पत्रांकुरमृदोऽपश्च काले काल उपाहरत् ५७ एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ५८

येत् ४८ भोजने पंच निषेधानाह नोच्छिष्टमिति चंडिकान्नं भद्रकाल्यै निवेदितम् पिपीलिकादिदूषितं वा अंजलिना त्वपो न पि
बेत् ४९ गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह नोच्छिष्टेति अनर्चिता मंडनहीना असंवीता अप्रावृता ५० शयने षण्णिषेधानाह नाधौतपादेति नापराक् पश्चिमशि
राः ५१ कार्याण्याह धौतवासा इति द्वाभ्याम् प्रातराशात् प्रथमभोजनात् ५२ वीरवतीर्जीवद्भर्तृकाः आर्च्य संपूज्य कोष्ठगतं कुक्ष्यंतरगतं ५३ पुंसवनं पुत्रोत्पत्ति
करम् तुभ्यं तव ५४ ५५ ५६ ५७ हरिरिंद्रो व्रतस्य च्छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्मः कुटिलः साधुवेषः मृगहा लुब्धको यथा मृगवंचनाय मृगवेषो भवति ५८

केनमेशिवंस्यादितिचिंताप्रासः ५९ अस्पृष्टवारिश्चासावधौतांघ्रिश्च ६० निद्रयापहृतंचेतोयस्याः ६१ मारोदीरित्यपलालयन्निवतान्पुनःसप्तधाचकर्तेतिच्छेद ६२ ६३ कौशिकःइंद्रः गणान्सप्त सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः ६४ ६५ ६६ सजूःसह ६७ ६८ ६९ ७० दितानिष्कपटमुक्तेसतिइंद्रोपिनिष्कपटमेवाह अंबेति लब्धमंतरंयेन अ

नाध्यगच्छद्व्रताच्छिद्रंतत्परोथमहीपते चिंतांतीव्रांगतःशक्रःकेनमेस्याच्छिवंत्विह ५९ एकदासातुसंध्यायामुच्छिष्टाव्रतकर्शिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वापविधिमोहिता ६० लब्ध्वातदंतरंशक्रोनिद्रापहृतचेतसः दितेःप्रविष्टउदरंयोगेशोयोगमायया ६१ चकर्तसप्तधागर्भंवज्रेणकनकप्रभम् रुदंतंसप्तधैकैकंमारोदीरितितान्पुनः ६२ तेतमूचुःपाट्यमानाःसर्वेप्रांजलयोनृप नोजिघांससिकिंइंद्रभ्रातरोमरुतस्तव ६३ माभैष्टभ्रातरोमह्यंयूयमित्याहकौशिकः अनन्यभावान्पार्षदानात्मनोमरुतांगणान् ६४ नममारदितेर्गर्भःश्रीनिवासानुकंपया बहुधाकुलिशक्षुण्णोद्रौण्यस्त्रेणयथाभवान् ६५ सकृदिष्ट्वादिपुरुषंपुरुषोयातिसाम्यताम् संवत्सरंकिंचिदूनंदित्यायद्धरिरर्चितः ६६ सजूरिंद्रेणपंचाशद्देवास्तेमरुतोभवन् व्यपोह्यमातृदोषंतेहरिणासोमपाःकृताः ६७ दितिरुत्थायददृशेकुमाराननलप्रभान् इंद्रेणसहितान्देवीपर्यतुष्यदनिंदिता ६८ अथेंद्रमाहताताहमादित्यानांभयावहम् अपत्यमिच्छंत्यचरंव्रतमेतत्सुदुष्करम् ६९ एकःसंकल्पितःपुत्रःसप्तसप्ताभवन्कथम् यदितेविदितंपुत्रसत्यंकथयमास्मृषा ७० इंद्रउवाच अंबतेहंव्यवसितमुपधार्यागतोंतिकम् लब्धांतरोच्छिदंगर्भमर्थबुद्धिर्नधर्मवित् ७१ कृत्तोमेसप्तधागर्भआसन्सप्तकुमारकाः तेपिचैकैकशोवृक्णाःसप्तधानापिमम्रिरे ७२ ततस्तत्परमाश्चर्यंवीक्ष्याध्यवसितंमया महापुरुषपूजायाःसिद्धिःकाप्यानुषंगिणी ७३ आराधनंभगवतईहमानानिराशिषः येतुनेच्छंत्यपिपरंतेस्वार्थकुशलाःस्मृताः ७४ आराध्यात्मप्रदंदेवंस्वात्मानंजगदीश्वरम् कोवृणीतेगुणस्पर्शंबुधःस्यान्नरकेपियत् ७५ तदिदंममदौर्जन्यंबालिशस्यमहीयसि क्षंतुमर्हसिमातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतोत्थितः ७६ श्रीशुकउवाच इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातःशुद्धभावेनतुष्टया मरुद्भिःसहतांनत्वाजगामत्रिदिवंप्रभुः ७७ एवंतेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि मंगलंमरुतांजन्मकिंभूयःकथयामिते ७८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८ राजोवाच व्रतंपुंसवनंब्रह्मन्भवतायदुदीरितम् तस्यवेदितुमिच्छामियेनविष्णुःप्रसीदति १ श्रीशुकउवाच शुक्लेमार्गशिरेपक्षेयोषिद्भर्तुरनुज्ञया आरभेतव्रतमिदंसार्वकामिकमादितः २

येएवंबुद्धिर्यस्य ७१ ७२ ७३ ७४ गुणस्पर्शंविषयभोगम् बुधःकोवृणीते यद्यस्मान्नरकेपिविषयभोगःस्यात् ७५ महीयसिमहत्तमे मृतःसन्नुत्थितः ७६ ७७ ७८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांअष्टादशोध्यायः १८ ६
ऊनविंशेतुयत्प्रोक्तंकश्यपेनदितेर्व्रतम् तदेवविस्तृतंलोकेहितायहरितोषणम् १ तस्यप्रकारमितिशेषः १ मार्गशिरेमासेशुक्लपक्षे आदितःप्रतिपदि २ ६

अनुमंत्र्य एक्षा शुक्लादंतायस्याः साशुक्लदती धौतदंता अलंकृतासती पूजयेत् ३ आदौतावन्नमस्कारमंत्रानाहत्रिभिः तेतुभ्यमलंपर्याप्तमेवसर्वनकिंचिदन्यैः कृत्य-
मस्ति अतः केवलंतंतुभ्यंनमोऽस्तु पर्याप्तोऽहेतवः निरपेक्षायहेपूर्णकाम महाविभूतिपतयेलक्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्यायस्मिन्तस्मै ४ भोईश यथायथा
वत् त्वंकृपादिभिः जुष्टः अन्यैश्चसत्यसंकल्पत्वादिभिः सर्वैर्गुणैः ततस्तस्मात् ५ महापुरुषस्यपरमेश्वरस्यैवलक्षणानिनिरपेक्षत्वादीनियस्याःतस्याः संबोधनम् ६ पूजा
वत् त्वंकृपादिभिः जुष्टः अन्यैश्चसत्य संकल्पत्वादिभिः सर्वैर्गुणैः ततस्तस्मात् ५ महापुरुषस्यपरमेश्वरस्यैवलक्षणानिनिरपेक्षत्वादीनियस्याःतस्याः संबोधनम् ६ पूजा
मंत्रमाह ओंनमइति हविःशेषमुपहारावशिष्टम् ७ होममंत्रस्योदाहरणंदर्शयति ओमिति प्रकर्षेणभवंत्याभ्यामितिप्रभवौ ८ ९ १० इज्यायज्ञाभिनिवर्तकःपुरु

निशम्यमरुतांजन्म ब्राह्मणाननुमंत्र्यच स्नात्वाशुक्लदतीशुक्लेवसीतालंकृतांबरे पूजयेत्प्रातराशात्प्राक्भगवंतंश्रियासह ३ अलंते-
निरपेक्षायपूर्णकामनमोस्तुते महाविभूतिपतयेनमः सकलसिद्धये ४ यथात्वंकृपयाभूत्यातेजसामहिमौजसा जुष्टईशगुणैः सर्वैस्त
तोसिभगवान्प्रभुः ५ विष्णुपत्निमहामायेमहापुरुषलक्षणे प्रीयेथामेमहाभागेलोकमातर्नमोऽस्तुते ६ ओंनमोभगवतेमहापुरुषाय
महानुभावायमहाविभूतिपतयेसहमहाविभूतिभिर्बलिमुपहराणीति अनेनाहरहर्मंत्रेणविष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउप
वीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्चसमाहितोपाहरेत् हविःशेषंतुजुहुयादनलेद्वादशाहुतीः ७ ओंनमोभगवतेमहापुरु
षायमहाविभूतिपतयेस्वाहेति श्रियंविष्णुंचवरदावाशिषांप्रभवावुभौ भक्त्यासंपूजयेन्नित्यंयदीच्छेत्सर्वसंपदः ८ प्रणमेद्दंडवद्भूमौभक्ति
प्रह्वेणचेतसा दशवारंजपेन्मंत्रंततःस्तोत्रमुदीरयेत् ९ युवांतुविश्वस्यविभूजगतःकारणंपरम् इयंहिप्रकृतिःसूक्ष्मामायाशक्तिर्दुरत्यया
१० तस्याअधीश्वरःसाक्षात्त्वमेवपुरुषःपरः त्वंसर्वयज्ञइज्येयंक्रियेयंफलभुग्भवान् ११ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान् त्वंहि
सर्वशरीर्यात्माश्रीःशरीरेंद्रियाशया नामरूपेभगवतीप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः १२ यथायुवांत्रिलोकस्यवरदौपरमेष्ठिनौ तथामउत्तमश्लोकसंतु
सत्यामहाशिषः १३ इत्यभिष्टूयवरदंश्रीनिवासंश्रियासह तान्निःसार्योपहरणंदत्त्वाचमनमर्चयेत् १४ ततःस्तुवीतस्तोत्रेणभक्तिप्रह्वेणचेतसा
यज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिम् १५ पतिंचपरयाभक्त्यामहापुरुषचेतसा प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलःस्वयंपतिः बिभृयात्सर्वकर्माणि
पत्न्याउच्चावचानिच १६ कृतमेकतरेणापिदंपत्योरुभयोरपि पत्न्यांकुर्यादनर्हायांपतिरेतत्समाहितः १७ विष्णोर्व्रतमिदंबिभ्रन्नविहन्यात्कथं
चन विप्रान्स्त्रियोवीरवतीःस्रग्गंधबलिमंडनैः अर्चेदहरहर्भक्त्यादेवंनियममास्थितः १८ उद्वास्यदेवंस्वेधाम्नितन्निवेदितमग्रतः अद्याद
त्माविशुद्ध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा १९ एतेनपूजाविधिनामासान्द्वादशहायनम् नीत्वाथोपचरेत्साध्वीकार्तिकेचरमेऽहनि २०

षव्यापारोभावनाख्यः क्रियालौकिकी प्रत्ययोनामरूपयोःप्रकाशकः अपाश्रयः तयोराधारः १२ १३ १४ १५ महापुरुषचेतसाईश्वरबुद्ध्याउपनमेत् भजेत् पतिश्चस्वयंप्रे
मशीलःसन्पत्न्याः कर्माणिबिभृयात् तदनुकूलोभवेदित्यर्थः १६ यतोदंपत्योर्मध्येएकतरेणकृतमुभयोरपिभवति १७ नविहन्यात् नविच्छिंद्यात् १८ १९ द्वादशमासानित्युक्ते
कदाचित्तन्मध्येमलमासेसतितेनसहद्वादशसंख्यायांसत्यांशुद्धस्यैकस्यत्यागःस्यात् हायनमित्युक्तेतन्मध्यपतितस्यापिप्रसंगःस्यात् तदुभयंवारयितुमुभयमुक्तं उपचरेत्
उपवसेत् २०

श्वोभूतेप्रभातेसति पयसिशृतेनपक्केनपाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाकविधानेन २१ २२ सुप्रजास्त्वम् सत्पुत्रकरमित्यर्थः वाग्यतः सन् शेषम् २३ २४ अवीराविधवा धनेश्वरीसत्यपियासुदुर्भगा सासुभगाभवति २५ यआमयावीरोगीसाविरुजाविशिष्टयारुजाविमुच्यते इंद्रियैःसहितं कल्पंदेहंचविंदेदिति॰

श्वोभूतेऽपउपस्पृश्यकृष्णमभ्यर्च्यपूर्ववत् पयःशृतेनजुहुयाच्चरुणासहसर्पिषा पाकयज्ञविधानेनद्वादशैवाहुतीःपतिः २१ आशिषःशिरसादायद्विजैःप्रीतैःसमीरिताः प्रणम्याशिरसाभक्त्याभुंजीततदनुज्ञया २२ आचार्यमग्रतःकृत्वावाग्यतःसहबंधुभिः दद्यात्पत्न्यैचरोःशेषंसुप्रजास्त्वंसुसौभगम् २३ एतच्चरित्वाविधिवद्व्रतंविभोरभीप्सितार्थंलभतेपुमानिह स्त्रीत्वेतदास्थायलभेतसौभगंश्रियंप्रजांजीवपतिंयशोगृहम् २४ कन्याचविंदेतसमग्रलक्षणंपतिंत्ववीराहतकिल्बिषांगतिं मृतप्रजाजीवसुताधनेश्वरीसुदुर्भगासुभगारूपमग्र्यम् २५ विंदेद्विरूपाविरुजाविमुच्यतेयआमयावींद्रियकल्पदेहम् एतत्पठन्नभ्युदयेचकर्मण्यनंततृप्तिःपितृदेवतानाम् २६ तुष्टाःप्रयच्छंतिसमस्तकामान्होमावसानेहुतभुक्श्रीहरिश्च राजन्महन्मरुतांजन्मपुण्यंदितेर्व्रतंचाभिहितंमहत्ते २७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेपुंसवनव्रतकथनंनामएकोनविंशोऽध्यायः १९

शेषं पठन् योवर्तेत तस्यपितॄणांदेवतानांचानंततृप्तिर्भवतीत्यर्थः २६ उपसंहरति राजन्निति महत्पुण्यंजन्ममहद्व्रतंच २७ षष्ठस्कंधनिगूढार्थपद्मभावार्थदीपिका सद्भिरासेव्यतामेषायतिश्रीधरनिर्मिता १ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

इतिश्रीमद्भागतषष्ठस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवतेसप्तमस्कंधःप्रारभ्यते.

श्रीगणेशायनमः स्वभक्तपक्षपातेनतद्विपक्षाविदारणम् नृसिंहमद्भुतंवंदेपरमानंदविग्रहम् १ ऊतिःपंचदशाध्यायैः सप्तमेवर्ण्यतेऽधुना ऊतिश्चवासनाप्रोक्तातत्तत्कर्मानु
सारिणी २ अशुभाचशुभाचेतिद्विधासाहेतुभेदतः अशुभामहतांकोपाच्छुभामहदनुग्रहात् ३ हरेर्द्वारपयोर्यद्वद्वैकुंठेवसतोरपि चतुःसनरुषाविष्णुद्वेषाद्यशुभवास
ना ४ यथाचदैत्यगर्भेऽपिप्रल्हादस्यसतःस्थिरा नारदानुग्रहादासाविष्णोसद्भक्तिवासना ५ स्वभक्तंचसदाविष्णुर्द्विषंतमपिरक्षति तृतीयेयभवेद्वास्यावकरोदा-
त्मसात्पुनः ६ अतोमनीषिणायत्नःकार्योमहदनुग्रहे इत्येतदर्थमूतीनामत्रलक्षणमुच्यते ७ तत्रादौदशभिर्दैत्यतत्पुत्रमतिभेदतः महत्कोपानुकंपोत्थवासनाभेदउच्यते
८ सद्वासनाचयुज्येतकर्मभिःशुद्धचेतसः परैस्तुपंचभिस्तस्याक्रियतेधर्मनिर्णयः ९ तत्रतुप्रथमेध्यायेहिरण्यकशिपोःकृते विष्णुभक्तविरोधस्तुविप्रशापजईर्यते १० यदुक्तंपूर्व
स्कंधांते हतपुत्रादितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंतीपर्यचिंतयदिति तच्छ्रुत्वाविस्मितः परिक्षित्पृच्छति समइतित्रिभिः नहिसमस्यसुहृदश्चवैषम्यं
नामास्ति नचप्रियस्यप्रीतिकर्तृषुवैषम्यंयुक्तमित्यर्थः १ किंचयस्यदैः प्रयोजनंसिध्यति सतत्पक्षपातीभवति येभ्योबिभेति तान्द्वेषेणहंति नतुतदत्रास्तीत्याह नहीति निःश्रेयसं
परमानंदएव आत्मस्वरूपंयस्य असुरेभ्यश्चोद्वेगःभयंनास्ति अतोविद्वेषोपिनास्ति तत्रहेतुः अगुणस्येति गुणाधीनौप्रीतिद्वेषावित्यर्थः २ श्रीनारायणस्यगुणान् अनुग्रहनिग्रहा-

श्रीगणेशायनमः राजोवाच समःप्रियःसुहृद्ब्रह्मन्भूतानांभगवान्स्वयम् इंद्रस्यार्थेकथंदैत्यानवधीद्विषमोयथा १ नह्यस्यार्थःसुरगणैः
साक्षान्निःश्रेयसात्मनः नैवासुरेभ्योविद्वेषोनोद्वेगश्चागुणस्यहि २ इतिनःसुमहाभागनारायणगुणान्प्रति संशयःसुमहाञ्जातस्तद्भवांश्छेत्तु
मर्हति ३ श्रीशुकउवाच साधुपृष्टंमहाराजहरेश्चरितमद्भुतं यत्रभागवतमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्द्धनम् ४ गीयतेपरमंपुण्यमृषिभिर्ना
रदादिभिः नत्वाकृष्णायमुनयेकथयिष्येहरेःकथाम् ५ निर्गुणोऽपिह्यजोव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः स्वमायागुणमाविश्यबाध्यबाधकतांगतः
६ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः नतेषांयुगपद्राजन्ह्रासउल्लासएववा ७ जयकालेतुसत्त्वस्यदेवर्षीन्रजसोऽसुरान् तमसोय
क्षरक्षांसितत्कालानुगुणोऽभजत् ८ ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते विदंत्यात्मानमात्मस्थंमथित्वाकवयोंऽततः ९

दीन्प्रति मेमहान्संशयः तत्संशयंछेत्तुमर्हति ३ यत्रभागवतस्यप्रल्हादस्यमाहात्म्यंगीयतइतिसंबंधः ४ कृष्णायव्यासाय कृष्णंमुनिंनत्वेत्यर्थः ५ यस्मात्प्रकृतेःपरः अतो-
निर्गुणः अतएवअजः अव्यक्तः रागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेंद्रियादिरहितः सोऽपिस्वमायागुणंसत्त्वादिकमाविश्य अधिष्ठायबाध्यान्प्रति यद्वा देवासुराणांप्रतिपरस्परंयाबा
ध्यबाधकतातांगतः प्राप्तः तत्रहेतुर्जातइत्यर्थः ६ तत्रगुणानांस्वीयत्वेसति प्राकृतपुरुषवद्विषमःस्यात् तत्तुनास्तीत्याह सत्वमिति ननुस्वेच्छयागुणाधिष्ठानेनापिपक्षपातवै
षम्यंस्यादेव न तस्यकालकृतत्वादित्याह नतेषामितिसार्द्धेन उल्लासोवृद्धिः ७ सत्वस्यजयकाले देवादीन्ऋषींश्चाभजत् तत्तद्देहंप्रविश्यवर्धयतीत्यर्थः रजसोजयकाले असुरान्
तमसोजयकाले यक्षरक्षांसितस्यकालस्य अनुगुणःसन् ८ समस्यापिनिमित्तभेदेनवैषम्येदृष्टांतः ज्योतिरादिरिव ज्योतिर्यथाकाष्ठादिषु जलंयथापात्रेषु आकाशोयथाघटा-
दिषु अग्निर्यथाकाष्ठसंयोगात् ह्रस्वदीर्घादिरूपःस्यात्तथाभगवान् नानारूपआभाति ननुतर्हितद्देवादिविवेकेनकिंनप्रतीयते तत्राह संघातात् सुरादिदेहात् नविविच्य
ते नपृथक्प्रतीयते तर्हितान्भजतीतिकुतोज्ञायते तत्राह विदंतीति आत्मानंजीवात्मानं कवयोनिपुणाः मथित्वाकार्यदर्शनालिंगेनविचार्यजानंति अंततःस्वभावकालकर्मा
दिवादनिषेधेन विदंतीतिपाठेलाभोपिज्ञानमेव अत्रापिज्योतिरादिरिवेतिद्रष्टव्यं यथासूर्यकांतादौदाहदर्शनात् ज्योतिर्ज्ञायते यथाचगंधदर्शनाद्वायुरित्यादि ९

तदेवंमायागुणवशेनैतद्वैषम्यंनस्वाभाविकमित्युक्तं तर्हिगुणपारतंत्र्यादनीश्वरत्वमाशंक्याह यदा आत्मनोजीवस्य भोगायपुरः शरीराणि परमेश्वरः सिसृक्षुः भवति तदासाम्येनस्थितं
रजः पृथक्सृजति विचित्रासु पूर्षुरिरंसुः क्रीडितुमिच्छुः यदातदासत्त्वं पृथक्सृजति शयिष्यमाणः संहरिष्यन् यदातदातमः पृथगुदीरयति आधिक्यंतांनयतीत्यर्थः १० यदासि
सृक्षुरित्यादिनिर्देशात् प्रतीतंकालपारतंत्र्यंवारयन् प्रधानपुरुषपारतंत्र्यमपिवारयति कालमिति हेनरदेव अजः अजन्मा प्रधानपुंभ्यांनिमित्तभूताभ्यांसत्यकृत् अमोघकर्त्ताई
शः तयोः सहकारित्वेनआश्रयभूतं चरंतंवर्तमानंकालंस्वयमेवसृजति स्वचेष्टारूपत्वात्कालस्यनतत्पारतंत्र्यमित्यर्थः तथाऽपिप्रस्तुतेकिमायातंतत्राह यएषकालः सत्त्वमेध
यतिवर्धयति अतोहेतोः ईशितापिसत्त्वप्रधानंसुरानीकंदेवसमूहमेधयतीव तत्प्रत्यनीकान्सुरान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमिणोति हिनास्तिचेत्यन्वयः उरुप्रभूतंश्रवः कीर्तिर्यस्यसः
कालशक्तिक्षुभितगुणगतंवैषम्यमिहसान्निधिमात्रेणतदधिष्ठानेस्फुरतीतिप्रकरणार्थः ११ तदानींतयोःनसुरपक्षपातेनवधः किंतु ब्रह्मशापेनआसुरींयोनिंप्राप्तयोः अनुग्रहा-
र्थएवेतिवक्तुमितिहासमुपक्षिपति अत्रैवेति अत्रद्वेषादिराहितस्यापिदैत्यवधेनारदेनइतिहासः प्रस्तावितः १२ चेदिभूभुजः शिशुपालस्य १३ १४ एकांतभक्तानामपिदुर्लभप्रा-

यदासिसृक्षुःपुरआत्मनःपरोरजःसृजत्येषपृथक्स्वमायया सत्त्वंविचित्रासुरिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तमईरयत्यसौ १० कालंचरंतंसृजती
शआश्रयंप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यकृत् यएषराजन्नपिकालईशितासत्त्वंसुरानीकमिवैधयत्यजः तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियोरजस्तमस्का
न्प्रमिणोत्युरुश्रवाः ११ अत्रैवोदाहृतःपूर्वमितिहासःसुरर्षिणा प्रीत्यामहाक्रतौराजन्पृच्छतेजातशत्रवे १२ दृष्ट्वामहाद्भुतंराजाराजसूयेमहा
क्रतौ वासुदेवेभगवतिसायुज्यंचेदिभूभुजः १३ तत्रासीनंसुरऋषिंराजापांडुसुतःक्रतौ पप्रच्छविस्मितमनामुनीनांशृण्वतामिदम् १४ यु
धिष्ठिरउवाच अहोअत्यद्भुतंह्येतद्दुर्लभैकांतिनामपि वासुदेवेपरेतत्त्वेप्राप्तिश्चैद्यस्यविद्विषः १५ एतद्वेदितुमिच्छामःसर्वएववयंमुने भगव
न्निंदयावेनोद्विजैस्तमसिपातितः १६ दमघोषसुतःपापआरभ्यकलभाषणात् संप्रत्यमर्षीगोविंदेदंतवक्त्रश्चदुर्मतिः १७ शपतोरसकृद्विष्णुं
यद्ब्रह्मपरमव्ययम् श्वित्रोनजातोजिह्वायांनांधंविविशतुस्तमः १८ कथंतस्मिन्भगवतिदुरवग्राह्यधामनि पश्यतांसर्वलोकानांलयमीयतुरंजसा
१९ एतद्भ्राम्यतिमेबुद्धिर्दीपार्चिरिववायुना ब्रूह्येतदद्भुततमंभगवांस्तत्रकारणम् २० श्रीशुकउवाच राज्ञस्तद्वचआकर्ण्यनारदोभगवानृषिः
तुष्टःप्राहतमाभाष्यशृण्वत्यास्तत्सदःकथाः २१ नारदउवाच निंदनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थंकलेवरं प्रधानपरयोराजन्नविवेकेनकल्पितं २२

प्तिर्विद्विषोजातेत्येतदद्भुतंहि १५ तस्यतुवेनवन्नरकपातएवोचितइत्याह भगवन्निंदयेति तमसिनरके १६ दमघोषस्यसुतः शिशुपालः कलभाषणात् कोमलभाषणमारभ्य संप्र-
तिअधुनाऽपिअमर्षीक्रोधीमत्सरीच १७ श्वित्रः श्वेतकुष्ठं १८ दुरवग्राह्यं दुःप्रापं धामस्वरूपंयस्यतस्मिन् लयंसायुज्यमीयतुर्जग्मतुः अभूतस्यापिदंतवक्त्रलयस्यतज्जातकप्रामा
ण्येनसिद्धवन्निर्देशः १९ एतदद्भुततमंहि अतएतत्प्रतिमेमनोभ्राम्यति भगवान्सर्वज्ञस्त्वमस्मत्कृपयाब्रूहि २० आभाष्यसंबोध्य सीदंतिनिषीदंति अस्यामिति तत्सभा-
तस्याः सदः शृण्वत्याः कथाः प्राहेत्यन्वयः २१ अहोभगवन्निंदकस्यनरकपातेनभाव्यमिति वदतस्तवकोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेनवातदभावेऽपिसुरापानादिव-
न्निषिद्धनिंदाचरणाद्वा तत्रतावद्देहाभिमानकृतनिंदादिनिमित्तत्वात्पीडादीनांभगवतश्चतदभावात् नपीडाशंकाऽस्तीत्याह निंदनइतिसार्द्धैस्त्रिभिः निंदनंदोषकीर्त्तन
म् न्यक्कारस्तिरस्कारः निंदाकृत्यादिज्ञानार्थंप्रधानपुरुषयोः अविवेकेनकलेवरंकल्पितंराचितं २२

नदभिमानेन भूतानां यथाममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं हिंसादिकं च भवति तथा न मस्येत्यन्तरेणान्वयः दंडस्ताडनं पारुष्यं निंदा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसापीडा च भवति २३ यस्मिन्निबद्धोऽय
मभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्दुःखं भयं यतस्तथा यस्याभिमानो नास्ति अतोऽस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन हेतुना कल्प्यते न केनापीति अभिमानाभावे हेतुः कैवल्यात् अद्वितीयत्वेनाभिमंतव्या
भावात् वैषम्याभावे हेतुः अखिलात्मनः सर्वात्मन इति तर्हि किमिति हंति दैत्यान् तत्राह परस्येति दमकर्तुः हितार्थं दंडं करोतीत्यर्थः २४ यस्माद्भगवतो निंदादिकृतं वैषम्यं नास्ति तस्मा
येन केनाप्युपायेन ध्यायतस्तेनैव ध्यानेन निंदादिकृतपापस्यापि नाशात्सायुज्यं युक्तमित्याशयेनाह तस्मादिति सप्तभिः निर्वैरेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः युंज्यान्मन
इति शेषः २५ तस्मादेतैरप्युपायैर्भगवान्स्मर्तॄणां मोक्षं दिशत्येव तेष्वपि वैरानुबंधः श्रेष्ठ इत्याह यथेति न तथा भक्तियोगेनापि २६ अत्र दृष्टांतः कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण संरंभो द्वेषः भयं च स
एवं योगस्तेन तत्स्वरूपतां तेनैव शरीरेण विंदते २७ वैरेण या अनुचिंता चिंतनं तयैव पूतः पाप्मा येषां ते नेतं प्रापुरिति २८ तानाह कामादिति तदयं कामादिनिमित्तं पापं हित्वा उक्तं च गोप्यः कामाद्

हिंसा तदभिमानेन दंडपारुष्ययोर्यथा वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव २३ यन्निबद्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात्प्राणिनां वधः तथा न यस्य कैवल्या
दभिमानोऽखिलात्मनः परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते २४ तस्माद्वैरानुबंधेन निर्वैरेण भयेन वा स्नेहात्कामेन वा युंज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक्
२५ यथा वैरानुबंधेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः २६ कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् संरंभभययोगे
न विंदते तत्स्वरूपताम् २७ एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिंतया २८ कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः २९ कतमोऽपि न वेनः स्यात्पंचानां पुरुषं प्रति तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३० मातृष्वस्रेयो वश्चैद्यो
दंतवक्त्रश्च पांडव पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदाच्युतौ ३१ युधिष्ठिर उवाच कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः अश्रद्धेय इवाभा
ति हरेरेकांतिनां भवः ३२ देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनाम् देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३३ नारद उवाच एकदा ब्रह्मणः पुत्रा वि
ष्णोर्लोकं यदृच्छया सनंदनादयो जग्मुश्चरंतो भुवनत्रयम् ३४ पंचषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वास्थौ तान्प्रत्यषेधः
ताम् ३५ अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः रजस्तमोभ्यां रहितं पादमूलं मधुद्विषः पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ३६ एवं श
प्तौ स्वभवनात्पतंतौ तैः कृपालुभिः प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पताम् ३७ यात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो इति

ति २९ तर्हि वेनः किमिति नरके पातितः तीव्रध्यानाभावात्पापमेव तस्य फलितमित्याह कतमोऽपीति पुरुषं श्रीहरिं प्रति पुरुषे पुरुषस्य कामासंभवात् द्वेषादिभिश्चिंतयतां पंचानां
मध्ये वेनो नैकतमोऽपीत्यर्थः ३० तदेवमितिहासप्रस्तावकथामुक्त्वा श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबंधे को हेतुरित्यपेक्षायां तमेवेतिहासं वक्तुमाह मातृष्वस्रेय इति पदात् वैकुंठात् च्युतौ ३१
हरिदासोऽभिमृशति अभिभवतीति तथा कस्य शापः कीदृशो वा अश्रद्धेयः अनादरणीय इव भाति असंभवात् यतो हरेर्भक्तानां तथापि वैकुंठवासिनां भवो जन्म इति यत् ३२ असंभवमेवा
ह जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसंबंधेन संबद्धं एतदाख्यानमाख्यातुमर्हसि ३३ ३४ कथंभूताः पंचवा षड्वा हायनानि वर्षाणि ये
षां ते अर्भा बालाः तद्वदाभा येषां ते पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि पूर्वजाः तेभ्यः प्रथमं जाताः दिग्वाससो दिगंबराः अतः शिशून्मत्वा ३५ वासमपि नार्हथः कुतः पुनस्तत्सेवामिति चकारार्थः
हे बालिशौ अतो हेतोः आसुयातं ३६ वां युवयोः त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये कल्पतां तावता अयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ३७

३८ धरोद्धारेनिमित्ते तत्प्रतिघातीहतः ३९ हिरण्यकशिपोर्वधेकारणंसूचयति हिरण्यकशिपुःपुत्रमिति ४० सर्वभूतानामात्मभूतं कुतःसममनुस्यूतं ब्रह्मैवपश्यतीतितथातम् अतःप्रशांतंद्वेषादिरहितम् अतएवभगवत्तेजसास्पृष्टंव्याप्तम् उपायैःशस्त्रास्त्रप्रहारादिभिः ४१ विश्रवसःसुतौ ४२ न्यहनत् हतवानित्यर्थः तर्हितदेवकथनीयमित्युक्तंतत्कृत्या हरामवीर्यमिति ४३ कृष्णाचक्रेणहतंमहोययोस्तौ तयोःपापमेवहतं नतुतावित्यर्थः ४४ येनकारणेनप्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युतेकचित्तत्वंतदपिब्रूहीतिशेषः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेविष्णुरोषेणलोकंविप्लाव्यदानवैः तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरसांत्वयत् १ भगवद्द्वेषएवतद्द्वेषेऽपिकारणमित्या शयेनाह भ्रातरीत्यादिना एवंपक्षपातेनइंद्रस्यहितमिच्छता १ कोपेनउत अतिशयेनज्वलज्ज्वालम् कोपाग्निधूमेनेवधूम्रमंबरंनिरीक्षमाणः २ करालदंष्ट्राभिर्युक्तयादृष्ट्यादुःप्रेक्ष्यं

जज्ञातेतौदितेःपुत्रौदैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठोहिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ३८ ततोहिरण्यकशिपुर्हरिणासिंहरूपिणा हिरण्याक्षोधरोद्धारेबिभ्रतासौकरंवपुः ३९ हिरण्यकशिपुःपुत्रंप्रह्लादंकेशवप्रियम् जिघांसुरकरोन्नानायातनामृत्युहेतवे ४० सर्वभूतात्मभूतंतंप्रशांतंसमदर्शनम् भगवत्तेजसास्पृष्टंनाशक्नोद्धंतुमुद्यमैः ४१ ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ रावणःकुंभकर्णश्चसर्वलोकोपतापनौ ४२ तत्रापिराघवोभूत्वान्यहनच्छापमुक्तये रामवीर्यंश्रोष्यसित्वंमार्कंडेयमुखात्प्रभो ४३ तावेवक्षत्रियौजातौमातृष्वस्रात्मजौतव अधुनाशापनिर्मुक्तौकृष्णचक्रहतांहसौ ४४ वैरानुबंधतीव्रेणध्यानेनाच्युतसात्मताम् नीतौपुनर्हरेःपार्श्वंजग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ४५ युधिष्ठिरउवाच विद्वेषोदयितेपुत्रेकथमासीन्महात्मनि ब्रूहिमेभगवन्येनप्रह्लादस्याच्युतात्मता ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रथमोऽध्यायः १
नारदउवाच भ्रातर्येवंविनिहतेहरिणाक्रोडमूर्तिना हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषाशुचा १ आह्चेदंरुषाघूर्णःसंदष्टदशनच्छदः कोपोज्ज्वलद्भ्यांचक्षुर्भ्यांनिरीक्षन्धूम्रमंबरम् २ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्यादुःप्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः शूलमुद्यम्यसदसिदानवानिदमब्रवीत् ३ भोभोदानवदैतेयाद्विमूर्धन्त्र्यक्षशंबर शतबाहोहयग्रीवनमुचेपाकइल्वल ४ विप्रचित्तेममवचःपुलोमन्शकुनादयः शृणुतानंतरंसर्वेक्रियतामाशुमाचिरम् ५ सपत्नैर्घातितःक्षुद्रैर्भ्रातामेदयितःसुहृत् पार्ष्णिग्राहेणहरिणासमेनाप्युपधावनैः ६ तस्यत्यक्तस्वभावस्यघृणेर्मायावनौकसः भजंतंभजमानस्यबालस्येवास्थिरात्मनः ७ मच्छूलभिन्नग्रीवस्यभूरिणारुधिरेणवै रुधिरप्रियंतर्पयिष्येभ्रातरंमेगतव्यथः ८ तस्मिन्कूटेऽहितेनष्टेकृत्तमूलेवनस्पतौ विटपाइवशुष्यंतिविष्णुप्राणादिवौकसः ९ तावद्यातभुवंयूयंब्रह्मक्षत्रसमेधिताम् सूदयध्वंतपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः १० विष्णुर्द्विजक्रियामूलोयज्ञोधर्ममयःपुमान् देवर्षिपितृभूतानांधर्मस्यचपरायणम् ११

भ्रुकुटीमुखंमुखंयस्यसः ३ ४ ५ समेनापिउपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राहेणसता मेभ्राताहतः ६ एवंत्यक्तःस्वभावःसमत्वंयेनतस्य घृणेःशुद्धतेजोमयस्यापिमाययावनौकसः वराहरूपस्यसतः अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य कुतःयोयोभजतितंतंभजमानस्य अनुसरतः ७ तस्यकृष्णस्यरुधिरेणयावत्तर्पयिष्यामि तावद्यूयंभुवंयातेतितृतीयेनान्वयः ८ ननुदेवैस्तद्वधःकारितः अतस्तेकिंनहन्यंतेनेत्याह तस्मिन्हरौकूटेकपटे अहितेप्रतिपक्षेकूटमीहितंयस्येतिवा नष्टेअदृष्टेसति देवाःस्वयमेवशुष्यंति नाशंयास्यंतिकुतःविष्णुरेवप्राणोयेषांते यथाकृत्तमूलेवृक्षे शाखाःस्वयंशुष्यंतितद्वत् ९ तपोयज्ञादियुक्तान् सूदयध्वं घातयत १० ननुतैःकिमपराद्धंतत्राह विष्णुरिति द्विजानांक्रियाअनुष्ठानंमूलंयस्यसः यतोसौयज्ञः धर्ममयश्च देवादीनांपरायणं परमआश्रयः अतोयज्ञरूपस्यविष्णोर्मूलत्वान्मामनादृत्यतदाश्रयणाच्चतेवध्याइतिभावः ११

तस्मात्परममंत्रं शृणुतेत्याह यत्रयत्रेति संदीपयत दहत वृश्चत छेदं कुरुत यज्ञोपयोगिवृक्षानितिशेषः १२ १३ पुरं हट्टादिमत् ग्रामस्तद्रहितः व्रजो गवांवासः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामोऽकृत्रिमं वनं आश्रमः ऋषीणांस्थानम् आकरो रत्नादीनाम् खेटः कृषीवलानांवासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोष आभीराणांवासः पत्तनं राजधानी १४ खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यान् उपजीव्यान् जंब्वाम्रकपित्थादीन् शरणानि गृहान् १५ विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानामभावात् दिवं परित्यज्य अलक्षिताः संतः भुविचेरुः १६ तदेवं प्रजानां कदनं दानवेषु कुर्वत्सु स्वयं स्वर्गराज्यादि साधयितुं तपस्तप्तुकामः प्रथमं यत्नं कृतवान् तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना कृतोदकं प्रेताय प्रदेयमुदकं आदिशब्दात् प्रेतश्राद्धादिकं १७ १८ तन्मातरं तेषां शकुनिशंबरादीनां मातरं रुषाभानुं जानुसंज्ञाम् १९ हे वधूरिति भ्रातुर्भार्यां संबोधयाति २० भवतु नाम तस्य श्लाघ्यो वधः तथाऽप्यस्माकं तावद्बंधुर्गत एवेति चेत्तत्राह भूतानामिति दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्रनीतानां संयोजितानां पुनश्च स्वैः स्वैः कर्मभिरुन्नीतानां वियोजितानाम् २१ एवं लौकिकदृष्ट्या शोकं निवार्य तत्त्वदृष्ट्या वारयति

यत्रयत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमाः क्रियाः तं तं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत १२ इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाऽऽदृताः तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः १३ पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च १४ केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः प्रादहन्शरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः १५ एवं विप्रकृते लोके दैत्येंद्रानुचरैर्मुहुः दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः १६ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसांत्वयत् १७ शकुनिं शंबरं धृष्टं भूतसंतापनं वृकम् कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् १८ तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर १९ हिरण्यकशिपुरुवाच अंबांब हे वधूः पुत्रा वीरं माऽर्हथ शोचितुम् रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः २० भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः २१ नित्य आत्माऽव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः धत्तेऽसावात्मनो लिंगं मायया विसृजन्गुणान् २२ यथांऽभसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः २३ एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकलः पुमान् याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिंगो लिंगवानिव २४ एष आत्मविपर्यासो ह्यलिंगे लिंगभावना एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंसृतिः २५ संभवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः अविवेकश्च चिंता च विवेकास्मृतिरेव च २६ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तं निबोधत २७ उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत २८

नित्य इति आत्मा नित्यः मृत्युशून्यः अव्ययः अपक्षयशून्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगः सर्ववित् सर्वज्ञश्च सर्वत्र हेतुः परो देहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत इति कृश इति मलिन इति वियुक्त इति अज्ञ इति च मत्वा शोको न कार्य इत्यर्थः कथं तर्हि तस्य संसारस्तत्राह धत्त इति आत्मनो मायया स्वाविद्यया लिंगं मूर्तीर्धत्ते गुणान् उच्चावचान् देहान् सुखदुःखादीन् वा धत्ते विशेषेण सृजन् स्वीकुर्वन् लिंगशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः २२ एतत्सदृष्टांतं प्रपंचयति यथेति चतुर्भिः तरवः प्रतिबिंबिताः उपाधिधर्मा उपहिते भवंतीति दृष्टांतमुक्त्वा ग्राहकधर्मा ग्राह्ये भवंतीति दृष्टांतमाह चक्षुषेति २३ अविकलः परिपूर्ण एव तत्साम्यताम् मनःसमतामित्यर्थः २४ लिंगभावना देहाभिमानः एष आत्मनो विपर्यासः अन्यथाभावः तदेवाह प्रियैर्वियोगः अप्रियैर्योगश्च कर्म च संसृतिश्च नानागर्भेषु प्रवेशः २५ ततश्च संभव उत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिः अननुसंधानं २६ अत्रापि शोकहेतुविनाशेऽप्येवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य कस्यचिद्येवं धवस्तेषां च संवादं शृणुत २७ उपासत तत्समीपे आवृत्त्य स्थिता इत्यर्थः २८

विशीर्णरत्नमयंकवचंयस्य विभ्रंशानि आभरणानिस्रजश्चयस्य शरेणानिर्भिन्नंहृदयंयस्य असृजारक्तेनरुधिरेणाविलंलिप्तं २९ प्रकीर्णाःकेशायस्य ध्वस्तेअक्षिणीयस्य रभ
सासंरंभेणदष्टोदच्छदओष्ठोयेन रजसाकुंठमावृतंमुखांभोजंयस्य छिन्नमायुधंभुजश्चयस्य ३० तस्यपादयोरुपसमीपे आसमंतात् अपतन् ३१ ३२ विलापमेवाह अहोइतिद्वा-
भ्यां अकरुणात्वमेवाहुः येनविधात्रा दृशामगोचरांदशांभवान् प्रणीतःगमितः तेनविधात्रात्वमधुना शुचांविवर्धनःकृतोसीत्यन्वयः ३३ हेमहीपते त्वयाकृतंहृत्तमेनविनावयंकथंस्याम
भवेम जीवेमइत्यर्थः अतः हेवीर यत्रत्वंयास्यसि तत्रतेअनुयानमनुगमनं तवपादयोःशुश्रूषांकुर्वतीनामस्माकंदिशदेहि आज्ञामितिशेषः ३४ निर्हारंदाहार्थंनयनमनिच्छतीनाम्
अस्तमस्ताचलंप्रति ३५ परिदेवितंरोदनम् स्वपुर्यामेवस्थितोयमः आश्रुत्यश्रुत्वा ३६ तत्रस्वयमेवोपागतोयमः बालकोभूत्वातानाह अहोइत्यादिना अहोआश्चर्यं अस्मत्तोवयसा

विशीर्णरत्नकवचंविभ्रष्टाभरणस्रजम् शरनिर्भिन्नहृदयंशयानमसृगाविलम् २९ प्रकीर्णकेशध्वस्ताक्षंरभसादष्टदच्छदम् रजःकुंठमु
खांभोजंछिन्नायुधभुजंमृधे ३० उशीनरेंद्रंविधिनातथाकृतं पतिंमहिष्यःप्रसमीक्ष्यदुःखिताः हताःस्मनाथेतिकरैरुरोभृशंघ्नंत्योमुहुस्त
त्पदयोरुपापतन् ३१ रुदंत्यउच्चैर्दयिताङ्घ्रिपंकजंसिंचंत्यअस्रैःकुचकुंकुमारुणैः विस्रस्तकेशाभरणाःशुचंनृणांसृजंत्यआक्रंदनया
विलेपिरे ३२ अहोविधात्राऽकरुणेननःप्रभोभवान्प्रणीतोदृगगोचरांदशाम् उशीनराणामसिवृत्तिदःपुराकृतोऽधुनायेनशुचांविवर्धनः ३३
त्वयाकृतज्ञेनवयंमहीपते कथंविनास्यामसुहृत्तमेनते तत्रानुयानंतववीरपादयोःशुश्रूषतीनांदिशयत्रयास्यसि ३४ एवंविलपतीनांवै
परिगृह्यमृतंपतिम् अनिच्छतीनांनिर्हारमर्कोऽस्तंसंन्यवर्तत ३५ तत्रहप्रेतबंधूनामाश्रुत्यपरिदेवितम् आहतान्बालकोभूत्वायमः
स्वयमुपागतः ३६ यमउवाच अहोअमीषांवयसाऽधिकानांविपश्यतांलोकविधिंविमोहः यत्रागतस्तत्रगतंमनुष्यं
स्वयंसधर्मा अपिशोचंत्यपार्थम् ३७ अहोवयंधन्यतमायदत्रत्यक्ताःपितृभ्यांनविचिंतयामः अभक्ष्यमाणा अबलावृकादिभिःसर-
क्षितारक्षतियोहिगर्भे ३८ यइच्छयेशःसृजतीदमव्ययोयएवरक्षत्यवलुंपतेचयः तस्याबलाःक्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरंनिग्रहसं-
ग्रहेप्रभुः ३९ पथिच्युतंतिष्ठतिदिष्टरक्षितंगृहेस्थितंतद्विहतंविनश्यति जीवत्यनाथोऽपितदीक्षितोवनेगृहेऽपिगुप्तोऽस्यहतोन-
जीवति ४०

धिकानामपि लोकस्याविधिंजन्ममरणादिप्रकारंविपश्यतामपिविमोहः मोहमेवाह यत्रयस्मादव्यक्तादागतः तत्रैवगतमपार्थं शोचंति त
दुक्तंगीतासु अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवनेति किंच स्वयमपिसधर्माः मृतेनसहसमानोमृत्युलक्षणोधर्मोयेषां
तथाभूता अपिशोचंति ३७ अहोवयंयुष्मत्तोधन्यतमाः यतः अबलादुर्बलाबाला अपि वृकादिभिरभक्ष्यमाणावयंनविचिंतयामः तत्रहेतुः योगर्भेरक्षति सएवस
र्वत्ररक्षिता ३८ ननुतस्यरक्षणार्थेकिंप्रयोजनम् नार्किंचिदपि किंतु क्रीडैवकेवलमित्याह यइति यईशः इदंविश्वंलीलयासृजति रक्षति अवलुंपते संहरतिच
तस्य अबलाः तस्येशितुश्चराचरंक्रीडासाधनमाहुः अतः सएवनिग्रहेसंहारे संग्रहेपालनेचप्रभुः ३९ प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति पथीति दिष्टेनदैवेन ईश्व
रेणरक्षितंचेत् तेनईश्वरेणविहतमुपेक्षितंचेत् गृहेस्थितंयत्नतः पाल्यमानमपि अस्यहतः तेनोपेक्षितः ४० ध ध ध ध

तदेवमात्मनोजन्ममरणादिकं संगीकृत्य परमेश्वराधीनत्वान्नशोकः कार्यइत्युक्तम् इदानींतु देहानामेव जन्मादिनत्वात्मनइत्याह भूतानीति त्रिभिः भूतानि देहाः निजयोनिः स्वकार
णभूतंलिंगशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिर्भवंतिजायंते नभवंतिनश्यंतिच सर्वशः देवादिदेहाअपि तत्रहतदा प्रकृतौदेहेस्थितोऽप्यात्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणैः देहधर्मैर्जन्मादि
भिर्न निबध्यते नयुज्यते यतअन्यतमो देहादत्यंतविलक्षणः ४१ नन्वहं कृशः स्थूलइत्यादौ वैलक्षण्यं नप्रतीयते तत्राह इदमिति इदंशरीरंमोहजमविवेकादात्मत्वेनज्ञातं वस्तुत
स्तु पृथगेवयतईयते दृश्यते भौतिकंचयथागृहमित्यन्वयः अत्रैवंप्रयोगः द्रष्टुर्भौतिकत्वाच्चपुरुषात् शरीरंभिन्नं दृश्यत्वात् भौतिकत्वाच्च यथात्यंताविवेकिनः आत्मत्वेनाभिमतमपि
गृहं ततः गृहात्गृहीयथापृथक् तद्वदिति भौतिकत्वानुमानंविवृण्वन् आत्मनोजन्माद्यभावमुपसंहरति यथाऔदकैः परमाणुभिर्जातोबुद्बुदादिः यथाचपार्थिवैर्जातोघटादिः यथाचतै
जसैर्जातः कुंडलादिर्विनश्यति तथातैरेवत्रिविधैः परमाणुभिर्जातोजनोदेहएव विकृतः परिणतः सन् विनश्यतिनत्वात्मेत्यर्थः ४२ पृथगवस्थानाभावेऽपिभिन्नत्वेदृष्टांतद्वयमाह यथेति
यथाऽनलोदारुष्वेवास्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशत्वेनभिन्नएवप्रतीयते यथाचदेहगतोऽप्यनिलोमुखनासिकादिषुपृथक्स्थितएवप्रतीयते तथादेहस्थत्वेऽप्यात्मनः तद्धर्मयोगाभावेदृष्टां
तमाह यथानभोनसज्जतेऽक्वापिसंगंनप्राप्नोति तथापुमानपिसर्वेषांगुणानांदेहेंद्रियादीनामाश्रयः तेषामाश्रितोवा परः पृथगेवेत्यर्थः ४३ किंचहेमूढाः यमनुशोचथ सोऽयंयुष्मद्भ्रातासुय

भूतानितैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंतिकालेनभवंतिसर्वशः नतत्रहात्माप्रकृतावपिस्थितस्तस्यागुणैरन्यतमोनिबध्यते ४१ इदंशरीरंपुरुषस्यमो
हजंयथापृथग्भौतिकमीयतेगृहम् यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेनजातोविकृतोविनश्यति ४२ यथानलोदारुषुभिन्नईयतेयथाऽनिलोदेहग-
तः पृथक्स्थितः यथानभः सर्वगतंनसज्जतेतथापुमान्सर्वगुणाश्रयः परः ४३ सुयज्ञोनन्वयंशेतेमूढायमनुशोचथ यःश्रोतायोऽनुवक्तेहसनदृश्ये
तकर्हिचित् ४४ नश्रोतानानुवक्तायंमुख्योऽप्यत्रमहानसुः यस्त्विहेंद्रियवानात्मासचान्यः प्राणदेहयोः ४५ भूतेंद्रियमनोलिंगान् देहानुच्चावचा-
न्विभुः भजत्युत्सृजतिह्यन्यस्तच्चापिस्वेनतेजसा ४६ यावल्लिंगान्वितोह्यात्मातावत्कर्मनिबंधनम् ततोविपर्ययः क्लेशोमायायोगोनुवर्तते
४७ वितथाऽभिनिवेशोयंयद्गुणेष्वर्थदृग्वचः यथामनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकंमृषा ४८

ज्ञः शेते किमिति शोचथ नन्वेतावंतंकालमसौशृणोति अनंतरंप्र-
तिवाक्यंचप्रत्युत्तरंददाति इदानींतस्यादर्शनान्मृतइति शोचामइतिचेत् सतुशोच्योनभवति प्रागपितस्यश्रोतुर्वक्तुरदर्शनादित्याह यःश्रोतेति ४४ ननुमुखनासिकासंचारीप्राणः
श्रोतावक्ताचदृष्टएवइतिचेत् नासौश्रोतावक्तावा अचेतनत्वादित्याह नश्रोतेति महान्सर्वेंद्रियचेष्टाहेतुः अतएवमुख्यः प्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेः कस्तर्हिश्रोतावक्तावातत्राह यस्त्वि
हदेहेंद्रियैस्तत्तदर्थद्रष्टा आत्मा सतुप्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्यएवसचेतनः ४५ ननुचेतनत्वे अन्यत्वेच तस्याहंकृशःस्थूलः काणोबधिरइत्यादिदेहधर्मोपलब्धिः कुतस्तत्राह
भूतेंद्रियमनोभिर्लिंग्यंते लक्ष्यंतइतितथा तान्देहान् तेभ्योऽन्यएवभजति अहमितिमन्यते तर्हिकथंमोक्षस्तत्राह तच्चभजनंस्वेनतेजसाविवेकबलेन उत्सृजत्यपिहीत्यनुभवं
प्रमाणयति ४६ ननुविवेकानंतरमपि आहारादिकर्मसुप्रवृत्तेः बंधस्यादेवेत्यतआह यावदिति यावल्लिंगशरीरेणान्वितः तदभिमानवानात्माभवति तावदेवतत्कर्मनिबंधनंबंध
हेतुर्भवति ततोविपर्ययः देहधर्मभाक्त्वं ततः क्लेशश्चानुवर्तते ननुलिंगाभिमानेनिवृत्तेऽपि यतोयंमायायोगोविपर्ययादिः माययायुज्यतइति तथानपरमार्थइत्यर्थः
४७ ननुसुखदुःखादीनांतत्साधनानांचसत्यत्वप्रतीतेः कुतोमायामयत्वं तथाच बहवोवादिनः सत्यत्वमेववदंति तत्राह वितथेति वितथोमिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः कोऽसौ-
गुणेषुतत्कार्येषुसुखदुःखादिषु अर्थः परमार्थइतिदृग्वचश्चप्रतीयते सकुत इत्यतआह यथेति यथामनोरथः स्वप्नः ४८

उपसंहरति अथेति अथतस्मात् नित्यमात्मान मनित्यंदेहंवाताद्दिदः नित्यमनित्यंचजानंतः नशोचंति नन्वेवमुपदेष्टारोऽपिशोचंतोदृश्यंते तत्राह नान्यथेति ज्ञानदार्ढ्याभावात् स्वभा
वोनानिवर्ततइत्यर्थः ४९ स्वयंसधर्मा अपीतियदुक्तं तत्रेतिहासमाह लुब्धकइत्यादिना पक्षिणामंतकईश्वरेणनिर्मितःसन् यत्रयत्र तेतत्रतत्र तान्कणादिभिः प्रलोभयन् जालंवि-
स्तार्यविशेषेणधृतवान् पाठांतरे तेषामामिषादिभिः प्रलोभनंकृतवानित्यर्थः ५० कुलिंगः कंदभक्षीपक्षिविशेषः कुलिंगयोर्मिथुनं ५१ शिचस्तंत्यांजालस्यसूत्रेऽसज्जत बंधंप्राप ता
मापन्नामापदंमातांदृष्ट्वा कुलिंगः पक्षी तांमोचयितुमकल्पःसन् पर्यदेवयत् वृक्षशाखामाश्रित्यविलापंचकार ५२ आकरुणयासर्वतोऽनुकंप्ययास्त्रियाकिंकरिष्यति ५३ आत्मनोदेहस्या
र्धेन अनेनविधुरायुषा भार्याशून्यजीवितेन दुःखंयथाभवत्येवंजीवताकिंमेप्रयोजनं अतोमामपिकामंनयत्वित्यन्वयः ५४ नजाताःपक्षायेषांतान् वालकान् कथंबिभर्मिपुष्यामि मं

अथानित्यमनित्यंवानेहशोचंतितद्विदः नान्यथाशक्यतेकर्तुंस्वभावःशोचतामिति ४९ लुब्धकोविपिनेकश्चित्पक्षिणांनिर्मितोऽंतकः वितत्यजालं
विदधेतत्रतत्रप्रलोभयन् ५० कुलिंगमिथुनंतत्रव्यचरत्समदृश्यत तयोःकुलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता ५१ सासज्जतशिचस्तंत्यांमहिषीका
लयंत्रिता कुलिंगस्तांतथापन्नांनिरीक्ष्यभृशदुःखितः स्नेहादकल्पःकृपणःकृपणांपर्यदेवयत् ५२ अहोअकरुणोदेवःस्त्रियाकरुणयाविभुः कृपणं
माऽनुशोचंत्यादीनयाकिंकरिष्यति ५३ कामंनयतुमांदेवःकिमर्धेनात्मनोहिमे दीनेनजीवतादुःखमनेनविधुरायुषा ५४ कथंत्वजातपक्षांस्तान्
मातृहीनान्बिभर्म्यहम् मंदभाग्याःप्रतीक्षंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ५५ एवंकुलिंगंविलपंतमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठम् सएवतंशाकुनिकः
शरेणविव्याधकालप्रहितोविलीनः ५६ एवंयूयमपश्यंत्य आत्मापायमबुद्धयः नैनंप्राप्स्यथशोचंत्यःपतिंवर्षशतैरपि ५७ हिरण्यकशिपु
रुवाच बालएवंप्रवदतिसर्वेविस्मितचेतसः ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमयथोत्थितम् ५८ यमएतदुपाख्यायतत्रैवांतरधीयत ज्ञातयो
हिरण्यकशिपोः सर्वे विस्मितचेतसः ...
पिस्नुषयज्ञस्यचक्रुर्यत्सांपरायिकम् ५९ ततःशोचतमाशुयंपरंचात्मानमेवच कआत्माकःपरोवाऽत्रस्वीयःपारक्यएववा स्वपराभिनिवेशेनविना
ज्ञानेनदेहिनाम् ६० नारदउवाच इतिदैत्यपतेर्वाक्यंदितिराकर्ण्यसस्नुषा पुत्रशोकंक्षणात्त्यक्त्वातत्त्वेचित्तमधारयत् ६१ इतिश्री
भागवतेमहापु०स० दितिशोकापनयनंनामद्वितीयोऽध्यायः २ नारदउवाच हिरण्यकशिपुराजन्नजेयमजरामरम् आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेक
राजंव्यधित्सत १ सतेपेमंदरद्रोण्यांतपःपरमदारुणम् ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिःपादांगुष्ठाश्रितावनिः २ जटादीधितिभीरेजेसंवर्तार्कइवांशुभिः त
स्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थानानिभेजिरे ३ तस्यमूर्ध्नःसमुद्भूतःसधूमोऽग्निस्तपोमयः तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४

दभाग्याः मेप्रजाःमा
तरंप्रतीक्षंते ५५ शाकुनिकःपक्षिहंता विलीनःसन् ५६ आत्मापायंस्वमृत्युमपश्यंत्यः ५७ अयथोत्थितंमिथ्यैवाविर्भूतम् ५८ सांपरायिकंपरलोककृत्यम् ५९ अशोचत
इति पाठेअडागमआर्षः स्वपरइत्यभिनिवेशएवाज्ञानंतेनविना ६० सस्नुषास्नुषयासहिता ६१ इतिसप्तमेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेतस्यतपसातप्तैर्विरिंच
गद्दिभिः आगत्यविस्मितस्तेनसंस्तुतःप्रवरानदात् १ तदेवंसाधूनांकदने दानवानादिश्यबंधूनांशोकंतत्त्वनिरूपणेनापनीय यत्कृतवांस्तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना अ
प्रतिद्वंद्वं प्रतिपक्षहीनमेकराजमेकमेवराजानं व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् १ ऊर्ध्वौबाहूयस्य नभसिदृष्टिर्यस्य पादांगुष्ठेनाश्रिता अवनिर्येन २ जटानांदीधितिभिःअंशुभिः रश्मि
भिः प्रलयकर्ताअर्कइवरेजे पूर्वंये अध्यासिताःसंतोऽसुविविचेरुस्तेदेवाःपुनःस्वानिस्थानानिभेजिरे ३ विष्वगीरितःसर्वतःप्रसृतःसन् त्रिलोकीमतपत् तापयामास ४

द्वीपैरद्रिभिश्चसहिताभूश्चचाल ५ ६ तवबलिहाराःकरप्रदाःपूजाकारिणइतिवा अभितोभवतीत्यभिभूः हेअभिभो हेसर्वाधिपते पाठांतरेभोइतिसंबोधनं अभितोयावन्ननं
क्ष्यंतीतिसंबंधः ७ ब्रह्मणस्तस्मिन्द्वेषमुत्पादयितुंतत्संकल्पमाहुः तस्येतिचतुर्भिः तथाप्यस्माभिर्निवेदितंत्वयाश्रूयताम् ८ तपोयोगयोःसमाधिना निष्ठया सर्वधिष्ण्येभ्यःश्रेष्ठंनिजा
सनंसत्यलोकंयथाअध्यास्ते आधितिष्ठति ९ तत्तथैवात्मनःसाधयिष्यामि ननुब्रह्मणाअतिदीर्घायुषातपस्तप्त्वातत्साधितमन्यःकुतस्तत्साधयेत्तत्राहुः कालात्मनोरिति यद्यप्यायुषोऽ
ल्पत्वेनदेहोवारंवारंम्रियेत तथाऽपिकालस्यआत्मनश्चनित्यत्वात् बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वातत्साधयिष्याम्येवेति १० वर्द्धमानेनेतियदुक्तंतदभिप्रायमाहुः अन्यथेति अन्यथासुरासुरादिव्य
त्ययेन अयथापूर्वंपुण्यपापादिव्यत्ययेन इदंजगद्विधास्यामि अन्यैःवैष्णवादिभिःध्रुवादिपदैःकिंप्रयोजनमतस्तदेवसाधयिष्यामि ११ इतित्वत्पदापहरणेतस्यनिर्बंधंशुश्रुम अतएवासौतपःपरममास्थितोवर्तते यदत्रयुक्तं

चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतः सद्वीपाद्रिश्चचाल भूः निपेतुःसग्रहास्ताराजज्वलुश्चादिशोदश ५ तेनतप्तादिवंत्यक्त्वाब्रह्मलोकंययुःसुराः धात्रेविज्ञापयामा
सुर्देवदेवजगत्पते ६ दैत्येंद्रतपसातप्तादिविस्थातुंनशक्नुमः तस्यचोपशमंभूमन्विधेहियदिमन्यसे लोकानयावन्नंक्ष्यंतिबलिहारास्तवाभि
भो ७ तस्यायंकिलसंकल्पश्चरतोदुश्चरंतपः श्रूयतांकिंनविदितस्तवाथापिनिवेदितम् ८ सृष्ट्वाचराचरमिदंतपोयोगसमाधिना अध्यास्तेसर्व
धिष्ण्येभ्यःपरमेष्ठीनिजासनम् ९ तदहंवर्धमानेनतपोयोगसमाधिना कालात्मनोश्चनित्यत्वात्साधयिष्येतथात्मनः १० अन्यथेदंविधास्येह
मयथापूर्वमोजसा किमन्यैःकालनिर्धूतैःकल्पांतेवैष्णवादिभिः ११ इतिशुश्रुमनिर्बंधंतपःपरममास्थितः विधत्स्वानंतरंयुक्तंस्वयंत्रिभुवनेश्वर
१२ तवासनंद्विजगवांपारमेष्ठ्यंजगत्पते भवायश्रेयसेभूत्यैक्षेमायविजयायच १३ इतिविज्ञापितोदेवैर्भगवानात्मभूर्नृप परीतोभृगुदक्षाद्यैर्य
योदैत्येश्वराश्रमम् १४ नददर्शप्रतिच्छन्नंवल्मीकतृणकीचकैः पिपीलिकाभिराचीर्णंमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् १५ तपंतंतपसालोकान्यथाभ्रा
पिहितंरविम् विलक्ष्यविस्मितःप्राहप्रहसन्हंसवाहनः १६ ब्रह्मोवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेतपःसिद्धोऽसिकाश्यप वरदोहमनुप्राप्तोव्रिय
तामीप्सितोवरः १७ अद्राक्षमहमेतंतेहृत्सारंमहदद्भुतम् दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशेरते १८ नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्नकरिष्यंतिचापरे नि
रंबुर्धारयेत्प्राणान्कोवैदिव्यसमाःशतम् १९ व्यवसायेनतेनेनदुष्करेणमनस्विनाम् तपोनिष्ठेनभवताजितोहंदितिनंदन २० ततस्तआशिषःसर्वाददा
म्यसुरपुंगव मर्त्यस्यतेअमर्त्यस्यदर्शनंनाफलंमम २१ नारदउवाच इत्युक्त्वादिभवोदेवोभक्षितांगंपिपीलिकैः कमंडलुजलेनौक्षद्दिव्येनामो
घराधसा २२ सतत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंहननोयुवा उत्थितस्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः २३

तत् अनंतरमेवविधत्स्व १२ अन्यथातवस्थानभ्रंशेसति साधूनामनिष्टंस्यात् इतिशोचंतआहुः तवपारमेष्ठ्यमिदमासनंद्विजानांगवांच भवायउद्भवाय श्रेयसेसुखाय भूत्यैऐश्वर्याय
क्षेमायलब्धपालनायविजयायउत्कर्षाय १३ १४ वल्मीकादिभिःप्रतिच्छन्नंप्रथमंनददर्श पश्चात्कथंचिद्विलक्ष्यतंप्राहेतिद्वयोरन्वयः पिपीलिकादिभिःआचीर्णंसमंताद्भक्षितंमेदश्चत्व
ङ्मांसंचशोणितंचयस्य १५ अभ्रैरापिहितंछन्नंरविमिवविलक्ष्यविस्मितःप्राह १६ १७ हृत्सारंधैर्यंदंशैर्मक्षिकादिविशेषैर्भक्षितोदेहोयस्य १८ निरंबुःनिषिद्धमंबुयेनसः त्यक्तोद
कइत्यर्थः १९ तेत्वयाअनेनव्यवसायेनैवतावज्जितोऽहं तपोनिष्ठेनभवतातुसुतरांजितः २० मर्त्यस्यतव अमर्त्यस्यममदर्शनमफलंनिष्फलंनभवति अतोवरंवृणीष्व २१ आदौभ
वतीति आदिभवोब्रह्मा औक्षत् प्रोक्षितवान् २२ वज्रवत्संहननमंगदार्ढ्यंयस्य तप्तस्यहेम्नइवआभादेहकांतिर्यस्य सगिराअरण्यादित्युत्तरेणान्वयः २३ ६९ ६९

तस्य दर्शनेन महानुत्सवो यस्य २४ हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्गेदश्च यस्य सः २५ अंधेन निबिडेन तत्र हेतुः कालसृष्टेन प्रकृतिगुणरूपेण न तु ध्वांतेन तमसा वृतमिदं जगत् यः अभि
व्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् २६ यश्च त्रिगुणेनात्मनाइदं जगत् सृजति अवति पालयति लुंपति संहरति च तस्मै रजः सत्त्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते पराय परमेश्वराय नम
इति द्वयोरन्वयः २७ अत्र च स्वप्रकाशकत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्स्रष्ट्रादिकर्तृत्वं महत्त्वं परमेश्वरत्वं चेति षाड्गुण्यमुक्तं तदेव प्रपंचयन्नमस्करोति नम इति चतुर्भिः बीजाय
कारणाय तत्र हेतुः आद्याय ज्ञानं ज्ञप्तिः विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानं मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन स्वप्रकाशकत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च दर्शितं बीजायेति निमित्तत्वमुक्तं उपादानत्वमाह प्राणादयो ये विकारास्तैः रूपै
र्व्यक्तिं कार्याकारमीयुषे प्राप्तवते २८ एवमात्मना त्रिवृतेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वैधा दर्शितं महत्त्वमीश्वरत्वं चाह त्वमिति त्वमेव जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च ईशिषे नियंता भवसि
केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण अतस्त्वं प्रजानां पतिः तासां चित्तस्य चित्तेश्च तत्परिणामभूताया श्चेतनायाः मनसश्च तान्नियम्यानां इंद्रियाणां च पतिः अतस्त्वमेव महान् भूतानामाका-
शादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां आशयानां तद्वासनानामीशश्च एतेनैव स्रष्टृत्वं दर्शितं २९ इदानीं यज्ञप्रवर्तकत्वेनांतर्यामित्वेन जगत्पालकत्वमेवाह त्वमेव सप्त तंतून् अग्निष्टोमा
दियज्ञान् विस्तारयसि कथं त्रय्या तन्वा वेदत्रयरूपेण कथंभूतया चत्वारो होतारो यत्र तत् चातुर्होत्रकं कर्म तद्विषयया विद्यया आत्मवतां प्राणिनामात्मभूतस्त्वमेवांतरात्मा च अंतर्यामी कुतः यतः

स निरीक्ष्यांबरे देवं हंसवाहमवस्थितम् ननाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः २४ उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व ईक्षमाणो दृशा विभुम् हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गि
रा गद्गदयागृणात् २५ हिरण्यकशिपुरुवाच कल्पांते कालसृष्टेन योऽन्धेन तमसावृतम् अभिव्यनग्जगदिदं स्वयंज्योतिः स्वरोचिषा २६ आ
त्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुंपति रजः सत्त्वतमोधाम्ने पराय महते नमः २७ नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्य
क्तिमीयुषे २८ त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम् चित्तस्य चित्तेर्मन इंद्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशयेशः २९ त्वं सप्त तंतून्वि
तनोषि तन्वा त्रय्या चातुर्होत्रकविद्यया च त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनंतपारः कविरंतरात्मा ३० त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षि
णोषि कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ३१ त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेज च किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा
हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिपृष्ठः ३२ व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं येनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं भुंक्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ३३

कविः सर्वज्ञः तत्कुतः एकः अखंडः तत्र हेतुः अनादिः अनंतपारश्चेति नास्त्यंतः पारश्च कालतो देशतो यस्य सः ३० कालरूपेण संहर्तृत्वमाह त्वमेवेति लवाद्यैः कालावयवैः क्षिणोषि क्ष
पयसि तदेवं स्रष्ट्रादिकर्तृत्वेपि निर्विकारत्वमेवाह कूटस्थ इति तत्र हेतवः आत्मा ज्ञानरूपः परमेष्ठी परमेश्वरः अजः जन्मशून्यः महान् अपरिच्छिन्नः किंच जीवलोक एव कर्मवशाज्जन्मा
दिभिर्विक्रियते त्वं तु तस्य जीवः जीवनहेतुः यतस्तस्यात्मा नियंता ३१ तत्कुतस्तत्राह त्वत्त इति त्वत्तोव्यतिरिक्तं यदि किंचिद्भवेत्तर्हि तस्मात्तव जन्मादिविकारो नियम्यत्वादिकं वा भवेत्
तत्तु नास्तीत्याह त्वत्तः परं कारणम् अपरं कार्यं तत्र च एजत् जंगमम् अनेजत् स्थावरं च त्वद्व्यतिरिक्तं नास्ति ननु मद्बोधकशास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेत् न यतः विद्या वेदोपवेदादिविद्यास्थानानि
कलाश्च तदंगानि ते तव तनवः न तु त्वद्व्यतिरिक्ताः तत्कुतः यतः त्वं बृहत् ब्रह्मैवासि तदपि कुतः तत्राह हिरण्यरूपं ब्रह्मांडं गर्भे यस्य सः त्रिपृष्ठः त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः स्थितः अ
क्षरात्परतः पर इत्यादिश्रुतेः ३२ ननु ब्रह्मांडशरीरस्य जीवस्य मम कुतो ब्रह्मत्वं कुतो वा ब्रह्मांडगर्भत्वादि तत्राह व्यक्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्यमिति वा येन शरीरेण त्वमिंद्रियप्राणमन
सां गुणान् विषयान् भुंक्षे किंच पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्ये धामनि स्वस्वरूपे स्थितः एव भुंक्षे न तु अस्मदादिवत् स्वरूपतिरोधानेन अतस्त्वमव्यक्त आत्मा निरुपाधि ब्रह्मैव पुराणपुरुषश्चेत्यर्थः ३३

ननुब्रह्मत्वंपुराणपुरुषत्वंकथमेकस्यतत्राह अनंतइति हेअनंतयेनत्वयाअव्यक्तेनमनोवचनागोचरेणरूपेणइदंविश्वंततंव्याप्तं नमस्तुभ्यंभगवते अचिंत्यैश्वर्यायनमः भगवत्त्वेहेतुःचि
दचिच्छक्तियुक्ताय चिच्छक्तिर्विद्या अचिच्छक्तिर्मायाताभ्यांयुक्तायेति ३४ ३५ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि हेभगवन् आयुधैर्मृत्युर्माभूत् ३६ व्यसुभिः अप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः
यथाआत्मनस्तवास्तिमहिमा तथाअप्रतिद्वंद्वतादिकंदेहीतिशेषः ३७ तपसायोगेनचप्रभावोयेषांतेषांयत् अणिमाद्यैश्वर्यंनरिष्यति ननश्यतितत्चदेहीत्यर्थः ३८ इतिसप्तमस्कंधे
टीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थेतुवराल्लब्ध्वाविजित्याखिललोकपान् विष्णुद्वेषेणतान्सर्वान्दैत्येंद्रःसमपीडयत् १ शतधृतिः ब्रह्मा १ मेमत्तः यद्यपियद्यपिमेदुर्लभाः २ अमो-

अनंताव्यक्तरूपेणयेनेदमखिलंततम् चिदचिच्छक्तियुक्तायतस्मैभगवतेनमः ३४ यदिदास्यस्यभिमतान्वरान्मेवरदोत्तम भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृ
त्युर्माभून्ममप्रभो ३५ नांतर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपिचायुधैः नभूमौनांबरेमृत्युर्ननरैर्नमृगैरपि ३६ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः
अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धेऐकपत्यंचदेहिनां ३७ सर्वेषांलोकपालानांमहिमानंयथात्मनः तपोयोगप्रभावाणांयन्नरिष्यतिकर्हिचित् ३८ इतिश्रीभाग
व॰स॰स॰ हिरण्यकशिपोर्वरप्रदानंनामतृतीयोऽध्यायः ३ नारदउवाच एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ प्रादात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्य
सुदुर्लभान् १ ब्रह्मोवाच तातेमेदुर्लभाःपुंसांयान्वृणीषेवरान्मम तथापिवितराम्यंगवरान्यद्यपिदुर्लभान् २ ततोजगामभगवानमोघानु
ग्रहोविभुः पूजितोऽसुरवर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः ३ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धेममयंवपुः भगवत्यकरोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ सविजित्यदि
शःसर्वालोकांश्चत्रीन्महासुरः देवासुरमनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभू
तपतीनथ ६ सर्वसत्त्वपतीन्जित्वावशमानीयविश्वजित् जहारलोकपालानांस्थानानिसहतेजसा ७ देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्तेस्मत्रिविष्टप
महेंद्रभवनंसाक्षान्निर्मितंविश्वकर्मणा त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ८ यत्रविद्रुमसोपानामहामारकताभुवः यत्रस्फाटिककुड्या
निवैदूर्यस्तंभपंक्तयः ९ यत्रचित्रवितानानिपद्मरागासनानिच पयःफेननिभाःशय्यामुक्तादामपरिच्छदाः १० कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यःशब्दयंत्यइतस्ततः र
त्नस्थलीषुपश्यंतिसुदतीःसुंदरंमुखम् ११ तस्मिन्महेंद्रभवनेमहाबलोमहामनानिर्जितलोकएकराट् रेमेऽभिवंद्यांघ्रियुगःसुरादिभिःप्रतापितैरूर्जि
तचंडशासनः १२ तमंगमत्तंमधुनोरुगंधिनाविवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः उपासतोपायनपाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगबलौजसांपदम् १३ जगु
र्महेंद्रासनमोजसास्थितंविश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः गंधर्वसिद्धाऋषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधराअप्सरसश्चपांडव १४ सएववर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्भू
रिदक्षिणैः इज्यमानोहविर्भागानग्रहीत्स्वेनतेजसा १५ अकृष्टपच्यातस्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही तथाकामदुघाद्यौस्तुनानाश्चर्यपदंनभः १६

घोनुग्रहोयस्य प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः ३ यदर्थंतपस्तप्तंतदाह एवमित्यादि ४ ५ ६ सर्वेषांसत्त्वानांप्राणिजातानांयेयेपतयस्तान् ७ त्रिविष्टपंस्वर्गमध्यास्तेस्म अधि
ष्ठितवान् महेंद्रभवनमध्युवास अधिवसतिस्म ८ अखिलसमृद्धियुक्तत्वमेवाह यत्रेतित्रिभिः ९ मुक्तादामानिपरिच्छदाः परिकरायासाम् १० सुदतीःसुदत्यः ११ ऊ
र्जितमधिकंचंडंतीव्रंशासनंयस्य १२ अंगहेराजन् उरुगंधिनाउग्रगंधेनमधुनासुरयामत्तं अतएवविवृत्तेविघूर्णितेताम्रेअक्षिणीयस्यतम् अशेषधिष्ण्यपाः सर्वलोक-
पालाः उपायनयुक्तैः पाणिभिरुपासतसेवंते त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना पदमाश्रयभूतम् १३ उपासनप्रकारमाहजगुरिति १४ १५ १६

तत्पत्न्योनद्यः ऊहुः वहंतिस्म घृतदुग्धादीन् रत्नाकरानेवाह क्षारेति १७ आक्रीडंक्रीडास्थानम् द्रुमाः सर्वेषुऋतुषुगुणान् पुष्पफलादीन् सचलोकपालानाम् पृथग्विधान् गु णान् वर्षणदहनशोषणादीन् एकएवदधार १८ निर्जिताः ककुभोयेन यथोपजोषं यथाप्रीति १९ महान्कालः एकसप्ततियुगान् किंचिदधिकान् २० २१ २२ २३ अरूपाव पुरहिता २४ ममदर्शनंस्तवनंश्रवणंसर्वेषांश्रेयसामुपपत्तयेप्राप्तयेभवति २५ २६ २७ ननुदेवादिविद्वेषेऽपिअस्यविनाशोनास्ति ब्रह्मवरेणोर्जितत्वात्तत्राह निर्वैरायेति सर्वमहंसहेनमद्भक्तद्रोहमितिभावः २८ असुरंचहतंमेनिरे तदानींतद्द्वेषेप्रवृत्तत्वादितिभावः २९ तमेवद्वेषंवक्तुमादौतस्यमहत्त्वमाह तस्येति गुणैर्महान्भूत् गुणानेवाह म

रत्नाकराश्चरत्नौघांस्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभिः क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः १७ शैलाद्रोणीभिराक्रीडंसर्वर्तुषुगुणान्द्रुमाः दधारलो कपालानामेकएवपृथग्गुणान् १८ सइत्थंनिर्जितककुबेकराड्विषयान्प्रियान् यथोपजोषंभुंजानोनातृप्यदजितेंद्रियः १९ एवमैश्वर्यमत्तस्यदृप्त स्योच्छास्त्रवर्तिनः कालोमहान्व्यतीयायब्रह्मशापमुपेयुषः २० तस्योग्रदंडसंविग्नाः सर्वेलोकाः सपालकाः अन्यत्रालब्धशरणाः शरणंययुरच्युतम् २१ तस्यैनमोऽस्तुकाष्ठायैयत्रात्माहरिरीश्वरः यद्गत्वाननिवर्ततेशांताः संन्यासिनोमलाः २२ इतितेसंयतात्मानः समाहितधियोमलाः उपतस्थुर्हृ- षीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः २३ तेषामाविरभूद्वाणीअरूपामेघनिःस्वना सन्नादयंतीककुभः साधूनामभयंकरी २४ माभैष्टविबुधश्रेष्ठाः सर्वेषांभद्र मस्तुवः मद्दर्शनंहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये २५ ज्ञातमेतस्यदौरात्म्यंदैतेयापसदस्यच तस्यशांतिंकरिष्यामिकालंतावत्प्रतीक्षत २६ यदादेवेषु वेदेषुगोषुविप्रेषुसाधुषु धर्मेमयिचविद्वेषः सवाआशुविनश्यति २७ निर्वैरायप्रशांतायस्वसुतायमहात्मने प्रह्लादाययदाद्रुह्येद्धनिष्येपिवरोर्जितं २८ नारदउवाच इत्युक्तालोकगुरुणातंप्रणम्यदिवौकसः न्यवर्ततगतोद्वेगामेनिरेचासुरंहतम् २९ तस्यदैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः प्रह्ला दोऽभून्महांस्तेषांगुणैर्महदुपासकः ३० ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधोजितेंद्रियः आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ३१ दासवत्संनतार्यांघ्रिः पि तृवद्दीनवत्सलः भ्रातृवत्सदृशेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः विद्यार्थरूपजन्माढ्योमानस्तंभविवर्जितः ३२ नोद्विग्नचित्तोव्यसनेषुनिस्पृहः श्रुतेषुदृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् दांतेंद्रियप्राणशरीरधीः सदाप्रशांतकामोरहितासुरोऽसुरः ३३ यस्मिन्महद्गुणाराजन्गृह्यंतेकविभिर्मुहुः नतेऽधुनापिधीयंतेयथा- भगवतीश्वरे ३४ यंसाधुगाथासदसिरिपवोऽपिसुरान्नृप प्रतिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः ३५ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यंतस्यसूच्यते वासु देवेभगवतियस्यनैसर्गिकीरतिः ३६ न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तन्मनस्कया कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशम् ३७ आसीनः पर्यटन्नश्नञ्छया नः प्रपिबन्ब्रुवन् नानुसंधत्तएतानिगोविंदपरिरंभितः ३८

महदुपासक इत्यादिना ३० सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्य एकएवप्रियश्चसुहृत्तमश्च ३१ दासवत् सम्यक्नता आर्याणां अंघ्रयोयेन गुरुषुईश्वरइति भावनायस्य ३२ व्यसनेषुप्राप्तेष्वपिनोद्विग्नचित्तः दृष्टश्रुतेषुगुणेषुविषयेषु इहामुत्रभोगेषुनिस्पृहः यतस्तेषु अव स्तुदृक्दांता इंद्रियादयोयस्य रहितः आसुरोभावोमत्सरादिर्यस्यसः असुरोऽपिसन् प्रशांतकामः ३३ अधुनाऽपितेगुणानापिधीयंतेतिरोहितानभवंति ३४ साधुगाथासद- सि देवासुरमनुष्याणांमध्येकः साधुरितिप्रसंगवत्यांसभायां यंप्रह्लादं प्रतिमानंदृष्टांतं ३५ सूच्यतेमयाकेवलंद्योत्यते स्फुटंकथ्यतइतिवा ३६ नैसर्गिकरतेर्लिंगान्याह न्यस्त क्रीडनकइतिषड्भिः तन्मनस्कतयातदेकचित्ततया ३७ एतानि आसनादीनि गोविंदेनपरिरंभितः आत्मनाएकीकृतः ३८ ५ ५ ५ ५

रुदति रोदिति रौति वैकुंठस्य चिंतया शबला व्यामिश्रा क्षामिता चेतना यस्य तस्य चिंतया आल्हादो यस्य ३९ क्वचिदुत्कंठः मुक्तकंठः सन् अनुचकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ४० तत्स्पर्शकृतः ब्रह्मणा पाणिः तेन निर्वृतः अस्पंदः स्थिरोयः प्रणयस्तेन यः आनंदः तेन यत्सलिलं तेन युक्ते आमीलिते ईषन्निमीलिते ईक्षणे यस्य सः ४१ आत्मनः परां निर्वृतिं तन्वन् दुःसंगे-न दीनस्यान्यस्यापि मनः शमं शांतं व्यधात् ४२ अयं द्रोहमकरोत् ४३ प्रथमाध्यायांते एतमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति देवर्षइति तवत्वत्तः तव वाक्यमिति वा साधवे अयमदा-त् साधोर्द्रोहं कृतवानिति यत् एतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः ४४ उपालभंते आक्षिपंति अयं तु नैव कुर्वंति अपरः शत्रुरिव ४५ अनुवशान् अनुकूलान् साधून् अरागरोषान् गु-रुः पितैव देवता येषां तानुद्दिश्य अयं न कुर्वंति इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्रा कृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्तित इति यत् एतत्कौतूहलं विधम

क्वचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः क्वचिद्धसति तच्चिंताल्हाद उद्गायति क्वचित् ३९ नदति क्वचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् क्वचित्तद्भाव नायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ४० क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः ४१ स उत्तमश्लोकपदारविंद योनिषेवयाकिंचनसंगलब्धया तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहुर्दुःसंगदीनस्य मनः शमं व्यधात् ४२ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि हिरण्य-कशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ४३ युधिष्ठिर उवाच देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघम् ४४ पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ४५ किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् एतत्कौतू-हलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो पितुः पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ४६ इति श्रीभागवते म॰ स॰ प्रल्हादचरित्रे चतुर्थोऽध्यायः ४ नारद उ-वाच पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः शंडामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहांतिके १ तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रल्हादं नयकोविदम् पाठया-मासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् २ यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनुपपाठ च न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ३ एकदासुरराट् पुत्रमंक-मारोप्य पांडव पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ४ प्रल्हाद उवाच तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् हि-त्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ५ नारद उवाच श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते पर-बुद्धिभिः ६ सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ७ गृहमानीतमाहूय प्रल्हादं दैत्ययाजकाः प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छंत सामभिः ८ वत्स प्रल्हाद भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ९ अपाकुरु य

द्वा यद्यस्मात् पुत्राय यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः अत एतत्कौतूहलं विधम इत्यर्थः ४६ इति सप्तमे टी॰ चतुर्थः ४ पंचमे गुरुतोधीतं त्यक्त्वा विष्णुस्तुतो रतं घातयन्द्विपसर्पाद्यैः स्त-नं दैत्यो न चाशकत् १ भगवद्भक्तिरेवाविद्वेषे कारणमिति वक्तुमाह पौरोहित्यायेत्यादिना काव्यः शुक्रः तस्य सुतौ तत्रान्यवसतामिति शेषः १ पाठ्यान् दंडनीत्यादीन् पाठ्यानसुरबालका-निति वाऽन्वयः २ अनुश्रवणानंतरं तथैव पपाठ च किंतु तत्साधु न मेने तत्र हेतुः स्वः परइत्यसद्ग्रहो मिथ्याभिनिवेश एवाश्रयो यस्य तत् ३ ४ हे असुरवर्य असद्ग्रहात् अहंममेति मिथ्याभि-निवेशाद्धेतोः सम्यगुद्विग्ना विषण्णा धीर्येषां ते वनं गतः सन् हरिमाश्रयेतेति यत् तदेवाहं साधु मन्ये कथंभूतं गृहं आत्मपातमात्मनः अधःपातनिमित्तं कुतः अंधकूपवत् मोहावहं ५ परपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः हासे हेतुः बुद्धिरिति ६ विष्णुपक्षैर्भागवतैर्हेतुभूतैः ननु त्वद्गृहे कुतस्तेषां प्रवेशः सत्यं तथापि प्रतिच्छन्नैर्वेषांतरेणाच्छन्नैः ७ दैत्यैर्गृहमानीतं ८ बालान् सर्वानति अतिक्रम्य तुभ्यं तव ९

१० अहोमायामोहिताभवंतोमामाक्षिपंतीत्याशयेनतावदाह स्वःपरश्चेतीमिथ्याभिनिवेशोयदीययामाययैवकृतः नतुवास्तवः अतएवतदीययामाययाविमोहितबुद्धीनांभवतामेवदृष्टः नतुमम तस्मैआचिंत्यमायेश्वरायनमः ११ अहोकिमेतत्प्रलपसि तवबुद्धिभेदोयतोजातस्तंकथयेत्याक्षिप्तःसन् तत्प्रसादादेवेत्युत्तरमाह सइतित्रिभिः सभगवान् यदाअनुव्रतः अनुकूलोभवति तदापशूनामाविवेकिनामिवबुद्धिभेदगता असतीमिथ्यासंसारविषयाविभिद्यते अभिन्नात्मनिष्ठाभवति १२ भेदस्यासत्वंदर्शयन्नाह सएषपरमात्मैवस्वः परइतिच अविवेकिभिर्निरूप्यते युक्तंचैतत् यतः यस्यवर्त्मनिजिज्ञासायांब्रह्मादयोऽपिमुह्यंति तत्रहेतुः दुरत्ययंदुर्घटमनुक्रमणमनुचारितमनुवर्णनंवायस्य १३ ननुनिर्विकारस्यकथंमतिभेदकत्वंतत्राह यथेति यथाअयोलोहमाकर्षस्यायस्कांतस्यसमीपेस्वयमेवभ्रमति तथाचतश्चक्रपाणेः सान्निधौ तवकुतोजातः तत्सांनिधिस्तत्राह यदृच्छयेति कस्यतपोदानादेःफलमेतदितिनज्ञायतइत्यर्थः १४ राजसेवकउवाचेतिशेषः १५ अरेवेत्रंकशाआनियतां सामदानभेददंडानांमध्येचतुर्थः दमःदंडः असद्बुद्धेःउदितः

बुद्धिभेदः परकृतउताहोतेस्वतोभवत् भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनंदन १० प्रह्लादउवाच स्वःपरश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसांयन्मायया कृतः विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ११ सयदानुव्रतःपुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते अन्यएषतथाऽन्योहमितिभेदगतासती १२ सएषआत्मास्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणोनिरूप्यते मुह्यंतियद्वर्त्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोह्येषभिनत्तिमेमतिम् १३ यथाभ्राम्यत्ययोब्रह्मन्स्वयमाकर्षसान्निधौ तथामेभिद्यतेचेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया १४ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वाविरराममहामतिः तन्निर्भर्त्स्याथकुपितः सदीनोराजसेवकः १५ आनीयतामरेवेत्रमस्माकमयशस्करः कुलांगारस्यदुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितोदमः १६ दैतेयचंदनवनेजातोयंकंटकद्रुमः यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः १७ इतितंविविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनम् १८ ततएनंगुरुर्ज्ञात्वाज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् दैत्येंद्रंदर्शयामाससमातृमृष्टमलंकृतम् १९ पादयोःपतितंबालंप्रतिनंद्याशिषासुरः परिष्वज्यचिरंदोर्भ्यांपरमामापनिर्वृतिम् २० आरोप्यांकमवघ्रायमूर्धन्यश्रुकलांबुभिः आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर २१ हिरण्यकशिपुरुवाच प्रह्लादानूच्यतांतातस्वधीतंकिंचिदुत्तमम् कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् २२ प्रह्लादउवाच श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनम् २३ इतिपुंसाऽर्पिताविष्णौभक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियतेभगवत्यद्धातन्मन्येऽधीतमुत्तमम् २४ निशम्यैतत्सुतवचोहिरण्यकशिपुस्तदा गुरुपुत्रमुवाचेदंरुषाप्रस्फुरिताधरः २५

उक्तः शास्त्रेषुदुर्बुद्धित्वेहेतुः कुलांगारस्यकुलस्यांगारवन्नाशहेतोः १६ तत्कुतः तत्राह दैतेयाएवचंदनद्रुमाः तेषांवनेअयंकंटकद्रुमतुल्योजातः तदेवाह यस्यदैतेयचंदनवनस्यमूलोन्मूलनेपरशुस्थानीयस्याविष्णोरयमर्भकएवनालायितः नालमिवाचरत् यथापरशोः छेदकत्वेबब्बूलादिद्रुमनिर्मितोदंडःसहकारी तंविनाच्छेदनासंभवात् तथाऽयंविष्णोर्दैत्यमूलोच्छेदहेतुर्जातइत्यर्थः १७ इतितंप्रह्लादंभीषयन् धर्मार्थकामवर्गस्यप्रतिपादकंशास्त्रमध्यापयामास १८ ज्ञातंज्ञेयमुपायानांचतुष्टयंसामदानादियेनतं दैत्येंद्रंप्रति मात्रामृष्टस्नापितमलंकृतंभूषणतिलकादिभिः १९ २० २१ २२ पादसेवनंपरिचर्या अर्चनंपूजा दास्यंकर्मार्पणम् सख्यंताईश्वासादि आत्मनिवेदनंस्वशरीरसमर्पणम् यथाविक्रीतस्यगवाश्वादेर्भरणपालनादिचिंतानक्रियते तथादेहंतस्मैसमर्प्यतच्चिंतावर्जनमित्यर्थः २३ इतिनवलक्षणानियस्याःसा अद्धातेनचेद्भगवतिविष्णौभक्तिः क्रियेतसाच अर्पितैवसतीयदिक्रियेत नतुकृतासतीपश्चादर्प्यते तदुत्तममधीतंमन्ये नत्वस्माद्गुरोरधीतंशिक्षितंवातयाविधं[illegible] २४ २५

नविद्यते सारं यन्नतत् असारं नविद्यते सारं यस्मादिति वा असद्बोधोऽर्थः २६ मित्रत्वेन प्रवर्तमानस्यापि तव विरोधाचरणं नासंभावितमित्याह संतिहीति दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते दुर्मैत्राः रोगइति ब्र
ह्महास्वरोगी स्यात्सुरापः श्यावदंतकः स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगइत्यादिस्मृत्युक्तः पातकिनां रोगो यथोदेति तथा तेषामघं विद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः २७ नमत्प्रणीतं मयापाठितं
नो अस्माकं कुलितं दोषं मास्मभदः अजागमः आर्षः मयि दोषारोपं माकृथा इत्यर्थः इंद्रशत्रोइति नहि ब्राह्मणेषु तव कोपउचित इति भावः २८ गुरुसुरवीयं गुरुवाक्यजनिता हे असद्र २९
आत्मामियंवार्ताभवादृशानां विषयासक्तानामत्रानधिकारादित्याशयेनाह मतिरिति परतः गुरोः स्वतोवा मिथोवा अन्योऽन्यतः नाभिपद्येत नसंपद्येत केषां गृहव्रतानां गृहएव व्रतं संक
ल्पइति कृत्यचिंतायेषां अतएवादांतैरनुपरतैर्गोभिरिंद्रियैर्हेतुभूतैः तमिस्रं संसारं विशतां तत्र चर्वितस्यैव चर्वणं येषाम् ३० ननु श्रीकृष्णस्य परमानंदस्वरूपत्वात्तेऽपि तन्निष्ठा एव किंन-
स्फुरिति चेत्तदज्ञानादित्याह नेति येदुराशयाः विषयवासितांतःकरणाः तेहि विष्णुं नविदुः तत्र हेतुः स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थो येषां ते षांगतिंगम्यम् ननुतेऽपि गुरूपदेशाद्विष्णुं ज्ञास्यंतितत्र
आह बहिर्विषयेष्वर्थोयेषां ते बहिरर्थाः तानेव गुरुत्वेन मंतुं शीलं येषां ते अंधः अंधैरुपनीयमानाः अंधा यथा पंथानं नविदुः किंतु गर्ते पतंति तथा तेऽपि ईशस्य तंत्र्यां दीर्घरज्ज्वां वेदलक्षणायां

ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयता सता असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते २६ संति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव २७ गुरुपुत्रउवाच नमत्प्रणीतं नपरप्रणीतं सुतोवदत्येष तवेंद्रशत्रो नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्नियच्छ म-
न्युकददाः स्म मानः २८ नारदउवाच गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूयआहासुरः सुतम् नचेद्गुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्राऽसतीमतिः २९ प्रह्लादउवाच मतिर्न कृष्णे परतः स्वतोवा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् अदांतगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ३० नते वि
दुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः अंधा यथांधैरुपनीयमानास्ते ऽपीशतंत्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ३१ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिं स्पृश
त्यनर्थापगमो यदर्थः महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किंचनानां नवृणीत यावत् ३२ इत्युक्त्वोपरते पुत्रे हिरण्यकशिपू रुषा अंधीकृतात्मा स्वो
त्संगान्निरस्यत महीतले ३३ आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ३४ अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हि
त्वा स्वान्सुहृदोऽधमः पितृव्यहंतुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ३५ विष्णोर्वा साध्वसौ किंनु करिष्यत्यसमंजसः सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः
पंचहायनः ३६

उरूणि दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां ताम् काम्यैः कर्मभिर्बद्धा एव भवंतीत्यर्थः तदुक्तं विषयाविष्टचित्तानां विष्णवावे
शः सुदूरतः वारुणीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नैंद्रीं किमाप्नुयादिति ३१ ननु च एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतानां तरात्मेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं विष्णुं कथं नविदुः कुतोवा ते
षांतमिस्रप्रवेशस्तत्राह नेति षामिति निष्किंचनानां निरस्ता भिमानानां महत्तमानां पादरजसा अभिषेकं यावन्नवृणीत तावत् श्रुतिवाक्यतो जातापि एषां मतिरुरुक्रमस्यांघ्रिं नस्पृशति नप्राप्नोति अ
संभावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थः यस्या अंघ्रिस्पर्शिन्याः मतेरर्थः प्रयोजनं महदनुग्रहाभावान्न तत्त्वनिश्चयेनापि मोक्षस्तेषामित्यर्थः ३२ निरस्य
न्यक्षिपत् ३३ अमर्षो असहनं तेन सहितया रुषा आविष्टो व्याप्तः कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य हेनैर्ऋताः राक्षसाः ३४ वध्यत्वे हेतुः यतोऽयं मे भ्रातृहा कुतः योविष्णोः पा
दौ दासवदर्चति तत्पक्षपातीत्यर्थः अतः सएवायमित्यन्वयः ३५ अहो विष्णुरप्यविश्वसनीयं किमिति स्वीकृतवानित्याह विष्णोर्वेति अहात् जहौ ३६ ५ ७

ननु तवायमपत्यं च कथं वध्यस्तत्राह परोऽप्यौषधमिव हितकृत् चेत्तदपत्यमेव ज्ञेयः सुतः स्वदेहजोऽपि अहितश्चेत् आमयइव आस्तां ममतास्पदस्य कथा अंगमपि च यत् करचरणा
दि तदप्यात्मनोऽहितं चेच्छिंद्यादेवेत्यर्थः ३७ अतः सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजो भोजनं भोजनादिषु विषादिप्रयोगैरित्यर्थः यथा दुष्टमिंद्रियं मुनेः शत्रुः ३८ तिग्मात्तीक्ष्णाद्दंष्ट्राः येषां क
रालान्यास्यानि भयकराणि मुखानि येषां ते च ते च ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषाम् ३९ ४० परे ईश्वरे युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे तेषां नैर्ऋतादीनां प्रहारा निष्फ
ला आसन् जाताः तत्र हेतवः ब्रह्मणि निर्विकारे अनिर्देश्ये अविषये भगवति निरतिशयैश्वर्ये अखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि नियंतरि एवंभूते परे अपुण्यस्य निर्दैवस्य सत्क्रियाः महोद्य
माइव ४१ ४२ दंदशूकैः सर्पैः अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानि गिरिशृंगादधः पातनानि तैः मायाभिः शंबरनिर्मिताभिः अवटादिषु सन्निरोधैश्च ४३ पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुप
रिक्षेपैः बहुवचनैरभिचाराद्यावृत्तिं दर्शयति तद्धननं कर्तुं नाभ्यपद्यत न प्राप नाशक्नोदित्यर्थः ४४ चिंतामेवाह एष इति त्रिभिः मे मया असाधु परुषं यथा भवति तथोक्तः असद्धर्मैरपकृ

परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः छिंद्यात्तदंगं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ३७ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः
संभोगशयनासनैः सुहृल्लिंगधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रियम् ३८ नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरु
हाः ३९ नदंतो भैरवं नादं छिंधि भिंधीति वादिनः आसीनं चाहनन् शूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ४० परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि युक्तात्मन्य
फला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ४१ प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येंद्रः परिशंकितः चकार तद्वधोपायान्निर्बंधेन युधिष्ठिर ४२ दिग्गजैर्दंदशूकेंद्रैरभिचारावपातनैः
मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि न शशाक यदा हंतुमपापमसुरः सुतम् चिंतां दीर्घतमां प्राप्तस्त
त्कर्तुं नाभ्यपद्यत ४४ एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ४५ वर्तमानोऽविदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयम्
न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेप इव प्रभुः ४६ अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमरः नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ४७ इति तं चिंतया किंचि
न्म्लानश्रियमधोमुखम् शंडामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ४८ जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवोर्विजृंभणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् न तस्य चिंत्यं तव ना
थ चक्ष्महे न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ४९ इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा निधेहि भीतो न पलायते यथा बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया यावद्गुरुर्भार्गव आग-
मिष्यति ५० तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनाम् ५१ धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः प्रह्लादायो
चतू राजन्प्रश्रयावनताय च ५२

रैः अभिचारैर्वा ४५ अविदूरे समीपे वर्तमानोऽपि बालोऽप्ययमजडधीः निर्भयचित्तः मे अनार्यं मन्यायं शत्रुं वा न विस्मरति अजी
गर्तस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेपो नाम पितृभ्यां हरिश्चंद्राय विक्रीतः सन् यथा तयोरपकारमविस्मरन् तद्विपक्षं विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रांतरमापन्नस्तद्वत् यद्वा स्वप्रभावापरित्या-
गे दृष्टांतः शुनःशेपः पुच्छमिवेति ४६ अप्रमेयः अपरिमेयोऽनुभावो यस्य न कुतश्चिद्भयं यस्य न वा भविता अन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ४७ औशनसौ उशनसः पुत्रौ नीति
ज्ञौ विविक्ते एकांते ४८ भ्रुवोर्विजृंभणेनैव त्रस्ताः समस्ता धिष्ण्यपा लोकपाला यस्मिन् तस्य तव चिंत्यं न च क्ष्महे न पश्यामः पदमालंबनं नैवास्ति यद्वा शिशूनां वृत्तं गुणदोषयोः पदं
विषयो न भवतीत्यर्थः ४९ तथापि तु बंधनमस्योचितमित्याहतुः इमं तावत् यावद्गुरुः आगमिष्यति तावद्बध्वा निधेहि ततः किमत ऊचतुः यतः पुंसो बुद्धिश्च वयसा तथा आ-
र्यसेवया समीचीना भवति ५० अनुज्ञाय तथेत्यंगीकृत्य ५१ ततश्च तौ प्रह्लादाय धर्मादिकमूचतुः प्रश्रयावनताय च तस्मै ५२

यथायथावत् त्रिवर्गमुपशिक्षितमपिनसाधु मेने तत्तांशिक्षांच कुतः द्वंद्वैः रागद्वेषादिभिर्विषयेषारमणं येषांतैरुपवर्णितां ५३ पराहृत्तः अन्यत्रगतः सउपहूतः सांधिः पादपूरणार्थं क्रीडार्थंतत्तल्लक्षणैः कृतोत्सवैः लब्धा वसरैरीतिवा ५४ तन्निष्ठांतेषांनिष्ठांजन्ममरणादिलक्षणांविद्वान् ५५ द्वंद्वारामाणामीरितैरीहितैश्च नदूषितांधीर्येषां यतोबालाः ५६ तस्मिन्ने वन्यस्तंहृदयमीक्षणंचयैः ५७ इतिसप्तमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेगुरौगृहव्यग्रे प्रह्लादोदैत्यबालकान् अनुकंप्यपरंतत्त्वंनारदोक्तमुपादिशत् १ निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्ययमजानताम् प्रह्लादः सदयंप्राह धर्मंभागवतंकृती २ कौमारइत्यादिनाइहैवमानुषजन्मनिधर्मानाचरेत् यतः अर्थदमेतत् तत्रचकौमारएव यतः तदप्यध्रुवं नचैवंभूतं जन्मांतरं यतः दुर्लभम् तत्रधर्मानेवाचरेत् नसुखार्थंप्रयासान् तत्रभागवतानेवनकाम्यान् १ इहभागवतानेवधर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति यथाहीतिचतुर्भिः इहपुरुषस्यविष्णोः पादोपसर्पणमेव यथाअनुरूपंयोग्यम् यद्यस्मात् एषआत्माआत्मत्वात्सुहृत्प्रियश्च २ ननुभोगोद्यमः कथंत्याज्यइतिचेत्तत्राह सुखमिति सर्वत्रपश्वादावपि दैवात्पूर्वादृष्टादेव ३

यथात्रिवर्गंगुरुभिरात्मनेउपशिक्षितम् नसाधुमेनेतच्छिक्षांद्वंद्वारामोपवर्णिताम् ५३ यदाचार्यः परावृत्तोगृहमेधीयकर्मसु वयस्यैर्बालकैस्तत्रसोपहूतः कृतक्षणैः ५४ अथतान्श्लक्ष्णयावाचाप्रत्याहूयमहाबुधः उवाचविद्वांस्तन्निष्ठांकृपयाप्रहसन्निव ५५ तेतुतद्गौरवात्सर्वेत्यक्तक्रीडापरिच्छदाः बालानदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैः ५६ पर्युपासतराजेंद्रतन्न्यस्तहृदयेक्षणाः तानाहकरुणोमैत्रोमहाभागवतोऽसुरः ५७ इतिश्रीभा॰सप्त॰ पंचमोध्यायः ५ प्रह्लादउवाच कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवतानिह दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदम् १ यथाहिपुरुषस्येहविष्णोः पदोपसर्पणम् यदेषः सर्वभूतानांप्रिय आत्मेश्वरः सुहृत् २ सुखमैंद्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनाम् सर्वत्रलभ्यतेदैवाद्यथादुःखमयत्नतः ३ तत्प्रयासोनकर्तव्योयतआयुर्व्ययः परम् नतथाविंदतेक्षेमंमुकुंदचरणांबुजम् ४ ततोयतेतकुशलः क्षेमायभयमाश्रितः शरीरंपौरुषंयावन्नविपद्येतपुष्कलम् ५ पुंसोवर्षशतंह्यायुस्तदर्धंचाजितात्मनः निष्फलंयदसौरात्र्यांशेतेऽन्धंप्रापितस्तमः ६ मुग्धस्यबाल्येकौमारेक्रीडतोयातिविंशतिः जरयाग्रस्तदेहस्ययात्यकल्पस्यविंशतिः ७ दुरापूरणकामेनमोहेनचबलीयसा शेषंगृहेषुसक्तस्यप्रमत्तस्यापयातिहि ८ कोगृहेषुपुमान्सक्तमात्मानमजितेंद्रियः स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेतविमोचितुम् ९ कोन्वर्थतृष्णांविसृजेत्प्राणेभ्योऽपियइप्सितः यंक्रीणात्यसुभिःप्रेष्ठैस्तस्करःसेवकोवणिक् १० कथंप्रियायाअनुकंपितायाःसंगंरहस्यंरुचिरांश्चमंत्रान् सुहृत्सुचस्नेहसितःशिशूनांकलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ११ पुत्रान्स्मरंस्ताःदुहितॄर्हृदय्याभ्रातॄन्स्वसॄर्वापितरौचदीनौ गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्चवृत्तीश्चकुल्याःपशुभृत्यवर्गान् १२

अतस्तदर्थंप्रयासोनकर्तव्यः यतःप्रयासात् परंकेवलमायुषोव्ययएव यतस्तथातेनप्रकारेणक्षेमंनप्राप्नोति ४ भयमाश्रितः संसारंप्राप्तः पुरुषरूपंशरीरंयावत् पुष्कलमस्तिनविपद्येत अक्षमंनभवेत् ननश्येदितिवा तावदेवक्षेमाययतेत ५ आयुर्व्ययक्रममाह पुंसइतित्रिभिः यद्यतः शेते ६ विंशतिवर्षाणि आयुर्याति ७ दुरापूरेण दुःखैः सर्वतादापूर्यमाणेन ८ ननुयौवनेगृहासक्तोऽपिपश्चाद्विरक्तः सन् क्षेमंयास्यतीत्याशंक्य तदसंभवंदर्शयन् कौमारएवाचरेदित्येतदुपपादयति कोगृहेष्विति सप्तभिः ९ यमर्थमसुभिः क्रीणाति प्राणहानिमंगीकृत्यापिसाधयति तस्करादिः तस्मिन्नर्थेतृष्णांकोनुविसृजेत् १० किंच कथमित्यादि प्रियायाः संगादिकंस्मरन् कथंविरज्येतइतितृतीयेनान्वयः मंत्रान् हितशिक्षालापान् सुहृत्सुचसंगं तेषांस्नेहेनसितोबद्धः कलानिमधुराणिअक्षराणियेषांतेषांचसंगं तेषुअनुरक्तंचित्तंयस्य ११ ताः श्वशुरगृहेस्थिताः हृदय्याहृदयंगमाः मनोज्ञाउरवः परिच्छदायेषुतान् गृहान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरंपरागताः १२

कोशस्कृत् कोशस्कारीकीटः सयथाआत्मनः हितंगृहंकुर्वाणोनिर्गमायद्वारमपि नावशेषयति तथाकर्माणीहमानः ननुअवितृप्तकामोपिदोषदर्शनेनविरक्तःसन् त्यजेत्तत्राह औपस्थ्यंशेम्यंजैह्व्यंचसु
खंबहुमन्यमानः तदेवाधिकंमन्यमानः अतोदुरंतोमोहोयस्यसकथंविरज्येतविरक्तःस्यात् १३ दुरंतमोहत्वंदर्शयन्नाह कुटुंबपोषणायावियत्क्षीयमाणंनिजमायुः पुरुषार्थंचविहतं नबु-
ध्यते अतएवतापत्रयेणदुःखिताचित्तोऽपिनानिर्विद्यते तत्रतापत्रयेदुःखबुद्धिंनकरोति यतःस्वकुटुंबेरामोरतिर्यस्य १४ मत्कृतचौर्यंकरोतीत्याह वित्तेष्विति नित्यमभिनिविष्टंचेतोयस्य
स्यसः परवित्तहर्तुः प्रेत्यनरकलक्षणमिहचदंडादिरूपंदोषंयद्यपिविद्वान् जानन्नथाप्यशांताभिलाषः तत्परवित्तंहरत्येव १५ तदेवंकौगृहेषुपुमानित्यादिसप्तभिः श्लोकैरुपपादितं
गृहादिषुप्रसक्तस्यवैराग्याद्यसंभवमुपसंहरति विद्वानिति स्वलोकायआत्मपरामर्शायनकल्पतेकिंतुविमूढोययात्वयाविद्वानपितमः अभिनिवेशमेवप्रपद्यते तत्रहेतुः यइति स्वीयमि
दंपारक्यमिदमितिविभिन्नोभावोभावनायस्यसः १६ तस्मात्कौमारएवभागवतान् धर्मानाचरेदितिसहेतुकमुपसंहरति यतइति यतः कश्चिदपिस्वमात्मानंमोचितुंनसमर्थः ततोनारा
यणमुपेतशरणंयातेत्युत्तरेणान्वयः असामर्थ्येहेतुः अलंदनोलंपटः अतः कामोदृशियासांतासांविहारेक्रीडायांनिमित्तेक्रीडामृगः विहारमितिपृथक्पाठेतासांविहारसाधनमात्मा

त्यजेतकोशस्कृदिवेहमानःकर्माणिलोभादवितृप्तकामः औपस्थ्यजैह्व्यंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहः १३ कुटुंबपोषायवियन्निजायुर्नबुध्य
तेर्थंविहतंप्रमत्तः सर्वत्रतापत्रयदुःखितात्मानिर्विद्यतेनस्वकुटुंबरामः १४ वित्तेषुनित्याभिनिविष्टचेताविद्वांश्चदोषंपरवित्तहर्तुः प्रेत्येहचाथाप्य
जितेंद्रियस्तदशांतकामोहरतेकुटुंबी १५ विद्वानपीत्थंदनुजाःकुटुंबंपुष्णन्स्वलोकायनकल्पतेवै यःस्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमःप्रपद्येतयथावि
मूढः १६ यतोनकश्चिन्नक्वचकुत्रचिद्वादीनःस्वमात्मानमलंसमर्थः विमोचितुंकामदृशांविहारक्रीडामृगोयन्निगडोविसर्गः १७ ततोविदूरात्परिहृत्य
दैत्यादैत्येषुसंगंविषयात्मकेषु उपेतनारायणमादिदेवंसमुक्तसंगैरिषितोऽपवर्गः १८ नह्यच्युतंप्रीणयतोबह्वायासोऽसुरात्मजाः आत्मत्वात्सर्वभूता
नांसिद्धत्वादिहसर्वतः १९ परावरेषुभूतेषुब्रह्मांतस्थावरादिषु भौतिकेषुविकारेषुभूतेष्वथमहत्सुच २० गुणेषुगुणसाम्येचगुणव्यतिकरेत-
था एकएवपरोह्यात्माभगवानीश्वरोव्ययः २१ प्रत्यगात्मस्वरूपेणदृश्यरूपेणचस्वयम् व्याप्यव्यापकनिर्देश्योह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः २२ केव-
लानुभवानंदस्वरूपःपरमेश्वरः माययांतर्हितैश्वर्यईयतेगुणसर्गया २३ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुदयांकुरुतसौहृदम् आसुरंभावमुन्मुच्ययया तु
ष्यत्यधोक्षजः २४

नंतासांक्रीडामृगः सइत्यन्वयः किंच यत्यासक्तिनिगडः शृंखलातुल्योविसर्गः पुत्रपौत्रादिरूपोभवति १७ विदूरात् दूरतः संगंपरिहृत्य यद्वा अ
विदूरात् शीघ्रंनारायणमुपेतेत्यन्वयः यस्मात्सएवापवर्गइषितः इष्टइति १८ बालानामस्माकंतद्भजनमशक्यमितिचेत्तत्राह नहीति बह्वायासः अतिप्रयासः १९ आत्मत्वा
त्सर्वत्रप्रसिद्धत्वादितिचहेतुद्वयमुपपादयति परावरेष्विति चतुर्भिः ब्रह्मा अंतोयेषाम् स्थावरआदिर्येषांतेषुभूतेषुजीवेषु भौतिकेषुअजीवेषुघटादिषु महत्सुचभूतेषुखा-
काशादिषु २० गुणसाम्येप्रधानेगुणव्यतिकरेमहत्तत्त्वादौच परःब्रह्मस्वरूपः कथंतर्हिद्रष्टृदृश्यभोग्यादिभेदः माययेत्याह प्रत्यगात्माद्रष्टाभोक्ता तत्स्वरूपेणव्यापकतयानिर्दे
श्यः दृश्यंभोग्यंदेहादितद्रूपेणचव्याप्यतयानिर्देश्योमाययाईयतइत्युत्तरेणान्वयः वस्तुतस्तुस्वयमविकल्पितोऽनिर्देश्योऽपिसन् यद्वा अनिर्देश्योऽपिएवंनिर्देश्यःसन् विकल्पित
ईयतइत्यन्वयः २२ यतः केवलोऽनुभवात्मकआनंदएवस्वरूपंयस्य ननुसएवचेत् सर्वत्रतर्हिसर्वज्ञत्वाद्युपलभ्येत तत्राह गुणात्मकःसर्गोयस्याः सागुणसर्गातयामायया अंत-
र्हितमैश्वर्यंयेनसः २३ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुभूतेषुयथोचितंदयांसौहृदंचकुरुत यथादयया [illegible]

ततः किमत आह तुष्टे च तत्र तस्मिन् किमलभ्यम् तथापि गुणपरिणामाद् दैवादेवस्वसिद्धाः अयत्नतः सिद्धा ये धर्मादयः तैः किम् अगुणेन च मोक्षेण कांक्षितेन किम् तमुपगायतां नोऽस्माकमकांक्षितस्यापि तस्य सिद्धेः यद्वा माधुर्भ्यो मोक्षः तस्य चरणयोः सारं जुषां रसं कथासेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः २५ ननु च धर्मार्थादेः पुरुषार्थत्वे किमिसाचार्याभ्यां वेदोक्ते नसत्यएवाभिहितस्तत्राह धर्मोऽर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गः तदर्थं च यईक्षाद्या अभिहिताः ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या नयदंडनीतिश्च विविधा च वार्ताजीविका तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वांतर्यामिणः परमस्य पुंसः स्वात्मार्पणं तत्साधनं चेत् तर्हि सर्वं सत्यं मन्ये सत्यपरत्वात् अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये सत्यं पुनः निस्त्रैगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः तदुक्तं भगवता त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति २६ तेषां पुनः विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह ज्ञानमिति ननु यत्र नारदः श्रोता न च कुतो मादृशीनामधिकार इति माशंकीत्याह भगवतः एकांतभक्तानां यत्पादरजस्तेन आप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यात् न तूक्तमा

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः धर्मादयः किमगुणेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः २५ धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः २६ ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय एकांतिनां भगवतस्तदकिंचनानां पादारविंदरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् २७ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात् २८ दैत्यपुत्रा ऊचुः प्रह्लाद त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ २९ बालस्यांतःपुरस्थस्य महत्संगो दुरन्वयः छिंधि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद्विश्रंभकारणम् ३० इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रह्लादानुचरिते षष्ठोऽध्यायः ६ नारद उवाच एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः उवाच स्मयमानांस्तान् स्मरन्मदनुभाषितम् १ प्रह्लाद उवाच पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मंदराचलम् युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति २ पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ३ तेषामतिबलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ४ कलत्रपुत्रमित्राप्तान् गृहान्पशुपरिच्छदान् नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ५ व्यलुंपन् राजशिबिरममरा जयकांक्षिणः इंद्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ६ नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ७ प्राह नैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसम् मुंच मुंच महाभाग सतीं परपरिग्रहम् ८

नामेवेति नियमः २७ अतएव मयाऽपि पूर्वं नारदाच्छ्रुतम् विज्ञानसहितमनुभवपर्यंतं ज्ञानं धर्मं च श्रुतम् २८ तत्राति विस्मिताः पृच्छंति प्रह्लादेति हे प्रह्लाद त्वं वयमेताभ्यां शंडामर्काभ्यामृते अन्यं गुरुं न विद्मः एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वं गत इति चेत्तत्राहुः बालानामपि अतिशिशूनामस्माकमेतावीश्वरौ नियंतारौ अतस्तवान्यत्र गमनं न संभवति २९ स एवात्रागत इत्यपि न संभवतीत्याहुः बालस्येति दुरन्वयः दुर्घटः विश्रंभकारणं विश्वासहेतुः ३० इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमे मातृगर्भस्थे स्वस्मिन्मदनुभाविनम् प्रह्लादो वर्णयामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये १ अभाविनारदादेतन्मया गर्भ इतीरितुम् तत्प्रस्तावकथामाह पद्यैः षोडशभिः सुधीः २ १ अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ २ स्वकृतेनैव पापेन पापोऽसौ अभक्षि भक्षित इति हर्षेण वदतो युद्धोद्यमं चक्रुः ३ ४ ५ राज्ञः शिबिरमावासं व्यलुंपन् सर्वस्वापहारेण नाशितवंतः ६ ७ अनागसं निरपराधामेनां नेतुं मार्हसीति प्राह ८ ५ ५ ५

अविषह्यं दुःसहमतः अनयाप्रसवपर्यंतमत्रास्यताम् ततश्च अर्थस्य पदवीं मार्गं गतः प्राप्तः सन् जातं पुत्रं हत्वा मोक्ष्यामीत्यर्थः ९ साक्षात्स्वगुणैरेव महान् न तु पित्रादिसंबंधा
त्त्वया हेतुभूतेन संस्थां मृत्युं न यास्यति तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्यादयः १० अनंतस्य प्रियो यो ऽहम् स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या एनां प्रदक्षिणीकृत्य ११ इहोष्यतामित्याह
निशेषः १२ अंतिसमीपे १३ अंतर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानंतरं प्रसूतये एवमपि स्वगर्भस्य क्षेमाय १४ तस्याः शोकशांत्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मावि
वेकः तदुभयं प्रादादीश्वरः समर्थः १५ १६ भूयात् भवेत् वैशारदी स्वार्थतद्धितः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः १७ कासौ वैशारदी धीरित्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह
जन्मेति द्वाभ्यां जन्माद्याः जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवंभूता इमे षड्भावा विकाराः वृक्षस्येव यथा फलानां दृश्यंते तद्वदात्मनि तथैवास्थिते देहस्य द्रष्टा इत्यर्थः
ईश्वरी विकारसमर्था मूर्तिर्यस्य तेन १८ तदेवं देहधर्मैस्तु द्वैलक्षण्येनात्मनो देहाद्भेदो दर्शितः इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं स्फुटयंस्तदहंकारादिकं त्याजयति आत्मेति आत्मा नित्यः अविना
शी वारे ऽयमात्मेति श्रुतेः अव्ययः अपक्षयशून्यः ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्निति श्रुतेः शुद्धः निरवद्यं निरंजनमिति श्रुतेः एकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरे केन विजानी

इंद्र उवाच आस्ते ऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्ष्ये ऽर्थपदवीं गतः ९ नारद उवाच अयं निष्किल्बिषः सा
क्षान्महाभागवतो महान् त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनंतानुचरो बली १० इत्युक्तस्तां विहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्र
म्य दिवं ययौ ११ ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः १२ तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरंतिसा ऽप्यकुतोभया
यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत १३ ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये १४ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः
प्रादादुभयमीश्वरः धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् १५ तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ऋषिणा ऽनुगृहीतं मां नाधुनाप्यज
हात्स्मृतिः १६ भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा १७ जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः फलाना
मिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना १८ आत्मा नित्यो ऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापको ऽसंग्यनावृतः १९ एतैर्द्वा
दशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् २० स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् क्षे
त्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत २१ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् २२

यादिति श्रुतेः आश्रयः यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमिति श्रुतेः अविक्रियः निष्कलं निष्क्रियं शांतमिति श्रुतेः स्वदृक् आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच इति श्रुतेः हेतुः स इमाँल्लोकानसृजतेति श्रुतेः
व्यापकः सत्यं ज्ञानमनंतमिति श्रुतेः असंगी असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः अनावृतः पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेः १९ एतैर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैः परैः श्रेष्ठैर्विवेकसमर्थैर्दे
हादौ विद्वान् असद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् २० नन्वेवं विविक्तात्मज्ञानिनो ऽप्यपरोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः कथं स्यात् यतो ऽहंकारादिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तत्प्राप्तिप्रकारं सदृष्टांतमाह स्वर्णं
क्षेत्रेषु सुवर्णकणेषु ग्रावसु योगैर्धमनाद्युपायैस्तदभिज्ञ उपायाभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णं प्राप्नुयात् आत्मयोगैः आत्मप्राप्त्युपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मतां अध्यात्मवित् आत्माधिकृतका
र्यकारणसंघातज्ञाता २१ अध्यात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिः महदहंकारौ पंच तन्मात्राणि चेत्यष्टौ त्रयः सत्त्वादयः ते च प्रकृतिगुणा एव न तु भिन्नाः एकादशें
द्रियाणि पंच महाभूतानि चेति षोडश पुमानात्मा एकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः [illegible] मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु
विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति २२

जगत् जंगमम् तस्थुः स्थावरम् अत्रैवसर्वसंघातात्मकेदेहएवपुरुषोमृग्यः अन्वेष्टव्यः कथंकंचैतदित्याह नेतिनेतीत्यन्यापोहेक्रियमाणे स्वयमेव अतत्यजन् अनात्मवर्गात् पृथगु
पलभ्यमानइत्यर्थः २३ मणिषुसूत्रमिवसर्वत्रानुस्यूततयान्वयः अतएवमणिभ्यःसूत्रस्येवैकैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैध्यं तेनयोविवेकः पूर्वोक्तोवा तेनउशताशुद्धेनात्मनामनसास
र्गस्थानसमाम्नायैः स्रष्टिस्थितिसंहारैः यतोवाइमानिभूतानिजायंते इत्यादिश्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः विमृशद्भिः विचारयद्भिः असत्वरैः अव्यग्रैर्मृग्यत इति पूर्वेणान्वयः २४ वि
मर्शप्रकारमाह बुद्धेरितिद्वाभ्याम् अध्यक्षःसाक्षी २५ अतएभिर्बुद्धिभेदैः परिणामैःपर्यस्तैःपरितःक्षिप्तैः अनात्मधर्मत्वेननिरस्तैः बुद्धिधर्मत्वेहेतुः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः क
र्मजन्यैः बुद्धेरेवत्रिगुणात्मकत्वात्कर्मकर्तृत्वाच्च तस्याएवैताअवस्थाः आत्मातुतेष्वन्वयात् तदवस्थावानिवाभातिनतत्त्वतइति आत्मनःस्वरूपंबुध्येत् जानीयादित्यर्थः अत्रदृष्टांतःकुसु
मधर्मैर्गंधैस्तदाश्रयंवायुमिव २६ ननुतर्हियथाकुसुमोपाधिकोऽपिवायोर्गंधोविवेकज्ञानेननिवर्तते एवमात्मनःसंसारोनाभिवर्ततइत्याशंक्याह एतद्द्वारः बुद्धिद्वारकः तदवस्थाद्वारकोवा
संसारः नस्वतःहियस्मात् बुद्धेर्येगुणाः कर्माणिचतैर्निबध्यतइतितथासचाज्ञानमूलःअतःअपार्थोमिथ्याभूतोपिस्वप्नइवइष्यते वायोस्तुगंधद्रव्यसंबंधस्यावास्तवत्वाद्विषमोदृष्टांतः २७ य

देहस्तुसर्वसंघातोजगत्तस्थुरितिद्विधा अत्रैवमृग्यःपुरुषोनेतिनेतीत्यतत्त्यजन् २३ अन्वयव्यतिरेकेणविवेकेनोशतात्मना सर्गस्थानसमाम्नायै-
र्विमृशद्भिरसत्वरैः २४ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिवृत्तयः तायेनैवानुभूयंतेसोऽध्यक्षःपुरुषःपरः २५ एभिस्त्रिवर्णैःपर्यस्तैर्बुद्धिभेदैःक्रियोद्भवैः
स्वरूपमात्मनोबुध्येद्गंधैर्वायुमिवान्वयात् २६ एतद्द्वारोहिसंसारोगुणकर्मनिबंधनः अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपिपुंसःस्वप्नइवेष्यते २७ तस्माद्भवद्भिःकर्तव्यं
कर्मणांत्रिगुणात्मनाम् बीजनिर्हरणंयोगःप्रवाहोपरमोधियः २८ तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः यदीश्वरेभगवतियथायैरंजसारतिः २९ गु-
रुशुश्रूषयाभक्त्यासर्वलब्धार्पणेनच संगेनसाधुभक्तानामीश्वराराधनेनच ३० श्रद्धयातत्कथायांचकीर्तनैर्गुणकर्मणाम् तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिं-
गेक्षार्हणादिभिः ३१ हरिःसर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसाधुमानयेत् ३२ एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे वा-
सुदेवेभगवतियया संलभतेरतिम् ३३ निशम्यकर्माणिगुणानतुल्यान्वीर्याणिलीलातनुभिःकृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदंप्रोत्कंठउद्गायतिरौ-
तिनृत्यति ३४ यदाग्रहग्रस्तइवक्वचिद्धसत्याक्रंदतेध्यायतिवंदतेजनम् मुहुःश्वसन्वक्तिहरेजगत्पतेनारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ३५ तदापु-
मान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धबीजानुशयोमहीयसाभक्तिप्रयोगेणसमेत्यधोक्षजम् ३६

स्मादेवंनिवृत्तिर्घटते तस्माद्बी
जमज्ञानंतस्यनिर्हरणंदहनम् किंतत् योगःकथंभूतःधियःप्रवाहंजाग्रदादिरूपमुपरमयतीतितथा २८ तदेवंज्ञानप्रकारमुक्त्वा तत्साधनंधर्मस्यतत्त्वंनारदोक्तमेवाह तत्रेतिपं-
चभिः यैर्धर्मैर्यथाऽञ्जसाईश्वरेभगवतिश्रीनारायणेरतिरितियत् अयमुपायोभगवतोक्तः तथाचगीतासूक्तं यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्व
मदर्पणमिति भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतइत्यादि २९ तत्रैवांतरंगान्धर्मानाह गुरोःशुश्रूषयाभक्त्याप्रेम्णा सर्वेषांलब्धानामर्पणेनच ३० तस्यलिंगानांमूर्तीनामी-
क्षणार्हणादिर्येषांवंदनादीनांतैश्च ३१ ३२ निर्जितःषण्णांकामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणां इंद्रियाणांवावर्गोयैः ३३ भगवद्रतेर्लिंगान्याह निशम्येतित्रिभिः गुणान् भक्तवात्स-
ल्यादीन् अतिहर्षेणउद्गताःपुलकाःअश्रूणिचतैर्गद्गदंयथाभवत्येवंप्रोत्कंठः मुक्तकंठोयथाभवति तथाउद्गायतिरौतिनृत्यति ३४ ३५ तस्यभावःचेष्टादिःतस्यभावोभावनाते
नानुकृते आशयाकृतीमनःशरीरेयस्य निर्दग्धंबीजमज्ञानमनुशयोवासनाचयस्यसः एवंभक्तिप्रयोगेणअधोक्षजंसम्यग्गतिप्राप्नोति ३६ ५ ५ ५

ततः किमत आह अधोक्षजस्यालंभमनसास्पर्शम् पाठांतरे तस्याश्रयणं अशुभात्मनः अशुभः रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं तन्निवर्तकं बुधा विदुः तदेव ब्रह्म निर्वाणलयो मोक्षः तदात्मकं सुखं वा विदुः हृदीश्वरमंतर्यामिणं ३७ भक्तिरशक्येति च न मंतव्यमित्याह कइति छिद्रवत् आकाशवत् हृदि तिष्ठतः विषयाणामुपपादनैरर्जनैः किम् तत्र हेतुः सर्वदेहिनां सामान्यतः विषया निष्पद्यंते स्रक्चंदनादिसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः नचैवमादौ पौनरुक्त्यदोषः नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ३८ अनर्थकं विषयार्जनमित्याह रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य तस्य एते कियत्प्रियं कुर्वंति तदुक्तमितिहासेषु धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतृष्णयेति ३९ यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वर्गपदास्पदमित्येवंभूताः स्वर्गादिभोगा अपि नैवेत्याह एवं हीति क्षयिष्णुत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः अत एव पुण्यतारतम्येन सातिशयाः न च निर्मलाः स्पर्द्धादिमत्त्वात् न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन् ४० किंच यदर्थ्यर्थ्य यत्संकल्प्य

अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ३७ कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ३८ रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ३९ एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ४० यदर्थ्यर्थेह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः करोत्यतो विपर्यासममोघं विंदते फलम् ४१ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः सदाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ४२ कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः स वै देहस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपैति च ४३ किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ४४ किमेते रात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ४५ निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ४६ कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ४७ तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ४८ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ४९ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव च भजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ५० नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ५१ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनम् ५२

अतः संकल्पितात् विपर्यासं विपरीतं फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ४१ तदेव दर्शयति सुखायेति ईहया इच्छया क्रियया वा यः पूर्वमनीहाया हेतोः सुखेनावृतो व्याप्त आसीत् स ईहया दुःखमाप्नोत्येव ४२ किंच कामान् भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः श्वादिभोग्यः न तावन्नीयः भंगुरश्च ४३ किमु देहात् व्यवहिताः अपत्यादयो ममताविषयाः पारक्या इति वक्तव्यम् ४४ किंच स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमेते रतितुच्छैरित्याह किमेतैरिति ४५ भोगावसराभावाच्च एतैः क उपयोग इत्याह निरूप्यतामिति प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियानर्थ इति वान्वयः ४६ ननु कर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्यात्तत्राह कर्माणीति न चेदं कर्म तत्फलं देहादिकं च परमार्थ इत्याह उभयं कर्म च देहं च अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ४७ अर्थादयः यदपाश्रयाः यदधीनाः तं हरिं भजध्वं ४८ भूतानां प्राणिनां जीवसंज्ञितः अंतर्यामी ४९ असुराणामस्माकं तद्भजने अनधिकार [illegible] ५० ५१ अमलया निष्कामया अन्यद्विडंबनं नटनमात्रम् ५२ ७

५३ अच्युततामसृततत्वम् ५४ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति एतावानिति तदीक्षणंगोविंदद्दष्ट्यासन्माननम् ५५ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ १
श्मेऽनिरूपासूत्तुंनिष्टदेत्योहतःस्वयम् आविर्भूयनृसिंहेनसचब्रह्मादिभिःस्तुतः १ अंतःकृपाक्रुधापूर्णोबहिःक्रोधोनृकेसरी दैत्येंद्रमरिभावेनभजंतंसमभावयत् २ १
एकांतसंस्थितांप्रत्यङ्गिष्टाम् यथायथावत् २ सचहंतुंमनोदधे कथंभूतः कोपस्यावेशेनोद्रेकेण चलद्गात्रंवपुर्यस्यसः ३ क्षिप्त्वातिरस्कृत्य पापेनसरोषेण तिरश्चीनेनवक्रेण ४
५ मंदात्मन् अल्पबुद्धे मदाज्ञातिलंघिनंत्वामद्ययमालयंनेष्यामि ६ अभीतवत् किंबलयस्यसः किंबलःकस्यबलेनेत्यर्थः ७ ८ वशंप्रणीताइत्यत्रहेतुः सईश्वरइति उरवःक्रमाः
पादविक्षेपायस्य बहुपराक्रमइतिवा ओजआदिरूपः सत्वंधैर्यंबुद्धिर्वा ९ ननुमच्छत्रुरसौकथंममापिसएवबलंस्यादतआह जहीति आत्मनःस्वस्यस्वभावंत्यज यतःअजितादा

ततोहरौभगवतिभक्तिंकुरुतदानवाः आत्मौपम्येनसर्वत्रसर्वभूतात्मनीश्वरे ५३ दैतेयायक्षरक्षांसिस्त्रियःशूद्राव्रजौकसः खगामृगाःपापजीवाः
संतिह्यच्युततांगताः ५४ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसःस्वार्थःपरःस्मृतः एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणम् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेस
प्तमस्कंधेदैत्यपुत्रानुशासनंनामसप्तमोऽध्यायः ७ नारदउवाच अथदैत्यसुताःसर्वेश्रुत्वातदनुवर्णितम् जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैवगुर्वनुशि
क्षितम् १ अथाचार्यसुतस्तेषांबुद्धिमेकांतसंस्थिताम् आलक्ष्यभीतस्त्वरितोराज्ञआवेदयद्यथा २ श्रुत्वातदप्रियंदैत्योदुःसहंतनयानयम् कोपा
वेशचलद्गात्रःपुत्रंहंतुंमनोदधे ३ क्षिप्त्वापरुषयावाचाप्रह्लादमतदर्हणम् आहेक्षमाणःपापेनतिरश्चीनेनचक्षुषा ४ प्रश्रयावनतंदांतंबद्धां
जलिमवस्थितम् सर्पःपदाहतइवश्वसन्प्रकृतिदारुणः ५ हेदुर्विनीतमंदात्मन्कुलभेदकराधम स्तब्धंमच्छासनोद्वृत्तंनेष्येत्वाद्ययमक्षयम् ६ क्रु
द्धस्ययस्यकंपंतेत्रयोलोकाःसहेश्वराः तस्यमेऽभीतवन्मूढशासनंकिंबलोऽत्यगाः ७ प्रह्लादउवाच नकेवलंमेभवतश्चराजन्सवैब
लंबलिनांचापरेषाम् परेऽवरेऽमीस्थिरजंगमायेब्रह्मादयोयेनवशंप्रणीताः ८ सईश्वरःकालउरुक्रमोसावोजःसहःसत्वबलेंद्रियात्मा सएवविश्वं
परमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः ९ जह्यासुरंभावमिमंत्वमात्मनःसमंमनोधत्स्वनसंतिविद्विषः ऋतेऽजितादात्मनउत्पथस्थिता-
त्तद्धिह्यनंतस्यमहत्समर्हणम् १० दस्यून्पुराषण्णविजित्यलुंपतोमन्यंतएकेस्वजिताद्दिशोदश जितात्मनोज्ञस्यसमस्यदेहिनांसाधोः
स्वमोहप्रभवाःकुतःपरे ११ हिरण्यकशिपुरुवाच व्यक्तंत्वंमर्तुकामोऽसियोतिमात्रंविकत्थसे मुमूर्षूणांहिमंदात्मन्ननुस्युर्विप्लु
वागिरः १२ यस्त्वयामंदभाग्योक्तोमदन्योजगदीश्वरः क्वासौयदिससर्वत्रकस्मात्स्तंभेनदृश्यते १३ सोऽहंविकत्थमानस्यशिरःकायाद्धरामि
ते गोपायेतहरिस्त्वाद्ययस्तेशरणमीप्सितम् १४

त्मनोमनसःऋतेविना अन्येविद्विषोनसंति किंच तद्धितदेवाहिसाम्येनमनसोधारणमेवसमर्हणमा-
राधनम् १० ननुमयादिग्विजयेसर्वेरिपवोजिताः अतःसांप्रतंविद्विषोनसंति इतिचेत्सत्यंतत्राह दस्यूनिति हेराजन् एकेभवादृशामंदाः पुराआदौलुंपतःसर्वस्वंहरतःषडि
न्द्रियलक्षणान्शत्रून्नविजित्य आजित्वा दशदिशःस्वयंजितामन्यंते साधोस्त्वजितचित्तस्य देहिनांसमस्यज्ञस्याविदुषःस्वाज्ञानकल्पिताःपरेशत्रवःकुतःस्युः ११ व्यक्तंनि-
श्चितं विप्लुवःअनान्विताइत्यर्थः १२ हेमंदभाग्यमदन्योजगदीश्वरः यद्यस्तितर्हिअसौक्वास्ति प्रह्लादआह ससर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह तर्हिकस्मात्स्तंभेनास्ति प्रह्लाद-
स्तंस्तंभंनिरीक्षमाणोनमस्यन्नाह दृश्यतइति १३ हिरण्यकशिपुस्तत्रतमपश्यन्नाह सोऽहमिति विकत्थमानस्यविपरीतंब्रुवाणस्यतेशिरःकायाद्धरामि पृथक्करोमि १४

प्रह्लादेन मूर्ध्नि बद्धांजलिना निरीक्ष्यमाणं स्तंभं मुष्टिना ताडितवान् १५ १६ तत्पदं ध्वनेराश्रयं न ददर्श येन नादेन दैत्याः वितत्रसुः १७ भगवांस्तदा स्तंभं विदार्य अदृश्यत दृश्यो बभूव किमर्थं निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्भाषितं स्तंभे दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुं तथा अखिलेषु भूतेषु आत्मनो व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तंभे अदृश्यत तत्किमर्थं भौतिकेषु च भावेषु भूतेष्वथ महत्सु च भगवानास्त इति तेनैव भृत्येन भाषितं तत्सत्यं कर्तुं तथा अदृश्यत अत्यद्भुतं दैत्यघातकमतिघोरं रूपमुद्वहन् दधत् तत्किमर्थं निजभृत्यैः सनकादिभिः शापानंतरमनुतप्तैर्भाषितं यत् त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति तत्सत्यं कर्तुं भगवांस्तथा अदृश्यत तथा अत्यद्भुतं रूपं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतं च रूपमुद्वहन् न च नमृगाकारं न च मनुष्याकारमुद्वहन् सभायां मध्ये अदृश्यत तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति यद्भाषितं भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो इति तथा नांतर्न बहिरिति न नरैर्न मृगैरपीति ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथाऽस्त्विति यद्भाषितं तदुभयोर्वाक्यं सत्यं कर्तुं नहि तद्ब्रह्मसृष्टभूतं न च नरो वा मृगो वा न च सभाग्रहस्यांतः न च भंगणवद्बहिः एवं ताभ्यां यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुम् यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितम् नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भवितेति यच्च नारदेन निजभृत्येन भाषितमिंद्रं प्रति अयं महान् त्वया संस्थां मृत्युं न प्राप्स्यति अनंतानुचरः अकुतश्चिद्भयोऽमर इति अनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च य

एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना १५ तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनांडकटाहमस्फुटत् यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामात्ययमंग मेनिरे १६ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् अंतःसभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः १७ सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तंभे सभायां न मृगं न मानुषम् १८ स सत्त्वमेनं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेंद्ररूपम् १९ मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् प्रतप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननम् २० करालदंष्ट्रं करवालचंचलक्षुरांतजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम् स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् २१ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् चंद्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् २२

द्भाषितं तच्च सत्यं कर्तुं तथा अदृश्यत चकारान्निजभाषितं च किं तत् कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीति तथा तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादित्यादि तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति द्रष्टव्यम् अलमतिविस्तरेण १८ स दैत्यः एवमद्भुतं ध्वनिं श्रुत्वा तदाश्रयं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन् स्तंभस्य मध्यान्निर्गच्छंतं नृमृगेंद्रयोर्मिश्रं रूपं दृष्ट्वा अहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः १९ तस्यैवमलं भयानकं तत् नृसिंहरूपं मीमांसमानस्याग्रतः सन्नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः भयानकत्वमेव दर्शयंस्तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः प्रतप्तं चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिंगानि चंडानि लोचनानि यस्मिन् सटाजटाः केसराः कंठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैर्जृंभितं साटोपमाननं यस्मिन् २० करालास्तुंगा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गः तद्वच्चंचला क्षुरांतवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् भ्रुकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणम् स्तब्धावनम्रौ शंकुवदूर्ध्वौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकंदरवदद्भुतं व्यात्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् हनू कपोलप्रांतौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् कर्णांतमुखविस्तारमित्यर्थः २१ दिविस्पृक्कायो यस्मिन् अलुक्समासः अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा च स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् तच्च तच्च अल्पं मध्यमुदरं यस्मिन् चंद्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिः छुरितं व्याप्तं विष्वंचः सर्वतः प्रसृता भुजास्त [illegible] नखा एवायुधानि यस्मिन् २२

दुरासदं प्राप्तुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमाः तैर्द्राविता दैत्यदानवा येन तद्रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समुत्थितमिति पूर्वेणैवान्वयः तदा विर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्धमाह सप्तभिः प्रायेणमहामायिनाहरिणा मे ऽयमेवं भूतो वधः मृत्युहेतुः स्मृतः चिंतितः तथाऽप्यनेन समुद्यतेन किं न किंचित्स्यादित्येवं ब्रुवन् तमभ्यपतदित्यन्वयः २३ तदा सोऽसुरो नृसिंहस्योजसि दीप्तौ पतितः सन् अलक्षितः अदृश्यो ऽभूत् २४ सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरौ पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं तादृशि चित्रं न भवति तत्र हेतुः यो हरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमः नु अहो अपिबत् २५ तस्मिन्विक्रमंतं ततस्ततः प्रहरंतं हस्तादुत्कलितः निःसृतः २६ तदा अमराः देवाः सर्वे धिष्ण्यपाः असाध्वमन्यंत हृतान्योकांसि स्थानानि येषां ते तद्भियाघनच्छदाः मेघांतरिताः संतः यस्य हस्तात्त्वयं मुक्तः तं नृहरिं स्ववीर्याच्छंकितं मन्यमानः खड्गचर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जत अभ्यपद्यतेत्यन्वयः २७ श्येनस्येव वेगो यस्य तम् शतचंद्रवर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैः अच्छिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधश्चरंतम् अट्टहासमेवाह खरं तीव्रम् उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरं तद्भयेन हरेस्तेजसा च निमीलिते अक्षिणी यस्य २८ ग्रहणे दृष्टांतः व्यालो यथा आखुं मूषकम् विदारणे दृष्टांतः अहिं गरुड इवेति विष्वक् सर्वतः स्फुरंतं निःसरंतम् ग्रहणेनातुरं विवशं इंद्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुलिशेनानक्ष

दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् प्रायेण मे ऽयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतो ऽनेन समुद्यतेन किम् २३ एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुंजरः अलक्षितो ऽग्नौ पतितः पतंगमो यथा नृसिंहौजसि सो ऽसुरस्तदा २४ न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः ततो ऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया २५ तं विक्रमंतं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाऽग्रहीत् स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः २६ असाध्वमन्यंत हृतौकसो ऽमरा घनच्छदा भारत सर्वधिष्ण्यपाः तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे २७ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः २८ विष्वक्स्फुरंतं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाऽऽखुं कुलिशाक्षतत्वचम् द्वार्यूरुमापात्य ददार लीलया नखैर्यथाऽहिं गरुडो महाविषम् २९ संरंभदुःप्रेक्ष्यकराललोचनो व्यात्ताननांतं विलिहन्स्वजिह्वया असृग्लवाक्तारुणकेसराननो यथांत्रमाली द्विपहत्यया हरिः ३० नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् अहन्समस्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिर्दोर्दंडयूथोऽनुपथान्सहस्रशः ३१ सटावधूता जलदाः परापतन्ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः अंभोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुक्रुशुः ३२ द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदाऽभिपीडिता शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ३३

तात्वगपि यस्य द्वारि सभायां नांतर्न बहिः ऊरौ ऊरौ निपात्य न भूमौ न चांबरे नखैः व्यस्त्रभिः अस्त्रमद्भिर्वा एवं दिवानक्तपरिहाराय संध्यायामिति द्रष्टव्यं २९ दैत्यवधमुक्त्वा तद्भृत्यवधमाह द्वाभ्याम् संरंभेण दुःप्रेक्ष्याणि करालानि लोचनानि यस्य असृजो रक्तस्य लवैर्बिंदुभिरक्ताः सिक्ताः अत एव अरुणाः केसरा आननं च यस्य सः कइव द्विपहत्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवंभूतस्तस्यानुचरान् अहन्निति परेणान्वयः अंत्राणां माला कंठे विद्यते यस्य ३० नखांकुरैरुत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्य तं दोर्दंडानां भुजानां यूथानि समूहा यस्य सः तं दैत्येंद्रमनुपंथा येषां तान् अन्यान् पितत्पक्षपातिन इत्यर्थः ३१ दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह द्वाभ्यां सटाभिरवधूताः प्रकंपिता जलदा मेघाः परापतन् व्यशीर्यंत अनेन ये मेघांतरिता देवास्ते सर्वं पश्यंत्विति आज्ञां दत्तवानित्यर्थः तस्य दृष्ट्या विमुष्टं रोचिर्येषां ग्रहाणां ते तिरस्कृतप्रभाः अभवन्निति शेषः दिगिभा दिग्गजाः ३२ तस्य सटाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः संकुला व्याप्ता सती प्रोत्सर्पत स्थानात्प्रकर्षेणोदसर्पत् चालिता ३३

स्वभूतैश्वर्यमाश्चर्यमिवमत्वाकौतूहलेन तस्यासने उपविष्टं भयात्कोपिन बभाज नासेवत नलक्षितोद्वैरथः प्रतियोद्धायेन ३४ लोकत्रयस्यमस्तकज्वरंशिरोव्यथेवदुःसहं प्रहर्षस्य वेगेन उत्कलितानि विकसितानि आननानि यासांताः सुरस्त्रियः पुष्पवर्षैर्नृहरिंववृषुः ३५ नाकिनांदेवानांविमानावलिभिः नभस्तलंसंकीर्णमास सुराणामानकाः पटहाः तैर्जघ्नि रेवादिताः स्त्रियोप्सरसः ननृतुः गंधर्वाजगुः ३६ ३७ गंधर्वाप्सरसश्चारणाश्चेत्यर्थः ३८ नरशार्दूलंपुरुषोत्तमम् ३९ ब्रह्मादयोनृसिंहस्यशंकयाकुलचेतसः आराद्देवास्तुवन् सप्तदश श्लोकैः पृथक्पृथक् हेअनंत अनंतं त्वांप्रसादयितुमनंतापनतोऽस्मि अनंतत्वेहेतुः दुरंताः अनंताः शक्तयोयस्य तत्कुतः विचित्राणिवीर्याणिप्रभावायस्य तत्किमर्थं पवित्राणिश्रवणमा त्रेणशोधकानि कर्माणियस्य विचित्रवीर्यत्वमेवाह विश्वस्येति संदधते सम्यक्कुर्वते एवमपि अव्ययात्मने अप्रच्युतस्वरूपाय ४० रुद्रस्तुतत्कोपकालाभिज्ञोनायंकोपावसरइति तंप्रार्थयते कोपइति सहस्रयुगांतस्तवकोपस्यकालः कोपायोग्यश्चायंकाल इत्याह अल्पकः अत्यल्पः असुरोहतः अतः कोपानि वृत्त्याप्रह्लादं माहिंसीरित्याह तत्सुतमिति यद्वा अ

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमेनृपासनेसंहृततेजसंविभुम् अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणंप्रचंडवक्त्रंनबभाजकश्चन ३४ निशम्यलोकत्रयमस्तकज्वरंतमादिदैत्यंहरिणाहतंमृधे प्रहर्षवेगोत्कलिताननामुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ३५ तदाविमानावलिभिर्नभस्तलंदिदृक्षतांसंकुलमासनाकिनाम् सुरानकादुंदुभयोऽथजघ्निरेगंधर्वमुख्याननृतुर्जगुःस्त्रियः ३६ तत्रोपव्रज्यविबुधाब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ऋषयःपितरःसिद्धाविद्याधरमहोरगाः ३७ मनवःप्रजानांपतयोगंधर्वाप्सरचारणाः यक्षाःकिंपुरुषास्तातवेतालाःसिद्धकिन्नराः ३८ तेविष्णुपार्षदाःसर्वेसुनंदकुमुदादयः मूर्ध्निबद्धांजलिपुटाआसीनंतीव्रतेजसम् ईडिरेनरशार्दूलंनातिदूरचराःपृथक् ३९ ब्रह्मोवाच नतोऽस्म्यनंतायदुरंतशक्तयेविचित्रवीर्यायपवित्रकर्मणे विश्वस्यसर्गस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलयासंदधतेऽव्ययात्मने ४० श्रीरुद्रउवाच कोपकालोयुगांतस्तेहतोऽयमसुरोऽल्पकः तत्सुतंपाह्युपसृतंभक्तंतेभक्तवत्सल ४१ इंद्रउवाच प्रत्यानीताःपरमभवतात्रायतानःस्वभागादैत्याक्रांतंहृदयकमलंत्वद्गृहंप्रत्यबोधि कालग्रस्तंकियदिदमहोनाथशुश्रूषतांतेमुक्तिस्तेषांनहिबहुमतानारसिंहापरैःकिं ४२ ऋषयऊचुः त्वंनस्तपःपरममात्थयदात्मतेजोयेनेदमादिपुरुषात्मगतंससर्ज तद्विप्रलुप्तममुनाद्यशरण्यपालरक्षागृहीतवपुषापुनरन्वमंस्थाः ४३

कालेप्ययंकोपोऽस्यभक्तस्यरक्षणार्थमितिचेत् तर्हीदानींकोपंत्यक्त्वाइमंपाहीत्यर्थः ४१ इंद्रस्तुनास्माकंहविर्भागादिलाभः पुरुषार्थः किंतुत्वत्परिचर्यैव भवतापुनरनेनसंरंभेणस्वकार्यमेवसाधितंतस्यचसिद्धत्वादुपसंहरेनंक्रोधमित्याशयेनाह हेपरमनोऽस्मान्त्रायतारक्षताभवतास्वीयाएवभागादैत्यात्प्रत्याहृताः अंतर्यामिणस्तवैवयज्ञेषु भोक्तृत्वात् अस्मदीयंहृदयकमलंत्वद्गृहमेव एतावत्पर्यंतं भयहेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथेनित्यंस्थितेनदैत्येनाक्रांतंव्याप्तंसत् प्रत्यबोधि भयापाकरणेनविकाशंनीतम् ननुतवत्रैलोक्यैश्वर्यसाधनार्थमयमुद्यमइतिचेत्तत्राह कालग्रस्तमिति तेत्वाम् हेनारसिंहनरस्यासिंहस्यचाकाराभ्यामाविर्भूत् अपरैः स्वर्गादिभिःकिम् ४२ ऋषयस्तुतपः प्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृतइत्याहुः त्वंनोयदात्थपरमंध्यानलक्षणंतपः परमत्वेहेतुः आत्मानस्तवतेजः प्रभावरूपं तदवाहुः येनतपसाआत्मनिलीनमिदंविश्वंससर्जसृष्टवानासितत् अमुनादैत्येनाविप्रलुप्तंकुंठितंसत् हेशरण्यपाल अद्यरक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपितपःकुरुतेत्यनुज्ञातवानासि [illegible] लोकचतुर्थपादस्याङ्गषंगः ४३ छ. छ.

पितरस्तु श्राद्धोद्धरणेन परमोपकारिणं श्रीनृसिंहं प्रणमंति श्राद्धानि श्रद्धायुक्तानि पिंडादीनि नोस्मभ्यं पुत्रैर्दत्तानि प्रसभं बलात् यः स्वयमधिकृत्य बुभुजे किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् तानि पिंडान्युदकानि च तस्योदराद्य आर्च्छत् आहृतवान् कथंभूतात् नखैर्विदीर्णवपायस्य तस्मात् वपाविदारणस्य तद्धृतपिंडोद्धरणमेव फलमिति भावः ४४ योगसिद्धां गतिमणिमादिसिद्धिम् नाना अनेके दर्पा यस्य तम् तस्मै तुभ्यं नताः स्मो वयं ४५ तं त्वाम् इहयविद्यामंत्रधानादिलक्षणामनुरुद्धां मायाया बलवीर्यदृप्तः अस्मान्व्यषेधत् स भवता संख्ये युद्धे हतः तं त्वां प्रणताः स्म ४६ रत्नानि फणास्थितानि तथा स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः आसां स्त्रीणामस्माकं च दत्त आनंदो येन तत्संबोधनम् ४७ नृसिंहेनाव लोकिताः संतो मूर्ध्नि बद्धांजलयो मनवः प्रोचुः मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते अनुशाधि अनुशिक्षय ४८ प्रजापतयोपि तद्वदवलोकिताः प्रोचुः हे परेश ते त्वया अभिसृष्टाः प्रजास्रष्टारः प्रेरिताव यः प्रजेशा येन निषिद्धाः संतः प्रजा न सृजाम स एषः भिन्नं वक्षो यस्य तु निश्चितं शेते मृतः अतः परं प्रजाः सृजाम इति हृष्यंतः प्राहुः हे सत्वमूर्ते तवायमवतारो जगतो मंगलं मंगलार्थम् ४९ गंधर्वा

पितर ऊचुः श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलांबु तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्च्छत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ४४ सिद्धा ऊचुः यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहारषीद्योगतपोबलेन नानादर्पं तं नखैर्विददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ४५ विद्याधरा ऊचुः विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ४६ नागा ऊचुः येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानंद नमोस्तु ते ४७ मनव ऊचुः मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ४८ प्रजापतय ऊचुः प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मंगलं सत्वमूर्तेऽवतारः ४९ गंधर्वा ऊचुः वयं विभो ते नटनाट्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ५० चारणा ऊचुः हरे तवांघ्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रिताः यदेष साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापितः ५१ यक्षा ऊचुः वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर उपनीतः पंचतां पंचविंश ५२ किंपुरुषा ऊचुः वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ५३ वैतालिका ऊचुः सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे यस्तां व्यनैषीद्भृशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथामयः ५४ किन्नरा ऊचुः वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनाऽनुकारिताः भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ५५

अपि तद्वदवलोकिताः प्रोचुः हे विभो वयं ते त्वदीया नटा नर्तकाः नाट्ये नृत्ये गायकाश्च येन स्वाधीनाः कृताः कथंभूतेन वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावो यस्य तेन स एष भवता इमां दशां मृतिं नीतः उचितं चैतदित्याहुः किमिति ५० भवापवर्गं संसारनिवर्तकं तव चरणमाश्रिताः आश्रयणे हेतुः यद्यस्मात् साधूनां हृदि भयजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एष असुरस्त्वया समापितः अंतं नीतः ५१ मनोज्ञैः कर्मभिः अनुचरेषु मुख्याः ते वयं दितिसुतेन शिबिकावाहकत्वं प्रापिताः पंचतां मृत्युं हे पंचविंश चतुर्विंशतितत्वनियामक ५२ किंपुरुषास्तु त्वां स्तोतुं के वयं वराका इत्याहुः वयमिति वयं किंपुरुषाः तुच्छप्राणिनः त्वं तु महान् अद्भुतप्रभावः पुरुषः नन्वयं महान् दैत्यो हत इति किं न वर्ण्यत इत्याशंक्य कियदेतदित्याहुः अयमिति यदा साधुभिर्भगवद्भक्तैस्तिरस्कृतस्तदैव नष्ट इति ५३ सत्रेषु यज्ञेषु तव अमलं चरित्रं गीत्वा महतीं सपर्यां धनादिसंपत्तिं स त्वया हतः एतद्दिष्ट्या भद्रं कृतम् ५४ [illegible] कारिताः अतः परं नः विभवाय समृद्धये भव ५५

नः स्मार्कं भक्तानां हे शरणद आश्रयप्रद सर्वेषां लोकानां शर्म मंगलमेतद् अद्भुतं रूपमद्यैव दृष्टं न तु पूर्वम् विधिकरः किंकरः ५६ इति सप्तमे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नवमे ब्रह्मणा भीत्या-
चोदितो ऽस्त्र बालकः कोपप्रशमयन्नस्तौन्नृसिंहमतिभीषणम् १ उग्रोऽप्यनुग्र एवायं स्वभक्तानां नृकेसरी केसरीव स्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः २ इत्याद्यागमोक्तां भक्त्या भक्तानुकं-
पितामाह एवमिति सन्नपि एवं दूरत एवास्थित्वा स्तुवंतः मन्युना संरंभ आवेशो यस्य तम् उपसर्पितुं गंतुं नाशक्नुवन् १ श्रीः लक्ष्मीः देवैः प्रेषितापि महदद्भुतं दृष्ट्वा शंकिता सती तं नोपज-
गाम अद्भुतत्वे हेतुः अदृष्टेति २ उपेहि उपगच्छ ३ ४ काल एवाहिः तस्मात् वित्रस्ता धीर्येषां तेषां शासनम भयं येन तत्कराम्बुजम् ५ तस्य श्रीनृसिंहस्य करस्पर्शेन धुतं निरस्तमखिलमशु-
भं यस्य संपदि तत्क्षणमेव अभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य निर्वृतः सन् हृदि दधौ दृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य क्लिन्नं प्रेमार्द्रं हृत् यस्य अश्रूणि लोचनयोर्यस्य परम
पुरुषार्थतया दधौ न साधनत्वेनेत्यर्थः ६ सत्समाधिमवाह तस्मिन्नेव न्यस्ते हृदीक्षणे मनसि क्षणं च येनेति ७ सप्तमिन्द्रिव समस्तेषु तत्स्वरूपामृत दृष्ट्ये प्रह्लादः स्तौति सत्यधीर्द्विचत्वारिंशता हरिम् १
तत्र तावदात्मनो भगवत्स्तुतावनधिकारमिवाशंक्याधिकारं संभावयन्नाह ब्रह्मादय इति पंचभिः मुनयो मननशीलाः सिद्धाः ज्ञानिनोपि कथंभूताः सत्व एवैकस्मिंस्तानो विस्तारो यस्याः

विष्णुपार्षदा ऊचुः अद्यैतद्धरिनररूप[नर] अद्भुतं ते दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ५६ इ-
ति श्रीभा० स० प्रह्लादानुचरिते दैत्यवधे नृसिंहस्तवो नाम अष्टमोऽध्यायः ८ नारद उवाच एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः नोपैतुमशकन्मन्यु-
संरंभं सुदुरासदम् १ साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तं महदद्भुतम् अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शंकिता २ प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमंतिके तात
प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ३ तथेति शनकै राजन्महाभागवतोऽर्भकः उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृतांजलिः ४ स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य
देवः कृपया परिप्लुतः उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ५ स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः त-
त्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ६ अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ७ प्रह्ला-
द उवाच ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ८ मन्ये धना-
भिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः नाराधनाय हि भवंति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ९ विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदना-
भपादारविंदविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः १० सामातिर्येषां तथाविधा अपि वचसां प्रवाहै रपि तथा बहुभिर्वस्यमा-
णैर्गुणैरपि यमाराधयितुं न पिप्रुः न पूर्णाः न शक्ता इत्यर्थः स हरिर्मे मम कथं तोषं प्राप्तुमर्हति तत्र हेतुः उग्रजातेः उग्रा घोरा आसुरी जातिर्यस्य ८ एवं हरितोषणे स्वस्यायोग्यतामाशंक्य योग्यतां संभाव-
यति मन्ये इति द्वाभ्यां आभिजनः सत्कुले जन्म रूपं सौंदर्यं श्रुतं पांडित्यं ओजः इंद्रियनैपुण्यं तेजः कांतिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगोऽष्टांगः एते धनादयो द्वादशापि गुणाः परमस्य
पुंसः आराधनाय न भवंति हि यतः केवलया भक्त्यैव तुतोष गजेंद्राय तुष्टोऽभवत् ९ एवं भक्त्यैव केवलया धनादिद्वादशगुणवर्जितयापि हरेस्तोषः संभवतीत्युक्तं इदानीं भक्तिं विना नान्यत्किंचित्तोषहे-
तुरित्याह विप्रादिति पूर्वोक्ता धनादयो द्विषट् द्वादशगुणास्तैर्युक्ताद्विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये यद्वा सनत्सुजातोक्ता द्वादश ज्ञानादयो गुणा द्रष्टव्याः तदुक्तं ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च ह्यमात्सर्यं ह्री-
स्तितिक्षाऽनसूया यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्येति कथंभूताद्विप्रात् अरविंदनाभस्य पादारविंदाद्विमुखात् कथंभूतं श्वपचं तस्मिन्नरविंदनाभे अर्पिता मन आदयो येन तं
ईहितं कर्म वरिष्ठत्वे हेतुः स एवंभूतः श्वपचः सर्वं कुलं पुनाति भूरिमान [illegible] पुनाति कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्य एते गुणा गर्वायैव भवंति न तु शुद्धये अतो हीन इति
भावः १०

तर्हिकिंधनाद्यर्पणेनसंमानंप्राकृतइवभगवानपेक्षतेनेत्याह नैवेति अयंप्रभुरीश्वरः आविदुषोऽल्पकाज्जनात् मानंपूजामात्मनोऽर्थेनवृणीतेनेच्छति यतोनिजलाभेनैवपूर्णः तर्हिपूजांने-
च्छेत्तत्राह करुणःकृपालुःअतोवृणीतेच तत्रहेतुः यद्यदितियंयंमानं यद्वा यद्यस्मात् यद्येनधनादिनाभगवतेमानंविदधीत तदेवात्मनेभवतिनान्यत् यथास्करेवकृतैवतिलकादिश्रीः
शोभाप्रतिबिंबस्यभवति नतुसाक्षात्तस्यैवकर्तुंशक्यतेतद्वत् ११ यस्मादेवंभगवान् भक्त्यैवतुष्यति तस्मादहंनीचोपिविगतविक्लवः गतशंकःसन् ईश्वरस्यमहिमहिमानं यथासर्वप्रयत्नेनस्वम-
नीषानुसारेणानुवर्णयामि अज्ञानतोपिस्तुतिकरणेहेतुमाह येनैवमाहिम्ना अनुवर्णितेन अविद्ययासंसारमनुप्रविष्टःपुमान् पूयेतशुद्ध्येत् तत्माहि अन्यस्यतथाशोधकत्वाभावादित्यर्थः
१२ तदेवमात्मनःस्तुतावनाधिकारंपरिहृत्येदानींतंस्तुवन् कोपोपसंहारंप्रार्थयते सर्वेहीतिद्वाभ्यां भोईश अमीउद्विजंतोबिभ्यंतःसर्वेब्रह्मादयः सत्वमूर्तेस्तवविधिकराः त्वन्नियोगकर्तारो
भक्ताएवनान्येनचवयमसुराइववैरभावेनएतेभक्ताः किंतुअद्भुतैव तवरुचिरैरवतारैर्विविधंक्रीडनमस्यविश्वस्यक्षेमादिप्रयोजनाय नतुभयोत्पादनाय १३ तत्तस्मादेषांभयपरिहारायम-
न्युंयच्छउपसंहर यदर्थमयंमन्युःसचासुरःसाधूनांसंतोषार्थं अद्यअधुनैवहतः अतःपरंक्रोधेनकार्याभावात्तंनियच्छ नन्वन्येषांवधेनसाधुःकिंमोदेततत्राह वृश्चिकादेःपरोपद्रवकारिणोन्यतो
जातयाहत्यावधेनतस्यैवतद्द्वंद्वंजातमितिसाधुरपिमोदेतैव तर्हिबहूनांसुखावहत्वात् अमुंक्रोधंनत्यजामीतिचेत्तत्राह लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्राप्ताःसंतः प्रतीयंति क्रोधोपसंहारंप्रतीक्षंते त

नैवात्मनःप्रभुरयंनिजलाभपूर्णोमानंजनादविदुषःकरुणोवृणीते यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्ययथामुखश्रीः ११ तस्मा
दहंविगतविक्लवईश्वरस्यसर्वात्मनामहिगृणामियथामनीषम् नीचोऽजयागुणविसर्गमनुप्रविष्टःपूयेतयेनहिपुमाननुवर्णितेन १२ सर्वेह्यमीवि
धिकरास्तवसत्वधाम्नोब्रह्मादयोवयमिवेशनचोद्विजंतः क्षेमायभूतयउतात्मसुखायचास्यविक्रीडितंभगवतोरुचिरावतारैः १३ तद्यच्छमन्यु
मसुरश्चहतस्त्वयाद्यमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्रतियंतिसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाःस्मरंति १४ नाहंबिभेम्यजि
ततेऽतिभयानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् अंत्रस्रजःक्षतजकेसरशंकुकर्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् १५ त्रस्तोऽस्म्यहंकृप
णवत्सलदुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद्ग्रसतांप्रणीतः बद्धःस्वकर्मभिरुशत्तमतेऽंघ्रिमूलंप्रीतोपवर्गशरणंह्वयसेकदानु १६ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयो
गजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानः दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्धियाहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगम् १७

र्हिजनानांपुनर्भयाभावायमन्युं
धारयामीतिचेत्तत्राह रूपमिति विभयायभयानिवृत्त्यै एतद्रूपस्मरणादेवभयनिवृत्तेर्नमन्युधारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः १४ त्वंचोद्विग्नोसितर्हित्यजामीतिचेत्तत्राह नाहमिति भोअजि
तते अस्माद्रूपात् अहंनाबिभेमि कथंभूतात् आस्यंचजिह्वाच अर्कसदृशनेत्राणिच भ्रुकुटीनांरभसआटोपश्चउग्रादंष्ट्राश्च एतानिभयानकानियस्मिन्तस्मात् अंत्रमय्यःस्रजोयस्मि
न्तंदंत्रस्रक् तस्मात् क्षतजाक्ताः केसरायस्मिन् शंकुवदुन्नतौस्तब्धौकर्णौयस्मिन् तच्चतच्चतस्मात् निर्ह्रादेनभीतादिगिभायस्मात् अरीन्भिंदंतीतिअरिभिंदितानिनखाग्राणियस्मि
न् एवंभूतादपितेरूपादहंनाबिभेमि १५ मह्यंत्वन्यदस्तीत्याह त्रस्तोस्मीति दुःसहंयदुग्रंसंसारचक्रेकदनंदुःखंतस्मादहंत्रस्तोस्मि तत्रचग्रसतांहिंस्राणांमध्येस्वकर्मभिर्बद्धःसन् प्र
णीतःनिक्षिप्तोऽस्मि हेकृपणवत्सलहेउशत्तम कदानुत्वंप्रीतःसन् अपवर्गभूतंशरणंतवांघ्रिकमलंप्रति ह्वयसेमामाह्वयासि १६ दास्येसतिमत्प्रीतिरितिचेत्तर्हि नानायोनिषुक्लिश्यमा
नस्यममदास्यज्ञानाभावात्त्वमेवतदुपदिशेतिप्रार्थयते यस्मात्प्रियैरप्रियैश्च यथासंख्यंवियोगसंयोगाभ्यांजन्मयस्य तेनशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानोस्मि दुःखस्यप्रतीकारःकार्य
इतिचेत्तत्राह दुःखस्यौषधंप्रतीकारः तदपिदुःखमेव एवमपि अतद्धियादेहाद्यभिमानेनमुह्यामि अतःहेभूमन्विभो मेतवदास्यरूपंयोगंविस्तारोपायंवद १७ छ छ

ननुदास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदंतरायभूतानां पूर्वोक्तनानादुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह सोहं त्वद्दासः सन् भो नृसिंह तवलीलाकथा अनुगृण्हन् दुर्गाणि महादुःखान्यंजसा तितर्मितरा
मि नगणयिष्यामीत्यर्थः तत्रहेतुः गुणैः रागादिभिर्विशेषेण प्रमुक्तः सन् नकुतः तेपदयुगमेवालयो येषां भक्तानां तएव हंसा ज्ञानिनः तैः संगोयस्य मम सोहं कथंभूतस्य कथास्तत्राह प्रियस्ये
त्यादि कुतो ज्ञाताः विरंच्येन गीताः तत्संप्रदायप्रवृत्ताः तथा चाथर्वणीश्रुतिः देवाह वै प्रजापतिमब्रुवन् इत्यादि दास्ये प्रवृत्तस्य भगवदनुग्रहेण सत्संगः ततो वीतरागतया भगवद्गुणानुव
र्णनं ततश्च नदुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः १८ ननु दुःखेक्लेशस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किमन्यदास्यादिना तत्राह बालस्येति भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रातिविधिः दुःखप्रतीकारः इहलो
के यो जनाइष्टः सत्वयोपेक्षितानां तावदेव क्षणमात्रमेव नतु आत्यंतिकः तदेवाह बालस्यापि पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् क्वचिदजीगर्तादिषु ताभ्या
मेव तद्वधदर्शनाच्च नचार्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणं कृतेप्यौषधे मृत्युदर्शनात् नचोदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तयासह मज्जनदर्शनात् अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः अथचैवं
काक्वाव्याख्येयं तप्तस्य तत्प्रातिविधिर्य इह तावत्प्रसिद्धः सत्वदुपेक्षितानां किमंजसेष्टः अपितु नेष्ट एव यद्वा यस्तावदिह प्रतिविधिः इष्टः सा किमंजसा नैवांजसेत्यादि योज्यं बालस्येत्यादि पूर्ववदेव
१९ ननु क्वचित्कुतश्चित्केनचित्कदाचित् कश्चित् रक्षकोपि दृश्यत एवेत्याशंक्य तत्रापि तत्तद्रूपेण त्वमेव रक्षक इत्यंगीकृत्य तस्यैव सर्वात्मतामाह यस्मिन्निति अपरोऽर्वाचीनः पित्रादिः परोब्र-

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंच्यगीताः । अंजस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः ॥ १८ ॥ बाल
स्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः । तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टस्तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥ यस्मिन्यतो य
र्हि येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा । भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपं ॥ २० ॥ माया मनः सृजति क
र्ममयं बलीयः कालेन नोदितगुणोनुमतेन पुंसः । छंदोमयं यदजयाऽर्पितषोडशारं संसारचक्रमज कोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥ २१ ॥ स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः
स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः । चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नम् ॥ २२ ॥ दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधि
ष्ण्यपानामायुः श्रियो विभव इच्छति यान्जनोऽयम् । येऽस्मात्पितुः कुपितहासविजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥ ह्मादिर्वा भावः कर्ता तत्तत्का

रकैर्यद्यत्करोति तत्सर्वं भवत एव स्वरूपं न तु पृथक् यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन्काले येन करणेन येन हेतुकर्त्रा संचोदितश्च यस्य संबंधि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय
यदीप्सिततमं यः कर्तेत्येवं सप्तविभक्त्यर्थाः यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थाः पृथक्स्वभावः सत्वादिप्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयतीति २०
अतोऽन्यस्य रक्षकस्याभावात् संसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्त्वमेव मां शरणागतं रक्षेति प्रार्थयते मायेति द्वाभ्यां त्वदंशस्य पुंसोऽनुमतेन ईक्षणरूपेण अनुग्रहेण मनः मनः प्रधानं लिंगं माया सृज
ति कथंभूता कालचोदिताः क्षोभिता गुणा यस्याः कथंभूतं मनः कर्ममयं कुर्वद्रूपं बलीयः दुर्जयं छंदोमयं वेदोक्तकर्मप्रधानं च अजया जीवस्याविद्यया तद्भोगार्थमर्पिताः षोडश अरा विका
रा यस्मिन् यदेवंभूतं संसारचक्रात्मकं मनः तत्कोऽतितरेत् भो अज त्वदन्यः त्वत्तः पृथक्स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः २१ ननु ममापि मायासंबंधात् कर्तृत्वाद्यविशेषाच्च त्वत्तः को विशेष इत्याह
सइति स्वधाम्ना चिच्छक्त्या नित्यं विजिता आत्मनो बुद्धेर्गुणा येन स हि त्वम् यतः कालः मायाप्रेरकः अतएव वशीकृता विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां साधनानां च शक्तयो येन अतः इ-
क्षुदंडवन्निष्पीड्यमानं मामुपकर्ष स्वसमीपं नय २२ ननु तावल्लोकपालानां भोगान् भुंक्ष्वापि त्र्यंवा राज्यमिदं दास्यामि किमिति संसाराद्बुद्विजसे तत्राह दृष्टा इति त्रिभिः श्रियः संपदः वि
भवउइवः आयुरादयो दृष्टा इति काकातुच्छत्वमुक्तम् तदेवाह येऽस्मात्पितुः कोपहासविकृतभ्रूभंगमात्रेणाविध्वस्ताः स च त्वया निरस्तः २३

यस्मादेवं तस्मात् आशिषः भोगान् ज्ञः तत्परिपाकं विद्वान् अहं ऐंद्रियं इंद्रियैर्भोग्यं ब्रह्मणो भोगमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते कालात्मना उरुविक्रमेण विलुलितान् विध्वस्तान् अणिमादीनपि २४
किंच वर्तमानकालेऽपि न भोगार्होऽहमित्याह कुत्रेति श्रुतिः श्रवणं तदेव रम्यं यासां ताः मृगतृष्णिकावत् मिथ्याभूताश्चाशिषः क्व अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं क्व चेदं कलेवरं एवं चेत्स-
र्वोऽपि जनः किं न विरज्यते तत्राह यदपि यद्यपि इति एवं विद्वान् अयं जनः तथापि न निर्विद्यते विरक्तो न भवति कुतः कामएवानलः तं मधुतुल्यैः सुखलवैः दुःसाध्यैरपि शमयन् कामाग्निशमनव्य-
ग्रस्य निर्वेदावकाशो नास्तीत्यर्थः यद्वा अचिंत्यमिदं तन्मायाचेष्टितमिति भावः २५ तर्हि त्वं कथं निर्विण्णोऽसि अनर्होऽपि मयि प्रवृत्तया त्वत्कृपयैवेत्याशयेनाह क्वेति रजसैव प्रभवो जन्म यस्य सः स-
म्यंतद्वा कुलविशेषणम् तमोऽधिकं यस्मिन् तस्मिन् असुराणां कुले जातोऽहं क्व कृतवानुकंपा तामेवाह ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितः स पद्मवत्सकलसंतापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे-
शिरसि अर्पित इति यत् यत् यया अनुकंपया इति वा २६ ननु त्वयीदमतिचित्रमित्याह नैषेति एते ब्रह्मादय उत्तमा अयमसुरो नीच इत्येषा परावरमतिः जंतोः प्राकृतस्य यथा तथा भवतो नैव स्यात् अ-
हेतुः जगत आत्मा नः सुहृदश्च तर्हि सर्वत्र समत्वमसादएवंरूपश्च किं न स्यात्तत्राह संसेवया तव प्रसादो भवति तत्र च सेवानुरूपं तत्तदिच्छानुसारेण धर्मादीनामुदयो भवति एवं सत्यपि वैषम्याभावे
दृष्टांतः सुरतरुर्यथा सेवकस्यैव संकल्पानुसारेण फलं ददाति न च विषमस्तद्वत् न परावरत्वमत्र कारणमिति शेषः २७ एतच्च त्वद्भृत्यकृपया मया प्राप्तमिति त्वद्भृत्यपार्श्वमेव मां नयेत्याशयेनाह ए-

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ आयुः श्रियं विभवमैंद्रियमाविरिंच्यात् नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण कालात्मनोपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् २४ कुत्रा-
शिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान् कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः २५ क्वाहं रजःप्रभव ईश तमोऽ-
धिकेऽस्मिन् जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकंपा न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः २६ नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जंतोर्यथात्म-
सुहृदो जगतस्तथापि संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् २७ एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसंगात्
कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् २८ मत्प्राणरक्षणमनंत पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् खड्गं प्रगृह्य
यदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि २९ एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यंतयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं ना-
नेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ३०

वमिति यथा त्वयाऽनुकंपितोऽस्मि एवं नारदेनात्मसात्कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वद्भृत्यसेवां विसृजामि कथंभूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभव एवाहि-
सुतः कूपस्तस्मिन् कामान् अभितः कामयमानं जनं निपतितमनु तत्प्रसंगात् प्रपतन्योऽहम् तदेवं तद्भृत्यस्य नारदस्यानुग्रहेण त्वया अत्यंतमनुकंपितोऽस्मि अयमेव च मम परमोऽनुग्रहः न पुनरि-
दमतितुच्छं मत्प्राणरक्षणादि २८ ननु चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किंतु अन्यार्थमित्याह भो अनंत यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हंतुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्च तदुभयं स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं सत्यं विधा-
तुमहमिति मन्ये कुतः यत् यस्मात् असत् अयुक्तं विधित्सुः खड्गं प्रगृह्यावोचत् किं मदपरोऽस्ति यद्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तवकं शिरोऽहं हरामीति पाठांतरेऽप्ययमेवार्थः यद्य-
दा अवोचत् तदा मत्प्राणरक्षणमिति वाऽन्वयः एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव च बहुधा व्याख्यातं २९ न चेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननं च त्वयि स्वाभाविकं किंतु मायागु-
णोपाधिकम् सर्वात्मके त्वयि स्वतस्तदयोगादित्याह एक इति एतच्च जगत् त्वमेवैकः यद्यतः अमुष्य आदावंते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि सन्मात्रतया कारणत्वेनावधित्वेन च वर्तसे इत्य-
र्थः अतो मध्यतश्च त्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत् सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वम् तैर्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव रक्षक इव हंतेव च अवसितः प्रतीतः
तदुक्तं स्कंधोपक्रमे निर्गुणोऽप्यजोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गत इत्यादिना ३० ५ ५ ५

ननुयद्येवंजगदहमेवतर्हि जगतोवैषम्येणममवैषम्यमपिकिंनस्यादित्यतआह त्वंवैत्वमेवेदंसदसत्कार्यकारणात्मकंजगत् नतुत्वत्तः पृथक् भवांस्तुततोऽन्यः आद्यंतयोःपृथगवस्थाना
त् यतयस्मादेवमतःयमात्मीयः अयंपरइतियाबुद्धिः साअपार्थामायाएव कार्यकारणाभेदंदृष्टांतेनसाधयति यद्यतः यस्यजन्मईक्षणंप्रकाशश्चयास्मिन्निधनंचस्थितिश्च तद्वैतदेव अष्टिर्बी
जंकारणंतरुःकार्यं तयोर्यथावसुकालमात्रत्वं अयमर्थः कालशब्देननीलत्वासाधारणयोगात्पृथ्वी वसुशब्देनवसुमात्रं भूतसूक्ष्मम् तत्रतरोर्यथापृथ्वीमयबीजमात्रत्वम् तस्यचयथाभूतसूक्ष्म
मात्रत्वम् एवंसर्वमपिकार्यकारणात्मकंजगत्परमकारणात्मकमेवेति तथाचपारमर्षंसूत्रं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति श्रुतिश्च वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति ३१ त
थाप्यादंतेपृथगवस्थानंदर्शयति न्यस्येदमिति इदंजगत् आत्मनैवात्मनिनिक्षिप्यस्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियःसन् प्रलयोदकमध्ये शयनंकरोषितर्हिकिंजीवस्येवममापितमोरूपानिद्रा-
स्ति नहिनाहि योगएवतुबहिर्वृत्त्यभावसाम्यान्निद्रोच्यतइत्याह योगेनमीलितेदृशौयेन आत्मनास्वरूपप्रकाशेननिपीतानिद्रायेन यतस्तुर्येअवस्थात्रयातिरिक्तेस्वरूपेस्थितस्त्वंनतुसु
प्तइवात्मनातमोयुंक्षेनयोजयसिनपश्यसिनजाग्रत्स्वप्नयोरपिगुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ३२ इदानींकारणत्वेनादावपिपृथगवस्थानंदर्शयन्मध्यतश्चत्वमेवेत्येतत्प्रपंचयतिचतुर्भिः यस्त्वमंभ
सि शेषेतस्यैवतेइदंजगत् वपुःस्वरूपं नान्यस्य यतस्त्वंमध्यतोऽपितस्य कथंभूतस्य निजयाकालशक्त्यासंचोदिताः प्रकृतेर्धर्माःसत्वादयोयेन स्वरूपत्वेहेतुः अनंतशयनात् शेषपर्यंकात् विरम-

त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्ततोऽन्योमायायदात्मपरबुद्धिरियंह्यपार्था यद्यस्यजन्मनिधनंस्थितिरीक्षणंचतद्वैतदेववसुकालवदष्टितर्वोः ३१ न्यस्येदमात्मनि
जगद्विलयांबुमध्येशेषेत्मनानिजसुखानुभवोनिरीहः योगेनमीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्येस्थितोनतुतमोनगुणांश्चयुंक्षे ३२ तस्यैवतेवपुरिदंनिजकाल
शक्त्यासंचोदितप्रकृतिधर्मणआत्मगूढम् अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ३३ तत्संभवःकविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वांबी
जमात्मनिततंस्वबहिर्विचिंत्य नाविंददब्दशतमप्सुनिमज्जमानोजातेंऽकुरेकथमुहोपलभेतबीजम् ३४ सत्वात्मयोनिरतिविस्मितआस्थितोऽब्जंकालेनतीव्रतपसा
परिशुद्धभावः त्वामात्मनीशभुविगंधमिवातिसूक्ष्मंभूतेंद्रियाशयमयेविततंददर्श ३५ एवंसहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् माया
मयंसदुपलक्षितसन्निवेशंदृष्ट्वामहापुरुषमापमुदंविरिंचः ३६ तस्मैभवान्हयशिरस्तनुवंचबिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौमधुकैटभाख्यौ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्चरज
स्तमश्चसत्वंतवप्रियतमांतनुमामनंति ३७ इत्थंनृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान्विभावयसिहंसिजगत्प्रतीपान् धर्मंमहापुरुषपासियुगानुवृत्तंछन्नःकलौयदभ
वस्त्रियुगोऽथसत्वम् ३८

त्समाधेर्यस्यतस्यतव नाभेःसकाशात् एकार्णवोदकेमहाब्जंलोकपद्ममभूत् कथंभूतम् आत्मनित्वय्येवगूढंसत् स्वकणिकातःसूक्ष्माद्वटबीजान्महावट
इव ३३ तदेवंकारणत्वेनानुगतःसन् मध्यतश्चत्वमेववर्तसइत्युक्तमेतदेवसुदुःसहत्वस्यब्रह्मणोऽनुभवेनस्फुटयितुंतस्यप्राक्तनीमवस्थामाह तस्मिन्नब्जेसंभवोयस्यसः कविर्ब्रह्मा अतःपद्माद-
न्यदपश्यन् बीजमुपादानकारणभूतंत्वांस्वस्मिन्व्याप्यसंततमपिनाविंदत् युक्तंचैतत् उहअहोअंकुरेजातेसतिबीजंतदनुगतंकारणंपृथक्कथंनामपुमान्पश्येत् ३४ भवदुपासनयातुस्वस्मिन्नेव
दृष्टवानित्याह सत्विति परागुक्त्वाब्जमास्थितःसन् तीव्रेणतपसाध्यानेन अनेनसन्मात्ररूपेणोपपादनतयादर्शनमुक्तम् ३५ ईश्वरत्वेनचदृष्ट्वाकृतार्थोऽभवदित्याह एवमनेनप्रकारेणसहस्रम
परिमितानियानिवदनादीनितैराढ्यंसमृद्धं मायामयंमायाप्रधानं सतांप्रपंचेनोपलक्षितःसन्निवेशःपादादिरचनायस्यसः ३६ तदाच भवांस्तस्यानुग्रहंकृतवानित्याह तस्माइति हयग्रीवमू
र्तिंबिभ्रत् रजस्तमोरूपौमधुकैटभाख्यौहत्वातस्मैश्रुतिगणान्समर्पितवान् तत्रहेतुःसत्वमिति ३७ एकस्त्वमेवेत्यादिभिरष्टाभिःश्लोकैर्यदुक्तम् पक्षपातेनरक्षणंतद्विपक्षवधश्चसत्वोपाधिको
नतुस्वतइति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि पालयसि हंसियातयसि कलौतुतन्नकरोषि यतस्तदाछन्नोऽभवः अतस्त्रिष्वपियुगेष्वाविर्भावात्सएवंभूतस्त्वंत्रियुगइतिप्रसिद्धः ३८

तदेवं भगवतस्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचारायोग्यतां निवेदयन् प्रार्थयते नैतदिति त्रिभिः असाधु बहिर्मुखम् तीव्रं दुर्धरं हर्षशोकभयैरेषणात्रयेण चार्तं दुःखितमपि त्वत्कथासु न संप्रीयते तस्मिन्नेवंभूते मनसि सति कथं तव तत्त्वं विचारयामि किंच जिह्वा आवितृप्ता सती मो अच्युत मामायतो मधुरादि रसस्तत आकर्षति उदरं तु क्षुधा संतप्तं सत् सद्य एव यत्किंचिदाहारमात्रं प्र तिचपला दृक् चक्षुः कर्मशक्तिः कर्मेंद्रियाणि लुनंति त्रोटयंति ४० न केवलमहमेक एव एवं कष्टां दशामापन्नः किंतु महाजनोऽप्येवमेव क्लिश्यति अतः सर्वजनं पालयेति प्रार्थयते एव मिति भवः संसार एव वैतरणी यमद्वार नदी तस्यामन्योऽन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्योऽतिभीतं स्वेषां परेषां च विग्रहेण यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य एवंभूतं जनं पश्यन् त्वं हे पारचर तस्याः पारे स्थित नित्यमुक्त हंतेति अहो कष्टमित्येवमनुकंप्य अद्यापि एहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ४१ एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राह कोन्विति को नु ते अत्र सर्वजनोत्तारणे प्रयासः न कोऽपि कुतः अस्य विश्वस्य भवसंभवलोपानामुत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः ततोऽपि किमेतद्दुष्करमिति भावः उचितं चैतदित्याह मूढेष्विति तांश्च त्वदीयांस्त्वं तारयिष्यसीमं दुराग्रहं माकु र्था इति चेत्तत्राह तव ये प्रियजनाः भक्ताः ताननुसेवमानानां नोऽस्माकं तेन उत्तारणेन किं कोऽतिप्रयासोऽस्मत्बालका हरेः कोऽन्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन् प्रयासः प्रह्लाद इत्यमुपमन्य मिथोन

नैतन्मनस्तव कथासु विकुंठनाथ संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ३९ जिह्वैक तोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति ४० एवं जननिपतितं भववैतरण्यामन्योऽन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् पश्यन् जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हंतेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ४१ कोऽन्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयास उत्तारणेऽस्य भवसंभवलोपहेतोः मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबंधो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ४२ नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः शोचे ततो विमुखचेतस इंद्रियार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ४३ प्रायेण देव मुनयः स्व विमुक्तिकामा मौनं चरंति विजने न परार्थनिष्ठाः नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ४४ यन्मैथुनादिगृहमेधि सुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् तृप्यंति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कंडूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः ४५ मौनव्रतश्रुततपोऽध्य यनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेंद्रियाणां वार्ता भवंत्युत न वाऽत्र तु दांभिकानाम् ४६

राणामीशेन सख्यम करोदपनीय मायामिति ४२ वत्स प्रह्लाद त्वं तावत्तारयिष्यामि तावतैव पुरुषार्थः स्यात् किमनेन निर्बंधेनेत्यत आह नैवेति हे पर सर्वोत्तम त्वद्वीर्यगायनमेव म हामृतं तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भववैतरण्या नैवोद्विजे किंतु विमूढान् शोचामि तानेवाह ततो महामृताद्विमुखं चेतो येषां प्रत्युत इंद्रियार्थनिमित्तं यन्मायासुखं तदर्थं भरं कुटुं बादिभारमुद्वहतः ४३ त्वं तावन्मुक्तिं गृहाण तांस्तु तत्त्वज्ञा मुनयः उपदेक्ष्यंतीति चेत्तत्राह प्रायेणेति नाहं विमुमुक्षो विमुक्तिं नेच्छामि तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निर्बध्नासि इत्येवंदत आह त्वत्तोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ४४ नन्वेते स्त्रीसंभोगादिना सुखिन एव न कृपणास्तत्राह यदिति करयोः कंडूयनेन संघर्षणेनेव दुःखमनु दुःखं यस्मिन् तर्हि दुः खत्वादेव ततो निर्विद्य मुच्येरन् तत्राह कृपणाः कामुकाः बहुदुःखभाजोऽपि इह गृहमेधिसुखेन तृप्यंति अलमिति न मन्वंते कंडूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात् ननु केचित्कंडूतिमपि सहंते कामं चेत्यत्राह त्वत्प्रसादात्तु कश्चिद्धीर एव मनसिजं कामं विषहेत न तु सर्वेऽत्रापि कंडूतिवदिति दृष्टांतः ४५ ननु मौनादिभिः मोक्षसाधनैः सुलभैव तेषामपि मुक्तिस्तत्राह मौनेति हे पुरुष अंत र्यामिन् ये मौनादयो दश आपवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः तेषु प्रायशः अजितेंद्रियाणां इंद्रियभोगाद्यर्थं विक्रीणतां वार्ताः जीवनोपाया भवंति दांभिकानां तु वार्ता अपि भवंति वा न वा दंभस्य अनियतफलत्वात् ४६

तज्ज्ञानं भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह रूपेइतित्रिभिः बीजांकुरावेव प्रवाहापन्ने इमे सदसती कार्यकारणे एव ते रूपे उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते नचान्यत् स्वसमवे तंगौरत्वादिकमिव देवदत्तादेः कुतः अरूपकस्य प्राकृतरूपादिरहितस्य अतः युक्ताः संयता एव भक्तियोगेन प्रत्यक्षं त्वामुभयत्र कार्यकारणयोश्चानुगतं पश्यंति मथनेन दारुषु वन्हिमिव नान्यतः स्या तज्ज्ञानमितिशेषः यद्वा एतदुभयमन्यतः प्रधानपरमाण्वादेर्न स्यात् सऐक्षतेत्यादिश्रुतेः अतस्त्वमेव कारणत्वात् सर्वत्रानुस्यूत इति ४७ तदेवाह त्वंवायुरिति हृदयं मनः चित् चित्तम् अनुग्रहः अहंकारः देवतावर्गो वा सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च वचश्च मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तोऽन्यन्नास्ति ४८ अभक्तास्तु त्वास्मिन्ननुगतमपि त्वां न जानंतीत्याह नैतइति नै तेगुणाद्यभिमानिनो देवाः आद्यंतवंतः जडोपाधित्वात् अनाद्यंतं निरुपाधिं त्वां न विदंति हि यस्मात् सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दादध्ययनादिव्यापारादुपरमंति त्वामेव समाधिनोपासत इ त्यर्थः तथाच श्रुतिः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामह इति नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति स्मृतिश्च यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं

रूपेइमेसदसती तव वेदसृष्टे बीजांकुराविव न चान्यदरूपकस्य युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वन्हिमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ४७ त्वं वायुर ग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः प्राणेंद्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ४८ नैते गुणा न गु णिनो महदादयो ये सर्वे मनः प्रभृतयः सहदेवमर्त्याः आद्यंतवंत उरुगाय विदंति हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ४९ तत्तेऽर्हत्तम नमः स्तुति कर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम् संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ५० नारद उवाच एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः प्रह्रादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ५१ श्रीभगवानुवाच प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम वरं वृ णीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ५२ मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे दृष्ट्वा मां न पुनर्जंतुरात्मानं तप्तुमर्हति ५३ प्रीणंति ह्यथ मां धीराः सर्व भावेन साधवः श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ५४ एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः एकांतित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रह्लादचरिते भगवत्स्तवो नाम नवमोऽध्यायः ९ नारद उवाच भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरा यतयाऽर्भकः मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह १ प्रह्लाद उवाच मा मां प्रलोभयोत्पत्त्याऽऽसक्तं कामेषु तैर्वरैः तत्संगभीतो निर्विण्णो मुमुक्षु स्त्वामुपाश्रितः २ भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभो नान्यथा तेऽखिलगुरो घटेत करुणात्मनः ३

श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेत्यादि ४९ उपसंहरति तदिति हे अर्हत्तम नमः स्तुति कर्म पूजा प्रणिपातस्तुति सर्वकर्मार्पणानि कर्म च परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्ये वं षडंगया सम्यक्सेवया विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षः नच भक्तिः संसेवया विना अतः प्राक् प्रार्थितं त्वद्दास्ययोगमेव देहीति प्रकरणार्थः ५० एतावंतो वर्णिता गुणा यस्य यतमन्युः उपसंहृतकोपः ५१ कामान्पूरयतीति तथा यद्वा पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ५२ अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुं सम्पूर्णकामत्वेन शोचितुं ५३ प्रीणंति तोषयंति ५४ एकांतित्वात् निरुपाधिभक्तत्वात् ५५ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ९ दशमे तु अनुगृह्यासुरं भक्तं नरहरिर्हरिः प्रसंगाद्धरिणा रुद्रे कृतोनुग्रह ईर्यते १ तत्सर्वं वरजातं १ उत्पत्त्या स्वभावेनैव आसक्तं मां तेषां कामानां संगाद्भीतः २ ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि नहि किंतु वरं वृणी ष्वेति वदतस्तवाभिप्रायोऽन्य एवेत्याह भृत्यलक्षणेति हृदयस्य ग्रंथिवद्बंधकेषु अन्यथा अनर्थसाधने प्रवर्तनं न घटेतेत्यर्थः ३

कथमेवंभृत्यलक्षणज्ञानंस्यात्तत्राह यइति तेत्वत्तः ननुकामनयाऽपिसेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यम् सोपाधिकोऽसौनतुतात्विक इत्याह स्वामिन्यात्मनः आशिषोअपे-
क्षमाणोनैवभृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनःस्वाम्यमिच्छन् योभृत्यायददातिसचनैवस्वामी ४ आवयोस्तुतात्विकोऽसावित्याह अहंत्विति अनपाश्रयोनिरभिसंधिः अन्यथाकामाद्यनभिसं-
धिंविना अर्थःप्रयोजनंनास्ति ५ ननुतथाऽपिपरमोदारस्यममसंतोषार्थंकिमपिवृणीष्वेतिचेदत आह यदीति कामांकुराणामसंरोहमनुत्पत्तिंभवतःसकाशात् ६ ननुकामोत्पत्तौसत्यांकोदोष
स्तत्राह इंद्रियादीनियस्यजन्मनानश्यंतीति आत्मादेहः ७ कामाभावेगुणमाह विमुंचतीति भगवत्त्वायतत्समानैश्वर्याय तथाचश्रुतिः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः अथम-
र्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ८ निर्दोषान्कामान्दातुमिच्छंतंप्रत्यास्वास्यन्नमस्यतिनमइति ९ सत्यमेकांतभक्तस्त्वंतथाऽपिमदाज्ञाकरणीयेत्याह नेतिमेएकांतिनःकदाचिदपिइहा-
मुत्रचमत्तआशिषोनवांछंत्येव तथाप्येतन्मन्वंतरमात्रंभोगान्भुंक्ष्व १० ननुतर्हिबंधःस्यादित्यत आह कथाइतिद्वाभ्यां सर्वेषुभूतेषुसंतमेकमीशंयज्ञाधिष्ठातारंमामात्मन्यावेश्ययजस्वतर्ह्य-

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः ४ अहंत्वका-
मस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ५ यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ६
इंद्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्मना ७ विमुंचति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् तर्ह्येव पुंडरीका-
क्ष भगवत्त्वाय कल्पते ८ नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ९ नृसिंह उवाच नैकांतिनो मे मयि जा-
त्विहाशिष आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः अथापि मन्वंतरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्व भोगान् १० कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्म-
नि संतमेकम् सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ११ भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा कीर्तिं विशुद्धां सुरलोक-
गीतां विताय मामेष्यसि मुक्तबंधः १२ य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबंधात्प्रमुच्यते १३ प्रह्लाद उवाच वि
द्धामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् १५ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरंताद्दुस्तरादघात् पूतस्तेऽपांगसंदृष्ट-
स्तदा कृपणवत्सल १६ श्रीभगवानुवाच त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः १७

नेनैवापि कर्मणाबंधःस्यान्नेत्याह योगेनमय्यर्पणेन कर्माहिन्वन्त्यजन्यजस्व ११ किंच भोगेनसुखानुभवेनप्रारब्धंपुण्यंहित्वामुक्तबंधः सन् लोकानुग्रहार्थंकीर्तिंचविस्तार्य-
मांप्राप्स्यसि कुशलेनपुण्याचरणेन पापंहित्वेतिविभीषामात्रम् अन्यथातस्यराज्येऽप्रवृत्तेः नतुतस्यप्राचीनंपापमस्तितदधिगमेउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादितिन्या-
यात् तत्कृतदुष्कृतेविधुनुतइतिश्रुतेश्च नचेदंप्रारब्धपापाभिप्रायंतस्यभोगेनैवक्षयात् कुशलेनहित्वेतिवचनानुपपत्तेः नचासाववविद्वानितिवाच्यम् भगवतैवकृतार्थत्वस्यानंतरं
वक्ष्यमाणत्वात् अतएवयोगेनकर्माहिन्वाभिनीदमपिलोकसंग्रहार्थंकर्मणिप्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रायेति सर्वमनवद्यं १२ किंच यइति त्वांचमांचइदंमच्चरित्रंचस्मरन् एतत्स्तोत्र-
यः कीर्तयेत् सोऽपिकर्मबंधाद्विमुच्यतेकुतस्तवबंधशंकेत्यर्थः १३ ईश्वराज्ञाप्राप्तकर्माधिकारःसन् पितुर्निष्कृतिंप्रार्थयते त्रिभिः वरंवरणीयमेतदपरंवृणे तेत्वत्तः १४ विद्धोमर्षेणक्रो-
धेनआशयोयस्य १५ तेअपांगेनसंदृष्टः अतः पूतएवतथाऽपिभोकृपणवत्सल कार्पण्येनप्रार्थ्यइत्यर्थः १६ यद्यपिकश्यपोमरीचिर्ब्रह्माचेतितत्पितुस्त्रयएवपूर्वजाः तथाऽपि
त्रिःसप्तभिः सहेति प्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेणोक्तम् यत् यस्मात् १७ १ २ ३ ४ ५ ६

सम्यगुत्तम आचारो येषां तैः कीकटा अपि देशाः तत्तुल्या वंशाश्च पूयंते शुद्धा भवंति १८ ननु त्वद्भक्तानामयं महिमेति न चित्रम् अहं तु न तादृशो न भवामीति चेत्तत्राह सर्वात्मनेति द्वाभ्याम् म
द्भावेन मद्भक्त्या विगता स्पृहा येषाम् १९ त्वामनुगता ये के चित्पुरुषाः तेऽप्येवं लक्षणाः संतो मद्भक्ता भवंति अतः भवान्मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् उपमानास्पदं श्रेष्ठः खल्वित्यर्थः २० मदं
गस्पर्शनेन सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशंकैव नास्ति केवलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुरु २१ ब्रह्मवादिभिः वेदवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य मत्परः सन् कर्माणि कुरु २२ २३ २४ २५ मम
सृष्टिभिर्मया सृष्टैः भूतैः समस्तान्निगमान् धर्मान् निरस्यर्थः अहन् हतवान् सत्वया हतः एतद्दिष्ट्या भद्रम् २६ एतद्दिष्ट्या समितः सम्यक् प्राप्तः २७ सर्वतः संत्रासात् गोप्तृ रक्षकं २८ एवं चर

यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशांताः समदर्शिनः साधवः समुदाचारास्ते पूयंत्यपि कीकटाः १८ सर्वात्मना न हिंसंति भूतग्रामेषु किंचन उच्चावचेषु दैत्येंद्र म-
द्भावेन गतस्पृहाः १९ भवंति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् २० कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः
मदंगस्पर्शनेनांग लोकान्यास्यति सुप्रजाः २१ पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः २२ श्रीशुक
उवाच प्रह्रादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकं यथाह भगवान्राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः २३ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् स्तुत्वा
वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः २४ ब्रह्मोवाच देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसंतापनोऽसुरः २५
योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् २६ दिष्ट्यास्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः त्वया विमोचितो मृ
त्योर्दिष्ट्या त्वां समितोऽधुना २७ एतद्वपुस्ते भगवन्ध्यायतः प्रयतात्मनः सर्वतो गोप्तृ संत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः २८ नृसिंह उवाच मै
वं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा २९ नारद उवाच इत्युक्त्वा भगवान्राजंस्तत्रैवांतर्दधे हरिः अ
दृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ३० ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनम् भवं प्रजापतीन्देवान्प्रह्रादो भगवत्कलाः ३१ ततः काव्यादिभिः
सार्धं मुनिभिः कमलासनः दैत्यानां दानवानां च प्रह्रादमकरोत्पतिम् ३२ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः
प्रतिपूजिताः ३३ एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ३४ पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः कुंभ
कर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ३५ शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ३६ ताविहाथ पुनर्जातौ शि
शुपालकरूषजौ हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ३७ एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः जहुस्त्वंते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ३८ यथा
यथा भगवतो भक्त्या परमया ऽभिदा नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिंतया ययुः ३९ आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् दमघोषसुतादीनां हरेः सा
त्म्यमपि द्विषाम् ४० एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ४१

त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां अमृतं क्षीरं
२९ ३० ३१ ३२ ३३ शिशुपालदंतवक्त्रयोर्द्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति यत्पृष्टं तु देवतयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति एवमिति सप्तभिः दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्र
शापेन तत्र तस्याप्यनुषंगः ३४ ३५ तच्चित्तौ श्रीरामं चिंतयंतौ ३६ करूषजो दंतवक्त्रः हरौ सायुज्यं समीयतुः ३७ कृष्णनिंदादिना पूर्वकृतं संचयं तु एनः पापं तत् ध्यानेन तदात्मानः संतो ज
हुः तदात्मत्वे दृष्टांतः कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ३८ अभिदा भेददर्शनशून्यया हरेः सात्म्यं सारूप्यं ३९ ४० प्रह्रादचरितार्थमुपसंहरति एषेति चतुर्भिः अवतारः
श्रीनृसिंहरूपस्तस्य कथा आख्याता इति शेषः ४१

प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः समाम्नानमिति तृतीयेनान्वयः अस्येत्यनेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं ४२ अनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि व्यत्ययो विपर्यासः ४३ आध्यात्मिकमात्मानात्मविवेकादि ४४ एतच्छ्रवणादिफलमाह यइति द्वाभ्याम् एतच्छ्रुत्वा यः कीर्तयेत् ४५ एतत् एतां मृगेंद्रस्य लीलाम् तामेवाह दैत्येंद्रस्य यूथपानां च वधं यः शुचिः सन् पठेत पुण्यमनुभावं प्रभावं मातिनिश्चयं वा लोकं वैकुंठं ४६ अहो प्रह्लादस्य भाग्यम् येन देवो दृष्टः वयं तु मंदभाग्या इति विषीदंतं प्रत्याह यूयमिति मितिनिभिः येषां युष्माकं गृहान् मुनयोभियंति सर्वतः समायांति तत्कस्य हेतोः येषु गृहेषु नराकारं गूढं सत् श्रीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म साक्षाद्वसतीति ४७ ननु कृष्णोस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह सवाइति सोऽयं ब्रह्मैव कथंभूतः महद्भिर्विमृग्यं यत्कैवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानंदः तदनुभूतिरूपः वः युष्माकं खलु प्रियः सुहृदित्यादिरूपो भवति विधिकृत् आ

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ४२ सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ४३ धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ४४ यएतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ४५ एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलां दैत्येंद्रयूथपवधं प्रयतः पठेत दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकम् ४६ यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोभियंति येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगम् ४७ सवा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ४८ नयस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ४९ स एष भगवान् राजन्व्यतनोद्विहतं यशः पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानंतमायिना ५० राजोवाच कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहंञ्जगदीशितुः यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यताम् ५१ नारद उवाच निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ५२ स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमीरौप्यायसीर्विभुः दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ५३ ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप स्मरंतो नाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ५४ ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो त्राहि नस्तावकान्देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ५५ अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः शरं धनुषि संधाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुंचत ५६ ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमंडलात् यथा मयूखसंदोहा नादृश्यत पुरो यतः ५७

ज्ञानुवर्ती ४८ ननु परं ब्रह्म चेत्कथं ह्यस्मासु स्नेहखुरतिः कथं वा धर्माद्याचरणं तस्येत्यत आह नयस्य रूपं तत्त्वं भवादिभिरपि धिया स्वबुद्ध्या वस्तुतया इदमित्थमिति साक्षान्नोपवर्णितम् स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः अस्माकं तु मौनादिसाधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह मौनेनेति स एषः सात्वतां पतिः नः प्रसीदतु नहि प्रह्लादस्य गृहेषु परं ब्रह्म वसति न च तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभियंति न च तस्य मातुलेयादिरूपेणावर्तते न च स स्वयमेव प्रसन्नः अतो यूयमेव ततोऽपि अस्मत्तोपि भूरिभागा इति भावः ४९ नन्वन्यैर्दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवं भूतईश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तस्याप्येतत्साहाय्यादेवासौ प्रभावो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपक्षिपति स एष इति ५० राजा युधिष्ठिर उवाच जगदीशितुर्देवस्य कीर्तिं कस्मिन्कर्मणि मयो हतवान् ५१ अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः संवर्द्धितैः ५२ हैमी चैरौप्या चायसी चेति तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददाविति शेषः दुर्लक्ष्यौ अपायसंयोगौ गमनागमने यासां दुर्वितर्क्याः परिच्छदायासां ५३ सेनान्यः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरंतः ५४ ५५ अस्त्रमभिमंत्रितं शरं पुरेषु व्यमुंचत ५६ ततः शरात् सूर्यमंडलात् मयूखसंदोहाः रश्मिसमूहा इव यतः येभ्यः ५७

कूपरसेस्स्वयंनिर्मितकूपामृते ५८ वज्रसाराः वज्रवत् दृढांगाः महौजसोमहाबलाः मेघदलनाः मेघभेदिनोविद्युद्रूपावन्हयइव ५९ ६० कालेमध्यान्हे ६१ ६२ आत्मनोवाअन्यस्य
वादयोरपिवादैवेनादिष्टमुपकल्पितमपोहितुंपरिहर्तुमिहकश्चिदपीश्वरः समर्थोनास्ति ६३ असौश्रीकृष्णः प्रधानंसंग्रामस्तत्साधनम् ६४ ६५ अभिजितिमध्यान्हे ६६
विमानशतानिसंकुलानिसंकीर्णानियेषांते देवादयः ६७ ६८ आदितआरभ्यस्कंधार्थंनिगमयति एवंविधानीति नृलोकंनराकारमात्मनोविडंबमानस्यअनुकुर्वतः ६९
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० एकादशेनृणांधर्माः साधारण्येनवर्णिताः विशेषेणचवर्णानांमुख्यामुख्याश्चयोषिताम् १ तदेवंद

तैः स्पृष्टाव्यसवः सर्वेनिपेतुःस्मपुरौकसः तानानीयमहायोगीमयः कूपरसेऽक्षिपत् ५८ सिद्धामृतरसस्पृष्टावज्रसारामहौजसः उत्त-
स्थुर्मेघदलनावैद्युताइववन्हयः ५९ विलोक्यभग्नसंकल्पंविमनस्कंवृषध्वजम् तदायंभगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ६० वत्सआसी
त्तदाब्रह्मास्वयंविष्णुरयंहिगौः प्रविश्यत्रिपुरंकालेरसकूपामृतंपपौ तेऽसुराह्यपिपश्यंतोनन्यषेधन्विमोहिताः ६१ तद्विज्ञायमहायो-
गीरसपालानिदंजगौ स्वयंविशोकः शोकार्तान्स्मरन् दैवगतिंचताम् ६२ देवोऽसुरोनरोऽन्योवानेश्वरोऽस्तीहकश्चन आत्मनोऽन्यस्यवादि
ष्टंदैवेनापोहितुंद्वयोः ६३ अथासौशक्तिभिःस्वाभिः शंभोः प्राधानिकंव्यधात् धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ६४ रथंसूतंध्व-
जंवाहान्धनुर्वर्मशरादियत् सन्नद्धोरथमास्थायशरंधनुरुपाददे ६५ शरंधनुषिसंधायमुहूर्तेऽभिजितीश्वरः ददाहतेनदुर्भेद्याहरोऽथत्रि-
पुरोनृप ६६ दिविदुंदुभयोनेदुर्विमानशतसंकुलाः देवर्षिपितृसिद्धेशाजयेतिकुसुमोत्करैः अवाकिरञ्जगुर्हृष्टाननृतुश्चाप्सरोगणाः ६७
एवंदग्ध्वापुरस्तिस्रोभगवान्पुरहानृप ब्रह्मादिभिःस्तूयमानःस्वधामप्रत्यपद्यत ६८ एवंविधान्यस्यहरेःस्वमाययाविडंबमानस्यनृलोकमात्मनः वी
र्याणिगीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरंवदामिकिम् ६९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्त° युधिष्ठिरनारदसंवादेत्रिपुरविजयो
नामदशमोऽध्यायः १० श्रीशुकउवाच श्रुत्वेहितंसाधुसभासभाजितंमहत्तमाग्रण्यउरुक्रमात्मनः युधिष्ठिरोदैत्यपतेर्मुदायुतः प
प्रच्छभूयस्तनयंस्वयंभुवः १ युधिष्ठिरउवाच भगवन्श्रोतुमिच्छामिनृणांधर्मंसनातनम् वर्णाश्रमाचारयुतंयत्पुमान्विंदते
परम् २ भवान्प्रजापतेःसाक्षादात्मजःपरमेष्ठिनः सुतानांसंमतोब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ३ नारायणपराविप्राधर्मंगुह्यंपरंविदुः करु
णाःसाधवःशांतास्त्वद्विधानतथाऽपरे ४ नारदउवाच नत्वाभगवतेऽजायलोकानांधर्महेतवे वक्ष्येसनातनंधर्मंनारायणमुखा
च्छ्रुतम् ५ योऽवतीर्यात्मनोंशेनदाक्षायण्यांतुधर्मतः लोकानांस्वस्तयेऽध्यास्तेतपोबदरिकाश्रमे ६

शाभिर्ज्ञानभक्तियोगावुदीरितौ अथपंचभिर
ध्यायैः कर्मयोगोनुवर्ण्यते २ दैत्यपतेः प्रन्हादस्य साधूनांसभासुसभाजितंसत्कृतमीहितंचरितं श्रुत्वापुनर्नारदंपप्रच्छ कथंभूतस्येहितम् महत्तमानामग्रण्यः मु
ख्यस्य तत्रहेतुः उरुक्रमे आत्मामनोयस्य १ श्रवणेच्छायांहेतुः यत् यतोधर्मात् अनुष्ठितात् परंज्ञानंभक्तिंचविंदति २ ३ ननुस्मृतिकारैर्धर्म उक्तएवतत्राह
नारायणपराइति ४ अजायश्रीनारायणाय तस्यैवमुखाच्छ्रुतम् ५ तन्मुखादात्मनः श्रवणंसंभावयन् विशिनष्टि यइति ६ ७ ८ ९

भा॰ स॰ टी॰
२०

अ॰ ११

प्रथमं तावद्धर्मे प्रमाणमाह धर्मेति धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदाम् येन चात्मा मनः प्रसीदति तुष्यति च तथा च याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति मनुश्च वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति ७ तत्र तावन्मनुष्यमात्रसाधारणधर्ममाह सत्यमिति पंचभिः तपएकादश्युपवासादि ईक्षा युक्तायुक्तविवेकः शमो मनःसंयमः दमो बाह्येंद्रियाणाम् त्यागो दानम् स्वाध्यायो यथोचितजपः ८ संतोषो यदृच्छालाभेनालंबुद्धिः समदृशां महतां सेवा ग्राम्येहोपरमः प्रवृत्तकर्मस्यो निवृत्तिः विपर्ययेहेक्षा निष्फलक्रियाणामीक्षणं मौनं वृथालापनिवृत्तिः आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं ९ आत्मेति देवतेति च बुद्धिः १० अस्य श्रीकृष्णस्य श्रवणादयो नव इज्या अर्चनं ११ एवं त्रिंशल्लक्षणवान् १२ इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह संस्कारा इति समंत्रका गर्भाधानादयो यस्मिन्नविच्छिन्नाः स द्विजः तर्हि शूद्रस्यापि संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं स्यात्तत्राह अजो ब्रह्मा यमेवंभूतं संस्कारयुक्तं जगाद स द्विजः शूद्रं तु न मंत्रवत्संस्कारयुक्तं जगाद न चोपनयनवंतम् तेनासौ द्विजः तथा च स्मृतिः विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा न केन चिल्लसमसृजच्छंदसा तं प्रजापतिरिति श्रुतिश्च गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केन चिच्छूद्रमिति अतो विवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वात् उपनयनस्य तु सर्वथा निषेधान्न तस्य द्विजत्वमित्यर्थः स द्विजो वैदिका

धर्ममूलं हि भगवान्सर्ववेदमयो हरिः स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चात्मा प्रसीदति ७ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ८ संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ९ अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पांडव १० श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ११ नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः त्रिंशल्लक्षणवान्राजन्सर्वात्मा येन तुष्यति १२ संस्कारा यत्राविच्छिन्नाः स द्विजोऽजो जगाद यम् इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः १३ विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः १४ वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् १५ वार्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोंछनम् विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा १६

दय इति पाठे वैदिका दय इति गर्भाधानादय इत्यर्थः त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मानाह इज्येति जन्मना विशुद्धेन कुलेन कर्मणा च आचारेण अवदातानां शुद्धानां दुष्कुलानां दुराचाराणां च नैतानि विहितानीत्यर्थः ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च शूद्रस्य तु वर्णधर्म एव आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् १३ ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान् धर्मानाह विप्रस्येति सार्द्धैस्त्रिभिः विप्रस्य षट् कर्माणि विहितानीत्यनुषंगः तत्राध्यापनयाजनं प्रतिग्रहश्च जीविका यथाह मनुः षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चापद्यनुजानाति वक्ष्यति चानंतरमेव क्षत्रे राजन्यामिति श्रूयते च अश्वपतिकैकयप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादि प्रजापालने अधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्तिमाह राज्ञ इति आदिशब्देन दंडशुल्कादि १४ वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य शूद्रस्य द्विजानां शुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तु शुश्रूषा वृत्तिश्च भवेत् १५ विप्रस्य मुख्यवृत्तिः कल्पभेदेन युगभेदेन वाऽवांतराण्याह वार्तेति वार्ता विचित्रा कृष्यादिरूपा शालीनं धार्ष्ट्यविनैव प्राप्तमयाचितम् यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा शिलं शालिक्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशोपादानं उंछनमापणादिपतितकणोपादानम् शिलोंछनं द्वयमेकीकृत्य चतुर्धेत्युक्तम् श्रेयसी उत्तमा १६

२०

इतिवेवव्यवस्थांदर्शयन्नापद्‌इतीराह जघन्योनीचः उत्तमामध्यापनादिरूपांवृत्तिंराजन्यं क्षत्रियस्तुप्रतिग्रहादन्यांभजेत् १७ चतुर्विधांपूर्वोक्तांविप्रवृत्तिमितरेषामपिदर्शयन्ना
ह ऋतामृताभ्यामिति १८ श्लोकांतरेण श्लोकंव्याचष्टे ऋतमिति १९ तयोस्तद्वर्जनेहेतुमाह सर्ववेदमयइति २० वर्णानामभिव्यंजकरूपान्धर्मानाह शमइति चतुर्भिः अच्यु
तात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वंसर्वेषां २१ शौर्यंयुद्धोत्साहः वीर्यंप्रभावः तेजःप्रागल्भ्यं त्यागोदानम् आत्मनोमनसोजयः २२ २३ अमंत्रयज्ञः नमस्कारेणैवपंचयज्ञानुष्ठानम् त
थाचयाज्ञवल्क्यः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् आमान्नेन घृतेनैवपक्वान्नंतुविवर्जयेदिति २४ स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामितिपंचभिः पतिरेवदेवोयासाम् तस्यपत्यु
रेवशुश्रूषापादसंवाहनादिभिः तदनुकूलताचहिताचरणम् तस्ययद्व्रतंनियमस्तस्यधारणमाचरणम् एतच्चतुष्टयंपतिव्रतानांलक्षणंधर्मश्च २५ किंच संमार्जनोपलेपा-
भ्यामित्यादेः पतिंभजेदित्युत्तरेणान्वयः परिमृष्टाउद्वर्तनादिनानिर्मलीकृताः परिच्छदागृहोपकरणानियया २६ २७ किंच संतुष्टायथालाभेन तावन्मात्रभोगेऽप्यलोलुपा

जघन्योनीचमांवृत्तिमनापदिभवेन्नरः ऋतेतुराजन्यमापत्सुसर्वेषामपिसर्वशः १७ ऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा सत्यानृताभ्यांजी
वेतनश्ववृत्त्याकथंचन १८ ऋतमुंछशिलंप्रोक्तममृतंयदयाचितम् मृतंतुनित्ययाच्ञास्यात्प्रमृतंकर्षणंस्मृतम् १९ सत्यानृतंतुवाणिज्यंश्व
वृत्तिर्नीचसेवनम् वर्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चजुगुप्सिताम् सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृपः २० शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जव
म् ज्ञानंदयाच्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणम् २१ शौर्यंवीर्यंधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयःक्षमा ब्रह्मण्यताप्रसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणम् २२
देवगुर्वच्युतेभक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणम् २३ शूद्रस्यसंनतिःशौचंसेवास्वामिन्यमायया अमंत्रय
ज्ञोह्यस्तेयंसत्यंगोविप्ररक्षणम् २४ स्त्रीणांचपतिदेवानांतच्छुश्रूषाऽनुकूलता तद्बंधुष्वनुवृत्तिश्चनित्यंतद्व्रतधारणम् २५ संमार्जनोपलेपाभ्यां
गृहमंडलवर्तनैः स्वयंचमंडितानित्यंपरिमृष्टपरिच्छदा २६ कामैरुच्चावचैःसाध्वीप्रश्रयेणदमेनच वाक्यैःसत्यैःप्रियैःप्रेम्णाकालेकालेभजेत्पतिम् २७
संतुष्टालोलुपादक्षाधर्मज्ञाप्रियसत्यवाक् अप्रमत्ताशुचिःस्निग्धापतिंत्वपतितंभजेत् २८ यापतिंहरिभावेनभजेच्छ्रीरिवतत्परा हर्यात्मनाहरेर्लोके
पत्याश्रीरिवमोदते २९ वृत्तिःसंकरजातीनांतत्तत्कुलकृताभवेत् अचौराणामपापानामंत्यजांतेवसायिनाम् ३० प्रायःस्वभावविहितोनृणांधर्मो
युगेयुगे वेददृग्भिःस्मृतोराजन्प्रेत्यचेहचशर्मकृत् ३१ वृत्त्यास्वभावकृतयावर्तमानःस्वकर्मकृत् हित्वास्वभावजंकर्मशनैर्निर्गुणतामियात् ३२

दक्षाअनलसाप्रियासत्याचवाग्यस्याः सर्वत्रापि अप्रमत्ता अवहिता अपतितंमहापातकशून्यं यथाहयाज्ञवल्क्यः आशुद्धेःसंप्रतीक्ष्योहिमहापातकदूषितइति २८ तत्परासतीभजे
तच्छ्रीर्हरिमिवहर्यात्मनापत्यासह २९ प्रतिलोमजानुलोमजानांवृत्तिमाहवृत्तिरिति तत्तत्कुलकृता कुलपरंपराप्राप्ता परंपराप्राप्तमपिचौर्यहिंसादिकंच प्रतिषेधति अचौराणाम-
पापानांचेति तत्रत्वदर्शनार्थंकांश्चित्प्रातिलोमजविशेषानाह अंत्यजेति रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडएवच कैवर्तमेदभिल्लाश्चसप्तैतेचांत्यजाःस्मृताः अंतेवसायिनस्तुचांडालपुल्क
समा तंगादयः तेषांपरंपराप्राप्तैववृत्तिर्निर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः ३० श्रेष्ठादपिपरधर्मान्नीचोऽपिस्वधर्मएवश्रेयानित्याह प्रायइतिस्वभावेनसत्त्वादिप्रकृत्याविहितोधर्मः शर्मकृत्
सुखहेतुः स्मृतः कैः वेदेएवदृक्चक्षुर्येषांतैः भगवताचोक्तं श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितादिति ३१ ननुस्वाभाविकस्यकर्मणोबंधहेतुत्वात्कथंसुखहेतुत्वंतत्राह वृत्त्येति

नन्नुकाम्यानिकर्माणिकुर्वतस्तत्फलभोगपरस्यकथंनैर्गुण्यंस्यात् तदुक्तंप्रह्लादेन औपस्थ्यजैह्व्यंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोह इत्यादि तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थांसदृष्टांतामा
ह उप्यमानमितिद्वाभ्यां पुनःसूत्यैसस्यप्रसवाय ३३ कामाआशेरतेवासनारूपेणयस्मिन् तत् अयंभावः उत्कटवासनाविष्टस्यसहसैवकामत्यागासंभवाद्वेदोक्तनियमेन बहुशःकामान्
भुंजानस्यैवनित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचेतसस्तद्दोषदर्शनेनयथातिसोभरिप्रमुखानामिवशनैर्विरागोभवति यथासवीर्यंक्षेत्रंशनैर्निर्वीर्यंभवति यथाचप्रज्वालितोऽग्निर्नघृतबिंदुभिःशाम्य
ति किंतुमहतातु घृतपूरेणशाम्यत्येवतद्वत् प्रह्लादकृतस्तुतौकौमारएवानिष्टस्त्र्युपदेशोमंदवासनानामधिकारेण तदुक्तंतत्रैव बालानदूषितधियोह्यद्वारामेरितोहितैरिति अतःसर्वमनवद्यं
३४ शमादिभिरेवब्राह्मणादिव्यवहारोमुख्यः नजातिमात्रादित्याह यस्येति यत् यदि अन्यत्रवर्णांतरेऽपिदृश्येततद्वर्णांतरंतेनैवलक्षणनिमित्तेनैवविनिर्दिशेत् नतज्जातिनिमित्ते
नेत्यर्थः ३५ इतिसप्तमस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेवर्ण्यंतेधर्माब्रह्मचारिवनस्थयोः चतुर्णामाश्रमाणांचसाधारण्येनकश्चन १ वर्णादीनांधर्माउक्ताः इदानीमाश्र
मधर्माउच्यंते तत्रास्मिन्द्वादशेऽध्यायेब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरसाधारणाश्चतुर्णांसाधारणाश्चोच्यंते त्रयोदशेयतेर्धर्माः चतुर्दशेगृहस्थस्य पंचदशेसर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारी

उप्यमानंबहुक्षेत्रंस्वयंनिर्वीर्यतामियात् नकल्पतेपुनःसूत्याउप्तंबीजंचनश्यति ३३ एवंकामाशयंचित्तंकामानामतिसेवया विरज्येतयथाराज-
न्नाग्निवत्कामबिंदुभिः ३४ यस्ययल्लक्षणंप्रोक्तंपुंसोवर्णाभिव्यंजकम् यदन्यत्रापिदृश्येततत्तेनैवविनिर्दिशेत् ३५ इतिश्रीभा॰सप्तम॰यु
धिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारनिर्णयोनामैकादशोऽध्यायः ११ नारदउवाच ब्रह्मचारीगुरुकुलेवसन्दांतोगुरोर्हितम् आचरन्दासव-
न्नीचोगुरौसुदृढसौहृदः १ सायंप्रातरुपासीतगुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् उभेसंध्येचयतवाग्जपन्ब्रह्मसमाहितः २ छंदांस्यधीयीतगुरोराहूतश्चे-
त्सुयंत्रितः उपक्रमेऽवसानेचचरणौशिरसानमेत् ३ मेखलाजिनवासांसिजटादंडकमंडलून् बिभृयादुपवीतंचदर्भपाणिर्यथोदितम् ४ सायंप्रा
तश्चरेद्भैक्ष्यंगुरवेतन्निवेदयेत् भुंजीतयद्यनुज्ञातोनोचेदुपवसेत्क्वचित् ५ सुशीलोमितभुग्दक्षःश्रद्दधानोजितेंद्रियः यावदर्थंव्यवहरेत्स्त्रीषु-
स्त्रीनिर्जितेषुच ६ वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थोबृहद्व्रतः इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ७ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकम् गु
रुस्त्रीभिर्युवतिभिःकारयेन्नात्मनोयुवा ८ नन्वग्निःप्रमदानामघृतकुंभसमःपुमान् सुतामपिरहोजह्यादन्यदायावदर्थकृत् ९ कल्पयित्वात्मना
यावदाभासमिदमीश्वरः द्वैतंतावन्नविरमेत्ततोह्यस्यविपर्ययः १० एतत्सर्वंगृहस्थस्यसमाम्नातंयतेरपि गुरुवृत्तिर्विकल्पेनगृहस्थस्यर्तुगामिनः ११ गुरुकुलेवस

न् गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेणान्वयः १ तानाह सायमिति ब्रह्मगायत्रींजपन् संध्यात्रयमुपासीत उभेसंध्येतुयतवाक् सायंप्रातःसंध्याकालनिमित्तंमौनंकुर्यादित्यर्थः २ उपक्रमेआदौ-
अवसानेअंतेगुरोश्चरणौनमेत् ३ यथोदितमिति पालाशोदंडोब्राह्मणस्येत्यादिनियममनतिक्रम्य जटाधारणंतुकेशप्रसाधनाभावमात्रं ४ ५ यावदर्थंयथोपयोगमेवभिक्षाग्रहण
पर्यंतम् ६ बृहद्व्रतःब्रह्मचर्यवान् गृहस्थव्यतिरिक्तःसर्वोऽपिप्रमदागाथांवर्जयेत् तत्रहेतुः इंद्रियाणीति इंद्रियाणिबलवंतिसंयतस्यापिमनोहरंतीति ७ ८ नकारयेदित्यत्रहेतुः न
न्वितिरहःएकांते अन्यदाकेशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकांतावसरेवा यावदर्थंतदुक्तंकुर्यात् ९ ननुमिथ्यात्वादतिकश्मलत्वाच्चस्वयंत्यक्तप्रायंस्त्र्यादिजह्यादितिकोऽयम
तिनिर्बंधस्तत्राह कल्पयित्वेति आत्मनास्वरूपसाक्षात्कारेण इदंदेहेंद्रियादि आभासमात्रंकल्पयित्वानिश्चित्य यावदसौजीवईश्वरःस्वतंत्रोनभवेत् तावद्द्वैतमयंपुमानियंस्त्रीत्यादिभे
दोनविरमेत् ततःकिमतआह ततोहिद्वैतात् विपर्ययःगुणाध्यासेनभोग्यताबुद्धिः अतोजह्यादेवेत्यर्थः १० एतत्सर्वंसुशीलइत्याद्युक्तंगृहस्थस्यविशेषमाह गुरुवृत्तिरि
ति ११

अंजनादीनामामिषांतानां द्वंद्वैक्यं अंजनं शरीरस्य अभ्यंजनं शिरसः स्निग्धं न अवलेखं वा चित्रकर्म स्त्रीणां कुड्यादौ लेखनं वा तान्निरीक्षणं वा अत्राभ्यंगादि स्वरूपतो निषिध्यते पूर्वं तु कथंचिदापादिशास्त्रमपि स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति भेदः १२ अंगैः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्य अवबुध्य च तदर्थं च विचार्य यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण १३ यदीश्वरः शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्वा यथाऽधिकारं गृहस्थाद्याश्रमं स्वीकुर्यात् प्रव्रजेत वा तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकः स्यादित्यर्थः १४ स्वधामभिः स्वाश्रयैर्भूतैर्जीवैः सह तन्नियंतृतया १५ चरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः १६ ऋषिलोकं महर्लोकं १७ अकृष्टमकृष्टपच्यमश्नीयात् अकालतः पाककालात्पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः अर्कपक्वं फलादि अग्निपक्वमन्नादि आमं वा आहरेत् अश्नीयात् १८ वन्यैर्नीवारादिभिः चरुपुरोडाशान् कालनोदितान् नित्यान् पुराणं पूर्वसंचितम् १९ हिमादीन् सहत इति तथा २० केशादीन् मलं च अप्रक्षालनेन धारयन् कमंडल्वादींश्च दधत् धारयेदित्यर्थः २१ कृच्छ्रतः तपःक्लेशात् यथा बुद्धिर्न नश्येत्तथाचरेत् २२ द्वादशाब्दाद्यनंतरमपि यदि धर्मा-

अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषं मधु स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः १२ उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च त्रयीं सांगोपनिषदं यावदर्थं यथाबलम् १३ दत्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् १४ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् १५ एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति १६ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसंमतान् यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहांजसा १७ न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् १८ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाऽद्रिकंदराम् श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयं २० केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् कमंडल्वजिने दंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् २१ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः २२ यदाऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाऽथवा आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम् २३ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहं ममात्मताम् कारणेषु न्यसेत्सम्यक् संघातं तु यथार्हतः २४ खे खानि वायोर्निश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् अप्स्वसृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् २५ वाचमग्नौ सवक्तव्यामिंद्रे शिल्पं करावपि पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ २६ मृत्यौ पायुं विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् २७

नुष्ठाने शक्तस्तर्हि वन एव वसेत् यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यस्तर्हि संन्यसेदित्युत्तराध्याये वक्ष्यति तदुभयरहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह यदा अकल्पः असमर्थः आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्यासे २३ अनशनादि करिष्यतः पूर्वं कृत्यमाह आत्मनीत्यादि यावत्समाप्ति यथाऽर्हतः यथायोग्यं स्वकारणेष्वाकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत् प्रविलापयेत् २४ तदेव विशद्य दर्शयति खे आकाशे खानि देहगतच्छिद्राणि आत्मवान् धीमान् शेषमस्थिमांसादि कठिनांशं २५ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्य लयमाह वाचमित्यादिना तत्र यद्यपि यथोद्भवं लयस्य युक्तत्वादध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजसाहंकारादिषु लयो वाच्यः तथापीह तेषां लयभावने यस्माद्द्वितीयात्मप्रतिपत्तिः परेति यथाकथंचिल्लयेऽभाव्ये देवतानां प्रवर्त्तकत्वेन प्राधान्यादिंद्रियतद्विषययोर्देवतासु लयः कथ्यते वक्तव्यसहितां वाचमग्नौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदानि पादौ वयसि विष्णौ २६ सनादेन शब्देन सह अध्यात्मनि वायौ अध्यात्मविदिति पाठे वा यावित्ति ज्ञातव्यम् २७

ज्योतिषि आदित्ये रूपाणि रसगंधयोस्त्विंद्रियाद्याकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्य विषये लयमाह प्रचेतसा सह जिह्वां रसनमप्सु रसरूपासु घ्राणशब्देनाश्विनोरप्युपल
क्षणं अश्विभ्यां सह घ्राणं घ्रेयैर्गंधैरुपलक्षितायां क्षितावित्यर्थः २८ परे कर्मब्रह्मणि अध्यात्मना अहंकारेण अध्यात्मतामिति पाठे कर्माण्यहंकारं चेत्यर्थः कथंभूते रुद्रे यद्यस्मादहंम-
मतापूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् सत्वेन चेतनया गुणैः गुणकार्यैः प्रागवशिष्टैर्देवैः सह यद्वा सत्वादिभिर्गुणैर्हेतुभूतैः वैकारिकं भोक्तृत्वादिविकारवंतं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे ब्रह्मणि २९
ननु विकारवतः कथं परे अविकारे लयः स्यात् विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह अप्स्विति अदो ज्योतिः तच्च नभः कूटस्थे अहंतत्वे तच्च कूटस्थं महति महत्तत्वे प्रधाने तच्चाव्यक्त-
मक्षरे परमात्मनि ३० इति सर्वोपाधिलयाद्धेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञं अक्षरतया ज्ञात्वा अद्वयः सन् विरमेत् दग्धकाष्ठो यथानलः ३१ इति सप्तमे टीकायां द्वादशः १२

त्रयोदशे यतेर्धर्माः साधकस्योच्यते महान् अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते १ एवं ध्यात्वा अकल्पः अनशनादिकं कुर्यात् आन्वीक्षिक्यां कल्पस्त्वेवं ध्यात्वा परिव्रजेदिति संबंधः कियद
त्याज्यं देहव्यतिरिक्तं सर्वमित्याह देहमात्रेति तस्य धर्मानाह ग्रामैकरात्रेति नवभिः १ कौपीनं गुह्यमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलम् अन्यदिति वा त्यक्तं प्रैषोच्चारणात्पूर्वमेव २

रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् अप्सु प्रचेतसा जिह्वां घ्रेयैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत् २८ मनो मनोरथैश्चंद्रे बुद्धिं बोध्यैः कवौ परे कर्माण्यध्यात्मना
रुद्रे यदहंममताक्रिया सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे २९ अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नभस्यमुम् कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ३०
इत्यक्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ज्ञात्वाऽद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ३१ इति श्रीभा॰ सप्त॰ द्वादशोऽध्यायः १२ नारद उवाच क-
ल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् १ बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् त्यक्तं न दंडलिंगादेरन्य
त्किंचिदनापदि २ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः सर्वभूतसुहृच्छांतो नारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये आ
त्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ४ सुप्तप्रबोधयोः संधावात्मनो गतिमात्मदृक् पश्यन् बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ५ नाभिनंदेद्ध्रुवं मृत्युमध्रु
वं वास्य जीवितम् कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययम् ६ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन संश्र
येत ७ न शिष्याननुबध्नीत ग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून् न व्याख्यासुपयुंजीत नारंभानाचरेत्क्वचित् ८ न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः शांत
स्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ९

३ सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ४ नन्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः न हि बद्धमुक्तयो-
रैक्यं संभवति तत्राह सुप्तेति सुषुप्तौ हि तमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते संधौ तु न तमो नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्मदृक् आत्मानं लक्षीकृत्य स्थितः स-
न् आत्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बंधं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं योगग्रंथे निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावय
न्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिरिति ५ अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययश्च यस्मात् तं कालं ६ असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु नाटकादिषु जीविकां नक्षत्रविद्यादिवृत्तिम् वादवादान् जल्पवितंडानि
ष्ठान् कंचन कमपि पक्षं निर्बंधेन न संश्रयेत् ७ शिष्यान्नानुबध्नीत प्रलोभनादिना बलान्नापादयेत् आरंभान् मठादिव्यापारान् न कुर्यादिति ८ परमहंसस्य विशेषमाह न यतेराश्र
मो धर्मार्थः कथंभूतस्य यतेः महात्मनः तस्य लक्षणं शांतस्येत्यादि प्राय इत्यस्यायं भावः ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं बहूदकादिलिंगमाश्रित्य सत्वशुद्ध्यर्थं यमान्नियमांश्चाचरन्नेव ज्ञानोत्पत्त्येय
तेत उत्पन्ने तु ज्ञानेन नियमैः कृत्यमस्ति यमाश्च स्वत एव स्युः अतस्तदा लिंगादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वेति ९

तस्यैवज्ञानदार्ढ्याभावे योगभ्रंशपरिहारार्थमाह नबहिर्व्यक्तंलिंगंयस्य व्यक्तोऽर्थः प्रयोजनमात्मानुसंधानंयस्यसः मनीष्यप्युन्मत्तवत् बालवच्चकविरपि मूकवदात्मानंनृणांदृष्ट्यादर्शये
त् तेयथोन्मत्तादिरूपमन्येरन् तथावर्तेत स्वदृष्ट्येतिपाठे बाह्यानुसंधानाभावेनेत्यर्थः १० परमहंसधर्ममेवेतिहासेनस्फुटयति अत्रापीतियावदध्यायसमाप्ति अजगरवृत्तस्यमुने-
श्च अजगरवृत्तंनाम एकत्रस्थित्वाप्रारब्धकर्मभोगः ११ धरोपस्थेभूपृष्ठे सह्याद्रेस्तटे रजोभिर्धूसरैः तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलंतेजोयस्यतम् १२ १३ कर्मादिभिर्जनायंनविदुः
तंपादयोःशिरसास्पृष्ट्वानत्वा अप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः १४ १५ उद्यमसहितइवभोगवानिवपीवानंस्थूलंदेहंधारयसि तत्रहेतुंवदेतितृतीयेनान्वयः उद्यमंविनैवममभोगोऽस्ती-
तिचेत्तत्राह वित्तंचेति १६ नुइतिनिश्चयेहइतिप्रसिद्धौ तवार्थोनास्तीतिप्रसिद्धमेवेत्यर्थः यतोऽर्थादेव यतोहेतोःपीवा क्षमंयोग्यंचेत् १७ किंच वित्तार्जनाद्यसमर्थोप्ययंजनस्त
दर्थमुद्यमंकरोति त्वंतुसमर्थोऽपिकिमितिनकरोषीत्याह कविर्विद्वान् कल्योदक्षः निपुणऊहः चतुरः चित्राः प्रियाः लोकरंजनाः कथाः यस्य तथाऽपिलोकस्यकर्मकुर्वतःसतः शेषेतद्वीक्षि

अव्यक्तलिंगोव्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत् कविर्मूकवदात्मानंसदृष्ट्यादर्शयेन्नृणाम् १० अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् प्रन्हादस्यचसं
वादंमुनेराजगरस्यच ११ तंशयानंधरोपस्थेकावेर्यांसह्यसानुनि रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् १२ ददर्शलोकान्विचरन्लोकतत्त्वविवित्स
या वृतोमात्यैःकतिपयैःप्रन्हादोभगवत्प्रियः १३ कर्मणाकृतिभिर्वाचालिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः नविदंतिजनायंवैसोसावितिनवेतिच १४ तंनत्वाऽभ्य
र्च्यविधिवत्पादयोःशिरसास्पृशन् विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः १५ बिभर्षिकायंपीवानंसोद्यमोभोगवान्यथा वित्तंचैवोद्यमवतांभो-
गोवित्तवतामिह भोगिनांखलुदेहोयंपीवाभवतिनान्यथा १६ नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मन्नुहार्थोयतएवभोगः अभोगिनोयंतवविप्रदेहःपी-
वायतस्तद्वदनःक्षमंचेत् १७ कविःकल्योनिपुणदृक्चित्रप्रियकथःसमः लोकस्यकुर्वतःकर्मशेषेतद्वीक्षिताऽपिवा १८ नारदउवाच सइत्थंदैत्य
पतिनापरिपृष्टोमहामुनिः स्मयमानस्तमभ्याहतद्वागमृतयंत्रितः १९ ब्राह्मणउवाच वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान्नन्वार्यसंमतः ईहोपरमयोर्नृणां
पदान्यध्यात्मचक्षुषा २० यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृद्गतःसदा भक्त्याकेवलयाज्ञानंधुनोतिध्वांतमर्कवत् २१ अथापिब्रूमहेप्रश्नांस्तवराजन्यथाश्रुतं
संभावनीयोहिभवानात्मनःशुद्धिमिच्छतां २२ तृष्णयाभववाहिन्यायोग्यैःकामैरपूरया कर्माणिकार्यमाणोहंनानायोनिषुयोजितः २३ यदृच्छयालोकमिमंप्रा
पितःकर्मभिर्भ्रमन् स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंतिरश्चांपुनरस्यच २४ अत्रापिदंपतीनांचसुखायान्यापनुत्तये कर्माणिकुर्वतांदृष्ट्वानिवृत्तोऽस्मिविपर्ययम् २५

ताःपितावत् सर्वंपश्यन्नपि पाठांतरेतद्वीक्षितत्कर्मतद्वीक्षितोपिवान नकरोषीत्यर्थः १८ तस्यवागेवामृतंतेनयंत्रितोवशीकृतःसन् प्राह १९ अध्यात्मचक्षुषा अंतर्दृष्ट्या भवान्वे
देव आर्याणांज्ञानिनांसंमतोननुभवान् इदमितियदुक्तंतदेवाह नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानिस्थानानिफलानीत्यर्थः २० वेदेत्यत्रहेतुः यस्येति हृदिप्रविष्टःसन्न
ज्ञानंधुनोतिनाशयति अर्कोयथाबाह्यंध्वांतं २१ यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायोक्तम् २२ लोकःकर्मसुप्रवर्तते त्वंतुनिवृत्तःसन् किंशेषइतियदुक्तंतत्राह तृष्णयेतिचतु
र्भिः भवप्रवाहकारिण्यायथोचितैरपिविषयैःपूरयितुमशक्ययातृष्णयाकर्मसुप्रवर्त्यमानोऽहंपूर्वंनानायोनिषुप्रवेशितः २३ तयैवतृष्णयाइमंलोकंमनुष्यदेहंयदृच्छयाप्रा
पितः कथंभूतंलोकं धर्मेणस्वर्गस्यद्वारंसाधनम् अधर्मेणतिरश्चांश्वानसूकरादियोनेर्द्वारं मिश्राभ्यांताभ्यांपुण्यापुण्याभ्यांपुनरस्यस्यमनुष्यत्वस्यद्वारम् सर्वतोनिवृत्त्याअपव
र्गस्यद्वारमित्यर्थः २४ अत्रापिमनुष्यत्वेपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्त्यै विपर्ययंदृष्ट्वानिवृत्तोऽस्मि २५ ❀ ❀ ❀ ❀

ननुप्रवृत्त्याकदाचित् सुखंस्यान्निवृत्त्यातुकिंस्यादितिचेत्तत्राह सुखमस्यजीवस्यस्वरूपमेव तर्हिकिंनप्रकाशतेतत्राहसर्वेति तनोतीतितनुःसर्वक्रियानिवृत्तौस्वतएवप्रकाशतइ-
त्यर्थः भोगांश्चमनःसंस्पर्शजान् मनोरथमात्रजान् अशाश्वतान् दृष्ट्वास्वप्स्यामि निरुद्यमोस्मीत्यर्थः तर्हिकदाचित् कथंभुंक्षे तत्राह संविशन् प्रारब्धभोगान् भुंजानइत्यर्थः २६
एवंचेत्कोऽपि संसारंनप्राप्नुयात्तत्राह इत्येतदात्मनः सुखात्मकंरूपंस्वार्थं स्वस्मिन्नेवसंतंपुरुषार्थंविस्मृत्य असत्यपिद्वैते २७ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति जलमिति तदुद्भवैःतृण
शैवालादिभिः जलकाम्ययाजलेच्छया स्वतः आत्मस्वरूपादन्यत्रपुरुषार्थंपश्यन् २८ एवंस्वस्यानिरुद्यमत्वेकारणमुक्त्वाविपर्ययेदृष्टेतियदुक्तंतद्विवृणोति देहादिभिरिति पंच
भिः ईहतः इच्छतः अनीशस्यनिर्दैवस्य पुनःपुनःप्रारब्धाःक्रियामोघाविफलाएवभवंति २९ क्रियाणांसफलत्वेऽपिफलस्यानुपयोगमाह आध्यात्मिकादिभिरिति मर्त्यस्यमरिष्य
तः कृच्छ्रेणदुःखेनोपनतैःप्राप्तैः ३० कृच्छ्राविनैवप्राप्तेप्यर्थेदुःखंतदवस्थमित्याह पश्यामीति ३१ भयंप्रपंचयति राजतइति स्वस्मान्मत्तएवकथंचित्त्यागभोगविस्मरणादिना

सुखमस्यात्मनोरूपंसर्वेहोपरतिस्तनुः मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वाभोगान्स्वप्स्यामिसंविशन् २६ इत्येतदात्मनःस्वार्थंसंतंविस्मृत्यवैपुमान् विचित्रा
मसतिद्वैतेघोरामाप्नोतिसंसृतिम् २७ जलंतदुद्भवैश्छन्नंहित्वाज्ञोजलकाम्यया मृगतृष्णामुपाधावेद्यथान्यत्रार्थदृक्स्वतः २८ देहादिभिर्दै
वतंत्रैरात्मनःसुखमीहतः दुःखात्ययंचानीशस्यक्रियामोघाःकृताःकृताः २९ आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्यकर्हिचित् मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतै
रर्थैःकामैःक्रियेतकिम् ३० पश्यामिधनिनांक्लेशंलुब्धानामजितात्मनाम् भयादलब्धनिद्राणांसर्वतोभिविशंकिनाम् ३१ राजतश्चौरतःशत्रोःस्व
जनात्पशुपक्षितः अर्थिभ्यःकालतःस्वस्मान्नित्यंप्राणार्थवद्भयम् ३२ शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः यन्मूलाःस्युर्नृणांजह्यात्स्पृहांप्राणा
र्थयोर्बुधः ३३ मधुकारमहासर्पौलोकेस्मिन्नोगुरूत्तमौ वैराग्यंपरितोषंचप्राप्तायच्छिक्षयावयम् ३४ विरागःसर्वकामेभ्यःशिक्षितोमेमधुव्रता-
त् कृच्छ्राप्तंमधुवद्वित्तंहत्वाऽप्यन्योहरेत्पतिम् ३५ अनीहःपरितुष्टात्मायदृच्छोपनतादहम् नोचेच्छयेबह्वहानिमहाहिरिवसत्त्ववान्
३६ क्वचिदल्पंक्वचिद्भूरिभुंजेऽन्नंस्वाद्वस्वादुवा क्वचिद्भूरिगुणोपेतंगुणहीनमुतक्वचित् ३७ श्रद्धयोपाहृतंक्वापिकदाचिन्मानवर्जितम्
भुंजेभुक्त्वाऽथकस्मिंश्चिद्दिवानक्तंयदृच्छया ३८ क्षौमंदुकूलमजिनंचीरंवल्कलमेववा वसेऽन्यदपिसंप्राप्तंदिष्टभुक्तुष्टधीरहम् ३९
क्वचिच्छयेधरोपस्थेतृणपर्णाश्मभस्मसु क्वचित्प्रासादपर्यंकेकशिपौवापरेच्छया ४० क्वचित्स्नातोनुलिप्तांगःसुवासाःस्रग्व्यलंकृतः
रथेभाश्वैश्चरेक्वापिदिग्वासाग्रहवद्विभो ४१ नाहंनिंदेनचस्तौमिस्वभावविषमंजनम् एतेषांश्रेयआशासेउतैकात्म्यंमहात्मनि ४२

नाशःस्यादिति ३२ प्राणवतामर्थवतांचभयंनित्यं अतोनर्थहेतुत्वात्प्राणेजीवनेअर्थेचस्पृहानकार्येत्याह शोकेति ३३ नन्वेवमनर्थाननुभवंतोऽपिनकेचिद्विरज्यंते नचयथा
लाभेनतुष्यंति त्वंतुकथंवैराग्यादिकंप्राप्तोसीतित्राह मधुकारेति मधुमक्षिकाऽजगरौ ययोःशिक्षयावृत्तपर्यालोचनया ३४ मधुकराच्छिक्षितमाह विरागइति वित्तपतिंहत्वाऽन्यो
वित्तंहरेदित्येवं ३५ अजगराच्छिक्षितमाह अनीहइति सत्त्ववान् धैर्यवान् ३६ पीनत्वहेतुंवदन् यदृच्छयाप्राप्तात्परितोषंप्रपंचयति क्वचिदल्पमितिषड्भिः ३७ ३८ चीरंजी-
र्णवस्त्रखंडम् वसेपरिदधे दिष्टभुक्प्रारब्धकर्मफलभोगी ३९ प्रासादमध्येपर्यंके तत्रापिकशिपौतूलिकायाम् ४० चरेविचरामि क्वचिद्ग्रहवद्दिगंबरोविचरामि ४१
नचमानापमानकर्तृषुममवैषम्यमित्याह नाहमिति नाहंनिंदामि नचस्तौमि महात्मनिविष्णौ ४२ छ छ छ छ

एवंभूतत्वेनस्थितावुपायमाह विकल्पमितिद्वाभ्यां चित्तोभेदग्राहकमनोवृत्तौ अर्थरूपोविभ्रमोयस्मिन्मनसितन्मनोवैकारिकेअहंकारेतत् अहंकारमनुअनंतरंमहत्तत्त्वद्वारेणेत्यर्थः ४३ सत्यमेवपश्यतीतितथा ४४ मंदहस्यालोकशास्त्राभ्यांव्यपेतं नत्वनुतत्त्वदृष्ट्या यतोभवान्भगवत्परः ४५ ४६ इतिसप्तमस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशे गृहस्थस्यपरमोधर्मईर्यते देशकालादिभेदेनपुनःश्रेयोविशेषकृत् १ गृहस्थस्यदुर्लभ्यमोक्षंप्रति अंतरंगत्वेनप्रथमंवनस्थयातिधर्मेष्वभिहितेषु तर्हिगृहस्थस्यमोक्षोनस्यादितिशंकितानिःपृच्छति १ तस्यमोक्षधर्मानाह गृहेष्वित्यादियावदध्यायसमाप्ति साक्षाद्वासुदेवार्पणंयथाभवत्येवंकुर्वन्नुपासीत २ ३ स्वयमेवमुच्यमानेषु वियुज्यमानेषु यथास्वप्नादुत्थितःपुमान्स्वप्नदृष्टेषुपुत्रादिषुसंगंविमुंचतितद्वत् ४ नन्वेवंभूतस्यदुर्जनैरभिभूयमानस्यकुतोवारहोचिताःक्रियाःस्युस्तत्राह यावदर्थमिति अंतस्त्वनासक्तः बहिस्त्वासक्तइव नृलोकेजनमध्येनरतांमनुष्यतांन्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ५ आप्यहंतुकापिनकुर्यादित्याह ज्ञातयइति ६ नन्वेवंसर्वानुमोदनेवित्तक्षयप्रसंगात्कुतोवाजीवनं कुतोवाके

विकल्पंजुहुयाच्चित्तौ तांमनस्यर्थविभ्रमे मनोवैकारिकेहुत्वातन्मायायांजुहोत्यनु ४३ आत्मानुभूतौतांमायांजुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ततोनिरीहोविरमेत्स्वानुभूत्यात्मनिस्थितः ४४ स्वात्मवृत्तंमयेत्थंतेसुगुप्तमपिवर्णितम् व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगवत्प्रियः ४५ नारदउवाच धर्मंपारमहंस्यंवैमुनेःश्रुत्वासुरेश्वरः पूजयित्वाततःप्रीतआमंत्र्यप्रययौगृहम् ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेयतिधर्मेत्रयोदशोऽध्यायः १३

युधिष्ठिरउवाच गृहस्थएतांपदवींविधिनायेनचांजसा यातिदेवऋषेब्रूहिमादृशोगृहमूढधीः १ नारदउवाच गृहेष्ववस्थितोराजन्क्रियाःकुर्वन्यथोचिताः वासुदेवार्पणंसाक्षादुपासीतमहामुनीन् २ शृण्वन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृतम् श्रद्दधानोयथाकालमुपशांतजनावृतः ३ सत्संगाच्छनकैःसंगमात्मजायात्मजादिषु विमुंचेन्मुच्यमानेषुस्वयंस्वप्नवदुत्थितः ४ यावदर्थमुपासीनोदेहेगेहेचपंडितः विरक्तोरक्तवत्तत्रनृलोकेनरतांन्यसेत् ५ ज्ञातयःपितरौपुत्राभ्रातरःसुहृदोपरे यद्वदंतियदिच्छंतिचानुमोदेतनिर्ममः ६ दिव्यंभौमंचांतरिक्षंवित्तमच्युतनिर्मितम् तत्सर्वमुपयुंजानएतत्कुर्यात्स्वतोबुधः ७ यावद्भ्रियेतजठरंतावत्स्वत्वंहिदेहिनाम् अधिकंयोभिमन्येतसस्तेनोदंडमर्हति ८ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः आत्मनःपुत्रवत्पश्येत्तैरेषामंतरंकियत् ९ त्रिवर्गंनातिकृच्छ्रेणभजेतगृहमेध्यपि यथादेशंयथाकालंयावद्दैवोपपादितम् १० आश्वाघांतेऽवसायिभ्यःकामान्संविभजेद्यथा अप्येकामात्मनोदारांनृणांस्वत्वग्रहोयतः ११ जह्याद्यदर्थेस्वप्राणान्हन्याद्वापितरंगुरुम् तस्यांस्वत्वंस्त्रियांजह्याद्यस्तेनह्यजितोजितः १२

करणंतत्राह दिव्यंवृष्ट्यादिभिर्जातंधान्यादि भौमंनिधनादि अंतरिक्षमकस्मादेवप्राप्तं एवंस्वतएव अच्युतनिर्मितंदैवलब्धंयत् एतत्पूर्वोक्तंकर्मादि ७ दैवाद्भूरिलाभेजातेपि तत्राभिमानोनकार्यइत्याह यावदिति भ्रियेतपूर्येत ८ अतएवान्यंकिमपिस्वगृहेक्षेत्रेवाप्रविश्यभुंजानंनानिवारयेदित्याह मृगेति मर्कोमर्कटः सरीसृपःसर्पः मक्षिकाश्च तैःपुत्रैः एषांमृगादीनांकियदंतरम् ९ अतिकृच्छ्रेणायासेननभजेत् किंतुयावद्दैवप्रापितंतावदेवभजेत् १० श्वानश्चअघाश्चपतिताः अंतेऽवसायिनश्चांडालादयः तानभिव्याप्य यथार्हंकामान्संविभजेत् स्वभोग्याद्विभज्यदद्यात् यद्यप्येकैवात्मनोदाराभार्या तस्यामतिथिशुश्रूषणेनियुक्तायांस्वस्यशुश्रूषाहीयेत यस्यांचनृणांस्वत्वग्रहः ममैवेयमित्याग्रहः तामेकामपिसंविभजेत् अतिथिशुश्रूषणेनियुंजीतेत्यर्थः नत्वन्यथामंतव्यंयथाऽर्हंविभजेदित्युक्तत्वात् ११ एवंचेत्तेनेश्वरोवशीकृतःस्यादित्याह जह्यादिति यदर्थेयस्मिन्निमित्तं अन्यैरजितोऽपीश्वरस्तेनाजितएव १२

ननु कथमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानो हातुं शक्यः तत्त्वविचारेणेत्याह कृमिविड्भस्मसंनिष्ठापर्यवसानमंते यस्य तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा स्वमहिम्ना नभोऽपिच्छादयतीति तथा १३ किं
च सिद्धैः दैवलब्धैः यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैः अन्नादिभिः महतां निवृत्तानां परमहंसानां १४ एतद्विवृण्वन्नाह देवादीन् पंचयज्ञदेवताः आत्मानं च एवं पृथक् पुरुषमंतर्यामिण
मेव यजेत १५ १६ न पुनरतिनिर्बंधो यज्ञार्थं कार्य इत्याह नहीति विप्रमुखे हुतैरन्नादिभिर्यथा इज्येत पूज्येत न तथा अग्निमुखतो हविषा इज्येत १७ ब्राह्मणेषु च देवेषु पंचय-
ज्ञदेवतासु च मर्त्यादिषु अन्येष्वपि नरेषु पश्वादिषु च क्षेत्रज्ञमंतर्यामिणम् ब्राह्मणाननु मर्त्यादियजने ब्राह्मणयजनानंतरमन्येषु यजस्व पाठांतरे ब्राह्मणा आननं यस्येत १८ प्रौष्ठपदे भा-
द्रपदे १९ २० शुक्ले मासि वैशाखे शुक्लपक्षे अक्षय्यतृतीयायामित्यर्थः हेमंते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेऽपि यास्तिस्रो अष्टकास्तासु २१ संपूर्णचंद्रा पौर्णमासी राका न्यू-

कृमिविड्भस्मनिष्ठांतं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः १३ सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः शेषे स्व-
त्वं त्यजन् प्राज्ञः पदवीं महतामियात् १४ देवानृषीन्नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहम् स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् १५ यर्ह्यात्मनोऽधि
काराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् १६ न ह्यग्निमुखतोऽयं वै भगवान् सर्वयज्ञभुक् इज्येत हविषा राजन्
यथा विप्रमुखे हुतैः १७ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु १८ कुर्यादापरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्वि
जः श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बंधूनां च वित्तवान् १९ अयने विषुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिनक्षये चंद्रादित्योपरागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च २० तृती
यायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके चतसृष्वप्यष्टकासु हेमंते शिशिरे तथा २१ माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे राकया चानुमत्या
वा मासर्क्षाणि युतान्यपि २२ द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणस्तिस्र उत्तराः तिसृष्वेकादशी वासु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् २३ त एते श्रेयसः काला
नृणां श्रेयोविवर्धनाः कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयोऽमोघं तदायुषः २४ एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्दत्तं तद्ध्य
नश्वरम् २५ संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप २६ अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआ-
वहान् स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते २७ बिंबं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितम् २८ य
त्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः २९ सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत कुरुक्षेत्रं गयशिरः
प्रयागः पुलहाश्रमः ३०

नचंद्रा सैवानुमतिः तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि युतानि यदा स्युः तदा तदुक्तं त्रिकांड्यां पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौ-
षी मासे तु यत्र सा नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापर इति २२ अनुराधा श्रवण उत्तरा फाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा वा द्वादश्यां यदा स्यात् आसु उत्तरासु त्रिषु एकादशी
वा यदा स्यात् तदा च जन्मर्क्षश्रोणायोगयुक् जन्मनक्षत्रस्य श्रवणस्य वा योगेन युक्तं दिनं यदा तदा योगग्रहणं संबंधबाहुल्यार्थं २३ न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किंतु धर्ममात्रस्येत्याह त एत
इति द्वाभ्यां तदेव आयुषः अमोघं साफल्यमित्यर्थः २४ २५ संस्कारकाल इति जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य जातकर्मादि आत्मनो यज्ञदीक्षादि प्रेतस्य संस्था दहनादि मृताहश्च सांव-
त्सरिकं यदा अन्यस्मिन्नपि अभ्युदयार्थे कर्मणि श्रेयः कुर्यादित्यनुषंगः २६ २७ यत्र यस्मिन्नेतच्चराचरमस्ति तस्य भगवतो बिंबं रूपं सत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देशः २८ २९ अर्हैरुत्तमैः
आश्रितानि ३०

३१ सीतायारामस्यचाश्रम आदिर्येषाम् द्वयोः पृथक् ग्रहणंवियोगकालाभिप्रायेण ३२ अर्चाश्रिताश्चास्थिरप्रतिमाश्रिताः पूर्वंतु शालिग्रामशिलाद्यर्चनदेश उक्तइत्यपौनरु
क्त्यम् अत्रएषुदेशेषुईहितः कृतः सहस्रगुणमाधिकस्यफलस्यउदयोयस्मात्सतथा ३३ अथपात्रमाह हरिरेवपात्रंनिरुक्तंनिर्णीतं ३४ तदेवाहदेवेषुचऋषिषुचअर्ह-
त्सुच तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपिसत्सु तत्रत्वदीयेराजसूये यद्यस्मादच्युतएवपात्रतयासंमतः ३५ संमतत्वेहेतुमाह जीवराशिभिर्व्याप्तोब्रह्माण्डकोश
एवयोऽघ्रिपः सर्वजीवानामात्मनश्चतर्पणम् ३६ एतदेवपुरुषनाम्नानिरुक्त्याद्रढयति पुराणीति नृतिर्यगादिरूपाणिपुराणिशरीराणि तेष्वंतर्यामिरूपेणप्रत्यगंशेनचयतः शे
ते अतः पुरुषइतिप्रसिद्धः ३७ तारतम्येनातिर्यगादिभ्यः पुरुषे यस्मादाधिक्येनवर्तते तस्मात्पुरुषःपात्रं तत्रापियावानात्मज्ञानांशः यथायथाईयते तपआदियोगेनयत्रयत्र

नैमिषंफाल्गुनंसेतुः प्रभासोथकुशस्थली वाराणसीमधुपुरीपंपाबिंदुसरस्तथा ३१ नारायणाश्रमोनंदासीतारामाश्रमादयः सर्वेकुलाचला
राजन्महेंद्रमलयादयः ३२ एतेपुण्यतमादेशाहरेरर्चाश्रिताश्चये एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामोह्यभीक्ष्णशः धर्मोह्यत्रेहितःपुंसांसहस्राधि
फलोदयः ३३ हरिरेवैकउर्वीशयन्मयंवैचराचरम् पात्रंत्वत्रनिरुक्तंवैकविभिःपात्रवित्तमैः ३४ देवर्ष्यर्हत्सुवैसत्सुतत्रब्रह्मात्मजादिषु राजन्
यदग्रपूजायांमतःपात्रतयाच्युतः ३५ जीवराशिभिराकीर्णआंडकोशांघ्रिपोमहान् तन्मूलत्वादच्युतेज्यासर्वजीवात्मतर्पणम् ३६ पुराण्यनेन
सृष्टानिनृतिर्यगृषिदेवताः शेतेजीवेनरूपेणपुरेषुपुरुषोह्यसौ ३७ तेष्वेषुभगवान्राजंस्तारतम्येनवर्तते तस्मात्पात्रंहिपुरुषोयावानात्मा
यथेयते ३८ दृष्ट्वातेषांमिथोनॄणामवज्ञानात्मतांनृप त्रेतादिषुहरेरर्चाक्रियायैकविभिःकृता ३९ ततोऽर्चायांहरिंकेचित्संश्रद्धायसपर्य-
या उपासतउपास्तापिनार्थदापुरुषद्विषाम् ४० पुरुषेष्वपिराजेंद्रसुपात्रंब्राह्मणंविदुः तपसाविद्ययातुष्ट्याधत्तेवेदंहरेस्तनुम् ४१ न
न्वस्यब्राह्मणाराजन्कृष्णस्यजगदात्मनः पुनंतःपादरजसात्रिलोकींदैवतंमहत् ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेस
दाचारनिर्णयेचतुर्दशोऽध्यायः १४ नारदउवाच कर्मनिष्ठाद्विजाःकेचित्तपोनिष्ठान्नृपापरे स्वाध्यायेन्ये प्रवचनेकेचिज्ज्ञान-
योगयोः १ ज्ञाननिष्ठायदेयानिकव्यान्यानन्त्यमिच्छता दैवेचतदभावेस्यादितरेभ्योयथार्हतः २ द्वौदैवेपितृकार्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा
भोजयेत्सुसमृद्धोपिश्राद्धेकुर्यान्नविस्तरम् ३

प्रतीयते तथातथासोपात्रमित्यर्थः तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेत्यादि ३८ तर्हिप्रतिमादौहरेः
किमितिवापूजांकुर्वंतितत्राह दृष्ट्वेतिद्वाभ्याम् मिथोवज्ञानमसन्मानस्तस्मिन्नात्माबुद्धिर्येषांतेषांभावदृष्ट्वा क्रियायैपूजाद्यर्थम् ३९ हरिमुपासतेउपासिताऽपिअर्चापु
रुषद्वेषिणामर्थदानभवति पुरुषेषुद्वेषंहित्वार्चितासतीसापि मंदाधिकारिणांपुरुषार्थप्रदाभवत्येवेत्यर्थः ४० पुरुषेष्वेवजात्यातप आदिभिश्चपुनर्विशेषांतरमाह पुरुषेष्वपी
ति योधत्तेतंसुपात्रंविदुः ४१ एतदेवकैमुत्यन्यायेनद्रढयति नन्वस्येति ४२ इतिसप्तमस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ततःपंचदशेसर्ववर्णाश्रमनिबंधनम्
सारतःसंग्रहणायवर्ण्यतेमोक्षलक्षणम् १ सर्वेषामपिमोक्षधर्माणांसारसंग्रहार्थमध्यायप्रारंभः तत्रश्राद्धगतान्विशेषानाह कर्मनिष्ठाइति स्वाध्यायादिषुपरिनिष्ठिताः
इतिशेषः १ कव्यानिपितृनुद्दिश्यदेयानि दैवेचहव्यान्यपितस्मैदयानि यथार्हतइतिसर्वत्रज्ञानादितारतम्येन २ ३ ५ ५ ६

न्तुविस्तरतः कुतः प्राप्तोयेननिषिध्यतेतत्राह स्वजनानामर्पणात् जामाताचेन्निमंत्र्यतेतद्भ्रात्रादयः कथंवर्ज्याइत्येवंप्राप्तादित्यादित्यर्थः ४ मुन्यन्नमारण्यंत्रीह्यादि हरिदैवतंहर येनिवेदितंसत् ५ पुरुषात्मकमस्थिरस्वरूपं ६ ७ दंडस्यन्यासः हिंसायास्त्यागोयः एतादृशोन्योनास्ति ८ अतएवोत्तमाधिकारिणोबाह्यानिकर्माणित्यजंतीत्याह एकइति अनी हानिष्कामाः ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिर्माति आत्मसंयमनेजुह्वति मनोनियम्यतदंतरायतयात्यजंतीत्यर्थः तदुक्तंसर्वज्ञसूक्तेः प्रत्यक्स्फूर्तिरसत्स्फूर्तिस्तनुनिष्ठाविधातकम् संल क्ष्यसंत्यजेत्कर्मत्यजान्विग्रहतोऽन्यथेति ९ मामामेषःध्रुवंहन्यादिति कुतः अकरुणः तत्कुतः असकृत्प्राणतर्पकः तत्किम् अतज्ज्ञः आत्मतत्वानभिज्ञः तथा चश्रुतिः नतंविदा यइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति १० प्रस्तुतमनुवर्तयति तस्मादिति ११ अधर्मवत्साक्षान्निषिद्धवत् १२ क्रममनादृत्य

देशकालोचिताश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानिच सम्यग्भवंतिनैतानिविस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देशेकालेचसंप्राप्तेमुन्यन्नंहरिदैवतम् श्रद्धयाविधि वत्पात्रेन्यस्तंकामधुगक्षयम् ५ देवर्षिपितृभूतेभ्यआत्मनेस्वजनायच अन्नंसंविभजन्पश्येत्सर्वंतत्पुरुषात्मकम् ६ नदद्यादामिषंश्राद्धेन चाद्याद्धर्मतत्ववित् मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया ७ नैतादृशःपरोधर्मोनृणांसद्धर्ममिच्छताम् न्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायज स्ययः ८ एकेकर्ममयान्यज्ञान्ज्ञानिनोयज्ञवित्तमाः आत्मसंयमनेऽनीहाजुह्वतिज्ञानदीपिते ९ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणंदृष्ट्वाभूतानिबिभ्यति ए षमाकरुणोहन्यादतज्ज्ञोह्यसुतृप्ध्रुवम् १० तस्माद्दैवोपपन्नेनमुन्यन्नेनापिधर्मवित् संतुष्टोहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाः ११ विधर्मः परधर्मश्चआभासउपमाच्छलः अधर्मशाखाःपंचेमाधर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् १२ धर्मबाधोविधर्मःस्यात्परधर्मोन्यचोदितः उपधर्मस्तुपाखंडो दंभोवाशब्दभिच्छलः १३ यस्त्विच्छयाकृतःपुंभिराभासोह्याश्रमात्पृथक् स्वभावविहितोधर्मःकस्यनेष्टःप्रशांतये १४ धर्मार्थमपिनेहेतयात्रार्थं वाऽधनोधनम् अनीहानीहमानस्यमहाहेरिववृत्तिदा १५ संतुष्टस्यनिरीहस्यस्वात्मारामस्ययत्सुखम् कुतस्तत्कामलोभेनधावतोऽर्थेहया दिशः १६ सदासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः शर्कराकंटकादिभ्योयथोपानत्पदःशिवम् १७ संतुष्टःकेनवाराजन्नवर्तेतापिवारिणा औ पस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायतेजनः १८ असंतुष्टस्यविप्रस्यतेजोविद्यातपोयशः स्रवंतींद्रियलौल्येनज्ञानंचैवावकीर्यते १९ कामस्यांतंच क्षुत्तृड्भ्यांक्रोधस्यैतत्फलोदयात् जनोयातिनलोभस्यजित्वाभुक्त्वादिशोभुवः २० पंडिताबहवोराजन्बहुज्ञाःसंशयच्छिदः सदसस्प तयोऽप्येकेअसंतोषात्पतंत्यधः २१

पंचापिव्याचष्टे धर्मबाधः धर्मबुद्ध्याऽपियास्मिन्क्रियमाणेस्वधर्मबाधः अन्यस्यचोदितोऽन्यस्यपरधर्मः उपमेति व्याचष्टे उपधर्मस्त्विति शब्दस्यभित्भेदः अन्यथाव्याख्यानंयस्मिन् यथादशावरान्भोजयेदित्युक्ते दशभ्योवराणिति शब्दच्छलादितिपाठेयत्रशब्दमात्रंबिभर्तीतितथा यथागांदद्यादित्युक्तेमरिव्यंत्यागोदानम् १३ स्वधर्मानुष्ठानानंतरंधर्मभूयस्त्वादपिपरधर्मोनानुष्ठेयः अनुपयोगादित्याह स्वभावविहितइति १४ किंच अधनो धर्मार्थंधनंनेहेत नापेक्षेत धनार्थंनव्याप्रियेतेतिवा दैवोपपन्नेनैवस्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् यात्रार्थमपिनेहेतइति एतत्प्रपंचयति अनीहेतिसार्द्धैःषड्भिः १५ १६ उपानद्भ्यांपादयोर्यस्यसउपानत्पात्तस्य १७ गृहपालःश्वातद्वदाचरति १८ १९ क्षुधातृषाचजनःकामस्यांतंयाति अन्नोदकातिरिक्तकामांतराभावात् क्रोधस्यचांतंयाति एतस्यक्रोधस्ययत्फलंहिंसातस्योदयान्निष्पत्तेः दिशोजित्वाऽपिभुवोभुक्त्वाऽपिलोभस्यनैवांतंयातीत्यर्थः २० २१ ७ ७ ७ ७

इदानीं कामादिजयोपायानाह असंकल्पादिति चतुर्भिः जये दिति यया ऽपेक्षमन्वेति अर्थं अनर्थदर्शनेन तत्त्वावमर्शनात् अद्वैतानुसंधानेन २२ आन्वीक्षिक्या आत्मानात्म विवेकेन महतां सात्विकानां सेवया योगस्यांतरायान् लोकवार्तादीन् २३ येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायेत तेष्वेव कृपया अहिताचरणेन दैवं देवोपसर्गनिमित्तं दुःखं यथा मनःपीडादि तदुक्तं याज्ञवल्क्येन विमनाविफलारंभः संसीदत्यनिमित्ततः इति आत्मजं देहजम् योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन सत्त्वनिषेवया सात्विकाहारादिना २४ २५ ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात्तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वात्तत्राह यस्येति मर्त्यासद्धीः मनुष्य इति दुर्बुद्धिः तस्य शास्त्रश्रवणं कुंजरस्नानवद्व्यर्थं २६ ननु गुरोरपि पुत्रादयस्तं नरमेव मन्यंते अत आह एषगुरुः साक्षाद्भगवानेव भवेत् लोकस्य नरोऽसाविति बुद्धिर्भ्रांतिरित्यर्थः यद्वा नहि तत्पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोऽपि गुरुः भगवान् भवेत् यथैषः श्रीकृष्ण इत्यर्थः २७ एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगान् जित्वा नियतेंद्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् अन्यथा तं प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह षड्वर्गेति सर्वा अपि नियमचोदनाः इष्टापूर्तादिविषयाः षडिंद्रि

असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया योगां-
तरायान्मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया २३ कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया २४ रजस्तम
श्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् २५ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य
सर्वं कुंजरशौचवत् २६ एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं मन्यते नरम् २७ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वा-
नियमचोदनाः तदंता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः २८ यथा वार्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्तमिष्टं तथाऽसतः
२९ यश्चित्तविजये यत्तः स्यान्निःसंगोऽपरिग्रहः एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ३० देशे शुचौ समे राजन् संस्थाप्यासनमात्मनः स्थि
रं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वंग ओमिति ३१ प्राणापानौ संनिरुंध्यात्पूरकुंभकरेचकैः यावन्मनस्त्यजेत्कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः
३२ यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुंध्याच्छनैर्बुधः ३३ एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः
अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिंधनवह्निवत् ३४ कामादिभिरनाविद्धं प्रशांताखिलवृत्ति यत् चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित्
३५ यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गावपनात्पुनः यदि सेवेत तान्भिक्षुः स वै वांताश्यपत्रपः ३६

यवर्गस्य यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंतो यासां तदेकपराइत्यर्थः नचतावतापि चरितार्था इत्याह तदंताः सत्योऽपि यदि योगान् धारणाध्यानसमाधीन् नो आवहेयुः नसाधयेयुस्तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः २८ एतदेव दृष्टांतेनाह यथा वार्तादयः कृष्यादयः अर्थाः तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयंति प्रत्युत अनर्थाय संसारायैव असतो बहिर्मुखस्य इष्टापूर्तादि अपि तथा २९ एवं योगं युंजतोऽपि यस्य कुटुंबादिसंगेन चित्तं विक्षिप्येत तस्य कृत्यमाह यश्चित्तस्य विजये यत्तउद्युक्तः स भिक्षुः स्यात् संन्यसेत् तथा च स्मृतिः द्वंद्वाहतस्य गार्हस्थ्यं ध्यानभंगादिकारणम् लक्षयित्वा गृही-स्पष्टं संन्यसेदविचारयन्निति भिक्षया प्राप्तं मितमशनं यस्य सः ३० ऋजु सममंगं यस्य सः सुखं यथा भवत्येवमासीत ओमित्युच्चारयन्निति शेषः ३१ ३२ ३३ एवमनिशमभ्यसतस्तस्य यतेश्चित्तं निर्वाणं शांतिं याति ३४ न च पुनर्विक्षिप्येतेत्याह कामादिभिरक्षुभितं यच्चित्तं तन्नोत्तिष्ठेत् यतः प्रशांता अखिला वृत्तयो यस्य कुतः ब्रह्मसुखेन स्पृष्टम् ३५ यः प्रव्रज्यां कृत्वाऽपि भोगमभिलिप्सुः स्यात् तं निंदति यइति त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः आसमंतादुप्यते यस्मिन् तस्मात् गृहात् तान्धर्मादीन् वांताशी छर्दितभोजी निर्लज्जश्च सः ३६

नचेदमयशस्तिंहास्यत्वादित्याह यैः पूर्वंस्वदेहः अनात्मादिरूपः स्मृतः चिंतितः तएवपुनरेतमात्मेतिमत्वा श्लाघयंतिस्तावयंतिहि ३७ यतिमुपलक्षणीकृत्यान्यानपिस्वधर्मत्यागिनो
निंदति गृहस्थस्येतिद्वाभ्याम् ३८ ३९ नन्वात्मतत्त्वज्ञस्यभिक्षोरिंद्रियलोल्येऽपिकोदोषस्तत्राह आत्मानंपरंब्रह्मचेज्जानीयात् ज्ञानेनधुतानिरस्ताआशयावासनायस्य तस्यज्ञा
निनोलोल्यमेवनसंभवतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति ४० अज्ञस्यतुलोल्येननरकपातापत्तेरप्र
मत्तेनसदातत्त्वज्ञानेयतितव्यमितीममर्थमात्मानंरथिनंविद्धि शरीरंरथमेवचेत्यादिश्रुत्युक्तरथरूपकद्वारेणाह आहुरितित्रिभिः इंद्रियेशंमनोऽभीषून् रश्मीनाहुः मात्राः शब्दादी
नवर्त्मानिगंतव्यदेशानाहुः सत्त्वंचित्तं बृहद्देहव्यापिबंधुरंबंधनम् चित्तंविनाह्यनिबद्धमिवशरीरंभवति ईशसृष्टमिति बंधनकर्तात्वीशएवेत्यर्थः ४१ प्राणादयः पंच नागः कूर्म
श्च कृकलोदेवदत्तोधनंजयइत्येवंदशविधंप्राणमक्षंअभिमानंसाहंकारंजीवं रथिनम् शुद्धंजीवंशरं परंब्रह्मलक्ष्यम् यथाधनुषाशरोलक्ष्येनिपात्यते तथाप्रणवेनजीवोब्रह्मणि

यः स्वदेहः स्मृतोनात्मामर्त्योविट्कृमिभस्मसात् तएनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंतिह्यसत्तमाः ३७ गृहस्थस्यक्रियात्यागोव्रतत्यागोवटोरपि तपस्वि
नोग्रामसेवाभिक्षोरिंद्रियलोल्यता ३८ आश्रमापसदाह्येतेखल्वाश्रमविडंबकाः देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ३९ आत्मानंचेद्विजानी
यात्परंज्ञानधुताशयः किमिच्छन्कस्यवाहेतोर्देहंपुष्णातिलंपटः ४० आहुः शरीरंरथमिंद्रियाणिहयानभीषून्मनइंद्रियेशम् वर्त्मानिमात्राधिष
णांचसूतंसत्त्वंबृहद्बंधुरमीशसृष्टम् ४१ अक्षंदशप्राणमधर्मधर्मौचक्रेऽभिमानंरथिनंचजीवम् धनुर्हितस्यप्रणवंपठंतिशरंतुजीवंपरमेवल
क्ष्यम् ४२ रागोद्वेषश्चलोभश्चशोकमोहौभयंमदः मानोऽवमानोऽसूयाचमायाहिंसाचमत्सरः ४३ रजः प्रमादः क्षुन्निद्राशत्रवस्त्वेवमादयः
रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ४४ यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पंधत्तेगरिष्ठचरणार्चनयानिशातम् ज्ञानासिमच्युतबलोदध
दस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्टउपशांतइदंविजह्यात् ४५ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूतानीत्वोत्पथंविषयदस्युषुहिक्षिपंति तेदस्यवः सहयसूत
ममुंतमोंऽधेसंसारकूपउरुमृत्युभयेक्षिपंति ४६ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचद्विविधंकर्मवैदिकम् आवर्ततेप्रवृत्तेननिवृत्तेनाश्नुतेऽमृतम् ४७ हिंस्रंद्रव्य
मयंकाम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदम् दर्शश्चपूर्णमासश्चचातुर्मास्यंपशुः सुतः ४८ एतदिष्टंप्रवृत्ताख्यंहुतंप्रहुतमेवच पूर्तंसुरालयारामकूपाजी
व्यादिलक्षणम् ४९

निपात्यतइत्यर्थः ४२ रागादयोजेतव्याः शत्रवः ४३ तत्ररजोऽभिनिवेशः क्वचित् आरूढसमाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपिपरोपकारादिप्रवृत्तयः शत्रवः ४४
नृकायरूपंरथं आत्मवशः उपकल्पइंद्रियादिपरिकरोयस्मिन् तथाभूतंयावद्धत्ते तावदेवगरिष्ठानांगुरूणांचरणसेवयानिशितंज्ञानखड्गंबिभ्रत् अच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रुरु
पशांतः स्वानंदेनतुष्टोभूत्वा इदंरथादिकमुपेक्षेतइत्यर्थः ४५ अच्युताश्रयाभावेबाधकमाह नोचेदिति असंतोबहिर्मुखायेइंद्रियवाजिनः सूतश्चतेउत्पथंप्रवृत्तिमार्गंनीत्वाविष
याख्येषुदस्युषुनिक्षिपंति हयैः सूतेनचसहवर्तमानं तमोंऽधेतमसाव्याप्ते उरुमृत्युभयंयस्मिन् ४६ ननुवेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणः पुंसः कथमेवमनर्थप्राप्तिः स्यात् इत्याशंक्यवै
दिककर्मणोद्वैविध्यंदर्शयन् फलभेदमाह प्रवृत्तंचेतिदशभिः ४७ हिंस्रंश्येनादिकर्म अशांतिदमत्यासक्तियुक्तं आदिशब्दार्थविवरणं दर्शश्चेति पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः
४८ हुतंवैश्वदेवं प्रहुतंबलिहरणं एतत्सर्वमिष्टमुच्यते एतदेवयदिकाम्यम् अशांतिदंचतर्हिप्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः आजीव्यंप्रपादि ४९

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह द्रव्यसूक्ष्मेति पुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देहान्तरारंभकः येन संपरिष्वक्तो गच्छति य एव श्रुतौ अप्शब्देनोक्तः
इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति पाठांतरे द्रव्यशब्देन तेजोमात्राशब्दोक्तानींद्रियाणि सूक्ष्मविपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः तथा च श्रुतिः स इमास्तेजोमात्राः समभ्याद
दानो हृदयमेवान्वक्रामतीति तथा तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामतीति धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवताः तत्रापक्षयः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः तत्र
भुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह दर्श इत्यादि विपरीतलक्षणया विशिष्टभोगक्षयशोकाग्निना देहलयेनादर्शनमुच्यते एतदुक्तं भवति भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्यातिवाहकदेवताभिः
सोमलोकं प्रापितः तद्भोगावसाने विलीनदेहो वृष्टिद्वारेणौषधिवीरुधादिसाम्यापत्तिक्रमेण जायते एवं पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तकर्ममार्ग इति ५० क्ष्मेश हे भूपते पुनर्भवमेवा
ह एकैकश्येन प्रत्येकं क्रमेण भूत्वा तत्तत्सान्निध्यं प्राप्येह भूमौ जायते ५१ तत्राधिकारिणमाह निषेकादीति अन्यस्त्विष्टादिकार्यप्येवं जन्म न लभत इत्यर्थः निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपास
नादिविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह इंद्रियेष्वित्यादिना यद्वा द्रव्ययज्ञेषु हिंसाया दुर्निवारत्वाद्दीप्तिमुख्यां निवृत्तं कर्मैव दर्शयन्नाह ज्ञानेन दीप्यंत इति तथा ते
षु इंद्रियव्यापाराणामिष्टापूर्तादीनामिंद्रियतावन्मात्रतां भावयंतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ५२ ऊर्मौ दर्शनादिसंकल्परूपमनसि वैकारिकं विकारयुक्तं मनो वाचि विध्यादिलक्षण

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमोरात्रिरपक्षयः अयनंदक्षिणंसोमोदर्शओषधिवीरुधः ५० अन्नंरेतइतिक्ष्मेशपितृयानंपुनर्भवः एकैकश्येनानुपूर्वं
भूत्वाभूत्वेहजायते ५१ निषेकादिश्मशानांतैः संस्कारैः संस्कृतोद्विजः इंद्रियेषुक्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेषुजुह्वति ५२ इंद्रियाणिमनस्यूर्मौवा
चिवैकारिकंमनः वाचंवर्णसमाम्नायेतमोंकारेस्वरेन्यसेत् ५३ ओंकारंबिंदौनादेतंतंतुप्राणेमहत्यमुम् अग्निःसूर्योदिवाप्राह्णःशुक्लोराकोत्त
रंस्वराट् विश्वश्चतैजसःप्राज्ञस्तुर्यआत्मासमन्वयात् ५४ देवयानमिदंप्राहुर्भूत्वाभूत्वाऽनुपूर्वशः आत्मयाज्युपशांतात्माह्यात्मस्थोननिवर्त
ते ५५ यएतेपितृदेवानामयनेवेदनिर्मिते शास्त्रेणचक्षुषावेदजनस्थोऽपिनमुह्यति ५६ आदावंतेजनानांसद्बहिरंतःपरावरम् ज्ञा
नंज्ञेयंवचोवाच्यंतमोज्योतिस्त्वयंस्वयम् ५७ आबाधितोऽपिह्याभासोयथावस्तुतयास्मृतः दुर्घटत्वादैंद्रियकंतद्वदर्थविकल्पितम् ५८

यावाचाहि मनः कर्तृत्वादिविकारं भजति वर्णानां समाम्नाये समुदाये तद्विशेषत्वाद्वाचः स्वरे अकारादिस्वरत्रयात्मके ५३ ओंकारं बिंदौ तं च नादे प्राणे सूत्रात्मनि महति ब्रह्मणि
अग्निरिति तत्तदभिमानिन्यो देवताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् दिवाह्नः प्राह्णस्तस्यैवांतः राकाशुक्लपक्षस्यांतः यद्वा प्राह्णो राका इति च पुराणमतम् उत्तरं त्वयनं स्वराड् ब्रह्मा एवं ब्रह्मलो
कंगतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह विश्व इति विश्वः स्थूलोपाधिः सः स्थूलं सूक्ष्मे विलाप्य सूक्ष्मोपाधिस्तैजसो भवति सूक्ष्मं कारणे विलाप्य कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वसाक्षि
त्वेनान्वयात् साक्षिस्वरूपे विलाप्य तुर्यो भवति तेषां चाव्यभिचारिणां साक्ष्याणां लये शुद्ध आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ५४ यथेतरो भूत्वा निवर्तते तथा न निवर्तत इत्यर्थः ५५ वेदेन निर्मिते
ते धूममभिसंभवंतीत्यादिना ते अर्चिरभिसंभवंतीत्यादिना च निश्चयेन विविच्य ज्ञापिते इत्यर्थः जनस्थोऽपि देहस्थोऽपि न मुह्यति ५६ तत्र हेतुमाह आदाविति जनानां देहानामादौ कारणत्वेन अं
तेऽवधित्वेन यत्सत्तन्नाबहिर्भोग्यमंतर्भोक्तृ परमवरं च उच्चनीचं तमोप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः ननु सर्वमयं ज्ञानी स्वयमेव न तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्ति येन मुह्येदित्यर्थः ५७ ननु तर्हि
कथं व्यवहारः सत्यापि प्रतीयते तत्राह आबाधित इति तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोऽपि आभासः प्रतिबिंबादिः वस्तुतया स्मृतः तद्वदैंद्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितम् न तु परमार्थतः दुर्घटत्वात् ५८

तदेवाह क्षित्यादीनांपंचभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्यालंबनरूपं देहादि संघातारंभपरिणामानांमध्ये कतमापिनभवतिनतावत्तेषांसंघातः वृक्षाणामिववनम् एकदेशाकर्षणेसर्वाक
र्षणानुपपत्तेः नह्येकस्मिन्वृक्षआकृष्टेसर्ववनमाकृष्यते नचाविकारःआरब्धोअवयवी अपिशब्दान्नपरिणामोपि कुतः सकिंस्वावयवेभ्यः परिणतेभ्योवापृथक्तदन्वितोवा नतावद
त्यंतंपृथक् तथाअप्रतीतेः नचान्वितः सकिंप्रत्यवयवंसर्वोऽपिअन्वेति अंशेनवाआद्ये अंगुलिमात्रेऽपिदेहबुद्धिःस्यात् द्वितीयेतस्याप्यंशांशिकारेसत्यनवस्थास्यात् अतोमृषैवेत्यर्थः ५९
एवंदेहादीर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्धेतूनांक्षित्यादीनामपिमिथ्यात्वमाह धारयंतीति धातवोमहाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विनानस्युः अवयवित्वात्तेषामपि तर्ह्यवयवःसत्यइतिचे
त्तत्राह उक्तप्रकारेणावयविन्यसति अवयवोप्यंततोऽसन्नेवस्यात् अवयविप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिंविनातत्सद्भावेप्रमाणाभावादित्यर्थः तदुक्तंपंचमस्कंधे एवंनिरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमि
त्यादि ६० ननुअवयविनोभावे आगमापायिषुबाल्यादिषुसोयंदेवदत्तइतिप्रत्यभिज्ञानंनस्यात् तदुक्तंभट्टैः आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनपायियत् तद्धर्मीतितत्राह स्यादितिव

क्षित्यादीनामिहार्थानांछायानकतमापिहि नसंघातोविकारोऽपिनपृथङ्नान्वितोमृषा ५९ धातवोवयवित्वाच्चतन्मात्रावयवैर्विना नस्यु-
र्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोंऽततः ६० स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पेसतिवस्तुनः जाग्रत्स्वापौयथास्वप्नेतथाविधिनिषेधता ६१ भावाद्वैतं
क्रियाद्वैतंद्रव्याद्वैतंतथात्मनः वर्तयन्स्वानुभूत्येहत्रीन्स्वप्नान्धुनुतेमुनिः ६२ कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनंपटतंतुवत् अवस्तुत्वाद्विकल्प
स्य भावाद्वैतंतदुच्यते ६३ यद्ब्रह्मणिपरेसाक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् मनोवाक्तनुभिःपार्थक्रियाद्वैतंतदुच्यते ६४ आत्मजायासुता-
दीनामन्येषांसर्वदेहिनाम् यत्स्वार्थकामयोरैक्यंद्रव्याद्वैतंतदुच्यते ६५ यद्यस्यवानिषिद्धंस्याद्येनयत्रयतोनृप सतेनेहेतकर्मा
णिनरोनान्यैरनापदि ६६ एतैरन्यैश्चवेदोक्तैर्वर्तमानःस्वकर्मभिः गृहेप्यस्यगतिंयायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः ६७

स्तुनः परमात्मनोविकल्पेभेदेअसति यद्वावस्तुनोऽविकल्पेसतिपूर्वपूर्वारोपसादृश्यात् सएवेतिभ्रमःस्यात् सचतावदेवयावदविद्यानिवृत्तिः ननुसर्वमिथ्यात्वेशा-
स्त्रस्याविधिनिषेधकताकथंतत्राह स्वप्नमध्येजाग्रत्स्वापव्यवस्थाययेति ६१ इदानींमुक्तमेवाद्वैतंभावनात्रयोपदेशेनदृढीकरोति भावाद्वैतमितिचतुर्भिः वर्तयन्नालो-
चयन् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन त्रीन् जाग्रदादीन् त्रयआवसथास्त्रयः स्वप्नाइतिश्रुतेः यद्वा वस्तुभेदबुद्धिरेकःस्वप्नः ततस्तत्तदधिकारभेदेनकर्मभेदबुद्धिःद्विती
यः ततोमत्कर्मसाधितमेतत्फलंममैवभोग्यमितितृतीयः तान्धुनुतेनिवर्तयति ६२ कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्यमर्शनमालोचनं तंतुरेवपटइति ६३ मनोवाक्तनु-
भिः कृतानांकर्मणांसमर्पणंतैःसमर्पणमितिवा उद्देश्यफलभेदोहिक्रियाभेदेहेतुः ईश्वरार्पणेचतदभावात् क्रियाणामद्वैतं ६४ आत्मनः स्वस्यजायादीनांचस्वार्थश्चका
मश्चतयोः देहादीनांपंचभूतात्मकत्वेनभोक्तुश्चपरमात्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोर्यदैक्यदर्शनमित्यर्थः ६५ उक्तानाश्रमधर्मान्संक्षिप्याह यदिति यत्द्रव्यम् येनोपाये
न यतः सकाशात् ६६ प्रस्तुतमुपसंहरति एतैरिति अस्यश्रीकृष्णस्यगतिम् तद्भक्तिभाक् तस्यभक्तः ६७

एतत्सर्वसाधारणमुक्तम् भक्तस्यतुभक्तिरेवसर्वपुरुषार्थहेतुरितिपांडवानेवलक्षीकृत्याह यथाहीति हेनृपदेव नृपेदेवैश्चसहायैर्दुरत्ययजादितिवा आत्मनःश्रीकृष्णादेवप्र
भोर्हेतोः भङ्भावआर्षः उत्कर्षेणातरनेत्यर्थः यथायथावत् तमेवभजतेतिशेषः यद्वा यथाआपद्गणादुत्तीर्णस्त्वं यथाचक्रतून्हार्षीन् तथाश्रीकृष्णादेवतारकात् संसाराद
प्युत्तरतेत्यर्थः ६८ श्रीकृष्णसेवामहतामवज्ञयाभ्रश्यति तत्कृपयाचसिद्ध्यतीतिदर्शयन्पूर्ववृत्तांतमाह अहमितिसार्द्धैः पंचभिः नाम्नाउपबर्हणः ६९ पेशलंसौकुमार्यम्

यथाहियूयंनृपदेवदुरत्ययजादापद्गणादुत्तरतात्मनःप्रभो यत्पादपंकेरुहसेवयाभवानहारषीन्निर्जितदिग्गजःक्रतून् ६८ अहंपुराभवंक
श्चिद्गंधर्वउपबर्हणः नाम्नातीतेमहाकल्पेगंधर्वाणांसुसंमतः ६९ रूपपेशलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः स्त्रीणांप्रियतमोनित्यंमत्तस्तुपुरु
लंपटः ७० एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः उपहूताविश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ७१ अहंचगायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिःपरिवृतोगं
तः ज्ञात्वाविश्वसृजस्तन्मेहेलनंशेपुरोजसा याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीःकृतहेलनः ७२ तावद्दास्यामहंजज्ञेतत्रापिब्रह्मवादिनाम् शुश्रू
षयाऽनुषंगेणप्राप्तोऽहंब्रह्मपुत्रताम् ७३ धर्मस्तेगृहमेधीयोवर्णितःपापनाशनः गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात् ७४ यूयंनृलो
केबतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोऽभियंति येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगम् ७५ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यंकैव
ल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ७६ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयो
पवर्णितम् मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषससात्वतांपतिः ७७ श्रीशुकउवाच इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः
पूजयामाससुप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः ७८ कृष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितःप्रययौमुनिः श्रुत्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः ७९ इतिदा
क्षायणीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्तिताः देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः ८० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेयु
धिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारनिर्णयोनामपंचदशोऽध्यायः १५ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

गतः ७२ ७३ ७४ त्वंतुकृतार्थएवेतिहर्षेणपुनः पूर्वश्लोकानेवपठति यूयमिति शेषंस्पष्टम् ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० सप्तमस्कंधगूढार्थपदभावार्थदीपिका संसेव्यतांस
दासद्भिर्यतिश्रीधरनिर्मिता १ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितांभागवतभावार्थदीपिकायांपंचदशोऽध्यायः १५ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

रूपादिभिःप्रियंदर्शनंयस्य ७० ७१ तदाह्वानंविद्वानुन्मत्तःसन्गायन्नेव

इतिश्रीमद्भागवतेसप्तमस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधःप्रारभ्यते.

श्रीगणेशायनमः नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय अथाष्टमे चतुर्विंशत्यध्यायैर्मनुवर्णनम् तत्कृते ऋषिदेवेन्द्रमूर्ति
भिश्च हरेः सह १ प्रतिमन्वंतरं चैवमन्वाद्याः षट्पृथक्पृथक् प्रवर्तयंति सद्धर्मान्पालयंत्याचरंति च २ अतो मन्वंतरस्योक्तं सद्धर्म इति लक्षणम् येन वा क्रियमाणेन नरो न निरयं व्रजेत् ३
तत्र तु प्रथमे स्वायंभुवः स्वारोचिषस्तथा उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्मनुनिरूपणम् ४ स्वायंभुवेंऽतरेऽनंतदुरंतगुणवर्णनात् मुदितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वंतरस्थितिम् ५ स्वायंभुवस्येति
त्रिभिः यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिसर्गः १ महीयसो हरेः अत्र क्वचिद्बहुपाठांतरमस्ति तदुपेक्षितमस्माभिः २ यस्मिन्नतीते यत्कृतवान् यस्मिन्ननागते यत्करिष्यति अद्य वा वर्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ३ अस्मिन्कल्पे षट् मनवो व्यतीताः ४ तस्य मनोः दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतां गतः प्राप्तः ५ ६ ७ घोरं दुस्तरं तपस्तप्यमानः समाधावनु
भूतमिदं वक्ष्यमाणं निद्रितोच्छ्वसितवद्विस्मित इव उपदिशन्निव अनुवदन्निव चाष्टभिः श्लोकैरन्वाह ८ येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनी भवति विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्व
त एव चिद्रूपत्वात् तत्र हेतुः अस्मिन् शयाने स्वपिति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते अहो चित्रं नायं जनस्तं वेद स तु इमं वेद ९ तस्येश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपदिशति आत्मना ईश्वरेणा-

ओंनमो भगवते वासुदेवाय राजोवाच स्वायंभुवस्येह गुरो वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनन्यान्वदस्व नः १ यत्र यत्र
हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः गृणंति कवयो ब्रह्मंस्तानि नो वद शृण्वताम् २ यद्यस्मिन्नंतरे ब्रह्मन् भगवान्विश्वभावनः कृतवान्कुरुते क
र्ता ह्यतीतेऽनागतेऽद्य वा ३ ऋषिरुवाच मनवोऽस्मिन्व्यतीताः षट्कल्पे स्वायंभुवादयः आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च संभवः ४ आ
कूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ५ कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितम् आख्यास्ये भगवान्
यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ६ विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ७ सुनंदायां वर्षशतं पदैकेन
भुवं स्पृशन् तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ८ मनुरुवाच येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्नायं तं
वेद वेद सः ९ आत्मावास्यमिदं विश्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीया मा गृधः कस्य स्विद्धनम् १० यं न पश्यति पश्यंतं चक्षुर्यस्य न रि
ष्यति तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ११ न यस्याद्यंतौ मध्यं च स्वः परो नांतरं बहिः विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वं च तदृतं महत् १२

वास्यं सत्ताचैतन्या
भ्यां संव्याप्यं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके यत्किंचिज्जगद्भूतजातमतस्तेनैवेश्वरेण यात्किंचित्त्यक्तं दत्तं धनं तेनैव भुंजीयाः भोगान्भुंक्ष्व यद्वा तेन हेतुनात्यक्तेन ईश्वरार्पणेन भुंजीयाः नरवार्थं
कस्यस्वित्कस्यचिदपि धनं मा गृधः माभिकांक्षीः यद्वा कस्य स्विदिति कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो धनाकांक्षा क्रियते त्यर्थः तथा च श्रुतिः ईशावास्यमिति यथा श्लोकमेव १० ननु यदि सर्वंव्या-
प्नोति तर्हि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते अत्राह यं पश्यंतं जनः चक्षुर्वा न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् नहि प्रमातारं प्रमाणं विषयीकरोतीति भावः तथा च श्रुतिः चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य-
श्रोत्रमित्यादि ननु तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि स्वरूपभूतं तद्विषयं ज्ञानं नश्येत्तत्राह यस्य तु पश्यतः चक्षुर्ज्ञानं न रिष्यति न नश्यति तत्तदाकारेणोत्प-
न्नायावृत्तेरेव नाशो न स्वतः सिद्धज्ञानस्य नहि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशेन नश्यतीति भाव. भूतानि निलयो यस्य तं सर्वांतर्यामिणं तथापि सुपर्णं शोभनपतनमसंगमुपधावत भजध्वम् ११
तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वमेवोपपादयन्नाह न यस्येति अमूनि आद्यंतादीनि विश्वस्य यस्माद्भवंति विश्वं च यत् यद्रूपमत एवाव्यभिचारित्वात् तदृतं सत्यं महत् परिपूर्णं ब्रह्म १२ ६३

ननुविश्वंचेत्तद्रूपंतर्हितस्यकुतोजन्माद्यभावःस्वप्रकाशत्वम् वाकथंवाजगज्जन्मादिकर्तृत्वेनविकारिणःसत्यत्वंपूर्णत्वंचतत्राह सईशः अजः सत्यश्चस्वप्रकाशश्चपुराणश्च निर्विकारः विश्वंकायोयस्यपुरूणिहूतानिनामानियस्य तथाविधोऽपियतः अस्यविश्वस्यजन्मादिस्वशक्त्यामाययाधत्तेतांचानित्यसिद्धयाविद्ययाउदस्यहित्वानिष्क्रियएवास्ते १३ यस्मादेवमभिरः कर्मकृत्वासंत्यज्यनैष्कर्म्येणास्ते अथअस्माद्धेतोः ऋषयोप्यग्रेआदौकर्माणिकुर्वंति किमर्थमकर्महेतवेमोक्षार्थं पाठांतरेकर्मनाशायहियस्मात् १४ नन्वीहमानःकर्मभिरवगुंठितःकोशकारइवबध्येतैवतत्राह ईहतइति अतस्तमनुवर्तमानायतेनावसीदंतिनाविषज्जंते १५ तदेवंलोकानुग्रहायविश्वसृष्ट्यादियःकरोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारेश्चवेदोक्तमप्याचरतितंशरणंव्रजामीत्याह तमिति निजवर्त्मनरावतारानुरूपोमार्गः तत्रसम्यक्स्थितं अतईहमानंकर्माचरंतंतथापिजीववैलक्षण्यमाह निरहंकृतंनिराशिषमनन्यचोदितमितिच निरहंकारत्वेहेतुः बुधंनिराशीस्त्वेहेतुःपूर्णं अनन्यानियुक्तत्वेहेतुः प्रभुम् तथाऽपिकर्मानुष्ठानेहेतुः नृन्स्वाचारेणाशिक्षयंतं तत्किमर्थंतत्राह अखिलान्धर्मान्भावयतिप्रवर्तयतीतितथातम् १६ समा

सविश्वकायःपुरुहूतईशःसत्यःस्वयंज्योतिरजःपुराणः धत्तेऽस्यजन्माद्यजयात्मशक्त्यातांविद्ययोदस्यनिरीहआस्ते १३ अथाग्रेऋषयःकर्माणीहंतेऽकर्महेतवे ईहमानोहिपुरुषःप्रायोऽनीहांप्रपद्यते १४ ईहतेभगवानीशोनहितत्रविषज्जते आत्मलाभेनपूर्णार्थोनावसीदंतियेऽनुतम् १५ तमीहमानंनिरहंकृतंबुधंनिराशिषंपूर्णमनन्यचोदितम् नृन्शिक्षयंतंनिजवर्त्मसंस्थितंप्रभुंप्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् १६ श्रीशुकउवाच इतिमंत्रोपनिषदंव्याहरंतंसमाहितम् दृष्ट्वाऽसुरायातुधानाजग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा १७ तांस्तथावसितान्वीक्ष्ययज्ञःसर्वगतोहरिः यामैःपरिवृतोदेवैर्हत्वाऽशासत्त्रिविष्टपम् १८ स्वारोचिषोद्वितीयस्तुमनुरग्नेःसुतोऽभवत् द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्यचात्मजाः १९ तत्रेंद्रोरोचनस्त्वासीद्देवाश्चतुषितादयः ऊर्जस्तंभादयःसप्तऋषयोब्रह्मवादिनः २० ऋषेस्तुवेदशिरसस्तुषितानामपत्न्यभूत् तस्यांजज्ञेततोदेवोविभुरित्यभिविश्रुतः २१ अष्टाशीतिसहस्राणिमुनयोयेधृतव्रताः अन्वशिक्षन्व्रतंतस्यकौमारब्रह्मचारिणः २२ तृतीयउत्तमोनामप्रियव्रतसुतोमनुः पवनःसृंजयोयज्ञहोत्राद्यास्तत्सुतानृप २३ वसिष्ठतनयाःसप्तऋषयःप्रमदादयः सत्यावेदश्रुताभद्रादेवाइंद्रस्तुसत्यजित् २४ धर्मस्यसूनृतायांतुभगवान्पुरुषोत्तमः सत्यसेनइतिख्यातोजातःसत्यव्रतैःसह २५ सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतोयक्षराक्षसान् भूतद्रुहोभूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः २६ चतुर्थउत्तमभ्रातामनुर्नाम्नाचतामसः पृथुःख्यातिर्नरःकेतुरित्याद्यादशतत्सुताः २७ सत्यकाहरयोवीरादेवास्त्रिशिखईश्वरः ज्योतिर्धामादयःसप्तऋषयस्तामसेंऽतरे २८ देवावैधृतयोनामविधृतेस्तनयानृप नष्टाःकालेनयैर्वेदाविधृताःस्वेनतेजसा २९ तत्रापिजज्ञेभगवान्हरिण्यांहरिमेधसः हरिरित्याहृतोयेनगजेंद्रोमोचितोग्रहात् ३०

हितमपिसंतंमंत्रोपनिषदंव्याहरंतंदृष्ट्वा स्फुतोच्छ्वसितवाद्विवशमिवमन्वानाअसुरायातुधानाश्चक्षुधा निमित्तेनजग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् आभिदुद्रुवुः १७ यामैःस्वपुत्रैः त्रिविष्टपंस्वर्गमपालयत् स्वयमेवेंद्रोबभूवेत्यर्थः तत्रप्रतिमन्वंतरंमन्वादयःषडन्येऽप्येवंभवंति तथाहिस्कंधोद्वादशेवक्ष्यति मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वरः ऋषयोंशावतारश्चहरेःषड्विधमुच्यतइति तत्राद्येस्वायंभुवोमनुःप्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौ यामादयोदेवाः मरीचिप्रमुखाःसप्तऋषयः यज्ञोहरेरवतारः इंद्रश्चसएवेतितन्मन्वंतरंपंचविधमेव तच्चतुर्थस्कंधोपक्रमेनिरूपितं १८ द्वितीयादिषुत्रिषुमन्वंतरेषुमन्वादिषट्कमाह स्वारोचिषोद्वितीयस्त्वितियावद्गजेंद्रमोक्षप्रसंगम् १९ २० २१ विभोरसाधारणंचरितमाह अष्टाशीतिसहस्राणीति २२ २३ २४ २५ सत्याजितः इंद्रस्यसखासन् २६ उत्तमस्तृतीयोमनुस्तस्यभ्रातातामसश्चतुर्थोमनुरिति २७ त्रिशिखईश्वरइंद्रः २८ अन्यानपिविशिष्टपराक्रमान्देवानाह देवावैधृतयइति २९ हरिरित्याहृतः व्याहृतः ग्रहात् ग्राहात् ३०

अमूमुचत् मोचयामास ३१ श्रवणेच्छायांहेतुः तत्कथास्तास्कथास्तसाकथैववास्तमहत्पुण्यं पुण्यस्यविशेषणंधन्यमित्यादि ३२ ३३ इत्यष्टमेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ तुर्येमन्वंतरेप्रो
क्तगजेंद्रस्यविमोक्षणं द्वितीयादिभिस्त्रिभिस्तुविस्तरेणोपवर्ण्यते १ द्वितीयेतुगजेंद्रस्यगजीभिःक्रीडतोजले दैवाद्ग्राहगृहीतस्यहरिस्मृतिरुदीर्यते २ आसीत् अस्ति १ तावतायोजना
युतेनपर्यकपरितःत्रिकूटस्तमास्व्याबीजमाह त्रिभिःशृंगैःसुरेन्द्रैः २ अन्यैश्चशृंगैःनिर्झरांभसांनिर्घोषैश्चककुभःसर्वारोत्रयन्नास्तइतिपूर्वेणैवान्वयःकथंभूतैःशृंगैःरत्नैःधातुभिश्चविचि
त्रितैः नानाविधानांद्रुमलतानांगुल्मायेषुतैः ३ पयसऊर्मिभिःसमंतादवनिज्यमानाअंघ्रयोमूलप्रांतायस्य हरिद्भिःपाशावर्णैः ४ ५ किन्नरादीनांसंगीतसन्नादैर्नदंत्योगुहायस्मिन् प्रदेशे
तमभिगर्जंति हरयःसिंहाःअमर्षया असहनेन ६ नानायेआरण्याःपशवःतेषांव्रातैःसंकुलाभिर्द्रोणीभिः अलंकृतआस्ते किंच चित्राद्रुमायेषुतेषु सुरोद्यानेषुकलकंठमधुरस्वनाविहंगमाय

राजोवाच बादरायणएतत्तेश्रोतुमिच्छामहेवयम् हरिर्यथागजपतिंग्राहग्रस्तममूमुचत् ३१ तत्कथास्तमहत्पुण्यंधन्यंस्वस्त्ययनंसुभम् यत्रयत्रो
त्तमश्लोकोभगवान्गीयतेहरिः ३२ सूतउवाच परिक्षितैवंसतुबादरायणिःप्रायोपविष्टेनकथासुचोदितः उवाचविप्राःप्रतिनंद्यपार्थिवंमु
दामुनीनांसदसिस्मशृण्वताम् ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेमन्वंतरानुचरितेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच आसी
द्गिरिवरोराजंस्त्रिकूटइतिविश्रुतः क्षीरोदेनावृतःश्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः १ तावताविस्तृतःपर्यक्त्रिभिःशृंगैःपयोनिधिम् दिशःखंरोचयन्नास्ते
रौप्यायसहिरण्मयैः २ अन्यैश्चककुभःसर्वारत्नधातुविचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराम्भसाम् ३ सचावनिज्यमानांघ्रिःसमंतात्पयऊर्मिभिः
करोतिश्यामलांभूमिंहरिन्मरकताश्मभिः ४ सिद्धचारणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः किन्नरैरप्सरोभिश्चक्रीडद्भिर्जुष्टकंदरः ५ यत्रसंगीतसन्नादैर्नदद्गु
हममर्षया अभिगर्जंतिहरयःश्लाघिनःपरशंकया ६ नानारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतः चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठविहंगमः ७ सरित्सरोभि
रच्छोदैःपुलिनैर्मणिवालुकैः देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभांब्वनिलैर्युतः ८ तस्यद्रोण्यांभगवतोवरुणस्यमहात्मनः उद्यानमृतुमन्नामआक्रीडंसुरयोषिताम् सर्वतोऽलंकृतंदिव्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः ९ मंदारैःपारिजातैश्चपाटलाशोकचंपकैः चूतैःप्रियालैःपनसैराम्रैराम्रातकैरपि १० क्रमुकैर्नालिकेरैश्चखर्जूरै
र्बीजपूरकैः मधुकैःसालतालैश्चतमालैरसनार्जुनैः ११ अरिष्टोदुंबरप्लक्षैर्वटैःकिंशुकचंदनैः पिचुमंदैःकोविदारैःसरलैःसुरदारुभिः १२ द्राक्षेक्षुरंभा
जंबूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः बिल्वैःकपित्थैर्जंबीरैर्वृतोभल्लातकादिभिः १३ तस्मिन्सरःसुविपुलंलसत्कांचनपंकजम् कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रश्रियोर्जि
तम् मत्तषट्पदनिर्घुष्टंशकुंतैश्चकलस्वनैः १४ हंसकारंडवाकीर्णंचक्राह्वैःसारसैरपि जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितम् १५ मत्स्यकच्छपसंचार
चलत्पद्मरजःपयः कदंबवेतसनलनीपवंजुलकैर्वृतम् १६

स्मिन् ७ किंच स्वच्छोदकैःसरित्सरोभिर्युतः मणयइववालुकायेषुतैः पुलिनैश्चयुतः देवस्त्रीणांमज्जनेनयआ
मोदः तेनसौरभयुक्तान्यंबूनि अनिलाश्चतैश्चयुतआस्ते ८ तस्यद्रोण्यांवरुणस्योद्यानमास्ते गिरिवनादिसर्वंध्येयमितिवक्ष्यति अतोगिरिमुपवर्ण्यवनंवर्णयति सर्वतोलंकृतमिति
९ पुनर्गिरिंवर्णयति मंदारैरितिचतुर्भिः मंदारादिभिर्वृतइत्यन्वयः १० ११ १२ १३ तस्मिन्गिरौसरआस्ते तद्वर्णयति सुविपुलमित्यादिसार्द्धैः पंचभिः लसंतिकांचनपंकजानियस्मिन् कुमुदादीनांश्रियाऊर्जितं कलःस्वनोयेषांतैः शकुंतैश्चनिर्घुष्टम् १४ चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णं जलकुक्कुटादीनांकुलैः कूजितम् १५ मत्स्यानांकच्छपानांचसंचारेण
चलतांपद्मानांरजसायुक्तंपयोयस्मिन्तत् १६ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

१७ नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवोयेषांतैरलंशोभितं १८ तत्रैवंसति एकदातद्गिरिकाननाश्रयोवारणयूथपः करेणुभिश्चरन् तृषार्दितेनस्वयूथेनवृतः सरोवरस्याभ्याशंसमीपम
गमदितिपंचमेनान्वयः किंकुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवंतंविशालंगुल्मलतादिसंदर्भंवनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभंजन् १९ कथंभूतः यस्यगंधमात्राद्धरयः सिंहाः गजेंद्रादयश्चभयाद्द्रवंतिपलायं
ते २० वृकादयः क्षुद्राः अल्पाः प्राणिनः अन्यत्रतद्दृष्टिपथंत्यक्त्वाचरंति २१ पुनः कीदृशः घर्मतप्तः मदच्युत् मदस्रावी मदमश्नंतीतितथातैः २२ २३ निजेनपुष्करेणकराग्रेणोद्धृतं गत
क्लमः सन् निकामंपपौ २४ २५ २६ दीनधियःकरेणवः तंकेवलंविचुक्रुशुः २७ २८ मनउत्साहशक्तिः बलंशारीरम् ओजः ऐंद्रियंतेषां सकलंबलादिविपर्ययोविपरीतमाधिक्यम् ज-

कुंदैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेंगुदैः कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुन्नागजातिभिः १७ मल्लिकाशतपत्रैश्चमाधवीजालकादिभिः शोभितंतीर
जैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलंद्रुमैः १८ तत्रैकदातद्गिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् सकंटकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मंप्ररुजन्वनस्पती
न् १९ यद्गंधमात्राद्धरयोगजेंद्राव्याघ्रादयोव्यालमृगाश्चखड्गाः महोरगाश्चापिभयाद्द्रवंतिसगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः २० वृकावराहामहिषर्क्षशल्या
गोपुच्छसालावृककर्कटाश्च अन्यत्रक्षुद्राहरिणाः शशादयश्चरंत्यभीतायदनुग्रहेण २१ सघर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतोमदच्युत्कलभैरनुद्रुतः
गिरिंगरिम्णापरितः प्रकंपयन्निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः २२ सरोऽनिलंपंकजरेणुरूषितंजिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः वृतः स्वयूथेनतृषार्दि-
तेनतत्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतम् २३ विगाह्यतस्मिन्नमृतांबुनिर्मलंहेमारविंदोत्पलरेणुवासितम् पपौनिकामंनिजपुष्करोद्धृतमात्मानमद्भिः
स्नपयन्गतक्लमः २४ स्वपुष्करेणोद्धृतशीकरांबुभिर्निपाययन्संस्नपयन्यथागृही घृणीकरेणूः कलभांश्चदुर्मदोनाचष्टकृच्छ्रं कृपणोऽजमायया २५
तंतत्रकश्चिन्नृपदैवचोदितोग्राहोबलीयांश्चरणेरुषाऽग्रहीत् यदृच्छयैवंव्यसनंगतोगजोयथाबलंसोतिबलोविचक्रमे २६ तथातुरंयूथपतिंकरे
णवोविकृष्यमाणंतरसाबलीयसा विचुक्रुशुर्दीनधियोऽपरेगजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुंनचाशकन् २७ नियुध्यतोरेवमिभेंद्रनक्रयोर्विकर्षतोरंतर
तोबहिर्मिथः समाः सहस्रंव्यगमन्महीपतेसप्राणयोश्चित्रममंसतामराः २८ ततोगजेंद्रस्यमनोबलौजसांकालेनदीर्घेणमहानभूद्व्ययः विकृष्यमा
णस्यजलेवसीदतोविपर्ययोऽभूत्सकलंजलौकसः २९ इत्थंगजेंद्रः सयदापसंकटंप्राणस्यदेहीविवशोयदृच्छया अपारयन्नात्मविमोक्षणेचिरंदध्या-
विमांबुद्धिमथाभ्यपद्यत ३० नमामिमेज्ञातयआतुरंगजाः कुतः करिण्यः प्रभवंतिमोचितुम् ग्राहेणपाशेनविधातुरावृतोऽप्यहंचतंयामिपरंपरायणम्
३१ यः कश्चनेशोबलिनोंऽतकोरगात्प्रचंडवेगादभिधावतोभृशम् भीतंप्रपन्नंपरिपातियद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणंतमीमहि ३२ इतिश्रीभा॰
अष्ट॰ मन्वंतरानुवर्णनेगजेंद्रोपाख्यानेद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुकउवाच एवंव्यवसितोबुद्ध्यासमाधायमनोहृदि जजापपरमंजाप्यं
प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् १

लौकसः ग्राहस्य २९ सइत्थंयदाप्राणस्यसंकटमाप यतोदेही ३० बुद्धिमेवाह नमामीति अहंनचप्रभवामि यतः ग्राहरूपेणकेवलंविधातुः
पाशेनावृतः तथाऽपितंपरंपरमेश्वरं परेषांब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतम् शरणंयामि ३१ कोसौयंशरणंयासितत्राह यः कश्चनेति अंतकएवोरगः तस्मात् तंशरणमीमहि व्र-
जेम यद्भयादित्यत्रश्रुतिः भीषाऽस्माद्वातः पवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ३२ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृ
तीयेतुगजेंद्रेणस्तुतोहरिरुपेत्यतम् समुद्धारेमंग्राहात्ग्राहंदेवलशापतः १ जाप्यंजप्यंस्तोत्रम् प्राग्जन्मनिइंद्रद्युम्नसंज्ञे १ ७ ७ ७

तस्मै नमो नमनं अभिधीमहि अभिध्यायेम केवलं ग्राह्यगृहीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् स्वस्य तज्ज्ञानं संभावयितुं विशिनष्टि यत एतच्चिद्रूपात् एतद्देहादि चिदात्मकं चेतनं भवति तदुक्तम् येन चेतयते विश्वमिति तत्र हेतुः पुरुषाय पूर्वं कारणत्वेन प्रविश्य ननु प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसिद्धं तत्राह आदिः प्रकृतिः बीजं पुरुषः तद्रूपाय प्रविष्टत्वेऽपि जीववत् पारतंत्र्यं वारयति परेशायेति २ परमैश्वर्यं विवृण्वन्नाह यावत्समाप्ति यस्मिन्नधिष्ठाने यत उपादानात् येन कर्त्रा यः स्वस्वयमेवेदं विश्वं भवति अस्मात् कार्यात् परस्मात्कारणाच्च यः परस्तं स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ३ विश्वहेतुत्वं स्वतःसिद्धत्वं चोक्तं इदानीं विश्वप्रकाशकत्वं स्वप्रकाशकत्वं च वर्णयन् प्रार्थयते यः स्वात्मनीति विभातमभिव्यक्तं सत् क्वचित्प्रलये तिरोहितं लीनं सत् तदुभयं कार्यकारणं च साक्षी सन् ईक्षते साक्षित्वे हेतुः अविद्धदृक् अलुप्तदृष्टिः आत्ममूलः स्वयंप्रकाशः कुतः परात् प्रकाशकाच्चक्षुरादेरपि परः तस्यापि प्रकाशकः इत्यर्थः चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः ४ तिरोहितमीक्षत इत्येतत्प्रपंचपूर्वकं दुर्ज्ञेयत्वं वदन् प्रार्थयते कालेनेति द्वाभ्याम् पंचत्वमितेषु नाशं प्राप्तेषु गहनं दुरवगाहं गभीरमनंतं तस्य तमसः आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ५ अत एव देवादयोऽपि यस्य स्वरूपं न विदुः जंतुरर्वाचीनः कोऽपि गंतुं ज्ञातुमीरितुं वक्तुं वा दुरत्ययं दुर्गमं अनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः मामास्

गजेंद्र उवाच नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकं पुरुषायादिबीजाय परेशायाभिधीमहि २ यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ३ यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं क्वचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितम् अविद्धदृक् साक्ष्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ४ कालेन पंचत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ५ न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जंतुः पुनः कोऽर्हति गंतुमीरितुम् यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स मावतु ६ दिदृक्षवो यस्य पदं सुमंगलं विमुक्तसंगा मुनयः सुसाधवः चरंत्यलोकव्रतमव्रणं वने भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ७ न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति ८ तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये अरूपायोरुरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ९ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि १० सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ११ नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च १२ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः १३

६ कथं तर्हि तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिरित्याशंक्य तज्ज्ञानोपायं कथयन्नाह दिदृक्षव इति अलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादि अव्रणमच्छिद्रं भूतानामात्मभूताः भूतेष्वात्मदृष्टयः संतः स मे गतिरस्तु ७ दुरत्ययानुक्रमणत्वं प्रपंचयन् प्रणमति न विद्यत इत्यादिना लोकानामप्ययः प्रलयः संभवो जन्म तयोर्द्वंद्वैक्यम् तदर्थं यस्तानि जन्मादीनि स्वीकरोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ८ ब्रह्मणे अरूपाय अनंतशक्तये उरुरूपाय अत आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परेशाय नमः ९ आत्मप्रदीपाय प्रकाशांतरस्याविषयाय कुतः साक्षिणे प्रकाशाय परमात्मने जीवानियंत्रे अत एव गिरां विदूराय अप्राप्याय चेतसां चित्तवृत्तीनाम् तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति १० एवमपि विपश्चिता निपुणेन नैष्कर्म्येण संन्यासेन सत्त्वेन शुद्धेन संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतेः प्रतिलभ्याय प्रत्यक्त्वेन प्राप्याय निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानंदानुभूतये ११ गुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्मानुकारिणे ज्ञानघनाय चेति निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानवैलक्षण्यमुक्तम् १२ साक्षिण इति सर्वाध्यक्षत्वेऽपि निर्विकारत्वमुक्तम् आत्मनां क्षेत्रज्ञानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे तत्र हेतुः पुरुषाय पूर्वमेव सते तथा च श्रुतिः पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति पूर्णायेति वा १३ ॥ ॥

सर्वेंद्रियाणांयेगुणाः विषयास्तेषांद्रष्ट्रे सर्वेप्रत्ययाइंद्रियवृत्तयोहेतवोज्ञापकायस्य तस्मैतदेवाह असता अहंकारादिप्रपंचेन छायया ऽसद्रूपया उक्ताय प्रतिबिंबेनबिंबमिवसूचिताय तत्रहेतुः सद्रूपोविषयेषु आभासोयस्य तस्मै तदुक्तंतृतीये यथाजलस्थ आभासइत्यादिना पाठांतरेअसत्यस्य छायया अध्यासेन अक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानायेत्यर्थः १४ अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय अतएवस्वयंनिष्कारणाय कारणत्वेऽपिमृदादिवद्विकारंवारयति अद्भुतकारणायेति एवंभूतत्वेप्रमाणमाह सर्वेआगमाः पंचरात्रादयः आम्नायाश्चवेदाः तेषांमहार्णवाय स्रोतसामिवपर्यवसानस्थानाय अपवर्गाय मोक्षरूपाय अतः परायणाय उत्तमानामाश्रयाय १५ गुणाएवारणिस्तयाच्छन्नश्चिदूष्मायोज्ञानाग्निःतस्मै तेषांगुणानांक्षोभेकार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकंमानसंयस्य सोऽकामयत बहुस्यामितिश्रुतेः नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्यभावेनभावनया विवर्जिता आगमाविधिनिषेधलक्षणायैः तेषुस्वयमेवप्रकाशोयस्य तस्मै १६ मादृङ्मादृश्चासौप्रपन्नः पशुः तस्यपाशोविद्या तस्याविशेषेणमोक्षणंयेन तत्रयोग्यतामाह मुक्ताय मोचने हेतुः भूरिः करुणायस्य अतः तत्रार्थेऽलयाय अनलसाय स्वांशेन अंतर्यामिरूपेण सर्वेषांतनुभृतांमनसिप्रतीताप्रख्यातायाप्रत्यक्दृक् तस्मै तथाचश्रुतिः यआत्मनितिष्ठन् आत्मानमंतरोयमयतीति भगवतेसर्वेषांतनुभृतांनियमनेसमर्थाय तेषांमनः स्थितत्वेऽपिबृहते अपरिच्छिन्नाय १७

सर्वेंद्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे असताच्छाययोक्तायसदाभासायतेनमः १४ नमोनमस्तेऽखिलकारणायनिष्कारणायाद्भुतकारणाय सर्वागमाम्नायमहार्णवायनमोऽपवर्गायपरायणाय १५ गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपायतत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय नैष्कर्म्यभावेनविवर्जितागमस्वयंप्रकाशायनमस्करोमि १६ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणायमुक्तायभूरिकरुणायनमोऽलयाय स्वांशेनसर्वतनुभृन्मनसिप्रतीतप्रत्यग्दृशेभगवतेबृहतेनमस्ते १७ आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषुसक्तैर्दुष्प्रापणायगुणसंगविवर्जिताय मुक्तात्मभिःस्वहृदयेपरिभाविताय ज्ञानात्मनेभगवतेनमईश्वराय १८ यंधर्मकामार्थविमुक्तिकामाभजंतइष्टांगतिमाप्नुवंति किंत्वाशिषोरात्यपिदेहमव्ययंकरोतुमेदभ्रदयोविमोक्षणम् १९ एकांतिनोयस्यनकंचनार्थंवांछंतियेवैभगवत्प्रपन्नाः अत्यद्भुतंतच्चरितंसुमंगलंगायंतआनंदसमुद्रमग्नाः २० तमक्षरंब्रह्मपरंपरेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् अतींद्रियंसूक्ष्ममिवातिदूरमानंतमाद्यंपरिपूर्णमीडे २१ यस्यब्रह्मादयोदेवावेदालोकाश्चराचराः नामरूपविभेदेनफल्ग्व्याचकलयाकृताः २२ यथार्चिषोऽग्नेःसवितुर्गभस्तयोनिर्यांतिसंयांत्यसकृत्स्वरोचिषः तथायतोऽयंगुणसंप्रवाहोबुद्धिर्मनःखानिशरीरसर्गाः २३ सवैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्नस्त्रीनषंढोनपुमान्नजंतुः नायंगुणःकर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोजयतादशेषः २४

अंतःस्थत्वेऽपिदेहादिष्वासक्तैर्दुष्प्रापणाय आप्तुमशक्याय तत्रहेतुः गुणसंगेनविवर्जिताय अतएवमुक्तात्मभिः देहादिष्वनासक्तैश्चिंतिताय तैः परिभावितरूपमाह ज्ञानात्मनइत्यादि १८ इष्टांगतिंकामितधर्मादिफलंप्राप्नुवंत्येव नतुतावदेव किंतुयास्तैरकामिता अन्याअप्याशिषोराति देहमव्ययंराति एवंयः अदभ्रदयः समेविमोक्षणंकेवलंकरोतु नाधिकंप्रार्थये १९ एतावदप्यहंभक्तिसुखानभिज्ञत्वेनवांछामि यस्यएकांतभक्तानकंचिदर्थंवांछंति तंपरमेश्वरमीडेस्तौमीत्युत्तरेणान्वयः तेषांनिष्कामत्वेहेतुः येवैभगवतः सर्वज्ञानमुक्तान् प्रपन्नाः सेवितवंतः २० अत्यद्भुतसुमंगलत्वप्रदर्शनार्थमक्षरत्वादीनिविशेषणानि २१ परिपूर्णत्वंप्रदर्शयन्नाह त्रिभिः यस्येति फल्ग्व्याचस्वल्पयैवकलया अंशेनकृताः सजयतादितितृतीयेनान्वयः २२ कथंकृताइत्यपेक्षायांदृष्टांतोयथाऽर्चिषोऽग्नेरितिप्रवाहदृष्टांतः सवितुर्गभस्तयइत्यानंत्ये निर्यांतिउद्गच्छंति संयांतिनिलीयंते गुणसंप्रवाहमेवाह बुद्धिर्मनइति खानिकरणानि शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्चयतोभवंतिसः २३ अतएवदेवादीनांमध्येकोऽपिनभवति नजंतुः लिंगत्रयशून्यंप्राणिमात्रमपि किंतुसर्वस्यनिषेधे अवधित्वेन अवशिष्यतइतिनिषेधशेषः मायया अशेषः अशेषात्मकः जयतात् मद्विमोक्षणायाविर्भवतु २४

नचग्राहाच्छरिरस्यमोक्षणेनाहंजीवितुमिच्छामि तत्रहेतुः अमुया अंतर्बहिश्चाविवेकव्याप्तया गजजात्याकिंप्रयोजनम् आत्मलोकस्य आत्मप्रकाशस्ययदावरणमज्ञानं तस्यैवतुमोक्षामि
च्छामि यस्यमोक्षस्यकालेननाशोनास्ति यद्वा देहस्यबंधोदेहनाशेनश्येदेव किंतन्मोक्षप्रार्थनेन आत्मलोकावरणस्यतुकालेनविप्लवोनास्ति ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् अतस्तस्यैवमोक्षमिच्छा
मीत्यर्थः २५ सोऽहंमुमुक्षुः विश्वंविश्वरूपं अविश्वंविश्वव्यतिरिक्तंच विश्ववेदोधनमुपकरणंयस्यतं विश्वस्यात्मानंचकेवलंप्रणतोऽस्मिनतुतंजानामि २६ योगंविनादुर्ज्ञेयत्वादित्याह
योगेनभगवद्धर्मेणरांधितानिदग्धानिकर्माणियेषांतेयंप्रपश्यंति २७ तर्हिसर्वैपियोगमेवकिंनास्थितास्तत्राह नमइतिद्वाभ्याम् असह्योवेगोरागादिलक्षणोयस्य तथाभूतंशक्तित्रयं
यस्यतस्मै बहिश्चअखिलाधियांसर्वेंद्रियाणांगुणाय शब्दादिरूपेणप्रतीयमानाय अतःकदिंद्रियाणां कुत्सितानींद्रियाणियेषांतेषामनवाप्यंवर्त्मयस्य २८ यच्छक्त्यायस्यमायययाया अहं
धीः तयाहतमाहतमयंजनोनवेद दुरत्ययंमाहात्म्यंयस्यतमिवः आश्रितोऽस्मि २९ उपवर्णितंनिर्विशेषंमूर्तिभेदंविनापरंतत्त्वंयेन तंविविधाचासौलिंगाभिदामूर्तिभेदः तस्यामभिमानोयेषां

जिजीविषेनाहमिहामुयाकिमंतर्बहिश्चावृतयेभयोन्या इच्छामिकालेननयस्यविप्लवस्तस्यात्मलोकावरणस्यमोक्षम् २५ सोऽहंविश्वसृजं वि
श्वमविश्वंविश्ववेदसम् विश्वात्मानमजंब्रह्मप्रणतोऽस्मिपरंपदम् २६ योगरांधितकर्माणोहृदियोगविभाविते योगिनोयंप्रपश्यंतियोगेशंतंनतोऽस्म्य
हम् २७ नमोनमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय प्रपन्नपालायदुरंतशक्तयेकदिंद्रियाणामनवाप्यवर्त्मने २८ नायंवेदस्वमात्मानंयच्छ
क्त्याऽहंधियाहतम् तंदुरत्ययमाहात्म्यंभगवंतमितोऽस्म्यहम् २९ श्रीशुकउवाच एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मादयोविविधलिंगभिदा
भिमानाः नैतेयदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयोहरिराविरासीत् ३० तंतद्वदार्तमुपलभ्यजगन्निवासः स्तोत्रंनिशम्यदिविजैःसहसं
स्तुवद्भिः छंदोमयेनगरुडेनसमुह्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशुयतोगजेंद्रः ३१ सोंऽतःसरस्युरुबलेनगृहीतआर्तोदृष्ट्वागरुत्मतिहरिंखउपात्तचक्र
म् उत्क्षिप्यसांबुजकरंगिरमाहकृच्छ्रान्नारायणाखिलगुरोभगवन्नमस्ते ३२ तंवीक्ष्यपीडितमजःसहसावतीर्यसग्राहमाशुसरसःकृपयोज्जहार ग्राहा
द्विपाटितमुखादरिणागजेंद्रंसंपश्यतांहरिरमूमुचदुच्छ्रियाणाम् ३३ इतिश्रीभा० अष्ट० गजेंद्रमोक्षणेतृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुकउवाच
तदादेवर्षिगंधर्वाब्रह्मेशानपुरोगमाः मुमुचुःकुसुमासारंशंसंतःकर्मतद्धरेः १ नेदुर्दुंदुभयोदिव्यागंधर्वाननृतुर्जगुः ऋषयश्चारणाःसिद्धास्तुष्टुवुः
पुरुषोत्तमम् २ योसौग्राहःसवैसद्यःपरमाश्चर्यरूपधृक् मुक्तोदेवलशापेनहूहूर्गंधर्वसत्तमः ३ प्रणम्यशिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययम् अगायत
यशोधामकीर्तन्यगुणसत्कथम् ४ सोऽनुकंपितईशेनपरिक्रम्यप्रणम्यतम् लोकस्यपश्यतोलोकंस्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ५ षांते अतएतेयदानोप

जग्मुःतत्रतदाअखिलामरमयःसर्वदेवमयमूर्तिः ३० दिविजैःदेवैःसह छंदोमयेनेतिशैघ्र्यायोक्तम् ३१ खेदृष्ट्वा उपात्तमुद्यतंचक्रंयेन ३२ गरुडोऽपिमंदगातिरितिततःसहसावतीर्य
अरिणाचक्रेणविपाटितंमुखंयस्य उच्छ्रियाणांदेवानाम् ३३ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थेतुतयोर्ग्राहःप्रापगंधर्वतांपुनः गजस्त्वपार्षदंकृत्वा
हरिर्निन्येनिजंपदम् १ १ २ हूहूसंज्ञोगंधर्वसत्तमःअसौदेवलस्यशापेनग्राहोजातःसवैततःसद्योमुक्तःसन् उत्तमश्लोकमगायतेत्यन्वयः एवंहीतिहासोत्तमेकथा सरसिस्त्री
भिः क्रीडन्नसौस्नातुंप्रविष्टंदेवलंपादे प्रगृह्याविचकर्ष सचप्रकुपितोग्राहोभवेतिशशाप तेनचप्रसादितःसन्नुवाच एवमेवगजेंद्रंगृण्हीष्व ततश्चगजेंद्रमुद्धरन्हरिस्त्वामपिमोच
यिष्यतीति ३ कथंभूतंयशसोधामआश्रयं अतःकीर्तन्याःकीर्तनीयाःगुणाःसतीकथाचयस्यतम् ४ स्वंलोकंगंधर्वलोकम् ५ ७ ७ ७

इदानींकृपांप्रार्थयते सत्वमिति यद्भजनंविनानकश्चित्पुरुषार्थः सत्वम् त्वादितिस्त्वया यत्करांबुजंसात्वतांभक्तानांशीर्ष्णिअ धायि कृपयान्यस्तंतन्ममापिशीर्ष्णिनिधेहीतिशेषः क
थम्भूतंवंदितंसर्वकामवर्षित्वेनसाद्भिस्कृतं नचमर्षितवानादरः यतः हेवरेण्य मांवक्षसिल क्ष्माविभर्षि अहोचित्रमेतत् मयिकेवलमादरमात्रं भक्तेषुतु परमाकृपा अतईश्वरस्य-
तवयन्माययाईहितंतत्कोवितर्कयितुंसमर्थः २३ २४ सत्त्वायसत्त्वप्रधानायमुख्यतमायप्राणायसूत्रात्मने २५ उरुःस्वनोवेदात्मकोनादोयस्य यइदंविश्वंब्राह्मणादिनाम्नाविधिनि
षेधालंबनभूतेनवशेऽनयत् नियमितवान् सत्वमीश्वरः तथाचश्रुतिः तस्यवाकृतंतिर्नामानिदामानीति २६ नान्विंद्रादयोवशंनयातिलोकपालत्वात् कुतोहंतत्राह यमिति मत्सरए वज्वरो
येषांतेयाहित्वाद्विपदः चतुष्पदः सरीसृपंजंगमं स्थाणुस्थावरंचयदत्रदृश्यतेतात्किंचिदपिपातुंनशक्ताः सत्वमेवप्राणरूपेणपालकईश्वरश्चेत्यर्थः तथाचश्रुतिः नाथाहिंसंताहमुक्थमस्युमुक्थम
स्मीत्यादि २७ अवतारचरितमाह भवानिमांक्षोणीमियामनुनासहमत्साहितां धृत्वेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावतिप्रलयार्णवे ओजसाक्रमतेविचरति यद्वापातुमित्यस्यानुषंगः क्षो

सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्त्वदधायिसात्वताम् । बिभर्षिमांलक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुरिति २३ रम्यकेचभग
वतःप्रियतमंमात्स्यमवताररूपंतद्वर्षपुरुषस्यमनोःप्राक्प्रदर्शितं सइदानीमपिमहताभक्तियोगेनाराधयतीदंचोदाहरति २४ ओंनमोभगवतेमुख्य
तमायनमः सत्त्वायप्राणायौजसेसहसेबलायमहामत्स्यायनमइति २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपोविचरस्युरुस्वनः सईश्वरस्त्वंयइ
दंवशेनयन्नाम्नायथादारुमयींनरःस्त्रियम् २६ यंलोकपालाःकिलमत्सरज्वराहित्वायतंतोऽपिपृथक्समेत्यच पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपं
स्थाणुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिम् मयासहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्म
नेनमइति २८ हिरण्मयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणस्तस्यतात्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमंचा
नुजपति २९ ओंनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्त्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोवस्थानायनमस्ते ३० यद्रू
पमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम् संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदजमंडजो
द्भिदंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियम् द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकवि
भिःकल्पितेयम् संख्याययातत्त्वदृशापनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायतइति ३३ णींपातुंक्रमतेउत्सहतइत्यर्थः यतः अजः कीदृशीं ओषधीनांवीरुधांच

निधिमाश्रयभूतां तस्मैनमः जगतोयः प्राणगणस्तस्यात्मनेनियंत्रे २८ तात्प्रियतमां तांप्रियतनुम् २९ अकूपाराय कूर्मायसर्वः संपूर्णः सत्त्वगुणोविशेषणंयस्य नउपलक्षितंस्थानं
यस्य वारिचरत्वात् वर्ष्मणेवर्षीयसे कालानवच्छिन्नाय भूम्नेसर्वगताय अवस्थानाय आधाराय ३० निजमाययाऽर्पितंप्रकाशितमेतदर्थस्वरूपंदृश्यम् पृथिव्यादियस्यैवरूपं य
तः पृथङ्नास्ति कथंभूतम् बहुभिः रूपैरूपितंनिरूपितंयस्यचसंख्यानास्ति कुतः अयथामिथ्यैवोपलंभनात् नाहिमरीचिजलमेतावदितिसंख्यातुंशक्यते अव्यपदेशरूपिणेअ
निरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ बहुरूपत्वंदर्शयंस्तस्येश्वराद्व्यतिरेकमाह जरायुजेति द्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेयस्त्वमेवैकः नत्वद्व्यतिरिक्तोऽस्ति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३२ स
प्रपंचतामनूद्यतन्निरासेन प्रणमतियस्मिन्निति असंख्येयाअनंताविशेषायेषां तानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चयस्य तादृशेयस्मिन्नृत्वायिकविभिः कापिलादिभिरियंचतुर्विंशत्या-
दिसंख्याकल्पितासतीययातत्त्वदृशायेनतत्त्वज्ञानेनापनीयते तस्मैसांख्यसिद्धांतरूपायनमः परमार्थरूपायेतिवा ३३ ७ ७ ७

एषाभूरुपधावतीत्यन्वयः ३४ मंत्रैस्तत्त्वेनलिंग्यतइतितथातस्मै यज्ञाअयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपाय अतएवमहांतोऽध्वराअवयवभूतायस्य कर्मणाशुक्लायशुद्धाय यज्ञानुष्ठात्रे त्रियुगायकृतयुगेयज्ञाभावात् यद्वा कलियुगेच्छन्नत्वात् ३५ कवयोविद्वांसः विपश्चितोनिपुणाः गुणेषुदेहेंद्रियादिषुमग्नंतिविविच्यंति मग्नाविवकसाधनेननमनसाक्रियार्थैः कर्माभिः तत्फलेश्वगूढमप्रकाशमानंदिदृक्षवः एवंमथनेर्ईरितः प्रकटितः आत्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः ३६ मथनमेवदर्शयन्नाह द्रव्यंविषयः क्रियाइंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनंदेहः ईशःकालः कर्त्ताअहंकारः एतैर्मायायागुणैः कार्यैरुपलक्षणैः वस्तुत्वेननिरीक्षितोयआत्मातस्मै अन्वीक्षयाविचारेण योगैर्यमनियमादिभिः अतिशयात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैः निरस्तामाया निमित्ता आकृतिर्यस्मात्तस्मै ३७ तदेवंनिर्गुणरूपेणनत्वा परमेश्वररूपेणप्रणमाति करोतीति यस्योक्षितुर्जीवार्थमीक्षितमत्यंतानिच्छायामीक्षणायोगात् स्वार्थंतुनेक्षितम् विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मायाकरोति तस्याजडत्वपरिस्वरसान्निधानात्प्रवृत्तिंदृष्टांतेनाह यथाऽयोलोहं ग्रावाणो अयस्कांतान्निमित्तात् भ्रमतेतदाश्रयंतदभिसुखंसत् गुणानांकर्म णां

उत्तरेषुचकुरुषुभगवान् यज्ञपुरुषः कृतवराहरूप आस्तेतंतुदेवीहैषाभूः सहकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावतिइमांचपरमामुपनिषदमावर्त यति ३४ ओंनमोभगवतेमन्त्रतत्त्वलिंगाययज्ञक्रतवेमहाध्वरावयवायमहापुरुषायनमः कर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्ते ३५ यस्यस्वरूपंकवयोवि पश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसम् मथ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरी क्षितात्मने अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतयेनमोनमः ३७ करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितमीक्षितुर्गुणैः माया यथायोभ्रमतेतदाश्रयंग्रावोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयोमांरसायाजगदादिसूकरः कृत्वाऽग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्व तः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मितंविभुमिति ३९ इतिश्रीभा॰ महा॰ पंचम॰ भुवनकोशवर्णनेनामाष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशु कउवाच किंपुरुषेवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताऽभिरामंतच्चरणसान्निकर्षाभिरतः परमभागवतोहनुमान् सहकिंपुरुषैरवि रतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्तृभगवत्कथांसमुपशृणोतिस्वयंचेदंगायति २ ओंनमोभगवतेउत्तम श्लोकायनमआर्यलक्षणशीलव्रतायनमउपशिक्षितात्मनेउपासितलोकायनमः साधुवादनिकषणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायन मइति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थम् प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनंह्यनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ४ जीवादृष्टानांचसाक्षिणेतस्मैते-

नमः ३८ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति योजगतामादिः कारणभूतः सूकरः मांपृथ्वीमग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राऽग्रेकृत्वा रसातलादारभ्यउदन्वतः प्रलयार्णवात् इभोगजइवनिरगात् ततश्चप्रतिगज तुल्यंदैत्यंप्रमथ्ययः क्रीडन्स्थितः तंविभुंप्रण ताःस्मेत्यन्वयः ३९ इतिपं॰टी॰ अष्टादशः १८ ऊनविंशेकिंपुरुषेभारतेचोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभावश्चभारतश्रेष्ठ्यमेवच १ किंपुरुष वर्षइति १ भर्तोश्चासौभगवांश्चतस्यकथां २ आर्याणांलक्षणानिशीलंव्रतंचयस्मिन् उपशिक्षितात्मनेसंयतात्मनाय उपासितोऽनुसृतोलोकोयेनसाधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्यनिकष णायनिकषाश्मवन्निर्धारस्थानाय परमसीम्नइत्यर्थः ३ श्रीरामंपरमार्थरूपेणप्रणमाति यदेकंवेदांतेषुप्रसिद्धंतत्त्वंतत्प्रपद्ये तत्कथंभूतंविशुद्धश्चासावनुभवश्चसएवमात्रास्वरूपंयस्य वि शुद्धत्वेहेतुः प्रशांतं तत्रापिहेतुः स्वतेजसास्वरूपप्रकाशेनध्वस्ताः गुणानांविविधाजाग्रदाद्यवस्थायस्मिन् अनुभवमात्रत्वेहेतुः प्रत्यक् दृश्याद्अन्यत्तत्कुतः अनामरूपं ननुवस्तुतएवंभूतस्या पिजीवस्योक्तसर्वविपर्ययोदृश्यतेतत्राह निरहमहंकाराभावात्नतथावैपरीत्यमित्यर्थः ननुश्रीरामस्यरूपंनेवंप्रतीयतेतत्राह सुधियापुंसाउपलभ्यतइत्युपलंभनं शुद्धचित्तेनब्रह्मत्वेनैवो पलभ्यतइत्यर्थः ४ ७

कथंतर्हिदशरथपुत्रत्वंतत्राह विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसोरावणस्यवधाय तस्यमनुष्यादन्यतोवध्यत्वात् नकेवलमेतावत्किंतु इहसंसारे स्त्रीसंगादिकृतंदुःखंदुर्वारमितिमर्त्यानांशिक्ष
णंचाशिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथास्वेस्वरूपेरममाणस्यजगदात्मनः सीताविरहकृतानिव्यसनानिइतिकुतःस्युः ५ विषयासक्त्यभावेन व्यसनानर्हत्वमुपपादयति नवैसभगवान्त्रिलो-
क्यांक्वापिसक्तः यतआत्मवतांधीराणामात्मासुहृत्तमश्च अतोनस्त्रीकृतंमोहंप्राप्नुयात् लक्ष्मणंचेति देवदूतेनश्रीरामंमंत्रयताविज्ञापितमत्रागतस्त्वयावध्यइति तदेवद्वारिस्थितं
लक्ष्मणं दुर्वाससमागतंविज्ञापयितुंप्रविष्टंहंतुमुद्यतोवसिष्ठवाक्यात्तत्याज तच्चनयुज्यतइत्यर्थः ६ ततःश्रीरामएवसर्वैःसेव्यइतिवक्तुम् नतस्यतोषहेतुःसत्कुलजन्मादि किंतुभक्ति
रेवेत्याह नजन्मेति महतःपुरुषाज्जन्म महतःश्रीरामस्येतिवा सौभगंसौंदर्यमाकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तानपिनोवनचरान् वत अहोलक्ष्मणस्याग्रजोऽपिसखि
त्वेकृतवान् ७ तस्मात्सुरोवाअन्योवायःकोपि श्रीराममेवसर्वप्रकारेणभजेत् सुकृतज्ञमल्पयिस्यपिभजनेबहुमानिनं उत्तरान्कोसलान्अयोध्यावासिनः ८ उपाचितैर्धर्मादिभिरा

मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः कुतोऽन्यथास्याद्रमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ५ नवैसआत्मात्म-
वतांसुहृत्तमःसक्तस्त्रिलोक्यांभगवान्वासुदेवः नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचापिविहातुमर्हति ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगंनवाङ्न
बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येवतलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाऽप्यथवानरोनरःसर्वात्मनायःसुकृतज्ञमुत्त
मम् भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भारतेपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यआकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवै
राग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिःप्रजाभिर्भग
वत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरतिइदंचाभिगृणाति १० ओंनमोभगवतेउपशमशी
लायोपरतानात्म्यायनमोऽकिंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआत्मारामाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचे
दम् कर्ताऽस्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदेहगतोऽपिदैहिकैः द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२ इदंहियोगे
श्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवाञ्जगादयत् यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्यादधीतोज्झिततदुष्कलेवरः १३ यथैहिकामुष्मिकका
मलंपटःसुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् शंकेतविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् १४

त्मोपलम्भनेयेनतत्तपश्चरति तत्रउपशमः इंद्रियाणांसंयमः उपरमोनिरहंकारता आत्मवतामनुग्रहायनस्वार्थम् ईश्वरत्वात् ९ भगवदनुभावउपवर्ण्यतेयेनपंच-
रात्रेणतत्सावर्णेः मनोः उपसरतिसेवते १० उपरतानात्म्यायनिरहंकाराय ११ असक्तश्चासौविविक्तश्चसाक्षीचतस्मैनमः असक्तत्वंदर्शयति अस्यविश्वस्यस-
र्गादिषुकर्ताऽपियोनबध्यते अहंकर्तेतिनमन्यते विविक्तत्वमाह देहगतोऽपिदैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्योनहन्यतेनाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्यद्रष्टुरपिसतोदृष्टिर्गु
णैर्दृश्यैर्नविदूष्यतेनाविक्रियते १२ योगकौशलंनिरूपयन् योगंप्रार्थयते इदमितित्रिभिः हेयोगेश्वर हिरण्यगर्भोयद्योगनैपुण्यंजगाद इदमेवनास्किंजन्मप्रभृतिभक्त्या-
अंतकालेपुमांस्त्वयिमनोधारयेदितियत् कथंभूतःसन् उज्झितंदुष्कलेवरंतदभिमानोयेन १३ अन्यथातस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोव्यर्थइत्याह ऐहिकामुष्मिककामेषु
लंपटोमूर्खः सुतादिषुयोगक्षेमंचिंतयन् कुत्सितस्यकलेवरस्यात्ययात् मृत्योःशंकेततथाविद्वानपिसन्यःशंकेतनस्ययत्नःश्रमएव १४

य स्मादिदुषोऽपियमेवदशा तत्तस्मादे प्रभो अधोक्षज त्वमेवनोयोगंविधेहि कीदृशंत्वयिस्वभावजंसहजवासनारूपं येनयोगेनवयंत्वन्मायया नः कुकलेवरे अर्पितामहंममतांशीः
घ्रमिद्यामत्यजेम दुर्भिदामुपायांतरैः सर्वथात्यक्तुमशक्याम् १५ इलावृतवदस्मिन्नपिवर्षे सरितः शैलाश्चसंति नितंबप्रभवाः तटेभ्यः संभूताः १६ आत्मनाचदेहेनाप्युपस्पृशंति १७ १८
लब्धंजन्मयैस्तैः पुरुषैः सात्विकादिस्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगतयआत्मनोविधीयंतेसाध्यंते हियस्मात् सर्वाएवगतयः कर्मानुसारेणसर्वेषांभवंति यस्यवर्णस्ययद्विधानंमोक्षप्रकारः संन्यासव
नस्थत्वादितदनतिक्रमेणास्मिन्नेववर्षे नृणामपवर्गश्चभवति एतच्चकर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तम् नत्वन्यत्रापवर्गाभावेनतदुपर्यपिबादरायणसंभवादीतिदेवानामपिमोक्ष
स्मरणाविनत्वात् १९ अपवर्गस्वरूपमाह योसाविति अनात्म्ये आत्मनिभवमात्म्यंरागादितद्रहिते आनिरुक्ते वाचामगोचरे अनिलयने अनाधारे अनन्यनिमित्तोऽहैतुकोभाक्तियोगएवल
क्षणंस्वरूपंयस्य कथंभवति नानागतीनांनिमित्तंयोऽविद्याग्रंथिः तस्यरंधनंछेदनंतद्द्वारेणमहापुरुषपुरुषाविष्णुभक्तास्तैः प्रकृष्टः संयोगोयदाभवतितदा २० एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थ

तन्नः प्रभोत्वंकुकलेवरार्पितांत्वन्माययाहंममतामधोक्षज भिंद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनः स्वभावजमिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरि-
च्छैलाः संतिबहवः मलयो मंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्योदेवगिरि ऋष्यमूकः श्रीशैलोवेंकटः महेंद्रोवारिधारोविंध्यः शुक्तिमानृ
क्षगिरिः पारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्द्धनोरैवतकः ककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलः कामगिरिरितिचान्येच शतसहस्रशः शैलास्तेषांनितंबप्रभवानदा
नद्यश्चसंत्यसंख्याताः १६ एतासामपोभारत्यः प्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रवशाताम्रपर्णीअवटोदाकृतमालावैहायसीकावेरी
वेणीपयस्विनीशर्करावर्तातुंगभद्राकृष्णावेण्याभीमरथीगोदावरीनिर्विंध्यापयोष्णीतापीरेवासुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुः अंधःशोणश्चनदौमहानदी
वेदस्मृतीऋषिकुल्यात्रिसामाकौशिकीमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतीसरयूरोधस्वतीसप्तवतीसुषोमाशतद्रूश्चंद्रभागामरुद्वृधावितस्ताअसिक्नी
विश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकेगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वा
ह्येवसर्वेषांविधीयंतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति १९ योसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेनन्यनिमित्तभक्ति
योगलक्षणोनानागतिनिमित्ताऽविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगः २० एतदेवाहिदेवागायंति अहोअमीषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नए
षांस्विदुतस्वयंहरिः यैर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहाहिनः २१ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वाद्युजयेनफल्गुना नयत्र
नारायणपादपंकजस्मृतिःप्रमुष्टाऽतिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषांस्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयोवरम् क्षणेनमर्त्येनकृतंमनस्विनः
संन्यस्यसंयांत्यभयंपदंहरेः २३ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाः नयत्रयज्ञेशमखामहोत्सवाः सुरेशलोकोऽपिनवैससेव्यतां २४

साधनंगायंति अमीषामेभिः उतस्वित् अथवास्वयमेवसाधनंविनैवहरिरेषांप्रसन्नोभूत् एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात् भारताजिरे भारतांगणे नः केवलंस्पृहैवयत्रतन्मुकुंदसेवोपयो
गिनृषुजन्मयैर्लब्धं २१ स्पृहामेवाह किमित्यादिसप्तभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुनातुच्छेनद्युजयेनस्वर्गप्राप्त्याकिंनकिंचित्फलम् कुतः यत्रनारायणपादपंकजस्मृतिर्ना
स्ति यत्कृतअतिशयितादिंद्रियाणामुत्सवात् भोगात्प्रमुष्टाऽभूत् २२ क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् वरत्वेहेतुः मर्त्येनापिदेहेनक्षणेनैवकालेनकृतंकर्मसंन्यस्य हरेः पदंसम्य-
ग्यांति २३ अतः यत्रवैकुंठकथाऽमृतनद्योनसंति तदाश्रयाः कथापगाश्रयामहांतोनृत्याद्युत्सवायेषु तादृशायज्ञेशस्यमखाश्चपूजाः सःसुरेशस्यब्रह्मणोऽपि लोकोनसेव्यताम् २४

अमुमुक्षून्नरान्निंदति भासाइति ज्ञानंचतदर्थाःक्रियाश्चतदर्थानिद्रव्याणिचतेषांकलापेनसंभृतांपूर्णाम् अपुनर्मृतायमोक्षाय वनौकाइववनौकसः पक्षिणोयथालुब्धकान्मुक्ताअ
पि पुनर्यांतितस्मिन्नेववृक्षेप्रमत्ताविहरंतितांहियथावस्थंतेतद्वत् २५ अहोभारतवासिनांभाग्यमित्याहुः यैरिति अग्नयेजुष्टंनिर्वपामिइंद्रायजुष्टंनिर्वपामिइत्येवंभागशोनिरुक्तंपृथ
क् कृतंकथंविधिनाप्रकारेणमंत्रेणचवरूतश्चरुपुरोडाशादिभेदेनइष्टंदेवतामुद्दिश्यत्यक्तंनिरुक्तंचममेदमितिस्वीकृतत्यागानंतरमभ्यात्तमित्यर्थः पृथक्इंद्रादिनामभिराहुतःआहूतः
आशिषांप्रभुःस्वयंपूर्णोपिहरिः २६ तत्रापिनिष्कामाःकृतार्थाइत्याहुः सत्यमिति प्रार्थितःसन्नर्थितंददातीतिसत्यं तथापिपरमार्थदोनभवत्येव यद्यस्मात् यतोदत्तानंतरंपुनरर्थिताभव
ति ननुनार्थितश्चेत्तर्हिकिमपिनदद्यादित्याशंक्याह अनिच्छतांनिष्कामानांतदुत्थानापिधानमाच्छादकंसर्वकामपरिपूरकंनिजपादपल्लवंस्वयमेवसंपादयति २७ स्विष्टस्यसम्यग्यजन

प्राप्तान्नृजातिंत्विहयेचजंतवोज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् नवैयतेरन्नपुनर्भवायतेभूयोवनौकाइवयांतिबंधनम् २५ यैःश्रद्धयाबर्हिषिभागशो
हविर्निरुप्तमिष्टंविधिमंत्रवस्तुतः एकःपृथङ्नामभिराहुतोमुदागृह्णातिपूर्णःस्वयमाशिषांप्रभुः २६ सत्यंदिशत्यर्थितमर्थितोनृणांनैवार्थदोयत्पुनर
र्थितायतः स्वयंविधत्तेभजतामनिच्छतामिच्छापिधानंनिजपादपल्लवम् २७ यद्यत्रनःस्वर्गसुखावशेषितंस्विष्टस्यसूक्तस्यकृतस्यशोभनम् तेनाज
नाभेस्मृतिमज्जन्मनःस्याद्वर्षेहरिर्यद्भजतांशंतनोति २८ श्रीशुकउवाच जंबुद्वीपस्यचराजन्नुपद्वीपानष्टौहैकउपदिशंतिसगरात्मजैर
श्वान्वेषणइमांमहींपरितोनिखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथास्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनोरमणकोमंदरहरिणःपांचजन्यःसिंहलोलंकेति ३० ए
वंतवभारतोत्तमजंबुद्वीपवर्षविभागोयथोपदेशमुपवर्णितइति ३१ इतिश्रीभा०पंच०जंबुद्वीपवर्णनोनामएकोनविंशतितमोऽध्यायः १९
श्रीशुकउवाच अतःपरंप्लक्षादीनांप्रमाणलक्षणसंस्थानतोवर्षविभागउपवर्ण्यते १ जंबुद्वीपोयंयावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारोदधिनाप
रिवेष्टितोयथामेरुर्जंब्वाख्येनलवणोदधिरपिततोद्विगुणविशालेनप्लक्षाख्येनपरिक्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेनप्लक्षोजंबुप्रमाणोद्वीपाख्याकरोहि
रण्मयउत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजइध्मजिह्वःस्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्यसप्तवर्षनामभ्यआत्मजेभ्यआकल
य्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवंयवयसंसुभद्रंशांतंक्षेमममृतमभयमितिवर्षाणि तेषुगिरयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः ३ मणिकूटोवज्रकूटइंद्र
सेनोज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यष्ठीवोमेघमालइतिसेतुशैलाः अरुणानृम्णाआंगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभराइतिमहानद्यः यासांजलोपस्प
र्शनविधूतरजस्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाःस्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसू
र्यमात्मानंयजंते ४

स्य सूक्तस्यप्रवचनस्यकृतस्यअन्यस्यापिकर्मणः स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषितंयदिकिंचिदस्तितेनाजनाभेवर्षेनोस्माकंजन्मस्यात् कीदृशं स्मृतिम
त् हरिरेवसेव्यइत्यनुसंधानयुक्तम् यतःहरिः भजतांशंसुखंवितनोति २८ २९ ३० ३१ इतिपंचमेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेप्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह
सहार्णवैः लोकालोकस्थितिश्चांतर्बहिर्भागादिमानतः १ १ तावतालक्षविस्तारेणपरिक्षिप्तः परिवेष्टितःउपास्तेतिष्ठति आकलय्य समर्प्य २ अभिज्ञाताःप्रसिद्धाःसप्तैव अन्येत्वपर्व
तानद्यश्चसहस्रशःसंतीत्यर्थः मानसोत्तरस्यमंडलाकारत्वोक्तेरेतेषुप्लक्षादिपंचद्वीपेषुवर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकाराउभयतोऽब्धिस्पृशंतइतिगम्यते अन्यथासप्तवर्षविभागासंभवात् चेष्वा
वेववर्षाणांपूर्वादिक्रमोक्तेश्च ३ जलोपस्पर्शनेननिर्धूतंरजस्तमश्चयेषाम् हंसादयोब्राह्मणादिस्थानीयाःवर्णाः विबुधोपमंसंदर्शनं श्रमस्वेदादिरहितंरूपं प्रजननमपत्योत्पादनंचयेषां ४

विगीता अपिद्वीपमंत्राव्याख्यायंते प्रत्नस्यपुराणपुरुषस्याविष्णोर्यद्रूपंतंसूर्यमीमहीति शरणंव्रजेम कथंभूतंसत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारं तत्रसत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः ऋतंप्रमीयमाणोधर्मः ब्रह्मणः तद्बोधकस्यवेदस्य अमृतस्यशुभफलस्य मृत्योः अशुभफलस्य ५ ६ ७ सुपर्णोऽसिगरुत्मान्त्रिवृत्तेशिर इत्यादिश्रुतेः छंदोभिः स्वावयवैः श्रीविष्णुंस्तोतीतिच्छंदस्तुत् तस्यद्वीपस्यहूलक्ष्येव्यपदेशाय ८ ९ १० ११ स्वगोभिः स्वरश्मिभिः अंधःअन्नं सोमोनोराजाआस्तु आभिमुख्येनभवतु ह्रस्वपाठेत्वविवक्षयासंध्यभावः १२ एवंसुरोदाद्

प्रत्नस्याविष्णोरूपंचसत्यस्यऋतस्यब्रह्मणअमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रमइतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षःस्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथातथाद्वीपोऽपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेनावृतःपरिवृंक्ते ७ यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यावावकिलनिलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतःपतत्त्रिराजस्यसाद्वीपहूतयेउपलक्ष्यते ८ तद्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत्सुरोचनसौमनस्यरमणकदेववर्षपारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ९ तेषुवर्षाद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताःस्वरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदःमुकुंदःपुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति अनुमतीसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति १० तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदेनयजंते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोःप्रजानांसर्वासांराजांधःसोमोनआस्त्विति १२ एवंसुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वःकुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरोज्वलनइवापरःस्वशष्परोचिषादिशोविराजयति १३ तद्द्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजाहिरण्यरेतानामस्वंद्वीपंसप्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआतिष्ठत १४ वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताःसप्तैवचक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमाद्रविणइति १५ रसकुल्यामधुकुल्यामित्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेतियासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदसरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोऽसिहव्यवाट्देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथाबहिःक्रौंचद्वीपोद्विगुणःस्वमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तोवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेनयस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्तकआस्ते १८ योऽसौगुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव १९ तस्मिन्नपिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिःस्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरमकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमधुरुहोमेघपृष्ठःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्द्धमानोभोजनउपबर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्रइति २१

हिर्घृतोदेनावृतःकुशद्वीपइत्यन्वयःस्वशष्पाणि स्वकोमलशिखास्तेषांरोचिषा १३ १४ १५ १६ हेजातवेद:त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणोहरेर्हव्यवाडसि अतोदेवानांयज्ञेनपुरुषंहरिमेवयज अंगानामादत्तमंगिने समर्पयेत्यर्थः १७ उपक्लृप्तोवेष्टितः यथाकुशद्वीपोघृतोदेनावृतः १८ गुहस्यकार्तिकेयस्य प्रहरणेनआयुधेन उन्मथितानितंबाःकुंजानिचयस्य १९ स्वयंभगवान्ज्ञानी परमकल्याणंयशोयस्येति २० २१ ५ ५ ५ ५

आपोमयमम्मयम् २२ हेआपः पुरुषवीर्याईश्वरात् लब्धसामर्थ्याः स्थभवथ अतएवभूर्भुवःस्वः त्रैलोक्यंपुनंत्यः ताः भवत्योनोऽस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वतां भुवः शरीराणिपु
नंतु यतआत्मनास्वरूपेणैव अमीवघ्नीःपापहंत्र्यः २३ दध्नोमंडरसःसएवोदकंयस्य यस्यपर्णान्यंतःखरस्पर्शानिबहिर्मृदुस्पर्शानिसशाकोनामवृक्षः २४ २५ २६ २७ २८ आत्मके
तुभिः प्राणादिवृत्तिभिः २९ ज्वलनशिखावदमलानांकनकपत्राणामयुतानामयुतानियस्यतत् देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० ३१ ब्रह्मरूपिणंक
मलासनमूर्तिम् सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन ३२ कर्ममयंकर्मफलरूपं ब्रह्मलिंग्यतेयस्मात् एकस्मिन्नेवपर मेश्वरेअंतोनिष्ठायस्यतदत एववस्तुतोऽद्वैतं ३३ ततः शुद्धोदा

अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीवृत्तिरूपवतीपवित्रवती शुक्लेतियासामंभः पवित्रममलमुपयुंजानाःपुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयं
देवमपांपूर्णेनांजलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याःस्थपुनंतीर्भूर्भुवःस्वः तानः पुनीताममीवघ्नीःस्पृशतामात्मनाभुवइति २३ एवंपुरस्तात्क्षीरोदात्परितः
उपवेशितःशाकद्वीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरिवेष्टितःयस्मिन्शाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहमहासुरभिगंधस्तंद्वी
पमनुवासयति २४ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोऽपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीक
चित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन् स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश २५ एतेषांवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्चसप्तसप्तैवईशानउ
रुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अनघायुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाऋ
तव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधूतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंति २८ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः अं
तर्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटं २९ एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकेनसमुद्रेणबहिरावृ
तोयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतंभगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितंतद्वीपमध्येमानसोत्तरनामैकएवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्म
र्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्रादीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिभ्रमतःसंवत्सरात्मकंचक्रंदेवाना
महोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ३० तद्द्वीपस्याप्यधिपतिःप्रैयव्रतोवीतिहोत्रोनामैतस्यात्मजौरमणकधातकिनामानौवर्षपतीनियुज्यसस्वयंपूर्वजवद्भगवत्कर्म
शीलएवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषाभगवंतंब्रह्मरूपिणंसकर्मकेणकर्मणाराधयंतीदंचोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोऽर्चयेत् एकांतमद्वयंशां
तंतस्मैभगवतेनमइति ३३ ऋषिरुवाच ततःपरस्ताल्लोकालोकनामाचलोलोकालोकयोरंतरालेपरितउपक्षिप्तः ३४ यावन्मानसोत्तरमेर्वो
रंतरंतावतीभूमिःकांचन्यन्यादर्शतलोपमायस्यांप्रहितःपदार्थोनकथंचित्पुनःप्रत्युपलभ्यतेतस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् ३५

त्परस्तात् लोकः सूर्याद्यालोकवा
न्देशः अलोकः तद्रहितस्तयोरंतरालेमध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ३४ ततः परस्तादित्यत्रतदेवाकियतोऽतरेणेत्यपेक्षायांतदंतर्वर्तिनींभूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंसार्द्धसप्तलक्षोत्तरसा
र्धकोटिपरिमितंतावतीभूः शुद्धोदात्परास्ति तत्रचप्राणिनोऽपिसंति ततः कांचनीभूमिरन्यास्तीत्यर्थः साचैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिताज्ञेयाएवंहिसतिमेरुलोकालोकयोरंतरंसार्धद्वा
दशकोटिपरिमितंवक्ष्यमाणमुपपन्नंभवति एतदेवशैवतंत्रेप्युक्तं कोटिद्वयंत्रिपंचाशल्लक्षाणिचततःपरम् पंचाशच्चसहस्राणिसप्तद्वीपाससागरा ततोहेममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने देवा
नांक्रीडनार्थंचलोकालोकस्ततःपरमिति अत्रचदशकोटित्वंपूर्वोक्तभूम्यासहद्रष्टव्यं सर्वसत्त्वपरिहृतेतिदेवव्यतिरेकेणेतिविज्ञेयं देवानांक्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ३५

३६ लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात् प्रतिबंधकात् सूर्यआदिर्येषां ध्रुवोपवर्गाऽतो येषाम् आवितन्वानाः समंतात्प्रकाशयंतः परतो गंतुं न शक्नुवंति तावदुन्नहनमुत्सेधः
तदनुरूप आयामश्च विस्तारो यस्य ध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूत इत्यर्थः ३७ सोऽयं तु लोकालोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थोऽशः सार्द्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यम्
३८ आशास्तु दिक्षु येऽधिनिवेशिताः ते आसते ३९ तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेंद्रादीनां च विविधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवान् तस्मिन्ना
स्त इत्यन्वयः किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य या द्विशुद्धं सत्त्वं तत्संधारयमाणः आविष्कुर्वन् कीदृशम् धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणं यस्य तत् दोर्दंडैरुपलक्षितः सन्महावि
भूतेः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेकयैव मूर्त्या समंतादास्ते ४० नन्वंतर्यामिणांतस्थेनैव सर्वं कर्तुं शक्यं किं तस्य बहिः समंतादवस्थानेनेत्याशंक्य तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे आत्म-

लोकालोक इति समाख्यायदनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्वर्तिनाऽवस्थाप्यते ३६ स लोकत्रयांते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रु
वापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनास्त्रींल्लोकानावितन्वानान कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ३७ एतावांल्लोक
विन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः ३८ तदुपरिष्टाच्च
तस्रआशा स्वात्मयोनिनाऽखिलजगद्गुरुणाऽधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः
३९ तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवै
राग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारयमाणः तस्मि
न्गिरिवरे समंतात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ४० आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेति ४१
योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरंति ४२ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावा
भूम्योर्यदंतरम् सूर्यांडगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ४३ मृतेऽण्ड एष एतस्मिन्यदभूत्ततो मार्तंड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ इति यद्धिर-
ण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येण हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्मही भिदा स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरु
धाम् सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ४६ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने समुद्रद्वीपवर्षसंनिवेश
परिमाणलक्षणो विंशतितमोऽध्यायः २०

नो योगमायया विरचिताया विविधलोकयात्रायास्तस्या गोपीथाय रक्षणाय एष भगवानेवंभूतः आकल्पं वेषं गतः लीलया प्राप्त
इति समंतादास्त इत्यस्यार्थः ४१ अलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्द्धद्वादशकोट्यः ततो लोकालोकात् अलोकाद्वा परस्तात् विशुद्धां द्विजपुत्रानयनेऽर्जुनस्य श्रीकृष्णेन प्रदर्शिता
म् ४२ विस्तारेणोक्तं ब्रह्मांडमानं सर्वतोऽपि निरूपयति अंडमध्यगतः किं तन्मध्यं तदाह द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्यदंतरं मध्यस्थानं सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः ४३ अंडम
ध्यावस्थाने कारणं तन्नामनिर्वचनेनाह मृते अचेतने एषः सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टः ४४ किंच सूर्येणैव विभज्यंते दिशः खमंतरिक्षम् भिदा अन्योऽपि विभागः स्वर्गाप
वर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौकांसि अतलादीनि ४५ उपासनार्थमाह देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ४६ इति पंचमे टीकायां विंशतितमोऽध्यायः २०

एवमध्यायविंशत्याभूमर्यादानिरूपिता अतःपरंधर्ममर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते १ एकविंशेरवेःकालचक्रेणभ्रमतोऽन्वहम् स्वगत्याराशिसंचारैर्लोकयात्रानिरूप्यते २ एतावान्विस्तारेणकोट्यःपं-
चाशत् उत्सेधेनपंचविंशतिः १ द्विदलयोर्मध्येयथैकस्यमानेनापरस्यमानमुपादिश्यते तद्वत् ते अंतरेणतयोर्मध्ये तदुभयसंधितंताभ्यामुभयतःसंलग्नं २ उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदशि
घ्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ तत्प्रपंचयति यदेति अत्यंतवैषम्याभावात्समाना नीत्यक्तं सर्व
मासाम्यत्वेकल्पैवाहोरात्रस्य यद्यपिवृषभमिथुनयोरेवाह्नांवृद्धिः कर्कटादिषुह्रासःतथाऽपिरात्र्यपेक्षया अधिकत्वाद्वर्द्धंतइत्युक्तं एवंरात्रिवृद्धावपिदिनापेक्षयाह्रसंतीत्युक्तम् एकैकेतिस्थूलदृष्ट्यो
क्तं वृद्धिह्रासयोःप्रतिमासंवैषम्यात् विपर्ययाणीति अहान्निन्यूनानिरात्रयोधिकाइत्यर्थः ५ तद्वृद्धिह्रासकालमाह यावदिति ६ एवंमंदादिगतिभिःनवकोटयइति मेरोरुभयतोमानसोत्तरस्यां
तर्विस्तारेणपंचदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेदंपरिमंडलमानमुन्नेयं एवंपंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपित्रैराशिकगणितेनतत्तन्मानमुन्नेयं अत्रापेक्षितोविशेषःपुराणांतराद्वगंतव्यः
तत्रारोहणादिस्थानानिवायुपुराणेदर्शितानि सर्वग्रहाणांत्रीण्यवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजरद्गवंमध्यंतथैरावतमुत्तरं वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिहतत्त्वतइति तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमा
र्गत्रयंप्रत्येकंवीथीत्रयेणत्रिधाभिद्यते त्रिभिस्त्रिभिराश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथीगजवीथीऐरावतीचेत्युत्तरमार्गेवीथीत्रयम् आर्षभीगोवीथीजरद्गवीचेतिवैषुवतमध्यममार्गेवीथीत्रयम् अ

श्रीशुक उवाच एतावानेव भूवलयस्यसन्निवेशः प्रमाणलक्षणतोव्याख्यातः एतेनहिदिवोमंडलमानंतद्विद उपदिशंति १ यथाद्विदलयोर्निष्पावादीनांते
अंतरेणांतरिक्षंतदुभयसंधितं २ तन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपन आतपनत्रिलोकींप्रतपत्यवभासयति आत्मभासा सएषउदगयनदक्षिणायनवैषु
वतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ यदा
मेषतुलयोर्वर्ततेतदाहोरात्राणिसमानानिभवंतियदावृषभादिषुपंचसुचराशिषुचरतितदाऽहान्येववर्द्धंतेह्रसतिचमासिमास्येकैकाघटिकारात्रिषु ४ यदावृश्चिका
दिषुपंचसुवर्ततेतदाऽहोरात्राणिविपर्ययाणिभवंति ५ यावद्दक्षिणायनमहानिवर्द्धंतयावदुदगयनंरात्रयः ६ एवंनवकोटयएकंपंचाशल्लक्षाणि योजनानांमा
नसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति तस्मिन्नैंद्रींपुरींपूर्वस्मान्मेरोर्देवधानींनामदक्षिणतोयाम्यांसंयमनींनामपश्चाद्वारुणींनिम्लोचनींनामउत्तरतःसौम्यांविभावरीं
नामतासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीतिभूतानांप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशम् ७ जवीथीमृगवीथीवैश्वानरीचेतिदक्षिणमार्गेवीथीत्रयं तदुक्तं
नैव अश्विनीकृत्तिकायाम्यानागवीथीतिशब्दिता रोहिण्यार्द्रामृगशिरोगजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैरावतीस्मृता एतास्तुवीथयस्तिस्रउत्तरोमार्गउच्यते तथाद्वेचापिफा
ल्गुन्यौमघाचैवार्षभीमता हस्तश्चित्रातथास्वातिर्गोवीथीतितुशब्दिता ज्येष्ठाविशाखानुराधावीथीजारद्गवीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिश
ब्दिता श्रवणंचधनिष्ठाचमार्गीशतभिषस्तथा वैश्वानरीभाद्रपदेरेवतीचैवकीर्तिता एतास्तुवीथयस्तिस्रोदक्षिणोमार्गउच्यतइति याम्याभरणी आदित्याअदितिदेवताकापुनर्वसुः मार्गीमृगवी
थी एवंस्थितेउत्तरायणेध्रुवेणभ्रमणाससकोटिनिबद्धवायुपाशद्वयाकर्षणेरवेरस्यारोहणं तथाऽभ्यंतरमंडलप्रवेशोगतिमांद्यंचेतिदिनवृद्धिःरात्रिह्रासश्च दक्षिणायनेचपाशप्रेरणादवरोहणेबाह्यमंडलप्र
वेशोगतिशैघ्र्यंचेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवतेतु पाशसाम्यात्समावस्थानेमध्यमंडलप्रवेशोगतिसाम्यंचेत्यहोरात्रयोःसाम्यमितितथाचपुराणांतरं आकृष्यतेतदातेनतुध्रुवेणसमधिष्ठितो तदा
भ्यंतरतःसूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनारश्मियुगेनतु तथैवबाह्यतःसूर्योभ्रमतेमंडलानिचेति तदेतदुक्तं यदामेषतुलयोरित्यादिना उदयस्तादिकंबहुमाह तस्मिन्मानसोत्तरेमेरोःपू
र्वतऐंद्रींपुरीमुपदिशंतीत्यनुषंगः तासुपुरीषुउदयादीनुपदिशंति चतुर्दिशमित्युक्तंयेमेरोर्दक्षिणदेशेतेषांमैंद्रीमारभ्यपूर्वोदयः येपश्चिमेतेषांयाम्यामारभ्य यउत्तरेतेषांवारुणीमारभ्य येपूर्वेतेषां
सौम्यामारभ्य ७

तत्रत्यानांमेरुस्थानां सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतयास्वगत्यामेरुंवामतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्तप्रवहाख्यवायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात् प्रत्यहंदक्षिणतःकरोति अतश्चक्रगतिव शादतिदूरतोभूसंलग्नस्येवदर्शनमुदयः आकाशमारूढस्येवदर्शनंमध्याह्नः भूमिंप्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ततोऽतीवदूरगमनेननिशीथइतिसमुद्रतीरस्थदृष्ट्याच अद्योवाएषप्रा तरुदेत्यपःसायंप्रविशतीतिश्रुतिव्यवहारोनवस्तुतः तदुक्तंवैष्णवे उदयास्तमये चैवसर्वकालंतुसंमुखे दिशास्वशेषासुतथामैत्रेयविदिशासुच यैर्यत्रदृश्यतेभास्वान्सतेषामुदयः स्मृतः तिरोभावंचयत्रैतितत्रैवास्तमनंरवेः नैवास्तमनमर्कस्यनोदयः सर्वदासतः उदयास्तमनाख्यंहिदर्शनादर्शनंरवेः शक्रादीनांपुरेतिष्ठन्स्पृशत्येषपुरत्रयम् विकर्णौद्वौविकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वेपुरेतथेति अतएवतत्रैवोक्तम् तस्माद्दिश्युत्तरस्यांवैदिवारात्रिःसदैवहि सर्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरोरुत्तरतःस्थितइति यतोयत्रयः पश्यतिसएवतस्यप्राची तस्यचवामतो मेरुस्तिष्ठतीति ८ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमंदर्शयति यत्रोदेतीत्यादिनास्यंदेनस्वेदोद्गमेन प्रस्वापयतिनिशीथंकरोति येतंसमनुपश्येरन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः ९ साधिका

तत्रत्यानांदिवसमध्यंगतएवसदादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ८ यत्रोदेतितस्यहसमानसूत्रनिपातेनिम्लोचतियत्रक्वचनस्यंदेनाभितपतितस्यहैषसमानसूत्रनिपातेप्रस्वापयतितत्रगतंनपश्यंतियेतंसमनुपश्येरन् ९ यदाचैंद्र्याःपुर्याःप्रचलतेपंचदशघटिकाभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसार्द्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति १० एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनस्तथान्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेसमभ्युद्यंतिसहवानिम्लोचंति ११ एवंमुहूर्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयीमयोऽसौचतसृषुपरिवर्ततेपुरीषु १२ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्नेमित्रिणाभिसंवत्सरात्मकंसमामनंतितस्याक्षोमेरोर्मूर्द्धनिकृतउत्तरभागेयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति १३ तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेनसंमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागः १४ रथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमादित्यं १५ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलास्ते १६ तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति १७ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथक् नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते १८

नि पंचविंशतिसहस्राधिकानि १० सहवासहैव यद्यपिवक्रतःसूर्यस्यापिनक्षत्रैःसहैवोदयास्तमयौ तथाऽपितत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेवतत्साहित्यमुक्तम् ११ त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थं १२ द्वादशमासाआरायस्य षड्ऋतवोनेमयोयस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्य कृतइतरभागोयस्य मानसोत्तरगिरौलक्षार्धादुपरिवायुबद्धभूमाविति द्रष्टव्यं चक्रंवाताविद्धमुच्छ्रितमितिमंतव्यं अन्यथाश्रुतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्यमेरोश्चतुरशीतिकच्छ्रायत्वादक्षस्यसाम्यानुपपत्तेः १३ तस्मिन्नक्षेचक्रप्रांतेकृतमूलः निबद्धपूर्वभागः प्रथमाक्षोमेरुमानसोत्तरायतः सार्द्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः तस्यतुर्यमानेनसार्द्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेनध्रुवेकृतः वायुपाशेननिबद्धः उपरिभागोयस्य १४ नीडउपवेशस्थानं गायत्र्यादिच्छंदोनामानः अरुणेनयोजिताःसंतोदेवंवहंति १५ पुरस्तात्स्थितोऽपिपश्चात्प्रत्यङ्मुखआस्तेयद्वा यत्सूर्यस्यपुरस्तात् तस्यवैपश्चिमत्वात्पश्चादित्युक्तं अश्वस्थानंचवायुनो क्तं सप्ताश्वरूपच्छंदांसिवहंतेवामतोरविं चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति १६ सूक्तवाकाय सूक्तभाषिताय १७ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशःसप्तगणाःसंतोमासिमासिसूर्यमुपासतइत्यन्वयः

१८

गव्यूतिः क्रोशद्वयम् सगव्यूत्युत्तरं यथाभवतितथा १९ इतिपंचमेटीकायामेकविंशोध्यायः २१ द्वाविंशेसोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरम् तत्तद्गत्यनुसारेण इष्टानिष्टेतथानृणाम् १ राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणंचउपवर्णितम् सव्येनचलनंदक्षिणेनकरोतीतिवदता अमुष्यवयंकथमनुमीमहि एतत्कथंज्ञास्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः १ चक्रवशात् स्वतश्चगतिद्वय मविरुद्धमितिपरिहारार्थः २ तत्तत्कालनियमेनकर्मणांविशुद्धेः साद्गुण्यस्यनिमित्तभूतमात्मानंविभज्य विजिज्ञास्यमानः वितर्क्यमाणः यथोपजोषंयथाकर्मभोगमृतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषाख्ययाआम्नातैः कर्मभिरिंद्रादिरूपं योगवितानैश्च ध्यानादिभिरंतर्यामिरूपंपूजयंतः ४ सएवस्वगत्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह सएषलोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येयन्नभोवलयमंतरिक्षंतस्यमध्येयत्कालचक्रंतद्गतः राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञायेषां चैत्रादिसंज्ञास्तांश्चांद्रमासानां मासमाह प

लक्षोत्तरंसार्द्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ इतिश्रीभा०म०पंच० ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः २१ राजोवाच यदेतद्भगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमुखंचप्रचलितंचाप्रदक्षिणंभगवतोपवर्णितममुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहोवाच यथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभगवानादिपुरुषएवसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिचवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिष्वृतुषुयथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोंजसाश्रेयःसमधिगच्छंति ४ अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुंक्ते राशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मासःपक्षद्वयंदिवानक्तंचेतिसपादर्क्षद्वयमुपदिशंतियावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयवः ५ अथचयावताऽर्द्धेननभोवीथ्यांप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ६ अथचयावन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकार्त्स्न्येनसहभुंजीत तंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिःसमामनंति ७ एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोऽर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथवापूर्यमाणाभिश्चकलाभिरमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितॄणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वानःसर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चएकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ९

सद्वयंमासइतिचांद्रेणमानेनसपादंमहानक्षत्रद्वयंसौरेणादिवानक्तंचअहोरात्रमितिपित्र्येणषष्ठमंशंराशिद्वयं ५ ६ मंडलाभ्यांसहभुंजीत सहसाहिसूर्यःयदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमोभवति ससंवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषड्दिनानिवर्द्धंते चांद्रमानेनषडह्नसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः ततःपुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति तदेवमवांतरभेदेनसंवत्सरादिपंचकंसमामनंति ७ सोमादीनामपिस्थानंकार्यंचाह एवंचंद्रमाइति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यःसपादर्क्षाभ्यांसपाददिनद्वयेन ८ सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणःअन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ९

तदेवाह यएषइति १० दक्षिणेनैव नतुतेषांपृथगन्यागतिरस्तीत्यर्थः कालायने कालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषेण पृथक्कल्पितं तेनसह तथाचश्रुतिः अ
भिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइति ११ पुरतः सूर्येण भोक्ष्यमाणे नक्षत्रे पश्चाद्भुक्ते सहैवभुज्यमाने चारेण क्रमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमेण दृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनं
यस्मात्प्रग्रहान्तमुपशममनीतिनिनया १२ बुधोव्याख्यातः पुरतः पश्चात्सहैव चाचरतीति किंचिद्विशेषं चाह ततइत्यादिना आशंसते सूचयति १३ अयशंसः दुःखसूचकः यदि

यएषषोडशकलः पुरुषोभगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिव
र्णयंति १० ततउपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताऽष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशना
द्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैवचाऽर्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानांनित्यदाऽनुकूलएवप्रायेणवर्षयंश्चारेणा
नुमीयतेसवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२ उशनसाबुधोव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदार्का
द्व्यतिरिच्यतेतदाऽतिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अतऊर्ध्वमंगारकोऽपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकै
कशोराशीन्द्वादशानुभुंक्तेयदिनवक्रेणाभिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्रा
शौपरिवत्सरंचरति यदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौत्रिंशन्मा
सान्विलंबमानःसर्वानेवानुपर्येतितावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउपलभ्यंते यएव
लोकानांशमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रवर्णनेद्वा
विंशोऽध्यायः २२ श्रीशुकउवाच अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिवदंतियत्रहमहाभागवतोध्रु
वऔत्तानपादिरग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणचसमकालयुग्भिःसबहुमानंदक्षिणतःक्रियमाणइदानीमपिकल्पजीविनामाजीव्यउपास्ते त
स्येहानुभावउपवर्णितः १ सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टंभई
श्वरेणविहितःशश्वदवभासते यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति २ एवंभगणाग्रहादय
एतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरिचंक्रमंति नभसियथामेघाःश्येनादयोवा
युवशाःकर्मसारथयःपरिवर्तंते एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति ३ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशि
शुमारसंस्थानेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ४ ५ . ६ ६ ७ ५ ५

नवक्रेणाभिवर्तते तर्हित्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः १४ यदिनवक्रःस्यात्तर्हिपरिवत्सरं १५ १६ १७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेटीकायांद्वाविंशो
ऽध्यायः २२ त्रयोविंशेध्रुवस्थानंज्योतिश्चक्राश्रयंततः शिशुमारस्वरूपेणहरेश्चास्थितिरुच्यते १ यत्तत्प्रसिद्धंविष्णोःपदम् यत्रध्रुवउपास्तेतिष्ठतीत्यन्वयः ३०
समकालमेवयुज्यतइतितथा तैर्नक्षत्ररूपैः १ मेढीस्तंभेबद्धाधान्याक्रमणपशवोबलीवर्दाः २ कर्मसारथिःसहायोयेषाम् ३ ईश्वराधारत्वात्पतनशंकैवनास्तीतिवक्तुमंता
तरमाह केचनेतिज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रंयोगधारणायांस्थितमितिशेषः ४

लांगूले अग्रादधोभागे उदगयनानि अभिजिदादीनि पुनर्वस्वंतानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीन्युत्तराषाढांतानि चतुर्दश वामपार्श्वे ५ तदेव स्थानविशेषेण विभज्य दर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना पुनर्वसुरुदगयनांत्यं नक्षत्रम् पुष्यो दक्षिणायनस्याद्यम् आर्द्राश्लेषे तयोर्निरंतरे अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायनयोराद्यंत नक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे धनिष्ठामूलं च तयोरप्युत्तरपूर्वं मघादीनि यान्यनुराधांतानि दक्षिणायनान्यष्टतानि वामपार्श्ववंक्रिषु वामपार्श्वास्थिषु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वाभाद्रपदांतानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्टतानि दक्षिणपार्श्वे शतभिषक्ज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्येऽवशिष्टे ते स्कंधयोः ६ यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणोऽश्विनौ च ककुदि

यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवंति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगंगा चोदरतः ५ पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठा मूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववंक्रिषु युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववंक्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमः मुखेषु चांगारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशनाः स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयोः राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ७ एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाधीमहीति ग्रहर्क्षताराममयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालम् नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापं ८ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थानं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ श्रीशुक उवाच अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हः तस्य तात जन्म कर्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलं प्रतपतस्तस्माद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्याथ त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधः सूर्याचंद्रमसावभिधावति २

गले एवं शृंगे ७ ज्योतिषो लोकायाश्रयाय कालायनाय कालचक्ररूपायनमो धीमहीति मंत्रेणोपतिष्ठेत मंत्रकृतां पूर्वोक्तं मंत्रं जपतां ८ इति पंचमे टीकायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ एवं त्रिभिर्ध्रुवमर्यादापालनं वर्णितं तथा अधोभुवनमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते १ चतुर्विंशे रवेरर्वाक् स्वर्भान्वादिस्थितिः क्रमात् अतलादिर्बिलस्वर्गमर्यादाः सप्त वर्णिताः २ सूर्यमारभ्य ध्रुवांतं सन्निवेशं निरूप्येदानीं सूर्यादधस्तान्निरूपयति अधस्तादिति स्वर्भानुः राहुः अलभत लेभे सिंहिकायाः पुत्रः १ ग्रहणं वक्तुमाह यददः प्रतपतस्तरणेर्मंडलं अमृतपाने मध्यप्रवेशेन तयोर्व्यवधानं करोतीति तथा अत एवैताभ्यां सूचितत्वाद्वैरमनुबध्नातीति तथा २

भागवतं चक्रं परिवर्तमानं परिभ्रमत् अभिआभिमुख्यं मुहूर्तमवस्थितः सन् इति एवमंतरा तदवस्थानमुपरागं वदंति तत्र चक्र जुवक्रास्थितिर्भ्याम ईया ससर्वग्रासो न तु ग्रासोऽस्ति दूरांतरत्वात् ३ तावन्मात्रे योजनायुते ४ अंतरिक्षम् ग्रहहीनं तस्यावधिमाह यावद्वायुः प्रवातीति तीव्रोवाति तस्याप्यवधिमाह यावन्मेघाः ५ पृथिव्या उपरि भूर्लोकावधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवाविकाराः ६ योजनायुतांतरेण प्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामोयः कटाहस्य तावद्विस्तारेण ७ सामान्येन विवराणि वर्णयति एतेष्वित्यादिना अथातलइत्यंतः प्राक्तनेन ग्रंथेन एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु आधिकः कामभोगश्च ऐश्वर्यानंदश्च विभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धभवनादयो येषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां न प्रतिहतः कामो येषाम् मायाविनोदो येषाम् ८ किंच हे महाराज येषु मयेन निर्मिताः पुरश्च चकासतइत्यन्वयः कथंभूताः नानाये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेकाः सु

तान्निशाम्योभयत्रापि भगवतारक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयितमस्त्रं तत्तेजसा दुर्विषहं मुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदय आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति वदंति लोकाः ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि तावन्मात्र एव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षः पिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमंतरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतर इयं पृथिवी यावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयः पतत्त्रिप्रवरा उत्पतंतीति उपवर्णितं भूमेर्यथासंनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्त भूविवराः एकैकशो योजनायुतांतरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ७ एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसंति ८ येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासति ९ उद्यानानि चातितरां मन इंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तबकसुभगकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लताङ्गालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि १०

त्याः तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवनादिभिः तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलंकृताः कीदृशैः गृहोत्तमैः नागाश्च असुराश्च मिथुनभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः पारांतरे नानास्वनत्वं मिथुनविशेषणं ९ उद्यानानि च अतितराममरलोकश्रियमतिशयितानि येषु चकासतीत्यन्वयः काभिः श्रीभिः केषाम् कुसुमफलस्तबकाश्च सुभगकिसलयानि च तैरवनताः रुचिरा विटपा येषां विटपिनां लतानामंगैरालिंगितानां श्रीभिः तथा समिथुनाश्चक्रवाकादिमिथुनसहिताये विविधा विहंगाः तद्युक्तानां जलाशयानां च श्रीभिः कीदृशानाममलैर्जलैः पूर्णानां पुनरपि कैरतिशयितानि झषकुलोल्लंघनेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन्यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यैस्तेषामर्थात्पक्षिणामेकोऽखंडो यो विहारस्तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्ये इंद्रियोत्सवास्तैश्च यथा समिथुनेत्यादेरुत्तरेण वसंबंधः मनइंद्रियादिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजं सामान्येन कमलं लोहितं शतपत्रं तद्विशेषः १०

अहोरात्रादिभिर्यद्भयं तन्नोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ११ १२ क्लमः श्रमः ग्लानिरनुत्साहः १३ कल्याणानां मंगलरूपाणां १४ यस्मिन् भगवत्तेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः आचतु-
र्थाद्भवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञेयौ १५ सवर्णे रताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णेऽपि पतित्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः बिलायनं बिलायतनम् साधयित्वा संभोगसमर्थं
कृत्वा स्वीये असाधारणा विलासाः तत्पूर्वकोऽवलोकस्तेनानुरागयुक्तं स्मितम् तेन संलापउपगूहनं च तदादिभिः यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते १६ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्र-
भानुरग्निस्तेन निष्ठ्यूतं फूत्कृत्य त्यक्तम् असुरेंद्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः १७ सुतले बलिरधुनाऽप्यास्त इत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्य प्रियं कर्तुमिच्छता प्रथ-

यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधंते १२ न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधि
रसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १३ नहि ते
षां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेजश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति
च १५ अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रय
स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूह
नादिभिः स्वैरं किल रमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमिति अयुतमहागजबलः आत्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव १६ ततो
ऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हा
टकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह
पुरुषीभिर्धारयंति १७ ततोऽधस्तात्सुतले उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा बटु
वामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इंद्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाऽभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवंतमा
राधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि १८ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे ती
र्थतमे सर्वजीवनियंतर्यात्मारामे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यं १९ य
स्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसा विधुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते २०

मं पराक्षिप्तमपहृतं लोकत्रयं यस्य सः पुनर्भगवतोऽनुकंपयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन योऽदितेः सकाशाद्भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन १८ केचित्तस्य सुतलराज्यं भूमिदानफलं
मन्यंते तान्निराकरोति नो एवैतदिति यद्बिलनिलये विवरस्थाने ऐश्वर्यमेतत् भूमिदानस्य साक्षात्कारः फलं न भवत्येव कुत इत्यपेक्षायामेवंभूतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह यत्त
त्प्रसिद्धं दानं तस्य तदेवाह भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतश्चासावात्मभूतश्च सर्वजीवनियंता चासावात्मारामश्चेत्यर्थः तस्मिन् संप्रतिपादितस्य १९ किंच यस्य नाम क्षुतादिषु च विव
शोऽपि सकृदभिगृणन् कर्मबंधं विधुनोति कथंभूतं यस्य प्रतिबाधनं विहमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते यन्निवृत्त्यर्थं योगसांख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तं कर्मबंधं त्यजति २०

तत्रास्मिन् भगवतां भक्तानां ज्ञानिनां च यथायथमात्मदे ज्ञानदे हरौ आत्मतमेच समर्पितस्य भूमिदानस्य न तत्फलमिति पूर्वेणैव संबंधः २१ किंच नेदं भगवदनुकंपाफलमपि किंत्वे
कांतभक्तस्य तस्यांतरायमात्रमित्याह नेति भगवान् अमुष्य अमुं चैवानुगृहीतवान् तत्र हेतुः यदुतेति आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं मुष्णातीति तथा तदुक्तं वासुदेवमनो यस्य जपहोमार्च-
नादिषु तस्यांतरायो मैत्रेय देवेंद्रत्वादिकं फलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिं सप्रपंचामाह यत्तदिति प्रसिद्धमिति वक्ष्यमाणमुवाच हेत्यन्वयः कथंभूतः अनधिगतः अन्यउपायो येन तेन भग
वता याञ्चाछलेनापहृतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य सम्यक्प्रतिमुक्तो बद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपि सन् २३ बतेति खेदे भगवान् विद्वानपि योऽसाविंद्रः यस्यैकांतेन बृहस्प
तिः सचिवः सहायः यतो मंत्रार्थे वृतः सोऽपि पुरुषार्थेषु नूनं नाभिष्णातः न निपुणः यत उपेंद्रेण द्वारभूतेन तमुपेंद्रं विहायात्मानं मां लोकत्रयमयाचत तं मंत्रप्रदं बृहस्पतिमतिहायेति
वा तस्मिन् प्रसन्ने स एव वरणीयो न लोकत्रयं यतस्तदातितुच्छमित्याह अतिगंभीरमनंतं वयो यस्य तस्य कालस्य यन्मन्वंतरं तेन परिवृत्तं विपर्यस्तं लोकत्रयमिदं कियत् २४ प्रह्लाद

तद्भगवतामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमेच २१ नवै भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमेवा
तनुतेति २२ यत्तद्भगवतानधिगतान्योपायेन याञ्चाछलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च संप्रतिमुक्तो गिरिदर्यां चापविद्ध इति
होवाच २३ नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविंद्रो यस्य सचिवो मंत्राय वृत एकांततो बृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आ
त्मनश्चाशिषो नो एव तद्दास्यमतिगंभीरवयसः कालस्य मन्वंतरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदम् २४ यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्व
पित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति भगवता परतेर खलु स्वपितरि २५ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वास्मद्विधः
परिहीणभगवदनुग्रह उपाजिगमिषतीति २६ अथ तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापा-
णिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयो येनांगुष्ठेन पदा दशकंधरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः २७ ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दा
नवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो वि
गतसुदर्शनभयो महीयते २८ ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महा-
भोगवंतः पतत्त्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति २९

स्वैक एवार्थेभिष्णात इत्या-
ह यस्यानुदास्यमिति स्वपितरि उपरते सति स्वपित्र्यं पदं भगवता दीयमानमपि भगवतः खलु परमन्यादितिनिहृत्वा न तु जग्राहेत्यर्थः २५ ननु त्वमतिवीरः कुतस्तमेव बहु मन्यसे
तत्राह तस्यानुपथमनु वर्त्म अमृजिता अक्षीणाः कषाया रागादयो यस्य परिहीणो भगवदनुग्रहो यस्य स को वा उपगंतुमिच्छतीति २६ अथ शुकोक्तिः नन्वेवंभूतश्चेद्बलिस्तर्हि त
स्यैव चरितं विस्तरेण कथ्यतां तत्राह तस्य बलेरनुचरितमुपरिष्टादष्टमे विस्तरिष्यते यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपितं कृतानुकंपं हृदयं यस्य द्वारपालकर्म दर्शयति येन श्री-
नारायणेन बलेर्द्वारि विशन् दशकंधर उच्चाटितः केन पदा तत्राप्यंगुष्ठेनैव २७ यथा हरिणा स्वभक्तो बलिः सुतलेऽनिहतः सुखमास्ते एवं महादेवभक्तोऽपि मयस्तलातले सुखमास्त इत्याह
तत इति लब्धं पदं स्थानं येन महीयते पूज्यते २८ नैकशिरसामनेकफणानां गणोऽस्ति एतत्प्रपंचयति कुहक इति महाभोगवंतो महाकायाः पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात् २९

विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलेष्वपि लोकेष्वनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा दर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो येषाम् बिलेशयाः सर्पा इव इंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वा-
ग्भिः एवं हि वैदिकमाख्यानं पणिभिरसुरैर्निगूढा गामन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितां संधिमिच्छंतः पणयः प्राहुः किमिच्छतीसरमेत्यादि सा च संधिमनिच्छंती इंद्रस्त्वाति पूर्व
कृतान् प्रति परुषमाह हता इंद्रेण पणयः शयध्वमित्यादि तेन तच्छ्रुत्वा बिभ्यतीति ३० महाभोगिनः महा फणा महान् अमर्षः क्रोधो येषां पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि येषाम् शी
र्षाणीति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यार्षः ३१ इति पंचमे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ पंचविंशे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिम् संजिहीर्षोरिदं काले यत्र रुद्रसमु-
द्भवः १ तस्य पातालस्य कोऽसावनंतः सात्वतीयाः सात्वततंत्रनिष्ठाः चतुर्व्यूहोपासने यं संकर्षणमित्याचक्षते तथाख्याने हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत् कुतः

ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो
भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति
३० ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो-
महाभोगिनो महामर्षा निवसंति तेषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिर-
निकरं स्वरोचिषा विधमंति ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ श्रीशुक उवाच
तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याताऽनंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभि
मानलक्षणं यं संकर्षणमित्याचक्षते १ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव ल
क्ष्यते २ यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण सांकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूल
मुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषंडमंडलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैः एकांतभक्तियोगेनावन-
मंतः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ४ यस्यैव हि नागरा-
जकुमार्य आशिष आशासाना श्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंप
माना स्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं
सव्रीडं किल विलोकयंति ५ अहमित्यभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठातुर्यस्य अहंकाराधिष्ठानेन दृग्दृश्यसंकर्षणात्संकर्षण इत्यर्थः १ अनंतत्वमाह यस्येदमिति य
च्छब्दानां स एव भगवाननंत इत्युत्तरेणान्वयः २ तमसत्वमाह यस्येदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण विरचिते रुचिरीकृते कुटिलीकृते भ्रमंत्यौ भ्रुवौ तयोर्मध्य उत्तंभयन्नुन्नमय
न् ३ सुमंगलत्वमाह यस्यांघ्रिकमलयुगुले अरुणा विशदा नखा एव मणयः तेषां खंडः समूहः तस्य मंडलेषु परिस्फुरतां कुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ४ चारूणी अंगव
लये विलसिताश्च ते विशदाश्च विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तंभास्तेषु अगुरुचंदनकुंकुमानां पंक एवानुलेपः तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृद
ये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं च ललितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तत् मदनविघूर्णितं प्रचालितं च आईषदरुणकरुणावलोकयुक्तेन नयनेयास्मिन् तद्वदनारविंदं
विलोकयंति ५ ७

अमर्षोसहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तयो र्वेगो येन ६ उपासनार्थमाह सुरादिभिर्ध्यायमानः चिंत्यमानः अनवरतमदेन मुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुलालितेन मुखरिका
ऽमृतेन स्वपार्षदान् विबुधयूथपानां पतीनाप्याययमानः हर्षयन् नीलेवाससीयस्य एकमेव कुंडलं यस्य हलस्य ककुदि पृष्ठे कृतः न्यस्तः सुभगश्च सुंदरश्च भुजो येन उदारा लीलायस्य सः
न परिम्लानोरागः कांतिर्यस्याः तस्याः नवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिमधुरसेनमाद्यतां मधुकराणां येव्राताः तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां वनमालां कक्षांवरत्रां ७
संश्लोकयामास वर्णयामास ८ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्य ईक्षया कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्था आसन् यस्य तु रूपं ध्रुवमनंतमकृतमनादि तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्म
न आत्मन्यनानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य ब्रह्मरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमु ह वेद न वेदैवेत्यर्थः ९ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्तिमिति यत्रेदं सदसद्विभाति सः

स एव भगवाननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ६ ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमु
निगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकाऽमृतेनाप्याययमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुल
सिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलो हलककुदि कृतसुभगसुंदरभुजो भग
वान्माहेंद्रो वारणेंद्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ७ य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्या
मयं हृदयग्रंथिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान् भगवान्स्वायंभुवो नारदः सह तुंबरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोक
यामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयाऽऽसन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमु ह वेद तस्य
वर्त्म ९ मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः १० यन्नाम
श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्धन्यर्पितमणु
वत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भ
गवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति १३ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाक
र्मविनिर्मिताः यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामयमानैः १४

नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सत्त्वं मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य ली
लां मृगपतिः सिंहः आददे अशिक्षत् यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः यद्यस्मात्स्वजनानां मनांस्यादातुं लीला
माददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः यद्वा मृग्यंत इति मृगाः कामप्रदाः तेषां पतिर्मुख्यः १० किंच आस्तां तस्य कृपया वपुर्धारणं तद्भजनं वा तन्नाम्नो दार्यमेवाति चित्रमित्याह यस्य नाम य
दि पतितो महापातक्यपि अनुकीर्तयेत्तर्हि समुच्येदिति किमु वक्तव्यं यतो सावेव नृणामशेषमंहः सद्यो हंति कथमनुकीर्तयेत् अन्यतः श्रुतं वा अकस्माद्वा आर्तो वा सन् प्रलंभनाद्वा
परिहासात् तस्माच्छेषादन्यम् ११ गिर्यादिसहितं भूगोलम् सत्त्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोपि कोगणयेत् १२ दुरंतवीर्यं बलं यस्य उरवो गुणाः अनुभावश्च यस्य सन्रसचरसायाः भू
मेर्मूले स्थितः तिष्ठति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तस्य लोकविभागस्योपसंहारमंगवदन्नुपसंहरति एता ह्येवेह कामान् कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः १४

तस्यप्रपंचः एतावत्यः विपाकगतयः फलभूतागतयः ताःव्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि १५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेटीकायांपंचविंशतितमोऽध्यायः
२५ षड्विंशेतुलतोऽधस्तान्नरकास्थितिरुच्यते पापिनांयत्रदह्यंतेयमदूतैर्यथायथम् १ पुंसोगतयउच्चावचाविसदृशाइतिभोगवैचित्र्यमुक्तंतदेतत्कुतइतिपृच्छति महर्षे
इति कर्मणःसमानत्वेऽपिश्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमितिपरिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्त्विक्याश्रद्धयाकर्तुःसुखित्वंराजस्यासुखित्वंदुःखित्वंचतामस्यादुःखित्वंमूढत्वंचत
त्रापितासांश्रद्धानांतारतम्यात्सुखत्वादितारतम्यंसर्वेषामित्यर्थः १ प्रतिषिद्धंप्रतिषेधःसएवलक्षणंप्रमाणंयस्यअधर्मस्यकर्तुःश्रद्धावैसादृश्यंतमसस्तारतम्यात्तत्रापिकार-

एतावतीर्हिराजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नंव्याचख्येकिमन्यत्कथयामइति १५ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभूविवरविध्युपवर्णनंनामपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ राजोवाच महर्षएतद्वैचित्र्यंलोकस्यक
थमिति ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धयाकर्मगतयः पृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभवंति १ अथेदानींप्रतिषिद्ध
लक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धयावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति याह्यनाद्यविद्ययाकृतकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयःसहस्रशः
प्रवृत्तास्तासांप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ राजोवाच नरकानामभगवन्किंदेशाविशेषाअथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंत
रालइति ३ ऋषिरुवाच अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशिदक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्चजलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयःपितृ
गणादिशिस्वानांगोत्राणांपरमेणसमाधिनासत्याएवाशिषआशासानानिवसंति ४ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापि
तेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यंदोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति ५ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंति अ
थतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽन्धतामिस्रोरौरवोमहारौरवःकुंभीपाकःकालसूत्रमसिपत्रवनंसूकरमुखमंधकूपःकृ
मिभोजनःसंदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयादनमवीचिरयःपानमितिकिंच क्षार
कर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकःअवटनिरोधनःपर्यावर्तनःसूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाविविधयातनाभूमयः ६ तत्रयस्तुपर
वित्तापत्यकलत्राण्यपहरतिसहिकालपाशबद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रेनरकेबलान्निपात्यते अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादि
भिर्यातनाभिःयात्यमानोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्च्छामुपयातितामिस्रप्राये ७

णंदर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानांकामानांसृतयोनरकाःतासाम्
अथेदानींताःप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः २ किंभूमावेवदेशविशेषाःत्रिलोक्याः ब्रह्मांडाद्बहिर्वाआवरणेषुमध्येअंतरालेवाभूमिव्यतिरिक्ते ३ ४ कर्मदोषमनतिक्रम्य-
दोषमेवदमंपापफलंदंडंकरोति नउल्लंघितंभगवच्छासनंयेन ५ मतांतरेणाष्टाविंशतिमाह किंचेति ६ पापभेदेनचतत्तन्नरकयातनाभेदंप्रपंचयति यस्त्वित्यादिना यात्यमानः
पीड्यमानःएकदैवतदैव ७

पुरुषंपतिंवंचयित्वा ८ एतत्शरीरमहमिति इदंधनादिममेतिमत्वास्वयंस्वकुटुंबमेवपुष्णातितेनाशुभेन ९ रुरवोभूत्वेतिकर्माण्येवतथापरिणामंप्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरस्यभा
रभृंगारव्यस्य सत्वस्यापदेशःसंज्ञायस्य १० क्रव्येणामिषेणतेनमांसार्थमित्यर्थः ११ प्राणतःसजीवान्उपरंधयातिपचाति अपकरुणानिष्कृपम् १२ खलेसमदेशे १३ स्वधर्महा धर्म
त्यागी १४ स्वनयन्रुदन्कश्मलंमोहमुपगतोभवति अदृष्टदोषास्तेनोपरुद्धाः संतोययाकश्मलमुपगताःतद्वत् १५ ईश्वरेणोपकल्पितामनुष्यरक्तपानादिलक्षणावृत्तिर्येषां मत्कुणा

एवमेवांधतामिस्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्तेयत्रशरीरीनिपात्यमानोयातनास्थोवेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्चभवतियथावनस्पतिर्वृ
श्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रंतमुपदिशंति ८ यस्त्विहवाएतदहमितिममेदमितिभूतद्रोहेणकेवलंस्वकुटुंबमेवानुदिनंप्रपुष्णातिसतादिह
विहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति ९ येत्विहयथैवामुनाविहिंसिताजंतवः परत्रयमयातनामुपगतंतएवरुरवोभूत्वातथातमेवविहिं-
संतितस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरितिसर्पादतिक्रूरसत्वस्यापदेशः १० एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंपुरुषंक्रव्यादानामरुरवस्तंक्रव्येणघातयं-
तियःकेवलंदेहंभरः ११ यस्त्विहवाउग्रःपशून्पक्षिणोवाप्राणतउपरंधयतितमपकरुणंपुरुषादैरपिविगर्हितममुत्रयमानुचराःकुंभीपाकेतप्त
तैलेउपरंधयंति १२ यस्त्विहपितृविप्रब्रह्मध्रुक्सकालसूत्रसंज्ञकेनरकेअयुतयोजनपरिमंडलेताम्रमयेतप्तखलेउपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामति
तप्यमानेऽभिनिवेशितःक्षुत्पिपासाभ्यांचदह्यमानांतर्बहिःशरीरआस्तेशेतेचेष्टतेअवतिष्ठतिपरिधावतिचयावंतिपशुरोमाणितावद्वर्षसह
स्राणि १३ यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतःपाखंडंचोपगतस्तमसिपत्रवनंप्रवेश्यकशयाप्रहरंतितत्रहासावितस्ततोधावमानउभय
तोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगोहाहतोऽस्मीतिपरमयावेदनयामूर्छितःपदेपदेनिपततिस्वधर्महापाखंडानुगतंफलंभुंक्ते १४ यस्त्वि
हवैराजाराजपुरुषोवाअदंड्येदंडंप्रणयतिब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेऽमुत्रसूकरमुखेनिपततितत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो
यथैवेहेक्षुखंडआर्तस्वरेणस्वनयन्क्वचिन्मूर्छितःकश्मलमुपगतःयथैवेहादृष्टदोषाउपरुद्धाः १५ यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकल्पितवृत्ती-
नामविविक्तपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपतति तत्रहासौतैर्जंतुभिःप
शुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्येकेचाभिद्रुग्धास्तैःसर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसिविहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानःपरि
क्रामतियथाकुशरीरेजीवः १६ यस्त्विहवाअसंविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायससंस्तुतःसपरत्रकृमिभोजनेनरका
धमेनिपततितत्रशतसहस्रयोजनेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोनिर्वेशमात्मानंयात-
यते १७

दीनांनविविक्ताविज्ञातापरव्यथायैरविवेकिभिस्तेषां पुरुषेणब्राह्मणादिभावेनविधिनिषेधपूर्वकंकल्पितावृत्तिर्यस्याविविक्तापरव्यथायेन विवेकिना
अभिद्रुग्धाःहिंसिताःविहतानिद्रारूपानिर्वृतिर्यस्य नलब्धमवस्थानंयेन सतमसिपरिक्रामति १६ यत्किंचनभक्ष्यादिकमुपनतंप्राप्तंतदसंविभज्यननिर्मिताःपंचय-
ज्ञायेन अतएववायसैःसंस्तुतःसमत्वेनवर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेवभुंजानः यावत्तत् यावंतियोजनानितत्कृमिकुंडंतावंतिवर्षाणियावद्वातत्पातकमित्यर्थः अप्रत्त
मसंविभक्तम् अप्रहुतंवाऽनीनितयासः आनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् १७

निष्कुषंति छिंदंति १८ तिग्मया तप्तया सूर्म्या प्रतिमया १९ सर्वाभिगमः पश्वाद्यपगंता २० अपारवंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीयांतपाठे सेतुविशेषणम् नदीं विशिनष्टि विण्मू-
त्रेति २१ पशुचर्यां स्वेच्छाचारं २२ अतीर्थे विहितादन्यत्र विध्यंतीति प्राणनिरोधो दर्शितः २३ निरयपतयो यमपुरुषाः २४ लालाभक्षमाह यास्त्विति रेतः पानं कारयं-

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदं-
शैस्त्वचि निष्कुषंति १८ यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंतस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमा-
लिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या १९ यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षंति २० ये त्वि-
ह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपारकंडाः धर्मसेतून्भिंदंति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणै-
रितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमाना श्वासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंत उपतप्यंते विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थि-
मेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते २१ ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्र-
श्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति २२ ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तान-
पि संपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति २३ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिँल्लोके वैशसे नरके पतितान्निरय-
पतयो यातयित्वा विशसंति २४ यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पाययित्वा रेतः संपा-
ययंति २५ ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपंति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि
विंशतिश्च सरभसं खादंति २६ यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजन-
शतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निप-
तति २७ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये व-
ह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति २८

ति २५ यमदूता ये श्वानः सरभसं ससंभ्रमं २६ द्रव्यविनिमये क्रयादौ निरवकाशो निरालंबे अवीचीशब्दार्थमाह
यत्रेति वीचीस्तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः २७ यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पिबति अन्योऽपि वा व्रतस्थः सन् राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपान इत्यन्वयः तयोः सोमस्या-
नेफलचमसविधानात् सोमपाननिषेधात् तथा च श्रुतिः न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युपसृज्य तमस्मै भक्षं संप्रयच्छेन्न सोममिति २८

सपूर्वमपि मृतकएवसनुमृत्वा २९ पुरुषस्यमेधेनहिंसयापैर वादीन्यजंते याश्चस्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणाभूत्वा यथेहतेपुरुषादाःसंतः पूर्वमनृत्यंततद्वत् ३० वैश्रंभ
कैः विश्वासोपायैः उपाविश्रंभमय्य विश्वास्य ३१ बिलेशयान् मूषकान् ३२ सगरेण साविऽऽषेण३३ अतिथयोज्ञातपूर्वाः तान् पापेनवक्रीकृतेन ३४ आढ्याभिमतिः

अथचयस्त्विहवा आत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोन बहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरये
वाक्शिरानिपातितो दुरंतायातनाह्यश्नुते २९ येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशून्खादंतितांश्चतेपशवइवनिहता
यमसदनेयातयंतोरक्षोगणाः सौनिकाइवस्वधितिनाऽवदायासृक्पिबंतिनृत्यंतिचगायंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः ३० येत्विहवा
अनागसोरण्ये ग्रामेवावैश्रंभिकैरुपसृतानुपविश्रंभय्यजिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनकतयायातयंतितेऽपिचप्रेत्ययम
यातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यांचाभिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलंस्मरंति ३१ येत्विह
वैभूतान्युद्वेजयंतिनराउल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंतियत्रनृपदंदशूकाः पंचमुखाःसप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाबिलेश
यान् ३२ येत्विहवाअंधावटकुसूलगुहादिषुभूतानिनिरुंधंतितथाऽमुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेनानिरुंधंति ३३ यस्त्विहवाअति-
थीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानिरीक्षतेतस्यचाऽपिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राः कंककाक
वटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३४ यस्त्विहवा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोभिविशंकी अर्थव्ययनाशचिंतयापरिशुष्य
माणहृदयवदनोनिर्वृतिमनवगतोग्रहइवार्थमभिरक्षतिसचापिप्रेत्यतदुत्पादनोत्कर्षणशमलग्रहः सूचीमुखेनरकेनिपततियत्रहवित्तग्र
हंपापपुरुषंधर्मराजपुरुषावायकाइवसर्वतोंऽगेषुसूत्रैःपरिवयंति ३५

धनगर्वितः अहंकृतिः श्रेष्ठोहमितिमानी तिर्यक्प्रेक्षणंयस्य सर्वतः गुर्वादेरपिध-
नंचोरयिष्यंतीतिविशंकमानः परिशुष्यमाणंहृदयंवदनंचयस्य अनवगतः अप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलंरुण्हानितया परिवयंति सूत्रप्रोतान्कुर्वंति ३५

इतरत्रस्वर्गादौ इहमर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनिनिमित्तम् उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्याम् आदावेवद्वितीयस्कंधे वैश्वानरंयातीत्यादिनाउपगेयमुपनिषदम् श्रद्धाभक्तिभ्यांविशुद्धाबुद्धिर्यस्य ३६ यथावच्छ्रुत्वा ३७ कथंभूतासंस्था सकलानांजीवनिकायानांधाम आश्रयभूतंवपुरिति ३८ पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपने

एवंविधानरकायमालयेसंतिशतशः सहस्रशस्तेषुसर्वेषुचसर्वएवाधर्मवर्तिनोयेकेचिदिहोदिताअनुदिताश्चावनिपतेपर्यायेणविशंतितथैवधर्मानुवर्तिनइतरत्रइहतुपुनर्भवेतउभयशेषाभ्यांनिविशंतिनिवृत्तिलक्षणमार्गआदावेवव्याख्यातः एतावानेवांडकोशोयश्चतुर्दशधापुराणेषुविकल्पितउपगीयतेयत्तद्भगवतोनारायणस्यसाक्षान्महापुरुषस्यस्थविष्ठरूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतःपठतिशृणोतिश्रावयतिसउपगेयंभगवतः परमात्मनोग्राह्यमपिश्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ३६ श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः स्थूलेनिर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदिति ३७ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था गीतामयातेनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकलजीवनिकायधाम ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांपंचमस्कंधेनरकानुवर्णनंनामषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु ॥ ॥ ॥

इति श्रीभागवतेमहापुराणे श्रीधरस्वामिविरचितायांपंचमस्कंधेटीकायांषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

श्रीयतांपरमानंदनृहरिर्बालभाषितैः १

इतिश्रीमद्भागवतेपंचमस्कंधःसमाप्तः

विष्णावि
अजामिल
अथश्रीमद्भागवतेषष्ठस्कंधः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः पुण्यारण्येनृसिंहैकनामसिंहोविराजते यन्नादतः पलायंतेमहाकल्मषकुंजराः १ विसर्गसंभवान्जीवान्स्वमर्यादासुसंस्थितान् विष्णुःपात्यखिलैरूपैरि तेवंपंचमेस्थितम् २ अध्यायैकोनविंशत्याषष्ठेपोषणमुच्यते अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणम् ३ अजामिलोमनुष्येषुमहापापोयथावितःविश्वरूपादिघातीन्च- यथादेवेषुवासवः ४ अजामिलस्यभक्तत्वंविष्णुदूतैर्निरूपितम् संकेतभगवन्नामपुत्रस्नेहानुषंगजम् ५ इंद्रोपिभगवद्भक्तःसख्येनोपेंद्रसेवकः तदधीनसुरै श्वर्यशत्रुनिर्जयजीवितः ६ तत्रादौत्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते विश्वरूपकथाषड्भिरिंद्रदोषोक्तयेततः ७ इंद्रस्यैवतुदोषोक्त्यैवृत्राख्यानंततोऽष्टभिः द्वा- भ्यांचमरुदाख्यानमेवंप्रकरणाक्रमः ८ तत्रादौप्रथमेविष्णोर्दूतैःपातकिमोचने तत्पापख्यापनायोक्तंयाम्यैर्धर्मादिलक्षणम् ९ अथषष्ठस्कंधोव्याख्यायते पूर्वोक्तानु वादपूर्वकंनिरंतरोक्तनरकपरिहारोपायंपृच्छति निवृत्तिमार्गइतिषड्भिः आदौद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयातीत्यादिनाभगवतालयायथायथावत्यत्येनमार्गेणयोगोऽ चिरादिप्राप्तिः तेनोपलब्धोब्रह्मातेनसहासंसृतिर्मोक्षोभवति ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिवचनात् १ त्रैगुण्यं

श्रीगणेशायनमः राजोवाच निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणायदसंसृतिः १ प्रवृत्तिलक्षणश्चैवत्रै गुण्यविषयोमुने योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गःपुनःपुनः २अधर्मलक्षणानानानरकाश्चानुवर्णिताः मन्वंतरश्चव्याख्यातआद्यःस्वायंभुवोय तः ३ प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशस्तच्चरितानिच द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ४ धरामंडलसंस्थानंभागलक्षणमानतः ज्योतिषां विवराणांचयथेदमसृजद्विभुः ५ अधुनेहमहाभागयथैवनरकान्नरः नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ६ श्रीशुकउवाच नचेदिहैवापचितिंयथांऽहसःकृतस्यकुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ध्रुवंसवैप्रेत्यनरकानुपैतियेकीर्तितामेभवतस्तिग्मयातनाः ७ तस्मात्पुरै वाश्विहपापनिष्कृतौयतेतमृत्योरविपद्यतात्मना दोषस्यदृष्ट्वागुरुलाघवंयथाभिषक्चिकित्सेतरुजांनिदानवित् ८ राजोवाच दृष्टश्रु- ताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोऽहितम् करोतिभूयोविवशःप्रायश्चित्तमथोकथम् ९ सर्गादिस्कंधं तदेवविषयःप्राप्यंयस्य नलीनाप्रकृतिर्यस्यतस्यपुंसः पुनःपुनर्गुणसर्गःभोगार्थदेहारंभरूपोयोमार्गःसचकथितःतृतीये दक्षिणेनपथाऽर्यम्णःपितृलोकंव्रजंतितइत्यादिना २ अनुवर्णिताःनिरंतराध्यायेव्याख्यातश्चतुर्थ- स्यादौ यतःयस्मिन् ३ द्वीपादीन् भागतोलक्षणतोमानतश्च धरामंडलस्यसंस्थानं ज्योतिषांविवराणांचइदंसंस्थानंविभुर्यथाऽसृजत्तथाव्याख्यातमित्यर्थः ४ ५ नानाउग्रायातनायेषुतान् नरकान् यथायेनोपायेन नइयात् नगच्छेत्तन्मेऽधुनाव्याख्यातुमर्हसि ६ तत्रतावन्मन्त्रायुक्तप्रायश्चित्तंविनाननरकादुन्निवारइत्याह नचेदितिद्वाभ्याम् मन उक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसस्तैरेवइहैवापचितिंप्रायश्चित्तंनकुर्यात्चेत्तर्हिपुरुषःप्रेत्यमृतःतान्नरकान्ध्रुवमुपैति मेमयायेभवतःकीर्तिताः तिग्मादारु णायातनायेषुतान् ७ यस्मादेवंतस्मात्पापस्यप्रायश्चित्तेयतेतकदामृत्योःपुरैव तत्रापि अविपद्यताअम्रियमाणेनात्मनादेहेन यद्वाअविपत् विपत्तिरहितयावत् यतात्मनासंयतेनमनसातत्रापिआशुअन्यथा अतीवचिरकालेतुद्विगुणंव्रतमर्हतीतिद्वैगुण्यापत्तेःतत्रचपापस्यमहत्त्वमल्पत्वंचावेक्ष्यतदनुरूपेप्रायश्चित्तेयतेत रुजांरोगाणांनिदानविद्यथावैद्यः तदनुरूपेचिकित्सेततद्वत् ८ अत्रचोदयतिद्वाभ्याम् दृष्टंराजदंडादि श्रुतंनरकपातादि ताभ्यामात्मनःपापमहितंजानन्न पिपुनःप्रायश्चित्तानंतरंकरोति अथोअतःकारणात् द्वादशाब्दादिकथंप्रायश्चित्तं तेनसमूलस्यदोषस्यानिवृत्तेःनिवृत्तौवापुनश्चपापप्ररोहायोगादितिभा

किंच क्वचित्कदाचिदभद्रात्पापान्निवर्तते क्वचित्तदेव पुनराचरति यथाकुंजरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनीकरोति तथा पापस्य पुनर्दुर्निवारत्वेन नरकपात
स्यावश्यंभावित्वात्प्रायश्चित्तं व्यर्थमिति १० परिहरति कर्मणा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणा पापस्य निर्हारो नाशः आत्यंतिकः समूलो न हीष्यते अविद्वानधिका
रीयस्मिन् तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् अतोऽविद्यायानाशाभावान्नष्टेऽपि तस्मिन्पापे तत्संस्कारेण पापांतरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तं
तदाह प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानम् ११ तत्तु नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभते नान्य इति सदृष्टांतमाह नेति पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधंते त
थानियमादिकर्ता क्षेमाय तत्त्वज्ञानाय समर्थो भवति १२ एतदेव विशदयति द्वाभ्याम् तपसा ऐकाग्र्येण मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः ब्रह्म
चर्येणाष्टांगेन तदुक्तम् स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः विपरीतं ब्र
ह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमो मनसो नियमनम् दमो बाह्येंद्रियाणाम् त्यागो दानम् यमोऽहिंसादिः नियमो जपादिः १३ १४ अस्यातिदुष्करत्वात्मुख्यमे

क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुंजरशौचवत् १० श्रीशुक उवाच कर्मणा कर्मनिर्हारो न
ह्यात्यंतिक इष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ११ नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवंति हि एवं नियमकृद्राजन्शनै
नैः क्षेमाय कल्पते १२ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च १३ देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्म
ज्ञाः श्रद्धयान्विताः क्षिपंत्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः १४ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वंति कार्त्स्न्येन नीहा
रमिव भास्करः १५ न तथा ह्यघवान्राजन्पूयेत तप आदिभिः यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया १६ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पं
थाः क्षेमोऽकुतोभयः सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः १७ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् न निः पुनंति
राजेंद्र सुराकुंभमिवापगाः १८ सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्स्वप्नेऽपि
पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः १९ अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे २० कान्य
कुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः २१

वान्यत्प्रायश्चित्तमाह केचिदिति अनेनैवंभूता भक्ति
प्रधाना विरला इति दर्शयति केवलया तप आदिनिरपेक्षया वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत् किंत्वन्येषां अश्रद्धया तत्राप्रवृत्तेरर्थात्तेष्वेव पर्यवसानादनु
वादमात्रम् १५ एतच्च ज्ञानमार्गादपि श्रेष्ठमित्याह न तथा पूयेत शुध्येत् तत्पूरुषनिषेवया कृष्णेऽर्पिताः प्राणा येन १६ तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीचीनः अयं पंथाः भक्तिमार्गः
यतः क्षेमः क्षेमत्वे हेतुः न कुतश्चिद्विघ्नादेर्भयं यस्मिन् तदेवाह सुशीलाः कृपालवः साधवो निष्कामाः यत्र धर्मनिष्ठा अतो न ज्ञानमार्ग इवासहायतानिमित्तभयं नापि कर्ममार्ग
वन्मत्सरादियुक्तेभ्यो भयमिति भावः भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तम् १७ कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न शोधयंतीत्याह प्रायश्चित्तानीति महतामप्यशोधकत्वे दृष्टांतमाह सुराकुंभ
मिवापगा इति १८ भक्तिः स्वल्पापि पुनात्येवेत्याह सकृदिति तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः तावतैव चीर्णनिष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः १९ इममर्थमिति
हासेनोपपादयति अत्र चेति मे मत्तः २० कान्यकुब्जे पुरे दास्याः पतिः नाम्ना अजामिलः २१

बंदीग्रहेणअक्षैश्च द्यूतेनकैतवैर्वंचनादिभिश्चरात्तिंजिविकांबिभ्रत्पुष्णन् यातयामासपीडयामास २२ आयुषःसंबंधीमहान् कालोऽत्यगात् सक्रियानित्यपेक्षाय माह अष्टाशीत्यासंख्ययायुक्ताःसमाःसंवत्सराः २३ प्रवयसःप्रवृद्धस्य २४ बद्धंहृदयंयेन जरठोवृद्धः २५ २६ एतच्चतदुपलालनादिश्रीनारायणनामोच्चार माहात्म्येनभक्तिरेवाप्लुदीसिद्धांतोपयोगित्वेनापिद्रष्टव्यम् २७ वक्राणितुंडानिमुखानियेषाम् ऊर्ध्वाणिरोमाणियेषांतान् २८ प्लावितेनप्लुतत्वंनीतेन २९ हरिकीर्तनंनिशम्यआपतन् यतस्तद्भर्तुर्नाम ३० ३१ पुरःसराभृत्याः ३२ अस्यनयनंनिषेधथ ३३ वयंयुष्मान्नजानीमइतिनकोपःकार्यः यतोऽलौकिकाद्भुतरूपायूयमित्याहुः

बंधाक्षैःकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितांवृत्तिमास्थितः बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामासदेहिनः २२ एवंनिवसतस्तस्यलालयानस्यतत्सुतान् कालोऽत्यगा न्महाराजन्नष्टाशीत्यायुषःसमाः २३ तस्यप्रवयसःपुत्रादशतेषांतुयोऽवमः बालोनारायणोनाम्नापित्रोश्चदयितोभृशम् २४ सबद्धहृदयस्तस्मि न्नर्भकेकलभाषिणि निरीक्षमाणस्तल्लीलांमुमुदेजरठोभृशम् २५ भुंजानःप्रपिबन्खादन्बालकस्नेहयंत्रितः भोजयन्पाययन्मूढोनवेदागतमंत कम् २६ सएवंवर्तमानोऽज्ञोमृत्युकालउपस्थिते मतिंचकारतनयेबालेनारायणाह्वये २७ सपाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वापुरुषान्भृशदारुणान् वक्रतुंडानूर्ध्वरोमानात्मानंनेतुमागतान् २८ दूरेक्रीडनकासक्तंपुत्रंनारायणाह्वयम् प्लावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २९ निशम्य म्रियमाणस्यब्रुवतोहरिकीर्तनम् भर्तुर्नाममहाराजपार्षदाःसहसाऽपतन् ३० विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् यमप्रेष्यान्वि ष्णुदूतावारयामासुरोजसा ३१ ऊचुर्निषेधितास्तांस्तेवैवस्वतपुरःसराः केयूयंप्रतिषेद्धारोधर्मराजस्यशासनम् ३२ कस्यवाकुतआया ताःकस्मादस्यनिषेधथ किंदेवाउपदेवावायूयंकिंसिद्धसत्तमाः ३३ सर्वेपद्मपलाशाक्षाःपीतकौशेयवाससः किरीटिनःकुंडलिनोल- सत्पुष्करमालिनः ३४ सर्वेचनूत्नवयसःसर्वेचारुचतुर्भुजाः धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ३५ दिशोवितिमिरालोकाः कुर्वंतःस्वेनरोचिषा किमर्थंधर्मपालस्यकिंकरान्नोनिषेधथ ३६ श्रीशुकउवाच इत्युक्तेयमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणः तान्प्रत्यूचुःप्रहस्येदंमेघनिर्ह्रादयागिरा ३७ विष्णुदूताऊचुः यूयंवैधर्मराजस्ययदिनिर्देशकारिणः ब्रूतधर्मस्यनस्तत्त्वंयच्चध र्मस्यलक्षणम् ३८ कथंस्विद्ध्रियतेदंडःकिंवास्यस्थानमीप्सितम् दंड्याःकिंकारिणःसर्वेआहोस्वित्कतिचिन्नृणाम् ३९ यमदूता ऊचुः वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ४०

सर्वेइतिसार्धाभ्याम् लसंत्यःपुष्करमालाःसंतियेषाम् ३४ नूत्नंनवंवयोयेषाम् निषंगइषुधिः धनुर्निषंगादिभिःश्रीःशोभायेषांते ३५ विगततिमिरमालोक श्चान्यस्यप्रकाशोयासु तथाभूतादिशःकुर्वंतःभवन्तामेतदनुचितमित्याहुः किमर्थमिति ३६ अहोदंड्यादंड्यादिज्ञानशून्याएते चोराएवास्माद्भिया धर्मराजस्य किंकराइत्यनृतंवदंतीतिविस्मयेन प्रहस्यतान्प्रत्यूचुः मेघस्येवनिर्ह्रादोध्वनिर्यस्यास्तया ३७ ३९ कथंस्वित् केनप्रकारेणस्थानंविषयःकारिणःकर्मिणःनृणामि ति नराएवनपश्वादयः तेषांपिकतिचिदेवेत्यर्थः ३९ वेदेनप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनयोवेदप्रमाणकःसधर्मःयोधर्मःसवेदप्रमाणकइतिस्वरूपंप्रमाणं चोक्तम् यथाहजैमिनिःचोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइतिव्याख्यातंचभट्टैः इयमेकेनसूत्रेणश्रुत्यर्थाभ्यांनिरूप्यतइति अदृष्टस्याप्यधर्मस्यस्वरूपंलक्षणंचदंडस्थानकथनायाहुःतद्वि पर्ययःयोवेदनिषिद्धःसोऽधर्मःनिषेधश्चतस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः वेदस्यप्रामाण्येहेतुःवेदोनारायणादुद्भूतःसएवसाक्षादित्युपचारःस्वयंभूरितिचनिश्वासमात्रेणस्वयमेवभवतीति त थाचश्रुतिःअस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदइति ४०

कोसौनारायणस्तत्राहुः येनस्वधाम्निस्वस्वरूपे अमीभावाः प्राणिनः गुणाः शांतत्वादयः नामानि ब्राम्हणइत्यादीनि क्रियाश्चाध्ययनाद्याः रूपाणिवर्णाश्रमादयः ते विभाव्यंतेविविच्यंते तथातथ्यंयथावत् सनारायणः ४१ तथाप्ययधर्मोऽनेनकृतइति कुतोज्ञायते तत्राहुः सूर्यइति अहनीअहश्चरात्रिश्च कमुदकम् कुः पृथ्वी देहस्य जीवस्य यथाहुः आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयं यमश्च अहश्चरात्रिश्च उभे च संध्येधर्मश्चजानाति नरस्यवृत्तमिति ४२ स्थानमाहुः एतैर्निर्मित्तभूतै विज्ञातः दंड्यानाहुः सर्वइति ४३ विपरीतानि अभद्राण्यपि कर्मिणांसंभवंति यतस्तेषां गुणसंगोऽस्ति यदिकश्चिदकर्तास्यात् तर्हितस्याभद्राणिनस्युः नत्वेतदस्ती त्याहुः नहिदेहवानकर्मकृदस्तीति अतःसर्वेकर्मिणः कर्मिणांचपापस्यावश्यंभावित्वात् तेसर्वेदंडमर्हंतीत्यर्थः ४४ कथंत्विह्रियते दंडइत्यस्योत्तरम् येनेति धर्मोवेतिदृष्टांतः अधर्मानुसारेणदंडोधर्मानुसारेणसुखवदित्यर्थः ४५ नकेवलं सूर्यादयएवज्ञापकाः किंत्वर्थापत्तिरपीत्याहुः यथेति हेदेवप्रवराः इहजन्मनिशांतघोरमूढत्वेन वासुखदुःखमिश्रत्वेनवा धार्मिकत्वादिनावैविध्यंभूतेषुयथोपलभ्यते तथाऽन्यत्रजन्मांतरेऽनुमीयतेवैविध्यान्यथाऽनुपपत्त्याक

येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्वतमोमयाः गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंतेयथातथम् ४१ सूर्योग्निःखंमरुद्गावःसोमःसंध्याऽहनीदिशः कंकुःकालोधर्मइति ह्येतेदेहस्यसाक्षिणः ४२ एतैरधर्मोविज्ञातःस्थानंदंडस्ययुज्यते सर्वेकर्मानुरोधेन दंडमर्हंतिकारिणः ४३ संभवंति ह्यभद्राणिविपरीतानिचानघाः कारिणांगुणसंगोऽस्तिदेहवान्नह्यकर्मकृत् ४४ येनयावान्यथाधर्मोधर्मोवेहसमीहितः सएवतत्फलं भुंक्तेतथातावदमुत्रवै ४५ यथेहदेवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते भूतेषुगुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्रानुमीयते ४६ वर्तमानोऽन्ययोःकालोगुणाभिज्ञापकोयथा एवंजन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ४७ मनसैवपुरेदेवःपूर्वरूपंविपश्यति अनुमीमांसतेपूर्वंमनसा भगवानजः ४८ यथाज्ञस्तमसायुक्तउपास्तेव्यक्तमेवहि नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ पंचभिःकुरुतेस्वार्थान्पंचवेदा थपंचभिः एकस्तुषोडशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोऽश्नुते ५०

भ्यते ४६ वर्तमानजन्मनापूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानंभवतीतिसदृष्टां तमाहुः वर्तमानोवसंतादिकालः अन्ययोर्भूतभविष्ययोः वसंतयोः येगुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापकोयथाएवमेतज्जन्मअन्ययोर्भूतभाविजन्मनोः धर्मा धर्मौनिदर्शयतीतितथा ४७ अयंचधर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषां धर्मराजस्तुमनसैवसर्वंपश्यतीत्याहुः पुरेसंयमिन्याम् स्थितएवदेवोयमः देहेस्थितों तर्यामीवाजीवस्यपूर्वरूपंधर्माधर्मादियुक्तं विशेषेणपश्यति अनुअनंतरमपूर्वरूपंमीमांसते यद्यस्यानुरूपंतत्विचारयति यतोऽसौभगवानजः ४८ जी वस्तु ईश्वरेण उपस्थापितं वर्तमानदेहंपश्यति नतुपूर्वमपरंचेत्याहुः यथेति अज्ञः अविद्योपाधिर्जीवस्तु व्यक्तमेवप्राचीनकर्माभिव्यक्तंवर्तमानमेवदे हादिमुपास्ते अहमितिमन्यते पूर्वमपरंवानवेद अत्रहेतुः नष्टाजन्मनास्मृतिर्यस्य अत्रदृष्टांतः तमसानिद्रयायुक्तोयथास्वप्नेऽभिव्यक्तमेवदेहाद्युपास्ते न तुजाग्रद्देहादिपूर्वंस्वप्नादिगतं वातद्वदित्यर्थः ४९ एवंभूतस्यजीवस्यसंसारंप्रपंचयति पंचभिःश्लोकैः पंचभिःकर्मेंद्रियैः स्वार्थानुपादानादीन् पंच शब्दादीन्वेद पंचभिर्ज्ञानेंद्रियैः षोडशेनमनसासहसप्तदशः षोडशोपाध्यंतर्गतोऽपिस्वयंत्वेकएव सर्वेंद्रियविषयप्रतिसंधानात् त्रीन् ज्ञानकर्मेंद्रिय मनोविषयान्प्राप्नोति ५०॥

॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ

तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयगुणत्रयकार्यं महदनादि पुंसिजीवे अन्वनुसंसृतिंधत्ते ५१ नेच्छन्नअनिच्छन्नपि अनेनैवकर्माणिकार्यतेकोशकारःकीटविशेषःमु
त्वातिनिर्गमोपायंनजानाति ५ कार्यतइत्यत्रानुभवंप्रमाणयति नहीतिगुणैर्गुणकार्यैरागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ५३ कर्मवशेनचतदनु-
रूपोदेहोभवतीत्याह लब्ध्वेति अव्यक्तमदृष्टंनिमित्तं लब्ध्वाव्यक्ताव्यक्तंतदनुरूपंस्थूलंसूक्ष्मंचशरीरंभवति यथायोनिमातृसदृशंयथाबीजंपितृसदृशं स्वभावोवा
सना शुक्रशोणितयोरेकत्वेपिवासनयामातृपितृसदृशोदेहोभवतीत्यर्थः ५४ संसारचक्रमुपसंहरंतोमुक्तिप्रकारमाहुः एषइति ईशसंगात्परमेश्वरभजना
त् ५५ तदेवंसामान्यतोधर्मादिनिर्णयमुक्त्वाप्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मप्रपंचयंतोदंड्यत्वमाहुः अयंहीति यावदध्यायसमाप्ति तत्रद्वाभ्याम् तत्पूर्ववृत्तांतानुवादोऽ
न्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः शीलंसत्स्वभावः वृत्तंसदाचारः गुणाः क्षमादयः तेषामालयः ५६ निरहंकृतः निरहंकारः ५७ आवृत्तः वनात्सरावृत्तः ५८ भुजिष्ययादास्त्रि

तदेतत्षोडशकलंलिंगंशक्तित्रयंमहत् धत्तेऽनुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्तिदाम् ५१ देह्यज्ञोजितषड्वर्गोनेच्छन्कर्माणिकार्यते कोशकारइवात्मानं
कर्मणाच्छाद्यमुह्यति ५२ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशःकर्मगुणैःस्वाभाविकैर्बलात् ५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तंव्य
क्ताव्यक्तंभवत्युत यथायोनियथाबीजंस्वभावेनबलीयसा ५४ एषप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यविपर्ययः आसीत्सएवनचिरादीशसंगाद्विलीय
ते ५५ अयंहिश्रुतसंपन्नःशीलवृत्तगुणालयः धृतव्रतोमृदुर्दांतःसत्यवान्मंत्रविच्छुचिः ५६ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानांशुश्रूषुर्निरहंकृतः स
र्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदाऽसौवनंयातःपितृसंदेशकृद्द्विजः आदायततआवृत्तःफलपुष्पसमित्कुशान् ५८ ददर्शका
मिनंकंचिच्छूद्रंसहभुजिष्यया पीत्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया ५९ मत्तयाविश्लथन्नीव्याव्यपेतंनिरपत्रपम् क्रीडंतमनुगायंतं
हसंतमनयांऽतिके ६० दृष्ट्वातांकामलिप्तेनबाहुनापरिरंभिताम् जगामहृच्छयवशंसहसैवविमोहितः ६१ स्तंभयन्नात्मनात्मानं-
यावत्सत्वंयथाश्रुतम् नशशाकसमाधातुंमनोमदनवेपितम् ६२ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः तामेवमनसाध्यायन्स्वध-
र्माद्विररामह ६३ तामेवतोषयामासपित्र्येणार्थेनयावता ग्राम्यैर्मनोरमैःकामैःप्रसीदेतयथातया ६४ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुलेमहति
लंभिताम् विससर्जाचिरात्पापःस्वैरिण्याऽपांगविद्धधीः ६५ यतस्ततश्चोपनिन्येन्यायतोऽन्यायतोधनम् बभारास्याःकुटुंबिन्याःकु
टुंबंमंदधीरयम् ६६ यदसौशास्त्रमुल्लंघ्यस्वैरचार्यतिगर्हितः अवर्ततचिरंकालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ ततएनंदंडपाणेःसकाशंकृ
तकिल्बिषम् नेष्यामोऽकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुद्ध्यति ६८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेअजामिलोपाख्यानेप्रथमोऽध्यायः १

यादास्या मैरेयंमधुपैष्टींसुरांपीत्वा मदेनाघूर्णितेभ्रांतेनेत्रेयस्याः ५९ विशेषेणश्लथंतीनीवीयस्याः तयासहव्यपेतंस्वाचारात्प्रभ्रष्टम् ६० कामेनकामो-
द्दीपकेनतदंगरागेणहरिद्रादिनालिप्तेन ६१ सत्वंधैर्यं श्रुतंज्ञानम् तद्बलेनस्तंभयन्नपि मदनेनकंपितंमनः समाधातुंनियमितुंशक्तोनाभूत् ६२ तद्द
र्शनमेवनिमित्तंयस्यस्मरव्याजग्रहस्य तेनग्रस्तःविचेतनोगतस्मृतिः ६३ यावतासमग्रेण ६४ लंभितांपरिणीताम् ६५ ६६ अघरूपमायुर्यस्य मल
मेवतदीयमन्नादिकमत्तीतिमलात् ६७ अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् अस्यैवचर्चाहृतार्थैर्नेष्यामइत्याहुः यत्रेति ६८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कं
धेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयेवैष्णवैर्याम्यान्नाममाहात्म्यमद्भुतम् श्रावयित्वाद्विजोविष्णोर्लोकंनीतइतीर्यते १ नयकोविदाःन्यायनिपुणाः १ धर्मदृशांसभामधर्मःस्पृशति त
दाहुः यत्रसभायांयैः धर्मदृग्भिः तेषांतांसभाम् २ पितरःपितृवत्पालकाः शास्तारःअनुशिक्षकाः वैषम्यमदंड्यदंडनम् ३ एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्यो
ऽपकरिष्यतीतिमहत्कष्टमभूदित्याहुः यद्यदिति श्रेयान्श्रेष्ठः ४ विश्वस्तघातादपीत्याहुः यस्यांतिद्वाभ्याम् निर्वृतोनिश्चिंतः ५ विश्वासेननित्त
रामार्पितआत्मायेनतम् विश्रंभणीयः विश्वसनीयःसघृणश्चेत् ६ नन्वस्यपापिनोदंडोकिमर्थमाक्रोशःक्रियतेतत्राहुः अयंहीति यद्यस्मात्विवशो
ऽपिहरेर्नामव्याजहारउच्चारितवान् नकेवलंप्रायश्चित्तमात्रंहरेर्नाम अपितुस्वस्त्ययनंमोक्षसाधनमपीति सकृदुच्चारितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयम्
बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रतिइतिस्मृतेः ७ ननुकर्मसाद्गुण्यकरंहरेर्नामेतियुक्तम् यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनंसंपूर्णतांया
तिसद्योवंदेतमच्युतमित्यादिवचनात् स्वातंत्र्येणत्वघनिवर्तकंहरेर्नामकथंस्यात्तत्राहुः एतेनैवेति अघोनःअघवतः मघवच्छब्दवत्रूपम् यत्आइतिच्छे

श्रीशुक उवाच एवंतेभगवद्दूतायमदूताभिभाषितम् उपधार्यायतान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः १ विष्णुदूताऊचुः अहोक
ष्टंधर्मदृशामधर्मःस्पृशतेसभाम् यत्रादंड्येष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेवृथा २ प्रजानांपितरोयेचशास्तारःसाधवःसमाः यदिस्यात्तेषुवैषम्यं
कंयांतिशरणंप्रजाः ३ यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीहते सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यांकेशिरआधायलोकःस्वपि
तिनिर्वृतः स्वयंधर्ममधर्मंवानाहिवेदयथापशुः ५ सकथंन्यर्पितात्मानंकृतमैत्रमचेतनम् विश्रंभणीयोभूतानांसघृणोद्रोग्धुमर्हति
६ अयंहिकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः ७ एतेनैवह्यघोनोस्यकृतंस्यादघनिष्कृतम्
यदानारायणायेतिजगादचतुरक्षरम् ८ स्तेनःसुरापोमित्रध्रुग्ब्रह्महागुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोऽपरे ९ सर्वे
षामप्यघवतामिदमेवसुनिष्कृतम् नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः १०

दःआईषत् आभासमात्रंचतुरक्षरंयन्नामजगाद एतेनैवकेवलेनच-
तुरक्षरमित्यनेनाधिक्यंचदर्शितम् कथंजगाद नारायण आय आगच्छ इत्येवंविक्रोशरूपेणपुत्राह्वानेन अयंभावः कर्मांगत्वेऽपिहरिनाम्नः खादिरत्वादिवत्
संयोगपृथक्त्वेनसर्वप्रायश्चित्तार्थत्वंयुक्तमेव तथाहि अवशेनापियन्नाम्निकीर्तितेसर्वपातकैः पुमान्विमुच्यतेसद्यःसिंहत्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादिभिः पुराणो
तावत्सहस्रशोनाम्नःस्वातंत्र्यमवगम्यते नचैतेऽर्थवादाइतिशंकनीयं विधिशेषत्वाभावात् नचविध्यश्रवणादन्यशेषताकल्पनीया यदाऽग्नेयोष्टाकपालोभ
वतीत्यादिवदप्रार्थत्वेनविधिकल्पनोपपत्तेः मंत्रेषुच मर्त्याअमर्त्यस्यतेभूरिनाममनामहे विप्रासोजातवेदसःआस्यजानंतोनामचिद्विवक्तनेत्यादिषुनाम्न
स्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते उपपादितंचमंत्रार्थवादानामपिस्वार्थेप्रामाण्यंदेवताऽधिकरणे तस्मात्श्रीनारायणनामाभासमात्रेणैवस
र्वाघनिष्कृतंकृतंस्यादिति ८ ननुकामकृतानांबहूनांमहापातकानांसहस्रशआवर्तितानांद्वादशाब्दकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेवप्राय
श्चित्तंस्यात्तत्राहुः स्तेनइतिद्वाभ्याम् ९ सुनिष्कृतंश्रेष्ठंप्रायश्चित्तमिदमेव तत्रहेतुः यतोनामव्याहरणात् तद्विषयानामोच्चारकपुरुषविष-
या मदीयोऽयंमयासर्वतोरक्षणीयइतिविष्णोर्मतिर्भवति १०

श्रेष्ठत्वमेवोपपादयंति नेतिद्वाभ्याम् ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैः तथान शुध्यति उदाहृतैरुच्चारितैर्यथानामपदैरित्यनेनैनमामीत्यादिक्रियायो
गोऽपिनापेक्षितइतिदर्शितम् किंच तन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लोकस्य गुणानांचोपलंभकंज्ञापकंभवति नतुकृच्छ्रचांद्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षि
णमित्यर्थः ११ नैकांतिकं नात्यंतशोधकं तन्निष्कृतम् यस्मिन्कृतेपि असत्पथे पापमार्गे मनोधावतिचेत्कर्मणां पापानांनिर्हारमात्यंतिकं नाशमिच्छतांहरेर्गुणा
नुवादएवप्रायश्चित्तम् यतोऽसौखलुसत्वभावनः चित्तशोधकः १२ अथतस्मादेनं मा अपमार्गेण नयत कृतमशेषाणामघानांनिष्कृतंयेन यद्यस्मात् सम-
ग्रहीत् सपूर्णमुच्चारितवान् नामैकदेशो नाप्यलमितिभावः म्रियमाण इत्यनेन पुनःपापांतरासंभवउक्तः नतुतत्कालमेवविवक्षितं तदानींकृच्छ्रादिविधिवन्ना
मोच्चारणविधेरप्यसंभवात् नचविधिंविनाकाकतालीयनामोच्चारणंपापापहमितिप्रमाणमस्ति १३ नन्वयंपुत्रनामाग्रहीत् नतुभगवन्नामतत्राहुः सांकेत्यंपुत्रादौ
संकेतितम् पारिहास्यं परिहासेनकृतम् स्तोभंगीतालापपूरणार्थंकृतं हेलनंकिंविष्णुनाइतिसावज्ञमपिचवैकुंठनामोच्चारणम् १४ ननुनायंसंकल्पपूर्वकंवैकुंठ
नामाग्रहीत् किंतु पुत्रस्नेहपरवशःसन् तत्राहुः पतितइति अवशेनापि योहरिरित्याह सपातनां नार्हति पुमानित्यनेननात्रवर्णाश्रमादिनियमइत्युक्तम् अवशत्व

ननिष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथाविशुध्यत्यघवान्व्रतादिभिः यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ११ नैकांतिकंतद्धि
कृतेऽपिनिष्कृतेमनःपुनर्धावतिचेदसत्पथे तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतांहरेर्गुणानुवादःखलुसत्वभावनः १२ अथैनंमाऽपनयतकृताशेषाघनि
ष्कृतम् यदसौभगवन्नामम्रियमाणःसमग्रहीत् १३ सांकेत्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरंविदुः १४ पतितः
स्खलितोभग्नःसंदष्टस्तप्तआहतः हरिरित्यवशेनाहपुमान्नार्हतियातनाम् १५ गुरूणांचलघूनांचगुरूणिचलघूनिच प्रायश्चित्तानिपापा
नांज्ञात्वोक्तानिमहर्षिभिः १६ तैस्तान्यघानिपूयंतेतपोदानजपादिभिः नाधर्मजंतद्धृदयंतदपीशांघ्रिसेवया १७ अज्ञानादथवाज्ञाना
दुत्तमश्लोकनामयत् संकीर्तितमघंपुंसोदहेदेधोयथानलः १८

मेवाह पतितःप्रासादादिभ्यः स्खलितो मार्गेभग्नः भग्नगात्रःसंदष्टःस
र्पादिभिः तप्तोज्वरादिना आहतोदंडादिना १५ ननुमहतःपापस्यमहदेवप्रायश्चित्तंयुक्तं नत्वल्पंनामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत् तत्रा
हुर्द्वाभ्याम् गुरूणांपापानां गुरूणिप्रायश्चित्तानि लघूनांचलघूनिच तारतम्यं ज्ञात्वामन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था हरिनाम्नस्तु नेयंव्यवस्थो
क्ता विष्णोःस्मरणमात्रेण मुच्यतेसर्वपातकैरितिवचनात् नचसुराबिंदुपाने महापातकत्वस्मरणवन्नाम्नस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्मरणस्यायमतिभारः १६ किंच
तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येवपूयंतेनश्यंति अधर्माज्जातंमलिनंतुतस्यपापकर्तुर्हृदयम् यद्वा तेषामघानां हृदयंसूक्ष्मंरूपं संस्काराख्यंनशुध्यति तदपीशां
घ्रिसेवया कीर्तनादिना शुध्यतीत्यर्थः अयंभावः महांत्यपिपापानिसकृदुच्चारितेनैव नाम्नानश्यंति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेनचगाढध्वांतोनितदा ह्रस्यातु पापांतरस्यानुत्पत्तिः
दीपधारणइव तमोऽतरस्य ततश्चवासनाक्षयात् हृदयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्रतत्रावृत्तिविधानम् पापक्षयश्चभवतिस्मरतांतमहर्निशमित्यादिषु तदेवात्राप्युक्तम् गुणा
नुवादःखलुसत्वभावनः तदपीशांघ्रिसेवयेतिच अतोऽस्य हरिनाम्नैव सर्वपापक्षयः वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति १७ तथाऽपिपापप्रायश्चित्तमिदमि
तिनाज्ञानोच्चारितमितिचेत्तत्राहुः अज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपिप्रक्षिप्तोऽग्निर्यथाकाष्ठराशिंदहतितद्वत् १८ ५ ५ ५ ५ ५

नन्विदमपिपर्षदनुपदिष्टंश्रद्धाहीनंचकथंप्रायश्चित्तंस्या तत्राहुः यथेति अगदमौषधंवीर्यवत्तममितिवक्तव्येवीर्यतममित्युक्तम् यदृच्छयाश्रद्धादिहीनमुपयुक्तंप्र क्षितम् पर्षन्मुखादजानतोऽपिस्वगुणमारोग्यंकुर्यात् मंत्रोऽपिनामात्मकस्तथास्वकार्यंकुर्यादेव नहिवस्तुशक्तिःश्रद्धादिकमपेक्षतेइत्यर्थः तदुक्तंविष्णुधर्मेषु हरि र्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतः अनिच्छयाऽपिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकः १९ तंविप्रममूमुचन् मोचयामासुः २० निराकृताःसंतः यात्वागत्वा यमराजाय यथावत्कथयामासुः २१ दर्शनेनोत्सवोयस्य २२ विवक्षंवक्तुमिच्छंतंज्ञात्वा २३ त्रैविद्यंवेदत्रयप्रतिपाद्यम् गुणाश्रयं यमदूतानांधर्मं कृष्णदूतानांच भागवतं- भगवत्परणीतंशुद्धंनिर्गुणंधर्ममाकर्ण्यइतियोज्यम् भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषंगः २४ २५ अनुतापंप्रपंचयति अहोइतिचतुर्भिः येनआत्मनामयावृषल्यांपुत्रतया

यथाऽगदंवीर्यतममुपयुक्तंयदृच्छया अजानतोऽप्यात्मगुणंकुर्यान्मंत्रोऽप्युदाहृतः १९ श्रीशुकउवाच तएवंसुविनिर्णीयधर्मंभा गवतंनृप तंयाम्यपाशान्निर्मुच्यविप्रंमृत्योरमूमुचन् २० इतिप्रत्युदितायाम्यादूतायात्वायमांतिके यमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षुररिंदम २१ द्विजःपाशाद्विनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ववंदेशिरसाविष्णोःकिंकरान्दर्शनोत्सवः २२ तंविवक्षुमभिप्रेत्यमहापुरुषकिंकराः सहसापश्यतस्तस्यतत्रांतर्दधिरेऽनघ २३ अजामिलोऽप्यथाकर्ण्यदूतानांयमकृष्णयोः धर्मंभागवतंशुद्धंत्रैविद्यंचगुणाश्रयम् २४ भक्तिमान्भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः अनुतापोमहानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः २५ अहोमेपरमंकष्टमभूदविजितात्मनः येनविप्लावितंब्रह्मवृषल्यांजायतात्मना २६ धिङ्मांविगर्हितंसद्भिर्दुष्कृतंकुलकज्जलम् हित्वाबालांसतींयोऽहंसुरापामसतीम गाम् २७ वृद्धावनाथौपितरौनान्यबंधूतपस्विनौ अहोमयाऽधुनात्यक्तावकृतज्ञेननीचवत् २८ सोऽहंव्यक्तंपतिष्यामिनरकेभृश- दारुणे धर्मघ्नाःकामिनोयत्रविंदंतियमयातनाः २९ किमिदंस्वप्नआहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् क्वयाताअद्ययेमांव्यकर्ष न्पाशपाणयः ३० अथतेक्वगताःसिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः व्यमोचयन्नीयमानंबद्ध्वापाशैरधोभुवः ३१ अथापिमेदुर्भगस्यवि बुधोत्तमदर्शने भवितव्यंमंगलेनयेनात्मामेप्रसीदति ३२ अन्यथाम्रियमाणस्यनाशुचेर्वृषलीपतेः वैकुंठनामग्रहणंजिह्वावक्तुमि हार्हति ३३ क्वचाहंकितवःपापोब्रह्मघ्नोनिरपत्रपः क्वचनारायणेत्येतद्भगवन्नाममंगलम् ३४ सोऽहंतथायतिष्यामियतचित्तें द्रियानिलः यथानभूयआत्मानमंधेतमसिमज्जये ३५ विमुच्यतमिमंबंधमविद्याकामकर्मजम् सर्वभूतसुहृच्छांतोमैत्रःकरुणा आत्मवान् ३६ मोचयेग्रस्तमात्मानंयोषिन्मय्यात्ममायया विक्रीडितोययैवाहंक्रीडामृगइवाधमः ३७

जायमानेनब्रह्मब्राह्मणजातिः वि- प्लावितंनाशितम् २६ दुष्कृतंदोषकर्तारं कुलस्यकज्जलंकलंकम् २७ नास्त्यन्योबंधुःपुत्रादिर्ययोः तपस्विनौसंतप्तौ अधुनातत्क्षणमेव २८ २९ इदानींतस्यावि मर्शपूर्वकंमोक्षक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः साक्षात्प्रत्यक्षमिहजाग्रत्येवदृष्टम् ३० येमांव्यमोचयन्तेचक्वगताः ३१ यद्यप्यहमस्मिन्जन्मनिदुर्भगःपा- पीयान् अथापिजन्मांतरेनूनंपुण्यवानित्याह विबुधोत्तमदर्शनइतिनिमित्तसप्तमी तेषांदर्शनार्थंपूर्वेणमंगलेनमहतापुण्येनभवितव्यम् येनदर्शनेन ३२ अन्यथापूर्वपुण्यंविना कथंभूतंवैकुंठनाम गृह्यते वशीक्रियते अनर्हेतिग्रहणम् ३३ ब्रह्मघ्नःविप्रत्वनाशकः ३४ ३५ ३६ ३७ ७

अमिथ्याभूतेऽर्थेधीर्यस्यतथाभूतः सन् देहादौममाहमितिमतिंहित्वाधास्ये ३८ मुक्तसर्वमनुबंधनंपुत्रादिस्नेहोयेनसः ३९ प्रत्याहृतइंद्रियग्रामोयेन ४० गुणेभ्यो
देहेंद्रियादिभ्यः आत्मानंवियुज्यविशोध्य आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण भगवतोधाम्निस्वरूपे ४१ तस्मिन्भगवद्धाम्निउपरतानिश्चलाधीर्यस्यसः तस्मिन्काले-
अद्राक्षीदितिवा पुरः पुरतः ततश्चप्रागुपलब्धानेवतानुपलभ्यप्रत्यभिज्ञायववंदे ४२ ४३ ४४ उपसंहरति एवमितिद्वाभ्याम् विप्लाविताः सर्वेधर्मायेन हतंव्रतं-
स्वदारनियमादियस्य ४५ कर्मनिबंधस्यपापमूलस्यकृंतनम् छेदकमतः परंनास्ति कस्मात्परम् तीर्थपदास्यानुकीर्तनात् तत्रहेतुः यत्यतोऽनुकीर्तनात् ततो
ऽनुकीर्तनादन्यथा प्रायश्चित्तांतरैः रजस्तमोभ्यांकलिलंमलिनमेवतिष्ठतियत् तन्मनः कर्मसुपुनः नसज्जते ४६ ४७ नचेक्षितोभवति ४८ म्रियमा-

ममाहमितिदेहादौहित्वाऽमिथ्याऽर्थधीर्मतिम् धास्येमनोभगवतिशुद्धंतत्कीर्तनादिभिः ३८ इतिजातसुनिर्वेदः क्षणसंगेनसा
धुषु गंगाद्वारमुपेयायमुक्तसर्वानुबंधनः ३९ श्रीशुकउवाच सतस्मिन्देवसदनआसीनोयोगमाश्रितः प्रत्याहृतेंद्रिय
ग्रामोयुयोजमनआत्मनि ४० ततोगुणेभ्यआत्मानंवियुज्यात्मसमाधिना युयोजभगवद्धाम्निब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४१ यर्ह्युपा
रतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः उपलभ्योपलब्धान्प्राक्ववंदेशिरसाद्विजः ४२ हित्वाकलेवरंतीर्थेगंगायांदर्शनादनु सद्यः
स्वरूपंजगृहेभगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ४३ साकंविहायसाविप्रोमहापुरुषकिंकरैः हैमंविमानमारुह्यययौयत्रश्रियःपतिः ४४
एवंसविप्लावितसर्वधर्मादास्याः पतिः पतितोगर्ह्यकर्मणा निपात्यमानोनिरयेहतव्रतः सद्योविमुक्तोभगवन्नामगृह्णन् ४५ नातःपरं
कर्मनिबंधकृंतनंमुमुक्षतांतीर्थपदानुकीर्तनात् नयत्पुनः कर्मसुसज्जतेमनोरजस्तमोभ्यांकलिलंततोऽन्यथा ४६ यएवंपरमंगुह्यमि
तिहासमघापहम् शृणुयाच्छ्रद्धयायुक्तोयश्चभक्त्याऽनुकीर्तयेत् ४७ नवैसनरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः यद्यप्यमंगलोमर्त्योवि
ष्णुलोकेमहीयते ४८ म्रियमाणोहरेर्नामगृणन्पुत्रोपचारितम् अजामिलोऽप्यगाद्धामकिंपुनः श्रद्धयागृणन् ४९ इतिश्रीभागवते
महापुराणेषष्ठस्कंधेअजामिलोपाख्यानेद्वितीयोऽध्यायः २ राजोवाच निशम्यदेवः स्वभटोपवर्णितंप्रत्याहकिंतान्प्रति
धर्मराजः एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्यवशेजनोऽयम् १ यमस्यदेवस्यनदंडभंगः कुतश्चनर्षेश्रुतपूर्वआसीत् एतन्मुनेवृश्च
तिलोकसंशयंनहित्वदन्योइतिमेविनिश्चितम् २ श्रीशुकउवाच भगवत्पुरुषैराजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः पतिंविज्ञापयामासुर्यमंसंय
मिनीपतिम् ३

णः अवशत्वेनश्रद्धाविहीनोऽपि ४९ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेतुयमेनापिवैष्णवोत्कर्षव-
र्णनैः सांत्वयित्वास्वदूतांस्तेवैष्णवेकिंकरीकृताः १ विष्णुदूतैर्निर्णितंशास्त्रार्थंयममुखेन द्रढयितुंतृतीयाध्यायारंभः तत्रयदुक्तंयमराजेतथासर्वमाचक्ष्वेति
ति ततः किंतत्रवृत्तमितिपृच्छति निशम्येति मुरारेर्नैदेशिकैः किंकरैरेवविहतान् अतएवहताआज्ञायस्ययस्यवशवर्तीअयंजनः सोऽपितान्प्रतिकिमाह
१ अत्याश्चर्यमेतदित्याह यमस्येति हेऋषे यमस्यदंडभंगः कुतश्चनकस्माच्चिदपिश्रुतपूर्वोनासीत् एतत्एतस्मिन्नर्थे यद्वानश्रुतपूर्वः एतत्यमदूतनिराकर
णंचासीत् अतः सर्वस्यापिलोकस्यसंशयोवर्तते तंत्वत्तोऽन्योनाच्छिनत्तीतिमेनिश्चितमतः कथयेतिशेषः २ भगवतः पुरुषैः प्रतिहतउद्यमोयेषांते याम्याः

पुरुषाः ३

कतिसंतीत्याक्षेपोक्तिः त्रैविध्यंत्रिविधं स्वार्थेष्यङ् यद्वात्रैविध्यंयथाभवतितथाकर्मकुर्वतः तदर्थंचकर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कतिसंतीति ४ ननुबहवः कोबाधस्तत्राहुः यदीति मृत्यर्दुःखममृतंसुखं तेषांविप्रतिपत्तौ तेउभेकस्यस्यातांनकस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपिप्रतिबंधात् ऐकमत्येतुकस्यचि नस्यातामेकःसुखंकर्तुमिच्छतिदुःखंचान्यः ऐकमत्येचतयोःपरस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपिप्राप्तेकस्यवा तेउभेअपिनस्यातामित्यर्थः ५ ननुबहू नांकर्मिणांव्यवस्थयाबहवःशास्तारोभवंतु तथासतिनायंदोषःस्यात्तत्राहुः बहूनांकर्मिणांव्यवस्थया शास्त्तृबहुत्वेशास्तृत्वंस्यात् घटेत् किंतुतदा यत्सर्वशास्तारिमुख्यंशास्त्तृत्वं तदेकदेशेउपचारमात्रमेवस्यात् तथाचक्रवर्तिनएवमुख्यंशास्त्तृत्वंमंडलवर्तिनामुपचारमात्रंनिरंकुशत्वाभावात् ६ यस्मा देवंशास्त्तृबहुत्वंनघटते अतस्त्वमेकएवशास्ताशुभाशुभविविनक्तीतितथा ७ विप्रलंभिता वंचिता लंघितेत्यर्थः ८ तदेवाहुः नीयमानमिति ९ तेत्वत्तः य

यमदूताऊचुः कतिसंतीहशास्तारोजीवलोकस्यवैप्रभो त्रैविध्यंकुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४ यदिस्युर्बहवोलोकेशास्तारोदंड धारिणः कस्यस्यातांनवाकस्यमृत्युश्चामृतमेववा ५ किंतुशास्तृबहुत्वेस्याद्बहूनामिहकर्मिणाम् शास्तृत्वमुपचाराद्धियथामंडलवर्तिनाम् ६ अतस्त्वमेकोभूतानांसेश्वराणामधीश्वरः शास्तादंडधरोनृणांशुभाशुभविवेचनः ७ तस्यतेविहतोदंडोनलोकेवर्ततेऽधुना चतुर्भि रद्भुतैःसिद्धैराज्ञातेविप्रलंभिता ८ नीयमानंतवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् व्यमोचयन्पातकिनंछित्वापाशान्प्रसह्यते ९ तांस्तेवेदितुमिच्छामोयदिनोमन्यसेक्षमम् नारायणेत्यभिहितेमाभैरित्याययुर्द्रुतम् १० श्रीशुकउवाच इतिदेवःसआपृष्टः प्रजासंयमनोयमः प्रीतःस्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादांबुजंहरेः ११ यमउवाच परोमदन्योजगतस्तस्थुषश्चओतंप्रोतंपटवद्य त्रविश्वम् यदंशतोऽस्यस्थितिजन्मनाशानस्योतवद्यस्यवशेचलोकः १२ योनामभिर्वाचिजनान्निजायांबध्नातितंत्यामिवदाम भिर्गाः यस्मैबलिंतइमेनामकर्मनिबंधबद्धाश्चकितावहंति १३ अहंमहेंद्रोनिर्ऋतिःप्रचेताःसोमोऽग्निरीशःपवनोऽर्कोविरिंचिः आदित्यविश्वेवसवोऽथसाध्यामरुद्गणारुद्रगणाःससिद्धाः १४ अन्येचयेविश्वसृजोऽमरेशाभृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः यस्ये हितंनविदुःस्पृष्टमायाःसत्वप्रधानाअपिकिंततोन्ये १५

दिनोऽस्माकंक्षमंहितंमन्यसे अन्यथाअज्ञानतस्तदवज्ञानेतवाप्यनर्थःस्यात् अ तक्यौहितेषांप्रभावः यतोनारायणायेतिकेवलमभिहितेमाभयंकुर्वीतवदंतः शीघ्रमागताः १० संयमयतीतितथा ११ मत्तोऽन्योजगतस्तस्थुषश्चपरोऽधीश्व रोऽस्ति अहंतुजंगमानामेवतत्रापिनृणामेवतत्रापि पापिनामेवतत्किंकरःसन् ईश्वरः सतुसर्वेश्वरःकोऽसौ यत्रयस्मिन् विश्वमोतंप्रोतंचऊर्ध्वंतिर्यक्तंतुषुपटवत् यस्य त्वंशेभ्योविष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्यस्थित्यादयोभवंति यस्यचवशेलोकोवर्तते नासिनासिकायांप्रोतबलीवर्दवत् १२ एतत्प्रपंचयति ब्राह्मणादिनामभिर्वाचि निजायांतंत्यांदामन्यांजनान्योबध्नाति दामभिर्गाः बलीवर्दानिव तइमेजीवाः नामकर्मभिर्निबंधैर्बद्धाः यस्मैबलिंवहंति यदधीनाः कर्मकुर्वंतीत्यर्थः १३ यस्यचलीलादुर्विभाव्येत्याह अहमितिद्वाभ्याम् १४ नस्पृष्टंरजस्तमश्चयैः ईहितमभिप्रेतंचेष्टितंवानविदुः स्पृष्टमायाः माययास्पृष्टाःतत स्तेभ्योऽन्येनविदुरितिकिंपुनर्वक्तव्यम् १५

तन्मायया विमोहितत्वान्न जानंतीत्यक्त मविषयत्वाच्च तस्येत्याह यमिति गोभिरिंद्रियैर्यदा चित्तेन न विचक्षते नेन पश्यंति यद्वाचाऽनभ्युदितं यन्मनो न मनुत इत्यादिश्रुतेः आत्मनां जीवानामात्मानं द्रष्टारमाकृतयो रूपाणि चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानाति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकम् नहि प्रमाता प्रमाणस्य विषय इति भावः एवंभूतः परमेश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वेणैव संबंधः १६ भवत्वेवंभूतोऽन्यः परमेश्वरः ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षितवंतः ते के तानाह तस्येति द्वाभ्याम् तस्यैव रूपं गुणाः प्रभावादयः स्वभावः भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते १७ विष्णोर्भृत्यानि भृत्याः दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिंगानि रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान् परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वतः अग्न्यादिभ्यश्च रक्षंति १८ ननु विष्णुभक्ताश्चेत् कथमधर्मपक्षपातं कृतवंतस्तत्राह धर्ममिति ऋषयो भृग्वादयः १९ ननु केचिन्न जानंति तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह स्वयंभूरिति कुमारः सनत्कुमारः वयमित्यात्मानमेव बहुमन्यमानो निर्दिशति २० हे भटाः २१ तमेव धर्ममाह एतावानिति २२ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टत्वादित्याह नामोच्चारणेति येनैव केवलेन सकृदुच्चारितेन २३ ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः

यं वै न गोभिर्मनसाऽसुभिर्वा हृदा गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् १६ तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महाद्भुतानि रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च १८ धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः १९ स्वयंभूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् २० द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते २१ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत २३ एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् २४

स्यात् श्रद्धाभक्त्यावृत्त्यादेरपि विधानात् तथाहि सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यत इति अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्निति श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितमित्यादि अस्मिन्नेव पुराणे तत्र तत्र पठ्यते पुराणांतरे च पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमिति अत्रैव च तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसाम् महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकांतिकनिष्कृतमित्यादिना सम्यक्कीर्तनादेव मन्यते किंच तथा सति किमिति मन्वादयो द्वादशाब्दादीनि स्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिव तत्राह एतावतेति भगवतो गुणानां कर्मणां च नाम्नां च सम्यक्कीर्तनं निमित्तं यत् एतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलमुपयोगो नास्ति अलंशब्दोऽत्र वारणे यथाहामरसिंहः अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति उपयोगाभावमेवाह अजामिलो महापातक्यपि नारायणेति विक्रुश्यन्न तु सम्यक्कीर्तयित्वा तच्च पुत्रं विक्रुश्यन्न तु हरिम् अघवान् अशक्तश्चिरम् अपि म्रियमाणोऽस्वस्थचित्तोऽपि मुक्तिमवापन्न लघुनिर्हरणमात्रमतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वमावृत्तिश्रद्धादिविधयस्तु पापवासनाक्षयार्था इत्युक्तमेव हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावन इत्यत्र २४ ६ ६

यन्नूक्तं व्यर्थतर्हि द्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राह प्रायेणेति महाजनो मन्वादिः अयं भावः यथामृतसंजीवनौषधिमजानंतो वैद्या रोगानिर्हरणाय त्रिकटुकनिंबादीनि स्मरंति तथास्वयंभु-
शंभुप्रमुखद्वादशव्यतिरेकेणायं महाजनोऽतिगुह्यमिदं ज्ञात्वा द्वादशाब्दादिकं स्मरतीति किंच मायया देव्या अलं विमोहितमतिरयं जनः मधुमधुरं यथा भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानी
यैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जडीकृता अभिनिविष्टमतिर्यस्य अतो महत्स्वेव कर्मणि श्रद्धया युज्यमानो नाल्पे वर्तते दृश्यते हि प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ श्रद्धा अल्पे चाश्रद्धा तस्मादस्मत्प्रा
कृ कोनाकरोतीति तैर्नोक्तं यद्वा स्वाधीनः सिंहोस्त्येतावता श्वशृगालादिनिवारणाय तं यथा न प्रयुञ्जते तथाति तुच्छत्वात्पापस्य न तन्निरसनाय परममंगलं हरेर्नाम स्मरंति यद्वा नाममाहात्म्यज्ञाने
सर्वमुक्तिप्रसंगादित्येवादि कृ ग्रंथविस्तर भयात्तु नानि प्रपंच्यते २५ भावयोगं भक्तियोगं अमीषां पातकं न स्यादेव यदि स्याद् दुरुगायस्य वादः कीर्तनम् २६ तदेवं धर्मतत्त्वं निर्णीय भृत्याननुशास्ति
तइति ये भगवंतं प्रपन्नाः ते देवैः सिद्धैश्च परिगीतपवित्रगाथाः वर्णितपवित्रकथाः अतस्तान्नोपसीदत तत्समीपमपि न गच्छत वयः कालोपि न प्रभवति २७ के तर्हि दंडार्थमानेया इत्यत्राह ता
निति द्वाभ्यां असतः दुष्टान् तानेवाह मुकुंदपादारविंदयोर्यो मकरंदरूपो रसस्तस्माद्विमुखान् कथंभूतात् निष्किंचनैः रजस्तं जुष्टात् तेषां ज्ञापकमाह निरयवर्त्मनि स्वधर्मशून्ये गृहे बद्धा तृष्णा ये-

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययालं त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः २५ एवं विमृश्य-
सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ते मे न दंडमर्हंत्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः २६ ते देवसिद्धपरिगीतप-
वित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे २७ तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुंद
पादारविंदमकरंदरसादजस्रम् निष्किंचनैः परमहंसकुलैरसंगैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् २८ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्म
रति तच्चरणारविंदम् कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९ तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरु
षैर्यदसत्कृतं नः स्वानामहो न विदुषां रचितांजलीनां क्षांतिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ३० तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसाम् महतामपि कौ
रव्य विद्ध्यैकांतिकनिष्कृतम् ३१ शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ३२ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट्
न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ३३ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्म
हित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशंकमाना द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ३४ स्तान् २८ किंच जिह्वेत्यादि यद्ये

-- षां जिह्वेत्याद्यन्वयः न कृतं विष्णुकृत्यं भगवद्व्रतं यैः २९ भगवंतं क्षमापयति तदिति अयं भावः नः स्वपुरुषैरस्मदीयत्वेन स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्यद्यस्मादसत् अन्याय्यं कृतम्
तत्तस्मात्स्वयमेव क्षम्यतां सह्यताम् स्वानां स्वीयानां भक्तानां नः अस्माकं न विदुषां अज्ञानामहो गरीयसि तस्मिन् क्षांतिर्युक्तैव महइति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषां नः क्षमां करोत्वि
त्यर्थः ३० तस्मादित्यादि शुकोक्तिः जगतोऽपि मंगलरूपम् ३१ ऐकांतिकत्वमेवाह शृण्वतामिति व्रतादिभिस्तथा न शुध्येत् ३२ एतदुपपादयति कृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वाद-
यतीति तथा मधुलिहतीति मधुलिट् अतितुच्छत्वेन विसृष्टा ये मायागुणाः विषयास्तेषु पुनर्न रमते अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितः अत एव कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टु-
मपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुंजरशौचवत् सत्वशोधकत्वाभावात् ३३ नैव विस्मितधियो बभूवुः किंतु सत्यमुक्तमित्येवमेनिरे ततः प्रभृति प्र
तिशंकमानाः अस्मान्नैव घ्नन्त्यादिति शंकां वहंतः तं द्रष्टुमपि बिभ्यति स्म पाठांतरे तु विस्मितधियो जाताः तेन ततः प्रभृति बिभ्यति स्मेत्यर्थः ३४ ६ ६ ६

कुंभसंभवोऽगस्त्योमलये पर्वते आसीनोव्यग्रो हरिमर्चयन् पुनःपुनः विश्वासार्थंहरेः पादोस्पृशान्नित्यर्थः ३५ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थादित्रिभिर्विंशैरूपज-
त्वविवक्षया प्रचेतःसुतदक्षस्यवंशस्तावत्प्रतन्यते १ चतुर्थेतुप्रजासृष्ट्यैदक्षेणाराधनंहरेः तपसाहंसगुह्याख्यस्तोत्रेणचनिरूप्यते २ प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायंभुवकृतान्वये नामप्रभा-
वमाकर्ण्यवंशव्यासं बुभुत्सते ३ दचास्करोतिद्वाभ्यां सामासिकः संक्षिप्तोयः प्रोक्तस्तृतीयस्कंधे १ व्यासंविस्तारम् तेत्वत्तः यथाशक्त्यायथाससर्ज तांशक्तिंतत्प्रकारंचज्ञातुमिच्छामि अनु
सर्गमनुवृत्तंसर्गम् २ ३ दक्षादिरूपेणससर्जेतिवक्तुंदक्षजन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनबर्हिषः पुत्रायदासमुद्रमध्यादुन्मग्नानिर्गताः तदागांपृथिवींद्रुमैर्वृतांददृशुः ४ नारदोपदेशात्
प्राचीनबर्हिषिनिवृत्ते अराजकेसति कृष्याद्यभावात् तपसादीपितोमन्युर्येषांते तेषांद्रुमाणांदग्धुमिच्छया ५ ताभ्यांवाय्वग्निभ्यांदह्यमानांस्तान्द्रुमान् वनस्पतीनांराजासोमउवाच

इतिहासमिमंगुह्यंभगवान्कुंभसंभवः कथयामाससमलयआसीनोहरिमर्चयन् ३५ इतिश्रीभा०ष० तृतीयोऽध्यायः ३ राजोवाच
देवासुरनृणांसर्गोनागानांमृगपक्षिणाम् सामासिकस्त्वयाप्रोक्तोयस्तुस्वायंभुवेंऽतरे १ तस्यैवव्यासमिच्छामिज्ञातुंतेभगवन्यथा अनुसर्गंयथाश
क्त्याससर्जभगवान्परः २ सूतउवाच इतिसंप्रश्नमाकर्ण्यराजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनंद्यमहायोगीजगादमुनिसत्तमः ३ श्रीशुकउवाच
यदाप्रचेतसःपुत्रादशप्राचीनबर्हिषः अंतःसमुद्रादुन्मग्नाददृशुर्गांद्रुमैर्वृताम् ४ द्रुमेभ्यःक्रुध्यमानास्तेतपोदीपितमन्यवः मुखतोवायुमग्निंचससृ
जुस्तान्दिधक्षया ५ ताभ्यांनिर्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरूद्वह राजोवाचमहान्सोमोमन्युंप्रशमयन्निव ६ माद्रुमेभ्योमहाभागादीनेभ्योद्रोग्धुमर्ह
थ विवर्धयिषवोयूयंप्रजानांपतयःस्मृताः ७ अहोप्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः वनस्पतीनोषधींश्चससर्जोर्जमिषंविभुः ८ अन्नंचराणामच
राण्यपदःपादचारिणाम् अहस्ताहस्तयुक्तानांद्विपदांचचतुष्पदः ९ यूयंचपित्रान्वादिष्टादेवदेवेनचानघाः प्रजासर्गायहिकथंवृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ
१० आतिष्ठतसतांमार्गंकोपंयच्छतदीपितम् पित्रापितामहेनापिजुष्टंवःप्रपितामहैः ११ तोकानांपितरौबंधूदृशःपक्ष्मस्त्रियाःपतिः पतिःप्रजानांभि
क्षूणांगृह्यज्ञानांबुधःसुहृत् १२ अंतर्देहेषुभूतानामात्मास्तेहरिरीश्वरः सर्वंतद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवंवस्तोषितोह्यसौ १३ यःसमुत्पतितंदेहआकाशा
न्मन्युमुल्बणम् आत्मजिज्ञासयायच्छेत्सगुणानतिवर्तते १४ अलंदग्धैर्द्रुमैर्दीनैःखिलानांशिवमस्तुवः वार्क्षीह्येषावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह्यताम् १५
इत्यामंत्र्यवरारोहांकन्यामाप्सरसींनृप सोमोराजाययौदत्वातेधर्मेणोपयेमिरे १६ तेभ्यस्तस्यांसमभवद्दक्षःप्राचेतसःकिल यस्यप्रजाविसर्गेणलो
काआपूरितास्त्रयः १७ यथाससर्जभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः रेतसामनसाचैवतन्ममावहितःशृणु १८ मनसैवासृजत्पूर्वंप्रजापतिरिमाःप्रजाः दे
वासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः १९

६ माद्रुमेभ्यइतिनवभिः हेमहाभागाः विवर्धयिषवः विशेषेणवर्धयितुमिच्छवः ७ प्रजापतीनांतद्रक्ष्यभ्योज्यदाहोनुचितइत्याह
अहोइतित्रिभिः ऊर्जंमस्यमिषमन्नं ८ अचराः फलाद्याः अपदाः तृणाद्याः अहस्ताः पश्वाद्याः चतुष्पदोमेषाद्याः ९ १० अतः आतिष्ठत आश्रयत सतांमार्गमुपशमंपित्रादिभिर्जुष्टं ११
प्रजानांप्रजापतिरेवबंधुरतस्तज्जीविकानाशोनकर्तव्यइतिदृष्टांतपंचकेनाह तोकानांबालानांमातापितरौ अज्ञानांज्ञानदोबुधएवसुहृत् १२ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्चभूतद्रोहोनयुक्तइ
त्याह अंतर्देहेष्विति वोयुष्माभिः १३ आकाशाद्देहेसमुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः आत्मविचारेणानियच्छेत् १४ खिलानांशेषाणांवोयुष्माकंचशिवमस्तु वृक्षरक्षणार्थंतदीयांकन्यांददाति
वार्क्षीवृक्षैःपालिता १५ आमंत्र्यसांत्वयित्वा आप्सरसींअप्सरसःप्रम्लोचायाःसुतां १६ १७ दुहितृवत्सलइति तस्यकन्यावंशएवेत्युक्तम् ममभक्तः १८ प्रजापतिर्दक्षः १९

अबृंहितमसंवृद्धं विंध्यस्यपादान् सन्निहितपर्वतान् २० २१ हंसगुह्याख्येनस्तोत्रेण कस्यदक्षस्य २२ परायसर्वोत्तमायनमोदधेनमनंकरोमि परत्वेहेतुः अवितथाअनुभूतिश्चिच्छक्तिर्यस्य अतोगुणत्रयाभासोजीवोनिमित्तमायाचतयोर्बंधवेनियंत्रे एवमपिगुणेषुतत्त्वबुद्धिर्येषांतेजीवैरदृष्टं धामस्वरूपंयस्य तत्रहेतुः निवृत्तमानंयस्मात् पाठांतरेनिरस्तमानमवधिश्चयस्मात् नर्हिकथंतस्यसिद्धिरत आह स्वयंभुवेस्वप्रकाशाय २३ अदृष्टधामत्वंदर्शयन्नाह नेति पुरुषसखाजीवः अस्मिन्पुरेदेहे वसन्नपि अत्रैवसंवसतः सख्युर्यस्यसख्यंकरणंप्रवर्तकादिकंनवेति नजानाति तस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः प्रपंचद्रष्टुः नहिद्रष्टादृश्योभवतीति प्रथमांतपाठे व्यक्तेप्रपंचएवदृष्टिर्यस्यसः गुणोविषयोगुणिनोविषयिणइंद्रियादेः सख्यंप्रकाशकत्वंयथानवेत्तितद्वत् २४ ननुगुणोजडत्वान्नजानातिजीवस्तुचेतनः किमितिनजानाति अत आह देहइति देहाश्वासवश्चप्राणा अक्षाणींद्रियाणिमनश्चअंतःकरणानिभूतानिचमात्राश्चतन्मात्राणि आत्मानंस्वरूपंद्रष्टारमन्यमिंद्रियवर्गंतयोःपरंदेवतावर्गंचनाविदुःपुमान्जीवस्तु सर्वमेतच्चयंवेद गुणांश्चतन्मूलभूतान्वेद तज्ज्ञोऽपिसन् यंसर्वज्ञंनवेद तमनंतमीडे स्तौमि २५ अदृष्टधामत्वमुक्त्वास्वप्रकाशत्वमाह यदामनसउपरामः समाधिर्नतुसुषुप्तौविलयः नचजाग्रत्स्वप्नयोरिवविक्षेपः तदाह नामरूपैरूप्यते येनतत्तथातस्यउपरामेहेतुः दृष्टंदर्शनंस्मृतिश्च तयोःसंप्रमोषान्नाशात् तदायःकेवलेनस्वरूपज्ञानेनप्रतीयते तस्मैहंसायशुद्धायशुचिशुद्धंमनःसद्मप्रतीतिस्थानंयस्यतस्मैनमः २६ एवंभूतःकेषांप्रतीयतइत्यपेक्षायामाह मनीषिणइतिद्वाभ्यां विवेकिनोयंनिष्कर्षंतिविविच्यध्यायंति सनिर्वा

तदबृंहितमालोक्य प्रजासर्गंप्रजापतिः विंध्यपादानुपव्रज्यसोचरद्दुष्करंतपः २० तत्राघमर्षणंनामतीर्थंपापहरंपरं उपस्पृश्यानुसवनंतपसातोषयद्धरिं २१ अस्तौषीद्धंसगुह्येनभगवंतमधोक्षजं तुभ्यंतदभिधास्यामिकस्यातुष्यद्यतोहरिः २२ प्रजापतिरुवाच नमःपरायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे अदृष्टधाम्नेगुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानायदधेस्वयंभुवे २३ नयस्यसख्यंपुरुषोवैत्तिसख्युःसखावसन्संवसतःपुरेस्मिन् गुणोयथागुणिनोव्यक्तदृष्टेस्तस्मैमहेशायनमस्करोमि २४ देहोऽसवोऽक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यंचविदुःपरंयत् सर्वंपुमान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडे २५ यदोपरामोमनसोनामरूपरूपस्यदृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् यईयतेकेवलयास्वसंस्थयाहंसायतस्मैशुचिसद्मनेनमः २६ मनीषिणोंऽतर्हृदिसन्निवेशितंस्वशक्तिभिर्नवभिश्चत्रिवृद्भिः वन्हिंयथादारुणिपांचदश्यंमनीषयानिष्कर्षंतिगूढं २७ सवैममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ससर्वनामासचविश्वरूपःप्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः २८ यद्यन्निरुक्तंवचसानिरूपितंधियाक्षभिर्वामनसावोतयस्य माभूत्स्वरूपंगुणरूपंहितत्सवैगुणापायविसर्गलक्षणः २९

सुखानुभूतिमम प्रसीदतामितिद्वयोरन्वयः एवंनिष्कर्षंतांप्रतीयतइतिभावः किमितिनिष्कर्षंतिस्वशक्तिभिर्गूढमप्रकाशमानं कातिभिर्नवभिः पुनश्चत्रिवृद्भिःत्रिगुणाभिःसप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढमष्टाविंशंनिष्कर्षंतीत्यर्थः यद्वानवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकार पंचतन्मात्ररूपाभिः त्रिवृद्भिः त्रिगुणात्मिकाभिः चकारात्षोडशविकाररूपाभिश्च कथंभूतंनिष्कर्षंति मनीषयांतर्हृदि संनिवेशितंनिश्चलीकृतं पांचदश्यंपंचदशसामिधेनीमंत्रैश्चकाश्यं अलौकिकंवह्निमिवाहंकारास्पदादात्मनोऽन्यंपरमात्मानंनिष्कर्षंतीत्यर्थः २७ अशेषाविशेषायस्यास्तस्यामायायाःनिषेधेननिर्वाणसुखेअनुभूतिर्यस्य अप्रमत्तत्वनिषेधासंभवात् नसाक्षिमाह सएवसर्वनामासएवविश्वरूपइति तद्रूपत्वेऽपिवास्तवत्वाभावान्निषेधःसंभवतीत्याह अनिरुक्ता आत्मनिशक्तिर्मायायस्यसः २८ ननुयदिकेवलयास्वसंस्थया प्रतीयते नर्हिसर्वनामत्वंविश्वरूपत्वंचानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्यसर्वैर्नामभिर्वाच्यंप्रत्यक्षादिदृश्यंचतस्यस्वरूपंवस्तुतोमाभूत्तथाऽपिमाययाघटतइतिश्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्करोति यद्यदिति यद्वचसा निरुक्तमभिहितंधियानिरूपितंव्यवसितमक्षभिर्वाइंद्रियैर्निरूपितंगृहीतमुत अपिमनसाऽपिनिरूपितंसंकल्पितंयस्यस्वप्रकाशत्वंतस्यतत्स्वरूपंमाभूत् स्वरूपत्वाभावेहेतुःहियस्मात्तद्गुणानामेवरूपं पाठांतरेगुणैर्वाधितं सतुगुणव्यतिरिक्तः यतोगुणानामपायविसर्गाभ्यांप्रलयोत्पत्तिभ्यांलक्ष्यतइतितथा चेतनाधिष्ठानंविनातयोरसंभवात् यद्वायस्यस्वरूपंमाभून्नभवति तस्मैनमइतितृतीयेनान्वयः २९ ५४

तदेवं वस्तुतो गुणास्वरूपत्वाभावमंगीकृत्य अनिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेन द्योतितं मायया सर्ववाच्यत्वेनाविश्वरूपत्वमाह यस्मिन्नाधिकरणे यतोपादानात् येन करणेन यस्य संबंधि यस्मै संप्रदा
नाय यदीप्सिततमं यः कर्ता कुरुते स्वतंत्रः कार्यते चान्येन प्रयोज्यकर्त्रा तद्ब्रह्मेति प्रत्येकं संबंधः अत्र च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्थो दर्शिताः यथेति च क्रियाकारकसंबंधप्रकारवाचिना
मव्ययानामर्थाः कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियाऽन्वयश्च सर्वेषां दर्शितः चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः तद्ब्रह्मैवेति कुतस्तत्राह तद्धेतुस्तेषां कारणम् तत्कुतः
सर्वेभ्यः प्राक् प्रसिद्धं ननु ब्रह्मादयस्तद्धेतवः श्रूयंते अवरे च दृश्यंते तत्कथं ब्रह्मैव तद्धेतुस्तत्राह परेषामवरेषां च हेतूनां परमं कारणं ननु सर्वकारणत्वेन तस्य किं नाम सहकारि भवेत् तदा
नीमन्यस्याभावात् सत्यं निरपेक्षमेव तत्कारणमित्याह अनन्यत् विजातीयशून्यं एकं सजातीयशून्यं च तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ३० नन्वेवं चेद्विश्वस्य हेतुस्तर्हि न कदाचिदनीदृशं जग
दिति वदंतो मीमांसकाः कुतो न विवदंते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः संवदंते ते च ते च तत्त्वविद्भिर्बोधिता अपि कुतः पुनः पुनर्मुह्यंति तत्राह यस्य मायाविद्याद्याः शक्तयो विवादस्य काचित्संवा
दस्य भुवः स्थानानि भवंति तस्मै नमः ३१ ननु किं तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवंति तत्राह अस्तीति योगउपासनाशास्त्रम् तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां पातालपादादिकमस्ती
त्युपास्यत्वेन विधीयते नास्तीति सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमिति च पादादिना स्तीति निषिध्यते तयोर्योगसांख्ययोर्यत्किंचित्सममनुवर्तमानमवेक्षितं प्रतीतं त
द्बृहत् ब्रह्म विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः विवादं स्फुटयति भिन्नौ अस्तिनास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोः तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तमेकविषययोः कुतः वस्तु

यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ३० यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसं
वादभुवो भवंति कुर्वंति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनंतगुणाय भूम्ने ३१ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः अवेक्षितं
किंचन योगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ३२ योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं
परमः प्रसीदतु ३३ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतां मनोरथम् ३४
श्रीशुक उवाच इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ३५ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्टमहाभुजः चक्र
शंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ३६

निष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् समत्वे हेतुः परम् हि यतः विधिप्रतिषेधयोरविषयस्तयोः पादादिविषयत्वात् त
र्हि अविषयस्य सद्भावे किं प्रमाणं तदाह अनुकूलमधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् अविधिं विना तन्निषेधायोगाच्च तयोरुपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषंगः
३२ ननूदासीनस्य समस्य नमस्कारे को लाभस्तत्राह य इति पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपरहितोऽपि जन्मभिरवतारैर्विशुद्धोर्जितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भेजे तत्कु
तः भगवाननंतैश्वर्यः स मह्यं प्रसीदतु ३३ ननु त्वादृशाः सकामा गणेशादीन् प्रार्थयंते त्वं तु तान्विहाय किमिति भगवंतमेव प्रार्थयसे तत्राह प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं
तत्तद्वासनाऽनुसारेण यो देहगतोऽन्तर्यामी तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं चंपकादिगंधभेदमाश्रित्य नानागंधवान् विभाति रेणुगुणं धूसरत्वादिकमाश्रित्य नानारूप
वान्प्रतीयते तद्वत्तस्यैव तत्तद्देवतारूपेण फलदातृत्वात् स ईश्वर एव मम मनोरथं सत्यं करोतु किमंतर्गतबहुभिर्देवताऽन्तरैरित्यर्थः तदुक्तं गीतासु यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमि
च्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितानिति ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति चेति ३४
संस्तुवतो दक्षस्य स भगवान् प्रत्यक्षोऽभूत् ३५ तं वर्णयति सार्द्धैश्चतुर्भिः सुपर्णस्यांसे स्कंधे कृतो पादो येन प्रलंबा अष्टौ महांतो भुजा यस्य चक्राद्यष्टायुधधरः ३६

प्रसन्नंवदनमीक्षणेयस्य वनमालयाविनीतंकंठादिपादांतव्याप्तमंगंयस्य लसंतौश्रीवत्सकौस्तुभौयस्य ३७ महांतिकिरीटकटकानियस्यस्फुरंतौमकरकुंडले यस्य कांच्यादिभिर्विभूषि
तः वलयमत्रपादभूषणंद्रष्टव्यं कटकस्योक्तत्वात् ३८ त्रैलोक्यमोहनंश्रीपुरुषोत्तमाख्यं सुरयूथपैर्लोकपालैः ३९ ४० ४१ आपूरितानिमनोद्वाराणिइंद्रियाणितैर्यथाह्रदिन्योन
द्योनिर्झरैरापूर्यंते तथामहानंदपूर्णत्वेनाप्रतिकत्वाद्वागादीनां नकिंचिदुत्कुंशकोभूदित्यर्थः यद्यसौनावोचत् तथाऽपिचित्तज्ञइदंवक्ष्यमाणमाह ४२ भावंभक्तिंगतः प्राप्तः ४३ य
त्यतस्तत्तपः अस्यविश्वस्यउद्भवं वृद्धिकरमतस्तेऽहंप्रीतः मत्तपसोलोकसमृद्ध्यर्थत्वेनत्वत्प्रतीतेः किंकारणं तत्राह ममेति भूतानांविभूतयः समृद्धयोभूयासुरितियत् एषएवम
मकामः अतोमत्कामपूरणादेवाहंप्रीतोऽस्मीत्यर्थः ४४ भूतिविस्तारप्रयत्नश्चतवोचितएवेत्याह ब्रह्मेति भवंतः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्यहेतवः ४५ विश्वहृत्स्थ्यर्थेनत्वत्तपसाऽहंप्री
तइत्युक्तं तदेवतपः स्तुवन्प्रसंगादन्यान्यपिलोकवृद्धिकराणिविद्यादीनिस्तौति तपोयमनियमादिसहितंध्यानंमेहृदयं विद्यासांगमंत्रजपः साध्यानंतनोतीतितनुर्देहः क्रिया-

पीतवासाघनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः वनमालानिवीतांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः कांच्यंगुलीयवलय
नूपुरांगदभूषितः ३८ त्रैलोक्यमोहनंरूपंबिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतोनारदनंदाद्यैः पार्षदैःसुरयूथपैः ३९ स्तूयमानोऽनुगायद्भिःसिद्धगंधर्वचारणैः
रूपंतन्महदाश्चर्यंविचक्ष्यागतसाध्वसः ४० ननामदंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्माप्रजापतिः नकिंचनोच्चारयितुमशकत्तीव्रयामुदा ४१ आपूरितमनोद्वारै
र्ह्रदिन्यइवनिर्झरैः तंतथावनतंभक्तंप्रजाकामंप्रजापतिम् चित्तज्ञःसर्वभूतानामिदमाहजनार्दनः ४२ श्रीभगवानुवाच प्राचेतसम-
हाभागसंसिद्धस्तपसाभवान् यच्छ्रद्धयामत्परयामयिभावंपरंगतः ४३ प्रीतोऽहंतेप्रजानाथयत्तेऽस्योद्बृंहणंतपः ममैषकामोभूतानांयद्भूयासुर्विभू
तयः ४४ ब्रह्माभवोभवंतश्चमनवोविबुधेश्वराः विभूतयोममह्येताभूतानांभूतिहेतवः ४५ तपोमेहृदयंब्रह्मन्तनुर्विद्याक्रियाकृतिः अंगानिक्र
तवोजाताधर्मआत्माऽसवःसुराः ४६ अहमेवासमेवाग्रेनान्यत्किंचांतरंबहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तंप्रसुप्तमिवविश्वतः ४७ मय्यनंतगुणेऽनंतेगुणतोगु
णविग्रहः यदासीत्तत एवाद्यःस्वयंभूःसमभूदजः ४८ सवैयदामहादेवोममवीर्योपबृंहितः मेनेखिलमिवात्मानमुद्यतःसर्गकर्मणि ४९ अथमेऽभि
हितोदेवस्तपोतप्यतदारुणम् नवविश्वसृजोयुष्मान्येनादावसृजद्विभुः ५० एषापंचजनस्यांगदुहितावैप्रजापतेः असिक्नीनामपत्नीत्वेप्रजेशप्रति
गृह्यताम् ५१ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वंप्रजासर्गमिमंपुनः मिथुनव्यवायधर्मिण्यांभूरिशोभावयिष्यसि ५२ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाःसर्वामिथुनीभूयमा
यया मदीययाभविष्यंतिहरिष्यंतिचमेबलिम् ५३

ध्यानादिविषयःपुंव्यापारोभावनाशब्दवाच्यस्तेनहिध्यानादिकमाक्रियतइत्याकृतिः जाताःसम्यग्निष्पन्नाःक्रतवोंऽगा
निशिरोवा एतद्यत्प्रवर्ग्यः ग्रीवाउपसदश्चक्षुषीआज्यभागावित्यादिश्रुतेः धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वः आत्मामनः हृदयाश्रयत्वात् सुरायज्ञभुजस्तएवअसवः प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ४६ तपसः
संतानवृद्धिहेतुत्वंदर्शयितुंद्वितीयतृतीयोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः अहमेवेतिवस्त्वंतरव्यावृत्तिः आसमेवेतिक्रियांतरव्यावृत्तिः आंतरंग्राहकंबाहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रंचैतन्य-
मात्रम् अव्यक्तमिंद्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तम् अतएवप्रसुप्तमिवाविश्वतः सर्वत्र ४७ गुणतोमायातः गुणमयोविग्रहोब्रह्मांडम् ततः तदेवअजः अयोनिजः ४८ खिलमस
मर्थमिव ४९ मेमयातपतपेत्यभिहितःसन् येनतपसा ५० संततिवृद्ध्युपायमाह एषेति अंगहेदक्ष पंचजनाख्यस्यप्रजापतेः ५१ मिथुनस्ययोव्यवायोरतिः सएवधर्मोय-
स्यसत्वम् तथाभूतायांतस्याम् ५२ माययानिमित्तभूतयास्त्रियासह मिथुनीभूयभविष्यंतिपुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यंते ५३

५४ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेनारदेनाथवाचःकूटैस्तनाशितान् स्तानाकर्ण्यदक्षोऽमुंशशापेतिनिरूप्यते ११ अपृथक्धर्मशीलाएकाचारस्वभावाः २ तत्रप्रतीच्यांदिशिसिंधोर्नद्याःसमुद्रस्यचयत्रसंगमः तत्रस्थंनारायणसरोनामतीर्थंप्रययुरित्यन्वयः स्तमहत् अतिविस्तीर्णं ३ विनिर्धूतोमलोरागादिर्यस्मात्सआशयोयेषाम् ४ तान् सुदृसत्वानपिपित्रादेशजाड्येनप्रजाविवृद्धयेयत्नात्तुद्युक्तान्ददर्श ५ अहोमोक्षमार्गाधिकारिणः संत्येते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्नश्येरन्निति कृपया तान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपादिशति स्म तदाह उवाचेति चतुर्भिः पालकाः संतोऽपिबालिशाअज्ञाः यूयंकथंप्रजाः स्रक्ष्यथ बालकाइतिपाठेबालिशत्वेहेतुः ६ एकएवपुरुषोयस्मिन् तद्राष्ट्रंमहद्दृष्टेत्यनुषंगः बिलंचेत्यादि द्वितीयांतानामविज्ञायकथंसर्गंकरिष्यथेतितृतीयेनान्वयः ७ पंचपंचानांपंचविंशतेरद्भुतंगृहं क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिः वज्रैश्चनिर्मितमिवातितीक्ष्णं दृढंचेत्यर्थः स्वयंस्वतंत्रं भ्रमिभ्रमणस्वभावं ८ विपश्चितः सर्वज्ञस्यस्वपितुरादेशमात्मनोनुरूपमविद्वांसोजानंतः पूर्वोक्तंचैकपुरुषराष्ट्रमित्याद्यविज्ञाय अहोकथंसर्गंकरिष्यथेत्यन्वयः ९ वाचः कूटं परोक्षवादे

श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वामिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः स्वप्नोपलब्धार्थइव तत्रैवांतर्दधेहरिः ५४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच तस्यांसपांचजन्यांवैविष्णुमायोपबृंहितः हर्यश्वसंज्ञानयुतंपुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथक्धर्मशीलास्तेसर्वेदाक्षायणानृप पित्राप्रोक्ताःप्रजासर्गेप्रतीचींप्रययुर्दिशम् २ तत्रनारायणसरस्तीर्थंसिंधुसमुद्रयोः संगमोयत्रसुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ३ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतमलाशयाः धर्मेपारमहंस्येचप्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ४ तेपिरेतपएवोग्रंपित्रादेशेनयंत्रिताः प्रजाविवृद्धयेयत्तान् देवर्षिस्तान्ददर्शह ५ उवाचचाथहर्यश्वाःकथंस्रक्ष्यथवैप्रजाः अदृष्ट्वांतंभुवोयूयंबालिशाबतपालकाः ६ तथैकपुरुषंराष्ट्रंबिलंचादृष्टनिर्गमम् बहुरूपांस्त्रियंचापिपुमांसंपुंश्चलीपतिम् ७ नदीमुभयतोवाहांपंचपंचाद्भुतंगृहम् क्वचिद्धंसंचित्रकथंक्षौरपव्यंस्वयंभ्रमि ८ कथंस्वपितुरादेशमविद्वांसोविपश्चितः अनुरूपमविज्ञायअहोसर्गंकरिष्यथ ९ श्रीशुकउवाच तन्निशम्याथहर्यश्वाऔत्पत्तिकमनीषया वाचःकूटंतुदेवर्षेःस्वयंविममृशुर्धिया १० भूःक्षेत्रंजीवसंज्ञंयदनादिनिजबंधनम् अदृष्ट्वातस्यनिर्वाणंकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ११ एकएवेश्वरस्तुर्योभगवान् स्वाश्रयःपरः तमदृष्ट्वाभवंपुंसःकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १२ पुमान्नैवैतियद्गत्वाबिलस्वर्गंगतोयथा प्रत्यग्धामाविदइहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १३ नानारूपात्मनोबुद्धिःस्वैरिणीवगुणान्विता तन्निष्ठामगतस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १४ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यंसंसरंतंकुभार्यवत् तद्गतीरबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १५

नार्थांतरमिवप्रतीयमानंवचनं औत्पत्तिकीसहजामनीषाविचारशक्तिर्यस्यास्तयाधियास्वयमेवाविममृशुः विचारितवंतः १० नारदोक्तदशवाक्यानां नैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः अदृष्ट्वांतंभुवइत्यत्र भूशब्दार्थमाह भूरितिक्षेत्रंतत्त्वात्रजीवसंज्ञंलिंगशरीरंयत् निजबंधनमात्मनोबंधकारणंजन्महेतुः अंतः शब्दार्थमाह तस्यजीवसंज्ञितस्यलिंगशरीरस्यानिर्वाणंनाशमदृष्ट्वा असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किंभवेन्नकिमपि ११ एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह एकएवेति तुर्यः सर्वसाक्षी स्वाश्रयः स्वाधारः अभवंनित्यमुक्तं असद्भिरीश्वरासमर्पितैः कर्मभिः १२ बिलंचादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह पुमान् यद्गत्वाप्राप्यबिलस्वर्गंपातालंगतइव नैवैति नावर्तते तत्प्रत्यक्धामज्योतीरूपं ब्रह्म अविदः अविदुषः असद्भिर्नश्वरस्वर्गादिसाधनैःकर्मभिः १३ बहुरूपांस्त्रियमित्यस्यार्थमाह नानारूपेति स्वैरिणीपुंश्चलीव विमोहकैःरजआदिगुणैरन्विता तन्निष्ठां तस्याअवसानंविवेकमगतस्य अप्राप्तस्य असद्भिरशांतैः १४ पुमांसंपुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याःसंगेन भ्रंशितमैश्वर्यंस्वातंत्र्यंयस्य कुत्सिताभार्यायस्य तद्वत् तस्यागतीः सुखदुःखलक्षणाः संसरंतंगच्छंतंजीवमबुधस्य अजानतः असद्भिर्बुद्ध्याविवेकप्राप्तैः १५

नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह सृष्ट्यप्ययौकरोतीत्युभयतः प्रवाहोदर्शितः वेलाकूलंप्रवाहपतितानांनिर्गमस्थानंतपोविद्यादि तस्यांतेसमीपेवेगिनां निर्गमप्रतिबंधायक्रोधाहंकारा-
दिभिः कृतवेगां मत्तस्यतद्वेगेनविवशस्य अतएवतांतथाभूतामविज्ञस्य अविचारयतः असाद्भिर्मायिकैः यद्वा वेलाकूलंसमुद्रस्यव्यवहारस्थानं तस्यसमीपेसमुद्रवृद्धिह्रासाभ्यांयथा
उभयतोंऽतर्बहिः कृतवेगानदीभवति एवंसमुद्रतुल्यस्य आत्मनोव्यवहारस्थानेदेहेजन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः वेगिनीमितिपाठेवेगवतीम् १६ पंचपंचेत्यस्यार्थमाह पंचविं
शतितत्त्वानांपुरुषोंऽतर्यामी अद्भुतदर्पणमाश्चर्यरूपआश्रयः अध्यात्मंकार्यकारणसंघाताधिष्ठातारंतमबुधस्य असद्भिःमिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः १७ क्वचिद्धंसमित्यस्यार्थमाह ऐश्वर
मीश्वरप्रतिपादकं विविक्तंपदंचिज्जडरूपंवस्तुयेनेतिहंसपदव्याख्यानं बंधमोक्षावनुदर्शयतीतितथा अनेनान्विताः कथायस्येतिव्याख्यातं तदुत्सृज्य अनभ्यस्य अज्ञाय अविदुषः
असद्भिर्बहिर्मुखैः १८ क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिभिर्भ्रमणात्मकं तीक्ष्णामितिनिष्कर्षयदितिचक्षौरपव्यपदंव्याख्यातं तदबुधस्य अतएवफलस्यानित्यबुद्ध्याकाम्य

सृष्ट्यप्ययकरींमायांवेलाकूलांतवेगिताम् मत्तस्यतामविज्ञस्यकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १६ पंचविंशतितत्त्वानांपुरुषोऽद्भुतदर्पणम् अध्यात्ममबुधस्येह
किमसत्कर्मभिर्भवेत् १७ ऐश्वरंशास्त्रमुत्सृज्यबंधमोक्षानुदर्शनम् विविक्तपदमज्ञायकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १८ कालचक्रंभ्रमितीक्ष्णंसर्वंनिष्कर्षय
ज्जगत् स्वतंत्रमबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १९ शास्त्रस्यपितुरादेशंयोनवेदनिवर्तकम् कथंतदनुरूपायगुणविस्रंभ्युपक्रमेत् २० इतिव्यव-
सिताराजन्हर्यश्वाएकचेतसः प्रययुस्तंपरिक्रम्यपंथानमनिवर्तनम् २१ स्वरब्रह्मणिनिर्भातहृषीकेशपदांबुजे अखंडंचित्तमावेश्यलोकाननुच
रन्मुनिः २२ नाशंनिशम्यपुत्राणांनारदाच्छीलशालिनाम् अन्वतप्यतकःशोचन्सुप्रजस्त्वंशुचांपदम् २३ सभूयःपांचजन्यायामजेनपरिसांत्वितः
पुत्रानजनयद्दक्षःसवलाश्वान्सहस्रशः २४ तेऽपिपित्रासमादिष्टाःप्रजासर्गेधृतव्रताः नारायणसरोजग्मुर्यत्रसिद्धाःस्वपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्शनादेव
विनिर्धूतमलाशयाः जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तत्रमहत्तपः २६ अब्भक्षाःकतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः आराधयन्मंत्रमिममभ्यस्यंतइडस्प
तिम् २७ ओंनमोनारायणायपुरुषायमहात्मने विशुद्धसत्त्वधिष्ण्यायमहाहंसायधीमहि २८ इतितानपिराजेंद्रप्रतिसर्गधियोमुनिः उपेत्यनार
दःप्राहवाचःकूटानिपूर्ववत् २९ दाक्षायणाःसंशृणुतगदतोनिगमंमम अन्विच्छतानुपदवींभ्रातृणांभ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातॄणांप्रायणंभ्रातायो
ऽनुतिष्ठतिधर्मवित् सपुण्यबंधुःपुरुषोमरुद्भिःसहमोदते ३१ एतावदुक्त्वाप्रययौनारदोऽमोघदर्शनः तेऽपिचान्वगमन्मार्गंभ्रातॄणामेवमारिष ३२

कर्मानुष्ठानेवैगुण्यबाहुल्यादसद्भिः १९ स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह शास्त्रस्यस्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः तदनु रूपायनिवृत्त्यनुरूपायनिवर्तकमादेशंयोनवेद सकथंगुणविस्रंभी
गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वासवान्सन् उपक्रमेत् सृष्ट्यादौप्रवर्तेत मोक्षेशास्त्रबुद्धीनांजीवमायांऽतरात्मनां शास्त्रकालोपदेशानामज्ञानेकिमुकर्मभिः इतिवाचःकूटसंग्रहश्लोकः २० इतिव्यव
सिताः एवंनिश्चितवंतः एकचेतसः ऐकमत्ययुक्ताः तंनारदंप्रदक्षिणीकृत्य अपुनरावृत्तिमार्गंप्रययुः २१ निर्भातः साक्षात्कृतोयोहृषीकेशस्तस्यपदांबुजे अनुचरन् अन्वचरदित्यर्थः २२ ना श
मदर्शनंस्वधर्मप्रशंसावा शीलेनशालंते शोभंतइतितथातेषां कोदक्षःकुप्रजस्त्वंसत्पुत्रवत्त्वं शुचांशोकानांस्थानं २३ अजेनब्रह्मणा सहस्रशःसहस्रसंख्यान् २४ २५ परमंब्रह्मप्रणवंवक्ष्यमा-
णमंत्रंवा २६ इडस्पतिंवाचांमंत्राणांपतिंविष्णुमाराधयामासुः २७ विशुद्धसत्त्वाश्रयायपरमहंसायनमोधीमहि २८ प्रतिसर्गेधीर्येषांतान् वाचःकूटानि अदृष्ट्वांऽतंभुव इत्यादीनिपूर्वोक्तानिप्राह
२९ हेदाक्षायणाः संशृणुतेत्यादिपुनरन्यदपिप्राह निगमसुपदेशं अन्विच्छत अवलोकयत ३० प्रायणंप्रकृष्टमयनं पुण्यमेवबंधुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ३१ अमोघंदर्शनंयस्य हेमा-
रिषआर्य ३२

सध्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलक्षणम् अनुपथं अनुगुणं पंथानं पश्चिमायामिनिर्गतारात्रयइव ३३ ३४ पुत्राणांपारमहंस्यानिशम्युपश्रुत्य दक्षोपिप्रायशोविरक्तः स्यो ऽतितदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वंगतस्तदातमुपलभ्यदक्षआह ३५ साधोरिवलिंगंवेषोयस्यतेनत्वयानोऽस्मदीयानामर्भकाणामसाधु अकारिकृतम् तदेवाह साधूनांस्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्योमार्गः सप्रदर्शितः ३६ ननुसंन्यासिनोमार्गःसाधुरेव मोक्षहेतुत्वात्सत्यं ऋणत्रयापाकरणंविनातुमहाननर्थएवेत्याह ऋणैरिति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः एषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीवासीदितिश्रुतेः ऋणैरमुक्तानां नमीमांसितानिविचारितानिकर्माणियैः तेषांतावदृणाविमोकोनास्ति तदुत्तरकालभावित्वाच्चपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेनपितृदेवर्षिऋणात्विमुक्तिश्चनास्ति अतःहेपाप विषयभोगत्यागात् इहलोकेश्रेयसोविघातःकृतः मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकेपिश्रेयसोविघातःकृतइत्यर्थः तथाचमनुः ऋणानित्रीण्यपाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधइति ३७ बालानांमतिंपुत्रादिविषयांभिनत्तीतितथा एवंनिरनुक्रोशोनिर्घृणः हरेर्यशोनाशकःसन् तत्पार्षदानांमध्येकथंचरसि ३८ निर्लज्जत्वमेवाह नान्वीति त्वामृतेभागवताः सर्वेभूतानुग्रहपरवशाः त्वंतुभूतविप्रियंकुर्वन् कथंनलज्जसइतिभावः ३९ ननुवैराग्यादुपशमः उपशमाच्चभूतस्नेहपाशच्छेदनंभवति नचाविरक्तस्यऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेनतेषांमयाऽनुग्रहएवकृतइतिचेत्तत्राह नेति यद्यपित्वमेवंमन्यसेतथापिमृषाकेवलिनाज्ञानंविनाऽवधूतवेषेणत्वयाइत्थंमतिचालनेकृतेऽपिपुंसांविरागोनैवस्यात् नचविरागंविनोपशमः नचतेनाविनास्नेहपाशनिकृंतनमित्यर्थः ४० इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूय अननुभूयविषयाणांतीक्ष्णताम् दुःखहेतुत्वंनजानाति तस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात् ४१ अतस्त्वयास्माकमप्रियमेवकृतं तथाऽपिवयंनकुर्मइत्याह यदिति कर्मसंधानांकर्ममर्यादानाम् कर्तुमंधानामितिपाठेविप्रियंकर्तुमजानतामित्यर्थः दुःसहंयत्त्वंकृतवानासितन्मार्षितंसोढम् ४२ तथाऽपितवाभद्रंभविष्यत्येवेत्याह तंतुकृंतनंसंतानच्छेदकंयद्यस्मात् अभद्रंपुत्राणांस्थानभ्रंशम् अचरः तत्तस्मात्तवलोकेषुभ्रमतःपदंस्थानंनभवेदितिमृदुच्छलेनशापः ४३ बाढंतथेतिस्वीकृतवान् ईश्वरोऽपिप्रतिशापसमर्थोऽपितितिक्षेतसहतेतियत् एतावानेव ४४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५

सध्रीचीनंप्रतीचीनंपरस्यानुपथंगताः नाद्यापितेनिवर्तंतेपश्चिमायामिनीरिव ३३ एतस्मिन्कालउत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाशृणोत् ३४ चुक्रोधनारदायासौपुत्रशोकविमूर्छितः देवर्षिमुपलभ्याहरोषाद्विस्फुरिताधरः ३५ दक्षउवाच अहोअसाधोसाधूनांसाधुलिंगेननस्त्वया असाध्वकार्यर्भकाणांभिक्षोर्मार्गःप्रदर्शितः ३६ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् विघातःश्रेयसःपापलोकयोरुभयोःकृतः ३७ एवंत्वंनिरनुक्रोशोबालानांमतिभिद्धरेः पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः ३८ ननुभागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ऋतेत्वांसौहृदघ्नवैवैरंकरमवैरिणाम् ३९ नेत्थंपुंसांविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषा मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिकृंतनम् ४० नानुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णताम् निर्विद्यतेस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः ४१ यन्नस्त्वंकर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधिनाम् कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितम् ४२ तंतुकृंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदम् ४३ श्रीशुकउवाच प्रतिजग्राहतद्बाढंनारदःसाधुसम्मतः एतावान्साधुवादोहितितिक्षेतेश्वरःस्वयम् ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेदक्षनारदशापोनामपंचमोऽध्यायः ५

षष्ठेदक्षेणसृष्टायांकन्याषष्ठ्यांप्रकीर्तिताः पृथक् वंशायतोजातोविश्वरूपोदितेःसुतात् १ नारदात्पुत्राणांनाशमाशंकमानोदुहितॄर्जनयामास १ कायकश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादशयाःसुताः त्रयोदशेत्यर्थः इंदोः सोमायत्रिणवसप्तविंशतिम् तार्क्ष्यायनामांतरंभासायकश्यपायैव अपराः अवशिष्टाश्चतस्रः २ सापत्यानामपत्यसहितानां मेमत्तः शृणु प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ३ ४ ततोदेवऋषभात् ५ यतः कीकटात् भुवोदुर्गाणिदुर्गाभिमानिनोदेवाः जामेयः जाम्याःपुत्रःस्वर्गःततः स्वर्गात् नंदिःपुत्रोभवदिति ६ तत्सुतःसाध्यानांसुतः ७ ८ ९ वसोर्वंशस्यभूयस्त्वादंतेनिर्देशः मेमत्तः १० अभिमतिर्नामपत्नीतस्याहर्षादयःपुत्राः ११ सहश्चआयुश्चपुरोजवश्चपुत्राःपुरः पुराणि १२ १३

श्रीशुकउवाच

ततःप्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतःस्वयंभुवा षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः १ दशधर्मायकायेंदोर्द्विषट्त्रिणव दत्तवान् भूतांगिरःकृशाश्वेभ्योद्वेद्वेतार्क्ष्यायचापराः २ नामधेयान्यमूषांत्वंसापत्यानांचमेशृणु यासांप्रसूतिप्रसवैर्लोकाआपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबाककुब्जामिर्विश्वासाध्यामरुत्वती वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुतांछृणु ४ भानोस्तुदेवऋषभइंद्रसेनस्ततोनृप विद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः ५ ककुभःसंकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः भुवोदुर्गाणिजामेयःस्वर्गोनंदिस्ततोऽभवत् ६ विश्वेदेवास्तु विश्वायाअप्रजांस्तान्प्रचक्षते साध्योगणस्तुसाध्यायाअर्थसिद्धिस्तुतत्सुतः ७ मरुत्वांश्चजयंतश्चमरुत्वत्याबभूवतुः जयंतोवासुदेवांश उपेंद्रइतियंविदुः ८ मौहूर्तिकादेवगणामुहूर्तायाश्चजज्ञिरे येवैफलंप्रयच्छंतिभूतानांस्वस्वकालजम् ९ संकल्पायाश्चसंकल्पःकामःसंकल्पजःस्मृतः वसवोऽष्टौवसोःपुत्रास्तेषांनामानिमेशृणु १० द्रोणःप्राणोध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषोवसुर्विभावसुः द्रोणस्याभिमतेःपत्न्याहर्षशोकभयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वतीभार्यासहआयुःपुरोजवः ध्रुवस्यभार्याधरणिरसूतविविधाःपुरः १२ अर्कस्यवासनाभार्यापुत्रास्तर्षादयःस्मृताः अग्नेर्भार्यावसोर्धारापुत्राद्रविणकादयः १३ स्कंदश्चकृत्तिकापुत्रोयेविशाखादयस्ततः दोषस्यशर्वरीपुत्रःशिशुमारोहरेःकला १४ वसोरांगिरसीपुत्रोविश्वकर्माकृतीपतिः ततोमनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वेसाध्यामनोःसुताः १५ विभावसोरसूतोषाव्युष्टंरोचिषमातपम् पंचयामोऽथभूतानि येनजाग्रतिकर्मसु १६ सरूपासूतभूतस्यभार्यारुद्रांश्चकोटिशः रैवतोऽजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः १७ अजैकपादहिर्बुध्न्योबहुरूपोमहानिति रुद्रस्यपार्षदाश्चान्येघोराभूतविनायकाः १८ प्रजापतेरंगिरसःस्वधापत्नीपितॄनथ अथर्वांगिरसंवेदंपुत्रत्वे चाकरोत्सती १९ कृशाश्वोऽर्चिषिभार्यायांधूम्रकेशमजीजनत् धिषणायांवेदशिरो देवलंवयुनंमनुम् २० तार्क्ष्यस्यविनताकद्रूःपतंगीयामिनीइति पतंग्यसूतपतगान्यामिनीशलभानथ २१ सुपर्णासूतगरुडंसाक्षाद्यज्ञेशवाहनम् सूर्यसूतमनूरुंचकद्रूर्नागाननेकशः २२

स्कंदश्चकृत्तिकासुतोऽग्नेपुत्रः षाण्मातुरइति अग्निभूरितिचप्रसिद्धेः ततःस्कंदात् १४ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततोविश्वकर्मणः चाक्षुषोमनुरासीत् १५ विभावसोः उषानामभार्या अथआतपात् पंचयामोदिवसोजातः अतएवरात्रिस्त्रियामाप्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसस्यावयवत्वात् १६ भूतस्यद्वेभार्येतयोर्वंशमाह सरूपेति १७ महानित्येवमेकादशरूपस्यरुद्रस्यपार्षदाः प्रेतादयः अन्येअन्यस्यांजाताः १८ अंगिरसः स्वधासतीचेतिद्वेभार्येतयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधानामपत्नीपितॄन्पुत्रत्वेऽकरोत् अथसतीच अथर्वांगिरसंनामवेदम् १९ कृशाश्वस्यआर्चिर्धिषणेतिद्वे भार्येतयोर्वंशमाह कृशाश्वइति २० २१ सुपर्णाविनता अनूरुमरुणम् २२

रोहिण्यामेवप्रेमातिशयेनान्यासामुपेक्षणात् कुपितस्यदक्षस्यशापात् यक्ष्मग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितःसन् तास्वनपत्योभूत् तंदक्षंप्रसाद्यकेवलंकलाएवलेभे नत्वपत्यानि कृ
यंगताः क्षयेकृष्णपक्षेदिताःखंडिताःसतीः पाठांतरे क्षयेसतिपुनरेधितास्तेनैववर्धिताःसतीः २३ २४ २५ अल्पत्वेनक्रमगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेणतासांवंशा
नाहतिमेरित्यादिना २६ २७ सौरसाःसुरसायाःपुत्राः २८ प्राधानिकान् मुख्यानष्टादशशृणु २९ ३० ३१ वैश्वानरःदनोःपुत्रः तस्यसुताः ३२ कः प्रजापतिःकश्यपउपयेमे दानवीप
रिणयनहेतुः ब्रह्मणाचोदितइति ३३ तयोःषष्टिसहस्राणिनिवातकवचाःपुत्राजाताः तांश्चस्वर्गतःसन् तेपितामहोऽर्जुनोजघान ३४ राहुर्ज्येष्ठोयस्य ३५ ३६ ३७ असूयतअज

कृत्तिकादीनिनक्षत्राणींदोःपत्न्यस्तुभारत दक्षशापात्सोनपत्यस्तासुयक्ष्मग्रहार्दितः पुनःप्रसाद्यतंसोमःकलालेभेक्षयेदिताः २३ शृणुनामानिलोकानांमातृणांशंक
राणिच अथकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत् २४ अदितिर्दितिर्दनुःकाष्ठाअरिष्टासुरसाइला मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिःसरमातिमिः २५ तिमेर्यादोगणाआस
न्श्वापदाःसरमासुताः सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफानृप २६ ताम्रायाःश्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः २७ इलायाभू
रुहाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः अरिष्टायाश्चगंधर्वाःकाष्ठायाद्विशफेतराः २८ सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकान्शृणु द्विमूर्धाशंबरोऽरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः २९
अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोरुणः पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोनुतापनः ३० धूमकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकि
ल वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली ३१ वैश्वानरसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः उपदानवीहयशिरापुलोमाकालकातथा ३२ उपदानवीं
हिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरांनृप पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः उपयेमेऽथभगवान्कश्यपोब्रह्मचोदितः ३३ पौलोमाःकालकेयाश्चदानवायु-
द्धशालिनः तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्रप्रियंकरः ३४ विप्रचित्तिःसिंहिकायांशतंचैकमजीजनत् राहुज्ये
ष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयउपागताः ३५ अथातःश्रूयतांवंशोयोदितेरनुपूर्वशः यत्रनारायणोदेवःस्वांशेनावतरद्विभुः ३६ विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसवि
ताभगः धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमः ३७ विवस्वतःश्राद्धदेवंसंज्ञासूयतवैमनुम् मिथुनंचमहाभागायमंदेवंयमींतथा ३८ सैवभूत्वाऽथ
वडवानासत्यौसुषुवेभुवि ३८ छायाशनैश्चरंलेभेसावर्णिंचमनुंततः कन्यांचतपतींयावैवव्रेसंवरणंपतिम् ३९ अर्यम्णोमातृकापत्नीतयोश्चर्षणयः
सुताः यत्रवैमानुषीजातिर्ब्रह्मणाचोपकल्पिता ४० पूषानपत्यःपिष्टादोभग्नदंतोऽभवत्पुरा योऽसौदक्षायकुपितंजहासविवृतद्विजः ४१ त्वष्टुर्दैत्यात्मजा
भार्यारचनानामकन्यका सन्निवेशस्तयोर्जज्ञेविश्वरूपश्चवीर्यवान् ४२ तंवव्रिरेसुरगणादौहित्रंद्विषतामपि विमतेनपरित्यक्तागुरुणांगिरसेनयत् ४३
इतिश्रीभा॰ष॰षष्ठोऽध्यायः ६   राजोवाच   कस्यहेतोःपरित्यक्ताआचार्येणात्मनःसुराः एतदाचक्ष्वभगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ १

नयन् भुविवर्तमाना ३८ ततोविवस्वतः ३९ चर्षणयः कृताकृतज्ञानवंतः पश्यंतिकर्मत्वेननिघंटावुक्तेः यत्रयेषुआत्मानुध्यानाविशेषणमानुषीजातिश्चोपकल्पिता तथाचश्रुतिःपुरु
षत्वेचाविस्तरामात्माइति ४० कुपितंहरमितिशेषः विवृतद्विजः प्रकटितदंतःसन् ४१ ४२ यद्यदाविमतेन अवज्ञातेन बृहस्पतिनापरित्यक्ताः तदाद्विषतांशत्रूणांभागिनेयमपिविश्व-
रूपंपौरोहित्येवृतवंतः ४३   इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६   सप्तमेविश्वरूपोसौपौरोहित्येवृतःसुरैः गुरुणासंपरित्यक्तैःपौरोहित्यमथाकरोत् १ कस्यहे-
तोः कस्माद्धेतोः आत्मनःशिष्याःसुराः परित्यक्ताः अक्रममपराधम् १   श्रीकृष्णार्पणमस्तु   ५ ५ ५ ५ ५

संइंद्रोयदा संप्राप्तंवाचस्पतिंनाभ्यनंदत नादृतवान् तदास आंगिरसस्ततोनिर्गत्य तूष्णींस्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः अनादरेहेतुंमदंदर्शयितुंतंविशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदे
नोल्लंघितः सतांपंथायेनसः २ परिश्रितः परिवृतः ३ ४ आस्थानंसभातस्मिन्नध्यासनंसिंहासनंतदाश्रितः ५ पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिन्हैः आसनस्यार्द्धेस्थितयापौलोम्यासहविराजमानःसन्
६ उत्थानादिनानाभ्यनंदत ७ नचोच्चचाल आसनएवस्थितोऽपिकिंचिन्नचलितवान् ८ श्रीमदेनयाविक्रियातांविद्वान्जानन् ९ प्रतिबुध्य अनुस्मृत्य १० ममकृतंकर्मअहो
असाधुयस्मात् दभ्रबुद्धिना अल्पमतिनामया कात्कृतः तिरस्कृतः ११ विबुधानांसात्विकानांदेवानामीश्वरोऽप्यहम् १२ ननुसिंहासनस्थोराजाऽभ्युत्थानंनकुर्यादितिवृद्धावदं

श्रीशुकउवाच इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैरृभुभिर्नृप २ विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः
सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ३ विद्याधराप्सरोभिश्चकिन्नरैःपतगोरगैः निषेव्यमाणोमघवांस्तूयमानश्चभारत ४ उपगीयमानोललि
तमास्थानाध्यासनाश्रितः पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडलचारुणा ५ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः विराजमानःपौलोम्यासहार्धासनया
भृशम् ६ सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह नाभ्यनंदतसंप्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः ७ वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतम् नोच्च-
चालासनादिंद्रःपश्यन्नपिसभागतम् ८ ततोनिर्गत्यसहसाकविरांगिरसःप्रभुः आययौस्वगृहंतूष्णींविद्वाञ्छ्रीमदविक्रियाम् ९ तर्ह्येवप्रतिबुध्यें-
द्रोगुरुहेलनमात्मनः गर्हयामाससदसिस्वयमात्मानमात्मना १० अहोबतमयासाधुकृतंवैदभ्रबुद्धिना यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुःसदसिकात्कृतः ११
कोगृध्येत्पंडितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेरपि ययाहमासुरंभावंनीतोऽद्यविबुधेश्वरः १२ येपारमेष्ठ्यंधिषणमधितिष्ठन्नकंचन प्रत्युत्तिष्ठेदितिब्रूयुर्धर्मं
तेनपरंविदुः १३ तेषांकुपथदेष्टॄणांपततांतमसिह्यधः येश्रद्दध्युर्वचस्तेवैमज्जंत्यश्मप्लवाइव १४ अथाहममराचार्यमगाधधिषणंद्विजम् प्रसादयिष्ये
निशठःशीर्ष्णातच्चरणंस्पृशन् १५ एवंचिंतयतस्तस्यमघोनोभगवान्गृहात् बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टांगतिमध्यात्ममायया १६ गुरोर्नाधिगतःसंज्ञांप
रीक्षन्भगवान्स्वराट् ध्यायन्धियासुरैर्युक्तःशर्मनालभतात्मनः १७ तच्छ्रुत्वैवासुराःसर्वआश्रित्यौशनसंमतम् देवान्प्रत्युद्यमंचक्रुर्दुर्मदाआ
ततायिनः १८ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहेंद्रानतकंधराः १९ तांस्तथाऽभ्यर्दितान्वीक्ष्य भगवानात्मभू
रजः कृपयापरयादेवउवाचपरिसांत्वयन् २० ब्रह्मोवाच अहोबतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रंवःकृतंमहत् ब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंदांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंद
त २१ तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्योवःपराभवः प्रक्षीणेभ्यःस्ववैरिभ्यःसमृद्धानांचयत्सुराः २२

न्ति तत्राह यइतिद्वाभ्याम् धिषणमासनम् १३ कुपथं
दिशंति उपदिशंतीतिकुपथदेष्टारस्तेषांवचः अश्ममयःप्लवोयेषांतेयथामज्जंतंप्लवमनुमज्जंतितद्वत् १४ अगाधागंभीराधिषणायस्यतम् निशठःशाठ्यहीनःसन् १५ अधि
कया आत्ममायया १६ गुरोःसंज्ञाम् ज्ञानोपायंपरीक्षमाणोऽपिनाधिगतःअप्राप्तःसन् १७ आततायिनः उद्यतास्त्राः १८ निर्भिन्नान्यंगानिउत्तमांगानिशिरांसिउरवोबाह
वश्चयेषाम् १९ २० वोयुष्माकंकृतंकरणंमहदभद्रम् तदाह ब्रह्मिष्ठमिति नाभ्यनंदत नाभिनंदितवंतः २१ परेभ्यः शत्रुभ्योवःपराभवइतियत् अयंतस्य अनयस्य अ-
न्यायस्यसंबंधीफलरूपआसीत् उक्तंच ब्राह्मणंकुलसंपन्नंभक्तंविष्णोर्महात्मनः आयांतंवीक्ष्यनोत्तिष्ठेत्सदुःखैःपरिभूयतइति स्वयमेववैरिणोहंतारोयेषांतेभ्यः २२ ७

गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यत्रदृष्टांतेनाह मघवन्निति द्विषतः शत्रून् काव्यंभार्गवंगुरुमेव सेव्योपचितान् उपचितत्वमेवाह आददीरन्नग्रहीयुः २३ अभे
द्यमंत्रोयेषां अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः यतः विप्रागोविंदोगावश्चेश्वराः अनुग्राहकायेषां तेषामेव अभद्राणिनभवंति अन्येषांतुभवंति २४ तत्तस्मात् अथ अनंतरमेव भजत अस्य कर्म
अकरपक्षपातम् २५ उदिताउक्ताः २६ २७ २८ अतिथीनांपितॄणांचप्रशंसार्थमाहुः आचार्यउपनीयवेदाध्यापकः ब्रह्मणोवेदस्यमूर्तिः २९ धर्मस्यात्मामूर्तिरतिथिः स्वयंसाक्षात् आत्म
नः श्रीविष्णोः यद्वाआत्मनः स्वस्य सर्वभूतेष्वात्मदृष्टिःकर्तव्येत्यर्थः ३० परेभ्यः पराभवएवार्तिस्ताम् ३१ संदेशमाहुः वृणीमहइति ३२ ननूपाध्यायत्वेकनिष्ठस्यममाभिवंदनंकरिष्यथ
तच्चगर्हितंतत्राहुः नेतिअर्थेषु प्रयोजननिमित्तंयविष्ठानामाभिवादनंननिंदंति किंच छंदोभ्यः मंत्रेभ्योन्यत्रवयोज्येष्ठ्यस्यकारणंनतुमंत्रेषु अतोस्मभ्यंमंत्रदातृत्वेनत्वमेवज्येष्ठोभवि

मघवन्द्विषतःपश्यप्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् संप्रत्युपचितान्भूयःकाव्यमाराध्यभक्तितः आददीरन्निलयनंममापिभृगुदेवताः २३ त्रिविष्टपं
किंगणयंत्यभेद्यमंत्राभृगूणामनुशिक्षितार्थाः नविप्रगोविंदगवीश्वराणांभवंत्यभद्राणिनरेश्वराणाम् २४ तद्विश्वरूपंभजताशुविप्रंतपस्विनं
त्वाष्ट्रमथात्मवंतम् सभाजितोऽर्थान्सविधास्यतेवोयदिक्षमिष्यध्वमुतास्यकर्म २५ श्रीशुकउवाच तएवमुदिताराजन्ब्रह्मणाविग
तज्वराः ऋषिंत्वाष्ट्रमुपव्रज्यपरिष्वज्येदमब्रुवन् २६ देवाऊचुः वयंतेतिथयःप्राप्ताआश्रमंभद्रमस्तुते कामःसंपाद्यतांतातपितॄणांसम
योचितः २७ पुत्राणांहिपरोधर्मःपितृशुश्रूषणंसताम् अपिपुत्रवतांब्रह्मन्किमुतब्रह्मचारिणाम् २८ आचार्योब्रह्मणोमूर्तिःपितामूर्तिःप्रजाप
तेः भ्रातामरुत्पतेर्मूर्तिर्माताऽसाक्षात्क्षितेस्तनुः २९ दयायाभगिनीमूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिःस्वयम् अग्नेरभ्यागतोमूर्तिःसर्वभूतानिचात्मनः ३०
तस्मात्पितॄणामार्तानामार्तिंपरपराभवम् तपसापनयंस्तातसंदेशंकर्तुमर्हसि ३१ वृणीमहेत्वोपाध्यायंब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंगुरुम् यथाऽञ्जसाविजे
ष्यामःसपत्नांस्तवतेजसा ३२ नगर्हयंतिह्यर्थेषुयविष्ठांघ्र्यभिवादनम् छंदोभ्योऽन्यत्रनब्रह्मन्वयोज्यैष्ठ्यस्यकारणम् ३३ ऋषिरुवाच अ
भ्यर्थितःसुरगणैःपौरोहित्येमहातपाः सविश्वरूपस्तानाहप्रसन्नःश्लक्ष्णयागिरा ३४ विश्वरूपउवाच विगर्हितंधर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउप
व्ययम् कथंनुमद्विधोनाथालोकेशैरभियाचितम् प्रत्याख्यास्यतितच्छिष्यःसएवस्वार्थउच्यते ३५ अकिंचनानांहिधनंशिलोञ्छनंतेनेहनिर्वर्ति
तसाधुसत्क्रियः कथंविगर्ह्यंनुकरोम्यधीश्वराःपौरोधसंहृष्यतियेनदुर्मतिः ३६ तथापिनप्रतिब्रूयांगुरुभिःप्रार्थितंकियत् भवतांप्रार्थितंसर्वंप्रा
णैरर्थैश्चसाधये ३७ श्रीशुकउवाच तेभ्यएवंप्रतिश्रुत्यविश्वरूपोमहातपाः पौरोहित्यंवृतश्चक्रेपरमेणसमाधिना ३८

ष्यसि यद्वा छंदोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वयएवज्यैष्ठ्यस्यकारणंनभवति किंतु वेदाएवमुख्यंकारणं तत्साम्येतुवयः वेदज्ञत्वाच्चत्वमेवज्येष्ठइत्यर्थः ३३ ३४ निंदित
मपीदंयुष्मदाज्ञाभंगभयेनकरिष्यामीत्याहसार्द्धेन विगर्हितंपौरोहित्यंधर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात् किंच ब्रह्मवर्चउपव्ययं पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मवर्चसःव्ययकरम् प्रत्याख्या
तुंचमादृशोनार्हतीत्याह कथंन्विति तेषांशिष्यः शिक्षणार्हः सएवप्रत्याख्यानाभावएवाहिशिष्यस्यस्वार्थउच्यते ३५ ननुपौरोहित्येनधनलाभात्धर्मःसिध्येत् अन्यथानिर्ध
नस्यकुतोधर्मः अतएवतेन लोकोहृष्यति तत्राह अकिंचनानांशिलोञ्छनंहिधनम् क्षेत्रस्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानंशिलम् हट्टादौपतितव्रीह्याद्युपादानमुञ्छनम् इ
हगृहाश्रमे तेनैवनिर्वर्तितासाधूनांसत्क्रियायेन ३६ कियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव अभ्यधिकमपिकरिष्यामीत्याह भवतामिति ३७ समाधिनापरमोद्यमेन ३८

वैष्णव्या श्रीनारायणकवचात्मिकया ३९ अकुरचमूः दैत्यसेनाः ४० इतिषष्ठस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेविश्वरूपस्तुवर्मनारायणात्मकम् इंद्रायप्राह येनेंद्रोगुप्तोदे त्याञ्जयत् १ त्रिलोक्याः संबंधिनीं श्रियम् १ २ ३ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्याम् कृतः स्वांगेषु करयोश्चन्यासोयेन नारायणमयंवर्मसंनह्येत् बध्नीयात् ४ तत्राष्टाक्षरेणपा दाद्यष्टांगेषुन्यासमाह पादयोरितिसार्धेन प्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरंविन्यसेत् विपर्ययंयथाभवत्येवंशिरआदिपादांतंवाविन्यसेत् उत्पत्तिन्यासंसंहारन्यासंवाकुर्यादित्यर्थः ५ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादियकारांतमिति प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरंदक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतमंगुलिषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसुन्यसेत् ६ मंत्रांतरन्यासमाह न्यसेदिति षकारणकारयोर्विश्लेषेणषडक्षराणि हृदयादिषुन्यसेत् ७ मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकारास्त्रं मः अस्त्रायफडितिसर्वदिग्बंधेविनिर्दिशेत् ८

क्रूरद्विषांश्रियंगुप्तामोशनस्यापिविद्यया आच्छिद्यादान्महेंद्रायवैष्णव्याचिद्ययाविभुः ३९ ययागुप्तः सहस्राक्षोजिग्येऽसुरचमूर्विभुः तांप्राहसमहेंद्राय विश्वरूपउदारधीः ४० इतिश्रीभा०ष० सप्तमोऽध्यायः ७ राजोवाच ययागुप्तः सहस्राक्षः सवाहान्रिपुसैनिकान् क्रीडन्निवविनिर्जि त्यत्रिलोक्याबुभुजेश्रियम् १ भगवंस्तन्ममाख्याहिवर्मनारायणात्मकम् यथाततायिनःशत्रून्येनगुप्तोऽजयन्मृधे २ श्रीशुकउवाच वृतःपु रोहितस्त्वाष्ट्रोमहेंद्रायानुपृच्छते नारायणाख्यंवर्माहतदिहैकमनाःशृणु ३ विश्वरूपउवाच धौतांघ्रिपाणिराचम्यसपवित्रउदङ्मुखः कृ तस्वांगकरन्यासोमंत्राभ्यांवाग्यतःशुचिः नारायणमयंवर्मसन्नह्येद्भयआगते ४ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरेहृद्यथोरसि मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोंकारा- दीनिविन्यसेत् ओंनमोनारायणायेतिविपर्ययमथापिवा ५ करन्यासंततःकुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ६ न्यसे द्धृदयओंकारंविकारमनुमूर्धनि षकारंतुभ्रुवोर्मध्येणकारंशिखयादिशेत् वेकारंनेत्रयोर्युंज्यान्नकारंसर्वसंधिषु ७ मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्तिर्भ वेद्बुधः सविसर्गंफडंतंतत्सर्वदिक्षुविनिर्दिशेत् ओंविष्णवेनमइति ८ आत्मानंपरमंध्यायेद्ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतम् विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमंमंत्र- मुदाहरेत् ९ ओंहरिर्विदध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः १० जलेषुमांरक्षतु- मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्योवरुणस्यपाशात् स्थलेषुमायावटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमःखेऽवतुविश्वरूपः ११ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुःपायान्नृसिंहो ऽसुरयूथपारिः विमुंचतोयस्यमहाट्टहासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः १२ रक्षत्वसौमाऽध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतधरोवराहः रामोऽद्रिकूटेष्वथवि प्रवासेसलक्ष्मणोऽव्याद्भरताग्रजोऽस्मान् १३ मामुग्रधर्मादखिलात्प्रमादान्नारायणःपातुनरश्चहासात् दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाद्गुणेशःकपि लःकर्मबंधात् १४ सनत्कुमारोवतुकामदेवाद्धयशीर्षामांपथिदेवहेलनात् देवर्षिवर्यःपुरुषार्चनांतरात्कूर्मोहरिर्मांनिरयादशेषात् १५

ध्येयमीश्वररूपमात्मानंध्यायेत् षट्शक्तिभिः ऐश्वर्यादिभिर्भगशब्दवाच्याभिः विद्याचतेजश्चतपश्चमूर्तिर्यस्यतम् इमंवक्ष्यमाणंश्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ९ अष्टगु- णःअणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः १० यादसांगणाएववरुणस्यपाशस्तस्मात् ११ अटवीआजिमुखंसंग्रामोपग्रहश्च आदिर्येषांतेषुसंकटस्थानेषु १२ असौप्रसिद्धोवराहोमामध्वनिर क्षतु यज्ञैरवयवरूपैःकल्प्यतेनिरूप्यतइतितथा उन्नीताउद्धृताधरायेनसः अद्रिकूटेषुगिरिशिखरेषु रामोजामदग्न्यः १३ उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात् हासात्गर्वात् नरःअ वतु दत्तोदत्तात्रेयः अयोगात्योगभ्रंशात् १४ पथियद्देवहेलनंनमस्कारमकृत्वागमनंतस्मात् पुरुषार्चनस्यांतरान् देवपूजाच्छिद्रात् द्वात्रिंशदपराधरूपान्नारदः १५

लोकाज्जनापवादाद्यज्ञः जनानांमंत्रोयोयेनउपयानः तस्माद्बलभद्रः अवतात् कृतांतादितिपाठेकृतांतात् कालाद्दत्ततु क्रोधवशात् सर्पाणांगणात् अहींद्रःशेषः १६ कालमलभूतात् कलेः कल्किः धर्मावनायधर्मरक्षणार्थमधिकस्वीकृतावतारः १७ दिनस्यषड्रूपभागेषुक्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रेश्चप्रदोषादिसंज्ञेषुरक्षाप्रार्थनम् मांकेशवइतित्रिभिः आसंगवंसंगवमभि व्याप्य १८ त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः श्रीमाधवः दोषेप्रदोषे अर्धरात्रे अर्धरात्रिपर्यंतेकालेनिशी थेचएकएवपद्मनाभोवतु १९ अपररात्रेईशः श्रीवत्सधामावतु प्रत्यूषईशः श्रीजनार्दनः श्रीदामोदरः प्रभाते श्रीविश्वेश्वरोऽनुसंध्यं २० युगांतानलवत् तिग्माती क्ष्णानेमिर्यस्यतच्चक्रं भगवताप्रयुक्तंसत् अरिसैन्यंददग्धिअतिशयेनदहति तस्यायंस्वभावएवनतु तत्रप्रार्थनीयमित्यर्थः यद्वा ददग्धीतिलोट्मध्यमपुरुषः अत्रत्वमेवंभूतंचक्रमितिस्वरूपमुक्त्वासंबोध्यप्रार्थ्यते अतिशयेनदहेति कक्षंसुकृतृणम् २१ अशनिवत्स्पर्शोयेषांतेवि स्फुलिंगायस्यास्तस्याः संबोधनंहेगदेत्वमजितस्यप्रियासि अहमच्युतस्यदासः अतः कूष्मांडादीन्निष्पिंढिनिष्पिंढि संचूर्णयसंचूर्णय अरींश्चचूर्णयचूर्णय सर्वत्रवीप्साअति

धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्द्वंद्वाद्भयादृषभोनिर्जितात्मा यज्ञश्चलोकादवताज्जनांताद्बलोगणात्क्रोधवशादहींद्रः १६ द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तुपाखंडगणात्प्रमादात् कल्किः कलेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः १७ मांकेशवोगदया प्रातरव्याद्गोविंद आसंगवमात्तवेणुः नारायणः प्राह्णउदात्तशक्तिर्मध्यंदिनेविष्णुररींद्रपाणिः १८ देवोऽपराह्णेमधुहोग्रधन्वा सायंत्रिधामाऽवतुमाधवोमाम् दोषेहृषीकेशउतार्धरात्रे निशीथएकोऽवतुपद्मनाभः १९ श्रीवत्सधामाऽपररात्रईशः प्रत्यूषईशोऽसिधरोजनार्दनः दामोदरोऽव्यादनुसंध्यंप्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्तिः २० चक्रंयुगांतानलतिग्मनेमिभ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तम् दंदग्धिदंदग्ध्यरिसैन्यमाशुकक्षंयथावातसखोहुताशः २१ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिंगे निष्पिंढिनिष्पिंढ्यजितप्रियासि कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णयचूर्णयारीन् २२ त्वंयातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् दरेंद्रविद्रावयकृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानिकंपयन् २३ त्वंतिग्मधाराऽसिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तोममछिंधिछिंधि चक्षूंषिचर्मन्शतचंद्रछादय द्विषामघोनांहरपापचक्षुषाम् २४ यन्नोभयंग्रहेभ्योभूत् केतुभ्योनृभ्यएवच सरीसृपेभ्योदंष्ट्रिभ्योभूतेभ्योंऽहोभ्यएववा २५ सर्वाण्येतानिभगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् प्रयांतुसंक्षयंसद्योयेनःश्रेयःप्रतीपकाः २६ गरुडोभगवान्स्तोत्रस्तोभश्छंदोमयःप्रभुः रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्योविष्वक्सेनः स्वनामभिः २७ सर्वापद्भ्योहरेर्नामरूपयानायुधानिनः बुद्धींद्रियमनःप्राणान् पांतुपार्षदभूषणाः २८ यथाहिभगवानेववस्तुतःसदसच्चयत् सत्येनानेननःसर्वेयांतुनाशमुपद्रवाः २९ यथैकात्म्यानुभावानांविकल्परहितःस्वयम् भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायया ३० तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ३१

शीघ्रत्वाय २२ हेदरेंद्रपांचजन्य त्वंयातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहाःब्रह्मराक्षसाः येऽन्येचघोरदृष्टयस्तान् २३ तिग्माधारायस्यहेतिग्मधार असिवरखड्गश्रेष्ठ त्वंममारिसैन्यंछिंधिछिंधि शतंचंद्राकाराणिमंडलानियस्मिन् हेशतचंद्रचर्मन् अघोनामघवतांद्विषांचक्षूंषिछादय पापचक्षुषांचउग्रदृष्टीनांचक्षूंषिहर २४ यत् येभ्योभयं अंहोभ्यःपापेभ्यः २५ श्रेयःप्रतीपकाःइष्टव्याघातकाः २६ स्तोत्राणिबृहद्रथंतरादिसामानि तैःस्तोष्यते संस्तूयतइतिस्तोत्रस्तोभः छंदोमयो वेदमूर्तिः सुपर्णोऽसिगरुत्मानित्यादिश्रुतेः ऐकपद्यपाठेस्तोभाःगीतिपूरकाक्षराणि स्तोत्रस्तोभेतिपाठेसामाधारभूतःकृतस्तोभः २७ नामानिचरूपाणियानानिचवाहनानिआयुधानिचनोबुद्ध्यादीन्पांतु पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याश्चपांतु २८ सच्चअसच्च मूर्तामूर्तंयत् ततःसर्वंजगत् २९ ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानंयेषांतेषांविकल्पोभेदस्तद्रहितोऽपि ३० सत्यमानेनसत्यभूतेनप्रमाणेन ३१

पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते विदिक्ष्विति पाहीत्यनुषंगः यद्वा नारसिंहः प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण ग्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविषशस्त्रजलवाय्व
ग्न्यादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ३२ दंशितः कवचितः ३३ सोऽपि साध्वसाद्भयात् विमुच्यते ३४ तस्य तु भयं न भवेदेव ३५ एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाह इमामिति सार्द्धैस्त्रिभिः
मरुधन्वनि निरुदकदेशे अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितम् ३६ यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ३७ सद्यस्तत्क्षणादेव गगनात् न्यपतत् पाठांतरे अंगनाभिः सह
वालखिल्योपदेशात् तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् स्वं धाम गंधर्वलोकं जगाम ३८ ३९ अधिगतः प्राप्तः सन् ४० इति षष्ठस्कंधे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ न
वमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः त्वष्ट्रा चोत्पादिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेः स्तुतिः १ सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् एवं सुरापीथं अन्नमत्तीत्यन्नादम् अत्र विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवाना

विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ३२ मघवन्निदमाख्यातं वर्म ना
रायणात्मकम् विजेष्यस्यंजसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ३३ एतद्धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते
३४ न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ३५ इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन् द्विजः यो
गधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि ३६ तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३७ गगनान्न्यपतत्सद्यः
सविमानो ह्यवाक्शिराः स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ३८ श्रीशुक उवाच य
इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ३९ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभु
जे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ४० इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे नारायणवर्मनामाष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशुक उवाच तस्यासन्विश्व
रूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम १ स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः अददद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृ
प २ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः आलक्ष्य तरसा
भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिंजलः कलविंकः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामंजलिना ज
ग्राह यदपीश्वरः संवत्सरांते तदघं भूतानां स विशुद्धये भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ६ भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै ईरिणं
ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ७ तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ८ शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः
रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते ९

मासीदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया १ तस्यासुरपक्षपातमाह स वा इति द्वाभ्यां प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा सविनयं देवेभ्यो हविर्भागं इं
द्रायेदमग्नय इदमित्युच्चैरवदत् अत्र हेतुः यस्य पितरो देवाः सः २ असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ तदेवाह देवान्यजमानोऽसावसुरान् प्रतिभागमवहत् ३ ४ ५ तां वारयितुं समर्थस्त
थाऽपि जग्राह संवत्सरं तथैवस्थित्वा संवत्सरांते भूताक्रोशभीतः सन् भूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहाराय स हरिरिंद्रो भूम्यादिभ्यस्तदघं विभज्य ददौ ६ तुरीयं चतुर्थं भागं खा
तस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि खातपूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि गृहीष्यामीत्येवं भाषाबंधेन जग्राहेत्यर्थः ईरिणमूषरं अतएवोषरेऽध्ययनादि निषिध्यते ७ छेदे सति पुनर्विरोहः
प्ररोहो भवत्विति वरेण निर्यासरूपेण ब्रह्महत्याया दृष्टत्वात् निर्यासो न भक्ष्यः ८ शश्वत्कामवरेण यावत्प्रसवं गर्भोपघातेनैव संभोगवरेण अतएव रजोदर्शनतत्संगादि न कार्यम् ९

द्रव्यभूयोवरेणयस्मिन् द्रव्येक्षीरादावापोमिश्राभवेयुः तस्यभूयस्त्वमाधिक्यंस्यादितिवरेण यद्वा स्वस्येवनिर्झरोद्गमादिनाभूयस्त्ववरेण द्रव भूयइतिपाठेप्ययमेवार्थः यद्वा द्रव भूयः स्त्वंसांसिद्धिकद्रवत्वं तेनवरेण अस्याविभागस्यविश्वरूपोवैत्वाष्ट्र इत्यस्यांश्रुतावुक्तेः तद्विभागफलमाह तत्पापंहरतिनिराकरोति कः क्षिपन् बुद्बुदादिजलाद्बहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः यद्वा क्षिपन् जलंपापंहरतिआदत्तेतिगृण्हातीत्यर्थः अयंचतस्मादापोनपरिचक्ष्याइत्यादिश्रुत्यर्थउक्तः पाठांतरे हरिकिल्बिषमिंद्रपापं १० इंद्रायइंद्रंहंतुं शत्रवेशत्रूत्पत्त्यै तदाह इंद्रशत्रोविवर्धस्वेति अत्रचेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिस्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्त्याइंद्रएवतस्यशत्रुरभूत् तदुक्तंश्रुत्या यदब्रवीत्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतितस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवदिति तथाचशिक्षायांमंत्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति ११ अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणाग्नेः १२ तंवीक्ष्य वित्रस्ताल्लोकादशदिशोविदुद्रुवुरितिपंचमेनान्वयः कथंभूतं विष्वक्समंततः इषुविक्षेपमात्रंप्रतिदिनंवर्द्धमानं दग्धशैलप्रतीकाशंकृष्णवर्णं संध्याभ्रानीकवद्वर्चोदीप्तिर्यस्यतं १३ तप्तताम्रवच्छिखाः श्मश्रूणिचयस्य मध्यान्हार्कवदुग्रेलोचनेयस्य १४ रोदसीआरोप्यवेत्यर्थः १५ दरीवद्गंभीरेणवक्त्रेणमुहुर्मुहुर्जृंभमाणमित्यन्वयः कथंभूतेननभस्तलंपिबताऋक्षाणि

द्रव्यभूयोवरेणापस्ताःरियंजगृहुर्मलम् तासुबुद्बुदफेनाभ्यांदृष्टंतद्धरतिक्षिपन् १० हतपुत्रस्ततस्त्वष्टाजुहावेंद्रायशत्रवे इंद्रशत्रोविवर्द्धस्वमाचिरंजहिविद्विषम् ११ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितोघोरदर्शनः कृतांतइवलोकानांयुगांतसमयेयथा १२ विष्वग्विवर्द्धमानंतमिषुमात्रंदिनेदिने दग्धशैलप्रतीकाशंसंध्याभ्रानीकवर्चसम् १३ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंमध्यान्हार्कोग्रलोचनम् १४ देदीप्यमानेत्रिशिखेशूलआरोप्यरोदसी नृत्यंतमुन्नदंतंचचालयंतंपदामहीम् १५ दरीगंभीरवक्त्रेणपिबताचनभस्तलम् लिहताजिव्हयर्क्षाणिग्रसताभुवनत्रयम् १६ महतारौद्रदंष्ट्रेणजृंभमाणंमुहुर्मुहुः वित्रस्ताद्दुद्रुवुर्लोकावीक्ष्यसर्वेदिशोदश १७ येनावृताइमेलोकास्तमसात्वाष्ट्रमूर्तिना सवैवृत्रइतिप्रोक्तःपापःपरमदारुणः १८ तंनिजघ्नुरभिद्रुत्यसगणाविबुधर्षभाः स्वैःस्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैःसोग्रसत्तानिकृत्स्नशः १९ ततस्तेविस्मिताःसर्वेविषण्णाग्रस्ततेजसः प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुःसमाहिताः २० देवाऊचुः वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोकाब्रह्मादयोयेवयमुद्विजंतः हरामयस्मैबलिमंतकोऽसौबिभेतियस्मादरणंततोनः २१ अविस्मितंतंपरिपूर्णकामंस्वेनैवलाभेनसमंप्रशांतम् विनोपसर्पत्यपरंहिबालिशःश्वलांगुलेनातितितर्तिसिंधुम् २२ यस्योरुशृंगेजगतींस्वनावंमनुर्यथाबध्यततारदुर्गं सएवनस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्राताश्रितान्वारिचरोऽपिनूनं २३

जिव्हयालिहता भुवनत्रयंग्रसता १६ महताविस्तीर्णेनरौद्रादंष्ट्रायस्मिन् १७ वृत्रनामनिर्वक्ति येनावृताइति त्वाष्ट्रीमूर्तिर्यस्यतमसस्तेन तथाचश्रुतिः सइमाँल्लोकानावृणोत्तत्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति १८ अग्रसत्भक्षितवान् १९ ग्रस्तंतेजोयेषां प्रत्यंचमंतर्यामिणं त्रिभुवनस्यतेनव्याप्तत्वात् क्वापिगमनासंभवात् तत्रैवस्थित्वातुष्टुवुरित्यर्थः महाभयेपरित्राणमन्यतोनभवेदिति हरिमेवप्रपद्यंतेक्रूराः शरणमातुराः २० वाय्वादीनि पंचमहाभूतानितैर्निर्मितास्त्रयोलोकास्तेषामधिपतयोब्रह्मादयश्चततोऽर्वाचीनावयंचसर्वेयस्मै अंतकायकालायउद्विजंतः संतोबलिंहराम असावपियस्माद्बिभेति ततःपरमेश्वरादेवनोऽस्माकमरणंशरणंरक्षणमस्तु २१ ततएवेत्यवधारणेहेतुमाहुः अविस्मितंनिरहंकारं कुतूहलशून्यंवा कुतः प्रशांतंरागादिशून्यं तच्चकुतः स्वेनैवलाभेनपरिपूर्णकामं तच्चकुतः सममुपाधिपरिच्छेदशून्यं एवंभूतंपरमेश्वरंविनाअपरंयःशरणार्थमुपसर्पति सबालिशोऽज्ञः यतोसौशुनोलांगुलेनपुच्छेनसमुद्रमतितितर्तिअतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः यथातेनसमुद्रतरणंनभवतितथानिरीश्वराश्रयणेनव्यसनार्णवतरणंनभवतीतिभावः २२ महाभयेसएवरक्षकइतिदृष्टमित्याहुः यस्येतिद्वाभ्यां यस्यमहाशृंगेजगतींपृथ्वीमिवस्वनावंबध्वामनुःसत्यव्रतोयथावत् दुर्गसंकटंततारसएववारिचरोमत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मान्प्याश्रितान्सतः नूनंत्राताहरक्षिष्यति २३

संयमांभसि मलयोदके उदीर्णैरुद्धतैः वातैर्यैरूर्मयस्तेषां रवैः कराले भयंकरे अरविंदान्नाभिकमलात् पतितप्रायः एकअसहायएव तस्माद्भयाद्येनततार सएवनः पारस्तारकोऽस्तु २४
किंच वयं भगवतैव सृष्टाः पालिताश्च बहुशः अतस्त्वमेव शरणं व्रजामेत्याहुः यएकइति त्रिभिः येनानुगृहीताः संतो विश्वं सृजाम ननु यूयमेव स्रष्टारो नान्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति न
स्यादर्शनात्तत्राहुः अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवांतर्यामितया सम्यग्महिमानस्यापि यस्य लिंगं रूपं न पश्यामः तत्र हेतुः पृथक्पृथगीशा इत्यभिमानिनः २५ देवादिषु उपेंद्रपरशुराममत्स्यरामादितनु
भिः कृतावतारः सन् आत्मसात्कृत्वा पाति च २६ आत्मभूतं दैवतं कुतः विश्वात्मकं तथाऽपि विकारं वारयंति अन्यं विश्वात्मत्वे हेतुः परं कारणं ननु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः
प्रधानं पुरुषं च तदात्मकोऽपि सएवेत्यर्थः सएवनः शं विधास्यति २७ प्रतीच्यां दिशि हृदि प्रथममाविरभूत् २८ पुनश्च तं पुरो दृष्ट्वा ईक्षणाल्हादेन विवशा अवनौ दंडवत्पतिताः संतः
शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः कथंभूतं श्रीवत्सकौस्तुभौ विना स्वतुल्यैः षोडशभिः सुनंदादिभिः परितः सेवितं उन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणे यस्य तम् २९ ३० यज्ञो वीर्यं स्वर्गादिफलजनन
सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः वयसे उत तत्फलपरिच्छेदककालात्मनेऽपि तद्विघातकेषु दैत्येषु अस्तं प्रक्षिप्तं चक्रं येन एवंभूतैः प्रभावैः सुपुरुहूयते शोभनबहुनाम्ने ३१ ननु मम गुणातीतं-

पुरा स्वयंभूरपि संयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले एकोऽरविंदात्पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः २४ य एक ईशो निजमायया नः सस
र्ज येनानुसृजाम विश्वम् वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिंगं पृथगीशमानिनः २५ यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान् देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव कृ
तावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च २६ तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां
स नो धास्यति शं महात्मा २७ श्रीशुक उवाच इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम् प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शंखचक्रगदाधरः २८ आत्म
तुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणम् २९ दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाल्हादविक्लवाः दंडवत्पतिता राजन् शनै
रुत्थाय तुष्टुवुः ३० देवा ऊचुः नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ३१ यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं
पदम् नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति ३२ ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममंगल परमकल्या-
ण परमकारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारम
हंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ३३ १ दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यद
शरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि ३४ २

रूपं विहाय गुणोपाधिकं यज्ञवीर्यत्वादिकं-
मिति वर्ण्यते तत्राहुः यत्तव गुणत्रयस्येशितुर्नियंतुस्त्रिगुणात्मिकानां तिसृणां गतीनां परमं पदं निर्गुणस्वरूपं तद्विसर्गस्यार्वाचीनः इदानींतनः हे धातः वेदितुं नार्हति अतः केवलं तस्मै
नमोऽस्तु ३२ मिताक्षराणि पद्यानि न्नमीयंते हरेर्गुणाः इति पद्यैरतुष्यतः सद्योगद्येन तुष्टुवुः भक्त्युद्रेकेण बहुधा संबोधयंतो दुर्ज्ञेयत्वं प्रपंचयंति भगवन्नित्यादि परमं मंगलं शुद्धो धर्मो
यस्मिन् आत्मयोगेनाष्टांगेन यः समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन परिभावितः सुशीलितः परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेन उद्घाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन् तद्द्वारभूते चित्ते-
ऽपावृते कपाटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे स्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तं यन्निजसुखं तदनुभवरूपो भवान् ३३ १ ननु केवलानुभवरूपत्वे मम स्रष्ट्र्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः दुरवबोध इव-
तवायं विहारयोगः यद्यस्मात् अशरणो निराश्रयः इदं विश्वं अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं साहाय्यं येन सः ३४ २ ५ ५ ५ ५

दुर्ज्ञेयांतरमाहुः अथतत्रेति यथेहदेवदत्तोगृहादिनिर्माय तत्रस्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवंभवान् ब्रह्मस्वरूपोजीवरूपेणगुणविसर्गेपतितः सन्नुपाददाति यद्वासमं जसमच्युतंदर्शनंनिष्क्रियंस्यसम्भवाद्नुदास्ते उदासीनः साक्षितयावर्ततइति ३५ ३ तदेवंविरोधेनदुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वातत्परिहारेणज्ञानप्रकारमाहुः नहीति विरुध्यतइ तिविरोधउभयंनविरुद्धमित्यर्थः नह्यन्यदृष्टांतेनत्वयिविकल्पोयुज्यते अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्याहुः भगवतीति अपरिमितागुणगणायस्यतस्मिन्नीश्वरेस्वतंत्रे ऽनवगाह्यमतर्क्यं माहात्म्यंयस्यतस्मिन् विकल्पएवंवाएवंवेतिवितर्कः किमत्रयुक्तमितिविचारः इत्थमेवेति तत्रप्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्चार्वाचीनावस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनोयेवि कल्पादयस्तेयेषुशास्त्रेषुतैः कलिलंव्याकुलमंतःकरणमाश्रयोयस्यदुरवग्रहस्यतेनवादिनांविवादस्यानवसरे अगोचरे ननुश्रद्धामात्रमेतत् युक्तिरुच्यतांतत्राहुः उपरतोमायाम यः संसारोयस्मिन् तस्मिन्केवलेऽद्यात्ममायांमध्येनिधाय कोन्वर्थः कर्तृत्वादिर्नसंभवति यदिवस्तुतः कर्तृत्वादिर्भवेत्तर्हिविरोधः स्यात् नतुतदस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति

अथतत्रभवान् किंदेवदत्तवदिहगुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकुशलंफलमुपाददाति आहोस्विदात्मारामउपशमशीलः समं जसदर्शनउदास्तइतिहवावनविदामः ३५ ३ नहिविरोधउभयंभगवत्यपरिगणितगुणगणईश्वरेअनवगाह्यमाहात्म्येअर्वाचीनविक ल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलांतःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरेउपरतसमस्तमायामयेकेवलएवात्ममायामंतर्धा यकोन्वर्थोदुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात् ३६ ४ समविषममतीनांमतमनुसरसियथारज्जुखंडःसर्पादिधियाम् ३७ ५ सएवहिपुनःस र्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षितएकएवपर्यवशेषितः ३८ ६ अथ हवाव तवमहिमामृतरससमुद्रविप्रुषासकृदवलीढयास्वमनसिनिष्यंदमानानवरतसुखेनविस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवताएकांतिनोभगवतिसर्वभूतप्रियसुहृदिसर्वात्मनिनितरांनिरंतरंनिर्वृतमनसः कथमुहवाएतेमधुमथनपुनःस्वार्थकुशलाःस्वा त्मप्रियसुहृदःसाधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवांविसृजंतिनयत्रपुनरयंसंसारपर्यावर्तः ३९ ७

३६ ४ अनुग्रहनिग्रहादिकंतुतत्तन्मातिभेदेनत्वन्मायया त्वयिस्फुरतीत्याहुः समाविषमाचमतिर्येषांतेषांमतमभिप्रायं सर्पादिविषयाधीर्येषां यथारज्जुखंडस्तथातथाभाति यद्वा तमेवाविरोधंपुरुषमतिभेदेनदर्शयति समविषमेति ३७ ५ तदेवंविरोधंपरिहृत्यानिश्चितंपरमार्थमाहुः सएवहिनानारूपेणप्रतीतः वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषांगुणानांविषयाणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः ननुतेर्जीवएवोपलक्ष्यतेनसर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वजीवांतर्यामित्वाज्जडतादात्म्याध्यासेनजीवस्यापिजडप्रायत्वात् नतेनविनाप्रकाशइतिभावः पर्यवशेषितः नेतिनेती त्यादिश्रुतिभिः ३८ ६ अतस्त्वद्भक्तिरेवपरमपुरुषार्थइत्याहुः अथहेतिपर्यावर्तइत्यंतेन यस्मादेवंभूतस्त्वंपरमेश्वरः अथहवावअतएवहि हेमधुमथनपरमभागवताएतेत्वत्पादांभोजानुसे वांकथंमुहुर्मुहुर्विसृजंतीत्यन्वयः हियस्मात्स्वार्थेपुरुषार्थेकुशलाः निपुणाः अतएवआत्मात्वमेवप्रियः सुहृच्चयेषांतेसाधवोरागादिशून्याः तत्रहेतुः तवमहिमैवामृतरससमुद्रस्तस्यवि प्रुषाबिंदुमात्रेणसकृदपिलीढयाआस्वादितयास्वमनसिनिष्यंदमानमतिशयेनस्रवत् यन्निरंतरंसुखंतेनाविस्मारितादृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासायेषांते अतएवभगवतीत्व यिनितरांनिरंतरंनिर्वृतंचमनोयेषांते यत्रयस्यामनुसेवायांसत्याम् ३९ ७

वस्तुतं विज्ञापयंति त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्ति त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा त्रयो विक्रमा यस्य त्रीन् लोकान् नयतीति ततथा त्रयाणां लो
कानां मनोहरो नुभावो यस्य एवं चतुर्धा संबोध्याहुः तेषामनुपक्रमसमयः उद्यमकालो न भवतीति मत्वा हे दंडधर पूर्वं यथा दंडं दधर्थ धृतवानसि एवमेव त्वाष्ट्रमपि जहि यदि मन्यसे हंतुं यदीच्छसि ४० ८ प्रथमं तावत् त्वदीयानामस्माकं मंतस्तापं शमयितुमर्हसि तावकानामित्यत्र हेतुः हे पितः हे पितामह तव चरणनलिनयुगुलध्यानेनैवानुबद्धो हृदये निगडः शृंखला ये
षां स्वलिंगविवरणेन निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृतानां केन अनुकंपया ऽनुरंजितं सानुरागं च तद् अनुविशदं रुचिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोकेन तथा ऽनुकंपयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रिय
वाक् सैवामृतकला तया च ४१ ९ किंच अस्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः अथ हे भगवन् तवास्माभिरिह कियान्वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः य
था हिरण्यरेतसो ऽग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिंगादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः अत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि अखिलजगतामुत्पत्त्यादिस्थानिमित्ताय
मानया दिव्यमायया विनोदो यस्य अत एव सर्वजीवनिकायानामंतर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मांतर्यामीत द्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषानतुल्लंघ्यानुभवतः कथं

त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनुजादयश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोयमिति स्वात्ममाययासुर
नरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं दंडं दंडधर दधर्थ एवमेनमपि भगवन् जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ४० ८ अस्माकं तावकानां तव नततानां तत
तनामह तव चरणनलिनयुगुलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिंगविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपा ऽनुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन
विगलितमधुरमुखरसामृतकलया चांतस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ४१ ९ अथ ह भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमान-
दिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामंतर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथा देशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादा-
नोपलंभकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिंगादि-
भिरिव हिरण्यरेतसः ४२ १० अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृ
तानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ४३ ११ अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ग्रसंतं भुवनत्रयम् ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ४४ हंसाय दह्रनिलयाय निरीक्ष
काय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय सत्संग्रहाय भवपाथनिजाश्रमाप्तावंते परीष्टगतये हरये नमस्ते ४५ तेषामुपादानतया उपलंभकतया च उपादानस्योपलंभकत
येति वा अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः साक्षित्वे हेतुः आकाशवत् अलिप्तं शरीरं स्वरूपं यस्य अलिप्तत्वे हेतुद्वयं साक्षात्परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च
४२ १० अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः प्रापिताः तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय संपादयेति चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य च्छायां विविधैर्वृजि
नैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपसृतानां प्राप्तानां ४३ ११ पूर्वं भक्त्युत्कर्षोक्तेस्तत्कामशंका माभूदिति स्वकामं कथयंति अथोनंतरमेव ४४ शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमं
ति हंसाय शुद्धाय हरये आर्तिहराय ते नमः शुद्धत्वे हेतवः दह्रानिलयाय हृदयाकाशनिकेताय निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे कृष्णाय सदानंदरूपाय कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति निरुक्तेः आर्तिहरत्वे हेतवः मृष्टं रुचिकरं यशो यस्य निरुपक्रमाय आदिशून्याय सद्भिः संगृह्यत इति तथा तस्मै भवपांथः भवरूपे पथि
वर्तमानः तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्याम् संसारस्यांते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमगतिः फलं यस्य तस्मै ४५ ६ ६ ६२

अभिनंदितः संतोषितः ४६ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितयाविद्ययाज्ञानेन आत्मनऐश्वर्यमसंसारित्वं तस्यस्मृतिर्यया नहिविरोधउभयमित्यादिनाकर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वो-क्तेः भक्तिश्चयथाभवति ४७ अथाहभगवन्नित्यादिना भक्तेःसर्वोत्कर्षोक्तिर्भक्तमभिनंदति किमिति ४८ यदुक्तंदेवैः स्वयंतदुपकल्पयास्माकमित्यादि तत्स्वपादनखपाद्योर्ममानुचितमि-त्याशयेनाह नवेदेतिद्वाभ्यां गुणेषुतत्त्वदर्शी तान्विषयांस्तथाविधोज्ञएव ४९ कर्मनवाञ्छतिप्रवृत्तिमार्गेनवक्तिहि अपथ्यंयथानरातिनददातिभिषक्तमः सद्वैद्यः ५० एवंनलकथनेना-नौचित्यंपरिहृत्य तदभिप्रायमनुसरन्नाह मघवन्निति विद्ययाव्रतेनतपसाचसारं दृढंगात्रंशरीरं याचतयाचध्वम् ५१ तत्रतदीयंविद्यातिशयमाह सवाइतिद्वाभ्यां एवंह्यत्रप्रसि-द्धाकथा निशम्याथर्वणंदक्षंप्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः दध्यंचंसमुपागम्यतमूचतुरथाश्विनौ भगवन्नदेहिनौविद्यामितिश्रुत्वासचाब्रवीत् कर्मण्यवस्थितोऽद्याहंपश्चाद्वक्ष्यामिगच्छतम् त-योर्निर्गतयोरेवशक्रआगत्यतंमुनिम् उवाचभिषजोर्विद्यांमावदीरश्विनोर्मुने यदिमद्वाक्यमुल्लंघ्यब्रवीषिसहसैवते शिरश्छिंद्यांनसंदेहइत्युक्त्वासययौहरिः इंद्रेगतेतथाऽभ्येत्यना-सत्यावूचतुर्द्विजम् तन्मुखादिंद्रगदितंश्रुत्वाताऊचतुःपुनः आवांतवशिरश्छित्वा पूर्वमश्वस्यमस्तकं संधास्यावस्ततोब्रूहितेनविद्यांचनौद्विज तस्मिन्निंद्रेणसंछिन्नेपुनःसंधायमस्तकम्

श्रीशुकउवाच अथैवमीडितोराजन्सादरंत्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्यप्राहतानभिनंदितः ४६ श्रीभगवानुवाच प्रीतोहंवःसुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया आत्मैश्वर्यस्मृतिःपुंसांभक्तिश्चैवययामयि ४७ किंदुरापंमयिप्रीतेतथाऽपिविबुधर्षभाः मय्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तोवाञ्छतितत्त्ववित् ४८ नवेदकृपणःश्रेयआत्मनोगुणवस्तुदृक् तस्यतानिच्छतोयच्छेद्यदिसोऽपितथाविधः ४९ स्वयंनिःश्रेयसंविद्वान्नवक्त्यज्ञायकर्महि नरातिरोगिणोऽपथ्यं-वाञ्छतोहिभिषक्तमः ५० मघवन्यातभद्रंवोदध्यंचमृषिसत्तमम् विद्याव्रततपःसारंगात्रंयाचतमाचिरम् ५१ सवाअधिगतोदध्यङ्ङश्विभ्यांब्रह्मनि-ष्कलम् यद्वाअश्वशिरोनामतयोरमरतांव्यधात् ५२ दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रेवर्माभेद्यंमदात्मकम् विश्वरूपाययत्प्रादात्त्वष्टायत्त्वमधास्ततः ५३ युष्मभ्यंयाचितोऽ-श्विभ्यांधर्मज्ञोऽंगानिदास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठोविश्वकर्मविनिर्मितः ५४ येनवृत्रशिरोहर्तामत्तेजउपबृंहितः तस्मिन्विनिहतेयूयंतेजोस्त्रायुधसंपदः भू-यःप्राप्स्यथभद्रंवोनहिंसंतिचमत्परान् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच इंद्रमेवंसमा-दिश्यभगवान्विश्वभावनः पश्यतामनिमेषाणांतत्रैवांतर्दधेहरिः १ निर्जंतेदक्षिणांदत्वागमिष्यावोययातथं एतच्छ्रुत्वातथोवाचदध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः प्रवर्ग्यंब्र-ह्मविद्यांचसत्कृतोसत्यशंकितइति ततश्चायमर्थः दध्यङ्निष्कलंशुद्धंनिर्विकारंब्रह्म अधिगतः ज्ञातवान् पाठांतरेतुनिष्कृतंनितरांकृतंभवतितंप्रवर्ग्यंचाधिगतः ज्ञातवान् ततो-ऽश्विभ्यांप्रादात् इत्युत्तरस्यानुषंगः उपदिदेशेत्यर्थः कथंभूतंब्रह्म यद्वैअश्वशिरसाप्रोक्तत्वादश्वशिरोनामप्रसिद्धं तयोरमरतांजीवन्मुक्तत्वंव्यधात् तथाचश्रुतिः अश्वस्यशीर्ष्णाप्रय-दीमुवाचेति ५२ मदात्मकंवर्मश्रीनारायणकवचमधिगतइतिपूर्वस्यानुषंगः तत्रहेतुः यद्यस्मात् त्वष्ट्रेप्रादात् किंतत् यत् त्वष्टाविश्वरूपायपुत्रायप्रादात् कीदृशम् यत्त्वंततोविश्वरू-पात् अधाः धृतवानसि तदेवंविद्यासारंगात्रंयाचध्वमित्यर्थः ५३ ननुप्रेष्ठंदेहंकथंदास्यतितत्राह युष्मभ्यमंगानिअस्थीनियाचितः सन्दास्यति यतोधर्मज्ञः विशेषतोऽश्विभ्यांशि-रःप्रत्यादास्यति अस्थीनीत्यनेनदेहत्यागंदर्शितं तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणाविनिर्मित आयुधश्रेष्ठोवज्रोभविष्यतीतिशेषः ५४ येनभवान् वृत्रशिरोहर्ताहरिष्यति ममतेजसाउपबृंहि-तःसन् तेजश्चअस्त्राणिचसंपदश्चभूयः प्राप्स्यथ महाकायास्त्रिभुवनग्रासीसएवास्मान्हन्यादितिशंकाकुलचित्तान्प्रत्याह मत्परांश्चकेऽपिनहिंसंति अतोयुष्माकंभद्रमेवेति ५५

इतिषष्ठस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकेशवादिष्टदध्यङ्ङस्थिजवज्रधृक् इंद्रोयुध्यतवृत्रेणसासुरेणसनिर्जरः १ १ ५ ५ ५

मोदमानएवतन्मुखाद्धर्मंश्रोतुकामः प्रत्याचक्षाणइवोवाच २ अपीतिद्वाभ्याम् हेवृंदारकाः अपिकिंसंस्थायांमृत्यौयोऽभिद्रोहोदुःखंतंनजानीथ ३ आत्मादेहः वयंजानीमएवकिंतुश्री
विष्णुरस्मन्मुखेनयाचतइतिचेत् तत्राह याचतेविष्णवेऽपिदातुंकउत्सहेत ४ पुण्यश्लोकैरीड्यानिकर्माणियेषाम् ५ याचकोयदिवेदतर्हिनयाचेत् यदीश्वरः दानसमर्थश्चेत्तर्हिसोऽ
पिनेतिनाह अतोयथातवसंकटंस्वार्थपरानजानीमः एवंप्रत्याचक्षाणस्त्वमस्मत्संकटंनजानासीतिभावः ६ मेमयाप्रत्युदाहृताः प्रयुक्ताःमांत्यजंतंत्यक्त्वायांतमात्मानंदेहं ७ अध्रु
वेणात्मनादेहेन हेनाथाः ८ भूतानांशोकेनशोचतिहर्षेणहृष्यतियआत्मास्वयं तस्ययोधर्मः एतावानेवाव्ययइत्यर्थः ९ पारक्यैःश्वसृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैः आत्मोपयोगशून्यैः संविन्नि

तथाऽभियाचितोदेवैर्ऋषिराथर्वणोमहान् मोदमानउवाचेदंप्रहसन्निवभारत २ अपिवृंदारकायूयंनजानीथशरीरिणाम् संस्थायांयस्त्वभि
द्रोहोदुःसहश्चेतनापहः ३ जिजीविषूणांजीवानामात्माप्रेष्ठइहेप्सितः कउत्सहेततंदातुंभिक्षमाणायविष्णवे ४ देवाऊचुः किंनुतद्दुस्त्यजंब्र
ह्मन्पुंसांभूतानुकंपिनाम् भवद्विधानांमहतांपुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ५ ननुस्वार्थपरोलोकोनवेदपरसंकटम् यदिवेदनयाचेतनेतिनाहयदीश्वरः
६ ऋषिरुवाच धर्मंवःश्रोतुकामेनयूयंमेप्रत्युदाहृताः एषवःप्रियमात्मानंत्यजंतंसंत्यजाम्यहम् ७ योऽध्रुवेणात्मनानाथानधर्मनयशःपुमान्
ईहेतभूतदययासशोच्यःस्थावरैरपि ८ एतावानव्ययोधर्मःपुण्यश्लोकैरुपासितः योभूतशोकहर्षाभ्यामात्माशोचतिहृष्यति ९ अहोदैन्यमहो
कष्टंपारक्यैःक्षणभंगुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यःस्वज्ञातिविग्रहैः १० श्रीसुकउवाच एवंकृतव्यवसितोदध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम् परेभगवति
ब्रह्मण्यात्मानंसन्नयन्जहौ ११ यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबंधनः आस्थितःपरमंयोगंनदेहंबुबुधेगतम् १२ अथेंद्रोवज्रमुद्यम्यनिर्मितं
विश्वकर्मणा मुनेःशक्तिभिरुत्सिक्तोभगवत्तेजसान्वितः १३ वृतोदेवगणैःसर्वैर्गजेंद्रोपर्यशोभत स्तूयमानोमुनिगणैस्त्रैलोक्यंहर्षयन्निव १४
वृत्रमभ्यद्रवच्छक्तुमसुरानीकयूथपैः पर्यस्तमोजसाराजन्क्रुद्धोरुद्रइवांतकम् १५ ततःसुराणामसुरैरणःपरमदारुणः त्रेतामुखेनर्मदायाम
भवत्प्रथमेयुगे १६ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांपितृवह्निभिः मरुद्भिरृभुभिःसाध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् १७ दृष्ट्वावज्रधरंशक्रंरोचमानंस्वया
श्रिया नामृष्यन्नसुराराजन्मृधेवृत्रपुरःसराः १८ नमुचिःशंबरोऽनर्वाद्विमूर्धाऋषभोंबरः हयग्रीवःशंकुशिराविप्रचित्तिरयोमुखः १९ पुलोमा
वृषपर्वाचप्रहेतिर्हेतिरुत्कलः दैतेयादानवायक्षारक्षांसिचसहस्रशः २० सुमालिमालिप्रमुखाःकार्तस्वरपरिच्छदाः प्रतिषिध्येंद्रसेनाग्रंमृत्यो
रपिदुरासदम् २१ अभ्यर्दयन्नसंभ्रांताःसिंहनादेनदुर्मदाः गदाभिःपरिघैर्बाणैःप्रासमुद्गरतोमरैः २२ शूलैःपरश्वधैःखड्गैःशतघ्नीभिर्भुशुंडि
भिः सर्वतोवाकिरन्शस्त्रैरस्त्रैश्चविबुधर्षभान् २३ नेतेऽदृश्यंतसंछन्नाःशरजालैःसमंततः पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीवनभोघनैः २४

ज्ञातयः पुत्रादयः विग्रहोदेहः तैर्नोपकुर्यादितियत् १० कृतंव्यवसितंनिश्चयोयेन आत्मानंक्षेत्रज्ञंसन्नयन्नेकीकुर्वन् तनुंजहौ ११ यताअक्षादयोयेन तत्त्वंपश्यतीतितत्त्वदृक् ध्व
स्तानिबंधनानियस्य १२ अथेंद्रः अशोभतेत्युत्तरेणान्वयः मुनेःशक्तिभिः अस्थिभिर्निर्मितम् उत्सिक्तः ऊर्जितः मुनेःशक्तिभिरितिवापाठः १३ १४ असुरानीकानांयूथपैः पर्य
स्तंपरिवृतं १५ रणःसंग्रामः प्रथमेचतुर्युगेत्रेतायुगस्यमुखेआरंभे १६ १७ नामृष्यन्नासहंत १८ १९ २० २१ २२ शतघ्नीचचतुर्हस्तालोहकंटकसंचिता भुशुंडीसर्वतोलोहकंट
कानुक्रमोऽन्नतेत्यभिधानं २३ पुंखोमूलदेशः एकस्यमूलदेशमनुतत्संलग्नोऽपरस्यपुंखोयथाभवतितथा नभस्यैर्घनैर्ज्योतींषीवेत्यनेनतेषांतदप्राप्तिःसूचिता २४

तामेवाह नतइति शस्त्राणामस्त्राणांचयानिवर्षाणितेषामोघाः नासेदुः नप्रापुः सिद्धपथेआकाशे २५ क्षीणा अस्त्राणांच शस्त्राणांच ओघायेषाम् गिरिशृंगैर्द्रुमैरुपलैश्च २६ तानिंद्र-
सैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणांचपूगैः समूहैरक्षतान् क्षतशून्यान् स्वस्तिमतः स्रग्विणः द्रुमादिभिश्च अविक्षतान्निशम्यदृष्ट्वा वृत्रोनाथोयेषांते तत्रस्ताः भीताः २७ कृताः कृताः पुनःपु-
नः कृताः कृष्णोनुकूलोयेषांतेषु देवगणेषु रुशतीः रुशत्यः अकल्याण्यः रूक्षाः पुरुषावाचोयथामहत्सु क्षोभकर्त्र्योनभवंतितद्वत् २८ हतोयुद्धेदर्पोयेषां आत्तः परैर्गृहीतः सारोधैर्ययेषां
तेषां आत्मप्रसिद्धा अपितेदैत्याएव तेइत्यस्यापौनरुक्त्यं आजिमुखेयुद्धारंभे पतिंविसृज्यपलायनायमनोदधुः यतोहृतावभक्ताः २९ प्रधावतः पलायमानान्प्रेक्ष्य आदावेवती-
व्रेणभयेनपलायितंभग्नंचतद्बलंसैन्यंतच्चप्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाणंबभाषे ३० तदेवाविशिनष्टि कालोपपन्नामवसरोचितां मनस्विनां रुचिराम् हेमय हेअनर्वन् मेवाचंश्रृणुत ३१ ततो
मृत्योरिहयशः लोकः स्वर्गश्चयदिस्यात् अथतर्हिअमुंमृत्युंकं युक्तम् समीचीनंप्राप्तं ३२ ब्रह्मसंधारणयाकलेवरंजह्यादितियत् सएकोमृत्युः वीरशयेरणभूमौ अनिवृत्तः अपराङ्मुखः

नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघाह्यासेदुः सुरसैनिकान् छिन्नाः सिद्धपथेदेवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा २५ अथक्षीणास्त्रशस्त्रौघागिरिशृंगद्रुमोपलैः अभ्यवर्षन्सु-
रबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्ववत् २६ तानक्षतान्स्वस्तिमतोनिशम्यशस्त्रास्त्रपूगैरथवृत्रनाथाः द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्रसुरिंद्रसैनिकान् २७
सर्वेप्रयासाअभवन्विमोघाः कृताः कृतादेवगणेषुदैत्यैः कृष्णानुकूलेषुयथामहत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ताउशतीरूक्षवाचः २८ तेस्वप्रयासंवितथंनिरीक्ष्य हरावभ-
क्ताहतयुद्धदर्पाः पलायनायाजिमुखेविसृज्यपतिंमनस्तेदधुरात्तसाराः २९ वृत्रोसुरांस्ताननुगान्मनस्वीप्रधावतः प्रेक्ष्यबभाषएतत् पलायितंप्रेक्ष्य
बलंचभग्नंभयेनतीव्रेणविहस्यवीरः ३० कालोपपन्नांरुचिरांमनस्विनांजगादवाचंपुरुषप्रवीरः हेविप्रचित्तेनमुचेपुलोमन्मयानर्वन्शंबरमेशृणु-
ध्वम् ३१ जातस्यमृत्युर्ध्रुवएषसर्वतःप्रतिक्रियायस्यनचेहक्लृप्ता लोकोयशश्चाथततोयदिह्यमुंमृत्युंकोवरंकोनवृणीतयुक्तम् ३२ द्वौसंमताविहमृत्यू-
दुरापौयद्ब्रह्मसंधारणयाजितासुः कलेवरंयोगरतोविजह्याद्यदग्रणीर्वीरशयेनिवृत्तः ३३ इतिश्रीभा॰ष॰दशमोध्यायः १० श्रीशुकउ-
वाच तएवंशंसतोधर्मंवचःपत्युरचेतसः नैवागृह्णन्भयत्रस्ताः पलायनपरानृप १ विशीर्यमाणांपृतनामासुरीमसुरर्षभः कालानुकूलैस्त्रिदशैः
काल्यमानामनाथवत् २ दृष्ट्वातप्यतसंक्रुद्धइंद्रशत्रुरमर्षितः तान्निवार्यौजसाराजन्निर्भर्त्स्येदमुवाचह ३ किंवउच्चरितैर्मातुर्धावद्भिःपृष्ठतोहतैः न
हिभीतवधःश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूरमानिनाम् ४ यदिवःप्रधनेश्रद्धासारंवाक्षुल्लकाहृदि अग्रेतिष्ठतमात्रंमेनचेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा ५ एवंसुरगणान्क्रु-
द्धोभीषयन्वपुषारिपून् व्यनदत्सुमहाप्राणोयेनलोकाविचेतसः ६ तेनदेवगणाःसर्वेवृत्रविस्फोटनेनवै निपेतुर्मूर्छितास्भूमौयथैवाशनिनाहताः

मन् जह्यादितियत् सएवैकः तौद्वाविहशास्त्रेसंमतौमृत्यू तथाचस्मृतिः द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखोहतइति ३३ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांदशमोध्यायः १० एकादशेतुवृत्रस्ययुध्यमानस्यवज्रिणा भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रावाचोनुवर्णिताः १ शंसतः कथयतः पत्युर्वचः
१ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः काल्यमानां विद्राव्यमाणाम् २ अमर्षितः असहमानः तांस्त्रिदशान्निवार्यनिर्भर्त्स्यचेदंवक्ष्यमाणमुवाच ३ तदेवाह द्वाभ्याम् मातुरुच्चरि-
तैः पुरीषप्रायैः प्रथमांतपाठेदेवानांसंबोधनं पृष्ठतोहतैर्दैत्यैः किंनकिंचित् नयशोनापिधर्मः तदेवाह नहीति ४ प्रधनेसंग्रामे सारंधैर्यंहृदिचेत्तर्हिहेक्षुल्लकाः क्षुद्राः मात्रम् क्ष-
णमात्रमग्रेतिष्ठत नचेदिहलोकभोगेस्पृहास्ति ५ सुरगणान्रिपून् सुमहान् प्राणोबलंयस्य येनविचेतसोबभूवुः ६ वृत्रस्यविस्फोटनेननादेन ७ ८ ९

उद्यतंशूलंयेननालंवनम् नलानांवनं उद्धतोमदोयस्यसयूथपतिः गजोययामर्दयति ८ ९ १० सप्तधनुःप्रमाणंदेशम् ११ सन्नोवसन्नोवाहोयस्यतस्मैनप्रायुंक्त अमृतस्पंदीअमृतस्रावीयःस्वकरः तेनाभिमर्शःस्पर्शः तेनवीतव्ययोगतदुःखः क्षतोवाहोयस्येंद्रस्यसतथाभूतोऽवतस्थे १२ सवृत्रः हेनृपेंद्र आहवकाम्ययायुद्धेच्छयाऽवस्थितं भ्रातृहणंभ्रातरंविश्वरूपंतस्यहंतारं नृशंसंक्रूरंतदेवांहःपापंतस्यकर्मस्मरन् १३ योब्रह्महा ब्राह्मणंहतवान् विशेषतःस्वगुरुंममचभ्रातरं सभवानग्रतःसमवस्थितः एतद्दिष्ट्याभद्रंजातं दिष्ट्याव्ययं हेअसत्तम मम शूलेननिर्भिन्नंदृषत्तुल्यंहृत्हृदयंयस्य तेनत्वयानिमित्तभूतेन अद्यआचिरादेवभ्रातुरनृणोऽहंस्यांएतच्चदिष्ट्या १४ स्वर्गकामोयोभवान् अहृश्वत् स्वर्गकामोयाज्ञिकःपशोरिवेतिवा १५ तंत्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहं समदंति वर्तमानसामीप्येवर्तमानवन्निर्देशः १६ अन्येऽपि अज्ञाइहत्वात्वांनृशंसमनुमह्यसुद्यतास्त्राः संतोयदिप्रहरंतितैर्भूतनाथान् भैरवादीन् यक्ष्यामि कथंभूतैः निशांतंतीक्ष्णीकृतंयन्ममत्रिशूलंतेनानिर्भिन्नोगलोयेषांतैः १७ अथो अथवा हरेभोइंद्र यदिभवानेवममशिरोहर्ताहरिष्यति तत्र

ममर्दपद्भ्यांसुरसैन्यमातुरंनिमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः गांकंपयन्नुद्यतशूलओजसानालंवनंयूथपतिर्यथोन्मदः ८ विलोक्यतंवज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवतेमहागदाम् चिक्षेपतामापततींसुदुःसहांजग्राहवामेनकरेणलीलया ९ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृशंतयामहेंद्रवाहंगदयोरुविक्रमः जघानकुंभस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृप १० ऐरावतोवृत्रगदाभिमृष्टोविघूर्णितोद्रिःकुलिशाहतोयथा अपासरद्भिन्नमुखःसहेंद्रोवमन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ११ नसन्नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःसगदांमहात्मा इंद्रोमृतस्पंदिकराभिमर्शवीतव्यथःक्षतवाहोऽवतस्थे १२ सतंनृपेंद्राहवकाम्ययारिपुंवज्रायुधंभ्रातृहणंविलोक्य स्मरंश्चतत्कर्मनृशंसमंहःशोकेनमोहेनहसन्जगाद १३ वृत्रउवाच दिष्ट्याभवान्मेसमवस्थितोरिपुर्योब्रह्महागुरुहाभ्रातृहाच दिष्ट्यानृणोऽद्याहमसत्तमत्वयामच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाचिरात् १४ योनोग्रजस्यात्मविदोद्विजातेर्गुरोरपापस्यचदीक्षितस्य विश्रभ्यखड्गेनशिरांस्यवृश्चत्पशोरिवाऽकरुणःस्वर्गकामः १५ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितंत्वांस्वकर्मणापुरुषादैश्चगर्ह्यम् कृच्छ्रेणमच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निंसमदंतिगृध्राः १६ अन्येऽनुयेत्वेहनृशंसमज्ञायेह्युद्यतास्त्राःप्रहरंतिमह्यम् तैर्भूतनाथान्सगणान्निशाततत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि १७ अथोहरेमेकुलिशेनवीरहर्ताप्रमथ्यैवशिरोयदीह तत्रानृणोभूतबलिंविधायमनस्विनांपादरजःप्रपत्स्ये १८ सुरेशकस्मान्नहिनोषिवज्रंपुरःस्थितेवैरिणिमय्यमोघम् मासंशयिष्ठानगदेववज्रंस्यान्निष्फलंकृपणार्थेवयाच्ञा १९ नन्वेषवज्रस्तवशक्रतेजसाहरेर्दधीचेस्तपसाचतेजितः तेनैवशत्रुंजहिविष्णुयंत्रितोयतोहरिर्विजयःश्रीर्गुणास्ततः २० अहंसमाधायमनोयथाहसंकर्षणस्तच्चरणारविंदे त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशोगतिंमुनेर्याम्यपविद्धलोकः २१

तथासति अनृणोविमुक्तकर्मबंधःसन् तेभ्योबलिंदेहेनविधायमनस्विनांपादरजः प्रपत्स्येधीराणांपदंप्राप्स्यामि १८ जीवितादपिमृत्युरेवममाभिमतइत्याशयेनाह सुरेशेति नहिनोषिनहिक्षिपसि गदेवाविफलोयास्यतीतिसंशयंकामार्षीः कृपणादर्थःप्रयोजनंयस्याःसायाच्ञायथानिष्फलातथानस्यात् १९ अमोघत्वेहेतुंवदन् तंप्रोत्साहयति नन्विति तेजितस्तीक्ष्णीकृतः शत्रुंमांजहि विष्णुनायंत्रितःप्रेरितः २० हननेनममपीडास्यादित्यपिमासंशयिष्ठाइत्याह अहमिति संकर्षणोमत्पातिर्यथाहतयातदीयचरणारविंदेमनःसमाधायमुनेर्योगिनोगतिमहंयास्यामि तववज्रस्यरंहसालुलितःछिन्नोग्राम्यपाशोविषयभोगलक्षणोयस्य अपविद्धलोकःत्यक्तदेहः २१ श्रीकृष्णायनमः छ छ छ छ छ

तर्हि भगवान् संकर्षणः स्वभृत्यायमह्यमेव स्वर्गादि संपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह पुंसामिति स्वर्गभूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किलानिश्चितं नराति न ददाति तत्र हेतुः यत् याभ्यः द्वेषादयो भवन्ति २२ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते तत आयासोपरमादनुमेयः न त्वैश्वर्यादिना अतः सम्यक् भगवत्प्रसादाभावात् तव संपदो भविष्यंतीति भावः २३ एवमिंद्रायस्वामि प्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते अहमिति तव पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां ते यो दासा नामनुदासः भूयो भावितास्मि भविष्यामि भवेयम् असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः स्मरतु वागपि तान् वकीर्तयतु कायस्तवैव कर्म करोतु २४ ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलानि दास्यामि तत्राह नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समंजस निखिलसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरहय्य पृथक् कृत्य न कांक्षे नेच्छामि २५ तर्हि किमिच्छसि तदाह अजातपक्षाः खगाः धूकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा च दाम्ना बद्धाः बालवत्साः स्तन्यं यथा च व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्बद्धं च-

पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायाम् । न राति यद्द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र । ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः २३ अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः । मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः २४ न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समंजस त्वा विरहय्य कांक्षे २५ अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः । प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम् २६ ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः । त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् २७ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ ऋषिरुवाच एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः । शूलं प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेंद्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु १ ततो युगांताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसासुरेंद्रः । क्षिप्त्वा महेंद्राय विनद्य वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद २ ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुःप्रेक्ष्यमजातविक्लवः । वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनद्भुजं च तस्योरगराजभोगम् ३ छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् । हनौ तताडेंद्रमथामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ४ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत्सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः । अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हा हेति विचुक्रुशुर्भृशम् ५ इंद्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः । तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ६ युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम् । विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ७

कामादिभिर्विषण्णं च त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः २६ उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेष्वेव सख्यं भूयात् त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोपि तेष्वासक्तिर्न भूयात् २७ इति षष्ठस्कंधे टीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेति विषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु महेंद्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध ईर्यते १ महापुरुषं श्रीविष्णुम् अप्सु प्रलयोदके १ युगांताग्निवत् कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् आविध्य भ्रामयित्वा २ तत् खे आपतत् आगच्छत् विचलत् परिभ्रमत् यद् ग्रहः ग्रहश्च उल्का च ग्रहोल्कं तद्वत् दुष्प्रेक्ष्यम् शतं पर्वाणि यस्य तेन उरगराजो वासुकिः तस्य भोगो देहस्तदाकारम् ३ हनौ कपोलप्रांते अमरेभं मैरावतं च ४ ५ पुनश्च तमाह वृत्रः हे हर इंद्र ६ सदा जयो नैव किं तु क्वचिज्जयः एकत्र कुत्रचित् नैव यद्वा कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदा जयो नैव किंतु एकत्र नैव कदाचिदेवेत्यर्थः परो देह आत्मा येषां पराधीनात्मनामिति वा आद्यमनादिं सनातनं नित्यम् ७

श्रीगणेशायनमः ॥ यंप्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यंद्वैपायनोविरहकातरआजुहाव ॥ पुत्रेतितन्मयतयातरवोऽभिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयंमुनिमानतोस्मि
१॥ नैमिषेसूतमासीनमभिवाद्यमहामतिम् ॥ कथामृतरसास्वादकुशलःशौनकोऽब्रवीत् ॥२॥ शौनकउवाच अज्ञानध्वांतविध्वंसकोटिसूर्य
समप्रभ ॥ सूताख्याहिकथासारंममकर्णरसायनम् ॥ ३ ॥ भक्तिज्ञानविरागाप्तोविवेकोवर्द्धतेकथम् ॥ मायामोहनिरासश्चवैष्णवैःक्रियतेकथम् ॥ ४ ॥ इ
हघोरेकलौप्रायोजीवश्चासुरतांगतः ॥ क्लेशाक्रांतस्यतस्यैव [illegible] नेकिंपरायणम् ॥ ५ ॥ श्रेयसांयद्भवेच्छ्रेयःपावनानांचपावनम् ॥ कृष्णप्राप्तिकरंशश्वत्सा
धनंतद्वदाधुना ॥ ६॥ चिंतामणिर्लोकसुखंसुरद्रुःस्वर्गसंपदम् ॥ प्रयच्छतिगुरुःप्रीतोवैकुंठंयोगिदुर्लभम् ॥७॥ सूतउवाच प्रीतिःशौनकचि
त्तेयतोवच्मिविचार्यच ॥ सर्वसिद्धांतनिष्पन्नंसंसारभयनाशनम् ॥ ८ ॥ भक्त्योघवर्धनंयच्चकृष्णसंतोषहेतुकम् ॥ तदहंतेऽभिधास्यामिसावधानत
याशृणु ॥ ९ ॥ कालव्यालमुखग्रासत्रासनिर्णाशहेतवे ॥ श्रीमद्भागवतंशास्त्रंकलौकीरेणभाषितं १० एतस्मादपरंकिंचिन्मनःशुद्ध्यैनविद्यते ॥ जन्मां
तरेभवेत्पुण्यंतदाभागवतंलभेत् ॥ ११ ॥ परीक्षितेकथांवक्तुंसभायांसंस्थितेशुके ॥ सुधाकुंभंगृहीत्वैवदेवास्तत्रसमागमन् ॥ १२॥ शुकंनत्वाऽवदन्सर्वेस्व
कार्यकुशलाःसुराः॥ कथासुधांप्रयच्छस्वगृहीत्वैवसुधामिमां ॥१३ ॥ एवंविनिमयेजातेसुधाराज्ञाप्रपीयताम् ॥ प्रपास्यामोवयंसर्वेश्रीमद्भागवतामृतम्
॥१४॥ क्वसुधाक्वकथालोकेकःकाचःक्वमणिर्महान् ॥ ब्रह्मरातोविचार्यैवंतदादेवाञ्जहासह ॥१५॥ अभक्तांस्तांश्चविज्ञायनददौसकथामृतम् ॥ श्रीमद्भाग
वतीवार्तासुराणामपिदुर्लभा ॥१६॥ राज्ञोमोक्षंतथावीक्ष्यपुराधाताऽपिविस्मितः ॥ सत्यलोकेतुलांबद्ध्वाऽतोलयत्साधनान्यजः ॥१७॥ लघून्यन्यानिजाता-
निगौरवेणइदंमहत् ॥ तदाऋषिगणाःसर्वेविस्मयंपरमंययुः ॥१८॥ मेनिरेभगवद्रूपंशास्त्रंभागवतंक्षितौ ॥ पठनाच्छ्रवणात्सद्योवैकुंठफलदायकम् ॥१९॥
सप्ताहश्रवणेनैवसर्वथामुक्तिदायकम् ॥ सनकाद्यैःपुराप्रोक्तंनारदायदयापरैः ॥२०॥ यद्यपिब्रह्मसंबंधाच्छ्रुतमेतत्सुरर्षिणा ॥ सप्ताहश्रवणविधिःकुमारैस्तस्यभा
षितः ॥२१ शौनकउवाच लोकविग्रहयुक्तस्यनारदस्यास्थिरस्यच ॥ विधिश्रवेकुतःप्रीतिःसंयोगःकुत्रतैःसह ॥२२॥ सूतउवाच अत्रतेकीर्त
यिष्यामिभक्तियुक्तंकथानकम् ॥ शुकेनममयत्प्रोक्तंरहःशिष्यंविचार्यच ॥ २३ ॥ एकदातुविशालायांचत्वारऋषयोऽमलाः ॥ सत्संगार्थंसमायाताददृशुस्तत्र
नारदम् ॥२४॥ कुमाराऊचुः कथंब्रह्मन्दीनमुखःकुतश्चिंतातुरोभवान् ॥ त्वरितंगम्यतेकुत्रकुतश्चागमनंतव ॥२५॥ इदानींशून्यचित्तोऽसिगतवित्तोय
थाजनः ॥ तदेवंमुक्तसंगस्यनोचितंवदकारणम् ॥२६॥ नारदउवाच अहंतुपृथिवींयातोज्ञात्वासर्वोत्तमामिति ॥ पुष्करंचप्रयागंचकाशींगोदावरींतथा ॥
२७॥ हरिक्षेत्रंकुरुक्षेत्रंश्रीरंगंसेतुबंधनम् ॥ एवमादिषुतीर्थेषुभ्रममाणइतस्ततः ॥२८॥ नापश्यंकुत्रचिच्छर्ममनःसंतोषकारकम् ॥ कलिनाऽधर्ममित्रेणधरे
यंबाधिताऽधुना ॥ २९॥ सत्यंनास्तितपःशौचंदयादानंनविद्यते ॥ उदरंभरिणोजीवावराकाःकूटभाषिणः ॥३०॥ मंदाःसुमंदमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः ॥ पा
खंडनिरताःसंतोविरक्ताःसपरिग्रहाः ॥३१ ॥ तरुणीप्रभुतागेहेश्यालकोबुद्धिदायकः ॥ कन्याविक्रयिणोलोभाद्दंपतीनांचकल्कनम् ॥ ३२॥ आश्रमायवनैरुद्धा
स्तीर्थानिसरितस्तथा ॥ देवतायतनान्यत्रदुष्टैर्नष्टानिभूरिशः ॥३३॥ नयोगीनैवसिद्धोवानज्ञानीसत्क्रियोनरः ॥ कलिदावानलेनाद्यसाधनंभस्मतांगतम् ॥३४
अट्टशूलाजनपदाःशिवशूलाद्विजातयः ॥ कामिन्यःकेशशूलिन्यःसंभवंतिकलाविह ॥ ३५ ॥ एवंपश्यन्कलेर्दोषान्पर्यटन्नवनीमहम् ॥ यामुनंतटमापन्नोयत्र
लीलाहरेरभूत् ॥३६॥ तत्राश्चर्यंमयादृष्टंश्रूयतांतन्मुनीश्वराः ॥ एकातुतरुणीतत्रनिषण्णाखिन्नमानसा ॥ ३७॥ द्वौवृद्धौपतितौपार्श्वेनिःश्वसंतावचेतनौ ॥
पंचविंशतयःश्लोकाल्पापनश्लोकः ॥ अट्टमन्नंशिवोवेदःशूलोविक्रयउच्यते ॥ केशोभगमितिप्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥ १ ॥

अथश्रीमद्भागवतमाहात्म्यप्रारंभः